

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यस्य मूलकोषाशेषान्तरसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्न-जानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तन्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रकृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सूत्र्युक्तव्यवस्थादिसयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संज्ञताभिधानद्यन्वः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः।

16265

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवज्जलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदादाहरणादिभिः
नूतनसङ्गृहितवज्जलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अभेदशास्त्रविशारदकोविददृष्टसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराचरैः प्रकाशितम्।

चतुर्थः काण्डः।

अङ्गनवर्षः। य-व।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-धन्ने मुद्रितम्। ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम्। शकाब्दः १९१४

PRINTED BY K P BASU, RAMNARAYAN PRESS, AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HABI CHARAN BASU 71, PATHURIAGHATA STREET, CALCUTTA.

To be had at the Suddakalpadruma Office, No 71 Pathuriaghata Street, Calcutta; and at the Baptist Mission Press, No 24, Lower Circular Road
Calcutta. Price for Subscribers in India, Re 1. and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

PRINTED BY
K. P. BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURLAGHATTA STREET
CALCUTTA.

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

यज्ञत्

यज्ञदा

य, अन्तःस्थकारः । स च घङ् विंशहज्जगद्यः ॥
 अस्थोद्धारस्थानं तालु । (यदुक्तं विद्वान्त-
 कौस्तुभम् । "इच्छुयधानां तालु" तथा च
 प्रिचयाम् । १७ ।
 "कृष्णावहाविच्युयशास्तालया ओष्ठजाडूप ॥"
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 "यकारं श्रुणु चान्वङ्गि । चतुष्कोणमयं सदा ।
 मलालधूमसङ्काशं स्वयं परमङ्गुलली ॥
 पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
 त्रिप्रशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।
 प्रथमामि सदा वर्णं सूर्तिमन्त्रोच्चमययम् ॥"
 इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
 वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 "ऊर्ध्वार्धःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।
 नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति निव्यशः ॥
 मान्ना कुण्डलिनौ ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"
 तस्य ध्यानं यथा,—
 "धूम्रवर्णा महारौर्ध्वो यङ्मुखां रक्तलोचनाम् ।
 रक्ताम्बरपरिधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥
 महासोमप्रदां निव्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम् ।
 एव ध्यात्वा यकारान् तस्मिन् दृश्या जपेत् ॥"
 तत्राणाममन्त्रो यथा,—
 "त्रिप्रशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
 प्रथमामि सदा वर्णं शक्तिमामोच्चमययम् ॥"
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
 अस्य नामानि यथा,—
 "यो वायौ वसुधा वायुर्विजतिः पुरुषोत्तमः ।
 शुभान्तः श्वसनः श्रौत्रो धूम्राक्षिः प्राणिसेवकः ॥
 यज्ञात्मनो जटौ लोला वायुवेगी यशस्करो ।
 सङ्कषेणः स्वपा बालो हृदयं कपिलाप्रभा ।
 आग्नेयो व्यापकस्वामी होमो धानं प्रमा सुखम् ॥
 चङ्कः सर्वेश्वरी धूमश्चासुखा सुसुखेश्वरी ॥
 त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी शङ्किनायकः ।
 वैश्वानरः श्रोत्रको भीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ।
 मेघः सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥"
 इति नागान्तशास्त्रम् ॥

(धात्वुवन्विशेषः । स तु दिवादिगणरूपकः ।
 तथा च कविकल्पद्रुमे । "द्विवाद्यो यादादिकः ॥"
 ह्रन्द्ःशास्त्रान्तगतगणविशेषः । तथा च ह्रन्द्-
 मञ्जरीम् ।
 "भादिगुरुः पुनरादिसुवर्णः ॥"
 अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, 122 ;
 कात्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीनामः फलम् ।
 यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
 "यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं व्यसनमथ लवौ शः सुखं
 यस्तु खेदम् ॥"
 यः, यु, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।
 यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ सव्यनाम । यच्छब्दाद्यै इति यावत् ।
 इति विश्वः ॥
 यकाः, त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरले
 टेः पूर्व्यं अकारागमेन निव्यन्नः ॥ ("व्ययसव्य-
 नान्नामकच् प्राक् टेः" ५ । ३ । ७१ । इति
 पाणिनिस्त्वम् । यथा, ऋग्वेदे । १२ । १ । १८ ।
 "चित्र इन्द्राचा राचका इदम्यके यके सरस्वती-
 मसु ॥")
 यज्ञत्, ज्ञी, (यच् + "प्रक्रेर्द्धतिम्" उणा०
 ४ । ५८ । इत्यत्र "वाहूलकात् यजेः कश्च ।"
 इत्यञ्जलदसोक्ता ऋतित्त्वं अश्च च कः ।) कुञ्जे-
 र्दक्षिणभागस्यास्यखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-
 खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-
 खण्डम् ३ कालियम् ४ कालकम् ५ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ करुणा ६ महास्त्रायुः ७ । इति
 रमचः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६९ । ३ ।
 "यस्यं मतस्त्राभ्यां यज्ञः ज्ञाश्रिभ्यो विवृहाभिते ॥"
 "यज्ञः हृदयसमीपे वर्षमानः कालमांसविशेषो
 यज्ञत् तस्मात्" इति तज्ज्यै साधयः ।)
 अथ शरीरावयवविशेषस्य यज्ञतः स्वरूपमाह ।
 "अथो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्युक्ततः स्थितिः ।
 तसु रज्जुकपित्तस्य स्थानं श्रोणितनं मतम् ॥"
 अथ यज्ञश्रीगमाह ।
 "श्रीहामयस्य देवादि समस्तं यज्ञदामये ।

किन्तु स्थितिसुयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयो ॥"
 अथ यज्ञश्रीगपिक्त्वा ।
 "श्रीहोहिष्ठाः क्रियाः सर्व्वा यज्ञरूपि समा-
 चरेत् ।
 कार्यञ्च दक्षिणे वाहौ तत्र श्रोणितमोचयम् ॥
 चारश्च विडङ्ग्याभ्यां पूतिकस्याम् निसृतम् ।
 पिवेत् प्रातर्थावाहङ्गं यज्ञतुषीहप्रशान्तये ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 "वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।
 पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यज्ञत् ॥
 लक्ष्यं तस्य वस्त्रामि तेन तच्चापि लक्ष्येत् ।
 चीयते तेन मनुजो न्ययुराशु प्रवर्तते ॥
 वमिज्जमस्तथोहारो हृत्तावः श्वसनं भ्रमः ।
 दाहोऽपिचसूवाहृत्कारं कण्ठे दाहः शिरो-
 बध्या ॥
 हृत्कूलश्च प्रतिश्यावः होवनं कटुकासह ।
 यप्रत्यं हृदि शूलश्च निदानाशः प्रलापतः ॥
 हृदये मन्थते चाब्धं उदरं भ्रूते श्रेष्ठम् ।
 एतैर्लङ्घ्यैर्विघ्नान्नीयात् यज्ञत् कोष्ठे च वक्षसि ॥"
 अथास्य चिकित्सा ।
 "निम्बनीपधवसैतसं विश्रा
 काशरौ च तुलसी च विंदिक्ता ।
 क्षाय एव हृदयाभयापह
 व्यासु मूलयज्ञतश्च नाश्रुतम् ॥
 शौराश्रुकाशोसमहौषधानि
 दुरालभाचातिप्रवालाकश्च ।
 दाहो यमानौ ककुभः समङ्गा
 क्षायः सवर्षियंक्षदासु हन्ति ॥"
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने ऋतुर्षेध्याये ॥
 "श्रीहृदवदक्षिणात् पार्श्वत् कुर्व्याद्युक्तदपि
 मृतम् ॥"
 इति वामटे निदावस्थाने हृदश्रेष्ठध्याये ॥
 यज्ञदात्मिका, स्त्री, (यज्ञत इवात्मा स्वरूपं ब्रह्मा ।
 बहुव्रीहौ कः । टापि अत इत्वम् ।) तैत्ति-
 पायिका । इति शब्दचक्रिका ॥

यच्च

यक्षिणी

यच्चा

यक्षदेवी, [न] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः।) रोहि-
तकवृक्षः। यथा,—

“त्रौहृत्तो मांसदहनो यक्षदेवी चक्षुः॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

यच्च, क ड मच्चि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
यात्-क-क-सिट् ।) क ड, यच्चयते । मच्चि
पूजायाम् । इति दुर्गाहासः ॥

यच्चः, पुं, (यच्चते पूज्यते इति । यच्च + चच् ।
यदा, ईं लक्ष्मीमच्छीतीति । यच्च + च्यञ् ।)

गुह्यकामात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । वि,
२२ ॥ इन्द्रयज्ञम् । धनरक्षकः । इति सारस्वतः ।

यच्चस्वरूपं यथा,—
“आजस्यैचनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः ।
शैलजप्रक्षरकरा अङ्गनाकाररक्षतयः ॥

विह्वताकारवदनाः पिङ्गलाक्षा महोदराः ।
स्फटिका रक्तवैशाख दीर्घस्वाम्याश्च केचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकण्ठयज्ञस्योक्त १७ अध्यायः ।
यच्चगणो यथा,—

“प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे श्रेष्ठ ।
केवलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनक्षया ।
मेघमाली च यक्षाणां गण्य यद्य उदाहृतः ॥”

तस्य सुत्यतिथंया,—
“धातुयैच्यथोक्तस्वद्वन्द्वे च प्रथी च सः ।
यद्वयच्चलुक्तवानेष तस्माद्यच्चो भवत्ययम् ॥”

इति वज्रपुराणे काञ्चनीयवशः ॥
(अपरा निरुक्तियथा, विष्णुपुराणे ११।५।१९।
“मेघं भो रक्षतामेघं यैरुक्तां राक्षसास्तु ते ।
जसुः खादास इत्यथ ये ते यक्षास्तु जच्यन्तात् ॥”

सु, स्त्री, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।
“अस्वरा विश्वा वृषणा विमा वा
न यासु निचं दृश्ये न यच्चम् ॥”

“न यच्चं न पूजा दृश्यते ॥” इति तद्गाथे
सायणः ॥ तथाच अथर्ववेदे । १६ । २ । २४ ।
“तव यच्चं पशुपते अशु नः ॥”)

यच्चकर्मः, पुं, (यच्चप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुरु-
कसूरीककौलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३३ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धैः
समभागैः साधितोऽशुषेपनमेदो यच्चकर्म
उच्यते । यच्चप्रियः कर्मो यच्चकर्मः ।
‘क्रुमुमागुरुकसूरीकपूरं चन्दनन्तथा ।
महासुगन्धमित्युक्तं वामतो यच्चकर्मः ॥’

इति यन्मन्त्रिः ॥
अन्धत्रापि ।
कर्पूरागुरुकसूरीककौलधर्षणादि च ।
एकौलतमिदं सर्वं यच्चकर्म इत्यति ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥
यच्चतरः, पुं, (यच्चप्रियो यच्चान्तो वा तरः ।
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तिवरयमस्य वटशब्दे ज्ञात-
यम् ॥)

यच्चधूपः, पुं, (यच्चप्रियो धूपः ।) धूपसामान्यम् ।
धूनकधूपः । इति केषिणः । धुना इति ख्यात-

इति केषिणः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्ज-
रसः २ अरालः ३ सर्ज्वरसः ४ बहुरूपः ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६ धूनकः ७
वज्रिवल्लभः ८ । इति रभवः ॥ वालवारः ९
वालजः १० सालनिर्घासः ११ सर्ज्यः १२ ।
इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
“रालस्तु शालनिर्घासश्चा सर्ज्वरसः स्मृतः ।
देवधूपो यच्चधूपस्तथा सर्ज्वरसश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यत्नेन माधवपूजननिवेद्यो देवीपूजाचोक्ता यथा
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
“न यच्चधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ।”
“यच्चधूपेन वा देवीं महाभार्यां प्रपूजयेत् ॥”

सरलवृक्षरसः । टारपिन तैल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । प्रायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

यच्चरसः, पुं, (यच्चप्रियो रसः । प्राकपाथिववत्
समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्यायः । मन्धा-
सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यच्चराजः, पुं, (यच्चार्या राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-
श्च) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।
“इष्टज्ञा भगवान्देवो यच्चराजः सुपूजितः ।
प्रथमो संहितेः सर्वैर्निघेयान्तरचारिभिः ॥”)

यच्चराट्, [ज] पुं, (यच्चैव राजते इति । राज् +
“सत्सुहृद्विद्वहेति ॥” ३।१।६१ । इति क्विप् ।)
कुबेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।
“तस्मा इत्युपनीतय यच्चराट् पान्त्रिचाम-
दात् ॥”

यच्चराजमात्रम् । मन्थिमद्रः । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । १२७ ।
“तथा नो यच्चराडव मन्थिमद्रः प्रसीदतु ॥” ॥
यच्चा इव मञ्जा राजन्तेजः । राज् + क्विप् ।)
रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यच्चराट्पुरी, स्त्री, (यच्चराजः पुरी) अलका ।
सा च कैलाचपर्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटा-
धरः ॥

यच्चराजिः, स्त्री, (यच्चप्रिया यच्चार्या वा राजिः ।)
कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दीपाली २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यच्चसाधनं, स्त्री, (यच्चार्या साधनम् ।) यच्चो-
पासना । यथा, वाराहवैतन्त्रे ।
“यच्चार्या यक्षिणीनाञ्च प्रैशाचीनाञ्च साधनम् ।
भूतवैतालगात्सर्वं मारणोच्चाटनानि च ।
अधोगमनमेषां साधने रेहिकं हितम् ॥”

यच्चासलकं, स्त्री, (यच्चायामासलकम् ।) पिख-
खर्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यच्चावासः, पुं, (यच्चायामावाचो वासस्थानम् ।)
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यच्चः पूजा अर्प्यस्याः । यच्च +
इनिः । डीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ यच्चभार्या च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १७८ ।
“सोऽपि तुष्णासु विचने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।
अधृतिं मा जथाः पुत्र । मम विद्वा हि
यक्षिणी ॥”)

यक्षी, स्त्री, (यच्चस्य भार्या । यच्च + युयोगा-
दिति ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यच्चभार्या । यथा, महाभारते । ३।
६४ । ११७ ।
“यक्षी वा राक्षसी वापि जताहोसितु सुरा-
ङ्गना ।
सर्वथा क्रुह नः ‘खस्ति रक्षसास्मान-
निहिते ॥”)

यच्चोद्भ्रमरकं, स्त्री, (यच्चप्रियसुद्भ्रमरम् । ततः स्वार्थे
कन् ।) अत्यल्पफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यच्चाप्ती, स्त्री, (यच्चार्यां हन्ति । हन् + “अम-
हुष्यकर्तुंके च ॥” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।
ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ॥

यच्चा, [न] पुं, (यच्च + “वाहुलकाल यच्चयते-
रपि ।” उच्यते १।५०। इत्यत्र उच्च्यतेऽन्तोच्चा
मनिन्पुत्रव्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
च्यः २ श्लोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥
राजयच्चा ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयच्चाधि-
कारः । “तत्र राजयच्च्ययो विप्रकण्ठं नञ्जटश्च
निदानमाह ।
‘विगरोधात् च्याचैव साहसाह्वियमाश्रनात् ।
त्रिदोषो जायते यच्चा गदो हेतुचतुष्टयात् ।’
वेगोऽत्र वातश्लेष्मपुरीषायात् ।
‘वातश्लेष्मपुरीषाणि निशङ्कानि यदा नरः ॥’
इति शरकचचनात् ॥
चयात् च्यीयतेऽनेनेति च्यः तेनातिशयाया-
नशनेर्थादयो धातुचयहेतवः च्ययश्चेत्पोच्यन्ते ।
साहसात् यजवता समं मञ्जुल्लाहितः । विषमा-
श्रनात् बहु स्तोत्रमकावे वा भुक्तं तत् विषमा-
श्रनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।
हेतुचतुष्टयात् अन्वेषितवः हेतुचतुष्टय
एवान्तर्भवन्ति । यच्चायः पर्यायाः राजयच्च्य-
च्ययोषाः ॥ ॥ यच्चादीनां शब्दानां निरुक्ति-
माह ।
‘वैद्यो याधिमतं यस्मात् याधिवेत्नेन यच्च्यने ।
स यच्चा प्रोच्यते कोक शब्दशास्त्रविशारदैः ॥’
यच्चते पूज्यते ।
‘राक्षस्यन्मसो यसाद्भूदेष्ट किञ्चामयः ।
तस्मात् राजयच्च्येति केचिदाहुर्मनीषिण्यः ॥
क्रियाचयकरत्वात् च्य इत्युच्यते युधेः ।
संश्लोषयान्त्रसादीनां श्लोष इत्यभिधीयते ॥’ ॥
संप्राप्तिमाह ।
‘कफप्रधानैर्दोषैस्तु रङ्गैश्च रसवर्त्मसु ।
अतिशयाधिगो वापि चौर्ये रेतस्वनन्तरा ।
च्यीयन्ते धातवः सर्वे ततः सुच्यति मानवः ॥’
कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रङ्गैश्च अन्तरा
सर्वे धातवः च्यीयन्ते ततो मानवः सुच्यति ।

यज्ज्ञा

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्षादी-
नामनुक्रमेण चैयमाख्यत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयहेतुमाह चरकः ।

‘रसश्रोतःसु बद्धेषु स्वस्थानस्थो विदुष्यते ।
स ऊर्ध्वं काचवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ।’

स्वस्थानस्थः हृद्यस्थः । काचं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकृपितवातेन रसस्य शोष-
त्वात् । उक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयान् कोपो मार्गस्वावरगेन च ।
अशुलोमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयवाचह ।’

अशुलोमचयं दृष्ट्वा यत्प्रतिलोमचयमायाह ।
अतिचयापिनो वा रेतसि चैव प्रतिलोमक्रमे-
णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्वन्ताः, चैयन्ते ।
तद्वयथा । शुक्रं चैवै मज्जा चैयते मज्जनि
चैवैः स्थि चैयते । एवं पूर्वं पूर्वं चैयते ।
ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां
मज्जादीनां चयः । उच्यते । शुक्रचयादाशुः
क्षुप्यति । यदुक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयान् कोपो मार्गस्वावरगेन चैत ।
न वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्
धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
शुष्यति ॥ * ॥ पूर्णरूपमाह ।

‘श्यावाङ्गसादकफलसंभवताशुश्रीष-
वन्मिसादमद्पीनसकाचनिद्राः ।
श्रीषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
श्लोकवयो भवति मांसपरो रिरंसुः ।

स्रग्नेषु काकशुकशङ्कानिषलकण्ड-
शुभ्रासुषेव कपयः ककलासकाच ।
तं वाहयन्ति स नदीविनलाश्च पश्यन्
शुष्कांस्तस्त्वं पवनधूमदवाह्रितांश्च ॥ * ॥

यज्ज्ञायो लक्ष्यमाह ।

‘अंसपान्श्रितापश्च सन्नापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वोद्गमश्चि लक्षणं राजयज्ज्ञायः ।’

अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र
सकलधातुचयपूर्वकः । सकलप्रारोश्रीश्रीःपि
बोद्धव्यः । चैयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति
मानव इति संप्रतिः । एवं बहुरूपे एकादश-
रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्ष्यानि
प्रायोभावित्वेन चरकयोक्तानि । सुश्रुतेन
यज्ज्ञायि वदलक्षयान्युक्तानि ।

‘भक्तुद्देशो ज्वरः काचः श्वासः श्लेश्मिदर्शनम् ।
खरभेदश्च जायेत बहुरूपे राजयज्ज्ञायः ॥ * ॥

उल्लस्यतया दोषाणां भेदादेकादश लक्ष्या-
न्याह ।

‘खरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिशारश्च पितामहस्य चागमः ॥

शिरसः परिपूर्णलमभक्तश्चैव च ।
काचः कण्डस्थ चोर्ध्वसो विमेषः कफकोपतः ।’

अनिषादुल्लस्यत् एवं पितातु कथाश्च । यत
आह सुश्रुतः ।

‘एक यवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उन्नेकाचत्र जिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥’

यज्ज्ञा

असाध्ययज्ज्ञायमाह ।

‘एकादशभिरभिर्भ्यां यद्वभिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्भा योऽङ्गितं जिङ्गेकरकासाहशामयेः ।
यज्ज्ञाच्छोषाङ्गितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥’

तत्र विशेषमाह ।

‘धर्मेरर्हैःस्त्रिभिर्भापि जिङ्गेमोसवलक्षये ।
युक्तो वर्ष्त्रिंशत्किन्त्यस्य सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ।’

सर्वैर्लिङ्गेरेकादशभिः । अर्हैः षड्भिः त्रिभि-
श्चरकासुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसि वक्षे
वति सर्वरूपोऽपि प्रव्याख्याय चिकित्स्यः ।

‘महाशनं चैयमागमतीसारनिषीडितम् ।
शूनसुम्बोदरश्चैव यज्ज्ञायं परिवर्जयेत् ॥’

महाशनं चैयमागमिदं कमाधलक्षयम् ।
अतीसारनिषीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।

‘मलायचं बलं पुंसां शुक्रायतनु जीवनम् ।
तस्माद्वयनेन संरक्षेद्यज्ज्ञायो मखरेतयो ॥’

शूनसुम्बोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-
माह ।

‘शुक्लाचमन्नदृष्टारसहृद्यंसासनिषीडितम् ।
क्षुब्धेयं बहू मेहन्तं यज्ज्ञा हन्तौह मानवम् ॥’

मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्लाचत्वादीनि
यत्केकश्रीःरिष्टलक्ष्यानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।

‘परं दिनसहस्रम् यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्वरुणः शोषपीडितः ॥’

शोषपीडितो मानवश्चेत्तद्यो भवति । सुभि-
षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र

जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तद्यो भवति । सहेतौश्चिकित्स्यो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्त्वा
चिकित्सवामाह ।

‘अवराशुवन्वरहितं वल्लवं क्रियाचक्षम् ।
उपक्रमेदात्मनं दीप्ताग्निमज्जयं नरम् ॥’

आत्मनं यत्नवं धृतिमनं वा ॥ * ॥
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।

‘यवायश्रीकवाङ्गन्वयायामाश्वप्रशोषितान् ।
त्रयोः सतसंज्ञौ च शोषिकौ लक्ष्येः श्लुः ॥’

त्रयोः सतसंज्ञौ शोषिकौ । त्रयोः शोषी उरः-
सतशोषी च ॥ * ॥ तत्र यवायश्रीययो
लक्ष्यमाह ।

‘यवायश्रीयो शुक्रस्य ह्यलिङ्गेरुपहतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं चैयन्ते चास्य धातवः ॥’

शुक्रस्य ह्यलिङ्गेः सुश्रुतौः । तानि यथा,
शुक्रचये मेदृष्टयथोर्वेदेना अग्रक्तिर्मेधुने

चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्यशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं चैयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं

चैयते पश्चात् शुक्रचयजनितवायुना मज्जा-
द्योऽपि धातवो यथापूर्वं चैयन्ते ॥ * ॥

श्रीकश्रीययो लक्ष्यमाह ।

‘प्रधानश्रीलः स्रक्काङ्गः श्रीकश्रीश्चापि ताडशः ।
विना शुक्रचयस्यैविकारैरुपलक्षितः ॥’

यज्ज्ञा

प्रधानश्रीलः यस्याभावेन श्रीको जनितस्त-
ङ्गानपरः । स्रक्काङ्गः शिथिलाङ्गः । ताडशः
यवायश्रीयसिद्धशः । तेन शुक्रादिसर्वधातुचय-
युक्तो भवति । परं शुक्रचयस्यैविकारैर्मेदु-
ष्टयथोर्वेदेनादिभिवर्जितो भवति । याधिस्त-
भावात् ॥ * ॥ अराश्रीययो लक्ष्यमाह ।

‘जराश्रीयो लक्षो मन्दवीर्यबुद्धिवन्धेनियः ।
कम्पनोऽपिमान् भिन्नकांशपाचक्षतस्वरः ॥

श्रीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवाचचिपीडितः ।
संप्रसुतास्यानासाचः शुष्करूचमलच्छविः ॥’

मन्दशब्दः स्वस्वार्थः । शुष्करूचमलच्छविः
शुष्करूचि मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अथ
श्रीययो लक्ष्यमाह ।

‘अध्वप्रश्रीयो मज्जाङ्गः संश्लेषपरुषच्छविः ।
प्रसुप्रगान्नावयवः शुष्कलोमगलाननः ॥’

संश्लेषेव परुषा कृतिर्यस्य सः । प्रसुप्रगान्ना-
वयवः प्रसुप्रः स्रक्काङ्गः । लोमं तिलकं पिपासा-
स्थानम् ॥ * ॥ आयामश्रीययो लक्ष्यमाह ।

‘आयामश्रीयो भूयिष्ठभेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गेरः सतज्ञतेः संयुक्तश्च तं विना ॥’

रभिरेव स्रक्काङ्गत्वादिभिरध्वश्रीययो लक्ष्यो-
रेव । भूयिष्ठ अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं त्रयोश्रीष-
माह ।

‘रक्तचयादेवनाभित्तेवाहारायत्नत्वात् ।
त्रयितस्य भवेच्छोषो याप्योऽवाध्यश्च स स्तः ॥

उरःसतस्य निदानमाह ।

‘धनुषायास्ततोऽर्धं भारसुद्वहतो गुरुम् ।
युधमानस्य वलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥

एवं ह्यं वा धावन्तं द्यं चार्थं निश्चलतः ।
शिलाकाष्ठाश्चनिर्वातान् चिपतो निन्ननः

परान् ॥
अधीयानस्य चातुश्चैर्दूरं वा ब्रजतो हतम् ।
महानदीं वा तरतो ह्येवै सद्य धावतः ॥

सद्यद्योत्वततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्तः ।
अथाद्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भयप्रसयाहृतस्य वा ॥

श्वीयु चातिप्रसक्तस्य रूचात्प्रभिताग्निनः ।
विश्रुते वक्षसि याधिर्बलवान् सतुर्दह्यते ॥’

आयास्यतः आयासं कुर्वतः । द्यं दृषादिकम् ।
अन्यश्च गनोद्वादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः ।
अश्ल प्रस्तरखण्डः । निर्वातोऽस्त्विशेषः ।
याधिः उरःसतस्यः ॥ * ॥ उरःसतस्य लक्ष्य-
माह ।

‘उरौ विरज्यतेऽर्धं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तनुपाद् शुष्यत्वाङ्गं प्रवेपते ॥

प्रपीडते ततः पार्श्वे शुष्यत्वाङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमादीर्घं बलं वयो रश्चिरमिच्छ ह्यीयते ॥

ज्वरो यथा मनोदेहं विदुमिदोऽपि वक्षस्य ॥
दुष्टः श्वावः सुदुर्गन्धः पीती विप्रथितो बहू ।
कासमानस्य चामोर्ध्वं कफः साहकृ प्रवर्तते ॥

स त्वतः चैयतोऽर्धं तथा शुक्रौचयोः क्षयात् ।
अयत्तं लक्ष्यं तस्य पूर्णरूपमिति स्तवम् ॥’

विरज्यते पीडते । भिद्यते विदाम्यत इव ।

यज्ज्ञा

विभव्यते द्विधा क्रियत इव । स पुरुषः । चतः
 उरः चतवत् । अथर्वं क्षीयते क्षीणो भवति ।
 न केवलं सासकप्रपञ्चादेव क्षीणो भवति ।
 तथा शुक्रौजसोः क्षयात् । स्मृतिसेवनादिना
 शुक्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥*॥ उरः-
 चतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।
 'उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः चतः ।
 क्षीणे सरक्तम्रचलं पार्श्वेष्टकटिग्रहः ।'
 चतः उरः चतवति । उरोरुक् शोणितच्छर्दिः
 कासो वैशेषिकः । विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
 वोरः चतवति सासकप्रपञ्चौजसां क्षयात् क्षीणे
 सरक्तम्रचलं पार्श्वेष्टकटिग्रहश्च भवति ॥ * ॥
 निदानविशेषयोगैः चतस्य लक्षणविशेषमाह ।
 'ब्रणारोधात् क्षयाच्चैव कोष्ठान् प्रतिमलान् तथा ।
 चतोरस्कृष्टान्नपाके निःश्वसो वाति पूतिकः ।'
 क्षयात् धातुक्षयैतोरतिथवायादितः कोष्ठान्
 प्रतिमलान् कोष्ठान् प्रतिमलवातिन प्रतिशोभ-
 मलात् पूतिकः पूतिगन्धः ॥ * ॥ उरः चतस्य
 बाध्ययाप्यासाध्यलक्षणमाह ।
 'अल्पलिङ्गस्य दीर्घानोः साधो वलवतो नवः ।
 परिर्वन्तुरो याप्यः सर्वलिङ्गानु वर्णयेत् ॥*॥
 अथ राजयज्यचिकित्सा ।
 'बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 यज्ज्यगः क्षीणवेद्यस्य तत्तुल्यं स्थाद्विधोपमम् ॥
 मजायन्तं बलं पुसां शुक्रायचक्षु चोवनम् ।
 तस्माद्यज्ञेन वंरक्षेत् यज्ज्यगो मलरेतसो ॥
 प्राणियष्टिकगोष्ठुमयवसुह्रादयो हितः ।
 मद्यानि चाङ्गलाः पचिन्मगाः शस्ता विप्रो-
 धियः ॥
 सपिप्लीकं सयवं सकुलत्वं सनागरम् ।
 दादिभामलकोषेतं स्निग्धमालं रसं पिबेत् ॥
 तेन षड्विनवमेतं विकाराः पीडसादयः ॥
 त्रयतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
 पादस्यं संस्कृतवाच्यं षडङ्गो यूष उच्यते ।'
 तदुपया । यवपत्र १ कुलत्पत्र १ ह्यगमांस-
 पत्र ४ जलपत्र ४० श्रेयपत्र १२ ततः पत्रमिते
 घृते संस्कारयोग्यम् । तत्र कर्षमितं सेन्धव देयं
 सौरभार्थं हिङ्गु च देयम् । पिप्लीको नागरश्च
 पृथक् मायमितं कस्कीह्य देयम् । दादि-
 भामलकाभ्यामन्धत्वं साध्यम् । षडङ्गयूषः ॥*॥
 'ककुमलकं नागवला वानरीवीजं विष्णुर्षितं
 पयसा ।
 पत्रं मधुघृतयुक्तं सवितं यज्ज्ञादिकासहरम् ॥
 ह्यगमांसं पयश्चागं ह्यगं सर्पिश्च नागरम् ॥
 ह्यगोपसेवा शयनं ह्यगमध्ये तु यज्ज्ञानुत् ॥
 मधुताप्यविडङ्गार्शं चतुर्विधेष्टताभयः ।
 क्षन्ति यज्ज्ञायमन्त्र्यं सेयमाना हित्ताशिनः ।'
 सायं सुवर्षमाचौकम् ।
 'शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं चथरी ।
 क्षीदाश्री लभते पुष्टिमत्स्ये चाभ्यमासिके ।
 चितोपलातुगाक्षीरोपिप्लीकान्हुलाक्षः ।
 अन्वाद्गुहं द्विगुणित्वाक्षूर्णैता मधुसर्पिषा ॥

यज्ज्ञा

लेह्येद्राजरोगतं कासश्वासक्षयातुरम् ।
 पार्श्वशूलिनमन्त्र्यानि सुप्रजिह्वं रचिष्युतम् ।
 'हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते तथोर्द्धगे ॥'
 चितोपला मिश्री । बहुला रक्षणी । इति
 चितोपलादिरवलेहः ॥*॥
 'जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिला ।
 तालीशं चन्दनं शुष्णो लवङ्गसुप्रजिषिका ॥
 कर्पूरश्चाभया धात्री मरीचं पिप्ली तुगा ।
 यषामन्त्रसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ।
 पलानि सप्त भङ्गायाः सित्ता सर्वसमा मता ॥
 चूर्णमेतत् क्षयं कासं श्वासश्च यज्ज्ञयोगदम् ॥
 अरोरुचं प्रतिश्लायं तथा चानलमन्दतान् ॥
 एतान् रोमान् निहन्त्येव वृचमिन्द्राशुनिर्यथा ॥
 वातरोगाधिकारोक्तं तिलं लाक्षादि योजयेत् ॥
 अन्धङ्ग यज्ज्ञायो निव्यं उडुवेदोपदेशतः ॥'
 इति जातीफलान्यचूर्णम् ॥ * ॥
 'वासकस्य रसप्रस्यं माणिकासितशर्करा ।
 पिप्ली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च शनैः पचेत् ॥
 तस्मिन् लेह्यमयाति शीते चौरुपलाष्टकम् ॥
 दन्तावतारयेद्देवो लौटो लेहोऽयसुत्तमः ॥
 निहन्ति राजयज्ज्ञायं कासं श्वासश्च दास्यम् ॥
 पार्श्वशूलश्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरनया ॥'
 इति वासावलेहः ॥*॥
 अथ अवायादिचैतुकशोषचिकित्सा । तत्र
 अवायप्रोषचिकित्सा ।
 'अवायप्रोषिणं क्षीररसमांमाल्योचनेः ।
 सुकूलेर्मधुरे हृद्यैर्णोवनीयेषुपाचरेत् ॥
 रसो मांसरसः सुकूलेहितैः ॥*॥ श्लोकशोष-
 चिकित्सा ।
 'हृद्यैश्चाश्वसनेः क्षीरेः स्निग्धैर्मधुरशीतलेः ।
 होपनेर्लवुभिश्चाज्ञैः श्लोकशोषसुपाचरेत् ॥*॥
 आयामशोषचिकित्सा ।
 'आयामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
 उपाचरेन्ज्योवनोयैर्विधना स्त्रैर्भक्षयेत् तु ॥*॥
 अज्यशोषचिकित्सा ।
 'आस्यासुखैर्दिवाशत्रैः शीतैर्मधुरहृद्यैः ।
 अन्नमांसरसाहारैरज्यशोषसुपाचरेत् ॥*॥
 ब्रजशोषचिकित्सा ।
 'ब्रजशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनेः स्वादुशीतलेः ।
 ईषदन्धैरगन्धैः अयमांसरसादिभिः ॥*॥
 अथोरः चतचिकित्सा ।
 'बलाश्रगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
 पयसा निव्यमन्धत्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥'
 श्रीपर्णी गम्भीरी । बहुपुत्री शतावरी । इति
 वलादिचूर्णम् ॥*॥
 'रक्षा पत्रलचो द्राक्षा पिप्ल्यहृदपलं पृथक् ।
 चितामधुकस्वरूरन्धवीकाश्च पलोन्विताः ।
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संपक्रव्ययेत् ।
 अन्मयात्रा ततश्चैव भक्षयेत् द्विने द्विने ॥
 क्षतक्षयं ज्वरं कासं श्वासं ह्यङ्गं वमिं
 क्षण्डं मसं ह्यर्षं शोषं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥

यज्ज्ञा

श्रीह्यानमावताश्च रक्तपित्तं खरक्षयम् ।
 एकादिगुटिका हन्ति वृथा सन्तर्पणो परा ॥
 द्राक्षायाः प्रथमेकानु मधुकस्य पलाष्टकम् ।
 पचेत्तोयाष्टके सृष्टे पादशेषेण तेन तु ॥
 पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे ह्ययापलदयम् ।
 प्रदाय सर्पिषः प्रस्यं पचेत् क्षीरे चतुर्गुण्ये ॥
 सिद्धे शीते पलाश्वष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ॥
 एतद्राक्षाघृतं सिद्धं क्षतक्षीणे सुखावहम् ॥
 वातपित्तज्वरश्वासविस्कोटकहृत्तौमकान् ।
 पदरं रक्तपित्तश्च हन्यान्कांसवलपदम् ॥'
 इति द्राक्षादिघृतम् ॥*॥
 'क्षीरे धात्रोविदारीक्षुवरीणाश्च तथा रसे ।
 पचेत् समे घृतप्रस्यं मधुरैः कर्षसन्वितैः ॥
 द्राक्षादिचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
 मधुककुसुमानन्ताकाशरीरुण्यसंज्ञकैः ॥
 प्रस्थाह्यं मधुनः शीते शर्करार्हंतुलान्मया ।
 पलाहंकाश्च संचूर्ण्य त्वगलापनकेशुरान् ॥
 विनोय तत्र संलिह्यान्नात्रां निव्यं सुयन्तितः ॥
 अन्धतप्राशुम्वितेदन्ध्रिभ्यां परिकीर्तितम् ॥
 क्षीरमांसाश्रिणां हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् ॥
 ह्यणाक्षिश्वासकासच्छर्दिश्च्छर्दिप्रमदं नम् ॥
 म्रज्जकृच्छ्वरपञ्च बन्धं क्षीरतिवह्ननम् ॥'
 इति अन्धतप्राशावलेहः ॥*॥
 'यदुद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहृ हितं लघु ।
 अन्नपानं निषेयन्तु क्षतक्षीणेः सुखाधिभिः ॥
 श्लोकं क्षियः क्रोधमह्ययताश्च
 त्वजेदुदारात् विपयान् भजेत् ॥
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्याः षड्यथाद्विलेभ्यः ॥*॥
 अथ राजयज्ज्ञायि रसाः । अन्धतेश्वरो रसो
 राजयज्ज्ञायि रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
 'रसभस्मान्धतसत्त्वं लौहं मधुघृतान्वितम् ॥
 अन्धतेश्वरनामायं षड्भुजो राजयज्ज्ञानित् ॥'
 इति अन्धतेश्वरो रसः ॥
 रसभसः मारितो रसः । अन्धतसत्त्वं गुडक्षी-
 सत्त्वं । लौहं मारितम् ॥ * ॥
 'चयोऽप्रा मारितात् खतादेकोऽंशो हेम-
 भसतः ।
 एकोऽंशो ऋतताम्रस्य शिलागन्धश्च तालकम् ।
 प्रबलेकं भाग्युगमं स्वादेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ॥
 वराटीः पूरयेत्तेन ह्यगीक्षीरैश्च तङ्कयम् ॥
 पिष्ट्वा तेन सुखं रक्षा हृद्व्याहृताश्च पूरयेत् ॥
 ततो गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम् ॥
 रसो राजयज्ज्ञाङ्कोऽयं चतुर्गुण्यः क्षयापहः ॥
 मरिचैरुनविष्टत्वा कथाभिर्देशमिच्छथा ।
 मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ॥
 अनेन नश्यति चिपं वातश्चेद्भ्रमभक्षयः ॥
 इति राजयज्ज्ञाङ्को रसो राजयज्ज्ञायि रसेन्द्र-
 चिन्तामणौ ॥*॥
 'शुद्धस्तं दिवा गन्धं कुर्ष्यात् खलेन कण्ठक्षीम् ।
 तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मह्येत् कन्यकाश्रवैः ॥
 त्रियामसातपे गोशं ताम्नापचे विचारयेत् ॥

आच्छादितैरुपपन्नैश्चाहुष्यं धामयुग्मतः ॥
 धान्याशौ न्यसेत पश्चाद्द्वेरात्रात्तदुद्वरेत् ।
 संचूर्ण्य गालयेद्वस्त्रं सव्यं वारितरं भवेत् ॥
 त्रिकटुत्रिफलेनाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
 नवभागोन्मितैरैः सप्त रश्मि भवेत् ॥
 निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह खेद्येत् ।
 अयमभिरसो नास्वा कासचयहरः परः ॥
 इति अभिरसः प्राज्ञधरे ॥
 इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
 राजयज्ञाधिकारः ॥ * ॥ (यथास्य पौराणिकं
 विवरणं यथा,—
 “दिवीकसं कथयताष्टपिभिर्वै श्रुता कथा ।
 कामयचनसंयुक्ता पौराण्यो प्रश्नं प्रति ॥
 रोहिण्यामतिस्तस्य शरैर जातुरजतः ।
 आनगामाख्यातामिन्दोर्हः स्नेहपरिचयात् ॥
 दुहितृयामसम्भोगाच्छ्रुवाणाश्च प्रजापतेः ।
 क्रोधो निम्बासकृपेण हर्षान्मासिः खतो सुखात् ॥
 प्रजापतेर्हि दृष्टिदृष्टाविप्रतिमंयुमान् ।
 भार्थार्थं प्रतिजयाह न च सर्वसाधनतः ॥
 गुरुणा तमवध्यातं भार्थ्यास्वसमवर्त्तनम् ।
 रजोऽन्वमनलं दीनं यद्ध्या प्रशिनमाविशत् ॥
 सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निम्बमः ।
 देवदेवर्षिभक्तितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
 अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
 प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्-
 सितः ॥
 स विसुक्तयज्ञश्चन्द्रो विरराज विप्रैतः ।
 तेजसा वह्नितोऽश्विभ्यां शुद्धं सक्तमवाप च ॥
 क्रोधो यद्ध्या ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
 यस्मात् स रात्रः प्रागासोऽत्राजयत्ता ततो
 मतः ॥
 स यद्ध्या हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मातुषं लोकागमतः ।
 जम्बा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
 अथथावलमारम्भं वेगसन्वारणं चयम् ।
 यच्छयः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमप्रश्नम् ॥
 अस्य विशेषहेतुर्था,—
 “बुद्ध्याध्ययनभारात्प्रलङ्घनज्ञवनादिभिः ।
 पतनैरभिघ्रातेर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
 अथथावलमारम्भेजलोत्तरवि विच्यते ।
 वायुः प्रकृपितो दोषादुद्दीर्घोऽथो विधावति ॥
 तथास्य लक्षणादिकं यथा,—
 “स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गणमाश्रितः ।
 कण्ठोद्धंसश्च कासश्च खरमेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्थो वक्षोभिर्दं गुदे स्थितः ।
 जम्बां ज्वरश्च सन्निध्य उरःस्थश्चोरसो रुचम् ॥
 क्षयनाक्षीरसो रक्तं कासमानः कफाहुगम् ।
 जर्जरैरोरसा वृच्छसुरःशूलै निरस्थितः ॥
 इति साहसिकं यद्ध्या रूपैरैः प्रपद्यते ।
 एकादशभिरात्मज्ञो भजेत्साम्ना साहसम् ॥
 ज्ञीमत्सादा वृषिस्तादा भयाहा वेगमागतम् ।
 वातक्षयपुरीषाणां नियन्त्राति यदा नरः ॥
 यदा वेगप्रतीवातात् कफपित्ते समीरयन् ॥

जहं तिर्यगध. कुन्त्यादिकारान् कुपितोऽनिलः ॥
 प्रतिश्यायश्च कासश्च खरमेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरसंसावमर्दनम् ॥
 अङ्गिमर्दं सुहृत्सर्विषंभेदं चित्तचयम् ।
 रूपाण्येकादशैतानि यथा वैरुच्यते महान् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,—
 “काश्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमम-
 कम् ।
 विद्रुमं ज्वलवैकान्तं तारं तान्त्रश्च वङ्गकम् ॥
 कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोषैलवालुका ।
 प्रत्येकं विश्कमात्रश्च सर्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
 कन्यानीरेण संमर्दं किश्राजजरसेन च ।
 अजाक्षीरेण संभार्यं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
 चतुर्गङ्गाप्रमाथेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
 अहुमानं प्रदातव्यं यथादोषालुवारतः ॥
 नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
 लयं हन्ति तथा कासं यद्ध्यायं श्वासमेव च ॥
 प्रमेहान् विप्रतिचैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
 सर्वान् रोगान् निहन्त्यायु मास्करस्मिरं
 यथा ॥”
 इति वृहत्सामनाभ्रवटी ॥
 “शिलाजतुमधुषोषताप्यलौहरजांसि च ।
 क्षीरेणालोडितस्यासु यद्ध्या लयमवाप्नुयात् ॥”
 इति शिलाजलादिजौहम् ॥* ॥
 इति वैद्यकरसेनसारसंघे राजयज्ञाधि-
 कारे ॥ * ॥)
 यच्छन्, [त] नि, दानकर्ता । उपरमकर्ता ।
 दानघातोर्यमघातोश्च श्रद्धप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
 यज, ये च औ देवाच्चादानसङ्गज्ञतौ । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
 सङ्गस्य जतिः सङ्गजतिः । ऐ, इध्यात् । ज,
 यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
 प्रभुना रजं यजते पश्यं रक्षाय ददातीत्यर्थः ।
 यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
 औ, यष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “अन्वडश्रियञि-
 प्रविपच्यमितस्मिन्निहृष्यिभ्योऽतच् ।” उखा०
 ३।११०। इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे । (ऋषिविधेयः । स तु ऋग्वेदस्य ५
 म० ६७।६० । ऋत्तयोः ऋषिः ॥ चि, यष्टयः ।
 यथा, ऋग्वेदे । १।१२१। ३ ।
 “अहं पूर्वां यजती क्षियाया यः ॥
 “यजती यष्टयः ॥” इति तज्ज्ञायै व्याययः ॥
 तथा च तत्रैव । २।५। ८ ।
 “यथा विद्धं अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।
 “यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ॥
 इति तज्ज्ञायै व्याययः ॥)
 यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् ऋतिः ।) यागः ।
 यथा,—
 “यजतिषु येयजामहं कुन्त्यामाहुमजिषु ॥
 इति सप्तमासतत्त्वष्टता श्रुतिः ॥

यजन्, पुं, (यजतीति । यज् + “अभिनक्षियञि-
 वधिपतिभ्योऽजन् ॥” उखा० ३।१०५। इति
 अजन् ।) अजिहोचौ । इत्युणादिकोषः ॥
 (यजनशीले, नि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२। १६ ।
 “पिता च तन्नो महान् यजन्तो
 विश्वेदेवाः समनसो सुवन्त ॥”
 “यजन्तः यजनशीलः ।” इति तज्ज्ञायै व्याययः ॥)
 यजन्, [वृ] पु, यागकर्ता । यजघातोः श्रद्धप्रत्ययेन
 नियन्त्रः ॥
 यजनं, कौ, (इत्यते इति । यज् + लुट् ।) यागः ।
 (यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।
 “यस्य सेन्नामरगणा वृहत्स्यतिपुरीगमाः ।
 देवा विश्वरजः सर्वे यजनान्ते समावते ॥”)
 तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः ।
 यथा, मानवे १ अध्याये ।
 “अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
 अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराच्यपुरीषास्व-
 सोमौषधिचरुप्रश्तितिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशा-
 श्वत्थव्यपोषोऽङ्गुस्वरुप्रश्तितिभिः समिद्धः सुसुखो-
 दूखलसुषलकुटारखनिचयूपदावर्धर्मचर्मैयाव-
 पवित्रभाजनादिभिर्भयोपकरणैश्चत्वाहोचध्वर्य-
 ब्रह्मादिभिर्हविर्भुग्भिः काश्चनेमित्तिकानां
 पचादिपूर्वकार्या यथोक्तदक्षिणानां समापनं
 यजनम् । इति श्राद्धविवेकश्चतुर्दशब्रह्मयज्ञम् ॥
 (इत्यतेऽनेति । यज् + आधिकरणे लुट् । यज-
 स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४। ४। ६ ।
 “नृहृद्व्ययःकाश्चनदर्भचर्मैभि-
 निंष्टरभाङ्गं यजनं समाविशत् ॥”
 “यजनं यज्ञस्थानम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 खात्री ।)
 यजन्तः, पु, यागकर्ता । यजघातोर्भक्तप्रत्ययेन
 नियन्त्रः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
 यजमानः, पु, (यजतीति । यज् + शानच् ।) अक्षरे
 आदिष्टा । तत्प्रार्थयः । व्रतो २ यष्टा ३ । इत्य-
 मरः । २। ७। ८। (यथा, श्रीमद्भागवते । ३। १। ८ ।
 “नाहं तथापि यजमानहविर्विताने
 शौनदृष्टतनुमदन् कुलसुदसुखेन ॥”)
 “ब्रह्मादित्रयं यजमाने । अक्षरे यागविषये सम
 इष्टसम्प्रादानाय यथार्थं कर्म कुरु इति ऋत्वि-
 जामादिप्रको यागस्थाम्नी ब्रह्मादिप्रवृत्तयवाच्य
 इत्यर्थः । व्रतमेवाणिनादिधारणं विदत्तेऽथ
 व्रतो इन् । यजते इति ऋनि यष्टा । शानि
 यजमानः । स व्रतो सोमपापवति अक्षरे यज-
 मानः सन् दीक्षित उच्यते अन्वजापुपचारात् ।
 दीक्ष मोक्षेऽप्यपयनव्रतदिशेः क्तः दीक्षा-
 श्रद्धादितो वा ।” इति भरतः ।
 यजाक्, नि, (यजतीति । यज् एनि + आकन् ।)
 दानकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥
 यजि, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वघातुषु इन् ॥”
 उखा० ७। ११७। इति इन् ।) यष्टा । इत्युणादि-
 कोषः ॥

यजुः, [व] स्त्री, (इत्यतेऽनेनेति । यज् + "अस्ति-
पुत्रपियजीति ।" उखा० २ । ११८ । इति
उत्तिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
"इत्यतेऽनेनेति यजुः । यजे जौ देवाञ्चैदानसङ्ग-
कृतौ । चास्तुसिस् इति उज् ।" इति भरतः ॥ ॥
अपि च । यजुराह जेमिने । श्रेवे वा यजुः-
श्रव्दः । श्रेवे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
यन्मन्त्रजाते प्रसिद्ध्य पठितं गानादिविच्छेद-
रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यजुर्वेदस्य षड्भूतिसिद्धेर्भा भवन्ति । तत्र चरका
नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ व्याङ्ग-
रकाः २ कटाः ३ प्राण्यकटाः ४ कपिलकटाः ५
ज्यौषमन्याः ६ आङ्गलकटाः ७ चाराय-
थीयाः ८ वारायथीयाः ९ वान्तवेयाः १०
श्रिताश्वतराः ११ मैत्रायथीयाश्चेति १२ । तत्र
मैत्रायथीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
मानवाः १ दुहभाः २ कैकेयाः ३ वाराहाः ४
हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
श्चेति ७ । तेषामध्ययनमथै श्रतम् । यजुः-
सहस्राख्यधीत्यं शाखापारो भवति । तान्येव
द्विगुणान्यधीत्यं पदपारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्यं क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्यं
षडङ्गविद्भवति । शिवा क्रव्यो आकरायं निवर्त-
न्वेत्योतिवर्तिसङ्गानि । तत्र प्राचीदीर्घा
नेर्ह्वयां निर्ह्वयः । तत्र वाचसनेया नाम सप्त-
दश भेदा भवन्ति । जावालाः १ औषेयाः २
कात्याः ३ माध्यन्दिनाः ४ ग्रापीयाः ५
तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौख्वहत्याः ८
आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
श्रथ्याः ११ वैशेयाः १२ वैनेयाः १३ औषेयाः १४
गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं हृन्दो भाषा धर्मो
भोर्मावा न्यायस्तके इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
उपप्योतिवम् १ साङ्गलक्ष्यम् २ प्रतिज्ञा ३
अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणयूहम् ६
आह्वक्यः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
क्रतुः १० संख्या ११ अतुगमः १२ यज्ञम् १३
पान्थानः १४ होचकम् १५ पशवः १६ उक्-
थावि १७ कूर्मलक्ष्यम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
शिष्टानि ।
"हं सद्यसे श्रेते न्युने मन्त्रे वाचसनेयेके ।
इत्युक्तं परिसंख्यामेवैतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
पश्यांश्च परिसंख्यातं ब्राह्मण्यश्च चतुर्गुणम् ।
आदावारश्च वेदान्तं अक्षयाह्वितपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां ह्योमान्ते तु समारभेत ॥"
तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
औष्ठाः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
नाम प्रश्न भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ वीधा-
यनी २ सत्यावाट्टी ३ हिरण्यकेशी ४ औषेया-
श्चेति ५ । तत्र कटानाम्प्रमाणविशेषः । चतु-
स्वारिर्गुणमुपयन्त्या ।
"मन्त्रज्ञासाययोर्वेदस्त्रिगुणं यज्ञं पठति ।

यजुर्वेदः स विश्वेद्योऽन्वे प्राखान्तराः स्मृताः ॥"
यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । जेष्टुं हृन्दः । यजु-
र्वेदः ऋगः । दीर्घः । ऋपाणी । तान्त्रवर्णः ।
काचननयनः । आदिह्यवर्णः वर्णन । पञ्चारत्रि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।
"वन्दे रौद्रं जेष्टुं तान्त्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं ऋषाङ्गम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादिह्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्रिमात्रम् ॥"
य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं हृन्दो वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
वेदपारो भवति । अत्रतो व्रतो भवति ।
अप्रयतः प्रयतो भवति । अत्रञ्च चारी ब्रह्म-
चारी भवति । जातिसरौ जायते । इति
चरणयूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः ।
इति केचित् ॥)
यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुर्षां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिवेषा,—
"ऋग्वेदाधिपतिर्जौवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्वेदाधिपः शुक्रः शशिजोऽथर्ववेदराट् ॥"
इति ऋोतिथयम् ॥
अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—
"ऋग्वेदश्चावकं पेलं जयाह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनं सामवेदस्य आवकं सोऽन्यपद्यत ।
तथेवाथर्ववेदस्य सुमन्मुद्विषत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तुतुर्धा एकस्ययत्नम् ।
चातुर्होत्रमभूद्यजुर्वेदस्य यज्ञमथाकरोत् ॥
अथर्ववेदे यजुर्भिः स्वाङ्गभिर्होत्रं द्विकोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिस्त्रैः ब्रह्मलक्ष्यायध्वजिभिः ॥
ततः स ऋच उड्वय ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।
यजुर्वि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिमेदन् ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानास्तु श्रतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाश्च विभेदतः ।
अथर्व्यायमथो वेदं त्रिभेदं नवकेन तु ॥"
इति कौर्म्ये ४६ अध्यायः ॥
यज्ञः, पुं, इत्यते हविर्दीयतेऽन । (इत्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज् + "यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रचो नद् ।" ३।३।६० । इति नद् ।) यागः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अश्वरः ३ यागः ४ सप्त-
तन्तुः ५ सखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । १।७।१३ ॥
इतिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मनुः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभिषवः १५ होमः
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
"अपलाकाङ्क्षिभ्यश्चो विधिदृष्टो य इत्यते ।
यद्यथमेवैति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥"

राजसिकयज्ञो यथा,—
"अभिसन्धाय तु फलं हस्मार्थमपि चैव यत् ।
इत्यते भरतश्रेष्ठ । तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥"
तामसिकयज्ञो यथा,—
"विधिहोत्रमदृष्टाञ्च मन्त्रहोत्रमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ ॥
स च नानाविधः । यथा,—
"त्रययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्रयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो वृष्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इति गारुड्ये ११५ अध्यायः ॥ ॥
(तथाच मनुः । ४ । २१-२२ ।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
वृष्यज्ञं पित्रयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यापयेत् ॥
एतानेके मह्ययज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनौहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुञ्जति ॥"
अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे याजु-
संहितायास्तुत्तरभागे । १८ । ८६-१०६ ।
"कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरतान्शान्धे ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामान् कामी ततो मुक्ता कामावक्तः पुनर्भवेत् ॥
अकामो रुद्रभवनं भोगान् मुक्ता ततश्चतुः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् मुक्ता ततश्चतुः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो सर्वस्वैश्चिशुष्टवशादिह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसाङ्ग्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तौ शिवायज्ञः कर्मयज्ञोऽपि दिष्टिनाम् ॥
अकामः कामसंयुक्तो नव्यायेव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानश्च यस्मात्ति तीर्थस्तेन भवायैवः ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धचित्तसाधनः ।
ध्यानयज्ञः परस्त्संसादपवर्गफलप्रदः ।
बहिः कर्मकरा यज्ञज्ञातोऽपफलभागिनः ॥
दृष्टा नरेन्द्रभवनं तद्ददन्नापि कर्मिणः ।
ध्यानिनां हि वपुः स्वयं भवेत् प्रब्रह्मेश्वरम् ॥
तथेह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मं प्रकल्पितम् ॥
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाण्यन्धयान् ॥
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।
आत्मस्थं यः शिवन्धक्ता बहिरन्धर्षयैन्नरः ॥
हस्तस्थं फलस्तु हृदयं लिङ्गे तु जूपरमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ज्ञानं भूयः प्रवर्त्तते ॥
तदुभाभ्यां भवेत्कृत्स्नस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
दादृशान्ते तथा हृद्भिर्ललाटे भूयगाम्नेरे ॥

यज्ञः

मासायै वा तथास्त्रे वा कन्वरे हृदये तथा ।
 नामौ वा प्राश्वत्स्थाने अह्नाविद्धेन चेतसा ॥
 अहिर्वाणोपचारिण्य देवं देवीं च पूजयेत् ।
 अथवा पूजयेन्नल्लंके वा कृतकपि वा ॥
 वज्रौ वा स्थण्डिले वाथ भक्त्या वित्तासुधारतः ॥
 अथवान्मन्त्रैश्चैव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
 अन्तर्यामरतः पूजां वह्निः कुर्वीत वा न वा ॥”
 अस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
 त्रैतालमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
 तन्नोऽयं श्रोत्र्यमाद्यानां कथयस्व महामते ॥
 शौमार्कण्डेय उवाच ।

शृणुष्वं द्विजप्राज्ञा यत् पृथोऽहं महाहृतम् ।
 यज्ञेषु देवास्त्रिदन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 यज्ञेन धियते पृथ्वी यज्ञस्तरयति प्रजाः ।
 अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥
 पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
 स यज्ञोऽभूद्राहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
 यथाहं कथये तद्यः शृणुस्वत्वहिता द्विजाः ।
 विदारिते वराहस्य काये भर्गोऽयं तनुजयात् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवो देवाः सर्वेऽत्र प्रमथः स ह ।
 नित्यजलात् समुद्रस्य तच्छरीरं नभः प्रति ।
 तद्विभेजुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्रैश्च खण्डशः ।
 तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
 यस्माद्दृश्यन्ता ये यज्ञास्तु शृणुस्व मर्हर्षयः ।
 भूनासावस्विना जातो व्योतिशोमो महाध्वरः ॥
 हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्निशोमो अजायत ।
 चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मशोमो अजायत ॥
 राजः पौनर्भवशोमस्तस्य पोत्रोऽसन्धिना ।
 वृहशोमश्चक्षुशोमो जिह्वाश्ललाद्वाजायत ॥
 अतिरात्रं सवैराजमघोषिजिह्वान्तराद्भूत् ॥
 अध्यापनं ब्रह्मवज्रः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 शोमो देवो वलिर्भूतो वृषशोऽतिधिपूजनम् ॥
 क्षानं तर्पणयथेनं निवृत्तयज्ञाश्च सर्वशः ।
 कण्डसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥
 वाजिभेधो महाभेधो नरभेधस्तथैव च ।
 प्राविष्टिंवाकरा येभ्यो ते जाताः प्रादसन्धितः ॥
 राजसन्धयोऽथ कारीषो वाजपेयस्तथैव च ॥
 पृथसन्धौ समुत्पन्ना यज्ञयज्ञास्तथैव च ॥
 प्रतिष्ठोत्तर्ययज्ञाश्च दानश्राद्धाद्यस्तथा ।
 हस्तसन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयश्च एव च ॥
 सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकाराश्च ये ।
 ते मेदुसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मवः ॥
 रजःसन्धं सर्पसन्धं सर्वेऽश्वेभिचारिकम् ।
 गोभेधो वृक्षपापश्च खुरेश्चो ह्यभवन्निमे ॥
 मावेष्टिः परमेष्टिश्च गीष्वातिर्भोगसम्भवः ।
 बाङ्गुलसन्धौ संजाता अभिष्टोमस्तथैव च ॥
 नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रक्री-
 णिताः ।
 बाङ्गुलसन्धौ ते जातास्तथा ह्यदशवारिकम् ॥
 तीर्थप्रयोगसामौजयजुःसङ्घैश्चस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाथ्र्यंश्चैव नाभिसन्धेः समुत्पन्नाः ॥
 ऋचोत्कर्षः जैत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतियोजनः ।
 लिङ्गसंस्थानहैरत्नयज्ञा जाताश्च जातुनि ॥
 एवमष्टाधिकं जातं सद्मसं द्विजसन्तमाः ॥
 यज्ञानां सततं लोका येभ्योऽन्तेऽधुनापि च ।
 सुगन्ध पोत्रात् संजाता नाविकायाः सुवी-
 १भवत् ॥

अन्ये सुकुसुवमेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
 ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्दशो सुनिवन्तमाः ॥
 इष्टापूर्तं यजुर्धर्मो जाताः श्रवणरन्तुतः ।
 इष्टाश्वो ह्यभवन् यूपः कुशा रोमाणि चाम-
 वन् ॥

उद्गाता च तथाऽर्थाहोता समिध एव च ।
 अथदक्षिणवामाङ्गपश्चात्पारिदु सङ्गताः ॥
 पुरोडाशाः सन्धर्वो जाता मस्तिष्कसञ्चयात् ।
 कर्णैश्चयुगाम्पान्ता यज्ञकृतोक्तथा खुरात् ॥
 मध्यभागोऽभवत्तद्देरी मेदूत् कुण्डमजायत ।
 रेतोधारास्तथैवाच्यं खुराकन्धः समुत्पन्नाः ॥
 यज्ञालयः पृष्ठभागात् हतुपद्मात् यज्ञ एव च ।
 तदात्मा यज्ञपुरवो सुज्ञाः कचात् समुत्पन्नाः ॥
 एवं यावन्ति यज्ञानां भाषणाणि च हर्वोषि च ।
 तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चामवन् ॥
 एव यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
 यद्गुरुपेय सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
 एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सुवृत्तं कनकं घोरमासिद्धैर्नतनुपराः ॥
 ततस्तेषां शरीराणि पिच्छीकृत्य पृथक् पृथक् ।
 त्रिदेवाश्चिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
 सुवृत्तस्य शरीरन्तु अधमन्मुखवायुना ।
 स्वयमेव जगत्पन्ना दक्षिणाभिस्ततोऽभवत् ॥
 कनकस्य शरीरन्तु भापयामास केशवः ।
 ततोऽभूद्गाहं पद्भ्यामिः पञ्चवैतानभोजनः ॥
 घोरस्य तु वपुः शम्भुभापयामास वै स्वयम् ।
 तत आहवनीयोऽभिस्तनुजयात् समजायत ॥
 एतेऽस्त्रिभिर्जगत् यापं विच्छलं सकलं जगत् ।
 एतत् यज्ञं त्रयं निर्बलं तिरुति द्विजसन्तमाः ॥
 समस्ता देवतास्तत्र वचन्तेऽनुचरैः स ह ॥
 एतद्भद्रप्रदं निर्बलेतदेव चयात्मकम् ।
 एतत् त्रयीविधिज्ञानमेतत् पुरयकरं परम् ॥
 यस्मिन् जनपदे क्षेते ह्ययन्ते अमयस्त्वयः ।
 तस्मिन् जनपदे निर्बलं चतुर्वर्गो विवर्द्धते ॥
 एतदः कथितं सर्वं यत् पृष्टं द्विजसन्तमैः ।
 यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
 तथा च तस्य पुत्राणां देहास्केतालमगमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥*

ब्रह्मण्य आदित्यज्ञा यथा,—

पुत्रस्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया खातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
 जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
 स्रष्टा प्रजापतिः पूर्वं ऋत्विक्कर्मण्ययोजयत् ।
 वत्स । त्वमेव संकल्प्य स्वर्णां ऋत्विं कुरु ऋष ॥
 स्वयं तु पुष्करं गला क्षत्वा यज्ञस्तु विस्तरम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताश्रमैश्चकारो यज्ञवाहकाः ।
 एकैकस्य त्रयशान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
 एते वै गोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
 श्रतानि त्रीणि यद्भूभिश्च यज्ञाः स्रष्टाः स्वय-
 भुवा ॥

भौम्य उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप । समार्तिं वद साम्प्रतम् ॥
 पुत्रस्य उवाच ।

मन्वन्तरे यतीते तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
 दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
 अश्वमेधे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
 त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषामु दक्षि-
 णाम् ॥

धेनुनाश्च शतं सार्धं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
 अश्वमेधोऽयं सद्मसाणि खिच्छ्या दानमिच्छते ॥”

इति पाद्मे ऋत्विक्खण्डे ३१ अध्यायः ॥*

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मयज्ञा यथा,—
 “आरम्भयज्ञाः चत्वारः सुहृद्विषेज्ञा विशः
 स्रष्टाः ।

परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”
 इति मात्स्ये ११० अध्यायः ॥*

हिंसायज्ञस्य अधर्मेजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वभृगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत् प्रभुः ।
 देवतेः स ह्यसंख्यत्वं सर्वसाधनसंश्रुतम् ॥
 तस्याश्वमेधे वितते समाजगुमसंहर्ययः ।
 महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणाक्षदा ॥
 विश्वं भुजन्ते त्वपृच्छन् कोऽर्थं यज्ञविधिस्तव ।
 अधर्मानं बलवानिध हिंसाधर्मेऽयथा तव ॥
 न वः पशुवधास्त्वच्छतव यज्ञेश्वरोत्तम । ।
 अधर्मानं धर्मेऽवाताय प्रारब्धः पशुभिरस्य ॥
 नायं धर्मानं ह्यधर्मेऽर्थं न हिंसा धर्मे उच्यते ।
 आगमेन भवान् धर्मानं प्रकरोतु यदीच्छति ॥
 विधिदष्टेन यज्ञेन धर्मेऽशाययसेतुना ॥
 एवं विश्वभृगिन्द्रस्तु ऋत्विक्कर्मण्ययोजयत् ।
 उत्तो न प्रतिजयाह मानमोहसमन्वितः ।
 निषां विवादः सुमहान् जन्मै र्दम्भसङ्घि-
 णाम् ॥

जङ्गमेः श्वावरैः केन यष्टयामित चोच्यते ॥
 ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यस्तुला महर्षयः ।
 सन्ध्याय वाक्वमिन्द्रिय प्रपञ्चुः स्वचरं वस्तुम् ॥
 ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्व यज्ञविधिर्गुप ! ।
 उत्तानपादे ! प्रवृद्धि संशयं नो हृद प्रभो ! ॥
 स्तन उवाच ।

शुला वाक्यं वस्तुस्तेषामविचार्यै बलाबलम् ।
 वेदशास्त्रमनुसृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥
 यष्टयं पशुभिर्मेधैरथ ऋत्विक्कर्मण्ययोजयत् ।
 हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे द्दर्शनमगमः ॥
 एवं क्षतोत्तरास्ते तु शृङ्खलात्वं ततो धिया ॥
 अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमघो ह्यश्रुपंक्षदा ॥
 इत्युक्तमनो श्रुतः प्रविषेद्य रसातलम् ।
 धर्मेऽर्था संशयश्चेता राजा वसुरथो मतः ॥

यज्ञदृ

यज्ञस्था

यज्ञियः

तस्मान्न वाचो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयः ।
 तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमितिः पुरा ॥”
 इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
 तद्देिकवर्थायः । वेनः २ अक्षरः ३ मेघः ४
 विद्यः ५ नायः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः
 ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
 प्रजापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
 नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १७ ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४।११७।
 “यज्ञो यज्ञपतिर्वज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)
 यज्ञहन्, त्रि, (यज्ञं करोतीति । छ + क्त्प्र ।
 यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते । १।४।७ ।
 “तामागतां तत्र न कश्चनान्निघृ-
 विमानितां यज्ञस्यतो भयात्पन्नः ।
 ऋते स्मृत्वे जगनीच सादराः
 प्रेमाशुक्लः परिग्रहस्तुर्मुदा ॥”
 पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ११८ ।
 “यज्ञदृयज्ञदृयज्ञो यज्ञसुग् यज्ञसाधनः ॥”)
 यज्ञपशुः, पु, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति
 शब्दमाला । (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।
 १६ । ११ ।
 “वरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
 वैश्वे यज्ञपशुं सवैन्नपोवाह तिरोहितः ॥”)
 ह्यागश्च ॥
 यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 शैमन्नः । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
 २ । ७ । ११ ।
 “सर्वं समाच भगवान् ह्यशरीरषाधो
 साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपोवीर्यवर्णः ।
 हृद्योमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
 वाचो बहुवृत्तः श्वसतोऽख नक्तः ॥”)
 यज्ञभाजनं, स्त्री, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
 पात्रम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +
 ल्युः ।) अंतर्दभः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कुभ्र-
 मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
 भागे ।
 “कुभ्रो दर्मस्यथा बहिः हृद्यपो यज्ञभूषणः ।
 ततोऽग्नौ दीर्घपत्रः स्यात् चरपत्रस्यैव च ॥”)
 यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उत्तमः ।) उडु-
 म्बरदृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ यागाहं, त्रि ॥
 दन्ववल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
 कताशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो यष्टम् ।) यज्ञस्थानम् ।
 इति शैमन्नः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० ।
 २३ । ३३ ।
 “इत्युक्त्वा स्निपन्नस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
 ते चानक्षयवः स्वामिः स्त्रीभिः सन्नमपारयन् ॥”)
 यज्ञदृष्टः, पुं, (यज्ञस्य दृष्टः ।) वटीदृष्टः । इति
 राजनिघण्टुः ॥ (विकङ्कतः । तत्पर्याप्तो यथा,

“विकङ्कतः सुवाटो मन्थिला खादुकयटकः ।
 स एव यज्ञदृष्टश्च काटकी खात्रपादपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्
 + ल्युः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
 सङ्ख्यनामस्तोत्रम् । १३ । १४ । ११८ ॥
 (यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।१४।३।
 “पुष्येधस्तुरिरयं यज्ञसाधनः ॥”
 “यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अयधौनलान् यज्ञस्य ॥”
 इति तद्गाथे सायणः ॥)
 यज्ञसारः, पु, (यज्ञे सारः उल्लङ्घः ।) यज्ञोडुम्बर-
 दृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
 यज्ञसूत्रं, स्त्री, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
 यथा,—
 “पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
 यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं खादुकिञ्चै सुजे ॥
 उडुते वामवाह्यै तु प्राचीनावीतमप्यदः ।
 निवीतन्तु तदेव स्यादूर्ध्ववक्षसि क्खितम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 तस्य प्रमाणं यथा,—
 “ऊर्ध्वं चिद्वत् सूत्रं सधवानिमित्तं प्रजेः ।
 तन्तुत्रयमधोऽत्रं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥
 त्रिगुणं तद्गुण्युक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ।
 शिरोधरात्नाभिमध्यात् पृष्टाङ्गपरिमायकम् ॥
 यजुर्विदां नामिभित्तं सामगानामयं विधिः ।
 वामस्तम्भेन विद्वत् यज्ञसूत्रं वलप्रदम् ॥”
 इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥
 अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—
 “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपन-
 ह्यामि ॥”
 इति संस्कारतत्त्वप्रथमबहुभाष्यम् ॥
 यजुषानु,—
 “यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
 दृष्टस्यतेयत् सङ्घं पुरस्तात् ।
 आशुष्यमयां प्रतिमुञ्च शुभ्रं
 यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥”
 इति पशुपतिः ॥
 युगमेदे तत्सूत्रनिधमो यथा,—
 “सत्वे स्वर्गमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा ।
 द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं काली कार्पाससम्भवम् ॥”
 इति दृष्टनालमार्तकः ॥
 अनाह ।
 “यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं ब्रह्मण्यमित्येते ।
 स्वर्थं रीष्यं ताम्रमयं पटुं कार्पासवाह्यम् ॥
 ऋगाजिनं गुटं शक्ती यथाकल्यं निधाय च ।
 यज्ञसूत्रं परिचरेद्दृष्टसिद्धिं क्रियात्मकम् ॥
 न तत्र निधमो यद्वाहः सूत्रत्रयस्यैव ह्यह्मया ॥”
 इति दृष्टादिव्यर्चिता ॥
 यज्ञस्थानं, स्त्री, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः ।
 इति जटाधरः ॥

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +
 अण् ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “यज्ञाङ्गो ब्रह्मदृक्षश्च हैमदुभोऽप्युडुम्बरः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “उडुम्बरो जम्बुफली यज्ञाङ्गो हैमदुग्धकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 खदिरदृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ ब्राह्मण-
 यदिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं
 यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४।
 ११७ ।
 “भूर्भुवःस्वस्वरस्वारः स्वपिता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्वज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” * ॥
 यज्ञस्थाङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
 स्त्री ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । १७ ।
 “यज्ञाङ्गयोनिमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरयत्तमश्च ॥”)
 यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
 अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिघण्टुः ॥
 (विधयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातयः ॥)
 यज्ञान्तः, पु, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
 अश्वथः । इति शैमन्नः । ३ । ३६८ ॥ याग-
 श्रेयश्च ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ११८ ।
 “यज्ञान्तस्तु यज्ञगुह्यमन्नमद् एव च ॥”)
 यज्ञारिः, पु, (यज्ञस्य दृष्टयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
 शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राक्षसश्च ॥
 यज्ञिकः, पुं, पलाशदृक्षः । इति जटाधरः ॥
 (अशुकम्पितो यज्ञदत्तः । “बह्वो मसुख्य-
 नाकम्पत् वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति उक्त् ।
 “ताक्षादावूर्ध्वं द्वितीयादृक्षः ।” ५।३।३९ । इति
 प्रकृतेद्वितीयादृक्ष ऊर्ध्वस्य कोपः । यज्ञदत्तकः ।
 इति काशिका ॥)
 यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + “यज्ञत्विग्भ्यां
 षख्यौ ॥” ५।१।७१ । इति घः ।) यज्ञकर्मि-
 ण्यम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरिवंश ।
 २६ । १६ ।
 “क्षतो यज्ञविभागे हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”)
 यज्ञाय हितम् । इति तुम्बोध्याकारणम् ॥
 (यथा, मनुः । २ । २३ ।
 “ह्यथासारस्तु चरति ऋगो यज्ञ स्वभावात् ।
 स ऋग्यो यज्ञियो देशो क्खेच्छेदशक्तः परः ॥”)
 यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + घः ।) द्वापर-
 युगम् । इति त्रिकाश्रयेः ॥ (खदिरदृक्षः ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्षारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 काटकी वासपत्रश्च बहुश्रुत्यश्च यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पलाशः किंशुकः पर्यायं यज्ञियो रक्षायुष्यकः ।
 चारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मदृष्टो सरिदरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियञ्चाचौ देशश्चेति ।) यागकरणीपयुक्तदेशः । यथा, मनुः । १।२।२३ ।
 “कृत्वाचारस्तु चरति ऋगो यत्र स्वभावतः ।
 न त्रियो यज्ञियो देशो ऋच्छेदेष्वस्तः परः ॥”
 यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला ।) याग-
 मखपम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञीयः, पु, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गच्छादि-
 भ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति छः ।) उडुम्बर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । ६ ।
 “प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसम्बद्धिमतु ।
 कारयामास प्रथार्थित्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥”)
 यज्ञीयब्रह्मपादपः, पु, (यज्ञीयञ्चाचौ ब्रह्मपादप-
 श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामेश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
 “यज्ञेश्वरो ह्ययसमस्तकथ-
 भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
 तत्प्रतिघानादपयास्तु सद्यो
 रचांस्तप्रेषाण्यसुराराच सर्वे ॥”
 इति ब्राह्मवैवर्तम् ॥
 यज्ञेश, स्त्री, (यज्ञे इहम् ।) दौर्धरोद्दिषकवृक्षम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञोडुम्बरः, पु, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडु-
 म्बरवृक्षः । यज्ञदुसुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 हेमदुग्धो २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
 ५ उडुम्बरः ६ यज्ञफलः ७ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अस्य गुण्याः यथा, भावप्रकाशे ।
 “उडुम्बरो हिमो रूचो गुरुः पित्तकफासुरतु ।
 मधुरस्तुवरो वरुणो ब्रह्मशोधनरोपयः ॥”
 यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञघृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
 घृतम् । पेता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
 त्रम् २ ब्रह्मघृतम् ३ हिजायनी ४ । इति
 त्रिकाश्रेष्ठः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
 वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुर्वते स्त्र-
 वस्त्रं वा अपि वा कुशरञ्जनेव । यज्ञोपवीतं
 विशिष्टविन्वासाधारयकर्मतया कुर्वते । किं
 तत् स्त्रवम् । स्त्रवं विशेषयति ऋन्दीगपरिशिष्टम् ।
 “ऊर्ध्वं च त्रिवर्तं कार्यं तन्मुचयमघोरतम् ।
 चिह्नतश्चोपवीतं स्थापयत्येको अश्विनिर्यते ॥”
 वामावर्षवर्षितं तन्मुचयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
 वर्षवर्षितं कार्यं एव चिह्नतं त्रिसर्वं उपवीतं
 स्यात् । एको अश्विनिरिति नानालनिविधार्थम् ।
 तथा बौधायनः ।
 “कौषं चौरं चिह्नितं यज्ञोपवीतमानामिः ॥”
 कौषं कृमिकोद्भोज्यं पट्टस्त्रादिमवमित्यर्थः ।
 चौरं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।
 “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रश्चोद्भूतं चिह्नत् ।
 श्रयस्त्रयमं रात्रौ वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥”
 चिह्नितमित्युक्त्वात् मनुवचनेऽपि चिह्नन्नाचं
 त्रिसवलेन विशेष्यम् । यत्तु पैठीनसिचचनम् ।
 कार्पासमुपवीतं घटतन्नु चिह्नत ब्राह्मण्यस्य ।
 चौरं राजन्यस्य । आविकं वैश्वस्य । तन्नव-

तन्वसम्भवे घटतन्नुविधायकम् । नवतन्नुलं
 अक्षमाह देवलः ।
 “यज्ञोपवीतं कुर्वीत स्त्रवायि नव तन्तवः ।
 एकेन यश्विना तन्नुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
 एकेन यश्विना युक्त इति श्रेष्ठः । द्विगुण-
 स्त्रिगुणोऽथवेति । तन्नुनखेन द्विसवस्त्रसवो वा
 कर्त्तव्यः । द्विसवलं त्रिसवत्वसम्भवे । गोभिले
 वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिप्रशब्दो वस्त्रकुश-
 रज्जोः सत्त्वास्तुक्त्यलप्रदर्शनार्थः । एवकार-
 स्त्रिसवलत्वयच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
 अतुक्तमौञ्जवालादिसवसुचार्थः । तथा निगम-
 परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुर्वते तद-
 भावे चिह्नता स्त्रव्ये । कुशसुज्जवालप्रतिसर-
 रञ्जुमिञ्जा । वाकोऽत्र गोवालः । यथा देवलः ।
 “कार्पासचौमगोवालश्ररञ्जुह्योद्भवम् ।
 सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
 तदभाव इति करणादस्त्राभावे कुशरञ्जुभिरिति
 बोध्यम् । इति ब्राह्मवैवर्तः ॥ * ॥ अयोप-
 नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽप्ये ब्राह्मण्यस्योप-
 नयनं प्रोक्तम् । अत्रियस्य गर्भेकादशे । गर्भ-
 द्वादशे वैश्वस्य प्रोक्तम् । अत्रासामर्थे ब्राह्म-
 ण्यस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । चक्षियस्य द्वावि-
 ष्तिवर्षपर्यन्तम् । वैश्वस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
 पर्यन्तं तद्गुणान्कालः । तत्र भासाः माव-
 फालगुनचैत्रवैशाखश्रैष्ठाषाढा विहितः । तत्र
 तिथयः द्वितीयाकादशीद्वादशीपक्षमीदशमी-
 ढतीया विहितः । तत्र वाराः षडसति-
 शुक्ररवौर्णा प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्त्रीतौ ज्येष्ठा
 धनिष्ठा अश्विनी अशुभराधा हस्ता रेवती पुष्या
 चित्रा श्रवणा ऋगशिरः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
 उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
 रोहिणी पूर्वार्षादा । तत्र जमानि षडसिंह-
 तुलाधनुर्भानसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।
 तच्चन्द्रादिशोभने अन्धध्यायादीन् परित्यज्य
 कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥
 अयोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमे
 ब्राह्मण्यमुपनयेत् गर्भेकादशे चक्षियं गर्भ-
 द्वादशे वैश्वम् । आषोडशात् ब्राह्मण्यस्थान-
 तीतः कालो भवति आद्वाविंशत् चक्षियस्य
 आचतुर्विंशत् वैश्वस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
 चावित्रीका भवन्ति । नैताहुपनयेयुर्नाथाप-
 त्रेयुर्न एमिन्विवाहयेयुः ॥ आषोडशाद्विद्यमि-
 विधावाह । तथा च विद्युधम्मोत्तरम् ।
 “षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
 विंशतिः सचतुर्थी च वैश्वस्य परिकीर्त्तता ॥
 साक्षिनी नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
 अत्र षोडशवर्षाणात्पुनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतित्वा यस्य चावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेष्ये तथा राजन्यवैश्वयोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेदेवं श्रोवाच वदतां वरः ॥”
 इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अन्धधोर्गर्भं

जन्मगणनाभ्यामविरुहता । तथा च माण्ड्यः ।
 “व्रतवन्विवाहे च वस्त्रपरिगणनमाङ्कुराचर्याः ।
 आधानपूर्वकमेके प्रकृतपूर्वकं सदात्थे तु ॥”
 यत्तु द्विजावामित्युपक्रम्य पैठीनसिचचनम् ।
 द्वादशषोडशविंशतिश्चेतीता अवसङ्ककाला
 भवन्ति । तद्द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महा-
 याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु-
 प्रायश्चित्तमिति । तथा च श्रद्धालिखितौ । ब्राह्म-
 ञ्चान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्रा-
 यणाश्रद्धौ धेनुवृत्तं तस्य्वायं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
 कार्षापण्याः शोभ्यत्वं कार्षापण्य एकः सितिला
 सार्द्धं चोविंशतिकार्षापण्याः देयाः । पिढमाह-
 रहितस्य निःस्त्रस्य देशोपमवादिना पतित-
 चावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येनां द्विजानां सावित्री नाहुतिहेद्दृ यथाविधि ।
 तांश्चारयित्वा चीनु कच्छान् वयाविश्वपना-
 ययेत् ॥
 कच्छं प्राणपत्यम् । तदप्रकृतौ धेनुत्रयं तनुर्धनं
 वा नव कार्षापण्याः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह
 नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तन्नुसंसर्गिणां
 प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्त्रुवन्तरम् ।
 “ब्राह्मचार्यस्य भुक्त्वात्रं कच्छपादेन शुध्यति ।
 यज्ञोपनयते ब्राह्मणं चित्रिभः कच्छैः स शुध्यति ॥”
 भुजवल्गुभौमकृत्वाचिन्तामययोः ।
 “स्वातीश्रद्धनाश्विनिकरमे पौष्ये चिन्ता-
 हरि-
 विन्दौ तोयपती भगेऽहितसुते भाद्रहृदे चामरे ।
 केन्द्रेऽथ भृगुज्येष्ठेऽश्रिःश्रुतिचक्रे च तारे शुभे
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्के-
 च्यकाः ॥”
 अदितिस्तु उत्तरफल्गुनी । सामरः पुष्पा-
 षाढा । दीपिकायां ।
 “जीवार्केन्दूषुद्धौ हरिप्रयनत्रिभार्क्षरे
 चोत्तरस्य
 खाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिमे
 नादितौ च ।
 सुक्रार्केच्यर्क्षकमे रविमदनतिथिं प्रोक्त्वा
 षष्ठाष्टमेऽङ्के
 नो जीवाकातिचारेऽर्केऽस्वितगुरुदने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”
 रविमदनतिथिं सप्तमीं चयोदशीम् । षष्ठा-
 ष्टमेऽङ्के लभापेक्षया । कृत्वाचिन्तामयौ ।
 “माधे त्रिविष्णुप्राणाः प्राङ्गुणे न षड्वरतः ।
 श्रेत्रं भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
 ज्येष्ठे गहननीतित्र आषाढे क्रतुभाजनः ।
 शोचिवन्धु रात्रिः स्वान्निविहं विधि च व्रतम् ॥”
 राजमासैः ।
 “पुनर्लसौ हतौ विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥
 आश्वलायनः । उदगयने आपूर्थ्यमागौ पक्षे
 कृत्वाये नञ्चे चूडोपनयनगोदानविवाहाः ।
 विवाहः सार्धकालिक इत्येके । आपूर्थ्यमागे
 पक्षे शुक्ले पक्षे । दृढमर्गः ।

यज्वा

“स्तुतिपूक्ताननध्यायान् सप्तमीश्च त्रयोदशीम् ।
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥”
श्रीपतिथयवहारसमुच्चये ।

“कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो-
रपि ।
ह्यथापन्ने द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥”
भुजवतः ।

“चैत्रज्येष्ठद्वितीयायां तिष्ठन्वेवाहकास्तु च ।
मार्गं च फाल्गुने चैव चाषाढे कार्तिके तथा ॥
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥
नाकालशुद्धौ कुर्वीत व्रतवन्वशुभक्रियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपञ्चयोर्विधानान्तु कार्ति-
कादौ ह्यथापन्ने च द्वितीयाविधेयः पुन-
संस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः ।
वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।

“विप्रस्य सन्निवस्थापि मौञ्जी ख्याडुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विश्रां कार्यं नानध्याये न सक्रमे ।
अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनह्यथापन्नेः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
आषाढशुक्लद्वितीया मन्वन्तरादित्थेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्थेन निषिद्धा ।
षष्ठ्यामशुक्लचतुर्थ्यां रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
सामानानां कुजवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्नान् । यथा च ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नौचस्थितेश्चरिहृद्येऽथ पराजिते वा
जौवे ष्टमावुपनयः स्तुतिकर्मैर्ह्यनः ॥”
अस्य शाखाधिपस्य । कालचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रैर्न च बहुशुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्त्वं गते देवगुरो गुरौ वा
कृत्स्नेऽपि वा पापयुतेऽथनुक्ते ।
व्रतोपनयनो द्विवर्षैः प्रशाशं
प्रयाति दृष्टेरपि रचितो यः ॥”

उदये जन्मे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥

यज्ज्, चि, (यजतीति । यज् + “यजिमनिशुम्भि-
दसिजनिभ्यो युच् ॥” उणा० ३ । २० । इति
युच् ।) यजुर्वेदेत्ता ब्राह्मणः । इत्युवादि-
कोषः । यजमानः । इति संक्षिप्तसारोवादि-
दृष्टिः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
“त्वमग्ने यज्यवे पाशुरन्तरोऽनिषङ्गाय ॥”
“हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्वेजमापस्य पाशुः
प्रायकः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

यज्वा, [वृ] पुं, (यज् + “सुयजोर्जुनिप् ॥” ३ ।
२ । १०३ । इति जुनिप् ।) विविना इहवान् ।
वेदविधानेन कृतयागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
(यथा, नैवघचरिते । ३ । २४ ।

यतः

“राजा स यज्वा विबुधव्रजना
कलाधरान्योपमयैव राज्यम् ।
मुदुक्ते श्रितश्रोत्रियसानुव्रतक्रीः
पूर्वं लहो श्रेष्ठमश्रेष्ठमन्त्यम् ॥”

यज्वनांपतिः पु, चन्द्रः । इति चिकाखशेषः ॥
यत्, ई ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, यत्तः ।
ठ, यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, क खेदोपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरा०-पर०-सक० सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।
क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति गृहं गृह्णीते उपस्करोति इत्यर्थः ।
निरः प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीर्वर्षः । निर्धात-
यति धान्येन मावान् लोकः धान्यं दत्त्वा मावान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता ह्ययमदात् बहूशो यदेभ्यः
सीता ततो ह्यरिण्यकैर्न विसृज्यते स्म ॥”

यत्, [वृ] चि, (यजति सज्जेः पदाद्यैः सङ्घे सङ्घतो
भवतीति । यज् + “लजितनिजलिभ्यो ङित् ।”
उणा० १ । १३१ । इति ङित् । ङित् ।) वृक्षि-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं
विद्वान्तकौमुदुवादिदृष्टिस्तु ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तिषु पुलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, यः १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येवान् १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।
सप्तमी २२ ॥ * ॥ क्लीबलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । यम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यथा ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्माः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यावान् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी २२ ॥ * ॥ क्लीबलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । श्रेष्ठः पुवत् ॥)

यत्, य, (यद् + “पञ्चम्यास्सिञ् ॥” ५ । ३ । ७ ।
इति तसिञ् । “तद्वित्त्वासर्वविभक्तिः ॥” १११ ।
३८ । इति तसिञ्प्रत्ययान्ताख्यत्वम् ।)
हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ११७ ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
अदहीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिरवादयेत् ॥”
यद् + “इतराभ्योऽपि ङप्रन्ते ॥” ५ । ३ । १४ ।
इति तसिञ्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।

“यद्दृष्टं यदधिष्ठानं यतः स्फटिमिदं प्रभो ! ॥”

यत्, य, (यद् + “वा बहूनां जातिपरिपन्नं
हतमच् ॥” ५ । ३ । ६३ । इति हतमच् ।)
बहूनां मध्ये निर्धारित एकः । यथा मध्ये यः ।
यच्छब्दात् हतमप्रत्ययेन नियमनः । इति सुश्व-
बोधव्याकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कटः ॥”
इति काशिका ।)
यतरः, चि, (यत् + “किं यत्तो निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य उत्तरच् ॥” ६ । ३ । ६२ । इति उत्तरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एकः । अनयोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् उत्तरप्रत्ययेन नियमनः । इति सुश्व-
बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ४ । १२ ।
“तथोर्ध्वं सव्यं यतरद्वितीयस्तदित्तुमोभवति
हस्त्यासन् ॥”)
यति, चि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थकः । यतुलि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनान्तु इति प्रत्य-
येन नियमनम् । इति सुश्वबोधव्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।
“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः ।”
“यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
यतिः, पु, (यतते चिद्यते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सर्वधातुश्च इत् ॥” उणा० ४ । ११७ । इति
इत् ।) निर्वृतिनिग्रहणायः । तत्पुण्याय ।
यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिन्नु, ३
संख्यासिकः ४ कर्मन्तौ ५ रत्नवचनः ६ परि-
ब्राजकः ७ तापवः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करो ११ पादिरचकः १२ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
नानार्थे ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वावो यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।
एकत्र चतुरो मासानब्दं वा निवसेत् पुनः ॥
अविमुक्तो प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
यतिभिर्मोक्षार्थमेव अविमुक्तं निवेद्यते ॥”
इति मातृख्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
यतिधर्मो यथा,—
“अलाट् हारुपान्च म्भृत्सुयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपानाणि मनुः स्थायुस्तुऽनवीत् ॥
एककालं चरेद्भस्त्रं न प्रसज्येत विस्तरं ।
भस्त्रं प्रसक्तो हि यतिर्विपश्येऽपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नस्यले बह्वारे सुक्तवचने ॥
उक्ते प्रारावस्यति भिक्षां निर्व्वं यतिश्चरेत् ॥
अस्वामे न विघादो स्थात्मि चैव न हर्षयेत् ॥
प्रायथाजिकमात्रः स्थात्मिचासङ्गाद्विर्गतः ॥
अभिपूजितसामांस्तु ज्युष्मसेतेव सर्वश्रः ।
अभिपूजितसामांश्च यतिर्मुक्तोऽपि वध्यते ॥”

यतिः

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।
“तद्दे घनुस्त इयवः सरथो ह्ययास्ते
सोऽहं रथो वृपतयो यत चानमन्ति ॥”
यत् । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।

“यतो यतः षट्चरथोऽभिवर्षते
ततस्ततः प्रेरितवामनोचना ॥”

यतमः, चि, (यत् + “वा बहूनां जातिपरिपन्नं
हतमच् ॥” ५ । ३ । ६३ । इति हतमच् ।)
बहूनां मध्ये निर्धारित एकः । यथा मध्ये यः ।
यच्छब्दात् हतमप्रत्ययेन नियमनः । इति सुश्व-
बोधव्याकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कटः ॥”
इति काशिका ।)

यतरः, चि, (यत् + “किं यत्तो निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य उत्तरच् ॥” ६ । ३ । ६२ । इति उत्तरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एकः । अनयोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् उत्तरप्रत्ययेन नियमनः । इति सुश्व-
बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ४ । १२ ।
“तथोर्ध्वं सव्यं यतरद्वितीयस्तदित्तुमोभवति
हस्त्यासन् ॥”)

यति, चि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थकः । यतुलि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनान्तु इति प्रत्य-
येन नियमनम् । इति सुश्वबोधव्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।
“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः ।”
“यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

यतिः, पु, (यतते चिद्यते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सर्वधातुश्च इत् ॥” उणा० ४ । ११७ । इति
इत् ।) निर्वृतिनिग्रहणायः । तत्पुण्याय ।
यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिन्नु, ३
संख्यासिकः ४ कर्मन्तौ ५ रत्नवचनः ६ परि-
ब्राजकः ७ तापवः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करो ११ पादिरचकः १२ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
नानार्थे ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वावो यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।
एकत्र चतुरो मासानब्दं वा निवसेत् पुनः ॥
अविमुक्तो प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
यतिभिर्मोक्षार्थमेव अविमुक्तं निवेद्यते ॥”
इति मातृख्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
यतिधर्मो यथा,—
“अलाट् हारुपान्च म्भृत्सुयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपानाणि मनुः स्थायुस्तुऽनवीत् ॥
एककालं चरेद्भस्त्रं न प्रसज्येत विस्तरं ।
भस्त्रं प्रसक्तो हि यतिर्विपश्येऽपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नस्यले बह्वारे सुक्तवचने ॥
उक्ते प्रारावस्यति भिक्षां निर्व्वं यतिश्चरेत् ॥
अस्वामे न विघादो स्थात्मि चैव न हर्षयेत् ॥
प्रायथाजिकमात्रः स्थात्मिचासङ्गाद्विर्गतः ॥
अभिपूजितसामांस्तु ज्युष्मसेतेव सर्वश्रः ।
अभिपूजितसामांश्च यतिर्मुक्तोऽपि वध्यते ॥”

यतिः

अल्पाभ्यामवहारैश्च रक्षःस्थानाद्यनेन च ।
 द्वियमायां विधयैरिन्द्रियाणि विवर्त्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषचयैश्च च ॥
 अहिंसया च भूतानाममहतत्वाय कल्पते ॥
 अवेक्षेन गतौर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमचये ॥
 विप्रयोगं प्रिये चैव संयोगश्च तथाप्रियेः ।
 जरया चाभिवचनं आधिभिक्षोपपीडनम् ॥
 देहाङ्गनक्रम्यन्नास्मात् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
 योनिःकोटिसहस्रेषु स्थनींश्चास्थान्तरात्मनः ॥
 अधर्मगमनश्चैव दुःखयोगं शरीरिण्याम् ।
 धर्मार्थप्रभवश्चैव सुखसयोगमत्रयम् ॥
 स्वल्पताश्चान्वेक्षेत् योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिस्तु तमेवधमेधु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तथाश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेशु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥
 फलं कतकत्रयस्य यद्यप्यस्युप्रसादकम् ।
 न नाम्यह्यथादेव तस्य वारि प्रवीर्यते ॥
 सरस्वतीर्धं जन्तूनां राज्ञावहनि वा सदा ।
 प्रारौरस्यालये चैव समीक्ष्य वसुधा चरेत् ॥
 अह्ना राज्ञा च यान् जन्तून् हिनस्व्यज्ञानतो
 यतिः ।
 तेषां ज्ञात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामां ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवन् कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य नियन्त्रात् ॥
 प्राणायामेर्देहेदोषान् धारणाभिश्च क्लिप्सवम् ।
 प्रत्याहारस्य संसर्गांन् ध्यानेनानोन्वरान् गुणान् ।
 उच्चारयेत् भूतेशु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्यग्भूतं गतिमस्थान्तरात्मनः ॥
 सन्त्यग्दर्शनसम्यग्भूतः कर्मभिर्न विवर्धते ।
 दर्शनेन विद्वानस्तु ससारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिके चैव कर्मभिः ।
 तपसश्चरयेत्सोमेः साधधन्तौ च तत् पदम् ॥
 अस्त्रिष्वसूयां स्त्रायुतं मांसश्रीणितलेषु प्रथम् ।
 चर्मावनहं दुर्गन्धिपूर्णां मूत्रपुरीषयोः ॥
 जराश्रीकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्रलमनिवृत्तं भूतावाचमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा प्रकुञ्चिर्नृथं ।
 तथा व्यज्जिमं देहं कृच्छ्रादृथाहाह्वितुच्यते ॥
 प्रियेषु स्त्रेषु सुललनप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विद्वव्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निवृत्तः ।
 तदा सुखसमाप्नोति प्रेम्ब चैह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वसंख्यक्ता सङ्गान् प्रानेः प्रानेः ।
 सर्वज्ञानविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठत ॥
 ध्यानिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रच्छन्दतम् ।
 न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलसुपानुते ॥
 अधिपञ्चं ब्रह्म जपेदाधिदेविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं प्रारम्भज्ञानादिमेव विज्ञानताम् ।

यतिश्च

इदमन्विच्छन्तं स्वर्गमिदमानन्वमिच्छन्ताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
 स विधूयेहप्राभानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते । ४।
 ८। १ ।
 “सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्ष्वेवोऽस्यिष्यन्ति ।
 नेते यद्वात्तं ब्रह्मसुतां ह्यावसन्नृहुरेतसः ॥”
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारत १।७।३० ।
 “यतिं यद्यतिं चंयातिमायातिमयतिं भ्रुवम् ।
 नहुषो जनयामास धृष्टसुतान् प्रियवासवि ॥”
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १३।४।५७ ।
 “आराणिकीचिकश्चैव चाभ्येयोज्यनौ तथा ।
 नवतनुर्वकनखः सधनो यतिरेव च ॥”
 चि । कर्मिष्ठपरतोऽथवा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८। ३। ६ ।
 “वेनायतिभ्यो भृगवे धने ह्येति
 येन प्रच्छन्नमाविष ॥”
 “येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मिष्ठपरतभ्योऽथयष्टभ्यो
 जनभ्यः सकाशान् धनमाह्वयन् भृगवे महर्षवे
 प्रयच्छति ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 यतिः, स्त्री, (यत्यते रसनाच्चेति । यत् + “स्त्रियां
 क्तिन् ।” ३। ३। ६४ । इति क्तिन् । “अनु-
 दातोपदेशवनतितनोऽदीनामिति ।” ६। ४।
 ३७ । इति मकारलोप ।) पाठविच्छेदः । इति
 मेहद्वौ । ते, ४६ ॥ जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 “यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामाद्यैः प्रदेष्वाद्या निजेच्छया ॥
 कविच्छेत्स्वास्ते यतिरभिहित्वा पूर्वैकतमिः
 पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्त्रेवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
 यथा कृष्णः पुण्यालतुलमहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्यस्तुत्यास्तु नच्छन्ति तुनयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वयस्ये गुरोर्न पुरुषोत्तमः ॥”
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १। १६—१८ ॥
 (नियम्यते इति । यत् + क्तिन् । यतते चेटते
 व्रतादिरन्तार्थं इति वा । यत् + “सर्वेधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४।११७ इति इन् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली । वाद्याङ्ग-
 प्रवन्धविशेषः । यथा,—
 “यतिरोऽप्यायवच्छेदो गजरो रूपकं भुवम् ।
 गनपः सारिगोष्ठी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं हृन्दनश्च प्रवसां ह्यादश्च स्मृताः ॥”
 यथा हं धातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति
 सङ्गीतदामोदरः । (वा चि विधा । यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।
 “चतुर्विधं पदं तासां त्रिःप्रकारं लयचयम् ।
 यतित्रयं तथा तोदां मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”)
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री (यतिभिरुद्वेयं चान्द्रायणम्) ।
 व्रतविशेषः । यथा,—
 “अष्टावष्टौ सप्तशतौ पिच्छान् मध्यदिने स्थिते ।

यत्

नियतात्मा ह्यविद्याशो यतिचान्द्रायणं चरन् ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं तदग्रत्तौ
 सपादैर्नादशकार्वाणयाः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 “विधवा जानिका रक्षा विश्वस्ता यतिनो
 यतिः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमेयुनं, स्त्री, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोप-
 नीय मेयुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्यायः ।
 खड्गनरतम् २ । इति विकारश्लेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [न्] यु, (यत् संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
 इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । १ ।
 ७ । ४४ ॥ (यथा, सुश्रुतेः कारकप्रकरणे ।
 “स्वप्नादपि शासकमेतदस्त्रेका-
 लुप्तौतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
 यतुका, स्त्री, (यत् + वाहुलकान् उकन् पच्चे
 यतूका, ङक । स्त्रियां टाप् ।) वृचविशेषः ।
 यथा,—
 “रजनौ स्यात् यतुका यतूका जननीति च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्नः, पुं, (यत् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरचो
 न् ।” ३। ३। ६० । इति न् ।) रूपादि-
 चतुस्त्रिंशत्प्रतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योगिनः ३ । यथा,—
 “प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च तथा जीवनयोगिनः ।
 एव प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिके, परिकीर्तितम् ॥”
 तेषां कारणं यथा,—
 “चिकीर्षां ह्यसिद्धसाधनत्वमिति स्तथा ।
 उपादानस्य चाध्यायं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिसु भवेद्देहाह्विष्टसाधनताविधयः ।
 यत्रौ जीवनयोगिन्स्तु सर्वदेहातीन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्रायश्चकारे कारणं तन् प्रकीर्तितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 “उद्योगिनं पुरुषविहसुपैति लक्ष्मी-
 देवेन देयमिति कापुण्या वदन्ति ।
 देवे निहृत्स्व क्रूर पीरुषमात्मशक्त्या
 यत्रे कृते यद्दि न सिध्यति कोऽन्न दोषः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्नवान्, [त्] चि, यत्नविशेषः । यत्नशब्दात्
 वतुप्रत्ययेन नियन्तः । (यथा, हरिवंशे । ८। ६।
 “कंसेनापि समाज्ञप्तश्चान्द्रः पूर्वमेव तु ।
 योह्यसं सद्यः कृष्णं त्वया यत्नयतेति वै ॥”)
 यत्न, इ क संकीचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-वक०-सेट् ।) इत्यवगमोपपद्यः ।
 इ क, यत्नयति मन्त्रेण सर्पं जाह्नविकः । यत्न

यथापू

यथाहं

यथोचि

इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदमुच्यते वेदेष्टुचारयमेवार्थः । इति दुर्गाहासः ॥

यच, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात् समन्थाच्छलप्रत्ययेन निव्यञ्जम् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भागवततायाम् ।

“यच यच मनो देह्यै धारयेत् सकलं धिया । खेच्छाहा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् वरूप-ताम् ॥”)

यथा, य, साङ्गस्यम् । सान्ध्यम् । तत्पर्यायः । वतु २ वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।

“वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे न च खलु तयोर्ज्ञाने प्रार्थितं करोत्यपहन्ति च । भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्व्यथा प्रभवति सूचित्विभ्योद्ग्राहे भिर्गर्भं चर्यां चयः ॥”)

यथाकामो, [न] चि । (यथा कामयति इति । कामि + णिनिः । यद्वा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-रस्यास्तीति । यथाकाम + व्यत इतिठनाविनि इनिः ।) खेच्छाचारोः । तत्पर्यायः । खरचिः २ खच्छन्दः ३ खेरी ४ अपाठतः ५ खतन्तः ६ निरवयवः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥

निर्यन्तयः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । ८१ ।

“यथाकामो भवेद्वापि स्त्रीयां वरमनुस्मरन् । खदारनिरतश्चैव स्त्रियो रस्या यतः स्तुताः ॥”)

यथाक्रमं, य, क्री, क्रमासुरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुवशे । ३ । १० ।

“यथाक्रमं पुसवनादिकाः क्रियाः धृतेश्च धीरः सङ्गशैथिल्यं च ॥”) अपि च ।

“यथाक्रमेण पुत्रय कार्या प्रतिक्रिया सदा । पतितपतितवा वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥” इति साङ्गतत्त्वम् ॥

यथाजातः, चि, (यथा न जातः इति यथा-जातः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते विद्यया श्रौथ्येण वा न कैरपि विदितत्वात् ।) म्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नौचः । इति जटाधरः ॥

यथातर्थं, य, क्री, (यथा वचते तथानतिक्रम्य इति अन्तितुष्टौ व्यथयीभावः । व्यथयीभावश्च । २ । ४ । १८ । इति नपुसकत्वम् । “इच्छो नपुसके प्रातिपदिकस्य ॥” १ । २ । ४७ । इति इच्छः । “नाथ्ययीभावास्तोऽमूलपचम्याः ॥” २ । ४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तोरमादेशः ।)

यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १ । ४१ ।

“यन खडाचामो भावा रजःसक्तमोमयाः । गुणनामक्रियारूपेर्विभाष्यन्ते यथातथम् ॥”)

यथापूर्वम्, य, क्री, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यवयी-भावः ।) पूर्वदिग्देशकालासुरूपम् । यथा,—

“अज्ञतायां प्रतिष्ठार्यां प्राथार्यां प्रतिमासु च ।

यथापूर्वम् यथा भावः खर्गादीनां न विद्युता ॥” इति तित्यादितन्त्रधृतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथासुखीनः, चि, ((यथासुख + “यथासुखसं-सुखस्य दर्शनं खः ॥” ५ । २ । ६ । इति खः ।) सुखप्रतिविम्बश्रयः । सुखस्य सङ्गं यथासुखं प्रतिविम्बं निपातनात् साङ्गस्यैवधीभावः ।

यथासुखं दर्शनं यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥ अपि च ।

“ततश्चिन्तयमाणोऽथैवैमरत्नमयो ष्यगः । यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन् ॥” इति भट्टिः ॥

सुखस्य सङ्गं यथासुखं दर्पणादिस्यप्रतिविम्ब-सुचते । साङ्गस्यैवधीभावः । इति भरतः ॥ निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथासुखीनः प्रतिविम्बश्रय इव भूला पुत्रुवे भमति स इव-शब्दलोपो इत्ययः । इति अथमङ्गलः ॥

यथायथं, य, क्री, (“यथास्त्वं यथायथम् ॥” ८ । १ । १४ । योऽयमात्मा यथास्त्रीयं तद्व्यथास्यम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्रीवल्लय निपा-त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-स्त्रीयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-स्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अत्ररूपम् ।

यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।

“तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राङ् विहारा-वित् ।

हे गोपा विहृदिष्यामो हृद्यैभूय यथायथम् ॥” “यथायथं वयोवर्णादासुरूपम् ॥” इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—

“लिङ्गमथक्तमव्यत्वात् व्याधीनां तद्व्यथा यथम् ॥” इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“यथायथं यस्य याथेयैर्दूरं तदेवाव्यक्तम् ॥” इति तट्टास्थाने विषयपरिचितः ॥)

यथाथं, य, क्री, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ “द्वे अव्यभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथाथं यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अव्ययीभावः । यथाथमेवेदम् । यथातथं वक्ति समासु विद्वान् ॥” इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“सत्वं सम्यक् समीचीनमन्तं तथं यथातथम् । यथास्थितश्च सङ्गोऽकीर्ति तु वितथानुते ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ । “कृतञ्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिद्ध्यति । सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथाथं प्रपद्यते ॥”)

यथाहं, य, क्री, (अहं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-वयीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—

“कृत्वा तु तौ यथान्याथं यथाहं न संविदम् । उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्वपार्थिवौ ॥” इति द्वैवीमाहात्म्यम् ॥

यथाहं वचः, पु, (यथाहं यथायोग्यं वचंयतीति । वचं + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

यथायोग्यमचरं रूपं ज्ञातिश्च ॥

यथाशक्ति, य, क्री, शक्त्यनुसारेण । शक्तिमनति-क्रम्य । इति सुप्रबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।

“पश्य मां निर्जितं शक्र । उक्त्यायुधभुजं ष्ये । घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिह्वीर्षया ॥”)

यथाशास्त्रं, य, क्री, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“यथाशास्त्रं च निर्यातो यथाव्याधि (चकिन्-सितः ।

न ग्रमं याति धो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥” यथास्थितं, चि, सत्त्वम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७६ ॥

यथास्त्वं, य, क्री, (स्वमनतिक्रम्यैवधीभावः ।) यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।

“बन्धं ततोऽनुकृत्वात् परिषेकन्तु सर्षिषा । ढलीये दिवसे सुक्ता यथास्त्वं शोधयेद्भिषक् ॥”) यथैषितं, य, क्री, (ईषितमनतिक्रम्येति ।) यथा-वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । २८ ।

“तान् प्रबवादीदृश राघवोऽपि यथैषितं प्रस्तुतकर्म धर्मोऽग्रम् । ततो मरद्भिर्भवतां शराभिः सस्युच्यतां नोऽरिसमित्यनेयु ॥”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ यथाप्रप्तं ४ निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥

यष्ट इष्टानतिक्रमे खच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात् क्रीवल्लयेषाम् । ईषितस्यानतिक्रमो यथैषित-मित्यवधीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, य, क्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथैषितम् । यथा,—

“कुर्यैर्यथेष्टं तत् सर्वमौशास्ते खधनस्य वै ॥” इति दायभागः ॥

यथेष्टाचारी, [न] पु, (यथेष्टं चरतीति । चर + णिनिः ।) पद्यौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं आचरन् वस्य ।) यथेष्टाचारी । यथा,—

“क्रियाहीनस्य म्बलस्य महारोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गुर्मर्यानामप्रौचकम् ॥” यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्ट्यादावसक्तस्य । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [न] पुं, खेच्छाचारी । यथेष्ट-माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निव्यञ्जः । यथोचितं, य, क्री, (उचितमनतिक्रम्येति ।) यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा । “ज्ञेयो अंशो यथोचिततात् ॥” इत्यमरः । २ । ८ । २३ ॥

(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० । “कर्मणि च यथाकारं यथादिशं यथावृत्तम् । यथोचितं यथावित्तमकरोद्भूषणात्कृतम् ॥”) चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थ आदाश्च ।

यथाहं । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३८ । “वयमाप्यायिता मत्स्यत्रभागे यथोचितेः । दृष्ट्या तावदुयक्रीमो मत्स्यान् प्रस्थाद्विह्वये ॥”)

यधोदितं, अ, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य इत्यचयीभावः ।) यधोक्तम् । यथा,—

“यधोदितन्ते पिष्टभिः कुरु दारपरिग्रहम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वचिस्त्रोत्रम् ॥

यदा, अ, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-कान्यक्रियतः काले हा । ” ५.३.१५ । इति हा ।) यस्मिन् काले । यथा,—

“यदा यदा सतां हानिर्देवमार्गानुसारिणाम् । तदा तदा कलेर्बुद्धिरनुमेया विचक्षयेः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वप्रवचनम् ॥

यदि, अ, पञ्चान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्यायः । चेत् २ यद्युवा ३ । यथा,—

“यदीच्छेद्दिगुलान् भोगान् चन्द्रख्यग्रहोपमान् । प्रातःस्नानो भवेन्नित्यं ह्यौ मासौ माघफाल्गुनीम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

“अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामन्यभाक् । वाग्धुरेव स मन्तव्यः सन्ध्यावसिन्तो हि सः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

“यद्युवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुम्भ्यात् इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदीयं, चि, (यस्मिदिति । यद् + “दृष्टाच्छः । ” ६ । २ । ११४ । इति छः ।) यस्त्वन्वि । यथा,

“यदीयहलतो विलोक्य विषदं कलिन्दतनया जलोद्गतगतः । विलासविपिनं विवेश सद्यसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥”

इति ह्येवोमज्ञर्थ्यां द्वितोयस्तवकः ॥

यदुः, पु, (यजते इति । यज् + उः । एधोदरादित्वात् जस्याने दकारः ।) देवयान्यां जातो यथातेष्व्युपुत्रः । तस्य वंशे पिष्टशापात् राजा-चक्रवर्ती नासीत् । तदंशे हापरयुगस्थान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥

तस्य मातुलकन्याविवाहकार्यं यथा,—

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव ह । पुत्रं श्वेत्तं वरिष्ठं यदुमिच्छन्नवीहचः ॥

त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥

पूर्णे वर्षे च हस्ते तु पुत्रस्ते यौवने लब्धम् । दत्त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुत्तरवाच ।

वितपन्नशुद्धरो हीनो जरया श्रितिकोद्गतः । बलीसन्ततमात्रस्य दुर्द्धर्षो दुर्बलः क्रमः ॥

अशक्तः कार्यकारणे पापभूतस्य यौवने । सहोपजीवितिक्षेपे तां जरां नैव कामये ॥

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्ताः प्रियतरा वृष । जरां यद्गीतुं धर्मज्ञः । पुत्रमन्तं दृषीष्य वै ॥

ययातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । प्रापात्मातुल्यसम्बन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥

इति मार्कण्डे ३१ अध्यायः ॥ * ॥

(हृद्येश्वराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ६.१.१४४ ।

“तस्यैवं सुप्रदत्तस्य पुत्रकामस्य वीमतः । मधुमत्वां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायथाः ॥”)

यदुनायः, पु, (यदूनां नायः ।) श्रीकृष्णः । इति चैमचक्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पु, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—

“यदुपतेः क्व गता मयुरापुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला । इति विचिन्त्य कुरुव्य मनः स्थिरं न सदितं जगदिव्यवधारय ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥

यदृच्छा, क्ली, स्वातन्त्र्यम् । तत्पर्यायः । खैरिता २ । इत्यमरः । ३.२.२३ । खरिता ३ । इति तट्टीका ॥

(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ । “यदृच्छया चीपपत्रं खगोदारमपाहतम् । सुखिनः चक्षियाः पार्थ ! लभन्ते शुद्धभीष्टशम् ॥”)

यद्युवा, अ, यद् । यथा । “यद्युवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुम्भ्यात् । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे । अपि च । यद्युवा उभयं चिकीर्षिद्वीचं ब्रह्मलक्ष इति तेनैव कल्पेन ह्यसुत्तरामङ्गं सोदकं कमण्डलुं हर्मवदुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रव्याहृत्यान्वच्छेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदा, क्ली, वुद्धिः । इति संक्षिप्तसारोणादिरितिः ॥ पञ्चान्तरश्च ॥

यन्त्रा, [च्] पु, (यम् + ङच् ।) सारथिः । (यथा, रघौ । ७ । ४४ ।

“प्रहारश्चर्च्छांपगमे रथस्या यन्तुपालस्य निवर्त्तताम्बान् । ये सादिता लचितपूर्वकेतू तानेव सामर्थतया निजन्तुः ॥”

हृत्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा, माघे । ५ । ४२ ।

“सैथोऽपि साधुनयमाकलनाय यन्त्रा नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः । नामाजि केवलममाजि गजेन श्राखी नायस्य गन्धमपि मानभृतः सचन्ते ॥”)

विरतिकारके, चि ॥

यन्त्रं, क्ली, (यच्छब्देनेति । यम् + “गुष्टवीपचिचिचि-यमिसदिचदिभ्यश्चः । ” उणा० ४ । १६६ । इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवी-भागवते । ३ । २६ । २१ ।

“अर्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्थमन्त्रसंयुतम् । स्थापयेत् पीठपूजां क्व कलत्रं तत्र पार्श्वतः ॥”)

पात्रमेदः । नियन्त्रणम् । इति चैमचक्रः ॥ अथियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-कण्ठः ॥ कामान् वन्द्यं इत्यादि भाषा ॥ * ॥

वाद्यम् । यथा,—

“यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्यौ मधुच्छदन । अहं यन्त्रं भवान् यन्त्रो न मे दोषा न मे गुणाः ॥”

इति महाभारतम् ॥

दास्यन्त्यादि । कल इति भाषा । यथा,—

“इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूपाणि मायया ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ॥ अस्वार्थः । “सर्वभूतानां हृत्मध्ये इश्वरोऽर्जुनोऽसीति तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वोऽपि भूतानि मायया निजशक्त्वा भाग्यं स्तत्रतुर्कर्मसु प्रवर्षयन् यथा दास्यन्त्रमारूपाणि क्वत्रिमाथि भूतानि ह्य-घारो लोके भ्रामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्राणि शरीराणि आरूपाणि भूतानि देहाभिभानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।

“आपोऽपि हृद्देशं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम् । यन्त्रश्च प्रतिमास्थानमर्चये सर्वदा हरिः ॥”

गौतमीये ।

“शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च । निर्वं पूजा हरिः कार्या न तु केवलभूतले ॥”

योगिनीतन्त्रे ।

“लङ्कस्थानं पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थानं तथैव च । मण्डलस्थानं महाभाषां यन्त्रस्थानं प्रतिमास्तु च । जलस्थानं वा शिलास्थानं वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

यत्तु सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।

“यत्रापरजितापुत्र्यं जवापुत्र्यश्च विद्यते । करवीरे शुक्लरक्ते म्रोग्यं वा यत्र तिष्ठति । तत्र देवी वसेन्नित्यं तदयन्त्रे चिह्नकाचैरम् ॥”

यत्तु सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।

“यन्त्रं मन्त्रमर्थं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि । देहात्मनोर्नोयथा भेदो यन्त्रदेवतयोक्त्वा ॥”

तथा ।

“आदौ लिखेद्यन्त्ररालं देवतायाश्च विग्रहम् । कामक्रोधादिदोषोत्पत्त्यस्यैव दुःखनियन्त्रयात् ॥

यन्त्रमिच्छाहुरेतस्मिन् देवः प्रीत्याति पूजितः । विना यन्त्रं पूजायां देवता न प्रसीदति ॥ दुःखनिर्यन्त्रणाद्यन्त्रमिच्छाहृत्तन्त्रवेदिनः ॥”

इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ * ॥

अथ धारणयन्त्राणि । तत्रादौ सुवनेश्वरी-यन्त्रम् । शारदायाम् ।

“आलिखात्तदिगर्गलाम्बुद्वर्गं पाशादिकं चक्रं

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टावर्गमन्त्रद्वयम् । अक्षपूरुष्पापरघटकशुभं लयवरान् शोभास-
नाचर्गले-
ज्वालित्स्त्रिजलधिपादिशुभशः पंक्तिद्वयात्त-
परम् ॥

ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सर्वभूषण्ड ।
द्विष्टान्तः शोडशार्णोऽर्थं मन्त्रः सङ्घिर्द्वैरितः ॥”
इति घटार्णयन्त्रम् ॥ * ॥
“तारे ह्रूं विलिखेत् सरोजकुहरं स्वाध्याभि-
धानान्वितं
मन्त्रार्णान् वसुसंखकान् वसुदलेष्वालिख
तद्वाह्यतः ।
पञ्चाक्षरं चः परिवेष्टितं घटगतं पञ्चस्यमजा-
ननं
यन्त्रं वश्यकरं यद्वादिभयहृत्कल्पीप्रदं
कौर्णिकम् ॥”
इति लरितायन्त्रम् ॥ * ॥
“पद्मं भागुदलान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्मकार्या
युन-
क्तारं प्रक्तिगवीनवाध्वसहितं तत्केशरेशु
क्रमात् ।
मर्दिन्यामसुसम्भवान् युगलशो वर्णान् पुनः
पत्रगान्
मन्त्रार्णान् गुणशो विधाय विलिखेदथ
तदन्वये हले ॥”
[स्थितम् ॥
“उत्तिष्ठ पुरुषि किं खपिभयं मे वसुप-
थदि प्रश्वमशक्यं वा तन्मै भगवति प्रामय
खाहा ॥
भाहकार्येन संवेतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
यन्त्रं च विन्ध्यवासिन्त्याः प्रोक्तं सर्वसन्दिहम् ॥
रक्षाकरं विशेषेण ह्युद्भूतादिनाशनम् ।
राश्वदं अष्टराश्वानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ॥
सुतार्थिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
बहुना किमिच्छोक्तं यन्त्रं यत् कामदो मयिः ॥”
इति वन्दुर्गायन्त्रम् ॥ * ॥
अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
“वेदादिस्थितस्वाध्यायमयुग्मः श्रीशक्ति-
मारान्वितं
किञ्चल्लेष्टु दिनेशपत्रविलसन्मन्त्राक्षरं तद्वह्निः ।
पद्मं यज्जनकेशरं खरलसत्पत्राद्युक्तं धरा-
विन्धाभ्यां वषट्कनया लरितया यन्त्रं लिखेद्-
वेष्टितम् ।
भूपुरद्वयकोशीषु हृद्यौ लेख्यौ पुनः पुनः ।
महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वार्थप्रद्विनिवारकम् ॥
बहुना किमिच्छोक्तं परमस्मान् विद्यते ॥” * ॥
अथ त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्थिप्रो
“मन्त्रार्णं नवयोनिषु प्रविलिखेद्द्विजानि वर्णान्-
गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वालिख लिप्या-
द्वतम् ।
भूविम्बद्वितयेन मन्त्रयजुषा कोशीषु संवेष्टितं
यन्त्रं त्रिपुरभैरितं त्रिभुवनप्रचोभयं श्रीप्रदम् ॥”
गायत्री तु ।
“मन्त्रार्णं त्रिपुरादेवि विषुष्टे पदसङ्घरेतु ।
उक्ता कामेश्वरिपदं प्रवदेद्य धीमहि ॥
ध्याये च प्रवदेद्भुवस्तुतः जिज्ञे प्रचोदयात् ।

गायत्र्याः समाख्याता त्रिपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”
यन्त्रान्तरम् ।
“वङ्गेर्णं ह्युगान्तरस्यमदने मायां लिखेद्वाग्भवं
घटकोषेऽथ सन्विषु प्रविलिखेत् ह्रूंकार-
मावेष्टितम् ।
ख्यौर्वीचेन समीरितं त्रिभुवनप्रचोभयं त्रिपुरं
यन्त्रं पञ्चमनोभवाम्नाकामिदं सौन्दर्येऽस्यत्-
करम् ॥”
इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ * ॥
अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
“विशेषं धारयं यन्त्रं प्रसङ्गात् कथयामि ते ॥
रेफहकारयोर्मध्ये देवीनामभिसुख्यकम् ।
साध्यनाम द्वितीयात्कं तस्योर्द्धं विलिखेत्कशुम् ॥
तत्रैव माहकां सर्वां विलिखेच्चक्रवाह्यतः ।
पञ्चगव्यान्तनेव खलेन परिवेष्टयेत् ॥
तत्र प्रायं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं श्रतम् ।
तत् सृष्ट्वा प्रणयेन्मन्त्रं देवीध्यानपरायणः ॥
द्वेषो मध्यगतं कृत्वा रजतस्थापवा पुनः ।
करे धृत्वा जगद्भयं हृदये ख्यौषु वल्लभम् ॥
कथं धनं लभेद्वाये क्तभनं जन्मनं भवेत् ।
श्रद्धायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्दयन्नेन धार-
येत् ॥” * ॥
अथ गणेशयन्त्रम् ।
“वीजं घटकोषमध्ये स्फुरदग्लपुरे तारगं
दिक्षु लक्ष्मी-
मायाकन्दर्पभूमीक्षुदशुपुटेष्वालिखेद्द्वीज-
घटकम् ।
तत्सन्विषु ज्जमन्तान् वसुदलकमये ह्यलमन्त्रस्य
वर्णान्
श्रिष्टान् पञ्चेषु विहान् विलिखतु गुणश्रान्त्य-
मन्त्रे प्रलाशे ॥
आवीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
ङ्कुशाभ्यामपि
भूविम्बद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीश्रितुः ।
साक्षात्कुङ्कुमरीचणाग्नमदेर्भूर्धोर्दरे द्वेषि वा
संलिखाभिवहन् रुमेत सकलैः संप्राथनीयां
श्रियम् ॥
उक्तं महागव्यपतेस्त्रिधानं सुरपूजितम् ।
सर्वसिद्धिकरं पुषां समस्तपुरुषार्थदम् ॥” * ॥
अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
“सारं मध्ये विलिखतु महं घटसु कोशीषु सन्वि-
षुङ्गे मायां सारमपि लिखेत् कोषगच्छे
पञ्चात् ।
किञ्चल्लेष्टु खरगव्यमनो पञ्चमधीषु माला-
मन्त्रस्थानान् गृहसुखमितावधमे पञ्चवर्णान् ॥
दशाक्षरेण संवेष्ट्य कादिवर्षेण भूपुरे ।
दिग्विदिक्षु लिखेद्द्वीजे नरसिंहवराहयोः ॥
नमो भगवते ब्रूयाच्चतुर्थां रघुनन्दनम् ।
रचोन्नविषदाधान्ते मधुरादि समीदयेत् ॥
प्रसन्नवदनयेति पञ्चादमिततेजसे ।
बलाय पञ्चात्रामाय विन्ध्यै तदनन्तरम् ।
प्रथवादिवमोऽन्तोऽर्थं मालामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥”

अथ वृषिं ह्ययन्त्रम् ।
“वीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेत्कशुः प्रचोभयव्यो
मन्त्रार्णान् श्रुतिप्रो विभय्य विलिखेत्क्षिप्या
वह्निर्वेष्टयेत् ।
वाक्को कोषगवीनवह्ववसुधागोहृदयेनाष्टतं
यन्त्रं ह्युदविषयगहामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥” * ॥
अथ गोपालयन्त्रम् । [घटार्णं
“पिच्छं खलेन वीतं दहनपुरयुगे कोणराजत्-
कुष्यात् पद्मं दशाथं स्फुरितदशदलं कामवीजेन
वीतम् ।
पद्मं किञ्चल्लस्यं खरविक्रतितदलप्रोक्तसत्-
वोडशार्णं
किञ्चल्लस्यं जगतां विभ्रतियुग्मदलेष्वापितावध-
वर्णान् ॥
पाशाङ्कुशाभ्यामावीतं चौथीपुरयुगासिसु ।
अष्टाक्षरेण लवितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
धर्मायकामफलदं सर्वरक्षाकरं ख्यतम् ॥
पञ्चान्तको धरासंस्थो मनुर्वैन्दुविभूषितः ॥
पिच्छवीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
कारः कृष्याय तद्वन्दं घट्यां मशुरीरितः ॥
गोपीजनान्ते प्रददेद्दक्षभायाभिवल्लभः ॥
अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
प्रणव हृदयं कृष्यां देवतासुक्ता ततः परम् ।
तादृशं देवकीपुत्रं ह्रूं फट्खाहासमन्वितम् ।
वोडशार्चनमन्तोऽर्थं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
पिच्छं रतिपतेर्ब्रौंजं नमो भगवते ततः ।
नन्दपुत्राय बालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय दिटावधि ।
अनुष्टुप् मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः ॥
अनङ्गः कृष्यागोविन्दौ देवतावष्टाक्षरो मनुः ॥”
इति गोपालयन्त्रम् ॥ * ॥
अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
“प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवद्विलिखेत्
खररेखाचतुर्ध्वं
कोणीयच्छूलयुक्तं बलययुग्मयुतं मध्यपूर्वं
तदन्तम् ।
श्लोकस्थार्णान् पुरस्ताद्भ्रुसुपदविवरेऽन्वधर्वं
लिखित्वा
तद्वाह्यं वादशार्थैस्तदशुपरिष्ठतं देवकीपुत्र-
यन्त्रम् ॥
तं सुकी देव देवैतं तं वेदे वरतो वनम् ।
तं वतो क्लृप्तो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुतम् ॥
लिखितं भूर्ध्वपत्रादौ यन्त्रमेतद्व्यथाविधि ।
विष्टतं वाहूना निर्वां सर्वकामफलप्रदम् ॥
पञ्चाष्टवक्षफलके लिखितं साधु साधितम् ॥
गोस्थाने निखनेदेतत् गर्वां हृद्विर्भवेत्तदा ॥” * ॥
अथ शिवयन्त्रम् । तच्चादौ घटकोषमच्छलं
कृत्वा तदन्तः साध्यनामयुक्तं प्रासादवीजं
विलिख्य घटकोशीषु प्रणवसहितपञ्चाक्षरवर्णान्
विलिख्य विवरेषु यज्ज्जमन्तान् तद्वह्निः पञ्च-
दशानि विरचय्य तद्दशैः ॐ इत्यानाय नमः
ॐ तन्पुरुषाय नमः ॐ अक्षोराय नमः

यन्त्रं

यन्त्रं

यन्त्रं

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
 इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिऋषेण लिखेत् ।
 तद्वहिरद्वलानि रचयित्वा तद्वेषु मातृका-
 चर्यान् लिखेत् । तद्वहिवृत्तं त्र्यम्बकेन वेद्ययेत् ।
 एतद्वयन्त्रं जपहोमादिना सम्युच्य धारयेत् ।
 आधुरारोम्यैश्वर्याद्विद्विर्भवति ॥ * ॥ अथ
 षड्यज्यस्य यन्त्रम् ।

“मध्ये साध्याचराणं भ्रुवमभिवलिखेन्मध्यमं
 दिग्द्वेषु
 कोयेन्वयन्त्रं मनोस्तु चित्तिसुवनमथो दिक्षु
 चन्द्रं विदिक्षु ।
 टान्नं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चैडभूतापहृद्यु
 याधियामोहदुःखप्रशमनसुहितं श्रीप्रदं
 कोर्षिदायि ॥” * ॥

अथकाजीयन्त्रम् । यामवे ।
 “आदां वीजं सवार्थं प्रथमसुसुहृदे तद्वहि-
 चाटकोये
 पूर्वादां चाटवीजं तदसु वसुयद्वहृदके
 बीजघटकम् ।
 किञ्चल्लं तत् खराटां वसुदलविषरे स्वाहया
 बीजघटकं
 जूषाभ्यामेव वीतं द्वितियद्वयुगधोरन्तरे
 यन्त्राजम् ॥
 देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-
 ह्रयं तत्
 कोये कोये लिखेद्वयस्त्रिणगतं स गुरः
 शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”

अथ ग्रान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
 पितृकारोये ।
 “योगियुग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकाया ।
 ज्ञोवह्रीनान् दीर्घवर्णान् घटकोये विलिखेत्ततः ॥
 अष्टपञ्चदशवर्णान् तद्वहिवृत्तपुरदयम् ।
 अष्टवर्णं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥
 सुवर्णपट्टे भूर्जे वा ऋषे वाप्यथ सुव्रते ।
 विलिखेद्विभवेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥
 दूर्वाकाष्ठेन वालिख्य कुशसूत्रेण वा पुनः ॥”
 एकवीराकल्पे ।
 “वेष्टितं पीतवस्त्रेण चतुना परिवेद्ययेत् ॥
 बभ्रियात् पट्टच्छ्रेण शिशूनां कण्ठभूषणम् ।
 स्त्रीणां वामसुजे चैवमन्येवां दक्षिणे सुजे ।
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
 इमां रक्षां पुरा बध्ना ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।
 प्रौढार्थं पापिविघ्नायोः संश्यामे जयकाष्ठिभिः ॥”
 अस्यार्थः । योगियुग्मे घटकोये । तस्य मध्ये
 हेमशलाकादिना भूर्जेपत्रादौ कुङ्कुमरोचना-
 रक्तचन्दनजटासंधीनां समांशं विधाय पठति
 क्रमेण ऋत्विगं लिखित्वा तस्य हृत्क्षेत्रेण-
 मध्ये असुकस्य रक्षां कुर कुर असुकीनां पुंभं
 पुत्रस्तुत्यादयेति वा अस्य ज्ञानं कुर कुर
 इत्यादि वा साध्यवहितं विलिख्य घटकोये
 ज्ञोवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ व्यः
 इत्येकेकं लिखेत् । तदुक्तम् ।

“खरायां मध्यं यच्च तच्चतुष्कं नृपुंसकमिति ॥
 अष्टपञ्चदशवर्णान् । रे' ह्रीं ॐ रे' ह्रीं पट्ट-
 खाद्येति लिखेत् । तदुक्तम् ॥
 “वाग्भवं कुलदेवीं च तारकं वाग्भवं तथा ।
 हृत्क्षेत्रा चाक्षमन्त्रान्ते वह्निजायावधिमनुः ॥
 अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”
 अथ यन्त्रलिखनत्रयम् ।
 “काशीरोचनालाचाग्नेभमदचन्दनैः ।
 विलिखेद्विभवेखन्या यन्त्राद्येतानि देशिकः ॥
 भूमिसुष्टं श्रवसुष्टं यन्त्रं निर्मात्यसङ्गतम् ॥
 विदौर्गं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
 वीर्यं राजते पात्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत् ॥
 अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां ह्रद्य धारयेत् ॥
 शिवस्त्रीवं सुवर्णे स्थात् रौप्ये विंशतिवार्धिकम् ॥
 भूर्जे द्वादश वषांश्चि तदहं ताम्रपट्टके ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 अस्तु कालिकापुराणे ७७।७८-७९ अध्यायेषु
 त्रयम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-
 श्वरतन्त्रे ।
 “स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरक्षेनमाचरेत् ।
 पञ्चमर्थं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
 तत्र चक्रं चिपेन्मन्त्री प्रथमेन समाकुलम् ।
 तदुद्भूय ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
 पञ्चान्धतेन दुग्धेन श्रीतलेन जलेन च ।
 चन्दनेन सुगन्धेन कस्तुरीकुङ्कुमेन च ॥
 पयोदधिघृतसौत्रशर्कराद्वैरशुक्रमात् ॥
 तोयधुपात्तरैः कुर्वात् पञ्चान्धतविधिं बुधः ॥
 हाटकैः कलसेर्देवीमष्टभिर्भारिपुरितैः ।
 कषायजलसम्पन्नेः कारयेत् स्नानसुप्तम् ॥
 स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।
 यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
 यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सुद्धा यन्त्रं कुशाग्रिण्य गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
 अष्टोत्तरशतं देवि । देवताभावादिद्वये ॥
 आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा वद्वेदेवतां यजेत् ॥
 तत्रावाह्यं महादेवीं जीवन्त्यास्य कारयेत् ॥
 उपचारैः षोडशभिर्होमासुदादिभिः सदा ।
 फलताम्बलेनैवेदेवीं तत्र समर्चयेत् ॥
 पट्टच्छादिकं दद्यात् पञ्चालङ्कारमेव च ।
 अगुरुं चामरं चण्डं यथायोग्यं महेश्वरि ।।
 सर्वमेतत् प्रयत्नेन ददाद्दाल्भिते रतः ॥
 ततो जपेत् सहस्रस्य सकलेष्टितसिद्धये ।
 बलिदानं ततः कृत्वा प्रथमेकज्जराजकम् ॥
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा सन्धातायै विनिःक्षिपेत् ।
 होमकर्मस्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
 धनुमेकां समानीय स्वर्णैश्चङ्गावलिङ्गताम् ॥
 गुरवे दक्षिणं दद्यात् ततो देव्या विसर्जयम् ॥”
 अस्य प्रयोगः । जतनिव्यक्रियः खलिसाचन-
 पूर्णकं सङ्कल्पं कुर्व्यात् । आदिवादि असुक-
 गोचः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवतायाः
 पूजार्थं असुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति
 संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय हौमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर-

शतं अभिमन्त्र्य प्रथमेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत् ।
 तत उतोख्य स्थापयेत् । ततः श्रीतलजलचन्दन-
 गन्धकस्तुरीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यमानीय
 हौमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रथमेन
 पूर्णवत् प्रोक्षयित्वा स्थापयेत् । तत्र क्रमः । एवं
 प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात् । एवं
 दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टमिः
 कलसेः कुङ्कुमगुरोचनाचन्दनमिश्रितेस्त्रोयेः
 स्नापयेत् । सर्वत्र स्नानं कृत्वा मन्त्रेण ततो
 यन्त्रसुतोख्य कुशाग्रिण्य तत् सुद्धा यन्त्रराजाय
 विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-
 दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां
 कुर्व्यात् । अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-
 महेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि ह्यन्दांसि
 चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठार्थां विनिधोगाः ।
 तद्वयथा । आं ह्रीं क्रौं यं रं नं वं भूं वं सं ह्रीं
 हं वः असुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः ।
 एवं आमिवादि असुकदेवतायाः जीव इह
 स्थितः । एव आमिवादि असुकदेवतायाः सर्व-
 न्द्रियाणि । एवं आमिवादि असुकदेवताया
 वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागव्य सुखं चिरं
 तिसुखं खाद्या । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र
 प्रकृतदेवतामावाह्य षोडशोपचारैः पञ्चोप-
 चारैश्चा पूजयेत् । ततः पट्टच्छादिकं दत्त्वा
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् दद्यात् ।
 ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्यात्
 दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कार्यः । ततो
 दक्षिणां दत्त्वा अष्टिदावधारणं कुर्व्यात् ।
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपकार्थयन्त्राय
 यथा,—
 “भास्त्रे वितस्त्रिगम्भीरे मध्ये निहितजूपिके ।
 जूपिकाकण्ठपर्यन्तं बाणुकाभिश्च पूरिते ।
 भेषजं जूपिकासंस्थं वद्विना यत्र पच्यते ।
 बाणुकायन्त्रमेतद्वि धन्ततन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥”
 इति बाणुकायन्त्रम् ॥
 “निबद्धमौषधं दत्तं भूर्जे तन्निगुणान्तरे ।
 रसपोटिकां काष्ठे दृष्टं बद्धा गुण्येन हि ॥
 सन्धानपूर्वं कुम्भान्तः स्थावलमनसंस्थितम् ।
 अथस्ताञ्जालयेदर्थं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
 दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं खेदवाक्यं तदेव हि ॥”
 सन्धानं काञ्जिकादि । इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥
 “बाणुखाणीसुखे वद्वे वद्वे खेदां निधाय च ।
 पिधाय पच्यते यत्र तद्वयन्त्रं खेदं स्मृतम् ॥”
 इति खेदयन्त्रम् ॥
 “अधःस्थार्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि ।
 स्थालीशूर्ङ्गसुखैः सन्धक् निदध्थ षट्पद्वह्या ॥
 ऊर्ध्वस्थार्यां जलं क्षिप्त्वा पुञ्जामारीय यत्नतः ।
 अथस्ताञ्जालयेदर्थं वायुत् प्रहरपञ्चकम् ॥
 खाञ्जप्रातं ततो यन्त्राद्वह्नीयाद्रससुप्तमम् ।
 विधाधराभिधं यन्त्रमेतत्तन्त्रैरेदाहृतम् ॥”
 इति विधाधरयन्त्रम् ॥
 “बाणुकाह्य समसङ्गां गर्ते धर्यारसंनिवृत्तः ।

यत्नं

यत्नं

यत्नं

दीर्घोपलैः मंडय्याद्ययत्नं भूधरनामकम् ॥
 इति भूधरयत्नम् ॥
 “यत्नं ङमरुचं स्यात्तत्नं ख्याल्लोर्मुद्रिते सुखे ॥”
 इति ङमरुचयत्नम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (तथाच ।
 “अथस्यत्ना तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा ।
 सेव क्तिद्राश्रित्वा मध्ये गम्भीराभारणीचिता ॥”
 इति अथस्ययत्नम् ॥
 “ह्रीं भागौ तु सद्गुणस्य एकावस्तीकक्षतिका ।
 लोहकिट्टस्य भागेकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
 नरकेशसमं किञ्चित् ह्यागीदुग्धेन पेषयेत् ।
 माघद्वयं ङट्टं मर्द्दयत् तेन स्रग्धं सुसम्पुटात् ॥
 भ्रोगयित्वा रसं चिप्रा तत्कल्कैः सन्धि लेपयेत् ।
 रौद्रस्रग्धरा समाख्याता संयक्त्वा रसाधिका ॥”
 इति स्रग्धयत्नम् ॥ * ॥
 “वातुकापूरितं भाखं तन्मध्ये स्रजकं चिपेत् ।
 रसं स्रग्धागतचैव भाखं सावैव रोधयेत् ॥
 लिप्रा स्रजवधैः सन्धिं पाचयेत्तुलिकापिना ।
 वातुकायत्नमेतद्धि योजयेद्रसकर्मणि ॥”
 इति वातुकायत्नम् ॥
 “तिथ्यं कृत्वा कंचाचकृत्वा गिलयेत् खल्यभाखकैः ।
 तिथ्यं कृत्वा पचेत् भाखं वकथन्मिति स्मृतम् ॥”
 इति वकथयत्नम् ॥
 “ऊर्ध्वधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
 कवचीयन्मेतद्धि रसाद्रिद्रव्यसाधनम् ॥”
 इति कवचीयत्नम् ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुशाष्टिकांशे ।
 चिकित्सापथस्य परयत्नविद्युतिर्था,—
 “यत्नप्रतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं
 यत्नायामवगाच्छ ॥ किं कारणम् । यसाहस्ता-
 हते यत्नायामप्रतिरेव तदधीनत्वाद्ययत्नकर्म-
 षाम् । तत्र मनःशरीरावाधकराणि शल्यानि
 तेषामाहरणोपायो यत्नाधि । तानि घटप्रका-
 राणि । तदुपधा । खलिकयत्नाधि । सन्दंश-
 यत्नाधि । तालयत्नाधि । नाडीयत्नाधि ।
 श्लाकायत्नाधि । उपयत्नाधि चैत ॥
 तत्र चतुर्विंशतिः खलिकयत्नाधि । हे सन्दंश-
 यत्ने । हे एव तालयत्ने विप्रतिर्थाः । अष्टा-
 विंशतिः श्लाकाः । पञ्चविंशतिरुपयत्नाधि ॥
 तानि प्रायश्री लौहानि भवन्ति तत्रतिरूप-
 काणि वा तदक्षामि । तत्र नानाप्रकाराणां
 खालानां स्रग्धराणि सुखैर्द्वैखानि यत्नायां
 प्रायशः स्रग्धानि सन्नात् तस्याख्यादासमाहु-
 पदेशादन्यत्रस्रग्धानादुद्युक्तित्वकारयेत् ।
 समाहितानि यत्नाधि खरञ्जलसुखानि च ।
 सुट्टानि सुखरूपाणि सुप्रद्वानि च कारयेत् ॥
 तत्र खलिकयत्नाध्यष्टादश्राज्जलप्रमाणाणि
 विंशत्यष्टकतरस्रग्धरादीपिमाजोरस्रग्गाल-
 न्दोश्याककाककङ्कुररचावभासप्रश्रधातु-
 लूकाचिल्लिखेनयत्रौचष्टङ्गराजाङ्गलिकार्याव-
 भङ्गननन्दिसुखसुखानि मरुटाहतिभिः कौले-
 रववहानि स्रग्धुस्रग्धराहत्तराङ्गख्यसि-
 विनदश्रयोह्वरगार्थसुपदिशन्ती ॥ * ॥ वनियद्यो-

श्लियहृच्च सन्दंशौ घोडुश्राङ्गौ भवत्स्वर्गाव-
 चिरास्त्रायुगतश्रयोह्वरगार्थसुपदिशन्ते ।
 तालयत्ने द्वादश्राङ्गुले मत्स्यातुवदेकतालहि-
 तालके कर्णनासानाडीश्रयानामाहरणार्थम् ।
 नाडीयत्नाध्यनेकप्रकाराध्यनेकप्रयोजनान्मेक-
 तोसुखान्यभयतोसुखानि च तानि श्रोतोगत-
 श्रयोह्वरगार्थं रोगदर्शनार्थमाचरणार्थं क्रिया-
 सौकर्यार्थञ्चेति तानि श्रोतोहारपरिणाहानि
 यथायोगपरिणाहद्वीर्घाणि च ।
 भगन्दराश्रीर्लङ्घेद्रणवस्तुत्तरवस्त्रिस्त्रहृदि-
 कोदरधूमनिरुद्धप्रकश्रवन्निरुद्धयुद्यत्ताण्यनु-
 षङ्गयत्नाधि चोपरिष्टाह्वयामः ।
 श्लाकायत्नाध्यपि नानाप्रकाराणि नाना-
 प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहद्वीर्घाणि च तेषां
 गणपद्धारपुरुसर्पफणवधिसुखे हे हे एधण-
 युद्धनचालनाहरणार्थसुपदिशन्ते । मरुदर-
 मानसुखे हे किञ्चिदान्तये श्रोतोगतश्रयोह्व-
 रगार्थम् । घटकार्पास्रजतोषीयाधि प्रमाज्जन-
 क्रियासु । चौर्य द्रव्यांशुतीनि खलसुखानि
 चारौघप्रविधानार्थम् । चौर्ययत्नाधि जाम्बव-
 वदनानि चौर्यकुशुवदनानि यच्चवाभिकर्मख-
 भिप्रतानि । नासाद्वैदहरणार्थमेकं कोलासि-
 दलमात्रसुखं खल्लतोष्णोष्ठम् । अङ्गनाथमेकं
 कलायपरिमखलसुभयतो सुकुलायम् । स्र-
 वमार्यविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पतनाश्रप्रमा-
 परिमखलमिति ।
 उपयत्नाध्यपि रज्जुवैणि कापट्टकम्भीन्तवक्कल-
 लतावस्त्राङ्गोलाश्र-सुङ्गर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-
 जिह्वा-दन्तनखसुख-वालाश्वकटकशाखाश्रीवन-
 प्रवाह्यहृद्ययत्नान्तमयानि चारुश्रिमेवजानि
 चेति ।
 एतानि देहे सर्वस्मिन् देहेष्ट्यावयवे तथा ।
 सन्ती कौष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
 यत्नकर्मणि तु निषातनपूरणवत्सन्वृद्धनवर्षेन-
 चालनविवर्षेनविवरयपीडनमार्गविशोधनविक-
 र्णवाहरणार्थमौन्नमनविनमनभङ्गनोन्मथना-
 पञ्चमेषणदार्यर्च्यकरप्रक्षालनप्रधमनप्रमा-
 ज्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
 खडुडगा चापि विभजेद्वयत्नकर्मणि बुद्धिमान् ।
 अवं खेयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥
 तत्रातिश्रयमसारमतिदीर्घमतिद्वृक्षमयाहि
 विषमयाहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं स्रग्धकौलं
 स्रग्धसुखं स्रग्धप्राश्रमिति द्वादश यत्नदोषाः ।
 एतेदीर्घेनिम्नोक्तं यत्नमष्टादश्राङ्गुलम् ।
 प्रशक्तं भिषका ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥
 द्रव्यं विंशसुखादोसु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।
 निहरेत्तु श्रुतैः श्रुतं श्रुत्युक्तिरपेक्षया ॥
 विवर्षते साध्ववगाहते च
 श्रुतं निम्नोह्वरते च यस्मात् ।
 यत्नेज्वतः कङ्कसुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥
 इति सुश्रुते स्रजयाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥

गोलाध्यायोक्तयत्नाधि यथा,—
 “अथ यत्नाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादौ तदा-
 रम्भप्रयोजनमाह ।
 दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
 यत्नेः ।
 वक्षी यत्नाधि ततः स्फुटानि संचेपतः कति-
 चित् ॥
 गोलो नाडीवलयं यष्टिः श्रुत्तुर्वटी चक्रम् ।
 चापं तुयं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यत्नम् ॥”
 “अथ प्रथमं गोलयत्नमाह ।
 अपट्टतगरविचिह्नं चित्तित्ते धृत्वा कुजेन
 संसक्तं ।
 नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं चिति-
 जम् ॥
 रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्यं यथा तथा
 विधृते ।
 उज्जुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाथो दुयाताः स्युः ॥”
 “अथ नाडीवलयमाह ।
 अपट्टते कुजलमे लभं चाथो खगोलनलिकान्तः ।
 भूस्थं ध्रुवदृश्यं चक्रं घटा निजोदयेच्छाङ्गम् ॥
 यत्नेयैथीभायासुदयेऽर्के न्यस्य नाडिका ज्ञेयाः ।
 इष्टच्छायास्रव्यान्तरेऽथ लभं प्रभायाश्च ॥
 केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽथ धृते ।
 अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्थुर्नता नाथः ॥”
 घटिकायत्नलक्षणादिकं घटीयत्नस्रग्धरे द्रव्यम् ॥
 “अथ श्रुत्तुमाह । [श्रुत्तुः ।
 समतलमसक्तपरिधिर्धर्मसिद्धो दन्तिदन्तजः
 तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
 इति श्रुत्तुयत्नम् ॥
 अथ चक्रमाह ।
 चक्रं चक्रांश्राङ्गं परिधौ अथस्रज्जलादिकाधारम् ।
 घात्री चिभ व्याधारात् कथ्या भाङ्गेऽथ
 खाङ्गश्च ॥
 तन्मध्ये स्रव्यार्चं चिप्राकांभिमुखनेमिकं धार्यम् ।
 भूमेरुततमाग्रास्तत्राच्छायाया सुक्तः ॥
 तत्खाङ्गान्तश्च नता उन्नतवयसंयुगीकृतं दुद-
 लम् ।
 दुदलोन्नतांशभक्तं नाथः शूलः परैः प्रोक्ताः ॥”
 “अथ वेधेन यद्दृशानमाह ।
 “पेजर्ष्युष्यान्तमवारुणाना-
 न्द्वहयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
 दूरेऽन्तरेऽच्छुब्धुभखेचरौ वा
 तथाच यत्नं सुधिया प्रधार्यम् ॥
 नेमिच्छद्व्याचगतं प्रपश्येत्
 खेटश्च धियाश्च च योगताराम् ।
 नैच्यङ्गयोरच्युतोस्तु मध्ये
 वेऽथाः स्थिता भङ्गवकी युतस्तेः ॥
 प्रत्यक्षः स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते तै-
 र्ज्ञानो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सुक्तम् ॥”
 “अथ चापं तुयं गोलं चाह ।
 दवीकृतं चक्रसुश्रुति चापं
 कोदकखलं खलु तुयंगोलम् ॥”

“अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।
 दृष्ट्वाख्येन स्फुटकाल उक्तः
 सुखेन नाम्नेयैतितं मयातः ।
 सङ्गोलयुक्तैर्गणितस्य चारं
 स्यष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्यस्यम् ॥”

“इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।
 कर्णयं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-६० हुल्ले-
 विस्तृतं
 विस्ताराद्विगुणा-१८० यत् सगणकेनायाममध्ये
 तथा ।
 व्याधारः श्यष्टद्वन्नादिघटितः कार्थ्या च
 रेखा तत्त-
 न्नाधारादवलम्बन्वसदृशी वा लम्बरेखीष्यते ॥
 लम्बं नवव्य-६० हुल्लकोर्विभ्य
 प्रत्यङ्गुलं तिथ्यगतः प्रसार्य ।
 रुचाणि तत्रायतस्त्रय्यरेखा
 जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
 व्याधारतोऽधः खगुणा-३० हुल्ले
 व्यालम्बयोगे सुधिरश्च रुच्यम् ।
 इष्टप्रमाणा सुधिरं प्रलाका
 क्षेप्याक्षं वा खलु वा प्रकल्प्या ॥
 घट्टाङ्गुलयासमतश्च रम्यात्
 जला सुतलं परिधौ तदङ्गम् ।
 घट्टा घटीनां भग्यांश्च-३६० कैश्च
 प्रत्यंशकं चासुपक्षैश्च दिग्भिः ॥
 अथ सरम्या तलुपट्टिकेका
 घट्टाङ्गुला दीर्घतया तथाह्या ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
 यत् खल्लकेः स्थलचरं पलाजं
 ततोऽङ्ग-१६ हतुं स्याच्चरशङ्गिनीह ॥”

“इदानीं यन्त्राधनमाह ।
 वेदाः ४ भवाः ११ शैलभुवो १७ इष्टचित् १८
 विश्वं १३ च बाण्याः ५ पलकयन्त्रिणाः ।
 अर्कोद्घृताः स्युः क्रमशः खदेशे
 राश्याङ्गुलभ्यानि हि खल्लकानि ॥
 तेः क्रान्तिपाताऽऽरवेभ्यो ज्ञाया
 घट्टाङ्गुलाश्चयवर्षीन युक्ता ।
 दिग्भौ ज्ञताप्रा भवतीह यष्टिः
 सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोगनमाह ।
 श्रायं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
 तत्पार्थव्योर्लगतं तुल्यमिन्द्र तैजः ।
 श्यावाक्षणा स्युश्चि तत्परिधौ यमंशं
 तत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्याः ॥
 अथप्रोतां रविलवगतौ पट्टिकां गत्य तस्माद्-
 यष्टेरयादुपरि फलकेऽधश्च गोचक्रमेण ।
 यत्नाद्देयश्चरद्वन्गुणस्यत्र या ष्या तथात्र
 छिन्ने हतं तल्लगपट्टिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह ।
 त्रिभ्याविष्कम्भाहं हतं जला दिग्द्वितं तत्र ।
 दन्वाभ्यां प्राक् पश्चाद्युष्णतश्च तन्मध्ये ।
 तत्परिधौ घट्टाङ्गु यष्टिनैदुल्लिखतः केने ।

त्रिभ्याङ्गुला निधिया यष्ट्यायान्तरं यावत् ॥
 तावत्या मौर्था यष्टितीयष्टते धनुर्भवेत् तत्र ।
 दिग्गतश्रेया वाद्यः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
 वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तन्मशं वामाह ।
 अथ किमु पृथुतन्नेधैमतो भूरियन्त्रैः
 खकरकलितयष्टेदेतन्मलायदष्टेः ।
 न तद्विदितमानं वस्तु यदृष्टयमानं
 दिवि सुवि च जलस्यं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्यम् ॥
 अथ प्रश्नः ।
 वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चायं
 तत्खान्तरं तस्य सप्तच्छयश्च ।
 यो वेत्ति यष्टेव करस्यासौ
 धीयन्त्रवेदौ वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन पलभामाह ।
 यष्ट्यायन्त्रलसंख्यं विद्वन्ना ध्रुवमयन्त्रलयोर्लम्बी ।
 वाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रयायान्तरं कोटिः ॥
 कोटिर्द्वादशगुणिता वाहुर्विभक्ता पलप्रभा
 ज्ञेया ॥”

“इदानीं वंशादिनेधमाह ।
 विद्वध्वेव वश्रतलं दृष्ट्वाच्छ्रयाहताद्वाहोः ।
 कोत्या लम्बं ज्ञेयं स्वदेशमध्ये मञ्जीमानम् ।
 विद्वाथो वंशायं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
 दोष्या वंशीच्छ्रायो दृष्ट्वाच्छ्रयिण संयुतो ज्ञेयः ॥
 उदाहरणम् ।
 पञ्चशक्याङ्गुला १४५ यष्टिरष्टयष्टिदृष्ट्युच्यते ।
 घट्टकराक्षलवेधे दोः कोटिः सप्तदशान्गुला ॥
 अथवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
 वश्रस्य यस्य तन्मानं चाल्यवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलयावेधेनाह ।
 अयं विधोऽर्थस्यः पुनरपविष्टश्च तद्विद्वेत् ॥
 निजसुजभक्तं कोटी तदन्तरञ्चतोऽगौच्यविष्टेयः
 भूर्मिर्वंशीच्यमतः पृथक् पृथक् पूर्व्वेवज्ज्ञेयम् ॥
 अथ प्रश्नः ।
 जर्ध्वास्यस्य यष्टादिभिवेधेन हितस्याप्ययमानं सखे ।
 वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
 अन्वेव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
 मन्वे यन्त्रविदा वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
 वित् ॥

उदाहरणम् ।
 इष्टयष्टीर्द्वयं वंशायं विध्वता सुजः ।
 इष्टश्चतुष्कारोऽथान्ययष्टा खाङ्गाङ्गुलः सखे ॥
 निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वैश्वोरपि ।
 व्याल्ववंशान्तरं जूह्व वशीच्छ्रायश्च वैधवित् ॥”

“अथ जलान्तर्वधमाह ।
 सर्वं तोयेऽप्योर्ध्वं तत्र दृग्गौच्योर्नितं भवति ।
 किंवा यष्ट्या कोटी दृष्ट्वाच्छ्रायौ जलान्ते
 बाहू ॥
 अथ प्रश्नः ।
 दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वादृष्टस्य दृष्टस्य वा
 वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सखिणे दृष्ट्यायमानं सखे ।
 अन्वेव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

त्वं सर्वैश्चमतीन्द्रियज्ञमनुजवाजिन मन्वे सुवि ॥
 उदाहरणम् ।
 दृष्टा चेत् यङ्गुला कोटिर्वाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
 जर्ध्वाशोपविष्टेन वाहुरेकादशान्गुलः ॥
 कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशायं विध्वता सखे । ।
 चाकश्चक्षौ दृष्ट्वाच्छ्रायो वशीच्यं चान्तरं वद ॥”

“किंवा यष्टेयस्योदाहरणम् ।
 यष्टेकरमरेस्तुल्यान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
 व्याल्लतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशीच्छ्रायं चान्तरं वद ॥”

“अथ स्वयं वदमाह ।
 लघुदाक्षजयमचक्रे समसुधिराराः समान्तरा
 नेत्याम् ।
 किञ्चिद्भ्रूकालोष्याः सुधिरस्त्रार्थं पृथक् तासाम् ॥
 रसपूर्वं तन्मूलं द्वाधाराचस्थितं स्वयं भ्रमति ॥”

“अथान्यदाह ।
 उल्लोचं नेभिर्मथवा परितो मद्देन वंशजम् ।
 तदुपरि तावदजायं जला सुधिरं रथं क्षिपेत्
 तावत् ॥
 यावन्नयेकपार्थं क्षिप्रजलं नाश्वतो याति ।
 पिटितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
 क्षयम् ॥”

“अथान्यदाह ।
 तान्नादिमयस्याङ्गुशरूपनलस्याम्पूर्वस्य ॥
 एकं कुञ्जजलान्तर्वेतीयमयं लघोस्तुश्च
 वहिः ।
 युगपत्सुक्तं चेत् कं नयेन कुञ्जाह्विः पतति ॥
 नेत्यां वद्व्या घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
 धार्यम् ।
 नलकप्रयुतसखिलं पतति यथा तद्वटीमध्ये ॥
 भ्रमति तत्सुतं सततं पूर्वाघटीभिः समाह्वयम् ।
 चक्रस्युतं तदुदकं कुञ्जे याति प्रयागिकया ॥”

“इदानीमन्वेधं स्वयं वदपृष्टपृष्टमाह ।
 यदधोरन्ध्रनलं तत् साधेत्सत्तात् स्वयं वदं गाम्ब्यम् ।
 चतुरस्रमत्कारकरी युक्तियन्त्रं नहि गाम्ब्यम् ॥
 एवं बहुधा यन्त्रं स्वयं वदं जूह्वकवियया भवति ।
 नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तव्याख्यायुक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोषे यन्त्राध्यायः ॥
 यन्त्रकं, लो, यन्त्रकाष्ठम् । (कुञ्जम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ३।५७३ ॥) ऊँ इति भाषा । यन्त्रे काष्ठमने-
 नेति यमधातोश्चप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्त्रार्थं कप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
 “कार्यो गोप्रथिकावन्तः कस्यामावेष्टयन्त्रकम् ।
 न कुर्वीत खड्गैस्त्रयं तेन किञ्चित् हि त्रयः ॥”
 यन्त्रयति वज्राति सेतुप्रश्नतीर्णोति । यन्त्रं-
 षुक् । सेतुप्रश्नतिनिष्ठातरि, चि । यथा, रामा-
 यणी । २ । ८० । १ ।
 “स्वन्मोभिरताः मुराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥”
 “यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रयसमर्थाः ।” इति
 तट्टीका ।)
 यन्त्रयष्टं, लो, (यन्त्रस्य यष्टम् ।) तैश्शिशाणा ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ । घानिचर इति
 भाषा ॥

यम

यमः

यमः

यन्त्रगोचः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मटर इति भाषा ॥

यन्त्रं, स्त्री, (यन्त्र + क्लृट्) रचयाम् । वन्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते स्तम्भस्थाने अष्टादशाध्याये ।
“यन्त्रयामत ऊर्ध्वमधस्तिथेक् ॥”) नियमनम् ।
इति मेदिनी । ये, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।

“रक्तक्षयाद्देनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
त्रयितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमस्ततः ॥”)
यन्त्रया, स्त्री, (यन्त्र + यशासञ्चो युच्) ३ ।
३ । १०७ । इति युच् । टाप् । प्रौढा । यथा,
नेत्रे ४ । १० ।

“मदनताप्रभरेण विदीर्य नो
यदुदपाति हृदा दमनस्रुतः ।
निविडपैरेनकुचद्वययन्त्रया
तमपराधमधात् प्रतिवधती ॥”

(प्रौढाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ।)

यन्त्रपेषणी, स्त्री, (पिष्यतेऽनयेति । पिष् । करणे
क्लृट् । डीप् । यन्त्रमेव पेषणी ।) पेषणार्थयन्त्रम् ।
इति जटाधरः ॥ यंता इति भाषा ॥

यन्त्रिका, स्त्री, (यन्त्रयति क्तकौतुका प्रौढय-
तीति । यन्त्र + क्लृट् । टाप् अत इत्वम् ।)
पत्राः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।
“कनिष्ठा श्यालिका ह्याली यन्त्रिका केलि-
कुचिका ॥”

यन्त्रितः, त्रि, (यन्त्र + क्तः ।) बद्धः । इति धरणिः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।
“ते शब्दा जगद्गुर्धेनुं हटादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।
वेगमाना मुनिं प्राङ् सुरभिः साश्रुलोचना ॥”)
यन्त्री, [नृ] त्रि, यन्त्रविश्रुतः । यन्त्रशब्दादख्यर्थे
इन्द्रप्रथयेन निबन्धः ॥ (यन्त्रयति बध्नातीति ।
यन्त्रि वन्धने + णिनिः । वन्धनकारकः । यथा,
रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अख्योन्मुक्तमालां श्याला पेतामहाद्-
वरात् ।
मर्वयन् राक्षसात् वीरौ यन्त्रिणस्तान् यद-
च्छया ॥”)
यम, औ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
०-पर०-अक०-अनिट् ।) औ, अयासौत् । यमति
युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, औ उ विरौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।) औ,
यन्ता । उ, यमिन्ना यन्त्रा । विरतिनिवृत्तिः ।
अच्छति प्रापात् साधुः ॥ इति दुर्गादासः ॥

यम, क मि परिवेषणे । तदभादे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क
मि, यमयति यामयति । परिवेषणं अन्नादेर-
पथम् । वेष्टनमित्येके । विषयव्याप्तावित्यस्य
रूपमिति दमावायः । केचित्तु परिवेषण एवार्थं
मादुबन्धः । यमयत्यत्र द्विजाय गृही । अन्यत्र
नियामयति संयामयति इत्याहुः । अर्थे तु
अपरिवेषण एवार्थं मादुबन्धः । “नियमयति

विमार्गप्रस्थितानान्तु दृष्टम् ।’ इति शाङ्गुलके ।
परिवेषणे तु यामयत्यत्र द्विजाय गृही इत्याहुः ।
तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वाद्दुभयत्र विकल्प-
त्रापनार्थेऽन्वयः क्ततः । इति दुर्गादासः ॥

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।
तत्पर्यायः । धर्मराजः २ पित्रपतिः ३ सम-
वर्ती ४ परतराट् ५ क्तान्तः ६ यमुनाभाता ७
ग्रामनः ८ यमराट् ९ कालः १० दृष्टधरः ११
आहृदेवः १२ वेवस्ततः १३ अन्नकः १४ ।
इत्वमरः । १।१।६१ ॥ धर्मः १५ धर्मराट् १६
जीवितेशः १७ महिषज्वलः १८ औडम्बरः १९
दृष्टधरः २० कौशाभः २१ दम्भः २२ महिष-
वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भौमप्रासनः २५
कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * चतुर्दश-
यमतर्षणं यथा, —

“यां काश्चित् सरितं प्राप्य ज्ञाप्ये चतुर्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण निवतस्तर्षणैद्येद्यमानम् ॥
यमाय धर्मराजाय स्वधवे चान्तकाय च ।
वेवस्तताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औडम्बराय दम्भाय नीलाय परमेष्ठिने ।
शुक्रोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकेकस्य तिसैर्मिश्रास्त्रीस्त्रीन् दद्यात् जला-
ञ्जलीन् ॥”

वंत्सरक्तं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”
इति निव्यादितत्त्वप्रुतमविष्यपुराणवचनम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा, —
“संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।
यतस्ततः सरोयोरकेः संज्ञा निष्ठुरमन्नवौत् ॥
मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुवे नेत्रसंयमम् ।
तस्मात्तन्निव्यसे सः प्रजासंयमनं यमम् ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्यास्तु संज्ञा भर्तृप्रापेन तेन वै ।
यमश्च यमुना चेवं प्रख्याता सुमहानदी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्मन्त्रे ७७ अः ॥
पुण्यात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा, —
“तानागतान्ततो दृष्ट्वा वरात् धर्मपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमासाद्य खर्वं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रहृष्टकमलेक्षयः ।
शुद्धचक्रगदापशुधारी गरुडवाहनः ॥
खर्गयज्ञोपवीतो च स्त्रीरचारवरावनः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”
पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा, —
“त्रिंशद्दशोन्नदीर्घाञ्जो वापीसदृशलोचनः ।
धूम्रवर्णो महातिवाः प्रलयाम्नीधरश्चरिः ॥
दृग्याधिराजलोमा च च्चलदक्षिणखाद्यवत् ।
नाकारान्मुखरश्चासखनेज्जितमहानिलः ॥
सुदर्शदृशश्चरिः स्रग्भोपमनखावलिः ।
प्रचक्रमहिषारूपः संदृष्टशूनश्चन्दः ॥
दृष्टहस्तसर्मेवासा भुक्तुटीकुटिलाननः ॥”
इति पाद्मो क्रियायोगादरे २२ अध्यायः ॥

अस्थानधिकारो यथा, —
“प्रोवाच धर्मो यदृष्टं ब्रवीमि
कार्यं त्वया तत् खलु धर्मराज ॥
ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मया मनसा गिरा ।
स्वकर्मनिरता दान्ता न नियन्ता हि ते त्वया ॥
ज्ञयाः संपूजितो येस्तु येः ज्ञयाः सनुपासितः ।
यैश्च निबं स्तुतः ज्ञयो न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
नमः ज्ञयाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितो धर्म । न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
दानं ददद्विषयैस्तमन्तुनः प्रीयतामिति ।
अह्वापुरःसरेधर्म ! न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
उत्तिष्ठद्भिः स्वपादेषु ब्रजद्भिश्च जनार्दनः ।
येः स्तुतस्तु सदा धर्म । न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
सर्ववाधास्तु ये ज्ञयां संस्तरन्त्युचरन्ति च ।
तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
यमसंयमने व्यक्तः सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥”
इति वल्लुपुराणे नरसिंहप्रह्लादाभाष्यायः ॥
अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।
“यत् ज्ञात्वा सुमहत्तु पुण्यं धर्माधर्मविनियये ॥
प्रमाथं त्वं हि कोकानां फलं मे ब्रूहि तद-
धम ॥”

यम उवाच ।
यमो यम इति श्रुत्वा इथा ह्युद्विचते जनः ।
आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्तुतः ॥
आशुश्रुत्वां चमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यं मन्तोषश्च यमा दश ॥
यमेश नियमेशैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥”
इति तन्त्रेय यमशर्मिणीप्राख्यानम् ॥ * ॥
वाचिनीकृतं यमाष्टकं स्त्रीचं यथा, —
वाचिचुपवाच ।

“तपसा धर्ममाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।
धर्मेशं यं स्तुतं प्राप धर्मराजं नमाम्यहम् ॥१॥
समता सर्वभूतेषु तस्य सर्वस्य वाचिणः ।
अतो यन्नाम श्रमनमिति तं प्रथमाम्यहम् ॥२॥
येकान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।
कर्मोत्तुल्यरूपकाले च तं क्तानां नमाम्यहम् ॥३॥
विभक्तिं दृष्टं दृष्ट्याय पापिनां श्रुतिहेतवे ।
नमामि तं दृष्टधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥
यमो च कलवत्येव यः सर्वायुश्च सन्ततम् ।
अतीक दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रथमाम्यहम् ॥५॥
तपस्वी वैश्वतो धर्मात् संयमो विजितेन्द्रियः ।
जीविनां कर्मफलदं यमं प्रथमाम्यहम् ॥ ६ ॥
स्वात्मारात्मश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृता भवे ।
पापिनां ज्ञेशोऽथ पुण्यमिदं नमाम्यहम् ॥७॥
यज्जन्तु ब्रह्मयो वंशे च्चलनं ब्रह्मतेजसा ।
यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवर्षं नमाम्यहम् ॥८॥
इत्युक्त्वा सा च वाचिनी प्रथनाम यमं स्तुने ।
यस्यै विष्यभजनं कर्मोपाकृतवाच च ॥

यमः

इदं यमाद्यं नित्यं प्रातस्त्रयाय यः पठेत् ।
यमात्तस्य भयं नास्ति सर्वपापात् प्रसूयते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्वा च नारदः ।
यमः करोति तं शुद्धं कायस्य चैव निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥
पारिभाषिकयमदन्ता यथा,—
“कार्तिकस्य दिनाद्यष्टावष्टायहायस्य च ।
यमस्य दशना एते लक्षाहारी च जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
“पङ्कमस्यवसातैलघृतगन्धं च ये नराः ।
वृष्टगन्धं च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
यूका लजाटमायान्ति बलिं नाश्नन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते खजस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य प्रापटतान्तं शापान्तवृत्तान्तञ्च यम-
राजप्रवृत्ते द्रष्टव्यम् ॥ *) शरीरवाधना-
पेक्षानिबन्धकम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसार्थं नित्यं
यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्यास्तेषां तद्-
यमः । यमेरेत् ॥
“अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्मसा ।
अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चैव ब्रह्मनि च ॥”
इति मनुः ।” इति तट्टीकार्या भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—
“ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्धानं सत्यमकल्मसा ।
अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥”
इति गार्हृ १०६ अध्यायः ॥ * ॥
स च पञ्चविधो यथा,—
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाय नियमाः श्रौचं द्विविधमौरितम् ॥”
इति तन्त्रे २३० अध्यायः ॥
“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे ३०० अर्थात् विष-
यः इति अत्रयममनेनेति । यम + घञ् ।)
संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
“विद्यामो विद्यमो यमो यमः संयामसंयमौ ॥”
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते ११।१४६।२० ।
“अतीन्द्रः संयमः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
“अन्यथेच्छतीति यमः ॥” इति तद्वाक्ये शङ्करा-
चार्यः ।)
यमः, त्रि, (यच्छति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ । तयोर्व्यञ्जलनिष्पन्नं यथा,
“बहिर्वर्ण्यं चारिजाद्यमयोः पूर्व्वञ्जन्तः ।
यस्य जातस्य यमयोः पञ्चान्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् व्येष्टं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राथम्यात् व्येष्टं यमयोः न तु निषेक-
प्राथम्यात् जन्मप्राथम्यवद्देहे सुखदर्शनप्राथ-
म्यात् ॥” इति उद्वाहृतत्त्वम् । (यथा,—
“बीजेऽन्तर्वायुनामिमे बी जीवौ कुञ्चिमात्तौ ।

यमकं

यमाविद्यभिधीयेते धर्मतरपुरःसरौ ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य दृष्टिरपरस्य क्षीयताकथमिद्वय
आह ।
“कस्मात्कलादिधर्माश्रमेदात्
सुकाञ्चं दृष्टितुपैति कुञ्चौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽध्यायधिको विशेषः ॥”
इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
यमकं, क्री, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
क्रे + कः ।) श्रुत्यालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—
“सत्यं प्रथमार्थायाः स्वरथज्ञानसंज्ञैः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तित्येवमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्धकलं
क्वचिन्निरर्थकलं क्वचिदेकस्य सार्धकलमपरस्य
निरर्थकलमत उक्तं सत्यं इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविधयलं
रूपितम् । एतच्च पदपादाद्वैकौकावृत्तित्वेन
पादाद्यावृत्तेऽनैकविधयतया प्रभूततमभेदं
दिष्ट्वाचसुदाहृत्यते ।
‘नवपलाशप्रलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
दृढुलतान्मलतान्मल्लोकथत्
ससुरभिं सुरभिं समनोमरैः ॥’
इति माथे । ६ । २ ॥
अत्र पदावृत्तिः पलाशप्रलाशिति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्धकलम् । लतान्त-
लतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकलं परागपरागे-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेदैक्यं लोकोऽर्थोऽनैकौकायाः । इत्युक्त-
नयात् । भुजलतां जडतामवलाचन इत्यत्र
न यमकत्वज्ञानः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १०० । (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकाद्युग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादान्तयमक-मध्यान्तयमक-काष्ठीयमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुण्ययमकमहायमकमिथुन-
यमकवन्तयमकविषययमकसुहृद्ययमकसंयमक
यमकावलीमेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्ष्योदाह-
रणादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रं काथा-
दर्शं दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अष्टविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।
“ततो विराटस्य सुतः सवमावृत्त्य वाचिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रथ्ववारयत् ॥”
“यमकं श्रुत्वा विरोधकं मण्डलं कृत्वा ॥” इति
तट्टीकार्या नौककण्डः ॥ चडशम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।
“मण्डलानि विचित्राणि यमकानौतराणि च ।
सन्धानि च विचित्राणि दक्षिणाणि च सर्वशः ॥”
“यमकानि चडशानि ॥” इति तट्टीकार्या नौक-
कण्डः ॥ त्रि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमजः

यमकः, पुं, (यम + भावे घञ् । स्वार्थे कम् ।)
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकालिन्दौ, स्त्री, (यमः कालिन्दौ च सुतः सुता
च यस्याः ।) वंज्ञा । सा च सूर्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥
यमकोटः, पुं, (यमस्यचक्रः कीटः ।) सुर्चुरनामा
कीटः । इति त्रिकाशेषः ॥
यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्वं प्रथिवाच्चतुर्धर्माग
देशविशेषः । यथा,—
“लङ्का कुमभ्ये यमकोटिरस्थाः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेवः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलञ्च ।
कुट्टपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्ट +
अच् ।) योगविशेषः । यथा,—
“इमं मयापूर्व्वफलशुभौ पुष्पाङ्गेषा च चन्द्रयोः ।
व्येष्टासुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे ॥
हस्तादां चन्द्रके मूला पूर्वाषाढा न रेवती ।
जीवे ह्युत्तरमाद्रश्च शुक्रादे स्थातिरोद्दिशौ ॥
शनिवारे श्रुतमिषा अवणा यमघण्टकः ॥”
इति सारसंघट्टः ॥
अपि च ।
“वष्टोऽखण्डस्युक्ते खण्डपतिदिने सौम्यवारे-
र्धमापि ॥”
अस्य वर्ज्यकालनियंथो यथा,—
“यमघण्टे व्येष्टौ न्यथो द्वादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”
अस्य दोषा यथा,—
“श्रुतिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।
विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥
निष्कलं क्षिपवापिष्यं विदारम्भे च मूर्खता ।
यष्टपेषै भङ्गः व्याङ्गुधायां मरणं प्रवृत्तम् ॥
क्षयदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्कले ।
शुभकर्मैवापि सर्वानि नैव कुर्व्याद्विचक्षणः ॥”
इति श्योतिस्तत्त्वम् ॥
रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-
वारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे १३ । ६ ।
शुक्रवारे १६ । २० । २६ । २७ । शुक-
वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति
यमघण्टयोगः ॥
यमजः, त्रि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
जन् + डः ।) एककाशीनेकगर्भजातघन्तान-
द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।
“यमोऽन्यलिङ्गो यमके ना काले श्रमने शनौ ॥”
(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६१ ।
“शान्तिकरोऽपि पुरोवा भाहस्तुतं शान्ति-
सोममपरश्च ।
वैश्वानरमपितवान् पिङ्गलिकापुत्रकौ
यमकौ ॥”)

यमद्वि

अस्य व्येष्टत्वं यमशब्द इत्ययम् ॥ (अश्वविप्रेषि, पुं । यथा, अश्ववेद्यके । ३ । १५२ ।

“एकेनाङ्गं न ह्येनेन भिन्नं च विशेषतः ।

यमञ्च वाचिनं विन्वात् वामनं वामवा-
हतिम् ॥”)

यमदत्तः, पुं, (यमन् हुतभक्ष्यशीलः प्रच्युतितो
ऽभिरिव । एषोदरादित्वात् जस्य यः) जम-
दत्तस्यनिः । स तु परश्वरामपिता । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥ (विष्टतस्य जमदग्निशब्दे
द्रष्टव्यम्))

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमदूतपिशाचादीयेत् परासुरपास्यते ।
सङ्घिरीषधवीथ्याणि तस्मात्तं परित्यज्येत् ॥”
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
धर्मस्य उवाच ।

“के युयं विज्जिताकाराः प्राशुसुरपाशयः ।
दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसङ्घप्रभाः ॥
युयं सर्वे महावीराः ज्वलन्पावकलोचनाः ।
कृता तथापि शुश्राकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”
यमदूता ऊचुः ।

यमदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।
त्वद्दृशोऽर्थं दिशासाकं सुमहान् कश्मलो-
दयः ॥”

इति पञ्चपुराये क्रियायोगसारे ॥ अध्यायः ॥
यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)
यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तितिङ्गी-
वृत्तः । (यथा,—

“जीवन् जीवन् हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्थं चारभूसौ प्राणदा यमदूतिका ॥”
इत्युक्तः ।)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः)
भरथीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । २२ ॥

यमद्वयः, पुं, (यम इव भयावहो द्वयः) श्रास्त्राजि-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
श्रास्त्राजिणशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्-
पह्लोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया ।
भाटद्वितीया इति ख्याता । तत्तुल्यं यथा ।
जिज्ञपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाटपूजनम् ।
या न कुर्व्यादिगण्यन्ति भातरः सप्तजन्तानि ॥”
तस्या इति श्रेयः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधसिद्धिः ।
यमो यस्तनया पूर्वं भोजितः स्वयज्ञे स्वयम् ।
तस्मान्निजयज्ञे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधेः ॥
वर्ज्यं भगिनीहस्ताङ्गोत्थं पुष्टिवर्द्धनम् ।
दानाणि च प्रदेयाणि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”
तथा ।

“यमश्च चित्रगुणश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्धोश्वाश्च प्रदातव्यो यमाय सहजद्वये ॥”
सहजद्वयेभैगिनीभाटद्विः । अर्धमन्द्रः ।

“एतद्वि मासैखल पाशदत्त
यमान्कालोक्तधराभरेण ।
भाटद्वितीयाशतदेवपूजां
गृह्याथ चार्धं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।
पाहि मां किङ्करेः साह्रं स्वयंपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”

यमुनाश्च संपूज्य नमस्कुर्यात् ।
“यमस्वचर्ममस्तेऽस्तु यस्तुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे तिलं स्वयंपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥”
अग्रं दत्त्वा पठेत् ।

“भातस्तवाहुजाताहं भुङ्क्वन् भक्तमिदं शुभम् ।
प्रोतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”
व्येष्टा चेत् तदायजाताहमिति वदेत् ॥ अथ
भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-
फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-
कालोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमाग्नौ ग्राह्यः । यथा
इत्तः ।

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागे यथाहृतः ।
पिष्टदेवममनुष्याणां कौटानाक्षोपदिश्यते ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शिवभुगभवेत् ।
इतिहासपुराणयोः गृहश्च सप्तमं नयेत् ॥”

संविभागे विभक्त्यास्य प्रतिपादनम् । देवोऽथ
वैश्वदेवसम्बन्धी । पश्चात्प्राणानि तु ।
“न भुङ्जीतोऽहं नान्तिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसाय नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”

इति मनुस्मृत्युद्धृतस्वर्गोदन्तिरकालोऽपि
ग्राह्यः । सौहित्यं ह्यसिः । अत्र भोजनस्य राग-
प्राप्तत्वेऽपि तत्कालश्च ।

“तुनिभिर्द्विरश्रानं प्रोक्तं विप्रार्था मन्त्रैवासिनां
नित्यम् ॥

अहनि च तथा तमस्त्रिणां साह्रं प्रहरयामान्तः ॥”
इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य
विषलेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तुप-
जौविपर्युदासासङ्गतितः । अचानध्ययनं आन्त-
नाम् । प्रेतपक्षीत्तरद्वितीयायां तद्विधेयात् ।
यथा च राजमार्तकेः ।

“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु वा ।
या तु कोजागरे याते चेच्छावल्याः परंऽपि च ॥
चातुमास्ये मसाने च द्वितीया या भवेत्तद्यिः ।
परास्त्रेत्वास्त्रन्ध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

व्यातिथेः । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां भरथं
भवेत् । इति तिथ्यादित्तत्त्वम् ॥ * अस्यां त्रत-
विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-
न्वितः ।
तद्ब्रतं ब्रूहि मे स्खामिन् । श्चक्षुं येन न पश्यति ॥
अल्पदीयं महत्पुण्यं श्रीभक्तं त्रतसुप्तमम् ।
प्रसादं कुर्व मे स्खामिन् ! यथाहं तत् करोमि
भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्ममेवाच ।

यद् चिच्छक्ति विप्रन्नं त्रतानां त्रतसुप्तमम् ।
त्रतं यमद्वितीयायां श्रेष्ठं त्वं श्चक्षुवारणम् ॥
कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुनीश्वर ॥
कर्तव्यं तद्विधानेन ह्यपशब्दविचारणम् ॥
ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥

प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दन्तधावनपूर्वकम् ॥
ततः शुक्लाश्वरधरः शुक्लमाख्यारुलेपनः ।
कृतनिशक्रियो हृष्टः कुक्कुलाङ्गदभूषितः ॥

विधिं विध्युश्च रत्नश्च संख्यायौदम्बरं शुभे ।
पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुख्यमानसः ॥
चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमैर्द्विजसत्तमः ।।

पुष्पैर्धूपैश्च नेवेदीनां रिकेलादिभिः फलेः ॥
सरस्वतीश्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।
ध्यायेत् शुक्लाश्वरधरां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥
ततो श्चक्षुविनाप्रार्थं साजङ्कारां पयस्विनीम् ।

विप्राय वैद्विद्वेषे गाश्च दद्यात् स्वत्सकाम् ॥
अपशब्दविनाशाय संसारार्थवतारिकाम् ।
विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेयुं सम्पददे ह्यहम् ॥

इति वाक्यविचारेण धेयुं दद्याद्विजातये ।
कुलीनाय सुश्रान्ताय रोगहीनद्विजाय वै ॥
तदभावे चोदकुम्भं स्वस्त्रं सहिरय्यकम् ।
ओङ्कुम्बरविधानेन सम्पदद्याद्वाह्विजातये ॥
तस्याप्यनामे विप्रेन्द्र । विधाय सहपादनहौ ।

दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥
ज्ञातिश्रेष्ठान् तथा शृङ्खान् संपूज्य चाभियादयेत् ॥
नारिकेलोदिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥
ततः सोदरसम्यक्ता भगिनी यामभवन्तु ।।

तस्या गृहं समागत्य श्चद्विघ्नोऽभिराजयेत् ॥
भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वद्विःसरसौख्ये ।
श्रेयसेऽथ नमस्कृतुं मागतोऽहं तवालयम् ॥

इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।
श्चक्षुवाक्यैस्तत्तच्छयं पूजनं क्रियते महत् ॥
अथ भ्रातृमती भ्रातृत्वं नो वयसि बान्धवः ।
भोक्तव्यं भोऽथ मङ्गले त्वायुषे कुलदीपकः ॥

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदरः ।
यमो यस्तनया पूर्वं भोजितः स्वयज्ञेऽञ्चितः ।
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥

असुगुरो वैष्णवि यो न गृह्णते
यमद्वितीयादिनमेव कृत्वा ।
तं पार्ष्णिं सर्वसुराः प्रवृथ
संसारमार्यं रटयन्ति विप्र ॥

तस्माद्भाजा स्वस्वयज्ञे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्लायाश्च द्वितीयायां सर्वैश्वर्योय भो द्विज ! ।
वर्षे वर्षे च कर्तव्यं यशसि आशुषे श्रेयै ।

ततः सन्पूज्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
स्वार्थकङ्कारवस्त्रादिदानवत्कारमादरात् ॥
प्रदद्यात्पुत्रिणाहूत्वा प्रश्रयावन्तः सुधीः ।

स आर्षीयं प्रशुश्राया नमस्कृत्य चामापयेत् ।
सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या श्चक्षुःशुक्लमाश्रुत्वा ।
वस्त्रान्नपानवत्कारैर्भोजनैः पुष्टिवर्द्धनैः ।
करोत्वेव नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

यमभ

यमला

यमानि

अपहृत्य न चाप्रोति सव्यं सव्यं हि नाव्यथा ॥
 वैभर्गिगन्धः सुवासिन्धो वन्द्यालङ्कारतोषिताः ।
 न तेषां वस्त्रं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
 दूरादेव प्रलायन्ते धर्मराजेन ताडिताः ॥
 यो देवो महिषाकृष्टो दृष्टस्तुद्वारधारकः ।
 वेष्टितः किङ्करैर्दृष्टेस्तस्मै कालात्मने नमः ॥
 इत्थं त्वं दिवशाहूतः । कुर्वन् तद्व्रतं शुभम् ॥
 रथं यमद्वितीयास्त्रमपहृत्यनिवारणम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सव्यं वदामि ते विप्र । यद्व्यासः स्थातुं सदैव हि ॥
 गार्हस्थानं समो धर्मा न भूतो न भविष्यति ।
 सन्धेहोत्रं न कर्तव्य इह लोके परत्र च ॥
 ये वै यमद्वितीयास्त्रं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सन्नक्षत्रं पापं तनुचयादेव नश्यति ॥
 अपुत्रा लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्वनम् ॥
 भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुख्यां कुलसम्भवाम् ॥
 यस्मां तिथौ यस्तुनया यमराजदेवः ।
 संभोजितः सकललोकनिपातद्वेषः ।
 तस्यां सुनक्ति सुतिथौ च यद्दे भगिन्याः ।
 प्राप्नोति वित्तमत्तुलं च चिरायुरेव ॥”
 इति पादौ उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥
 यमधारः, पुं, (यमा युगोभूता धाराश्च । यदा, यमवत् विनाशिका धारा यज्) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्ताश्चविशेषः । क्रिरीच काटार इत्यादि
 भाषा ॥
 यमनं, स्त्री, (यम्+भावे ल्युट्) नव्यनम् ।
 उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
 “अथुर्वाभननामावि यत्सर्वं वामनाख्याया ।
 मननाम्बुनिरैवावि यमनाद् यतिचक्षसे ॥”)
 यमनः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम्+ल्युः)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 वप्रमानयतीतिथयामिति । संयमकसैरि, चि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
 “यन्नाथि यमनो ध्रुवोऽपि धरुणः ॥”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवति ॥” इति तद्-
 भाष्ये महर्षिधरः । नियमकारिणश्च चि । यथा,
 तत्रैव । १४ । २२ ।
 “यन्मौ राड्यन्नापि यमनो ध्रुवापि धरिनी ॥”
 “ननी सन्नेयं नियमकारिण्यति ॥” इति
 तद्व्याख्ये महर्षिधरः ॥)
 यमनिका, स्त्री, (यच्छति आद्यतोतीति । यम्+
 ल्युः । कर्त् । टाप् ।) यमनिका । इत्यमर-
 टीकायां रामाश्रमः । कानात् इति भाषा ॥
 यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य द्वे भार्ये । धूमोर्वा १ विजया २ । इति
 ञटाधरः ॥
 यमप्रियः, पुं, (प्रीयातीति । प्री+कः । यमस्य
 प्रियः ।) वटद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यममतिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वया ।) यमुना ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
 सखिष्यष्टच् ॥ ५ ॥ ४६१ । इति टच् ।) यमः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥ अस्य पुत्र्यादि यथा,
 “पुरी संयमनो तस्य चित्रगुप्तस्य खेखकः ।
 भव्यौ च खड्गहाचखौ धूमोर्वाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषाः ॥”
 इति ञटाधरः ॥ * ॥
 स च विमात्रा ह्यायवा श्रमः । (यथा, मार्क-
 ण्डेय । ७७ । २५—२६ ।
 “ह्यायासंज्ञा त्वपठेयु यथा ख्वितिवत्सला ।
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्वयते ॥
 नलिनाद्युपभोगेयु विशेषमनुवासरम् ।
 महस्तुत्तचान्वानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
 ताङ्गायुच वै कोपात् पादस्तेन सस्यतः ।
 तस्याः पुनः शान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
 किञ्चित् प्रस्युरमाद्योष्टौ विचलन्त्यापिपञ्जवा ।
 प्रितः पत्नीमम्यार्दं यन्मां तर्क्यसे पदा ।
 सुवि तस्मादर्थं पादस्तवाद्येव पतियति ॥”)
 तच्छापात्तं यथा,—
 “स्वल्पधारिणीं चैमामानिनाथ निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्वरो वारितस्वरः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शशापाङ्गद्विरभूत् सुतः ॥
 क्रिमथो मांसमादाय पादतक्तं मसृष्टतलम् ।
 पतियन्तीति शशापात्तं तस्य चक्रं पिता स्वयम् ॥
 धर्मद्विष्यतस्त्रायां समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो विद्योमं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
 २५—२६ ॥
 यमराट्, [ज्] पुं, (प्राथिसंयमनात् यमप्रश्नतयः
 किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
 वा । राज्+क्विप् । इत्यमरटीकायां रघु-
 नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
 यमकं, स्त्री, (यमं जातीति । जा+कः ।) युग्मम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
 यथा, देवोभाजवते । २ । २८ । ५ ।
 “सुमित्रातनयौ जालौ यमजौ द्वौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धनुर्ज्ञायधराः क्रिज ॥”)
 यमलपत्रकः, पुं, (यमलं यमलं पत्रमस्य । वज्रुजौही
 कः ।) अश्वत्थकद्वयः । कौविदारद्वयः । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 यमलाञ्जुनहा, [ज्] पुं, (यमलाञ्जुनौ हतवान्
 इति । हन्+क्विप् ।) श्रौतक्याः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 यमलाञ्जुनी, स्त्री, (यमजौ च तावञ्जुनीं चिति
 कर्मधारयः ।) गोकुलशाञ्जनद्वयम् । तौ
 कुबेरपुत्रौ नलकुबेरमनिश्रीवौ । नारदशापात्
 दृचतां गतौ श्रौतक्येन उद्धारितौ । यथा,—
 “यद्द्विभौ लोकापालश्च पुत्रौ भूत्वा तमःहृत्वौ ।
 न विवाचयमात्मानं विजातीतः सुदुर्मदौ ॥

अतोऽहेतुः स्थावरतां स्थातां नैवं यथा पुनः ।
 स्रुतः स्यान्मनुप्रसादेन तत्रापि मद्रुयद्वात् ॥
 वासुदेवस्य साक्षिभ्यं लब्धा द्विषश्चरच्छते ।
 वृत्ते खलीकतां भूयो लब्धभक्तौ भविष्यते ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 स यमुसुता देवविर्गोतो नारायणाश्रमम् ।
 नलकुबेरमणिवीवावास्तुर्धमलाञ्जुनौ ॥
 ऋवेभर्गावतसुखस्य सव्यं कर्तुं वचो हरिः ।
 जगाम श्रवणैस्तत्र यत्र सौ यमलाञ्जुनी ॥
 देवविर्गे प्रियतमो यदमौ धनदाक्रौञ्चौ ॥
 तत्रथा साधयिष्यामि वृद्गातीतं तन्महात्मना ॥
 इत्यन्तरेष्वाम्बुनयोः कथास्तु यमयोर्धयो ।
 आत्मनिर्व्यग्रमात्रेण तोष्यन्मातसूदूखलम् ॥
 बालेन निष्कर्षतान्मशुदूखलं तत्
 दामोदरेण तर्षोत्कलितोऽद्रिवन्मौ ।
 नियेततुः परमविक्रमितातिवेष-
 क्तव्यप्रजाजितपौ लोतचक्रशब्दौ ॥
 तत्र श्रिया परमया कङ्कभः सुखरन्तौ
 सिद्धादुपेक्ष कुजयोदिव चालवेदः ।
 क्षयं प्रथम्य शिरसास्त्रिलोकाकार्यं
 बह्नाङ्गणी विरजसाविद्वेषतु, स ॥
 वाणी गुणातुकथने अवयवी कथायां
 हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
 स्रुतार्थं शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
 दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
 श्रीभगवाद्बुवाच ।
 तद्गच्छतं मन्तरमौ नलकुबेरसादनम् ।
 संजातो मयि भावो वासोऽसितः परमोऽभवः ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रथम्य च पुनः पुनः ।
 बह्नाङ्गलमामन्त्रा जन्मदुर्दिशस्ताराम् ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥
 यमजौ, स्त्री, (यमज+स्त्रिधां ङीष् ।) षोडशका-
 ङ्गयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ षोडो
 प्राटोपस्थाये हेमचन्द्रेण गणितोऽपि षोडशका ॥
 यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ (तथास्य पथ्यायः ।
 “महिषो षोडशकारिः स्थातु कारश्च रजस्वलः ।
 पीनस्त्वस्यः क्वाकायो बुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावपकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मराजस्वव व्रतम् ।)
 राजधर्मविशेषः । स तु पञ्चपातं विना
 पाणिनां प्राप्नोत्यस्यः । इति पुराणम् ॥
 यमसखा, [ज्] स्त्री, (यमस्य सखा भगिनी ।)
 यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
 (यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
 “जया च विजया च त्वं तृष्टिः पुष्टिः सभा दया ।
 श्रेष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशियवादिनी ॥”)
 यमानिका, स्त्री, (यमानौ+स्त्राद्यं कर्त् ।)
 यमानि । तत्रयोः । अजमोहा २ उच्यमाना ३
 ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥
 “यन्नादि यमान्याम् । यमानौ द्विविधा यदा

यमुना

यमुना

यथातिः

चेन्नयमानो सा अजमोदा इतिव खाता ।
 अपरा यमानो इतिव खाता अविशेषात्
 हरीरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिद्वयं
 वनयमान्यां ब्रह्मदर्मादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
 उग्रगन्धामोदाखा स्मृता चेन्नयमानिका
 इति । 'यमानो दीपको दीप्यो भूतिकक्ष
 यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छ्रुति विर-
 मति निवर्त्तते अग्निमान्यमयथा यमानो । यमौ
 उ विरती नाक्षीति अण्ड ईप् यमानो खार्थे
 के यमानिका यमानो पञ्चमवर्षपञ्चममध्या ।
 ववानीति अन्तःस्वचतुर्थमध्या इति केचित्तु ।
 इति भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
 नाशिलम् । हृद्यलम् । पितापिकारिलम् ।
 वायुकफकमिनाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥
 यमानो, स्त्री, (यच्छ्रुति विरमति निवर्त्तते अग्नि-
 मान्यमनवेति । यम + करणे लुट् । डीष् ।
 एषोदरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथाख्याः । पर्यायः ।
 "यमानो दीपको दीप्यो भूतिकक्ष यमानिका")
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यमानकः, पुं, (यमस्थानकः । म्बुजयुवादेवास्व
 तथालम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
 काजी । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 "तेजसा सूर्यसङ्काशः क्षमया एधिर्वीर्यमः ।"
 यमानकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥"
 "यमो वैवस्वतः अन्तकः कायः ।" इति तट्टी-
 कार्या नीलकण्ठः ॥)
 यमो, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
 "हृत्वीर्यं वङ्कामेके तासां संज्ञासुतास्त्वयः ।
 यमो यमो आह देवश्यायावाश्च सुतान् शृणु ॥"
 यमुना, स्त्री, (यमवतीति । यमि + "अजिथमि
 प्रीद्व्यश्च ।" उणा० ३ । ६१ । इति डनन् ।
 टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 ददाति चेष्टितान् लोके तेन सा धर्ममङ्गला ॥
 वङ्गमार्गमार्गज्ञा लोके देवी विभायति ।
 यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 (यच्छ्रुति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
 विग्रहः । सा तु हिमालयदक्षिणदिश्याग्नि-
 गेह प्रथमो गङ्गायां मिथ्या । तत्पर्यायः ।
 कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ भ्रमनस्वसा ४ ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३२ । उपवतनूया ५ कलिन्द-
 कन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्द-
 नन्दिनी १० यमनी ११ यमो १२ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य-
 सुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 "गङ्गा सरस्वती श्रेयस्यमुना सरयुः सधरी ।
 श्रेया इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥"
 इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
 खाडुलम् । वातजननलम् । पावनलम् । वङ्ग-
 दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "सावर्षिर्मरुष्टे तु तपो घोरं चकार ह ।
 अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्षिकेऽन्तरे ॥
 भाना शनैश्चरन्त्या यत्फलं स तु लब्धवान् ।
 तयोर्ववीयसी या तु यमस्वसा यशस्विनी ।
 अभवत् सा स्रिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति बह्मपुराणे सागरोपाख्यानम् ॥ * ॥
 सा च वृन्दावने सुमुन्नाखा परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवानुवाच ।
 "इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र मे पशवः साक्षाद्दृष्टाः कौटा नराधमाः ।
 ये वसन्ति ममाधिष्ठं स्ता यान्ति ममान्तिकम् ॥
 तत्र या गोपपत्न्यश्च निवसन्ति ममालये ।
 योगिन्यस्तान् । एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
 पशुयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुमुन्नाखा परमान्तवाहिनी ॥"
 इति पाण्डु पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्या जलस्य लघ्वणवर्णकारणं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 "यदा दक्षसुता ब्रह्मन् । सती यथा यमस्यम् ।
 विनाश्य दक्षवर्षं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
 ततो वृषभ्रजं दृष्ट्वा क्रन्द्यः कुसुमायुधः ।
 अपत्नीकं तदास्त्रेण औन्मादेनाभ्यताडयत् ॥
 ततो हरः श्रेयथाय औन्मादेनाभिताडितः ।
 विवचार तदोन्मत्तः काननानि सर्वाणि च ॥
 स्मरन् सतीं महादेवस्तथोन्मादेन ताडितः ।
 न शक्नो वेने देवर्षे वाणवह्न इव ह्वियः ॥
 ततः प्रपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
 निमग्ने शङ्करे चापे दम्भा लघ्वत्वमागता ॥
 तदाप्रभवति कालिन्द्या दृगङ्गननिभं जलम् ॥"
 इति चामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
 श्लो० पुस्तकहादश्यादिन्वयसां ज्ञानपिच्छदानफलं
 यथा,—
 "यच्छ्रेष्ठशुक्लहादश्यां ज्ञाना वै यमुनाजले ।
 मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनासजिले ज्ञातः पुरुषो मुनिसत्तमः ।
 श्लो० मालामले पक्षे दादश्यामुपवासकत् ॥
 समभ्यचर्यायुतं सन्त्यक् मथुरायां समाहितः ।
 अन्धमेघस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकल्पं फलम् ॥
 श्लो० मले सिते पक्षे समभ्यर्था जनाहिनम् ।
 धर्मो नः पिच्छनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
 यमुनामित्, [द] पुं, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
 क्तिप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 (एतद्दृष्टान्तसुतं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
 ३४—३६ ।

"स हृत्वेनानतायेषु कुष्ठे गृह्य महानदीम् ।
 चकार यमुनां रामो कुत्सितां वनितामिव ॥
 सा विज्जलजलस्रोता हृदप्रस्थितसञ्चया ।
 आवर्त्तत नदीं भीता हृलमार्गाहुसारिणी ॥
 लाङ्गलादिदृमार्गा सा वेगमा वक्रगामिनी ।
 सङ्घर्षणभयक्षता योषेवाकुलतां गता ॥"
 यमुनाभाता, [च] पु, (यमुनाया भाता ।)
 यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
 यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
 नाहुलकात् उकः । टाप् ।) दक्षकका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 यथातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नाहुषः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति
 जटाधरः ॥ तस्थोपाख्यानं यथा,—
 "नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
 यतिर्यथातिः संयातिरुद्धवः पञ्चमस्तथा ॥
 स्वर्वातिर्मघयातिश्च सप्तैव वशवर्द्धनाः ।
 यथातिरकरोद्राण्यं धर्मकेशररुखदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहित्वा वृषपर्वाणः ॥
 भार्यावस्थाङ्गजा तदद्वेष्यानी च सुव्रता ॥
 ययातिर्देवयान्यात् पुत्रावजानयन्पुत्रः ।
 यदुश्च सुसुशोचैव शक्रविष्णु इवापरी ॥
 तस्मादेव तु राचर्वेः शर्मिष्ठा वार्धपत्न्यो ।
 इत्यष्टासुच पूरुषे त्रीन् कुमारानजोजनत् ॥
 ततः काले च कश्चिंश्चिद्देवयानो शुचिस्मिता ।
 यथातिरसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवरूपिणः ।
 श्रीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चन्दमन्नवीत् ॥
 किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः । ब्राह्मणः पिता ।
 विव्रत मे यथातथं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
 तैर्ददर्शयन् पदेऽश्रित्वा तमेव वृषसत्तमम् ॥
 बुद्धा च तत्त्वतो देवो शर्मिष्ठाभिर्दमन्नवात् ॥
 ममाधीना सती कस्मादकार्षीं विप्रियं मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तया हतो राजा हत एव तदा मया ।
 त्वसो हि मे पूष्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
 तत् ॥
 श्रौतक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयानवर्षीददम् ।
 राजभ्रातृहृद वत्स्थामि विप्रियं मे लया क्षतम् ॥
 अविब्रुवन्तीं किञ्चिच्च राजानं साशुलोचना ।
 अचिरादेव संप्राप्ता कायस्थोऽशनवीर्यन्तिके ॥
 देवयानुवाच ।
 शर्मिष्ठयातिरुद्धसि दुहित्वा वृषपर्वाणः ।
 चयोऽर्था जनिताः पुत्रा राजानेन यथातिना ।
 उर्भगाया मम हौ तु पुत्रो तात । नवीमि वः ॥
 शुक उवाच ।
 धर्मैः सन् महाराज । योऽधर्ममङ्गयाः प्रियम् ।
 तस्मात्परा लामचिराहर्षयिष्यति दुर्धवा ॥
 यथातिरवाच ।
 शतुकामां स्त्रियं यस्तु गन्वां रक्षसि यापितः ।
 नोपैति सद्य धर्मैश्च भूयश्चेत्युच्यते उचैः ॥

ययातिः

अधर्मभयसंविद्यः शर्मिष्ठासुप्रजम्बवान् ॥
अलभो यौवनस्याहं देवयान्या भृगूदृहः ॥
प्रसादं क्रुच मे ब्रह्मन् चरये मां विप्रैत माम् ॥

शुक उवाच ।

नाहं षष्ठा त्रयीत्येतन् जरां प्राप्नोऽसि भूमिप ।
जरां लेतां लमन्यस्ये संक्रामय धरीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
श्रौनक उवाच ।

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं व्येष्टं वरिष्ठं यदुमिदमवधीह्वयः ॥
त्वं यदो । प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरये विषयानहम् ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवर्गं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्प्रतिपत्स्यामि पाभानं जरया सह ॥
यदुक्त्वा च ।

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष । ।
जरां यद्दौतुं धर्मज्ञः पुत्रमन्वं दृषीष्य वै ॥
ययातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
पापाभ्यान्तुलसम्बन्धात् दुष्पुत्रा ते भविष्यति ॥
तुल्यसो प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
यौवनेन चरये वै विषयांस्तव पुत्रकः ॥
तुल्यं सुरुवाच ।

न कामये जरां तात । कामभोगप्रणाशिन्यीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिन्यीम् ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा ससृच्छेदं तुल्यसो । तव यास्यति ॥
हृद्यो । त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिन्यीम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवर्गं खं प्रयच्छ च ॥
हृद्युक्त्वा च ।

न गर्जं न रथं चान्धं जीर्णो भुङ्क्ते वरस्त्रियम् ।
नारीमन्वास्व भवति तां जरां ते न कामये ॥
ययातिरुवाच ।

दक्षं मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् हृद्यो । प्रियः कामो न ते सम्यस्यति
क्वचित् ॥

अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
एवं वर्षसहस्रान्तु चरये यौवनेन ते ॥
अनुक्त्वा च ।

जीर्णः शिशुरिव दस्ते कावेऽब्रमशुषिर्यथा ।
न जुद्धीति च कावेऽभिर्तां जरां मेव कामये ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
जरादोपल्ययौक्तो यस्तस्मात्तं प्रतिपत्स्यसे ॥
पुरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
काथस्यो भववः प्रापात्त च दृष्टोऽसि यौवने ॥
पुरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
क्वचित्कालं चरये वै विषयान् वयसा तव ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु प्रतिपत्स्यामि यौवनम् ।
सखैव प्रतिपत्स्यामि पाभानं जरया सह ॥

यवः

श्रौनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरः पितरमब्रुवा ।
यथात्वं त्वं महाराज । तत् करिष्यामि ते वचः ॥
ययातिरुवाच ।

पुरो । प्रीतोऽसि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसम्पत्त्वा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
श्रौनक उवाच ।

“पौरवेण्यश्च वयसा ययातिर्नृणात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्च चार विषयान् सुखी ॥
पूर्वं मत्वा ततः कालं पूरं पुत्रसुवाच ह ।
पुरो । प्रीतोऽसि भद्रं ते यदाद्येदं स्वयौ-
वनम् ॥

राज्यश्चापि गृह्णाद्येदं यत् त्वयोपलभतं पुरा ॥
श्रौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीक्षितम् ।
राज्येऽभिषिच्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवत्पुनः ॥
उभिला वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलश्लाश्रनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥
इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

यद्युः, पुं (यायते प्रायते भक्तैरिति । या + “यापोः
क्तिं हे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
द्वित्वे) महादेवः । इत्युणादिकोषः । १ । ३५४ ।
(याति हतं गच्छतीति । अश्वः । इत्युज्ज्वलदत्तः)
यद्युः, पुं, (यातीति । या + “यो हे च” । उणा०
१ । २२ । इति उः द्वित्वे) यजन्त्यनेनेति ।
यज + उः । एषोदरादित्वात् जस्य यत्नमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधीयाश्चः ।
सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

यद्युः, पुं, (यूयते अन्मसा इति । यु मिश्रणे + अप् ।)
खनामन्खातशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
शूकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ । श्रितशूकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली । मेध्यः ४ द्विचः ५ अक्षतः ६
कचुक्ती ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शूकः ११ महैष्टः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
सुशीतत्वम् । प्रमेहपित्तकषापहारकत्वम् ।
अशूकसुखयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । दृष्यत्वम् ।
दृष्यां बहुवीर्यपुष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“यवः कषायमधुरो बहुवातशक्तदृशुषः ।
रूचः खैर्यकरः शीतो मृजमेदकषापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।

“यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुविपाके कफपित्तहारी ।
त्रयोषु पथ्यस्तिजलवच निबलं
प्रबहुमृजो बहुवातवर्धनः ॥
खैर्यामिमेषा खरवर्णकश्च
स पित्किलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुत्तुङ्गहरयोऽतिरूच्यः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥

यवः

एभिर्गोक्षैर्हीनतरास्तु किञ्चिद-
विद्याद् यवेभ्योऽतिववान् विप्रैः ॥”

इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
“रूचः शीतो गुणः स्वादुर्वहुवातशक्तदृशुषः ।
खैर्येकतु सकषायस्तु बन्धः क्षेप्राविकारनुत् ।
रूचः कषायानुरवो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदः क्रिमिविषघ्नश्च क्लो वैशुष्यवः सृष्टः ॥”
इति चरके छत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“क्वचिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य
कल्पसृष्टौ क्लेशानां दीर्घशूके च शिष्टानां
अवहारो देकमानशक्तः परिक्षेतुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमवशरुर्भवेतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं सन्देहः ।

‘वसन्ते सर्वशुस्थानां जायते पत्रप्रातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कथ्यशुशालिनः
इति विध्यार्थाकाङ्क्षया प्रवर्षेयानाङ्कशेषाद्दोष-
शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः;” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ इति
यवानामेव सुखत्वम् । यथा,—

“हृदियुग्मं यवा तुल्यास्तदुत ग्रीहयः सृताः ।
माघकोत्रयगौरादिसंज्ञां लामेऽपि वर्णयेत् ॥”
इति कठायनसंहिता । ६ । १० ॥

नवयवागमे तैरवर्ष्यं श्राद्धं कार्यं अकरणे
प्रबन्धवायश्चरन्तात् । यथा,—
“नचत्रयश्रीडासु दृष्टस्वप्रावलीकने ।
दृष्ट्वाश्राद्धानि जुञ्जीत नवशुशालागमे तथा ॥
इति विश्वपुराणाय नवशुशालागमे तथा ॥
इति विश्वपुराणाय नवशुशालागमे तथा ॥
अमावस्यास्तिमेऽष्टका माघे शौष्ठवपूर्वं कथ्य-
चयोर्दशौ ग्रीहियवपाकौ च ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै निबानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेनेव जुञ्जीत्यो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति श्राद्धतले नवान्नाह ॥)
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धा न्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः । षट्सर्षपपरिमाणात्मकश्च । यथा,—
“जालान्तरगतं भातौ यश्चाहु इक्षते रजः ।
तेषुतुर्भिर्भवेत्क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा षड्भिश्च सर्षपः ।
षट्सर्षपैर्वैक्लीको गुञ्जेका तु यवैक्षिभिः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिखयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
“तर्जनीमूलसंघट्टौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चेवाङ्गुष्ठेऽप्यूर्ध्वगप्रदः ॥”
अपि च सासुत्रके ।

“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुश्रीमनः ।
तदान्यवश्चितं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णं दृश्यते ।
तदा पितामहदादीनामिच्छितं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपक्षः । यथा, वाचधनेयसंहितायाम् । १४ ।
३१ । “एकत्रिंशतास्तु वत प्रजा अदृश्यन्त यवा-
श्चायवाश्चापिपतय आसन् ॥” “यवाः पूर्व-
पक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ॥” इति तट्टी-
कायां महादेवः ।)

यवनि

यवकः, पुं (यवप्रकारः । यव+“शूल्लादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।” ५।१।३। इति कन् ।) यवः । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा,—
 “यवका ह्यायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः ।
 प्राज्ञानं प्राणयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
 यवकं, त्रि, (यवकानां भवनं चैत्रमिति । यवक+
 “यवयवकषष्ठिकाद् यत् ।” ५ । २ । ३ । इति
 यत् ।) यवभवनीचित्रमिति । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ७ ॥

यवचारः, पुं, (यवजातः चारः । प्राकपायिव-
 वत् समासः ।) चारविशेषः । यथा,—
 “नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-
 यन्तेः ।
 बहुश्रुः पात्वं सत्त्वं तद्वि मन्त्रावकन्नाम ॥”
 इति रत्नावली ॥

तत्पर्यायः । यवायजः २ पाक्वम् ३ । इत्यमरः ।
 २।६।१०८ ॥ यवलासः ४ यवशूकः ५ चारकः ६
 रेचकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 यावशूकः ९ चारः १० तस्यः ११ तोक्षरसः
 १२ यवनालकः १३ इति रत्नमाला । यवजः १४
 यवशूकजः १५ यवाङ्कः १६ यवापत्यम् १७ ।
 अस्थ गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातो-
 दराग्निनाशित्वम् । आमशूलापघ्नकृत्त्वृक्षविष-
 दोषहरत्वम् । सरलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्थः श्वावगुह्यग्रहणीपाङ्कजोहानाहगलाभय-
 नाशित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
 “पाक्वः चारो यवचारो यवशूको यवायजः ।
 यवचारो लघुः क्षिणः सुख्यो वृद्धिदीपनः ॥
 निहन्ति शूलवातामशुंशूलासगलाभयान् ।
 पाङ्कजोऽग्रहणीगुह्यानाहृत्तृहृदाभयान् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यवचोदः, पुं, (यवानां चोदः ।) यवचूर्णम् ।
 तत्पर्यायः । चिक्चः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 यवगणः, पुं, (यूनो गणः स्फोटकः । पृषोदरादि-
 लात् यवादेशः ।) युवगणः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वयस्फोडा इति भाषा ॥

यवजः, पुं, (यवाज्ययति इति । जन् + ज् ।)
 यवचारः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यावशूको यवचारो यवशूको यवायजः ।
 चारकोक्ष्णीक्ष्णोक्ष्यरसो यवजो यवनालकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवजोद्धवं, क्ली, (यवजादुद्धवीरस्य ।) तवचौरम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवतित्ता, स्त्री, लताप्रभेदः । शक्तिनीति यवेची
 इति च ख्याता । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
 “यवतित्तातेलं सर्वदोषप्रशमनमीषतित्तम् ।
 अग्निदीपनं लेखनं मेघं पथं रसायनश्च ॥”)
 तत्पर्यायः । महतित्ता २ इन्द्रपादविस्पर्षिणी ३
 नाङ्गुली ४ नैत्रमीना ५ शक्तिनी ६ पञ्चतन्तुकी
 ७ तन्तुकी ८ अक्षपीडा ९ क्षयपुष्पी १०

यवनः

यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तित्तपला १३
 यावी १४ तित्ता १५ । अस्या गुणाः । सतिक्ता-
 क्षत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमि-
 कुष्ठविषणोसदोषनाशित्वम् । रेचनत्वश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

यवतैलं, क्ली, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि-
 युक्तपकतैलविशेषः । तत्कारं गुणश्चाह ।
 “यवचूर्णाद्धैकुडवं मञ्जिष्टार्हपलेन तु ।
 तैलप्रस्थः श्रतगुणे काङ्गिके साधितो जयेत् ।
 ज्वरं दाहं महाविगमज्ञानाश्च प्रहर्षणम् ॥”
 इति सुखबोधः ॥

यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद-
 लोपिकर्मधारयः ।) उपहीपविशेषः । यावा
 इति भाषा । यथा,—
 “यत्नवन्तो यवहीपं सप्तराज्योपश्रीभितम् ।
 सुवर्णरूप्यकं हीपं सुवर्णकरमखितम् ॥”
 इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे
 ४० सर्गः ॥ ३॥ “अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्त-
 राज्योपश्रीभितं यवहीपं तथा सुवर्णहीपं
 विचेतयन्मिति शेषः । सुवर्णकरमखितमिति
 सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः श्रीभितम् ॥” इति
 रामायणतिलकनामतट्टीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः । (यथा, भाष्ये ॥१००१४३॥
 “तान् देशान् ज्ञावयन्ति स्म क्वच्छ्रयायांश्च सर्वशः ।
 सशैलान् कुङ्करान् द्रोधान् वर्षरान् यवनान्
 खसान् ॥”)
 विगः । विगाधिकारः । इति मेदिनी ॥ गोधूमः ।
 गर्जरत्नम् । तुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यौति मिश्रीभवतीति । यु + “सुसुष्टयो
 युच् ।” उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) जाति-
 विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन-
 देशोद्धवयतिराजपुत्रतुल्यसुवशः । यथा,—
 “यदीस्तु जाता यद्वस्तुल्यसोयवनाः सुताः ।
 हस्तोस्तु तनया भोजा अगस्तु क्वच्छजातयः ।
 पूरीस्तु पौरवो ब्रंशो यत्र जातोऽपि पायिव ॥”
 इति भाष्ये ३४ अध्यायः ॥ ३॥

सगरराजेनेषां सर्वेश्वरोत्सुकं सर्वधर्मेराह-
 त्वश्च क्षतं ते चात्मधर्मेपरिहागात् क्वच्छलं
 ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोसल-
 मानेङ्करेजोभयजातिवाचकः । यवनशब्दस्यवर्ग-
 ङतीयादिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्येण लिखि-
 तम् ॥ जवगादीनास्तु सर्वधर्मेराहित्यसुक्तं
 हृदिरिषे । यथा,—
 “सगरकां प्रतिज्ञाशु गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
 धर्मं जघान तेषां वै वैश्यामलं चकार ह ॥
 अहं प्रकानां शिरसो मुक्त्विला असर्जयत् ।
 जवनायां शिरः सर्वं काम्बोजान्मानधैव च ॥
 पारदा सुक्तकेषाश्च पङ्कवाः प्रशुधारिणः ।
 निःस्वाध्यायवषट्काराः क्षतास्तेन मन्त्रात्मना ॥
 प्रका जवनकाम्बोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा ।
 कोलिसर्पाः समरिहा दार्व्याम्बोजाः सकेरजाः ॥
 बभ्रिष्ठवचनानाञ्च ॥ समरेण महामना ।

यवनः

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एवं जव-
 नादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्यदेशोद्भव-
 नाची चवर्गङ्गीयादिः । जवनो देशवैशिन्-
 रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् । तेषां
 क्वच्छलमयुक्तं विष्णुपुराणे । तथा हतान्
 जवनादीनुपक्रम्य । ते चात्मधर्मेपरिहागात्
 क्वच्छलं ययुरिति । वौधायनः ।
 “गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भायते ।
 धर्माचारविहीनश्च क्वच्छ इत्यभिधीयते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ३॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,—
 “सप्त गृह्मिन्नापि प्रकाशाच्छादश स्मृताः ।
 यवनाद्यौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति ॥
 अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसहाया ।
 भोक्षन्त्यश्रीति तद्वच येऽपि गृह्मिनः स्मृताः ॥
 श्रतानि त्रीणि वर्षाणां दशश्रीतोनि श्रतानि वै ।
 प्रकानां राज्यकालः स्याद्भविष्यो निश्चयो
 मतः ॥

श्रतस्याहं चतुर्धानि वर्षाणां राज्यभागिनः ।
 मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्षन्ति ते
 महीम् ॥
 मरुत्ता वृषलेः साहं तथाप्ये क्वच्छसम्भवाः ।
 भोक्षन्ति राज्यं प्राच्येयु भविष्ये तद्विधारितम् ॥
 श्रतानि त्रीणि वर्षाणां पौष्टान् राज्यभुजः
 स्मृताः ।

अत्रानि पाव्सेव्यास्तु हे श्रते परिसहाया ।
 श्रताहंमन्यत्तथा राज्यं भोक्षन्ति ते वृषाः ।
 सप्तशतसु वर्षाणि दशतीवास्ततः स्मृताः ॥
 तेपु च्छेत्रेयु कालेषु ततः किलकिला नराः ।
 भविष्यन्तीह यवना धर्मेतः कामतोऽर्थतः ॥
 तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या क्वच्छाश्च सर्वशः ॥
 विप्रयेभ्ये वरुन्ते जनविष्यन्ति वै प्रजाः ॥
 लब्धानिष्टवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः ।
 तीर्षा अतीते पर्याये बहुवर्षेयुगांस्तदा ॥
 राजानः संप्रथम्यन्ति कावेिन महता ततः ।
 कल्किना ताडिताः सर्वे आर्या क्वच्छाश्च
 सर्वशः ॥

अधार्मिकाश्च ये सर्वे पाषण्डाश्चैव सर्वशः ।
 सुष्टे वृपतिशब्दे वै सन्धाश्रिते च वै कसौ ॥”
 इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्यायः ॥
 सुनिविशेषः । यथा,—
 “जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
 ष्ठाद्यौ च गगौ यवनो दशाहम् ।
 जम्बाखमासं किल भागुरिश्च
 व्रते विवाहे च्छरकर्येवेधे ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

कालयवनोत्पत्तिरथा,—
 श्रीपाराशर उवाच ।
 “गार्गी गोष्ठे द्विचं दशाकाः पश्यद्दयुक्तवान् द्विज ।
 यदूनां सन्निधौ सर्वे अष्टसुर्यादेवास्तवः ॥
 ततः कोपसमाविष्टो हृद्यथापचमेध सः ।
 सुतमिच्छंस्वपक्षीपे यदुच्यमानयवशम् ॥

यवना

यवम

यवागूः

आराधयन्नाहादेवं सोऽयश्चरामभयतु ।
 हसौ वरश्च तुष्टोऽसौ वर्षे दादशमे हरः ।
 सभाजयामास च तं यवनेषां स्रनाज्ञनः ।
 तद्योगिष्वङ्गमाशास्य पुत्रोऽभूदक्षिसाभ्रमः ॥
 तं कालघनं नाम राज्यं खे यवनेश्चरः ।
 अमिषिष्य वनं यातो वचापकटिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमनोमन्तः पृथिव्यां बलिगो वृषान् ।
 यप्रच्छ नारदश्चास्त्रै कथयामास यादवान् ॥
 न्नेच्छकोटिसहस्राणां ससृक्षेः सोऽभिसंवृतः ।
 गजाश्चरथसम्यन्नेश्चकार परमोद्यमम् ॥
 प्रथमौ चाथवच्छिन्नं क्षिप्रवागो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति वामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥
 क्रुण्णोऽपि चिन्तयामास च्चितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रथे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥
 मागधस्य बलं चौर्यं स कालयवगो बली ।
 हन्ता तद्दिदमायातं यदूनो अयनं द्विधा ॥
 तस्माद्दूर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ॥
 शिखोऽपि यत्र युध्येद्दुः किं पुनर्दृष्यिपुङ्गवाः ॥
 "इति वशिष्यस्य गोविन्दो योगनामि महादक्षिम् ॥
 यथाचे दादशपुरीं हारकां तत्र निर्ममे ॥
 मथुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनाद्वनः ।
 आसन्नं कालयवने मथुरास्य स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्टशे यवनश्च तम् ॥
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो वृषः ।
 अत्रुयातो महावीरिचौत्तोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनात्रुयातः क्रुण्णोऽपि प्रविशेष महागुहाम् ।
 तत्र श्रेते महावीर्यो सुसुक्रन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवगो दृष्ट्वा श्रथ्यागतं नरम् ।
 यादेन ताडयामास क्रुण्णं मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्टमाचक्ष तेनासौ जन्वाल यवगोऽभिना ॥
 तत्क्रोधजेन मैत्रेय । भस्मीभूतश्च तत्तच्छातु ॥
 इति विश्वपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + "नन्दिद्यद्धीति" ३।
 १। १३४ । इति ल्युः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, ११११ । (यथा, नैघञ्चरिते । १। ६५ ।
 "तमश्ववारा यवनाश्वयानिनं
 प्रकाशरूपेण मनुष्येप्रमन्युः ॥ ")
 यवनद्विष्टः, पुं, (यवनेद्विष्टः । द्विष्टप्रियत्वात्
 तथात्वम् ।) युगयुक्तः । इति राजनिघण्टुः ॥
 यवनप्रियं, क्ली, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हैमचन्द्रः । ३ । ४८८ । (विवरयमस्य
 मरिचशब्दं ज्ञातव्यम् ॥)
 यवनाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्मज्ञनिशेषः । इति वराहमिहिरौ ॥
 यवनानी, क्ली, (यवनानां क्षिपिः । "यवनाक्षि-
 प्याम्" ४ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्ता
 ढोष् आह्वगागमश्च ।) यवनस्य क्षिपिः । इति
 मुम्बनोद्योटीकार्यां दुर्गादायः ॥
 यवनादिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवगो-
 २रिष्येत्सिति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

यवनालः, पुं, (यवनां नाला इव नाला यस्तु ।)
 धान्यविशेषः । देवान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जूष्णीडयः ३ देवधान्यम् ४
 जोनाला ५ वीजपुथिका ६ । इति हैम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 "यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोलेयस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पञ्चाद्वधीयात् कुण्डलोभिघ्नम् ॥ ")
 यवनालजः, पुं, (यवनां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + जः ।) यवचारः । इति हैमचन्द्रः । ४ ।
 १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 "चारस्तोक्ष्णस्तोक्ष्णरसो यवगो यवनालजः ॥ ")
 यवनिका, क्ली, (युनावाहृणोद्यनया । यु + ल्युट् ।
 ङीष् । खार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 भरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 "मावायवनिकाच्छन्नमज्ञोचलमभयम् ॥
 न लस्यसे मूढदृष्टा नटो नावधरो यथा ॥ ")
 यवनी, क्ली, (यूयते पथते भुक्तमनया । यु +
 ल्युट् । ङीप् ।) यवानीनामकौषधिमिदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य क्लीति ।
 यवन + ङीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 "यवनीसुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाजानामकाञ्जलरोदयः ॥ ")
 यवनेष्टं, क्ली, (यवनानां इष्टम् ।) खीसकम् ।
 इति हैमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 यज्जनम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लशुनः । राज-
 पलाखुः । निम्बः । पलाखुः । इति राजनिघण्टुः ।
 (तथास्य पर्यायः ।
 "पलाखुर्ववनेष्टश्च दुर्गन्धो सुखदूषकः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डप्रथमे भागे ॥)
 यवप्रक्षा, क्ली, (यव इति प्रक्षा यस्याः ।)
 क्षुद्ररोगविशेषः । तक्ष्णश्च यथा, भावप्रकाशे ।
 "यवाकारा सुकटिना प्रथिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका क्षिप्रवाताभ्यां यवप्रक्षेति सोचते ॥"
 यवाकारा मध्ये खूजा प्रान्ते क्षया ॥ तच्चि-
 कित्वा यथा,—
 "अन्नालर्जा यवप्रक्षां पूर्वं खेदेवपाचरेत् ।
 भनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 यक्षां व्रणविधानेन यथोक्तं प्रपाधयेत् ॥"
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंग्रः । इत्य-
 भरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । वे, १६२ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 "कुटजः कुटजः कौटो वस्को गिरिमक्षिका ।
 कालिङ्गः शकशाखी च मक्षिकापुष्य इत्यपि ।
 इन्तो यवफलः प्रोक्तो वृषकः पाण्डुरहमः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डप्रथमभागे ॥)
 व्रचवृषः, पुं, इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमर्थ, क्ली, (यववत् मर्थं यस्य ।) चान्नायण-
 प्रमेदः । यथा,—

"शिशुचान्नायणं प्रोक्तं यतिचान्नायणतथा ।
 यवमर्थं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाक्षति ॥"
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पुं, यज्ञमेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३। ६ ।
 १ । ६ ।
 "यवमर्थः पश्चराजो भवति ॥"
 यवाकारमध्ये, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 "श्रावनिन्ममध्याञ्च यवमध्यास्तथापरि ।
 एवप्रकाराक्षतयो भवन्त्यागन्तवो व्रथाः ॥"
 यवमर्थः, त्रि, (यवस्य विकारोऽयवयो वा । यव +
 "असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । " ४। १। ४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १।
 २ । ३ । १३ ।
 "अकंपलाशाभ्यां यवमयमपूर्णं कृत्वा यवा-
 ह्वनोयमाधास्य न भवति तत्रिद्वधाति ॥ ")
 यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विश्वेश्वरस्य यवचार-
 शब्दं ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः कारखलेनास्यस्य ।
 अर्थ्यादात्त्वं ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 "यावशूको यवचारो यवशूको यवायजः ।
 चारस्तोक्ष्णस्तोक्ष्णरसो यवगो यवनालजः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 जः ।) यवचारः । इति राजनिघण्टुः ॥
 (विवरयमस्य यवचारशब्दं ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, क्ली, (यौतीति । यु + "वहियुभ्यां षित् ।"
 उणा० ३ । ११६ । इत्यस्य । संज्ञापूर्वकत्वान्न
 टडिः ।) लज्जम् । घासः । इत्यभरः । २। ४। १६७ ॥
 (यथा, मनो । ७ । ७५ ।
 "तत्त्यादायुधसम्भ्रं घनघान्तेन वाहनैः ।
 न्राह्मणैः शिष्यभिर्गन्धैर्वसिनोदक्तेन च ॥ ")
 यवसुरं, क्ली, (यवनिर्मिता सुरा । "सुरासेना-
 च्छायाशास्त्रानिशा स्त्रियाश्च ॥" लिङ्गाह्वारात्ने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति कौवलम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, क्ली, (यूयते मिश्राते इति । यु + "ब्धु-
 वचिभ्योऽभ्युजागूल्लुपः ।" उणा० ३। ८१ । इति
 आगूप् ।) बद्धयुगलपक्ववनद्रवद्रव्यविशेषः ।
 वाड इति भाषा । तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आया ३ विशेपी ४ तरला ५ । इत्यभरः । २ ।
 ६। ५० ॥ "युते मिश्राते यावागूः यु च मिश्रणे
 नाचौति आगूः गुणः । ओषति द्विनस्त्रि
 ज्वरारिदोगं उष्णिका उभू व वाधि दधि पूर्वैष्य
 निन् । आयेते पथते स्म आयाश्च ल याके स्तः
 सुस्ताद्योदिति नः । विशिष्यति विशेपी षि
 लपी प्रप ल शेपे पचादित्वाद् । नदादित्वा-
 दीप् । तरति ब्रवति तरला त तरेऽभिभवे
 द्यायां नाचौति अलः ।

यावानी

यविष्ठः

यशः

‘अत्रं पशुगुणे सार्धं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मन्त्रश्चतुर्गुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भश्च ॥’
इति वैद्यकीकोत्तो मेद इह नाहतः ॥” इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्या गुणाः ।
“यवागूः क्वरुण्योऽपि लघुः वस्तिविशोधनी ।
अतीवारे क्वरे दाष्टे हितो वडिप्रदीपनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(अथास्या गुणा लक्षणश्च ।

“सन्दीपनी खेदकरी यवागूः
सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।
सन्तप्यो घातु बलेन्नियार्णा
श्लासा भवेत्त चा क्वरुदीगिणाश्च ॥

भागेकश्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
चित्रकं पिपलीच्छलं पिपलीचयनागरम् ॥
घान्यकश्च समंशान् पिपुला श्वेतंश्च तक्षुजान् ।
संशुद्धा शिथिला क्लिष्टित्वा यवागूनिगद्यते ॥
यवागूसुप्तज्जानो जनो नारचिमाचरेत् ॥
श्लाकमाषफलेयुक्ता यवागूः श्लाक इल्करा ॥”
इति चारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥

“यावागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कषारा घना ।
यवागूग्राहिकी बल्या तप्यो वातनाशिनो ॥”
इति मन्त्रखळे द्वितीयेऽध्याये श्लाङ्गधरेणोक्तम् ॥
यवागूः, पुं, (यवायात् जायते इति । जन् + डः ।)
यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“माक्यः चारी यवचारो वावश्चको यवा-
गूः ॥”)

यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवानः, त्रि, (यवेन वेगेन अतिति जीवतीति ।
अन् + आच् ।) वेगो । इति मेदिनी । ने, १११ ॥
यवानिका, स्त्री, (दुष्टो यवः । “यवाद्दोषे ।”
यावानो, ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वृत्तिकोत्तरा
दीर्घ आहुमागमश्च । पक्षे स्त्रिये कन् ।)
ओषधिमेदः । योगानि इति भाषा । तन्मन्थायः ।
दीप्यकः २ दीप्यः ३ यवसाकः ४ यवागूः ५
दीपनी ६ उद्यमन्दा ७ वातारिः ८ भूकण-
कः ९ यवकः १० दीपनीयः ११ शूलहन्ती १२
यवानिका १३ उष्या १४ तीव्रगन्दा १५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातार्धः श्लेष्मश्लेष्माधानमिच्छादिनाशित-
त्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
च । अथ यवान्या नामशुभाः ।

“यवानिकोयगन्धा च ब्रह्मदभोजमोदिका ।
वनोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्वाद्ययवसाक्या ॥
यवानी पाचनी रथ्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तना शूलशूलहन्तु ।
वातश्लेष्मोहराणां शूलश्लेष्मी हलमिप्रणयत् ॥
अथ अजमोदाया नामानि शुभाश्च ।
अजमोदा खराद्या च भायूरी दीप्यकक्षया ।
तथा ब्रह्मकृपा प्रीला कारवी लोचमस्तका ॥
अजमोदा कटुस्त्रीक्ष्णा दीपनी कफवातहन्तु ।
उष्या विदाहिनो हृद्या वृक्षा वसकरो लघुः ॥

नेत्रामयकामिच्छादिहिक्रावस्तरोचो हरेत् ॥
अथ खुरासानोयवानोनामशुभाः ।
यारवीकयवानी तु यवावीसहशी गुणः ।
विशेषात् पाचनी रथ्या ग्राहिकी मादिनी
गुरुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवापत्रं, स्त्री, (यवस्थापत्रम् । तच्चातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवास्त्रं, स्त्री, (यवास्त्राभ्यां चायते इति । जन् +
डः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासः, पु, (भौतीति । यु + “ऋतन्वञ्जीति ।”
उष्णा ४ । २ । इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—
“यासो यवासो दुप्यशो ध्रुवोसो दुरालभा ॥”
इति गन्धमाला ॥

खदिरमेदः । यथा,—
“कण्टकी वासपत्रश्च यवासः खदिरस्तथा ॥”
इति शब्दमाला ॥

यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । वासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
हृद्रेहुरी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-
पत्रः ८ विषयः ९ कण्टकालुका १० त्रिक-
शिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य
गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । श्रौतत्वम् । पित्तार्ति-
दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । हृष्या-
कफच्छेदि विषर्पेजलक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासकः, पु, (यवास + स्त्रिये कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।
“अथकावं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
शुद्धौत्त्रिफलावासानाथगार्गायवासकेः ॥”)

यवासशर्करा, स्त्री, (यवासिन तद्रसेन कृता शर्करा ।
श्लाकपार्थिववत् समासः ।) यवासरसघटित-
शर्करा । तत्पर्यायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३
तवराजः ४ खखसरः ५ खखजः ६ खख-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तभ्रमहृषामहत्वम् । उष्णत्वम् । विदाह-
शक्तीतिभान्तिशान्तिकारत्वम् । सरलश्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।
“यवासशर्करा मधुरकवाया तिक्ताहुरसा श्लेष्-
हरी सरा चेति ॥”)

यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) शुष्काशिनोऽह्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति खकारण्यत्वादिति । आ
+ ङे + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“यवाङ्गौरिक्लिष्टेः पादक्षेपः प्रशस्यते ॥”
शुष्कादिविशेषोऽस्य यवचारप्रशब्दे विज्ञेयः ॥)

यविष्ठः, त्रि, (अयमेवामविष्ठयेन युवा इति ।
युवन् + इडन् । “शूलहरेति ।” यवादिषोऽप्युभौ ।)
अतिप्रययुवा । (यथा, श्रुतेः । १ । १४० । २ ।

“वोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ ॥”)
कनिष्ठभातरि, पुं, इति शैमिकन्द्रः । ३ । ११६ ॥
(त्रिजम्पि । यथा, भागवते । ३ । १ । ५ ।
“भ्रातृश्रेयविष्ठस्य सुतान् विवस्वन्
प्रवेश्य बाधाभवनं ददात् ॥”)

यवीयान्, [त्] त्रि, (अयमनयोऽरतिप्रथेन युवा ।
युवन् + “दिववगविभग्यापपदे तरांयसुनौ ।”
५ । १ । ५ । इति इयमन् ।) कनिष्ठः । (यथा
मनौ । २ । १२८ ।
“अवाचो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
यवेत् ॥”
अतिप्रय युवा । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥
यवीर्यं, स्त्री, (यवस्य उत्तिष्ठतीति । उट् + स्या
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यथं, त्रि, (यवानां भयनं ज्ञेयम् । यथ + “यव-
यवकथिक्ताट् यत् ।” ५ । १ । ३ । इति यत् ।)
यवादिभवनोचितज्ञेयम् । तत्पर्यायः । यव-
कम् २ षड्विकम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यथ + “रान-
यवमाश्रितलट्प्रप्रक्षमाश्च ॥” ५ । १ । ७ । इति
यत् । यवहितः । इति व्याकरणम् ॥)

यथः, पु, (यवस्यो हितः । यत् + यत् ।) भागः ।
यथा,—
“यथद्वयं श्रावणादि सर्वा नदी रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत न भ्रियेत्वा समुद्रगाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे गङ्गाभाषाश्लोकम् ॥
(स्त्री, नदादिः । यथा, चण्डे । ८ । ८७ ।
“वाग्मला यथाभिर्नदुर्नित शूरत्रजाभिः ॥”
“यथाभिः नदाभिः । अयनयः यथाः इति
नदीनामसु पाठात् ॥” इति तद्गर्भे सायणः ॥)

यशः, [त्] स्त्री, (अयुत्त आप्रतीति । अश +
“अशेदेवेन युट् च ।” उष्णा ४ । १६० । इत्य-
सुन् युट् च ।) सुखानिः । तत्पर्यायः । कीर्तिः
२ समसा ३ । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ समाश्रा ४
कीर्त्तना ५ अभिख्यानम् ६ आश्रा ७ समश्रा
८ । इति शब्दरत्नावली ॥
“दानादिप्रभवा कीर्तिः प्रीत्यादिप्रभवं यशः ।
इति माधवी ॥

अतएव यशःकीर्त्तौर्भेदस्थापि दर्शनात् यशः-
कीर्त्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति
कश्चित्प्रयोगः । जीवतः स्थातिर्यशो ऋतस्य
खातिः कीर्त्तिरिति केचित् । तत्र साधु कीर्त्तिर्न
दृष्ट दूतिकाति प्रयोगदर्शनात् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ कीर्त्तिनाशे दोषो यथा,—
“इति यः परकीर्त्तिश्च स्वकीर्त्तिं मानवायमः ।
य कृतश्च इति ख्यातस्तत्फलश्च निशामय ॥
अस्वकूपे वसेत् सोऽपि वावदिक्राश्चतुर्दश ॥
कीर्त्तेर्गुणमानेऽस्य भविष्यतः स्वतत् दृष्ट ॥
तत्रकारोदकं पापी निर्दमं पिबति स्वादिति ।
ततः स्वर्गो लभ्यते काशः पशु ततः शूभिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४६ अध्याये ॥

यशस्वि

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।

“वयं स्वाम यशसो जनैषु ।”

“यशसः कौर्षेयस्य वा ।” इति तद्गाथी सायणः ॥ चि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ७६ । ५ ।

“त्वमिन्द्र यशा अश्वजीषी श्वसस्यते ।”

“त्वं यशाः यशस्वांसि भवसि ।” इति तद्गाथी सायणः ॥)

यशःपटङ्गः, पु, (यशःस्रचकः पटङ्गः । प्राकपार्थिव-
वन् समासः ।) टक्ता । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥

यशःशेषः, चि, (यश एव शेषोऽस्य ।) ऋतः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६१ । ४४ ।

“ततः क्रमेण तेनेव स्मरन्वरभरोयशा ।
प्रचीयदेषः प्रययौ स यशःशेषानं वृषः ।”)

मरणे, पु ॥

यशदं, क्त्वी, धातुविशेषः । दक्षा इति भाषा । यथा,
“यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुस्य तन्मत्तम् ।

यशदं तुवरं तिस्रं श्रौतानं कफपित्तद्वयम् ।

चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासश्च नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यशस्करः, चि, कौर्षिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
यशस्करोति य इत्वर्थे (“कञो हेतुताच्छीत्याशु-
लोभ्येपु ।” ३।१।२० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

यशस्करो विद्या इति आकरयम् ॥ (यथा,
मनौ । ८ । ३८ ।

“गतेषु नियुक्तो राज्ञः पश्यानां विषये खके ।
सान्नाध्यन्तु सञ्जाद्येभ्यु लोके चैव यशस्करः ॥”

विष्णुचेचविशेषे, क्त्वी । यथा, नारसिंहे ६२ अः ।
“विरजं पुष्यवत्यायां बालशामीकरे विदुः ।

यशस्करं विप्राश्रायां माह्विद्यायां हुताशनम् ॥”

श्रीभावनीपुत्रो जाते ब्राह्मणविशेषे, पु । यथा,
कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।

“तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाग्रे बहुरूतः ।
ब्राह्मणोर्भूदभूत्तस्य सत्यज्ञो मेखलेति च ॥”

यशस्वा, क्त्वी, (यशसे हित्वा । यशस् + यत् ।)
जीवन्ती । ऋद्धिनामौघधिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यशस्वान्, [त्] चि, (यशोऽस्यस्य । यशस् + मतप् ।
मस्य वः ।) कौर्षिविशिष्टः । इति आकरयम् ॥

(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।

“यद्यन्त्रो दावापृथिव्योयैशस्वान्

यथाप्यथोयशोयु यशस्वतीः ॥”)

यशस्विनी, क्त्वी, (यशस्विन् + ङीष् ।) वनका-
पौत्री । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतित्ता । मह-
त्त्वोतिप्लती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।

“अहं यशस्वती नाम राजसेवाशुजीविनः ।
भाष्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्यैवामनान्वया ।

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकथने ।
२६ । १४१ ।

“यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मवेदिता ॥”

यष्टिः

यशस्वी, [त्] चि, (यशोऽस्यस्येति । यशस् +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)

यशोविशिष्टः । कौर्षिकाम् । इति आकरयम् ॥
(यथा, मनौ । ६ । ६३४ ।

“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्वि-
नाम् ।

शुश्रूषेव तु श्रूयस्व धर्म्मो नैःश्रयसः परः ॥”)

यशोदः, पु, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्त्वीवशि-
ट्प्रत्यये । यथा, वाराहे ।

“सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
वीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)

यशोदातरि, चि ॥
यशोदा, क्त्वी, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।

“नन्दः किमकरोद्भङ्गन् श्रेय एव मद्योदयम् ।
यशोदा वा महाभागा पपौ यस्यास्तनं

हरिः ॥”
(द्दिलीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।

“तेषाम्नु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
पत्नी सा विश्वमहत्तः कृषा वै उहृष्टशर्मणः ।

राजर्षेर्जननी चापि द्दिलीपस्य महात्मनः ॥”

यशोदातरि, चि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।

“यशोदां त्वा यशति तेजोदां त्वा तेजवीति ॥”

यथा, [ऋ] पु, (यजते इति । यज् + ळच् ।) याग-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २।
७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।

“स दानश्रीलो यथा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)

यष्टिः, पुं, (इव्यते इति । यज् + बाहुलकात् ।
तिः । इति उगादिश्रौतौ उज्जलदन्तः । ४।१७६।

ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ भुज
दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥

यष्टिः, पुं, क्त्वी, (यजते यज्ङ्ङते । यज् + तिः ।)
तन्तुः । इति शब्दमाला ॥ ह्यारण्यता । (ह्यारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।

“क्वचित्प्रभावेपिभिरिन्द्रनीले-
र्मुक्तामथो यष्टिरिवाशुविह्वा ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्दीवरेरुत्खचित्तान्दरेव ॥”

“यष्टिः ह्यारावलिः ।” इति मज्जिनाथः ॥ * ॥)
भागौ । मधुका । शक्वभेदः । इति मेदिनी ।

टे, २६ ॥ श्रेष्ठस्य पर्यायः । दण्डः २ । लगुडः ३
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ । तद्दानफलं यथा,
बह्विपुराणे ।

“यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति तेजस्वीने सुदुर्लभे ।
तेषाम्नु विप्रुषः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः ॥”

(क्त्वी, ग्राखा । यथा, कुमारः । ६ । २ ।
“चूतयष्टिरिवाभ्यासे सधौ परशतोन्मुखी ॥”

“चूतयष्टिः चूतग्राखा इव ।” इति तत्र मज्जि-
नाथः ॥ यष्टिमधु । तत्पर्यायः । यथा,

“यष्ट्याहं मधुकं यष्टिः क्त्वीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टी

यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यष्टिकाः, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलज्जुकुटः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्थायै ङ्ङ् ।)
दण्डश्च ॥

यष्टिका, क्त्वी, (यष्टि + स्थायै कन् । टाप् ।) ह्यार-
भेदः । यथा,—

“यष्टिका दण्डिका चैव तिलकासारिकेतपि ॥
इति जटाधरः ॥

वापी । यथा,—
“पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोघिका ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यष्टिमधुका । यथा,—
“अथ यष्टीमधुकं स्थान्मधुयष्टी तु यष्टिका ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

लगुडः । यथा,—
“अथ यष्टिश्च यष्टी च यष्टिर्घटी च यष्टिका ।
दण्डः काण्डोऽपि लगुडः पशुत्रो दण्डको-

ऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

यष्टियष्टः, पुं, (यष्टिं यज्जातीति । यष्टि + यज् +
“शक्तिसाङ्गलाङ्गुशयष्टितोमरेति ।” ३ । २ । ६ ।

इत्यस्य वार्त्तिं अच् ।) यष्टिधारकः । लगुड-
याहौ । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ।

यष्टिमधु, क्त्वी, (यष्टी मधु माधुर्यमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति ह्यलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“यष्ट्याहं मधुकं यष्टिः क्त्वीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यष्टिमधुका, क्त्वी, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । क्त्वीतकम् २ मधु-
कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २।४।१०६ ॥

यष्ट्याहम् ५ यष्टिः ६ स्थलेजातं चैत् यष्टिमधु ७
जलजा चैत् अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥
अपि च ।

“ज्योष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्त्वीतकं तथा ।
अन्यक्त्वीतकं तत्तु भवेत्तोये मयूषिका ॥”

अस्या गुणाः ।
“यष्टी हिमा शुभः सादौ चक्षुष्या बलवर्ध-

कत् ।
सुखिण्या मुक्कला केशशा सख्या पित्तानिला-

खजित् ।
त्रयशोथविषच्छर्दिहृत्थाग्नानिचयापह्ना ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यष्टी, क्त्वी, (यष्टि + “क्विकारादक्त्विनः ।” इति
रीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥

(यथास्याः पर्यायः ।
“यष्टी यष्ट्याह्यं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”
इति शारङ्ग २०८ अध्यायः ॥

तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ ।
“यष्टी हिमा शुभः सादौ चक्षुष्या बलवर्ध-

कत् ।

यज्ञः

यागः

यागः

सुस्त्रिगधा शुक्रना केश्या खर्था पिचानिला-
सजित् ।

ब्रह्मश्रीयविष्वक्खर्हिल्ल्याम्बानिचयापहा ॥”

(हारभेदः । तन्नक्षत्रं यथा, वृहत्तर्हितिता-
याम् । ८ । ३६ ।

“संयोजिता या मणिषा तु मध्ये
यद्यैत सा भुयश्चविद्धिरुक्ता ॥”

यद्यैकं, ज्यौ, (यद्यै + कन् ।) यष्टिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यद्यैपुष्यः, पु, (यद्यैपुष्यमिव पुष्यं यस्त्व ।) पुत्र
जौवद्वचः । इति भावप्रकाशः ॥

यद्यैमधु, ज्यौ, (यद्यै + मधु माधुयंमस्य ।) मिष्ट-
म्लविशेषः । ज्यैठीमधु इति म्खलहटी इति च
हृष्टरी भाषा । तत्पर्यायः । मधुयद्यै २ मधु-
वल्ली ३ मधुखवा ४ मधुकाम ५ मधु ६ यद्यै-
कम् ७ यद्यैरुक्ता ८ ॥ (तथा च ।

“यद्यैमधु तथा यद्यै मधुकं ज्यौतकन्तथा ।
अन्यत् ज्यौतकन्तत्तु भवेत्तोषे मधुलिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखल्वे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किष्पित्कत्वम् ।
श्रीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रस्य-
त्वम् । शोथहृत्पात्रणापहृत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
२७ अध्याये । “तत्र विहङ्गुतखलचूर्णमाहृत्त्व
यद्यैमधुयुक्तं यथावत् श्रीततोषेनोपयुज्यते ॥”)

यद्यैरुक्ता, ज्यौ, (यद्यैरुक्ता यस्त्व ।) यष्टिमधु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१६ अध्याये ।

“यथाश्वगन्वा यद्यैरुक्तेष्वोहृत्तनं
हृत्तम् ॥”)

यद्य, इर् य उ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्वावेट् ।) इर्,
अयवत् अयाधीत् अयधीत् । अस्मात् पुषा-
द्विवादिभ्य इ इत्यन्व्ये । य, प्रथमस्य । क्रम
क्रम इत्यादिना जेवलात् संपूर्णाच्च अस्मात्
श्यत् विकल्पात् यवति यस्त्विति संयस्त्विति
संयसति । उ, यस्त्वित्वा यस्त्वा । यतनं यत्नः ।
इति दुर्गादासः ॥

यस्त्वः, पुं, (यवति मोक्षायति । यस् + क्त्वि ।
संज्ञायाम् कन् ।) हुनिविशेषः । इति सुगन्धोद-
धाकृत्यम् ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
राहं । ६ । १० । १० । “यस्त्ववाधौलमौकभ्रातर्क-
राक्षिसार्हिसावर्षापालङ्कानयनजैमिनिदेवन्धाव-
नानां मार्गं भवितेष्टव्यवावेतसेति ॥”)

यस्त्वः, पुं, (यजतीति । यज् + “शेवायङ्कजिङ्गा-
श्रीवापुमीवाः ॥” उया० । १ । १५४ । इति
वन्प्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्यु-
वादिर्कोषः । (जि, महान् । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । १ । १२ ।

“उड्ध्रिया जजिता यो जजानामां गभों वृत्तमो
यङ्को अयिः ।”
“यङ्को महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

या, ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

यागः, पु, (इत्यन्ते इति । यच् + घञ् ।) यज्ञः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ तत्र श्रौतामिहल-
हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आष्याधानं तदे
वाग्निहोत्रम् १ द्रव्यपौर्णमासौ २ पिण्डपिल-
यज्ञः ३ आचम्यम् ४ चातुर्मासः ५ निरुह-
पशुवन्वः ६ सौत्रामण्यः ७ । स्मार्त्तमिहल-
पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ स्थालीपाकः ३ आचम्यम् ४ सर्प-
वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकाव्यष्टका ७ ।

श्रौतामिसप्तसंख्याः । यथा । सोमयागः स
एवामिष्टोमः १ अत्रामिष्टोमः २ उक्थः ३
धोडप्रौ ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संख्या
कुर्वन्व । अतिराजः ६ अयत्तुर्मासः ७ । उत्तर-
क्रतवो बहवः । यथा । महाजतम् १ सर्व्वतो-
मुखम् २ राजस्यः ३ पौंडरीकम् ४ अग्नि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ वृहत्सतिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यदाष्टम् १० । इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥ * ॥ सर्व्वदेवानां यागकालो यथा,
सुक्र उवाच ।

“सख्येनेव तु द्रव्येण महापुष्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रौतमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर । ॥
ब्रह्मोवाच ।

ऋणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिच्छसि ।
अल्पकेन महापुष्यं ग्रहर्चतित्थिर्थागिकम् ॥
ऋणुपूर्णाद्यमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
ऋदुवर्गं च भाग्यश्च उभाया ऋणुवासरे ॥
देवयोगात् यदा घञ्ठी पुष्यर्चरविवासरम् ।
खन्त्यागस्तदा कार्यः सर्व्वकामप्रसाधकः ॥
वारेण वा यदा सूर्यः सप्तमीं विषया मता ।
तदा तु भवते भाग्ययोगः सर्व्वगुणावहः ॥
शुभ्रिक्तानुसंयोगे अर्केर्चं सोत्तरासु च ।
नन्व्यां मङ्गलायोगो भातुश्चलद्विनं यदा च ।
अष्टम्यां वाच चन्द्राद् अश्वमेधे शुभावहम् ।
अष्टम्यां कुजाद्दे तु गयोषे तस्य वाहनि ॥
पुनर्व्वसौ शुरोर्व्वारे वृहदश्यां अश्वमेधे वा ।
सोमस्यस्तं यदा योगं विष्णोः सर्व्वार्थसाधकम् ॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये क्वात्तकर्वं भवेत् क्वचित् ।
ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्व्वशान्तिप्रदायकः ॥
खातीर्षीमौ चतुर्थीं च उभायागे वरा स्मृता ॥
उत्तरासु च सर्व्वसु भातुपौर्णम्येऽसौ च ।
ग्रान्थमिषेकयागेषु सर्व्वकामार्थदायकौ ॥
गुराविकाष्टमीं पुष्ये रोहिष्या वा यदा शनिः ।
स्ततसौभाग्यकामाय धागो रुद्रविनायके ॥
पूर्वाभासु च सर्व्वसु अष्टमीद्वादशौ च ।
चतुर्दश्यां ढलीयासु अष्ट ऋते शुभेषु च ।
सर्व्वेषां भवते धागो भक्तिपूर्व्वो महासुने ॥
मन्त्रसाधनद्रव्यायो रुद्रयागाद्वाप्यते ।
श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यसमायागात्सहासने ॥
योगज्ञानयज्ञःसिद्धिं महद्देवाद्वाभुयात् ।

आरोम्यं सप्रतापलं भास्करात् प्राप्यते ध्रुवम् ॥
गतिमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विज्ञो न भवते तस्य यस्तु पश्येदृविनायकम् ॥
विगताग्निर्भवेत् घटां वृद्धा खन्वं मखे च्यात् ।
मातृयागात्सहासिद्धिः सर्व्वेषामपि जायते ॥
भवते धनवान् पुष्यः प्रथमाद्दे हुताश्रयात् ।
खर्गापवर्गसंखिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥
माघाद्येर्भङ्गलांशोभ्या ज्यैष्ठ्याद्यैर्ब्रह्म जायते ।
ईश्याद्देः कालिकादास्तु यद्यथा विधिना सुने ॥”
इत्याद्यं देवतारं उदयतिश्रुचयोगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ * ॥

अथ ग्रहयागविधिः ।
“प्रगम्य नव रथादीन् शुभाशुभफलप्रदान् ।
ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥
अथ ग्रहयागप्रयोगः ।

तत्र रविशुभिनृधगुरुशुक्रवारंशु चित्राशुराधा-
न्तगशरोरेवतीपुष्याश्विभौद्धस्तारोहिष्युत्तरा-
शेषु चन्द्रतारारुक्ले शुभलभ्ये यागः कार्यः ।
अत्र बालपद्मभूतग्रहप्रवर्तनरनाधिपशत्र-
दुःसहरीगामिभवाद्भूतदुःखप्रावलीकनग्रहदौ-
स्त्रादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमासादावपि
कर्तव्यम् । अथग्रहं विना केवलवृष्ट्याः पुष्टिपुत्र-
श्रीकामादिपौष्टिकत्वं मलमासादीतरकालं यव
कार्यम् ॥ * ॥ तत्र यजमानः कृतस्नानादिः
गोमयोपलिप्तं देशे सदभसिनोपविष्ट उदरसुखः
स्वस्तिवाद्यः सूर्यः सोम इति पठित्वा फलपुष्य-
तिलदर्भत्रयसहितजलपूर्णांताम्बापात्रं गृह्येत्वा,
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्तुय ॐ तत् सदि-
त्युच्चार्य्य ॐ अद्यतादि असुकगोचः श्रीअसुक-
देवशर्मा असुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये
इति सकृत्प्राप्य तज्जलमेवेष्टान्यां निःक्षिपेत् ।
अन्यार्थत्वे गोत्रनाम्नोः यष्टान्ताः । करिष्ये
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्वपान-
नादाय ।
ॐ वेतालाञ्च पिश्याञ्चाञ्च राक्षसाञ्च सरी-
स्ताः ।
अपसर्पन्तु ते सर्व्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ॥
ॐ विनायका विघ्नकरा महेश्वरा
यज्ञहृषो ये पिशिताश्रनाञ्च ।
सिद्धार्थकेष्वेवममानकल्पे-
र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्वपप्रक्षेपेर्विघ्नका-
रकानपसारयेत् । ततः सगण्याधिपघोष्ठ-
मातृकापूजा वसोधारा आरुष्यक्षपं तद्वान्नि
गायत्रीजपं वृद्धिआह्वयकत्वा तद्दशस्तौ भोष्-
सुवृष्ट्यन्तु ब्राह्मणान् परितोष्म ततः स्वय-
मशस्तौ कर्ता प्रादुस्खं गुरुम् ॐ साधु भवा-
नास्मामिति वदेत् ॐ वाञ्छामहे इति प्रति-
वचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना
गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं चानु सूष्ट्वा ॐ अर्धे-
त्यादि मन्त्रकृत्पथयथागर्कमन्त्रिं ग्रहपूजा-
द्वोमकर्मकराया असुकगोचं असुकदेव-

यागः

श्रीमांशं गन्वादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं दृष्टो । ॐ
 एतौऽस्मितीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्मै कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवासीति
 प्रतिवचनम् । * ॥ ततो मङ्गलोत्तरपूर्वभागे
 वितस्त्रिदशविस्तृतायां वितस्त्रिदशविस्तृतायां उदक-
 ज्ञवायां वेद्यां गौमयेनोपलिपायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वसूलं स्तम्भम् । आग्नेयां श्वेतमङ्ग-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां चिकीयं रक्तं
 मङ्गलम् । शेषायां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैर्ऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां घृन्वयानां खड्गमाकारान्
 केतून् विलिख्य खड्गस्योक्तविधिना अग्निस्थाप-
 नादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्मै कृत्वा मङ्गले
 गृहानावाहयेत् । * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चित्रियं काश्यपं रक्तं काञ्चिद् द्वादशा-
 षुलम् ।
 पद्महस्तदयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्बृहस्पतिधिदेवतम् ।
 सप्तम्यां जायमानं विश्वाखानचक्रं रक्तमाख्या-
 म्बरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः स्तम्भग्रह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति
 शुक्लतक्षुलेरावाञ्छ स्थापयेत् । १ । आग्नेये ।
 ॐ वासुदेवं वैश्रामात्रियं हस्तामात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं वगदेतरम् ॥
 दशाश्वं श्वेतपद्मस्य विचिन्वोमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवश्च सूर्यास्यमाङ्गयेतथा ।
 चतुर्दश्यां जातं क्षतिकानचक्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाञ्छ
 स्थापयेत् । २ । दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्तं चित्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
 आरक्तमाख्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्ध्वेकमातृ शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदिवाभिसुखं देव तददेव समाङ्गयेत् ।
 खन्दाधिदेवतं भौमं चित्रिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 दशम्यां जातं पूर्वापादानचक्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाञ्छ
 स्थापयेत् । ३ । शेषास्याम् ।
 ॐ भागधं द्व्यङ्गुलानियं वैशं पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वेकमतश्चैर्मेगदावरदखड्गिनम् ॥
 सूर्यास्यं शिङ्गं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाङ्गयेत् ।
 नारायणाधिदेवश्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं घनिष्ठानचक्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाञ्छ
 स्थापयेत् । ४ । उत्तरस्याम् ।
 द्विजमाङ्गिरसं पीतं सौम्यश्च शङ्खुलम् ।
 ध्यात्वा पीताम्बरं जीवे सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षोर्ध्वे दक्षवरदकरकादङ्गमाङ्गयेत् ।

यागः

ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ।
 एकादश्यां जातं उत्तरफलगुणीनचक्रमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पति इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्ल-
 तक्षुलेरावाञ्छ स्थापयेत् । ५ । ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाङ्गयेत् सूर्यस्तुल्यं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाचवरकरकादङ्गहस्तं सिताम्बरम् ।
 ब्रह्माधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनचक्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाञ्छ स्थापयेत् । ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं शुक्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्यं कृष्याम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्गदाश्ववरशूलधनुर्हस्तं समाङ्गयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 कृष्यचतुर्दश्यां जातं रोहिणीनचक्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाञ्छ
 स्थापयेत् । ७ । नैर्ऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं शुक्रं पेठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 कृष्यं कृष्याम्बरं शिंहावनं ध्यात्वा तथाङ्गयेत् ॥
 चतुर्भाहुं खड्गश्वरशूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पौर्यमास्यां जातं भरणीनचक्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुले-
 रावाञ्छ स्थापयेत् । ८ । वायव्याम् ।
 कौशङ्गीपं केतुवर्धं जेमिनीयं षडङ्गुलम् ।
 धूम्रं गृध्रगतं शुद्धमाङ्गयेत् विलताननम् ॥
 सूर्यास्यं घृन्वयवनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवश्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानचक्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्ः केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति
 शुक्लतक्षुलेरावाञ्छ स्थापयेत् । ९ ॥ अग्निदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनश्च अशुतहोमादौ । तत-
 स्तत्तर्ह्यवस्त्रतत्तद्गर्भान्मन्वतत्तद्गर्भपुष्यं दद्यात् ॥
 घूपे विप्रैः । रवये गुग्गुलुघूपम् । सोमाय
 सरजम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय छत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरुः । शनैश्चराय काकागुरुः । राहवे
 गुडुलचम् । केतुस्थो मधुमिश्रितगुडुलचम् ।
 अभावे षोडशङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विप्रैः ।
 सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरजम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरजं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कासूरीम् ।
 राहवे पद्माकाम् । केतुस्थाय पद्माकाम् ।
 अग्निदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । * ॥ अग्नि-
 देवता प्रत्यधिदेवता तथा । सूर्यास्य शिववद्भौ ।

यागः

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य खन्दः चितिः ।
 बुधस्य नारायणविष्णुः । बृहस्पतः ब्रह्मा
 इन्द्रश्च । शुक्रस्य शक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतुनां
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अशुतादिहोमे
 श्रेयम् ॥ * ॥ सूर्याय शुद्धौदनवलिः । एव
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये षोडशोपचारा-
 दिना । वज्रो तु । सूर्याय शुद्धौदनम् । सोमाय
 छतपायसम् । मङ्गलाय पद्मयवचूर्णाङ्गकायाव-
 लम् । बुधाय चौरात्रम् । गुरवे दध्नीदनम् ।
 शुक्राय धृतादनम् । शनैश्चराय कृशरम् ।
 राहवे कृगमांसम् । केतुस्थः अवाचीर-
 वाधिताजकर्यरक्तमिश्रित-यव-तिल-तक्षुलरूपं
 चित्रौदनम् । तत्तद्दन्वालाग्ने भस्मान्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरं श्रपयेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां द्विषि प्राग-
 यान् कुशानासीयं तदुपरि प्रक्षालितवारुण्य-
 सुदूखलं वैश्वश्व रुपं वारुण्यचर्मस्युखल-
 प्रोचितं संस्थाप्य ब्रीह्नीन् यवान् वा अश्वत्थौ
 शालितक्षुलान् रुपं निधाय ॐ सूर्याय त्वा
 कुष्टं निर्ल्पामि इति गृहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निर्ल्पयं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विसूचीम् ।
 ततो दक्षिणहस्तसुपरि कृत्वा सुप्रवेनावहृत्
 रुपेण प्रस्तोतयेत् । इत्यमेव वारत्रयम् । तत-
 श्चरस्थाल्याममन्त्रकं हवोत्तरायं पवित्रं
 शिःचिप्य तत्र प्रक्षालिततक्षुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति
 तथा क्षीरं क्षीकसुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिर-
 पक्षाशोडुम्बराश्यामन्वतस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा वाङ्गोङ्गुलप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेचयं दक्षिणावर्त्तनं भ्रामयित्वा तथा पठेत्
 यथा अन्नरोष्याया सन्त्यु पाको भवति मङ्ग-
 गालनं दाहश्च न भवति । सन्त्युपाको भूति
 चरुमध्ये छतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिकचिह्नितं
 कृत्वा चरुमवतार्य अन्नेश्चरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये छतसुवं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसुवसंस्कारपर्यन्तं कर्मै कृत्वा
 अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्वभाष्यं
 पञ्चाक्षरं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा
 विरुपाक्षपान्तां कुशखिकां समापयेत् ॥ * ॥
 धनुर्जैदिनाञ्च आष्यास्याख्यामाष्यनिर्वपणा-
 नन्तरं रुपं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
 दूखलं विन्ध्य ब्रीह्याद्यन्वतं तत्र निधाय
 ॐ सूर्याय त्वा कुष्टं यन्नामि इत्येकां सुष्टं
 गृहीत्वा ॐ सूर्याय त्वा कुष्टं निर्ल्पामितीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा कुष्टं
 प्रोक्षामीतीति प्रोक्षणीयत्वेन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा इत्यादि । तत ॐ अग्नेये खिति-
 कृते त्वा इत्यादिना यद्यद्यनिर्ल्पयप्रोक्षयानि
 कृत्वा द्विसूचीं कुर्यात् । ततः पूर्ववत्
 श्रपयाम् । पक्वं द्वाला ज्वलदग्निं यद्ग्रीवा

यागः

चरुमध्ये दक्षिणावर्त्तनं भ्रामयित्वा तमभिं
तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् ॥ तत आधाराख्यभागान्
कर्म्म जुह्यात् ॥ * ॥ ऋग्वेदिनां प्रोक्षणी-
पात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्तर्हितं ॐ स्वर्गाय
त्वा जुष्टं निर्वपामीति श्रीह्लाद्यन्तमसृष्टिं
प्रक्षिप्य ॐ स्वर्गाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति
प्रक्षीतान्त्वेन प्रोक्षयेत् ॥ एवं सोमाय त्वा
दद्यादि ॥ ततः खिद्रिद्वर्षकिक्षिद्रिद्वर्षकं तूर्णीं
तथा कृत्वा पवित्रान्तर्हितं कृत्वा पूर्वशीवोर्ह-
लोमकण्ठ्याजिने उदुखलं निधाय तत्र स्रपंस्य-
श्रीह्लाद्यन्तमं प्रक्षिप्य सुवेगेनायत्तव स्रपंस्य
वितुषीकृत्य प्रस्फोष्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं
चरुस्याख्यां प्रक्षिप्य तथैव आपवित्रा उदीचीं
दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपथेन
कुर्यात् ॥ ततः शान्तिकर्म्मणि अग्नें वर-
नामासौति नाम कृत्वा ॥

ॐ पिङ्गभूस्त्वशुशेशाचः पीनाङ्गणठरोऽरुगः ।
ह्यागम्यः साचरुत्रोऽग्निः सप्राचिः शक्तिधा-

रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामन्न
इहगच्छ इहगच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पौष्टिक-
कर्म्मणि तु वजदनामाभिः । ग्रहहोमे अग्नी-
नाह गोभिजः ।

आदित्रे कपिली नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भौमे चठरोऽग्निर्धूमो स्तनः ॥
दृहस्यतौ शिखी नाम शुक्र भवति ह्यटकः ।
शनेश्वरे महातेजा राहौ चैव हुताग्रनः ।
केतुषु लोहितोऽग्निः स्यादिति वद्विविक्तयः ॥
नतः खद्युक्तविधिनानेन चरुणा स्वर्गादि-
ग्रहेभ्यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अत्र मन्त्राः ।
स्वर्गस्य आक्रयन्तिमन्त्रस्य हिरण्यसूपाङ्गिरा
ऋषिसूष्टुप् हृन्तः सविता देवता आदित्रस्य
पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः । ॐ आक्रयन्
रजसा वसुमती निवेद्ययन्नमृतं मल्लेह हिर-
ण्ययेन सविता रयेना देवो याति सुवनांन
पश्यन् स्वाहा । इदं स्वर्गाय इति देवतोद्देशः
सामगोतरेः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्वेदि-
मन्त्रस्य वरुण ऋषिर्भिर्देवता सोमस्य पूजा-
होमकर्म्मणि विनियोगः । ॐ इमन्वेवा अस-
पत्वं सुवहं महते क्षत्राय महते षोडशाय ।
इममसुथ्य पुत्रमसुथ्ये पुत्रमस्ये विशे स्वाहा ।
इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्होति-
मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री ऋन्दोऽग्नि-
र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनि-
योगः । ॐ अग्निर्होतिर्देवः कङ्कत्यतिः पृथिव्या
अयमपां रेतसि भिन्वति स्वाहा । इदं
मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उदुधस्येतिमन्त्रस्य पर-
मेष्ठिर्होमकर्म्मणि विनियोगः । ॐ उदुधस्येति
प्रतिचायद्वि स्वमिष्टापूर्णे संख्येथामवचासिन्
सधस्ये अयुत्तरसिन् विश्वेदेवा यजमागश्च

यागः

वीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ दृहस्यतेः दृह-
स्यते अतीतिमन्त्रस्य गृह्यमद ऋषिसूष्टुप् हृन्तो
ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनि-
योगः । ॐ दृहस्यते अतियदोर्होतुमद्भिभाति
क्रतुमन्त्रेण । यद्दीह्यत्वरस ऋतु प्रजात तद-
स्मात्सुऽत्रिविधं धेहि चिचं स्वाहा । इदं दृह-
स्यतेये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य
प्रजापतिर्हविरिजगती ऋन्दोऽग्निसरसतीन्ना
देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः ।
ॐ अन्नात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवन् चन्नं
पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सन्नमिन्नियं
विपानं शुक्रमन्त्रस्य इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं
मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनैश्वरस्य
शन्नो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्गाधर्व्येण ऋषिर्गायत्री
ऋन्द आपो देवता शनैश्वरस्य पूजाहोम-
कर्म्मणि विनियोगः । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये संयोरभिसवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शनैश्वराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-
दिति मन्त्रस्य अथिर्हविराग्यत्री ऋन्दो दूर्ले-
ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्म्मणि विनि-
योगः । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परुषः
परुषः परि एवानी दूर्ले प्रतुष सक्षेण शतेन
च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं
कण्वन्नितिमन्त्रस्य मधुऋन्द ऋषिरारिर्होमकर्म्मणि
विनियोगः । ॐ केतुं कण्वन्न केतवे पेयो मय्या
अपेधये । ससुपद्भिरचायया स्वाहा । इदं
केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुघृतात्तां घृतात्तां
शौरात्तां वा प्रादेशप्रमाणां सायामर्कसमिध-
मादाय ॐ आक्रयन् इत्यादिमन्त्रेण स्वर्गाया-
द्योत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा अष्टात्त्रया ।
श्रुत्वा ग्रहस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अष्टोत्तर-
सहस्रं जुहुयात् ॥ * ॥ समिधमाह याज्ञ-
वल्क्याः ।
अकैः पलाशः खदिरस्तपामागोऽथ पिप्लवः ।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होमी ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।
अतिपीडाकारो यस्तु तन्नु यत्नेन पूजयेत् ॥
ततो होमानन्तरं उदीच्या कर्म्म जुह्यात् ॥ ततो
शुद्धीदनदीनु ऋत्विजे भोजयेत् ॥ तत्तद्भ्रुवा-
जामे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् ॥ भोजना-
सामर्थ्ये तत्तद्भ्रुवाणि पाणिना प्रतिग्राहयेत् ॥
ततो मत्स्यपुरायोक्तोर्होद्विद्यां दद्यात् ॥
यैतुः शङ्कतयानङ्गान् हेम वासो ह्यस्यथा ।
ह्यथा गौरायसं ह्याग यथा वै दक्षिणाः

क्रमात् ॥

तत्र ।
कपिले सर्वदेवानां पूजनोधासि रीद्विथी ।
तीर्थदेवस्यै यस्मात्तः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति पठित्वा ॐ अदोब्यादि कर्त्तेतनुस्त्वय्यग्र-
यन्नकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं

याचकः

रुद्रदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्म्मणे
ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रदे । अन्वापं-
क्षेत् ददानीति ब्रूयात् ॥ कपिजाभावे गोमात्रं
वा । तदभावे काश्चनम् । तदभावे रजतादिकं
वा दद्यात् ॥ काश्चनादिकन्तु श्रद्धादि दक्षिणा-
भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ यवम् ।
पुण्यस्वं शङ्कपुण्यानां मङ्गलानाश्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य पूर्वाक्तकर्मेण सोमयज्यन्ते शृष्टं
दद्यात् ॥ २ ॥
ॐ धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे वृषं दद्यात् ॥ ३ ॥
ॐ हिरण्यभर्म्मभर्म्मस्त्वं हेमरूपं विभावमोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काश्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥
ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् ।
वरप्रदानात्तद्विद्योरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तद-
भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥
ॐ विष्णुस्त्वमथरूपेण यस्मादर्णवसम्भवः ।
चन्द्रार्कवाहनस्त्वं वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य सुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥
ॐ यस्मात्त्वं पृथिवीं सत्वां धेनुः किशवसम्भवा ।
सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य शनैश्वरयज्ञे क्षयां धेनुं अन्यवर्णां वा
दद्यात् ॥ ७ ॥
ॐ यस्मादायुधकर्म्मणि त्वदधोनामि सर्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥
ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय खव-
स्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य केतुयज्ञे ह्यागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाजलं
शान्तिकुम्भजलेन संमिश्र्य शान्तिं कुर्यात् ॥
ततः कृताञ्जलिः ।
ॐ गच्छ अममराः सर्वे गृहीत्वास्वीं स्वमा-
लयम् ।
सन्नुशा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपुञ्जिताः ॥
इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयं पठित्वा ग्रहान् विस-
र्जयेत् ॥ दक्षिणा च प्रदातया ग्रहाणाश्च विस-
र्जनमिति वशिष्ठवचनात् ॥ इति रघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचितग्रहयागप्रयोगः समाप्तः ॥
याच, टु हु ऋ ञ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-द्विक० सेट् ।) याचनमात्मने
दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । हु, याचि-
त्रिमम् । ऋ, अययाचत् । ञ, याचति याचते
द्वमं विप्रः । अद्ययार्थं प्रेरणीऽपि याचति वित्तं
गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादाचः ॥
याचकः, त्रि, (याचत इति । याच्+ञ्जु ।)
याचुवाकर्त्ता । तत्पठ्यार्थः । वनीयकः २
याचनकः ३ मार्गकः ४ अर्थी ५ । इत्यमरः ।

याचितं

३।१।१६। वनीपकः ६ भिक्तकः ७ भिक्ता-
करः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं
यथा,—

“ढाणादपि लघुस्तुलस्तुवाद्पि च याचकः।
वायुना किं न नीतीऽर्थी किञ्चित्पाथेन शङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च।

“कुञ्जस्य कीटघातस्य वाताभिस्त्वधितस्य च।
शिशुरे वसतस्सस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः।
कीऽर्थोऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न जाच-
वम् ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन, [त्] चि, (याचतीति। याच् + श्च।)
याचकः। यथा,—

“मुखभङ्गः खरो हीनो गानखेदो महद्द्वयम्।
मरथे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, ङी, (याच् + भावे लुट्।) याच्षा।
(यथा, नैषधे। ५।११२।

“भीमजायंथाचनवाचे

युथयेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, चि, (याचन + स्वार्थे कन्।) याचकः।
इत्यमरः। ३।१।४६ ॥ (यथा, मग्नौ। ३।१६५।

“आचारहीनः ङीवश्च निर्लं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, ङी, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच्।
टाप्।) याच्ण। इत्यमरः। २।७।३२ ॥

(यथा, रामायणे। २।२७।२३।

“नयस्य मां चापु कुर्वन् याचनम् ॥”)

याचमानः, चि, (याचते इति। याच् + प्रानच्।)
याचकः। यथा,—

“नवीनहीनभावस्य याचमानस्य मानिनः।
वचोवीवितयोरौघौत् पुरोनिःसरथे रथः ॥”

इति वरदक्षिणः ॥

अपि च।

“द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति।
स याति चाक्षयान् लोकान् वेभ्यो नावर्षते

पुनः ॥

घृष्टवर्षेचक्षुसायां सक्षुसायि वसेद्वि।

योऽदुमन्तापि भवति निरथे प्रतिषेधकः ॥”

इति बह्विपुराणे वामनप्रादुर्भावे नामाध्यायः ॥

याचितं, ङी, (याच् + क्तः।) याचनकृत्तिः।
तत्पर्यायः। न्तम् २। यथा,—

“हे याचिततायाचितयोर्वैषंख्यं न्तान्ते ॥”

इत्यमरः। २।७।३२ ॥

“हे। याचनकृत्तिरंशमिव दुःखजनकत्वात्
न्तम्। अयाचितं अन्तमिव अन्तम्।
याचिततायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति

भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि (यथा, देवी-
भागवते। ३।२८।६७।

“पिता ते याचितः पूर्वं मया वै त्वत्कृते-
ऽवधे ॥”)

याजकः

याचितकं, ङी, (याचितेन निर्वृत्तम्। याचित +
“अपमित्ययाचितार्थां कर्तुमौ ॥” ४।४।२१।
इति कन्।) याच्षायाजम्। इत्यमरः। २।६।४४ ॥
“याच्यथा। प्रत्यपैषीयत्वेन याच्यथा यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम्। कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्यच्छाति तद्विषयः।
याचितेन प्राप्तमिति ऽपि काचित् कः ॥” इति
भरतः ॥

याच्षा, ङी, (याचनमिति। याच् + “यचयाच्-
यतविच्छप्रच्छरचो नद् ॥” ३।३।६०। इति
नद्।) याचनम्। तत्पर्यायः। अभिप्रक्षिः २
याचना ३ अर्थना ४ भिक्ता ५ अर्दना ६।
इत्यमरः। २।७।३२ ॥ लालसा ७। इति
जटाधरः। (यथा, भागवते। २।७।१७।
“व्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यथाधियज्ञः।
य्मां वामनेन जगृहे त्रिमदच्छ्वेन

याचनान्ते पथि चरन् प्रसुभिर्न चास्यः ॥”)
तद्वैदिकपर्यायः। ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
द्वि ४ शग्धि ५ पूर्द्धि ६ मिमिदृ ७ मिमीदृ
८ रिरिदृ ९ रिरिदृ १० प्रीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्मि १३ इयुध्यति १४ मदेमदृ
१५ मनममहे १६ मायते १७। इति सप्तदश
याच्षाकर्मण्यः। इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पु, अजम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५६ ॥
(ऋषिभेदः। यथा, महाभारते। १।१६।८७।

“याज्ञोपयासौ ब्रह्मर्षी श्राव्यन्तां परमेष्ठिनौ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोवतश्चापि काश्रपौ ॥”)

याजकः, पु, (यजतीति। यज् + ण्युच्।) याजिकः।
राज्ञो गजः। इति मेदिनी। के, १४२ ॥

मत्तद्वक्त्री। इति जटाधरः ॥ ऋत्विक्। यथा,
“अग्नीध्राद्या धनेऽर्था ऋत्विजो याच-

काश्च ते ॥”

इत्यमरः। २।७।१७ ॥

“यजमानेन धनेऽर्थाः धनानि दत्त्वा इष्टवन्मा-
दनाय त्रियन्ते धार्थन्ते ये अग्नीध्रप्रश्नतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथन्ते। अर्थि इन्वयन्ति
हीपयन्ति अग्नीध्राः इन्वी णि घ ङ द्रुतौ णिः
नाञ्चीति रः मनीषाद्विद्वान्नोपः। आदिना
ब्रह्मोऽज्ञाऽज्ञानाश्च्युञ्जानाश्च्युञ्जानाश्च्युञ्जानाः यो-
ज्ज् यजन्ते। वाय्वा इति षड्वायोरीति ध्यच्
दृष्ट्युषिष्यादौ ष ञ इति आनुबन्धिर्द्वात्
अन्वृषाद्योर्न क्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
क्लिप्। यजन्ति याचकाः अकः।” इति
भरतः ॥ * बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अत्राक्षयास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिमिस्तद्वर्षिभिः।
आद्यो राजश्वतस्तेषां द्वितीयः क्रथविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्वात्तुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादिष्याथ यः पूर्वां सादिष्याश्चैव प्रश्नि-
मा ॥

याचव

नीपाचीत द्विजः सन्धां च षडोऽत्राक्षयः
खृतः ॥”

इत्यादिकतत्त्वे सन्धोपाचनम् ॥

अपि च।

“श्रुत्रसन्नोऽज्ञितयाज्ञी ग्रामयाज्ञीनि कीर्तितः।
श्रुद्रपाकोपजीवी यः छप्रकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः खृतः।
एते मह्यापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसख्ये २७ अध्यायः ॥

याचनं, ङी, (याच्यते इति। यज् + णिच् + लुट्।)
यागक्रियाकारणा। याग कारण इति भाषा।
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मन्तर्गतकर्मविशेषः।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याचनन्तथा।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकम्ययत् ॥”

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पु, (यज् + “वसिषपिषिचाराकीर्ति ॥”
ज्यां ७।१२४। इति इच्।) यज्ञः। इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ यागकर्त्ता। इत्यु-
णादिकोषः ॥

याजुषं, चि, (यजुष इदमिति। यजुष् + अच्।)
यजुर्वेदसम्बन्धि। इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

याज्ञवल्क्यः, पु, (वल्क्यतीति। वल्कन् + अच्।)
यज्ञस्य वल्को वक्ता। तस्य गोत्रापत्यम् ॥

यज्ञवल्क + “गर्गादिभ्यो यज् ॥” ४।२।१०५।
इति यच्।) धर्मेश्राव्यप्रयोजकसुनिविशेषः।

तत्पर्यायः। ब्रह्मराजिः २ योगेशः ३। इति
हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४। इति मिताक्षरा ॥

(महर्षिर्यं याज्ञवल्क्यः स्वयंत्तु युञ्जयजुर्वेदं
प्राप्तवान्। तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्त वेदं

वेदस्यासौ मन्मतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु
क्षपापरः चतुर्धा अस्य ऋग्यजुस्सामाथर्वाङ्गा-
श्चतुरो वेदान् पेलवे श्रम्यायनचैमिनिस्तुमन्तुयः

क्रमादुपदिदेश ते च खशिष्येभ्यः। तत्र वास-
शिष्यो वैश्रम्यायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः खशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र देवात् केनापि

हेतुना क्रद्धो गुरुः प्रियं याज्ञवल्क्यं अधीतवेद-
परिवागार्थमादिष्टवान्। याज्ञवल्क्योऽपि योग-
वसेन अधीतयजुर्वेदां ऋत्विमतीं विषायोद्-
वाम। वान्नानि यजुं यिच्छीति ति शुकुक्ता

अन्वै शिष्वाकित्तिरयो भूत्वा यजुं अमन्त्रयन्।
तान्वेव यजुंषि बुद्धिमालिन्यात् क्रव्यानि

जातानि। ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-
वल्क्यः स्वयंमाराध्य शुक्लानि यजुंषि प्राप्तवान्

तानि च जावासादौधियकायमाथन्दिनादीन्
पञ्चदशशुक्लान्धायायामास। तथाहि भागवते

द्वादशशुक्लं ६ अध्याये।

“तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदेर्निर्वृत्तः।

सयाहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवचन्या ॥
पुञ्जानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान्।

ते तु धर्मापदिष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समदिष्टान् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तचिच्छ्वेष्टव्रते ॥

याज्ञिकः

यातया

यातुः

चतुर्गुणैश्च यस्ता द्वापरारौ महर्षिभिः ॥
 श्रीगान्धुषः श्रीगन्धर्वैर्मैधान् वीर्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मवेद्यो अस्त्वं हृदिस्थाप्युतयोदिताः ॥
 अस्मिन्प्रान्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मप्रादौर्लोकपालैर्याचियो धर्मयुगये ॥
 पराशरान् सत्यवत्यामंश्राप्रकलयो विभुः ।
 अश्वतीर्थो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीसुहृत्तु वगंशः ।
 चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मैत्रिगणा इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यासुपान्त्रय महामतिः ।
 यज्ञकौ संहितां ब्रह्मत्रैकेकस्मै हरो विभुः ॥
 प्रेसाय संहितामायां बह्वृचाख्यासुवाच ह ।
 वैप्रस्थायनसंज्ञाय निगदाह्यं यजुर्गायम् ॥
 यान्तां जैमिनये प्राह तथा हृद्वीगसंहिताम् ।
 अथञ्जात्रिरी नाम खशिष्याय सुमन्त्रवे ॥
 “वैश्वान्यायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोभवन् ।
 यच्चैरब्रह्महृत्वाहःचपरां खगुरोव्रतम् ॥
 याज्ञवल्क्याश् तच्छिष्य आह्राहो भगवन्
 कियत् ॥
 चरितेनाख्यसारानां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञक लया ।
 विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं ब्रजान्श्रिति ॥
 देवरातसुतः सोऽपि च्छेदित्वा यजुर्गायम् ॥
 ततो गतोऽथ सुनयो दृष्ट्युक्तान् यजुर्गायान् ॥
 यजुं वि तित्तिरा भूत्वा तस्मैऽनुपतयादुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुप्रश्नाः ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततो ब्रह्मंश्रन्त्यासि गवेपयन् ।
 गुरोरविदमानानि सप्तस्येऽर्कमौश्वरम् ॥
 “एव स्तुतः स भगवान् वाल्मिक्यधरो रविः ।
 यजुं अयातयामाणि सुनयेऽहात् प्रसाहितः ॥
 यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः ।
 यजुहृत्वाजसस्यक्ताः काण्डमाथिन्दिरादयः ॥
 अथमेव महर्षिर्मैत्रिकाश्व एव सामश्रवःप्रभ-
 तिभिः ऋषिभिर्वाग्भतेतरधर्मज्ञानाधिमादिष्ट
 आचारखवहारप्रायश्चित्ताकाण्डत्रयात्मकं
 धर्मशास्त्रं प्रगीय तेभ्यः आवितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्क्यासंहितायां अग्यारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽश्रुवन् ।
 वशीभ्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानुश्रिततः ।
 मिथिकाश्वः स योगीश्वरः क्षयं ध्यात्वाऽनवीन्-
 सुवीन् ॥”
 ज्ञो, उपनिषत्प्रवेशः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं ऋष्यं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनी, स्त्री, यज्ञसेनश्च क्षाप्रत्यम् ॥ (यज्ञ-
 सेन + अच् । डीप्) वाच भ्रौपदी । इति हेम-
 न्द्रः । ३ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।
 “याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य यज्ञवाप प्रवब्रुवुः ॥”
 अस्या विवरणं भ्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमहंति यज्ञाय शिवो वा ।
 यज्ञ + ठक् ।) दर्मभेदः । (यज्ञं यज्ञविदामधीति
 वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याज्ञकः । यज्ञकर्त्ता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।
 “इह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥”
 रत्नखदिरः । पञ्चाश्रः । अन्वयः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 याज्ञिकं, स्त्री, (याज्ञिकानां धर्मो आश्रायो वा ।
 याज्ञिक + “हृन्दीगौकृषिकयाज्ञिकवङ्कच नटा-
 ञ्चाः ।” ४ । ३ । १२६ । इति ञाः ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 याच्यं, स्त्री, (इत्यत इति । यच् + यत् । “यज-
 याचरचप्रवचचर्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 निघेधः ।) यागलक्षणादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । यजनीये, त्रि । (यथा, मनौ । ८ । ११७ ।
 “अन्नादेर्भूगृहा मांशं पत्रौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याञ्चश्च स्तनो राजनि किल्बि-
 यातु ॥”
 शिष्यः । शासनार्हः । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।
 “याच्योऽस्ति जनककृत्त जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकटकम् ॥”
 याच्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यच् + यत् + टाप् ।)
 ऋक् । इति सुब्रह्मयज्ञाकारणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सङ्खनामकौर्णवे । १०६ । १४२ ।
 “योगसिद्धिप्रदा याच्या यज्ञेशपरिपुजिता ॥”
 यातु, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 शीर्षिङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकेवचनम् । स तु
 विश्वाद्यर्थक आशीर्वादाद्यर्थकः । इति आक-
 रणम् ॥ सुब्रह्मयज्ञमते विश्वाद्यर्थे अथ खीसंज्ञा ।
 आशीर्षे ङीसंज्ञा ॥
 यातं, स्त्री, (या + क्तः ।) निवादिनां पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
 मिति पाठः । यथा,—
 “अपठन्ब्रुवुस्त्यायं घातमब्रुववारणम् ॥
 निषादिनां पादकर्म या(यतं) वीतन्तु तद्वयम् ॥”
 यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन विभक्तः ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १७८ ॥
 “येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायातु सतां मार्गं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”
 यातना, स्त्री, (यत् + थिच् + “न्यासश्रज्यो युच् ।”
 ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) माद्वेदना ।
 तत्प्रत्ययः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिक्षया ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नानायातना ऋतुहेतवे ॥”
 नरकरजा । इति कैचिदिति भरतः ॥
 यातयामं, त्रि, (यातो गतो धाम उपभोगकाजो
 वीर्यं वा यस्व ।) जीर्यम् । (यथा, भट्टि-
 काव्ये । ५ । ३६ ।
 “तं भौतज्ञारमाशुश्रवाण्यः प्रत्यभाषत ।
 यातयामं विजितवान् स रामं यदि क्षिप्ततः ॥”

परिशुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४५ ॥ उज्ज्वलि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, इ२ ॥ (प्राश्रप्रैत्या-
 वस्थम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
 “यातयामं गतरसं पूतिपर्यंथितश्च यत् ।
 उच्छिद्यमपि चामिधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । ४ । ३ । १३ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यातयामः गतरसः ।” इति सायणः ॥)
 याता, [ऋ] स्त्री, (यततेऽन्वोच्यमेहायेति । यत् +
 “ठ्व् ।” ङणा० २ । ६८ । इति ठ्व् ।)
 पतिभ्राष्ट्रपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥ या
 इति भाषा । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
 “खामी निश्चितेऽप्यथयति मनो जिघ्रः सपत्नी-
 जनः
 अश्रुरङ्गितदेवतं नयनयोरीहाजिह्वो यातरः ॥”
 या + ठच् । गमनकर्त्तरि, त्रि । (यथा, बृहत्त-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥
 “उक्त्वा शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःश्रुता
 सारथ्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दशतिवर्षेणान्याहुः श्रेष्ठे दह्यो विधीयते ॥”
 “यातुः सारथ्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ छन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । २ । १ । ४ ।
 “अर्ध्यातारं कमपश्य इन् ॥”
 “यातारं हन्तारम् ॥” इति तद्गाथो धावयः ॥)
 यातायातं, स्त्री, गमनागमनम् । यथा,—
 “एष्ट भाव्यदमन्मन्तरगिरियावायककृयान्
 निद्राजोः कमटाकतेर्भगवतः श्वासानिलाः
 पात्तु वः ।
 यत्संस्कारकलासुवर्षेणवशाद्भोजानिभेनाम्भसां
 यातायातमत्तन्त्रिवं जलनिधेनाद्यापि विप्रा-
 च्यति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राश्रस्थेनास्थस्येति ।
 यात + ठ्व् ।) पत्युः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, स्त्री, (सर्वधामान्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” ङणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राचसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीरार्यां प्रयच्छ चरणानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रघुनाथकृतवर्त्तौ ॥
 (पुंलिङ्गेषु षष्ठ्यदि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
 “न यातव इन् जसुसुनो न ॥”
 “यातवो राचसाः ।” इति तद्गाथो सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वान्तं याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनाभायाश्चिश्च ॥” ङणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) काचः । अक्षयः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुयादिदितिः । वाडुः । इति संक्षिप्त-
 सारोद्यादिदितिः । (स्त्री, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रथ आविश्रीहाष्टयीवचो मावासुर्वातु
 मावताम् ॥”

यात्रा

“यातुर्यतना पीडा।” इति सायणः ॥ कर्म-
नाश्रुकरौ हिंसा। यथा, तत्रैव। ५। १२। २।
“नाहं यातुं सद्दसा न ह्येन कर्तुं श्राम्य-
रुचस्य इवाम् ॥”

“यातुं कर्मणां नाश्रुकरौ हिंसाम्।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥

यातु, चि, (यातीति। या+“कर्मिमतौति।”
उगा० १। ७३। इति तुः।) गन्ता। इत्यु-
यादिकोः ॥ क्रियापदं चैतु गच्छतु ॥

यातुमः, पु, (यातु हन्तीति। हन्+“अमह्यक-
कर्तृके च।” ३। २। ५३। इति टक्।) गुग्-
गुलुः। इति राजनिघण्टुः ॥

यातुधानः, पु, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्या-
तीति। धा+बहुलमन्थनापीति युच्। खजाति-
पोषकत्वात्तथात्वम्।) राक्षसः। इत्यमरः। १।
१। ६३॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। २। २६।

“दक्षिण्यदिष्टां क्षतमाल्ङ्गीनी-
क्षट्टयातुधानैश्चित् प्रसर्पन् ॥”)

यात्रकः, पु, (यातिवेति। यात्र+खार्थे कन्।)
पात्यः। इति शब्दरत्नावली ॥

यात्रं, चि, यतिवचम्। यतनीयम्। यतधातोः
कर्मणि च्छप्रत्ययेन नियमम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या+“हुयामाशुभसिन्धुक्त्वं।”
उगा० ४। १६७। इति ञन्। टाप्।)
विजिगीषोः प्रथमम्। तत्प्रथमम्। प्रथ्या १
अभिनियांम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५

गमः ६। इत्यमरः। २। ८। ६५॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९। इति शब्दरत्नावली ॥

यापनम् ॥ (यथा, भागवते। १०। ८। १५।
“यात्रामात्रं लहरद्वैवादुपनमत्युत् ॥”)

उत्सवः। इति मेदिनी। २, ७८॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे। १०। ८७।

“यात्रासुपवने ऋद्भुं जगाम सखिभिः सद्य ॥”
अवहारः। यथा, गीतायाम्। ३। ८।

“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धादकर्मैव ॥”
“शरीरयात्रा देह्यवहारः ॥” इति तत्र नौक-

कखः ॥ उपायः। इति विश्वः ॥ * ॥ अथ यात्रा-
दिनम् ॥ भाद्रपौषचैत्ररमासेषु दूरयात्रा

कर्म्या। पूर्वस्थां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
ख्यम्। दक्षिणस्थां मङ्गलवारस्य प्राशख्यम्।

पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशख्यम्। उत्त-
रस्थां बृहस्पतिवारस्य प्राशख्यम्। पूर्वस्थां

दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम्। दक्षिणस्थां
बृहस्पतिवारे केषांचिन्तते बुधवारे च न गन्त-

व्यम्। पश्चिमायां रविशुक्रवारः। एवं उत्तरस्थां
बुधमङ्गलवारं न गन्तव्यम्। द्वितीया ढतीया

सप्तमी पश्चमी दृश्यौ एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः। अन्तोनमनश्चापि।

अश्विनौ अशुभराधा रेतवी ऋगशिरा न्दजा पुन-
र्व्वसु पुष्या हस्ता च्येष्टा। मध्यमनश्चापि।

रोहिणी पूर्वान्तर्यं चित्रा खती श्रतमिधा
श्रवणा धनिष्ठा। अद्यमनश्चापि। उत्तरान्तर्यं

यात्रा

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी क्षतिका अश्लेषा।
तत्र नक्षत्रशूलकथनम्। खडावां जेष्टायाश्च

पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम्। एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च

पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम्। तत्राहुक्तकरगानि।

गरं नखिजं विष्टिः। गरमपि केशिच्छकं
मन्वते। अत्र उत्तमलघानि। सिंहवृषकुम्भ-

कन्यामित्युनानि। तत्र वीगिनौनिर्णयः। प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राचां योगिनो। ढतीयायां

एकादश्याश्चानिकोये। पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे। द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्हतकोये।

षष्ठां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे। सप्तम्यां पूर्वैमा-
याश्च वायुकोये। द्वितीयायां दृशम्याश्च उत्तर-

दिशि। अष्टम्यामावास्यायाश्च ईशानकोये।
तां दक्षिणे सम्मुखे च क्षला न गन्तव्यम्।

पापयोगत्रयस्यार्थमासदग्धादिषु यात्रा न
कर्म्या। वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-

भद्रादिषु च यात्रा न कर्म्या। द्विरागमनदिनं
नववधुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ गीयात्राप्रवेश-

विक्रयाः। तत्र तिथयः। अमावस्याष्टमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः। तत्र नक्षत्राणि।

रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वषाढा पूर्वभाद्रपत्
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत्

श्रवणा भरणी चित्रा एतद्वातिरिक्तानि।
योगाः। यतीपातभिन्नाः। वाराः। क्रूर-

भिन्नाः ॥ * ॥ अथ नौकायात्रा। तत्र विहित-
नक्षत्राणि। अश्विनौहस्तापुष्यदृशिरःपूर्व-

फल्गुनी-पूर्वषाढा-पूर्वभाद्रपदशुभराधाधनिष्ठा-
श्रवणाः। वाराः शुभप्रहायाम्। तत्र लयं

शोभनम्। तत्र शोभनश्चन्द्रः। तारा च शोभना
विहिता। इति ज्योतिषसूत्रम् ॥ * ॥

अथ यात्रायां शुभजनकत्रयदर्शनादि यथा,—
“धैर्यश्लेषप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्णवह्नि-

द्वैद्यस्त्रीपूर्वकुम्भा हिचतृपगणिकाः पुष्यमाला
पताका।

सदीमांसं घृतं वा इधि मधु रजतं काचनं
शुक्रधान्यं

दृष्ट्वा शुक्ला पठित्वा फलमिष्ट लभते मानवो
गन्धकामः ॥”

इति समयप्रदीपः ॥
तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—

“सम्मुखे रजकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पश्यति।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैजवाप्यग्रगोशुभः ॥

अजो लुब्धति गौः काधी क्षुत्तं वा क्षुरते नरः।
पश्यन् यात्रा न कर्म्या जीवै पश्यति चाग्रतः ॥”

इति ज्योतिराकरः ॥
यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—

“दृग्गाहिकपिमाञ्जरीश्वानः शूकरपक्षिणः।
नकुलो ऋषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ॥

विप्रकन्या श्रवो रुद्रशङ्करभैरवसुन्दराः।
जम्बुकीर्णखराद्याश्च यात्रायां वासके शुभाः ॥

यात्रा

वेणुस्त्रीपूर्वकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥”
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

“कार्पासौषधतैलश्च पङ्काङ्गारसुजङ्गमाः।
सुक्तकेपौ रक्तमाख्यं नयायशुभलक्षणम् ॥” ॥

यात्राकाले द्विक्रियाः फलं यथा,—
“द्विक्रिया लक्षणं वक्ष्ये लभेत पूर्वे महाफलम् ॥

आग्नेये शीकसन्तापी दक्षिणे हानिमाशुयात् ॥
नेत्रं द्वे शीकसन्तापी मिष्टान्द्रश्च पश्चिमे।

अग्रं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ॥
ईशाने मरुतं प्रोक्तं प्रोक्तं द्विक्राफलाफलम् ॥”

अथ यात्रायां दिविप्रथे विशेषनक्षत्राणि।
“क्षतिकारौ तु पूर्वगं सप्त ऋचाणि वे त्रजेत् ॥

मघादौ दक्षिणे गच्छेद्दशुराधादि पश्चिमे।
प्रशस्तता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु।

अश्विनौरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदृशकुलाः।
रुद्राश्चित्रापूर्व्याश्च न्दलहस्तौ शुभौ सदा ॥”

यात्रादौ लयादिषु अहस्थितिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्मसु।

शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ।
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ साय ढतीयके।

भौममन्दशषाङ्गाकां बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके ॥
शुक्रजीवौ पश्चमौ च श्रेष्ठौ सद्भिर्वाहृतौ।

मन्दार्केर्दृग्जुजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रजावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थौ गुरुः शुभः।

अर्काकिचन्द्रा दृश्ये एकादशेऽखिला अष्टाः ५
बुधोऽथ द्वादशे चैव मार्गवः सुखदो भवेत् ॥”

इति गारुड ६०। ६१ अध्यायौ ॥ * ॥
अथ राजयात्रा।

“इदानीं सर्वधर्मैश्च धर्मशास्त्रविशारदः।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महौचित्याम् ॥

यदा मन्वते नृपतिराक्रन्देन बलीयसा।
पाण्डियाहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

योधात्मला प्रभूतांश्च प्रभूतश्च बलं मम।
खरस्वामिसमर्थोऽपि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

अथपुत्रपाण्डुर्युपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत्।
पाण्डियाहाधिकं सेन्यं न्दले निःचिद्य वा त्रजेत् ॥

चेन्न वा मार्गशीर्षे वा यात्रां यावात्तराधिपः।
चेन्नो नश्यति नेदांश्च हन्ति पुष्टिश्च शारदौ ॥

एतदेव विपश्यन्तं मार्गशीर्षे नराधिपः ॥
शचोऽपि अयने यावात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥

दिवान्तरीक्षचित्तिजेत्पातैः पीडितं परम् ॥
सद्वृषपीडांश्चतस्रं पीडितश्च तथा अष्टैः ॥

ज्वलन्तौव तथैवोक्ता दिग्ं यस्व प्रपद्यते ॥
भूकम्पोक्ता दिग्ं यान्ति याश्च कीतुः प्रकृतये ॥

निर्वातश्च पतिद्वयत्वं थायादसुधाधिपः।
सबलस्यनोपितं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥

सम्बतान्तरकोपश्च चिग्ं यायादरिं इपः।
युक्ताचौकिकङ्कलं बहुपङ्कं तथाविलम् ॥

गाहिकं भिन्नसर्थादं तथा मङ्गलवादिनम् ॥
अपेतप्रकृतिस्यैव निरापश्च तथा जयेत् ॥

विहिष्टनायकां सेनं तथा भिन्नां परस्वरम् ॥
अथनासक्तप्रति बलं राजाभिधोजयेत् ॥”

सैनिकानामश्रुत्वाणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
 दुःखप्रान्थिपि पश्यन्ति बलन्तदभियोजयेत् ॥
 उल्हाहवलसम्यन्नश्चातुरत्तवजस्तथा ।
 तुष्टपुष्टवलो राजा परानभिसुखो ब्रजेत् ॥
 शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःखप्रनाशने ।
 निमित्ते सङ्कुले धन्ये जाते शत्रुपुरं ब्रजेत् ॥
 ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु यद्विस्तुगुणेषु च ।
 प्रन्नकाले भूमे जाते परान् यायान्नराधिपः ॥
 यवसु देवसम्यन्नस्तथा पौरुषसंयुतः ।
 देशकालोपपन्नान् यात्रां यायान्नराधिपः ॥
 उलूकस्य निशि ज्ञादुःखः स च तस्य दिवा वशे ।
 एव देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
 पदातिनागवहुलां सेनां प्राट्षि योजयेत् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव रथवानिसमाकुलाम् ॥
 खरोड्वहूलां सेनां तथा भीष्मो नराधिपः ।
 चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरद्वय ॥
 सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
 अभियोच्यो भवेत्तेन शत्रुविषयमाश्रितः ॥
 गन्धे दृष्टादृष्टे देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
 किञ्चित्कृत्वा तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः ॥
 रथान्बहुलो यायात् शत्रुं समपथाश्रितम् ।
 नदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
 खरोड्वहूलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
 बन्धनस्योपि योच्योऽरिस्तदा प्राट्षि भूसुजा ॥
 हिमपातयुते देशे स्थितं श्रीभीमभियोजयेत् ॥
 शरद्वसन्तो धर्मज्ञ कालौ साधारण्यौ स्त्वतौ ॥
 विज्ञाय राजा दिग्देशकालौ
 देव त्रिकालश्च तथैव बुद्ध्या ।
 प्रायात् परं कालविदां मतेन
 सचिन्त्य सार्द्धं दिग्मन्त्रविद्भिः ॥”
 इति मात्से २१४ अध्यायः ॥ ॥ ॥
 यात्राकाले माङ्गलत्रयाणि यथा,—
 “पौर्णमास्यं खट्वान्तं तावुक्त्वा च शुभचक्र्ये ॥
 तेरेव सार्द्धं बलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
 ददर्श मङ्गलं रामः शुश्राव जयस्त्रयकम् ।
 बुबुधे मनसा सर्वं विजयं वैरिसंचयम् ॥
 यात्राकाले च पुरतः शुश्राव सद्यसा मुनिः ।
 हरिप्रशन्नं प्रह्वरव घण्टादुद्धमिवादगम् ॥
 आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्त्रे भवितेति च ।
 नरोक्तं तत्र कल्याणं मेघप्रशन्नं जयावहम् ॥
 चकार यात्रां भगवान् शुल्लेख्यैर्विधं शुभम् ।
 ददर्श पुरतो विप्रवन्दितैर्वज्रभिस्तुक्ताम् ॥
 जलद्वीपं विधमनीं पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
 पुरो ददर्श श्रीरास्त्रां नानामुह्यभूषिताम् ॥
 शिवं शिवां पूर्यङ्गुम् पावसद् बभूवस्तथा ।
 गच्छन् ददर्श रामेशो धाचामङ्गलस्त्रयकम् ॥
 क्षात्रसारं गलं सिद्धं सुरगं गच्छकं द्विपम् ।
 चमरीं राजहंसश्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
 मयूरं खड्गनक्षत्रं प्रक्षिपिष्यन् चक्रवर्तकम् ।
 यारावतं वलाकाश्च कारुणं चातकं चटम् ॥
 सौदामिनीं चक्रवाकं सूर्यं सूर्यसमां शुभाम् ।
 सद्योमांसं सजीवश्च मत्स्यं शङ्खं सुवर्णकम् ॥

माणिक्यं रजतं सुतां मण्योन्मन्त्र प्रवालकम् ।
 दधि लाजं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पश्च कुङ्कुमम् ॥
 शुक्लच्छत्रं पताकाश्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
 घण्टं वल्लप्रयुक्ताश्च रथस्थं भूमिपं तथा ॥
 दुग्धश्च रोचनामाश्लमश्चतं पायसं तथा ।
 शालग्रामं पद्मफलं स्वस्तिकं शर्करां मधुम् ॥
 माञ्जरींश्च द्रव्यैश्च मेघपद्मैश्च तस्यैव कम् ॥
 मेघाच्छत्रस्य च रवेरुदय चन्द्रमखलम् ॥
 कसुरीं कज्जलं तांश्च हरिद्रा तीर्थस्तिकाम् ।
 सिद्धार्थं सर्षपं दूर्वां विप्रवालाञ्च नालिकाम् ॥
 र्दगं वैश्याञ्च भ्रमरं कपूरं पीतवाससम् ।
 गोमूत्रं गोपुरीयश्च गोधूलं गोपदाङ्कितम् ॥
 गोष्ठं गवां वल्ले रथ्यं गोशालं गीरतिं शुभाम् ।
 भूयसं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं मञ्जीव्यम् ॥
 ताम्नां स्फटिकं रौप्यश्च सिन्दूरं मातृचन्दनम् ।
 गन्धश्च ह्रीरक रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
 सुगन्धिं वायोरात्र्यां प्राप विप्राश्रियं शुभम् ।
 इत्येव मङ्गलं ज्ञात्वा प्रथयौ च सुदान्वितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ ॥ ॥
 यात्राकाले अमङ्गलरूपकानि यथा,—
 “राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
 माहं सैन्यसम्प्लेहं वाद्यभास्करमख्यके ॥
 ददर्शमङ्गलं राजा पुरो वल्लं विभक्तं ॥
 ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ॥
 सक्तकेशो क्रिन्ननासां रुदन्तोश्च दिगम्बरीम् ॥
 प्राणवन्धुपरीधानामपरं विधवाभिमपि ॥
 सुखदुष्टं योनिदुष्टं याधिद्युक्ताश्च कुङ्कुमीम् ।
 पतिपुत्रविहीनाश्च ङाकिनीं पुच्छलीमघ्नीं ॥
 कुम्भकारं तिलकारं आद्यं सर्पापञ्जोविनम् ।
 कुचेलमपि रूक्षाङ्गं नयं काथाववास्त्रिनम् ॥
 वल्लविक्रियगन्धैव कन्याविक्रियगं तथा ।
 चित्तां दग्धशव भस्म निर्व्याणाङ्गारमेव च ॥
 सर्पदन्तनरं सर्पं गोधाश्च शशकं विषम् ।
 आह्वयाकाश्च पिच्छश्च मोदकश्च तिलांस्तथा ॥
 देवलं वृषवाहश्च शूद्राह्वान्नभोजिनम् ॥
 शूद्राह्वयाचकं शूद्रवापकं ग्रामयाजकम् ॥
 कुशपुत्तिकाश्चैव शूद्रवाहचकारिणम् ।
 शून्यकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ॥
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुकुरं प्रन्दकारिणम् ।
 दक्षिणे च श्रमालाश्च कुञ्जन्तं भेरवं रवम् ॥
 कापर्दकश्च चौरश्च क्रिन्नकेशं नखं मलम् ।
 कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनम् ॥
 अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरश्च नरवातिनम् ॥
 पुंश्चलीपतिपुत्रो च पुंश्चलीहनभोजिनम् ।
 देवतागुरुविप्राणां वस्तुवितापहारिणम् ॥
 दत्तापहारिणं दस्युं हंसकं रुचकं खलम् ।
 पिडमाह्वरिणश्च दिग्वापत्यविघातिनम् ॥
 सत्यज्ञश्च क्षतज्ञश्च श्यायापहारिणं जनम् ।
 मित्रहृद् मित्रघ्नश्च क्षतं विश्वासघातिनम् ॥
 गुरुदेवद्विजानाश्च निन्दकं खाड्यघातकम् ।
 जीवानां घातकश्चैव खाड्यहीनश्च निर्दयम् ॥

त्रतोपवासहीनश्च हीचाहीनं नपुंसकम् ।
 गणितयाधियात्रश्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
 पुङ्गवसं क्रिन्नक्रिन्नश्च सुरामते सुरां तथा ।
 चिपिं वमन्तं रुधिरं महिषं गार्हभं तथा ॥
 स्रवं पुरीषं श्लाघाणं कल्पिणं रुकपालिनम् ॥
 भास्त्रावातां रक्तादृष्टिं वाद्यश्च शृपवातकम् ॥
 वृहश्च शूकरं गृध्रं श्रेणं कङ्कश्च भङ्गुकम् ॥
 पाशश्च शुष्काकाष्ठश्च वायसं गन्धकं तथा ॥
 अयदानिप्राणगश्च तन्मन्तोपजोविनम् ॥
 वैश्याश्च रक्तपुष्पश्चैवौघधनुषमेव च ॥
 कुवातीं न्यतवाताञ्च विप्रप्रापञ्च टारुगम् ॥
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा मंप्राप वल्लं वि ॥
 मनश्च कुतूहलं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरम् ॥
 वामाङ्गस्यन्दनं देहजायं राज्ञो जभ्रं च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 श्रीकृष्णस्य मथुरायात्रा यथा,—
 “राधिकायाश्च सुप्राया सुप्रासु गोपिकासु च ।
 पुष्यचन्दनतल्पे च वायुना सुरभोजित ॥
 तृतीयप्रहरंतीति निशयाश्च शुभं नृणां ॥
 शुभचन्द्रक्षयोमे चास्तनयोगसमन्वित ॥
 सौम्यस्वामिभुवते लक्ष्मी सौम्यस्यद्विभोक्तेन ।
 पापपद्मसमानस्तदृष्टिदोषादियजित ॥
 यशोदां योधयामास कारयागान मङ्गलम् ।
 बन्धुनाश्वासयामास ससुत्याश्च हरिं स्वयम् ॥
 वातं निषेधयागाम राधिक्तामथभोजनम् ॥
 स्वतन्वो विश्वकर्मा च पाता भक्तौ स्वतन्वात् ॥
 प्रवाला पादयुगलं धृत्वा धौतं च वामभा ।
 उवास संस्कृतं स्थानं प्रिमिपं चन्द्रनादिना ॥
 फलपल्लवसवृत्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
 वामे कृत्वा पुष्पकुम्भं वामिं विप्रं स्वदक्षिणे ॥
 पतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
 दूर्वाकाण्डश्च सुसिन्धवं पुष्यं धान्यं सितं शुभम् ॥
 गुरुदत्तं गृहीत्वा च प्रददौ भक्तोपपरि ॥
 दृष्टं ददर्श भास्वीक रजतं काञ्चनं दधि ॥
 चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्यमालां गले ददौ ॥
 गुरुवर्गं ब्राह्मणश्च वन्दयामास भक्तिवत् ॥
 शृङ्खलानि वेदपातं सङ्गीतं मङ्गलाद्यकम् ॥
 विप्राशील्वचनं रथ्यं शुश्राव परमादरम् ।
 ध्यात्वा मङ्गलरूपश्च सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ॥
 चिन्तये दक्षिणं पादं सुन्दरं स्वात्मविद्यम् ॥
 विष्टय वायुमिष्टश्च नासादक्षिणरस्तुतः ।
 ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं वरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७२ अध्यायः ।
 अथ यात्रावृत्तिः । तत्र सप्तमः ।
 “धात्राणां द्विविधः कालो वैकारः सद्यश्च तथा ।
 भोक्तुं आत्ययित्री कार्यं विकारो नात्र नियमः ॥
 सद्यश्चः स्वच्छया राज्ञो तस्य नियमं यत्नैत ॥
 यात्राजसिद्धिमात्रां शून्यं चरुधोऽन्ननां यद्वैद्यु ।
 भानौ कुक्षीरदृष्टवत्क्षिकगोभिर्दोषी ॥
 श्रुत्वास्तु देवसमतेऽध्वनिं दृष्टतोऽर्थः ॥
 अग्निनी रैवती च्छेदा तथा पुष्यपुनर्वसु ॥

मेजं ऋगश्रीरो मुजा यात्रायामुत्तमाः स्तुताः ॥
 भरणी जतिकार्ष्णिषा विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
 मघा पशुप्रतिष्वेष यात्रायां मरणप्रदाः ॥
 पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
 पमे जषेप्रे पवने महेश्रे ।
 त्वाच्यं नरस्य प्रतिपत्क्रमेण
 युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 स्यात् संसृष्टे यानमसुचयाय
 पञ्चाङ्गवेत् सर्वस्युभाय पुषाम् ॥
 ख्यंयः सुक्रः कुजो राहुर्मन्दचन्द्रो गुरुबुधश्च ।
 व्ययतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं भुवम् ॥
 पूर्व्यैर्द्वन्द्वं दक्षिणं यानपादं
 रोहित्यं तच्चाच्यंमाख्याश्च शूलम् ।
 कामं यायात् साभ्यरायेषु कार्यै-
 ज्ञान्वादापि प्रिष्य शूलानि भानि ॥”
 तत्र दिक्शूलम् ।
 “षष्ठाष्टमौ चतुर्थो च नवमी द्वादशी तथा ।
 चतुर्दशी कुहूस्वाध्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
 प्रायो जगुः सहजशुद्धशाय संस्थाः
 पापाः शुभाः सवित्त्वं परितुच्य खस्यम् ।
 सञ्चक्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
 स्यक्लारिसस्यममरारिगुहं जिगीषोः ॥
 नाकालवर्षावदुत्सन्ति तेष्विष्ट कथञ्चिदपि यानम् ।
 व्यासप्राज्ञात् दिश्यान्तरीचभौमे स्तोष्यन्तातेः ॥”
 तत्र क्रमः ।
 “राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषुणां परावनीम् ।
 नीराजनाविधिं क्लवा सेनिकाश्चान्येत्ततः ।
 गजानन्यान् ऋगानन्यानि त्रि यात्राक्रमो मनः ॥”
 तत्र नीराजनाविधिः ।
 “वर्षान्तोभ्युदिते शुक्रे चक्रे पूर्वे शुभजगणे ।
 अन्यनीराजनं कुर्व्यात् यथोक्तमधिसत्तमेः ॥
 उदात्तो प्रस्थिते भानो संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
 गजनीराजनं कुर्व्यात् महीपालो जिगीषवान् ॥
 षष्ठिकस्यै रवौ कुर्व्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
 नौकावीराजनं कुर्व्यात् दक्षिणायां प्रतिष्ठितम् ॥
 अन्यघाषेव यानानां विजयाद्यश्रीतीर्थेषु ।
 अजादीनाश्च सर्वेषां प्रकृत्याने नीराजनम् ॥
 कृत्रस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
 गृहस्य नगरस्यापि मञ्चाविषुवसंक्रमे ॥
 आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
 खजन्मदिवसे राजा कुर्व्यान्नौराजनाविधिम् ॥
 अभिवेकदिनं प्रोक्तमेवो जन्मदिनं मया ॥”
 तदुच्यथा,—
 “अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
 गजानां देवता प्रक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
 नौकानां वरुणो देवो यानानाम्नु जयन्तकः ।
 अश्वानां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
 अजानां हनुमान् पूज्यो ब्रह्मस्यतिरिति क्रमात् ।
 तान् पूजयित्वा विधिवदेतानीराजयेत्पुष्टम् ॥
 द्वादशमहिषैः पुष्टेषामरघटास्त्रनादिभूषणैः ।
 क्लामसैर्महिषद्विगुणैः पुरुषेस्तद्विगुणैश्चारुद्विपि-
 काभिः ॥

भयं वा सहस्रांशुदिने नीराजयेद्वाजा ।
 द्वादशवाहै रक्षिरेः साङ्गीपाङ्कैरतोर्हतञ्चोद्भैः ॥
 तस्यार्हन्तो यात्रैर्गजशतनीराजनं सम्भवति ।
 क्लामशतं वृषभशतं शतस्य मेघायाम् ॥
 तुरगा दश क्लृष्टाङ्गा यात्राः पञ्च द्विपक्षकैः ।
 भङ्गुका हि कुक्कुराश्चकैकाः पत्तिलजगस्य ॥
 नौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काचनादिभि-
 र्वटितम् ॥
 बहुशतमपि जन्तानां नौकावीराजने राज्ञाम् ॥
 यदा द्विपदं यानं सर्वेषामिष्यते तुरगैः ।
 सुदशवत्सर्वसित्तैर्योग्यैर्द्विगुणैर्व्यवर्णैश्च ॥
 अथाभिर्धातुभिः कुर्व्यास्वनीराजनाविधिम् ।
 गजाश्वनरनौकाभिर्द्विगुणाभिवर्षोत्तरम् ।
 रत्नेनाविधेरख्येर्धातुभिर्वैचनेस्तथा ॥
 सिंहासनेश्च योस्यैश्च कुर्व्यान्नौराजनाविधिम् ।
 गृहनीराजनायेवं नरस्यापि निमतते ॥
 श्वभिः खरैः शृङ्गालैश्च आश्विरेकैस्तथोद्भैः ।
 पुरं नीराजयेद्वाजा चिरसम्यक्तचित्तैव ॥
 श्वा दश्यास्तदह्नं नरस्यैव तदह्नतः ।
 आघ्रादीनां तथैवेकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
 अखाणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
 वनजाः खलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
 नवपञ्चास्य स्रव्यादाः शैलाः सप्त घटास्तथा ।
 योस्यधातुसमुद्भूता नौकाखण्डजयन्तथा ॥
 निवदंश्चित्तं स्वयं रजनं तान्ममेव वा ।
 आत्मनीराजने दद्याद्दृष्टिच्छेत्त्रिसंस्थितम् ॥
 अस्त्रेनाविधैः कुर्व्याद्युवराजनीराजनम् ॥
 अलङ्कारैश्च विविधैर्द्वौनीराजनं मतम् ॥
 मन्त्रिनीराजनं राजा ह्येनेव समाचरेत् ॥
 अमात्यानां सेनिकानां विप्राणां घनिनान्तथा ।
 वस्त्रेनीराजनं कुर्व्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
 नीराजनाया वस्तूनि न पश्येत् पुनः स्पृशेत् ॥
 सप्तकृत्वः परिभाष्य कुर्व्यान्नौराजनाविधिम् ॥
 न्यसेद्वा परराष्ट्रिषु गहने वा जलेऽपि वा ।
 देवज्ञवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
 इति संज्ञेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
 अनेन विधिना राजा सुचरं सुखमनुते ॥”
 तथा हि गगः ।
 “नीराजना महीनाणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
 सेव सन्नहनं राज्ञां कशुकैनेव संयतः ॥
 नीराजनाविद्वानानां न भयं विदते क्वचित् ॥
 नीराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्यदः ॥”
 तथा च वात्स्यः ।
 “ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्त
 कुर्वन्ति नीराजनकर्म सस्यक् ।
 तेषां न लक्ष्मीः क्षयतामुपैति
 सान्नाप्यलक्ष्मीः वरगोव तेषाम् ॥
 एवं नीराजनं क्लवा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
 इति नीराजनाविधिः ॥ * ॥
 अथ यात्रा ।
 “गुणातिशयसम्यक्तः प्रभुः यायात्जिगीषया ।
 यदि पश्चात् प्रकीर्षो न यदि रात्रे न कायटकाः ॥

संज्ञायान्यत्र यायाद्वा पाण्डिग्याद्येण शृच्यया ॥
 राजाबुलको विनिहन्ति काकान्
 काकोऽप्युलकान् रजनौचयाये ।
 इति खकार्ष्णं समुदोस्य यायात्
 काशे फलन्तौह समीहितानि ॥
 प्रबलव्यसनोपेतं दुर्भिक्षादिप्रपीडितम् ।
 सम्भूतान्तरकोपेतं न यायात् प्रथिवीपतिः ॥
 निजदेवाभ्युत्थ्ये हि प्रातिज्ञस्य परस्य च ।
 याथाहूपो यतो देवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
 अन्वत्र तु ।
 “निरातङ्गे निरुत्पाते निरुद्धिमे निरामये ।
 विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥”
 इति युक्तिरुक्तवत्तः ॥
 बुधयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
 “तस्य निर्गच्छत्वो गेहात् श्वानोऽस्थि सुखनो-
 रभवत् ॥
 अक्षे रुरीह कापीतः शिवा श्यामा च
 दक्षिणा ॥
 पिङ्गला चक्षुगोधा च शुकरी केवली तथा ।
 गजवानरसेनाजप्रिखिच्छिक्काश्च वामनः ॥
 पथं विभन्दते सर्पः कुम्भोदकं अशीर्यत ।
 रुराव वानरो ऋक्षो माजारी ह्यतिभैरवम् ॥
 तैलतक्रव्यकेपशुत्ताम्यक्तादिदर्शनम् ।
 वान्मोन्धतजङ्गभ्रुकुचुत्तुचामनक्रजं रवम् ॥
 तुषकार्पासलवयासुर्गं निन्दितानाश्च दर्शनम् ।
 रक्ताम्बरधरो सुखः पङ्कामिर्षं तथा वसा ॥
 कलाटं प्रकलञ्चाप उल्कापातध्वकारणाः ।
 दिशां दाहमहौकम्याः सरजः कसुयं नभः ॥
 निस्त्रिजस्तेपते भागुर्नद्यः प्रतिसुखावहाः ।
 उषोदकं मञ्जाकूपं दरुणं दीर्घकासु च ॥
 अकालविक्रान्तः पुष्यफलागामन्मभूत्तदा ।
 शीत उष्णविषयासा मेघनादाश्च दारुणाः ।
 आरण्यसन्ना ग्रामेषु ग्रामजारण्यवाचिनः ।
 क्रोडुसर्पसम्बन्धाश्च प्रशुश्वानः पिपीलिकाः ॥
 कृत्वाणां मङ्गली सेना ऋगाद्याश्च तथैव च ।
 एते च पुरप्राकारे निपतम्यन्त्यातन्ति च ॥
 दुर्गस्यः शार्करो वायुर्दोषो योधा हतप्रभाः ।
 प्रकृन्नाशुपातानि गजा अश्वः प्रचक्रिरे ॥
 अथञ्चजपताकानां स्फुटनं दक्षमिन्दनम् ।
 कलङ्कमसि चक्रे च हता दुग्धभिरैव च ॥
 ज्योतकाङ्कनश्चापि नाराचानाश्च कुञ्चता ।
 गदानां सुद्राग्याश्च शीर्यता ह्युभिमन्ता ॥
 शुक्लप्ररोहश्चाक्षकानाद्रैपातकस्यैव च ।
 प्रतिमारुदितं खेदो म्बतकानाश्च जखनम् ॥
 गवां रासभमारोहः स्त्रीणाश्च बहूपखता ।
 स्त्रीरुते अविच्छागादि ह्यजावि प्रिशुप्रभिनम् ।
 बाबानां चातनं युञ्जे विष्णुं प्राः सकलाः प्रजाः ।
 मत्तिकादंशमखूकवहुगोनासदर्शनम् ॥
 निस्त्रेजा न वहेद्दङ्गिः सधूमः स्फुटते सुहृः ॥
 सर्वविधान् तथोत्पातान् क्लृष्टान् घोरेण वासव ।
 प्रप्रच्छ नारदं बोध्य किमेतद्विज्ञतं द्विज ! ॥
 इत्यादि देववतरे घोरेवधाध्यायः ॥

यात्रा

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रगस्य जगती नार्थं कलिकल्पधनाग्रमम् ।
द्वादशयात्रातस्त्वानि वक्ति श्रीरत्नमुन्दनः ॥”
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य सुखोपादेयत्वात्
आदौ च एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।
इन्द्रमुक्त उवाच ।
“वैशाखाद्दिग् मासेषु यात्रापूजाविधिं सुने ।।
श्रीतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
जैमिनिरुवाच ।
वैशाखाद्दिग् मासेषु देवदेवस्य श्राद्धिणः ॥
या या द्वादश यात्राः स्युक्ता हि वक्ष्यामि ते
शुभम् ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे स्नापयुद्दीरिता ।
आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणापूर्वाया आश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्तिके मासि ह्युदनी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यात्पौषे श्राद्धोदनी तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चैत्रे मदनभङ्गिका ॥
एकैका सुक्तिदा सर्व्वा धर्मैकामार्थसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कन्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्नलेपनेरतिशोभनेः ॥
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशनी ।
खयमाविष्कृता चेया प्राजापत्यस्यैष्युता ॥
यः पश्यति तृतीयायां कर्ण्यं चन्दनभूषितम् ॥
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्कथुतमन्दिरम् ॥
वैशाखा जयप्रद्वैश्व पूजयित्वा तदा हरिम् ॥
नानास्तोपनिषद्वैश्वेशं संस्तुवन्ति च ॥
वेणुवीणादिव्याजेषु तथा नागोपहारकैः ॥
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपनं मरुपे कुर्वाण्मण्डले वा दृष्टदने ॥
चन्दनागुरुद्वीवैरं कुङ्कुमुमरोचनाः ।
जटासांखी सुरा चैव विष्णोर्गन्धाधकं विदुः ॥
एतैर्गन्धैस्तथान्येषु विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ॥
इतश्च तुलसीकाष्ठं कुर्वाणोपनक्तमैरि ॥”
अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्षावतींस्तत् पूर्यं जम्बवासरम् ।
तस्याश्च स्नापयं कार्यं महास्नानविधानतः ।
तस्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा संहितश्च माम् ।
रामं सुमन्त्रं सुज्ञाप्य मम लोकमवाग्रयात् ॥”
तथा ।
“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शुक्रदेवते ।
पौर्णमास्यां हरेः स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥
सर्वतीर्थसमः ज्ञापस्तदास्ते निम्नैः श्रुतिः ॥
तदा भोगवती तत्र प्रवृत्ता भवति हिजाः ॥
तस्मात् ज्येष्ठ्यां ससुद्धृत्य होमाज्यैः कलसेर्ज्यैः ।
स्नापयन्ति तदा कर्ण्यं सततं वं हलायुधम् ॥
जम्बाह्वि हरेः स्नानसुख्यं परमाहुतम् ॥
उत्सवो वै न ह्येते तस्मात्तद्यत्नसम्परेत् ॥
जम्बनां जयकारित्वाज्जम्बयात्रा प्रतिष्ठिता ।
ज्येष्ठस्नानं भगवती ये पश्यन्ति सुदान्विताः ॥

यात्रा

न ते भवाज्यौ मन्वन्ति यात्रायां यतमानवाः ।
ज्येष्ठे च रूपनं कुर्वातु श्रीविष्णोर्जम्बवासरे ॥
देनन्दिनस्तु दुरितं पञ्चमाससुर्वषणम् ।
ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
खर्गस्तयसुरापानगुरुतख्ययुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि सुद्रपापानि यानि च ॥
सर्वाण्येव प्रणश्यति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
पुरुषसूक्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलीदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।
पश्चान्तैः श्रौतनयेद्ये ह्येकां पूर्वासितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा उप्योदकेन च ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ वं घण्टाये नमः इति घण्टावादां निवेदयेत् ।
य एव कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शूद्रिः ।
सर्वपापैः प्रमुच्यते विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्दश्यां दृष्टं मर्षं कारयित्वा सुश्रीभनम् ॥
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्बुसमुच्चिनम् ।
एव मर्षं प्रतिहाय कलसानधिवासयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं, न्यसेत् ।
जयप्रद्वैश्व स्तुतिभिर्गौर्यते जगदीश्वरः ॥
जयस्य राम कथ्यते जयभद्रेति चोदिते ।
नीयते मन्त्रदेशान्तु निशेषे ब्राह्मणादिभिः ॥”
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
“गुहिकाख्यां महायात्रा प्रकुर्वीथाः चित्तौ-
श्वर ।।
आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
याचोत्सव प्रवृत्त्याय प्रीत्येषु दिजान् बहून् ॥
श्रद्धाभावे तिथौ कार्या सदा साप्रीत्ये मम ।
सप्ताहं सरित्कारे मम यात्रा भविष्यति ॥
अष्टमे दिवसे सर्वान् रथान् माख्येर्भूषयेत् ।
नवन्वामानयेद्देवैस्तोषु प्रीतः सच्छिदान् ॥
दक्षिणाभिसुखी यात्रा विष्णोरेवा सुदर्लभा ।
यथा पूर्वा तथा चैवं ते हे सुक्तिप्रदायिके ॥
अष्टाद्वे विष्टेच्छेद्रं तद्वहेन तु पार्वतीम् ॥”
इतिवत् तिथिना एकाहो बोद्धव्यः ।
“तिथिनेकेन दिवसस्यान्द्रमानेन कौर्मितः ॥
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् ॥

यत्तु ।
“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
याचोत्सव प्रकुर्वीथास्त्वभावे पुष्य एव हि ॥”
इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पादौ ।
“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्वाद्दिशेषतः ।
आषाढसुखीकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥
नातः परं हि ज्ञानस्य शान्दान्तरमपेक्षते ।
अत्र खयं जिलोकैः प्रच्छन्नेन कुतश्चलात् ॥
नाशयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे प्रचेदसौ ।
रथस्थितं ब्रह्मन् तं महावैदीमहोत्सवे ॥
ये पश्यन्ति सुदा भक्ता वासस्तोयां हरेः पक्षे ।
सर्वं सर्वं पुनः सर्वं प्रतिज्ञातं द्वितीयतमाः ॥
नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

यात्रा

रथयात्रैव यात्रायां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥
महावैदीं ब्रह्मन् तं रथस्य पुरुषोत्तमम् ॥
बलभद्रं सुभद्राश्च दृष्ट्वा सुक्तिं सान्ध्याया ।
आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे ।
प्रतिहाय सच्छिन्नं विधिना पूर्ववद्विजाः ॥
रथं नरो हरेः कुर्वात् स्नानं सुपरिष्कृतम् ॥
भूषयेद्विधिर्भक्ता वस्त्राणङ्कारमात्यकैः ॥
दृष्ट्वापणवाद्येषु भेरीद्विक्राद्यस्तथा ।
नटनसंकासुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥
वेश्मा यौवनदर्पाद्या रूपालङ्कारभूषिताः ॥
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिहितान्तराः ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्वात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ॥
द्वीवनासं पीतदेहं कुक्कुलाभ्यां विभूषितम् ॥
च च्युदष्टमुजगं सर्वाणङ्कारभूषितम् ॥
देयाः पद्मध्वजं कुर्वात् पद्मकाष्ठविनिर्मितम् ॥
सप्तच्छदमयं कुर्वात्क्षीरिणो लाङ्गलध्वजम् ॥
सारथि वाजिनश्चैव बलं बलसुदान्वितम् ॥
ह्रीर्कर्मज्ञलेदान्तोऽल्लिवर्गैः सुश्रीभनम् ॥
इत्थं सुघटितं तन्तु रथं देवत्रयस्य च ॥
असुखोदयवेलारां देव तस्मात् प्रपूजयेत् ॥
ब्राह्मणेभ्योऽथैवः साहं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥
विज्ञापयेद्देवदेव यात्राये स कृताञ्जलिः ।
ततः कर्पुरपण्यैश्च सुमनोभिरवाकिरत् ॥
पथि श्रोभनस्तूतानि प्रपठन्ति दिजान्तयः ।
केचिन्मङ्गलायाश्च केचित्चय जयति च ॥
जितन्तु इति मन्वं वे कीर्त्तुं पुष्ये जपन्ति च ॥
स्तनमागधसुख्याश्च कीर्त्तिं कार्यां सुदा जगुः ॥
चर्चरीकर्भरीवैणुवीणासाम्प्रिकादयः ।
श्रद्धायन्ते सुमन्त्रं गोविन्दविजयान्तरं ॥
एवं प्रवृत्ते समये कर्ण्यं रामपुरःसरम् ॥
नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विश्वस्तथा ॥
करे दृष्ट्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथत्रयम् ॥
राम भद्राश्च कृष्णाश्च रथमध्ये निवेशयेत् ॥
पूजयेदुपचारैः सैः श्रद्धाभक्तिसुसंयतः ।
रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महृद्यां कपोहत ॥
तद्व्युत्सक्ततनुस्यजेषु पापसंहतिम् ॥
घनाम्बुदृष्टिकोने स्वर्गङ्गास्नानजं फलम् ॥
ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेषु मोक्षमवाप्नुयुः ॥
असुगच्छन्ति ये कर्ण्यं ते देवतुल्याविद्याः ॥
वेदेः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्विपैः सुसंस्कृतैः ॥
स्तुवन्ति पुष्करिकाद्यैः ये वै विगतकल्मषाः ।
ते वै जयन्ति पापानि जयश्रद्धैः स्तुवन्ति ये ॥
नर्षनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरोत्तमाः ॥
वैष्णवो कर्मसंस्वर्गोन्मुक्तं प्राप्नोत्यसंश्रयम् ॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यानि यमालयम् ॥
जयस्य रामकथ्यते जयभद्रेति धो वद्वेत् ॥
न माह्वर्गं वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥
यामरैर्वर्जनेः पुष्यैः स्नानकौशिल्यैः ॥
रथस्थाने स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥
संवीच्यमानोऽश्चरोभिर्देवगन्धर्व्योऽपि सताम् ॥
शुद्धे तु भोगानस्त्रिजान् यावदाहुतसंश्रयम् ॥

यात्रा

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरो योगः सर्वतोयंफलप्रदः ॥
 क्वाथसुदृश्य ये तत्र दानं दत्तं वै नराः ।
 यत्किञ्चिदक्षयफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामरुपे यान्तं भद्राक्षयं सहायजम् ।
 तन्नातपत्रान्नगात्रं दर्पयिष्यन्मिषेचयेत् ॥
 पञ्चाशतेः शीततोयेः पुष्यकपूर्ववासितैः ।
 नारिकेलजलेनाथ तथा तालफलाभुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्योदकेन च ।
 सर्वाङ्गमनुसिष्ये चन्दनेश्वरद्वये ॥
 सुगन्धिमाल्यभरणेष्वीनचैः सुशोभनेः ।
 चामरेषु जलाभेषु शीतलेष्वेवनेस्तथा ॥
 वीजयेत् पुष्करिकाचं सुभद्रां वलमेव च ।
 सितामिः पानकेह्येस्तथा खड्गविकारकैः ॥
 खर्जूरैर्नारिकेलेषु नानारम्भाफलादिभिः ।
 तथा ज्वारविकारैश्च पनसेरिच्छुभिस्तथा ।
 वासितैः शीततोयेषु गन्धतान्मूलपत्रकैः ।
 सकर्पूरलेवङ्गातोः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथचयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ।
 प्रदन्निर्गं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
 ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शनैः शनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्ये ॥
 एव ब्रजति देवेशे सूर्यश्चास्तं गतोऽभवत् ।
 दीपकानां सहस्राणि च्छालितानि नरेस्ततः ॥
 मरुपे वासयेद्देवान् गुणिकार्यान् मनोहरैः ।
 चास्चन्द्रातपे चास्त्रमाल्यचामरभूषितैः ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतवृत्तकैः ।
 उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जनाह्वनम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामरुपे स्थितम् ।
 माञ्च रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुष्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं व्याससमा हिजाः ।
 महावेद्यां गते क्वाथे योगीश्वरं खलु दुर्लभः ॥
 अर्होऽद्याद्यो योगाः खन्देन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कर्त्ता नाहंनि शोडश्रीम् ॥
 अष्टाहं च पुनः क्वात्वा दक्षिणाभिसुखानुषान् ।
 दक्षिणाभिसुखी यात्रा विद्योरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि सुक्तिस्तुतिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिसुखं यान्तं क्वाथं पश्यति ये नराः ॥
 न तेषां पुनराहुतिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिशात्मिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्त्तनादेव निर्मलो जायते नरः ।
 तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुंमिच्छति ।
 शोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं ब्रजेत् ॥
 उद्धृत्य सप्तपुत्रवान् पापावलिखसन्मितान् ॥४॥
 अथ प्रयनयात्राः ख्वान्दे ।
 “आषाढि शुक्लद्वादश्यां कुर्यात् स्थापमहोत्सवम् ।
 मरुले रथयेत्तत्र श्वनगाः रघुसप्तमम् ॥
 द्वेषश्च पुरतः श्रद्धां रत्नादिभिर्मतोपरि ।
 आसीर्यं श्वद्वेषादि श्वद्वेषोचरच्छेदाम् ॥
 कर्पूरसूलिविचित्रां साधुचन्दातपानं शुभाय् ॥

यात्रा

पुष्यगन्धयुतां सुक्तारङ्गितां चन्दनाङ्गिताम् ॥
 साधुद्वारां शुभं किञ्चिं नानाचित्रोपशोभिताम् ॥
 एवं स्थापयञ्च क्वात्वा निशोषे स्थापयेद्विभुम् ॥
 संपूष्य भावयेदेषां तेषां क्वात्वादिभिः सह ।
 एहोह्वीति च संप्रार्थ्य स्थापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छ्यायहृद्द्वारं वासयेत् चटिकाचयम् ।
 पञ्चाशतेः स्थापयेत्तान् पृथक्पुलगात्ताधिकैः ॥
 सुगन्धचन्दनेर्जिमान् वस्त्रालङ्कारगादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राङ्मुखान् स्थापयेत् ॥
 जगद्गन्ध इत्यादि ।
 “सुदृढं कारयेद्द्वारं विष्णोः श्वनवेक्षणः ।
 स्थापयित्वा जगन्नाथं जभते सुखसुप्तमम् ॥”५॥
 अथ पार्श्वपरिवर्त्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।
 नमस्त्विमले पक्षे संप्राप्ते हृदिवाचरे ।
 विष्णोः स्थापयहृद्द्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पयङ्कश्रयितं मुदा ॥
 अवधास्य शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्वा तस्यादौ स्थापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रेषुं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव । जगन्नाथ । कल्याणं परिकल्पय ।
 परिदृष्टमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् दृष्ट्वा चेदितरेव जायतस्वप्रसुप्तमिभिः ।
 जगद्द्विताय सुशोऽपि पार्श्वेन परिवर्त्तय ॥
 परिवर्त्तनकाशोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 त्वय्यजोऽयं शक्तोऽपि अजे तिरुत्तु ससुत्तुक्तः ।
 दृष्टं त्वत्पादकमलं विमुञ्च मूर्द्धं तत्त्वलम् ।
 मर्हो जलं ज्ञावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
 इति संप्रार्थ्यं देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
 यजनैश्चामरेष्वेव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धचन्दनेस्तथा सर्वाङ्गं परिषेपयेत् ।
 सादूनि मन्त्रद्वयात्थि पायसादीनि दापयेत् ॥
 प्रथ्यायहृद्द्वारि विभोः शनैर्मक्त्वा निवेदयेत् ।
 देवसुदृश्य यत् कुर्यात् सर्वमन्त्रयतां ब्रजेत् ॥
 पार्श्वं च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
 श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्त्तनं कार्यम् ॥
 मतान्तरं ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महामार्यां प्रपूजयेत् ।
 वीवर्गो राजर्त्वीं मार्त्तौ विष्णुमार्यां मन्त्रेश्वरीम् ॥
 द्विधा चैव न कर्त्तव्या कदापिद्विष्णुपूजकैः ॥”६॥
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यां क्वात्किंत्वां शुक्यायां पृथिवीपते ।
 क्वात्सुत्यापयेत्क्वात् पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं ससुचरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश । तजोराषि जगत्पते ।
 वीक्ष्येतत् सकलं देव । प्रसन्नं तव माथया ॥
 प्रपूज्यपुष्करीकाञ्च । शीहरे । श्वनेन वै ।
 त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेव्यति ।
 ये ते स्मार्त्ताः किन्नाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते ततो ध्रुवम् ।
 इत्युत्थाय जगन्नाथं वैष्णवीयादिनिःसनेः ॥

यात्रा

अथश्रद्धेस्तथा देवं नयेयुर्दुर्लभमरुपम् ॥
 तैलेनाथ्येन तोषेन स्थापयेत् पूषोत्तमम् ।
 पञ्चान्धतेर्नारिकेलरथैः फलरथैस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकस्केन सेपयेत् ।
 चर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेन्नम्यचन्दनैः ॥
 पुष्यवासिततोयेश्च अश्वरत्नोदकेस्तथा ।
 स्थापयित्वा चयेत् पापं बहुजन्मोपपाहितम् ॥
 महोपचारैः संपूष्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 क्षताङ्गलिपुटो भूत्वा प्राययेत् परया मुदा ॥”७॥
 अथ प्रावरथयात्रा ।
 “मागं शीर्षं सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरथोत्सवम् ।
 क्वात्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
 वासोऽधिवारं कुर्वीत पञ्चम्यां निशि कर्म-
 विवृत् ।
 प्रभाते मखलं कुर्यात् पद्ममदृष्टान्मितम् ॥
 दिक्पालान् पूजयेद्द्विच्छु जेजपालं गणाधिपम् ।
 चक्रप्रचखौ च नक्षिचतुर्द्विच्छु प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्युक्त्वा क्षालयेदुत्थावारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धलेखेन दीपकम् ॥
 दत्त्वा क्वात्थाय भक्त्वा तु गीतवाद्येनैवेत्त्रिणाभम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रथैः सुशोभनेः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्जं च सर्वाङ्गं शीतप्रावरणैर्हिजाः ॥
 दूर्वाजतेः प्रपूष्याय कुर्यात्नीराजनां विभोः ।
 भगवन्तं ससुदृश्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 गुरुभ्याश्च देवेश्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं दद्यात् सकृत् परमया मुदा ॥
 ददाति भगवान् शीतस्तुकेषु वरमरुपसुत्तम् ॥”८॥
 अथ पुष्यस्नानयात्रा ।
 “पुष्यस्नानोत्सव वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्यर्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
 पौषे मासि तु तत् कुर्यात् पुष्यस्नानोत्सव हरेः ॥
 ततुद्दृष्टोनिष्ठायाश्च कुम्भानामधिवानुवनम् ॥
 रात्रौ जागरणं क्वात्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रद्वेकं समिधं क्रमात् ।
 कुडुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारैस्तु आर्ष्यं प्रतिविम्बितम् ।
 ततः पुष्यस्तुतेन कुम्भास्नानमिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्थापयेद्विषयत्ततः ॥”
 क्वात्सुचरत् ।
 “ततः पञ्चान्धतेनैव वासुदेवश्च स्थापयेत् ।
 सत्याया युक्तं पुनर्विषं उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूष्य केशवम् ।
 समन्तादिभिरिदं कर्पूरवाद्यैः सुतच्छ्रुत्वा ॥
 नीराजयेत्जगन्नाथं कर्पूरसुखवर्त्तिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं क्वात्वा दक्षवत् प्रभजेत् क्वीत् ॥
 पुष्यस्नानोत्सवं पुष्यं ये प्रयत्नानि मुदास्वितः ।
 सर्वसम्यक्क्रान्तामासौ ब्रजेयुर्व्यैवर्ष पदम् ॥”९॥
 अथ नवशय्यायात्रा ।
 “कुर्याद्यनसंक्रान्त्यां नवशय्यामहोत्सवम् ।
 संक्रान्तेः पूर्वोदिवसे नवं शालिं सुकुड्जिमम् ।
 प्राचादपूर्वदेवे तु स्थापयित्वाधिवसयेत् ॥”

यात्रा

यात्रा

यादृक्षः

तथा च यात्रे ।
 “संक्रान्त्यां माघमासस्य साधिवसिततखलान् ।
 विवेदा विद्यावै भक्त्या इमं मन्त्रस्तदीरयेत् ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविव्यसि ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ । गृह्यतां पिष्टकं शुभम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्ता देवदेवपुरःस्थितान् ॥”
 अथर्चा भगवन्नृत्तानित्यादि ।
 “नवेन वाससावेष्टा ह्रस्वासर्षपपुष्पाकैः ।
 पूजयित्वाभिमन्त्रेण कृष्यास्वामभिरक्षतु ॥
 पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिपेन्नृचन्दनेः ।
 वस्त्रालङ्कारमास्त्रैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥
 नीराजयित्वा देवेशं तखलानधिवासितान् ।
 स्थालीयु पाकपात्रेषु मधुखण्डाभ्यामिश्रितान् ॥
 पट्टक्तिप्रः स्थापयेदग्ने गन्धपुष्पाचतान्वितान् ।
 सपूर्णं पायसं कृत्वा दशाहं चक्रपात्रये ।
 दशवर्णकपिष्टश्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥
 ॐ जीवन् सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ॥
 तन्मयाः प्रालिनो ह्येते त्वयेव जनिताः प्रभो ॥
 लोकास्तुयश्चायांय यद्दृष्ट्वा चित्रविग्रहम् ।
 तव प्रीत्यै कृतानेतान् सृष्ट्वाण परमेश्वर ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविव्यसि ।
 खाद्याकारखधाकारवमट्टकारा दिवोकिसाम् ॥
 व्याप्यायना भविव्यसि तेनेवाप्यायितं जगत् ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ । तन्मयं सचराचरम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं प्राञ्जीस्तान् विनिवेदयेत् ॥१०॥
 अथ दोलयात्रा ।
 “फालगुने भासि कुर्वीत दोलारोहणसुचमम् ।
 यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकेशुभङ्गाय वै ॥
 प्रत्यर्च्यं देवदेवस्य गोविन्दाख्यास्तु कारयेत् ।
 फल्गुत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्रिहानि वा ॥
 फालगुन्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निशासुखे ।
 वज्रातुसवं प्रकुर्वीत दोलमखण्डपुर्व्वतः ॥”
 याज्ञे ।
 “पौर्णमास्यां समारभ्य प्रसन्न्याश्च समाप-
 येत् ॥”११॥
 अथ मदनमञ्जिका यात्रा ।
 “वाचन्तिकां समाख्यास्ये यात्रां मदनमञ्जि-
 काम् ।
 यस्यां कृतार्थां दृष्ट्यां प्रीत्याति पुष्टयोत्तमाः ॥
 चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत् सखलकम् ।
 देवस्थाये विरचिते मरुपे साधिवसिते ॥”१२॥
 इति यात्रातत्त्वम् ॥
 दैत्याः षोडशप्रकारोत्सवः । यथा,—
 “वैशाखे मन्थयात्रा च चन्द्रनागुरुकक्षणा ।
 ज्येष्ठे महाक्षारयात्रा अस्तुवाचीदिनत्रयम् ॥
 व्याघ्रे रथयात्रा च दिग्दिनयापित्री परा ।
 आवषी जलययात्रा च वस्त्रभूषणचामरीः ॥
 भाद्रे यात्रा धूनगाख्या चण्डिकाया दिनत्रयम् ।
 आश्विने च महापूजा यत्रा यन्नखिप्रिया ॥
 कार्तिके दौपयात्रा च नवाक्षमयहायगे ।
 पौषे चाङ्गारगयात्रा वस्त्रालङ्कारशुभयोः ॥
 माघे प्राप्तिः महादेवो रटनी च चतुर्दशैः ।

दोलोकेतिः फालगुने च चैत्रे यात्रा चतुष्टयी ।
 दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
 एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमीचनी ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 (रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,
 “इदानीं निर्गमे पुत्र । प्रवेशे वा यदृश्य च ।
 शुभाशुभाभ्यां सर्व्वाणि वक्ष्यामि शुकुनानि च ॥
 राजा गजो द्विजमयूरकखड्गरीटा-
 श्चावः शुकुनारजकः सितवस्त्रयुक्तः ।
 पुत्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
 श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥
 नटाश्चाथो भासहारतीचक्रो
 भारद्वाजोच्छिक्करश्वाशंसदः ।
 एते श्रेष्ठा दक्षिणे वायु सये
 वेदावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
 सर्पौलूको वागरः शूकरश्च
 गोधो ऋक्षः ककशाशः शशश्च ।
 एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
 कार्याघातो नोपकारेयुः शस्ताः ॥
 ऋगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
 निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
 एको वा चौण्डि वा पञ्च नाम वा नवसंख्यया ।
 भाग्यकाले नरायान्तु ऋगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
 शिखिहृद्यगजगोधारासभो शङ्कराजो
 सुखरपिककपोतो पोतकी शूकरो वा ।
 तदशुविहगराजो मङ्गलार्थसिनः सु-
 वंदति शुकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥
 तित्तिरिः कुररः क्रीशः सारसामाशुकरः ।
 वामे तु शुभार्थी च निर्गमे कार्यसिद्धये ॥
 काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
 प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥
 जालको हि शशकोऽपि कर्कटी-
 कीर्तनश्च गदितं न सुखाय ।
 न शुभदर्शना अमी भवेयुः
 सर्पगोधाक्षकलाशुविष्णुकाः ॥
 दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
 खड्गरीदमराकक्षिकारायाम् ।
 वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
 दार्शाघाटवराटकशुकश्च ॥
 इति शुभाशुभशुकुनानि ॥”
 इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥
 तथा च ।
 “शुभकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेत्रन्ते पतितान्तस्यदीनाम्बरिपवस्तथा ।
 ऋदुगरीतीऽशुकूलश्च सुगैन्ध्याश्चिनिः शुभः ।
 खरीधोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिशोमश्च गह्वितः ।
 शम्भ्राब्जंदादित्तु सदा ह्रिद्गन्धश्च पूजितः ।
 विद्रधुद्दरगुल्मीश्च मेदशब्दस्यैव च ॥
 रक्तपितातिवारेषु रङ्गशब्दः प्रशस्यते ।
 एकं आधिपतिश्रेष्ठे निमित्तसुपधारयेत् ॥
 तथैवाकुट्टहाकटमक्रन्दश्चदितखनाः ।
 हृदयं वानपुत्रीनाम्नां शब्दो वै गर्हभोदुयोः ॥

प्रतिषिद्धं तथा भयं क्षुत्तं खलितमाहृतम् ।
 दौर्मनस्यश्च वेदस्य यात्रायानं न प्रशस्यते ॥”
 इति सुश्रुते खड्गस्थाने २६ अध्यायः ॥
 यादृशः, पु, (यादृसां जलानां जलजन्तानां वा
 ईशः ।) सप्तदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
 यादः, [सु] क्री, (यान्ति वेगेनेति । या + अस्तु ।
 नाह्लकात् हागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।
 १।१।२०० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १।०।२६।
 “अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादृसा-
 मष्टम् ॥”
 जलम् । इति निचयट्टः । १ । १२२ ॥)
 यादःपतिः, पु, (यादृसां पतिः ।) सप्तदः । इत्य-
 मरः । १।१।२६।२०० ॥ वरुणः । इत्यजयपालः ॥
 यादवः, पु, (यदोरपत्यम् । यटु + अगम् ।)
 श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-
 वद्गीतायाम् । १।१ । ४१ ।
 “सखेति मत्वा प्रसभं यदृत्तं
 हे कृष्ण । हे यादव । हे सखेति ।
 अज्ञानता महिमानं तवेदं
 मया प्रमादात् प्रमथंन वापि ॥”)
 ययातेऽर्थेऽपुत्रो यदृक्षस्य वशः । यथा,—
 “ययातेऽर्थेऽपुत्रस्य यदोवेशं नरोपम ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “माघवा टण्णयो राजन् यादृसाश्चेति संज्ञितम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥
 (यदुसम्बन्धि, चि। यथा, भागवते । १।१।१।३ ॥
 “मन्वेऽवनेनंशु गतोऽप्यगतं हि भारं
 यदृसाव् कुलमहो अविस्त्रमाम् ॥”)
 यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यटु + अगम् । डीप् ।)
 दुर्गा । इति चिकीर्षुश्रेयः ॥ (यदुवशीऽर्थेऽपुत्रो
 वामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ॥
 “प्राचीन्वातु खल्वप्रसक्तोऽपुत्रपथेमे यादवा तस्या-
 मस्य जन्ने संयातिः ॥”)
 यादृसां नाथः, पु, (यादृसां जलजन्तूनां नाथः ।
 षड्गा अस्तुक् ।) वरुणः । इति हस्ताशुभः ॥
 यादृसांपतिः, पु, (यादृसां जलजन्तूनां पतिः ।
 षड्गा अस्तुक् ।) सप्तदः । इत्यमरः । १।१।६४ ॥
 वरुणः । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ३ । ६ । ६५ ।
 “अश्विनो वषवस्सटा कुर्वेरो यादृसांपतिः ।”
 कल्पितु विप्रैषयमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२।१११ ।
 “यादृस्तर्जले देवं वरुणं यादृसांपतिम् ॥”)
 यादृक्, [शु] चि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्वदा-
 दित्तु दृशोऽनाथोऽपने कन्च् ।” ३।१।६० । इति
 चकारात् कित् । “आ सर्व्वाणाम् ।” ३।३।६१ ।
 इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते चः । इति
 सुश्रुतेऽर्थेऽपुत्राकारणम् ॥ विसर्ग इति भावाः ।
 (यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।
 “नातुभूतं कथानेव देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
 कदापिदुपलभ्येत यदुर्गं यादृगात्मनि ॥”)
 यादृच्, चि, (य इव दृश्यते यमिव प्रकृति वा ।
 दृश् + “दृश्येः स्यच् वक्ष्यच् ।” ३।२।६० । इति

वार्तिकोक्तेः क्वः । “आसर्वनाम्नः” ६।१।१६।
इत्थं “दृष्टे चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्वम् ।)
य इव दृश्यते सः । इति सुग्धबोधयाकारणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

यादृशः, चि, (य इव दृश्यते । दृश् + “दृदादिषु
दृशः इति ।” ३।२।६० । इति कण् । “आसर्व-
नाम्नः ।” ६।१।१६ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुग्धबोधयाकारणम् ॥ येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । ०५४ ।

“यादृशींश्च भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरन्नेतदं तथात्मानं निवेदयेत् ॥”
स्त्रियां यादृशीं ।)

यादोनाथः, पुं, (यादसां नाथः ।) ससुप्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-
नाथशब्ददर्शनात् ।)

यादोनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति चैमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

यानं, कौ, (या + क्लृट् । अङ्घ्रिचौदित्वात् पुलङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्धादिषु गुणान्नागतगुण-
विशेषः । तसु उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्र-
रक्षस्य शत्रोरारुक्त्वनाथ यात्रा । इति भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।
“यानमप्यधुना नेव कर्षेयं सहजा पुनः ॥”
यान्यनेनेति । या + क्लृट् ।) इत्यश्वरथदोलादि ।
तत्पर्यायः । वाहनम् २ युयुम् ३ पत्रम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।०।५८॥ विमानम् ६ चङ्क-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।
“शिल्पेन अवहारेण शूद्रापत्येश्च केवलेः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृत्वा राजोपसिषया ॥
यायाक्ययाजनेश्वेव नास्ति क्वेन च कर्मणाम् ।
कुलाभ्याश्च विनश्यन्ति यानि ह्येनाति मन्त्रयः ॥”
अथ चतुष्यदधानोद्देशः ।

“ये ब्रह्मजात्वादिविभेदतोऽभी
मया निरुक्ता इह वाजितुस्थाः ।
दिशानया सर्वचतुष्यदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथाश्वादिकपोषथेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तथेवात्यचतुष्यदानां
प्रकीर्षितौ दोषगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमपोषणमेव वा
वरमिवाभ्याशरीरमपोषणम् ।
न खलु दोषयुतं च चतुष्यदं
सुश्रुति पश्यति श्रोमनचेतनः ॥
सुराविन्दूषयति पयोषटशतं यथा ।
तथा सर्वं दूषयति दोषदृष्टचतुष्यदः ॥”
इति चतुष्यदधानोद्देशः ॥ * ॥

अथ द्विपदधानोद्देशः ।
“मादुभेः पक्षिभिर्वापि तथाभ्येर्हिपदैरपि ।
यानं स्थाद्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥
सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—
“यानं बह्विपदाभ्यां सन् तद्दोलादिकसुच्यते ।
चतुर्भिर्भुक्तैश्च युक्तैर्दण्डधातुगुणाम्भरेः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदृश्यते ॥”
तत्र समयः ।
“उपेन्द्रमूलादिशिवाग्निवर्णं
शस्त्रेन्द्रतारातिथियोगलये ।
दृष्टिचमापुत्रयमाहवर्णं
दोलादिकारोहणमादायमिष्टम् ॥
दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्च दण्डवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं चोद्दं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधानासुद्विष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्व्यर्थतदाकृतम् ॥
विहस्तसन्निभो मध्ये तर्ह्यं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्लेशा शुभा क्रमात् ।
विनश्ये कैकशं दृष्ट्वा दोलाः घट् स्युः सुखान्नदाः ॥
कुम्भश्च पद्मकोशश्च शङ्खः प्रसृत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
ह्रस्वः कैकी युको षड्जश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्ये विधातव्यं चतुर्विधमहीक्षिताम् ॥
अत्रापि वर्त्मनिव्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥”
भोजसु ।
“गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी ।
श्वो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु घट्पदः ॥
सुजङ्गमः शत्रुराश्वे दृष्टभो दानकर्मणि ।
दोलोपर्युपति न्यस्यो बह्विर्भूमिप्रशासनम् ॥
यदक्रदण्डं यानं स्यात् तन् पर्यङ्कमिति स्मृतम् ।
विहस्तसन्निभो यानसदृष्टपरिणाहवान् ।
पर्यङ्कः चैमनामायं भर्तुं सर्वार्थसाधकः ॥
जैमो न्ययुज्येयो दुःखखलारुक्ते यथाक्रमम् ।
विनश्ये कैकशं दृष्ट्वा यथा चास्युतं सज्जिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववन्मतः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च श्वगजङ्गलथैव च ।
अनूपादिकजातानां पर्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजान्शक्तिहंसकोकयुकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदशाजानां मणिरूपीय विन्यसेत् ॥
महीन्द्राणां विशेषेण सिंहमानिव शस्यते ॥
निर्मन्थी शुक्तिदण्डश्च राश्वभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदण्डसु खट्वायानमिति स्मृतम् ।
अस्त्रापि पूर्ववन्मानमणिधात्वादितिर्गन्धः ॥
विशेषश्चरयोच्छ्रायः परिणाहाहंससन्निभः ।
तदेव चैत्रिश्चरयं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्त्रावक्रप्रभेदतः ।
मानादिकं पूर्वोक्तं विशेषाच्चतुरसता ॥
एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।
सामान्यास्त्वानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥

मनोहरत्वं कथुता इत्येति शुयत्रयम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

यामलं

यामिक

यामो

अक्रियावर्णां चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

यापयानं, क्ली, (याप्यं अर्धं यानम् ।) शिबिका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यामः, पुं, (यश्चते इति । यम + घञ् ।) मैथुनम् । यथा । वृषाश्वयोर्यामैर्ये सन् । इति जिबुपादे चोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।

“पीवानं यमशूलं प्रेष्टं मीढांसं यामकोविदम् । स एकोऽनृषयस्त्वासां वह्नीनां रतिवह्निकः । रेमे कामपृथग्यस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”)

यामः, पुं, (याति यायते वा । या + अर्त्तिस्तु-स्रुहृत्प्रचिचुभायावापदिद्यच्चिनौभ्यो मन् ।) उभ्यां १।२४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।) द्विवारात्रौचतुर्थभागेऽकभागः । तन्वयायः । प्रह्वरः २ । इत्यमरः । १।४१६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतप्रौचः समाहितः । हृताभिर्नाक्षत्रांश्चाक्षौ प्रविशेत् स शुभां समाम् ॥”)

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।

“उभो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।”

“यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमन-साधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

“कुविश्व देवोः सनयो नवो वा यामो नभूयाद्भवसो नो अय ।”

“यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१।२८ “यज्ञस्य दक्षिणायान् पुरा द्वादश चरिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥”

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रह्वरं रवकरणादेवास्य तथालम् ।) कुकुटः । इति शब्दमात्रा ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः ।) यामान् प्रह्वरान् घोषति शब्दायत इति वा । घुष् + अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा । तन्वयायः । नाली २ शटी ३ यामनाली ४ यमेरका ५ दृढदृका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-घोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामर्ज, क्ली, युगलम् । इति शैलचन्द्रः । ६ । ६० ॥

अन्वशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“हृदि च श्च्योतिषास्त्रान् निबल्लव्यप्रदीपनम् । क्रमशुचं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च । युगधर्मैश्च संख्यान्तो यामलस्यलक्षणम् ॥”

तसु षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्म-यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति बार्हस्पतिसंहिताम् । एषां श्लोकसंख्या तन्मशब्दे प्रथमा ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रह्वरः अस्वत्यामिति ॥ याम + मनुप् । पस्व व डीष् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [हृ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । इहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णु-तुष्यत्वं तस्य यद्दे कन्यादातुर्दौहित्यजननात् प्राक् भोजनविषेद्यच्च यथा, कामधेनावादित्य-पुराणम् ।

“विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मय्युं न कारयेत् । अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयात्तस्य वै यद्दे ॥” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

यामार्हं, क्ली, (यामस्यार्हम् ।) प्रह्वरस्यार्हम् । तस्याधिपा यथा,—

“वारेशादह्वंयामेषु राज्ञोः पञ्च षट्क्रमात् । अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथाकांहे भवन्ति हि ॥ रवीत्येन्द्रस्युज्ज्वान्प्रश्निरवथो निशि । रविशुक्रशरान्नीशशनीव्यकुजभास्कराः ॥ दिने तुष्ट्याः परेष्वेवं तत्राश्वत्थाचतुर्ग्रहाः । पापदहके भवेद्विहितः शुभदहके शुभं भवेत् ॥ शुभयज्ञस्य दहके तु कर्मैरभ्माङ्कभं भवेत् । आरम्भात् पापदहके तु कर्मैर्निष्फलतां व्रजेत् ॥ यस्याह्वयामस्तस्यैव प्राग्दहकः समुदाहृतः । षट् षट् परीत्य दहकाच्च जयो राज्ञो मतास्तथा । यामार्होऽधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्हंतः । तदर्हान्तु तृतीय स्थातदर्हान्तु तुरीयकः ॥ अङ्गाभावे तु राष्ट्रुः स्थातदर्हान्तु वसुसंख्यकः । भग्न्याङ्गस्य परिव्यागाद्विवाहकाधिपा यथा ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । १४० ॥ “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रह्वरे संधमे यामो यामिः स्वहकुलस्त्रियोरित्यन्तः स्यादौ रभसः ॥ जिह्वस्तु कुटिले निन्द्ये जामिः स्वहकुलस्त्रियोरिति च वर्गादतीयादावचयः इति भरततृकुटौ ॥ यथा, जामयो यामि गेहानि प्रपन्थप्रतिपूजिताः । इति खामौ ॥ जे जये बाहुलकात्मिः । यथा

॥ जसु अदने बाहुलकादिषु जामिरिति । अन्तः-स्यादौ या प्रापये घातुर्वोध्यः ।” इति रामा-श्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।

“यामयोऽश्वरसां लोकैर्विश्वदेवस्य वान्मवाः ॥”) यामिनी । इति शब्दरत्नावली । धर्मस्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—

“अरन्वती वसुधार्मिर्लम्बा भावुर्मन्वती । सङ्ख्या च सुङ्गरी च साध्या विश्वा च नामतः । धर्मपत्नी दृष्ट त्वेतास्तास्त्वपत्यानि मे षड्यु । लम्बायाश्चैव घोषोऽथै नागवीथी तु यामिजा ॥” इति बह्विपुराण्ये कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम + ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकौ-दार इति भाषा । यथा,—

“उन्नादान्मुद्वर्हितान्वतमचः प्रभ्रट्दृष्ट्वाक्ये कावे जापट्टदययामिकभटप्रारब्धकोलाहले । कर्णस्यासुहृदणं वाक्पुत्रववावह्वेयं दन्तःपुरा-दायातासि यदम्बुचात्ति । कृतकं मन्ये भयं योविताम् ॥” इति कर्णाटः ॥

यामिचं, क्ली, लगान्तु सप्तमराशिः । यथा,—

“ध्रीस्थानं पश्चमं ज्ञेयं यामिचं सप्तमं स्तृतम् । दुर्नं दुर्नं तथास्ताखं घटकोणं रिपुमन्दिरम् ॥” यामिचवेषो यथा,—

“पापात् सप्तमः शशी यदि भवेत् पापेन सुकोऽथवा यत्नेनाशु विवर्जयेन्मुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो यद्दे सुतवधः शौर्येण रोगोद्-भवा-ऽप्युद्वाहे विषवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुष्कर्मैश्च ॥ रविमन्दुकुजाक्रान्त श्याङ्गात् सप्तमं लजेत् । विवाहयात्राचूडासु यद्देकर्मप्रवेशने ॥” इति यामिचवेषः ॥ * ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

“स्त्रिज्योतिषकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मिचचौधीम्यदृष्टगोऽथ तदोच्चितो वा । यामिचवेषविहितानपह्वव्य दोषान् दोषाकारः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्वस्याम् । याम + इतिः । डीप् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । १२।५३।१ ।

“ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः । याममात्राहंशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”) हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।

“ताचैस्य विनता कद पतङ्गी यामिनीति च । पतङ्गास्त पतंगान् यामिनी शूलभानथ ॥” प्रह्वरस्य द्वितीया तनवा । यथा, कथासरित्-सागरे । ४६ । २२ ।

“प्रह्वरौ यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ह्रदौ ॥” यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । १० । ३५ । २५ ।

“यदुपतिर्ह्विराजविह्वारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते । सुदितवक्त्र उपयाति डुरन्तं मोचयन् ब्रजगवां दिनतापम् ॥”) कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामो, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवतास्याः इति वा । यम + अच् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, श्योतिषे ।

“—————याम्यां सुरी न व्रजेत् ॥” यामि + डीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-वली । (यथा, मनौ । ४।१८० ।

“मातापितृभ्यां यामोभिर्भाजा पुत्र्यैश्च भार्यया । इतिहासादासवर्गेण विवाहं न समाचरेत् ॥”

याम्योङ्

धर्मपत्नी । यथा, विश्वपुराणे ॥११५॥१०५॥
 “अरुन्धती वसुधांती नाम्ना भ्रातृमरुन्धती ।
 सङ्ख्या च सुहृन्ता च साध्या विश्वा च
 ता दृश ॥”)
 यासुनं, क्ली, (यसुनायां भवन् । यसुना + अच् ।
 यसुनाया इदमित्यत्र वा ।) श्रीतोऽङ्गनम् । इत्य-
 मरः । २।६।१०० ॥ (अस्य पर्यायो यथा, —
 “अङ्गनं यामुनश्चापि कापोताङ्गनमित्यपि ।
 तत्तु श्रीतोऽङ्गनं कर्ण्यं सौवीरं श्वेतमौरितम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पु, जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
 “कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् पूरसेनान् च यासुनान् ।
 ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
 “कालिन्दीं यमुनां रम्यां यासुनञ्च महा-
 गिरिम् ॥”
 नीर्यभेदः । यथा, महाभारते । ४ । ८४ । ४१ ।
 “यमुनाप्रभव गत्वा सप्तपशून् यासुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोकं महीयते ॥”
 यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्त्वथ यासुनम् ।
 नाम्बदं दृशभिमालिगाङ्गं पथेन जीयेति ॥”)
 यामुनेष्टकं, क्ली, (यासुनमित्येष्टकम् ।) सीसकम् ।
 इति जटाधरः । (विश्वेशोऽस्य सीसकप्रभ्वे
 विद्येयः ॥)
 यामेयः, पु, भागिनियः । यामिः स्वस्वकुलस्त्रियो-
 रिहसुश्रासनात् यामेरपत्न्यमित्यर्थे ख्येय-
 प्रत्ययनिव्यन्नः । (याम्या धर्मपत्न्या अपत्न्य-
 मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
 “ककुदः सङ्कटस्तस्य कौकटस्नयथो यतः ।
 भुवं दुर्गांश्च यामेयः स्वर्गं नन्दितस्ततोऽभवत् ॥”)
 याम्यः, पु, (यामोर्निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
 अगस्त्यसुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
 ४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + यञ् । यमदूतः ।
 यथा, मार्कण्डेयः । ११ । ३० ।
 “ब्रह्मयामास्य याम्येच नरकेषु च पात्यतः ।
 पूनञ्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥”)
 याम्या, क्ली, (यमस्यैयं यमो देवतास्तथा इति वा ।
 यम + “यमाच्चेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।५ । इति
 वार्तिकोक्ता यतः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
 रामायणे । २।१०३ । २६ ।
 “प्रयत्नं तु महीपालो जलपूरितमङ्गलम् ।
 दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥”)
 भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
 (यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । २।५।१ ।
 “कथयिष्ये सभो याम्यां शुचिष्ठिरं निबोध ताम् ।
 वैवस्वतस्य धां पाथे । विश्वकर्मा चकार च ॥”)
 याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
 मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मत्स्यसाधने ।
 “याम्यायने हृदौ सुप्तं सर्वकर्माणि वृक्षैरेव ॥”
 याम्योद्भूतः, पुं, (याम्यायासुद्भूतः ।) श्रीताजवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

यावकः

यावजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यच् + यद् ।
 “यजजपदृशां यडः ॥” ३।२ । १६६ । इति
 जकः ।) पुनःपुनर्यागकर्ता । तत्पर्यायः ।
 इत्याशीलः । इत्यमरः । २।७ । ८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २।७२ । १५ ।
 “वा गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यावजूकः सर्ता गतिः ॥”)
 यायावरः, पु, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
 ह्येष्टान्तरं गच्छतीति । या + यद् । “यञ्च यडः ।”
 ३।२।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयान्चः । इति
 जटाधरः । जरत्कारसुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । (ऋषीणां गण्यविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२ । २४३ । १७ ।
 “तात प्रबन्धमैगस्तथा यायावरा गणाः ॥”
 जरत्कारसुनिरेवैतेश्वरीयः । यथा, महाभारते ।
 १।१३ । ११ ।
 “जरत्काररिति श्वात ऊर्ध्वरेता महातपाः ।
 यायावराणां प्रवरो धर्मैवः संश्रितव्रतः ॥”)
 त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
 “यायावराः पुष्यप्रलेन चान्ये
 प्रानहुरस्यौ जगदर्थनीयम् ॥”
 इति भट्टिः । २ । २० ॥
 (क्ली, याच्ञा । यथा, भागवते । ७।११।१६ ।
 “वासा विचित्रा प्राणीनथायावरशिलोच्चनम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्द्वयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥”
 “यायावरं प्रबह्वं धान्ययाच्ञा ।” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ।)
 यावः, पुं, (यौति व्यते वा । यु + अच् अच् वा ।
 ततः प्रज्ञाद्यन् ।) अजलतः । इत्यमरः । १ ।
 ६ । २२५ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “वासा पलङ्कघातको धावो वृजामधो जतु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
 “ततस्तदीयाधरधावयोगा-
 दुदेति विश्वरथविभ्र एषः ॥”
 यव एव । स्वार्थे ष्य । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
 संहितायाम् । ४ । ६ । ६ । २ ।
 “यावानां मागोऽस्य धावानामाधिपत्यमिति ॥”)
 यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
 यद्वा, याव एव । याव + “यावादिवाः कन् ॥”
 ५ । ४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्लासः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ “इं वीरोध्यान्ते ।
 कुल्लस्य इत्यर्थे साधाकृतिपत्ते काष्ठीरेषु तुल-
 सीति खाति । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन
 इति यवकः विकारसंघति कः । यवक एव
 यावकः स्वार्थे ष्यः । कुलेन मस्यति परिणमति
 कुल्लासः मसीवं ई परिमाणे परीणामे चन्-
 मनीषादित्वात्सुक् । कुल्लासो दन्त्यसकारवान्
 ऋह्वन्त्यसकारवाञ्च । कुल्लासो रभसच्चेति
 दन्त्यान्ते रक्षित इति मधुः ॥ कुल्लासो यावके
 पुषि काञ्जिके तु नपुंसकमिति ऋह्वन्त्यान्ते
 रभसः ॥” इति भरतः ॥

यावति

“यवकः स्यात्कुल्लासः कुल्लासो यावकोऽपि च ।
 वीरवाखे घटिके वा कुल्ले काष्ठीरेदृशचे ।
 प्रातिधाव्येषु चत्वार इति केचित्तु प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 यावात्रम् । इति हिमचन्द्रः । (यथा, मनी । १।१ ।
 १०६ ।
 “सङ्करापात्रकल्यासु मार्शं शोधनमेन्द्वम् ।
 मलिनौ करणीयेषु तप्तः स्यादावकैश्चाद्यम् ॥”)
 अजलतकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 किराते । ५ । ३६ ।
 “इह सविद्यमयोः सुरापगाया-
 सुषति सयावकस्यपादलेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोर्गं
 विश्वमपदा पद्वीं विवर्त्तनेषु ॥”)
 यावच्छीर्व, अ, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव +
 “यावति विन्दजीवोः ॥” ३ । ४ । ३० । इति
 यत्तुल ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा,
 “यावच्छीवमहं मीनो ब्रह्मचारी च मे पिता ।
 माता च मम बन्धावीदपुत्रञ्च पिता मम ॥”
 इति आद्यतशब्दटीकायां भरतः ॥
 यावत्, अ, (यद् + ङावत् ।) साकल्यम् ।
 अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । २४५ ॥ “साकल्ये निरवधिषु । यथा ।
 यावद्दत्तं तावद्गुदुक्तं ॥ अवधौ मन्थादायाम् ।
 स्यात् प्राशां यावत् प्रकाशः ॥ मार्गं प्रमा-
 णम् । यावद्दृष्ट्याणि तावद्भिन्नवः ॥ अवधारण-
 मित्यपारिच्छेदः । इत्यनो भाव इत्यपि परि-
 माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
 पात्रं तावद्वाञ्छयानामन्ययस्य । यावत् कात्स्न्ये-
 ष्वधारीषु प्रशंसार्थां परिच्छेदे मानाधिकार-
 सभ्यमे पचान्तरे चेति मेदिनी ।” इति भरतः ॥
 (यत्परिमाणस्य इत्यर्थे । यत् + “यच्छेतेभ्यः
 परिमाये वत्तुप् ॥” ५ । २ । ३६ । इति वत्तुप् ।
 “आसर्वनाम्नः ॥” ६ । ३ । ६१ । इत्यात्वम् ।)
 यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
 इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनात्तु-
 प्रत्ययनिव्यन्नः । इति तद्वितपादे वीपदेवः ॥
 (यथा, भागवते । २ । ६ । ३१ ।
 “यावानहं यथा भावो यद्गुणकर्मकः ।
 तथैव तत्त्वविज्ञानमस्य ते मद्वयश्चात् ॥”
 यथाच मधुः । ८ । १५५ ।
 “यावती सन्नेवेदृष्टिस्त्वावतीं दातुमर्हसि ॥”
 तथाच यावत्स्वकाः । २ । २६४ ।
 “यावत् शुश्रूषं विनश्येत् तावत् स्यात् चैत्रिणः
 फलम् ॥”)
 यावतियः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
 पूरणे षट् ॥” ५।१।४८ । इति षट् । “वतीरि-
 थुक् ॥” ५।२।५३ । इति इगुगामस्य ॥) यावत्परि-
 माणम् । इति सुश्वबोधव्याकरणम् ॥ (यथा,
 मधुः । १ । २० ।
 “आदायस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
 यो यो यावतियश्चैषां स स तावद्गुणः स्यात् ॥”)

याष्टीकः

युक्तः

युक्तिः

यावनः, पुं, (यवने यवनेषु भवः । यवन + अण् ।) चिन्ताख्यगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।१६। १२८॥ (विदितरस्य चिन्तकशब्दे ज्ञातया ॥)

यावनालः, पुं, (यवनाल एवेति । यवनाल + स्वाये अण् ।) धान्यविशेषः । जोषार इति भाषा । तत्पर्यायः । यवनालः २ शिखरी ३ टण- तखूलः ४ दीर्घनालः ५ दीर्घशरः ६ चैत्रेस्तुः ७ इक्षुपत्रकः ८ । तस्य गुणाः । घवलत्वम् । गौल्यत्वम् । बल्यत्वम् । त्रिदोषनिवृत्तम् । दृश्य-त्वम् । रुच्यत्वम् । अर्घ्यो यक्ष्यगुल्मत्रयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः ।) शर-भेदः । जोडुरली इति हिन्दवी भाषा । तत्पर्यायः । नदीजः २ दण्डलक ३ वारिसम्भवः ४ यावनालनिभः ५ खरपत्रकः ६ । अस्य मूल-गुणाः । ईषक्सधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । शीतत्वम् । पित्तलघानाशित्वम् । पशूनामवलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यावनाली, स्त्री, (यावनालस्य विकारः । यव-नाल + अण् । तनो ङीप् ।) यावनालशर्करा । तत्पर्यायः । हिमोन्मत्ता २ हिमानी ३ हिम-शर्करा ४ सुन्दरशर्करिका ५ चुद्रा ६ गडभा ७ जलविन्दुजा ८ । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अतिपिच्छिलत्वम् । वातघ्नत्वम् । शारकत्वम् । रुच्यत्वम् । दाह-पित्तासदाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव । यवशूक + स्वाये-रण् । यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारगल्वेना-स्यस्येति । अर्घ्याद्यच् ।) यवचारः । इति रत्नमाला । (यथा, सुसुते चिकित्सास्थानं १ अध्याये ।

“सौमिं ज्ञेयं पिचुं फेनं यावशूके समस्यवम् । कर्कशाणि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत् ॥”) यावसः, पुं, (यवते इति । य् + “वह्निदुभ्यां ङित् ।”) उष्णः ३।११६। इति अथच् । तस्य शिल्पश्च । यद्वा, यवभानां सफ़ः । यवस + “तस्य सफ़ः ।” ३।२।३७ । इत्यण् । यवसफ़ः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याये, त्रि, (युयते इति । यु + “आसुवुवपिरपि-लपिचपिचमञ्च ।” ३।१।२२६ । इति यत्तु ।) मिश्रणीयम् । युयते यत् । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥

याशोधरेयः, पुं, (यशोधरस्यापत्वं पुमान् । यशो-धर + ट्व् ।) शास्त्रज्ञिपुत्रः । इति चैम-नन्दः ॥

याष्टीकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमक्ष । यष्टि + “शक्ति-यष्टोरीकम् ।” ४ । ४ । ५६ । इति ईकम् ।) यष्टिधारिवोद्गा । खेटेरा इति भाषा । तत्-पर्यायः । यष्टिहेतुकः २ । इत्यमरः । २।१।७०॥ ४ । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २०३ । “आकलय्य द्वयं दिष्टा धन्यस्य धार्यनादिकम् । प्रष्टे प्रत्यक्ष याष्टीकांस्तस्य हस्तुं अक्षर्ययत् ॥”)

यासः, पुं, (यस + चञ् ।) डुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ । (यथा,—

“यासो यवासो दुःश्रयो धन्वयासः कुनाशकः । डुरालभा डुरालभा समुद्रान्ता च रोदिनी । गान्धारी कञ्चुरानन्ता कषाया दुरभियक्षा । यासः खादुः सरस्वस्तुवरः शीतलो वसुः ॥ कफभेदोमद्भ्रान्तिपित्तक्षुण्डकासगिन् । लब्ध्याविसर्पवातामवभिन्वरश्चरः परः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्यस्या इति अर्घ-आद्यच् । टाप् ।) मदनशलाकापक्षी । इति शब्दमाला ॥

यु, ड क निन्दनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) ड क, यावयते । इति दुर्गादासः ॥ (“यावयत वाला दृढम् ।” इति मनोरमा ।)

यु, ष ग वन्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-उभ-सक-सेट् ।) ष ग, युनाति यो वयस्योऽपि न वेष्यावन्त्यो जनेरिति चलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

यु, ल मिश्रणे । अमिश्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-अक-सेट् ।) ल, योति । मिश्रणे यथा,—

“यौति काये कुलस्त्रीभिः चक्षसन्तानदृष्टये ॥ इति चलायुधः ॥ अमिश्रणे समवायलक्षणे । अयुतसिद्धाभिनिमित्तसिद्धानामिबन्धः । इति दुर्गादासः ॥

युक्, [यु] त्रि, (युज्यते वगाधते इति । युज्यो ऽसमाधौ + क्तिप् ।) समाधिमान् । इति सुश्र-बोधव्याकरणम् ॥ (युज्यते परस्परमिति ।) युग्मम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनु । ३ । २७७ ।

“युक्तं कुर्वन् दिनत्रयं सर्वान् कामान् समभ्युते । अयुक्तं तु पितृन् सर्वान् प्रजा प्राप्नोति पुष्क-लाम् ॥”) युक्, अ, निन्दा । युज क ड, निन्दे इत्यस्माद्भाव-क्लिप्प्रत्ययेन निबन्धम् ॥ (एतच्चिन्त्यम् ॥)

युक्तं, त्रि, (युज्यत स इति । युज् + क्तः ।) न्यायम् । तत्तु न्यायागततथादिकम् । इत्यमरः । २ । ८ । २४ ॥ (यथा, प्राज्ञानले । १ अङ्के ।

“जन्म यस्य पुरोवेषे युक्तरूपमिदं तव । पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥”) अपृथगभूतम् । मिलितमित्यर्थः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा, आनन्दलहरीयां । १ । “शिवः प्रक्या युक्तो यदि भवति प्रकतः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्यादितुमपि । अतस्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि प्रयत्नं स्तोतुं वा कथमस्तपुण्यः प्रभवति ॥”) युक्तं, कौ, (युज् + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥

युक्तः, पुं, (युज्यते स योगेनेति । युज् + क्तः ।) अभ्यस्तयोगः । यथा,—

“योगो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानमेदतः । युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहस्रतोऽपरः ॥” इति भाषापरिच्छेदे । ६६ ॥

तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम् । ६ । ८ । “ज्ञानविज्ञानद्वयमात्रा ज्ञातव्यो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोकाभ्युपकारिणः ॥”

“योगाहुतस्य ज्ञानं श्रेष्ठं चोक्तसुपसंहरति ज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपगोलातु भवः ताभ्यां दम्भो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य । अतः ज्ञातव्यो निन्दिकारः । अतएव विजितानि इन्द्रियाणि येव । अतएव समानि लोकादीनि यस्य । सन्मुखपाषाणसुवर्गेषु ज्ञेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगाहुत इत्युच्यते ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(रिवतमनो पुत्र । यथा, हरिवंशे । ७ । २८ । “अथ पुत्रनिमास्तस्य विबोध गदतो मम । धृतिमानयस्यो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरसुगुणः ॥”) युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः ।) राष्ठा । इत्यमरभरतौ । २।४।१४० ॥ कौटा आश्रुकरो इति भाषा । (तथास्याः पर्यायः ।

“राक्षा युक्तरसा रसा गुणका रचना रसा । रणापर्णा च सुरला मुगत्या श्रेयोभौ तथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

युक्ता, स्त्री, (युक्त + टाप् ।) उद्यानश्रेष्ठः । इति रत्नमाला ॥ रणाशो इति भाषा ॥ युक्तिः, स्त्री, (युज्यत इति । युज् + क्तिन् ।) न्यायः । इति मेदिनी । त, ४७ ॥ (यथा पञ्चतले । ३ । १३३ ।

“तरु तद्वनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसंगान्तिवत् । उपगम्य ततोऽष्टरः कपातः प्राह लुब्धकेभ्यः ॥” लोकायवहारः । इति अतृहारमालका ॥ “धर्मशः स्वविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ॥” इति सूत्रिणश्च ॥

अनुमानम् । यथा,— “युक्तियव्यवसन्नास्तु सपथेनेमर्हयेत् ॥ युक्तरनुमानम् । अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसार्चिणौ । इत्येकवाक्यलाहिति विवरणम् ॥ अथ युक्तिः । नारदः ।

उक्ताहस्तोऽभिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः । केशार्कशिशुश्चैतश्च युगपत् पारदारिकः ॥ कुहालपाणिर्विज्ञेयः सन्नेता समीपगः । तथा कुटारहस्तश्च वनच्छेता प्रकीर्णितः ॥ प्रत्यक्षिच्छेर्विज्ञेयो दृक्पादव्यङ्गनरः । अस्वाक्षिप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ प्रत्यक्षिच्छेर्विज्ञेयो दृक्पादव्यङ्गनरः । अस्वाक्षिप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ वाक्यप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ प्रत्यक्षिच्छेर्विज्ञेयो दृक्पादव्यङ्गनरः । अस्वाक्षिप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ वाक्यप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥

नारदः । अस्वाक्षिप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ वाक्यप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥

अस्वाक्षिप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ वाक्यप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥

अस्वाक्षिप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ वाक्यप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥

अस्वाक्षिप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥ वाक्यप्रवता स्त्रिये पादव्ये तु परीक्षयम् ॥

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थं च काय द्वापरैर्द्वयैः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नाख्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । “युक्ति-रथावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

“यदिसमरमास्य नास्ति ऋद्धो-
भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जनोः

किमिति सुधा मलिनं यशः कुर्वन्ध्वम् ।’
इति वेणीसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥
(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।
“तस्य शङ्कसुभो देशान्निष्ठास्त्रिताचिरान् यथा ।
तां पुत्र । चिन्तयेयं किं त्वसन्ध्यात्तमिः सह ॥”
भोगः । यथा, ऋष्यसिद्धान्ते । ७ । २४ ।

“चिन्तयः कर्णयुक्तामास्ति द्विषास्त्रिच्यया हता ।
स्फुटाः स्वकर्णस्त्रियासा भवियुर्मानसिकाः ॥”
प्रमादविशेषः । तद्यथा,—
“अत्रासां तन्वयुक्तीना किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनप्रथं वीजनञ्च ।”

“असहादप्रयुक्ताना वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
श्ववाक्यमिद्विपरिचयं च क्रियते तन्तयुक्तितः ॥
शक्ता गोक्ताश्च य शक्यां लीना ये चाप्य-
निर्मलताः ।
नेशोक्ता ये किञ्चिन्ते तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥
पथाभ्युपगमनस्याकः प्रदीपो वेषनो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्वस्य युक्तयः ॥”

इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)
युग, ६ वर्जन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा-
पर-सक-सं-त्) अन्तःस्थादिः । ६, युङ्गते ।
इति दुर्गादासः ॥

युगं क्री, (युज्यत इति । युज् + घञ् । क्लृप्तम् ।
न गुणः । “युज्येयं चान्तस्य निपातनादयुगत्वं
विशिष्टविशेषं च निपातनमिदमिष्यत । काल-
विशेषे रथानुपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-
ऽन्यत्र योग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।
१ । १६० । युग्मम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
६ । ७२ ।

“उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितासुपगतः सञ्चवा
परिरथ कश्चन वधूमरुधत् ॥”)

कृतादिकाजचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।
“परिचाक्याय साधुनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मेसंस्थापनाथार्था सम्भवाभि युगे युगे ॥”)
दृष्टिनामौषधम् । जस्य चतुष्टयम् । इति मेदिनी ।
मे, १६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।

“दे विनस्ती तथा हस्ती ब्राह्मणतीर्थादिनेष्टयम् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च ॥”)
देवानां हादशसहस्रवस्त्रेण चतुर्थ्युगं भवति ।
मनुष्यामानं चतुर्थ्युगपरिमाणं विश्वसिद्धसा-
धिकत्रिचत्वारिंशत्तन्म । तत्र सव्ययुगस्य मानम्
१७२००० वर्षाः । जेतायुगस्य १२६६०००

वर्षाः । हापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षवर्षिकं विवरणञ्च यथा,—

“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽनुवन् ।
कृतं जेता हापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्थ्युगम् ॥
पूर्वं कृतयुगं नाम तत्कृता विधीयते ।
हापरञ्च कलिञ्चेव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्याहुः सङ्ख्याणि वर्षाणास्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् प्रती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांश्चैव च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सङ्ख्याणि प्रतानि च ॥
जेतां त्रीणि सङ्ख्याणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि प्रशतो सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्यायः समः ॥
द्वे सङ्ख्ये द्वापरे तु सन्ध्यांश्चैव चतुःशतैः ।
सङ्ख्येकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥
द्वे शतैश्च तथाप्येव संख्यातञ्च मनीषिभिः ।
एषा हादशसङ्ख्ये युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
कृतं जेता हापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्थ्युगम् ।
तत्र संवत्सराः षष्टा साधुवाक्तास्त्रिबोधतः ॥
चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विश्वसिद्धसङ्ख्याणि कालो ह्येष चतुर्थ्युगः ॥
पृथक्त्वेनैव वक्ष्यामि युगानि तु निबोधतः ।
नियुतानि दश द्वे च पञ्च जेवाञ्च संख्या ॥
अष्टाविंशत्सङ्ख्याणि ज्ञेयं युगमथोच्यते ।
अयुतानु तथा पुणं द्वे चान्ये नियुते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सङ्ख्याणि संख्यातानि तु संख्या ।
जेतायुगस्य संख्येया मातुषेण तु कीर्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मातुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां हापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणास्तु चतुर्थ्युगम् ।
हात्रिंशच्च तथाप्यनि सङ्ख्याणि तु संख्या ॥
एतन् कलियुगं प्रोक्तं मातुषेण प्रमाद्यतः ।
एषा चतुर्थ्युगावस्था मातुषेण प्रकीर्तिता ॥
चतुर्थ्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांश्चैव च ।
एषा चतुर्थ्युगाया तु साधिका लेकसप्ततिः ।
कृतचेतादिशुक्ता सा मनोरन्तरसुच्यते ॥”

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्मी यथा,—
“अन्यं परं कृतयुगे जेतायां ज्ञानमध्वरः ।
हापरे यत्रमेवाहुर्दण्डेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवकृतायां भगवान् रविः ।
हापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो मधेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा ऋष्यैः सर्वे एव कलिञ्चपि ।
पृथ्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्व्यपि पिनाकधृक् ॥
आद्ये कृतयुगे धर्मेऽनुव्यादः सनातनः ।
जेतायुगे त्रिपादः स्याद्विपादो हापरे स्थितः ।
त्रिपादश्चैव तस्यैव तु सप्तमाम्नेयं तिष्ठति ॥”

इति कुम्भपुराणे युगधर्मेकीर्तनं नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
“कृतं युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपभृत् ।
ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥
चक्रवर्तिस्वरूपेण जेतायामपि स प्रभुः ।

दुष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपाति जगन्त्रयम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाश्रितैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेद्यासंस्वरूपधृक् ॥
वेदास्तु हापरे अस्व कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपो दुष्टं तान् मार्गं स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्येष्वनन्तात्मा नास्वसाहाद्वारिरेकि
यत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्मान्तरं यथा,—
जैमिनिरुवाच ।
“कलौ युगे महाभाग । समायाते सुरारुणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्वे कौटशास्त्रद्वन्द्वमेव ॥
वास उवाच ।
आयं सव्ययुगं प्राङ्मुक्तसंख्यातञ्च युगम् ।
ततश्च हापरे विप्र । कलिमन्त्रं विदुर्बुधाः ॥
कृते धर्मेऽनुव्यादः संख्येमेवता जनाः ।
वर्षाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणाच्चनपराः शोकायाधिविचर्जिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्वे सत्या दीर्घजीविनः ॥
धनधन्यादिसम्पन्ना द्विसादम्भिविचर्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्वशास्त्रविदस्तथा ॥
एवविधाः सव्ययुगे सर्वे लोका दिवोत्तमः ॥
राजधर्म्याश्चैव भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सव्ययुगस्यास्ति कः संख्यातु गुणान् चमः ॥
अधर्माचारण तत्र जनाः केचिन्न कुर्वन्ते ॥ * ॥
जेतायुगे समायाते धर्मः पादोवता ज्ञतः ।
अत्यक्षेष्टान्विता लोकाः केचित् केचिद्वाश्रयाः ॥
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुखचेतसः ॥
चत्रा भूमिसृष्टः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सव्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता निवृत्तास्तारो विष्णुसेविनः ॥
कालवर्षो तद्विष्वाश्च स्वयः सन्धाः पतिव्रताः ।
वसुन्वरा च शस्याऽप्युक्ताश्च पितृसेविनः ॥ * ॥
जेतायुगस्यावसाने हापरे युग आगतं ।
दिपादो भूतवान् धर्मः सुखदः स्वान्विता नराः ॥
केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्मरतास्तथा ।
केचित् केचित् शुण्णैर्जाः केचित् केचित्कृत्वा-
गुणाः ॥

अन्यन्तुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते सृष्ट्याम् ।
भूसृजा धनलोभेन कदापिदृष्टयते प्रजाः ।
विष्णुपापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥
तदा विष्णुर्थास्वरूपी वेदभार्वा चकार ह ॥ * ॥
कलौ युगे च विप्रेन्द्र । सर्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्मः सर्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः चन्द्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अन्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

अन्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

पराब्रह्मलोकपा निबन्धं तपोव्रतपराडसुखाः ।
 पाषण्डसङ्गुल्ब्याश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 वितापं ब्राह्मणाः केविक्रहाकपटधर्मिणः ।
 बल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः श्लथुधारिणः ।
 कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः श्रद्धधर्मिणः ॥
 श्रद्धाश्च द्वीचागुरवो निबन्धं ब्राह्मणधर्मिणः ।
 कलौ यास्यन्ति निर्वृता उचामा अपि नौचताम् ॥
 नौचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
 प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
 यत्रादपि च नेष्यन्ति वृषला विपवर्षेणम् ।
 मित्रस्ते ह्यदृष्टिद्वयन्ति कुमाक्ष्यश्च कलौ जनाः ॥
 अथर्म्मवृद्धिदातारो धर्मवृद्धिविलोपिनः ।
 परीक्षन्ति नन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
 परश्रीहंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
 भविष्यन्ति कलौ विप्राः परविताभिर्भाषिणः ॥
 गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
 धनलोभाद्भविष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
 ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 कर्त्तव्यताः पुत्रघाताः सर्वे स्त्रियोऽप्यन्तश्चलाः ।
 दर्शित्विन्दीधने तानां स्वामिनश्च न संशयः ॥
 जैमिनिरुवाच ।
 मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुने ।
 व्यतः सर्वे लया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविचिन्ताः ।
 देवांश्च यथा भवेत् कर्मैः सफलं ब्रूहि तद्गुरोरे ॥
 यास उवाच ।
 अन्वर्पितन्वु यत् कर्म तद्व्यवैतन्मलं खलु ।
 शकं मनसा विपः सुदृढं कथ्यते मया ॥
 विष्णुभक्तिसमाप्तं पुनां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
 इति त कथितं सर्वं व्यक्तं ब्राह्मणमन्तम ॥
 यत्र श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 इति पाद्मी क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥३॥
 अथ च ।
 “कृते धर्मैश्चतुष्पाञ्च सर्वं दानं तपो दया ।
 धर्मपाता हरिः श्वेतः सन्मुदा ज्ञानिनो भराः ।
 चतुर्वर्षेणहृत्पाणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
 कृतान्ते क्षत्रिवैविप्रा विटशूद्राश्च जिता द्विजैः ।
 शूद्रश्च म्रणतिः पुत्रो विष्णुः चक्रं अघान च ॥३॥
 ब्रह्मायुगे जिपाहर्मैः सत्वदानदयात्मकः ।
 नरा यज्ञपरास्त्रिंस्त्रिंशदाश्च लोहवर्जं जगत् ॥
 रत्नो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशप्रतायुषः ।
 तत्र विष्णुर्भूमिरथः क्षत्रियो राक्षसानहन् ॥३॥
 द्विपाञ्च ह्यारो धर्मैः पीतलाक्षाद्युते गते ।
 चतुःशतायुषो लोका द्विजचक्रोत्तराः प्रजाः ॥
 तदा दृष्ट्वाप्यनुवृत्तिं च विष्णुर्थांश्चक्रुपपृक् ।
 तदेकन्वु यजुर्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
 शिष्यान्मध्यापयामास नामतस्त्रासिबोध मे ।
 ऋग्वेदमथ पौलस्त्यं सामवेदश्च जैमिनिम् ॥
 अथर्म्मार्थं सुमन्वुसु यजुर्वेदं महासुनिम् ।
 वैशम्पायनश्चक्रुः पुराणं हृतमेव च ॥
 अष्टादश पुराणानि येषु वै हरिरेव हि ।
 सर्वंश्च प्रतिषर्गंश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥

वशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 ब्राह्मं पाद्मं वैश्वं चैव भागवतमन्तया ।
 भविष्यं नारदीयं च पुराणञ्चैति विस्तरम् ॥
 मार्कण्डेयं तथाऽप्येवं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
 कौर्मं मार्कण्डेयं गारुडं च वायवोयमन्तरम् ॥
 अष्टादशं ससुहितं ब्रह्मास्मिति संज्ञितम् ।
 अन्यान्यपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
 अथात्वं सनतकुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
 ऋतीयं स्कान्दसुदृष्टं कुमारेश तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्मैः साक्षात् साक्षात्तन्माषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमास्त्र्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
 कापिलं वामनश्चैव तथेवोशनसेरितम् ।
 ब्रह्माण्डं वासुगणश्च कालिकाञ्जयमेव च ॥
 माण्डूक्यं तथा शारङ्गं शौरसंवाद्यं च यम् ।
 पराशुरोक्तमपरं मारीचं भागवच्छयम् ॥
 पुराणं धर्मशास्त्रश्च वेदा अङ्गानि यन्सुने ।
 न्यायः श्रौतक । मीमांसा आयुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
 गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
 ह्यपुराणे स च हरिर्भूवो भारमपाहरत् ॥३॥
 एकपादस्थिते धर्मैः कृष्णताश्चाच्युते गते ।
 जनार्त्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालमन्त्रोदितास्तथैव परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
 प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धौन्द्रियाणि च ॥
 तदा क्षतयुगं विद्यादाने तपसि यदतिः ॥
 यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यथासि देहिनाम् ॥
 तदा जेता रजोवृत्तिरिति जावोहि श्रौतक ॥
 यदा लोभस्वसन्तो नो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मैः शास्त्राणि काव्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः ॥
 यदा सदाश्रुतं तन्नीनिद्राहंसादिमाधनम् ।
 शोकोभयहयं दैत्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
 यस्मिन् जनाः कामिनोपि शश्वत्कटकभाषिणः ।
 दस्युकृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
 राजानश्च प्रजाभक्ताः शिशोदरपरा द्विजाः ।
 अत्रता वटवोऽशौषा भिन्नवचं क्रुटुबिनः ॥
 तपस्विनो धामवासा न्यासिनो निबलोलुपाः ।
 ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्यमायोचसाहसाः ॥
 व्यस्यन्ति श्रव्याश्च पतिं शृङ्गं भर्तार एव च ।
 शूद्राः प्रतियहीष्यन्ति तपोवैश्रीपजीविनः ॥
 उद्विग्याश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
 अस्वातमोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
 स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च श्रौतक ! ।
 बहुप्रजाप्यभार्याश्च भविष्यन्ति कलौ क्षियः ॥
 शिरःकण्ठयनपरा आर्त्ता मित्यन्ति सत्यतेः ।
 विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
 कवेर्दोषनिधेर्विप अस्ति स्त्रिको महान् गुणः ।
 कीर्त्तनादेव ज्ञानस्य सुक्तवन्धः परं ब्रजेत् ॥
 कृते यद्ग्रायतो विष्णुं जेतायां यजतः फलम् ।
 द्वापरे परिकथ्यायां कलौ तद्वरिक्कीर्त्तनात् ॥
 तस्मान्ब्रह्मो हरिर्निबन्धेयः पूज्यश्च श्रौतक ॥
 इति गारुडे युगधर्म्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते वलीवृद्धौ अस्मिन्निति ।
 युज् + घञ् । युजैर्घन्तस्य निपातनादगुणत्वम् ।
 इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथहृषा-
 द्वाङ्गम् । इति मेदिनी । गे, १६ ॥ जीयाणि
 इति भाषा । (यथा,—
 “नावेव नः पारयतं युगेव
 नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”
 इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ॥
 “युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
 तद्वाख्ये सायणः ॥ तथा च कथाचरितुसागरं ।
 ६० । १० ।
 “तस्मैकदा बलिन्यार्थं गच्छतो मथुरां पुरीम् ।
 भारवोटा युगं कथं न भोगं युगभयतः ॥”)
 युगकौलकः, पुं, (युगस्य कौलकः ।) युगकाष्ठस्य
 कौलकः । जीयाणेर खिल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शशा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४४
 युगम्बरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां
 भृत्तृट्ठिधारिसहितपिद्मः ।” ३।२।४६ । इति
 खच् । “अरुद्वैधदन्तस्य सुम् ।” ६।३।६७ । इति
 सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमस्यते तत्र ।
 रथस्याप्या यत्र बध्यन्ते तद्दुगकाष्ठं तद्दुग
 धरति युगम्बरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 कुवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पञ्चत-
 विंशैः । यथा,—
 “निघण्ठी मात्स्यवान् विन्धो हेमजूटो युगम्बरः” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (युगपुत्रः । स च सायकैः पौत्रः । यथा,
 हरिवंशे । १६० । २१ ।
 “तूण्युगम्बरः पुत्र इति वशः समाप्यते ॥”)
 युगपत्, ख, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । ३।
 ४ । २० ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । १० ।
 “कालसंज्ञां तदा देवो विभ्रच्छक्तिमुक्रमः ।
 त्रयोविंशतितत्त्वानां गण युगपदाविशत् ॥”)
 युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कौविदारवृत्तः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१।१८ ॥ युग्मपत्रं वृत्तमात्रं च ॥
 युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कौविदार-
 वृत्तः । इत्यमरः । २।४।२२ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “कौविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
 कुच्छली ताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः सख्यकेशरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
 अकारश्चोत्प्लव ।) शिंशुपारवः । इति त्रिकाख-
 ण्डः ॥ (विवरणमस्याः शिंशुपारवश्चेत् ज्ञातव्यम् ॥)
 युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।
 गम् + ङः ।) अथात्पार्श्वं लाङ्गलपार्श्ववहो मौः ।
 पौटे वंशो गर इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रह-
 वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
 युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
 + घादात्थिः कश्च । न्यङ्गाद्विनात् कुलम् ।)
 युग्मम् । इत्यमरः । २।५।३८ ॥ (यथा, भागवते ।
 ४ । २६ । २० ।
 “पञ्चशं पादयुगलमाह चोत्सङ्गलाभिताम् ॥”)

युगान्तः

युगलमन्त्रः, पुं, (युगलाख्यो मन्त्रः। शाकपाथिववत् समासः।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः। यथा,—
 “इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणकृतम्।
 राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शरणागतम् ॥
 इयान् परतरो मन्त्रो नास्ति सर्वं ब्रवीमि ते।
 हयान् परतरो धर्मो नास्ति लोकेषु कश्चन ॥
 सर्वथा ह्ययामन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम्।
 मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णजयमस्तुतम् ॥
 सर्वतो युगलं मन्त्रं कार्यं परतरं नृप।।
 युग्याद्गुह्यतमं जातु ज्ञेयं तत्तदुपासकेः”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥

युगलाख्यः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य।) वर्णर-
 ट्मन्ः। इति राजनिर्घण्टः। त्रि, युगनामकः ॥
 युगाशकः, पुं, (युगस्य अंशकः सुदशः इति।)।
 वक्षरः। इति हारावर्णो। २८८। युगविभाजकश्च ॥
 युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता।) युगारम्भ-
 तिथिः। यथा। “अथ युगाद्याः। तासु च।
 ‘युगाद्या वर्षष्टुड्विंश सप्तमी पार्श्वतीप्रिया।
 रवेरुदयमीचन्ते न तत्र तिथियुग्मता’

इत्यनन व्यवस्था ॥

जन्मपुराणे।
 ‘वेशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयार्यां कृतं युगम्।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताय नवमेऽहनि ॥
 अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम्।
 याधे च पौर्णमास्यां वै धारं कलिंयुगं स्मृतम् ॥
 युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तिन विश्रुताः’
 अथ वेशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव। ब्रह्म-
 पुराणे तथैव तिथिज्ञानाभिधानात्। सुख-
 वापिले कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेवेष्टसिद्धौ शुक्ल-
 पक्षे इति व्यर्थं स्यात्। तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
 अथयुक्तव्यापनीयेति भेषिजोक्तं निरस्तम् ॥* ॥
 व्यासो प्रशंयामाह विष्णुपुराणम्।

‘वैशाखमासस्य विना हतौया
 नवम्यौ कार्तिकशुक्लपक्षे।
 नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
 एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
 रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।
 उपपन्नै चन्द्रमसौ रवेश्च
 त्रिंशत्सकाशययनद्वये च’

उपपन्नै चन्द्रे ।

‘पानीयमप्यत्र तिलैस्त्रिमिश्रं
 दद्यात् पिष्टभ्यः प्रयगे मनुष्यः।
 आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति’

स्नानमधिलभ्य भवित्ये।
 संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा।
 मन्वादी च युगादौ च माघत्रयफलं समं ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र। युगानामन्तो
 वा।) प्रलयः। इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
 भारते। ५। ४८ ६५।

युग्माद्

“उद्वर्णयन् दस्युसंघान् समेतान्
 प्रवर्णयन् युगमन्वदयुगान्ते।
 यदा धक्ष्यान्मिवत् कौरवेषां-
 क्त्वादा तमा धार्तराष्ट्रः सपुत्रः ॥)

युगशेषश्च ॥

युग्मं, कौ, (युज्यते इति। युज् + “युजिष्चि-
 तिसां कुञ्च।” उणा० १।२।४५। इति मक्।)।
 द्वयम्। योडा इति भाषा। तत्पर्यायः। इन्द्रम् २
 युगलम् ३ युगम् ४। इत्यमरः। २। ५। ३८ ॥
 (यथा, रामायणे। २। ६१। ७६।

“पादुकोपानहाचैव युगाम्यत्र सहस्रशः ॥”)
 द्वितीयचतुर्थपञ्चादशमहादशराशयः। यथा
 “ऋग्वेदश्च सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
 अजोऽथ युग्मं विषमः समश्च।
 चरस्थिरङ्गालकनामधेया
 मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(द्वितीया।) मेलनम्। यथा,—
 “युग्मापि ज्ञतभूतानि वाङ्मूर्धोऽसुरन्मृयोः।
 रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या पूर्णिमा ॥
 प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्द्वयम् महाफलम्।
 एतद्द्वयं महावीरं हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥
 द्वितीयाहतीययोश्चतुर्थापञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-
 रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादशी। चतुर्दशीपौर्ण-
 मास्योः प्रतिपदावासाद्योर्द्वयं मेलनम्। तत्त-
 त्तिथिप्रजातिभित्तके कर्मणि महाफलम्।
 अतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि
 तिथिखण्डविशेषनियमनम्। खतिथ्या कर्मनि-
 र्वाचे सहायभाविनात्यतिथ्यनुप्रवृत्त्यादुपवसाना-
 द्याचरणश्च ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (ह्य-
 विशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः। ३। ४८ ॥

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते क्षियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
 तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थोर्विशिष्टेदार्त्तैवे क्षियम् ॥”)
 युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य।) रक्तकाञ्चनचक्रः।
 इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पत्रम्।) युगलपत्रं, कौ ॥
 युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः। “शेषादि-
 भाषा। ५। ४। १५४। इति कप्। टापि अत
 इलम्।) शिंशपाट्टः। इति शब्दरत्नावली ॥
 (विषयोऽस्याः शिंशपाट्टे ज्ञातव्यः)।
 युग्मपर्यः, पुं, (युग्मं पर्यमस्य।) कोविदारट्टः
 सप्तपर्यट्टः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः।) इन्द्रचिर्मिटी।
 ट्टिकास्त्री। इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धिका।
 इति रत्नमाला ॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः।) तिथिविशेषयोगेन
 तिथिखण्डविशेषस्तदरणम्। यथा। “पञ्चमी
 सप्तमी चैषेद्यादिना विशेषतः सायाङ्क्यापि-
 तिथ्यैश्चैषाद्गुपवासोऽपि न रात्रियुग्मादरः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अथ विवरणं युग्मशब्दे
 ऋचम् ॥

युग्मादरणं, कौ, (युग्मस्यादरणम्।) युग्मतिथि-
 पूज्यता। यथा,—

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।
 न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवाचरात् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युग्मं, कौ, (युगाय हितम्। युग + “उगवादिभ्यो
 यत् ॥ ५। १। २। इति यत्। युगमहतीति
 वा। दृक्षादित्वात् यत्। यदा, युज्यत इति।
 युज् + “युज्यं च पञ्चै।” ३। १। १२१। इति
 ऋबन्तो निपातितः।) वाहनम्। यानम्।
 इत्यमरः। २। ८। ५८ ॥ (यथा, महाभारते। ३।
 ५६। ६।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्मस्य वाससाम्।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलकादा ॥”
 यथा च मनौ। ८। २६३।
 “यत्रापवर्षते युग्मं वैशुय्यात् प्राजकस्य तु।
 तत्र स्वामी भवेद्दृष्टो हिंसायां दिशतं दमम् ॥”
 वाच्यलिङ्गोपि दृश्यते। यथा, “युग्यो गौः।
 युग्योऽथः। युग्यो हस्तौ।” इति काशिका।
 ३। १। १२१ ॥)

युग्यः, पुं, (युगं वहतीति। युग + “तद्बहति रथ-
 युगप्रासङ्गम् ॥” ४। ४। ७६। इति यत्प्रत्ययः।)
 युगवोढा। इत्यमरः। २। ६। ६४ ॥ (“रथं वहतीति
 रथः युग्यः प्रासङ्गः।” इति काशिका ॥)

युद् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे + क्तिन्। “युजेर-
 स्वसासि ॥” ७। १। ७१। इति लुमागमः।)
 योगकर्ता। मेलनकर्ता। इति मुग्धबोध-
 व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ६। ११८ ॥
 “गुहाया निरगाद्वाली किंचोऽह्यमिव दुपवन्।
 आतरं युद्भिः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥”
 युग्मम्। यथा, मनौ। ३। २७७।

“युक्तं कृत्स्नं दिनर्षेण सर्वान् कामान् समुत्तये।
 अयुक्तं तु पिटृन् सर्वान् प्रवां प्राप्नोति पुष्क-
 लात् ॥”

समः। स च ह्यन्वसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः।
 यथा, ह्यन्वसिध्याम्। ३। १।

“विषमे यदि सौ चलगा द्बि
 भौ युजि भाद्गुडकादुपचिन्म ॥”)
 युङ्गी, [न्] पुं, वयंसङ्करातिविशेषः। स तु
 गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणो जातः। यथा,—
 “गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः।
 बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्तितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युष्क, प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 पर०-अक०-सि०) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-
 खरी। प्रमादोऽनवधानता। युष्कति प्रापे
 साधुः। ओष्ठवर्णाद्यादिरिति रमानाथः।
 पचादित्वादि युष्को लाङ्गलम्। ओष्ठवर्ग-
 शेषादिरिति त्रिसोचनः। युष्कति। इति
 दुर्गादासः ॥

युज, इर् ध ञ औ युक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा०-उभ०-वक०-अदि०) इर्, अयुजत्
 अयोषीत्। ध, युनक्ति युङ्क्ते धृतेनात्रं बोकः।
 औ, योक्ता। इति दुर्गादासः ॥

युतकं

युज, कि संयमे। युतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पञ्चे भा० पर०-सक०-सेट्।) अन्त-
स्यात्वादिः। कि, योजयति योजति। संयमी
जन्मनम्। इति दुर्गादासः ॥

युज, ड क निन्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट्।) ड क, योजयते। इति
दुर्गादासः ॥

युज, य औ ड समाधौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(द्विवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) समाधि-
योग्यभावः। य ड, अयमर्थे नियज्यते। इति
हलायुधः। औ, योक्ता। इति दुर्गादासः ॥

युजान्, पु, वारधिः। इति नञिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥

युजौ, [च] पु, (युज् + क्तिप्।) अन्विनीकुमारौ।
इति निक्ताक्षप्रेषः ॥ निबद्धिवचनान्तोऽयम् ॥

युज्जान्, पुं, (युज् + शानच्।) वारधिः। विप्रः।
इति मेदिनी। ते, ११३ ॥ आववावसहकारेण
सर्वज्ञः। यथा,—
“योगज्ञो द्विविधः प्रोक्तो युक्तवृज्जागमेदनः।
पुक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहजतोऽपरः” ॥
इति भाषापरिच्छेदे। ६५ ॥

“युक्तस्यति। गोभाष्यायावगत्या वशीकृतसमाधि-
सामानाधिकारे विविधलिङ्गयुक्त इत्युच्यते अयमेव
विशिष्टयोगवत्त्वान् युक्त इत्युच्यते। सर्वेदेति
चिन्तासहकारं विवेक्षार्थः। भानं सर्वविषयाणां
प्रयत्नम्। जपरो युज्जानः। विषयव्याप्यताया
ज्ञानसमाधिर्यः। अयच्च युज्जाव उच्यते।
चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारान्
स्वास्त्वव्यवहितप्रतिपन्नकृतान् अर्थान् अग्नः
प्रवेष्टीकरोतीत्यर्थः” इति मिहान्तसुक्तावली ॥

युत्, क्ली, निन्हा। यु ड क निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्लिप्रप्रथयेन निबन्धम् ॥

युत्, [ध] यु, (युधनमिति। युध् + क्तिप्।)
युद्धम्। इत्यमरः। २। ५। १०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्म।
यथा, भागवते। ६। १२। २२ ॥
“इति ब्रुवाणावन्वोर्धर्मज्ञानावया वृष।।
युधुधाते महावीर्याविन्दृश्वौ युधां पत्नौ ॥”)
युत्, ऋ ड दौषी। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अययोतत्। ड,
योतते। इति दुर्गादासः ॥

युत्, क्ली, (यु + क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति
मेदिनी। ते, ४७ ॥

युतः, त्रि, (यु + क्तः।) युक्तः। अष्टयग-
भूतः। इति मेदिनी। ते, ४७ ॥ (यथा,
भट्टिकाव्ये। १। ७ ॥
“क्रीभिर्युवाण्यश्चरामिवावैषे-
मरौः शिरांवीव यहाण्वि वक्ष्याम् ॥”)
युतकं, क्ली, संशयः। युगम्। नारीवच्छास्त्रम्।
युक्तम्। चलनायम्। यौतुकम्। इति विश्व-
मेदिनी। के, १४३ ॥ भेञ्जीकरयम्। इति
शब्दरत्नावली ॥ क्लीबच्छेदः। इति ऐमप्रकः ॥
संशयः। श्रूपायम्। इति नानार्थरत्नमाळा ॥

युद्धं

युद्ध, [ध] क्ली, (योधनमिति। युध् + क्तिप्।)
युद्धम्। इत्यमरः। २। ५। १०६ ॥ (यथा,
रामायणे। २। ५१। १० ॥
“यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसह्यतुं युधि।
तं पश्य सुखसंसुप्तं लण्ये तु स ह सीतया ॥”)
युद्धं, क्ली, (युध्यति इति। युध् + भावे क्तः।) योध-
नम्। लडाइ इति भाषा। तत्प्रायः। आयो-
धनम् २ अन्यम् ३ प्रधानम् ४ प्रविदारणम् ५ श्लथम् ६
आखन्दनम् ७ संखम् ८ समीकम् ९ साम्य-
रायिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२
रथः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६
अभिसम्पत्तः १७ कलिः १८ संन्मोटः १९
संयुगः २० अश्यामर्हः २१ समाघातः २२
संग्रामः २३ अश्यामः २४ आहवः २५ सम-
दायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आत्तिः २९
समित् ३० युत् ३१ ॥ इत्यमरः। २। ५। १०६ ॥
संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४
विदारः ३५ दारणम् ३६ संविन् ३७ सम्परायः
३८ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ नीरुम् ३९
अखरीपम् ४० वलनम् ४१ आवर्तः ४२ अभि-
मरः ४३ समुद्रयः ४४ ॥ इति जटाप्रः ॥ ॥ ॥
युद्धे वर्णनीयानि यथा। चर्म १ वर्म २ तलम् ३
चरः ४ धूलिः ५ तृणस्थनः ६ सिंहेवादः ७
श्रवणश्लक्ष्णम् ८ रक्तनदी ९ क्षिप्रच्छत्रम् १०
रथः ११ चामरः १२ तस्तो १३ अश्वः १४
केतुः १५ विदीर्णं कुम्भकचक्षि कुम्भशुक्ता १६
युद्धरचनावस्थितसना १७ गुरूपग्राहिः १८ ॥
इति कविकल्पनता ॥ ६ ॥ अथ युद्धफलम् ॥
“अभिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा निपुणत्वैर्गैः।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यद्दामुपगतम् ॥
इति यज्ञविधेः प्राहृयज्ञकर्मविशारदाः।
तस्मात्तत्तत् प्रवक्ष्यामि यत् फलं शक्यं जीविषाम् ॥”
युद्धे मरणाफलं यथा,—
“धर्मलामोर्धर्मलाभश्च यशोलाभस्तथैव च।
यः शूरो वध्यते युद्धे विन्दन् परवाहिनीम् ॥
यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सद्चिन्तः।
परं क्षमिसुखे हला तयोः पश्याधिरोहति ॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ॥
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्मिणा ॥
यस्तु शूर्वं समुत्सृज्य वीर्यवान् वाहिनीमुखे ॥
सम्मुखो वचते शूरः स स्वर्गात् निवर्त्तते ॥
राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा।
हृतः क्लेश्ये यः शूरस्तस्य लोकोऽजयो भुवः ॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाह्वे ॥
तावता क्षमते लोकान् सर्वकामदुष्टोऽजयान् ॥
वीरासनं वीरश्रया वीरस्थानस्थितिः स्थिरा।
गवार्थं ब्राह्मण्यस्वार्थं गोक्षान्स्वार्थं च ये हन्ताः।
ते गच्छन्त्यमरस्यानं ये स्तुः सुकृतिनस्तथा ॥
अमनो यः परं सर्वैर्भयश्च परिरक्षति।
पृष्ठस्थितः पाजयति सोऽपि गच्छति तन्नितिम् ॥
अनुत्पीयैक्षया सद्यः प्रायान् वक्ष्यन्ते युधि ॥
हृत्स्य क्षपते युद्धं स स्वर्गात् निवर्त्तते ॥

युद्धं

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्व्यापि तथा क्लेश्ये तस्करैः।
स्वास्थ्ये ये हन्ता राज्ञस्तेषां स्वर्गां न संशयः ॥
शूलाग्निना सुविहंग्यः स्वगृहे च व्युतो यदि।
संग्रामान्त्रियते राज्ञस्तस्य स्वर्गां न संशयः ॥
भयेन लज्जया वापि क्लेश्ये च रणाजिरे ॥
सम्मुखो ज्ञियते राजान्नादा स्वर्गां न संशयः ॥
यत्तु भिन्नोक्तं गार्त्तं शूरश्रान्त्वितो गारं ॥
देवकन्यास्तु तं वारं रामपतिं रमान् च ॥
वरापरः स हसामि परमायोधने जतम् ॥
लरितान्धभिधावन्ति भस भर्ता भवेति च ॥
यत्तु जतः शूरः शान्तिः परिवर्धतः ॥
जज्ञयान् लभते लोकान् यत्तु क्षीणं न गमापते ॥
त्रितेन लभ्यते लक्ष्मणोऽनुतनापि मुरा इना ॥
जगन्विज्जिभिनि कावे का चिन्ता मग्नं वणे ॥
हृतस्य भिसुखस्य नै लोका न विप्रपिबे ॥
इति गोक्षामिप्रार्थने नरभेद्युक्तं चित्तम् ॥
स्थानाभिघातं प्रारम्भाते न
राज्ञो विप्रसो दिग्भयांघातः।
क्षीणान्त्रुना जगन्वीर्यं न
प्राप्तं ज्ञानाभासपि शरणाग्रयम् ॥
या यज्ञनंपेक्षयसा च विप्रा
स्वर्गपिणो यत्तु न वै प्रयान्ति ॥
क्षयं च तापेव गतिं प्रयान्ति
अद्या ह्येव स्यां तथै नैत्यं गतः ॥
न चाश्व वेदान् मुमहृद्भिर्गुणैः
शान्तिश्च योगश्च वन विद्यामम् ॥
इति गुणा प्रकल्पे भाषिणा
महादेवे स्या तन्वैत्यं गतः ॥
रसा शिरं वदतिदः पुत्राणां
शुभापिनां वृत्तिभिरा त्प्रीकृतायाः।
चक्षुश्चैव यः स्मरते हृदन्त्युति-
ने ह्यन्ये हन्ति च सोऽपि वैरिणः ॥
सदा पुण्यतमः सत्यः सुव्रतः सर्गोती सत्यः ॥
सर्वंदायते वरगां च त्रियस्य विप्रागतम् ॥
भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रथधम्मं सनातनम् ॥
यादृशय प्रवर्षयं यादृशं परिवर्त्तयेत् ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं ह्विन्नम् ॥
जिघांसन्तं जिघांसीयान् तेन ज्ञप्तहा भवेन ॥
कोदहृष्टशस्त्रपाणिस्तु प्रहरन्तं द्विजं यदि ॥
हत्यात्तमासुरं भाव हत्वा न ज्ञप्तहा भवेन ॥
ज्ञप्तहा जायते येस्तु हतेस्तस्यं यदृशय मे ॥
वचःसंखेड श्रुपश्रेष्ठ ॥ काययज्ञे सवानने ॥
विरथं विगतं अश्वं विषयं विमुखस्थितम् ॥
युद्धोत्साहहृतं हत्वा ज्ञप्तहा जायतं नरः ॥
विशस्त्रं विधुष्कश्च तं भीतोऽस्त्रीनिवादिनम् ॥
वयोप्राख्ययुतांस्तु हत्वा स ज्ञप्तहा भवेन ॥
अन्याहते न हन्तयो नामो दुहो वपुसकः ॥
तवाहं प्रवदन्त्यं शक्यं तुक्तोऽथ भीरवः ॥
तस्मादेतान् परिहरेत्कुरो धर्मभृतां वरः ॥
सन्वयश्चक्षुष्यन्तीहन् हत्वासौ ज्ञप्तहा भवेत् ॥
शक्यन्तिश्च सन्वयेतु यज्ञेः क्रतुश्रतेर्गुणाः ॥
आत्मदेहपरिव्यागः कर्तुं युद्धं सुदुष्करः ॥

जहह। शुधतेऽशुद्धो देहं व्यक्ता रयाजिरे ।
 न शुद्धी रणभयानां ऋते क्वचिन्महापयात् ॥
 संयामे शुधते लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गाति-
 क्षथा ।
 भयस्य तेऽपि नश्यन्ति महाभयान्वाहारयात् ॥
 तस्मान् सखिन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
 यज्ञं दानं व्रतं वापि संयामे श्रुपसत्तमः ॥”

इत्यादि वक्रिपुराणे संयामप्रश्नाः ॥ ॥

अथ युद्धनिर्णयः ।
 “यत्रायुद्धं भुवं नाभ्यो युद्धं जीवितसंग्रयः ।
 तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनोविद्युः ॥
 आत्मोदेये विद्युक्षीयात् लोभो नात्मबले यदि ।
 असने च प्रहर्षेण शत्रौ न तु विपर्यये ॥
 ख्यं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
 विदाः ।

मृता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तैः शक्तिमत्तराः ॥
 रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिपङ्कराः ।
 अश्वयुद्धं समीपे पक्षियुद्धञ्च दुर्गमे ॥
 गव्ये सर्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं चलन्तुते ।
 संहत्य योधवेद्यन्तु कागं विचारयेद्बहुत् ॥
 अपीसुखगानीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
 चापि पञ्चाशतः शूराः निष्पन्ति परवाहनीम् ।
 येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहस्राः क्षतविश्वयाः ॥”
 अथ युद्धासननिर्णयः ।
 “अन्यद्वारा विपक्षान् विश्वयासनसुच्यते ।
 अरिं विशुद्धं वा स्थानं विश्वयासनसुच्यते ॥
 अरिश्च निजिगोषे च विषये हीयमानयोः ।
 तन्मया पदवस्थानं सन्मयासनसुच्यते ॥
 उदासीने प्रथमे वा समाने प्रतिशङ्कया ।
 शकौभूय खवस्थानं सन्मयासनसुच्यते ॥
 सर्वेषां प्रीतिजननं निजरायुश्च लक्षणम् ।
 खतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासनमहत्तरम् ॥”
 अथ दन्दयुक्तिः ।

“राज्ञो बलं नहि बलं दन्दमेव बलं बलम् ।
 अपत्यबलवान् राजा स्थिरी दन्दबलाद्भवतु ॥
 तथा च ।
 “एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धरुधरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
 अक्रचिमं क्रचिमस्य तत् पुनर्दिविधं भवेत् ॥
 यद्वैवसुचितं दन्दं गिरिनद्यादिष्वश्रियम् ।
 अक्रचिममियं ज्ञेयं दुर्लभमरिभूसुखाम् ॥
 प्राकारपरिखारस्यसंश्रयं यद्भवद्विह ।
 क्रचिमं नाम विज्ञेयं लक्षणलक्षण्यु वैरिणाम् ॥”
 अथाक्रचिमदन्दयुक्तिः ।
 “अयुक्चविस्त्रीशिरा दुरारोहः सकाननः ।
 सजलाश्रयसम्भारभोऽप्यश्रयसमाश्रयः ॥
 सुखनिःसरणो दन्दः पर्वताख्यो महौजुखाम् ।
 नदी गभीरविस्त्रीर्षाचतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
 तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीदन्दः स उच्यते ।
 यद्यन्वच्चिरकालीनं दुर्लभं विपिनान्द्रिकम् ।
 तन्मध्येरचिता भूमिर्दन्दलेनोपतिष्ठते ।
 वनदन्दमिति स्थानं यथापूर्वं मद्भृतरम् ॥”

क्रचिमदन्दयुक्तिर्यथा,—

“यस्मिन्नायं गिरिनस्ति नदी वा गहनोदकाः ।
 तस्य मध्ये महीपालः क्रचिमं दन्दमारभेत् ॥
 गनैरलङ्घ्या विस्लीर्षा गभीराः पूर्णवारयः ।
 दन्दलेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
 विप्रालप्रालं सुघनं बहुकण्टकिं सङ्घटम् ।
 दन्दलेन समादिष्टं विस्लीर्षं विषमं वनम् ॥
 अघोऽघो वध्यामनोऽपि कन्दरीऽख्यजलं खम् ।
 दन्दलेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूसुखाम् ॥
 सर्वतः परिखां कला निवन्धोपरि कन्दरम् ।
 तच्छलन्नतदेशलाञ्जलदन्दं तदुच्यते ॥
 यद्यमभावे निक्षस्य भूपदेशस्य वन्धना ।
 वर्षाद्धपगते वारि जलदन्दं ततो भवेत् ॥
 खतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं दन्दमाचरेत् ।
 आश्रित्य क्रचिमं दन्दं बलवद्वैरिणो दिशि ॥
 अन्यत्र क्रचिमं दन्दं कला नरपतिर्विषेत् ।
 रथपतिर्यदा वैरी स्थलदन्दं तदाचरेत् ॥
 गजाश्वनाथच्छेद्वैरी जलदन्दं तदाचरेत् ।
 गिरिदन्दं श्रुपः सेवेतु यस्य स्थाहिविधो रिपुः ॥
 बलं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिष्यते ।
 इतिराजस्य राज्यान्त प्रकटे शुभ एव च ॥
 १।च्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
 गुप्तं खीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”
 अथ साक्षात्पत्न्यो गुणः । तथा हि नीति-
 प्राप्तम् ।

“सपथेप्रापसरणं दन्दसुचमसुच्यते ।
 अन्यत्र वन्दिप्राप्तेव न तादृगवह्नसाश्रयेत् ॥
 धरुद्धन्दं महौदन्दं गिरिदन्दं तथैव च ।
 प्रतुष्यदन्दसंसर्गं वनदन्दश्च तानि षट् ॥”
 अन्ये तु ।
 “न दन्दं दन्दमित्याहुर्योद्बुद्धं प्रकीर्षितम् ।
 योद्धुम्यं हि यद्युद्धं न्तकायसमं हि तत् ॥”
 अथान्यथापि ।

“यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञी
 ततो भवेदुत्तममध्यमान्तरम् ।
 त्रिंशच्चलक्ष्णदशगुणोचरेण
 चिद्रेषजानां धरणीपतीशाम् ॥”

गर्गसु ।
 “यदन्यद्विषं दन्दं प्रोच्यते धरणीसुखाम् ।
 तेष्य एवातिरन्धिते मन्त्रदन्दं विशेषतः ॥
 अन्येषु देवाङ्गिभे मन्त्रदन्दाण्येनूपः ।
 मन्त्रदन्दं हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारकम् ॥
 यदेव वैरिदुर्लङ्घं विस्लीर्षं विषमस्य तत् ।
 सपथेप्रापसरणं तद्युद्धसुतमं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 तद्वैदिकपर्यायः । रणः १ विवाक् २ विखादः ३
 नदयुः ४ भरे ५ आक्रन्द ६ आह्वये ७ आचौ ८
 एतनाण्यम् ९ अभीके १० समीके ११ मम-
 सद्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्गाः १४ समितिः १५
 समनम् १६ भौल-हे १७ एतनाः १८ सुयुः १९
 न्धः २० एतसु २१ समसु २२ समर्थ २३
 समरथे २४ समीके २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्घे ३० सङ्गमे ३१ एव-
 त्त्यै ३२ एवै ३३ आचौ ३४ शूरसती ३५
 वाजसती ३६ समनीके ३७ खले ३८ खजे ३९
 पौखे ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अजम् ४३
 सद्य ४४ संवत् ४५ संवतः ४६ । इति सट्चत्वा-
 रिप्रत् संयामनामानि । इति वेदनिघण्टौ
 २ । १७ ॥

युद्धरङ्गः पुं, (युद्धं रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्तिकेयः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
 स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८ ।
 “अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गता नराः ॥”)
 युद्धसारः पुं, (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य औ उ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
 आत्म-अक-हनने सक-अनिट् ।) य उ,
 युधते । औ, योद्धा । संसुखस्थितयोर्द्वयोः
 वांग्यामिकरीत्या परस्परामिभवेच्छा युद्धम् ।
 युधते योधः कदाचिदेकस्य सद्य भावविव-
 चायां युधते योधः परेषु । कदाचिद्धनेऽपि
 युधते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-
 पिच्छस्य हन्ते न युधेदिति व्यसाङ्गावे क्षिपि
 तमिच्छतीति त्वे तं करोतीति कक्षादित्यात्
 प्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 युधानः पुं, (युधतेऽसौ । युध् + युधिडुधिडश्च
 कित्) उणा० २ । ६० । इति आनच् । स च
 कित् ।) क्षत्रियः । इत्युणादिकोपः ॥ (रिपुः ।
 इत्युणादसः ॥)

युधिका, त्रि, योद्धा । युधप्रशब्दात् षिक्तप्रत्ययेन
 नियमः ॥

युधिष्ठिरः पुं, (युधि संयामे स्थिरः । “गवि-
 युधिर्था स्थिरः ।” ८ । ३ । ६५ । इति मत्वम् ।
 “हृलदन्तात् सप्रम्याः संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । ६ ।
 इति सप्रम्या अशुक् १) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
 गर्भं धर्मोत्पन्नः । तत्पर्यायः । अजातशत्रुः २
 प्रख्यारिः ३ धर्मोपुत्रः ४ अजमीपुः ५ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ३७१ ॥ (दृग्गशापमितमः
 पाण्डुरिपरयतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
 धर्मोपनी कुन्तीसुवाच । युचिञ्जिते । अनपखी
 हि न शुभलोकाहं इति विचिन्त्य त्वं मद्दुपका-
 रार्थं केनापि पुत्रसुत्यादेयेति । एवमुक्त्वा कुन्ती
 इष्टा च पत्युराग्यहासिप्रथं धार्मिकपुत्रलाभाय
 दुर्व्यासः प्रदसमन्ववणेन धर्ममाहूय तेन सङ्घता
 युधिष्ठिरं पुत्रमजतम् । यदुक्तं महाभारते । १ ।
 १२३ । ५ — ८ ।

“संयुक्ता सा हि धर्मस्य योगवृत्तिधरेण ह ।
 लेभे पुत्रं वारारोहा सर्वप्रथमश्चतं हितम् ॥
 ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्तैः भिजितेऽष्टमे ।
 दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णैः तिष्ठति ॥
 सन्दहयश्रवं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
 जातमात्रं सुते तस्मिन् वायुवाचाशरीरिणी ॥
 एष धर्मोऽहं ज्येष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥
 विक्रान्तः सबवाक् चैव राजा अष्टाभिः भविष्यति ॥

युप

युवती

युद्ध

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥
 अथ गच्छति कावे धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
 प्रजापिनोऽयं दयादाच्छिशादिगुणपरमस्य राजा
 ज्ञान् लब्धकीर्तिरनुजेः सख सुखसुवासि । अथ
 जतुयद्ददाहानन्तरं दत्तराज्यो दुपदराज्य-
 मभिगम्य ऋषिपदं वासुजः परिशीय पुनः
 स्वराज्यमागतवान् । ततः क्षयासहायो राज-
 स्वययज्ञकरणाय दुर्जयान् चरामन्सप्रष्टति-
 न्नपतीन् हत्वा राजसूयेष्टं समापयामास ।
 ततोऽह्ययापरवशदुर्घानमतानुसारिणा केतव-
 पट्टना शकुनिना सह दूतं हत्वा पराजितो-
 ऽनुजेर्षोमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सञ्चितो
 द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
 प्रस्थितो द्वेनवनमधुवाच । ततो द्वादशवर्षेवन-
 वासजातं महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासायं
 त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवासन पुनः क्षया-
 सहायः स्वराज्यप्राप्त्यै महतीं चेष्टां कृतवान् ।
 कृतंऽपि यत्ने यदा विगुणग्रहो दुर्घानयो
 राज्यादिकं न षत्तवान् तदा लब्धेत्वयवतोऽसौ
 कुरुक्षेत्रं महत् युद्धं कृत्वा विनाशं च दुर्घान-
 धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सखाटं बभूव ।
 अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य घट-
 त्त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासं
 विप्रशापान यदुयशन्त्रयसाकग्यानिनिर्दिशः
 घटत्रिंशद्वर्षवयस्खं अञ्जुवपौत्रं परीजितं
 मराज्येऽभिषिच्य उत्तरामागम्य स्वर्गारोहणं
 कृतवानिति । तथाच देवीभागवते ॥ २ । ८ ।
 २५-२७ ।

दृष्टव्यां हरेः शुक्ला यादवानां चयं तथा ।
 गमनाय मतिं वक्रो राजा हेमाचलं प्रति ॥
 गटत्रिंशदाधिकं राज्यं स्थापयित्वात्तरामानुत् ।
 निजगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
 घटत्रिंशद्वैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गबाह्वये ।
 भवा हिमाचले घटं ते जहूः प्राणान्
 दृष्टासुताः ॥”

अस्यान्वद्विषेविवरणम् महामारानादौ विस्तर-
 शो ऋच्यम् ॥

युधीयः, त्रि, योडा । युधधातोरीयप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
 युष्मः, पु, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युध् +
 “इधिद्युधीन्विदधिष्ठाधूष्मो भक् ॥” उणा०
 २।१४४ इति मक् ।) संश्रामः । धनुः । इति
 मेदिनी । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ योडा । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितेः (यथा, ऋच्येदे ।
 ३ । ५१ । ५ ।

“स इत्यङ्गानि समिषानि मज्जमाना
 क्षणोति युष्म ओजसा जनेभ्यः ॥”

“युष्मः योडा ॥” इति तद्भाष्ये साधयः ॥ श्रेष्ठ-
 संश्रामः । श्रमः । इति संक्षिप्तसारीयादित्तिः ॥
 युप, य इद् विभोक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विभोक्ते आङ्गुली-
 कारम् । य, युपति । इद्, अथपुत्त अवीपीत् ।
 युषादित्वात् इ इत्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दुयुक्खरः, पुं (युर्निन्दितः युक् धोचनास्य । ताडशः
 खुरो वस्य ।) क्षुद्रयाज्ञः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दुयुधानः, पु, (युध्यतेऽसौ । युध् + “सुचियुधिभ्यो
 सन्वच् ॥” उणा० २ । २१ । इत्यानच् किल्कार्यं
 सन्वल्कार्यं च ।) सात्विकः । यथा,—

“श्रौनेयस्तु श्रौनेनेना युयुधानश्च सात्विकः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संक्षिप्तसारीयादि-
 त्तिः ॥ त्रि, योडा च ॥

युवकः, पु, युवा । युवन्प्रत्यात् कन्प्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
 युवगण्डः, पु, (युग्मां गण्ड आश्रयत्वेनास्यस्य । युव-
 गण्ड + अग्रोच्चाटच् ।) युवो गण्डस्थत्रयविशेषः ।
 वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—

“युवगण्डो यवगण्डः स्यात् वयस्फोटाक्षये द्वयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

युवजाविः, पु, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायया-
 निट् ।” ५।४।१३४ इति निट् ।) युवतीपतिः । यथा,
 “युवजानिर्धनुयागिर्भिमिष्टः खविचारिणः ।
 राक्षो यज्ञद्वहो हस्ति कालकल्पशिलीशुखः ॥”

इति भट्टिः । ५ । १३ ॥

युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यनक्तिः ।” ४ । १ । ७७।
 इति तिः ।) प्राप्त्रयौवना । (यथा, अभिज्ञान-
 शाकुन्तले ४ अङ्के ।
 “प्राश्रयस्व शुक्लं कुरु पित्रमस्त्रीद्वयं नपतीं जने
 अर्जुनिप्रकृतापि गौगमताया आस्य प्रतीपं प्रभ ।
 भूयिष्ठं भव दक्षिणा परित्रने भोग्यपुनर्साकिनो
 यास्त्वयं सुद्विषीपद युवतयो वागाः कुल-
 स्थायय ॥”)

युवती, स्त्री, (यु + शल + डीप् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । ४ । १ । ७७ । कृदिति ङीग । इत्य-
 ङ्लदन्तः । १ । १५६ ।) प्राप्त्रयौवना । यथा,
 इहत्तमं हितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो वं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
 यस्मादतः सुभगयेव गता युवद्यः ॥”)

तत्पर्यायः । युवतिः २ युवो ३ तरुणी ४ तलुनी
 ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
 डट्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ ईश्वरी १२ वर्था १३ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ५११ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या लक्षणादि यथा,—

“आयोडशाङ्गवेद्याला तरुणी चिंशता मता ।
 पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा दृष्टा भवति तत्परम् ॥”
 इति कालिदासः ॥

“बासा तु प्राणदा प्रौढा युवती प्राणहारिणी ।
 प्रौढा करोति दृष्टव्यं दृष्टा मरणमादिषेत् ॥
 निदापशरदोऽन्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
 हेमन्ते शिशिरे योग्या न दृष्टा कापि शस्यते ॥”

योग्या युवती । इति राजवल्गवः ॥ स्त्रीसा-
 मान्यम् । यथा । प्रमदा केति विज्ञेया युवतिश्च
 तथा स्त्वैति भागुरिः । प्राग्यौवना युवति-
 रिति वातुस्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । ६ । ८ ॥ इति । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा ।) स्वर्णयुधिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाश्वः, पु, स्वर्णवशीयराजविशेषः । स च
 गौरीगर्भं प्रसेनजितो जातः मान्वाहृपिता च ।
 यथा,—

“तस्याः प्रसेनजिञ्जिणे विभे भाष्या पतिव्रता ।
 गौरी नामाभिप्रप्ता सा नदीभृता तरङ्गिणी ।
 तस्यां प्रसेनजिञ्जिणे युवनाश्व मर्चोपनिम् ॥
 यावत् स्वर्णं उदेति सा यावच्च प्रतिनिष्ठति ।
 सच्च तद्वीवनाश्वस्य मान्वात् : ज्ञेजन्तुयते ॥”

इति वल्किपुराणे समरोपाख्यानाध्यायः ॥

युवनाश्वजः, पु, (युवनाश्वान् जातः । जन् + ङ ।)
 मान्वाहृराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ॥

युवराजः, पु, भाविनुडविशेषः । तत्पर्यायः ।
 मेघयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजपुत्रः । तत्पर्यायः । कुमारः २ भृन्-
 दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा
 बालो राजा युवां वा राजा युवराजः । मस्य-
 ह्योराज्ञ इति पः । कुमारयति कुमार ।
 स्यात् कुमार कुमाल तु क कनौ अन् ।
 भृन्दारकः पुत्रः भक्तो चानौ दारकश्चेति
 वा भृन्दारकः । दारको भेदने प्रिशाविति
 विगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महामारत ।
 १ । ७३ । १६ ।

“मघि जापित वः पुतः स भद्र त्वदन्तरम् ।
 युवराजो महाराजः । सत्यसेतुदुर्मघो भित्ति ॥”)

युवा, [न] ति, (योऽंति । यु + कानिन् ।)
 युष्मिन्ति राजिर्धाव्युत्पत्तिदिवः । उणा०
 २ । १५६ । इति कनिन् । तरुणः । (तथा,
 अगो । २ । १२० ।

“जङ्घं प्राणा युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर
 आवति ।

प्रत्यस्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)
 अष्टः । निसर्गबलशाली । इति मेदिनी । नि, ११३ ॥

युवा, [न] यु, (यौतीति । यु + कानिन् ।)
 यौवनावस्थाविशेषः । योडप्रथमात् त्रिंशद्वर्ष-
 पर्यन्तवयस्कः । इति केचित् ॥ योडप्रथमात्
 सप्तविंशपर्यन्तवयस्कः । यथा,—

“आयोडशाङ्गवेद्यालान्तरुणस्त उच्यते ।
 दृष्टः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्षांयान् नवतेः परम् ॥”

इति भरतधृतस्त्वितिः ॥

“आयोडशाङ्गवेद्यालः पञ्चत्रिंशत् युवा नरः ।”
 इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

तत्पर्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
 २।६।४२ ॥ वयःस्थः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वैटकः ७ । इति जटा-
 धरः ॥

युध, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सौचघातु-
 रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषित् युष्मद् ।
 इति दुर्गादासः ॥

युष्मद्, (योषति भजतीति । युष् + “युष्मसिभ्यां
 मदिक् ।” उणा० १ । १२८ । इति मदिक् ।)

यूका

यूधञ्ज

यूपः

सर्वनामयुष्मच्छब्दः । तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ ।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५ ।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८ । त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१ । (द्वितीयाच्चतुर्थी-
वह्नीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा । द्वितीयेकवचने त्वा ।
चतुर्थीवह्नीरेकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने वः । श्लोकपदे वाक्यादौ
घ-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनायट्प्रथय-
घातुयोगे च न स्युः ।) इति आकारणम् ॥
यथा,—

“युष्मत्प्रति खड्गनगड्गनादि ।
शिरो मदीयं यदि वाति यातु ।
नीतानि नाशं जनकात्मजाधि
दशाननेनापि दशानवानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ।)

यः, स्त्री, यूपः । इति ऐभचक्रः । ३ । ६८ ॥
युः, पुं, (यौतीति । यु + “अजियुधुन्वीभ्यो
दीर्घश्च ।” उगा० ३ । ४७ । इति कन्
दीर्घश्च ।) मत्कुणः । इति जटाधरः ।
(यथा, सुश्रुते खड्गस्थाने ३१ अध्याये ।

“युका ललाटमथान्ति बर्निं नाभ्नि वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”)
युका, स्त्री, (यूक + क्त्विर्वां टाप् ।) मत्कुणः ।
यन्त्री इति उज्ज्व इति च भावाः । तत्पर्यायः ।
केशकीटः २ खेदवः ३ घटपदः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पत्नी ५ बालकृमिः ६ । इति
जटाधरः । (यथा, मनी । १ । ४५ ।

“खेदं दंशमशकं युकामचिकमत्कुणम् ।
उग्रणशोपजायन्ते यक्षान्त्व किञ्चिदौघम् ॥”
क्रिमिशिशेषः । तद्वयथा,—

“नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मजोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशास्त्राश्रयाः ॥
बहुपादाश्च स्रग्म्याश्च यूका लिखाश्च नामवः ।
द्विधा ते कोटिपङ्कजाः कसूगण्डात् प्रकुर्वते ॥”
इति माधवकरसंश्लेषीत्वनिश्चये क्रिस्थि-
कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलकास्तथा-
न्तराः ॥

सप्रधा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःसुदृष्याः ।
तेषां बन्ध्याभि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे युष्मान् ॥
रूचादति बलात् खेदाक्षिन्त्या शोचनारपि ।
कण्ठघातुसुदृतास्त्रीख्या यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतान्तृतीयाश्चर्मैश्च
स्थिताः ।

रूक्षातलिकटा रूक्षाश्चर्मैर्भास्त्रैर्युक्ताः ॥
चतुर्थे विष्णुको नाम वर्णुजा स्रजवन्धवा ।

मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपदवकारिणः ॥
युका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ।
चर्मयुका नेत्रचर्मै र्दृश्ये रोमणि यदिका ॥”
इति ह्यारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौघं यथा, कामरत्ने ।

“विडङ्गगन्धोपलकस्त्रयोगात्
गोमूत्रसिद्धं कटुतेलमेतत् ।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहायां
यूकाद्विनीचाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलास्त्रलेपो यूकानिवारणः ।
पारदं मईयेत्त्रिकण्ठयुस्तूरजद्वैः ॥
नागवल्लीत्रयेऽथ वस्त्रखड्गं प्रलेपयेत् ।
तद्वस्त्रं वेष्टयेत्कौतौ धार्यं यामत्रयं तथा ॥
युका पतन्ति निःशेषास्त्रकाम्नात्र संश्रयः ।
द्विनिश्चानवनीतेन लेपात्सौलो प्रकण्डसुतु ।
नीलोत्पलं तिलं यद्वि सर्षपं नागकेशुदरम् ।
धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकानिवाशनः ॥
निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतेलकम् ।
पारदेन समं मईं लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्थ यूकादिवारणम् ॥
परिमाणभेदः । यथा, माकण्डये । ४६ । ३७ ।
“प्रसायुः परं स्रग्मं चसरेयुर्मैहरीजः ।
बालाणश्चैव लिखाश्च युकां चाथ यवोदरम् ॥”)

यूतिः, स्त्री, (यु + “ऊतियूतित्वातिहेतिकीर्त्त-
यश्च ।” ३।३।६७ । इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घ-
त्वश्च ।) मिश्रणम् । इति सुम्बोध्याकार-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकाशे । ७ । ६६ ।
“करोमि वो वहिर्शूतीन् पिबध्वं पाणिभि-
दृशः ॥”)

यूधं, स्त्री, (यु मिश्रणे + “तिथृष्टुगुधयूपीथाः ।”
उया० २ । १२ । इति थक्प्रत्ययेन निपाति-
तम् ।) सजातीयसम्बन्धः । इत्यमरः । २।५।४१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।

“तत्र कुञ्जरयूयानि न्दग्गयूयानि चैव हि ।
विचरन्ति वनान्तु तानि द्रक्ष्यवि रावव ॥”)
यूधनाथः, पुं, (यूधश्च नाथः ।) चन्वकरिणां
सम्बन्धस्य ईश्वरः । तत्पर्यायः । यूपधः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

यूपधः, पुं, (यूधं पातीति । पा + कः ।) अरण्य-
हस्तिनां प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १५ । २८ ।
“घोरमादाय परशुं सत्तुं वर्मैकाम्कम् ।
अन्धघातत दुर्मैर्षो न्दगेन्द्र इव यूपधम् ॥”
प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १।१८।५ ।
“राधा पादुर्महाराथे न्दग्गयालनिविविते ।
चरन् मेषुधर्मैश्च ददशं न्दग्गयूपधम् ॥”)

यूधञ्जः, पुं, (यूधादभ्रश्चक्षितः ।) यूषात्
पलायितहस्ती । इति शब्दमाला ॥ (यूध-
भ्रजमात्रे, चि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।
२८ । ४६ ।
“यदा नोपलभेताद्वाडुधारां पल्लुरर्चती ।
आधीतु संविभ्रदृष्ट्या यूधधडा न्दगी यथा ॥”)

युधिका, स्त्री, (यूधं युधत्त्वमस्या अक्षीति । यूध
+ टन् । टाप् ।) पादा । इति राजनिर्घण्टः ।
अन्तानकः । इति मेदिनी । के, १४४ ॥ युध-
विशेषः । युं इ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ-
दूते । १ । २८ ।

“विश्रान्तः सन् ब्रजवननदीतीरजानानि सिञ्चन्
उद्यानानां नवजनकण्यैर्युधिकाजानकानि ॥”)
तत्पर्यायः । गणिका २ अम्बडा ३ मागधौ ४ ।
सा पीता चेत् जैमपुत्रिका । इत्यमरः । २ ।
४।७१ ॥ यूधी ५ प्रह्वसन्ती ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शिखलिनी ७ वासन्ती ८ । इति
रत्नमाला ॥ बालपुत्रिका ९ बहुगन्धा १०
भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । खाडुत्वम् ।
शिथिलत्वम् । शर्करानिर्पित्ताहृत्प्रधानाना-
त्वगदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“यूधीयुगं हिमं तित्तं कटुपाकं सर्दं लघु ।
मयूरं तुवरं हृदं पिचलं कफघातलम् ।
त्रयासुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
“पटोलश्लेष्मसुनिधस्ययुधिका
वटासिस्तुक्कुरमिन्द्वारणम् ॥”)

यूधी, स्त्री, (यूध + अर्धं आटाच् । ततो ङीष् ।)
युधिका । इति शब्दरत्नावली ॥
यूधीनः, पुं, (यूधं पातीति । यूध + खः ।)
यूपधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यूनिः, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

यूनी, स्त्री, (युवन् + ङीष् । “श्वयुवमघोनाम-
तद्धिते ।” ६ । ४ । १३२ । इति स्य उलम् ।)
युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“यूनी काममयी इतीति हृद्यं वैधव्यभावा-
द्वयः ॥”
इति कलापे श्वयुवमघोनाश्चित्छेज्जलचक्रः ॥)
यूपः, पुं, स्त्री, (यौति मिश्रयतीति । यूयते युष्मते-
ऽस्तिन्निति ऋगभाष्ये सायणः । १ । ५१ । १४ ।
यदा, यु + “कुड्पथां च । उगा० ३।२७ । इति
यः दीर्घत्वश्च ।) यज्ञे पशुवन्धनकारम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिभाषादित्यथा ।
सूती ।

“चतुर्दशो भवेद्यूपो यज्ञद्वयसमुद्भवः ।
वर्कुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो वृषमीलिकः ॥”
भविष्ये ॥

“विस्त्रस्य वज्रुलश्चैव कसौ यूपः प्रशुस्रते ॥
इति सामवेदिद्योत्ववर्गतत्वम् ॥
यूपः, पुं, (यु + षः । दीर्घश्च ।) ज्येष्ठम्भः । याग-
स्तम्भः । इत्युगादिकोशः ॥ (यथा, रघुवर्षे । ६।३५
“संश्रामनिर्घृष्टसहस्रबाहु-
रहादृशहोपनिखातयूपः ।
अनन्धवाधाराथराजशब्दो
बभूव यीमो किञ्च कार्षीवीर्यः ॥”)

यूपकटकः, युं, (यूपस्य कटक इव।) यज्ञसमाप्ति-
 कृतकं पशुबन्धाद्यर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारो-
 प्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाः कृतिर्दमसका
 कृतिर्वायः काष्ठविकारः सः। यूपस्यैव निहित-
 लोहवलय इति केचित्। इति भरतः॥ तत्-
 पर्यायः। चघालः २। इत्यमरः। २। ७। १८॥
 यूपकण्ठः, युं, (यूपस्य कण्ठ इव।) यूपैकदेशः।
 तत्पर्यायः। उतावनिः २। इति हेमचन्द्रः।
 ३। ४८८॥
 यूपदः, युं, (युपाय दः।) खरिदरुचः। इति
 त्रिकाण्शेषः॥
 यूपहमः, युं, (युपाय हमः।) खरिदरुचः। इति
 शब्दरत्नावली॥ रत्नखरिदः। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 यूपलक्ष्यः, यु, (युपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य।)
 पक्षी। इति शब्दमाला॥
 यूपाम्, क्ली, (यूपस्यायम्।) यूपस्याग्रभागः।
 तत्पर्यायः। तर्भ २। इत्यमरः। २। ७। १६॥
 यूप, वधि, इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक-
 सेट्।) षष्ठस्त्री। यूपति। इति दुर्गादायः॥
 यूपं, पु, क्ली, (यूप + कः।) सुहादिकाधरसः।
 इत्यमरः। ३। ५। ३५॥ यूपोऽन्तःस्थादिः।
 चवर्गादिष्वेति सुकृटः। इति भरतः॥ *॥
 अथ सुज्ञयूपगुणाः।
 “सुज्ञयवोऽनिदो ह्यवः शुङ्गानां त्रिजनामपि।
 पथो वनाश्रित्तो ज्वरहा च क्षताक्षतः॥
 अस्ते हलवय सर्वमज्जतं कटुकैर्विना।
 विज्ञेयं लवणस्ते हकटुकेः संस्कृतं क्षतम्॥
 स तु दाडिमन्तद्वोकायुक्तः स्नात्रागवाडवः।
 क्वचिन्नक्षुपाकश्च दोषायामविरोधकम्॥” *॥
 मन्दरयूपगुणाः।
 “मन्दरयूपः संपाद्नी हंही स्वाडुः प्रमेहजित्।
 पित्तक्षेपान्तरहरस्तथातीसारनाशनः॥” *॥
 कुलत्पयूपगुणाः।
 “कुलत्पयूपोऽनिलहा शकैराश्ररिनाशनः।
 दूषोप्रदूषोकाशाशोऽगुल्लमेदःकफापहः॥” *॥
 कन्धन सह माघयूपगुणाः।
 “कन्धमाघो गुग्गुमेदी वातघ्नो दीपनो मतः॥” *
 अथ खड्गयूपः।
 “वक्रं कपित्थकाङ्गुरीमरचाञ्जलिचक्रके।
 सुपकं खड्गयूपोऽयमर्थं कात्स्निकोऽपरः॥” *॥
 खड्गकात्स्निकयूपगुणाः।
 “दध्यन्तो लवणस्ते हतिसमापविपापित्तः।
 खड्गकात्स्निकौ यूषौ प्राडिवालकफापहौ” *
 इति राजवल्लभः॥ *॥
 अपि च। अथ यूपस्य विधिर्गुणाश्च।
 “अष्टादशयुधे नौरे प्रभौघान्प्रहतौ रवः।
 विरजान् धनः किञ्चित् पेशलो यूप उच्यते।
 उक्तः स एव नियुहो क्वचिन्नश्च विशेषतः॥” *
 यूपस्य प्रकारान्तरमाह।
 “कस्तूरयूपं शुङ्गीं पिपलीं च ह्रस्वकारिणीम्।
 वारिपक्षीण विपक्षेणैवो यूप उच्यते॥”

अयमर्थः। यूपान् प्रजमितं तत् कल्कीकृतं
 शुष्ठी पिपली च समुद्रिताहं कवेमिता कल्की-
 कृता उभयमपि प्रस्यमितेन वारिणा पचेत्।
 तद्गवो यूपः।
 “यूपो वस्त्रो जसुः पाके रुच्यः कागटः कपा-
 पहः॥” *
 अथ सुज्ञयूपविधिः। हृष्टटीकायां तन्नाम्नरे।
 “सुज्ञानां द्विपलं तोये श्वेतमहादिकोन्मिने।
 पादस्यं महितं पूतं दाडिमस्य पखेन तत्॥
 युक्तं सैन्धवविश्राङ्गधान्यकैः पादकांशिकैः।
 कणाशौरकयोश्चूर्णाच्छ्राणिकेनावचूणितम्॥
 संस्कृतो सुज्ञयुधोऽयं पित्तक्षेपहरो मतः॥” *॥
 अथ सुज्ञयूपगुणाः।
 “सुज्ञानासुत्तमो यूपो दीपनः श्रौतलो लघुः।
 त्रयोर्ह्यनुषग्दाहकफपित्तज्वराहृन्त॥” *॥
 अथ सुज्ञामलकयूपगुणाः।
 “सुज्ञामलकयूपस्तु मेदी पित्तानिलापहः।
 ङ्ङ्दाहशमनः श्रौतो म्हाश्रममहापहः॥” *
 मन्दरयूपगुणाः पूर्णवत्। इति भावप्रकाशः॥
 (तथा च।
 “कुलत्पयूपो मधुरः कषायः
 कर्क सपित्तं विनिहन्ति श्रौष्टम्।
 मेहाशमरी पायुजमेदहन्ता
 सन्दोपनो मृत्रविशोधनश्च॥
 आणक्ययुषं मधुरश्च श्रौतं
 विशोधतो वातनिवारणश्च।
 श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
 क्षमि निहन्त्यादपि दाहकणश्च॥
 श्रौतलं मधुरं मौद्गं यूपं पित्तविकारजित्।
 वातदोषहरं श्रौतं ज्वराणां शमन परम्॥
 मास्त्रो व्याहको यूपो हंही स्वाडुः प्रमेह-
 जित्॥
 पित्तक्षेपान्तरश्चः स्यात्तथातीसारनाशनः॥
 कषायं कटुकषोणं वातघ्नं पुष्कदोषहत्।
 रक्तपित्तं निहन्त्यास्य चणार्णां यूपसुच्यते॥
 घनं सवातं कफक्षन्नाययुषं स पित्तकत्।
 अन्तं पर्युचितं तच्च प्रस्यते तैलपापने॥
 अन्त्यानि चैव प्रक्षानि कौलत्यान्युचितानि च।
 मन्दरास्त्रिपुटा वल्यः कलायात्राश्च वर्जिताः॥” *
 इति यूपविधिः॥ *॥
 इति हारिते प्रथमस्थाने नवकेऽध्याये॥
 “श्रेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूपः क्षताक्षतः।
 स तु दाडिमन्तद्वोकायुक्तः स्नात्रागवाडवः॥” *
 “पटोलनिम्बयुधौ तु कफमेदीविशोषिणौ।
 पित्तघ्नौ दीपनौ ह्यदौ क्षमिज्ज्वरहापहौ॥
 श्वात्काशप्रतिश्राय प्रसेकारोपकञ्चरान्॥
 हन्ति म्लजकयूपस्तु कफमेदोग्लामयान्॥
 कुलत्पयुधोऽनिलहा श्वासघ्नीनशनाशनः।
 दूषो प्रदूषो काशाशोऽगुल्लमेदोवाशनः॥
 दाडिमामलकयुधौ ह्यवः संशमनो जसुः।
 प्राथ्याश्लननो म्हाश्रमेदोश्चः पित्तवासविन्॥
 सुज्ञामलकयुधस्तु धाही पित्तकते हितः।

यवकोलकुलस्थानां यूपः कच्छोऽनिलापहः॥” *
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः॥)
 यूपः, युं, (यूपतीति। यूप + कः।) ब्रह्मदासुचः।
 इति शब्दरत्नावली॥
 येष, ङ इ यज्ञे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थादिः। ङ-
 अयियेषत्। ङ, येषते यियेषे। इति दुर्गा-
 दायः॥
 योक्ता, [ङ] त्रि, योगकर्त्ता। इति युजघातोः
 कर्त्तरि ङन्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, वाच-
 सनेयसंहितायाम्। ३०। १४।
 “मन्वेव्यस्तापं क्रोधाय निरसं योगाय योक्तारं
 प्रोकायाभिसत्तारम्॥” *
 “योक्तारं योगकर्त्तारम्॥” इति तद्भाष्यम्॥)
 योक्त, क्ली, (युच्यतेऽनेनेति। युज् + “दाक्लीप्रस्य-
 युञ्जस्तुट्” इति। ३। २। १८२। इति ङ्।)
 युगेन सष्ट ईश्रादङ्ग आवधत्ते अनेन तत्।
 योत् दङ् इति भाषा। तत्पर्यायः। चापन =
 योचम् ३। इत्यमरः। १। ६। १२३॥ (यथा
 ऋग्वेदे। ५। ३३। २०।
 “न त्वं न इन्द्र घियमानो अर्केर्दुरीणां टयन्
 योक्तगर्भः॥” *
 “योक्तं नियोजनरन्तु अय्यः आत्ययति॥” इति
 तट्भाष्ये वायग्नः॥ सञ्चनरन्तु, यथा
 रामायणे। १। ४५। १०८।
 “ततो विश्विय मथनं योक्तं क्लवा च वास
 किम्।
 मन्थानं मन्थरं शत्वा ममन्थरमितोऽजसः॥” *
 योगः, पु, (युज् ममाधौ + भावार्थो यथायथं घञ्।)
 सन्नहनः। उपायः। ध्यानम्। सद्गतिः।
 युक्तिः। इत्यमरः। ३। ३। २२॥ (परम्।
 यथा, देवीभागवते। ३। १५। १३।
 “खोयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदानीं
 तां प्रेमदामनुषकार च योगयुक्तः॥” *
 “योगयुक्तः प्रेमयुक्तः।” इति तट्टीकायां नील-
 कण्ठः। ह्यलम्। इति मनुः। ८। ११५॥
 अथ प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम्॥) अपू-
 ष्वार्थव्युत्पत्तिः। वपुःश्लेष्मम्। प्रयोगः। विष्क-
 म्भादिः। भेषजम्। विश्वस्वातकः। द्रवम्।
 कार्मण्यम्। इति मेदिनी॥ नैवाधिकः। धनम्।
 इति हेमचन्द्रः॥ चारः। सूत्रम्। इति
 त्रिकाण्शेषः॥ *॥ (येन वाक्यं युज्यते स
 योगः। यथा,—
 “तेषां पिबेत्तान्दतवक्त्रिभ्र-
 विंश्रामभयारुचकपिपलीभिः।
 विहं वलाभ्याश्च सदेवदाह
 हिताय निहं गजगच्छरोगी॥
 सिहं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये हृत्तीयापदे सिहं
 प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदाभासेकौकरयं
 योगः।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये
 सप्तविंशतितोयोगानां
 नामानि। यथा,—

“विष्कम्भः प्रीतिरायुधान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्मो च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो दृष्टिर्भ्रूवश्चैव आघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रश्चाहृक् बलतोपातो वरीयान् परिचः शिवः ।
सिधः साध्यः शुभः सुक्री ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिस्तथा ॥”
तेषां वर्त्तनीयमाणा यथा,—
“परिचस्य त्वजेदहं शुभकर्मैः ततः परम् ।
त्वचादौ पञ्च विष्कम्भं सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गण्डथाघातयोः घट्ट च नव हर्षणवचयोः ।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्द्रयोगजिभाभ्यो योगा भभोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च यद्विज्ञा नाथो सुकान्तरोहताः ॥”
इति ह्यभ्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिसर्वप्रतिषेधककालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।
“ग्रहकलाः सरवीन्द्रकलाहताः
खखगजैश्च भयोगमिती क्रमात् ।
अथ हता खगतैश्चविलसिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥”
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमण्यौगणित-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिच्छते तस्य कलाः कार्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र शताष्टकेन
हृते प्रथमस्थाने गतमानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ दान्यवप्रिष्टानि गतानि खख-
हारश्रुतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सम्-
न्वित्यो विकलाः खखगतभिर्भाष्याः । यक्ष्ण्यति
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्येष्ट्याणां विकला
भक्तास्तदेष्ट्या घटिका भवन्ति । इति मित-
चरानाक्री तत्तत्तटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भौमपराक्रमे ।
“अश्विनी सद्य ह्यर्ष्येयं वोमे न्द्रगशिरस्तथा ।
अश्विना भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकौर्षितः ॥
अनुराधा गुरोवारे विश्वदेवस्तु भागवे ।
वारुण्यं शनिसंयुक्तमानन्देऽयं प्रकौर्षितः ॥”
योगवरा यथा । दोषिकायाम् ।
“भूमिपुत्रार्कयोरङ्घ्रि गन्ध मरु-
द्धारुणाद्रान्वन्वित्राहृन्मलाभिभिः ।
भागवैष्णव्योरङ्घ्रि भद्रा
भवेत् फलशुभ्योऽयं युता ॥
शोमपुत्रस्य वारे जया स्थान्द्रगो-
पेन्द्रगुन्ध्याम्याभिजिह्वाजिभिः ।
गोथैतरङ्घ्रि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्राभियुक्पित्रादित्यभूमिः ॥
ह्यर्ष्येयस्तस्य दिने यदि पूर्या
ब्रह्मदिनाधिपतिद्विविधैः स्वात् ।
योगवरास्त्रिभिरैव समेताः
सर्वसमीहितसिद्धिनियुक्ताः ॥”
अथमेव चन्द्रवतयोगः ॥ * ॥ अथाश्वतथयोगः ।

“भुवगुरुकरमूलापौष्पाम्नाकैवारे
हरियुगविधिभुम्भे फलशुभो भाद्रभुम्भे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सर्वरीनाथवारे
गुरुयुगनलवातोपान्थपौष्पानि कौचे
दृष्टनविधिप्रताखामैत्रभं सौम्यवारे
मरुददितिभपुष्यामैत्रभं जीववारे ।
भगयुगजयुगयो विष्णुमैत्रे सिताहै
श्वसनकमलथोनी सौरिवारेऽहन्तानि ॥
यदि विद्यित्यतोपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हन्तैऽहन्तयोगेन भास्करेण तमी यथा ॥
सर्वदृष्टाविशेषेय फलं स्थाक्नुभयोगजम् ॥
अहन्तं विद्वियोगश्च यदोक्तमित्ने भवेत् ।
तद्दिनस्य भवेदुष्टं मनुष्यपरिषया विषम् ॥”
अथ सिद्धिद्वेषापापवमघट्टयोगाः । यथा,—
“नन्दादाः सिद्धियोगा षड्युजनुधकुजाकौष्य-
वारेः प्रशस्ताः ।
द्वयैशाशाश्विषड्दृष्टुनिमिततिथयोऽर्कादि-
वारेः प्रदग्धाः ॥”
राजमार्गच्छे ।
“आसा रुद्रादिश्री रामा घटपञ्चसुनयस्तथा ।
दृष्टान्ते तिथयः सप्त रथादिसप्तमित्यहैः ॥”
अपि च ।
“डादृष्टकेयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा हतीया
बुधे ।
घटी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा ।
सर्वारभविनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोऽर्कादि विधाखाचययसमुपस्थाङ्घ्रि
चिन्नाचतुष्कं
तोयं विश्वाभिजिद्वं लथ कुजदिवसे खचयं
विश्वरुद्रौ ।
ज्ञाहै मूला विश्वाखा यमधनतुरगान्त्यानि जैवे
ऽङ्घ्रि पिचं
रोहिण्यार्द्रा यमेन्द्रतममथ षडगोरङ्घ्रि पुष्या-
चयेन्द्रौ ॥
सौराहै हस्तयुग्मार्यमयमजल्युक्पौष्पपुष्या-
घनानि
चयोऽखखर्ष्युक्ते खगदृपतिदिने सौम्यवारे
ऽर्थेमापि ॥”
अथोत्पाटादियोगाः ।
“रथादिविषयेयुक्ता विश्वाखादिचतुश्चतुः ।
उत्पाटा षडवः काया अहन्तानि यथा-
क्रमम् ॥”
अथ करकचायोगः ।
“वाजिचित्रोत्तराघाटा मूलपाश्रीष्यभान्तकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
अथ ऋतुयोगः ।
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा सुकृशशाङ्घ्रयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्या च ऋतुदा ॥”
अथ यमघट्टादीनां वर्ष्यकालनियमः ।
“यमघट्टे त्वजेदहं सौम्ये द्वादश नाडिकाः ।
अन्वेषां प्रापयोगावां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अथ शुभचक्राय करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेऽथ च सर्वेषु पूर्व्यामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रगुह्यहता इमे ॥
करकचा ऋतुयोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चक्रे प्रणश्यन्ति ह्यथा वज्रहता इव ॥” * ॥
विरहयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।
“विरहसंज्ञास्त्रिपवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च ये वै ।
हृनाङ्घ्रिषु खशेषु वन्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरहाः ॥”
इति श्योतिसास्त्रम् ॥ * ॥
अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
“दुःखाम्भनाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम् ।
उत्तरेयुर्भवाभोधिं तथा लभन्तुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणां सुपकाराय दुःखविच्छिन्तकारकम् ।
वद्विरुधाच ।
आराधयध्वं विश्वेषां जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तन्निरापेया एवमुक्तां प्रवास्तथ ॥
इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषामिरहर्षिभ्यम् ।
व्रतोपवासेर्विविधैर्ब्राह्मणाणाञ्च तर्पणैः ॥
ते स्त्रैश्चात्महितैः कार्मेभ्यं स्वचेतसि तुष्टिदाः ।
भवेयुरपरिच्छेदादारुधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्त्रान्धियस्तत्कर्मोयस्तदाश्रयाः ।
तदुद्ययस्तत्त्वानसः सर्वस्मिन् च इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्वान्तरात्मनि ।
संन्यस्यध्वं स वः कर्त्ता समस्तावरणचयः ॥
परः परार्था परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदं भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समन्ता-
दचिन्त्यरूपेणपरिग्रहं यत् ॥
तमाराध्य जगत्तार्थं क्रियायोगेन वाङ्मवाः ।
अथौ मोक्षं परं जन्मुक्तसात्त्विकोत्तकारणम् ॥
संसारार्थसमनानां विषयाक्रान्तचित्तसाम् ।
वियुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं ब्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
सुखंश्चिन्तय गोविन्दं स्वर्गंश्चिन्तय माधवम् ॥
युधमेकाग्रचित्ता ह्ये संश्रिता मनुष्यदन्म् ।
जन्मदृष्टजराप्राहं संसारं वन्तरिच्यथ ॥
क्रियायोगपरायोऽहं सुक्तिकायासयनेकप्रः ।
समारोह्य जगत्तार्थं राजानो मोक्षमाप्नुह्युः ॥”
इति वद्विरुधायम् ॥ * ॥
अथ योगसाधनम् । केशध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं खाङ्क्षिष्य । श्रूयतां गदतो मम ।
यत्र स्थितो न च्यते प्राप्य ब्रह्मक्षयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयाचङ्घ्रि सुक्तेर्निर्विषयं तथा ।
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्प्राप्तान् मनो मुने ।
चिन्तयेन्मत्तमे तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभाव नयत्येव तद्वृत्तसाध्यायिनं मुने ।
विकार्यश्चात्मनः प्रकृता लोहमाकर्षकी यथा ॥

आत्मप्रयत्नसाधेया विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमव्यक्तवैशिष्ट्यशुक्लधर्मापलक्षणम् ।
यस्य योगः स वै योगी सुसुहृत्परिधीयते ॥
योगयुक्तं प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते ।
विनियमसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
यद्यन्ताराद्यदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरेऽप्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनियमसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगादिदशकर्मणा च यो-
रचिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च स्वास्तेयापरिग्रहान् ।
सिंघेव योगी निष्कामो योग्यतः स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रथमं मनः ॥
एतं यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काव्या निष्कामानां विसु-
क्तिदाः ॥

एकं भद्रासनादीनां समाख्याय शुभैर्वृतः ॥
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो रतिः ॥
प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् क्रुरते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सकीचोऽकीच एव च ॥
परस्परैराभिभवं प्राणापानौ यदा निजौ ।
क्रुरतः सद्भिधानं हृतीयः संयमात्तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ।
आत्ममनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥
शब्दाद्विषयबुरसानि निरुत्थात्तापि योगवित् ।
दुर्ग्याच्चिन्तातुकारोयि प्रत्याहारपरायणम् ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्रयेत्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणावासेन पवनेः प्रत्याहारेण चैन्द्रियैः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्वीत स्थितं चैतः शुभाश्रये ॥
श्रीखाण्डिक्य उवाच ।
कथ्यतां मे महाभाग । चैतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमश्रयं तद्वन्ति दोषफलौघवम् ॥
श्रीकेशिखण्ड उवाच ।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ।
भूप । स्वर्गमन्त्रलेश्च परश्चापरमेव च ॥
त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्नबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवाव्या त्रिविधा भावभावना ॥
अनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चार्थं देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भाद्विद्यु च ब्रह्मकर्मिात्मिका द्विधा ।
बोधधिकापरशुक्लसु विद्यते भावभावना ॥
अक्षीयेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
विश्वमेतत् परं चान्यद्देहिन्द्रप्रशां वृष ॥
प्रत्यक्षमितभेदं यत् सत्तामात्मगोचरम् ।
वक्ष्यसामात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विद्योः परं रूपमरूपस्याजमन्तरम् ।
विश्वरूपपदैक्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तद्व्योगशुद्धा शक्यं वृष । चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूल हरे रूपं चिन्त्यं बृहिश्वगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्कारका ऋषाः ॥
गन्धर्वयक्षदैत्याद्याः सक्ता देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः श्रौलाः समुद्राः सरितो हमाः ॥
भूप भूतान्त्वष्ट्रीवाणि भूतानां ये च चैतवः ।
प्रधानादि विशेषानां चैतनाचैतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादश्च बहुपादमपादकम् ।
स्वर्गमेतद्वरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वसिद्धं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विद्योः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता जैत्रञ्जाख्या तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञाया हृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यथा जैत्रञ्जशक्तिः सा चैष्टिता वृष । सर्वमा ।
ससारात्पानखिलावनाप्रोत्थितुसन्तान् ।
तथा तिरौहितत्वाच्च शक्तिः जैत्रञ्जसंज्ञिता ।
सर्वभूतषु भूपाल । तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवस्तु स्वस्वत्वात् स्थावरं तु ततोऽधिका ।
सरीसृपेऽपि तथोऽपि अतिशब्दा पतन्निषु ॥
पतन्निषु त्वास्तुभ्यः स्वशब्दा प्रप्रावोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशब्दा पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यथादा देवता वृष ॥
शुक्रः समस्तदेवैर्यस्तत्त्वान्पि प्रजापतिः ।
ह्रियण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्त्युपलभितः ॥
एताम्येष्टेरूपस्य तस्य रूपाणि पाथिव ॥
यतस्तत्त्वैकियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गोमिधेयं महामति ॥
अमूर्तं ब्रह्मण्यो रूपं यत् सद्विद्युच्चत बुधेः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता वृष यच्च प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेमं हत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनन्तर ॥
देवतियेऽमृतुव्याद्विचैष्टावन्ति स्वकीजया ।
जगतासुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापित्व्याहतात्मिका ॥
तद्वपं विश्वरूपस्य तस्य व्योगशुद्धो वृष ॥
चिन्त्यमात्मविशुद्धार्थं सर्वैकस्त्विधनाशनम् ॥
यथाभिरुद्धतशिशुः कचं दहति शानिकः ।
तथा चित्ति स्थितो विष्णुर्गोमिनां सर्वैकस्त्विधम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तच्च चैतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वशस्य तथात्मनः ।
चिभावभावनातीतो सुष्ठये योगिनां वृष ॥
अन्त्ये च पुरुषवाक्ष । चैतसो ये अथाश्रयः ॥
अभूद्वाक्ते समस्मात्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
हृत्तं भगवतो रूपं सर्वैरप्याश्रयनिष्पृष्टम् ॥
एवा वै धारणा ज्ञेया वक्षितं तच्च धार्यते ॥
तच्च हृत्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप ॥
तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नपारुवदं पद्मपत्रायतेष्वयम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्यजलात्पुलकोच्छ्रुत् ॥
समकथान्तविश्वरूपारुक्थं विभूषयम् ॥

कमुग्धीवं सुविस्तीर्यश्रीवत्सात्कृतवक्षसम् ॥
बलीचिभङ्गना मननाभिना चोदरेण वै ।
प्रसन्नाद्यसुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घंश्च सुस्थिराट्प्रिकराभ्युजम् ॥
चिन्त्येद्वृत्तभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खदाखड्गश्चक्राक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्त्येतन्मथो योगी समाधावात्ममानसम् ॥
तावद्यावद्दृष्टौभूता तत्रैव वृष धारणा ॥
वज्रतस्त्रितोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयति तदा चित्तान् सिद्धां मन्यत तां तदा ॥
ततः शङ्खदाक्षकशार्ङ्गादिररिचिंतं युधः ।
चिन्त्येद्भगवद्गूरुं प्रशान्तं साच्चक्षत्रकम् ॥
सा यदा धारणा तद्दृष्टवानवती ततः ।
किरीटकेयूरसुखेभुग्धे रश्चितं स्मरत ॥
तदेकावयव देव चैतसापि पुनर्व्युधः ।
कुर्वात्ततोऽवयविनि प्राग्गधानपरो भवेत् ॥
तद्गुणप्रत्ययवैकसन्तित्थान्विनिसृष्टा ।
तद्गुणं प्रथमेरङ्गे यच्चिन्तित्थान्वितं वृष ।
तस्यैव कल्पनाहौनं स्वरूपम्यदृश्यं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्ठायां समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राय परे ब्रह्मणि पाथिव ॥
प्रापशौचयत्नयोगात्मा प्रकीर्णाशुभभवत् ॥
जैत्रञ्जः करणो ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् ॥
निष्पद्य मुक्तिकार्यं वै कतल्लयं निवर्णते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानक्षतो भवेत् ॥
विभेदजनकं ज्ञाने नाशमाद्यन्तिकं गति ।
आत्मनो प्रसङ्गो भेदसमस्तं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तं मया योगः खाण्डिक्य परिच्छृत्ते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मज्ञतयोगो यथा ।
“सुखं योगासनं हत्वा बभूव संपुटाङ्गलिः ।
पुलकाङ्गिनसम्बोद्धः साम्नेनैर्वाऽतिदीनवत् ॥
इदं सुखं मे शब्दाच्च पिङ्गलं नलिनीं धराम् ।
नाडीपटकश्च योगेन निरुद्ध च प्रयत्नतः ॥
स्वनाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धं परमाज्ञायां षट्चक्रकश्च निरुद्ध च ॥
जङ्गनं कारथिला च तं षट्चक्रं क्रमाद्विधिः ॥
अक्षरम् समानीय वाङ्मवद्दं चकार ह ॥
निरुद्धं वायुं मेधात्मामानीय हृदयाभ्युजम् ।
तं वायुं भासयित्वा च योजयामास मेध्याय ॥
एवं हत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा ॥
जजाप परमे मन्त्रं तं तस्मै ह्यदशाक्षरम् ॥
सृष्टं च परमं हत्वा ध्यायं ध्यायं पदाभ्युजम् ।
दृष्टं हृदयाभ्योले सर्वं तेजोमयं सुतं ॥
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीतं सुप्तमनोहरम् ॥
विसृजं सुरलीहकं भूषितं पीतवासवा ॥
श्रुतिस्त्वलस्यलस्यलस्यलस्यलकारकुण्डलम् ।
ईषडास्यं प्रसन्नासं भक्ताशुपचकातरम् ॥
नवीनजलदाकारश्चामसुन्दरविषयम् ।
स्थितं अनुसुद्धं सर्वैर्निर्गमं वाचिस्त्वियम् ॥

योगः

स्वात्मारामं पूर्वकामं जगद्ग्रापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वोधारं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमन्वितम् ॥
सर्वोपार्थं सर्वगुणं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्यत्करं वरम् ।
यद्दृष्टं ब्रह्मरूपं च हृदि तद्बहिरेव च ।
इष्टा च परमाश्चर्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २० अध्यायः ॥३॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।

“अथ योगं प्रवक्ष्यामि मुक्तिसुक्तरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीयते धीयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् श्रेयशुभं महेशान । सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहोन्नक्तं चराचरविवर्जितः ।
बद्धविधिषु स्थितो ब्रह्म श्रोता ब्राता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्गर्भरहितः ब्रह्म नामोक्तविवर्जितः ।
मन्ना मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
सनोर्धर्मविहीनश्च विज्ञानाशय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
सर्वपाणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो मज्जाशान्तो भयेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्गर्भपरिवर्जितः ॥
तन्वाचो तन्मिथन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जायन्तस्त्रसुषुप्तिस्थस्तत्वाचौ तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता इष्टूपो गुणवर्जितः ।
सुप्तो बुद्धो जनयापी सख्य आत्मास्रगर्हं शिवः ॥
यव ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं पदम् ।
प्राप्नुयुक्ते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शृङ्गार । सुव्रत ।
पठेद्य एतत् सततं स्थित्युक्तं च मच्छ्रुतम् ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥
अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् सर्वोपासहृदे श्रेयः ।
यमाः पञ्च लङ्घिवाद्या अङ्घ्रिवा प्राश्र्यङ्घ्रि-
नम् ॥
सर्वं भूतहितं वाक्यमस्तीयं स्थाप्यहं परम् ।
अमेयुषं ब्रह्मचर्यं सर्वेद्यागोऽपरियुहः ॥
नियमाः पञ्च सदाद्या वाङ्मामाभन्तरं द्विधा ।
प्रौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपस्वेन्द्रियनियहः ॥
स्वाध्यायः स्वात्मज्ञजापः प्रविधानं हरैर्वैजिः ।
आचनं पद्मनाभुक्तं प्राणायामो मरुत्तपः ॥
मन्त्रध्यानयोतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
अगर्भोत्तं सगर्भकः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
यवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलतात् स रेचकाङ्ग्रेचकस्त्रिधा ।
लघुदांशप्रसाचनः स्वाक्षुत्तुर्विप्रतिवः परः ।
यद्विंशत्पञ्चात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्वाहारया मनवो धृतिः ।
अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिर्ब्रह्मण्यः स्थितिः ॥

५३

योगः

अहमात्मा परं ब्रह्म सर्वं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्रगर्हं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्यम् ।
अहं मनो बुद्धिमदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
चायन्सुषुप्तसुषुप्तादिमुक्तं व्योक्तिसदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमदयम् ॥
योऽसावादिष्टपुत्रघ्नः सोऽसावहमखण्ड ७३ ॥
इति ध्यायन् विमुच्यते ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“एतत् कथितं ज्ञानं योगश्चैवं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी प्राप्स्यतानन्वतां व्रजेत् ॥
प्रागाल्लेवात्मना जेयो योगिनां स हि दुर्लभ्यः ।
कुर्वीत तज्जये यत्र तस्योपायं श्रेयुष्य मे ॥
प्राणायामैर्देहोघानं धारणाभिश्च क्लिप्सियम् ।
प्रत्याहारैश्च संसर्गात् ध्यानेनानीश्वरान् ॥
गुणान् ॥
यथा पर्वतघातानां भ्रातानां दहते मलयम् ।
तथेन्द्रियक्रता दोषा दहन्ते प्राणनियहान् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाश्चः प्राणायामस्त्रिधादितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं । श्रेयुष्य मे ॥
लघुदांशप्रसाचस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च सात्वाभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोत्सवैश्च सात्वा तावो लज्जचरो मतः ।
प्राणायामस्य संस्कार्यं स्मृतो ह्यादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि हृत्तीयेन जयेद्दोषास्तुभ्रमात् ॥
शुद्धत्वं सेवमानास्तु चिह्नं शार्ङ्गलङ्कणराः ।
यथा यान्ति तथा प्रायो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं सचं यथेच्छातो नामं नयति हृत्तिपः ॥
तथैव योगी च्छन्देन प्राच्यं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः विहो मृगान् हन्ति न
माशुषान् ।

तदग्निविहः पवनः क्लिप्सियं न शृणां तदुभम् ।
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वान्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं श्रेयुष्य वै तेषां कथ्यमानमशुभमात् ॥
कर्मेणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंचयः ।
चेतवो विकषायलं यच्च सा ध्वान्तिरुच्यते ॥
येहिकातुष्टिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
वान् ।
विरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रहृष्टतिरोह्रितान् ।
विनाशतीन्द्रस्यैर्ष्यैर्ष्यहारां ज्ञानसम्यदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

योगः

इन्द्रियाणीन्द्रियाद्यांश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
श्रेयुष्य च महोपाल । प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृनिहितमाचनम् ॥
पद्ममूर्धसनं वापि तथा सत्तिकासासनम् ।
आश्वास्य योगी युञ्जीत ह्यत्वा च प्रणव हृदि ॥
समः समासनी भूत्वा संहृत्य चरणदुभौ ।
संरुतास्तुस्तथा चोक्तं सन्त्यविष्टश्च वाग्व्रतः ॥
पाणिभ्यां लिङ्गदृश्यावस्य श्रुत् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्मामितशिरा दन्तैर्हन्तान्न संयुजेत् ।
संपश्यन्नाविकार्यं खं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमवो हृत्तिं सत्वेन रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निर्मेये सत्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियाधैश्चः प्राणादीन् मन एव च ।
नियस्य समवायेन प्रत्याहारसुप्रभेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कुर्वन्तोऽज्ञानीव सर्वशः ।
स त्वात्तरतिरेकस्यः पश्यन्नात्मनामात्मन ॥
सवाह्याभ्यन्तरं प्रीचं निव्यादाकखनामितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुप्रभेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारया सामिधीयते ।
द्विधारया स्मृतो योगी योगिभित्तुदृष्टिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्खल्यन्तेवोपजायते ॥
वीचते च परं ब्रह्म प्राज्ञतांश्च गुणान् पृथक् ॥
बोमादिपरमांश्च तथाज्ञानमकख्यमम् ॥
इत्यं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ॥
जितां जितान् प्रवेर्भूमिमारोहेत यथा यश्च ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्जिता ।
विवर्हयति नारोचेत्सङ्गादमिमनिर्जितात्मा ॥
प्राणानामुपसरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणैरुच्यते चैवं धार्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादित्यः प्रवृत्तानि यदद्याणि जितान्निभिः ।
प्रत्याह्रयन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन आध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थेनकोयं यन्मनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुक्तया वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणान्मां हृदये वायु ह्रतीये च तथोरवि ।
कच्छं मुखे नासिकां नेत्रभूमध्वच्छंसे ॥
किञ्चित्समात् परस्मिंश्च धारया परमा स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोच्चरसास्वताम् ॥
नाश्वातः श्लथितः आत्नो न च थाङ्गललीचनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र । योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नातिश्रीते न चैवोक्तं इन्दे नाम्निनात्मके ।
काश्चित्तेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतपराः ॥
सशब्देऽपिनजलाभ्यासे चोर्वी गोष्ठं चतुष्टये ।
शुष्कप्रणयैश्च यथा श्मश्राने सचरोऽपि ॥
समये नूपतीरे वा चैवबस्तीकसवये ।
देहेऽप्येतेषु तत्त्वकी योगाभ्यासं विवर्हयेत् ॥
सख्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्हयेत् ।
नासतो दर्शनं योगे तस्मात् परिवर्हयेत् ॥
दोषानैताननाद्वयं च्छंत्वाद्दयो युनक्ति वै ।

विज्ञाय तस्य वे दोषा जायन्ते तान्नोद्य मे ॥
 वाधिर्यं जडनालोपः स्तुतेर्म्हं कल्पमन्वता ॥
 ज्वरश्च जायते सदास्तद्दृष्टानयोगिनः ॥
 प्रमादाद्दोगिनो दोषा यथेते स्युश्चिकित्सितम् ॥
 तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
 खिण्वां यवागमलुष्णां सुक्ता तत्रैव धारयेत् ॥
 वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्तं ततो दधि ॥
 यवागुल्मापि पत्रने वायुप्रख्यौ परिचिपेत् ॥
 तदन्तं कन्ये महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
 विघाते वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणोन्निधे ॥
 तथैवास्त्रफलं ध्यायेत्सुखात्तं रसनेन्द्रिये ॥
 यस्मिन् यस्मिन् रुना देहे तस्मिन्सदुपकारि-
 शोमी ॥
 धारयेद्धारणासुष्यं प्रीतां शीते विदाह्विनीम् ॥
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ॥
 लुप्रस्तेः स्तुतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ॥
 दावापथियो वायुको व्यापिनावबुधधारयेत् ॥
 अमासुषुगान् सञ्चजाताहाधास्थितिचिकित्-
 सितम् ॥
 अमासुषुं सञ्चमन्तर्गोमिन् प्रविशेत् यदि ॥
 वायुनिधारणा चैव देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
 एव सन्वात्मना काश्या रक्षा योगविदा नृप ॥
 धर्माधैकाममोक्षार्गां शरीर साधनं यत् ॥
 प्रष्टतिलचगना स्याता योगिनो विस्वयात्तथा ॥
 विज्ञानं विज्ञयं याति तस्माद्दुर्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
 अलौक्यमारोग्यमनिन्दुरत्वं
 गन्धः शुभो सूत्रपुराणमख्यम् ॥
 कान्तिः प्रसादः खरसौप्त्यता च
 योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
 अदुरागं जनी वाति परोक्षे गुणकीर्त्तनम् ॥
 न विभ्यति च सन्धानि सिद्धेर्लक्ष्यसुचमम् ॥
 प्रीतोष्णादिभिरलुभेयस्य बाधा न जायते ॥
 न भौतमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिर्बपस्थिता ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानाम ३८
 अध्यायः ॥ (तथा च)
 ईश्वर उवाच ॥
 "मथैकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ॥
 साधनान्यलुधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
 यमाश्च नियमास्तावदासनाभ्यापि यच्छुख ॥
 प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
 ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं द्रव्यचर्मापरिग्रहौ ॥
 धर्माः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ॥
 तपः स्वाध्यायसन्नोषः शौचनीश्वरपूजनम् ॥
 नियमाः कथिता तस्मै ॥ योगसिद्धिप्रदायिनः ॥
 सर्वेषामेव भूतानामस्तेषुजननं हि यत् ॥
 अहिंसा कथिता बहिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ॥
 यथार्थकथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
 शौच्यं वा बधेनापि परस्वच्छरयं च यत् ॥
 क्षेयमित्युच्यते सद्भिरस्तेषुं तस्य वर्त्तनम् ॥
 सर्वेषु मेषुनत्वांगो ब्रह्मचर्यमसिद्धौच्यते ॥

द्रव्यागामयनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धिस्तु साधनम् ॥
 चान्द्रायणादिना यत्तु शरीरस्य च शोषणम् ॥
 तपः कथितं पुत्र ॥ स्वाध्यायमधुना शृणु ॥
 प्रणवः प्रतरुद्रीयं तथाप्यश्विभारः प्रिखा ॥
 एतेषां यो जपः पुत्र ॥ स्वाध्याय इति कीर्त्तितः ॥
 यदृच्छालाभसन्तुष्टः सन्नोष इति प्रथ्यते ॥
 वाञ्छे चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ॥
 स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मानः कायकर्मभिः ॥
 मयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ॥
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः सचेप्रात्र तु विस्तारत् ॥
 यमेश्व नियमेषुंको योगी मोक्षाय संस्तुतः ॥
 स्थिरवृद्धिरसंश्लघः पूर्वेमानमभ्यसेत् ॥
 पद्मकं खलिकं पीठं मेहं कौकुटकौञ्जरम् ॥
 कौर्मं वस्त्रासनं चैव येवात्र चाङ्गचन्द्रकम् ॥
 दण्डं ताश्चासनं शूल खड्गं मुद्गरमेव च ॥
 मकरं त्रिपयं काष्ठं स्थायुषां हस्तिकर्णिकम् ॥
 भीमं वीरासनं चापि वाशुर्हं स्वर्गेशिकम् ॥
 क्रौञ्चं चानालिकं चापि सन्नतोमद्रमेव च ॥
 इहोतान्यासनान्यत्र यत्प्रवृत्तिसंखया ॥
 योगसंसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानच ॥
 एषामेकतरं बद्धा शुरुभाक्त्तपरायणः ॥
 द्वन्द्वान्तो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमायोगतः ॥
 अन्तस्तराणां वायुनां ताश्चाभ्यरौधनम् ॥
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
 अगमभञ्ज सगमभञ्ज तयोराद्यौऽत्रयः स्तुतः ॥
 द्वितीयः सञ्चयः प्रोक्तो भुव व्याहृतिसात्प्रथमः ॥
 रैचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकश्च तथा ॥
 एव चतुर्विधो भेदः प्राणायामेषु च हरिभिः ॥
 अस्त्रनां नाडयः प्रोक्ता गमामगमन्याश्रयाः ॥
 रचनाङ्गचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
 पूरकः पूरणाद्वायोस्तन्निरीघाञ्ज कुम्भकः ॥
 देहिनो दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
 स्तुता ॥
 पित्तयोनिरिति ख्याता भाहुस्तत्राधिदेवतम् ॥
 दक्षिणोत्तरगा या च हृदा सा नाडिका स्तुता ॥
 देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदेवतम् ॥
 एतयोरेभयोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥
 पद्मस्त्रनिभा नाडो कार्याख्या ब्रह्मदेवतम् ॥
 ततः शून्यं निरालम्बं मथ्यं स्वात्मनि योजयेत् ॥
 नास्त्रास्त्रानोघनाद्वायोः शून्यकत्वं विनिर्द्दिशेत् ॥
 चन्द्रदेवतया भूयः पित्तदेवतसुचमम् ॥
 आषाढ्यनं भवेत्तेन ज्ञावनं कल्पवस्तु तु ॥
 आषाढ्योदरसंस्थां तु उच्चैर्वायुं निरीधयेत् ॥
 कुम्भकः कुम्भवस्तु स्याद्विचको वसितस्य च ॥
 उन्विद्य प्रयतो वायुमज्जदेवत्वमानयेत् ॥
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ॥
 सङ्कोष्य कृचिकाचक्रन्दर्द्धं नीला रसाक्षयम् ॥
 संकीर्ण्य शृङ्गिनीं सम्बलतो ब्रह्मगुह्यां नयेत् ॥
 अनेन शोषयेन्नागमेश्वरं विमलं हुनिः ॥
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागमेवेत् ॥
 सुसञ्चूयां सदा बहः ॥ योगाङ्ग योगविज्ञये ॥

विज्ञाय बह्निमार्गं तु चङ्गुल्यास्तु शनैः शनैः ॥
 शौच्यं नाकषेयैर्वायुं नाभावात्कस्य धारयेत् ॥
 धारयन्निधतप्राणो योगेश्वर्यममन्वितः ॥
 चावते वक्षराद्योगी जराभरणवर्त्तितः ॥
 वायुमाकर्षयेद्वाङ्मां वामया चोदरं भयेत् ॥
 नाभिनासान्तराध्यायं स्विः प्राणांश्च जयेद्-
 भुवम् ॥
 मनःस्थौर्भवेद्वत्स ॥ त्रिषु स्थानेषु धारणात् ॥
 अङ्गुष्ठनाभिनासाग्ने वायुं योगी जिताभन ॥
 अपानं कटिदेशे तु पृच्छतो वे विनिर्द्दिशेत् ॥
 सदा तत्रैव सन्त्येय एष वायुजपकथः ॥
 रैचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ॥
 निरालम्बं मनः ज्ञत्वा चगन्तागगतो भवेत् ॥
 रन्ध्रियाणां विचरतो विषयेषु स्वभावतः ॥
 निगहः प्रोष्यते यस्तु प्रत्याहारः न उच्यते ॥
 यद्यत् पश्यति तस्मै पश्यदाहावदात्मनः ॥
 प्र्याहारः स वे प्रोक्तो योगसाधनसुचमम् ॥
 यद्विन्द्रियाणां पश्चात्प्राणं पञ्चमाक्षरं धनं ॥
 कथं तत्र स्थिरो लोको मनो धानि तदाश्रयम् ॥
 उद्धातान् दृष्टा पश्येव तारयः प्राणगं पुष ॥
 प्राणवायुं निवार्येव मनः स्वर्गोन्तः निर्गते ॥
 देवाश्च सङ्गान् गन्धर्वाधारणात् येन ज्ञान
 प्रगान ॥
 पश्चात्प्राणायामयोगेन सङ्गमोति पश्यति ॥
 दृष्टे न स्थाच्यरा न्यः सन्नेत्रश्च प्रजायते ॥
 स्फोटोष्ठाया वाडिका प्रोक्ता कुम्भानोक्तदा-
 ना ॥
 उवाचै विन्दतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरत् ॥
 भूत भयं भविष्यच्च परंभाञ्च दूरत ॥
 ज्ञानं यत्तद्भवेन्नृणं स्फोटोष्ठे ज्ञानमभ्यसत ॥
 ललाटे स्फुटं हृदये सदाशिवमसुखरत् ॥
 शुद्धस्मृतिकसङ्गायं जटाशुद्धेश्वरम् ॥
 पञ्चवक्त्रं दृष्टभुजं सपर्यज्ञापवीतिवम् ॥
 ध्यात्वेवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् स्वरयो विदः ॥
 ततोन्मनस्कं भवति न श्रयोति न प्रपद्यति ॥
 न जिन्रति न सृष्टति न किञ्चिद्वा समीक्षते ॥
 गुह्योदरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्त्येत् ॥
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्देकविषयः ॥
 जराभरणनिर्मूलः शिव एव भवेत्सुनिः ॥
 गमनागमवाभ्यां यो ह्यीनो वे विषयोज्ज्वलितः ॥
 एकान्तरीक्षनीभावः समाधिरभिधीयते ॥
 न दृष्टद्वस्तुनश्चिन्ता न रुद्धास्थापि चिन्तनम् ॥
 न बहिर्गन्तारं पुत्र ॥ ब्रह्मयन्त्रिविभेदनम् ॥
 न स्थूलं न ह्यशं वापि न सूक्ष्मं नापि लोपितम् ॥
 न शुक्लं नापि वा पीनं न ह्यशं नापि कर्त्तुरम् ॥
 ह्यत्वा हृतपद्मनिजये विश्वाख्यां विश्वसम्भवम् ॥
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्ताचमसं स्थितम् ॥
 सर्वस्वाधारमत्यक्तमानन्दं श्योतिरवययम् ॥
 प्रधानपुरुषातीतमाकार्यं दृष्टरं शिवम् ॥
 तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मकपिगम् ॥
 ध्यायेदनादिमशान्तमानन्ददिशुग्यालयम् ॥
 महात्मं पुरुषं ब्रह्म ज्ञायां ब्रह्म चाचयम् ॥

ओङ्कारान्ते तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
 कारयं सर्वभावानामानन्दैकरसाश्रयम् ॥
 पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्यते बन्धनात् ॥
 प्रिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्हि मिच्छति ॥
 ऋषो यथा श्वलाङ्गुलेः समुद्रं तर्हि मिच्छति ।
 तथा विना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
 सर्वसौख्यप्रदः शम्भुर्नाम्ना काचन देवता ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेव प्रपूजयेत् ॥
 यदा गुहायां प्रकृतं जगत्संभोहनाख्ये ।
 विचिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्वमृतानां यत्र लोकः प्रलीयते ।
 आनन्दं ब्रह्मणः स्वप्नं यत्प्रयच्छति तुमुच्चवः ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
 पातुं तिष्ठेन्नक्षेत्रेण सोऽद्भुते योगमेश्वरम् ॥
 नैकलक्षं हिलक्षं वा त्रिलक्षं न नवात्मकम् ।
 सर्वोपाधिनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे पुत्र । यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
 तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दप्रभुभूयते ॥
 सत्याप्य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गम्ये ।
 सुदृप्तं तिलग्नः क्षात्रात्तस्य चागुभवो भवेत् ॥
 सर्वज्ञः प्रतिपूयं । जरा मरणवर्जितः ।
 मनुप्रवादाद्भवेद्योगो नान्यथा क्रौञ्चदहन । ॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ।
 सामेकं शरणं गच्छेदज्ञान नाशयाच्यम् ॥
 ब्राह्मण्याः च त्रिधा वैश्याः शूद्राश्चाथे च
 सङ्कराः ।
 मङ्गलभावना पूता यान्ति मत्परमं पदम् ॥
 जगतः प्रकृते प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
 मङ्गला नैव वक्ष्यन्ति स्वेच्छावियहृद्यारिण्यः ॥
 योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ।
 अहमेव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणोपपुराण्ये श्रीसौरै शिवस्कन्द-
 संवादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
 अथ योगान्तराया यथा,—
 “योगान्तरायास्तस्याय जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
 नश्यन्तेऽभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
 इति उवाच ।
 “आत्मस्यं प्रथमं पञ्चाङ्गाधिपीडा प्रजायते ।
 प्रमादः संशयस्थाने चित्तस्तेजानवस्थितिः ॥
 अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिदुःखञ्च त्रिविधं ततः ।
 दौर्भेनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ।
 दशधाभिप्रजायन्ते सुनेत्यांगान्तरायकाः ।
 आत्मस्थञ्च प्रवृत्तञ्च मुख्यात् कायचित्तयोः ॥
 आधयो धातुवैभवात् कर्मिणा दीघास्तथा ।
 प्रमादस्तु समापेक्षु साधनामभावनाम् ॥
 इदं वैद्युभयसूक्तं विज्ञानं स्थानं श्रवणः ।
 अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
 लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवनत्वनात् ।
 अश्रद्धाभावरहिता वृत्तिवै साधनेषु च ॥
 साध्ये चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
 विषयव्यञ्जानमिते भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
 दुःखमाध्यात्मिकं प्रीक्तं तथा चेवाधिभौतिकम् ॥
 आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सङ्गं पुनः ।
 इच्छाविधातात् सङ्घोर्भवेत्सङ्घट्टदाहृतम् ॥
 दौर्भेनस्यं निरोद्धयं वैराग्येण परेण तु ।
 तमसा रजसा चैव संसृष्टं दुर्भेनः स्फुटम् ॥
 तदा मनसि सञ्जातं दौर्भेनस्यमिते स्फुटम् ।
 हटात् स्वीकरणं ह्यत्र योग्यायोग्यविवेकतः ॥
 विषयेषु विचिन्नेषु जन्तोश्चिषयलोसता ।
 अन्तराया इति ख्याता योगस्थेति हि योगि-
 नाम् ॥
 अत्यन्तोच्छ्राययुक्तस्य नश्यन्ति न च शंसयः ।
 प्रनष्टेऽन्तरायेषु द्विजा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिरूपकाः ।
 प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया श्रवणा स्फुटा ।
 वाक्तां हतीया विप्रेन्द्रासुरीया चेह दर्शना ।
 आखादा पशुमी प्रोक्ता वेदना वञ्चिका स्फुटा ।
 खल्पघटसिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
 सुनेः ।
 प्रतिभा प्रतिभादृष्टिः प्रतिभांश्च इति स्थितिः ॥
 बुद्धिर्द्विवेचना वेत्तं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
 अस्मि अर्वाहृतेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
 सर्वज्ञं सर्वदा ज्ञानं प्रतिभाशुक्रमेण तु ।
 श्रवणात् सर्वं शब्दानाप्रयत्नेन योगिनः ॥
 हृत्सदीर्घपुत्रादीनां गुह्यानां श्रवणादपि ।
 स्वर्गस्थाधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
 दर्शना दिव्यरूपाणां दर्शनञ्चाप्रयत्नतः ।
 संविद्दिव्यरसे तस्मिन्नाखादौ ह्यप्रयत्नतः ॥
 वाक्तां च दिव्यगन्तानां तस्मान्ना बुद्धिर्बिदा ।
 विन्दन्ते योगिनस्तस्मादात्मज्ञसुवर्गं द्विजाः ॥
 जगत्कल्पान् हि देहस्यं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
 औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
 सन्ध्यायं सर्वथा सर्वमौपसर्गिकमात्मनः ।
 पेश्चै पाधिंश्चाप्यं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
 याच्ते तु तेजसं प्रोक्तं गान्धर्वं श्वसनात्मकम् ।
 ऐन्द्रं योमात्मकं सर्वं शौच्यं चैव तु मानसम् ॥
 प्राजापत्ये लक्ष्णकारं ब्राह्मे बोधमशुक्तमम् ।
 आद्ये चाष्टौ द्वितीये च तथा शौड्ररूपकम् ॥
 चतुःषष्टयत् हतीये तु द्वात्रिंशच्च चतुर्थके ।
 चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्मात्मकं स्फुटम् ॥
 गन्धो रसस्वधा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
 प्रत्येकमष्टया सिद्धं पञ्चमे तच्छुक्तकृतोः ॥
 तथाष्टचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
 चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते हि जलसमाः ॥
 औपसर्गिकमात्राश्च सुवनेषु परित्यजेत् ।
 लोकेष्वालोक्ययोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
 सुखता ह्यखता वाक्यं वाङ्मयं यौवनं तथा ।
 नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
 पाधिवांश्च विना नित्यं सुरभिर्गोत्वसंयुतः ।
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमेश्वर्यं पाधिं मङ्गलम् ॥
 जले निवसनं यदहङ्ग्यामिव विनिर्गमः ।
 इच्छेच्छक्तः स्वयं पातुं सतुभ्रमपि नातुरः ॥

यत्रेच्छति जगदस्मिन् तत्रास्य जलदर्शनम् ।
 यद्वयदस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामनः ॥
 तत्तद्भ्रसान्वितं तस्य च यथायं देहधारणम् ॥
 भासं विनाप हस्तेन जलपिच्छस्य धारणम् ॥
 यत्रण्यत् प्ररीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
 एतत् घोडशकं प्रोक्तामाप्यमैश्वर्यसुत्तमम् ॥
 देहाद्विनिर्गम्यायं तत्तापभववर्जितम् ॥
 लोक दग्धमपीहान्यददग्यं स्वविधानतः ॥
 जलमध्ये हुतवहश्चाधाय परिरक्षयम् ।
 अग्निपिच्छं हस्ते स्फुटितमात्रेण चारणम् ॥
 भस्मीभूतविनिर्गम्यायं यथापूर्वं स्वकामनः ।
 ह्याभ्यां रूपविन्यत्तिर्विना तेस्त्रिभिरात्मनः ॥
 चतुर्विंशत्प्रोक्तं ह्येतत् तेजसं सुनिपुङ्गवाः ।
 मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
 पर्वतादिमहाभारस्त्वन्मोहहृदं पुनः ॥
 लघुलक्ष्यं गुणलक्ष्यं पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
 अङ्गुल्यानिपातिन भूमिः सर्वत्र कल्पनम् ।
 एतेन देहनिन्यत्तिवैतिस्यै स्फुटं बुधेः ॥
 ह्यायाविहीननिन्यत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
 आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियाणैः समन्वितम् ॥
 दूरे च शब्दप्रहयं सर्वं शब्दावगाहनम् ।
 तस्मान्नलिङ्गप्रहयं सर्वं प्राणिविदर्शनम् ॥
 ऐन्द्रपैश्वर्ये प्रियुक्तमेतैवक्तः पुरातनः ।
 यथाकामोपलब्धश्च यथाकामोविनिर्गमः ॥
 सर्वत्राभिभवश्चैव सर्वगुह्यनिर्दानम् ।
 कामातुरूपनिर्गम्यायं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
 ह्येदं ताडनं बन्धं संसारपरिवर्तनम् ॥
 सर्वभूतप्रसादश्च ऋतुकालजयस्त्रिकाः ।
 प्राणप्रत्यभिर्दं प्रोक्तमाहङ्कारिकसुत्तमम् ॥
 अकारणजगत्कृष्टिस्तथासुप्रह एव च ।
 प्रलयश्चाधिकारश्च लोकदृष्टपरवर्तनम् ॥
 असादृश्यमिदं यत्तं निर्माणाश्च पृथक् पृथक् ।
 संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्मेतदशुत्तमम् ॥
 एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णवं पदम् ।
 ब्रह्मया तद्गुण्यं श्रद्धं वेत्तुमन्येनं शक्यते ॥
 विद्यते तत् परं श्रैव विद्युना नावगम्यते ।
 अस्वस्थेयुग्यं शूद्रं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
 बुन्याने सिद्धयश्चैता ह्युपसर्गाश्च कीर्तिताः ।
 निरोद्धयाः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
 नाश्रान्तिप्रयतां ज्ञान्वा विषयेषु भवेद्यु च ।
 अश्रद्धया लजेत् सर्वं विरक्त इति कीर्तितः ॥
 वेदार्थां पुरुषे ख्यातं गुणवेदव्याप्तमुच्यते ।
 वैराग्येणैव सम्प्राप्त्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
 औपसर्गिकमात्राश्च सुवनेषु परित्यजेत् ।
 निश्चयेव लजेत् सर्वं प्रवीदिति महेश्वरः ।
 प्रसन्ने विमला सुक्तिवैराग्येण परेण वै ।
 अयवशास्त्रार्थैश्च लीलाथं वा तदा सुनिः ॥
 अनिरथ्य विचेष्टेद्यः सोऽप्येव हि सुखी भवेत् ।
 क्वचिद्गमिं परित्यज्य आकाशे क्रौडते श्रिया ॥
 उद्धरेच्च क्वचिद्देहात् स्वस्वार्थानां समासतः ।
 क्वचिच्छुते तदर्धेन श्लोकवन्व करोति शः ॥

योगच्छे

योगजः

योगी

कचिदृक्कवन्तु कुम्भाह्वम् सद्दसप्रः ।
 ऋगपनि सद्दहस्य रतज्ञानच विन्दति ॥
 ब्रह्मादां स्थावरात्तच्च हस्तामलकवद्भवन् ।
 बहूनात्र किमुक्तेन विज्ञानानि सद्दसप्रः ॥
 उन्मद्यन्ते मुनिश्रेष्ठा मुनेस्त्वस्य महात्मनः ॥
 आभ्यासेनेव विज्ञानं विशुद्धञ्च स्थिरं भवेत् ॥
 निजोक्त्याणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
 देवविभ्यान्नेकानि विमानानि सद्दसप्रः ॥
 पश्यति ब्रह्मविद्युन्मयमामिब्रह्मादिकान् ।
 ग्रहनक्षत्रताराश्च भुवनानि सद्दसप्रः ॥
 पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्थानाचलनेन तु ॥
 प्रसादादन्तपूर्वमेव सत्त्वप्राप्तस्थितेन तु ।
 तमो निश्चय पुरुषः पश्यति ह्यात्मनोश्चरम् ॥
 तस्य प्रसादाद्गर्भश्च ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गञ्च नात्र कार्या विचारणा ॥
 न शक्यो विस्तराद्भक्तुं वर्षाणामनुत्तरिणः ।
 योगे प्राणुपते निष्ठा स्यात्तद्यच्च सुनीश्वराः ॥”
 इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥)
 अथ त्रिविधयोगः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“योगोक्तयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्वाया ।
 ज्ञानं कर्म च भक्त्यश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचि-
 त्तु ॥
 निर्विघ्नावां ज्ञानयोगो न्यासिवागमिह कर्मसु ।
 तेन निर्विघ्नं चित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 ब्रह्मज्ञेया मनुकथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विघ्नो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावन् कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नोत यावता ।
 मनुकथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
 स्वधर्मस्थो यन्न न यज्ञैरनाश्रीः काम उल्लव । ।
 न याति स्वर्गं नरकौ यदन्वय्य समाचरेत् ॥
 अस्मिन्लोके वर्षामानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।
 ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तियुतं यदृच्छया ॥”
 इति श्रीभगवते ॥ ११ ॥ २० ॥ ६—११ ॥ * ॥
 नांश्रयोमः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सन्न्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
 आचारविधेययोगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
 योगा एतेष्वध्यायेषु भगवन्नीतायां ब्रह्मणा ॥ * ॥
 (कर्त्तव्यं योगसिद्धिर्नास्ति । यद्भक्तं काशीखण्डे ।
 इ २ अध्याये ।
 “न सिध्यति कर्त्तव्यं योगो न सिध्यति कर्त्तव्यं
 तपः ॥
 तथा न तत्रैव ४२ अध्याये ।
 “चक्षुर्विन्दति तः स्यात् कविकस्तमवुम्भवात् ।
 अथाऽयः स्यात्तथा नृणां क्रौञ्च योगमश्नोदयः ॥”)
 योगक्षेमं, ज्ञी, (योगश्च क्षेमश्च तयोः समाहारः) ।
 अनागतानयनागतस्यो । यथा मनुः ।
 “दिवा ब्रह्मत्वा पाखे रात्रौ स्वामिनि तद्दृश्ये ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पाखी वक्तव्यतामियात् ॥”
 दृष्टदङ्गराः ।
 “अनागतस्य चानेता व्यागतस्य च रचकः ।
 रात्रावपि यदात्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (तथा च गीतायाम् । ६ । २२ ।
 “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”
 “योगीऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्वचनं तद्दुभयं
 वहामि ।” इति श्रद्धाराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 ज्ञानं क्षेमश्च तत्पालनं भोक्तं वा तैरप्रापित-
 मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ।” इति
 श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वे
 पुलङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति । यथा,—
 “योगक्षेमकरं कला रीताया लक्ष्मणं ततः ।
 ऋग्यजुःपुरादी रामो जगाम गजविक्रमः ॥”
 इति मट्टिकायै । ५ । ५० ॥
 “फलपुण्यादेरलक्ष्यस्य साधनं योगः शरीरादे-
 र्लक्ष्यस्य पालनं क्षेमः ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।”
 इति तन्त्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचरः, पु, (योगेण चरतीति । चर + “चरेष्टः”
 ३ । २ । १६ । इति टः ।) हनूमान् । इति
 श्रद्धारत्नावली ॥
 योगजं, ज्ञी, (योगान् जायते इति । जन् + जः ।)
 अयुक्त । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 चि ॥

योगजः, पु, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + जः ।)
 अलौकिकसंज्ञकविशेषः । स च युक्तयुज्जान-
 भेदतो द्विविधः । यथा,—
 “अलौकिकः मन्त्रिकप्रेक्षविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणो ज्ञाननक्षत्रो योगजस्तथा ॥
 आसत्तिराश्रयणात्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तद्विन्ध्यशतद्वन्द्वेवोपधामाश्रयैष्यते ॥
 विषयी यस्तु तस्मैव आपारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ॥
 युक्तस्य सर्वदा भागं चिन्तासङ्घटतोऽपरः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥ * ॥

“योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तिति ।
 युक्तयुज्जानरूपयोगिनि विधात् । धर्मस्य ह्येविध्य-
 मिति भावः । युक्तस्थिति । योगाभ्यासावगता
 वशीकृत-समाधि-समासादित-विधिविद्युक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विशुद्धयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासङ्घकारं विनेत्यर्थः ।
 भागं सर्वविषयाणां प्रथमम् । अपरो युज्जानः ।
 विषयव्याहृताया मानससमाधिस्थः अयश्च
 युज्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
 तत्सङ्घकारात् स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मविप्लव-
 नथान् मनः प्रथमैकरोतीत्यर्थः ।” इति
 सिद्धान्तसूक्तवर्षी ॥

योगदानं, ज्ञी, (योगेन दानम् ।) कृत्वेन दानम् ।
 यथा,—
 “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वायुपथिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
 इति मानवे ८ अध्यायः ॥
 “योगाधमनेति । योगशब्दश्लेषवाची कृत्वेन ये
 बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
 २न्यथापि निःशेषादौ यत्र हृद्गं जानीयात्
 वस्तुतो निःशेषादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
 येत् ।” इति तट्टीकायां कृष्णकभट्टः ॥

योगनाविकः, पु, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गार्गाटः २ । इति हारावली ॥

योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणाः
 समाधिस्वरूपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—
 “या निश्चान्तःस्थलाधस्था जगदृक्कपालतः ।
 विभक्त्यं पुरुषं याति योगनिद्रंति सोच्यते ॥”
 इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥
 (अपि च मार्कण्डेय देवीमाहात्म्ये । ५२ । ४६ ।
 “योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्त्रिभुवोऽकृत ।
 आसीत्प्रियं श्रेष्ठमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रसु ॥”
 योगेन सन्नह्नोपायादिना साध्या निद्रा ।
 वीरगां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारे । १५ । ४४ ।

“मागं च दुर्गे विनिवृत्तस्यो
 विधाय रचां विधिवद्विद्वजः ।
 यद्भङ्गपार्श्वस्थानिधैरथोऽथः
 शैवेत माखीं गुम्बयोगनिद्रान् ॥”)

योगपट्टं, ज्ञी, (योगस्य पट्टं वसनविशेषः ।
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्दृश्येण पट्टजालुवन्धनं
 भवति तत् । यथा,—
 “पादौ योगपट्टश्च तर्कन्यां रौप्यधारणम् ।
 न जीवत्पिण्डकः कुर्षात् च्येष्टे भ्रातरि
 जीवति ॥”

तद्वचनं यथा,—
 “पट्टजान्ताः समायोगे वस्त्रं वलयवदृष्टम् ।
 परिवेष्य यद्दृष्टुं शिष्टं सद्योगपट्टकम् ॥”
 इति पाद्मं कर्त्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
 (योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः ।

“अभावे द्यौतवस्त्राणां प्रायश्चित्तमाविकानि च ।
 ज्ञतपो योगपट्टं वा दिव्यां वा येन वा भवेत् ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

योगपट्टकं, ज्ञी, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजादौ
 धार्म्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ॥
 यथा,—
 “त्रिविधं योगपट्टकमादां आह्वानिनोद्भवम् ।
 द्वितीयं ऋगसम्पादं तृतीयं तन्मुनिमित्तम् ।
 चतुर्थांशप्रविक्षारं देवैश्च यद्भङ्गवत् ॥
 चतुर्थांशं सतुरङ्गसमाचमम् ॥” इति वीर-
 मिनीयद्वयसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठं, ज्ञी, (योगस्य योगार्थं वा पीठमास-
 नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

योगरा

योगरू

योगरू

“मखडं योगपीठं तु पद्मं पद्मं विचिन्तयेत् ।
 प्राग्वही चाननाही च त्वार्यपि विचिन्तयेत् ॥
 योगपीठं पृथग्भावात् मखलेन सहेकताम् ।
 पुनर्ध्यात्वा ततः पश्चात् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यदीयते चतस्रम् ।
 नेत्राण्युष्यदादि तन् स्वयंशोपतिष्ठते ॥
 सर्वे देवाः समन्त्राः सचराचरगुणकाः ।
 चिन्तिताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 योगमाया, स्त्री, (योग एव माया) भगवती ।
 सा च विष्णुमाया । यथा, —
 “ततश्च श्रीरिभगवतप्रचोदितः
 स्तुतं समादाय स स्तुतिक्रायहात् ।
 यदा बहिर्गन्तुमिषेयं तर्ह्यजा
 या योगमायाजनित्वायथा ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 योगरङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रामो यस्य ।) नारङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञेयः)
 योगराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाखी गुग्गुलुः ।)
 वातरोगादीनामौषधिविधेयः । यथा,—
 “नारगं पिप्पलीमूलं चर्यैस्त्रयणचिचनम् ।
 षट् छिद्रजमोदा च सर्षपी जीरकजम्बू ॥
 शैशुनेन्द्रयवौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
 कटुकताविषा भागो वचा स्रञ्जा च पत्रकम् ॥
 देवदारु कषा कुष्ठं राक्षा सुखा च सेन्धवम् ॥
 एला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभौतकम् ॥
 धात्री च लघुश्रीरश्च यवचारोऽखिलाण्यपि ।
 एतानि समभागानि स्रञ्जामूर्धानि कारयेत् ॥
 यावन्मेतानि चूर्णानि तावदेवाच गुग्गुलुः ।
 संमदौ सर्षिषा पश्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
 एकं पिण्डं ततः कुर्म्यन्तु धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकाकृमनाशस्तु खादित्वाश्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति दीयकावानवाप्येचथा ॥
 परिभाषा च ।
 खादौ प्रायोश्चितं खादेत् ततः कर्षाहं-
 मानकम् ।
 ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमती नरः ।
 दिनानां सप्तके पूर्वैः गुग्गुलुः प्रायमाचरेत् ।
 द्वितीये कर्षमर्हस्यं पूर्वं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुसुयोगराजोऽथ महात्मस्यो रसायनः ।
 मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
 सर्वान् वातामयान् हन्वात् आमवातसम्-
 खटिमि ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रतानपि ।
 अग्निंश्च अष्टवीरोगं त्रीहृद्युष्णोदराख्यपि ।
 आनाहं मन्दमिच्छं श्वांसं कासमरोचकम् ॥
 प्रमेहं नाभिशूलश्च कर्मिं चयसुरोयश्चम् ।
 शुक्रदोषं रजोहीनुसदावर्त्तं भगन्दरम् ॥ ॥
 राक्षारिक्तायुर्धुक्त्तः सर्वनातामया चरेत् ।
 काकोल्यादिभिर्यात् पित्रं कफमारुघादिना ॥
 दावर्त्तंभित्तन मोहंश्च गोक्षेत्रं च पाकुताम् ।

मनुना मेदसो इहं कुष्ठं निखण्डतेन च ॥
 ह्निनाक्रायेन वाताहं श्रोत्रं मूककजात्
 श्रुतान् ।
 पाठनाकाथमहिती विषं मूककसम्भवम् ॥
 त्रिफलाकाथयंत्रुक्तो दास्यां नेचवेदनाम् ।
 पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ ॥
 अत्र राक्षारिकायो यथा,—
 राक्षा पुनर्नवा शुफो गुडशेरकजं श्वेतम् ।
 सप्रधातुगते वाते सामे सर्वोदरानपि वेत् ॥
 इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 योगरूपाः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूपाः ।)
 योगार्थसङ्गभावेन रूपाद्यर्थबोधकशब्दः । यथा,
 “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा ॥”
 “ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूपाः
 पङ्कजादयः । पङ्कजनिकप्रलयैः पङ्कजनिकचर्मि-
 धाय केन योगेनापि पदार्थं एव प्रतिपाद्यते
 न कुतुमादर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
 रूपाद्यर्थं एवेति योगरूपाः । एव ईश्वरसङ्केत-
 महिम्ना भटिति पङ्कस्येव स्तुतिः ।” इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभे २ (किरणः) ॥ “योगरूपां नाम लज्जयति ।
 ‘कान्तनिर्विष्टप्रार्थार्थं खार्थयोर्बोधकत्वम् ।
 योगरूपां न यत्रैकं विनाय्यस्तीति प्रार्थ्योः ॥’
 यन्नाम खावयववृत्तिलभार्थेन ममं सार्थस्या-
 न्वयबोधकत्वं तन्नाम योगरूपां यथा पङ्कजकन्य-
 यार्थबोध्यादि तद्भि शान्तनिर्विष्टानां पङ्कादि-
 प्रार्थ्यानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकचर्मादिना समं
 स्वप्रत्यक्षं पङ्कादेरन्यथासुभावकं पङ्कजमिथा-
 दितिः पङ्कजनिककठं पङ्कमिथ्यतुभवस्य सर्वसिद्धि-
 लान् । इत्यास्तु विशेषो यद्गुणमपि मखपर-
 कारादिपदं योगार्थविनाकलस्य रूपाद्यर्थस्येव
 रूपाद्यर्थविनाकलतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मखपे
 श्रिते इत्यादौ योगार्थस्य मखपानकत्रादेरिव
 मखपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृह्यादेर-
 योग्यत्वेनान्वयानोधात् । योगरूपां पङ्कजादि-
 पदमवयववृत्तया रूपाद्यर्थमेव समुदायप्रका-
 षावयववत्त्वार्थमेवास्तुभावयति नन्वयं सुपत्ति-
 वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्गतात् । अतएव पङ्कजं
 कुसुदमिथ्यं पङ्कजनिककठंलेन भूमौ पङ्कज-
 सुपन्नमिथ्यादौ च पङ्कलेन पङ्कजपदस्य लक्ष्य-
 यैव कुसुदस्यलपङ्कयोर्बोध इति वार्त्तिकम् । ननु
 पुत्र्यं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्यस्यानोधात्
 बोधाच्च पङ्कजपुत्र्यमिथ्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्क-
 जादिपदेनोपस्थापार्थस्यान्यबोधिसामान्यं प्रमेव
 तादृशपङ्कजादिपदोत्तरप्रार्थ्योपस्थाप्यत्वं तन्नम्
 एवं पुत्र्यं पङ्कजमिथ्यादौ अन्यबोधार्थं वाचदह-
 रोयेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्याप्याम्य-
 बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वश्च
 अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजावादेः कथं पदा-
 न्तरादुपस्थापितं पङ्कादावन्वय इति चेदपङ्कज-
 वृत्तिः सचोत्पादौ च अथिनादादुक्तयुत्पत्तिः
 ‘स्वसद्व्यवहारश्रीमि तपयथासुखपङ्कजम् ।’
 इत्यादौ सङ्कोचेनेन गृह्यात् । न च धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीवपङ्कजादिपदस्यापि
 पङ्कजातत्वादिविशिष्टपङ्गादौ रूपादेरिवास्तु नत
 योगरूपादिति साम्यं अन्वयं कृतप्रशक्तिभ्यः
 पङ्कजत्वादिपदस्य एवाकाङ्क्षादिवाच्येनपङ्कज-
 निकठंत्वादेर्नामसम्भवे तद्भिःशिशुस्य पङ्कस्य
 गुरोः समुदायाप्रत्यक्षत्वादन्यत्त्वस्यैव प्रार्थ्यो-
 ल्यात् । यद्यपि कठं वाचकं प्रत्यये एव पङ्कज-
 विशिष्टस्य लक्ष्यया नामसम्भवान्न पङ्कज-
 भागस्य तत्र शक्तिरचित्वा प्रकारान्तरालम्ब्यैव
 प्रार्थ्यप्रत्यक्षत्वमित्युक्तात्वात् कतिवर्त्तमानत्वयोर्दि-
 वैकपदार्थयोरेपि कर्तुं पङ्कयोर्मिथोऽन्यस्य
 सम्भवितात् तथाप्यवयवानां प्रत्तेरयमेव गृह्येऽपि
 वा पङ्गादौ तदर्थस्यान्यबोधिवरोधिधीदृश्यायां
 पङ्कजसक्तोत्पादितः । पङ्कमक्तोत्पादितुभवार्थ-
 मवयवप्रं पङ्कजादिपदिष्टे पङ्कजादिभागस्य
 रूपादिपेया इतरथा प्रत्यक्षार्थान्वयस्यैव प्रत्य-
 यार्थस्य पदार्थान्तरान्वयस्य सुव्यवतया उप्र-
 लब्धयोपस्थापितस्यापि पङ्कजात्तिलादिना सहा-
 न्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदाद्यहोत-
 श्रक्तिकस्य पुत्र्यः पङ्कजमक्तोत्पादितो चाल्पि
 कर्मात्तोत्पादकारो गान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप-
 स्थाप्यस्य कर्तुरन्यत्रान्वयं निराकाङ्गत्वादिति
 वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाकारनोयाववृत्तशक्तिकानां
 काङ्क्षादिप्रत्यक्षत्वानामेव निरूप्यक्षयया तत्त-
 दर्थानुभावकत्वसम्भावकनखादिसमुदायस्यापि
 तत्तदर्थं शक्तिरचित्येति कादिप्रत्ययेकवर्थस्य शक्ति-
 यद् विनापि वकादिप्रार्थ्यादकारेणुभवार्थं तत्र
 समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं वादि-
 प्रत्ययमात्रस्य पङ्गादौ वृत्तिसम्प्राप्येऽपि पङ्क-
 जादिसमुदायात् पङ्गादेरनुभवस्य सर्वसिद्धि-
 लान् । नचैवं चित्रगुटिकादावपि चित्रगोत्पा-
 न्यादौ समुदायस्य प्रक्षिप्तपङ्कः नमास्यस्य-
 विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अष्टवृत्तावयववृत्तिकस्य
 पुंसस्यतुर्धानं विद्यमेनावयवानां कृत्तोरवस्था-
 पेचयां तेषामेव तथाविधार्थेनोपकलौचित्यस्य
 वक्ष्यमायत्वादिति ।
 पङ्कजादिपदस्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूपा-
 र्थस्य वा बोधयुदाचार्येणादृश्याप्यर्थोर्भेदः
 साकाङ्कनियमो न कस्यचित् परन्तु रूपाद्यर्थभित्ते
 योगार्थस्य बोधं प्रति रूपादिभ्यः प्रतिबन्धकत्वं
 तिन रूपादेरप्रतिबन्धनदृश्यामवयवप्रक्षेप
 पङ्कजं कुसुदमिथ्यादौ पङ्कजनिककठंत्वादिना
 केरवादेरवयवसम्भावयत्तोरनुपस्थितौ समु-
 दायप्रक्षेपे भूमौ पङ्कजसुपन्नमिथ्यादौ पङ्कज-
 प्रकारेण स्थलपङ्गादेरतएव च तैलपदं योगेन
 तिलप्रभव रूपा विषयकव्यवयवैवचितं कुहं
 बोधयेयोगरूपादिपि तैलं पत्रमिथ्यादौ सर्वपस्य
 तैलमिथ्यादौ च शक्तौन प्रमेव कस्य बोधकमिति
 नोर्भाषकात्त्वान्तसुपन्नत्वस्य ।
 ‘रूपाद्यर्थभित्ते योगार्थेऽपि रूपादेर्विरोधिताम् ।
 वदन्ति केचिदनेकवृत्तिसैः क्षिपिदस्यते ।’
 क्षिपिदस्युदायवयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रति-

योगरू

सन्धानस्येवे यद्यपि पद्मान्धर्मिकपद्मजातत्वा न्यधीसामान्यं प्रति पद्मजपदं पद्मशक्तमित्येव रूटिज्ञानत्वेन न विरोधिलं तादृशधीसत्त्वेऽपि कदमजादिशब्दस्त्वाद्रूपेण केरवादेरवगमात् नापि पद्मजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधिलं रूटिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्येण वा पद्मजपदात् पद्मजातत्वेन कुसुद-बोधस्य सर्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पद्मज-पदजन्यपद्मान्धर्मिकपद्मजातत्वात्त्वयबोधं प्रत्येव रूटिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-एव पद्मत्वेन रूटिभ्यमदशायां तादृश्येण कुसुदस्य बोधो न स्याद्विरोधित्वा रूटिधियः सत्त्वादिति वाच्यं पद्मान्धर्मिकत्वेनैव पद्मत्वावच्छिन्नविशेष-त्वात्कालस्थोक्तत्वात् । पद्मत्वेव कुसुदस्यापि समुदायशब्दधीदशायांभवयवशक्त्या पद्मजातं कुसुदमित्वाकारकधीसकारे तु कुसुदादिशक्तत्व-ज्ञानानन्वलेनापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । नच यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बाद्योग्यताभ्रमादिना-प्रतिबन्धाद्वा रूटोपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पद्मजनिकर्तुरनन्वयसत्त्वावयवशक्त्या पद्मजा-तत्वेन कुसुदादिबोधो न स्यात् विरोधिनेो रूटिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं प्रीमांसकाना-मिष्टत्वात् तं हि मखपं भोजयेत्वादावपि यहादौ रूटिधीसत्त्वं मखपादिपदानाभवयव-शक्त्या मखपानकतर्पेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा-पहानास्त्वित्येव रूटार्थगोचरतत्त्वद्वेग्य-नाज्ञानादाभावविशेषस्येव रूटिज्ञानस्य विरो-धिनायाः सुवचसाच्च । यदि च समुदाय एव पद्मत्वेन पद्मजनिकटंत्वेन च शक्तिः प्रमान्धर्माभ्यां पद्मजातं पद्ममित्वाकारको बोधः प्रामाणिक-स्तदानीं च पद्मजनिकटंत्वेन कुसुदस्य नान्-यधीः तदावयवशक्त्यावप्यहाय पद्मजपदघटक-शब्दशक्त्येति प्रतिबन्धकौ निक्षेपणीयं तदुट-कत्वचेह तद्विषयितायापकविषयिताकत्वमात्रं नदवयव इव तत्राप्यविश्रुम् । यत्तु स्वावयव-शक्त्या पद्मजपदजन्यं पद्मजनकत्वेनान्यबाधं प्रति पद्मत्वं हेतुसत्तत्र कार्यस्य विशेष्यत्वं तद्व-च्छेदकत्वं वा कारयस्य तु समवायस्तादात्म्यं वा प्रयासत्तिरिखेतावसेव योगार्थमर्थाद्या कुसुदादिबोधयुदाससम्भवात् उत्कलमेण प्रति-बन्धकत्वात् मानाभावः पद्मत्वं पद्मजप्रयो-गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादास्याप्युक्त्याय एव प्रथमवसानादिति तत्तुच्छं प्रप्रायहोतप्रशक्ति-स्यापि पुनः पद्मजनिकत्वेनावयवशक्त्या कुसु-दस्य बोधाद्यवयवशक्त्या नचैष्टापत्तिरुभय-विरोधात् नच रूटिज्ञानकाजीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युत्तरीत्वा पद्मत्वं हेतुत्वं तथा सति रूटिधीदशायामपि तदसमानकाजीनस्य पद्मजातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामर्थी-महिम्ना दुर्बलरतापत्तेः रूटिज्ञानासमानका-जीनतादृशबोधं प्रति विशेष्यते हेतुत्वरस्या-ङ्गुत्तत्वात् तत्त्वत्वेन चातिगौरवात् । यदपि

योगरू

पद्मजननकर्तृषु पद्मादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि पद्मजपदानं तादृश्येण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण योगार्थमर्थाद्या पद्मजातत्वप्रकारकबोधसा-मान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशेषे रूटिज्ञानस्य लाघ-वेन विरोधित्वात् पद्मान्धर्मिकत्वादिगौरवेण प्रतिबन्धकोऽप्यविश्लेषादतो योगरूटं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादिप रण्यस्वरत्वादिभं योगार्थं परिबन्धयेव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्ती-पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तेः ।
 या वृत्तिरजहत्स्वार्थां सेयमत्रोपपादिता ।
 जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूटिर्विरोधिनी ।
 पद्मजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिरः ॥
 इति । तदेतदेवकारणमनं पद्मजमस्तीत्यादितः पद्मजातं पद्ममस्तोक्ताद्युभवस्य न्यायमीमां-सादिनकलतत्त्वसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-कत्वादानेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-तायामप्रवेशपत्तिर्त्वाधेव पद्मजातत्वप्रकारक-शब्दात्सामान्यं प्रत्येव रूटिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् । नन्वेव त्रये सरसिजमस्तोक्तादितो द्रयनिष्ठ सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि ज्ञानं पद्ममपि प्रतीयते नामार्थयोरेभेदान्धे तन्त्वस्य नामोः समानविभक्तकत्वस्यानवाहिते चैतु सर्वं सतिभक्तिकनामाथस्य नामान्तरार्थान्धे वृत्तिशब्देकदेशान्धेनैव समानविभक्तिकनामा-न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रवायाः स्वीकार्यत्वा-दिति ।
 यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
 तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदे, समधिगम्यते ॥
 इति रूटार्थयोगार्थयोर्गुणपटुपस्थितौ तयो-राकाङ्क्षादिसाचिथादाह्वान्ययुद्धिष्णल एव योगार्थस्य रूटार्थस्य वा नाञ्चान्यव्यो नतु तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूटिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-भावात् एवञ्च यत्र योगरूटिलभ्यार्थयोस्तात्-पर्याद्युपहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथमसन्ध-यधीस्तत्र योगार्थमर्थाद्या पद्मजातत्वेन कुसु-दादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्वत्वकमलस्य बोधो भवत्येति मणिकम्पत्तं दर्शयति ।
 'रूटार्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिष्ठयः ।
 तदेव तत्र योगार्थस्यान्यो मणिकम्पत्तः ॥'
 समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्तुपस्थापिते वा यत्र धर्मियश्वान्तरवृत्तिसम्भार्यस्य यदा-काङ्क्षानिष्ठयादिसदेव तत्र तथात्वबोधो उल-टाते सम्भूतसामर्थीकत्वात् रूटार्थेभिन्ने योगार्थ-स्यान्वयबोधयुदासाय तु रूटिर्योगापरिहारिता-प्रवादो रूटार्थमात्रेण योगार्थस्यान्वयबोधसामर्थी-स्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतात्मतम् ।
 योगरूटं विभजति ।
 'सामासिकं तद्विज्ञातमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
 योगरूटं हृदन्तस्य समाश्लथवस्थितेः ॥'
 तत् योगरूटं सामासिकं समासात्मकं ज्ञान-सर्पादि तद्विज्ञातं वासुदेवादि । हृदन्तस्य

योगरू

पद्मजादियोगरूटस्य सामासिक एवान्तभाव इति नाधिक्यम् ॥ * ॥)
 योगवाहः, पु, (योगस्य वाहः । योगं वाहय-तीति । वह् + णिच् + अण् वा ।) अतुस्वारः ।
 विसर्गः । जिह्वाश्लथोयः । उपाभानीयः । इति आकरणम् ॥
 योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् + णिच् + अण् । ततो डीष् ।) चारविशेषः । यथा,—
 "खञ्जिस्तु खञ्जिकासुष्नी योगवाही सुवर्धिका ।"
 इति हेमचन्द्र ।
 पारदृश्च ॥ (पु, रोगविशेषे मिलितानामौषधानां प्रयोगः । यथा,—
 "योगवाहिरसाः सर्वे सरोरोगमलयहे ॥"
 इति जैदाकरसिद्धसारसंग्रहे रक्तपिप्पलाधिकारे)
 योगसारः, पु, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।)
 सर्वरोगहरणोपायः । यथा,—
 धन्वन्तरिश्वाय च ।
 "सर्वरोगहरं सिनुं योगसारं वदान्यहम् ।
 षड्यु सुश्रुत । संचेपात् प्राणिनां जीवन्तव ॥
 निमेयादिहृदिः काभाश्वन्ताभिः गडुविधो भजन ॥
 कयाय रुटितं शान्त्स्वच्छाच्छारादभोजनात् ।
 कल्याणयथायथाभयथाशोकजागरात् ॥
 उज्ज्वेभ्यस्तिमिवाचु कर्षयौगोमातिकर्षणत ।
 वायु, कुप्यति पर्यन्तं जागृप्ति दिनसंचये ॥
 उज्ज्वलात्तवयपारकटकाजीर्णभोजनात् ।
 तौष्ण्यतापासिस्तपाम्रद्व्यकोधनिषेवगनात् ॥
 विदाहकाले भुक्तस्य म शङ्कं जलदागमे ॥
 याभ्रकालेऽद्वारं चैव पिपत्त कुप्यति देहिनः ॥
 स्वादन्तलवणक्षिप्तगुरुश्रीतातिभोजनात् ॥
 नवाभ्रपिच्छलान् प्रमायाभिस्यन्दिसेवनात् ॥
 अथवायो दिवास्त्रप्रश्यासनसुखादिभिः ।
 कफः प्रदोषे भुक्तं च वसन्तं च प्रकुप्यति ॥
 पाठव्यमूलसङ्कोचतोऽद्विष्टम्भभोजनात् ॥
 खरता सुभ्रता हृदरोचस्तम्भप्रोषणम् ॥
 यशवत्वमङ्गविश्लेषवल्गुश्रावभक्तेनम् ।
 वायोलेज्जानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदत् ॥
 दाहोष्णपादसक्तेदकोपरागपरिषवाः ।
 कदम्बशववंगम्यस्वेदच्छांतिहृदभ्रमाः ॥
 हारिद्रं हरितलक्ष पिपत्तिलज्जानि तैलेयः ।
 ज्ञेहोपदेहमाधुर्षिचरकारित्ववन्धनम् ॥
 क्षेमिष्ठदृष्टिं घातशोथश्रीतलमौरवम् ॥
 क्लिप्तनिद्राभियोगश्च लक्ष्यं कश्चसम्भवंम् ॥
 हेतुलक्ष्यसंशर्गाद्विदाङ्गाधिं हिदोषजम् ।
 सर्वहेतुसमुत्पन्नं चिन्तित्वा सात्प्रियातिकम् ॥
 दोषघातुमलाधारो देहिनं देह उच्यते ।
 तेषां समलमारोग्यं चयदृष्टी विपर्ययः ॥
 रसाच्छांत्समेदोऽस्थिमज्जश्लाथि घातवः ।
 वातपित्तकफा शोषा विष्णुजादा मलाः स्मृताः ।
 वायुः शीतो लघुः स्रग्मः खरो रूचोऽस्थिरो बली ।
 पित्तमज्जकटुप्यश्च पक्लोशोरोकारणम् ॥
 मधुरो लघवः क्षिप्तो गुरुः क्षिप्तातिपिच्छलः ।

योगिनी

गुह्यशोभ्याश्रयो वायुः पित्तं पक्वाप्रयस्थितम् ॥
कफस्यामाश्रयं स्थानं कफोत्पन्नैस्त्वयः ।
कटुपित्तकफायाश्च कफपित्तादिर्भव्यः ।
कङ्कलनवणा, पित्तं स्वाद्गुणलवणाः कफम् ॥
एत एव प्रप्यस्ताः समायैष्यं प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां शान्त्वे सुम्यानां सुखहेतवः ॥

इत्यादि गारुडै १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः) शिवस्तवात्मको यन्त्रविशेषः ॥
योगाधमनं, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) कृत्वेन चन्-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वायुपथिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्तयेत् ॥”

इति भगुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पु, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारुद्रः, त्रि, (योगं विषयनिर्घटितं यमादिकं वा
आरुद्रः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्मसु चानावस्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मभस्वतुष्यन्ते ।
स त्रेयस्यैव न्यासी योगारुद्रस्तदोच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥

“कौटशाख्यं योगारुद्रो यस्य श्रमः कारण-
भुज्यते ऋतुनाह वदति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय
भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा
वायुष्यन्ते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिश्चलभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
कर्मविषयान् च सङ्कल्पान् संश्रमिन्तुं त्वक्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारुद्र उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
श्वेदसन्तः । ३ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनानि ।
यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं शब्दायुर्वेदा योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ।” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमङ्गिकौ ॥)

योगिदण्डः, पु, (योगिनां दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)
वेत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगोऽख्यस्या इति । योग + इनिः ।
डौप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।
५२ । ३१ ।

“ते उभे ब्रह्मादिभ्यो योगिनीं चाणुमे द्विज ॥”
भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तामां मथे चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
भौमा ४ रत्नदन्तिका ५ आमरी ६ पार्वती ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवट्टा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
रुद्रायी १८ कल्पविड्मला १९ अम्बिका २०
रौद्रसुखी २१ कालराजिः २२ तपस्विनी २३

योगिनी

मेघसूना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
जलोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
घोररूपा ३० महाबला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ ङाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हारिणी ४६ हाकिनी ४७
लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महावह्नी ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माणी ५४ मातेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐक्यी ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति बृहन्नन्दिश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अथ च ।

“ब्रह्माणी चखिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चासुखा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
मातेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भौमा शान्ता आमरी च रुद्राणी चाम्बिका
तथा ॥

समा धात्री तथा खाद्या खधापर्णा महो-
दरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥
श्वेदङ्करी चोगचक्षा चण्डाया चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डा महाभौहा प्रियङ्करी ॥
वलविकारिणी देवी बलप्रथिनी तथा ।
सन्तोषाधिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्वाक्ताः शैलपुत्राद्या योगिन्वदौ च याः
क्रमात् ॥

ताभिरभिन्ने संहिताश्चतुःषष्टीश्च योगिनीः ।
पूजयेन्मखलस्यानः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टयोगिनी यथा,—

“ततोऽष्टपत्रेव्यलस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥
शैलपुत्रीं चण्डवट्टां स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिश्च पूर्वार्द्धादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चखिकामथ कुञ्जाक्षीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
महागौरीं चाभिकोणे नैवेद्यादिषु पूजयेत् ॥”
इति तथैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥

तिथिविशेषे हिनिशेषावस्थितयोगिनी यथा,—
“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
मातेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ।
स्थिताम्ये च कौमारी तृतीयैकादशीतिथौ ।
नारायणी च नैवेद्ये चतुर्थैद्वादशीतिथौ ।
पार्वत्याश्च षोडश्यां वाराही दक्षिणे तथा ।
षड्भाष्वेव चतुर्दश्याभिन्नाणी पश्चिमे स्थिता ॥
सप्तम्यां पौर्णमास्यां चासुखा वायुगोचरे ।
अष्टम्यामावास्यायां महासखीप्रगोचरे ॥
योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”
इति गारुडै ५६ अध्यायः ॥ * ॥

योगिनी

अथ च ।
“प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावने ।
शरच्चोदशी वास्ये वेदा मासाश्च नैर्हते ॥
षष्ठो चतुर्दशी पश्चान् वायव्यां सुनिर्गमा ।
द्वितीया दशमी यत्रै येष्टानां चाष्टमी कुङ्कुः ।
वामे शुभकरो देवो ऋतुदा दक्षिणे स्थिता ।
वधवत्यकरो चाग्ने पृष्ठे सर्वार्थसाधनी ॥”
इति श्रौतिसूक्तम् ॥ * ॥

तल्लालयोगिनी यथा,—
“यस्यां दिव्यदुर्घं याति ततो यामार्द्धसुक्ता ।
भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राचीं धनेश्वरहुताशनकौण्डिण्येव-
वायव्यचारुण्यमाधिपशङ्करेषु ।
एषु क्रमान्निवसति प्रतिपन्नवन्दोः
पृष्ठे स्थिता शुभकरो गिरिराजपुत्री ॥”
इति समयास्तम् ॥ * ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतङ्गमरे ।
“अथातः सप्तम्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।
सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥
अतिशुद्धा महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
वासामन्वर्चनं ह्यला यक्षेशोऽभूद्भुवाधिपः ॥
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
अस्या अन्वर्चनैव राजन् लभते नरः ॥
अथ प्रातः पसुत्याय कृत्वा रानादिकं शुभम् ॥
प्रासादश्च समासाद्य कुम्भोदाचमनं ततः ।
प्रथमान्तं सङ्कटारं कूर्पं षट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥
प्राणायामं ततः कुर्व्यात् स्त्रलमन्त्रेण मन्त्रित् ।
यच्चङ्गं माधया कुर्व्यात् पद्ममण्डलं लिखित् ।
तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्यां समाचरेत् ।
पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥
पुष्पचन्द्रनिर्भां गौरीं विचिन्तास्वरधारिणीम् ।
पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्वधामभवप्रदाम् ॥
इति ध्यात्वा च न्यसेदद्यात् पादादिकं शुभम् ।
पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं स्त्रलमन्त्रतः ।
गन्धचन्दनताम्रं च सकूर्पूरं सुग्रीभनम् ॥
प्रयत्नानि भुवनेश्रीं आगच्छ सुसुन्दरि ।
वङ्गेभार्या जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यं दिने दिने ॥
सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा युधः ।
सासान्ते वाप्य दिवसं वलिपूजां सुशोभनाम् ॥
कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशेधं याति सुन्दरी ।
सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालये ॥
सुप्रसन्ना साधकाणे सदा स्फोरसुखी नतः ।
दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो ह्यवात् पादादिकं शुभम् ॥
सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ।
मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा भक्तिभावतः ॥
यदि माता तदा वित्तं द्रव्यं सुमनोहरम् ।
भूतपितॄं प्रार्थितं यत्सद्ददाति दिने दिने ॥
पुष्टवत् पाति तं लोके सर्वं सर्वं सुनिश्चितम् ॥
सत्त्वा ददाति द्रव्यं दिव्यवस्त्रं तथैव च ।
दियां कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिने ॥
यद्दृश्यते भूतक्ष भविष्यतीति यत् पुत्रः ।
तत् सर्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

यत् यत् प्रार्थयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
 भ्राष्ट्रवत् पाति तं लोके कामनाभिर्भोगैः ॥
 भाष्यां स्याद्यदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
 राजेन्द्रः सर्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
 यदुपदृहति सा देवी कथितुं नैव शक्यते ॥
 तथा सार्द्धं च संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
 अन्यस्त्रीगमनं व्यक्ता अन्यथा नश्यति भुवम् ॥१॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निश्चितं ब्रह्मया पुरा ।
 नदीतीरं समाप्ताद्युक्त्यात् स्नानादिकं ततः ॥
 पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्द्रेर्मण्डले लिखितम् ।
 स्वमन्त्रं तत्र वलिखाद्याद्युक्त्यायेन्नोहराम् ॥
 कुरङ्गनेत्रां शरदिन्द्रवक्रां
 विन्माधरां चन्द्रेणगन्धलिपाम् ।
 चीनांशुकां पीनकुजां मनोज्ञां
 श्यामां सदा कामदुष्टां विचित्राम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुणधूपदीपकैः ।
 गन्धं पुष्पसन्धेव तासुसादीश्च स्तनतः ॥
 तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्गवा ।
 कृत्वायुतं प्रतिदिनं जपेन्नन्तं प्रसन्नधीः ॥
 मानान्ते षाड्य दिवसं कुर्याच्च जपसुत्तमम् ॥
 आनिश्रीयं जपेन्नन्तं ज्ञात्वा च साधकं ङ्ङम् ॥
 गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
 ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुष्पाति प्राधिषे च यत् ॥
 स्वर्गेश्वरं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
 सावशेषं व्ययं कुर्यात् स्थिते तत्तु न दास्यति ॥
 अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्वमीरितम् ॥
 व्यथाहृतगतिस्त्रस्य भवतीति न संशयः ॥
 ५थं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः ।
 तव स्नेहेन भक्ता च वक्ष्येऽहं परमेपरि ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये श्रेष्ठश्रेष्ठकमनाः प्रिये ।
 गत्वा वटतले देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्राच्यायामं षडङ्गं च माधवाय समाचरेत् ॥
 सद्योर्मासं वर्णं दत्त्वा पूजयेत्तं समाहितः ॥
 अर्घ्यसुच्छिष्टरक्तो न दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
 प्रचण्डवदनां गौरीं पक्वविन्माधरां प्रिये ।
 रक्ताम्बरधरां बालां सर्वकामप्रदां शुभाम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नन्तमयुतं साधकोत्तमः ॥
 सप्तदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
 कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
 तारं माया तथा ब्रूचे रक्ष कर्मणि तद्विद्विः ।
 आगच्छ कनकानि तु वतिः खाद्या मद्यामद्युः ।
 आनिश्रीयं जपेन्नन्तं वर्णं दत्त्वा मनोहरम् ॥
 साधकेन्द्रे ङ्ङं मत्वा आयाति साधकाक्षये ॥
 साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्याद्दद्यादिकं ततः ॥
 ततः सपरिवारेण सायां स्यात् कामभोजनैः ।
 वस्त्रभूषादिकं व्यक्ता याति सा निजमन्दिरम् ॥
 एवंभाष्या भवेन्नित्यं साधकाज्ञारूपतः ।
 आत्मभाष्यां परिवर्त्य भजेत्साच्च विचक्षणः ॥३॥
 ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 प्र्यवं भुवनेश्वरीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
 वक्ष्येभाष्या महामन्त्रं साधकाणां सुखावहम् ॥

पूर्ववत् सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशोभने ॥
 गौरीचनानिः प्रतिमां विनिर्माय खलङ्कृताम् ।
 श्यामासख्यं प्रजपेन्नन्तमेकमनास्ततः ॥
 सहस्रैकप्रमाणेन मासकेन जपेद्दुबुधः ॥
 छतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ।
 कामेश्वरीं श्रद्धाज्ञासां चतुःशतकलोचनाम् ।
 सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमास्त्रिशोमुखीम् ॥
 एव ध्यात्वा जपेन्नन्तं निश्रीये याति सा तदा ।
 दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामासां देहीति तां वदेत् ॥
 स्त्रीभावेन सदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
 सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
 अन्नाद्वैरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
 नीला रानौ सुखैश्वर्यैस्त्वा च विपुलं धनम् ॥
 वन्द्याङ्गारद्वयादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ॥
 एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
 ततः पटे विनिर्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
 सुवर्णवर्णां गौरीङ्गीं सर्वलाङ्कारभूषिताम् ॥
 नपराङ्गद्वाराणां रस्याच्च पुष्करेक्षयाम् ।
 एव ध्यात्वा जपेन्नन्तं दत्त्वा च पाद्यासुत्तमम् ॥
 सचन्द्रेण पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः ।
 गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यात्सुखेन साधकः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 तारं मायां तथागच्छ रतिमुन्दरिपदं ततः ।
 वद्विनाया चाष्टमस्रं जपेन्नन्तं दिने दिने ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्यात् पूजादिकं शुभम् ॥
 छतदीपं तथा गन्धं पुष्पं लाभ्यूलभेय च ॥
 तावन्मन्त्रं अपेदिद्वान्थावदायाति सुन्दरी ।
 ज्ञात्वा ङ्ङं साधकेन्द्रं निश्रीयेयाति निश्चितम् ॥
 ततस्मान्चैवेङ्गला जातीकुसुममालया ।
 सुसुत्तया साधकेन्द्रं तोषयेत्ततिभोजनैः ॥
 भूत्वा भाष्यां च सा तस्यै ददाति वाञ्छितं वरम् ॥
 भूगादिकं परिवर्त्य प्रभाते याति सा भुवम् ॥
 साधकाज्ञारूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
 निष्कन्ते पान्तरं देविः सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
 व्यक्ता भाष्यां भजेत्साच्च अन्यथा नश्यति भुवम् ॥५॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये खण्डे शिवसन्निधौ ।
 वेदाद्यं सुवनेश्रीं चागच्छ पद्मिनि वल्गवा ॥
 पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
 मण्डलं चन्द्रेण कृत्वा मूलमन्त्रं लिखिततः ॥
 पद्माननां श्यामवर्णां पीनीतुङ्गपयोधराम् ॥
 कोमलाङ्गीं स्मरसुखीं रक्तोत्पलदलेक्षणां ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नन्तं सहस्रं च दिने दिने ।
 सासान्ते पूर्वोर्मां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
 आनिश्रीयं जपेन्नन्तं दृष्ट्वाभ्यासेन साधकः ।
 सर्वं च कुण्डलं ज्ञात्वा सा याति साधकाक्षयम् ॥
 भूत्वा भाष्यां साधकं हि साधयेद्दिविधेरपि ।
 भोगैर्दिव्यैर्भूषणैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
 पतिवत् पाति तं लोके नित्यं स्वर्गं च सर्वदा ।
 व्यक्ता भाष्यां भवेत्ताच्च साधकेन्द्रं सदा प्रिये ॥६॥
 ततो वक्ष्ये महाविद्यां विद्यामिच्छेद्य धीमता ।
 ज्ञात्वा यां साक्षिता विद्या वया चातिवसा मिये ॥
 मन्त्रस्तु ।

प्रथमान्ते महाभाया नटिनि पावकप्रिया ।
 महाविद्येक्ष कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
 अश्रीकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्ववदाचरेत् ॥
 मूलमन्त्रेण सकलं कुण्याच्च सुसमाहितः ।
 चेलोक्त्यमोदिनीं गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ॥
 विचित्रालङ्कृता रम्यां नर्तकीवेशधारिणीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नन्तं सहस्रं च दिने दिने ।
 मांयोपहारैः संपूज्य धूपं दीपं विवेदयेत् ॥
 गन्धचन्दनतामूलं दद्यात्तस्यै सदा बुधः ।
 मासकेकत्र तां भक्ता पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 मासान्ते दिवस प्राप्य कुण्याच्च पूजनं महत् ॥
 अङ्गाराचौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसन्धे ।
 सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकाक्षयम् ॥
 विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित्स्मरं सुखी ततः ॥
 वरं वरय शीघ्रं त्वं युक्ते मनसि वषेते ॥
 तत् श्रुत्वा साधकश्रेष्ठे भावयेन्नन्तसा धिया ।
 मातरं भगिनीं वापि भाष्यां वा प्रीतिभावन ॥
 कृत्वा सन्तोषयेद्गङ्गा नटिनीं तत् करोत्यलम् ॥
 माता स्याद्यदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं सदा ।
 स्वर्गेश्वरं सिद्धिदयं ददाति सा दिने दिने ॥
 भगिनी यदि सा कन्यां देवस्य नागकन्याकाम् ॥
 राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ॥
 अतीतानागतं वार्तां सर्व्या जानाति सापक ॥
 भाष्यां स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ॥
 यत्राद्वेषचारेण्य ददाति कामभोजनम् ॥
 स्वर्गेश्वरं सदा तस्यै ददाति सा भुव प्रिये ॥
 यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
 महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 कुपुमेन समाजिष्य भूर्जपत्रे स्त्रियं सदा ॥
 ततोऽन्यदसमालिख्य कुर्यात्प्रासादिकं प्रिये ।
 जीवन्त्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तच्च प्रसन्नधीः ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ॥
 मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम् ॥
 एव ध्यात्वा जपेन्नन्तं सहस्रं च दिने दिने ॥
 प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
 धूपदीपविधानैश्च त्रिसन्धं पूजयेन्मुदा ॥
 पूर्वोर्मां प्राप्य गत्यादौः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
 छतदीपं तथा धूपं नैवेद्यं मनोरमम् ॥
 रात्रौ च दिवसे ज्यं कुर्याच्च सुसमाहितः ।
 प्रमातसमये याति साधकस्थान्तिकं भुवम् ॥
 प्रनवदना भूत्वा तोषयेत्ततिभोजनैः ।
 देवदानवगन्धर्वविद्याद्युग्यचरसाम् ॥
 कन्यामी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुदुर्मुहुः ।
 चर्चं शोष्यादिकं त्रयं दिव्यं ददाति सा भुवम् ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यद्गच्छति विद्यति प्रिये ।
 आनीय दीवते सत्वं साधकाज्ञारूपतः ॥
 स्वर्गेश्वरं सदा तस्यै ददाति सा दिने दिने ॥
 साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
 सर्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्वभोग भवति भुवम् ॥
 रेमे साङ्गं तथा देवि साधकेन्द्रो दिने दिने ॥
 मन्त्रस्तु ।

योगी

तारं मायां तथागच्छादुरागिणि मैथुनप्रिये ।
वह्निभाष्या मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्थातु सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यानु गुह्यतरा विद्या तव ह्येहात् प्रकी-
र्तिता ॥ ८ ॥

देवुवाच ।

श्रुतञ्च साधनं पुर्य्यं यच्चिगीनां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काळे प्रकर्षयं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
ईश्वर उवाच ।

वसन्ते साधयेद्दधीमान् हविष्याधी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उच्चटं प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्केतनमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देवाश्च सेवकाः सर्वे परं चान्नाधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भव्यं विनायनाधिकारिणः ॥
इति तन्त्रवारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधशान्तार्गतश्रावणेशः । यथा,—
“खनचक्रं ध्रुव कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः प्रेयो मङ्गलाद्विनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यस्तौ प्रकौर्तिताः ॥
अथ के मङ्गला धत्ते शेषास्त्वेकैवाहंकाः ।
पुनस्त्यक्तान्निवर्तनं चक्रवत् परिवर्तनात् ॥”
अपि च ।

“रोहिण्यादौ चिरादृत्ता मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्ये पुनः ॥”
एतासामन्तर्दशा ।
“दश्यावर्षेण षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यत्तु यस्या ह्ये यद्द्वयं तत्तद्भागं प्रकीर्तितम् ॥”
फलं यथा,—
“मङ्गला मङ्गलं धत्ते गतुलभोगं सुखं तथा ।
गोगनाथदृष्ट्यापि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्त्रचिन्तादिसम्भवम् ।
इति नाशं शत्रुभ्यो धनधात्र्यानादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते निर्व्यं माहवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रिरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चैन्द्रिका निर्व्यं दुर्घटैः सुखहायते ॥
उल्का आधिकारी प्रोक्ता निर्व्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुप्रहो दुर्घटायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भघनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुहृत्तो धान्यघनादिकम् ॥
वैव भाष्या सदा निर्व्यं गृहीतः प्रणी यथा ॥”
इत्युद्बोधचक्रिका ॥
योगी, [वृ] पुं, (योगः अस्त्वस्येति । योग +
इतिः । यद्वा, युञ्ज समाधौ । युञ्जिर् योगे वा +
“संपृचादुत्प्रेति ।” २। २। १३२ । इति विशुब् ।)

योगी

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“खलं लोष्टे गृहेऽरण्ये सुखिण्ये चन्दने तथा ।
समता भावना यश्च स योगी परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अथ च ।

अथ च ऊचुः ।

“भगवन् । देवतारिणः । हिरण्यादिनिष्ठदन । ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥
सर्वकर्माणि संवस्य समाधिमचलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सन्नाची न पञ्चमः ॥
सर्वधामाश्रमाणां ज्ञेयविशं श्रुतिदृष्टितम् ।
ब्रह्मचर्य्यं पञ्चकौर्मो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्दानं गृहस्थाश्रममात्रजेत् ।
उपकुर्व्याश्रमो ज्ञेयो नैष्ठिको मर्यान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो हिविधो भवेत् ।
जगानि चीर्युपाहृत्य ब्रह्मा भार्याधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विश्वेदुदासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्भभरयायतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽन्येन यजेद्देवान् जुहोति च ।
खाध्याये चैव निरतो वनस्थस्त्वापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्नासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ।
योगाभ्यासरतो निव्यमारुह्यूर्त्तितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिन्नः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थान्निव्यलभो महासुनिः ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिन्नरुचते ॥
ज्ञानसन्नासिनः केचिद्देशसन्नासिनः परे ।
कर्मेसन्नासिनः केचिद्विधाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।
द्वितीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगसुत्तममास्थितः ॥”
इति कौर्म २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव विन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आशुःसयो विन्दुश्चीनादसामर्थ्यं च जायते ॥
तस्मात् स्त्रीयां सङ्गवर्ष्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ।
योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं विन्दुधार-
णात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
“गोधूमशालिवयवशिकप्रभेनान्नं
श्वीरादाखण्डनवनीतवितामधूनि ।
श्रुष्टीकपोलकफलादिकपञ्चश्राकं
सुनादिद्विसुदकश्च यमोक्तपथम् ॥”
तेषामपथं यथा, तत्रैव ।
“कङ्कन्तित्तलवयोष्णहरीतश्राक-
श्वीवीरतेलेतिससर्षपमत्स्यमद्यम् ।

योग्यः

आजादिमांसदधितककुलक्यकोल-
पिन्याकहिङ्गुलसुनाद्यमपथमाहुः ॥”)
योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-
सुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरप्रवृत्तदर्शनात् ।
३ । ८५ ।) यथा,—
“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सुनयोऽनुवृत्तु ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रेषतः ॥”
“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताशरा ॥ त्रि,
यतिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । २८ ।
“धजन्ति यानस्तमजेर्षेर्षोभि-
योगीश्वरः ज्ञेश्वरविसृक्तिचैतुन् ॥”)
योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।
यथा,—
“योगिशक्रादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां खासी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मनिश्चयमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनानुयोगी योगेश्वर्यविवोधना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८५ । (योगी-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १६ । ६ ।
“कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः ।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तनुसेवितोत्सुकाः ॥”)
योगेश्वरः, पुं, (योगिनां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—
“ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णं ब्रह्मण्ये धर्मवर्त्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपैते धर्मेः कं श्ररयं गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३२३ ।
“नमस्ते भगवन् देव । नमस्ते भक्तवत्सल । ।
योगेश्वर । नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भवा ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहृतां दिवस्यते ।
योगेश्वरो हरेरंशो दृष्ट्वा सम्भविष्यति ॥”
योगेश्वरी, स्त्री, बन्ध्याककौटकी । इति भाव-
प्रकाशः । (योगिनामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“त्वचं योगेश्वरी तथा—” इति चण्डीकव-
चम् । योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६७ । ८ ।
“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेश, स्त्री, (योगे सन्निवृत्तिद्विपुरी इत्यम् ।)
वीरकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ । (तथास्य
पर्यायः ।
“नामं महाबलं चीनं पिष्टं योगेश्वरीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
योग्यं, स्त्री, (योग्यत इति । युञ्ज् + णिच् + यत्तु ।)
हृदिनामीषधम् । उद्धिनामीषधम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । १२२ ।
योग्यः, त्रि, (योग्याय प्रभवति । योग् + “योगाद्-
यच् ॥” ५ । १ । १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
योग्याहः । (यथा, रघुः । ६ । २६ ।

“कान्त्या गिरा रुद्रतया च योग्या
 त्वमेव कल्याणि । तयोस्तृतीया ॥”
 उपायी । श्रुतः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ७२ । १० ।
 “अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
 याम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।
 “ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”
 “योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ।” इति
 सायणः ॥ श्रुतटादियोजनीयः । यथा, श्रुत-
 पथब्राह्मणे । १ । ३ । १ । १३ ।

“योऋणं हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या
 अग्नेर्धं यद्वाचोऽनम् ॥”
 “योग्यं योजनीयमनुदृश्यादिकम् ॥” इति
 तद्वाच्यम् । पुष्पनचने, पु। इति मेदिनी ।
 च, ४६ ॥

योग्यता, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
 टाप् ।) चमता । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
 योग्यान्योग्यतां यान्ति कालवशा हि
 योग्यता ॥”

शाब्दबोधकारणविशेषः । स तु पादाथानां
 परस्परसम्बन्धे वाधाभावः । इति साहित्य-
 दर्पणम् ॥ न्यायमते तद्यदार्थे तद्यदार्थवत्ता ।
 यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
 एकपदार्थेपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
 तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिञ्चतीत्यादौ न
 शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
 शाब्दबोधोपात्तं प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थ-
 स्यात्पूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थेष्वरथे सति
 क्वचित् संशयरूपस्य क्वचित्तिशयरूपस्यापि
 योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
 योग्यताज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणं वद्विना
 सिञ्चति इत्यादौ शिके वद्विकरणकलाभाव-
 रूपयोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धनात् शाब्द-
 बोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्वा-
 जन्मदोषविशेषाजन्मज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
 शाब्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान-
 विनाभाव्यं शाब्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥”
 इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

योग्या, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
 रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रविधानयोग्यया
 मरुतः पञ्च प्ररीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रविधानयोग्यया समाध-
 भ्यासेन ॥” इति मञ्जिनायः ॥) अकरोषित् ।
 इति मेदिनी । ये, ४६ ॥ श्रुक्ताभ्यासः । तनु-
 प्रयासः । खरुणी २ अमः ३ अभ्यासः ४ ।

तद्गुः खलुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
 (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अघातो योग्यास्त्रुतीयमथार्थं वास्यास्यामः ।
 अघिगतसन्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
 येत । द्विवादिसु खेद्वादिसु च कर्मपथसुप-
 दिशेत् । सुबहुश्रुतीऽप्युक्ततथोग्यः कर्मसयोग्यो
 भवति । तत्र पुष्पफलाणावकालिन्दकत्रपुषे-
 र्वास्वकककस्वकप्रष्टितिसु द्विवादिशेषान् दर्शये-
 दुक्तनेनपरिकर्षनानि चोपदिशेत् । इतिवस्ति-
 प्रसेकप्रष्टतिशूद्रकपङ्कपूर्णैश्च भेद्ययोग्याम् ।
 सरोस्ति चर्मैरयातेते खेखस्य । ऋतपशुसिरा-
 स्तत्पलनालेषु च वैशस्य । घृणोपहतकाष्ठवेख-
 नलनालीशुष्कालावुमुखेत्वेष्यस्य । पनसविम्बी-
 विस्वफलमन्वऋतपशुदन्तेष्वाम्हायस्य । मधु-
 च्छिद्योपनिर्म प्राख्यलीफलके विस्वायस्य । सध्या-
 वनवस्त्रान्तयोर्मुडुचर्मनान्योच्च नीयस्य । पुष्प-
 मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । ऋदु-
 मांसपेशीवृत्तलनालेषु च कर्णसम्बन्धयोग्याम् ।
 ऋदुषु मांसखल्वभिचारयोग्याम् । उदक-
 पूर्णवैतपाशसोतस्यन्वाधुमुखारिषु च नञप्रणि-
 धानवस्त्रिन्नवस्त्रिणीडनयोग्यामिति । भवत-
 च्चात्र ।

यवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
 श्वेषु योग्यां कुम्ब्यांशो न प्रसृजति कर्मसु ॥
 तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररसाधिकर्मसु ।
 यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
 चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—
 “निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
 हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”
 योग्या युवती । इति राजवल्गवः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
 झ्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशो । योगः । इति
 मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
 र्वंशे । १४६ । १३ ।

“गान्धारकन्या वचने श्रुपायां
 रथे तथा योजनमूर्च्छितानाम् ॥”
 चतुःक्रोशर्थे यथा,—

“दादशाङ्गुलिकः शुकुत्तद्वृद्धयन्तु शयः स्मृतः ।
 तत्ततुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥
 तत्ततुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
 एतस्मते शोडशसहस्रहस्तेयोजनं भवति ।
 इति श्रुतसहस्रहस्तेरपि योजनम् । यथा,—
 यवोदरे रज्जुसमष्टयस्ये-
 र्हस्रोऽङ्गुलीः ऋदुगुणितैश्चतुर्भिः ।
 हस्तेश्चतुर्भिर्भवतीह दृष्टः
 क्रोशः सद्यसदिनयेन तेषाम् ।
 स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
 तथा कराणां दृष्टकेन यंशः ॥”
 इति जीजावती ॥

योजनगम्या, स्त्री, (योजनं गम्योऽस्याः । योज-
 नात् गम्योऽस्या इति वा ।) कसूरी । वीता ।

सखवती । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं न तु सा कन्या चयमात्रेण भाविनी ।
 क्ता योजनगम्या तु सुहृदा च वरानना ॥”
 योजनगम्यिका, स्त्री, सखवती । इति जटाधरः ॥
 कसूरी । इत्यजयपालः ॥ वीता । योजनगम्या-
 शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन ज्ञातत्वात् ॥

योजनपगणी, स्त्री, (योजनाय सन्निस्थानादेर्मेलनार्थं
 पगं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥

योजनवस्त्रिका, स्त्री (योजनवस्त्रो + स्वार्थे कन् ।
 टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति ज्ञानयज्ञ-
 धानोरचप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवस्त्री, स्त्री, (योजनगामिनो अतिदीर्घां
 वस्त्रीं यस्याः वा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वा समङ्गा कालमेघिका ।
 मङ्गुलपगणी भस्त्रीरौ भस्त्री योजनवस्त्रापि ।
 रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भस्त्रोत्तकौ गच्छन्ती मञ्जुया वस्त्ररञ्जिनौ ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । आजन्तुजघानोः
 कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । २१ । २२ ।

“अहं दृष्टधरो राजा प्रजानामिह
 योजितः ॥”

योटकः, पु, योटनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहे
 राशियोटक-यष्टयोटक-नञ्जयोटक-गणयोटक-
 वर्णयोटक-योनियोटक-वर्णयोटकमेदेन सप्तविधो
 योटकः । तत्र राशियोटके षडष्टकनवपञ्च-
 मद्वादशविषयसप्रकथोमा निविष्टाः । तदाह
 श्रीपतिर्षं हतायाम् ।

“षडष्टकं त्रिकोण्यं द्विद्वादशकमेव च ।
 परस्यारं जम्भरापेक्ष्यत्वा कन्याकुमारयोः ॥
 षडष्टके भवेद्दोषो वैधर्म्यं ऋदुरेव वा ।
 त्रिकोणे पुत्रहानिः स्यात् धनहानिर्धनचय्ये ॥
 पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षडके प्रमान् ।
 शुभं षडष्टकं त्रयं नीद्वाष्टे दूषणं भवेत् ॥
 नवपञ्चमे ।

पुंसो गृह्णात् सुतगृहे सुतश्चा च कन्या
 धर्मो क्षिता सुतवती पतिवल्गमा च ।
 द्विद्वादशे धनगृहे धनश्चा च कन्या
 रिपुं क्षिता धनवती पतिवल्गमा च ॥
 योटके सप्तके भवतुको युग्महयो तथा ।
 विंशद्युतौ भदा वर्यां ऋतिसन्नात्रवीच्छिकः ॥
 राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।

एकराशौ च हन्यन्तोः शुभं स्यात् समसप्तके ।
 चतुर्थदृष्टके चैव तृतीयेकादशे तथा ॥”
 इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥

यष्टयोटके यष्टयष्टयोमी निविष्टः । कन्यावर-
 राशियष्टयष्टयोः शुकुत्तं यष्टयष्टयोमी । तत्र
 विवाहे रोमादिः फलम् । तदाह गर्गः । मरयं

योनिः

योनिः

योनिः

भावविरोधि यहरिपुत्राभि चार्चिरेण रोगादिः । इति ग्रन्थोत्कविचारः ॥ * ॥ अथो योत्काः प्रपञ्चभयान्न लिखिताः । इति व्योतिषम् ॥ यस्यान्तरे जोत्कग्रन्थवर्गद्वयौयादिश्च ॥ योतुः, पुं, (यूयते ज्ञायते अनेनेति । यु + वाङ्लकान्तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥ योचं, स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु + "दाञ्चोप्रास यु युजस्तु तुह वि विच मिहृ-पतहृ-नहृः करणे ।" ३।२।१२२ इति डृव् ।) योक्त्वम् । इत्यमरः । २।६।१३ (यथा, गो० रामायणे । २। ४५ । २६ । "भरतायामिहृष्टाः स्त योचाय पशवो यथा ॥") योह्या, [ह्र] पुं, (युध्यतीति । युध् + ङच् ।) युद्धकर्म । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्यमरः । २।८।६१ (यथा, हरिवंशे भविष्य-पर्वणि । २।२८ । "वाधिष्यते पुरीं योह्या द्विदं यदि लभेत सः ॥") योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + ङच् ।) योह्या । इत्यमरः । २।८।६१ (यथा, कथासरित् सागरे । १२।२२ । "सङ्गतमिन्ति चान्यैर्योगास्तेः सेनिकैः सह । नियुक्तेषु चरुमहासेनान्तिकश्च तत् ॥") योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १३।५।७ । "योधनेषु खरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः । ख दमो वारयत्येव हन्ति तस्य रिपोर्गुरुम् ॥") अस्त्वम् । युधधातोर्भावे करणे चावट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । योधसंवावः, पुं, (योधानां संवावः ।) अन्वोचं योधानां युध्वायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्दनम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ योधयः, पुं, (युध् + भावे ङच् । योधं युद्धं करोतीति । योध + खः ।) योह्या । योधशब्दात् ख्येयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ योन्नतः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काङ्कोऽस्य । पृथोदरादिः ।) शस्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । यवनालः २ जूषाङ्गयः ३ देवधाम्यम् ४ जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४।२४४ ॥ योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु + "वहिःश्रुत्युद्गुह्याह्वालरिभ्यो नित् ।" उणा० ४।५१ । इति निः ।) आकारः । इति मेदिनी । ने, १६ । कारणम् । (यथा, उत्तररामचरिते । ६ । "ऋषयो राक्षसौमाङ्गवांचतुष्कान्तद्वययोः । सा योनिः सर्ववैराग्यां सा हि लोकाश्च निर्जैतिः ॥") जलम् । इति हेमचन्द्रः । १।२४६ (इन्द्रोपस्थानशीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२९।७१ । "धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्तृता । शीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निश्रा- स्तृता ॥" वक्रप्राणविशेषः । यथा, महासिद्धिवारखते ।

"सन्ननुकुमारकं तन्मं योनिन्मं प्रकीर्तितम् । तन्नाम्नरश्च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥") प्राणिनासुप्तस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्तु चतुरश्रीतिलचक्रकारम् । यथा,— "चतुरश्रीतिलचाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः । अखजाः खेदजाश्चैव उद्विन्नाश्च जरायुजाः ॥ एकविंशतिलचाणि ह्यखजाः परिकीर्त्ताः । खेदजाश्च तथैवोक्ता उद्विन्नास्तत्प्रमाणतः ॥ जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः । सर्वेषामेव जन्तूनां मातृध्वं सुदुर्लभम् ॥" इति श्रीगण्डवपुराणे प्रेतकल्पे धर्मप्रकटनो नाम २ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च । "जलजा नव लक्षाणि स्थावरा लक्षविंशतिः । क्रमयो रुद्रसङ्घाताः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥ त्रिंशत्प्रक्ष्वाणि पशुवत्सुतलं चाणि मानुषाः । सर्वं योनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥" इति बृहद्विष्णुपुराणम् ॥ * ॥ अपि च । "स्थावरास्त्रिंशत्प्रक्ष्वा जलजो नवलक्षकः । क्रमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥ पशवो विंशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः । एतेषु भ्रमयो जला द्विलक्षस्तुपजायते ॥" इति कर्मविपाकः ॥ ("भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुख- खेदोद्भिदः । तासां खलु चतष्टयामपि योनीना- मेकैका योनिरपरिसङ्घायभेदा भवति भूता नामाङ्गतिविशेषापरिसङ्घायलात् । तत्र जरा- युजानामखजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्र- त्रपुषीसा आसिधमागोस्त्रिय तेषु मधुच्छिद्य- विन्धु । ते यदा मनुष्यविक्रमापद्यन्ते तदा मनुष्यविप्रद्वेषं ज्ञायन्ते । तस्मात् समुदाया- त्तकः सन् गर्भो मनुष्यविप्रद्वेषं ज्ञायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।" इति चरके शारीरस्थाने ढनीयेऽध्याये ॥ * ॥) भगम् । इत्यमरः । २।६।७६ । तत्पर्यायः । वरा- ङ्गम् ० उपस्थः ३ स्मरमन्दिरम् ४ । इति राज- विषयः ॥ रतिग्रहम् ५ अन्ववर्त्म ६ अघरम् ७ अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० स्मर- जूपकः ११ अग्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्यो १४ संसारमार्गकः १५ संवारमार्गः १६ गुह्यम् १७ स्मारागारम् १८ स्मरस्थानम् १९ रथङ्गम् २० रतिङ्गुहरम् २१ कलत्रम् २२ अघः २३ । इति शब्दरत्नावली । रतिमन्दिरम् २४ स्मर- ग्रहम् २५ कन्दर्पजूपः २६ कन्दर्पसम्बाधः २७ कन्दर्पवन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा- धरः । स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,— "शुभः कमठपृष्ठाभो गणखन्धोपमो भगः । वामोन्नतश्चतुर्कन्यावः पुच्छो दक्षिणोन्नतः ॥ आखुरोमा मूर्धमणिः सुश्लिष्टः संहतः प्रयुः ।

तुङ्गः कमलवर्षाभः शुभोऽभ्युदयाङ्कितः ॥ कुंजखरूपो यक्षुष्मिकोदरसन्निभः । रोमशो विवृतास्यश्च दृग्गनाथोऽतिदुर्भगः ॥ शङ्खावर्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह न क्वेति । चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपददो भगः ॥ वंशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ॥ विकटः कुटिलाकारो लम्बगण्डस्तथाशुभः ॥" इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । "शुद्धनाभ्याङ्कितर्योनिस्त्वगावर्णा सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये लावर्त्ते गर्भेश्या प्रतिष्ठिता ॥" * ॥ अथ योनिरोमाधिकारः । "तत्र योनिरोमायां निदानान्याह । 'मिथ्याहारविहारान्यां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात् । आर्त्तवादीयेतश्चापि देवादा सुभगे मदाः ।' रोगिणीनां योनीनां नामान्याह । 'उदावर्त्ता तथा बन्धा विवृता च परिवृता । वातला योनयो रग्ना वातदोषेण पञ्चधा ॥ पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितचरा । प्रसंसिनी वामिनी च पुच्छो पित्तला तथा ॥ अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका । अतिपूर्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥ खण्डाखिनी च महती खचोवक्त्रा त्रिदोषिणी । पञ्चैवा योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ।' अथ नासां लक्ष्यानाह । 'सा फेणिसमुदावर्त्ता रजःक्षुब्धेण सृष्टति । बन्धा नष्टार्त्तवा ज्ञेया विवृता गिन्धवेदना ॥ परिवृता या भवति पान्थधर्मं रक्षा श्लथम् । वातला कर्कशा स्तव्या मूलनिस्कोदपीडिता ॥ चतस्रस्वपि चादासु भवन्त्वनिजवेदनाः ।' अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां त्वति- श्रयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातला इत्- न्वयात् ॥ * ॥ 'सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा । प्रसंसिनी संसते च चोमिता दुःप्रधाविनी ।' चोमिता विमर्दिता संसते स्वस्थानात् अथते दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननश्रीला । 'सवातसुहृदिरेद्वीर्यं वामिनी रजसा युतम् । स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुच्छो रक्तसंजवात् ॥' पुच्छशब्दोऽनापयोपलक्षकः । 'अथर्षे पित्तला योनिर्दाहपाकस्वरान्विता । चतस्रस्वपि चादासु पित्तजिह्वोच्छ्रयो भवेत् ॥' अत्यानन्दानन्तोषं पान्थधर्मैश्च विन्दति । 'कर्णिका कर्णिका योनौ श्लेष्माद्यभ्यां प्रजायते ।' कर्णिका मांसस्य कर्णिकारो अस्थिः । 'मैयुने चरणापूर्वं पुत्रदाहतिरिच्यते ।' अतिरिच्यते रजो सृष्टि इत्यर्थः । 'बहुश्र्वातिचरणा तयोर्लौकं न तिष्ठति ।' बहुश्रः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर- णातिचरणयोः । 'श्लेष्मला पिच्छवा योनिः कण्डुकातिश्रीतला ।

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेषलिङ्गाच्छ्रयो भवेत् ॥
अनार्त्तवास्तनौ खखौ खरखशां च भैषुने ॥
अस्तनी ईयन् स्तनौ यस्यां सा अत्र लक्ष्मा
खखौ । अखिनौमाह ।

‘महामेढ्रग्रहीताया बालाया अखिनी भवेत् ॥
महामेढ्रः पुरुषः तेन ग्रहीताया बालायाः
रुद्रयोनिच्छ्रद्राया अखिनी अखवक्त्रममाना
योनिर्भवति ।

‘विद्युतातिमहायोनिः रुच्रीवक्त्रातिसंघृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्वदोषप्रकोपजा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिर्द्धारणम् ॥
असाध्या योनौराह ।

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥
पञ्च खखौप्रभृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।
‘दिवास्त्राद्भ्रतक्रोधाद्ग्राधामादतिभैषुनात् ॥
चताच नखदन्तादौर्वाताद्याः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वाताद्याः ॥ * ॥ रूपमाह ।

‘पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥’
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् । गुड-
कमज विशेष्यं बोध्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदेमाह ।

‘रूचे विषयं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहुरागम्बरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्यप्रतीकाशं कण्ठमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ॥’ * ॥

अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र बन्धा-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । बन्धा नष्टार्त्तवा
श्रेयति । ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा ।
‘आर्त्तवाद्ग्रन्थे वारी मत्स्यान् संवेत निव्यथाः ।
काङ्गकश्च तिलान् माषाहृदश्च तथा दध ॥
इक्षुः कुवोजदन्तीचपलागुडदमनिकण्ठयवशूकेः ।
सन्तुक्तीरैर्निर्घोनिगता कुसुमसङ्गननी ॥
इक्षुः कटुतुम्बी । चपला पिप्लीही । दमनो
मदनफलम् । किष्कुराचीजम् ।

‘पीतं श्योतिष्मतीपत्रं राजिकोपासनं चण्डम् ।
श्रीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥’
श्योतिष्मती कटभीरुचविशेषः करही इति
बोके । पयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्धा-
चिकित्सा ।

‘बला चिता सातिवला मधूर्कं
वटख मुद्गं गणकीशरश्च ।
रतन्मधुचौरहृत्तैर्निर्घीय
बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रकृते ॥

अथगन्धाकाषायैश्च विद्धं दुग्धं घृताम्बितम् ॥
ऋतुजाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ।
पुष्पोद्धृतं लघ्नयाया रुद्धं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुजाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
ऋतुदम्बजं घातक्या कुसुमानि वटाफुराः ।
वीकीतलं पयोयुक्तमेतद्गर्भपदं भुवम् ॥

यावला पिबति पान्थपिप्यलं
जौरकेण सहितं हित्ताशना ।
श्वेतया विश्खपुङ्खया युतं
सा सुतं जनयतीह नाथया ॥”

श्वेतकुसुमया शरपुङ्खया सह ।
“पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीथ्यन्तं न संशयः ॥
शुक्ररशिस्वीरुलं मथ्यं वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वाथोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न हृते स्त्री ॥
पुत्रमजारीरुलं विष्यक्त्रान्तेशालिङ्गीसहितम् ॥
एतन् गर्भेष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा हृते ॥
पुत्रमजारी पतनिया तस्या मूलम् । इशालि
ङ्गीनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भेष्टदिनमेघजकथना-
वमरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।

‘पिप्लीविडङ्गदङ्गणसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥
आरनालपरिपेषितं चण्डं
या जयाकुसुममत्ति पुष्टिणी ।
मत्पुराणगुडमुष्टिसिनी
सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु खेहादिक्रम इच्छते ।
वस्त्रभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपिपुचुधारणम् ॥’
वस्त्ररञ्जितरवस्त्रः । क्रमश्चिकित्सा ।
‘नतवात्तं किनौकुष्ठसेन्वामरदारुभिः ।
तिलतेलं पचेन्नारी पिचु’ तस्य विधारयेत् ॥
विद्वुतायां सदा योनौ यथा तेन प्रश्रास्यति ॥’
नतं तगरम् ।

‘वातलां कर्कशां स्त्रान्तामल्पसर्गां तथेव च ।
कुम्भीरुदेरुपचरेदन्तर्लक्ष्मि संघृते ॥
धारयेद्वा पिचु’ योनौ तिलतेलस्य सा मदा ।
पित्तलानाश्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥
श्रीताः पित्तहराः काथ्याः स्नेहनाथं घृतानि च ।
प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तं चौरस्त्रिद्रां प्रवेशयेत् ॥
पिपाय वैश्वारंय ततो बन्धं समाचरेत् ॥
शुखीमरिचकण्ठाभिधौन्यकाजाजिदाङ्गिः ॥
पिप्लीखलसंयुक्तैर्ब्रह्मवारः स्त्रुतो दुधैः ॥
धाचौरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत् सदा ।
सूर्यकान्ताभवं रुद्धं पिबेद्वा तच्छुलाम्बुना ॥
योन्त्यान् पूयसाविश्यां शोघनद्रव्यनिर्मितैः ।
सगोन्द्रैः सलवणैः पिच्छैः संपूरयं हितम् ॥’
शोघनद्रव्याणि निम्बपत्रादौनि ।
‘दुग्धं पित्च्छिन्नां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्ग्राह्यादिकपिताम्बुना ॥”
पञ्च कषायाः । वषावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।
राजहृत्वादि धनवहेरा ।

“पिप्लीयामरिचैर्घोमैः श्रुताङ्गाकुष्ठतेन्ववैः ।
वर्षेस्तुत्या प्रदेष्टिन्ध्या योनौ श्लेषविशोधिनी ॥
सुत्या प्रदेष्टिन्ध्या देर्श्वेय परिगाहेन च ।
कर्षिन्ध्यां वर्षथी देयाः शोघनद्रव्यनिर्मिताः ॥
शुद्धं चौरिचफलादन्तीकथितोदकधारया ।
योनिं प्रक्षालयेतेन तत्र कण्ठः प्रश्रास्यति ॥
सुप्तपुत्रं सखदिरं पथ्यां जालीफलं तथा ।

विर्भीं पूगञ्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्गम् ॥
योनिर्भवति संकीर्णा न सवेच जलं ततः ॥
कपिकच्छुभवं रुद्धं काथयेद्दिधिना भिषक् ।
योनिः सङ्कीर्णतां याति क्वाथेनानेन धावनात् ॥
चौरकहितयं ह्रद्या सुयुवी सुरभिर्वन्धा ।
वासकः सैन्धवश्चापि यवच्योरी यवानिका ॥
एषां चूर्णं घृते क्षिप्त्वा भृष्टा खखेन मोदकम् ॥
ह्रद्या खादेद्यथावक्त्रं योनिरोगाद्दिसुच्यते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
भेदे पयस्या काकोली रुद्धसैवाभ्यगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रा हे प्रियङ्गुकटुरोहिणी ।
उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोली चन्दनदधम्
एतेषां कार्ष्णिभोगैर्वृत्तप्रस्यं विपाचयेत् ॥
श्रुतावरीरसं चौरं घृताजुग्धं चतुर्गुणम् ।
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु निव्यं घृथायते ।
पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाघ्नान् प्रियदर्श-
नान् ॥

या चेवास्थिरगर्भां स्यात् पुत्रं वा जनयेत्सुतम् ॥
अत्यायुगं वा जनयेत् या च कन्या प्रस्रयते ॥
योनिरोगे रजोदोषे परिखावे च प्रास्यते ॥
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वस्यहनिवारणम् ।
नाच्चा फलघृतं ह्येनदश्विभ्यां परिवर्तितम् ॥
अनुक्तं लघ्नयाखलं चिपन्ध्वज चिकित्साकाः ।
जीवदन्तसेकवर्णया घृतञ्चात्र प्रयुज्यते ।
अरग्यगोमयेन ह वैद्विज्ज्वाला च दीयते ॥’
भेदे भेदा सद्याभेदा तथोरभावे श्रुतावरो
द्विगुणा देया । पयस्याञ्च चौरकाकोली
काकोलीयुगलाभावे अथगन्धा द्विगुणा देया ।
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्ब्रह्म पठन्ति । पयस्या
काकोलीयुगला पुनः काकोल्याविति काकोली-
चौरकाकोल्यौ हेगुण्यार्थ एतस्य फलघृतस्य
पाटो नानातन्त्रेण नानाविधः । तत्र ह्रिद्वच
तगरजीवकधेनका एवाधिकाः । तत्र जीवकधे-
नभयोरभावे विदारिकन्दो द्विगुणो देयः । फल-
घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।
‘गैरिक्कान्ताश्च अशुभ्ररजन्ध्रकटुफलम् ।
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः श्लोत्रसमन्वितैः ॥
त्रिफलायाः कषायेश्च सचौद्रेश्च च सेचयेत् ॥
प्रमदा योनिकन्देन आधिना परिसुच्यते ॥’
अथ प्रसङ्गात् शुल्लिखया रोगाणां चिकित्सा ।
‘ह्रीवैरान्तिविषामुल्लमोचशुभ्रैः रुद्धं जलम् ।
ददाद्भ्रं प्रचलिते प्रदरे कुचिरुच्यपि ॥’
कुचिरुक् उदरयथा । चलितगर्भस्थापने ह्रीवै-
रादिकायः ॥ * ॥

अथ गर्भभावपातयोनिदानम् ।
‘आन्धधर्माश्रगमनयानासन्नप्रपौढनेः ।
ज्वरोपावसोत्पतन्नश्चराशीर्घाधावनैः ॥
वमनाश्च विरेकाश्च कुन्थयङ्गर्भपालनात् ।
तीक्ष्णघातोऽप्यकटुकतित्कः सन्निधेवणात् ॥
वेगामिच्छातादिवमदासनाच्छयनाङ्गयात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दृष्टौं भवेत् ॥’

अथ गर्भभावपातयोनिदानम् ।
‘आन्धधर्माश्रगमनयानासन्नप्रपौढनेः ।
ज्वरोपावसोत्पतन्नश्चराशीर्घाधावनैः ॥
वमनाश्च विरेकाश्च कुन्थयङ्गर्भपालनात् ।
तीक्ष्णघातोऽप्यकटुकतित्कः सन्निधेवणात् ॥
वेगामिच्छातादिवमदासनाच्छयनाङ्गयात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दृष्टौं भवेत् ॥’

अथ गर्भभावपातयोनिदानम् ।
‘आन्धधर्माश्रगमनयानासन्नप्रपौढनेः ।
ज्वरोपावसोत्पतन्नश्चराशीर्घाधावनैः ॥
वमनाश्च विरेकाश्च कुन्थयङ्गर्भपालनात् ।
तीक्ष्णघातोऽप्यकटुकतित्कः सन्निधेवणात् ॥
वेगामिच्छातादिवमदासनाच्छयनाङ्गयात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दृष्टौं भवेत् ॥’

योनिः

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं ब्रवं तस्मात् ।
गर्भस्य भावपातयोः पूर्व्वरूपमाह । गर्भे पत-
तीत्यादि । पतति बावेण पातेन वा पतिष्यति
भावपातयोरवधिमाह ।

‘आचतुर्थात्ततो माम्नात् प्रसवेनैव विव्रतः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥’
‘आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विव्रतः । शोणितरूपगर्भः । स्रवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
काटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविधमासनपीडनादौः
पक्वं इमादिव फलं पतति जगणेन ॥’

यथा दन्तलग्नं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽभिघातादिना अकारणैः
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावश्च चिकित्सा ।
‘गुन्विगया गर्भतो रक्तं स्रवेदुर्दि सुहृद्भृङ्गः ।
तन्नरोधाय सुखिभसुप्यजादिश्वत् पिवेत् ॥’
उत्पलादिगण्यमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कर्करं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्बोज्ञ मयुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
नश्रीलितो हरत्विष दाहं हृणो हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च स्रष्ट्वांश्च तथा हृदिमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवनाह ।

‘प्रमथमानि गर्भं स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठस्य प्रदानाहौ मूत्रसङ्गञ्च जायते ॥’
प्रसंभ्रमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवनाह ।

‘स्थानान्तं स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।

‘आमपक्वाशयादौ तु चोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥’
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्साह ।

‘क्रियस्त्रयो द्वाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशो रवृकाणां मूत्रेणोच्चरकस्य च ॥
श्वत् दुग्धं सितायुक्तं गर्भगुग्गुः शूलहृत् परम् ।
अदंष्ट्रामशुकचूनाम्बुनैः सिद्धं पयः पिवेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुन्विगीवेदनापहम् ॥’
अम्बुनः पुष्यजातिः । अयं बाणपुष्य इति
गौडार्दी प्रसिद्धः ।

‘श्लकोष्ठागारिका गेहसम्भवाञ्च च षट्तिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं गेरिकञ्च रवाङ्गनम् ।
तथा सर्करसञ्चेतान् यथाजाम्बं विषुयैवेत् ।
तस्यै मधुना सिञ्चान्नारो प्रदूरप्रान्तये ॥’
श्लकोष्ठागारिकासम्भवा श्लकोष्ठागारिका
वरटी तन्निमित्तयहभवा षट्तिका । समङ्गा
जम्बाजुः ।

‘स्रमेरुत्वजसङ्घाटकच्छं वा पयसा पिवेत् ।
पक्वं वचरोचोनाभं चिञ्जुसोवर्षलाञ्जितम् ।
आनाहं तु पिवेत् दुग्धं गुन्विगी सुखिनी
भवेत् ॥’

शौवर्चलं शौहार इति लोके ।

योनिः

‘द्वयपञ्चकम्बलानां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुन्विगी पीत्वा मूत्रसङ्गाहिसुच्यते ।
शालीकुञ्जप्रकाशेः स्यात् शरेण द्वयपञ्चकम् ।
एषां मूलं द्वाहाद्विपत्ताश्वेदमूत्रसङ्गहृत् ॥ * ॥
अथ प्रस्तुताया योनेः चतुर्देवचिकित्सा ।
‘तुलसीपत्रं तथा लोत्रं समभागं सुपेवयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्यादुयोनिरचता ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिण्णेत कसमन्वितम् ।
योनीं विविधं विधिना गात्रैकरयसुत्तमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कुयोनिप्रतिकारणात् ।

‘हृविष्णुं हृति नाम्नी ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
लभन्ते नास्तिविद्याश्च सुतीर्थवितुखाश्च ये ॥
सुवर्गं वस्त्रताम्बूलं रत्नमंत्रं फलं जलम् ।
आर्त्तंभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्व्वं सुकृतदारकाः ॥
श्रद्धासञ्च श्लोघनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
वलेन हृदयान् वापि धूम्रैश्च परवधकाः ॥
नास्ति काः कुञ्जकाशोरो ये चास्यै वकटतयः ।
बालदृहातरुश्लोषु निर्द्वयाः सत्यवञ्जिताः ॥
अविदा गरदा ये च ये चान्ये क्रूटसाक्षिणः ॥
अगम्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदुज्वरकोयद्यादिसेविनः ॥
सर्व्वदा भादकद्रव्यपानमत्ता हरिदिधः ।
देवतोच्छिष्टपतितवृष्याह्नतभोजिनः ॥
असत्कर्मरता निर्व्वं सर्व्वपातकपापिनः ।
पापखड्गस्मात्तरणाः पुरोधोऽतिसौमिनः ॥

पितृमालससापखड्गदारवागिनश्च ये ।
ये कर्द्व्याश्च लुब्धाश्च नास्ति का धर्मदूषकाः ॥
त्वजन्ति स्वामिन् युद्धं त्वजन्ति शरणागतम् ।
गवां भूमेश्च हृत्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाचेज्जु सर्व्वेषु प्रतिग्रहहरताश्च ये ।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राण्यिहंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवतायुक्निन्दकाः ॥
कुप्रतियाहिणः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराचसपेशाच्यतिथ्यगृहजुयोनिषु ।
न तेषां सुखश्रेयोऽस्ति इह लोके परञ्च च ॥
तस्मात् त्वज्जा निषिद्धार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
यज्ञं दानं तपस्वीर्थं मन्त्रं देव गुरुं भरेत् ॥
नाचरेत् कुस्मितं कर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मैर्वा इष्ट्वा योनिकोटिषु दुःखम् ॥
चतुर्भिरपि वर्षैस्तु सेव्यो धर्मो निरन्तरम् ॥’

इति पाद्मोत्तरखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाध्योत्वं यथा,—

‘साध्वी सौ मातृतुल्या च सर्व्वथा हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुत्वसन्नापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते मण्यपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अद्यमोत्तमयोनिप्रतिप्रियं यथा,—
‘पापपुण्यफलं लोके प्रबलं खलु दृश्यते ।
देवदानवमाह्वयतिथ्यकुलं क्षमिणीति ॥
नानायोनिषु जन्मानि नानायाधिप्रपीडिताः ।

योनिः

मरण्यं बालदृहानामन्वल्ं कुञ्जता तथा ॥
रेण्वर्थं सुदरिद्रत्वं पाकिञ्च मूखता तथा ।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्या ॥’

इति पाद्मोत्तरखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पक्षियोनिप्रतिकारणं यथा,—

‘इति श्रुतकथो विप्र । सारस प्राह वावरः ।
सम्यक्वेति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षिणां गतः ।
तृत्तान्मेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ! ॥
सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कस्मै येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्व्वं श्रोतुमर्हसि ॥
श्यावखारीश्रतं सारसतुच्छं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो त्राण्येभ्यश्च नर्मदायाः परिग्रहे ॥
पौरौहिल्यमदाक्षोभाह्णश्च यित्वा दिवास्तथा ।
किञ्चिद्त्वा तु तेभ्यश्च गृह्यैतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारण्यत्रयश्चोत्पन्नपातकात् ।
पतितः कालखड्गेऽहं नरके रक्तकर्मैः ॥
वक्षुमत्तं शक्नोमि दुःखं वावर । नारकम् ।
देवात् कथमपि प्राप्तं उत्तारो वरताम्बुधैः ॥
मया यदि तथापीह शृङ्गनत्वसुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीयुष्ठात् ॥
तूतकर्त्तुं मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मण्यो पूर्व्वे कांस्यचौरी सुदारुणा ।
तेनैव सारसी जाता मङ्गल्या सङ्घर्म्मिणी ॥’

इति तत्रैव १६ । २० अध्यायो ॥ * ॥

पापिनो नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्रतिप्रियं यथा,—

‘स्थावराः क्षमयोऽज्ञाश्च पत्निश्च पशवो नराः ।
धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वर्णोच्चणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयाशुक्रमाप्तया ।
सर्व्वे स्त्रिये महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥’
इति विष्णुपुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
‘पापिनो नरकभोगानन्तरं स्थावराद्याश्चतस्रो-
त्तरस्तुत्कटासु नवधा भिन्नासु योनिषु जन्मक्रम-
माह । स्थावरा इति । अत्रा मर्यादयः ।
धार्मिका नरेण्वेव पुण्यशेषेष्वेव केचिन्मोक्ष-
णश्च सुतुल्यश्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषाञ्च पूर्व्वेवाहुत्सुत्तरोत्तराख्यलक्षञ्च सह-
स्रैः । द्वितीयाशुक्रमाः द्वितीयोऽशुक्रम उद्देश्यो
येषां द्वितीयस्थानेऽशुक्रमात्ता ये क्रमयन्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रमागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । क्षमिण्यः
सहस्रगुणमधिकताः स्थावराः । तल्लक्षसतम-
भागाः क्षमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽशुक्रमात्तात् क्षमिण्योऽसुहस्रगुणाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्व्वे स्त्रिये इति ।
यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिण्यः
सहस्रगुणमधिकताः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽशुक्लैः सहस्रगुणमधिकताः । एवं
प्रकाशित्वपि द्रष्टव्यम् । मोक्षं सम्यगाश्रयन्ति
इति मोक्षसमाश्रया सुतुल्यो ज्ञाननिष्ठास्तु-
पयेन्तमेवं पूर्व्वपूर्व्वोत्तरोत्तरान्युत्तरेण जन्म-

योनिः

योनिमु

योषा

क्रमः । ततः परं सुक्तिः । एतच्च संवारिञ्जीव-
वाहृत्कथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् ।
अथच नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादिबपुराणे ।
अनक्रमेणापि मातृव्यं प्राप्यन्ते पुण्यागौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुसां कर्मणां गुरुलाघवेः ॥”
इति तट्टीका ॥

कुयोनिमोक्षं यथा,—

वाराह उवाच ।

“येन गर्भं न गच्छेत तस्मै श्रेष्ठं हि माधवि ।
कथयिष्यामि ते ह्येव सर्वधर्मविनिश्चयम् ॥
ह्यवापि विपुलं कर्म आत्मानं न प्रशंसति ।
कुर्वन्ते बहुकर्मणां शुद्धेनैवान्तरात्मना ॥
ह्यवापि मम कर्मणां मतप्रियाणि वसुन्धरे ।
नैव कुर्वन्त्यहङ्कारं क्रोधश्चैव न गच्छति ॥
धर्मं पश्यति चिन्तेन लाभालाभविचिन्तितः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां समर्थं नियत्ते रतः ।
कार्थ्याकार्थ्यं विजागति सर्वधर्मैर्यु निश्चिनः ।
श्रीतीव्यवातवर्षादिशुत्पिपासासहस्र यः ॥
यो दरिद्रो निराणस्यः सत्यवागनस्यकः ।
खदारनिरतो निबलं परदारविवर्जितः ॥
सत्यवादी विशुद्धात्मा निबलं भागवतप्रियः ।
संविभागी विशेषज्ञो नित्य ब्राह्मणवत्फलः ॥
प्रियवादी द्विजानाञ्च मम कर्मपरायणः ।
कुयोनिमु न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥”
विद्योनिमोक्षं यथा,—
“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
यो विद्योनिं न गच्छेत मम कर्मपरायणः ॥
जीवहिंसानिष्ठस्तु सर्वभूतहितः शुचिः ।
सर्वत्र समतायुक्तः समलोटाग्रमकाञ्चनः ॥
बाह्ये श्लोठोप वयसि चान्तो दान्तः शुभे रतः ।
ह्यलं नैव विजानाति परेषामुक्तं क्वचित् ॥
ह्यलञ्च संसरेत् स्तैतदसत्यञ्च न जल्पति ।
बालीक्रेयु निष्ठसो यः पर्येत हतनिश्चयः ॥
निबलञ्च घृतिमान् किञ्चित् परीचोऽपि न च

चिपेत् ।

श्रुतुकावेरिभगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ॥
ईडशास्तु नरा भद्रे । मम कर्मपरायणाः ।
ते विद्योनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”
तिथ्येगथोनिमोक्षं यथा,—
वाराह उवाच ।

“शुद्धानां परमं शुद्धं तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
तिथ्येगथोनिगताश्चापि यो न गच्छन्ति किल्ब-
न्मम् ॥
अष्टन्याश्च चतुर्दशानां मेधुनं यो न गच्छति ।
भुक्त्वा परस्य चान्नापि यश्चैव न विकुस्तति ॥
अस्यै वयस्यपि न यो मम निबलमशुभ्रतः ।
येन केनापि सन्तुष्टः पिबन्माहप्रपूजकः ॥
प्राप्तेन जीवति च यः प्रविभागी गुणान्वितः ।
असुखः सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो निबलसंयतः ॥
विकर्मो नाभिकुर्वीत कौमारव्रतसंस्थितः ।
सर्वभूतदयायुक्तः सत्येन च समन्वितः ॥

मतिमान्नेव तथेत परार्थेषु कदाचन ।
ईडशां बुद्धिमास्थाय मम कर्मणि कुर्वन्ति ।
तिथ्येगथोनिं न गच्छन्ति मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वराहपुराणे योनिगर्भमोक्षनामाध्यायः ॥
योनिकन्दः, पु, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—
“दिवान्स्वप्नादतिक्रोधाद् व्यायामादतिमैथुनात् ।
चताच नखदन्ताद्वैष्वात्वादाः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता
वाताद्याः । रूपमाह ।
‘पूयशोणितसङ्घातं लज्जुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ।’
लज्जुचाकृतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् ।
गुडकमत्र विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * । वातजादि-
भेदेन रूपभेदमाह ।
‘रूचं विवर्णं स्पुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहरागम्बरयुतं विद्यात् पिपासकञ्च तत् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठयन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सार्रिपातात्मकं भवेत् ॥’
अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्या ॥” इति
भावप्रकाशः ॥

योनिरजं, त्रि, (योनेज्जायते इति । जन् + ङ ।)
योनिरजः, खतशरीरादिकम् । यथा,—
“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विधयस्तथा ।
योनिरजादिभवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणात् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“योनिरजादीति । योनिजमथोनिजस्यैवार्थं ।
योनिरजमपि जरायुजमण्डलञ्च । जरायुजं मातु-
षादीनां अण्डज सर्पादीनाम् । अथोनिजं
खेदजोद्भिदादिकम् । खेदजाः कृमिदंशाद्याः ।
उद्भिदस्तृणुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्य-
योनिजम् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योनिरदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता ।) पूर्वफलमुष्णी-
नजत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिसुद्रा, स्त्री, (योन्त्याकृतिमुद्रा हस्तमङ्गी ।)
भगवत्याः पूजायां प्रदृश्यन्तीयाङ्गुलीरचितयोन्त्या-
कारसुद्राविशेषः । यथा,—

“पञ्च प्रणामान् कृत्वाथ ॐ ह्रीं श्रीमितिंमन्त्रकेः ।
अन्यथां पुरतश्चैव अधिकाख्या यथेच्छया ।
योनिसुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसर्जयेत् ॥
द्वौ पाथो प्रकृतीकृत्य कृत्वा तूत्तानमङ्गलिम् ।
अङ्गुष्ठायुद्ध्यं न्यस्य कनिष्ठायुद्ध्योस्ततः ॥
अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।
दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥
अनामिकायाः पृष्ठे तु मध्ये विनियोजयेत् ।
हे तल्लन्धौ कनिष्ठायै तदप्येवैव योजयेत् ॥
योनिसुद्रा समाख्याता देव्याः प्रीतिकरी मता ॥
त्रिवारं दर्शयेदपि स्वजनस्यैव साधकः ।
तां सुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः ॥”
इति कालिकपुराणे ५३ अध्यायः ॥ * ।
पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रसुक्ता-
वस्थाम् ।

“उपविश्यासने मन्त्री प्रादसुखी वाप्युदसुखः ।
षट्चक्रं चिन्तयेद्वि । प्राणायामपुरःसरम् ॥
चतुर्दलं ख्यादाधारं स्वाधिष्ठानन्तु षड्दलम् ।
नाभौ दशदलं पद्मं सूर्यसंख्यदलं हृदि ॥
कण्ठे स्थान् षोडशदलं भ्रूमध्ये द्विदशन्तथा ।
सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रं महापथे ॥
आधारं कन्दमध्यस्थं चिकीर्णमतिमुन्दरम् ।
चिकीर्णमथो देवेशि । कामबीजं सुलक्ष्णम् ॥
कामबीजोद्भव तत्र स्वयम्भुलिङ्गसप्तमम् ।
तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चित्कलां हंसमाश्रिताम् ॥
ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गचिन्ताम् ।
चित्कलाया कुण्डलिनीं तेजोरूपां जगन्मयीम् ॥
आधारादीनि पद्मानि भिन्ना तेजःखरू-
पिणीम् ॥

हंसेन मगुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रं नयेत् सुधीः ॥
सदाशिवेन देवेशि । जगन्मात्रं रमेत् प्रिये ।
अश्वत्थं जायते देवि । तत्तज्जगत् परमेश्वरि ॥
तदुद्भवान्तं देवि । लाजाराससमोपमम् ।
तेनाश्वतेन देवेशि । तर्पयेत् परदेवताम् ॥
षट्चक्रदेवतासुच सन्तर्प्यन्तधाराया ।
आनयेत्तेन मार्गेण मलाधारं पुनः सुधीः ॥
ततस्तु परमेशानि । अजन्मालां विचिन्तयेत् ।
चित्रिणीं विश्रतन्त्राभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा ।
तथा संशयिता ध्येया साक्षाज्जाग्रन्तस्वरूपिणी ।
अशुलोमाश्रितामेव मन्त्रवर्गविभेदतः ॥
मन्त्रेशान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितं मनुष्य ।
कुण्ठाद्वगमथो मालां सर्वमन्त्रप्रकाशिवीम् ॥
चरमागं मेरुसुप्तं लक्ष्मणं नैव कारयेत् ।
सविन्दं वर्णसुप्तायै पश्चात्कल्पं जपेत् सुधीः ॥
अथोत्तरशतं मूलमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।
वर्णागामश्रवणैश्च अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥
अथ कच ट त प य श्रा इत्येवञ्चाष्टवर्णाकाः ।
योनिसुद्रा मष्टेशानि । तव स्नेहात् प्रकाशिता ॥
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिसुद्रां न वेत्ति यः ।
श्रुतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगवदः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४५ ।

“श्रुलोदावर्णातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ-
सावरक्तपित्तश्रममलमहरम् ॥” * ॥) अस्य
निदानादिर्वोनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योनिर्धः, [सु] स्त्री, (योनिजातसर्पः ।) योनि-
जातरोगविशेषः । तत्पर्यायः । कन्दसंज्ञम् २ ।
इति चिकीर्णशेषः । (यथा,—
“केचित्तु भूयांसमेव दृशसुपदिश्रन्त्यश्रुंसां श्रम-
मप्यथर्थां गलसुखनासिकाकार्यद्विवर्त्तानि
वृत्तच ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे
अध्याये ।)

योनि, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । इति मिश्रणे +
वाङ्मकात् सः । इत्युच्चारणतः । १ । ६२ ।
स्त्रियां टाप् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । २५ । ६ ।

यौगिकः

“यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचैष्ठते ।
तथा स्तकर्मवशमो देहो सर्वत्र वर्तते ॥”
योषित्, स्त्री, (योषति पुमानं युष्यते पुमिरिति
वा । युष् + “हृष्टरह्ययुषिभ्य इतिः ।” उणा०
१ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
६ । २ ॥ (यथा, मघदूते । १ । ३६ ।
“गच्छन्तीनां रमयवसति योषितां तत्र नत्तं
रुह्यालोके नरपतिपथे सृचिभेदेस्त्रयोमिः ॥”)
तस्या अवधत्वं यथा, वङ्गपुराणे ।
“तं प्रेक्ष्य भरतं अष्टं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योषितः चम्यतामिति ॥”
योषिप्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
इति भावप्रकाशः ॥

योषिता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
“स्त्रीं वधूरवला नारी प्रिया रामा जनिर्व्वनी ।
योषा योषिदुयोषिता च योषिष्कोष्ठा च
योषिता ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।
“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमान् पर्जन्यं ओषधयः पृथियाम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
वह्नीः प्रजाः पुरुषान् सम्पस्तताः ॥”)
यौक्तिकः, पु, (युक्तं करोतीति । युक्ति + टण् ।)
नर्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्ति-
योम्ये, त्रि ॥

यौगिकः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

यौगिकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगाद्यच्” ५ । १ । १२६ । इति टण् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा । योगाय
प्रभवति । इति शोभ्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥ “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदितैर्यादिशब्दा यौगिकाः
आदितैरपख्यानीति ट्कप्रत्ययेन केवलं योगार्थं
एव ।” इत्यजङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ * ॥
“यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समाससहिततास्य ह्रदन्तश्चेति तत्रिधा ।’
यन्नाम खान्तत्रिविधशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्वान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु लक्षणसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूपाथस्य बोधकं न तु
तन्नाचस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
सहिततास्य ह्रदन्तश्चेति । इन्द्रोऽपि समासः खं-
टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य ध्रुवखदिरा-
द्यर्थस्वान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वेच्चैदं
रूपाथस्यैव त्रिविधयोग्यं नातः । ह्यस्यसर्पादौ
बासुदेवादौ पञ्चमादौ च योगरूपादिप्रसङ्गः ।
त्राण्यस्यै श्वश्रुः श्रुतत्वाद्दौ डीवादेः स्त्री-
वाचिन्ते तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु

यौगिकः

स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातो विभा-
गस्य आघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
“यादृशस्य महावाक्यस्यान्तत्वादिनिज्ञाथंके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्यदर्थकः ॥’
यादृशमहावाक्योत्तरस्वतत्वादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयनाश्रान्तयोधे हेतुस्तादृशं
तदाक्यं तथार्विधार्थं समासः । पाचकादिकस्तु
पाककर्त्तादर्थकं वाक्यमपि खद्यतकानिकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्वान्वयबोधं प्रत्ययो-
म्यल वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपपञ्चमादौ गार्थाप्रिस्रैवा नौलक्ष्यतत्त्वमित्यादौ
नौलक्ष्यत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । स्त्रीरपाथीत्वादि
कस्तु प्रकृत्यार्थावच्छिन्नकथंस्थस्वान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
श्रीलसामान्यस्याप्रत्ययान् । रात्रं पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्त्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्विधानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वात्ततो रात्रः पुरुषत्वादिभागे न
प्रसङ्गः । पार्थपाथमित्यादिसमन्तभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रस्रायेत्वाद्दौ समासस्यप-
देशोत्त्वादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”

* * * * *
“यौगिके तु क्रमप्राप्तं तद्विज्ञातं नाम लक्षयति ।
‘यन्नाम तद्विज्ञं यच्च यत्क्रमं सद्यदर्थकम् ।
यद्दृश्यं यमुक्रमं तच्च तद्विज्ञातं निगद्यते ।’
यद्यपि नामोत्तरतद्विज्ञत्वं तद्विज्ञोत्तरनामत्व
वा प्रत्येकं बहुगुणो ज्ञात्वेत्यादौ दाक्षिण्यत्वाद्दौ
चाथापकमेव तद्विज्ञातं नान्ति तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्विज्ञं यादृशास्तुपूर्ववाच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्वान्वयबोधे समर्थं तादृशास्तुपूर्ववाच्छिन्नं
तद्दृश्यमपि तादृशार्थं तद्विज्ञातं नामैवार्थः
प्रचतितरामित्यादिकस्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्विज्ञातं तस्यापि लक्ष्यत्वं यः शब्दस्तद्विज्ञं
यच्चैति पठनीयं टात्वादेरपि तद्विज्ञत्वोपगमा-
दजात्राक्षरीत्वादेर्नासंभ्रह इति वदन्ति ।
ह्रदन्तं नाम लक्षयति ।
‘यद्वात्पर्यान्वितस्वार्थाधोक्तत्वं ह्यत्वात्प्रभं भवेत् ।
तद्वात्तरगं तत् क्तं ह्रदन्तं नाम तादृशम् ॥’
यद्वात्पर्यान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशास्तु-
पूर्ववाच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वा-
त्तरगं तत् क्त्वेव तादृशास्तुपूर्ववाच्छिन्नं सत्
ह्रदन्तं नाम । यथा पाठकपाथ्यमानादि तद्वि
धाल्यर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्तादेः कर्मेत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादांश्च तादृशास्तुपूर्व-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चेन्नैव यामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धाल्यर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादि-
कं बोधयदपि तत्वादि-कं धाल्यर्थनिष्ठविषयतानिष्-
पितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धाल्यार्था-
न्वितस्वार्थकमेव भावस्तत्तामपि स्वस्वार्थकत्वं
शुत्पादितमेव ॥” इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

यौतुकं

अयुक्तः । तत्पर्यायो यथा,—
“अयुक्तः समुद्दिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥”
इति गारुडे २०५ अध्यायः ॥)
यौजनश्रुतिकः, त्रि, (यौजनश्रुतं गच्छतीति ।
यौजनश्रुत + “क्रोशश्रुतयौजनश्रुतयोश्चरुपसंस्कार-
नम् ।” ५ । १ । ७४ इत्यस्य वार्त्तिके इति । टण् ।)
यौजनश्रुतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
(यौजनश्रुतादिगमनमर्हतीति वाक्ये यौजन-
श्रुताभिगमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, त्रि, (यौजनं गच्छतीति । यौजन +
“यौजनं गच्छति ।” ५ । १ । ७४ इति टण् ।)
एकयौजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
यौट, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अयु-
यौट् । यौटिति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौड, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अयु-
यौड् । यौडिति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौतुकं, स्त्री, (युतकयोर्बन्धुवरयोर्द्विदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति हलायुधरायतजुटौ । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । १३१ ।
“मातुस्तु यौतुकं यत् स्नात् कुमारीभाग एव
सः ॥”

अस्य विशेषविवरणस्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
यौतव, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकाले दस्युलोकेन
धनम् । उपचारात् अन्नप्राशनादिस्वस्कारकाल-
लभ्यमपि । युतकं यौगिसम्बन्धः तत्र भवमिति
यो यौतकम् । युतयोर्बन्धुवरयोर्द्विदमिति वा
कण्ठि यौतकम् ॥ यौतकसुकारमध्यमपि ।
यौतुकं यौतुकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यद्द्वैयं स दायो हरणश्च तद्विज्ञानामर-
टौकायां भरतः ॥ * ॥ स्त्रिया यौतकधनस्याधि-
कारकमो यथा,—
“यत् दुहितृणाञ्चाधिकारार्थं गीतमवचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।’
यच्च नारदस्य ।
‘मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ।’
यच्च कात्यायनस्यापि ।
‘दुहितृणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्वेत् ॥’
यच्च याज्ञवल्क्याश्च ।
‘मातुर्दुहितरः प्रपञ्चणासाभ्य ऋतेऽन्वयः ।’
तानि पूर्वोक्तदेवजवचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६ । १३१ ॥
‘मातुश्च यौतुकं यत् स्नात् कुमारीभाग एव सः ।’
यौतुकं परिगणयन्लभ्यम् । यु मियञ् इति धातो-
र्युत इति पदम् । मियञ्ता च स्त्रीपुंसयोरेकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्त्रिभिरस्त्रीणि
मांसैर्मांसानि लवचा लवमिति श्रुतेः । अतो
विवाहकालकथं यौतुकम् । ततश्च परिगणयन्-
लभ्यं स्त्रीधनं दुहितृरेव न पुत्रायाम् । तत्रैव

क्रमार्थं गीतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृग्राम-
प्रदानामप्रतिष्ठितानाञ्च । प्रथममप्रचानां तद्-
भावे प्रचानां तद्भावे सम्प्रदानानाम् । स्त्रीधनं
दुहितृग्रामितिसामान्यतः प्राप्तवान् । अप्रचाना-
नामिच्छादेस्तु क्रमार्थत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजः स्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादियु चतुर्व्यंभि ।
दुहितृणां प्रस्तुता चेच्छेषेषु पित्रगामि तत् ॥’
नत्र ब्राह्म्यादियु विवाहेषु यज्ञस्यस्यसिधनं
स्त्रिया तत् तस्यां स्तन्यायां प्रथमं दुहितृग्रामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तद्भावे प्रचानास्तद्-
भावे परिणीतायाः सत्यदुहितृभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजः स्त्रीधने भर्तृरधिकारात् ।
इह स्त्रियाना अप्रचानादेन अप्रचानाभावे सम्प्र-
दानाया अयधिकारः स्तः चतः ।
‘ब्राह्मणदेवाधेगाम्ब्ये प्राजापत्येयु यद्वनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तृरेव तदिच्छते ॥
यत्नस्याः स्थापनं दत्तं विवाहेषु सुसुरादियु ।
अतीताग्रामप्रजायां मातापित्रोस्तदित्यते ॥’
अस्याः स्थापनमिति पराचीनं पूर्वज्ञानुवच्यते ।
तेन विवाहेषु यद्वनं दत्तमिति सम्बन्धान्
वेवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम् ।
नथा वसः ।

‘आसुरादियु यद्वृक्षं विवाहेषु प्रदीयते ॥’
विवाहक्रियायां पूर्वापरौभूतायां यद्वृक्षं परी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥
इति द्वायभागः ॥ ‘ऊटाया यौतकधने प्रथमं
कुमारी तद्भावे वाग्दत्ता अधिकास्ती ।
एतयोरभावे ऊटयोः पुत्रवतीसम्भवावितपुत्रयो-
र्यगपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
रभावे बन्धावध्ववयोस्तुल्याधिकारः । एकाभावे
चापरायाः । ततः पुत्रद्वैष्टिचपौत्रप्रपौत्रस-
पत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । यज्ञ-
कर्मते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौष्टिचस्त्राधिकार
इति विशेषः । ततो ब्राह्म्यादिविवाहपञ्चक-
मभयजस्ययौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयस्य-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रौ ततो मर्त्यभगिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो आमाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
तत आनन्त्येक्रमेण सपिच्छाः ततः सञ्जुत्याः
ततः समानोदकाः ॥ इति तद्वैकायां श्रेष्ठस्य-
तर्कावङ्कारः ॥

यौधिष्ठिरं, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इति मिति । युधिष्ठिर
+ अच् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धः । यथा,—
‘स्य च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गधरताडिता ।
प्रतिपलाशटप्रीक्षानां विद्वेव तदुवां गता ॥’
इति महाभारतम् ॥
(युधिष्ठिरस्त्रापत्नी, पुं । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । ५६ ।
‘यौधिष्ठिरः सुवंशुः कुरुः यौवनं निश्चितेः शूरेः ।

यदारयत संग्रामे मववा इव दानवम् ॥’
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

‘कौशिक्यां सुनभोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सखसाधि निबोध मे ।
दशयुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥’
यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ङच् ।
यद्वा, ‘पाश्चाद्विधौ योध्याद्विध्यामण्यौ ॥’ ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अच् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (युधिष्ठिरपुत्रः । स च श्रेष्ठ-
राजद्वैत्रिणः । यथा, महाभारते । १। ६५। ७६ ।
‘युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेष्ठस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्भरं लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास योधेयं नाम ॥’ वृगराजपुत्राः
यौधेया इति ख्याताः । यथा, हरिवंशे । ३। १०५ ।
‘इयद्व्यास्तु संजज्ञे शिविरीप्रीनरो वृषः ।
शिवेस्तु शिवयस्तात । यौधेयास्तु वृगस्य च ॥’
यौनं, स्त्री, (योनेरिति मिति । योनि + अच् ।)
योनिस्वन्वधाधीनपापम् । यथा, बौधायनः ।
‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याचनाध्यापनादृवीनात् सद्यो हि शयना-
श्रानान ॥’

सुमन्तः । यद्येते यौनिमौखश्रीवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सङ्ग मन्थकमियात् तस्याप्यितदेव
प्रायश्चित्तं विदधादिति । इयान् कुर्वन्तः ।
एतदेवेति दादृश्वार्थकमित्यर्थः । ‘अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरं पततीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उतपत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । १५ ।
‘यत्राभिधीनाश्च वसन्ति लोका
अव्योयधः पञ्चतयोनयश्च ॥’

उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ४३ ।
‘उत्तरापथजन्मानः कौपीयिष्यामि तानपि ।
यौनकात्मोजगाम्बराः किराता वर्द्धरेः सङ्घः ॥’
यौवनं, स्त्री, (युवतोर्न सखः । युवति +
‘भिश्चादिभ्योऽच् ॥’ ४ । २ । १८ । इति अच् ।
युवद्वावाभावश्च । युवतिसखः । इत्यमरः । १५
६ । २२ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।
‘रतिस्त्रव कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विदुधयौवनं वद्वि तन्नि । पृथ्वीगता ॥’
युवतिभिः कृतमिति । वृद्धविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।
‘मधुरं बहुलीशामिर्नटीभिर्भञ्ज वृत्तते ।
वशीकरयविद्यां तस्मान् यौवतं मतम् ॥’)
परिभाषम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवन् + ‘ह्ययनान्त्युवादिभ्योऽच् ॥’
५ । १ । १२० । इति अच् ।) युवो भावः ।
तत्पर्यायः । तावत्यम् २ । इत्यमरः । वयः ३
इति अट्टापरः । युवु भोद्धयवर्षमारभ्य सप्तति-
वर्षप्रथमम् । यथा,—

‘आगो इशावेवालन्तरुणस्तत उच्यते ।
दृढः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्षोयानु ववतेः परम् ॥’
इति स्मृतः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—
‘द्वोद्भिन्नस्तनं किञ्चन चलार्चं मेदरस्मितम् ।
मनागभिस्स्मरद्भाव नयं यौवनमुच्यते ॥’
इत्यञ्जलीलमणिः ॥

(‘गर्भेश्वरत्वम् अमिनवयौवनत्वमप्रतिष्ठापत्वम-
मानुषशक्तत्वञ्चेति सङ्गीतं खल्वनर्धपरम्परा ।
सर्वाविनयानामेकैकमप्येगमायतनम् । किञ्चन
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः प्राञ्चल
प्रक्षान्ननिर्मलापि कापुष्यमुपयाति वृष्टिः ।
अनुशुभितधवलतापि सरागेव भवति यनां
दृष्टिः । अपहरति च वाग्धेव शुण्णपत्रं समु-
द्गतरभोभान्तिरदूरगामेच्छया यौवनममये
पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियसङ्गमप्राप्तौ च
सततमतिद्वग्न्नेयम् प्रभोगमद्यगच्छिष्का । न-
यौवनकथायितात्मनश्च सखितानोव तान्येव
विषयस्वरूपागत्यास्वाद्यमानानि मधुरतराग्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-
न्मार्गप्रवर्तकः पुरुषसमन्वसङ्गो विषयेषु ॥’ इति
कादम्बिकां चन्द्रापीडं प्रतिशुकनाशोपदेशः ॥)
नवयौवनकारकमौषधं यथा,—
‘अश्वगन्धानामरलागुडमार्जनिपेविणाम् ।
रूपं भवेद्वृथया तदनु नवयौवनचारिणाम् ॥’
इति गार्कडे १८६ अश्वायः ॥

यौवनकरटकं, पुं, स्त्री, (यौवने कटकत्वमिव
दुःखत्वात् ।) यमगणः । इति शब्दमाला ॥
वयस्कोडा इति भाषा ॥

यौवनपिडका, स्त्री, (यौवने पिडका ।) सुवकाले
सुखे जानः क्षुद्रस्फोटकः । वयस्कोडा इति
भाषा । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
‘यौवनपिडका पद्मिणी कण्टका क्षुत्तमथि-
त्यादि ॥’) तल्लक्षणं यथा,—

‘शास्त्रनीकण्टकप्रस्थाः कफमारुतशोषितेः ।
जायन्ते पिडका युनां वद्वे या सुखदुःखिकाः ॥’
इति सुश्रुते । १ । १४ अश्वायः ॥

अस्याश्चिच्छिका सुखदुःखाप्रसन्दे इदृश्या ॥
यौवनलघ्यां, स्त्री (यौवनस्य लघ्यां चिच्छम् ।)
लावण्यम् ॥ स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७
तावत्यपिच्छम् ॥

यौवनाश्व, पुं, (युवनाश्वस्यापत्यमिति । युवनाश्व +
अच् ।) मान्वाढाराजः । इति चिकीत्सुश्रेयः ॥
अपि च ।

‘यौवनाश्वोऽथ मान्वाता चक्रवर्त्तयवनीप्रसूः ।
संप्रद्वीपवतीमेकः शशाशाशुतलेजसा ॥
इडे च यत्रं क्रतुभिरात्मविद्विद्विद्विद्विः ॥
सत्येवैवमर्षं देव सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥
प्रथं मन्वी विधिर्विद्वो यथमानस्यथल्लिजः ।
धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्वृथालोकम् ॥
यावत् सत्यं उद्वेति स यावच्च प्रतिस्तिष्ठति ।
तत् सर्वं यौवनाश्वस्य मान्वातुः श्वेचसुच्यते ॥

प्रश्विन्दोद्विहतरि विन्मन्त्रमन्त्राधुपः ।
 पुनकुत्समन्त्ररीं सुपुकुत्सश्च योगिनम् ॥
 तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौभरिं वत्रिरे पतिम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
 गौवनाश्वकः, पुं, (यौवनाश्व + श्वार्थे क्त् ।)
 मान्वाहाराजः । इति षटाधरः ॥
 गौष्माकं, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नणि च
 युष्माकास्माकौ ।” ४ । ३ । २ । इति प्रकृते-
 र्युष्माकादेशः ।) युष्मन्सम्बन्धः । युष्माकमिदं
 इत्यर्थे षष्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुभबोध-
 व्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ ।
 २०५ ।

“इत्याद्यस्मात्सु जल्पन्सु मिलितेष्वच तत्त्वचम् ।
 विद्याधरो धूमशिशो यौष्माकीश्वानतरद्विचः ॥”
 गौष्माकीन्, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्त्यतरसां
 खञ् ।” ४ । ३ । १ । इति खञ् । “तस्मिन्नणि चिति ।”
 ४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मन्सम्बन्धः ।
 युष्माकमिदं इत्यर्थे षष्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
 सुभबोधव्याकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
 त्वादवसरसङ्ख्या गौणयुष्मदस्मच्छब्दप्रयोगोऽत्र
 लिख्यते । युष्मदस्मदोर्मुंखले गौखले च सिजसु
 देहनां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु लाङ्घ्यवच-
 नुभ्यमस्मत्तवममाः स्युरेव । सिजसादेरन्त्यत्र युष्म-
 दस्मदोर्मुंखले एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने
 परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्,
 गौखले तु परविभक्तिमनादत्र युष्मदस्मदोर्केले
 त्वन्मदौ द्विले युवावौ बहुले स्वरूपेणावस्थान-
 मिति ॥ * यथा त्वामतिक्रान्तः अतिल्वं अतिल्वं
 अतियुयम् । अतिल्वं अतिल्वं अतिल्वान् ।
 अतिल्वया अतिल्वाम्भ्यां अतिल्वामिः । अति-
 तुभ्यं अतिल्वाम्भ्यां अतिल्वभ्यम् । अतिल्वत् अति-
 त्वाम्भ्यां अतिल्वत् । अतितव अतिल्वयोः अति-
 त्वयाम् । अतिल्वयि अतिल्वयोः अतिल्वाम् ॥ * ॥
 युवामतिक्रान्तः अतिल्वं अतियुवां अतियुयम् ॥
 अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
 अतियुवाम्भ्यां अतियुवान् । अतियुवया
 अतियुवाम्भ्यां अतियुवाम्भ्यां अतियुवाम्भ्यां
 अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
 अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवाम् ॥ * ॥
 युष्मानतिक्रान्तः अतिल्वं अतियुष्मां अतियुयम् ।
 अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
 अतियुष्माम्भ्यां अतियुष्मामिः । अतितुभ्यं अति-
 युष्माम्भ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
 युष्माम्भ्यां अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः
 अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
 युष्माम् ॥ * ॥ मामतिक्रान्तः अत्यहं अतिमां
 अतितवम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
 अतिमया अतिमाम्भ्यां अतिमामिः । अतिमह्यं
 अतिमाम्भ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
 माम्भ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः
 अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
 माम् ॥ * ॥ आवातिक्रान्तः अत्यहं अत्यावां

अतितवम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
 अत्यावया अत्यावाम्भ्यां अत्यावामिः । अति-
 मह्यं अत्यावाम्भ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
 अत्यावाम्भ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
 अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
 वाम् ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यस्मां
 अतितवम् । अत्यस्मां अत्यस्मां अत्यस्मान् ।
 अत्यस्मया अत्यस्माम्भ्यां अत्यस्मामिः । अतिमह्यं
 अत्यस्माम्भ्यां अत्यस्मत् । अत्यस्मत् अत्यस्माम्भ्यां
 अत्यस्मत् । अतिमम अत्यस्मयोः अत्यस्मयाम् ।
 अत्यस्मयि अत्यस्मयोः अत्यस्माम् । इति
 दुर्गादासः ॥

र

र, रेभः । यथा । वयात् कारतकारौ रादेफः ।
 इति कलापसंक्षिप्तसारव्याकरणे ॥ रेफात्
 कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौस्तुभे ॥ स तु
 सप्तविंशत्यवयवैः । तस्योच्चारणस्थानं ऋर्द्धां ।
 इति सुभबोधव्याकरणम् ॥ * (तथा च
 शिजायाम् । १७ ।
 “स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरवा दन्त्या लतुलसराः
 ऋताः ॥”)
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 “रेफश्च चञ्जलापाङ्गि । कुञ्जलीद्वयसंयुतम् ।
 रक्तविद्युलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
 पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥
 तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “दक्षतः कुञ्जली रेखा वामाह्जगताप्यधः ।
 पुनर्हंजगता द्वेधा ततोऽधीर्गम्य चोर्द्धतः ॥
 भवानौ शङ्करो वङ्गिस्तासु तिष्ठन्ति निवृष्टः ।
 अर्द्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्षिता ॥”
 आपि च ।
 “जङ्घांघःक्रमतो रेखा चिकोयाधोगता हि वा ।
 विधरोशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति निवृष्टः ॥
 जर्द्धस्थिता तु या मात्रा वा शक्तिः परि-
 कीर्षिता ।
 तस्य मध्यगता रेखा वङ्गिरूपा हि वा ऋता ।
 निर्गुणोऽथी सदा वर्णं न कदाचित् गुणोभवेत् ॥”
 अस्य ध्यानं यथा,—
 “ललाञ्जलां महारौद्रौ रक्तास्त्रां रक्तलोच-
 नाम् ।
 रक्तवर्णांमष्टभुजां रक्तप्रभोपप्रोभिताम् ॥
 रक्तमात्स्याम्बरधरां रक्ताजङ्गारभूषिताम् ।
 महाभोगप्रहां निव्यामश्चिद्विप्रहायिकाम् ॥
 यवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
 तन्मन्त्रममन्त्रो यथा,—
 “त्रिप्रक्षिप्तचित्तं देवि । आत्माहितत्त्वसंयुतम् ।
 सर्वतन्त्रोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
 “री रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रोजयो मतः ।
 प्रकाशादग्नी नो दीपो रतज्ञव्यापपरं बली ॥
 सुचङ्गुप्रो मतिः स्वर्ग्यं धातुरक्तः प्रकाशकः ।
 आपको रेवतीदासं कुम्भंशो वङ्गिमङ्गलम् ॥
 उग्ररेखा स्त्रुणदन्तो वेदकण्डपला पुरा ।
 प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
 श्रीकण्ठ उग्र्या हृद्यं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
 सविन्दुर्धोनिजो ज्वाला श्रीशोको विश्वतो-
 सुखी ॥”
 इति नानातन्त्रप्राश्नाधि ॥
 (कृष्णशास्त्रीकृतगणविशेषः । यथा, कृन्दो-
 मङ्गलम् । १ । ८ । “र-लमध्यः ।” लघुवर्णमथो
 रः भवति । तस्येदं साङ्केतिकं चिह्नम् ॥
 पदादौ अस्त्राचरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
 यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
 “यो लघ्वो रस्तु दाहं अवनमय लवो प्रःसुखं
 वस्तु खिदम् ॥”
 धात्वनुदन्तविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
 “—चो ज्वादि र वैदिकः ॥”
 “वैदिको वैदस्वैव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
 मित्यर्थः । यथा, मार्कलं स्तुती जगति ॥”)
 रः, पुं, (राति ऊर्द्धं गतश्चेति । रा + ङ् ।)
 पावकः । तौल्यः । इति मेदिनी । रे, १ ४
 कामवङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रंङ्, [स्] कौ, (रमते येन इति । रम् +
 “रमेञ् ।” ङया० ४ । २ । ३ । इति अस्तुम् ।
 हुमागमश्च धातोः । “अहिरहिश्यामसुम्
 इति अंशो रङ्ङः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्य-
 ज्ज्वलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । १६७ ॥
 (यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।
 “अलं महीपाल । तव श्रमेण
 प्रयुक्तमप्यस्मिन्नो वृथा स्थात् ।
 न पादपीम्बलनशक्तिरंङ्ङः
 शिलोचये ऋर्द्धंति माततस्य ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
 “हरिनेत्राय सुखाय कृप्रायोत्तरणाय च ।
 भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंङ्ङे ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशप्रलेखि
 २५२ । १८ ।
 “नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंङ्ङे ।
 प्रघाताः प्राग्दर्श्यां पुण्यां विपुलां कश्यपाव-
 सम् ॥”)
 रक्त, क खादे । आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 खादो रवोपादनम् । क, राकयति मोदकं
 बालकः । इति दुर्गादासः ॥
 रत्नं, कौ, (रन्व्यत अङ्गमनेनेति । रन् + क्तः ।)
 कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “रत्नं वरिष्ठं स्त्रीच्छात्रं तान्त्रं यस्त्वसुहृत्परम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 प्राचीनामलकम् । इति मेदिनी । ते, ४८ ॥
 पद्मकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

रक्तं

“रक्तं कोकनदं पद्ममख्यमव्यदलोहितम् ॥”
 इति रत्नमाला ।)
 सिन्दूरम् । ह्निज्जुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अख्य पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटश्रीघञ्च ह्निज्जुलं दरदो रसः ॥”
 इति रत्नमाला ।)
 (रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम् ॥”
 इति रत्नमाला ।)
 शरीररक्तस्यप्रधालन्तर्गतधातुविशेषः । तत्
 पर्यायः । रुधिरम् २ अख्यम् ३ लोहितम् ४
 अखम् ५ क्षतजम् ६ श्रोत्रितम् ७ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ६४ । पलङ्कारम् ८ रौहितम् ९
 रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कौला-
 लम् ११ अङ्गजम् १२ रौधिरम् १३ खजम् १४ ।
 इति जटाधरः ॥ लम्बजम् १५ श्रोत्रम् १६
 लोहम् १७ चर्मजम् १८ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * । अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।
 “यदा रथो यत्कृत्याति तत्र रञ्जकपित्ततः ।
 रागं पाकश्च संप्राप्य स भवेन्नक्तसंज्ञकः ॥
 रक्तं सञ्जशरीररक्तं जीवस्थाधार उत्तमः ।
 स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥
 जीवस्थाधार उत्तम इति । यत् आह ।
 जीवो वसति सञ्जस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
 वीर्ये रक्ते मखे यस्मिन् धीये याति चयं चया
 इति ॥
 वीर्ये रक्ते मखे च शरीरारम्भके । वाग्भटोक्त-
 परिमाणमिति शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्ट
 प्रद्वे रक्तसावयोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
 पित्तवद्भवेत् । अख भवेद्विदग्धः ॥ * । अथ
 रक्तस्य स्थानमाह ।
 यत्तत् शीघ्रा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः
 स्थितम् ।
 अथवापि स्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—
 “ब्रह्मवृष्टिफलं पिष्टं वारिण्या तद्गु लेपतः ।
 तिन छुष्टं रक्तदोषः प्रयश्यति न संशयः ॥”
 इति गार्ह १६२ अध्यायः ॥
 (“स खख्यायी रथो यत्तत्प्रीहानौ प्राप्य राग
 सुपैति ॥ भवत्वञ्चान् ।
 रञ्जितास्तेजसा ल्पावः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
 अथापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्थमिधोयते ॥
 रसादेव स्थिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्षते ।
 तद्भवद्वाद्वाद्वाद्गुं याति पश्चात्ततः चयम् ॥”
 “रसाद्रक्तं ततो मांसम् ॥”
 “तत्र केनित्तमरथं ज्ञयं पर्युं तनु श्नीघ्र-
 गमस्कन्दि च धातेन दुष्टम् । जीलं प्रीतं
 हृदितं श्वातं विश्रमनिष्टं पिपीलिकामाचि-
 कात्थासकन्दि च पित्तदुष्टम् । गौरिकोदक-
 अतीकाशं स्थितं प्रीतलं वदन्तं पिच्छितं पित्त-
 काति संवेनेश्रीप्रभं श्रेयसुदुष्टम् । धर्मलक्ष्य-

रक्तः

संयुक्तं काङ्गिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्नि-
 पातदुष्टम् । पित्तवदन्तानां तिलकण्यश्च । द्विदोष-
 लिङ्गं संखटम् ॥”
 “रञ्जगोपप्रतीकाप्रमर्षं हतमविवर्णं च प्रकृतिसं
 जानीयात् ॥”
 “लग्दोषा ग्रन्थयः श्लोभाः रोगाः श्रोत्रित-
 चाश्च ये ।
 रक्तमोक्षयश्रीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”
 “देहस्य रुधिरं क्लृप्तं रुधिरैव धाम्यते ।
 तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोध्याये ॥ * ॥
 “श्रीतोखास्त्रिधरुचाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
 सन्धकवाध्या न सहन्ति रक्तजास्तान् विभा-
 वयेत् ॥”
 अरुणाभं भवेद्वातात् फेगिलं विषदं तनु ।
 पित्तात्पीतासितं रक्तं सौम्यात्स्वधायति वै
 चिरात् ॥
 ईषन् पाण्डुकाहादुष्टं पिच्छिलं तन्मुह्यनम् ।
 द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”
 “नाथ्ययाश्रीतं लघुहीपनीयं
 रक्तं शैपनीतं हितमन्नपानम् ।
 तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्त्र-
 गयिस्त्रिशेषेण च रञ्जितव्यः ॥
 प्रसन्नवर्गेन्द्रियमिन्द्रियाद्यां
 निष्कन्तमयाहतपक्तिवैगम् ।
 सुखान्तिं पुष्टिलोपपन्नं
 विभुद्धरक्तं पुष्यं वदन्ति ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)
 रक्तः, पूं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥
 कुसुम्भः । हिष्णलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वन्धूकः । तत्पर्यायो यथा,—
 “वन्धूको वन्धुजीवश्च रक्तो साध्याङ्गिकोऽपि
 च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तः, त्रि, अशुररक्तः । नील्योदिरञ्जितः । लोहितः ।
 इति मेदिनी । तै, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति
 धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—
 “श्रीणानि भौमतीक्ष्णांशुनाम्बुकुङ्कुमतन्वकाः ।
 गुञ्जेन्द्रगोपखद्योतवित्युत्कुङ्करविन्दवः ॥
 दृग्मानाधरविष्णादृग्गणविसिन्दूरधातवः ।
 ह्निज्जुलं कुक्कुटशिखा तैजः सारवसस्तकम् ॥
 भायिक्यं हंसचक्षुःशुश्रूकमर्कटयोर्मुञ्जम् ।
 शकोरकीकिलपारावतनेचनखान्द्यः ॥
 कुसुम्भकिंशुकाशोकजवावन्धूकपाटलाः ।
 कमलं दाडिमौपुष्यं विन्धुकिम्पकपङ्कवौ ॥
 ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठावृक्तकं रक्तचन्दनम् ।
 जैता नखक्षततैजधर्मैरीज्ररसाद्यः ॥” * ॥
 रक्तनीलवाचकानि यथा,—
 “लोहितनीली पुष्करहरिविहङ्गमकमलकण्य-
 रत्नाणि ।
 सिन्दूरभूययोत्पलधनञ्जयाम्बोजिनीदलानि ॥”
 यथा । पुष्करं पद्माकाशयोः । हरिः स्वर्ग-

रक्तव

कण्ययोः । विहङ्गः प्रवालविशिष्टलजयोः ।
 कमलं पद्मापाण्योयामलयोः कण्यरत्नं कौस्तु-
 भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार-
 गजयोः । उत्पलसुतुल्लस्यसिन्दूरयोः । धन-
 ज्ञयोऽभिपार्ययोः । अम्बोजिनीदलं पद्मपत्रपु-
 टकियोः ।
 “कमलाधिपपद्मश्री नागजित्कान्तस्यभूः ।
 रत्नाकरवरीकः सदाधिकमलतुतिः ॥”
 कमलाधिपपद्मश्री स्यञ्जकण्यौ । नागजित्
 गरुडो नागसङ्घौ च । कान्तः कमनीयः कं
 जलं तस्यान्तश्च । स्यञ्जभूः स्यञ्जोद्धवो यमश्च ॥
 “सदा सिन्दूरसुष्केता कलयन् कमलश्रियम् ।
 स्फुटशोभनतन्मूर्ध्वीराहृत्वामिदीधितिः ॥
 एव सुसम्पन्नखप्रभः सिन्दूरमण्यदोधिः ।
 प्रवालप्रवलच्छायः कलभातुमितच्छवः ॥” * ॥
 रक्तश्वेतवाचकानि यथा,—
 “रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रस्यैक-
 न्तान्जः ।
 नवहंसमहापद्मार्कनोदराः कमलकीलानि ॥”
 हरिश्चन्द्रस्यैकयोः । शुचिः श्वेतवैश्यानरयोः ।
 पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं हंसपद्मयोः । स्यं
 कान्तः स्फटिके स्यंवल्कान्ते च । अञ्जः श्रेयाम्-
 जयोः । नवहंसः नवहसे प्रत्ययस्यै च । महा
 पद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिकस्यैकयोः
 कमलं जलाम्बुजयोः । कीलान् जलरक्तयोः ।
 “सुहृद्वादिभिर्भानो रत्ननामै रदांशुकेः ॥
 जलेश्वो जन्मशोभाभिः सरोजकुसुमदारीभिः ॥”
 भानोः परस्मान् सुहृद्वादिभिः ॥ ४ ॥
 सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।
 भायुररत्नं स्यञ्जकान्तः रविपद्मारागौ च । अग्नि-
 रत्नं स्यञ्जकान्तोऽभिपद्मारागौ च । रदांशुकं
 दन्ववस्ते अधरश्च । जलजशोभा जलजा चामौ
 शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजानि-
 शोभा सरोजसङ्घिशोभा पक्षे सरोजानिश्चन्द्रः ।
 कुसुमदारीशोभा कुसुमसङ्घिशोभा पक्षे कुसु-
 मदारीरादिभ्यः । इति कविकल्पलतायाम् २
 श्लोकवस्ते च उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥
 रक्तकः, पूं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति ।
 कौ + कः ।) अम्बानलजः । वन्धूकलजः । रक्त-
 वक्षम् । अशुरागी । इति मेदिनी । कौ, १४५ ॥
 विरोही । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।
 रक्तेरुक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ-
 विशेषः । यथा, अथवेदुके । ३ । १०० ।
 “प्रीतको हरितः प्रीतः कथायो रक्तकः स्थितः ।
 प्रकतालनिभो वाजौ कथाहः परिकीर्तितः ॥”
 रक्त एव स्वार्थे कम् । लोहितवर्णं, त्रि ।
 यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । ४६ ।
 “अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे
 डमरं रक्तकपुष्यवीजनाशः ॥”
 रक्तकन्दः, पूं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विहङ्गः ।
 इति शैमचन्द्रः । ४ । १३२ । राजपलायकः ।
 रक्ताङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकु

रक्तकन्दलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरी यखा ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(गुणाद्यौऽस्य प्रवालशब्दे विशेषः ।)

रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
वर्णात्पुलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्भो-
जम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
वारिजम् ९ । (रक्तकमलम् १० । इति पादो
त्तरखण्डे १३ अध्यायः ।) अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवातशमनत्वम् ।
सन्तपणकारणत्वम् । वृष्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।

“विशेषतः चित्तं पद्मं पुष्करौकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं श्रेष्ठं नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं श्रौतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादस्य गुणं किञ्चिदस्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकमलं, स्त्री, (कमलं जलमाश्रयत्वेनाप्यस्येति ।
अग्रं आद्यत् । रक्तं रक्तवर्णं कमलसुत्पल-
मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—

“चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमेश्च सुगन्धिभिः ।
कमलैः कुसुदैः पुष्पैः कञ्जारे रक्तकमलैः ॥
फलेषु पेरपुष्पैश्च शोभनैर्गुडमिश्रितैः ।
अर्चयेद्द्विजराजानं मन्त्रेण विजयन्तम् ॥”

इति पादोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥

रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर + खर्द्यं कन् । ततो
रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
वीरपुष्पवृक्षः । सात् कनेत् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
कुसुमः ३ चण्डौकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतद्रावी ६ रवि-
प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
विशोधनत्वम् । लज्जोषत्रयकफ्तिकुष्ठविषहर-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
“करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लगुद्वन्द्वया ॥
करवीरद्वयं तिक्तं काषायं कटुकञ्च तत् ।
ब्रह्मलाघवकर्मणकोपकुष्ठव्रणापहम् ।
वीथीयं कामिककृष्णं मन्त्रितं विषवन्तम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकाचनः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः काचनः ।)
खनामस्त्रातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
विदलः २ चमरिकाः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
काचनालः ४ ताम्बपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति
जटाधरः ॥

रक्तकाण्डा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः एको-
ऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विशेष्यम् ।)
रक्तकाण्डं, स्त्री, (रक्तं काण्डं यस्य ।) पत्तङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितवर्णद्वार च ॥

रक्तकुसुदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुसुदम् ।) रक्त-
कैरवम् । इति जटाधरः ॥

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं, (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तकैशरः, पुं, (रक्ताः कैशराः किञ्चल्लाः अस्य ।)
पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥

रक्तकैरव, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
कुसुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“तद्व्यगन्तं सोमाखं हल्लुकं रक्तकैरवम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातयः ॥)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तसारः २
सुसारः ३ ताम्बसारकः ४ बहुशलाकः ५ याज्ञिकः ६
कुष्ठनोदनः ७ यूपहमः ८ अशखदिरः ९
अरः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
स्रवातत्रयभूतज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाश्च ।

“खदिरौ रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकौ बालपत्रश्च बहुशलाकश्च यज्ञियः ॥
खदिरः श्रौतलो दन्वः कण्डूकासारश्चिप्रशुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोर्ध्नः क्षामिमेहज्वरत्रयान् ।
श्वित्रश्रीषामपित्तासपाण्डुकुष्ठकफान् हरत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
योजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तो गुल्मः इति मध्यपदलोपो
कर्त्तृधारयः ।) स्त्रीयां रक्तजगुल्मारोगः । तस्यौ-
षधं यथा,—

“द्विजयष्टौत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरिश्चिव ।
तिलकायिनं संयुक्तं रक्तगुल्मं क्षिया हर ॥”
इति मारुङ्गे १६६ अध्यायः ॥

(तथास्य निदानादिकं यथा,—

“शोणितगुल्मस्तु खलु क्षिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठासैवागमनवैशेष्यात् । पार-
तन्त्राद्वैश्राद्यात् सततमपचाराहुरोषा-
दिगाशुदीर्घात्पुरुषत्वन्वा आमगर्भं वाप्यचिरात्
पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
प्रकोपनान्वासेवमान्वा वातः प्रकोपमाप-
यते । स प्रकृपितो योन्वा मुखमनुप्रविश्यासैव-
सुपयश्चि मांसि मांसि तदासैवसुपयश्चमानं
कुञ्चि वृद्धयति । तस्याः शूलकावातीवार-
च्छवीरोचकाविपाकाङ्गमहनिद्रालस्यकफप्रसेकाः
सुपयजाल्यन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोहयोः स्तनमण्ड-
लयोश्च कार्थ्यां न्यानिः चक्षुषोर्हृच्छा हृत्कासो
दोहदः श्वयथुः पादयोरोचधोहमो रोमराण्या
योन्वाश्वाणालमपिच योन्वा दौर्गन्धमासाव-
शोपजायते । केवलसास्या गुल्मः स्यन्दते
तामगर्भाङ्गनिर्गोमिवाङ्गुहृन्मृदाः ।” इति चरके
निदानस्थाने ऋतौवैशेष्याये । यथा च ।

रक्तच

“न स्यन्दते मोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
त गर्भकालातिगमे चिकित्स्व-
मख्गभवं गुल्मसुश्रान्ति तज्ज्ञाः ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥

तथा च । रक्तगुल्मस्तु क्षिया एव प्रजायते ।
यथा,—

“ऋतौ वा नववृत्ता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निशङ्क्यार्त्तवर्धे योन्वा प्रतिमासमवस्थितम् ॥
कुञ्चिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविक्ररोति च ॥
हृत्कासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ॥
क्रमेण वायुसंघर्मात् पित्तयोनिताया च तत् ॥
शोणितं कुर्वते तस्या वानपिनोत्यगुल्मवान् ।
रक्तस्तम्भदाहृतीवारहृत्स्वरादीशुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुःखादगाश्रये ।
योन्वाश्च सावदौर्गन्धतोदस्यन्ववेदनाः ॥
न चाङ्गैर्भवंदगुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते
चिरात् ॥

न चास्या वृद्धते कुञ्चिगुल्म एव तु वृद्धते ।
खदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन स, ’
पाकं चिरये भजते नैव वा————— ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने एकादशोऽध्याये ॥ १॥
तथास्य चिकित्सा ।

“वरक्तगुल्मं न च पाचनन्तु
न हिङ्गुपानं कटिपालनञ्च ।
न चैव सखेदममर्दनञ्च
न वा क्रमेणोत्पन्नवं चित्तञ्च ॥
रोषाण्यं खदिरमागधिका समङ्गा
क्राथोऽम्बवेतसधमं हृतवंप्रयुक्तम् ।
गुल्मं वरक्तमपि चाथ निहन्ति श्रीघ्रं
हृत्कुन्देनश्च विनिहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥
चौरपानं प्रदातयं हृतसौचैलान्वितम् ।
रक्तगुल्मविनाशाय यद्वह्निचतैरपि वा ॥
न हिङ्गुसंयुतं पर्यन् न चोयं न विदाह च ।
रक्तस्य चतुर्णे गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
अन्यत् गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ १॥

रक्तज्ञः, पुं, (रक्तं हन्तीति । हन् + “अमशुष्क-
कर्तुं च ।” ३ । २ । ५३ । इति ट्क् ।)
रोहितकण्टकः । इति जटाधरः ॥ (रक्षितक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

रक्तज्ञी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन् + ट्क् । ङीष् ।)
दूर्वाविशेषः । गौडिया दूर्वा इति भाषा । यथा,
“महौषधिश्च गोलोन्वां रक्तज्ञी रक्तपित्ता ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।

रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे १२।३।१६ ।
“पद्मरागोचित्वां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षस्तुष्यश्च श्रौतश्च नेष्यत्वाय विवर्णताम् ॥”)
तत्पर्यायः । तिलापर्णी २ पञ्चाङ्गम् ३ रङ्ग-

रक्तखि

रक्तप

रक्तपि

नम् ४ कुचन्दनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ ।
 १७२ ॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रद्वयः ७ चन्द
 नम् ८ ॥ इति रत्नमाला ॥ लोहितम् ९
 शोणितचन्दनम् १० रक्तवारम् ११ ताम्र-
 वारकम् १२ सुदचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
 प्रवालफलम् १६ । इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
 ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । अतिशीतल-
 लम् । तिक्तलम् । ईक्ष्णुगतास्रदोषभूतपित्त-
 कफकाष्ठस्वरभ्रान्तिजन्तुवमथुष्टानाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अयि च ।
 “रक्तं शीतं गुरु खादु च्छेदित्वाशपित्तहृत् ।
 तिक्तनेत्रहर्तं वृष्यं ज्वरद्वन्धाविषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ च ।
 “रक्तपित्तहरं बल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः ।)
 क्षुद्रविशेषः । राज्ञचित्ता इति भाषा ॥ तत्-
 पथ्यायः । कालः २ अद्यालः ३ कालमूलः ४
 अतिदोषः ५ माञ्जरीः ६ अयिः ७ दाहकः ८
 पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११ । अस्य
 गुणाः । प्रतनायकरलम् । रथलम् । कुष्ठ-
 जलम् । शोहवेधकलम् । रसनिषामकलम् ।
 रसायनलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचूर्णं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्धु-
 ग्म् । इति हारावली । ४४ ॥ रक्तचूर्णचूर्ण-
 मात्रश्च ॥
 रक्तजन्तुकः, पु, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः । ततः स्वार्थं
 कन् । अथवा रक्ता व्याघ्रता जन्तुवोस्मिन् ।)
 भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
 मात्रश्च ॥
 रक्तजिह्वः, पु, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ
 व्याघ्रता वा जिह्वा यस्य ।) शिङ्घः । इति
 शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजिह्वाशुक्ते, त्रि ॥
 रक्तकिण्टी, क्ली, (रक्ता रक्तवर्णा किण्टी ।)
 रक्तवर्णकिण्टीपुष्पद्वयः । तत्पथ्यायः । कुच-
 वकः २ । इत्यमरः ॥ (विशेषोऽस्याः कुचवक
 शब्दं ज्ञातयः ॥)
 रक्तकुण्डः, पुं, (रक्तो तुण्डो यस्य ।) शुक्पत्नी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितसुखयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तकुण्डलः, पुं, (रक्तसुखो यस्य । जन् ।
 भूनागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलया, क्ली, (रक्तानि लयान्वास्याम् ।) गौक्ष-
 चिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तनिष्ठ, क्ली, (रक्ता निष्ठः ।) रक्तवर्ण-
 निष्ठता । काल वेङ्कडी । इति भाषा ॥ तत्-
 पथ्यायः । कालिन्दी २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
 कुचवर्णा ५ मखरी ६ अन्वता ७ काक
 नाथिका ८ । अस्या गुणाः । तिक्तलम् । कटु-
 लम् । उष्णलम् । रसजलम् । यक्ष्ण्यौमल-

विष्टम्हारिलम् । हितकारिलम् । इति राज
 निर्घण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—
 “तयोर्मुखतरं विद्धि मूलं यदखण्डप्रभम् ।
 सुकुमारं शिशौ वृद्धं षड्कोष्ठं च तत् शुभम् ॥”
 इति चरके कथ्यस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अथवाभं वृद्धकलं श्रेष्ठं मूलविरचने ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ॥)
 रक्तदन्तिका, क्ली, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
 रक्तदन्ता + खर्था कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 चण्डिका । यथा,—
 “भक्षयन्त्याश्च ताम्रयान् वैप्रचित्तान् महा-
 सुरान् ।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति हाडिमीकुसुमोपमाः ॥
 ततो मां देवताः स्वर्गं मर्त्यलोके च मानवाः ।
 सुवन्नो वाहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । १४० ॥
 रक्तदला, क्ली, (रक्तानि दलान्वास्याः ।) नलिका ।
 चिचिक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदङ्क, [ङ] पु क्ली, (रक्ता दङ्क् दृष्टियस्य ।)
 कपोतः । इति कैचित् ॥ रक्तवर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टे, त्रि ॥
 रक्तधातुः, पु, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गेरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “गेरिक रक्तधातुश्च गेरेश्च गिरिजन्तथा ।
 सुवर्णगेरिकन्त्यन्धत्तो रक्ततरं हितं तत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वव्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रश्च ॥
 रक्तनालः, पु, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव
 शाकशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 रक्तनासिकः, पु, (रक्ता नासिकास्य ।) गेचकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासाशुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपः, पु, (रक्तं पिबतीति । पा + कः ।)
 राक्षसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपथः, पु, (रक्तौ पथौ अस्य ।) गच्छः । इति
 कैचित् ॥
 रक्तपत्रिका, क्ली, (रक्तानि पत्राण्यस्याः । स्वार्थं
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाङ्गली । रक्त-
 पुनर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रश्च ।
 रक्तपदी, क्ली, क्षुद्रद्वयविशेषः । यथा,—
 “शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाञ्जिकारिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 रक्तपशः, पुं क्ली, (रक्तो रक्तवर्णो पशुः ।) रक्त-
 वर्णकमलम् । तत्पर्यायः । रक्तचरोरुहम् २
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ४२ ॥ अस्य प्रमायं यथा,—
 “येषां कलितकान्तास्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयदृशा च द्विभजा गौरदेहिका ॥
 रक्तपद्मावतस्या च जटासुकुटमण्डिता ॥

रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।
 नववोवनसम्पन्ना चान्द्री जलितप्रभा ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रक्तपङ्कवः, पु, (रक्ताः पङ्कवा अस्य ।) अशोक-
 दृष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रश्च ॥
 रक्तपा, क्ली, (रक्तं पिबतीति । पा + कः +
 खियां टाप् ।) जलौका । डाकिनो । इति
 मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि त्रि ॥
 रक्तपाकी, क्ली, (पथते इति । पच् + कच् ।
 रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) दृष्टनी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाता, क्ली, (रक्तं पातयतीति । पत + णिच्
 + अच् । खियां टाप् ।) जलौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपादः, पु, (रक्तौ पादावस्य ।) शुकपथी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ७ । १५७)
 “रथोगणस्थोपरिष्ठत परिभ्रमति कालवत् ।
 कपोता रक्तपादाश्च भारिका विष्टता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।
 “वाधाश्च रक्तपादांश्च मौगं वल्लभमेत च ।
 मत्स्याश्च कामतो जग्धा सोपवाचमस्याहं
 चरन् ॥”
 जोरितचरमयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपाटी, क्ली, (रक्ताः पादा जग्धाः ।)
 जज्जानुः । (अस्या पर्यायो यथा,—
 “तन्वातुः स्यात् शभीपत्रा समङ्गा जल-
 कारिका ।
 रक्तपाटी नमस्कारो नास्वा खट्विभक्तिपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वव्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायिनी, क्ली, (रक्तं पातुं शीलमस्या ।
 पा + णिनि । खियां ङीष् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायी, [न्] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
 पा + णिनिः ।) रक्तपानशीलः । इति आकर-
 यम् ॥
 रक्तपारदं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) हिङ्गु-
 लम् । इति हारावली । १५५ ॥ जटाधरे, पु ॥
 रक्तपिण्ड, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं पिण्डमिव ।)
 जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिण्डकः, पुं, (रक्तपिण्डमिवेति । रक्तपिण्ड +
 इवार्ये कन् ।) रक्ताणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपित्तं, क्ली, (रक्तपुष्पं पित्तमिति । मध्यप्रदोषो
 कर्मधारयः । “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त-
 मिति वृद्ध इति श्रुतः । रक्तश्च नत् पित्तश्चेति
 रक्तपित्तं रागप्रानं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः ॥”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्तरिववाच ।
 “अपातो रक्तपित्तश्च निदानं प्रवदास्यश्चम् ।
 श्लेश्मोष्णित्तकङ्कलवयाद्द्विद्विद्वान्निः ॥
 कोत्रोद्दोहाज्जोष्णोष्णोऽसुप्तौ रतिसेवितेः ।
 कुपितं पित्तोः पित्तं त्रयं रक्तश्च चक्षुष्यैव ॥”

रक्तपि

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्यापुर्वस्तुम् ।
पित्तरक्तस्य विक्रान्तिः संसर्गाद्दूषणादपि ॥
गन्धवर्णासुदृष्टेषु रक्ते न व्यपदिश्यते ।
प्रभवत्सङ्खलसंस्मात् ङीहृतो यज्ञतस्य तत् ॥
शिरोगुरुत्वमरुचिः श्रौतेच्छा मधुकोलकम् ।
ऋद्धिदृष्टद्विवैभक्त्यं काशः श्वासो भ्रमः क्षमः ॥
लोहितोऽलोहितो मत्स्यामगम्यास्यश्च विञ्चरः ।
रक्तहारद्रहरितवर्णता नयनारिद्रु ॥
नीललोहितपीतानां वर्णानामविचेतनम् ।
स्वप्ने तदर्धभित्तं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
ऊर्ध्वं नासाच्चिकर्णास्यैर्मूर्ध्वोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपेषु समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥
ऊर्ध्वं सार्धं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनवाधितम् ।
वङ्गौषधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
अनुवन्वी कफो यश्च तत्र तस्यापि गृह्णितम् ।
कफायाः खादवो यश्च विशुद्धं श्लेष्मलोहिताः ॥
कटुतिक्तकषाया वा ये विमसर्गात् कफावहाः ।
अधो वाप्यश्च नासुष्मात् तत् प्रवर्द्धनसाधनम् ॥
अल्पौषधश्च पित्तस्य वमनं ननु चौषधम् ।
अनुवन्धि च लोपस्य प्रान्तपित्तनरस्य तत् ॥
कफायाश्च हितान्त्स्य मथुरा एव केवलम् ।
रूपमारुतसंयुक्तमसाध्यसुपनायनम् ॥
गमत्प्रतिलोमत्वाद्वाध्यादौषधस्य च ।
नहि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोमनम् ॥
शोधनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्तं विनिर्जितम् ।
गवमेवोपग्रहमनं सर्वशोधनमिष्यति ॥
महृष्टेष्वाह दोषेषु सर्वथा हृद्गं हितम् ।
तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवास्त्र इव लक्ष्यते ।
उपद्रवाश्च विक्रान्तं फलतस्तेषु चाधिकम् ॥”
इति गारुड १५३ अध्यायः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—
“त्रिभुजा चिकणा श्यामा पिपली शर्करा मधु ।
मोदकः सन्निपातान्मो रक्तपित्तञ्चरापहः ॥
वाग्नायां विद्यमानायामाग्नायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्तौ चर्षी काशी किमर्थमवसीदति ॥
अटरूधकम्बुकीकापथाकायः सशर्करः ।
चौद्राद्राः कासनम्बासरक्तपित्तनिवहृष्यः ॥”
इति गारुड १७४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
संप्राप्तिमाह ।
‘वन्मेथ्यायामग्नौकाश्चयवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णचारजवयैरन्धैः कटुभिरन च ।
पित्तं विदग्धं खगुण्णैर्द्विदृष्ट्याशु शोषितम् ॥’
तीक्ष्णं मरिचादि । उष्णोऽभितापादिः । चारो
यवकारादिः । विदग्धं दूषितम् । खगुण्णैः
स्वकारोऽर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहु-
त्वेन तीक्ष्णाम्बलवयवकटूष्णधर्मादयो यत्नान् ।
विदृष्टति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
लक्षणमाह ।
‘ततः प्रवर्त्तते रक्तम् ऊर्ध्वं वाधो द्विधापि वा ।’
रक्तमिद्युपलक्ष्यम् । तत्संशर्मि पित्तस्य । अत-
एव रक्तस्य पित्तस्य रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति

रक्तपि

सुप्ततः ॥ रक्तस्य तत् पित्तञ्चेति रक्तपित्तं राग-
प्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
मार्गानाह ।
‘ऊर्ध्वं नासाच्चिकर्णास्यैर्मूर्ध्वोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपेषु समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ।’
कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्वैरूपमाह ।
‘सदनं श्रौतकामित्वं कथञ्चमाधनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निम्बासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ।’
विशिष्टं रूपमाह ।
‘सार्धं सपाण्डु सखेहं पिच्छिलश्च कफान्त्वत् ॥
श्यावारुणं संफेगश्च तस्यरूचश्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभिं क्ण्यं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधुमाभमञ्जनाभश्च पेतिकम् ।
संखटलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मथुरपिच्छच्छवि-
युक्तम् । क्ण्यं कल्पनाभम् । मेचकं चिकण-
द्वयवर्णम् । अञ्जनं श्रोत्रोऽञ्जनं तदाभम् ॥ * ॥
संसर्गाविशेषेण सागभेदमाह ।
‘ऊर्ध्वं कफसंखटमधोगं मारुतासुगम् ।
द्विभार्गं कफवाताभ्यां उभाभ्यां तत्रवर्त्तते ॥ * ॥
उपद्रवानाह ।
‘दोऽभ्यन्थासकासञ्चरवमधुमहाः पाण्डुता
दाहम्बुद्ध्या
सुक्ते घोरो विदाहस्तुष्टिरपि सदा हृद्य-
तुल्या च पीडा ।
दृष्ट्या कोरुस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
निहीवनश्च
द्वेषो सुक्तेऽविपाको विक्रतरपि भवेद्रक्तपि-
त्तोपसर्गाः ॥’
उपसर्गा उपद्रवाः । विक्रतिर्मांसप्रचालनाभ-
त्वादिः ॥ * ॥ साध्यात्वादिक्माह ।
‘एकदोषासुगं सार्धं द्विदोषं वाप्युत्पद्यते ।
यत्तिदोषमसार्धं स्यान्मन्त्रैरतिवैगवत् ॥
ऊर्ध्वं सार्धमधो वाप्यमसार्धं युगपज्जतम् ।
आधिभिः चौमदेहस्य दृष्टस्थानश्रतश्च यत् ॥’
सार्धमाह ।
‘एकमार्गं बलवतो नातिवैगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले सार्धं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
सुखे काले चिमशिष्टिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
‘मांसप्रचालनाभं क्षथितमिव च यत् कर्दमान्मो-
निभं वा
भेदः पूयास्त्रकल्पं यज्ञदिव यदि वा पङ्कजं वा
कफाभम् ।
यत् क्ण्यं यच्च नीलं भृशमपि कुण्णयं यच्च
चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्णं रक्तपित्तं सुरपतिप्रशुषा यच्च तुल्यं
विभाति ॥
उक्ता विकारा दोऽभ्यन्थादिः । सुरपतिप्रशुषा
तुल्यं नानावर्णम् ।
‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तं मानवः ।
प्रशुद्धं विद्यन्वापि तन्वासाध्यमसंश्रयम् ॥’
येन रक्तपित्तं उपहतो मनुष्यः इच्छं घटपटा-

रक्तपि

दिकं विद्यश्च रक्तं प्रपश्यति स नश्यति विद्यन्वापि
अदृश्यमपीतोषः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
‘लोहितं हृदैवेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षयः ।
लोहितोद्गारदृष्टौ च क्षियते रक्तपित्तकः ॥’
लोहितोद्गारदृष्टौ आधिभन्दिचोद्गारमपि
लोहितं प्रपश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्तस्य
चिकित्सा ।
‘पित्तस्य स्तम्भयेन्नादौ प्रपृच्छं बलिगोऽन्नतः ।
हृत्पाण्डुयहृत्पीरोगौहृद्युक्तञ्चरदिहृत् ॥
श्लोषिषट्कनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः ।
श्यामाकाश प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥’
प्रियङ्गुः कङ्कः ।
‘महूरुद्रुचकणाः समकुष्ठाऽकौफलाः ।
प्रशस्ताः स्रपयार्थं कल्पिता रक्तपित्तनाम् ॥
दाडिमामलकं विद्वान्मन्त्रार्थं चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेचारायप्रचक्षितसपङ्कवाः ।
शार्कार्थं श्राकसात्मनान्तुक्षुलीयादयो हिताः ।
पारावतान् कपोताश्च लावान्क्ताश्चवर्त्तकान् ॥
श्रुशान् कपिञ्जलानिषान् हरियाण् कालप्रुच्छ-
कान् ॥
रक्तपित्तहरान् विद्यादसंस्त्रिषां प्रयोजयेत् ॥
ईषदन्नानन्त्रिषां हृतभृष्टान् सर्वेभवान् ।
कफासुगं युषशार्कं दद्याद्वातासुगं रसम् ॥
पथं सतिलयुषेण सचितान्नाजशक्तुभिः ।
धान्याकषात्रीवासानां द्राक्षापटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं च्चरं दाहं दृष्ट्यां शोषश्च नाशयेत् ॥
धान्याकादेर्हिमः ॥ * ॥
‘हृद्वैरसुत्पलं ध्यानं चन्दनं यष्टिकाश्रुता ।
अधीरश्च उषश्चैवां काथं समयुग्मकैरता ॥
पाययेत्तत्र सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।
रक्तपित्तं जयतुयं दृष्ट्यां दाहं च्चरं तथा ॥ * ॥
पुराणं पीनमानौष कुष्णाकस्य फलं दृष्टम् ।
तद्वीजाधारवीजलक्शिराशुभ्यं समाचरेत् ॥
ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचेत्तनुलाङ्गये ।
तस्मिन्नीरेर्दृष्टिस्तु यत्नतः श्रौतलीकृतैः ।
तानि कुष्णाकस्यकानि पीडयेद्दृष्ट्याससा ।
यत्नतस्तन्त्रं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥
कुष्णाकं शोषयेद्दृष्ट्यां तान्मपात्रं ततः क्षिपेत् ।
क्षिपेत् तत्र घृतप्रशं कुष्णाकं तेन भक्षयेत् ॥
मधुवर्णं तदाजोक्त्वा तन्त्रं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिपेत् तस्मिन्नेव तपेत् ॥
सुपक्वं पिपलीशुष्कीरौणां हं पक्षे पृथक् ।
पृथक् प्रजाहं धन्याकपचैनामरिचं त्वचम् ॥
चूर्णमेवां क्षिपेत्तत्र घृताहं चौद्रमावपेत् ॥
एतत् प्रप्राप्तं खादेद्यथाशक्तिं यथा ॥
खलुकुष्णाकवेष्टोऽर्थं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
पित्तञ्चरं दृष्ट्यां दाहं प्रदरं क्षयतां वमिम् ॥
खरमेदं सङ्गमोगं कावं श्वाचं चतं चयम् ।
नाशयत्येव दृष्ट्योऽर्थं हृद्यो बलवर्द्धनः ॥’
इति खलुकुष्णाकवेष्टः ॥ * ॥
‘शूतावरीम्लककलं कल्पात् चौरं चतुर्गुणम् ।
चौरतुल्यं घृतं गर्भं सितया कल्कतुल्या ॥

इतन्निधं पचेत्तत्तु पलाङ्गं खेदयेत् सदा ।
 रक्तपित्तं ह्यक्षपित्तं चयं श्वाश्वत्थं वाशयेत् ॥
 श्रुतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य सनिदानपूर्वस्वरूपलक्षणं सन्धापिच ।
 “पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
 नत्तयानुयाखाख्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्वैव-
 कोद्दालककोरदूषकप्रायाग्यन्नानि निवर्त्तं सुदन्ते
 न्द्रश्रीष्यतीत्यमपि चात्यदमजानं निव्यावमाघ-
 क्तुल्यचाररूपोपहितं द्धिमिच्छोदश्चित् कद्रुक्-
 काङ्गिकोपहितं वाराहमाह्रिधाविकमत्स्यगय-
 पिश्रितं पिग्ग्याकं पिच्छालकश्राकोपहितं
 म्लक-चयैपलशुनकरङ्गप्रियुकखरयूषभूक्तृणक-
 सुसुखसुरसकुठेरकण्ठीरकालक-पण्यचक्रवक-
 फण्यज्भक्तोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकमैरैय-
 मेदकमधूलकज्जुवरदरान्धप्रायातुपानं पिच्छासो-
 चरभूतिष्ठतुष्णाभितप्तो चातिमात्रमतिविलं वा
 ययसा समश्नाति रौहिणीकलकङ्कापोतं वा
 नमयैतेलनारसिद्धं कुलत्यमाघपिण्याकजाखव-
 लकृचपक्केः श्रौक्तिकैर्वा सद्यं चौरमासमतिमाव-
 मधवा पित्रत्युष्णाभितप्रस्तस्येवमाचरतः पित्तं
 प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य स्वप्रमाणमतिवर्त्तते ।
 तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
 मनुसर्पद्वयैव यज्जुञ्जीह्यप्रभवानां लोहित-
 वद्धानां श्रोतसां लोहितमिच्छन्दगुरुणि सुखा-
 न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
 नसर्गात्सर्वाहितप्रदूषयालोहितगन्धवर्णशु-
 विधानाच्च पित्तं लोहितमिच्छाचक्षते । तस्ये-
 मानि पूर्वस्वरूपाणि । तद्वयथा । अनन्नाभि-
 लापो मुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्बरसगन्ध उद्-
 जरच्छन्दयोऽभीक्ष्णागमनं हृदि तस्य वीभ्रसता
 स्वरमेदो गात्रायां सदनं परिदाहश्च सुखा-
 ह्वमगमम इव लोहिलोहितमिच्छामगन्धिल-
 मपि चास्यस्व रक्तहरितहारिद्रवल्गमङ्गावधव-
 प्रक्षम्भ-च्छेदलाशाशिङ्गानकास्यकण्ठमलपिड-
 कोलिकापिडकारामसंवेदनालोहितगौलपैत-
 श्यावानामर्चिभ्रताश्च रूपार्णां स्वप्रदंशन-
 मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वस्वरूपाणि । उप-
 द्रवास्तु खलु दौर्लभ्यासौचकाविपाकश्चाध-
 कास्वप्नरातीवारश्रीप्रश्रीषपाण्डुरोगखरमेदाः ।
 मार्गै पुनरस्य द्वौ जर्हश्चाधश्च तद्गृह्येग्रिणि
 शरीरे श्लेष्मसंसाद्गृह्यं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
 नेजास्येभ्यः प्रपद्यते । बहुवाते तु शरीरे वल-
 संसर्गादधः प्रपद्यमानं न्द्रचपुरीधमार्गार्थं
 प्रपद्यते । बहुवातश्लेष्मि तु शरीरे श्लेष्मगत-
 संसर्गाद्द्वावपि मार्गै प्रपद्यते । तौ मार्गै
 प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः श्लेष्मः प्रप-
 द्यते शरीरस्य । तत्र यद्गृह्यभागं तत्साध्यं विरे-
 कनोपक्रमयतीत्यलात् वक्रौषधलाष । यदसौ-
 भागं तद्व्यायं वमनोपक्रमयतीत्यलात् अक्षौषध-
 लाष । यद्गृह्यभागं तद्व्यायं वधनविरेचना-
 योगिलादनौषधलाष । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु

पुरा दक्षयज्ञोद्धते रुद्रकोपामशाभिना प्राणिनानां
 परिगतशरीरप्राणानामनुच्चरमभवत् । तस्या-
 शुकारिणो द्वावापेरिवापतितस्याव्यविकस्याशु
 प्रप्रान्तौ यतितथं मात्रां देशं कालश्चाभि-
 समीत्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा न्द्रुमधुर-
 शिशिरतिलकषायैरभ्यवह्यायं प्रदेहपरिवेका-
 वगाहसंस्पर्शनैर्वमनादेर्वा तत्रावहितेनेति ॥
 संज्ञेपतोऽस्योपश्रमनोपायो यथा --
 “साध्यं लोहितपित्तं तद्वयदूहं प्रतिपद्यते ।
 विरेचनस्य योगिलादवहृत्वाङ्गिषजस्य च ॥
 वमनं नहि पित्तस्य हरणे अलसुच्यते ।
 यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्त्यै चावर मतम् ॥
 स्याच्च योगावहृत्तत्र कषायं तिलकानि च ।
 तस्माद्व्यायं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम् ॥
 रक्तपित्तस्य यन्मार्गै द्वावपि प्रतिपद्यते ।
 असाध्यमपि तर्ज्जयै पूर्वस्वात्तादपि कारणात् ॥
 नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
 प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्तं विधीयते ॥
 यवमेवोपश्रमनं सर्वश्रीं शास्य विद्यते ।
 संहृद्ये च दोषेषु सर्वैजिच्छमनं मतम् ॥
 इत्युक्तं त्रिविधोदके रक्तं मार्गविशेषता ॥
 रश्मस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
 प्रेथोपकरणाभावान् दौरात्म्याद्देवदोषतः ॥
 अकर्मतस्य साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
 तत्र साध्यत्वमेकं स्थान् साध्ययाप्यपरि-
 क्रमात् ॥
 रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
 यन् कृष्णमथवा नीलं यद्वा प्रकथयुष्यभम् ॥
 रक्तपित्तमसाध्यन्तद्वास्यो रङ्गनश्च यन् ।
 शृश पुष्यतिमात्रश्च सर्वप्रदवधश्च यन् ॥
 वलमांसत्रये यच्च तच्च रक्तमनिह्रितम् ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तं मानवः ।
 पश्येद्दृशं विद्यच्चैव तच्चासाध्यमसं प्रथम् ॥
 तत्रासाध्यं परित्यज्यं यायं यत्नेन यापयेत् ।
 साध्यश्चावहितः सिद्धिर्भवेत्तैः साधयेद्भिषक् ॥
 कारणं नाम निर्युतिं पूर्वस्वरूपास्युपद्रवान् ॥
 मार्गै दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमतम् ॥
 निदाने रक्तपित्तस्य व्याचहार पुनर्वन्तुः ।
 वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्युहः ॥
 इति चरके निदानस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥ * ॥
 अथास्य चिकित्सायां रसाः ।
 “रुतं गन्धं माचिककषेव लौहं
 सर्वं वृष्टं चैष्वेवैवोदकीन ।
 लोहे पात्रे गोमयेः पाचयित्वा
 राजौ दह्यात् रक्तपित्तप्रधान्त्ये ॥
 इति सुधानिधीरसः ॥
 न्द्राभसुखतीक्ष्णश्च माचिकं रसतासकम् ।
 गन्धकश्च भवेत्सुखं वृष्टिद्राचात्ताद्रवैः ॥
 दिनेकं भद्वैत्तु खल्वे सिलासौद्रयुतावटी ।
 माधाभावा दिग्दन्त्यास्तु रक्तपित्तं सुदास्यम् ॥
 च्वरं दाहं हृषां वातितं शीघ्रं पित्तान्तको रसः ॥
 इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

प्रकर्षातिलसंयुक्तं चिकचययुतन्त्वय' ।
 रक्तपित्तं निग्दन्त्यायु अन्धपित्तहरं परम ॥
 इति प्रकर्षाद्यं लौहम् ॥
 इति वैयकरसेन्द्रमारसं ग्रहे रक्तपित्ताधिकारः ॥
 यथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।
 “अधोगते हृदंनन्द्रुनिर्गमे
 विरेचनं स्याद्गन्धत्र लङ्गनम् ।
 पुरातनाः घटिकप्रालिकाद्रव-
 पियङ्गुनीवारयवप्रसातिकाः ॥
 सुजा मकराद्यगकारुतु यव्यां-
 सुकृष्काश्चिद्वृटवन्मिमत्याः ।
 प्रश, कर्पोती हरिकोन्लाव-
 श्राजिपादावतधेकाश्च ॥
 वका उरभ्याश्च सकालपुच्छाः
 कपिज्जलाश्चापि कयायवर्गः ।
 गवामजायाश्च पयो घृतश्च
 घृतं महिष्याः पनमं पियालम् ॥
 रम्भाफलं कचटतखुलीय-
 पटोलवेचामयमद्रकंकाणि ॥
 पुराणकुष्माण्डफलश्च पण-
 फनानि तद्वीचजलानि तामा ॥
 स्याद्गुनि विस्मानि च दाडिमानि
 खर्जूरघाञ्जीगिचिनारिकेलम् ।
 कशेरुद्रङ्गाटमरुकराणि
 कपित्थशालकपृष्णकाणि ॥
 भृङ्गिभ्रशाक पिचराहंपचं
 तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसम्भूः ।
 दाचा भिना माचिकमे पयय
 श्रोतीलकसौंश्रिद्वारि चापि ॥
 सेकोऽवगाहः श्रतधोनासपि-
 रश्मिद्योगः शिशिरप्रदेतः ।
 हिमानिलच्छन्दनमिच्छुपादाः
 कथा विचिञ्चाम् मनीरेनुजूणाः ॥
 धारायहं भूमिहृष्टं गुणार्णं
 वैर्क्यस्तुक्तामिणधारणश्च ।
 रम्बीत्यलाभोरुहपत्राश्या
 औमाभरश्चोपवनं सुश्रीतम् ॥
 प्रियङ्गुकास्यन्धकृषिताना-
 मालिङ्गनश्चापि वृराङ्गनानाम् ।
 पद्माकरायां सर्दितां हृदानां
 चन्द्रोद्यानां हिसवहरींशाम् ॥
 सुश्रीतलनां गिरिनर्करायां
 सुतिः प्रशस्तानि च कीर्षितानि ।
 प्रकीरनीरं हिसमालुकाश्च
 मित्रं वृष्यां शोषितपित्तदोगे ॥
 अथापथ्यानि ।
 “याथासाध्यनिषेधार्थं रविकरस्योक्ष्णाणि
 कर्णोष्णि च ॥
 शोभो वेगविचारश्चपलता हृद्यश्चयाथानि च ॥
 खेदासुसुतिभूमयानसुरतलोधाः कुलतो युक्ती
 वाताकां तिमकोऽस्यवपदक्षिचाराश्च शौघं पयः ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्तधिकारः ॥

रक्तपु

रक्तवी

रक्तम

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + उः । स्त्रियां टाप् ।) रक्तप्ली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥
(विवृतिरस्याः रक्तप्लीशब्दे ज्ञातया ॥)
रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।)
रक्तवर्णपुनर्नवाश्राकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २
मखलपत्रिका ३ रक्तकाष्ठा ४ वर्षकेतुः ५
लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्त-
वर्षाभू ९ श्रोतस्त्री १० पुष्यिका ११ विकसरा १२
विष्वक्नी १३ प्राद्वेष्या १४ सारिणी १५ वर्षा-
भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९
नवः २० नयः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषघातुपित्तनाश्रि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तपुष्यः, पुं, (रक्तं पुष्यमस्य ।) करवीरः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“ करवीरः श्वेतपुष्यः श्रतकुम्भीश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्यश्च च्छातो लगुडस्तथा ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाष्ठा-
वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वकवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ वसूकवृक्षः । पुद्गावृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्यविशिष्टे, त्रि ।)
यथा, वृहत्सर्चिहतायाम् । १५ । १४ ।
“ इन्द्राग्निदेवते रक्तपुष्यफलश्राखिनः सतिन-
सुम्नाः ।
कार्पासमाषचयकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥ ”
रक्तपुष्यकः, पु, (रक्तं पुष्यमस्य । कन् ।) पलाश-
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“ पलाशः किंशुकः पर्णो वज्रियो रक्तपुष्यकः ।
चारश्रेष्ठो वानहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्ण्डः ।
श्राद्धलिहवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तपुष्या, स्त्री, (रक्तं पुष्यं अस्याः ।) श्राद्धलि-
हवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—
“ श्राद्धलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छला पुरगीति च ।
रक्तपुष्या शिरायुश्च कण्टकाष्टा च तूलिनी ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—
“ पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्या शिखाटिका ॥ ”
सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—
“ सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्या सुकोमला ॥ ”
इति भावप्रकाशः ॥)
रक्तपुष्यिका, स्त्री, (रक्तपुष्या + क्वत् । टापि अत
इत्वम् ।) लज्जालुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रक्तपुनर्नवा । भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तपुष्यी, स्त्री, (रक्तं पुष्यं अस्याः । ङीष् ।)
पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्त्त-
कीलता । नागदमनी । करुणीवृक्षः । उडू-
काक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घातकी ।

तत्पर्यायो यथा,—
“ घातकी रक्तपुष्यी स्यात् कुञ्जरा मध्यवासिनी ॥ ”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्तुल् ।)
वृक्षान्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयमस्य
वृक्षान्मशब्दे ज्ञातयम् ॥)
रक्तप्रसवः, पु, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्यमस्य ।)
रक्तकरवीरः । रक्तान्मानः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।)
वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—
“ वटो रक्तफलः शङ्खी न्ययोधः स्कन्दो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्यतिः ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रक्तफला, स्त्री, (रक्तं फलदशायां लोहितवर्णं
फलमस्याः ।) विम्बिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३६ । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“ तुष्टी रक्तफला विम्बी तुष्टिकेरी च विम्बिका ॥ ”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
खर्गवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“ खर्गवल्ली रक्तफला काकायुः कांकवह्वरी ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रक्तफेनजः, पु, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् +
उः ।) वामपार्श्वश्लोमः । तत्पर्यायः ।
पुस्मयः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥
रक्तविन्दः, पु, (रक्तानां विन्दः ।) रक्तकणा ।
यथा,—
“ रक्तविन्दैर्धदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तनुप्रमाणस्तदासुरः ॥ ”
इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥)
रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टकफलः । रौटा
इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा,—
“ अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः क्षयवर्णोऽर्धसाधनः ।
रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
रक्तं प्रोषितं बीजं कारकमस्य ।) असुर-
विशेषः । स च शुभनिशुभस्येनापतिः देया
हृत्वञ्च । यथा,—
“ पलायनपरान् इष्टा देवान् मादृगयादितान् ।
योद्धुमभ्याययो क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥
रक्तविन्दैर्धदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तनुप्रमाणस्तदासुरः ॥
युधे स गदापाणिर्दिग्गन्ता महासुरः ।
ततस्त्रेक्षी स्वक्षेत्रे रक्तबीजमताडयत् ॥
कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुसाव प्रोषितम् ।
समुत्सृज्यते योधास्तपान्त्वराक्रमाः ॥
यावन्तः पतितस्तस्य शरीरात्तत्रविन्दवः ।
तावन्तः पुरषा जातास्तद्द्वीपैर्वनविक्रमाः ॥
तस्याहृतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।

पपात यो वै रक्तौघस्तेनासकृतश्रीःसुराः ॥
तैश्चासुराहृद्वसम्भतेरसुरैः सकलं जगत् ॥
याप्रमासीत्ततो देवा भयमाजमुवचमम् ॥
तान् विषयान् सुरान् इष्ट्वा चक्षिका प्राङ्-
सत्वरा ।
उवाच काली चासुखे । विस्तरं वदन् क्रु ॥
मच्छस्त्रपातसम्भूतां रक्तविन्दून् महासुरान् ।
रक्तविन्दोः प्रतीच्छ त्वं वल्लेगानेन वेगिता ॥
भक्षयन्ती चर रथे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।
एवमेव क्षयं देव्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥
भक्षयामाख्यया शोया न चोत्पत्यन्ति चापरे ।
इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ॥
मुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य प्रोषितम् ।
तस्याहृतस्य देहात्तु बहु सुसाव प्रोषितम् ॥
यतस्तत्सद्वह्नेयं चासुखं संप्रतीकृतं ।
मुखे समुहता येऽस्या रक्तपातान्महासुराः ।
तांश्चाराद्यं चासुखं पपौ तस्य च प्रोषितम् ॥
देवी शूलेन वक्ष्ये वाणैरसिभिर्हृदिभिः ।
जवान् रक्तबीजं तं चासुखं पीतशोषितम् ॥
स पपात महौपुष्टे शृङ्खलं वसमाहतः ।
गौरक्तस्य महौपालः रक्तबीजो महासुरः ॥
ततस्ते हृष्येभनुलमवापुच्छिदशा वृष ।
तेषां मादृगयो जानो ननौाहृद्वारोदहतः ॥ ”
इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥
(महिषासुरपिता दानवो रभश्च एव जन्मान्ने
रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवतः । ५ ।
२ । ४४—४६ ।
“ त्वत् रभश्च समानीय यत्नास्ते परमं प्रियम् ।
चित्तायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा पतिं इष्ट्वा चित्तायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्र पतिना सद्य पावकम् ॥
वार्यमाणापि यत्नेः सा प्रविशेत् हुताशनम् ॥
ज्वालामालाङ्गलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चित्तमध्यात् ससृजस्यौ महाबलः ।
रम्भोऽप्यथदपुः क्लृप्ता निःश्वतः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तबीजोऽप्यथै जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ ह्यारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्भोगैश्च शृणोत्तमः ॥ ”)
रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन्
+ टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । चा विदलते-
रक्षति । “ अश्वत्थादिभ्यः अच् । ” ५।२।१२७।
इत्वच् ।) निवृत्तवृक्षः । इति विश्वकण्ठशिवः ॥
(गुणाद्योऽस्य विवृत्तवृक्षे ज्ञातयाः ।)
रक्तमस्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मस्यः ।) रक्त-
वर्णो मस्यविशेषः । यथा,—
“ यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चास्यो
नातिस्त्र्यो रक्तमस्यः स तूक्तः ।
श्रीतो रथः पुष्टिस्तद्वीपनोऽथौ
नार्थं धर्षे किञ्च दोषत्रयस्य ॥ ”
इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तव

रक्तश

रक्तमलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 देवसर्षपट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 लज्जालुट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमेहः, पुं, (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।)
 प्रमेहरीगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “विमसुष्यं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहः ॥”
 मूत्रं मूत्रवेदिंति धोजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 “चन्द्रप्रभावचासुस्ताभूनिम्बसुरदारवः ।
 हृदिद्रातिविषादाह्वीर्यपिपलीमूत्रचित्रकम् ॥
 धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्लीनी ।
 नृवर्णमानिकं व्योषं दौ चारौ लवणत्रयम् ॥
 गनानि टङ्कमात्राणि संशुक्लीयान् पृथक् पृथक् ।
 द्विकर्षणलोहं स्याच्चतुष्कर्षं सिता भवेत् ॥
 शिलाजल्लक्ष्मणं स्याद्दशौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
 विधिना धोजितरतेः कर्षेया गृटिका शुभा ॥
 चन्द्रप्रभेति विव्याना सर्वरीगपणाश्रितौ ।
 निहन्ति विप्रति मेहान् पञ्चमूत्रविधं तथा ॥
 चतस्रश्चाश्रुरीनहन् मूत्राधातांस्त्वोदरम् ।
 गण्डवृद्धिं पाखुरीयं कामलाश्च हलीमकम् ॥
 कानं श्यावं तथा कुष्ठमग्निमान्यगरोचकम् ।
 वातपित्तकफघाथीन् बला वृष्या रसायनौ ॥
 अमारार्थं शिवं तस्मान् यत्प्रदानं गृटिकामिमाम् ।
 प्राणवाञ्छन्मायसनात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्तुता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 “विस्त्रं लवणसुष्यं च रक्तं मेहंति यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेन तं विद्यात्तस्मैहिनम् ॥”
 इति चरके निदानस्थाने चतुर्थोऽध्याये ।)
 रक्तमोचय, स्त्री, (रक्तस्य मोचयम् ।) शोणित
 भावः । यथा,—
 “वेदनीपशमार्याथ तथा प्राकशमाय च ।
 व्यन्चिरोत्पतितं शोथे शोणितस्रावणश्चरेत् ॥
 चरेत् कुर्वात् ।
 एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोचयमेकतः ।
 रक्तं हि वेदनामूलं तच्चैस्त्रास्त्रि न चापि रुक् ॥
 विवर्ये कठिने प्रसाधे ब्रह्मं चात्यन्तवेदने ।
 सविशेषे विशेषेण जलोकोभिः पदैरपि ॥
 शोणितस्रावणश्चरेदित्यनेनान्वयः ॥” इति भाव-
 प्रकाशः । (तथा च ।
 “रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।
 शिराविरैचनेनापि अलाव्भिस्येव च ।
 श्लेष्मण्डलैर्जैकोकौभौ रक्तस्य स्रावयेदुधः ।
 पूर्वान्ने चापराक्के च नाहृष्ये वातिश्रीतये ॥
 यवाम्परिपीतस्यशोणितं मोक्षयेद्विषक् ।
 शिरारोगेषु सर्वेषु नाचामध्यपुटे तथा ।
 अह्नौ रैचयेदुधनात् सर्वेदा भिषगुत्तमः ॥”
 इति ह्यारीते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)
 रक्तयष्टिः, स्त्री, (रक्ता यष्टिरिव यथा रक्ता
 रक्तवर्णा यष्टिः शाखास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति जटाधरः ॥

रक्तयष्टिका, स्त्री, • (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला धोजनपर्यपि ।
 ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काखारी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
 मेघिका ।
 मङ्गुकपर्णी भखीरी भखी धोजनवल्गापि ॥
 रसायन्यवशा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भखीतकी च गखारो मङ्गाया वल्गरङ्गिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरेशुः, पुं, (रक्ताः रेशवोऽस्मिन्निति ।) सिन्दूर-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा —
 “सिन्दूर रक्तरेशुश्च नागार्भश्च सीमजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । नं, १०५ ॥
 पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरेशुका, स्त्री, (रक्ताः रेशवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तेरेवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रेवतकम् ।) मञ्जा-
 पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णो लघुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 मङ्गनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ वयनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “यज्ज्वलस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पत्रसखयमुशन्ति सतिक्तं
 सूरयो लवणमस्य वल्ग्वि ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति गृह्णातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विशेषोऽस्याः काकतुम्बीशब्दे ज्ञानयः ।)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥ लोहित-
 लोचनयुक्तं, त्रि ॥
 रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मखरिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रक्तवरटी, स्त्री, (रक्ता वरटीव ।) मखरिका ।
 इति जटाधरः ॥ (मखरिकाशब्देऽस्या गुण-
 दयो वैयाः ।)
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्णः
 सख्दोऽत्र ।) दाहिकः । किंशुकम् । साक्षा ।
 बन्धुकम् । निशाङ्गयम् । कुसुम्बपुष्पम् । मञ्जिष्ठा,
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) इन्द्र-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे,
 त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

“सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिखाः ॥”)
 रक्तवर्द्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्द्धयतीति । वृध् +
 णिच् + ल्युः ।) वार्ताङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कालवः कपोतो रक्तवर्द्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तवर्षाभूर, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूर ।) रक्त
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सव्यानी ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥
 रक्तवातः, पुं, (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, मारुहः १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं क्लामर्चोरेण संयुतम् ।
 पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुक, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्दूर-
 रम् । इति ह्यारीतौ ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्दूर-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृत्तं प्रसवपन्थन-
 मस्याः ।) श्रेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (श्रेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ।)
 रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरपत्र-
 गम् । तत्तु उपपातविशेषः । तत्फलं श्लेष्मोद-
 योगः । यथा । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शाब्दयोगो भासास्थिवसादिभिर्मरकः ।
 धान्याहरण्यत्वकफलकुसुमाद् वर्यितं भयं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिस्नत्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्णं
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । २०
 अध्याये । “रक्तशालिषट्कगङ्गुकुसुम्बकपाण्डु
 कपोतकप्रमोदककालकत्वादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाश्रि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिर्वरसोद्यत्सो वल्यो वर्ण्यस्करोपलित् ।
 चतुर्थो मूत्रजलः स्वर्गः शुक्लस्मृत्तु ज्वरापघ्नः ।
 विषत्रयश्चासकासदाहसुदङ्गिपृष्टिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तशसनं, स्त्री (रक्तं रक्तवर्णं शस्त्रि वशीकरो-
 तीति । शासु + ल्युः ।) सिन्दूरम् । इति ह्यारी-
 तौ ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा
 ज्ञानवृत्तः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलच्छदः ४ सुसत्वः ५ केशरी ६ विह्वः ७
 ऋगारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोषाघ्नानसो-
 रानिपित्तक्षेपनाश्रितत्वम् । सारकत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रक्तहं

रक्ताति

रक्ताम्ब

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अयमस्य ।
 कन् ।) सरसद्रवः । इति रत्नमाला ॥
 रक्तशङ्करं, स्त्री, विषमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमंशं, स्त्री, (रक्तमिति वंशश्च ।) कुङ्कुमम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणाद्योऽस्य कुङ्कुम-
 शब्दे विज्ञेयाः ।)
 रक्तसन्धिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक्
 दशतीति । इन्ध + श्नुल् । टाप् । अत इत्थम् ।)
 जलीका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धिवेति रघुपाथः ।
 रक्तात् सन्धीन् अकति गच्छति आशीतीति ।
 कः । इति रायसुक्ताभरतमञ्जिकौ । ”) रक्त-
 कण्ठारम् । तत्पर्यायः । हृत्कम् २ । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३६ ॥
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्त-
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥
 रक्तसर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसह्या, स्त्री, (रक्तं सहने इति । सह +
 अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्त-
 चन्दनम् । (यथास्य पर्यायः ।)
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
 तिलपर्यं रक्तसारं तनुप्रवालफलं स्मृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “पत्तङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रङ्गनपथा ।
 पट्टरङ्गकमाख्यातं पत्तूरश्च क्षुद्रचन्दनम् ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्धवेतसः ।
 रक्तसहिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “खडिरो रक्तसारश्च गावक्षी दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्लक्ष्णं यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्ते सारो यस्त्विति । श्लोषितचारयुक्ते, चि ।
 यथा, दृष्टवृत्तं हितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तास्त्रोडदन्तपालौ विज्ञाने ज्ञानपायुकर-
 चरौः ।
 रक्तेस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितायं पुत्रयुताः ॥”)
 रक्तसौमन्विकं, स्त्री, (रक्तवर्णं सौमन्विकम् ।)
 रक्तकण्ठारम् । इति जटाधरः ॥
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + शिच् +
 अच् ।) वेतसावः । इति जटाधरः । (रक्तस्य
 सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, दृष्टवृत्तं हिता-
 याम् । ८७ । ३५ ।
 “कलहो नैर्हतभागे रक्तसावोऽथ श्लक्ष्णोपचम् ।
 अपराद्धे चर्मजतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”)
 रक्तसंघा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः संघा अत्र ।)
 राशिगीविशेषः । इति हज्जायुधः ॥

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुग्गुला । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “रक्ता वा काकापिची स्यात् काकानन्ती च
 रक्तिका ।
 काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवहरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लाद्या । मञ्जिष्ठा । उदृकाष्ठी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।)
 प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वेधोऽस्य
 प्रवालशब्दे विज्ञेयः ।)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं कथितम् ।)
 रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ श्लोषित-
 मिथिते, चि ॥
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते जोहते अक्षिणी अस्य ।
 “अन्धोऽदृश्यात् ॥” ५ । ४ । ७६ । इति
 अच् ।) मन्दिषः । पारावतः । रक्तोरः ।
 क्रूरः । इति मेदिनी । शि, ४४ । सारसः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (अन्धविशेषः । यथा, दृष्टवृ-
 त्तं हितायाम् । ८ । ५१ ।
 “रक्ताक्षमब्दे कथितं हतौयं
 यस्मिन् भयं हंक्रुजतं गदाश्च ॥”)
 रक्तवर्णचतुर्व्युक्ते, चि । (यथा, रामायणे ।
 २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिन्द्रो वरश्चामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
 सुखभागी न दुःखाहो श्रयिनी युति रावयः ॥”
 अस्युत् सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिः-
 सागरे ।
 “न श्रीस्वजति रक्ताक्षं नाथः कनकपिङ्गलम् ।
 न हीर्षवाहूमेभ्यो न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥”)
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विट्मः ।
 कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ । (रक्तचन्द-
 नम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
 तिलपर्यं रक्तसारं तनुप्रवालफलं स्मृतम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलयुहः ।
 कम्पिष्ठः । इति मेदिनी । गे, ४७ । (अस्य
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कम्पिष्ठकस्तु रक्ताङ्गो गुल्फारोचनिकेति वा ॥”
 “कम्पिष्ठः कर्कोशश्चक्रो रक्ताङ्गो रोचनीऽपि च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 प्रवालः । मल्लुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मल्लुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नामविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “हृषभो वेगवान्नामः पिष्कारकमहाह्वनू ।
 रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सन्धः पटवावसो ॥”)
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती ।
 इति मेदिनी । गे, ४६ । मञ्जिष्ठा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 रक्तातिवारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरसत्वात् । ह
 + चण् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह ।
 ‘पित्तकणु यदाढ्यं त्रयमप्राति पित्तिके ।

तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीवार उख्यः ।’
 तस्य चिकित्सा ।
 ‘वक्ष्यते रत्नमात्रां दाडिमफलसम्भवा लक् ।
 लघुगुणं पलमानं विपचेद्दाडिमन्ति तोषे ॥
 अष्टमभागं श्रेष्ठं जायं मधुना पिबेत् पुरवः ।
 रक्तातिवारसुख्यमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥
 इति कुटजदाडिमलाघः ॥ * ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतसु मधुना सितया सह ।
 कोटं रक्तातिवारैः तु ग्राहकं परमं महत् ॥’
 इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तक्षुलाभूना ।
 रक्तातिवारिदन्तपित्तदृष्टाहमेहघृतम् ॥’
 चन्दनमत्र श्रेतम् । इति चन्दनकक्कः ॥” इति
 भावप्रकाशः । (तथा च ।
 “यस्य रक्तशुद्धिरे चने शोषदाहमतिरिच्यते ।
 रक्तातिवार इति विज्ञेयो वेदोर्भङ्गामतिभिः ॥
 धन्वागारसुखा च बालकं बालविक्षयकम् ।
 वजानामवका सेति काथो रक्तातिवारिद्याम् ॥
 दाडिमश्च कपित्थश्च पथ्याजन्मूलाप्लवणम् ।
 पिष्ट्वा देया मधुयुक्ता रक्तातिवारवारणाः ॥
 गुह्येन पक्वं दातव्यं विस्वं रक्तातिवारिद्ये ।
 मधुके मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिवारिद्याः ॥
 बलकातिविषनागराभया
 पेषितश्च मधुमस्तुघंयुतम् ।
 सेह एव मधुना च माडुवे
 रक्तवाहमिति वारपथपि ॥
 कुटजलक् च पाठा च विश्वं पिच्छश्च धातकी ।
 मधुना बह्निं चूर्णं देयं रक्तातिवारहम् ॥
 इति रक्तातिवारः ॥” इति हारीते चिकित्-
 सितस्त्राने हतौयेऽध्याये ।)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्ताधारः ।) चर्म । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + ङः ।)
 वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।)
 रक्तवर्णापामार्गक्षुपः । राङ्गा अपाह् इति
 वङ्गभाषा । जाल चिरचिरी इति हिन्दो भाषा ।
 तत्पर्यायः । क्षुद्रापामार्गः २ आचङ्कः ३
 दुग्धनिका ४ रक्तपित् ५ कल्पपिका ६ ।
 अस्य गुणाः । श्रूतिलम् । कटुत्वम् । कफघात-
 द्रव्यकृच्छ्रविनाशिलम् । संप्राहिलम् । वान्ति-
 कारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-
 गुणाः । अथ आरत्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽथो वशिरो वृषभको धामार्गवोऽपि च ।
 प्रयत्नपर्यं केशपर्यं कथिता कपिपिथवी ॥
 अपामार्गोऽथो वातविहर्त्रो कफक्षङ्गिमः ।
 कृचः पूर्वगुणैर्बुधः कथितो गुणवेदिभिः ॥
 अपामार्गफलं खाद्वै रसे पाले च दुर्धरम् ।
 विटभि वातलं कृचं वातपित्तप्रवादनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्ताम्बः, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषाय-
 चक्षुम् । यथा,—

रक्ताब्जं

“श्रवोपरिसमाधीनां रक्ताम्बरपरिच्छेदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारप्रवृत्तसुच्छिद्यच्छाखालिनीध्यानम् ॥
तदुच्यते, चि ॥

रक्तान्त्रः, पु, (रक्तवर्णः आन्त्रः ।) कौशात्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कौशात्र-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तान्त्रानः, पु, (रक्तेन रक्तवर्णान् आ सन्त्यक्
न्वायते इति । त्त्रा + त्तः । समधिकरक्तवर्णला-
त्तथालम् ।) रक्तवर्णेषुष्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसर्वा २ अपरिच्छानः ३ रक्तान्त्रानकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ क्लृप्तवकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ नद्युत्सवप्रसवः ९ सुमगः १० भमरा-
नन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामशयोफल्ज्वराभानशूलकाशश्वासान्तिप्रश-
मनत्वम् । वर्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तान्त्रे, [नु] क्ली, (रक्तं ऋच्छन्तीति । ऋ + मन् ।)
नेत्ररोगमेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पद्मान्त्रं मृदु रक्तान्त्रं चोद्यते चिते ॥”

इति भाष्यकारः ॥

रक्तान्त्रं, पुं, क्ली, (रक्तानामन्त्रं दमन् ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्रातात्तपीयकम्निविपाके ।
“जलोदरयत्नतुङ्गीहृत्शूलरोगग्रणानि च ।
श्वासाजीर्णान्त्रच्छेदोभ्रममोहगलयच्छाः ।
रक्तान्त्रं देविषपीया उपपापोद्भवता गदाः ॥”
इति मन्त्रमासवत्वम् ॥ * ॥

“रक्तान्त्रं दमाह ।

‘द्वोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीय ततस्त्वपाकम् ।
सखावमुन्नति मांसपिष्टं
मांसाङ्गुरैरावृतमागु वृद्धिम् ॥
सवत्सजसं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्दुधिरात्प्रकम् ॥
रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्
पाकमंवेदन्द्दपीडितश्च ॥’

द्वोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीय
संहतीकृत्य मांसाच्छोः सर्वैस्त्वन्देयु दूष्यत्वं
रक्तञ्च तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एव मांसान्त्रं दे-
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिष्ट-
सुमन्त्रति उन्नतं करोति । अपाकं ईश्वरुपाकं
यथा स्थादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईश्वरु-
पाकश्चेकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । ते-
पीडितत्वात् अन्त्रं दपीडितः ॥ * ॥ अथात्रं दस्य
चिकित्सा ।

‘अयत्रान्त्रं दानां न यतो विशेषः
प्रदेशेत्साल्प्रतिदोषदूष्यैः ।
अतश्चिक्त्सेक्षिष्यर्त्सुदादि
विद्यानविदुष्यश्चिक्त्सितेन ॥

हरिद्राजोषप्रतप्तस्यस्यस्यममनःशिलाः ।
मधुप्रसापो वेपोऽथ मेदोऽन्त्रं दहरः घरः ॥
अक्षयश्च क्तः चारो हरित्रायाश्चयेव च ।

रक्तार्शः

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः शिथीऽर्शुदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बह्वं वटस्य पक्षेण ।
अधश्चि वमरात्राञ्जहृदयुपशान्तिमन्त्रं
गच्छेत् ॥

शिशुसूत्रकथोन्नीजं रचोर्धं सुरसा यवम् ।
तन्त्रेणाश्रितुं पिष्ट्वा लिप्येदन्त्रं दशान्त्रये ।
रचोर्धं सर्वपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अश्रितुं करवीरम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [सु] क्ली, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्सवा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्धमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टस्यञ्च गाढविद्धभिः प्रपीडिताः ।
सवन्ति सद्यसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
भेकाभः पीडिते दुःखैः शोणितचयसम्भवेः ।
हीनवर्णैर्वसोत्साहो हृतीजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्रावं कठिनं रूच्यमधो वायुर्न वसते ।
तनु चारुण्यवर्णश्च फेबिलश्चाह्वगर्षसाम् ॥
कथूरुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यद वाधिकम् ॥
तत्राशुवन्तो वातस्य हेतुर्देहि च रूच्यगम् ॥

शिशिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्त्रिभं गुरु प्रीतलम् ।
यद्यर्शसां घनश्चास्त्वं तसु सत्याखु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारगम् ।
अग्निशुबन्तो विशेषतश्च रक्तार्शसां बुधैः ॥
गुदे कीला अर्शोऽसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्ताश्रौलक्ष्ययुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वकपास्यसु-
श्रीतप्रार्थनादिभिः कसुषेन्द्रियः आकुलमर्ज-
न्धियः । रक्तजस्यापि वातोत्सवस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शसि अशुबन्तः उखलत्वम् ।
रूच्यं रूच्यतीति रूच्यं रूच्यं द्रवम् ।
पित्तोत्सवस्य लक्षणं रक्तोत्सवा गुदे कीला
पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्सवस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलाऽस्तिमित-
मार्जश्चर्मावगुच्छितमिव । तस्य चिकित्सा ।

रक्तार्शसासुपचेत रक्तमादौ सबद्धिषक् ।
दुष्टाश्रिद्युष्टौ तस्यः शूलानाहाह्वगामयाः ॥
चन्दनकिराततिलकथन्धयदासाः सनागराः
कथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दाञ्ज्वल्यगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमज रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकापः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दक्षिणमथिताभ्यासात्
गुदेषाः शान्ति रक्तवहाः ॥
द्वन्द्वरूपि शो भागो घनः क्षेप्युतः घरः ।
मथितं वररहितम् । निर्वर्णं, वस्त्रपूर्तं इधि ।
सपद्मकेशरं शौद्रं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।
खितकेशरसंयुक्तं रक्तार्शःसु सुखी भवेत् ॥
पयसा श्वेतन यज्ञैः घृतीनसुश्रावोमीमखरायाम् ।
श्रीरनमदादक्षैर्भेदुरैरीषतुसुगन्धैश्च ॥

रक्तिका

समङ्गीत्यलमोचाङ्गतिरीटनिलचन्दने ।
सिद्धं ढागीपयो दद्याद्गुदञ्च शोणितात्मके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गो भीचरस ।
तिरीटो गोष्ठः । चन्दनमज रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिदुग्धम् ।

भावितं रचनीचूर्णं खड्गीचोरेः पुनः पनः ।
न्यनान्तु सुदहं सूत्रं क्षिन्तप्रार्थो भगन्तरम् ॥
चारस्त्रम् ॥

नाशानाभिसमुल्लेप तथा मेढ्रादित्रेणपि ।
क्रियामर्शःसु कुञ्जितं तत्र तत्र यथादिताम् ॥
चर्मकोलित्वा संक्षिद्य ददेत तारैण चाभिया ।
वेगावरोधश्चोष्टयावाभ्युत्कटाकामवम् ।
यथासं दोषलघासमर्शसः परिवर्जयेत ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।

“रक्तजानि यमोघप्ररोहविद्धभकाकगन्तिका-
फलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदाप्रमाद-
पुल्लेपप्रपीडितानि भवन्ति तदात्तं दृष्टवानभ्य-
मस्यक सद्यसा विट्जन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणित-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥” इति गृह्यते निदान-
स्थाने दिनीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।

“रक्तार्शसासुपचां वचामि श्मग पुत्रक ।
प्रातस्त्रिलानु भनयेच नयनात्प्रमथितान् ॥
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं गणकेशम् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य विट्पुष्पकेशात्पुत्रम् ॥
भजेत् कुण्डलाख्यलेपे नवनीतन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् प्रशमयन्ति विचचगाः ॥
समङ्गा शाल्वालीपुष्यं चन्दनं ककुभवत्वचम् ।
नीलोत्पलमजाचोरे पिष्ट्वा पानमग्गदात् ॥

कुटगश्चलनशेरुत्तलं
खदिरघानकिच्छसुश्रतं पयः ।
पिबति श्वन्गयोमस्यगभन
गुदत्रवेक्षतसङ्घविनाशनम् ॥”
इति रक्तार्शचिकित्सा ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्यायः ॥
रक्तानुः, पु, (रक्तः रक्तवर्णः आनुः ।) रक्त-
वर्णाङ्गुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रक्तपिच्छालुः २ रक्तपिच्छकः ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितानुः ६ अस्य
गुणाः । शीतत्वम् । अमुरास्त्वम् । अनपित्त-
दाहापहलम् । हृष्यत्वम् । बलपुष्टिकाशितम् ।
शुबलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, क्ली, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त
+ “अन इतिठनौ ॥” ५।२।११५ । इति ठ् ॥)
गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वाङ्गुडा क्यया गुञ्जा रक्तिका काकयन्तिका ।
काकादनी काकतित्ता काककृपा शिखकनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“रक्ता वा काकचिक्त्सेत् रक्तिकाकाकयन्तो च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीशुः क्व ख्यता काकयन्तरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्षोत्व

रक्षा

रक्षा

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्षिका-परिमाणश्च ॥

रक्षोः, पुं, (रक्षो रक्षवर्ण इक्षुः ।) रक्ष-वर्णोः । लाल आक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । स्वल्पकः २ शोणः ३ लोहितः ४ उल्कटः ५ मधुरः ६ ह्रस्वः ७ लोहितः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । मृदु-त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-बलविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षेरुः, पुं, (रक्षवर्णः एरुः ।) वृक्षविशेषः । लाल मेरुका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । व्याघ्रः २ हस्तिकर्णः ३ रुद्रः ४ उरुवृकः ५ नाग-वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्यः ९ पाचनः १० क्षिप्रः ११ व्याघ्रतलः १२ रक्तकः १३ चित्रवीर्यः १४ ह्रस्वरुः १५ । अस्य गुणाः । श्वयुपवनश्रान्तिरक्षान्तिपाण्डुभान्ति-श्यासन्वराशोचकनाशिलम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शुक्ल एरुक् आमरुक्षश्चो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चानुलो वर्धमानो दीर्घदण्डो अष्टमकः ॥ रक्षोऽपरोरुचूकः स्याद्दूरवृको रुद्रस्तथा । व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपत्रकः ॥ एरुक्षुत्सं मधुरसृग्ं गुरु विनाशयेत् ॥ शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरञ्चरान् ॥ जघ्रश्यासकफानाहकासकुष्ठाममारतान् ॥ एरुक्षपत्रं वातसं कफक्षिमिनिगान्नम् । मूत्रकृच्छरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥ वाताभ्येदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् । कफवातजघ्नो हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥ एरुक्षफलमद्युग्ं गुल्मशूलानिलापहम् । यक्षुक्लीहोदराश्रोत्रं कटुकं दीपनं परम् । तदम्बुजा च विद्धमेदी वातश्लेष्मोदयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्षोऽवारः, पुं, (रक्षः रक्षवर्णः एवारः ।) इक्ष-वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-ऽखेन्द्रवारुणीशब्दे विशेषः ।)

रक्षोत्वलं, क्ली, (रक्षं रक्षवर्णसुत्वलम् ।) रक्ष-पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्षसरोरुहम् २ कौक-नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्धाच्च विन्द्वारेण भौक्तिकं कुक्षुम् कुसुम्भेन । रक्षोत्वलेन राजा मन्त्री नौबोतुपलेनोक्तः ॥” तथाश्च गुणाः । “धवल कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्षोत्वलादिकम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्षोत्वलः, पुं, (रक्षोत्वलमिव पुष्यमख्यम् । अर्थात्वादात् ।) शाल्मलिद्वयः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्षोत्वलाभः, पुं, (रक्षोत्वलस्य आभेव आभासः ।) शोणवर्णः । इति जटाधरः । तद्-शुक्लं चि ॥

रक्षोपलं, क्ली, (रक्षसुपलम् ।) गैरिकम् । इति हारावली । ११५ ॥ (गुणाद्योऽस्य गैरिक-शब्दे शेषः ।)

रक्ष, जि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर० सक०-सैट् ।) जि, रक्षितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रक्षः, [र] क्ली, (रक्ष्यसादिति । रक्ष + “सर्वघातुऽभ्योसुत् ॥” उणा० ४ । १८ ॥ इति असुत् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ तद्विशेषो यथा,—

“इष्टा तु विकलान् अज्ञाननाथान् रोगिण्यस्तथा दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥” इत्याभेदे धर्मशक्तिगोपाख्याननामाध्यायः ॥ रक्षोऽप्रायश्च यथा,— मधुरवाच ।

“रक्षोघ्नानि विघ्नानि यानि धार्म्याणि भूस्तथा । अगदानि समाचक्षु तानि धर्मेऽन्तर्वाच ॥ मत्स्य उवाच ।

पत्रिका रोहिणी चैव रक्षमाला महौघघ्नी । तथाभलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥ काकोली चौरकाकोली प्लोषुपर्णी तथैव च । केशिनी वृक्षिकाली च महानागा शतावरी ॥ तथा गरुडवेगा च खले कुसुदिनी तथा । खले चोत्पलिनी या च महाम्भूलिता च या । उन्मादिनी सोमराज्ञी स्वरेतानि पार्थिव । विशेषान्तरकतान्यत्र कौटपस्यविशेषतः ॥ जीवजाताश्च मयथः सर्वे धार्म्या विशेषतः । रक्षोऽप्रायश्च यथाश्च कथा वेतालनाम्नाः ॥ इति मातृये १६२ अध्यायः ॥

रक्षाः, क्ली, (रक्षसां राक्षसानां सभा । क्ली-त्वमभिधानात् ।) रक्षःसमूहः । इत्यमरः । ३ । ५ । २३ ॥

रक्षकः, जि, (रक्षतीति । रक्ष + क्त्वा ।) रक्षा-कर्ता । यथा,— “गौरक्षः सद्यैवश्च ननुलो ह्यरक्षकः । वैराट्-कुण्डदायादो नराणां मातुलकमः ॥” इति पुराणम् ॥

रक्ष्यं, क्ली, (रक्ष + भावे क्त्वा ।) रक्षा । यथा, “इति प्रणयवहाभिर्गोपीभिः कतरक्ष्यम् । पाथयित्वा स्नानं माता संन्यसेत्यदात्मजम् ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्ष्यारक्षः, पुं, मूत्रच्छरुःशोणः । इति शब्द-रत्नावली ॥ अक्षित् पुंसकं रक्ष्यारक्षोऽपि पाठः ॥

रक्ष्यिः, क्ली, जायमाणा कृता । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्षा, क्ली, (रक्षयमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १० ॥ इति अः । खियां टाप् ।) रक्षयम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ । “मथि खटिर्ह्येवोकाणां रक्षा युष्माखवस्थिता ॥”) जतु । इति मेदिनी । धे, २३ । मञ्जु । इति शब्दरत्नावली । यथाऽपि रक्षा यथा,—

“रक्षां विदधिरे सम्यक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः । गोभूत्वेण क्षापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकम् ॥ रक्षां च चक्रुः शकृता द्वादशाङ्गुल नामभिः । गोप्यः संसृष्टसलिला अङ्गुल करयोः पृथक् ॥ न्यास्तासन्वथ बालस्य बीजव्यासमकुञ्जत । अथाद्वयोऽन्निमयिमांस्तव ज्ञानयोः यज्ञोऽभ्युतः कटिततं जटारं ह्ययास्यः । ज्ञत् केप्रवस्वदुर ईश इतस्तु कथं विष्णुर्भवं सुखसुखम ईश्वरः कम् ॥ चक्राग्रतः सहगदो हरिरस्तु पक्षात् लत्पार्श्वयोर्धनुंरुचौ मधुहा जनश्च । कोषेण शंख उरुगाय उपस्युपेन्द्र-स्तासैः चित्तौ हलधरः पृथक् समन्तात् ॥ इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु । श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ पृथिव्यर्भस्तु ते बुद्धिमात्मनं भगवान् परः । क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥ ब्रजन्तमवाह्यैकुण्ड आसीनं त्वां श्रियः पतिः । सुज्ञानं यज्ञसक्तं पातु सर्वयज्ञभयङ्करः ॥ डाकिन्यो यानुधान्यश्च कुष्माण्डा येऽर्भकयज्ञाः । भूतमाष्टपिशाचाश्च यत्तरोऽविनायकाः ॥ कोटरा रेवती खेष्ठा पूतना मातृकादयः । उन्मादा ये ज्ञापकारा देहप्राणेश्वरदृष्टः ॥ खड्गदृष्टमोक्षता वृहदात्मयज्ञाश्च ये । सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्भयमयश्चभीरवः ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ पौर्णमास्यां रक्षान्वयम् । राखीवैधा इति भाषा । यथा,—

“पौर्णमास्यां हरे रक्षान्वयं विधिपूर्वकम् । ब्रजराजकुमारत्वात् कैचिदिच्छन्ति साधवः ॥ तत्र भद्रादिवद्भावे तामतिक्रम्येव कुर्व्यात् । तथा च स्रष्टवन्तरे । “भद्रायां हे न कर्ष्ये श्रावणी पालगुणी तथा । श्रावणी-श्रुपतिं हन्ति यामान् दृष्टति पाल-गुनीति ॥” विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्मेन्द्रे प्रोक्तमधीष्ठाश्चैव तर्पणम् । ततोऽथराक्षसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतेः शक्रेः विद्वायेहमभूषिताम् । वक्ष्येऽक्षिचित्रेः कापोलेः श्यौमिन्वा मलवज्जितैः । विचित्रं यथितं क्लृप्तं स्थापयेद्वाजनीपरि । उपलयहमथै दक्षचतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम् । तत्रोपविशेद्वाजासामासः सपुरोहितः ससृष्टम् । तदस्य पुरोधा श्रुपते रक्षां वध्नीत मन्त्रेण । येन वधो वली राजा दानवैश्चो महाबलः । तेन त्वां प्रतिवध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥” वैदिकश्च । यदा वज्र दाक्षपत्न्या द्विष्यः शतानीका मनस्य माना तन्मया वध्नामि शतं श्राददाया युष्मन् चरदित्येवा सन् । “ब्राह्मणेः क्षत्रियैर्वैश्वेः शूद्रैश्चाप्येव मानवैः । कर्ष्यो रक्षयाचारी विघ्नान् शंभुष्य शक्तितः अन्येन विधिना शस्तु रक्षिकान्वयमाचरेत् ॥

रक्षा

रक्षोन्नः

रघुः

स सर्वदोषरहितः सुखं संवलरं वसेदिति ॥
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
क्रियते । यदाह स्वल्पन्तरे ।

“उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामन्तगृहजुब्दिः ।
यद्दसंक्रान्तिशुक्तेषु हस्तश्रवणपञ्चम ॥”

तथा च । सामवेदिनां भाद्रपद हस्तानक्षत्रं
कृत्वेदिनां श्रावणस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्देदिनां
श्रावणी पूर्वमोपाकर्मकालः । उपक्रमकक्षिका-
कीर्णरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
भाद्रे श्रावणोऽपि विधेयम् ।

“अष्टदशोऽथयस्त्रिंशत्तन् मासे न चि भवन्ति तेत् ।
तदा भाद्रपदे भावि श्रावणोऽपि तद्विधयेत् ॥”

इति बह्वृचपरिशिष्टवचनात् ॥

श्रावणपञ्चम्युक्तकालः । तदाह गर्गः ।
“यदि स्यात् श्रावणं पञ्चमं यद्दसंक्रान्तिपूर्वितम् ।
स्वाटुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य च ॥” इति ॥
अत्र भूतविद्या पूर्वमेव च विधिः । तथा च
कालिकापुराणे ।

“चतुर्दश्यां सप्तपञ्चावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् स्वीकुर्वन्तः पद्मयोनेस्तौ जन्नतुः शुतौः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवाचिनौ ।
आह्वयताः शुतीकस्ते ददौ लोकायुवः स्वयम् ॥
संप्राप्तवान् शुतीकस्ते पञ्चयौदधिके पुनः ।
अतो भूतशुते तस्मिन्प्रोपाकरणमिच्छते ।
आसुरं वृत्तं वैतु कालं वेदाहरणशङ्कयेति ॥”

यावोऽपि ।
“श्रवणेन तु यत् कर्म उत्तराषाढं युतम् ।
संवलरद्वतोऽध्यायस्तु च यथादेव नश्नति ॥
धनिष्ठासंयतं कुर्वाण्युपाकर्म यद्भवत् ।
तत् कर्म सफलं विद्याटुपाकरणं चक्रमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
(रक्षाकर्म यथा । उदङ्गन्नाच्चापो यद्दहीला
प्रोद्ययत् रक्षाकर्म कुर्व्यात् तद्दङ्गन्नामः ।
“कृत्वानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभङ्गस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तद्दशुमन्ताताम् ॥
नामः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यचराक्षवाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या जन्तु तान् सदा ॥
प्रथियामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वान् नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दित्वा राजवैयंस्तथा ।
पञ्चताश्चैव नक्षत्रं सर्व्याः सर्वैरेपि सागराः ॥
अथो रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुश्चैव च ।
सोमो यानमपानन्ते पञ्चनः परिरक्षतु ॥
उदानं विशुतः पान्तु समानं स्तनयिज्जवः ।
बलमिन्नो बलपतिर्महर्षेण मतिन्तथा ॥
कार्मास्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्वमिन्नोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञानो वचयो राजा सप्तमो नाभिमन्तु जम् ॥
चन्द्रः सूर्यो दिशः श्रीजे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यार्थं पान्तु निशाचर ॥
रेवकायाययन्नापो रोमास्थोऽथयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पातु देहन्तव पशुन्वरा ॥
नेत्राभ्रः शिरः पातु विष्णुस्तव प्रदत्तमम् ॥

पौरुषं पुरुषमेवो ब्रह्मात्मनं भुवो भुवौ ॥
एता देहे विशेष्य तव निज्या हि देवताः ।
एतास्तां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
खस्ति ते भगवान् ब्रह्म खस्ति देवाश्च कुर्वताम् ॥
खस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च खस्ति नारदपर्वतौ ॥
खस्ति पिश्वेव वायुश्च खस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहजता रक्षा खस्त्यायुर्वहतां तव ॥
इतयस्ते प्रशान्त्यन्तु सदा भव गतयथः ॥”

इति स्वाहा ॥
एतेर्वेदात्मकेमन्त्रैः ह्यथा याधिविनाशनेः ।
मयैवं ज्ञतरक्षन्तं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुशुते रुचस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जेऽष्टवः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जेऽष्टवः, स्त्री ॥
रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + र्क्षार्थं कर्त् ।
टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
“अनेन विघ्नना यस्तु रक्षिकावन्मनाचरेत् ।
स सर्वदोषरहितः सुखं संवलरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
रक्षितं, त्रि, (रक्ष + क्तः ।) ज्ञतरक्षम् । तत्-
पर्थ्यायः । ज्ञातम् र ज्ञायम् र् अचितम् ४
गोपायितम् ५ गुप्त्तम् ६ । इत्यमरः । ३।१।१०६ ॥
(यथा, मनुः । १।१ । २३ ।
“कल्पविलास्य रक्षितं रक्षेद्देवं समन्ततः ।
राजा हि धर्मवद्भागं तस्मात् प्राप्नोति
रक्षितात् ॥”
स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।
अक्षरीविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।
“अलक्षुषा मिश्रकेश्री विद्वत्पुण्यां तिजोत्तमा ।
अरुणा रक्षिता चैव रभ्ना तद्वन्मनोरमा ॥”)
रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ङच् ।)
रक्षाकर्ता । यथा,—
“आययवसो लोकासो देशोत्वत्तिविशारदः ।
ज्ञताज्ञतन्नो भव्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”
इति मातङ्गे । १८६ अध्यायः ॥

रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिषां वर्गः सन्द्दः ।) राजाङ्ग-
रक्षकभावः । तत्पर्यायः । अग्नौकस्यः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोर्ध्वं, स्त्री, (रक्षो राक्षर्वं हन्तीति । हन् +
टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोन्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)
भक्षतकडचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-
सर्वपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोन्नमन्त्रो यथा,—
“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्णगा
जगत् प्रहृष्टयत्नुरन्वते च ।
रक्षांश्च भौतानि दिशो ब्रवन्ति
सर्वे नमस्त्यन्ति च सिद्धं वाः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश
सर्वेन्द्रियप्रवर्तक यत्कर्मभोग्यन्तान्द्रुतप्रभावो
भक्तवत्सलश्च तत्कालं प्रकीर्णगा प्रहृष्टया

कीर्णगा निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्णनेन अ-
न्येन च न केवलमहमेव प्रहृष्ट्यामि किन्तु सर्व-
मेव जगन्नेतनमार्चं रक्षोविरोधिं प्रहृष्ट्याति
प्रहृष्टं ह्वेमाम्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अहुरन्वते च लङ्गि-
यथमसुरागसुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांश्च भौतानि दिशो ब्रवन्ति
सर्वांसु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा-
नमस्त्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
प्रकीर्णगा इत्यस्यान्यः स्थाने इत्यस्य च ।
अयं श्लोको रक्षोन्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ॥” इति
तट्टीकार्या मधुसूदनवररक्षती । (रक्षोविनाशने,
त्रि । यथा सुशुते । १ । ५ । “वेदानारक्षोन्नेषु प्रे-
धुपधेनक्षोन्नेषु मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोन्नो, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
डीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ॥
रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) राज्ञिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । राक्षसमाता च ॥

रक्षोहा, [नृ] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अविशिष्टः ।
स तु कृत्वेदस्य १० मङ्गलस्य १६२ रुक्तस्य
कृषिः । राक्षसहन्तरि, त्रि । यथा, कृत्वेदे ।
१० । ६७ । ६ ।
“विप्रः स उच्यते मिश्रयक्षोहा मीवचातनः ॥
“रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्वाच्ये सायणः ॥

रक्ष्यः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविच्छेपश्चरक्षो
नद् ॥” ३ । ३ । ६० । इति नद् ।) वाच्यम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रक्ष, सर्वथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रक्षति । इति दुर्गादासः ॥
रक्ष, इ सर्वथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥
रग, इ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥
रग, क खाह आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,
रागयति । इति दुर्गादासः ॥
रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । इ, अरगीत् ।
शङ्कः शङ्का । रगति रोगी कुपथ्येभ्यः । इति
दुर्गादासः ॥
रघ, इ क भावि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रङ्गयति । भावि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
रघ, इ उ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक० सेट् ।) इ, रङ्गते । उ, रङ्गते ।
इति दुर्गादासः ॥
रङ्गः, पुं, (लङ्गति ज्ञानसीमां प्राप्नोतीति । लङ्गि-
+ “लङ्गिञ्चोर्नैकोपच ॥” उषा० १ । ३० ।
इति कुः नकोपच ॥ “वाल्मीकिस्तस्मिन्सुरा-
मङ्गुलीनां वा लो रत्नमापदति इति वल्लभम् ॥”

८।२।१८। इति काशिकोक्ता लस्य रत्वम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) स्वयंवंशीयदिलीपराजपुत्रः । स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-महः । यथा, रघुः । ३।१८।

“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनाटये पुरोधसा कृतः । दिलीपस्तुभूमिखिराकरोद्भवः प्रयुक्तचंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”

तन्नामयुतपतिर्था, —

“युतस्य थायाद्यमन्ममर्मक- कथा परेषां युधि चेति पार्थिवः । अवेख्य थातोर्गमनार्थमर्ध-वि- चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवशे महाकाव्ये । ३।२१ ॥

(अस्य पिता दिलीपः भ्राता सुदक्षिणा । अयं हि अश्वमेधयज्ञदीप्तस्य पितृव्यंश्रीयाश्वरक्षये नियुक्तस्तदश्वहारिणं देशराजं जितवान् । अथ बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विश्वजिन्नामाश्वरे सर्वं विचं ब्राह्मणसातु कृतवानपि सुदक्षिणा- धिना वरतनुश्लिष्येण कौतुसेनाभ्यर्षितः कुवेरं विजित्य धनान्यादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ खपुत्रमजं यौवराज्येभिषिच्य विगतविषयाभि- कायो योगसमाधिना भगवत्-सायुष्यमाप्तवान् । तथा च रघुवंशे । ८ सर्गे ।

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं

प्रकृतित्वात्मजमात्मवत्तथा ।

विषयेषु विनाशधर्मैस्तु

त्रिदिवस्येषुपि निःसृष्टोऽभवत् ॥”

“अथ काञ्चिदजयपेचया

गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमघः परमापदस्यर्थं

तमस्य योगसमाधिना रघुः ॥” * ॥

भीमादिनदकेदशयच्छेय रघुवंशकाव्यम् । यथा,

“रघुरपि कार्यं तदपि च पाशुम्

तस्य च टीका सापि च पाशा ॥”

एवं “रघोः कार्यं पदे पदे ॥” एतावुद्गटौ ॥

अपि च ।

“रङ्गयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा प्रकृतिरङ्गानान् ।’ इति रघुः ॥” इति उणादि- ट्ठौ उज्ज्वलदत्तः । १।१५६ ॥ * ॥ रघु-

वंशीयमात्रम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा, रघुवंशे । १।६ ।

“रघुणामन्वयं वक्ष्ये तद्युवाविमवीर्यपि सन् ॥” जङ्घति हतं गच्छतीति । श्रीव्रगामिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५।२०।१४ ।

“अबो न वाजी रघुरथ्यमानः ॥” “रघुः श्रीव्रगामौ ॥” इति तद्गाथं सायणः ॥”) रघुकारः, पुं, (रघुं तदाख्यं कार्यं करोतीति । क्त+“कर्मण्यथ्” ३।२।१। इति अण् ।) कालिदासः । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६७ ।

“पूर्वैस्त्रिभिन्नवर्षां शुभाष्टाभवभूतिवायरघुकारैः ।

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥” यथा च ।

“वीमन्निनी च नलिनी च कुसुद्वती च चन्द्रप्रभा च रघुकाररखती च ।

कान्तोज्ज्विता हिमवता रविरश्मितभा मेघावता जङ्घियाभिहता न भाति ॥”

रघुद्वटः ॥)

रघुनन्दनः, पुं, (रघुं रघुवंशसम्भूतान् नन्दय- तीति । नन्दि + ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्द- रत्नावली ॥ (यथा राधायणे । १।५२।१२ ।

“ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ॥

विश्वामित्रमिदं वाक्यसुवाच प्रहसन्निव ॥”

वङ्गदेशीयनवद्वीपनिवासी स्मार्तः, पण्डित- विशेषः । स च प्राचीनस्तुतिर्ग्रहकर्ता ।

मलमासतन्त्राद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रणेता वन्द्य- चट्टीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजः । यथा,—

“प्रथम्य सच्चिदानन्दं परमात्मनमीश्वरम् ।

तुनीन्द्रायां स्तुतिस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

मल्लिकुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।

प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥

दुर्गोत्सवे अथवृत्तावेकादश्यादिनिर्णये ।

तडागभवनोत्सवै इत्योत्सवार्थे व्रते ॥

प्रतिष्ठार्थं परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।

दौष्ट्यायामाङ्गिके कृते तैत्रे श्रीपुराणोत्तमे ॥

सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे ।

इत्यष्टाविप्रतिष्ठाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपरः पण्डितविशेषः । स च वर्द्धमानप्रदेशान्त- गौतमाड्यामनिवादिचरः । राष्ट्रीयश्रेयोसुक्तः ।

किशोरीमोहनगोखामि छत्रः श्रीमन्नित्यानन्द-

वंशीयगोखामी । भागवतसिद्धान्तत्रयपरमापरि-

णयद्वन्द्वीमञ्जरीटीकायाख्यावकौसुदीरामरवा-

यणप्रथमतयो वचनो गन्यास्तुतृणीताः सन्ति ॥

रघुनाथः, पुं, (रघुणां नाथः । सुभाहिलात् खल्ला- भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १५।५४ ।

“रघुनाथोऽप्यगच्छेन्न मार्गसन्दर्शितात्मना ।

महौजसा चंयुयुके शरत्काल इवेन्द्रना ॥”)

रघुपतिः, पुं, (रघुणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,

“यदुपतेः क गता मपुरा पुरी

रघुपतेः क गतोत्तरकौशला ।

इति विषिन्य कुञ्जव्य मनः सिरं

न सदिदं जगदिद्वयधारय ॥”

इति रूपगोखामी ॥

(केवाचित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ- शिरीमणिः, अयन्तु नैवाधिकः गाङ्गेशोपाध्याय- क्तव्याप्तिसप्तकाष्टेटीकाकारः । रघुनाथ चक्र- वर्त्तौ अयममरकोषस्य टीकाकारः । रघुनाथ

तर्कवागीशः । रघुनाथ सरखती । रघुनाथ हासगोखामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य प्रियभक्तः आसीत् । स्ववाचव्यादिभक्तिपथ्य- प्रणेता । अयं खलु अश्विष्वेराय्यसम्पन्नः यशो-

हरनिवादिचरः कायसङ्कलभूयस्यं मधुरान्त- ङ्गेभिर्गोवर्द्धनगिरितटे राधाकुण्डे मर्त्तपदेहं

विहाय स्वर्गमागमत् । तत्त्वमाधिरधुनापि तन्नेवास्ति सेयतेऽद्यापि बहुभिर्वैश्वेः ॥

रघुवंशः, पुं, स्त्री, (रघोवंशः सन्ततिर्वैश्वेनीयो यस्मिन् । यद्वा रघुणां यंशमधिहन्त कृतमिति अण् लुक् च ।) कालिदासकनरघुराजाजन्व- वर्धनमहाकाव्यमन्थविशेषः । यथा,—

“रघुणामन्वयं वक्ष्ये तद्युवाविमवीर्यपि सन् । तदुगुणेः कर्णमागम्य चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवशे महाकाव्ये । १।६ ॥

(अयं हि जनविश्रसगौतमो गन्यः । अत्र दिलीपादारभ्य अश्रिवर्षपर्यन्तं वस्तु वर्धित- तम् ॥ पु, रघोवंशः । यथा,—

“जयति रघुवशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ॥”

इति रामायणम् ।)

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवशे तिलक इव शोभा- जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ।

दशवदननिधनकारी द्वाशरथिः पुष्करिकाक्षः ॥

इति रामायणम् ।

रघुवरः, त्रि, (रघुव वरः श्रेष्ठः ।) रघुवंशीयश्रेष्ठः । यथा, रामायणे ।

“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं वीतापतिं सुन्दरं काङ्कनुस्यं करुणामयं शुष्कनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ॥”

रघुवृहः, पुं, (उद्वहतीति । उतु + वृह + अच् । रघुणां उद्वहः रजाभारधारकः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गः, पुं, (रमते तुभ्यतीति । रम् + बाहुलकात् रभेरपि कः ।) इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । १। ४० ।) कृपणः । मन्दः । इति मेदिनी ।

कै, ३१ ॥

रङ्गुः, पुं, (रमते इति । रम् + बाहुलकात् कृः ।) ऋगविशेषः । इत्यमरः । २। ५। १० ॥ स तु श्रवणपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्वण्डः ॥

रङ्गं, स्त्री पुं, (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रन्वते अस्मिन् । रन्व् + अघिकरणे घञ् वा ।) धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा ॥ तत्पुथ्यायः ।

त्रयुः २ चतुष्वम् ३ आपुष्वम् ४ वज्रम् ५ मधु- रम् ६ हिमम् ७ कुक्कुटम् ८ पिचटम् ९ पूति- गन्धम् १० । अख्य गुणाः । कटुलम् । तिल- लम् । हिमलम् । कषायलम् । लवणरसलम् । मेहघ्नलम् । क्षमिपाकुहाश्मनलम् । कान्ति- करलम् । रसायनलम् । तद्विशेषो यथा,—

“श्रेतं स्त्रुड लघु खच्छं खिग्यस्यसहं हिमम् । स्रजपत्रकरं कान्तं चतुःश्रेष्ठसदाहृतम् ॥

सुरकं मिश्रकञ्जापि दिविर्षं वङ्गसुथते । उत्तमं सुरकं तत्र मिश्रकं लङ्घितं मतम् ॥”

इति राजनिर्वण्डः ॥

रङ्गः

रङ्गमा

रङ्गः

नस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
 “वङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीन-
 क्षया ह्यपक्वश्च क्लिप्तवातश्लेष्मी ।
 कुष्ठानि शूलं क्लिप्त वातश्लेष्मं
 पाण्डुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥
 विधोषमं रक्तविकाररुद्धं
 चयश्च कृच्छ्राणि कफज्वरश्च ।
 मेघाम्बरौविहृद्विधुस्त्रोरोगान्
 नागोऽपि कुर्व्यात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य शोघनमभिधीयते ।
 “वङ्गनामौ प्रथमौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।
 त्रिधा विधा विशुद्धिः खान्द्रविधुऽपि च
 विधा ॥

तेलतककाङ्गिकागोमूत्रचक्रुलत्यकापिष्टु प्रत्येकं विधा
 त्रिधा । ततोऽर्कैः शुद्धे विधा ॥ * ॥
 अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“रुतुपात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाथ्यत्वची रजः ।
 चिञ्चा वङ्गचतुर्थांशमयोद्भवा प्रचालयेत् ॥”
 चिञ्चा अमिली । रजश्चूर्णम् । अयोदूर्वां कर-
 कुली ।

“ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।
 अथ भस्मसमं तालं चिन्मास्त्रेण विवर्द्धयेत् ॥
 ततो गजपुटे पक्वा पुनरस्त्रेण मर्द्दयेत् ।
 तालेन दशमंशेन काममेकं ततः पुटेत् ।
 एवं द्वापुटेः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”
 एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

“वङ्गं लघु चरं कृच्छं कुष्ठमेहकफक्षमीहृ ।
 निहन्ति पाण्डुं सन्धासं नेत्रासीवसु पित्तलम् ॥
 विंशो गजौघ्नन् यथा निहन्ति
 तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।
 देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
 नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(यथाच ।
 “वङ्गं तित्ताम्बकं कृच्छं किञ्चिद्वतप्रकोपयम् ।
 मेदः श्लेष्मामयज्ञश्च क्रिमिहं मेहवापानम् ॥”
 इति कैवकारसेन्द्रसारखं सहे
 जारणमारणाधिकारे)

रङ्गः, पुं, (रन्च् + घञ् ।) रागः । (यथा, मञ्ज-
 भारते । ५ । २६ । १० ।

“वाधो यथा रङ्गवर्षं प्रयाति
 तथा स तेषां वषसभ्युपैति ॥”)
 शुद्धम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।
 “रङ्गोऽपनीवो कैवर्कः कुष्ठाग्रौ गरदक्षया ।
 रङ्गीमाहृद्विकश्चैव पल्लवकारौ च यो द्विजः ॥”
 रजति आरव्यन्ति मल्लोऽत्र । रन्च् + अघि-
 करणे घञ् ।) रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । गे,
 २१ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
 “दृष्ट्वां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः
 सायणः ॥”)
 नाव्यखानम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
 ऋच्छकदिकप्रकरणे । १ ।

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाचोपशिक्षया ।
 वक्षनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥”
 लक्षण्या नाव्यखानस्थितो जनः । यथा, अभि-
 ज्ञानशुक्लस्ये १ प्रस्तावनायाम् ।
 “रुचधारः । आर्थे । साधु गीतम् । अष्टौ
 रागापहृतचित्तवृत्तिराजिखित इव विभाति
 सखंतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रिते-
 नमाराधयामः ॥” राजभार्गः । यथा, देवी-
 भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्य तदा रङ्गे तां भार्यां वृषसत्तमः ॥”
 टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-
 ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)
 सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गे रङ्गकार्येण जीवतीति ।
 जीव् + खुल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ नाव्यकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति क्षिन्वतीति । द्रो + कः ।)
 टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्थाः पथेयः ।

“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।
 रङ्गदृष्टा रङ्गदा च दृष्टा रङ्गापि कथ्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कटम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृष्टा, स्त्री, (रङ्गवत् दृष्टा ।) स्फटी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्नी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्नमस्याः । ङीष् ।)
 नीलीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)
 नीलीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गवीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं जल्पितकारणमस्य ।)
 कण्टाम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिम्यः भूतिः
 श्रीभाजः ।) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मङ्गभूमिः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, मञ्जुभारते । ११ । २५ । ६ ।

“अवसृष्टे समाजे च तर्द्धं वदतां वरः ।
 रङ्गभूमौ सुविपुलं शाकद्वयं यथाविधि ॥”
 रङ्गभूमिविवरणं यथा, अथर्ववेदके । ७ । ११-१२ ।

“सान्द्रां सुकठिणाश्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ।
 हृद्यकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन् वल्क्येत् ॥
 समाप्तं विपुलाश्चैव किञ्चित् पाण्डुसमन्विताम् ।
 एकान्तं विजने रथे रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”
 नाव्यभूमिश्च ॥

रङ्गमङ्गी, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मङ्गी ।) वीर्या ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमायिक्तं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं मायिक्तम् ।)
 मायिकरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता, [ऋ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिका ।)
 कुट्टनी । लाक्षा । इति मेदिनी । ति, २१५ ॥

रङ्गमाठका, स्त्री, (रङ्गमाठ + स्वार्थे कन् । टाप् ।)
 लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलागिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लक्षितं श्रील-
 मस्याः इति । लस + ङिनिः ।) प्रोफालिका ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गश्च शाला ।) नाव्यरुचम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ नाचधर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं मङ्गमस्याः ।) स्फटी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हृरितालादिस्त्रीनाजीव-
 तीति । जीव् + अण् । यथा, रङ्ग आर्जा-
 वोऽस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-
 तीति । वृ + खुल् । यद्वा रङ्गं वृत्त्यादिकमव-
 तारयतीति । वृ + ङिच् + खुल् ।) रङ्गाव-
 तारी । तत्पर्यायः । श्लेषः ० भरतः ३ सखं-
 वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धाञीपुत्रः ६ रङ्ग-
 जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ क्षत्राश्वी १०
 श्रौलासी ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगीतस्थाने
 गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटायनव्यतिरिक्तरङ्गाव-
 तरणजीवी । इति कुल्लुकभट्टः । तस्यान्नभक्षण-
 प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तनुङ्गातुरायाश्च न मुञ्जीत कदाचन ।
 केप्रकीटावपन्नश्च पदा स्यूच्य कामनः ॥”
 इत्युपक्रमः,—

“कर्मारस्य निषादस्य रङ्गानतारकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुर्लज्जस्य शब्दविक्रयिणस्तथा ॥”
 इत्याद्युक्ताः,—

“य एतेभ्यो लभोव्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥
 तेषां क्लमस्योरोमानि वदन्वन्नं मनोविणः ॥
 शुक्लातोऽन्यतमस्यान्नमन्वा चपणं चरुम् ।
 मन्वा शुक्ला चरेत् क्षुब्धं रेतोविष्णुभवे च ॥”
 इति मानवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [न्] पुं, (रङ्गमवनरतीति । वृ +
 ङिनिः ।) नटः । इति जटाधरः । (यथा,
 याज्ञवल्क्यवृंहितायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीदृष्टवान् कितवमनोऽन्तःकाभिसप्रकः ।
 रङ्गावतारिपाद्यश्चूडकदिकं विधाः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाव्यधातोऽरिः रिव ।)
 कारवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽख्यस्या इति । रङ्ग +
 ङिनिः । छिदां ङीष् ।) श्रतच्छली । इति
 जटाधरः ॥ कैवर्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गविशुद्धे, चि ॥

रङ्गः, [ऋ] स्त्री, (रंध्यते प्राप्यते इति । रधि
 + अघिरधिभ्यामसुन् । इति ऋसुन् । इत्यु-
 च्चलदत्तः । ४ । २१६ ।) रंध्यः । वेगः । इति
 भरतद्विकल्पकोषः । (यथा, शर्म्यप्रत्यये । ७९ ।

रजः

“रंघः संघो सुरार्था जगदुपकृतये निव्यसक्तस्य
यस्य ॥”)
रच, तु क क्तव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति ।
इति दुर्गादासः ॥
रचनं, क्ली, (रचि + भावे क्त्वत् ।) निष्ठाणम् ।
ग्रन्थनम् । यथा, जयदेवः । १ । ४ ।
“वाचः पञ्चमं त्वमापत्तिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव शरणः स्थाय्यो द्रुकृच्छ्रदते ।
प्रह्जारात्तरसत्प्रमेयरचनेराचार्यमोवङ्गनः
स्वङ्गो कौटिपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोथो कविः
क्ष्यापतिः ॥”
रचना, स्त्री, (रचते इति । रच + णिच् + “य्यास-
अस्यो युच् ॥” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।)
कुसुमप्रकारादिः पञ्चावल्यादेश्च रचनम् । तत्-
प्रायः । परिशब्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१३७ ॥ परिशब्दः ३ । इति भरतः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे ॥ ३ । १४६ ।
“भूषाख्यामङ्गरचना वृथा विश्वगवेक्षणम् ।
रहस्याख्यानमीषच्च विज्ञेयी द्वित्यान्तिके ॥”)
यथाक्रमेण स्थापनम् । तत्प्रायः । निवेशः २
स्थितिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।
“प्रह्णुं यश्च रचनामर्जुनस्य यथागतः ॥”)
निर्मितिः । कृतिः । यथा,—
“असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि
निर्मितिः ॥” इत्यज्जगरकौस्तुभे १ किरणः ॥
तत्प्रायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ सन्धनम् ४ ।
ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ॥
(उदमः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ६ । १० ।
“देवाह्वताधरचना ऋषयोऽपि देव
युग्मप्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥”
“देवनाह्वताः सन्तः प्रतिहताः अर्थाणां
रचनाः अर्थाधीयमाः धेयाम् ॥” इति तडुर्गि-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ रचयतीति । रचि + क्तुः ।
टाप् । विश्वकर्मेणो भाष्या । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । ६ । ४४ ।
“लघुदेव्यात्मजा भाष्या रचना नाम कन्यका ।
सनिवेशस्तयोर्लक्षणैश्च विश्वरूपञ्च वीर्यवान् ॥”)
रचितः, चि, कृतः । रचधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नः । यथा,—
“शिरः पद्मश्रेणौरचितचरणाम्नोरुहवलेः
क्षिरायास्त्वक्कोक्विपुररुहर विस्रुञ्चितमिदम् ॥”
इति पुष्यदत्ताकृतस्तुतिः ॥
रचं, क्ली, (रचयतीति । रचि + ऋच् । विपात-
तनात् सिद्धम् ।) स्त्रीकुसुमम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
रचः, पु, (रचयतीति । रच् + अच् । विपातना-
द्भावात् ।) परागः । (यथा, गो० रामायणे ।
३ । ७६ । २६ ।
“पद्मपुष्परजोन्मिश्रो वृक्षान्तरविनिःश्लतः ।
निष्पाद इव सीताया वायुर्वाति मनोरमः ॥”)

रजः

रेणुः । (“अर्थाः पादरजोपमाः ॥” इति
उज्ज्वलसूक्तः । ४ । २१६ ॥) गुणमेदः ।
आर्णवम् । इति ज्ञानवर्म शब्दरत्नावली ॥
(स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४५ । ७१ ।
“दण्डवाहुः सुवाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥”
विरजपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४० ।
“लघुश्च विरजो रजस्तस्याऽभूत्सुतः ॥”
वशिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १० । १३ ॥
“ऊर्जावान्तु वशिष्ठस्य सप्राजायन्त वै सुताः ।
रजो गानोर्द्धवाहुश्च वसनञ्चानवस्तथा ॥”)
रजः [सु] क्ली, (रचते रजतीति । रच् + “भू-
रङ्गिभ्यां कित् ॥” उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।)
स्त्रीणां मासि मासि धोनिनिःश्लतरक्तम् । तत्-
प्रायः । पुष्यम् २ आर्णवम् ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २१ ॥ ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु । ५ । १०८ ।
“रजसा स्त्री मनोदुष्टा सञ्जासिन इहोत्तमः ॥”
अस्य लक्षणं यथा,—
“रङ्गितास्त्रिजसा त्वपः शरीरस्थिन दीहनाम् ।
अद्यापि प्राः प्रसन्नैर रक्तमिदमिधीयते ॥
रचादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्षते ।
तद्वर्षाद्वादशादूर्द्ध्वं याति पश्चात्ततः क्षयम् ॥”
“नारीणां रजसि चोपचोषमाने शनेः शनेः
स्तनगर्भाशययोन्मिदिदृष्टिर्भवति ।” इति सुश्रुते
रुचस्थाने १४ अध्यायः ॥
“मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं स्रवति चण्डम् ।
वन्वराद्वादशादूर्द्ध्वं याति पश्चात्ततः क्षयम् ॥”
इति वाभटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्याये ॥)
प्रकृतैर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःख-
हेतुः । रजोऽदन्तः पुंसिङ्गोऽपि । यथा,—
“रजोऽयं रजसा साहं स्त्रीपुष्यगुणधूलिषु ॥”
इत्यमरदत्तः । इति भरतः ॥
महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्मः
कामः क्रोधः लोभः मादः दर्पणः । इति मोक्ष-
धर्मः ॥
“दण्डा क्रोधोऽभिसंरम्भो रजसास्ते गुणाः
स्त्रियाः ॥”
अभिसंरम्भो द्वेषाभिविशेषः । इत्याश्वमेधिक-
पर्वं ॥ अपि च ।
“काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशूनो महापाभा विद्वानमिह वैरिणम् ॥”
इति श्रीमद्भागवतगीतायाम् । २ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निवर्षन्ति महाबाहो द्वे द्वे द्वेदिनमययम् ॥”
“रजो रागात्मकं विद्धि दण्डासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निवर्षति कौन्तेय ! कर्मवज्जने द्वेदिनम् ॥”
“सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमादव्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजदमस्त्राभिमृश सत्त्वं भवति भारत ।

रजः

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥”
“लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मयोगमयमः स्यूहा ।
रजस्येताति जायन्ते विवृह भरतर्षभ ॥”
“कर्मण्यः सुकृतस्याहुः सान्त्तिकं निर्मलं फलम् ॥
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
इति श्रीमद्भागवतगीतायाम् । १४ अध्यायः ॥
“सत्त्वं रजस्तम इति दृष्टव्यं पुरुषे गुणाः ।
कालसन्धिद्वितास्तथैव परिवर्षन्ति च्छान्ति ॥
प्रभृतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतशुभं विद्याज्ञानं तपसि यतति ॥
यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्वैशसि देहिनाम् ।
तदा चेता रजोद्विहिरिति जानीहि शौनक ॥
यदा लोभस्त्वन्नोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणाञ्चापि काम्यानां ह्यपारं तद्रजस्तमः ॥
यदा सदावृत्तं तन्नी विद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहमयं देव्यं स कलिस्तु तदा स्मृतम् ॥”
इति गाश्च १२७ अध्यायः ॥
परागः । इति मेदिनी । से, ३२ । (यथा,
भागवते । ४ । २४ । २२ ।
“पद्मकोशरजो द्विस्तु वित्पित्तवयोत्सवम् ॥”)
रेणुः । अस्य पर्यायः धूलिशब्दे दृष्टव्यः ।
(यथा, माघे । २ । ४६ ।
“पादाहृतं यदुत्पाद्य म्हाङ्गनमधिरौहिति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥”)
निवृत्तानि विद्वरजो यथा,—
“आयुष्कामो न सेवते तथा सम्मार्त्तनी रजः ।
तथाश्वरथधान्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ॥
अशुभञ्च विजानीयात् खरोट्टाजाविकेशु च ।
गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्थाङ्गभवे रजः ॥
एतन्नो महाशस्तं महापातकनाश्रवम् ।
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्त्तनी रजः ॥
एतन्नो महापारं महाकिल्बिषकारणम् ॥”
इति गाश्च ११४ अध्यायः ॥
(राजिः । इति निघण्टुः । १ । ७ । उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।
“वियतिरोधश्चमथुतं रजोतिष्ठिपी द्विव
आतासु वरुणा ॥”
‘रज उदकम् । इति तद्भाष्ये वाययः ॥
मुच्यते । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।
“अरुते रुते रजसि निषत्ते ये भूतानि सम-
द्वस्त्रिमात्रि ॥”
“रजसि लोके ॥” इति तद्भाष्ये वाययः ॥
ज्योतिः । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । २ ।
“वीक्ष् यासि दिश्यानि रोचना विपार्थिवानि
रजसा पुरुरुत ॥”
“रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा । विदुस्तत्रैव
यदा रजःशब्दाच्छ्वस आकारः पार्थिवान्
कोकान् ॥” इति तद्भाष्ये वाययः ।)

रजतं

रजःप्रयः, पुं, (रजति श्रुति । श्री + “अधिकरये श्रुतिः ।” ३ । २ । १५ । इति अन् ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥ (पूजिशापिनि, त्रि । रजतमयी । यथा, वाजसनेयवर्हितायाम् । ५ । ८ ।

“या तेऽन्ने रजःप्रया तनर्वर्हिता ॥”
“रजःप्रया रजतमयीति ।” तद्वाच्ये महीधरः ॥

रजःसारथिः, पुं, (रजसां सारथिरिव ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

रजकः, पुं, (रजति निर्णेजनेन श्रुतिमानमापादयति वस्त्रादीनामिति । रज्जु + “वृत्तिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं कर्षणम् ।” ३ । १ । १४५ । इति स्मृत् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । धोवा इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । १० । १९ । १२ । “रजकं कश्चिदायान्तं रङ्गकारं गदाप्रजः । दृष्ट्वायाचत वासांसि विधीतान्मुत्तमानि च ॥”) स च तीव्ररचनां धीवराञ्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । तत्पर्यायः । निर्णेजकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ श्रौचैयः ३ कर्मकौलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ धावकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७८ ॥ रजकस्य वस्त्रनिर्णेजनप्रकारो यथा,—

“वासांसि फलकैः स्रज्जैर्निर्णिष्याद्रजकः श्रुतेः । अतोऽन्यथा हि कुर्वीत रज्जुः स्याद्ब्रह्मणोऽप्यकम् ॥”

इति मात्से २०१ अध्यायः ॥

(रजकात्मनश्चप्रार्थयन्तं यथाह आप्तसम्भः । “रजके चैव श्रौचैवे वेद्युत्तमोपजीविति । एतेषां यस्तु भृङ्गोति द्विजश्चास्त्रायणश्चरेत् ॥” इति प्रार्थयन्तविवेकः ॥ विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥) अंशुकः । इति विश्वः ॥

रजकौ, स्त्री, रजकपत्नी । रज्जुव्रतातोः सकप्रत्ययान्तादीपि क्ते सिद्धा । इति सुभषोद्ययाकरयम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

“परपट इव रजकौभिर्भेलिनो भुङ्गापि निर्हृयं तामिः ।

अर्धयश्च्येन विना जघन्य ! सुकोऽपि कुजटाभिः ॥)

रजतं, स्त्री, (रजति प्रियं भवति रज्यत इति वा । रज्जु + “एषिरञ्जिभ्यो कित् ।” उणा० । ३ । १११ । इति अवत् कित्कार्येण ।) रूप्यम् । इत्यमरः । २ । १ । १६६ ॥ हस्तिदन्तः । धवलः शोधितम् । हारः । ह्रदः । शैलः । (स तु शाकड्वीपस्य एव । यथा, मात्से १२१ । १४ । “रजमालान्तरममः शाकड्वीपान्तराजज्ञत् । तस्यापरेण रजतो महान्को गिरिः स्फुटः ॥”) स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥ शुक्लवर्णविप्रष्टे, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पिढकार्थं रजतपात्रादीनां प्राप्रस्थादि यथा,

“शौर्यं राजतं तान् पितृणां पात्रमुच्यते । रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ॥ राजतेभौजनेरेवामयवा रजतामितिः ।

रजन्

वार्थपि अड्या दत्तमचयाधोपकल्प्यते ॥ यथार्थपिखभोच्यादौ पितृणां राजतं मतम् । शिवनेनोद्भवं तस्माद्दत्तं तत् पिढवत्तमम् । अमङ्गलं तद्व्यग्रैः देवकार्येषु वर्जितम् ॥” इति मात्से १७ अध्यायः ॥

रजतदुतिः, पुं, (रजतस्यैव दुतिरस्य ।) ह्वयमान् । इति शब्दरत्नावली ॥

रजतप्रस्यः, पुं, (रजतस्यस्यः तद्वत् शुभो वा प्रस्यः साधुरस्य ।) कैलासपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रजताचलः, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव । शाकपाथिवादिवत्समासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य परिमाणं दानविधिश्च यथा,—

“राजतो नवमस्तद्दशमः शर्कराचलः । वस्त्रे विधानमेतेषां यथावदशुपूर्वशः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमशुत्तमम् । यत्प्रसादान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तमम् ॥ दशभिः पलसाहस्रेणसो रजताचलः । पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्द्वेनावरः स्फुटः ॥ अशक्तौ विशतेरुद्धं कारयेत् प्रकित्तः सदा । विष्कम्भपर्वतांस्तद्दत्तं तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥ पूर्ववद्वाजतान् कुर्यात्तन्वरादीन् विधानतः ॥”

पूर्ववत् रजाचलवत् । “कलघौतमयांस्तत्र लोकेऽपान् रचयेदुबुधः ॥ ब्रह्मविद्युर्कवत् कार्यां नितम्बोऽत्र हिरस्मयः । राजतं स्याद्व्यवस्थां समन्तादिह काञ्चनम् ॥ शेषश्च पूर्ववत् कुर्यात् होमजागरणादिकम् । प्रददात्तु प्रभाते तु सुरवे रौप्यपर्वतम् ॥ विष्कम्भशैलान्निगम्यः पूष्य वस्त्रविभूषणैः । इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भर्षणिर्जिमत्सरः ॥ पितृणां वस्त्रं यस्मात् विष्णोर्वा शङ्करस्य च । रजतं पादि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ॥ इत्थं निवेद्य वो दद्यात् रजताचलमुत्तमम् । गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ सोमलोकं सगन्धर्वैः किन्नराद्यरवाङ्गणैः । पूष्यमानो वसेद्द्वान् यावदाङ्गुत्तमं भवम् ॥” इति मात्से ७ अध्यायः ॥ (कैलासपर्वतः । यथा, महाशिङ्गाचैनतन्त्रे । “रजताचलमध्ये तु कुबेरेश्वर ईरितः ॥”)

रजताद्रिः, पुं, (रजतमयस्तद्वत् शुभो वा अद्रिः । शाकपाथिवत् समासः ।) कैलासपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ॥

रजन्, स्त्री, (रज्यत इति । रज्जु + “रज्जुः क्वृन् ।” उणा० २ । ७६ । इति क्वृन् । “रजकरजन-रजःरूपसंख्यानम् ॥” ६ । ४ । २४ । इति वार्तिकोक्तंनेलोपश्च ।) रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषित्प्रतिः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ५२ । ६१ ।

“यथा वा वासवी शुक्रे महारजनरञ्जिति । विष्टयाद्भुवतोऽश्रामा तददासीदसुम्भरा ॥” अविधिप्रति, पुं । यथा, तैत्तिरीयवर्हितायाम् । २ । ३ । ८ । १ ।

रजनी

“रजनी वै कौशेयः क्रतुजितं जानकं चतुर्वन्तं यमयात् ॥”)

रजनिः, स्त्री, (रजन्ति लोका यत्र । रज्जु + बाहुलकादिनिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २ । १०३ ।) रात्रिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । १४५ । ।

“इत्थेव ख्याप्य समयं प्राप्तायां रजनौ च तान् । आमन्त्रा विप्रात् प्रययौ श्मशानं च विदूषकः ॥”) रजनौ, स्त्री, (रजनि + क्कारादिनि डीयु ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । २८ । “वा युष्मा रजनोन्मत्त पितुर्वैश्वानि भावितौ । विश्रान्ता मातरं राजन् । इदं वचनमब्रवीत् ॥”) हरिद्रा ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा । मेघनी रजनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ यथा, नघधे । २२ । ४६ ।

“अस्याः सुराधोशदिशः पुराचीत् यदम्बरं पीतमिदं रजन्वा । चन्द्राशुक्लंयतिचुम्बितेन तेनायुना नूतमलोहतायि ॥”)

जनुका । इत्यमरः । २ । १४ । १५३ ॥ (यथा, दृष्टवत्संहितायाम् । ४४ । ४ । “दन्त्यन्तान्नरजनोसुवर्णपूष्याग्निमज्याश्च ॥”) नीलिनी । इति मेदिनी । ने. ११६ ॥ (शाक्यलो-द्वीपस्थनदीमेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । १० । “अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुङ्कु रजनी नन्दा राकेति ॥”)

रजनोकरः, पुं, (रजनीं करोतीति । क + टः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । २८ । ३४ ।

“हिल्वा यद्दानं सुतान् भोगान् वेदभौं मदिर-क्षया । अन्वधावत पाङ्कशं श्योतुश्चैव रजनोकरम् ॥”) रजनोग्मता, स्त्री, (रजन्त्यां गन्तोऽस्याः । राजो विक्राशात् तथालम् ।) खनामस्थातश्चेतवर्ण-पुष्यविशेषः । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥

रजनोचरः, पुं, (रजन्त्यां चरतीति । चर + “चरेडः ।” ३ । २ । १६६ । इति टः ।) राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ५ । ४१ । “स तथा सद्य संयुक्तो वराज रजनोचरः ॥”) तथा च ।

“ओजोऽश्वानां रजनोचराणां आहारश्चेतोर्न शरीरमिष्टम् । गर्भं हरेदुर्वदि तेन मातु-र्लम्बावकाशं न हरेदुरोचः ॥” इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्याये । चौरः । यामिकभटः ॥ (रात्रिविहारके, त्रि । यथा, हरिवंशे । २०२ । १८ । “ब्राह्मणानाश्च राजानं श्राव्यतं रजनोचरम् ॥”) रजनोजलं, स्त्री, (रजन्त्या जलम् ।) नीहारः । इति हारावली । ६७ ॥

रजनौपुष्यः, पुं, (रजन्या हरिद्रायाः पुष्यमिव पुष्यमस्य ।) पूतिकरज्जुः । इति राजनिघण्टुः ॥
 (पूतिकरज्जुप्रसवेऽस्य विवरयं ज्ञातव्यम् ॥)
 रजनौसुखं, स्त्री, (रजन्या सुखम् ।) प्रदोषः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३३ ।
 “ततः शशाङ्कधवले सज्जाते रजनौसुखे । पाणिनालभ्य भूपालं शय्याविश्रम विवेश सा ॥”)
 रजनौहासा, स्त्री, (रजन्यां हासो विकाशो यस्याः ।) शोफालिकापुष्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रजसाशुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रज्जु + “असायः सहिमन्दिभ्यां उधिरज्जिभ्यां तु किरिचैरश्वं ॥” इत्युणादिकोषटीकाज्ञानुक्तोक्तिः असायुप्रलयः ।) मेघः । चित्तम् । इत्युणादि-कोषः । १ । १०४ ॥
 रजसलः, पुं, (रजोऽत्रास्तीति । रजसु + “रजः-क्ष्वासुतिपरिवदो वजश् ॥” ५ । २ । १२२ । इति वजश्च ।) महिषः । इति मेदिनी । जे, १६३ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “महिषो घोटाकारिः स्यात् कासरश्च रजसलः । पीनस्कः क्षयाकायोऽथ लुलापो यमवाहनः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 चि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ । “तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सङ्घासानुनि । रजसलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥”
 रजोपुष्ययुक्तः । सृष्टयाशुः । यथा, मनुः । ६ । ७७ ।
 “जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजसलमनिलयश्च भूतावासमिमं लजेतु ॥”)
 रजसला, स्त्री, (रजोऽस्यस्याः । “रजःक्ष्वा-सुतीति ॥” ५ । २ । १२२ । इति वजश्च । टाप् ।) रजोयुक्ता । तनुपर्यायः । स्त्रीधर्मिणी २ अवी ३ आनीयो ४ मलिनी ५ पुष्यवती ६ ऋतुमती ७ उदका ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
 इतिः ६ पुष्यहासा १० । इति शब्दरत्ना-वली । पुष्यिता ११ अवीरा १२ विक्रमी १३ निष्कली १४ । इति जटाधरः ॥ ज्ञाना १५ पांशुला १६ । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥ अथ रजसलास्यप्रार्थयश्चित्तम् ॥ “काशप्रपः । रजसला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ रजसला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या । निरात्रेण विशुद्धिः स्यात् यात्रस्य वचनं यथा ॥ रजसला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ रजसला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि । षड्रात्रेण विशुद्धं तु ब्राह्मणी कामचारतः ॥ अकामतस्करेदहं ब्राह्मणी सर्वजातिषु । एतेन रजसलाया ब्राह्मण्याः सर्वपरजसला-स्यर्षे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः । अकामतस्करदहंम् । नक्तप्रतम् । असवर्षरज-सवासर्षे निरात्रपञ्चरात्रवङ्कुरात्रोपवासाः ।

अकामतस्करदहंम् । एतत् चतुर्थाहानन्तरं कर्मव्यम् ।
 “वाङ्मलेन अवाकनेन संसृष्टा चैत्रजसला । अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ निरात्रसुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति । तां निशान्ता अतिक्रम्य खजालुक्तानु कारयेत् ॥ इति वचनान्तरदश्यानात् एतत् कामतः ॥ अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अज्ञाने दृष्टस्यतिः । पतितान्यश्चपाकेश संसृष्टा स्त्री रजसला । तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्गि निरात्रं तु द्वितीये षड्राहमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥ चतुर्थेऽङ्गीति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । व्याघ्रः । “रजसला यदा सृष्टा अजसृकखरैः क्वचित् । निराहारा भवेतावन् यावन् खानेन शुध्यति । अत्रापि दृष्टस्यत्कदिनभेदवस्था । षड्रा-शातातपः । “रजसले तु ये नार्थावन्व्योः सृष्टवतो यदि । सर्वेषु पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मज्ञूर्चमतः परम् ॥ पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-ज्ञूर्चमाह जावालः । “अहोरात्रोचितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातर्ब्रह्मज्ञूर्चविधिः स्मृतः ॥ तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् ॥” इति प्रायश्चित्त-तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । “शुद्धा भर्तृश्चतुर्दशैश्च अशुद्धा देवपैत्रयोः । देवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥ तस्यां गमने पापं यथा,— “प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजसलाम् । ब्रह्महत्याचतुर्थींश्च लभते नात्र संशयः ॥ स पुमान् हि कर्माहोर्दिवे पैत्रे च कर्मणि । अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायश्करः ॥ द्वितीयदिवसे नारो यो ब्रजे च रजसलाम् । कामतः परिपूर्णा च ब्रह्महत्या लभेद्भुवम् ॥ आनीवनं नाधिकारोऽपि त्रिपुरारक्षणे । अमनुष्योऽथशस्यः स्यादित्याङ्गिरसभावितम् ॥ तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेद्रजसलाम् । स ऋदो ब्रह्महत्या च लभते नात्र संशयः ॥ पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चाहंः सर्वकर्मसु । असत्पुत्रा चतुर्थेऽङ्गि गच्छेत्तं विचक्षयः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठकण्ठखण्डे ५६ अध्यायः ॥ अपि च । “अपूर्णे ऋतुकावे तु योऽभिगच्छेद्रजसलाम् । रेतपाः पितरस्तस्य श्रमेतन्न संशयः ॥ एकस्य पुत्रो वाति द्वितीयो काममोहितः । तृतीयो वा चतुर्थीश्च तदा स पुत्रवाचमः ॥ ऋतुकावे तु सर्वेषां पित्र्ये भोग इत्यते । ऋतुकाणाभिगामी यो ब्रह्मचार्य्ये वसन्तः ॥ न गच्छति च यः श्रोधात् मोहादा पुत्रवाचमः । ऋतौ ऋतौ भुवहत्यां प्राप्नोति पुत्रवचरन् ॥ इति वाराहे गुह्यकर्मवर्णनं नामाध्यायः ॥

(अपि च ।
 “रजसलास्त्रीगमनेनैत्रककारणम् । रजसलावीरात्रश्च पुंश्चत्त्रश्च भवत्यम् । अमस्यात्रश्च विप्रधे यदत्रं दृषत्तोपतेः ॥” तथा च ।
 “रजसलामकामाच्च मलिनामप्रियान्तथा । वर्णदृष्टा वयोदृष्टा तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ हीनाङ्गीं गर्भिणीं वैश्यां योनिदोषवमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपुत्रैश्च तथा प्रव्रजितामपि ॥ सन्ध्यापूर्वखण्ड्याच्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ रजसलां प्राप्रवतो नरस्यानियतात्मनः । षड्राशुस्तेजसां हानि-रधर्मश्च ततो भवेत् ॥” इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ॥
 रजिः, पु, चन्द्रप्रतीयराजविशेषः । यथा, “पुस्त-रवसो ज्येष्ठपुत्रश्चाशुनामा । स राहोर्दृष्टितर-सुपथेभे । तस्यां पञ्च पुत्रानुत्पाद्यामास । नडुपचक्षदृष्टरभरभरिचन्द्राः । रजेः पञ्च पुत्रप्रदात्यनुत्पत्तौ यथासाधनम् ॥” इति विष्णु-पुराणे ४ अंशे । ८ । ६ । अध्यायौ ॥ (राज्यम् । कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २६ । ६ । “त्वं रजिं पिटीनसे दशस्यन्तु यज्ञिं सशसा शय्या सवाहन् ॥” “रजिं एतदास्यां कन्यां वा राज्यं वा ।” इति तद्गाथे सायणः ॥ रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । १२ । “रजिष्ठया रज्या पञ्च आ गोस्तुर्वृतिं पर्यथं दुवस्युः ॥” “रजिष्ठया ऋतुतमया रज्या रज्ज्वा ।” इति तद्गाथे सायणः ॥)
 रजोवर्लं, स्त्री, (रज इव वलति संश्रुतीति । वल + अच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः । रजोरसं, स्त्री, अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली । रजोहृत्, पु, (रजो हृत्तीति । हृ + “हृ-रते-ऽशुद्यमनेऽच् ॥” ३ । २ । ६ । इति अच् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥
 रज्जुः, स्त्री, (सृज्यते रज्यते इति । सृज् + “लज्जे-रसृज् ॥” उणा० । १ । १६ । इति लः ।) असुगागमश्च । धातुसकाररजोपञ्च । व्यागम-सकारस्य जश्लम् । दकारः । तस्यापि सुलम् । जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राणिजातिशार-ज्ज्वादीनामिति कथनात् न जडः ।) वसन्-बाधनवस्तु । दृष्टी इति भाषा ॥ तनु-पर्यायः । सुलम् २ वराटकः ३ वती ४ गुणः ५ इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ सुला ६ । इति भरतदृष्टरजकोषः ॥ सुलम् ७ सुलः ८ सुलः ९ सुलः १० सुलः ११ वराटः १२ वटाकरः १३ वतीगुणः १४ । इति टीकान्तरम् ॥ (तस्या अप्युपकरणे दोषो यथा, मनौ । १ । १६६ । “कार्पासकौटलीर्णां हि श्रुपैकशपस्य च । पश्चिमव्यधीनाश्च रज्ज्वाश्चैव चण्डं पयः ॥) वैशी । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (प्रत्यङ्ग-विशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये । “रज्यवः सेवकः सङ्घाताः ॥”)

रत्नकं, क्ली, (रत्नयतीति । रत्नञ् + णिच् + खलु ।) हिल्ङ्गलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोःख्य हिल्ङ्गलशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्नञ् + णिच् + खलु ।) कल्पितकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रीतिजनकः । वन्दारिरागकर्मा च ॥ (अख्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मग्नौ । ४ । २१६ ।
“श्रवतां प्रौढिकांनाश चैलनिर्गणकस्य च ।
रत्नकस्य वृषत्सख यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥”
नाद्यादिति शेषः ॥ पितान्तर्गतोऽपि विशेषः ।
यथा,—

“यत्तु यज्ञज्ञोऽपि पितं तस्मिन् रत्नकोऽपिरिति संज्ञा सरसस्य रागज्जुक्तः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥)

रत्नकं, क्ली, (रत्नयतीति । रत्नञ् + करणे ल्युट् ।) रत्नचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥
(अख्य पर्यायो यथा,—

“पत्तङ्गं रत्नसारश्च सुरङ्गं रत्ननन्ता ।
पट्टरत्नमखात्वं पत्तरश्च कुचन्दनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिल्ङ्गलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रत्नञ् + णिच् । भावे ल्युट् । प्रीतिजननम् । यथा, रघौ । ४ । १२१ ।

“तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरत्ननात् ॥”
रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्नञ् + णिच् + ल्युः ।)
रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ सुख लक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रत्नकः, पुं, (रत्नन + कन् ।) कटफल । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोःख्य कटफलशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रत्नपदः, पुं, (रत्नयतीति । रत्नञ् + णिच् + ल्युः ।
रत्ननक्षत्रौ ह्येते ।) अक्षुक्कट्टकः । आच-
गाक्ष इति भाषा ॥

रत्ननी, क्ली, (रत्नन + ङीष् ।) शुक्रारोचनिका ।
नीली । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलिनौ तूकी कालहोवा च नीलिका ।
रत्ननी श्रीफलौ तुच्छा यामीया मधुपर्णिका ॥
क्रीतका कालकेरी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भञ्जिका । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ श्रेण-
जिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हरित्रा ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“हरित्रा पीतिका गौरी काञ्चनो रजनी निशा ।
मेहनी रत्ननी पीता षण्ढिनी राजिनामिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पर्यायी । इति राजनिर्घण्टः ॥
रट, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ॥

रटन्ती, क्ली, (रथते प्रयत्नजनकत्वेन कथ्यते इति ।
रट् + बहुलकात् भृञ् । ङीप् ।) गौचान्द्र-
मासीयज्ञस्य चतुर्दशी । तत्र अरयोदयकाले
स्नानं कर्तव्यम् । यथा । यमः ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥”
उदयवेलायामरयोदयवेलायाम् ।

“अनकांभुदिते काले माघे छयाचतुर्दशी ।
सतारथोमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् ।
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमाम् सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥”
अत्र तिथिलक्ष्यत्वात् गौचान्द्रादरः । अत्र-
रगोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतुर्दशयम-
तर्पणश्च । यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां
अनकांभुदित इति इयदर्थं नञिति आख्यानं
तत्तु ससुत्रकरमाध्यतसतारथोम इति इत्यु-
त्तराङ्गानवलीकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
किञ्च ।

“अनकांभुदिते काले स्नानं कुर्व्यात् सरिञ्जले ।
शतजन्मघ्नतं पापं तत्सङ्गयादेव नश्यति ॥”
रटन्ती नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ।

इति मत्स्यसंज्ञे ५५ पटलः ॥
कचिन्तु पुस्तके सरिञ्जले इत्यत्र वद्विञ्जले इति
पाठः ॥ * तत्र श्यामापूजाविधिर्था, —

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरेः ।
चक्रवर्तीं महाराजो भवत्येव न संशयः ॥”

इति बृहन्निलतन्त्रे ७ पटलः ॥
अपि च ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तदात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥

अपरश्च ।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां प्रदोषवमये पूजयेन्मुक्कमालिनीम् ॥”
इत्याचर्यं चूडामणिकतकत्वतस्त्वायवधुतवच-
नम् ॥ अन्वत् श्यामाशब्दे ऋद्धयम् ॥

रटितं, चि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
क्ली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।

“वनहरिरचितैः पदे पदे
स प्रतिभटतां पटहञ्जनेहृद्यानैः ।
अमश्रुत रटितश्च कर्करटोः
परिमलितं ममनोभुखखियामाम् ॥”)

रट, भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) भाष्यं कथनम् । रटति । इति
दुर्गादासः ॥

रट्, खति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रथति । खति शब्दे । इति
दुर्गादासः ॥

रथ, म गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, रथयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रथं, क्ली पुं, (रथन्ति शब्दायन्तेऽवेति । रथ् +
‘अहेति’ ॥ ३ । ५८ । इत्यत्र । “वशिरथ्यो-
रुपसंख्यानम् ॥” इति काशिकोक्ता अप् ।)
सुहृत् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,

मनौ । ७ । ६० ।
“न कूटेरायुषेऽन्यादुभयमानो रथे रिपुः ।
न कर्मिभिरपि दिग्भिर्नामिञ्जलिततेजसैः ॥”
रथयम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १७० । १२ ।

“शाचिगो शाचि पूजनायं रथाय ते सुतः ॥”
“रथाय रमगाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
रमगोये, चि । यथा, तत्रैव । १ । ११६ । २१ ।

“शकस्यावन्वो रावतं रथाय वश्रमश्रिनासनये
सहसा ॥”
“रथाय रमगोयाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

रथः, पुं, (रथ् + अप् ।) शब्दः । कणः ।
इति मेदिनी ॥ गतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथतूर्यं, क्ली, (रथस्य तूर्यम् ।) सुहृत्वायम् ।
तत्तुपर्यायः । संश्यामपटश्च अथमवडिछिमः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रथप्रियः, क्ली, (रथे प्रियम् ।) उग्रौरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रथप्रियः, पुं, (रथः प्रियोऽख्य । तत्र मांसभक्षणा-
त्तथायम् ।) श्वेनकपची । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।

“सथः सवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रथप्रियः ॥”
सुहृत्प्रियमात्रे, चि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३३ ।

“रथप्रियः साहसिक आत्मवन्भावितस्तथा ।
विच्छिन्नधर्मकामार्थैः क्रुद्धो मानौ विमा-
नितः ॥”)

रथमत्तः, पुं, (रथे रथं प्राप्य वा मत्तः ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

रथसुधिः, पुं, विषसुधिसुपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथरङ्गः, पुं, (रथोश्च रङ्गो मन्दः ।) रथकातर-
हस्ती । तत्तथैवायः । प्रतिमः २ । इति हारा-
वली । २०४ ॥

रथरथं, क्ली, उदाहनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रथरथः, पुं, (रथरथ इति शब्दोऽख्यस्येति ।
अप्यं आदित्वाद्च् ।) मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (रथे रथः शब्दो यस्य । रथमर्चन-
शीले, चि । यथा,—

“अथाहः करणो रथो रथरथो राथो रथो
रावथो
हृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा
सा रमा ।
श्रीमानवथो दथो दयदथो दाथो दथो वेदथो
विष्णुर्विष्णुरभौरभौरभरभौरभौरभो-
शौरभिः ॥”
इत्युद्भटः ।)

रथरथकः, पुं, उत्तुक्का । इति श्वेतपत्रः । २ ।
२२६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाह्ने ।
“अथै केवयं रथरथकदायिथी चित्रदश्याना-
दिरहभावना देयाः स्मोर्द्विगं करोति ॥”)

रथचक्रुर्ल, क्ली, (रथस्य चक्रुर्लम् ।) तुसुलम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥

रथाखरथः, पुं, (रथस्य अखरथः ।) कङ्क-
पची । इति राजनिर्घण्टः ॥

रतता

रतिः

रतिग

रखः, त्रि, (रम् + "चमन्तात् ङः ।" उणा० १ । ११३ । इति ङः ।) अङ्गचर्मावच्छिन्नवायवः । धूमः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
 रखकः, पुं, (रख इवेति । रख + कन् ।) अक्षतवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रखा, स्त्री, (रमन्तेऽनेति । रम् + "चमन्तात् ङः ।" उणा० १ । ११३ । इति ङः । टाप् ।) नृषिकपण्यौ । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (यथा, "हिङ्गुलात् सन्धवं स्तनं पालिधारसमर्हितम् । रखाश्रोत्रिनगन्धश्च तेनैव कञ्जलीकृतम् ॥" इति वेदाकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सोमनाथरसेः) विधवा । रौह इति भाषा ॥ यथा । तिष्ठते रखा विक्रमैस्त्र्यम्; खड्गदयं यवनक्षीर्यथैः । इति संक्षिप्तसारे तिष्ठनपादः ॥
 रखाश्रमी [न्] पु, (रखो विषल आश्रमः शीःस्थस्य । रखाश्रम + इति; ।) अष्टचलारिंशद्दत्तसरोपरिभार्याविहीनः । यथा, भविष्यपुराणम् ।
 "चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाश्च परे यदि ।
 क्षिया विशुष्यते कश्चित् स तु रखाश्रमो मतः ॥"
 इत्युद्गाहस्तत्रम् ॥
 रतं, स्त्री, (रमणमिति । रम् + भावे क्त ।) मैथुनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५४६ ।
 "विपरीतमपि रतं ते स्त्रीतो नद्या इवाङ्गुलमिदम् ।
 तटतचमिव मम हृदयं समङ्गमपि वेगतो ह्वरति ॥"
 तनु द्विविधम् । यथा, कामशास्त्रम् ।
 "नाम्नाभ्यन्तरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते ।
 तत्राद्यं सुम्नान्नेघनखरत्न शतादिकम् ॥
 द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकारेण कल्पितम् ॥"
 शुद्धम् । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥ अहुरक्ते, त्रि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ५०५ ।
 "तनुत्पगुणनिम्बिखा तद्विपचस्तुतौ रता ॥"
 नियुक्तः । यथा, मनुः । २ । २३५ ।
 "यावन्नरुक्षी जीवेशुक्तावन्नायं समाचरेत् ।
 तेज्वेव तिलं शुश्रूषां कुर्वीत प्रियहिते रतः ॥"
 रतकौलः, पुं, (रते मैथुने कौलति परस्परं संबन्धात्तीति । कौल + कः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (रतस्य कौलः ।) सुरतकण्टकश्च ॥
 रतकूजितं, स्त्री, (रतस्य कूजितम् ।) मैथुनकालीनवाकः । तन्पर्यायः । मखितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 रतगुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः ।) पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । ६ । ४४ ॥
 रतज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रततालो, [न्] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते इति । तल + णिनि; ।) विद्मः । इति शब्द-
 माळा ॥

रतताली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्थाः । डीष् ।) कुङ्कुनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रतनारीचः, पु, (रते नार्यां चिनोतीति । चि + डः ।) नारीयां श्रौकारः । कुक्कुरः । स्मरः । इति मेदिनी । से, २९ ॥ विद्मः । इति शब्दमाळा ॥
 रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवन् गोप्यं यस्य ।) खड्गनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रतर्दिकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरत्र । शेषादिभाषेति कप ।) दिवसः । सुखस्नानम् । अष्टमङ्गलम् । इति मेदिनी । के, २१० ॥
 रतब्रजः, पुं, (रतेन ब्रजोऽस्य । रतं ब्रज इव कष्टदायकं यस्मिन् वा ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥
 रतशायी, [न्] पुं (रतेन श्यति तनूकरोत्प्राप्तानमिति । शी + णिनि; ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥
 रतद्विखकः, पुं, (रते रतार्थं वा द्विखते इति । द्विख् + खलु ।) स्त्रीचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लम्पटः । लोचा इति भाषा । तत्पर्यायः । विद्मः २ अलीकः ३ पल्लवः ४ द्रावकः ५ भुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८ षड्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खल्लिकः ११ रतनारीचः १२ नन्धकः १३ रतताली १४ कटारः १५ कामी १६ खिटी १७ नागरः १८ दावीप्रियः १९ कुण्डकौटः २० । इति शब्द-
 माळा ॥
 रताम्लकः, पुं, (रतार्थमम्लक इव ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥
 रतान्नी, स्त्री, (रते अन्नीव ।) कुञ्भटिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रतामहः, पुं, (रते रतकावे आमहोऽस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाळा ॥
 रताथनी, स्त्री, (रतमेवाथनं जीवनगतिसंस्थाः ।) वेश्या । इति शब्दमाळा ॥
 रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति । अर्थ + णिनि; । डीप् ।) मैथुनाभिलाषिणी । इति हलायुधः ॥
 रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति । रम् + क्तिन् ।) कामदेवपत्नी । (अस्याः नामनिवृत्तिसंघाता, ब्रह्मवर्ते प्रकलितखण्डे । ४ । ६ ।
 "मनो मध्याति सर्वेषां पञ्चबायेन कामिनीम् ।
 तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनोप्रियः ॥
 तस्य पुंसो वामपार्श्वीत् कामस्य कामिनी वरा ।
 बभूवातीव खलिता सर्वेषां मोहकारिणी ॥
 रतिर्वभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सखितां सतीम् ।
 रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनोप्रियः ॥")
 तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वश्च यथा, हञ् उवाच ।
 "मद्देहमेव कन्धर्पे मद्भृगुगुणशालिनी ।
 एनां गृह्णीष्व भार्यार्थे भवतः सदृशी शुभे ॥
 यथा तव महातिजाः सर्वेषां सहचारिणी ।
 भविष्यति यथाकामं धर्मतो वप्रवर्तिनी ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ दत्तो देहस्नेहललोद्भवाम् ।
 कन्धर्पायायतः क्लवा नाम क्लवा रतीति ताम् ॥
 तां वीक्ष्य महतो रामां रवाख्यां सुमनोहराम् ।
 आत्माशुभेन विडोऽसौ सुमोह रतिरङ्गितः ॥"
 इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः ॥
 अनुसुरामः । (यथा, भागवते । १ । २ । ८ ।
 "नोत्पादयेद् यदि रतिं अम एव हि केवलम् ॥")
 रतम् । (यथा वृहत्संहितायाम् । ७४ । १८ ।
 "कामिनीं प्रथमयौवनाम्बितां
 मन्वन्तुगुन्दुप्रीडितस्त्वनाम् ।
 उत्सुक्तां समवलम्बा या रतिः
 सा न धाह्यभवनेऽस्ति मे मतिः ॥")
 शुद्धम् । इति मेदिनी । ते । ४६ ॥ (अशरो-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४५ ।
 "विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ।
 एतास्त्वान्याश्च वै बह्वः प्रवृत्तास्तरसः शुभाः ॥"
 प्रीतिः । यथा, रामायणे । १ । १८ । २४ ।
 "तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥"
 'रतिः प्रीतिः' इति तट्टीकायां रामाहुनः ॥
 रतिवन्मा यथा, —
 "न भवन्ति यदा नार्यस्तुष्टा वादरते भनाः ।
 नानाविधैस्तथा नन्वे रत्नयाः कामिभिः क्षियः ॥
 पञ्चावनेो नागपाशो लतावेद्योऽर्द्धसंपुटम् ।
 कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
 हिलो लो नरश्चिहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
 चुञ्चो वै घेगुकश्चैवसुतुकश्चस्तु ततः परम् ।
 सिंहासनेो रतिनागो विद्याधरस्तु घोडश्च ॥"
 इति रतिमञ्जरी ।
 एतेषां लक्षणाणि तत्राच्छब्दे ब्रह्मणि ॥
 रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम् ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया ।) मैथुनम् । तत्पर्यायः । संवेशनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । २५ ।
 "अपिहोत्रोपचरणं जीवनश्च खकामेभिः ।
 धर्मोऽर्थे गृह्णीयां काले पञ्चवर्जं रतिक्रिया ॥")
 रतियहं, स्त्री, (रत्याः गृहम् ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रमथमन्दिरश्च ॥ (यथा, वृहत्-
 संहितायाम् । ५३ । १६ ।
 "पञ्चाश्रमियाभिमितं धान्याशुषवद्भिरतियहा-
 णाश्च ।
 नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुक्त्वात्परतः ॥")
 रतिनागः, पुं, घोडधरतिवन्माकर्मतपश्चदृश्यन्तः । तस्य लक्षणं यथा, —
 "पीडयेद्भूयमेव कासुकं कामिनी यदि ।
 रतिनागः समास्तावः कामिनीनां मनोरमः ॥"
 इति रतिमञ्जरी ॥
 रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः ।) कामदेवः । इत्यमरः । (यथा, महाभागपतिवृत्ते । १५ ।)

रतिस

“पञ्चाभिव्यजमान्श्रितो रतिपतिर्द्वेष्य रत्नोत्-
पले ।
विभ्रता सममेत्तव धसुरिषून् पौष्यान् वचन्
पञ्च च ॥”
देशविशेषस्थस्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो
यथा,—
“वाचि शौमाधुरीणां जनकजनपदस्थायिनीनां
कटाक्षे
दन्ते गौड़ाङ्गनां सुखलितजघने चोत्कल-
प्रेयसीनाम् ।
तेजङ्गीनां नितम्बे सजलजघनच कौरुलौकेश-
पाश्रे
काशांटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गुर्जरौणां
स्तनसु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
रतिपाशकः, पुं, (रतेः पाश इव । ततः स्वार्थे कम् ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“पौडयेद्वृक्ष्यमेन कासुको यदि सुन्दरीम् ।
रतिपाशस्तथास्वातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति सरदीपिका ॥
रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
“गोदावस्थौ त्रिसव्या तु गङ्गाद्वारे रति-
प्रिया ॥”)
रतिमदा, स्त्री, (रतेर्मदोऽस्याः ।) अक्षरसः ।
रथा,—
“स्वर्धानन्दा रतिमदाक्षरसः सुमदात्मजा ॥”
इति त्रिकाक्षप्रियः ॥
रतिमन्दिरं, स्त्री, (रतेर्मन्दिरमिव ।) योनिः ।
इति जटाधरः । मैयुनगृहम् । यथा,—
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकथावधि
आहृतं
चेनः कान्तवसीहृतावधि पद्व्यासावधि
प्रेचितम् ।
हास्यं चाधरपञ्चवावधि महामानोऽपि
मौनवाधिः
सर्वं सावधि नावधिः कुलभुवां प्रमूयः परं
केवलम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
रतिमित्रः, पुं, (रतौ मित्रः सख्यं इव ।) रतिवन्ध-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पातयेद्वृक्ष्यमेन च कासुको यदि कासुकी ।
रतिमित्रस्तथास्वातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
रतिरमणः, पुं, (रत्या रमणः ।) कामदेवः । इति
त्रिकाक्षप्रियः ॥
रतिवचं, स्त्री, (रतिं लक्षयतीति । लक्षि + अच् ।)
निवृत्तम् । इति हारावली । ५० ॥
रतिचलरा, स्त्री, (रतौ चलरा ।) चिरञ्जीवा ।
इति शब्दचन्द्रिका । पिङ्गुश्च श्राक इति
भाषा ।

रतिसुन्दरः, पुं, (रतां सुन्दरः सुखावहः ।)
रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदद्वयं कामी धारयेद्दृष्टे यदि ।
दृत्तकण्ठो रमेत् कामी वन्धः स्वामिसुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी सरदीपिका च ॥
रतुः, स्त्री, (ऋतीयते इति । स्वर्गाद्यर्थक ऋतु-
सौत्रधातुः + “ऋतेरम् च ।” उणा० १ । ६४ ।
इति जूः । अम् च ।) देवदत्तः । सव्यवाक् ।
इति विद्वान्तकौश्यामुष्पादिष्टतिः ॥
रतोद्भवः, पुं, (रतं उद्भवति प्रापयतीति । उत् +
वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥
रत्नं, स्त्री, (रमयति हृषयतीति । रम् + णिच् +
“रमेत्त च ।” उणा० ३ । १४ । इति नः
तकारच्चात्तादेशः ।) अश्लजातिः । सुक्तादिः ।
तत्पर्यायः । मणिः । इत्यमरः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्वियति मन्व्यते हि तत् ॥”)
स्वजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८५ । ४५ ।
“स्त्रीरत्नमतिचाञ्चङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्रिया ॥”)
मायिकम् । वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
रत उवाच ।
“वचमि परीक्षां रत्नानां वली नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राया निर्वृतास्तेन निर्जितुं तेनै शक्यते ॥
वरचाञ्जेन पशुनां याचितः स सुरैर्मखे ।
वली इदं स्वपशुतामसिचक्षो मखे हवः ।
पशुवत्स विशेषं तन्मे स्ववाक्याश्रियन्ततः ।
वली लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मण्या ।
कायस्थायवयाः सर्वे रत्नबीजलमाययुः ॥
देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां यवनाश्रिनाम् ।
रत्नबीजमयं ग्राहः सुमहानभवत्तदा ॥”
अथ तस्याकारस्थानानि यथा,—
“तीषाम्बु पततां वेगाङ्गिमानेन विहायथा ।
यद्व्यत् पपात रत्नानां वीर्यं कचन क्षिचन ॥
महोद्भौ चरिति वा पञ्चते कान्तेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां गतं स्थानमाधियगौरवात् ॥
तैश्च रक्षोविषयालयाधिपान्यवहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वचस्तुक्तास्मन्मयः सपद्मारागाः सुमरकताः
प्रोक्ताः ।
अपि चैन्द्रनीलमणिवरवेदूष्याश्च पुष्यारागाश्च ।
कर्केतवं सपुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विहममणिक्य यत्नादुद्दिष्टं संयजे तजज्ञैः ॥
आकारवर्षी प्रथमं गुणदोषी तत्फलं परीक्षा
च ।
श्लथश्च रत्नकुण्डलेऽपि सर्वे सर्वेऽप्युक्ताः ॥
कुलभेयुपजायन्ते यानि चोपहृतेऽहनि ।
दोषेऽस्तेऽप्युपयन्ते ह्येयन्ते गुणसम्पदा ॥
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभूषा ।

रत्नज्ञी

धारवं संग्रहो वापि काम्यः श्रियमभीक्ष्णता ॥
श्राकज्ञाः कुशलाश्चरि रत्नभाषः परीक्षकाः ।
त एव मन्त्रमात्राया वेत्तारः परिकीर्तिताः ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥
चतु-
र्दश महारत्नानि यथा । रत्नज्ञोऽपि चरथः
तत्तन्मयः श्राकविन्दश्चतुर्दश महारत्नक्षत्रवर्षा-
भवत् । चतुर्दश महान्ति रत्नानि यस्य सः ।
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि धर्मसंहितोक्तानि ।
“चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नश्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिश्च सन्नेवमप्राणानि प्रपञ्चते ॥
भाष्यां पुरोहितश्चैव सेनानो रथकञ्च यः ।
पत्ताभौ कलमञ्चेति प्राथिनः सप्त कीर्तिताः ॥
चतुर्दशैतानि रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ अध्यायः
तट्टीका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रत्नमनोऽस्मिन्नतीव यतु ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदेः ॥”
अथ रत्नस्य नामानि खरूपनिरूपणम् ।
यथा,—
“रत्नं क्रीवे मणिः पुंवि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाशाद्यमदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गारुडतं पुष्यारागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमिन्द्रिय ॥
मौक्तिकं विहमञ्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरो । गारुडतं पात्रा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः कौला ।
विष्णुधर्मांशुऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकश्च वैदूर्यं पद्मारागकम् ।
पुष्यारागश्च गोमेदं नीलं गारुडतन्तथा ।
प्रवालशुक्लान्येतानि महारत्नानि वै नव ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवाशुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नजूटः, पुं, (रत्नमयः जूटो शृङ्गमस्य ।) पञ्चत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री, द्वीप-
विशेषः । यथा, कथासरीतुचामरे । २६ । ३ ।
“अस्ति द्वीपवरं मध्ये रत्नजूटाख्यमसुधः ।
क्षतप्रतिष्ठकाको भगवान् हरिरश्विना ॥”)
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे लक्षयथा अघिकारे
२स्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाक्षप्रियः । (रत्नानि-
गर्भेऽस्य ।) ससुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥ उपचारात्
गुणवत्पुत्रवती च ॥
रत्नद्वीपः, स्त्री, (रत्ननिर्मितं द्वीपम् । श्राकपाथिववत्
समायः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—
“विहङ्गान्वाधिवंरुपां नानासङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुवां महादेवीं नायकज्ञोपवीतिगीम् ॥
श्राकचक्रदुर्ग्यायकोपनचितयान्निताम् ।
रत्नवत्परीक्षाणां वाक्कार्कसङ्घतीतनम् ॥

रत्ननि

नारदादौर्म्मनिगयोः सेवितान् भवसुन्दरीम् ।
 विवलीवलयधीतनामिनालकश्यालिनौम् ॥
 रत्नहीपे महाहीपे सिंहासनसमन्विते ।
 प्रपुलकमलाङ्गुणं ध्यायेत्तान् भवगेहिनीत् ॥”
 इति तन्त्रसारं जगद्वाचीध्यानम् ॥
 रत्नधेनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः ।) महा-
 दानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं वृषाम् ॥
 पुण्यद्विन्दमयासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
 भूमौ कथ्याजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
 धेनुं रत्नमयीं कुर्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
 स्थापयेत् पद्मारागामेकाशीर्तिं सुखे बुधः ।
 पुष्यरागशतं तददृष्टोखायां परिकल्पयेत् ॥
 ललाटे हेममिलकं सुक्ताफलशतं दृष्टोः ।
 भृगुगे विद्रुमशतं शुक्लौ कर्णद्वये स्मृते ॥
 काञ्चनानि तु ब्रह्मणि शिरो वक्ष्यतात्मकम् ।
 शीवायां नेत्रपटल गोमिदकसमन्वितम् ॥
 इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्विकौ ।
 स्फाटिकैरुदरं कार्यं सौगन्धिकशतानु हृदि ॥
 खुरा हेममयाः काथ्याः पुच्छं सुक्तावलीमयम् ।
 सूर्यकान्तस्फुरन्तौ च प्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
 कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्य नाभिश्च कारयेत् ।
 गारुडतप्रतं तददृष्टीनि परिकल्पयेत् ॥
 तथास्नानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वसन्निभु ।
 कुर्यात्कन्दरया जिह्वां गोमयश्च गुडालकम् ॥
 गोक्षत्रमाच्यञ्च तथा दधि दुग्धं सख्युतः ।
 पुच्छाम् चामरं दद्यात् समीपे तान्द्रोक्षनम् ॥
 कुङ्कुलानि च हेमानि भूयशानि च शक्तितः ।
 कारयेद्देवमेवम् चतुर्वांशेन वस्त्रकम् ॥
 तथास्नानि च सर्वानि पार्श्वेषु सम्याकथा ।
 नानामलानि सर्वानि पञ्चवर्षवितानकम् ॥
 एव विरचनं कृत्वा तद्गङ्गीमाषिवाचनम् ।
 ऋत्विगभ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्वयेत्ततः ।
 गुरुधेनुवदावाञ्च ददृषोदाहरेत्ततः ॥
 त्वं सर्वदेवगणधाम यतः पटन्ति
 रुद्रेणुविष्णुकामकासनवामदेवाः ।
 तस्मात् समस्तसुवनत्रयचैतुयुक्ता
 मां पाहि देवि भवसागरपीठमानम् ॥
 आमन्त्र्य धेनुममिताः परिवर्ष्य भक्ता
 दद्याद्दिवाय गुरवे क्षणपूर्वकं ताम् ।
 यः पुण्यमाप्ये दिनमत्र कृतोपवासः
 पापैर्विमुक्ततत्पुरेति पदं सुरारैः ॥
 इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं
 विनरति च विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
 कलकलुषविहृत्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
 च हि मदनसुरूपः स्थानमभ्येति प्रसोः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे महादानाहुकौर्षेण रत्नधेनु-
 प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥
 रत्ननिधिः, पुं, खड्गनपची । इति त्रिकाश्रयेणः ॥

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (पारायणमेव । अण् । रत्नस्य
 पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
 “ससुद्रोपवका हैमौ पञ्चतापित्यका पुरी ।
 रत्नपारायणं नात्वा लङ्किति मम मैथिलि ॥”
 इति भट्टिः ॥
 रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभाच ।) जिनानां नरक-
 विशेषः । यथा,—
 “रत्नशकं रावालुकापङ्कधुमतप्रभाः ।
 महातमप्रभा वैद्यधोऽधी नरकभूमयः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 रत्नसुखं, स्त्री, (रत्नेषु सुखम् ।) हीरकम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 रत्नराट्, [ज्] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
 राज् + क्तिप् ।) मायिकवम् । इति राज-
 निर्वण्डः । रत्नश्रेष्ठञ्च ॥
 रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्वस्यामिति । रत्न +
 मतुप् ।) मत्स्य वः । उगिलात् डीप् ।) पृथिवी ।
 इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकेतोः कन्या ।
 यथा, कथाचरित्रागरे । ८८ । ६ ।
 “नन्दयन्त्रभिधानायां पद्मगां तस्थोदपद्यत ।
 सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”)
 रत्नयुक्तं, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
 “पराङ्मुखार्णारखोपपद्म-
 मासिदिवान् रत्नवदानं सः ॥”
 फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋष्यदे । ३ । २८ । ५ ।
 “धारत्नवन्तमष्टेषु जायविम् ॥”
 “रत्नवन्तं रत्नशब्देन स्वर्गादिजन्मसुत्तमं फल-
 मभिधीयते तद्गन्तं फलप्रदम् ।” इति तद्गार्ह्ये
 सायणः ।)
 रत्नवर्णकं, स्त्री, (रत्नानि वर्णितं शीलमस्य । उष्
 + “लघपतपदस्योति ।” ३ । २ । १५४ । इति
 उक्तम् ।) पुष्यकरयः । इति शब्दरत्नावली ।
 रत्नवर्णश्रेष्ठि, त्रि ॥
 रत्नवासुः, पुं, (रत्नानि सानौ प्रस्ये यश्च ।)
 सुमेरुप्रर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥
 रत्नस्यः, स्त्री, (रत्नानि स्यते इति । स्य प्रसवे +
 क्तिप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।
 “त्रिलोक्यां रत्नस्यः श्लाघा तस्यां घनपतेर्हरितु ।
 तच गौरौगुरुः श्रेष्ठो यत्तस्मिन्नपि मङ्गलम् ॥”
 रत्नप्रसवकारिण्यि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
 “न मामवति सङ्गीपा रत्नसुरपि मेदिनी ॥”)
 रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उल्लसितस्थानम् ।)
 ससुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।
 “दुर्गं समाश्रित्य महोष्मिमन्तं
 रत्नाकरं वक्ष्यस्याख्यं स ॥”)
 रत्नोत्पत्तिस्थानञ्च ॥ (खननामत्तकविशेषः ।
 यथा, राजशेखरखतञ्चोकाः ।
 “मा स्य सन्नु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा
 इमे ।
 इतीव स जतो धात्रा कविरत्नाकरोऽपरः ॥”

रत्निः

स तु ध्वनिगयापञ्जिका-वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
 चरविजयादियस्यप्रयोगेता । अन्तर्भातु खनु-
 विद्याधिपत्यपरनामार्थं कविः काश्मीरदेशे-
 २वन्तिवर्मन्तो राज्यकाले समुत्पन्नः । तथा च
 राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।
 “सुक्ताकण्यः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
 प्रयां रत्नाकररत्नागानु साम्नाय्येऽवन्ति-
 वर्मन्तः ॥”
 अयन्तिवर्मैराज्यकालस्तु ७७७ शकाब्दादारभ्य
 ८०६ शकाब्दपर्यन्तमासीदतस्तत्कालीन एवार्थं
 कतिरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं चरविज-
 याभिर्धं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काष्ठी-
 रेव प्रसिद्धमस्ति ।)
 रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्मिन् ।) विष्णु-
 रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
 रत्नचिह्नञ्च ॥
 रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्मितः अचलः । शाक-
 पाधिर्वक्त्रं समासः ।) दानार्थमेषामिदमपर्वतः ।
 यथा,—
 “अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
 सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
 मध्यमः पञ्चशतिकास्त्रिशतेनाद्यमः स्तः ।
 चतुर्वांशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
 पूर्वैश्च वज्रगोमेदेर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकेः ।
 पुष्यरागयुतेः काथ्यो विद्वह्निर्गन्धमादनः ॥
 वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् संमिश्रो विमलाचलः ।
 पद्मारागसमो वर्षैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
 धान्यपर्वतवत् सर्वमन्त्रापि परिकल्पयेत् ।
 तददावाहनं कृत्वा दृष्टानु देवांश्च काञ्चनानु ॥
 पूजयेत् पुष्यपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।
 पूर्ववद्गुरुचक्रविग्राभः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥
 यथा देवगणाः सर्वं सर्वैरङ्गैश्च वसिष्ठाः ।
 त्वञ्च रत्नमयो निव्यमतः पाहि मन्त्राचलः ॥
 यस्मान्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकृष्यते हरिः ।
 सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वतः ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यान्नरं महागिरिम् ।
 स याति वैद्यावं लोकममरेण्यरपूजितः ॥
 यावत् कल्पशतं सार्धं वसेन्नृच नराधिप ।
 रूपारोग्यगुणोपेतः सङ्गीपाधिपो भवेत् ॥
 ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदुदन्नासुच वा कृतम् ।
 तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवैष्णवतो यथा ॥”
 इति मात्स्ये ६० अध्यायः ॥
 रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणि-
 मयाकङ्करणम् । जङ्गाद्यो महना इति भाषा ॥
 तस्य धारणशुभः ।
 “धर्मं यश्चस्वमाशुभं श्रीमद्वचनस्यददन्म् ।
 हर्षयं काव्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥”
 इति राजवज्रमः ॥
 रत्निः, पुं, (ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । ऋ +
 “ऋनन्यङ्गीति ।” उणा० ४ । २ । इति
 कविच् ।) बह्वसुष्टिहस्तः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ८६ । सुटुम् द्यात इति भाषा ॥ स्त्रीपूर्वयो

रथः

रत्नारत्नी इत्यन्वै। इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । ८ । ७२ । २७ ।
“अथरत्नमहावाहुर्दण्डोरस्कः सुदुर्लभः ॥”)
रत्नङ्गं, कौ, (रतेरङ्गम् ।) योगिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
रथः, पु. (रन्थेनेनात्र वा । रम् + “हृन्
कुषिरीरमिकाश्रिभ्यः कथन् ।” उणा० २ । २ ।
इति कथन् । अनुनासिकसोपच ।) कायः ।
(यथा, गीतायाम् ।
“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥”)
चरथः । वेतसृष्टयः । इति विश्वः ॥ (अस्त्र
पथ्येथो यथा,—
“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वागीरो बह्वलस्तथा ।
अभयुष्यश्च विदुलो रथः श्रौतश्च कौर्त्तितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
तिविश्रथः । इति राजनिघण्टुः ॥ चक्र-
विश्रथयुद्धार्थयानम् । तत्पथ्यायः । शताङ्गः २
स्यन्दनः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ स्यन्दन-
मात्रम् । इत्यजयः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६५ ।
“व चेत् तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणशतस्रत्र दण्डो विचारितः ॥”)
तद्द्वारा भ्रमणगुणाः ।
“हृद्यन्धरथदोलेभ्यैर्माणां वातकोपणम् ।
स्थिरीकरणमङ्गानां बन्धं वृद्धिविबुद्धनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
रथविशेषाणां नामानि यथा,—
“युद्धार्थं चक्रवदयाने शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
संक्रौडार्थः पुष्परथो देवार्थस्तु मरुदथः ॥
योग्यो रथो वैनायिकोऽध्वरथः परिक्रान्तिकः ।
कर्गोरथः प्रवह्यं लयनं रथगर्भकः ॥
अनस्तु शकटोऽथ स्याद्गन्त्री कम्बलियाचक्रम् ।
व्यथ कम्बलवक्त्राद्यास्त्रैः परिरुते रथे ॥
सपाङ्ककम्बली यः स्यात् संवीतः पाङ्ककम्बले ।
स तु द्वेषो वैयाघ्रश्च धो वृत्तो द्वीपिचर्मणा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
गोलोकस्य रथो यथा,—
“प्रदसं विप्रपत्नीभिर्मिष्टमम्रं सुधीपमम् ।
नालकान् भोजयित्वा तु स्वयञ्च सुसुते विसुः ॥
एतस्मिन्ननरे तत्र श्रातञ्जम्बरथं वरम् ।
दृष्टशुविप्रपन्नञ्च पतन्तं गगनादहो ॥
रत्नदपथ्यसंयुक्तं रत्नसारपरिच्छदम् ।
रत्नसन्धोर्निर्गच्छञ्च सन्नकलसोज्ज्वलम् ॥
न्येतचामरसंयुक्तं वृद्धिपुङ्गायुक्कान्तम् ।
पारिजातप्रच्छन्नां मालाजालविराजितम् ॥
श्रुतचक्रसमायुक्तं मनोयायि मनोहरम् ।
वैदितं पार्श्वेदेह्यैर्वनमालाविभूषितैः ॥
पीतवस्त्रपरोधाने रत्नानङ्कारभूषितैः ।
नवयौवनसम्पत्तेः श्यामलैः सुमनोहरैः ॥
द्विधुजैर्मुर्लीङ्गैर्गोपेभ्यश्चरैः ॥
श्रिखिपुच्छगुण्णमालावह्ववङ्किमसुद्धकैः ॥
अवबह्वा रथात्पणं ते प्रथम्य चरैः पदम् ।
रथमारोह्यं कर्णसुव्रजं चक्रकामिनौ ॥

रथः

विप्रभार्या हरिं नला जन्मर्गोलोकमौचितम् ।
बभूवुर्गोपिकाः सद्यस्त्रह्या मातृवृषियहान् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहृद्यजन्मखण्डे १८ अध्यायः ॥
देया रथयात्रा यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“भूयस्त संप्रवक्ष्यामि देयाराधनसुत्तमम् ।
यत् कृत्वा सर्वकामाणां व्याप्तिस्तु निर्भवित्यति ॥
हन्तिदन्तमयेर्द्धैर्द्धैर्भवद्भिः सुशोभने ।
विचित्रपद्मरागादौमैणिरुभिरुपशोभितैः ॥
रथन्ते, कारयेद्देया सप्तमौमं मनोरमम् ।
दुर्जलवस्त्रसंहरनमङ्गचक्रोपशोभितम् ॥
घण्टाकिङ्किणिशकटाङ्गं चामरैः कटकान्वितम् ।
पताकाध्वजश्रीभाङ्गं दण्डोरुपशोभितम् ॥
तं रथं पूजयेच्छक्र जातोऽनुसुममङ्गकैः ।
पारिजातकपुष्पैश्च यत्नकहूमचन्दनैः ॥
सुगन्धपतितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत् ।
प्रतिमां शोभनां वस्त्रं मह्यसुरचयङ्करीम् ॥
पूजयेन्नथविश्रुतां सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।
दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदा विन्ध्यवासिनी ॥
निशुम्भशुम्भमथनी महिषासुरचातिनी ।
प्रसौदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि ॥
अनेन वलिपूर्वञ्च नमस्कारयुतेन च ।
पूजयित्वा ततो नैया समस्तान्धरगीतकैः ॥
पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च ।
द्वतीयाश्रिविघ्नेश्रिविघ्नेश्वरपूजयेत्सर्वेषु च ॥
महानदीनदसंज्ञपर्वतसवयोषु च ।
तत्र मण्डपविन्यासं महदाविष्टनिर्मितम् ॥
शैलं वा न्यस्तयं वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।
सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
पूर्वं च कारयेच्छक्र पश्चाद्यथां प्रचक्रिरे ।
महान्नपदोपितां महास्त्रीभिः ससङ्कुलाम् ॥
सर्वान्नपाननेवैतेः समस्तैरपि पूजयेत् ।
दद्याद्वलिं शक्र सर्वं सर्वदिक्षु समन्ततः ॥
भूयो वेतालसंघस्य सर्वानेन सुव्रत ।
रथ मां निजभूतेभ्यो वलिं मङ्गलं सदा प्रियम् ॥
मातर्मातर्वरे देवि । सर्वकामार्थवाधिनि ।
अनेन वलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे ॥
एव दत्त्वा कलिं शक्र तथा देखावतादयेत् ।
विन्ध्यसेदुमद्रपीठे तु मण्डलेरुपशोभिताम् ॥
तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हेमरूपैश्च ताम्बलेः ।
कलसेस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः ॥
समस्तफलसम्युक्तैर्वैजयंथ पङ्कजैः ।
स्नापयेदेकमेकैर्न रत्नगर्भैर्नवैर्दुष्टैः ॥
वेदमङ्गलशब्देन शङ्खनाद्विनखनैः ।
वेणुवीणाश्वदङ्गैश्च घण्टाकिङ्किण्णराविणैः ॥
स्नापयित्वा ततो देवीं निर्मञ्चेच्छनकैः शुभैः ।
गोमयादिमतेः पद्मैर्दीपवर्षाया विप्रोद्यितैः ॥
खस्त्रिकैर्नन्दिकावर्तैः प्रह्वैर्नीलोत्पलोत्पलैः ।
यवश्राङ्कुरोद्भिन्नैर्वैवाचरैर्निमञ्चयेत् ॥
प्रत्येकश्च दृष्टेहूपं प्रत्येकं कलसेः क्षपित् ।
तथा कपूररथोदेन चन्दनैः कुङ्कुमेन च ॥
गोरीचनांसतेन देवीमालिष्य पूजयेत् ॥

रथः

हेमजैजतिजैमाल्यै रत्नमाल्यैरनेकधा ।
वाचोभिः सुमनैश्चैत्रैः पुनर्धूपं ससुतव्यपेत् ॥
भक्षयेत् तथा कन्या द्विजातीन्थ दुःखितान् ।
भक्ष्यमोच्यान्नपानेन तत्र सर्वान्च प्रीणयेत् ॥
भोजयित्वा ज्ञापयेत् देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव भृङ्गं नयेत् ॥
महता जनसंघेन समस्तविभवाङ्कितैः ।
शान्तरुण्यपूर्वं सर्वं पुण्यदृष्ट्वां चतैर्व्रतैः ॥
प्रक्षिप्यमात्रैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः ।
सज्जितेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥
पुरशोभां पथे शोभां द्वारशोभां गृहे गृहे ।
कारयित् तथा शक्र सर्ववाधां निवारयेत् ॥
अच्छेद्यास्तरवस्तस्मिन् प्राणिविहंसां विवर्जयेत् ।
वन्दनस्था विमोक्तया यथाः क्रोधादिशुचवः ॥
अकालकौसुदीं शक्र रथयात्रान्तु कारयेत् ।
सर्वदा सर्वदेवैस्तु शङ्कराद्यैः प्रतिष्ठिता ॥
रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गं सदा कृता ।
तथा किन्नरगन्धर्वैर्भूपातालनिवासिभिः ॥
रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।
आदिभ्यो रथयात्राज्ञद्वयेन नभसः क्रमेत् ॥
देवो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावनः ।
क्रौडन्तं विविधैर्भोगैः सर्वान्तङ्कविजिताः ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र । रथयात्राकारो भव ।
शिवयायाः शिवदायास्तु परमेष्ठ समर्पिता ॥
अथस्य उवाच ।
रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वासवस्य तु ।
पूर्वं यत् कथितं तात तत् सर्वं मयाखिलम् ॥
अपि तां नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यसुत्तमम् ।
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तिमान् रुपसत्तम ॥
स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिमपेक्षिताम् ।
लभते नात्र सन्देह इत्येव ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥
स्ववलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्तिता ।
धनदस्य पुरीप्रान्निर्बन्धस्य च वायुना ॥
कृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निरुतेः ।
सुकृते परया दृष्ट्या पुरीर्भोगवतीः शुभाः ॥”
इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम्
३६ अध्यायः ॥ * ॥ नवयह्याणां रथा यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईशादृष्टस्तथैवास्माद्विद्युगो विद्यसत्तमाः ॥
साङ्गोक्तिस्तथा सप्त विद्युतायधिकानि तु ।
योजनानान्तु तस्याक्तं तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चिनाभिमतिपश्चारे धस्त्रिमन्थ्यात्मके ।
संवत्सरन्तु यत् कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयेऽथो विवस्वतः ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य द्विजोत्तमाः ॥
अन्नप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तत्पराङ्घयोः ॥
भूयोऽथलक्षदृशगार्हं च भुवाधारं रथस्य वै ॥
द्वितीयेऽथे तु तत्रचक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
दद्याच्च सप्त च्छन्दसि तन्नामानि विबोधत ॥
गायत्री च दृष्टव्युत्थिक् अती पंक्तिरेव च ।
अनुष्टुप् त्रिष्टुबिषुक्ताश्चन्द्रसि चरुवो रथैः ॥”
इति सौम्ये ३८ अध्यायः ॥

रथः

“रथस्त्रिचक्रः, सोमस्य क्रुन्दाभासस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निष्कारकः ।
वौश्याश्रयाणि चरति नञ्चाणि रथियथा ॥०॥
सोमपुत्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगभिः ।
वारिजे; स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ वाति सर्वतः ॥३॥
शुक्रस्य भूमिजैरथैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ॥ ४ ॥
अष्टाभिश्चाथ भौमस्य रथो जैमः सुश्रोभनः ॥५॥
दृष्टस्यतेरथाद्याश्चः स्यन्दनो जैमनिर्मितः ॥६॥
रथस्तमोमथो ह्यथो मन्दस्यायसनिर्मितः । ७ ॥
स्वर्मांनोभस्त्रारैश्च तथा षडभिश्चैर्वृतः ॥८॥६॥
एते महागजानां वै समाख्याता रथा नव ।
सर्वे भुवे महाभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
ग्रहचताराधिष्ठानि भुवे ब्रह्मान्यशेषतः ।
भ्रमन्ति भ्रामयन्तेन सर्वैरायनिरश्मिभिः ॥”

इति कौर्मि ४० अध्यायः ॥ * ॥

श्रीनगनाथदेवस्य रथः याचाशब्दे द्रव्यः ॥*॥
(त्रिपुरदहनार्थं मधेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण
तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्स्ये । १२३ ।
१३-७१ ।

“त्रिनेत्र एवसक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः ।
उवाच देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
यपगच्छतु वो देवा महद्दानवर्जं भयम् ॥
तदहं त्रिपुरं ध्वंसे क्रियतां यद्वन्नवीमि तन् ॥
यदौच्छथ भया दग्धुं तत् पुरं सच्छदानवम् ।
रथमोपयिकं मह्यं सञ्चयध्वं किलास्य ते ॥
दिशासवा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
तथेत्युक्त्वा महादेव चक्रुस्ते रथसुत्तमम् ॥
धरां जूवरकौ द्वौ तु रुद्रपार्श्वचराडुभौ ।
अधिष्ठानं शिरो मेरोरचो मन्दर एव च ॥
चक्रुश्चन्द्रश्च सूर्यश्च चक्रे काञ्चन-राजते ।
स्रष्टापदं शुक्लपदं पञ्चद्वयमपीश्वराः ॥
रथनेमिद्वय चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
आदिह्वयं पञ्चयन्त्रं यन्मतेताश्च देवताः ॥
कम्बलाश्वतराश्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
भागवन्काङ्गिराश्वैश्च बुधोऽङ्गारक एव च ॥
शनेश्चरत्सथा चात्र सर्वे ते देवसत्तमाः ।
वरुणं गगनं चक्रुश्चावरुणं रथस्य ते ॥
क्षवं द्विजङ्गनयनं त्रिवेणुं श्रातकौम्भिकम् ।
मणिसुक्तेन्नौलेश्च उतं हृष्टसुखैः सुरैः ॥
गङ्गा विन्धुः शतहृष चन्द्रभागा इरावती ।
वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्गकौ तथा ॥
सरस्वती देविका च तथा च शरयूरपि ।
एताः सरिद्धराः सर्वे वैशुसंज्ञाः क्षता रथे ॥
दृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वैश्यात्मकाः क्षताः ।
वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
ते सर्पा दर्पसम्पूजां चापवृणुष्वनूनाः ।
अवतस्युः शरा भूला नाजातिसुभानवाः ॥
सुरवा सरमा कर्हवितना शुचिरेव च ।
दृषा वसुधा सर्वोया ऋतुः सर्वशमस्तथा ॥
ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
गदा भूला शक्तयश्च तदा देवरथेऽभ्ययुः ॥
शुभं क्षतयुग्मश्च चातुर्ह्येनप्रयोजकाः ।

रथः

चतुर्भगाः; सलीलाश्च वभूतुः स्वर्गकुण्डलाः ॥
तद्दुग्धं युगसङ्काशं रथश्रीर्षे प्रतिष्ठितम् ।
धृतराष्ट्रेण नागेन वह्नें बलवता मङ्गन् ॥
ऋत्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदेस्तथापरः ।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अत्रदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित्त ।
तान्यात्मन् वाजिनां तेषां भूयगानि नक्षत्राः ॥
पद्मद्वय तलकश्च ककोटक-धनञ्जयौ ।
नागा बभूवुरेवैते हयानां बालवन्तनाः ॥
योङ्कारप्रमवास्ता वा मन्यवक्रतुक्रियाः ।
उपद्रवाः प्रतीकाराः प्रशुन्दस्यस्तथा ।
यज्ञोपवाह्यान्तानि तस्मिन् लोकरथे शुभे ।
मणि-सुक्ता-प्रवालैस्तु भूमितानि सक्षत्राः ॥
प्रतोदोङ्कार एवासीत् तदपश्च वषट्कृतम् ।
तिनोवाली कुञ्ज राका तथा चातुमती शुभा ॥
योक्ताण्यासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
ज्यान्वय च पीतानि श्वेतमाङ्गिकानि च ।
अवदाताः पताकास्तु वभूतुः पवनरिताः ॥
ऋतुभिश्च क्षतः षडभिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
अजरा व्याभवश्चापि सात्मिका धनुषो दृढा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विट् ।
तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो व्याजराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
स इष्टुर्विष्णुसोमि-त्रिदैवतमथोऽभवत् ॥
आननं ह्यगिरभवच्छक्यं सोमस्तमोदुदः ।
तेजसः समवायोऽथ चैषोक्तेजो रथाङ्घ्रिक् ॥
तस्मिंश्च वीर्यदृष्ट्या वै वासुकिनांगपार्थिवः ।
तेजः संवसनाथं वै सुमोचातिविशो विद्यम् ॥
क्षत्वा देवा रथश्चापि दिवं दिव्यप्रभावतः ।
लोकधिपतिमभ्येद्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवश्चतुजित् ॥
इदमापत्वरिचायं देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं जैलोक्तरथसुत्तमम् ।
प्रशस्य देवान् साञ्चिति रथं पश्यति शङ्करः ॥
सुहृदुं दृष्ट्वा रथं साधु साञ्चित्युक्त्वा सुहृदुर्मुहुः ।
उवाच सेन्नानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः क्षुण्णो युष्माभिर्मम सत्तमाः ।
इदंशो रथसम्यत्प्रा यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्त्वा देवदेवेन देवा विद्वा देवेषुभिः ।
अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सद्यसो भवेत् ।
सुक्ता चक्राडुधं देव सोपास्य इत्युमाश्रितः ॥
सुरि युक्ता इवोचाग्यो घटन्त इव पर्वतैः ।
निश्वसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्त्वा जयाहाश्रांस्ततोऽग्रजः ॥
ततो देवैः सगन्तव्यैः सिंहनादौ महान् क्षतः ।
प्रतोदृष्टं सस्यं ब्रह्मार्थं क्षततां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्थो वै पितामहे ।
सदृशः क्षत इत्युक्त्वा चासरोच रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यश्वा हरभरातुराः ।
जाडुभिः पतिता भूमौ रजोभासश्च याचितः ॥
देवो दृष्ट्वाय वेदांस्तानभौरथहयान् भयात् ।

रथः

उल्लङ्घार पितृनासांन् सुपुत्र इव दुःखिनात् ॥
ततः सिंहरवो भूयो वभूव रथभैरवः ।
जयशब्दश्च देवानां सन्भुवाण्येवोपमः ॥
तदोङ्कारमयं यद्वा प्रतोदं वरदः प्रसुः ।
स्वयम्भुः प्रययौ वाहाननुमन्त्र यथाजवम् ॥
यसमाना इवाकाशं सुखान्त इव मेदिनीम् ।
सुखेभ्यः सख्युः श्वासानुच्छ्वसन् इवोरगाः ॥
स्वयम्भुवा चोद्यमानाञ्चोदितेन कपदिना ।
ब्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः चयकाल इवानिलाः ॥
ध्वजोच्छ्वविनिर्मायो ध्वजव्यष्टिमशुक्तमाम् ।
व्याक्रम्य गन्दी वृषभं तस्मौ तस्मिंश्चैवैव ॥
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दृष्ट्वहृत्सौ रविप्रभौ ।
रथचक्रे तु रचिते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षितौ ॥
शेषश्च भगवान् नागः अनन्तोऽन्तकरोऽरि-
क्षाम् ॥

शरहृत्सो रथं पाति शयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तु सर्वसास्थ्याय मर्ह्यश्चातिदारयम् ॥
द्रविणाधिपतिर्वाल सुराणामधिपो द्विपम् ॥
मयूरं शतचक्रश्च जूजन्तं किन्नरं यथा ॥
गुह आस्थाय वरदो युगोपमरथं पितुः ॥
नदीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दौभिम् ॥
पृष्ठतश्चापि पाशाभ्यां लोकस्य जयलद्वयया ॥
प्रमथाश्चाभिवर्णाभाः साभिज्जाला इवाचनाः ॥
अनुचम्भु रथं श्राव्यं नक्रा इव महद्गण्यम् ॥
शृगुभरद्वाज-वसिष्ठ-गोतमाः ।
ऋतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः ।
मरौचर-त्रिभगवानथाङ्गिराः ।
पराश्वरागम्यसुखा महर्षयः ॥
हरमजितमर्जं प्रतुष्टु-
वैचनविद्यैर्विचित्रभूयैः ।
रथक्षिपुरे सकाञ्चनाचलो
ब्रजति सपक्ष इवाद्गिरम्बरैः ॥
करिगिरिद्विमेघसन्निभाः ।
सजलप्रयोद्दिनाहनादिनः ।
प्रथमगाथाः परिवायै देवगुप्तं
रथमभितः प्रययुः स्वदर्पयुक्ताः ॥
मकर-तिमि-तिमिङ्गलाष्टतः
प्रलय इवातिससुहृत्तोऽयं वः ।
ब्रजति रथवरोऽति भास्वरो
ह्यश्रनिनिपातपयोदनिखनः ॥*॥
अथ श्रोतिर्विहाभरथे रथकर्मैनाह ।
“लोकमेतन्नलुजिष्णुकभेयु
स्यन्दनस्त्रिजविधानमथाहुः ।
सैनसद्युधवप्राप्तुतपस्थैः
साधुराशिचित साधुभिर्द्रजे ॥”
अथ रथचक्रमाह ।
“उवाचशिवारकौर्षपुरश्चा-
द्वैयस्त्वचलवर्जं वलयश्च ।
सत्यभागनिचितसभमया
हाविमथ्यसन्नचो नवभागम् ॥
अग्रमे भवति संकलिरन्तः-
जूवरोऽनि जयोऽथ रथाङ्गे ।

रथकः

सन्धिमेऽर्थे ह्यतिरन्तरसन्धी
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्तमगपतौ रथकत्वम् ।
“पुष्ये पुनस्त्वस्येच्छातुराधा रेवती द्वयोः ।
अवगाद्विभे हस्तचित्तये रोहिणीस्ये ।
सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म सत् ॥”
अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।
“रथाकारं लिखेच्चक्रं भासुभारौ विलोकयेत् ।
रथाय त्रीणि रथायि ह्यष्टिमार्गं प्रदापयेत् ॥
ऋद्धे न्यूल्यं चक्रे सन्दिग्धे महद्भयम् ।
रथाप्रे च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”
इत्यथिषु ज्योतिर्विद्वत्प्रभारामेण कृताः श्रुताः
दिशः ॥ * ॥ अस्यार्थः । अथानन्तरं धीराः
स्यन्दनानां रथानां अखिलं सन्मूर्धं विधानं
कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोकांसंज्ञानि
स्वाति पुनस्त्वस्यः अवस्था धनिका श्रतमिषा
एतानि । मैत्रसंज्ञानि ऋगाशिरा रेवती चित्रा
अतुराधा एतानि । जघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी
पुष्या अभिजित् एतानि । जिष्णुरिन्द्रस्तङ्गं व्येछा
को ब्रह्मा तङ्गं रोहिणी एतद् नक्षत्रम् । पुनः
केषु सेनसद्गुण इतः सूर्यः तेन सह वर्षमानेभ्यु ।
सतां शुभयहाणा दुषु वारेभ्यु । पुनः कस्मिन्
साधुराश्रितवति शुभयहाराभिपुत्रे अङ्गे लगे
स्ति । पुनः कैः वशा स्त्री सप्तमं स्थानं अयम्
चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्यैः साधुभिः
शुभयहैरिति । अथ रथचक्रे नक्षत्रस्थानम् ।
उच्येति । उच्यतेऽपि सूर्यस्तस्य करेः किरणैः
कीर्णं व्याप्तं पुरं कक्षासखलीयस्वभागप्रदेशं
यस्य तच्च तद्वत्स्विति तस्मात् अर्थात् सूर्या
क्रान्तनक्षत्रात् अनसः शकटस्य वलयचक्रे
तस्यायात् अयमभागमारभ्य आविमर्धं मध्य-
भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देवं
न्यासीकृत्यैः किमर्तं ऋक्षवलयं नवभागं
नवभिर्भागैः स्थितमिति यावत् । पुनः किंभूतं
सव्यभागानिचतुर्धमं वामभागेन व्याप्यभयम्-
मिति । अथास्य फलम् । अनसः शकटस्य
अग्रमे अग्रगतवर्षमाने चन्द्रनक्षत्रे सङ्कलिः
बुद्धं भवति । जूवरोहृनि युगम्बरगते वर्ष-
माननक्षत्रे अन्तो ष्वतिः मरुतं भवति ।
रथाङ्गे चक्रगुमे जयो भवति । सन्धिमे सन्धि-
गतनक्षत्रे अर्थेऽहृतिः ब्रह्महरं भवति ।
अन्तरसन्धी मध्यसन्धानगतनक्षत्रे भीति-
र्भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्टं
शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत्
सुगमम् ॥

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिक्रमिः । कम्) मन्दिरा-
वयवविशेषः । यथा,—

“अष्टकांशिन गर्भस्य रथकानासु निर्गमः ।
परिधेर्भूयभागेन रथकास्तत्र कल्पयेत् ॥
तत्तृतीयेन वा कुर्व्यात् रथकानासु निर्गमम् ।
रामसर्वं स्थापनीयं रथकचित्तये सदा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविषासे २० विषाचः ॥

रथन्त

रथकथा, स्त्री, (रथानां सङ्ग्रह इति । “जन-
खलादिगोरथेति ।” इति मुग्धबोधसूत्रेण
कथः । टाप ।) रथसङ्ग्रहः । तत्पर्यायः ।
रथत्रयः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-
कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१)
रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां
करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अण् ।)
रथनिर्माणकर्त्ता । कुतार इति भाषा । स तु
करयोगेर्भे माह्रिष्याज्यातः । (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीवर्षं प्रमदे कुमारीपुत्रं
मेधाये रथकारं धैर्याय तच्चायम् ॥”

“रथकारं माहिष्येण करिष्यां जातम् ॥”
इति तद्वाक्ये महीधरः ॥) तत्पर्यायः । तच्चा २
वर्द्धकिः ३ तच्चा ४ काष्ठतट् ५ । इत्यमरः ॥
रथधाराः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः
९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं
श्रीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।
तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।)
तालविशेषः । यथा,—
“अथक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।
सूर्यक्रान्तो विष्णुक्रान्तो वलभिन्नागपत्तकः ॥
इति पञ्चमहोदयानां संज्ञाः सप्त क्रमाव्यताः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भेऽस्य ।) ऋग्वेदाङ्ग-
यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्णोरथः २
प्रवहणम् ३ लयनम् ४ । इति वैमचक्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिधातरक्षां रथस्य
सन्नाहवदावरणकादिशब्दम् । रथस्य गुप्तिः
काष्ठादिभ्यो रक्षाार्थमावरणम् । तत्पर्यायः ।
वस्त्रः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शृङ्गादिभ्यो
रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-
युधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं चक्रं तदेव नामास्य ।)
चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,
रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः स्त्रीयौ यन्ता श्रतष्टतिरगोक्तो स्रुरथो
रथाङ्गं चक्राकौ रथचरणपाणिः शर इति ॥”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथहः, पुं, (रथनामा हः । यद्वा, रथस्य हर्षुमः ।
तन्नोपयोमित्वात् ।) तिनिश्रुतः । इत्यमरः ।
२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिशः स्यन्दनो नेमो रथहृत्सुलस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रथन्तरः, वि, रथेन तरति यः । इति मुग्धबोध-
वाकारणम् ॥ (कथंविशेषे, पुं । यथा, मत्स्य-
पुराणे । ५६ । ६३—६४ ।

रथाङ्गः

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत् ।
सावर्धना नारदाय कथामाहात्म्यंयुनम् ॥
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वयस्येते सुहृः ।
तद्दृष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तसुथते ॥”
रथेन तरतीति । तृ + “संज्ञायां भृत्वृण-
धारिसहितपिदम् ।” ३ । २ । ४६ । इति
खण् । सुमृच । अत्र युनपत्तिमात्रम् । नल-
वयवार्थासुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिवस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्य-
पश्यत् ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके सान्धि ।” इति तद्वाक्ये
सायणः । सिन्धुं ङीप् । रथन्तरी । पौरवस्य
इलिनस्य भार्या । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ९७ ।

“रथन्तरीं सुतां पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
इलिनो जनयामास दुष्प्रान्प्रभृतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-
ल्लस्यः । इति शब्दचक्रिका ॥ (विवरणमस्य
वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति
वैमचक्रः ॥

रथपा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)
आषाढशुक्लद्वितीयायां श्रीचक्रगाथस्य रथा-
रोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“आषाढस्य सति पक्षे द्वितीया पुष्यस्ययुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सव प्रवृत्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥
तथा ।

ऋत्वाभावे तिरथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥
मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ॥” इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥

“नातः श्रेयःपदो विष्णोस्तत्त्वः शास्त्रसम्मतः ।
रथयात्रैव यात्रायां मुख्याद्याह प्रजापतिः ॥”

इति याचातत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यत् यात्राशब्दे ब्रह्मणम् ॥

रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गञ्चिनिना विजज्ञे
विलोकयद्यदाकथितेन नाराः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १ । ४ ।
८२ । १३ ।

“अथैव पताकादङ्कित्वा रथयन्त्रहयेषु च ।
अथैषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथी ॥”
सुदर्शनचक्रम् । यथा, भाषे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाथोः पटलेन रथिषा-
न्विलिखः संवलिता विरेजिरे ॥”

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः । (यथा,
नेत्रधे । १६ । ६५ ।

“विरहतरलजिह्वा ब्रह्मकण्ठयन्तिविक्रान्ता-
मिह सहचरी नामयाहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥”

रथः

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्यनचक्रं पाथी यस्य ।) विष्णुः । इति ह्यङ्गपुत्रः ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । ३८ ।

“सर्वेदं धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः । रथाङ्ग + ङीष् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यम्बिपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ।)

रथाभः, पुं, वेतसद्वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथाभपुत्र्यः, पुं, (रथाभस्य पुत्र्यमिव पुत्र्यमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोहो, [नृ] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह + णिनिः ।) रथस्यारोहकः । इति
शैमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽख्यस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
दृष्टन्संहितायाम् । १५ । ११ ।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-
रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”)

तिनिश्रवणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “पपीदिभ्यः ङन् ।” ४ । ४ ।
१० । इति ङन् । रथचारिण्यं, त्रि । इति
विद्वान्तकौमुदी ।)

रथिनः, पुं, (रथस्य इवः प्रभुः । प्रकन्धादि-
त्वाद्कारलोपः ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽख्यस्येति । रथ् + “भिधा-
रथाभ्यामिरन्त्रिरचौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इरच् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋत्विदे । ३ । १ । १०६ ।

“अनुदेवानथिरो यासि साधनम् ॥”
“रथिरः रथी ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रथी, [नृ] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २
रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोहो ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति शैमचन्द्रः ॥

रथस्वामी ७ वाराणः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । ३७ ।

“पतिः पदातिं रथिनं रथेश-
सुरङ्गसाद्री सुरगाधिपुङ्गवम् ॥”)

रथ्यः, पुं, (रथं वच्चतीति । रथ् + “तद्वच्चति-
रथ्युगपावङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
रथस्य वोढा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथसः । इति शैमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
यथा, ऋत्विदे । ६ । २१ । ६ ।

“ऋत्नुर्न रथं नवं दद्याता केतमादिशे ॥”
“रथं रथस्य नेतारम् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ रथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋत्विदे ।
२ । ३१ । ७ ।

“सतिर्न रथो अहधीतिमध्याः ॥”
“रथो रथसम्बन्धी सतिर्न संपैशरीशीश्व

रत्नः

इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)
स्त्री चक्रम् ॥ (युग्म् । इति काशिका ॥

रथ्या, स्त्री, (रथानां सम्बन्धः । रथ् + “खलगी-
रथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
सम्बन्धः । तत्पर्यायः । रथकथा (का) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । प्रतोक्तौ २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्त्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथादृथत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।

यदा, रथं वच्चतीति । “तद्वच्चतीति ।” ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पण्याः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च क्रूरेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)
चत्वरम् । इति शैमचन्द्रः ॥

रत्, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट ।) रेकादिः । उत्खानसुत्-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं श्रुकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रदः, पुं, (रदतीति । रदं विवेखने + पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“अमसि प्रकटयसि रदं
करं प्रवारयसि ह्यमपि अयसि ।
धिदुमानं तव कुञ्जर
जीवं न जुहोषि जटारामौ ॥”)

विवेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तसंज्ञं यथा,—
“विवर्धेनहीनाश्च दन्ताः क्षिन्वा घनाः
शुभाः ।
तीक्ष्णा हंद्वाः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तसंज्ञं यथा,—
“कुन्दपुत्र्यसमा दन्ता माषितं कोकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमशतं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीगाम्बु हचिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः क्षेप्राश्च भयाय च ।
चौथीय कृष्टमांसाश्च दीर्घा भर्त्स्य चत्वरे ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

दन्तसंज्ञं यथा,—
“दन्तवदन्तसंज्ञं जिह्वाशेषं शुचिर्भवेत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १२ अध्यायः ॥

“दन्तसंज्ञमसंज्ञायं श्रेयं मण्यते दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्मोदयज्ञसुहृदरथी पुनः ।
भवेदश्रीचमत्वं रथं प्रायवेधाद्ब्रवी हते ॥”
इति प्रायश्चित्तसप्तसुहृदवचनम् ॥

रदच्छदः, पुं, (रदानां हृद् आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति शैमचन्द्रः ॥

रदनः, पुं, (रदतिभूनेति । रद + करणे ल्यट् ।
रनतीति । रद + ल्यवा ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६१ ॥ (यथा, हर्षचरिते । १३० । ८७ ।

रन्तिदे

“रदनेः पद्मगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
सेरावतो मजपतिराजघान नदंस्तथा ॥”
रद + भावे लुट् ।) उत्खनने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां हृद् आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“मांसलेख धनोपेता अवक्रैरधरेणुपाः ।
विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठै र्कृत्वाश्च खण्डितैः ।
विवर्धेनहीनाश्च दन्ता क्षिन्वा घनाः शुभाः ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [नृ] पुं, (रदनी प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन + इनि ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदौ, [नृ] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद + इनिः ।) हस्ती । इति ह्यङ्गपुत्रः ॥

रध, य ऊ लृ ह्रिंसने पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट ।) य, रध्थति । ऊ,
रध्थति रत्थति । लृ, अरन्थत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रनुज, म औ ञ } रागी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रनुज, य म औ ञ } (भा०-दिवा० च-उभ०-
वर्णांनरोपादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)
य ञ, रथ्थति रथ्यते । म, रचयति ऋगान्
ऋगरमयादन्यत्र रञ्जयति पुत्रं पिता । औ,
रडत्ता । ञ, रजति रजते । रागी वर्णा-
न्तरोत्पादनमावक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञायां
तिक् । रन्तिश्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चक्र-
वशीयवृषपतिभेदः । स तु बाहूतपुत्रः । इति
मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । १ ।

“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संज्ञतेः पाण्डुनन्दनः ।
रन्तिदेवस्य महिमा दद्यात्सु च गौर्यते ॥”
अयं हि यात्रिको दाताग्रगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतद्व्यग्रहृतगोचरमेरसेनैव चर्मैस्वती
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।

“रात्रौ महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
हे सद्यसे तु वधेति पशुनामन्वहं तदा ॥
अहव्यहनि वधेति द्वे सद्यसे गवां तथा ।
समांश्च दहनो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य निवशः ॥
अतुला कीर्तिरभन्नत्तु पृथक् द्विजसत्तम ॥”
तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।
“उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संश्रितव्रतम् ।
याभ्यारथ्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥
महाचदो चर्मराशेरुत्केदात् सुश्रुवे यतः ।
ततश्चर्मैस्वतीत्वेवं विख्याता सा महानदी ॥
ब्राह्मणेश्वरो ददौ जिह्वान् सद्यसि प्रवृत्ते वृषः ।
तुभ्यं निव्यं तुभ्यं निव्यमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥
सद्यसं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।
अन्नाहार्योपकरयं ब्रवीष्येकरयश्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्याव्यश्च पिठरात्रिण्यः ॥
नावीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमताः ॥

रन्ध्र

रमसः

रमण

संज्ञते रन्धिदेवस्य यां रात्रिमवसन् रुहे ।
 आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥
 तत्र स सदः क्रोशन्ति सुवृष्टमणिक्कुललाः ।
 खभृषिष्ठमन्त्रीर्क्षं नादामांसं यथा पुरा ॥”
 कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रन्ध्रः, स्त्री, (रमते अच्चेति । रम् + तुम् ।) वस्त्रं ।
 वदी । इति मेदिनी । ति, ४६ ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, पाकः । रधधातोर्भाविणत्प्रत्ययेन
 निच्यत्प्रम् । यथा रन्ध्रनाय ख्याली । इति
 संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (रध् + ल्युः । नाशकै,
 त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
 “यद्वृक्षस्यैते काचि खडुङ्गाभद्ररन्ध्रम् ॥”
 “हे अभद्ररन्ध्रम् । अमङ्गलनाशकम् ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरः ॥
 रन्ध्रितं, स्त्री, (रध् + क्त ।) छतरन्ध्रनद्रधम् ।
 तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिर्घथा,—
 “सङ्कीर्णं पात्रवम्भारे मार्गं वा यामवर्ज्यते ।
 स्थापयेद्दुग्धवान् सदः सिद्धान्नं पात्रकान्तरे ॥
 भक्तं खपावके स्थाप्यं न स्याप्यं पात्रकान्तरे ॥
 घृतं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभव रसम् ।
 स्थापयेद्भाजते हेमे पात्रे कौहेऽथ काष्ठजे ।
 पत्रादिवद्बिधं शार्कं स्थाप्यं काष्ठास्यलौहजे ।
 पक्वान्नं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्त्रिंशथ दारुजे ॥
 धारयेत् सुशुद्धं चौरं पार्थिवे वाप काष्ठजे ।
 पानीयं पाथसं तन्नं ऋतुसंश्लेषे धारयेत् ॥
 काचजे स्फाटिके वाप वैदूर्यादिविचित्रिते ।
 धारयेत् सखंदा पात्रे रागयाज्वरप्रशुकान् ॥
 उक्तपात्रान्तरे स्थाप्यं तद्द्रव्यं तद्द्रव्यापचम् ॥
 सर्वदा सुखं हृदयमन्यथा दोषकारकम् ॥”
 इति स्रपकारशास्त्रे पाकराजेश्वरः ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, (रन्ध्रयति हिनख्यनेनेति । रध् + वाङ्-
 लकात् रन् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
 १२ । ११ ।
 “रन्ध्रान्धेयदृष्ट्याणां द्विधामामिषतां यथौ ॥”
 छिद्रम् । इति मेदिनी । (यथा, रवी । १५ । २५
 “यवसुक्ते तथा वाष्प्या रन्ध्रान्त्वोभवाद्वास्तुवः ।
 शातङ्गदमिव ज्योतिः प्रभामच्छलसुदृष्यौ ॥”
 मनुष्यशरीरस्वरन्ध्राणि यथा,—
 “नावालयनकर्णानां द्वे हे रन्ध्रे प्रकीर्षिते ।
 मेहपापानवक्त्राणामेकेके रन्ध्रसुश्रुते ।
 दृशर्मं मन्त्रके प्रोक्तं रन्ध्राणीति तुष्णीं विदुः ॥
 स्त्रीयान्स्त्रीयधिकानि सुप्रः स्तनयोगोर्भवन्तः ।
 रुध्मच्छिदमार्थि चान्ध्यानि मतानि लक्षि अम्भि-
 नाम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
 योनिः । यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५३ ।
 “रन्ध्रागतमयाश्वानां शिखोद्भेदश्च वक्षिष्याम् ।
 नेत्ररोगः कौकिलस्य च्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥”
 रन्ध्रकण्ठः, पुं, (रन्ध्रं कण्ठः कण्ठको यस्य ।)
 जालवन्धूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रन्ध्रवधुः, पुं, (रन्ध्रं मत्तं वधुर्भुञ्जत इव ।)
 उक्कुरः । इति विकारप्रयोगः ॥

रन्ध्रवंशः, पुं, (रन्ध्रविंशत्यो वंशः ।) छिद्रवृक्ष-
 वंशः । फौफारवंश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 लक्ष्मणः २ कौचकाक्षयः ३ मस्करः ४ वाद-
 नीयः ५ शूशिरास्यः ६ अस्थ गुण्याः ।
 “वशौ लक्ष्मी कयायै च किञ्चित्तौ च
 श्रौतलौ ।
 मन्त्रकच्छपमेहार्थः पितृदाहासनाशकौ ।
 विशेषो रन्ध्रवशस्तु दैपनोऽजौर्गनाशकः ।
 रश्मिस्तु पाचनो हृद्यः शूलघ्नो सुखनाशनः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥
 रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रफ्यते । इति
 दुर्गादासः ।
 रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक० सेट् ।) इ, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, पुं, शब्दः । रधधातोर्भाविणत्प्रत्ययेन निच्यत्प्रम् ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
 “सुप्रसदाद्भुद्रे भृष्ट इव निद्राजस्येक्ष्णः ।
 प्रवृद्धः प्रच्छपातेः ससुचदु भैरवान् रवान् ॥”)
 रभ, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्मा०-सक०-सेट् ।) इ, रभ्यते । इ, रभ्यते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रभ, औ ङ राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्मा०-सक०-स्यन्दि ।) राभस्यस्तुसुकीभावः ।
 निम्बिचारा प्रष्टरि रिति गोविन्दभट्टः । औ,
 रब्बा । इ, रभते वाधुः पुख्ये । आढपूर्वोऽथ-
 मारम्भे । शार्कं पठितुमारभते शिष्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रभसः, पुं, (रभस्यमिति । रभ + “अद्यविचमि-
 तमिनमिरभिलभौति ॥” उच्चा० ३ । ११७ ।
 इति अस्यत् ।) विगः । (यथा, भाषे । ६ । ७२ ।
 “रभस्योत्थितासुप्रगतः सहसा
 परिरभ्यकचन वधुमरुधत् ॥”)
 हर्षः । इति मेदिनी । से, ३९ ॥ (प्रमोत्साहः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
 “मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥”
 “रभसस्य प्रमोत्साहस्य ॥” इति तट्टीकावाक-
 नोषिनी ।) संरम्भः । यथा, भाषे । ११ । १६ ।
 “प्रमदमदनमाद्यद्वैवर्गोद्दामरामा
 रमयारभसखेदच्छेदविच्छेदश्च ॥”
 संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
 “वन्द्यैः स्वानः सप्रशस्तानि
 विशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥”)
 पौर्वापर्यविचारः । इत्यस्यः । औत्सुक्यमिति

कलिङ्गः । क्लियामा रभसा च दृश्यते । इति
 छव्यः । (यथा, किराताकौपीये । ५ । १ ।
 “अथ जयाय तु मेरुमहोभ्रतो
 रभसया तु दिगन्तदृष्टया ।
 अभिययौ स हिमालयसुच्छ्रितं
 वसुदितं तु विण्णयितुं नमः ॥”)
 (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
 “सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 वक्राशौ विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”
 महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३३ ।)
 यदा तु रभसगुणयोगात् अर्धं आदित्वात् अर्ध-
 त्वये तद्वति वर्धते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् ।
 इति जिज्ञादिर्ग्रथे भरतः ॥
 खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
 रम, उ ङ ज औ क्रौङ् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भ्वा० आत्मा०-सक०-स्यन्दि ।)
 रेपादिः । उ, रमिन्वा । रम्बा । उ, रमते ।
 ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
 कान्तः । (यथा, किराताकौपीये । ५ । २० ।
 “निधिशुक्लाधिपरमेः परमेः ॥”)
 रक्ताशोकचक्रः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ रमणश्च । रमधातोर्भाविणत्प्रत्ययेन
 निच्यत्प्रम् ॥
 रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च जौ
 वा ॥” उच्चा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कान्तः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 रमठं, स्त्री, (रम + अठन् ।) हिङ्गु । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पुं । तद्देशवासिनि,
 त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
 “जागुजान् रमतान् सुकान् स्त्रीराज्यायनय
 तङ्गान् ॥”)
 रमठध्वनिः, पुं, (रमठ इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते
 इति । ध्वन् + इन् ।) हिङ्गु । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रमणं, स्त्री, (रमयतीति । रन् + णिच् + ल्युः ।)
 पटोलम्बुम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् । इति
 चैमपन्नः ॥ (रम् + भावे ल्युट् ।) जम्भनम् ।
 तत्पर्यायः । अन्नस्य चर्षकम् २ आम्बधर्मः ३
 सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
 मेघुनम् ८ रतिः ९ उपच्छम् १० धर्षितम् ११
 श्रीङ्गाररतम् १२ महासुखम् १३ चिभ्रम् १४
 योगमिथुनम् १५ अमिमानितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, भाषे । ११ । १६ ।
 विकच कामलग्नैरन्ध्रान् रुद्रभागाः ।
 सुरमितमकरन्दं मन्दभावाति वातः ।
 प्रमदमदनमाद्यादौवनोद्दामरामा-
 रमयारभसखेदच्छेदविच्छेदश्च ॥”)
 श्रीङ्गणम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् । (रन्ध्र-
 त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
 “रामेति शोकरमणाङ्गलं बलवदुच्छ्रयात् ॥”
 “शोक्श्च रमयात् । रत्नपादनात् ॥” इति तत्र

रमणी

रमिता

रम्भ

स्वामी। वनविशेषः। यथा, हरिवंशे १५५।२१।
 “भाति चैत्रवनक्षेत्रं नन्दनक्षेत्रं महत् ॥
 रमण्यं भावनं चैव वैशुभमैव समन्ततः ॥”
 रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + ल्युः ।) पतिः । (यथा, कुमारे । ४ । २१ ।
 “वचनीयमिदं व्यवस्थितं
 रमण्यं । त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 श्लो, ७२ ॥ गर्हभः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८१ ॥
 वृषभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महाहरिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्व-
 तमः । यथा, मातृङ्ग । ५ । २४ ।
 “कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमण्यः शिशुरोऽपि च
 मनोहरा धरातु पुत्रानवापाय हरेः सुता ॥”
 रमणीये, चि । यथा, भागवते १ । ४ । ६ । १० ।
 “रमण्यं विहरन्तीनां रमणीः सिद्धयोजिताम् ॥”
 रमण्यकं, कौ, (रमन्ते लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञार्थां कन् ।) जम्बूद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “एवमेवोत्तरे कौण्डि वर्षाणि च तपोधन ।
 कुरुवर्षं सिन्धुकुलात् शृङ्गवानवधिः स्फुटः ॥
 हिरण्यस्यं ततो वर्षं श्रुतावधि निगद्यते ।
 रम्यकश्च ततो वर्षं नीलकण्ठावधिः स्फुटः ॥”
 अपि च ।
 शेष उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निवधस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमण्यकं नाम ज्ञायन्ते तत्र मानवाः ।
 शुक्लाभिन्नसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दशवर्षवत्सहायि श्रतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग निर्वृतं सुदितमानवाः ॥”
 इति पाण्डो भूखण्डे १२८ । २२६ अध्यायौ ॥
 (अन्वत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वीतिहोचस्य
 पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ३१ ।
 “तद्वैपस्याधिपतिः प्रेषवतो वीतिहोचो नाम
 तस्यात्मनो रमण्यकधातकनामानौ वर्षपती
 नियुज्य स्वयं पूज्येणवद्भगवत्कर्मप्राण एवास्ते ॥”
 रमया, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागते । ७।३०।६७ ।
 “रमया रामतीर्थे तु यमुनायां ऋगावती ॥”
 रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + ल्युट् ।
 ङीष् ।) नारी । इति मेदिनी । श्लो, ७२ ॥
 उत्तुङ्गस्त्रीविशेषः । या वपुर्नयोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । २१४ ॥
 “रयेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”
 बालाखण्डवः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा वन्द्या कामकलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीयं चि, (रम् + ञनीयर् ।) सुन्दरम् ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ११ ।

“वितरति दिक्षु रण्ये दिक्पतिकमनीयम्
 दशमुखनीलिवलिं रमणीयम् ॥”
 रमण्यं, चि, (रम् + “श्ररन्वोच्च ।” उग्रा० ३ ।
 १०१ । इति अथप्रलयः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुधादित्तिः ॥)
 रमतिः, पु, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
 ङ्ङित् ।” उग्रा० ४ । ६३ । इति अतिप्रलयः ।
 निष् ।) नायकः । खर्गः । इति मेदिनी । ति,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादि-
 त्तिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + ञच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ६ । २३ ।
 “एष प्रसन्नवरदो रमयात्मश्रद्धा
 वदयन् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।
 ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
 लयि ॥”
 इत्युद्धटः ।)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाह्वय पुत्रकान् ।
 सुशान्ताया मतिं ब्रूवा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । २६ । १४५ ।
 “देवती रतिलक्ष्म्या रत्नगामा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीलक्ष्म्यः । यथा । रमाधवः पूज्यो माधवत्वान् ।
 इत्यवयवयत्ये जगदीशः ॥
 रमानाथः, पुं, श्रीलक्ष्म्यः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
 स्वामी । इति धृष्टीतनुपुरुषसमासनिघण्टुः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीलक्ष्म्यः ।
 यथा, मुम्बवोध्याकरणे ।
 “सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
 मुक्तमेतदनन्तस्यैषुर्गोयो दिदृक्षवः ॥”
 (यथा च देवीभागवते । १ । ५ । ८ ।
 “दत्त्वा भारं धनुःकोचां निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमापियं, कौ, (रमायाः पियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमाविष्टः, पुं, (रमया वेष्टयतीत्यौ । वेष्ट + षच् ।)
 श्रीवाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, चि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
 प्रापिता । यथा,—
 “त्वरितगतिर्ननुयुक्तिस्तरणिसुताविपिनगता ।
 सररिपुष्या रतियुष्या परि रमिता प्रमद-
 मिता ॥”
 इति कृष्णोमङ्गरी ।

“ब्रजयुवतिर्गोपवधुः सररिपुष्या श्रीलक्ष्म्यं परि-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इता गता ।
 किम्भृता । त्वरितमतिः त्वरिता प्रीष्टा गति-
 येः स्याः सा तथा । पुनः किम्भृता तरणिसुता-
 विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुपागतता । किम्भृ-
 तेन रतियुष्या रती शृङ्गारे गुचगा उप-
 ष्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकृष्याणां
 नायिकाश्च रतिमध्यापयति ॥” इति तट्टीका ॥
 रमेश्वरः, पु, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
 वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चाणूरमहान् ऋषीकपतेश्वरारे
 ब्याख्या भटा य इति सन्ततमाममन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरकोत्रम् ॥
 रम्भः, पुं, (रमते रागमूर्च्छनादिकमनेनेति ।
 रभि + कर्मणि षच् ।) वेद्युः । (रमते उद्यम-
 शीलो भवति निरन्तरसुन्दरभरणायेति भावः ।
 रभि + ञच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी ।
 भे, ७ ॥ माहिषासुरपतिः । यथा,—
 श्रीकौन्ते उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेय सुरवैरिया ।
 चिरेण स च सुपीतस्तपसा तस्य शृङ्गारः ॥
 अथ तुष्टो मचादेवः प्रबलं रम्भसुक्तवान् ।
 प्रीतोऽस्ति ते वरं रम्भ वरयस्व वयोश्चिन्तम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भसं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुष्टोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शृङ्गार ।
 एवमुक्तस्तु देव्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ।
 भवन्तंदास्त्वनं ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तर्धेयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षांतुष्टुक्तविलोचनः ।
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ दृष्टो माहिषी
 शुभात् ॥
 त्रिहायणी चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ।
 स तां दृष्ट्वा माहिषीं रम्भः कामेन मोहितः ॥
 दोर्भां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोतुषवम् ।
 तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ॥
 दधार माहिषी गर्भं तदाभूमिद्विधासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असौ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः ।
 शतदिवसं यथा, देवीभागवते । ५।२।१७-४६।
 अथ उवाच ।
 “द्वोः पुत्रौ महाराज । विख्यातौ चित्ति-
 मखले ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च हावास्तां दानवोत्तमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज । पुत्रार्थे तैपतुस्तपः ।
 बहून् वर्षाणान् कामं पुण्यं पञ्चनदं जले ॥
 करम्भस्तु जले मन्मथकार परमं तपः ।
 वृक्षं रक्षाजवटं प्राप्य स रम्भोऽभिमसेवत ॥
 पक्षाधिराधनासक्तः स रम्भस्तु यदाभवत् ।
 बाला शपीपतिर्दुःखसदृश्यौ दानवौ प्रसूतः ॥

रश्मः

रश्माट

रम्यकं

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
 वासवस्तु करभन्तं तदा जग्राह पादयोः ॥
 निजघान च तं दुष्टं करम् उच्यते ॥
 आतरं निहतं शुक्ला रश्मः कोपं परङ्गतः ॥
 स्वश्रीर्षं पावके ह्येतुमैच्छच्छिला करुण ह ।
 केशुप्राप यद्दोलाश्रय वामेन क्रोधसंयुतः ॥
 दक्षिणेन करेभ्योयं गृह्णीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
 द्विनक्ति श्रीर्षं तस्माद्वह्निना प्रतिबोधितः ॥
 उक्तञ्च देव्यं मुखौष्ठि सश्रीर्षं हेतुमिच्छसि ।
 व्याहृत्यत्वातिदुःसाधा कथं त्वं कर्तुंशुद्यतः ॥
 वरं वरय भद्रं ते यस्मि मनसि वर्जते ।
 मा न्नियस्य हृतेनादा किन्ति कार्यं भविष्यति ॥
 यास उवाच ।
 तच्छुक्त्वा वचनं रश्मः पावकस्य सुभाषितम् ।
 ततोऽब्रवीद्ब्रवीत रश्मस्तथा केशुकलापकम् ॥
 यदि तुष्टोऽसि देवेश । देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
 जैलोत्सविजयी पुनः स्यान्नः परवर्णाह्वनः ॥
 अजेष्यः सर्वथा स स्यादेवदानवमानवैः ।
 कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकाभिवन्दितः ॥
 पावककलं तद्येत्वाह भविष्यति तवेषितम् ।
 पुत्रस्तव महाभाग । मरणादिरमाशुना ॥
 यस्यां चित्तं तु रश्म । त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
 यास उवाच ।
 तस्यां पुत्रो महाभाग । भविष्यति बलाधिकः ॥
 इत्युक्तो बह्निना रश्मो वचनं चित्तरङ्गवत् ।
 शुक्ला प्रथम्य प्रथमौ वङ्गि तं दानवोत्तमः ॥
 यचैः परिष्टतं स्थानं रमनीयं त्रियान्वितम् ।
 दृष्ट्वा चक्र तदा भावं महिष्यां दानवोत्तम ।
 मत्तयां रूपपूर्णायां त्रिहायस्यां च धोषितम् ।
 सा समागाञ्च तरसा कामयन्ती सुदान्विता ॥
 रश्मोऽपि गमनं चक्र भवितव्यप्रयोदितः ।
 सा तु गभंवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ॥
 तां गृह्णीत्वाथ पातालं प्रविवेश मनोहरम् ।
 महिषेभ्यश्च तां रचन् प्रियामहोमतां किल ॥
 कदाचित् महिष्यायः कामार्कशासुपात्रवत् ।
 स्वयमागम्य तं हस्युं दानवः ससुपात्रवत् ॥
 स्वरक्षार्थं समागम्य महिषं समताडयत् ।
 योऽपि तं निजघानाशु शृङ्गाभ्यां काममोहितः ॥
 ताङ्घ्रितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये शृङ्गम् ।
 भूमौ पपात तरसा ममार च विच्छिन्नः ॥
 हृते भर्करि सा दीना भयापीना विहता शृङ्गम् ।
 सा धेनात्तं वटं प्राप्य यथायां शरणं गता ॥
 पृष्ठवस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
 कामयावन्तु तां कामी बलवीर्यमदोद्वतः ॥
 रुदती सा शृङ्गं हीना दृष्ट्वा श्वैर्ममतातुरा ।
 धावमानश्च तं वीर्यं यथाच्छातुं समापद्युः ॥
 सुहं समभवद्दुधोरं यथाशां च ह्यारिष्या ।
 शरीरं ताङ्घ्रितस्यै पपात धरणीतले ॥
 हतं रश्मं समानीय यथास्ते परमं प्रियम् ।
 विशिष्यौ रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
 महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चित्तयां रोपितं तदा ।
 प्रवृष्टुं सा मतिं कृत्वा यतिना सद्य पावकम् ॥

वायंमाणापि यचैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
 ज्वालामालाकुलं साञ्ची पतिमादाय वल्लभम् ॥
 महिषस्तु चित्तमध्यात् ससुप्तस्यौ महाबलः ॥
 रश्मोऽप्यव्यङ्ग्युः कला निःहृतः पुत्रवत्सलः ॥
 रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ॥
 अभिषिक्तस्तु राश्यैश्चै ह्यारिरसुरोत्तमैः ॥
 एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ।
 अवधस्तु सुरदेवैर्मानवैश्च शृपोत्तमः ॥”)
 रश्मा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
 (यथा, नैषधे । २ । ३७ ।
 “तरुच्छरयुगेन सुन्दरी
 कसु रश्मां परिणाहिना परम् ॥”)
 अशरीविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ । (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । ५० ।
 “अरुणा रक्षिता चैव रश्मा तद्वन्मनोरमा ॥”)
 गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पीठस्थ-
 शक्तौनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
 ७ । ३० । ५८ ।
 “गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रश्मा कु मलय-
 चले ॥”)
 गोधनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ । वैश्या ।
 इति धरणिः ॥
 रश्माटतीया, स्त्री, (रश्माट्वा लतीया ।) ब्रत-
 विशेषकालः । यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “रश्माटतीयां वर्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
 मार्गश्रीर्षे चिते पक्षे लतीयाथासुपोषितः ॥
 गौरीं यजेद्विष्णुपत्नेः कुशोदाहः करम्भदः ।
 कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुवकैर्यजेत् ॥
 कर्पूरादः कृशरदो मङ्गकादन्तकाञ्जित् ।
 माघे सुभद्रां कङ्करीर्षुताशो मरुकप्रदः ॥
 गौरीमयं दन्तकाष्ठं फालगुने गोमतीं यजेत् ।
 कुन्देः कला दन्तकाष्ठं जीवाशः सङ्कुलीप्रदः ॥
 विप्रालाचीं दमनकेशे च काशारसंप्रदः ।
 दधिप्राप्तो दन्तकाष्ठं तगरं श्रीसुखीं यजेत् ॥
 वैशाखे कर्षिकारैश्च अशोकाशो वटप्रदः ।
 ज्येष्ठे नारायणीमर्कच्छतपत्रैश्च खरुदः ॥
 नवङ्गाशश्च तल्पाद आषाढे माघवीं यजेत् ।
 तिलाशो विष्णुपत्रैश्च चौरान्नवटकप्रदः ॥
 औदुम्बरं दन्तकाष्ठं तमर्ग्याः श्रावणे त्रियम् ।
 दन्तकाष्ठं खर्यकाशः चौरदो सुक्तमां यजेत् ।
 पद्मैर्यजेत् भाद्रपदे शृङ्गोदाशो गुणादिदः ।
 राजपुत्रीश्रावण्युजे जवापुत्र्यैश्च जीवकम् ।
 प्राशयेन्निद्रि नेवेदोः कृशरैः कार्तिके यजेत् ।
 जातिपुत्र्यैः पद्मजाश्च पञ्चगशाशनी यजेत् ॥
 श्रुतोदश्वं वधान्तो सपत्नीकान् द्विजान् यजेत् ।
 उभामहेत्वरं खर्यं जवयो तु शुक्ले स्थितम् ॥
 वल्कच्छत्रसुवर्गाद्यौ राज्ञी च हतजागरः ।
 गीतवाद्यैर्देहेत् प्रातर्गोवाक्षं सर्वमाश्रयात् ॥”
 इति शारङ्गे १२० अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च । “अथ लतीया । सा चतुर्थीशुता
 रश्माटतीयैरदेवकेशैश्च यास्या ।

‘रश्माखां वर्जयित्वा तु लतीयां सुनिचयम् ।
 अन्येषु सर्वकथेषु गणयुक्ता प्रशस्यते ।’
 इति ब्रह्मविष्णुतात् ॥
 ततश्च युग्मवाकं रश्माटतीयपरम् । भविष्योचरे ।
 ‘कुबज्ज भद्रं यत्नेन रश्माखं ब्रतसुत्तमम् ।
 ज्येष्ठे शुक्ललतीयायां स्नातनियमतत्परा ।’
 रश्माखमिति रश्मया कृतमिति रश्माटतीयम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रश्मोः, स्त्री, रश्म इव जरुह यस्याः सा । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।
 “अनेन यूना सद्य पाषिंवेन
 रश्मोर । कश्चिन्नवो कश्चित्ते ॥”)
 रश्मं, स्त्री, (रम + “पीरदुपधात् यत् ॥ ३ । १ ।
 ६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥
 प्रधानघातु । इति जटाधरः ॥
 रम्यं, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्यक-
 लक्षः । इति मेदिनी ॥ वकलक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रम्यः, चि, (रम + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, मनौ । ७ । ६६ ।
 “रम्यमानतसामन्तं स्वाजीयं देशमावसेत् ॥”)
 बलकरः । इति जटाधरः ॥
 रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽन्तेति । रम + यत् । ततः
 कृप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति
 जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—
 “दक्षिणेन तु मेरीस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।
 वायवं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 मतिप्रधाना विमला जरादुर्गविवर्जिताः ।
 तत्रापि सुमहान् यज्ञो न्ययोधो रोहितः
 स्मृतः ।
 तत्फलप्राप्तनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”
 इति वराहपुराणे रुद्रगीतानामाध्यायः ॥
 (तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।
 “रम्यके नाम वर्षे च क्वर्त्ति भगवतः पराम् ।
 माह्यां देवासुरैर्वन्द्यां भवः स्तौति निरन्तरम् ॥
 मसुखावाच ।
 ७१ नमो सुखतमाय नमः सत्ताय
 प्राणायौचित्य बलाय महामत्स्याय नमः ।
 अन्तर्दक्षिणाखिलाजोकोपालके-
 रद्वरुणो विचरस्तुखरुनः ।
 स ईश्वरश्च स इदं वर्षे नय-
 न्नाम्ना यथा हासमयी नरः स्त्रियम् ॥
 यं लोकपालाः किल मत्सरञ्चरा
 हिला यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।
 पातुं न प्रेङ्गादिपदश्चतुष्वदः
 सरीक्ष्यं स्यात् यदत्र दृश्यते ।
 भवान् युगान्तायैव जन्मिमास्त्रिभि
 श्चौबीमिसामोषधिवीरुषां चिदिम् ।
 मया सद्यैवक्रमतेऽथ औजया
 तस्मै जगन्नाथगंगात्मने नमः ॥
 एवं स्तौति च देवेशं मसुः पाषिंवेनचतमः ।
 पम्पुलावतारं देवेशं संश्रयच्छेदकारणम् ॥

रव

ध्यानयोगेन देवस्य निर्धूतप्रियकल्पाय ।
 आस्ति परिचरन् भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥”
 तथाच मात्स्ये ११२।२० वैष्णवे । २।२।१३ ॥
 ब्रह्मास्ते च । ६।१।७ ॥ ब्रह्मयम् ॥ पटोल-
 मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मुञ्चते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कल्पिलकरम्यकापाटलापूगच्छरीतकीत्याद्यः ॥”
 पुं, आभिप्रपुत्रमेदः । एतन्नामासुरखैव रम्यक-
 वयोर्भवन् । यथा, भागवते । ५।२।१६ ।
 “तस्यासुहृत्वा आत्मजान् स राजवथ्यं आभीष्टो
 नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेणाहतरम्यकहरिप्रस्य-
 क्रुरभद्राशकैतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
 रम्यपुत्र्यः, पुं, (रम्यं स्वर्गनीयं पुत्र्यमस्य ।)
 श्याल्लिखितः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्याल्लि-
 प्रशब्दस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
 रम्यफलः, पुं, (रम्यं फलमस्य ।) कारस्करवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रम्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + “पोर-
 डुपधान् यत् ।” ३।१।६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) राज्ञिः । इति मेदिनी । स्थल-
 पद्भिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकौर्त्तने । २६ ।
 १७५ ।
 “रेवती रतिजन्म्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमः, पुं, (रम + शकादित्वात् रः ।) अरुणवर्णः ।
 शोभा । इत्युणादिकोषः । २।२३० ॥
 रय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) ङ, रयते । इति दुर्गादासः ।
 रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय + “पुसि संज्ञार्थां
 घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । इति घः । रीया-
 ल्भनेनेति वा । रौ गतौ + चप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १।१।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोद्यः स्याद्देवो धारा रथश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २।१७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेत् वृक्षस्थेव नदीरथाः ॥”
 पुरुरवचः पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ६।१।५१ ।
 “रेलस्य चोर्ध्वश्रीगर्भात् यद्वाचनान्नात्मा वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सव्यायू रयोर्ध्व विजयो जयः ॥”
 रराटी, स्त्री, (ललाट + रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।
 ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । २।१।२८ ।
 “तपो रराटीं विदुरादिर्षुसः
 सत्यसु श्रीयार्थि सङ्घसप्रार्थीः ॥”
 रत्नकां, पुं, (“रमयं रत्तु क्रियदुनासिकलोपे
 रत्तु इच्छा तां ज्ञाति कः रत्नस्ततः स्वार्थे
 कन् ।” इत्यमरटीकाज्ञात् रघुनाथचक्रवर्ती ।)
 कम्बकः । इत्यमरः । पक्षः । इति सुभूतः ।
 र्दगविशेषः । इति सुभूतः ॥
 रव, इ ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 नक०-सेट् ।) इ, रष्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रविः

रवः, पुं, (रूयते इति । र ध्वनौ + भावे अच् ।)
 शब्दः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ६।५४ ।
 धरुवधियमनाधिरपाददे
 नरवरो रवरोधितकेशरीः ॥”
 रवणं, स्त्री, (रौतीति । र + युच् ।) कांस्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र + भावे ल्युट् ।) रवश्च ॥
 रवणः, पुं, (रौतीति । र + “सुसुवृणो युच् ।”
 उणा० २।७४ । इति युच् ।) उडुः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । ६ ।
 “उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोवला-
 द्विधीयमाने भरभालि धन्वके ।
 अर्द्धोन्मितीज्ञारविभर्त्सरः
 स्ननाम निर्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥”
 कोकिलः । इति विद्वान्तकौटुयासुयादित्तः ॥
 रवणं, त्रि, (र + युच् ।) शब्दनः । तौत्स्यः ।
 भङ्गकः । चञ्चलः । इति शब्दरत्नावली ।
 रवणः, पुं, (र + “श्रीडृग्पिठगमिबन्धुविवि-
 प्राग्विभोऽथः ।” उणा० ३।११३ । इति
 अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रूयते स्तयते इति । र + “अच इः ।”
 उणा० ४।१३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः । सूर्यस्य भोयं दिनं वार-
 रूपम् । यथा,—
 “रवौ वर्षोऽ चतुः पञ्च बोधे सप्त द्वयं तथा ॥”
 इत्यादिवारवैजाकथने समयप्रदीपः ॥
 तत्र निधिहानि यथा,—
 “माघमासिधर्माश्च मखरं निम्नपञ्चकम् ।
 भचवेद्यो रवेर्वारे सप्तमन्मन्थपुत्रकः ॥
 आर्द्रकं मधु मन्थस्य भचवेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तमन् भवेत्रोगी जन्म जन्म हरिद्रता ॥
 निम्बं मांसं मखरश्च विष्णुकाञ्जिकमार्द्रकम् ।
 भचवेद्यो रवेर्वारे सप्तमन्मन्थपुत्रकः ॥”
 इति कर्मलोकचम् ॥ * ॥
 रवियस्य रत्नश्याममश्रितवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुरुषचन्द्रियजातिसत्त्वगुणकटुरवर्षि-
 राशिहस्तानक्षत्रसप्तमीतिथिवाक्कलिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपगोचः । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पद्महस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्तान्ध-
 वाहनः । शिवाधिदैवतः । रङ्गिप्रत्यधिदैवतश्च ।
 इति यजुर्वेदतत्त्वाद्यः ॥ * ॥ अस्य श्रुत्युत्तरिर्था,
 “अवतीर्मांसयो लोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अचिरात्तु प्रकाशेत् अवनात् स रविः स्तुतः ॥”
 इति मातृस्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्यापत्न्यानि यथा,—
 “मरौचेः कश्यपो जन्म तस्मान्जन्म विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री लघुः प्रजापतेः ॥
 श्रीस्यपत्न्यानि राजेन्द्र । संज्ञार्थां महर्षीणां
 निधिः ।
 आदित्यो जनयामास कन्याश्चैकां सुषोचनान्म् ।
 वैवस्वतं मनुश्रेष्ठं यमश्च यमुनां ततः ॥
 नातितेजोमयं रूपं सोढुं सर्षं विवस्वतः ।

रविच

मायामयीं ततश्चायां सवर्षीं निरक्षमे खतः ॥
 संज्ञोवाच ततश्चायां सवर्षीं श्रेष्ठम् मे वचः ।
 चाहं यास्यामि सदनं पितृसुं पुनरच मे ।
 भवने वच कल्याणि । निरक्षेष्टं ममाश्रया ॥
 मधुरेव यमावेतो यतुनाथमसंज्ञकौ ।
 खापलदृष्टया द्रष्टव्यमेतद्दालक्ष्यं त्वया ॥
 न वक्ष्यदितं वृत्तं त्वया पत्नौ कदाचन ।
 रत्याकथयथा वा त्वार्द्धौ देवी ह्याया जगाद्
 ताम् ॥
 आकचयद्दद्यात्तान्नामाशापाक्षं कदाचन ।
 आख्यास्यामि चरितं ते धाहृदेवि । यथासुखम् ॥
 इति श्चार्थां श्रेष्ठे स्थाप्य संज्ञागान् पितुरासथम्
 उवाच पितरं देवीं जामातुस्त्वव न जमा ॥
 तेजः सोढुमहं ताव । काश्यपस्य महात्मनः ।
 तन्निस्यन्तु युकोपासौ भर्तृसयामास कन्यकाम् ॥
 मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति वा परिचिन्त्य च ।
 अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुर्वन् ॥
 तपस्तेपे च वा तौत्रं प्रतिमाघाय चैतत्वि ।
 मन्थमानोऽथ तां संज्ञां सवर्षीयां तथा रविः ॥
 सावर्षीं जनयामास मनुश्रेष्ठं महोपते ।
 शनैश्चरं द्वितीयश्च सुतां भर्ता लषीयिकाम् ॥
 सवर्षीं खलपत्नेषु सापत्न्यात् स्त्रीसम्भावतः ।
 चकाराद्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वमेव ह्ये ॥
 चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः ।
 अग्नि भाविनि वासिषु सन्नेत्रपि कुतश्चया ॥
 विधीयतेऽधिकः स्नेहः सावर्षींदिस्तान् प्रति ।
 नाचचक्षे तदा साधु भास्वते परिदृष्ट्वते ॥
 ततः सतुद्यति श्रुत्वा ह्याया सवर्षीं श्रेष्ठं च ह ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुल्येव भगवान् रविः ॥
 निरागसं न शशाप जगाम लघुरन्तिकम् ॥
 लघापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वा काश्यपम् ।
 निर्देशुकामं कोपेन प्रायश्चैव सदा तदा ॥
 लघोवाच ।
 तवातितेजसो भोत्या प्राथोत्तरकुर्वन् वने ।
 बडवाकूपमास्थाय संज्ञां चरति श्राहणे ॥
 द्रष्टा हि तां भवानथ स्वभार्यां ताव मा सच ॥
 लब्धातुश्रोत्रेण सविता गलोत्तरकुर्वन् च ।
 स हरिर्हरिरूपेण सुखेन समतास्यत् ॥
 त्वरमाया क सवितुः परपूरुषशङ्कया ।
 सा तन्निरवमत् शक्यं नासिकार्थां विवस्वतः ।
 देवी तस्माद्वायेतामश्विनौ भिषगां वरौ ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्वत् सूर्यशब्दे ब्रह्मणम् ।)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविवरसंयोगेन कान्तः
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिखते रविचक्रम् भास्करो वरचक्षिभः ।
 यस्मिन्नने भवेत् सूर्यस्तत्रादौ जैषि भक्तके ।
 चयं वक्रं प्रदातयमेकैकं स्वस्वयोग्येसेत् ॥
 एकैकं बाहुयुग्मे तु एकैकं हस्तयोग्येऽपि ।

रविलो

रश्मिः

रश्मिः

हृदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋचमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं चासुके न्यसेत् ।
 नचत्राणि च प्रेषाणि रविपादे निशीजयेत् ॥
 चरणस्थेन ऋचेषु अख्यायुर्जायते नरः ।
 निदेशग्रामनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ॥
 नाभिलोनात्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्वाह्वैश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेत्सौरः स्थानभ्रष्टो भवेद्गुह्ये ॥
 स्वस्थेन धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात् ।
 मस्तके पद्मवन्तस्तु नचचं खाद्यदि स्थितम् ॥”
 इति गारुड ६० अध्यायः ॥
रविजः, पुं, (रवेर्जात इति । जन् + डः ।)
 ग्रहनेश्वरः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
 “उरग्रग्रतभिधात्रांखातिमन्त्रात्रिपूर्वा
 रविरविजकुजाश्च भूतषष्ठीनवम्याम् ॥”
 (बह्वचने तु कृतवः । यथा, उहृत्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।
 “प्रागपरदिशोद्दिश्या
 वृषतिविरोधावह्वा रविजाः ॥”)
रवितनयः, पु, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
 मनुः । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सावर्णिकतनयो रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, उहृत्संहिताया-
 म् । ३४ । १२ ।
 “परिचैग्रमखलगतो
 रवितनयो ह्रुदधात्वनाग्रकारः ।”)
 यमः । (सुश्रीवः । कर्मः ॥ द्विवचने अश्विनी-
 कुमारौ ।)
रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यथा, रविं नन्दय-
 तीति । नन्दि + ल्युः ।) सुश्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । सावर्णिकमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।
 “ह्योतुर्नृपतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥”)
 शनिः । यमश्च ॥ (द्विवचने अश्विनीकुमारौ)
रविनाथः, क्ली, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 वन्द्युके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रविपत्रः, पु, (रविवत् दीपिमत्प्रचं यस्य ।)
 आदित्यपत्रचतुष्टयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रविप्रियं, क्ली, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्बम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अख्य पर्यायो यथा,—
 “ताम्बमौहृत्वरं शुक्लसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
 रविप्रियं च्छेच्छसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः ।
 रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लज्जुचः ।
 इति शब्दमाळा ॥
रविरत्नकं, क्ली, (रवे रत्नम् । तवः कन् ।) माण्डि-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रविबोहं, क्ली, (रविप्रियं बोहम् ।) ताम्बम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (युष्मादयोऽस्य ताम्बग्रन्थे
 विज्ञेयाः ।)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—
 “रविलोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
रविचन्द्रकं, क्ली, (रविः चन्द्रा यस्य इति । कम् ।)
 ताम्बम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रविस्तुः, पु, (रवेः स्तुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
 शनैश्चरादिः । यथा,—
 “नीलाञ्जनचयप्रखं रविस्तुं महाराजम् ।
 ह्यायाया गर्भसंभृतं वन्दे भक्ता शनैश्चरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥
रवीन्दं, क्ली, (रविणा सूर्यकरस्यैव इन्दति
 प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥
रश्म, स्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सिट् ।) रेफादिस्तालयान्तः । रश्मना ।
 इति दुर्गाहासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥
रश्मना, स्त्री, (अन्वृते व्याप्नोतीति । अन्वृ व्याप्नो +
 “अप्ते रश्म च” लडा० २ । ७५ । इति युच्
 धातो रशादेशश्च ।) काञ्ची । इत्युणादिकोषः ॥
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।
 “इयमप्रतिबोधशायिनीं
 रश्मना लां प्रथमा रश्मःसखी ॥”)
 जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
 तु रश्मनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
 खाद्यतीति । नन्द्यादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्गः ।
 रश्मना काञ्चिजिह्वोरीरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्चुलः । २ । ७५ । रज्जुः । यथा, वाजसनेय-
 संहितायाम् । २१ । ४६ ।
 “ह्योता यत्तद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
 ष्टया रश्मनयाधितम् ॥” “रश्मनया रज्जा कृत्वा
 अधित धृतवान् पशून् इति शेषः ।” इति तद्वाच्ये
 महौधरः ॥ अङ्कलयः । इति निघण्टुः । १२५ ॥
 अत्र सदा बह्वचनप्रयोगो भवति । इति देव-
 राजयज्वला ॥)
रश्मिः, पुं, (अन्वृते व्याप्नोतीति । अन्वृ व्याप्नो +
 “अन्वृते रश्मि” लडा० ४ । ४६ । इति मिः
 धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
 ५ । १३३ ।
 “मन्त्रिका विप्रुश्रया गौरशः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरश्मिश्च सूर्यं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥”)
 पद्मम् । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
 “यत्त मन्त्रां विवर्षते रश्मिन् यमित वा इव ॥”
 “रश्मिन् अश्वकन्वनापानं प्रपञ्चान् ॥” इति
 तद्वाच्ये सायणः ॥) सूर्यस्य रश्मिना जलादान-
 दाने यथा,—
 “तैजोभिः सूर्यलोकैभ्यो ह्यदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 ससुद्राहाद्युसंयोगाद्ब्रह्मन्वापो गमस्तथा ॥
 ततस्तु पयसां काशे परिवर्त्तन्दिवाकरः ।
 नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाद्भूलेस्तु रश्मिभिः ॥”
 इति मातृङ्गी १०२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
 “एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं काशात्मा ह्यैश्वरी तदुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो यद्वयोनयः ॥
 सुसुप्तो हरिकेशश्च विश्वकर्मो तथैव च ।
 विश्ववक्त्राः पुनश्चाव्यः सम्यद्गुरुरतः परः ॥
 अर्वाग्वसुरिति स्थातः खराङ्गव्यः प्रकीर्णितः ॥
 सुसुक्तः सूर्यरश्मिस्तु पुष्पाति शिशिरद्युतिम् ।
 तिथ्यगूर्वप्रचारोऽसौ सुसुक्तः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नचत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मो तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सर्वदा ॥
 विश्ववक्त्रस्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति निबद्धा ।
 सम्यद्गुरुरिति स्थातः स पुष्पाति च लोहितम् ॥
 उहृत्स्यति प्रपुष्पाति रश्मिरर्वाग्वसुः प्रभोः ।
 ग्रहेश्वरं प्रपुष्पाति सप्तमश्च खराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेन सर्व्वा नचत्रतारकाः ।
 वर्द्धन्ते वर्द्धिता निबन्धं निबन्धाप्याययन्ति च ॥
 दिवानां पाथैवानाश्च नैशानाश्चैव सर्वशः ॥
 आदानान्निबन्धादिबन्धनैसा तमसां प्रभुः ॥
 आदत्ते स तु नाडीनां सद्दक्षिण समन्ततः ॥
 नादेयांश्चैव सासुद्रान् कूर्पांश्चैव सहस्रकम् ॥
 स्यावरात् जङ्गमांश्चैव यच्च कुख्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रन्तु श्रौतवर्षांश्चानिसवम् ।
 तासां चतुःशतं नाडी वर्षान्ते चित्रसूर्ययः ॥
 हृन्वाश्चेत् याज्ञाश्च कीतगा भृकण्यस्तथा ।
 अन्वता नामतः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिभ्रतः पुनः ।
 वशो मेधश्च पेश्यश्च ह्यदित्यो हिमसर्जनाः ॥
 चन्द्रान्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्युर्गमस्तयाः ।
 शुक्राश्च कङ्कभक्षैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
 शुक्राश्च नामतः सर्व्वास्त्रिभ्रता प्रथमसर्जनाः ॥
 समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपिष्टदेवताः ।
 महुष्यानां वधेनैव खधया च पितृनपि ॥
 अन्वतेन सुरान् सर्व्वांस्त्रिभ्रतः संप्रथयौ ।
 वसन्ते शीघ्रकै चैव श्रुतेः सन्तर्पति त्रिभिः ॥
 श्रुदपि च वर्षासु चतुभिः संप्रवर्षति ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतुह्यति त्रिभिः ॥
 वरुणो माचमासे तु सूर्यः पूषा तु फालगुने ।
 चैत्रे मासि भवेद्दीशो घाता वेशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठशुक्ले भवेद्दिन्न आषाढे सविता रविः ।
 विवस्वान् आषाढे मासि प्रौष्ठपयानं भगः स्मृतः ॥
 पर्यस्योऽश्वयुजि लघ्ना कार्तिके मासि भास्करः ।
 मार्गशीर्षे भवेद्दिन्नः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पञ्च रश्मिश्चहसाणि वरुणस्याकौकर्म्येण ।
 बद्धुः सः सः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥
 धाताशुभिः सद्दक्षैस्तु नवभिस्तु श्रुतक्रतुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पाथैकादशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपते मित्रक्षत्रा चैवाशुभिर्कपेत् ।
 अर्थमा दशभिः पाति पर्यथसो नवभिस्तपेत् ॥
 षड्भि रश्मिश्चहसेस्तु विष्णुस्तपति विश्वहृत् ॥
 वसन्ते कपिषः सूर्यो ग्रीष्मे काचनचप्रभः ॥

रसः

श्वतो वर्षासु वर्षेन पाण्डरः प्ररदि प्रभुः ।
हेमन्ते तान्वर्णयः स्यात् प्रिशिरे लोहितो

रविः ॥

औषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृव्यथ ।
ह्यर्थोऽमरलम्बतत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्व चाष्टौ यथाः त्रयोः ह्यर्थे चाधिष्ठिता

दिवाः ।

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव हृद्यस्यतिः ॥
भौमो भातुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे भ्रुवे निखडा वे गच्छास्ते वातरश्मिभिः ।
भ्रात्र्यमाया यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”

इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥

तत्रैहिकप्रथायाः । खिद्याः १ क्रियाः २ गावः ३
रश्मयः ४ अमौश्रवः ५ दौधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उसा. ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखः १२ सप्तश्रवणः १३
साध्याः १४ सुपर्णाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १५ ॥

रश्मिपतिः, पु, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदिब्रजपञ्चपः । इति राजनिघण्टुः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आखादे । क्ते हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्योपधः ।

रसयति मधु द्विरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रसः, पु, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यडा, रस्यते
इति । रस आखादेन + “पुसि संज्ञायां घः
प्रायेण ॥” ३.३.१९८ इति घः ।) रसनेन्द्रियप्राह्य-
वस्तु । स च कालमहायभूमिविद्यदलनालसं-
र्गेण परिग्रामान्तरं गतः घटप्रकारो भवति ।

तत्र पृथिव्यनुगुणवाहुल्यान्मधुरः १ तोषामि-
गुणवाहुल्यादन्वः २ पृथिव्यभिगुण वाहुल्या-
ह्वयः ३ वायुभिगुणवाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणवाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यानि-
गुणवाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आद्यो नाम । अप्यां

पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याधाराकारणमेव
तेन जलक्षितौ अपि वहाधारतया रसाना-
मभियक्तौ कारणौ । अभियक्तश्च मधुरादिरूप-
मन्तरेयासम्भावामधुरादिविशेषेऽपि जलक्षितौ
कारौ । अम्यादिवस्तु त्रयः बौरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन विमित्तकारणम् ।

तद्व्यतिरेकेयासाहिरसाभावात् । रसामियक्तेश्च
अम्यादिवस्तुत्रयसन्निधानं विनाशुप्रलम्बेरभि-
यक्तावपि अम्यादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनाथं रसकस्य त्रयमापः क्षितित्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रलयाः खादयन्त्यः ॥”
इति च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्भ-
वन्ति । इति चक्रपाण्डित्यतन्त्रव्युत्थगुणोपरि-
श्रवदासीयटीका ॥ (तथाच ।

रसः

“भेदेषां त्रिषष्टिविधिविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावात्तदुपदेक्ष्यामः ।

खादुरन्वादिभिवर्गं श्रेयैरन्वादयः पृथक् ।
यानि पञ्चदशैतानि त्रयाणि हिरसानि तु ॥

पृथगन्वादियुक्तस्य योगः श्रेयैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथास्त्वस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥

त्रिरसानि यथासङ्गा त्रयाण्युक्तानि विश्रति ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण त्रयाणि दश पञ्च च ॥

खादुक्तौ संहितौ योगं लवणत्वेः पृथग् गतौ
योगैः श्रेयं पृथग्यातश्चतुष्करससङ्गया ॥

संहितौ खादुलवणौ तदनु कडादिभिः पृथक् ।
उक्तौ श्रेयैः पृथग् योगं यातः खादुयथौ तथा ॥

कडाद्यैरन्वलवणौ संयुक्तौ संहितौ पृथक् ।
यातः श्रेयैः पृथग्योगं श्रेयैरन्वकट तथा ॥

शुष्येति तु कषायेण सतिक्तौ लवणोपयौ ।
घट तु पञ्च रसात्खादुरैकैकस्यापवर्जनात् ॥

घट चैवेकरसानि स्युरैकं बहुसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिद्रव्याणां निर्वृत्ता रससङ्गया ॥

त्रिषष्टिः स्वात्सवस्त्रेया रसानुरसकल्पनात् ।
रसात्तरतमाभ्यस्ताः सङ्गामतिपत्नानि हि ॥

सयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वान् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥

काचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः काचित् ।
दोषोपधासौ तु सचिन्त्य भिषजा सिद्धि-

मिच्छता ॥”

परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्भित्तयः ।
घटपञ्चभूतप्रभवाः सङ्गताश्च यथा रसाः ॥”

“सौम्याः खल्वापोऽन्तरेऽप्यभवाः प्रकृति श्रौता
लघुश्च अत्यन्तरसाश्च तास्त्वन्तरिचादुधस्य-
मानाभ्यश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्थावराणां भूतानां स्युरारभिमौषधयन्ति
थासु सन्निष्ठ षड्भित्तयैः रसाः ।

तेषां षष्ठां रसानां सोमगुणातिरेकात्सधुरो
रसः पृथिव्यभिभूयिष्ठत्वाद्दन्वः सलिलाभि-
भूयिष्ठत्वात्तवणो वायुभिभूयिष्ठत्वान् कटुको
वायुकाश्रातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरेकात्
कषायः । एवमेवां रसानां घटत्वसुपन्नम् ॥”

इति च चरके खड्गस्थाने २६ अध्यायः ॥
तथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनसृष्टये ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
रसभेदत्रिषष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावधारयेत् ॥

एकेकेनाशुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिस्तु प्रयोजयेत् ॥

यथाक्रमं प्रष्टव्यानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चाशुक्रमते योगान्त्वस्यतुर एव च ॥

जीवाशुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्वयथा । मधुराश्वः । मधुरलवणः । मधुर-
तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते
पञ्चाशुक्रान्ता मधुरेण ॥ अन्वलवणः । अन्व-

रसः

कटुकः । अन्वतिक्तः । अन्वकषायः । एते
चत्वारोऽशुक्रान्ता अन्वेन ॥ लवणकटुकः ।
लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽशु-
क्रान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।

द्वैविधावशुक्रान्तौ कटुनेन ॥ तिक्तकषाय एक
एवाशुक्रान्तक्षित्तन ॥ एते पञ्चदशदिकसंयोगा

याख्यातास्त्रिकं वक्ष्यामः ॥
आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।

षडन्वो लवणस्त्रसादहन्त्वेकं रसः कटुः ॥
मधुरान्त्वलवणः । मधुरान्त्वकटुकः । मधुरान्त्व-

तिक्तः । मधुरान्त्वकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-

कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेवां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ

मधुरः प्रयुज्यते । अन्वलवणकटुकः । अन्व-
लवणतिक्तः । अन्वलवणकषायः । अन्वकटु-

कषायः । अन्वकटुकतिक्तः । अन्वतिक्तकषायः ।
एवमेवां प्रथमादावन्वः प्रयुज्यते । लवणकटु-

तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
एवमेवां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु-

तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेति त्रिकसंयोगविश्रितियाख्याताः ॥ चतु-

ष्कान् वक्ष्यामः ।
चतुष्करसंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।

चतुरोऽन्वस्तु गच्छेच्च लवणस्त्रिकमेव तु ॥
मधुरान्त्वलवणकटुकः । मधुरान्त्वलवणतिक्तः ।

मधुरान्त्वलवणकषायः । मधुरान्त्वकटुकतिक्तः ।
मधुरान्त्वकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।

मधुरान्त्वतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।

एवमेवां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
अन्वलवणकटुकतिक्तः । अन्वलवणकटुकषायः ।

अन्वकटुतिक्तकषायः । अन्वकटुतिक्तकषायः ।
एवमेवां चतुर्णामन्वः । लवणकटुतिक्तकषायः ।

एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेते चतुष्करसंयोगाः
पञ्चदशकौर्नैताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।

पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमन्वस्तु गच्छति ।
मधुरान्त्वलवणकटुतिक्तः । मधुरान्त्वलवणकटु-

कषायः । मधुरान्त्वलवणतिक्तकषायः । मधु-
रान्त्वकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-

कषायः । एवमेवां पञ्चानां पञ्चकरसंयोगाना-
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अन्वलवणकटुतिक्त-

कषायः । एवमेकस्यादावन्वः प्रयुज्यते ।
एवमेते घटपञ्चकसंयोगा आख्याताः ॥ घटकमेकं

वक्ष्यामः । एकस्तु घटसंयोगः मधुरान्त्वलवण-
कटुतिक्तकषायः । एवमयमेकघटसंयोगः ॥

एकेकश्च षड्धा भवन्ति । मधुरोऽन्वो लवणः
कटुकतिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।

एषा त्रिषष्टियाख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोज्यता विचक्षणेः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेण त्रिषष्टितमेऽध्याय उक्तः ॥
“रसानु प्रधानं कषादागमादागमो हि प्राक्ख-

रविलो

रश्मिः

रश्मिः

हृदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋचमेकं ददेद्गुह्ये एकं जारुके न्यसेत् ॥
 नचत्राणि च शिवाणि रविपादे निरौजयेत् ॥
 चरयस्त्रिंशत् ऋचैश्च अत्यायुर्जायते नरः ।
 विदेष्टुगमनं जानौ गुह्यस्य परदारवान् ॥
 नाभिस्थिनाभ्यसमुद्यौ हृत्स्थेन स्वाम्भैश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्वानभ्यो भवेद्भुजे ॥
 स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिथान्नमायुषात् ॥
 मस्तके पद्मवन्सु नक्षत्रं स्याद्दयदि स्थितम् ॥”
 इति मारुते ६० अध्यायः ॥
 रविजः, पुं, (रवेर्जात इति । जन् + ङः ।)
 ग्रनेश्चरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
 “उरगग्रतभिभाद्रांस्त्रातिम्बलाचिपूर्वा
 रविरविजङ्गजाहे भूतघञ्जिनवन्त्याम् ॥”
 (बहुवचने तु क्तवः । यथा, ढहृत्संज्ञितायाम् ।
 ११ । १० ।
 “प्रागपरदिप्रोडंश्वा
 वृपतिविरोधाववा रविजाः ॥”)
 रविनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
 मनुः । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सावर्णिकेनयोर रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वैवस्वतमनुः । ग्रनिः । (यथा, ढहृत्संज्ञिता-
 याम् । ३४ । १२ ।
 “परिषेष्टमखलगतौ
 रवितनयो लुद्रधात्वाभाशकरः ।”)
 यमः । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ दिवचने अश्विनौ-
 ज्जुमारौ ॥)
 रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यथा, रवि नन्द-
 नीति । नन्दि + ल्युः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । सावर्णिकमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।
 “होतुर्वातिक्रमं ज्ञात्वा वभाषे रविनन्दनम् ॥”)
 ग्रनिः । यमश्च ॥ (दिवचने अश्विनौज्जुमारौ ॥)
 रविनाय, ज्ञौ, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 वन्युके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविपञ्च, पुं, (रविवत् दौर्प्रियत्वं यस्य ।)
 आदिहपञ्चपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविप्रियं, ज्ञौ, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्बम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “ताम्बसौहृद्वरं शुखहृद्वरमपि स्तुतम् ।
 रविप्रियं स्नेहसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदिहपञ्चः ।
 इति कन्नदशतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लज्जुचः ।
 इति शब्दमाला ॥
 रविरजकं, ज्ञौ, (रवे रजम् । ततः कन् ।) माण्डि-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविजोडं, ज्ञौ, (रविप्रियं जोडम् ।) ताम्बम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (शुष्यादयोऽस्य तावदशब्द-
 विभेदाः ।)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—
 “रविजिरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहजनामस्तोत्रम् ॥
 रविधंजकं, ज्ञौ, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
 ताम्बम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविस्तुः, पुं, (रवेः स्तुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
 ग्रनेश्चरादिः । यथा,—
 “नीलाञ्जनचयप्रखं रविस्तुं महायज्ञम् ।
 ह्यायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या ग्रनेश्चरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥
 रवीन्दं, ज्ञौ, (रविणा सूर्यंकरस्यार्द्रं इन्दति
 प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥
 रश्म, स्त्रे, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 अक०- सेट् ।) रेफादिसालद्यान्तः । रश्मना ।
 इति दुर्गादासः ॥ सौमधातुरयम् ॥
 रश्मता, स्त्री, (अमृते व्याप्नोतीति । अमृ व्याप्नौ +
 “अप्रै रश्म च ।” उणा० २ । ७५ । इति श्रुच्-
 धातो रश्मादेश्च ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।
 “इयमप्रतिबोधप्रधानिनी
 रश्मता तां प्रथमा रश्मःसखौ ॥”)
 जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
 तु रचनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
 खादयतीति । नन्दादिवात् ल्युः । इति कालिङ्गः ।
 रसना काञ्चिजिह्वोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्जलः । २ । ७५ । रज्जुः । यथा, वाजसनेय-
 संज्ञितायाम् । २१ । ४६ ।
 “होता यच्चद्वन्द्वस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
 ष्टया रश्मनयाधित ।” “रश्मनया रज्ज्वा कृत्वा
 अधित घृतवान् पश्यन् इति शेषः ।” इति तज्ज्ञाथ्ये
 मञ्जीधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । २ । १५ ॥
 अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
 राजयज्वला ॥)
 रश्मिः, पुं, (अमृते व्याप्नोतीति । अमृ व्याप्नौ +
 “अप्नोते रश्च ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः
 धातो रश्मादेश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
 ५ । १३२ ।
 “मन्त्रिका विप्रप्रश्नाद्या गौरश्वः सूर्येरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरभिस्र सूर्यं मेध्यानि निर्हेषित् ॥”)
 पद्मम् । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
 “यच्च मन्त्रां विनश्यते रश्मौ न यमित वा इव ॥”
 “रश्मौ न् अश्ववन्मनार्यान् प्रप्रहान् ॥” इति
 तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥) सूर्यस्य रश्मिना जलादान-
 दाने यथा,—
 “तेजोभिः सूर्योक्तिभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 समुद्राहृद्युच्योर्गाहृद्व्यापो गमस्तयः ॥
 ततस्तु पथसां कावे परिवर्षीद्विवाकरः ।
 निवच्छत्यपो मेधेभ्यः शुक्राणुल्लेस्तु रश्मिभिः ॥”
 इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
 “शुभेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालात्मा ह्येश्वरो तनुः ॥
 तस्य वे रश्मयो विप्राः सूर्योक्तप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो महद्योनयः ॥
 सुसुप्तो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वचनाः पुनश्चाव्यः सम्पद्सुरतः परः ॥
 अर्वाङ्गसुरिति ख्यातः खराङ्गः प्रकीर्णितः ॥
 सुसुप्तः सूर्येरश्मस्तु पुष्याति शिशिरस्तुतिम् ।
 तिर्यग्भ्रूंप्रचारोऽसौ सुसुप्तः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्भ्रूंपुष्याति सर्वदा ॥
 विश्वचनास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्याति निबदा ॥
 सम्पद्सुरिति ख्यातः स पुष्याति च लोहितम् ॥
 ढहृत्स्यति प्रपुष्याति रश्मिरर्वाङ्गः प्रभोः ।
 ग्रनेश्चरं प्रपुष्याति सप्तमश्च खराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः ।
 वृद्धन्ते वर्द्धिता निबं निबाम्पाययन्ति च ॥
 दिवानां पार्थिवानाश्च नेशानाश्चैव सर्वशः ।
 आदानान्निवमाराद्वस्त्रेजसा तमसां प्रसुः ।
 आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
 नादियांश्चैव सासुद्रान् जूपांश्चैव सहस्रकम् ॥
 खारान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुख्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रान् श्रौतवर्षोऽपि निखनम् ॥
 तासां चतुःशतं नाथो वर्धन्ते चित्ररश्मयः ॥
 हृन्दन्वाचेत याज्ञाश्च कौतुका भक्त्यास्तथा ।
 अन्वता नामतः सर्वा रश्मयो ढहृत्सर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिंशतं पुनः ।
 वयस्यो मेधश्च पेश्यश्च ह्यादित्यो हिमसर्जनाः ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभाः स्युर्गमस्तयः ॥
 शुक्राश्च कङ्कभश्चैव गाथो विश्वभृत्स्तथा ।
 शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिंशत् घर्मसर्जनाः ॥
 समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपिष्टदेवताः ॥
 मनुष्यानौघधेनेह स्वधया च पितृनपि ॥
 अन्वतेन सुरान् सर्वांस्तिस्रस्त्रोत्तरपथव्यसौ ।
 वसन्ते श्रीशुकै चैव शतैः सप्तप्रति त्रिभिः ॥
 शरदापि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्धति ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव हिमस्तुत्तद्धति त्रिभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ॥
 चैत्रे मासि भवेद्दीप्तो घाता वैशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठश्च भवेद्विन्न आषाढे सविता रविः ।
 विवस्वान् आष्वये मासि प्रौष्ठपदां भगः स्तुतः ॥
 पर्ययस्योऽश्वयुजि ज्येष्ठा कार्त्तिके मासि भास्करः ॥
 मार्गशीर्षे सर्वेभिनचः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्याकं कर्मणि ।
 षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥
 धाताऽष्टभिः सहस्रेस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ॥
 विवस्वान् दशभिः पाति पार्त्तिकाद्दशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपते मित्रस्तथा चैवाऽष्टभिस्तपेत् ॥
 अथैमा दशभिः पाति पर्ययस्यो नवभिस्तपेत् ॥
 षड्भि रश्मिसहस्रेस्तु विष्णुस्तपति विश्वदृक् ॥
 वसन्ते कपिलः सूर्यो श्रीशुक्रो काचनसप्रभः ॥

रसः

स्वने वर्षास्तु वर्गेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ।
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्वात् शिशिरे लोहितो
रविः ॥

औषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पिण्डेषु ।
सूर्योऽमरत्वमन्दतत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्वे चाद्यौ यहाः ज्ञेयाः सूर्ये चाधिष्ठिता
दिशाः ।

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शक्रश्चैव दृष्टसतिः ॥
भौमो भातुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे भुवे निरुद्धा ये यहास्ते वातरश्मिभिः ।
आन्वमाया यथायोगं भ्रमन्तु दिवाकरम् ॥”

इति कौर्मो ४० अध्यायः ॥

तद्देहिकप्रथ्यायः । खेद्याः १ किरणाः २ गावः ३
रक्षयः ४ अभीश्रवः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उसाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्रकृषयः १३
साध्याः १४ सुपणाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १५ ॥

रश्मिपतिः, पु, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदिबपचक्षुपः । इति राजनिघण्टे ।

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आखादे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्तोपधः ।

रसयति मधु द्विरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, ली, बोलम् । इति राजनिघण्टे ॥

रसः, पु, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यहा, रस्यति
इति । रस आखादेन + “पुलि संज्ञायौ घः
प्रायेण ॥” ३।३।११० इति घः ।) रसनेन्द्रियमाह्व-
वस्तु । स च कालवहायभूमिविद्यदिलानलसंस-
र्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।

तत्र पृथिव्यगुणवाहुल्यान्मधुरः १ तोषामि-
गुणवाहुल्यादम्बः २ पृथिव्यमिगुण-वाहुल्यात्-
लवणः ३ वायुमिगुणवाहुल्यात् कटुकः ४

वायुकाशगुणवाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणवाहुल्यात् कषायः ६ । अपो रसानां-

माधारकारणं अत आयो नाम । अप्यां
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्यधारकारणमेव ।

तेन जलद्वितौ अपि तदाधारतया रसाना-
मभियक्तौ कारणौ । अभिवक्तेश्च मधुरादिरूप-
मन्तरेषाम्भवात्कथुरादिविशेषेण जलचित्ते
कारणे । अप्यादयस्तु चयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।

तद्वतिरेकेणाब्बादिरसाभावात् । रसाभिवक्तेश्च
अप्यादिरूपतत्रयसन्निधानं विनाशपञ्चरभिव-
क्तावापि अप्यादीनां कारखल्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्रया ।
निर्जुसौ च विशेषे च प्रथयाः खाद्यस्त्वयः ॥”

एते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्रपञ्चाशङ्क
वन्ति । इति चक्रपादिद्वन्द्वतत्रयगुणोपरि

शिवदासोपटीका ॥ * ॥ (तथाच ।

रसः

“भेदज्ञेषां त्रिविधिविधिविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावात्तदुपदेश्यामः ।

खादुरन्वादिभिर्योगं शैवेरन्वाद्यः पृथक् ।
यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥

पृथगन्वादिद्युक्तस्य योगः शैवेः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथाम्बस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥

त्रिरसानि यथासङ्गं त्रयाण्युक्तानि विश्रुति ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥

खादुरन्वौ सञ्चितौ योगं लवणाद्यैः पृथग् गतौ
योगैः शैवं पृथग्यातश्चतुष्कं रससङ्गया ॥

सञ्चितौ खादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शैवेः पृथग् योगं यातः खादुर्यौ तथा ॥

कट्वादीरन्वलवणौ संयुक्तौ सञ्चितौ पृथक् ।
यातः शैवेः पृथग्योगं शैवेरन्वकट् तथा ॥

युञ्जते तु कषायेण सत्तित्तौ लवणौषण्यौ ।
षट् तु पञ्च रसात्खादुरैकेकस्यापवर्जनात् ॥

षट् चैवेकरसानि स्युरेकं षड्भवेत् तु ।
इति त्रिविधित्रयाणां निर्दिष्टा रससङ्गया ॥

त्रिविधिः स्वात्सवस्त्रेया रसादुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाश्रयताः सङ्गामतिपनन्ति हि ॥

सयोगाः सप्रपञ्चाशुत् कल्पना तु त्रिविध्या ।
रसानां तत्र योय्यवान् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥

कचिदेको रसः कल्पाः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।
दोषोषधार्होत् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धि-

मिच्छता ॥”

परञ्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्भक्तयः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवाःसङ्गानाश्च यथा रसाः ॥”

“सौम्याः खल्वापोऽन्तरित्प्रभवाः प्रकृति श्रौता
लघुश्च अथक्तरसाश्च तास्वन्तरिचादुभ्रश्य-
मानाभ्रष्टाश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्वावराणां भूतानां स्मृतीरभिप्रीत्यन्ति
यासु स्मृतिषु षड्भिरुच्यन्ति रसाः ।

तेषां घर्षां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो
रसः पृथिव्यभूयिष्ठत्वादम्बः सलिलापि-
भूयिष्ठत्वात्तवणो वायुमिभूयिष्ठत्वात् कटुको
वायुकाश्रातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरेकात्
कषायः । एवमेवां रसानां षट्त्वस्तुत्पन्नम् ॥”

इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
नथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिविष्टा रसमेदानां तत्प्रयोजनस्तुत्यते ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिविध्या ।
रसमेदत्रिविष्टस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥

एकेकेनादुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिविष्टस्तु प्रयोजयेत् ॥

यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चाहुक्तमते योगान्मन्वत्तुर एव च ॥

चौचाहुक्तश्च रसो लवणः कटुको दयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्यथा । मधुरान्बः । मधुरलवणः । मधुर-
तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते
पञ्चाहुक्तान्ता मधुरस्य ॥ अन्वलवणः । अन्व-

रसः

कटुकः । अन्वतिक्तः । अन्वकषायः । एते
चत्वारोऽहुक्तान्ता अन्वेन ॥ लवणकटुकः ।

लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते चयोगोऽहु-
क्तान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।

इतिनावसुक्तान्तौ कटुनेन ॥ तिक्तकषाय एव
एवाहुक्तान्तिसिक्तौ । एते पञ्चदशद्विकसंयोगा
याख्यातास्त्रिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
यदुन्वो लवणस्तस्माद्द्वन्द्विकं रसः कटुः ॥

मधुरान्त्वलवणः । मधुरान्त्वकटुकः । मधुरान्त्व-
तिक्तः । मधुरान्त्वकषायः । मधुरलवणकटुकः ।

मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेवां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ

मधुरः प्रयुज्यते । अन्वलवणकटुकः । अन्व-
लवणतिक्तः । अन्वलवणकषायः । अन्वकटु-
कषायः । अन्वकटुकतिक्तः । अन्वतिक्तकषायः ।

एवमेवां प्रथामादावन्वः प्रयुज्यते । लवणकटु-
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।

एवमेवां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु-
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥

एवमेति त्रिकसंयोगविश्रुतिर्थाख्याताः । चतु-
ष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽन्वस्तु गच्छेच्च लवणस्त्रिकमेव तु ॥

मधुरान्त्वलवणकटुकः । मधुरान्त्वलवणतिक्तः ।
मधुरान्त्वलवणकषायः । मधुरान्त्वकटुकतिक्तः ।

मधुरान्त्वकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुरान्त्वतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।

मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेवां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अन्वलवणकटुकतिक्तः । अन्वलवणकटुकषायः ।
अन्वलवणतिक्तकषायः । अन्वकटुतिक्तकषायः ।

एवमेवां चतुर्णाम्बः । लवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेति चतुष्करससंयोगाः

पञ्चदशकौर्मिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्बस्तु गच्छति ।

मधुरान्त्वलवणकटुतिक्तः । मधुरान्त्वलवणकटु-
कषायः । मधुरान्त्वलवणतिक्तकषायः । मधुर-
रान्त्वकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेवां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानां

मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अन्वलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादौ अन्वः प्रयुज्यते ।

एवमेति षट्पञ्चकसंयोगा याख्याताः ॥ षट्कमेकं
वक्ष्यामः । एकस्तुषट्कसंयोगः मधुरान्त्वलवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमथमेकषट्कसंयोगः ॥

एकेकश्च षड्भवा भवन्ति । मधुरोऽन्वो लवणः
कटुकतिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।

यथा त्रिविष्टियाख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिविष्टस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणेः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिविष्टितमेऽध्याय उक्तः ॥
“रसास्तु प्रधानं कक्षादागमादागमो हि शास्त्र-

रसः

मुच्यते शास्त्रे हि रसा अक्षिज्जना यथा रसायन
आहार इति तस्मिन् प्राणाः । उपदेशा-
चोपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुरान्त्वलवणा
वानं प्रथमयन्ति । अमुमानाच्च रसेन ह्यनुभूयते
त्रयं यथा मधुरमिति । अथिवचनाच्च ऋषि-
वचनं वेदो यथा किञ्चिद्व्यार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञाः ।
इति च सुवृत्ते स्त्रजस्थाने ४० अध्याये ॥
यथा च. वामभटे १० अध्याये ।

“व्याम्भोऽपिः व्यास्तुतेजः खवायुप्रानिल-
गोऽनिलैः ।

दयोऽस्त्रैः क्रमाद्भूतेर्मधुरादिरसोद्भवः ॥
तेषां त्रिधात्रयं खादुं यो वक्रमनुलिम्पति ।
आज्ञास्य मानो देहस्य ज्ञादनीऽचप्रसादनः ॥
प्रियः पिपिलिकादीनां अस्त्रः जालयते सुखम् ।
हृदयेषु रोमदन्तानामक्षिभुवनिकोचनः ॥
लवणः स्यान्वयव्यास्यं कपोलाननदाहकम् ।
नित्तो विप्रदयव्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ।
उद्देजयति जिह्वायं कुर्वन्किमिचिमां कटुः ॥
मावयव्याजिनासास्यं कपोलौ देहनीव च ।
कषायो जडवेज्जिह्वां कण्ठसोती विरम्यकम् ॥
रसानामिति रूपणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आजम्बसात्मजान् कुरुते धातुनां प्रवलं वलम् ॥
बालवृद्धजनकौगवयंकेशैन्द्रियौजसम् ।
प्रशस्ती ऽह्यः कण्ठः सन्वसन्वानकटुगुरुः ॥
व्याधुष्यो जीवन्. स्त्रिभः पिप्ताजिलविधापहः ।
कुरुतेऽनुपयोगेन सम्भेदः कफजात् गद्गान् ॥
स्यौख्यात्सदादस्यस्यसमेहगण्डासुंदादिकान् ॥
अन्धोऽभिदीप्तिकन्धोस्त्रिभो ह्यहः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्यार्द्रः प्रीयानः क्षेदने लघुः ॥
करोति कफपित्तसं हृदवातातुलोमनम् ।
नोऽव्यस्यन्त स्तनोः कृथांश्चेथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥
कण्ठपाण्डुत्ववीसर्पशोकविस्फोटखड्ग्वरान् ॥
लवणः स्तम्भवंशातवन्विधापनोऽनिलकम् ।
क्षेदनः क्षेदनस्त्रीच्छो रोचनश्चेदमेदकम् ॥
नोऽतिशुक्लोऽसपवनं खलतिं पलितं बलिम् ।
हृदकुण्डविषवीसर्पात् जनयेत् सपयेहलम् ॥
नित्तः स्वयमरोचिष्यादरसिं क्षमिहृदविषम् ।
ब्रह्मरक्ष्णोऽन्वरोत्क्षेप्रादाहपित्तकफान् जयेत् ॥
क्षेदमेदो वसाम्पशक्तम्बुषोपशोषणः ।
लघुर्मैथो हिमो रूचः सन्वकण्ठविशोधनः ॥
धातुलघानिलवाधीनतिथोगात् करोति सः ।
कटुर्गोकाभयोर्देहैकृष्ठाकसकशीफजन् ।
ब्रयावसादनश्चेह भेदः क्षेदोपशोषणः ॥
हिनति बन्वान् सोतांवि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते सोऽभियोगेन लघ्यां शुक्रबलचयम् ॥
भ्रष्ट्वांमाञ्जुचर्चं कस्यं कटुष्टाद्विषु यथाम् ।
कषायः पित्तकफहा गुरुदसविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्षेदमेदोविशोषणः ॥
आमसंस्तम्भो याश्चै रूचोऽनिलकप्रसादनः ।
करोति शीतितः सोऽतिविष्टम्भाधानहृदयः ॥
हृदकाश्रयैरुपभंशोतोरोषमस्यहान् ॥

रसः

घृतहेमगुडाचोडमोचोचपक्षकम् ।
अभीरुवीरापनमराजादनवलाचयम् ॥
भेदे चनस्रः पान्थो जीवन्ती जीवकर्मभौ ।
मधुर्कं मधुर्कं विन्वी विहारी श्रावणोयुगम् ॥
चोर युक्ता तुगाचौरी चौरिच्यौ काश्मरी सहे ।
चौरिच्युगोचरचौरिच्यौ चौरिच्यौ काश्मरी सहे ।
अन्धो धाचौफलान्वीकामातुखुङ्गावतसम् ।
दाडिमं रजतं तन्नं सुकं पाषेवतं दधि ।
आम्बामान्नातकं भयं कपित्यं करमर्दकम् ॥
वरं सौवर्चलं कस्यं विडं साहजमौद्भिदम् ॥
रोमकं पांसुजं शीसं चारस लवणो गणः ।
तित्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्द-
नम् ।
भूमिस्वनिस्वकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालदिरजनीसुक्तम्बुवैट रूचकम् ।
पाठापामार्गकास्याधोगुडचोऽध्वथासकम् ।
पञ्चमूलं मद्दह्याप्रौ विप्रालातिविषा वषा ॥
कटुको हिङ्गुमरिचकमिज्यञ्चकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं क्त्रमरुष्कारम् ॥
वगः कषायः पथ्याचं शिरीषः खदिरो मधु ।
कदम्बोडुस्वरं सुकाप्रवालाञ्जनगौरिकम् ।
बालं कपित्यं खर्जूरं विसपद्मोत्पलादि च ॥
मधुरं क्षुद्रालं प्रायो जीष्णोष्णालियवाहते ।
सुत्राद्गोधूमतः चोदनास्त्रिताया जाङ्गला-
मिधात् ॥
प्रायोऽन्धं पित्तजननं दाडिमामलकाहते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽध्वन् सैन्यवात् ॥
नित्तं कटु च भूयिष्ठमदस्यं वातकोपनम् ।
क्षतेऽहृतापटोलीन्मां शुष्कीक्यादरोनतः ॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयान्ते ॥
रसा कदम्बलवणा वीर्योष्णा यथोत्तरम् ।
तित्तः कषायो मधुररुहदेव च शीतलः ॥
तित्तः कटुः कषायश्च रूचा बह्वमलासया ॥
पद्मम्बुधुराः स्त्रिभ्याः हृदविषमूत्रमारुता ॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः धरमं गुरुः ॥
लघुरुचः कटुस्तस्मात्सहापि च तित्तकः ।
संयोगाः सप्तपथाशक्त्यवना तु विषदिघा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथासूक्तं विमण्यत ॥
एकेकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके खादुर्दशाब्धः षट् चौरि पटुस्तित्त एक-
कम् ॥
चतुष्केषु दश खादुश्चतुरोऽन्धः पटुः सक्तु ।
पञ्चकेक्येकमेवाधो मधुरः पञ्च सेवते ।
द्रव्यमेकं षडाखादमसंशुक्ताश्च वज्रसाः ॥
षट्पञ्चकाः षट् च पृथगरसाः स्यु-
श्चतुर्दिकौ पञ्चदशपकारौ ।
भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
त्रयं षडाखादमिति त्रिषष्टिः ॥
ते रसागुरुसतो रसेमेदा-
स्त्वारतन्वपरिकल्पनया च ।
सम्भवन्ति गणनां समतीता ।
दोषमेघजवशाद्दुपयोष्णाः ॥”

रसः

अथ वदसगुणाः ।
“मधुरः प्रीयानो बल्यो षं ह्योऽनिलपित्तहा ।
रसायणो गुणः स्त्रिभश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःक्षुद्रव्याहा रचः कण्ठोदावर्णनाशकः ।
अन्धो रचिकरो ह्ययः प्रीयानो वद्विवर्द्धनः ॥
वातहा रसोद्भेगी स्त्रिभोष्णो रक्तमांसदः ॥
क्षेदनसर्पणः पक्ता लघुयापी कटुश्च यः ॥
लवणः क्षेदनस्त्रीच्छः पाचनोहीपनो रसः ।
स्त्रिभो रचिकरः स्यान्दी इष्टिशुक्रकरोऽगुरुः ॥
कटुश्चिह्नास्थनासाचिरोचनो रचिराङ्गकम् ।
उष्णस्त्रीच्छो लघुः कण्ठकमिशुक्रकफापहः ॥
लघुः शोषो पित्तकरः क्षेप्राकर्षणकः पटुः ।
नित्तः पित्तकफहृदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥
हीपनः पाचनो रूचः कण्ठकमिहरो लघुः ।
कषायः शोषकः स्तम्भो ब्रणखानार्त्तनाशनः ॥
कफप्रोथितपित्तनो रूचः शीतो लघुस्तथा ।
शीतलः पित्तहा बन्धः कफवातहरो गुरुः ॥
उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातक्षुद्रहरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्दृशं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरेकं कटुश्च यथोष्णं कटुकं तयोः ।
कटुतित्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अन्धोष्णं पथ्यते खादु मधुरं लवणं तथा ॥
कटुस्त्रिभोष्णो शुक्रप्रो बह्विद्वत्तलो लघुः ॥
खादुर्गुरुः हृदमलो विपाके कफशुक्रलः ।
पाकेऽन्धः हृदविष्णूपित्तकण्ठकण्ठकण्ठः ॥
गारुडे ॥
“कटुतित्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कदम्बलवणाः पित्तं खादुक्लवणाः कफम् ॥
अतएव विपथ्यन्ताः समीर्योऽपि प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्द्धनः ॥
स्यौख्यालस्यविषप्रश्च कटुहीपन पाचनः ॥
इत्याहिकतत्त्वम् ॥)
न्यायमते तु ।
“रसस्तु रसानाग्राहो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसत्रयाया नियत्वादि च पूर्ववत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“रसस्त्रितिः सहकारीति रासनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति चलपरमायो रसो
नित्तः अन्यः सन्धोऽपि रसोऽनित्त इत्यर्थः ।”
इति सिद्धान्तसूक्तवली ॥ * ॥ शरीरस्थधातु-
विशेषः । तत्पथ्यायः । रचिका २ खेदमाता ३
वपुःखवः ४ चर्मोष्णः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ अक्षमाहका ८ । इति राजनिघण्टुः ॥
आहाररसभवः ९ तैजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ षड्रसासवः १२ आचयः १३
अक्षरः १४ धातुवणः १५ हृत्समहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्वैधा—
“यत् पाथो रसधातुयैस्ततोऽभवदयं रसः ।
सदेव सकलं देहं रसतोति रसः स्रुतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।
“सन्वृत्पक्षस्य सुक्तस्य सारो निगदितो रसः ।
स तु व्रतः वित्तः शीतः खादुः स्त्रिभश्चको भवेत् ॥”

रसः

वारः । यथा, गुडमधुकपुष्पवज्जलत्वग्दरी-
मूलादिभ्यः वारो मरिचः । तस्य स्थानमाह ।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृद्यं स्थलम् ।
समानमरुता पूर्वम् यद्यं हृद्यं धृतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।
“आरुह्य धमनीगैला धातुं सर्वानयं रसः ।
पुण्याति तद्वृत्तौ यैर्वाप्नोति च तनुं शुभैः ॥”
शुभैः प्रीतिस्त्रिभूषणकलेः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुज्वलां भवेन्नरः ।
स क्रुश्याद्बहुत्वान् रोगान् विषकलं करोत्वपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तत्र पाचभौतिकस्य चतुर्विधस्य
वृक्षस्य द्विविधवैष्यस्याष्टविधवैष्यस्य वानिक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यत्किञ्चिद्भूतः वारः परमस्यः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृद्यं स्थानं स हृद्याच्चतुर्विधं प्रति
धमनीरुद्रप्रविश्याद्गैला दृश्य दृश्य चाद्योगामिनी-
चतुर्विधस्यैवाः कर्तुं शरीरमद्वरहस्तपर्यति
वह्यति धारयति आपयति जीवयति चाष्ट-
हेतुकेन कर्मेणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षितया च्यवृद्धिवेकतेः ।
तस्मिन् सर्वशरीरवारवयोषधातुमनाश्रयानु-
वारिण्य रसे जिज्ञासा क्रियं सौम्यस्तेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवाणुसारी स्नेहन-
जीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते स्त्रजस्थाने चतुर्वि-
शेषाद्ये ॥ * ॥)

इन्द्रादिदृशविषयाधी भावः । इन्द्रादाद्यो-
ऽष्टौ रसप्रवृत्त्याः । रसन्ते आखाद्यन्ते
रसाः रसन् क्त्वादिदि घञ् । तथा हि ।
विभावेरनुभावे च यत्नो वा यमिचारिभिः ।
आखाद्यन्तान् प्रधानान्त्वात् स्थायी भावो रसो
मिषेदिति ॥

रसुत्साहशोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेते स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहाश्चैभ्यं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादस्मी ॥
समये यः समुद्रतः खान्ते यच्चारतिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो यमिचारी ततोऽन्वया ।
निर्वन्देद्वानिप्रकृताया यमिचारिण्य ईरिताः ॥”
स्थायिनः कारकं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतिरवलम्बनकारणं युक्तौ
युवतौ युवत्वाच्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सन्-
चन्दनादि । एवं सर्वज्ञोन्नयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरनुपादितः इन्द्रारः ।
यदाह ।

“पुंसःस्त्रियार्थं स्त्रियाःपुंवि संयोगं प्रति या स्यात् ।
स इन्द्रार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ।
दानधर्मयुद्धेषु बीबावपेचोत्साहाकारी रसो
वीरः । शोकस्थायिभावः क्लेशः । अचम्भाचित-
मत्वांन्तरीचगमनादिशोऽहुतः । कौतुकीक्रीडो
ह्रासः । क्रुधदाचवादिभयजन्मो भयानकः ।

रसः

दृयाकरपुष्परवादिभो बीभत्सः । सर्वाभि-
भाविता रौद्रः । यथा, रावणचरितादि ।
श्रान्तोऽपि रसोऽर्क्षः ।
“इन्द्रादीन्वीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाहुतश्रान्ताश्च नव गाथा रसाः स्त्रुताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥
एवं वस्यलोऽपि रसोऽर्क्षः ।
“इन्द्रादीन्वीरकरुणाहुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वास्यत्वं श्रान्तश्चेति रसा दृश्य ॥”
इति नामनिधानम् ॥

वस्यलः पुत्रादिहृत्वात् खारतिभेद एव ।
श्रान्तश्चलौकिकलाभोक्तः । इति सुकुटः ॥
चशब्दान् श्रान्तवत्सलानपि संगृहीताविति
केचिन् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि
च । तत्र इन्द्रादीन्वीरसर्वरसकदम्बमृत्सिंभेगवान्
तत्तदभिप्रायादुसारेण बभौ न साकस्थेन सर्व-
वामिभ्याह । मज्जानामिति । मज्जादीनां
दृशानां द्रष्टव्यां अश्रुत्यादिरूपेण दृश्या
वदितः सन् साग्रजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मज्जादिषु अभियक्ता रसाः क्रमेण श्लोकैः
निबन्धन्ते ।

“रौद्रोऽहुतश्च इन्द्रादीन्वीरौ दया
तथा ।
भयानकश्च वीभत्सः श्रान्तः सप्रमभक्तिकः ॥”
अविद्ययां विराट् विकलः अपर्णाभो जङ्ग इति
यावन् । अनेन वीभत्स उक्तः । विकलत्वञ्च क
वञ्जसारसर्वाङ्गाविद्यादिना वस्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लो-
कीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (तथा च ।
“रसे वारश्चमत्कारः सर्वचाप्यनुभूयते ॥
तच्चमत्कारवारस्ते सर्वचाप्यनुभूतो रसः ।
तस्माद्भूतमेवाह कर्तौ नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥

रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन यत्नः सचरिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भं आखादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्देशादखलप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेदान्तरसार्थशुभो ब्रह्माखादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्रायः केषित् प्रमाहभिः ।
खाकारवदभिसत्त्वे नायमाखाद्यते रसः ।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३ ॥

“इन्द्रादिहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साहुतसञ्चौ चैवश्लो नाको रसाः स्त्रुताः ॥”
इन्द्रारस्य यथा,—
“इन्द्रं हि मन्वयोऽङ्गदक्षदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः इन्द्रार इत्यते ॥
परोऽर्णं वञ्चयित्वा तु वेपथ्याश्चानुहरामिणीम् ।
आत्मन् नामिषाः सुहृदिष्यावासा नायकाः ॥
सन्मचन्दनरोत्मरतातुद्दीपनं मतम् ।
भूविषेपकदाद्यादिरशुभायः प्रक्रीर्णितः ॥

रसः

लक्ष्मीग्रामरथाजस्यजुगुप्सा यमिचारिण्यः ।
स्थायी भावो रतिः इन्द्रामवर्णोऽयं विश्वदैवतः ॥”
यथा,—
“शुभं वासगृहं विलोक्य श्रयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छनैः
निद्रायाचतुपागतस्य सुचिरं निवर्ण्य पद्म-
सूत्रम् ।
विश्रब्धं परिशुभ्य जातपुलकामालोक्य गच्छ-
स्थलीं
लज्जानन्वसुखी प्रियेण हसता बाला चिरं
सुमिता ॥”
हास्यस्य ।

“विज्ञताकारवाग्नेयचेष्टादेः कुहकाङ्गवेत् ।
हावो हास्यस्याधिभावः चेतः प्रमथदैवतः ॥
विज्ञताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेन्नरः ।
तदन्वात्मन् प्राहुस्तच्छेष्टोद्दीपनं मतम् ॥”
अनुभावोऽस्त्रिचङ्काचवचनस्मेरतादयः ।
निद्रालस्यावहृत्त्याद्या अत्र सुखमिचारिण्यः ॥
च्येष्टानां स्मितहसिते मध्यानां विश्वसिता-
वहसिते च ।
नोचानामपहसितं तथातिहसितञ्च यदुभेदाः ॥
इवदिकापिनयनं स्मितं स्यात् सन्दिताधरम् ।
किञ्चिच्छब्दिनं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विश्वसितं वासप्रारः जल्पनमव-
हसितम् ।
अपहसितं वासार्चं विश्वसितं भवत्विति ॥
हसितम् ॥”

यथा,—
“आङ्गुष्ठा पाणिमशुचिं मम मर्द्धुं वेष्ट्या
मन्नाम्भसां प्रतिपदं एततेः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितयुक्तमदात्तु प्रहारं
हाहा हतोऽहमित्ति रीदिति विश्वप्रार्त्ना ॥”
करुणस्य ।
“इत्यनप्रादिनिष्ठाः करुणाश्चो रसो भवेत् ।
धीरः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
श्रीकोशे च स्थायिभावः स्वाच्छोच्यमात्मन्
मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा देवनिन्दा भूपातक्रन्दहाद्यः ॥
वेवर्णोऽस्त्रिचङ्काचवचनस्मेरपानानि च ।
निर्वन्देदोहापस्मारयाधिम्बानिस्त्रुतिश्रमाः ॥
विषादजङ्घतोऽन्वादिनात्वा यमिचारिण्यः ॥”
यथा,—

“विपिने क्व जटानिषन्मनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्वटनविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्मणम् ॥”
रौद्रस्य ।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रक्षाधिदैवतः ।
आत्मन्मरिचस्तत्र तच्छेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
सुष्टिप्रहारपतनविज्ञतच्छेदादरुक्षेव ।
संयामसंभमायोरस्योद्दीपिभवेत्तु प्रौढा ॥

रसः

भूविभङ्गोऽग्निर्दृष्ट्वाऽहोऽनतनत्तन्म ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्प्रेषयानि च ॥
अनुभावास्तथास्त्रैपक्रूरसन्दर्शनादयः ।
उग्रताविगरोमाश्च खेद्वेपथवो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चान् भावाः स्युर्ज्वाभिचारियः ॥”
यथा,—

“ततमनुमत्तं डष्टं वा येरिदं गुरु पातकं
मनुजप्रभुभिर्निर्मेयाद्देर्भवङ्गिरदायुधैः ।
नरकरिपुना वाहं तेषां सभोमकिरीटिना-
मयमहमहदमेदोमासैः करोमि दिशां
वलिम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उल्हाहस्ताधिभावकः
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं ससदाहृतः ॥
आलम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मताः ।
विजेतयादिषेष्ठादास्तत्रोद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्धेययादयः ।
सञ्चारिणस्तु वृत्तितमिगर्भस्त्वृत्तितर्कीरोमाश्च ॥
स च दानधर्मयुद्धैर्दयथा च वमन्वितञ्चतुर्हा
स्यात् ॥”

यथा,—

“सुनाः सन्वासमेते विजहित हरयः । सुस-
शक्लभङ्गुभा
दुग्धैश्चिबुल्लणां दधति परममी साधका निय-
तन्तः ।
धौमिचि ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद् भूभङ्गुलीनानियमितजलधिं राम-
मन्धेययामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः क्रयो मतस्तलविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदज्ञानम्भनं मतम् ।
षेष्ठा घोरतरा तस्य तद्वचोद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावावेव वेवयुग्मद्वन्द्वरभाषयम् ।
पुलकस्त्रेदरोमाश्चकम्पदिक्प्रेक्षयादयः ॥
सुगुप्तावेगसम्भोदधन्वासम्भानिदीनताः ।
शङ्कापसारसन्मान्तिन्मल्लादाया अभि-
चारियः ॥”

यथा,—

“श्रीवामभङ्गाभिरामं सुहुररुपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
यश्चाह्वेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गुयवा पूर्व-
कायम् ।
श्रुत्वाहर्षवर्षाद्वैः अमविहृतसुखर्षसिभिः
कीर्णवर्षा
यशोदयप्रतुत्वाङ्घ्रियति बहुतरं श्लोकसुर्व्यां
प्रयाति ॥”

वीमत्स्यस्य ।

“सुगुप्ता स्याधिभावस्तु वीमत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णा महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांशुभिर्प्रित्तनेदांस्त्रालम्बनं मतम् ।

रसः

तत्रैव क्षमिपातादिरह्यैपनमुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्त्रवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तत्र स्युर्ज्वाभिचारियः ॥
मोहोऽपसार आवेगो आधिश्च मरणादयः ॥”
यथा,—

“उत्तुल्योत्तुल्यकृत्तिं प्रथममथ पृथत्तुसैध-
भूयांसि मांसा-
न्धंशस्त्रिक् पृष्ठपिण्डाद्यवधसुखमाभ्युत्पूतौनि
जग्धु ।
अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः
करङ्का-
दङ्गुत्यादस्त्रिचंस्यं स्युपुटगतमपि क्रथमथ-
ग्रमति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमात्मनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चगद्दखरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासादा अनुभावाः प्रकीर्णिताः ।
वितर्कावेगसन्मान्तिन्धर्वादा अभिचारियः ॥”
यथा,

“चित्रं महानेय वतावतारः
क्ष कातिरेषाभिनवेव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धेयमहो प्रभावः
काप्याहतिनूतन एष सर्गः ॥”

श्रान्तस्य ।

“निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति श्रान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”
तथा च ।

“श्रान्तः श्रमस्याधिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्धेऽसुन्दरश्चाथः श्रीनारायणदेवतः ॥
अनिद्वत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिच्यते ॥
पुरय्याश्रमहरिश्चैत्रतीर्थरन्ध्रवनादयः ।
महापुरुषसङ्गादास्तस्त्रोद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाश्चात्साश्चानुभावास्तथास्युर्भेभिचारियः ।
निर्वेदश्चैवसंसारणमतभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अहौ वा हारे वा कुसुमप्रथने वा हृषदि वा
मयौ वा लोके वा बलवति रिपौ वाऽसुहृदि वा ।
द्वये वा स्त्रिये वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
कचित् पुर्येऽरथ्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥”
इति काव्यप्रकाशहृद्यदप्ये ॥ विप्रविसृ-
तिस्तु साहित्यदप्ये ॥ तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
तन्वशास्त्रेऽपि साधकानामुपाधनासौकार्यार्थं
रसासादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाष्ठप्रकथने तन्वं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चिन्नचयमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
काव्यशास्त्रेणव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्णिताः ।
भक्तियोगे नव रसा ऋतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रश्चमाद्या रसा देवि । पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्व्वावहिता प्रिये ॥
शृङ्गारवीरकरुणह्यास्त्रोद्भुतभयानकाः ।
वीमत्सः श्रान्तको रौद्रो नवधा काव्यशास्त्रके ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणव्ययमः ।

प्रथाहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरात् प्रिये ॥
दृष्टः पादौ च वेदस्य सुखं आकरणं स्मृतम् ।
श्रित्वा त्रयं महेशानि । हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ॥
श्लोतिर्षं देवि तन्नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
अङ्गानि वेदास्तत्वारो मीमांसान्यायविक्रैः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणश्च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
अथशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्णिताः ॥
सगुणव्यवित्ताश्रयावस्त्रावस्त्राङ्गरणानि च ।
कथिताः परमेशानि विषये ऋतवो रसाः ॥
खाद्याः पचरसा गौडौ भाष्ठीस्तुफलश्रुत्काः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
लब्धविधिर्नपविधिर्नैवशोधनिको विधिः ।
वाङ्मनानविकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ।
पुरश्चर्याविधिर्देवि । कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा लब्ध विधिर्देवि । प्रातः सायं दिनन्तथा ।
अनुभूय रसान् सर्वान् क्रियाकाष्ठं विधाय च
साधकः स्थिरचित्तेन कुर्यात् पूर्णाधिषेचनम् ॥
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥

देषुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ । देव प्रकथनं कथम् ।
तत्तद्वसानां वचनेष्वितं मोहयसीव मे ॥
साम्प्रतं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ॥
आख्यायिखानमेवं हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।

तन्कोक्तं वेदवाक्यश्च सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्व्वावहिता सती ॥
शृङ्गारो वीरतो ज्ञेयससिंको करुणादयः ।
शृङ्गारादिष्टयादिश्च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
शृङ्गारस्तु यदा देवो परमार्थकच्छकः ।
तदैव परमा श्रान्तो रुद्रत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणार्थम् शृणु प्रायाधिके । मवि ।
पादं विना श्रौरीरस्य न गतिर्बिद्यते प्रिये ॥
दृष्ट्वा वेदमार्गे तु प्रविशेन्न कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियंवदे ॥
चन्द्रः परोक्षभेदः स्थात् श्योतिःशास्त्रं तथैवच ।
चन्द्रर्षेयश्च महणात् श्योतिः प्रत्यक्षतामियात् ।
वेदशास्त्रा शिक्तं स्थात् शास्त्राभिज्ञं ज्ञायते ।
गानकार्यं श्रयमावो भक्तिर्भवति ज्ञास्त्रके ॥
तदैव गानज्ञत्वं सुखवासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न द्रव्यं स्थात् द्रव्यं गानेन जायते ॥
श्रिचाश्रान् नाटकादि श्रद्धयाकरणं स्मृतम् ।
अविनाभावसम्भन्वात्तुङ्गयोरेव शुकिसिती ॥

रसः

रसक

रसक

वेदाः षडङ्गसहिताः ब्रह्मव्याख्यानतत्परः ।
 न्यायेन साहं मौमांसा ब्रह्म निर्णयते भुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ॥
 धर्मशास्त्रानुसारेण यवस्थादिनिरूपितः ॥
 पुराणाख्यानि तैनेव जायते सततं प्रिये ॥
 ब्रह्मानन्दपरो जीव आत्मसंरक्षोत्सुकः ॥
 आशुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वस्य समभ्यसेत् ।
 अतुसन्धानतो देवि पूर्वज्ञानी च साधकः ॥
 मधुनेक्षुरसेनेव दुग्भादिफलश्रयकेः ।
 गन्धमाख्यादिना देवि । वस्त्रालङ्कारादिना ॥
 श्रयायां वनितारूपं पूजयेज्जगदम्बिकाम् ।
 वनितापूजने देवि । शृङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजनं कर्मकाण्डस्य पञ्चधा तत्प्रकीर्णितम् ।
 तत्सर्वं साधयेद्दीरो देवीं सन्प्राप्तिहेतवे ॥
 पूजने नवधा भक्तौ रसोच्चासञ्ज जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्थो भवेद्दृश्यतेः ॥
 अतएव महेश्वरानि । पुरैव कथितं मया ।
 अद्भुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कामी भवति प्रिये ।।
 निष्कामे फलमाश्चर्यं तेन लघ्यति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परिलेपेत् ।
 दिद्यां क्रियां समाश्रित्य देवीयात्रादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरचानन्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम् ॥”
 इति वामनेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ।” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वज्ञे ह्येवायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः
 लक्षणचौघाद्यादिषु स्थावरेषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियात्र-
 वक्तव्यः ।
 “दृष्टौघादिद्वयानाञ्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमप्यस्य कौन्तेय इति ॥”
 विषम् । (यथा, सुन्दाराचसे २ अङ्के ।
 “ये मन्त्रेषु रसेषु च प्रथिहितास्त्रैरेव ते
 वातिताः ॥”)
 वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कोमलवनिता
 रसयति रविकं रसेन मिलिता ।
 सा यदि दुर्जनहृष्टे
 पतिता प्रतिपद्भया संश्रयमभा ॥”
 इत्युक्तः ॥)
 ज्ञानः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ गान्धर्वः ।
 (तत्प्रयोगो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिच्छकश्च पिच्छो वीलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रजानामेव भूधरं स ताभ्यो वक्षिमयह्वीत् ।
 सद्यश्च गुणसुतसुष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति मेदिनी । (“तत्र रसप्राधान्य-
 माह ।

अल्पमात्रोपयोगिताद्वरप्रसङ्गतः ।
 त्रिप्रमारोग्यदायित्वाद्यैषधेभ्योऽधिको रसः ॥
 साध्येषु भेषजं सर्वमौरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाध्येष्वपि हातयो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हन्ति असाध्यं मूर्च्छितो थाधिघातकः ।
 वज्रः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः स्रतात् हपाकारः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः स्रतः स्रतराजश्च स्रतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येव रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवजीवं रसः स्रतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 यतानि रसनानानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायाद्यामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ * ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीलो वहि रस्युद्यो धो
 मध्याह्नस्य प्रतिमप्रकाशः ।
 शक्तोऽथ ध्वजः परिपाण्डुरश्च
 चित्रो न योष्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वज्रो मलो वहिष्वाचलाश्च विषं गिरिः ।
 असह्याभिर्महादोषा निचर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 ब्रह्मं कुलं तथा जायं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।
 मरणं जडतां स्फोटं कुर्वन्त्येते क्रमाद्गुणाम् ॥
 तस्माद्भसस्य संशुद्धिं विदध्याद्भिषजां वरः ।
 शुद्धोऽथमन्तं साखादोषयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशदशैव च ।
 पञ्चेकं वा पञ्चैव प्रलाहं कर्षमेव च ॥
 कर्षात्पूनी न कर्षयो रससंस्कार उच्यते ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथाशक्तिं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽहं विष्युं परिचिन्त्य कुर्व्यात्
 सन्ध्वक्कुमारोऽवटुकाच्चैव च ।
 सुलोहपाषाणससुद्धयेऽस्मिन्
 हृष्टे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखल्ले निजमन्त्रयुक्तां
 विधाय रसां स्थिरसारवृद्धिः ।
 अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥”
 “अधोरेभ्योऽथ धोरेभ्यो धोरधोरतरभ्यश्च ।
 सर्वैतः सर्वैस्त्वैष्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥”
 इति रसामलः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंश्लेषे आर्यमारण्याधि-
 कारे । विस्तृतविहतिरस्य पारदशब्देऽभिहितः ॥
 शिराजसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं क्षिप्रं कपिलजस्यः ।
 तुरष्को सुस्तिस्तस्य पिच्छातिः सिद्धको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “रत्नं मर्कटशरीरं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारमात्रायाम् ।)
 रसकः, रू, (रस+वंच्चायां कम् ।) निष्वाध-
 मांसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूर्वं, क्री, कपूर्वरसः । रसकापूर इति
 भाषा । यथा, “तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं
 कर्षयम् ।

शुद्धसूतसमं कुर्व्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 इटिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजम्ब च ॥
 वल्मीकचारुलवणं भास्करज्जकन्दनिकाम् ।
 सन्ध्याख्यतानि च चूर्णं वासवा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्गी । स्फुटिका पिट्ठकरी । सिन्धु-
 जम्ब सैन्धवम् । वल्मीकं तच्छा न्दत् । वल्मीक
 वरुडर । चारुलवणं खारीलवणम् । भास्करज्जक-
 न्तिका काविसमाटी ।
 एभिश्चूर्णैर्वृतं स्रतं यावद्दयामं विमर्दितम् ।
 तच्चूर्णसहितं स्रतं स्थालीमध्ये परिचिपेत् ॥
 तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीसपरां धारयेत्
 समान् ।
 सवस्त्रकुङ्कितन्ददा सुद्रयेदुभयोर्गुणम् ॥
 चंशोष्य सुद्रयेद्भयो भूयः चंशोष्य सुद्रयेत् ।
 सन्ध्याविशोष्य सुद्रां तांस्थालीं सुद्रां विधारयेत् ॥
 अर्धं निरन्तरं दद्याद्दवावहिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तद्दयन्तं रसेद्दयनादहर्निशम् ॥
 शूने हृद्धारयेद्दयन्तं रसेद्दयनादहर्निशम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं यक्ष्णीयाद्दुग्धवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकसूरौकुसुमेयुक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं योपद्रवं सपदि ॥
 विन्दति वङ्गह्रीं पुष्टिं वीर्यं वलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीयतकं रसकपूर्वरस्य सेवकः
 सतनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकावैश्वगडर्णं रजं कुडुवम् ।
 प्रत्येकं दृढदृष्ट्यामाधायास्योपरि शतं स्थाप्यः ॥
 कुडुवमितोऽथ तद्गुहं देया दृष्टीतदास्य पात-
 सुखी ।
 अथ तत्सर्वैर्भुङ्गां ज्ञता तदधो हुताशनो
 ज्वालयः ॥
 अर्धमेषुत्कप्रमितैर्हृदिभिरुगुनातिदुर्लभस्युक्तैः ।
 अर्धं क्रमेण दद्याद्दुग्धरुद्रांशितवर्जनां द्विनिशम् ॥
 तदथ ततो यन्त्रवराद्दुग्धका कर्पूरसन्निभं स्रतम् ।
 आशय काचकुम्भं निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 संमर्द्दं चाय काष्ठैरहर्निशैश्चर्मितैः पथैत् पथम् ।
 चुङ्गीजमरकमर्थं वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशम् ॥
 कर्षयं क्रमदहनं तदथः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
 श्राद्धिधवलसुपरिलभं शुक्ला संश्लेष्य रस्येद्-
 यत्नात् ॥
 वलं वलाहं वा गुडैर्न जीर्णैर्न रोगिण्ये दद्यात् ।
 दुग्धोदनस्यु पथं देयं तस्मै च ताज्जलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कर्पूरस्यो रसो वृषाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी सक्कलकुडुहावागजो-
 ऽखिलत्रयविनाशस्तु ब्रह्मजगत्तृपूतिप्रदः ।
 स्रवर्थयमवर्णहन्तु बलहृताश्रितजस्करः
 समस्तगदत्वस्को रसपतिः स कर्पूररसः ॥”
 नयान्तरम् ।
 “दृष्ट्यं मधु काचाय ऊर्णां शुद्धायुतो रसः ।
 मर्द्दयेत् शृङ्गजत्रवेर्दिनेकं क्षापयेत् पुनः ।
 भातो भस्मलमात्रोति शुद्धकर्पूररसनिभः ॥

रसते

नवधारं पारदाच्चतुर्थांशमिति सङ्केतः । गडजं
साम्भरिलोच्य इति भाषा । श्रेष्ठं स्याद्यम् ।
इत्याद्युद्धेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।

“पिष्टं पांशुपटुं प्रगाढममलं वक्ष्यन्मना नैकशः
सुतं धातुगतं खटीकवर्जितं तत्सुपुष्टं रोधयेत् ॥
अन्तस्तल्लवणस्य तस्य च तले प्रक्लासा वङ्गं

हृत्वात्
वसं याज्ञ मधेन्द्रकुम्भध्वजं भस्कोपरिस्थं श्रुतैः ॥
तद्वज्जितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ।
ऊर्ध्वं रेचयति द्वियामससङ्गुपेयं जलं शीतलम् ॥
एतद्वन्ति च वत्सरावधि विषं वान्नासिकं

मासिकम् ।
शैलौखं गरलं ग्गेन्द्रकुटिकोद्भुतस्य ताक्का-
लिकम् ॥”

इति सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रकपूरमिति रस-
मङ्गरी कारः । अंतमस्र इति चन्द्रिका ॥ इति
वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारथमार्याधिकारे ॥

रसकेशरं, क्ली, कर्पूरम् । इति हारपवली ॥
(कर्पूरशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसगन्धं, क्ली, बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसगन्धः, पु, गन्धरसः । यथा,—
“रसगन्धी गन्धरसो गान्धारं ससिवङ्गनम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रसगन्धकः, पु, (रसगन्ध + श्लथे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रसगर्भं, क्ली, रसाङ्गनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“रसाङ्गनान्ताश्चैतलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् ॥”)

इति राजनिर्घण्टः ॥
रसज्ञः, पु, (रसं रसस्य होवावहप्रकृतिं हन्तीति ।
हन + टक् ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसजं, क्ली, (रसाच्चायते इति । जन् + ङः ।)
रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसजः, पु, (रसाच्चातः । जन् + ङः ।) गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मधुः ११११४४ ।
“अन्नाद्यजावां सन्तानां रसजानाश्च सर्वशः ॥”)

मद्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, जि ।
यथा,—
“रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
अज्ञातुं प्राणाश्च सतिमानाचारान्प्राप्यतन्त्रितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)
रसज्ञा, क्ली, (रसं ज्ञातातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।)
जिज्ञा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।
१६ । १४६ ।) रसवेत्तदि, जि । (यथा, रसवी ।
२ । ३६ ।

“यो हेमञ्जम्भस्रनगिःस्तानां
खन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥”

रसश्लेः, पु, (रसश्च श्लेः ।) मधुररसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ शङ्करारसश्च ॥

रसतेजः, [सु] क्ली, (रसात् रसजन्मां वा तेजो
यस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रसनं

रसदालिका, क्ली, (रसं दालयति इति । दल +
यिच् + क्तुल् । टाप् अत इलम् ।) पुष्करकेशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसद्रावी, [नृ] पुं, (रसं द्रावयतीति । दृ +
यिच् + ङिनि ।) मधुररजस्वीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसधातुः, पुं, (रसात्क्रोको धातुः ।) पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायाद्विषया,—
“रसायनाधिभिलोकेः पारदो रस्यते यतः ।
तनो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः सुतः शिवाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसधेनुः, क्ली, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-
चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।

“रसधेनुं महाराज कथयामि समासनः ।
अतुलमि महौष्ठे छयाजिनङ्गापास्तरे ॥
रसस्य तु चटं राजन् संपूर्णमेव च वस्य च ।
तद्वन् संकल्पयेत् प्राञ्चस्यतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
इच्छुदकमयाः पादा रजतचुरसयुताः ।
सुवर्गशङ्कराभरणं वक्ष्युच्छं घृतकन्यौम् ॥
पुथकमलसंयुक्तां शर्करामुखजिह्विकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्मसयो शुभाम् ॥
पुथरोमान् राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेद्यगाम् ।
सप्तम्रीहिसमायुक्तां चतुर्द्विंशु च दौपिकाम् ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्विंशु निविशयेत् ॥
ब्रह्मणे वेदविदुषे ओत्रियायाहितामये ।
पुराणज्ञे विशेषेण सायुष्टत्ताय धीमते ॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कटम्बिने ।
सञ्जलस्ययुक्ताय ओत्रियाय कुटुम्बिने ॥
रसधेनुः प्रदातव्या सर्वकामेभ्य निवृद्धा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपातकवञ्चितः ॥
दाता च ग्राहको वाद्य एककालमभोजनः ।
सोमपानफलं तस्य सर्वद्रव्यफलं लभेत् ॥
दोयमानासु पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धपुष्पादिभिः ॥
पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्वकं भस्त्रा दिवाग्याय निवेद्येत् ॥
दश पूर्वान् पराश्वेव आत्मानश्चैकविशकम् ।
प्रापयेत् परमां स्थानं स्वर्गान्नावर्षते पुनः ॥
यथा ते कथिता राजन् रसधेनुरशुत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्तुहि ॥
य इदं पठते नित्यं श्रेष्ठयादय भक्तितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे श्रोतोपास्थाने रसधेनु-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥

रसनं, क्ली, (रस + भावे क्लृट् ।) खान्दम् ।
अग्निः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ढहृत्संज्ञिता-
याम् । ४६ । ७७ ।

“कम्पौर्हर्षनवेज्ज्वलं रसधं दरयं पितेः ॥”

रसना

रसनं, क्ली क्ली, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
कारणे क्लृट् ।) जिज्ञा । इति मेदिनी ॥ वा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—

“निवृत्तादि प्रथमवत् किन्तु देहमथोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं विन्मुहिमादिविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यश्च । परमाशुस्वरूपं नित्यं
हाशुक्तादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतश्चा-
नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् । किन्तु पृथिवीतोययोर्दो विशेषस्तमाह
किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं
अयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं
गन्धाद्ययुक्तकले सति रसयुक्तकत्वात् । शुक्ल-
रसाभियुक्तकोदकवत् । रसनासन्निकर्षं अग्नि-
चारवारण्याय ब्रह्मलं हेतौ दिव्यम् । तिवर्यं
दशयति विन्मुहिमादिरिति । विन्मुः समुद्रः
हिमं तुषारः । आदिना सरिकासाकरकादिः
सर्वो ग्राह्यः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

रसना, क्ली, (रस + युच् । टाप् च ।) जिज्ञा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।

“प्राणश्च तन्पादसरोजकौरभे
श्रीमन्तुलस्या रसनां तदपिते ॥”

तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
“तीक्ष्णा हृष्टाः समाः श्रेष्ठा जिज्ञा रक्ता समा
शुभा ।
शुद्धा दीर्घा च विन्धेया तासुः श्वेतो धनस्ये ॥”

इति मारुङ्गे ६६ अध्यायः ॥
न्यायमते रसनेन्द्रिययाज्ञो रसो रसत्वादि-
सहितः । यथा,—

“रसस्तु रसनायाज्ञो मधुरादिवनेकथा ।
सहकारौ रसज्ञाया निवृत्तादि च पूर्ववत् ॥
प्राणस्य गोचरो गन्धी गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्देऽपि च स्मृतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ॥” इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ राक्षा । इति मेदिनी ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“राक्षा युक्तरसा रसा सुवहा रसना रसा ।
रसापर्यायं च सुरवा सुगन्धा अथेसी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धमद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काशी । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रसवी । ७ । १० ।

“कक्षाहिदासीव्रसना तदानीं
अङ्गुष्ठमूलापैतस्रमश्रीषा ॥”

रसुः । इति सर्वप्रसारोद्यादिरिति ॥
रसनायः, पुं, (रसानां नायः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता रसायन-
विद्याविष्कारकत्वाद्दस्य तथात्वम् ।) शिशुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रसम्

रसति

रसा

रसनालितः, [ह] पु, (रसनया खेपूति। लिङ् + त्रिप्।) कुकुरः। इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया खेहनकनैरि, त्रि ॥

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तद्व्यस्या इति। रसनेत्र + ठन्।) मनःशिला। इति हेमचन्द्रः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रसपाकजः, पु, (रसपाकान् जायते इति। जन् + डः।) गुडः। इति राजनिघण्टुः ॥

रसफलः, पु, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फलमस्तीति वा। प्राकपाथिववत् मध्यपदलोपी समासः।) नारिकेलवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विशेषः ॥)

रसभवं, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति।) भू + अच्। रक्तम्। इति राजनिघण्टुः ॥

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीति।) नायकनायिकाभेदकग्रन्थविशेषः। यथा,— “विद्वज्जनमनोऽङ्ग रसव्यासङ्ग हेतवे। एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भागवता रसमञ्जरी ॥” इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः। रसालकः रसप्रख्यात् मयट्प्रत्ययेन लिख्यतः ॥ (यथा, भागवते। ३। ५। ३४। “आद्यतामो रसमयं कालमायांश्रयोमतः ॥”) रसमहंनं, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्महंनम्।) पारदपेषणम्। यथा,— “इतिकार्यं चूर्णाभ्यामादौ महंनौ रसस्ततः। दधा गुडंन सिन्धुत्वारजिकाद्युच्यते ॥” अन्वयः।

“कुमारिकाचित्रकररक्तसर्षपैः कृतैः कषायैश्चेष्टतौ विमिश्रितैः। फलत्रिकेणापि विमर्हितौ रसो दिनत्रयं सर्वमलेष्विषुच्यते ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रसमारयं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारयम्।) पारदस्य मारयम्। यथा,— “धूमसारं रवं तोरिं गन्धकं नवसादरम्। यामिकं महैधेद्वेभ्यां गं हत्वा समं समम् ॥ काचजूया विनिःश्लेष्य ताश्च नृद्वन्द्वसुद्रया। विश्लेष्य परितो वक्त्रे सुद्रां दत्त्वा विप्रोषयेत् ॥ अथः संक्षिद्रपिठरौमथे जूपीं निषेपयेत्। पिठरौवाञ्जुकापूरैर्भुत्वा वा जूपिकागलम् ॥ निषेप्य चुञ्जां तदथो वक्त्रे कुर्याच्छनैः ॥ तस्मादायधिकं क्षिप्रित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥ एव दादृशभिर्यामैर्निष्यते रस उत्तमः। स्फोटयेत् खाङ्गश्रीतं तन्मृगं गन्धकं व्यजेत् ॥ अथस्यश्च नृतं स्रतं गृह्णीयात् तस्य मात्रया। यथोचिततादुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रसस्रक्चनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य स्रक्चनम्।) पारदस्य स्रक्चनम्। यथा,— “त्रुषयं निप्रलावन्त्याकन्दैः सुद्रह्यायान्तैः। चिचकोष्णिप्रशाब्दारकान्याककनकद्रवैः ॥

स्रतं कृतेन यथैव वारान् सप्ताभिस्स्रक्चयेत्। इत्थं संस्रक्चैतः स्रतस्यैतन् सप्तापि कञ्चुकान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवृतिः। “गन्धकेन रवं प्राञ्जः सुदृढं महैधेद्विषक्। कल्लाभो यदा स्रतो विहाय घनचापलम् ॥ इत्यनेनैव तदा ज्ञेयो स्रक्चैतो रसकोविदेः। असौ रोगचयं हन्यादसुपावस्य योगतः ॥” इति स्रक्चनम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारयाधिकारे ॥)

रसरराजः, पु, (रसानां धातूनां राजा इति। “राजाहःसखिभ्यश्च ॥” ५। ४। १। इति टच् ॥) पारदः। रसाञ्जनम्। इति राजनिघण्टुः ॥

रसलेष्टः, पु, (रसान् अपरान् धातून् खेपूति। लिङ् + पचाद्यच्।) पारदः। इति राजनिघण्टुः ॥

रसवती, स्त्री, (रसो विविधखादरयो विद्यतेऽस्यामिति। रस + “रसादिभ्यश्च ॥” ५। २। ६५। इति मत्तुप्। मस्य वत्वम्।) महानसम्। इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ॥ ५। “यथा धूमाद्दहिलसामान्यविशेषः प्रकृते व्यसृज्यते तस्य च वद्विलसामान्यविशेषस्य खलक्षयो वद्विविशेषो ढटो रसवत्याम् ॥ * ॥”) रसविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशती ॥ ४। ८। “रोगोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरातु-वन्वी वा ॥”) रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोध्यतेऽनेनेति। शुष् + णिच् + ल्युट्। रसं पारदं शोधयत्वनेनेति वा ॥) टङ्गणम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ॥) पारदशुद्धिः। यथा,— “कुमारिकाचित्रकररक्तसर्षपैः कृतैः कषायैश्चेष्टतौ विमिश्रितैः। फलत्रिकेणापि विमर्हितौ रसो दिनत्रयं सर्वमलेष्विषुच्यते ॥

एवं कदर्थितः स्रतः यख्यो भवति निश्चितम्। वज्रौषधीकषायंश्चेदितः स वली भवेत् ॥ सर्पाञ्जीचिचिकावन्त्याशुद्रारैः स्त्रेदितो वली। ततः सपावकद्रावैः खिन्नः खादतिदीप्तिमान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम्। “नयन्त्या वज्रमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च। वायस्याश्वाशुपूर्वैर्बहून् महंनं रसशोधनम् ॥ यथां प्रत्येकशस्त्रावन्महैत्येत् खरसेन च। यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षयः ॥ उद्धृत्वोष्णारनाखिनं नृह्नाच्छं चालयेत् सुधीः। सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्णितः। जायते सुहृत्सुतोऽर्थं शुष्यते सर्वकर्मसु ॥” इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारयाधिकारे ॥)

रससिन्दूरं, स्त्री, (रसनात् सिन्दूरमिति।) औषधविशेषः। तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः। यथा,— “सुहृत्सुतस्य सुधीयाद्विषयभागचतुष्टयम्। सुहृत्सुतस्य भागिकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् ॥ अथवा पारदस्योऽहं सुहृत्सुतस्यैव हि। तयोः कञ्चलिकां कुर्याद्विनेमेकं विवर्चयेत् ॥ नृत्तिकां वासवा साहं कृद्वयेदतिचततः। तथा वारत्रयं सम्मूकं काचजूपीं प्रलेपयेत् ॥ नृत्तिकां शोषयित्वा तु क्लृप्यां कञ्चलिकां चिपेत् ॥ तां क्लृपीं वाञ्जुकायन्ते स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥ अर्पिं निरन्तरं दद्याद्दद्यावद्दिनचतुष्टयम्। गृह्णीयाद्गुडसंलग्नं सिन्दूरसङ्घवं रसम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम्। “एषकं समं समं हत्वा पारदं गन्धकमथ। नववारं धूमसारं स्फटिकं वासमाञ्जकम् ॥ निम्बूसेन संमङ्गं काचजूपीं निषेपयेत् ॥ सुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा सुद्रां प्रलेपयेत् ॥ सप्तभिर्नृत्तिकावन्तेः एषकं प्रोथ्य वेष्टयेत् ॥ संक्षिद्रायां नृद्वस्याख्यां कृपिकां तां निषेपयेत् ॥ पूरयेत् सिकतापूरेऽगलं मतिमान् भिषक् ॥ निषेप्य चुञ्जां दहनं मन्दं मथं खरं क्रमात् ॥ प्रञ्चाख्यं दादृशं यामं खाङ्गश्रीतं ससुहृरेत् ॥ स्फोटयित्वा तु सुक्ताभिवृद्धं लघं वलं व्यजेत् ॥ अथः स्रं रससिन्दूरं सर्वदोषेषु योजयेत् ॥” इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारयाधिकारे ॥)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उतुपति-स्थानं यस्य। रसस्य पारदस्य स्थानमिच्छे।) चिह्नकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य रसस्थानम्। तस्य प्रमाणं रसशब्दे दृष्टव्यम् ॥

रसा, स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विशिधो रसोऽस्यस्यामिति। “अर्षाद्वादिभ्योऽच् ॥” ५। २। १२७। इति अच्। रसति शब्दावते इति वा। रस + अच्। टाप् च।) पृथिवी। इत्यमरः ॥ रसना। (तत्पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ॥ १। १। “राज्ञा युक्तुरसा रसा सुवहा रसना रवा। एतापर्यायौ च सुरस्य सुगन्धा श्रेयसौ तथा ॥”) पाठा। (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ॥ १। १। “पाठान्महाभक्तौ च प्राचीना पापचेतिका। एकाहोला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिस्तिका ॥” प्रह्लादौ।) (अस्याः पर्यायो यथा,— “शुद्धको गजभक्ष्यं च सुवहा सुरभौ रसा। महेयथा कुन्दरको वल्लको च बहुसवा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कङ्कः। इति मेदिनी ॥ द्राक्षाः काकोली। इति शब्दरत्नावली ॥ (रसातलम्। यथा, भागवते ॥ १०। ६। १२। “रसा दिशश्च प्रतिनेदिरं जनाः पेतुः चितौ वञ्चनिपातशङ्कया ॥” यथा च तत्रैव ॥ ३। १३। १६।

रसात

“हृत्तनो मे क्षितिर्वाभिः ब्राह्मणा रसां
गता ॥”

“रसां रसातलं गता ॥” इति तट्टीकायां स्वाभि-
पादाः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे १।१।१२।१२।
“धामी रसां चोद्घोदुः पिपिच्छथुः ॥”

“रसां नदीम् ॥” इति तज्जायै सायणः ॥

रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।
रसाया भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसाग्रजं, स्त्री, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे
आयते इति वा । जन् + ङः ।) रसाञ्जनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, स्त्री, (रसजानमञ्जनं इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत्
इति भाषा ॥ तत्पथ्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्य-
शैलम् ३ । इत्यमरः । रसोद्भूतम् ४ रसाग्र-
जम् ५ क्षतकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दार्ढ्यै-
कायोद्भवम् ८ रसरजः ९ वयोञ्जनम् १०
रसनाभम् ११ अविचारम् १२ । अस्थ गुणाः ।
हिमलम् । तिल्लम् । चञ्चलम् । मधुरलम् ।
कटुलम् । रक्तपित्तविषच्छेदिकेकापस्फार-
नाशिलम् ।

“रीत्यान् भ्रायमानायां तन्किङ्क्षु रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्मणं दार्ढ्यैकायसमुद्भवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दार्ढ्यैकायसमं क्षीरं पादं पक्का यथाघनम् ।
तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नयोः परमं हितम् ॥
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं तार्क्ष्यलम् ।
रसाञ्जनं कटुं स्फुटविषनेत्रविकारहृत् ॥
उषां रसायनं तित्तं क्षेदं व्रणदोषहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसाटाः, पुं, (रसेनाटाः युक्तः ।) आन्नातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आन्नातकशब्दश्च
विवर्यं ज्ञातयम् ।)

रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निचमगास्यलोक-
विशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः । (यथा,
महाभारते । १२ । ३४७ । ५६ ।

“जगद्देवेदानखिलान् रसातलगतो हरिः ॥”)

यातालमेदः । यथा,—

“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ॥
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम् ॥
पातालमेदाः सप्तैव नामतः कौर्मिता अमी ।
तत्र पातालमेकैकं दशसाहस्रयोजनम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

(इदमेव निवातकधर्षणां निवासस्थानम् ।
तथा च देवीभागवते । ८ । २० । ८—१२ ।

“ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।

हेतेया निवसन्त्वेव प्रथमो दानवाश्च ये ॥

निवातकधर्षणा नाम द्विरैष्यपुरावासिनः ।

कावेया इति च प्रोक्ताः प्रथमैका हवि-
र्भुजाः ॥

रसाभा

महौजसञ्चोत्पत्तौव महावाह्विनस्तथा ।
सकलेग्रस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥
विलेप्या इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।
ये वै वाग्भिः सरमथा शक्रदूषा निरन्तरम् ॥
मन्ववाभिः सरस्तास्ताडिता विभ्यति स्म ह ॥”)

रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं गृहणम् ।) शोष-
णम् । इति हेमचन्द्रः । (रसाया दानम् ।)
भूमिदानम् ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां
प्रथिवीं धरति स्वाकथैवेनेति वा । धृ + अच् ।)
रथ्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारश्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय खर्षादीनां प्रवीकरणाथ
अधिकः प्रवणः ।) टङ्गयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरसश्च ॥

रसाविका, स्त्री, (रसेन अविका ।) काकोली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविशदरसः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“अनौचित्यप्रवृत्तौ आभासो रसभावयोः ।
अनौचित्यञ्चान रसानां भरतादिप्रयोजक-
यानां सामग्रीरहितले सत्कदेशयोगिन्लोप-
लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालशुत्वक्तये एक-
देशतो दर्शते । उपनायकसंस्थायां सुनिगुरु-
पक्षीगतायाश्च । बहुनायकविषयायां रतौ
तथाशुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठले तद्वद्भ्रम-
पात्रतिथ्यगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्री
शुक्लादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुल्फ-
द्यालम्बने ह्यास्थे । ब्रह्मवधादुत्साहे । अधम-
पात्रगतते तथा वीरे । उत्समपात्रगतले भयानके
त्रयमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठले यथा
मम ।

“स्वामी सुग्वतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनौ
चौथीसाटयुते तमात्मलिनश्चावातमः-

सन्ततिः ।

तन्मे सुन्दर । सुखं ज्ञया । सङ्घसा वल्लेति
गोप्या गिरः
शुला तां परिरेभ्य मन्थकलाचक्रो हंरिः
पातु वः ॥”

बहुनायकनिष्ठले यथा,—

“कान्तास्त एव सुवनचित्तयेऽपि मन्थे
धेषां क्षते सुतनु । पाण्डुरयं कपोलः ॥”

अनुभवनिष्ठले यथा,—

मातृतीमाधवे नन्दनस्य मातृव्याम् । पश्चा-
दुभवनिष्ठलेऽपि प्रथममेकनिष्ठले रतेरामासल-
मिति श्रीमञ्जीवनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा
रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्वोऽन्वदर्शनात्
प्राक् वल्लराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठले यथा
हृद्ययीवधे । हृद्ययीवस्य जलक्रीडावयने ।
अधमपात्रगतले यथा,—

“जघनस्थलनङ्गपत्रवल्ली-
गिरिमञ्जीकुसुमानि कापि भिक्षी ।

रसाय

अवचित्व गिरौ पुरो निवस्य
खकचातुल्लक्याचकार भर्ता ॥”
तिर्यग्गतले यथा,—

“मञ्जीमतस्त्रीषु वनान्तरेषु
वल्गान्तरे वल्लममाह्वयन्ती ।
पञ्चदिपञ्ची कलनादमञ्जी
सङ्गीतमञ्जीञ्जुते स्म भृङ्गी ॥”

आदिशब्दात्तापसाद्यः । रौद्राभासो यथा,—
“रक्तोत्पुलकविशालबोलनवन, कन्योत्तराङ्गी
सुहृ-

र्मात्कार्यमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः प्रपन्नतः ।
आभातः कटुकोक्तिभिः खमसङ्घोर्विक्रमं
कौर्मियम्

अंसास्योत्पटुर्धुंघिरमसौ हन्तुं प्रविष्टो-
ऽर्जुनः ॥”

भयानकाभासो यथा —

“अशक्रुवन् सोऽमधीरलोचनः
सङ्घरश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हिमाद्रिगुहायहान्तरं
निनाथ विभ्यद्विवसानि कौषिकः ॥”

स्त्रीनौचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-
मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रसान्, स्त्री, (रसान्तोऽन्तो यच्च ।) वृक्षान्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥

रसान्, पुं, (रसेन सह अन्तो यच्च ।) अन्नवितसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसलमयति प्राप्नोति इति ।
अय + क्तुल् ।) ढण्यविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो
दुग्धं अयनं मूल यच्छेति ।) नक्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्ताद्य इयन्ते
प्रायन्ते अनेनेति । इ + क्तुट् ।) ज्वराद्याधि-
नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।
२ । ६३ ।

“वाङ्गुयसुप्रयुञ्जीत शक्रपेचं रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थासूनि बलवन्ति च ॥”
“न हतेन विना कान्तेन कान्तेन विना रसः ।
हृतकान्तसमायोगात् रसायनसुदीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।

“यर्जरायाधिविर्धति वयसस्तम्भकन्तथा ।
चक्षुष्यं हंक्ष्यं हृष्यं मेघर्षं तद्दरसायनम् ॥”

रसायनस्य फलमाह ।

“दीर्घमायुः स्वर्तोर्मिधामारोग्यं तदयं वयः ।
देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”

तद्विधिमाह ।

“पूर्वै वयंश्च मध्ये वा महुषस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राञ्चः क्षिप्रमुद्धतनोः सदा ॥

नाविभुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति वाचसि क्षिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥”

रसाय

रसाय

रसाखः

अथ तदुदाहरणानि ।
 “श्रीतोत्कं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विधः ।
 त्रिधः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥
 मण्डकपर्यायः खरसः प्रभाते
 प्रयोच्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
 रसो गुडुचास्तु सन्धलपुत्रः
 कल्कः प्रयोच्यः खलु शरुपुण्याः ॥
 आयुःप्रदान्वात्मयनाश्रानि
 वलापि वर्णखरवर्द्धनानि ।
 मेध्यानि चेतानि रसायनानि
 मेध्या विप्रेषिण च शरुपुण्या ॥”
 मण्डकपर्यायं ब्राह्मी । वरभी इति लोके । तदलाभि
 मञ्जिहापि आह्ला । तस्या अपि रसायनत्वान् ।
 “माचिकेय तुमाचौर्या पिप्यला लवणेन च ।
 चिफुला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
 सिन्धुशुभ्रकरासुष्टीकायामधुगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिबभया प्राश्या रसायनगुणेषिणा ॥
 पुनर्नवसाहस्रं पलं नवस्य
 पिष्टं पिबेद्युः पयसाहस्रमासम् ।
 मासत्रयं तन्निसुखं समां वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
 ये मासमेकं खरसं पिबन्ति
 दिने दिने भृङ्गरजःसस्यम् ।
 क्षौराश्रिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
 समाश्रनं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
 श्रतावरी सुखितिका गुडुची
 सक्षितिकर्णा सक्षतालम्बुजौ ।
 यनानि कृत्वा समभमागुक्ता-
 न्याच्येन किंवा मधुनावलिक्षात् ॥
 जराखजान्धु विमुक्तदेहो
 भवेन्नरो वीर्यवलादिमुक्तः ।
 विभाति देवप्रतिमः स निबलं
 प्रभामयो भूरिविष्टुडुडिः ॥
 यौतान्धगन्धा पयसाहस्रं पालं
 घृतेन लेनेन सुखाभुना वा ।
 वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य शस्यस्य यथामुष्टिः ॥
 अयःपलं गुग्गुलुखरज यौच्यः
 पलत्रयं औषपलानि पञ्च ।
 पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च
 कथं लिङ्गन् यावभरत्वमेव ॥”
 लोहगुग्गुः ।
 “न केवलं दीर्घमिच्छाशुरश्रुते
 रसायनं यो विविधं निवेवते ।
 गर्तं स देवर्षिनिषेवितं शुभां
 प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥”
 इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥
 (तथा च)
 “जाभोपायोद्विष्टानां रसादीनां रसायनम् ।
 पूर्वे वयसि सन्धे वा तत् प्रयोच्यं जितात्मनः ।
 किंभस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ।
 नाविशुद्धे शरीरे हि शुक्तो रसायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वल्के रङ्ग इवाफलः ॥”
 “रसायनानां द्विविधं प्रयोगन्धयो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं सुखं वातातपिकमन्वथा ॥
 निश्चिंते निर्भये हर्ष्यं प्रायोपकरणे पुरे ।
 दिशुदीर्घां शुभे देशे त्रिगमां खल्लोचनाम् ॥
 धृमातपरजोयालस्त्रीरुद्धाविलङ्घिताम् ।
 सन्धुवेदोपकरणं सुन्दरं कारयेत् कुटीम् ॥
 अथ पुर्येऽङ्ग संपूज्य पृथ्यांतां प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनेः शुद्धः सुखी जातवतः पुनः ॥
 ब्रह्मचारी धृतियुतः अर्धधानो जितेन्द्रियः ।
 दानशीलदयासत्त्वव्रतधर्मपरायणः ॥
 देवताशुस्ततो युक्तो युक्तस्त्रजगामरः ।
 प्रियोधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धव नागरं वचाम् ।
 हरिद्रां पिप्पलीं वैल गुडश्चोष्णाम्बुना पिवेत् ॥
 क्षिणः क्षिरो नरः पूर्यं तेन सायु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंस्पर्शनाय च ॥
 त्रिरात्रं पचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
 दद्याद्वायवकमाशुद्धे, पुरागुह्यतोऽथ वा ॥
 इत्यं सस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यद्दुयोगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्म-
 वित् ॥”
 “कुटीप्रावेशः क्षिणानां परिच्छेदवतां हितः ।
 अतोऽन्यथा तु ये तेषां स्वयंमारतिकोविधिः ॥
 वातातपसहायोगा वक्ष्यन्तेतो विशेषतः ।
 सुखोपचारा भंशेऽपि ये न देहस्यवाधकाः ॥”
 इत्युत्तरस्थानीयवागभटे इह अध्याये ॥
 विशेषस्तु तस्मिन्ध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः
 पारदः लक्ष्मणया तज्जातीय-हरितालादिकश्च
 अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खर्णोदि-
 करणम् ।
 अथरसायने ईश्वर उवाच ।
 “गोमूत्रं हरितालश्च गन्धकश्च मनःशिलाम् ।
 समं समं यच्छौला तु यावत् शुष्पति पेषयेत् ॥
 एकादशदिनं यावत् यत्नेन रञ्जयेत् शुचिः ।
 मन्त्रेण धूपदीपादिनेवेदोऽग्निश्रितेः ॥
 मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुर्वतु
 खाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।
 तद्वटो गोजकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
 हृत्कान्ते लेपयेत्तस्य च्छायाशुष्कानु कारयेत् ॥
 गर्ते कुण्डे विनिक्षिपे पलाशकाष्ठवह्निना ।
 ज्वालयेद्दद्यात्तस्य नाम्बथा शङ्करोदितम् ॥
 तद्गन्ध जायते सिद्धिंस्त्रिंशि विद्धिसमाकुलम् ।
 तान्प्रपाने अपिमध्ये विदुःसात्रं नियच्छति ॥
 तत्तृचणाज्जायते स्वर्णं नाम्बथा शङ्करोदितम् ।
 हातस्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दृष्टमानसे ।
 सिद्धपौते भवेत्सिद्धिर्गौयत्रौलज्जापनेः ॥
 यस्मै कस्मै न हातस्यं हातस्यं शिवभक्तके ।
 अस्मिदुखं द्विजातीनां प्राचकानां विशेषतः ॥
 गोप्यं गोप्यं महर्गोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”
 प्रकारान्तरम् ।
 “आनीय बहुयत्नेन सन्धलं तोषकदयम् ।

वसुरात्रं शिवश्चात्रं मायाविदुःसमन्वितम् ॥
 बीजत्रयश्चाष्टशतं प्रजपेत् सम्बलोपरि ।
 अश्रुतितीक्ष्णमानं कृष्णधेनुसहस्रवम् ॥
 दुग्धमानीय यत्रेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
 वस्त्रयुक्तं स्रष्टव्यं दुग्धमध्ये विनिचिपेत् ॥
 उत्थापं ज्वालयेद्धीमान् मन्दमन्दं वह्निना ।
 रिपुर्वेदाह्नयन्तमर्हं शीघ्रं भवेद्यदि ॥
 तदेवोत्तुक्तं तद्दुग्धं दुग्धं तोये विनिचिपेत् ॥”
 ततः परीक्षा कर्तव्या ।
 “निर्धूमं पावकं इयं दृष्टा उत्थाप्य यत्नतः ।
 तत्रैव प्रजपेन्मन्त्रं सर्ववन्दनमात्मकम् ॥
 साह्रं लोलकं तान्कं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 गुह्याप्रमाणं तद्दुग्धं सर्वं सर्वं हि शङ्करि ।।
 रीप्यं भवति तद्वर्धं नाम्बथा शङ्करोदितम् ॥”
 प्रकारान्तरम् ।
 “कृष्णसर्पमेकं यच्छौला तस्य सुखे शिववीर्यं पूर-
 यिला सर्पस्य सुखं गुदश्च वद्धा नूतनस्यस्य-
 स्थासौमध्ये संसाय्य स्थासौसुखं न्ददादिना
 संलिय निर्व्वनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रातः-
 र्वायन् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभचर्क्य
 स्थासौसुखसुदुल्लभं सर्पभक्ष्यं विहाय शिववीर्यं
 यच्छेयात् । ततस्तोलकमिनं तान्कं गालयित्वा
 तस्मिन् गालितान्धे रक्तिकमानं तत् शिववीर्यं
 दद्यात् तेन तत्तृचणादेव तत्तान्कं सुवर्णभूतम् ।
 आदौ शिवार्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव
 कर्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
 संवादे रसायन नाम त्रयोदशः पटलः ॥)
 रसायनः, पु, गरुडः । विदुःङ्गः । इति मेदिनी ॥
 रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
 फल + अच् । ङाप् ।) हरीतकी । इति
 चिकीर्षुषः ॥
 रसायनश्रेष्ठः, पु, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयते
 प्राप्नोतीति । अय + ल्युः । ङीप् ।) गुडुची ।
 काकमाची । मञ्जकरङ्गः । गोरचङ्गुषा ।
 मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
 अस्याः पर्यायो यथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गीसमङ्गा कालमेधिका ।
 मण्डकपर्णा भर्णारी भर्णो योजनवह्नापि ॥
 रसायन्यस्या काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भर्णोतकी च गळीरी मङ्गुषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रसाकं, स्त्री, (रसं आकातीति । आ + का +
 कः ।) सिद्धकम् । वीर्यम् । इति मेदिनी ॥
 रसाकः, पु, (रसं आकाति यश्चाति । आ + का +
 कः ।) इक्षुः । आम्बः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साह्यवर्षेणै १०परिच्छेदे अतिशयोक्त्यकाङ्करे ।
 “प्रागेव हरिणीचौर्यां पिचसुल्लिकाकुलम् ।
 प्राचादुद्भिन्नवकुलरसाकसुकुलश्रियः ॥”)
 पनवः । इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दरत्नयम् ॥
 गोधूमः । पुष्ककनामेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसास्वा

रसालसा, स्त्री, (रसेन अलसा ।) नाडी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाता स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसना । दूष्ता । विदारी । इति मेदिनी ॥ दाक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिखरिणी । तन्मयायः । मार्जिता र । इत्यमरः ॥ तस्याः करणप्रकारो यथा, —

“आदौ माह्विममममुररुचिर्तं दध्याटकं शकैरां शुभ्रां प्रम्ययुगोन्मितां शुचिपट्टे किञ्चिच्च

क्वचिन् चिपेत् ।

दुग्धेनाहुघनेन श्लग्मयनवम्यान्तां हृष्टं मावये-
डेनाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योगैश्च तदुद्योजयेत् ॥
भोगेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला

स्वयं

श्रेष्ठं यजेत् पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समा-
स्वादिता ।

यथा येन वसन्तवर्जितदिने सेष्या परं नित्यश-
क्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिर्घं सर्वेन्द्रियाणां
बलम् ॥

योद्धे तथा शरद्दये रविप्रोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनिनासुरनातिखिन्नाः ।

ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्षगाजा-
स्तेवासियवपुषि पोषयामासु कुर्व्यात् ॥

रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजिन् ।
दीपनी हृद्यनी क्षिप्त्वा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं लयां दाहं प्रतिश्यावं विनाशयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

‘दग्धाः ङाटकमीषदन्ममधुरं खण्डस्य चन्द्रवृतेः
प्रस्य चाद्रप्रलक्ष पक्ष हविमः शुष्काश्चतुस्माश-
कान् ।

यलामात्रतुष्टयं मरिचतः कर्ष लवङ्गं तथा
ध्रुवा शुक्लपटे श्वेतेः करतलेनीकस्य विस्वा-
वयेत् ॥

दृष्ट्वाङ्गे श्लगनाभिचन्दनरसहृष्टेऽगुरुहृदिपिते
कूपूरेण सुगन्धितं तद्विल्लं संलोच्य संस्थाप-
येत् ।

खलार्थे मयुरेश्वरेण रचिता स्त्रिया रसाला
स्वयं

भोक्तुर्भक्ष्यदीपनी सुखकरी कान्तेव निर्बं
प्रिया ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रसालिहा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ।
चाकुलिया इति भावा ।

रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +
ला + कः । डीप् ।) पुष्पकेतुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसाश्वासा, स्त्री, पक्षाशीकता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसास्वादः, पुं, (रसस्य आस्वादः ।) अखण्ड-
वस्त्रनवखन्नेनापि पिचवृत्तेः सविकल्पान-
वन्दास्वादनम् । समारधारम्भसमये सवि-

कल्पानन्दास्वादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥*॥
“चतुर्थं विद्ममाह अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-
समाधोर्भक्ष्ये द्वितीयः शब्दानुविद्धिखण्डपुटी-
विशिष्टस्तस्मिन् य आनन्दो बाह्यशब्दादि-
विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तः ।
यथा निधिग्रहणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-
पालकभूतप्रतायावृत्तस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि
भूतान्निष्ठनिष्ठचित्तमान्त्रेण कोऽपि महानानन्दो
भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवस्त्रनव-
कल्पनन नित्यानन्दरसास्वादानाभावेऽपि अविद्य-
वाह्यप्रपञ्चनिष्ठचित्तमानन्दं सविकल्पकरूपं
ब्रह्मानन्दभवेण स्वादयति तदसास्वादनमित्यर्थः ।
लक्षणात्तरमाह समाधीत्यादि । निविकल्पक-
समाधारम्भकाले अशुभ्रय मानसविकल्प-
कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्मैवास्वादन
रसास्वाद इत्यर्थः ॥” इति सुबोधन्यासा
तर्ङ्गीका ॥

रसास्वादी, [न] पुं, (रसं मधु आस्वादयितुं
श्रीलमस्य । आ + स्वाद् + णिनिः ।) भ्रमरः ।
इति शब्दमाला ॥ रसास्वादविशिष्टे, त्रि ।

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आख्या यश्च ।)
सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽन्वयस्याजैति वा । रस् + टन् ।)
सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः ।
हस्ती । इति सारसवैः ॥ सरसे, त्रि । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“पिबत भागवतं रसमालयं
सुहृदहो रसिका सुवि भाङ्काः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।
इत्यमरः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति
विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानासौश्वरः ।)
श्रेष्ठः । यथा, —
“हृन्दावनान्तरे दृश्ये रासोत्सवससुतसुकम् ।
रासमखलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(रसिकश्रेष्ठश्च)

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-
निर्घोषः । इत्यमरः ॥ इत्तम् । खर्गादिखचिते,
त्रि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस + उनन् ।) लघुनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)
पारहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे । १ । १ ।
“अवाधो धो भवेन्नोगो अथ नास्ति चिकित्-
चितम् ।

रसेन्द्रो हन्ति सं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे ज्ञेयम् ॥)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यथा, रसः
उत्तमोऽस्य ।) सुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रेष्ठरसश्च ॥

रसोद्धवं, स्त्री, (रसात् पारदधातोःसुद्धवतीति ।
उत् + भू + अच् ।) हित्कुलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रसजाति, त्रि ॥

रसोनः, पुं, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा, —
“राहोरन्वतयोर्यैश्च लनात् ये पतितता गलान् ।
अन्वतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥
द्विजा नाश्रन्ति तमतो देवदेहससुद्धवम् ।
साचादन्वतसम्भूतेर्गामयोः सरसायनम् ॥”
इति वाभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥
“अथ वीर्येषु वस्यामि रसोनस्य मद्दामते ।
रसेषु पञ्चभिर्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ।
“दग्धा वातादिश्रमनो रसोनो विहितो बुधैः ।
जाङ्गलानि रसान्वेव भोजनार्थं प्रहापयेत् ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने लतवीर्यध्याये ॥
अथास्यगुणाः ।
“रसोनो हृद्यो हृद्यः क्षिण्वीष्णः पाचनः
सरः ।
रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भयसन्धानक्षल्लवृक्षो गुरुः पित्तास्रदह्निदः ।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अथहिवरयामस्य रसोनकशब्दे लघुनशब्दे च
ज्ञेयम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + स्वार्थे कन् ।) रसुनः ।
तन्मयायः ।
“लघुनस्तु रसोनः स्यादुपगन्धो महौषधम् ।
अरिष्टो क्लेशकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा, —
“यदाहृतं वेनतेयो अहार सुरसतमात् ।
तदा ततोऽपतद्विद्धः सुरसोनोऽभवद्भुवि ।
पक्षभिश्च रसेर्युक्तो रसेनान्वेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो ज्ञयाणां गुण्यवेदिभिः ॥”
अस्यावधवगुणाः ।
“कैटुकश्चापि स्लेषु तित्तः पत्रेषु संस्थितः ।
नाले कषाय उद्दिष्टो नासाये लवणः स्फुटः ।
वीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसकदुगुण्यवेदिभिः ॥”
अस्य भक्ष्यगुणाः ।
“रसोनो हृद्यो हृद्यो क्षिण्वीष्णः पाचनः सरः ।
रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भयसन्धानक्षन् कण्डो गुरुः पित्तास्रदह्निदः ।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥
द्विजोगीर्यैश्चरङ्गाचिभृज-
विबन्धुगुल्माचपिकासप्रोधान् ।
दुर्नामङ्गुष्ठानलसादाजन्तु-
समीरयश्चासकफार्थं हन्ति ॥
मयं मार्चं तथाश्च चितं लघुनसेविनाम् ॥
यायाममातपं रोषमतिनीरपयो युद्धम् ।
रसोनमन्त्रं पुत्रप्रसव्येदेतन्निरन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्यान्वा विवृतिर्यथा, —
“अन्वतमयने जातः सुरासुरयद्यो महान् ।

रस्या

रहितं

राका

जहार वैनीयश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
संयामममसम्प्राप्तिं अमवेगप्रधानिते ।
आरुद्रं वैश्वप्रानि श्रुता स्मरन्तविन्द्वः ॥
सङ्गतं सन्दूषिते द्वेषे पतितारुद्रं संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशात्प्रातः दुर्भिक्षं ह्यदशाब्धि-

कम् ॥

विशुष्काः कानने सर्व्वा वृचकाखप्रतानिकाः ।
तस्माच्च कानने सर्व्वा प्रकृतं गहनं गताः ॥
तेषां मध्ये अराप्रको गतिश्चीनोऽतिजर्जरः ।
सद्यष्टिः सरणिस्तुस्यः श्रीशेदन्तावलीमुखः ॥
सद्यक्तस्यः क्षुधापन्नैः ऋषिभिस्तत्र विश्रुतः ।
सोऽपि क्षुधातुरः सर्व्वा पर्यटयुर्बरा महीम् ॥
कुचचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभात् ।
नीलशैवालसङ्घाशान् श्राद्धलान् बहुलान्

भुवि ।

क्षुधासंपीडनेनापि मुक्तवान् साङ्गलानपि ॥
यस्यासानन्तरे भूष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
मुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा

ऋषिः ॥

पश्चात् सुभिन्ने सङ्घाते सर्व्वा चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि दृष्ट्वा युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
नं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
नीलवान् सोऽपि किञ्चिच्च स्या तैः श्रापित-

स्ततः ॥

यत्त्वया खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रञ्च तस्मात्प्रातः रचोनकम् ॥
“तेन रचोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाकनिभं श्रीषी शीर्षपर्यं ससुहुरेत् ॥
बर्णा पुटे सुनिर्गन्तं धारयेत्कश्चासते ।
दोषादिदृष्टान्तेन स्त्रियते हीर्यते भुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामेनं जीरके हे च अजमोहाकटुत्रयम् ॥
दृष्टसौवर्चलोपेतं वातरोगे विप्रधतः ।
मातृपुङ्गवसेनापि श्रुत्वा नादौ प्रकीर्तितः ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने ऋतोर्येऽध्याये ॥

अस्यान्वत् द्विजामखलकाराद्यादिकं रचोनग्रन्थे
द्रव्यम् ॥)

रचोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रखं, स्त्री, (रस + “रुचिभुविरचिभ्यः कित् । ”
उभा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रव्यम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिभिः ॥

रखं, स्त्री, (रसात् सक्तात्प्रादिपरिपाकात् आगत-
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । (यथा, महाभारते । १४।५।३२ ।
“यन्नेव गन्धिनो रखं नरूपं स्याद्गण्डवत् ॥”
रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । १८ ।
“रस्याः स्त्रिभ्याः स्थिरा ह्येषा आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥”)

रस्या, स्त्री, (रसाय हित्वा । रच् + यत् । टाप् ।)
राका । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“राका युक्तश्चा रस्या सुवह्वा रचना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंघ, नृ क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंघयति रंघा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंघः, [स्] स्त्री, (रम + “रमेञ् । ” उभा०
४ । २ । ३ । इति असुन् हुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंघ इति धातुप्रदीपः । ”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
रयः ३ खदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंघः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका । (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।

“न पादपीङ्गलनशक्ति रंघः,
श्रिलोचये ऋच्छति मावतस्य ॥”)

रह, लजि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति ह्रस्वं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंछते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, नृ क त्यागि । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति श्लोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [सु] स्त्री, (रमन्तेऽसुन् । रह + “देशे च
च । ” उभा० ४ । २ । ४ । इति असुन्प्रत्ययः ।)
हकारश्चान्नादेशः । “रह त्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः । ” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्वर्तनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
ह्वनः ४ निःश्लाकः ५ रहः ६ उपाशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“तदाननं नृत्सुरभि चित्तीश्वरः
रहस्युपाश्रय न हतिमायथौ ॥”)
तत्त्वम् । रतिः । शुद्धम् । इति मेदिनी ॥

रहः, [सु] य, विजनम् । इत्यमरः ॥
“रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गृह्ये नयुचकम् ॥”
इति रभसश्च ॥

“देशादन्वच रहोऽख्यं शब्दान्तरं वाक्त्ति सुरत-
वाचकम् । ” इत्युज्ज्वलः । ४ । २ । ४ ॥

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहसु + दिगादि-
ज्ञातु यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २ । ४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमसर्षाणिविधौ यथा,—

“न सर्षपश्चेः क्रोडिते खानि खानि न संसृष्टेत् ।
रोसासि च रहस्यानि नाश्रियेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी । (यथा, महाभारते । ६ । १८ । ८ ।
“रहस्यां शतकुम्भां च सरयुं च नरेश्वर ॥”)

राक्षा । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रहितं, त्रि, (रह + क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
“जातकृतकमादौ च अन्ने च कृतकनकम् ।

गुरोस्तत्रहितं क्त्वा जपकर्म्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रवार्तः ॥
अपि च ।

“दिग्गोऽब्धश्चाश्विरहितो जम्बवाऽप्यो भशे-
वितः ।
भं भवेदब्धेऽप्येव धोगेऽप्येव विचिन्तयेत् ॥”
इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ल दानि । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् क्त्वि ।) विधमः ।
दानम् । इत्येकाश्वरकौषः ॥ काञ्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [रे] पु, (रा दाने + “राति डैः । ” उभा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।

“आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो
यथाः ॥”)

खर्यम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली । (स्त्री, श्रैः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।

“स चन्तयदुवचः सूर्येण चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥”

“चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
भन्त ॥” इति तद्भाग्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने + “कदाधाराश्चैकलिभ्यः
कः । ” उभा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
प्राक्कालीहीपस्थानां नदीनामन्वतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।

“तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सन्नेवाभिजाताः । सुरवः
शतश्रेणो वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्या-
वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अतुमती चिनीवाकौ
सरस्वती कुहू रचनी नन्दा राकेति ॥”)

कक्षुरीगः । नवजातरत्नः स्त्री । (रायते दीयते
देवेश्व हविष्येसाम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
राजयज्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णेऽस्तितः ।
इति मेदिनी । (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।

“राकामहं सुहवां सुवतीहृवे
श्रयोतु नः सुभगा कोधुलुगना ॥”

“संपूर्णचक्रा पौर्णमासौ राका ।” इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य, शूर्पणखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“पुण्ड्रस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवत्कृनिः ।
विशवा नाम सन्नोषः स वैश्रवणमेक्षत ॥
बुधे तन्तु सन्नोषं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुर्वेत्तनुप्रसादाय यतते स्र सदा हृप ॥
स राजराजो सङ्क्रायं निवसन्नराजानः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्नोषधितुश्रयाः ।
ऋषिं भरतशार्ङ्गं ! शृङ्गोतविश्वारदाः ॥

राक्षसः

राक्षा

रागः

पुत्र्योक्त्या च राक्षा च मालिनी च विश्रां पते ।
 अथोऽन्यसङ्ख्या राजन् । अथस्वामाः सुम-
 ध्यामाः ॥
 च तावां भगवांस्तुष्टौ महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेषितान् ॥
 पुत्र्योक्त्यायां जज्ञाने दौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 क्रुम्यकथांशशौचौ वलेनाप्रतिमौ भुवि ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
 राक्षायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्यपक्षा तथा ॥”)

राक्षसः, पुं, रक्षन्त्यस्मान् रक्ष' रक्ष एव राक्षसः ।
 तन्पर्यायः । कौषण्यः २ क्रञ्चात् ३ क्रञ्चाद्: ४
 क्लृप्: ५ आशरः ६ रात्रिचरः ७ रात्रि-
 चरः ८ कर्करः ९ निकषाम्नाजः १० यातु-
 दानः ११ पुण्यजनः १२ नैर्हतः १३ यातु १४
 रक्षः १५ इत्यमरः १ सन्ध्यावल्: १६ कृपाटः १७
 रजनीचरः १८ कौलापाः १९ वृचक्षा: २०
 नक्षत्ररः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
 २४ इति शब्दरत्नावली ॥ नीलाम्बरः २५
 ब्रह्मावः २६ कटपः २७ अगिरः २८ कौला-
 लयाः २९ नरधिपण्यः ३० इति जटाधरः ॥
 तस्त्रोन्मत्तिवंध्या,—
 “रजोमान्नात्मिकामेव तनोऽन्वां जगते तनुम् ।
 तनः क्षुद्रमक्षयो जाता जज्ञे कौपाश्रयासतः ॥
 क्षुत्तामानव्याकारांश्च सोऽहज्जगद्वर्णास्तनः ।
 विख्यातः शशुभ्रता जातास्त्रोन्मध्यावन्त तं
 प्रसुम् ॥
 नैव भो रक्षतामेव ते रक्तं राक्षसास्तु ते ॥”
 इति वज्रपुराणम् ॥ २ ॥

अपि च ।
 “रक्षोगर्भं क्रोधवशात् खनामानमजीजनत् ।
 दंष्ट्रियां निवृत्तं तेषां भीमसेनाज्ञानं जयम् ॥”
 इति मातृस्ये आदिसर्गे कश्यपात्मन्यनाम ६
 अश्रायः ॥ * ॥ राक्षसभीष्यान्नानि यथा,—
 “क्षुक्लौटादुपपन्नश्च यक्षोच्छिष्टान्वितं भवेत् ।
 केशावपन्नमाधृतं मारुतश्यासधद्वैतु ॥
 यमिः संसृष्टमन्नश्च भागो वै रक्षसो भवेत् ।
 तस्माज्जात्वा सदा विद्वाननाम्येतानि वर्जयेत् ॥
 राक्षसा नाम ये प्रोक्तास्तु संख्यन्मन्मोहशम् ॥”
 इति वामनपुराणे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
 तेषां विचारः स्वर्गलोकादयः । यथा,—
 “अस्मीन्कचररा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
 वर्जयित्वा यद्रागास्ते तत्रैव चरन्ति हि ॥
 षोडशं विक्रमये शक्तिस्तेषां सम्भूतपापयानम् ।
 अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र राक्षसा ये हतेनसः ।
 ते तु स्वर्गादयः सर्वे विहरन्त्युर्ध्ववर्जिताः ॥”
 इति याज्ञे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 (अनेनाधितस्त्र रोगिनो लक्ष्यं यथा,—
 “सक्रोधदृष्टिं भुङ्क्वतीसुदृहन्तं सचक्ष्मम् ।
 प्रहरन्तं प्रस्रावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
 अन्नाधिवापि वसिन्तं नष्टनिद्रं पिशाचरम् ।
 विकल्पमशुचिं भ्रूरं भ्रूरं पक्षपाधियम् ॥

रोषणं रक्तमास्त्रो रक्तमद्यामिगपियम् ।
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दधनच्छदौ ।
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसापिहितं वदेत् ॥”
 इति वागभटे उत्तरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥)
 अष्टप्रकारविद्याज्ञानार्गताविवाहविशेषः । यथा,
 “आसुरो द्रविणादानाज्ञान्यञ्चः समयात्मिणः ।
 राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलान् ॥”
 इत्युद्धाहृतत्वम् ॥
 (एतन्न्यायान्तरश्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
 “हत्वा ऋत्विगा च भिक्षा च क्रोशन्तीं रुदतीं
 गृह्णातु ।
 प्रसन्न कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥”
 राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
 तत्रैव । ३ । २४ ।
 “चतुरो ब्रह्मण्यस्यादान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्येकं आसुरं वैश्याशूद्रयोः ॥”
 निन्द्य प्रजोप्यति जनकतया तु ब्राह्मणपत्न्या
 राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
 ३ । ४१—४२ ।
 “इतरेषु च शिष्टेषु वृशंसावृत्तवादिनः ।
 जायन्ते दुर्बिवाहेषु ब्रह्मण्यैर्द्विषः सुताः ॥
 अनिन्दिते स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
 निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
 र्जयेत् ॥”+)

अन्वविशेषे. पु, स्त्री । यथा, दृष्टन्संक्षिता-
 याम् । ८ । ४५ ।
 “इन्द्रान्दिदैव दृशन् युगं वन
 तत्राद्यमन्त् परिधाविशंज्ञम् ।
 प्रमाटयानन्दमःपरं यन्
 स्वात्ताचर्षं चानलसंक्षितश्च ॥”)
 रक्षःसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 राक्षसी, स्त्री, (राक्षस+डीप् ।) कौषपी ।
 राक्षसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ६१ ।
 “दृष्ट्वा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
 जानकीं विषवक्षोभिः परीतेव मञ्चौषधिः ॥”)
 दंष्ट्रा । दृष्ट्वाहन्ति यावत् । इति हेमचन्द्रः ।
 चक्षा चौरनामगन्धर्वयमिति यावत् । इति
 मेदिनी । सायाङ्गवेला । यथा,—
 “प्रातःकाली सुहृत्संस्त्रीनु सङ्गवस्त्रावदेव तु ।
 मध्याह्नस्त्रिदुर्गैः स्यादपरारक्तान्तः परम् ।
 सायाह्नस्त्रिदुर्गैः स्यात् श्राद्धं तत्र न कार-
 येत् ।
 राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 राक्षसेन्द्रः, पुं, (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राक्षसपतिमात्रे च ।
 यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
 “धिन् । त्वामसति युंक्तामे मम विधिय-
 कारिणि ।
 पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामधशस्करि ॥”)
 राक्षा, स्त्री, (लाक्षा । रलयोरैक्यात् लक्ष्य
 रत्वम् ।) लाक्षा । इत्यमरः ॥

राक्ष, ऋ प्रोपालमर्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सक० च-सेट ।) शोषः
 क्षेहरहितोभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं
 निवारणश्च । ऋ, अरराखन् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रागः, पु, (रङ्गनमिति रज्यतेऽनेनेति वा । रङ्ग
 +भावे करणे वा घञ् । “वञि च भाव-
 करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति नलोप ।)
 मात्स्यम् । लोहिनादिः । (यथा, कुमारः ।
 ३ । ३० ।

“रागेण वालारुणकोमलेन
 चतुप्रबालोष्ठमलक्षकार ॥”)
 क्षोशादिः । अशुरागः । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । २७० ।
 “तानवमेव हृद्भिः परोपहितरागमदन-
 सङ्घटितः ।
 कथं इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥”)
 गान्धारादिः । वृषः । इति मेदिनी ॥ चक्रः ।
 स्वयं । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
 (यथा, कुमारः । ४ । १६ ।
 “तमिमं क्रुध दक्षिणतरं
 चरणं निम्नितरागेमेहि मे ॥”)
 रक्तिमत्त्विट् । रङ्गनम् । इति नानार्थरत्न-
 माला ॥ प्रीतिः । यथा,—
 “वीतरागमयक्रोधस्थितधीर्म्मूनिरुच्यते ॥”
 इति भगवद्गीतासोक्तोक्तौकार्यां श्रीधरस्वामी ॥
 तसा लक्ष्यं यथा,—
 “सुखमप्यधिकं चित्तं सुखत्वेनैव रज्यते ।
 यतस्तु पृथयोक्त्यर्थात् स राग इति कौर्त्तयेत् ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
 (अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चलेशान्त-
 र्गतः । यथा,—
 “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनविश्याः पञ्च-
 क्लेशाः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः ॥” इति
 शिशुपालवधटीकायां मङ्गिनाथः । ४ । ५६ ।
 “सुखानुश्रयौ रागः ॥” इति पञ्चल्लजः । गान-
 धारास्त्रीयरागा यथा । भरतमते हनुमन्मते
 च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
 भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४
 श्रीरागः ५ मेघः ६ हनुमङ्गरतयोर्म्निते प्रब्लेक-
 मेधां पञ्च रागिण्यः । चोमेश्वरकक्षिनाथयोर्म्निते
 प्रब्लेकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रब्लेक-
 मयौ पुत्राः एकैकपुत्रभाष्या च । कक्षिनाथ-
 चोमेश्वरमते षड्दरागा यथा । श्रीरागः १
 वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट-
 नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ॥ * ॥
 अथ रागस्य बुभुत्तिसंख्यासानानि ।
 “येस्तु चैतांसि रज्यन्ते जगत्त्रितयवर्तिनाम् ।
 ते रागा इति कथ्यन्ते सुनिर्भरतादिभिः ॥
 गोपौर्भिरगोतमारब्धमेकैकं ल्यायचन्द्रिभौ ।
 तेन जातानि रागायां सङ्ख्यायि तु षोडश ॥
 रागेषु तेषु षट्त्रिंशद्भिरागा जगति विश्रुताः ।

रागः

कालक्रमेण तत्रापि ङाच एव तु दृश्यते ।
केचिद्वदन्ति ते रागाः सर्वे सन्तीति निश्चितम् ॥
मेरोरुत्तरतः पूर्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
समुद्रकच्छे ये देशास्तत्रासीषां प्रचारणा ॥”
तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतेलङ्गभृङ्गहावङ्ग-
सुरङ्गयुपलङ्गखेलाङ्गसौवीरकौरकाक्षीरनाभी-
रनाहौरसिन्धुजालन्धरमगमगधनिषधमलयही-
हृद्यगजाङ्गयमालवजासवमरुभूरचोलोक्कलकु-
न्नासिंहलहरिकेशकेरल-कोश्लमल्लिवालमल्ल-
भङ्गसौविदङ्गवातकिञ्जातगुजरातगुज्जरकालङ्कर-
गोडनविडोडान्तर्वेदिकाञ्चीपाश्चासौरीवाङ्ग-
वरलौहावरखशकौकश्वरूपकामरूपहरिगर्भ-
विदर्भदुर्मटवाटकौकटदेवेङ्गनटङ्गननाटभोटक-
घाटकरहाटकणौटकुन्तिकावन्तककनकाज-
काम्यकुजमोजकास्वीजनोजतुखारविहारवली-
हारवाजगेहविदेहवाङ्गीकचचरीकात्रिगतांन-
त्तादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।

“यस्य श्रवणमात्रेण रङ्गन्ते सकलाः प्रजाः ।
सर्वाधरङ्गनाडितोक्तेन राग इति ख्यतः ॥” ॥

अथ रागाः ।

“आहौ मालवरागन्ततो मङ्गारसंज्ञितः ।
श्रीरागश्च ततः पञ्चाहसन्तस्त्वनन्तरम् ॥

हिन्दोलस्य च कर्णाट एते रागाः षड्वेव तु ॥
घट्चिंशद्रागिणी तत्र क्रमशः कथिता सया ॥

धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुडा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥६॥

वेलावली च पुरवी कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चापि मङ्गारदयिता इमाः ॥७॥

गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
वेलोयारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥८॥

तुडी च पञ्चमी चैव ललिता पठमञ्जरी ।
गुञ्जरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥९॥

मायूरी हीपिका चैव देशकारी च पाण्डिता ।
वराडी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया

इमाः ॥६॥

नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गडा तथा ।
कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया

इमाः ॥६॥१२॥१३॥

अथ कालान्तरमः ।

“विभाषा ललिता चैव कामोदा पठमञ्जरी ।
रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुञ्जरी ॥

देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुडी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दृश पञ्च च ।

एताः पूर्वाङ्गकावे तु गीयन्ते गाधनोचमैः ॥
वराडी मायूरी कोडा वैरागी चाथ धानवी ।

वेलावली मोरहाटी समैता रागयोधितः ।
गेया मन्थाङ्गकावे तु यथा भारतमाधितम् ॥

गान्धारी हीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
कानडा शारवी चैव गौरी केदारपाण्डिता ॥

मायूरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।
बायाङ्गे ताञ्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥

पुरुषा वस्तुभूषाणा रागास्ते मालवाद्यः ।

रागः

प्रदोषे चापराह्णे च रजन्यां गानगीचराः ॥
दशदशान् परं रात्रौ सर्वेषां गानमीरितम् ॥

मेघमङ्गाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥
श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् जन्मोत्सवं हरेः ।

तावद्दशान्तरागस्य गानसुक्तं मनोधिभिः ॥
शक्रोत्थान समारभ्य यावद्गुप्तमिहोत्सवम् ॥

गीयते तद्गुप्तेनिर्घं मालसी वा मनोहरा ॥
सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्वशः ।

रङ्गभूमौ वृषाज्ञार्या कान्तोद्यो न विद्यते ॥
रागञ्चालापयेदादौ तत्पञ्चास्तदनन्तरम् ॥

नान्यपत्नी प्रगतया वृषाज्ञार्या न दूरयम् ॥
रागाः षडथ रागिण्यः षट्चिंशच्चार-

विषयाः ।

आगतान् ब्रह्मसदनात् ब्रह्मानं वसुपासते ॥” ॥
अथ ध्यानम् ।

नितम्बिनीसुम्बितवक्त्रपद्मः

शुकनुतिः कुण्डलवान् प्रसतः ।

वङ्गीतशाली प्रदिशत् प्रदोषे

जालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥

नीलोत्पलं कर्णदृगे वहन्ती

ष्टामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।

इयञ्चञ्चासाम्बुजरन्ध्रवक्त्रा

वा धानसी पद्मसुचारुनेजा ॥ २ ॥

करे युता चाभ्युत्थुमरस्या

इतस्तन्त्वारु विलोकयन्ती ।

कण्ठस्मरस्त्रीकृत्करनहारा

वा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥

प्रतप्तचाभौकरचोचवक्त्रा

कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।

पुष्यं धनुः पुष्यशरैर्दधाना

चम्पानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥३॥

महेन्द्रनीलद्वितिरम्बुचापी

प्रवाद्यन्ती कपिलाशयन्तम् ।

विचित्रत्वाभरणा सुकेशी

वा सिन्धुडा कान्तसमीपसंस्था ॥४॥

जवाप्रस्तनद्युतिविम्बवक्त्रा

सकचुपद्मं करयोर्दधाना ।

द्वौमाशुकाच्छादितगात्रयष्टि-

राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ॥५॥

सरोवरस्या स्मटिकस्य मन्दिरे

सरोरुहेः शङ्करमर्षयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते

गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ॥” ६॥*

अथ मङ्गारः ।

“विहारशीलोऽतिसुकान्तेदहः

कान्ताप्रियो धाम्निकशरीलसुक्तः ।

कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुग्मो

मङ्गाररागः प्रियङ्गु सुवेषः ॥१॥

सङ्केतितोत्पुङ्गलतानिङ्गुञ्जे

कृतस्थितिः कान्तसमागमाय ।

वेलावली चम्पकमौलिनी वा

वाला विचित्रभरणा निरुक्ता ॥१॥

रागः

रहःसु कान्तप्रियमाणपंच
रन्धं वदन्ती कृचकृन्मद्युग्म ।

दूष्यादलध्यामनसुः नकामा
पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥२॥

अशोकवृक्षस्य तले नियस्या
त्रिवीगिनी वास्यकणाचिनाङ्गी

विभूविताङ्गी जटिलेव वाला
वा कानडा हेमलतेव सती ॥३॥

संयुथ संयुथ गन्ने दधाना
प्रस्तनमात्ता हयितेन वाला ।

गौरी स्वकान्ताननसुम्बितास्या
वा सुन्दरी माधविका निङ्गुञ्जे ॥४॥

सुकच्छुर्षी वाद्यति खभर्तुः

गान्धार्थमभ्यस्यति सम्बुद्धेन ।

सदैव ताला विहिता च माला

कोडा कला नानवती मना वा ॥५॥

ञ्चाला ससुत्तौर्धवनी सुदेहा

केशप्रणिध्वन्दिनवारिविन्दुः ।

निष्योडयन्ती तिभिराशुकान्तं

केदारिका रत्नपरोधरनी ॥” ६॥*

अथ श्रीरागः ।

“लीलावतारेण वनान्तराणि

चिन्वन् प्रस्तनानि वधूसहायः ।

विलासवेषी ह्यतिद्विधुम्बर्तः

श्रीराग एष प्रथितः पृथिव्याम् ॥१॥

सन्ध्यासुकावे गृहसम्यदेशे

प्रवाद्यन्ती ह्यपिनाकयन्तम् ।

धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी

गान्धारिका गन्धर्वाञ्च निधये ॥ १ ॥

रसनया सुविचारकौतुकं

विदधती कविकोविदकौतुकम् ।

सुकविताम्बतभावतन्वरा

भगवती शुभगा वसुदाहृता ॥२॥

पुष्योद्याने साङ्गमालीकलापैः

क्रोडन्येव कोकिलाकाकलीषु ।

रामा श्यामा सदगुणानाञ्च वीमा

गौरी गौरी गौरवालीकदिष्टा ॥३॥

अङ्गालिकायां स्फुटकौसुदीभिः

प्रकाशितायां रजनैर्विहारम् ।

अङ्गाय कान्तेन वरमं वसन्ती

कौमारिका कामकला वहन्ती ॥४॥

गौरीपादाभ्यो जमभ्यर्षयन्ती

गन्धोद्धृतं गन्धमाल्यं दधाना ।

नानारत्नोपायनैर्भक्तभावे-

र्वेलोयारी कथ्यते वालिकेयम् ॥५॥

उल्लासयन्ती धम्मिञ्जे रहःस्थान् प्राथयन्सुना ।

मालतीङ्गसमसगभिर्नैरागी रागिनी ख्यता ॥” ६

अथ वसन्तः ।

“चूताङ्कुरेथैव कृतवतंसो

विद्युर्मानारुख्यनेत्रपद्मः ।

पीताम्बरः काञ्चनचारुदेहो

वसन्तरागो युवतिप्रियञ्च ॥१॥

रागः

सुश्रुत्वमानाति सुश्रीलशुक्ता
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चताङ्कुरं पाण्डुमे वदन्ती
जवाख्याङ्गी तुङ्गिकेरितेयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीं गृह्णति भावं
समाश्रिता गायनसम्पदायैः ।
खन्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
या पञ्चमी पञ्चमवेष्टवती ॥२॥
उरसि केशचयस्य सुभारं
विदधती शयनोत्थितचारुवेष्टम् ।
विस्तुलितालकवक्त्रिणशङ्गी
भासुरा कल्पिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहृष्टमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसूता
श्यामा सुकेशी पठमङ्गरीयम् ॥४॥
कथोत्पलाखम्बिमधुप्रताली
श्रयोति सा मञ्जुलकूचितानि ।
कान्तान्तिर्कं गन्धमनाः प्रदीपे
या गुञ्जरी वेशकलोचितङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजशिश्वरुदं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
भनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभावाङ्गुशला विप्रेषा ॥६॥*

अथ चिन्तोः ।

“हावाभिलासेन पतन् पृथियां
उत्थापितस्तत्तन्चयमालिङ्ग्यैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसेविदग्धो
हृन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेशाश्रवणोत्सवन्ती
मयूरिकाश्रुत्वतं किरन्ती ।
मयूरकान्तौव चित्तिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदीपकाले गृह्येत्प्रविष्टा
प्रदीपहस्ताख्यगात्रवस्त्रा ।
सौमन्तसिन्दूरविराजमाना
शरत्कामाख्या किं दीपिकेयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवचोजनितस्वसङ्गा ।
निरीक्ष्यमायाजनदर्पया या
या देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरन्धारविन्दं
निविधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाभ्यसुखे निमग्ना
या पाहृष्टा संकथिता कवीनैः ॥५॥
कथं दधाना सुरपुष्पसुम्नं
स्मरत्सुवचो जमवीहराङ्गी ।
अरानना चात्तलिलनेचा
वराङ्गनेयं कथिता वङ्गारी ॥६॥
उत्पन्नमाने प्रथमपरायै
मानं पुनः कर्त्तमनाचरिष्ये ।

रागः

ऋतुसुखाभावाज्जियतं वदन्ती
या मोरहाटी हृदकलिहटा ॥६॥*
अथ कथाटः ।
“कृपाणपाणिस्तुरगाधिरूपो
मयूरकण्ठाति सुकण्ठकान्तिः ।
स्मुरत्सितस्निग्धरसः प्रशान्तः
कथाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं वदन्ती सुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीतलालेषु कृतावधाना
नटी सुश्राटीपरिक्षानदेहा ॥२॥
खनायकं पुष्पलताधिरूपं
हृदयम्बुखी सन्वहदं वदन्ती ।
खनानि शश्वद्वितनोति सुग्धा
भूपाणिका सा खलङ्गुसरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती मुक्तसारसारोः
श्रीराम रामेति सुवेशलक्ष्मीः ।
वामस्तनाङ्गुलितान्मुक्तश्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीनैः ॥४॥
विशेषवेदभ्यावती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
हृदयितम्बा परिपृष्टदेहा
वडा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पाथसि सन्नरन्ती
पथोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्तती सौरभमोदमाना
कामोदरागियुक्ता गुणज्ञैः ॥६॥

याधूता नटश्रुत्यपरिभ्रमेण
वाला लीलाभिः सुदती कृतादरा ।
नटीनां कल्याणो कलयति मत्तहृत्ती
रथप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥६॥
अथ रामरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“माजवः श्रीश्च हृन्दोलो मङ्गारस्तदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कथाटो हो वीरो भवतः क्रमात् ॥
धानवी मालवी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोडा कदारिका
तुङ्गी ।

कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागियुक्तेति विंशतिः ।
आनन्दंशा हति प्रोक्ता गीयन्ती गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आश्रावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागियुगो वीरेशे गानसुत्तमम् ॥
वेलावली च गान्धारी खलित पठमङ्गरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहृष्टा ।
कल्याणशा विजानीयात् समेता रागयोषितः ॥
रागेण रसभागेन घट्चिंश्रमागिणीषु च ।
कल्याणन्द्वीरेषु प्रापणार्थं मत्तत्रयम् ॥”
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । ३
अध्यायौ ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

अथ रागाद्यासुद्धं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवी भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्य गिरिजा-
सुखात् ॥
सद्योवक्त्रात् श्रीरागो वामदेवाद् वसन्तकः ।
अधोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुष्पात् पञ्चमी-
भवत् ॥
ईशानाख्याम्बेवरागो गान्धारम्भे शिवाद्भवत् ।
गिरिजाया सुखात्स्यै नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वेलावली च मङ्गारी वङ्गारी सोमगुञ्जरी ॥
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य निवृत्तः ।
गुञ्जरी कौशिकश्चैव सावैरी पठमङ्गरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिञ्चपि ।
वीराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥
वैराटी तोङ्गिका चैव कामोदी च कुङ्गायिका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणी गेयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाख्यश्च गौरी निवर्णसंज्ञिका ।
नटुकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटुको तथा ।
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णात्याभोरिका तथा ।
वडहंसो पद्याटो च तृतीयप्रहरात् परम् ।
अष्टराचावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेति गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥”
इति रागवेला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ।
वसन्तः सप्तहायस्य वसन्तर्त्तौ प्रगीयते ॥
भैरवः सप्तहायस्य ऋतौ शोष्णे प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह श्रादे ॥
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ॥
नटनारायणो रागो रागिण्या सह हैमके ॥
यथेच्छया वा मातस्याः सर्वसुष्ठु सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ *)
रागचूर्णं, पुं, कामदेवः । खदिरहृद्यः । इति
मेदिनी । ने, १०६ । फलगुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ लाचारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः) । कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, नि ।
रामदः, पुं, (रामं हृदतीति । दानकः ।)
वैरणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रामदातरि,
नि ॥
रामदालिः, पुं, (रामदा रामप्रदा व्यालिः पदन्ति-
र्यञ्च ॥) मन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरय-
मन्त्र मन्दरशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रागिणी

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) वनूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्यदोषेभ्य जवाशब्दे ज्ञातयाः ।)
 रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तौ रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) वनूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागयुक्, [ज] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) माखिकम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागयुक्तं इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागरञ्जुः, पुं, (रागो रञ्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवद्बलात्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रागलता, स्त्री, (रागस्य जनिता लतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागवृत्तः, पुं, (रागस्य वृत्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥
 रागवाङ्मनः, पुं, दाडिमद्राचायुक्तसुहृद्यः । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे । “त्रैयः प्रथमतश्चापि सुहृद्यः कृतान्नतः । स तु दाडिमम्बुह्वीकायुक्तः स्याद्रागवाङ्मनः । रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषायामविरोधकतः ॥” तथास्य गुणाः । “लघवो हृद्यश्चा दृश्याः हृद्या रोचनदीपनाः । हृष्याहृष्यश्रमच्छर्द्दश्रमन्ना रागवाङ्मनः ॥” इति च सुश्रुते रुच्यस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । २, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाण्डा, स्त्री, (रागेण आण्डा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागासः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविसृष्टः । यथा, “आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवासीऽपि रागासश्चैवो हाससु हातरि ॥” इति शब्दमाला ॥
 रागाशनिः, पुं, (रागेऽपि विषयवाचसानु व्यशनिरिव ।) बृहः । इति निकारुषेयः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदम्बा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता सुने । सुमाङ्गी प्रपन्नपत्नी नौलङ्काश्चतस्रहंजा ॥” इति वामनपुराणे ४० अध्यायः ॥
 जयश्रीनाम्नी ज्योतीः । इति पुराणम् ॥ यच्च-रागायां पत्नी । इति हलायुधः ॥ सा तु हनुमन्मते भरतमते च त्रिंशत्पकारा । शीमे-श्वरमते कश्चिनाथमते च षट्त्रिंशत्पकारा ॥ आर्षां विषयं रागशब्दे त्रयम् ॥

राङ्गलः

रागौ, [नृ] त्रि, (रन्ज + “संपृच्छानुरोधेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तन्त्रोक्त्यादिषु चिद्यन् ।) यदा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अतु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ । “लघ्यस्या हृद्यं रागि भर्षा चान्यो भविष्यति । यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”) कातुकः । इति विश्वः ॥ रडक्ता । इति मेदिनी ॥ (विषयासुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ११ । “द्वैविध्यं सर्वलोकैषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागो चैव विरागी च तयोश्चित्त द्विधा पुनः ॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागो च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरक्तया ॥” “रागो यस्यास्ति संसारे स रागोऽप्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखश्च विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथाचरित्तुसारे । २१ । ६ । “ईश्यांरुधामभवेऽपि भङ्गुरभुजि रागिणि । न सुखे तत्तयो रात्रोक्तदृष्टस्तुप्रिमाययौ ॥” पुं, हृद्यधाम्यविशेषः । तत्पथ्यायः । काण्डिनः २ नहुनरकणिशः ३ गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । वल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राघ, ऋ ङ प्रज्ञौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आल०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ङ, राघते । प्रज्ञिः वामर्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “रावणावरणा तत्र राघव मद्नातुरा । अभिपेदे निदाघार्त्तां आजीव मलयद्वमम् ॥” अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ । “यतिपार्थिवजिज्ञासुधारिणौ दृष्टशते रघुराघवौ जनैः ॥” दृश्यथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु मर्त्यैस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मेतामा कौशल्यामिदमन्नवीत् ॥” रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ । “अपि ह्यथ कुर्वन् न स्याद्राघवार्त्तां कृतो भवान् ॥” ससुन्न-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४० ॥ (यथा, हनुमौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्स्यसिमिनांम प्रतयोजनवित्ततः । तिमिङ्गिजमिगोऽप्यस्ति तदुमिगोऽप्यस्ति राघवः ॥”)
 राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं प्राञ्जम् ।) रामाश्रयम् । यथा,— “सेतिहासपुराणानि राघवायनमारतम् । समाभिरक्षितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ॥” इत्यपिपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
 राङ्गलः, पुं, हृद्यकण्डकः । इति चारावली । ६१ ।

राजकु

राङ्गवं, स्त्री, (रङ्गौ भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरमनुष्ये-भग्न च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) ऋग्लोमजातवस्त्रादि । तत्पथ्यायः । ऋग-रोमसम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रङ्ग-रुग्भेदः ततो जाताद्यर्थे षाः पशवोऽपि ऋगा इति ऋगा मेघादिर्लोमजमपि कम्बलादि राङ्ग-वम् । इति तट्टीकायां भरतः । (यथा महा-भारते । २ । ५० । २३ । “अथैष राङ्गवश्चैव पट्टुञ्च कौटजन्तया ॥” पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्गवाहतां, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ । “क्रौञ्चपारवतनिर्घ्वेदने राङ्गवैरपि ॥”
 राङ्गवं, स्त्री, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भावा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ॥
 राज, ऋ ञ य दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ञ, राजति राजते । अ, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥
 राजकं, स्त्री, (राज्ञां सङ्घः । राजन् + “गोत्रोचो-द्वोरभराजति ।” ४ । २ । १६ । इति वृच् ।) वृष-सङ्घः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६ । “हृद्यपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्प्रियतः । राजकं सकलं चोत्स्रां पौररजानपदो जनः ॥” राजन् + स्वार्थे कच् ।) राजनि, पुं । (यथा, चरित्रेभ्यो भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलघ्नः कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि राजकम् ॥” राज् + खल् ।) दीप्तिकारकं, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कदम्बस्यैः प्राहृष्येणो नौपो धूलौकदम्बकः । कदम्बप्रियको राजकदम्बोऽस्यकरोऽपिकः ॥” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषसुता च ॥ (यथा, भाग-वते । ६ । ६ । ४३ । “वृषः स राजकन्याभिरकः पञ्चाशता वरः ॥”)
 राजककौटी, स्त्री, चीनाककौटी । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकश्रेयः, पुं, (कश्रेयः राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रसुता । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + “राज्ञः कच ।” ४ । २ । १०० । इति ह्रः ककारश्चान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे ऋयप्रत्ययेन विद्मः । (यथा, कथाचरित्तुसारे । “तत्सदर्थं राजौ स राजकीयं वरो यवौ ॥”)
 राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र वर्षेनीयानि यथा,— “कुमारे शङ्खशङ्खश्रीकवाजसुगोऽप्युः ।

राजचि

राजद

राजघ

वाद्याणी खुरली राजभक्तिः शुभमतादयः ॥
इति कविकल्पलतायाम् १ क्षत्रकः ॥
राजकुम्भारः, पु, वाक्यकौ। इति जटा-
धरः ॥

राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी)
शिक्षाकविशेषः। विद्या तोरर इति हिन्दी-
भाषा ॥ तत्पर्यायः। हस्तिप्रसिद्धा २ पीत-
गुम्फिका ३ धामार्गवः ४ केशफल ५ महाजाली
६ सपीतकः ७। अस्या गुणाः। शीतलम्।
ज्वरहलम्। कफघ्नानलघ्नम्। इति मदनविनोदः ॥

राजखर्जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्जूरी)
श्रेष्ठखर्जूरी। पिच्छखर्जूरीका। तत्पर्यायः।
राजपिच्छा २ शृपपिच्छा ३। अस्या गुणाः।
गौल्लम्। खादे हिमलम्। गुरुलम्। पित्त-
दाहातिश्यासभ्रमनाशिलम्। वीर्यवृद्धिदलघ्नम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

राजगमि, [न] नि, (राजानं गच्छतीति। गम् +
गिनिः।) राजसम्बन्धि। यथा,—
“अग्रतश्च समुत्कर्षे राजगामि च प्रेशुनम्।
शुरोच्चाखीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥

“राजनि वा स्नेनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
भिधानम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ अपि च।
“अपुत्रस्य धनं पत्न्याभिगामि तद्भावे मातृगामि
तद्भावे भ्रातृगामि तद्भावे भ्रातृपुत्रगामि
तद्भावे सकुल्यगामि तद्भावे बन्धुगामि तद्-
भावे शिष्यगामि तद्भावे सहाध्यायिगामि
तद्भावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥” इति
दाशभाग्यन्यधृतविष्णुवचनम् ॥

राजगिरिः, पु, प्राकभेदः। तत्पर्यायः। राजान्निः
२ राजशाकिनी ३ राजशाकनिका ४। अस्य
गुणाः। रुच्यलम्। पित्तनाशिलम्। शीतल-
म्। स्थूलस्य तु अतिशीतलम् ॥ अतिरुच्य-
लम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
पूर्वतन्विशेषश्च ॥)

राजग्रीवः, पुं, (राजते इति। राज् + अच्।
राजा हीमिश्रालिनी घोषा बलः।) मत्स्य-
विशेषः। फलुइ इति भाषा। यथा,—
“फलक्री स्थाश्चित्रफली राजग्रीवो महामहः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजघः, नि, तीक्ष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ः (राजानं हन्तीति। हन् + “राजघ उप-
संख्यानम् ॥” ३। २। ५५। इत्यस्य वार्तिकीका
कप्रत्ययेन साधुः।) राजहन्ता। यथा,—
“अनस्यद्वारिपुरानलोक्लजे-
निलप्रतपेनैकयं ज्वलद्भुवः।
प्रदक्षिणील्लय जयय खड्गया
रराज नीराजनयस राजघः ॥”
इति नैषधे १। १० ॥

राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्यः। इति शब्दचक्रिकार।
चिह्नानां स्त्रीपुंविभाजकानां राजा इति अतु-
यत्प्राय विद्वम् ॥

राजजम्, स्त्री, (जम्बूनां राजा। राजदन्ता-
दिवान् परनिपातः।) पिच्छखर्जूरम्। इति
मेदिनी ॥ महाजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः ॥

राजजम्बा [न] पु, च्यरोगः। “यच्छते पूष्यते
रोगराजत्वात् यन्मा यच्च क ड मङ्घि अन्तः-
स्यादिः चासुचिचिति मन् चवर्गद्वतीयादिरित्येके
तदा जञ्च भञ्चहसनयोःरित्यस्य रूपं राजयन्म-
शब्दोऽप्यञ्च ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
दिवरणञ्च राजयन्मशब्दे ऋथम् ॥)

राजतं, नि, (रजतस्य विकारः। रजत + “प्राथि-
रजतादिभ्योऽञ् ॥” ४। ३। १५४। इति
अच्।) रजतनिर्मितम्। यथा,—
“सौवर्णं राजतं तान्नं पिडुणां पात्रतुल्ये।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ॥”
इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे ॥ ३४। १।
“तं तु सीता स्मं दृष्ट्वा वने काश्वनसुप्रथम्।
हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वार्थं समलङ्कृतम् ॥”)

राजतरः, पु, (तरुणां राजा। राजदन्तादिवान्
परनिपातः।) कर्णिकारुद्रश्चः। आरम्भः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ॥ ६। ५७।
“सुखादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धेः
कापेनैवेन्मशुश्रुतेःत्रिविधेश्च लेशैः ॥”)

राजतरुणी, स्त्री, (राजतरुणीवः। सौन्दर्याति-
शय्यवत्त्वात्।) पुष्पाविशेषः। तत्पर्यायः।
महासङ्घा २ वर्षापुष्पः ३ अस्मानः ४ अस्मातकः
५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७। अस्या गुणाः।
कषायलम्। कफकारिलम्। चक्षुष्यलम्।
हृष्यदलम्। हृद्यलम्। सुरभिलम्। सुखवल्लभ-
लम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

राजता, स्त्री, राजलम्। राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दात् तल्प्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-
त्सामरे ॥ ३६। ६८० ॥

“तेन मत्तामसुक्ष्मीमपि सुहा स ततां यथौ।
रजजूटं स्वकार्याथं निव्यञ्जिष्या चि राजता ॥”)

राजताजः, पुं, (राजस्ताल इव।) गुवाकरुद्रः।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजतिमिश्रः, पु, सुखाशः। इति हारावली ॥ १८१ ॥

राजलं, स्त्री, राजता। राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दात् लप्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे ॥ २०। १६१ ॥

“कच राजलमित्युक्ता व राजा निविधेय तत् ॥”)

राजदण्डः, पुं, (राज्ञो दण्डः।) राजप्रासनम्।
यथा,—

“जनेकादेशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च।
चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम्।
न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
इति प्रायश्चित्तसम्पत्ताङ्गिरीवचनम् ॥

राजदन्ता, पुं, दन्तानां राजा। (“राजदन्तादिषु
परम् ॥” २। २। १५१। इति परनिपातः।)
अपरिश्रेयोस्वमध्यवर्तिदन्तद्वयम्। यथा,—

“राजदन्तौ तु मध्यस्यापुपरिश्रेयिकौ कचित् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनी राजा। राजन् +
“ईषदसमासौ कल्पवृक्षदेशीयः ॥” ५। १। ६७।
इति देशीयर् ॥) राजदेश्यः। राजकल्पः।
इति व्याकरणम् ॥

राजधतूरकः, पुं, (धतूरकायां राजा। राज-
दन्तादिवान् परनिपातः।) वृद्धुस्तूरः। इति
कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
शुस्तूरशब्दे ऋथः ॥

राजधर्म्मः, पुं, (राज्ञो धर्म्मः।) राज्ञः कर्त्तव्यं
कर्म्म। यथा,—

“राजधर्म्मना प्रवक्ष्यामि यथादृष्टो भवेन्नृपः।
सम्भवश्च यथा तस्य चिह्नश्च परमा यथा ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन वंस्कारं चक्षित्वेव यथाविधि।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिदत्तम् ॥
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्वते भयात्।
रक्षाधर्मस्य सर्वस्य राजानमद्वन्द्वत् प्रभुः।
इत्यानिशयमाकर्णायामनेश्च वरुणस्य च।
चन्द्रवित्तप्रयोश्चैव मात्ता निहृद्य प्राश्नतीः ॥
यस्मादेशां सुरेन्द्राणां मात्ताभ्यो निर्मितो वृषः।
तस्माद्भिभवत्येव सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादिव्यवचैश्च चक्षुषि च मनोसि च।
न चेन्न भूवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽभिर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्म्मराट्।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
वालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दृष्टव्यमिदं द्रुपसपरिणम् ॥
कुलं दहति राजासिः सपशुद्रस्यस्यम् ॥
कार्ये सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकाजी च तत्पतः।
कुर्वते धर्म्मविद्वज्जयं विभक्त्यर्थं पुनःपुनः ॥
यस्य प्रसादे पद्भ्या श्रीर्जिजयश्च पराक्रमे।
व्यवृत्तवसति क्रोधे सर्वेतेजोमयो हि सः ॥
तं यस्तु डेडि संमोहात् स विनश्यत्संप्रथम् ॥
तस्य ह्यासु विनाशाय राजा प्रज्ज्वरते मनः।
तस्माद्धर्म्मं यमिच्छेत् स खवस्येन्नराधिपः।
अनिष्टश्चाप्यनिच्छेत् तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥
तस्यार्थं सर्वभूतानां गोभारं धर्म्ममात्मजम्।
ब्रह्मतेजोमयं द्रुमसद्वजत् पूर्वमीभरः ॥
तस्य सर्वार्थि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
भयाद्गोमाय कल्पनी सधर्म्मस्त पञ्जान् न च ॥
तं देशकाजी शक्तिश्च विद्याद्यावेश्य तत्पतः।
यथाहृतः संप्रणयेन्नरेन्द्रमायवर्षिषु ॥
स राजा पुरुषो दृक् स नेता प्राशिता च सः।
चतुर्गामाश्रमाणाश्च धर्म्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥
दृक् शक्ति प्रजाः सर्व्वा दृक् एवाभिरक्षति।
दृक् सुमेधु जागर्त्सि दृक् धर्म्मं विदुर्मुधाः ॥
समीक्ष्य स हृतः सन्त्यक् सर्व्वा रक्षयति प्रजाः।
असमीक्ष्य प्रयोतस्तु विनाशयति सर्व्मतः ॥
यदि न प्रणयेन्नाजा दृक् दृक्प्रायतन्वितः।
श्रुये मस्यानिवापस्यन् दुर्म्मजान् बलवपाटाः ॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्रावणिक्याहविक्रपा ।
 खान्धनश्च न स्यात् कश्चिन्नित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दहजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दहस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेषु भोगाय कल्पन्ते दहयेव निपीडिताः ॥
 दुःखेयुः सर्ववर्षाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दहस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र श्यामो लोहितानो दहश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न सुखन्ति नेता सैत् साधु पश्यति ॥
 तस्याहुः संप्रथितारं राजानं सख्यवादिनम् ॥
 समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥
 तं राजा प्रथयन् सन्धकं त्रिवर्गोपाभिवर्द्धते ।
 कामात्मा विषमः क्षुभो दहनेव निहन्त्यते ॥
 दहो हि सुमहत्तमो दुर्हर्षाक्षतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति वृषमेव सवान्धवम् ॥
 ततो दुर्गञ्च राष्ट्रञ्च लोकश्च सचराचरम् ।
 अन्तरीचगतान्चैव सुवीन् देवान् भीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन ह्येन लुब्धनाजतनुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सन्तो विषयेषु च ॥
 सुचिना सख्यसन्धेन यथाशास्त्राहुसारिणा ।
 प्रयेतुं शक्यते दहः सुसहायेन धीमता ॥
 खरादि न्यायवृत्तः स्याद्दहप्रदहश्च शत्रुषु ।
 सुहृन्सखिश्चः क्षिप्तेषु ब्राह्मणेभ्यु चमानितः ॥
 एवञ्चतस्य वृषतेः प्रिलोच्छेनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्बसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृषतेरज्जतात्मनः ।
 संक्षिप्यते यशो लोके वृत्तविन्दुरिवाम्बसि ॥
 खे खे धर्मं निविष्टानां सर्वेषामसुखंश्रुतः ।
 वर्णानामश्रमाणाश्च राजा दहोऽभिरक्षिता ॥
 तेन यद्दृश्यते सख्येन कर्त्तव्यं रचता प्रजाः ।
 तत्तद्दोहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् मर्यादाधीतं प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 जैविद्यहृद्धान् विदुष्यस्तेषाञ्चैवाश्च प्राचने ॥
 दृढांश्च निबन्धेन विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 दृढसेवो हि सततं रक्षोभिरपि पूष्यते ॥
 तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि निबन्धः ।
 विनीतात्मा हि वृषतिर्न विनश्यति कर्त्तव्यं च ॥
 बहवोऽविनयान्नाद्या राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राह्यानि विनयात् प्रतिरिदरे ॥
 वैशो विनयोऽविनयान्नुह्यश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥
 पृथुस्तु विनयाद्गन्धर्वं प्राप्तवान् मसुरेव च ।
 कुबेरश्च घनेश्वर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गांधिवः ॥
 जैविद्योऽप्यन्धर्षो विद्यां दहनीतिश्च प्राप्तवतीम् ॥
 आन्वीचिकीश्चाम्रविद्यां वाचारम्भाश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विद्वानिन्द्रम् ॥
 जितेन्द्रियो हि प्रक्रीतिं त्रये स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दहं कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 अस्मानि डुरन्तानि प्रथजेन विवर्णयेत् ॥
 कामचेष्टु प्रसक्तो हि अचनेषु महौपतिः ।
 विद्युत्पतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधचेष्टात्मनैव तु ॥

श्रमयाचो दिवास्त्रप्रः परीवारः, क्षियो मरः ।
 तीर्थेभिमं दृष्यात्वा च कामजो दशको गणः ॥
 पेतुम् साहसं क्रोह ईर्ष्याद्वयार्थदूषणम् ।
 वाग्दहश्च पादस्यं क्रोधचोऽपि गणोऽहकः ॥
 ह्योरप्येतयोर्मन्त्रं यं सर्वं कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेन्नोभं तच्छावेतानुभौ गणौ ॥
 पानमन्त्रास्त्रियश्चैव श्रमया च यथाक्रमम् ।
 एतन् कष्टतमं विद्यात्तुष्कं कामजे गणे ॥
 दहस्य पातनश्चैव वाक्पादव्यायं दूषणम् ।
 क्रोधनेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा ॥
 सप्रकस्यास्य वर्गस्य सर्वज्ञेवाहुषङ्गणः ॥
 पूर्वं पूर्वं गुरुररं विद्याह्यसनमात्मवान् ॥
 असनस्य च मन्त्रोश्च अयनं कष्टस्यते ।
 असन्धोऽधो व्रजति खर्षाद्यसनी मृतः ॥
 मौलान् शास्त्रविदः श्रान् लज्जलचान् कुलोद्-
 गतान् ।
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 अपि यन् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विप्रैर्यतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
 तेः साहं चिन्त्येन्नैवं सामान्यं सन्निविष्टम् ।
 स्थानं ससुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
 तेषां स्वं सभिरप्रायसुपलभ्य एथक् एथक् ।
 समस्तानाश्च कार्येषु विद्याह्युत्तमात्मनः ॥
 सर्वेषास्तु विप्रैरेन ब्राह्मणेन विप्रचित्वा ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा वाङ्गुण्यसंयुतम् ॥
 निबन्धं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःक्षि-
 पेतु ।
 तेन साहं निर्निष्पद्य ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ॥
 सन्धगर्धसमाहृत्य नमाद्यान् सुपरीक्षितान् ॥
 निर्मूर्त्ततास्य यावद्भिरिति कर्मैश्वरा वृषिः ॥
 तावतोऽन्ततितान् दद्यान् प्रकुर्वीत विचक्ष-
 यान् ॥
 तेषामर्थं नियुज्जीत श्रान् दद्यान् कुलोद्गतान् ।
 शुचीनाकरकमान्ते भीरुकन्तर्निवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वेशास्त्रविशारदम् ।
 इङ्गिताकारचेष्टश्च सुचिं दत्तं कुलोद्गतम् ॥
 अशुरस्तः सुचिहंसः स्खतिमान् देशकालवित् ।
 वपुष्मान् वीतभीष्मोर्मां दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 आत्माश्च दह आयनो दह वेनयिषी क्रिया ।
 वृषतो कोषराष्टिं च दूते सन्धिप्रार्थयौ ॥
 दूत एव हि सन्धते भिनत्तेऽप च संहृतान् ॥
 दूतस्तु कुर्वते कर्म भियन्ते येन वा न वा ॥
 स विद्यादस्य क्रमेण निगृह्णतिचेष्टितेः ।
 आकारमिङ्गितं चेष्टा शब्देभ्यु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्धा च सर्वं तस्मिन् परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रथममातिष्ठेद्विद्वान्मनं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसन्धममार्थं प्रायमनाविजम् ।
 रन्धमानतसामन्तं खाजीयं देशमावसेत् ॥
 घनदुर्गं महौदुर्गमन्नुर्गं वाचमेव वा ।
 शृङ्गं गिरिदुर्गं वा क्रमाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेषु तु प्रथजेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥

एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
 चौख्याद्यान्वाश्रितास्तेषां श्रमगर्भाश्रयाश्रराः ।
 चौख्युतराणि क्रमशः ब्रवज्जमनराभराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेतानोपहिंसन्ति शत्रवः ।
 तथारयो न हिंसन्ति वृषं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योधयति प्रकारस्यो भ्रशुर्हरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादाश्रयसम्यग् धनधान्येन वाहनेः ।
 ब्राह्मणेः शिष्यभिर्यत्तैर्येवसेनोदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुप्रथमं कारयेद्दहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वैर्तुं युधं जलदृष्टसमन्वितम् ॥ * ॥
 तदध्यासोद्देश्यार्थां सर्वथा लक्ष्यान्वितम् ॥
 कुवे महति समूहान् हृद्यां रूपगुणान्वितान् ॥
 पुरोहितश्च कुर्वीत दद्यादादेव चर्त्तितम् ॥
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्यात्तैवानिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधैराप्रदक्षिणेः ।
 धर्मार्यश्चैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 वांस्वरिकमार्गैश्च राष्ट्रदाहारयेद्दहम् ॥
 स्यात्वाश्रयपरो लोके वर्त्तेत पिठवन् वृषु ॥
 अश्वघान् विविधान् कुर्मात् तत्र तत्र विप-
 क्षितः ।
 तेऽस्य सर्वान्यवेक्षेरन् वृषां कार्याणि कुर्व-
 तात्म् ॥
 आश्रितानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ॥
 वृषायामचयो ह्येष निधिर्ज्ञातोऽभिधीयते ॥
 न तं स्तेना न चामिषा हरन्ति न च नश्यति ॥
 तस्माद्वाज्ञा निधातव्यो ब्राह्मण्यश्चयो निधिः ॥
 न स्तन्दते न यथते न विनश्यति कर्त्तव्यं च ॥
 वरिष्ठमनिहोभ्यो ब्राह्मण्यस्य सुखे हुतम् ॥
 सममन्त्रास्त्रे दानं दिगुण्यं ब्राह्मण्यवृवे ॥
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
 पाचस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयेव च ।
 अल्पं वा बहु वा प्रिय दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधमे राजा त्वाङ्गुतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तेत संयामात् चान्नं धर्ममनुष्करन् ॥
 संयामेवनिवर्त्तितं प्रजानाश्चैव पालनम् ॥
 शुश्रूषा ब्राह्मणाणाश्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
 आह्वयेषु मिथोऽन्योन्यं विधासन्तो महौचितः ।
 युधमानाः परं शक्त्वा स्वर्गं वाक्मपराऽस्तुखाः ॥
 न क्रूरेरायुधैर्हन्त्यात् युधमानो रथे रिपून् ।
 न क्षीर्णमिनीपि हिर्मैत्राभिरुवसिततेजनेः ॥
 न च हन्यात् स्यात्कृष्टं न स्तोत्रं न क्षता-
 क्षणम् ॥
 न मूलकेशं नासीनं न तवास्तीति वादिनम् ॥
 न सुप्तं न विषहान् न नयं न निराश्रयम् ॥
 नायुधमानं पश्यन्तं न परेश समागतम् ॥
 नायुधस्यसनाप्राप्तं नात्तं नातिपरीक्षतम् ॥
 न भीतं न पराहृतं सतां धर्ममनुष्करन् ॥
 यस्तु भीतः पराहृतः संयामे हन्यते परेः ।
 भूयैर्दृक्कृतं किञ्चित् सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यथास्य सुकृतं किञ्चिदुत्तमार्थमुपाप्सितम् ॥
 भूयैः तत् सर्वसमाहृते पराहृतश्च ॥ * ॥

राजध

राजध

राजध

रथायं हस्तिनं हृत्तं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
 सञ्चन्दयाणि कुप्याथ यो यज्ययति नस्य तत् ॥
 राज्ञश्च दसुरह्वारमिद्वेषा वैदिकी श्रुतिः ।
 राज्ञा च सञ्चयेद्येभ्यो दातव्यमपद्यमजितम् ॥
 सद्योऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
 अस्माह्वसन्नां च्येत क्षत्रियो ज्ञानं रथी रिपून् ॥
 अतस्त्वञ्चैव तिष्ठेत लब्धं रक्षितं प्रयत्नतः ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पाच्येत् निःक्षिपेत् ॥
 एतच्चतुर्विधं विद्वान् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
 अस्य निवृत्तमनुष्ठानं सत्यं कुर्यादतन्मतिः ॥
 अतस्त्वमिच्छेद्वृद्धेन लब्धं रक्षेद्वेषया ।
 रक्षितं वर्द्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निःक्षिपेत् ॥*
 निवृत्तमुदानदहः स्थानिष्ठं विद्वत्पौरुषः ।
 निवृत्तं संवृतसंवायौं निवृत्तं क्षिद्रानुसायैरेः ।
 निवृत्तमुदानदहस्य ज्ञानमुद्विजते जगत् ॥
 तस्मान् सञ्चयाणि भूतानि दहन्नेव प्रसाधयेत् ॥
 जमाययेव वर्त्तते न कश्चन मायया ।
 बुद्धेर्नारिप्रयुक्ताश्च मार्गां निवृत्तं स्वसंवृतः ॥
 नास्य च्छिद्रं परी विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेन् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेदिवरमात्मनः ॥
 वक्रवर्चिनयेदयानं त्विहृत्तं पराक्रमेन ।
 वक्रवचापस्येन प्रश्रवणं विनियतेत् ॥
 एव विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपथिनः ।
 नानानयेद्दृष्टं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमेक्षिभिः ।
 हृद्धनेव प्रसहोत्साह्मनकेऽंशमानयेत् ॥
 सामादिभिरुपायानां चतुर्थांमपि यच्छिताः ।
 सामदह्यौ प्रशंसन्ति निवृत्तं राज्ञामिदृष्टये ॥
 यथोद्धरति निर्हाता कर्त्तुं धान्यं च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नुपरो राज्ञे ह्यथाच परिपथिनः ॥
 मोहनाशा खराइं यः कर्षयत्नवेषया ।
 सोऽपिचादुभयते राज्यात्कीविताश्च सवान्ववः ॥
 शरीरकर्षणात् प्रायाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्रायाः क्षीयन्ते राज्ञकर्षणात् ॥
 राज्ञस्य संयत्ते निवृत्तं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसयुहोतराङ्गो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
 दयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्मसन्धिजितम् ।
 तथा ग्रामप्रतापार्थं कुर्व्याद्राज्यस्य संयत्तम् ॥
 ग्रामस्थाधिपतिं कुर्व्याद्ग्रामप्रतिं तथा ।
 विश्वतीर्थं श्रुतेः प्रश्नं सङ्घसपतिमेव च ॥
 ग्रामे दोषान् सतुल्यान् ग्रामिकः श्रवकैः
 खयम् ।
 शंसेद्ग्रामदशैश्याय दशैशो विश्वतीर्थिनम् ॥
 विश्वतीर्थस्तु तत्सर्वं श्रुतेः शाय निवेदयेत् ॥
 शंसेद्ग्रामप्रतेः शसु सङ्घसपतये खयम् ॥
 धानि राजप्रदेशानि प्रब्रह्मं ग्रामवासिभिः ॥
 अन्नपानैस्वनादीनि ग्रामिकास्तान्ववापुयात् ॥
 दशौ कुलस्तु सुञ्जीत विश्वी पञ्च कुलानि च ।
 ग्रामं ग्रामप्रतापश्चः सङ्घस्थाधिपतिः पुरम् ॥
 तेषां ग्राम्याणि क्षात्र्याणि पृथक् कार्याणि चैव
 हि ।
 राज्ञोऽप्यः सचिवः स्त्रियस्त्रानि पश्येद्वत्प्रितः ॥

नगरे नगरे चैकं कुर्व्यात् सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव गृहम् ॥
 सताननुपरिक्रामेत् सर्वान्नेव सदा खयम् ।
 तेषां वृत्तं परिचयेत् सम्यग्दृष्टु तच्चरेः ॥
 राज्ञो हि रक्षाधिकतः परखादायिनः शूटाः ।
 श्टया भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 ये कार्यान्तेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचैवसः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय राज्ञा कुर्व्यात् प्रवासनम् ॥
 राजकर्मसु युक्तानां क्षीयां प्रेष्यचनस्य च ।
 प्रथमं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मामुरुकृतः ।
 पयो देयोऽवज्जस्य घट्टुज्जस्य वेतनम् ।
 धारणासिकस्यच्छादो धान्यदोषस्तु
 मासिकः ॥ * ॥
 क्रयविक्रयमञ्चानं भक्तञ्च सपरिचयम् ।
 योगक्षेमञ्च संप्रैक्ष्य वणिगो दापयेत् करान् ॥
 यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
 तथावेक्ष्य शृपो राज्ञे कल्पयेत् सततं करान् ॥
 यथाव्याप्यमदन्त्यादां वायुंकी वत्स घट्टपदाः ।
 तथाव्याप्यो गृह्येतीथो राज्ञाद्राज्यादिकः
 करः ॥
 पञ्चाशद्भाग आदेशो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
 धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो ह्यदृष्ट एव वा ॥
 आदेशीताय षड्भागं दुर्मासमधुसर्पिषाम् ।
 गन्धैर्धिरसानाञ्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
 पञ्चाशकठयानाञ्च वेदलस्य च चर्मणाम् ।
 श्लेष्मयानाञ्च भाण्डानां सर्वस्याश्रमयस्य च ॥
 न्ययमायोऽप्यादेशीत न राजा आचियात्करम् ।
 न च लुघास्य संवीदेत् ओजियो विषये वसनं ॥
 यस्य राज्ञस्तु विषये ओजियः सोऽदिति लुघा ।
 तस्यापि तन्लुघा राज्ञमचिरेणैव सीदति ॥
 श्रुतवित्तिं विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेन् सर्वतश्चेन पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
 संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुर्वते धर्ममन्वहम् ।
 तेनायुर्लुहंते राज्ञो द्रविणं राज्ञेव च ॥
 यत्किञ्चिदपि वरैस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
 अवहारेण जीवन्तं राजा राज्ञे पृथग्जनम् ॥
 कारुकान् शिष्यिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
 एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपति ॥
 मोक्षिन्त्यादात्मनो मूलं परेवाश्वातिष्ठयाया ।
 उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीड-
 येत् ॥
 तीक्ष्णश्चैव षट्पञ्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य मही-
 प्रतिः ।
 तीक्ष्णश्चैव षट्पञ्चैव राजा भवति समतः ॥
 अमातासुखं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ॥
 स्यापदेशसने तस्मिन् खिन्नः कार्यं चले वृथाम् ॥
 एवं सर्वं विधायेद्विद्वित् कर्त्तव्यमात्मनः ।
 युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ।
 विक्रोशन्त्यो यस्य राज्ञाद्विद्यन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
 संप्रयतः सश्लथस्य श्वतः स न तु जीवति ॥
 क्षत्रियस्य परी धर्मः प्रजागामेव पावनम् ।
 निर्द्वैदप्रलभोक्तो हि राजा धर्मोऽयं युज्यते ॥

उत्थाय पश्चिमे गामे हतशौचः समाहितः ।
 हुताभिर्जाज्ञाणांश्चाथै प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वान् प्रतिनन्द्य विस्मयेत् ॥
 विस्मय्य च प्रजाः सर्वान् मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥
 गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रक्षोगतः ।
 अरथ्यं निःशलाके वा मन्त्रयेद्विभाषितः ॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
 सङ्गन्तान् पृथिवीं सुदुक्ते कोषहृत्नीशपि
 पार्थिवः ॥
 जडमूकान्स्वधिरास्त्रियैर्गयोनान् वयोगतान् ।
 स्त्रीन्नेच्छ्याधितयङ्गान् मन्त्रकावेऽपरायेत् ॥
 भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तेषां योनास्तथैव च ।
 स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तच्छाडतो भवेत् ॥
 मध्यन्दिनेऽह्नरात्रे वा विश्रान्तो विगतकामः ।
 चिन्तयेद्दुर्भेकामार्थान् साङ्घं तैरेक एव वा ॥
 परस्परविशङ्कानां तेषाञ्च सतुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्यदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षयम् ॥
 दूतसंप्रेषयश्चैव कार्यशेषं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारश्च पृथिवीनाञ्च चैष्टितम् ॥
 जतुञ्जं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्ततः ।
 अतुरागपरागौ च प्रचारं मखलस्य च ॥
 मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चैष्टितम् ॥
 उदासीनप्रचारश्च शचीश्चैव प्रयत्नतः ॥ * ॥
 एताः प्रकृतयो मूलं मखलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता दादशैव तु ताः
 स्मृताः ॥
 अमात्यराजदुर्गार्थदहकाखाः पञ्च चापराः ।
 प्र्विकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥
 अनन्तरमरिं विद्याहरिसेविनमेव च ।
 अरेरनन्तरं मित्रहृदासीनं तयोः परम् ॥
 शान् सर्वानभिवन्द्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 अस्ते चैव समस्तेषु पौरुषेण नयेन च ॥
 सन्निश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीमानं संश्रयश्च षड्गुणांश्चानयेत् सदा ॥
 आसन्नश्चैव यानश्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत हेयं संश्रयमेव च ॥
 सन्निश्च द्विविधं विद्याज्ञाचा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
 समानयानकर्मा च विपरीतस्मयैव च ।
 तदात्मायतिसंयुक्तः सन्निश्चैवो द्विलक्ष्यः ॥
 स्वयंज्ञतस्य कार्यार्थमकाजे काल एव वा ।
 भिन्नस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
 एकानिश्चाल्यधिकं कार्यं प्राप्तिं यदच्छ्रया ।
 संहृतस्य च मित्रेण द्विविधं यानसुख्यते ॥
 चीवन्त्य चैव क्रमशो देवात् पूज्यंज्ञतान वा ।
 मिचस्य स्वाभिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थेविग्रहैः ।
 नशस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थेविग्रहैः ।
 द्विविधं कीर्त्तयेत हेयं षाड्गुण्युपशेद्विभिः ॥
 अथसम्पादनार्थं च पीठमासनस्य शत्रुभिः ॥
 साधुषु अपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ * ॥
 यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
 तदाले चाप्यिका पीठां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥”

तदाले तत्काले ।
 “यद्वा प्रहृष्टा मन्येन सर्वान् प्रकृतीर्दृष्टम् ।
 अतुच्छितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥
 यदा मन्येन भादेन हृष्टं पुष्टं बलं शकम् ।
 परस्य विपरीतञ्च तदा याथाद्रिपुं प्रति ॥
 यदा तु स्थानुं परिचोषो वाहनेन बलेन च ।
 तदासीत प्रयत्नेन शनकेः सान्त्वयन्नरीन् ॥
 मन्वेतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
 तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः ॥
 यदा परबलानाम् गमनीयतमो भवेत् ।
 तदा तु संशयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं वृष्टम् ॥
 नियहं प्रहृष्टोनाथं कुर्याद्दुष्टोरिवलस्य च ।
 उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नेर्गुरुं यथा ॥
 यदि तत्रापि संपश्येन दोषं संशयकारितम् ।
 सुगुहमेव तत्रापि निविशद्भुः समाचरेत् ॥
 सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नोतिस्रः पृथिवीपतिः ।
 यथास्वाभ्यधिकान् न स्युर्मन्त्रोदासीनश्चक्रवः ॥
 आशतं सर्वकाथ्याणां तदालञ्च विचारयेत् ।
 अतोतानाञ्च सर्वेषां गुणदोषौ च तन्वतः ॥
 आधर्यां गुणदोषज्ञतादाले क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतोते कार्यशेषज्ञः श्रुतुभिर्नाभिभूयते ॥
 यत्नेन नाभिसन्दभ्युत्सिन्नोदासीनश्चक्रवः ।
 तथा सर्वं संविद्व्यादेष सामासिको नयः ॥
 यदा तु यामनातिष्ठेरिराङ्कं प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यावाहरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासि यावाद्दधानां मञ्जीपतिः ।
 फाल्गुनं वाद्य चैवं वा मासौ प्रति यथावत् ॥
 अथैवपि तु कावेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।
 तदा यायाद्विग्रहो वसने चोत्थिते रिपोः ॥
 कृत्वा विधानं न्यले तु याचिकञ्च यथाविधि ।
 उपयुक्तास्त्रद्वेषे चारान् सम्यग्विधाय च ॥
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं यद्विधञ्च बलं शकम् ।
 साम्यरायिककल्पेन यावाहरिपुरं शनैः ॥
 श्रुत्सेविनं मित्रं च गृहे युक्ततरो भवेत् ।
 गतप्रत्यागते चैव च हि कष्टतरो रिपुः ॥
 दृश्येन्न तन्मार्गं यायात् प्रकटेन वा ।
 वराहमकराभ्यां वा स्वस्था वा गरुडेन वा ॥
 यतश्च भयमाशङ्कततो विस्तारयेद्बलम् ।
 पद्मेन चैव बूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥
 सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्कत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
 गुह्यांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुन्विकारिणः ॥ ॥
 संहतान् योद्ययेदव्यान् कामं विस्तारयेद्बलम् ।
 कृत्वा वज्रैश्च चैवेतान् बूहेन युद्धं योद्ययेत् ॥
 स्वन्दनाथैः समे युध्यन्तये नौद्विपक्षया ॥
 वृत्रगुह्यादृते चापेरिविचक्रोत्सुधेः स्थले ॥
 क्रूरचैत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनान् ।
 दौघान् जवञ्चैव नराज्यानीकेषु योद्ययेत् ॥
 प्रहृष्टयेद्बलं बूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 श्रेष्ठान्चैव विधानीयादरीन् योद्ययतामपि ॥
 उपरध्यारिमासीत राङ्कं चास्थोपगोहयेत् ।

दूषयेत्तास्य सततं यवसानोदकेन्यनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तद्भागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैर्न रात्रौ विचासयेत्तथा ॥
 उपनय्यानुपजगद्वृथानैव च तत्कृतम् ।
 युक्तं च देवे युध्यते जयप्रपुसरपेतभीः ॥
 सात्वा दानेन मेदेन समस्कोरयथा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेतारीज्ञ युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
 पराजयश्च संयामे तस्माद्दुर्हं विवर्जयेत् ॥
 जयागामपुत्रपाथानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्यते संयचो विजयेत रिपून् यथा ॥ ॥
 जित्वा सम्यज्येहेवान् ब्राह्मणाञ्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च स्थापयेदभयानि च ॥
 सर्वेषाम् विदित्वेषां समामेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्दृश्ये कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणाणि च कुर्वीते तेषां धर्मज्ञान् यथो-
 दितान् ।
 रत्नैश्च पूजयेदेतं प्रधानपुरुषोः सद्यः ॥
 आदानमधिपकरं दानञ्च प्रियकारकम् ।
 अमीक्षितानामयानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
 सर्वं कर्मदमायत्तं विधाने देवमातुषे ।
 तयोर्देवमचित्कृत्य मातुषे विद्यते क्रिया ॥
 सद्यः वापि ब्रजेद्युक्तं सर्विं कृत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्यज्जिह्विधं कलम् ॥
 पाणिग्राह्यं संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मखले ॥
 मित्रादथाप्यमित्रादा याचाफलमवाप्नुयात् ॥
 आक्रन्दः पाथिग्राह्यस्य निधामको राजा ।
 “हिरण्यभूमिसम्प्राप्ता पाथिबी न तथेधते ।
 यथा मित्रं भुव लब्ध्वा कृशमप्यायतिचमम् ॥ ॥
 धर्मज्ञश्च क्षत्रज्ञश्च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
 अतुरतां स्थिरारत्नं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
 प्राज्ञं कुलानं शूरश्च हर्षं दातारमेव च ।
 क्षत्रतं धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
 आर्थता पुरुषज्ञानं श्रौथैः कस्यवेदिताः ॥
 श्रौतलक्ष्यश्च सततवृदासीनगुणोदयः ॥
 श्रौतलक्ष्यं वहुप्रदलम् ।
 “क्षेत्रांश्च प्रददां नित्यं पशुष्टुष्टिकरीमपि ।
 परिबलेन्नुष्टपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥
 आपदर्थं धनं रक्षेद्दारांश्चैह्नैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दारेरपि धनैरपि ॥
 सद्यः सर्वोः सतुष्टानाः प्रसमीक्ष्यपदो भृष्टम् ।
 संयुक्तांश्च विद्युक्तांश्च सर्वोपायान् वृजेद्बुधः ॥
 उपेतारसुमेयश्च सर्वोपायांश्च क्षत्रज्ञः ।
 एतत् नयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसङ्घे ॥
 उपेतारं आत्मानम् । उनेयं प्राप्तवम् ॥ ॥
 “एव सर्वमिदं राजा सद्यः समन्त्रा मन्त्रिभिः ।
 यावामाप्तुञ्च मत्स्यांश्च भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥
 तत्रात्मभूतेः कालज्ञैरहाथैः परिचारकैः ।
 सुपरीक्षितमन्त्राद्यमदात्मन्त्रैस्त्रिधापद्यैः ॥
 विग्रहैरगदेञ्चास्य सर्वत्रयाणि योजयेत् ॥
 विग्रहानि च रत्नानि नित्यतो धारयेत् सदा ॥
 परीक्षिताः स्थियश्चैनं अचनोदकधूपनैः ।

वेशाभरणसंशुद्धाः सुश्रेष्ठः सुसमाहितः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
 स्नाने प्रसाधने चैव सञ्चालङ्कारकेषु च ॥
 सुक्त्यात् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सद्यः ।
 विद्वद्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
 अलङ्कृतञ्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सञ्चालि शृङ्खलाग्याभरणानि च ॥
 सन्धाचोपास्य शृङ्खलादन्तर्वेषानि शक्यते ॥
 रक्षत्यास्त्रायिनाञ्चैव प्रविधीनाञ्च नैरितम् ॥
 गत्वा कक्षात्तरं त्वयन् समनुप्राप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं स्त्रीशैलित्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र सुक्ता पुनः किञ्चिन्मन्त्रैः प्रहृषितः ।
 संविशेत्तु यथाकालसन्निधेञ्च गतकामः ॥
 एतद्विधानमितिष्ठेरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेतत् भवेद्यु विनियोजयेत् ॥
 इति मानवे ७ अध्यायः ॥ ॥
 कालीकापुराणोक्ताराजधर्मः ८५ । ८६ अध्या-
 ययोः द्रव्यः । महाभारतोक्ताराजधर्मः शान्ति-
 पर्वणि द्रव्यः । पद्मपुराणोक्ताराजधर्मः स्वर्ग-
 खण्डे १३८ अध्याये द्रव्यः ॥
 राजधानकं, क्षी, (धीयतेऽनेति । धा + क्त् ।
 ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
 पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 राजधानी, क्षी, (धीयतेऽस्थामिति । धा + अधि-
 करणे क्त् । डीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
 राजधानिका । तत्पर्यायः । कोट्टः २ राज-
 धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वध्या-
 वारः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रतुः । १०० ।
 “तौ दम्यतीं स्त्रीं प्रति राजधानीं
 प्रस्थापयामाच वशी वशहः ॥ ”)
 राजधान्यं, क्षी, (राजप्रियं धान्यम् ।) श्यामाकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्टत्संहिता-
 याम् । १५ । १२ ।
 “लाङ्गे भूयथामिहारागेल्लामान्वर्गमन्वुक्तिज्ञाः ।
 गथितपटुतन्नुवाथाः शालाका राजधान्यानि ॥ ”)
 राजभुक्तरकः, यु, (युक्तरकाणां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) दृष्टहुक्तरः । तत्पर्यायः ।
 राजधूर्तः २ महाशयः ३ निष्कैयपुष्यकः ४
 भान्तः ५ राजस्वर्गः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्व गुह्याः युक्तरशब्दे द्रव्याः ॥
 राजनामा, [न्] यु, (राज्ञो नाम नाम यत् ।)
 पटोकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजनीतिः, क्षी, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां नयः ।
 यथा, चायक्यपण्डितकृतप्रथमः श्लोकः ।
 “नानाशास्त्रोद्धतं वक्ष्ये राजनीतिषुसुचयम् ।
 सर्वज्ञैर्निर्मितं शास्त्रं चाव्यक्तं सारसंश्रुतम् ॥ ”
 सा यथा,—
 “गदितं वलिशुक्राभ्यां श्रुत्वा भागवतोऽनुभूतः ।
 प्राह धर्मार्थसंयुक्तं प्रज्ञादो वाच्यसुतनम् ॥
 यदायथां क्षमं राजन् । यद्वितं सुवनस्य ह ।
 अविरोधेन धर्मस्य अर्थस्योपार्जनश्च यत् ॥
 सर्वसत्त्वाद्युगमनं कामवर्गफलञ्च यत् ।

परचेह च वञ्चयः पुत्र तनु कर्म आचर ॥
 यथा शत्रावा प्रयास्य च यथा कौर्त्तमैवैतव ।
 यथा नापयशोयोगस्तथा क्रुह महाभते ।
 एतदर्थं श्रियं दीर्घां काङ्क्षन् पुरुषोत्तमाः ।
 वेनेति हि यद्देवैः स्यात् निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
 इहो ज्ञातिर्गुणा विप्रः कौर्त्तश्च यशसा सख ॥

तस्माद्दुयथा ते निवसन्ति पुत्र-
 राख्यस्थितस्तेह कुलीनमाथाः ।
 तथा यथासमलसत्त्वचेष्टया
 यथा यशस्वी भवितासि लोके ॥
 भूर्त्वा सदा ब्राह्मणभूषितायां
 ज्ञेजान्वितायां इष्टवापितायाम् ।
 श्रुश्रुषणासक्तसत्सद्गुणैर्वा
 ऋद्धिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ॥
 तस्माद्दृष्ट्वाभ्यामाः श्रुतिश्राख्यकुला
 नराधिपान्ति प्रतिपाद्यन्ति ।
 दिशोर्ध्वजस्तु क्रतुभिर्द्वैलेन्द्रा
 यज्ञान्निधुमो न वृषस्य श्रान्तिः ॥

तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यापने रताः ॥
 सन्तु विप्रा बले पूज्यास्ततोऽनुज्ञामवाप्य हि ॥
 स्वाध्याययज्ञनिरता दानारः श्रद्धाजीविनः ॥
 क्षत्रियाः सन्तु देवेन्द्र प्रजापालनधर्मिण्यः ॥
 यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः क्षत्रिकारिणः ॥
 पाशुपाल्यं प्रकुञ्चन्तु वैश्या विपिनजौविनः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा श्रुश्रुषये रताः ।
 शूद्राः सन्तुतुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
 यदा वर्णाः स्वधर्मस्था भवन्ति दितिलेश्वर ।
 धर्मैवद्विक्लदा स्याद्दधर्मैवद्वै शृपोदयः ॥
 तस्माद्दृष्ट्वा सधर्मस्थास्त्वया कार्याः सदा बले ।
 तद्दृष्ट्वा भवतो द्विक्लहानौ हानिरुच्यते ॥
 इत्यं वचः श्राव महासुरैर्नो
 बलिं महात्मा च वभूव तूष्णीम् ।
 ततो यदाज्ञापयसे कारिणे
 इत्यं बलिः प्राह वचो महर्षे ॥”

इति वामने ७९ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “एवं दत्त्वा ततो राज्यं ऋद्धिं चाप्राय धर्मेवित् ।
 उवाच मयुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रवतां वरः ।
 राज्योन्नापि ते पुत्रं कर्त्तव्यं प्रदुष्य तन्मम ।
 शरीरं चेतु परमं धर्मं पिदुष्यां तारुणं तथा ॥
 दातव्योऽनिर्गमं कर्त्तव्या ह्यन्या परदारिकाः ।
 बालवाताश्च हन्तव्या हन्तव्या स्त्रीविधातकाः ॥
 मा लोभं परमयेषु अन्यायोपार्श्वितेषु च ।
 न चिरं तिष्ठते क्षापि सर्वे मान्वाः कदाचन ॥
 रक्षणीयश्च ते देशः कुलन्यायवशाच्छ्रितः ।
 निर्दोदृशुक्तो न स्यात्तद्यममाद्यवचनं क्रुह ॥
 अमात्तो यद्वचो ब्रूयान् पुत्रं कार्यविमर्शेनम् ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं शरीरपरिरक्षथम् ॥
 प्रजायेच प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 एवं ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियहितेषिणा ॥
 सप्त अवनं वर्ज्यैत दीपो राजस्तु तन्महत् ।
 श्रेय राजा विनश्येत सम्पन्नोऽपि महात्पुतिः ॥

वञ्चयेत् सुरापानं नृगया वर्ज्ययेत् सदा ।
 वाक्यं कृच्च न वक्तव्यं दृष्टा यावत् कदाचन ॥
 राजगुच्छं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्जयेत् ॥
 वर्ज्ययेदतिपात्रस्य अस्त्रिणश्च समागमम् ॥
 अर्थदूषणकश्चैव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
 असाध्यं नाप्रियं ब्रूयाद्दयदीर्घेन्द्राजकर्मणि ॥
 नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
 एतन्मे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
 ततः पितुञ्चयः शुक्ला राजपुत्रो यशस्विनः ।
 उभौ तु पादौ संयुक्तं कारुण्यं प्रदुवाच तम् ॥”
 इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे
 तीर्थमाहात्म्ये आदिखवरप्रदाननृगमजम्बुको-
 पाख्यानं नामाध्यायः ॥ * ॥
 अथ च ।

मयुरवाच ।
 “राज्ञोऽभियुक्तमात्रस्य किं कुलतमं भवेत् ।
 एतत् सर्वं समाचक्षु सन्त्येति यतो भवान् ॥
 मत्स्य उवाच ।
 अभिवेकाद्भ्रंशिराच राज्ञा राजीवलोचन ।
 सहायावरणं कार्यं तच्च राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 यन्स्थाप्यतरं कर्त्तुं तदप्येकेन दुष्करम् ।
 पुरुषेणासहायेन किञ्च राज्यं महत् पदम् ॥
 तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् वृषतिः
 स्वयम् ।
 शूरान् कुलीनान् जातीयान् वल्युक्तान् श्रिया-
 न्वितान् ॥
 रूपसत्त्वगुणोपेतान् समतान् चमया युवान् ।
 क्लेशचमान् महोत्साहान् धर्मेज्ञांश्च प्रियं-
 वदान् ॥
 हितोपदेशकालज्ञानं स्वामिभक्तान् यशो-
 धर्षिनः ।
 एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥
 गुणहीनानपि सदा विज्ञाय वृषतिः स्वयम् ॥
 कर्मस्त्रेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भारत । ।
 कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्जैद्विशारदः ।
 हस्तिशिखाश्विचासु कुशलः स्रज्ज्वाभरणः ॥
 निमित्तं प्रकुञ्चन्ने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
 क्षतज्ञः कर्मेणा शूरसत्पा क्लेशसहो ऋजुः ॥
 बृहत्तत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
 राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो
 यथा ॥
 प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोदतः ।
 चित्तमाहश्च सर्वेषां प्रतीहारी विधीयते ॥
 यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभावाविशारदः ।
 शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभाषितः ।
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोचितः ।
 वक्ता नयस्य यः काले स दूतो भूपतेर्भवेत् ॥
 प्रांशुवो व्यायताः शूराः इष्टभक्ता निराकुलाः ।
 राज्ञा तु रक्षिण्यः कार्योः सदा क्लेशसहा
 हितः ॥
 अनाहार्योऽशुश्रुसश्च इष्टभक्तिश्च पार्थिवे ।
 वाम्बलघारी भवति नारी वाक्य तद्गुणा ॥

वाङ्मुख्यविधितत्त्वज्ञो देशभावाविशारदः ।
 सन्निविप्रश्चिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
 व्यायथञ्चो लोकज्ञो देशप्रतिविशारदः ।
 क्षान्तज्ञो भद्रार्थो ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ।
 सुरूपस्तस्यः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ॥
 शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥
 शूरश्च वलयुक्तश्च गजान्धरकोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्राजः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥
 निमित्तप्रकुञ्चनज्ञानश्च विज्ञाविशारदः ।
 हयायुर्जैदत्तत्त्वज्ञो भूवि भागविशेषवित् ॥
 स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियंवदः ।
 बलावलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ॥
 शूरश्च क्षतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ।
 अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदारः ॥
 रुद्रशास्त्रविशेषज्ञः रुद्राध्यक्षः प्रशस्यते ।
 रुद्रशास्त्रविधानज्ञाः परामेढ्याः कुलोद्गताः ।
 सर्वे महानसे धार्यां लुप्तकीशनखा जनाः ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च धर्मेशास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुखः कुलीनश्च धर्माधिकरयो भवेत् ॥
 कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजसुखाः सभासदः ॥
 सर्वदेशराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 लेखकः कथितो राज्ञः सर्वधिकरयोषु वै ।
 शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रियगतान्
 समान् ।
 अचरान् वै लिखितुं यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥
 उपयावक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 बद्धधैर्यवक्ता चाप्येन लेखकः स्याद्भृगुत्तम ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
 अनाहार्यो वृषे भक्तो लेखकः स्याद्दृग्गणम ॥
 पुरवाप्तनरतन्त्रज्ञाः प्रांशुवन्ध्याप्योक्षुपाः ।
 धर्माधिकरयो कार्या जनाज्ञानकरा नराः ।
 एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा हौवारिका जनाः ।
 लोहश्चस्त्रजिनादीनां रत्नानाश्च विधानवित् ॥
 विज्ञातो फल्गुसारागामनाहार्यः शुचिः सदा ।
 निपुणश्चाप्रमत्तश्च घनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥
 व्याधारेषु सर्वेषु घनान्यक्षरमा नराः ।
 व्यधारेषु च तथा कर्त्तव्या पृथिवीक्षिता ॥
 परम्परागतो यः स्याद्दृष्टाङ्गो तु चिकित्सिते ।
 अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्दृष्टाङ्गो च कुलोद्गतः ॥
 प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूमुजः ।
 राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्-
 जनेः ॥
 हस्तिशिखाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्लेशचमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
 एतेरेव गुणैर्भुक्तः खासनश्च विशेषतः ।
 गजारीहो नरेन्द्रस्य धर्मकर्मणि श्रद्धते ॥
 हयशिखाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
 अनाध्यक्षो महोभर्तुः खासनश्च प्रशस्यते ॥
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्दुक्तः सर्वकर्मसु ॥
 वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च स्वपतिः परिकीर्तितः ॥

राजनी

यन्मस्तुक्तं पाणिमुक्तं अस्तुक्तं हस्तधारिते ।
 अस्वाचार्यां निरुद्धैः कुलशुभं विशिष्यते ॥
 दृष्टः कुलोन्नतः सक्तः पिष्टपैतामहः शुचिः ।
 राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथैष्यते ॥
 एव सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त तेषु परे ।
 पञ्च शब्दाधिकारयाः पुरुषाः सप्त तेषु परम् ॥
 अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ।
 स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजायता ॥
 राज्ञः स्यादायुषागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
 कर्माध्यपरिभेदाणि राज्ञां श्युक्नुलोचय ॥
 उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कर्माणि पार्थिवः ।
 उत्तमाधममध्यायु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
 नरकर्मविपर्ययाद्वा राजा नाश्रमवाप्तुयात् ।
 नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं श्रेयं कुलं नयम् ॥
 ज्ञानां वृत्तिर्ब्रिधातया पुरुषाणां महौचित्या ।
 पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वधारनिबन्धनात् ॥
 बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
 मन्त्रिणामपि नो कुर्म्यन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
 क्वचित् कस्यचिद्विज्ञावो भवतीह सदा वृणायां ।
 निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकैकं शूरिणा ॥
 भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धानुजीवनात् ।
 एकस्यैव महौभर्त्सुयः कार्या विनिश्चयः ॥
 ब्राह्मणान् पर्येषासीत त्रयीं नाम सुनिश्चिताम् ।
 नासच्छास्त्रवतो मूढांस्ते हि लोकस्य कष्टकाः ॥
 वृद्धांश्च निर्दलं सवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 तेभ्यो हि शिक्षेद्विनयं विनीतास्माच्चि निबन्धः ।
 समयां वश्यां कुर्म्यत् पृथिवीं नाच संशयः ॥
 बहुवैविनयाद्बुद्धा राजानः सपरिच्छेदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 त्रैविद्यैश्चस्त्रयोविद्यां दृक्नौतिश्च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीश्चास्त्रविद्यां वासौरभ्यांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिग्रहम् ।
 जितेन्द्रियो हि भ्रूकृति वशे स्थापयितुं प्रजाः ।
 यजेत राजा ऋतुभिर्व्युभिश्चाभद्रचित्तैः ।
 धर्मार्थचैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सांत्वत्परिक्रमाप्तेश्च राज्ञादाहारयेद्बलिम् ॥
 स्यात् खाध्यायपरो लोके वर्त्तत पिष्टवन्मुषु ॥
 व्यावृत्तानां युक्तकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
 वृषाणामुचयो ह्येव विधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥
 ततः स्नानवाभिन्ना हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्वाज्ञा विधातयो ब्राह्मणैश्च यो निधिः ॥
 समीपमाधमे राजा ह्याहूय पाजयेत् प्रजाः ।
 न निवर्त्तत संयामामात् चान्नन्नतमसुहारन् ॥
 संयामेवनिवर्त्तित्वं प्रजाणां परिपालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाश्च राजा निश्चयसं परम् ॥
 ह्यपणानाश्च वृद्धानामातुराणाश्च रोगिण्याम् ।
 योगक्षेमश्च वृत्तश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
 वशांश्रमयवस्थानं तथा कार्या विप्रैः परतः ।
 स्वधर्मप्रश्रुतान् राजा स्वधर्मं स्थापयेत्तथा ॥
 आश्रमे च यथाकार्यं तैलभाजनभोजनम् ।
 स्वधर्मेवानयेद्वाजा सक्तुताज्ञापमानयेत् ॥
 वापसे सर्वकार्याणि राज्यमाज्ञानमेव च ।

राजनी

निवेदयेत् प्रयत्नेन देववचिरमर्चयेत् ॥
 वै प्रश्ने वेदितथे च ऋषीन् वक्रा च मानवैः ।
 वक्रां ज्ञाना न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेत् कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयसुत्पन्नं स्वत्वान्पि निहन्तति ॥
 विश्वासयेच्चाप्यपरं तस्मभूतेन हेतुना ।
 वक्रवचिन्तयेदर्धानं सिद्धवच्च पराक्रमेत् ॥
 वक्रवचानुसृज्येत प्रश्रवच्च विनियतेत् ।
 इटप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्वृषः ॥
 चित्राकारश्च शिखिवदृष्टभक्तस्तथाश्वत् ॥
 भवेच्च मधुराभाषो तथा कौकिलवन्वृषः ॥
 काकशङ्कू भवेन्निल्यं नास्त्रातवसतिं वसेत् ॥
 नापरीक्षितपूर्वञ्च भोजनं श्रयणं व्रजेत् ॥
 वस्त्रं पूष्यमलङ्कारं यथात्यम्बनुजोत्तमम् ।
 न गाश्चैव्यसवार्धं न चाज्ञातजलाश्रयम् ॥
 अपरीक्षितपूर्वञ्च पुरुषेराश्रकारिभिः ।
 नारीषु कुञ्जरं चालं न जातु तुरगं तथा ॥
 नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
 नरेन्द्रलक्ष्मणा धर्मेच्च ज्ञाता यत्तो भवेत्तुषुः ।
 सदृष्टत्वाच्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सह्यायाः कर्म्याः पृथिवीं जेतुमिच्छताः ।
 यथाहंसाथ सुष्ठतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् संयामकर्मसु ॥
 निपुणानर्घं ह्येव सर्वञ्च च तथा शुचीन् ।
 स्त्रीषु वृष्णान् नियुञ्जीत तौष्ण्यात् दारुणकर्मसु ।
 धर्मं चार्थं च कामे च भये च रविनन्दनम् ॥
 राजा यथाहंसा कर्म्यादुपधाभिः परीक्षयाम् ॥
 समतीतोपधान् शब्दान् कर्म्याहस्त्रिवनेचरान् ।
 तन्पादन्त्येभ्यो यत्नांस्तदध्याचंश्च कारयेत् ॥
 एवमाहीनि कर्म्याणि वृषैः कर्म्याणि भार्गवः ।
 सर्वथा नेष्यते राज्ञस्त्रीष्वोपकरणस्य च ॥
 पापसाध्यानि कर्म्याणि यानि राज्ञां वृषोत्तमम् ।
 सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान् विष्वयानुवृषः ॥
 नेष्यते पृथिवीशानां तौष्ण्योपकरणक्रिया ।
 यस्मिन् कर्मणि चस्य स्यात् विशेषेण च कौश-
 लम् ॥
 तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
 पिष्टपैतामहान् शब्दान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
 विना दायादह्येषु परीक्ष्य स्वहताम्रान् ।
 नियुञ्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
 परराजयच्छात् प्राञ्च जनसंयच्छकान्यथा ।
 दुष्टान् वाप्यथवादुष्टानाश्रयौत प्रयत्नतः ॥
 दुष्टं विज्ञाय विश्वाचं न कुर्म्यत्तच्च भूमिपः ।
 वृत्तिं तस्यापि वर्त्तत जनसंयच्छकान्यथा ॥
 राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्गुणम् ॥
 ममायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
 तेषाचारेण चारिणं राजा विज्ञाय निबन्धः ।
 गुणिनां पूजनं कर्म्यात् निर्गुणाणाश्च प्रासनम् ॥
 कथिताः सततं राजन् राजानश्चारचक्षुषः ।
 सके देशे परे देशे ज्ञातश्रीजान् विचक्षयात् ॥

राजनी

अनाह्वयान् श्लेषसहान् नियुञ्जीत सदा चरान् ।
 जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
 वणिजो मन्त्रकुशलान् सांख्यारचिकित्सकान् ।
 तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा नियो-
 जयेत् ॥
 नैकस्य राजा अहध्यात् चारस्थापि च भाविते ॥
 द्वयोः सन्ध्यामाज्ञाय अहध्यात्तुष्टपिस्ततः ॥
 परस्परस्याविदितौ यदि स्यात्वाचरावुभौ ॥
 तस्माद्वाजा प्रयत्नेन गृह्णांश्चारान्नियोजयेत् ॥
 राज्यस्य मूलमेतावत् या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
 चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षयाम् ॥
 विरच्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महौचित्या ।
 अतुरागान् कथं लोके कर्म कार्यां महौचित्या ॥
 लोकरागापरागौ च शब्दानाश्च गुण्यागुणान् ।
 सर्वे राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
 कर्मिणा केन मे लोके जनः सर्वोऽवुरच्यते ।
 विरच्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महौचित्या ।
 विरोधजनकं लोके वर्त्तनीयं विशेषतः ॥
 जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
 राज्ञा मता भार्गवश्रयश्चन्द्र ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुखेः
 कार्याऽतुरागो भुवि मानवेषु ॥
 इति मानुस्ये २१५ अध्यायः ॥ * ५
 अपरश्च ।

राजोवाच ।

“बहवो भूपतेर्धर्मास्मान् वक्तुं नहि शक्यते ।
 तस्मात् समासतो वचमि महाभाग निश्रामय ॥
 पृथिवी वैश्यावी पुरया सदा प्रियतमा हरेः ।
 नारायणाद्वैतान्धो वसुमत्वाः प्रतिभवेत् ॥
 नारायणाश्रजो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
 अतस्तु दुर्गयं लक्षा सर्वा नीतिं समाचरेत् ॥
 नीतियाही वृषो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
 चिरं भुनक्ति पृथिवीं कष्टकेः परिवर्त्तितः ॥
 यस्के न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
 भृष्टश्रीरचिरेणैव स भवेन्नञ्च संशयः ॥
 आयुर्ज्वलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
 मन्त्रित्वे पश्चितो राज्ञा नियोन्यः सर्वदेव हि ॥
 अयज्ञया महौभर्त्सुष्यजन्ति सर्वदोषाः ।
 सभायां बुधहीनार्या नीतिर्ज्वलवती न हि ॥
 ततो नीतौ विप्रनायां सद्यसा धरजोपतेः ।
 हाजश्रियो विनश्यन्ति सकोवल्गवाहनाः ॥
 ब्राह्मणान् गणकाश्चैव वैदांश्च बान्धवांस्तथा ।
 वृषाः कल्याणमिच्छन्तो न द्विषन्ति कदाचन ॥
 गतश्रीर्गणकश्चैव वैदाश्चैव ह्युज्वलितः ।
 ज्ञातिहृष्टा निष्कुलः स्यात् द्विषतेऽस्त्रिणांस्तौ-
 भाक् ॥
 राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदास्तथा ।
 अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥
 पौरलोकवधूं राजा पश्येत् पुत्रवधुमिव ।
 पौरलोकं तथा कर्म्यात् यथा श्लेषे निजात्मजे ॥
 प्रजापौडकादरा ये च भूपाला अतिप्रापिनः ।
 शिरस्या विपदकोर्षा विज्ञेया दीर्घदृष्टिभिः ॥

राजन्यः

विचित्रो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
नथा नापि देविषाः पालयन्तिशरं हरिः ॥
प्रजानां पालनं दानं देहि राज्ञां शुभाभवहे ।
ज्ञात्वां ये वर्जिता भूपाले विशेया वृषाधमाः ॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकुञ्चन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ॥
न्यायेनोपाकर्त्तव्यं वित्तं यत्नाद्रक्षन्महीपतिः ॥
निजितो हि महीपालो विपत्तानां न हि निस्त-
रेत् ॥

वृषाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति निव्यं विप्रजं सत्वरश्चरन्सुधुः ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्द्वयम् ।
आत्ते तु भवे भूप आचरेन्निरभेयो यथा ॥
ज्ञानो वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मान्निधि ।
कृत्यान्मुखेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रियो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भातरक्तथा ।
गाम्भीर्यहीनं भूपालं मन्वन्ते न हि भूपवत् ॥
निजन्ति प्रथमं दूरे वर्जितं पुरतस्तदा ।
लोकैः श्रियं यदिच्छन्ति त्वत्तगाम्भीर्यभूपतेः ।
एकस्य मन्त्रियो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्मथा, सक्ते राज्ये वृद्धयो नैव भूतुर ॥
अयन्तलब्धवृद्धानां भ्रतानां सम्पदं हरेत् ॥
तस्या सम्पदि भूपालो भवमन्वं नियोजयेत् ॥
स्वर्गः स्त्रीविजितो राजा गीनवात्यरतः सदा ।
चतुरङ्गवले हीनः सहसा विपदं व्रजेत् ॥
शाचार्यद्वयं सन्नं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ॥
गाम्भीर्यञ्चेति भूपानां लक्ष्यानि द्विजोत्तम ॥
स कथं वृपतिर्यस्तु प्रतापेन विवर्जितः ।
स कथं वृपतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितयां परमेदिन्यां यावत् पादं व्रजेत्प्रपुः ।
प्रतिपादेऽन्धमेधस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा वृपतिर्बुद्धिः ।
तदा गच्छेत् परं धाम विद्युक्तः सन्वैतलोकैः ॥
बुद्धिं प्राप्तयतो राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्तश्चतुर्विन्शत्यसम्पदं लभेत् ॥
त्वक्तवत्त्वं त्वक्तवत्त्वं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं बुद्धि यो हन्यात् स भूपो यात्वधी-
गतिम् ॥

पलायनपरो युद्धे तद्वन्ता च द्विजोत्तम ! ।
ताडुमावपि तिष्ठतां नरकैः त्वन्नुदःसहे ॥
बुद्धिं साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुखे ।
तिष्ठतां दावपि स्वर्गं यावच्चन्द्रदिव्यकारौ ॥
बहुनाम किमुक्तेन संक्षेपादुच्यते मया ।
प्रजापालनक्रान्ता कदाचिन्नावहेति ॥
इति पाण्डे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥

राजनीलं, स्त्री, मरुजतमखिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् +
“राजन्स्युरात् यत्” ४।१।१३०। इति
यत् ।) अत्रियः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
३०।६०।१२।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् वाहू राजन्यः क्तः ।

राजप

ऊरु तदस्य यद्वैशः पद्गान् शूनी अजायत ॥”
राजपुत्रः । (राजति दीप्यते इति । राज् +
“राजेरन्यः ।” उणा० ३।१००। इति अन्यः ।)
अभिः । इत्युणादिकोषः ॥ चौरिकाट्टकः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, स्त्री, (राजन्यानां चक्षियार्णां सन्तः ।
राजन् + “गोत्रोचोऽरक्षराजराजन्येति ।”
४।२।३६। इति वृत् ।) चक्षियसन्तः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ७।१५६।

“रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दमः च राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः
कल्पक्षयोऽतन्निवागैवात्मः ॥” * ॥

राजन्यानां विषये देशे च पु । इति काशिका ॥
अत्र “राजन्यादिभ्यो वृत् ।” ४।२।५३।
इति वृत्प्रत्ययः ।)

राजन्वान्, चि, (राजास्त्वस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसार्थां मत्तुम् । “राजन्वात् सौराज्ये ।”
८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराज्युक्तदेशः । इत्यमरः ॥ “प्रजापालनादि-
स्वधर्मपरायणराज्युक्ते देशे राजन्वात् राजा
व्यतिष्ठेति मोक्षभापादिति प्रशंसार्थां वतु ।
यदुक्तं तन्वात्तरै ।

‘भूम्नि निन्दाप्रशंसासु निव्ययोगेऽतिश्रायने ।
वंसर्गेऽति विवचायां भवन्ति मत्तुवादयः ॥’ इति
स्मृते अख्यर्थे भमादयोऽभी अर्था अर्थात्तु
लभ्यन्त एव । निपातनात्प्रलोपाभावः । न
सौराज्ये राज्ञो नस्य बुद्ध्यानाविति परे । सुराजि
स्वधर्मपरात्वात् शोभना राजानोऽवेति
नाच्चायां स्तरिति अविधेयः । देशो लोकोप-
लक्ष्यं सुराजि लोके इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकार्या
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६।२२।

“कामं वृषाः सन्तु सङ्घस्योऽथ
राजन्वतोमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसेव राजिः ॥”)

राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥
राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पु, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मखि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराटजः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञो पथ्याः । “ऋक्पूरन्तुःपथा-
मानन्ते ।” ५।४।७४। इत्यः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“धनुं धि दृश विस्तीर्यः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
दृवाजिरथनागात्सम्बन्धः सुसचरः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । ७।६१।

राजपु

“तावन्पताकाङ्कलमिच्छमौनि-
रुत्तोरथं राजपथं प्रपेदे ॥”)
राजपथी, स्त्री, प्रसारिकी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलाङ्गः, पुं, (पलाङ्गनां राजा । राज-
दन्नादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाङ्गः ।
लाज प्याज इति भाषा । तत्पर्यायः । जव-
नेष्टः २ वृषाङ्गः ३ राजप्रियः ४ महाशूलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । दौषणत्वम् । बहुनिद्राकर-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपीडुः, पुं, (राजप्रियः पीडुः ।) महापीडु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राजस्यन्तस्य पुत्रः ।) बुधमृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्गसङ्करजातिविशेषः । रज-
पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—

“वेशादमलकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥

करकन्यायां चक्षियाज्जातश्च । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । युवराजः २
कुमारः ३ भर्तृदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“राजपुत्र । चिरं जीव माजीव सुनिपुत्रक ॥”
जीव वा मर वा वाधो वाध माजीव मा मर ॥”
इत्युद्गतः ॥)

तस्य रक्ष्यं यथा,—
“राजपुत्रस्य रक्षा च कर्त्तव्या पृथिवीक्षिता ।
आचार्यैश्चास्य कर्त्तव्यं निवसुत्तैश्च रक्ष्यम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिष्ययेत् ।
रथे च कुङ्करे चैनं आयामं कारयेत् सदा ॥
शिष्यानि शिष्येणैव नाप्तेर्मियाप्रियं वदेत् ॥
गुणाधानमशक्यन्तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ।
वस्यं तस्य कर्त्तव्यं गुणं देशं सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमासु विश्रीयेते ।
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं हि नियोजयेत् ॥
आदौ स्वल्पेण तत्पश्चात् क्रमेणैव महत्स्वपि ॥
मृगयापानमन्त्रांश्च वर्त्तयेत् पृथिवीपतिः ।
एतान्वासेवमानासु विनष्टाः पृथिवीक्षिताः ॥
नक्षत्रो वृषशाट्वा ला येषां संख्या न विद्यते ॥
दृष्टाटनदिव्यास्त्रं विशेषेण विवर्त्तयेत् ॥
वाक्पारुष्यं न कर्त्तव्यं दृक्पारुष्यमेव च ॥
परोक्षनिन्दा च तथा वर्त्तनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राजा हिः प्रकारं विवर्त्तयेत् ॥
अर्थानां दूषणञ्चैव तथा चाथेषु दूषणम् ॥
अकारणात् सर्वच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया ॥
अर्थानां दूषणं प्रीतिं विप्रकीर्त्यत्वमेव च ।
अदेशकाले यद्दानमपाचे दानमेव च ॥
अर्थस्य दूषणं प्रीतिमवलम्बेप्रवर्त्तनम् ॥
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं नयेव च ॥
जेतव्यमस्त्रिषुर्वर्गं सारं पृथिवीक्षिता ॥

राजपु

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यं भव्यजयं ततः ।
 कृत्वा भव्यजयं सर्वं राजा जनपदं जयेत् ॥
 कृत्वा तु विजयं तेषां शत्रून् वाह्यान्ततो जयेत् ।
 बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्विमाः ॥
 गुरवस्तु यथापूर्वं तेषु यत्नपरो भवेत् ।
 पिढपैतामहं मित्रममित्रञ्च तथा रिपीः ॥
 क्षत्रिमञ्च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
 तथापि च गुरुः पूर्वम् भवेत्तत्रापि चादतः ॥
 स्वाम्यामाद्यो जनपदो दुर्गं सेव्यन्तथैव च ।
 कोषो मित्रञ्च धर्मैश्च सम्राजं राज्यसुच्यते ॥
 सम्राजस्यपि राज्यस्य स्वल्पं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मन्त्रलात्प्राज्ञानो राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 षडङ्गराजा कर्मया तथा तेन प्रयत्नतः ॥
 अङ्गभ्यो यत्तथैकस्य मोहमाचरतिः स्वधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्मैश्चः प्रीतिमेव महीजिता ॥
 न राज्ञा न्यदुना भाव्यं न्यदुहि परिभूयते ।
 न भाव्यं दास्येनापि तीक्ष्णादुहिजते जनः ॥
 काळे न्यदुर्यो भवति काळे भवति दास्यः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
 भवेः सद्यः महोपालः परिहासं विवर्त्तयेत् ।
 भव्याः परिभवन्तोऽहं त्रुपं हर्षवर्षं गतम् ॥
 यसनानि च सञ्जाणि भूपतिः परिवर्त्तयेत् ।
 लोकसंयुष्टार्थाय कृतकयसरो भवेत् ॥
 श्रौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यसुद्रिक्तधेनवः ।
 जना विरागमायान्ति सदा दुःखेऽभावतः ॥
 स्नातपूर्वाभिभाषी स्यात् सर्वस्वैव महोपतिः ।
 वधेऽपि महाभाग भुङ्क्तेऽहं न समाचरेत् ॥
 भाव्यं धर्मादृष्टं श्रेष्ठं स्वल्पकल्पेण भूयुजा ।
 स्थलकल्पस्य वश्या सर्वो भवति मेदिनी ॥
 अदौर्घद्वयञ्च भवेत् सर्वकर्मसु पाथिवः ।
 दौर्घद्वयञ्च त्रुपतेः कर्महासिभुव भवेत् ॥
 रागे द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्मैश्च दौर्घद्वयः प्रशस्त्यते ॥
 राज्ञा संदृतमन्त्रेण सदा भाव्यं द्विजोत्तमः ।
 तस्यासंदृतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्वोपदो भुवाः ॥
 कृतान्धेव तु कर्माणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारद्वानि महाभाग तस्य स्वाह्वसुधा वशे ॥
 मन्त्रेण सदा राज्यं तस्मात्कल्पं सुरचितम् ।
 कर्मैश्च श्रुतिवोपालेर्मन्त्रेभ्यः सदा ॥
 मन्त्रावित् चाधिवो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
 मन्त्रेणैव वद्वो विनष्टाः श्रुतिवोऽक्षितः ॥
 आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 मेजवक्रविकारैश्च यच्छतेऽन्तर्गतं मनः ॥
 नयस्य कुशलस्य वशे सर्वो वसुध्वरा ।
 भवतीह महोभक्तुः सदा पाथिवनन्दन ॥
 नेकस्तु मन्त्रेणैव न राजा बहुभिः सह ।
 नारोऽहोऽपि नार्थं नापरोचितनविकाम् ॥
 ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः श्रियंश्चिनः ।
 तानानयेद्वशे सर्वान् सामाहिरिभ्रपक्रमैः ॥
 यथा न स्यात् ज्ञायोभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राज्ञा प्रकर्मैश्च खराद्वपरिरक्षता ।
 मोहाद्राजा खराद्वः वः कर्षेयत्नपेक्षया ॥

राजव

सोऽचिराद्भयते राज्यात् जीविताश्च सवा-
 न्ववः ॥
 भूतो वल्लो जातवजः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राज्ञं महाभाग भूतं कर्मसहं भवेत् ॥
 यो राज्ञमनुयच्छति राज्यं खं प्ररिचरति ।
 संघातमुपयाचेत्तु विन्दते च महत् फलम् ॥
 राजाद्विरयं धान्यञ्च महो राजा सुरचितान् ।
 महता तु प्रयत्नेन खराद्वस्य च रक्षिता ॥
 नित्यं खेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितापि सदा कुर्व्यान् स विभागे प्रियाणि च ॥
 अजलमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्मदमायत्तं विधाने देवमातुषे ।
 तयोर्देवमचित्तं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
 एव महो पाणयतोऽस्य भर्तु-
 लोकासुरागरः परमो भवेच्च ।
 लोकासुरागप्रभवा च कल्पौ-
 लंक्ष्योवतस्त्रैव परा च कीर्तिः ॥”
 इति मातृ २०० अध्यायः ॥
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां कन् ।)
 शरारिपत्नी । शराली इति भाषा ॥ यथा,—
 “शरारिराटिराडिञ्च हापुत्नी राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
 “उत्पाद्यामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुसुम्बी ।
 रेणुका । जाती । राजरीतिः । कुङ्कुन्दरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मालती । यथा,—
 “अतिसुक्तश्चय जातिमालती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री मनोज्ञा—” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते । १।७३।१ ।
 “सुयज्ञं राजपुत्री लं यथा कस्यापि । भाषसे ।
 भाष्या मे भव शुभोऽपि । ब्रूहि किं करवायि-
 ते ॥”)
 राजपुष्यः, पु, (पुष्यायां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) नामकेऽश्वरपुष्यवृत्तः । यथा,—
 “चाम्ययः केशरो नामकेऽश्वरः कनकाङ्गयः ।
 महौषधं राजपुष्यः फलकः खरघातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजपुष्यी, स्त्री, (राजप्रिय पुष्यमस्याः । डीप् ।)
 कश्चीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) कश्चीवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजफण्डिका, पु, (राजते इति । राज् + फण् ।
 राजो दौर्गिभ्राजो फण्डिकाः ।) नागरङ्ग-
 वृत्तः । इति शब्दमाला ॥
 राजफलं, स्त्री, (राजनिर्घण्टं फलम् ।) पटोलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बू ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजवदरं, स्त्री, (राजो बदरभिव प्रियत्वात् ।)
 रक्तमजकम् । लवणम् । इति मेदिनी ॥

रजसा

राजवदरः, पुं, (बदराणां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्प-
 र्थायः । वृषभेष्टः २ वृषभदरः ३ राजवल्गवः ४
 पृथुकोलः ५ तनुवीजः ६ मधुरफलः ७ राज-
 कोलः ८ अक्ष गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशि-
 रत्वम् । दाहानिपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शोषघ्नमनाश्रित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजवीजी, [न] त्रि, (राजा वीजी कारणं यस्य ।)
 राजवश्यः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
 राजभट्टिका, स्त्री, हापुत्नीपत्नी । यथा,—
 “गोभङ्गीरः पङ्ककौरो हापुत्नी राजभट्टिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजभद्रकः, पु, कृष्टम् । निम्बः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति साधुपाठः ॥
 राजभूर्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +
 क्त्वाप् ।) राजत्वम् । यथा,—
 “स्वादुन्नभूर्यं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्वन् ॥” इत्यमरकोषदर्शनात् ॥
 राजभौर्यं, स्त्री, (राज्ञा भोक्तुं योयम् । भृञ् +
 र्यत् । कुत्वञ्च ।) जातीकोषम् । प्रियालक्ष्ये, पुं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजमच्छकः, पुं, (भच्छकानां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) इच्छकः । वज्र वेद इति
 भाषा । तत्पर्यायः । महामच्छकः २ पीताङ्गः ३
 पीतमच्छकः ४ वर्षाघोषः ५ महाहरः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजमलः, पु, राज्ञां मलः । राजार माल इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उल्लिखः २ उल्लतः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजमार्गः, पु, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्व्यवहारं यथा—
 “राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
 वर्षाणामयुतं सोऽपि प्रकलोकं महोचते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकलोकखण्डे २४ अध्यायः ।
 अपि च ।
 “त्रिंशद्भूषि विस्तीर्णो देवमार्गस्तु तैः कृतः ।
 विश्वं धनुर्गाममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
 धनुर्वि दश विस्तीर्णः सीमानाजयथः कृतः ।
 त्रुवाजिरथनागानामसन्नाथः सुसचरः ॥
 धनुर्वि चैव चत्वारिंशत्काराण्यास्तु निमित्ताः ।
 त्रिकराशोपरथास्तु द्विकराण्यपरथका ॥
 जङ्गापथक्षतुव्यादखिपादश्च यद्धान्तरम् ।
 तृतीयादखिपादः प्राग्वंशः पादकः स्रुतः ॥
 अश्वकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
 इति देवीपुराणे गोपुरद्वारकण्ठनामाध्यायः ५
 (अज्ञानेभ्योऽर्गं दृक्विधानं कर्मयम् । यथा,
 मनुः । ६ । २२२ ।)
 “ससुखं जेतुं राजमार्गं यस्मिन्मनोपदि ।
 स तौ कार्पाषणी द्वादादमेथाचाप शोचयेत् ॥”
 नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ॥
 ५४ । २ ।

राजय

“ज्ञानविज्ञानसम्पन्नौ राजमार्गविशारदौ ।
युधुधाते महारङ्गे राक्षसेन दुरात्मना ॥”
राजमाधः, पु, (माधाणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वर्यटः ।
वरवटी कडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीलभाषः २ वृपमाधः ३ वृपोचितः ४ । अस्य
गुणाः । कफपित्तहरत्वम् । रज्यत्वम् । वात-
कारित्वम् । बलदायकत्वञ्च । इति राज-
निर्वण्टः ॥ सारकत्वम् । शुक्रान्त्वपित्तहरत्वम् ।
सुखादुत्वम् । रुजत्वम् । कषायत्वम् । विषदत्वम् ।
लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यञ्च ।
“राजमाधो महामाधश्चपलश्च बलः स्तुतः ।
राजमाधो गुरुः स्वादुस्तुवरक्षार्णवो रसः ।
रुच्यो वातकरो रथः सन्धो भूरिमलप्रदः”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कालविशेषे अस्वामभक्तं यथा । नारदीये ।
“निष्वावान् राजमाधाञ्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाखालादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमाधाञ्च वर्जयेत् ।
निष्वावान् सुनिष्वाहं लयादाहृतनारकौ ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
राजमुञ्जः, पु (मुञ्जानां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुण्डकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २४० ॥
राजयन्मा, [न] पु, (राजञ्चन्द्रस्य चयकारको
यन्मा । राजा चासौ यन्मा चेति वा ।)
चयरोमः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य पर्याय-
निदानौपधादयो यन्मशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
(अक्षौ हि सर्वरोगायामाकरः । यथा,
माधे । २ । ६६ ।
“माधेदि यद्भाविको जेतयश्चेदिराडिति ।
राजयन्मैव रोगाणां सन्धः स महौभ्रताम् ॥”
“तथाह वाग्भटः ।
अनेकरोगासुगतौ बहुरोमपुरःसरः ।
राजयन्मा चयः शोषो रोगराडिति च स्तुतः ॥
नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राज्ञोभूत् यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यन्मा च राजयन्मा ततो मतः ॥”
इति तद्वृत्तकार्यं मङ्गिनाथः ॥)
महापातकञ्चिद्विद्वमथयम् । यथा, विष्णुः ।
अथ नरकाद्भूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुचौर्णानां
भासुष्ये लक्षणाणि भवन्ति । कुञ्जतिपातकौ
ब्रह्मचा यन्मो सुरापः श्लावदन्तकः सुवर्ण-
हारो कुनखी, गुरुतल्पगो दुष्कर्मा । इत्यादि
शूर्मपुराणम् ।
“क्रियाहीनस्य सर्वस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमश्रीचकम् ॥”
महारोगिणः पापरोमादकान्यतमरोगवतः ।
ते च उल्मादस्वगदोमो राजयन्मा श्वायो मधु-
मेहो भगन्दरः उदरोरुधरी इत्यष्टौ पाप-
रोगा नारदोक्ताः । इति शुद्धितन्त्रम् ॥ * ॥
सखीत्वतिरूपस्थानानि यथा,—
“अथ कौपयतस्वस्य दक्षस्य सुमहात्मनः ।

राजय

निचक्राम तदा यन्मा नासिकायाद्विभौषणः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः कृष्याङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः कृशो घमनिवन्ततः ॥
अधोमुखो दण्डहस्तः काशं विश्रम्य सन्ततम् ।
कुञ्जायो निम्ननेत्रश्च योधासम्भोगसोऽनुपः ॥
स चोवाच तदा दत्तं कुञ्ज स्थास्याम्यहं सुने ।।
किंवा चाहं करिष्यामि तस्मै वद मद्दामते ॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु इतं भवान् ।
सोममनु भवान्निव्यं सोमे त्वं तिष्ठ खिच्छया ।
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः ।
शनेः शनेक्ततः सोममाचवाह स च दृतम् ॥
असाद्य स तदा सोमं वज्रोक्तं पन्नगो यथा ।
प्रविवेक्षेत्तद्दृष्टे हृदये प्राप्य महदागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणे राजयन्माणि ।
शुशोच चन्द्रस्तन्त्रीश्च विषमं प्राप्रवांस्ततः ॥
उत्पत्य प्रथमं यस्मात्कौनो राजन्यसौ गदः ।
राजयन्मतेति लोकेऽस्मिन्स्य ख्यातिरभूत्
द्विजाः ॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यन्माया रोहिणीपतिः ।
चय जगामानुदिन शौघं शुष्का नदी यथा ॥
तथा चन्द्रं चोद्यमायो सर्वोषधः चयं गताः ।
चयं जातास्त्रोषधीषु न यश्चः संप्रवर्षते ॥
यन्माभावात्तु देवानामत्र सर्वं चयं गतम् ।
पर्यग्याञ्च ततो गद्यास्ततो वृष्टिर्न चाभवत् ।
वृष्टामावे तु लोकानामाहारो चोद्यताङ्गतः ॥
दुर्मिचयसरोपेतो सर्वलोकं द्विजोत्तमाः ।
दानधर्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्षते ॥
सत्त्वहीनाः प्रजाः सर्व्वा लोभेनोपहृतेन्द्रियाः ।
पापमेव तदा चक्रुर्न धर्मरुचयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भाव दिक्पालाः सुपुरन्दराः ।
जम्बुः चोभं परं देवाः सागराश्च गृह्णास्तथा ॥
ततो दृष्ट्वा जगन् सर्वं चाकुर्वन् दस्युपीडितम् ।
ब्रह्मायमगमन्देवाः सर्वे भ्रूःपुरोरोमाः ॥
उपसङ्गम्य लोकेषु सद्यः जगतां पतिम् ।
प्रणम्याथ यथायोम्यसुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् न्वानवदन्तान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परेणैव हृतस्वविषयाविव ।
मप्रच्छ सुसुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताग्रजम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्वगतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमगमताः ।
दुःखोपहतदेहाञ्च युष्मान् न्वानाञ्च लक्षये ॥
निराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वान्स्तु
कामगान् ।
कृत्वा स्वविषये न्यस्तान् कार्यं पश्यामि दुष्खि-
तान् ॥
यद्भूवे दुष्खबीजं युष्मान् वा यस्तु बाधते ।
तत् कथ्यतामशेषेण विधिं चाप्यवधार्यताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो दृष्ट्वाश्वा जीवः कृष्यावर्मा च लोककतु ।
उवाचात्मसुवे तस्मै सुराणां दुष्खकारणम् ॥
श्वस्य सर्वं जगत्कर्त्स्नं येन वयमगताः ।

राजय

यदस्माकं दुःखबीजं यतो न्वानश्रियो वयम् ।
न क्वचित् संप्रवर्षते यन्मा लोकपितामह ॥
देवा ऊचुः ।
निराधारा तिरातङ्गाः प्रजाः सर्व्वाः चयं
गताः ।
न च दानादिधर्माञ्च न तर्पांसि क्षितौ क्वचित् ॥
नैव वर्षति पर्यग्यः चोद्यतोयाभवत् क्षितिः ।
चोद्याः सर्व्वास्तथोषधः श्रेष्ठा लोकाः सम-
कुजाः ॥
दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादाश्च कुर्वन्ते ।
अन्नवेक्यमासाद्य न्नियन्ते बहवः प्रजाः ॥
चौखेषु यन्मभागेषु भोगक्षीनास्तथा वयम् ।
दुर्लभाश्च श्रिया क्षीना नैव शान्तिं लभामहे ॥
रोहिण्या सन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्वा चिरं स्थितः ।
दधराशौ स च चोद्यो ज्योत्स्नाक्षीनश्च वर्षते ॥
यदेवात्मिन्यते देवैश्चन्द्रो नैवां पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां समाजे वा भवद्विधि ॥
कदाचिद्रोहिणीं ब्रह्मा नैव क्व च न गच्छति ।
यद्यन्मः कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो वद्विभवेत् ।
दृश्यते स कलाक्षीनः कलामान्नावशेषितः ॥
इति सर्वज्ञ लोकेषु एताः कर्मविपर्ययः ।
तं दृष्ट्वा कान्दिश्रीकान्तुः वयं त्वां प्ररथ गताः ॥
पातालाद्यावदुत्थाय कालकञ्जादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः प्राहि साध्व-
चात् ॥
खयं प्रवर्षते कस्यच्यगतां वा अतिक्रमः ॥
न जानीमस्तु तत् सर्वं विन्नवे चापि कारणम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतन् सुराणां वचनं दिव्यदर्शो पितामहः ।
श्रुत्वा स्वयमभिध्याय निजगद सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच ।
श्वस्यस्य देवताः सर्व्वा यदर्थे लोकविवन्नवः ।
प्रवर्षतेऽयुवा येन शान्तिस्तस्य भविव्यति ॥
सोमो दाक्षायणीः कन्याः सन्नविश्रान्तिसंखथा ।
अश्विन्याद्या वरवधुर्भार्याथे परिशीतवान् ॥
परिशीय स ताः सर्व्वा रोहिण्यां सततं विधुः ।
प्रवर्षतेऽसुरागेय न सर्व्वास्तु प्रवर्षते ॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्व्वा दीर्भास्वप्नरपीडिताः ।
यद्विप्रव्रितिवरारोहाः पितरं प्रस्थिताः स्वकम् ॥
प्रवर्षते निष्प्राणाथो रोहिण्यां रागतो यथा ।
तथा न तासु भजति तद्दक्षाय न्यवेदयन् ॥
अतो दक्षो महाबुद्धिः साक्षा संसूय विट्-
पतिम् ॥
बहुद्वेषुतमाभास्य पुत्रार्थेऽसुरोद्यतम् ॥
अनुब्रह्मो यथाकार्मं दक्षेण सुमहात्मना ।
समं प्रवर्षितं तासु समयं क्षतवान् विधुः ॥
सममङ्गीकृतं भावं तासु कर्तुं द्विमांसुना ।
खं जगामःसततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिवसतमः ॥
गते दक्षे सुनिश्रेष्ठे वैषम्यं तासु चन्द्रमाः ।
अथौ न भावं ताः श्वस्यत् कुपिताः पितरं
गताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमहुरथ्य सुतान्तरे ।

राजय

समष्टिं प्रतिश्राय वचनचेदमन्नवीतु ॥
 न समं वर्यते चन्द्र सर्वस्वास्तु भवान् यदि ।
 तदा श्रेयं लब्धं तुभ्यं तस्माद् कुरु समञ्ज-
 सम् ॥
 ततो गते पुनर्द्वे न समं वर्यते यदा ।
 तासु चन्द्रस्तदा दत्तं पुनर्गलानुवन् सधा ॥
 न ते वचः स कुर्वते नैवास्मासु प्रवर्तते ।
 वयं तपः करिष्यामः स्थास्थामश्च त्वदन्तिके ॥
 तासामिति वचः श्रुत्वा कुपितस्य तदा मुनेः ।
 जयाय चन्द्रस्य मनः श्रापायोनुसुकता गतम् ॥
 श्रापायोदुयुक्तमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
 क्षयो नाम महारोगो नाविकायादिनिर्गतः ॥
 प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षिणं सुनिना ततः ।
 प्रविष्टवांस्तस्य दक्षे चयिनस्तेन चन्द्रमाः ॥
 क्षीयं चन्द्रं चयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-
 त्मनः ।
 क्षीयासु सर्वज्योत्स्नासु सर्वैर्वधः क्षयं गताः ॥
 ज्योषथाभाक्कोकिरक्षिन्न यत्रः संप्रवर्तते ।
 यज्ञाभावाद्गाष्टिस्ततः सर्वप्रजाक्षयः ॥
 यज्ञभागोपभोगेन क्षीनानां भवतां तथा ।
 दुर्लभत्वं ससुत्पन्नं विकारश्च स्वगोचरे ।
 इति व. कथितं सर्वं यथाभूत्कोकिप्रभवः ।
 येनोपायेन तच्छान्तिस्तत्प्रदुष्टुर्ध्वं सुरीसमाः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 “गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
 त प्रसाद्य चन्द्रार्थं स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
 पूर्णं चन्द्रं जगत् सर्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ।
 युष्माकश्च भवेत् शान्तिरौषधीनाञ्च सम्भवः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः प्रकुरोगमाः ।
 प्रययुर्दृष्टमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
 यथान्यायसुप्रस्थाय सर्वे सुनिवरं सुराः ।
 प्रोचुः प्रजापतिं दत्तं प्रणम्य शृङ्खला गिरा ॥
 देवा ऊचुः ।
 प्रवीद वीदतां ब्रह्मन्मन्त्रां बहुदुःखिनाम् ।
 उद्धरश्च महाबुद्धं चाङ्घ्रि नः श्लोकसागरात् ॥
 यद्भूयं ब्रह्मसंज्ञं सुदृष्टिस्तत्परमात्मनः ।
 तद्दृश्यं परं ज्योतिर्विश्वरूपं ततोऽस्मि ते ॥
 दक्षयात् सर्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
 दक्षप्रजापतिश्चेति योगेशस्तनुहुमो वयम् ॥
 दक्षाय सर्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
 दक्षायात्महितयासु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
 सततं चिन्त्यमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
 सारस्य सारभूतस्त्वं दक्षाय परमात्मने ॥
 योगविद्धिरनाष्टः पारगानां परायणः ।
 आद्यन्तस्तुक्तः सधवा तस्मै निर्बलं नमो नमः ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञसुवां तदा ।
 प्राङ् प्रसन्नवदनः प्रकामाभास्य सुख्यतः ॥
 दक्ष उवाच ।
 ज्ञातः प्रकम महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
 दुःखचेतुं वद विभो ओतुमिच्छामिदक्षन्तु तम् ॥

राजय

ममालि यदि कर्मचं भवतां दुःखहानये ।
 तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तन् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मरुनोर्महर्षियः ।
 जगाद गीष्यतिः शक्नो वीनहोचोऽथ तं
 सुनिम् ॥
 क्षयं यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीयं क्षयं गताः ।
 सर्वैर्वधो द्विजश्रेष्ठ तद्वानिर्ब्रह्मनिष्ठम् ॥
 यज्ञं विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुब्धयकानराः ।
 वृष्टभावात्तद्वदः प्राप्य नष्टाश्च काञ्चन ॥
 क्षयोऽयं रात्रिनाथस्य यस्ते कोपात् प्रवर्तते ।
 स सर्वजगतो ब्रह्मन्मभवार्थसुपस्थितः ॥
 नायुना तस्मिन्भुवने यत्र क्षुब्धन्तु क्रिञ्चन ।
 विभ्रव यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्थावराक्षराः ॥
 न यज्ञाः संप्रवर्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
 आहारदुःखान्निष्क्रिकाः प्रजाः क्षीया भया-
 तुराः ॥
 एव प्रष्टुते विप्रेन्द्र विजयैः कान् रसातलात् ।
 दैत्या न यावद्व्याय वाधन्ते तावदुद्धर ॥
 प्रवीद दक्ष सततं तं पूर्य तपीवलात् ।
 पूर्णं चन्द्रं जगत् सर्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तदा ।
 उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छ्लेषसुहरन् ॥
 दक्ष उवाच ।
 यन्मे वचो निशानाथि प्रवृत्तं श्रापकारणम् ।
 न केनापि निदानेन मिथ्यां कर्तुं तदुत्सहे ॥
 किन्तु मद्बचनं यस्मात्त्रैकान्तेन दृष्टा भवेत् ।
 चन्द्रोऽपि वर्द्धते यस्मात् तसुपायमपेक्षते ॥
 तत्राप्ययसुपायोऽस्ति मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
 क्षयं वृद्धिश्च मासाहं स्वयं भार्यासु वर्द्धताम् ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
 सर्वे सुरगणास्तत्र गता यथास्ति चन्द्रमाः ॥
 एवमुक्ते तु वचने दक्षेय सुनिना द्विजाः ।
 अथ चन्द्रं समादाय भार्याभिः सहितं तदा ।
 जम्बुते ब्रह्मसदनं सुदिताः सुरसन्तमाः ॥
 तत्र गत्वा महाभाग यथा दक्षेय भावितम् ।
 तत्सर्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
 ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
 चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
 तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
 क्षापयामास शुभ्रासु वृष्टजोहितपुष्करे ॥
 भूतभयभयवञ्छानः पूर्वमेव पितामहः ।
 एतदर्थं चकारात्र वरः पूर्णं जगत्प्रभुः ॥
 तत्र क्षातस्य लोकस्य बीरोगलं प्रजायते ।
 चिरादुल्लस्य सततं वृष्टजोहितसंज्ञके ॥
 तत्र क्षातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तत्क्षयं गदः ।
 राजयन्मा निःसवार पूर्वस्फुपो यथोदितः ॥
 निःस्वल् राजयन्मा तु ब्रह्माणश्च जगत्पतिम् ।
 प्रणव्याहं किं करिष्ये क्व गच्छामिदुःखात् ॥
 स्थानं पत्नीश्च लोकेश । कर्त्तव्यं मम सदातनम् ।
 निदेश्याशुर्कर्म मे स्रष्टा लं जगतां यतः ॥

राजय

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो ब्रह्मपतिं तं पुष्टं निरीक्ष्यैश्वर्यशरीरैः ।
 अन्दनेस्तेनातिसुक्तेः क्षीणश्चापि निश्रापितम् ॥
 दोभिः स्वयं तं वृष्टीत्वा गिरौ निधिक्ष्य वे
 सुहुः ।
 अन्दतं गालयामास शरीरात्रायक्ष्ण्यः ॥
 अन्दतानि च गास्त्रासु तदपूतं तदा जले ।
 क्षीरोदस्य च चिन्नेप मध्ये रहसि लोकेश्वरम् ॥
 तस्मादप्यन्दतादिन्दोः कलाः क्षीयाः पुराय
 याः ।
 तार्का जग्राह जवशङ्क्यान् क्षीरोदसागरात् ॥
 कलामानावशेषस्य संसाराद्वाजयक्ष्ण्यः ।
 क्षीयाः कलाः पश्चदप्रयाः पूर्वमन्दतात्मिकाः ॥
 ता रागयन्मगर्भस्थाश्चूर्णीभूतास्तु पीडया ॥
 तेषो ज्योत्स्नाकलाभिस्तु निर्वहं यन् कला-
 पतेः ।
 शरीरं तस्मिन्नाभूतं गर्भस्थं राजयक्ष्ण्यः ॥
 ज्योतिश्चूर्णमभूत् ज्योत्स्ना लीना राजादि-
 यक्ष्ण्यणि ।
 इवीभूताः सुधाः सर्वा गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
 यदा निर्गलयामास सुधां ब्रह्मा गदान्नरात् ।
 तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्वे तस्माद्-
 वर्द्धिर्गतम् ॥
 क्षीरोदसागरे क्षिप्तं तत्सर्वं विधिना तदा ।
 देवान् गिरौ परिवक्ष्य स्वयं गत्वा हृतं ततः ॥
 ततोऽन्दतानि प्रक्षास्य कलाचूर्णानि वारिधेः ।
 ज्योत्स्नाश्चाप्याजगामासु वृष्टीत्वा तत्क्षयं
 गिरिम् ॥
 क्षीरोदाङ्गिरमागस्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
 देवमध्यं कलाचूर्णं सुधां ज्योत्स्नां त्वयोविश्रन्तं ॥
 संख्याय तत्क्षयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
 जगाद राजयक्ष्ण्यं तन्स्थानादि निदेशयन् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 सर्वदा यो दिवा रात्रौ सख्यायां वनितारतः ।
 सेवते सुरतं तस्मिन् राजयक्ष्ण्यं वक्ष्यस्यि ॥
 प्रतिप्रयायश्चावकासयुक्तो यो मेधुनं चरेत् ।
 स ते प्रवेश्यः सततं श्रेष्ठाय च तथाविधः ॥
 कृष्यात्वा श्लुपुत्नी या भवतः सद्ग्री युगेः ।
 सा तेऽस्तु भार्या सततं भवन्ममसुधास्थिति ॥
 क्षीयत्वं भवतः कर्त्तव्यं तत्क्षयं विषये कुरु ।
 हतं गच्छे यथाकामं चन्द्रे त्वं विसुखो भव ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं विष्टो विधिना राजयक्ष्णा महागदः ।
 पश्यतां सर्वदेवानात्मन्कर्त्तव्यं जगाम ह ॥
 अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकापितामहः ।
 चन्द्रं समप्रयामास कलापश्चदशेषधितम् ॥
 तेन क्षीरोदधौ तेन सुधापूगेन वात्मभुः ।
 सज्योत्स्नेस्तु कलाचूर्णैः पूर्ववक्ताक्षीरोदिसुम् ॥
 स योऽङ्गकलाचूर्णैः पूर्ववद्विभवौ यदा ।
 चन्द्रस्तदा सर्वदेवा सुसुदृक्षस्य दर्शयान् ॥
 अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रथिपथ पितामहम् ।
 उवाचैदं सुरसदो मध्यगो नातिहर्षितः ॥

राज्य

सोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्भ्रजन् शरीरे मम-वर्षते ।
 न वीर्यं वा तथोत्साहो विसीदन्त्यङ्गसन्धयः ॥
 नोत्सहे पूर्ववच्चैर्वा विधातुं सुतरामहम् ॥
 चेष्टाहीनस्त्वदुद्दिनं वर्तयं केन लोकाभृत ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्तस्य यस्याया सोम यद्भुदङ्गसन्धयः ।
 पूर्वं विश्रीयां भवतस्तत्पूर्वमभवन्न हि ॥
 अधुना भवतो ष्टेचूर्णं निःसारितं मया ।
 शरीरात् सान्धतव्योत्सजा अञ्जया राज-
 यन्मखः ॥
 तेषां प्रक्षालनंविधौ लवणो यत् स्थितं जले ।
 व्योत्सजायाश्च सुधायाश्च तेन ह्यौनो भवान्
 यतः ।
 ततोऽङ्गसन्धयो राजंस्तव सीदन्ति साम्पतम् ॥
 अत्रोपायं विधास्यामि यथा नात्ति कर्मज्ञवान् ।
 प्राजापत्याः पुरोडाशो हवनौयः पुरोऽधरे ॥
 ऐन्द्रस्तनोऽनु चास्येयः प्रदेयः सन्ततः क्रतौ ।
 ततोऽनु भवतो भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥
 तेन भागेन सुक्तेन नित्यं यज्ञहुतेन हि ।
 पूर्ववत्ते सन्त्याहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ।
 यज्ञान्धतकणाक्तोयं चौरोऽस्य स्थितान्धतः ।
 शरीरचूर्णं यावन्ते व्योत्सजायाश्चापि ये कणाः ।
 इहं यास्तन्ति सततं चौरसागरमश्याः ॥
 स्तारोविधेऽनरे प्राप्तिं द्वितीये प्राङ्करांशुजः ।
 दुःखासा भविता निग्रः प्रचण्डच्छब्दभास्वरः ॥
 स महेन्द्रस्याविनयान् प्रापं दत्त्वा सुदास्यम् ।
 करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं ससुरासुरम् ॥
 श्रिया ह्येने ततो लोके भविता लोकविजयः ।
 यथा तव च्यातुं सोम प्रष्टतो लोकविजयः ॥
 तन्मातृप्रमथेन हृतीये तु कृते युगे ।
 भविष्यति स्थास्यति च यावद्दुग्गचतुष्टयम् ॥
 तनश्चतुर्थं सम्पत्तिं सह देवेः कृते युगे ।
 चौरादं निर्मायिष्यामः श्मश्रुविद्युरहं तथा ॥
 मन्थानं मन्दरं क्वात्वा कर्पूरानं तथाशुकम् ॥
 यज्ञभागेषु ह्येतेषु देवानार्थं वयं ततः ।
 मधिष्यामः समं देवेः चौरादं सह दानवेः ।
 त्वच्छरीरान्धतमिदं यत् स्थितं चौरसागरे ॥
 तत्रमथ्य यहीष्यामो राशीभूतं तथाक्षयम् ।
 सर्वोयधन्तरे क्वात्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ॥
 चैपुस्त्यामः सागरजले शरीरादर्थं विधो तव ।
 निम्बेय सागरं पञ्चात् ससुद्धान्यं यदाधतम् ॥
 तदा तव वपुस्तिस्रस्रपूर्वं सम्भविष्यति ।
 व्योजो वीर्यशुक्तं काम्नामचयश्च सुधात्मकम् ।
 इन्द्राङ्गवन्तिकं चाय भविष्यति वपुस्तव ॥
 साकंक्षेय उवाच ।
 सुधांयुमेवमाभास्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 विधोः क्षयाय मासाहं हृदये यज्ञवानभूत् ॥
 यथा दक्षेय गदितं मासाहं वातु चन्द्रमाः ।
 चयं हृद्विष मासाहं यत् तन्नाकारोविधिः ॥
 यतः षोडशप्रधा चन्द्रं सुरव्येधो विभक्तवान् ।
 विभक्तं च सुरान् सर्वान् सप्तवाचैरमहुतम् ॥

राज्य

कलाः षोडश चन्द्रस्य तन्नेका श्मश्रुः ॥
 तिल्लद्यदावधि पराः क्षयं दानु क्षयं विना ॥
 क्षयेय यदि रोगेय मासाहं दक्षवाक्यतः ।
 क्षयाय पीड्यते चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
 किन्त्वस्य वा कला श्मश्रौ व्योत्सजा गच्छन्तु तां
 प्रति ।
 चतुर्दशकलासंस्थाः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ॥
 चतुर्दशकलासंस्थान्धतानि पितृन्तु वै ।
 प्रतिपत्तिधिमार्ध भवन्तस्वाचतुर्दशीम् ॥
 तेजोभागाः सूर्यविभक्तं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
 प्रविशन्तु क्षयं त्वेव क्षयापक्षे विधोर्भवेत् ॥
 यातु शेषा कलादर्शं हरितुपने पलायिता ।
 तिल्लतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापतेः ॥
 द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्यो यातु मन्दिरम् ।
 तृतीये तु सरस्वत्यां क्वात्वा सन्धुचितो विधुः ॥
 चतुर्थे वज्रसंपूर्णक्षितिभागे विभावसोः ।
 मखलं यातु चन्द्रोद्यं सविस्वरधपोटकः ॥
 यावत्काखेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।
 रवमेव क्षयापक्षे तावत्स्या प्रतिपत् भवेत् ॥
 द्वितीयादौ क्षयापक्षे हृद्विषासक्तयाविधः ।
 तिथीनां हृद्विषेतुश्च शुक्ले क्षयो तथा भवेत् ॥
 ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कलोदिता ।
 हृद्विमेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिधिरादितः ॥
 ततो द्वितीयभागस्य वा व्योत्सजा हरमहं वि ।
 स्थितायां वै कलायास्तु गता वा पुनरेष्यति ॥
 उष्माभिस्तु भवेत् पेयमण्डतं यद्दिने दिने ।
 तद्वितीयादितिथिभिः पूर्वान्ताभिः सदैव हि ॥
 स्वयसुतुपत्यते चन्द्रो व्योत्सजायोगात् सुरो-
 त्तमाः ।
 यथा दिने दिने भागाः क्षयं यान्ति तथा
 विधोः ॥
 इहं गच्छन्त्यदुद्दिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
 तेजोभागः सूर्यविभक्तात् पुनरेव समेष्यति ॥
 प्रथास्यति क्षयापक्षे यथाभागक्रमन्त्या ।
 व्योत्सजाहरशिरश्चक्रात् प्रत्यहं पुनरेष्यति ॥
 तेजोभागः सूर्यविभक्तादन्तं वस्तुते स्वयम् ।
 एवं हृद्विः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥
 पक्षयोः शुक्लक्षयात् चन्द्रहृद्विषयाङ्गवेत् ।
 यावत्काखेन यो भागं क्षयं हृद्विष यास्यति ॥
 तावत्काजमभियाप्य तिथिः स्थास्यति सा पुनः ॥
 चिरेण हृद्विषेदि वा क्षयो वा
 हृतेन हृद्विषेदि वा क्षयो वा ।
 इवात्तिथीनां तु सदा क्षयः स्था-
 चिरात् हृद्विष्यतिषु प्रवेशे ॥
 क्षयं कथय चन्द्रस्य विना न संभविष्यति ।
 तस्मात् तयोः प्रवृत्तार्थं चन्द्रं रक्षतु देवताः ॥
 आखादनीयः शुभास्यः कलाशेषोऽनुमासतः ।
 अमावास्यापराङ्गे तु, पितृभौ रोहिण्यौयहे ॥
 तस्येवाखादनात् कथं हृद्विषास्यति चान्धहम् ।
 तेन कथेन पितरस्तुतिं यास्यन्ति वै पराम् ॥
 श्रीसाकंक्षेय उवाच ।
 ततः सुराणां सर्वे यथोक्तं विविना तथा ।

राजरा

चक्रुर्लोकहितार्थाय चन्द्रस्य क्षयदृश्ये ॥
 महादेवोऽपि चन्द्राहं स्वरूपं परमात्मनः ।
 जगद् देवेर्विधना शिरसाभ्युदितो भृङ्गम् ॥
 यत्तेजः परमं निव्यमजमथयमक्षयम् ।
 तन्स्वरूपाश्चन्द्रकलाः प्रापतस्तु क्षयं गताः ॥
 प्रविशन्ति यदा व्योतिरानन्दमजरं परम् ।
 योगिनास्तु तदा तेषां चित्तं तल्लीनमेष्यति ॥
 महादेवशिरःसंस्थे लीने चित्ते सुधानिधौ ।
 चन्द्रद्वारा भवेत्स्फुत्तिरित्थेवं वैदिकी श्रुतिः ॥
 रतन्ज्वाला महादेवः क्षयदृष्ट्या विना कृतम् ।
 हिताय सर्वलोकानां जगद् शिरसा विधुम् ॥
 चन्द्रव्योत्सजासमायोगादोषधौ यान्ति दृश्ये ।
 सर्वोयधोषु हृद्विषा प्रवर्तन्ते ततोऽधराः ॥
 अधरेषु प्रवृत्तेषु खान् खान् भागास्तु देवताः ।
 परिदृश्यन्ति पितरक्षया कथानि भूरि च ॥
 अन्तं ब्रह्मणा खडं यदेवम्यः पूरातनम् ।
 तेन दृश्यन्ति हीना ये ह्यभ्यागेन देवताः ॥
 यज्ञेनाप्यायिते तच्च व्योत्सजाभिर्बुद्धिमेति वै ।
 यज्ञव्योत्सजा विना भूतं तच्च स्थातु शौच-
 मन्थया ॥
 व्यतोऽन्धतस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारयं स्वयम् ॥
 व्यतोऽस्य दक्षशापात् रक्षये तच्चिकीर्षितम् ॥
 अद्यापि क्षयापक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।
 तेजः सूर्यं यानि श्मश्रुः व्योत्सजा व्योत्सजिका तथा ॥
 पुनश्च शुक्लपक्षे तु शेषोदेति कला ततः ।
 व्योत्सजाद्वितीये भागस्तु तेजोभागे द्वितीयकः ॥
 अन्धेन्युग्रशिरश्चक्रात् सूर्ये विभ्वाद्यथाक्रमम् ।
 कलाः षोडश चन्द्रस्य तन्नेका श्मश्रुः ॥
 क्षितासितादुभौ पक्षौ शिनायास्तुक्षयौ ।
 इति वः सर्वमाख्यातं विभक्तचन्द्रमा यथा ॥
 ब्रह्मणा पर्वतश्रेष्ठे तथा तच्चन्द्रभागतः ।
 यज्ञभागे स्थिते यस्माद्वाचंमकरोऽङ्गुधुम् ।
 कथं स्थितेऽपि पिपक्षं तिथिदृष्टव्यो यथा ॥
 इदं पुण्यातमास्थानं यः प्रक्षोति चक्रहरः ।
 राजपत्या तस्य कुले न कदापिद्विष्यति ॥
 यस्याया परिभूतो यः प्रक्षोति वचनं विधेः ।
 अचिरात् यस्याया सुक्तः स भवेन्नरसत्तमः ॥
 इदं स्वस्वयनं पुण्यं शुक्लात् शुक्लतरं परम् ।
 यः प्रक्षोत्येकचित्तः सन् स महापुण्यभाग-
 भवेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
 राजयोम्यः, चि, (राज्ञो योम्यः ।) राजाहः ।
 हृपोचितः । यथा,—
 “त्रिकोणकयष्टके सौम्ये पापे चोपचयस्थिते ।
 राजयोम्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्हिनी ॥”
 इति चातकाधतम् ॥
 राजरङ्गं, ली, (राजयोम्यं रङ्गम् ।) रजतम् ।
 इति शन्दरलावली ॥
 राजराजः, पु, (राज्ञामपि राजा यनाधिपलात् ।
 “राजाहःस्त्रिभ्यहृत् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति
 ठक् ।) कुवेरः । रत्नमरः । १ । १ । ६३ ॥
 (यथा, क्षिराताङ्गुनीये । ५ । ५१ ।

राजव

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
धाम स्वं गतवति राजराजस्य च ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्वा
सन्त्यं भद्रमरतिं हि सविद्योगः ॥”
नास्त्रभौमः । (यथा, रामायणे । १०।६२।११
“प्रयागमिति च श्रुत्वा राजराजस्य घोषितः ।
ह्रिन्वा यानानि यानाहं ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”
सुधाकरः । इति मेदिनी । अ, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, पिक्तलविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकतुष्ठी २ राजपुत्री ३ मन्देशरी ४ ब्रह्मण्यो ५
ब्रह्मरीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ अस्थ
गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
शोधनत्वम् । पाङ्कजान्त्रिमित्रीहृदिपित्तनाश-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्षिः पु, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति चिकीर्षुशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
“ककोटकस्थ नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्मी, [न] पुं, (राज्ञो लक्ष्मि चिह्नं यच्च ।)
वृधिरिः । इति धनज्ञयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्तं, त्रि) ॥
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राज्ञीः ।
यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
“मन्त्रप्रभावनियुगः प्रमदाविलासः
श्रुतातपचतुष्पूजितदेशलामः ।
हृत्स्वश्चलाभयनपूर्वमनोरथः स्यात्
श्रीक्री दशा भवति निम्बलराजलक्ष्मीः ॥”
राजवश्यः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश +
यत्) राजवंशोद्भवः । तत्पर्यायः । राज-
कीर्त्तौ २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
राजवर्मः, [न] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पत्न्याः ।) राज-
पथः । तत्पर्यायः । षण्ढापथः २ संस्तरणम् ३
श्रीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्कारम् ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
वल् । राजा वला इति कर्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्व-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
राजान्नः । राजवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजकतत्रयगुण्यग्न्यविशेषः ।
यथा,—
“श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिसंस्क्रियते त्रयगुण्योर्ध्वं राजवल्लभः ॥
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
वृषप्रिये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“दुष्टप्रायो विना चैतेः परभूमिचरो वली ।
आम एवाक्रिमीसंज्ञो राजवल्लभसंश्रयः ॥”
राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तीव्रवल्ली ।
इति रत्नमाळा ॥ अञ्जा इति भाषा ॥

राजसः

राजवान्, [न] त्रि, (राजास्थस्येति । राजन् +
मनुप् । मस्य वः ।) राजमानयुक्तदेशः ।
यथा,—
“सुरासि देशे राजन्वान् स्यात्तनोऽन्यत्र राज-
वान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(वृषविशिष्टः । यथा, महाभारते । ५।१।७।
“रराज सा राजवती सन्दृष्ट्वा
यहेरिव द्यौर्मिले रूपेता ॥”
राजवाहः, पु, (राजानं वहतीति । वह् + अण् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाह्यः, पु, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-
हृत्ती । तत्पर्यायः । उपवाह्यः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति चिकीर्षु-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥
राजवृक्षः, पु, (वृक्षायां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरम्भवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्थायी वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिञ्ज इति भाषा ॥
राजशय्यः, पु, (राजः शोभमानः शयः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाला ॥ पाट्ट इति भाषा ॥
राजसफरः, पु, इक्षुशमस्यः । इति हारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राजः शय्या ।) राजः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजश्राकः, पु, (राजप्रियः श्राकः । श्राकानां
राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा श्रुगा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्राञ्जः २
शतपत्रः ३ वृषप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशङ्खः, स्त्री, राजच्छत्रम् । तत्पर्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति चिकीर्षुशेषः ॥
राजशङ्खः, पुं, मद्गुरुरस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस् + अण् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्ष्मण्यं यथा,—
“आरम्भरुचिताश्रेयससत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भरुचिता फलार्थं कर्माहुञ्जानशीलता ॥* ॥
संज्ञेपतसङ्गच्छयं यथा,—
“येनास्मिन् कर्मण्या लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलात् ।
न च श्लोचत्वसन्त्यतो तद्विज्ञेयस्तु राजसम् ॥”
तस्माद्गतियथा,—
“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यान्तश्च राजसाः ।
तियं कर्त्वं तामसा नियमित्वेषा त्रिविधा गतिः ॥”
तत्रतिप्रकारा यथा,—
“भक्ता भक्ता वटाश्चैव पुत्रयाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्वतपानप्रसक्ताश्च लघन्वा राजसी गतिः ॥
राजानः चर्त्तयान्श्चैव राज्ञश्चैव पुरोहितान् ।
वाद्दुष्टप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥

राजस

गन्वन्वा गुह्यका यथा विवृधातुचराश्च ये ।
तथैवाचरसः सन्वा राजसीयुक्तमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजनाहारा यथा,—
“कङ्कलववाद्याद्युक्तानोऽस्त्युक्तविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखश्रीकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भाद्येमपि चैव यत् ।
इत्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥” ॥
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रदुपकारार्थं फलसुदृश्यं वा पुनः ।
दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्तुतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म कायकेशभयान व्यजेत् ।
स त्वात्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“एष कर्त्वेन तु यज्ञज्ञानं नानाभावान् एषग-
विधान् ।
वेति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म यथा,—
“यत्तु कामेपसुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तत्राजससुदाहृतम् ॥” ॥
राजसकर्त्ता यथा,—
“रागी कर्मफलप्रसुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥”
राजसी बुद्धियथा,—
“यथा धर्मेधर्मोश्च कार्येचाकार्यमेव च ।
अथथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसी धृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मकामार्थान् हृत्वा धारयते-
र्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजससुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तद्व्येन्दुतपोमम् ।
परिग्रामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्तुतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माहं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥”
राजसस्तुतयो यथा,—
“व्याघ्रं याज्ञवल्क्याश्च आर्त्त्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैशम्पयं राजसाः स्वर्गदा मताः ॥”
इति पाद्मीनरखण्डे ४३ अध्यायम् ।
राजसदणं, स्त्री, (राजः सदणम् ।) राजस्यहम् ।
तत्पर्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपाणभवणम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ लङ्गदा यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदणुपकार्योपकारिका ॥

राजसू

खलिकः सर्वलोभो नन्वावतांशोऽपि च ।
विच्छन्दकः प्रमेदा हि भवतींश्वरस्यनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज-
पयांस्त्वैव प्रच्छात्तु न स्त्रीत्वम् ।) वृषति-
सभाजः । इत्यमरः । ३ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गनोक्तिस्तु प्रामादिकी ॥)

राजसर्प, पु, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वान् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
सुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्षप, पु, (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्षपविशेषः । राजसर्षा इति
भाषा ॥ राइ इति क्वचित् । तत्पर्यायः ।
क्षयिका २ राजिका ४ खरी ४ सुष्ठकः ५ ।
सुष्ठक इत्यत्र सुष्ठक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला ॥ चवः ६ च्चुताभिजननः ७ ।
चुताभिजनन इत्यत्र च्चुधाभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ ङण्णा ८ तीक्ष्ण-
फला ९ राजो १० कृष्यसर्षपाख्या ११ । अस्य
गुणाः । तिलकम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकण्डूकुष्ठप्रयनाशित्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशति-
चरैर्युपरिमित-परिमाथविशेषः । यथा, मनुः ।
८ । १६३ ।

“चरैर्युवोऽष्टौ विज्ञेया लिच्छैका परिमाथतः ।
ता राजसर्षपलिच्छैको चयो गौरसर्षपः ॥”

“त्रसद्यादि । अष्टौ चरैर्युवो लिच्छैका परि-
माथेन ज्ञेया तास्त्रिंशो लिच्छा राजसर्षपो
ज्ञेयः । ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥”
इति तट्टीकार्यां कुङ्कुजः ॥)

राजसायुधं, स्त्री, (राज्ञः सायुध्यम् ।) राजसम् ।
“खादन्नभूय ब्रह्मलं ब्रह्मसायुध्यमिदम् ।
देवभूयादिकं तद्वत् ॥”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारवः, पुं, (राज्ञः सारव इव । राजः
शोभाशाली सारव इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजवी, स्त्री, (राजस इयमिति । राजसु + अण् ।
ठोप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ रजो-
गुणसम्बन्धनी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।
“यथा धर्ममधर्मैश्च कार्यंकार्यान्धमेव च ।
अयथावत् प्रजानातिबुद्धिः सा पार्थ राजवी ॥”)

राजद्वयः, पु, (“राज्ञा लतात्मकः सोमः स्रयते
ऽत्र ॥” इत्यमरटीका । सु + अधिकरणे षष्प ।
“राज्ञा सोतवः राज्ञा वा इह स्रयते ॥”
इति काशिका । “राजस्रयस्रयैति ॥” ३ । १ ।
११४ । इति निपातनाम् दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-
वृत्तिविशेषः । तत्पर्यायः । वृषाब्धरः २ क्रतु-
राजः ३ क्रतुतमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अमरमते स्त्रीवलिङ्गोऽयम् । ३ । ५ । ३९ ॥
यथा, महाभारते । २ । १५७ । १६ ।

राजा

“यस्यन्ति च नरयात्रा निज्जिह्व एथिवीमिमाम्
राजद्वयान्मधेधातोः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणे ॥”

राजद्वयमन्नादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ बुधश्चिरस्य
राजस्रयस्रविवरणम् महाभारते सभापर्वाय
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पु, (राजः शोभाशाली स्कन्धो
यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजखं, पु स्त्री, (राज्ञे देवं खं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकाप्रसिद्धम् ॥

राजखण्डं, पु, (खण्डानां धुस्तुराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहंसः, पु, (हवानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारे । १ । ३४ ।

“सा राजहंसैरिव सप्तताङ्गी
गतेषु लीलाञ्जितविक्रमेषु ।
अनीयतप्रभुपदे प्रभुष्ये-
राहित्तुभिर्नृपुंरप्रसिद्धतानि ॥”)

कदम्बः । कलहंसः । नृपोत्तमः । इति मेदिनी ॥
राजहर्षणं, स्त्री, (राजानमपि हर्षयतीति ।
हृप् + णिच् + ष्युः ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजहस्ती, [नृ] पु, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारोचः २ याजकगजः ३
मदोक्तः ४ । इति चारवाली ४६ ॥

राजहासकः, पु, (राजानमपि हासयतीति ।
हसु + णिच् + ष्युः ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातरः २ कातकः ३ राजौवः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजचवकः, पुं, सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य शाकगुणाः ।

“संभ्राहि श्रौतलक्ष्मिणं बभ्रुदोषाविरोधि च ।
राजचवकप्राकस्तु सटीप्राकस्तु तद्विधम् ॥”

इति सुश्रुते स्त्रत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [नृ] पु, (राजते श्रोभते इति । राज् +
“कण्विद् युष्टित्त्वा राजीति ।” उणा० १ ।
१५६ । इति कण्विद् ।) प्रभुः । वृषपतिः । (यथा-
रघुः । ४ । ११ ।

“यथा प्रजादगात् चन्द्रः प्रतापात् तपनो
यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)

सन्धियः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।
“प्रमेवद्वाङ्मयस्य स्वात् राज्ञो रक्षासम-
न्वितम् ।
वैश्वस्य पुष्टिसंयुक्तं श्रद्धस्य प्रैथ्यसंयुतम् ॥”)

चक्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-
पदे सैत् श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ अथ वृषपतेः
पर्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ आभट् ४ वृषः ५

राजा

भूपः ६ महौचित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः ८
पार्थः ९ वृषपतिः १० भूपालः ११ भूभट् १२

महौपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५
भूमीन्द्रः १६ नरेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रवेश्वरः १९ भूमिपः २०
इनः २१ दक्षधरः २२ अयनौपतिः २३
स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूसुक्त २६ अर्थपतिः २७ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य युगतिर्गथा,—

“महता राजराज्येन पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ।
सोऽभिविक्तो महातेजा विधिवद्वर्त्मकोऽविरैः ॥
पिनापरङ्गितास्तस्य प्रजास्तनाशुरङ्गिताः ।
अशुरागात्तस्तस्य नाम राजैवभाषत ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रागो राजसिकं स्वर्गं कुरुते कर्म रागनः ।
रागात्साञ्च राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वपितृत्वं यथा,—

शुच्युवाच ।

“ऋणु वत्स । महाराज वै तात । भयभङ्गन ।
भयत्राता च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥

भयश्रीश्च महेन्द्रोऽय लक्ष्मिं वृषोऽयुवा ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेष निश्चयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
पृथोरेवाहौ राजा इति संज्ञा आसीत् । यथा,
“देवैर्विप्रेक्ष्या सर्वैरभिविक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चाधिकारे वै पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ॥
तदा पिना प्रजाः सर्वाः कदा नेवाशुरङ्गिताः ।
तेनाशुरङ्गिताः सर्वाः सुखैर्मुमुहुरिरे तदा ।
अशुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजैवभाषत ॥”

इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ राजलक्ष्यम् ।

“सोऽपि लज्जापटे बालं दृष्ट्वाश्रीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्ष्योपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥
तस्यास्यं चन्द्रविम्बामं सुभु रम्यं समुद्रसम् ।
नीलाः केशाः कुञ्जिताश्च समा दीर्घास्तर-
ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रद्वयगो विम्बोऽपुटसंघटः ।
चतुर्दृष्टुश्चतुष्कण्डूर्दीर्घस्थो दीर्घेनाङ्गुलः ॥
चतुर्लंकाकरो मांस्ययवद्वैकपस्यकः ।
शिरालपादो गम्भीरः कृष्णालकृ चिबलीधरः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चक्रोपाख्यान-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्वयः ।

“अखेदिनौ हृदुतरौ कमलोदरचक्रितौ ।
सिद्धाङ्गुली ताम्नखौ पादाङ्गुलौ शिरोज्ज-
न्वितौ ।
कुम्भोन्नतौ गुणगुणौ ह्यपाख्यां वृषतैः स्वतौ ॥
हृदुलोमा समा जङ्गा तथा करिकरप्रभा ।
उरवो ज्ञानवस्तुख्या वृषस्थोपचिताः स्वताः ॥
कोपगुणौ वृषो दीर्घैर्भुवैश्च धनवर्ज्यतैः ।
समाख्यां चित्तपः प्रोक्तः प्रलम्बेन प्रताड्ववान् ॥
सशब्दिनः शब्दस्त्रजाः स्वर्दिरिमाश्च मानवाः ।

राजा

एकद्वित्रिचतुःपञ्चवहधारादिभिरैव च ॥
 दक्षिणावर्त्तचलितशुभाभिश्च वृषाः स्तुताः ।
 वृषाः पुण्याग्निसुक्रा मधुगन्धे धनं बहु ॥
 मांसलस्निग्धं सुखी स्वाश्च सिंहस्निग्धं भूपतिः
 स्तुतः ।
 भवेन् सिंहकटी राजा निखः कपिकटिनैरः ॥
 वृषाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विषमकक्षवाः ।
 वलिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
 अथो गवाण्डं कुर्वाणं वृषलं पद्मकर्णिका ।
 अशुद्धतेजुचुक्नेश्च भवन्ति सुभगा नराः ।
 निर्हना विषमदौर्ध्वैः पीतोभक्तकेतुं पाः ॥
 समोन्नतश्च हृदयमकम्प्यं मांसलं पृथु ।
 वृषाणामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
 कस्युवीचश्च वृषतिलैस्वकर्णोऽतिमज्जयः ।
 आलातुलस्त्रिनी वाहू वृत्तो पीनी वृषश्चरे ॥
 मणिकर्णैर्निगुणैश्च सुस्त्रिष्टयुभसन्धिभिः ।
 वृषा ह्येनैः करच्छेदमश्रुच्छेधनवर्जिताः ॥
 निखाश्चक्रणखैस्तद्वयैश्च परतर्कजाः ।
 तान्मैर्भुपा धनाट्याश्च अद्भुतैः सधवेस्तथा ॥
 घनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिभो रेखाश्च यस्य वै ।
 वृषतेः करनजगा मणिकर्णैः सनुत्थिताः ॥
 शृङ्गातपत्रशिविका गजपद्मोपमा वृषे ।
 कुम्भाङ्गुशपताकाभा ऋणालाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गवाण्डानां खस्त्रिकाभा वृषेश्वरे ।
 चक्राशिनोमरधनुःकुन्ताभा वृषतेः करे ॥
 मांसलेश्च धनोपेना अवक्रोर्धरे नृपाः ।
 विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैः क्लेशैश्च खण्डितैः ॥
 विवर्धेधनहीनाश्च दन्ताः स्त्रिभवा घनाः शुभाः ।
 तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा शिखा रक्ता समा
 शुभा ॥
 अस्या दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं घनेश्वरे ।
 कृष्णा च परया वक्रं समं सौम्यश्च संदृतम् ॥
 भूपानाममलं अस्त्रं विपरीतश्च दुःखिनाम् ।
 शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकणाः श्रुतायुवः ॥
 कराः स्त्रिभवावनहैश्च यालकेमोंसलेवृषाः ।
 स्त्रीऋत्विषिपिटनाश्च क्लृप्ता भाव्यवतां भवेत् ॥
 अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च वृषेश्वरे ।
 संदृतेश्च ललाटेश्च कृपया उन्नतैर्वृषाः ॥
 ललाटोपस्त्रास्त्रिभो रेखाः स्युः श्रुतवर्षिणाम् ।
 वृषलं स्वाक्षतवहिरासुः पञ्चनवव्यथ ॥
 कृन्नाकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।
 घट्कृततश्चतुर्मुखो रक्तः सप्रसव्यो वृषः ॥
 इति गारुडं नरक्षीलचयं नाम हृदयध्यायः ॥
 अथ च ।
 “पार्थिवश्च तु वृष्णमि श्रव्यानाश्चैव लक्षयम् ।
 सर्व्वाणि ध्ये महीपालः सम्प्रद्विष्यं परीक्षयेत् ॥
 राज्यं पालयते निवर्त्तं सव्यधर्मेपरायणः ।
 निर्वृत्तं परसैन्यानि चित्तिं धर्मेण्य पालयेत् ॥
 पुष्यं पुष्यं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
 मासाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥
 दृष्ट्वा चीरन्तु भुञ्जीत विक्रोतारो न संज्जीते ।
 परराष्ट्रं महीपालो कालव्यालांश्च दूषयेत् ॥

राजा

नोश्चिन्व्यातु यो घन्ताः क्षीराधो लभते पयः ।
 एव राष्ट्रमयोगेन पौषामानं न वहति ॥
 तस्मात् सर्वप्रथमेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
 पालकस्य भवेद्भूमिः कौत्सिराजुर्धृशो वलम् ॥
 अथर्ष्यं विष्णुं धर्मात्मा गोत्राक्षयश्चिते रतः ।
 प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो धो जितेन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमभुव प्राप्य राजा धर्मे मतिश्चरेत् ॥
 इति गारुड १११ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्माभिविक्तराजानो यथा,—
 श्रीपराशर उवाच ।
 “यदाभिविक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
 ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकप्रितामहः ॥
 नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां वाप्यश्रवतः ।
 सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वरुणात्मथ पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दक्षन्तु वाचमं सरतामपि ।
 देवानां दानवानाश्च प्रजादमधिपं ददौ ॥
 पितृणां धर्मेराजानं यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।
 ऐरावतं गजेन्द्रायामशेषाणां पतिं ददौ ॥
 पतञ्जलाश्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
 उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
 शिवन्तु नागराजानं ऋगाणां सिंहमीश्वरम् ।
 वनस्पतीनां राजानं ब्रह्ममेवाभ्यधेचयत् ॥
 एव विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्व्वतः ॥
 पूर्व्वस्थां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
 दिशःपालं सुधन्वानं पुत्रं वै सोऽभ्यधेचयत् ॥
 दक्षिणस्थां दिशि तथा कर्हमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं शरुपदं नाम राजानं सोऽभ्यधेचयत् ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रजनः पुत्रमस्यन्तम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिविक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणां पर्य्यन्थस्य प्रजापतेः ।
 उदीचां दिशि दुर्द्धवं राजानमभिविक्तवान् ॥
 तैरियं पृथिवी सर्व्वा समद्वीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेशमथापि धर्मेनः प्रतिपाल्यते ॥
 एतं सर्व्वं प्रवृत्तस्य स्थितौ विद्योन्मैहात्मनः ।
 विभूतिभूता राजानो ये चास्ये सुनिसत्तम ॥
 ये भवित्यन्ति येऽतीताः सर्व्वभूतेश्वरा हि ज ।
 तं सर्व्वं सर्व्वभूतस्य विद्योर्नंशा हिजोत्तम ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ *
 छत उवाच ।
 “एवं वृष्टास्तु सर्व्वास्तु स्यावरास्तु चरास्तु च ।
 ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि यादेश्चमुपपन्नमे ॥
 द्विजानां वीरुधाश्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
 यज्ञानां तपसाश्चैव सोमं राज्येऽभ्यधेचयत् ॥
 वृहस्पतश्च सर्व्वेषां ददाव्राष्ट्रसामपि ।
 भृश्यामाधिपत्ये च काशं राज्येऽभ्यधेचयत् ॥
 आदित्यानां पुनर्विष्णुं वरुणात्मथ पावकम् ।
 प्रजापतीनां दक्षश्च सरतामथ वासवम् ॥
 देवानामथ राजानं ब्रह्मादं हितिनन्दनम् ।
 नारायणस्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभञ्जम् ॥

राजा

ऋगाणामथ शार्ङ्गं गरुडं पततां वरम् ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकम् ॥
 गन्धानां सरतश्चैव भूतानाश्च शरीरिणाम् ।
 सर्व्वेषां दंष्ट्राणां शयं सर्पाणाश्चैव तक्षकम् ॥
 वागराणां नदीनाश्च मेघानां वर्धितस्य च ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्य्यन्थमभिविक्तवान् ॥
 सर्व्वासुरोगणानाश्च कामदेव तथा प्रसुम् ॥
 ऋतुनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
 पक्षाणाश्च क्षयाणाश्च सुहृन्नेतिथिपर्य्यन्तम् ॥
 कलाकाष्ठप्रमाणाणां गतिरयनयोक्तथा ।
 गणितस्थाप योगस्य चक्रं संवत्सरं प्रसुम् ॥
 प्रजापतेर्विंशजसः पूर्व्वस्यामभियेचयत् ॥
 पुत्रं नान्ना सुधर्मानं राजानश्चाभ्यधेचयत् ॥
 यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्थां प्रजापतेः ।
 कर्हमस्य शरुपदं पुत्रं राज्येऽभिविक्तवान् ॥
 पश्चिमस्थां दिशि तथा रजनः पुत्रमुत्तमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं ह्यभ्यधेचयत् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणां पर्य्यन्थस्य प्रजापतेः ।
 दिगुत्तरायां पुत्रन्तु राजानमभ्यधेचयत् ॥
 मातृवाणामधिपतिं चक्रु वैवस्वतं महुम् ।
 तैरेव पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेशमथापि धर्मेण्य परिदृश्यते ॥
 स्वायम्भुवेन्तरे पूर्व्वं ब्रह्मणा तैः भिविचिताः ।
 इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्व्वैवस्वतैः ॥
 राजस्वदेऽभिविक्तस्तु पृथुः पूर्व्वं महर्षिभिः ।
 महुमिन्दिधिना तद्वत् सोऽधिपराजः प्रजाप-
 वान् ॥”
 इत्यादि वृद्धिपुराणि वराहप्रार्थुर्भावनामाध्यायः ॥
 राजकर्त्तव्यकर्मणि यथा,—
 महालघोवाच ।
 “वत्स । राज्ञाभिविक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
 कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मेण महोऽभ्युता ॥”
 अविरोधेन धर्मेणशास्त्राविरोधेन ।
 “असनानि परिब्रज्य सप्तमूलहराणि वै ।
 आत्मा रिपुभ्यः संदृष्ट्यो वार्हमन्त्रावर्गममातु ॥
 अथवा नाशमाप्नोति स्वचक्रसन्ध्यादृषथा ।
 तथा राजायस्वन्धर्मं वार्हमन्त्रं विगमिमात् ॥
 इष्टादृष्टाश्च जानीयाद्मावागनरिदोषतः ।
 चरेश्वरास्तथा श्चोरान्केटवाः प्रयत्नतः ॥
 विश्वाप्तो न तु कर्मणो राज्ञा मित्रात्मवस्तुषु ।
 कायैयोगादमिन्नेषु विश्वधीत नराधिप ॥
 स्थानवृद्धिचयमेन शार्ङ्गुगुण्यविदितात्मना ।
 भवितव्यं परेन्द्रं न कामवश्वर्षिना ॥
 प्रातात्मा मन्त्रणश्चैव ततोऽभ्युतो महीभृता ।
 जेयाश्चानन्तरं पौरा विवक्ष्यते ततोऽरिभिः ॥
 यस्मैतानविजिज्जिबैव वैरियो विजिगीषते ।
 सोऽभितात्मा जितामात्यः श्रुचवर्गैश्च वाध्यते ॥
 तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्रं महीभृता ।
 तन्त्रये हि जयो राज्यो राजा नश्यति तेजिनः ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्त्वयैव च ।
 हर्षश्च श्रुचनो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं स्तुत्वा दक्षं निपातितम् ।

राजा

निवर्त्तयेत्तथा क्रोधात्तद्वाङ्म हतात्मजम् ॥
 हतमेतं तथा लोभात्तद्वाङ्म द्विजेर्हृतम् ॥
 भानादनायुषः पुत्रं हतं हर्षान् पुरञ्जयम् ॥
 अभिर्जितैर्जितं सर्वं भरुणेन महामना ॥
 स्तुत्वा विवर्त्तयेदनात् षड्दोषांश्च महौपतिः ॥
 काककोकिलश्च इत्यायं वनखालश्चिखण्डिनाम् ॥
 चंभानां लोहकुट्टानां शिञ्चैत चरितं वृषः ॥
 काकान् सर्वप्रद्विता । कौकिलान् माधुय्यम् ।
 शृङ्गान् प्रपीडया अर्थादानम् । वक्रान् प्रचु-
 ग्गह्ये एकाग्रनाम् । खालान् द्रुतपसपिलम् ।
 शिखण्डिनश्चिञ्चानां सपर्यहणाय मूकानां राज्ञा-
 वान्मगोपनञ्च ॥ हंसस्य सारयाह्वलम् ॥ लोह-
 कुट्टान् वन्दानम् ॥
 “कौशिकस्य क्रियां कुर्व्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः ।
 वेदां पिपीलिकानाञ्च काले भूपः प्रदंशयेत् ॥”
 कौशिकस्य उल्लस्य राज्ञौ काकावस्त्वन्दम् ।
 पिपीलिकानां सेनाचतुर्त्सु सर्पभक्षणाञ्च ।
 “ज्ञेयान्निष्कलिङ्गानां वीजचेष्टा च प्राञ्जलेः ।
 चक्रस्वरूपरूपञ्च नोर्ध्वं दृष्टवीक्षिता ॥”
 जनिविष्कलिङ्गान् दूरान् दाहः । वीजान्मह-
 दर्थान्ब्यादनम् । उखकाले चन्द्रः सुखदायी
 शीतकाले न । एव हर्ष्यः शीते सुखदायी
 उखकाले न । एव कालानुसारिण सुखदुःख-
 दाहत्वम् ॥
 “वधकान् पद्मशरभशुलिन्या गुल्मिणीस्तनान् ।
 प्रजा वृषेण चादिया तथा चखालयोधिनः ॥”
 वधकान् निवृत्तत्वम् । पद्मान् कण्ठकगोपनं
 स्मितसुखता च । शरभान् हत्वापि शत्रून्
 नोद्रेकः । यथा शरभोऽद्यापदः परोन्नतं न
 सृष्टे । शुलिन्या आनिष्ठापनम् । गुल्मिण्या
 स्तनान् कालेऽथादानम् । चखालयोधिन्
 शौनको ह्यगशिरो दंशयित्वा अन्यद्विक्रीणाति ।
 “शक्रार्कयमसोमनां तद्वहायोमहौपतिः ।
 रूपाणि पञ्च कुर्वीत महौपालनकर्म्मणि ॥
 यथेन्द्रचतुरो मावान् वाय्वीधेयैव भूतलम् ।
 आध्याययेत्तथा लोकान् परिचारेर्महौपतिः ॥”
 परिचारे रथैरानादिभिः ।
 “मासान्तौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 सूर्येणैवायुपायेन तथा शुक्लादिना वृषः ॥
 यथा धमः प्रियङ्गुस्यौ ग्रामे काले नियच्छति ।
 तथा पिपापिथौ राजा दुष्टादुष्टं समो भवेत् ॥
 पूर्वैस्त्रमाशोक्य यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वान् निर्वृत्तास्तच्छाश्रितम् ॥
 मासतः सर्वभूतेषु निगदन्श्चरति यथा ।
 एवं चरेन्नृपश्चरैः पौरमात्वारिवन्धुषु ॥
 न लोभार्थेन कामार्थेनार्थार्थेण्ये मातृवम् ।
 प्रहायैः कथ्यते धर्मान् च राजा स्वर्गच्छति ॥”
 लोभादिप्रयोजनैः ।
 “उत्पथयाहिण्यो मृद्गान् स्वधर्माश्चलितान्नरान् ।
 यः करोति विने धर्मं च राजा स्वर्गच्छति ॥”
 उत्पथयाहिण्यः पापिनः ।
 “वर्षधर्मान् न धीरहित यस्तु रात्रे तथाश्रमः ।

राजा

राज्ञस्तस्य सुखं तात परजेह च प्राप्तवत् ॥
 एतद्राज्ञः परं क्लवं तथेतद्दृष्टिकारणम् ।
 स्वधर्मो स्थापनं नर्था चाल्यते न कुवृद्धिभिः ॥
 यालनेनैव भव्यानां ज्ञतज्ञतो महौपतिः ।
 सस्यक पालयित्वा भागं धर्मोऽस्मात्प्रोति वै यतः ॥
 एवमाचरते राजा चातुर्वर्णस्य रक्षयैः ।
 न सुखी विहरत्येव प्रकस्यति सलोकताम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे महालसोपाख्यानाध्यायः
 तृतीया च ॥ * ॥ राजाभिवेकस्य विहित-
 नञ्चाणि यथा,—
 “पुष्याशुभ्राद्या व्योहा च रोहिणी शीतरात्रयम् ।
 हस्ताश्विनौ रेवती च वृषाभिवेकनोत्तमाः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
 अस्य विवरणं अभिवेकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 रात्रिं वर्णेनीयानि यथा,—
 “वृषे कौर्त्तिप्रतापान्नादुष्टशास्त्रिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयागसंयामश्रुताः सनयन्तमाः ॥
 प्रजारामोऽरिश्वादिवायोऽरिपुरशुभ्रता ।
 औदार्यधैर्यगाम्भीर्यश्रीर्धैर्यस्योदामाद्यः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्ववके ३ कुसुमम् ॥-॥
 राजान्नभक्षये दोषो यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्मपरायणाः ।
 ये तु भुञ्जन्ति राजान्नं लोभेन च भयेन च ॥
 व्यापन्नता हि भुञ्जति राजान्नम् वसुधरे ।
 दशवर्षसदृसापि पथ्यन्ते नरके नराः ॥
 भगवदप्यनं श्रुत्वा सा महौ प्रसिनत्रता ।
 उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकसुखावहम् ॥
 धरण्युवाच ।
 श्रेय तत्त्वेन मे देव हृदये हि खवस्थितम् !
 को ह्यु दोषो हि राजान्नु तन्मे लं वक्तुमर्हसि ॥
 ततो भूम्या वचः श्रुत्वा सर्वधर्मविदां वरः ।
 प्राह नारायणो वाक्यं धर्मकार्मां वसुधराम् ॥
 वाराह उवाच ।
 श्रेय सुन्दरि । तत्त्वेन शुश्रुमेतदनिन्दिते ।
 राजान्नम् न भोक्तव्यं सुभैर्भागवतैः सदा ॥
 यद्यप्येव समत्वेन राजा लोके प्रवर्त्तते ।
 राजसस्तामसो वापि कुर्वन् कर्म सुदारण्यम् ॥
 अपि वा गर्हितं तेन राजान्नम् वसुधरे ।
 धर्मसन्धारणार्थाय न तु मे रोचते सुवि ॥
 ततोऽन्यं संप्रवक्ष्यामि तच्छ्रेयस्य वसुधरे ।
 यथा राजान्नु भोक्तव्यं वै शुद्धैर्भागवतैः सुभैः ॥
 स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 धनधान्यप्रदृष्टानि हत्वा भागवते रपि ॥
 विद्वं भागवतैश्चात्र मम प्रापय प्रेषकम् ॥
 सुङ्गानस्तु वरारोहे न स पापेन लिप्यते ॥
 एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी प्रसितव्रता ।
 वाराहकृपिणं देव प्रष्टुवाच वरानवा ॥” ॥
 तद्व्रभोजनप्रायश्चित्तानि यथा,—
 धरण्युवाच ।
 “राजान्नम् ततो सुङ्गा सुद्धो भागवतः शुचिः ।
 कर्मणा केन सुद्धेऽत तन्मे ब्रूह जमाह्वनं ॥

राजानु

वाराह उवाच ।
 श्रेय तत्त्वेन मे देवि यन्मां लं भौव भागवते ।
 तरन्ति मनुजा येन राजान्नस्थोपभुञ्जकाः ॥
 एकं चान्द्रायणं कृत्वा तपस्तपश्च पुष्कलम् ।
 कुर्वान् साम्नापनञ्चैकं शीघ्रं तुच्छं किञ्चिदात् ॥
 सुङ्गा वै राज्ञोऽन्नानि इदं कर्म समारभेत् ।
 न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै वचो मम ॥
 एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नम् कदाचन ।
 ममात्र प्रियकामाय यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 इत्यादि वाराहे राजान्नभक्षयप्रायश्चित्तं नामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “राजान्नं तेज आदत्त शूद्रान्नं ब्रह्मवर्षसम् ।
 इत्याद्यभिधाय,—
 सुङ्गा चान्यतमस्यान्नममत्वा क्षपयेत्तद्गम् ।
 मत्वा सुङ्गा चरेत् तच्छ्रेते विद्वान्मेव च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (राजानम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ४ ।
 “अहं भुव वजमानस्य राजनि ।”
 “अहं वजमानस्य राजनि राजनार्थं सुवं
 अभव समर्थ इति शेषः ।” इति तद्वाङ्म
 वायव्यः)
 राजानः, पु, (राजानं अततीति । अत स्वातन्त्र्य-
 गमने + “वहुलमन्यत्रापि ।” उखा० ० । ७० ।
 इति युच् ।) पियालतृचः । इति शब्दमाला ।
 राजानः, क्री, (राजभिरद्यते इति । अद भक्षणे
 + कर्मणि क्युट ।) चौरिका । पियालः ।
 किंशुकः । इति मेदिनी । ने, २०५ । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । जवयवर्गं ।
 “दाडिमामलकं त्राचा खर्जूरं सपरुषकम् ।
 राजानं मातुसुङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥”
 पुलिङ्गाश्लोकेऽपि दृश्यते । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ।
 हेमचन्द्रश्च । ४ । २०० । चौरिकार्थं पर्यायो
 यथा,—
 “राजादनः चौरदृचः पालाश्री वानरप्रियः ॥”
 इति वैदिकारम्भभाषायाम् ॥
 किंशुकार्थं पर्यायो यथा,—
 “वातपोथः पलाशः स्थाङ्गानप्रस्थश्च किंशुकः ।
 राजानो ब्रह्मदृचो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”
 राजानुजीवी, [न्] चि, (राज्ञः अशुजीवी ।)
 राजोपजीवी । तस्य कर्मणि यथा,—
 मस्य उवाच ।
 “यथाशुवर्त्तितव्यं स्थाङ्गो राजोपजीविना ।
 तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
 आज्ञा सर्वान्मना कार्या सुश्रुत्वा रविनन्दन ।
 आर्चिष्यं वचनस्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अशुश्रुत्वं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसर्वसि ।
 रद्दोगतस्य वक्तव्यमपि यद्विदं भवेत् ॥
 परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्यैवैतच्च भागव ।
 स्वार्थः सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वस्य कदाचन ॥
 कार्याभिवातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तं च कर्मणि ॥
 नोपेक्षं भास्वमायञ्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥

राजानु

राजस्य न तथा कार्यं वैश्यावितचेदितम् ॥
 राजकीयान् न कर्त्तव्या तद्विहितं विवर्जयेत् ।
 राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वैशो विजा-
 नता ॥
 द्यातादिषु तथैवास्व कौशलञ्च प्रदर्शयेत् ।
 प्रदर्शयेत् कौशलञ्चास्व राजानञ्च विप्रेषयेत् ॥
 अन्तःपुरधनाध्यक्षे च रदूतेः समागतेः ।
 संसर्गं न ब्रजेद्राजन् । विना पार्थिवशासनम् ॥
 निःक्षेपताश्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
 यच्च गुह्यं भवेद्राज्यो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥
 वृषेय आर्षितं यत् स्थाज्ञाच्यावाच्यं वृषोत्तमम् ।।
 न तत् संश्रावयेत्लोकं तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
 आद्यात्मनाने चाभ्यसिन् ससुत्याय त्वरान्वितः ।
 अहं किं करवायीति वाच्यो राजा विजा-
 नता ॥
 कार्यावस्थाञ्च विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ।
 सततं क्रियमायेऽस्मिन् लाघवन्तु ब्रजेत् भुवम् ॥
 राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
 न द्वास्वशीलञ्च भवेत् चापि भुङ्कुटीसुखः ।
 नातिवक्ता न निर्बलान्ता न च मत्सरिकस्यथा ।
 आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
 दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्त्तयेत् क्वचित् ।
 वक्त्वा शूकमलङ्कारं राज्ञा दत्तञ्च धारयेत् ॥
 औदार्येण न तद्देयमन्यसे भूतिमिच्छता ।
 तद्देवोपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
 नाभिर्हिंसे तथा द्वारे प्रविशेत् कदाचन ।
 न च पश्येत् राजानमथोप्यासु च भूमिषु ।
 राजसु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
 पुरस्तात् तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
 जूष्मा निडोवनं कांसं कोपं पर्यास्तकाश्रयम् ।
 भुङ्कुटीं वान्तमुद्गारं तल्लक्ष्मीं विवर्जयेत् ॥
 स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुण्याख्यापनन्तथा ।
 खगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
 हृदयं निम्नेनं क्त्वा परां भक्तिमुपाश्रितेः ।
 अगुनीनिगमेभ्यो निर्बलं राज्ञामतन्त्रितेः ॥
 शायं शौच्यञ्च प्रैशुच्यं नास्ति च सुदतान्तथा ।
 प्रापञ्च्यञ्च परिवाच्यं निर्बलं राजासुजीविना ॥
 श्रुतेन विद्याशिल्लेञ्च संयोष्यात्मानमात्मना ।
 राजसेवां ततः कुर्यात्कृतये भूतिपङ्क्तिभौम् ॥
 नमस्कारार्थः सदा चास्व पुत्रवल्गवमन्त्रिणः ।
 सचिवेवास्व विश्वाचो न तु कार्यः कथञ्चन ॥
 अपृष्टञ्चास्व न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्तथापि ।
 हितं पथञ्च वचनं हितैः सद्यः सुनिश्चितम् ॥
 धित्तश्चैवास्व विज्ञेयं निव्यमेवोपजीविना ।
 भर्तृराराधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
 रामापरामौ चेवास्व विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
 त्वजेदुत्तिं विरक्तसु रक्तो दृष्टिस्तु कारयेत् ॥
 विरक्तः कारयेद्राज्यं विपश्चात्पुद्वयन्तथा ।
 आशावर्हणं क्त्वा फलनाशं करोति च ॥
 अक्रोपोऽपि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निश्चलः ।
 वाक्यं स मन्वं वदति दृष्टिच्छेदं करोति च ॥
 प्रदेशवाक्यसुदितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।

राजासुः

आराधनासु सर्वास्तु सुप्रवच विचरेते ॥
 कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
 लक्ष्यते विमुखेक्षेत्रे गुरुसंकीर्त्तने कृते ॥
 दृष्टिं क्षिप्रतया च क्रियमाणे च कर्मणि ।
 विरक्तलक्षणं ह्येतन् प्रहृष्ट रक्तस्य लक्षणम् ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
 कुशलादिपरिप्रश्नी संप्रयच्छति चासनम् ॥
 विरक्तदृष्टने चास्य रक्षसे च न शङ्कते ।
 जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तल्लयाम् ॥
 अप्रियायपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
 उपायनञ्च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥
 कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
 इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविङ्गुलोद्भव ॥
 आप्तसु न त्यजेत् पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
 मित्रं न चापत्सु तथा च भ्रष्टं
 त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
 प्रसुं विशेषेण च ते ब्रजन्ति
 सुरेन्द्रधामामरद्वन्द्वकुटुम् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे राजधर्मे अदुर्जीवित्तिनाम
 २२६ अध्यायः ॥
 राजादनी, स्त्री, (राजभिरद्वते या । अद् +
 कर्मणि ल्युट् । डीप् ।) वृचविशेषः । स्त्रीरणी
 इति भाषा । तत्पर्यायः । राजफलः २ क्षीर-
 वृचः ३ वृषहमः ४ निम्बकीजः ५ मधुफलः ६
 कपोथः ७ माधवोद्भवः ८ क्षीरी ९ गुच्छ-
 फलः १० भूपेठः ११ राजवल्गवः १२ क्षीफलः १३
 दृष्टकन्धः १४ क्षीरशुक्लः १५ । अस्या गुणाः ।
 मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शूलत्वम् । तर्पण-
 लम् । वृषत्वम् । शौच्यकरत्वम् । हृदात्वम् ।
 सुस्निग्धत्वम् । मेहनशिल्लञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “क्षीरिकायाः फलं दृश्यं वल्यं क्षिर्गर्भं हिमं गुरुं
 त्र्यश्वान्दृष्ट्वांमद्वान्निश्चयदोषत्रयासृजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 राजानं, स्त्री, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा
 इति वा ।) अन्यदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्प-
 र्यायः । वृषान्नम् २ राजार्हम् ३ दीर्घशूककम् ४
 धान्यश्रेष्ठम् ५ राजधान्यम् ६ राजेशम् ७
 दीर्घशूरकम् ८ । अस्व गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् ।
 सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । सङ्गुलम् । दीपन-
 लम् । वलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य-
 वृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
 अन्नम् ।) राजशासिकमत्तम् । तद्विज्ञानविषय-
 प्रायश्चित्तं राजशब्दे इत्यर्थे । (राजान्न-
 भक्षयेन हि तेजोऽङ्गानिर्भवति । यथा, भसुः ।
 ४ । २१८ ।
 “राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मचर्यसम् ।
 आयुः सुवर्णकारानं अश्वत्थान्मायकसिन् ॥”
 राजान्, पुं, (आम्नाणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
 राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्नविशेषः ।
 तत्पर्यायः । राजफलः २ सरावः ३ कोक्ति-
 कीलवः ४ मधुरः ५ कोक्तिगान्धः ६ कामेष्टः ७

राजाव

वृषवल्गवः ८ । अस्व फलगुणाः । कोमलत्वम् ।
 कदम्बत्वम् । पित्तदाहदत्वञ्च । सुपक्वस्य तस्य
 गुणाः । खाडुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-
 बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “राजान्प्रहृष्टं आम्नातः कामाङ्गो राजपुत्रकः ।
 राजानं तुवरं खाडु विधदं श्रौतलं गुरु ।
 याद्वि रूचं विवन्वाभवातस्तन्तु कफपित्तसुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 राजान्, पुं, (अम्नानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अम्नवैतसः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजार्कः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
 श्वेताकैटवः । सदा आकन्द इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
 गण्डरूपकः ५ काशील, ६ सदापुष्पः ७ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अलकं, ८ प्रतापवः ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 राजार्हं, स्त्री, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
 अगुरु । (अस्व पर्यायो यथा,—
 “अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजनन्तथा ।
 वंशिकं क्षमिजं वापि क्षमिजभवनान्यकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 राजयोग्ये, वि । इति मेदिनी । हे, २३ ॥
 (यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । ४२ ।
 “तथेदसुपपन्नं मे ष्टगरूपस्य धर्मयम् ।
 राजार्हाणि च रत्नानि रत्नभाजो वयं भुवम् ॥”)
 राजार्हं, स्त्री, (राजोऽर्हं ।) जम्बू । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजालाव, स्त्री, (अलावनां राजा । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) खाडुत्वम् । मिठो
 लाड इति भाषा । तत्पर्यायः । महातुम्बी २
 मधुरालावनी ३ शकालावः ४ तुलकः ५
 भस्वालावः ६ अलावनी ७ मिठुम्बी ८ ।
 अस्याः फलगुणाः । वृष्यत्वम् । कफपित्तहर-
 लम् । शूलत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥
 राजालुक्, पुं, (आलूनां राजा । ततः स्वार्थे
 कन् ।) महाकन्दः । इति हाराचकी । १०१ ॥
 राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आगन्द-
 यतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् ।) यद्वा,
 राजः शोभमान आवर्त्तो यत्र ।) उपरत्नभेदः ।
 रेणुटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । वृषा-
 वर्त्तः २ राजावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४
 आवर्त्तः ५ । अस्व गुणाः । षट्शूलम् । क्षिप-
 लम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूषण-
 प्रयोजितश्चेत् वृष्यां बहुभास्वरत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजक्षीरकः । तत्प-
 र्यायः । विराटजः २ राचपट्टः ३ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १३२ । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ७३ । ३३६ ।
 “राजावर्त्तोपलम्भात्मने सदासवेष्टानि ॥”
 तथास्य गुणाः ।
 “राजावर्त्तः कटुक्षिप्तः शिशिरः पित्तनाशनः ।

राजिजः

राज्ञी

राज्यं

राजावर्षः प्रमेहः कृद्दिच्छिकानिवारणः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजाहिः, पु, (अञ्जीनां राजा । राजदन्तादि-
त्वान् परनिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
द्विसुखाहिः २ विनावासी इ विषायुधः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अहीरथिः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजि, स्त्री, (राजते इति । राज् + वतिवपि-
यजिराजौति ॥) उया० ४ । १० ४ । इति इज् ।
श्रेणी । (यथा, अर्थावप्रशब्दात् ॥ ६६ ३ ।
“उल्लसति रोमराजिः स्नानशम्भोर्गंरलखेखेव ॥”
रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । २२ । ६२ ।

“कलायपुत्रव्याप्तु श्वेतलोहितराजयः ।
रथसेनं हथश्रेष्ठाः सन्नुह्युद्धुर्मदम् ॥”
पु, आद्यपुत्रविशेषः । सतु ऐलपौत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ७५ । २५ ।

“नहृवं दृढशर्माखं राजिं गधमनेनसम् ।
खर्भानवी सुतानेतानायोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥”

राजिका, स्त्री, (राजते या । राज् + क्तुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) केदारः । राजसर्पः ।
रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ ५ ॥ पङ्क्तिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ क्तव्यसर्पः । तत्पर्यायः ।
श्वः २ श्रुधाभिजननः ३ हाशिका ३ आसुरी ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ श्रुताभिजननः ६ आसुरी ७ ।
इति तट्टीका । रक्तवर्णसर्पः । राज इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा इ मधुलिका ७
श्वकः = श्रुतः ६ श्वः १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहा-
सिन्धुलकफगुल्मकमिद्व्रशनाशिलम् । दाहपित्त-
प्रदलक्ष्णम् । तत्रैलगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
होषनाशिलम् । शिथिरत्वम् । यूककफूलम् ।
केदरत्वम् । लघुहोषनाशिलम् । तत्पर्यायः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिवातकफकण्ठामय-
हरत्वम् । खाडुत्वम् । वृद्धिदीपनकारिलक्ष्णम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा श्रुतिकासुरी ।
श्वः श्रुताभिजननः क्षमिकः क्षयसर्पः ॥
राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तघ्नी ।
किञ्चिद्वायुदा कण्डुकुडकोटकमीनु हरते ।
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् क्षयापि राजिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजिकाफलः, पुं, (राजिकायाः फलमिव कलमस्य ।)
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजिफला, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिवह्णानि
फलानि यस्याः ।) चौनाककैटी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजिजः, पुं, (राजी रेखास्त्वस्त्विति । राजि +
विष्पादित्वान् कच् । यदा, राजिं क्षातीति ।
क्षा + कः ।) दुःखसर्पः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥
(यथा, रघुः । ११ । २७ ।

“किं महोरगविवर्षिप्रक्रमो
राजिजेवु गरुडः प्रवर्षते ॥”

राजी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति डीप् ।)
निच्छिद्रपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।
“राजोवराजोवश्रलोवश्रङ्ग-
सुव्यान्तसुव्यान्तमिस्तारुव्याम् ॥”)

राजिका । (अस्या गुणा यथा, —
“राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा श्रुतिकासुरी ।
श्वः श्रुताभिजननः क्षमिकः क्षयसर्पः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजीफलः, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिवह्णानि
फलानि यस्याः ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“पटोलः कूलकस्तिकाः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।
राजीफलः पाण्डुफलो राजेश्याम्वताफलः ।
वीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठहा कासभङ्गनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

राजीवं, स्त्री, (राजी रत्नश्रेणिरस्यास्तीति ।
राजी + “अन्त्योष्ठीरपि दृश्यते ॥” ५ । २ । १० ६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।) पद्मम् । इत्यमरः ।
१ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
“उत्तानपाण्डिद्वयचित्रविश्रात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमर्थे ॥”)

राजीवः, पुं, (राजी अस्थस्येति । राजी + वः ।)
हरिश्चमेदः । (अस्थ लक्षणं यथा, —
“राजीवस्तु श्वयो राजीभिः परितो वृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
दृक्क्षीनमेदः । इति मेदिनी । जे, ४ = ॥ (यथा,
मनुः । ५ । १६ ॥

“पाटीनरोहितावातौ निरुक्तौ ह्ययकययोः ।
राजीवान् विचतुर्लक्षं सशस्त्रांश्चैव सर्वशः ॥”
इति । त्रिकाण्डशेषः ॥ सारसपक्षी ।
इत्यमरः । राजीपक्षीविति, चि । इत्यजयः ॥
राजेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)
मखलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा, —
“चतुर्थो जनपर्यन्तमधिकारं वृषस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मखलेश्वरः ।
तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसम्बन्धे ८६ अध्यायः ॥
(राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २ । ४५ । ४१ ।
“कर्मयोगेन राजेन्द्र । धर्मैश्च सुमहद्भक्तः ॥”)

राजोद्दिनवर्षक्रकः, पु, (राजोद्दिन इति संज्ञा
यस्याः । ततः कन् ।) भूताङ्गुणहृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राज्ञी, स्त्री, (राज्ञः पत्नी । राजन् + डीप् । यद्वा,
राजते इति । राज् + कनिन् । ततः स्त्रियां
डीप् ।) राजपत्नी । राणी इति भाषा ॥
(यथा, रघुः । १ । ५७ ।
“तयोर्गणहृत्तुः पादान् राजा राज्ञी च मामधी ।
तौ युष्मद्वपत्नी च प्रीत्या प्रतियनन्दतुः ॥”)

सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ । राजपत्नीं
वर्णनीयानि यथा, —

“देवां सोमाभ्यलानव्यश्रीलङ्कारमन्धपाः ।
जपाचतुर्थे दानव्यप्रमभानव्रतादथः ॥
विषीधमिभक्तसोमन्तभालश्रवणनासिकम् ।
कपोलाधरनेत्रभृकटाचरदकन्वराः ॥
गणवाङ्करोरोजनाभीमध्यवलिचयम् ।
लोमात्रियोगिजङ्गोरुपादवृत्तमखं क्रमात् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
सूर्यपत्न्याः प्रमाथान्तरं यथा, —
रुत उवाच ।
“विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।
तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुवृषे सुतम् ।
प्रभा प्रभाव सुवृषे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥
यमश्च यमुना चैव यमर्को तु वभूवतुः ॥”
इति मास्त्रे ११ अध्यायः ॥
कांस्यः । इति । हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,
हान्दोयोगनिषदि । ३ । ५ । २ । “तस्य प्राची
दिक् कुङ्कुर्नाम सधमाना नाम दक्षिणा
राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥”
‘तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी
राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सव्यारामयोगाहा ।’
इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

राज्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः कर्म वा । राजन् +
“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥” ५ । १ । १२ ८ ॥
इति यक् ।) राज इदम् । तत्पर्यायः ।
नीरुत् २ मखलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
प्रदेशः ६ विषयः ७ राष्ट्रम् ८ उपवर्षनम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नीरुत्वनपदौ
यज्ज्वलङ्गलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मखल-
त्वेन ख्याते मामसकृदे । देशविषयोपवर्तनानि च
जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सखल-
निर्जलस्थानामात्रं च । उपाधिभेदेन देशादित्रिकं
भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीरुदा-
दयः पक्षेवैकार्थाः । इत्यमरः । एतच्चायुक्तम् ।
इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च
यथा, —

“परस्त्रेयोपकारादिं सप्ताङ्गं राज्यस्यते ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दक्षश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तद्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
एताः पञ्च तथा भिन्नं सप्तमं पृथिवीपतिः ॥
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच दृष्टस्वसतिः ॥
पौरश्रेणी तदङ्गश्च भुवते शब्दवेदिनः ॥
शास्यमातः सुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं वर्णं तथा ।
पौरश्रेणी च राज्यार्ङ्गं प्रकृतश्च भवेत् द्वयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

अपि च ।
“सत्ताधिपतं राज्यं स्थातुं साध्यान्व्यं दण्डनक्षके ।
शतसत्तवे महेष्टानि सत्तासाध्यान्व्यस्यते ॥”
इति वरदात्तम् ॥

राढ़ा

रात्रिः

रात्रिः

रात्र्यन्ता, स्त्री, (रात्र्या सर्वेषु अन्ता मन्त्रिता ।)
 पिष्टरात्रिकादधिलवणमिश्रितरुद्धालाव-
 खखादि । रायता इति भाषा । यथा,—
 “संचूर्णं निक्षिपत्तन्ने भृष्टं नीरकाह्वृत् च ।
 लवणान्नात्र वटकात् सकलानपि मज्जयेत् ॥
 शुक्रलसत्र वटको बलकद्रोचनो गुरः ।
 विवस्त्रकहिंदाह्वी च स्त्रिभ्रजः पचनापहः ।
 रात्र्यन्तयातिरोचिन्वा पाचन्वा तांस्तु भजयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशे कृतात्रवर्गः ॥

रव्याङ्गः, स्त्री, (रात्र्यस्य अङ्गम् ।) रात्र्यस्योपायः ।
 तत्पर्यायः । प्रकृतिः २ । तत्तु अष्टविधं यथा ।
 स्वामी १ अमात्यः २ सुहृत् ३ कोषः ४
 राट्टम् ५ दुर्गम् ६ बलम् ७ पौराणां श्रेय-
 यश्च ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ “स्वाम्या-
 दयः सप्त पुरस्थलोकश्रेययश्च रात्र्याङ्गपद-
 प्रकृतिपदवाचाः । रात्र्यं सप्ताङ्गम् । कस्य-
 चिन्मते अष्टाङ्गेषुभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं
 कामन्दकीये ।

‘स्वाम्यात्वाच्च राट्टश्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
 परस्त्रोपकारौदं सप्ताङ्गं रात्र्यस्यथ ॥’
 पौरश्रेयसा सहाष्टाङ्गमपि रात्र्यं प्रकीर्तित-
 मिति । स्वाम्यादयः सप्त परस्त्रोपकारित्वान्
 रात्र्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि रात्र्या-
 ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति रात्र्यम् । प्रकृतयः षड्वि-
 षोः कभाव इत्युक्तोः त्तः प्रकृतिः स्त्रियाम् । स्वामी
 राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । स्वर्णादि-
 भाषागारं कोषः । राट्टं जनपदवती भूमिः ।
 पर्वतादिदुर्गमं पुरं दुर्गम् । बलं सैन्यम् । पौर-
 श्रेणीयश्चैव सिद्धे पुनश्चर्चनं प्राधान्यखाप-
 नार्थम् ॥” इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

“स्वाम्यात्वातो जनपदो दुर्गं दृक्क्षेत्रेव च ।
 कोषो मित्रश्च धर्मज्ञ सप्ताङ्गं रात्र्यस्यथ ॥
 सप्ताङ्गस्यापि रात्र्यस्य षड्विं स्वामी प्रकी-
 र्तिताः ।
 तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां राजा रक्षः प्रयत्नतः ॥
 वडङ्गराजा कर्षेया तथा तेन प्रयत्नतः ।
 अङ्गेषु यस्त्वैकस्य श्रेष्ठमाचरतेऽप्यधीः ।
 वषसस्तु तु कर्षेयः श्रेष्ठमेव महीक्षिता ॥”
 इति मात्स्ये १६४ अध्यायः ॥

राट्टः, स्त्री, (राट्टयति परस्त्रमाङ्गायत्वञ्जिति ।
 राट् + णिच् + इत् ।) युद्धम् । इति कैमचन्द्रः ।
 ३४६२ ॥ (राट्टयतीति । राट् भाष्ये + खार्थे
 णिच् + इत् ।) शरारिपत्नी । इत्यमरः । २ ।
 ५ । २५ ॥

राट्टिः, स्त्री, शरारिपत्नी । इत्यमरः । २।५।२५ ॥
 राट्टकाः, युं, खनामख्यतदेशः । यथा,—
 “प्राचां मागधश्रीषी च वारिकीमीडराट्टकाः ॥”
 इति श्योतिषतत्त्वम् ॥

राट्टा, स्त्री, रक्षः । शोभा । इति मेदिनी । ट्, इ ॥
 पुरीविशेषः । यथा ।

“गौडं राट्टमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राट्टा
 पुरी

भूरिश्रेष्ठिकनामधाम प्रथमं तत्रोत्तमो नः
 पिता ॥”
 इत्यादि प्रबोधचक्रोद्देशे इन्मवाच्यम् ॥
 राट्टीयः, त्रि, (राट्टो निवासोऽस्य । राट् +
 “ट्टाच्छः ।” ४।२।१४। इति ङ् ।) राट्-
 देशोद्भवः । यथा,—
 “अयनांशाक्षयमानं दुर्लभमिति गोष्यते ।
 राट्टीयश्रीनिवासोक्तं तन्मानं स्थलतोऽत्र तु ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥

रात्रं, स्त्री ज्ञानम् । यथा,—
 “रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्तुतम् ।
 तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनोविद्युः ॥”
 इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ॥
 (रात्रिः । यथा, महाभारते । १३ । १३६ । ११ ।
 “क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहस्तनकयोस्तथा ।
 श्रीणि रात्रायुषोपिष्ठा तेन पापाहिसुच्यते ॥”)

रात्रकं, स्त्री, (रात्रं ज्ञानं तेन कायतीति । के +
 कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । के, १४६ ॥
 रात्रकः, पु, एकवर्षे वैश्यायहवासी । इति
 मेदिनी । के, १४६ ॥

रात्रिः, स्त्री, रात्रिं ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
 सुखं वा । रादाने + “राश्रद्विभ्यां ङिप् ।”
 उवाच ० ४ । ६७ । इति ङिप् ।) हरिद्रा ।
 (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “जाचा कुष्ठं सर्वेषाः श्रीनिकेतं
 रात्रिर्घोषं चक्रमर्दस्ये श्रीजम् ।
 क्लृकस्यं तत्र पिष्टः प्रलेपो
 दृग्द्युक्तो मूलकाङ्क्षीयुक्तः ॥”)

रात्रिः, स्त्री, रात्रिं ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
 सुखं वा । रादाने + “राश्रद्विभ्यां ङिप् ।”
 उवाच ० ४ । ६७ । इति ङिप् ।) हरिद्रा ।
 (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “जाचा कुष्ठं सर्वेषाः श्रीनिकेतं
 रात्रिर्घोषं चक्रमर्दस्ये श्रीजम् ।
 क्लृकस्यं तत्र पिष्टः प्रलेपो
 दृग्द्युक्तो मूलकाङ्क्षीयुक्तः ॥”)
 रात्रिः इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रव्णरी २
 निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ चणदा ६
 क्षपा ७ विभावरी ८ तमखिनी ९ रजनी १०
 यामिनी ११ तमी १२ । इत्यमरः । १।४।४१ ॥ श्यामा
 १३ घोरा १४ श्यामा १५ तुङ्गी १६ वक्तम् १७
 दीषा १८ वाचतेयी १९ तमा २० चमा २१
 श्रताची २२ ऋग्नी २३ निश्रिथ्या २४
 चक्रमर्दिनी २५ श्राव्णरी २६ श्या २७
 वासुरा २८ निषहरी २९ । इति श्रव्ण-
 वली ॥ वषतिः ३० वासुरीषा ३१ निश्रिथः ३२
 निट् ३३ । इति ञटाधरः ॥ यामवती ३४
 तारा ३५ भूषा ३६ श्योतिश्रती ३७ तार-
 किणी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्याः कारणं यथा,—
 “यदा हिन्दु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोङ्गवा ।
 ह्याया भवेत्तदा रात्रिः स्यात् तद्विरहादिभ्यम् ॥”
 इति वङ्गपुराणे गणपेठे नामाध्यायः ॥ * ॥
 पिष्टदेशानां रात्रिर्था,—
 “मासेन च नराणाश्च पिष्टानां तद्वह्निभ्यम् ।
 कृष्णपक्षे दिवं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्तिता ॥
 वस्त्रेण नराणाश्च देवानाश्च दिवानिभ्यम् ।
 उत्तरायणे दिवं प्रोक्तं रात्रिश्च दक्षिणायने ॥”
 इति मनुवैवर्ते प्रकृतिसंखे ५१ अध्यायः ॥

अथ रात्रिजलम् । स्त्रुतिः ।
 “पूर्वाह्नवहितं कर्म न कृतं तत् प्रमादतः ।
 रात्रेस्तु प्रहर्षं यावत् तत् कर्मैवं यथोक्तवत् ॥
 दिवोदितानि कर्मैव प्रमादान् पतितानि
 च ।
 श्रव्ण्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्मिः ॥”
 इति रत्नाकरः ॥
 याज्ञवल्क्याङ्गिरसौ ।

“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हृत्वाभीस्ताुपास्य च ।
 ऋतुः प्रतिष्ठतो मुक्ता नातिष्ठमोऽथ संविशेत् ॥
 अग्निहोमोपासने सामिपरे । उपास्य चेति
 चकारो वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । संविशेत्
 स्वप्ने । तथा च विष्णुपुराणम् ।

“पुनः प्राक्सुपाहाय सायमप्यवनीपते ।
 वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्रगा साह्वं वलं हरेत् ॥
 अतिथिचामतं तत्र स्रष्टुक्त्वा पूजयेद्बुधः ।
 दिवातिथौ तु विशुखे गते यत् पातकं भवेत् ॥
 तदेवाष्टगुणं पुष्यां स्रष्टुं विदुखे गते ॥”
 स्रष्टुं अर्कं गतिं स्रष्टुं । तथा,—

“कृतपादादिश्रौचस्तु मुक्ता सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्फुटितां श्यामामतिं दाबमर्थं श्रुप ॥”
 भोजने सायमिति साह्वं प्रह्वरपरं प्रायुक्तात् ॥
 अथ रात्रौ शयनविधिः । सति स्रष्टुं श्या च न
 पातनीया सा च स्रष्टुं द्यात् पूर्वस्तुलनीया ।
 तथा च स्त्रुतिः ।

“भास्कराट्टश्यानि निवामिखलिलानि च ।
 स्रष्टुवर्षाकिरीपानि लक्ष्म्या वैश्यानि भाजनम् ॥”
 व्यासः ।

“शुचौ देशे विविके च गोमयेनोपसेपिते ।
 प्रागुदकज्वने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
 मज्ज्यं पूर्णकुम्भाच्च शिरःस्थाने विधाय च ।
 वैदिकगोचरे संन्ये रक्षां कृत्वा स्वपेततः ॥”
 गर्गः ।

“अथै प्राक्शिराः शीते न्हायुवे दक्षिणाशिराः ।
 प्रवक्षशिराः प्रवासे तु न कदाचिद्दक्षशिराः ॥”
 मार्कण्डेयपुराणे ।

“प्राक्शिरः शयने विद्यात् घनमायुश्च दक्षिणे ।
 पश्चिमे प्रवर्षां चिन्तां ह्यर्तिं ऋत् ॥ तथोत्तर ॥”
 तथा ।

“नमस्कृत्यायं विष्णुं समाधिस्थं स्वपिनिश्रि ॥”
 मार्कण्डेयः ।

“श्रुत्वालये प्रस्राने च एकदले चतुर्थये ।
 महादेवगृहे चापि शकैरालीङ्गपुस्तु ॥
 ध्याय्योविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
 न चापि मन्मथयने नाशुचौ नाशुचिः स्वधम् ॥
 नादेवाश्च न नमस्कृ नोत्तरापरमस्कृतः ॥
 नाकाशे सर्वश्रुत्ये च न च चैवदृमे तथा ॥”
 स्त्रुतिरिति शेषः ॥ * ॥ अथ रात्रौ दारोप-
 ममनविधिः । याज्ञवल्क्याः ।

“श्रीङ्गर्तुर्निशाः स्त्रीयां तासु युष्मासु संविशेत् ।
 ब्रह्मचार्येण पत्न्येयादायत्तसस्तु वृष्टयेत् ॥”
 स्त्रीयां श्रीङ्गर्तुर्निशा ऋतुर्गर्भाधानयोत्सकाजः ।

तत्रोक्तविधिना गच्छेत् । तत्र शुक्लासु रात्रि-
व्यपि प्रवेक्षि ब्रह्मचार्येण भवति । तत्र व्रतादौ
गच्छतो ब्रह्मचर्यस्वल्पनदोषो नास्ति इति
मिताक्षरा । विष्णुपुराणम् ।

“ब्रह्मचर्यमोमवास्यासुभे पक्षे चतुर्दशीम् ।
मैथुनं नोपसेवेत् द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥”
हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां शुक्लासु च
गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्ध्यातीति ।” अत्र
चतुर्थ्यां रात्रौ यज्ञगर्भाधानसूक्तं तदजोनिष्टसौ
कोधम् । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रज-
स्वला । इति मनुवचनं कवाक्यलात् । साध्वी
गर्भाधानाद्विहितकर्मयोग्यत्वर्थः । आद्याश्च-
तसस्यु वर्णयेत् । इति तु रजोनिष्टसौतरपरम् ।
अष्टतावपि कामुकोगमनमाह । विष्णुपुराणम् ।
“श्वनो नरकमभ्येति ह्येद्वचापि चाशुषः ।

परदाररतिः पुत्रासुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्तदारेषु ऋतुमत्सु व्रथो ब्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वष्टतावपि ॥”
पैठेनविः । “लाङ्घं विस्वरूपं जघान वज्रयोग्यं
प्रति देवा ब्रह्महन्निति अवदन् स खिद्य उपा-
यज्ञोत वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तनोर्यं ब्रह्म-
हत्यायाः प्रपदान्तं स्वयः एकं भूमिस्त्रेणसतय-
क्षेकम् । आसौ मधवा तुष्टो वरं प्रायच्छत भूमेः
स्थिरत्वं दृष्ट्वायां हृदयप्ररोहयं स्त्रीयां सर्व-
काखेष्टु समभवः ।” सन्धयो मेलनं सन्धोग इति
यावत् । सर्वकाले ऋतावष्टौ च । न तु प्रति-
विह्वप्रादौ । तथाच गोतमः । ऋतादुपेयात्
सर्वत्र वा प्रतिविह्ववर्णमिति । दुष्टकालमाह
ज्योतिषे ।

“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिका-
श्रिणी ।
उत्तराश्रितयं ब्रह्मा प्रवेष्टव्यं ब्रजेतौ ॥”
एवञ्च ।
“ऋतौ नोपेति यो भार्यामनुव्रतौ यच्च गच्छति ।
तुल्यामाहुस्तयोर्दोषमयोर्वा यच्च विञ्चति ॥”
बौधायनीयमठुतौ गमनदोषाभिधानमकामा-
विषयम् । विष्णुः । प्रश्नानारोग्यवर्णं ऋताव-
गच्छन् पत्नीं निराचसुपसेदिति । दृष्टभाता-
तपः ।

“स्त्रीयां संप्रेक्षयान् स्याद्ग्रातुं ताभिः संकथना
दपि ।
ब्रह्मचर्यं विपद्यते न दारिद्र्यतुल्यमात् ।
संप्रेक्षयान् संकथनादिव्यज्रं सरागलं संप्रेक्ष्यार्थः ।
आह्वानन्तरं निषेधमाहतुः श्रद्धाजिखितौ ।
ऋतुज्ञातां तद्दोषारत्वं परिहरेत् नानेवे
देवामैथुनं ब्रजेत् स्त्रीयाश्चोभ्याश्च देवा
प्रसूयन्तीऽस्याशुच्यं तस्मादेतद्विचर्षयेत् । प्रजा-
कामस्य पितृणां नोपहरेत् तस्युं विच्छेद्यात्
प्रथेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठो भवति तस्मात्
प्रतिष्ठाकाशः प्रजया प्रतिष्ठेतेति । नोऽश्वी
विषेधे । तस्युं सन्तानं अच्छेदाय अविच्छेदाय
चन्तानस्य । येन यस्मात् अप्रतिष्ठः प्रजा-

तुल्यत्ता अप्राप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्
तदुल्यत्तार्थं यतितव्यमिति कथ्यतः ॥ एवञ्च
आह्वानेन यद्भगिगमनं प्राप्नुक्त्याश्चवत्कावच-
नात् उक्तं मिताक्षरायां तद्विषयम् । वशिष्ठः ।
“शूद्रान्नेन तु सुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।
यस्मान्नं तस्य ते पुत्रा अस्त्रय्याः शूद्रवत्
ह्यिजाः ॥”

पराशरः ।
“ऋतुज्ञाताश्च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥”
सन्निधाविद्यभिधानात् असांनिहितस्य गमना-
भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपथ्यन्तद्वत्त्वभिगमन-
नियममाह । क्रूर्मपुराणम् ।
“ऋतुज्ञाताभिगामी स्यात् यावत् पुत्रो न
जायते ।
ऋतापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”
यतितव्यमिति शेषः । आपस्तम्बः ।
“ऋतौ तु गर्भश्रद्धिलात् स्नानं मैथुनिनः
सूतम् ।
अवृत्तौ तु सदा कार्यं शौचं मन्त्रपुरीषवदिति ॥
दावेतावशुचीं स्नातां दम्पती शयनं गतौ ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमान् ॥
मैथुनशुद्धः प्राक् मन्त्रशुद्धिर्गर्भं न कुर्व्यात् ।
तेनाभ्यक्ते तथा वान्ते प्रसूयकर्मयोग्ये मैथुने ।
मन्त्रोच्चारं यदा कुर्व्यादहोरात्रियं शूद्राति ॥”
इति वचनान् ।
पुत्रानुत्पत्तौ पारशरः । सा यदि गर्भं नाद-
धीत निदिग्धिकायाः श्वेतपुत्र्याया उपोष्य
पुष्यनक्षत्रे मूलसुत्याया चतुर्थेऽहनि स्नातायां
निशायासुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-
माविञ्चतीति । इयमोषधीस्त्रायमाया सञ्-
माना सरस्वती । अस्या अहं दृष्ट्याः पुत्रः
पितुरिव नाम जनयत्वमित इति । सा प्रति-
थिता ऋतुकाखेऽपि हताभिगमना यदि गर्भं न
दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्ट-
कारिकासुत्याया चतुर्थेऽहनि ऋतुज्ञातायां
सर्वां राजादुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे
प्रतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नखं ददाति
दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठार्थां दृष्ट्वा प्राक्-
शिरः संविष्टया इति गोभिलस्मरणात् ।
आशुर्वेदीये ।
“पिप्यतीं शृङ्गवेषश्च मरौचं नागकेशरम् ।
आश्विनं सञ्च सुश्रीतं अपि बन्धा प्रसूयते ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“शवं गच्छन् स्त्रियं श्यामं मघां मूलाञ्च दर्व-
येत् ।
शस्त इन्दौ सजत् पुत्रं लक्ष्यं जनयेत्
पुमान् ॥”
श्यामाहाारलाघवादिना । सजदेकवारम् ।
अत्र सन्ध्याधानहेतुतया उत्तानकरचरणा-
मेव कुर्वीत न तिथेर्गाह्नितकरचरणां स्त्रियश्च

ऋत्वभिगमनान्तरं दक्षिणार्थं न खापयेत् ।
पुरुषाविति तु गर्भासुत्पत्तिरिति विशेषः । इत्यः ।
“प्रदोषपञ्चमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
यामदय ग्रयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * १

अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ ।
“रात्रौ जागरणं रूपं स्निग्धं प्रसूयनं देवा ।
अरूचमनभिच्छन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥
कफमेदाविषासौनां रात्रौ जागरणं हितम् ॥
देवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्नातौ हता
तु येः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥”
इति राजवल्क्यः ॥ * २

रात्रौ कुलपूजा यथा । “यत्तु ।
रात्रावेव महापूजा कर्तव्या वीरवन्दिते ।
न दिने सर्वथा कार्या शासनात्मन सुव्रते ॥
तत् पुनः कुलपूजाविषयम् ।
अहोरात्रात् परं यच्च सुहृन्दयमेव च ।
सा महारात्रिश्चिदृष्टा तद्वत्प्रसूयन्तु वै ॥”
इति तन्त्रवारः ॥ * ३

अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे । ऋन्दोगपरिशिष्टम् ।
“सुनिभिर्द्विरघ्नं प्रोक्तं विषायां मर्त्यवाचिनां
नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्त्रियां साह्वप्रहर-
यामान् ॥”
जावाणः ।
“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मोत्तानतो देवा ।
नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”
देवतः ।
“राहुदग्धनसंक्रान्तिविषाहात्पयदृष्टिः ।
स्नानदानादिकं कुर्वीतनिशि काम्यव्रतेषु च ॥”
ब्रह्माख्यपुराणम् ।
“न रात्रौ पारणं कुर्व्यात् ऋते वै रोहिण्योव्रतात् ।
तत्र निष्प्रपि वै कुर्व्याद्भुजैयित्वा महानिष्णाम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ४

“एकभक्तो न क्त्तोन तथेवायाचितेन च ।
सपवासिनं दानेन नैवादादशिको भवेत् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।
“प्रदोषस्यापिनी आह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ॥”
देवीपुराणम् ।
“हृदिव्यभोजनं सर्वं स्नानमाहारलाघवम् ।
अपिकार्यमधःश्रय्यां नक्तभोजी यज्ञाचरेत् ॥”
इत्येकादशतत्त्वम् ॥ * ५

देवतः ।
“रात्रौ आह्नं न कुर्वीत रात्रौ चोर्षिता ह्ये
सा ।
सन्धयोद्यमयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥”
इति आह्नतत्त्वम् ॥ * ६

विष्णुपुराणम् ।
“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संसरन् ।
नारायणमवाप्नोति सद्यः पापचर्यं नरः ॥”
रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ प्रतिप्रसवमाह ।

“रात्रौ जागरणं रूपं स्निग्धं प्रसूयनं देवा ।
अरूचमनभिच्छन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥
कफमेदाविषासौनां रात्रौ जागरणं हितम् ॥
देवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्नातौ हता
तु येः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥”
इति राजवल्क्यः ॥ * ७

ब्रह्मपुराणम् ।
 "दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
 त्वात्वाभ्यधेजं पुण्यं सृष्टेःपुङ्गुततन्त्रैः ॥"
 रात्रिचाराधिकारसुप्रक्रम्य आदिप्रवर्षिण ।
 "अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
 गर्हयन्ति जनान् सन्धान् वनस्थान् वृषतीनपि ॥"
 तत्राज्जुनस्य प्रतिवचनम् ।
 "ससुत्रे हिमवन्पार्श्वे नद्यामस्थान्च दुर्मते ।
 रात्रावहृदि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥"
 देवतः ।
 "महानिशा तु विज्ञेया मध्यम प्रहरह्यम् ।
 तस्यां स्नानं न कुर्वीत कान्यनेमितिकाडते ॥"
 अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नायादिति बौधा-
 यनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-
 स्नानस्य दिवारात्रिकर्मसत्त्वाविशेषात् तत्त-
 न्निमित्ततयिष्येशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-
 त्वाविशेषः । इति प्रायश्चित्तनक्षत्रम् ॥
 (रात्रुक्तनियमाः यथा,—
 "रात्रौ च भोजनं कुर्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
 किञ्चिद्गन्धं समन्नीयान् दुर्गन्धान् वर्जयेत् ॥
 शरीरे जायते निर्द्वन्द्वेः सुरतसृष्ट्या ।
 व्यथयायास्तेह्येदोदृष्टिः शिथिलता तनो ॥
 नावेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
 ततस्तु तरुणी त्रैया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ।
 तदूर्ध्वमधिकं स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
 दृष्ट्वा तत्परतो त्रैया सुरतोत्सववर्जिता ॥"
 अधिरूपा प्रौढा ।
 "निदाघशरदंवाला हिता विषयिणी मता ।
 तरुणी प्रीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥
 निर्द्वन्वाला सेयमाना निर्द्वन्वर्षयेत वलम् ॥
 तरुणी द्वासयेच्छक्तिं प्रौढोद्गावधयेत जराम् ॥
 मयो मांसन्नवत्तन्नं जाला स्त्री क्षीरभोजनम् ॥
 घृतसुष्णोदके स्नानं सदाः प्राण्यकराणि घटं ॥
 पूनिमांसं खिद्यो दृष्ट्वा बालाकैस्तदर्थं दधि ।
 प्रभाते मेधुनं निद्रा सद्यः प्राण्यहराणि घटं ॥"
 प्राण्यशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालाकैः कन्याकैः ।
 "दृष्टोऽपि तरुणी गत्वा तरुणत्वमाप्नुयात् ।
 वयोऽधिकं क्षियं गत्वा तरुणः स्थाविरायते ॥
 आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वैश्वान्त्वान्त्विताः ।
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
 सेवेत कामतः कामं बलाहाजीह्यतो हि मे ।
 प्रकामस्तु निवेद्य मेधुनं शिष्टां रागमे ॥
 ऋषाहास्यन्तशरदोः पचादृष्टिनिदाघयोः ॥"
 सुश्रुतस्तु ।
 "त्रिभिर्दिग्भिर्होमिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।
 सर्वैश्चतुष्टु घर्मांशु पचात् पचाद्द्वयैर्बुधः ॥"
 समेयात् सङ्गच्छेत् घर्मांशु शीघ्रं ।
 "श्रीते रात्रौ दिवा शौभ्यं वषन्ते तु दिवा-
 विधिः ।
 वर्षासु वारिद्वान्ने शरत्सु सरसः स्नरः ॥
 षपेयात् पुरुषो नारीं सन्धयोर्न च पर्वसु ।
 गोचर्मं चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

विहारं भाष्यया कुर्याद्देशेऽतिशयसंबन्धे ।
 रस्ये अद्याङ्गनागाने सुगन्धे सुखमाहते ॥
 देशे सुगन्धनासर्तं विवृतेऽतित्रपाकरे ।
 अयमायं अथा हेतुवचनं न रमेत वा ॥
 स्नातश्चन्दनलिपाङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥
 सुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
 तास्त्रलवदनः पद्मगामनुरक्तोऽधिकः स्नरः ॥
 पुत्राथो पुरुषो नारीसुपेयाच्छेवने शुभे ।
 अद्याङ्गनोऽष्टितः सुदान् सयथाङ्गः पिपा-
 सितः ॥
 बालो दृष्टोऽन्यवेगार्त्तस्त्वेतरो गौ च मेधुनम् ॥"
 रोगी मेधुनसंबन्धनीयरोगयुक्तः ।
 "माथ्यां रूपगुणोपेतं तुल्यश्रीलां कुलोद्भवाम् ।
 अतिकामोऽभिकामान् लुष्टो हृष्टामलङ्कृतम् ॥
 सेवेन प्रमदां युक्ता वाञ्छीकरथर्षाङ्गितः ।
 रजस्वलासकामाश्च मजिनामप्रियान्त्था ॥
 वर्षादृष्टां वयोदृष्टां तथा बाधिप्रपीडिताम् ।
 ह्योनाडो गभैर्भ्यो देव्यां योनिगोसमन्विताम् ॥
 सगोत्राङ्गुपत्रीश्च तथा प्रव्रजतामपि ॥
 नाभिगच्छेत् पुमान्नारी भूरिवैगुण्यश्रया ॥"
 "कानं वशकैरं क्षीरं भस्ममेचवसंस्कृतम् ।
 वातो मांसरसः स्नरः सुरतान्ते हिता अमी ॥
 मूलकासज्वरश्वासकाशैश्चापान्मयचयः ।
 अतिव्यायाञ्चान् यन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥
 रात्रौ जागरणं क्लृप्तं कफक्षीयविषाकिञ्जितम् ।
 निद्रा तु सेविना काले धातुसाध्यमनन्धितम् ॥
 पुष्टिर्बन्धनीत्याहं वङ्गिदोर्न करोति च ॥"
 इति भावप्राणस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 तद्वेदिकपर्यायः । श्यावी १ क्षपा २ श्रव्णरी ३
 अश्लुः ४ ज्यर्षा ५ राभ्या ६ यम्या ७ नव्या ८
 टोया ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२
 अशिकी १३ पयस्वती १४ तमस्रती १५
 हस्ताती १६ शिरिया १७ मीकी १८ श्रौकी १९
 जघः २० यमः २१ हिमा २२ वस्ती २३ । इति
 त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
 १ । ७ ॥ (कौशडीपस्थानदीविशेषः । यथा,
 मात्स्ये । १२२ । ८७ ।
 "श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।
 गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिमनोजवरा ॥"
 रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । क+टः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्दश्रुनात् ॥
 (कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥)
 रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । "चरेष्टः ।"
 ३ । २ । ६ । इति टः । "रात्रेः कति विभाषा ।"
 ६ । ३ । ७२ । इति पञ्चे तुमभावः ।) राक्षसः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ६३ । रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टिलात् डीप् ।)
 राक्षसी । यथा, भट्टः । २ । २३ ।
 "तं विप्रदर्शं कृतघातयन्तं
 यान्तं वने रात्रिचरी कुप्रीके ।
 जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्र-
 क्तं ताडकास्त्रां निजघान रासः ॥"

रात्रिजलं, स्त्री, (रात्रिर्जलम् ।) कुञ्जभट्टिका ।
 इति शब्दमाला ॥
 रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्तीति । जाय+
 अच् ।) कुङ्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ
 जागरण्यकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरण्यं
 ददातीति । दा+कः ।) मशकः । इति राज-
 विश्वेश्वरः ॥
 रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर+टः ।
 "रात्रेः कति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति तुम् ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (विध्यां डीप् ।
 रात्रिचरी) । रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिपुष्यं, स्त्री, (रात्रौ पुष्यप्रति विभाषति इति ॥
 पुष्य+अच् ।) उन्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट+अच् ।
 "रात्रेः कति विभाषा ।" ६ । ३ । ७२ । इति
 तुम् ।) राक्षसः । इति त्रिकाशेषः ॥ रात्रौ
 गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिमण्डि, पुं, (रात्रिर्भण्डिरिव ।) चन्द्रः । इति
 हारावली । १३ ॥
 रात्रिवासः, [सु] स्त्री, (रात्रेर्वाषो वक्षमिव ।)
 अन्वकारः । इति शब्दमाला । रात्रौ शयन-
 कालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा, ब्राह्मणं सुहृत्तं
 उवाच तुल्यत्वाप. रात्रिवासस्वहा शिरसि
 सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं हिङ्गुर्न वरा-
 भयकरं श्वेतमाख्यातुषेपनं स्वप्रकाशरूपं
 श्वामस्थितरक्तशम्भा सुप्रकाशरूपया संहितं
 गुरुं विभाष्य मानवोपकारैराराध्य नम-
 स्कुर्व्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
 "शयनसम्बन्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
 स्नानाभरं कुवेशश्च वर्जयेत् सुष्मभोजनम् ॥"
 इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
 रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यच्च ।) प्रभा-
 तम् । इति शब्दमाला ॥
 रात्रिविष्वेवगामी, [न] पुं, (रात्रौ विष्वेवं
 विच्छेदं गच्छतीति । गम्+णिनिः ।) चक्र-
 वाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवे-
 येति । विद्+धिच्+अच् ।) कुकुटः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रात्रिवेदी, [न] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति
 खरेयेति । रात्रि+विद्+धिच्+थानिः ।)
 कुकुटः । इति त्रिकाशेषः ॥
 रात्रिहासः, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभलात् ।
 रात्रौ हासो विलासो यश्च इति वा ।)
 श्वेतोत्तलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रात्रिहिष्ककः, पुं, (रात्रौ हिष्कति अन्तःपुर-
 मध्ये अमतीति । हिष्क गतौ+खुल् ।) अन्तः-
 पुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रात्रौ, स्त्री, (रात्रि+छादिकारादिति डीप् ।)
 निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १० । १२७ । १ ।

राधनं

“राज्ञी यच्छन् आवयती पुरुत्रा देव्यक्षभिः ॥”
हरिद्रा । निशाप्रयाधत्वात् ॥

राज्ञाटः, पुं, (राज्ञी अटवतीति । अट् + अच् ।)
राचस्य । इति केचित् ॥ राज्ञी गमनकर्त्तरि,
त्रि ॥

राज्ञान्तः, त्रि, (राज्ञी अन्तः ।) राज्ञी इच्छि-
हीनी नरः । रातिकाया इति भाषा ॥ राज्ञी
स्वभाविकदृष्टिहीनपत्नी । स तु काकादिः ।
यथा, सार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।

“दिवात्वाः प्राणिनः केचिन्नाचवत्सुधापरे ।
केचिद्दिवा तथा राज्ञी प्राणिनसुख्यदृष्टयः ॥”
तन्नाशकौषधं यथा,—

“देवदारोच्च वे चूर्णं अनाच्छेद्य भावयेत् ।
एकविंशति वै धारमन्त्रिणीं तेन चाङ्गयेत् ।
राज्ञान्तना पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ॥”

इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

राहं, त्रि, (राध विह्वो + क्तः ।) पञ्चम् ।
विह्वम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ४० ।

“पूर्त्तेन तपसा यज्ञेर्दार्ढ्ययोगीः समाधिना ।
राहं निःश्रेयसं पुसां मन्त्रोत्सिद्धविवन्तम् ॥”

राहान्तः, पु, (राहः सिद्धः अन्तो नियंयो
यस्मान् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥

(यथा, भागवते । १२ । ११ । १ ।
“अधेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुविचमम् ।
वसस्तन्मराहान्तो भवान् भागवततत्त्वविन् ॥”)

राध, न औ य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(स्त्रा०-दिवा०-च-पर०-स्वादपिप्पे सको-दिवा-
दिपिप्पे अक० अणिट् ।) रेफादिः । न,
राधोनि । य राधति । औ, अराधोत् ।
सिद्धिरिह स्वादिपिप्पे निष्यादना । दिवादिपिप्पे
निष्यति । अन्नं राधोति विप्राणां य इति
हलायुधः । निष्यादयतीत्यर्थः । सततं राधति
श्रेये इति हलायुधः । निष्यन्ती स्वादिपिप्पे ।
सिद्धिरन्तर्भूतव्यायुत्वाद्भयवैव निष्यादनेति
गोविन्दमङ्गलः । इति दुर्गाहासः ॥ (शुभाशुभ-
पर्यालोचने च । यथा, सुम्भवीधे । “गर्गो
राधति रामाय ।” रामस्य शुभाशुभं पर्या-
लोचयतीत्यर्थः ॥)

राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पौर्णमासी
राधे । सास्मिन्नक्षीति । राधी + “सास्मिन्
पौर्णमासीति ॥” ४ । २ । २१ । इति अथ ।)
विशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २४८२ ।

“राधमाचाधि द्युस्ततः प्रभृति वारिदाः ॥”
धनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।

“सोत्रं राधानां पति गीर्वाची वीर वस्य ते ॥”
“इ इह राधानां पति धनानां पातक ॥” इति
तद्गाथे वायणः ॥)

राधनं, स्त्री, (राध् + ण्यट् ।) साधनम् । प्राप्तिः ।
इति मेदिनी । ने, ११४ ॥ वीरः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

राधा

राधना, स्त्री, (राध् + णिच् + ण्यच् । टाप् ।)
भाषणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥

राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याणीति ।
राध् + ण्यच् । टाप् ।) धन्विनां चित्रमेदः ।

(यथा, वाल्मीकि १ अङ्के । “इह हि मह-
राजसमाजे न जाने कमयलमिष्यते राधावेध
कीर्तिर्भोजयन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
नक्षत्रम् । आमलकी । विष्णुज्ञान्ता । विदुत् ।

इति मेदिनी । धे, १३ ॥ (कृतस्थाधिरथस्य
पत्नी । अथै एव कुन्तीगर्भेणस्य शिशोः
कर्णस्य पालयित्री अतएव कर्णो राधासुत
इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।

६७ । १३८—१३९ ।

“निगूहमाना जातं वै वसुपत्न्यमयात्तदा ।
उत्सवर्ष्णं जले कुन्ती तं कुमारं यथास्मिन् ॥

तसुतदृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायथाः ।
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथसदा ॥”

तथा च देवीभागवते । २ । ६ । ३८ ।
“राधा स्तनस्य भाग्या वै तयासौ प्राथितः ।

सुतः ।

कर्णोऽभूद्भ्रजवान् वीरः पालितः स्तनवद्वनि ॥”
श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभागशा
प्रक्षिः । यथा,—

“स कृष्णः सख्येच्छरादौ सिद्धसुरेक एव च ।
दृष्टुमसुखसदंशेन काशेन प्रेरितः प्रभुः ॥

खेच्छामयः खेच्छया च द्विधास्तो बभूव ह ।
स्त्रीरूपा वामभागशा दक्षिणांशः पुमान्

स्तनः ॥

तां ददर्श महाकामी कामाधारः सगतनः ।
अतीवकमनीयाश्च चारुचम्पकसन्निभाम् ॥”

इत्यादि ॥ ३ ॥

तस्या अनपत्यताकारणादियथा,—
“दृष्टिमात्रं तया साहै रासेषी रासमखले ।
रासोहासे सुरहसि रासक्रीडाचकार ह ॥

नानाप्रकारद्वन्द्वारं द्वन्द्वारो र्ध्वनिमानिव ।
चकार सुखसम्मोहं यावद्ब्रह्मणो दिनम् ॥

ततः स चापरिश्रान्तसखा योनी जगत्पिता ।
चकार वीर्योधानश्च निबानन्दः शुभे क्षये ॥

गात्रतो योषितस्तखाः सुरतान्ते च सुव्रत ।
निःसवार श्रमजलं श्रान्तायास्तेजसा हरैः ॥

महाक्रमयज्जिहया निःश्वसश्च बभूव ह ।
तदा वप्रे श्रमजलं तस्मै विश्वगोलकम् ॥

स तु निश्वासवायुश्च सर्वोधारो बभूव ह ।
निःश्वसवायुः सर्वज्ञं जीविनाश्च भवेद्बुध ॥

बभूव स्तनैर्महावीर्योर्वाभाङ्गाव्यावकामा ।
तत्पत्नी सा च तल्पन्नाः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यान एव च ।
बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥

घर्भतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।
तद्वामाङ्गान् तत्पत्नी वरुणानी बभूव ह ॥

अथ सा कृष्णशक्तिश्च कृष्णमर्धं दधार च ।
श्रुतमन्वत्तरं यावत् ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ॥

राधा

कृष्णपाणाधिदेवी सा कृष्णपाणाधिकप्रिया ।
कृष्णस्य सङ्गिनी शश्वत् कृष्णवचःस्ततस्थिता

श्रुतमन्वत्तरानौतकाधेनौतेऽपि सुन्दरी ।
प्रथमं चिन्मं स्वर्गाभं विश्वाधाराण्यं परम् ॥

दृष्ट्वा लिम्बश्च सा देवी हृदयेन विदूयता ।
उत्सवर्ष्णं च कोपेन ब्रह्माहं गोलके जले ॥

दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्प्रायं हाहाकारं चकार ह ।
प्रप्राप देवीं देविशस्तन्वृणश्च यथोचितम् ॥

यतोऽप्यं त्वया त्वत्तं कोपश्रीषि सुनिदुरे ।
भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥

या यान्दंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरक्षयः ।
अनपत्याश्च ताः सर्वोत्सलमा निवर्थावना ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवीलिङ्गाप्राप्तं सहसा ततः ।
आविर्भूव कत्येका शुक्रवर्णा मनोहरा ॥

पीतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी
रत्नभूषणभूषाष्टा सर्वश्लाघाधिदेवता ॥

अथ कालान्तरे सा च द्विधास्तो बभूव ह ।
वामाङ्गाङ्गा च कमला दक्षिणाङ्गा सरस्वती ॥

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णी द्विधास्तो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गां च द्विसुतो वामाङ्गां च तनुर्भुजः ॥

उवाच वाग्यो श्रीकृष्णस्त्वमस्य कामिनी भव ।
अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्र भविष्यति ॥

एव लक्ष्मीश्च प्रददौ तुष्टो नारायणश्च च ।
स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां साहै जगत्पतिः ॥

अनपत्यं च ते इ च यनो राधाङ्गसम्भवा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमितखण्डे २ अध्यायः ॥

राधाया उत्पत्तिर्यथा,—
“पुरा दृष्ट्वावने रम्ये गोलोके रासमखले ।

श्रुतदृङ्गे कदंशे च मल्लिकामाधवीर्येन ॥
रत्नसिंहासने रम्ये तस्यां तत्र जगत्पतिः ।

खेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमणं कर्तुमिच्छुश्च तद्भव सुदेशरी ।

दृष्ट्वा च भवेत् सख्ये तस्य खेच्छामयस्य च ॥
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधास्तो बभूव सः ।

दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामाङ्गाङ्गा च राधिका ॥
बभूव रमणी रम्या रासेषी रमणोत्सुका ।

अद्वन्द्वरत्नाभरणा रत्नसिंहासनस्थिता ॥
वद्विशुद्धाङ्गुलाधाना कोटिपूर्वशशिप्रभा ।

तप्तकाञ्चनवर्णाभा राजिता च खतेजसा ॥
ससिता सुदती शृङ्गा शरत्पद्मनिभानना ।

विभ्रती कवरी रम्यां माजतीमाल्यमण्डिताम् ॥
रत्नमाजाश्च दधती यौष्मत्कर्मसमप्रभाम् ।

मुक्ताहारैश्च शुभ्रैश्च गङ्गाधारानिभेन च ॥
चञ्चुक्तं वपुर्जोत्तुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ॥

कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपत्रचित्तम् ॥
माङ्गल्यं मङ्गलार्हं च स्तनशुभ्रश्च विभ्रतीम् ।

नितम्बशोषिभारतीं नवयोवनचञ्चुताम् ॥
कामातुरां ससितांश्च ददर्श रसिकेश्वरः ।

दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः ॥
दृष्ट्वा रिरंशुं कान्तश्च सा दधार हरैः पुरः ।

रासेशं भूय गोलोके वा दधार हरैः पुरः ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्धिर्मन्त्रेश्वरि ।

राधा

राधा जयति श्रीकृष्णं च तत्र परस्परम् ॥
 उभयोः सर्वस्वत्वञ्च सदा सर्वैर्बदन्ति च ।
 भवनं धावनं रासे स्मरन्वालिङ्गनं जपेत् ॥
 न न जल्पति सङ्गताद्रक्ष्या राधा यदीश्वरः ।
 राशब्दोच्चारणाद्भक्तो राति सुक्तिं सुदुर्लभाम् ॥
 धाशब्दोच्चारणाद्गर्गं धावत्येव हरेः पदम् ।
 कृष्णवामांशसम्भता राधा रासेश्वरी पुरा ॥
 यस्याच्चांशप्रकलया बभूवुर्देवयोधितः ।
 रा इत्यादानवचनो धा च निष्वाणवाचकः ॥
 गतोऽवाप्नोति सुक्तिञ्च सा च राधा प्रकौर्मिता ।
 बभूव गोपीवंशञ्च राधाया लोमकूपतः ॥
 श्रीकृष्णलोमकूपेञ्च बभूवुः सर्ववक्त्रवाः ।
 राधा वामांशभागेन महान्वायौर्वभूव सा ॥
 वनुभुञ्जस्य सा पत्नी देवी वेङ्कटवासिनी ।
 वदशा राजलक्ष्मीञ्च राजसम्यत्पदायिनी ॥
 वदशा मर्त्यलक्ष्मीञ्च गृहियाञ्च गृहे गृहे ।
 गृस्याधिष्ठाददेवी च सा एव गृहदेवता ॥
 स्वयं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवक्त्रःस्यलस्थिता ।
 गृष्णाधिष्ठाददेवी च तस्यैव परमात्मनः ॥
 ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्तं सर्वं मित्येव पार्ष्णिती ।
 मज्ज सर्वं परं ब्रह्म राधेशं त्रिगुणात् परम् ॥
 परं प्रधानं परमं परमात्मनमीश्वरम् ।
 नर्त्यायं सर्वपूर्व्यञ्च निरौहं प्रकृतेः परम् ॥
 ज्ञेयं चामयं निव्यक्तं भक्तागुप्रहविप्रहम् ॥
 वङ्गिज्ञानाञ्च देवानां प्राक्तनं रूपमेव च ॥
 यस्य प्राणाधिका राधा बहुसौभाग्यसंयुता ।
 मच्चङ्चिष्योः प्रहृष्टः सा च न्द्वजप्रकृतिरीश्वरी ॥
 मानिनी राधिकां सन्तः सदा सेवन्ति निव्यष्टः ।
 पुलभं यत्पदाभोजं ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
 खड्गं राधापदाभोजं न हि पश्यन्ति वक्त्रवाः ।
 खय देवी हरेः क्रोडे कृष्णा राधायाकामिनी ॥
 स च हादशगोपानां राधाणः परमः प्रिये ।
 श्रीकृष्णांशञ्च भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 श्रीदामप्रपात्ता सा देवी गौलोकादागतता
 महीम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे राधोपख्यानं ४५
 अध्यायः ॥ * ॥ अयि च ।
 गर्ग उवाच ।
 ‘श्रेष्ठ्यु नन्द प्रवक्ष्येऽहमित्थां पुरातनम् ।
 पुरा गोलोकहृत्तानं श्रुतं प्रकृष्टवक्त्रतः ॥
 श्रीदानो राधया साङ्गं बभूव कलहो महान् ।
 श्रीदामा प्रापाद्देवञ्च गोपी राधा च गोकुले ॥
 शृभानुसुना सा च माता यस्याः कलावती ।
 कृष्णखण्डाङ्गसम्भता नाथस्य सङ्गरी सती ॥
 गोलोकवासिनी सेयमत्र कृष्णाङ्गयापुना ।
 शशोनिसम्भवा देवी न्द्वजप्रकृतिरीश्वरी ।
 मातुर्गर्भं वायुपूर्वं कृष्णा च भागया सती ।
 वायुनिःसारणे काबि हृत्वा च शिशुविग्रहम् ॥
 श्राविवभूव सा सदाः पृथ्वां कृष्णोपदेष्टतः ।
 वदन्ती सा ब्रजे राधा शुक्रे चन्द्रकला यथा ।
 श्रीकृष्णतेजसोऽर्द्धेन सा च न्दुर्मिमती सती ।
 एका न्दुर्मिर्दिधा भूत्वा भेदो विदे निरूपितः ॥

राधा

इयं स्त्री न पुमान् किंवा सा वा कान्ता
 पुमानयम् ।
 द्वै रूपे तेजसा तुल्ये रूपेण च युञ्जत च ॥
 पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सम्यगेन च ।
 पुरतो गमनेनेव किन्तु सा वयसाधिका ॥
 ध्यायते तामयं शश्वदिमं सा स्मरति प्रियम् ।
 रचिना सास्य प्रायेञ्च तस्याग्निर्मिमानयम् ॥
 अथ राधाभुसारेण गोकुलाममनं परम् ।
 स्त्रीकारं साधकं कर्तुं गोलोके यत् कृतं पुरा ॥
 कनभोतिच्छलेनैव गोकुलागमनं हरेः ।
 प्रतिज्ञापानलार्थञ्च भयेशस्य भयं कुतः ॥”* ॥
 राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
 “राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
 नारायणस्तोत्रात्वाच ब्रह्मार्थं नामिपङ्कजे ।
 ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोकं च शङ्करम् ।
 पुरा कैलासशिखरे मातृवाच महेश्वरः ॥
 देवानां दुर्लभं नन्द निष्पामय वदामि ते ।
 सुरासुरसुनीन्द्रानां वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ॥
 रेफो हि कोटिजन्माच्च कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
 आकारो गर्भवासञ्च न्यव्युत्पत्तिरुत्पत्तेः ॥
 धकारासायुषो हानिमाकारो भववन्दनम् ।
 श्रवणस्मरणोक्तिश्चः प्रणश्यति न संशयः ॥
 रेफो हि निष्कलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदान्जुजे ।
 सर्वेश्वरं सदानन्दं सर्वसिद्धौषधीश्वरम् ॥
 धकारः सङ्घवासञ्च तत्तुल्यकालमेव च ।
 ददाति सार्व्थं सार्व्थं तत्तज्ज्ञानं हरेः स्वयम् ॥
 आकारस्तेजसो राशिं दानशक्तिं हरौ यथा ।
 योगशक्तिं योगमतिं सर्वकालहरिच्छतिम् ॥
 श्रुत्युक्तिस्मरणदुयोगान्कोटिजालञ्च किञ्चित्त्वम् ।
 रोगशोकन्युमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे १३ अध्यायः ॥
 तस्याः षोडशनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
 नारद उवाच ।
 “कानि षोडश नामानि राधिकाया जगद्-
 गुरोः ।
 तानि मे वद प्रिष्थाय श्रोतुं कौतूहलं मम ॥
 श्रुतं नानां सङ्घसञ्च सामवेदनिरूपितम् ।
 तथापि श्रोतुमिच्छामि लवतो नामानि षोडश ॥
 अभ्यन्तराणि तेषां वा तदन्यायेव वा विभो ॥
 अथो पुण्यखरूपणि भक्तानां वाञ्छितानि च ॥
 नामानि तेषां श्रुत्वा सर्वेषां दुर्लभानि च ।
 पावनानि जगत्पातजगतं गृह्णन्प्रियौ ॥
 नारायण उवाच ।
 राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।
 कृष्णप्राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णखरूपिणी ॥
 कृष्णवामांशसम्भता परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णा वन्द्यावनी वन्द्या वन्द्यावनविनोदिनी ॥
 चन्द्रावती चन्द्रकान्ता श्रुतचन्द्रविमानवा ।
 नामान्येतानि साराणि तेषामभ्यन्तराणि च ॥
 राधिलेवञ्च संसिद्धा राकारो दानवाचकः ।
 स्वयं निष्वाणवाची या सा राधा परिकीर्तिता ॥
 रा च रासे च भवनाद्वा एव धारणादहो ।

राधा

हरेरालिङ्गनाधारात्तेन राधा प्रकौर्मिता ॥
 रासेश्वरस्य पत्नीयं तेन रासेश्वरी स्मृता ।
 रासे च वाधो यस्याञ्च तेन रासनिवासिनी ॥
 सर्वांशा रसिकानाञ्च देवीनामीश्वरी परा ।
 प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ॥
 प्राणाधिका प्रियवी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
 कृष्णप्राणाधिका वा च कृष्णो परिकीर्तिता ॥
 कृष्णस्यासि प्रिया श्रान्ता कृष्णो वास्याः प्रियः
 सदा ।
 सव्य देवगणैरुक्ता तेन कृष्णप्रिया स्मृता ॥
 कृष्णरूप सविधातुं या श्रुता चावनीलया ।
 सर्वांशैः कृष्णनदृशी तेन कृष्णखरूपिणी ॥
 वामाङ्गाङ्गेन कृष्णस्य या सम्भता परा सती ।
 कृष्णवामांशसम्भता तेन कृष्णति कीर्तिता ॥
 परमानन्दराशिञ्च स्वयं न्दुर्मिमती सती ।
 श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ॥
 कृष्णिर्मोचार्थवचनो य एवोत्कृष्टवाचकः ॥
 आकारो दाहवचनस्तेन कृष्णा प्रकौर्मिता ॥
 अस्ति वन्द्यावनं यस्यास्तेन वन्द्यावनी स्मृता ।
 वन्द्यावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकौर्मिता ॥
 वन्द्याः संवचनः सख्याराकारोऽप्यस्तिवाचकः ।
 सखिवन्द्यास्ति यस्याञ्च सा वन्द्या परिकीर्तिता ॥
 सुहाचकी विनोदश्च सा यस्या अस्ति तत्र च ॥
 वन्द्या वदन्ति तां तेन वन्द्यावनविनोदिनीम् ॥
 नखचन्द्रावलीवक्रचन्द्रोऽस्ति यत्र सन्ततम् ।
 तेन चन्द्रावली सा च कृष्णोन् कीर्तिता पुरा ॥
 कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
 निशम् ।
 सा चन्द्रकान्ता हर्षेण हरिया परिकीर्तिता ॥
 शरच्चन्द्रप्रभा यस्याख्याननेऽस्ति दिवानिशम् ।
 सुनिना कीर्तिता तेन शरच्चन्द्रप्रभायवा ॥
 इदं षोडशनामोक्तमर्थयास्यानसंयुतम् ।
 नारायणेन यद्वत् ब्रह्मणे नामिपङ्कजे ॥
 ब्रह्मण्या च पुरा दत्तं धर्म्याय जनकाय मे ।
 धर्म्येण कृपया दत्तं मञ्जुमादित्यपर्वणि ॥
 पुष्करे च महातीर्थे पुरयादे देवसंसदि ।
 राधाप्रभाचक्रस्तावे सुप्रसन्नेन चेतसा ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुने ।
 निन्दकायावैष्णवाय न हास्यसि महासुने ॥
 यावत्स्मार्धवर्ते स्तोत्रं त्रिसन्ध्यं यः पठेत्तरः ।
 राधाप्रभाधयोः पादपद्मे भक्तभवेदिह ॥
 अन्ते लभेत्तयोर्हास्यं शश्वत् सचरो भवेत् ॥
 अयिमादिकसिद्धिञ्च संप्राप्य निव्यविग्रहम् ॥
 व्रतदानोपवासैश्च सर्वैर्नियमपूर्वकम् ।
 षतशुभं च वेदानां पाठैः सर्वार्थसंयुतैः ॥
 सर्वैर्ध्या यज्ञतीर्थानां करुणैर्विधिनीधितैः ।
 प्रादक्षिण्येन भूमेञ्च कृत्वाया एव सप्रधा ॥
 शरच्छागतरक्ष्यामञ्जानज्ञानदानतः ।
 देवानां षष्ठावनाञ्च दशैर्नैनापि यत् फलम् ॥
 तदेव स्तोत्रपाठस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 स्तोत्रस्यैव प्रभावेन जीवन्मुक्तो भवेत्तरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे १३ अध्यायः ॥

राधानामोच्चारणान्तरं कृष्णनामोच्चारण-
विधिवैष्या,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधां ससृष्ट्यायं पश्चात् कृष्णं विदुःश्रद्धाः ।
निमित्तमस्य मां श्रुत्वां वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्नाता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ॥
गरीयसीति जगतां माता श्रुतगुणैः पितुः ।
राधाकृष्णैति गौरीश्रुतेषु श्रुतः स्वर्गो ज्ञानः ॥
कृष्णराधेश्रुतौ रीति लोके न च कदा ज्ञानः ।
प्रवीर रोहिणीचक्रं गृह्णायाद्यमिदं मम ॥
गृह्णायाद्यं मया दत्तं सद्गत्या सद्द भास्कर ।
प्रनौद कमलाकान्तं गृह्णाय मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं वामदेवे कौटुम्भे सुनिश्चितम् ॥

राधस्त्वोच्चारणदेव स्वीती भवति माधवः ।
धाशस्त्वोच्चारणतः पञ्चाडावधिं वसन्ममः ॥
आदौ पुरुषसृष्ट्यायं पश्चात् प्रकृतिसृष्टेरुत् ।
स भवेन्नाट्यामी च वेदातिक्रमथे सुने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५२ अध्यायः ॥

तस्या निन्दार्या दोषो यथा,—
“चे वा द्विघन्ति निन्दन्ति पापिनश्च हसन्ति च ।
कृष्णप्रायाधिकान् देव देवीश्च राधिकान् पराम् ॥
ब्रह्महत्याश्रुतं ते च लभन्ते नाम संश्रयः ।
तस्यापि च पच्यन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
तप्ततेषु महाघोरे ध्यान्ते कौटे च यत्नके ।
चतुर्दशैर्नावस्त्रिंशत् पित्रभिः सप्तभिः सद् ॥
ततः परमजायन्त जन्मेकं कोलयोनितः ।
द्विंशं वर्षं सहस्रं विष्ठाकौटाक्ष पापतः ॥
पुष्कलीनां योनिः कौटाक्षरक्तमजलमध्याः ।
मज्जकौटाक्षं तन्मातृवर्षं पूयभक्षकाः ।
वेदे च कात्स्न्यभाखायामिवाह कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥

राधास्वरूपं यथा,—
यशोदीवाच ।

“हरौ न चिन्तया भक्तिलाहायं धाम्निर्त्तमम् ।
तव नाम्नाश्च श्रुत्वांति का वा लं वक्तुमर्हति ॥
राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिनिष्कला ते श्वरेदांस्त्र्यं दुर्लभम् ।
लभश्च महर्थापि कथयामि क्षनिर्घयम् ॥
पुरा नन्देन दृष्टाद् भाङ्गीरे वटमूलके ।
मया च कथितो नन्दो विधिद्वयं ब्रजेश्वरः ॥
अहमेव स्वयं राधा ह्याया राधायकामिनी ।
रायायः श्रीश्वरेणः पार्श्वेदप्रवरो महान् ॥
राशब्दश्च महविष्णोर्विज्ञानि यस्या लोमसु ।
विश्वप्राण्डि विष्णुश्च धा धात्रीमाहवाचकः ॥
धात्री माताहमेतेषां स्वप्रकृतिरौश्वरी ।
तेन राधा समाख्याता हरिणा च पुरा ज्ञेयः ॥
अहं श्रीदामशोभनं दृष्टमाहसुतासुता ।
श्रवणं च विच्छेदो हरिणा सद्द साम्भुतम् ॥
दृष्टमाहश्च कृष्णस्य पार्श्वेदप्रवरो महान् ।
पितृणां मानवी कन्या मम माता कथावती ॥

अयोनिस्त्वभाहश्च मम माता च भारते ।
पुनः साहंश्च युष्माभिर्थांस्यामि श्रीहरेः पदम् ॥
इति ते कथितं सर्वं ब्रजं ब्रज ब्रजेश्वरि ।
ब्रजेश्वरेण सहिता स्मामिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
राधापार्श्वेदोरभेदो यथा,—

पार्श्वेदुवाच ।

“किं वा प्रश्नं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।
गता ते विरहज्वाला श्रीदामः प्रापमोक्षथे ॥
सततं तन्मनःप्राया लथ्येव मयि ते तथा ।
न ह्येवमावयोर्भेदः शक्तिपुरुषयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलास्त्रिंशत्तां चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पच्यन्ते वावचन्द्रदिवाकरौ ॥
राधामाधवयोर्भेदं ये कुञ्चन्ति नराधमाः ।
वशहानिर्भवेत्स्य पच्यन्ते नरकां चिरम् ॥
यान्ति श्रुकरयोनिश्च पित्रभिः श्रुतकैः सद् ॥
यदिं वर्षं सहस्राणि विष्टार्यां क्रमयस्था ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२२ अध्यायः ॥
गोलीके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोन्मुखाः ।
जग्मः शीघ्रं कियदूरं दृष्ट्वाः सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकायाश्च रासेश्वर्याश्च नारद ।
देवाधिदेवा गोपीनां वरायाश्चाह निर्मितम् ॥
प्रायाधिकायाः कृष्णस्य रम्याश्रमं मनोहरम् ।
सर्वानिर्वचनीयश्च प्रकृतैर्न निरूपितम् ॥
सुचारं वचनकारां गृह्णयतिप्रमायकम् ।
श्रुतमन्दिरसंयुक्तं च्चलितं रत्नतैजसा ॥
अखल्यरत्नसाराणां वरैर्विरचितं वरम् ।
दुर्लभाभिर्गोभैराभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पदृष्टैः परिदृष्टं पुण्योद्यानश्रुतान्तरम् ।
सुखल्यरत्नरचितं प्राकारैः परिवेष्टितम् ॥
सद्वनवेदिकायुक्तं युक्तेदारेण सप्रभिः ।
संयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैस्तुषेभुने ॥
प्रधानद्वारसप्रभः क्रमशः क्रमशो सुने ।
सर्वतोऽपि तत्सत्त्वं वीक्ष्यश्रुतसंयुतम् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्राकारं सद्दस्यदुरच्छ्रुतम् ।
सद्वनरत्नकलससम्पदैः सुमनोहरम् ॥
सुदीप्तं तेजसा रम्यं परमं विस्मयं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणैः कियदूरं ययुर्मदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथिर्यथा,—
“भाद्रश्च कृष्णपक्षे तु हरिणम्नादमी यदा ।
दृष्टमाहसुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमालिक्विचित्रभवनवाङ्मना ।
अयिमिदिसुखैश्वर्यं प्रपूर्वमनोहरा ।
चित्रलज्जपताकादिविचित्रा चित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
आनन्दकलिका नाम्नी यत्र तिष्ठति सर्वदा ॥
विचित्रवेश्यालङ्कारा विचित्रवसनम्बरा ।
नानावेशविचित्राङ्गा प्रमदाभोददायिनी ॥

सर्वलक्ष्मणसम्पन्ना राधा नाम्ना विनोदिनी ।
जगतां मोहिनी देवी सुखसुखातिसुन्दरी ।
मृदानामसताश्चैव न कथं सुनिश्चयि ॥

नारद उवाच ।

प्रथमपक्ष महाभाग पृच्छामि तव किङ्कर ।
सा लक्ष्मीः किं सुरवधर्महालक्ष्मीः सरस्वती ॥
विद्याकिमन्तरङ्गाथ वैष्णवी प्रकृतिः किमु ।
वेदकन्या देवकन्या सुनिकन्याथवा वद ॥
सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीलक्ष्मीः का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाभोजे कथिता सुनिश्चितम् ॥
अपरं किं निगदेऽभेकवक्रथे नारद ।
श्रीराधारूपलावण्यगुणादीन् वक्तुमर्हमः ॥
तत्तद्रूपदिमाहात्म्यं लक्ष्णेऽहमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थां हि न मानुं वक्तुमर्हति ॥
तद्देहसुपमाधुर्यं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यां तद्वक्तुं नास्ति मे गतिः ॥
लक्ष्मणः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्ष्मी मता ।
यव श्रुतसहस्राणामीश्वरी राधिका परा ॥
नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिकाजन्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानाश्च व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्थां पूजाविधानश्च विशेषमर्चनं भव ॥
यत्नं मत्सं स्तुतिध्यानं पूजनं यत्र निर्मितम् ।
पूजने किं विधानश्च तत्सर्वेवाचने विधौ ॥
शिव उवाच ।

दृष्टमाहसुपुरीराजा दृष्टमाहसुमहाश्रयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वशक्तिविशारदः ॥
महाशयो धनी श्रीमानविद्यादायकभेवः ।
वैश्वः सदान्तःकरणः कुलीनः कृष्णदेवतः ॥
तस्य भार्या महाभाग श्रीमत्श्रीकीर्तिदाइवा ।
रूपयौवनसम्पन्ना महाराजकुलोद्भवा ॥
महालक्ष्मीरूपवा सा भव्या परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता कार्या सर्वविद्यागुणान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमदुद्वानेश्वरी ।
भाद्रे मासि वितान्दर्यां मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवक्त्रभा ।
सदा कृष्णपिथा साध्वी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ॥
श्रद्धा मतो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्त्तव्यं सदसुष्ठानं राधाजन्ममहोत्सवः ॥
समर्चय सदा राधां जन्मव्रतपरायण्यैः ।
तत्तु समर्थं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमसुष्ठमात् ॥
सर्वदा पश्चिमवारे श्रीराधाकृष्णमन्दिरैः ।
ध्वजसङ्घकलसपताकातीरथादिभिः ॥
नावास्तुमङ्गलसपताकातीरथादिभिः प्रवर्तते ।
सुवाचितगङ्गापुण्येषुपैश्च धूपितैर्मथम् ॥
मथे पञ्चवर्षेचतुर्भेदं सप्तरोहसुम् ॥
सुघोषशृङ्गाकारं तत्र विमोय यत्नतः ॥
दियावने पद्ममध्ये पश्चिमाभिमुखीं स्थिताम् ॥

श्रीगुम्हस्तिं स्यास्य ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ॥
भक्तैः सह सजान्तिभिः श्रव्यानुसारवस्तुभिः ।
तद्भक्तः पूजयेद्भक्ता तां सदा संयतेन्द्रियः ॥”

अथ ध्यानम् ।

“हेमन्दीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमच्छगम्भीरं हनं
निख्याभिल्लितादिभिः परिहृतं सन्नौलपीता-
म्बरम् ।

नानाभूषणभूषणाङ्गमधुरं केशोररूपं युगं
गान्धर्वजानमथय सुनलितं निखं शरय्यं भजे ॥
युगाभ्यामिमिनि ध्यात्वा शालयामेऽथवा पुनः ।
सात्तान् शैलादिस्त्रीं वा मनोमय्यां समर्चयेत् ॥

ततो मखलपुष्पाच्च तयोः सम्मुखतः क्रमात् ।
कुर्व्याङ्गुलैः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः सदा ॥
ललिता पश्चिमे पूष्या पीतवर्णदलेऽपरा ।
चन्द्रावतीं शुक्रदले तद्दामे पूजयेत् सुधीः ॥

वायवे श्यामलां देवीं कृष्णवर्णदलेऽर्चयेत् ।
तदामे चित्ररेखायां शुक्रवर्णदले ततः ॥
उत्तरे श्रीमती लव्यां रक्तवर्णदले तथा ।
तदामपार्श्वे चन्द्रायां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

रक्तवर्णदलेऽप्यथा ईशाने श्रीहरिप्रिया ।
तस्या वामे शुक्रदले पूष्या मदनसुन्दरी ॥
पीतवर्णदले पूष्ये विशाखासमर्चयेत्ततः ।
प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्रवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

अधिकोणे श्यामवर्णां दले सयां समर्चयेत् ।
तदामे श्रीमधुमतीं शुक्रवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेद्विषये पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।
शशिरेखां च तदामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

पूजयेन्नैर्हतं भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।
रचप्रियां च तदामे शुक्रवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ * ॥
श्रीराधाप्रियसङ्गिनी विधुसुखीं कृष्णप्रियां
प्रियवीं

हेमाभां परिवादिनीं सुमधुरध्वानां सुवेशा-
म्बराम् ।
सन्नानाभरयोर्भनोऽसुतदुः निख्यां जगम्भोहिनीं
वन्दे श्रीललितां कुरङ्गनयनीं पीताम्बरेयाट-
ताम् ॥ १ ॥

श्यामां श्यामपरायणां वरतनुं चामीकराङ्ग-
च्छटां
मञ्जोरैर्मधुरध्वनिं परिलसच्चन्द्राननां सुखराम् ।
सन्नानाभरयां सरोजनयनीं शुक्लीसुकैनाहतां
ध्यायेत् श्रीललितासखीं सुचिदुकां चन्द्रावती-
सुत्तमाम् ॥ २ ॥

कान्था काश्चनसन्निभां सुललितां लक्ष्म्याम्बरं
विभ्रतीं
नानाभूषणमञ्जुलाश्च सुदतीं माहैर्द्विकीं सुन्द-
रीम् ।
श्रीवन्द्याविपिनेश्वरीं प्रियसखीं भयां शशाङ्का-
ननां

वेद्यीचासुमक्षिकास्रजमयं निखं भजे
श्यामवाम् ॥ ३ ॥
श्रीलक्ष्मिप्रियसखीं शशिरेखां सच्छन्दस्मो-
त्वितां

शुद्धखर्णशरीरकान्तिमनुलां शुक्लाम्बरेयाहताम् ।
खर्णाभरयां सदा पुलकिनीं श्रीलक्ष्म्याभावेन वै
गायन्तीं मधुरखरैरिवरतं श्रीचित्रलेखां
भजे ॥ ४ ॥

कनकनिभशरीरां विभ्रतीं रक्तवर्णं
ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गश्रीभाम् ।
सुमधुरपिकवाक्यां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
मधुरिगुनिजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ ५ ॥

वन्द्यावनेशानसिवनवीखदासीं
दस्यां सुनीलवसनं सुरवावयन्ताम् ।
नानाविभूषिततनुं स्फुरदम्बुजाचीं
चक्रा भजे सक्तलारागमनीश्यामाम् ॥ ६ ॥

सुवर्णवर्णां शुकधारिणीं ता-
सुपाङ्गयन्तां मन्दिभूषणाङ्गीम् ।
हरिप्रियां मञ्जुलपञ्चनेत्रां
भजेऽर्चयोऽयां कनकाङ्गश्रीभाम् ॥ ७ ॥

रवावकलवादिनीं सक्तलारागसंगायिनीं
सुचारुमन्थिजुखलां शरदपूर्णचन्द्राभिनाम् ।
सुरन्नवरभूषणां रचिरसुम्भपट्टाम्बरां
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेषां युभाम् ॥ ८ ॥

सुतानन्नां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुचतुरां
जगदन्त्यां वेत्तन्नलिननयनामिन्दुवदनाम् ।
विशाखां गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
भजे श्यामां सियां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुचामीकराभूषणाङ्गां सुवेशां
सुषङ्गीतविद्यासुधीरां वरेष्याम् ।
सुवशीसुगानां सुहेमाङ्गश्रीभां
भजे श्रीप्रियां शुक्रवक्त्रां मनोश्याम् ॥ १० ॥

गान्धर्वानिजदासिकां सुगद्वागमयन्तं सदा
विभ्रतीं
मञ्जुखर्णविभूषितां वरतनुं पाथोजनेत्रां
वराम् ।

ध्यायेत् कृष्णपदारविन्दमधुपीं कृष्णाम्बरेया-
हतां
संगीते मधुरवराभिवरतं सैषां मनोहारि-
योम् ॥ ११ ॥

रचिरमधुमतीं तां तप्तचामीकराभां
पिककलरवकण्ठीं शुक्रवक्त्रं दधानाम् ।
तिलकुसुमसुनासां चारुसैमाङ्गभूषां
युगलचरणसेवातन्पराभामभजेऽर्चम् ॥ १२ ॥

रत्नालङ्कारदेहां जितकुसुमरुचौमङ्गलावय-
रूपे-
भयां सङ्गीतविद्यासुनिपुणरचिकां तानमानावि-
विद्याम् ।

शारङ्गीयन्तगानां कनकनिभतनुं सव्यदा कृष्ण-
सर्वीं
वन्दे पद्मां सुवेशां प्रशधरवदनां विभ्रतीं रङ्ग-
वक्त्रम् ॥ १३ ॥

शशिरेखां नन्दङ्गञ्च वादयन्तीं सुहृत्सङ्घः ।
रवालापखरूपाश्च रचप्रेमेकवसुताम् ॥ १४ ॥
मयां श्रीशशिरेखां सुखमकां यन्नादि-
गानावरां

वन्देऽहं मधुरखरां परमिकां लावण्यसारा-
न्विताम् ।
नानायन्त्रविशारदां वरतनुं पट्टाम्बरेयाहतां
पुष्पेन्द्रीवरलोचनामविरतं ध्याये जगम्भो-
हिनीम् ॥ १५ ॥

श्रीयन्त्रं खरमखलं कलरवं गाने सदा विभ्रतीं
श्रीभद्रां मधुरखरां सुललितां सन्नक्तवन्धाहताम् ।
राजनुखर्णवर्णिं विभूषणवरैरङ्गैः सदा शोभितां
ध्याये श्रीयुगसेविकां परमिकां ज्ञादैकमयां
सदा ॥ १६ ॥

राधाकृष्णपदारविन्दमधुपीं सद्भङ्गतुल्याधिनीं
नानाभूषणभूषिताङ्गरचिरां सन्नक्तवक्त्रां
शुभाम् ।
ध्याये सन्नतकृष्णभावललितां केयूरसैमाङ्गदां
खर्णाङ्गीश्च रचप्रियां सुखमयीं सव्यदाङ्गश्रीभा-
न्विताम् ॥ १७ ॥

मधुखरां कौकिलभङ्गगानां
सतुम्बरीयन्त्रविधारिणीश्च ।
वनप्रियां शुक्रसुनीलवक्त्रां
भजे हरिद्राङ्गसमञ्जुश्रीभाम् ॥ १८ ॥

एवं ध्यात्वा पूजयित्वा ललिताया यथाक्रमात् ।
पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितन्पराः ॥
सङ्गित्यो ललितादीनां दलात्पश्चिमतो मुनेः ।
प्रणवादिनोऽन्नेन संप्रदानपदेन वै ।
तत्तन्नाम्ना तु मनुना पुष्यगम्यादिभिर्भुजे ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीराधाजन्माष्टमीव्रत-
कथनमाहात्म्यां नाम १६२ अध्यायः ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रथमेऽहौ पूजयेद्भक्तमस्तु दले दले ।
शुद्ध नाम्ना कथ्यते ताञ्चाष्टाविंशतिकं श्रवतुः ।
इन्द्रसुखी रसज्ञश्च शुभदा सुसुखी तथा ।
वक्त्रो चन्द्रिका चारुचतुरा च सुचञ्चला ॥
मधुरा हस्तकमला तथा मधुरभाविनी ।
विलासिनी रसवती तथा खड्गनलोचना ॥
सुखदा चम्पकलिका रसदा रसमञ्जरी ।
सदा सुमञ्जरी शैला चन्द्राभवावती ॥
वासन्ती मालती जाली चन्द्रकान्ती सुकुन्तला ।
रम्भा भ्रमरगम्भीरा सुशीला च सुवेशिनी ॥
व्यामलकी सुधाकण्ठी श्रिता च श्रीरतिप्रिया ।
सुकप्रिया मधुकरी सुवेशा चाम्बोद्वहा ॥
सुरलौवकभा वन्द्या पारिचातिप्रिया शुभा ।
पञ्चखरा रत्नमाला मदिरा रासवक्त्रवी ॥
मातङ्गमन्त्री तारावती कुल्लुखदारिणी ।
केशरी मित्रवन्द्या च लक्ष्म्याभ्युतमाक्षिका ॥
मायावती कौशिकी च कोमलाङ्गी सुचन्दनी ।
पीयूषमायित्री सख्यवती च कुञ्जवासिनी ॥
कपोतमाक्षिका कोपोसुजा च किंशुकप्रिया ।
दशावती कुङ्कुमा च कमला च मदासखा ॥
तिलोत्तमा च सावित्री वज्रुला प्रियवादिनी ।
सुक्तावती चित्ररेखा सुमिषा कोलकुलका ॥
अरुन्धती पिचवती श्रीरत्ना पद्मगण्डिनी ।
मेनका कालिका रङ्गकैतकी कामसुन्दरी ॥

राधा

कुसुदप्रिया च तानत्रा तथा वृषविलासिनी ।
 हिरावती हारकली सिंहमध्या सुलोचना ॥
 नन्द्या नन्दकलिका सुनन्दा नन्ददायिनी ।
 ऊरङ्गाकी च सुश्रीणी कैलिलोला प्रियवदा ॥
 श्यामाराध्या श्यामसेथा कक्षुरी मानभङ्गिनी ।
 विचित्रवचना रत्नमञ्जरी मञ्जुकिङ्किणी ।
 पिकखरा भृङ्गाना तथा रासविहारिणी ।
 शीतलपद्मिणी पूष्या यन्त्रा चन्द्रावली ततः ।
 ध्यानपादादिभिः सस्यक्प्रकारेण च पूजकैः ॥
 हेमाभा मधुरखरा विधुसुखी गान्धर्वविद्या-
 रतां
 नानासुवर्णभूषिताङ्गमधुरां जतीसुमल्लोखजम् ।
 वीणायन्त्रसुवादिनीं वरतसुं चित्राखरं विभर्तीं
 ध्यायेत्तच्छापरायणां सुचिद्रुकां चन्द्रावलीं
 मञ्जुलान् ॥
 एवं राधाजन्मतिथौ कुर्यात्सखलपूजनम् ।
 काव्यादीन् वेद्यावान् सर्वान् यततः परि-
 पूजयेत् ॥
 एवं राधाकथ्यपूजां तयोर्मखलपूजनम् ।
 प्रबन्धे यततः कुर्यात् रासनक्षीरवे ।
 न्यूनातिरिक्तं देवैर्वा । न कर्मण्यं कदाचन ।
 श्रीमत्कथोक्ततानेनवश्यं तेनैव सर्वदा ॥
 नाह्वयेत् शैवशाक्तादीन् राधाजन्ममहोत्सवे ।
 पादच्छान् पतितान् कोलानन्धजात्र निमलयेत् ॥
 विना भागवतलोकात्र च तत्र प्रवेशयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिर्माल्यैश्चन्दनैश्चित्रैर्वेदितैः ।
 नानापराम्भोतस्तु भक्तान्तांस्तत्र चार्हयेत् ॥
 तत्तन्महाप्रसादेषु भक्ष्यपेयादिभिरुपा ॥
 तत्तन्मखलपूजायाः कार्यां नान्यांश्च भोजयेत् ।
 वह्निर्मान् श्रीकृष्णस्य गान्धर्व्याभक्तितत्परः ॥
 कार्यादीन् वेद्यावान् भक्त्या भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
 तन्नेवेद्यैर्मन्त्रपुष्पैर्माल्यैर्मलजलादिभिः ॥
 वजातीयैर्मन्त्रैः समं तत्र मद्योत्सवम् ॥
 दिवा कुर्यात् प्रयत्नेन राधाभक्तिपरायणः ॥
 महाप्रसादं मुञ्जैत दिनान्ते चरणोदकम् ।
 पूर्वां कृत्वा पिबेत् कार्याः साङ्गमानन्दितकतः ॥
 राज्ञो जामरथं कुर्याद्राधाकथ्येति वा स्मरन् ।
 पूजयेत्कूर्तिमारोयुः कृप्यखर्पादिसंस्कृतम् ॥
 अक्षताम्यकषाणापं पूराणाद्यशुकौत्सनम् ।
 अथर्थाथं प्रयत्नेन नारीभिर्वास्यैः सह ॥
 यः करोति नरो भक्त्वा राधाजन्माङ्गमीं शुभाम् ।
 वदन्ति विदुषाः सर्वे राधाभक्तोऽपि भूतके ॥
 प्रहरेत्प्रहरेत् राधां गोष्ठ्याङ्गान् दिवानिधिः ।
 पूजयित्वा विधानेन श्रीकृष्णसहितं तथा ॥
 तत्रतिक्रमेः सङ्गलापे राधाकथ्येत्सुतं सुहुः ।
 तत्तन्महोत्सवं क्लृप्तं परमानन्दितो भवन् ॥
 दृष्टवत् प्रयातं कुर्यादष्टाङ्गविधिक्रीडिताम् ।
 प्रबन्धमेव कुरुते राधाजन्ममहोत्सवम् ॥
 यः पुमानयथा नारीं राधाभक्तिपरायणः ।
 भूत्वा हन्दावने वसः श्रीराधाकथ्यचङ्गिनी ॥
 अकवाची भवेत् योगि राधाभक्तिपरायणः ।
 तस्मात्प्राप्तयोगाच्च सुक्तबन्धो नरो भवेत् ॥

राधा

राधाराधेति यो ज्ञयात् स्वरथं कुरुते नरः ।
 सर्वनीर्थेषु संस्कारात् सर्वविद्याप्रयत्नवान् ॥
 राधाराधेति कुर्यात् राधाराधेति पूजयेत् ॥
 राधाराधेति यद्विष्ठा राधाराधेति जल्पति ॥
 हन्दाख्ये महाभाग राधासहचरौ भवेत् ।
 जगतां पृथिवी धन्या तच्च हन्दावनं पुरी ।
 तच्च धन्या सती राधा ध्येया वा सुनिश्चयैः ॥
 ब्रह्मादीनां महाराधां दूरतः सेवते सुरः ।
 तां राधिकानां यो भजते देवैर्वै तं भजेमहि ॥
 तदात्पापं कुरुष्वैव जपस्य सन्नुत्तमम् ।
 अहनिश्च महाभाग कुरु राधेति कौर्त्सनम् ॥
 राधेति कौर्त्सनं कुर्यात्तु ज्ञानेन सह यो जनः ।
 तन्माहात्म्यं न शक्यते हं वक्तुं श्रेयोऽत्र नैव च ॥
 न गङ्गा न गया निर्बलं न हिता च सरस्वती ।
 कदापि नैव विसृष्टा सर्वतीर्थफलप्रदा ॥
 सर्वतीर्थमयी राधा सर्वैश्वर्यमयी पुनः ।
 कदापि विसृष्टा लक्ष्मीर्न भवेत्तु तदालये ॥
 तस्मालये वसेत्तु ज्ञानो राधया सह नारद ॥
 राधाकथ्येति यथेष्टं तदेतद्ब्रतस्तुत्तमम् ।
 तद्गृहे देहमनसोः कदापि च लोहुरिः ॥
 एतदेव वचः श्रुत्वा नारदो सुनिश्चयतः ।
 प्रयातः पूजयामास गोष्ठ्याङ्गान् यथोदितम् ॥
 जन्माष्टमीव्रतकथां यः श्रयोतीह मानवः ।
 श्रीराधायाः सुखी मानो धनी सर्वगुणान्वितः ॥
 रूपेणै भक्तिसंयुक्तः पठेद्ब्राह्मण स्मरेन्नरः ।
 धर्मार्थौ लभते धर्ममयार्थौ लभते धनम् ॥
 कामार्थौ लभते कामं मोक्षार्थौ मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 सर्वदानश्रवणः कार्यादिवेष्यवः सुखी ।
 विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
 यात् ॥”
 इति पादो उत्तरखण्डे श्रीसदाशिवनारदसंवादे
 श्रीराधाजन्माष्टमीकथनमाहात्म्ये १३३ अध्यायः ॥
 (तन्मतेऽस्या उभयत्वादिविवरणानि यथा,—
 काव्यायमुवाच ।
 “वासुदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
 मधुरां गच्छ तावति तव सिद्धिर्भविष्यति ॥
 गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
 पद्मिनी मम देवेश ब्रजे राधा भविष्यति ।
 अन्त्याश्च मात्स्यकादेशः सदा तस्मात्सुचारिकाः ॥
 वासुदेव उवाच ।
 श्रेष्ठ मातर्म्हमायाे चतुर्वर्गप्रदायिनि ।
 त्वां विना परमेशानि ! विद्याविहिनं जायते ॥
 पद्मिनीं परमेशानि ! शीर्षं द्रव्यं सुन्दरि ! ।
 प्रबर्धं मम देवेशि ! तदा भवति मानसम् ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वगान्ता ।
 आविराधीतदा देवो पद्मिनीं परसंस्थिता ॥
 रक्तविद्युक्तकारा पद्मगन्धसमन्विता ।
 रूपेण मोहयन्ती सा सखीगन्धसमन्विता ॥
 सहस्रदलपद्मालम्बैश्वर्यान्वितया सदा ।
 सखीगन्धयुता देवी जपन्ती परमाचरम् ॥
 एकान्तरी महेशानि ! सा एव परमाचरः ।

राधा

कालिका या महाविद्या पद्मिनी इष्टदेवता ।
 वासुदेवो महाबाहुर्दृष्ट्वा विसयमागतः ॥
 पद्मिनुवाच ।
 ब्रजं गच्छ महाबाहो शीर्षं ह भगवन् । प्रभो ॥
 त्वया सह महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम् ॥
 वासुदेव उवाच ।
 श्रेष्ठ पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दर्शनं भवेत् ।
 क्षपया वद् देवेशि ! जपं किंवा करोम्यहम् ॥
 पद्मिनुवाच ।
 तवामो देवदेवेश मम जन्म भविष्यति ।
 गोकुले माधुरे पीठे वृकभासुयुजे पुत्रम् ॥
 दुःखं नास्ति महाबाहो मम संसर्गहेतुना ।
 कुलाचारोपयुक्ता या सामग्री पञ्चलक्षणा ॥
 मालायां तव देवेश सदा स्थास्यति नान्धया ।
 इत्युक्त्वा पद्मिनीं सा तु सुन्दर्या दूतिका तदा ॥
 अन्तर्धानं ततो गत्वा मालायां सहसा चयात् ।
 वासुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा क्षीराब्धिं प्रययौ पुत्रम् ॥
 त्वत्त्वा काशीपुरं रम्यं महापीठं दुरासदम् ॥
 प्रययौ माधुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ॥
 यत्र काव्यायनी दुर्गा महाभायाखरूपिणी ।
 नारदादीर्म्हनिष्ठैः पूजिता संस्तुता सदा ॥
 काव्यायनी महाभाया यमुनाजलसंस्थिता ।
 यमुनाया जलं तच्च साक्षात् कालीखरूपिणी ॥
 बहुपचयुतं रम्यं शुक्लोपीतं महाप्रभम् ॥
 रक्तं क्षयं तथा चित्रं हरितं सर्वमोहनम् ।
 कालिन्याख्या महेशानि यत्र काव्यायनी परा ॥
 कालिन्दी कालिका माता जगतां हित-
 काम्या ।
 वाराधास्तो महेशानि ! देवर्षिसंस्तुता परा ।
 सहस्रदलपद्मालम्बैश्च माधुरमखलम् ॥
 केशवन्धे महेशानि । यत् पद्मं सततं स्थितम् ॥
 पद्ममर्थे महेशानि ! केशपीठं मगोहरम् ॥
 केशवन्धे महेशानि । ब्रजं माधुरमखलम् ॥
 यत्र काव्यायनी भाया महाभाया जगन्मयी ॥
 ब्रजं हन्दावनं देवि । नानाशक्तिवसन्वितम् ॥
 शक्तिस्तु परमेशानि । कलारूपेण साक्षिणी ।
 शक्तिं विना परं ब्रह्म न भाति प्रवक्ष्येवत् ॥”
 इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठः पटलः ॥
 देयुवाच ।
 “ब्रजं गत्वा महादेवाकरोत् किं पद्मिनी तदा ।
 कस्य वा भवने सा तु जाता सा पद्मिनी परा ॥
 तत् सर्वं परमेशानि विस्ताराहद शङ्कर ।
 यदि यो कथ्यते देव विमुष्मामि तदा तनुम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिनी पद्मगन्धा सा वृकभासुयुजे प्रिये ।।
 आविराधीतदा देवी कथ्यस्व प्रथमं प्रिया ।
 चेन्न मासि चित्ते पद्मे नवम्भां पुष्पसंयुते ॥
 कालिन्दीजलकक्षीले नानापद्मगन्धाहते ।
 आविराधीतदा पद्मा भायाखिन्नुसुपाश्रिता ॥
 डिम्बोभूत्वा तदा पद्मा स्थिता कनकमध्यतः ।
 कोटिचन्द्रप्रतीकायां डिम्बं भायासमन्वितम् ॥
 पुष्पयुक्तनवम्बां वै निम्बार्हं पद्ममध्यतः ।

राधा

राधा

राधा

आविरासोत्तदा पद्मा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ।
 तद्व्यादित्यसद्ग्राथे प्रभू परमकामिनी ।
 एकभातुपुरं देवि । कालिन्दीपारमेत्र च ।
 नाम्ना पद्मपुरं रन्ध्रं चतुर्वर्गसमन्वितम् ॥
 'डम्ब्योतिर्मैत्रेशानि । सद्दसादित्यमन्त्रिभम् ।
 तनुचगान् परमेशानि गाढध्वान्तविनाशकम् ॥
 एकभातुर्मैहात्मा स कालिन्दीतटमास्थितः ।
 महाविद्यां महाकालीं सततं प्रजपेत्सुधीः ॥
 आविरासोन्महामाया तदा कात्यायनी परा ।
 श्रेष्ठ पुत्र महाबाहो एकभातो महौघर ।
 सिद्धोऽसि पुरुषश्रेष्ठ वरं वरय साम्प्यतम् ॥

एकभातुरुवाच ।

सिद्धोऽहं सततं देवि । तनुप्रसन्नात् सुरेश्वरि ।।
 तनुप्रदाहन्महामाये यथा मुक्ता भवाव्यहम् ।।
 तनुप्रदाहन्महामाये असाधं नास्ति भूतके ।।
 आत्मनः सदृशाकारं कात्यामेकां प्रथञ्च मे ॥
 तच्छ्रुत्वा परमेशानि । तदा कात्यायनी परा ।
 मेवमन्वीरया वाचा यदाह एकभातवे ॥
 तच्छ्रुत्वा महेशानि । पीयूषसदृशं वचः ।
 भक्ता त्वदीयपत्रास्तु तुटाहं त्वयि सुन्दरि ।।
 एतद्धि वचनं वक्ष्ये । तव पत्रा सुशुच्यते ।
 इत्युक्त्वा सद्यः तत्र महामाया जगन्मयी ॥
 प्रददौ परमेशानि । तस्मै डिम्बं सनोहरम् ।
 एकभातुर्मैहात्मा स तनुचयाद्दृष्टहमाययी ॥
 आर्या तस्य विशालाची विशालकटिभोजिनी ।
 रत्नप्रदीपमामास्य रत्नपर्यङ्कमाश्रिता ॥
 तस्या हस्ते तदा भातुः प्रददौ डिम्बमोहनम् ।
 तं दृष्ट्वा परमेशानि । विस्मयं परमं गता ॥
 हस्ते कृत्वा तु डिम्बं वै निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
 नानागन्धयुतं डिम्बं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
 नानाज्योतिर्मयं डिम्बं तनुचयाच्च द्विधाभवत् ।
 तत्रापश्यन्नाहाकन्यां पद्मिनीं लघुमोहिनीम् ॥
 रक्तविद्युत्कटाकारां सर्वसौभाग्यवर्द्धिनीम् ।
 तां दृष्ट्वा परमेशानि सदृसा विस्मयं गता ॥

कीर्तिदीवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं संचर संचर ।
 ततस्तु परमेशानि । तद्गुणं तनुचयान् प्रिये ॥
 संहृद्य सद्दसा देवी सामान्यं रूपमास्थिता ।
 ततस्तु कीर्तिदा देवी रूपमन्त्या अलोकयत् ॥
 रङ्गिणी कुसुमाकारा रक्तविद्युत्समप्रभा ॥

कन्योवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे चौरं प्रायय सुन्दरि ।।
 स्ननं देहि स्ननं देहि तव कन्या भवाव्यहम् ॥
 तनुश्रुत्वा वचनं तस्याः पद्मिण्याः कमलेशचयी ॥
 अर्पाययत् स्ननं तस्यै पद्मिण्यै नगनन्दनि ॥
 चकार नाम तस्यास्तु भातुः कीर्तिदद्यान्वितः ।
 रक्तविद्युत्प्रभां देवी धत्ते यस्मात् शुचिस्मिते ।
 तस्मात्तु राधिके नाम सर्वलोकेशु गीयते ॥

ईश्वर उवाच ।

दिने दिने वर्द्धमाना एकभातुश्चै प्रिये ।।
 एवं भातुप्रीते च चकार ब्रजवासिनी ॥
 तस्माद्भद्रपदे मासि कृष्योऽभूत् कमलेशचयः ॥

महादेव उवाच ।

श्रयणां पद्मपत्राचि रहस्यं पद्मिनीमतम् ।
 सत्यानि परमेशानि । द्वितीयै वक्षरे तदा ॥
 श्रुत्याद्दृष्टनेन देवेशि । शिवलिङ्गप्रपन्नम् ।
 प्रजपेत् परमां विद्यां कालीं ब्रह्माण्डरूपिणीम् ॥
 पूजयेद्विधिः पुष्पैर्मन्त्रैश्च तुमनोहरैः ।
 प्लेख्यैश्चुविधिभेदे पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिनुवाच ।

कात्यायनि नहामाये महायोगिन्वधीश्वरि ।।
 देहि देहि महामाये विद्यासिद्धिसुतसाम् ॥
 सिद्धिञ्च वासुदेवस्य देहि मानसोऽस्तु ते ।
 त्वां विना ब्रह्म निःशब्दं निचलं सततं सदा ॥
 शरीरस्य हि कृत्वस्य कृष्णो ज्योतिर्मयं सदा ।
 विद्या देहं परं ब्रह्म श्वररूपवदीरितम् ॥
 अतएव महामाये ब्रह्मण्यः कारुण्यं परा ।
 एव प्राथ्ये महेशानि । सततं परमेश्वरीम् ॥
 संपूज्य परया भक्ता लक्ष्यं कर्मा तु मानसम् ।
 वरं प्राप्ता महेशानि कात्यायन्याः समीपतः ॥

कात्यायनुवाच ।

पद्मिनि श्रेष्ठ मदाक्यं श्रौत्रं प्रासादिकं श्रेष्ठम् ।
 इत्युक्त्वा परमेशानि । तत्रैवान्तरधीयत ।
 कात्यायनी महामाया सदा दृष्टावनेश्वरी ।
 एकभातुस्तदा राधा सखीगणवृता सदा ।
 वर्द्धमाना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ।।
 सर्वश्रेष्ठारवैशाटा स्फुरच्चकितलोचना ॥
 सर्वोत्तमकारसंबुक्ता वाचात् श्रीरिव पाव्यन्ति ।
 चचार गच्छन् घोरे पद्मिनी परसुन्दरी ॥
 या राधा परमेशानि । पद्मिनी परमेश्वरी ।
 पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा निष्ठति कामिनो ॥
 अत्यशक्तिं महेशानि । दृष्ट्वा चैवालसन्निभम् ॥
 आत्मनः सदृशाकारं राधाभक्त्यां ससर्वं सा ॥
 या सा तु कृत्रिमा राधा एकभातुश्चै सदा ।
 अयोगिनिसम्भवा यातु पद्मिनी सा पराचरा ॥
 कृत्रिमा या महेशानि । तस्यास्तु चरितं

श्रेष्ठम् ॥

एकभातुर्मैहात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ॥
 कारयामास वनेन पञ्चवर्षे तु सुन्दरि ।।
 तस्यास्तु चोभयं वंशं सावधानावधरय ॥
 अश्वरस्य एकस्यापि वंशं परमसुन्दरम् ।
 अश्वस्तु जटिला खाता पतिर्मान्योऽतिमन्युक्तः ॥
 नगान्दा कुटिलान्यान्वी देवरो दुर्म्मैदाभिधः ।
 तिलकं स्मरमाहाख्यं हरोहरिमनोहरः ॥
 रोचनी रत्नताडुङ्को शृङ्खलुक्तप्रभाकरी ॥
 हृत्वं दृष्ट्वा प्रतिच्छायं पद्मञ्च सदानाभिधम् ॥
 स्वमन्तकान्यपथैः शरच्चूडशिरोमण्यः ।
 पुष्यवन्तोऽपिपलकः सौभाग्यमणिरुच्यते ॥
 काञ्ची काञ्चनचिन्नाङ्गि नूपुरे चित्रगोपुरे ।
 मधुसूदनमानङ्गा यथोः सिञ्चितमाधुरी ॥
 वासो मेघास्वरं नाम कुर्वन्दिन्दिमं सदा ।
 आढं सुप्रियमभाभं रक्तमन्त्रं चरेः प्रियम् ॥
 सुधांशो र्दंष्टरयो र्दण्यो मखिवान्ववः ।
 श्रुत्वाका नर्म्मदा हैमौ सस्त्रिका नाम कङ्कतिः ॥

कन्दर्पकुहरी नाम ऋटिका पुष्यभृषिना ।
 स्वर्णसुखीनिड्डिलो कुष्ठा खाता खगमतः ॥
 नीपा नदीतटे यस्य रहस्यकथनस्यली ॥
 मन्दारश्च धनुः स्त्रीश्च रागोद्दयमन्दगी ॥
 शानिकञ्च दयिता गिर्लं वल्लभा वदन्नक्षत्री ।
 सख्यः खाताः सदा भद्राचारसन्नावलीसुखाः ॥
 गन्धर्वस्तु कलाकण्ठी सुकण्ठी पिककण्डिका ।
 कलावती रसोक्तावा गुणवत्यादयः स्मृताः ॥
 या विशाखाकृतागीतिगान्धन्यः सुखदा हरः ।
 वादयन्त्यदा सुधिरं ताललक्ष्वचनन्त्वपि ॥
 माणिक्या नर्म्मदा प्रेमवती कुसुमपेयलाः ।
 दिवाकीर्त्तनने तु सुगन्धानलिनीकुम्भे ॥
 मञ्जिष्ठा रत्नवत्यास्त्री रजकस्य किशोरिके ।
 पालनिवसमसैरिन्दुो वृन्दाकन्दलतादयः ॥
 धनिष्ठा गुणवत्याद्या धन्वेष्वरगेहगाः ।
 कामधा नामधा प्रिये सखीभावविशेषभाक् ॥
 लवङ्गमञ्जरी रागमञ्जरी गुणमञ्जरी ।
 सुभासुसख्युपमा सुप्रिया रत्नमञ्जरी ॥
 रामसेखा कलाकली भूविदाद्याच्च नायिकाः ।
 नान्दीसुखी विन्दुसुखी आद्याः सन्निविधा-

यिकाः ॥

सुहृत्पद्मता म्हाताः श्यामला मङ्गलादयः ।
 प्रतिपद्यन्त्या श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीकुम्भे ।
 सन्दाहास्तु प्रयोः सन्ति कोटियंखान्दगीदृष्टाम् ।
 नयोऽप्युभयोर्मैत्र्यं सर्वमाधुय्येतोऽधिकम् ॥
 श्रीराधा चिपुरादूती पुराणपुत्रवप्रिया ॥
 अस्मानगुणोदथा धृष्यो गोपिन्दनन्दनः ॥
 यस्याः प्राणपरार्थानां परार्हादतिवक्त्रमः ।
 श्रेष्ठा सा माहकादिभ्यस्तत्र गोपिन्दगेहिनी ।
 एवभातुः पिता यस्या एवभातुविधो महान् ॥
 रत्नगर्भा चितौ खाता जननी कीर्तिदा चया ॥
 उपास्यो जगतां चक्षुर्भगवान् पद्मवान्ववः ।
 जयः स्वाभौष्टसर्वो कात्यायन्या महामतुः ॥
 पौर्णमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
 पितामहो महौभातुर्विन्दुस्मातामहो मतः ॥
 मातामहौपितामहौ सुखदाभोसदाभिधे ।
 रत्नभातुः स्वभातुश्च भातुश्च भातरः पितुः ॥
 भद्रकीर्त्तिमैहाकीर्त्तिः कीर्त्तिचन्द्रश्च मातुलः ।
 स्वसा कीर्त्तिमती मातुर्भातुस्तदा पिहृष्यसा ॥
 पिहृष्यवृषपतिः काश्यो माहृष्यवृषपतिः कृष्णः ।
 मातुली मेनकासेना यक्षी धात्री तु धातकी ॥
 श्रीदामा पूर्णको भ्राता कनिष्ठानङ्गमञ्जरी ।
 परमप्रहस्यस्तु कलिता च विशाखिका ॥
 विचित्रा चम्यकजता रङ्गदेवी सुदेविका ।
 तुङ्गवैद्यङ्गवेष्ठा च इत्यदौ च गणा मताः ॥
 प्रियसख्यः कुरङ्गाची मङ्गली मानकुलजा ।
 साजती चन्द्रकविका माधवासद्गलाससा ॥
 मञ्जुमेया शशिकला सुमत्या मधुमेष्वाणा ।
 कमला कामलविकला कान्तचूडा वराङ्गना ॥
 मधुरी चन्द्रिका प्रेममञ्जरी तल्लमश्रमा ।
 कन्दर्पसुन्दरी मञ्जुवेशी च्यास्ता कुटिप्रभः ॥
 रक्ताकीर्त्तितयाखाता कविका केशिसुन्दरी ॥

राधा

कादम्बरी शशिसुखी चन्द्ररेखा प्रियंवदा ॥
मनोन्मादा मधुमती वासन्ती कलभात्रिणी ।
रत्नवेणी मालवती कर्पूरतिलकादयः ॥
एता हृन्दावनेश्वर्याः प्रायः साक्ष्यमागताः ।
निव्यसख्यस्तु कस्तूरी मनोज्ञा मणिमञ्जरी ॥
सिन्दूरा चन्दनवती कौसुदी सुदितादयः ।
काननादिगतास्तस्या विश्वारार्थं कला इव ॥
अथ तस्याः प्रकीर्तनं प्रियस्यः परमाङ्गताः ।
वनादिबोपुरुप्रेमसौन्दर्यभरभूषिताः ॥
चन्द्रावली च पद्मा च श्यामा सेना च भद्रिका ।
नाराचिन्ना च गन्धर्वी पालिका चन्द्रमालिका ॥
मङ्गला विमला नीला भवनाची मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाविणी मञ्जुमेखला ॥
कुमुदा कैरवी पारो शारदाची विशारदा ।
शङ्करा कुसुमा ह्यथा वारङ्गी प्रविनाशिनी ॥
नारावती गुणवती सुमुखी कैलिमञ्जरी ।
हारावली वक्रोराची भारती कामिनीति च ॥
आर्लायुधानि शतशः ख्यातास्त्वानि सुभुवाम् ।
कनकंखास्तु कथिता युधि युधि वराङ्गनाः ॥
सुखास्तु तेषु युधि कान्ताः सर्वगुणोत्तमाः ।
राधा चन्द्रावली भद्रा श्यामला पालिकादयः ॥
जम्बुनाम्नाय सा ख्याता मधुमती विशेषतः ।
पुष्पार्थं च नववर्णां त्रेऽङ्गपथे शुचिस्मिते ॥
जाता राधा मन्दिशानी स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
तासु रमे मन्दिशानि स्वयं कृष्णः शुचिस्मिते ।
रमण वासुदेवस्य मन्त्रविद्धेस्तु कारणम् ॥

देव्युवाच ।

भो देव तापसं श्रेष्ठ विस्तारहृद ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा सदा पद्मवने स्थिता ॥
पितरं मातरं ब्रह्मा आत्मतुल्यां ससर्ज सा ।
पद्ममाश्रित्य देवेश हृन्दावनविलासिनी ।
सहाध्यास्ते मन्दिशानि एतद्गुण्यं वद प्रभो ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे वृत्तमः पठनः ॥
ईश्वर उवाच ।

“या राधा नृगशावाक्षि । पद्मिनी विष्णुवक्त्रभा ।
महात्माया जगद्गात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ॥
तस्या दूती मन्दिशानि पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
कृष्णस्य हृद्गमला तु पद्मिनी तस्य वक्त्रभा ॥
वृत्तभानोर्मन्दिशानि हृद्गमलिः शुचिस्मिते ।
इच्छित्वा गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ॥
कला तु कनपानं हि राधात्मन्यां ससर्ज सा ।
पद्मवक्त्रं समाश्रित्य यदुनाजलमध्यतः ॥
महाकाष्ठा महात्मन् प्रणवैन्निर्यन्ने वने ।
अन्धा चन्द्रावली राधा वृत्तभासुयुधे स्थिता ॥
पूर्वार्त्तं यद्गुण्यं देवि पद्मिनी कर्मलक्ष्मी ।
तन् सर्वं पद्मिनीस्यै चान्धया परमेश्वरि ॥
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता यन्ना तु पद्मिनी तथा ।
न पश्येत् परमेशानि चन्द्रस्यै शुचिस्मिते ॥
मानवार्त्तं मन्दिशानि वराकार्यां हि का कथा ।
आत्मनोऽपश्यं कला पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
त्रिपुराया मन्दिशानि पद्मिनी अङ्गुचारिणी ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे अष्टमः पठनः ॥

राधा

अस्याः सहस्रनामानि यथा,—
पार्वत्युवाच ।
“देवदेव जगन्नाथ मत्तादुपहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ॥
यद्यत् त्वया प्रगदितं तत् सर्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुच्छात् गुच्छतरं यत् यत्ने मनसि काप्रते ॥
त्वया न गदितं यत् यस्मै कस्मै कदाचन ।
तस्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ॥
श्रीराधाया महादेव्या गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
ब्रह्मास्त्रकर्त्री हर्त्री वा कथं गोपीत्वमागता ॥
महादेवउवाच ।
श्रेष्ठ देवि । विचिचार्थं कथं पापहरां
शुभाम् ।
सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या नूनं मन्दिशरि ॥
यदा हरिश्चरिणाणि कुरुते कार्यगौरवान् ।
तदा विधत्ते रूपानि हरिसान्निध्यसाधिनी ॥
तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं श्रेष्ठ देवेशि । नामां चैव सहस्रकम् ॥
यन्मया कथितं नैव तन्नेत्रेऽपि कदाचन ।
तव ज्ञेहान् प्रवक्ष्यामि भक्त्या धार्यं सुसुहृभिः ॥
मम प्रायसमा विदा भावते मे त्वहनिर्ग्रम् ।
श्रेष्ठोऽयं गिरिजे निर्बलं पठस्व च यथामति ॥
यस्याः प्रसादात् कृष्णस्तु गोलीकेशः परः
प्रभुः ॥ * ॥
अस्या नामसहस्रस्य ऋषिर्नारद एव च ॥
देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्वर्गप्रसाधिनी ॥
श्रीराधा राधिका कृष्णवक्त्रभा कृष्णसंयुता ॥
हृन्दावनेश्वरी कृष्णप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती कृष्णकान्ता च कृष्णानन्दप्रदायिनी ॥
यशस्विनी यशोगय्या यशोदानन्दवक्त्रभा ।
दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ॥
कृष्णाङ्गवासिनी ह्यथा हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या कैलोकसुन्दरी ॥
हृन्दावनविहारी च विस्मूर्त्तसख्याम्बुवा ।
गोपकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्ददायिनी ॥
गतिप्रदा गौतमन्या आगमागमनप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ॥
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दगेहिनी ।
कामारिकान्ता कामेशी कामलालसविद्यहा ॥
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च वृषभासुसुता शिवा ॥
गयाश्रया गवाश्रया गवां गतिरनुत्तमा ।
काचनाभा जैमगात्री काचनाङ्गधारिणी ॥
अश्रीका श्रीकरहिता विश्वोक्ता श्रीकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुसमा ॥
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिर्मूर्त्तिरभैरुहदा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ॥
वेदगन्या वेदपरा विपिनकनकोञ्जवला ।
तथोऽञ्जलप्रदा तिन्ना तथेवोऽञ्जलगात्रिका ॥
नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विद्यासिन्धुपराजिता ॥
जननी जन्मभूमि च जन्मभूतुस्वरपद्मा ॥

राधा

गतिर्मतिमतां धात्री धाचानन्दप्रदायिनी ॥
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी जैमसुन्दरी ।
विचित्रवासिनी चित्रवासिनी चित्ररूपिणी ॥
निर्गन्गा सुकुलीना च निष्कुलीना निराङ्गला ॥
गोकुलान्तरोद्गा च योगानन्दकरी तथा ॥
वेणुवाद्या वेणुरतिर्वेणुवाद्यपरायणा ।
गोपालस्य प्रिया सौम्या रम्या सौम्यकुलोद्भवा ॥
अतिसौम्यातिमोहा च गतिरिष्टा गतिप्रदा ।
गौळ्यावन्ध्या गौळ्याणा गौळ्याण्यगसेविता ॥
ललिता च विश्वोक्ता च विशाखा चित्र-
मालिनी ।
जितेन्द्रिया युद्धसत्वा कुलीना कुलदीपिका ॥
द्वीपप्रिया द्वीपदात्री विमला विमलोदका ।
कान्तारवासिनी कृष्णा कृष्णचन्द्रप्रिया मतिः ॥
अनुत्तरा दुःखहन्त्री दुःखकर्त्री कुलोद्भवा ।
मनिलं स्वीर्धुं तिलं चान्तिः पुष्टिः स्थितिः
चामा ॥
श्रीरोदमायिनी देवी देवारिकुलमर्दिनी ।
वेणुवी च महालक्ष्मीः कुलपूज्या कुलप्रिया ॥
सहस्रौ सर्वदेवानां सावित्री वेदगात्रिणी ।
वेदातीता निरालम्बा निरालम्बागप्रिया ॥
निरालम्बजनः पूज्या निराङ्गीका निराश्रया ।
एकाङ्गी सर्वंगा सेवा विष्णोः पत्नी सरस्वती ॥
रासप्रिया रासगन्या रासाधिष्ठाहृदेवता ॥
रविका रविकानन्या स्वयं रासेश्वरी परा ॥
रासमखलमथस्या रासमखलप्रोभिता ।
रासमखलसेवा च रासक्रीडामनोहरा ॥
पुष्करिकाचनिलया पुष्करिकाचगेहिनी ।
पुष्करिकाचसेवा च पुष्करिकाचवक्त्रभा ॥
सर्वजीवेश्वरी सर्वजीववन्धा परात्परा ॥
प्रकृतिः शुभकान्ता च सदाशिवमनोहरा ॥
ननु पिपासा दया निद्रा भ्रान्तिः आन्तिः चमरा
कुला ॥
विद्युरूपा गोपपत्नी भारती सहयोगिनी ॥
शत्रुरूपा मित्ररूपा निद्राङ्गी निद्रागेहिनी ॥
स्थानदात्री तथा धात्री महालक्ष्मीः स्वयंप्रभा ॥
विष्णुकन्या स्थानदात्री द्वारकावासिनी तथा ।
बुद्धिः स्थितिः स्थानरूपा सर्वकारणकारणम् ॥
भक्तप्रिया भक्तगन्या भक्तानन्दप्रदायिनी ।
भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीतगुणा तथा ॥
मनोऽधिष्ठाहृदेवी च कृष्णप्रेमपरायणा ।
निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमोहिनी ॥
शकान्तरा शिवा ज्ञेमा दुर्गा दुर्गातिनाशिनी ॥
ईश्वरी सर्ववन्धा च गोपनीया शुभङ्करी ॥
पालिनी सर्वभूतार्त्ता तथा कामाङ्गहारिणी ॥
सद्योसुत्तिप्रदा देवी वेदसादा परात्परा ॥
हिमालयसुता सर्व्या पार्वती गिरिजा सती ।
दचकन्या देवमाता मन्त्रसत्त्वा हरेस्तुष्टः ॥
हृन्दारयप्रिया हृन्दा हृन्दावनविलासिनी ।
विलासिनी वैष्णवी च ब्रह्मलोकरप्रतिष्ठिता ।
रत्नमयी देवती सद्यभामा चाम्बवती तथा ।
सुखक्षया मित्रविन्दा काकिन्दी चक्रकनका ॥

परिपूर्णां पूर्णतरा तथा हेमवती गतिः ।
 अत्रा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माख्यपरिपालिनी ॥
 ब्रह्माख्यभक्तमध्यस्था ब्रह्माख्यभाष्यरूपिणी ।
 अख्यरूपाख्यमध्यस्था तथाख्यपरिपालिनी ॥
 अख्यवाख्याख्यसंज्ञकी ब्रह्माशिवहरप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ॥
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिप्रखर ।
 श्वेतचन्द्रकवर्णाभा शशिकोटिमप्रभा ॥
 मालतीमाख्यभूषाटा मालतीमाख्यधारिणी ।
 कण्यस्तुता कण्यकान्ता उन्नावनविवासिनी ॥
 तुल्यखिष्ठाहृदयै संसाराख्यवपारदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी चक्रसिद्धिदा ॥
 अतीतगमना गौरी परासुयहकारिणी ।
 करुणाख्यवंपूर्णा करुणाख्यवधारिणी ॥
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवहम्भा ।
 अश्वकारभयध्वस्ता मङ्गल्या मङ्गलप्रदा ॥
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीप्रा श्रीनिवासाद्युतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीख्यरूपिणी ॥
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवहम्भा ।
 श्रीनिताम्बा श्रीगणेशा श्रीख्यरूपिणी नृतिः ॥
 श्रीश्यामरूपिणी श्रीला श्रीकण्यभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा नृतिप्रिया ॥
 योगेशा योगमाता च योगतीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगन्धा योगिनीगणवर्द्धिता ॥
 जवाङ्गसुमसङ्गाहा दाडिमीकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी वैश्वरूपा धरा वृतिः ॥
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
 रत्नलङ्कारमंयुक्ता रत्नमाख्यधरा परा ॥
 रत्नसवारहारदा रत्नमालाविभूषिता ।
 इन्द्रनीलमणिमस्तपादपद्मा शुभा शुचि ॥
 कार्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापह्ना ।
 गोविन्दराजसङ्घी गोविन्दराजपूजिता ॥
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
 वैकुण्ठनाथसङ्घी गोविन्दपरमानवा ॥
 गोविन्ददेवदेवाद्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा देवती सीता शायी पतिव्रता ॥
 अन्नपूर्णा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
 कैवल्यदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
 गोपीनाथेश्वरी सखी नायिका नवनाम्बिता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
 श्रेष्ठा श्रेष्ठवती श्रेष्ठरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
 कुमारी धौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
 केलासवासिनी रम्भा हरतोषयतम्बरा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
 श्यामला चित्रलेखा च तथा सुवनमोहिनी ।
 सुगोप्या गोपवतिता गोपराख्यप्रदा शुभा ॥
 अानन्दपूर्णा माहेश्वरी मत्स्यराजसुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
 चञ्चलाचञ्चला मोदा नारी भुवगसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञहरा दाक्षी दक्षकन्या सुकोचना ॥

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिनक्षत्रगणेश्या विरजा भुवनेश्वरी ॥
 शङ्करा हरेर्जाया कामाहकुलवन्दिता ।
 वकुला वकुलामोदधारिणी यमुना जया ॥
 विजया जयपती च यमलार्जुनभङ्गिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रतीक्ष्णदीप्तिता ॥
 अयराजिना जगन्नाया जगन्नाथेश्वरी मतिः ॥
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
 विद्युच्च स्यलस्था च विष्णुभावनतम्बरा ।
 चन्द्रकौटिसुमात्रा च चन्द्रावनमनोहरा ॥
 सर्वसंथा शिवा जैमा तथा जैमङ्गरी वधः ।
 यात्रवेन्द्रवधुः शोभा शिवभक्ता शिवान्विता ॥
 केवला निष्कला सख्या महाभीमा भवप्रदा ।
 जीलनरूपा जेम्हनी जिता मित्रप्रमोदिनी ॥
 गोपालवन्दितानङ्गा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातीर्थकारिणी ॥
 कलिकल्पप्रभडा च कलिकल्पवनाश्रिणी ।
 कलिकल्परूपा च निव्यानन्दकरी कृपा ॥
 कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
 वामदेवीः वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
 नगन्दकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धिः सिद्धरूपा सिद्धजैनिवासिनी ॥
 जैवाधिष्ठाहृदरूपा च जैवातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ॥
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ॥
 एलालवङ्गकर्पूरसुखवासुखान्विता ।
 सुखा सुखप्रदा सुखरूपा सुखप्रदायिनी ॥
 नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ॥
 कासय्या करुणाकर्णी भोक्तृणा नागकर्षिका ॥
 सपिणी कौलिनी जैववासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ॥
 नितम्बिनी रूपवती युवती कण्यपीवरी ।
 विभावरी वेचवती संकटा कुटिलालका ॥
 नारायणप्रिया शैला हृदयोपरिमोहिता ।
 हृदपातमोहिता प्रातराश्रितनवनीतिका ॥
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमो हेमसुखी चन्द्रसुखी शशिसुशोभना ॥
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवहम्भा रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्स्यरूपाङ्गहारिणी ॥
 कारणी सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवहम्भा केशकारिका कामकारिका ॥
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कलिन्दतनयातीरवासिनी तीरगेहिनी ॥
 कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा कण्येशी कामवहम्भा ॥
 तर्कारी वैजयन्ती च निम्बदाङ्गिरूपिणी ।
 विस्वहृदप्रिया कण्याम्बरा विस्वोत्तमस्तनी ॥
 विस्वात्मिका विस्ववपुर्विस्वहृदनिवासिनी ।
 तुलसी तीर्थिका चैव तैतिलानन्दकारिणी ॥

गञ्जगामिनी श्यामलतानङ्गलता तथा ।
 योविन्दकृष्णरूपा च योपिदानन्दकारिणी ॥
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
 कण्यप्रेमवती धन्या कण्यप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमार्धदायिनी सर्वश्रेष्ठा निवन्तरङ्गिणी ॥
 ह्यवभाषान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला शङ्कला केशपाशसम्बद्धिनी धृती ॥
 कुटीरवासिनी धन्वा धन्वकेशा जनोदरी ।
 ब्रह्माख्यगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
 संसारनाशिनी श्रेष्ठा शैवानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हेमरागाटा मेघरूपानिसुन्दरी ॥
 मनोरमा वेगवती वेगाद्या वेदवादिनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसंविनी ॥
 किशोरनङ्गसंवर्गा गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधिनाथवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
 विरागङ्गशला हेमपिङ्गला हेममखला ।
 भाखीरतालवनगा केवर्त्तरी पीवरी शुकी ॥
 शुकदेवगुणातीता शुकदेवप्रियासखी ।
 विकलोकप्रियी कौवा कौषीयाम्बरधारिणी ॥
 कोषावरी कोषरूपा जगदुत्पत्तिकारिका ।
 वृष्टिस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
 केशशैवालधात्री च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्यात्रिपरिवासिनी ॥
 विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संवारागिनी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ॥
 भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ॥
 रतिरङ्गपरिवागा रतिवेशा रतिप्रिया ॥
 तेजस्विनी तेजरूपा कैवल्यपथदा शुभा ॥
 सुक्ति हेतुसंक्तिहेतुलङ्घिनी लज्जया क्षमा ॥
 विशालजैजा वैशाणी विशालकुलसम्भवा ।
 विशालसङ्घवासा च विशालवदरीरतिः ॥
 भक्ततीना भक्तिगतभक्तिवाधा भवाकतिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ॥
 विजिताविजिता मोदमया च गणतोषिता ।
 हयास्या हेरम्बसुता गणमाता सुरेश्वरी ॥
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेविनेश्विनसर्द्धदा ।
 सर्वज्ञानुविधात्री च कुलजैवनिवासिनी ॥
 लवङ्गा पाण्डवसखी सखीमध्यविवासिनी ।
 आश्रयोता गद्या गन्धा गमनातीतिर्भरता ॥
 सर्वज्ञसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमाचा पवित्रकुलदीपिका ॥
 पवित्रगुणश्रीलाद्या पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणश्रीमाद्या पवित्रकुलपायिका ॥
 गतिज्ञा गीतकुशला दृष्टजेन्द्रनिवासिनी ।
 निर्वाणदात्री नैवाणी हेतुयुक्तगमोचरा ॥
 पञ्चेतापिनिवासा च पिवावङ्गशला तथा ।
 सख्यासर्वभक्तीसुखा सख्यासे फलदा शुभा ॥
 शरच्चन्द्रसुखी श्यामहारो जैवनिवासिनी ।
 वसन्तरागा सुशोभनी वसन्तवधनाकतिः ।
 चतुर्भुजा यक्षभुजा च द्विसुखा गौरविषया ॥

राधा

सहस्रास्या विहास्या च सुत्रास्या सुद्रदायिनी ॥
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपिण्यपरायता ॥
 ज्ञानप्रीता ज्ञानरता ज्ञानतोषयतत्परा ॥
 ज्ञानप्रेमवती ज्ञानभक्ता भक्तफलप्रदा ॥
 ज्ञानप्रेमप्रमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
 येनन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ॥
 उग्ररूपा शिवक्रीडा ज्ञानक्रीडा जलोदरी ॥
 महोदरी महादुर्गकान्तारख्यलवासिनी ॥
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ॥
 वसुधावन्तरूपा च वसुधवलवासिका ॥
 केशप्रदाशरता निद्रा सुधा प्रेमरताम्बिका ॥
 दूर्वादलश्यामततुर्दूर्वादलतनुच्छविः ॥
 नागरा नागरीवाषा नागरानन्दकारिणी ॥
 नागरालिङ्गनपरा नागरान्नमङ्गला ॥
 उच्चनीचा हेमवती प्रियाज्ञानतरङ्गिणी ॥
 प्रेमालिङ्गनसिद्धाङ्गी सिद्धसाध्विलासिका ॥
 मङ्गला मोदजननी मेखला मोदधारिणी ॥
 रत्नमञ्जरीभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ॥
 जम्बालमालिका ज्ञानप्राणा प्राणविमोचना ॥
 सत्वप्रदा सत्ववती सेवकानन्ददायिका ॥
 जगदधीनिर्गन्गह्रीमा विचित्रमणभूषणा ॥
 राधारमखकान्ता च राधारधनरूपिणी ॥
 क्रीलासवासिनी ज्ञानप्राणसर्वस्वदायिनी ॥
 ज्ञानावतारनिरता ज्ञानभक्तफलार्थिनी ॥
 थाचका थाचकानन्दकारिणी थाचकोज्ज्वला ॥
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्द्युक्ता कृपापरा ॥
 हैहैतालधरा धैषेष्टशक्तिप्रकाशिनी ॥
 हैहैशस्त्ररूपा च हैहैवाक्यविशारदा ॥
 जगदानन्दकर्त्री च शास्त्रानन्दविशारदा ॥
 पङ्कित पङ्कितगुणा पङ्कितानन्दकारिणी ॥
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनीदिनी ॥
 तथा संहारशस्त्राङ्गा विद्वज्जनमनोहरा ॥
 विदुषो धीतिजननी विद्वत्प्रेमविवर्द्धिनी ॥
 नादैर्यो नादरूपा च नादविद्विधधारिणी ॥
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा पादपवासिनी ॥
 कार्तिकव्रतकर्त्री च रचनाहारिणी खरा ॥
 ज्वलना चातलतली शिलातलनिवासिनी ॥
 सुप्रकीटाङ्गसंसर्गसङ्गोद्योगिनी ॥
 कोटिकन्दर्पावयया कन्दर्पकोटिसुन्दरी ॥
 कन्दर्पकोटिजननी कामक्रीडप्रदग्निनी ॥
 कामश्लाघविनीदा च कामश्लाघप्रकाशिनी ॥
 कामप्रकाशिका कामिण्यथिमादृष्टविह्वला ॥
 यामिनी यामिनीभाषवदना यामिनीश्वरी ॥
 योगेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हररथदा ॥
 कपालमालिनी देवी श्रीमाधामरूपदा ॥
 कृपान्वितगुणा गौश्या गुणातीता फलप्रदा ॥
 कुम्भारूपभूतवेतालनाशिनी शारदाश्विता ॥
 सितारिता च सरला कौलासाकण्यमङ्गला ॥
 विदारिणीविदा माया च विदारिण्यारूपिणी ॥
 आनीचिकीशाररूपा श्लाघविद्वान्-
 कारिणी ॥
 नागेश्वरी नागसावा क्रीडाकौतुकरूपिणी ॥

राधा

हरिभावप्रतीला च हरिसेवनतत्परा ॥
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवाश्विता ॥
 नरकार्यवचस्त्री नरकार्यवनाशिनी ॥
 नरेश्वरी नरतीता नरसेवा वराङ्गना ॥
 यशोदानन्दिनीक्रीडा यशोदाक्रीडवासिनी ॥
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ॥
 वल्लला कोपला काला करुणार्थरूपिणी ॥
 खगलक्ष्मीभूमिलक्ष्मीश्रीपद्मे पाण्डवप्रिया ॥
 तथाक्ष्मणसखी भौमी भीमा भैमी भयानका ॥
 त्रिजगन्मोहिनी शौचा प्राणासक्ततरा तथा ॥
 पानार्थिनी पानपाना पानपानन्ददायिनी ॥
 दुग्धमन्थनकर्माङ्गा दधिमन्थनतत्परा ॥
 दधिभाषार्थिनी ज्ञानक्रीडिनी नन्दनाङ्गना ॥
 चतलिप्रा तक्रयुक्ता यशुनापारकौतुका ॥
 विचित्रकर्मिका ज्ञानहास्यभाषयतत्परा ॥
 गोपाङ्गनावेष्टिता च ज्ञानसङ्गार्थिनी तथा ॥
 राससक्ता रासविराववासक्तवासना ॥
 हरिदा हरितारूपा हरवर्षितचेतसा ॥
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दासहरिद्रिका ॥
 सुवसस्य स्वसा चैव ज्ञानभाषातिवेगिनी ॥
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ॥
 मङ्गिकोङ्गलसिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ॥
 हरिवात्रिधरानी च हरिकौतुकमङ्गला ॥
 हरिप्रदा हरिप्राणा यशुनाजलवासिनी ॥
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ॥
 तमिन्ना तपरूपा च रौरूपा यशोर्ध्विनी ॥
 ज्ञानकामा ज्ञानभक्ता ज्ञानानन्दप्रदायिनी ॥
 ज्ञानार्थवासना ज्ञानरागिणी भाविनी तथा ॥
 ज्ञानार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ॥
 श्रीकृष्णरहिता देवता विरहिणी हरेः प्रिया ॥
 मथुरा मथुराराजगेहभावनामङ्गला ॥
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योक्ताद्विधायिनी ॥
 ज्ञानार्थकृष्णला ज्ञानवारचर्मधरा शुभा ॥
 अलकेश्वरपूज्या च कुबेरेश्वरवक्त्रभा ॥
 धनधान्यविधात्री च चया काया हृया हृयी ॥
 प्रणवा प्रणवेश्वरी च प्रणवार्थरूपिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवार्हाङ्गधारिणी शैवश्रृङ्गारा ॥
 राक्षसोनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ॥
 सकलेश्वितदात्री च सती साक्षी अरुन्धती ॥
 प्रतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनीदिनी ॥
 अग्निप्रसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ॥
 रत्नेतत् कथितं देवि । राधानामसहस्रकम् ॥
 यः पठेत् पाठयेद्वापि तस्य तुष्यति माधवः ॥
 किं तस्य यशुनाभिर्वा नदीभिः सर्वतः प्रिये ॥
 कुर्वतेवाहितोर्ध्वेन यस्य तुष्टो जनाह्वयः ॥
 सोनस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी शत्रियो जमतीपतिः ।
 वैश्यो निधिपतिर्भूयात् शूरो सुश्वेत जन्मतः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानमिवादीन्यतिपापतः ।
 सद्यो सुश्वेत देवेशि ! सर्वं सर्वं न संश्रयः ॥
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ।
 सर्वं वाप्यथ पाताले विरी वा जलतोषिषा ॥

राधा

नातः परं शुभं श्लोचं तीर्थं नातः परं परम् ।
 यकादृश्यां सुचिभूत्वा यः पठेत् सुसमाहितः ॥
 तस्य सर्वार्थविधिः स्यात् श्रेयसादा सुशीलेन ।
 दादृश्यां पीयूषमास्थां वा तुलसीसन्निधौ शिवे ॥
 यः पठेत् श्रेयसादापि तस्य तत्तत् फलं श्रेयः ॥
 अश्वमेधं राजसूयं बाह्वृष्यं तथाविधम् ॥
 अतिरात्रं वाजुष्यं व्यभिष्टोमं तथा शुभम् ॥
 जला यत्फलमाप्नोति श्वला तत्फलमाप्नुयात् ॥
 कार्तिके चारदमीं प्राप्य पठेद्वा श्रेयसादापि ।
 सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं लभेत् ॥
 ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सखीकताम् ॥
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् श्रेयसादापि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सर्वं सर्वं सुरेश्वर ! ॥
 मम बल्लभिरैर्जावा पाद्वेसीसामराश्रिता ।
 राधानामसहस्रास्या नदी नैलोक्त्यपावनी ॥
 पश्यतेहि मयानिबं भक्ताश्रया यथोचितम् ॥
 मम प्राणसमं ह्येतत् तव भक्ता प्रकाशितम् ॥
 नामक्ताय प्रदातव्यं पाण्डव्य कदाचन ।
 नास्ति काय विरागाय रागशुक्लाय सुन्दरि ॥
 तथा देवं महाश्लोचं हरिभक्ताय शङ्करि ॥
 वैष्णवेभ्य युधाशक्तिरात्रे पुण्यार्थशीलिन ।
 राधानामसुधावारि मम वर्त्म महाखनिः ।
 उद्धृतं हि त्वया यन्नात् पाता सदृश्यावा-
 यथीः ॥

विशुद्धसन्त्याय यथार्थवादिने
 दिवस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदधानपराय शोभने ॥

हरिपदाजमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधाखादशक्तिने वैष्णवाय च ॥
 ददात् श्लोचं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जम्बान्तं न तस्यास्ति राधाज्ञान्यपदार्थिनः ॥
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षायेनेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नान्यथा मैत्रकारणम् ॥
 हरिभक्तिद्विषामर्थे शूलं संधार्यते मया ।
 श्रेय देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ॥
 भक्तासि मे प्रियासि त्वमतः क्वेहत् प्रका-
 शितम् ॥

कदापि नोच्यते देवि मया नामसहस्रकम् ॥
 किं परं त्वं प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं मम प्रिये ॥
 श्लोचं मन्त्रं राधिकाया यत्नं कवचमेव हि ॥”
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 भोदध्यायः ॥३॥ (राधातल्लोक्तसहस्रनामश्लोचं
 यथा,—

ईश्वर उवाच ।
 “इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथंयामि ते ।
 ओत्री त्वं परमेष्ठानि अहं वक्ता च प्राश्रितः ॥
 देयुवाच ।
 कियदन्वन्हादेव पृच्छामि यदि रोचते ।
 हृदये तव देवेश नागतस्त्वानि सन्ति वै ॥
 नागतस्त्वानि मन्त्रानि रक्षस्यानि पृथक् पृथक् ॥

राधा

वह्नि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।
 कृपया परमेशान कथयस्व दधानिधि ॥
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिन्वाः परमेशानि रहस्यं नास्ति सुन्दरी ।
 त्वधि सर्वं महेशानि कथितं परमेश्वरि ॥
 किञ्चिद्व्यक्तमहेशानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।
 यदुपदक्षि महेशानि रहस्यं कथितं मया ॥
 देशुवाच ।
 पद्मिन्वाः परमेशान रहस्यं कथय प्रभो ।
 यदि नो कथ्यते देव त्वजामि विप्रहं तदा ॥
 ईश्वर उवाच ।
 श्रद्धा प्रिये कुरङ्गाक्षि यत्तु प्रौढं कथं तव ।
 प्रौढत्वं यदि चास्ति रहस्यं कथयामि ते ॥
 रहस्यं श्रद्धा चास्ति स्तोत्र परमदुर्लभम् ॥
 स्तोत्रं सहस्रनामास्यं उपविद्यास्तु सम्यक्तम् ॥
 उपविद्यास्तु देवेशि अतिगुप्तं मनोहरम् ।
 यत्तु स्तोत्रं महेशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
 यत्तु पद्मिनीस्तोत्रमाश्चर्यं परमाद्भुतम् ।
 यमोक्तं सर्वतन्त्रेषु तव भक्ता प्रकाशितम् ॥
 अथ श्रीपद्मिनीसहस्रनामस्तोत्रस्य श्रीज्ञान-
 ऋषिर्भद्रप्रमर्दिन्यधिष्ठात्री देवता गायत्री-
 च्छन्दो महाविद्यासिद्धार्थं विनियोगः । ॐ ह्रीं
 ऐं पद्मिनी राधिकायै । राधा रमणीरूपा
 निरुपमरूपवती रूपधन्या वश्या वामा
 रजोगुणा ।
 रक्ताङ्गी रक्तपुष्पाभा राधा रासपरायणा ।
 रम्भावती रूपश्रीला रदनी रञ्जिनी रतिः ॥
 रनिप्रिया रमणीया रसपुष्पा रसाधना ।
 रासमथे रासरूपा रसवेशा रसोत्सुका ॥
 रसवती रसोक्तावा रसिका रसभूषणा ।
 रसमालाधारी रङ्गी रसपट्टपरिच्छदा ॥
 कमला कल्पलतिका कुलव्रतपरायणा ।
 कामिनी कमला कुनी कलिकल्पवनाश्रिनी ।
 कुलिना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
 कामारी कण्ठवनिता कामार्त्ता कामरूपिणी ।
 कासुकी कलुषघ्नी च कुलव्रता कुलपण्डिता ॥
 कण्ठवर्णा क्षमाङ्गी च कण्ठवस्त्रपरिच्छदा ।
 कान्ता कामरूपा च कामरूपा कृपावती ॥
 केमा चमावती चैव खिलनृक्षजनगामिनी ।
 खया खगा खगस्थानी खगवत्सु विहारिणी ॥
 गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
 गान्धारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
 गान्धर्वी गानकुशला गुणा गुप्तविलासिनी ।
 गर्वरी धर्मेदा धर्मा धनस्था धनवाशिनी ॥
 घृणा घृणावती घोरा घोरकर्मविवर्जिता ।
 चन्द्रा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रशक्तिपरिच्छदा ॥
 चन्द्ररूपा च चन्द्रास्था चक्षुषा चारभूषणा ।
 चतुरा चारुश्रीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
 चन्द्ररेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
 चन्द्रचन्दनभूषाङ्गी चारुङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
 चिचिणी चित्ररूपा च चित्रशक्तिधरा सदा ।
 कृष्णरूपा कृष्णवेशी श्वेतकृष्णविधारिणी ॥

राधा

कृष्णरूपा कृष्णवेशी कृष्णपालिनी ।
 कुरितानन्दधारिणी कृष्णवेशिनिवासिनी ॥
 कृटीजनमरालौघा कृटीजननिजायता ।
 धयन्ती च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥
 जया जैत्री च जरती जीवनी जगदायिका ।
 जीवा जीवस्वरूपा च चाञ्चलिविध्वंसकारिणी ॥
 जगन्निर्जनश्रेष्ठा जगद्धेतुर्लगायती ।
 जगदानन्दजननी जनयित्री जनासदा ॥
 भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्करावती ।
 टङ्गारटङ्गिनी टङ्गा टङ्गिता टङ्गरूपिणी ॥
 उमगा उम्भरा उवा उमडला च उमुरा ।
 टोकिताशेषनिर्घोषा टलटलितलोचना ॥
 तापिनी त्रिपथा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
 त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यनरथो तरुणी तपः ॥
 तापहन्त्री तपा तापा तपनीया तपावती ।
 तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकारी सदा ॥
 त्रिलला तारिणी तारा ताराभायकमोहिनी ।
 त्रैलोक्यगमना तीर्था तुष्टिता त्वरिता त्वरा ॥
 त्रया तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविधारिणी ।
 तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः फला ॥
 त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा त्रिभुव्या तुला तथा ।
 त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
 त्रिपदी च तथा तथा त्रिमिरल्लसचक्रिका ।
 त्रिजोरूपा तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
 त्रयी तन्वी तापहारा तपनाङ्गजवाहिनी ।
 तरिस्तरयितास्यया तपिता तरुणीप्रिया ॥
 तीव्रपापहारातुलातुलपापतनूपात् ।
 हारिद्रनाशिनी हात्री हचा देवा दयावती ॥
 दिवा दिव्यरूपा च दीक्षादद्या दया द्रवा ।
 दिव्यरूपा दिव्यशक्तिदेव्येन्द्रप्राणनाशिनी ॥
 हता च हतरूपा च हन्त्यशूकविनाशिनी ।
 दुर्भारादमनीया च देवकायिकरी सदा ॥
 देवप्रिया देवयाच्या देवा देवधिया सदा ।
 दिक्षपालपददात्री च दीर्घाद्या दीर्घलोचना ॥
 दुष्टद्वेषवामदुषा दोषघ्नी दूषणवर्जिता ।
 दुग्धा दुसदृशाभावा दिवा दिव्यगतिप्रिया ॥
 दुग्दी दीनशरणा दिवा देहविहारिणी ।
 दुर्गमा हरिमा दामा दूरघ्नी दूरवासिनी ॥
 दुर्लगाद्या दयाधारा दूरसन्तापनाशिनी ।
 दुराशया दुराधाराः द्राविणी दुर्द्विनस्तुता ॥
 दैवशुद्धिकारी देवी सदादाशुचिच्छिदा ।
 दुर्दुर्दिनाशिनी देवी सततं दानदायिनी ॥
 दानदात्री च देवेशी द्यावाभूमिविगाहिनी ।
 दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवताग्रहसंस्थिता ॥
 दीर्घव्रतकारी दीर्घा दीर्घधर्मा दयावती ।
 हस्तिनी हस्नीतिश्च दीर्घदक्षधराञ्चिता ॥
 दानाञ्चिता द्रवद्रवा अथैकनियमा परा ।
 दुष्टसन्तापशान्ता च हात्री दशयुरोधिनी ॥
 देवी दिवा वलवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
 हारिद्रादितटा दुर्गा दुर्गाद्वन्द्यप्रचारिणी ॥
 धर्मरूपा धर्मपुरा धैर्यरूपा हृदिभुवा ।
 धैरुदाना धुवशशी धर्मकामार्थमोचदा ॥

राधा

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मेदात्री धनुर्हारी ।
 धात्री धिया धरा धर्मधारिणी धनकलायी ॥
 धनदा धर्मदा धन्या धन्यदा धान्यदा धना ।
 धन्या धनाधिरूपा च धरित्री धनपूरिता ॥
 धारया धनरूपा च धर्मा धर्मप्रचारिणी ।
 धर्मिणी धर्मतन्त्राद्या धम्मिहात्मकेशिनी ।
 धर्मप्रचारिनी धर्मरूपा धुरधारी ।
 धनुर्द्विदाधरी धात्री धनुर्द्विदाविधारदा ॥
 निरानन्दा निरीहा च निर्वाणहारसंस्थिता ।
 निर्वाणपदवी दात्री नन्दिनी नाकनायिका ॥
 नारायणी निविहन्ती निजरूपप्रकाशिनी ।
 नमस्या निर्दया नन्दनता नूतनरूपिणी ॥
 निर्मला निर्मलाभावा निरखा निरपजया ।
 निव्यानन्दमयी निवानिद्या नूतनविग्रहा ॥
 निविह्ना नीतिधिया च निर्वाणपदवीपिका ।
 निःशुद्धा च निरातङ्गा निर्वाणतमहामनाः ॥
 निर्मला नन्दजननी निर्मलश्यामवेशिनी ।
 निरवदकुलसङ्घी निव्यानन्दस्वरूपिणी ॥
 निर्णया निर्णयज्ञाता निविह्नुकर्मवर्जिता ।
 निवोत्सवा नित्यतपा नमस्काया निरङ्गना ॥
 निष्ठावती निरातङ्गा निर्जया निष्कलात्मिका ।
 निरवद्या निरीशा च निरङ्गनपुरस्थिता ॥
 पुण्यप्रदा पुण्यकारी पुण्यगर्भा पुरातनी ॥
 पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
 पूजा पवित्रा परमा पूरा पुण्यविभूषणा ।
 पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
 पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्विमा पूर्वचक्रमा ।
 पौर्णमासी परा पद्मा पथज्ञा पद्मगन्धिनी ॥
 पद्मिनी पद्मवक्त्रा च पद्ममालाधरा सदा ।
 पद्मोद्भवा परया च परमानन्दरूपिणी ॥
 प्रकाश्या परमाश्चर्या पद्मगर्भनिवासिनी ॥
 पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
 पद्माञ्चिता पद्मसंस्था पद्ममाता पुरातनी ।
 पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छदा ।
 शुक्लपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ।
 पीतपद्मासनगता लज्जपद्मस्थिता तथा ॥
 पदार्थदायिनी पद्मवनासपरायणा ।
 प्रकाशिनी प्रगम्या च पुण्यश्लोका च पावनी ॥
 फलहन्त्री फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
 फुल्लन्द्रीलोचना फुल्ला फुल्लकोरुगमधिनी ॥
 फलिनी फालिनी फेला फुल्लच्छाटितपातका ।
 विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वरप्रिया ॥
 ब्रह्मयता ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्रह्मज्ञा विमलामला ।
 बहुला बाहुला वक्त्री वक्त्री वनदायिनी ॥
 पिङ्गला विक्रमामाला बहुभाष्यविशोचना ।
 विश्वामित्रा विश्वसखी वैष्णवी विश्ववक्त्रमा ॥
 विष्णुपञ्चप्रिया देवी विभूतिवैश्वतोमुखी ।
 वेदवैदरता वाक्त्री वेदाक्षरसम्बिता ॥
 विद्या विद्यावती वन्या वृहती ब्रह्मवादिनी ।
 वरदा विप्रच्छदा च वरिष्ठा च विश्वोधिनी ॥
 विद्याधरी वसुमती विप्रवृद्धा विश्वोधिना ।
 श्रीमस्थानावती वामा विधात्री विप्रुधिया ॥

राधा

बुद्धिबिनाशिनो विन्ता ब्रह्मरूपा वरानना ।
 वासिनी ब्रह्मजननी ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ॥
 विभाषिणी व्यापिनी च व्याधिका परिचारिका ॥
 विपद्भाषिणी देवी विनयव्रतचारिणी ।
 विपद्भाषिणी देवी विनयव्रतचारिणी ।
 विष्णुवाद्यपरा देवी वेणुशुनियरायणा ।
 वर्चेस्त्रिनी वलकरी वलमला विवस्वती ॥
 विपाशा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
 बुद्धिदा वृद्धती देवी विधिविच्छिन्नशया ॥
 विचिचाङ्गी विचित्राभा विच्छा विभववर्द्धिनी ।
 विजया विजया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
 विषयै च विशालाम्नी विज्ञानविनयमतिनी ।
 भद्रा भोगवती भया भवानी भयवासिनी ॥
 भूतधात्री भयहरी भक्तवध्या भयापहा ।
 भक्तिदा भयहा मेरीभक्तदुर्गप्रदारिणी ॥
 भागीरथी भाहुमती भागप्रदा भगनिर्दिता ।
 भवप्रिया भूतशुद्धिर्भूतिदा भूतभूषणा ॥
 भोगवती भूतिमती भयरूपा भक्तिर्भमा ।
 भूरिवा भक्तसुखभा भागवद्विहारी सदा ॥
 भिच्चुमाना भिच्चुनिभा भया भवस्वरूपिणी ॥
 महाभाया माहप्रिया महानन्दा महोदरी ॥
 मतिर्भूक्तिर्भेनोज्ञा च महामङ्गलदायिनी ॥
 महापुण्या महादात्री मैथुनप्रयत्नलसा ॥
 मनोज्ञा मालिनी मान्या मयिमागिन्धधारिणी ॥
 मुनिस्तुता मोहकरी मोहहन्त्री महौलका ॥
 मधुपानरता मध्या मदाघूर्णितलोचना ।
 मधुपानप्रमत्ता च मधुपुञ्जा मधुव्रता ॥
 माधवी मालिनी मान्या मनोरथयथातिगा ।
 मोक्षैश्वर्यप्रदामर्ता महापद्मवनाश्रिता ॥
 महाप्रभावा महती ऋगाक्षी मीनलोचना ।
 महाकाण्डिन्यमन्या महाक्षी महती कला ॥
 मुक्तिरूपा महासुक्ता मयिमागिन्धधारिणी ॥
 सुक्ताफलविचित्राङ्गी सुक्तारञ्जितनासिका ॥
 महापातकराशिणी मनोरथनन्दनी ।
 महामायिकरचित्ता महाभूषणभूषिता ॥
 मायावती मोहहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
 महामेधा महाभूतिर्मेधाभाया प्रिया सखी ॥
 मनोहरी महोपाया महामयिनिभूषिता ।
 महामोहप्रणयिनी महामङ्गलदायिनी ॥
 यशस्विनी यशोदा च यमुनावारिहारिणी ।
 योगविद्धिकरी यज्ञा यज्ञेश्वरवन्दितप्रिया ।
 यज्ञेशी यज्ञफलदा यज्ञनीया यज्ञस्त्री ।
 योगयोगिनीयमिच्छा योगिनी योगबुद्धिदा ॥
 योगयुक्ता यमादयस्त्रिभुवैकधारिणी ।
 यमुनाजलसेया च यमुनाजलहारिणी ॥
 धामिनी यमुना यन्त्या यमलोकनिवासिनी ।
 लोकालोकविनासा च लोकलोकलमात्मिका ॥
 लोकाक्षी लोकमाता च लोकानन्दप्रदायिनी ।
 लोकबन्धुलोकधात्री लोकालोकनिवासिनी ॥
 लोकवधनिवासा च लज्जलज्जलचित्ता ।
 लोकालोकान्धारायणा लज्जिमा लसदीक्षणा ॥

राधा

वासुदेवप्रिया वामा वल्लभसमयप्रिया ।
 वामन्ती वसुदा वजा वेणुवाद्यपरायणा ॥
 वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणावाद्यविभूषणा ।
 वेणुवाद्यरता चैव वशीनादविभूषणा ॥
 शुभा शुभरतिः श्रान्तिः श्रेष्ठया शान्तिविषया ।
 शौतला शोविता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
 शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्प्रदा ।
 शिवस्तुत्या शिवसत्त्वा शिवनिष्ठापरायणा ॥
 श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभव्रता ।
 शुद्धविद्याजपकरी शुभकर्त्री शुभाशया ॥
 सुतानन्दा सुनिः श्रान्तिः शिवप्रमपरायणा ।
 शोषणी शुभावती च शालिनी शिवनक्तकी ॥
 षड्गुणायुपदाक्रान्ता षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥
 सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धविद्धिप्रदायिनी ॥
 सेयानङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
 सम्यग्दा श्रुतिः स्यादा स्वनीया स्वप्रिया ॥
 सौख्यदा सौख्येया सौख्या सौख्यसौभाग्यदायिनी ॥
 उन्नतस्त्रया स्वधा स्वाहा स्वधास्वप्रमोदिनी ॥
 स्वर्गप्रिया ससुद्राभा सर्वपातकनाशिनी ।
 संसारवारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
 हरप्रिया हरिण्याभा हरिणाक्षी हरिख्यौ ।
 हंसरूपा हरिद्राभा हरिहर्षा सुचिन्तिते ॥
 हेमदा चालिता चैमा हृदयगदाविधारिणी ॥
 अपरैकं श्रेष्ठ प्रौढे खराचरसमन्वितम् ॥
 स्तोत्रं सद्दशनामाख्यं खरचञ्जनसंयुतम् ॥
 अजपा अतुलानन्ता अनन्तान्दनदायिनी ॥
 अन्नदाना अश्रीका च अलका अन्दतश्रवा ।
 अनाथवृक्षभानन्ता अयोनिचम्भवा प्रिये ॥
 अत्यक्तलक्षणाक्षुष्या विशिष्टान्तापराजिता ।
 अनानाममोरीशार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ॥
 अयिमादिगुणाधारा अगण्यालोकहारिणी ।
 अचिन्त्यशक्तिवलयानुतरूपा च हारिणी ॥
 अद्रिराजसुता दूती अद्ययोगसमन्विता ।
 अच्युता अनवच्छिन्ना अक्षुष्यशक्तिधारिणी ॥
 अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तान्दनरूपिणी ।
 अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ॥
 अर्थदा अन्नदा अर्था सदा अन्दतवर्षिणी ।
 अविद्याजालशमनी अप्रतर्कगतप्रदा ॥
 अशेषविघ्नसंहन्त्री अशेषगुणयुक्ता ।
 अज्ञाननाशिनी देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ॥
 अशेषपापसंहन्त्री अशेषदेवतामयी ।
 अघोरा अन्दता देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ।
 अशुभहपरा देवी अभिरामविनोदिनी ॥
 अनवद्यपरिच्छिन्ना अत्यनन्तकलाङ्गिणी ॥
 आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नार्तिविनाशिनी ।
 आश्चर्यरूपा आद्यस्था आपन्नविद्या सदा प्रिया ॥
 आप्यायिनी च आलस्य आपदाहान्तप्रदा ।
 इष्टारतिरिष्टाक्षी इष्टपूर्वफलप्रदा ॥
 इतिहासच्छ्रुतिः श्रुता इष्टान्द्रूपप्रदा ।
 इष्टा च इष्टरूपा च इष्टादिपरिवन्दिता ॥
 इन्दिरा इतराक्षी च इलङ्कार इष्टारिणी ॥
 इन्द्राक्षीसेवितप्रदा इन्द्रियप्रीतिदायिनी ॥

राधा

ईश्वरी ईशजननी ईशस्त्रैश्वर्यदायिनी ॥
 उतङ्कशक्तिर्युक्ता उपमानविभक्तता ।
 उत्तमश्रीकससेया उत्तमोत्तमरूपिणी ॥
 उष्ठा उषा उधाराधा उर्मिला च सुचिन्तिते ॥
 ऊहा ऊहवितर्का च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वगा ॥
 ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वधोनी उपपाविनाशिनी ।
 ऋषिद्वन्द्वस्तुता ऋद्धिकरणत्रयनाशिनी ॥
 ऋतम्भरा ऋद्धिदात्री ऋक्या ऋकथस्वरूपिणी ॥
 ऋतुप्रिया ऋतमाता ऋचाक्षिर्कर्ममार्गगा ॥
 ऋतुलक्ष्यरूपा च ऋतुमार्गप्रदर्शिनी ।
 एषिताखिलसंख्या एकैकायुतदायिनी ॥
 ऐश्वर्यतथैरूपा च ऐतरेन्द्रशिरोमणिः ।
 ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादीजदायिनी ॥
 ओङ्कारजननी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
 औदार्यप्रकरा भद्रे औपेन्द्रैश्वर्यविषया ॥
 अश्वस्था च अमृता अम्बा अम्बालिका तथा ।
 असुखाक्षी च अम्याना अमृन्निष्ठासुखानना ॥
 अंशुमाली अंशुमती अंशुलक्ष्मीशसम्भवा ।
 अम्यतामिच्छा भद्रे अत्यनशोभनखरा ॥
 अर्थेशा अर्थदात्री च अर्थरूपा अनाहता ।
 श्रेष्ठ नामान्तरं भद्रे ककारादि वरानने ॥
 अत्यन्तसुन्दरं शुद्धं निर्मालोत्पलगन्धिनी ॥
 कुटन्ता करुणा कान्ता कर्मजाविनाशिनी ॥
 कमला कल्पलतिका कलिक्लमपनाशिनी ।
 कामनीयकला कर्णा कपर्दिपूजनप्रिया ॥
 कदम्बकुसुमाभाया सदा कौकनदेव्या ।
 कालिन्दीकैलिकलिता कण्ठा कादम्बमालिका ॥
 कान्तालोकचया कन्या कन्यारूपा मनोहरा ।
 खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ॥
 खेलगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रतलकाहिता ।
 खेचरी खेचरी विद्या खगतः स्थातिदायिनी ॥
 खण्डिप्राशेषपापीया खलद्विविनाशिनी ॥
 खातेन कन्दसन्दीहा खड्गखड्गधारिणी ॥
 खरसन्तापशमनी खरदुःखनिघ्ननी ।
 गुहागन्धगतमैत्री गन्धर्वनगरप्रिया ॥
 गूर्परूपा गुणवती गुर्वी गौरवरङ्गिणी ।
 गृहपीडाहारा गुप्ता गदन्तिगमना प्रिया ॥
 चाम्येयलोचना चारु चाम्पू चारुरूपिणी ।
 चन्द्रचन्दनसिक्ताङ्गी चम्बनीया चिरस्थिता ॥
 चारुचन्दनसिक्ताङ्गी चलिताशेषवृद्धता ।
 चारिताशेषवृद्धिना चारुताशेषमस्तुला ॥
 रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमालिका ।
 शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्लाङ्गी शुक्लमालिका ॥
 पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमालिका ।
 लघुचन्दनसिक्ताङ्गी लघुाङ्गी लघुमालिका ॥
 शुक्लवन्दपरीधाना शुक्लवन्दोत्तरीयिका ।
 रक्तवन्दपरीधाना रक्तवन्दोत्तरीयिका ।
 पीतवन्दपरीधाना पीतवन्दोत्तरीयिका ।
 लघुवन्दपरीधाना लघुवन्दोत्तरीयिका ॥
 वृन्दावनेश्वरी राधा लघुकार्यप्रकाशिनी ।
 पद्मिनी नाशिनी गोपीकालिन्दी अवगच्छिनी ॥
 गोपीश्वरप्रिया भद्रा सदा नगरमोदिनी ॥

राधा

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरे सदा ॥
त्रिपुरासन्निकर्षेया त्रिपुरापरिचारिका ।
त्रिपुरापुरसंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ॥
नानास्त्रीभाग्यसम्पन्ना नानाभरणभूषिता ।
स्त्रीर्न सहस्रनामास्त्र्यं कथितं तव भक्तितः ॥
एतन् स्तोत्रञ्च मन्त्रश्च कवचञ्च वरानने ।
कल्पे कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मागवः ॥
उपास्य राधिकां विद्यां केवलं कमण्डलीयै ॥
बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
पद्मिनी राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
महाविद्यां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण तुन्दरि । ।
इत्थु नाम सहस्राणि प्रकटं यत् शुभ्रते ॥
हृद्यस्तु कालिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
हे हृद्य राधे गोविन्द इदमुच्चार्य यत्नतः ॥
सदाकौ वैष्णवो देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
गोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
विना मन्त्रं विना होमं विना पूर्णं विना वलिम् ।
विना मन्त्रं विना होमं विना निर्वोदितं क्रियायाम् ॥
प्राणायामं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
विना जपं विना हानं येन राधा प्रसीदति ॥
राधासहस्रनामास्त्रस्तोत्रमार्गेण पार्थिवेति ॥
यो जपेदेषाव मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
स पतेन्नरके कोरे यावदिन्द्राच्चतुर्दश ॥
शुला गुरुस्त्रास्यन्त्रं वैष्णवो भक्तितत्परः ॥
ततः पुरश्चरौ कुम्येदिकविश्रुतिसंख्यकम् ।
पूर्णाभिषेकसिक्तस्य ततो गुरुपदार्चनम् ॥
विना पूर्णाभिषेकश्च भवाव्यौ पारमिष्ठति ।
अन्नस्य तस्य दुर्गङ्गानरये पतनं भवेत् ॥
सर्वं सर्वं महेशानि सर्वं सर्वं वदान्धम् ॥
भवाब्धितरणं नास्ति विना पूर्णाभिषेचनम् ॥
नागानामपुराणानि देवदेदाङ्गप्रास्ततः ।
मयोद्धृतं महेशानि चारं पूर्णाभिषेचनम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् पूर्णाभिषेचनम् ।
जला पूर्णाभिषेकश्च पठेत् राधास्तव प्रिये ॥
स्तवपाठान्तमेशानि स भवेद्भवनन्दनः ।
स्त्रीर्न सहस्रनामास्त्रं न यस्य जयतो मशुम् ॥
राधाहृद्यस्य देवेशि तस्य पापफलं इत्थु ।
कुम्भीपाके स प्रकृतं यावदेव ब्रह्मणः श्रुतम् ॥
निन्दगानां यथा श्रेष्ठा भवेद्गङ्गागीरधी प्रिये ।
वैष्णवानां यथा शम्भुः प्रकृतीनां यथा सती ॥
पुरुषाणां यथा विष्णुर्न च नारायणो यथा शशी ।
स्तवनाश्च तथा श्रेष्ठं राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
जपपूर्वादिनं यद्यद्यद्वलिहोमादिकन्यथा ।
श्रीराधास्तोत्रपाठस्य कदां नाश्नति योद्गभीम् ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे ब्राह्मिणशतु पटले
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ ॥ ॥ अथ राधाकवचम् । ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कैलासवाचिन् भगवन् भक्तानुग्रहकारक ।
राधिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ॥
अद्यस्ति कश्चन नाथ जहिं मां दुःखतो भयात्
त्वमेव शरणां नाथ शुभपाथे पिनाकध्वज् ॥

राधा

श्रीमहादेव उवाच ।
इत्थु गिरिजे तुभ्यं कवचं पूर्वमुच्यते ॥
सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वहृदाहारं परम् ॥
हरिभक्तप्रदं साक्षात् शुक्तिशुक्तिप्रसाधनम् ।
त्रैलोक्यार्थयं देवि हरिस्त्रिध्याकारणम् ॥
सर्वत्र जयदं देवि सर्वशत्रुभयापहम् ।
सर्वत्रैव भूतानां मनोवृत्तिकारं परम् ॥
चतुर्भुजशुक्तिजनकं सदानन्दकारं परम् ।
राजसूयान्धमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा राधामन्त्रश्च यो जपेत् ॥
स नामोति फलं तस्य विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
शरिरस्य महादेवोऽपुष्टुमुष्टुः प्रकीर्तितम् ।
राधायस्य देवता प्रोक्ता रां नैव परिकीर्तितम् ॥
धर्माधिकामनोचैव विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु ललाटं राधिका तथा ॥
वृषभाशुसुता दन्तान् चिबुकं गोपनन्दनी ॥
चन्द्रावली पातु गळं जिह्वा हृद्यप्रिया तथा ॥
कण्ठं पातु हरिप्राया हृदयं विजया तथा ।
बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुवलयसा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ चौभङ्गिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवज्रभा ॥
सुखं विधुसखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु पृष्ठं कुक्षी श्रीकाम्तवज्रभा ॥
गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
वाक्वं वाय्वी सदा पातु धनागारं धनेश्वरी ।
पूर्वां दिशं हृद्यप्रिया हृद्यं विजया तथा ॥
उत्तरां हरिता पातु हृद्यिणी वृषभाशुजा ।
चन्द्रावली नैशमेव दिवा खेडितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने साध्याङ्गे कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीकये ॥
हेतुदा सङ्गवे पातु कौमला च दिवाङ्गके ॥
प्रोषापरारक्षणमेव श्रमिन्ना सर्वसन्धिषु ॥
योगिनी भोगसमये तौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके निबन्धे योगे रत्नावली मम ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका हृद्यमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाङ्गुतम् ॥
सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्यन्मनसि वसेत् ॥
राजद्वारे सभायाश्च संयामे शत्रुसङ्कटे ।
प्राणार्थनाश्रुसमये यः पठेत् प्रयतो नरः ॥
तस्य सिद्धिर्भवेद्देव न भयं विद्यते क्वचित् ॥
आराधिता राधिका च तेन सर्वं न संशयः ।
गङ्गाक्षानात् हरेनसमृद्धयात् यत् फलं लभेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचित् ॥
हरिद्वारोचना चन्द्रमण्डितं हरिचन्दनम् ॥
हस्ता लिखित्वा भूर्त्वे च धारयेत् सक्कै भुजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिनाम्न संशयः ॥
कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा सृष्टिं स्थितिं हरिः ।
संहारश्चाहं नियतं करोमि कुर्वते तथा ॥
वैष्णवाश्च प्रशुद्धाय विरामगुणश्रीलिने ।
दद्यात् कवचमयग्रमन्त्रा वाश्रमभुयात् ॥
इति श्रीनारदपञ्चरत्ने ज्ञानान्धवदारे पञ्चरत्ने

राधा

सर्वरक्षाकरं समाप्तम् ॥ * ॥ (राधातन्त्रोक्त-
राधिकाकवचं यथा.—

देव्युवाच ।

“देवदेव महादेव सृष्टिसिध्यन्तकारक ।
राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

इत्थु देवि वरारोक्षे कवचं जनमोहनम् ।
गोपितं सर्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ॥
या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।
उपविद्याक्रमाद्देवि कवचं इत्थु पार्थिवेति ॥
अपपूर्वाविधानस्य फलं सर्वस्वसिद्धिदम् ।
यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ॥
भक्तिहीनाय देवेशि द्विचनिन्दापराय च ।
न शुद्रयाजिविप्राय वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
शिश्याय भक्तियुक्ताय श्रुत्किरीचरताय च ।
वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥
वक्तव्यं परमेशानि मम धाक्वं न चाप्यथा ॥
अस्य श्रीराधात्रैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका
शरिररुष्टुमुष्टुः श्रीराधिका देवता महा-
विद्यासाधनगोप्यं विनियोगः ॥
ॐ पूर्वं च पातु सा देवी रुक्मिणी शुभदायिनी ।
द्वौ पश्चिमे पातु सदा सर्वकामप्रपूरणी ।
यास्यां ह्रीं जाम्बवती पातु सर्वकामफलप्रदा ।
उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिसमन्विता ॥
उर्ध्वे पातु महादेवी लीं हृद्यप्रिया यशस्विनी ।
अधश्च पातु मां देवी ऐं पातास्तलवाविनी ॥
अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।
नमः पातु च सर्वार्ङ्गं देवता च पुनः पुनः ।
सर्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥
ऐं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ऐं शिरः पातु मां लीं
लीं राधिकायै लीं लीं देवबाहु रचतु मम ।
ह्रीं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं वामार्ङ्गं रचतु
पद्मिनी पद्ममन्विनी । ऐं ह्रीं राधिकायै ऐं
ऐं देवपादं रचतु मम । लीं लीं ऐं ऐं
राधिकायै ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं लीं लीं ॐ
सर्वार्ङ्गं मम रचतु । लीं राधिकायै लीं
वामपादं रचतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-
कायै ह्रीं अक्षयुग्मं रचतु मम । ऐं राधि-
कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रचतु मम । ह्रीं
राधिकायै ह्रीं नासायुग्मं सदा रचतु मम ।
ॐ ह्रीं राधिकायै ॐ ह्रीं दन्तपङ्क्तिं सदा
पातु सरस्वती । ह्रीं भुवनेश्वरी ललाटं पातु
ह्रीं काली मे सुखमखलं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं
ह्रीं महिषमर्दिन्यै ह्रीं ह्रीं महिषमर्दिनी
हाकेलाविनी सहस्रारं रचतु सदा मम ।
ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रचतु ।
ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा भाभियुग्मं सदा रचतु
मम । लीं ऐं लीं सुन्दरी लीं ऐं लीं
खादिष्ठानं लिङ्गखलं रचतु मम । लं ऐं लं
पृथिवी गुरुमखलं रचतु मम । ऐं ऐं ऐं
बलपा ऐं ऐं ऐं स्तनद्वयं रचतु मम । हृद्यौ
भेरुनी हृद्यौ स्तनद्वयं रचतु मम । ह्रीं

अन्नपूर्णा हीं घाटां रक्षतु मम । ऐं ह्रीं ऐं
बीजत्रयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम । ॐ महा-
देवः पातु सर्वाङ्गं मे ॐ नारायणः पातु
सर्वाङ्गं सदा मम ।

ॐ ॐ ज्ञः पातु सदा गोत्रं रत्निकणीनाथः ।
रत्निकणी सद्यभामा च सैषा आम्बुवती तथा ॥
लक्ष्म्या मित्रशुद्धा च भद्रा नमस्विता तथा ।
एताः सर्वा युवतयः प्रोभनास्याः सुलोचनाः ॥

रक्षेयुर्मां सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।
ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्महृदये च यः ॥
सर्वाङ्गं मे सदा रक्षेत् केशवः केशिञ्चा हरिः ।
इतीदं कवचं भद्रे त्रेलोक्यमङ्गलं शुभम् ॥

पद्मिण्याः परमेशानि उपविद्यासु सङ्गतम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्परः ॥
निराहारो जलव्यामी अयुतं वत्सरं सदा ।
तद्देव परमेशानि पद्मिनी वप्रत्तामियात् ॥

एतत् कथितं देवि कवचं मुवि दुर्लभम् ।
फलफलजलं क्लृप्त्वा पठेत् सर्वत्र यद्दि ॥
पद्मिनी वप्रमायाति तदेव नगनन्दिनि ।
अनेनैव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति नाथया वचनं मम ।
संगोष्ठी पूजयेद्दिशां महाविद्यां वरानने ॥
प्रकटाथैर्मिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भद्रे यः पठेत् कवचं प्रिये ।

तद्देव सहजा भद्रे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे एकत्रिंशत्
पटलः ॥ अथ राधास्तोत्रम् ।
“लोकत्रयं रामवेदीकं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा राक्षस्यरी रम्या परमा च परात्मनः ॥
राधोद्भवा ज्ञान्याकान्ता ज्ञान्यवचःस्थलस्थिता ।
ज्ञान्यप्राणादिदेवो न महाविष्यप्रचरपि ॥
सर्वथा विद्युमाया च सदासदा सनातनी ।
ब्रह्मसंख्या परमा निर्जिज्ञा निर्गुणा परा ॥
वन्द्यावनेश्या त्रिलया यमुनालटवाचिनी ।
गोलोकवाचिनी गोपी गोपीश्या गोपमातृका ।
खान्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी ।
दृषमासुसुता शान्ता कान्ता पूर्वतमस्य च ॥
कान्ता कलावतीकान्ता तीर्थपूता सतीनिभा ।
समर्चिप्रश्च नामानि वेदीकानि शुभानि च ॥
कारभूतानि पुण्यानि सर्वानामसु नारदः ।
यः पठेत् संवतः शुद्धौ विष्णुभक्तौ जितेन्द्रियः ॥
इह वै विजलां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हृदयैः पद्म् ॥
हरिभक्तिं हरेदास्यं लभते नात्र संशयः ॥
भक्तो लज्जपतेन स्तोत्रसिद्धिर्भवेत् शुभम् ।
स्तोत्रसंख्यमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ॥
कोटिजम्बान्वितात् पापात् ब्रह्महत्याप्रतादपि ।
स्तोत्रसंख्यमात्रेण सुख्यते नात्र संशयः ॥
ऋतवत्या काकवत्या महावत्या प्रसूयते ।
श्रयोति वर्षके या शुद्धा ज्जिग्मसोभोजनी ॥
श्रयोति मासके यः सर्वाभीष्टं लभेन्नरः ।
यामवेदे कुमारं तमिन्वाह कसोपीश्वरः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानाष्टवारे द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥

राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः) श्रीकृष्णः ।
यथा,—

“गोलोके द्विसृजः कृष्णो राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विसृजेगोपपार्श्वदेः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंख्ये १७ अध्यायः ॥

राधातनयः, पुं, (राधायाः हृतपत्न्यास्तनयः ।
तया यालितत्वान् तथात्वम् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥
राधाभेदी, [न] पुं, (राधां धन्विचित्रवेदं भिन-
त्तीति । भिद् + धिनिः ।) अर्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

राधाविधौ, [न] पुं, (राधां धन्विचित्रविशेषं
विधत्तीति । विध् + धिनिः ।) अर्जुनः । यथा,
“राधाविधौ किरौच्यैर्निष्क्रिंक्ष्यः श्वेतहयो नरः ।
दृष्टन्नलो गुडकेशः सुभद्रेणः कपिध्वजः ।
बौभन्सुः कर्णजितस्य गाक्षीव गाक्षिव घटुः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७३ ॥

राधासुतः, पुं, (राधायाः हृतपत्न्याः सुतः ।)
कर्णः । यथा,—
“वेदिना यात्रसनी च कर्णश्चस्याधिपोरङ्गराट् ।
राधासुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठसु तद्वदुः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७५ ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ५६ । ३ ।
“पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाङ्कव ।
श्वतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)
राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +
“स्त्रीभ्यो ङक् ” ४ । १ । १२० । इति ङक् ।)
कर्णः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १३४ । ११ ।

“ऋतपुत्रस्तु राधेयो युवः श्रीशमिषात्तदा ॥”)
राद्यः, त्रि, (रद्यते इति । रप् + “आसुयुवपि-
रपीति ” ३ । १ । १२६ । इति य्यत् ।) कथ-
नीयः । रपघातोः कर्मणि च्यञ्प्रत्ययेन
नियन्तः ॥

रामं, क्ली, (रम्यतेऽनेनेति । रम् + घञ् ।) वाञ्छु-
कम् । कुष्ठम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वैशं तमः ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ३ । ३ ।
“सुप्रकेतैर्वाभिरभिवर्षितेभ्यु
रशङ्किर्वैरभिराममस्यात् ॥”

“रामं ज्ञान्यवर्णं शार्वरं तमः आभ्यस्यास्त्रायं
ह्योमकाखे अभिभूय तिष्ठति ।” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥)

रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + ऋः । रम्यतेऽनेनेति ।
रम् + घञ् वा ।) मनोज्ञः । (यथा, दृष्टव-
संहितायाम् । १६ । ५ ।
“मावः प्रभूतपथवी नयनाभिरामा
रामा रत्नैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”)
स्वितः । अचितः । इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रामः, पुं, (रमते इति । रम क्रौडायाम् +
“ञ्वलितिकसन्भ्यो षः ” ३ । १ । १४० ।
इति षः ।) परशुरामः । स तु विष्णोरंशः
जमदग्निपुत्रेण पुत्रत्वेन ज्ञेतायुगादाववतीर्णः
एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःसन्नियामक-
रोत् । (अथै एव समन्तपञ्चके पञ्च सन्निय-
शोथितद्वादत् विघाय पितृन् सन्तर्पयामास ।
यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।

सौतिरवाच ।
“श्रुत्वात्तं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाम् ।
समन्तपञ्चकाख्यं श्रोतुमर्हस्य सत्तमः ॥
ज्ञेताङ्गापरयोः सन्धौ रामः शुकश्रुतावरः ।
अवक्ष्यन्त पार्थिव चक्षं जवानामर्षचोदितः ॥
स सर्वं चक्षुस्तव्या खवीर्यैश्चानलदुहितः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् इदानीम् ॥
स तेषु रधिरामःसु इदेषु क्रोधश्चिह्नितः ।
पितृन् सन्तर्पयामास रधिरणेति नः श्रुतम् ॥
अथर्चोकादयोऽथैव पितरो राममब्रुवन् ॥
राम राम महाभाग प्रीताः सख्यं भागं च ॥
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ॥
वरं ह्यथीव्य भद्रन्तं यमिच्छसि महाश्रुते ॥

राम उवाच ।
यदि मे पितरः प्रीता यदनुयास्यता मयि ।
यच्च रोधाभिभूतेन चक्षुस्तव्यादितं मया ॥
अतश्च पापाङ्गुल्यैश्च मे प्राथितो वरः ।
द्वादश तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥
एव भविष्यतीत्येव पितरस्तमयाश्रुवन् ।
तं समस्तेति निविशियुक्तवः स विरामश्च ॥
तेषां समीपे यो देवो इदानीं रधिरामस्यम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”

अखान्धद्विवरणं परशुरामशब्दे ब्रह्मणम् ॥ *)
राववः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्वजन्मस्वरूपः
अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन ज्ञेतायुग-
शेषे रावव्यादिवधार्थमवतीर्णः । वलदेवः । स
तु अनन्तदेवो विष्णोरंशः यदुर्वशीयवस्तुदेव-
पुत्रत्वेन दापरयुगान्ते कंचादिवधार्थमवतीर्णः ।
(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।

“निशम्य प्रेष्ठमायानं वासुदेवो महात्मनः ।
अङ्गुरश्चोयसेनश्च रामश्चाङ्गुतवक्रमः ॥”)
त्रयो रामा यथा,—
“अधोरक्षाथ नाथश्च महाकाकौ प्रकीर्तितौ ।
भागवतो दाववो गोपखयो रामाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वङ्गपुराणम् ॥ * ॥

वखयः । घोटकः । प्रशुमेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ ॥ (रम् + भावे घञ् । रतिः । यथा,
भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापचयदुःखितात्मा
निर्जिह्वते न सङ्कटुन्वरात्मः ॥”
“सङ्कटुन्वे रामो रतिर्घञ् ।” इति तत्र
श्रीधररामौ) रामशब्दस्य श्रुत्युत्पत्तौ,—
“राशब्दे विभक्तयो महापौश्वरवाचकः ।
विश्रामभूमिर्धरो यो हि देव रामः प्रकीर्तितः ॥

“अधोरक्षाथ नाथश्च महाकाकौ प्रकीर्तितौ ।
भागवतो दाववो गोपखयो रामाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वङ्गपुराणम् ॥ * ॥

वखयः । घोटकः । प्रशुमेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ ॥ (रम् + भावे घञ् । रतिः । यथा,
भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापचयदुःखितात्मा
निर्जिह्वते न सङ्कटुन्वरात्मः ॥”
“सङ्कटुन्वे रामो रतिर्घञ् ।” इति तत्र
श्रीधररामौ) रामशब्दस्य श्रुत्युत्पत्तौ,—
“राशब्दे विभक्तयो महापौश्वरवाचकः ।
विश्रामभूमिर्धरो यो हि देव रामः प्रकीर्तितः ॥

वखयः । घोटकः । प्रशुमेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ ॥ (रम् + भावे घञ् । रतिः । यथा,
भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापचयदुःखितात्मा
निर्जिह्वते न सङ्कटुन्वरात्मः ॥”
“सङ्कटुन्वे रामो रतिर्घञ् ।” इति तत्र
श्रीधररामौ) रामशब्दस्य श्रुत्युत्पत्तौ,—
“राशब्दे विभक्तयो महापौश्वरवाचकः ।
विश्रामभूमिर्धरो यो हि देव रामः प्रकीर्तितः ॥

वखयः । घोटकः । प्रशुमेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ ॥ (रम् + भावे घञ् । रतिः । यथा,
भागवते । ७ । ६ । १४ ।

रामः

रमते रमया चाङ्गे तेन रामं विदुर्भ्रष्टाः ।
 रमायां रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
 रा चेति लक्ष्मीवचनो मन्वापीश्वरवाचकः ।
 लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 नासां सङ्घसं दिवानां स्मरथे यत् फलं लभते ।
 तन् फलं लभते नूनं रामोच्चारणमाजतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसख्ये ११० अध्यायः ॥
 (तथा च अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४४ ।
 “यस्मिन् रमन्ते मुनयो विदया ज्ञानविभवे ।
 तं गुरुः प्राज्ञ रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥”
 एतन्तुतराक्षसवधप्रज्ञानं विचार्य यदुक्तं
 रामाजुजेन तदाह । “अत्र युद्धदिवसगणनायां
 कतकवीर्यैः । पूर्वं सुवेलादीहणदिने ।
 ततोऽस्ममगमन् सूर्यः सन्ध्या प्रतिरञ्जितः ।
 पूर्णचन्द्रप्रदीप च चपा समतिवर्षते ॥’
 इत्युक्तं तद्दिनं चतुर्दशीपूर्णिमान्तरदिति
 स्यत् । ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तथा-
 मेव रात्रौ नागप्राशस्त्यतद्दिमोक्षौ । द्विती-
 यायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वचनं दृश्य ।
 चतुर्थ्यां कर्मणस्तथा । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य ।
 षष्ठ्यां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द-
 जितो ब्रह्माक्षप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निकुम्भवधः । तत्रात्रौ मकाराक्षवधः । एका-
 दश्यादित्रयोदशान्तदिनत्रयेण इन्द्रजिह्वधः ।
 चतुर्दश्यां क्लृप्तवधः । अमायां रावणयुद्धा-
 रम्भतद्दश्याविति पञ्चदशदिनानि सर्वे युद्ध-
 मिति । अर्धेदं वक्तव्यम् । कथं कृष्णप्रतिपत्
 माघकृष्णस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नाद्यः चैत्रे
 पुष्यानक्षत्रेऽथोष्ठातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति स्यदमयोधाकाखे । चैत्रे पुष्यस्य शुक्ल-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 स्यदमेव ष्योतिषादी । तत्र नवमीरिक्तावाद्-
 भिषिकायोम्या दशम्येव तु पूर्णत्वाद्दोम्या ।
 एवञ्च चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 कृष्णामायां युद्धसमाप्तौ तदुत्तरपञ्चम्यां भर-
 द्वाषाश्रमगमनम् ।
 ‘पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्म्यागणः ।
 भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥’
 इति वल्गुमाख्यात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भगवतः प्रतिज्ञाहानिः । पूर्णे
 चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तेरसङ्गतिश्च । युद्धोत्तरं
 तावत्कालं लक्ष्म्यामवस्थानस्याभावात् । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनान्यनतेवेति
 तद्वानिच्छदवश्यात् । तदुत्तरद्वितीयदिने एवायो-
 ध्याप्रवेशश्च जाभात । अमान्तमानेन चैत्रकृ-
 ष्योत्तरपञ्चम्यां तत्राश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहूदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिर्निश्चयोष्ठा-
 नागमे “मया प्राणा देया” इति भरतप्रतिज्ञा-
 हानिः । सा च प्रतिज्ञा चिन्नुटे रामसन्निधा-
 विवयोधाक्ताहान्तं स्यत् । एतेन चैत्रकृष्ण-
 प्रतिपदि युद्धारम्भस्तच्छुक्लप्रतिपदि रावणसंहार

रामः

इति तीर्थोक्तचैत्रकृष्णस्येत्यन्वयोऽपि परास्तः ।
 पूर्णिमान्तमानेन तिथिवद्दहादशमावेर्लक्ष्म्यागणे
 पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
 कृष्णपञ्चम्ये बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 षट्पत्तरत्रिंशता दिनेर्लक्ष्म्यागणे तु तिथिवद्दशवर्षात्
 तत्र षड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षायाश्चतुरशी-
 त्वद्वोरात्रदृष्ट्या बहुदिनान्यनतेव । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवनवासे त्रयोदशवर्षमिति
 किञ्चित्कालादस्मिन्नेव तीर्थां प्राक्कथ्ये दुर्योधनेन
 तदसमाप्तौ एषां प्राक्कथ्येन पुनस्तावन्वर्ष्यन्तं
 पुनरनेवैवनासः कस्यैषो भविष्यतीति भीष्म
 प्रवृत्तं भीष्मवाक्यं विराटपस्येति ।
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मावाद्युपजायतः ।
 एषामप्यधिका मावाः पञ्च च द्वादशचपाः ॥
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ॥
 एवमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो वीभन्सुरागतः ।
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वं धर्माधिकोविदाः ॥
 येषां युधिष्ठिरो राजा कक्षाङ्गर्भेपरभुयुः ॥’
 इति । एवञ्चैदृशयवहारनिवृद्धहादशमासेरेव
 वर्षागणना । अधिकासागणना चोचितेव ।
 एवञ्चाधिकनासागणनायां धर्माहानौ न्याय्यत्वं
 च स्थिते कक्षाङ्गामस्ताजुचेति । भरतो वा
 तात्र गयथेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दशी-
 याश्विनकथ्ये । पूर्णिमान्तमानेन कार्तिककृष्ण
 षष्ठ्यां तत्समाप्तिरित्यायाति । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारभ्यस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमस्युपपद्यते । तद्वयने तु
 एकादशदिनान्यनवम्यां मासानां चतुर्दशवर्षेषु
 दृष्ट्याद्युपपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाप्तु-
 त्तरं त्रयोदशे किञ्चिद्गतौते अरय्यकाकोक्ता-
 स्मन्नीत्या मासगुणादृम्यां रावणकृतचीताप-
 हारः । ततश्चतुर्दशे किञ्चिद्गतौते रामस्य
 लङ्कासमीपगमनम् । वर्षेते दशमो मासो द्वौ
 तु शेषौ त्रयङ्गमेति चीतोक्तिः सावनमानेन
 सहरणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचन्द्र-
 प्रदीपा चेति रामोक्त्वा पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 मायां वा चिन्नुटशिखरप्राप्तौ रामस्य । किञ्च
 हनुमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं चीतादर्शनकाखे
 द्विमथयायेन च शीतरश्मिरभ्युत्थितो नेक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन द्वौ मासौ रक्षितस्यौ
 मे योऽवधिक्ते मया कृत इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनुमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
 दशान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाखे ।
 ततो मार्गशुक्लदशम्यां राघवप्रस्थानस्याश्विनोक्त-
 खेन पौषपूर्णिमात्ममेवोचितं तन्नामिदिनस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 श्रावणोभयामान्तं लङ्कापुराद् वञ्चिः सेनयोः
 सङ्गुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षसखयेण भीता
 राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि राजादिभक्तिजुक्तशरवन्ध

रामः

दवादि । अतएव शरवन्धवहाराघवदर्शनकाखे
 चीतावाक्यम् । तौर्लौ सागरमचीर्ष्यं आतरौ
 गीयदे हताविति । अन्येन बहुदिनयुद्धे बहुदु-
 राक्षसेषु चधितेषु यथपकृतिपयस्वरूपेऽवस्थाव-
 श्चिदे सैव्ये तयोः शरवन्ध इति लभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहात् कालः प्राणस्य महावचेति
 कुम्भकर्णम्यति रावणोक्त्वा सान्यततन्निधायाः
 वर्यासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरू-
 पितश्चेतत् प्राक् । सेतुवन्वादित्तान्तं त्वं न
 जानीषे इति कुम्भकर्णम्यति रावणोक्त्वा पूर्व-
 मन्धकरणेत्तरं मध्ये जागरणभावस्य प्रतीतेः ।
 किञ्च । शरवन्धदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्णमोत्तरत्वेन सन्ध्यैरात्रौ चन्द्रसतया तस्मि-
 न्तमसि दारुण्ये इत्यावृत्तेरसङ्गत्वात्परिचरतः वा
 शुक्लप्रतिपदाद्या । एवञ्चामान्तपञ्चमार्चं युद्ध-
 मित्यस्यावन्तमसङ्गत्वात्पत्तिः । यत्तु अमायामेव
 रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रजिह्वो-
 त्तरम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमद्येन कृष्णपञ्चचतुर्दशीम् ।
 कलां निर्थाक्यमावासां विजयाय बलेर्हृतः ॥’
 इति रावणम्यति सुपार्श्वोक्त्वा । चतुर्दश्यां
 रावणप्रेषितवल्गुचोत्तरममायां निर्गतरावणेन
 रामलक्ष्मणयोर्वैद्वे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
 धानीत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्थोक्ततया ततो
 लक्ष्मणचिन्किन्वीत्तरं पुनरा रामरावणयुद्धस्य
 वाङ्गीकितैव स्यत्सुक्ततया तदसम्भवात् ।
 किञ्च । आदिवल्गुदयस्यादिवं प्रेक्ष्य जम्भेदं
 परं हर्षमवाप्तवानिदनेन सूर्यदर्शनीत्तरं
 जपस्थोक्ततया रावणमरयोत्तरं स्थिरप्रम-
 ञ्चाश्रमवहिवार इत्युक्त्वा दिवा तद्वधप्रतीत्या
 च चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे शक्तिधातस्य
 तदथमोषधीपस्येतावनस्य चीतत्वेनामारात्रौ
 शक्तिधातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या
 च तद्दिरोधात् । तथा पादौ ।
 ‘ततो जम्भे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥’
 प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । अज्ञासुक्तेः ।
 ‘ततो निधि समागम्य मायावी श्रुजिद वली ।
 वन्ध नागप्राप्तौ राघवौ च हरिश्चान् ॥’
 ततः चिरकालसङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निशीत्येव वदेत् । अथे द्वितीयेऽह्नि षष्ठ्यामिति
 चीत्वा दारुण्ये तमचीति रामायणोक्त्वा च
 भाद्रश्रावणोभयामान्तं चरप्रतिपद्येति बोध्यम् ।
 ‘नेनतयस्तदाभ्येथ तानि चाक्ष्णास्यमोचयत् ॥
 द्वितीयेऽह्नि धूम्राक्षं हनुमान्निजघान वै ॥
 तृतीयेऽह्नि वचस्येदं खड्गान्निजघ्नेद चाङ्गदः ।
 जवान हनुमान् भूयश्चतुर्षेऽह्वकल्पयन् ॥
 प्रहसं पञ्चमीतिथ्यां गीक्षसिद्धेदम्हर्षिनि ।
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेख चन्विना ॥
 अथ लक्ष्म्यरः खिन्नः कुम्भकर्णं सङ्घोदरम् ।
 शैलसुतरघाताश्रधावनादौरबोधयत् ।
 जघान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमवासरे ॥’

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् ।
 सप्तमवासरे बोधनीत्तरं सप्तमवासरे इत्यर्थः ।
 यत् तु बोधनं षष्ठीं रात्रौ सप्तम्याश्चैतद्वय इति ।
 तदुक्त्यापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-
 मन्त्रेणासम्भवात् । रात्रयमन्त्रिरगमनकाले
 स्वयंप्रभया रात्रयमन्त्रिरस्यातिभास्वरत्ववर्ण-
 नेन मन्त्रादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवान् । इन्द्र
 जिनो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामषट्केनेत्यस्या-
 सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽश्विनोदुरनिकायं दशास्यजम् ।
 बबन्वाक्येऽुरिन्द्रारिः स्रष्टास्येण हृषी कपीन् ॥
 हृन्मता समानीतो मञ्जौषधमहीधरः ।
 तस्यानिलस्यर्षवशात् सञ्च एते सन्तुलितान् ॥
 अन्वितुः कपिराट् कुम्भं निङ्गुम्भं वायुजोऽवधीत् ।
 तस्यां निशि रथुश्रेष्ठो जघान मकरेणयम् ॥
 मायावीतावधश्चक्रे शक्रजिन्द्रयमूर्ध्वनि ।
 तेन खिमोऽभवद्राम आश्वस्तो लक्ष्मणेन सः ।
 त्रयोदशोऽहौमिन्त्रिदिनं योधयत् वली ॥
 जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ।
 अन्वितुः अन्वेषु दिवसेषु । अन्नातिकायग्रहणं
 त्रिंशदोदेवान् कनरान् क्रमहोदरमहापाशो-
 पनक्षयम् । लक्ष्मणग्रहणमद्गृह्णन्मनोरथुप-
 पन्नक्षयम् । एवं षडभिदिनेः षष्ठीं घघः ।
 पूर्व क्रमेणैव तद्विभक्तिः । अन्वितुः सप्तम्याम् ।
 प्रवृत्तानयनमदन्त्याम् । अन्वितुनेवम्याम् । तस्यां
 निशि नवमीरात्रौ तस्मिन्मायावीतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिन्द्रयः ।
 'ततोऽवधोऽन्विलक्ष्मणोऽहं रघुहृहः ।
 दशैरेव जिथ्यौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥
 चतुरङ्गवलेः सङ्घं मन्त्रिभिर्दृशकन्वरः ।
 ह्वयचामरसंयुक्तः सञ्जाभरणभूषितः ॥
 महारथगती द्वारादुतरान्निर्गम्यौ बहिः ।
 आगतौ रक्षसां राजा जस्रभो देवकण्ठकः ॥
 योद्धुं रघुवरेणैति शशुवे कलहध्वनिः ।
 तत्र युद्धं समभवद्द्वाराणाञ्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सङ्घ ॥
 शक्तिश्चैप संक्रुद्धः सोऽरुजं प्रति रावणः ।
 वक्षसा धारयामास सौमित्रिणां विवहताम् ॥
 तथा स बाधमानः सन् पपात धरणीतले ॥
 हृन्मता सौचितोऽभूद्रीषध्यानयशान् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राक्षसो राक्षसान्कः ॥
 जघान राक्षसान् सञ्जानु शरैः कालान्तको-
 प्रभैः ।
 भयत् प्रदुद्राव दशैः कृद्धां प्रति निशाचरः ॥
 जगद्गाममर्थं पश्यन्निर्व्वेदत् स्वयञ्च विशत् ॥
 निङ्गुम्भान् ततः प्राप्य सौमशक्रे जिगीषया ॥
 ध्वंसितं वानरेणैसदमिचारात्कलं रिपोः ।
 पुनरुत्थाय पीलस्यो रामेण सङ्घ योधितुम् ॥
 दिव्यं स्वान्नसाराञ्च राक्षसेर्निर्गम्यौ बहिः ।
 इदं निगमनमाग्निगुस्तुप्रतिपदि ।
 'ततः श्रुतमस्यो दिव्यं रथं ह्यर्थैश्च संयुतम् ।

रामः

राक्षसाय खलुतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ॥
 तन्मु मातलिनानौतमारुह्य रथसत्तमम् ।
 स्तूयमानः सुरगणैर्बुधे तेन रक्षवा ॥
 ततो युद्धमभूदोऽं रामरावणयोर्महत् ।
 सभाङ्गिकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषयैरिति ।
 ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहायै वै रावणस्य वधाय च ।
 रात्रावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु व्यक्तनिद्रा सा नन्द्यायामाश्विनेऽसिते ।
 जगाम नगरीं लङ्कां यत्नोच्चीनावः पुरा ॥
 आगत इति शेषः । इदञ्चागमनं रात्रात्तन्
 तदेव मातलिरथागमनम् ।
 'तत्र गन्वा महादेवी तदा तौ रामलक्ष्मणौ ।
 युद्धेन योञ्जयामास स्वयमन्त्रिहतायिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जग्ध्वा सा मांसप्रोणि-
 तम् ।
 रामरावणयोर्युद्धं सप्तार्धं सा न्यधीजयत् ॥
 यतीति सप्तमे रात्रि नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण चातयामास महामाया जगन्मयी ॥
 यावत्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलिसुदैक्षत ।
 तावत्तु अष्टरात्राणि सन्नेहैवैः सुपूजिता ॥
 निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलेः सुरैः ।
 विशेषपूर्णा दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥
 सकलेः सुरैरित्यस्य सचेति शेषः ।
 'रामारावणयोश्चैव युद्धञ्चावित्थ भोतिदम् ।
 ङतीयायान् लङ्कायाः । पूर्वां सरदिशि स्थितम् ॥
 खातिनक्षत्रयुक्तायां भौतं सुरवर्णं मघत् ।
 ग्रान्धय वारयामास देवेन्द्रो वचनाहरेः ॥
 ग्रान्धयर्धं भयशान्धयर्धम् ।
 'ततस्तु अवधे नाथ द्रष्टव्यां चखिका मुभाम् ।
 विन्द्य चक्रे ग्रान्धयर्धं बलनीराजं हरिः ॥
 रिपुजनिभयशान्धयर्धमिबर्धः ।
 'नीराजितवलः शक्रसूत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
 सन्नाथ प्रथमौ खर्गं सङ्घ देवेः शचीपतिः ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्तते स्वयं देवो देवानां नाशनाय वै ।
 स्वायम्भुवमन्वन्तररूपे पुरा कल्पे इत्यर्थः ॥
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलजवधामा-
 न्येन तत्रापि कल्पयवहारात् ।
 'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ।
 तथैव जावते युद्धं तथैव त्रिदश्यागमः ॥
 एवं रामसङ्घस्याणि रावणानां तथैव च ।
 भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्ति च ।
 तथैव च नराः सर्वे क्रुध्यैः पूजां यथाविधि ॥
 बलनीराजं राजा क्रुध्याद् बलविद्वह्ये ॥ इति ।
 इयञ्च ब्रह्मबोधिता महादेवी अस्मी प्रविष्टा
 वीतेव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 ब्रह्मवैवर्ते प्रथमेऽंशविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 चरितं कौडमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मवाक्यम् ।

रामः

'स एव भगवान्नरं प्रतिमन्वन्तरं मुने ।।
 वधाय दुष्टदेवानां भूमिभारकृतां भुवि ॥
 कलिङ्गापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिमन्वन्तं त्रिवेण भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
 सङ्घसङ्घतो रामोऽपि भवता ब्रह्मयो दिने
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागस्य राधां प्रति
 ज्ञापयाम्ये । दिने इति जातावेकवचनम् ।
 दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिचतुर्थ्यं रामाद्यवतार इति तु न युक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्थ्ये रामावतारस्याष्टा-
 विशतितमचतुर्थ्ये ज्ञापयवतारस्य हरिर्षेण पुरा-
 यान्तरे च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । अत्रिवेण्य-
 रामायणमिति प्रसिद्धमस्यैव ।
 'रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षमपि मैथिलीम् ।
 उपधेमे त्वयोध्यायै द्वादश्याब्दात्तुवाच सः ॥
 सप्तविंशतितमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
 अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवत् ॥
 त्रिरात्रसुदकाहारचतुर्थेऽङ्ग फलाशनः ।
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्षां महामनाः ।
 रामो विरूपयामास घोरां सूर्यपक्षां वने ॥
 ततो माघे सिताश्रमं सुहृत्तं वन्द्यसंक्रं ।
 राक्षसाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्वरः ॥
 माघे युक्तचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
 'मागेशुक्तदशस्यान्व वसन्ती रावणालये ।
 सप्तविंशतितमे मासे आचख्यौ वानरेषु ताम् ॥
 एकादश्यां महेन्द्राभ्यात् पुत्रुवै धनरथोत्थनम् ।
 तद्वात्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हृन्मनसः ॥
 द्वादश्यां शिंशपाष्टके हृन्मान् पथ्यवस्थितः ।
 तस्यां निशायां वीतायां विन्वासाणापसत-
 कथाः ॥
 अत्रादिभिन्नयोर्दश्यां ततो युद्धमवर्तत ।
 वधो ह्यजस्रमारस्य वनविध्वंसनं तथा ॥
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बह्वः शक्रजिता कपिः ।
 वद्विवा पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासीं महेन्द्रादौ पुनरागमनं कपेः ।
 मागेश्वितप्रतिपदः पञ्चमिः पथि वाचरेः ॥
 पुनरागम्य षष्ठीऽङ्ग अर्क्षं मधुवनञ्च तैः ।
 सप्तम्यां प्रवृत्तमिज्ञानदानं सुहृदिनिवेदनम् ॥
 अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां सुहृत्तं विजयाभिधे ।
 मध्यं प्राप्ते सप्तम्यां प्रस्थानं राक्षस्य तु ।
 वाचरे सप्तमेऽंशोऽसौ स्वन्वावारनिवेशनम् ॥
 पौषयुक्तप्रतिपदस्तृतीया यावद्मधुधेः ।
 उपस्थानं सवेत्यस्य राक्षस्य बभूव च ॥
 विभीषण्यचतुर्थ्यां वै रामेण सङ्घ सङ्गतः ।
 सप्तदश्यायां पञ्चम्यां मन्त्र उन्नमः ॥
 प्रायोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ॥
 सप्तदश्यायां सितुपायप्रकौर्त्तनम् ।
 सेतोर्दश्याभारमक्षयोर्दश्यां समापनम् ॥
 चतुर्दश्यां सुवैलापे रामः सैव्यं स्ववेशयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयान्तं त्रिदिनेः सैव्यतारणम् ॥
 ङतीयाया दशम्यान्तं त्रयो युक्तनिवेशने ॥

रामः

उक्तसारण्योः सैन्यप्रान्तिरेकादेशे दिने ।
 माघे विनायां द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ।
 सारथेन कपीनान् सारासारीपवयनम् ।
 त्रयोदश्यात्प्रायं यावत्तद्गया दिवसेऽस्त्रिभिः ॥
 रावणः सैन्यसंख्यां रणयोऽस्त्राह्वनं तथा ।
 यथावथाद्गौ दौर्घ्यं माघशुक्लादिवाचरे ॥
 माघशुक्लद्वितीयादिदिनेः सप्तभिरेव तु ।
 रक्षसां वानराणाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥
 माघशुक्लनवम्यान् रात्राविजिता रणे ॥
 रामलक्ष्मणयोर्नागपार्श्वेऽन्वेषे नभूव ह ॥
 नागपार्श्वविमोक्षार्थं दशम्यां गण्डोत्थम्यात् ।
 अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ॥
 द्वादश्यामाङ्गनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ।
 त्रयोदश्यान् तैत्रेयं निहतोऽकम्प्यो रणे ॥
 माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत् कृष्णादिवाचरम् ।
 निदिनेन प्रहस्तस्य मौलेन विहितोऽवधः ॥
 माघाशितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तर्निर्भादिने ।
 रामेण तुसुवे युद्धं रावणो द्रावितो रणात् ॥
 पञ्चम्याश्चष्टमी यावद्वाचरेण प्रवोधितः ।
 कुम्भकर्णः ससुतस्यौ तावद्दुष्टचतुर्दिनम् ॥
 कुम्भकर्णो दिनेः षड्भिन्नवस्यासु चतुर्दश्याम् ।
 रामेण निहतो युद्धं बहुवानरभचकः ॥
 अमावास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह ।
 फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिनेऽस्तः ॥
 नरान्तकप्रवृत्तयो निहताः पञ्च रात्र्याः ।
 पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिक्रायवधस्तद्गतात् ॥
 अष्टम्या द्वादश्यां यावत्त्रिंशत्तौ दिनपञ्चकात् ।
 निङ्गमन्नुत्सुर्दुःखं भकराक्षश्चतुर्दिनेः ॥
 फाल्गुनस्य द्वितीयायां कर्ण्यं शुक्राजिता

चितम् ।

श्रुतीयायासु सप्तम्यां हरयः पञ्चवाचरात् ॥
 औषधानयने अयास्तदासीदवहारकः ।
 तत्र त्रयोदश्यां यावद्दिनेः षड्भिन्नु शुक्राजितम् ॥
 लक्ष्मणेन हतो युद्धं विजितोऽभिचरन् क्रमात् ॥
 चतुर्दश्यां दशम्योवरणदीक्षाविधिः क्रमात् ॥
 अमावास्यां यद्यौ वीरो युद्धाय दशकम्बरः ।
 चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चके ॥
 रावणस्य प्रधानानां युधत्मानभवत् क्षयः ।
 चैत्रषष्ठाष्टमी यावत्तद्गयापार्श्वदिमाराणम् ॥
 चैत्रशुक्लनवम्यान् सौमित्रेः शक्तिमेदनम् ।
 शोषादिराज्जनेयेन लक्ष्मणाथैसुपाहृतः ॥
 दशम्यामवहारोऽभूद्वाच्यो युद्धं शूरचर्योः ।
 एकादश्यान् रामाय रथो मातलिसारथिः ॥
 अष्टादशदिने रामो वैर्ये रावणं वधेत् ।
 द्वादश्याः शुक्लपञ्चम्यां यावत् कृष्णचतुर्दश्याम् ॥
 माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् ।
 अष्टाशौचदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् ॥
 युद्धावहारः संग्रामस्त्रिसप्तदिनान्यभूत् ।
 संस्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥
 वैशाखादितिथौ रामः सुवैर्षं पुनरागतः ।
 अभिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराण्ये विभीषणः ॥
 सीतासुहृत्सृतीयायां देवैर्भो वरलभनम् ।

रामः

वैशाखस्य चतुर्थ्यान् रामः पुष्यकमास्थितः ॥
 पूर्णं चतुर्दश्यां वर्षे पञ्चम्यां माघवस्य तु ।
 भरद्वाजाश्रमं रामः सवीतः पुनरागमन् ॥
 नन्दिग्रामे तु षड्गतां वै भरतेन समागमः ।
 चन्द्रम्यामभियुक्तोऽसावयोध्याया रक्षसम् ॥
 जानकी रामसहिता रावणस्य निवेष्टने ।
 मनुमावान् स्थिता पञ्चदशवाचरसंयुतेति ॥
 यत्तु सर्वंशे अनिश्चितप्रामाण्यम् । कालिका-
 पुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
 न युक्तम् । तद्दिरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधे
 पुरायणेषु उपसंहार एव नाप्यः । शाखा-
 न्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधो-
 ऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
 न तु कल्पमेदेन खयस्या । जन्मविषये एव तु
 हरिवंशोक्ता सति बोध्यम् । इति श्रीरामायण-
 तौलके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ।) तस्य परि-
 पूर्णतमत्वं यथा,—

“सर्वं चांशकलाः पुनः कथ्यस्तु भगवान्
 स्वयम् ।

परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापान् खविस्तनः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणचर्याखण्डे ११६ अध्यायः ॥
 अथ श्रीराममन्त्राः ।

“अनन्तोऽभ्यासनः सन्दर्भोऽं रामाय हृत्सुतः ।
 षड्चरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मयः ॥” ॥
 तस्य तारकत्रयमन्त्रो यथा,—

“सर्वथा राममन्त्राणां मन्त्रराजः षड्चरः ।
 तारकत्रयं चैतुक्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥”

तन्मन्त्रं रां रामाय खाडा । इति रामा-
 चैनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः ॥ अस्य पूजा-
 प्रयोगः । प्रातःकालादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं

कर्म विधाय ऋष्यादिन्वाचं कुर्यात् । श्रिरसि
 ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः । सुखे गायत्री ऋन्दसे
 नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः

कराङ्ग्याचौ । रां अङ्गुष्ठार्थां नमः । शी
 त्कौन्तीर्थां खाडा । हं मध्यमार्थां षडटः । रे
 अनामिकाभ्यां हुम् । रौ कनिष्ठार्थां वौषट् ।

रः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।
 ततो मन्त्रावधः । ब्रह्मरन्ध्रे रां नमः । भूमध्ये
 रा नमः । हृदि मा नमः ॥ नामौ य नमः ।

लिङ्गे न नमः ॥ पादयोर्मै नमः । ततो ऋत्ति-
 पङ्करादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत् ।
 “कालाक्तो धरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्या-
 सिनं

सुतां ज्ञानमयीं दधानमपरं चक्ष्मासुजं जाडुनि ।
 सीतां पार्श्वगतां सरोरुचकरां विदुस्त्रिभां राघवं
 पश्यन्तं सुकुटाङ्गाददिविधिकाकल्पोञ्जलाङ्गं
 भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानवेः संपूज्य शुकस्थापनं
 कुर्यात् । ततः पीठपूर्वां विधाय वैष्ण-
 वोक्तपीठशक्तौः पीठमनुच संपूज्य पुनर्यात्वा

वाचनादिपञ्चपुष्याङ्गलिहानप्रथमं विघाया-
 वरणपूजामारमेत् । यथा देववामपार्श्वे श्रीं

रामः

सीतायै नमः । अथ ॐ प्राङ्गाय नमः ।
 दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ शरैर्यो नमः । ॐ
 चापाय नमः तद्विधिः केशुरेशु अय्यादिकोशेषु
 मध्ये दिक्षु च रौ हृदयाय नमः । इत्यादिना
 षडङ्गानि पूजयेत् । ततो हृदयेषु पूर्वादिदिक्षु
 ॐ हृदयते नमः । ॐ सुप्रोवाय नमः । ॐ
 भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
 लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गाय नमः । ॐ शत्रु-
 न्नाय नमः । ॐ जाम्बवते नमः । द्वापयेषु
 ॐ हृष्टाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
 विजयाय नमः । ॐ सुराङ्गाय नमः । ॐ राङ्ग-
 वर्धनाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ धर्म-
 पालाय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्वि-
 रिन्दादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादि-
 विस्मर्णान्तं कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य
 पुरश्चर्यं षडङ्गत्रयः । तथा च ।
 “ऋतुसर्वं जपेन्मन्त्रं दशार्थं कमलेः शुभैः ।
 जुहुयादचित्तं वहुं ब्राह्मणात् भोजयेत्ततः ॥”
 अयं मन्त्रः षड्विधः । तथा च ।

“सकामशक्तिवाकलक्ष्मीताराद्यः पञ्चवर्णकः ।
 षडङ्गरः षड्विधः स्यात् चतुर्वर्णफलप्रदः ॥
 ब्रह्मा सन्मोहनः शक्तिर्दक्षिणामूर्तिरुच्यते ।
 अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो सुनयोऽत्र क्रमादिमे ॥
 अथवा कामबीजादेर्वैष्णमिचो सुनिर्मेणोः ।
 हृदो गायत्रीसंज्ञं श्रीरामश्चैव देवता ।
 ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववच्च समाचरेत् ॥”

तथा ।
 “जानकौवह्मनं देवो वङ्गजाया हुमादिकम् ।
 दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्वाङ्गशिष्टसु ऋषिविराट् ॥
 हृदयसु देवता रामः सीतापाणिपरिचयः ।
 आढं बीजं विटः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥
 शिरोललाटभूमध्यतासुकण्ठेषु हृद्यपि ।
 नाभ्युक्तजानुपादेषु दशवर्णान् न्यसेन्ननोः ॥” ॥

ततो ध्यानम् ।
 “अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्णमण्डपे ।
 मन्दारपुष्पैरावड्विविताने तोरणाश्रिते ॥
 सिंहासनवमाखण्डं पुष्यकोपरे राघवम् ।
 रचोभिर्हरिभिरैवैर्द्विघायानगतेः शुभैः ॥
 संक्षुभमानं सुनिर्गन्धर्वैः परिशोभितम् ।
 सीतालङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणोपशोभितम् ॥
 श्यामं प्रसन्नवदनं सर्वामभरणभूषितम् ।
 ध्यायन्नैवं जपेन्मन्त्रं वर्षालक्षमनमन्थीः ॥”

अथत्तु सर्वं पूर्ववत् ॥ * ॥
 “वङ्गिर्नारायणीनाटो जठरः केवल एव च ।
 द्वाचरो मन्त्रराजोऽयं सर्वामोदफलप्रदः ॥
 श्रीमाया मन्थयेकैकबीजाद्यन्तमगतो मयः ।
 चतुर्वर्णैः स एव स्यात् षड्वर्णो वाञ्छितप्रदः ॥
 खाहान्तो ह्यङ्गुलान्तो वा नमोऽन्तो वा
 भवेन्मयुः ॥”

तथा ।
 “तारमाधारमानङ्गाकुक्षीकेशु षड्विधः ।
 ऋचरो मन्त्रराजः स्यात् सर्वामोदफलप्रदः ॥

रामः

हाचरश्चन्द्रभद्रान्तो चक्रोऽयं चतुरचरः ।
रामाय च्छ्वस्तुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाचरः परः ॥
पञ्चाशन्नाटकावर्णः प्रत्यक्षपूर्वको मनुः ॥
लक्ष्मीवाक्यमन्त्रादिश्च ताराद्यः स्यादेकधा ॥
तेन चं राम । अं राम । इत्यादि चाचरः ।
तथा लक्ष्मीवाक्यमन्त्रादीनामन्वयतमदानेऽपि
चाचरः । तेन श्रीं राम । ये राम । त्रीं
राम इति ।

“वक्षिष्यं श्रयन् विष्णोरहं चक्रवर्धभूषितम् ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरहमः ॥
ब्रह्मा मुनिः स्याद्गंगायत्री च्छन्दो रामस्तु
देवता ॥” ३॥

एकाक्षरे तु द्वादशलक्षत्रयः पुरश्चरणम् ।
तथा च । भासुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनान्
अर्चयित्वा वदुःलक्षत्रय इति विशेषः । ध्यानपूर्णा-
दिकं वदुःक्षरवन् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातीप्रस्तनेऽर्जुं हृद्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातीप्रस्तनेऽर्जुं हृद्याचन्दनाम्नःसत्सचितेः ।
राजवश्याय कमलेधनधान्यादिसम्पदः ।
नीलोत्पलानां होमेन वशयेदखिलं जगन् ॥
विल्कप्रस्तनेऽर्जुं हृद्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूःखाहोमेन दीर्घायुर्भवेन्नली निरामयः ॥
रक्तोत्पलहृत्पाञ्चली धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमेर्नरेः ॥
नक्षत्रमन्त्रः प्रपिषेत् कविर्भवति वरदार ।
तन्निश्चिन्तां भुञ्जीत महदारोयवङ्गनम् ॥” * ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीहनुमानुवाच ।

“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुषाम् ।
यथा सुमीवतुखानां यस्तुमुष्यं नमाम्यहम् ॥
सहदेव प्रपन्नय विप्रशुश्रुषेव यत् प्रथम् ।
विभीषणयाञ्जितटे यस्तं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो यापौ महाब्जैः करुणा-
भृतम् ।

स्तुतं जटायुना येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥
तेजसायायिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन कीलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेश्वरोधारां तं वन्दे सर्वलोमुखम् ॥
ब्रह्मावस्तु प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा ब्रह्म ।
चिंहः सत्केलिवीतुक्तुस्तं वृषिं हं नमाम्यहम् ॥
यस्माद्विभ्रति वाताकैज्वलनेन्द्राः सद्यस्त्वयः ।
भिर्धियोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेक्षारहितो निबन्धनम् ॥
द्वादशैव त्रिविधाऽर्थादृष्यं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो ह्यहं निजदासानां मारयत्यखिलेष्टदः ।
तत्रोदाहृतयो वक्रो म्बुह्युः नमाम्यहम् ॥
यत्पादपद्मप्रणतो भवेदुत्तमपुरुषः ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मार्थं सन्तुषिष्य हास्यैव रघुत्तमम् ।
भजेऽहं प्रह्वं रामं सतीतं सहजस्यम् ॥

रामः

तिल्यं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमयो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य हासिकाः ॥
इदं हनुमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ॥
पठेद्दशदिनं यस्तु व रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति ह्यमलकस्य मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।

“श्रेष्ठ गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
केलाचशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तित ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया सार्द्धं भोक्तुं भुवणवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी जन्मा नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्तव्यार्हं देव भुज्यतां भवतर प्रभो ॥
ततस्तं पार्वती प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
धन्यावि कृतपुण्यावि विष्णुभक्त्यावि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भाग्येयं विनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि श्रेष्ठततो मम पार्वती ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्चक्या ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते निदानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ज्ञानाभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिरुख्यं रामनाम वरानने ॥
रामेऽह्ना महादेवि भुङ्क्ते सार्द्धं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्ता सह भुङ्क्ता च पार्वती ॥
ततो भुङ्क्ता महादेवो पतिना सह संस्थिता ।
प्रपञ्चे श्रीमहादेवे श्रीतिप्रवर्धमानसा ॥
सहस्रनामभिरुख्यं रामनाम लयोदितम् ।
तस्यान्यान्वपि न,मानि सन्ति चेद्रावणद्विषः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे श्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

श्रेष्ठ नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
लौकिका वैदिकाः श्रद्धा ये केचित् सन्ति
पार्वती ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नामामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
विष्णोरैकैकनामानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
ताडदनामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वती ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इत्यर
ह्यधिरनुष्टुप् छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रोत्थयं जपे विधियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च श्राव्यतः ।
राजीवकीचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
आनकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनार्दनः ॥
विश्वामित्रप्रियो दान्तः शरख्यचाण्यतत्परः ॥
वालिप्रमथयो वास्यी सत्यवाक् सत्यविक्रमः ।
शरद्व्रतो व्रतफलः सदा हनुमदाश्रयः ॥

रामः

कौश्लेयः खरब्जं च विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरिजाता दशग्रीवश्रीरोचरः ॥
सप्ततालप्रभेता च हरकोदण्डखड्गनः ।
जामदग्न्यमहादर्पदमनस्त्याहकान्तकः ॥
वेदान्तसारीऽभेयात्मा भववैद्यश्च भेषजः ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता चिन्मूर्तिस्तुगुणस्थयी ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकान्ता प्रयुष्णारित्रकीर्त्तनः ।
त्रिलोकौरचको धन्वी दण्डकारण्यपुण्यकृतः ॥
अहल्यापावनश्चैव पितृभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगत्गुरुः ॥
क्षत्रवानरसंघाती चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तत्रायवरदः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च ऋतवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभामो महाभुजः ॥
सर्वदेवस्तुतः शौभ्यो ब्रह्मण्यो हृदिसंस्तुतः ।
महायोगी मशोदारः सुमीविशितराज्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्वधनाग्रजः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्त्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राजवः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामानुषचारिको महादेवाभिपूजितः ॥
सेतुकृतं जितकारीशः सर्वतोर्धेभयो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्हरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जरामरथवर्जितः ॥
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वधोगणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं च्योतिः परं धाम पराकाशपरात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
द्वैतद्रामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव श्रीत्वा प्रकीर्त्तितम् ॥
य, पठेत् श्रेष्ठयाद्वापि भक्तियुक्तं चैतसा ।
स सर्वैर्भुज्यते पापैः कल्पकोटिसङ्ग्रहैः ॥
जलानि स्थसतां धानि श्रवणो यान्ति मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यान्ति बह्व्यो यान्ति शौच-
ताम् ॥
आयुःकृच्छ्रश्च भूतानि स्थैर्यं यान्ति जलाः स्थियः ॥
अयुग्रहं यज्ञा यान्ति शान्तिमायान्त्वपुत्रवाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भव ।
यः पठेत् परया भक्त्या तस्य वशं जगत्त्रयम् ॥
यदुयत् कामयते चित्तं तच्छदाप्नोति कीर्त्तनात् ।
यः पठेद्रामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
अज्ञानेनापि कुर्वन्त्यो न स पापैर्विलिप्यते ।
पुण्यकाण्डे सर्वेषु पठनानन्वमाप्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं स्वयन्नेन लभ्यते ॥
पुण्यकाण्डे सर्वेषु पठनामष्टोत्तरकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥
वैकुण्ठे वासमाप्नोति दशपूर्वैर्दशापरैः ।
रामं दूर्वांदलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससम् ॥
सुप्रसन्ति नामभिर्देवैर्नै ते सार्वारिणो नराः ॥

रामः

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेद्यसे ।
 रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥
 इमं मन्त्रं महेशानि । जपन्नैव दिवानिशम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 इत्येतद्रामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
 कथितं तव गाङ्गेय यतस्त्वं वैष्णवोत्तमः ॥
 वन्दामहे महेशानं हरकोटखखण्डनम् ।
 जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
 इति पद्मपुराण्यै उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अथ विराट्छन्दनिकथनं यथा, अथात्मरामा-
 यण्ये । ३ । ६ । २०—५४ ।

गन्धर्व उवाच ।

“सोतुसुखहृते मेऽहं मनो रामातिचम्भमात् ।
 त्वामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥
 स्वप्नं ते रूपमथक्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
 इयंप्रमितरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ।
 तत्क्षयं त्वां विजानीषामिदृशतिरिक्तं मनः प्रभो ।
 बुद्ध्यात्माभासयोरेक्यं जीव इत्यभिधीयते ।
 बुद्ध्यादिवाची ब्रह्मैव तस्मिन् निर्विषयेऽखिलम् ॥
 चारीयतेऽज्ञानवशान्निष्क्रिकारेऽखिलात्मनि ॥
 हिरण्यगर्भस्ते स्वप्नं देहं स्थूलं विराट् स्मृतम् ।
 भावनाविषयो राम स्वप्नं ते ध्यातुमङ्गलम् ॥
 भूतं भयं भविष्यच्च यजदं दृश्यते जगत् ।
 सृष्टेऽहंकोषे देहे ते महदादिभिराहृतं ॥
 सप्तभिस्त्वरगुणैर्वैराजो धारयाश्रयः ।
 त्वमेव सर्वलोक्यं लोकास्तेऽवधयाः स्मृताः ॥
 पातालं ते पादस्थूलं पार्श्विकव महातलम् ।
 रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥
 जातुनी सुतलं राम ! जह्नु ते वितलं तथा ।
 अतलव्य महेही राम ! जघनं नाभिरग्नयः ॥
 उदःस्थूलं ते श्रोतरीषि शीवा ते मह उच्यते ।
 वदनं जनशोक्तं तपस्ते शक्रदेवप्रभम् ॥
 सत्यलोको रघुश्रेष्ठ । शीर्षंस्थास्ते सदा प्रभो ।
 इन्द्रायो लोकपाला वाहवस्ते दिशः श्रुती ।
 अश्विनौ नासिके राम वक्रं तेऽभिवदाहृतः ॥
 यक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
 भूभङ्ग एव काकस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेन् ॥
 वन्दोऽहङ्काररूपस्ते वाचश्चन्द्रासि तेऽश्वय ।
 यमस्ते इंद्रदेवस्थो नक्षत्राणि दिवालयः ॥
 ह्यसो मोहकरी मावा वृद्धिस्तेऽपाङ्गमोक्षयम् ।
 धर्मः पुरस्तेऽहर्षस्तेऽहं प्रहृष्टभाग उदीरितः ॥
 निमिषोन्मेष्ये रात्रिर्दिवा चैव रघुत्तम ! ।
 सप्तमाः सप्त ते कृत्विनांशो नव्यस्तव प्रभो ।
 रोमाणि हृद्यौवधयो रेतो वृद्धिस्तव प्रभो ।
 महिमा ज्ञानशक्तस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ।
 यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सन्वायंते नरेः ।
 अनायासेन सुप्तिः स्वादतोऽन्यन्नहि किञ्चन ॥
 अतोऽहं रामरूपं ते स्थूलमेवाहोभावधे ।
 अस्मिन् ध्याति प्रेमरसः सरोमपुत्रको भवेत् ॥
 तदैव सुप्तिः स्थानाम सदा ते स्थूलभावकः ।
 सद्यास्तां तवैवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥

रामः

धनुर्वाणधरं श्यामं जटावस्त्रलभूषितम् ।
 अर्प्रीयवयसं सीतां विचिन्तनं सलक्ष्यम् ॥
 इदमेव सदा मे स्थान्मानसे रघुनन्दन ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्ष्णवा सहितः सदा ।
 तद्रूपमेवं सततं ध्यायन्नास्ते रघुत्तम ।
 सुम्बूष्णां सदा काश्यां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
 राम रामेभ्युपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ।
 अनन्तं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
 सर्वं ते मायया ऋदास्तां न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वेद्यसे परमात्मने ॥
 अथोधाधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसेवित ।
 चाहि चाहि जगन्नाथ मां माया नाहणोतु
 ते ॥” * ॥)
 अथ श्रीरामकवचम् ।
 “धात्वा गौलीतलश्यामं रामं राजीवलोच-
 नम् ।
 जानकीलक्ष्मणोपेतं जटासुकुटमखितम् ॥
 साधितूयधनुर्वाण्यपाशं नक्तचरान्तकम् ॥
 खलीलया जगत्सामुविभूतमगं विशुम् ॥
 रामरचां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नो सर्वकाम-
 दाम् ॥”
 अथ श्रीरामचक्रकवचस्य बुधकौशिककवि-
 गांयन्ती चन्द्रः श्रीरामचक्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रश्रीव्यं जपे विनियोगः ।
 ॐ शिरो मे राघवः पातु भागं दशरथा-
 त्वजः ।
 कौशलेयो हर्षो पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ॥
 श्रायं पातु सखजाता सुखं सौमित्रवत्सलः ।
 जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठो भरतवन्दितः ॥
 स्वस्वो दिशायुधः पातु मुञ्जौ भणेशकामुकः कः ।
 करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्नितु ॥
 वचः पातु कवन्तारिः स्नानो गौर्वाण्यवन्दितः ।
 पार्श्वौ कुलपतिः पातु कृत्विमिवाङ्गुनन्दनः ॥
 मथं पातु खरखंवी नाभिं जाकुवदाश्रयः ।
 गुह्यं जितेन्द्रियः पातु एष्टं पातु रघुदहः ॥
 सुयोवैशः कटिं पातु शकृथिनी हनुमत्पुत्रः ।
 जह्नु रघुत्तमः पातु रक्षःकुलविनाशकतु ॥
 जातुनी सेतुकुत् पातु जङ्घे दशस्तखाक्तकः ।
 पादौ विभौषणश्रीहः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 एतां रामवलोपेतां रचां यः सुकृती पठेत् ॥
 स चिरायुः सुखी पुत्रो विजयी विजयी भवेत् ॥
 पातालभूतलज्योमचारिष्यश्चचारिष्यः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचक्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न जियते पापैर्भक्तिं सुक्तिश्च विन्दति ॥
 जगज्जैवैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत्सुखं करस्थाः सर्वविद्भयः ।
 भूर्जपत्रे लिमां विद्यां गन्धचन्दनचर्चिताम् ॥
 क्लावा वै धारयेत्सुखं सोऽभीष्टं फलमानुयात् ॥
 रथे राजकुले दूते निर्बलं तस्य जयो भवेत् ॥
 काकवन्था च वा नारी ऋतापत्या च या
 भवेत् ॥

रामक

वक्रपत्न्या जीववत्सा वा भवेत्तान्न संशयः ॥
 वक्षपङ्करनाभेदं यो रामकवचं पठेत् ॥
 अथाहताज्ञः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरचामिमो
 ह्विः ।
 तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
 धन्विनी वङ्गनिक्षिप्रौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
 वीरौ मां पथि रक्षेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥
 तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महावनी ।
 पुष्करौकविशालाक्षौ चौररक्षयाजिनाम्बरौ ॥
 फलस्त्रालिनी दानौ तापसौ ब्रह्मचारिण्यौ ।
 पुत्रौ दशरथस्थेतां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 शरणां सर्वसन्तानां श्रेष्ठौ सर्वधनुस्ताम् ।
 रक्षःकुलनिहन्तारौ ज्ञायेतां नो रघुत्तमौ ॥
 आतसच्यधनुषाविद्युस्त्रशा-
 वचयासुगनिधङ्गसङ्गिनौ ।
 रक्षायाम मम रामलक्ष्मणा-
 वपत्रतः पथि सदैव गच्छताम् ॥
 सन्नद्धः कवची खड्गी चापवायधरो युवा ।
 यच्छक्नोरथसाक्षानामः पातु सलक्ष्मणः ॥
 अग्रतस्तु वृष्टिं हो मे पृष्टतो गच्छध्वजः ।
 पार्ष्णयोस्तु धनुर्गन्तौ सशरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणानुचरो इनी ।
 काङ्कगुह्यः पुरुषः पूणः कौशलेयो रघुत्तमः ॥
 वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
 जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥
 अपादामपहन्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
 गुणभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमान्य-
 हम् ॥
 दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वो वामतो जानकी शुभा ।
 पुरतो भावतिथेस्तं तं नमामि रघुत्तमम् ॥
 एतानि मम नामानि मङ्गलौ यः सदा स्मरेत् ॥
 अश्वमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥”
 इति पद्मपुराण्यै वक्षपङ्करनामाख्यं श्रीराम-
 कवचम् । इति तन्त्रसारः ॥
 रामकरी, स्त्री, रामकली रागिणी । इति हला-
 युधः । (क्वचित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
 सङ्गीतदर्पण्यै रागाध्याने ।
 अथ रामकिरी ।
 “वङ्गजयशंशकन्याया पूर्णा रामकिरी भवा ।
 मृच्छेना प्रथमा स्त्रिया कवच्ये वा प्रवृत्त्यते ॥
 रिध्वत्तायवा प्रोक्ता कैचित् पञ्चमवर्जिता ।
 त्रिविधा वा सप्तहिंदा सम्पूर्णा वाङ्गवैङ्गवा ॥”
 अस्या ध्यानम् ।
 “हेमप्रमा भास्वरभूषणा च
 नीलं निषोक्तं वपुषा वहन्ती ।
 कान्तिं समीपे कमनीयकक्षा
 मानोज्ञता रामकिरी मतेयम् ॥”
 उदाहरणम् ।
 स रि ग म प ध रि स । सम्पूर्णा ॥
 अथवा,
 स ग म प नि स । औडवा ॥

रामन

नत्रावुष्ठानं अगस्वसंक्षितातः संक्षिप्य लिखते ।
कतप्रातः खानादिः ।

‘उपोष्य नवमीन्वद्य धामेष्वष्टसु राघव ।
तेन प्रीतो भव त्वं भो संसारात्तद्विमां हरे ॥’
इति निवेद्य ॥

‘कोमलाङ्गं विप्रालाचमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
दक्षिणांश्च दशरथं पुत्रावेक्षणत्परम् ॥
पृष्ठतो लक्ष्यं देव सच्छत्रं कनकप्रभम् ।
पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरावुभौ ।
अग्रे अयं हनमन्तं रामालुग्रहकाङ्क्षिणम् ॥’
एव ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । खानमन्तस्तु ।
‘इन्द्रोऽपि च यमश्चैव नैर्द्धतो वरयोऽनिलः ।
कुवेर ईशो ब्रह्माहिर्दिकपालाः क्षापयन्तु ते ॥’
अहिरनन्तः । कौशल्यां पूजयेत् । मन्तस्तु ।
‘रामस्य जननी चासि राममयमिदं जगत् ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥’
तथा ।

‘नमो दशरथायैति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽवुत्तप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत् ।
पूर्ववदकौशिकीयेषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥’
हृदयादीनि यथा । रां हृदयाय नमः । रीं
शिरसे स्वाहा । रूं शिखायै वषट् । रूं कव-
चाय हुम् । रौ नेत्राभ्यां वौषट् । रः अस्त्राय
फट् । तथा,—

‘हनमन्तं ससुग्रीव भरतं सविभीषणम् ।
लक्ष्मणाङ्गदशरुचं चाम्बवन्तं दशादिषु ॥
धूमं जयन्तं विजयं सुरार्द्रं रावृवर्द्धनम् ।
अकोपं धूम्रपालाख्यं सुमन्तं दलमध्यतः ।
दलायै लोकपालांश्च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥’
लोकपाला इन्द्राद्यो दश । तदस्त्राणि वज्र-
शक्तिदण्डखड्गगदाशार्ङ्गशुभादायूखपद्मचक्राणि ।
मध्याङ्गे जन्म भावयेत् ।

‘उच्चस्य अहपक्षके सुरगुरौ सेन्ही नवम्यां
तिथौ

कमे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूजयि ।
निर्दंशुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याह-
नोद्यारणे-

राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ॥’
पलाशा राक्षसाः ।

‘मत्सेवं वादयेद्वादानर्थं दद्यात्सगत्पतेः ।
फलपुष्पात्सर्वपूर्वं यद्देवात्वा श्रद्धसुप्तमम् ।
अशोकवक्रकुसुमेर्गुल्फे तुलसीदले ॥’
मन्तस्तु ।

‘दशाननवधायां धर्मसंस्थापनाय च ।
दानवानां विनाशाय देवानां निधनाय च ॥
परिचायाय साधूनां रामो जातः स्वयं हृदिः ।
यद्दृष्ट्वा सर्वं मया दत्तं भ्रातृभिः सखिभ्यो मम ॥
युष्याङ्गुलिं पुनर्देत्वा धामे धामेष्वतन्त्रितः ।
पूजयेद्विधिवद्भक्ता दिवारारवं नयेद्दुष्युः ॥’
तदयं संक्षेपः । शुद्धार्वा नक्षत्रयुक्तायां
विवाहाभावः । विद्यावाचु एकादशीदिने
दशमी पारण्ययोग्या न चेत् तदा नक्षत्रयोगा-

रामस

योगेऽपि अष्टमीविद्यायाम् । पारण्ययोग्या चेत्
तदा अष्टमीविद्यां व्यक्ता परेऽहनि उपवासः ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रामपूगः, पु (रामो रमणीयः पूगः ।) गुवाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । रामीनः २ तुनिपूगः ३
सुरेवटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रामवाय, पु (रामस्य वाय इव सफलत्वात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“पारदाह्ननलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचैश्च मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलसमूहभागिकं
तितिलोफलरसेन सहितम् ॥
वह्निमान्द्यदग्रवक्त्रनाशनो
रामवाय इति विश्रुतो रसः ।
संयह्यरह्योक्तात्मकार्यक-
मासवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु चणफासुमानतः ।
सद्य एव कठरागिहीयतः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
चासकासवमिज्जनुनाशनः ॥”

पाराभागः १ विधभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः ८ जायफलभागः २ ।
रामवायो रसोऽजीवो । इति भावप्रकाशः ॥
(शरद्वचनेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरद्वच ॥)

रामभद्रः, पु, (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३४ । २३६ ।

“लोकश्च सर्वदा रक्षस्तुप्रवादेन किं पुरा ।
रामभद्रेण शुद्धापि त्वत्ता देवो न जानकी ॥”
रामलवण्यं, कौ, (रामं रमणीयं लवण्यम् ।)
शास्त्रारिखण्यम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २
पाश्चात्याकरसम्भावम् ३ । इति रत्नमाला ॥

रामवल्लभं, कौ, (रामं रमणीयं वल्लभम् ।)
लवण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वल्लभम् ।)
रामप्रिये, चि ॥

रामवीणा, स्त्री, (रामा रमणीया वीणा ।)
वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥

“कुक्षी च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुचनारही ।
चारुखती केलिकला रामवीणा वलाक्षिता ॥”

रामशरः, पु, (रामस्य शर इव ।) शरद्वचभेदः ।
तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामवायः ३
रामेयः ४ अप्सन्दकः ५ दीर्घः ६ वृषप्रियः ७ ।
तस्य मूलगुणाः । इवदुष्कलम् । वृषप्रदत्वम् ।
रसे अस्त्वलम् । कषायलम् । पित्तकारिलम् ।
कफघातनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रामचन्द्रस्य वायोऽपि ॥)

रामश्रीतला, स्त्री, आरामश्रीतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रामसखः, पु, (रामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यष्टम् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) सुग्रीवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रामाय

रामसेनकः, पु, भूमिन्वः । (अस्व पर्यायो यथा,—
“किराततित्तः किरातः कटतित्तः किरातकः ।
काखतित्तो नायंतित्तो भूमिन्वो रामसेनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ४)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामा, स्त्री, (रमते रमयतीति वा । रम+
ज्जनादित्वात् यः । टाप् । रमतेऽनयेति ।
करये घञ् वा ।) अनुकटस्त्रीविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४ ॥ गीतकलाभौ रमते रामा ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।
“विभक्त्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।
रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् सुहृत्सैवन् ॥”)
योवा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।

“स श्चिन्नवन्वहृतयुग्यसूयं
भमाक्षपर्यन्तरथ क्षयेन ।
रामापरिचागविहृत्क्षयोघं
सेनानिवेशं तुसुप्तं चकार ॥”)

हिङ्गु । नदी । इति मेदिनी ॥ हिङ्गुलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । यक्षकन्या ।
आरामश्रीतला । अग्रोकः । गोरोचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वाला । गैरिकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रामायणं, कौ, (रामस्य चरितान्वितं अयनं
शास्त्रम् ।) रामेण रावणवधकाव्यम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र प्रतकोटिर्वख्यकम् । यथा ।
खान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्य-
तीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे ।

“शापोक्त्वा हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्मषम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसतुक्तम् ।
न निवाहः स वै रामो न्दमयाश्चतुर्मागतः ।
तस्य संवयंनेनैव सुश्लोकस्वर्भविध्वसि ॥
इत्युक्त्वा तं जगामासु ब्रह्मलोकं सनातनः ।
ततः संवयंयामास राघवं ग्रन्थकोटिभिः ॥”

कोटिभिः प्रतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
प्रतकोटिप्रविस्तरमित्यन्योक्तेः । तत्र सर्वं
ब्रह्मलोकं इत्येतिसूत्रम् ॥ इह तु कुशलवोपदिष्टा
चतुर्विंशतिशास्त्राण्युक्तम् । इति रामायण-
टीकायां नामो जीमद्वः ॥ * ॥ तथा हि ।

“प्रातराण्यस्य रामस्य वास्त्रीकिर्मगवान् ऋषिः ।
चकार चरितं कृतं विचित्रप्रदमर्थवत् ॥
चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च वटकाङ्गानि तथोत्तरम् ॥
इति रामायणे वास्त्रीकीने वासकाण्डे ३ सर्गः ॥
संक्षिप्तं रामचरितं यथा,—

“रामायणमथो वक्ष्ये श्रुतं पापविनाशनम् ।
विष्णुनाभ्यकथो ब्रह्मा मरीचिस्तनुसुतः स्वतः ॥
मरीचिः कश्यपसकात् परसकात् मङ्गः सुतः ।
मनोरिचाकुर्वन्भूदंशे राजा रघुः स्वतः ॥
रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली ।
तस्य पुत्रास्तु चलारो महामतपरक्रमाः ॥
कौशल्यायामभूत्तमो भरतः केकयीसुतः ।
सुतो लक्ष्मणश्चतुर्भुवि सुमिन्नाथो नभूवतुः ॥

रामाय

रामाय

रामाय

रामो भक्तः पितृमातृविश्वामित्राद्वाप्रवान् ।
 अस्त्रयामं यतो यज्ञो माडकां प्रचघान ह ॥
 विश्वामित्रस्य यज्ञं तु सुवाहुं न्यवधीहृत्नी ।
 जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
 उन्मिषां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवो सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कीर्त्तिसतीं कुप्रध्वजसुते च ते ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 सुधाचितं मातुलजं श्रुत्वा भरतौ गतौ ॥
 मानयोर्नृपवर्येण राज्यं दातुं ससुद्यतम् ।
 रामाय ऋषिपुत्राय केकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वासो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पित्रहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया ।
 राज्यञ्च ह्यगवन्त्यक्त्वा श्वड्वैरपुरं गतः ।
 रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरं गतः ॥
 रामस्य तु विद्योगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 नन्वस्य भरतस्त्वामान् रामं माहवलात्पित् ॥
 अयोध्यां समागत्य राज्यं कुरु महामने ।
 न मेच्छन् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ॥
 विस्वार्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयन् ॥
 नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्वृत्तनी ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाच्च अचरत् राममागत्य ॥
 नत्वा अमीत्यं चागस्थं दृष्टकारयणमागतः ॥
 तत्र सप्रनखा नाम राज्ञीवाङ्गमागता ।
 निज्जल कर्णो नामे च रामेणाथ परार्हिता ॥
 तन्प्रतिनः खरश्चागाद्व्यपक्षिप्रारक्षथा ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसानु वलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वायोर्मपुरञ्च तान् ।
 राज्येना प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरयाथ हि ॥
 न्गररूपं स मारीचं क्लवायेऽथ चिदरुष्टृक् ।
 सीतया प्रेरितो रामो मारीच प्रजघान ह ॥
 द्वित्रयाणः स च प्राह ह्यौते लक्ष्मणेति च ।
 सीतोक्तो लक्ष्मणोऽथागात्रामाशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राज्ञी माया नूनं सीता हृतैति सा ।
 रावणोऽन्तरमावाद्य अङ्गनादाय जानकीम् ॥
 जटायुषं विनिर्ज्वल्य यथौ लङ्कां ततो वली ।
 अशोकवृक्षस्यायायां रक्षितां तामधारयन् ॥
 आगत्य रामः श्रुत्वा च पर्णप्रालं ददर्श ह ।
 श्लोकं क्लवाय जानक्या मार्गयं कृतवान् प्रभुः ॥
 जटायुश्च संख्युः तदुक्तो दक्षिणं दिशम् ।
 गत्वा सखं तलश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः ॥
 सप्रतालान् विनिर्भिय शरंखानतपर्णका ।
 वाजिनश्च विनिर्भिय किञ्चिन्वायां हरीश्वरम् ॥
 सुग्रीवः कृतवान् रामो ऋष्यशृङ्गे स्वयं स्थितः ।
 सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् प्रस्यंतीपमान् ॥
 सीताया मार्गयं कर्षुं पूर्यादोः सुमहावलात् ।
 अतीचीसुतरां प्राचीं दिशं गत्वा समागतः ॥
 दक्षिणांशु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् ।
 वनानि प्रस्यंतान् द्वीपान् नदीनां सुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरुथे कृतनिश्चयाः ।
 अन्वातिवचनान् ज्ञात्वा हनूमान् कपिपुङ्गवः ॥
 अतयोजननिर्वाणं पुत्रं मकराक्षयम् ।
 अपश्यन्जानकीं तत्र अशोकविकारिणाम् ॥

भक्तिंतां राज्ञीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चित्रकूटी च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिदेत्वा सीतां कौशल्यामत्रवीन ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं श्लोकं मा कुक् मैथिलि ॥
 अभिज्ञानश्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तन् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेषी रत्नं हनूमने ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीश्रं तथा वाचं तया गते ।
 तथैतन्ना तु हनुमान् वनं दिवं यमञ्ज तन् ॥
 हत्वात्वं राज्ञीशान्मान् वन्यं स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो वायोऽङ्गु रावणमत्रवीन ॥
 रामदूतोऽहं हनुमान् देहि रामाय मेथि-
 लीम् ॥
 एतन् श्रुत्वा प्रकृपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिचञ्चलितलाङ्गुलो लङ्कागेष्टे महावलः ।
 दग्धा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं च वानरः ॥
 जग्धा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयन् ।
 मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 ससुग्रीवः सहस्रमानङ्गदायः सलक्ष्यः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरयं राघव प्रति ॥
 लक्ष्मण्यैश्चसिखिद्रामको रावणातुजम् ।
 रामो नखेन सेतुञ्च क्लवायो चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अथ ये वानरा वीरा नीलाङ्गनलादयः ॥
 धूम्रवृक्षाण्डधूम्रैश्चा जाञ्जवत्यसुखाकरा ।
 मैन्दविचिदसुखास्ते पुरीं लङ्कां वभञ्जिरे ॥
 राज्ञीशं महाकायान् कालाङ्गनचयोपमान् ।
 रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् ॥
 विदुल्लिङ्गञ्च धूम्राणं वेदान्तकनरान्तको ।
 महोदरमहापार्श्ववतिकायं महावलम् ॥
 कुम्भं निज्जुम्भं सतश्च मकराचं ह्यकम्पनम् ।
 प्रहसन् वीरसुम्भं कुम्भकथं महावलम् ॥
 रावणिं लक्ष्मणश्चिह्ना ह्यस्त्राद्यै राघवो वली ।
 निज्जल बाहू वल्ल्याञ्च रावणान् यपातयन् ॥
 सीतां शूड्रां गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवन् पालयन् प्रजाः ।
 दशाश्वमेधानाञ्च गथाशिरश्चि पातनम् ॥
 पिच्छानां विधिवन् क्लवा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ खड्गा तौ च राज्येऽभ्यवेचयन् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयन् ।
 शत्रुघ्नो जवयं हत्वा शैल्यं भरतः स्थितः ॥
 अगस्त्यादीन् सुवीन् श्रुत्वा श्रुत्वोत्पत्तिश्च रक्ष-
 साम् ॥
 स्वर्गं गतो जनैः साङ्गमोर्ध्यां वेकतान्तकः ॥
 इति मारुडे १४८ अध्यायः ॥ * ॥
 एतदतिरिक्तं वाल्मीकिप्रणीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सहस्रश्लोकालकं सीताकर्तृकसहस्रकल्प-
 रावणवधकाव्यरूपादसुतोचरकाव्यमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गाथश्लोका यथा,—
 “तमसातीरनिजयं सर्वेषां तपसां गुरुम् ।
 वचसां प्रथमं स्थानं वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥
 विनयावनतो भूत्वा भारद्वाजो महासुनिः ।

पप्रच्छ समतः शिष्यः कृताङ्गलिपुटो वशी ॥
 रामायणमितिखातं श्रुतकोटि प्रविस्तरम् ॥
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोकं प्रतिष्ठितम् ॥
 अयूते ब्रह्मणा निबन्धधमिः पित्रभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिवाहसं रामायणमिदं भुवि ।
 तदाकीर्त्तितमस्माभिः सावशेषं महासुने ॥
 श्रुतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहाख्येव ।
 किं गौतमिह यत्रास्ति तस्मै कथय सुव्रत ॥
 आकाश्यादरिणः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनि ॥
 हस्तामलकवत् सर्वं सस्मर श्रुतकोटिकम् ॥
 ओमित्युक्त्वा सुनिः शिष्यं शोकाञ्च वदतां वरः ॥
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मरितमद्य नः ॥
 श्रुतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहाख्येव ।
 रामस्य चरितं सर्वमाश्रयं सन्ध्यागौरितम् ॥
 पञ्चविंशतिसाहसं श्लोकी यन् प्रतिष्ठितम् ॥
 वृणां हि सद्दशं रामचरितं वर्णितं मया ।
 सीतामाहात्म्यसारं यन् विशादाञ्च नोक्त-
 वान् ॥
 श्रुत्वावाहितो ब्रह्मन् काकुत्स्थचरितं महन् ॥
 सीताया स्तलभूतायाः प्रकृतेश्चरितञ्च यन् ॥
 इत्यादिभिः रामायणे वाल्मीकीये अदसुतोचर-
 काव्ये आदिकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥ * ॥ चम्यत् ब्रह्माण्ड
 पुराणीयोचरखखान्तर्गतं कवचित्तमाध्यायादि-
 हरपार्वती-वंवादरूपाध्याय-रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यायवाक्याव्ये सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टाः षष्टात्तरत्रिंशत्श्लोकाः मोक्षप्रदा
 श्लोकाः १ । अध्यायसप्तैव चरिते अयोध्याकाव्ये
 नवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः पुष्पयोच-
 प्रदाः २ । काव्येऽथरथ्याश्लाख्ये सर्गा द्विपञ्च
 परिशिष्टाः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः ।
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यायसप्तैव उमा-
 महेश्वरवंवादे किञ्चिन्वाकाव्ये नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुर्गिहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाव्ये सर्गाः पञ्चैवाध्यायिकपञ्चित
 प्रोक्ताश्लोकीणि शतानि श्लोकास्तदुवनपाप-
 हराः ५ । काव्ये युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः सार्धैकादशशतश्लोका महुसंख्याश्रुता-
 पुण्याः ६ । अध्यायसप्तैव चरिते सर्गाः अष्ट-
 संख्या प्रशिष्टा ऋतुशतसंख्यश्लोकाः ७ ।
 पुरायसंख्याश्च पुरा हरेयोक्ताः ।
 “पार्वत्ये परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यायसप्तैव
 काव्येः सप्तभिरन्वितैः श्लोकाः सर्गास्तु -
 यच्छिकाः ।
 श्लोकानाम् शतद्वयेन सहिता युक्तानि चत्वारि
 वा-
 हसंख्यायै समासतः श्रुतिश्रुते कृतानि तत्त्वा-
 र्थतः ॥”
 इत्यध्यायसप्तैव चम्यत् ॥ * ॥
 अपरं रामविश्वसंवादरूपमोपपाथकदेव-
 हृतोक्तवाशिष्ठनाममहारामायणमस्ति । तच्च
 प्रथमार्धे अष्टाविंशत्तूरशतसर्गाः । तस्य
 आद्यन्तश्लोकी यथा,—

राखः

श्रीवाल्मीकिरवाच ।

“उपश्रमप्रकरणादनन्तरमिदं श्रव्यम् ।
तन्निष्ठाग्नप्रकरणात् ज्ञातं निष्ठाग्नदाधि यन् ॥१॥
य इमं श्रव्युयात्तद्धं विधिं रामवशिष्टयोः ।
सर्वान्वस्योऽपि श्रवणात्सुच्यते ब्रह्म ऋच्छति ॥२॥
उत्तरार्द्धं षोडशोत्तरद्विंशत्सर्गाः । तस्य-
दन्तश्लोकौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नेष्कस्मैऽनु कल्पनात्वागानु तनुः पनति
रोहितः ।
कथमेतदतो ब्रह्मन् सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
यन् तस्मै खल्विदं ब्रह्म तच्छलानिति च स्पुटम् ।
शुद्धा हृदीयेते सानि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २ ॥
अत्रार्द्धे वैराग्यप्रकरणाग्र्यः । द्वितीयो सुसु-
ग्र्यः । तृतीय उत्पत्तिग्र्यः । चतुर्थः स्थिति-
ग्र्यः । पञ्चमः सकलपशुमग्र्यः । षष्ठप्रक-
रणे निष्ठाग्नग्र्यः । पूर्वार्द्धे सटीकग्र्य-
संख्या १३६०० । उत्तरार्द्धे सटीकग्र्यसंख्या
०३६०० । इति श्रीमहाराामायणे निष्ठाग्नप्रक-
रणे बालकाक्षे मोक्षोपाये देवकुलोक्ते द्वारि-
श्रुत्साहस्यार्थं संहितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरद्विंशत्सर्गाः सर्गः ॥

रामाभिज्ञानकामः, पु, (रामायणामाभिज्ञानस्य
कामोऽभिधातो यस्मात् ।) रक्ताम्बानः । इति
राजनिर्वण्टः ॥

रामावचोत्रोपमः, पु, (रामावचोत्रयोः स्त्रीकनयो-
रुपमा यत्र ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्वण्टः ।

रामिनः, पु, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ॥
वे, १२७ ॥

राम्भः, पुं, (रभस्य विकारः । रभ + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यच् ।)
व्रते वैष्णवो दहः । रभो वैष्णुः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥

रायणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ॥

रायभाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आकोड
इति भाषा । यथा,—

“पूरुडि पाचवङ्कारो रायभाटी समाह्वरे ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

राखः, पुं, सालवृक्षनिर्वाचः । धुना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्जरसः २ सालः ३ कनक-
लोडवः ४ ललनः ५ सालनिर्वासः ६ देवेष्टः ७
श्रीतलः ८ बहुरूपः ९ सालरसः १० सर्ज-
निर्वासकः ११ सुररिभः १२ सुरधूपः १३ यच-
धूपः १४ अमिवज्जम्भः १५ कलः १६ कल-
लजः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संश्ल-
त्वम् । वातपित्तस्योत्पन्नकृत्रयनाशित्वम् । अस्य
पानलेपगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशान्ति-
कारित्वम् । इति राजनिर्वण्टः ॥ अपि च ।
“राखस्तु सालनिर्वासकाया सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यचधूपस्तथा सर्जरसश्च यः ॥

रावणः

रालो हिमो गुरुः क्तः कवायो ग्राहको हरेन् ।
दोषान्स्वदमीषर्षवर्णरज्रवियुक्तिकाः ।
ग्रहभ्रमामिदग्धांश्चलतीसारनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रालकार्यः, पुं, (रालस्य सालरसस्य कार्यं यत्र ।)
सालवृक्षः । इति राजनिर्वण्टः ॥

रावः, पु, (रवणमिति । रल ध्वनौ + भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १२० ।

“गन्धर्वं निमिमकरोऽसंकुलं तं
गर्जनं जलचररावरोऽत्रनादेः ।
त्रिस्तोत्रं दृष्ट्वातुरस्वरप्रकाशं
तेऽगायं निधिसुरमन्मन्मन्मन्मन् ॥”)

रावणः, पु, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +
“शिवदिभ्योऽण् ।” ४ । १ । १२२ । इति
अण् । यद्वा, रावयति भीषयति चञ्चानिति ।
रु + णिच् — क्तः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्यायः ।
पौलस्त्यः २ रत्नः ३ लङ्केशः ४ दशकन्वरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः । दशकन्वरः ६ निकषात्मजः ७
राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ पङ्क्तिर्षीवः १० दश-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः । १२
दरास्यः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य
निर्वाच्येयं, रामायणे ।

“यस्माहोत्रत्रयं चेतनावितं भयमागतम् ।
तस्मात्वं रावणो नाम पाप्मा वीरो भवि-
ष्यसि ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—
सूत उवाच ।

“मानवस्य नरेभ्यन्त आधीतुं पुत्रो दमः किल ।
नवमस्तस्य द्वादास्तस्यविन्दुरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्या इडविडा रूपेण्यपतिमा सुवि ।
पुलस्त्याय स राजप्रिस्तां कन्यां प्रथपादयन् ॥
ऋषिरेडविडो यस्यां विभ्रवाः समपद्यत ।
तस्य पत्राश्रयतसश्च पूर्वां वै देववर्णिनी ॥
ज्येष्ठं वैश्रवणं यज्ञे कुर्वन् देववर्णिनी ।
विपादं समहाकायं स्थलप्रथिं महाहृदम् ॥
अष्टदशं हरिभ्रमशुं शङ्कुकर्यविलोहितम् ।
पिङ्गलं नाम संदंश्य पिता तस्याज्जवीर्यतः ॥
कुन्त्यायानु कुशब्दोऽयं शरीरखेदसुच्यते ।
कुशरीरलाञ्च नान्मा तेन वै स कुवेरकः ॥
ऋध्यां कुवेरो जनयद्विभ्रतं नलज्जूरम् ॥
रावणं कुम्भकर्णश्च कन्यां स्रपेण्यस्तां यथा ।
विभीषणं चतुर्थं नृपैक्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्कुकर्यो दशर्षीवः पिङ्गलो रक्तमङ्गलः ।
चतुर्व्यादिश्रितिसुत्रो महाकायो महाबलः ॥
जाबज्जननिभो मर्दुवीहितश्रीव एव च ।
निचर्माहास्यः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥
हिरण्यकशिपुस्त्वाधीतुं स राजा पूर्वेजन्मनि ॥
चतुर्दशानां राजा तु चयोदश स राक्षसः ॥
ताः पञ्चकोची वर्षायां संख्याताः संख्याया
ह्विजेः ।
नियुतानामेकवष्टिः संख्यातिद्विंशदाह्वयाः ॥

राशिः

षष्टिश्चैव सङ्ख्याणि वर्षाणां हि स रावणः ।
देवतानां पिदृश्याश्च चोरं क्लवा प्रजागरम् ॥
चैनायुगे चतुर्थीशे रावणस्तपसः चयात् ॥
रामं दाशरथं प्राप्य सगण, कथमौधिवान् ॥”
इति बह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता गङ्गा ।) सिंहा-
दशस्थनदीविशेषः । यथा,—
सूत उवाच ।

“द्विवाकरस्तस्य महामहिम्नो
महासुरस्योत्तमरत्नो जन्म ।
अष्टगुणहोत्वा चरितं प्रतस्ये
निखिंशनीलेन नभस्त्रवेण ॥
जैत्रा सुराणां समरेष्वजसं
वीर्यावलेपीहृतमानसेन ।
लङ्काधिपेनाहर्षयं ससेव
स्वभानुनेव प्रसभं निरुद्धम् ॥
तन् सिंहालीचरानितम्बविस्व-
विचोभितागाधमहाहृदायाम् ।
पूगदमावह्वनटद्वयायां
सुत्रोच सूर्यः सरिद्रुतमायाम् ॥

ततः प्रथिति सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलोद्भवा ।
नान्ना रावणगङ्गेति प्रथिजापसुपागता ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुर्वन्विन्दकाः ।
पद्मरागा घनं रागं विधाया, स्वल्पटाक्षिचः ।
इति गारुडे ७० अध्यायः ॥

रावणारिः, पु, (रावणस्य अरिः शत्रु ।)

श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
“वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघव
रावणारिम् ॥”
इति महानाटकम् ॥)

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । वारण +
“अत इच् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)

रावणव्येष्टपुत्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—
“रावणिः शत्रुजिन्मिवनादो मन्दोदरीसुतः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २७० । १४१ ।
“रावणिसु यदा नैव विशेषयति साधकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठह्वलिनां वरः ॥”
रावणपुत्रमात्रे यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।
“तस्याहारायित प्राया मुष्टिना वालिस्तुना ।
प्रादुद्वस्ततः क्रुद्धः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राश, ऋ ४ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-व्यक०-उट् ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रावभः खरः । दुर्गसिंहश्च इमं
तालबालान् मला उण्यादौ ह्यसं क्लवा रश्मि-
शब्दं सुत्यादितवान् । ऋ, अराराशु । ४,
राशते । इति दुर्गाहासः ॥

राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे + इच् ।
यद्वा, अन्वते चाप्रोवैति । अन्व वानौ + “अशि-
पयाथो रुद्रागशुकौ च ॥” उणा० ४ । १३२ ।
इति इच् रुद्रागमश्च ।) धान्यादिनम्रहः ।
तत्पर्यायः । पुत्रः २ उत्करः ३ शूटम् ४ ।

राशिः

इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ समुच्चयः ५ समा-
 हारः ६ । इति जटाधरः ॥ अमुते आप्रोति
 इति राशिः ॥ अथ च अत्रिंशद्द्वीरिखसत्
 नाकीति इच्छु निपातनाद्रिप्रामगः ॥ इति
 भरतः ॥ * ॥ (यथा, शकुन्तलाधाम् १ अङ्के ।
 “न खलु न खलु वाणः सन्निपातोऽयमस्मिन्
 ऋदुनि ऋग्यजुरीरे तुलराश्राविवाग्निः । ”)
 ज्योतिष्कस्य द्वादशशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 अथ खटां मनस्रुते ब्रह्माह्वारमूर्तिभूम् ।
 मनस्रुत्तमा जज्ञे सृष्ट्योऽख्योत्तेजसां निधिः ॥
 मनस्रुः खं ततो वायुरमिरापो धरा क्रमात् ।
 गुणैकवृद्ध्या पञ्चेव मन्वाभूतानि कश्चरे ॥
 अयोयोमौ भास्करेभू ततस्त्वङ्गारकाद्यः ।
 युनर्वाद्दशधात्मनं विभजेन्नाशिशक्यम् ।
 नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्सकं वषी ॥ ”
 इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ * ॥
 तस्य संख्यां यथा,—
 “विषुवन्क्रान्तिवृत्तौ क्वान् पूर्वभागस्थिताः
 शिराः ।
 मेवाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयः पूर्वैस्त्रिक्रमात् ॥ ”
 इति सुनीश्वरज्ञतवास्त्रभौमसिद्धान्तः ॥ * ॥
 अथ राश्यादिनिर्णयः ।
 “मेघवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाथ
 वृश्चिकभम् ।
 धनुलय मकरः कुम्भो मीन इति च गणयः
 कथिताः ॥ ”
 इति राशिकथनम् ॥ * ॥
 “अथिन्वा सह भरयी क्तिकापादश्च कौर्त्तिवी
 मेघः । १ ।
 वृषभः क्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धं च ऋग-
 शिरसः । २ ॥
 ऋगशिरसोऽर्द्धं चाद्रां पुनस्त्र्योक्त्रिपादो मिथु-
 नम् । ३ ॥
 पादः पुनस्त्र्योऽरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥ ४ ॥
 सिंहोऽथ मघा पूर्वम्लगुणौ पाद उत्तरायाः । ५ ॥
 तच्छेषं हस्ता चित्रार्द्धं च कन्याकाशः ॥ ६ ॥
 तोल्लिनि चित्रार्द्धं स्वाती विशाखायाः पाद-
 त्रयम् । ७ ॥
 अलिनि विशाखा पादस्तथाश्राधान्विता
 व्यष्टा । ८ ॥
 मूलं पूर्ववाट्ठा प्रथमश्चाप्युत्तराशिको धन्वी । ९ ॥
 मकरस्तपरिशेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः ॥ १० ॥
 धनिष्ठां श्रतभिया पूर्वमभद्रपदात्तयं
 कुम्भः । ११ ॥
 पूर्वमभद्रपदशेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥ १२ ॥
 इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ * ॥
 “राशिनामानि च चैवं मन्वृक्षं यद्द्वानम च ।
 मेघादीनाश्च पर्यार्यं लोकादेव विचिन्तयेत् ॥ ”
 इति राशिपर्यायकथनम् ॥ * ॥
 “क्षिप्रतावृद्धिर्द्विभुक्तमूर्त्तकीरेषुपार्थेयकौ-
 पोखाः ।

राशिः

तौचिक आकोकैरो ह्युद्गोमञ्चान्त्यमं चेत्यम् ॥ ”
 इति मेघादीनां विशेषनामकथनम् ॥ * ॥
 “अरुचवितहरितपटापलाखुविचित्राः सिनि-
 तरपिषङ्गौ ।
 पिङ्गलकर्तुरवभुमलिना रुचयो यथासंख्यम् ॥ ”
 इति मेघादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥
 “मत्स्यौ घटी भूमिपुत्रं सगदं सवीर्यं
 चापी नरोऽश्वजघनो मकरो ऋगास्यः ।
 तौकी सशस्त्रदहना ह्रवगा च कन्या
 शेषाः खनामसदृशाः खचराश्च सर्वे ॥ ”
 अश्वजघनोऽश्वकारजघनो नतु अश्वारूढ-
 इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरयत्कथनात् ।
 राश्याधिष्ठादेवताकथनम् ॥ * ॥
 “ऋरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
 ज्योऽथ युग्यं विषमः समश्च ।
 चरश्चिरङ्गात्मकनामधेया
 मेघादेयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥ ”
 इति राशीनां ऋरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥
 देवशमनोहरे ।
 “पुण्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
 श्रुत्वा वृत्ता भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥ ”
 इति पुण्यादिविवेकः ॥ * ॥
 “मिथुनतुलाचटकन्या द्विपादाश्चाश्वापपूर्व-
 भागश्च ।
 ऋगधतुराद्यन्तार्द्धे वृषाजसिंहाश्चरयाः ॥ ”
 इति द्विपदचतुष्टयदराशिकथनम् ॥ * ॥
 “कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्यार्द्धं च कौट-
 रंज्ञाः स्युः ।
 वृश्चिकराशिमूर्तिभिः सरोरूपेन निर्दिष्टः ॥ ”
 इति कौटमरीरूपदराशिकथनम् ॥ * ॥
 “द्विपदवृषगाः सर्वे सिंहं विहाय चतु-
 व्यदाः ।
 सलिलनिलया भस्वा वज्राः सरोरूपजातयः ॥
 ऋगपतिवृषे तिष्ठन्त्येते विहाय सरोरूपान् ।
 अकथितमर्द्धेषूर्द्धं वशं जनयवहारतः ॥ ”
 सरोरूपजातय इति बहुवचनात् कौटस्यापि
 परिग्रहः । राशीनां वज्रावश्यकथनम् ॥ * ॥
 “आन्या मिथुनतुलाश्चौत्पातिघटाः निशासु
 वृषभेभौ ।
 मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ द्विसेऽवृषभौ च ॥
 जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्यार्द्धं च शिवमते
 कुम्भः ॥
 इति आन्यारयजलजराशिकथनम् ॥ * ॥
 “ब्रह्माक्षिमिगीऽविघटा मिथुनधनुःकनिष्ठा-
 मुखाश्च समाः ।
 वृश्चिककन्याऽऽगपतिवृश्चिकौ दीर्घाः समा-
 ख्याताः ॥ ”
 इति राशीनां इक्षुदीर्घकथनम् ॥ * ॥
 “प्रागादिककुम्भां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
 मेघाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिराद्वृत्तिपरिभ्रमात् ॥ ”
 इति दिग्धिपलकथनम् ॥ * ॥
 “कुजपुत्रपुत्रपुत्रकौवैष्यस्युक्तावर्षीभुवाम् ।

राशिः

जीवार्कभाहुजेव्यानां जेवाणि स्युरवाद्यः ॥ ”
 इति ग्रहाणां जेवकथनम् ॥ * ॥
 “अजो गोपतिरुमश्च कर्किधन्विष्णुमास्तथा ।
 निशावंज्ञाः स्युताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥
 निशावंज्ञा विमिथुनाः स्युताः वृष्टोदथास्तथा ।
 शेषाः शीर्षाद्या ह्येते मीनखोभयसंज्ञकः ॥ ”
 इति निशादिवंज्ञाकथनम् ॥ * ॥
 “रविमार्गं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
 बर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं ऋतुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं खर्भादुः सार्द्धत्वरम् ॥
 एवं प्रमाणात् सकलाः खराशिं सुब्रुहे गद्याः ॥ ”
 इति राशिभोगकथनम् ॥ * ॥
 इति ज्योतिष्कतन्त्रम् ॥ * ॥ द्वादशराश्यात्मक-
 शिवरूपं यथा,—
 पुण्यस्य उवाच ।
 “खरूपं त्रिपुरस्य वदिष्ये कालरूपिणः ।
 अथिनी भरथी चैव क्तिकाप्रथमांशकम् ॥
 मेघकं हि विजानोयात् कुजचैत्रसुदार्द्धतम् ।
 आन्येयांशाश्चयो ब्रह्मन् प्रजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
 सौम्यार्द्धं वृषनामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
 ऋगार्द्धमार्द्धादिवां प्राश्चयः सौम्यार्द्धं त्विदम् ॥
 मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य मूलिनः ।
 आदिवांशश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिरो वृहद्म् ॥
 राशिः कर्कटको नाम पार्थ्वं मखविनाशिनः ।
 पित्रार्थं भगदेवत्वं उत्तरांशश्च केशरी ॥
 सूर्यचैवं विभोर्ब्रह्मन् वृहदयं परिकीर्तितम् ।
 उत्तरांशाश्चयः पाणिचिवार्द्धं कन्यका लियम् ।
 सोमपुत्रस्य सद्यैतद्दृष्टितीयं जठरं विभोः ॥
 चित्रांशदितयं स्वाती विशाखायांशकथयम् ।
 द्वितीयं शुक्रचदनं तुला नाभिरदाहता ॥
 विशाखांशमसुराधा व्यष्टा भौमयर्द्धं त्विदम् ।
 द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालरूपिणः ॥
 मूलं पूर्वोत्तरांशश्च देवाचार्ययर्द्धं धनुः ।
 उरुयुगलतौशस्य अमर्यैः प्रगीयते ॥
 उत्तरांशाश्चयो ऋद्धं श्रवणं मकरो सुने ।
 धनिष्ठां शनिश्चैवं चातुनी परिकीर्तिते ॥
 धनिष्ठां श्रतभिया प्रोष्ठपदांशकथयम् ।
 सौरं पञ्चापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विश्रुते ॥
 प्रोष्ठपदांशमेकसु उत्तरा रेवती तथा ।
 द्वितीयं जीवसदनं मीनसु चरणावुभौ ॥ * ॥
 राशीनां लक्ष्यस्वरूपादि यथा,—
 नारद उवाच ।
 “राशयः कथिता ब्रह्मन् । त्वया द्वादश वै मम ।
 तेषां विशेषतो ब्रूहि लक्ष्यानि स्वरूपतः ॥
 पुण्यस्य उवाच ।
 स्वरूपं तत्र वक्ष्यामि राशीनां ब्रह्मन् नारद ।
 यादृशा यत्र सञ्चारा भस्मिन् स्थाने भवन्ति हि ॥
 सञ्चारास्थानमेकस्य धान्यरत्नाकारादिषु ।
 नवसाहस्रसंख्येनो वसुधायाश्च सर्वश्रुतः ॥
 नित्यं चरति पुष्केषु खरासं पुलिनेषु च ।
 मेघः समानमूर्त्तिश्च अजाविकघनादिषु ॥

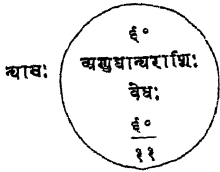
वृषः सङ्घस्त्ररूपे चरते गोकुलादिषु ।
 तस्याधिवासभूमिस्तु कर्षीवलधराश्रया ॥
 स्त्रीपुत्रयोगः समं भद्रश्रयाधनपरिभ्रष्टैः ।
 वीर्यावादाद्युद्धियुनं गौतमर्षकशिषिषु ॥
 स्थितं क्रोधा रतित्रिंशं विहारोऽवनिरस्य तु ।
 मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्बैधात्मकः स्तुतः ॥
 कर्कः कुलीरेण समं सलिलस्यः प्रकीर्तितः ।
 केदारवापीपुलिनविविक्तावनिरेव च ॥
 सिंहस्तु पत्न्यन्तारख्यदुर्भक्तन्दरभूमिषु ।
 वसते खाद्यपक्षीषु गङ्गर्षु गुह्यस्तु च ॥
 या हि प्रदीपककारा वावाऽऽटा च कन्यका ।
 चरते स्त्रीरतिस्थाने वसते नदनेषु च ॥
 तुलापाणिषु पुरुषो वीर्यापणविचारकः ।
 नगराध्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
 खभवल्लीकसचारी वृश्चिको वृश्चिकास्तितः ।
 वृषगोमयकीटोऽह्निपाषाणदिषु संस्थितः ॥
 धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्द्धरः ।
 जगिष्युरीश्वरवृश्चिकैः स्थायी युद्धवलादिषु ॥
 म्हासाक्षी मकरो ब्रह्मन् । वृषस्कन्धः पश्चाद्दरः ।
 मकरोऽथैव नदीचारी वसते च महोदर्यौ ॥
 रत्नकुम्भश्च पुरुषः स्तम्भधारी जलाश्रुतः ।
 दूतशालाचरः कुम्भस्थायी श्रौण्डिकसञ्चर ॥
 मीनरूपत्वमासक्तो मीनस्त्रीषामुसञ्चरः ।
 वसते पुण्यदेशेषु देवब्राह्मणपूजकः ॥
 लक्ष्यं गदितं तुभ्यं भेषादीनां मह्यहानि ।
 न कस्यचित्त्व्याख्यं गुह्यमेतत् पुरातनम् ॥
 एतन्वया ते काथितं सुरर्षे
 यथा चिनेच प्रममाद्य यत्ने ।
 पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
 संद्वलतां पापहरं शिवञ्च ॥”
 इति त्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
 ललितः पञ्चमोऽध्यायः ॥
 राशिचक्रं, ज्यौ, (राशीनां चक्रम् ।) भेषादि-
 दादशराश्यादिपुस्तकतन्म । तस्य नामान्तरं
 भद्रकं ज्योतिषचक्रञ्च । यथा,—
 “सप्तविंशतिभैरव्योतिचक्रं क्षितिवायुगम् ।
 तदूर्कांशो भवेन्नाशिनैवर्षचरखाङ्कितः ॥”
 इति दौपिका ॥ * ॥
 तद्विवरणं यथा,—
 “भचक्रं भ्रुवयोन्मूढमाक्षिप्रं प्रवहानिलेः ।
 पर्यव्यजस्य तन्नद्धा अहकक्षा यथाक्रमम् ॥
 उपरिस्थस्य महतीकक्षास्थाधःस्थितस्य च ।
 महत्या कक्षया भागा महान्तोऽध्यासकथा-
 ल्यया ॥
 कालेनख्येन भगव्यं सुदुक्तेऽभ्रमभ्याश्रितः ।
 अहः कालेन महत्या मखले महति भ्रमन् ॥
 खल्यया तु बहून् सुदुक्ते भगवान् शीते-
 दीधितिः ।
 महत्या कक्षयागच्छन् ततः खल्वः प्रनेचरः ॥
 मन्दादभःक्रमेण स्युञ्चतुर्था दिववाधिप्राः ।
 वर्णाधिपतयस्तद्वत् ह्यतीयाः प्रदिकीर्तिताः ॥
 कर्षुक्रमेण शशिने माषानामधिपाः स्तुताः ।

होरेशाः सूर्यतनयादधीधः क्रमशस्तथा ।
 भवेद्भक्त्या तीर्णान्शोभमयं घटिवाडितम् ।
 सव्योपरिहान् भ्रमति योजनेस्तेभैमखलम् ॥”
 तत्र कक्षाक्रममाह ।
 “ब्रह्माण्डमध्ये परिधियांमकक्षाभिधीयते ।
 तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
 मन्दाभरेण्यभ्रुपुत्रख्येयुक्तेन्दुजेन्दवः ।
 परिभ्रमन्मधोऽधःस्थाः विह्वविद्याधरा घनाः ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥
 यहचयचन्द्रसयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
 यथा,—
 “राशिचक्रं प्रवस्यगमि वृष्याणां हितकाम्यया ।
 रविर्जीवरुषथा सौम्यस्तेषु चक्रे समागते ।
 जलपातो भवेत् सव्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 रविर्जीवरुषथा शुक्रस्तेषु चक्रे समागते ।
 वायुपातो भवेत् सव्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 रविर्जीवरुषथा भौमस्तेषु चक्रे समागते ।
 अग्निपातो भवेत् सव्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
 रविर्भौमस्तेषु राहुस्तेषु चक्रे समागते ।
 लोहपातो भवेत् सव्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
 रवी राहुस्तेषु केतुस्तेषु चक्रे समागते ।
 पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भातुयामले ॥”
 इति नरपतिजयचर्याया तुल्यचक्रं राशि-
 चक्रम् ॥ * ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
 “तन्वादिद्ययपथेनं राशिचक्रं खवस्थितम् ।
 तत्र बुद्धात्पमतयो जल्पयन्ति वृषा वृषा ॥”
 इति पञ्चखरा ॥ * ॥
 मन्मथहृद्योक्ताराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
 ह्मे ।
 “रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्
 तन्मथती याम्यङ्गवेरनेदात् ।
 एकैकमीशाननिशाचरे तु
 हुताशवायुर्विखिलितोऽर्थान् ॥
 वेदानिबद्धिगुणश्रवणाक्षिसंख्यान्
 पक्षेषुवायुशरपक्षचतुष्टयाणां ।
 भेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्यान्
 कन्यागतान् प्रविलिखेदथ श्रादिवर्यान् ॥”
 तथा,—
 “बालं गौरं खरं शोथं शमीं शोभेति राशिषु ।
 क्रमेण मेदिता वर्याः कन्यायां श्रादयः स्तुताः ॥”
 तेन अ ज्ञा इ ई भेषः । उ ऊ ऋ एषः ।
 ऋ ऌ ड मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
 सिंहः । अं अः प्र ष स ल ज्ञाः कन्याः ।
 कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
 तवर्गो मकरः । पवर्गो कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
 खराशीनामगुह्यं मन्त्रं भवेत् । तथा च ।
 “खताराराशिर्कोष्ठानामगुह्यं भवेन्मनून् ॥”
 इति वचनान् ॥
 “राशीनां बुद्धता ज्ञेया त्वत्केच्छन् नितं खयम् ।
 खराशेर्मन्वाराश्रयन् गणनीयं विचक्षयैः ॥”
 यदा तु खराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्यचर-
 सन्निवर्णं राशिं सङ्गीला गणयेत् ।

“वाध्याद्यचराराश्रयन् गणयेत् साधकाचरम् ॥”
 इति रामार्चनचन्द्रिकाधनवचनात् । तथा,
 “अज्ञाते राशिचक्रे नामाद्यचराराश्रितः ॥”
 इति तन्त्रराज्ञे ॥
 “तेन मन्वाद्यवर्णेन नाम्नाद्याचरेण च ।
 गणयेद्यदि घटं वाप्यष्टमं द्वादशम् वा ।
 रिपुमैलाद्यवर्णैः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
 एक पञ्च नव वाम्बवाः स्तुताः
 द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
 बह्विरुत्तुनयस्तु पोषकाः
 द्वादशाद्यचतुरश्रु घातकाः ॥”
 इति विष्णुविषयम् ।
 रामार्चनचन्द्रिकाधनवत्वात् । शक्रादौ तु षष्ठ
 वर्त्तनीयम् । तथा च ।
 “षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्त्तनीयानि यत्नतः ॥”
 इति वचनान् ।
 तन्वात्तरे ।
 “तमं धनं भाटवस्तुपुत्रशुक्लकनकाः ।
 मरणं धर्मकर्मयाथया द्वादश राशयः ॥
 नामाशुक्लमेतेषां शुभाशुभफलं लभेन ॥
 लभे सिद्धिस्तथा विद्यं धने धनसम्पद्विदः ।
 भानरि भाटवद्विष्य शूको शुकुविषद्वेनः ॥
 पुत्रे पुत्रविद्विद्विः स्यात् वन्द्यो वान्धववत् प्रियः ।
 कलत्रं मध्यमा प्रोक्ता मरुथी मरणं भवेत् ॥
 धर्मं धर्मविद्विद्विः स्यात् विद्विदः कर्मवन्तिस्तः ।
 आये च धनसम्पत्तिर्भवे च सञ्चितस्यः ॥”
 वैष्णवतन्त्रे तु शुकुस्थाने वन्दुरिति पाठः । इति
 तन्त्रसारः ॥
 राशिचक्रवहारः, पुं, (राशिचक्रवहारः ।) शस्य-
 राशिपरिमाणप्रापकाङ्कः । तद्विवरणं यथा,—
 “अथ राशिचक्रवहारे करणखर्चं वृत्तम् ।
 “अनगुणु दशमांशोऽगुण्येकादशमांशः
 परिधिनवमभागः शुकुधाम्युतु वेधः ।
 भवति परिधिवर्धे वर्गिते वैधनिज्ञे
 घनगणितकराः स्युन्मागधास्ताश्च खार्थः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “समभुवि किल राशिर्घ्नः स्थितः स्थूलधाम्यः
 परिधिपरिमितः स्थाङ्गस्तघटियेदीया ।
 प्रवद् गण्यक खार्थः किंमिताः सन्ति तस्मि-
 न्नाथ पृथगगुण्यव्यैः शुकुधाम्यैश्च शीघ्रम् ॥”
 अथ स्थूलधाम्याराशिमानावबोधनाय
 ६०
 न्यासः अगुण्यधाम्याराशिः
 वेधः
 ६
 परिधिः ६० । वेधः ६ । परिधेः षड्भांशः १० ।
 वर्गितः १०० । वेध ६ विन्नः । खन्धः
 खार्थः ६०० ।

राशिच्य

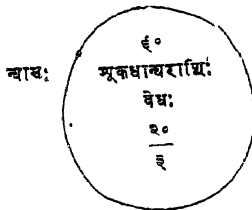
अथाष्टधात्रराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । ज्ञातं

फलम् $\frac{५}{११}$ ।

अथ भूकधात्रराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । खार्थः $\frac{६६६}{३}$ ।

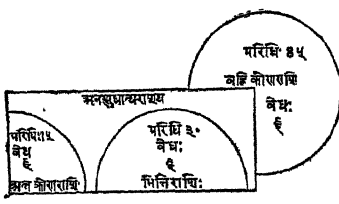
अथ भित्तानवांशकोवर्षनराशिप्रमाणावयवे करणरुचं दृत्तम् ।

“द्विवेदसत्रिभागेकनिष्ठासु परिधिः फलम् । भित्तानवांशकोवर्षराशिः खगुणभाजितम् ॥” उदाहरणम् ।

“परिधिर्भित्तिलग्नस्य राशेरिंशत्करः किञ्च । अन्तःकोवर्षितस्यापि तिथितुल्याः करः सखे ॥ वहिः कोवर्षितस्यापि पञ्चत्रयवसन्ततः । तेषामाचक्षु मे चित्रं वनरुक्मानं पृथक् पृथक् ॥” अत्रापि खून्नादिधात्यानां राशिमानान-कोवर्षायाः स्रष्टेनयनम् ।

तत्रादावनखधात्रराशिमानकोवर्षं चैत्रम् ।

व्यासः

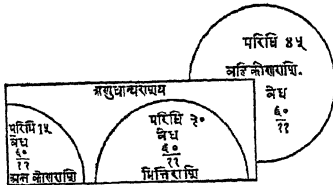

अत्रादास्य परिधिः ३० । द्विनिष्ठः ६० । अन्तः १५ । चतुर्गः ६० । अपरः ४५ । सचि-भागेक $\frac{४}{३}$ निष्ठः ६० । यथा वेधः ६ । अन्तः-अर्धं तुल्यमेतावन्त्य यव खार्थः ६०० । एतत्-खखगुणैव भक्तं ज्ञातं पृथक् पृथक् फलम् ३०० । ६५० । ४५० ॥

राष्ट्रिका

अथाष्टधात्रराशिमानानयनाय

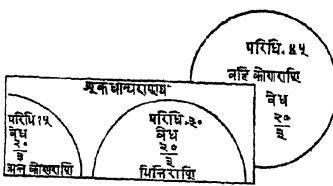
व्यासः

पूर्ववत् चैत्रत्रयायां खगुणगुणितपरिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । फलानि २७२ $\frac{८}{११}$ । १३६ $\frac{४}{११}$ । ४०६ $\frac{१}{११}$ ।

अथ भूकधात्रराशिमानानयनाय

व्यासः

अत्रापि पूर्ववत् चैत्रत्रयायां खगुणगुणितः परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । फलानि ३३३ $\frac{१}{३}$ । १६६ $\frac{२}{३}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिच्यवहारः समाप्तः ॥ राष्ट्रं, पु, ज्ञौ, (राशते इति । राज् + “सर्व-धातुभ्यः ड्” । उच्चाः ४ । १५८ । इति ड् । अस्ति वः ।) विषयः । (यथा, मनुः । ६ । २५४ ।

“अशांसखरान् यस्तु वलिं गृह्णाति पार्थिवः । तस्य प्रचुम्भते राष्ट्रं खर्गाश्चे परिहीयते ॥” उपम्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८३ । विषयो जनपदः । उपम्वो भरकादिः । इति भरतः ॥ (राष्ट्रपाकनियमादिकं महाभारते १२ । ८७ अथावे द्रष्टव्यम् ॥ *) पुं, पुक्त्वोवर्ष-जातस्य कार्ष्णिः पुनः । यथा, भृगवते । ६ । १७ । ४ ।

“काश्यस्य कार्ष्णित्तुष्टो राष्ट्रो दीर्घतमः पितृ ॥”)

राष्ट्रनिवासी, [न्] पुं, (राष्ट्रं निवसतीति । नि + वस् + णिनिः ।) जावपदः । द्विशवासी । इति त्रिकाश्रयेः ॥ राष्ट्रिका, ज्ञौ, (राष्ट्रं उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्या इति । राष्ट्र + ठन् । टाप् ।) कण्ठकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ । (पुं, राष्ट्रवासी । जावपदः । यथा, मनुः । १० । ६१ । “यत्र स्त्रो परिधिं वा जायते वर्गदूषकाः ।

रासः

राष्ट्रिकेः सद्य तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे । १८३ । २७ — २८ । “कुम्भाख ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ।

सुकृतान्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥ सञ्जातिपक्षः सुसुखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह । राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममा-अथात् ॥”)

राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रेऽधिष्ठतः । राष्ट्र + “राष्ट्रा-वारपाराड् षक्षौ ।” ४ । २ । ६३ । इति चः । यद्वा, राष्ट्रं जातः । “तत्र जातः ।” ४ । ३ । २५ । इति चः ।) नाच्योक्तौ राजश्यालः । इत्यमरः । १ । ७ । १४ । (राष्ट्रार्थः । यथा, महाभारते । १२ । ८५ । १२२ । “ततः संप्रवयेन्नाष्ट्रं राष्ट्रियाञ्च द्रष्टव्यम् ॥”)

राष्ट्रीयः, पुं, (राष्ट्रं भव इति । राष्ट्र + टः ।) नाच्योक्तौ राजश्यालः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४ ॥ राष्ट्रसम्बन्धिनि, जि ॥ (यथा, महा-भारते । १२ । ८७ । ६ ।

“धास्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रियसङ्गतः ॥”) रास, उ ऋ ष्यच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-व्याज्ज०-अक०-सेट ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गर्द-विहः । रासभः खरः । दुर्गाविहस्त्रिभं ताल-व्यानं मत्वा उवादी इहं कला रश्मिप्रदं शुभादितवान् । ऋ, अररासत् । ङ, रासते । इति दुर्गादासः ॥

रासः, पुं, (रासवमिति रासतेऽनेति वा । रास ष्यच् + भावे अघिकरणे वा षच् ।) कोला-हलः । आबः । भाषाश्लककः । गोपानां क्रौडामिदः । इति मेदिनी । से, ११ । तस्य विधिर्वैद्या,—

“कार्ष्णिकीपूर्वमायाञ्च कला तु रासमकलम् । गोपानां श्रुतकं कत्वा गोपीनां श्रुतकान्था ॥ शिशुलायां प्रतिमायां वा शैलकायां राधया सद्यः । भारते पूजयेत् कला चोपहाः राखि घोषण ॥ गोलोके च वसेत् घोऽपि यावदे त्रसन्तो वयः । भारतं पुनरागत्य हरिमन्त्रिं लभेद्भुवम् ॥ क्रमेण सुदृढां मन्त्रिं लब्ध्वा मन्त्रं चरेदपि । देहं त्यक्त्वा च गोलोकां पुनरेव प्रयाति च ॥ तत्र कृष्यास्य सारुष्यं संप्राप्य पार्श्वेदो भवेत् । पुनस्तत्पतनं नास्ति जरास्तुहरो महान् ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्त २५ अध्यायः ॥

विस्तारस्तु शैलकायकखखे २८ अध्याये शैमङ्गावतीवरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥ * कस्यचित्कन्ते कस्यतरयाज्येयम् । अख्य विधि-र्वैद्या,—

“कार्ष्णिकी पूर्वमास्याञ्च रासयाज्ञा महानिधि । नन्दच्छयोः प्रवर्षथा महाविभवविस्तारे ॥ इह लोके सुखं प्राप्य अन्तो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ पूजा कार्याह्वाराज्ञे तु भवेत् श्रेष्ठं महोत्सवैः । गीतेर्नागाधिपैर्वादीर्घैश्चवीणाकण्डूकैः ॥ इत्येवैराङ्गागीतेरङ्गागाञ्च कीर्तयैः ॥

रासः

चन्दनाशुककस्तुरीपङ्कवैर्विंशतिः ।
 विचरन्निविद्युभक्तैः कार्यं एव मद्योत्सवः ।
 ध्यायेद्दृष्ट्वात्वेन रम्यं यमुनापुलिने वने ॥
 निक्कुञ्जसदने क्लृप्तं गोपीमखलमखिलतम् ।
 रासमखलयन्त्रस्य गोविन्दं कार्यकागतम् ॥
 द्वयोर्द्वीपौर्गोपिकयोर्मध्ये खान्तमनेकधा ।
 अयं नटवेशेन मध्ये तं सुरलीधरम् ॥
 गोपीगणसुखात्मो जमधुपानमधुव्रतम् ।
 कुलालचक्रप्रतिभं मखलं पङ्कजाङ्कितम् ॥
 दलाद्योभितं कार्यं महिष्योऽष्टौ च सन्विषु ।
 मध्ये मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरदृष्टपकम् ॥
 सुकुन्दं माधवं क्लृप्तं नटनागरमेव च ।
 हरिं दामोदरं विष्यं पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
 तदास्य भूपुरे गोप्यः श्रतशोऽथ सद्मश्रः ।
 पूजनोपाः प्रयत्नेन वृत्तगीतपरायणाः ॥
 अयंखा गोपिकास्तत्र मखलेऽष्टौ वराङ्गनाः ।
 महिष्यन्ताः समाख्याताः सदाचङ्गसुनिवृताः ॥
 भक्तोत्सवाभिभासेन कमला बहुरूपिणी ।
 राधा विशाखा विमला सुमिन्ना खलिता तथा ।
 सुन्दरी कमला रत्ना महिष्योऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 तारा राधा निरावाधा क्लृप्ता भेदसुपागताः ।
 तासां ध्यानैस्त्वन्मासोः पूजा कार्या विशेषतः ॥
 उज्ज्वलैः सार्यं समये गोप्यो वृन्दावनं ययुः ।
 रासक्रीडां तत्तत्तामिच्छन् च जगदीश्वरः ॥
 गोप्यो रासक्रीडां चक्रुः पौर्यमास्तां महा-
 निश्रि ।
 न तत्र पत्तिनिनदी न भिक्षोर्निनदस्तथा ।
 महानिशा हे चटिके राजेन्मध्यमयामयोः ।
 तदप्राप्ता च कर्षयं पौर्यमास्तां निशासुखे ॥
 एव रासक्रीडां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
 स सर्वदुःकृतं त्यक्त्वा निर्व्यासुक्तिमाभुयात् ॥
 इत्युत्कलकलिका ॥
 (विज्ञासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।
 “असद्विषयस्य मन उन्नयनो विभर्ति
 बङ्गुतं चरसरासमुद्यदिवक्त्रे ॥
 “वक्त्रे च बङ्गुतं विभर्ति किं तदाह । रघो
 मधुरालापः रावो विशासस्ताभ्यां सञ्चिता सुधा
 अघरास्तम् । आदिश्रव्यात् स्मितनर्मादि ॥
 इति तत्र श्रीधरखामी । क्रिया । यथा, भाग-
 वते । ५ । १३ । १७ ।
 “ते वैश्वतो हंसकुलं समाविशत्
 नरोचयन् शीलसुपैति वानरान् ।
 तस्मातिरासेन सुनिवृत्तेन्द्रियः
 परस्परौह्वीचयविच्छृतावधिः ॥
 “ते वैश्वतस्तत्र फलाभारं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्म-
 षानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्राय-
 क्षितपुष्पैर्लेख्यं पुनश्चपनयत्वाद्याचारसरोचयन्
 अप्रियं पश्यन् वानरतुल्यान् भद्राचारान्
 श्रुदप्रायासुपैति । तस्मातिरासेन वानरजाति-
 क्षिपया स्त्रियां मिथुनीभूय परस्परसुखोद्दीप्त-
 यो न विच्छ्रुतो जीवितावधिर्मरयकाजो येन ।
 इति तद्वीकार्या श्रीधरखामी । *)

रासम

रासमः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास +
 “रासिक्लिभाश्च ।” उवा० ३ । १२५ । इति
 अमच् ।) गह्रंभः । इवमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 (अयं हि ब्रह्मण्यः पद्भ्यां जातः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ४८ । २६ ।
 “पद्भ्याश्चाश्वात् स्वमातङ्गात् रासभान् प्रशकान्
 ऋमान् ।
 उद्गानश्चनरांश्चेव नानास्वपाच जातयः ॥”
 अश्वतरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
 भारते । १ । १४५ । ७ ।
 “स त्वं रासभयुक्तेन खन्द्नेनाशुगामिना ।
 वारणावतमद्वैव यथा यासि तथा क्रुच ॥”
 रासभवन्दिनी, स्त्री, मल्लिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रासमी, स्त्री, (रासभ + डीप् ।) गह्रंभी । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ ।
 २७ । १४ ।
 “एतन् श्रुत्वा मनङ्गस्तु दारुणं रासमीवच ।
 अवनोयं रथासूर्यं रासमीं प्रब्रभावत ॥”
 रासमखलं, स्त्री, (रासस्य मखलम् ।) श्रीकृष्णस्य
 रासक्रीडास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा,—
 “तस्माद्भूपरि गोलोकः पश्चात्तुकोटियोजने ।
 वायुना धार्यमायश्च विचित्रपरमाश्रयः ॥
 अतीवरम्यनिर्मायो निवृत्तूपो भद्रीच्छया ।
 श्रवणद्वयं श्रेलेन पुण्यवृन्दावनेन च ॥
 सुरासमखलेनापि नद्या विरजयततः ।
 कीटियोजनविस्तीर्णां प्रस्येन विरजा ब्रज ॥
 दिव्यं तस्य श्रतगुणा परितः परमा शुभा ।
 अखलरत्ननिकरा ह्यैरामाणिक्ययोस्तथा ॥
 मयीनां कौस्तुभादीनामखलानां मनोहरा ।
 अखलरत्ननिर्मायां तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥
 मनोहरश्च प्राकारमदृष्टं विश्वकर्मेया ।
 गोपीभिर्गोपनिकारैर्वेष्टितं कामधेनुभिः ॥
 कल्पद्वयैः पारिजातेरखलैश्च सरोवरेः ।
 पुष्योदयैः सुकोटिभिः संवृतं रासमखलम् ॥
 वेष्टितं वेष्टितैर्गोपीमन्दिरैः श्रतकोटिभिः ।
 रत्नप्रदीपयुक्तैश्च पुष्यतण्डुलमन्वितैः ॥
 सुगन्धिचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।
 क्रीडोपयुक्तैर्भोगैश्च ताम्बूलैर्वासितैर्नैः ॥
 धूपैः सुरभिरस्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
 रचकै रचितैः शम्भुप्रादाद्यौचितिकोटिभिः ॥
 अखलरत्नाभरणैर्वेष्टितशुभ्रशुभ्रैरपि ।
 लक्षमत्तगजेन्द्रायां वेष्टितैश्च मलेः क्रमात् ॥
 नवयौवनसम्यन्त्रैः रूपैर्निरूपमैरपि ।
 रम्यश्च वसुंसाकारं चन्दविभं यथा ब्रज ॥
 अखलरत्नरचितं दृश्योजनविष्णुतम् ।
 कस्तूरीकुङ्कुमै रम्यैः सुगन्धिचन्दनार्चितैः ॥
 आहतं मङ्गलघटैः फलपङ्कवसंयुतैः ।
 दक्षिणालेखं पर्येष्य क्षिप्रदूर्वाङ्कुरैः फलेः ॥
 श्रीरामकदलीस्तम्भैरखलैश्च मनोहरैः ।
 पद्मकचनिवृत्तैश्च क्षिप्रैश्चन्दनपङ्कवैः ॥
 चन्दनासक्तमाल्यैश्च भूपणैश्च विभूषितम् ।

रास्ना

अखलरत्नरचितं श्रतयङ्गं मनोहरम् ॥
 कीटियोजनदुर्लभं देवैर्दृश्युकोत्तरम् ।
 शैलप्रस्यं परिमितं पश्चात्तुकोटियोजनम् ॥
 अतीवकमनीयश्च वेष्टितनिर्वचनौयकम् ।
 प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
 परितो वेष्टितं रम्यं ह्यैराहारसमन्वितम् ।
 तत्र वृन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
 कल्पद्वयैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
 शोभितं शोभनाद्यश्च पुष्योदयैर्नमोहरैः ।
 क्रीडासरोवरे रम्यैः सुरस्यै रतिमन्दिरैः ।
 अतीवरम्यं रदृष्टि रासयोख्यखलान्वितम् ॥
 रचितं रचकै रम्यैरखलैर्गोपिकागणैः ।
 परितो वसुंसाकारं त्रिलक्षयोजनं वनम् ॥
 यदृष्टदृष्टनिवृत्तं युक्तोक्लकलान्वितम् ।
 तत्राचयवटो रम्यो रदृष्टिश्च हि विष्णुतः ॥
 सद्मस्यो जगदीश्वरं परितश्च चतुर्गुणः ।
 गोपीनां कल्पद्वयैश्च सर्ववाङ्माफलप्रदः ॥
 क्रीडान्वितेराष्टतश्च प्राधादावीजितसक्तैः ।
 विरजातीरनारीणां यमुनाशीलसेन च ॥
 पुष्यान्वितेन मास्येन पवित्रश्च सुगन्धिना ।
 दावीगणैरखलैश्च वृन्दावनविभोदिनी ॥
 तत्र क्रीडति सा प्राधा मम प्रायाधिदेवता ॥
 सेयं श्रीदामप्रापेन वृषभाहुस्तुताधुना ।
 ब्रह्मादिदेवैः सिद्धैर्भूमौनैः पूजिता ब्रज ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते भगवद्गन्धर्ववादे श्रीकृष्णजन्म-
 खण्डे ८४ अध्यायः ॥
 रासयाना, स्त्री, (रासस्य यात्रा उल्लवः ।)
 कार्तिकीपौर्यमासौकर्ष्यश्रीकृष्णस्थोत्सवविशेषः ।
 तद्विवरणं याचाशब्दे द्रष्टव्यम् । * ॥ शक्ति-
 विषयकरासयाना यथा,—
 “पौर्यमास्यां रासयानां देवाः कुर्यान्नि-
 श्राहंके ।
 पूर्ववत्तन्मास्याय देवीं देवासनं यजेत् ॥”
 पौर्यमास्यां यत्रपौर्यमास्याम् ।
 “संसुखे रासखलान् भेरवीभेरवान्वितम् ।
 क्लवा तान् पूजयित्वा च आमयेत् कुम्भचक्रवत् ॥
 कोलाहलं न्दङ्गादिवाद्यैर्नृत्यैः सुगीतकैः ।
 कुर्यादानन्ददृष्टयः साधकः स्थिरमानसः ॥
 विसर्गाख्यं न कुर्वीत देवीयात्रा सुखप्रदा ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 रासेरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।
 अञ्जकसमासः ।) गोहरी । रासः । शङ्खारः ।
 रससिद्धिः । रसावासः । वलीजामरकः । इति
 मेदिनी । से, इ० ॥ उल्लवः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ परिहासः । इति जटाधरः ।
 रासेश्वरी, स्त्री, (रासस्य ईश्वरी ।) राधा ।
 यथा,—
 “राधा रासेश्वरी रासवाचिनी रसिकेश्वरी ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 रास्ना, स्त्री, (रस्यते इति । रस खास्यादेन +
 “रास्नावास्नास्नावीयाः ।” उवा० ३ । १५ ।
 इति नृप्रथयेन वायुः ।) खानामखातजवा-

राहुः

विशेषः। रासन इति हिन्दो भाषा। ननु-
 प्रयायः। नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्वा ४ गन्ध-
 नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाकी ७ छत्राकी-
 सुवहा ८। इत्यमरः। नाकुल्यादिपञ्चकं
 राक्षायाम्। नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पाद्याभि-
 न्नाहुः। इति तद्वृत्तिकायां भरतः॥ रक्षा १०
 श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिका १४
 मरुटा १५ अतिरसा १६ द्रोगगन्धिका १७
 मर्पगन्वा १८ पल्लुषा १९। इति जटाधरः॥
 अस्या गुणाः। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
 त्वम्। विषघ्नानासकावशोफकम्पोदरक्षेभ्रनाशि-
 त्वम्। प्राचनवचः।

“राक्षा तु त्रिविधा प्रोक्ता क्लृप्तं पक्वं लघु-
 न तथा।

ज्ञेयौ मूलद्वौ छिद्रौ लघु राक्षा तु मध्याम्”
 इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च।
 “नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्वा गन्धनाकुली।
 नकुलेष्टा भुजङ्गाकी सर्पाक्षी विषनाशिनी।
 नाकुली तुवरा तित्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्।
 भोगलनाशुष्किाखुविषज्वरक्षमिन्नयान्”

इति भावप्रकाशः॥
 राक्षा प्रोथामवातघ्नी। इति राजवल्लभः॥
 आषधिविशेषः। कोंटा आमरुही इति भाषा।
 तन्वर्थायः। एलापर्णी २ सुवहा ३ युक्त-
 रसा ४। इत्यमरः॥ अपि च।

“राक्षा युक्तरसा रक्षा सुवहा रसना रसा।
 एलापर्णी च सुरसा सुलम्भा श्रेयसी तथा॥
 राक्षामप्राचनौ तित्ता गुरुष्णा कफघातजित्।
 शोथश्वाससमीरास्रघातभूलोदरापहा।
 काशज्वरविषाश्रौतिवातिकामयङ्घ्रिभङ्गत्”

इति भावप्रकाशः॥
 (रक्षना। यथा वाक्त्रनेयसंक्षिनायाम्। १। ३०।
 “आदित्ते राक्षासि”

“हे योक्त्र आदित्ते आदित्या भूष्वाखं राक्षासि
 रक्षना असि” इति तद्वाक्ये मन्वीधरः॥
 रुद्रप्रतीनामन्वतमा। यथा, ब्रह्मवेवर्षे। १।
 ८। १३-१४।

“नामानि रुद्रप्रतीनां सावधानं निर्वीथ मे।
 कला कलावती काष्ठा काशिका कलहप्रिया॥
 कन्दकी भीषणा राक्षा प्रबोधा भूषणा शुकी।
 एसायां ब्रह्मवः पुत्रा बभूवुः शिवपार्षदाः”

राहुः, पुं, (रह ङाग + बभूव वचनानात् उष्)।
 ङागः। इति संक्षिप्तसारादिह्रित्तिः॥ (रहति
 यद्दौत्वा ल्पति चन्द्रमिति। रह ङाग +
 बभूव वचनानात् उष्। इत्युष्णञः। १। १।)
 अहविशेषः। तन्वर्थायः। तमः २ खर्भाहुः ३
 खेह्लेयः ४ विषुसुदः ५। इत्यमरः॥ अक्ष-
 पिशाचः ६ अहकल्लोतः ७ वैहिकाः ८ उप-
 ष्ववः ९ प्रीथकः १० उपरागः ११ सिंहेका-
 खड्गः १२। इति शब्दरत्नावली॥ क्वावर्थाः १३
 कवन्वः १४। इति जटाधरः॥ व्युः १५।

राहुच

अमरः १६। इति ज्योतिष्कालम्॥ तस्यो-
 पत्तग्राह्यंथा,—

“सिंहिकायामधोत्पन्ना विप्रचिचिञ्चतुर्दश।
 भ्रमः शम्भलागचञ्च अङ्गः शाल्लसायेव च॥
 इत्यलो नसुचिञ्चैव वातापी हृष्टपो जिकः।
 हरकल्पकलिनाभी भौमश्च नरकस्तथा॥
 राहुर्व्युल्लस्ये तथा वै चन्द्रस्यप्रमर्दनः।
 इत्येति सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः॥

हावणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते।
 दशान्यानि सद्यन्वाधि वैहिकेयो गणः स्तुतः॥
 निहन्तो यामदग्नेन भार्गवेण दलीयसा।
 खर्भांगोस्तु प्रभा कन्या पुलीनस्तु शची सुता”
 इति बह्विपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः॥*॥
 तस्य शिरश्छेदकारणं यथा,—

“देवलङ्घ्नप्रतिच्छेदः खर्भानुर्देवसंसदि।
 प्रविष्टः सोममपिबन् चन्नाकांभ्याश्च सूचितः॥
 चक्रेण चुरधारेण जह्वार पिबतः शिरः।
 हरिस्तस्य कन्दसस्तु सुधयात्नावितोऽपतत्॥
 शिरस्त्रमरता नीतमग्नौ यद्यमचौकिलपत्।
 यस्तु पर्वणि चन्नाकांविभधावति वैरधीः”

इति श्रीभारगवते ८ स्कन्धे ६ अध्यायः॥
 स च मलयपर्वतजातः। शूद्रवर्णः। द्वादशा-
 ङ्गुलपरिमाणः। क्वावर्णः। क्वावर्णः। सिंह-
 वाहनः। चतुर्भुजः। खड्गवदभ्रुवचर्मधारी।
 स्वर्थास्यः। अस्य अहिदेवता कालः। प्रत्यधि-
 देवता सर्पः। इति महद्यज्ञतत्त्वम्॥ अस्य
 स्वरूपं शनिवत्। स च चण्डालजातः।
 सर्पाहतिः। अस्त्रिखामी नैर्हृतदिक्खामी
 च। इति दृष्टव्यातकादयः॥ (राहुचारस्य
 फलाफलं दृष्टवृंहितायाः ५ अध्यायतो द्रष्ट-
 यम्॥)

राहुयाहः, पुं, (राहोर्ग्राहो यद्यन् यच)।
 चन्द्रस्यधोर्ग्रहणम्। यथा,—

“राहुयाहोऽर्केन्दोर्ग्रह उपराग उपहवः”
 इति हेमचन्द्रः॥ २। ३६॥
 (अत्र राहुयास इत्यपि पाठो दृश्यते)

राहुचक्रं, औ, (राहोश्चक्रम्)। रथादिसप्त-
 वारेषु अश्वगत्वा वामावर्तनं वामार्हं प्राप्य
 सप्तदिक्षु राहोर्गमनम्। यथा,—
 “पश्चादर्के विधौ वज्रौ सौम्यां चो वायवे कुजे।
 राहोदिशि भृगौ धाम्नां गुरावीशे शनौ दिने।
 राहुर्भ्रमति वामार्होदशगत्या च वामतः॥
 द्युते युञ्जे विवादे च यात्रायां समुखं स्थितम्।
 राहुं विवर्णयेद्दृषन्नादृषदीर्घं कर्मेणः फलम्”
 इति सतुल्लवसुक्तावली॥ *॥

राहुकालानसचक्रं यथा,—
 “तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानसाख्यकम्।
 शलाकासप्तकं चक्रं ईप्रादी क्षतिकारिकाः॥
 यत्र ऋचे स्थितो राहुर्वेदनं तद्विनिर्दिशेत्॥
 सुखात् पञ्चदशे ऋचे तस्य पुच्छं अवस्थितम्।
 अष्टोत्तराशतं खाता जायन्ते यत्र केतवः॥
 व्याप्य तस्युर्ध्वगतं सर्वं सद्यसाकैसमन्वितः॥

राहुस्य

राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश॥
 त्रयोदशैव भोग्यानि ऋतपक्षे प्रकीर्तयेत्॥
 ऋतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवाङ्गमध्यगम्॥
 एवमङ्गदयो राहुज्ञातयः खरपारगोः।
 जीवपक्षे च्वापनाथे ऋतपक्षे रवी स्थिते।
 तस्मिन् कावे शुभा यात्रा विपरीते तु
 हानिदा”

इति खरोदयः॥
 राहुच्छन्नं, औ, आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 राहुदर्शनं, औ, (राहोर्दृश्यं यच)। राहो-
 ष्वास्तुवज्ञानम्। यद्यन्मिति यावत्। यथा,—
 “चक्षुवा दर्शनं राहोर्वेत्तदयद्यन्सुच्यते।
 तत्र कर्माणि कुर्वीत गयनामात्रतो नतु॥
 राहुदर्शनचक्रान्निविद्याद्याव्यटङ्घ्रिषु।
 खानमात्रानु कर्मेयं दानप्राद्विविर्जितम्”
 इति त्रियादितत्त्वम्॥

राहुमेदो, [न] पुं, (राहुं भिनक्तोति। भिद् +
 ङिनिः)। विद्युः। इति जटाधरः॥
 राहुस्वर्द्धं, पुं, (राहोर्स्वर्द्धां भिनक्ति द्वि-
 न्तोति। भिद् + ङिप्)। विद्युः। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः॥

राहुचक्रं, औ, (राहुपियं रत्नम्। राहो रत्न-
 मिति वा)। गोमेदकः। इति राजनिर्घण्टः॥
 राहुलक्षः, पु, बुद्धः। इति हेमचन्द्रः॥ २।
 १५१॥

राहुदृष्टसतिभोगः, पु, (राहुया दृष्टसतिर्भोगो
 मेखनम्)। यजुराभिस्थितगुराराहुः। गुरु-
 चाखालियोग इति ख्यातः। तस्य काला-
 शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेवथवहारवसुचये।
 “सर्वं कार्यं न कर्षयं गुरोर् सिंहेऽस्तगोपि च।
 प्रतदीचे न कुर्वीत तमोयुक्ते दृष्टस्यतौ”
 तमोयुक्ते राहुयुक्ते। प्रतदीचे इति निबन्धित-
 वेदिककर्म्मोपलक्षयम्। तथा च स्थितिसारे
 ज्योतिषम्।

“एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुदृष्टस्यतौ।
 विवाहव्रतयज्ञादि सर्वे तत्र परित्यजेत्”
 मलमासाद्युपक्रमश्च भविष्ये।
 “ऋषभेदेष्येकराशौ सम्पर्को यदि वानभ्योः।
 गुरो राहोरपि तथा लब्धेद्विद्वान् संशयः”
 अत्र गुरोर्लक्षितत्वं हेतुः।
 “यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोभोगेन लज्जते।
 उपहावाय किं न स्यादसत्कृत् मनीषियाम्”
 इति मलमासतत्त्वम्॥ *॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—
 “कर्णाटनाटाङ्गकलिङ्गदेशे
 दृष्टस्यतौ राहुयुतो विरहः।
 शेषेयु देशेषु न याति दीपः
 सर्वेच कार्ये सुनवो वदन्ति”
 इति दृष्टनाजमासैकदृष्टवचनमिति कैचिद्-
 वदन्ति॥
 राहुशर्शः, पुं, (राहोः शर्शो यच)। उपरागः।
 इति हलायुधः॥

रिक्ता

राहुञ्चा, [र] पु, (राहुं हन्तीति। हन् + क्त्वि।) विद्युः। इति हैमचन्द्रः ॥

राहुञ्छिष्टः, पु, (राहोश्छिष्टः।) लघुनः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अस्य विवरणस्तु रवीन-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

राहुञ्छटः, पु, (राहुणा जन्वष्टः परिव्यक्तः।) लघुनः। इति हारावली। २२३ ॥ (अस्य विवरणं रवीनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रि, श्र गती। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर० सक०-सेट्।) रेफादिः। श्र, रियति। इति दुर्गादासः ॥

रिक्तं, क्ली, (रिच् + क्तः।) शून्यम्। वनम्। इति मेदिनी। तै, पु० ॥

रिक्तं, त्रि, (रिच् + क्त।) निर्धनम्। इति शब्द-रत्नावली ॥ (शून्यम्। यथा, मनुः। १८। ४०५।

“भाण्डपूर्णाणि यानानि तार्यं दायानि सारतः। रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चिन् पुमांसञ्चारि-च्छदाः ॥”

रिक्तकं, त्रि, (रिक्त + कन्।) शून्यम्। इत्य-मरः। ३। १। ५६ ॥ (यथा, मनुः। १८। ४०५।

“पथं यानं तरे दायं पौरुषेऽहंप्रणं तरे। पादं पशुञ्च योविञ्च पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥”)

रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः। टाप्।) तिथिभेदः। या तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च। यथा,—

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥ इति तिथ्यादित्त्वम् ॥

कर्मसु तस्या निषेधविधौ यथा,— “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसङ्क-

फलाः ॥ न रिक्ता सर्वकर्मसु। इति ज्योतिःसारः ॥

“चन्द्रं चान्कृजाकिंशुकविद्युते मध्येयथा पापयोः व्यक्ता च अतिपातवेष्टतिदिनं त्रिष्विच रिक्तां तिथिम् ॥

क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके माशुवे ॥ रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता।

श्रनेश्चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत्। तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धनी ॥”

इति दौपिका ॥ “वष्टे माचि निशाकरे शुभकरे रिक्तरे वा तिथौ

सौम्यादिद्वितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च क्लृप्तरे ॥” इति भुजबलभीमः ॥

“हादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपञ्चसु। बलमायुर्धृष्टो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् ॥”

इति क्लृप्तचिन्तामणिः ॥ “पूर्वैशान्तकसप्तमैस्तरहितैश्चैत्ररिक्ते तिथौ

वष्टे माचि त्रितेन्दुजीवदिवसे गोत्रार्थं मीनोदये। संप्राप्ते पश्चमे वर्षे अप्सुष्टे जनाहंने ॥

वष्टौ प्रतिपदक्षैव वर्जयित्वा तथाष्टमोम् ॥ रिक्तां पञ्चदशैव सौरिभौमदिने तथा।

सर्वं सुनिश्चिते काष्ठे विद्यारम्भसु कारयेत् ॥ इति विश्वधम्मोत्तरः ॥

रिङ्गणं

“प्रव्याप्त्यान्वयणिसिञ्जशिवान्वयेषु रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विज्ञाय।

वृङ्गाणिगोमसुदये दिङ्गुजाकिंवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः ॥”

इति दौपिका ॥ “चन्द्राक्योर्भवेत् पूर्णां कुजे भद्रा जया गुरौ।

बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्ले रिक्ताम्यता तिथिः ॥” इति भीमपराक्रमः ॥

“सञ्जनं कार्यं बुधजीवशुक्राः केन्द्रविशेषोपगताः प्रशस्ताः।

हृत्तीयनाभारिगताश्च पापा-स्तित्विर्वरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥”

इति दौपिका ॥ “चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी।

शुक्ले नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया। गुरौ पूर्णा च बन्धुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्तिताः ॥

बुधमन्द्यता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ। षट्गुरिरिक्ताम्यता प्रोक्तं पूर्णां च रविचन्द्रयोः ॥”

इति ज्योतिःसागरसारः ॥ “वष्टाष्टमोहादशीयु न गच्छेत्तिदिनस्यत्रि।

पूर्णिमाप्रतिपदश्च रिक्तावसदिनेषु च। तथा यमङ्गिनीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥”

इति सन्तुल्यसुक्तावली ॥ रिक्थं, क्ली, (रिङ्क्ते वधिर्गच्छति नश्यतीति।

रिच् + “पाठृतुदिवचिर्चिचिचिभ्यस्यक्।” उया०२।७। इति धक्।) धनम्। इत्यमरः।

२। ६। ६० ॥ (यथा, मनुः। १८। २७। “बालहायादिकं रिक्थं तावत् राजात्रुपालयेत्।

थावत् स वसात् समाटयो थावन्नातीतश्रेष्ठवः ॥”) रिक्थहारी, [न्] त्रि, (रिक्थं हरतीति।

हृ + णिनिः।) दायदः। धनहारी। यथा। “यदावौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्युत्तरोत्तस्य

क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रदत्तोऽयं जनयति व हिपि-ल्लको ह्यसुस्थायस्यो ह्योरपि रिक्थहारी

पिच्छदाता च ॥” इति मिताचारायां दायभागः ॥ रिक्थी, [न्] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति। रिक्थ +

इनिः।) धनहारी। धनी। (यथा, याज्ञ-वल्क्यः। २। २६।

“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तसु-हरेत् ॥”) रिक्ता, स्त्री, लिप्ता। युक्ता। इति हैमचन्द्रः। ४।

२७४ ॥ रिख, इ सर्पेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, रिङ्गते। इति दुर्गादासः ॥

रिग, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, रिङ्गते। इति दुर्गादासः ॥

रिङ्ग्यं, क्ली, (रिङ्ग + क्तुट्।) खलनम्। इति हैमचन्द्रः। ६। १५६ ॥ (यथा,—

“सुहाय रिङ्ग्यविधिं पाद्वर्णक्रमण्यथम्। कुमारः पञ्चवर्षीयः कक्षाभ्यां विधास्यति ॥”) रिङ्ग्यं, क्ली, (रिङ्ग + क्तुट्।) खलनम्। इत्य-

मरः ॥ “इ धर्माद्युपचितादप्रतिशयां खकीय-

रिपुः

विधानादन्वधाभावे इत्यर्थः। औचित्यात् पिच्छलादेश्च खलने। इति रमानाथः ॥

धर्मेखलनं रिङ्ग्यमिति स्वाामी। बालानां हलपादाभ्यां चलनं रिङ्ग्यम्। पिच्छलादौ

पतनं खलनमित्यस्ये। एतन्मते भेदोऽप्यभेदोप-चारेण समे इत्युक्तम्। २ग रिग निगि गतौ

अनट्। रिङ्ग्यमिति पाठे रखिरख रिखि सर्पेष्टे इत्यस्य रूपम् ॥” इति भरतः ॥

रिच, कि सम्पकैवियोगयोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पञ्जे भा०-पर०-अक०-सेट्।) कि-

रेचयति रेचति। रिङ्क्ते रिपुर्येदाक्रान्तो धनेर्भ-ल्लैश्च रेचति। रेचयन्ति च तत्रार्थे इति

हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥ रिच, इर ध च औ विरेके। इति कविकल्पद्रुमः ॥

(रुधा०-उभ०-अक०-अनिट्।) विरेकः पौनः-पुन्येन पुरीषोत्सर्गः। इति चतुर्भुजः। इर,

अरिचत् अरेचोत्। व च, रिच्यति रिङ्क्ते अतिसारकी। औ, रिक्ता। इति दुर्गादासः ॥

रिज, ङ ऋचर्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आल०-सक०-सेट्।) ऋचर्थे भर्जने। ङ,

रेजते। इति दुर्गादासः ॥ रिधमः, पु, कामः। वसन्तः। इति विश्वः ॥

रिपुः, पुं, (अनिङ् रपतीति। रप वाचि + “रपे-रिचोपधायाः ॥” उया० १। २७। इति कुः

इकारश्चोपधायाः। “रिफ कल्पयुद्धनिन्दा-हिंसादानेषु। ‘इषिः किच।’ उया० १। १४।

इति बाहुलकादुपधयः। रिपति कैचित् पठन्ति। तत्र बाहुलकादेव ककारस्य पकारः। रिफति

भोग्यार्थं युष्यते हिनस्ति वा निवस्यते च सत्-पुरुषेः ॥” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा।

३। २४। ४।) श्रुः। इत्यमरः। २। ८। १० ॥ (यथा, हितोपदेशे।

“न कश्चित् कश्चित् किञ्च न कश्चित् कश्चित्प्रियुः। कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”) शरीरस्थवष्टरिपवो यथा। कामः क्रोधः क्रोधः

मोहः मदः मातुसर्व्यश्च। तथा चि। “आस्थाय योगमवलिख च वैरिषट्क-

मावध्य चैन्द्रियगणं मनसि प्रसङ्गे ॥” इत्यादि तन्त्रसारे भुवनेश्वरीस्तोत्रम् ॥ ॥

शोरकनामगन्धर्वयम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ लयापेक्षया घञ्जन्यम्। तत्पठ्यायः। षट्-

कीणम् २ रिपुमन्दिरम् ३। यथा,— “धीश्वानं पश्चमं ज्ञेयं यामिचं सप्तमं स्रव्यम्।

दुर्नं कुर्नं तथास्त्राखं षट्कीणं रिपुमन्दि-

रम् ॥” अथि च। “सुनीचगोऽस्तगोऽपि वा रिपोऽहं ह्येस्त्रिता यथाः।

दृषा फलं प्रकीर्तितं स्वमकमेव हरिभिः ॥” अथय च। “अरातिप्रययोः षष्ठे चाष्टमे षट्पुरुषयोः।

अथस्य षादशस्थाने वैपरिलेखे चिन्तनम् ॥” इति ज्योतिष्कल्पम् ॥

रिप्रवा

रिघः

रीतिः

(ध्रुवपुत्रस्य शिष्टः पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ० । १४-२५ ।
 "तस्मात्प्रशिञ्च भवच्च ध्रुवान् शम्भुर्वाजावत् ।
 शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्चपुत्रानकल्पयान् ।
 रिपुं रिपुञ्जयं पुष्यं वृकलं वृकतेजसम् ॥"
 यदोः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २३ । २० ।
 "यदोः सप्तसवितु क्रोष्टानजोरिपुरितिश्रुताः ॥"
 रिपुवातिनी, स्त्री, (रिपु हन्तीति । हन + यिनिः ।)
 लताविशेषः । कुसुड इति भाषा । यथा,
 "कुचिका बहुविस्तीर्णा कुचिका रिपुवातिनी ॥"
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रिन्फ, प श्र वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा-
 पर०-सक० सेट् ।) नोपधः । प श्र, रिम्नाति
 रिंरिम् । सप्तमस्तरादिरयमित्यर्थे । इति
 दुर्गादासः ॥
 रिपुफं, स्त्री, लम्पेक्षया द्वादशराशिः । यथा,—
 "कर्मस्थानच दशमं खं मेश्वरयमास्यदम् ।
 द्विमास्यमष्टमं स्थानं रिपुफाञ्च द्वादशं
 स्तनम् ॥"
 तत्र चिन्तनीयं यथा,—
 "प्राप्रयावथ चिन्तयेद्भवत्यहे रिपुफेऽथ
 मन्त्रियथौ
 सौम्यस्वामिपुनीचिन्तयेत्पचितिस्त्रियं चतिस्व-
 ष्याथ ॥"
 इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥
 रिप्रः, त्रि, (रीः सवये + "सीङ्गो इक्ष्वक् पुट् च
 तरौ ह्रियञ्जुन्वितयोः ।" उणा० ५ । ५५ ।
 इति रप्रथयः । धातोर्ङ्खः । प्रथयस्य पुट् च ।)
 अघमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवादिदृष्टिः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७८ । १ ।
 "यमुगाति रिप्रमविरस्य तान्ना ।'
 "रिप्रं अहुपाद्वयलेन पापस्त्वम् ॥" इति
 तद्गाथे सायणः ॥ स्त्री, पापम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । १७ । १० ।
 "विषं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ॥"
 "देवीर्देव्यः देवनप्रीला आपः विषं चर्मं विषं
 पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति
 अपनयन्तीति यावत् ॥" इति तद्गाथे सायणः ॥)
 रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः । यथा,—
 "ऋषादमर्षिं प्रह्वियोमि दूरम् ।
 धमराण्यं गच्छतु रिप्रवाहः ॥"
 इति भवदेवभङ्गोक्तकुण्डलिनीकापद्धतिः ॥
 "रिप्रं पापं वहतीति रिप्रवाहः ।" इति तद्वै-
 कार्या गुणविभुः ॥ "स प्रह्वितः ऋषादमिः
 धमराण्यं गच्छतु यमस्य राण्यं प्रति व्रजतु ।
 किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं
 पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः ।" इति वाज-
 खनेयवर्षहितामाष्ये मन्त्रधरः । ३५ । १६ ॥
 "रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य चोदा चोर्धमः
 धमराण्यः यमो राजा येषां तान् धमराण्यकान्
 ष्यस्यप्रदेष्टान् गच्छतु प्राप्नोतु ॥" इति ऋक्भाष्ये
 सायणः । १० । १६ । ६ ॥

रिफ, कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) चौचधातुरयम् । रिफः रेफः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रिफ, श्र अर्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा-
 पर०-सक०-सेट् ।) श्र, रिफति । अर्धो
 दानस्वाधाहंसानिन्दाद्युह्वानि । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रिव, इ गव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिस्वति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रिभ, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) विरिभः । इति दुर्गादासः ॥
 रिमेदः, पु, अरिमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रिरी, स्त्री, पितृलः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ११४ ॥
 रिन्, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक० सेट् ।) इ, रिस्वति । व्रजो गतिः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रिश, औ श्र हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा-
 पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अरिचत् । श्र,
 रिशति । रेखति । इति दुर्गादासः ॥
 रिशः, पु, (रिशते हिंस्वते इति । रिश् +
 क्वप् ।) ऋगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रिष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रेषति । इति दुर्गादासः ॥
 रिषिः, पु, ऋषिः । ऋषन्ति ज्ञानसंसारयोः पारं
 गच्छन्ति ऋषयः । ऋषो श्र गतौ नान्वीति
 किः । रिषिर्हवादिश्च । विद्याविदग्धमतयो
 रिषयः प्रसिद्धाः । इति प्रयोगात् । स्त्रियां
 ऋषी च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 रिष्टं, स्त्री, (रिष् + क्तः ।) क्षेमम् । कल्याणम् ।
 अयुग्मम् । अमङ्गलम् । (यथा, मार्कण्डेये ।
 ५० । ८६ ।
 "स्वालोपिघामे यन्नामिर्देतो हर्षोऽमर्षेन वा ।
 गृहे तत्र हि रिष्टानामपिघायां समाश्रयः ॥"
 अभावः । नाशः । इत्यमरभरतौ ॥ अशुभस्वा-
 भावः । इति कैचित् । इति भरतः ॥ पापम् ।
 इत्यजयः ॥ तद्वति, त्रि ॥
 रिष्टः, पुं, (रिष् + क्तः ।) खड्गः । फेणिलः ।
 स तु रक्तशिशुः । इति मेदिनी । ८ । २७ ॥
 रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव । सार्थं क्तु ।) रक्तशिशुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रिष्टिः, पुं, (रिषति हिनस्तीति । रिष् + क्तिच् ।)
 खड्गः । इति मेदिनी । ८ । २७ ॥
 रिष्टिः, स्त्री, (रिष् + क्तिच् ।) अयुग्मम् । इति
 मेदिनी । ८ । २७ ॥ शब्दमेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रिष्यः, पुं, (रिष्यते इति । रिष् + क्वप् ।) ऋग-
 विशेषः । यथा,—
 "ऋष्य ऋष्यो रिष्यो रिष्य एव्यः स्यादेवकोऽपि
 च ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥

रिष्यः, त्रि, (रिष्य वधे + "वर्धनिष्ठ्वरिष्येति ॥"
 उणा० १ । १५३ । इति वन्प्रथयेन साधुः ।)
 वधकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवादिदृष्टिः ॥
 रिह, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रेहति । इति दुर्गादासः ॥
 री, औ ड य चरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) औ, रीण्यः ।
 ड य, रीयते पथः । इति दुर्गादासः ॥
 री, गि रवे । वधे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्रा०-प्रा०-पर०-अक०-सक० च-अनिट् ।)
 गि, रिष्याति रीण्यः । रिषिः । रवः शब्दः । तथा
 च कातन्नादौ री गतिरेषयोः । रेण्यं वृक-
 ध्ननिरिति रमानाथः । रिष्याति रेण्यते वृकः ।
 इति शब्दार्थे भट्टमहः । इति दुर्गादासः ॥
 री, स्त्री, (री + क्तिच् ।) गतिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ रवः । वधः । इति रीधात्वर्धेर्षनात् ॥
 रीष्या, स्त्री, वृष्या । यथा । मोहो रीष्या
 वृगुष्या च हृषीया हृषिया वृषेति वाच-
 सतिः । अयम् लक्ष्यायां प्रसिद्धः प्रमादात्
 वृष्यायां प्रयुक्त इति कलिङ्गः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 रीठा, स्त्री, रीठाकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीठाकरजः, पु, खनामखालवृचः । तत्प्रथयायः ।
 गुच्छकः २ गुच्छपुष्पकः ३ रीठा ४ गुच्छफलः ५
 अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भवीजकः ८ प्रकीर्यः ९
 सोमवल्कः १० फेणिलः ११ अस्थ फलपुण्या ।
 तिलकम् । उण्यत्वम् । कटुत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।
 वातकफकुष्ठकण्ठविषविष्कोटनाशिलश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रीठकः, पुं, एष्टवंशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥
 रीठा, स्त्री, (रिह वर्ध + औगादिकः क्तः ।)
 अवज्ञा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥
 रीण्यं, त्रि, (री + क्तः ।) औदितकृति नः । सुत-
 लजादि । अरितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६२ ॥
 रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिच् वा ।) आरजूटः ।
 (तत्प्रथयायगुणा यथा,—
 "पित्तलन्तारजूटं स्यादरो रीतिश्च कथ्यते ।
 राजरोतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥
 रीतरपुपधातुः स्यात्तान्त्रस्य यथादस्य च ।
 पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः खयोविषडशा जनेः ॥
 चण्डोगजप्रभाषेण तस्याप्यथे गुणाः स्मृताः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 प्रचारः । स्रम्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
 ३ । १ । ६८ ॥ गोहृत्किञ्चुः । इति मेदिनी । १ । ५० ॥
 दण्डखण्डादिमलम् । इति धरणिः ॥ सीमा ।
 खण्डम् । गतिः । खभावः । श्लेषस्य पर्यायः ।
 रूपम् २ लज्जाम् ३ भावः ४ आत्मा ५
 प्रकृतिः ६ सङ्घः ७ रूपतत्त्वम् ८ घर्म्मः ९
 वर्गः १० निसर्गः ११ शीलम् १२ सतत्वम् १३
 संविधिः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 कथाचरित्सागरे । १४ । ६२ ।
 "निशात्तज्जिचक्रारोतिच्छयो रसक्रमः ॥"

रीव

रुक्मका

रुक्मिणी

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।
 "महौव रीतिः श्रवसावरत्नं पृथक् ॥"
 "महौव रीतिः महती स्तुतिरिव ।" इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ काव्यस्थानम् । इति वामन-
 सूत्रम् ॥ गुणभेदेन तद्विभागमाह ।
 "श्लोकः प्रसादमाधुर्यगुणान्नितयभेदेन ।
 गौडवेदर्थपाश्चात्तरीयतः परिकीर्तितः ॥"
 प्रत्येकेनेवां लक्षणानि यथा,—
 "श्लोकः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्गवरम् ।
 व्यक्तायैपदमप्यत्र प्रसादः परिकीर्तितः ॥
 शब्दार्थयोस्तु रसवन्मधुरं परिकीर्तितम् ।
 सर्वलोकानुगतम् यदप्याम्यं तदभिधीयते ।
 सुश्राव्यमपि गन्तीरं प्रसन्नसुपनागरम् ॥"
 ग्राम्यं यथा,—
 "कव्ये मन्वीर्यवै धन्यो यस्त्वामय विद्याहवेत् ।
 नाख्येन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥"
 उपनागरं यथा—
 "तन्नि लक्ष्मणं खाडु नाविद्वद्विदो जनाः ।
 वसुधायां सुभ्राभावात्तुष्ट्या स्वर्गं विद्यासवः ॥
 शब्दालङ्कारं तन् स्यादृष्यद्रुप्रासभास्वरम् ।
 वर्णाश्रितरनुप्रासः पटे पादे विधीयते ।
 पदाश्रितस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वगम् ॥"
 क्रमेण रीतित्रयाणामुदाहरणानि ।
 "गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटावृटाग्रजाग्रतृफलि-
 स्तूजन्तुपुनक्तिभौतिसमृत्तिचमलारस्मरत्-
 रुक्ममा ।
 आनन्दान्तवपिकां विदधती चित्तो गीरीश-
 प्रभो-
 स्तां पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती
 पाल्वती ॥
 भवती विरहयाधिमधिगम्य ससम्भवा ।
 कामिनी यामिनीकान्तं कृतान्तमिव पश्यति ॥
 हन्तानि सन्नापनिष्ठतयेऽस्याः
 किं तालहन्तं तरुजैकरोषि ।
 उत्ताप एषोऽन्तरतापपित्तु-
 न्तभुवो नयजनापनेयः ॥"
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (अस्या अन्वदिवर्यं साहचर्यदर्पणं ६ परिच्छेदे
 द्रष्टव्यम् ।)
 रीतिकं, स्त्री, पुण्याङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीतिका, स्त्री, कुसुमाङ्गणम् । इति शब्दचन्द्रिका
 पित्तलक्ष् । (यथा, दृष्टत्संज्ञितायाम् । ५७।८।
 "अद्यौ सौसकभागाः कांसख्य द्वौ तु रीतिका-
 भागः ।
 मयकथितो योगोऽर्थं विज्ञेयो वज्रसंघातः ॥")
 रीतिपुष्पं, स्त्री, (रीतिः पित्तलक्ष्यं पुष्पमिव । तदा-
 क्तित्वत्वात् ।) कुसुमाङ्गणम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १०३ ॥
 रीव, ऋ ऋ ऋ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ० षक०-सेट् ।) ऋ, अरिरीवत् । ऋ,
 रीवति रीवते । ऋवो अद्यत्संवरणयोः । इति
 दुर्गाशः ॥

र, ड वधे । गद्यम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-षक०-सेट् ।) ड, रवते । इति दुर्गा-
 शः ॥
 र, ल धनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ल, रौति रवीति पञ्चो ।
 इति दुर्गाशः ॥
 रः, पु, शब्दः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 रुक्, नि, बहुप्रदः । इति शब्दमाला ॥
 रुक्, [च] स्त्री, (रुच् + भावे क्तिप् ।) शोभा ।
 (यथा, माघे । ४ । ६६ ।
 "दधद्विरभितस्तौ विकचवारिनाम्बुनद-
 सिनोदिनदिनकामाः कृतरुचश्च जाम्बुनदैः ॥")
 द्युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
 "क्षिपति योऽनुवन् विततां दृष्टदृ-
 दृष्टिकांमिव रौचिनीं रुचम् ॥")
 इच्छा । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
 १३ । २४ । २८ ।
 "नाचावुडुरुचो लोके मनुष्याङ्गनमिच्छसि ।
 अहौतु खगुणेः सर्वास्तनासि हरिणः कशः ॥"
 तेजः । यथा रघुः । ६ । ६ ।
 "अनुवयो वसुधैवकुर्वन्तुरौ
 वरुणावराणाप्यसं रुचा ॥"
 शारिकाशुकवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रुक्, [ज] स्त्री, (रुच् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-
 मरः । २।६।५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १। ८ ।
 "दोषस्य दृष्ट्वा गुरु लाघव यथा
 भिषक् चिकित्सते रुजो निदानवित् ॥"
 रुजति पीडयतीति । पीडादायके, नि । यथा,
 महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
 "प्रयान्तं देवकीपुत्र परवीररुजो दश ।
 महारथा महाबाहुमन्युः शरुपायवः ॥"
 अथवा परस्व वीराणां रुक् वैरिति ।)
 रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुजः प्रतिक्रिया निर-
 सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥
 रुक्मं, स्त्री, (रीचते शोभते इति । रुच् + "युजि-
 रुचितिजां कुञ्च । उणा० । १ । १४५ । इति
 मक् कवर्गोच्चात्तादेशः ।) काञ्चनम् । (यथा,
 रामायणे । २ । ७० । २१ ।
 "रुक्मनिष्कसहस्रे ह्ये षोडशाश्वप्रतानि च ।
 सत्स्रव्य केकयीपुत्रं केकेयो धनमादिशत् ॥"
 सुसूत्रम् । इत्यमरः ॥ लोहम् । इति मेदिनी ।
 मे, २८ ॥ (अख्य पर्यायो यथा,—
 "अध्यायसं काललोहं रुक्मं तप्तौच्छसप्यथ ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णं,
 पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ ॥ दौमिश्रीके,
 चि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६९ । १२ ।
 "द्विव रुक्म इवोपरि ॥"
 "द्विव तुल्योके रुक्मो रीचमान आदित्य इव ॥"
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 रुक्मकारकः, पुं, (रुक्मं स्वर्णालङ्कारं करोतीति ।
 क्त + "कर्म्मण्यण् ॥" ३ । २ । १ । इत्यण् ।

तनः स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकारः । इत्यमरः । २ ।
 १० । ८ ॥
 रुक्माङ्कः, पु, राजविशेषः । यथा । अस्ति
 कनिष्ठविषये रुक्माङ्करो नाम नरपति-
 द्विजयथापारक्रमेयागद्य चन्द्रभागानदी-
 तीरे समावेशितकटकौ वर्षते । इत्यादि द्वितो-
 पदेशे १ परिच्छेदः ॥
 रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णाऽख्यस्या इति । रुक्म-
 इतिः । डीप् ।) लज्जामहिषीविशेषः । तन्प-
 र्यायः । ईः २ रमा ३ चिन्मुजा ४ वामा ५
 चला ६ हीरा ७ चचला ८ वृषाकपायी ९
 चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मालया
 १३ पद्मा १४ कमला १५ स्त्रीः १६ हरिप्रिया
 १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
 "विदर्भराजो धर्मोत्तमा भौषिको नाम धार्मिकः ।
 बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु नाम्ना रुक्माण्ड्यः शुभाः ॥
 तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
 कमलांशिन सम्भूता सर्वलक्षणशोभिता ॥
 राघवलोभवन् वीता रुक्मिणी कृष्णजम्बनि ।
 साचाक्षय्यीस्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्ष्वति ॥"
 इति प्राज्ञोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥*॥
 (रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहप्रोषणा
 श्रीमद्यस्य रुक्मिणीहरणं कृतयाच तस्यां
 यादवैः सह राज्ञां तुसलशुद्धादिकं हरिवंशे ।
 ११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ नारदस्य रुक्मिण्ये
 पारिजातपुत्रप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १०२
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ अस्याः सन्ततिनामानि
 यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
 "—————रुक्मिणीतनयान् श्रेष्ठ ।
 प्रदुक्तः प्रथमं वज्रे शम्बरान्तकरः सुतः ॥
 द्वितीयश्चारुदेवश्च तृत्विसिंघो महारथः ।
 चारुभद्रश्चारुगमः सुदंष्ट्रो हम् एवच ॥
 सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।
 चारुवाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥"
 स्वर्णचौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
 विशेषः । यथा,—
 सुत उवाच ।
 "जामदग्न्याः समाकर्ष्ये रमां तां पुत्रगहिनीम् ।
 कल्हेरभिमत्तं बुद्धा कारुण्यद्विज्ञेयोव्रतम् ॥
 व्रतेन तेन च रमा पुत्राप्ता सुभगा सती ।
 सर्वभोगिन संयुक्ता बभूवुः स्थिरधौवना ॥
 शौनक उवाच ।
 विधानं ब्रूहि मे सुत व्रतस्यास्य च यत्फलम् ।
 पुरा केन कर्तं धर्म्मो रुक्मिणीव्रतसुचमम् ॥
 सुत उवाच ।
 श्रेष्ठ ब्रह्मन् । राजपुत्री शक्तिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 अथगच्छ नरोनीरं वीर्यं हरमपश्यत ॥
 वा सखीभिः परिहृता देवयात्या च संगता ।
 शम्भुभीत्या ससुत्याय पर्यधुर्व्यसनं हृतम् ॥
 तत्र शुक्रस्य कन्या था वल्लभासमात्मनः ।
 संलक्ष्य कुपिता प्राह वसनं द्यक्ष भिक्षुकि ॥

रुक्मिणी

इति दानवकन्या सा दानोभिः परिवारिता ।
ता तस्या वाससा बद्धा क्रुपे चित्तुा गता
ग्रहम् ॥
तां क्रुपमग्नां रदनीं जलार्थीं नहुषात्मजः ।
करो शुश्रूष समुद्भूय प्राह कालं वरानने ॥
सा शुक्रपुत्री वसनं परिधाय ह्रिया भिया ।
शुष्मिष्ठया कृतं सख्यं प्राह राजानमीचनी ॥
अथातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वातुब्रूय श्रीमनाम् ।
आश्वस्थ तां यथो गेहं तस्याः परिश्याडतः ॥
सा गत्वा भवनं शुभ्रं प्राह शुष्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा कुपितं विप्रं श्रुपस्याह सान्त्वयन् ॥
दृष्ट्वा मां दृष्ट्य विभो रोषो यद्वक्ति ते मयि ।
शुष्मिष्ठां वाप्यपकृतां क्रुव यन्मनसंभ्रनम् ॥
राजानं प्रणतं पादौ पितुर्दृष्ट्वा रुधात्रवीत् ।
देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानाय तदा राजा हास्ये तां विनियुच्य सः ।
यथौ निजगृहं ज्ञानी देव परमसं स्मरन् ॥
ततः शुक्रस्तप्तनीय यथानिं प्रतिशोभकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानी तया सह ॥
दत्त्वा प्राह श्रुपं विप्रोऽपिनां राजसुतां यदि ।
शयने नयसे सद्यो जरा लामुप्रभोस्यति ॥
शुक्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
अदृष्ट्वां स्थापयामास देवयान्यसुतां भिया ॥
सा शुष्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकभयाकुला ।
निर्बलं हावीयताकीर्णं देवयानीन्तु सेवते ॥
यत्रहा सा वनगता रदनीं जाह्नवीतटे ॥
विश्वामित्रं सुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिराश्रितम् ॥
ब्रजिन पृथग्गन्धाम्भिः सुसुपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं मात्स्यपदीपोपहारकैः ॥
निस्त्रियाद्यदलं पद्मं वेदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भापोतैश्चतुर्भिस्तु चतुष्कोण्यं विराजितम् ॥
वाससा निम्नितगृहे स्वर्णपट्टैर्विचित्रिते ।
निम्नितश्रीवासुदेवं नानारत्नविभूषितम् ॥
पौरुषेय च स्रुक्ते नानागन्धोदकैः सुभैः ।
पद्माश्रितैः पद्मगणैश्चामलैर्द्विजेरितैः ॥
ज्ञापयित्वा भद्रपीठे कर्णिकार्यां प्रपूजयन् ।
पद्मभिरंशुभिर्ज्ञापि षोडशैरुपचारकैः ॥
पादाम्बुश्रमहरं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृह्याय परमेश्वरम् ॥
दूर्वाचन्दनगन्धाद्यमर्घ्ययुक्तं प्रयत्नतः ।
गृह्याय रुक्मिणीकान्तं प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानालीलांघ्र्यं वारि सुगन्धं सुमनोहरम् ।
गृह्यायाचमनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानाकुसुमगन्धाद्यं स्रुक्प्रथितसुसुचमम् ।
वच्चाश्रीभाकरं चारु माख्यं नय सुरेश्वरम् ॥
तन्नुषन्तानवस्नानरचितं वन्दनं हरे ।
गृह्यावावरणं शुभ्रं निरावरणं सपथि ॥
यज्ञस्रुक्चमिदं देव प्रजापतिविनिर्मितम् ।
गृह्याय वासुदेवं त्वं रुक्मिण्या रमया सह ॥
नानारत्नसमायुक्तं स्वर्णसुक्तादिषुडितम् ।
प्रियया सह देवेश गृह्यायाभरणं मम ॥
दधिशीरशुक्रान्नादिपुष्पलक्ष्मणकण्ठकान् ।

रुक्मी

गृह्याय रुक्मिणीनाथं वनायं क्रुव मां प्रभो ॥
कर्पूरागुरुगन्धाद्यं परमानन्ददायकम् ।
धूपं गृह्याय वरदं वेदर्भगा प्रियया सह ॥
भक्तानां गृहसक्तानां मंसारध्वान्तनाशनम् ।
दीपमालोकय विभो जगदालोकनादरम् ॥
श्यामसुन्दरं पद्माद्यं पीताम्बरं चतुर्भुजम् ।
प्रपन्नं पादौ देवेश रुक्मिण्या संहितायुतम् ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा सुनिं गत्वा सुदुःखिता ।
शुष्मिष्ठा मिष्टवचनां कृताञ्जलिस्ववाच ताः ॥
शुष्मिष्ठोवाच ।
राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
जातुमर्हथ चे देवो व्रतेनानेन कर्मिण्या ॥
श्रुत्वा तु तां वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत्
कियत् ॥
पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु शुष्मिष्ठा लब्ध्वा स्वामिनमीश्वरम् ।
सुत्वा पुत्रान् सुसन्तुष्टा समभूत् स्थिरयौवना ॥
सीता चाश्रीकवचिकामध्ये सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतितं लेभे रामं राक्षसानाशनम् ॥
दृष्ट्वाप्रसादेन क्लेशं द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
पट्टच्छत्रं करे बद्ध्वा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ।
भुक्त्वा हविष्यं क्षीरानां सुमिदं स्वामिना सह ॥
दुसुजे पृथिवीं स्यामपूर्णां खजनेर्वता ।
सा पुत्रौ सुपुत्रे वाष्ठी मेघमालवलाहकौ ॥
देवानामुपकर्तारौ यद्भद्रानतपोव्रतौ ।
महोत्साहौ महवीर्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ॥
व्रतवरमिति कृत्वा सर्वसम्यक्सम्बद्धा
भवति विदिततत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
हरिचरयसरोजहृन्दभक्तैकताना
व्रजति गतिमपूर्णां ब्रह्मविश्वैरगम्याम् ॥
इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ३१ अध्यायः ॥
रुक्मिदर्पः । पुं, (रुक्मिण्यं भीष्मकपुत्रं दर्पो यस्तु
सः । तस्य रुक्मिणाश्चकलात् ।) बलदेवः । इति
हलाशुषः ॥
रुक्मिदारी, [नृ] पु, (रुक्मिण्यं दारयतीति ।
दृ + णिच् + णिनिः ।) बलदेवः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥
रुक्मिभित्, [दृ] पु, (रुक्मिण्यं भिनत्तीति । भिद् +
क्विप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥
रुक्मी, [नृ] पुं, (रुक्मी वर्यांविशेषोऽस्यास्तौति ।
रुक्म + इनिः ।) भीष्मकराजल्येष्ठपुत्रः । यथा,
“राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महात् ।
तस्य पद्माभवन् पुत्रः कन्येका हरिचरानना ॥
रुक्मग्रजो रुक्मरथो रुक्मवाहुरनन्तरः ।
रुक्मनेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वया सती ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥
(रुक्मिणीहरणानन्तरं कृष्णेन सहास्यं युद्धा-
दिविवरणं हरिवंशे ११७ अध्याये तथा प्रत्यु-
क्तेन सहास्य कन्यापरिषयवृत्तान्तः अत्रिचहने

रुचकः

सहास्यं पौत्र्याः परिषयस्तदा बलदेवादस्य
दृष्टुविवरणञ्च ११८ अध्याये विस्तरशो द्रष्ट-
व्यम् ॥)
रुचश्च, [नृ] क्ली, मलम् । इति केचित् ॥
रुचः, त्रि, अप्रम । अचिक्रयः । रुहधातो-
रौषादिकसप्रत्ययेन निष्पन्नः । इक्षुणादिकोपः ॥
(नीरसः । तद्वयथा, वायुस्वरूपवर्गेन ।
“दोषघातुमलादीनां नता श्रीश्रः समीरयः ।
रजोगुणमयः स्रक्तो रुचः श्रीतो लघुश्चलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रुचः, त्रि, (रुच् + क्तः ।) व्योदितश्चेति नः ।)
रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्प्रत्ययः । सुभः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०२ । ६ ।
“त्वया विह्वीनस्तव श्रीकृष्ण-
स्तां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥”)
रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुच, ड ल प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिरिह असु-
रागविशेषः । तत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्यदान-
त्वम् । ड, रोचते अन्नं वसुचवे । ल, अरुचत् ।
इति दुर्गादासः ॥
रुचकं, क्ली, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + “बहुलमन्य-
न्नापि ।” उणा० २ । ३७ । इति कृत् ।) सर्जि-
काचारम् । अश्वभरणम् । मात्स्यम् । सौव-
चैलम् । (यथा,—
“सौवर्चलं स्यादृचकमन्यपाकञ्च तन्मत्तम् ॥”
तथास्य श्रुत्याः ।
“रुचकं रोचनमेदि दीपनम्याचनम्यम् ।
सुखेहं वातशुभ्रातिपित्तलं विशदं लघु ।
उद्गारसुहृदं स्रक्तं विवन्तानाहमूलजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
मात्स्यद्वयम् । (यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।
“हारेण च महाहृद्येण रुचकेन च भूवितम् ॥”
“रुचकेन भङ्गलद्वयेण ॥” इति श्रीधरः ॥) उक्तुटः ।
इति मेदिनी । क्ली, १३६ ॥ खाद्यारवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रोचना । विहङ्गम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ लवणम् । इति हारावली ॥ (दक्षिण-
दिक् । यथा, दृष्टवृत्तं हितायाम् । ५३ । ३५ ।
“प्राक्पश्चिमावलिन्द्वान्तगतौ तद्वधिक्षितौ
शेषौ ।
रुचके द्वारं न शुभदसुचरतोऽन्यानि शक्तानि ॥”
“रुचकं मातुशुङ्गकम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ।
२ । ३७ ।)
रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + कृन् ।) बीज-
पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
(यथा, दृष्टवृत्तं हितायाम् । ६६ । २ ।
“जीवेन भवति हंसः
सौर्येण शशः कुलेन रुचकञ्च ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २६ ॥
“निःसूतः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥”
स्तम्भः । यथा, दृष्टवृत्तं हितायाम् । ५३ ।
२८ ।

रुचिः

“समचतुरस्रो रुचको
वज्रोऽष्टाश्रिर्विजको द्विगुणः ॥”)
रुचा, स्त्री, (रुच् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) दीप्तिः ।
श्रीभा । इच्छा । (यथा, महाभारते ॥ ३। ५। १३ ॥
“तदे तस्मै न रुचामभ्युपैति
ततश्चाहं स्वममत्यत्र मन्ये ॥”)

शारिकाशुक्ताक् । इति शब्दरत्नावली ॥
रुचिः, स्त्री, (रुच्यते इति । रुच् + “इगुपधान्
क्तिन् ।” उणा० ४ । ११६ । इति इन् । सच
क्तिन् ।) अमिबङ्गः । अचुरागः । आशुक्तिर्वा ।
सुहा । (यथा, किराते । १० । ६२ ।

“रुचिकरमपि नाथैवद्वभूव
स्तिमितसमाधिषुचौ प्रथातनजे ॥”

“अन्धो रुचिकरो ह्यथः प्रीयन्तो वद्विहीपनः ॥”
इति वेद्यकराचवक्त्रमे त्रयगुणयाखाद्याम् ॥
अभिलाषः । गभस्तिः । किरणः । इत्यमर-
भरतौ ॥ श्रीभा । इति मेदिनो । (यथा,
रतुः । ५ । ६० ।

“लज्जोर्विनोदयति येन दिग्गन्तव्यो
लोऽपि त्वदानवर्षिं विजहति चन्द्रः ॥”)
ह्युक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ गीरोचनाः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तत्तत्तत्तं
यथा । नायिकाया नायकस्य संतुष्टे जालो-
रुच्युपविश्य वक्षसि वचो दत्त्वा यदवस्थानम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥

रुचिः, पु, (रोचते श्रीभवे इति । रुच् + इन् ।
सच क्तिन् ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
मनुपिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्भमो निरहङ्कृतिः ।
यत्रास्तिमिश्रायै च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
अनयिमनिकेतनमेका ह्यवसथाश्रयम् ।
विसृक्तसङ्गं व दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो सुनिम् ॥
पितर ऊचुः ।

वत्स कस्मात् त्वया प्रयथो न हतौ दारसंघहः ।
स्वर्गापवर्गहेतुत्वाह्वयस्तेनानिशं विना ॥
यद्दौ समसद्वानां पितृणाञ्च तथाह्वयाम् ।
ऋषीणामतिथीनाञ्च कुन्वन् लोकाशुपानुते ॥
स्वाहोच्चारणतो देवान् स्वधीच्चारणतः पितृन् ।
विभजन्नदानेन भूत्वाद्यानतिथीनपि ॥
स त्वं देवाह्वयान्नसं बन्धमसद्व्यादपि ।
आवाप्रोधि मध्वर्षिभूतभ्यश्च दिने दिने ॥
अनुयाय सुतान् देवानवन्तप्यं पितृंस्तथा ।
भूतादींश्च कथं मौद्गलात् सुगतं गन्तुमिच्छसि ॥
रुचिसवाच ।

परियहोऽतिदुःखाय पापायाशोगतेस्तथा ।
भवन्नतो मया पूर्वं न हतौ दारसंघहः ॥
प्रचाख्यतेऽनुदिवसं यदात्मा निधयिरियहैः ।
ममत्वपङ्कदिभ्योऽपि चिन्तास्मीमिभ्यंरं हि तत् ॥”
इत्यादि ॥

पितर ऊचुः ।

“युक्तं प्रचालनं कर्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।

रुचिः

किन्तु तेषाम मार्गोऽयं यत्र त्वं पुत्र वर्त्से ॥”
इत्यादि ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“स तेन पित्रवाक्येन भृशमुद्विगमानसः ।
कन्याभिजायो विप्रयिः परिव्रजाम मेदिनौम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पित्रवाक्याग्निहीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विगमानसः ॥
किं करोमि कं गच्छामि कथं मे दारसंघहः ।
क्षिप्रं भवेन् पित्रुणा यो ममाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयन्सस्य मतिजाला मज्जालनः ।
तपसाराधयान्त्वं ब्रह्मार्थं कमलोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिव्यं तपस्तेप स वैधसम् ।

दिदृशुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः सन्दर्शयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽस्मीत्युच्यतामभिवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रष्टुपवाह ब्रह्मार्थं जगतः पतिम् ।
पित्रुणां वचनान्तेन यन् कर्तुमभिवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छि-
तम् ।

प्रजापतिञ्च भविता सद्यथा भवता प्रजाः ।
दृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्र ससुत्याद्य क्रियास्तथा ।
कृत्वा ह्यनाधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्ससि ॥
स त्वं ययाक्तं पित्रभिः क्रूर दारपरिग्रहम् ।
कामश्चेममभिधाय क्रियतां पित्रपूजनम् ॥
त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवैषितम् ।
पत्नो सुताश्च सत्पुत्राः किं न ददुः पितामहाः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युपिर्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
नद्या विविक्षे पुत्रिनं चकार पित्रतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पित्रुन् विप्रः स्ववैरभिरथाहृतः ।
एकाम्यः प्रयतो भूत्वा भक्तिनन्दात्मको रुचिः ॥”
रुचिहृतपित्रस्तोत्रं यथा,—

रुचिसवाच ।

“नमस्तेऽहं पित्रुन् भक्त्वा ये वचस्यधिदेवतम् ।
द्वैरपि हि तर्प्यन्ते ये आह्वेय स्वधोचरैः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् स्वर्गं ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आह्वेर्न गोमयैर्मन्त्रा सुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् स्वर्गं सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेयु दिव्यैः सकलेरुपहारैरनुसमे ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् भक्त्वा येऽर्थ्यन्ते गुह्यकेर्दिवि ।
तन्मयत्वेन वाञ्छेद्भिर्हृदिमाद्यन्तिकीं पराम् ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् मर्त्यैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।
आह्वेयु अह्वयाभौक्तलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् विप्रैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् विप्रैरर्थ्यन्तंऽरस्यवाचिभिः ।
वन्द्यैः आह्वेयताहारे स्तपोनिहूतकल्पजैः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् विप्रैर्नैऽष्टिकप्रतधारिभिः ।
ये संयतह्लासिर्निर्बलं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् आह्वे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
स्वैरप्येर्विधिवत्तौकद्वयफलप्रदान् ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् स्वैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ॥

रुचिः

स्वकर्माभिरतैर्निर्बलं पुष्यधृयाज्ञवारिभिः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् आह्वे ये शूद्रेरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगद्विद्वन् नाम्ना खाताः सुका-
लिनः ॥

नमस्तेऽहं पित्रुन् आह्वे पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते खधाहारास्यक्तदम्भमदेः सदा ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् आह्वे रथन्ते ये रघातले ।
भोगैरशुभैर्विधिर्नागैः कामानभीप्सुभिः ॥
नमस्तेऽहं पित्रुन् आह्वे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विधिर्भस्त्रैर्भोगसम्यत्समन्तिः ॥

पित्रुन्नमस्यै निवसन्ति सवाहृ
ये देवलोकेऽथ महौतले वा ।
तथान्त्रीचो च सुरादिपूष्या-
स्ते संप्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥
पित्रुन्नमस्यै परमाभ्युत्ता
ये वे विमानं निवसन्त्यन्ततः ।
यजन्ति दानस्तमला मनोभि-
योगीश्वराः क्षीणसिन्धुस्तिहेतुन् ॥
पित्रुन्नमस्यै दिवि ये च स्तपैः
स्वर्धामुचः काव्यफलाभिसन्तौ ।
प्रदायस्तपः सकलेष्विनानां
विसृक्ता येऽनभिसंक्षितेषु ॥
दृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ॥
सुरत्समिन्द्रलमतोऽविकं वा
वखात्मजान् न्यामवलां यहाधि ।
सूर्येस्य ये रपिस्तु चन्द्रविके
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
दृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोये-
र्गन्वादिना युष्टिमतो ब्रजन्तु ॥
येषां हृतेऽसौ हविषा च हृषि-
र्यं सुहृते विप्र शरीरसंस्थाः ।
ये पिच्छदानेन सुदं प्रयान्ति
दृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयेः ॥
ये खड्गमांसेन सुरैरभेष्टैः
क्षयोक्तलेदेवमहोरगेश्च ।
कालेन शाकैर्न महर्षिबन्धैः
संप्रीखितास्ते सुदमच यासु ॥
कथान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्वतोव येषाममराचितानाम् ।
तेषाम्ना सान्निध्यमिहासु पुष्य-
गन्वादिभोष्येयु मयाहृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतियुज्यतेऽर्थी
मावान्पूष्या सुवि येऽष्टकासु ।
ये वस्त्रान्तेऽभ्युदये च पूष्याः
‘प्रवान्तु ते मे पितरोऽथ सुष्टम् ॥
पूष्या द्विजानां क्रुमुदेन्द्रमावो
ये च्छ्रियान्तेऽथ नवाकवन्तः ॥
तथा विशां ये कनकावदाता
नीलीजिभाः शूद्रजन्तश्च ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्यगन्व-
धृपाज्ञतोयादिर्निवेदनेन ।

रुचिः

तथाभिहोमेन च यान्त्वं हविं
सदा पिबेत्सः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाख्यतिहविंस्तेतो-
रन्नंति कचानि शुभांस्तानि ।
हृत्प्राञ्च ये भूतिस्तयो भवन्ति
हृत्प्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रचांवि भूतान्मसुरांस्तथोयान्
विनाशयन्तस्तथिव प्रजानाम् ॥
आद्याः सुराणामसुरेशूप्रव्या-
सृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

अभिन्वात्ता वक्षिषद व्याख्यायाः सोमपास्तथा ।
ब्रजन्तु हविं आह्वेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अभिन्वात्ताः पितृगणाः प्राची रचन्तु मे
दिशम् ॥

तथा वक्षिषदः पान्त्वं यान्त्वं ये पितरःस्थिताः ॥
प्रतीचीमाव्यपास्तद्दुशीचीमपि सोमपाः ।
ऊहन्तस्त्वयमा रन्ति कचवालोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षीभूतपिशुचैभ्यस्तथेवासुरदोषतः ।
सर्वेनचाधिपस्तेषां यमो रचां करोतु मे ॥

त्रिभ्यो विश्वगुगाराद्यो धर्मो धर्मः सनातनः ॥
भूतिदो भूमिद्वन्द्वितः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्याणः कर्त्ता कलः कल्यतराश्रयः ।
कल्यताहेतुरनघः यद्विद्वेति गणाः स्मृताः ॥

वरो वरेख्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाना तथा धाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महात्मनाम्ना महितो महिमावात्महावलः ।
गणाः पञ्च तथेवैते पितृणां पापनाशनाः ॥

सुखदो धनदश्चाभ्यो धर्मदोऽभ्यो विभूतिदः ।
पितृणां कथने चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
यत्कामं प्रान्त्वं पितृगणा वैश्वान्मस्मिन् जगन् ॥
ते मेऽत्र हृत्प्राञ्चयन्तु यस्मिन् च समोहितम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्त्ररे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“एवन्तु सुवतस्तस्य तेजसो राशिःरुचिः ॥
प्राङ्मुखं च सहासा मगनवासिकारकः ॥
तद्दृष्ट्वा सुमहर्षिनः समाप्याद्य स्थितं जगत् ।
जातुभ्यामवर्षानं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
असूक्तानाञ्च सूक्तानां पितृणां दीप्ततेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारोचयोस्तथा ।
सप्तर्षीयान्त्वान्त्वयोषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥

मन्वादीनाञ्च नेतारः स्वर्गाचन्द्रमसोस्तथा ।
तामनस्याम्यहं सर्वान् पितृनपुत्रान्वेषु च ॥
नक्षत्राणां सहायाञ्च वायुमिनभवां तथा ।
द्वावाष्ट्रपिथोञ्च तथा नमस्यामि हताङ्गलिः ॥
प्रजापतेः कश्यपाय चोभ्राय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि हताङ्गलिः ॥
नमो गभीर्यः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु ।
स्वयम्भवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
सोमाधाराः पितृगणा योगस्त्वैषिधरा हि ते ।
नमस्यामि तवः सोमं पितरं जगतामहम् ॥

रुचिः

अभिन्वात्तास्तथेवान्नामस्यामि पितृनहम् ।
असीधोममयं विश्वं यत एतद्विश्वतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमस्त्वयामिन्मर्षयः ।
जगत्सखरुपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरुपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानवः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रवीदन्तु स्वधाभुजः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एव स्तुतास्तस्तेन तेजसो सुनिसत्तमाः ।
निश्चक्रुस्ते पितरो भासयन्तो दिशो दृश ॥
निवेदितन्तु यत्तेन पुष्यगन्तालुषेपनम् ।
तद्गृधितानय स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
प्रथिपत्वा रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताङ्गलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगाहृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तस्त्वयमूनिनिसत्तमम् ।
वरं वृथीञ्जति स तातुवाचानतकन्वरः ॥
साम्पत्वं सर्गकर्मव्युत्पत्तिं ब्रह्मणा मम ।
वोऽहं पत्नीमभौष्मि धर्म्यां इत्यां प्रजाप-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अद्वैत सदाः प्रज्ञे ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याञ्च पुत्रो भविता भवतो सुनिसत्तमम् ॥
मन्वन्ताराधिपो धीमान् तन्नाम्नोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलप्रराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः दृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
स्त्रीणाधिकारो धर्मज्ञस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स्तोत्रेणानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानसप्तमम् ॥
शरीरारोग्यमेतन्मर्थं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यथाव्यदभिवान्धितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छेद्भिः सततं नरैः ।
पितृणाञ्चाद्यथां हविं स्तथाः स्तोत्रेण मानवैः ॥
आह्वं च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्वम् ।
पठिष्यन्ति द्विजाप्याणां सुकृतां पुरतः स्थिताः ॥
स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरुच्यं आह्वं तद्गृधिव्यव्यवसंश्रयम् ॥
यद्यप्यश्रोचिष्यं आह्वं यद्यप्युपहतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा क्षतमन्यथा ॥
अन्याह्वंरुच्यतेरुपहारेस्तथा क्षतम् ।
अकालेऽप्यथवा द्वेषे विधिहीनमथापि वा ॥
अशुद्धया वा पुत्रवेहैर्भस्माश्रित्य वा क्षतम् ।
अस्माकं प्रीतये आह्वं तथाप्येतदुदीरयात् ॥
यज्ञेतन् पशते आह्वं स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं चायते हविस्तस्य दादश्रवाधिकौ ॥
हेमन्तं द्वादशमासानि हविंसेतत् प्रथञ्छ्रुते ।
शिशिरे द्वादशमासानि हविंसेतत् प्रथञ्छ्रुते ॥
वसन्तं षोडशमासान्प्रथये आह्वकर्मणि ।
पौष्णे च षोडशवैतत् पठितं हविंकारकम् ॥
विकाले च क्षते आह्वं स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षाह्वं हविंस्माकमन्यथा जायते रुचे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं आह्वकाले प्रथञ्छ्रुते ।

रुचिरं

अस्माकमेतत् पुत्रवेस्तुतिं पञ्चदशाब्धिकीम् ॥
यस्मिन् रुचिरेपि लिखितमेतत्तद्वृत्ति निवृत्ता ।
सन्निधानं कृते आह्वं तत्रास्माकं भविष्यति ॥
तस्मादेतत्त्वया आह्वं विप्रार्थां सुकृतां पुरः ॥
श्रावणीयं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्त्ररे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्मान्मदीमध्यात् वसुत्तस्यौ मनोरमा ।
प्रन्वोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराधराः ॥
वा चोवाच महात्मानं रुचिं सुमधुराचरम् ॥
प्रश्रयावनता सुभूः प्रन्वोचा वै वराधराः ॥
अतीवरुपिणो कन्या मत्सुता तपतांवर ।
जाता बह्वपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
तां मुहाय मया दत्ता भार्थार्थं वरवर्धिनीम् ।
मनुमैहामतिस्तस्यां समुपस्थति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तथति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोवाद्युपगतोम् ।
उञ्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याञ्च पुलिने तस्मिन् स सुनिर्मुनिसत्तमम् ॥
जग्राह पार्थिवं विश्वतु समागत्य महासुतोन् ॥
तस्यां तस्य सुतो जन्म महावीर्यो महामतिः ॥
रौच्योऽभवत् प्रितुनाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षेयश्च ये ।
तनयाञ्च वृषाक्षेव ते सत्यन्तं कथितस्तव ॥
धर्मैर्दृष्टिस्तथाऽरोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ॥
नृणां भवत्यवन्दिभमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥

पितृस्तव तथा श्रुत्वा पितृणाञ्च तथा गयान् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादाद्नरो सुने ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्त्ररे समाप्तम् ॥
गार्हपत्ये ८६ । ६० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥
रुचिर्, चि, (रोचते इति । रुच् + “रुचिर्वाच-
कुचिङ्कटिभ्यः कितच् ।” उणा० ४ । २२५ ।
इति कितच् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ।
(रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।
“मातले कश्चिदपि रुचितस्तं वरो भवेत् ॥”
श्लो, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । अभिलाषः ।
यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ७६ ।
“वचाक्षि च्चपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥”)
रुचिपत्नं, कौ, (रुचिजनकं पत्नम् ।) अष्टता-
ङ्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुचिर्, कौ, (रोचते इति । रुच् + “इविमदि-
सुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
मूलकम् । कुकुम् । लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः । (पु, सेनजित्पुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २० । २१ ।
“पुत्राः सेनजित्त्वात्तं चत्वारो लोकावतमाः ।
रुचिः श्वतकेतुश्च महिन्वारस्तथैव च ॥”)
रुचिर्, चि, (रुच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इत्य-
मरः । (यथा, आर्थशास्त्रशास्त्रम् । ११७ ।
“उक्तवितभूधसुधा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ॥

अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभाव-
मानीताः ॥”)
मिष्टम् । इत्युगादिकोषः ॥
रुचिरा, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + किरच् ।
ननष्टाप् ।) गोरौचना । इति राजनिघण्टुः ॥
(त्रयोदशोत्तराक्षरविशेषः । अस्य सप्तयोद्वा-
हरणादिकं क्वन्द्ः प्रव्यं द्रष्टव्यम् ॥)
रुचिराञ्जन, पु, (रुचिरः सुन्दरोञ्जनः ।)
श्रीभाञ्जनः । इति राजनिघण्टुः ॥
रुचिराश्वः, पु, (रुचिरः सुन्दरोश्चो यस्य ।)
राजविशेषः । स तु देवापः श्वरुरः । यथा,—
“मरो भूपाललोकानां स्वस्वये क्रुर मे वचः ।
रुचिराश्वसुतां शान्तां देवापे ल्वं ससुहृद् ॥”
इति कल्पपुराणि १८ अध्यायः ॥
सुन्दरघोटकञ्च ॥
रुचिष्मं, त्रि, (रुच्यते इति । रुच् + “रुचि-
सृजिष्मं निष्पत् ॥” उणा० ४ । १७८ । इति
किल्बन् ।) मिष्टवस्तु । इत्युगादिकोषः ॥ (यथा,
सुद्युते । १ । ४६ । पुष्यवर्गः ।
“सिखाकौ वातला सान्ना रुचियानल-
होपनी ॥”)
अभिप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोद्घाटितः ॥
(यथा, हरिवंशः । २५४ । ६० ।
“न पृथ्वीं कामये जनुञ्जा सन्तोऽस्मि प्रदे-
स्त्रिभिः ॥
रुद्र एव रुचिष्यो मे वरो दानवसन्तम् ॥”)
रुचौ, स्त्री, (रुचि + क्त्विकारादिति डीप् ।)
रुचिः । यथा । रुक् रुचौ रुचयः समाः ।
इत्येकार्षंस्प्रहः ॥
रुच्यं, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + “राजस्यस्य-
न्वघोदिति ॥” ३ । १ । ११४ । इति क्यप्प्रथयेन
निपातितम् ।) सौवर्चलम् । इति राजनिघण्टुः ॥
रुच्य, पु, (रुच् + क्यप् ।) कतकद्रव्यः । शालि-
धाम्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥ पतिः । इति
हैमचन्द्रः । ३ । १६१ । सुन्दरे, त्रि । इत्यमरः ॥
(रुचिकरः । यथा,—
“पक्वं वर्णकरं रुच्यं मांसयुक्कबलप्रदम् ।
पित्तावरोधि वातघ्नं हृद्यं गुर्वसुजोमनम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ॥)
रुच्यकन्दः, पु, (रुच्यः कन्दो यस्य ।) शूरणः ।
इति राजनिघण्टुः ॥
रुज, औ श औ भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर० सक०-अणिट् ।) औ, रुजः । श,
रुजति रोगो, इच्छम् । औ, रोजता । इति
दुर्गादासः ॥
रुज, क ह्रिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक० सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
रुजा, स्त्री, (रुज् + क्तिप् ।) पक्षे टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (पीडा ।
यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४६ ।
“निपातात् तव शस्त्राणां शरीरे यामवहृत्वा ।

तथा ते मादृषं कर्म यपोऽं भृगुनन्दन ॥”)
मेधो । इति हैमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥ कुष्ठम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥
रुजाकरं, स्त्री, (रुजां रोगं करोतीति । क्त् +
टः ।) कर्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रुजाकरः, पु (रुजां करोतीति । क्त् + टः ।)
आधिः । यथा । आधिसाधो रुजाकरः । इति
हैमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (आधिकारके, त्रि ॥)
रुजासहः, पु, (रुजां सहते इति । सह + अच् ।)
धन्वनवृषः । इति राजनिघण्टुः ॥
रुट इ स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्त्री । इ, रुट्यते धनं
चौरिय । इति दुर्गादासः ॥
रुट, ल ड हीप्रतिहृद्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-अक० च-सेट् ।) ल, अरुटन् । ड रोडते । प्रतिहृतिः श्लोकादिना
प्रातनं पुनर्हन्तं वा । इति दुर्गादासः ॥
रुट, क रुवि । दुती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोडयति ॥
इति दुर्गादासः ।
रुट [वृ] स्त्री, (रुच् + क्तिप् ।) क्रोधः । इत्य-
मरः । १ । १७२ ॥ (यथा भागवते । १ । १८ । ३० ।
“स तु ब्रह्म ऋषेरंशं गतासुसुरां रुधा ।
विनिगच्छन् धनुष्कोश्या निधाय पुरमागतः ॥”)
रुट, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोडति लोकां श्लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥
रुट, इ गबालस्वस्त्रेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक० च सेट् ।) पञ्चमस्त्री ।
इ, रुट्यते । आलस्यं मन्दीभावः । स्त्रिये
चौर्यम् । खोटः खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥
रुट, ल ड प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अरुटन् ।
ड, रोडते । प्रतीघातः श्लोकादिना पतनं
पुनर्हन्तं वा । इति दुर्गादासः ॥
रुड, [वृ] स्त्री, (रुध क्रुधि + क्तिप् ।) रुट् ।
इति आकारणम् ॥
रुधस्करा, स्त्री, सुखसन्दोह्या गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रुधः, पु, कवचः । इति जटाधरः ॥ (क्लिप्तपाद-
हृत्साः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।
“तेनारोय स्थलं प्रुधः स रुधः पुण्योऽभ्यधात् ।
निकृत्तहृत्साचरयो नदां चिषोऽस्मि प्रुधुभिः ॥”)
रुधिका, स्त्री, (रुधः कवचोऽस्येति । रुध् +
ठन् ।) युद्धभूमिः । दारपिठिका । विभृतिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
रुतं, स्त्री, (रु + क्तः ।) पशुपच्छारीनां शब्दः ।
तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः ॥ वाशि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । १६ । २५ ।
“व्यसृष्टं क्रुचते घनध्वनिं
न तु गोमातुश्रुतिं केभ्ररी ॥”)

रुद्र, ल व इर् रोडे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽश्रुविमो-
चनम् । ल व, रोदिति लोकः श्लोकात् । इर,
अरुद्रन् अरोदौत् । रोदित्यमाश्रमात्मानमिति
भट्टौ । आज्ञानविशिष्टरोदनक्रियायाप्यत्वान्
सकर्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥
रुद्रथः, पु, (रोदित्यौति । रुद्र रोदने + “रुद-
विदित्थां डित् ॥” उणा० ३ । ११६ । इति
अथः । सच डित् ।) कुक्कुरः । इत्युगादिकोषः ॥
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यायाद्घाटितः ॥
रुद्रनिका, स्त्री, (रोदनं रुत् । अति अदि
रुद्रनी) वसने + अच् + डीप् । स्वार्थे कन्
च ।) चूदचुपविशेषः । तत्पर्यायः । स्वतोया २
सङ्गोवनी ३ अन्वत्सवा ४ रोमाश्रिका ५
महामांसी ६ चणपत्नी ७ सुधास्रवी ८ अस्या
गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । क्षमिरक्तपित्तकफ्यासमेहनाशत्वम् ।
रसायनत्वञ्च । अस्य स्वरूपं यथा,—
“सद्यपन्नसमं पत्रं चूपश्चेव तथाक्षतिः ।
श्रीशिरे जलविन्दुनां स्वप्नोति रुद्रनिका ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
अस्य गुणाः ।
“रुद्रनी वङ्गलदृष्ट्या पित्तत्रोच रसायनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(रोदनश्रीवे, त्रि । यथा,—
“धरिचि पुण्याङ्गलिरेश तुभ्यं
सुता महीयास्त्वव पालनीयाः ।
इतीव रम्भा नमित्तात्ममौलिना
भृशं रुद्रनी मकरन्दविन्दुना ॥”
इति प्रसिद्धम् ।)
रुद्रिनं, स्त्री, (रुद्र + क्तः ।) क्रन्दनम् । इत्यमरः ॥
तद्वृत्ति, त्रि (यथा, महाभारते । १३ । २३ । ६ ।
“केशकीटावपतितं चूतं श्मिभिरवैक्षितम् ।
रुद्रित्चावधृतञ्च तं भागं रुद्रसां विदुः ॥”)
रुद्रं, त्रि, (रुद्र् + क्तः ।) नदीप्राकारादिना
क्षतवेष्टनम् । तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ बल-
यितम् ३ संवैतम् ४ आहतम् ५ । इत्यमरः ॥
(यथा, मेघदूते । ६६ ।
“रुद्रलोक्रे नरपतिपथे रुद्रिमेद्वैक्षमोभिः ॥”)
रुद्रः, पु, (रोदयतीति । रुद्र् + णिच् + “रोदित्के
लुक् च ।” उणा० २ । २२ । इति रुक् । शेषे
लुक् ।) आदिष्यपचहृत्वाः । इति राजनिघण्टुः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४६ ।
“निजटक्षीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिस्त्रिभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
वर्तिनः । यथा रुद्राय अग्निवर्तये नमः । इति
निशादित्तत्वे शिवपूजापद्धतिः ॥ स च ब्रह्मण्यः
क्रोधरूपः स्त्रिकावे भूमध्याञ्जातः । तत्-
रुद्रः स्रुतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवामो संहार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ * ॥ अथेकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपातु २ अहि-
व्रजः ३ पिशाची ४ अपरालितः ५ चाम्पकः ६

रुद्रः

महेश्वरः ७ वृषाकपिः ८ शम्भुः ९ हरणः १०
ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मैः ॥ * ॥
अपि च ।

“अजेकपाद्द्विभ्रभो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे स्तुताः ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

अथ च ।

“अजेकपाद्द्विभ्रभश्च रश्मिश्च वीर्यवान् ।
लघुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महात्पाः ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥”
इति गारुडं ६ अध्यायः ॥

अभिपुराणे लघुस्थाने कृत्तिवासाः ॥ * ॥ अप-
रश्च ।

“अजेकपाद्द्विभ्रभो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिशाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
एतेषां मानसानास्तु त्रिमुखवरधारिणाम् ।
कोटयत्तुरश्रीतस्तत् पुत्राश्चासमा मताः ॥
द्विषु सर्वान्शु ये रचां प्रकुञ्चन्ति गणेश्वराः ।
पुत्रपौत्रसुतास्ते सुरभोगर्भसम्भवाः ॥”
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य उत्पत्तिर्यथा —

“प्रजाः सद्युमानास्तेपे तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैव तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्षत ।
ततो दीर्घाय कालेन दुःखात् क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधाविष्टश्च नेत्राभ्यां प्रापतन्नशुबिन्दवः ॥
ततस्तेभ्योऽशुबिन्दुभ्यो भूताः प्रितास्तदाभवन् ।
सर्वास्तानग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमविन्दत ।
तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखान् ।
बहस्रादिव्यवहाराणो युगान्तरदहनोपमः ॥
रुरोद सखरं धोरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत ।
रोदनाद्भद्र इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
अन्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शाश्वतान् ।
स्थानानि चेषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥
भवः शर्वस्वधेशानः प्रभुत्वान्यतिरेव च ।
भौमशोभो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
स्वर्गं जलं महीं बह्विष्वायुराकाशमेव च ।
दौषिण्यो ब्राह्मणश्चर इत्येता अष्टमस्यैः ॥
स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
तेषामस्तदुद्देवो ददाति परमं पदम् ॥
सुवर्चला तथैवोपा विभेषा च शिवा तथा ।
खाहा दिशा च दीक्षा च रोहिणीति च

पत्नयः ॥

शनेश्वरकथा शुक्रो लोहितान्धो मनेजवः ।
सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः

स्तुताः ॥”

इति कौर्म १० अध्यायः ॥ * ॥

रुद्रः

विष्णुसूत्रयोरभेदो यथा,—

“सदेव देवो भगवात् महादेवो न संशयः ।
मन्यन्ते ये जगद्दुर्गिनं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
मोहाद्वेदनिष्ठाया ते यान्ति नरत्वं नराः ॥
वेदासुवर्त्तिनं रुद्रं देवं नारायणतथा ।
एकीभावेन पश्यन्ति सुक्तिमात्रो भवन्ति ते ॥”
इति च तत्रैव १९ अध्यायः ॥ * ॥

कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्यादीनि यथा,
“सुकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव जुताशनः ।
ततः कोपं खपुत्तिभ्यः कृतमन्यायमिच्छपि ।
विचायं परिवर्द्धन्तं नियसुसुपचक्रमे ।
यत्नान्नियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥
भुवोर्भ्रम्यादयोऽङ्गतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुरोद भगवान् भवः ॥
ब्रह्मोवाच कथं पुत्रोददिषि त्वं महावल ।
तस्मै कथत कामन्तं सदाः सत्यादधाम्यहम् ॥
रुद्र उवाच ।

वामानि क्रुत मे ब्रह्मन् । स्थानानि च जगद्-
गुरो ।
पत्नीश्च देहि भगवन् ततः प्रान्तिर्भविष्यति ॥
ब्रह्मोवाच ।
जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
सर्वं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
जातमात्रो रोदिषि त्वं तनो रुद्र इति स्तुतः ।
नामान्यन्यानि ते देव विशाखे श्रेष्ठ्यु पुत्रक ॥
ऋतध्वजो मनुर्मन्युश्च परेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनवो वामदेवो धृतव्रतः ॥
एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति वरा भुवि ।
तेषां सदेव कल्याणं करिष्यसि महामते ॥
स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वाचो विधीयताम् ॥
इन्द्रियास्यसुहृद्भोगो म वायुरभिर्जलं मही ।
तपश्चन्द्रश्च सूर्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
धृतिर्धैरिसिंहो मा च निर्युत् सपिर्बिलम्बिका ।
इरावती स्वधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरी ॥
प्रजाः खज महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥
इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
खटवान् स प्रजा बह्वीभूतप्रेतपिशाचकान् ।
कुष्माण्डान् विज्जताकारान् भैरवान् भीम-
नादिनः ॥

तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्भिरावकान्
बहून् ।
वारयामास पुत्र त्वं मा साक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥
तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् ।
इति ते कथितो राजन् । रुद्रवर्गः प्रजापतेः ॥
यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जहाद्भूतघ्नतं भवम् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे रुद्रवर्गः ८ अध्यायः ॥ * ॥
प्रकाशान्तं यथा,—

“कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मस्तेऽयं महासुने ।
रुद्रवर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः श्रेष्ठ्यु ॥
कल्यादवात्मनस्तुत्वं सुतं प्रध्यायतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गे कुमारो नीललोहितः ॥
रुद्रं वै सखरं सोऽयं व्रतं हि जसत्तम ॥

किं करोधीति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं प्रत्युवाच वै ॥
नाम धेहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम् ॥
रुद्रस्त्वं देव नामासि मारोदीर्घैर्भ्यमासृष्टि ॥
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तजलो रुरोद वै ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि स प्रभुः ॥
स्थानानि चेषामष्टानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ॥
भव शर्वस्वधेशानं तथा पशुपतिं द्विज ।
भीमसुयं महादेवसुवाच स पितामहः ॥
चक्रं नामान्यथेतानि स्थानान्येषां चकार सः ॥
सूर्यां जलं महीं बह्विष्वायुराकाशमेव च ।
दौषिण्यो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
सुवर्चला तथैवोपा सुकेशी चापरा शिवा ।
खाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्रादेर्नामभिः सद्यः ।
पत्न्यः स्तुता महाभाग तदपत्यानि मे श्रेष्ठ्यु ॥
येषां कृतिप्रसूतेषु इदमापूर्तिं जगत् ।
शनेश्वरकथा शुक्रो लोहितान्धो मनोजवः ॥
सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चासुक्रमात् सुताः ॥
एव प्रकारं रुद्रोऽसौ सर्वां भार्यामविन्दत ॥
दत्तकोपाश्च तव्याज सा सती खं कलेवरम् ॥
हिमवदुहिता साभूमिनावां द्विजसत्तम ॥
उपयेमे पुनश्चोभामनन्यां भगवान् भवः ॥
देवो धाता विधानारो भृगोः खातिरसूयत ॥
श्रेष्ठ्यु देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य था ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अर्षे ८ अध्यायः ॥ * ॥
(“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिशं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुडुवः ।
तपोवित्रं प्रसीकन्तुनपोवित्रं महात्मनाम् ॥
पश्यन् समर्थेष्वोपेक्षाश्चक्रे दत्तः प्रजापतिः ॥
पुनर्महेश्वरं भागं ध्रुवं दत्तः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रोक्षमानः सुरैरपि ॥
पाशुपत्य ऋचो याश्च श्रेयश्चाहुतयश्च याः ।
यत्रविद्विहृतस्ताभिर्हीनश्चैव स इष्टवान् ॥
अपोत्तीथ्येवतो देवो बुद्ध्वा दत्तयतिक्रमम् ॥
रुद्रो रुरोः पुरस्त्वैव भावमात्मविदात्मनः ॥
दृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्धा तानसुरान् प्रभुः ।
वायं क्रोधापिसन्तप्रमदजन्तु शत्रुनाशनम् ॥
ततो यज्ञः स विष्वक्तो अथिताश्च दिवौकचः ।
दाहयथा परीताश्च भान्ता भूतगणा दिशः ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये)

रुद्रगीता वराहपुराणे ब्रह्मणा ॥ * ॥ (विश्व-
कर्मेपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५ । १२२ ।
“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे श्रेष्ठ्यु ।
अजेकपाद्द्विभ्रभश्च रश्मिश्च बृहत्मान् ॥”
खनामख्यातः कविशिशेयः । स च विद्याविलास-
पुत्रः भावविलासप्रथिता । कविरयं मानर्विह-
पुत्रस्य भावविहमहीपतेः समये बभूव ।
स च भावर्विहमहीपतिर्वर्षसैमान्यपुरमहा-
राजस्य योद्भ्यः पूर्वपुत्रयः । तथा च भाव-
विलासे । १२४—१२६ ।

“अथापदे श्रवणिविषा श्रवणमधुबुद्धि-
 औभावनं हिनरविं हिनियोगयोगान् ।
 वसाम्दितो विविधभाषविकासभावां
 प्रीतिं भृशं भवतु भावविलास एषः ॥
 सद्गुणानां समुद्राय रुद्राय यथिता गुणैः ।
 कण्डस्था शोकमालियं केशां न कुर्वते क्रियम् ॥
 विद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्यतेरियम् ।
 काथालापविदग्धानां मुदं निर्मैतु निर्मिनिः” ॥
 रुद्रकवचं, स्त्री, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-

सम्बन्धेन सर्वज्ञरक्षकम् । यथा,—
 “वक्ष्यामि रुद्रकवचमादां प्राणस्य रचयम् ।
 अक्षौराचं महादेव रचायं देवनिर्मितम् ॥
 ॐ रुद्रो मामयतः पातु पृथनः पातु शङ्करः ।
 कपर्हो हृत्विष्य पातु वामपार्श्वं तथा हरः ।
 शिवः शिरो मे च पातु नलाटे नीललोहिनः ।
 नेत्रयोस्त्र्याम्बकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
 कर्णयोर्नासिकायाश्च त्रिज्यायां शम्भुरथयः ।
 शौन्यस्त्रसु गले पातु बाह्वोः पातु पिण्डकष्टकम् ॥
 बुद्धय मे महादेव ईश्वरस्तु तथोत्तरम् ।
 नामो कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
 ऊरू जानु महादेवः पादौ पातु महेश्वरः ।
 सर्वं रक्षतु भृगेशः सर्वज्ञानाणि यन्नतः ॥
 परशुं मूलखड्गाङ्गं दिशास्त्वं रौद्रमेव च ।
 नमस्काराय देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
 रक्षोभ्यो यद्दुर्घातो रोगशोकायंवेषु च ।
 पापिभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
 जन्म मृत्युर्नरा व्याधिः कामः क्रोधः श्रमी
 दमः ।

लोभमोहमदाश्चापि त्यजन्तु भुवनेश्वर ॥
 त्वं गतित्वं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
 कायेन मनसा वाचा लवि भक्तिर्दृष्टस्तु मे ॥
 इत्येतद्भक्तवचं पठतः पापनाशनम् ॥
 महादेवपादेन दुर्ब्धायः परिकीर्तितम् ॥
 न तस्य पापखेप्रोक्षितं भयं तस्य न विद्यते ।
 प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रबन्धनम् ॥
 पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
 विशार्थो लभते विद्यां मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 देहे चैदं हृदि न्यस्य शिवकण्ठो भवेन्नरः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रकेतं स गच्छति ॥”
 इति स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
 तन्मवारः ॥

रुद्रगणः, पुं, (रुद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदसद्वृहः ।
 यथा,—
 “अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्राहंमखिताः ।
 देवेशस्य नियोगेन वर्णनेन त्रिदिशे सदा ।
 तेषां संख्या चेककोटिस्तु सर्वं बलवतराः ।
 कुर्वन्ति हि सदा शैवं हरस्य सततं गयाः ॥
 विद्यायन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
 च ।
 अहयुज्ज्वलि सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥
 विनाशं सततं हन्ति योगिनां प्रयत्नात्मनान् ।

पट्टत्रिंशत्कोटयश्चैव हरस्य सज्जता गणाः ।
 वराहगणनाशाय हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्याथ मेवायं समुपमा इमे गणाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ०६ अध्यायः ॥
 रुद्रचखी, स्त्री, (रुद्रा चखी ।) रुद्रयामलोक
 देवीमाहात्म्यम् । यथा, “अस्य चखिका-
 महामलस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् इन्द्र-
 चखिका देवता रुद्रचखीरूपे विदियोगः । ॐ
 नमस्चखिकायै ॥

शैशङ्कर उवाच ।
 चखिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
 अनन्तफलमाप्नोति देवि चखीप्रसादनः ॥
 रविवारे यदा चखीं पठेदागमसम्मतान् ।
 नवावृत्तिफलं तस्य जायते नात्र सशयः ॥
 सोमवारे यदा चखीं पठेद्यस्य समाहितः ।
 सहस्रावृत्तिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
 कुजवारे जगद्वाञ्छि पठेद्यस्यमलसम्मतान् ।
 शतावृत्तिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
 गुरौ यदि महात्मायै लक्ष्युगमफलं ध्रुवम् ।
 शुक्रे देवि जगद्वाञ्छि चखीपाठेन शङ्करि ॥
 ज्ञेयं तुल्यफलं दुर्गे यदि चखीं समाहितः ।
 शनिवारे जगद्वाञ्छि कोच्चावृत्तिफलं ध्रुवम् ॥
 अतएव जगद्वाञ्छि यश्च चखीं समभ्यसेत् ।
 स धन्यश्च ज्ञतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
 आरोग्यं विजयं चौर्यं वल्लरत्नप्रवालकम् ।
 पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशयः ॥
 धनं धान्यं प्रवालश्च वल्लरत्नविभूषितम् ।
 चखीस्मरणमात्रेण कुर्वात् सर्वं महेश्वरि ॥
 ॐ घोरचखी महाचखी चखसुखविखिखिनी ।
 चखवक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
 चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।
 रत्नदेवता वरारोहा महासुरविमर्दिनी ।
 तारिणी जननी दुर्गा चखिका चखविक्रमा ॥
 गुह्यकाली जगद्वाञ्छि चखी च यामलोद्भवा ।
 प्रसृष्टानवासिनी देवी घोरचखी भयानका ॥
 शिवा घोरा रुद्रचखी महेशगणभूषिता ।
 जान्मवी परमा क्लृप्ता महात्रिपुरसुन्दरी ॥
 विद्या श्रीपरमा विद्या चखी च वैरमर्दिनी ।
 दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चखिहृत्वी प्रचखिका ॥
 महेश्री वगला देवी भैरवी चखविक्रमा ॥
 प्रमथैर्भूषिता ह्यथा चासुक्ता सुखमर्दिनी ॥
 रथघण्टा चखघण्टा रथारामवरप्रदा ।
 तारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
 विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपशङ्कोद्भवा ।
 मङ्गला जननी चखी महाकुब्जा भयङ्करी ॥
 विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ॥
 ह्यथा निद्रा सुधा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
 तस्यै देवै नमस्तस्यै सर्वस्वैष्य संस्थिता ।
 प्राणप्रिया जातिमाया निद्रारूपा महेश्वरी ॥
 वा देवी सर्वभूषिण्य सर्वस्वैष्य संस्थिता ।
 नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
 एतां चखीं जगद्वाञ्छिं प्राश्नस्यस्तु सदा पठेत् ॥

नायस्तु पाठको देवी पठने ब्रह्महा भवेत् ॥
 नारदः पाठकश्चैव कौलासे रुद्रभूषिने ।
 वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
 यः श्रयोति धरायाश्च मुच्यते सर्वपातकैः ।
 ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
 तन् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
 श्वश्रुगमनपापश्च यत् कन्यागमपातकम् ॥
 सुनस्त्रोगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
 परदारहतं पापं तन् चयादेव नश्यति ॥
 जन्मजन्मानरान्तां पापान् गुरुहत्यादिपातकान् ।
 मुच्यते मुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
 मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महंसिने ।
 मियायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति चयान् ॥
 श्रवणं पठनश्चैव यः करोति धरातले ।
 स धन्यश्च ज्ञतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
 यः करिष्यत्यवज्ञां वै रुद्रयामलचखिकाम् ।
 पापैर्यतः समाशुक्तो रौरव नरकं व्रजेत् ॥
 अश्रद्धां ये प्रकुर्वन्ति ते च पापकिनो नराः ।
 रौरव रक्तजुह्वश्च क्षमिकुक्षं मणस्य वै ॥
 शुक्रस्य कुक्षं स्त्रीरक्तं यान्ति तेषां चरेण वै ।
 ततः पिष्टगणैः सार्द्धं विहायां जायते क्षमिः ॥
 श्वसु देवि महामाये पठेत् चखीं श्वशोवपि ।
 गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वरप्रतः ॥
 प्रयागे सुखनश्चैव हरिद्वारे हरेश्चै ।
 तुल्य पुण्यं भवेद्देवि सर्वं दुर्गे शिवे रमे ॥
 त्रिगयायां त्रिकाश्यां वै यत् पुण्यं श्वसु प्रिये ।
 तत् पुण्यं तत् पुण्यं तत् पुण्यं न संशयः ॥
 भवानी च भगानी च भवानीलुच्यते दुधैः ।
 भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
 वानी चैव जगद्वाञ्छि वरारोहे भकारकः ।
 प्रेतवहेवि विश्वेश्वर भकारः प्रेतवत् सदा ॥
 धनं पुण्यं जयारोस्यं कुहं गलितनाशनम् ॥
 अङ्गारोरोगाशुच्यते दहरोगाङ्घ्रि पार्ष्वति ।
 सर्वं सर्वं जगद्वाञ्छि महामाये शिवे रमे ॥
 चखे चखे महाघोरे चखिके व्याधिनाशिनि ।
 मन्दे दिने महेशानि विशेषफलदायिनी ॥
 सर्वदुःखान् प्रमुच्यते भक्ता चखीं श्रुणोति यः ॥
 ब्राह्मणो हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
 मङ्गलं मङ्गलं ज्ञेयं मङ्गलं जयमङ्गलम् ॥
 भवेद्दि पुत्रपौत्रादिकन्यादासादिभिर्युतः ॥
 तत्सद्भानश्च निधने काये निर्वाणमाप्नुयात् ॥
 महादानोद्भवं पुण्यं तुलाहिरण्यके यथा ॥
 चखीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मणोऽपि सः ।
 निर्वाणमेति देवेशि महास्वस्वयनं हि तत् ॥
 सर्वत्र विजयं याति श्रवणाद्यश्चदोयतः ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
 महाचखी शिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
 काली च कलमा विद्या महोरगविमर्दिनी ॥
 शुक्लचखी घोरचखी चखी त्रैलोक्यदुर्गमा ।
 देवानां दुर्लभा चखी रुद्रयामलसम्भवा ॥
 क्षप्रकाश्या महादेवप्रिया रावणमर्दिनी ॥

रुद्रज

रुद्रविं

रुद्रवी

मत्स्यप्रिया मांवरता मत्स्यमांसवन्निप्रिया ॥
 मदमत्ता सदा निद्या भूतप्रमथसङ्गता ।
 मध्यभागा महारासा धान्यदा धनरत्नदा ॥
 वल्गदा मन्दिदा राज्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
 सुक्तिदा सर्वदा च्छ्नी महाविपदनाशिनी ॥
 दमाश्च च्छ्नी पठते मनुष्यः
 श्रयोति भक्ता परमां शिवस्य ।
 च्छ्नी धरण्यामविपुण्यतुक्तः
 पठेच्च गच्छेद्धरमन्दिरं शुभम् ॥
 यद्दयस्मनोरथान् दुर्गां करोति धरणीतले ।
 रुद्रचच्छीप्रवादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 रुद्रश्रेया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवल्गभा ।
 रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥
 शिवचच्छी महारक्ता शिवप्रीतिगयान्विता ।
 भेरवी परमा विद्या महाविद्या च वोडशी ॥
 सुन्दरी परमा विद्या महाविपुण्यसुन्दरी ।
 गृह्यकाली भद्रकाली महाकालविमर्दिनी ॥
 क्रय्या कृष्णरूपा वा जननी मोहकारिणी ।
 अतितन्दा महालम्बा सर्वमङ्गलदायिनी ॥
 घोरचच्छी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।
 वगला वगला सिद्धिदायिका सर्वदा शिवा ।
 स्थितिरूपा कौन्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।
 विद्युप्रिया शूक्रपूण्या योगेश्वरीपि सेविता ॥
 भयानका महाशुक्ला देवी भयविनाशिनी ।
 च्छ्नीका शक्तिरक्ता च कौमारी सर्वकामदा ॥
 वाराही च वराहस्य रत्नायी शूक्रपूजिता ।
 माहेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥
 चातुष्पा नारसिंही च त्रिसंहरणुनाशिनी ।
 सर्वशत्रुप्रमग्नी सर्वारोग्यप्रदायिनी ॥
 नैव दुःखं भय किञ्चित् पठन्तान् अरवणाञ्जनः ।
 इति सर्वं महेशानि सर्वं सर्वं वदान्यहम् ॥
 नैव शोक्तं नैव रोग नैव दुःखं भयनया ।
 आरोग्यं मङ्गलं निर्वहं करोति शुभमङ्गलम् ॥
 महेशानि वरारोहि ऋषीभि सख्यसुखम् ।
 अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥
 मम भक्ताय प्रान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।
 दद्यात् कदाचिद्देवेभि सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 अनन्तफलमाप्नोति शिवचच्छीप्रसादतः ।
 अश्वमेधवाजपेयराजस्यश्रुतेन वै ।
 इमाः स्तुः पितरो देवास्तथा च सर्वदेवताः ॥
 दुर्गां त्वां न्यस्तुषीज्ञान रुद्रयामलपुस्तकम् ।
 भक्तमन्त्रचर्चानं यः करोति नराधिपः ॥
 अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ।
 लम्बोदराधित्कच्छीप्रदमाच्छ्ववशात् जनः ।
 तन्मन्वीति वाक्येन सुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ॥
 इति श्रौत्रद्रयामले हरगौरौचंवादे रुद्रयामल-
 चच्छी समाप्ता ॥
 रुद्रजः, सुं, (रुद्रात् जाव इति । जन् + रुः ।)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोः रुद्र
 पारदश्चन्द्रे विज्ञेयाः)
 रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटवे ।) जटाविशेषः ॥
 तत्वयैयः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ४ सौम्या ५

सुगन्धा ६ सुवहा ७ घना ८ ईश्वरी ९ रुद्र-
 लता १० सुपत्ना ११ सुगन्धपत्ना १२ सुरभिः १३
 शिवाङ्गा १४ पत्रवल्ली १५ जटावल्ली १६
 रुद्राणी १७ नैवपुष्करा १८ महाजटा १९
 जटावृदा २० । अस्या गुणाः । कटुरसत्वम् ।
 आसकासङ्घद्रोगभूतरघोनाशिलश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३ । १५८ ।
 “वाग्निर्धं तत्र राजन् रुद्रपत्न्या क्रूरुहहृ ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गातिमशामुयात् ॥”)
 अतसौ । इति रत्नमाला ॥
 रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ पार्वती च ॥
 रुद्रभूः, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) श्मशानम् ।
 इति कंचित् ॥
 रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभ-
 वादिषड्विंशतिर्नामैतेशिवविंशतिवर्षाणि । तेषां
 नामानि फलानि च यथा,—
 “आद्या तु विशतिर्नांशौ द्वितीया वैष्णवी
 स्तुता ।
 तृतीया रुद्रदेवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥
 तृणधान्यानि पीष्यन्ते प्रीष्णे वर्धते वासवः ।
 जवङ्गे पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥
 जायन्ते सर्वेऽस्यानि सुभिचं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥
 सुभिचं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥
 तोयपूर्णां भवेन्नेघो वर्धते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥
 वासवो वर्धते देवि देशे चाखरुमखले ।
 अहिच्छेपे कान्यकुब्जे विरोधी क्षत्रिणाश्रुतम् ॥५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्रोधेऽभेदुविधेः प्रिये ।
 मातुतेः फलदाहैश्च परिवारिण्य प्रीभन ॥६॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिचं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोहारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहाधैता ।
 हृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा ॥८॥
 क्रोड्रवाः शास्त्रिज्ञानश्च पीष्यन्ते वरवर्षिणि ।
 सर्वविधानि धान्यानि राक्षसे निहुरा प्रजा ॥९॥
 दुर्भेचं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अन्वले च समाख्यातं नात्र कार्या विचारया ॥१०॥
 रुद्रमङ्गोऽथ दुर्भेचं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चावपद्माक्षि दुर्भेचं नर्कहातटे ॥११॥
 गोमहिच्छो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्तकाः ।
 वासवो वर्धते देवि शस्यश्च नहि जायति ॥
 तिलचर्षपमाषादिकापांसानां महाधैता ।
 गोमहिच्छः सुवर्षानि कांश्चतान्नाद्यशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्षेयो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकोऽथ निस्तरिष्यति दुर्हितम् ।
 पार्थिवा मोषका दीनाः कामयुक्ते प्रपी-
 षिताः ॥ १२ ॥

तोयपूर्णाः स्तुता मेधा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निहुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥१३॥
 अल्पतोया घनाश्चैव कौटकाः प्रवलाः स्तुताः ।
 विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वरानने ॥१४॥
 दुर्भेचं मध्यमं प्रीक्तं अवाहारो न वर्षते ।
 भवेहे मध्यमा वृष्टिदुर्भेतां समुपस्थिते ॥१५॥
 सुभिचं जायते लोकः सर्वांपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षो दुष्कर्मो वरवर्षिणि ॥१६॥
 महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यशेषतः ।
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्षेयो धान्यसञ्चयः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरवृद्धिर्नराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संप्राप्ते न लयो भवेत् ॥१७॥
 दुर्भेचं मरत् रोगो धान्यौषधिनपीडनम् ।
 पापयोगो भवेदेवि रक्ताख्येऽभरवन्दिते ॥१८॥
 रोगो मरणदुर्भेचं विविधोपद्रवाकुलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥१९॥
 मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भेचं चये संघीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भेचं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥
 कौसुदीचर्मनद्योश्च यमुनानन्दिदातटे ।
 विन्ध्यायां सन्धेदे चैव विनश्यतं न संशयः ॥
 विंहलो मरुदेशश्च कालञ्जलं तथैव च ।
 चये चयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्षिणि ॥२०॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) वीणाभिः ।
 यथा,—
 “दृष्टः स्याद्रुद्रवीणाया मुष्टेकादश्रुतमन्तितः ।
 भ्रमद्गुह्यमितं सुधिरं तस्य कौन्तितम् ॥
 दक्षस्योभयतो ज्ञेयं कांस्थं वरकदम्बम् ।
 पञ्चात् संवरकञ्चाच हृत्तौह्रतश्रीरो भवेत् ॥
 दक्षस्य वेष्टनं चाङ्गं पञ्चाङ्गलमिषोदितम् ।
 तन्मिता सखरी तस्याः कर्षेया सुन्दराङ्गतिः ॥
 लक्ष्मी रुद्रवीणायास्त्वशिराः पङ्किकीर्तितः ।
 ऊर्ध्वे शिरसि दातव्या लोहपत्रौ समन्विता ॥
 मूलतन्त्री तदुपरि तस्या लौहौ ततः परम् ।
 दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीहृद्यं क्रमात् ॥
 एवमु कञ्जं तत्र वीणादृष्टं निवेशयेत् ।
 इन्द्रजोचं हर्षेऽश्रीरोऽङ्गुष्ठमात्रमु पार्श्वकम् ॥
 सप्राङ्गुलान्तरं तस्मात्सम्भूजश्च निवेशयेत् ।
 अथ तत्तत्तुल्यं श्रुत्वाङ्गुलान्तरमाक्षिपेत् ॥
 स्यादाश्रुत्वाङ्गुलसुखं चक्रं वै चारुगमेकम् ।
 दक्षं सतुमत् कान्तं वर्तुलं तुल्यशुभकम् ॥
 औन्नत्यं किञ्चिदाधिसुमसञ्च प्रशस्यते ।
 अङ्गुलान्तरं पञ्चासुमरं स्थापयेदुदुधः ॥
 दक्षपृष्ठं रन्ध्रमेकं स्थापयेच्च समन्ततः ।
 खोद्याङ्गुलं कर्षेयं वर्तुलं पङ्कजाङ्गति ॥
 तद्वन्धनं शुभं तस्मिन् वेष्टवन्म निवेशयेत् ।
 एतत्परायां मोटिन्ध्यां वेष्टन्मङ्गुलं चिपेत् ॥
 तन्मोटगौह्रतरन्मसदृशं दक्षरन्मुकम् ।
 सुयन्तते तु तत्रैव वप्रीयाभुख्यतन्निनाम् ॥
 तावच्च भ्रामयेत् पूर्वां मोटनीश्च शनैः प्रथैः ।

रुद्रसा

रुद्राक्षः

रुद्राक्षः

न वावदेति खस्थानं नक्षी यन्त्रविशारदः ॥
 अस्त्रास्त्रटादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वस्वरिभिः ॥
 तासां दृष्टतरा अष्टौ दश रुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 एतास्तु तारवादिन्वलिच्छन्ति पदिकोपरि ॥
 यान्तिमात्रपदिकाङ्गुलीबायास्य गर्भकः ॥
 तावन् शून्यस्तु कर्मथो यथा दृष्टे म्यिरो भवेत् ॥
 मदनस्य च विन्मथस्य योगेन सुदृष्टीकृता ॥
 दृष्टनीनाश्च शारीर्यां खननोऽयं तलक्रमान् ॥
 एतास्तु सर्व्वावयवेः कथितास्त्राङ्गानां उभैः ॥
 स्याद्य दृष्टस्य ताः पृष्ठे यथारागखरं पुनः ॥
 मदनस्य च विन्मथस्य योगेन सुदृष्टीकृताः ॥
 सर्व्वासां लोहकालिका मस्तके स्युः सुयन्त्रिताः ॥
 एकाङ्गुलीकाः चतुः स्युरिति शारीरविनयः ॥
 एव विनिर्मिता रुद्रवेद्या जनमनोहरा ॥
 अस्या शिखात्तु कर्तव्या दाक्षिण्यद्योपदेशतः ॥

इति सङ्गीतनारायणः ॥

रुद्रसर्गः, पु, (रुद्रकृतः सर्गः ।) रुद्रकर्मकृच्छ्रिः ।
 यथा,—
 “इदानीं रुद्रसर्गं त्वं श्रेष्ठ पाठिष्वसतम् ॥
 दशवर्षसहस्राणि तपस्त्रोलां महाजले ॥
 प्रतिजुष्टो यदा रुद्ररुद्रा चोर्वे संजाननाम् ॥
 दृष्ट्वा शस्त्रयनो रस्यां मनुष्यपयुसंकुलाम् ॥
 शुभ्राव च तदा शब्दावृत्तिर्ना दृष्टसङ्गति ॥
 आश्रमे यन्विनाचोच्चैर्धोगस्यैरिति कीर्तितान् ॥
 तगः श्रुत्वा महतीजाः सर्व्वत्रः परमेश्वरः ।
 चुकोप सुश्रुशं देवो वाक्यचरदसुवाच च ॥
 अहं पूर्व्वन्तु कविना दृष्टः सर्व्वात्मना विभुः ।
 प्रजाः हृजस्विति तदा वाक्यमेतत्तपोक्तवान् ॥
 इदानीं केन तन् कर्म कृतं दृष्ट्यादिवर्षनम् ॥
 एवमुक्त्वा भृशं कोपात्तनाद परमेश्वरः ।
 तस्य ता नदतो ज्वाला, ओजिम्भी निर्य्यसुस्ता ॥
 तत्र भूतानि वेताला उच्छृशाः प्रेतपूतनाः ॥
 कुम्भिका वातुधानाश्च सर्व्वं प्रव्वलिताननाः ।
 उत्स्युः कोटिशस्त्राच्च नानाप्रहरणावृताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

रुद्रवाचिकैः, पु, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्त्रकरे
 सुधाभास्त्रोऽवतारः । ऋतधामा इन्द्रः । हरि-
 तादयो देवाः । तपोभ्रष्ट्रादयः सप्रथयः । देव-
 वदुपदेवादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति
 श्रीभागवतमत्तम् ॥ अपि च ।
 “द्वादशै रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्त्रकरे मनोः ।
 वावय्यांख्यस्य वे देवा सुनयश्च श्रेष्ठस्य तान् ॥
 सुकन्मायः सुमनसो हरितो रौहितस्रथा ।
 सुरापाञ्च सुरास्त्राज पश्येते दशका गणाः ॥
 त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकंलिङ्गको गयः ।
 तेषामिन्द्रो हि विज्ञेयो ऋतधर्म्मना महावज्रः ॥
 सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्वृक्तः सप्रवीणपि मे श्रेष्ठ ।
 द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोन्वृत्तिसपोनिधिः ॥
 तपोरतिसपेवायः सप्रमस्तु तपोऽतितः ।
 देववान् वामदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
 मित्रवात्सिचदूतश्च भाविनस्तुसुता मनोः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्रकः, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमिनपुत्रं कृते इति ।
 कृ + क्तिप् ।) एकादशपुत्रजननी । यथा,—
 “विष्णुर्दशपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रकः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रुद्राक्षीः, पुं (रुद्रस्य आक्षीडा देवं यत्र ।)
 क्षप्रानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रुद्राक्षं, स्त्री, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनाख्य-
 स्येति । अक्षं आदित्वाच् ।) खनामखात-
 वृचवोजम् । तस्य स्थूलं प्रशस्तलक्ष यथा,—
 “रुद्राक्षं शिबलिङ्गश्च स्थूलं स्थूलं विशिष्यते ।
 शालयामो नान्मदश्च सन्मः सृग्मो विशिष्यते ॥”
 इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

रुद्राक्षः, पु, खनामखातवृक्षः । तन्मयायः । ऋण-
 मेरः २ अमरः ३ पुष्पाक्षमरः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तस्य फलपर्यायः । शिवाक्षम् १
 सपाञ्चम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-
 कलाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
 अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
 कृमिशिरोऽग्निभूतग्रहविषनाशित्वम् । रुच्य-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अस्य
 मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
 “विना भस्त्रत्रिपुङ्खण विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
 तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।
 “त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याख्याऽपत्तंस्तु ये ।
 अशुभो विन्द्वस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् सुवि ॥”
 यद्यप्येकादिकतुर्दशपुत्ररुद्राक्षेण मन्त्रफल-
 विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वान् पञ्च-
 वक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
 “पञ्चवक्त्रं स्वयं रुद्रः कालामिनाम नामतः ।
 अगम्यागमनाश्चैव अभवत्स्य च भजयान् ।
 तुष्यते सर्व्वापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 हूं नमः इति प्रत्येकमद्योत्तरशतं जप्त्वा शिवा-
 भसा प्रचाल्य धारणीयम् ।
 “विद्या मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवाः ।
 स याति नरकं चोर्वं यावद्विन्नाक्षतुर्दश ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
 प्रदीपे ।
 “अथ रुद्राक्षधरो भूत्वा यदयत् कर्म च वैदिकम् ।
 करोति अपहोमादि तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥”
 स्कान्दे ।
 “आनघारणक्षीरोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्दुष्यः ।
 सर्व्वापापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”
 इत्येकादशैतत्त्वम् ॥
 अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।
 श्रीमहादेव उवाच ।
 “इदानीं देवदेवि । मालायां धारणं शुभम् ।
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ॥”
 श्रीदेवुवाच ।
 “शिखायां हस्तयोः कण्ठे कर्णयोश्चापि यो
 परः ।

रुद्राक्षं धारयेद्भस्त्रा शिवलोकाववाप्नुयात् ॥
 नववक्त्रस्य रुद्राक्षं धारयेद्दामवाङ्गना ।
 दृष्ट्वा चैतं तथा बह्व । धारयेद्दयतमानसः ॥
 शिखायां दशमं धार्य्य कण्ठे च पञ्चविंशतिम् ।
 कर्णयोः पञ्च संख्या हृदि चाद्योत्तरं शतम् ॥
 नामौ सप्त च रुद्राक्षं धारयात्कीचभागाभवेत् ॥
 रुद्राक्षधारणादेव नरो देवलमाप्नुयात् ॥”
 शिखायां दशमं द्वाविंशत्परिमितम् ॥ तथा ।
 “रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भद्राक्षं सुरेश्वर । ।
 रुद्राक्षस्य महावाचो माहात्म्यं श्रेष्ठ यत्नम् ॥
 एकवक्त्रः शिबः चाक्षान् वक्त्रहृत्वां यपोऽहति ॥
 अथधत्तं प्रतिश्रोतो बह्विक्तम् करोति च ॥
 द्विवक्त्रं हरगौरौ स्थान् गोवधाद्यधनाशकम् ।
 त्रिवक्त्रोऽपि त्रिखिन्नाक्षोऽप्यपराशिं प्रयाश्रयेत् ॥
 तुलाराशिं यथा बह्विक्त्रस्यान् कुर्वते हर । ।
 त्रिवक्त्रोऽपि च रुद्राक्षस्य दहति किंत्वियम् ॥
 चतुर्वक्त्रस्य धाता स्यात् नरहृत्वां यपोऽहति ।
 पञ्चवक्त्रस्य कालागिरगम्याभस्त्रपापशुत् ॥
 षड्वक्त्रो यो गृहः साक्षान् गर्भहृत्वां श्रेभेद्यम् ॥
 सप्तवक्त्रो ह्यनन्तश्च स्वयंस्तेषां यशुत् सदा ।
 विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्व्वाशुतविनाशकम् ॥
 भैरवो नववक्त्रः स्यात् शिवसायुष्यदायक ॥
 दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतप्रिपाञ्चदा ।
 एकादशसुखो रुद्रो नानावक्त्रफलप्रदः ॥
 द्वादशस्यो भवेदकः सर्व्वतोर्धफलप्रदः ।
 त्रयोदशसुखः कामः सर्व्वकामफलप्रदः ॥
 चतुर्दशस्यः श्रीकण्ठो वशोऽहारकरः सुतः ।
 यथोक्तोऽपि रुद्राक्षे तप्यन्नाक्षे प्रकीर्तितम् ॥
 भद्राक्षेऽपि सुरश्रेष्ठ तदगुणं प्रकीर्तितम् ॥”
 इति योगवारे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।
 “विष्णुश्चाक्ष सुप्रकाञ्च रुद्राक्षा धारणे स्तुताः ॥
 पञ्चान्तं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रथोजयेत् ॥
 रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायामं मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।
 चान्नकादिकमन्त्रञ्च तथा तत्र प्रथोजयेत् ॥
 ॐ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
 उर्व्वारिचक्षमिव बन्धनान्मृश्यामीं सौम्यामृताम् ॥
 तथा ॐ ह्रीं अघोरे चैा घोरे हूं घोरोरतररे ॥
 ॐ ह्रौं ह्रीं श्रीं शैं शैं संजतेः सर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्ते-
 रस्तु रुद्ररूपिणे हूं हूं ।
 अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य दिव्योत्तमः ।
 प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्व्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
 ततो यथा स्वमन्त्रेण धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥
 एकादिकतुर्दशवक्त्राणां संकारे प्रत्येकं क्रमेण
 मन्त्रा यथा । ॐ ॐ भृशं नमः । १ । ॐ ॐ
 नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।
 ४ । ॐ हूं नमः । ५ । ॐ हूं नमः । ६ । ॐ
 ॐ हूं हूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूं नमः ।
 ९ । ॐ हूं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ
 ह्रीं नमः । १२ । ॐ वां ह्रीं नमः । १३ । ॐ
 नमो नमः । १४ ।
 “रुद्राक्षे देहसंस्तु तु कुक्कुरो जियते धदि ।

रुधिरं

लोठपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह्य ॥
नमस्त्रिभुवन्तुद्राक्षमात्मनया देहसंस्थया ।
यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कौटिल्यं भवेत् ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्रार्चं भुवि घण्टुख ।
नस्य प्रीतो भवेद्भुजः स्वपदश्च प्रयच्छति ॥
विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्रार्चं भुवि मानवः ।
न याति नरकान् घोरान् पावद्विन्नाश्चतुर्दश ॥”
इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्यम् । इति
तन्त्रसारः ॥

रुद्राक्षी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । “इन्द्रवरुणभ-
वशब्दत्रयेति” ४।१। ४६ । इति डीव् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्वया,—
“रुद्रस्यैव रुद्राक्षी रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रावाचः, पुं, (रुद्रस्य आवाचः ।) काशी ।
इति केचित् ॥

रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति
केचित् ॥

रुद्रौ स्त्री, वीणाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्या विवरणं रुद्रवीणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रुध, इर् घ अ औ णि आहृती । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्,
अरुधन् अरौन्वीत् । ध अ, रुधाङि रुधे । औ,
रोडा । णि, रुहोऽङि । इति दुर्गादासः ॥

रुध, य ड औ कामे । अतुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आभ०-सक०-अनिट् ।)
य ड, अरुधन्ते धनं लोकः । औ, अरुहोडा ।
इति दुर्गादासः ॥

रुधिरं, स्त्री, (रुधाङि रुधते इति वा । रुध +
“इविमदित्तुदीति” उणा० १।५२ । इति
किरच् ।) प्रदीरस्यरसभवघातुः । तत्पर्यायः ।
रक्तम् २ अक्षम् ३ त्वग्जम् ४ कौलाक्षम् ५
क्षतजम् ६ श्रोणिकम् ७ लोहितम् ८ अक्षकृ ९
श्रीयम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“तद्विशुद्धं हि रुधिरं नलवर्णसुखायुवा ।
युनक्ति प्राणिनं प्रायः श्रोणितं ह्युध्वर्जते ॥”
“बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
रुधिरं सावयेन्मनोराश्रयं प्रसमीक्ष्य वा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
“चतुर्विधं यद्वेदं हि रुधिरस्य निवास्यम् ।
सन्धानं क्खन्दश्चैव पाचनं दृष्टवन्तया ॥
ग्रवं कषायः सन्सचे रक्तं क्खन्दयति हिमम् ।
तथा सन्पाचयेत्स दाहः सक्कोचयेत् धिराः ॥
अक्खन्दमाने रुधिरं सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने सस्यमाने तु पाचनेः ससुपाचरेत् ॥
कक्षीरेतेऽस्मि भिविवाः प्रयतेत यथाविधि ।
अविद्धिमत्सु चेतैव दाहः परम इत्यते ॥
अश्लेषदोषे रुधिरं न श्वाधिरतियतेते ।
सावश्लेषे ततः श्लेषं न तु क्खयात्सिक्कमम् ॥
देहस्य रुधिरं स्रजं रुधिरैवैव धायेते ।

रुक्:

तस्माद्यज्ञेन संरक्षं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”
इति सुसुप्ते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥

रुधिरस्त्रावेऽनध्ययनसुक्तं यथा, मनी । ४।१२२ ।
“रुधिरं च सुते गावाच्छस्त्रेण च परिचते ।
सामध्वनाद्यग्यजुषी भाधीधीत कदाचन ॥”
ऋतुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रुधुः । १।१२० ।

“राममन्त्रयश्वरेण ताडिता
दुःसचेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”
रुधिरं, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलयज्ञः । इति
मेदिनी ॥

रुधिरार्थं, स्त्री, (रुधिरमिति आख्या यस्य ।)
मथिभेदः । यथा,—

“हृतसुयमपादाय दानवस्य यधेधितम् ।
नर्मदायां निचिच्यैव किञ्चिद्दीनादि भूतये ॥
तन्नेत्रगोपकलितं युक्तवत्तवर्णं
संस्थाननः प्रकटयौसमानमात्रम् ।
नानाप्रकारविहितं रुधिराखरज-
सुहृत् तस्य खलु सर्वसमानमेव ॥
मध्येन्द्रपाकरमतीवविशुद्धवर्णं
तन्नेत्रनीलसदृशं पटलं तुल्ये स्यात् ।
सैश्वर्यभ्रष्टजननं कथितं तदेव
पन्नञ्च तत् किञ्च भवेत् सुरवचनवर्णम् ॥”

इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥

रुप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
करणम् । य, रप्यति लोकं लोकः । इर्, अरु-
पत् अरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिबन्ड
इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

रुमा, स्त्री, सुग्रीवमाथा । विशिष्टलवणाकरः ।
इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रुमः, पुं, (रुम् + “चकिरन्वोरुचोपधायाः ।”
उणा० २।१४ । इति रक् उपधायाश्च लसम् ।)
अरुणः । इति सिद्धान्तकौस्तुभ्यामुणादित्तिः ॥

रुवः, पुं, (रौतीति । रु + “रुप्रतिभ्यां कृन् ।”
उणा० ४ । १०१ । इति कृन् ।) रुद्रविशेषः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५० । ७ ।
“रुक्नु क्खन्नाग्नास्त्रेव मेधांश्चान्वान् वनेचरान् ।
वावेरन्मथ्य विविधैर्जास्येभ्यो म्यवेदयत् ॥”
अस्य मांसगुण्याः । जिग्धत्वम् । गुरुत्वम् ।
मन्दाभिवचनप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवभेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ५३ । १७१ ।

“एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकालि महाकालि सिद्धिरुचिदारिणि ॥”
रुद्रसत्त्वविशेषः । तस्य भारश्ङ्ग इति नाम ।
इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २६ । ११ ॥
यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
“इह लोकोऽसुना वे तु हिंविता जन्तवः पुरा ।
त एव सरवो भूत्वा परञ्च पीडयन्ति तम् ॥
तस्मान्मौरवमिच्छाद्गुः पुराणम्ना मनोविषयः ।

रुह

रुहः सर्पादिति क्रूरो जन्तुः रक्तः पुरातनः ॥”
स्वनामख्यातसुनिविशेषः । स तु चवनस्य पौत्रः ।
अयमेव जिजायुषोऽङ्गं दत्त्वा प्रियां जीवयामास ।
अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ८ अध्याय
मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय
मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥

रुहुः, पुं, (रु + कृन् ।) एरुहट्टवः । इति रत्न-
माला । रत्नेरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
(एरुहशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)

रुहुकः, पुं, (रुहुरेव । रुहु + स्वार्थे कन् ।) एरुह
ट्टवः । इति रत्नमाला ॥ रत्नेरुहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रुहुकः, पुं, एरुहट्टवः । इति रत्नमाला ॥

रुवूकः, पुं, एरुहट्टवः । इत्यमरः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“शुक्लएरुह आमकुञ्चिचो गन्धर्वहस्तकः ।
यथाङ्गुलो वह्ममनो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातादिस्तस्यश्चापि रुवूकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुवूकः स्यादुरुवूको रुवूकथा ॥
याद्यप्युच्छ्वञ्च वातादिश्चरुत्तानपादकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रुश, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुदा०
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अरुश्चत् । श
रुप्रति रोक्षति । इति दुर्गादासः ॥

रुश, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा
दासः ॥

रुश, णि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०
सक०-सेट् ।) णि, रुशः रुधितोऽङ्गि । रुरोष
इति दुर्गादासः ॥

रुश, य इर् णि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुष्यति भ्रष्टा
भूपाजः । इर्, अरुषत् अरोपीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रिबन्ड इत्यन्ते । णि, रुशः रुधितो
ऽङ्गि । इति दुर्गादासः ॥

रुया, स्त्री, (रुय् + कृप् । भागुरिमते टाप् ।
अमर्थः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मन्युः ३ क्रुधा
क्रुत् ५ कोपः ६ प्रतिषः ७ रोषः ८ रुट् ९
इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥

रुवितः, त्रि, (रुष्यति क्सेति । रुष + क्तः । “रुष्य
मत्तरसंघुषास्त्रनाम् ॥” ७ । २ । २८ । इति
पद्मे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—

“तं नागप्राश्लेषित्वन्दनो वली
प्रतनं स्वचैव्यं रुधितो ववन् ह ॥”
इति श्रीभागवते वायुपुराणे ६२ अध्यायः ॥

रुष्टः, त्रि, (रुष्यते क्सेति । रुष + क्तः । “रुष्यमत्तर
संघुषास्त्रनाम् ॥” ७ । २ । २८ । इति इड्भावः ।
क्रोधयुक्तः । यथा,—

“शिवे ऋते गुरुखाता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

रुष्टं, णि न औ जन्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः
(भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) णि, रुष्टोऽङ्गि

रूक्षप्रि

रूढः

रूपं

ज रोहः रूहः । औ, अरुचत् । जनिजम् । रोहितं जनुज्जायते इत्यर्थः । रूह जन्मनि प्रादुर्भावे इति प्राचः । जन्मप्रादुर्भावेयोरैकोऽर्थः । इति गोविन्दभट्टवृत्तुर्भुजमिश्रौ । रमानाथस्तु प्रादुर्भावेः स्फूर्तिरिति मेदमाह । इति दुर्गादासः ॥

रूहः, त्रि, (रोहतीति । रूह + "इगुपधञेति । ३।१।२३५ । इति कः ।) जातः । आरूढः । (यथा, मनुः । १ । १७८ ।

"वीजकाखरहाण्येव प्रताभा वल्ल एव च ॥ ") रूहकं, क्ली, द्विदम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रूहा, क्ली, (रोहिते द्विप्राप्ति पुनरुत्पद्यते इति । रूह + कः । टाप् ।) डूम्बा । इत्यमरः । (अस्ताः पर्यायो यथा,— "सहस्रवीथी डूम्बा तु मङ्गला भार्गवी रूहा ॥" इति वैदिकरत्नमालायाम् ।

"नोलडूम्बा रूहानन्ता भार्गवो शतपत्निका । श्रयं सहस्रवीथी च श्रुतवह्नी च क्रीर्निता ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ महामसङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूहिरूहिका, क्ली, (रूह + इन् । रूहिरुत्पत्तिः । रूहिरूहिया पुनः पुनरुद्भवेन कायतीति । कौ + कः । टाप् ।) उल्लखन । इति पुरायम् ॥

रूहा, [न्] पु (रोहतीति । रूह + "श्रीड्रुभि-रूहोति" । उषा० ४ । ११३ । इति कानिप् ।) वृक्षः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषित्विः ॥

रूह, नृ क पाठर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त सुरा०-पर०-अक०-सेट ।) "दीर्घो । तथा च । 'व पुनातु व्रजे यश्च गोरजःपातकृच्छितौ । शिशुरश्चिद्व्य यमजौ निव्यपेष तत्कृच्छितौ' इति कौचक्रयमकम् ॥

पारुष्यमस्त्रिणीभावः । रूचयति रूक्षायपर्यति क्रेशः तैलाम्बावादिति शेषः ॥" इति दुर्गादासः ॥

रूखं, त्रि, (रूचयतीति । रूखं पारुष्यं + पचा-वच् ।) अग्रिम । अचिक्रयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२४ ॥ (यथा, महाभारते । १।१३।६ । "जङ्घाङ्घ्रिः च कच्छयन् धुल्वन् रूक्षान् शिरो-रूहान् ॥")

रूखः, पुं, वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ वरकण्डयम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

रूखगन्धकः, पुं, (रूक्षो गन्धो यस्य । कन् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूखयात्रिका, क्ली, (रूखय मात्मा यस्याः । कन् । टाप् । अत इलम् ।) जङ्घाधाम्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूखदर्मः, पुं, (रूखः कर्कशो दर्भः ।) हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूखपत्र, पुं, (रूखाणि पत्राणि यस्य ।) प्राखोट-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूखप्रियः, पुं, (रूखस्य प्रियः ।) अयभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूखखाडफलः, पुं, (रूखं खाडु च फलं यस्य ।) धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूचा, क्ली, (रूचयतीति । रूच + अच् + टाप् ।) इन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूढं, त्रि, (रूह + क्तः ।) जातम् । (यथा, रघुः । ६ । ४१ ।

"येन त्रियः संश्रयदीघरूढं खभावनीवेत्ययशः प्रच्छम् ॥") प्रविद्धम् । इति मेदिनीः । ६, ३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ५३ ।

"जानां किल जायत इत्युदयः ज्ञानस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ॥")

रूढः, पुं, (रूह + क्तः ।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष शब्दबोधजनकः शब्दः । यथा,—

"मुख्यो लाचयिको गौणः शब्दः स्यादौपचा-रिकः ॥" यौगिको योमरूढो वा कूढो वा मुख्य एव च ॥" इति शाब्दिकाः ॥ * ॥

अपि च । रूढ नाम लुचयति विभजते च । "रूढं सङ्कृतवन्नाम चैव संज्ञेति कीर्तयति ।

नैमित्तिकी पारिभाषिकीप्राधिक्यपि तद्दिदा ॥" यन्नाम यादृशाद्यं सङ्कृतमेव न तु यौगिकमपि तद्गुणम् । योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा कूढा-नामेव च संज्ञापदेनाभिलष्यते । न तु कूढा-दिवत् संज्ञापि नाकोशान्तरमेदः । येन विभागयाघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयो मेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपधािकी चेति ।

पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्कृतशून्यत्वा-दिति वक्ष्यते । ये तु कूढस्य नामञ्चतुर्विधत्व-माहुस्तन्तुसुपन्यस्यति । "जातित्रयगुणस्यैवधर्मैः सङ्कृतवत्तया ।

जातिशब्दादिर्देवेन चातुर्विध्यं परे जगुः ॥" गोगव्यादीनां गोलादिजात्या । पश्चादादीनां काङ्कलनादित्रयेण । धन्वपिशनादीनां पुण्य-दिवादिगुणैः । चलचपलादीनाश्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव कूढा-नामिति । यदुक्तं द्रष्टाचार्यैः ।

"शब्दरेभिः प्रतीयन्ते जातित्रयगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः ॥" इति तदेतन्मङ्ग-भूक्त-भूक्तानां नामान्यशून्यादीनाश्च शब्दानामपरिग्रहापत्तया परित्यक्तमफामिः ॥ * ॥ नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति ।

"जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे हि सङ्केताद्यन्तेर्भावं संकुच्छरम् ॥" यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् स नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचेजादिः । सा हि गोलचैत्रलादि-जात्यवच्छिन्नेमेव गवादिकमभिधेयं न तु गोला-दिहातिमाचक्षुः । गोपदं गोले सङ्केतितमित्या-कारकयज्ञात्मानयेत्यादौ गोलादिना गवा-देरन्वयात्सुपपत्तेश्च यन्नामजात्यवच्छिन्नात्सुभा-कलेऽतिप्रसङ्गात् ॥ * ॥ पारिभाषिकीमौपधा-िकीश्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति ।

"उभयावृत्तिधर्मैश्च संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी । औपधािकी लघुगतोपाधिना या प्रवर्तते ॥" उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारि-भाषिकी । यथाकाशद्वित्यादिः । या चाङ्गगतो-पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा लौपधािकी । यथा भूतदूतादिः । सा हि सचेतनवृत्तिविशेष-गुणवत्त्ववासाहारकलाद्यगुतोपाधिपुरस्कारे-णैव प्रवर्तते । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

रूढिः, क्ली, (रूह + क्तन् ।) जन्म । प्रादुर्भावः । (प्रविद्धिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।२.७१ ।

"रूढिः परम्यरायाता सेयमसङ्कटैश्च स्थिता ॥" आदीहयम् । यथा, तत्रैव । १ । २५५ ।

"यात्वाश्रितः किल समाश्रयणीयत्वभ्यां निव्यां गतिं जगति बर्षजनाश्रितां वा । गच्छत्यधस्तुगुणः श्रितज्ञपयन्तः

पुत्र्याश्रया सुरशरोभुवि रूढिमेति ॥") कूढशब्दनिष्ठशक्तिः । यथा,—

"लक्ष्मात्मिका सती रूढिर्मेवदुयोगापहारिकी । कल्पनीया तु लभते नामानं योगवाधनः ॥" इति कुमारभट्टकारिका ॥

रूपं, तु क तत्सूतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त सुरा०-पर०-अक०-सेट ।) तत्सूतौ रूपकरयम् । अरूपपत् प्रतिमां शिष्यौ । प्रति-माया रूपं करोतीत्यर्थः । निपूर्वः स्वरूप-कथने । अतुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम् । इति दुर्गादासः ॥

रूपं, क्ली, (रूपते कीर्तयति रौतीति वा । रू + "ख्यप्रिस्त्रश्रुतेति" । उषा० ३ । २८ । इति पः दीर्घश्च । रूपयतीति । रूप + अच् वा ।) खभावः । सौन्दर्यम् । नामकम् । पशुः । शब्दः । पश्यावृत्तिः । नाटकादिः । आकारः । (यथा, मनुः । ७ । ७७ ।

"तद्व्याख्योद्देशैर्द्वैतार्थो सपर्या लक्षणात्मित्वात् । ज्ञेये महति सभूतां ह्यार्थं रूपगुणान्विताम् ॥" श्लोकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-प्रयोगः । (स्वरूपम् । यथा, मनुः । ८ । ४५ ।

"देशं रूपश्च कालश्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥") शुद्धादिः । नामकस्थाने नायकम् । इति नागार्थरत्नमालाविश्वैमन्त्रः ॥ * ॥ रूपम् योद्दशविधम् । यथा । ब्रह्मम् १ दीर्घम् २ स्वरूपम् ३ चतुरस्रम् ४ वृत्तम् ५ शुक्लम् ६ कृष्णम् ७ नीलाख्यम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १० कठिनम् ११ चिकण्यम् १२ अख्यम् १३ पिच्छि-कम् १४ श्वेद १५ हास्यम् १६ । इति महा-भारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥ तस्य लक्ष्यं यथा,—

"अज्ञान्यभूयितान्येव केनचिद्भूयथादिना । येन भूयितवद्भक्तिं तद्व्यपमिति कथ्यते ॥" इत्यञ्जुलनीयमणिः ॥

न्यायमते तत् चक्षुरिन्द्रिययाह्यम् । न्यादि-प्रत्यक्षकारयम् । चक्षुः सञ्चारि । सुक्ताद्य-नैकप्रकारम् । जनादिपरमाख्यरूपं निव्यम् । अन्वय अविद्धम् । यथा,—

रूपकं

“चञ्चुयां भवेद्भ्रं द्रयादेरुपलम्भकम् ।
चञ्चुः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणी तन्निबन्धनं सचेतुकम् ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥
उत्तरपदस्यरूपादिशब्दस्य उपमानवाचकत्वम् । यथा,—
“स्युत्तरपदे प्रखः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
उमोवाच ।
“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविचर्जिताः ॥
ईश्वर उवाच ।
दमयन्ती तथा वीना रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविचर्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु धीधिता ।
रूपस्य तु प्रभाविष्य द्वासी जाता तिलोचमा ॥
तस्माद्भ्रष्टं नेच्छन्ति लक्ष्यज्ञानोपधना ।
अतिरूपेण खल्व्यायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महान्तपे ॥”
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्देहिकपण्यायः । निर्गिकं १ वभिः २ वपैः ३ वषुः ४ अमतिः ५ अयः ६ सुः ७ अग्रः ८ पिष्टम् ९ पेशः १० ज्ञानम् ११ शरः १२ अञ्जनम् १३ तान्त्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम् १६ । इति षोडशरूपनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
रूपकं, क्ली, (रूपयतीति । रूपि + क्तुल् ।) नाटकम् । “तस्य रूपकसंज्ञाचेतुमाह । रूपा-
रोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदान्नाह ।
नाटकमय प्रकारं
भाष्यशायोगसमवकारादिभिः ।
इहान्गगान्दुष्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दृश ॥
किञ्च ।
नाटिका नोटकं गोष्ठी सङ्घं नाट्यराचकम् ।
प्रस्थानोक्तायकाथानि प्रेक्षणं राचकं तथा ॥
संज्ञापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विज्ञापिका ।
दुर्मञ्जिका प्रकारणी हल्लीश्री भाणिकेति च ॥
अष्टादश शास्त्ररूपकाणि मनोविषयः ।
विना विशेषं चर्त्तव्यं कस्य नाटकव्यक्तम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
वृत्तम् । (यथा, कथाचरित्रागरे । ५५ । ४३ ।
“आदिप्रस्ताव चित्रे किमान्निखाम्नीह रूप-
कम् ॥”)
काबालाङ्करणम् । इति मेदिनी । कै, १४८ ।
श्रेष्ठस्य लक्षणं यथा,—
“रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च चिन्धा ॥
यच्च कस्यचिदारोपः प्रारोपयकारणम् ।
तत् परम्परितं सिद्धादिशब्दनिबन्धनम् ॥

रूपवा

प्रलेकं केवलं मालारूपचेति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तु विषयमेकदेशविचि च ।
आरोप्याणामशेषाणां श्राव्यत्वे प्रथमं मतम् ॥
यच्च कस्यचिदाधत्वमेकदेशविचि तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाद्यौ रूपकं भिदाः ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥
अपि च ।
“अभेदो भावते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्घिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्नि युष्मन्मन्त्राभोजं जौवालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हृते चेतो लसद्भ्रान्तकेशरम् ॥
अख्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपयोगेक्षमन्वत् सुधीभिरवधोयताम् ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥
संज्ञाविशेषः । यथा,—
“सञ्चाली प्रोचते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दृशभिः प्रोक्तः कषञ्जो नाम नामतः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समावोक्तलङ्कारे ।
“यच्च तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥”
यु, मुञ्जा । यथा, कथाचरित्रागरे । ७८ । १३ ।
“अख्ये परिकरेऽप्येतिरिचिः ख्यंरूपकैः ।
किमेव चसन पृथ्वायच्च कश्चन सङ्घायम् ॥”
तथाच दृष्टवन्चेतितायाम् । ८२ । १२ ।
“गुञ्जावयस्य मूत्रं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥”
रूपतत्त्वं, क्ली, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् ।
यथा,—
“स्याद्गुणं लक्षणं भावञ्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सङ्घर्षो रूपतत्त्वञ्च धर्मधर्मो निचर्गवत् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥
रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति । धृ + णिनि ।)
सौन्दर्यविशिष्टः । यथा,—
“ततो विकटरूपोऽसौ सर्वश्लाघार्थपारगः ।
विवाहयद्विजसुतां रूपेणानुपमां द्विजः ॥
सावनेने च भर्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
ततो निर्लेहस्युक्तो गल्वाभ्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्फटे श्रीमान् रूपधारिणमावदत् ॥
तमाराध्यं जगन्नाथं नचञ्चरुषेयं हि ।
सुरूपतामवाप्यायानं तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥”
इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥
रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदशेनं यच्च ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रूपवान्, [त्] चि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
“रसादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुम् ।
मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।
“वायोरपि विकृर्त्तव्यात् कालकर्मैस्सभावतः ।
उदपद्यत वै तेषां रूपवन् सार्थशब्दवन् ॥”)

रूप्यं

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ३ ।
४५ । १२ ।
“सव्यथाकं पूजितो वक्ता रूपवाननङ्गुतः ॥”
रूपाजीवा, क्ली, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) वैश्या ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ । (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।
“रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
श्रीभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥”
रूपास्त्र, पुं, (रूपमेव अस्त्रं यस्य ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रूपिका, क्ली, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + टन् ।)
श्वेतकैटभः । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।
“पल्लवं तिलवैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः ॥”
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपायामेश्वरी ।) देवीविशेषः ।
सा तु प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतकविश्रष्टर्षे पूष्या ।
यथा,—
“रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या वृषयुग्मव्यवस्थिता ।
जटासुकुटभारैर्द्वित्रिशूलोरगभृश्या ॥
मथिमौक्तिकशोभाभाटा सितचन्दनचर्चिता ।
पूजिता कुसुमेहृदयैः सर्वकामफलप्रदा ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविश्रुतिविधिः
प्रथमः ॥
रूप्यं, क्ली, (आहतं रूपं व्यख्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहृतप्रशंसयोर्वपु ।” ५ । २ । २० । इति
यप् ।) आहृतसंख्यंरजतम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
६१ । हेम रूप्यञ्च आहृतं अन्धवराहपुराणादि-
रूपमस्यापिधितुं निर्घातिकाया ताडितं रूप्य-
सुच्यते रूपाय आहृतं रूप्यं ऽप्ये कादितिव
व्याः । इति भरतः ॥ * धातुविशेषः । रूपा
इति भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।
“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं चपु ।
ज्ञेयं चपु मलं वीच वीचस्यापि मलं मलम् ॥”
तत्पर्यायः । शुभम् २ वसुश्रेष्ठम् ३ तद्विरम् ४
चक्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभम् ७
रजतम् ८ तमरूपकम् ९ चन्द्रभूतम् १० सितम् ११
वारम् १२ कण्ठधूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चक्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खर्जूरम् १६
दुर्लभ्यम् २० श्वेतम् २१ रङ्गवीजम् २२ राज-
रङ्गम् २३ लोहाराचकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली । कलधौतम् २५ । इति जटाधरः ॥ अक्षय-
शुभाः । लिङ्गत्वम् । कथायत्वम् । अन्वत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वजीपक्षितनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * अथ रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
शुभाः ।
“त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्दिमैषैऽन्विषोक्तैः ।
निरीचयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥
ततस्तुक्त्वा समपतत्स्यैः कस्माद्विषोक्तनात ।

अनौ वदः समभवद्द्वैवानर इव ज्वलन् ॥
 द्वितीयोऽप्यनन्तचन्द्रविन्दुस्तु वामकान् ।
 नस्माद्रजनस्तुपन्नसुक्तकर्मसु योजयेत् ॥
 क्वचिन्मच्च भवेत्तद्वि रङ्गादिरसद्योगिनः ।
 रूपान् रजतं तारं चन्द्रकान्ति विनं शुभम् ॥
 गुरु स्निग्धं ऋदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
 खर्णाद्य चन्द्रवन्तु खच्छं रूपं नवगुणं शुभम् ॥
 कटिनं क्वचिन्मं रूपं रक्तं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूपं दुष्टं प्रक्रीर्णितम् ॥
 रूपं श्रौतं कषायान्त्र खड्गुपाकरवं सरम् ।
 वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ।
 प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्किंचित् चतुर्वम् ।
 तारं शरीरस्य करोति तापं
 विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
 वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
 महागद्गान् पोषयति स्युडुम् ॥”

अथ मारणाय धीर्यं रूपमाह ।
 “गुरु स्निग्धं ऋदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
 वर्णाटां चन्द्रवन्तु खच्छं तारे नवगुणं स्तुतम् ॥”
 अथाधोग्यम् ।
 “कटिनं क्वचिन्मं रूपं रक्तं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूपं दुष्टं प्रक्रीर्णितम् ॥”
 अथ शोधनविधिः ।
 “पतलीकृतपत्राणि तारस्यामौ प्रतापयेत् ।
 निविञ्चेत् तप्तपत्रानि तेषु तत्रे च काञ्जिके ॥
 गोक्षेत्रे च कुलत्यानां कषाये च विधा विधा ।
 एव रजतपत्राणां विभूष्टिः मंप्रजायते ॥”
 अथाशुद्धस्य रूपस्य दीपमाह ।
 “रूपं स्युडुस्तु करोति तापं
 विध्वंसनं वीर्यबलचयश्च ।
 देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
 रोगान्ततः शोधनमस्य कुर्वाणम् ॥”
 अथ रूपस्य मारणविधिः ।
 “भागैकं तालकं मदी याममस्त्रेण केनचित् ।
 तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिवेषयेत् ॥
 छला ऋषापुटे सद्वा पुटेत् विंशद्दण्डोपमैः ।
 ससुडुव्य पुनस्तालं दत्त्वा वृद्धा पुनः पचेत् ।
 एव चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 अन्यप्रकारः ।
 “सुहृत्तीक्ष्णस्य संपिष्टं मात्सिकं तेन खेप-
 येत् ।
 तालकस्य प्रकारस्य तारपत्राणि बुद्धिमत् ।
 पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 एवं मारितस्य रूपस्य गुणाः ।
 “रूपं श्रौतं कषायान्त्र खड्गुपाकरवं सरम् ।
 वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्किंचित् चतुर्वम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ रूप्यकरणम् ।
 “मन्वाण्यं गुडुताम्रश्च करेणा मात्सिकं रसम् ।
 घमनाच्च भवेदौष्यं सुवर्णकरणं षड्गु ॥”
 इति मारुह् १८८ अध्यायः ॥

रूपं, चि, (प्रश्लं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
 “रूपादाहनप्रश्लंनयोर्वयम् ॥ ५ । १० । १२० ।
 इति यप् । सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥
 (क्री, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
 च्छेदे समानोक्त्याङ्कारे ।
 “तत्र हि निमिरांशुकीरूपं रूपकभावी ह्यो-
 रावरकत्वेन स्फटमिति ॥” ५० ॥ पु, प्रलयविधिः ।
 स च तत आगत इत्येतस्मिन्निषेधे “हेतुमसुखी-
 भ्योऽन्यतरस्यां रूपः ॥” ४ । ३ । ८२ । इति
 वृत्ते हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति ॥
 यथा समादागतं समरूपम् । देवदत्तरूपम् ॥
 रूप्याध्यक्षः, पु, (रूपस्य रूप्ये वा अर्थः ।)
 नैष्किकः । इत्यमरः । रूपं रजतं तदेव निष्कं
 पूञ्चवन्त्यकः रजनाध्यक्षो नैष्किकः । टङ्क-
 पतिर्नैष्किक इत्यर्थः । पुरुषाश्चादिरूपं गठितं
 रजतं रूप्य तस्याध्यक्षो नैष्किक इति कैचित् ।
 इति भरतः ॥
 त्र्युक्तः, पु, एरुहः । इति शब्दमाला । (यथास्य
 पर्यायः ।
 “शुक्लशरद्व गामण्डुश्चित्रो गन्धर्वश्चक्रकः ।
 पञ्चाङ्गुली वङ्गमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
 वातारिस्तखण्चापि रूचुकश्च निगदने ।
 रक्तोऽपरो रघुकः स्यादुत्तुको रघुस्तथा ।
 आश्रयुच्छश्च वातारिश्च चुरत्तानपादकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रूप, तु क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा-पर-अक-सेट् ।) हीचौ ।
 ऋद्धंभोपधः । अवरूपत् । इति दुर्गादासः ॥
 रूपकः, पु, (रूपयतीति । रूप + खल् ।)
 वासकः । इति जटाधरः ॥
 रूपितं, चि, (रूप + क्तः ।) गुच्छितम् । इत्यमरः ॥
 इ धृत्लुगुच्छकैर्नैव क्तचित् । गुच्छि क वेष्टे रूप
 तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
 “यः सुखिनोपधानेषु श्रुति चन्दनरूपितः ।
 वीर्यमानो महाहांसिः स्त्रीभिर्मम सुनोत्तमः ॥”)
 रे, अ, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
 “सन्धोऽग्रनेत्रेभ्योः पाट् पाट् हे हे हे हीरे
 रेऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः । ६ । १०६ ॥
 (यथा, काश्याचरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोच्य साभिषायः समो वृषः ।
 पप्रच्छ रे किमोदकं त्वं सज्जातः कथ्यता-
 मिति ॥”)
 रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (आ-आत्म-अक-सेट् ।) शङ्का संशया-
 रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते प्रसव-
 स्थायी । स्यात्स्यैवा प्रसवो वेति संशयमारो-
 पयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥
 रेकः, पु, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + खल् ।)
 शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
 के, ३५ ॥ (यथा,—

“वक्षिर्वातविकारान् प्रैक्षान् रेकः कफोद्गान्
 वमनम् ।
 सौर्ध्रं जघति वलाचं सर्पिः पित्तं समीरयं
 तैलम् ॥”
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)
 भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रेक्यः, [सु] क्री, (रिण्क्रीति । रिच् + “रिचिर्नै-
 चित् निच ॥” उणा० ४ । १६८ । इति असुन् ।
 चान्त् प्रलयस्य वृट् । घिवात् कुलम् । खणम् ॥
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः ॥
 रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । खिद्यं
 टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रेखा, स्त्री, (लिखति इति । लिख विवेखने +
 “विद्वादाभ्योऽङ् ॥” ३ । ३ । १०४ । इति
 भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरेक्यात् लस्य
 रत्वम् ।) अल्पकम् । ह्यु । आभोगः ।
 उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्त्वन् दक्षाकार-
 लिपिविशेषः । ईङ्ङी इति कचो इति च भाषा-
 यथा,—
 “यावन्ती यावन्ती रेखा यद्यायामवर्गकै ।
 तावन्ती हिगुणोक्त्या अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
 अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविवन्दः ।
 यत्र रेखा न विदुश्च तन् समं परिकौर्णितम् ॥”
 इति व्योतिस्त्वम् ॥ * ॥
 शरीरस्य रेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
 “जलाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समा, हिताः ।
 सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवति नरः ॥
 चलारिंश्च वर्षाणि द्विरेखादर्धनाश्रः ।
 विषयस्त्वमेकरेख आकर्णान्ताः शतायुषः ॥
 आकर्णान्तरिता रेखास्तिमश्च स्युः शतायुषः ।
 सप्तत्या ऋद्धिं रेखा तु षष्ठायुस्त्रिद्विभवेत् ॥
 यत्तायत्तामौ रेखाभिर्विश्रवस्यारुरेव हि ।
 चलारिंश्च वर्षाणि हीनरेखस्तु जीवति ॥
 भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपह्लुर्नरस्य हि ।
 त्रिभूतं पट्टिर्वापि जलाटे यस्य दृश्यते ।
 धनपुत्रसमायुक्तः स जीवति श्रद्धः शतम् ॥
 सम्प्राप्ता या भवेद्द्वय स जीवति श्रद्धः शतम् ॥
 कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुहादनुवर्तते ।
 मध्यमायाः करे रेखा आयुरेखा अतः पूरम् ॥
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयुरेखां समादिशेत् ।
 अञ्जिता वाविभक्ता वा स जीवेच्छ्रद्धः शतम् ॥
 यस्य पाण्थित्ये रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
 शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी वर ! न वर्षश्वः ॥
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायासुपागता ।
 षष्टिं वर्षाण्युषं कुर्यात् आयुरेखा तु मानवम् ॥”
 इति मारुह् ६३ अध्यायः ॥ * ॥
 अपिच ।
 “सनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिसो रेखाश्च यस्य वै ।
 श्रुतेः कर्तव्यमा मथिष्यन्ते सुख्यता ॥
 शुगमीनाङ्गितकरो भवेत् सचप्रदो नरः ।
 वक्त्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे ॥

रेखाभू

रेचकः

रेणुः

शुक्रातपत्रशिविकागजपद्मोपमा वृषे ।
 कुम्भाङ्गुशपताकाभा ष्यालामा निरीश्वरे ॥
 दामाभाच्च गजगणानां स्रुत्तिकाभा वृषेश्वरे ।
 चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा वृषपतेः करे ॥
 उडूखलाभा यन्त्राटि वेदीभाञ्चामिहीनिषि ॥
 बापीदेवकुलाभाच्च त्रिकोणामाच्च धार्मिके ॥
 अङ्गुष्ठमगारा रेखाः पुलाः स्रुत्तिका कारिकाः ।
 प्रदेशिनीगला रेखा कनिष्ठाध्वलाभिनो ॥
 श्रुतायुषश्च कुर्वते द्विप्रया तरवो भयम् ।
 निःस्वाच्च वङ्गुरेखाः स्युर्नर्त्रंयाश्चिदुकेः लघुः ॥”
 इति गारुड् ६६ अध्यायः ॥
 रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणसू-
 त्रादि यत्र ।) औजयविंशतिमहाराजपठितद्विज-
 सन्नाड जगन्नाथकृतगणितयन्त्रविशेषः । तस्य
 र्चनित्विवरणम् । यथा,—
 “येनेष्टं वाजपेयादीनिहोदानानि षोडश ।
 इतानि द्विजर्षभ्यो भोग्यामगजवाजिनः ॥
 तस्य औजयविंशत्य तुष्टौ रचयति स्फुटम् ।
 विजः सन्नाड जगन्नाथो रेखागणितसुत-
 मम् ॥
 अपूर्व विहितं प्राक्तं यच्च कोणावबोधनात् ।
 ज्ञेयं ज्ञायते सम्यक् युत्तनिर्णयते तथा ।
 शिल्पशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्मेभ्ये ।
 तारम्ययवश्राटितदागतं धरणीतले ॥
 पटुच्छिन्नं महाराजजयसिद्धाङ्गया पुनः ।
 प्रकाशितं मया सम्यक् गण्यकामन्दैतवे ॥”
 अथ रेखागणितः । अत्र ग्रन्थे पञ्चदश्रा-
 ध्यायाः सन्ति । अष्टप्रमोत्तरचतुष्टयम् शक-
 लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टसत्वारिंश-
 च्छकलानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदाद्यैः
 दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स विद्वन्वाच्यः । यः
 पदार्थैः हीनैः विस्ताररहितः विभागार्हः स
 रेखाग्रन्थवाच्यः । विस्तारदर्शयोग्यैर्ज्ञेयैस्तद्-
 रातसं तदेव ज्ञेयम् । तद्विधिं एकं ज्ञवत्तु चमं
 द्वितीयं विषयम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
 वक्रा अन्त्या सरला । अथ सरलरेखासप्तयम् ।
 यस्यां अन्त्या विन्दवः अवलोकिताः यन्ता एक-
 त्रिन्दुनाच्छाद्यन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
 धरातलमपि समं विषयश्च ज्ञेयम् । समं य
 चाट्टुवोति । यत् रेखाङ्ग्यं समं समानान्तरं न
 भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे वक्रान्तरं भवति
 तद्विशिष्टं वदित्तयो रेखयोरन्तरस्य चरोत्तरं अक्षिक-
 मेव भवति यत्राक्षमन्तरं भवति तद्विशिष्टं
 वदित्तयो रेखयोरन्तरस्य चरोत्तरमक्षमेव भवति
 यावन्नरेखासंयोगं तदनन्तरमन्तरं वदित्तु भवति ।
 यत्र कोणग्रन्थः तत्र सरलरेखासत्त एव कोणो
 ज्ञेयः । यत्र रेखाग्रन्थः तत्र सरलरेखा
 ज्ञेया । यत्र भूमितलग्रन्थः तत्र जलचमीकृत-
 मेव भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परि-
 भाषा ॥
 रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखासिखा भूमिः ।) लङ्का-
 सुमेरुपर्वतयोर्मध्यखजगतदेशः । यथा,—

“यङ्गुल्लोच्चयिनोपुरोपरिकुर्वन्नेवादिदेशात्
 सुप्रसूतं
 खनं मेरुगतं बुधेर्निर्गदिता या मध्यरेखा
 सुवः ।
 आदौ प्रायुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्दि रेखो-
 द्यात्
 स्यात्सत्तात् क्रियते तदन्तरसुवं खिटेऽन्तं खं
 पलम् ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥
 अन्यत्र । रेखोक्ता सूर्यसिद्धान्ते । यथा रेखा-
 मविज्ञत्व ।
 “रास्यसालयदेवैकः शैलयोर्मध्यखजगाः ।
 रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥”
 अस्यायैः । लङ्कासुमेरुपर्वतयोर्मध्यखजगा
 देशा रेखासंज्ञिताः । तात् देशानाम् । रौहि-
 तकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुर्वन्नेव-
 च्छेयथः । रेखायाः पूर्वदिशि परदेशे च यथा-
 संखं सूर्योदयकालात् परकालं पूर्वकालश्च
 वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति
 रेखासंज्ञकदेशस्यलोका यदा सूर्ये पश्यन्ति
 तदैव सन्देशे वारप्रवृत्तित्यर्थः । तत्र रेखा
 पूर्वस्थाः सन्निहितत्वादादौ सूर्ये पश्यन्ति तद-
 नन्तरं रेखास्थाः । अतो रेखापूर्वे सूर्यो-
 दयात् परं वारः । तथा रेखास्यैः सूर्ये दृष्टे
 वति पश्चात् रेखापरस्थाः पश्यन्ति अतो रेखा-
 परदेशे सूर्योदयात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र
 कालपरिमाणमाह । रेखातो यवन्ति देशा-
 न्तरयोजनानि तत्सम्मितामिन्विघटीभिः पलैः
 पादहीनाभिः चतुर्धमागहीनाभिर्वारप्रवृत्तिः
 स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
 सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित्
 कथ्यते । गौडेषु पञ्चदशधिकप्रतयोजनानि ११५ ।
 दक्षिणराष्ट्रे गङ्गातीरे दशधिकप्रतम् ११० ।
 मेरुवतीरे विशदधिकप्रतम् १२० । वङ्गसुवर्ण-
 यामादौ चत्वारिंशदधिकप्रतम् १४० । वारा-
 नस्यामरीत्तरप्रतम् १०८ देशान्तरम् । यत्र-
 मन्थचापुङ्गम् । तस्मत्तनुं लोकासंयुद्धीतमिति
 किञ्च सूर्यसिद्धान्ते अर्द्धराजानेव वारप्रवृत्ति-
 रक्ता । यथा,—
 “वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे चपार्द्धेऽथधिके भवेत् ।
 तद्देशान्तराङ्गीभिः पश्चाद्देशे विनिर्दिष्टम् ॥”
 इति दौण्डिकाटीकायामर्थकोस्तुदां गीतिन्दा-
 नन्दः ॥
 रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + णुञ्ज ।)
 कङ्कटचतिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदके,
 चि ॥)
 रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + णुञ्ज ।)
 यवचारः । इति चिकित्साश्रेणः ॥ जयपाल-
 दत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रौडार्थचल-
 निःक्षेपयन्तम् । पिचुकारो इति भाषा । यथा,
 “विद्यमानोऽप्युत्तस्माभिर्नैर्द्विषीभिः क
 रेचकैः ।

प्रतिविद्यन् विचिक्रीडे यचोभिर्गचराडिव ॥”
 इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ॥
 (धातनासिकया प्राणायामाङ्गसुखमानवायुः ।
 यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।
 “प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥”
 अस्यान्यद्विवरणं प्राणायामग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥)
 रेच्यः, पुं, धातनासिकया प्राणायामाङ्गसुखमान-
 वायुः । यथा,—
 “पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामसिद्धलक्षः ।
 नासिकास्रष्ट उच्छ्वस्यो ध्यातुः पूरक उच्छ्वते ।
 कुम्भको निश्चलशोसो सुखमानस्तु रेचकः ॥”
 इत्याङ्किकाचारतत्त्वम् ॥
 मेदके, चि ॥
 रेचनं, (रिच् + क्णुट् ।) मलमेदनम् । तत्प-
 र्यायः । प्रखन्दनम् र विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।
 इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
 “रचन्वानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥”
 रेचनत्रयाणितु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायतो
 ज्ञेयानि ।)
 रेचनकाः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्णुट् ।)
 ततः सार्थं कान् ।) कम्प्लेकः । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 रेचनी, स्त्री, (रिच् + णिच् + शुच् । टाप् ।)
 कम्प्लेकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनेवेति । रिच् + क्णुट् +
 ङीप्) कम्प्लेकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कालाङ्गनी । दन्तीदृचः । इति राजनिघण्टुः ॥
 श्वेतत्रिहता । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो
 यथा,—
 “श्वेता त्रिहता भष्णी स्यात् त्रिहता त्रिपुटापि च ।
 स्यादुभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वटपत्नी । तत्पर्यायो यथा,—
 “वटपत्नी तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रेचो, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + ऋच् ।
 गौरादित्वात् ङीप् ।) कम्प्लेकः । अङ्कोटः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 रेच, ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्ना-
 व्याह्र-अक-सेट् ।) ऋ, अरिरेजत् । ङ,
 रेजते रिरेजे । इति दुर्गादासः ॥
 रेट्, ऋ ण याचि । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (स्ना-उभ-अ-ङ्क-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।
 ण, रेटति रेटते । याचो याचनम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रेणुः, पुं स्त्री, (रिच्यतीति । री मतिरेषण्योः
 + अजिह्वरीभ्यो णिच् ।) उखा० ३ । ३८ ।
 इति ष्याः । धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथाङ्
 कश्चित् ।
 “मातृवीकरणरेणुरस्ति ते
 पादयो रिति कथा प्रश्रीवसौ ।

रेणुका

रेणुका

रैतः

स्वाभामि तव पादपङ्कजं
नाथ । शरदृष्टयोरुक्तौ का भिदा ॥”) **रेणुः**, पु, (री + ऋः ।) परंपटः । रेणुका । पांशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।
“दिनकरामिसुखा रथरेणवो
रुधिरं रुधिरं सुरदिधाम् ॥”
विडङ्गः । तत्पर्यायो यथा,—
“जन्तुर्न भस्करं रेणुः क्रिमिर्न चिन्नतखुलम् ।
क्रिमिशत्रुः विडङ्गश्च गर्हभं तच्च केवलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
रेणुका, स्त्री, (रेणुना जायतीति । के + कः ।
टाप् ।) मरिचाकृतिसुगन्धद्रव्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । द्विजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
कपिला ५ भस्मगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
नन्दिनी ८ मङ्गला ९ राजपुत्री १० हिमा ११
रेणुः १२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णी १५
शिशिरा १६ श्रामा १७ टुना १८ ज्विन्
पुष्पनी वृत्ता इति च पाठः । धर्मिणी १९
कपिलोमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
अस्या गुणाः । जटुत्वम् । शीतत्वम् । खलू-
कखनि-दृग्णा-दाह-विघनाश्रित्वम् । सुखवैभक्त-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
अथ रेणुका मरीचसङ्घाती ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्तुना कौन्ती हरेणुका ॥
रेणुका कटुका पाके तित्तादृग्णा कटुर्लघुः ।
पित्तला हीपनी मेधा पाचनी गर्भपातिनी ।
वलाघ-वात-वैक्लव-दृट्-कण्डू-विष-दाह-हृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत्र ।
“रेणुका कपवातघ्नी हीपनी पित्तला लघुः ।”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“हरेणू रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालाम् ॥)
परशुराममाता । तद्विवर्यं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ काले व्यतीते तु जमदग्निर्मेहातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यायै प्रतिजग्नाह रेणुकां ब्रह्मगन्धिताम् ।
सा तस्मात् सुदुवै पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुघ्वन्तं सुषेयञ्च विर्यं विश्वावसुं तथा ।
पञ्चात्सल्यं स्वयं जन्ने भगवान् मधुच्छदम् ॥
कार्तवीर्यवधायासु शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्सवां रामाक्यस्तु यः ॥
भारुवतारणार्थाय जातः परशुना सच ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
अयं निजपितामहाश्चरुत्कृतिविषयेयात् ।
ब्राह्मण्यः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्मे-
ष्ठत् ॥
स वैदानखिलात् ज्ञात्वा धनुर्वेदांश्च संव्यतः ।
स्ततादात् कृतकल्योऽभूद्देविद्याविशारदः ॥
रक्षदा तस्य जननी स्नानार्थं रेणुका गता ।

गङ्गातीये तथापश्यन्नाका चित्ररथं वृषम् ॥
भार्याभिः सङ्घीभिश्च जलज्जीडारतं शुभम् ॥
सुमानिनं सुजान्तञ्च तरुणं चन्द्रवन्निभम् ॥
तथाविधं वृषं दृष्ट्वा संजातममना ऋषम् ॥
रेणुका सृष्टयामाच तस्मै राज्ञे च मेघुनम् ॥
सृष्ट्वायुतायास्तस्यास्तु संक्रेदः समजायत ।
विचिन्ता तथा क्रिन्ना वस्ता वा स्वाश्रमं यथौ ॥
अत्रोधि जमदग्निस्तौ रेणुकां विक्रतां तथा ।
धिक् धिक् पापरनेत्येव निनिन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं सुनिः ।
रुघ्वन्तुप्रसुखात् सन्वान् एकैकं क्रमनो स्वम् ॥
द्विष्येनां पापविरतां रेणुकां अभिचारिणीम् ।
ते तदर्थो नैव चक्रुर्मृष्टाश्चान् नडा इव ॥
ज्जुपिनो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतवान् ।
भवध्वं यूयं नचिरान् जडा गोवह्निगर्हिताः ॥
अथाजगाम चरमो जामदग्नोऽतिवैर्यवान् ।
तच्च रामं पित्रा प्राह पापिडां द्विष्य मात-
रम् ॥
स भ्रातृञ्च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविचर्त्वि-
तान् ।
पित्रा प्रप्तान् महतिजाः प्रहूः परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां द्विषां दृष्ट्वा चाज्ञोऽधनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति रामसुवाच ह ॥
प्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यत्कथा भद्रचः कृतम् ।
तस्मादिष्टवरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥
स तु रामो वरान् वरं मातुष्टयानमादितः ।
वधस्यास्मरय तस्या भ्रातृणां प्रापमोचनम् ॥
मातृहत्यासपनय युद्धं सञ्च वै जयम् ।
आयुः कल्पान्तपर्यन्तं क्रमाद्देहं वृषसत्तम ! ॥
सर्वान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्मेहातपाः ।
सुभोष्यितेव जननी रेणुकायभवत्तदा ॥
वधं न चापि सस्मर सङ्घजप्रहतिं तथा ।
युद्धं जयं चिरायुद्धं केभै रामसदैव हि ॥
मातृहत्यासपोहाय पिता तं वाक्यमनवीत् ।
न पुत्र वरदानेन मातृहत्यापगच्छति ॥
तस्मात्तं ब्रह्मकुण्डाय गच्छ स्वातुश्च तच्छले ।
तत्र स्नात्वा सुक्तपापो नचिरान् पुनरेष्यसि ।
जगद्विवाय पुत्र त्वं ब्रह्मकुण्डं व्रज द्रुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुघ्णं तदा ।
उपदेशात् पितृवर्तां ब्रह्मकुण्डं वृषोदकम् ॥
तत्र स्नानं स विधिवत्कृत्वा धीतपरश्वधः ।
शूरीरामिःकृतां सस्यक् मातृहत्यां व्यजोक्तयत् ॥
जातसंप्रलयः सोऽथ तीर्थमावाच तं वरम् ।
वीर्यं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाचयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कावारे लोहितारुणे ।
केलासोपयक्षावास्तु न्यपतद्ब्रह्मण्यः सुतः ॥
तस्यापि सरवस्तीरं वसुधायय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मण्यः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हैमच्छङ्गं विभ्रज च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयद्सुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं षोडशतमस्कम् ॥

लौहिवान् वरयो जातो लौहिवारुणस्तनो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाग्राह्य वादिना ।
गोपयन् संवतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यतुनां संवह्ना ब्रह्मण्यः सुतः ।
पुनः पतति लौहिवि गत्वा हादृश्योजनम् ॥
चैत्रे मासि सितारुण्यो यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहिवतोयेषु स याति ब्रह्मण्यः पदम् ॥
चैत्रन्नु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहिवतोये यः स्नाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
दृष्ट्वा धीरो जामदग्नो यस्माद्वा क्रूरकर्मेष्ठत् ॥
इदं मद्देवाख्यानं यः श्रयोति दिने दिने ।
स दीर्घायुः प्रसूदितो धनवानभिजायते ॥”
इति कालिकापुराणे च्छ अध्यायः ॥
रेणुकासुतः, पु, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।
इति हैमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ४३ ।
“आर्चोऽकनन्दो रामो भार्यावो रेणुकासुतः ॥”)
रेणुवधितः, पु, (रेणुना वधितः ।) गर्हभः । इति
त्रिकाश्रयेः ॥ धूलिन्वसिते, जि ॥
रेणुवासः, पु, (रेणो परागे वासो यस्य ।) भ्रमरः ।
इति त्रिकाश्रयेः ॥
रेणुसारः, पु, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति त्रिकाश्रयेः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्द-
विज्ञयाः ।)
रेणुसारकः, पु, (रेणुसार एव । स्वर्थं कर्त्तु ।)
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रैतः, [ङ] स्त्री, (रीयते चरतीति । री य ङ
चरथे + “सुरीभ्यां तुट् च ।” उणा० ४२०१ ।
इति असुन् तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
“स्त्रीणां रजोमयं रैतो बीजादात्मिन्द्रियं नरे ।
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रैतश्च संयोगात् कलनश्च यत् ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
“मातृपित्रोर्वीजदोषादसुभेसावतात्मनः ।
गर्भस्यस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
शोषयन्त्यासु तस्माद्भ्रजेतश्चाप्युपहन्यते ।
तत्र सभ्रम्यसंवाङ्गः स भवत्युपमान् पुमान् !
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयत् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ।)
अपुसु रैतःपातनिषेधो यथा,—
“न वामहस्तेनीकृत्य पिवेद्भ्रमेण वा जलम् ।
नीचरेदृशपशूश्च नापुसु रैतः ससुतुच्छेत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । से, ३३ ॥
(जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ “दृष्टि-
लक्षणात्तं अपरं देवानां रेतस्त्राज्ञेय उच्यते ।
तथाचोपनिषत् । देवानां रैतो वर्षमिति ॥”
इति तद्वैश्यायं देवराज्यध्याये ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ७० । २ ।
“असौ रैतः शिष्यं यन्मदुर्हितम् ॥”)

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायति इति । जन् + ङः । टाप् । सर्वे शान्ता अदन्ताश्च इति न्यायान् अवाकारान्तरेशब्दः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतनं, स्त्री, शुक्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रेवं, स्त्री, पिचलम् । इत्यमरटिप्पण्यं नीलकण्ठः ॥
रेचं, स्त्री, (रेयति चरतीति । रे + वाहुलकात् चः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । छतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ङ ऋ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सिट् ।) ङ, रेपते रिरिरे । ऋ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, त्रि, (रेप्यते निन्द्यते इति । रेप + षच् ।) निन्दितः । क्रूरः । हपण्यः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पु, (रिफति इति । रिफ + षच् । यद्वा, "रादिफन् ।" इत्यनेन वर्षस्वरूपार्थे रशब्दादि-पन्प्रत्ययः । तथाच "रेफ इत्यौषादिकः ।" इति ज्ञानसू प पादे दुर्गाः ।) रवणः । (यथा,— "परिगते यः शिरसापि धार्यते समागने सङ्गनि याति नन्दताम् । गुण्येः परेषां द्विगुणत्वमोहते । रेफेय तुल्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ॥" इत्युद्धटः ॥)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।

"श्रियश्च वक्ष्यारविन्दहस्तां कण्ठे च वामानि समस्तरेफान् ॥")

रेफः, त्रि, (रिफ + "अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते ।" उणा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन निपातितः ।) कुत्सितः । इत्यमरः ॥

रेफाः, [सु] त्रि, (रिफतीति । रिफ् + असन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । हपण्यः । इति शब्द-रत्नावली ॥

रेभ, ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-अक०-सिट् ।) ङ, रेभते रिरिरे । ऋ, अरिरेभत् । इति दुर्गादासः ॥

रेभसं, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे ऋट् ।) गवां अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेरिहाब्जः, पु, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । ये, १०६ । पौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ऋ ङ कुली ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-अक०-सिट् ।) कुतिः । ऋवेन गमनम् । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते कपिः उन्मुक्त्य गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

रेवटं, स्त्री, दक्षिणवर्षेऽश्वम् । इत्यजयपालः ॥

रेवटः, पु, (रवते इति । रेव + वाहुलकात् ऋट् ।) शूकरः । वैश्वः । बालुका । विषवैद्यः । इत्यजयपालः ।

रेवतः, पु, जम्बीरः । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते । ४ । ५ ।

"पित्तप्रवले द्वाचारेवतकटफलप्रयस्यामधुका-चन्दनकाशयकथायं शूकरामधुमधुरं पाय-वेत् ॥") आरम्भशब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । वनरामशु-रश्च । इति महामारतम् ॥ (अर्थ हि आनर्षपुत्रः शर्थातिपौत्रः । स शत्रु स्वपुत्र्या रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तथा सद्यः ब्रह्मलोकं गतवान् आत्तमश्च ब्रह्मणा वलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतदिवरणं देवीभागते ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्यायतो द्रष्टव्यम् ॥)

रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । कै + कः ।) पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवती, स्त्री, (रेवतस्थापत्वं स्त्री । रेवत + अण् । न वृद्धिः । डीप् ।) वलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकामेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्य-जयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—

"रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता । अतिखलनत्रन्वा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

रेवतीनक्षत्रम् अश्विन्यादिषष्ठविंशतिनक्षत्रान्त-र्गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याज्ञति द्वाविं-शत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषास्यः ऋष्यः । यथा,—

"दन्तसंख्यभावेन भगवातता-

वन्तमे लसद्वन्तमध्ये ।

कौमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये

कालखानलकलाः प्रियेऽचलम् ॥"

इति कालिदासकृतत्रयिलयनिरूपणम् ॥* ॥

तत्र जातफलं यथा,—

"चारुश्रीलविभवो जितेन्द्रियः

सत्कुलः खभवेनकमानसः ।

मानवो ननु भवेन्महीपती

रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥"

इति कोष्ठीपरदीपः ॥ * ॥

वालयश्चविशेषः । तच्छुद्धस्य चिकित्सा यथा,—

"अश्वगन्धालशङ्खी च शारिवाथ पुनर्नवा ।

सद्या विदारौ स्त्रितासां कथिन परिषेचनम् ॥"

अजशङ्खी मेदाशङ्खी । सद्या सेवतीपुण्य-जातिः ।

"तेजमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।

पलङ्कवायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥"

सर्जरसः राजः । पलङ्कवा शुग्गुणुः । नलदं लाम्पकसुश्रीरेवत् पीतच्छवि । गौरकदम्बको ह्यारिद्रकः । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।

"धवाश्वकयंकङ्कमशङ्खीतिन्दुकैश्च च । काकोल्यादौ गये चापि सिद्धं सर्पिः पिबे-

च्छिष्टुः ॥"

अश्वकयः सांखु इति लोके ।

"कुलत्याः शङ्खचूर्यश्च प्रदेहः वाखगन्धिकः ।

सुभोजकपुरीवायि यदनु यवफलो हंतम् ।

सुतव्योऽभयोः कार्यमेतदुद्धृत्तं शिष्टिः ॥"

यवफलो वंशानुरः ।

"शुक्राः सुमनसो लाजाः प्रयः श्राख्योदरं दधि । बलिर्निवेद्यो मोतीर्थे रेवत्ये प्रयत्नात्मना ॥" मोतीर्थे गोष्ठे ।

"ज्ञानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विषक् ॥ नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमात्याह्वयेपना । चलतुङ्गखलिनी श्यामा रेवती ते प्रवीरुतु ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराणां विनता तथैव बहुपुत्रिका । रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रवीरुतु ॥" इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

वलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—

"रेवत्य रेवतः पुत्रः ककुद्वात्राम धार्मिकः । श्रेष्ठः पुत्रशतस्थाचीत्सर्षां पुष्यां वृषोऽभवत् ॥ स कन्यासहितः प्रायाद्देवतो ब्रह्मयोऽन्तिकम् ॥ न जरा क्षुत् पिपासा वा न मृत्युस्तत्र कर्हि-चित् ॥

ऋतुचक्रश्च भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः ॥ रेवतस्य गतस्याथ सा पुरीं राक्षसेक्ष्णता ॥ तस्य पुत्रशतं यच्च त्वह्ना तामगमद्दिशः ॥ तस्य वशे तु ये तत्र खर्याता इति विश्रुताः ॥ क्षत्रियाश्च भवन् विप्रा दिक्षु सर्व्वासु धार्मिकाः ॥

गते बहुयुगे काले आजगामाद्य रेवतः । सुहृत्समेकं मत्वासौ दृष्टश्च यादेवैताम् ॥ क्षतां दारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् । भोजश्याम्यकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ॥ गत्वा तु रेवतः सम्यग्वलभत्राय रेवतीम् । प्रादाद्गुह्यतरां तान्मु नलदेवो ह्यलेन वै । समानां लघुतां नीला उवाह स प्रचक्षते ॥ दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोरुपवि रेवतः । रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥" इति वह्नियपुराणम् ॥* ॥

(ब्रह्मयो वाक्नेनेव इयं रेवतेन दक्षदेवाय प्रदत्ता । एतद्विवरणम् देवीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) रेवतमनुमाता । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"पथमोऽपि मनुर्ब्रह्मन् रेवतो नाम विश्रुतः । तस्योत्पत्तिं विस्तरश्च श्रुत्वात्थ कथयामि ते ॥ ऋषिराचीन्महाभाग ऋतवागिति विश्रुतः । तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यन्ते महात्मनः ॥ स तस्य विधिवच्छ्रे जातकन्यादिकाः क्रियाः । तथोपनयनादींश्च स चाश्रीकोऽभवत्कुने ॥ यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृति सोऽभूत्पतिः । दीर्घरोमापरामर्शमथाप हृत्पुङ्गवः । माता चास्य परामार्तिं क्लृष्टरोमादिपीडिता । जगाम स पिता चास्य चिन्तयामास ह्यःखितः ॥ किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽत्यन्तसुदुर्मितः । जग्राह भार्यामन्यस्य सुनिपुत्रस्य मन्धोः ॥ ततो विषयो मनसा ऋतवागिदृष्टस्तवान् । अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसे न क्षुपुत्रता ॥

रेवती

कुपुत्री हृदयायाचं सर्वदा कुरुते पितुः ।
मानुषं खर्गसंस्थां च खपितुं पानयत्प्रथः ॥
सुहृदां नोपकाराय पितृणां नापि ह्यभये ।
पिचादुःखाय धिक् जन्मं तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥
धन्यास्ते तवया तेषां सञ्जलोकाभिमन्मताः ।
परोपकारिणः श्रान्ताः साधुकर्मण्यसुव्रताः ॥
अनिष्टं तं तथा स्वर्गं परलोकपराऽसुखम् ।
नरकाय न सङ्गो कुपुत्रालि यन्मनः ॥
करोति सुहृदां दैवमहितानां तथा सुदम् ।
अकाले च अरां पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं बोधन्मदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्नृनिः ।
इत्यमानमनोऽतिष्ठं गर्गमष्टच्छत ।

ऋषिरुवाच ।

सुव्रतेन पुरा वेदा गृहीता विधिवन्मया ।
समाय वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
वदारेण यथा कार्याः श्रिताः सार्णाक्षया
क्रियाः ।
नासुन्याः कृताः काश्चिद्दुष्यावद्व महासुनं ॥
गर्भाधानविधानेन न काममशुश्रुथता ।
पुत्राय जनितश्चाय पुत्रान्मो विभ्यता सुने ॥
सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा सुने ।
असदुदुःखवहो जातो दौःशील्याद्भ्युशोकदः ॥
गर्गं उवाच ।

रेवत्यन्तुं समिन्नेह जातोऽयं तवयस्तव ।
तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्माद्जायत ॥
न तेऽपकारो नैवास्य मातुर्नापि कुलस्य ते ।
तस्य दौःशील्यहेतुर्लं रेवत्यन्तुपगतम् ॥

ऋतवागुवाच ।

यस्मात्समेकपुत्रस्य रेवत्यन्तुसुद्वयम् ।
दौःशील्यमेतत् सा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव आहूते प्रापि रेवत्युत्तं पयात ह ।
पश्यतः सर्वलोकस्य विस्तयाविचरतः ॥
रेवत्युत्तं पतितं कुसुदात्रौ समन्ततः ।
भासयामास सद्यवा वनकन्दरनिर्भरान् ॥
कुसुदात्रिश्च तत्यासात् खालो रेवतकोऽभवत् ।
अतीवरम्यः सर्वस्थां पृथियां पृथिवीधरः ॥
तस्य चोत्थ त था कान्तिर्जाता पङ्कजनीसरः ।
ततो जन्ने तदा कन्या रूपेण्यतीव शोभना ॥
रेवतीकान्तिर्भूतां तां दृष्ट्वा प्रसुप्तो सनिः ।
तस्या नाम चकारेत् रेवतीति हि भासुरे ॥
प्रोषयामास चैवेनां खाश्रमाभ्यासयम्भवाम् ।
प्रसुचः स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
तान्नु यौवनिर्नीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
स सुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
यद्य चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
न चासत्वाद् सद्यर्षं वरं तस्या महासुनिः ॥
ततस्तस्या वरं प्रष्टुमर्चं च प्रसुप्तो सनिः ।
विवेश वज्रिणालां वै पृष्टुं प्राह ह्यसुक्तं ॥
महावली महावीर्यैः प्रियवाक् धर्मवस्तनः ।
दुर्हमो नाम भविता भर्ता ह्यस्या मञ्जीपतिः ॥

१७६ रेवती

मार्कण्डेय उवाच ।

अनन्तरश्च ऋगयापञ्जनागतो सुने ।
नस्याश्रमपदं धीमान् दुर्हमः स नराधिपः ॥
प्रियव्रतान्वयभवो महावलपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमशीलस्य कान्दिनौऽत्रोद्भवः ॥
स प्रविश्याश्रमपदं तं तन्वो जगतीपतिः ।
अपश्यमानस्तन्दिषि प्रियेयामन्त्रा पृष्टवान् ॥
राजोवाच ।

तत्र गतो भगवानकादाश्रमाकुनिपुङ्गवः ।
तं प्रयन्तुमिच्छामि तत्त्वं प्रवृद्धि शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
अग्निशालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भाधि-
नम् ।

प्रियेयामन्त्रणश्चैव निष्कलाम त्वरान्वितः ॥
स दृष्ट्वा महात्मानं राजानं दुर्हमं मुनिः ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुरः ॥
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यसुवाच स तु गीतमम् ।
गीतमार्गीयतां शीघ्रमघोऽस्य जगतां पतेः ॥
एव तावदयं भूपञ्चिरकालादुपगतः ।
जामाता च विशेवेण योऽयोऽयोऽस्य मतं मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामादकारणम् ।
दिवेद न च तन्मौनी जयेश्वरं च तं वृषः ॥
तमासनगतं विप्र गृहीतार्चं महासुनिः ।
प्रखलं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
कोवि वलेश्वर मित्रेण श्रव्यामाबुधु वैश्वर ।
तथात्मनि महावाहो यच्च सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत एवात्र तिष्ठति ।
पृच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशलिन्योऽपरास्तव ॥

राजोवाच ।

त्वयसाहादकुशलं न क्वचिन्मुनिसत्तम ।
जातकौतूहलञ्चास्मि मम भार्यां च का सुने ॥
ऋषिरुवाच ।

रेवती तु महाभागो चैलोक्ये सापि सुन्दरी ।
तव भार्या वरारोहा मानवेन्द्र व वेत्सि जिम् ॥
राजोवाच ।

सुभद्रां श्रान्ततनयां कावेरीतनयां विभो ।
श्रुतात्मनां सुजाताश्च कदम्बाश्च वरुणजाम् ॥
विपाठां नन्दिनीश्चैव वेदिं भार्या गृहे हि याः ।
तिष्ठन्ति ये न भगवन् रेवतीं वेदिं का त्विजम् ॥
ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्यत् वेयं त्वयोक्ता वरवर्धिनी ।
किं विच्छतं ते भूपाल श्लाघ्यै र्गृहिणी तव ॥
राजोवाच ।

सख्यसुक्तं मया किमु भावो दुष्टो न मे सुने ।
नाच कोपं भवान् कर्तुमर्हस्यस्य याचितः ॥
ऋषिरुवाच ।

सर्वं ऋषीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
आण्हार भवानेवं वदन्ना वृष कोदितः ॥
मया पृथो हृतवहः कोऽस्या भर्त्सिते पार्थिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चामतः ॥
सुदुःखतां मया दत्ता कन्या सुभं वराधिप ।

रेवती

प्रियेयामन्त्रिता चैवं विचारं कुरुषे कथम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततश्च बोधवन्मौनी तनोक्तः पृथिवीपतिः ।
ऋषिस्तथोदतः कर्त्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
समयतश्च पितरं विवाहाय महासुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
यदि मे प्रीतिर्मास्त्रात प्रवाहं कर्तुमिच्छसि ।
रेवत्युत्तं विवाहं मे तन् करोतु प्रसादितः ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवत्युत्तं न वै भन्ने चन्द्रयोगे द्विच स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋष्यापि सुभु वैवाहिकानि ॥
कन्योवाच ।

तात तेन विना कालो विकल्पः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मदिधायाः कथं भवेत् ॥
ऋषिरुवाच ।

ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेन च तन्निपातितम् ॥
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति मदिरेन्द्रेण ।
न चेच्छि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
कन्योवाच ।

ऋतवाक् स सुविस्त्रात किं मे कस्तत्रास्तपः ।
न त्वया समता तेन ब्रह्मवन्मोः सुतास्ति किम् ॥
ऋषिरुवाच ।

ब्रह्मवन्मोः सुता न त्वं वाले नैवातपस्विनः ।
सुता त्व मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तातस्तत् किञ्चमिदं द्विच ।
समारोप्य विवाहो मे नाचर्षे क्रियते पितः ॥
ऋषिरुवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते भन्ने प्रीतिमती भव ।
आरोपयामौह्दमार्गं रेवत्युत्तं ह्यते तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन रेवत्युत्तं महासुनिः ।
यथापूर्वं तथा चक्रं बोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोग्यम् ॥
निव्याद प्रीतिमान् भूयो जामातरमथात्रवीत् ॥
ऋषिरुवाच ।

औहाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददास्यहम् ।
दुल्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तपः ॥
राजोवाच ।

मनोः स्थायम्बुध्याद्दृष्टुमप्यत्रः सन्ततो सुने ।
मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वमसादादृष्टुमप्यहम् ॥
सुनिरुवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो मनुस्त्रतनयो महान् ।
सकलां भोक्तुते भूमिं धर्मविच भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामाहाय ततो भूपत्सद्वैव नगरं ययौ ।
तस्याश्चाजायत सुप्तो रेवत्या रेवतो मनुः ॥
समेतः सकलेर्धर्मोर्मानवैरपरराजितः ।
विज्ञातास्त्रिणशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रेवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

रिवन्तः

(गौः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्जा ।
१।१०।१६ ॥)

रिवतीभवः, पुं, (रेवत्यां भव उत्यन्तिर्वयम् ।)
श्रुतेश्वरः । इति हेमचन्द्रः । २।३४ ॥ (रेवत-
मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

रेवतीरमणः, पु, (रेवत्या रमणः प्रतिः ।) बल-
देवः । इत्यमरः । १।१।२४ ॥

रेवतीशः, पुं, (रेवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥

रेवन्तः, पुं, स्वर्गपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधि-
पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततोऽथैव योगमास्थाय खां भार्यां बहवां रविः ।
दृश्य नियमस्थान्तामश्चरुपमयाकरोत् ॥
मैथुनायोपचक्राम स्वर्गोऽथैव च त्वरान्वितः ।
नेच्छन्ती तेन संयोगं परपुंसोऽभिप्रङ्कया ॥
संगृह्णातु संसृष्टी तैजो मुखनासिकया रवेः ।
देवी यतः प्रजायेतामश्विनौ मिथजां वदौ ।
नासत्यौ द्वौ ढतीयश्च रेवन्तोऽप्यवाचकः ॥”

इति वङ्गपुराणम् ॥

अपि च ।

“ततोऽश्चरुपधकं भातुरत्तरागमन्तु क्रुन्तु ।
दृश्ये तत्र संज्ञानु वडवारूपधारिणीम् ॥
सा च इड्वा तमाधानं परपुंसोऽभिप्रङ्कया ।
जगाम संसृष्टं तस्य पृष्टरचयत्तरा ॥
ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासदास्त्री तनयाश्चक्राद्विनिर्गतौ ॥
रेतसोऽन्ते च रेवन्तः खड्गी धन्वी तनुजधृक् ।
अथाऽन्तः सतृप्तयो वायुत्णसमन्वितः ॥

ततः खं रूपममलं दर्शयामास भातुमान् ।
तस्यै वा च समालोक्य स्वरूपं सुदमाददे ॥
स्वरूपधारिणीश्चेमामानिनाय विजायमम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वस्ततो योऽस्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः ।
द्विनैयश्च यमः शापाह्नमैर्दृष्टिरभूत् सतः ॥
क्रमयो सांचमादाय पादतस्त्रे महीतलम् ।
पतिव्यक्तौति शापान्नं तस्य चक्रं पिता खयम् ॥
धर्मदृष्टिर्गतश्चासौ समो भिजे तथाऽहते ।
ततो नियोगं तं वाम्ये चकार तिमिरापहः ॥
यतुवा च नदी जम्बे कालिदान्तरवाहिनी ।
अश्विनौ देवमिथनौ कृतौ पित्रा महात्मना ।
गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो विनियोजितः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं ॥ * ॥
सप्तदिग्कर्षणैराजराजविद्यौ रेवन्तस्य राज-
कर्षुकपूजाविधिर्यथा,—

“सप्तमे हि तु रेवन्तं पूजयेत्तोरगान्तरे ।
स्वर्गपुत्रं महाबाहुं द्विसृष्टं कवचोऽज्जुगम् ॥
ज्वलन्तं सुखधस्त्रेण केशान् वितत्य वाचसा ।
कक्षां वामकरे विश्वद्विष्ये तु करे पुनः ।
खड्गं ग्राह्यं महातोऽस्त्रं वितयेन्मवसंस्थितम् ॥
एवंविधस्य रेवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
स्वर्गपूजाविधानेन पूजयेत्तोरगान्तरे ॥”

इति काशिकापुराणे गौरीराजनिविधिः ८६

रैवतः

अध्यायः ॥ * ॥ कोजागरपूर्णिमारात्रौ हारो-
पान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—

“हारोपान्ते सुदीप्तस्य संपूज्यो ह्यववाहनः ।
यथाचतुष्टोपैतेस्तच्छुलेषु सुतर्पितः ॥
संपूजितयः पूर्वोऽह् । पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभाथो रत्नश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमङ्गिः सुरभिः पूषा ऋगवङ्गिर्हुताशनः ।
उरध्वद्विन्त्रयो गजवङ्गिर्जिनायकः ।
पूष्यः सायैश्च रेवन्तो यथाविभवविसरैः ॥”

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥

(रेवन्तदर्शनेन लक्ष्मिं प्रति नारायणस्य प्राप-
टत्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

रेवन्तमनुषः, स्त्री, (रेवन्तं मनुष्यं स्रते इति ।
स्र + ङिप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवा, स्त्री, (रेवते उन्मुह्य गच्छतीति । रेव +
अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १।
१०।३२ ॥ (यथा, भेवदृते । २० ।

“रेवां प्रस्थस्युपलविधमे विन्धपादे विशीर्षाम् ॥”)
अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—

“रेवया च कर्तं पूर्व्ये तपः शिवस्तुतुष्टिदम् ।
मम लन्वदृशः पुत्रो भूयादिति विधो तथा ॥
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
यन् ।

रेवायाम् वरो देयस्त्ववश्यं न्यगलाञ्छन ।
निष्क्रियेवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नान्तरात्मना ।
लिङ्गरूपेण ते देवि । गजाननपुरस्कृतः ।
गर्भं तव वसिष्ठामि पुत्रो भूत्वा शिवमिधे ॥
मम त्वमपरा कर्त्तुः ख्याता जलमयी शिवा ।
शिवप्रसन्नविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥
एवं दत्तवरा रेवा मत्प्रान्तिध्वनिहागता ।
रेवासखलमिति ख्यातं ततः प्रथति गोपते ॥”

इति वाराहे शोमेश्वराद्विभङ्गमहिमाध्यायः ॥
रतिः । सा च कामपत्नी । नीलील्लक्षः । इति
भेदिनी । वै, २१ ॥ दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।
अतिखलनवन्सा वा लोके देवी प्रकीर्त्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रेव, ऋ ङ द्वेषायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वेषा धोटक-
कर्षुकशब्दः । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते रिरेषे-
ऽश्च । इति दुर्गादासः ॥

रे, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-अनिट् ।) रेपादिः । रायति । इति
दुर्गादासः ॥

रेवन्तः, पुं, खर्गासुतश्च । (यथा, गारुडपुराणम् ॥
“चतुरङ्गुलवन्माको वाधिघाताभिर्संज्ञकः ।
विदाहारवर्धं राजदुर्ध्वं रेवन्तध्वजकम् ॥”)

शैलभेदः । (अश्वेषाज्जुनः सुभद्रां हतवान् ।
यथा, महाभारते । २२१ । ६—८ ।
“सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्थ्यैव हि रेवन्तम् ।
देवतानि च सर्वान्निद्रान्प्रान्ताद् सञ्ज्ञि वाच्यत् ॥”

रैवतः

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥
तामभिवृष्य कौन्तेयः प्रसन्नारोपयन्नथम् ।

सुभद्रां चारुसञ्जाङ्गीं कामबाष्पपीडिताः ॥
ततः स पुरुषश्चात्रक्षामादाय शुचिस्नानम् ।
रथेन वाचनाङ्गिन प्रययौ खपुरं प्रति ॥”)

शङ्करः । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥ देवविशेषः ।
इति धरणिः ॥ (स तु बालगृह्याणामन्यतमः ।
यथा, महाभारते । ३ । २२६ । २६ ।

“अदितिं रेवतीं प्राहुर्महच्छास्त्रु रेवतः ।
सोऽपि बालान् महाघोरो वाधते वै महा-
ग्रहः ॥”

रेवत्यां भवः । रेवती + अण् ।) वर्षमान-
कल्पीयः पञ्चमी मनुः । स तु रेवतीगर्भे दुर्दम-
राजपुत्रः । असिन् मन्वन्तरे विक्रुण्डोऽव-
तारः । विसुरिन्द्रः । भूतरथाद्यो देवाः ।
हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । बलिनिन्दाद्य-
स्त्वन्मुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विवरणं
यथा,—

“पञ्चमस्य सनोत्तदन् रेवतस्थान्तरं गच्छ ।
देवबाहुः सुबाहुश्च पयंस्यः सोमपो मुनिः ॥
हिरण्यरोमा सप्तान्शः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।
देवाश्चाभूतरजसवस्था प्रकृतयः स्मृताः ॥
अरुणस्तत्त्वदर्शी च वितवान् ह्ययपः कपिः ।
सुक्तो निरत्सुकः सक्तो निर्माहोऽथ प्रकाशकः ।
धर्मवैथियवपीपता द्रुपते रेवतात्मजाः ॥
शृगुः सुधामा विरजः सच्चिदानन्द एव च ।
विवसानतिनामा च वद्विचर्षवेयोऽपरैः ॥”

इति मातृस्यै ६ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणोक्तेरेवतमनुविवरणस्य रेवती-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (उदाह्यामन्यतमः । यथा,
मातृस्यै ५ । २६ ।

“अज्ञेकपादेऽहिनो विक्रुपाचोऽथ रेवतः ॥”
भेवः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥

“रेवतो गावः ‘पशवो वै रेवतोः ।’ इति श्रुतेः
‘तस्यदम् ।’ ४ । ३ । १२० । इत्यम् । मेरो हि
सर्वेण वर्षति यवर्षं पानीयं च जनधित्वा
तदीयो भवति पञ्चतस्तद्वनया । यदा, रयि-
रस्यास्तीति मनुपि ‘रथेभैतौ बहुलम् ।’ ६ । १ ।
३४ । इति सम्यकारणम् ॥ ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।
२ । ११ । इति बलम् । सर्वेण धनस्त्रिष्ट-
त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवैति हि तस्य नाम
तदीयो । रेवतः पूर्व्वत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”

इति तत्र देवराजयज्जा ॥ * ॥ सोमवता-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । ४ । २६ ।

“अभिष्टोमो रेवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”
ऋषिः । यथा, महाभारते । २ । ५ । ११ ।

“नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः संहितस्तदा ।
पारिजातेन राजेन्द्र रेवतेन च धीमता ॥”
धनवति, जि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । ४ ।

“वरा दैवद्वेषतासो हिरण्यो-
रभिखधाभिस्त्वन्ः पिपिभ्यः ॥”
‘नैरेतायो धनवन्तः ।’ इति तद्व्याख्ये सायणः ॥

रोगः

रैवतकं, क्ली, (रैवतकमेव । स्वार्थे अण् ।) पारे वनत्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पारेवत-शब्देऽस्य गुणादिकं त्रैयम् ॥)
रैवतकः, पु, (रैवत एव । स्वार्थे कन् ।) रैवत-पञ्चनः । तत्पर्यायः । उज्वलनः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १।२२०।१। "ततः कनिषयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ । वृष्याश्वकानामभवदुज्वलो वृषसप्तमः ॥")
नस्य नामकारणं रैवतीशब्दं प्रथमम् ॥

रैवतिकः, चि, (रैवती + "रैवत्यादिभ्यश्चकृ") इति १।१।२६। इति ङ्कम् । रैवत्या अपत्यम् । इति सुभषोध्यकारणम् ॥

रौकं, क्ली, (रौचतेऽनेनेति । रुच् + घञ् । न्यडा-दित्वात् कुलम् ।) द्विप्रम् । इत्यमरः । १।८०॥ नौका । चलम् । इति मेदिनी ॥ के, ३२ ॥
रौकः, पु, (रुच् + घञ् ।) क्रयमेदः । दौमिः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा. ऋग्वेदे । ३ । ६ । ७ ।

"द्विचिदानि रुचयन्त रौकाः ।"
"ने रौकास्वदीया रैनयः ।" इति तद्वाच्ये वाग्वः । १)

रौगः, पु, (रुच्यतेऽनेनेति । रौजनमिति वा । रुच् + घञ् । यदा, रुचतीति । रुच् + "प्र-रुचिश्चशुभो घञ् ।" ३।३।१६ । इति कर्त्तरि वञ् ।) कुडौघम् । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ रुचा ३ उपतापः ४ बाधि. ५ गदः ६ आमयः ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ आमः ९ अानङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३ अर्त्तिः १४ तमोविकारः १५ यानिः १६ चयः १७ अनाज्ज्वः १८ ऋदुःश्वः १९ । इति राज-निर्घण्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मान्यम् २१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ अस्य निदानादियथा,—
धन्वन्तिरुवाच ।

"सर्वरोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
आजिवाद्यैर्मुनिवरे येषां पूर्वसुदौरितम् ॥
रोगः पाप्मा ज्वरो बाधिविकारो दुष्टमासयः ।
यस्मात्तद्गुणदायाधः शब्दाः पर्यायवादिनः ॥
निदानं पूर्वैरुपाधि रूपायुषप्रशयसथा ।
सप्राप्तिसिद्धि विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
निमित्तचैलाग्रसम्प्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्राप्यं येन लक्ष्यते ।
उपित्तसुरामासु दोषविशेषैर्नामघिञ्जितः ॥
लिङ्गमयक्तमप्यत्वात् व्याधीनां तदुपघातयम् ।
तदेव यक्ततां यातं रूपमित्थभिधीयते ॥
संस्थानं यद्भ्रवं लिङ्गं लक्ष्यं चिद्भ्रमाकृतिः ।
चेतुर्बाधिविषयैकं विपर्येक्षापैकारिणाम् ॥
जौषधान्नविहारोपां उपयोगं सुखावचम् ।
विद्यादुपग्रहं बाधिः स हि साम्प्रति स्मृतः ॥
विपरीतोऽनुपग्रहो बाधिसाम्प्रामिसंज्ञितः ।
अथा दुष्टेन दोषेण तथा चात्मविषयता ॥

१८१

रोगः

निर्घृतिरामयस्थानौ नंप्राप्तिसंतिरामगतिः ।
संस्थाधिकल्पप्राधान्यवकालविशेषतः ॥
स भिदाने यथाज्ञेदं संख्यन्तेऽर्था ज्वरा इति ।
दोषाणां समवेतानां विकल्पाशांशकल्पना ।
स्थानक्षयपारनक्ष्त्राभ्यां बाधिः प्राधान्यमादिशुः ॥
हेत्वादिक्तान् स्यात्तद्वैतनावलविशेषयम् ॥
नक्त दिनसंयुक्तः श्रेयाधिकारो यथा मत्सम् ।
इति प्रोक्तो निदानार्थः स आसनीपदेव्यते ।
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
तन्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहिनसेवनम् ।
आहिनस्त्रिविधो योगश्चबाधो प्रागुदाहृतः ॥
तिस्रोयुक्तप्रायाः श्वरुक्षाप्रमितमोजनैः ।
धावनोदीरणप्राज्ञागरात्पुत्रभायकैः ॥
क्षियाभियोगभीशोक्तचिन्ताआयाममेदुनैः ।
योगाहोरात्रसुकान्ते प्रकृष्यति समीरयः ॥
पित्तं कदम्बनीच्योप्यकटुक्रोधविदाह्रिभिः ।
शरत्पद्माह्वारात्प्रादुर्दिवाहसमधेषु च ॥
खादन्लवणपित्तमधुमन्मिथ्यन्दिश्रीतलेः ।
आस्वाक्षप्रसुखाजीवदिव्यासप्रगदित् हृद्यैः ॥
प्रच्छेदनाद्ययोगेन सुक्तमात्रवसन्तयोः ।
पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च स्निग्धा वक्ष्यामि शङ्करान् ॥
मिथीभावान् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णार्थविषयविरुद्धाश्चप्रनादिभिः ॥
आपन्नमयपानोपयुक्तश्राकाममूलकैः ।
पित्तयाकम्बलवसरापूनिशुक्लकृष्यामिषैः ॥
दोषत्रयकरैस्तेस्तेस्तेष्वाम्नपरिवर्ततः ।
ऋतोर्दुष्टान् पुरोवातात् विप्रहृविश्रविञ्जवान् ॥
दुष्टामात्रैरतिश्लेष्मद्युष्टैर्कर्मपीडनान् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधान् पापानाञ्च निवै-
वणान् ॥

स्त्रीणां प्रसवत्रेण्यत्तथा मिथ्योपचारानः ।
प्रतिरोगमिति कुड्गा रोगविध्यनुगामिनः ।
रसायनीं प्रपद्याशु दोषा देहे विकुञ्जते ॥"
इति गारुडे सर्वरोगनिदानं । ५१ अध्यायः ॥
रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८६।१६०।
१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ ।
१६७ । १६८ । १६९ अध्यायेषु प्रथयानि ॥
सर्वरोगहरपेष्यावकवचश्च तत्रैव २०० अध्याये
प्रथयम् ॥ * ॥ अपि च ।
"जनकः सर्वरोगाणां दुर्कारो दाहको ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
श्रीमच्छिपादेच्छिप्राः षड्भुजो नवजीचवः ।
भक्षप्रहरयो रौद्रः काक्षात्मकमयोपमः ॥
मन्दापिक्तस्य जनको मन्दापिजनकाक्षयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥
वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरमेदाश्च विविधाश्चतुर्विधं चिदोषजः ॥
पाण्डुकः कामलः कुडः शोथः क्रोधा च मूलकः ।
ज्वरालिसारपच्योकांशप्रणयश्चश्रीमकाः ॥
ऋजलक्ष्णश्च गुल्फश्च रक्तदोषविकारकः ।
आदिशो मेहजः कुजो गोदृश्च गलगुल्फकः ॥
अमरी सन्निपातश्च विक्षयी दाहयो सति ।

रोगः

एवं मेदप्रमेडेन चतुःपष्टिरजः स्मृतः ॥
मृत्युकन्यासुताश्चेते जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः साङ्गे श्वश्रुभूमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वेनतेयमिधोरगाः ॥*॥
चक्षुर्जलञ्च आयामः पादाधस्तेलमेवनम् ।
कथंतेलं मङ्गुलैर्न जराथाधिनिपाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वक्षिसेवास्रग्ं करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
खातश्रीतोदकस्त्रायो सेवते चन्दनद्रवम् ॥
नोपयति जरा तश्च निदाधेऽनिलसेविनम् ॥
प्राङ्दुष्योदकस्त्रायो व्रणतोयं न सेवते ॥
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रौद्रं न रश्नाति भ्रमणं नच वर्जयेत् ॥
खातस्त्रायो समाहारी जरा तं नोपनिञ्जति ॥
खातस्त्रायो च हेमन्ते काले वङ्गं निवेदते ॥
भुङ्क्ते नवान्नसुखाञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिपिरिं शुक्रवह्निं च नवोपाश्रय सेवते ।
य एवोद्योदकस्त्रायो जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री चौरभोजनम्
घृणञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदृशं क्षुत्काले लब्धायां पीयेन जलम् ।
निर्ले भुङ्क्ते च तास्त्वं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि दैयङ्गवीनश्च नवनीतं तथा शुभम् ।
निर्ले भुङ्क्ते सयमी यो जरा तं नैव गच्छति ।
शुक्लमास स्त्रियो वृद्धा नालार्कं तरुयं दधि ।
संसेवन्त जरा यानि प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ वे दधि सेवन्ती पुष्कलीश्च रजखलाम् ।
तसुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ॥
रजखला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्री वा ऋतुह्रीना च या सति ॥
यो हि त्वासाभ्रभोजी ब्रह्महृद्यो लभेत्सु सः ।
तेन पापेन साङ्गे स जरा तसुपगच्छति ॥
पापानां बाधिभिः साङ्गे मिनता सन्ततं भ्रुवम् ॥
पापं बाधिजरावीचं विप्रवीणश्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते बाधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते देव्यं दुःखं प्रोक्तं भयं कलिः ।
तस्मात् पापं महविरं दोषवीजममङ्गलम् ॥
भारते सन्ततं यन्तो वाचरन्ति भयातुराः ॥
सधर्माचारयुक्तश्च दीचिंतं हरिसिचकम् ।
गुरुदेवातिथीवाच भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रणोपवास्युक्तश्च यदा तीर्थनिवेदिविद्यम् ॥
पापा व्रन्ति तं दृष्ट्वा वेनतेयमिधोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवते बाधिसङ्घञ्च दुर्जन्यः ॥
सर्वं वीथ्यमसमये काले सर्वं यच्छीघ्रतः ॥*॥
ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च ज्वरस्य जनकाक्षयः ॥
एते यथा सञ्चरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु ॥
तमेव विविधोपायं साधि मत्तो निश्रामय ॥
सुधि आलवण्यमानाधामाहाराभावा एव च ।
प्राणिनां जायते पित्तं श्लेष्मं च मथिपूरके ॥
तासं विष्णुफलं सुखा जलपानञ्च तन्पचयम् ॥

रोगः

तदेव तु भवेत् पित्तं सद्यःप्राणहरं परम् ॥
 तमोदकञ्च शरीरं भास्त्रं निक्षेपितः ॥
 देवपक्षाच्च यो सुदृढं पित्तं तस्य प्रजायते ॥
 सशर्करञ्च घन्वानं पिष्टं श्रौतौदकान्वितम् ॥
 चण्डकं सर्वगन्धञ्च दधितक्रविवर्जितम् ॥
 विस्वतालफलं पक्वं सर्वमन्तारमेव च ॥
 आर्द्रकं सुनयषञ्च तिलपिष्टं सशर्करम् ॥
 अन्तारस्थानि ऐश्वर्यमिति च पाठः ॥
 "पित्तशयकरं सद्यो बलपुष्टिप्रदं परम् ॥
 पित्तनाशञ्च तद्वैजसुक्तमन्वं निबोध मे ॥
 भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना तृषा ॥
 तिलतैलं क्षिप्रतैलं क्षिप्रमामलकीद्रवम् ॥
 पर्युषितान्नं तक्रञ्च पकरम्भाफलं दधि ॥
 छायासुशर्करातोयं सुक्षिप्रमश्लसेवनम् ॥
 नारिकेलोदकं रूक्षस्नानं पर्युषितं जलम् ॥
 तदसुक्ष्मपक्वफलं सुपक्वककटौफलम् ॥
 खातस्नानञ्च वर्षासु मूलकं श्रेष्ठकारणम् ॥
 ब्रह्मरस्यं च तज्जम्ब मद्दहीर्यविनाशनम् ॥
 वह्निखेदं भृष्टिभङ्गं पकृतैलं विप्रोपकम् ॥
 भ्रमणं शुष्कभक्ष्यं शुष्कपकहरितकौ ॥
 पिष्टारकमपक्वञ्च रम्भाफलमपक्वकम् ॥
 वैश्वारसिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥
 सष्टतं रोचनाचूर्णं सष्टतं शुष्कशर्करम् ॥
 मरीचं पिपलीशुष्कमाद्रिकं जौरकं मधु ॥
 अशाख्यतानि गन्धर्वि सद्यः श्लेष्महराणि च ॥
 बलपुष्टिकराश्चैव वायुबीजं निशामथ ॥
 भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ॥
 कृदेनं वह्नितापञ्च शश्वदभयमेधुनम् ॥
 वृद्धस्त्रीगमनञ्चैव मनःसन्ताप एव च ॥
 अतिरूक्षमनाहारं युद्धं कलहमेव च ॥
 कटुवाच्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
 आन्नाख्यचक्रं तज्जम्ब निशामय तदौषधम् ॥
 पकरम्भाफलञ्चैव सवीजं सर्कोदकम् ॥
 नारिकेलोदकञ्चैव सयस्करं सुमिष्टकम् ॥
 माह्विनं दधि मिष्टञ्च केवलं वा सशर्करम् ॥
 सद्यःपर्युषितामञ्च सौवीरं श्रौतलोदकम् ॥
 पकृतैलविप्रोषञ्च तिलतैलञ्च केवलम् ॥
 काङ्गलीनालखजूरसुस्फामामलकीद्रवम् ॥
 श्रौतलोथोदकस्नानं सुक्षिप्रचन्दनद्रवम् ॥
 क्षिप्रपद्मपत्रतस्यं सुक्षिप्रगन्धजनालिलः ॥
 एतत्के कथितं वस्त्रे ॥ सद्यो वातप्रणाशनम् ॥*॥
 वायवस्त्रिविधाः पुंसां श्लेष्मसन्तापकामजाः ॥
 आधिसर्वञ्च कथितस्तन्नाणि विविधानि च ॥
 तानि आधिप्रणाशायं कृतानि सङ्गिरैव च ॥
 सन्नाख्यतानि सर्वानि आधिसद्यकराणि च ॥
 रथायनादथो येन शौपायञ्च सुदुक्तमः ॥
 न शक्तः कथितुं साञ्चि याथाथो वस्त्रैश्च च ॥
 शिषाञ्च सर्वतन्नायां कृतार्थानां विचक्षेयोः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंह १६ अध्यायः ॥
 अथ आधिलक्ष्यम् ॥ तत्र वाग्भटः ॥
 "रोगस्य दोषवैषम्यं दोषशाम्यसरोगता ॥
 रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥

रोगः

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः
 स्मृताः ॥
 मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि
 काथिकाः ॥"
 तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वाभावेव जाताः ॥
 सुप्तिपावासुषुप्ताजागराव्युपभृतयः ॥ अथवा
 स्वस्व भावाद्व्युत्पत्तिर्जाताः स्वाभाविकाः सद्यजा
 इति यावत् ॥ ते च जन्मात्सादेवः ॥ आग-
 न्तवोऽभिघातादिजनिताः ॥ अथवा जन्मोत्तर-
 भाविनाः ॥ मानसाः कामक्रोधलोभमोहभया-
 भिमगदैन्यपेगुन्यविषादेशांश्यामातुसर्वप्रभृ-
 तयः ॥ अथवा उन्मादापस्माररूक्षाधिमतमः-
 सन्न्यासप्रभृतयः ॥ काथिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः ॥
 "कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ॥
 कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये आधयस्त्रिविधाः स्मृताः ॥"
 तत्र कर्मजा आधयः ॥ यत् प्राक्तनं दुष्कर्म-
 प्रबलं याधिरूपं केवलं भोगनाश्रयं प्रायश्चित्त-
 नाश्रयं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषैश्च
 जनिताः ॥ तथा ॥
 "यथाशास्त्रस्य निर्णीता यथायाधि चिकित्-
 सिताः ॥
 न शर्मं यान्ति ये रोगास्ते ज्ञेयाः कर्मजा बुधेः ॥"
 दोषजाः भिष्याहारविहारपक्वपितवातपित्त-
 कफजाः ॥ * ॥ ननु भिष्याहारविहारिणामपि
 प्राक्तनसुखतेन नैरुच्यं दृश्यत एव ततो दोषजे-
 ष्वपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तत् कथं दोषजा
 इति ॥ उच्यते ॥ दोषजेष्वपि वस्तुत आदिकारणं
 दुष्कर्म वर्षत एव किन्तु तत्र भिष्याहार-
 विहारभूषिता दोषा जेतवो दृश्यत इति दोषजा
 इत्युच्यत इति समाधिः ॥ * ॥ कर्मदोषोद्भवाः ॥
 "खल्यदोषो गरीयांसु ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ॥"
 अत्र कारणं दुष्कर्मप्रबलं यतो दोषाख्यलिऽपि
 आधिगरीयस्य तत्कर्मचयादेव ज्ञेयं भवति ॥
 दोषास्तु खलया अपि निदानलेनोक्ता दृश्यन्त
 एवेति ॥ दोषार्थां कारणस्य मन्यत इति कर्म-
 दोषोद्भवाः ॥
 "कर्मक्षयात् कर्महतता दोषजाः स्वस्वमेधजेः ॥
 कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥"
 दोषजाः स्वस्वमेधजेरिति दोषजेष्व्यादिकारणं
 दुष्कर्मं तद्दोषकार्यं चयादिजनितदुःखभोगेन
 कटुतिक्तकषयाद्यदुष्टदुर्भक्षणादिजनितदुःखभो-
 गेन च क्षयं याति ॥ शिषादृष्टैतवो दोषास्ते
 स्वस्वमेधजेः क्षयं यान्तीत्यर्थः ॥
 "वाध्या याध्या असाध्याश्च याधयस्त्रिविधाः
 स्मृताः ॥
 सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः सांध्य उच्यते ॥"
 साध्यलक्ष्यमाह ॥
 "यापनीयस्य तं विद्यात् क्रियां धारयते हि तम् ॥
 क्रियायास्तु निवृत्तार्थां सद्यो यश्च विनश्यति ॥
 प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं प्राप्यमातुरम् ॥
 प्रप्रतिष्यद्दिवागारं स्नानो यत्नेन धोजितः ॥
 साध्या साध्यलभायान्ति साध्यासाध्याध्यां तथा ॥

रोगः

पुनित प्रागानवाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥
 अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ॥ * ॥
 अथोपद्रवलक्षणम् ॥
 "रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपाडुपजायते ॥
 योऽन्वो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः ॥"
 अथारिष्टस्य लक्षणमाह ॥
 "रोगिणो मरणं यस्मादेवश्लम्भावि लक्ष्यते ॥
 तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टञ्चापि तदुच्यते ॥"
 अथ रोगस्य चिकित्सालक्षणमाह ॥
 "या क्रिया आधिहरणी सा चिकित्सा निग-
 द्यते ॥
 दोषघातुमत्तानां या साम्यहतुं सैव रोगहृत् ॥"
 क्रियाच कर्म ॥ आधिहृत्क्षयतेऽनयेति आधि-
 हरणी ॥ करणाधिकरणयोश्चेति सूत्रेण करणाथै
 लुट् ॥ तथा च ॥
 "यामिः क्रियाभिर्जायन्ती शरीरे धातवः समाः ॥
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिर्जर्जा
 मतम् ॥
 या स्यूदीर्घं श्रमयति नान्यं आधिं करोति च ॥
 सा क्रिया न तु या आधिं हरत्यन्यसुदौरयेत् ॥"
 क्रियाच चिकित्सा ॥ तथा चामरार्थः ॥
 "आरम्भो निष्कृतिः शिष्टा पूजन संप्रधारणम् ॥
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥"
 इति ॥*॥
 अथ चिकित्साविधुपदेशः ॥
 "जातमान्त्राचिकित्साः स्वामीपेक्षोऽख्यतथा गदः ॥
 वह्निशुचिविशुक्त्युः खल्योऽपि विकरोष्यो ॥
 रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ॥
 ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्यं समाचरेत् ॥"
 अथमर्थः ॥ भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचा-
 रयेत् ॥ ततोऽनन्तरं औषधं विचारयेत् ॥ ततः
 पश्चात् रोगौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्व्यं साव-
 धानो न तु अवज्ञया कर्म चिकित्सासौषध-
 दानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥ रोगाज्ञाने
 चिकित्साकरणे दोषमाह ॥
 "यस्तु रोगमविद्याय कर्माप्यारभते भिषक् ॥
 अपोषधविधानस्यस्य सिद्धिर्यदृच्छ्या ॥"
 यदृच्छ्या खेरितया विद्भिर्भवति नापि भवती-
 त्वर्थः ॥ अन्यच्च ॥
 "औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न चाभयम् ॥
 वैद्यकर्म स चेत् कुत्र्यादधमर्हति राजतः ॥ * ॥
 रोगज्ञाने मेवजाज्ञाने दोषमाह ॥
 "यस्तु केवलरोगज्ञो भिषजेव विचक्षयः ॥
 तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्याद्यथा बौद्धाधिकं
 विना ॥"
 नापिकं कर्षधरं विना यथा नौः सङ्कटे पतति
 तथा रोगीत्यर्थः ॥ अन्यच्च ॥
 "यस्तु केवलसाध्याः क्रियासङ्कशो भिषक् ॥
 स सुखसाधुं प्राप्य भौवः शक्तीव चाहवम् ॥"
 रोगौषधयोर्ज्ञाने गृह्यमाह ॥
 "यस्तु रोगविप्रोषज्ञः सर्वमेवैष्यकोविदः ॥
 देशकालविभागज्ञस्य चिह्निनं संश्रयः ॥

रोगः

रोगः

रोगः

आदानवने रक्षां ज्ञाने प्रथमेन चिकित्सकः ।
मेघजानां विधानेऽथ ततः कुर्व्याच्चिकित्सितम् ॥”
चिकित्सिनमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
प्रकाशे पूर्व्लक्षणे ॥ * ॥ अथ येन रोगाद्या-
ज्ञानं स्थापयताह ।

“हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्व्वरूपश्च लक्षणम् ।
नयेनोपशयः पश्च रोगविज्ञानहेतवः ॥”
तत्र हेतौल्लक्षणमाह ।

“यस्य न स्याद्विना येन तस्य तद्वेतुत्तयने ।
शास्त्रे संभवहाराय तत्प्रथमं प्रवक्ष्यहे ॥
निदानं कारणं हेतुनिमित्तश्च निवन्धनम् ।
मूलमायतनं तत्तु प्रथमोऽपि निगद्यते ॥”

तत्र हेतुर्थाधीनां ज्ञानाय हेतुर्वथा । वर्धा-
रूपश्चमानप्रदानातिमेषुप्रोक्तमन्तभया-
द्यो वातप्रकोपहेतवो वातजान् याधीन् बोध-
यन्ति । शरत्कृन्तोष्णतीक्ष्णक्रोधलघुधामि-
घानादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् याधीन्
बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धशीतादयः कफ-
प्रकोपहेतवः कफजान् याधीन् बोधयन्ति ॥* ॥
अथ संप्राप्तेल्लक्षणमाह ।

“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चातुर्विधसंपत्ता ।
उत्पत्तियामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतः ॥”
यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन
दोषेण । यथा चातुर्विधसंपत्ता अनेकधा दोषाणां
विसर्पणमूर्ध्वोपस्थित्यादिगतिभेदेन । तथा च
विसर्पता आमयस्य या उत्पत्तिः अथौ
संप्राप्तिः । शास्त्रे व्यवहाराय संप्राप्तिः पर्याया-
वाह आतिरागतिरिति । संप्राप्तिरौपाधिक-
भेदानाह ।

“संख्याविकल्पप्राधान्यान्वलासविशेषतः ।
सा भिद्यते यथान्वे वक्ष्यन्तेऽथौ ज्वरा इति ॥”
संख्यादिरूपा ये विशेषास्तेभ्यः सा संप्राप्ति-
भिद्यते भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्यां
विद्वेष्योति । यथा ज्वरोऽथौ अतीसारः षड-
विध इत्यादि । विकल्पं विद्वेष्योति । दोषाणां
समवेतानां विकल्पोऽंशशक्यना । सम-
वेतानां ससुहितानां दोषाणां अंशशक्यना
हीनमध्याधिकभेदेर्भागकल्पना विकल्पः ॥ * ॥
प्राधान्यं विद्वेष्योति ।

“स्नातन्मृगपारतन्मृगाभ्यां याधिः प्राधान्यमादि-
श्रितु ।
याधिः स्नातन्मृग प्राधान्यं पारतन्मृगाप्राधा-
न्यश्च वदेदित्यर्थः । यथा स्नातन्मृग ज्वरस्य
प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधा-
न्यम् ॥ * ॥ वक्तं विद्वेष्योति ।
“हेत्वादिक्तात् स्त्रावयधवेब्बलावक्तविशेषणम् ॥”
अत्रापि याधिरित्यनुवर्तते । हेत्वादेः हेतुपूर्व्व-
रूपायां क्तात् स्त्राव सक्तव्येन । अवयवेः एक-
देशेन । याधेब्बलावक्तव्योऽंशशेषणं विशेष-
बोधः ॥ * ॥ कालं विद्वेष्योति ।
“नक्तं दिनसंयुक्तान्श्रीर्थाधिकानी यथावजम् ॥”
नक्तमत्रार्थं रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं

यस्मिन्नक्तादेरेण यस्य दोषस्य प्रकोप उत्तोरिति
सोऽंशस्तनोयजस्य याधिः काल इत्यर्थः ।
नक्तादेरेणैषु वानादिप्रकोप उत्तोरौ वागभटेन ।
“ने यापिनोऽपि हेत्वाभ्योरधीमधीर्इसंश्रयाः ।
वधोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमथादिगाः क्रमान् ॥”
इति ॥

ने वातपित्तकफाः । हेतुनु वातादिकोऽो यथा-
“वयांसु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
वसन्ते तु कफः कुप्येद्या प्रकृतिरार्त्तवी ॥” * ॥
संप्राप्तिर्थाधीनां ज्ञानाय हेतुर्वथा । मित्या-
हारविहारकुपितवाताद्यमाशयगमनरसद्रव्य-
कोष्ठादिर्वाहिनिरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं
बोधयति तथा याधीनां संख्यादोषांशश-
क्यनाप्राधान्यान्वलासं बोधयति । तेषु
ज्ञानेषु चिन्तनाविशेषः स्यात् ॥ * ॥ अथ
पूर्व्वरूपस्य लक्षणमाह ।

“पूर्व्वरूपम् नदुष्टेन विद्याज्ञानमामयम् ।
सामान्यश्च विशिष्टश्च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषेणरनधिष्ठितम् ॥
विशिष्टमीवद्वृत्तं स्यात् विशेषेण समन्वितम् ॥”

दोषाणां विशेषाः जन्मातिशयनेचदाहापि-
मान्यादयः । तत्र पूर्व्वरूपं याधीनां ज्ञानाय
हेतुर्वथा । असाद्वो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति ।
अथ च त एव असाद्वोऽतिशयितजन्मायुक्ता
भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-
ज्वरं वद्विमान्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोध-
यन्ति ॥ * ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।

“पूर्व्वरूपं विशिष्टं यद्वाक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
संस्थानं लक्षणं च यद्भजनं रूपमाहतिः ॥”
विशिष्टं पूर्व्वरूपं ईषद्व्यक्तं रूपं तदेव सन्ध-
युक्तं लक्षणं स्मृतम् । तत्र शास्त्रे व्यवहाराय
पर्यायानाह संस्थानमिवादि । लक्षणं याधि-
ज्ञानाय हेतुर्वथा । खेदावरोधः सन्नापः
सर्वाङ्गग्रहणश्च युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोध-
यति ॥ * ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।

“औषधान्नविहाराद्यानुपयोगं सुखावहम् ।
वृणासुपशयं विद्यात् स हि साक्षात्प्रति स्मृतः ॥”
तत्र वातस्थोपशयमाह ।

“मधुरलवणसास्त्रिभ्रग्नस्थोष्णविना-
शुरसंचकारवस्त्रिखेदसंमृद्वानि ।
दहनजलदोषाभ्यङ्गसन्तर्पणानि
प्रकुपितपवसानं शान्तमेतानि कुर्व्युः ॥”
अथ पित्तस्थोपशयमाह ।

“तल्लक्षादुक्तावश्रीतपवनच्छायानिशावीजन-
व्योत्स्नाभूयह्यन्तवारिजलदक्षीमाचसंसा-
श्र्यन्म् ।
सर्पिः क्षीरविरकेसकधिरसावप्रेहादिकं
पानाहारविहारमेघजमिदं पित्तं प्रशान्तिं
नयेत् ॥”

अथ कफस्थोपशयमाह ।
“रूक्षचारकवायतित्तकटुकवायामनिष्ठौवनं
धूमालुष्णशिरौविरकेवमर्गं खेदोपवासादिकम् ।
इति मलमासतन्त्वम् ॥ * ॥
अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र तिथयो रिक्ताः
प्रशस्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-
पक्षमौमिन्ना मध्यमाः । तत्र नञ्चास्त्रि । स्नाती-
अवधायनिष्ठाश्रतमिधाय्येष्ठाक्ष्णापुष्यपूर्वा-
षाढापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वभाद्रपदमघाभरथोदग-
शिरांति । तत्र वाराः क्रूराः । तत्र थोमो अती-
पातः । अथीमनश्चक्रः । जयापेक्षया केप्रेषु
पापयहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अपि च ।
“चन्द्रायुहौ अतीपाते भौमार्केशनिवासरः ।
त्रयसुक्तो याधिसुक्तः कश्चः ज्ञानं समाचरेत् ॥
पूर्व्वान्यमवाज्ञेया भरथी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च तिथौ रिक्ते पारोम्यज्ञानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिःसारसंश्रयः ॥

दृष्टघाताध्ननिपुडुजागरजलक्रीडाज्ञानासेवनं
पानाहारविहारमेघजमिदं श्लेष्माशुभं हरेत् ॥”

जलक्रीडा कर्षं कर्षं हरति तदाह । जल-
क्रीडाजनितश्लेष्मावच्छेदोष्ठा • पङ्कलिप्र-
पाकाभिरिवो भूत्वा कर्षं शोधयति इति
समाधिः ॥ * ॥ उपशयो याधिज्ञानाय हेतुर्वदुक्तं

चरकेण । गुणलिङ्गं सङ्कीर्णलक्षणश्च याधिसुप-
शयानुपशयाभ्यां परीक्षेनेति । तथा च सुखेति ।

“अभ्यङ्गखेदनश्चेह्विकारो वातिको न यः ।
शाभ्येत्तत्र तु विज्ञेयं रक्तमावास्त दूषितम् ॥
संज्ञधामेव रोगानां निदानं कुपिता मलाः ।
तस्यकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहृतसेवनम् ॥”

सर्वेषां रोगानां निदानं समिच्छं कारणम् ।
कुपिताः खहेतुदुष्टाः । मला वातपित्तकफा
एवेत्यन्वयः । तथा च वाग्भटः । दोषा एव हि
सर्वेषां रोगाणामेककारणमिति । नत्वागन्तुज-

याधिषु यमिचारः स्यात् । तत्र तच्चाप्युत्पत्त-
नन्तरं दोषप्रकोपस्यवश्यं भावित्वात् । उत्यन्न-
द्रवेषु गुणयोगश्चैव । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
पापजरोरोगा यथा । श्रान्तातीथकर्मविपाके ।

“कुष्ठश्च राजयस्या च प्रमेहो गृह्यथी तथा ।
रुद्रककृष्णारीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टज्वरं गण्डमाला पक्षाघातोऽर्चिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥
जलोदरयक्तुन्नीहृन्मूलरोगग्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरद्विभ्रममोहगलयहाः ।
रक्तान्दुर्द्विषपाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥
दखावतानकच्चिन्नवपुःकम्पविचञ्चिकाः ।
वल्मीकपुष्परीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥”

तथा ।
“अश्रयाद्या वृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ।
उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
क्रमात् ॥”

सर्वरोगनाशकदानं यथा । हेमाद्रिधृतदान-
खळं भगवदात्मम् ।
“सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् ।
तस्मात् सर्वप्रथमेन कर्षेयं कर्मसोद्भवम् ॥”

इति मलमासतन्त्वम् ॥ * ॥
अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र तिथयो रिक्ताः
प्रशस्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-
पक्षमौमिन्ना मध्यमाः । तत्र नञ्चास्त्रि । स्नाती-
अवधायनिष्ठाश्रतमिधाय्येष्ठाक्ष्णापुष्यपूर्वा-
षाढापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वभाद्रपदमघाभरथोदग-
शिरांति । तत्र वाराः क्रूराः । तत्र थोमो अती-
पातः । अथीमनश्चक्रः । जयापेक्षया केप्रेषु
पापयहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अपि च ।
“चन्द्रायुहौ अतीपाते भौमार्केशनिवासरः ।
त्रयसुक्तो याधिसुक्तः कश्चः ज्ञानं समाचरेत् ॥
पूर्व्वान्यमवाज्ञेया भरथी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च तिथौ रिक्ते पारोम्यज्ञानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिःसारसंश्रयः ॥

रोगह

रोगह, लो, (रोगं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशकं, त्रि ॥
 (क्लिषां डीपु । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
 “त्रिफलर खन्दीरोगह्नीं त्रिभागवृत्तच्छेता ॥”)
 रोगभू, लो, (रोगाणां भूः स्थानं व्याधिमन्दि-
 त्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा, टक् ।) राज-
 यक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “इति व्याधिसम्बन्धस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुस्रोतस्तुविधः ॥”
 इति चरके चिकित्सास्याने = अध्यायः ॥)
 रोगलक्षणं, लो, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
 शान्ति + क्तुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगशिला, लो, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)
 मन्ःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 सस्था मनःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ।)
 रोगशिल्पी, [त्] पुं, (रोगे शिल्पीव ।) वृत्त-
 विज्ञेयः । इति जटाधरः ॥ शरासु इति
 भाषा ॥
 रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रोगहृत्, लो, (रोगान् हन्तीति । हन् + डः ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगहरद्रव्यं, लो, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।)
 रोगनाशकद्रव्यम् । यथा,—
 धन्वन्तरिववाच ।
 “द्रवाणि मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहराण्यहम् ।
 शालिवृत्तिकगोधूमचौरश्चैव तथा मधु ॥
 मञ्जाङ्गनाटकयकश्रेञ्जोरुकरगोचुरम् ।
 गम्भारी पौष्करं बीजं म्राचा खञ्जूरकं वला ॥
 नारिकेलिचुआमगुभा विदारौ च पिपालकम् ।
 मधुकं तालकुम्भाळं सुखीर्यं मधुरो गणः ॥
 रुच्छंदादप्रशमनः, शङ्खनिघण्टसदानः ।
 क्षमिलत्तु कफघ्नत्तु इत्य एकोऽप्यर्थं निषेधितः ॥
 श्वावकाशास्यमाधुर्यस्वरघालाह्लादिनि च ।
 गलगङ्गश्रीपदानि शुद्धलेपादि कारयेत् ॥ * ॥
 दाडिमामलकाम्बुष कपित्थकरमहैकौ ।
 भातुसुङ्गाभ्रातकश्च बदरं तित्तिरौफलम् ॥
 दधितक्तं काञ्जिकश्च लज्जुचं चास्त्रवेतसम् ॥
 अम्बो दन्तशुठायुक्तौ जारणः पाचनो रसः ॥
 कोदनो वातघ्नत्तु इत्यौ विदारहो चानुलोमनः ।
 अम्बोऽप्यर्थं सैयमानः कुम्भाङ्गे दन्तहर्षकम् ॥
 शरीरस्य च श्रेयिष्णवराङ्गुषण्डाङ्गवेत् ।
 श्लिन्नमिन्नमन्थारौनि पाचयन्त्वग्निभावातः ॥ * ॥
 लवणादियवन्धारः सर्जकादिश्च लावण्यः ।
 शोधनः पाचनः कोदो विज्ञेयसर्पयादिघ्नत् ॥
 मार्गरोषो मार्दवघ्नत्तु स रक्तः परिषेवितः ।
 गात्रकक्षुकोटश्रीप्रवेवैर्यं जनयेद्रसः ।
 रक्तघातं रक्तपित्तं पुंस्त्रीन्द्रियरुचादिकम् ॥ * ॥
 औषधिशुं, मूलकश्च देवदारु च कुष्ठकम् ।

रोगह

लवणं जम्बुजफलं सुस्ता गुग्गुलुलाङ्गली ।
 कटुको दीपनः शोथी कुष्ठकण्टकफान्तघ्नत् ॥
 श्याल्यालस्यक्षमिहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।
 एकोऽप्यर्थं सैयमानो भ्रमदाहादिघ्नवेत् ॥ * ॥
 क्षतमालः करीराणि हरिद्रिन्द्रियवास्तथा ।
 खाडुकण्टकवेचाणि वृहतीद्वयप्रह्निनी ॥
 गुडूची च द्रवन्ती च चित्रम्बुङ्कपर्यापि ।
 कारवेक्षकवाती कुकरवीरकवासकाः ॥
 रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटो वैजयन्तिका ।
 जाती वरुणक निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ॥
 तित्तो रसश्चेद्वनः स्याद्रोचनो दीपनस्तथा ।
 शोथनो नरलघ्नाणो रुच्छंकाण्डतिकादिचित् ॥
 विप्लवक्षेदसंशोधि अव्यर्थं स च सेवितः ।
 मन्थासम्भवेपाकतिशिरःशूलग्रथादिघ्नत् ॥ * ॥
 त्रिफलाश्लक्ष्मीजम्बु अम्बान्नातवटादिकम् ।
 तिष्ठन् वङ्गल प्राक्ते निव्याव मुद्गचक्षिका ॥”
 निव्यावस्थाने पालङ्गा इति क्वचित् पाठः ।
 “क्षयाया यादृको रोपी क्तम्भनः क्षेदशोषणः ।
 एकोऽप्यर्थं सैयमानो हृदयाद्य पीडकत् ॥
 सुखशोवन्वराधानमन्थासम्भादिकारकः । * ॥
 हरिद्रा कुष्ठलवणमेपशङ्गीवलाह्वयम् ॥
 कच्छपी श्लक्ष्मी पत्रो पुनर्नवा श्रतावरी ।
 अमिमस्यो ब्रह्मदण्डो खद्वेरेरुष्के तथा ॥
 धवकोलकुलत्यादि कर्षासौदसम्भलकम् ।
 पृथक् समसो वातान्तो बहुपित्तहरस्तथा ॥
 श्रतावरी विदारो च वालकोश्रीरचन्दनम् ।
 दून्वा वटः पिपली च बदरी श्लक्ष्मी तथा ॥
 कदली चोत्पल पद्मसुन्दरपटोलकम् । * ॥
 अथ श्लेष्महरो वर्गो हरिद्रा गुडकुष्ठकम् ॥
 श्रतपुष्पी च जाती च योवारमधनाङ्गली । * ॥
 सर्पिल्लैलवसामञ्जा स्त्रेहेषु प्रवरं घृतम् ॥
 तथाधीसूतिमेधाभिकाङ्क्षाणां शस्यते घृतम् ।
 केवलं पित्तके सर्पिल्लातिके लवणान्वितम् ॥
 देर्यं बहुकफे वापि शोषचारसमन्वितम् ॥
 यत्प्रीनाङ्गीकमिश्रेणमेदोमारुतरोगिणु ॥ * ॥
 तैलं वाघवटाट्टाय क्रूरकोह्लेपु देहियु ॥
 वातातपाश्र्भावातिथायामचौषधातुषु ॥
 रूचे क्षेप्रस्थायत्व्यविवातघ्नतपणेषु च ।
 तथा दग्धा हलभृदा योनिकर्मा शिरोरुजि ॥
 उत्तमस्य पलं मान्ना त्रिभिश्चाचौष मध्ये ।
 जघन्यस्य पलाहिनं स्त्रेहकापौषधेषु च ॥ * ॥
 जलसुखं घृते देर्यं पृथक् तैले न शस्यते ।
 स्त्रेहे पीते तु हृत्पायां पिषेदुयोदकं नरः ॥
 वातासुकोमदीमाभिवर्धोश्चाम्भसमं मतम् ॥
 रूचस्य स्त्रेहयं कायस्यतिश्रिगस्य रूचयम् ॥
 भ्रामाककोरदूषाघ्नतक्रपियथाकथञ्चिभिः ।
 वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेद इत्येते ॥
 न खेदेदतिस्त्रुलरूचदुर्लभं चिह्नितान् ॥”
 इति मारुङ्गे योगसारे १७७ अध्यायः ॥ * ॥
 धन्वन्तरिववाच ।
 “घृततेलादि वन्ध्यानि श्रेयः सुशुत रोगघ्नत् ।
 श्लेष्मपुष्पी वचा धोमां प्राक्ती ब्रह्मसुवर्षला ॥

रोगह

अभया गुडची चैव अद्रुक्ष्यकवाकुची ।
 एतेरक्षसमैर्भागिभूतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काण्टकाया रसप्रस्थः शौरप्रस्थसमन्वितः ।
 एतद्व्याकीर्णं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥ * ॥
 त्रिफलाचिचकवलानिर्गुच्छीनिम्बवासकाः ।
 पुनर्नवा गुडूची च वृहती च श्रतावरी ॥
 एतेर्भूतं यथालाभं सर्वरोगिमर्दनम् ॥ * ॥
 वलाश्रतकथाये तु तैलस्याहार्द्रकं पचेत् ॥
 कल्मेष्मैयुक्मञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपङ्कजैः ।
 स्त्रेष्णोलापिपलीकुष्ठलवणोलागुरुकेशरैः ॥
 गन्धान्शुकीवनीयेषु शौराद्रकसमाश्रितम् ॥
 एतन्वृद्धमिना पक्वं स्यापयेद्रजते शुभे ॥
 सर्ववातविकारास्तु सर्वेष्वामन्तराश्रयान् ।
 तैलमेतत् प्रशमयेद्दलाखं राजवल्गवम् ॥ * ॥
 श्रतावरीरसप्रस्थं शौरप्रस्थं तथैव च ।
 श्रतपुष्पा देवदारु मासौ श्रेयैकं वला ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चाश्रुमती तथा ।
 एतैः कर्षसमैः कल्मेष्णैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कुजवामनपङ्कनां बहिरवङ्गकुण्डिनाम् ।
 वायुना भयमात्राणां ये च बीदन्ति मैयुने ॥
 जराजर्जरमात्राणां चाभानसुखश्रीषियाम् ॥
 त्वगताश्चापि ये वाताः शिरास्त्राद्युगताश्च ये ॥
 स वस्तिनांशुयन्नाशु तैश्चैव स्याद्दशाङ्गकः ।
 नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रमहृन्म ॥ * ॥
 पृथक् तैलं घृतं कुक्षीत् समस्तैरौषधैः पृथक् ॥
 श्रतावरी गुडूचा वा चिचके रोचनाशुतः ॥
 निर्गुच्छा वा प्रसारयथा काण्टकाया रसा-
 दिभिः ।
 वर्षावानलया वापि वासकेन फलत्रिके ॥
 ब्राह्मणा चैरुष्केनापि शृङ्गराजेन सुखिना ।
 मृगव्या दशमूलेन खद्विरेण वटादिभिः ॥
 वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वगोग-
 हत् ॥
 एतेन मधुना वापि शुक्तं खल्लुगुडादिभिः ।
 लवणैः कटुकैश्चैतं यथाभागश्च रोगघ्नत् ॥
 चिचककाण्टाचिचटामलप्रह्वयमारकम् ॥
 खधा च वाला गण्डिका सप्रपथसुवर्षिकाम् ॥
 ज्योतिष्मतीश्च संभ्रम्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 एतन्निष्कन्दनं तैलं श्रेयं दद्यात् भगन्दरे ॥
 शोधनं रोचनश्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।
 चिचककाण्टं महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥
 अजमोदः ससन्दूरो हरितालनिशाययम् ॥
 चारुह्वयं फेनयुतमात्रकं सरकोह्वयम् ॥
 इन्द्रवारुण्ययामागं कदलीः कन्दलेः समैः ।”
 कन्दलेः स्थाने स्थन्दनेः इति च पाठः ।
 “समिः सर्षपजं तैलमज्जास्त्रेण्यं योजितम् ।
 नृदमिना पचेदेतत् अन्केश्वीरेण संयुतम् ॥
 अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोहति ।
 विदम्बस्तु पचेत् पक्वं पक्वश्चैव विशेषयेत् ॥
 रोपयं नृदभावाच्च तैलेनाग्नेन कारयेत् ।
 अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं रोगघ्नत् ॥”
 इति मारुङ्गे १७७ अध्यायः ॥

रोगी

रोगहारी [न] पु, (रोगं हरति तच्छीलः ।
 हृ + णिनिः ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
 रोगनाशके, चि ॥
 रोगिन्दः, पु. (रोगिणां शोकनाशकत्वात् ।)
 अशोकशुभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोगिण्डमं, क्ली, (रोगिणां वृक्षमं प्रियम् ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, चि ॥
 रागो, [न] चि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
 इतिः ।) रोगशुक्तः । तत्पर्यायः । आधिनः २ ।
 विक्रान्तः ३ । खानः ४ । खानः ५ । मन्दः ६ । आतुरः ७ ।
 अश्वान्तः ८ । अश्वमितः ९ । रुमः १० । सामयः ११ ।
 अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम-
 याची १३ । ग्लावः १४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ
 चिकित्सार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग-
 भटः ।
 “दर्शनस्यार्थं प्रश्नेः परीक्षेद्य रोगिणम् ।
 आधुरादि दृशा स्वशांस्त्वोताटेः प्रश्नोऽप-
 रम् ॥”
 आधुरादि । आदिशब्दान् साध्यानांश-
 त्वात् । इथा दर्शनेन । अत्र सम्प्रदादिभ्य-
 स्तेति भादे क्रिपु । स्वशांन् प्रीताटेः । प्रीतोऽय-
 न्दृक्ठिनल्लःठिनः । परीक्षणञ्च । प्रश्नः ।
 उदरलाघवगौरवदृष्यानुभुजावलावलादिना ॥
 “मिथ्या दृशा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
 च ।
 तथा दुष्यरिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
 तत्र दर्शनं नेत्रजिह्वास्त्राटैः कर्तव्यम् ॥ * ॥
 तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
 “नेत्रं स्थान् पवनान् च धूम्रवर्णं तथारुणम् ।
 कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च विलोकनम् ॥
 हृदिद्राखण्डवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा ।
 दोषद्वेषि सदाहञ्च नेत्रं स्थान् पित्तकोपतः ॥
 चक्षुर्ललाप्रशाङ्गुल्यान् क्लिप्तं स्थान् सलिल-
 भ्रुनम् ।
 तथा धवलवर्णञ्च ज्योतिर्हर्षेण वलान्वितम् ॥
 नेत्रं द्विदोषवाङ्गुल्यान् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं सेवेत तन्मारयति रोगिणम् ॥
 त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्मेघं भ्रष्टं भवेत् ।
 त्रिलिङ्गं सलिलस्त्रावि प्राक्तीनोक्तौल्यव्यपि ॥” *
 अथ जिह्वापरीक्षा ।
 “शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रश्मानिलता ।
 रक्ता श्यामा भवेत् पित्ताक्षिप्रार्द्रा धवला
 कषात् ।
 परिदग्धा खरस्पर्शा लज्जा दोषत्रयेऽधिके ।
 सेव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
 अथ मूत्रपरीक्षा ।
 “वातेन पाक्षुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
 रक्तमेव भवेत्प्रकृताह्वयलं फलितं कषात् ॥”
 अथ शरीरस्य उद्यत्वादिज्ञानार्थं स्वर्णं
 काथ्यम् । तत्र नाडीपरीक्षामाह ।
 “पुंसो हृत्पित्तस्य स्थित्यो वामकरस्य तु ।
 अङ्गुष्ठमग्रा नाडी परीक्षेत भिषग्वरैः ॥

१८५

रोगी

अङ्गुलीभिस्तु निखमिनां डीमवहिनः सुग्रेण् ।
 तत्रेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलं त्रि-
 लम् ॥
 तद्य जानस्य टनस्य चतुर्थात्पश्रीलिनः ।
 आयामश्रान्तेहेस्य सन्धक् नाडी न बुध्यते ।
 वानेऽधिके भवेत्नाडी प्रचक्षा तर्जनीतले ।
 पित्ते यक्ता मश्रमःयां टनोयाहुनिगा कफे ॥
 तर्जनीमश्रमान् ट्रे वानतिरेऽधिके स्फुटा ।
 अनामिकायां तर्जनीयां यक्ता वानकने भवेत् ॥
 मश्रमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
 अङ्गुलिनितयेऽपि स्यात् प्रथक्ता सतिपातिनः ॥
 वाताङ्गुलनिर्नाडी पित्ताङ्गुलस्य गामिनी ।
 कृष्णान्दगतिर्दथा सतिपातादिद्विना ॥
 वक्रसुशुब्ध चलति धमनी वानपित्तन ।
 वहेवक्रञ्च मन्दञ्च वानेऽधिके तनः ॥
 उन्मुद्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
 कामान् क्रोधात् वेगवहा चौर्या पित्ताभया-
 नुना ॥
 स्थित्वा स्थित्वा चलेद्युवा सा हन्ति स्थान्द्युता
 तथा ।
 अतिशीला च प्रीता च प्राणान् हन्ति न
 सशयः ॥
 ज्वरकोपेन धमनी सोद्या वेगवती भवेत् ।
 मन्दान्दः क्षीणधानोश्च सेव मन्दतरा भता ॥
 चपला क्षुधिनस्य स्थान् टनस्य भवति स्थिरा ।
 सुखिनोऽपि स्थिरा स्या तथा वलवती मता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (लक्षणांतरादिकमाह ।
 “रोगो यस्यास्ति रोगी स च चिकित्स्यस्तु
 यादृशः ।
 यादृशश्चाचिकित्सोऽपि वक्ष्यमाणो निश्च-
 तात् ॥”
 तत्र चिकित्सः ।
 “निजप्रकृतिवर्णानां युक्तः सत्त्वं च चक्षुषा ।
 चिकित्सो भिषजां रोगी वैद्यभक्तौ जित-
 न्द्रियः ॥”
 सत्त्वं यस्यनाभ्युदयक्रियादिखविह्वलताकरं तेन
 युक्तः । चक्षुषा चक्षुरूपलक्षितेन । ततोऽन्ये-
 नापीन्द्रियेण चिकित्सः रोगान् मोचयितयः ।
 अन्यच्च ।
 “आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो ब्रह्मवान् निच-
 वानपि ।
 चिकित्सो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यज्ञदा-
 स्तिक्तः ॥”
 आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिक्तः ॥
 अथाचिकित्सः ।
 “चक्रः साहसिको भीक्षुः कृतज्ञो अथ एव च ।
 शोकाकुलो सुन्दरश्च विहीनः करण्येश्च यः ॥
 वैरी वैद्यविदग्धश्च अङ्गुलीवश्च शङ्कितः ।
 भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रन्त्या भिषग्विधाः ॥
 यताहुपाचरन् वेद्यो बहून् दोषानन्नाभुयात् ॥”
 चखोऽत्यन्तलोभशीलः । साहसिकः अविचार्य-

रोचनः

कारी । भीरुर्भयशीलः । कृतज्ञो वैद्यकृतोप-
 कारलोपकः । अयो याकुलः । विहीनः कर-
 ण्येश्च यः निरौन्ध्रयशक्तिराहतः । वैरी न
 चिकित्स्यः कदाचिदोद्योगे अपवादभयान् ।
 वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः । तथा च सुश्रुतः ।
 “स न सिद्धाति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते ॥”
 शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेयाः ॥
 वैद्यवचनाविधाविनः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः ।
 एते नोपक्रन्त्याः न चिकित्साः । अथ दूनस्य
 लक्षणम् ।
 “वक्षिकित्सकमानेत् ॥ याति दूतः स कथ्यते ।
 स च यादृक् ससुचिनस्साडमत्र विगदति ॥
 दूताः सुजातयोऽङ्गुष्ठाः पटवो निर्मलास्वराः ।
 सुखिनोऽश्वद्वारुणाः शुभ्रगुण्यफलेयूनाः ॥
 सजातयः सुवैशाश्च सजीवदिशि सङ्गताः ।
 भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”
 सजातयः रोगिममानजातयः ।
 “यस्यां प्राथमसङ्घाति सा नाडी जीव-
 सङ्घाता ॥”
 अथ दूनस्य याचार्थां शङ्कनविचारः ।
 “वैद्याङ्गानां दूनस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
 न शुभं सौम्यं शङ्कनं प्रदीपकं सुखावहम् ॥”
 प्रीपमकिं दूतो रोगी रिक्तहस्तो वैद्यं न
 पश्येत् । तथा च ।
 “रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रोग्यं चि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
 अपथ्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगसम्बन्धिन च ॥
 रोचकः, पु, (रोचयतीति । रुच + णिच् +
 क्तुलः ।) लुधा । तत्पर्यायः । बुभुक्षा २ ।
 अश्राना ३ । जिघत्सा ४ । रुचिः ५ । इति जैमि-
 चन्द्रः । ३ । ५७ ॥ कर्षी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ राजपलाङ्गुः । अवर्णः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ग्रथिपर्णभेदः । भङ्गुडर इति
 नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । निश्राचरः २ ।
 धनहरः ३ । कितवः ४ । गणगासकः ५ । अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । लज्जुत्वम् । लीङ्गत्वम् । हृद्य-
 त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकणूकफानिलरचोऽशी
 खेदेदोऽसञ्चरगन्धविषयनाशिलश्च । इति
 भावप्रकाशः ॥ (काचकुप्यादिकारकाः । यथा,
 रामायणे । २ । ५२ । १३ ।
 “मायूरकाः काचकिका वेधका रोचका-
 स्तथा ॥”
 “रोचकाः काचकुप्यादिकारकाः इति कानकः ॥”
 इति तट्टीका ॥) रुचिकारके, चि ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ३६ । मांसवर्गे ।
 “संघ्राही रोचको बलक्षेधमेयो ज्वरापहः ॥”)
 रोचनः, पु, (रोचयतीति । रोचि + नन्वादिच् +
 क्तुः ।) कूटशाल्मलिः । इत्यमरः ॥ (तस्य
 पर्यायो यथा,—

रीचनि

रोटिका

रोदनं

“कुञ्जितः प्राञ्जलिः प्रोक्तो रोचनः कूट-
प्राञ्जलिः ॥”
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
काम्बिजः । तत्पर्यायो यथा,—
“काम्बिजः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
श्वेतशिशुः । पलायुः । आरमधः । करङ्गः ।
अङ्गोऽः । दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(देवयोगिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ॥
“कुम्भाण्डः कुम्भमर्द्धा च रोचनो वैकृतोपह्वः ॥”
दक्षिणापुत्राणामन्वतमः । च च स्वायम्भुवमन्व-
न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ॥
खारोचिमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव । १ । १ ।
२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा,
माकण्डे । ५७ । १३ ।
“सुङ्गप्रस्थो नागमिरी रोचनः पाण्डराचलः ॥”
त्रि. रोचक. इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ८६ । प्राक्चर्म ।
“दृष्योष्णं रोचनं हृदं सक्लं लघु दीपनम् ॥”
दीपिशाली । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३५ ।
“अन्तश्चरं रोचनं चारुशार्खं
महाबलं धर्मनेतारमौघम् ।
सहस्रनेत्रं शतवक्त्रोत्सुप्रं
महादेव विश्वहर्षं नमस्ते ॥”
श्रीममान. । यथा, भङ्गिः । ६ । ७३ ।
“हृत्कालिकोक्लिक्कुटुभिर्वाग्निः पश्य लक्ष्मण
रोचनेर्भूषितां पत्यामसकं हृदयाविधम् ॥”
अहुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । १११ ।
“अस्त्रज्ञानसक्तः वङ्गो ह्यतुं नोत्सहते युधः ।
कौकीरमानं यशो यस्य सहाहाकर्यं रोचनम् ॥”
रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + ल्युः । ततः
कन्) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणा-
दयोऽस्य जम्बीरस्य ज्ञातयाः ॥)
रोचनफलः, पुं, (रोचनं रचिकरं फलमस्य ।)
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचनं फलमस्याः ।)
चिर्मिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोचना, स्त्री, (रोचते वा । रुच् + “बहुलमन्य-
चापि ॥” उथा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।)
रत्नकङ्करम् । गोपितम् । गोरोचना इति
ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।
“कर्णौ चर्मै च बालाश्च वस्त्रं क्षायुश्च रोच-
नाम् ।
प्रसूय खासिर्ना द्यातु ऋतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”
वरवोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-
देवपत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४५ ।
“पौरुषो रोचिणी भद्रा मदिरा रोचना इत्या ।
देवको प्रसूखाश्वाचनं पलाज आनकदुष्कम् ॥”
रोचनिका, स्त्री, (रोचनेव । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ शुक्रारोचनी । इति रत्नमाळा ॥

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + ल्युट् ।)
बहुलमिति ल्युट् । ततो डीच् ।) आमलकी ।
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला ।
इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतत्रिभुवा । शुङ्गारोच-
नीतिख्यातवयिगद्रमम् । तत्पर्यायः । काम्बिजः २
ककेयः ३ चन्द्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
कम्बिजः ६ कम्बोलः ७ काम्बिलः ८ काम्बिल्यः ९
रेचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायान्तरं गुणाश्च
कम्बिजकण्डे द्रव्याः ॥
रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + शानच् ।)
अश्वयीवाख्यरोमावर्णः । यथा,—
“श्रीवृक्षो हृदयावर्त्तो रोचमानो गलोज्ज्वः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, माघे । ५ । ४ ।
“अथाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तुर्णे पयोधय इवास्मिभिरापतन्तः ॥”
शुपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १८ ।
“अश्वयीव इति ख्यातः सचचानु धो महा-
सुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां चोऽभवत् ॥”
दौपमाने, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
७४ । ७८ ।
“रोचमानैः समायुक्तचूडामण्डलहादिभिः ।
गन्धर्वकुलसम्भितसिद्धैरिव भूषितम् ॥”
रोचिः, [रु] स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् +
बाहुलकात् इत्सिन् । इत्युज्ज्वलः । २ । ११२ ।)
प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।
“रथाङ्गपाथिः पटवेन रोचिषा-
श्वविलिषः संवलिता विरेजिरे ॥”)
रोचिष्णुः, त्रि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + “अलं
कृन् निराकृजिति ॥” ३ । २ । १३६ । इति
इत्युच् ।) अलङ्कारादिना हीनिश्रीलः । तत्-
पर्यायः । विभाट् २ भाजिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६ ।
“तत्र शूकरदृष्टानि भिन्दन् बायौर्निरन्तरम् ।
श्यामलाम्बररोचिष्णुसाम्बोध रविः करेः ॥”
रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मयवर्गे ।
“सुगन्धि दीपनं हृदं रोचिष्णु क्षमिनाश्वनम् ॥”
रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा
डीच् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
रोची, [रु] त्रि, (रोचते इति । रुच् + णिनिः ।)
रोचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
रोचं, त्रि, (रुच् + यञ् ।) “यजयाचरुचप्रवच-
चञ्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवगादेशी न ।)
प्रकाशम् । प्रीतिविषयः । रुचधर्ताः कस्मैश्चि
वप्रवधेन निश्च्योऽयम् ॥
रोट, [रु] त्रि, (रुच् + “अथोभोऽपि इड्यन्ते ॥”
३ । २ । ७५ । इति विच् ।) चिञ्चः । वधकः ।
रोमतीति विचि गुणः । इति सुश्रुतेऽपि टीकायां
दुर्गादायः ॥
रोटिका, स्त्री, पिठकविशेषः । रोटी इति रटी
इति च भाषा । तत्करणप्रकारमाह ।

“शुक्लगोधूमचूर्णेन किञ्चिन् पुष्टाश्च पीलिकाम् ।
तत्रके खेदयेत् कला भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत् ॥
सिद्धे वा रोटिका प्रोक्ता गुणानख्याः प्रचक्षते ॥
रोटिका बलहृदया टङ्घयी घातुवर्धनी ॥
वानघ्नो कफहृदगुर्वी दीपाम्नीनां प्रपूजिता ॥”
अथ लेटी ।
“सुत्रगोधूमचूर्णं च साम्नागाढं विमर्दयेत् ।
विधाय घटकाकारं निर्धमेऽथौ शनैः पचेत् ॥
अङ्गारककंठी ह्येषा टङ्घयी शुक्ला लघुः ।
दोषघ्नी कफहृदय्या पीनसश्वासकाञ्जित् ॥”
अथ यवरोटिका ।
“यजना रोटिका रथ्या मधुरा विषदा लघुः ।
मलशूकानिलकरी वत्या हन्ति कफामयान् ।
पीनसश्वासकाञ्च मेदीमेहगलामयान् ॥”
अथ मायरोटिका ।
“चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमवी सामिधीयते ।
चमवीरचित्ता रोटी कथ्यते ब्रह्मद्रिका ॥
रूचोष्णा वातला वत्या हीप्राचीनां प्रपूजिता ।
माषाणां हालवस्त्रोये स्थापितास्वत्तकचुकाः ॥
आतपे शोचिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमवी छुता ।
धूमवीरचित्ता सैव प्रोक्ता भन्भरिका बुधैः ॥”
भन्भरिकास्थाने सुभूरिका इति शुर्गुरिका
इति वा पाठः ।
“भन्भरौ कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी छुता ॥”
अथ चणकरोटिका ।
“चागव्या रोटिका रूचा ह्येष्टपित्तसहृदुगुरः ।
विटम्बिनी न चच्छुष्या तद्गुण्या तिलशुक्ली ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सट् ।) ऋ, अरुरोडत् । इति
दुर्गादायः ॥
रोदः, [रु] स्त्री (रुट् + अस्तुन् ।) खर्गः । भूमिः ।
इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२२ । ५ ।
“एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो थानशुः ॥”)
रोदनं, स्त्री, (रुट् + ल्युट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,
चायव्यशतके । ६२ ।
“दुर्लभस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।
बलं म्दखस्य मौनिलं चौराणां ममृतं बलम् ॥”),
असु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्य शुभाशुभं
यथा,—
“अनशु क्षिप्रवदितमदीनं शुभदं तुणाम् ।
प्रसुराश्च दीनं रूचश्च रदितं न सुखाचहम् ॥”
इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥
कपिलाधिनुनां नेत्राम्बुना रत्नचन्द्रो ज्ञातः ।
यथा,—
“युद्धं हनिं स्वतं दृष्ट्वा वरोद कपिला सङ्घः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“तदशुक्लानां मूर्ध्नि रत्नचं चो वभूव च ॥”
रोदानशुपतनेन ऋतानां नरकं ख्यात् । यथा,—
“ज्ञानिनो मा रुदन्ध्वे मा रोदीः पुत्र साम्नु-
तम् ।

रोधव

रोधनाशुप्रपननात्सुतानां नरकं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 न्नसुद्विष्य रोधननिषेधो यथा,—
 “ब्रह्माशु वात्सवैर्भूक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यनोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥”
 इति शुद्धिनक्षत्रम् ॥
 रोधिका, स्त्री, (रोधनं अशु पाबल्वनाख्यस्येति ।
 रोधन + क्तृ) यवानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विषयोऽस्य यथासशब्दे ज्ञातव्यः) ॥
 रोधनी, स्त्री, (रुधतेऽन्येति । रुध् + करणे ल्युट् ।
 डीप् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ।
 रोधवी, स्त्री, (रोधस् + गौरादित्वात् डीप् ।)
 स्वर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
 रोधवी, व, स्वर्गः । भूमिः । यथा,—
 “दावापृथिवी रोधसौ रोधवी रोधवीति च ॥”
 इति भरतवृत्तकोषः ॥
 रोधसौ, स्त्री, भूमिस्वर्गौ । यथा,—
 “प्रच्छरन्वापि भूदावौ रोधसौ रोधवी च ते ॥”
 इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
 “भूर्भूमिः द्यौराकाशं एते सृष्टे विवृह्येति च
 रोधवीरोधःशब्दयोर्वच्येते इति भूदावौ परा-
 ण्येते एतेन इवन्तस्मान्प्रशब्दद्वयेन एकवच-
 नान्तेनापि भूदावौ ससृष्टे उच्येते ।
 “रोधश्च रोधवी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
 सह प्रयोगोऽप्यनयो रोधः स्वापि रोधवी ॥”
 इति विश्वः ॥
 ‘रोधवी रोधशा सहै पृथ्वीस्वर्गे दिवि चितौ ।’
 इत्यजयः ॥
 रोधवीत्यवयमप्यस्ति । यथा । द्वावापृथिवी
 रोधसौ रोधवी रोधवीति चैति ।” इति
 तट्टीकार्या भरतः ॥
 रोधः, पु, (रुधङ्ङि जलमिति । रुध् + पचाद्यच् ।)
 नदीतीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७५ ।
 (रुध् + घञ् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।
 १३ । १ ।
 “अहं वैश्वकुले जातो जन्मन्यसानु सप्तमे ।
 समतीति गर्वा रोधं निपाने कृतवान् पुरा ॥”)
 रोधः, [सु] स्त्री, (रुधङ्ङि वार्यादिकमिति । रुध् +
 “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” ङणो ४ । १ । ८८ । इति
 असुन् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७५ ।
 (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
 “स नर्मदा रोधसि वीकरार्द्रै-
 र्भैरद्विरानन्तितनक्तमाले ।
 निवेशयामास विलङ्घिताब्धा
 कान्त रणोधुसरकेतु वैश्वम् ॥”)
 रोधनः, त्रि, (रुधङ्ङीति । रुध् + लुङ् ।) रोधकर्ता ।
 (रुध् + भावे ल्युट् ।) रोधि, स्त्री । इति आक-
 रणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।
 “पातनं गिरिःश्रेष्ठो रोधनं चासुगर्भयोः ॥”)
 रोधवक्रा, स्त्री, (रोधेन वक्रा ।) नदी । यथा ।
 निम्नगा रोधवक्रा स खवनी सिन्धुरापगेति
 नदीपथ्येति भागुटिः । इति भरतः ॥

रोपण

रोधोवक्रा, स्त्री (रोधवा वक्रा ।) नदी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।
 रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽख्यस्या इति । रोधस् +
 मतुप् । डीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोधं, स्त्री, (रुधन्तेऽनेन । रुध् + वाङ्लकात् रुन् ।)
 अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । २, ८१ ॥
 रोमः, पु, लोप्रः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।
 “मधुच्छिद्यं समयुक्तं रोधं सर्वरसं तथा ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं चन्द्रां पिष्ट्वा सर्पिस्त्रिपाचयेत् ॥”)
 रोपण्यः, पु, (रोपण्येव पुष्यमस्य ।) मधुक्वचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (मखलिसर्पजाति-
 विशेषः । तद्वयदा । “आदर्शमखलः श्वेतमखलो
 रक्तमखलश्चित्रमखलः पृथलो रोपण्यो मालि-
 न्दको गोनसः इत्यादिपु ।” इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)
 रोपण्यिणी, स्त्री, (रोप इव पुष्यतीति । पुष्य +
 णिनि । डीप् ।) धातकीटश्च ; इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रोपः, पु, (रुप्यतेऽनेनेति । रुप् विभोद्वे + घञ् ।)
 वायुः । इत्यमरः ॥ (रुध् + णिच् + घञ् ।)
 रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २ । (यथा महा-
 भारते । १३ । ५८ । २४ ।
 “यथा जात्यस्तु उच्चार्यां तेषां रोपे गुणास्त्रिभे ॥”)
 द्विजैः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 रोपणं, स्त्री, विमोहनम् । रूपधातोर्भाविऽनट्प्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥ जननम् । प्रादुर्भावः । अण्त-
 रुधधातोः पडादेशे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।
 “सन्निवृत्तयश्चक्षुश्चनरोपणपूरणवलयस्यैवैकतुल्येष्वा
 पचध्वा प्रविभक्त उदकस्मानुग्रहं करोति ॥”)
 अञ्जनविशेषः । यथा,—
 “रोपणं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संज्ञाय वारिष्या ।
 गृह्णीयात्तच्छलं सर्वं लघ्वेऽर्चुर्गमधोगतम् ॥
 शुष्कश्च तच्छलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
 विचुर्य्य भावयेत् सम्यक् त्रिवलं त्रिफलासैः ॥
 कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमंशेन निश्चिपेत् ।
 अञ्जयेन्नयनं तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (त्रि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।
 “लेखनात् त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥”
 ब्रह्मरोगे मांसाद्भ्रूजन्नायं प्रक्रियादिकम् । तद्-
 यथा,—
 “आदौ विम्बानं कुर्थाह्वितोयमवसेचनम् ।
 हृत्वीयसुपनाश्च चतुर्थीं पटनक्रियाम् ॥
 पश्चमं श्रोथनश्चैव षष्ठं रोपणमिच्छति ।
 एते क्रमा ब्रण्यस्तोक्ताः सप्तमो वै कृतापहः ॥
 निम्नपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतश्रोथनः ।
 रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥”
 इति वैद्यकप्रकाशिन्येऽथै ब्रह्मश्रोथाधिकारे ।)
 रोपणचूर्णं, स्त्री, (रोपणस्य चूर्णम् ।) नयनाञ्जन-
 विशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।

रोमकं

अथ रोपणचूर्णम् ।
 “शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यग्ज्ञाय वारिष्या ।
 गृह्णीयात् तच्छलं सर्वं लघ्वेऽर्चुर्गमधोगतम् ॥
 शुष्कं तच्च जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
 विचुर्य्य भावयेत् सम्यक् त्रिवलं त्रिफलासैः ॥
 कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमंशेन निश्चिपेत् ।
 अञ्जयेन्नयनं तेन सर्वदोषोपशान्तये ॥
 समस्तनेत्ररोगञ्च चूर्णमेतन्न संशयः ॥”
 रोपणीवर्तिः, स्त्री, नेत्राञ्जनमेदः । यथा । अथ
 रोपणीवर्तिः ।
 “अश्रीतिस्त्रिगुण्याणि षष्टिः पिप्यलितकुलाः ।
 जातं पुष्याणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥
 रुन्ध्रं पिष्ट्वाभुना वर्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ।
 तिमिराञ्जनशुक्राणां नाशिनौ मर्षट्टद्विवृत् ॥
 एतस्या अञ्जनं प्रोक्ता मात्रा सार्द्धं चरेद्युक्ता ॥
 कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥
 रोप्यातिरोप्यः, पु, धान्त्वविशेषः । अस्य गुणाः ।
 “रोप्यातिरोप्या लघवः शरीरपाका गुणोत्तराः ।
 अदाहिनो दोषहरा वत्या मूत्रविबहनाः ।”
 इति राजवल्लभः ॥
 रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लोम ।
 यथा, महाभारते । ३ । १२२ । ३ ।
 “ह्यौ चास्य पिडावधरेण कण्ठा-
 द्वात्रयोर्मौ समनोहरी च ।”
 जनपदविशेषः । इति कंचित् ॥)
 रोम, [न] स्त्री, (रौतीति । रु + “नामन्-
 र्गोमन्थोमन्रोमन्निनि ।” ङणो ४ । १५० ।
 इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्गुरः ।
 रोंधा इति भाषा । तन्प्रथमायः । लोम २
 अङ्गजम् ३ त्वगजम् ४ चर्मजम् ५ तन्वचम् ६
 ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य
 शुभाशुभरुचकलं यथा,—
 “अस्य रोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा ।
 रोमिकैर्न जूपके स्नानुपपाणानु महात्मनाम् ॥
 हे हे रोमे पण्डितानां श्रोत्रियाणान्तथैव च ।
 रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्मांसचालुजः ॥”
 इति गारुडं ६३ अध्यायः ॥
 रक्षस्यरोमोऽस्यस्यलं यथा,—
 “न सर्पश्चक्रेः क्रीडते खानि खानि न संसृशेत् ।
 रोमाणि च रक्षस्यानि नाशितेन सदा ब्रजेत् ॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पु भूमि ।
 यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।
 “वानाशयो दशः प्राणां रोमावः कुशविन्दवः ॥”)
 रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतीति । कै + कः ।)
 पाशुलवणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “वेन्दवचैर्वर्षलविष्टुपाक्यरोमकपाशुनकपक्रिम-
 यवचारोयप्रस्तुतसुवर्षिकाप्रभृतीनि समासेन
 लवयो वर्गः ॥”) अथस्कानमेदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (रोमैव । जनपदविशेषः । तद्देश-
 वासिनि, पु भूमि । यथा, महाभारते । २ । ५० । १५ ।
 “श्रीश्रीकाननतावासाश्च रोमकान् पुरुषादकावः ॥”)

रोमशः

रोमकन्दः, पुं, (रोमयुक्तः कन्दो मूलमस्य ।) पिच्छालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्मधारयः ।) देशविशेषः । रम् इति पारस्यभाषा । यथा,—

“लङ्काकुमभ्ये यमकोटिरस्याः प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अथस्ततः विह्वपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ यान्ये वडवानलञ्च । कुट्टनपादान्नरितानि तानि स्थानानि षड् गोलविद्दो वदन्ति ॥” इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

रोमकूपः, पुं, (रोमकां कूपः ।) लोमविवरम् । यथा,—

“प्रवापतिष्वाचमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् । वमस्तरोमकूपेषु निजरश्मोन्दिवाकरः ॥” इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥ (तथा च ।

“ऊर्ध्वं नासन्निकर्णास्त्रिर्मूढयोनिगुदैरथः । कुपितं रोमकूपेषु वमस्तोस्तप्रवर्षते ॥” इति वाभटे निदानस्थाने हतौघेऽध्याये ॥)

रोमकेशरं, स्त्री, (रोमकां केशरमिव ।) चामरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोमगुच्छः, पुं, (रोमकां गुच्छस्तवकः ।) चामरम् । इति चैमचन्द्रः । २। २७३ ॥

रोमगुच्छकः, पुं, (रोमगुच्छ एव । स्वार्थे कन् ।) चामरम् । इति जटाधरः ॥

रोमत्याः, पुं, उक्तौघं चञ्जणम् । इत्यमरः ॥ जाञ्जीरकाटा इति भाषा । (यथा, रघुः । १ । ५२ ।

“हृद्यैर्वर्षितरोमस्यसुटजाङ्गनभूमिषु ॥” रोमभूमिः, स्त्री, (रोमकां भूमिरिव ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमलता, स्त्री, (रोमकां लतेव ।) लोमावलिः । इति चैमचन्द्रः । ३ । २७० ॥

रोमवान्, [वृ] त्रि, लोमविश्रुतः । रोमशब्दाद्व्यर्थे मत्प्रप्रथयेन निष्पन्नः ॥

रोमविकारः, पुं, (रोमकां विकारः ।) रोमाश्चः । इति हलायुधः ॥

रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्वस्तीति । रोमन् + “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलञः ॥” ५ । २ । १०० । इति शः ।) शेषः । इति चैमचन्द्रः ॥ पिच्छालुः । कुम्भी । मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अविशेषः ।) यथा, भागवते । ६ । १५ । १४ ।

“रोमशश्चावनो हस आसुरिः सपनञ्जलिः ॥” अथ ऋषेरेकलोमपतने शक्रेन्द्रपातो भवेत् एवं सर्वलोमपतनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशीऽध्यायौ जीवामि वा क्षियन्ति द्विजातीनि चिन्तयन् विवस्वत् यद्दं न निर्येमे केवलं वर्षासु धाराप्रातनिवृत्तये मस्तकविन्यस्तकटस्तपश्चरति । विशेषविवरणमस्य ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसखके

रोमाञ्चि

द्रव्यम् ॥ स्त्री, उपस्यम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १६ ।

“सदीशे यस्य रोमशं निवेदुषी विजृम्भते विश्वस्मादिन्न उत्तरः ॥” “निवेदुषः श्रयानस्य रोमशसुपस्यं विजृम्भते विवृतं भवति ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥) अतिशयलोमविश्रुते, त्रि (यथा, मनुः । १७ । “हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशाश्रंसम् ॥”)

रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य । टिडिशदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्वस्य इति । रोमन् + शः । टाप् ।) दम्भादृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोमशा च ॥ (दृशस्यनिकत्या । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२७ । ७ ।

“सञ्जाहमस्मि रोमशा गन्वारोणाभिवाधिका ॥” रोमशुकं, स्त्री, (रोमयुक्तं शुकं यस्य ।) ख्यौषेयकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रोमशर्षः, पुं, (रोमकां शर्षः ।) रोमाश्चः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ । “वेपयुश्च शरीरे मे रोमशर्षञ्च जायते ॥”)

रोमशर्षणं, स्त्री, (रोमकां शर्षणम् ।) रोमाश्चः । इत्यमरः ॥ (रोमकां शर्षणं यस्मात् । रोमाश्चकरे, त्रि । यथा गीतायाम् । १८ । ७४ । “संवाद्मिदमश्रौमद्भुतं लोमशर्षणम् ॥”)

रोमशर्षणः, पुं, स्तनः । अथ्य व्युत्पत्तियथा,— “अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यन् । हेपायनस्य भगवस्ततो वै रोमशर्षणः । भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ॥” इति कौर्मि १ अध्यायः ॥ (स तु वासश्रियः ।) यथा, भागवते । १० । ७८ । २२ ।

“सोऽर्क्षितः सपरीवारः कृतासनपरिगृहः । रोमशर्षणमासौनं मर्षणैः शिष्यमैक्षत ॥” अस्यान्वद्विवरणं लोमशर्षणशब्दे द्रव्यम् ॥) विभौतकद्वयः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥

रोमाश्चः, पुं, (रोमकां अश्चः लट्गमः ।) रोमशर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया रोमोन्नमरोमशर्षणाच्च । इति भरतः ॥ (स तु सात्त्विकभावानामन्वतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।

“सामः खेरीऽथ रोमाश्चः खरभङ्गोऽथ वेपयुः । वेवर्ष्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥” “हर्षाङ्गुतभयादिभ्यो रोमाश्चो रोमविक्रिया ॥”

रोमाश्चिका, स्त्री, (रोमाश्च उपमादलेनाख्यस्या इति । रोमाश्च + टन् ।) र्दन्तोदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमाश्चितः, त्रि, (रोमाश्चः सञ्जातोऽस्तीति । रोमाश्च + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जातपुलकः । रोमाश्चविश्रुतः । तत्पर्यायः । हृष्ट-रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०० । २० ।

रोलम्बः

“स च श्रान्तगते वद्वौ परिवृष्टेन चेतसा । हर्षरोमाश्चिततदुः प्रविशेशाश्रमं गुरोः ॥”)

रोमाली, स्त्री, (रोमकां आली अर्थव्यञ्ज ।) वयःसन्धिः । इति शब्दमाला ॥ (रोमकां आली ।) रोमावली । (यथा, आर्यासप्त-शत्याम् । ३२८ ।

“निधिनः चैपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव लता निहिता । लोभयति तव तनूर्दरि जघनतटादुपरि रोमाली ॥”)

रोमालुः, पुं, (रोमविश्रुत आलुः ।) पिच्छालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमालुविटपी, [वृ] पुं, (रोमालुविर विटपी दृशः ।) कुम्भीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमावली, स्त्री, (रोमणामावली ।) नामिच्छ-लोमश्रेणी । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति चैमचन्द्रः । ३ । २७० ॥ रोमाली ६ । इति शब्दमाला ॥ लोमराजी ४ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरम्बं रराज तन्वी नवलोमराजी । नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्वोखलामध्यमरीवाञ्चिः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥

सा च यौवनारम्भे भवति । अज्ञातयोवना यथा,—

“नीरात्तोरसुपागता अवययोः सीपिन् स्फुर-न्नमयोः शोभे लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।

सैवालाङ्कुरप्रद्वया शशिसुखी रोमावली प्रोन्वति आन्ताक्षीति सुहृः सखीमविहितश्रोथोभरा दृच्छति ॥” इति रसमञ्जरी ॥

रोमाश्रयफल, स्त्री, (रोमाश्रयं फलमस्य ।) मिश्रिकरिटाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमोन्नमः, पुं, (रोमणासुन्नमः ।) रोमाश्चः । इति हलायुधः ॥ यथा, कुमारे । ७ । ७७ ।

“रोमोन्नमः प्रादुरभूदुमायाः खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकीतुरासीत् । वृत्तिसद्योः पानिचमागमेन समं विभक्तौव मनोभवस्य ॥”)

रोमोद्धेदः, पुं, (रोमणासुद्धेदः ।) रोमाश्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ अङ्के ।

“स्युरद्रोमोद्धेदस्वरत्नतरताराकुलैडशो भयोल्कम्योनुङ्गस्तनयुगभरासङ्गसुभगः ॥”)

रोलः, पुं, पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पानीयामलकशब्देऽस्य गुण्योऽर्थोऽभिहितः ॥)

रोलम्बः, पुं, (रौतेति । र + वित् । रौः कुञ्चन् सन् सन्नति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति । लम् + अच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोहिणी

छात्री देवना प्रज्ञा । गगनमध्ये उदिते सति
सिंहलमस्य अष्टत्रिंशत्पलाधिकदण्डत्रितयं भतं
भवति । यथा,—

“कम्बुकण्डि । शकुलाकृतौ नभो-
मध्यमासतवति प्रजापतौ ।
पञ्चमे गजकुपचलिप्रिका
निःखताः सुखि । सिंहलयतः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलयनिरूपणम् ॥ * ॥
तत्र जातमलं यथा,—

“स्राह्वसैकार्थ्ये कुग्रलः कुलीनः
सुचारुदेशो विलसत्कवेवरः ।
स्मरामिनाकुलिताखिलाश्रयो
यो रोहिणीजः स धनी स मानौ ॥”

इति कौस्तुभप्रदीपः ॥ * ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि संख्यायाः ।

“रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्डशालूक एव च ।
अध्विजिह्वश्च बलयोऽलासनामैरुन्दकः ॥
ततो रुन्दः शतत्रौ च गिलायुः कण्डविद्रधिः ।
गलौघः प्रखरन्नश्च मांसतालक्तयेव च ।
विदाही कण्डदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यव्यपत्ति-
माह ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च रुच्छिंतौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्गुरे-
निहन्त्यरुन्द् व्याधिरियं हि रोहिणी ॥”

अनिलः रुच्छिंतः प्रवृद्धः कफपित्तौ च रुच्छिंतौ
पित्तं वा रुच्छिंतं कफो वा रुच्छिंतः । ननु
त्रयोऽपि रुच्छिंताः एवमेवकार्या अत्रिवच-
माशब्दानु । तस्मात्वातजाया लक्षणमाह ।

“जिह्वासमन्ताद्भ्रष्टवेदनासु
मांसाङ्गुराः कण्डविरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥”

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मको-
पद्रवगाढजुष्टा स्मृतादिभिरतिशयमेव युक्ता ॥”
पित्तकामाह ।

“क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाक्ता
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”
श्लेष्मणामाह ।

“कोलोनिरोधिन्यपि मन्दापाका
शुष्कां शिरां चा कफसम्भवा तु ॥”
स्रोतोऽत्र कण्डभोगः ॥ * ॥ सन्नपातकामाह ।

“गम्भीरपाकित्यनिवार्यैर्वीर्या
त्रिदोषजिह्वा क्षिभवा भवेत् वा ॥”
रक्तकामाह ।

“स्फोटैश्चिता पित्तसमानजिह्वा
वाथा प्रदिष्टा रुधिरालिका तु ॥”

रक्तश्लेत्तरासंहारकालावधिमाह ।
“सचक्ष्मिरोधना हन्ति अज्ञातु कफससृज्जवा ।
यथाज्ञातु पित्तसम्भवा सम्राहत् पवनोत्थिता ॥”

कण्डशालूकमाह ।

“कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिगले कण्टकसूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्डशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥”
कण्टकसूकभूतः कण्टकवच्छू कवहेदनाजनकः ॥
अध्विजिह्वामाह ।

“जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वापरिष्ठादख्येव मिश्रात् ।
ज्ञेयोऽध्विजिह्वः खलु रोग एव
विवर्त्यैद्गगतपाकमेवम् ॥”
अख्यता मिश्रादेवेत्ययः ॥ * ॥ बलयग्रमाह ।
“बलाग्र एवायतसुन्नतश्च
शोधं करोत्यन्नगतं निवार्यं ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यैर्वीर्यं
विवर्त्तनीयं बलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गले तु शोधं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुकोपपन्नम् ।
मर्मैच्छिदं दुस्तरमेवमाहु-
रलाससंसं भिषजो विकारम् ॥”
मर्मैच्छिदं हृदयमर्मैश्चि ह्रिदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकउन्दमाह ।

“उत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यरुदुर्गुरुश्च ।
गान्धेकण्डुः परिकौर्णतेऽसौ
व्याधिर्बलाग्रः क्षतजप्रसृतः ॥”

अन्तः गलमध्ये । अपाकौ ईषत् पाकी । अख्यदुः
ईषत् रुदुः ॥ * ॥ उन्दमाह ।

“ससुन्नतं उक्तममन्दहाहं
तीव्रज्वरं रुन्दसुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकम् ॥” * ॥
शतत्रौमाह ।

“वर्तिर्धना कण्डविरोधिनी तु
चित्ताविमाजं पिशितप्ररोहैः ।
अनेककल् प्राणहरौ जिदोषा
ज्ञेया शतत्रौसदृशी शतत्रौ ॥”

धना कठिना । अनेककल् वातपित्तकफज-
तोद्दाहकण्डादिशुक्ता । शतत्रौसदृशी लोह-
कण्टकसंज्ञना शतत्रौ महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरौ ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“ग्रन्थिगले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽप्यरक्तं स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते शक्तमिवावित्तच
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गलं थाप्य सप्तस्थितो यः
शोको रजः सन्नि च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिसु
सखैव तुल्यः खलु सर्वलक्ष ॥” * ॥
गलौघमाह ।

रोहिणी

“शोधो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्धितेन
गले गलौघः परिकौर्णतेऽसौ ॥”
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरप्रमाह ।

“यस्तान्वमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नखरः शुष्कवित्तकण्डः ।
कफोपदुष्टेष्वनिलायनेषु
त्रयः स रोगः श्वसनात् खरप्रः ॥”
तान्वमानः तमः पश्यन् । शुष्कवित्तकण्डः
शुष्को वित्तकोऽस्वाधीनः कण्डो यस्य सः ।
अस्वाधीनता मुक्तं गलितुं अशक्यत्वात् ।
अनिलायनेषु वायुघर्भसु । श्वसनादातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

“प्रमानवान् यः श्वयथुः सुकटो
गलोपरोध कुहते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रयत्तु सर्वज्ञतो विकारः ॥”

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकटः अतिश्रयितं
कटं यत्र सः ॥ * ॥ विदारोमाह ।

“सदाहतोदं श्वयथुं सुतान्-
मनगले पूतिविश्रीर्थासुधारी
पित्तेन विदाहदने विदारौ
पार्थे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥”

पार्थे विशेषात् स तु येन श्रेते स पृथगो येन
पार्थेन विशेषाद्वाङ्गुलेन श्रेते तस्मिन् पार्थे सा
विदारौ भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गलरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनास्तु साध्यानां हितं शोणितमोच-
यम् ।

वमनं घृमपानञ्च गण्डदो नखकर्म च ॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणेः प्रतिसारयेत् ।

सुखोष्णान् स्नेहगण्डवान् धारयेत्प्राप्यभोक्ष्यशः ॥
विस्वाद्य पित्तसंभूतां सितान्क्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।

चर्षयेत् कवको ब्राह्मणरूपैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकानि
शुष्कोपिप्लीमीरिचानि ।

“श्वेताविषुङ्गदन्नीषु तैलं सिद्धं ससेन्ववम् ।
नखकर्मैश्चि दातयं कवलक्ष कफोच्छये ॥”
श्वेता अपराजिता ।

“पित्तवत् साधयेद्द्विदो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्वाद्य कण्डशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥

एककालं यवान्नश्च सुक्षीत क्षिप्रमक्षयशः ।
उपनिज्जकवक्ष्यापि साधयेदध्विजिह्वकम् ॥

एकउन्दस्यु विस्वाद्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकउन्दमिव प्राथो रुन्दश्च सप्तपाचरेत् ॥

गिलायुश्चापि यो व्याधिक्षिप्य श्लेष्मेण साधयेत् ॥
अमर्मैस्त्वं सुसंपक्वं ह्रिद्वेदुगलविद्रधिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(सुखे, क्षि । यथा, महाभारते । २।६१।३३

रोहिण्य

रोहितः

रोहित

“नेव ह्रस्वा न महती न कृशा नापि रोहिणी ।
नीलकृच्छितकेशी च तथा दीव्यामृहं त्वया ॥”

रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १८० ॥ (यथा, देवीभाग
वते । १ । ११ । १८० ।

“इत्येवं भाषमाणं तसुवाच रोहिणीपतिः ।
गुरुं क्रोधसमायुक्तं कान्ताविरहदुःखितम् ॥”
वसुदेवः । वृषभश्च ॥)

रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वृषभः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ वसुदेवश्च ॥ (चन्द्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १० ।

“वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवचन ।
केन्दुविवस्वसुद्रसम्भवरोहिणीरमणो न ॥”

रोहिणीवह्नमः, पुं (रोहिण्या वह्नमः ।) चन्द्रः ।
इति हलायुधः ॥ वसुदेवश्च ॥

रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ३ । ६० ।

“थां रेवतीजानिरियेष ह्रातुं
न रोहिणीयो न च रोहिणीशः ॥”
वसुदेवश्च ॥

रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णाष्टमी । यथा,—

“कृष्णाष्टम्याश्च रोहिण्यामह्वराज्ञेर्चनं हरेः ।
काथं विद्वापि सप्तम्या हन्ति पापं त्रिजन्म-
जम् ॥

उपोषितोऽर्चयेन्मन्त्रैस्त्रिभिर्मान्ति च पारणम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः ॥ स्नानमन्त्रः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः ॥ अर्चनस्य । विश्वाय विश्वेश्वराय
विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ श्रयनस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
पतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
पारणस्य ।

स्थण्डिले पूजयेद्देवं सचन्द्रं रोहिणीनथा ।
शुद्धे तीर्थं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
जातुभ्यामवर्णौ गत्वा चन्द्रार्थं निवेदयेत् ॥
क्षीरोदार्णवसम्भूत अग्निनेत्रसङ्घव ।
यहायार्थं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ॥
भ्रिये वसुदेवाय वलदेवाय नन्दाय यशोदायै ।
अनर्घं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं हृषिं हं देव्यह्वरम् ॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमययम् ।
हामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडच्छजम् ॥
गोविन्दमभ्युतं देवमन्तमपराजितम् ॥
अधोर्ध्वं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम् ॥
अनादिनिघनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणश्चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं दिवं वनमाजविभूषितम् ।
श्रीवत्सङ्कं जगद्गाम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादर्शजनम् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तैः तस्यै ब्रह्मात्मने नमः ।

नामान्येतानि संकीर्णं गवर्थं प्रायेण पुनः ॥
चाहि मां सर्वपापत्रुः खशोकार्णवान् प्रभो ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संकारसागरान् ॥
दुष्टं नास्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सक्तुं सक्तुम् ।
षोडशं देवातिदुष्टं तस्माद्वाहि मां शोकसाग-

रान् ॥
पुष्कराश्च तिमिरोर्ध्वं महद्यज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवेभ्यं त्वान्वतेभ्यो न रक्षिता ॥
खजन्म वासुदेवाय गोभ्राह्मणहताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु धनार्द्धिखानिराव्य-

भाक् ॥”
इति गारुड १३२ अध्यायः ॥

रोहिन्, पुं (रोहितोति । रुह + “हृत्वरुहियुषिभ्य
इति ।” उणा० १ । ६६ । इति इति ।)
रुह्यः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ वर्धमेदः ।
मख्यमेदः । इति संक्षिप्तसारोद्यादिदृष्टिः ॥
(ऋष्यन्तः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
“२४ । ३० ॥ “मनुश्रारजाय मकैटः शार्ङ्ग-
जाय रोहिन् ।” “रुको रोहिन् ऋष्यः शार्ङ्ग-
जाय ।” इति तद्वाच्ये महीधरः ॥ रोहितवर्ण-
विशिष्टे, चि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
“रोहिन् श्यावा सुमर्दशुर्ललामीः ।”
“रोहिन् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ।)

रोहिन्, स्त्री, (रुह + “हृत्वरुहियुषिभ्य इति ।”
उणा० १ । ६६ । इति इति ।) रुगी ।
(“ऋष्यस्य रुगस्य रुगी रोहिदुष्यते । तथाच
महिनः स्तवे । गतं रोहिदुतां रिरमयिदु-
न्दस्यस्य वपुषा ।” इत्यञ्जलः । १ । ६६ ॥) लता-
मेदः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ (वड्वा ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
“युक्त्वाह्वरवी रथे हरिरो देवा रोहितः ॥”
“हे देवादे रोहितः रोहिच्छन्दाभिययास्वदीया
वड्वाः रथे युक्त्वा युज योजय ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ ४ ॥ रोहिण्याभिर्वाजानि तज्जलेन हि
वीजानि प्ररोहन्तीति तथात्वम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १३ । १८ ॥ विगमेष्ट बहुवच-
नान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् बहुवचनान्तत्वम् ॥)
रोहितं, स्त्री, (रुह + “रुहे रश् लो वा ।”
उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । ऋजुशङ्करासनम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ३८ ।
“विद्युतोऽग्निभेदांश्च रोहितेन्द्रधनू वि च ।
उल्कानिर्वातकेतं च्योर्लौघ्यावापचा वि च ॥”)
रोहितः, पुं, (रोहितोति । रुह + “रुहे रश् लो
वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाच कश्चित् ।
“ईलीप्रो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मङ्गरो मङ्गरोः
प्रियः ॥”)
रोहितमस्तस्य लक्ष्यं गुणाश्च यथा,—

“कृष्णः शूलो श्वेतकृच्छित्सु मख्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ लोहितो वृत्तवह्नः ।
कोष्यं वल्यं रोहितस्यापि मर्षं
वातं हन्ति स्निग्धश्चाति वीर्यम् ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च ।
“रक्तोदरो रक्तसुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षितः ।
कृष्णपक्षो भस्मश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥
रोहितः सर्वमख्यानां वरो वृष्णोऽर्द्धितामिजित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्जातज्ञो नातिपित्तकृत् ॥
जङ्घेजजुगतान् रोगान् हन्याद्गोहितसुखकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथाच ।
“वातज्ञो नहि पित्तकृद्गणकरः स्याद्गोहितः
सर्वदा ॥”
इति ह्यारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
“श्वेताहारभोजिवात स्रपस्य च विवर्ष्यन्तान् ।
रोहितो दीर्घनीचश्च लघुपाको महाबलः ॥”
इति चरके रुद्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“कषायानुरसस्तेषां श्वश्रुशैवालभोजनः ।
रोहितो मारुतहरो नावर्धं पित्तकोपकः ॥”
इति सुश्रुते रुद्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
स्नानामखातो हरिश्चन्द्रश्च तृपतेः पुत्रः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥
“राजा पुत्रसुखं दृष्ट्वा सुखमा मश्चरत्म् ।
नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
अस्य विवरणत्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥) रुद्रमेदः ।
रोहितकवृक्षः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(रोहितोऽपि पाठः । रोहितकशब्ददर्शनात् ॥
यथा, सुश्रुते । ६ । १०० ।
“पलाशरोहितमधुकषा रसाः
चैत्रिण्य युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ॥”
अभिघोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
“रोहितं आरोहितं रथं वहन्त्वादिवमिति
रोहितः ॥” इति तत्र देवराजयज्जा । यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६४ । १० ।
“यद्व्यक्षा अरुवा रोहिता रथे ॥”
“रोहिता लोहितवर्णौ रोहित इत्यभेरश्वसाख्या
रोहितोऽभेरितिदर्शनात् रोहितेनत्वाभिर्देवता
गमयत्वितिमन्त्रवर्णाच्च ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, चि । इत्यमरः ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १६ ।
“नमो रोहिताय श्यपतये वृक्षाणां पतये नमो
नमः ॥”)
रोहितकाः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थं कर्त् ।)
वृक्षविशेषः । रोहिडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रोही र औहशुत्रः ३ दाडिमप्रुष्यकः ४ ।
इत्यमरः ॥ रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिण्यः ७
कुशाखलिः ८ दाडिमप्रुष्यः ९ सदाप्रुखनः १०
ब्रूटशाखलिः ११ विरोचनः १२ शाख-
जिकः १३ अख्य गुणाः । कटुत्वम् । क्षिण्य-
त्वम् । कषायत्वम् । सुशोतत्वम् । क्षमिदोष-

रौच्यं

ब्रह्मज्ञीहरक्तनेचामयापहलक्ष । इति राज-
निर्घण्टुः ॥ अपि च ।

“रौचितो लोहितो रौहो लोही दाडिम-
पुष्पकः ।

रौहीतकः ज्ञीहृघाती रुचो रक्तप्रसादनः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत्र ।
“रौहीतको यक्षन्त्रीहृद्युक्लोदरहरः स्तुतः ॥
इति राजवल्लभः ॥

(गद्यविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२।५३।६।
“भद्रान् रौहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।

गवान् सन्वान् विनिर्जित्वा नौतिलकन् प्रहसन्निव ।
शूद्रकान् यवनांश्चैव विजिग्ये स्तननन्दनः ॥”)

रौहिता, स्त्री, (रौहित+टाप् । “बर्णाद्गु-
दात्तात्तोपधातो नः ।” ४।१।३६ । इति

पात्तिको ङीष् लकारस्य लकारादेशश्च न ।)
रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—

“रौहिणी रौहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा ।”

इति जटाधरः ॥
रौहितान्, पुं, (रौहितः अन्धो यस्य ।) अयिः ।

इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।
ते, ६३ ॥

रौहितिका, स्त्री, (रौहितो वर्णोऽस्यस्या इति ।
रौहित+ठन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति

जटाधरः ॥
रौहितेयः, पुं, (रौहित एव । स्वार्थे ङ् ।)

रौहितवृक्षः । यथा,—
“ज्ञीहारी रौहितेयः स्यात् रक्तपुष्पश्च
रौहितः ॥”

इति भरतधृतराजकीयः ॥
(विवरणमस्य रौहितकशब्दे ज्ञातव्यम्)

रौही, [न] पु, (अवश्यं रौहतीति । रुह्+
आवयस्कं णिनिः ।) रौहितकवृक्षः । (अस्य

प्रथमो यथा,—
“रौही रौहितकः ज्ञीहाशुचुर्दाडिमपुष्पकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“रौहीतको रौहितको रौही दाडिमपुष्पकः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्यत्रहचः । वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने,
१२० ॥

रौहीतकः, पुं, (रौहीत एव । स्वार्थे कन् ।)
रौहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टुः ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ५४ । ६८ ।

“रौहितकस्य पञ्चादृहवासश्चेत्त्रिभिः करे-
षांश्चि ॥”

तथास्य पर्थ्यायः ।
“रौहीतको रौहितको रौही दाडिमपुष्पकः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रौह्यं, स्त्री, (रूचस्य भावः । रूच+अण् ।)
रूचता । रूचस्य भाव इत्यर्थे ष्याप्रत्ययेन

विभ्यन्नम् । तथा हि ।

“तेलं यद्रौच्यदोषत्रं तैलं यश्चाद्रकं स्तुतम् ।
नेन त्वां क्षापयाम्यद्य जगन्मातरमम्बिकाम् ॥”

इति दुर्गापूजायां महालक्ष्मीमहानवम्योर्महा-
क्षानप्रकरणे देवीपुराणम् ॥ (तथा च ।

“ये रसा वातश्रमना भवन्ति यदि तिस्रु वे ।
रौच्यसाधवशैवानि न ते ह्यन्युः समीरणम् ॥”

इति सुश्रुते रुचस्थाने ४० अध्यायः ॥
रौच्यं, पुं, (रुचिरपत्वमिति । रुचि+अण् ।)

मनुविशेषः । यथा,—
“रौच्यादयस्तयान्येऽपि मनवः संप्रकीर्तिताः ।
रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति ॥”

इति मातृह्ये ६ अध्यायः ॥
तन्मन्तरं देवादयो यथा,—

“वयोद्दशस्य पर्याये ये रौच्यस्य मनोः सुराः ।
सप्तर्षींश्च शृपाश्चैव वदतो मे निशामय ॥

सुपञ्चायः सुरास्तत्र सुकर्मोऽयुक्तधापरे ।
सुश्रमोऽयुक्तथा ह्येते समस्ता सुनिसत्तम ॥

महाबलो महावीर्यस्त्रिधात्मिको दिवस्यतिः ।
भविष्यत्यय सप्तर्षींश्च गदतो मे निशामय ॥

धृतिमानवयश्चैव तत्त्वदर्तां निरनुसुकः ।
निर्मांश्चः सुतपाश्चान्यो विप्रकर्म्यश्च सप्तमः ॥

चित्रसेनो विचित्रश्च नयकृत्प्रभेयो ङ्घ्रः ।
सुनेत्रः चक्रवृद्धिश्च सुरतश्चैव तत्सुताः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
अन्यद्विवरणं रुचिश्चब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विस्व-
काष्ठदण्डः । तत्पर्यायः । वैष्णवः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (ज्ञौ, रौच्यस्येति । अण् । मन्मन्तर-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । १०० । ३६ ।

“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो ह्यसवावर्त्यके श्रुते ।
निश्रातयत्परिवर्तं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥”)

रौट, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अरु-
रौटन् । नादरोऽनादरः । रौटति खलं लोकाः ।
इति दुर्गादासः ॥

रौड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरौडत् । इति
दुर्गादासः ॥

रौद्रं, स्त्री, (रुद्रस्येदम् । रुद्र+अण् ।) श्वङ्गा-
राद्यदृशान्तर्गतश्रेयस्वरः । तत्पर्यायः । उच्यते २ ।
इत्यमरः ॥ इति श्लोकशास्त्रे । रुद्रो देवता यस्य
रौद्रम् । यदाह भरतः ।

“श्वङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्वाचः प्रमथदेवतः ।
करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदेवतः ॥” इति
इति श्लोकशास्त्रे । उच्यते क्रुधा समवेति उच्यते ।
उचिर्यं समवायेन नास्तीति रुद्र निपातनाक्षयः
गः । सर्वभिभावित्वा रौद्रः । यथा, रावण्य-
चरितादि । ययु वीभक्षरौद्रं कौबे रूपमेहात्
अन्वे पुंसि वीभक्षरौद्रं चैति पुलिङ्गपाठ इह
श्रुताः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

अथ रौद्रः ।
“रौद्रः क्रोधस्याविभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आलम्बनं दिपुस्तत्र तच्छेदोऽपि न भवत् ॥

सुष्टिप्रहारपातनविह्वलच्छेदावदारोश्चैव ।
संयामसंभ्रमादिरस्योद्दीप्तिर्वैवु प्रौढा ॥

भूविभङ्गौष्ठनिदेशनाहुस्योत्पन्नतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।

अनुभावास्तथा क्षेपङ्कुरसन्दर्भनादयः ॥
उपतावेगरोमाश्चैद्वेषधवो मदः ।

मोहाहृषादयश्चात्र भावाः सुखंभिचारिणः ॥”
यथा,—

“क्षतमनुमत्तं दृष्टं वा येरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मम्यैरेभंवेद्विबदायुधैः ।
नरकरिपुण्या वाहं तेषां समीरकरोटिना-
मयमहमदृग्मेदीमांशैः करोमि दिशां वलिम् ॥”

अस्य युद्धवीराङ्गदमाह ।
“रक्तान्शनेत्रता चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
रौद्रः, पुं, (रुद्रस्यायमिति । रुद्र+अण् ।) रुद्र्य-
तेजः । तत्पर्यायः । धर्मः २ । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ दोतः ४ आतपः ५ ।
इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।

“आतपः कटुको रुद्रः खेदन्तर्काहवावहः ।
दाहवैवर्ण्यजननो नेचरोगप्रकोपयः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥
समरौद्रा यथा,—

“जठरः पिङ्गलो रौद्रो घोरास्यः कालसंज्ञितः ।
अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-
र्तिताः ॥”

यज्यान्तरं सप्तमो रौद्रः प्राग्गदाहः ॥ तेषां
फलानि यथा,—

“पिङ्गलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रचाक्षयम् ।
स्वर्गं नवुरोगः स्यात् सर्वजीविससङ्गवः ॥
जठरो रौद्रनामा च घोरधूम्रश्च कारयेत् ।
जयादिपित्तरोगश्च नानाकेशकरो वृषाम् ॥
अग्निनाम्बा यदा वर्षे रौद्रो भवति नान्यथा ।
उत्तापेन चित्तं शुश्रूष्यं नराणां रोगदो भवेत् ॥
रौद्रनामा महारौद्रो यज्याच्चे च भवेद्द्रुवम् ॥
चित्तोद्देशं ग्रथं कुर्व्यान्नामारोगसमन्वितम् ॥
घोरनामा महारौद्रो घोरधूम्रश्च कारयेत् ।
उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥
कालनामा महारौद्र उत्तापे पीडुर्न सदा ।
नानारोगसमाशुक्तं त्रयादिककुक्तं भवेत् ॥”

इति ष्योविषयम् ॥
रवविशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं
कौविलिङ्गारौद्रशब्दे द्रष्टव्यम् । हेमन्त ऋतुः ।
इति हेमचन्द्रः । यमः । इति धरणिः ॥ (कार्त्ति-
केयः । यथा, महाभारते । १ । १३८ । १३ ।
“आग्नेयः क्षत्तिकापुत्रो रौद्रो गार्ग्य इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो युद्धः ॥”)

रौद्रं, जि, (रुद्र+अण् ।) लोकाः । (यथा, रुवि-
निष्पथयास्त्रानि विजयरक्षितेन हरिवंशोक्त-
व्यवर्धनवचनसुक्तम् ।
“व्यवर्धयास्त्राणि विजयरक्षितेन हरिवंशोक्त-
भस्मपहरयो रौद्रः कालान्तकमयोयमः ॥”)

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।
“तस्य ते नवचः शुक्ला रौद्रं लोमप्रद्वर्षणम् ।
प्रचक्रुर्वह्नुर्णा पूजां कुन्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥”)
रुद्रसम्बन्धि च ॥
रौद्री, स्त्री, (रौद्र + डीप्) चण्डी । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रदेवकृतमहारौद्री माया महारौद्रीनाम्नी
चामुखा च । यथा,—
“एक एव महादेवो रुद्रस्तस्यौ महारुद्रो यः ।
स च मायां महारौद्रीं रौरवीं विवसञ्च ह ॥
सा माया वषट् भीमा सन्देवप्रमोदिनी ।
तया तु मोहिता देवाः सद्यो निद्रा तु मेजिरे ॥
देवी च त्रिशिखेनाज्ञौ तं देवं समनाडयन् ।
तया तु ताडितं तस्य देवस्य शुभलोचनम् ।
चर्मसुखं उभे सन्तुक् एधगभूते वभूवन् ॥
रुरोस्तु हानवेन्नस्य चर्मसुखं क्षणाद्यतः ।
अपहृत्य हरेदेवीं चासुखा तेन साभवन् ॥
सर्वभूतमहारौद्री या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”
इति वाराहे त्रिप्रक्षिमाहात्म्यम् ॥
रौयं, स्त्री, (रूयमेव । अच् ।) रूयम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ४ । ६७ ।
“उर्पेणनिर्मेलासु पतिते घनतिमिरसुषि
ज्योतिषि रौयमित्तुषु पुरः प्रतिफलति
सङ्घः ॥”)
नक्तारणं यथा,—
“मन्त्राण्यं गुडनाम्नश्च करेशा मादिकं रश्मि ।
धमनाच भवेद्वैद्यं सुवर्णकरणं श्रेयम् ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
औषधादिषु अस्यालामे यद्दातव्यं तद्दत्तया,—
“सुवर्णमयवा रौयं न्दतं यत्र न लभ्यते ।
तत्र कान्तेन कर्मणिगि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तद्विष्टिदे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २५ । १४ ।
“खर्गरौपायसेः श्रेष्ठेः सङ्घुर्त्ता सन्वेतो यज्ञेः ॥”
रौमं, स्त्री, (रमायां लवणकारं भवम् । रमा +
अच् ।) श्याम्भिरलवणम् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः ॥
रौमकं, स्त्री, श्याम्भिरलवणम् । तत्पठ्यायः । वस्तु-
कम् २ । इत्यमरः ॥ “रमा नाम नदी लवण-
कारः तत्र भवं रौमकम् । ढ्ये कादिति ऋः
रौमं ततः खार्थे कः रौमकम् ॥” इति वट्टीकायां
भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“श्याम्भरीयं कथितं गुडुखं रौमकतथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौमलवणं, स्त्री, (रौमं लवणमिति ।) श्याम्भिर-
लवणम् । इति रत्नमाला ॥
रौरवः, पुं, (रुद्रस्यैव विशेषस्तस्यमिति । रुद्र +
अच् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।
वे, ४६ ॥ आद्यस्य विवरणं यथा,—
“रौरवे क्रुटवाची तु धाति यथाऽष्टौ नरः ।

तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय ॥
योजनानां सहस्रे हि रौरवो हि प्रमायतः ।
जागुमानप्रमाणानु तत्र श्रभं सुदुत्तरम् ॥
तत्राङ्गारचयो येन कृतं तद्वरणीसमम् ।
जाज्वल्यतातिनीत्रेण तापिताम्बरभूमिना ॥
तत्कथी पापकम्पणं विमुञ्चन्ति यमाशुगाः ।
स दृश्यमानस्तोत्रेण वङ्गिना तेन धावति ॥
पदे पदे च पात्रांश्च शोच्यते जायते पुनः ।
अहोरात्रयोद्धरं पादन्वासं स गच्छति ।
एव सहस्रं विलीयं योजनानां विमुञ्चते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितृपुत्रसंवादानामा-
ध्यायः । (तथाच देवीभागवते । ५ । २२ । ८-११ ।
“एतन्ममाहमिति यो भूतद्वीहेण केवलम् ।
पुण्याति प्रबलं खीयङ्कुटुम् कार्यलम्पटः ॥
एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतेद्दिह ।
रौरवे नाम नरने सञ्चसत्त्वभयावहे ॥
इह लोकोऽनुना ये तु हिसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुद्रो भवति परत्र पीडयन्ति तम् ॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुरायज्ञा मनिषिणः ।
रुद्रः सपीदपि क्रूरो जन्तुसक्तः पुरातनैः ॥”)
रौरवः, त्रि, चञ्चन । धर्षणः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (रौरुमृगस्त्रिमिति । अच् । ऋ-
सम्बन्धि च । यथा मनुः । २ । ४१ ।
“कार्यंरौरववास्तानि चर्मणिगि ज्ञज्ञचारिणः ।
वनौरान्तानुपूर्व्येण शायचौमादिकानि च ॥”)
रौहिट्, [ष] पु, रौहिणश्मृगः । यथा । “स
एव रौहिषां मध्ये चरतीति भवभूतिः ।” इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
रौहिणं, स्त्री, (रौहिणमेव । स्वार्थे अच् ।)
दिनस्य नवमसुहृणः । यथा । अत्र पूर्वाह्णे
आह्नमभिधाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेदित्यभि-
धानेन पूर्वाह्नश्राद्धस्य सङ्गवान् परो रौहिण्य-
पयेन्तगौणपूर्वाह्नकालः प्रतीयते । तेन रौहिण्यं
पूर्वाह्नश्राद्धस्य गौणकालत्वोक्तत्वावधिः अप-
राह्नश्राद्धस्य पूर्वाधिरित्यवगम्यते ततश्च
पूर्वाह्नेदिने सङ्गवात् परं रौहिण्यपयेन्तं तिथे-
रिति परदिने सङ्गमेवयमात्रे तत्तिथिलामे
पूर्वाह्नेदिने आह्नम् । रौहिण्यान्तरुपगौणपूर्वाह्न-
जाभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवकामे परदिने सुकृपञ्चे तिथियांश्चा
इति वचनात् । रौहिण्यन्तु दिवसस्य नवम
सुहृणैस्सस्य ज्योतिषोक्तौहिणीदिवसत्वात्
रौहिण्यत्वमिति । इति आहृतत्वम् ॥
रौहिण्यः, पुं, (रुह् + इणन् । स्वार्थे अच् ।)
चन्दनद्रव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रौहिण्यं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रौहिण्येयः, पुं, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ “शुम्भादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । १९३ । इति ट्क् ।)
ब्रह्मदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । ६ ।
“तत्रोपविष्टं पृथुदूर्धवाङ्
इदं कृष्याः सङ्घरौहिण्येयः ॥”)

युधमहः । इत्यमरः ॥ (पुरुषोत्तमस्यतीर्थपञ्च-
कान्तनमः । यथा, तीर्थतन्त्रे ।
“मार्कण्डेये वटे कृष्या रौहिण्येये महोदधौ ।
इन्द्रजित्तरः स्वात्वा पुनर्जन्तु न विद्यते ॥”)
रौहिण्येयः, त्रि, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ ट्क् ।) गोवन्तः । इति मेदिनी । ये १२७ ॥
रौहिण्यं, स्त्री, (रौहिणीति । रुह् + “रुह्वृङ्ङिश्च ।”
उखा० १ । १४८ । इति टिप् । रुह्विष् धातोः ।)
कतुयाम् । इत्यमरः ॥ रौहिण्यल्यम् । इति
राजनिर्घण्टः । तन्नामगुणाः ।
“कतुयं रौहिण्यं देवजगत् सौमन्धिकं तथा ।
भूतीकं धाम पौरुष ध्यामकं धूपगन्धिकम् ॥
रौहिण्य तुवर्षं तिकं कटुपाकं अपोहितम् ।
रुह्यल्ययाधिप्रितासशुलकासकफस्वरान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अच्युत् कतुयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रौहिण्यः, पुं, (रुह् + टिप् । रुह्विष् धातोः ।)
रुग्गविशेषः । इत्यमरः ॥ रौहिण्यमल्यः । इत्य-
मरपालः ॥
रौहिणी, स्त्री, (रौहिण्य + डीप् ।) ऋगो-
दूष्या । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

ल, लकारः । स तु यवर्गस्य ढतीयो वर्णो यङ्जन-
स्थादाविश्रवर्णश्च । अस्त्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
इति आकरणम् ॥ (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“ल्लुत्तल्लानां दन्ताः ॥”) तस्य स्वरूपं यथा,—
“लकारं चक्षलापाङ्गि । कुङ्कलीत्रयसंयुतम् ।
पीतविल्लुत्ताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशाक्तसहितं वर्णं त्रिबन्धसहितं सदा ।
आत्मादित्तत्त्वसहितं हृदि भावय पाल्यते ॥”
इति कामधेयुतत्वम् ॥ * ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—
“कुङ्कलीत्रयसंयुक्ता वामाहश्चगता लघः ।
पुनर्कुङ्कला रेखा तासु नारायणः शिवः ।
त्रिशाक्तस्य सन्निहृद्गानमस्य प्रचक्षते ॥”
ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् ।
सर्वदा वरदां भीमां सर्वाङ्गलङ्कारसुविताम् ॥
योगीन्द्रसेवितां निष्ठां योगिनीं योगरूपिणीम् ।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् ॥
एवं ध्यात्वा लकारान्तु तन्मन्त्रं इष्टं प्रा जपेत् ॥”
इति वर्णोच्चारणतत्वम् ॥
तस्य नामानि यथा,—
“लक्ष्मणः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
वषाद्युधः पिनाकीशो आपको मंसचञ्चकः ॥

लक्षकः

लक्षकं

लक्षणा

खड्गो नादोऽस्तं देवी लवणं वासुकीपतिः ।
शिखा वायी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया)

ज्वालनी वेगिनी नादः प्रनुक्तः शोषयो हरिः ।
विद्यात्मन्मूर्त्तौ वली चेतो मेदिनिः कला रसः ॥”

इति नावातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अतुल्यव्यशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः ।
“द्विवाद्यो द्यादादिकः ।” एतेन अद् लौ
भक्षये लुगदभ्योऽपः । अति इति ॥ ह्रन्तः-
प्राक्लोक्तो लघुसंज्ञको गणविशेषः । इति
ह्रन्तोमङ्गरी ॥)

लं, लौ, (लौवतेऽनेति । लौ + अभिधानान्निरूप-
पदेऽपि ङः ।) एष्टीवीजम् । इति लम्बम् ॥

लः, पु, (नातोति । ल + अच् ।) इन्द्रः । इति
मेदिनी । षे, १ ॥

लक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-वक०-सेट् ।) खादो रसो-
पादानम् । क, लकयति मोदकं बालकः ।
इति दुर्गादाचः ॥

लकचः, पु, लकुचश्च । इति शब्दरत्नावली ॥

लकुचः, पु, (लक्षते इति । लक खादे + बाहु-
लकाद्वाचः ।) वृजविशेषः । उड्डुया इति
भादार इति च भाषा । तत्पर्यायः । लिङ्गुचः २
प्रातः ३ कषायी ४ इष्टवल्कलः ५ उड्डुः ६
काश्र्यैः ७ शूरः ८ स्युक्तस्त्वः ९ अस्त्र गुणाः ।
तिक्तरसम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
त्वम् । कण्टरीषहरत्वम् । दाहिलम् । मल-
संश्लेष्दायकत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥
अपि च ।

“लकुचः सुदपनसो लिङ्गुचो उड्डुरित्यपि ।
आमं लकुचसुष्यञ्च गुरु विष्टम्भकतथा ॥
मधुरञ्च तथाम्बुञ्च दीर्घत्रितयस्तुल्लम् ।
शुक्रामिनाशनश्चापि नेत्रयोरहितं स्तम्भम् ॥
सुपकं तप्तु मधुरमम्भं चापि लघुतुल्लम् ।
कफवृद्धिकरं कथं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥* ॥

अन्वच ।
“लकुचं गुरु विष्टम्भि खादम्भं रक्तपित्तकम् ।
श्लेष्माकारि समीरन्नसुष्यं शुक्रामिनाशनम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥

लक्षकः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । ल +
कः । रश्च लक्षम् ।) अलक्षकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । १६ ।
“प्रकृष्या लक्षकरप्रख्यौ तत्रसवन्तीति ।
तथैव रेणुसुखस्वस्वस्वौ पद्मवर्षवौ ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकडा इति भाषा । तत्तु-
पर्यायः । कर्पटः २ । इत्यमरः ॥ नक्षकः ३ ।
इति भरतः ॥ इमे मलिनलादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डे
नेकडा इति ख्याते । लक्षकाद्यत्वं वस्त्रमात्रे
इति केचित् । पटोऽस्त्री कर्पटः प्राटः सिन्धु-
प्रोतलक्षकाः । इति रभवः ॥ लक्षते ङीत्ते-
राखाद्यते अशुभ्रयते लक्षः रक्त लक्ष क खाद

आपने चुम्बो जिर्वेति विभाषितत्वात् न णिः
कर्म्मणि क्तः तनः खर्धे कः लक्षकोऽन्तःखादिः ।
अच्यते स अत्तं अत्तं अत्तनोः क्तः न अत्तं कं
सुखं यस्मादिति त्रिपदवृद्धौ ङी मनीषादित्वात्
अत्तस्य पूर्वलोपे नक्तकसवर्गपञ्चमादिरपि ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

लक्षकस्मा, [वृ] पु, (लक्षं रक्तवर्णं करोतीति ।
ल + मनिम् ।) रक्तवर्णलोपः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लक्ष, क अ दर्शने । अङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-वक०-सेट् ।) क अ, लक्षयति
लक्षयते घटं लोकाः । पश्यति चिह्नयुक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादाचः ॥

लक्षं लौ, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।) ब्राजः ।
शरत्त्वम् । इति मेदिनी । षे, २३ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ५४ ।

“मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्
कुलोद्गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीचि-
तान् ॥”)

लक्षं, लौ, लौ, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।)
दशयुतसंख्या । इति मेदिनी । षे, २३ ॥ लक
इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १०६ ।
“तस्यैकादशभिर्मन्त्रैः सहायातेर्धतस्य हि ।
लक्षमभ्यधिकं देव वर्षते वरवाचिनाम् ॥”)

लक्षकं, लौ, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।)
लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लुक्षयति ।
“यादृशार्थस्य सम्बन्धवति प्रकृत्यु यद्भवत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिवियुर् यद्दि ॥”
यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव
तादृशार्थं लक्षकं यद्दि तादृशार्थं शक्तिशून्यं
भवेत् । सेन्धवादयस्तु शब्दाः तुरगादिस्व-
न्विनि लवणादाविव तुरगादावपि प्रकृता एव ।
गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतितः तत्सम्बन्धि-
नीरादिप्रकृत्येव गृहीता एव तीरादन्यं बोध-
यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेव
विधिलक्षणावत्प्रकृत्येव नामापि जहत्-
स्वार्थादिमेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतदयदि
तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
दाशुभवे भवेद्हेतुस्तदोक्तक्रमेण लक्षकायां
विभागो न ल्यतदस्ति । तीरादान्यवबोधं प्रति
तीरादिप्रकृत्येवैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतु-
तया लक्षकायामनुभावकत्वात् गुरुत्वामनौ
श्रित्यं सृष्टिद्वयादौ शब्देन दहनादिनेव गङ्गायां
घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साङ्गम-
यहीतासंस्पर्शस्यैव सप्तम्यांघ्रियत्वात्न्यवोध-
प्रविष्टत्वादिति चेत् । प्रत्ययार्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
यार्थस्य धर्मोत्पत्तेरन्यवबुद्ध्यात्प्रत्ययतया तीराद्य-
विशेषितस्य स्रवणार्थवत्त्वादिर्घोषादावन्यवोधा-
योगात् । न च प्रकृत्येव पदस्य स्वकाकाङ्-
पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्य-
वोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्षस्य कुन्तधरादेर-
न्यवधिप्रैष्यत्वात्तुपपत्तेः । कुमातिः पशुरित्यादौ
लक्षाद्येभ्योऽन्विधोऽन्वयवोधस्याप्यनुभविकत्वाच्च ।
तस्मान् प्रकृतिरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भव-
त्येव काव्येतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न अभि-
चारः । इति शब्दप्रतिप्रकाशिका ॥

लक्षणं, लौ, (लक्षतेऽनेनेति । लक्ष + ल्युट् ।
यदा, “लक्षरेट् च ।” उणा० ३ । ७ । इति
नप्रत्ययस्तस्याडागमश्च ।) चिह्नम् । (यथा,
रघुः । १० । ६ ।

“अथाक्षेपो मविध्यन्त्याः काव्यसिद्धेर्लक्ष-
णम् ॥”)
नाम । इति मेदिनी । षे, ७५ ॥ लक्षते ज्ञायते-
ऽनेनेति लक्षणम् । तद्विधम् । इतरमेदात्तु-
मापकम् । अवहारप्रयोजकम् । इति न्याय-
मतम् ॥ आकरणमतं तु ।

“लक्षतहितसमासानामभिधानं विधायकम् ।
लक्षयन्तन्निश्चानां तदभिज्ञानरूपकम् ॥”
इति वोपदेवः ॥

(लक्षजलक्षयन्तु । “समानासमानजातीयो
यवच्छेदो लक्षणार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौमु-
द्याम् । ५५ । सुखदुःखलक्षयं यथा, मनो । ४ । ६० ।
“सर्वे परवश इःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षयं सुखदुःखयोः ॥”)
दर्शनम् । इति लक्षधाल्वर्धदर्शनात् ॥

लक्षणः, पु, (लक्ष + “लक्षरेट् च ।” उणा० ३ । ७ ।
इति नस्तस्याडागमश्च । लक्षणमस्त्यस्येति अच्
वा ।) वीमितिः । यथा, हरिवंशः । ४१ । १२६ ।
“लक्षणाशुगतो यश्च सर्वभूतहिते रतः ।
चतुर्दश वने तस्मा तपो वर्षाणि राघवः ॥”)
सारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्षणा, लौ, (लक्षण + टाप् ।) सारथी । इति
मेदिनी । षे, ७५ ॥ हृषी । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यास्त्यादिदृष्टिः ॥ (अघरोविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।

“अथिका लक्षणा चेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”)
शब्दसम्बन्धः । यथा,—
“लक्षणा प्रत्यक्षसम्बन्धस्त्वावर्थात्तुपपत्तितः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य प्रत्ययार्थे
प्रवाहरूपे घोषस्यान्यत्वात्तुपपत्तित्वावर्थात्तुप-
पत्तित्वा यत्र प्रतिस्त्वयते तत्र लक्षण्या
तीरस्य बोधः । सा च प्रत्यक्षसम्बन्ध्या । तथा
हि प्रवाहरूपेऽप्रत्ययसम्बन्धस्य तीरे गृहीत-
त्वात्तीरस्य स्मरणं ततः प्राब्धबोधः । इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ अपि च ।
“जहत्स्वार्थजहत्स्वार्थविरुद्धाधुनिका-

दिकाः ।

लक्षणा विविधास्त्वाभिज्ञकं स्यादनेकधा ॥”
काचिल्लक्षणा प्रकृष्टातिरूपेण बोधकतया
जहत्स्वार्थेषुच्यते । यथा तीरलादिना गङ्गादि-
पदस्य । काचिल्लक्षणा लक्षोभयदिना प्रत्य-

लक्षणा

लक्षणा

लक्षिता

दृष्टिनैव वा रूपेणाभवावकत्वाद्गच्छत्वात् । यथा द्रव्यत्वाद्दिना नीलघटत्वाद्दिना च घटादि-
पदस्य । काचित्लक्षणावच्छेदकौभूततत्तद्रूपं
पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात्किञ्चिद् । यथा, आर्य-
खादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्याभवावकत्वाद्द-
शादिपदस्य । काचित् पूर्वपूर्वं तादृष्येणा-
प्रत्यायकत्वादाधुनिकी । यथा घटत्वाद्दिना
पटादिपदस्य । आदिना प्रत्ययस्यप्रकारेण
बोधकतया गौरीयुपसृजते । यथा अग्नि-
मांशवत् इत्यादावाभिसदृशत्वाद्दिना अग्नादि-
पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ * ॥
अन्वयः ।

“सुखार्थवाधि तद्व्यक्तो ययाच्योर्थः प्रतीयते ।
रूपेः प्रयोजनाद्वाकौ लक्षणाशक्तिरपिना ॥” १ ॥
कलिङ्गः साहचिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो
देशविशेषादिरूपे स्वाधे असम्भवं यथा शब्दस्य
शब्दा स्वयंयुक्तान् पुरुषार्थान् प्रत्याययति ।
यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो
जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेःसम्भवं स्वस्य
सामीप्यादिवसम्भवंसम्बन्धिनं तदादिं बोधयति ।
सा शब्दस्यापिना सामाविकेतरा ईश्वरसुद-
द्भावित्वा वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वञ्च हेतू-
रुक्तिः प्रसिद्धिरिव । उत्तरञ्च गङ्गानटे घोष
इति प्रतिपादानादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वात्-
श्रयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
यस्य कस्यचिन्तु सम्बन्धिनो लक्षणेतिप्रसङ्गः
स्यादन्त उक्तं रूपेः प्रयोजनादिति ॥ * ॥
तद्भेदानाह ।

“सुखार्थस्वेतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेश्योपादानलक्षणा ॥” २ ॥
रूपावुपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति ।
प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन्-
योर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतन-
तया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृत्वया-
न्वयमलभमानेरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
ऽन्वाद्यः पुरुषाद्यश्च आक्षिप्यन्ते । पूर्वञ्च
प्रयोजनाभावाद्दृष्टिः । उत्तरञ्च कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च सुखार्थ-
स्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्ष्यलक्षणायास्तु
परस्त्रैवोपलक्षयमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहत्-
स्वार्थेऽप्युच्यते ॥ * ॥

“अपेयां स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्षयहेतुत्वाद्दिना लक्षणलक्षणा ॥” ३ ॥
रूद्रिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । कलिङ्गः
साहचिकः गङ्गायां घोष इति च । अन्योर्हि
पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
शब्दावात्मनमर्पयतः । यथा वा ।

“उपकृतं बहु तच्च किमुच्यते
सुखतया प्रथिता भवता परम् ।
विदधेदीदृशमेव सदा सखे
सुखितमास ततः शरदां श्रतम् ॥”
अत्रावुपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

लताद्यः शब्दाः आत्मनमर्पयन्ति । अत्राप-
कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादानात्सुखार्थ-
वाधः वेपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः फलमपकारा-
द्यतिशयः । इयमेव जहत्स्वार्थेऽप्युच्यते ॥ * ॥
“आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥”
ताः पूर्वोक्तास्तुभेदा लक्षणाः ।
“विषयस्थानिगौरान्वयान्तादात्म्यप्रतीतिस्तु ।
सारोपा स्यान्निगौरैस्तस्य मता साध्यवसा-

निका ॥ ४ ॥
रूपावुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अन्व-
यिनो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अन्वोरेनि-
गौर्यस्वरूपः स्वसम्भवेनश्वेतगुणतादात्म्येन प्रती-
यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
अत्र सम्भवात्ता कुन्तधारिपुरुषनिर्देशान्
सारोपात्वम् । रूद्रौ लक्षणलक्षणा यथा ।
कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयो-
राधार्थाधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु-
र्वृत्तम् । अत्रायुस्कारणमपि वृत्तं कायकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्धावुल्लादात्म्येन प्रतीयते अन्व-
येनलक्षणेनाद्यभिकारोऽयुस्करं प्रयोजनम् ।
यथा च राजर्कोषे पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ।
यथा वा अग्रमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्राव-
यवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः । त्राह्योऽपि
तत्कार्यो अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रा-
र्थास्तु खूणास्तु क्रमो इत्याः अत्र तादर्थ्यरूपः ।
एवमन्यत्रापि । निगोऽस्य पुनर्विषयस्थान्ता-
दात्म्यप्रतीतिस्तु साध्यवसाना । अस्याच्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्वेव ॥ * ॥

“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात् मना गौर्यस्तेन षोडश

भेदिताः ॥” ५ ॥
ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतर-
सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां
पूर्वोदाहरणान्वेव । रूपावुपादानलक्षणा
सारोपा गौरी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिजलभवस्त्रेह रूपं
सुखार्थतुपादायेव सारोपादिस्त्रेहैव वर्तते ।
प्रयोजने यथा राजकुमारोऽहं तत्त्वष्ट्रेहैव च
गच्छतुस्तु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूद्रा
वुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौरी यथा
तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति । रूद्रौ लक्षणलक्षणा
सारोपा गौरी यथा राजा गौर्देन्द्रः कण्ठकं
श्रीधयति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूद्रौ
लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौरी यथा
कण्ठकं श्रीधयति । प्रयोजने यथा गौर्वा-
ह्यति ॥ * ॥

“अङ्गस्य गूढगूढत्वाद्द्विधा स्युः फल-
लक्षणाः ॥” ६ ॥
प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपयद्वाङ्म गूढगूढतया प्रत्येकं द्विधा

भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः वाक्यार्थभावागा-
परिपक्वतुल्लिखितव्यमत्रवेद्यः । यथा उपकृतं
बहु तत्रेति । अगूढादितिस्थपनया सर्वजन-
वेद्यः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन-
मदः एव ललितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन
आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशय-
श्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ * ॥

“धर्मिभर्मगतत्वेन फलस्थेता अपि द्विधा ॥” ७ ॥
यता अन्नरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः
फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च प्रत्येकं
द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।
“क्षिप्रश्यामलकान्तिविप्रविद्यतो वेक्ष्णुलला-
घनाः
वाताः श्रौकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः
कलाः ।
कामं सन्तु डटं कठोरहृदयो रामोऽसि
सर्वं सहे
वेदेही तु कथं भविष्यति हृ हा हा देवि ।
धीरा भव ॥”

अत्रात्मन्तदु खचिह्नयोरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये
तस्येवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र
तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावनत्वाद्दृष्टधर्म-
स्थातिशयः फलम् ॥ * ॥

“तदेव लक्ष्याभेदाच्चत्वारिंशत्कता कुप्रेः”
रूपावयवौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्कतया-
भेदाः ॥ * ॥ किञ्च ।

“पदावक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥” ८ ॥
ता अन्नरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा
गङ्गायां घोषः । वाक्यगतत्वेन यथा उपकृतं
बहु तत्रेति । एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।
इति साहित्यदर्पणम् ॥

लक्षा, स्त्री, (लक्ष्यनीति । लक्ष् + अच् । टाप् ।)
लक्षम् । दशावुत्तसंख्या । इति भेदिनी ।
मे, २३ ॥

लक्षितः, चि, (लक्ष् + क्तः ।) आलोचितः । इष्टः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।

“येः सादिता लक्षितपूर्वकैतू
तानेव वामर्षतया निबन्धुः ॥”)
अङ्कितः । इति लक्षधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
निबन्धम् ॥ लक्षणाश्रयश्च ॥

लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा । यथा
द्विरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणायोपस्थापितान्नेफ-
हयस्यक्षभरपदादभिधेयव भङ्गोपस्थितिः । अत्र
रूद्रिरस्ति । प्रकृते तु रूद्रिप्रयोजनाभावा-
न्नेयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणीयुच्यते । न च
लक्षणाद्वयाभावात् कथमर्थे लक्षितलक्षणीति
वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थाभिधानं
तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् ।
इति साहित्यदर्पणटीकास्तु श्रीरामचरयतकै-
वागीशः ॥

लक्षिता, स्त्री, (लक्ष् + क्तः ।) लक्षितां टाप् ।)
परकीयान्तगतनायिकाभेदः । अस्या लक्षयम् ।

लक्ष्मणा

पुष्पलीभावनिपुणा । उदाहरणं यथा,—
 “यद्गन्तं तद्गतं यद्गुणात्तदपि वा भ्रूयान् ।
 यद्भवतु तद्भवतु वा विप्रलक्ष्मण गोपनोपायः ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥
 लक्ष्म, [न्] स्त्री, (लक्षयत्वनेन लक्ष्यते इति वा ।
 लक्ष + मनिन् ।) चिह्नम् । (यथा, प्राक्कुन्तले
 १ अङ्कः ।
 “सरनिजमनुविद्धं श्रेयलेनापि रस्यं
 भनिलमपि हिमांशोर्लेप्य लक्ष्मीं तनोति ।
 इयमधिकमनोभ्रा वल्लवेनापि तन्वी
 किमिव हि मधुराणां मखनं गाक्षतीनाम् ॥”)
 प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥
 लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ६ । ३१ ।
 “अथ लक्ष्मणाशुगतकान्तवपु-
 र्जैलधिं विलक्ष्य प्रशिवाश्रयिः ।
 परिवारिनः प्रति ऋचगणै-
 ल्लिमिरीधराक्षसकुलं विभिते ॥”)
 नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरक्ष-
 स्तीति । लक्ष्मी + यामादित्वात् । लक्ष्म्या अच्चेति
 गण्यत्वेनात्वं बोध्यम् ।) स्त्रीविशिष्टे, त्रि । इति
 मेदिनी । श्लो, ७५ ॥
 लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्तीति । अर्ध्यादि-
 त्वाद्च् ।) सारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
 भ्राता । इति मेदिनी । श्लो, ७६ ॥ (यथा,
 अध्यात्मरामावधे । १ । ३ । ७५ ।
 “भरगाङ्गरो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणाश्वितम् ।
 शत्रुघ्नं शत्रुघ्नतारमेवं गुरुरभाषत ॥”)
 स च जैतायुगे अयोध्यायां सुमित्रास्यं दश-
 रथाज्जातः । इन्द्रजिह्वार्थं तस्य ततुर्दशवर्ष-
 प्रथमं आहारनिम्नादिरहितं यथा,—
 “सकदा रघुनाथश्च सीतला लक्ष्मणेन च ।
 स्वातः सरसि तत्रस्थौ रस्ये पञ्चवटीतटे ॥
 उवाच सीतां देवमौ जलं सुखादु निर्मलम् ।
 तथामधुसूतं रस्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
 फलश्च चयनं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः ।
 ततो हसौ लक्ष्मणाय पश्चाद्भुङ्क्ते स्वयं प्रभुः ॥
 लक्ष्मणस्तु गृह्णीत्वा च नैव सुदुक्ते फलं जलम् ।
 मेघनादवधार्थं सीतोद्धारणकारणात् ॥
 निद्रां न याति नो सुदुक्ते वषांणाश्च चतुर्दश ।
 य एव पुत्रयो योगी तदर्थो रावणाक्षयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्कले ११५ अध्यायः ॥
 लक्ष्मणप्रदः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रदत्तर्जनी ।)
 सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणस्यैवा इति । अर्ध्या
 दादित्वात् अच् । टाप् ।) श्वेतकण्ठकारी ।
 इति राजनिर्घण्टः । सारथी । औषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ७६ ॥ प्रोधस्तु लक्ष्मणाकन्द इति
 नाम्ना ख्यातः । तस्याः पण्यायः । पुत्रकान्दा २
 पुत्रदा ३ नागिनी ४ नागाक्षा ५ नामपत्नी ६
 तुङ्गिनी ७ मल्लिका ८ असन्निष्कन्दा ९
 पुष्करा १० अस्त्रा युवाः । मधुरलम् । शीतलम् ।

स्त्रीवन्ध्यात्वनाशिलम् । रसायनकरलम् । वल्क-
 लम् । त्रिदोषप्रसनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “पुत्रकाकाररक्ताव्यविक्रमिणीच्छिता सदा ।
 लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगम्याकृतिर्भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ १० ॥
 (मन्नाधिपतिक्त्या । यथा, भागवते । १० ।
 ५८ । ५७ ।
 “सुताश्च मन्नाधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्युताम् ।
 स्वयंवरं जहारेकः स सुपर्यः सुधाभिव ॥”)
 दुष्याधनकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण सास्नेन
 विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
 भागवते । १० । ६८ । १ ।
 “दुष्याधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिक्रयः ।
 स्वयंवरस्थामहरत् स्यामो जाम्बवतीसुतः ॥”)
 लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्द्योगिनमिति ।
 लक्षि + “लक्ष्मेर्मुट् च ।” उणा० ३ । १६० । इति
 ईप्रथयो तुडागमञ्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
 पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरि-
 प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
 श्रीराज्यतनया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥
 जलधिजा १२ भागवती १३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ हरिवल्गमा १४ दुष्भावितनया १५
 श्रीरसागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥ ३ ॥
 अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।
 “वानं वक्षिसमारूपं वामनेत्रं हृत्संयुतम् ।
 वीजमेतत् त्रियः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥” ॥
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिपीठन्यासान्त
 कर्म विधाय हृत्पद्मस्य पूर्वादिशेः श्रेष्ठे मध्ये च
 पीठशक्तीः पीठमसृज न्यसेत् । ॐ विभूत्यै
 नमः । एव उन्नत्यै कान्त्यै ऋष्टेः कीर्त्तौ सप्रत्ये
 युष्टेः उन्नत्यै ऋष्टेः । ततः श्रीकमलासनया
 नमः । इत्यासनं विन्यस्य ऋष्यादित्यासं कुर्व्यात् ।
 शिरसि भृगुश्रवणे नमः सुखे निवृत्तहृत्से नमः ।
 हृदि त्रिये देववाये नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
 कुर्व्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां
 खाद्या । यूं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
 एव आं हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत् ।
 तथा च निवन्धे ।
 “अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमाजीजेन कल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रखे-
 चतुर्भिर्गजे
 र्हंसोत्सिन्नश्चिरस्त्रयत्पटतघटेराविच्यमानां
 धियम् ।
 त्रिभाषां वरमजशुगममभयं हृत्कीः किरीटो-
 ञ्जसां
 शौभावह्नितम्ब विम्बलजितां वन्देऽरविन्द-
 स्थिताम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसेः संपुण्य शङ्कस्यापनं कुर्व्यात् ।
 ततः पीठपूजां विधाय केशरेषु मध्ये च विभू-
 त्वादिपीठमन्त्रपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवा-

हनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवा-
 रणपूजामारभेत् । अन्त्यादिशेः श्रेष्ठे मध्ये हृत्सु
 च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपुण्य दिग्-
 श्रेष्ठे पूर्वादिषु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्क-
 र्षेणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय । विदिग्दक्षिण ॐ
 दमकाय ॐ सलिलाय ॐ गुग्गुलुवे ॐ कुर-
 णकाय । ततो देवा हृत्सि ॐ शङ्कनिधये
 नमः । एव वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिधये
 वसुमये । पन्थायै पूर्वादिषु ॐ वलाक्ये नमः ।
 एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभी-
 धिकायै श्राङ्क्यै वसुमालिकायै । तद्विदिग्दिग्ना-
 दौन् वजादौश्च पूजयेत् । ततो धूपादिवि-
 र्जानान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं
 दादशलक्षजपः । तथा च ।
 “भातुलक्षं जपेत्कर्म दीप्तितो विजितेन्द्रियः ।
 तस्य हृत्सु च जुहुयात् कामलेर्मधुराजुतेः ।
 जपान्ते जुहुयात्कर्म तिलैर्वा मधुराजुतेः ।
 विस्त्रेः फलेष्वा जुहुयात्त्रिभिर्वा साधकोत्तमः ॥
 वाग्भवं वनित्वा विष्णोर्माया मकरकेतनः ।
 चतुर्भोजाम्बोको मन्त्रस्तुत्संगैफलप्रदः ॥”
 वाग्भवं ॐ । विष्णुवजिता श्रीं । माया स्त्रीं ।
 मकरकेतनः स्त्रीं । अस्य पूजादिकं पूर्ववद्-
 बोध्यम् । तथा च ।
 “रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
 कुर्व्यात् प्रयोगात् तत्रस्थानेन साधकोत्तमः ॥
 निधिभिः सेवते तिलं चर्त्तमङ्गिरस्पुस्तैः ॥”
 ध्याने तु विशेषः ।
 “माणिक्यप्रतिभप्रभां हिमनिभैस्तुङ्गेषुत्तुर्भिर्गजे-
 र्हंसयाश्चिरवत्कृष्णसलिलैराविच्यमानां सदा ।
 हस्ताब्जे वरदानमन्त्रजुगाम्भीतीर्दधानां हरैः
 कान्तां काङ्गिणपरिजातलतिकां वन्दे सरोजा-
 वनाम् ॥”
 अस्य पुरश्चर्यं दादशलक्षजपः । तथा च ।
 “भातुलक्षं हविष्याश्री जपेदन्ते सरोरुचैः ।
 जुहुयादस्यैः पुष्येकालहृत्सं जितेन्द्रियः ॥”
 मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्ये ठह्वय-
 मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निवन्धे ।
 “दीर्घां यादिविसर्गान्तो ब्रह्मा भातुल्यसुवरा ।
 वान्तिसिन्ये प्रिया वन्देऽनुः प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”
 “दीर्घां नकारः । यादिर्मः । जप्त्वा कः ।
 भातुर्गमः । वसुवरा जः । वान्तिसिन्ये वासिन्ये ।
 वक्षिप्रिया खाद्या । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व-
 वत् पीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादित्यासं
 कुर्व्यात् । शिरसि दक्षश्रवणे नमः । सुखे
 विराट्कन्दसे नमः । हृदि त्रिये देवतायै नमः ।
 तथा च शारदायाम् ।
 “ऋषिदेवो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी-
 र्तिता ॥”
 ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां
 नमः । ॐ पद्मिन्यै वमस्तर्जनीभ्यां खाद्या ।
 ॐ विष्णुपत्नेः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
 ॐ वरदायै । नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

लक्ष्मीः

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां फट् । एवं
 हृदयादिषु । ॐ देव्यै नमो हृदयाय नम
 इत्यादि । तथा च निवन्द्यै ।
 “देव्यै हृदयमास्थानं पद्मिन्वै शिर इरितम् ।
 विष्णुपत्न्यै शिखा प्रोक्ता वरदायै ननुच्छेदम् ।
 अस्त्रं कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रथवादिक्ताः ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “आनीना सरसीसहै स्मितसुखी हस्ताम्बुजे-
 विभ्रतौ
 दानं पद्मशुभाभये च वपुषा सौदाभिर्नो-

सन्निभा ।
 सुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्तुङ्गस्तनोद्गाधिषी
 पायादः कमला कटाक्षविभ्रैरानन्दयन्ती
 हरिम् ॥”

एव ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शूद्रस्थापनं
 कृत्वा पूर्वाक्तपीठशक्तिसहितपीठमन्त्रां पूर्वां
 विधाय पूनध्यात्वावाहनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदान-
 पथ्यन्त विधायावरणपूजामारभेत् । अन्त्यादि-
 चतुष्क दिक्षु च ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।
 ॐ पद्मिन्वै नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
 पत्न्यै नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः
 कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽन्त्याय
 फट् । तत पूजादिदलेषु पूर्व्वेव नवाक्यादि
 पूजयेत् । तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् ।
 ततो धृषादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
 अथ पुरश्चरणं दशलक्षणपः । तथा च ।
 “दशलक्षं जपेन्मन्त्रं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः ।
 दशार्घं कुह्यात्मन्वीमधुराक्तेः सरोरुहैः ॥” *
 अथ लक्ष्मीसौत्रम् ।

ईश्वर उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवहने ।
 यथा त्वं सुखिरा ज्ञायै तथा भव मयि खिरा ॥
 ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतहरिप्रिया ।
 प्रदा पद्मालया सम्यन्तदृष्टिः श्रीः पद्मप्रारिणी ॥
 द्वादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ।
 खिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीसौत्रं तत्रैव १ अंशे
 ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ लक्ष्मीपूजा-
 निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेदुःखियः शिव्यम् ।
 विंशै धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ॥
 प्रथमं पूजयेत्क्षेत्रीं शूद्रपक्षे गुरोर्दिने ।
 नापराह्णे न रात्रौ च नासिते न चन्द्रस्युशि ॥
 द्वादश्याश्चैव नन्द्यायां रिक्तायाश्च निरंशके ।
 चयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् ॥
 न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे ।
 पूजयेत् गुरोर्वादि चाप्राप्ति रविषीमथीः ॥
 गुरुवारं हि पूजां च यत्नेन यदि लभ्यते ।
 तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी ।
 न कुर्व्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्याद्विसर्जनम् ।
 न चण्डौ वाद्येत्तत्र नैव क्षिण्येत् प्रदापयेत् ॥

लक्ष्मीः

पौषे च दशमी शुक्ला चैत्रके पञ्चमी तथा ।
 नभस्यै पूर्व्यामा श्रेया गुरुवारं विशेषतः ॥
 आण्डकं धान्यसम्ययं नानाभरणभूयितम् ॥
 सुगन्धिपुष्पपुष्पैश्च गुरुपक्षे प्रपूजयेत् ॥
 पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके ।
 पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्यै तु विशेषतः ॥
 गुरुवारसमायुक्ता नभस्यै पूर्व्यामा शुभा ।
 कमला पूजयेत्तत्र पुनश्चैव न विद्यते ॥
 एकैव कमलेनैव कमला पूजयेद् यदृष्ट ।
 इह लौके सुखं प्राप्य परञ्च कैश्वर ज्ञेयम् ॥
 प्राङ्मुखी पूजयेत्क्षेत्री पश्चिमाननसंस्थिताम् ।
 गन्धपुष्पपदीपनेत्रेदत्तादुपचारके ॥
 गन्धहारेतिमन्त्रेण गन्धनावाहयेत्सौ ।
 श्रिये जान इति द्वाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥”
 ततो ध्यानम् ।

“हरिण्यवर्णा हरिणी सुवर्णरजतस्रजम् ।
 चन्द्रां हरिण्यस्यै लक्ष्मीं जानवेदसमावहाम् ॥
 गौरवर्णांश्च हिमुजां सितपद्मोपरिस्थिताम् ।
 विष्णोऽञ्चः स्वस्त्याश्च जगच्छोभाप्रकाशिनाम् ॥
 ध्यायेदाद्या सदा देवीं पूजाकारे विशेषतः ।
 ततः पूजादिजं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युच्यते ॥
 लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीधनिः क्षमा ।
 तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मैधा विद्या रमा श्रुतिः ॥
 हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
 रत्नाभिः सप्तदशभिलक्ष्मीवीजादिनाञ्चयेत् ॥
 लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ॥
 धियणश्च कुबेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥”
 लक्ष्मीचरित्रे ।
 “न लक्ष्मपक्षे रिक्तायां दशमौहादधीयु च ।
 श्रवणादिचतुर्दशै लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”
 इति कालचन्द्रिका ॥

दीपान्तितामावस्थायां लक्ष्मीपूजाविधयेथा —
 “तुलाराधिते भागौ अमावास्यां वराधिप ।
 क्षाला देवान् पितृन्भक्षा संपूज्याश्च प्रणम्य च ॥
 क्षाला तु पाञ्चव्याहं दधिचौरगुडादिभिः ।
 ततोऽपराह्णसमये चोषयेन्नगरं त्रुपः ।
 लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उक्त्वाभिष्ठाभिषेष्टा-
 ताम् ॥
 अमावास्या यदा रात्रौ शिवाभागे चतुर्दशी ।
 पूजनौया तदा लक्ष्मीविज्ञेया सुखरात्रिका ॥
 अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके भासि कैश-
 वात् ॥

अमयं प्राप्य सुप्ताश्च चौरौहाणैवसाशुषु ॥
 लक्ष्मीर्देवभयान्मुक्ता सुखं सुप्तासुजोदरे ।
 चतुर्गुणसहस्रान्तं ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे ॥
 अतोऽत्र विधिषु कार्या मनुष्यैः सुखसप्तिका ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यन्ते बालातुराण्यनात् ॥
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥
 दीपद्वयस्त्रया कार्या भक्षा देवपदैव्यपि ॥
 चतुर्व्यथस्तथाशेषे नदीरपर्वतसाशुषु ।
 उच्छन्दलेषु गोलेषु चलेषु यक्षेषु च ॥
 वस्त्रैः पुष्पैः श्रीमितयाः क्रयविक्रयभूमयः ॥

लक्ष्मीः

दीपमालापरिजिभ्रं प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वादी विभक्त्य च वसुध्नि-
 तात् ॥

अलङ्कनेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
 स्वर्णमण्डपेष्विदमेष्वैवाव्यवर्धनकेः सह ॥”
 अथ लक्ष्मीपूजायां पुण्यदानकाले ।
 “नमस्ते सन्तदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
 या गतिस्तत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्सदृशानाम् ॥”
 लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् ।
 “सुखरात्र्या प्रदोषे तु कुर्वेत् पूजयान्ति ये ॥”
 इति रुद्रधरधनुना कुबेरस्यपि पूजयन्ति ।
 “धनदाय नमस्तुभ्यं विधिपद्माधिपाय च ।
 भवतु त्वत्प्रसादान्ते धनधान्यादिसम्पदः ॥”
 इति पठित्वा कुबेराय नम इति चिः पूजयेत् ।
 ततो देवयहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
 मन्त्रः ।

“अथलक्ष्मीतो रविश्यांतस्त्वश्यांतिस्तयैव च ।
 उत्तमः तन्त्योर्तोनां शोभायं प्रतिरुह्यताम् ॥”
 ततो ब्राह्मणान् वस्त्रेषु भोजयित्वा स्वयं सुखा
 सुखं सुप्ता प्रवृषे भविष्योक्तं कर्मे जुग्व्यात् ।
 तथा,—

“सुखरात्रिचतुःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये ।
 वसुध्वत्पुनःवसुध्व वाचा कुभलयाञ्चयेत् ॥
 प्रदीपवन्दनं कार्या लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
 गौरीचन्द्रात्तत्रैव दद्याद्दङ्गुलं सज्जतम् ॥”
 लक्ष्मीपूजाभक्तः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मं पद्मालये शुभे ।
 महालक्ष्मि नमस्तुभ्य सुखरात्रिं कुर्वन् मे ॥
 वषाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 सुखरात्रिपतिर्या तन्मे लक्ष्मीर्षोऽपेक्षु ॥
 या रात्रिः सञ्जभूतानां या च टण्डिववस्थिता ।
 संवत्सुरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
 माता त्वं सञ्जभूताना देवानां हृदिसम्भवा ।
 आस्थाता भूतवै देविः सुखरात्रिं नमोऽस्तु
 त ॥”

लक्ष्मीं नम इति चिः पूजयेत् । इति तिष्यादि-
 तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—
 वारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्थाननश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः ।
 सावित्रीयमसवादे श्रुतं सुनिर्मलं यशः ॥
 तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमेव च ॥
 केनादौ पूजिता सापि किन्भूता केन वा पुरा ।
 तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं वद वेदविदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

खड्गेरादौ पुरा ब्रह्मन् ज्ञायाश्च परमात्मनः ।
 देवी वामांशसम्भूता बभूव रासमण्डले ॥
 अतीवसुन्दरी रामा न्यभोधपरिमण्डला ।
 यथा द्वादशवर्षीया शश्वत् सुस्थिरयौवना ॥
 श्वेतचम्पकवर्णाभा सुखदृश्या मनीहरा ।
 शरत्पुष्पाञ्जलीकोटीन्दुप्रभाप्रच्छादितानना ॥
 शरन्ध्याङ्गपद्मानां श्रीमामोचनसौचनाना ॥

लक्ष्मीः

सा च देवी द्विधा भूता सच्चैवेश्वरेश्वर्या ॥
 समा रूपेण वर्षान् तजसा वधसा त्विधा ।
 यशसा वाससा स्रज्या भूयगेन गुणेन च ॥
 क्षितिन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
 मधुरेण श्वरेणैव गयेनाहुनयेन च ॥
 तद्दामार्थो महालक्ष्मीर्हृत्त्रिणांशश्च राधिका ।
 राधादौ वरयासास द्विस्रजश्च परात्परम् ॥
 महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाचकमे कमनीयकम् ।
 त्रयस्रजोरवेणैव द्विधारूपो बभूव ह ॥
 दक्षिणांशश्च द्विस्रजो वामांशश्च चतुर्भुजः ।
 चतुर्भुजाश्च द्विस्रजो महालक्ष्मी दर्शो पुरा ॥
 लक्ष्मिं दृश्यते विश्वे स्निग्धदृष्ट्या ययानिशम् ।
 देवीयु या च सज्जती महालक्ष्मीश्च सा
 स्तुता ॥
 द्विस्रजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
 शुद्धसत्त्वस्वरूपेण गोपिनीपीभिराहृतः ॥
 चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे प्रयथो पद्मया सह ।
 सर्वोपान समो ह्यौ तौ जग्यनारायणो परौ ॥
 महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
 वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंगुता ।
 प्रेम्णा सा च प्रधाना च सर्वोसु रमणीयु च ॥
 स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च भूक्तसम्पत्स्वरूपिणी ।
 पातालेषु च भवेषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥
 गृहलक्ष्मीर्दिवेषु गृहलक्ष्मीश्च कर्णाश्रया ।
 सन्पत्स्वरूपा गृहलक्ष्मीं सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
 गर्वां प्रसूः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
 क्षीरोद्विन्दुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीयु च ॥
 श्रीभास्वरूपा च नन्दे च सूर्यमङ्गलमखिता ।
 विभूषणेषु रज्जेषु फलेषु च जलेषु च ॥
 जृषुषु रुपपत्नीषु दिव्यक्षीषु गृहेषु च ।
 सर्वशस्त्रेषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ॥
 प्रतिभासु च दवानां मङ्गलेषु घण्टेषु च ।
 माण्डिकेषु च सुक्तासु मास्त्रेषु च मनोहरा ॥
 मन्त्रीषु च हीरेषु क्षीरेषु चन्दनेषु च ।
 दृचशास्त्रासु रथासु नवमेघेषु वस्तुषु ॥
 वैकुण्ठे पूजिता वादौ देवी नारायणेन च ।
 द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या हृतीये प्रकुरेण च ॥
 विश्वना पूजिता सा च क्षीरोदे भारते तुने ।
 छायाभूयेन मनुना मानवेन्द्रैश्च सर्वतः ॥
 ऋषीन्द्रैश्च सुवीन्द्रैश्च सद्भिश्च गृह्णिभिर्भवे ।
 गन्धर्वैश्च नागादेः पातालेषु च पूजिता ॥
 शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे हस्ता पूजा च ब्रह्मणा ।
 भक्त्या च पञ्चपर्यन्तं त्रिषु लोकेषु नारद । ॥
 चैत्रे प्रौषे च भाद्रे च पुरथे मङ्गलवाचरे ।
 विश्वना निमित्ता पूजा त्रिषु लोकेषु भक्तितः ॥
 वर्गान्ते प्रौषसंक्रान्त्यां मेध्यामावाह्य प्राङ्गणे ।
 मनुस्तां पूजयामास सा भूता भुवनत्रये ॥
 राजेन्द्रैश्च पूजिता सा मङ्गलेनैव मङ्गला ।
 केदारेश्वर नीलेन नलेन सुवलेन च ॥
 भुवेयोसावपादेन प्रकृत्ये बलिना तथा ।
 कप्रसपेन च दक्षेण कर्हमेन विवक्षता ॥

लक्ष्मीः

प्रियत्रनेन चन्द्रेण कुबेरेश्वरेण वायुना ।
 यमेन वङ्गिना ज्ञेय वरुणेनैव पूजिता ॥
 एव सर्वत्र सर्वैश्च वन्दिता पूजिता सदा ।
 सर्वैश्वर्याधिदेवी वा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥”
 अपि च ।
 नारद उवाच ।
 “नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवाशिनी ।
 वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
 कथं बभूव सा देवी पृथिव्या सिन्धुकन्यका ।
 किं तद्भुजानश्च स्तवनं सर्वैः पूजाविधिक्रमः ।
 पुरा केन स्तुतादौ सा तस्मां आस्थातुमर्हति ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 पुरा दुर्वाससः प्रापात् भट्टश्रीश्च पुरन्दरः ।
 बभूव देवसंघश्च मयैलोकश्च नारद । ॥
 लक्ष्मीः स्वर्गादिर्न ब्रह्मा रष्टा परमदुःखिता ।
 गत्वा क्षीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारद ॥
 तदा श्रीकाद्वयपुरेवा दुःखिता ब्रह्मणः सभाम् ॥
 ब्रह्मणश्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
 वैकुण्ठे श्ररणापन्ना देवा नारायणं परे ।
 अतीवदेव्युक्ताश्च शुक्लकण्ठीहतालुकाः ॥
 तदा लक्ष्मीश्च कलयो पुरा नारायणाक्षया ।
 बभूव सिन्धुकन्या सा भूक्तसम्पत्स्वरूपिणी ॥
 तथा मथित्वा क्षीरोदं देवा देवगणैः सह ।
 संप्राप्तुश्च वरं लक्ष्म्या दृष्टशुक्लाश्च तत्र हि ॥
 सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विष्णवे ।
 ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥
 देवाद्यासुररक्षसं राक्ष्यं प्रापुश्च तद्वरात् ।
 तां सम्पूज्य च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखले ३५ । ३६ अध्यायौ ।
 लक्ष्म्या अगम्यगृह्णाणि यथा,—
 “यं यं रष्टो गुरुर्देवो माता तातश्च बान्धवः ।
 अतिथिः पितृलोकेशश्च न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मिथ्यावादी च यः शश्वन्नास्तीति वाचकः ।
 सदा ।
 सन्तहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
 सत्यहीनः स्याद्यहारे मिथ्यावाक्प्रदायकः ।
 विश्वासघ्नः क्षत्रज्ञो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 चिन्तायुक्तो भययुक्तः शत्रुयुक्तोऽतिपासकौ ।
 ऋणयुक्तोऽतिक्षययो न गेहं यामि पापिनाम् ॥
 दीक्षाहीनश्च शोकात्तो भन्द्योः क्षीणितः ।
 सदा ।
 पुंश्चकीपतिपुत्रौ यौ तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
 पुंश्चक्षान्शावीरान् यो मुदुल्ल कामतः सदा ।
 शूद्रान्नभोवी तद्व्याधी तद्गुरुश्च नैव याम्यहम् ॥
 यो दुर्लोक कलहाविष्टः कलिः शश्वद्वालये ।
 क्षी प्रधाना गृहे यस्य न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 यत्र नास्ति हरेः पूजा तदीयगुणकीर्तनम् ॥
 नोत्सुकश्च प्रशंसार्थो न भामि तस्य मन्दिरम् ॥
 कन्यानवेदविक्रान्ता नरघातो च हिंसकः ।
 नदकाप्रारसदृशं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

लक्ष्मीः

सदतां परदतां वा ब्रह्मदृष्टिं सुरस्य च ।
 यो हरेर्दानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 यत् कर्म दक्षिणाहीनं मृत्प्रथीः कुर्वते शठः ।
 स पापी पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मानरं पितरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुषु तम् ।
 अनार्थो भगिनीं कन्यामनन्याश्रयवाम्भवात् ॥
 कापंण्यादयो न पुण्याति सश्वयं कुर्वते सदा ।
 तद्व्यहान्नरकारात्त यामि ताम्भुनीश्वराः ॥
 स्वर्गं पुरीषसुतुल्यं यस्तत् पश्यति मन्द्योः ।
 यः श्रेते स्निग्धपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 अथैतपादश्राथी यो नमः श्रेतेऽतिनिद्रितः ।
 सन्ध्याश्राथी दिवाश्राथी न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मूर्ध्नि तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदङ्गसुपस्युशेत् ।
 ददाति पञ्चाङ्गाच्च वा न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दत्त्वा तैलं मूर्ध्नि गात्रे विष्णुं यः ससुतुल्येत् ।
 प्रथमेदाहरेतु पुत्र्यं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 हृद्यं क्षिणितं नखरैर्नखरैर्विलिखेत्क्षीमे ॥
 गात्रं पादे मल यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दृशनं वसनं यस्य समलं क्लृप्तमङ्गलम् ।
 विलती यासहासौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामयात्री चिकित्सकः ।
 सुप्रकृतेवलक्षेव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 विवाह धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
 दिवाभियुनकारौ यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥”
 इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे लक्ष्मीचरित-
 नाम २३ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं
 बङ्गाश्रिनं निहुरवाक्प्रभाविणम् ।
 स्वर्थादे चान्तमये च श्राविन
 विमुचति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥
 निदां केदस्तुयानां धरणिर्विलिखनं पादयो-
 र्द्वयमाहर्हि-
 र्दन्तानामस्य श्रौचं वसनमलिनता कृचता
 मूर्द्धञ्जानाम् ।
 हे सन्धे चापि निद्रा विवसनप्रथनं यासहाति-
 रक्त्
 खाङ्गे पीठे च वादां निधनसुपनयेत् केप्रव-
 स्थापि लक्ष्मीम् ॥
 शिरः सुधौतं चरयो सुमाह्वितौ
 वराङ्गनासेवनमस्यभोजनम् ।
 अनमश्राधिलमपर्वमेधुनं
 चिरपनशो श्रियमानयन्ति यट् ॥
 यद्य कश्च तु पुण्यस्य पाण्डरस्य विप्रैधतः ।
 शिरसा धार्यमावाह्य अलक्ष्मीः प्रतिहृष्यते ॥
 दीपस्य पश्चिमा क्क्षाया ह्याया श्रयावनस्य च ।
 रजक्तस्य तु यनौर्यमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥”
 इत्यादि गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥
 अङ्गविशेषे तस्याः स्थितिफलं यथा,—
 देवा ऊचुः ।
 “कथयस्व जगन्नाथ । किञ्च स्थानेव्यवस्थिता ।
 पुरुषाणां फलं किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति ॥

लक्ष्मीः

इत्तान्त्रिय उवाच ।

वृणां पादस्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रयच्छति ।
 सकृद्यदि संस्थिता वल्लं रत्नं वानादिभिः क्लृप्तं ॥
 कलवदा गुह्यसंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी ।
 मगोरयान् पूरयति पुत्रवाणां च्छदि स्थिता ॥
 लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठं कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
 अर्भोदत्रस्तुदारैश्च तथाश्लेषं प्रवातिभिः ॥
 मिष्टान्नं वाक्यलावण्यमाश्राभयितयान्तया ।
 सुखसंस्था कविबन्धु यच्छब्ददधिसम्भवा ॥
 शिरोरगता संलज्जति ततोऽर्थं याति संश्रयम् ।
 सेयं शिरोरगता देव्यान् परिहजति साम्प्रतम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे इत्तान्त्रियचरितार्थायः ॥३॥
 अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीसूत उवाच ।

“नेरुष्टे सुखासीनां लक्ष्मी एच्छति नैश्वर्यः ।
 केनोपायेन देवि त्वं वृणां भवसि निज्जला ॥

श्रीरवाच ।

शुक्लाः पारावता यत्र दृष्टिणी यत्र चोञ्जला ।
 अकलह्वा वसन्तियत्र तत्र क्षण्य वसान्यहम् ॥
 धाम्यं सुवर्णसदृशं तद्वृणा रजतोपमाः ।
 अन्नचैवातुषं यत्र तत्र क्षण्य वसान्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभाषी
 वृद्धोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।
 अल्पप्रलापी न च दीर्घसूत्रो
 तस्मिन् सदार्हं पुरुषे ववामि ॥
 यो धर्मप्रतीको विजितेन्द्रियश्च
 विद्याधिनीतो न परोपतापी ।
 अगम्वितो यश्च जनाशुरागी
 तस्मिन् सदार्हं पुरुषे ववामि ॥

चिरं ज्ञाति द्रुतं सुदत्ते पुष्यं प्राप्य न जिघ्रति ।
 यो न पश्येत् स्वियं नयां नियतं स च मे प्रियः ॥
 त्यागः सत्यञ्च शौचञ्च यत्र एते महागुणाः ।
 यः प्राप्नोति गुणानेतान् अह्वावान् स च मे प्रियः ॥
 सत्त्वैलक्ष्म्यमर्थे तु त्याग एव विप्रश्नते ॥
 काले देशे च पात्रे च स च त्यागः प्रप्रस्थते ॥
 नित्यमामलके लक्ष्मीर्निर्वाणं वसति गोमये ।
 निर्वाणं शूद्रं च पद्मे च निर्वाणं श्रीः सुक्तावाससि ॥

ववामि पद्मोत्पलशुद्धमध्ये
 ववामि चन्द्रे च मण्डिचन्द्रे च ।
 नारायणे चैव वसुध्वरार्धं
 ववामि निर्वाणवमन्दिरं ॥”

वसुध्वरायामिबन्धुवसौ धरायामिति वा पाठः ।
 “यथोपदिष्टा गुरुभक्तियुक्ता
 प्रत्युत्सवो नाक्रमते च निबन्धम् ।
 नित्यञ्च सुदत्ते पितृसुक्तशेषं
 तस्याः शरीरैरे नियतं ववामि ॥
 तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
 लोभाभ्ययुक्ता च सुश्रीमता च ।
 लावण्ययुक्ता मियदर्शना या
 पतिव्रता या च ववामि तासु ॥
 श्यामा म्दमाक्षी कृष्णमध्यभागा
 सुभ्रूः सुकेश्री सुगतिः सुश्रीला ।

लक्ष्मीः

गभीरनाभिः समदन्तपुटलि-
 क्तस्याः शरीरैरे नियत ववामि ॥
 या पापरक्ता पिशुनस्वभावा
 स्वाधीनकान्तः परिभ्रूयते च ।
 अमर्षकामा कुचरिचश्रीला
 तामङ्गनां प्रियतुस्वीं त्यजामि ॥
 पुष्यं पर्युषितं प्रति शयनं बहुभिः सह ।
 भग्नान्नं कुनारीञ्च दूरनः परिव्रजेत् ॥
 चित्नाङ्गारकमस्वीनि वदंते भस्म द्विजश्च गाम् ।
 न पादेन स्यात्ते पादं क्रापांसिधु त्वयं गुरुम् ॥
 नखकेशोदकश्चैव मेघुनं पञ्चसन्धयोः ।
 वर्जयेन्नमशाथित्यन्तेकाकी मिष्टभोजनम् ॥

शिरः सपुष्यं चरन्ती सुपूजितौ
 निजङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
 अनयशाथित्यमपञ्चमेघुनं
 चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति घट्ट ॥

सम्माननीरजोवान निर्गुणो लक्ष्मणन्तया ।
 रात्रौ विस्वपलाशश्च कान्तस्तु वर्जयेदधि ॥
 स्वगात्रासनयीवायं अतृणा मूर्द्धपादयोः ।
 उच्छिष्टस्यग्रं नृद्धिं त्वानाम्भृञ्च वर्जयेत् ॥
 शयनश्चात्मकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
 न्दानान्नरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥
 परेकोद्विजित वक्तः स्वयं माख्यापकर्षणम् ।
 आलस्यमवसादश्च न कुर्व्यान्नोदमहृणम् ॥
 शूक्रवारे च यत्नेन शिवापिष्टश्च दर्शके ।
 स्वयं वामेन मूर्द्धानं पाणिना नेत्रं ससृष्टेत् ॥
 तारकाः पृथ्वन्तो च न पश्येदश्विनः पुमान् ।
 नेत्रेद्गुह्यं परस्त्रीयां नास्तु यान्तं दिवाकरम् ॥
 कुर्व्यान्नामधनाकाङ्क्षां परस्त्रीयां तथैव च ।
 परेषां प्रतिजूलञ्च उदितार्कं प्रजोधनम् ॥
 नखकण्टकरक्तोश्च शक्तिकाङ्गारवारिभिः ।
 वृथा विलेखन भूमौ न कुर्व्यान्मस काङ्क्षया ॥
 स्वयं दौर्हं स्वयं माख्यं स्वयं वृष्टञ्च चन्दनम् ।
 नापिनस्य यद्दे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”

स्वयं होहमिथञ्च यथितचेति वा पाठः ।
 “न निन्दा गणके विप्रे पादयोर्नैगन्तया ।
 प्रतिजूलचरेत् स्त्रीयां सुक्ता च दन्तधावनम् ॥
 अष्टतं मांसरूपञ्च नद्याश्चैव च्छियन्तया ।
 भक्ष्याद्दृशनाश्चैव शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
 मन्त्रैरयुक्तः परदारसेवी
 व्यापारहीनः परसेवकाश्च ।
 सङ्कीर्यंचारी परिवादशैल-
 लं निहृत् दम्भमयं त्यजामि ॥

शयनश्चाङ्गपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।
 नोत्तरीयमधः कुर्व्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥
 अशुष्यं त्वानवस्थाञ्च दुर्गन्धामसुखावहाम् ।
 अमृशुष्यामपुष्याञ्च न कुर्व्यात्क्षान्तरुम् ॥
 कर्ष्यं च वदंते प्राथि तथा करत्वेऽपि च ।
 पादे एष्टे तथा नेत्रे न कुर्व्यादहुरुलेपनम् ॥
 चक्षुर्लभे हतं श्रेयो सुखलभे घनत्वयः ।
 दरिद्रः कण्ठलये च पादएष्टे तथाशुषः ॥
 गर्वं पुष्यं यथा तोयं रत्नचैव मद्दोदधिम् ।

लक्ष्मीज

रुहीतं प्रयमं वल्लं वर्जयेन्न कदाचन ॥
 अन्नरजः खररजलघा सम्माननीरजः ।
 स्त्रीयां गडरजो राजन् शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

कुचेनिनं दन्तमलप्रधारिणं
 महाशूतं निहृत्वात्तभाविणम् ।
 स्वयं दये चास्तमिति तु प्रायिनः
 विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपारिखनम् ॥”

महाशूतमिथञ्च वज्राशिनमिति वा पाठः ।
 “निर्वाणं हिदस्तुगानां चिनिनखतिखनं पाठयो-
 रत्यश्रीर्षं
 एकाङ्गे नेलहीनं वसनमलिननावस्त्रनं चर्द्ध
 जानाम् ।
 द्वे सन्धे चापि निद्रा विवसनश्रय्यं व्यासच्छासा-
 तिरदः
 खाङ्गे पीठे च वार्द्यं हरति धनपतेः केशव-
 स्थापि लक्ष्मीम् ॥”

अन्नमनमिथञ्च रूचता इति वा पाठः ।
 “यवः कुरुते निर्वाणं मयोक्तानि च केशव ।
 तुष्टा भवामि तस्याहं लयथा निज्जला यथा ॥
 श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रानुरत्याय यः पठेत् ।
 तदुष्टश्च विपुलं रत्नं निर्वाणं भवति नामया ॥
 याधिनी मुच्यते रोगी वडो मुच्यते वन्धनान् ।
 व्यापदस्तस्य नश्यति तमः स्वयं दये यथा ॥”
 इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशववार्दे लक्ष्मी-
 चरित्रं समाप्तम् ॥ * ॥ दुर्गा । यथा,—
 “स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया सश्रयणाञ्च वा ।
 लक्ष्मीन्ना ललना वापि क्रमात् तु सा कान्ति-
 रयते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥
 सम्यक्तिः श्रीभा । ऋद्धीपधम् । वृद्धिनामो-
 वधम् । फलितौष्ट्यः । इति मेदिनी । मे, २८ ।
 सीता । वीरयोवित् । इति शब्दरत्नावली ।
 खलपङ्क्तिनी । हरिद्रा । शमी । इत्यम् । सुक्ता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मोक्षप्राप्तिः । इति
 चखीटीकायां नागभट्टः ॥ (श्रीभा । यथा,
 कुमारे । ३ । ४६ ।

“कपालनेत्रान्तरलक्ष्म्यमार्गे-
 व्यातिः प्ररोहेऽदितेः शिरसः ।
 श्यालसूत्राधिकसौकुमार्यां
 बावस्य लक्ष्मीं स्वपयन्तिमन्त्रोः ॥”

लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्म्याः कान्तः ।) नारायणः ।
 यथा,—
 “नमः कामलनेत्राय हरये परमात्मने ।
 जगतः प्राख्यिने च लक्ष्मीकान्तं नमोऽस्तु ते ॥”
 इति लक्ष्म्याष्टमीव्रतकथा ॥
 लक्ष्मीपुष्टं, क्ली, (लक्ष्म्याः पुष्ट्याः कान्तः ।) लक्ष्मी-
 रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-
 वैष्णव च ॥
 लक्ष्मीजनाह्वनः, पुं, (लक्ष्म्याः सहितो जनाह्वनः ।)
 शालग्रामविशेषः । तस्य लक्ष्म्यां यथा,—
 “एकदारे चतुश्चक्रं नवीननौरदोपमम् ।

लक्ष्मीस

लगुडः

लग्नं

लक्ष्मीवनाईनो ज्ञेयो रहिनो वनमालया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(तथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)
लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्ततालः ।) श्रीताल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्योच्चकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य द्रुतलक्षण्यविरामक्रमो
यथा,—
“हौ लो गू ह्रीं विरामान्तौ ह्रौं ण् हविरा-
मकः ।
विरामान्तौ ह्रौं लञ् ह्रौं लघुविरामकः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥
लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्म्यान्वितो नारायणः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननौरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीवृत्तिः, पुं, (लक्ष्मीयुतो वृत्तिः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“द्विचक्रं विस्तृतास्य च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीवृत्तिं विज्ञेयं गृह्णियाच्च सुखप्रदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्म्याः पतिः ।) वासुदेवः ।
नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥ (यथा,
किरति । १ । ४४ ।
“अथ चामामेव निरस्तविक्रम-
चिराय पर्येसि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्यं कार्मुकं
जटाधरः सन् कुटुम्बीह पावकम् ॥”)
लवङ्गवृत्तः । पूगः । इति विश्वः ॥
लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्म्याः पुत्रः ।) कामदेवः ।
घोटकः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ कुशः ।
लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीपुत्र्यः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्यविशिष्टं पुत्र्य-
मिवास्त्व ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्म्यास्तनवं फलं यच्च,) विष्णु-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीवान्, [वृ] पुं, (लक्ष्मीः श्रीमाख्यस्येति ।
सतुप । मस्य वः ।) पञ्चवृत्तः । इति शब्द-
माला ॥ श्वेतरोहितवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १९४ । ५२ ।
“सर्वलक्षण्यलक्ष्ययो लक्ष्मीवान् समितिञ्जयः ॥”)
लक्ष्मीवान्, [वृ] त्रि, (लक्ष्मीरख्येति ।) श्रीयुक्तः ।
धनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्म्याः २ श्रीलः ३
श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“शेषे धरामराक्रान्ते शेषे विश्वम्भरः धिया ।
लक्ष्मीवन्तो न पश्यन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥”)
लक्ष्मीवैष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वैष्टः ।) श्रीवैष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्म्या ईशः ।) विष्णुः । इति
सुम्भबोध्याकारणम् ॥
लक्ष्मीसमाह्वया, स्त्री, (लक्ष्म्याः सम आह्वयो
यस्याः ।) वीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीसहजः, पुं, (लक्ष्म्या सह जातः इति । जन्
+ ङः । श्रीराश्विजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्म्यारामः, पुं, (लक्ष्म्या आरामः ।) वनभेदः ।
इति शब्दमाला ॥
लक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यते धदिति । लक्ष् + ण्यत् ।)
शरवैद्यस्थानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म् २ शर-
यम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४
वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ६४ ।
“कामस्तु वायावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवहद्भिस्तुख विविचुः ।
उमासमर्त्तं हरवह्ललक्ष्यः
शराम्नय्यां सुहृदाममर्श ॥”)
लक्ष्यः, त्रि, लक्ष्यथा बोध्यः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ (लक्ष्यते इति । लक्ष् + ण्यत् ।)
दर्शनीयः । इति लक्ष्मणवर्धननाट् ॥ (व्याजः ।
इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।
“रोमाचलस्यैव स गात्रयष्टिं
भिला निराक्रामदरालकेष्टयाः ॥”
अनुमेयः । इति मत्स्यनाथः ॥ यथा, कुमारे ।
५ । ७४ ।
“इति द्विजातो प्रतिभूतवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ॥”
तथा च रघुः । ४ । ५ ।
“ह्यायामखललक्ष्येण तमदृष्ट्या किल खयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे सास्त्राच्यदीक्षितम् ॥”)
लख, स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लखति । स्त्री गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लख, इ स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लखति । स्त्री गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लग्न, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)
इ, लङ्गते । खञ्जो गतवैकल्पम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
लग्न, क रक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लग्नयति । रक्ते
खादाप्रोः । रक्ते इति रक्त क खाद आपने ।
इत्यस्य षेरनिष्पत्ते भावे अलि रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥
लग्न, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, लग्नयति । ए, अल-
गीत् । गतति अथर षोष्ठे । इति दुर्गादासः ॥
लग्नङ्, त्रि, चाय । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लगतं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लामा इति भाषा । इति
लगादातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन विव्यञ्जम् ॥
लगुङ्, पुं, दृक् : । लाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥
लगुङ्को वंशादिमयो दृक् : । लोहमयोऽक्षभेदः ।
इति सभूतिः । लगुङ्को लोहमयी यष्टिरन्यत्रो-
पचारादिष्वपि । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(अस्माकृतिपरिमाण्यादि यथा, शुक्रनीतौ ।
“लगुडः सक्ष्मापदः स्यात् पुच्छंशः स्थूलश्रीर्धकः ।
लोहवह्वायभागश्च द्रुखदेहः सुपीवः ॥
दृक्षाकारो दृष्टाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोन्नतः ।
उत्थायं पातनश्चैव पेषयं पोथनं तथा ॥
चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेत्र विद्यते ।
दृष्टकायः पत्तिवर्गो तेन द्रुष्यते श्रुत्भिः ॥”)
लग्नं, स्त्री, (लगति फले इति । लग्नं सङ्गं + “सुख-
स्थानध्वान्तलभेति ।” ७ । २ । १८ । इति
निपातनात् साधु ।) राश्रीनामुदयः । इत्यमरः ॥
राति फलं राशिस्तालख्यशकारः । अहोरात्र-
मध्ये द्वादशराशय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-
चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो
लग्नं चो लघुचो ब्रौङ्गे ओदिवाहः निपातना-
च्चस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां
मूल्याद्यनांशपरिमाणं यथा—
“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जलधिसु मैत्रे-४ । १७
व्याधो रसेः ५ । ६ पञ्च खसागरेषु ५ । ४० ।
वायुः कुवेदे-५ । ४१ विषयोऽङ्गयुग्मेः ५ । २६
क्रमोत्क्रमात्मैवतुलादिमानम् ॥”
तथा हि ।
मेघस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥
वृषस्य ४ । १७ ॥ वृश्चिकस्य ५ । ४१ ॥
मिथुनस्य ५ । ६ ॥ धनुषः ५ । ४० ॥
ककटस्य ५ । ४० ॥ मकरस्य ५ । ६ ॥
सिंहस्य ५ । ४१ ॥ कुम्भस्य ४ । १७ ॥
कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ३ । ४७ ॥
इति दीर्घिका ॥ * ॥ दृश्यद्वुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रमे कलिकातास्येष्टे वर्षमानोनविंशत्यधिशे
प्रामाणिककारिका यथा,—
“वेदोऽङ्गेः ४ । ६ सोऽन्तवेदे ४ । ४८ रिशुरगन-
यनेः ५ । २७ सोऽन्तरीचास्तुनाथेः ५ । ४० ।
पारावाराश्रयासे-५ । ३४ गौगनगनयनेः ५ । २६
घटत्रिभि-५ । १६ स्रजवेदेः ५ । ४१ ।
अङ्गुल्याभिः ५ । १६ सधुमोऽङ्गुलिभिः-४ । ३५
रनलोऽङ्गुलिभिः ३ । ५८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।
मैघादेकोनविंशे गणितपरिगतं मानमन्वा-
यनांशे ॥ * ॥
उदयलक्ष्मणस्ययोर्दिनं प्रति रविभोयं यथा,
“लम्बदृष्टफलं द्विगं तत्संख्यं क्रमनः पलम् ।
विपलञ्च रवेर्भोयमेवैव कल्पनमस्मिन् ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
एतयोर्विवरणं यथा,—
तत्र प्राचीनलग्नमानम् ।
लग्नाः दिगस्तुक्तम् । सासस्तुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दृक् : पलम् ।
१ मेघः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥
२ वृषः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
४ ककटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

लग्नं

नयाः दिनशुक्लम् । मासशुक्लम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दृक्छः । पलम् ।
७ तुला । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
८ वृश्चिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४२ ॥
९ धनुः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
१० मकरः । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
११ कुम्भः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

तत्र खदेशाधुनिकलग्नमानम् ।

जयाः दिनशुक्लम् । मासशुक्लम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दृक्छः । पलम् ।
१ मेषः । ८ । १२ ॥ ४ । ६ ।
२ वृषः । ६ । ३६ ॥ ४ । ४८ ॥
३ मिथुनम् । १० । ५४ ॥ ५ । २७ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । ८ ॥ ५ । ३४ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
७ तुला । ११ । १२ ॥ ५ । ३६ ॥
८ वृश्चिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४२ ।
९ धनुः । १० । ३८ ॥ ५ । १६ ॥
१० मकरः । ६ । १० ॥ ४ । ३५ ॥
११ कुम्भः । ७ । ५६ ॥ ३ । ५८ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

अथ जन्मकालीनलग्नस्यग्रहस्थितफलम् ।
“लग्ने सूर्योऽचिरोगी शशिन वलयुतो
रूपवान् विचयुक्तो
भौमे अङ्गः सुवाग्नी प्रशधरतनये सर्व-
शास्त्रधर्षिता ।
जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मखलेशः
सौरौ कखतिगात्रस्तमसि च नियतं वचितो
धर्महीनः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।

हरिखवाच ।

“उदयसु वमारन्ध राशौ भाद्रुः स्थितो हर ।
खराश्यादौ ब्रजेदङ्घ्रि षड्भिः षड्भिक्षथा
निशाम् ॥
मीने मेषे च पञ्च स्युखनसो वृषकुम्भयोः ।
मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ।
सिंहे च वृश्चिके षट् च सप्त कन्या तुषे तथा ।
यथा लग्नप्रमाणेन षट्क्रमाः परिकीर्षिताः ॥
ग्रहपूर्वावशानेष्टुरसास्त्रीज्वधिसामराः ।
लङ्कोद्वा हि हे वसु” लभा मेघादयोऽथवा ॥
मेघजम्भ भवेदन्ध्या वृषे भवति कामिनी ।
मिथुने सुभगा कन्या वैश्या भवति कर्कटे ॥
सिंहे चैवाख्यपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।
तुलायां रूपमेथर्थे वृश्चिके कर्कशा भवेत् ॥
मौभास्यं धनुषि ख्याच मकरे भौचगामिनी ।
कुम्भे चैवाख्यपुत्रा ख्यान्वीने वैराय्यसंयुता ॥
तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राशयः ।
चरकाश्याधि कुर्याथ स्थिरकार्याधि चैव हि ॥”

लघिमा

पशाननो वृषः कुम्भो वृश्चिकः स्युः स्थिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं द्विखभावतः ॥
द्विखभावानि कर्माणि कुर्यादैवु विचक्षणः ।
यात्रा चरंथ कर्माया प्रवेष्टयं स्थिरं तु ।
देवस्थापनवैवाह्यं द्विखभावेन कारयेत् ॥”
इति गारुडै २ अध्यायः ॥

नयः, पु, (लग्न + क्तः । नियानान् साधुः । यहा,
लञ्ज + क्तः । “ओ लञ्जी । लयः लयवान् ।
तस्जेरोऽनुवत्थत्वादिभगवे नलं स्यात् ॥”
इति कृत्येष्टे दुर्गासिंह ।) स्तुतिपाठकः ॥
तत्पर्यायः । प्रातर्गोपः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति
त्रिकाख्येऽः ॥ सनः ४ । इति जटाधरः ॥

लघः, चि, (लञ्ज + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः ।
लञ्जितः । इति मेदिनी ।

लघकः, पु, (लघ एव । खार्थे कन् ।) प्रतिभूः ।
इत्यमरः ॥ इहा लागा इति जामिन इति च
ख्यानि । तत्कार्ये लघकः । ओ लस्जी ऋडे
क्तः । खार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः
क्षिप् । इति तर्ङ्गाकार्यां भरतः ॥

लघिका, स्त्री, नफिका । इत्यमरटीका ॥
लघ, इ शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
चक०-सेट् ।) इ, लङ्गति । शोष इह अल्पो-
करणम् ।

‘यं बाधिरतिशैपादं कदाचित्तु न लङ्गनि ।’
इति हलायुधः ॥
गतावप्ये । अर्थे चालङ्घितुः शैलान् । इति
दुर्गादासः ॥

लघ, इ क त्विपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इक, लङ्गयति । त्विपि
दौर्गो । इति दुर्गादासः ॥

लघ, इ ड अक्षुमगमयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-अक०-चक०-च-सेट् ।) इ,
लङ्गयति । ड, लङ्गते । अक्षुक् भोजनाभावः ।
तथा च ।

‘ये गुण्या लङ्गने प्रोक्तास्ते गुण्या लघुभोजने ।’
इति वैद्यकम् ॥

लङ्गने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
लघट्, पु, (लङ्गते मध्यस्थानमसृष्टोत्तरस्थाने
पतति झृतं इतस्ततो गच्छतीति वा । लङ्ग +
“लङ्गेर्लोपश्च ।” उणा० १।१३४ । इति अटिः ।
नलोपश्च धातोः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥
लघटिः, पुं, (लघ गतौ + अटिः । इदभावः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघिमा, [नृ] पुं, (लघोर्भावं । लघु + “एथाद्विभ्य
इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।)
लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।

“बाला हविर्गन्वि रजोविमुक्तः
समभ्युते मे लघिमानमात्मा ॥”
तत्तु शिवस्याद्वैश्यान्तमंत ऐश्वर्यविशेषः । यथा,
“लघिमा वशितिशिलं प्राकाशं महिमाखिमा ।
व्रच कामाववाधिलं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

लघुः

(अथहुमनलग्नम् । इत्यलम् । यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६० ।
“अथे लघिमा पश्चात् महतापि विधीयते नहि
महिम्ना ।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः ॥”)

लघिष्ठः, चि, अयमनयोरेषां वा अतिप्रथेन लघुः
इत्यथे इष्ठप्रत्ययेन नियन्त्रः । अतिप्रथलघुत्व-
युक्तः । इति आकरणम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
मखने ।

“भवित्री रभोर चिदप्रवदनम्बानिरधुना
त रामोऽपि ख्याता न युधि पुरतो लक्षययुतः ।
गमिव्यत्वेनोच्चैस्त्रिपदमधुना वानरचक्ष-
लैर्विडेष्टं यथाचरपरविलोपान् पठ पुनः ॥”
कीर्त्तारावणयोश्चत्तप्रत्युक्तिरियम् । सप्तमाचर-
लोपे त्वेव वाक्यम् । यथा । “दशवदनम्बानिः ।”
“ख्याता युधि ॥” “उच्चैः पदम् ॥”)

लघीयान् [स] चि अयमनयोरेषां वा अति-
प्रथेन लघुः इत्यथे इयप्रत्ययेन नियन्त्रः ।
अतिप्रथलघुत्वयुक्तः । इति आकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । २ । ६३ । १४ ।

“न वै सन्तुङ्गं पालयते लघीयान्
यत्त्वां समानेथानि राजपुत्रिः ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्गते अनेनेति । लङ्ग + “लङ्गिबन्धो-
नलोपश्च ।” उणा० १ । ३० । इति कुः ।
धातोर्नलोपश्च ।) शोषम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।

“थावदेव तु संसृमाकावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पश्यानमज्ञतोभयम् ॥”)
लघ्यागुरु । इति मेदिनी । धे, ५ ॥ लामञ्जकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अख्य पर्यायो यथा,—
“लामञ्जकं सुनालं ख्यादन्ध्यालं लयं लघुः ।
इहकापयकं सैयं नलदृष्टावदातकम् ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखखे प्रथमे भागे ॥
हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि । यथा, इहत्-
वहितायाम् । ६८ । ६ ।

“लघु हस्ताश्विनपुष्याः
पथ्यरतिज्ञानभूषणकलासु ।
शिल्पौघधयानादिषु
सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ॥”

कालपरिमाणविशेषः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ७ ।

“लघ्यान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।
लघूनि वै समान्ताता दश पञ्च च नादिकाः ॥”
पुं, प्राणायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।
१३—१४ ।

“लघुमथोचरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमायं वक्ष्यामि तद्वक्तं प्रथुख्य मे ॥
लघुर्हादशमात्रस्तु हिरुण्यः स तु मध्यमः ।
चिरुण्यामितस्तु मात्रामितसमः परिकीर्षितः ॥”
लघुः, स्त्री, प्रका नाम औषधिः । इति मेदिनी ।
धे, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सुक्ताहगत्राक्षयी देवी मन्माला लता लघुः ।
वसुद्राप्ता वधुः कोटिवर्षालङ्कोपिकेवपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लघुः, (लङ्ग + कृ. । नलोपश्च ।) अगुरुः ।
(यथा,—

“लघ्यादिपि लघुस्तलस्तलादिपि च भिचुकः ।
न नीतो वायुना कस्मादधैप्रार्थनप्रद्वया ॥”
इत्युद्घटः ॥)
मनोज्ञः । (इष्टः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।
११ । १२ ।

“नाम्नसां कमलश्रीभिनां तथा
शास्त्रिनाश्च न परिश्रमच्छिदाम् ।
दृशनेन लघुना यथा तयोः
प्रीतिमापुत्रमथोक्तपक्षिनः ॥”)

निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ६६ ।

“शुला रामः प्रियोदन्तं मेने तन्मङ्गमोत्सुकः ।
महाखंभपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखाजलुम् ॥”)
इत्यमरः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ याकरयोक्त-
लघुमन्त्रा यथा । इत्यो लघुः दीर्घो गुरुरित्यु-
च्चारणश्राव्यन्ते । तथा संयोगे सति इत्यो-
ऽपि गुरुर्युक्तमतीवृच्छे इति वर्णनाच्च । इति
दुर्गाविद्वज्जतकलापवृत्तिः ॥ * ॥ इत्यमरःशास्त्रोक्तं
लघुलक्षणं यथा,—

“मखिगुरुरखिललघुस गकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुयैः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”

इति हन्दीमञ्जरी ॥

लघुकायः, पुं. (लघुः कायो यस्य ।) द्रामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रशरीरश्च ॥

लघुकाशस्यैः, पु. (लघुः काशस्यैः ।) कटफल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखडिका, स्त्री, (लघुः खडिका ।) चन्द्रखडिका ।
तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति चारा-
वली । २०६ ॥

लघुगणः, पु. (लघुगणः ।) अश्विनीपुत्रहस्तनच-
त्राणि । यथा,—

“उभयः पूर्वमवान्तका ध्रुवगणस्त्रीस्तुत्तराणि
सभृ-
न्वातादिह हरिर्नयं चरगायः पुष्याश्विहस्ता
लघुः ॥”
इति दीपिका ॥

लघुगर्मः, पुं. (लघुगर्म इव ।) त्रिकण्डकमस्त्यः ।
इति चारावली । १६० ॥

लघुधिर्मिटा, स्त्री, (लघुधिर्मिटा ।) ऋगन्वा २ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलङ्का, पुं. लावकपत्तरी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः सुद्रा दन्ती ।) चन्द्रदन्ती-
वृक्षः । यथा,—

लघुव

“लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुडम्बरपर्यापि ।
तयैरुडफला शीत्रा येनवयदा घुणप्रिया ।
वराहोद्गी च कथिता निज्जम्बख मज्जलकः ॥”
अस्या गुण्याः ।

“दन्तीदयं वरं पाकी रसे च कटु हीपनम् ।
गुदाङ्कुराप्सश्लासकखटुकुष्ठविदाचसुत् ॥
तोऽप्यायं हन्ति पित्तस्रकफशोथोदरक्रिमौन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुण्याः ।
“सुद्रदन्तीफलम् स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।
श्रीतलं वृष्टविद्युत्तं शलश्रीयकषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुन्दुभिः, पुं. (लघुदुन्दुभिः ।) द्रमडवाद्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लघुद्राचा, स्त्री, (लघुः सुद्रा द्राचा ।) काकली-
द्राचा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [वृ] स्त्री, (लघु लघुवर्षयुक्तं नाम
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु चन्द्रं पञ्चमलम् ।) चन्द्र-
पञ्चमलपाचनम् । तत्तु शासपर्वोऽष्टिपर्वो-
ऽहृतीकण्ठकारोगीगोचुरसंयुक्तम् । यथा,—

“शासपर्वोऽष्टिपर्वो वार्षाकी कण्ठकारिका ।
गोचुरः पञ्चमिच्छेतेः कनिष्ठं पञ्चमलकम् ॥”
अस्य गुण्याः ।

“पञ्चमलं लघु खाटु बल्यं पित्तानिलापहम् ।
नाद्युष्यं वृंहणं याहि ज्वरन्वासाघ्नरीप्रखत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं. (लघुनि पत्राणि यस्य । कप ।)
रोचनी । शुक्रारोचनी इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघुनि पत्राणि यस्याः । डीष् ।)
अश्वत्योवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिकः, पुं. (लघुः पिच्छिकः ।) भूकल्लु-
दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्यः, पुं. (लघुनि सुद्राणि पुष्याणि यस्य ।)
भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-
कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

लघुवदरः, पुं. (लघुः सुद्रो वदरः ।) सुद्रकोलिः ।
तत्पर्यायः । सुद्रापलः २ बहुवारः ३ सुद्रा-
पत्रः ४ दुसर्शः ५ मधुरः ६ दरदारः ७
शिखिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
फलगुण्याः ।

“ककौन्धुः सुद्रवदरं कथितं पूर्वैरुदरिभिः ।
अन्नं स्यात् सुद्रवदरं कषायं कथितं मनाक् ॥
क्षिभं गुरु च तिलक्ष वातपित्तापहं स्थितम् ।
शुष्कं मीद्विजलत् सर्वं लघु लघ्याङ्गमा-
सञ्चित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य पत्रफलगुण्याः । मधुराज्वलम् । कफवात-
नाशिलम् । रुच्यत्वम् । क्षिण्वत्वम् । जन्तुकारक-
त्वम् । ईशपित्तार्शदाहश्रीयज्ञत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः सुद्रा वदरी ।) भूव-
दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुद्राक्षी, स्त्री, (लघुः सुद्रा द्राक्षी ।) सुद्र-
द्राक्षी । तत्पर्यायः । लघोद्गवा २ सुद्रापना ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमस्त्यः, पुं. (लघुः सुद्रो मस्त्यः) सुद्रामि-
मस्त्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पु. (लघु खल्यं मांसं यस्य ।) तित्तिरि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांघी, स्त्री, गन्धमांघी । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुलवं, स्त्री, (लघु शीघ्रं लीयते इति । ली +
लच् ।) वीर्यमूलम् । इत्यमरः ॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः वा ।
लघुः सदाफला ।) लघुदुम्बरिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लघुहस्तः, पुं. (लघुः त्रिपकारी हस्तो यस्य ।)
श्रीवधेशी । इति हेमचन्द्रः । १ । ४३१ ॥
(वाच्यलङ्कोपि । यथा, कषापरित्तागरे ।
४२ । १३३ ॥

“स राजपुत्रश्लेषेव रक्षसस्तस्य तच्छिरः ।
भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो द्विधाकरोत् ॥”
यथा च ।

“तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं हतो ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रदुत्तममतिर्धौमानु यवसाथो विशारदः ।
सबधर्मापरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥”
इति सुश्रुते सुत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुहेमदुग्धा ।) लघुदुम्ब-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः सुद्रा उदुम्बरिका ।)
सुद्रोदुम्बरिका । छोट सुसुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहेमदुग्धा ३

लघुसदाफला ४ लघ्यालुदुम्बराका ५ । रस-
वीर्यविपाकीषु उदुम्बरात् किञ्चिद्भूगुणैश्च यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + डीष् ।) लाववयुक्ता ।
(यथा,—

“गुर्वी पिच्छी खराद्यर्थं लघ्वी वैव विपर्ययात् ।
शक्तनामासु जीर्यते ऋदुत्वादवलेहिका ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिचंग्रहतीसारधिकारे ॥)
स्यन्दनप्रमेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ टुक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तीऽस्यामिति । रम् + वाङ्-
लकात् कः ।) रथ जलम् । इत्युज्ज्वलः । ३ ।
४० । रथःपुरी । (यथा, नेत्रधे । ३ । ६७ ।

“चेतो न लङ्कामयते मदीयं
नाय्यत्र कुत्रापि च साभिकाषम् ॥”)

ज्योतिःप्रास्वमते वा च प्रथिव्या मध्यभागे
विष्ठति । लङ्कोद्घातु चरखखेभ्यः खद्रेभ्ये लय-
प्रमायं भवति । यथा,—

“लङ्का कुम्भे वमकोटिरस्याः
प्राक् पश्चिमे दौमकपचनश्च ।

लङ्केशः

अधस्तनः विद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येयं याम्ये वडवानलम् ।
कुट्टपपादान्तरिनां तानि
स्थानानि वड्गोलविधौ वदन्ति ॥”

अपि च ।

“यस्य लङ्कायनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्
सृष्टुं
रुचं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्येखा भुवः ।
आदौ प्राग्दुधोऽपरत्र विषये पञ्चाङ्घ्रि रेखो-
द्यान्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरसुवं खेटेषुखं खं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अथ लङ्कापुरीवर्णनम् ।

लट्टोवाच ।

“विंशद्दुधोनवविस्तीर्णा खर्वप्राकारतोराणाम् ।
दक्षिणस्योदधेस्तौरे त्रिजूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलेस्य मध्यममुधिविधौ ॥
पतत्रिभिश्च दुष्प्रापां टङ्कच्छिन्नां चतुर्द्विषुम् ।
प्रक्राथं मनुजता पूर्वं प्रयत्नान् बहुवत्सरेः ॥
वनसु तत्र दुर्द्वेषाः सुख राचसपुत्रवाः ।
अमरावतो समासाद्य सेन्धा इव द्विजोक्तवः ॥
लङ्कादुर्गं समासाद्य शत्रूणां प्रक्रुद्धनाः ॥
दुराधर्यां भविष्यन्ति राक्षसेभ्यश्चुभित्वाः ॥”
इति वङ्गपुराण्ये कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ * ॥
शाखा । शाकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
३३ ॥ धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । कराजन्नि-
पुटा २ काण्डिका ३ कृचगालिका ४ । अस्या
गुणाः । रुच्यत्वम् । हृिमत्वम् । गौलत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्कादाह्वी, [न] घुं, (लङ्कां दहति तच्छीलः ।
दह + णिनिः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लङ्काधिपतिः, घुं, (लङ्काया अधिपतिः ।)
रावणः । इति जटाधरभूरप्रयोगौ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्द्दशङ्की
सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥”

लङ्कापतिः, घुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्कापिका } स्त्री, एकता । इति शब्दरत्ना-
लङ्कायिका } वली ॥ पिङ्गशाक इति भाषा ॥
लङ्कारिका }

लङ्कास्थायी, [न] घुं, (लङ्कावत् तिष्ठतीति । स्या
+ णिनिः ।) वृक्षविशेषः । लङ्काविज इति
भाषा । यथा,—

“लङ्कास्थायी राजवृक्षो भद्रचूडो विश्रायकः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावाणि, त्रि ॥
लङ्केशः, घुं, (लङ्काया ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लङ्कनं

लङ्कोपिका, स्त्री, एकता । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्कोयिका, स्त्री, एकता । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्कः, घु, (लङ्कान्ति । लङ्क गती + अच् ।)
सङ्गः । पिङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ ना
इति भाषा ॥

लङ्कनं, स्त्री, लङ्कान्तम् । इत्युयात्क्रोधः ॥
लङ्कनं, स्त्री, (लङ्क - ल्युट् ।) उपवाचः । (यथा,
सुसुते । १ । ४३ ।

“तत्रामे लङ्कनं द्रव्यं विदग्धे वमनं हिनम् ।
विट्थे खेदनं प्रथं रवशेषे श्रयोत च ॥”
यथा च ।

“लङ्कनं दृढं काले कृच्यं खेहनतथा ।
खेदनं क्षम्भनश्चे ज्ञानीते यः स वे भिषक् ॥”
“तदपिवेशस्य उचो निशस्य गुरुरजवीन् ।
यत्किञ्चिन्नाधवकरं देहे तल्लङ्कनं स्रुतम् ॥”

“लघुयनीत्यविदग्धं रुचं सस्यं खरं वरम् ।
कठिनश्चे यदृष्टं प्रायस्तल्लङ्कनं स्रुतम् ॥”
“—————पिपासा मारुतातपी ॥

पाचनस्युपवाचाच्च चायामश्चेति लङ्कनम् ॥”
“प्रभूतज्ञेयपिनासमलाः सन्दुट्मासनाः ।
दृष्टच्छरीरा ननिने लङ्कनीया विशुद्धिभिः ॥”

“लङ्करीषिणां प्रमोदनां सिन्ध्वाभिधन्दिर्दृह-
नाम् ।
शिशिरे लङ्कनं प्रसन्नमपि वातविकारिणाम् ॥”

इति चरकं चक्रस्थानं द्वाविंशोऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्कनमेवादादुपदिष्टवते ज्वरात् ।
अयानिलभयक्रोधकाशशोकश्रमोद्धवात् ॥
आमाशयस्यो हृत्वानि सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्कनमाचरेत् ॥
अनवस्थितदोषामेलेङ्कनं दोषपाचनम् ।
ज्वरज्ञं दीपनं काङ्गारुचिलाधवकारकम् ॥

प्राखाविरोधिना चैनं लङ्कनेनोपपादयेत् ॥
बलाधिष्ठानमारोघ्यं यदर्थोऽर्थं श्लिषाक्रमः ॥
तत्तु मारुतचुत्तयासुखशोषभ्रमन्विते ।
कार्यं न चावे दृष्ट्वै वा न गर्भिय्यां न दुब्धेवे ॥

वातस्रजपुरीषाणां विषमं गात्रलाघवे ।
हृदयौन्नारकण्ठास्यशुद्धौ तन्ना क्रमे गते ॥
खेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासाचहोदये ॥
क्षनं लङ्कनमादेशं निर्वये चान्तरात्मनि ॥

पर्जन्येदोऽङ्गमर्द्दश्च काचः शोभो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रयाशोऽरुचिस्तथा दौर्बल्यं शोचनेत्रयोः ॥
मनसः सन्धमोऽभीच्छुम्भैर्वातसमो हृदि ।
देहाग्निजहानिश्च लङ्कनेऽतिक्षते भवेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिर्वयश्चे ज्वराधिकारे ॥)
क्रमणम् । (यथा, क्रमारे । ५ । ६४ ।

“यथा श्रुतं वेदविद्वार लया
जनोऽयसुचेः पदलङ्कनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तद्वान्निवाधनं
मनोरथानामभतिर्न विद्यते ॥”)

हवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अग्नि-
लङ्कनविधौ यथा,—

लज्जा

“न चाग्निं लङ्कयेद्वीमानोपद्रथाद्यः कश्चिन् ।
न चेन्नं पादनः कुर्यात् मुखेन न धमेद्वधः ॥”
इति श्रीमं उपविभाग १५ अध्यायः ॥
(अतिक्रमः । यथा महाभारते । १ । १५६ ।
३६ ।

“न चाप्यधर्मः कस्याप्य वचुपत्रीकता वृणाम् ।
स्त्रोणामधर्मः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्कने ॥”)
अश्वत्थनीयगतिः । यथा,—

“भुतसु लङ्कनं पञ्चिन्द्रगगल्लुहारकम् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डे ।
१३५ । ३३ ।

“अस्यस्यापि खर्वशस्य लङ्कना क्रियते हि या ।
तां नालं क्षत्रियः सोऽुं किं पुनः पिष्टमार-
यम् ॥”)
तट्ट, लक्ष्मि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-चक्र०-सेट् ।) लट्टति दृषं चक्रणं गोपः ।
इति दुर्गादासः ॥

लज्ज, भर्त्सि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
चक्र०-सेट् ।) लज्जति । इति दुर्गादासः ॥
लज्ज इ भर्त्सि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-चक्र०-सेट् ।) इ, लज्जते । इति दुर्गादासः ॥
लज्ज, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक्र०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लज्जयति । भा शीभिः पट्टाथो निनेतनहंस-
वल्दानानि । इति दुर्गादासः ॥

लज्ज, क अन्तर्ही । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-चक्र०-सेट् ।) अन्तर्हिनाच्छादनम् । क,
लाजयति चक्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लज्ज, उ ब्रीडि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक्र०-सेट् ।) उ, लज्जते । निहायं
लभ इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

लज्ज, तु क भावने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक्र०-सेट् ।) क, लज्जयति ।
भाषनं हीतिः । इति दुर्गादासः ॥

लज्जकारिका, स्त्री, (लजं लज्जां करोतीव ।
ल + लृच् । टाप् अत इत्वम् ।) लज्जाकुलता ।
इति शब्दमाला ॥

लज्जा, स्त्री, (लज्जानमिति । लज्ज ब्रीडने +
“गुरोश्च हलः ।” १ । ३ । १०१ । इति अः ।
टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति
नागोजीभट्टः ॥ अकारणवृत्तिविशेषः । इति
भयम् । लज्ज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मन्दाद्यम् २ स्त्रीः २ यथा ४ ब्रीडा ५ । या
अन्वतश्चतु अपचपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-
स्यम् ७ लज्या ८ ब्रीडः ९ ब्रीडनम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, क्रमारे । १ । ४८ ।

“लज्जा तिरश्चां यदि चैतद्विद्या-
द्वंशयं पर्वतराजपुत्राः ।
तं केशप्राप्तं प्रसमीक्ष्य कृत्य-
र्वालययत्वं शिषिर्न चमयेः ॥”)
लज्जाकुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्गिका

लड

लता

लञ्जासु, पुं, स्त्री, (लञ्जनास्था अस्त्रीत्वर्थे आसुः ।) चतुर्विधः । तत्पर्यायः । रक्तपादो २ शमीपत्रा ३ सूका ४ खदिरपत्रिका ५ सङ्कोचिनो ६ सङ्कोचो ७ नमस्कारो ८ प्रवारिणी ९ सप्तपर्णी १० खदिरौ ११ गङ्गमालिका १२ लञ्जा १३ लञ्जिरी १४ सार्धलञ्जा १५ असरीविनी १६ रक्तमूला १७ ताम्रमूला १८ खगुमा १९ अङ्गविकारिका २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गाभीता २१ वशिनी २२ मञ्जी-
रधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पिप्पातिसार-
शोषदाहश्रमश्ववज्रयङ्गुष्ठ-कफार्तिनाशिलच ॥
सङ्कोचो यथा,—
“लञ्जासुर्विपरीतास्या अल्पचतुर्दहदला ।
विपरीत्या च लञ्जासुर्लामिधाने प्रयोजयेत् ॥
लञ्जासुर्विपरीत्याहुः कटुरथाः कफापहनुः ।
रसे निधामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्या हंसपादौशब्दे द्रष्टव्या ॥ * अपि च ।
“लञ्जासुः स्यात् शमीपत्रा सप्तङ्गालि-
कारिका ।
रक्तपादो नमस्कारो नाम्ना खदिरकेत्वपि ॥
लञ्जासुः शूलिता तिला कषाया कफपित्त-
जित् ।
रक्तपित्तमतीवारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥”
अत लञ्जासुमेदः ।
“अलम्बुधा खरत्वक् च तथा मेहोगला सृता ।
अलम्बुधा लघुः खाडुः क्षमिपित्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अस्या दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
लञ्जाशीलः, त्रि, (लञ्जा शूलं खभावो यस्य ।)
लञ्जाविशिश्टः । तत्पर्यायः । अपन्नपित्तः २ ।
इत्यमरः ॥ लञ्जितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
लञ्जितः, त्रि, (लञ्जा सञ्जातास्य । लञ्जा + तार-
कादित्वात् इतच् ।) लञ्जाशुक्तः । तत्पर्यायः ।
द्वौषः २ जौतः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७५ ।
“कामं जीवति मे नाथः इति वा विचक्षौ
भूचम् ।
पाक् मला सत्वमस्यान्तं जीवितास्तीति
लञ्जिता ॥”)
लञ्जिरी, स्त्री, लञ्जासुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लञ्जा, स्त्री, लञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्ग, तु क भावने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त-पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लङ्ग-
यति । भावनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गयति शोभते इति । लङ्ग + अच् ।)
पदः । कच्छः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुच्छः ।
इति जटाधरः ॥
लङ्गिका, स्त्री, (लङ्गयति शोभते इति । लङ्ग +
लुक् । टापि अत इत्वम् ।) वैष्णवी । इति
हेमचन्द्रः ॥

लट, वाक्योक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) वालोद्भूः तस्य
भावो वालो यामोह इति यावत् । लटति लोकाः
शिशुः स्यात् । किञ्चिद्दति वैद्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
लटः, पुं, (लटति यथेच्छया वदतीति । लट +
अच् ।) प्रमादवचनम् । दोषः । इति
विश्वः ॥
लटकः, पुं, (लटतीति । लट् + “कुन् शिल्वि-
संशयोरपूर्वस्थापि ॥” उणा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) दुर्जनः । इत्युणादिकोषः ॥
लटपर्यं, स्त्री, (लटसुपर्यं पर्यमस्य ।) लक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लट्टः, पुं, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लट्टः, पुं, (लटतीति । लट् + “अश्रूपूषिलटीति ॥”
उणा० १ । १५१ । इति कन् ।) जातिविशेषः ।
नेट्टया इति भाषा । रागभेदः । तुरङ्गमः ।
इत्युणादिकोषः ॥
लट्टा, स्त्री, (लट् + कन् । टाप् ।) करङ्गभेदः ।
नाटाकरङ्गा इति भाषा । वाद्यभेदः । पत्नि-
विशेषः । ग्रामचटक इति ख्यातः । इति
मेदिनी । वे, २२ ॥ कुसुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भमरकः । भोडरी इति ख्यातः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (शिली । इति हारावली । २५६ ॥
तूलिका । दानम् । यथा,—
“लट्टा तु तूलिका ख्याता लट्टा दूतेऽपि
दृश्यते ॥”
इति आङ्गिरसौ ॥” इति उणादिकौ
उज्ज्वलः । १ । १५१ ॥)
लड, विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लडति बाला । इति दुर्गा-
दासः ॥
लड, इ कि भाषये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते ।
कि, लङ्गयति लङ्गति । भाषयं कथनम् । अयं
केचिन्न मम्यते । इति दुर्गादासः ॥
लड, ओ इ कि उत्क्षेपये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओ,
लङ्गिनः । अशुवत्सवलादिमुच्यवधानेऽपि विज्ञा-
तस्य नत्वम् । अस्मात् निष्ठायांमि न स्यादि-
त्येके । लड् इति । इ, लङ्गते । कि, लङ्गयति
लङ्गति तद्धूलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
लड, क उपसेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उपसेव इह अत्यन्तपाल-
नम् । क, कालयेत् पञ्चवर्षाणि पुत्रमिति अत्र
इत्यथोरेकत्वात्त्वम् । कथ्यनायामस्य प्रथोमः ।
इति रमानाथः । लाडयति लतां वाडुः । इति
दुर्गादासः ॥
लड, क ड वीष्णु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, लाडयति । साम
स्य इत्यन्तः विशेष्ये आमुमिच्छा वीष्णा ।
इति दुर्गादासः ॥

लड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लडयति । अल-
लाडुत् । इति दुर्गादासः ॥
लड, म उन्मथ्यनञिङ्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-कचित् पीडनादौ सक०-
सेट् ।) उन्मथ्यनं पीडितोभावः उत्क्षिप्ती-
भावश्च । लडति लता वायुना पीडिता उत्-
क्षिप्ता वा स्यादित्यर्थः । जिज्ञा तद्विषयक्रिया ।
लडति जिज्ञा सन्दनवती स्यादित्यर्थः । म,
लडयति । लडयति लक्षमुल्लयत्यन्विति
श्रीहर्षः । पीडयतीत्यर्थः । कवाटत्रोभिन्दः
किरणलहरीमुल्लयतीति सुरारिः । उत्-
क्षिपतीत्यर्थः । उभयत्र इत्यथोरेकत्वात्त्वम् ।
केचित् जिज्ञोन्मथ्यने इति पठित्वा जिज्ञाया
उन्मथ्यनं उत्क्षेपयामिति व्याख्या लडति
जिज्ञां सर्प इत्येवोदाहरन्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥
लडहः, त्रि, मनोश्च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लडुः, चि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लड्डुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । लाडु इति भाषा ॥
यथा । लड्डुको दुर्जरो गुरुः । इति राज-
वल्कलः ॥ अपि च ।
“तेष्वेन हविषा पक्वं भवेत् चूयंश्च लड्डुकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लड्, स्त्री, (लङ्गते उत्क्षिप्यते इति । लङ्ग +
घञ् ।) पुरीषम् । ख्याड इति भाषा । यथा,—
“समेधमानेन स लङ्गवाहुना
निरुद्धवायुश्चरणांश्च निक्षिपन् ।
प्रसिन्नगात्रः परिहृतलोचनः
पपात लड् विहङ्गन् चित्तो यसुः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३७ अध्याये
८ श्लोकः । लड् पुरीषसुतृहजन् । इति तट्टी-
कार्यां श्रीधरस्वामी ॥
लड्जः, चि, (लङ्गते तदाख्येऽपि जायते इति ।
जन् + डः ।) लङ्गदेशजातः । यथा,—
“पूर्वाच्चाये नवशतं घड्ग्रीतिः प्रकीर्तिता ।
पिरङ्गभाषया तन्नास्त्वेषां संसाधनात् भुवि ।
अधिपा मङ्गलानाञ्च संग्रामेऽप्यपराजिताः ॥
इरेजा नव घट् पञ्च लङ्गवाश्चापि भाविनः ॥”
इति मेघदूतम् २३ प्रकाशः ॥ * ॥
लङ्गसु अधुना लङ्गन् इति ख्यातः । इरेजाणां
राजधानी च ॥
लत, घाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
दासः ॥
लता, स्त्री, (लतति वेषयते वायमिति । लत + पचा-
दच् । टाप् ।) शाखादिरक्षिता गुडुच्चादिः ।
तत्पर्यायः । वल्ली २ त्रततिः ३ । इत्यमरः ॥
वल्लीः ४ वैलिः ५ त्रततिः ६ । सा शाखापत्र-
समायुक्ता चैत्रताविनी । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । वीरसु २ सुखिनी ३ उलपः ४ ।
इत्यमरः ॥ * ॥ अमायां वीरधां द्वेदकचुर्निन्द

सताक

यथा,—
 “अपुह तस्मिन्घोरात्रे पूर्व्वं विशति चक्रमाः
 ततो वीरन्सु वसति प्रयात्सर्क ततः क्रमान् ॥
 द्विपति वीरघो यस्तु वीरचरस्यै निशक्ररे ।
 पञ्च वा पानयत्येकं ब्रह्महृत्वा च विन्दति ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥
 आश्रमे रोपणीया शुभदा लतादिर्षया,—
 “अनायुषापि कुशाक्ष मायाम्बुच सुकासुकः ।
 खञ्जरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
 वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्णाकुञ्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चिनम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे १०० अध्यायः ॥
 प्राणा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “प्रियङ्गुः फलिनौ कान्ता लता च मद्दिनाड्या ।
 गुन्दा गुन्धफला श्यामा विज्वक् सेनाङ्गना-
 प्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 एका । (यथास्याः पर्यायः ।)
 “तस्मिन्घोरात्रे देवी एका लता लघुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 अश्वत्थपर्णी । इक्षमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “ज्योतिष्मती स्थान् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-
 ति च ।
 पारावतपट्टी पथ्या लता प्रोक्ता कङ्गन्द्वी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लताकस्तूरिका । माधवी । दुर्वा । इति मेदिनी ।
 ते, ५१-५२ ॥ कौर्त्तिका । चारिवा । इति राज-
 निर्घण्टः । (ट्टनी । तत्पर्यायो यथा,—
 “मझाकौ ट्टहती विंही वार्णाकौ राट्टिका-
 कुली ।
 प्रसृष्टा रत्नपाका च लता ट्टहतिका परा ॥”
 नारी । यथा,—
 “नवा परलता पशुन् अयुतं यस्तु वाधकः ।
 प्रजपेत् च भवेत् श्रीघ्नं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”
 इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥
 (तथा च नेत्रे १ । ८५ ।
 “नवा लता गन्धवद्देन सुमिता
 करभिताङ्गी मकरन्दशीकरेः ।
 ब्रह्मा वृषेण क्षितप्रोभिज्जुङ्गमला
 दरादराभ्यां हरकम्पिनी पपे ॥”
 “नवा नवीना लता माधवीलता पञ्च नवा
 रन्वा लता स्त्री ॥” इति तट्टीका ॥
 अश्वरी-
 विशेषः । यथा, मझाभारते १ । २१७ । २० ।
 “अहश्च शौरिनेयी च सनीचरी ब्रुहदा लता ।
 यौगपदीन तं विप्रमन्थगच्छाम भारते ॥”
 अताकरङ्गः, पुं, (अतारूपः करङ्गः ।) करङ्ग-
 विशेषः । काण्डकरेण इति द्विविधे भाषा ।
 तत्पर्यायः । दुर्व्यग्रः २ वीरास्यः ३ वज्र-
 नौषकः ४ अश्वदाक्षी ५ काण्डपकः ६ कुवे-
 राक्षी ७ । अस्य पञ्चगुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । कफघातनाश्रिलश्च । तर्हीजगुणाः ।

लताया

दीपनत्वम् । ज्यत्वम् । मूलगुणविधापहलश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लताकस्तूरिका स्त्री । (लतारूपा कस्तूरी तद्दु-
 गन्धवान् । ततः स्तार्यं कम् ।) लताकस्तूरी ।
 तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणद्वेप्रजा ३ । अस्याः
 गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादुत्वम् । दृष्यत्वम् ।
 द्विमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । द्वेदनीत्वम् ।
 क्षेपणशक्त्याः स्वरोगनाश्रिलश्च । इति पथ्या-
 पथ्यविशेषः ॥ अपि च ।
 “लताकस्तूरिका तिक्ता द्रुवा शीनास्य-
 रोगान् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 लताजिह्वः, पुं, (लनेव जिह्वा यस्तु ।) सर्पः ।
 इति शब्दमाला ।
 लतामरः, पुं, (लनेव दीर्घमरः ।) नारङ्गद्वयः ।
 तालवृत्तः । इति शब्दमाला । शालवृत्तः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 लतादुमः, (लनेव दुमः शेषत्वान् ।) लताशालः ।
 तत्पर्यायः । नारदः २ अश्वकर्मः ३ कुशिकः ४
 वन्यः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥
 लतापनवः, पुं, (लतायां पनवसिन् फलमस्य ।)
 फललताविशेषः । तरसुन् इति खानः ।
 तत्पर्यायः । चैलाजः २ चित्रफलः ३ सुखाश्रः ४
 राजतेमिगः ५ काटान्नः ६ सिद्धः ७ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 लताएक्या, स्त्री, (लताप्रधाना एका ।) वसु-
 द्रान्ता । इति शब्दरत्नावली । पिडिश्राक
 इति भाषा ॥
 लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानीरुख्यस्तीति ।
 इतिः ।) श्यामाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः ।
 वीरान् २ गुच्छिनी ३ उजपः ४ । इक्षमर-
 भरती ५ वीरघा ५ वरन् ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ प्रताणा ७ कञ्चः ८ । इति अटाधरः ।
 लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।
 यथा,—
 “वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्णाकुञ्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चिनम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे १०२ अध्यायः ॥
 लताभद्रा, स्त्री, (लताया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-
 वृत्तः । इति शब्दमाला ॥
 लतामखिः, पुं, (लतासदृशो मखिः ।) प्रवालः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । राजनिर्घण्टश्च । (प्रवाल-
 शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 लतामरुहः, स्त्री, (लतायां मरुत्तु यस्याः ।) एका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
 माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥
 लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मङ्गिष्ठा ।
 इति शब्दमाला ॥
 लतायावकं, स्त्री, (लतायां याव इव यस्तु । कम् ।)
 प्रवालम् । इति शारदावली ॥ ६१ ॥ (युव्यादयो-
 ऽस्य प्रवालशब्दे ज्ञेयाः)

लतिका

लतारसनः, पुं, (लनेव रसना यस्तु ।) सर्पः ।
 इति शारदावली ॥ १५ ॥
 लतार्कः, पुं, (लता अर्क इव तीव्रा यस्तु ।)
 हरिन्पलाण्डुः । तत्पर्यायः । दुद्धमः २ ।
 इक्षमरः ॥
 लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत् ।)
 षोडशरत्नित्यन्तर्गततट्टनीयवन्तः । यथा,—
 “वाङ्मुषां पाट्युग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्थिरं रमेत् ।
 लघुलिङ्गान्दुर्गं धौवी लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”
 इति रत्नमञ्जरी ॥ ३ ॥
 पञ्चनविशेषः । यथा,—
 “अन्वयेषु निरङ्गुस्य चरान्त्तु आदिष्टवान् तदा ।
 अश्वत्थरश्च मार्गध्वं वाश्वत्थ समन्ततः ॥
 वेणुमन्तं लतावेष्टं तथा रेषतकं गिरिम् ।
 अश्वत्थं गिरिश्चैव मार्गध्वं त्वरिता ह्येः ॥”
 इति हरिवंशे वायुयुद्धम् ॥
 (पञ्चतोयं शारदाया दक्षिणस्यां दिशि
 स्थितः । यथा, तनेव । १५५ । १६ ।
 “दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवधो विराजते ।
 इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः ॥”
 लतावेष्टिनकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत् ।
 कम् ।) आलिङ्गनमेष्टः । यथा, शब्दमालायाम् ।
 “उद्धृष्टकं पीडितकं लतावेष्टिनकं तथा ॥”
 लताशङ्कः, पुं, शालवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लतासाधनं, स्त्री, (लतया स्थिया साधनम् ।)
 योविधिकरणकेष्टवताराधनम् । तद्वयथा,—
 “लतायाः साधनं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ।
 शतं केशं शतं भाले शतं विन्दरमण्डले ॥
 क्षानन्दश्च शतहृत्तं शतं नाभौ मसिचरि ।
 शतं धोनौ मसिप्रानि उल्काश्च शतत्रयम् ॥
 एवं दशशतं जप्त्वा सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
 अथायन् संप्रयस्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ॥
 रजोऽप्यस्यां समानीय तद्दुर्गोन्मो खेष्टदेवताम् ।
 पूजयित्वा महाराजो चिदिनं पूजयेन्मनुजम् ॥
 शतत्रयश्च षट्त्रिंशदधिकं प्रदधं जपन् ॥
 अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेदुदुषः ॥
 ततस्तान् नवभिः पुन्यैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।
 ततः पूर्वाङ्घ्रितं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
 धनवान् बलवान् वाग्मी सर्व्वयोगित्प्रियङ्करः ।
 षोडशदिग्दिग् च भवेत् सर्व्वं सर्व्वं न संशयः ॥”
 इति भायतन्त्रे १२ पटले ॥
 अन्वत् अन्नदाकश्च १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे
 ४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥
 लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् सार्धं
 कन्प्रत्ययेन श्चिप्रप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥
 (यथा,—
 “इयं सम्भा दूरादहश्चपमयो हन्त मलयान्
 तदेकां तद्गुहे विनययति । नेष्यामि रजनीम् ।
 समीरेणोक्षेने नवकुक्षमिता चूतलतिका
 धुवाना मह्यं न हि न हि न हि न हि न हि न हि ॥”
 रत्नसूक्तः ॥)

लभ

लनिका, स्त्री, (लन घाते + "लतिभिदिलतिभ्यः क्तिन् ।" उणा० ३ । १७७ । इति तिक्त् ।) गोधा । इति विद्वान्कौस्तुभासुधादिङितिः ॥
 लप, ऋ भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलीलपन् अललापन् । भावः कथनम् । इति दुर्गादायः ॥
 लपनं, स्त्री, (लप्यतेऽनेनेति । लप् + करणे ल्युट् ।) मुखम् । इत्यमरः ॥ (भावे ल्युट् ।) भाषणम् । इति लपधालर्धदर्शनान्तम् । (यथा, आर्थासप्तशत्याम् । ३८१ ।
 "प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तुमाद्य-मावहति । प्रीययति च प्रतिपदं दूति शुक्रस्त्रिव दधि-तस्य ॥"
 "शुक्रस्त्रिव दधितस्य लपनं सम्भाषणम् । पत्ने वदन्म् ।" इति तट्टीका ॥)
 लपितं, स्त्री, (लप् + क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते, त्रि । इत्यमरः ॥ (लपितमस्यास्तीति । अच् । वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४।३।६ । " ये मा क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव । तानहं मन्वे दुहितो जने अद्यप्रयन्निव ।")
 लसिका, स्त्री, खाद्यविशेषः । लसी । इति ख्याता । यथा,—
 "समितां सर्पिषा भृशं शर्करां पयसि क्षिपेत् । तस्मिन् चवीकृते न्यस्तेऽन्ववङ्गमरिचादिकम् । विह्वेषा लसिका ख्याता गुणानस्या वदा-म्यहम् ॥
 लसिका हृंहयी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा । जिम्भा खेपकरी मुखो रोचनी तर्पणी परम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 लव, इ ड संवने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) इ, लम्बते । ड, लम्बते । संवनमिहा-वलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । ननाद् चरयाद्युध-क्तदपि मौनमालम्बसे । इति दुर्गादायः ॥
 लब्धः, त्रि, (लभ् + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 "अलम्ब्येव लिखते लब्धं हृदयपद्मघातु । रक्षितं वड्ढयेन सम्यक् उहं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥"
 लब्धनीः, पुं, (लब्धावर्था यथावि वेन ।) पक्षितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २ ।
 "क्षुत्तुल्यमपि लब्धवर्णभाक् तं दिदेश सुदधे सक्षयणम् ॥"
 लब्धा, स्त्री, (लभ् + क्तः ।) टाप ।) नायिका-भेदः । यथा,—
 "खितील्लखिता लब्धा तथा प्रीषितमर्षुका । कलहात्मरिता वासस्य्वा स्वाधीनमर्षुका ॥"
 इति जटाधरः ॥
 लभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लम्बते । ड, लभते । इति दुर्गादायः ॥

लम्बः

लभ, डु औ ड ष प्राणौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) डु, लम्बिमम् । औ, लम्बा । ड, लभते । ष, लभा । लभन्ति पुनरुत्थानमिति गणकृतानिवृत्तादिति रमानाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः पचादिस्यादन्तवो लभ इवाचरन्तीति कौ वाध्यम् । इति दुर्गादायः ॥
 लभसः, पुं, (लभ् + "अद्यविचमीति ।" उणा० ३ । ११७ । इति असच् ।) वाजिवन्धनरज्जुः । इत्युणादिकोषः ॥ धनम् । याचकः । इति विद्वान्कौस्तुभासुधादिङितिः ॥
 लभ्यं, त्रि, (लभ्यते इति । लभ् + पोरडुपघातु ।) ३ । १ । ६८ । इति यत् ।) न्याय्यम् । इत्यमरः ॥ लब्धयम् । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥ (यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
 "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैव दृश्यते तेन लभ्य-स्तस्यैव आत्मा विदुष्यते तन् खाम् ॥"
 लभकः, पुं, (रमते इति । रम् + "रमेरश्च लो वा ।" उणा० २ । ३३ । इति क्तुन् रस्य लत्वच् ।) विद्वाः । इति विद्वान्कौस्तुभासुधादिङितिः ॥ (तीर्थप्रोधकः । इत्युज्ज्वलः ॥ विलासिनि, त्रि । इति कैचित् ॥)
 लम्पटः, पुं, विद्वाः । इति लम्पाकशब्दार्थे मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४७ । १०१ ।
 "अथेतरात्रवीम्बेव यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः । तथापि न स दुःखैःसिमीदृशः स्यात्तथा-विधः ॥"
 आसक्तः । यथा,—
 "यथैहिकासुभिककामलम्पटः सुतसु दारेषु धनेषु चिन्तयन् । शङ्कित विद्वान् कुकलेवरावयाद्-यस्तस्य यत्रः अम एव केवलम् ॥"
 इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
 लम्पाकः, पुं, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ४० ।
 "लम्पाकाः शूलकाराश्च सुलिका जागुडैः सङ्घः औपधाश्चानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥"
 लम्पाटश्च, पुं, पटञ्चवाद्यम् । इति हारावली ॥
 लम्पः, पुं, ज्ञतमतिः । लाफ इति भाषा । इति प्रसिद्धः ॥ उल्लस्यनं प्रलम्पनश्चान् ॥
 लम्पः, पुं, (लम्बते इति । लवि अवसंघने + अच् ।) नर्ककः । अङ्गम् । कान्तः । इति संक्षिप्तसारोप्यादिङितिः ॥ उत्तुकोपः । यथा, "प्राप्तं त्रौकानं लम्पोत्तुकोपः कौश्लिकामिषे । उपाचारः प्रधानन्दा हारो यान्हायने अपि ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अलम्पेदः । यथा,—
 "चरलम्बगमा भेदाः प्राटकोऽद्यादिसाजने ॥"
 इति शब्दमाहा ॥

लम्बद

त्रैत्रारौ लम्बानरेखा खञ्जं वा । यथा,—
 "चिमुजे भुजयोर्गोखरान्तरगुयो भुवाङ्गतो लब्धा ।
 द्विस्था भूरुनयुता दलितावाधे तयोः स्थाताम् ॥
 खावाधासुखज्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्ब । लम्बगुयां भूरुङ्घे स्यष्टं चिमुजे फलं भवति ॥"
 उदाहरणम् ।
 "क्षेत्रे मही मनुमिता चिमुजे मुञ्जी तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितो हि यस्तु । तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधि क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति फलाख्याम् ॥"
 न्यासः । भूः १४ मुञ्जी १३ । १५ लम्बे खावाधे ५ । ६ । लम्बा लम्बश्च १२ क्षेत्र-फलश्च ८४ । इति लीलावती ॥ (देव्यविशेषः । यथा, हरिवंशः । ४३ । २२ ।
 "लम्बस्तु लम्बमेवाभः प्रलम्बाश्चभूरुषणः । देव्युद्गगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥"
 त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,—
 "दूरतः प्रीभते मूर्खो लम्बशाटपटाट्टतः । तावच्च प्रीभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भावते ॥"
 इति चायक्यशतकम् ॥
 (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० ।
 "पाण्डुरीयमंसापितलम्बहारः कृष्णभाङ्गरागो हरिचम्बनेन । आभाति नासातपरक्तसाधुः सनिर्भरीहार इवाद्रिराजः ॥"
 लम्बकर्णः, पुं, (लम्बी कर्णा यस्तु ।) ह्यागः । अङ्गोदरश्च । इति मेदिनी । वे, १०७ ॥
 राचसः । हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेन-पक्षी । इति राजनिर्घण्टे ॥ (शशः । तदुपधा, अथ विवेष्येषु तत्र शशः स्यात् ।
 "लम्बकर्णः शशः सूली लोमकर्णो विले-प्रयः ॥"
 इति वैद्यकम् ॥
 लम्बकर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घप्रोचम् ॥ तदुत्तुके, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३४ ।
 "लम्बोदर्थो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥"
 लम्बकेशः, पुं, (लम्बः केश इवाग्रभागे यस्तु ।) विष्टरः । स तु विवाहकाले वरोपवेशनार्थं साङ्गिहितयवामावर्णवलिताधोसुखा अचंख्यत-दर्भाः । यथा,—
 "जङ्घिकेशो भवेत्तु ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्णको ब्रह्मा वामार्थस्तु विष्टरः ॥"
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 केशोऽनायम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गा-माहात्म्ये प्रतिनिहतदर्भवट्टकानप्रकारये लिखितम् ॥ * ॥ दीर्घकेशयुक्ते, त्रि ॥
 लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव प्रखानि यस्याः ।) संहलीपिप्यली । इति राज-निर्घण्टे । उहृद्भूगनिर्घण्टे, त्रि ॥

लम्बोष्ठः

लयः

लसनः

लम्बनं, क्ली, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।)
 नाभिलम्बितकच्छिकादिः । तत्प्रथोऽयः । लल-
 न्तिका २ । इत्यमरः ॥ लम्बते लम्बनं नन्वादि-
 त्वादनः । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (लम्ब +
 भावे ल्युट् ।) लम्बशब्दायां चान् ।
 लम्बनः, पु (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।) कपः ।
 इति शब्दचक्रिका ॥
 लम्बनीका, क्ली, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
 वैहलोपिप्लो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लम्बमानं, त्रि, लम्बयमानवस्तु । लम्बधातोः ।
 कर्त्तरि शान्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 लम्बा, क्ली, लक्ष्मीः । गौरी । तिलस्तम्बी । इति
 मेदिनी । वै, ६ ॥ इत्यमर्यादिविशेषः । यथा,—
 “अस्त्वनीं वसुं यामोर्लम्बां भातुं मसत्वतीम् ।
 नङ्ख्याच्च सुहृन्नाच्च सार्धं विश्वाच्च भारत ।
 मनवे दक्षपुत्राय दक्ष यता ददौ प्रभुः ॥”
 इति हरिवंशे अधिपतिस्थानम् ॥
 हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
 “तनखाचवचः श्रुत्वा देवीलम्बामघात्रनीम् ।
 गच्छस्व लम्बे श्रीमन्त्वं वायवर्चस्य क्रुव ॥
 ननो योगं समाधाय अङ्गश्या हिमवन्सुता ।
 कृणुष्येकस्य तद्दृपं दर्शयन् पार्श्वमागता ॥
 सान्द्राननुपागम्य व्यक्ता वा वाससी पुनः ।
 परिचाख्यया वायस्य विजयाधिष्ठिता ततः ॥
 प्रसूते वासुदेवस्य दिग्वासाः कोट्टवी स्थिता ॥”
 इति महाभारते हरिवंशे वाणशुद्धम् ॥
 लम्बिका, क्ली, (लम्बते या । लम्ब + ल्युट् । टापि
 अन् इत्वम् ।) तावृद्धस्तम्बजिह्वा । तत्प्रथोऽयः ।
 चण्डिका २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधास्रवा इ
 गलस्तुष्टिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अलि-
 जिह्वा ५ अलिजिह्विका ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लम्बितः, त्रि, (लम्ब + क्तः ।) लम्बितः । (यथा,
 गौतमो विन्दे । १२ । १८ ।
 “लदधरसुखलम्बितकञ्जसुज्जलय प्रिय
 लोचने ॥”)
 शब्दितः । इति लज्जधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । लम्बमानमात्रोद्दिष्टः । (यथा,
 महाभारते । ३ । १५० । ४२ ।
 “वङ्गशोभं लयाय यस्तः कालस्तत्रैव लम्बितः ॥”)
 लम्बोदरः, पु, (लम्बसुदरं यस्य ।) गणेशः ।
 इत्यमरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
 “गसिगञ्जितवरवृषतिः करी कपोलौ करोरु
 मदमलिनौ ।
 सुखन्मसामचिन्धुर लम्बोदर किं मदं वदसि ॥”
 वृषविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ॥)
 औदरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
 “ततो लम्बोदरेणैव पुंसारोपितवाहुकः ।
 सम्पादितः स यातस्तद्वनं केशरिभ्यो जते ॥”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोऽष्टयोः
 समासे वा । इति साधुः ।) उद्गुः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लम्बमानौष्ठयुक्ते त्रि । (श्लेष-
 पालट्टवनाविशेषः । यथा, प्रयोगसारे श्लेष-
 पालप्रकरणे ।
 “युगान्तो वाह्यकक्षय लम्बोष्ठो वनवस्तथा ॥”)
 लम्बोष्ठः, पु, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उद्गुः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । दोषोऽष्ट विशिष्टे, त्रि ॥
 लम्बनं, क्ली, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्निः ।
 लम्बे इ शब्दे इत्यमरान् भावेऽनट् (ल्युट्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
 लम्बा, क्ली, (लम्बते इति । लम्बे इ ट् शब्दे +
 अच् । टापि ।) वाट्टहला । इति हारावली ॥
 लय, उ गयाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 व्याप्त-सक-सेट् ।) इत्यते । इति दुर्गादासः ॥
 लयः, पु, (लो + अच् ।) विनाशः । संक्षयः । तौर्ध-
 त्रिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । ये, ५०३ प्रलयः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ - ॥ अलखवस्त्रनवलम्ब-
 नेन चित्तवृत्तिर्ना । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
 योगीन्द्रकृतवेदान्तसारः ॥ तत्राद्वैतं विज्ञं लज्ज-
 यति लयस्तावदिति । लये द्विविधः । चिरकाल-
 सुकालाद्भ्रसञ्चिन्निर्वाक्यत्वसमाध्यास्यसपाटवे-
 नातिनमलोच्चनलक्षितमजलविन्दुवत् तैलरहित-
 दोषकलिकावच्च प्रलयभित्ते परमानन्दे चित्त-
 वृत्तिलयः प्रथमः । द्वितीयस्तु सञ्चारविश्यावन् आल-
 स्येन चित्तवृत्तिसञ्चारशब्दादिविषयवृत्त्यानादरे
 सति प्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात्तु वृत्तिसञ्चयीभाव
 लक्षयनिद्रारूपः । इति श्रीवृत्तिहसरस्वतीकृत-
 सुभोध्याख्या तट्टीका ॥ गीतवाद्यपादन्यासानां
 क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
 द्विध्यान्नेनेति लयनि ब्रजलित साम्ना गीता-
 द्योऽन्नेति वा लयः । ली उ य चो श्लिषि लय
 गद्यां वा अल् । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ * ॥
 लयस्थानविवर्णयं गायकस्य चतुर्दशदोषान्-
 गैतदोषविशेषो यथा,—
 “लज्जितं भौतसुकुंठं व्ययक्तमङ्गनाविकम् ।
 काकस्ररः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्णितम् ॥
 विखरं विरमञ्चैव विस्मृतं विषमाङ्गतम् ।
 आङ्गलं तालहोमञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥” * ॥
 अथ लयाः । हृदि स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाल-
 स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
 “ह्रिपदी स्यादलतिका भ्रजिका क्षिप्रखण्डिका ।
 वामभुवस्ततश्चिन्ता खण्डधावा फल्लङ्किका ॥
 लम्बिका कलतिकः खण्डकः खरिकस्तथा ।
 कथितस्रतुरसोऽहंस्तुरसोऽथ गणैकः ॥
 चरस्रः स्रष्टान्दालनावल्लटा नन्दघटीरूपि ।
 कादम्बस्रवरी घट्टा मिश्रोऽहंवेनिता ततः ॥
 अतिचित्रः समयश्च वलितोऽहंदलस्तथा ।
 आदिहस्तु टङ्कवक्तस्तच्चित्रविचित्रकौ ॥
 आन्तो विज्ञानधावा च सुकुलीऽथ विलोकका ।
 रमणीयस्तस्यैव करकण्टकस्रञ्जकः ॥
 चलारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविभारदैः ।
 लयेन वस्यो भगवान् लये लीनो जनाह्वनः ॥”
 इति संगीतदासोदरः ॥

(त्रि, आचरणात्मकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
 यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।
 “यथा जयेदजः सस्य तमो हृष्टं लयं जङ्गम् ।
 दुष्येन प्रोक्तोद्वाभ्या निदया ह्येवया प्रया ॥”
 क्ली, लामञ्जकम् । यथा,—
 “लामञ्जकं सुनालं स्यादल्लगलं लयं लघुः ।
 इष्टकापयकं सैयं नलदञ्चावदानकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लयपुत्री, क्ली, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लयारम्भः, पु, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लयालम्बः, पु, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अच् ।)
 नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लयं, गौरी । (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) लज्जति ।
 इति सिद्धान्तकोशटी ॥
 लय, उ क इंधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (चुरा-व्याप्त-सक-सेट् ।) क उ, लालयते ।
 इया आरमिष्ठा । इति दुर्गादासः ॥
 लय, न क ईप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अचल-
 चुरा-पर-सक-सेट् ।) इया इति आप-
 धातोः सन्तत्य रूपम् । शब्दाद इत्यकारेण
 सख्योऽपि अल् कथं न वाधते इति चेन्न
 क्लीविहितप्रत्ययेः क्वचित् सख्योऽपि न वाधते
 इत्यस्य वाच्यत्वात् अन्यथा कारणाकार-
 मित्याद्योऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु त्रीड
 लज्जे इत्यादिष्वपि बोध्यम् । ललयात वन
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 ललञ्जकः, पुं, (ललनोर् जिह्वा यस्य ।) उद्गुः ।
 कुक्षुरः । हिंसे, त्रि । इति मेदिनी । वै, १६ ॥
 (चलद्रसनायुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०६ । १२७ ।
 “तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाज्ञितिः ।
 उद्धृताविललञ्जकः कला च्कारमभ्यधात् ॥”)
 ललनु, त्रि, विलासयुक्तः । उच्चम्यनविशिष्टः ।
 जिह्वाङ्गियाविशिष्टः । श्लेषविशिष्टः । वीर्या-
 विशिष्टः । उपसंवाविशिष्टः । भाषणविशिष्टः ।
 कर्त्तृविशिष्टः । इति लज्जधातोः कर्त्तरि
 शब्दप्रत्ययेन इत्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ॥
 ललदम्, पु, (ललत्तु चक्षुश्च यत्न ।) लिप्याकः ।
 इति जटाधरः ॥ (विषयोऽस्य लिप्याकशब्द-
 ज्ञेयः ॥)
 ललनं, क्ली, (लल + ल्युट् ।) कैलिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ चालनम् । इति नागोजीभट्टः ॥ यथा,—
 “कालौ करालवदना विजिह्वान्तासिपाशिनौ ।
 विचित्रसङ्घाङ्गधरा नरमाताविभूषणा ।
 ह्योपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसार्तिभैरवा ।
 अतिविचारवदवा जिह्वाललनमीयथा ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 ललनः, पुं, (लल्यते ईधयते इति । लल + कर्मणि
 ल्युट् ।) बालः । बालः । प्रियालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

ललाट

ललना, स्त्री, (ललयति ईञ्चति कामानिति । लल + ल्युः । टाप् ।) कामिनी । (यथा कला-विलासे । १ । ५ ।

“रतिवृत्तित ललित ललनाकमजल लववाहिन सुदुर्घच । अथ केशकुसुम परिमल वासितदेहा वदन्त्य-निलाः ॥”)

नारीमेदः । जिह्वा । इति मेदिनी । ने, १२१ । ललनाप्रियं, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) ह्रीविरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः ।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामिनीवल्लभश्च ॥

ललान्तिका, स्त्री, (ललन्त्येव । छार्थे कन् ।) नाभिलम्बकच्छिकादिः । तत्पर्यायः । ललनम् २ । इत्यमरः ॥ गोधा । इति शब्दमाला ॥

ललाकः, पुं, मेघनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

ललाटं, स्त्री, (ललं ईशामटति ज्ञापयतीति । अट + अण् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधिः ३ । इत्यमरः ॥ महाशुद्धः ४ शुद्धः ५ भाजः ६ कपालकः ७ अलीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली । ललाटकम् ६ । इति धनञ्जयः । तस्य शुभाम्भुम-लक्षणम् । यथा,—

“उन्नते विपुलेः शृङ्खलाटैर्विधमैस्तथा । निर्ध्वना धनवन्तश्च अर्धैस्त्रिभुजैर्नराः ॥ आचार्याः शुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः । उन्नताभिः शिराभिस्तु खस्त्रिकाभिर्धनेश्वराः । निम्बैर्ललाटैर्वेधाहाः क्रूरकर्मरतास्तथा । संवृतेषु ललाटेषु ज्ञपय्या उन्नतेर्नृपाः ॥ ललाटोपस्थतास्त्रिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिण्याम् । त्रुपलं स्यात्तत्तदभिरागुः पञ्चनवव्यथ ॥ अरेखेणायुर्वततिर्विच्छन्नाभिश्च पुञ्जलाः । केशान्तोपगतसिभिश्च अशौढायुर्नरो भवेत् ॥ पञ्चभिः सप्तभिः षड्भिः पञ्चाशद्बहुभिस्तथा । चत्वारिंशच्च षट्काभिश्चैश्वर्यधूमलगामिभिः ॥ विंशतिञ्जामवक्राभिरागुः स्रुदाभिरल्पकम् । न पृथुवालेभ्युनिभे भुवौ चाथ ललाटकम् ॥ शुभमर्धैश्चैश्वर्यस्थानमनुजुं स्यादसौमशम् ॥”

इति गारुडं ६५ अध्यायः ॥

“अतःपरं प्रवृत्तानि वक्ष्यन्ते । मन्त्रकोटरपृष्ठ-कामिललाटनासाचिपुङ्गवलिख्यौवा इत्येता एके-काः ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥ ललाटकं, स्त्री, (ललाटमेव । लन् ।) प्रशस्त-ललाटम् । इति शब्दरत्नावली । ललाट-मात्रम् । इति धनञ्जयः ॥

ललाटन्मथः, त्रि, (ललाटे तपतीति । ललाट + तप + “अख्ये ललाटयोर्दृशितपोः ।” ३ । २ । ३६ । इति खड्गः । सुम् ।) ललाटलापकः । “ललाटन्मथः स्वर्थः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४१ ।

“इविभुजामेधवतीं चतुर्वीं मथे ललाटन्मथसप्तमिः ।

ललितं

अथौ तपस्वत्परस्तपस्वी नाम्ना सुतीत्यश्चरितेन दान्तः ॥”

यथा च, नेषधे । १ । १३८ ।

“कथं विधानमधि पाणिपङ्कजात् तव प्रिया शैल्यदुल्लशिखिनः । विद्योत्ससे वल्लभयेति निर्गता लिपिलेखाटन्तपनिदुराचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः । “कर्ण-ललाटात् कनकङ्कारे ।” ४ । ३ । ६५ । इति कन् ।) खर्गादिरचितललाटाभरणम् । टिका इति ख्याता । तत्पर्यायः । पत्रपाश्या २ । इत्यमरः ॥ लालटस्य चन्दनम् । तत्पर्यायः । शृङ्खलचर्ची २ । इति शब्दरत्नावली । (तिलकः । इति मल्लिनाथः ।) यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।

“तदा प्रभृत्कुम्भना पितृगृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न चातु बाला जमते स्र निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥”)

ललाम, [न] स्त्री, ललामम् । यथाह रत्नः । “प्रधानध्वजशङ्खेषु पुष्कवालिधिलम्बसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्यात् ललाम च ॥” (प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।

“तच्च स्वर्गवरसमाहृतराजलोकं कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः ॥”

पुरयः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथहृत्-याद्वः । ५ । ६४ ॥)

ललामं, स्त्री, (लङ् विलासे + क्लिप् । तं अमति प्राप्नोतीति । अम गतौ + अण् । उच्ये लत्वम् ।) चिह्नम् । ध्वजः । शङ्खम् । प्रधानम् । भूषा । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

“पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टास्मरुत् कुन्तलमक्षिताननम् ॥”)

वालधिः । पुष्कम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति मेदिनी । ने, ५१ । अथललाटे अन्धवर्णचिह्नम् । गवाहीनां ललाटचिह्नम् । अन्धस्य भूषा । इत्यमरटीकायां भरतः । (पुनपुंसकलिङ्गमपि । यथा,—

“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुह्वे भ्रजे । अष्टभूषापुष्कशङ्खचिह्नान्लिङ्गिषु ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथहृत्याद्वः ॥

रथ्ये श्रेष्ठे च त्रि । यथा, महाभारते । ७ । २२ । १३ ।

“ललामेर्दरिभिर्युक्तः सर्वशब्दवचैर्युधि । राज्ञां मध्ये मथैजावः शान्तभीरुभ्ववर्जितः ॥”)

ललामकं, स्त्री, पुरीत्यस्तमाख्यम् । इत्यमरः ॥ तदेव भाष्यं पुरः संसुखभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्त-मागतं ललामकं ललामं तिलकमिव इति इवार्थे कः । इति भरतः ॥

ललामो, स्त्री कर्णसूत्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । उत्तुष्टिका २ । इति शब्दमाला ॥

ललितं, स्त्री, (लल + क्तः ।) शङ्कारभावकक्रिया-विशेषः । इत्यमरः ॥ सुकुमारविधानेन भू-

ललिता

नेत्रादिक्रियासचिवकरचरयाङ्गविन्यासो ललि- तम् । तथा च ।

“सुकुमाराङ्गविन्यासे मद्यथा ललितं भवेत् ॥” तथा,—

“सम्भङ्गं करकिश्लयावर्त्तेनरोपतन्ती या ललितानी ललितललिता लोचनस्याङ्गनेन । विन्यस्थानी चरणकमले लीलया खैरयाते निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्जिता पङ्कजाक्षी ॥ भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः । हस्तपादाङ्गविन्यासस्तस्या ललितं विदुः ॥” इत्यमरेपि ॥

“अनाचार्यां पदिष्टं स्यात्ललितं रतिचेष्टितम् ॥” इत्यमरे ॥

ललन् केषु भावे क्तः । लङ् विलासे इत्यस्य मनोवादिवात् उच्ये लत्वं वा । इति भरतः ॥ अपि च ।

“विन्यासमङ्गिरङ्गानां भूविनासमनोहरा । सुकुमारा भवेदुच्ये ललितं तदुदीरितम् ॥” इत्युज्ज्वलीनमथिः ॥

ललितः, पुं, (लल्यते ईशति इति । लल + कर्मभि- क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—

“प्रफुल्लसन्नच्छदमाख्यधारी युवातिगौरौ ललितलोचनश्रीः ।

विनिःसरन् वासयन्हातु प्रभाते विलासिवेशो ललितः प्रदिष्टः ॥”

तस्य गानसमयो यथा,—

“प्रातर्गोथासु देशागो ललितः पठमङ्गरी । विभाषा भैरवी चैव कामोदो गोकुकीर्यपि ॥” इति सङ्गीतहामोदः ॥

ललितः, त्रि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा, रघुः । १८ । ११ ।

“अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं दिभ्रत यव पाथिवः ॥”)

ईशितः । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥ चलितः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥

ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—

“यैषा ललितकान्ताया देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च त्रिसुखा गौरदेहिका ॥

रत्नकौविवयव्या च स्मितवक्त्रा शुभानगा । नवयौवनसम्पन्ना चार्ष्णी ललितप्रभा ॥” इति तिथ्यादितस्यम् ॥

ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कक्षुरी । दारो । इति राजनिर्घण्टः । नदीविशेषः । यथा,—

“निमिनाम्बस्तु राजर्षेः श्रापाद्ब्रह्मसुतः पुरा । वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत् श्रापाच्च निमिनस्तथा ॥

तवीं ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके । सन्धासले तपस्वि तस्य विश्वरभूतदा ॥

प्रलम्बस्तस्य देवस्य वरदानानुसन्धासुनिः । अन्तान्धवंतायासु कुक्कं कृत्वा गिरिकटे ।

तच्च स्नात्वा च मौला च शरीरं प्राप पूरितम् ॥ तस्मादन्तकुक्कस्तु सन्धा नाम नदी वरा ।

ललिता

निःस्नाना तत्र चाङ्गुल चिरात्परगदो भवेत् ॥
 तस्मान् पूर्वन्तु कुक्कुटात् ललिताख्या सरिदरा ।
 सागराद्विद्यमान् पूर्वमे महादेवावधारिता ॥
 वैश्राखशुक्लपक्षस्य षष्ठीयायां नरसु यः ।
 कुर्याद्वै ललितास्नानं स प्रभुसदनं त्रैत्र्ये ॥
 ललितायाः पूर्वन्तरे भगवान्नाम प्रसन्नः ।
 स्वयं विष्णुर्लिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ॥
 ललितायां नरः स्नात्वा द्वादश्यां शुक्लपक्षने ।
 भगवन्तं समारुह्य धो यजेत् परमेश्वरम् ।
 स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजना ॥”
 इति कालिकापुराणे च अध्यायः ॥ * ॥

गोपीविशेषः । यथा,—
 “अखिलरसास्ननस्त्रिभिः
 प्रह्वररुचिरवह्ननारका पालिः ।
 कलितश्यामा ललितो
 राधाप्रियान् विपुञ्जयति ॥

इति भक्तिरसास्ननसिन्धुः ॥
 ललिता श्यामला श्रेया पद्मा भद्राच अयन्ते ।
 इति तद्वीकायां जीवगोस्वामी । तस्याः स्वरूप
 यथा,—

“या दुर्गा खैव ललिता ललिता खैव राधिका ।
 एतानामनन्तरं नास्ति सर्वं सर्वं हि नारद ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे रासलीलायां नारदं
 प्रति श्लोक्यावाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
 मेघरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतशामोदरे ।
 “ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
 मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यामाः ॥”
 (सा तु हनुमन्तने हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
 न्द्रमते वसन्त्यस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।
 “बलावली रामकिरी देश्याया पटमञ्जरी ।
 ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
 “देशी देवकिरी खैव वराटी तोडिका तथा ।
 ललिता चाथ हिन्दोली वसन्त्यस्य वराङ्गनाः ॥”
 अस्या ध्यानादिक्रमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
 “रि-प-व-व्यां च ललिता औडवा सनया मता ।
 स्रष्ट्वेना शुद्धमथ्या स्यात् सम्पूर्णं कैचिदूचरे ।
 धैवतत्रयसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”
 ध्यानम् । यथा,—

“प्रफुल्लसप्रच्छदमाल्यकण्ठा
 सुगौरकान्तिर्भुवती सुदृष्टिः ।
 त्रिनिश्वन्ती सद्दशा प्रभाते
 विभावनेशा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।
 अथवा,—
 स रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ॥
 ध नि स ग म ध । इति द्वितीया ॥
 इति ललिता ।)

ललितासप्तमी, स्त्री, (ललिताश्चो सप्तमी)
 भाद्रशुक्लसप्तमी । तत्र कुक्कुटोन्नतं कार्यम् ।
 यथा भविष्ये ।
 “भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेव या ।
 स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सञ्चामिकाम् ॥

ललिता

पुत्रयेव तदा तस्यां दुर्व्याप्तं नैव विद्वते ॥”
 इति कुक्कुटोन्नतनेन खानम् । इति तिथ्यादि-
 तन्त्रम् ॥ * ॥

तद्विधिर्यथा । तत्राद्यैः स्वस्तिवाचनमुत्सुकं
 सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि भाद्रे मानि
 शुक्ले पक्षे सप्तम्याः नित्यौ यावच्छ्रावणपर्यन्तं
 अमुकगोत्रा श्रीमत्सुकौ शिवदुर्गाप्रोत्तिकामा
 प्रसिद्धं यथाभद्रशुक्लसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
 पूजापूर्वकशिवपार्वत्यैपूजायावच्छ्रावणदोरक-
 धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणस्तत्रललि-
 तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
 रक्तं पठित्वा सामान्यार्थं त्रिधाय गणेशादीन्
 संपूज्य भूतशुद्ध्यादिकं विधाय गणेशादिषु
 पूजामारभेत् । ततो ध्यात्वा खशिरति पुष्य
 देवता मानसोपचारेः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
 पुनश्चांवा आवाहयन् । शिवपूजाविधिना
 शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्त्युप-
 चारेः संपूज्य आचरणमेवान् प्रजयेत् । ततो
 षड्यन्त्रियुक्तद्वारकं दुर्गेन चित्तं शिवदुर्गाभ्यां
 व्यर्षयित्वा तत् डोरकं वामकरे वद्वा भोच्य-
 सुत्सुदृश्य कथां श्रुयान् । अष्टपत्नानि दद्यात् ।
 ततो द्द्विष्यां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।

श्लोक्या उवाच ।

“लोमशो नाम देवर्षिर्मैथुरामागतः पुरा ।
 शोभितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ॥
 उपविष्टः कथाः पुराणाः कथयामास वे तदा ।
 ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥
 कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
 न्ततवत्सा देवकि । त्वं पुत्रदुःखिन दुःखिता ॥
 यथा चन्द्रसुखी हीना नभूव नहुषप्रिया ।
 तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखिन दुःखिता ॥
 पश्चाच्चौर्यव्रता सा तु वभूवाद्यपुत्रिका ।
 तमेव देवकी देवि । भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रसुखी हीना नभूव नहुषप्रिया ।
 कथं चीर्यव्रतं सन्त्यक् तस्याः सन्ततिकारणम् ॥
 लोमश उवाच ।

अथोधायां पुरा राजा नहुषो नाम विभ्रतः ।
 तस्य राज्ञो महादेवो नाम्ना चन्द्रसुखी प्रिया ॥
 पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका ।
 तयोरासौदृष्टप्रतीतिः स्याच्चौषाया परस्परम् ॥
 अथ तेषु च मित्रिण्यौ खानार्थं सरयुजले ।
 प्राप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो नगराङ्गनाः ॥
 स्नातास्ता मण्डलं चक्रुस्त्वार्थे यत्कल्पियम् ।
 लेखयित्वा शिवं शान्तसुमथा सह शङ्करम् ॥
 गन्धपुष्पाद्यतेभ्यस्तं पूजयित्वा यथाविधि ।
 प्रथम्य शिरसा भक्त्वा उड्वास्ताभ्यां वरस्त्रियः ॥
 किमिदं क्रियते साध्याः कथ्यतां ब्रह्मि रोचते ।
 कदा वा क्रियते किं वा फलं सन्त्यक् तदुद्यताम् ॥

क्षिप्र उजुः ।

पूजितोऽस्मान्भिरेतस्मिन् पाप्येव्या सह शङ्करः ।
 बद्धा स्त्रनभिरं धूमं शिवस्यास्ता निवेदितः ॥

ललिता

धारणीयमिदं तावदुयावत् प्राणस्य धारणम् ।
 नावान् नहचः श्रुत्वा ते कृत्वा मानवं तथा ॥
 कृत्वा च सम्मतिं तत्र वद्वा दोर्भां सुडोरकम् ।
 तनस्ताः खगृहं जन्तुः सखीभिः परिवारिताः ॥
 कार्णेन मङ्गला तत्र विस्तृतं तदुन्नतं वृष ।।
 प्रमत्तया चन्द्रतुल्या विस्तृतच सुडोरकम् ॥
 न्दना कौशिकदोरावेः सा बभूव प्रवङ्गमी ।
 माना च कुक्कुटी ज्ञाता लसम्भग्नपालनाम् ॥
 तथैव ते च मित्रिण्यौ जाति जातिस्मरे कुले ।
 सम्भय भूयस्तत्रैव प्रापन्न समयः पुनः ॥
 तद्दिने नद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते न्दने ।
 तद्देवमादने द्देशे जाति गोकुलसङ्कुले ॥

राज्ञो जाया वभूवाथ एष्वोनाथस्य सा पुनः ।
 ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवह्नमा ॥
 अर्भिमालहिजस्यासौद्भार्या भूषणनामिका ।
 पुरोहितस्य काचिन कुक्कुटी बहुपुत्रिणी ॥
 जातिस्मरा चाष्टपुत्रा तथैव चाष्टप्रजा ।
 पुनर्दिनन्तारं प्रीतिर्वभूवाथ तयोर्दिज ॥
 तन्वैश्वरी पुत्रमेकं पञ्चता तच्च रागिण्यम् ।
 नववर्गे तु पञ्चलमगात्तत्र युधिष्ठिर ॥
 तत्र तां भूषणा द्रष्टुमाजगामातिदुःखिता ।
 सखीभावादिस्निह्यादृष्टपुत्रसमन्विता ॥
 अयुक्ताभरणा निर्वा स्वभावेनैव भूयिता ।
 तां दृष्ट्वा पुत्रिण्यो भयार्ं प्रजन्तवैश्वरी रथा ॥
 ततो गृहं प्रेषयित्वा तां सखी नोत्रमस्वरा ।
 चिन्तयामास सा राज्ञी तस्यां पुत्रवध प्रति ॥
 हता हताच ये पुत्राः पुनश्चोवन्त्यनामयाः ।
 बहुपुत्रा जीवन्ता प्रयुक्ताभरणा कथम् ॥
 शोभसे स्वधिकं भद्रे तद्विन् सौदामिनी यथा ॥
 भूषणोवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललिताशये ।
 स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सञ्चामि-
 कम् ॥

संपूज्य विधिवत् प्राप्तं त्रैलोक्ये यच्च विद्यते ।
 तदेव हि व्रतं पूज्यं त्वया सह मया हतम् ॥
 तन्वयाचरितं भक्त्वा तेनाहं सुख्यरा सखि ।
 त्वया नाचरितं सन्त्यक् द्रुपेभ्यातशरीरया ॥
 तेन ते सन्ततिष्कन्ता राण्येऽपि सति दुःखिता ।
 प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया सखि ॥
 अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
 सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नाच कार्या विचा-
 रणा ॥

संपूज्य शङ्करं भक्त्वा करे वद्वा सुडोरकम् ।
 यावच्छीवं मया तावत् शिवस्यास्ता निवेदितः ॥
 इत्येवं समयं कृत्वा ततः प्रष्टति डोरकम् ॥
 खर्वन्त्यप्यमं वापि करश्राव्यासु धारणम् ॥
 शङ्करश्चोमया साहं सौवर्णं राजतमथा ।
 तान्नपान्ने प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मण्योपमादधेत् ॥
 पायसं पिष्टकश्चैव भस्त्रं भोक्ष्यं प्रयत्नतः ।
 चगोत्रान् भोजयित्वा तु स्वयं सुङ्गीत तत्परम् ॥
 मण्डलं सोमसदृशं शिवस्यास्तनिवेदितम् ।
 इत्येवं प्रतिजन्था व्रतदानफलं ततः ॥

नभूव सुप्रजा साञ्जी ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
 व्रनस्यास्य प्रभावेन सुपुत्रा लघु देवकि । ॥
 भविष्यति त्रिलोकेशं पुत्रं च जनविष्यति ।
 इथिवं श्रावयित्वा च विरराम सुनिष्ठादा ॥
 जगाम स्वपुरं पार्थ मयाप्येवं तवोदितम् ।
 याः स्त्रियः स्नात्परिष्वन्ति व्रतमेतद्दुग्धिष्ठिर ॥
 कुकुटाखं भ्रवङ्गाखं देवव्याचरितं शुभम् ।
 तासां सन्ततिविच्छेदो न कदाचिद्भवत्यति ॥
 स्त्रियश्चेवाचरिष्वन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
 अस्मिन् लोके सुखं सुखा वास्त्यन्ति शिवमन्दि-
 रम् ॥

या कुकुटीव्रतमिदं भ्रवङ्गीसमेतं
 देवं विभाष हृदये च गुह्यं निधाय ।
 भक्त्वा करोति कलुषौघविघ्नार्हकं
 साञ्जी सदा भवति शोभनजीववत्त्वा ॥”

इति भविष्यपुराणे कुकुटीव्रतकथा समाप्ता ॥
 लवः, क्ली, (लू + अण् ।) जातोपलम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ लवङ्गम् । लामञ्जकम् । ईधत् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवः, पु, (लवणमिति । लू + अण् ।) लेशः ।
 (यथा, रघुः । १६ । ६६ ।

“वक्रतरायेरलकोष्ठरय-
 श्चूर्णांशुयान् धारिलवान् वमन्ति ॥”)

विनाशः । छेदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
 वे, २२ ॥ अत्र विनाशस्थाने विलासः । इति विश्वः
 हेमचन्द्रः ॥ (रामपुत्रस्य जन्मविवरणादिकं
 रामायणे उत्तरकाण्डे तद्रथम् ।) काल-
 भेदः । यथा,—

“अष्टादशानिमेषास्तु काष्ठा काष्ठाहयं लवः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १८ । १३ ।
 “तुलधाम लवनापि न स्वयं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्सङ्गिषङ्गस्य सर्षपाणां किमुताशिवः ॥”)
 लाघानामा पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।
 (किङ्कलः । पक्षः । गोपुच्छलोम । इति रघु-
 टीकायां मल्लिनाथकृतवैजयन्ती ॥ यथा, रघुः ।
 १५ । ६२ ।

“स ती कुशलवोन्मृदुगर्भेऽदौ तदाखया ।
 कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥”)
 लवङ्गं, क्ली, (लुगानि श्लेषादिकमिति । लू +
 “स्रडादिभ्यश्च ।” उणा० । १ । ११६ । इति
 व्याङ्ग्यं ।) खनामखातवयिगुद्रथमेद । तन्-
 पभ्यायः । देवकुसुमम् २ श्रीधरम् ३ । इत्य-
 मरः ॥ श्रीमच्छन्दम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥
 लवङ्गकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लवङ्ग-
 कलिका इ । दिव्यम् ७ श्रेखरम् ८ लवम् ९
 श्रीपुत्रम् १० रुचिरम् ११ वारिस्मवम् १२
 शङ्करम् १३ गीर्वाणकुसुमम् १५ चन्दन-
 पुत्रम् १६ ॥ अख्य गुणाः । श्रौतलजम् । तित्त-
 लम् । चञ्चलम् । सुक्तरोचनम् । वात-
 पित्तकफनाशिलम् । तीक्ष्णत्वम् । मूर्च्छरुजा-
 पक्षलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधानामाह-

शूलव्रतम् । दीपनत्वम् । लवुलच । इति राज-
 वल्लभः ॥ अपि च ।

“लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघुं नेत्रहिनं हिमम् ।
 दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तान्ननाशकम् ॥
 लघ्नां हृदि तथाधानं शूलमाशु विनाशयेत् ॥
 काशं श्वासश्च हृक्काश्च चर्ष्यं चपयति ध्रुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—
 “विरहानलसन्तप्ता तापिनी कापि कामिनी ।
 लवङ्गानि ससुन्दर्यथ गृह्ये राहवे ददौ ॥”
 इत्युद्धटः ॥)

लवङ्गकं, क्ली, (लवङ्ग + खार्थे कन् ।) लवङ्गम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य विवर-
 णं विज्ञेयम् ।)

लवङ्गकलिका, स्त्री, लवङ्गम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता ।) पुष्पलता-
 विशेषः । यथा, जयदेवः ।

“ललितलवङ्गलतापरिश्रीलनकोमलमलय-
 समीरे ।
 मधुकरनिकरकरमित्तकोकिलकूजितकुङ्ग-
 कुटीरे ॥

विहरति हरिश्च सरसवचनं ।
 नृद्यति युवतिजननेन समं सखि विरहजनस्य
 दुरन्ते ॥”

(यथा च ।

“अपि । ज्वङ्ग । लवङ्गलतालये
 पिव मधूनं विधुय मधुव्रताम् ।
 इह वने हि वनचरसकुले
 नहि चलामसताश्च विवेचना ॥”)

राधायाः सखीविशेषश्च ॥

लवणं, क्ली, (लुगानि जाणमिति । लू + नन्त्यादि-
 लात् ल्युः ।) प्रथोदरादिलात् शत्वम् ।) चार-
 रसयुक्तद्रव्यम् । तसु पञ्चविधं यथा । सौव-
 र्चलम् २ सैन्धवम् ३ विटम् ३ औद्भिद्रम् ४
 वासुद्रम् ५ । तथा हि ।

“वासुद्रं यत् लवणमसौव वसिरश्च तत् ।
 सैन्धवोऽस्त्री श्रौतशिवं माण्डिमन्थश्च सिन्धुजे ॥
 रौमकं वसुकं पाक्यं विडुश्च हतकी इयम् ॥”

सौवर्चलोचरुचिके । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं
 यथा । “सैन्धववासुद्रविडुश्चौवर्चलरोमकोद्भिद्-
 प्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरसुखानि वात-
 हरानि कफपित्तकरानि यथापूर्वम् ॥ स्निग्धानि
 खादूनि श्लेष्मन्त्रपुरीषाणि चैति ॥

“चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वमिदीपनम् ।
 स्निग्धं समधुरं हृद्यं शौवं दीपनसुप्तमम् ॥
 वासुद्रं मधुरं पाके नाद्यथ्यमविदाहि च ।
 भेदनं स्निग्धमीषश्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥
 सञ्चारं दीपनं रूच्यं शूलघ्नो गनाशनम् ॥
 रोचनं तीक्ष्णसुखश्च विडुं वाताशुलोमनम् ॥
 लघुसौवर्चलं पाके वीर्य्यं विशदं कटु ।
 गुच्छशूलविवन्धनं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥

रौमकं तीक्ष्णमलुघ्यं श्रावयि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघुं विश्वान्ति रूच्यं विडुमेदि म्बलम् ॥
 लघुं तीक्ष्णोष्णसुत्कोदि रूच्यं वाताशुलोमनम् ॥
 सतिक्तं कटु सञ्चारं विशालवधमौद्भि म् ॥
 कफवातस्निग्धरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
 दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाङ्गयम् ॥
 जघ्नुस्तं वासुकैलं श्रेलसलाकरोद्भवम् ।
 लवणं कटुकं हेदि विहितं कटु चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते रुचस्थाने ४६ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 लू + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा । लवोऽभि-
 लावो लवणे । इति चामरः (खट्वगुह्य-
 प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्ष्येति । ५३ । १७ ।

“आहितं चिचकं चामं कुद्रव लवणं धृतम् ॥”
 लवणः, पु, (लुगानोति । लू + ल्युः ।) सिन्धु-
 भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।

“लवणेन ससुन्द्रेय समन्तात् परिवारितः ॥”)
 राक्षसविशेषः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
 णे, ७४ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।
 “कटुतीक्ष्णांशुलवणञ्चाराणादिभिरुच्यैः ।
 माण्डसुक्तेरुपसृष्टः सर्व्वाङ्गोऽस्मिन्नेव ॥”)
 पृथिव्यमिश्रुण्णवाहुल्याङ्गवणः । इति चक्रपाणि-
 दत्तकृतदशगुणोपरि शिवदाशोयटीका ॥ तत्-
 पर्यायः । पटुः २ । तस्य गुणाः ।

“लवणो रुचिक्रमसोऽभिदायी
 पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च ।
 रसितो नितरां जराश्च पित्तं
 श्रितमानश्च ददाति कुष्ठकारी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“लवणः कौदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः ।
 स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी डडिशुकहरो लघुः ॥”
 अथ च ।

“लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ।
 पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यहृत्ताकरः ।
 सोऽपि सुक्तोऽपि पाकासपित्तकुष्ठत्रयापह्नृत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

“लवणः सन्धयत्वाख्यं कपोलगणदाहकत् ॥”
 “लवणः स्तम्भसङ्घातवन्मविष्वापनोऽभिहत् ॥
 खेहनः खेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेदिभेदकत् ॥
 सोऽपि सुक्तोऽभवपनं खलति पलितं वलितम् ॥
 लटुकुष्ठविषवैसर्पान् जनयेत् क्षपयेत्क्षलम् ॥”
 इति वाग्भटे हृद्यस्थाने दशमेऽध्याये ॥

“लवणो रसः पाचनः कौदनः दीपनः श्रावनः
 छेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो विक्रास्यदः स्रंखव-
 काशकरो वातहरः स्तम्भवन्सङ्घातविघ्नमनः
 सर्वरसप्रत्यङ्गीकभूत आख्यं विश्रावयति कफं
 विश्वान्धयति मार्गान् शोधयति सर्वशरीरा-
 वयवान् हृदूकरोति रोचयत्याहारमाहार-
 योगी नाद्यथैषुः स्निग्ध उच्यते ॥

स यवं गुणोऽधिकं शब्दाद्यर्थसुपुष्पमानः
 पित्तं कोपयति रक्तं वृद्धयति तर्पयति म्बुच्छे-

लवणः

लवणः

लवणः

यति तापयति दाहयति ज्ञायाति मीमांसि
प्रगालयति कुञ्जाति विषं वर्द्धयति शोफान्
स्मोदयति दन्तान् श्यावयति पुष्कमुपहन्ति
इन्द्रियाण्युपरुग्धि वकीपलित्वालात्तमापा-
दयति च लोहितपित्ताक्षपित्तवीर्यसर्पवातरक्त-
विचर्चिरेन्द्रमुप्रभृतीन् विकाराभुपजनयति ।
“प्लीयन् क्लेशप्रियन्मलाघव कुरुते तुखे ।
य. शीघ्रं लवणो ज्ञेयः सविदाहन्मुख्य च ॥”
इति चरके छत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
“लवणः संशोधनः पाचनो विस्त्रयणः क्लेदनः
शैथिल्यक्षयः सञ्चरसप्रवर्धनीको मार्गविशो-
धनः सर्वशरीरावधवमाह्वकरश्चेति स एव-
गुणोऽधिकं वायव्यमासिद्यमानो गात्रकफकोट-
श्रीकवेवर्धयन्पुष्कोपघातेन्द्रियोपनापान् तथा-
सुखादिपाकं रक्तपित्तवानश्रीयितास्वीका-
प्रभृतीनापादयति ॥”
“यो भक्तश्चिसुत्यादयति कफप्रसेकं जनयति
मार्हवशापादयति स लवणः ।” इति सुश्रुति
छत्रस्थाने ४२ अध्यायः ॥ *)
लवणासुरस्य विवरणं यथा,—
“पूर्वं कृतयुगे राजन् । ऐतेयः सुमहामतिः ।
लोकानुलोऽभवन्लोडो मधुनीम महासुरः ॥
स मधुवीर्यसम्पन्नो धर्म्मं च सुसमाहितः ।
बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याहुतो वरः ।
शूर्लं श्रुत्वाहिनिक्रुध्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
ददौ महात्मा सुप्रोतो वाक्यं चेतदुवाच ह ॥
यावन् सुरेश विप्रैश्च न विरुध्येर्मेहासुर ।
तावच्छूलं तवेदं स्यादन्धथा नाशमेष्यति ॥
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाव विगतस्वरः ।
नं शूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥
एव रुद्राह्वरं लब्धा भूय एव महासुरः ।
प्रणियत्वा महादेव वाक्यमेतदुवाच ह ॥
भायन्मम वधस्य शूलमेतदुत्तमम् ।
भवेत्तु सततं देव सुराणाम्पीथरो ह्यसि ॥
तं ब्रुवायं मधुं देवः सर्वभूतपतिः प्रियः ।
प्रत्युवाच महादेवो नैतदेव भविष्यसि ॥
माभूत्ते विषला वाणी मनुप्रसादकता शुभा ।
भवतः पुत्रमेकन्तु शूलमेतद्भविष्यति ॥
यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ।
अवधयः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥
एव मधुर्वरं लब्धा देवात् सुमहदद्भुतम् ॥
भवनं चोऽभुवश्चक्रः कारयामास सुप्रभम् ॥
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनचीति या ।
विश्वामसोरपत्नं वायुमलायां महाप्रभा ॥
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दास्यः ।
बाष्पात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्धेव समाचरन् ॥
तं पुत्रं दुर्बिनीतस्य दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ।
मधुः स शोकमापेदे न चेनं किञ्चिद्व्रवीत् ॥
इ विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरयाजयम् ।
शूर्लं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥
स प्रभाविष्य शूलस्य दौरात्मनात्मनस्तथा ।
सन्तापयति लोकंस्त्रीन् विश्लेष्य च तापसान् ॥

आहारः मन्त्रसन्तानं विश्लेष्य च नापसाः ।
आचारो रौद्रता निद्रं वानो मधुवने तथा ॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंहायात्रहगाखजान् ॥
मातुषांश्चैव कुरुते निव्यमाहारमाङ्गिकम् ॥
तच्छुल्वा राघवो वाक्त्वमुवाच स महासुनीन् ।
वानविष्यामि तद्रक्षो यपमच्छतु वो भयम् ॥
प्रतिज्ञाय तदा तेषां सुनीनासुयतेजसाम् ।
स भाङ्गन् संहितान् मन्त्रोनुवाच रघुनन्दनः ॥
को हन्ता लवणं वीरः कस्याशः स विधी-
यताम् ।
भरतस्य महाबाहो शत्रुञ्जस्य च धीमतः ॥
राघवेणैवसुक्तस्य भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
अहमेनं वधिस्यामि ममांशुः स विधीयताम् ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा शैव्येऽशैव्यसमन्वितम् ।
लक्ष्मणावरजस्तस्मै हिला वीर्यमासनम् ॥
शत्रुञ्जस्त्रवीहाङ्गं प्रणियत्वा नराधिपम् ।
जनकस्मै महाबाहुर्मन्त्रमो रघुनन्दन ।
आर्येण हि पुरा श्रुत्वा त्वयोश्चा परिपालिता ।
सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ।
प्रैक्षे मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमापुयान् ॥
तथा नृवति शत्रुञ्जे राघवः पुनरब्रवीन् ।
एव भवतु काङ्क्षन्त्य क्रियतां मम शासनम् ॥
स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् ।
राज्यं प्रशाधि धर्म्मणं वाक्यं मे यद्यवेचसे ॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाङ्घेत् ॥
तदा शूर्लं यहीत्वा तु भस्म रचं करोति हि ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल । तमाशुधविनाकृतम् ।
अप्रविष्टं पुरं पूर्वं हारि तिष्ठ धृतायुधः ।
अन्यथा क्रियामाये तु अवधः स भविष्यति ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः ।
निर्गतस्तु पुराहीरो भस्माहारप्रचोदितः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीर उच्यते यमुना नदीम् ।
तौर्त्वा मधुपुरहारी धनुष्याणिरतिष्ठत ॥
ततोऽर्द्धदिवसे प्राप्ते क्रूरधर्म्मो स राक्षसः ।
आगच्छद्बहुषाहसं प्राणिनो भारतुद्वहन् ॥
ततो ददर्श शत्रुसं स्थितं हारि धृतायुधम् ।
तमुवाच ततो रचः किमनेन कारिष्यसि ॥
तस्मैवं भायमाणस्य हसतश्च सुहृर्मुहुः ।
शत्रुज्ञो वीर्यसम्पन्नो रोषाद्ब्रूयथावच्छजत् ॥
उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुञ्जः स निशाचरम् ।
योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे दहयुद्धं त्वया सह ॥
तच्छुल्वा भावितं तस्य शत्रुञ्जस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयचौरं तिष्ठ तिष्ठेति चान्रवीत् ॥
आहूतस्तु पुनस्तेन शत्रुञ्जेन महात्मना ।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय ससुपस्थितः ॥
आकर्णात् स विक्रुष्याथ तद्गुह्यनिर्वा वरः ।
स सुभोच महावायं लवणस्य महोरसि ॥
उरुस्तस्य विदायाशु प्रविशेश रसातलम् ।
पुनरेवागमन्मूर्ध्निश्चाङ्गुलनन्दनम् ॥
शत्रुञ्जशरनिर्मितो लवणः स निशाचरः ।
पपात सहासा भूमी वजाहत इवाचलः ॥
तच्च शूर्लं सहाह्वयं हृते लवणराक्षसे ।

पश्यतां मन्त्रेदेवानां सत्स्य वशमन्वगान् ॥
हने तु लवणे देवाः संक्राः साग्निपुरीगमाः ।
ऊचुः सुमधुरां वायो शत्रुञ्जं शत्रुनापनम् ॥
वरदास्य महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकाङ्क्षसुस्थभमार्थं दर्शनं हि नः ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो र्द्ध्वं कृताञ्जलिः ।
प्रत्युवाच महाबाहुं शत्रुञ्जः प्रयत्नाम्बवान् ॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
निवेशं प्रापुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥
तं देवाः प्रीतमनसो वाटमित्थेव राघवम् ।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न वंशयः ॥
ते तथोक्त्वा महात्मनो दिवमारुह्युत्तदा ।
शत्रुञ्जोऽपि महातेजास्तौ सेनां ससुपानयेत् ॥
सा सेना शीघ्रमागच्छन् श्रुत्वा शत्रुञ्जशासनम् ।
निवेशनश्च शत्रुञ्जः श्रावयेत् समारभत ॥
तां पुरीं दिवसङ्काशां नानापयोपधीभिताम् ।
शिरैश्च परमप्रैतः परं हर्षसुपागमन् ॥
तस्य बुद्धिः ससुपन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ।
रामपात्रौ शिरैश्चोर्द्धं वर्षं दादृश आगते ॥”
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकवष्टादिसप्त-
तन्वाध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥ *) लवणसहस्र-
स्थोत्पत्तिर्वया,—
“विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममीचकम् ।
सद्यो बभूव तजैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्मै तत्र सुखावीना साहं पुत्रैश्च सप्रभिः ॥
एकदा हरिणा वाहं इत्यारण्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः साध्वी षड्भारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिलपुत्रस्तस्याश्च आठभिः पीडितो भिया ॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तस्याज तां कृपानिधिः ।
क्रोडं चकार बालं सा लब्धो राधायुहं ययौ ॥
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् ।
विललाप शब्दं तत्र षड्भाराहप्रमानसा ॥
प्रश्राप ससुप्तं कोपात् लवणोदो भविष्यति ॥
कदापि ते चल केचित् न खादिस्यन्ति जीविनः ॥
प्रश्राप सञ्चान् बालांश्च यान्त् रूपा मही-
तलम् ।
गच्छन् च मर्ही रूपा जम्बूद्वीपं मनोहरम् ॥
स्थितिरैकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन् सुखिनः सुताः ॥
द्वीपस्थानिर्नदीभिश्च सह क्रोडन्तु निर्जने ॥
कनिष्ठो मातृश्रापश्च लवणोदो बभूव ह ॥
कनिष्ठः कथयामास मातृश्रापश्च बालकान् ।
आजन्मुदुःखिताः सर्वे मातृस्थानश्च बालकाः ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् ।
प्रथम्य मातुश्चरयं भक्तिगन्तात्मकन्वराः ॥
सप्तद्वीपे सप्तद्राक्ष सप्त तस्युर्विभागशः ।
कनिष्ठादुहृष्टप्रथमं द्विगुणं द्विगुणं सुने ॥
लवणं च सुरासर्पिर्दधिदुग्धजलायुवाः ।
एतेषांश्च जलं पृथ्वां प्रश्रापश्च भविष्यति ।
आप्राः ससुप्ताः सप्तैव सप्तद्वीपां वसुन्वराम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे ३ अध्यायः ॥

लवणः, त्रि. (लवणेन संवृष्टः । लवण + टक् ।
 “लवणात् लुक् ।” ४ । ४ । २४ । इति ठको
 लुक् । यद्वा, लवणो रसोऽख्यस्त्रिभिति । अर्थ
 व्याज्ज् ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी ।
 शी, ७५ ॥ (यथा, सुसृते । १ । २१ ।
 “मधुरस्त्वविदम्भः स्याद्विदम्भो लवणः स्तुतः ॥”)
 लावण्ययुक्तश्च ॥
 लवणकिंशुका, स्त्री, महाज्योतिष्मती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 लवणक्षारः, पु. (लवणस्य क्षारः ।) लोणारक्षारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः खनिः ।)
 श्राभ्ररिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पर्यायः ।
 रमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७ ॥ लवणा-
 करमात्रश्च ॥
 लवणवर्णः, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं लवणम् ।) लवण-
 विशेषः । तत्पर्यायः । लोमलवणम् २ लवणम् ३
 पट्टलवणम् ४ अक्षकाळम् ५ । अस्य गुणाः ।
 सक्षीरत्वम् । अक्षत्वम् । कषायत्वम् । अक्षन्-
 त्वम् । अक्षरुचिकरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणचर्चः, स्त्री, (लवणानं चर्चम् ।) सेन्ववं विडं
 रुचकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितधेनुः । तद्विवरणं यथा,—
 ह्योतीवाच ।
 “लवणधेनुं वक्ष्यामि तां निबोध महीपते ।
 असुतिमि महीपृष्ठे कृष्याजिनकुशोत्तरे ॥
 धेनुं लवणमर्थो ज्ञत्वा वोडप्रशयसंयुताम् ।
 वतुवं चतुर्भां राजेन्द्र रक्षुपादांश्च कारयेत् ॥
 सौवर्णसुखद्भङ्गाणि खुरा रौप्यमथाक्षया ।
 सुखं गुडमयं तस्या दन्ताः पलमया वृषम् ॥
 जिङ्गां शर्करया राजन् द्वायं गन्धमयन्तथा ।
 नेत्रे रत्नमेव कुश्यात् कर्णौ पत्रमयौ तथा ॥
 शीखळं शङ्खकोटौ च नवनौतमयाः स्नानाः ।
 सूत्रपुच्छां तावपृच्छां दम्भेरोमृष्यां पयस्त्रिभौम् ॥
 कास्त्रोपदोष्टां रात्रेण चण्डाभरणभूषिताम् ।
 सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 यद्दृश्ये वाप सज्जान्तौ अतीपाते तथायने ।
 नक्षत्रग्रहपीडास्तु सर्वकालं प्रदापयेत् ॥
 द्विजाय साधुवृत्तयश्च कुलीनाय च धीमते ।
 वेदवेदाङ्गविदुषि ओषधियायाश्चितामये ॥
 इंद्रशाय प्रदातव्या तथा महारिषीषु ॥
 जपत्रयमेव मन्त्रेषु पुच्छेदेशोपरिस्थितः ।
 छत्रकोपानह्यो देधौ सुद्रिकापर्येषवके ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन दक्षिणां कनकं ददेत् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन खड्गत्वा कनकेन तु ।
 इमां पृथाप्य भो विप्र खड्गेषु नमोऽस्तु ते ॥
 रसज्ञा सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृता ।
 कामं कामदुधे कामा चारधेनो नमोऽस्तु ते ॥
 दक्षा धेनुं लवणीय एकाहश्चैव तिष्ठति ।
 स्वयं चिरान्नं विप्रैश्च तथैव लवणाग्निना ॥

सहस्रेण प्रतिनाथ खड्गत्वा कनकेन तु ।
 दक्षेमां खर्गमाप्नोति यत्र देवो वृषज्जः ॥
 य इदं श्रेष्ठयाङ्गत्वा आचयेदापि मानवः ।
 मृच्यते सर्वपापिभ्यो रुद्रलोकश्च गच्छति ॥”
 इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्यानं लवणधेनु-
 माहात्म्यम् ॥
 लवणमदः, पु. (लवणस्य मदः ।) लोणारक्षारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लू + ल्युः । टाप् ।)
 नदीभेदः । दहीतिः । इति मेदिनीशब्दरत्ना-
 वल्यौ । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणाचलः, पु. (लवणनिर्मितः अचलः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसुत्तमम् ।
 यत्रदाता नरो लोका प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
 उत्तमः षोडशशोणः कर्णयो लवणाचलः ।
 मध्यमः स्यात्तद्वर्द्धनं चतुर्भिरधमः स्तनः ।
 वित्तहीनो यथाशक्त्वा द्रोण्याद्गृहेषु कारयेत् ।
 चतुर्थांशेन विष्कम्भात् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
 विधानं पूर्ववत् कुश्यात् जम्बूद्वीपादीनाश्च सर्वदा ।
 तद्भङ्गमतनून् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
 सरांसि कामदेवार्दोस्तद्भङ्गाच्च निवेशयेत् ।
 कुश्याञ्जगरमन्त्राय दानमत्र निबोधत ॥
 सौभाग्यरससम्भूतो यनोऽयं लवणो रसः ।
 तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापाप्तगोत्तम ॥
 यस्माद्भरवाः सर्वे नीलकटा सवयं विना ।
 प्रियश्च शिवयोनिर्व्यं तस्मात् प्रान्तिप्रदो भव ॥
 विष्णुदेहससुदभूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ।
 तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात्सर्वपर्वतम् ।
 उमालोके वसेत् कथ्यं ततो याति परां गतिम् ॥”
 इति मात्स्ये ७७ अध्यायः ॥
 लवणाञ्जितं, स्त्री, (लवणाञ्जो लवणससुद्रे जायते
 इति । जन् + ङः ।) सासुद्रलवणम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 लवणारजः, स्त्री, लोणारक्षारः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लवणोत्तमं, स्त्री, (लवणेषु उत्तमम् ।) सेन्ववम् ।
 इति रत्नमाला ॥
 लवणोत्थं, स्त्री, (लवणादुत्पत्तिर्जाति । उत् + स्था +
 कः ।) लोणारक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणोद्, पु. (लवणं उदकं यस्य । उत्तरपदस्य
 चैत्युदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्य-
 मरः ॥
 लवणं, स्त्री, (लू + भावे ल्युट् ।) छिदनम् । इत्य-
 मरः ॥
 लवनी, स्त्री, फलवृक्षविशेषः । लोना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शीघ्रजा २ अग्रिमा ३ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 लवली, स्त्री, (लवं लेशं ज्ञातीति । ला + कः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) फलवृक्षविशेषः ।
 नोयादि इति भाषा । तत्पर्यायः । सुगन्ध-

मूला २ शङ्खः ३ कोमलवल्कला ४ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तस्य फलगुणाः । हृद्यत्वम् ।
 सुगन्धित्वम् । कफघातनाशित्वश्च । इति राज-
 वज्रमः ॥
 “लवलीफलमसाशोवातपित्तहरं लघु ॥”
 इति कैचित् ॥
 (यथा, राजेन्द्रकर्णपुरे । ४७ ।
 “जला वेलापुलिनलवलीपङ्कजप्रासगोष्ठी
 दिङ्घ्रातङ्गाः सममथ हरिद्रायपथयः
 पित्तनि ॥”)
 लवाकः, पु. (लवार्थं छिदनायं अकतीति । अक +
 अच् ।) छिदनद्रव्यम् । इत्युणादिकोषः ॥
 लवायकः, पु. (लूयतेऽनेनेति । लू + “आगको
 लघुश्रिन्धिधाञ्भ्यः ।” उणा० ३ । २३ । इति
 आयाकः ।) दाजादिः । इत्युणादिकोषः ॥
 लविः, त्रि. (लूयतेऽनेनेति । लू + “अच् इः ॥”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) छिद्रः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 लवित्रं, स्त्री, (लूयतेऽनेनेति । लू + “अर्त्तिलघू-
 खखनवहचर इजः ॥” ३ । २ । १८४ । इति
 इजः ।) दारुम् । इत्यमरः ॥
 लशः, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 पर-०-चक्र० सेट् ।) क, लाश्रयति कुशलो
 वृत्ते शिष्य युजसौत्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लशुनं, स्त्री, (अश्रयते भुच्यते इति । अश्र +
 “अश्रेलेश च ।” उणा० ३ । ५७ इति उनन् ।
 लशादेशश्च धातोः ।) रसुनः । तत्पर्यायः ।
 महौषधम् २ रञ्जनः ३ अरिष्टः ४ महा-
 कन्दः ५ रसोनकः ६ इत्यमरः ७ रसोनः ८
 क्लेच्छकन्दः ९ भूतघ्नः १० उग्रगन्धः १० । अस्य
 गुणाः । अम्बरसेन जनकत्वम् । गुरुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । कफघातनाशित्वम् । अयुचित्वम् ।
 किमिहद्रोगप्रोषन्नत्वम् । रसायनत्वश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * अपि च ।
 “लशुनस्तु रसोनः स्यादुपगन्धो महीषधम् ।
 अरिष्टो क्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥
 यदाश्रुतं वेनतयो जहार सुरसप्तमात् ।
 तदा ततोऽपतद्विष्णुः सुरसोनोऽपतद्विष्णुः ॥
 पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्बेन वर्जितः ।
 तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥
 कटुकश्चापि मूलेषु तिष्ठतः पत्रेषु संस्थितः ।
 नात्रै कषाय उद्दिष्टो नालामि लवणः स्तनः ॥
 नीचे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ।
 रसोनो ह्रं ह्ययो ह्ययो स्निग्धोष्णः पाचनः ॥
 सरः ॥
 रसे पाके च कटुकस्त्रीस्थो मधुरको मतः ।
 भयसन्धानज्ञतु कषयो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः ।
 वलवर्णकरो मेधाहितो नञ्जो रसायनः ॥
 हृद्रोगार्थोऽम्बरकुशिशुलं
 विनव्यगुल्मार्थकिकासशोफान् ।
 दुर्गामङ्गलानसवादन्यु-
 ससौरयथासकपांश्च हन्ति ॥

लामा

मठं मांसं तथात्नश्च हितं लशुनसेविनाम् ॥
 व्यायाममातपं रोधमनिनीरं पयो जुहम् ।
 रसोममन्नं पुरुषस्यनेतेनप्रिरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्वयः ।

“लशुनः कारमधुरः कण्ठो हृद्यो गुरुः सरः ।
 भस्मस्नानजङ्गलो रक्तपित्तप्रदुषणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(नयाचास्य गुणाद्विशेषयो यथा,—

“कटुकवीर्यो लशुनो हितश्च
 क्षिप्तो गुरुः खादुरसोऽथ वल्लः ।

वृहत्स्य मेधाश्चरवर्षचक्षु-
 भैर्नास्थिसन्धानकरः सुनीच्यः ॥

हृद्रोगजीर्णञ्चरकुचिगुल्म-
 प्रमेहहिक्कारुचिगुल्मफोफान् ।

द्वानिमकुडानलमान्द्यजनु-
 समीरणं श्वासकफान्निहन्ति ॥”

इति ह्यारीते कल्पस्थाने हनीयाध्याये ॥

“श्रीतवान्निहमदम्भतनना
 स्तब्धभुगकुटिलयथिताश्लाम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां
 वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥”

“श्रीलवेक्ष्युनं श्रीते वसन्तेऽपि कफोत्वगः ।
 वनोऽथेऽपि वानान्तेः सदा वा गीष्मलीलया ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“क्षिप्तिकुहकिलासन्नो वानन्नो गुल्मानाशनः ।
 क्षिप्तश्चोष्णश्च हृद्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

लशुनः पुं (रसेन ऊनः रस्य लत्वम् । एषो-
 द्रादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च) लशुनः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघ, क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति

कुशलो वृत्ते शिल्पं युनक्तौत्थर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

लघ, अ स्मृहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) अ, लघति लघते । इति

दुर्गादासः ॥

लघ, य अ स्मृहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) य अ, लघयति लघयते ।

इति दुर्गादासः ॥

लक्ष, पु, (लाघयति वृत्ते शिल्पं युनक्तौति ।
 लक्ष् + “सर्व्वनिघृञ्चरिञ्चि” उष्वा० १।१५३ ।

इति वनप्रत्ययेन साधुः ।) नर्त्तकः । इत्यु-
 यादिकोषः ॥

लक्ष, झिषि । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) लक्षति । इति दुर्गादासः ॥

लस, क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, लासयति कुशलो

वृत्ते शिल्पं युनक्तौत्थर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लसा, स्त्री, (लसतीति । लस + अच् ।)
 ह्यरिदा । इति ह्यारावली । ६३ ॥

लाक्षाणि

लसिका, स्त्री, (लसतीति । लस + अच् । नतः
 कन् ननटापि अत इञ्च्म् ।) लाला । यथा,—

“लालायां पिच्छला ख्याता लसिका लासिका
 यथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लसीका, स्त्री इक्षुरनः । त्वष्टमानमध्यगरनः ।
 इति कैचिन् । । यथा । “लसीका उरु-
 विशेषः । यथाह चरकः । यत्तु मांसव्यागन्तरे

उरुक लक्ष्मीकाशब्दं लभते ॥” इति विजय-
 रत्नितकनप्रमेहरोगव्याख्यायै ॥

“यत्तु त्वगन्तरे प्रणयनं लसीकाशब्दं लभते ॥”

इति चरके शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)

लसुज ई ओ ङ क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायासनिट् ।)

क्षिपि संयोगाटिनोऽङ् लक्ष्ः ई ओ, लस, । ङ,
 लज्जते । इति दुर्गादासः ॥

लसः, त्रि, झिष्टः । क्रीडितः । शिल्पयुक्तः । लस-
 ध्यातोः क्तप्रत्ययेन नियमः । इति लसकशब्द-
 धुन्यत्तो भरणच ॥

लसकः, पुं, धनुषो मध्यभागः । इत्यमरः ॥

लसकौ [त्] पु, (लसकौऽस्यस्येति । लसक +
 इतिः ।) धनुः । इति शब्दमाला ॥

लहरिः, स्त्री, महानरङ्गः । तत्पर्यायः ।
 लहरी, उल्लोलः २ कल्लोलः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ६।१४ ।

“सरित इव यस्य गङ्गे सुव्यान्ति विप्राल

गोजजा नार्यैः ।

चाराखिव स ह्यत्यति जलनिधिलहरिर्बहुजलद
 इव ॥”)

ला, ल गृहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अडा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) ल, लाति । गृहो गृह-
 थम् ॥ इति दुर्गादासः ॥

ला, स्त्री, गृहथम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥
 लाजकी, स्त्री, वीता । यथा,—

“राघव ते इयं वीता दारकेऽथस्य रुक्मिणी ।

विष्णोऽवतारमाचस्य लक्ष्मीया कमलालया ॥
 वाराणस्यां विप्रालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।

वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा वृन्दावने वने ॥
 लक्ष्मः कमला दास्यो यस्याः सा लाजकी

मता ।

यवं शतसहस्राणामोत्थरी राधिकाधिका ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

लाक्षयिकः, पु, लक्षयया प्रतिपादकः । इति
 साहित्यदर्पणम् ॥ लक्षय्यात्मकवृत्तिमनुपद्वं

लाक्षयिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा,
 विभक्तिनन्वार्थवादे ।

“शक्तौ लाक्षयिकी कृद्गे योगरूपश्च यौगिकः ।
 क्वचित् यौगिकरूपश्च शब्दः षोढा निगद्यते ॥”

(लाक्षयमधीते वेद वा । लक्षय + “कतृक्थादि-
 ष्टञान्तात् उक् ।” ४ । २ । ६० । इति उक् ।

लक्षयाभिज्ञे, त्रि ॥)

लाक्षाते

लाजा, स्त्री, (लज्जनेऽनयेति । लज् + “गुरोश्च
 हन् ।” ३।३।१०३ । इति अच् ।) टाप् । यद्वा,

“वाङ्मलकान् राजतेरपि सः । कपिनिकादित्वात्
 वा लत्वम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ३ । ६२ ।) रक्त-

वर्णवृत्तनिर्वाचविशेषः । लाहा इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । राजा २ जतु ३ यावः ४ अलक्तः ५

द्रमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता ८
 रडमाता ९ पत्तकृषा १० क्रिमिहा ११ इम-

याधिः १२ अलक्तका १३ पलाशो १४ सुन्निकी
 १५ दीपिः १६ जन्तुका १७ गन्धमादिनी १८

नीला १९ इवरा २० पितारिः २१ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

झिप्रपित्ताग्निशोषविषरक्तविषमञ्जरनाशित्वश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भयविषपर्वण्णरोधनाशित्व-
 त्वम् । वन्यत्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“लाजा वयस्यं हिमा वक्ष्या निम्बा च तुवरा
 लतुः ।

अनुष्ठा कपपित्ताहिकृत्तकामञ्जरप्रशुत् ॥
 जगोरः क्षतवोसर्पकमिकुष्ठमदापहा ।

अलक्तकी गुणैस्सहविशेषाहाङ्गनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(शूनपत्रोः । सेवनी । गुलाव इति च । तन्-
 पर्यायो यथा —

“शतपत्नी नवगुल्फा कर्णिका चारुकेश्वरा ।
 महाङ्गुमारी गन्धाटा लाजा कल्याति-

मञ्जुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लाक्षानरः, पु, (लाक्षोत्पादकसदः ।) पनाश-
 ट्वः । इति शब्दमाला ॥ (पलाशशब्देऽस्य

विशेष श्लेषः ॥)

लाक्षानैलं स्त्री, (लाक्षादिभिः पक्कं तैलम् ।)
 पकतेलविशेषः । लाक्षादिनेलमिति ख्यातम् ।

तद्द्विदिवं खल्वं वृहच्च । यथाक्रमं तत्पकारं
 तद्गुणश्चाह ।

“लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्केस्तेलं विपापितम् ॥
 सद्गुणैरानारानेन दाहप्रतिञ्चरापहम् ॥”

इति खल्वलाक्षानैलम् ॥

वृहद्दयथा,—

“लाक्षारसादके प्रस्यं तैलस्य विपचैद्धिक् ।
 मन्धाटकसमायुक्तं पिष्ट्वा धात्र समावपन् ॥

शतपुण्यां हरिद्राश्च कूर्चं कूर्चं हरेयुकाम् ।
 कटुकां मधुकां राक्षामश्वगन्धाश्च दारु च ॥

सुसक्तं चन्दनश्चेत् पृथग्वचसमानकैः ।
 त्र्यैरेतैश्च तन् सिद्धं अश्वङ्गास्वरापहम् ॥

विषमाख्यान् च्वरान् सञ्ज्ञानाश्वेव प्रशर्म
 नयेत् ।

काशं श्वासं प्रतिश्यायं कर्णं रौगन्धगौरवम् ॥
 त्रिकण्डपहं शूलं गात्राणां स्फुटनन्तथा ।

पापासक्षीप्रशमनं सर्व्वैरुहनिवारयम् ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं सन्ध्यां तैलं लाक्षादिदं

महत् ॥”

इति वृहत्सालाक्षानैलम् । इति मुखबोधः ॥

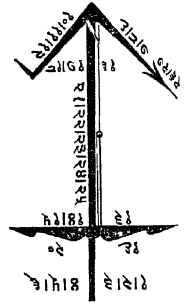
लाङ्गल

लाङ्गली

लाज

लाक्षाप्रसादः, पुं, (लाक्षायाः प्रसादो यस्मान् ।)
 पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाक्षाप्रसादनः, पुं, (लाक्षां प्रसादयतीति । प्र +
 सद् + शिच् + श्युः ।) रक्तलोभः । तत्पर्यायः ।
 क्रसुकः २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “ द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्थूलवल्कलः ।
 नीर्यपचो वृहत्पत्रः पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लाक्षावृक्षः, पुं, (लक्षोत्पादको वृक्षः ।)
 कौशान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशवृक्षः ।
 इति हारावली ॥
 लाख, ऋ श्रीधालमर्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अललाखन् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाघ, ऋ ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्याह्र०-अव०-सेट् ।) ऋ, अललाघन् । ङ,
 लाघते । प्रकृतिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 लाघव, क्ली, (लघोर्भावः कर्म वा । लघु + “ इग
 न्ताच्च लघुपूर्वात् । ” ५ । १ । १३१ । इति
 अथ ।) आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
 लम् । लघोर्भाव इत्यर्थे षाप्रत्ययेन निघण्टुम् ॥
 (श्रीधरम् । यथा, महाभारते ॥ ५ । १२० ॥)
 “ तासां रूपं भारत नोत प्रकृतं
 तेजस्वितात् लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ”
 अथलम् । यथा, मार्कण्डेयैः ४१ । १० ।
 “ अक्रोधो गुह्यशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
 निवृत्ताध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कौर्त्सिताः ॥ ”
 ज्ञेयम् । यथा, कुमारैः २ । २३ ।
 “ यमोऽपि विलिखन् भूमिं दृष्ट्वेनास्तिमितलिविधा ।
 कुक्ष्येऽस्तिन्नमोघोऽपि विन्वाणालातलाघवम् ॥ ”
 लाङ्गलं, क्ली, (लङ्गलीति । लग्नि गतौ + वाङ्-
 लकात् कलच् । वृहच्च धातोः । इति उष्यादि-
 वृत्तौ ङञ्जदन्तः । १ । १०० ।) खनामखात
 भूमिकर्षणयन्त्रम् । तत्पर्यायः । हलम् २ गोदा-
 रयम् ३ खीरः ४ । इत्यमरः ॥ हलः ५ हलाम् ६
 हालः ७ शीरः ८ । इति भरतः ॥ (यथा,
 बालसनेयवर्षितायाम् । १२ । ७१ ।
 “ लाङ्गलं पवीरवत्सुश्रेयस्वीमपित्सव ॥ ”)
 लिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः । पुष्यविशेषः ।
 ताजवृक्षः । गृहदासः । इति मेदिनी । १ । १२० ॥
 लाङ्गलपद्मः, पुं, छत्रकः । लाङ्गलं यस्मात् य
 इत्यर्थे अन्प्रत्ययेन निघण्टुः ॥ (“ प्रकृतिलाङ्गला-
 ङ्गुशयष्टितीमरघटघटीघट्टःसु गृहैरुपसंख्यान-
 नम् ॥ ” १ । २ । ६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अच् ॥)
 लाङ्गलचर्म, क्ली, (लाङ्गलाकारं चर्मम् ।) छत्रि-
 कर्मणि शुभाशुभगणनं हलाकारचर्मविशेषः ।
 यथा । अथ लाङ्गलचर्मं खरोदये ।
 “ लाङ्गलं दृष्ट्वायुपयोःकदवसमन्वितम् ।
 दृष्ट्वाकारं लिखेत् भानि दिनेश्राङ्गान्तभादितः ॥
 दृष्ट्वाकारं हलपदानां द्विदिश्याने त्रिकं त्रिकम् ।
 योऽप्येव त्रिकं चैव मध्ये पञ्चाप्येकं द्विकम् ॥ ”

दृष्ट्ये च गवां हानिर्युपस्ये स्वामिनो भयम् ।
 लक्ष्मीलाङ्गलयोक्ते स्वान् चैवारम्भादिनर्षके ॥ ”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लाङ्गलदण्डः, पुं, (लाङ्गलस्य दण्डः ।) लाङ्गल-
 मध्यस्थकाष्ठम् । लाङ्गलेर ईश इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । ईशा २ । इत्यमरः ॥ ईशा ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लाङ्गलपद्धतिः, स्त्री, (लाङ्गलस्य पद्धतिः ।) लाङ्गल-
 रेखा । विराल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 श्रीता २ । इत्यमरः ॥ वीता ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 लाङ्गलिकः, पुं, (लाङ्गलवत् आक्षतिरस्यस्येति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) स्यावरविवर्धः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलमिवाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् । टाप् ।) लाङ्गलीवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गारुडे १६२ अध्याये ।
 “ रुद्रलाङ्गलिकामूलं द्विज्वलस्य तथैव च ।
 तेन ब्रह्मसुखं लिप्तं श्रद्धो निःसरति च्यवात् ॥ ”)
 लाङ्गलिकी, स्त्री, (लाङ्गल + ठन् । ङीप् ।) वृक्ष-
 विशेषः । लाङ्गलिया इति विधलाङ्गलिया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अग्निशिखा २ ।
 इत्यमरः ॥ अग्निज्वाला ३ लाङ्गलिका ४
 लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेरी ६
 दीपा ७ हलिनी ८ गर्भवातिनी ९ अग्नि-
 जिह्वा १० इन्द्रपुष्या ११ अग्निमुखी १२ वृद्धि
 शिखा १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणः ।
 कुष्ठदुष्टव्रणनाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥
 राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायाः कालिकारीशब्द-
 प्रख्याः ॥
 लाङ्गली, [वृ] पुं, (लाङ्गलमस्यस्येति । लाङ्गल +
 इनिः ।) वलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिवंशे । ३० । ३८ ।
 “ स्यापत्न्या विलस्यारि वदन् लाङ्गलिना सद् ।
 शार्ङ्गधन्वा विलस्यसु चास्वन्नं ददशं ह ॥ ”)
 नारिकेलः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “ नारिकेलो वृषभलो लाङ्गली कूर्चश्रीर्षकः ।
 तुङ्गस्त्वपलस्यैव लखराजः सदाफलः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लाङ्गलविशिष्टे,
 जि । यथा, रामायणे । २ । ३२ । ३० ।

“ तवासीत् पिङ्गलो गार्ग्यखिजटो नाम वै द्विजः ।
 चतुर्दशवने निवर्त्तमानकुरुहाललाङ्गली ॥ ”
 तथा, महाभारते । १ । २२२ । ५२ ।
 “ रामः पाणिग्रहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गलीं ॥ ”
 खियां ङीष् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेयैः ।
 ५७ । २६ ।
 “ लाङ्गलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥ ”)
 लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + अच् । ङीष् ।) लाङ्गलाकारपुष्प-
 लज्जश्राकविशेषः । काचडा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शारदी २ तीयपिपली ३ शुकुला-
 दनी ४ । इत्यमरः ॥ जलाची ५ जलपिप्यालः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पित्तला ७ श्यामा-
 दिनी ८ मस्यगन्वा ९ । इति जटाधरः ॥ कलि-
 कारी १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्राहणपर्यायं ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “ खिरा विदारिगन्वा च ग्राहणपर्यायस्तमद्यपि ।
 लाङ्गली कलसी चैवक्रोष्टुपुच्छा गुहा मता ॥ ”
 इति गारुडे २०० अध्यायः ॥)
 लाङ्गुलं, क्ली, पुच्छम् । इत्यमरटीकाचारसुन्दरी ॥
 लाङ्गुलं, क्ली, (लङ्ग + खर्जपिङ्गादिव्यं ऊरो-
 लचौ ।) उष्णो ४ । ६० । इति जलच् ।
 वाङ्गुलकात् वृहच्च ।) पशुपञ्चादभिलसमान-
 खोमायावयवविशेषः । ल्वाज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पुच्छम् २ लम् ३ बालहस्तः ४
 बालधिः ५ । इत्यमरः ॥ लङ्गुलम् ६ लाङ्गुलम् ७
 लुलामः ८ अवालः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 लज्जः १० पिच्छः ११ बालः १२ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारैः । १ । १३ ।
 “ लाङ्गुलविशेषविशेषीश्रीमे-
 रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्यायुर्धुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुञ्जन्ति बालयुचनेश्चमयः ॥ ”)
 गोलाङ्गुलजलमाहात्म्यं यथा,—
 “ लाङ्गुलेनोद्धृतं तोयं स्रुद्धं यस्मात् तिथो नरः ।
 सर्वतोर्धफलं प्राप्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ”
 इति वाराहपुराणम् ॥
 श्रेफः । इति मेदिनी । ७ । १२० ॥ कुशूलः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिश्रुतिः ॥
 लाङ्गुलिका, स्त्री, (लाङ्गुलाक्षतिरस्यस्या इति ।
 लाङ्गुल + ठन् ।) पृथिवीपर्यायः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लाङ्गुली, [वृ] पुं, (प्रशस्तं लाङ्गुलमस्यस्येति ।
 लाङ्गुल + इनिः ।) वानरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ऋचभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाह, इ लक्ष्मिणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, लाञ्छति । लाञ्छति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाज, भर्तृसने । भर्गै । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लाजति ॥
 लाज, इ भर्तृसने । भर्गै । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) हौ द्वितीय-

लाजाः

लालनं

लालामि

स्वरिणौ। लाजनि। इ, लाङ्गाने। भर्त्सन
एव केषिन् पठ्यते। भर्गो भर्त्सनम्। इति
दुर्गादासः ॥

लाजं, क्ली, (लाज् + अच् ।) उगीरम्। इति
मेदिनी। जे, १५ ॥ (भृष्टघान्यम्। खइ इति
भावा ॥

“येवां स्युस्तुलास्तानि धान्यानि सतु-
धाणि च।

भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजानीति मनोविषयः ॥
लाजाः स्युर्मथुराः शीता लवणो दीपभाञ्च ते ॥
खल्वन्ममला रुन्ना वत्याः पित्तकफच्छिदः।
दृष्ट्वातीसारदाहासमेहमेदस्त्रापापहाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
लाजः, पुं (लाज् + अच् ।) आर्द्रतण्डुलः। इति
मेदिनी। जे, १५ ॥

लाजा, स्त्री, अचतम्। इति मेदिनी। जे, १५ ॥
(यथा, सुवृते। ४।१६।

“पित्तं शूकरलाजागमयुक्तेः सारिवा-
युतेः ॥”)

लाजाः, पु भूभि, (लाङ्गान्ते ये ते। लाज् +
घन् ।) भृष्टघान्यम्। लाओया इति खइ इति
च भाषा। (यथा, रामायणे। २। ४३। १३३।

“कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ॥
लाजेरवकरिष्यन्ति प्रविशन्ताविरिन्द्यौ ॥”)

तत्पर्यायः। अचतम् २। इत्यमरः। १२। ६। ४७ ॥
लाजा इ अचताः ४। इति भरतः ॥ अस्य

गुणाः। लघ्वाच्छ्दृतीसारप्रमेहमेदःकफनाशि-
त्वम्। कासपिकोपशमनत्वम्। आमकारित्वम्।
लघुत्वम्। शीतलत्वञ्च। अस्य मण्डगुणाः।

अम्बिकारित्वम्। दाहदृष्ट्याज्वरातीसारनाशि-
त्वम्। अग्निप्रदीपनापाचनत्वञ्च। तस्य पेया-
गुणाः। चामकण्डस्य श्रमघ्नत्वम्। चुघ्रालण्णा-

म्बानिदीर्घस्त्राचिरीगनाशित्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ अपि च।

“एते च ब्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति
संज्ञिताः।

यवाद्यञ्च ये भृष्टास्ते धानाः परिकीर्तिताः ॥
लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः।

गोधूमवावानालोत्याः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥
दृष्ट्यातीसारशमनो धातुशान्त्यकरः परः।

मन्दाग्निविषमार्शोनां बालस्थविरयोनिताम्।
देषञ्च सुकुमारार्थां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तस्य चूर्णगुणाः।

“द्राक्षादाङ्गिभखज्वरन्दिताम्बुशकंरम्।
लाजचूर्णं समम्बार्थं चन्तर्पणसुदाहृतम् ॥”

लाजचूर्णं द्राक्षादिजलशूकराम्ब्याभ्यसहितं
तर्पणसुक्तमित्यर्थः। लाजशक्तुगुणाश्च गुणयस्ये।

“लाजानां शक्तवः चोत्रसिताद्युक्ता विप्रैः प्रतः।
दृष्ट्वातीसारदृष्ट्वाहविविधच्छ्वरापहाः ॥”

चरकञ्च।
“वच तर्पणसेवादी प्रदेयं लाजशक्तुभिः।

ज्वरापहैः फसरसैर्द्युक्तं समधुशकरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

लाञ्छनं क्ली, (लाञ्छ् + क्युटः ।) नाम। चिह्नम्।
इति मेदिनी। ने, २०१। (यथा, कुमारे।
७। ३५।

“द्विवापि निष्ठान्तमरीचिभावा
वालाटनादिः कृतनाञ्छनन।

चञ्केण निहं त्रितभ्रमौनिः
चुडामणैः किं गृह्यं हरस्य ॥”)

लाञ्छनः, पु, (लाञ्छनीति। लाञ्छ् + लुटः ।)
रागीधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कश्चित्
पुस्तके लाञ्छनीति च पाठः ॥

लाटः, पु, देशान्तरम्। (यथा, कथावरिष्णागरे।
७८। ११६।

“ददौ तस्मै सपुत्राय प्रीत्या वीरवराय च।
लाटदेशे ततो राव्यं स कर्णाटद्वये वृषः ॥”)

वल्गम्। इति मेदिनी। टे, २७॥ जीर्णभूष-
णादि। इति शब्दरत्नावली ॥

लाड, तु क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अटन्त-
चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) लाडयति क्ल-
लाडन्। इति दुर्गादासः ॥

लापः, पु, कथनम्। लपधातोभावे घञ्प्रत्ययेन
नियन्तम् ॥

लापं, त्रि (लप्यते इति। लप् + यत् ।) कथ-
नीयम्। लपधातोः कर्मणि ध्यञ्प्रत्ययेन
नियन्तम्। इति सुत्रचोदधाकारणम् ॥

लाभः, पु, (लभ् + घञ् करणे ।) क्लृप्तवनादधिकं
वाणिज्योपात्तितं धनम्। तत्पर्यायः। फलम् २।
इत्यमरभरतौ। तन्म्यम् ३ वृद्धिः ४। इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे। २।
२२। २२।

“सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ।
यच्च किञ्चित्पाभूतं ननु देवस्य कर्म ततु ॥”)

प्राप्तिः। इति लभधात्वर्थदर्शनात् ॥ (सम-
धर्मप्रवित्तागमेष्ट अन्वयत्वतः। यथा, मनुः। १०।
११५।

“सप्त वित्तागमा धर्मगा दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद्य एव च ॥”)

लाभं, क्ली, (लभ् + यत् ।) लाभः। इति
शब्दरत्नावली ॥

लामञ्जकं, क्ली, वीरयम्बलम्। इत्यमरः ॥ अस्य
पर्यायगुणादुग्रशिरश्चेद्ब्रह्म्यौ। उग्रशिरवत्-
पीतच्छविद्वयविशेषः। तत्पर्यायः। सुना-

लम् २ अष्टयालम् ३ लवम् ४ लघु ५ इष्टिका
पथिकम् ६ श्रीव्रम् ७ दीर्घम्बलम् ८ लषा-
ग्रयम् ९। अस्य गुणाः। हिमलम्। तित्त-
लम्। दातपित्तदृष्ट्वाहश्रमच्छ्वात्तिरक्त-

ज्वरापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

लालनं, क्ली, (लल् + णिच् + लुट् ।) व्यत्यन्त-
स्नेहकरणम्। प्रेमपूर्वकवालकादरण्यम्।
कोहाम इति भाषा। लड कोपसेवे उपसेव

इह व्यत्यन्तपालनम्। क, लालयेत् पञ्च वर्षाणि

पुत्रमिति अथ डणधरेकवाहलम्। इति
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥ तथा हि।

“लालनं वच्चवो दोषास्तान्दने वच्चवो गुणाः।
तस्मान् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥”

अपि च।

“लालयेत् पञ्च वर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत्।
प्राप्ते तु दोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥”

इति चायक्यशतकम् ॥
लालसा, पु स्त्री, (लल् + घट् । ततः “अ प्रव-
यान् ॥” ४। ३। २०२। इति अः। टाप् ।) महाभि-
लासः। इत्यमरः ॥ अयानुसुक्त्वम्। याच्ना

इति मेदिनी। से, ३४ ॥ दोहदम्। यथा—
“दोहदं दोहदं अह्ला लालसा स्तुतिमात्र तु ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
लीलः। इति नानार्थे स एव ॥ (लोसुप्, त्रि।
इति यादवः ॥ यथा, माघे। ४। ६।

“द्वया निजस्त्री चटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्।

कुर्व्यायसुतुपिञ्जरजातपत्रै-
र्विहङ्गमाना जलजातपत्रैः ॥”

नया च कुमारे। ७। ५६।

“तस्मिन् सुहृत्पुत्रपुरन्दरीणा-
भौशानसन्दर्शनालालसानाम् ॥”)

लालनीकं, क्ली, पिच्छलम्। इति शब्दरत्नावली ॥
लाला, स्त्री, (लल् + णिच् + अच्। टाप् ।)
सुखभञ्जलम्। लाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
दृषिका २ स्थन्द्वी ३। इत्यमरः ॥ प्राविका ४
स्थविका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ सुख-
सावः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुवृते।
४। २२।

“ह्रीनच्छेदान् भवेच्छोभो लालानिद्राक्षम-
स्तमः ॥)

लालाटिकः, त्रि, (ललाटं पश्यतीति। ललाट +
“संज्ञाया ललाटकुक्कुटौ पश्यति ॥” ४। ४। ३६।
इति टकः। दूरीस्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न
तु कार्यधूपतिष्ठते इत्यर्थः।) प्रभोर्भाण्डदर्शोः।
कार्यक्षमः। इत्यमरः ॥ यः सेवकः क्रोध-
प्रसादेषु दृष्टवानाथ प्रभोर्ललाटमेव पश्यति। यश्च
प्रभोः कार्यक्षमोऽशक्तस्तौ लालाटिकौ पूर्व-
वत् श्वितः। किञ्चित्तु कार्यक्षम इति भाल-
दर्शिन एव विशेष्यस्युक्त्वा एकमेव लालाटिक-
माहुर्न तु द्वाविति। भावदर्शोति च पाठः।
लालाटिकः सदालस्थं प्रभुभावनिदर्शिनः। इत्य-
ञ्चयः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ आश्लेषण-
विशेषे, यु। इति मेदिनी। के, २२१ ॥ ललाट-
सम्बन्धिनि, त्रि। यथा। प्राप्तिस्तु लालाटिकी-
त्यादि ॥

लालामेडः, पुं, (लालावत् मेडतेति। मिह +
अच् ।) प्रमेहविशेषः। यथा,—
“लालातस्युत्तं मूत्रं लालामेडेन पिच्छलम् ॥”
प्रमेहेतौति शेषः। असौविषम्।

“गुहूच्याः खरसः पेषो मधुना सुवमेहजित् ॥

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
चिकः ॥”

अपि च ।

“चक्षुप्रभा वचा सुक्ता भूनिम्बं सुरदारु च ।
हरिद्रानिषिधा दाब्धिं पिप्लीहलचित्रकम् ॥
उड्डनीपत्रकश्च खगला वशलोचना ।
प्रत्येकं कर्ममात्राणि कुर्यादैनानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चर्चं विडङ्गं राजपिप्ली ।
सुवर्णमाचिकं चोर्धं ह्यौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्गमात्राणि संयुक्त्यान् पृथक् पृथक् ।
दिकर्षहृत्तलोहं स्थाचतुःकर्षां सिता भवेत् ॥
शिलाजलचर्चकं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्मिणा गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभानिषिखाना सर्वरोगप्रणाशिनौ ।
निहन्ति विशन्ति मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥”
इत्यादि भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणात्तरम् ।

“तनुवह्निभवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलाकमेहिनं विद्यात् नरं ह्यङ्गकोपतः ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

लालायितः, त्रि, लालाविशुद्धः । कान्तर इति
यावत् । लालाशब्दान् नमस्तपोवरिवः कण्डू-
दिभ्यः खः क्तौ इति सुभ्रवोधयाकारण्यस्येय
व्यप्रत्यये क्ते क्तप्रत्ययान्निष्पन्नः । यथा । अत्र
कालायितः फणौ । इति अन्नन्देशोक्तगणेशे-
खितितपाणिन्याकारण्येयमहाभाष्यम् ॥
अपि च ।

“परिखावल्यच्छलेन या
न परेषां गृह्यस्य गोचरः ।
फणिभाविताभ्यपक्विका
विषमा कुण्डलनामवापिना ॥”

इति पूर्वनेषधे २ सर्गः ॥

परिखेति । शूच्यां गृह्यगोचरो नेयमिति
कृत्वा परिखावल्यव्याजेन वा पुरी कुण्डलनां
प्रापिता विधातेति शेषः । फणिना भाविता
या महाभाष्यपक्विका सङ्गृह्यमा चापि परेषां
ज्ञानगोचरो नेयमिति कृत्वा अत्र लालायितः
फणौर्ध्वं कुण्डलनां प्रापिता पक्वितैरिति
शेषः । इति भवद्वलततट्टिका ॥

लालाविषः, पुं, (लालायां विषं यस्य ।) लूतादिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७६ ॥

लालास्त्रावः, पुं, (लालां स्त्रावतीति । लु + शिच्
+ अच् ।) ऊर्ध्वनाभः । इति हेमचन्द्रः ॥

(लालाघोरके, त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
“लालास्त्रावी स विद्येयः कण्डूमान् प्रौषिरी
मदः ॥”)

लाजिकः, पुं, मद्यिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥
लाजित्वं, कौ, (लजित + अच् ।) लजितस्य भावः ।

यथा,—

“प्रौति भक्तजनस्य यो जनयते विज्ञं विनिवृत्तं
स्युत-
कं उद्धारकहृद्विदितपदं यत्वा मतङ्गाननम् ।

पाटीं वदन्ति तस्य वच्मि चतुरप्रौतिप्रदां
प्रसूटां
संक्षिप्ताचरकोमलामलपदैलां लिखलीला-
वतीम् ॥”
इति लौलावती ॥

ला(व)वः, पुं स्त्री, पक्षिविशेषः । लाञ्छीया इति
भाषा । इत्यमरभरती ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । प
“पान्थातुपोदकेनोक्ते लांवादेऽपि विष्किरेः ॥”)
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-
वहकारित्वम् । खाडुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
“संयाह्री दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
(यथास्य गुणपर्यायो ।

“लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधेः ।
पांशुलो गौरकोऽथस्तु पौखकोदभेरक्तया ॥
लावा वङ्गिकराः क्षिप्वा गरुडा यादिका
हिताः ॥

पांशुलः श्लेष्मलसिद्धु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।
गौरौ लघुतरो रूचो वङ्गिकारी त्रिदोषघ्नित् ॥
पौखकः पित्तघ्नत् क्षिप्पलघुवातकफापहः ।
दभेरोरक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-
पक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति
त्रिकाशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।

“पविष्याश्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्कः ।
संयाह्री दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।
तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने रुक्मादेशोऽध्याये ॥
यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ॥

“विरक्तवान्ते हरिश्चैव लावकाः
शशश्च सेयः समयुरतिचिरः ॥”

लुनातीति । लू + श्लुल् । ह्रिदकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । १६ ।

“यथा प्राग्व्यापकः क्षेत्री पालको लावक-
स्तथा ॥”

लावकं, त्रि, (लवण + अच् ।) लवण्येन संस्कृतम् ।
यथा,—

“वार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।
लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदन्विति ।
औदन्वितमौदन्वितं लवण्ये स्यात् लावण्यम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । १३ । २० ।
“स मां परिभवन्नेव खां वेलां सप्तप्राक्रमन् ।
क्षेदयामास चपलैर्लावण्यैरभुविषवेः ॥”)

नस्ये, कौ । इति रत्नमाला ॥

लावणिकं, त्रि, (लवण + ठच् ।) लवण्येन संस्कृ-
तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।
लवण्यज्जैतरि, पुं । (यथा, भार्ये । १० ।
३५ ॥

“लौलयेव सुतनोस्तुल्यिला
गौरवात्तमपि लावणिकेन ॥”)

लवणपान्ने, कौ । इति केचित् ॥
लावण्यं, कौ, (लवण + अच् ।) लवणत्वम् ।
लवणस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
(लवणा लिव् विद्यते यस्येति लवणः । अर्ध-
आदिभ्योऽच् । तस्य भावः । उदात्त्वात्
अच् । यद्वा, लवणा लिव् सैव । चतुर्वर्णादि-
त्वात् स्वार्थे अच् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य
लक्ष्यं यथा,—
“सुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

तथा हि ।
“नीतिभूर्मिथुनां नतिगुणवतां ह्रीरङ्गनागं
धृति-
दैन्यदोः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिस्तु मनसा शान्तिर्दिलस्य
क्षमा
शक्तस्य त्रिविधं गृह्याभ्रमवतां स्वास्यां सतां
मखनम् ॥”
इति नवरत्नान्तर्गनामरसिंहः ॥

(श्रीलनेपुरयादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-
शब्दे द्रष्टव्यम् ।)
लावण्यार्जितं, कौ, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-
कालीनं श्वशुराभ्यां दत्तं धनम् । यथा,—
“प्रीत्या दत्तश्च यत्किञ्चित् श्वश्रा वा श्वशुरेय
वा ।
पाद्वन्दनिकं यत्तल्लावण्यार्जितमुच्यते ॥”
इति विवादचिन्तामणिधृतकाठ्यायनवचनम् ॥
लावण्यं श्रीलनेपुरयादि । तथा च पादप्रथमताये
श्रीलादिमन्त्रे वा खिद्ये श्वशुरादिना दत्तं
द्वितीयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यानम् ॥

लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पक्षिविशेषः । तत्-
पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लवः ४ । अस्या
मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । याद्विलम् । लघुत्वम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥

लाडः, } स्त्री, अलाडः । इति शब्दरत्नावली ॥
लाडूः }
लासः, पुं, (लसु + घञ् ।) दृढमात्रम् । स्त्रीयां
दृढम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । ३१ ।
“मदनजनितलासैर्हृदिपातेस्त्रीनीम्नान्
क्षनभरनतनार्यैः कामयन्ति प्रशान्ताम् ॥”)

युषः । इति शब्दचञ्चिका ॥
लासकं, कौ, (लासतीति । लस + श्लुल् ।) मङ्गकम् ।
इति हारावली ॥ मटका इति भाषा ॥
लासकः, पुं, (लसतीति । लस + श्लुल् ।) लास्य-
कारि । मधुरः । लसकः । इति मेदिनी । के, ॥
वेद्यः । इति धरणिः ॥ (दोग्निकारकः । यथा,
ऋतुसंहारे । २ । २६ ।

लिख

“नञ्जनकयसैकाञ्चीतनामाद्धानः
 कुसुमभरननानां लासकः पादपानाम् ॥”
 लासकी, स्त्री, नर्मेकी । इत्यमरः ॥
 लासिका, स्त्री, (लासोऽस्त्वस्या इति । लास +
 टन् ।) नर्मेकी । इत्यमरः ॥
 लास्फोटनी, स्त्री, आस्फोटनी । वेधनिका ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 लास्य, स्त्री, (लसु + “ऋहलोयर्त्तु” ३।१।२२४ ।
 इति यत् ।) वृष्यम् । इत्यमरः । तौष्यञिकम् ।
 इति मेदिनी ॥ भावायर्थं वृष्यम् । ताललयायर्थं
 वृष्यम् । इति भरतः ॥
 “पुत्रुवं ताखव प्रातुः स्त्रीवृष्यं लास्यसुच्यते ॥”
 इति सङ्गीतनारायणे नारदसंहिता ॥
 (यथा. महाभारते । १ । ६८ । १० ।
 “सम्भोगे ह्येहातुयैर्ह्यवलास्यमनोहरेः ।
 राजानं रमयामास तथा रेमे तयैव सः ॥”)
 लास्यः, पु, (लास्यमस्यस्यति । लास्य + अच् ।)
 नर्मेकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लास्यकं, स्त्री, (लास्यमेव । स्वार्थे कन् ।) वृष्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लास्या, स्त्री, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
 अच् । टाप् ।) नर्मेकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिङ्गचं, स्त्री, (लङ्यते आखादते इति । लङ् +
 वाहुलकान् उच । एमोदरादिवान् इत्वम् ।)
 चुक्रम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (उडुः । अस्य
 गुणा यथा,—
 “पित्तसङ्घेपकपीथी कर्कशुलिङ्गचामपि ॥”
 इति चरके सचस्थानं २७ अध्याये ॥)
 लिङ्गचः, पु, लङ्गुचः । इत्यमरः ॥
 लिङ्गा, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्गगतौ + वाहुलकात्. स. । सच
 यत् । इत्युणादितृचौ उञ्चलः । ३।६६ ।)
 युक्ताखम् । इत्यमरः ॥ लिङ्ग इति भाषा ।
 इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्यायः । लिङ्गा २ लीङ्गा ३
 लीङ्गा ४ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा,—
 “बहुपादाश्च खल्लाश्च युक्ता लिङ्गाश्च नामतः ॥”
 इति वामटे निदानस्थाने चतुर्हंशेऽध्याये ॥)
 परिभाषाविशेषः । यथा,—
 “जालान्तरगतं भानौ यथायुष्टं श्यते रजः ।
 तेषुत्तुभिर्भवेत्किञ्चा लिङ्गाषड्भिश्च सर्षपः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सयकारकवर्गद्वितीयवतीत्यपि पाठः ॥
 लिख, इ खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । खपि गतौ ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लिख, प्र खेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) प्र, लिखति पुस्तकं खेखकः ।
 अर्थं विभाषयम् । कुटादिरिति केचित् । तत्र
 लिखितं विशद्वहोऽपि प्रक्षिप्तानिरिति ।
 लिखितार्थं खेखितार्थं लिखनं इत्यादि चिह्नम् ।
 इति दुर्गादासः ॥

लिङ्गं

लिङ्गः, चि, (लिङ्गोऽस्ति । लिङ्ग + “इगुपधङ्गति ॥”
 ३।१।१३५ । इति कः ।) लिङ्गः । इति
 लिङ्गधानोः कप्रत्ययेन नियमम् ॥
 लिङ्गिनं, स्त्री, लिङ्गिनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
 सारमुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २२ ।
 “प्रसिद्धमल्लिखनान् शरुमाल्यान्धधारयान् ।
 विगुङ्गोह्यवलयान्घासाच्च वै द्विजः ।”)
 विधि लिपिरखणने यथा,—
 “यस्य यं लिखनं प्रकं यत्र काले निरूपितम् ।
 तदेव खण्डितुं रपि चत्ये नाह्वय को विधिः ॥
 विधातुश्च विधानाहं येषां यं लिखनं कृतम् ।
 त्रक्षाशीनाश्च चूनायां न तन् खण्डय कदाचन ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते त्रैलोक्यचम्पूखण्डे १५ अध्यायः ॥
 लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
 इत्यमरः ॥ खेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख +
 कर्मणि क्तः ।) लिखितपत्राणो, चि । यथा,—
 “प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्ष्यस्येति
 कौर्त्तितम् ॥”
 इति मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः ॥
 सुनिविशेषे, पु । यथा, आहृतस्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥
 “पराशर्यासप्रहल्लिखिता दन्तगोतमौ ।
 शानानपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोक्तकः ॥”
 लिङ्गा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
 “जालान्तरगतं भानौ यथायुष्टं श्यते रजः ।
 तेषुत्तुभिर्भवेत्किञ्चा लिङ्गाषड्भिश्च सर्षपः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लिङ्ग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 लिङ्ग, इ क चित्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं
 स्त्रीनपुंसकेः शाब्दिकः चिञ् करोतीत्यर्थः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लिङ्गु, स्त्री, (लिङ्गति विशेषान् विषयान्तरं गच्छ-
 तीति । लिङ्ग + “खरुषं कुपौयुनीलङ्गुलिगु ।”
 उया० १ । ३७ । इति कृपत्ययेन साधु ।) मनः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुयादित्तिः ॥
 लिङ्गुः, पु, (लिङ्ग + क्तः ।) मूर्खः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुयादित्तिः ॥ भूपदेशः । ऋगः ।
 इति नानार्थरत्नमाला ॥
 लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + घच् ।
 अविधानात् कौवल्लिङ्गम् ।) चिह्नम् । (यथा,
 महाभारते । १ । २ । १२ ।
 “येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः ससुपलस्यते ।
 तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥”)
 श्रेफः । इत्यमरः ॥ अशुमानम् । साङ्गोक्त-
 प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
 “तत्र चरामरगुह्यतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
 पुरुषः ।
 लिङ्गस्याविनिवृत्तकस्माद्दुःखं सभाषेन ॥”
 प्रकृतिकार्थं विवक्षितम् । यथा, तत्रैव । १० ।
 “हेतुमद्विद्वन्मयापि सक्रियमनेकमाश्रितं
 लिङ्गम् ।

लिङ्गं

सावयव परान्तं यत्तु विपरीतमयत्तम् ॥”
 शिरोपस्तु तत्र प्रत्ययः । शिवस्तुतिविशेषः । इति
 मेदिनी । मे, २७ ॥ आद्यम् । यत्तम् । पुस्त्वादिः ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥ (यथा, मयः । ५ । १३६ ।
 “एका लिङ्गे गुटे निमक्तयेकत्र करे दृशः ।
 उभयोः सप्त दान्त्या नन्दः सुद्धिमभीषणा ॥”)
 सामर्थ्यम् । यथा,—
 “यावतामेव धाननां लिङ्गं हृदिग्नं भवेत् ।
 अथकोवाभिधेयतु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥”
 इति निर्यादिनक्षत्रे एतन्कारिकायास्त्रायां रघु-
 नन्दनः ॥ * ॥ अथ श्रेफार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
 शिञ्. २ खरस्तम्भः ३ उपस्थः ४ मदनानुशुभः ५
 कल्पसुधनः ६ श्रेफः ७ मेहनम् ८ श्रेफः [सु] ६
 मेपः १० लांगुः ११ ध्वजः १२ रागलता । १३
 यज्ञः १४ । इति शब्दरत्नावली । लाङ्गलम् १५
 साधनम् १६ वक्रः १७ कामानुशुभः १८ । इति
 जटाधरः । * ॥ लिङ्गस्त्वे वाटिलान्तवर्णयुक्त-
 खाधिधानानामकषड् एतत्प्रथमम् । यथा —
 “सुभाषारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मकं ।
 मध्ये खयम्भुलिङ्गस्य कोटिस्तुल्यसमप्रथमम् ॥
 तद्वान्ये हेमवर्णां भव स वयं चतुर्दलम् ।
 तदूर्ध्वं त्रिसमप्रथमं षड्दलं हीरकप्रथमम् ॥
 वाटिलान्तवर्णयुक्तं युक्तखाधिधानवर्णकम् ।
 खण्डश्चेन परं लिङ्गं खाधिधानं ततो विदुः ।”
 इति तन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्याधिधाट्टवेवतादिर्यथा ।
 “प्रचन. सञ्भूतानामुपस्थोऽध्यात्मसुच्यते ।
 अधिभूतं तथा युक्तं देवतश्च प्रजापतिः ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥
 अस्य सुभाशुभलक्षणं यथा,—
 “खल्ये लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
 बन्धनः ।
 स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्दुःखोत्पद्यो भवेत् ॥”
 इति मार्कण्डे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “महद्भिरायुराख्यानं खल्यलिङ्गो धनी नरः ।
 अपत्यरहितश्चैव स्थूललिङ्गो धनोऽश्रितः ॥”
 महद्भिराशुभिरिति शेषः ।
 “मेघे वामनते चैव सुतामररहितो भवेत् ।
 वक्रोऽथवापुत्रवान् स्यात् दरिद्रो विनते
 लघुः ॥
 अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिराखेऽथ सुखी नरः ।
 स्थूलययित्युते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिसंयुतः ॥”
 इति मार्कण्डे ६६ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।
 “दीर्घलिङ्गेन दरिद्रोऽस्थूललिङ्गेन जिह्वेन ।
 क्षयलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
 कर्कशैः कठिनैर्लिङ्गैः परदाररतः सदा ।
 रमते च सदा दावीं जिह्वेनो भवति भुवम् ॥
 क्षयलिङ्गेन खल्येन रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
 परं स्त्रीं रमते गिह्वं चारीणां वक्रमो भवेत् ॥
 क्षयलिङ्गेन रक्तोऽनेन सते चोचसाङ्गनाम् ॥

रात्र्यं सुखञ्च दिवाश्याः कन्यकायाः पति-
भवेत् ॥
इति सासुद्रकम् ॥
शिवस्य लिङ्गरूपस्य तस्मिन्मात्स्याप्राह्वलस्य च
कारणं यथा,—

द्विलीप उवाच ।

“केचिद् स्नाहं दिजयेष्ठ । रुद्रस्त्रिपुरहन्तकः ।
कस्माद्विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् स ह्यभाष्यया ॥
योगलिङ्गस्वरूपस्य कथं स्यात् सुमहात्मनः ।
पञ्चवक्त्रस्तुवाङ्घ्रिः शूलपाण्डित्यलोचनः ॥
कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् दिजपुङ्गव । ।
एवं सर्वं समाचक्षुः मित्रावरयानन्दन ॥
श्रीवशष्ठ उवाच ।

ऋष्य राजन् प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि गौरवात् ।
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
इयाञ्च मुनिभिः सार्द्धं दीवचमनुत्तमम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शंसितवताः ॥
अन्वेष्टुं देवतातत्त्वं मिथः प्रोचुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविदुषां कं पूज्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वं एव महर्षयः ।
भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राज्ञलयजरा ॥
ऋषय ऊचुः ।

अस्माकं संशयं ह्येत्तुं समर्थोऽसि शुभव्रत ।
त्रक्षविद्युमहेशानामन्तिकं ब्रज सुव्रत ॥
गत्वा तेषां समीपन्तु तथा दृष्ट्वा च विद्यमान् ।
गृह्यन्तुगुणसोवां यस्मिन् संविद्यते सुने ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरस्तु कदाचन ।
तस्मात् त्वं हि मुनिश्रेष्ठ विबुधानां निरासवम् ॥
चिप्रं कुरु मुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहितं प्रभो ॥
एवमुक्तस्तत्सूर्यं केषां च मुनिवत्तमः ।
जगाम वामदेवेन यत्रास्ते वृषभध्वजः ॥
गृह्यद्द्वारसुपागन्त्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शूलहस्तं महारौद्रं नन्दिं दृष्ट्वात्रवीह्वितः ॥
संप्राप्तो हि भृगुर्विप्रो हर्षं ब्रह्मं सुरोत्तमम् ।
निवेदयत्स मां श्रेष्ठं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नन्दी सर्वगणेश्वरः ।
उवाच परमं वाक्यं महर्षिमतिवैलसम् ॥
अस्मान्निधयः प्रभोक्तस्य देव्या क्रीडति शङ्करः ।
निवर्त्तस्य निवर्त्तस्य यदि जीवितुमिच्छसि ॥
एवं निराश्रतस्तेन तत्रातिष्ठन्नहातपाः ।
बहूनि दिवसान्यस्मिन् गृह्यद्द्वारे सुनीश्वरः ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो भृगुः प्रोवाच शङ्करम् ।
विनष्टस्त्वमाच्छुभो मां न जानाति शङ्करः ॥
नारीसङ्गममत्तोऽसौ धस्मात्सामवमन्वते ।
योगलिङ्गस्वरूपं वै रूपं तस्माद्भविष्यति ॥
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा चाप्युपागतः ।
अब्रह्मण्यत्वमाप्तो न पूज्योऽसौ द्विजन्मनाम् ॥
तस्मान्न जलमन्नसु तस्मै दत्तं हविष्याय ।
शिवस्यान्नं जलचैव पन्नं पुष्यं फलादिकम् ॥
निभैाख्यमस्य चाग्नाञ्च भविष्यति न संशयः ॥
एवं श्रुत्वा महातेजाः शङ्करं लोकभूषितम् ।
उवाच गणमन्त्रं नन्दिं शूलधरं वृष ॥

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्त्रिधारिणः ।
ते यावच्छत्वमापन्ना वेदवाह्या भवन्ति वै ॥
एव श्रुत्वा मुनिस्तत्र रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ॥
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डौपाष्टसप्तमितीमाध्यायान्त
सङ्कलितम् ॥*॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां
ब्रजेत् ।

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं स्यखिलस्यार्थं तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
तस्मिन्माश्रयेष्मन्मौ शुक्रादीर्यत् प्रतिष्ठितम् ।
कचाद्यैश्च कृतं लिङ्गं वर्जनीयम् साधकेः ॥
अथ्यसौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारन्तु सङ्गं भुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञातयं साधकैर्नैव विद्विदद्याप्यसिद्धिदम् ॥
देषुवाच ।

साविकारन्तु यस्मिन् मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्त्तितविकारञ्च अखयम् स्वयम्भवम् ॥
कुञ्चन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मन्त्रैर्बद्धधियेर्नाथ कथं विज्ञायते विभो ॥
ईश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि । रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यन्तथा चोदितं भजे । तथैव न चाख्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरैश्चापि किं पुनर्मनुजभूमिः ।
आधिष्ठ साधकः क्षिप्रं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च औनुसुक्तं ददाति लिङ्गदर्शने ।
सेवमानं ततो लिङ्गं निवमानन्ददायकम् ॥
सुखप्राप्तं पश्यते निवर्त्तं विमानस्यां वराङ्गनाम् ।
भैरव पश्यते निवर्त्तं क्रीडन्तं माळमण्डले ॥
उदामहेश्वरश्चापि स्वप्नं पश्यति साधकः ।
अनिवर्त्तताधिकारं लिङ्गं त्रिसुवनेश्वरि ।
आक्रमन्ति महाविप्राः सदैवा राक्षसादयः ॥
शून्यागारं यथा देवि । आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्चितसु सुञ्जन्ति तथा लिङ्गसु कल्याणा ॥
प्रेतं यथा सुरार्थ्ये आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्यश्च अङ्गलिङ्गसु आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”
इत्याद्यौ देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥*॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र वायुलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“वायुलिङ्गं तथा ज्ञेयं सुक्तिस्तुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं वायुलिङ्गस्य लक्षणं श्रेयतः श्रेष्ठम् ॥
नर्मैहादेविकायाश्च गङ्गायज्ञुनयुक्ताया ।
सन्ति पुण्यनदीमाश्च वायुलिङ्गानि यन्मुखे ॥
इन्द्रादिपूजितास्यत्र तत्रिद्वैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्यत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इन्द्रलिङ्गानि ताव्याहुः साम्बाध्यायंप्रदानि
च ॥”

अथान्ये लिङ्गलक्षणम् ।
“आरुखं चिद्विकीर्णलक्षणस्यार्थं करोत्यलम् ।
आरुखं तत् शक्तिनिभमथवा शक्तिवाञ्छितम् ॥
इदं लिङ्गवरं स्याद्य तेजसाधिप्रतिभवेत् ॥” * ॥

अथ याम्बलिङ्गलक्षणम् ।
“दृष्टाकारं भवेद्वायाम्यमथवा रसनाकृति ।
यदुदुक्तं स ह्येते निर्मितं ज्ञायते तदा ।
निवर्त्तं निधनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥” * ॥
अथ नैकैतलिङ्गलक्षणम् ।

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानभोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रतिभन्तु कुण्डकुण्डलियुतं तथा ।
राक्षसं विष्णुने लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम् ॥” * ॥
अथ वारुणलिङ्गलक्षणम् ।
“वारुणं वक्तृलकारं पाशाङ्कं चालिवर्चसम् ।
दृष्टिमूर्खादेः इच्छत्वं संभोगान्तरु मध्यगे ॥
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।
“क्षयां धूमं न वारुणं ध्वजामं ध्वजमधुधलम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥” * ॥
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।

“तूष्ण्याश्रगादाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥” * ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“दिनं वाप्यथा रात्रिं चशोयं रविवर्चसम् ।
अथिभूलाङ्कितं रौद्रं हेमकुण्डलवर्चसम् ॥” * ॥
अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।
“चतुर्वर्ण्यमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽग्रतः ।
वैष्णव शङ्खचक्राङ्कगदाजादिभिर्भूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कञ्च सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वेनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णव नाम तन् प्रोक्तं सर्वेश्वर्यफलप्रदम् ॥
शालयामादिसंस्तुतुं प्रशङ्क श्रीविवर्द्धनम् ॥
पद्माङ्कं खस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥” * ॥
इति वीरमिचोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिह्नमेकादशं परम् ।
श्रवणादयस्य पापानि नाशमावाप्ति तत्
क्षयात् ॥
मधुपिङ्गलवर्णां च ज्ञायकुण्डलिकाशुभम् ।
खयन्तुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निवेदितम् ॥
नानाचर्यासमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
नट्युज्जयाडयं लिङ्गं सुराश्वरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं ज्ञायविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लामं शुक्लकेशञ्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेव सर्वपापघ्नोदरम् ॥
ज्वलन्लिङ्गं जटाशूलं ज्ञायामं शूलविग्रहम् ।
काञ्चाधिरुद्रमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्विवेदितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णां च श्वेतवज्रोपवीतितम् ॥
श्वेतपद्मसमावीनं चन्द्रखादिभूषितम् ॥
प्रजयाश्चसमायुक्तं त्रिपुरादिसमाश्रयम् ॥
शुभ्रामं पिङ्गलजटं हृष्टमालाधरं परम् ॥
त्रिभूषणधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
त्रिशूलधरधरं शुभ्ररत्नाहंभगतः ॥
अर्द्धनारीश्वराङ्कानं सर्वदेवैर्भूषितम् ॥
ईश्वरसमयं कान्तं शूलं लिङ्गं ससुज्वलम् ॥
महाकार्जवं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
यत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरः ॥

एतेनैव कृतार्थः स्यात् बहुभिः क्रिमु सुत्रम् ॥
 इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ * ॥
 "उक्ताद्" श्रेयसे योज्यं श्रौचमन्त्र विवर्त्तयेत् ।
 यमवर्णन्तु यलिङ्गं यमाङ्गं वा क्रमखलुम् ॥
 उरडाङ्गं सञ्चरिङ्गं वा ब्रह्मज्ञानागिनं मनम् ।
 शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागिनं ॥
 पद्मरागिनं सर्वं महाभं सिंहपूजितम् ।
 मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
 वसुदे, सन्ध्यजेशं गुह्यकैयातुधानकैः ।
 नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमखलप्रभम् ॥"
 इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥
 इति वाणलिङ्गलक्षणम् * ॥
 अथ तस्य परीक्षा ।
 "इत्येनलक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तन्त्रकोविदैः ।
 त्रिः सप्त पञ्च चारं वा तुलासास्यं न जायते ।
 यदा वाचं समाख्यातं श्रेयं पाषाणसम्भवम् ॥"
 इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
 तुलाकरणम् तखलेन । अपरतुलादिषु तखला
 वृथाधिका, सुस्तदा तलिङ्गं गृह्णिष्या प्रथमव-
 धार्यं लिङ्गद्वयधिकं नरोदासीनपञ्चमन्त्रदिनि
 किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥
 ' सप्तपञ्चस्तुलाकाण्डं' वृद्धिमेति न च्छेयते ।
 वाणलिङ्गमिति ख्यात श्रेयं नामैवमुच्यते ॥
 त्रिपञ्चवारं धर्त्तव तुलासास्यं न जायते ।
 तदा वाचं समाख्यातं श्रेय पाषाणसम्भवम् ॥"
 इति स्तनसंहिता ॥
 "नद्यां वा पश्चिपेद्भयादयदा तदुपलभ्यते ।
 वाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्द्धनम् ॥"
 इति वीरमित्रोदयः * ॥
 वाणशब्दव्युत्तरिपि तत्रैव ।
 "अथ वाचं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तयादितः ।
 वाण, सदाशिवो देवो वायो वायान्तरोऽपि
 च ॥
 तेन यस्मै कृतं तस्मात् वाणलिङ्गसुदाहृतम् ।
 सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
 कृतप्रतिष्ठं तलिङ्गं वाणखेन शिवेन च ।
 पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिम् ॥
 सुक्तिसुक्तिप्रदस्यैव वाणलिङ्गसुदाहृतम् ॥"
 पङ्कजफलं पद्मबीजम् ।
 "पङ्कजसुफलाकारं कुण्डलाखसमाकृतिम् ॥"
 इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ * ॥
 देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
 "प्रशस्तं वाम्नेदं लिङ्गं पङ्कजसुफलाकृतिम् ।
 मधुवर्णं तथा युक्तं नीलं मरकतप्रभम् ॥
 हंसचिह्नाकृति पुनः स्थापनार्थां प्रशश्रुते ।
 स्वयं संस्रवते लिङ्गं गिरितो नर्मदाक्षये ॥
 पुरा वायासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदातटे ।
 आविरासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
 बाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थान्जगतैतत्तु ॥
 अन्यथां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
 लभेत् ।
 तत् फलं लभते मर्त्यां वाणलिङ्गेकपूजनात् ॥"

तथा,—
 "तान्नी वा स्फाटिकी स्वामी पापगणे
 राजनी तथा ।
 वेदिका च प्रकर्षथा तत्र नन्व्य'य उच्यते ॥"
 प्रयत्नं योऽर्चयेत् लिङ्गं तान्मन्त्रं भक्तिभावतः ।
 ऐहिक किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥"
 इति प्रयत्नवाणलिङ्गप्रकरणः फलम् । इति
 वाचसपुत्रसंहिता * ॥
 ' सन्ध्याय त्रैवाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
 रसलिङ्गे नमो वायान् पुनः कोटिगुणं स्तनम् ।
 गुणांसु रसलिङ्गस्य जन्तुं शक्नोति प्रहरी ।
 विद्वधो रसलिङ्गे स्तुराणमाटाः सुसंस्थिताः ॥"
 इति स्तनसंहिता * ॥
 "रत्नधानुमयाश्वेव लिङ्गं न कथिनाम्यपि ।
 पवित्राण्येव पूज्यानि सचकामप्रदानि च ।
 एतेनामपि सर्वेषां काङ्क्षारं हि विशिष्यते ।
 काङ्क्षारोऽपि लिङ्गाच्च वाणलिङ्गं विशिष्यते ।
 वाणलिङ्गान् परं नामान् नञ्चिन्मिह दृश्यते ।
 ऐहिकामुक्तिं सर्वं प्रजाकर्तुः प्रयच्छति ॥"
 इति वाणलिङ्गप्रश्नाः इति वेदः रत्नखण्डम् * ॥
 निव्या'लिङ्गमाह तत्रैव ।
 "कर्कशे वाणलिङ्गे तु एतद्वारक्षो भवेत् ।
 विपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥
 एकपार्श्वस्थिते श्रेतुपुत्रदरधनक्षयः ।
 शिरसि स्फुटिते वागे अर्धिस्रमरस्येव च ॥
 द्विद्वलिङ्गेऽर्चने वागे विदेषगमन भवेत् ।
 लिङ्गे च कथिकं दृष्ट्वा याधिमान् जायते
 एमान् ।
 अत्युन्नतिं विलासे तु शोभनानां ज्यो भवेत् ॥
 तीक्ष्णानं वक्रशीर्षं च नामलिङ्गं विषयेत् ।
 गतिस्थलचानिजशं खल्य वा भूषणान्वितम् ।
 गृहो विवर्त्तयेत्ताडकं तद्धि मीमांसिनी
 हितम् ॥"
 इति दुष्टवाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ * ॥
 शुभलिङ्गमाह ।
 "अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणम् ।
 लघु वा कपिलं स्थूलं गृहो नैवार्चयेत् क्वचित् ॥
 पूजितस्य गृहस्थेन यथेन भ्रमरोपमम् ।
 तत् सप्रीठमपीतं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
 सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रावादीप्रीठगम् ॥"
 इति शुभवाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
 दयः ॥ * ॥ वाणलिङ्गैवावाहनादि न कर्तव्यं
 यथा,—
 "वाणलिङ्गानि राजेन्द्र । स्थितानि सुवनचये ।
 न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥"
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 "त्राक्षोऽसृष्टं चोत्थाय यः स्मरेद्वाणलिङ्गकम् ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं महेश्वर ॥"
 इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ * ॥
 अथ वाणलिङ्गधानम् ।
 "ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं वाणखण्ड महा-
 प्रभम् ।

जानत्राणान्वितं देवं संसारदहनजडम् ॥
 उडारारिर्मोहानं वाणखं परमेश्वरम् ।
 एव श्यान्वा वाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥
 मनसा गन्धपुण्याद्वैः संपुण्यास्य मनुं स्मरेत् ॥
 प्राणायामं नतः कृत्वा वाणलिङ्गत्वं तोषयेत् ॥
 तद्विद्वेद्योगिभ्यः विभाष्य वागभव जयेत् ॥
 ततो जपं समाप्याथ स्ववेदानेन तोषयेत् ॥"
 अथ स्तवः ।
 "वाणलिङ्ग महाभाग संसारात्वाहि मां प्रभो
 नमस्ते चोयखरूपय नमस्तेऽयत्तयोगये ॥
 संसारकारिण्ये तुभ्यं नमस्ते खल्यरूपधृक् ।
 प्रमत्ताय महेश्वाय कालरूपाय वै नमः ॥
 वृहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
 भोगिनां भोगकर्त्रे च मीचदात्रे नमो नमः ॥
 नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्पघृहकारिणे ।
 नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
 वाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
 रामस्यानुग्रहायां वाणाय भरतस्य च ।
 सुनीनां योगदात्रे च राजसानां क्षयाय च ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 ऐहिकप्राप्तियुक्ताय महाभावाप्रियाय च ।
 भगप्रियाय सर्वाय वैरिण्या निग्रहाय च ॥
 परिचाणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
 कुलानानां भक्ताय कुलानाररताय च ।
 कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
 मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥
 कुलनिन्दप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
 कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥
 परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।
 सर्वेश्वराय सर्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥ * ॥
 इत्येतत् परमं गुह्यं वाणलिङ्गस्य शूद्रर ।
 यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गायपत्यं लभेत् सः ॥
 स्वस्थस्या प्रसादेन योगी योगिल्लभापुत्रात् ।
 रात्र्यार्धेना भवेद्वाक्यं भोगिनां भोग एव च ॥
 साधनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
 यं यं कामयते मन्वी तं तमाप्नोति कौलिया ॥
 वाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
 किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्ति कुलेश्वर ॥
 महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ॥
 देशान्तरभये प्राप्ते दस्तुचौरादिसङ्कुले ।
 पठनात् सारवाणस्य न भयं लभते क्वचित् ॥
 वाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
 मया ।
 तस्य श्रवणमात्रेण नरो भोचमवाप्नुयात् ॥
 वाणलिङ्गं सद्वारार्थं योगिनां योगसाधने ।
 कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
 वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
 यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तत्किञ्चन भवेत् ॥"
 इति श्रीयोगसारे सर्वज्ञागोप्तने पार्श्वतोऽश्वि-
 वंवादे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 अथ दौत्रलिङ्गलक्षणम् ।
 "नदीसुद्वयं दौत्रमन्योन्यस्य विषयेषुत् ॥

लिङ्गं

ननेवेगात् समं लिङ्गं चंजातं रौद्रसुच्यते ॥
इति वीरमित्रोदयः ॥
'चरित्रवाहसंस्थानं वायुलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
ननीसादनमैदाया वायुलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविव्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वायुलिङ्गसमाकृतिः ।
श्रुतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् ।
नन्मैसासम्भव रौद्रं वायुलिङ्गवदीरितम् ॥
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गमौरितम् ।
चतुरङ्गलसुनुसिद्धे रम्यवेदिकसुत्तमम् ॥
उत्तम लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
तद्वद् मध्यमं प्रोक्तं तद्वद् मधमं स्तुतम् ॥”
तस्य मर्हिमा ।
“शिवनाभिसमं लिङ्गं प्रतिपूज्य महेश्वरिभिः ।
श्रेष्ठञ्च सर्वलिङ्गभ्यस्तस्मात् पूज्यं विशेषतः ॥”
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ * ॥
अथ देवलिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्पर्शं शूलटङ्कन्दभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारञ्च यस्मिन् ब्रह्मभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुम्भाख्यस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥
अथार्धलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलकारं ब्रह्मरुद्रविवर्षनम् ।
श्वले शूलञ्च यस्मिन् कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये शूलञ्च यद्भवेत् ।
मध्ये शूलं वरं लिङ्गं शिवविद्यासुदाहृतम् ॥”
इत्यार्धलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥
अथ लिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं हि द्विविधं प्रोक्तं कृत्रिमाकृत्रिमसत्तत् ।
तस्मिन् द्विविधं त्रैयमचलञ्च चलनतया ।
प्रवेकं त्रिविधं त्रैयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्राचादे स्थापितं लिङ्गमचलं तस्मिन्नादिजम् ।
स्थापितं सचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमचलितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
अर्धञ्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणसुच्यते ॥”
इति सिद्धान्तशेखरः ॥
“आचार्यसुनये खेरं स्वयम्भूतो महेश्वरः ।
यत्र चैव स्वयं यत्नां लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् ॥
धमनी यस्य संस्थात् तद् दहति त्रिप्रभेव तु ॥”
इति षट्कर्महोपिका ॥ * ॥
“नानाच्छिद्रसुसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अष्टदन्तं यस्मिन् कार्कशं सुवि द्रव्यते ॥
तस्मिन्नु स्वयम्भूतमपरं लक्षणसुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तत्र नानाविधं मतम् ॥

लिङ्गं

शङ्काभमस्तकं लिङ्गं वैश्यावं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मणं कृत्वाभं शास्त्रसुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदामिषं त्रिपदं याम्यमीरितम् ॥
खड्गभाभं नेकहतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृतिः ॥
वायवं ध्वजवलिङ्गं कौबेरतु गदास्मितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलामं लोकपालादिनिःस्तुतम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः ॥”
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥
इति सिद्धान्तशेखरः ॥ * ॥
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेश्वरस्य स्वयम्भूतस्य पार्वतिम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छैलजं सुक्ये सुक्ये चानुबद्धतः ।
पार्थिवं सुक्ये प्रोक्तं सुक्ये चानुबद्धतः ॥
एव वै दाचनं त्रैयं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं त्रैयं हैमं राष्यप्रदञ्च तत् ॥
पुत्रवृत्तिकरं तान्नं राज्ञामायुःप्रवर्द्धनम् ॥”
इति मत्स्यस्तुतमहातन्त्रम् ॥ * ॥
“पारदञ्च महाभूले सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं न्यलुजितं स्यात्कटकं सर्वकामदम् ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥
“सर्वफलप्रदा भूमिमन्थयस्त्वेव हि ।
अनन्ताद्याः स्फुटा च्छेद्यो भयद्यो विटुडुञ्जलाः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वविधाद्याघातकारिणः ।
नानावर्णास्तु विद्येया रसेर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
र्मितम् ॥
सर्वकामप्रदं पुसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥
“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं गौर्यं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाशुनोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सेकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाशाभं मौलं शत्रुक्षयावहम् ॥
तात्कालिकं हरिद्रञ्च कृत्वा भस्मा समर्चयेत् ॥”
इति लक्षणसमुच्चयः ॥
अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।
“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयञ्चैव शशिनो च चतुःसमम् ॥
एतद्दे गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति वसुभिः संहितो नरः ॥”
पुण्यमयलिङ्गं यथा,—
“कार्यं पुण्यमयं लिङ्गं हृद्गन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डां धरां सुकृता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पञ्चाशच्चिन्मो भवेत् ॥”
अथ गोशुक्लिङ्गम् ।
“श्रीकामो गोशुक्लिङ्गं कृत्वा भस्मा प्रपू-
जयेत् ।
खच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
खच्छेन भूमिपतनरहितेन । श्रुत्योद्भूतेनेति
यावत् ॥ * ॥

लिङ्गं

अथ यवगोधूमशालिजलिङ्गम् ।
“कार्यं यच्छिद्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ शिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“शिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
पश्ये लवणजं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्णीपिप्यली-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गन्धघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ॥”
तथा ।
“लवणैश्च च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोऽयं तुष्टोऽयं मारुणे स्तुतम् ॥
भस्मोक्तं सर्वफलदं गुडोऽयं प्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोऽयं गुणदं भूरि शकैरोऽयं सुखप्रदम् ॥
वंशकुरोऽयं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केशाश्रिसम्भव लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
श्लोभये मारुणे पिष्टसम्भव लिङ्गसुत्तमम् ।
हरिद्रादं इमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिगुडोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोऽयं फलदं भवेत् ॥
पुष्योऽयं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे धात्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमप्यलुजितं विवारयम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चलं वै सुक्तिमुक्तिदम् ॥
अर्थस्थानं चतुर्धा तु त्रैयं सामान्यसिद्धिदु ।
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तत्र वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूले सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिदन्तं महाशीलं ज्योतिश्चौरससुद्धवम् ॥
स्पर्शकं कुलसन्नेव तैजसं सूर्यकान्तवम् ।
चन्द्रापीडं न्यलुजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।
“शूलाखमणिजं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा ।
यन्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“आपुतं ह्यैरकं त्रैयं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम् ।
शुभसत् पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं शत्रुदपहृत् ॥
नीलं लक्ष्मीप्रदं त्रैयं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
इति सारसंयद्दे ॥
“महासुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरद्रूटं तथा कांस्यं श्वस्य सामान्यसुक्तिदम् ॥”
आरद्रूटं पित्तक्षमम् ।
“अपु सौसायसं लिङ्गं शत्रुणां नाशने हितम् ।
कीर्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
पीतलं सुक्तिसुक्लं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ॥”
मिश्रजमष्टधातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥
“पितृव्यां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हैमजं सव्यसोक्तस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमात् ॥
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
इति शिवनारदसंवादः ॥
ताम्नादिलिङ्गपुजनसु कलौत्तरपरम् ।
“ताम्रलिङ्गं कलौ नाश्नुत् रैवस्य सौसकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शुककांसायसं तथा ।
पुष्टिकामस्तु सततं लिङ्गं पित्तलसम्भवम् ॥

कोर्त्तिकामो यजेन्नित्यं लिङ्गं कांस्वसमुद्रवम् ॥
 शत्रुमारण्यकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
 सदा बीसमयं लिङ्गमायुष्कामोर्त्तयेत् नरः ॥”

इति मत्स्यस्मृत्युक्तमहातन्त्रम् ॥
 “स्थिरलक्ष्मीप्रदं ह्येवं राजतं चैव राज्यदम् ।
 प्रजादृष्टिकरं राज्ञ तान्ममायुःप्रवर्द्धनम् ॥
 विद्वेषकारणं कांश्य रौत्तञ्च शत्रुनाशनम् ।
 रोगघ्नं सेसकं लिङ्गमायसं शत्रुनाशनम् ॥
 अष्टलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगघ्नयावहम् ।
 त्रिलोहसम्भवं लिङ्गं विश्वानं प्रति सिद्धिदम् ॥”

इति लक्ष्म्यसमुच्चयः ॥
 “श्रीप्रदं वज्रञ्च लिङ्गं शिलाञ्च सर्वसिद्धिदम् ।
 धातुञ्च धनदं साक्षाद्भ्राजं भोगसिद्धिदम् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “गन्धपुष्पमयं लिङ्गं नद्यान्नादिविनिर्मितम् ।
 कर्तुरीसम्भवं लिङ्गं धनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
 लिङ्गं गौरौ चनीत्यश्च रूपकामस्तु पूजयेत् ॥
 कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
 श्वेतायुःसमुद्भवं महात्रुडिविबद्धनम् ।

धारणाशक्तिदं लिङ्गं कृष्णायुःसमुद्भवं ॥
 यज्ञकर्मसम्भवं ॥” इति कालीतरः ।

“पार्थिवे शिवपूजाया सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
 पात्राणि शिवपूजाया दिग्गुणं फलमौरितम् ॥
 स्वर्णलिङ्गं च पूजायां शत्रुणां नाशनं मतम् ।
 सर्वसिद्धीश्वरौ रौप्यं फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
 तान्ने पुष्टि विजातीयान् कांस्व च धनसंचयः ।
 गङ्गायाश्च लक्ष्मण्यं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥

स्माटिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
 लौहलिङ्गे रिपोनाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
 बाबुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुसिंहनम् ।
 सर्वसिद्धस्य माहात्म्यं धर्मिकामार्थमौचदम् ॥”

इति मातृकामेदन्तके १२ पटलः ॥
 “ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
 तस्य संपूजनात्तेन प्राप्तं ब्रह्मत्वसुत्तमम् ॥
 इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
 विशुक्लं प्राप्तवान् तेन सोऽभूद्भूतेकपालकः ॥
 स्माटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽभ्यर्चयेत् सदा ।
 तेन तद्भरुण्यं हि प्राप्तं तेजोवत्कान्तितम् ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाष्टतविश्वधर्माः ॥
 “पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गं पाषाणलिङ्गकैऽथवा ।
 स्वर्णलिङ्गैऽथवा देवि रौप्यं तान्ने च कांस्वके ॥
 पारदे वाप गङ्गायां स्माटिके मरकतेऽपि वा ।
 कार्यभेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
 बाबुकानिर्मिते लिङ्गे गोमये वाप पूजयेत् ॥
 संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”

इति मातृकामेदन्तके ७ पटलः ॥
 इति शिवलिङ्गनिर्मायद्रव्याणि ॥ * ॥ अथ

शिवलिङ्गसंस्कारः ।
 “संस्कारश्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यद्भवेत् ॥
 रौप्यश्च स्वर्णलिङ्गश्च स्वर्णपात्रे निघाथ च ।
 तस्माद्दुःसौख्यं तस्मिन् दुग्धमध्ये दिनचयम् ।
 चाम्पकेन स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत् ॥

योऽश्विनोपचारेण वेदान्तु पाञ्चनीं यजेत् ।
 तस्माद्दुःसौख्यं तस्मिन् गङ्गादीने दिनचयम् ।
 तनो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
 पूर्वोक्तवचनेः फलविशेषकामनया नानाविध-
 लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।

“लिङ्गं तुल्यचयं कुर्यात्तज्जैः लिङ्गमलक्षयम् ॥
 दिव्यं ह्येते भवेद्द्वाराधिरधिने शत्रुवर्द्धनम् ॥
 मानह्येते विनाशः स्वादधिकं च शिशुक्षयः ।
 विस्तारे चाधिने ह्येते राष्ट्रनाशो भवेद्दुःखम् ॥
 पीठह्येते तु दारिद्र्यं शिरोंह्येते कुलक्षयः ।
 ब्रह्मसत्त्वविह्येते च राज्ञा राष्ट्रञ्च नश्यति ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात् तुल्यचयम् ॥”

इत्यादिना तुल्यचयलिङ्गस्यैव फलदात्वत्वसुत्तम् ।
 इति मातृकामेदन्तके ७ पटलः ॥
 देयुषुवाच ।
 “इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
 आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजनं फलम् ॥
 शिव उवाच ।

प्रिये पूजा महेशानि कदाचिन्नास्ति पार्श्वनी ।
 इदंस्व परमेशानि रौद्रां शक्तिरितीरिना ॥
 रौद्री तु परमेशानि आद्या कुखलिनी भवेत् ।
 वर्णने परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवान्मिका
 चाहुं चिन्तयान्कारे, शिवं वेष्टं सदा स्थिता ।
 शक्तिं विना महेशानि प्रेत्तव तस्य निश्चितम् ॥
 शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्मणा सदाशिवः ।
 अतएव महेशानि पूजयेच्चैवल्लिङ्गकम् ॥”

इति स्रष्टिकशिवावल्लिङ्गपूजनफलम् ॥
 इति लिङ्गाचनतन्त्रे २ पटलः । * ॥
 देयुषुवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
 पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 ऋत्तिकालोक्तं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 एतद्व्यन्नं कुञ्जोत्तं कदाचिदपि पार्श्वति ॥”

इति मातृकामेदन्तके ७ पटलः ॥
 अथ च ।
 “ऋत्तिकालोक्तं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 त्रिदशस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्दुःखः ॥
 खाङ्गुलप्रभं मानानु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
 नृदाहिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
 फलसुक्तमवाप्नोति अन्धथा चेत्तद्व्यथा ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाष्टतविश्वसारतन्त्रम् ॥
 “लिङ्गे वेदां तथा पीठे समस्तत्रिपातनात् ।
 समश्चैव विजातीयैः त्रिदशजीकरणान्दिदम् ॥”

इति कालीतरः ॥
 ऋत्तिकामेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रप्र-
 स्तत्वं यथा,—

“चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं ऋत्तिकामेदेन पार्श्वति ।
 शुक्लं रक्तं तथा पीठं कृष्णश्च परमेश्वरि ॥
 शुक्लसु ब्राह्मणे श्रद्धं क्षत्रिये रक्तमिच्छते ।
 पीठसु वैश्याजतीं स्वात् कृष्णं शूद्रं प्रकौर्त्तित-
 सम् ॥”

नथा ।
 “शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ॥
 स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 क्षत्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
 पूजयेत् सतनं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
 हरितं पार्थिवं देवि । निर्माय यस्तु पूजयेत् ॥
 स च वैश्या महेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ॥
 स शूद्रः परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥”

इति लिङ्गाचनतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥
 “शिलादौ च महेशानि स्थूलश्च फलदायकम् ।
 यद्बुद्धमानं देवेशि । यद्वा ह्येमादिमानकम् ॥
 क्रमेण देवदेवेशि । फलं बहुविधं लभेत् ।
 स्यात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्षं परमेश्वरि ॥
 पूजनाद्धारणाद्देवि । फलं बहुविधं स्यात् न ॥
 स्थालात् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
 ऋत्तिकालोक्तमिति विशेषवचनात् । शिला-
 स्माटिकमरकतशीनां पञ्चसत्त्वोत्तरणसुक्तं
 यथा,—

“शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दत्तसखयोः ।
 योग्यप्रतिपि यन्मानं तद्व्योपि तथा भवेत् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥

“लिङ्गस्य याद्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
 लिङ्गस्य दिग्गुणा देवी योनिस्तदङ्गसन्निता ॥
 कुञ्जोत्ताङ्गुलतोऽङ्गं न कदाचिदपि कथितम् ।
 रत्नादिशिवानिर्माये मानमिच्छावशाद्भवे ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥
 लिङ्गव्युत्पत्तिर्था,—

“आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
 चालयः सन्धेदेवानां लयनालिङ्गसुच्यते ॥
 इति खन्दिपुराणम् ॥
 लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।
 “न तुष्यान्वर्चिताः चोर्त्तयां पुष्पधूपनिधेदेवैः ।
 लिङ्गेऽर्च्येते तथादर्थ परं तुष्यामि पार्श्वति ॥
 एष देवि । पुरा ज्ञाये जीनोऽहं सर्वदेवतेः ।
 लिङ्गत्वालिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिप्ररे ॥
 प्रयच्छामि दिव देवि । यो मलिङ्गाचने रतः ।
 ह्यद्वा सर्वान् लि पापानि विगर्हो दग्धकक्षयः ॥
 मनुमना मसमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”

इति वीरभित्रोदयष्टतस्कन्दपुराणम् ॥
 त्रयविशेषेण पूजादिफलं यथा,—
 “वक्ष्ये त्वत्तुल्यलिङ्गं क्षापित्वा मम मातृगवाः ।
 जन्मात्पाशाश्वमेधानां फलमाप्नोति सततमः ॥
 सुगन्धिचन्दनरसैः लिङ्गमालिष्य भक्तितः ।
 चालिष्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैश्च कर्हमैः ॥”

इति तत्रैव ॥ * ॥
 लिङ्गपूजाया व्यकरये दोषः सत्पूजाफलस्य यथा,
 “विना लिङ्गाचनं न स्य कालो गच्छति निवृत्तः ॥
 महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गंतस्य दुरात्मनः ।
 यक्षतः सन्धेदायावि अत्रावि विविधानि च ।
 तीर्थानि नियमा यद्वा लिङ्गादायनमेकतः ॥

लिङ्गं

न लिङ्गाराधनादन्वयं पुरा वेदे चतुर्वर्षेण ।
विद्यते सर्वशास्त्राणामेव एव सुनिश्चितः ॥
सुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्नवारणम् ।
पूजयित्वा नरो विद्वं शिवसायुष्यमाप्नुवान् ॥
सर्वमन्यन् परित्यज्य क्रियाजालमप्रायतः ।
भक्त्वा परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥*॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥

“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेष्टाचैनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्तं १६ पटलः ॥
“बहुनाच किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समस्यर्च्य स्थितमच न संशयः ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥

“शिवस्य पूजनाद्देवि चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अष्टैश्वर्ययुतो मर्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
स्वयं नारायणोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले धं देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥

“असारे खसु संसारे चारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वायः सतां सङ्गो गङ्गात्मः शम्भु-
पूजनम् ॥”
इति षट्कर्मदीपिकाधृतकालोत्तरे नारद-
वाक्यम् ॥*॥

“अग्निहोत्रास्त्रिवेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गाचैनस्येते कोट्यंशनापि ते समाः ॥
द्विस्ता भिक्षा च भूतानि हिला सर्वमिदं
जगत् ॥

यज्ञेहं वै विरूपाक्षं न स पापिन लिप्यते ॥
अनेकजन्मसाहस्रं भ्राम्यमायाञ्च योनिषु ।
कः समाप्नोति वै सुक्तिं विना लिङ्गाचैनं नरः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्युत्थलोमजः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
मत्स्यस्मृतौ यथा यथोक्तं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणैवैवैः ॥ इति वीरभद्रोदयधृतस्कन्द-
पुराणम् ॥*॥

“मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
रुद्रोपरि महादेवः प्रणवास्त्रः सदाशिवः ॥
लिङ्गवेदी महादेवो लिङ्गं साक्षात्सहेश्वरः ।
तयोः प्रपूजनाद्ब्रह्मं देवो देवश्च पूजितौ ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“श्रौतिर्मेयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशोऽंशकः ज्ञाश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्वलिङ्गं महेष्टाणि शिववैजं न चान्यथा ।
शिलासम्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ॥
पारदस्य शतशैको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपश्च आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दत्तात्रयं ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
भारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवामकम् ।
यो यजेन् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुराद्यः ॥

लिङ्गं

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्वविन् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा सुवि पूज्यते ।
अणिमादिविभूतीनामोश्वरः साधकोत्तमः ॥”*॥

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्माणे नानाविन्नं यतः प्रिये ।
अतएव महेष्टानि शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिववैजं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनादितनाशः स्थात्ताडनाद्विचरिणता ।
ताडनाद्रीगुत्कलं ताडनात्स्वरथं भवेत् ॥”
इति माण्डकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥*॥

अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
ब्रह्मोवाच ।

“पुरा त्वां चक्षुषं ज्ञात्वा त्वद्ये न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न सशयः ॥
अतिसुहृन्मत्सिगुह्यमत्सिगुह्यं न संशयः ।
गोपितव्यं गोपितव्यं गोपितव्यं त्वयापि च ॥
शम्भुना गोपितं तन्त्रे तन्त्रान्तरे प्रकाशितम् ।
ऋष्यं तत् कथयाम्यह्य सावधानोऽवधारय ॥
धर्मादौ विविधाः सर्वा भया दृष्टा हि नारद ।
देवदानवदेव्याश्च गन्धर्व्यचराचसाः ॥
सर्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मैथुनाञ्जयते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुर्दारपक्षकर्मणि ॥
कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा चिन्तापराः सुराः ।
मानेव शरण्यं जन्तुः सिन्धु देवासुरादयः ॥
प्रथिपत्यं स्तुतिं हत्वा उपतस्थुः समाहितः ।
प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्वे भयाद्गुह्यदमानसाः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

उदाहृता वयं सर्वे भवानपि जनाह्वनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
विवाहे न मनश्चक्रे कथा वा मोहते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमेश्वरः ॥
येन स्यान्मृगतां नाथस्तु क्रुश्व्य दयानिधि ॥
इति श्रुत्वा वचस्त्रिषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह ते गुरुङ्कारुण्यं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुः कमललोचनम् ॥

ब्रह्मोवाच ।
दृष्ट्वा मया सुरश्रेष्ठ सासुषा मैथुनोद्भवा ।
सर्वे स्त्रिया विना शम्भुं यत् कर्ष्यं वदस्व मे ॥
श्रीभवाशुवाच ।

एभिः सह महाबाहो गच्छामस्त्वहं शिवम् ।
कर्ष्यं चर्चितं तेन अशुभ्नातेर्यथाविधि ।
किन्तु तद्दुयोग्यनारीसु विवाहाद्यं प्रकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

दत्तं गच्छामहे सर्वे अशुभ्नापय तं हरि ।
आदाशक्तिं महासार्थां प्रसादयतु वै लघु ॥
कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
एवमुक्त्वा तु तेः साह्यं जगत्सुविधिकीश्वरौ ॥
यत्र दृष्टो महातेजः । प्रोचतुः कार्यमात्मनः ॥
उवाच दत्तं तद्दुष्टं तपस्सुम् प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तीव्रयेष्टिवाम् ॥
आविर्भूव सा देवी कालिका जगदीश्वरी ॥

लिङ्गं

प्राह मां वः किमर्थेण सन्तु कण्ठाः सुरासुराः ॥
देश्युवाच ।

श्रीब्रह्मं रूपं यथाकामं भवतां प्रार्थनं फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सर्वं सर्वं न संशयः ॥
देवाद्या ऊचुः ।
भूत्वा तु दत्तकन्या त्वं शङ्करं परिमोहय ।
अस्माकं वाञ्छितश्चेत्तु क्रुश्व सिद्धिं सदा शिवे ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्त्रिषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥
देश्युवाच ।

शम्भुरद्वयतो बालः किं मां सन्नोषयिष्यति ।
मम योयं पुमांसन्तु अन्वं वै परिकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

शम्भुः सर्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महासत्त्वो महातेजाः स ते तोषं करिष्यति ॥
शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचिदपि कुञ्जचित् ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी वाङ्मिताहाह चेश्वरी ॥
दद्याव दृश्यं दत्त्वा उवाच उद्यतां वरः ।
दक्षोऽपि दृष्ट्वा तां देवीं खड्गकच्छुधरां पराम् ॥
स्वर्वां लम्बोदरीं तां प्राश्नन्महादेवकटिस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकपालाज्जकरयुग्मां वरप्रदाम् ।
क्षतकृत्वमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥
दत्त उवाच ।

यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाञ्छितम् ।
महीयतनया भूत्वा शङ्करं किल मोहय ॥
तथेकुक्त्वा जगद्वात्री अन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो नत्वा यत्र तपे तपो हरः ॥
सखीकाः परमात्मानुपतस्थुर्जगत्पतिम् ।
प्रथं सुस्तुदुषुर्भक्त्वा प्राहुर्गुह्यदभाषिणः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भगवन् देवेशेण लोकनाथ महाशय ।
वयं सर्वे तु सखीकाः दृष्ट्वा र्थं परमेश्वर ।
अतस्त्वं क्रुश्व चोदाहं दृष्टिरश्चा यथा भवेत् ॥
दक्षगेहे महाकाली मायेति परिकीर्तिता ।
जाला ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न संशयः ॥

ईश्वर उवाच ।
भवतां प्रीतये सन्धक् करिष्ये नात्र संशयः ।
उद्वेगः क्रियतां चिप्रं विवाहाय समेव हि ॥
इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
क्षतकृत्वा गताः सर्वे भवनं सर्वसुन्दरम् ॥
दद्याव कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
ततो विवाहं निर्वर्त्य क्षतकृत्वा यथा गताः ॥
गताः सर्वे महेष्टोऽपि सत्त्वा सह तदा दृष्टम् ।
अथ काले कदाचित्तु सत्त्वा सह महेष्टरः ।
रेमे न शिके तं कोटुं सती आन्ताभवत्तदा ॥
उवाच दीन्या वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ॥
अमक्ष मां महादेव ह्यप्रां क्रुश्व जगत्पते ॥
निश्रय्य वचनं तस्या भगवान् दुषभञ्जनः ।
निर्भरं रसयं चक्रे गाढं निद्वैधमानसः ॥

लिङ्गं

लिङ्ग

लिपिका

हृत्वा तस्यैरमथं सर्वा च त्वक्तमैदुना ।
 उल्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उत्तमम् ।
 प्रयान प्ररगोच्छे नैत्रप्रमखिलं जगत् ॥
 प्रानाले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवत् ॥
 तिन भूता भविष्याच्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ।
 यच्च लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र धोनिस्तत्रः शिवः ।
 उभयोश्चैव नैत्रोभिः शिवलिङ्गं अजायत ॥”
 इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
 रात्रान्तर्गमनतृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
 ब्रह्मसंवादेः ॥ * ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
 मधिकारो यथा,—
 “शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गाण्डोऽथवा ।
 शिवार्चनविहीनस्य क्रुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
 अनाराध्य च मां देवि योऽर्चयेद्देवानान्तरम् ।
 न स्याति महादेवि श्राप इत्या व्रजेत् पुरम् ॥
 पञ्चनायकमं देवि मिथ्यानादि क्रमेण हि ।
 फलानि बहुधाश्वेव पुण्याश्वेव यथाविधिः ।
 सुमेरुसदृश चात्रं नानाविधं महेश्वरी ।
 सुपादिकं महेशानि वदित्स्यात् चामरीपसम् ॥
 यद्दत्तं पुन्यनेवेत्तं सर्वं विष्ठासम भवेत् ॥
 शिवार्चनविहीनो यः पूजयेद्देवानान्तरम् ।
 शिश्रवः कानियुगे स नर पापभागभवेत् ॥”
 इति उत्पत्तिनक्ष्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥
 “सर्वपूजासु देवेशि । लिङ्गपूजापरं परम् ॥
 लिङ्गपूजां विना देवि अन्वपूजां करोति यः ॥
 विफला तस्य पूजा स्वादन्ते नरकमाप्नुयात् ॥
 तस्माज्जिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
 यदाह्यं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
 नदाह्यं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं स्तूयन् ॥
 ब्रह्म विट् चन्द्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
 तन्कृष्णान् परमेशानि चयच्छालतामिश्रुः ।
 शृदञ्च परमेशानि सदा शुकुरवद्भवेत् ॥
 शिवार्चनसु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
 विष्ठागणैरुभयं देवि तन्गृहं विद्धि पाञ्चति ॥
 अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं तस्मिन् वैष्णवि पाञ्चति ॥
 शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ॥
 आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विष्ठापञ्चैरानने ॥
 पश्चादह्यं महेशानि । लिङ्गं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
 अन्वथा मूत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ॥”
 इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १ पटलः ॥
 उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
 उपक्रमोपसंहारावभासापूर्वताप्रकारार्थवादीप-
 यत्वाख्यानि । तदुक्तम् ।
 “उपक्रमोपसंहारावभासोऽपूर्वताफलम् ।
 अर्थवादीपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”
 तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यार्थस्य तदाद्यन्तयो रूपपा-
 दानं उपक्रमोपसंहारी । यथा ह्याहोऽप्ये वष्टे
 प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपाद्यार्थकृतियवस्तुन
 शक्यमेवाहितोयमित्यादौ ऐतदात्म्यमिदं सर्व-
 मित्यन्तेन च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
 पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
 आध्यायः । यथा तत्रैवाहितोयवस्तुनो मध्ये

नचमनेन नदञ्जवः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
 रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणानुसंधादिप्रयो-
 करणं अयुक्तम् ॥ यथा । तत्रैवाहितोय-
 वस्तुनो मानान्तराविधयोकरणम् ॥ ३ ॥ फलम् ॥
 प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
 तत्र तत्र अयमायं प्रयोगजनम् ॥ यथा । तत्रैव
 आचार्यवान् पुरुषो वेत्त तस्य तावदेव चिरं
 यावत्त विमोक्षे अय सम्पद्ये इत्यद्वितीयवस्तु-
 ज्ञानस्य तत्रापिप्रयोगं न्यते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
 प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
 तत्रैव उत तमादेशमत्राचो वेनाश्रुतं श्रुतं
 भवत्यमनं मनमविज्ञानं विज्ञानमित्यद्वितीय-
 वस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने
 तत्र तत्र अयमाया युक्तः उपपत्तिः । यथा
 तत्र यथा सौम्येन नदित्युक्तेन सर्वं नदित्यु-
 चित्तानं स्यात् वाच्यारम्भयं विकारो नामधेयं
 नदित्युक्तेन सत्यम् । इत्याद्यावद्वितीयवस्तुसाधने
 विकारस्य वाच्यारम्भगमात्रे तुक्तिः श्रुयते ॥ ६ ॥
 इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
 वेदान्तसारः । (पुराणविरचः । यथा, देवी-
 भागवते । १ । ३ । १० ।
 “एकादशसहस्राणि लिङ्गाः खं दानिविस्तृतम् ॥
 अस्यान्वद्विवरणं पुराणशब्दे ब्रह्मम् । हेतु ।
 यथा तर्ककोसुटाम् ॥ “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्ग-
 ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गं कर्तव्यं न
 हि ॥” इति भाषापरिच्छेदः ॥ सत्त्वशरीरम् ।
 यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २३ ।
 “बुद्धिकर्म्मन्त्रियप्राणपञ्चकर्मनसा धिया ।
 शरीरं सप्तदशभिः सत्त्वमं तज्जिज्ञुसुच्यते ॥”
 लिङ्गकः, पु, (लिङ्गेन कायतीति । कै + क ।)
 कपित्यवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
 द्योः स्य कपित्यशब्दे विशेषाः ॥)
 लिङ्गवर्द्धः, पु (लिङ्गं वर्द्धयतीति । वर्द्ध + शिच् +
 अच् ।) कपित्यवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शिञ्जवृद्धिकरणम् । तस्यार्थं यथा,—
 “कटुतेलं भक्ष्यातकं वृद्धतौफलदादिमम् ।
 वल्कलैः साधितं लिपं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
 अथ च ।
 “कुष्ठमाघमरीचानि तगरं मधुपिप्पली ।
 अपामार्गाश्वगन्धा च वृद्धतौ सितसर्वपाः ॥
 यवास्तिक्तं सेन्ववच्च पाणिकोडुर्जन शुभम् ।
 लिङ्गवाह्युक्तनानाश्च कर्म्मयोक्तं हि कृत्तवन् ॥”
 इति गारुडे १८० अध्यायः ॥
 लिङ्गवर्द्धनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या । वर्द्ध +
 शिच् + इति । डीप् ।) अपामार्गः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 लिङ्गवृत्तिः, पु, (लिङ्गमेव वर्द्धयतीति वनोपायो
 यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारि । तत्-
 पर्यायः । धर्मध्वजो २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
 “जीविकादिनिमित्तस्य यो विभर्ति जटादिकम् ।
 धर्मध्वजो लिङ्गवृत्तिर्ह्यं तत्र निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

लिङ्गानिका, स्त्री, चुद्रवृत्तिकः । तत्पर्यायः ।
 जना २ । इति हारावली । २ । ७ ॥
 लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमस्यस्या इति । लिङ्ग +
 इति ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति ह्रिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्नी २ इत्यरी ३
 शिववृत्तिका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता इ
 लैङ्गी ७ चित्रफला ८ चाण्डाली ९ लिङ्गना १०
 देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्बिनी १३ शिवजा
 १४ शिववृत्तिका १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सर्व-
 सिद्धिकरत्वम् । दिग्बलम् । पञ्चत्वम् । रस-
 नियामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टे ॥ (सञ्जा-
 सादि लिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “लिङ्गनी गुणपत्नीश्च समोजामथ पञ्चसु ।
 वृष्टाश्च सन्धयोऽपि गच्छन्ती षोडशस्य ॥”
 लिङ्गो [न], पु, (लिङ्गमस्यस्येति । इति ।)
 हस्ती । इति जटाधरः ॥ चि, धर्मध्वजो
 यथा,—
 “अलिङ्गी लिङ्गेशेन यो लिङ्गसुपज्ञोऽपि ।
 स लिङ्गनां हरेर्देनस्तिभ्यंगयोर्न च गच्छति ॥”
 इति कौर्म उपविभाग १५ अध्यायः ॥
 (वासनाश्रयः । इति शोधरखामी । यथा,
 भागवते । ४ । २६ । ६५ ।
 “नेनास्य ताड्यं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
 वम् ।
 अश्रुत्स्वानुभूतोऽर्थो न मनः सुश्रुमिच्छति ॥”
 लिपि, चि औ श्प च लेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा-उभ०-वक०-अण्टि ।) चि, लिपो-
 ठस्त । औ, लेपा । श्प च, लिप्यति लिप्यते
 चन्द्रेण गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥
 लिपः, पु (लिप्यतीति । लिप + कः ।) लेपन-
 कर्ता । इति लिपिप्रतीः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 लिपिः, स्त्री, (लिपि + “इगुपधात् किन् ।” उणा०
 ४ । २२६ । इति इन् । सच कित् ।) लिखित-
 वर्णम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरार्थस्या-
 नम् ३ लिपिः ४ । इत्यमरः ५ । लिखनम् ५ । लेख-
 नम् ६ । अक्षरविन्यासः ७ । लिपी ८ । लिपी ९ ।
 इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
 धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, नैषधे । १ । १५ ।
 “अयं हरिभो भविनेति वैषर्षी
 लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जापतीम् ।
 ऋषा न चक्रैः लिपिनकल्पपादपः
 प्रणीय दारिद्रहरिद्रतां वृषः ॥”
 अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहोत्तमे ।
 “सुदालिपिः शिष्यलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भावा ।
 गुणिकासुखसम्भूताः लिपयः पञ्चधा स्तूताः ॥”
 लिखितपुस्तकादि । इति कैचिदिति भरतः ॥
 लिपिकरः, पु, (लिपिं करोतीति । लिपि + कृ +
 “दिवविभानिश्चि ।” इ । २ । २१ । इति
 टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लीला

लीलाव

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + खार्थे कन् । टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति । क्त + अच् ।) लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥
 लिपौ, स्त्री, (लिपिः । क्तिङ्कारादिति डीष् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिपि, चि, (लिपि + क्त ।) भञ्जितम् । कृत-
 लेपनम् । तत्पर्यायः । दिग्धम् २ । इत्यमरः ॥
 विलिम्बितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ चञ्चि-
 तम् ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४ । ४८ ।
 “नक्षिमाञ्चेलखण्डाच्च चत्वारो विहितस्तथा ॥”
 मिलिनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिट्टतिः ।
 विषदिग्धम् । इति मेदिनी । ते, ५२ ॥
 लिपिकः, पुं, (लिपि एव । खार्थे कन् ।) विधाक-
 वाचः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
 लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । खार्थे कन् ।) इच्छः ।
 यथा । वैश्वस्य चतुर्थोऽंशः श्रवणादौ लिपिका-
 चतुर्थं अभिज्ञित् । इति सतुल्यसुक्तावली ॥
 लिप्सा, स्त्री, (लञ्मिच्छा । लभ + सन् + अच् ।
 टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । ३८ । २६ ।
 “लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मखिरत्ने स्यमन्तके ।
 गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार ह ॥”
 लिप्सुः, चि, (लभ + सन् + उच् ।) लञ्मिच्छुः ।
 तत्पर्यायः । यद्भुः ३ गङ्गनः ३ ढष्वाक् ४ लुब्धः ५
 अमिलासुकः ६ लोलुपः ७ लोभुषः ८ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
 ११६ ।
 “वोऽप्युपायनलोभात्तनु अर्द्धे कल्पितायतिः ।
 उपप्रदानं लिप्सुनामेकं ज्ञाकथैश्वर्यधम् ॥”
 लि(वि)वि, स्त्री, (लिपि + इत् । वाहुलकात्
 पस्य चत्वम् ।) लिपिः । इत्यमरः ॥
 लिपि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । क्त +
 “दिवाविभानिप्रैति ।” ३ । २ । २१ । इति
 टः ।) लिपिकरः । लिपिं करोति इत्यर्थे
 ङङ्कृष्ट इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
 लिपि(वि)ङ्करः, पुं, (लिपिं करोतीति । क्त + टः ।
 पृथोदादित्वात् द्वितीयाया अलुक् ।) लिपि-
 कारः । इत्यमरटीकायां भाट्टदीक्षितः ॥
 लिपौ, स्त्री, (लिपि + क्तिङ्कारादिति डीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिम्बः, पुं, (लिम्बतीति । लिम्ब + “अनुपसर्गात्
 लिम्बविच्छितिः ।” ३ । १ । १३८ । इति शः ।)
 लेपनकर्त्ता । इति लिम्बघातोः कर्त्तरि श्प्रत्यय-
 निव्यञ्जम् । इति सुभ्रंशोधिशकारणम् ॥
 लिम्बटः, पुं, विद्मङ्गः । इति ङारावली । १६२ ॥
 लिम्पाकं, स्त्री, लिम्बकविशेषः । पातिलेडु इति
 भाषा । तस्य गुणाः । सूरभिलम् । खाडुलम् ।
 नात्यन्तम् । भक्तरोचनम् । वातश्चेष्टहर-
 स्त्वम् । हृदयम् । हृदिन्नलम् । नातिपिचक्षुष्यम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ (यथा च ।

“कथं शुद्धं ह्यनं तान्त्रं लिम्पाकाङ्गुलचं
 पलम् ॥”
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्रीह्रीं यज्ञहरिर्लोचैः ॥)
 लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लिश, ड य औ तौच्छेऽ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौच्छे-
 मख्यीभावः । ड य, लिशते धर्मैः कलौ ।
 औ, वेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिश, श औ गवाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । औ,
 अलिशत् वेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिशः, पुं, नर्भकः । लघधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
 येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्त्वमपि ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिट्टतिः । १।१५३ ॥
 (लञ् इति पाठः साधुः ।)
 लिह, ल ज औ खाटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ज, वेष्टि
 पुष्याणि षट्पदः । लीटि । औ, अलिशत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ली, कि द्रावये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पञ्चे भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावयं द्रवी-
 करणम् । कि, लायति लयति । मिथ्यो-
 यैवणाविति लापयति लोहमयौ कर्मकारः ।
 कि हद्रवे तु लाख्येलेभ्रनाविति जनो वृत्तमयौ
 लीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ॥
 ली, गि झिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) गि, लिनाति नाला
 लावय्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्माविवक्षायास्तु
 लिनाति अलघौ नदी । लीनः लीनिः । अयं
 अन्तःस्थलतीर्थदिः । इति दुर्गादासः ॥
 ली, ड य औ झिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य,
 लीयते चन्द्रः सूर्ये । औ, लीनः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 लीला, स्त्री, लिप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीला, स्त्री, लिप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीटः, चि, आखादिनः । इति लिङ्घातोः
 कर्मणि क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥ (यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । १ । ५३ ।
 “वा शुद्धचेऽस्तु शिवपादनस्त्रावनिर्भो
 भक्ता यद्वैयर्थ्यचिन्तोऽल्ललाटपट्टाः ॥”
 लीनः, चि, (ली + क्तः । “बोहित्च ।” ८ । २ ।
 ४५ । इति निघातस्थ नः ।) लघप्राप्तः । झिष्टः ।
 इति आकरणम् ॥ अपि च ।
 “दिवाकराद्रचति योऽगुहासु
 लीनं दिवाभौवमिवात्मकारम् ।
 सुद्वेषेण नूनं शरयं प्रपन्नं
 भमत्वसुखैः शिरसामतीव ॥”
 इति कुमारसम्भवे । १।११२ ॥
 लीला, स्त्री, (लयमिति । ली + सम्प्रदादित्वात्
 लिप् । लिप्यं क्तिङ् । ली + क्तः ।) केलिः ।

विलासः । षडङ्गरभावचेष्टा । इति मेदिनी ।
 वे, ४७ ॥ खेला । इति विश्वः ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । १ । १८ ।
 “अथाख्याञ्चि हरेर्धौमन्नवतारकाथाः शुभाः ।
 लीलाविदधतः खैरमोचरस्यात्ममायया ॥”
 अलञ्चप्रियसमागमया खचित्चिन्विनोदार्थं
 प्रियस्य या वेप्रगतदृष्टिश्चित्तमखितैरनुकृतिः
 क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्तवन्नभसमागमनायिकायाः
 सखाः पुरोऽत्र निजचित्चिन्विनोदुद्भवा ।
 आलापवेशगतित्वास्तु विलोकनाद्यैः
 प्राथेश्वरानुकृतिमाकथयन्ति लीलाम् ॥” इति ।
 प्रियानुकरणं लीला । यथा द्वेनोदितं वदति
 याति तथा तथासाविद्यादीत्योऽपि । ली ड
 य औ झिषि नास्तीति लक् लीला । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ * ॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन
 द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते ॥
 इति पद्मपुराणम् ॥
 तथा हि ।
 “सदान्तैः प्रकाशैः खेर्लीलाभिश्च स दीव्यति ।
 तत्रेकेन प्रकाशेन कदापि च्छन्दस्तरैः ॥
 सद्यैव स्वपरीवारेणैकादि कुशते हरिः ।
 ज्ञायमानुसारेण लीलाख्या प्रकृतेरेव सा ॥
 तेषां परिकराख्याञ्च तं तं भाव विभावयेत् ।
 प्रपञ्चगीचरत्नेन सा लीला प्रकटा स्मृता ॥
 अथाख्यप्रकटा भान्ति तादृशस्तदगोचराः ।
 तत्र प्रकटलीलायामेव स्थातां गमागमौ ॥
 गोकुले मधुरायाञ्च दारकायाञ्च शार्ङ्गणः ।
 यास्तत्र नत्नाप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
 इति श्रीभागवताख्यम् ॥
 लीलावती, स्त्री, (लीलास्यस्या इति । लीला +
 मतुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
 षडङ्गरभावचेष्टान्विता । खेलाविशिष्टा । इति
 लीलाशब्दार्थदर्शनात् ॥ * ॥ भास्कराचार्यस्य
 पत्नी । तत्कृताङ्गुल्यः । यथा । गोदावरीतीर-
 निवासिनी महाराष्ट्रदेशीद्वयस्य श्रीभास्करा-
 चार्यस्य गण्यकर्तुः सुप्रिया लीलावती विरह-
 विभ्रंसद्वयस्य तां पदेर्लीलावत्या लीला-
 वतीमिव । इति लीलावतीगण्यस्य मङ्गला-
 चरयज्ञोक्तस्य टीकायां भवेशः ॥ * ॥ (अवि-
 चित्तश्रुतेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतापिमा ॥”
 वेङ्गाविशेषः । यथा,—
 “अभिरूपेण सम्प्रज्ञानं चट्टयित्वा विना भृत्निम् ।
 धर्मैकात्म्येति ज्ञाना न युक्ताति कथञ्चन ॥
 योऽसौ सुवर्णकारश्च हरिर्नोऽप्यथ सत्त्ववान् ।
 न च्छामादाहेऽज्ञातः सभायं ऋत्विजसुतः ।
 सप्तहृदिपतिर्ज्यातः सूर्याश्रुतसमप्रभः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवेङ्गाया अवयवाचल-
 दाने हेमचन्द्रचट्टकस्य तद्यथाविधवचनदर्शनात् ॥

लुट

इति निष्ठादिनिष्पत्तम् ॥ * ॥ न्यायप्रत्ययविशेषः ।
नस्य द्वितीयस्योक्तौ यथा,—
“ब्रह्मं नाङ्गमुज्ज्वलौ गुणगणः कर्मोद्युक्तं
जातिस्त्रिभुक्तिमागता न च पुनः स्नाया विप्रेश-
स्थितिः ।
सम्बन्धः सहजो गुणादिभिर्यं यत्रास्तु सन्-
प्रीतये
वास्वीचा नयनेऽस्मैऽङ्गुशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”
इति मखनसिन्धुः ॥
लीलोद्यानं, लौ, (लीलोद्युतानम् ।) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथाचरित्-
वामरे । १०६ । ४१ ।
“अथ मानसमुक्त्वा देवविभ्रातसेवितम् ।
अतीत्य गच्छेत्तच्छ लीलोद्यानं युधोयिताम् ॥”
लुक्, [च] पु, लोपः । यथा, स्वमोर्लुक् कौवान्
परयोः स्वमोर्लुक् ख्यात् । इति सुभ्रवोद्य-
याकरयम् ॥
लुक्कायिनः, चि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुक्काय-क्विप् । ततः क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा, अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हितं शिशुः निर्वीयते
पलायने लुक्कायने लुक्कायनोति लुक्कायनयने-
ऽपि लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
ततः स इव आचरतीति क्तौ साध्यम् । इति
कारकटीकायां दुर्गादायः ॥ कर्मिण्यं क्तप्रयेन
निष्पन्नोऽयम् ॥
लुक्कुषः, पु, ङोल्ङ्गः । इति रत्नमाला ॥
लुक्, इ क भाष्यद्वयैः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लुक्क्यति । भा दौमिः । षड्धायां विक्रितनहिंसा-
बलदानाति । इति दुर्गादायः ॥
लुक्, अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चोऽलुक्चौत् कर्षनासिकम् ।
इति दुर्गादायः ॥
लुट, विलोटविलोङ्गनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विलोट अक०-विलोङ्गने सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादायः ॥
लुट, इ कुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुट्यति । वृत्तिश्चौथम् ।
इति दुर्गादायः ॥
लुट, लृ ऋ य विलोटविलोङ्गनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोट अक०-विलो-
ङ्गने सक०-सेट् ।) लृ, अलुटत् । ऋ, अलुट-
त् अंशुलोटत् । य, लुक्क्यति । विलोटः सम्बन्धो-
भावः । तत्र लुक्चन् सशोको मुनि रौरुदावान् ।
इति महिः । विलोङ्गने लुक्क्यदृष्टासकान् दुर्गात्
कवाटानि च लोटति । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादायः ॥
लुट, लृ ङ हीमिप्रतिच्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-पुनर्हनेन सक०-सेट् ।)

लुगटाक.

लृ, अलुटत् । इ. लोटने । प्रतिच्यतिः शोका-
दिनाः पुनरुपनर्हनेन वा । इति दुर्गादायः ॥
लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दौमिः । इति दुर्गादायः ॥
लुट, उपधाति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादायः ॥
लुट, इ गत्यानस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुट्यति ।
आलस्य मन्दीभावः । क्तये चोथम् । खोटः
खाडनम् । इति दुर्गादायः ॥
लुट, लृ ङ प्रतीघाति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लृ, अलुटत् । इ.
लोटने । इति दुर्गादायः ॥
लुट, क चौथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दायः ॥
लुट, शि लोटै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुटति अलुटोत्
लुलोठः लोटः सम्बन्धीभावः । हारीशं
हरिणाचौणा लुटति क्तनमखवे । इति दुर्गा-
दायः ॥
लुटनं, लौ, (लुट लोटै + ल्युट् ।) अथस्य
भूमौ पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति
गडागडि इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेङ्ग-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुटिनः, चि, (लुट + क्तः ।) सुहृभूवि परादत्तः ।
अमशान्स्वर्धं पुनःपुनर्भूमौ लुटलोठस्यः । तन्-
पर्यायः । उपादत्त. २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेङ्गिनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपादत्तः ४
परादत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
चरित्वागरे । १०२ । ७७ ।
“शलाकलापो लुटिनः किमङ्गनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्पान्कामेषौचः पतितो सुवि ॥”
लुट, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोटति । मन्थो विलोङ्गनम् ।
इति दुर्गादायः ॥
लुट, शि षड्ठौ । श्वेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुङ्गति
अलुङ्गोत् लुङ्गि । इति दुर्गादायः ॥
लुट, कि अवज्ञाचौथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्य-
नकारप्रकृतिः टयोमाङ्गुल्यः । तेन भादिपक्षे
यमादौ तङ्गोपे लुक्च इत्यादि । कि, लुट्यति
लुटति । इति दुर्गादायः ॥
लुट्यकः, पुं, (लुट्यतीति । लुट्य + ल्युट् ।) प्राक-
विशेषः । नया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मास्यः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लुट्या, लौ, (लुट्य + अङ् । टाप् ।) लुटनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुट्याकः, पुं, (लुट्यतीति । लुट्य + “अल्पभिन्-
कुट्टलुट्यदृढः याकन्” ३ । २ । १५५ । इति

लुप्

याकन् ।) चौरः । लुट्यानोः धाकाप्रत्ययेन
नियमः ॥
लुट्याकौ, लौ, (लुट्याक + धित्वात् डीप् ।) चौरा
लौ । इति सुभ्रवोद्ययाकरयम् ॥
लुट्यकः, चि (लुट्यतीति । लुट्य + ल्युट् ।) क्तये-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—
“यं चौरा वद्विना दृष्टा गराया गामलुट्याका ।
सारमेयादने ते वे पावत्यन्ति पानकान्विताः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
लुट्यनं, लौ, (लुट्य + ल्युट् ।) लुटनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १२८ ।
“हरणं लुट्यनं तद्वन् तन्पत्नीनां नराधिप । ॥”
लुट्या, लौ, (लुट्य + अङ् । क्तिवा टाप् ।)
लुटनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुट्याकः, पुं, (लुट्य + याकन् ।) याकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे । १३३ ।
“विज्ञोऽभिचारिकायां भवन्गम्याष्टिकप्रभा-
निकरः ।
यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-
लुट्याकः ॥” ।
लुट्यो, लौ, लुटनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुट्य, क चौथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुट्यति । इति
दुर्गादायः ॥
लुट्यिका, लौ, (लुट्यी । स्तार्थं कन् । ततटाप् । ।
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेदित-
मेवलोमादिः । लुङ् इति लुटि इति च भाषा ॥
यथा,—
“वेत्सवश्च हताभ्यक्तं ताम्भ्राजनमातये ।
प्रतप्तहृदया हृत् तन्मल्लस्य समाहरेत् ॥”
ताम्भ्राजने हृत् सेत्सव हत्वा रौद्रे तमं हत्वा
मेघलोमलुङ्गिकया हृद्वा मलयुद्धं हत्वा तेन
अचयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
लुट्यी, लौ, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुथ, इ कुत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुट्यति । कुत्यो चथ-
कोशौ । इति दुर्गादायः ॥
लुप, ऋ प्र प लृ ङ अ ङी ङीदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,
अलुपत् । अलुलोपत् । प्र प ङ, लुप्यति
लुप्यते । लृ, अलुपत् । ङी, लोपः । इति
दुर्गादायः ॥
लुप्, इर य युपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इर, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् प्रधादित्वात्तत्र लृ ङ इत्यन्ते । य, लुप्यति ।
इमि आङ्गुलीभावे । मातुं लुप्यति नावथ्यं
नेत्राङ्गुलिपुटेनरः । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादायः ॥
लुप्, पुं, (लुप् ऋदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽभोऽभोऽभे लुप् । इति सुभ्रवोद्य-
याकरयम् ॥

लिम्पाकं

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिपिकारः, पु, (लिपिं करोतीति । क्त + अण् ।)
 लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥
 लिपी, स्त्री, (लिपिः । क्तिन्कारादिति डीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिप, चि, (लिप + क्त.) भक्षितम् । कृत-
 लेपनम् । तन्वर्थायः । इत्यमरः २ । इत्यमरः ॥
 विलिम्पितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चि-
 तम् ४ । इति कटाधरः ॥ (यथा, कथाचरित्-
 नागरे । ४ । ४८ ।
 “नलिमाञ्चेलखकाच्च चत्वारो विहिनास्तथा ॥”
 मिलिनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिष्टतिः ।
 चिच्चदिग्धम् । इति मेदिनी । ते, ५२ ॥
 लिपिकः, पु, (लिपि एव । स्वार्थे कन् ।) विधाक्ता-
 वायः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
 लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । स्वार्थे कन् ।) इच्छः ।
 यथा । वैश्वस्य चतुर्थोऽंशः श्रवणाद्गौ लिपिका-
 चतुर्त्वं अभिनिम्नम् । इति सतुक्रव्यसुक्तावली ॥
 लिप्ता, स्त्री, (लक्ष्मिच्छा । लभ + सन् + अः ।
 टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । ३८ । २६ ।
 “लिप्तां चक्षे प्रसेनानु सगिरजे स्वमन्त्रके ।
 गोविन्दो न च तं वेमे शक्तोऽपि न जहार ह ॥”
 लिप्सुः, चि, (लभ + सन् + उः ।) लक्ष्मिच्छुः ।
 तन्वर्थायः । यद्भु, ३ गङ्गनः ३ लक्ष्मिच्छुः ४ लुब्धः ५
 अभिलासुकः ६ लोडुपः ७ लोडुपः ८ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथाचरित्नागरे । २४ ।
 ११६ ।
 “सोऽप्युपायनवेभाम्नात् अद्धे कल्पितायतिः ।
 उपप्रदानं लिप्सुनामेकं ह्याकर्मण्यौषधम् ॥”
 लि(वि)वि, स्त्री, (लिपि + इत् । वाङ्मलकान्
 पश्य वलम् ।) लिपिः । इत्यमरः ॥
 लिवि(वि)करः, पु, (लिविं करोतीति । क्त +
 “दिवाविभानिषेति ॥” ३ । २ । २१ । इति
 टः ।) लिपिकरः । लिपिं करोति इत्यर्थे
 ष्टञ्जट इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 लिवि(वि)ङ्करः, पु, (लिपिं करोतीति । क्त + टः ।
 ष्टदोदरादित्वात् द्वितीयाया अयुक्त् ।) लिपि-
 कारः । इत्यमरटीकायां भाङ्गद्वौलितः ॥
 लिक्वी, स्त्री, (लिवि + क्तिन्कारादिति डीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिम्प्यः, पु, (लिम्प्यतीति । लिम्प्य + “अनुपसर्गात्
 लिम्प्यन्ति ॥” ३ । १ । १३८ । इति शः ।)
 लेपनकर्त्ता । इति लिम्प्यधातोः कर्त्तरि प्रप्रत्यय-
 निष्पन्नम् । इति सुगंधर्षीध्याकरणात् ॥
 लिम्पटः, पु, विष्णुः । इति हारावली । १६२ ॥
 लिम्पाकं, स्त्री, निम्बकविशेषः । पातिलेडु इति
 भाषा । तस्य गुणः । सुरभिलम् । स्वादुत्वम् ।
 नाबन्धत्वम् । भक्ष्योपचयत्वम् । वातघ्नं शूकर-
 लम् । हृद्यत्वम् । हृदिघ्नत्वम् । नातिपित्तकृत्त्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

लीला

“कर्मं शुद्धं स्वतं तान् लिम्पाकाङ्गित्वचां
 पलम् ॥”
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्लोङ्गि यज्ञहरिलौहे ॥)
 लिम्पाकः, पु, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लिश, ड य औ तौच्छेत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौच्छेत्-
 मल्लीभावः । ड य, लिशते धर्मः कलौ ।
 औ, वेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिश्र, श औ गळाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिश्रति । औ,
 अलिचत् वेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिष्यः, पु, नर्भकः । लघधातोः कर्त्तरि वत्प्रत्य-
 येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्त्वमपि ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिष्टतिः । १।१५३ ॥
 (लञ् इति पाठः साधुः)
 लिह्, ल ज औ खाटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ज, वेष्टि
 पुष्याणि षट्पदः । लौटि । औ, अलिचत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पञ्चे भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
 करणम् । कि, लायति लयति । भिन्वो-
 र्थव्याविति लापयति लोहमायौ कर्मकारः ।
 क्लृप्तद्रवे तु लाप्योर्लम्भनाविति जनो वृत्तमप्यौ
 लीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ॥
 ली, मि स्त्रिवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) मि, लिनाति नाला
 लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्म्मविषयानु
 लिनाति जलधौ नदी । लीनः लीनिः । अयं
 अन्तःस्फुटतीत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥
 ली, ड य औ स्त्रिवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य,
 लीयते चन्द्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा
 दासः ॥
 लीक्षा, स्त्री, लिच्छा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीक्षा, स्त्री, लिच्छा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीटः, चि, आखादितः । इति लिङ्घातोः
 कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । १ । ५३ ।
 “वा शुद्धयेत्सु शिवपादनखावनिर्घो
 भक्ता यदीयकचित्कीटफलाटपट्टाः ॥”
 लीनः, चि, (ली + क्तः । “ओदितच ॥” ८ । २ ।
 ४५ । इति निघातस्य वः ।) लयप्राप्तः । स्त्रियः ।
 इति व्याकरणम् ॥ अयि च ।
 “दिवाकराद्रन्ति योः गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवात्सकारम् ।
 सुप्तेऽपि नूनं प्ररथं प्रपन्ने
 ममलसुचैः शिरसामतीव ॥”
 इति कुमारसम्भवे । १।१२२ ॥
 लीला, स्त्री, (लयनमिति । ली + लम्पदादित्वात्
 लिप् ।) शिष्यं कातीति । ला + कः ।) केलिः ।

लीलाव

विलासः । शृङ्गारभावचेष्टा । इति मेदिनी ।
 ले, ४७ ॥ खेला । इति विश्वः ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । १ । १८ ।
 “अथाख्याहि हरेर्धर्ममन्त्रवतारकथाः शुभाः ।
 लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममाया ॥”
 अलञ्चप्रियसमागमया खचित्तविनोदनाथं
 प्रियस्य या वेश्रगतित्तिहृत्सितमन्वितेरुद्वान्तः
 क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्तवत्तमसमागमनायिकायाः
 सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्ध्या ।
 आलापवेश्रगतित्तिहृत्स्यविलोकनाद्यैः
 प्रायेश्वरानुद्वान्तमाकथयन्ति लीलाम् ॥” इति ।
 प्रियानुकरणं लीला । यथा वेगोदितं वदति
 याति तथा तथासाविद्यादीबन्धोऽपि । ली ड
 य औ स्त्रिवि नान्नीति लक् लीला । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ * ॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन
 द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेवं द्विधोच्यते ॥
 इति पद्मपुराणम् ॥
 तथा चि ।
 “वदानन्तैः प्रकाशैः खेर्लीलाभिश्च स दीव्यति ।
 नचेक्रेन प्रकाशेन कदापिच्छगदन्तरे ॥
 सद्यैव स्वपरीवारैर्लम्बादि कुर्वते हरिः ।
 लम्बाभावानुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ॥
 तेषां परिकराख्याश्च तं तं भाव विभावयेत् ।
 प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ॥
 अन्त्याप्रकटा भान्ति ताडयस्वस्तगोचराः ।
 तत्र प्रकटलीलायामेव स्थातां गमागमौ ॥
 गोकुले मथुरायाश्च द्वारकायाश्च श्राङ्गिणः ।
 याज्ञान नन्नाप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
 इति श्रीभागवतान्तरम् ॥
 लीलावती, स्त्री, (लीलास्यस्या इति । लीला +
 मतुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
 शृङ्गारभावचेष्टान्विता । खेलाविश्रुता । इति
 लीलाशब्दार्थदर्शनात् ॥ * ॥ भास्कराचार्यस्य
 पदौ । सतुहताङ्गप्रत्यः । यथा । गोदावरीतीर-
 निवासिनो महाराष्ट्रदेशीयस्य श्रीभास्करा-
 चार्यस्य ग्रन्थकर्त्तुः सुप्रिया लीलावती विरच-
 वितिसुहृदस्यस्य तं पदेलीलावत्या लीला-
 वतीमिव । इति लीलावतीग्रन्थस्य मङ्गला-
 चरणश्लोकस्य टीकायां भवेषुः ॥ * ॥ { अवि-
 चित्तवृत्तेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ॥”
 वैश्याविशेषः । यथा,—
 “अभिरुपेण सभ्यज्ञानु चतुर्विधा विना भूतिम् ।
 धर्मकार्यमिति ज्ञानान् न यद्वाति कथञ्चन ॥
 योऽसौ सुवर्णकारश्च दरिद्रोऽप्यथ सत्यवान् ।
 न मन्त्रामादाद्भ्रष्टातः सभार्यं चद्विच्युतः ।
 सप्तद्वीपपतिर्ज्ञानः सूर्यायुतवप्रभः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे लीलावतीश्रेयाशा लवणाचल-
 दाने हेमतरुचटकस्य तथाविधफलदर्शनात् ॥

लुट

इति निष्ठाटितन्त्रम् ॥ + ॥ न्यायप्रत्यविशेषः । तस्य विनोद्यमोको यथा,—

“त्रयं नाकुनसुञ्चलो गुणगयः कर्मोधाधिकं
आथ्यते

जानिन्निमुनिमागता न च पुनः आध्या विशेष-
स्थितिः ।

सम्बन्धः सहजो गुणदिभिरयं यत्रासु सन्-
प्रीतये
वाल्मीचा नथवेऽकर्मकृपला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”

इति मखनमियः ॥

नौलोद्यानं, लो, (लीलार्थसुदानम् ।) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथाचरित्-
वागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानसमुल्लङ्घय देवविभ्रातसेवितम् ।
अनील गण्डश्लक्ष्ण लोलोद्यानं सुधोषिताम् ॥”

लुक्, [च] पु, लोपः । यथा, स्वमोर्लुक् लोवान्
परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । इति सुम्बोध-
वाकरयम् ॥

लुक्कायित, त्रि, (लुक् कायस्य यस्य ताडय इवा-
चरतीति । लुक्काय-+ क्तिप् । ततः क्तः ।)

अन्तर्हितः । यथा, अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
भावत् । यथा गुरोरन्तर्हते शिशुः निनीयते

पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्कायनयने-
ऽपि लुक् । लुक् कायः प्रदीरं यस्य स लुक्कायः
ततः स इव आचरतीति कौ साध्यम् । इति

कारकटीकायां दुर्गादायः ॥ कर्मणि क्तप्रयेन
निष्प्रोऽयम् ॥

लुङ्घः, पु, ङो लङ् । इति रत्नमाला ॥
लुङ्, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लुङ्घयति । भा दीप्तिः । षट्कार्यं निक्षेपतन्त्रिंसा-
वशादानि । इति दुर्गादायः ॥

लुङ्, अयनयनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) षोऽलुञ्चोत् कर्मानधिकम् ।

इति दुर्गादायः ॥

लुट, विलोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विलोटे अक०-विलोडने सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादायः ॥

लुट, इ हुनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुटयति । हुतिचौथम् ।

इति दुर्गादायः ॥

लुट, ल षय विलोटविलोडनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
डने सक०-सेट् ।) ल, अलुटत् । ष, अलुसु-

टत् अलुसुटत् । ष, लुञ्चति । विलोटः समन्वो-
भावः । तत्र लुञ्चन् सप्रोको भुवि दीपदावान् ।

इति मङ्गिः । विलोडने लुञ्चत्प्रोक्तान् दुर्गान्
कषाटानि च षीटति । इति हलायुधः । इति

दुर्गादायः ॥

लुट, ल ष दीप्तिप्रतिहृत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आल०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लुगटाक.

ल, अलुटत् । इ, लोटने । प्रतिहृतिः शोका-
दिना पनन पनर्हने वा । इति दुर्गादायः ॥

लुट, क भाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भानो

दीप्तिः । इति दुर्गादायः ॥

लुट, उपधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादायः ॥

लुट, इ गव्यालस्यन्त्येखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुङ्घयति ।

आलस्य सन्धीभावः । क्तियं चौथम् । खोटः
खाडनम् । इति दुर्गादायः ॥

लुट, ल ङ प्रतीधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आल०-सक०-सेट् ।) ल, अलुटत् । इ,
लोटने । इति दुर्गादायः ॥

लुट, क चौथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दायः ॥

लुट, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुटति अलुटोत्

लुलोठ । लोटः समन्वोभावः । हारीश्वं
हरिणाचौणा लुटति सनमख्ये । इति दुर्गा-
दायः ॥

लुटनं, लो, (लुट लोटे + ल्युट् ।) अस्वस्य
भूर्मी पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति

गडाभिड इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेङ्ग-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुटितः त्रि, (लुट + क्तः ।) सुहुर्भवि परावृत्तः ।
अमशान्त्थं पुनः पुनर्भूमौ लुटितोऽथः । तत्-

पर्यायः । उपावृत्त, २ । इत्यमरभरतौ ॥

वेङ्गिनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
चरित्वागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुटितः किमङ्गनगिरिरवम् ।
किमुताकालकल्यान्तमैधौघः पतितो भुवि ॥”

लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोडति । मन्थो विलोडनम् ।

इति दुर्गादायः ॥

लुङ्, शि संवृतौ । ङ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुङ्घति

अलुङ्घीत् लुलोङ् । इति दुर्गादायः ॥

लुङ्, कि अवज्ञाचौथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पद्ये भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इन्ध-

नकारप्रकृतिः टयोगाच्छून्यः । तत्र भादिपद्ये
यगादौ तन्तोपे शुक्लत् इत्यादि । कि, लुङ्घयति

लुङ्घति । इति दुर्गादायः ॥

लुङ्घकः पु, (लुङ्घतीति । लुङ्घ + ल्युक् ।) शाक-
विशेषः । नञा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुङ्घटा, लो, (लुङ्घ + अङ् । टाप् ।) लुटनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुङ्घटाकः, पु, (लुङ्घतीति । लुङ्घ + “जस्यभिस-
कुङ्कुलुङ्घटः वाकम् ।” १ । २ । १५५ । इति

लुप्

वाकम् ।) चौरः । लुटघातोः वाकप्रत्ययेन
नियमः ॥

लुण्टाजी, लो, (लुण्टाक + धिवात् ङीप् ।) चौरा
लो । इति सुम्बोधवाकरयम् ॥

लुण्टकः, त्रि, (लुण्टतीति । लुण्ट + ल्युक् ।) स्त्रेय-
कारकः । लुण्टेरा इति भाषा । यथा,—

“यं चौरा वङ्गिना दुष्टा गरुणा यामलुण्टकाः ।
सारमेयादने ते वै पादन्नि पानकास्विताः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥

लुण्टनं, लो, (लुण्ट + ल्युट् ।) लुटनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । ५ । १ । १८ ।

“हरयं लुण्टनं तद्वृत्तं तनुपत्नीनां नराधिप ॥”

लुण्टा, लो, (लुण्ट + अङ् । क्तियां टाप् ।)
लुटनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाकः, पु, (लुण्ट + वाकम् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासि । १ । ३ ।

“विश्वोऽभिचारिकायां भवन्मयस्काटिजप्रभा-
निकरः ।

यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-
लुण्टाकः ॥”)

लुखी, लो, लुटनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुख, क चौथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुङ्घयति । इति

दुर्गादायः ॥

लुखिका, लो, (लुखी । स्वार्थे कन् । ततश्चाप् ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकच वेदित-

मेयलोमादिः । लुडि इति लुटि इति च भाषा ॥
यथा,—

“सैन्धव छताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
प्रनप्रहर्षया छुष्टं तन्मल्ल चमाहरेत् ॥”

ताम्रभाजने छुष्टं सैन्धवं हत्वा रौद्रे तमं हत्वा
मेयलोमलुखिकया छुष्टा मलयच्छं हत्वा तेन

लुञ्चयेत् । इति भैरव्यरत्नावली ॥

लुखी, लो, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुष, इ ल्युञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुञ्चयति । ल्युञ्जे वध-

क्षेपौ । इति दुर्गादायः ॥

लुप, ऋ श प ल ञ लो ह्रिदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,

अलुपत् अलुलोपत् । श प ल, लुप्यति
लुप्यते । ल, अलुपत् । लो, लोपः । इति

दुर्गादायः ॥

लुप्, ङ, (लुप् ङ्ये + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोगोऽभोऽभोऽभे लुप् । इति सुम्बोध-
वाकरयम् ॥

लुखापः

लूता

लूता

लुपं, ली, (लुप + क्तः ।) चौथे घनम् । लोत इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोपवति, चि । यथा,—
 “चक्षुष्मानिति लुप्तानं चाखालं ब्राह्मणेयति च । प्रशंसा निन्दनं द्वेषान् परुषान् विशिष्यते ॥”
 इति निध्याहितत्वम् ॥
 (यथा च, आर्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।
 “परिद्वन्द्वानि लुप्तचिन्तित श्यामस्तनाय-
 मलसान्नि ।
 बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुबुषायितं सद्यते ॥”
 लुच कि इ अहूने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
 पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, लुच्यति
 लुचति । इ, लुच्यते । अहूनें वधः । इति
 दुर्गादासः ॥
 लुञ्जः, पु, (लुभ + गन्धर्थेति क्तः ।) आधः ।
 (यथा, महाभारते । १६ । ४ । २१ ।
 “स संनिरुद्धेन्द्रियवाट्मनास्तु
 शिष्ये महायथोगसुपेयं ह्यधः ।
 जराध तं दंष्ट्रसुपाजगाम
 लुञ्जस्तदानीं श्दगमं लिपुत्तरयः ॥”
 लम्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लुञ्जः, चि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
 मेदिनी । धे, १४ ॥ तत्पर्यायः । यधुतुः २ ।
 गर्हणः ३ अभिलाषुकः ४ लब्धक ५ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ३० ।
 “लुञ्जो यश्चि नलर्थे भीतः पापात्त शत्रुतः ।
 भ्रष्टः परापवादेषु न च श्रास्तेषु धोऽभवत् ॥”
 लुञ्जकः, पु, (लुञ्ज एव । स्वार्थे कन् ।) आधः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।
 “आस्माकमीडशं मावं ददते लुञ्जका इति ॥”
 लम्पटः । इति लुञ्जशब्दाधर्शनात् । (पाशुः ।
 यथा, भागवते । ४ । २५ । ५३ ।
 “निन्दितानां पश्चाद्दृष्ट्वास्तया याति पुरञ्जनः ।
 वैश्रवं नाम विषयं लुञ्जनेन समन्वितः ॥”
 लुभ, य इर् गाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) माध्यमाकाङ्क्षा । य,
 लुभ्यति धनं लुब्धः । इर्, अलुभत अलोभीतु ।
 अस्मात् पुषादिवात् निबन्ध इ इत्यन्वये । इति
 दुर्गादासः ॥
 लुभ, प्र विभोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) प्र, लुभयामि कामे च ।
 इति हलायुधः ॥ लोभिता लोब्धा । इति
 दुर्गादासः ॥ [क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 लुभितः, चि, विभोहितः । विभोहनायं लुभधातोः
 लुज्, विमहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) चौत्रधातुरयम् । लुलापः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लुलापः, पु, (लुल्यते इति । लुल विमहने + भिदा-
 दिवात् अङ् । लुलां आप्रोवौति । आप् +
 अण् ।) महिषः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गाः
 भक्तिपरिषद्याम् ।
 “लुलापं खड्गेन क्षिन्ति क्षिन्ति ॥”)

(तयास्य पर्यायः ।
 “महिषो वीटकारिः स्वाक्तावरश्च रज-
 खलः ।
 यौनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो धमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 लुलापकन्दः, पु, (लुलापप्रियः कन्दः ।) महिष-
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता) महिषी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लुलितः, चि, (लुल + क्तः ।) आन्दोलितः । यथा,
 “प्रेङ्गोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥”
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।
 “हत्वा रथान्वाञ्छिच्छेद् शिरो लुलितकुण्ड-
 लम् ॥”
 विकीर्णः । इति शीघरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
 ६ । ३४ ।
 “युधि तुरगरथो विधुन्वविष्वक्
 कचलुलितश्रमवार्थलङ्कृतास्ये ॥”
 यात्रः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।
 “न स्र विभाजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥”
 ग्लानः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 “प्रातर्निद्राति यथा यथात्नजा लुलितनिःसृष्टै-
 रङ्गैः ।
 जामातरि मुदितमनास्तथा तथा सादरा
 श्वश्रुः ॥”
 उन्मूलितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।
 “विप्रीर्यवाङ्मङ्गिप्रिरीरुहोऽपतत्
 यथा नगेज्जो लुलिनो नभस्तथा ॥”
 खण्डितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।
 “किम्बन्तवासिलुलितान् पतनीं विमानान् ॥”
 विध्वस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।
 “वेऽस्तपितुः कुपितहासविजृम्भितभृ-
 विस्मर्कितेन लुलितः स तु तिरिस्तः ॥”
 लुष, स्तैवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) लोषति । इति दुर्गादासः ॥
 लुष, हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) चौत्रधातुरयम् । लुष्ठाः । इति
 दुर्गादासः ॥
 लुषभः, पु, (रोषवौति । स्य हिंसायाम् +
 “रुवेर्निङ्गुप् च ॥” उणा० ३ । १२४ । इति
 अमर् । लुषादेशश्च धातोः ।) मरुहक्षी ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 लुष्ट, औ गाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-निट् ।) औ, अलुचत् । माध्यं
 लब्धुमिच्छा । लोहितं धनं लोकः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 लू, अ मि क्षिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) अ मि, लूनाति लूनीति ।
 लूनः लुनिः । इति दुर्गादासः ॥
 लूता, स्त्री, (लूनातीति । लू + बाहुलकात् तन् ।
 गुणाभावाच्च ।) कौटविशेषः । साकड्सा इति

भाषा । तत्पर्यायः । तन्नुवायः २ ऊर्ध्वनाभः ३
 मकैटकः ४ । इत्यमरः ॥ मकैटः ५ लूतिका इ
 ऊर्ध्वनाभिः ७ शूनकः ८ तन्नुवायः ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 ५०४ ।
 “लूतातन्नुनिरुद्धदारः श्रुत्यालयः पतन्वतगः ।
 पथिके तस्मिन्नचलपिहितमुखो रोदित्वीव
 सखि ॥”)
 पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ते,
 ५२ ॥ श्लेषस्य पर्यायः । मन्मैत्रयः २ रुक्का ३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नोगस्य निदानादि
 लूतानां जन्तुविशेषाणां तु यत्नि संख्यायाह ।
 “यस्मात्कूनद्वयं प्राप्ता मुनेः प्रखेदविन्द्वः ।
 तेभ्यो चावास्तवो लूता इति ख्यातास्तु
 षोडश ॥”
 अत्र सुश्रुतः ।
 “विश्वामित्रो रुषवरः कदाचिद्विषसप्तमम् ।
 वशिष्ठं कोपयमानं गत्वाश्रमपदं किल ॥
 कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटे खेदविन्द्वः ।
 अपतन् दर्शनादेव त्र्यधस्तात्तीव्रचर्मसः ॥
 लूते लघो मर्ह्येषु धेन्वर्थे संभृतेऽपि च ।
 ततो जातास्त्रिमा घोरा नानारूपा महत्-
 विद्याः ।
 तावामद्यै कष्टसाध्या वर्च्यास्तावद्य ख्व हि ॥”
 तत्र लघ्वमखलाप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाध्याः ।
 चौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । तासां सामा-
 न्यतो दशलक्षणमाह ।
 “तामिदंष्ट्रे दंष्ट्रकोऽप्यप्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
 ज्वरो दाहोऽतिवारश्च गदाः ख्युच्चिदो-
 घजाः ॥
 पिडिका विविधाकारा मखलानि महानि च ।
 श्लोथा महान्तो हृदयो रक्ताः श्लावाचला-
 स्तथा ।
 सामान्यं संजलतामेतदंष्टस्य लक्षणम् ॥”
 दंष्ट्रकोऽप्यदंष्ट्रमथे प्रीतिभावाः ।
 “दंष्ट्रमथे तु यत् लघ्यं श्लवं वा जालकाट-
 तम् ।
 रग्वास्तति श्वशं पाकं क्रोशोऽथज्वरान्वितम् ।
 दूरीविषाभिर्जृताभिस्तदृष्टमिति निर्दिशेत् ॥”
 चौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याप्रायश्चरान्तासां
 लक्षणमाह ।
 “श्लोथः श्वेतासिता रक्ता पीता च पिडिका
 ज्वरः ।
 प्राणान्तिको भवेदाहः श्वसो ह्रिका शिरो-
 यधः ॥ * ॥
 तस्यैषवं यथा,—
 “रचनीयुग्मपत्तङ्गमङ्गिष्ठानामकेश्वरेः ।
 श्रौतासुपिष्टैराखेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥”
 अपि च ।
 “अभयां रोचनां कुष्ठमकौपुयं तथोत्पलम् ।
 नलवैतसन्नखानि गरुणं सुरसां तथा ॥
 सक्तलिङ्गं चमस्त्रिडामननाच्च श्लावादीम् ।

लूता

लेखः

लेखनं

इद्वाटकं समङ्गाच्छ पद्मनेश्वरमित्यपि ॥
 कल्काञ्चल पदेन नरिणः पथो दद्याच्चतुर्मुखम् ।
 सन्ध्यां पक्षेऽतीत्ये च श्रुतिं तस्मिन् विनिवः ॥
 लिपेन् ॥
 नरिणस्तुल्यं भिक्षुं शौचं क्वरन्तं विधापयेत् ॥
 विद्याधि हति दुर्गाधि गरदोषकृताणि च ॥
 स्रग्शीड्मिनि विषं सन्धे गरेरुपहृतां लक्ष्माम् ।
 योगजनमकं कच्छुं मांससाधं त्रिसंज्ञनान् ॥
 नाशयन्नान्मन्त्रैः पानवस्त्रिषु योजितम् ।
 सर्पकोटाद्यलुतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
 लघुपाशश्चेदि हृतम् । इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “कोटिभ्यो हास्यतरः लूताः षोडश ता जयुः ।
 अष्टाविंशतिरिखेके तस्योऽप्यथ्ये तु भूयसीः ॥
 सहस्रस्रष्टासुचरा षट्स्यस्य सहस्रस्रः ।
 बहुप्रदत्ररूपे तु लूतेकेषु विधाभिकान् ॥
 रूपानि नानमस्तस्या इङ्गयान्तिस्वरान् ।
 नास्ति स्थानश्रवस्त्वा च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥
 जञ्जसाध्या एथगदोषरसाध्या निचन्देन वा ।
 नदंशः पैजिको दाहजटस्कोऽज्वरदाहवान् ॥
 अशोभा रक्तपीतान्मः क्लेशो प्राजाफलोपमः ।
 क्रिमिकः कठिनः पाण्डुः पल्पकफलाक्षतिः ॥
 निद्रा श्रान्तज्वरं क्लेशं कण्ठश्च कुर्वते भृशम् ।
 वातिकः पदघ्नः श्यावः प्लेभेदज्वरप्रदः ॥
 तद्विभागं यथास्वच्छ दोषलिङ्गेविभावयेत् ।
 असाध्याथानु हृन्कोहृन्वासाच्चिक्काशिरो-
 रजाः ॥
 श्वेताः पीताः सितारक्ताः पिटिकाः श्वयधु-
 ङ्गवाः ॥
 वेपथुसंमथुर्दा हस्तुडान्थं वक्रनासता ।
 श्यातोऽवक्रदन्तलं पृष्ठपीवावभङ्गनम् ॥
 पञ्जकसूचवर्णं च दंशात् सवति श्रोणितम् ॥
 सञ्जापि सञ्जजा प्रायो अयदेष्टसु भूयथा ॥
 तोऽख्यमध्यावलेन वा त्रिधा हस्तुपैचितताः ।
 सप्तार्हेन दृशाहेन पलेय च पर क्रमान् ॥
 लूतादप्रक्ष सञ्जोऽपि दृष्टमखलसन्निभः ।
 सितोऽसितोऽख्यः पीतः श्यावो वा स्यदु-
 ङ्गवः ॥
 मध्ये लक्ष्मोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जाल-
 कादवः ।
 विसर्पवान् श्रोणयुक्ताप्येते बहुवेदनः ॥
 ज्वराशुपाकविक्लेदकोदावदरग्यान्तिवः ।
 क्लेदेन यत् स्रग्मध्यङ्गं तत्रापि कुर्वते व्रथम् ॥
 आसददृग्मलकम्पुप्रकलाजान्कार्त्तवैः ।
 अष्टाभिश्चमयेषां विषं वक्त्रेऽन्विषेतः ॥
 लूता नामेर्दृशुत्तुंभुवं वाघश्च कीटकः ॥
 तद्दृष्टितश्च वन्धादिदेवै प्रसक्तं विकारकृत् ॥
 दिनाह्नं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविशोऽङ्गवः ।
 स्त्रीचायधवदाभाति ततोऽप्यौ प्रथमेऽहनि ॥
 अथक्त्वर्णः प्रचलः किञ्चित् कच्छुः खान्तिवः ।
 द्वितीयोऽनुतोऽनुतोऽपि पिटकैरिव वाचितः ॥
 अक्षवर्णो नतो मध्ये कश्चमान् अन्विसन्निभः ।

धर्मिये सञ्जरो रोमचर्चुश्चक्रमरुडनः ॥
 श्रावणरूपस्फोटाग्रो रोमकूपेणु नमनः ।
 महोक्तुये श्वयुक्ताप्राचाभ्रमप्रदः ॥
 विहारान् कुर्वते तांस्तान् पश्चमे विधापयान् ।
 षष्ठे धाटोति ममोधि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥
 इति तीर्थानां विषं मध्यं ह्यङ्गं च विमज्जेतनः ।
 एकविंशतिरिखेक विषं शान्ति सञ्जया ॥
 अथःशु तनदृष्टस्य श्लेष्वाटं प्रमुञ्जरेत् ।
 दृष्टे च नामनौटाद्वेन तु पित्तान्तरं दृष्टेन ॥
 कर्चुं भिन्नरोमाच्छ मन्मेसखाद्रिसंश्रितम् ।
 प्रष्टन् सञ्जो देहं नक्षिर्त्वात् दृष्टेन च ॥
 लघुदेहममग्रेनेधुसेस्त्ववन्नुतैः ॥
 सुशीतः संचयेत्तारुकायैः शौरिरुच्यजः ॥
 सञ्जोऽज्वरेदन्तं इद्वाटैः शिरथापिवा ।
 सेना लोपस्तनः श्रोता धोधिष्टेभ्योन्नाक्षरैः ॥
 फतिनीहिनिष्ठाशौचसपिभिः प्रदुक्ताज्जपः ।
 अश्वेत्तुनाकोटाजामगदः नस्यकात्मिकः ॥”
 “रोधं सेव पद्मकं पद्मशुङ्गः
 जानीयाच्छं चन्दनं वध रक्तम् ।
 वान्ता पुय्य दुग्भिर्नाना नृगालं
 लूताः सञ्जां ज्ञानि सञ्जक्रियाभिः ॥”
 इति वाग्भटे उल्लरस्थाने ३७ अध्यायः ॥)
 लूतारिः पु. (लूताया अरिः ।) दुग्धेनोत्पुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लूतिका, स्त्री, (लूतेव । खर्ये क्नु । टापि अत
 इल्लम् ।) मकैटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लूतः, त्रि, (लूयते स्मिति । लू + क्तः । “खादिभ्यः”
 ८ । २ । ४४ । इति निघण्टुस्थ नः ।) द्विजः ।
 इल्लमरः ॥ (यथा, कात्यायनरित्यागरे । २७ । १४३ ।
 “द्वेदेन वैरिया संख्ये लूनवाङ्गववः कृतः ॥”
 उपचितः । यथा, कुमारे । ३ । ६१ ।
 “तस्याः सखीभ्यां प्रथिपातपूर्व्यं
 खहस्तलूनः शिशिरात्वयस्य ।
 अकीर्येत्तं चाज्जकपादस्त्रये
 पुष्योचयः पक्षवभङ्गभित्तः ॥”)
 लूतकाः, पु. (लून एव । खर्ये क्नु ।) मेदितः ।
 पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥
 लूतिः, स्त्री, (लू + क्तित् । “फकारत्वादिभ्यः
 क्तिनिष्ठावङ्गवतीति वक्तव्यम् । ८ । २ । ४४ ।
 इल्लव्य वार्तिकोक्ता तस्य नः ।) द्विदः । इति
 सुश्रुतधोषकारणम् ॥ (ब्रीहिः । इल्लुज्जल-
 हन्तः । ४ । १०५ ॥)
 लूनं, स्त्री, (लूयते इति । लू + वाङ्गलकानु मक् ।)
 बाङ्गूलम् । इल्लमरः ॥
 लूनविषः, पु. (लूमे बाङ्गुये विषमस्य ।) वृचि-
 कादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 लूव, क वधे । स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लूधयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लेखः, पुं, (लिखते इति । लिख् + घञ् ।) देवः ।
 इल्लमरः ॥ लेखः । इति मेदिनी । खे, ४० (यथा,
 कुमारे । १ । ७ ।

“ब्रजलि विद्याधरसुन्दरीया-
 मनङ्गलेखत्रययोपर्योगम् ॥”)
 लेखकः, पु, (लिखनीयः । लिख् + ल्युत् ।)
 लेखनकर्ता । तत्पर्यायः । लिपिकरः २ अक्षर-
 चनः ३ अक्षरचुचुः ४ इल्लमरः । २ । ८ । १५ ॥
 वोलकः ५ करकः ६ मसीपण्यः ७ करपर्योः ८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ वर्यो ६ । इति जटा-
 धरः ॥ * ॥ तस्य लक्षणाणि यथा,—
 “सन्देशाक्षरभिन्नः सन्देशाख्यविशारदः ।
 लेखकः कथितो राज्ञः सव्याधिकरणेषु वै ॥
 श्रोतापेतानु सुसंख्यानु समन्त्रियगतानु
 समानु ।
 अक्षरानु वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्थनु ॥
 उपायवाक्यशुक्षणः सञ्ज्ञास्त्वविशारदः ।
 उच्यर्थवक्ता चाख्येन लेखकः स्याद्दृष्टगुणम् ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो लोपकाख्यविभागीवितु ।
 जानाहाथो द्रुपे भक्तो लेखकः स्याद्दृष्टगुणम् ॥”
 इति मात्ये १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 अयि च ।
 “सञ्जदुक्तहोताथो लघुहस्ती जिताक्षरः ।
 सञ्ज्ञास्त्वसमाखोक्तो प्रकटो नाम लेखकः ॥”
 इति चायकेशवः ॥ * ॥
 राजलेखकलक्षणं यथा,—
 “ब्राह्मणो मन्त्रशास्त्रो राजनोतिविशारदः ॥
 नानाविप्रज्ञो मेधावी नानाभाषासमावितः ॥
 मन्त्राचतुरो धामान् नातिश्लाकार्यकोविदः ॥
 सन्निविद्यहर्षदो राजकार्यं विचक्षणः ॥
 वरा राजहितान्मिषी राजसन्निधिसम्पितः ।
 कात्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 खरूपवादी शुद्धाला धर्मज्ञो राजधर्मवितु ।
 एवमादिगुणैस्त स एव राजलेखकः ॥
 नृपानुवर्तो सततं नृपविश्वासरक्षकः ।
 वृषतिर्हितकान्धिषे स एव राजलेखकः ॥”
 इति पञ्चकौसुदी ॥ * ॥
 लेखवर्त्म कायस्थेन कर्षयन् यथा,—
 “लेखकानपि कायस्थानु लेखाङ्गवै विचल-
 यानु ॥”
 कुर्यादिति शेषः । इति पराशरसंहितायाम् १०
 अध्यायः ॥ (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।
 यथा, महाभारते । १ । १७८—७६ ।
 “श्रुत्वेन प्राह विप्रज्ञो यदि मे लेखनी चयम् ।
 लिखनो नावलिखेत् तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥
 याचोऽप्युवाच तं देवमनुज्ञा मा लिख क्वचितु ।
 ॐमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किञ्च लेखकः ॥”)
 लेखनं, स्त्री, (लिख् + ल्युट् ।) इदंनम् । सञ्जैल्लकः ।
 अक्षरविन्यासः । इति मेदिनी । मे, १२२ ॥ * ॥
 भूमौ लेखनविषयो यथा,—
 “न भूमौ बिलिखेद्वयं मन्त्रं न युक्तं लिखितु ॥”
 इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥
 लेखनान्नम् । यथा,—
 “दन्ताखलम्प्रिलाकाचशक्रचन्दनसेन्वेः ।
 चूर्णितेरङ्गनं प्रोक्तं पुष्याकादिनिघन्तनम् ॥”

लेखार्हः

लेख्यं

लेख्यं

इन्द्रः कुक्कुटः तस्याः कस्य त्वक् । शिला मन्-
शिला । इति भावप्रकाशः ॥
लेखनः, पुं, (लिख + ल्युट्) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
लेखनिकः पुं, (लेखनं शिष्यमस्य । लेखन + ठन्)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । खहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ॥
लेखनी, स्त्री, लिखतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।
ढीम्) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । बर्ष-
तुलिका २ । इति हारावली । बर्षतुली ३
कलमः ४ अक्षरतुलिका ५ । इति जटाधरः ॥
काराग्रयः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * (यथा, महाभारते ॥ ११२ ॥ ७८)
“श्रुतेतत् प्राह विज्ञेयो यदि मे लेखनी क्षमम् ।
लिखती नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ॥”
लेखनीकरणमुपाशुभं यथा,—
“वप्रहस्यता लिखेह्यं तस्य ह्यग्निर्भवेद्द्रुवम् ।
ताम्रहस्यता तु विभवो भवेन्न तत्तुच्यो भवेत् ॥
महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया ।
हृहन्नलस्य स्युषा वै मतिरुद्धिः प्रजायते ॥
नथा अग्निमेह्येह्यं वि पुत्रपौत्रधनागमः ॥”
अग्निमेह्यं चिन्वकाहमयेः ।
“रेखेन विपुला लक्ष्मीः कांस्तेन मरणं भवेत् ॥
अद्भुतप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाथवा ।
चतुरङ्गुलस्य वा यो लेखेत् पुस्तकं शुभम् ।
तत्तदक्षरसंख्ये तु स्वस्वाद्युर्धाति वै दिने ॥”
यथा रेखेनेत्यादिचनेन एकत्रैव विधिनिषेधौ
तथात्राप्यद्भुतलक्षणयोर्विधिः निषेधश्च तु
रङ्गुले । इति योगिनैतन्त्रे तृतीयभागे ७
पटलः ॥ (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—
“खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
लेखनीयः, त्रि, लेख्यम् । लेखितयम् । इति लिख-
धातोः कर्मण्यनीधप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
सुश्रुते ॥ ६ । १८ ।
“क्षेत्रेण लेखनीयश्च रोपणीयश्च च निधा ॥”
लेखर्षभः, पुं, (लेखेयु देवेयु ऋधमः श्रेष्ठः । लेख
ऋधम इवेति वा ।) इन्द्रः । इक्ष्मरः ॥
लेखहारः, पुं, लेखं हरति इत्यर्थे व्यस्यप्रत्ययेन
निष्पन्नः । पञ्चवाहकः । इति चिद्वानकौस्तुभे ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६५ ।
“नम्रपुं च द्रुपस्तु च लेखहारं अयस्ययत् ॥”
लेखहारकः, पुं, (लेखहार एव । सार्थे कन् ।)
पञ्चवाहकः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ ।
१६० ।
“आज्ञानाय खनगरे स्मितेनोच्छुल्लसिनेः ।
आतुर्भूमिप्रसखेह्ये प्रहिते लेखहारकः ॥”
लेखा, स्त्री, (लिखते इति । लिख + बाहुलकान्
अप् । टाप् ।) लिपिः । पङ्क्तिः । इति
मेदिनी । छे, ४ ॥
लेखाह्यं, पुं, (लेखे अह्यं ।) औतालह्वयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ लेखनयोम्, त्रि ॥

लेखितं, त्रि, लेखते यन् । कारितलिखितम् ।
इति आन्तलिखधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लेख्यं, त्रि, (लिख + ल्यन्) लेखितयम्
लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ * (यथाहाराङ्गकक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
“वायुसाधिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि खटानि पत्रारूपान्यतः पुरा ॥
लेखन्तु द्विविधं प्रोक्तं खहस्ताम्यस्ततन्तथा ।
असाक्षिकं साक्षिमच सिद्धिर्देष्टव्यतेस्तयोः ॥
रुतान्तु साक्षियो यत्र धनिकयिकलेखकाः ।
तद्व्यपार्थं करयन्ते त्वाधिः खिराश्रयात् ॥
दृष्टिर्न प्रतिकालश्च पठितं श्रावितश्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र न्दतेऽपि च साक्षियु ॥”
इति अथहारतन्त्रे ब्रह्मस्यतिः ॥
अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं
द्विविधम् । शासनं जानपदश्चेति । शासनं निरू-
पितम् । जानपदमभिधीयते । तत्र द्विविधम् ।
खहस्तकृतमन्यकृतश्चेति । तत्र खहस्तकृतम-
साक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च
देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारदः ।
“लेखन्तु द्विविधं ज्ञेयं खहस्ताम्यस्ततन्तथा ।
असाक्षिमन् साक्षिमच सिद्धिर्देष्टव्यतेस्तयोः ॥”
इति ॥
तत्रान्यस्ततमाह ।
“यः कश्चिदर्थो निष्ठातः खहस्तातु परस्परम् ।
लेखन्तु साक्षिमन् कार्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥”
धनिकाधर्मार्थयोर्धर्मो हिरण्यादिः परस्परं
खरुषा इयता कालेनेतावद्द्वयमितीयती च
प्रतिमासं ब्रह्मिरीति निष्ठातो अस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतस्त-
निर्यार्थं लेख्यम् । साक्षिमद्रक्तलक्ष्यं साक्षि-
युक्तम् । धनिकः पूर्वो वसिन्तु वल्लनिकपूर्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं
कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षियो वा कर्तव्याः ।
“कर्ता तु यत् कृतं कार्यं विद्वार्थमस्य
साक्षियः ।
प्रवर्तन्ते विवादेषु खकृतं वायलेखकम् ॥”
इति सरखात् ॥
अपि च ।
“समासात्तदहर्हर्गनामजातिसगोत्रकैः ।
सन्नक्षारिकालीयपिठनामादिचिद्वितम् ॥”
यमा संवत्सरः । मासश्चेनादिस्तद्वैः पञ्चः
शुद्धः कृष्णो वा । अहस्तियः प्रतिपदादिः ।
नाम धनिकाधर्मार्थयोः । जातिर्नाक्षर्यादिः ।
खगोत्रं वाशुद्धादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिद्वि-
तम् । तथा सन्नक्षारिकं वक्रुषादिशाखा-
प्रयुक्तं गुणनामवङ्कयः कठ इति । आलीय-
पिठनाम धनिकयिकपिठनाम । अदि अह-
याहस्यजातिर्नाक्षर्यादिर्देष्टव्यम् । एतेष्व-
द्वितं लेख्यं कार्यमिति गतेन समन्वयः । किञ्च ।

“समाप्तिर्धर्मो ऋषी नाम खहस्तेन निवेशयेत् ।
मत्तं मेऽनुकृपयस्व यदत्रोपरि लेखितम् ॥”
धनिकाधर्मार्थयोर्धर्मोः खरुषा अस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे समाने लिखिते ऋषी अंधमर्षो
नामास्त्रीयं खहस्तेनास्मिन्नर्थे यदुपरि लेखितं
तन्मामासुकपुत्रस्य मतमभिप्रतमिति निवेशयेत्
पत्रे लिखेत् । तथा,—
“साक्षिश्च खहस्तेन पिठनामकपूर्वकम् ।
अत्राक्षमसुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥”
तस्मिन् लेख्ये वे साक्षियो लिखितास्तेऽप्या-
लीयपिठनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अक्षमसुको
देवदत्तः साक्षीति खहस्तेनेकेकप्रो लिखेयुस्ते
च समाः संख्यातो शुभतश्च कर्तव्याः । यदा-
धर्मार्थः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाध-
मार्थोऽन्येन साक्षी च साख्यन्तरेण सर्वसाक्षि-
सन्निधौ खमतं लेखयेत् । यथाह नारदः ।
“अलिपिज्ञ ऋषी यः स्यात् खमतन्तु स लेख-
येत् ।
साक्षी वा साक्षिणात्वेन सर्वसाक्षी समीपतः ॥”
इति ।
अपि च ।
“उभयाभ्यर्थते नैतन्मथा ह्यसुकस्तुना ।
लिखितं ह्यसुकनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥
ततो लेखको धनिकाधर्मार्थकार्या उभयार्थं
प्राथम्येन मयासुकैः देवदत्तेन विष्णुमिन्द्रतुना
एतस्मिन् लिखितमिदमेतं लिखेत् ॥ * । साम्प्रतं
खकृतलेखमाह ।
“विनापि साक्षिर्भवेत् खहस्तलिखितन्तु यत् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिस्तत इति ॥”
यस्मिन् खहस्तेन लिखितं अधमर्थेन तत् साक्षि-
भिविनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोप-
धिस्तत इति । वलेन बलात्कारेण । उपधिना
ह्यलोमक्रोत्रमथमदादिलक्ष्येन यत् कृतं तस्मा-
द्विना । नारदोऽप्याह ।
“मत्ताभिद्युक्तस्त्रीबालकलात्कारस्तश्च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिस्ततयेति ॥”
तस्मैतत् खहस्तकृतं परहस्तकृतश्च यस्मिन् देशा-
चारानुसारेण सन्वयकथ्यहारे वन्वकथ्यहारे-
शुक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यचारापरिलोपेन च
लेख्यमित्तावन्न पुनः साधुप्रत्येव प्रातिखिक-
देशप्रमाणयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः ।
“देशाचाराविरुद्धं यदत्राधिबिधिलक्ष्यम् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम् ॥”
इति ।
विद्यार्थं विधिराधिर्विधिराधीकरणस्य लक्ष-
यम् । गोप्याधिर्भ्याधिकालकृतमिवादि नह-
यत्तं विषयं यस्मिन् खहस्ताधिबिधिलक्ष्यम् ।
अविलुप्तक्रमाचरं अर्थानाक्रमः क्रमसाक्षराणि
च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मि-
न्नाहविलुप्तक्रमाचरम् । तदर्थं भूतं लिखितं प्रमा-
णम् । राजशासनवन्न साधुप्रत्येविलोपेन वि-
प्रायः । लेख्यप्रचलने लेखाकृद्प्रमाणं निवेशेव

लेख्यं

लेख्यं

लेपः

द्वयमित्याह । ऋणं लेख्यजनन्त्येवं पुरुषैस्त्रिभिरेव
 नु । यथा नाख्यादिक्रान्तमन्त्रिभिरैव देयं तथा
 लेख्यजनमयाहर्षपुत्रननुपुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् ।
 न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रै-
 र्ऋणन्त्यमित्यविशेषिण्यर्थात्त्रिभिरेव देयमिति
 नियममेव । वाटमस्यैवोत्तमगण्य पत्रास्तुत्तम-
 विषये स्तुत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं
 वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय
 कात्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तं
 पितृणां दायते ऋणमिति । इत्थं पत्रास्तु-
 मतिक्रान्तकालमपि पितृणांमपि पितृणां । सख्यदि
 दायते । अत्र पितृणांमिति बहुवचननिर्देशान्
 कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिपितृणां इति
 प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवे-
 द्दत्ते लाभनस्य त्रिनिर्देशेति । अत्रापि यस्य
 दत्ते पत्रमस्ति तस्यलाभ इति सामान्येन चतु-
 र्दिग्भ्योऽष्टाश्रयलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चे-
 तदाशङ्कानिश्चयार्थं एतद्वचनमिति शुकम् । वचन-
 द्वयम् योग्यैश्च वचनानुसारेण योजनीयम् ॥ ३ ॥
 अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुञ्चते तावद्-
 यावन्न प्रदीयते । सवन्त्येवपि पत्रास्तुत्तमं
 त्रिभिरेव देयमिति नियमाद्व्यापकराजानधि-
 कारेणाद्याहरणेऽप्यधिकारप्राप्तादित्युच्यते ।
 यावच्चतुर्थेन पत्रमेव वा ऋणं न दीयते ताव-
 देवाधिभूयत इति वदता सवन्त्येवपि अधिकारी
 चतुर्थादिरप्यधिकारी दर्शितः । नन्वेतदयुक्त-
 मेव फलभोग्यो न नश्यतीति सत्यम् । तदप्ये-
 तस्मिन् सद्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव
 स्यादिति सर्वमनवयम् ॥ ३ ॥ प्रासङ्गिकं परि-
 समया प्रकृतमेवातुसरति ।
 “देशान्तरस्थे दुर्लभे गद्योत्पद्ये ह्ये तथा ।
 भिन्ने दम्भयवा च्छिन्ने लेख्यमन्यतु कारयेत् ॥”
 अवहाराद्यमेव पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधी-
 यते । अवहाराद्यमलक्षणात्मक्यवहितदेशान्-
 तरस्थे पत्रे दुर्लभे दृष्टानि सन्दिग्धानानि
 अवाचकानि वा लेखानि लिप्यचाराणि पदानि
 वायसिंस्तदुर्लभं तस्मिन्दुर्लभे नष्टे कालवशेन
 उन्मत्ते मवीदौल्लेखादिना ऋदिते लिप्यचरे
 ह्ये तस्कारादिभिर्भिन्ने विदलिते दम्भे व्यभिना
 च्छिन्ने द्विधा भूते सति द्विभवंति । एतच्चार्थि-
 प्रबन्धिनोः परस्परानुमतौ सर्वा विमत्तानु
 अवहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयवाधाना-
 पेक्षया कालो दातव्यः दुर्दृष्टावस्थिते नष्टे वा
 पत्रे साक्षिभिरैव अवहारनिर्णयः कार्यः ।
 यथाह नारदः ।
 “लेख्ये देशान्तरस्थे प्रीत्यै दुर्लभिते ह्ये ।
 सतस्तु कालकरयमसतो दृष्टदर्शनम् ॥” इति ॥
 सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्थानयनाय
 कालकरणं कालावधिदातव्यः । असतः पुनर-
 विद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये दृष्टारः साक्षिण्यस्ते-
 र्दर्शनं अवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु
 साक्षिण्यो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः

अद्वैतसाक्षिण्ये त्रैवो अवहारे त्रिनिर्देशेऽपि
 सरणः । एतच्च जानपदं यवस्यापत्रम् ।
 राजकीयस्य यवस्यापत्रमीदृशमेव भवति ।
 इयंमु विधीयः ।
 “राजः स्वहस्तसंयुक्तं स्वसुत्राचिह्नितकथा ।
 राजकीयं स्तुतं लेख्यं सर्वैर्वर्षेषु साक्षिण्यम् ॥”
 इति ॥ ३ ॥
 नयान्तरपि राजकीयं जयपत्रं दृष्टव्यमिति शुकम् ।
 यथोपन्यन्तसाधारणसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
 सावधारणकक्षेत्रे जयपत्रकमिष्यते ॥
 प्राडिवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया ।
 निर्दिष्टे वादिने दद्यात्त्रिभिरेव जयपत्रकमिति ॥
 तथा । समाप्तोऽपि सतं मेऽमुकपुत्रस्येति
 स्वहस्तं ददुः ।
 “समाप्तश्च ये तत्र स्तुतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
 यथा लेख्यविधौ तद्वन् स्वहस्तं ददुःरेव ते ॥”
 इति मनुस्मरणम् ॥
 सभानदाच्च परस्परानुमतिस्थितिरित्येव अवहारी
 नि, ग्रन्थो भवति । यथाह नारदः ।
 “यत्र सभो जटः सर्वैः साधे तदिति मन्यते ।
 स नि, ग्रन्थो विवाद, स्यात् सग्राह्यत्वव्यथा
 भवेत् ॥” इति ।
 गतचतुष्पादावहार एव ।
 “साधयेत् साधयमथ यत्तु व्यादानिनश्च यत् ।
 राजसुत्राङ्कितश्चैव जयपत्रकमिष्यते ॥”
 इति स्मरणम् ॥
 यत्र तु हीनता यथा ।
 “अन्यवादी क्रियादेवो नोपस्थाता निरुत्तरः ।
 आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्तुतः ॥”
 इति ॥
 तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च
 कालान्तरे द्रष्टव्यार्थं जयपत्रं तु प्राड्याय-
 विधिसिद्धार्थमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे
 नियंयनिमित्तान्याह ।
 “सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखिता-
 दिभिः ।
 युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धमागमहेतुभिः ॥”
 शुद्धमशुद्धश्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
 स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तन लिखितं
 यल्लेखान्तरस्तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यच-
 राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
 श्चान्त् साक्षिलेखकश्च स्वहस्तलिखितान्तरसम्ब-
 दाच्छुद्धिरिति । युक्ता प्राप्तियुक्तिप्राप्तिः । देश-
 कालपुरुषार्थां त्रयेण सह सम्बन्धः प्राप्तिः ।
 अस्मिन्देये अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्येदं त्रयं
 घटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तस्याप्युप-
 न्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः
 अर्थिप्रबन्धिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दान-
 यद्वादि सम्बन्धः । आगमोऽस्तेतावतोऽर्थस्य
 सम्भावितः प्राप्तुपायः । एत एव हेतवः ।
 एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
 यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

साक्षिभिरन्येव, कार्यः । यथाह कात्यायनः ।
 “दूयिते पत्रके वादी तदाह्वास्तु निर्दिशेत् ॥”
 इति ।
 साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भव-
 विषयम् हारीतवचनम् ।
 “न मयेतन् कृतं पत्रं क्लृप्तमेतेन कारितम् ।
 अधरीत्यत्र तन् पत्रमथ दिव्येन निर्णयः ॥”
 इति ॥ ३ ॥
 एवं प्रीतिने पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा
 क्लृप्तमेवैवन्द्यातुमसमर्थं सदा किं कर्तव्यमित्यत
 आह ।
 “लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्तार्थको धनम् ।
 धनो चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥”
 यदाधमर्णिकः सकलदत्तं दातुमसमर्थसदा
 शक्तशुभारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वजनस्य लेख्यस्य
 पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो
 वा उपगतं प्राप्तं धनमस्त्वेव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
 दभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्त-
 परिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखितान्तरचिह्नितम् ।
 यदोपगतं प्रवेष्टव्यं स्वहस्तलिखितचिह्नित-
 मधमर्णोऽप्युत्तमर्णो दद्यात् ॥ ३ ॥ अथे तु क्लृप्ते
 दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह ।
 “दत्तार्थं पाठयेत्लेख्यं शुद्धौ चान्यत् कारयेत् ॥”
 क्रमेण सद्देव वा क्लृप्तस्य दत्त्वा पूर्वजनं
 लेख्यस्यादयेत् । यदा तु दुर्गदृष्टावस्थितं लेख्यं
 नष्टं वा तदा शुद्धे अधमर्णोऽप्युत्तमर्णोऽप्युत्तमर्णो
 कारयेत्तुत्तमर्णमधमर्णः पूर्वोत्तमर्णोत्तमर्णो
 विशुद्धिपत्रं अधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥
 ससाक्षिके ऋणे क्लृप्ते दातव्ये किं कर्तव्य-
 मित्यत आह ।
 “साक्षिकं भवेत् यद्वा तदातयं ससाक्षिकम् ॥”
 यत् ससाक्षिकदृष्टान्तं पूर्वसाक्षिसमयमेव
 दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मित्ता-
 चारायां अवहाराध्यायः ॥
 लेख्यचूर्णिका, स्त्री, (लेख्यस्य चूर्णिका ।) तूलिका
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लेख्यपत्रं, पुं, (लेख्यं लेखाहं पत्रं अस्य ।)
 तावद्दृष्टः । इति भावप्रकाशः । लेखनीय-
 पत्रे, स्त्री ।
 लेख्यस्थानं, स्त्री, (लेख्यस्य स्थानम् ।) लिखिते
 यत्र । आफिस इति दम्भरखाना इति च
 न्नेच्छमाया । तन्मर्थायः । यत्तु कुटी २ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लेख्यं, स्त्री, गूढम् । ल्याड इति भाषा । यथा,—
 “उत्सवस्य दृष्टलेख्यं सञ्च भयमाप ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्कले धेनुकासुरवधे
 ३२ अध्यायः ॥
 लेपः, ऋ ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आह०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलिपेपत् । ड,
 लेपते लिपेपे । इति दुर्गादासः ॥
 लेपः, पुं, (लिप + घञ् ।) लेपनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयै । ३५ । १५ ।

“भूमिर्विशुध्यते कालान् दाहसार्चनानोद्गमैः ।
लपादुल्लेजनात् सकाद्वेषसर्मात्सार्चनान् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
नेनेति ।) सुधा । इति विन्धुः ॥ चुन इति भाषा ॥
पकः, पु, (लिम्प्यतीति । लिप् + खल् ।) जाति-
विशेषः । राज इति घेकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पलमाखः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यकृत ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, क्री, (लिप् + ख्युट् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—

“वैशाखस्य सिते पक्षे ढलीयाचयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्नलेपनैरतिशोभितम् ॥”

इति लिप्यादितत्त्वम् ॥

विशुध्यते लेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“ऋतु तस्मिन् मे देवि । लिप्यमानस्य वत् फलम् ।
सर्वं ते ऋधिविष्णामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं यद्ध वै भूमि मम वैष्णोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिम्पतः ॥
तावद्दर्वसहस्राणि दिशानि दिवि मोदते ।
यदि ह्यादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दिव्येनैमस्कृतो देवि । कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमनुप्राप्य सच्चरं जीवते दश ॥
मङ्गलक्षैव जायेत महिमागुणवान् शुचिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभु सन्धर्मसु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्मपरायणः ।
भक्त्या अवस्थितश्चापि सर्वश्लाघाणि गच्छति ॥
देवि । कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्यार्थं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छुश्रूष्य वसुधरे ।
गोमयस्य समासाद्य यावन्लोकौतुसुगच्छति ॥
समीपे यदि वा दूरे गत्वा नयति गोमयम् ।
यावन्ति तपदायस्य तावद्दर्वसहस्रकम् ॥
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
नतः स श्लाघते द्वीपे रमते च सुदा सुतः ॥
श्लाघलान्तात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलक्षैव जायेत सर्वधर्मविदां वनः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मन्वितः सुदृढव्रतः ।
वहते गोमयं सुभु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीसहस्रनामं यथा,—

“देवा यद्धनु यः शुक्र गोमयेनाहुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः शय्यासक्तु निरन्त-
रम् ।

स कर्मदोषितान् कामान् देवा लोकस्य
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(राज्ञी लेपनविधौ यथा,—

“न राज्ञी लेपनं कुर्व्यात् शुक्लमायं न धार-
येत् ।

शुक्लमायसुपेक्षिते प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”
इति मध्यखण्डे त्रयोविंशोऽध्याये शार्ङ्गधरे-
योक्तम् ॥)

लेपनः, पु, (लिम्प्यन्तेनेति । लिप् + करणे ख्युट् ।)
तुच्छनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपी [न] पु (लिम्प्यतीति । लिप् + णिनिः ।)
लेपकः । घेकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं, त्रि, (लिप् + ख्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधातोः कर्मणि यप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।
“श्री लो दाहमथो लौहो लेप्या लेख्या च
सैकतो ।

मनोमयी मणिमथो प्रतिमाद्यविधा स्मृता ॥”)
लेप्यकृत, पु, (लेप्यं करोतीति । क्त + क्तिप् ।)
लेपकः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-
चटितपुसलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रव्यलिप्ता
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेपः, पु, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लेटोति ।
लिह् + यट् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । ५ ।

“सप्तजिज्ञानः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”)
लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)
सुदाविशेषः । यथा,—

“वक्रं विस्तारितं क्लवाप्यधो जिह्वा च चाल-
येत् ।
पार्श्वस्थं सुष्टियुगलं लेलिहानेति कौन्तिता ॥”

यथा वाराणाधने । अन्यथा लेलिहाना वक्तव्या ।
“योनिर्मायाधरः सङ्घर्षधूः कूर्चं क्रमादिदुः ॥
त्रीजानि चोच्चरन् मन्वी सुदावन्धनमाचरेत् ।
तर्जनीमध्यमानामाः समं कुर्व्यादधोमुखम् ॥
अनामायां ष्विपेदृष्टां ऋच्यौ क्लवा कनि-
ष्ठिकाम् ।
लेलिहानाख्यसुद्रेण जीवन्वासे प्रकीर्तिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥
लेशः, पुं, (लिश् + घञ् ।) कणा । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।
“एष ते राजघर्माणां लेशः समस्तुवर्जितः ॥”)

लेटुः, पुं, (लिष्यते इति । लिष् + बाहुलकात्
तुन् ।) लोटम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । २४ । २६ ।
“अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽ-
चिरात् ।
यथा महार्थं वै क्षिप्रं आमलेटुः क्षिप्रं गच्छति ॥”)

लेटुः, पुं, (लेटुः हन्तीति । हन् + टक् ।
लेटुमेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेटुमेदनः, पुं, (लेटुः भिनत्तीति । भिद् + ख्युट् ।)
लोष्टमङ्गसाधनसुन्दरः । मरु इति ख्यातः ।
इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ;
कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति
रत्नकोषः ॥ लेटुः, ४ लेटुमेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लेषिकः, पु, हृष्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-
रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेहः, पु, (लेहनमिति । लिह् + घञ् ।)
आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-
पर्यायः । खादनम् २ रसनम् ३ खदनम् ४
खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उद्यत्-
संक्षिप्तायाम् । ५ । ४३ ।
“सयापसयलेहयसननिरोधावमहानारोहाः ।
आत्रातं मध्यतमस्तोऽन्य इति ते दश
यासाः ॥”

कर्मणि घञ् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । १४४ ।
“पक्षेहे हं शिना चौरं पलाहं कुडवावन्ति ॥”
लेटोति । लिह् + पचाद्यच् । लिहनकर्त्तरि, त्रि ।
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
“द्व्योहं मधुनो लेहेद्विरेक्येयथा गिरिः ॥”
अथलेहः । तत्पर्यायो यथा,—

“जायस्व स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारस-
क्षिधा ।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्वाचा स्यात् पलो-
क्त्विता ॥

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च विगुणो गुडः ।
ब्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”
इति मध्यखण्डेऽष्टमोऽध्याये शार्ङ्गधरेयोक्तम् ॥”)
लेहनं, क्री (लिह् + ख्युट् ।) जिह्वया रस-
यहयम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जिह्वाखादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहिनः, पुं, (लिह् + बाहुलकात् इनम् ।) टङ्ग-
यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेह्यं, क्री, (लिह् + यत् ।) अन्धत्म् । इति
शब्दमाला ॥ लेहनीये, त्रि ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४५ । २३० ।
“तत्तन्नानाविधं भक्ष्योभ्यलेह्यादि यद्धसम् ।
द्वियमन्त्रं ब्रुसिरे पपुः पानमथोत्तमम् ॥”
आहारविशेषो यथा,—
“आहारं यद्धविधचूर्णं पयं लेह्यन्तयेव च ।
भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्त्तं गुह विदाद्यथोत्त-
रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लेङ्गं, क्री, (लिङ्गमधिष्ठित्य एतौ अन्य इति ।
लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + अण् ।) लिङ्ग-
पुराणम् । यथा,—
“मात्स्यं कौर्म्यं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दन्तयेव च ॥
*त्वादि पाश्चोत्तरखण्डे ३४ अध्यायः ॥
(अस्य विवरणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लोकः

लोकना

लोकना

लैङ्गी, स्त्री, लिङ्गिणी । इति राजनिघण्टः ॥ लिङ्ग स्वस्वित्ति, त्रि ॥

लोकः ऋ क ईंभो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुक्ताकम् । क, लोकयति । इति दुर्गादासः ॥

लोकः, ऋ ७ ईंके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलुक्ताकम् । ७, लोकने । विलोकयन्तो वपुरापुरच्छां प्रकाम-वित्सारफलं हरिण्यः । इत्याहं विलोकनं विलोकः पश्चान् तं करोतीति चो वाधम् । इति दुर्गादासः ॥

लोकः, पुं, (लोक्यते इति । लोक + घञ् ।) भुव-नम् । जनः । इत्यमरः । सप्तलोकनामानि यथा —

“भूर्भुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तप एव च ।
सप्तलोकश्च सप्तैते लोकान्स्तु परिर्णीतिनाः ॥”
इत्यग्निरुपराखम् ॥
अपि च ।
“भूलोको भुवः स्वर्गलोकश्चैकोक्तिमत्सुच्यते ।
महत्संनक्षपः सद्यः सप्त लोकाः प्रकीर्णिताः ॥
भूलोकः पाण्डवो लोकः अन्तरीक्षं भुवः
स्वतः ।

भाष्यो लोको दिवि ह्येनस्त्वैवाद्भुं यथाक्रमम् ॥
भूतस्याधिपतिर्ह्येनस्त्वो भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्नभसोऽधिपतिस्तेन वायुर्नभस्यतिः ।
भास्वस्य सूर्याधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्यतिः ॥
गन्धर्वाधिरसश्चैव गुरुकाः सह राचवेः ।
भूलोकवाधिपः सर्वे अन्तरीक्षचरान् प्रथु ॥
मरुतः सप्तभिः स्वन्दै रद्रास्तथैव चाशिनौ ।
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाजनाः ॥
चतुर्थं तु महर्लकिं तिष्ठन्ते कल्पवाग्निनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सथेते पञ्चमो महान् ॥
मनुः सनत्कुमारदाया वैराजश्च सुतास्त्रयः ।
वह्नु तु संस्थिता स्तेते देवा देवविरोधकाः ॥
सहस्रु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववाग्निनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यपुनर्घातलक्ष्यः ॥
महतीतनात् सप्तर्षांशस्त उर्ध्वं दिवाकरः ।
दृष्टं तानि भुवे वावद्द्विगुण्ये द्विगुणान्तरे ॥
दृश्योजनकोथास्तु मेरुर्ह्ये भुवः स्वतः ।
चयोविप्रतिलक्षाणि त्रैलोक्येऽपि उच्यते ।
द्विगुण्येऽपि सहस्रेषु योजनां प्रतिष्ठु च ।
लोकान्तरमथैवेकं भुवादूर्ध्वं विधीयते ॥
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
भूतविद्याधाराश्चैव अष्टौ ते देवधीनयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसादृतम् ।
ततोऽभिवायुराकाशं ततो भूतादिच्यते ॥
ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः पुरुषस्ततः ।
पुरुषादींश्चो ज्ञेयो यस्य ब्रह्मादृतं जगत् ।
श्रियोमाभासुदेवानां परापरतरा मवाः ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये अष्टगति-
नामाध्यायः ॥ * । दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रनापतिस्तु भगवांन् गृह्यतः प्रैक्ष्य देवताम् ।

आधिपत्ये तु मुक्तेषु म्हाद्ययन योगेऽपि ।
चयाद्यामपि लोकानां देवतानां द्विजोत्तमाः ।
चकार भ्रष्टं राजान देव्यानां इतिपुत्रजम् ॥
पुत्रंस्तं कोशिकी राजा र्त्विष्यस्यो यमो
द्विप्रः ।
वरुणः प्रविनायात् उत्तरस्यां चदा धनी ॥ * ॥
पुरावतां लोका यथा—
“एव हिमन्व्य राच्यः नि पुरा प्रोक्तानियानि च ।
लोकश्च विदधे दिद्यान् ददावथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् सूर्यसङ्काशात् कस्यचिद्दुर्द्धिनन्म-
लान् ।
कस्यचिद्द्विष्यविद्योतान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म-
लान् ॥
नानावयन् काममयानेकशयनयोजनान् ।
स तन् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
नान् ॥
भानुर्दे वे नपस्थान्ति सौम्यास्तारागगाः यथा ।
एते सुकृतिना लोका ये शान्ताः पुरयकस्मै भः ।
दे यदन्ति म्हाः पुरयैः समाप्रवरदक्षिणैः ।
स्यारदरता दान्ता ऋजवः सद्यदादिनः ।
दीनगदुप्रहकत्तरो ब्रह्मण्या लोकपतिनाः ।
योगदुला महात्मानो यान्ति तत्र तपोज्जुताः ॥
सर्वे सहाः समायुक्ता कोपिता ये तमोजितः ।
एव नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौत्रर त्रससदनमारोह प्रजापतिः ॥
सर्वे स्वयम्भुवत्सो पावतन् दिवोकसः ।
रेमिरे स्त्रेयु लोकेशु महेच्छामिपालिताः ।”
इति वज्रपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्थं विषयोऽस्य यथा,—
“यथा लोकस्य खार्गादिस्था पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा ज्ञतयुगमेव वाक्यम् । यथा ज्ञेता
तथा यौवनं यथा हापरस्तथा स्यादित्ये यथा
कलिरवमातुर्ये यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येव-
मभुमानेनातुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाद्यामपि विप्रसामार्थं विद्यात् ॥”
“तत्र संयोगपिच्छी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुर्गन्-
पत्तिर्वृद्धिरुपपन्नवो विद्योगश्च तत्र हेतुत्वपत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्जन्म दृष्टिराप्यायनं उपपन्नवो
दुःखागमः षड्धातु विभामो विद्योगः स
जीवापगमः स प्रायनिरोधः स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ॥” इति चरकै शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥
“तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्मात् लोकस्य
देविष्यात् । लोकोहि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक सवायैयः सौम्यश्च
तद्भूयस्त्वान् । पश्चात्तको वा ॥” इति सुश्रुते
सूचस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ *)
लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋहिनामीषधम् । इति राजनिघण्टः ॥
(लोकप्रिये, त्रि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । ३८ । ६ ।

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुण्ठचोराखरं वनम् ।
प्रस्थिनं पश्यतो मेऽथ दृढयं किं न हीर्यते ॥”
लोकप्रियः [स] लो, (लोकानां च क्षुरिव ।)
सूर्यः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥
लोकजित्, पु, (लोकं जितवानिति । त्रि — क्षिप् ।)
उड्डः । इत्यमरः ॥ (लोकजित्, त्रि । यथा,
भ्रतपयत्राक्षर्ये । १४ । ४ । १ । ३३ ।
“यं कामं कामयते तन्मागायति तच्चे नल्लोक-
जितेव ॥”
लोकतुषारः, पु, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिघण्टः ॥ (कर्पूरशब्दस्य शुभार्थिकं
ज्ञानथम् ॥)
लोकनाथः, पु, (लोकानां नाथः ।) उड्डः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १
१४८ ।
“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गनकेशान् बोधिसत्तानवेहि तान् ॥”
त्रक्षार । इति शब्दरत्नावले । विष्णुः । इति
तस्य सच्चक्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सत्यदां
स लोकनाथः पितृसद्गोपकः ।
स भौमस्त्वयः शिव इत्युच्यते
न सन्ति यद्यार्थद्विदः पिशाकिनः ॥”
इति कुमारसम्भवम् ॥
(तथा च महालिङ्गाक्षेपनन्ते शिवश्चतन-
स-
लोके ।
“त्रैलोक्ये लोकनाथश्च रुद्रगोत्रे महेश्वरः ॥”
वटिकीयधविशेषः । तद्वयथा —
“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विचर्येत् ।
स्वनाथं रसतुल्यश्च पुनस्तेनैव मर्हयेत् ॥
रसाद्द्विगुणलोकेशश्च लोहदुल्लख्य तादृजम् ।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्बतस्त्रिगुण क्षिपेत् ॥
नागवल्लीद्वेषेनैव मर्हयेदुपगतो भिदक् ।
पचैज्जपट्टेनैव खाड्गभीतं ससुहरेत् ॥
यज्ञ्जुञ्जीहोदरहरः गुल्मव्ययपुनाशकः ।
पिप्लीमधुसंयुक्तं सगुडां वा हरीतकीम् ॥
गोक्ष्वश्च पिबेच्चातु गुडं वा औरकान्ति-
तम् ॥”
इति लोकनाथो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रवार-
संयज्ञे यज्ञ्जुञ्जीहाधिकारे ॥ * ॥ लोकप्रभो,
त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
“लोकनाथस्य रामस्य पीड्या पीडितं जगत् ।
अप्यन्वेयीव सोमस्य राहुयश्चपीड्या ॥”
लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
लुच् + अण् ।) राजा । इति हलायुधः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४६ ।
“उत्तमो लोकपालोऽथमिति लक्ष्यं प्रशस्तिष्ठ ।
यः प्राप्तवान् विना यज्ञं चक्षमे न यश्चक्षयम् ॥”
द्विक्पालः । यथा,—
“इन्द्रो वज्रः पितृपतिर्निर्हृतिर्वरुणोऽग्निः ।
धवदः ब्रह्मरश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥

लोकात्मी

(यथा च, महुः । ५ । ६६ ।

“सोमाम्नाकार्निष्ठेन्द्राणां वित्ताप्यूर्ध्वमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धोरयते वृषः ॥”)

लोकवाच्यवः, पुं. (लोकानां वाच्यवः ।) स्वयं ।
इति अष्टाधरः ॥

लोकवाच्यः, पुं, (लोकान् लोकसमाजात् वाच्यः ।)
सञ्चारवर्जितः । यथा,—

“लोकवाच्यस्तु यो वाजिगवाश्याचारवर्जितः ॥”
इति अष्टाधरः ॥

लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
इत्यमरः ॥ (लक्ष्म्या लोकाजननीसमापि च ।

यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।

“प्रनिष्ठाकामः पृथगे रीद्वी लोकमातरौ ॥”)

लोकलोचनं, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) स्वयं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनञ्च ।

कथा, कथामरिनुसामरे । १८ । ६२ ।

“सोऽश्नन्तुपाणिघानेन यस्त्रेणैरितः शरः ।
जगाम ह्यप्यित्तजवादलस्यो लोकलोचने ॥”)

लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) यद्-
विशेषः । यथा,—

“स्त्वन्देवहाय्यो ये च आर्यकत्रासकादयः ।
कौमारान् भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
सहस्रशतसंख्याता सर्वलोकविचारिणः ॥”
इति वद्विपुराणम् ॥

लोकविश्रुतिः, स्त्री, (लोके विश्रुतिः ।) जनश्रुतिः ।
किंवदन्ती । इति कैचित् ॥

लोकायतं, स्त्री, (लोकेषु आयतं विकीर्णमिव ।)
नर्कभेदः । चार्कशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ।

लोकायतिकः, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्यस्येति ।
‘लोकायत + टन् ।) चास्त्राकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३० ।

“रेन्ध्रनामात्मसंयोगसम्भवविशारदः ।
लोकायतिकसुश्लेषं शुशुभुः खनमीरितम् ॥”)

लोकालोकः, पुं, (लोकालोकौ इति लोकः । न
लोकत्वदेवौ इति अलोकः । ततः कर्म-
धारयः ।) खनामखानपर्वतः । तत्पर्यायः ।

चक्रवाङ्कः २ । इत्यमरः ॥ हे स्यात्सिद्धीपां
महोमावेशा प्राकारवन् स्थिते शिरो लोकालोक
इति खनामख्याते । अन्तर्लोक्यते स्वयंरप्रसभिः
सूक्ष्मान्वान् इति लोकः । तथा बहिः
स्वयंकिर्याश्यात् न लोक्यते इति अलोकः ।
लोक लोके कर्मणि घञ् लोक्याचौ अलोक-
स्येति लोकालोकः । चक्रं महौचक्रं वक्षते
वेद्यनि चक्रवाङ्कः । वङ्क इ वेङ्क च घञ्-
प्रापकविङ्कानिबन्धान् न वृण्य । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । ६८ ।

“सोऽश्नन्तुपाणिघाना प्रजालोपनिर्मोहितः ।
प्रकाश्याप्रकाशश्च लोकालोक इवाचयः ॥”
अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । १४ । १५ ।

श्रीनारायण उवाच ।
“ततः परस्मात्पञ्च लोकालोकैति नामकः ।
अन्तराखे च लोकालोकयोरेः परिकल्पितः ॥

लोकेश्वर

यावदस्ति च देवैर्षे ज्ञानरं मानसोत्तरान् ।
सुमेरोस्तावती शुद्धा काञ्चनी भूमिरस्ति चि ॥

दपेणोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवर्जिता ।
यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चित् प्रबुद्ध्यते ॥

अतः सर्वप्राणिसङ्घारहिता सा च नारद । ।
लोकालोक इति आख्या यदत्र परिकल्पिता ॥

लोकालोकान्तरे चास्य वर्णते सर्वदा स्थितिः ।
ईश्वरेण सलोकानां त्रयाणामनगः कृतः ॥

स्वर्गादीनां ध्रुवानानां रक्षणयो यदशादिह ।
अस्माकीनाञ्च नौ लोकाजातान्नागाः कदापि
हि ॥

पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारद । ।
तावदुन्नहनायामः पर्वतेको महोदयः ॥

यनावांलोकविन्यासोऽर्थं संख्यामानलक्ष्येः ।
कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥

भूगोलस्य चतुर्थींशो लोकालोकाचलो मुने । ।
तस्योपरि चतुर्दशं ब्रह्मण्यं चात्मयोनित्वा ॥

निवेशिता दिग्गजा ये सन्नामानि निवीक्षत ॥
ऋषभः पुष्यचूडोऽथ वामनोऽथपराजितः ॥

एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव इरिताः ।
तेषाञ्च स्वविभूतौ न बहुवीर्यापट्टेह्यम् ॥

विशुद्धसत्वस्यैश्वर्यं बह्वंयन् भगवान् हरिः ।
आस्ते सिद्धाश्रकोपेतो विष्णुर्कसेनादिषट्पते ॥

निजायुधैः परितृप्तो मुजदच्छेः समं ततः ।
आस्ते सकललोकस्य स्वस्वते परमेश्वरः ॥

आकल्पमेव वेष्टं च गभी विशुः सनातनः ।
समायारचितस्यास्य गोपीधायामसाधनः ॥

योऽन्तर्लिक्षार एतेन ह्यलोकपरिमायकम् ।
याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचल इती-

रयन् ॥” * ॥

लोकश्च अलोकश्च तौ । स्वर्गाद्यालोकविश्रु-
तत्रहितदेशौ । अत्र द्विनप्रयोगः स्यात् ।

यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
“ततः परस्मात् लोकालोकनामापञ्चो लोका-
लोकयोरन्तराखे परित उपकृष्यः ॥”)

लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।

“यथा षट्पञ्चानामिदं सदीगत-
स्त्रिलोकचनैकाग्रतया दुरासदः ।
तवैव सन्देशहरादिशंभुः
स्योति लोकेश । तथा विधीयताम् ॥”

लोकपालः । यथा, महुः । ५ । ६७ ।
“लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
श्रीवाशौचं चि म्चर्तानां लोकेशप्रभवाद्ययम् ॥”

लोकान्निपतौ, त्रि । यथा, भागवते । ३ ।
६ । १६ ।
“पादावस्य विनिर्भ्रौ लोकेशो विश्वरावि-
भ्रतु ॥”)

लोकेश्वरः, पुं, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ध्रुवनां चर्तानां

लोचन

प्रभुश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११४ । १६ ।
“अवकीद्वज्जीनीय दसमात्रा मच्चौ तदा ।
उवाच चापि क्षुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥”)

लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ६ ।
“यद्दहनस्यताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम् ।
सुरासुप्रेतवितानां पतीन् लोकेश्वरान्
द्वयान् ॥”)

लोकेश्वरालम्बा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बुद्धस्य आत्म-
नेव ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्यायः । तारा २

महाश्रीः ३ श्रीङ्कारा ४ खाहा ५ श्रीः ६
मनोरमा ७ तारिणी ८ यथा ९ अन्तना १०

श्रवा ११ खड्गवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४
नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७

वसुधारा १८ धनन्ददा १९ चिलोचना २०
लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

लोच, ऋ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(‘सुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अखुलोचत् ।

भासि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमश्रवणदेवौ भास
इति ऋद्धन्व्यकारं मत्वा वचनार्थमाहृतः ।
इति दुर्गादासः ॥

लोच, ऋ उ ईंश्चै । इति दुर्गादासः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ईंश्चैः पर्यालोचनं प्रखि-
धानमित्ति यावत् । ऋ, अखुलोचत् । उ, लोचते

कार्ये सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-
द्विकमिति । लोच + अच् ।) अशु । इति
अष्टाधरः ॥

लोचकः, पुं, (लोचते इति । लोच + क्तुल् ।)
मांसपिष्टम् । अचितारका । कञ्जलम् ।
स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदली । नीलवस्त्रम् ।
निर्मोहः । कर्णपुरः । ऋद्धौ । भृशदचर्म ।
इति मेदिनी । के, पू० । निर्मोहः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच + ल्युट् ।)
पक्षुः । इत्यमरः ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं
यथा,—

“वक्रान्तेः पश्यन्नामैर्लोचनेः सुखभागिनः ।
मार्जारलोचनेः पापो महात्मा मंयुपिङ्गलैः ॥
क्रूराः केकरनंजाश्च हरिणाद्याः सकल्पवाः ।
जिह्वैश्च लोचनेः क्रूराः सेनाभ्यो गजलोचनाः ॥
गभीराद्या ईश्वराः स्युर्मन्त्रिण्यः स्थूलचक्षुषः ।
नीलोत्पलाद्या विदांसः सौभाग्यं श्लाघचक्षु-
यान् ॥

स्यान् ह्यव्यतारकाचाणामख्यासुत्पाटनं किञ्च ।
भङ्गलाद्याश्च पापाः सुनिःखाः सुदीर्घ-

लोचनाः ।
द्रक् क्षिन्धा विपुला भोगे अख्यायुर्नाभि-

रुन्ता ।
विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा विषमभुवः ॥”

इति मारुडं ६५ अथायः ॥
लोचनरहित, स्त्री, (लोचनार्थां हित्वा ।) तुत्याङ्ग-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोटः

लोचना, स्त्री (लोचने पर्यालोचयतीति । लोच + ल्युः । टाप् ।) बुद्धप्रतिभेदः । अस्थाः प्रमायं पर्यायाच्च लोचेश्वरात्मजाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 लोचनामयः, पुं, (लोचनयोरामयः ।) चक्षुरोग- विशेषः । तत्पर्यायः । अभिमन्यः २ । इति त्रिकाख्यशेषः ॥
 लोचनी, स्त्री, (लोचयन्तीति । लोच् + ल्युट् । टाप् ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोचमर्कटः, पुं, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 लोचमस्तकः, पुं, (लोचं दृश्यं मस्तकं मयूरशिखिवस्थः ।) मयूरशिखीषधम् । रुद्रजटा इति स्थानः । शैव्यमानिषेति कैचिन् । तत्पर्यायः । श्वराश्वः ३ कारवी ३ र्दण्डः ४ मयूरः ५ । इत्यमरः ॥ लोचमर्कटः ६ । इति भरतः ॥
 लोचिका स्त्री, दृष्टिद्वयमदिनाद्योदकसहित- दलिनमखलाकारनिर्मितघृतमृदसमिता । लुचि इति भाषा । इति पाकराजेश्वरः ॥
 लोट ऋ उच्चादेः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा- पर-अक-उ-सेट् ।) ऋ, अलुलोटन् । लोटति लोचः उच्चाद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लोटलः, पुं, (लोटतीति । लोट् + बाहुलकात् उलच् ।) अभिलोटकः । इति संक्षिप्तसारो- षाद्विहितः ॥
 लोड, ऋ उच्चादेः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा- पर-अक-उ-सेट् ।) ऋ, अलुलोडन् । इति दुर्गादासः ॥
 लोडहण्यं, स्त्री, (लोडं लवणरसयुक्तं दृश्यम् ।) लवणहण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोड्या, स्त्री, (लवणमस्थस्या इति । अच् । टाप् ।) पृथोदरादित्वात् साधुः ।) चूडाश्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्थाः पर्यायः ।
 “लोड्या लोड्या च कथिता दृष्टलोड्या तु चोटिका ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लोड्यारं, स्त्री, (लवणं ऋच्छतीति । लवण + ऋ + अच् ।) पृथोदरादित्वात् साधुः ।) चारविशेषः । तत्पर्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरजम् ३ लवणमदः ४ जलजम् ५ लवणचारः ६ लवणः ७ । अख्य गुणाः । अख्युख्यत्वम् । नौख्यत्वम् । पित्त- दृष्टिकारित्वम् । चारत्वम् । ईषण्यत्वम् । वात- गुह्यादिभ्रूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोड्याश्लि, स्त्री, चूडाश्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोडं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “हृषिन्ध्रिणिति ।” उखा० ३ । १८६ । इति तन् ।) स्तयधनम् । तत्पर्यायः । लोडम् २ । इति जटाधरः ॥
 लोडो ३ लोचम् ४ लुम् ५ । इति शब्दरत्ना- वली ॥
 लोडि, पुं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “हृषिन्ध्रि- णिति ।” उखा० ३ । १८६ । इति तन् ।) नेत्राणु । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ चिह्नम् । इति सिद्धान्त-

लोप्रः

कौमुदीसुषोड्विहितः ॥ लवणम् । अन्वुपातः । इति संक्षिप्तसारोषाद्विहितः ॥
 लोप्रं, स्त्री, लुनातीति । लू + “सर्द्धधातुश्च्युत् ।” उखा० ३ । १८८ । इति च्युत् । यद्वा, ला + “अशिवादिभ्य ईचोर्चौ ।” उखा० ३ । १०२ । इति उचः । इत्युच्त्वन् ।) लोनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नेत्रजलम् । इति संक्षिप्त- सारोषाद्विहितः ॥
 लोप्रः, पुं, (लवण्यति । रुध् + अच् । रश्च लः ।) खदानखानदृष्टः । रक्तवस्त्रस्य तस्य पर्यायः । तिरौटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोप्रः ५ तिन्दुकः ६ । अतस्य तस्य पर्यायः । शुक्लः २ श्वरलोप्रः ३ महालोप्रः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नराजा ॥ अख्य गुणाः । असकफवान- नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । श्लेषजित्तम् । सर- त्वञ्च इति राजवल्लभः ॥
 लोप्रः, पुं, (लवण्यति । रुध् - बाहुलकात् रन् । रश्च लः ।) लोप्रदृष्टः । (यथा, प्रिशुपाल- वधे । ६ । ४६ ।
 “अधरेज्वलत्तज्वरः सुदृशां विश्रुतं क्रयोलभुवि लोप्रजः । नवमङ्गलं नदनपङ्कजयो- विभिदे न श्रुदनिहिनान् पयसः ॥”) तत्पर्यायः । गालवः २ श्रावरः ३ तिरौटः ४ तिन्दुकः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ यद् लोप्र- माने लोप्र इति ख्यति । यद् अनेलोप्र इति सुभूतिः ॥ आटापादः अनेलोप्रे श्लेषो रक्तलोप्र इति स्वामी ॥ तस्य पर्यायान्तरं यथा । लोप्रः ७ भिन्नतरः ८ तिन्दुकः ९ काष्ठकीलकः १० लोप्रकट्टकः ११ शुम्भरः १२ हस्तिरोप्रकः १३ तिलकः १४ काष्ठनीलकः १५ पैमपुष्पकः १६ भिन्नो १७ श्रावरकः १८ । अख्य गुणाः । कषायत्वम् । श्लेषित्वम् । वातकफाक्षनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । विशुद्धत्वम् । तत्र विशिष्टो वल्क- लोप्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “लोप्रस्तिन्दुस्तिरौटश्च श्रावरो गालवस्तथा । द्वितीयः पट्टिकालोप्रः क्रसुकः स्थूलवल्कलः ॥ जीर्णपत्रो हृदयत्रः पट्टीलाक्षाद्याप्रसादनः । लोप्रो ग्राही लघुः श्लेषित्वच्छुष्यः कफपित्तशुत् । कषायो रक्तपित्ताहृग्वातातीसारश्लेषहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “तिन्दुकस्तु मतो लोप्रो हृदयत्रस्तिरौटकः । तस्य मूलत्वचं शुष्काम्लवल्कलवर्जिताम् ॥ चूर्णयेत्तु त्रिधा क्लवा द्वौ भागौ श्लेषित्वेत्ततः । लोप्रस्थैव कषायेव हृतीयं तेन भावयेत् ॥ भागं तं दृशन्मूलस्य पुनः कषायेन भावयेत् । शुष्कं चूर्णं पुनः क्लवा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ दधितकसुरामखच्छत्रैवैदरश्लेषुषा । रसेनामलकानां वा ततः प्राणितकं पिवेत् ॥” “सुरा लोप्रकषायेव आतां पचस्वित्वां पिवेत् ॥” इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ।)

लोपासु

लोप्रकट्टकः, पुं, (लोप्र एव लोप्रकः । ख एव दृष्टः ।) लोप्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोपः, पुं, द्विदः । आकृलीभावः । लुपधातोर्भावे च्चप्रत्ययेन नियन्त्रोपम् । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।
 “घोः हृमिन्ध्रिण्यविशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मितः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ।”) याकरश्चमने वर्णनाशः । तथा हि । नाश- विधिव्यथा । लोपोऽस्थोमादोरित्यादि ॥ अपि च । “सकृन्धो विधिभ्यः खान्तलो लोपविधिस्तथा । लोपखरादेश्योस्तु खरादेश्यो विधिर्लोकः ॥” इति दुर्गादासः ॥
 लोपा, स्त्री, अगस्त्यसुनिपत्नी । इति जटाधरः ॥ लोपाकः, पुं (लोप श्लेषमदर्शनं अकति प्राप्नो- तीति । अक् + अण् ।) शृगालः । इति त्रिकाख्यशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “श्राविच्छेद्यकगोधाश्रयश्रयदंशलोपाकलोमश- क्येकदलीच्छाप्रियकाजगरसपंक्षिकनकुल- महावभुप्रभृतयो विलेपयथाः ॥”) लोपापकाः, पुं, (लोपं हृतमदर्शनं आप्नोतीति । आप् + लृण् ।) शृगालः । इति शब्दमाला ॥ लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + स्त्रियां टाप् । अत इत्वम् ।) शृगाली । इति शब्दमाला ॥ लोपासुद्रा, स्त्री, अगस्त्यसुनिभायां । इत्यमरः ५ लोपयति धोवितो रूपभिधानमिति लोपा पचाद्यन् आसुद्रयति सद्युः खड्गिमिति आसुद्रा अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न तुदं रानि असुद्रा पतिशुश्रुषाया लोपे असुद्रा लोपा- सुद्रा । लोपा च ।
 “लोपासुद्रा तु वेदर्भो लोपा स्त्री कुम्भजननः ॥” इति कथम्भूषणम् । इति भरतः ॥
 अस्था अर्धदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्धदानं लिखति । अगस्त्यार्धदानम् सौर्येय सिंहाराशौ विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अप्रप्ते भास्करे कर्मां श्लेषभूतेस्त्रिभिर्दिनेः । अर्धं द्युरागस्त्यस्य गौडदेशनिवातिनः ॥” नारसिंहे ।
 “शुद्धे तोयं विनिलिप्य सितपुष्पाक्षतेयुनम् । मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षिणाशासुखस्थितः ॥ काशपुष्यप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥” प्रायेणन्तु ।
 “आतापिर्मन्त्रितो येन वातापिञ्च महासुरः । ससुद्रः श्लेषितो येन च मेऽगस्त्यः प्रचीदतु ॥” गम्यादिकस्तु अगस्त्यस्य नम इत्यनेन देवं विशेष- याद्देश्यो वामान्यतः प्राप्तत्वात् ।
 दक्षिणाशासुखस्थित इति गम्यादावपि प्रथो- गाङ्गकर्तुषर्मात्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥
 तत्पत्रार्थदानमस्तु ।
 “लोपासुद्रं महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते । शृङ्गायार्धं मया दत्तं मित्रावरुणवत्समे ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥

(अस्या जन्मादिविवरणम् महाभारते वन-
पर्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्)
लोपासुद्रापतिः, पुं, (लोपासुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यमुनिः । इति पुराणम् ॥
लोपाशकः, पुं, (लोपं आकुलीभाव चकितमत्राति ।
अश्रु + णकुल ।) श्रुगालः । इति शारावली ॥
लोपाशिका, स्त्री, (लोपाशक + श्लियां टाप् ।
अत इत्वम् ।) श्रुगाली । इति शारा-
वली । १०२ ॥
लोपु, स्त्री, (लुप् + रुन् ।) स्त्रीधनम् । लोतम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१०.०।५।
“ते तस्यावसथे लोपुं इत्यवः कुवसत्तम । ।
निधाय च भयाङ्गीनास्तत्रैवानागतं वसे ॥”)
लोप्री, स्त्री, (लोपु + श्लिवात् डीप् ।) लोपुम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लोभः, पुं, (लुभ् + घञ् ।) आकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पर्यायः । ढ्य्या २ लिष्ठा ३
वशः ४ श्रुधा ५ काङ्क्षा ६ श्रंसा ७ गह्वः ८
बाह्या ९ इच्छा १० ढट् ११ मनोरथः १२
कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥*॥
तस्य लक्ष्यं यथा,—
“परविनादिकं दृष्ट्वा नेतुं धो हृदि जायते ।
अभिलाषो हि ज्ञेयः स लोभः परिकीर्तितः ॥”
इति पाञ्च निघायोगसारे १६ अध्यायः ॥*॥
स च ब्रह्मणोऽधराज्जातः । यथा,—
“भूमध्याद्भवन् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ।”
इति मात्स्ये सुखोत्पत्तिर्नाम ३ अध्यायः ॥*॥
स तु नाशकारणं यथा,—
“लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते च्छितिः ।
तस्मात्क्रोधो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विचरेत् ॥”
इति गार्दङ्गे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“त्रिविधं वरकस्यैर्दारुं बाणवमात्मनः ।
कामः क्रोधश्चा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्रयेत् ॥”
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥
(लोभविन्दाविवचकश्लोकादि यथा,—
“लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रकृतिर्लोभ एव च ।
देषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारकम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभात्क्रोहश्च बाणश्च लोभः पापस्य कार-
कम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्क्रोहः प्रवर्त्तते ।
क्रोहश्च नरको याति शास्त्रक्रोधे विचक्षणः ॥
भातरं पितरं पुत्रं भातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभाविधो करो हन्ति स्वामिनं वा सही-
दम् ॥
लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो चयनते दृशम् ।
दृषावीं दुःखमाप्नोति परचेह च मानवः ॥
लोभाविधो नरो विषं वीचते न स चापहम् ।
दुग्धं पश्यति भाञ्जरो यथा न कण्डू-
द्वितम् ॥
श्रापेय धनिनामेव धनलोभो विरतम् ।

पश्य कौटिल्योपेत्तं लक्षाय प्रणतं धनुः ॥
नात्यर्थमथार्थितया लुब्धतुहेजवेज्जन्म् ।
अखिदैत्वाश्वरत्नं स्त्रीर्मथ्यमानोऽहजद्विषम् ॥
लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धैः सन्ततो भयं
दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारी लोभविन्दुस्य नाख्येव ॥
सत्यप्रशमतपोभिः शस्त्रधनैः शास्त्रविद्भि-
र्भिविजितः ।
लोभो वत प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-
नाम् ॥
श्लेषोपपन्न इति पूर्णदशाविशेष-
शाली खमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।
लब्धोदये तमथ गच्छति पद्मवन्द्यौ
दीपा भवन्ति कलुषा वलवान् हि लोभः ॥
यद्दुर्गामटवीमटलिन विकटं कामान्ति देशान्तरं
गाहन्ते गह्वरं समुद्रमथनक्षेत्रं क्षपिं कुर्वन्ते ।
सेवन्ते लपयं पतिं गजघटावह्वदुःसचरं
सर्पन्ति प्रघनं धनात्तदधिपक्षलोभविस्तू-
र्जितम् ॥” * ॥)
लोभो, [न] चि, (लोभोऽप्यास्तीति । लोभ +
इतिः ।) लोभयुक्तः । तत्पर्यायः । यधुः २
गह्वरः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ ढ्यकः ६
लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति जटाधरः ॥
लिपुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ् + यन् ।) रुद्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, चि ॥
लोभ, [न] स्त्री, (लुभ्ये छियते इति । ल +
“नामन्त्वोमन्त्वोमन्तुलोमन्पापन्ध्यामम्”
उवाच ० । १५० । इति मनिनुप्रबन्धेन साधुः ।)
शरीरस्थकेन्द्रः । तत्पर्यायः । तनुरुहम् २ रोम
३ । इत्यमरः ॥ तनुरुहम् ४ तनुरुद् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुखकोपनिषदि ।
१ । १ । ७ ।
“यथोर्ध्वनाभिः स्त्रुते यस्त्रुते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केन्द्रलोमानि
तथाक्षरान् सम्भवतीह विश्वम् ॥”)
तनु गर्भस्थस्य यस्त्रु मांसि भवति । इति सुख-
कोषः ॥ अपि च ।
“यस्त्रु मांसि च नारीणां वैदिके नाधिकारिता ।
उदरस्थस्य बाणस्य नखलोभप्रवर्त्तनात् ॥”
इति स्मृतितः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
“अथो मन्वादि लोमानि अस्त्रजाणि भवन्ति
हि ।
सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
कूपकाः ॥
अङ्गप्रत्यङ्गनिर्गुप्तिः स्वभावादिषु जायते ।
सन्निवेशश्च गार्वाण्यं वाचास्त्रे कारणात्तरम् ॥”
निर्गुप्तिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो
रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ॥)

लोमं, स्त्री, लाङ्गलम् । इति जटाधरः ॥ (रोम ।
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ । ६ । २ ।
“अथो शब्दायाजलोमैः संखण्डया वा अग्नेः
प्रिया तृणयंदजेति ॥”)
लोमकरणी, स्त्री, मांघच्छदा । इति राजनिघण्टुः ॥
लोमकण्यः, पुं, (लोमयुक्तौ कण्यौ यस्य ।) शशकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“लस्यकण्यः शशकः शूली लोमकण्यौ विवेषयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
लोमयुक्तकर्मविशेषः, चि ॥
लोममं, स्त्री, (लोमानि च्छन्तीति । छन + टक् ।)
इन्द्रलुपकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ टाक इति
भाषा । लोमघातके, चि ॥
लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोर्वस्य ।) अङ्ग-
दीपीयराजविशेषः । स तु ऋष्यशङ्खमुनि-
श्वशुरः । इति रामायणम् ॥ (अयं हि सुख्य-
वंशावतंसस्य दशरथस्य सखा । विप्रावमान-
नात एवास्व रात्रे बहुकालं अवग्रहः सम्भूव
तत एवाप्तौ काश्यपं ऋष्यशङ्कं सखादृ-
ष्यानीय शान्तां नाम दशरथकन्याम्सखी दत्त-
वान् । एतद्दृष्टवान्तनु महाभारते वनपर्वणि
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
लोमपादपुः, स्त्री, (लोमपादस्य पुः ।) पुरी-
विशेषः । अथुना भागलपुर इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । चन्पा २ मालिनी ३ कर्णपूः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमफलं, स्त्री, (लोमयुक्तं फलम् ।) भयम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥
लोमविषः, पुं, (लोमि विषं यस्य ।) आन्नादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । लोमन् +
“लोमादिभ्यः शः ।” इति शः ।) मुनिविशेषः ।
(मुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिणः साहस्रस्य
शुद्धिरस्यानुगामी सन्त्वैतीर्थेऽन्तान्तमस्त्रे विद्या-
पामासेति महाभारते वनपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥*॥)
मेघः । अतिलोमान्वितः, चि । इति मेदिनी ।
श्रे. २० । यथा,—
“कदाचिद्गुरो र्द्वन्द्वः कदाचिद्विद्वान्मुनिः सुखी ॥”
इति सासुदकम् ॥
(धान्यापहरणरूपकर्मविपाकात् लोमशो
भवति । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ११६ ।
“ध्यायं ह्यत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥”)
लोमशकाका, स्त्री, (लोमशः काको यस्याः ।)
कर्कोटी । इति राजनिघण्टुः ॥ (कर्कोटीशब्दे
रश्वा गुण्णदयो ज्ञातव्याः ।)
लोमशपरिणी, स्त्री, (लोमशं पर्यमस्यस्या इति ।
इति । डीप् ।) माघपत्नी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य ।
कम् ।) शिरीषदण्डः । इति राजनिघण्टुः ॥
लोमशमाञ्जरीः, पुं, (लोमशो लोमबहुलो
माञ्जरीः ।) माञ्जरीविशेषः । मन्मन्कृत्वा ।

लोमह

लोलार्कः

लोष्टः

इति भाषा । तन्मन्त्रायः । पूनिकः २ मार-
जानकः ३ सुगन्धी ४ यत्रपातनः ५ गन्ध-
माञ्जरीकः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ
मुष्कगुणाः ।

“गन्धमाञ्जरीयन्तु वीर्येण कफघातञ्जन् ।
कण्डुकोष्ठहरं मेत्रं सुगन्धं खेदगन्धदुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोमशा, स्त्री, (लोमानि सन्ध्या इति ।
लोमन् + श । टाप् ।) काकजङ्घा । मांवी
(अस्ताः पर्यायो यथा,—

“नलदं नन्दिनी पेशी मांवी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
यथा । (अस्ताः पर्यायो यथा,—

“वचोऽयमाया षडयस्या गोलोमी शतपञ्चिका ।
सुदपनी च मङ्गला जटिलोया च लोमशा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शूकशिशिः । महामेदाः कावीसम् । शाकिनी-
भेदः । इति मेदिनी । श्रे, २७ । अजिनवा ।

इति विश्वः ॥ शाण्डुषी । एञ्कारः । गन्धमांवी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशातनं, स्त्री (लोम्नां शातनम् ।) लोम-
पातनम् । तस्यौषधानि यथा,—

“हरितालं शूकचूर्णं कदलीदलमक्षना ।
एतदुद्यै चोद्दत्तं लोमशातनसुतमम् ॥

लवणं हरितालच तण्डुल्याश्च फलानि च ।
लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनसुतमम् ॥

सुधा च हरितालच शूकचैव मनःशिला ।
सैन्धवेन सहैकत्र ङ्गाम्बुजैश्च पेषयेत् ॥

तन्सोद्योद्घातनादेव लोमशातनसुतमम् ॥”

इति गारुडः १५५ अध्यायः ॥

(तथा च ।

“भङ्गातकं विडङ्गश्च यवचारश्च सैन्धवम् ।
मनःशिला शूकचैर्षं तैलपक्वं तथैव च ।

लोमानि शातयन्ते नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति वैद्यके भैषज्यधन्वन्तरौ वशीकरणाद्यधि-
कारे ॥ * ॥)

लोमहर्षणं, स्त्री, (लोम्नां हर्षणमिव) रोमाश्च ।
इत्यमरः । (लोम्नां हर्षणमक्षारदिति । रोमाश्च-
कारके, त्रि । यथा, महाभारते ॥ ६७१ ॥)

“तस्मिन् महाभवे धोरे तुमुके लोमहर्षणे ।
वधुः शरजालानि चित्रिया युद्धसैदाः ॥”

लोमहर्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकाश्रवणात्
लोम्नां हर्षणं उद्गमो यस्मात् ।) छनः । यथा,

“पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ।
प्रख्यातो यावत्प्रियोभूत् छतो वै लोमहर्षणः ॥

पुराणसंहितां तस्मै ददौ आशौ महासुनिः ॥”

इति विश्वपुराणे ३ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
स च बलरामेयः हवः । यथा,—

“तथा क्षेत्रे हतपुत्रो निहतो लोमहर्षणः ।
बलरामास्त्रयुक्तात्मा नैमिषेभूत् स्ववाक्या ॥”

इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥

लोमङ्गलं पुं, (लोमानि हरति नाशयतीति ।
ङ् + ङिप् ।) हरितालम् । इति हैमचन्द्रः ॥

लोमानिका स्त्री (लोमाला लोमश्रेण्या काय-
तीति । के + कः । टाप् ।) शृगालिका ।

यथा,—

“लोमानिका शीघ्रजिह्वा जिह्वरुक्कासुखी च
सा ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोलः, त्रि (लोडतीति । लुङ् विभोडने + अच् ।)
चञ्चलः । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

१४१ ।

“पञ्चोपमिनिसाम्बसपञ्चं
दृष्टवदधरविस्ममभेदे ।

अयं कृञ्चि सस्मैव तद्वया-
क्षारलोलवलयेन करेय ॥”

वाक्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७।२३ ।
“द्वेयन्ध्वान्मानशिरं मनोहा-
मन्दीन्वलीलानि विनीचनानि ॥”

पु, नामसमनुः । इति मान्छेदपुराणम् ।
७४ । ४१ ।)

लोला, स्त्री, (लोल + टाप् ।) जिह्वा । लण्ठी ।
इति मेदिनी । खे, ४७ ॥ चञ्चला स्त्री च ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०८ ।
“सञ्जाङ्गमपयन्ती लोला ह्युप श्रेयेश्च शय्यायाम् ।
अलसमपि भाव्यन्त भजते पुरुवायितेव यीः ॥”

चतुर्हृषाचरदृतिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥
अथ लक्षणादिकं दृष्ट्वा, शब्दं दृष्टव्यम् ।)

लोलार्कः, पुं, (लोलनामा अर्कः ।) सूर्यः । यथा,
पुलस्त्य उवाच ।

“ततः सुकेशिवचनात् सर्वं एव निशाचराः ।
तेनोदितन्तु ते धर्मं चक्रुर्मुदितमानवाः ॥

ततः प्रवृत्तं सुतराममच्छन्त निशाचराः ।
पुत्रपौत्रार्थं युक्ताः सदाचारसमन्विताः ॥

तज्योत्तस्तेजसा तेषां राक्षसानां महात्मनाम् ।
गन्तुं नाशक्रुवन् सद्यो बन्धनाणि च चन्द्रमाः ॥

ततस्त्रिसुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत् ।
दिवा सूर्यस्य सङ्घः क्षयदायाश्च चन्द्रवन् ॥

ततः क्रोधाभिभूतेन भाहुना विप्रमेदिभिः ।
भाहुभौ राक्षसपुरं तद्दृष्ट्वा यथेच्छयाः ॥

तद्भाहुना तदा हटं क्रोधाभासेन चक्षुषा ।
निपपाताम्बराद्दृष्टः शीघ्रपुण्य इव यद्यः ॥

पतमानं वमालोक्ष्य पुरं प्रालङ्कटङ्कटः ।
वमो भवाय सर्वत्र इदृशसैरधीयत ॥

तेषां क्रान्दिन्माकर्ष्य चारुणा गगनेचराः ।
द्वाषेत्युचुर्गुण्यः सर्वे हरभक्तः पतत्यसौ ।

तक्षारणवनाः श्रव्यः श्रुतवान् सञ्जतोऽथयः ।
श्रुत्वा स चिन्तयामास केवासौ पाळते सुवि ॥

श्लाघवान् देवपतिना सहस्रकारिणेव तत् ।
पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः ॥

क्रुद्धस्तु भगवान् दग्धभिर्भुमन्ममयस्यत ।
दृष्टमान्छिन्नेत्रैश्च निपपात ततोऽम्बरात् ॥

ततो ब्रह्मा सुरपतिः सुरैः सार्द्धं चमभ्ययात् ।

रथं महेश्वरावाचं मन्दरं रविकारणान् ॥
गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शङ्करं शूलपाणिनम् ।

प्रसन्नं भास्करार्थाय वाराणस्यासुपातनम् ।
ततो दिवाकरं भूयः पाणिनादाय शङ्करः ।

हन्त्वा नामास्य लोषेति रथमारोपयन् पुन ॥
आरोपिते दिनकरे ब्रह्माभ्यैव सुकेशिनम् ।

सदाश्वत्सनगरं पुनरारोपयद्दिवि ॥”

इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलार्क-
जननं नाम १५ अध्यायः ॥

लोलिका, स्त्री, (लोलतीति । लुङ् + लुङ् ।
टापि अत इत्वम् ।) चाङ्गरी । यथा—

“सुधा दन्तशलाब्ध्या चाङ्गरी लोलिका च सा ।”

इति जटाधरीः ॥

लोलितः, त्रि, लघुः । भ्रूलो इति भाषा । लुङ्
विभर्त् अस्माद्भावे षष्पि लोळः सोऽस्य जातः ।
इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लोलुपः, त्रि, (गर्हितं लुम्पतीति । लुप + लुप् +
अच् ।) अतिलुब्धः । इत्यमरः ॥ (यथा
माषि । १ । ४० ।

“तथापि वाचालतया युजन्ति मां
मिथस्त्वंदाभाषयलोलुपं मनः ॥”

लोलुभः, त्रि, (लुभं लुम्पतीति । लुभ + लुप् +
अच् ।) लोलुपः । इत्यमरः ॥ (यथा, उवा-
चरत्नागरे । ११७ । ४६ ।

“स्त्रियोऽप्येच्छन्ति पुमान् यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः ।
तस्यास्ते को भवेन्नार्थो तुल्यरूपः स किंपुनः ॥”

लोष्ट, ङ सञ्ज्ञतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
व्याप्तं - सक् - सेट् ।) ङ, लोष्टते धातुं लोळः ।
इति दुर्गाशाः ॥

लोष्टं, स्त्री, (लोष्टते इति । लोष्ट + अच् ।)
लोहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोष्टुः
इत्यमरः ॥

लोष्टः, पुं स्त्री, (लोष्टते इति । लोष्ट + अच् ।)
यथा, लघुते इति । लू + “लोष्टपतितो”

उणा० ३ । ६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातितः ।)
श्लतिक्वाण्डम् । डेला इति भाषा । तन्-
पर्यायः । लोष्टः २ । इति शब्दरत्नावली अम-
रश्च ॥ लोष्टः ३ इतिः ४ । इति हैमचन्द्रः ॥

(यथा, वेतालपञ्चविंशत्याम् । १ ।
“अञ्जी वा हारे वा बलवति रिपौ वा
सुहृदि वा
मर्या वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा ह्यदि वा ।
लघ्ये वा खेये वा मम समदृषी यान्तु दिवसाः
क्षचित्पुण्यैश्चरुष्ये शिव शिव शिवेति प्रलयतः ॥”

लोष्टन्नः, पुं, (लोष्टं हन्तीति । हन + टक् ।)
लोष्टमेदनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

लोष्टमेदनः, पुं, (भिनचीति । भिद् + ल्युः ।) लोष्टस्य
मेदनः ।) लोष्टभङ्गवाधनसुह्वरः । मह इति
ख्याते इति केचित् । तत्पर्यायः । लोष्टमेदनः २
लोष्टन्नः ३ लोष्टन्नः ४ कोटिशः ५ कोटिशः ६ ।
इत्यमरटीका ।

लोष्टुः, पुं, लोष्टः । इति हैमचन्द्रः ॥

लोहः

लोहकि

लोहं, लौ, अगुरु । इत्यमरः ॥ (अथास्य पर्यायः ।
“अगुरुधरं लोहं राजार्हं योगजननया ।
वशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजगधमनायकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लोहः, पुं लौ, (लघुतेऽनेनेति । लृ + वाङ्लकात्
हः ।) लौहम्, लोहकम् । सन्नेत्रजसम् । इति
मेदिनी । हे, = च धिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखा-
यसम् ३ इधनुसारम् ४ शिलाभजम् ५ अश्ल-
जम् ६ क्षविलोहम् ७ अरम् ८ ह्यायसम् ९ ॥
अथ लौहस्य लोहस्य पर्यायः । लौहम् २
श्रीस्त्रायसम् ३ श्लम् ४ पिखम् ५ पिख-
यसम् ६ शटम् ७ आयसम् ८ निश्रितम् ९
नौत्रम् १० खड्गम् ११ सुखजम् १२ अयः १३
चित्रायसम् १४ चोत्रजम् १५ । अस्य गुणाः ।
रूच्यत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
कण्ठप्रमेहपाण्ड्युलनाशिलम् । तीक्ष्णत्वम् ।
सखाधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा लोमिलदेवानां निहतानां सुरैर्बुधे ।
उत्पन्नानि शरीरैर्भ्यो लोहानि विविधानि च ॥
लोहोऽस्मीं प्रच्छकं तीक्ष्णं पिबं कालाय-
सायवी ।
गुरुना इष्टो नोत्कीदकपदाश्च कारिना ।
अश्लदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्रायसस्य तु ॥
लोहं तिक्तं रश्मिं मधुरं तुवरं गुरु ।
रूच्यं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कर्णं पित्तं गरं शूलं शोषार्थं लोहपाकृताः ।
मेदोमेहकमौनु कुष्ठं तल्लिङ्गं तद्वदेव हि ॥
यखलकुष्ठामयम्लदुर्दं भवेत्
द्वेगोमूलौ कुवतेऽभरौच ।
नानारजानाश्चापि तथा प्रकोपं
करोति ह्मलसमगुहलोहम् ॥
जीवहारि मद्कारि सायसं
वेदशुद्धिमदसंस्कृतं भुवम् ।
पाटवं न तनुते शरीरके
दारुणां हृदि रजाश्च यच्छ्रुतिः ॥” ॥
तत्र चारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“साम्बन्धिच्छिराकारायङ्गान्धस्त्रेण लेपिते ।
लोहे शुद्धे च स्त्रेणापि तस्मैरमभिधीयते ॥
लोहं धाराद्वयं ह्याद्यद्युहयोमविचारकम् ।
अर्द्धसंस्कारं वातं शूलस्य परिणाममम् ॥
हृदि च पीनवं पित्तं आचमसाय अपोहृतिः ॥”
अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैकविन्दुः प्रतप्तं
हिङ्गुर्गन्धं व्यजति च निर्जं तिक्ततां निम्नकन्दः ।
वर्णं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं
क्षयाङ्गः स्नातु सफलचक्रकः कान्तलोहं
तदुक्तम् ॥
शुक्लोदरार्थः श्रुलामसामवातं भगन्दरम् ।
कामलाशोषकुष्ठानि चयं कान्तमयी जयेत् ॥

श्रीहानमन्त्रपित्तच यज्ञकापि शिरोरुजम् ।
सन्धानो गान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुवतेऽभिमं विवह्वयेत् ॥”
अथ किट्टी ।
“आयमानस्य लोहस्य मूलं मखरसुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानश्च निगद्यते ॥
यज्ञोहं यद्गुणं प्रोक्तं तल्लिङ्गमपि तद्गुणम् ॥”
अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
“यखलकुष्ठामयम्लदुर्कारि
द्वेगोमूलौ कुवतेऽभरौच ।
नानारजानाश्चापि तथा प्रकोपं
करोति ह्मलसमगुहलोहम् ॥”
अथ लोहस्य दोषशान्तये प्रोधानमभिधीयते ।
“पत्तलीजतपत्राणि लोहस्यानौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्प्रतप्तानि तैले तस्त्रे च काङ्गिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एव लोहस्य पत्राणां विमुह्यः संप्रजायते ॥”
अथ लोहस्य मारणविधिः ।
“सुह्रुलोहभवं चूर्णं पातासगरुडीरसैः ।
मर्हयित्वा पुटेहृत्तौ दवादेव पुटह्वयम् ॥
पुटत्रयं क्रुमाय्याश्च कुटारश्चिक्किारसैः ।
पुटषट्कं ततो दवादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥”
अन्यत्र ।
“क्षिपेद्वाद्दशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मर्हयेत् कन्यकाद्रविषांमयुग्मं ततः पुटेत् ।
एव समपुटेत्सु लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥
सद्योऽसुभृती योगीन्त्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारयेत् ।
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥
रुतकाङ्कितगुणं गन्धं दत्त्वा क्रुमाय्या च कञ्जलीम् ।
दयोः समं लोहचूर्णं मर्हयेत् कन्यकाद्रवैः ।
यामयुग्मं ततः पिबं ह्मला तान्मस्य पाचके ।
यन्मं धृत्वा रूच्यकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः ॥
धर्महयाङ्गवेदुष्यं धान्वाशौ न्यसेत्ततः ।
दक्षोपरि शरावश्च चिदिनामो ससुहरेत् ॥
पिङ्गा च गालयेद्द्व्यादेवं वारितरं भवेत् ।
दाङ्गिमस्य दलं पिङ्गा तच्चतुर्गुणवारिणा ।
तदसेनायसचूर्णं सन्नोयात् प्रावयेदपि ।
आतपे प्रोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।
एकविंशतिवारिस्तुल्यवित्ते नात्र संशयः ।
एवं सन्धापि लोहानि खगांहीन्यापि मारयेत् ॥”
अथ मारितलोहस्य गुणाः ।
“लोहं तिक्तं चरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
रूच्यं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कर्णं पित्तं गरं शूलं शोषार्थं लोहपाकृताः ।
मेदोमेहकमौनु कुष्ठं तल्लिङ्गं तद्वदेव हि ॥
शुङ्गामिकां समारथ्य यावत् स्युर्नैव रक्तिकाः ।
तावज्जोहं समश्रीयाद्यथाहोषानर्जं नरः ।
कुष्णाखं तिलतैलश्च माघात्रं राजिकान्तया ।
मद्यमखरवक्ष्येव वर्जयेन्नो हृदयेवकाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
लोहपात्रे भक्ष्यशिवेषो यथा,—
“अदा तु आयस पात्रे प्रक्रमन्नाति वै हिजः ।

स पापिडोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥”
इति मत्स्यरुक्तवल्गम् ॥
अपि च ।
“अयःपात्रे पयःपात्रं गव्यं विहात्रमेव च ।
भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकन्तया ॥
फलं मूलस्य यत्किञ्चिदभक्ष्यं सुनिरत्रवीत् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीब्रह्मजन्मखण्डम् ॥
(अश्लन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।
६ । ३२१ ।
“सृष्टभ्योऽभिर्ज्ञेयतः च त्रमश्लो लोहसुत्थितम् ।
तेषां सन्धेयं तेषुः स्नातु योनिषु श्रान्ति ॥”
पुं, ह्यगः । स तु लक्षणात्पित्तः ह्ययवर्णो रक्त-
वर्णो वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
“कालशाकं महाशक्त्वाः खड्गलोहामिधं मधु ।
आनन्धायैव कल्पन्ते सुन्धनानि च सर्वशः ॥”
पान्दवाजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
२७ । २५ ।
“लोहान् परमकाम्बोजानुषिकानुत्तरानपि ।
सहितांस्तान् महाराज अजयत् पाक-
शासनः ॥”
रक्तवर्णं, जि । यथा, महाभारते । १ । १२६ । २६ ।
“भमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रसुले समम् ।
पञ्चवाणान् सुसंयुक्तान् स सुमोषे कवाणवत् ॥”
लोहकण्टकः, पु, (लोहवत् कण्टकं यत्र ।)
मदनद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लौहमय-
कण्टकश्च । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-
विश्रिणोऽपि ॥”)
लोहकान्तं, लौ, (लोहः कान्तोऽस्थितिः ।) अय-
स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करो-
तीति । छ + अच् ।) लौहकारकः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।
“प्रख्यातास्त्रमेकाराश्च लोहकारास्तैश्च च ॥”)
लोहकारकः, पु, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करो-
तीति । छ + क्लृप् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
कामार इति भावा । तत्पर्यायः । योकारः २
इत्यमरः ॥ लौहकारः ३ अयस्कृारः ४ कर्म-
कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतरभसौ ।
तस्योत्पत्तिर्था ।
“गोपालात्तन्वाथार्थं वै कर्मकारोऽभ्यभूत्
सुतः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥
लोहकिट्टं, लौ, (लोहस्य किट्टम् ।) लोहमलम् ।
तत्पर्यायः । किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम्
४ लोहजम् ५ ह्यायचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-
मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।
“रुजस्थितं सैन्धवसंप्रयुक्तं
मांसं पिबेद्वापि हि लोहकिट्टम् ॥”)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्षमियातपित्तशूलमहच्छूलमेहशुष्मशोषनाशि-
त्तश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

लोहव

“भ्रायमानस्य लोहस्य मलं मङ्गूरुमृचते ।
लोहमिन्द्रानिका किट्टी सिंहाङ्गस्य निगद्यते ॥
यन्नाहं वट्टगुणं प्रोक्तं नत्किट्टमपि नट्टगुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

नयास्योद्धरणदिविधिः ।
“ग्रनोर्दुसुचम किट्टं मथ्यन्नाशीतिवार्धिकम् ।
अधम पाठवधेय ततो ह्रीनं विधोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसप्तधे जारखमारखाद्य-
धिकारे ॥

“जुरव पयाचूर्णं द्विपलगन्धाश्मलोहकिट्टञ्च ।
गुडूरुनखाङ्गुपलं षड्गुणस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसप्तधे परिणामसूत्राधि-
कारे ॥

लोहचूर्णं, क्ली. (लोहस्य चूर्णम् । लोहकिट्टम् ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा हृत्तन्वचिहतायाम् ।
७६ । ३ ।

“मासौकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
प्याशिलाजतुविडङ्गकानानि योऽद्यात् ।
सेकानि विशतिरहानि जरास्निनीपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयथवलां युवेव ॥”

लोहजं, क्ली. (लोहान् जायते इति । जन् + डः ।)
लोहकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः । (पथ्योयो-
ऽस्य यथा, “मङ्गरं लोहजं किट्टम् ॥” इति
वैद्यकरसेनसारसप्तधे ।) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [न] पु. (लोहानि द्रावयतीति । दृ +
ल्यच् + लिति ।) टडणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टडणश्चन्द्रोऽस्य विधयो विज्ञेयः ।)

लोहनालः, पु. (लोहस्य नालं दृष्टो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहपट्टः, पु. (लोहस्यैव कटिनं श्यामलं वा
पट्टं यस्य ।) कङ्कपचौ । इत्यमरः ॥ लोहमय-
पट्टञ्जले, त्रि ।

लोहप्रतिमा, क्ली. (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । इत्यमरः ॥ इति
भरतः ॥ शूर्मिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयं, त्रि, लोहान्मयम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्रूपार्थं मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, क्वात्स्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।
“यथा सौम्येकेन लोहमयिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भयं विज्ञातो नामधेयं
लोहमिदमेव सत्यम् ॥”)

लोहमारकः, पु. (लोहं मारयति जारयतीति ।
हृ + शिच् + क्तुः ।) प्राशिचश्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टे ॥

लोहलः, पु. (लोहं लावतीति । ला + लः ।)
श्लङ्गलाचार्यः । इति मेदिनी । लो, १२६ ॥

लोहलः, त्रि. (लोहमिव लावतीति । ला + लः ।)
अथक्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहप्राहकञ्च ॥

लोहवरं, क्ली. (लोहेषु सर्ववैतल्येषु वरम् ।)
खर्बम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहार्ग

लोहट्टेयः पु. (लोहानि सर्वमैजमानि ह्ये-
यति योजयतीति । ह्ये + लुः ।) टडणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसद्वरं, क्ली. (लोहानां सद्वरो यत्र ।) वने-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितवैज-
सञ्च ॥

लोहाखं, क्ली. (लोहमेव आखा यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमार्गः ॥

लोहाभिसारः, पु. (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ।

लोहाभिहारः, पु. (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभ्रतां राज्ञा नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमोदीनायां अथादीनां नीराजने सति
पक्षान् इत्युधारिणा राज्ञां य. प्रास्त्रोक्तो
निम्नम्बनयानो विधिः प्रस्थानान् प्राक् स
लोहः अभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
अत्रो ह्ययमनेति वदुर्वादिः । लोहाभिहार
इत्युक्तः विधिर्नीराजनात्तर इत्यमरमाला ॥
लोहोऽहो शस्त्रके लोहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिसार इति पठन्त्यन्ते तत्र लोह शस्त्र अभि-
सार्यन्ते प्रस्थाप्यन्तेति यत्र वाहनायुधादि-
निःशेषेण राजन यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्यदन्त्यस्य अत्रनं ज्ञेयो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहार्गलं, क्ली. (लोहस्य अर्गलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—
वराह उवाच ।
“श्रेष्ठ देवि च तत्त्वेन यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमस्य च वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवते गत्वा जिंशुदधीजनदूरतः ।
स्वेच्छमध्ये वरारोहे हिमवतं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहार्गलं नाम निवासो मे विधीयते ॥
गुह्याः पञ्चदशा यत्र समन्तात् पञ्चयोजनम् ॥
सुलभं पययुक्तानां मम कर्माहुवारिण्याम् ।
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे । उदीची दिशमास्थिनः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्दश्च भद्रहृणाः ।
आदिवा वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो वृहस्पतिश्चैव ये चास्ये च दिवोकसः ।
तेषांश्चैवार्गलं दत्त्वा चक्रं यत्नमहौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्वे क्रमन्तो लोकसुप्तमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा सायाश्च वैष्णवीम् ॥
भूतकोटिचहस्तापि श्रीभ्रमेव निपातितम् ॥
यवं लोहार्गलेवासीमम ते तच्च कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरते ज्ञानं सपराजोविनो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथात्र सुष्ठे प्राणानहङ्कारविवर्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परिदृश्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्याने महाभागे ह्येते लोहार्गले मम ॥
सिद्धिकायेन सर्वेण मनस्ये वाच संश्रयः ॥
यतश्च कथितं भद्रं लोहार्गलेनिवासिनः ॥

लोहितः

माहात्म्यं पद्मपत्राणि गुच्छं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यञ्च पवित्रञ्च मम भक्तसुखावहम् ॥”
इत्यादि वराहपुराण्ये लोहार्गलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ लोहकोसले क्ली खी च ॥
लोहि, क्ली, श्वेतटङ्गयम् । इति कश्चिद्राज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, क्ली. (लोहमस्यजनेति । लोह + टन ।)
लोहपात्रम् । तत्पर्यायः । खरसोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहित, क्ली. (रक्तने इति । रूह + “रूह-
रञ्च लो वा । ” उणा० ३ । ६४ । इति
इतनु रस्य लत्वञ्च ।) रक्तगोश्रीयम् । कुडु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥
पत्रवम् । हरिचन्दनम् । ढ्यङ्गुडुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ५६ ।

“नासु स्त्र्यं गुरीयं वा शीवनं वा ससुतुञ्जेन
अभेधत्प्रिमस्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥”
हृदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति मान्स्थे । १२० । १२ ॥ सायणकम् । तन्-
पर्यायो यथा,—

“माणिक्यं पद्मारागः स्याच्छोणरत्नञ्च लोहि-
तम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लोहितः, पु. (रूह + इतन् । रस्य लः ।) नट
विशेषः । (सागरविशेषञ्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत ताक्षेव हृदतीं नूटशाख-
लीम् ॥”

भीमः । (यथा, हृत्तन्वचिहतायाम् । ६ । ८ ।
“मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।

पाख्यो शुपो विनश्यति शब्दोद्देशो गङ्गधम-
वृष्टिः ॥”)
रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहित-
मस्यः । ऋग्विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“वास्तुकिस्तचकश्चैव नागश्चैरावयस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”
सुराम्बरः । इति धरणिः ॥ मखरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रत्नाब्जः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ॥

“षष्टिका यवगोष्ठूमा लोहिता ये च प्रालयः ।
सुहादृकी मखराश्च धाम्प्ये प्रवराः स्मृताः ॥”
बलमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्वतविशेषः ।
इति मान्स्थे । १२० । ११ ॥ कुशह्रीपस्यवर्ध-
विशेषः । इति तत्त्वैव । १२१ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि. रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।

“लोहितान् वृक्षनिर्वासान् वृक्षनप्रभवांस्तथा ।
श्रेष्ठं गन्धञ्च येयूषं प्रथमेन विवर्जयेत् ॥”

लौहित्यं, क्ली, (लौहित्यमिव । इवार्थे कन् ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लौहित्यकः, पु, (लौहित्यं यव । स्वार्थे कन् ।)
मङ्गलपुत्रः । इति शब्दमाला ॥ पञ्चरागमणिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १३ । ५२ ।

“लयनेष्टु लौहित्यकनिर्मिता युवः

श्रितिरत्नरश्मिहरितौक्तान्तराः ॥”

रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ६ । ३ ।

“नीलपौतासितप्लामिः सिते लौहित्यकरिपि ।

अवतानस्त्वथा गुल्मिर्मेङ्करीजालधारिभिः ॥”

लौहित्यचन्दनं, क्ली, (लौहित्यं चन्दनमिव ।)
कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् । (यथा,

किराताज्वनीये । १ । ३४ ।

“परिभ्रमन् लौहित्यचन्दनोचितः

प्रदातिरन्तमिदिरेशुखं वितः ॥”

लौहित्यपुष्पकः, पुं, (लौहित्यं पुष्पमस्य । कप् ।)
हाङ्गिमृच्छः । इति भावप्रकाशः ॥

लौहित्यवृत्तिका, स्त्री, (लौहिता वृत्तिका ।) गैरि-
कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णवृत्तिका च ॥

लौहिता, स्त्री, (लौहित्य + स्त्रियां टाप् ।) रागा-
दिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराह-
क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लौहिताचः, पुं, (लौहित्ये अचिषी यस्य । सक्-
थस्थोः खाङ्गात् ऋच् ।) विष्णुः । इति शब्द-
माला ॥ कौकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त-
वर्णचक्षुर्भूते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।

५६ । ६ ।

“यथा स्तौते लौहिताचो महात्मा

पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”

लौहिताङ्गः, पुं, (लौहित्यमङ्गं यस्य ।) मङ्गल-
यवः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८ । १२ ।

“वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रदृहस्यती ।

शूनैश्चरो लौहिताङ्गो लौहिताकैवमद्युतिः ॥”

काम्यवृत्तकः, इति राजनिर्घण्टः ॥

लौहिताननः, पुं, (लौहित्यमाननं सुखं यस्य ।)
नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णसुखे, त्रि ॥

लौहितायः, [सु] क्ली, (लौहित्यमयः ।) ताम्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषेष्टोऽस्य तावदशब्दे

विज्ञेयः ॥)

लौहितायसं, क्ली, (लौहित्यमायसम् ।) रक्तवर्णं
लौहजातिः । इति सुगन्धवोध्याकरयम् ॥

लौहिनी, स्त्री, (लौहिता + “वर्णाद्दुद्वात्ता-
दिनि ।” ४ । १ । ३६ । इति डीप् ।) तकारस्य
नकारादेशश्च ॥ रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—

“रौहिण्यै रौहिता रक्ता लौहिनी लौहित्या

च वा ॥”

इति जटाधरः ॥

लौहोचमं, क्ली, (लौहेषु सर्व्वतैवसेषु उत्तमम् ।)
स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लौकायतिकः, पुं, (लौकायतमधीते वेद वा ।
लौकायत + “ऋतुव्यादि ऋचान्तात् ढक् ।”

४ । २ । ६० । इति ढक् ।) तार्किकमेदः । (यथा,
गी० रामायणे । २ । १०६ । २६ ।

“कच्चिन्नु लौकायतिकान् ब्राह्मणाहुपसेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते ऋदाः पण्डितमानिनः ॥”

चार्वाकशास्त्रवेत्ता । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थे
ष्यिकप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥

लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो हितो लोके
वेत्ति वा । लोक + ढक् ।) लोकव्यवहारसिद्धः ।

यथा,—

“वेदिका लौकिकज्ञेय्ये यद्योक्तास्तथैवैत ।
निर्यौतायास्तु विज्ञेया लोकात्तथासमस्यहः ॥”

इति कलापथ्याकरये सन्धित्तौ प्रथमप्रकरणम् ॥
लौकाय हित इत्यर्थे च ष्यिकप्रत्ययनिष्पन्नः ।

इति सुगन्धवोध्याकरयम् ॥

लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
तल् ।) लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । श्रुताचारोऽस्य
भूरिप्रयोगः ॥

लौकिकायिः, पु, (लौकिकोऽयिः ।) अयंस्वरू-
तायिः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।

“न पेन्नायस्यियो होमो लौकिकाभौ विधी-
यते ॥”

लौह, ऋ उच्चादे । इति कविकव्यङ्गम् ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अलु-
लौङ् । इति दुर्गादायः ॥

लौहः, पुं, (लौह एव । प्रज्ञादाय् ।) लौहः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।

यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३
कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-
संस्काराः । यथा । प्राणिवर्षणम् १ उद्धर्तनम् २
अश्वभावनम् ३ आतपश्रयोः ४ निषेकः ५
मारणम् ६ दहनम् ७ खालनम् ८ स्तब्धपाकः ९
स्थालीपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२
पाकनिष्पन्नः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्वेज-
नीर्थकामदाढत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठ-
तमरसायनत्वम् । ज्ञानवर्धनत्वम् तस्य गुणाः ।

श्रीयशुलाश्रूः कुशपाकप्रभेदे देवायु-नाशित्वम् ।
वधः स्थैर्यचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
गुरुत्वम् । श्लेष्मितास्य गुणौ । सर्वरोग-
नाशित्वम् । मरणनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य
गुणाः । आरणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।
इति रत्नावल्यादयः ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

इति लौहश्लेष्मितास्यम् ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

इति लौहश्लेष्मितास्यम् ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

इति लौहश्लेष्मितास्यम् ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

इति लौहश्लेष्मितास्यम् ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

इति लौहश्लेष्मितास्यम् ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

इति लौहश्लेष्मितास्यम् ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

इति लौहश्लेष्मितास्यम् ॥ (अथास्य श्लेष्मितादि-
वियमः ।

“त्रिफलाद्युष्ये तोये त्रिफलाद्योऽहणं पलम् ।
ततः काये पादशेषे लौहस्य पत्रपत्रकम् ॥
कृत्वा तन्नाथि पञ्चायि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो मिदं लौहसम्भवः ॥”

पुटदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारयन् ब्रजेत् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे जारण्यमारणाधि-
कारे ॥” अन्वत् लौहशब्दे द्रव्यम् ॥ (द्वाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।

“अजेन वापि लौहेन मघास्त्रेव यतव्रतः ।
हृत्तिच्छायासु विधिवत् कम्मे अजनवीजितम् ॥”

लौहशब्दार्थोऽयम् ॥)

लौहचारकः, पु, (लौहेन लौहनिगडने चारः
प्रचारी यत्र ।) नरकमेदः ॥ यत्र नियङ्गैर्वैधर्म्यं ।

इति पुराणम् ॥

लौहर्जं, क्ली, (लौहात् जायते इति । अन् + ङः ।)
मखूरम् । इति रत्नमाला ॥

लौहभाण्डः, पु, (लौहस्य भाण्डमिवाज्ञातियञ् ।)
अश्वभालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामन्-
दिखा इति भाषा । लौहनिमित्तभाण्डे, क्ली ॥

लौहभूः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कठिनी । या
तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—

“लौहात्मा चाशुगा लौहा लौहभूः कठिनी-
त्वपि ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहमलं, क्ली, (लौहस्य मलम् ।) लौहमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य विषयः ।

“सद्यो लौहमलाध्यमाच्यकसिताभागाः समा
मानतः

पात्रे तान्ममे दिनान्तमघितं संस्थापये-
दात्पे

पश्चात्तद्वचनतां प्रणीय रजनीमेकां वधिः
स्थापयेत् ।

पात्रे तान्ममे विषयमयवा पात्रे हवि-
र्भाति ॥

पश्चात्पात्रचतुष्टयं प्रतिदिनं जग्ध्वा जलं
श्रीतलम् ।

पेयं भोजनपूर्वमध्यवितरोऽस्य च्छन्दभोष्णेनरेः ॥
जेतुं शूलहुताश्रमान्यकसनशास्त्रापित्तवरो-

न्मादापच्छतिमेहसर्वजठराजीवादि सर्व्वा
रुजाः ॥”

इति भेषज्यधन्वनरौ शूले चतुःसममखूरम् ॥)

लौहशुष्कः, पु, (लौहस्य शुष्कयत्न ।) नरकविशेषः ।
यत्र सूर्योभिर्भियते । इति पुराणम् ॥ लौह-
निमित्तकौकिलश्च ॥

लौहा, स्त्री, लौहभूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहात्मा, स्त्री, (लौहं आत्मा यस्याः ।) लौहभूः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहित्यः, पु, लौहित्यः । इति लौहित्यशब्दात्
स्वार्थे ण्य- (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ लौहित्य-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥

लौहित्यीकः, त्रि, (लौहित्यं इव । लौहित्यं + “कर्क-
लौहितादीकक् ।” ५ । ३ । ११० । इति ईकक् ।)
लौहित्यवर्णयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

लौहित्यं, क्ली, (लौहित्यस्य भावः । लौहित्यं +
अण् ।) लौहित्यत्वम् । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥

लौहित्यः

लौहित्यः

व

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । सार्धं ख्यम् ।)
नन्मन्ः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमाला ॥ तस्य
नरविश्वस्य उत्पत्तिर्वया,—

सागर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्यायां रतः स कमलासनः ॥
पारस्व्येण्यपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहान् ।
तन् सर्वं श्रुतोमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥
श्रुत्वा उवाच ।

श्रुत्वा ह्युपश्राद्धं कथयामि महत्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहितस्य महात्मनः ।
हरिवर्षं महावर्षं शान्तनुनाम नामतः ।
सुनिरावीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भाष्या महाभागो अमोघाखा महा-
सती ।

हिरण्यगर्भस्य तुनेष्टृणश्चेन्मोहवद्भवा ॥
तथा ब्राह्मं स कैलासमर्षादापस्त्रनिवसन् ।
लौहित्याख्यस्य सरस्वतीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुत्र्यादंगोचरे ।
जगाम वनमध्यगु चिन्तन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनीः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भां भुवतोमतिसुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाश्रु तथाभूद्दृष्टवितेन्द्रियः ॥
उद्दौरितेन्द्रियो भूत्वा जिष्टुच्छक्तं महासतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा संसुखो महनाहृतः ॥
धावमानं विधातुं दृष्ट्वामोघा महासती ।
मैव मैवमिति प्रोक्त्वा पर्यश्रालां अलीयत ॥
इन्द्रधीवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
पर्यश्रालान्तरगता द्वारमाह्वय तन्नुवाच ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपत्या विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्ये चाहं तत्त्वया त्वाच्च प्रप्राप्त्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुश्च तदा वृष ।
रेतश्चस्कन्द च तद्देवाश्रमे शान्तनीर्मुनः ॥
स्युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा हृतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदसोमं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिपश्यन् पर्यश्रालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतद्गन्धुमगे प्रवृत्तं दृश्यते तु यन् ।
पश्चिण्णाच्च पदसोमं तेजश्चेद्दृश कौडशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं सुनिवसतम् ।
अमर्षितेव न्यागद्दाकुला विकलाजना ।
हंसपुत्रस्यन्दनेन कौण्ड्यागत्य चतुर्मुखः ।
कामच्छुक्ररो भीक्षुः रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटजान्तरधीवथा ।
प्रथाय तेजः संयातो मम प्रापभवार्हितः ॥
क्रुव तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्षयां सोढुं कश्चित् प्रकीर्तितौ व-
श्नुम् ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चिद्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिव्यध्यानं तज्ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ॥
तीर्थयात्रारथश्चापि हिताय जगतां मुनिः ॥
ध्यात्वोत्कं चिन्तयित्वा स्वभाष्यामिदमब्रवीत् ॥
इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पित्रामोघे ममःश्रया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थं विबुधे ।
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वमेव समागतः ॥
जामप्राप्य महाकाव्यमावयोः स समर्थ च ।
गमो निजास्यदं तस्मै कर्तुंमर्हसि तद्वचः ॥
तन् श्रुत्वा शान्तनोऽन्वाश्रममोघातीव खञ्जिता
सान्त्वयन्तीव तं प्राह प्रति नन्वा महासती ॥
नात्यस्य तेजो ध्यास्यामि न चेत्ति विभनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्षयं पीला त्वं मयि चोत्सृज ॥
नतस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीला च तपोवस्तस्या गर्भं असेचयत् ॥
संक्रान्तिः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामीघाखा हितः य जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्रान्ते संजातो जलसञ्चयः ।
तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृजः ॥
रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविदाधरश्चक्तिधरस्तथा ॥
शिशुमारशिरःस्यश्च तुल्यकायो जलोत्तरेः ।
तं जानच्च तथा भूतं शान्तनुलोकशान्तनुः ।
चतुर्था पञ्चतानाच्च मध्येदेशे न्यवेशयत् ।
केलासश्चित्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
आरुधिः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सर्वर्षकाङ्गयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुक्षं पञ्चताना विधेः सुतः ।
कृत्वातिवदृषे निबलं शरदीव निशाकरः ॥
तं तोयमध्यगं पुत्रमासाद्य दृष्टिणः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहसुहृद्ये ॥
अथ काले बहुतिये यतीने ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण वदृषे पञ्चोजनान् ॥
तस्मिन् देवाः प्रपुः सक्षुर्हितय इव सागरे ।
शीतामलजले हृद्ये दैत्यश्चाधरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्र माहवर्षं घोरमद्युर्षं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय खपितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुक्षं ब्रह्माख्यं ज्ञातुमिच्छया ॥
तत्र ज्ञात्वा च पीला च माहृष्ट्यां यपानयत् ।
वीथी परशुना कृत्वा तच्च क्षामवतारयत् ॥
इति कालिकापुराणी जामदग्न्योपाखाने ८३
अध्यायः ॥ * ॥ अर्पि च ।
“जातसंप्रथयः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथीं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डान् सुतः सोऽथ धावारे लोहित्याङ्गये ।
केलासोपबकायास्तु न्यपतद्वृक्षणः सुतः ॥
तस्यापि सरस्वतीं संसुत्याथ महाजलः ।
ज्जुठारेण दिशं पूर्वामनयद्वृक्षणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशङ्कं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदशुं हरिः ॥
तस्य नाम विश्वश्रेष्ठं स्वयं लोहितगङ्गाकम् ।

लौहित्यात् नरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमाज्ञाय वारिणा ।
गोपयत् सर्वतोर्थांनि दृष्टिगं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्यसुनां संव्यक्ता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादृशयोजनम् ॥
चैत्रे मासि शिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
ज्ञाति लौहित्यतोयेषु च याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रेण सुकलं मासं युक्तिः प्रथतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नानि स केवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
स्त्री, गि श्लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र०-
पर०-सक०-अर्पि ।) ओष्ठवर्गाद्योपधः ।
ख्यनाति ख्योनः ख्यीनिः । अन्तःस्वाद्योपध
इति रमानाथः । ख्यनाति । इति दुर्गादासः ॥
स्त्री, गि ग गयाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र०-
पर०-सक०-अर्पि ।) वकारोपधः । ग,
ख्योनानि ख्यीतः ख्योतिः । गि, ख्यनाति
ख्यीनानि ख्यीनः ख्यीनिः । गिनेव क्र०ऽर्पि-
सिद्धौ गकरणं पाठित्विद्विष्यार्थम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व

व, वकारः । स च अजन्तस्य ऊननिर्गवर्षः । व-
र्गस्य चतुर्थवर्णश्च । अस्थीचारयस्थानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिचा-
याम् । १८ ।
“जिह्वास्त्रे तु कुः प्रतीतो दन्तोऽथो वः स्तुतो
वृषे ॥”)
दन्तवकारः । स च अन्तःस्वयर्णः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापव्याक-
रणम् ॥ अर्पि च ।
“ततोऽर्चरसमाप्तायमहज्जगवाननवः ।
अन्तःस्थीभ्रस्वरस्यैहृक्षदीर्घाद्विलक्षयाम् ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
“तन्स्त्रीभ्योऽर्चाराणां समाचारं समाचारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उग्र्यायः प्र
य स हाः । खरा व्यकारात्वाः । स्रशाः
काद्यो मावसानाः । ह्रस्वा दीर्घाश्च । आदि-
श्रुत्वात् जिह्वास्त्रीयादयः । त एव लक्ष्यं
स्वरूपं यस्य तम् ॥” इति तट्टीकार्यां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ “धवरलीयवकारस्य प फ व भ म
वा इत्येकपदीत्या उत्पत्तिस्थानमोष्ठकुक्षा इत्य-
कार्थार्थं दन्त्यमध्येऽपि स थ द ध न ल सा व
इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृष्वेति
इत्यादौ वकारस्य ओष्ठत्वात् उर् दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकास्तु
अस्थोत्पत्तिस्थानं दन्त एवेत्याहुः । अतएव
तद्विद्योः परमं पदं इत्यादौ तथैवोच्चारयन्ति ॥”
इति सुमनोषट्टीकार्यां दुर्गादासः ॥ * ॥

वः

तस्य पर्यायः ।
 “वो वायो वारुणी स्रष्ट्या वरुणी देव-
 वंशकः ।
 तोयं लान्तश्च धामांशः ॥” इति वीजवर्णमि-
 धानम् ॥ * ॥ अपि च ।
 “वकारो वरुणो वायुः खेदः खड्गोश्चरो जयः ॥”
 इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “वो वायो वारुणी स्रष्ट्या वरुणी देववंशकः ।
 खड्गोश्चो ज्वालनी वक्षः कलसध्वनिवाचकः ॥
 उल्कारीश्चस्तु नावीतो वक्षा स्मिक् सागरः
 शुचिः ।
 त्रिधातुः शूद्रकः श्रेष्ठो विशेषो यमवादनम् ॥”
 इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 “वकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली मोचमययम् ।
 पञ्चप्राणमयं वर्षं त्रिप्रसक्तिरहितं सदा ॥
 त्रिबिन्दुसहितं वर्षमात्मादित्तत्त्वसंयुतम् ।
 पञ्चदेवमयं वर्षं पीतविद्युत्कलामयम् ॥
 तनुत्तमप्रदं वर्षं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 त्रिप्रसक्तिरहितं देवि । त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
 वङ्गोयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “कोयचययुता रेखा ज्ञानविद्युप्रियात्मिका ।
 माया शक्तिः परा निद्या ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्य ध्यानम् ।
 “कुन्दपुष्पप्रभां देवीं विभुजां पङ्कजेच्छयाम् ।
 सुकामाख्याम्बरधरीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥
 नाभकामौष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसेविताम् ।
 एव ध्यात्वा वकारानु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
 व, य, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । १२ ।
 “वाल्मीकीं हलेक्ष्मणं रचितपापानभूमयः ।
 नारिकेलासन बोधोः प्राञ्जवं व यशः पयुः ॥”)
 व, क्ली, (वा ल गमनहिंसयोः + कः ।) प्रचेताः ।
 इति मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणबौलम् । इति
 तन्त्रम् ॥
 वः, वुं, (वानमिति । वा + भावे घः ।) सान्ध-
 वानम् । (वाति गच्छतीति । ज्ञान गमने + कः ।)
 वाडुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥
 वाडुः । मन्त्रयम् । कल्याणम् । बलवान् ।
 अक्षतिः । वरुणाक्षयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्राद्वुः । वरुणम् । शास्त्रकः । वन्दनम् ।
 इति नागेश्वरकोषः ॥
 वः, [वृ] चि, युष्मान् । युष्मन् । युष्माकम् ।
 युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्त-
 रूपोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुग-
 बोधि ।
 “पुष्पा तु वो नोऽपि हरिर्धनं वो
 ददातु नो ब्रह्मशुभानि वो नः ॥”

पादवाक्याद्दौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
 वैयाकरणिकाः ॥)
 वंशः, वुं, (वमति उज्जिरति पुरुषान् वन्यते इति
 वा । टु वम उज्जिरणे इति धातोर्वद्वा वन शब्दे
 इति धातोर्वाहुलकात् वंशः । यद्वा, वष्टि
 उश्यते इति वा । वशं कान्तौ + अच् घञ् वा ।
 ततो वुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।
 सन्ततिः २ गोचम् ३ जननम् ४ कुलम् ५
 अभिजनः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः
 ९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ निघनम् १०
 जातिः ११ । इति जटाधरः ॥ कुलश्च विद्याया
 जन्माना वा प्राणिनामेकलक्षण्यः सन्तानो वंश
 इति जयादित्यः । धनेन विद्याया वा स्यात्तस्या-
 प्रत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उज्जिरति
 पूर्वपुरुषान् वंशः नाञ्जीति शः । इत्यमर-
 टीकार्या भरतः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।
 “क भूर्ध्वप्रभवो वंशः क चाप्यविषया मतिः ।
 तितौर्दुन्दुस्रं मोहाद्दुपेनासि सागरम् ॥”
 युक्तः । यथा, भागवते । ९ । २ । १७ ।
 “शुपस्य वंशः समतिर्भूतच्योतिस्ततो वसुः ॥”)
 ढ्यकातिविशेषः । वंश इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । त्वक्षारः २ कर्मरः ३ त्वक्षारः ४
 ढ्यध्वजः ५ शतपत्नी ६ यवफलः ७ वैशुः ८
 मस्करः ९ तेजनः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६० ॥ किष्कुपत्नी ११ । इति जटाधरः ॥
 वम्भः १२ । इति शब्दरत्नावली । ढ्यकेतुजः १३
 कण्ठाशुः १४ कण्ठकी १५ महाबलः १६ दृ-
 ग्निः १७ दृढपत्रः १८ धनुर्गमः १९ धातुष्यः २०
 दृढकायः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
 “ध्वनति पवनविह्वः पर्वतानां दरौघु
 स्फुटति पटुनिनादः शुक्लवृक्षस्य लीघु ।
 प्रसरति ढ्यममर्थे लब्धदृष्टिः क्षयेन
 क्षपयति ढ्यममर्थं प्राणलभो हवामिः ॥”)
 अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कषायत्वम् ।
 क्षिप्रचित्तत्वम् । शीतलत्वम् । ऋजलक्ष्-
 प्रमेहाग्रैःपित्तदाहाक्षणाग्निक्ष । इति राज-
 निघण्टुः ॥ * ॥ अपि च ।
 “वंशः सरो ह्रिमः खाडुः कषायो वसि-
 शोधनः ।
 ह्रिदनः कफपित्तघ्नः कुड्यास्रघ्नश्चोथजित् ॥ * ॥
 तत्कररीरः कटुः पाके रसे रूचो गुरुः सरः ।
 कषायः कफघ्नश्च खाडुर्जिदाहो वातपित्तघ्नः ॥
 तदुपवास्तु सरा रूचाः कषायाः कटुपाकिनः ।
 वातपित्तकरा उष्णा बहुशक्तः कफापहताः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 (यदोर्ह्वकाष्ठम् । यथा,—
 “वंशः पृष्ठास्त्रिमेहोर्ह्वकाष्ठे वैश्वी मयो कुले ॥”
 इति रघुटीकार्यां मणिनामधृतकेश्वरः । ७ । ६६ ।)
 पृष्ठावयवः । पिठेर दौङ्गा इति भाषा ॥ (यथा,
 भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
 “यदस्त्रिभिर्निर्मितं वंशवंश-
 स्थूयं त्वचा रोमनखैः पिनडम् ॥”)

वर्गः । इति मेदिनी । शि, १३ ॥ (यथा, रघुः ।
 ७ । ३६ ।
 “उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः
 सान्नीहितः सन्धनवंशकैः ॥”)
 वाद्यभास्वविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशो इति
 भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।
 “ स कीचकैर्मातृपूर्यरथैः
 कूजङ्गिरापादितवंशकल्यम् ।
 सुश्राव कुञ्जेषु वंशः स्वतुच्चे-
 रज्ञीयमानं वनदेवताभिः ॥”
 विठ्ठलरस्य वंशोऽशब्दे ब्रह्मया ॥) इक्षुः ।
 सालवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (प्राध्यागर्भ-
 सम्भूताश्वरोविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । ४६ ।
 “अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् ।
 अनूपां सुभगां भावीमिति प्राधा व्यचायत ॥”)
 वंशकं, क्ली, (वंश इव कायतीति । कौ + कः ।
 अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥
 वंशकः, क्ली, (वंश इव प्रतिष्ठतिः । “इवे प्रति-
 क्षन्तौ ॥” ५ । ३६६ । इति कनु ।) मत्स्यविशेषः ।
 इति शब्दमाला ॥ वंशपातामाह इतिभाषा ।
 इक्षुविशेषः । इति रत्नमाला ॥ वंशाश् इति
 सामशाब्दा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
 “वंशकस्त्वनिभ्यन्दी लघुर्होषत्रयापहः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “पौष्कको भीरुकक्षेव वंशकः शतपोरकः ॥”
 “अविदाहो गुरुत्वः पौष्कको भीरुकस्तथा ।
 आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सचारी वंशको
 मतः ॥”)
 (इक्षुो वंशः । “संज्ञार्या कनु ॥” ५ । ३ ।
 ७७ । इति कनु । चन्द्रवमः । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ।)
 वंशकफं, क्ली, आकाशोऽजुयमानरुद्रम् । यथा,—
 “शुद्धरुद्रकमिन्द्राङ्गिरऋतूलं मनीषिण्यः ।
 शौभ्राह्मणं वंशकफं वाततूलं मरुहजम् ॥”
 इति हारावली । २३ ॥
 वंशकर्पूररोचना, स्त्री, (कर्पूर इव रोचते
 शोभते इति । रुच् + ल्युः । तलः षष्ठीतल-
 पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिघण्टुः ॥
 वंशक्षीरी, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमिवास्या अस्तीति ।
 अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 वैशुयवः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वंशजः, त्रि, (वंशात् सद्बंशाज्जायते इति ।
 जन् + ङः ।) सद्बंशजातः । तत्पर्यायः । कीच्यः
 २ वंशः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥ (विष्णु-
 पत्नोऽपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।
 “वन्नियतनिर्गुणं व्रतं वंशजं यच्च निव्यनिव्यां-
 यम् ।
 किं कुम्भैस्त्रिहितं शशुः पदे देवस्त्वजेन ॥”)

वंशजा, स्त्री, (वंश जायते इति, जन् + ङ + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशजा वृहद्यो वृथा वल्गा खाद्दी च श्रूतला ।
 लृष्यान्नास्रश्चरश्चान्नायपित्तस्रकामला ।
 हरन् कुष्ठं ब्रह्म पाह्वं कषाया वातकृच्छ्रजिन् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वंशतखुलः, पु, (वंशजातस्तखुलः ।) वैद्ययवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशधान्य, स्त्री, (वंशस्य धान्यम् ।) वैद्ययवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशनालिका, स्त्री, (वंशनालीरस्यस्या इति ।
 वंशनाल + ङन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्य नेत्रायस्य । इच्छुम्बलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रः, पु, (वंशस्य पत्राख्यं पत्रायस्य ।)
 नलः । इति राजनिर्घण्टः । (वंशस्य पत्रम्)
 वंशस्य दले स्त्री । (हरितालम् । यथा —
 “नालं वंशपत्राया कुम्भाखण्डलिने चिपेत् ।
 सप्रधा वा त्रिधा वापि दध्यन्नेन च वा पुनः ।
 शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत्कृत्वा कृत्वा ।
 ननः शरावने पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
 वदरोपत्रकच्छेन चन्धिलपत्र कारयेत् ।
 अरुणाभमधःपत्रं तावज्जाला प्रदीयते ॥
 खाङ्गश्रीतं ससुद्धं माणिक्याभो भवेत्प्रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेनस्यारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥
 वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२४ ॥
 वंशपत्रकं, पु, (वंशस्य पत्रमिवाकृतिरस्यति ।
 इवार्थे कन् ।) सुदमत्यविशेषः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ वंशपाता माहू इति भाषा ॥ नलः ।
 श्वेतेशुः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रपतितं स्त्री, सप्रदशाक्षरपादच्छन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “दिदुसुनिवशपत्रपतितं भर न भ न ल गैः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलजवं
 पश्य सुकुम्ब । भौक्तिकमिवोत्तमसरकतगम् ।
 यद्य च तं चकोरनिकरः प्रपिपति सुद्वितो
 वान्तमवेष्य चन्द्रकिरणैरश्वतकणमिव ॥”
 वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति प्रभौ ।
 इति कन्दोमञ्जरी ॥
 वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नाडीहृद्गुः । लृष्यविशेषः । तत्पठ्यायः । वंश-
 दला र जीरिका ३ जीर्यपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तरक्त-
 दोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदायि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पठ्यायगुणाः ।
 “वंशपत्री वैद्यपत्री पिष्ठा हिकु शिवाटिका ।
 द्विकुपत्रीगुण्या विज्ञेयंशपत्री च कौर्षिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपोनः पु, (वंशः वंशपत्रमिव पोतः ।) कण-
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपुण्या स्त्री (वंशस्य पुण्याख्यं पुण्यायि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ।
 वंशपूरक स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इच्छु-
 म्बलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशरोचना स्त्री, (रोचने इति । रुच + नन्दा-
 टिवात् क्तः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
 खनःनखानवशपत्रस्येतिवर्णोदधिविशेषः ।
 वंशलोचन इति भाषा । तत्पठ्यायः । लक्ष्-
 णीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ । वंश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाक्षीरी ०
 शुभा २ वंशो ६ वंशजा ७, इति रत्नमाला ।
 क्षीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ६
 लक्ष्मीरी १० शुभा ११ वंशक्षीरी १० वैद्यो
 १३ लक्ष्मीरा १४ कर्मरी १५ श्वेता १६ वंश-
 कपूरीरचना १७ तुगा १८ रोचनिका १९
 प्रजा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
 रक्तद्विकारित्वम् । तःपरितोत्रिकहरत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वंशजा वृहद्यो वृथा वल्गः खाद्दी च श्रूतला,
 लृष्यान्नास्रश्चरश्चान्नायपित्तस्रकामला,
 हरन् कुष्ठं ब्रह्म पाह्वं कषाया वातकृच्छ्रजिन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 वंशलोचना, स्त्री (वंशरोचना । रस्य लः ।)
 वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा रूक्षा वातघ्नी वंशलोचना ।
 तुगाक्षीरी चयथाशकाचज्ञी मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करैव ।) वंशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशशलाका, स्त्री (वंशस्य शलाकेव दाट्टान् ।)
 बौगाभलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ।
 (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वंशनिर्मितशलाका च ॥
 वंशस्तनितं, स्त्री, दाट्टशाक्षरपादच्छन्दो-
 वंशस्यविलं, विशेषः । यथा,—
 “वदन्ति वंशस्तनितं जलौ करौ ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विलासवंशस्तनितं सुखानिलैः
 प्रपृथ्ये यः पञ्चमरागसुहिरन् ।
 ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
 जहार मानं च हरिः पुनातु वः ॥”
 वंशस्तनितमपि कापि । इति कन्दोमञ्जरी ॥
 वंशार्थं, स्त्री, (वंशस्य अर्थम् ।) प्रथमभातलात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशाक्षरितं, स्त्री, (वंशस्य अक्षरितम् ।) वंश-
 चरित्रवर्णनम् । तसु पुराणस्य पञ्चलक्षणात्-
 नैतलक्ष्यविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “सर्वज्ञं प्रतिवर्षं वंशी भवन्नाराणि च ।
 वंशाक्षरितश्चेति पुरार्थं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।
 “नेषां वंशं पृथग्गच्छन् । वंशाक्षरितानि च ।
 कीर्तयस्व महाभासा । निदं श्रुत्यपनीं हिनः ॥”)
 वंशाङ्कुरः, पु, वंशस्याङ्कुरः । वापार कोडा इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । कारीरम् २ वंशाशम् ३
 यवफलाङ्कुरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पिनास्यदाहलक्ष्णत्वम् । रुचि-
 कारित्वम् । तत्पठ्यायः । निगुण्यत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशकं स्त्री, (वंशीरस्यस्त्विति । टन् ।) अगुरु ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
 वंशिका, स्त्री (वंशिक + टाप् ।) अगुरु । इत्यमर-
 टोकार्थं भरतः । वंशी । इति शब्दरत्नावली ।
 वंशी स्त्री, (वंशः कारणत्वेनाख्यस्याः । अच्
 गौरादित्वात् ङीष् ।) मुरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वंशी इति भाषा ॥ (यथा, काचचन्द्रि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपेनां कुलश्रीलविनाशिनः ।
 विधिना पामरेण्यं न वंशी सुरवेरियः ॥”
 कर्मचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वादस्य विवरणम् । यथा,—
 “तादेन राजने शीतं तालो वादित्रमभ्यः
 मरीच्यस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ।
 ततं शुचिरमानङ्गं धनमित्यं चतुर्विधम् ।
 ततं तन्वीगनं वाद्यं वंशाद्यं शुचिरं तथा ।
 चर्मोवनङ्गमानङ्गं धनं तालादिजं मनम् ॥”
 शुचिरं यथा,—
 “वंशीयं पारोमधुरीतिचिरौशङ्काहलाः ।
 तोडहीमुरलीवृकाष्टङ्गिकाखरनाभयः ।
 शङ्खं कापालिकं वंशस्यैव वंशस्यथा परः ।
 एते शुचिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्त्वरिभिः ॥
 वर्मलः सरलश्चैव पर्यदोषविवर्जितः ।
 वैद्यवः खादरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
 श्रीखण्डजोऽथ चौरकोऽन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
 राजतस्तान्नजो वापि लौहजः स्फाटिको-
 ४ यथा ॥
 कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः ।
 शिष्यविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥
 वंशनेत्रं मतोऽपीति मतङ्गसुनिर्दिष्टम् ।
 ततोऽन्त्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र लक्षणा शिरोदेशादयो द्विमितमङ्गलम् ।
 पुष्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपठ्या ॥
 पञ्चाङ्गुलानि संलक्ष्य तारस्मात्किं कारयेत् ।
 कुष्मात्तथाप्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीवीचतुल्यानि संलक्ष्याद्वाङ्गमङ्गलम् ।
 प्रान्तयोर्लक्ष्यनं कार्यं खरादौर्वाहृतेव ॥
 सिन्धुकेन कला देया तेन सुखरता भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलौर्ध्वं वंशः स्यादिकेकाङ्गुलिद्विहितः ॥
 षडङ्गुलानि नास्वा स्यात् यावदष्टाष्टाङ्गुलम् ।
 फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ।
 तदैव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्तिते ॥

वक्तव्यः

वक्त्रा वा

वक्त्रः

एकाङ्गुली इङ्गुलश्च चङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
 अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥
 त्रयोदशङ्गुली वंशोऽपरः पञ्चदशङ्गुलः ।
 निन्दितो वंशतत्त्रैस्तथासप्तदशङ्गुलः ॥
 महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
 चत्वार उक्तमा वंशा मतङ्गसुनिश्चयताः ॥
 दशङ्गुली महानन्दो नन्द एकादशङ्गुलः ।
 द्वादशङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
 चतुर्दशङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
 त्रञ्चा वंशो रविर्विष्णुः क्रमाद्न अवस्थिताः ॥
 नैविङ्ग प्रौढता चापि सुखरत्नश्च श्रीव्रता ।
 मायुर्धमिति पञ्चामी फुल्लतेषु गुण्याः स्मृताः ॥
 श्रीलकारवङ्गुलः सन्धो विखरः स्फुटितो लघुः ।
 अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुल्लते क्रमात् ॥
 वृथाप्रयोगवाङ्मुल्यमल्पता गीतवाद्ने ।
 यमिदोऽर्थैर्गौरीवैतौ नन्दो वांशिको मतः ॥
 स्थानकादिनयामिन्नो गमकाटाः स्फुटाचरः ।
 श्रीप्रहस्तः कलाभिन्नो वांशिको रक्त उच्यते ॥
 प्रसुक्तिस्त्वङ्गुलिश्च युक्तिस्त्वङ्गुलीर्गुणाः ॥
 सुस्थानत्वं सुखत्वं चङ्गुलीसारणक्रिया ।
 समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
 क्रियाभाषाविभाषास्तु दक्षता गीतवाद्ने ।
 स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादिनम्नायकौशलम् ॥
 गान्तर्या स्थानदाहत्वं तद्दोषाच्छादयति ॥
 वांशिकस्य गुण्या एते मया संविद्य इतिताः ॥”
 इति संगीतदामोदरः ॥
 वंशः, चि, (वशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।”
 ४ । १ । ५४ । इति यत् ।) सङ्गुलजातः । तत्प-
 र्थायः । कुल्यः २ लीच्यः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, मनुः । १ । ६१ ।
 “साद्यभुवस्तस्य मनोः षड्वंशा मनवोऽपरः ॥”
 वंशोऽथमज्ञाने च । यथा, रघुः । १८ । ४६ ।
 “वंशा गुण्याः खल्वपि लोकाकान्ताः
 प्रारम्भस्तस्याः प्रथिमानमापुः ॥”
 महोदधौकाङ्क्षिणः । पृथावयवविशेषश्च । इति
 वंशशब्ददर्शनात् ॥ यथा, भागवते । ११ । ८३ ॥
 “यदस्मिभिर्निर्मितवैश्वंश-
 स्थायां त्वचा रोमगलेः पिनहम् ॥”
 वक्र, इ उ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-चक०-च-सेट् ।) कौटिल्य-
 मिह कुटिलोभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वङ्गते ।
 इ, वङ्गते काङ् कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्गते
 काङ् कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 वक्र, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-चक०-सेट् ।) उ, वक्रते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वक्तव्यः, चि, (वृ वच् वा + तव्यः ।) कुलितः ।
 द्यौः । (यथा, मनुः । ८ । ६६ ।
 “नाश्रयो नो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकत् ॥”
 वचवाङ्गैः । इति मेदिनी । ये, १०३ । (यथा,
 महाभारते । १४ । ७६ । २३ ।
 “वक्तव्याचापि राजानः सर्वे सह सुहृत्सुच्येः ।

बुधिद्विरस्याश्वमेधो भवद्विरनुभूयताम् ॥”
 वच् + भावे तव्य ।) वचने, क्ली ।
 वक्ता, [क्] चि, (वच् + लृच् ।) योवक्तुं जानाति
 च । इति भरतः ॥ औचित्यात् बहु विशिष्टं
 वदति । इति मुकुटः ॥ (यथा, चितोपदेष्टे ।
 “भद्रं कृतं कृतं मौनं कौकिलैर्जलदागमे ।
 दर्दुरा यत्र वक्तास्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
 तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । २५ ॥ वदान्यः ४ वना ५ । इति जटा-
 धरः ॥ सुष्ठुवक्ता । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
 इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाम्नी ३
 वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ अचक्रः ५ सुवचाः ६
 प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पङ्कितः । इति
 मेदिनी । ते, ५३ ॥
 वक्त्रं, क्ली, (वक्ति अनेनेति । वच् + “गुष्टवी-
 पत्तिवचिचमिसदिचिदिह्यल् ।” उणा० ४ ।
 १६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ८६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७२ ।
 “धर्मोपदेष्टुं दर्पेण विप्रागामस्य कुर्वतः ।
 तत्रमासिचयेत्तैलं वक्त्रं शोभे च पार्थिवः ॥”)
 तगरत्नम् । इति शब्दमाला ॥ वक्रभेदः ।
 इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ छन्दोविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं हि यथा,—
 “भवत्सङ्घसमं वक्त्रं विषमश्च कदाचन ।
 तयोर्द्वयोस्त्वान्तेऽन्यच्छब्दस्तदधुनोच्यते ॥
 वक्रं युग्म्यां ममौ स्यातामस्त्वर्थोऽनुष्टुभिः
 स्याताम् ॥”
 अत्र द्विरावर्त्त श्लोकः पूरयितव्यः ।
 “वक्रान्मोजं सदा स्मरं चक्षुर्नोत्पलं फुल्लम् ।
 वल्लरीनां सरारातेच्चैतो भङ्गं जहारोच्चैः ॥”
 इति छन्दोमञ्जरी ॥
 वक्रखरः, पुं, (वक्रस्य खर इव पृषोदरादित्वात्
 खः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वक्त्रजः, पुं, (ब्रह्मणो वक्त्राद् जायते इति ।
 ब्राह्मणोऽस्य सुखमाचीत् इति श्रुतेः । जन् +
 ङः ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुख-
 जाते, चि ॥
 वक्रतालं, क्ली, (वक्रस्य तालम् ।) सुखवादम् ।
 इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवादां वक्र-
 तालमिति लिखितम् ॥
 वक्रपट्टः, पुं, (वक्रस्य पट्ट इव ।) अश्वात्तमोजन-
 पात्रम् । तोवङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 तलिका २ तलस्यारकम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ११७ ॥
 वक्रमेदो, [नृ] पुं, (वक्रं भिनत्तीति । भिदृ +
 णिनिः ।) तिस्ररसः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
 २५ ॥ सुखभेदके, चि ॥
 वक्रवासः, पुं, (वक्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
 वासि + “कर्मण्यल् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
 नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
 नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् । वक्रस्य वासः ।) सुख-
 गन्धश्च ॥

वक्रशोधनं, क्ली, (वक्रस्य शोधनमिव ।) भयम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रस्य शोधनम् ।)
 सुखशुद्धिकरणश्च ॥
 वक्रशोधी, [नृ] पुं (वक्रं शोधयतीति । शुध् +
 णिच् + णिनिः ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥
 सुखशोधके, चि ॥
 वक्रासवः, पुं, (वक्रस्य आसवः ।) अघरमधु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वक्रं, क्ली, (वङ्गते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
 पृषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वञ्चतीति ।
 वच् गतौ + “स्माधितश्चञ्चतीति ।” उणा०
 २ । १३ । इति रक् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।)
 नदीवङ्गः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-
 मरः ॥ वङ्गः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-
 पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “कालाशुभारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शटम् ।
 मञ्जोरगं नवं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 तथास्य विषयः ।
 “श्रुताङ्कैरखन्धलोपा वक्रयात्रोफलेः श्वनम् ।
 तैलं नस्य मरुत्सुष्णनिमिरोर्हृग्दापञ्चम् ॥”
 इति श्रुताङ्गादां तैलम् ॥
 इति चक्रपाणिपंथजे शिरोरीमाधिकारे ।)
 वक्रः, पुं, (वञ्चतीति । वञ्च गतौ + “स्माधितश्च-
 वञ्चतीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।
 न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) श्वेत्वरः । इति
 मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलग्रहः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ३० ॥ रुद्रः । जिपुरासुरः । इति
 धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्र-
 गतिविशिष्टग्रहः । स तु यस्य ग्रहस्यभित्-
 तात् रश्मिद्विराशरीयन्निर्गमनागतांशत्
 पञ्चमघण्टांशे रवित्तिष्ठति । यथा,—
 “वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽंशे त्वतिवक्रा नगाद्यगे ।
 नवमे दशमे भागौ जायते सङ्घा गतिः ॥
 द्वादशैकादशेऽथै लभन्ते शोभनां पुनः ।
 रविस्थित्यंशकान्तिं प्रावधेः संस्थात्र कल्पते ॥
 न तु राश्वनरस्यर्थात् द्वितीयादिनिरूपणम् ।
 राहुकेतुं सदा वक्रौ शोभनौ चन्द्रभास्करौ ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (कश्यपदेशीयवृत्तमिदः । यथा, महाभारते ।
 २ । १४ । ११ ।
 “तमेव च महाराज । शिष्यवत् समुपस्थितः ।
 वक्रः कश्यपाधिपतिर्मायायोधो महाबलः ॥”)
 वक्रः, चि, (वङ्गते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
 पृषोदरादित्वात् न लोपः । यदा, वचि + रक् ।)
 अष्टजः । वंका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 चरालम् २ वृचिदम् ३ लिङ्गम् ४ ऊर्म्मि-
 मत् ५ कुचितम् ६ वतम् ७ आधिङ्गम् ८ कुटि-
 लम् ९ सुयम् १० वैजितम् ११ । इत्यमरः ।
 १ । ३ । ७१ ॥ वक्रुरम् १२ वक्रु १३ विनतम् १४ उल्क-
 रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अवनतः १६
 आनतः १७ मङ्गुरः १८ । इति जटाधरः ॥ ॥

वक्रभ

वक्रोक्तिः

वक्रोक्तिः

(यथा, महाभारते। ३। १३२। १२।

“स वै तथा वक्र एवाभ्याजय-
ट्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः॥”)

वक्राणि यथा। अलकः १ भालः २ भूः ३
नखचिह्नम् ४ अङ्गुशः ५ कुचिका ६ मयकङ्क-
यम् ७ बालेङ्कः ८ दावम् ९ कुहारीः १०
चन्द्रकः ११ शुकालम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधनुः १६ फया १७
प्रबोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहनखादिः २२। इति कविकल्प-
लना ॥ क्रूरः। इति मेदिनी। रे, ६५ ॥

वक्रकण्टः, पु, (वक्राः कण्ठाः कण्टका यस्य।)
वदरदन्तः। इति राजनिर्घण्टः। (वक्राः
कण्टः।) कुटिलकण्टकश्च।

वक्रकण्टकः, पु, (वक्राः कण्टका यस्य।) खटिर-
दन्तः। इति राजनिर्घण्टः। (विषयोः ख
खटिरशब्दे विशेषः॥)

वक्रखड्गः, पु, (वक्र खड्गः।) करवालः।
इति राजनिर्घण्टः॥

वक्रग्रीवः, पु, (वक्रा ग्रीवास्य) उष्ट्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

वक्रचक्षुः, पु, (वक्रा चक्षुर्धस्य।) शुकनची।
इति शब्दरत्नावली॥

वक्रनालः, स्त्री, (वक्रं नालं यत्र।) वाद्यविशेषः।
तन्पर्यायः। सुखवादम् २। वक्रनालमिति वा
पाठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वक्रनाली, स्त्री, (वक्रनाल + गौरादित्वात् डौम्।)
सुखवादम्। इति शब्दरत्नावली॥

वक्रतुण्डः, पु, (वक्रतुण्डं यस्य।) शुकपची।
इति शब्दरत्नावली॥ (वक्राङ्गे, वि। यथा,
भागवते। ६। १। २८।

“स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषाननिदारुणान्।
वक्रतुण्डान्कुंरीन् च्यामानं नेतुमागतान्॥”)
वक्रदंष्ट्रः, पु, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य।) शूकरः। इति
कौचित् ॥

वक्रनक्रः, पु, (वक्रः कुटिलः वक्र इव हिंस्रश्च।)
पिशुनः। शुकपची। इति मेदिनी। रे, २८५ ॥

वक्रनालं, स्त्री, सुखवादम्। इति मुद्राङ्कित-
त्रिकाण्डशेषः॥

वक्रनाविकः, पु, (वक्रा नासिका यस्य।) पेचकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुटिलनासाश्रुते, त्रि ॥

वक्रपुच्छः, पु, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य।) कुङ्कुमः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ सलीमकुटिलनाङ्गुलश्च॥

वक्रपुष्पा, पु, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य।) वक्रदन्तः।
इति शब्दरत्नावली॥ पलाशदन्तः। इति
राजनिर्घण्टः॥

वक्रवालधिः, पु, (वक्रो बालधिः क्षिप्रशुक्तनाङ्गुलं
यस्य।) कुङ्कुमः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४४ ॥
कुटिलपुच्छश्च॥

वक्रभणितं, स्त्री, (वक्रं कुटिलं भणितम्।)
कुटिलवाक्यम्। तन्पर्यायः। वृकोक्तिः २।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

वक्रमः, पु, (अवक्रमणमिति। वक्र + क्रम + भावे
घञ्। अलोपः।) पलायनम्। इति शब्दरत्ना-
वलीः।

वक्रनाङ्गुलः, पु, (वक्रं नाङ्गुलं यस्य।) कुङ्कुमः।
इति राजनिर्घण्टः॥ कुटिलपुच्छे, की॥

वक्रदन्तः, पु, (वक्रं दन्तं सुखमस्य।) शूकरः।
इति शब्दरत्नावली॥ कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ॥

वक्रशला, स्त्री, (वक्रं शलाकमिव पक्षादिकं
यस्याः।) कुटुम्बनीसुपः। इति राज-
निर्घण्टः॥

वक्राणं, स्त्री (वक्रमणं यस्य।) कटादकदन्तः।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलायभागश्च॥

वक्राङ्गः, पु, (वक्रमणं यस्य।) हनः। इति
हेमचन्द्रः। कुटिलादयवे, की॥ (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि। यथा, हरिश्चये। १०२। ३८।

“नरडं विमानपीडा चक्रवाकं स्तुवस्तनी।
देवगर्भारवक्राङ्गी वक्रमौनविभूषणा॥”)
वक्रि, त्रि नित्यावादी। वक्रधर्तीः क्रिन्प्रत्ययेन
नियमः।

वक्रौ, [न] पु, (वक्रौ वक्रनास्यास्तौ। इति।
वेदिकधर्मविरुद्धवादिवाचस्य तथात्वम्।) उष्ट्रः।
इति शब्दरत्नावली, वक्रनाविशिष्टे, त्रि। यथा,
“लघुगो वक्रि वक्रौ स्यात् पुनः कार्येषु

वक्रता।
लघुगो वक्रि गने मदाने दुःखादिशब्दसंयुतः॥”
इति ज्योतिष्कतन्त्रम्॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः।)
काङ्कतिः। यथा, कामधेनुकल्पतरुष्टतन्त्र-
पुराणम्।
“अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाना वक्रोक्तिभिः पदैः।
त्राक्षणानाह वन् किञ्चित् मन्योन्वृष्टन्तु
निर्जने

तन् कश्चिदम्यो न नर्धेन विभाज्यं यथाक्रमम्।
न वाह्यं न च तन् चौरं पातयं कीनचित्
कचित्॥”
कल्पप्रदीपेऽपि वम्। वक्रोक्तिभिः काङ्कतिभिः।
इति शुद्धितन्त्रम् ॥ * कुटिलोक्तिः। यथा,
“वादी याकरयं विनैव विदुषां वृष्टः प्रविष्टः
सर्भा
जल्पन्नल्पमतिः स्मयात् पटुवटुभ्रूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः।
द्वीतः सनुपहासमेति गयको गोलानभिन्नस्यथा
ज्योतिर्मित्यदसि प्रगतभगणकः प्रथमप्रचो-
क्तिभिः॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥
(वक्रा अध्यान्तरप्रहस्येन कुटिला उक्तिः।
शब्दालङ्कारप्रभेदः। तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे।
“अन्वस्यान्वार्थकं वाक्यमन्वथा योजयेद् यदि।
अन्यः श्लेषकाला वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काङ्कवक्रोक्तिश्च। क्रमे-
योदाहरणं यथा,—

“अथ यथं स्थल एव सम्पति वयं प्रभो विशिषाश्रवः
किं वृत्ते विहगः स वा पथिपतिवर्जास्ति सुभे
हरिः।

नामा यथमहो विडम्बरविकः कौटुक स्मरो
वर्षते
येनास्मासु विवेकसूच्यमनसः पुस्विव योषिद्
भ्रमः॥”

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाम इति
अर्थद्वययोगात् सम्भङ्गः श्लेषः। अन्यत्र तु अभङ्गः॥
“काले कोकिलवाचाखे सङ्कारमनोहरे।
कृतागवः परिवागान् तस्याश्चेतो न दूयते॥”
अत्र कयाचित् सखा निषेधार्थं नियुक्तो नञ्
अन्वया काङ्का दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः।)

वक्रोडिका, स्त्री, (वक्रोडोऽस्यस्या इति। टन्।
ईशब्दसंज्ञेन हि ऋडोऽस्य वक्रता जायते अन्ते-
ऽस्यास्तथात्वम्। यदा, वक्र ऋडोऽस्यस्याः।
ततः स्तार्थं कन्। टापि अत इत्वम्।) अष्ट-
रदहास्यम्। ईशब्दास्यम्। तत्पर्यायः। स्मिन्
२। इति हेमचन्द्रः॥

वक्र, रोमसंज्ञयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
पर-०-रोवे अक-०-वञ्चनौ सक-०-सेट्।) वचति
इति दुर्गादासः॥

वचः, [सु] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति। वच + “पचि-
वचिभ्यां सुट् च।” उणा० ४। २१६। इति
असुन् सुट्। वचतिरसुन् इति रमानाथः।
धातुपरिपञ्च।) अङ्गविशेषः। सत्तु हृदयोपरि-
कक्षाहोभागः। उक् इति भाषा। तत्प-
र्यायः। क्रोडम् २ मुजान्तरम् ३ उर. ०
वन्सम् ५। इत्यमरः॥ अङ्गः ६ उन्सङ्गः ७।
इति जटाधरः॥ वचणम् ८ गणपीठकम् ६।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च।
“अथ वचश्च वन्सं स्यादुरो वचस्ये चयम्॥”
इति शब्दरत्नावली।
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अज्ञवान् समवचाः स्यात् पौनर्विक्रोभि-
स्त्वितिः।
वचोभिविधमैनिखः शस्त्रेण निधनस्तथा॥”
इति मारुङ्गे ६६ अध्यायः॥
(पुं, वहतीति। वच + “वह्निष्ठाधात्म-
प्रकृन्दि।” उणा० ४। २२०। इति असुन्।
सुट् च। अनङ्गान्। इत्यञ्जलदन्तः॥)
वचर्णः, स्त्री, (वचत्यनेनेति। वचरोषधं चत्वोः +
स्युट्।) यथा, इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाहके,
त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २३। ६।
“क्रियास वचखानि यज्ञेः।”
“वचखानि वाहकानि स्त्रोत्राणि क्रियास
करवाम॥” इति तद्वाह्ये सायणः॥)
वचोर्णः, स्त्री, (वचवि वायते इति। वच् + ङः।)
स्ननः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे।
“मध्यस्थ प्रथिमानमेति अवनं वचोवयोर्मन्दां
दूरं वाहुरश्च लोभलतिका मेचार्णवं धावति।

वगला

क्रन्दं परिवीक्ष्य नूननमनोराज्याभिविक्तं
 अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभुवः ॥”
 वचोरुहः पुं, (वचसि रीहतीति । रुह + कः ।)
 लनः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्था-
 सप्तशत्याम् । ४४६ ।
 “मा श्वरतरुणि पीवरवचोरुहयोर्भरण भज
 गम्भम् ।
 निम्नोत्तरेपि प्रोभा ययोर्भुञ्जतीभिरुत्तः ॥”
 वक्ष्यमाणः, त्रि, भविष्यत्कथयौघविषयः । वच-
 धातोः स्वमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । अत्र
 वक्ष्यमाणवचनात् मथ्यरात्रप्राप्तावेव जयन्ती-
 त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।
 “तत्रैव दादृश्रीमध्ये पारण्यं श्रवणोर्ध्विके ।
 वक्ष्यमाणश्च घटतेऽन्याया प्रावृद्धिधा व्रतम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
 वख, खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वखति । खपि गतौ । इति
 दुर्गादासः ॥
 वख, इ खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् । इदन् ।) इ, वक्षते । खपि
 गतौ । इति दुर्गादासः ॥
 वग, इ खञ्ज । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 अक०-सेट् ।) इ, वञ्जने । इति दुर्गादासः ॥
 वगला } स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतदेवी-
 वगलासुखी } विशेषः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।
 ‘ ब्रह्मसंघं प्रपन्न्यामि सदाः प्रत्ययकारकम् ।
 नाधकानां हितार्थाय क्षमनाय च वैरि-
 याम् ॥
 यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
 प्रखव स्थिरमायाश्च तत्र च वगलासुखि ॥
 तदन्ते सर्वदुष्टानां ततो वाचं सुखं पदम् ॥
 क्लमयेति ततो जिज्ञां कौलयेति पदद्वयम् ॥
 बुद्धिं नाशय पश्चात् स्थिरमायां समाजिखेत् ।
 लिखेच्च पुनरोङ्कारं खाद्येति पदमन्तवः ॥
 षट्त्रिंशदक्षरी विद्या सर्वसम्पन्नरी मता ॥”
 स्थिरमायां ज्ञौ । तथा च ।
 “बुद्धिहैनन्मायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
 ॐ ज्ञौ वगलासुखी सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
 स्तम्भय जिज्ञां कौलय कौलय बुद्धिं नाशय ज्ञौ
 ॐ खाद्या ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।
 “बुद्धिहैनन्मायायुक् वगलासुखि सर्वयुक् ।
 दुष्टानां वाचभियुक्ता सुखं क्लमय कौलयेत् ॥
 जिज्ञां कौलय बुद्धिं तत् विनाशय पदं वदेत् ॥
 पुनर्ज्ञौर्जं ततस्कारं बुद्धिजावावधिर्भवेत् ॥
 तारादिकां षतुस्त्रिंशदक्षरा वगलासुखी ॥”
 ॐ ज्ञौ वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
 स्तम्भय जिज्ञां कौलय बुद्धिं विनाशय ज्ञौ ॐ
 खाद्या । इत्यपि मन्त्रान्तरम् ॥ * ॥ अनयोः
 पूजा । प्रातःस्नानादिप्राणायामान्तं विधाय
 षड्यादिवासं क्रमात् । यथा, शिरसि नारद-
 ऋषये नमः । सुखे ढडुपुङ्कन्दे नमः । हृदि

वगला

वगलासुखे देवताये नमः । गुह्ये ज्ञौ वीजाय
 नमः । पादयोः खाद्याशक्तये नमः ।
 “नारदोऽस्य ऋषिं हृद्विं ढडुपुं हृद्वच्च तन्मुखे ।
 श्रौवगलासुखीं देवीं हृदये विन्यसेत्ततः ।
 ज्ञौ वीर्जं गुह्यदेशे तु खाद्याशक्तिस्तु पादयोः ॥”
 ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ ज्ञौ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
 वगलासुखि तर्जनीभ्यां खाद्या । सर्वदुष्टानां
 मथ्यमाभ्यां वषट् । वाचं सुखं स्तम्भय अना-
 मिकाभ्यां हूँ । जिज्ञां कौलय कौलय कनि-
 ष्ठाभ्यां वौषट् । बुद्धिं नाशय ज्ञौ ॐ खाद्या
 करतलघृष्ठाभ्यां षट् । एवं हृदयादिषु । तथा
 च दित्यतन्त्रे ।
 “युग्मवाणेषुसप्तार्हशेषाद्यैश्च मनुद्भवैः ।
 करशाखासु तलयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
 ततो मूलान्ते आत्मतत्त्वयापिनीवगलासुखीश्री-
 पादुकां पूजयामि इति मूलाधारे । मूलान्ते
 विद्यातत्त्वयापिनीवगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
 यामि शिरसि । मूलान्ते शिवतत्त्वयापिनी-
 वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्वज्ञे ।
 ततश्च ।
 “हृद्विं भावे ढडोः श्रोत्रे गण्डयोर्नासयोः
 पुनः ।
 श्रोत्रयोर्मूङ्कदृते च दक्षिणांश्च च क्रूर्परे ।
 मणिवस्त्रेऽङ्गुलिर्मन्त्रे गले च कुचयोर्हृदि ।
 नाभौ कन्यां शुक्रेणैव वामांश्च क्रूर्परे तथा ॥
 मणिवस्त्रेऽङ्गुलिर्मन्त्रे ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
 दक्षिणामे चोचक्रान्त्रोर्गुण्डयोरङ्गुलिर्मन्त्रयोः ।
 क्रमेण मन्त्रवर्त्यास्तु न्यस्य ध्यायेत् यथानिधि ॥” * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “मध्ये सुरास्त्रिमणिमखपरतवेदी-
 र्चिंहासनीपरिगतां परिप्रीतवर्णाम् ।
 पीताम्बराभरणमाख्यविभूषिताङ्गीं
 देवीं स्मरामि धृतसुहृद्वैरिजिज्ञाम् ॥
 जिज्ञायमाहाय करेण देवीं
 वामेन श्चुं परिपीडयन्तीम् ।
 गदाभिधातेन च दक्षिणेन
 पीताम्बराप्रां द्विसुजां नमामि ॥”
 एवं ध्यात्वा मानवैः सम्पूज्य बहिःपूजामार-
 मेत् ॥ * ॥ तत्र प्रथमतोऽर्थेऽस्यापनम् । यथा ।
 अष्टाङ्गलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोणेषु
 पूर्वोदित्दिक्षु च कुसुमाचतरक्तचन्दनैर्स्त्रीं गण-
 पतये नमः । इत्यनेन गजहानेन संपूज्य तेन
 मधुना वा अर्घ्यपाचमापूरयेत् । ततो वारचञ्चं
 विधाय संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत् । ततो वैदु-
 धीनिमुत्रे प्रदश्यं तैर्नोदकेन आत्मनं पूजोप-
 कारयन्माभ्युचयेत् ॥ * ॥ अस्या यन्त्रम् । षट्त्रिं-
 शच्चं षट्पदमद्वयं भूपुरान्वितम् । ततो मूल-
 सुखाय ॐ आधात्रशक्तिमलासनाय नमः ।
 शवं शक्तिपद्मासनाय नमः । पूर्ववत् ध्यात्वा
 पीठे आवाह्य वङ्कङ्गानि न्यसेत् । ततो मुद्रां
 प्रदश्यं पुरतः वङ्कङ्गेन मण्डलं धयेत् । ततो
 मूलान्ते मन्त्रयिष्यात् वैशुभोनिमुने प्रदश्यं आत्म-

वगला

विद्याशिवेस्तत्त्वैर्विन्दुत्रयं सुखे चिप्रा तर्जन्म-
 ङ्कुडयोगेन साङ्गावरणां वगलासुखीं तर्पयेत् ।
 ततो यथास्तम्भवसुपचारैः संपूज्य आवरणपूजा-
 मारमेत् । षट्कोणेषु पूर्व ॐ सुभगाये नमः ।
 एवमपिकोण्ये भगसर्पिण्ये । ईशाने भगाव-
 हाये । पश्चिमे भगसिंह्याये । नैर्ऋते भग-
 पातिन्ये । वायो भगमालिन्ये । ततोऽष्टदल-
 पत्रेषु ब्राह्मणाद्याः पूज्याः । पत्राग्रेषु ॐ जयाये
 नमः । एवं विजयाये । अजिताये । अपरा-
 जिताये । स्तम्भिन्ये । जम्भिन्ये । मोहिन्ये ।
 आकम्भिन्ये । ततो द्वारेषु ॐ भैरवाय नमः ।
 तद्वाह्ये इन्द्रादीन् वज्रादीन् पूजयेत् । ततो
 मूलान्ते धूपार्द्रिकं दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
 त्रिभूलसुद्रां प्रदश्यं पुष्याङ्गलिचयं दत्त्वा देव्ये-
 योनिमुद्रां प्रदश्यंयेत् । ततो भैरवाय वलिं
 दद्यात् । ततो विचर्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥
 अथ पुरश्चरणं लक्षजपः । तथा च ।
 “पीताम्बरधरो भूत्वा पूर्वोऽश्रामिसुखस्थितः ।
 लक्षजपे जपेन्मन्त्रं हरिद्रायत्रियमालया ॥
 ब्रह्मचर्यरतो निव्यं प्रयतो ध्यानतत्परः ।
 प्रियङ्गुसुमेनापि पीतपुष्पेश्च ह्योमयेत् ॥” * ॥
 द्वितीयमन्त्रस्तु तु न्यासादिकं सर्वं पूर्ववत् ।
 ध्यानम् ।
 “गम्भीराश्च मदोन्मत्तां स्वर्णकान्तिसप्तमभाम् ।
 चतुर्भुजां चिनयनां कामलासमानसाम् ॥
 सुहृद दक्षिणे पाशं वामे जिज्ञाश्च वचकम् ।
 पीताम्बरधरां देवीं ढडुपीनपोधराम् ।
 श्वेतकुण्डलभूषाश्च स्वर्णसंहासनस्थिताम् ॥” * ॥
 अथ प्रयोगः ।
 “कुर्वते वाग्विस्तम्भं दुष्टानां बुद्धिनाशयम् ।
 जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं चाप्युतं जपेत् ॥
 हरिद्राहरितालाभ्यां लवणं कुङ्कुमाग्निम् ।
 स्तम्भयेत् परसेव्यानि नात्र काथ्या विचारया ॥
 अथवा पीतपुष्पेश्च त्रिमन्त्रैश्च ह्योमयेत् ।
 स्तम्भयेत् च सर्वेषु प्रयोगः प्रत्ययावहः ॥” * ॥
 यन्त्रम् ।
 “ॐकारयोः संसुखयोस्तुर्हायःशिरसोर्लिखेत् ।
 मध्यं नाम साध्यस्तद्वाह्ये चाचरद्द्वयम् ॥
 वीर्जं द्वितीयवर्गस्य ढटवीवं विन्दुभूषितम् ।
 चतुर्दशसरोपेतं संलिखेत् प्राथिवीगतम् ॥
 ठकारेण समावेष्टा चतुष्कोणयुटं बहिः ।
 तत्कोणरेखां संसृजेत् शूलैर्व्याजकं लिखेत् ।
 त्रिभूलमथरेखायाः पृथ्वी वीजानि पार्श्वयोः ।
 अष्टव्यथि च कोणेषु तद्विन्दुमालां लिखेत् ॥
 पृथिव्यन्तरितं बाह्यं माण्डकापरिमण्डलम् ।
 आवेष्टा चाष्टधा पश्चात्सद्वाह्ये स्थिरमायाया ।
 निरध्याङ्गुश्वोलेन वादंसंलिखिताद्विद्याया ।
 लिखेत् पूर्ववदावेष्टा पश्चाच्च वगलासुखीम् ॥
 षट्त्रिं पाशावपट्टं वा हरिद्रोम्भस्ततालकैः ।
 दियस्तम्भे सुखस्तम्भे लिखित्वा गाढमात्रमेनू ।
 विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्ज्यं तैरेव वस्तुभिः ।
 कुम्भकारस्य चक्रस्य भ्रमतो विपरोत्ततः ॥

वगला

वगला

वङ्गः

वृत्तिकां चसुपादाय वृषभं कारयेत्ततः ।
यत्नं तस्योपरि न्यस्य तासकेन विलिये च ॥
तन्नाचायां विनिःस्रिय पीतरञ्जुं विले द्ये ॥
अर्चयेत् चतुष्कालं निबलं पीतोपचारतः ।
दुष्टस्य स्नाभयत्वेव मुखं वाचस्यतेरपि ॥”

इति वगलापरिच्छेदः ॥ ५ ॥

विश्वसारे ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावनी तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्-
तितः ॥”

अथ वगलासुखीस्तोत्रम् ।

“मध्ये सुधाश्लिममखड्गप्रसवेदो-
विहासनीपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं भञ्जामि धनसुहृद्वैरिजिह्वाम् ।
जिह्वायमादाय करेण देवीं
कामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दह्येत्त

पीताम्बरां ता द्विभुजां भञ्जामि ।
चलत्कनककुण्डलोत्सितचारुगण्डस्थले ।
नमलनकचम्यकद्रुतिमद्विष्टविम्बाननाम् ।
गदाहृतविपश्चका कलितलोर्जिज्जाला
स्मरामि वगलासुखीं विमुखनम्बन स्तम्भिनीम् ॥
पीयूषोदधिमध्याकारुविलसद्रक्तोत्पले मण्डपे
यन्सिंहावनमौलिपातितरिपुषेतासनाधासि-
नीम् ।
खर्वाभां करपीडितारिरसनां भ्राम्जिह्वावि-

भ्रमा-
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विलयं सद्योऽथ
सर्व्वापदः ॥
देवि त्वच्चरणानुचार्येणकृते यः पीतपुण्याञ्जलीन्
भक्त्या वामकरे विधाय च मशुं मन्त्रो मनो-
च्चारयन् ।
पीठध्यानपरोऽथ कुम्भकवशात् वीर्यं सरेत्
पार्थिव
तस्यामिन्नसुखस्य वापि हृदये जायं भवेत्
तनुच्छयात् ॥
वादी मूकति रङ्गति चित्तिपतिवैश्वानरः
श्रीतति
क्रोधी श्लाभ्यति दुर्जनः सुजनति चिप्रायुगः
खञ्जति ।
गर्भी खर्वति सर्व्वविष जडति त्वन्मन्त्रा-
यन्त्रितः
श्रीनिधे वगलासुखि प्रतिदिनं कञ्चाणि तुभ्यं
नमः ॥
मन्त्रस्तावदलं विपश्चदने स्तोत्रं पवित्रच ते
यत्नं प्रादिनियन्त्रयं विचगतां जेचश् चिचं
न ते ।
प्रातः श्रीवगलेति नाम कलितं यस्यासि
जन्तोर्मुञ्चे

लज्जामयद्भवेन संवदि मुखस्तम्भो भवेद्-

वादिनाम् ।

दुष्टस्तम्भमयविश्रमनं दारिद्र्यविश्रायं
भूयङ्गमनं वल्लभगङ्गां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्यैकजिम्बेनं मम इगोः काकगय्युगाष्टं
वृद्धोर्मिरयमादिरन्तु पूरतो मानस्कर्यं वणुः ।
मानभङ्गय मे विपश्चदनेन जिह्वाचका कोनय
त्राको मुद्रय नाश्यायु धिपयासुया गतिं
स्तम्भय ।

शत्रुं चरये देवि नीरुणगदथा गौराङ्ग

पाताम्बरे

विह्वेद्यं वगले हर प्रखमनां कारुण्ययुग्मे चरि ॥
मानभैरवे भद्रकालि विजये वाराह विश्वा-
श्रुते
श्रीपदे ममये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मानदि चिचुरे पराश्वरनेर खगाप्रवर्गप्रदे
शालोः शरयागन करुणया विश्वेश्वरि
चाहि नाम ॥
चरन्तं चौरनङ्गे प्रहृरयसमये वयने यधिमध्ये
विद्वन्वादे विवादे प्रकृतिनष्टप्रतौ दिद्यजावे
निशःश्याम् ।
इष्टे वा स्तम्भे वा रिमुच्यसमये निरन्ते वा
वने वा
गच्छन्तिहंस्त्रिकालं ददि पठति शिव प्राप्नुया-
त्पशु धीरः ॥
निधं स्तोत्रमिदं पठित्तिह धी देयाः
पठत्याट्टरा-
द्वुला पल्लमिदं तथैव समरे वाहौ करे वा
गले ।
राजानो हरयो महान्धकारिणः सर्पा न्दगेन्दा-
द्विजा-

स्तं वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लक्ष्मीः
स्यिराः सिद्धयः ॥
लं विद्या परमा विलोकजननी विज्ञोघ-
संक्षेपिनी
योवाकर्षणकारिणी जनमनःसम्बोहवस्थाधिनी ।
स्तम्भोत्तारणकारिणी पशुमनःसम्बोहसंदायिनी ।
जिह्वाकीलनभैरवी विजयते प्रज्ञादिमन्त्रो यथा ।
विद्या लक्ष्मी, सर्व्वसौभाग्यमायुः
पुत्रैः पौत्रैः सर्व्वसाम्राज्यसिद्धिः ।
मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं
प्राप्तं तत्पद्मसिद्धिसिन्नु नरेण ॥
यन् कृतं जयचक्राहं गदितं परमेश्वरि ।
दुष्टानां निग्रहायांय तदगृह्णाण नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्रमिति विख्यातं चिद्यु कोकेयु विश्रुतम् ।
गुरुभक्त्याय हातयं न देयं यस्य कस्यचिन् ॥
पीताम्बरां द्विसृजाश्च चिनेनां गात्रकोञ्जलाम् ।
शिलासुहृदहस्ताश्च सरैस्तां वगलासुखीम् ॥
प्रातर्मध्याह्नकाखे सवपठनमिदं कार्थसिद्धिप्रदं
स्यात् ॥”

इति रुद्रयामले वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति छायानन्दशततन्त्राचारः ॥

वगहः, पुं. (अर + गाह + भावे घञ् ।
अलोपः), अयगाह. । इति तुभ्वदोध्याकारयं
भरतच ॥

वङ्गः, पु. (वक्ति इति. वच् + “वर्चिगञ्च ।” उखा०
३. १३. इति तुः गञ्चान्तादेशः ।) वक्ता ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः । वादवृकः ।
इति संज्ञितमसारीणादित्तिः । (प्रवृत्तः । यथा,
अवृत्ते । ७ । १०३ । ५ ।

“गवामाह्वनमायुर्वैतुषिनीनां
मष्टकानां वदुरजासमेति ॥”

“मष्टकानां वयुः शब्दः समेति सङ्गच्छते ॥”
इति नङ्गायै सायणः ॥)

वङ्ग इ. ड गतिविन्दारम्भजयैषु । इति कविप्रत्यय-
ह्रमः । (भा०-आत्म०-सज०-जवे अक०-च-
सेट् ।) इ. वङ्गने । ड, वचने । जवे एव केचिन्
पठ्यते । इति दुर्गादेशः ॥

वङ्गः, पु. (वङ्गतीति । वङ्ग + अच् ।) नदीवङ्गम्
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वङ्गा, स्त्री, (वङ्ग + टाप् ।) वङ्गायभागाः । तन्
पर्यायः । पठ्ययनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्गिनः, पु. (वङ्गति इति । वङ्ग + इलच् ।)
काण्टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्गः, त्रि (वच् + खत् । “वच्गोतौ ।” ० :
३. १३३ । इति अगालधे कुल्लच् ।) वज्रम् ।
यथा, वङ्गा काष्ठम् । इति तुभ्वदोध्याकार-
यम् ॥

वङ्गि, स्त्री, (वङ्गते इति । वक्ति कौटिल्ये + “वङ्-
क्रादयच् ।” उखा० ४ । १३ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पाश्चांस्थि । तत्पर्यायः ।
पशुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ०६१ ॥

वङ्गि, पु, स्त्री, (वङ्गते इति । वक्ति कौटिल्ये -
“वङ्गादयश्च ।” उखा० ४ । १३ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपात्यते ।) वादभेदः । इत्युणादि-
कोषः । गृहदारु । पाश्चांस्थि । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥

वङ्गणः, पु. (वचति संज्ञतो भवतीति । वच् +
लुः । एषोऽदरादित्वात् हुम् ।) ऊरुसन्धिः ।
इत्यमरः । २ । १. ७३. कुं च्को इति भाषा ॥
(यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ५ अध्याये ।
“चतुर्हृष्टासृष्टां संघाताः । तेषां अथोगुल्फ-
चासुवङ्गयैषु ॥”)

वङ्गुः, स्त्री, (वङ्गतीति । वङ्ग + बाहुलकात् हुन् ।
हुम् च ।) गङ्गासोनोविशेषः । यथा, -
“तस्याः स्त्रीतसि सौता च वङ्गभेदा च
कौर्षिता ॥”

घा च केतुमालवर्षस्था गङ्गा । यथा । इयं
माख्यवष्टिखराभिम्यतन्तो तत उपरतवेगा
केतुमालमभिवदुच्च, प्रतीच्यां दिशि सरित्विति
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्यायेः । (यथा च महाभारते । १३ । १६ । २२ ।
“गोदावरी च वेष्ठा च ह्यधवेया तथा द्विजा ।
दृषद्भती च कारेवी वदुर्ध्मन्दाकिनी तथा ॥”)

वङ्गः

वङ्गः, क्ली, (वङ्गतीति । वगि गतौ + अच् ।) धातु-
विशेषः । रां इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चपुः
२ खर्षं जम् ३ नागजीवनम् ४ षट्पङ्गम् ५ रङ्गम्
६ गुरुपत्रम् ७ पिचटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम्
१० नागजम् ११ कस्तूरिम् १२ आलौनकम् १३
विंहुलम् १४ । इति चैमचन्द्रः । ४ । १०८ ।
खवेतम् १५ नागम् १६ चपु १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तित्त्वम् । मधु-
रत्वम् । भेदित्वम् । पाकत्वम् । कृमिवात-
नाशित्वम् । लेखनत्वम् । किञ्चित्पित्तकारि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ वङ्गस्य नाम-
लक्षणगुणाः ।
“रत्नवङ्गं चपु प्रोक्तं तथा पिचटमित्यपि ।
खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ॥
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकन्धवरं मतम् ।
रङ्गं लघुं सरं रुचसुषुं मेहकफक्रिमौत् ॥
निहन्ति प्राखुं सन्धासं चक्षुषा पित्तलं मनान् ।
सिंहो यथा हस्तिगर्भं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रवर्धेन्निर्यलं
नरस्य पुष्टिं विदधाति ननुम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य शोधनमारणविधिर्था,—
“वङ्गं चूर्णोदके खिलं यामाह्नं विमुष्यति ॥”
इति वङ्गसुष्टिः ॥
“वङ्गं सतालमकंस्य पिप्ला दुग्धेन संपुटेत् ।
शुक्लास्यभवेवैस्त्रैः सप्तधा भक्षता नयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“वङ्गं खपरिके क्वा चुक्तां संस्थापयेत् सुधीः ।
द्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्यितानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये कौरकश्चैव तत्रश्चिषालपुद्गवम् ॥
अथत्यवस्त्रकोत्यश्च चूर्णं तत्र विनि-
चिपेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं क्षिधते नाच संशयः ॥
वङ्गं तित्त्वास्वकं रुचं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
भेदःक्षेपामयश्च क्रिमिभं मेहनाशनम् ॥”
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसिकसारसंग्रहे
जार्णमारणाधिकारे ॥ अन्यद्रव्यस्यै ऋ-
ष्यम् ॥ * ॥ चीसकम् । देशविशेषे पु भूत्वा ।
इति मेदिनी । गे, २२ ॥ (एकवचनान्तीर्यम् ।
यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
“अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च
सूतः ॥”)
अनु प्राचीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
“अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरवह्निर्गिराः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“शाखा मागधमोन्हाः प्राच्यां जनपदाः
सूताः ॥”
इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ॥
मतान्तरं यथा,—
“आभेयामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रिपुरकीयताः ।

वङ्गालः

कलिङ्गोप्राप्त्युक्त्वाक्किन्वाविदर्भश्चवरादयः ॥”
इति ज्योतिस्त्वधृतजूर्मचक्रवचनम् ॥
तस्य सीमा यथा,—
“रत्नाकर समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गं शिवे । ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥”
इति शक्तिचङ्गमतम् ७ पटलः ॥
वङ्गः, पु, चन्द्रवशीयवलिंराजपुत्रः । यथा,—
“वलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ।
सुक्ष्मपौत्राश्च वावेया अनपावन्नाधाङ्गतः ॥”
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥ * ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस औरसो बलेः क्षे-
जश्च । यथा, महाभारते । १ । १०४७-५१ ।
“ततः प्रसाद्यामास पुनस्तस्यधिसत्तमम् ।
वलिं सुदेव्यां भाष्यो खा तस्मै तां प्राहियोत्-
पुनः ॥
तां स दीर्घतमाङ्गेषु सृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भवित्यन्ति कुमारास्तं तेजसादित्यवर्चसः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुष्टः सुङ्गश्च तं सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रथिता सुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च सूतः ।
कलिङ्गवधयश्चैव कलिङ्गस्य च स सूतः ।
पुष्टस्य पुष्टा प्रख्याताः सुखा सुसस्य च
सूताः ।
एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥”)
वार्ताङ्कः । कापांसः । इति मेदिनी । गे, २२ ॥
वङ्गजं, क्ली, (वङ्गात् धातुविशेषात् जायते इति ।
अनु + ङः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
वङ्गदेशजाते, त्रि ॥
वङ्गनः, पु, (वङ्गतीति । वगि + ङ्युः ।) वार्ताङ्कः ।
इति शब्दरत्नावली । वेगुन् इति भाषा ।
(गुणादयोऽस्य वार्ताङ्कशब्दे ज्ञातयाः ।)
वङ्गला, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
वङ्गालीति च नामान्तरम् ॥
वङ्गपुल्लजं, क्ली, (वङ्गपुल्लभां रङ्गताम्बाभ्यां
जायते इति । अण + ङः ।) कांस्यम् । इति
चैमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥
वङ्गसेनः, पु, वक्रवृत्तः । यथा,—
“वङ्गसेनस्वगस्तिः शुक्रनाशो सुनिहमः ।
अनलिः कुनली ॥” इति त्रिकाशेषः ॥
वङ्गसेनकः, पु, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वक्रवृत्तः ।
यथा,—
“रत्नपुष्यो सुनितवरगस्तिर्बङ्गसेनकः ॥”
इति रत्नमाला ॥
अस्य पुष्यगुणाः ।
“वासकस्य च पुष्याय वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तित्त्वाणि कासश्चयकराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वङ्गारिः, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोर्दरिः । अस्य वङ्ग-
धातुकारकत्वात् तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
चैमचन्द्रः ॥
वङ्गालः, पुं, भैरवरागस्य पुत्रः । यथा,—
“वङ्गालः पञ्चमः वधो मधुरो हृष्यकक्षया ।

वचस्तुः

देशाद्यो माधवः सिन्धुर्भैरवपुत्राः प्रकी-
र्त्विताः ॥”
अस्य ध्यानम् ।
“कक्षागिर्वेशितकरखवरस्तपस्वी
भास्त्रमूलपरिमखितवामहस्तः ।
भस्मोष्णो निविडबहुचटाकलापो
वङ्गाल इत्यभिहतस्त्रयाकंवर्यः ॥
यादवो देववङ्गालो यद्देशान्यासमध्यमः ।
प्रह्वं विनियोक्तव्यः प्रोक्तोऽयं सुनिना स्वयम् ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
वङ्गाली, स्त्री, भैरवरागस्य रागिणी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चैति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अस्या स्मृतिः ।
“मनोऽसुक्तागुणभूषिताङ्गी
शुक्लं ध्यानं धरणीधरया ।
प्रांशुः कुमारी कमनोयस्मृति-
र्वङ्गालिकेयं शुचिसाङ्गीता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
“वङ्गाली अङ्गवा ज्ञेया यद्देशान्यासवङ्ग-
भाक् ।
ऋधहीना च विज्ञेया सङ्घर्षना प्रथमा मता ।
पूर्णा वा महद्योपिता कलिनायेन भायिता ॥”
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
वच, औ वाचि । सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, वक्ता ।
अयं सेम् (सेट्) इत्येके । न वचत्वप्रत्ययं वचः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशो वचनविशेषः ।
क, वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥
वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ल, वक्ता । औ, वक्ता ।
असादन्निविभक्तिर्न प्रयोष्या । इत्यालङ्का-
रिकाः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,—
“वचैरन्वयमुपश्रुत्तुः प्रयोगो नाभिधीयते ।
अथतेर्नास्ति पञ्चम्या उत्तमः पुरुषः क्वचित् ॥”
इति बहुवचनतम् ॥)
वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) कौरपत्नी ।
इति मेदिनी । वै, ६ ॥
वचः, [सु] क्ली, (उच्यते इति । वच् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उया० ४।१८६ । इत्यसुन् ।)
वाक्यम् । इत्यमरः । १।६।१२ ॥ (यथा, रघौ । १।१४१ ।
“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराणो
व्याधिराजस्य वचो निश्रम्य ।
प्रथाहतास्त्रो गिरिप्रभावा-
दात्मन्यवज्ञां श्रुतिक्षीचकार ॥”)
वचस्तुः, पुं, (वक्तीति । वच् + “ह्युपवचिभ्यो-
ऽसुन्जागन्कुचः ।” उया० ३ । ८१ । इति
अनुच् ।) वाक्यम् । इति मेदिनी । वै, १२७ ॥

वचनं

वचा

वज्रं

वचकः चि, (वक्तोति । वच् + "लघुवचिभ्यः इति ।" उखा० ३ । २९ । इत्यनुच् ।) वाचकः । इति मेदिनी । न. १२७ ।

वचखी, खी, शारिका । वचिः । प्रकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिनी वचखा इति वरखा इति च पाठः ॥

वचनं, खौ, (उच्यतेऽनेनेति । छेद्भनाशकवादेश्च नयात्वम् । वच् + ल्युट् ।) शुखी । इति शब्द-चन्द्रिका । वाच्यम् । तत्पर्यायः ।

"इरा वरखती वाक्की भाषा वाची च सारदा । गिरा गीच्च गिरां देवी गीर्देवी भारती-वरी ।

वावाचा वचनाचीशा वागदेवी वदेनाहका । वचनं भाविनं चोक्त्याहारो लपिनं वचः । वाग्देवीवचनोरेष प्रयायः परिकीर्तितः ।

यथास्थानं यथाधीयते मेट ऊह्यो मनीषिभिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, चितोपदेशे ।

"अस्मिन्नेश्वरदारमद्वयविरहययम् । अतुल्यकौवचनं धनं कस्यापि जावनम् ।" ननु चि वचम् । यथा,—

वचं उवाच । "वचनं त्रिविधं श्रेण लौकिके वैदिके तथा । सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुः ॥

असत्यमिदं पञ्चानु साधनं सुनिस्तरम् । सुबुद्धिमुत्सृज्य नहि तेषां कदाचन ॥

आपदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् । दयालुवर्त्मशीलञ्च बोधयत्नेव वाच्यवम् ॥

सुनिमाचानु सुधातुल्य सत्काले सुखावहम् । सर्वं वारं चित्तकरं वचसां श्रेष्ठमधिगतम् ॥

यच्च च त्रिविधं शैल नीतिधारितरूपितम् । कथ्यता त्रिषुमध्ये किं वदामि वाच्यमीश्व- तम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्ते ४१ अध्यायः । विभक्तिः । सा तु स्याद्विषयादिच्च । यथा ।

"क्षेत्रिकेन वचनं क्रमात् कृद्भस्त्रं स्यात् ॥" इति सुभबोधयाकरणम् । तदेदिकप्रयोगः । ज्ञाकः १ धारा २ इडा ३ गौः ४ गौरी ५ गाम्गर्वा ६ गमोरा ७ गम्भीरा ८ मन्दा ९ मन्नाजनी १० वाशी ११ वाची १२ वाचीची १३ वागः १४ वचिः १५ मारवी १६ धमनिः १७ नाळी १८ मेना १९ मेळिः २० सूर्या २१ वरखती २२ निवित् २३ खाहा २४ वसुः २५ उपब्दिः २६ माद्युः २७ काङ्गु २८ जिक्का २९ घोषः ३० खरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ शक ३४ चौचा ३५ गौः ३६ गाथा ३७ गण्यः ३८ घना ३९ साः ४० विपा ४१ वसा ४२ कशा ४३ विषया ४४ गौः ४५ अचरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८ प्रची ४९ वाक् ५० अल्लुपु ५१ घेदुः ५२ वल्लुः ५३ गल्हा ५४ वरः ५५ सुपर्णी ५६ वेङ्कटा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्मामानि । इति वेदविचरणी । १ । ११ ॥

वचन्य-हो [न], चि (वचनं उच्यतेति । रुट् - तिनिः ।) वचनं स्थितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

वचनीयं चि, (वच् + अदीयर् ।) कथनीयः । इति वचप्रतीः । अस्मिन्पि अनीयप्रत्ययेन नियन्त्रः । निन्दार्थाः । खी । यथा, कुमारी । ४ । २१ ।

"मदनेन विना कृना रतिः कथमात्रं किम जीविति मे । वचनीयमिदं यत्स्थितं रसप । त्वामनुवामि घटपि ॥"

"इति वचनीयं निन्दा मे मम अवस्थितम् ॥" इति तद्वीकायां मल्लनाथः । वचनीयना स्त्री, 'वचनीयस्य भावः । वचनीय + नच् + क्तप्रवाहः । यथा,—

"उत्पद्यते, वीकायां विमानं वचनीयना ॥" इति हेमचन्द्रः । २ । १०४ ।

"ननु" इत्युक्तेऽहो ननु ननु । "कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः कृते च यद्बुद्धेः चि ननु ।

विदस्मिन् च वचनापरिभ्रष्टायां न सौन्दर्यं चि ननु ।

साधनं वचनीयतापि हि वरं ब्रह्मो न विवाङ्मलि- मंशः ह्येव नरेत्सर्वप्रिक्रम्ये वृक्षं कृती द्रौणिया ॥"

वचनेःस्थितः, चि, (वचने तिउति स्मिति । स्या + "गळयेति ।" ३ । ४७२ । इति क्तः । "तनुपुरुषे कृति वहुलम् ॥" ३ । १ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।)

वचने तिउति यः । वचनस्यः । तत्पर्यायः । विषेय २ विनययाही ३ आश्रयः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥ वज्रः ५ प्रणयः ६ । इति ऋचि-दिति भरतः ॥

वचनोपक्रमः, पु, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाच्य-रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली । तत्पर्यायः । उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ॥

वचरः, पु, (अवाप्तेर चरतीति । अच् + चर + अच् । अक्षोभः ।) कुहुटः । शटः । इति मेदिनी ॥ वचलुः, पु, शत्रुः । यथा,—

"पुति मनुः सुपयुञ्च वचलुर्जगलुक्ताथा । भरयुञ्च शरयुः स्यादस्मिन् ह्यिदिरिदपि ॥" इति शब्दमाला ।

वचसांपतिः, पु, (वचसां वाचां पतिः ।) वृह-स्पतिः । यथा,—

"जौवोऽङ्गिराः सुरगुरुत्वंचसांपतीष्यौ ॥" इति शीपिका ॥

वचखटा, चि, (करोतीति । क्त + अच् । वचवः करः ।) वचने श्लोतः । इति कौचित् ॥

वचा, खी, (वाचयतीति । वच् + णिच् + अच् । निपातचात् इक्षः । यदा, अन्तर्भावविषयान्तु वचः अच् ।) औषधविशेषः । वच् इति भावा । तत्पर्यायः । उष्यन्त्या २ म्लुथ्या ३ गोकीमी ४ शतपल्लिका ५ । इत्यमरः । १ । ४ । १०२ ॥

नीत्या ६ जटिता ७ मङ्गला ८ विजया ९ उषा १० रजोत्री ११ । इति रत्नमाला ॥ वचा १२ लोमशा १३ । इति अटाधरः ॥ भदा १४ । अस्या गुणाः । अतितोऽख्यत्वम् । कटुत्वम् । उख्यत्वम् । कफामयस्त्रिप्रोषवात-चरानिघारवातभृन्नाशित्वम् । वान्तिकार-त्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥ अर्पि च ।

"वचोयस्या वदुत्या गोः लोमी शतपल्लिका । लुप्तपत्रो च मङ्गला वटिनीया च लोमशा ॥ वचोयस्या कटुका तिक्तोष्णा वान्तवृद्धकन । विद्वन्नाभानयनोऽपि शकृन्मृचविप्रोधिनी ॥

अपस्मारकपीलाभृन्नाशकनिवात् चरेत् ॥" अथ खुरावाची वचा ।

"पारसीकवचा शुला पीला हैमवतीति सा । हैमवटुटिना तदनु गूलं हन्ति विशेषतः । अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलोत्तम इति नामान्तरम् ।

"सुगन्धाष्टुगन्धा च विशेषान् कणकासघ्नान् । तुल्यवृक्षो रथा हृत्कण्डसुखप्रोधिनी ॥ अपरा सुगन्धा स्थलमथर्विण्या लोके महाभरा इति नाम ।

"स्थलमथर्विः सुगन्धात्वा ततो हीनगुणा स्तुता ॥ अथ चोपचीतीति लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः ।

"हीनान्तरवचा कटु तिक्तोष्णा वृद्धीतिज्ञान् । विद्वन्नाभानयनोऽपि शकृन्मृचविप्रोधिनी ॥ वातवाधोनपकारस्तुसादं तदुवेदनाम् । अयोहनि विशेषेण पिरङ्गामयनाशिनौ ॥" इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपरश्च । "वचादुष्या वातकफवृक्षाप्रो स्तुतिवर्द्धनी ॥" इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ च । "अद्विजा पयसाञ्चैन मासमेकन्तु सजिता । वचा कुर्यान्नरं प्राज्ञं सुनिघारणसंयुतम् ॥ चक्रस्ययष्टे पीतं पलमेकं पयोऽस्वितम् । वचावासात्तु चयं क्लृप्यान्महाप्रज्ञानितं वरम् ॥" इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

वचोयहः, पुं, (यज्जातीति । यच् + अच् । वचसां यः ।) कर्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ वज, गती । इति कविकव्यद्वयः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ॥

वज, क संस्कृतौ । गती । इति कविकव्यद्वयः ॥ (सुरा०-पर०-वक०-सेट् ।) अर्थं मार्गण्यसंस्कारे इति प्राच्यः । मार्गण्यस्य शरस्य पञ्चादिचा संस्कारो मार्गण्यसंस्कारः । क, वाजयति पञ्चे-र्वाणं काशकायः । इति रमानाथः ॥ मार्गण्य-संस्कारयोरिति कश्चिन् । इति दुर्गादासः ॥

वज्रं, पुं, खी, (वजतीति । वज गती + "ऋच्-न्नाश्रयविशेषिती ।" उखा० २ । २८ । इति रत्न-प्रबन्धेन निपातितः ।) इन्द्रस्यस्त्रविशेषः । वाज् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । द्वादिनीर कृत्विशसुश्

भिडुरम् ४ पविः ५ शतकोटिः ६ खरः ७
 प्रायः ८ दम्भोलिः ९ अशनिः १० । इत्यमरः ।
 १।१।५० ॥ कुलीशम् ११ भिदिरम् १२ भिडुः
 १३ खरम् १४ सवः १५ संवः १६ अशनी १७
 वज्राशनिः १८ । इति तट्टीका ॥ जम्भारिः १९
 विदशाशुभम् २० शतधारम् २१ शतारम् २२
 आभोजम् २३ अचजम् २४ । इति पुरुषो-
 त्तमः ॥ गिरिकपटकः २५ गौः २६ अधोत्थम्
 २७ मेघभूतिः २८ गिरिव्वरः २९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ चासविः ३० दम्भः ३१ । इति
 जटाधरः ॥ भिद्रः ३२ अचजम् ३३ । इति
 चिकाशुशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।३।२।२।
 “अह्नन्निं पर्वते शिश्रियगं
 लघास्ते वज्रं खयं ततश्च ॥”)
 अस्योत्पत्तिर्धया,—
 “नयं लुक्तः स रविणा भूमौ हत्वा दिवाकरम् ।
 पृथक् चकार ततो जघ्नन् विधोरकल्पयत् ॥
 तत्र शूलचापि वज्रस्य वज्रमिच्छन् चाधिकम् ।
 देवदानवसंघर्षुः सहस्रकरिणात्मकम् ॥
 कृपञ्च प्रतिमञ्चके लघा पादाडते महत् ।
 न शशाकाद्य तद्द्रष्टुं पादरूपं रवेः पुनः ॥
 अर्धोत्सपि ततः पादौ न कश्चित् कारयेत्
 कश्चित् ।
 घः करोति स पापिष्ठां गतिमाप्नोति निन्दि-
 तान् ॥
 कुङ्करोगमवाप्नोति लोकेस्मिन् दुःखसंयुतम् ।
 तस्मान्न धर्मकामार्थं चिन्तयेत्वायतनेषु च ।
 न कश्चित् कारयेत् पादौ देवदेवस्य धीमतः ॥”
 इति मातृ ११ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “प्रपिश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।
 दृष्ट्वांशुसुखं बालं कटिन्यस्करं महत् ॥
 तस्मैवान्तोऽथ दृष्ट्वांशुं मांसस्य वासवः ।
 शुद्धस्वादिक्कवांशुं कारभ्यां जघ्नेऽथ ताम् ॥
 ततः कौपसमाभातो मांसपेशीं शतक्रतुः ।
 कारभ्यामर्धयामास ततः सा कटिनाभवत् ॥
 ऊर्ध्वनाडं च वष्टु लघोऽहं वष्टु तथा ।
 शतप्रस्थां च कुलिशः संचातो मांसपेशितः ॥”
 इति वामने ६८ अध्यायः ॥ * ॥
 उच्चासुरवधार्थं दधीचिसुनेरस्या इन्द्राज्ञया
 विश्वकर्मेया निर्मितवज्रस्य प्रमाथं यथा,—
 “एव हतव्यवसितो दध्युदुदायस्यस्तुम् ।
 परे भगवति ब्रह्मरथान्नानं सन्नयन् जहौ ॥
 यताचासु मनो बुद्धिस्तत्तदकं ध्वस्तवन्वतः ।
 आस्थितः परमं योगं न दैर्घ्यं बुडुधे गतम् ॥
 अथेनो वज्रसुवाम्य निर्मितं विश्वकर्मेया ।
 सुनेः सक्थिभिरस्त्रिको भगवत्तेजसांस्वितः ॥
 उती देवगणैः सर्वैर्गणैश्चो पर्यग्रीभत ।
 स्तवमानो सुनिगणैस्त्रिलोक्यं हर्षयन्निव ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ * ॥
 तन्निर्घोषवारकविधिया,—
 “प्रचक्रुपवनाघाते मेघेषु क्षणितेषु यः ।

चिः पटेज्जैमिनौयोऽस्मि प्रादुस्तुखो वाणुद-
 सुखः ॥
 तस्य माभूद्भयं घोरं विस्तृतौयोऽवसीदति ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वधृतत्रयपुराणम् ॥
 “सुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्तनात् ।
 विस्तुदमिभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे ॥”
 लिखिते च गृहोदरे । इति वा पाठः ।
 “जैमिनिश्च सुमन्स्य वैशम्पायन एव च ।
 पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥”
 इति पुराणम् ॥ * ॥ * ॥
 रत्नविशेषः । ह्रीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 इन्द्रायुधम् २ ह्रीरम् ३ भिडुरम् ४ कुलिशम् ५
 पविः ६ अमिदम् ७ अशिरम् ८ रत्नम् ९ डडम्
 १० भागवकम् ११ यट्कोणम् १२ पङ्कधारम्
 १३ शतकोटिः १४ । अस्य गुणाः । यद्द्रसो-
 पेतत्वम् । सर्वोद्गापहारकत्वम् । सर्वोघप्रम-
 नत्वम् । सौख्यत्वम् । देहदायकत्वम् । रसा-
 यनत्वञ्च । तद्विशेषो यथा,—
 “खच्छं विस्तुत्प्रभं क्षिप्तं सौन्दर्यं लघुं लेखनम् ।
 यडारन्तीरुधधारश्च सुशान्दारश्चिं दिग्भूम् ॥”
 तस्य कुलक्षणं यथा,—
 “भस्मानं काकापादश्च रेखाक्रान्तान् वस्तुलम् ।
 आधारमलिनं विन्दुं संचासि स्फुटितन्तथा ।
 नीलामं चिपिठं रूचं तद्वज्रं दौषलं व्यजेत् ॥”
 वज्रस्य चतुर्व्यंलक्षणं यथा,—
 “श्वेतालोहितपीतमेघकतया ह्यायाचतसः
 क्रमाद्-
 विप्रादिल्विमिहास्य यत् सुमनसः शंसन्ति सद्यं
 ततः ।
 स्त्रीतां कौर्त्तिमनुत्तमां श्रियमिदं दत्ते यथा
 संघृतं
 मर्दानामयथाययं तु कुलिशं पर्यं हितं
 जायतः ॥” * ॥
 तस्य परीक्षा यथा,—
 “यत् पाषाणतले निकाशनिकरे नोदृष्टव्यते
 निष्ठुरे
 यथान्योपलजोहसुङ्गरसुखैर्लेशान् वाद्याह्नम् ।
 यथान्यं निचलीलयैव दलयेद्भ्रम्ये वा भिद्यते
 तज्जातं कुलिशं वदन्ति कुपलाः श्राप्यं मचा-
 र्षश्च तत् ॥” * ॥
 तस्य वर्णगुणौ यथा,—
 “विप्रः शोभि रसायनेषु वलवानटाङ्गसिद्धिप्रदो
 राजन्यस्तु वृषां वलीपलितजिन्मृच्छुः जयेद्-
 क्षसा ।
 द्रव्याकर्षणसिद्धिदस्तु सुतरां वैश्वोऽथ शूद्रो
 भवेत्
 सर्वथाधिहरस्तदेष कथितो वज्रस्य वर्णो
 गुणः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 अपि च ।
 अथ वज्रस्य नामलक्षणगुणाः ।
 “ह्रीरकः पुत्रि वज्रोऽस्त्री चक्रो मखिवरश्च यः ।

स तु श्वेतः स्युतो विप्रो लोहितः चक्षियो
 मतः ।
 पीतो वैश्वोऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णोऽसितश्च यः ॥
 रसायने मनो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।
 चक्षियो थाधिर्विष्वंशो जराह्वलुहरः परः ॥
 वैश्वो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दाट्टिजत् ।
 शूद्रो नाशयति थाधीन् वज्रसम्भं करोति च ।
 पुंस्त्रीनपुसकाश्चैते लक्ष्णोयानि लक्ष्ये ॥
 सुदत्ताः फलसंपूर्णास्तेजोयुक्ता दृष्टतराः ।
 पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिताः ॥
 रेखाविन्दुसमायुक्ताः यडुसास्ते स्त्रियः स्त्रिताः ॥”
 यडुसाः यट्कोणाः ।
 “त्रिकोणाश्च सुदीर्घाश्च ते विज्ञेया नपुसकाः ॥
 तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसवन्मनकारिणः ।
 स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तं स्त्रीणां सुख-
 प्रदाः ॥
 नपुसकाश्चोर्ध्याः स्युरकामाः सन्त्ववर्जिताः ।
 स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातयाः क्षीवं क्षीवे प्रयो-
 जयन् ॥
 सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यवर्द्धनाः ॥
 अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वयथा तथा ।
 पादुतां पङ्कुरलक्ष तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥”
 मारितस्य वज्रस्य गुणाः ।
 “आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।
 सेवितं सर्वरोगघ्नं हतं वज्रं न संशयः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ वज्रमारणम् ।
 “त्रिवर्णाङ्कुरापांसम्बलमादाय पेषयेत् ।
 त्रिवर्णनागवज्रास्तु निजद्रावैः प्रपेषयेत् ॥
 तज्जालके चिपेदङ्गं रुद्धा गजपुटे पचेत् ।
 एवं सप्तपुटेनैव म्रियते कुलिशं भुवम् ॥”
 मतान्तरम् ।
 “कांस्यपात्रे तु भेकस्य मूत्रे वज्रान् निःक्षिपेत् ॥
 चिःसप्तजलः सन्तप्तं वज्रमेवं हतं भवेत् ॥”
 अध्यायः ।
 “चिःसप्तजलः सन्तप्तं खरहृदयेण सेषयेत् ।
 सुहरेस्तालकं पिष्ट्वा तज्जोले कुलिशं क्षिपेत् ॥
 प्रभातं वाजिहृदयेण चित्तं पूर्वक्रमेण तु ।
 भस्मी भवति तद्वज्रं वज्रवत् कुरुते तदुम् ॥
 आशुष्यं सौख्यजननं वलरूपप्रदन्तथा ।
 रोगघ्नं हृदयहर्यं वज्रमभ्य भवत्यलम् ॥”
 इति वज्रमारणम् । इति वैद्यकरसेनशरसंघे
 चारणमारणाधिकारे ॥ * ॥) अन्यञ्च । अथ
 वज्रगणना । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “वज्रं मरकतश्चैव पद्मारागश्च मौक्तिकम् ।
 इन्द्रनीलं महानीलं वैदूर्यं गन्धसंज्ञकम् ॥
 चक्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फाटिकं वज्रकं तथा ।
 कर्कोतरं पुष्करामं तथा च्योतीरसं द्विज ॥
 स्फाटिकं राजवर्षश्च तथा राजमत्तं शुभम् ।
 सौमन्तिकं तथा गङ्गं शुकलक्ष्मणं तथा ॥
 गोमेदं बधिराण्यश्च तथा भ्रूजलक्ष्मणं च ।
 बलीमरकतश्चैव तुल्यकं सौसमेव च ॥

पीलु प्रवालकश्चैव गिरिवज्रश्च भागवत् ।
 भुजङ्गनामणिकेश्वर तथा वज्रमणिः शुभः ॥
 नितितनञ्च तथा पीतं आमरञ्च तथोत्पलम् ।
 वज्राक्षेपानि सन्धाणि धार्याक्षेपे मञ्जीश्वरा ॥
 सुवर्णप्रतिवह्निनि जयारोग्यवन्द्ये च ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ।
 तस्योत्पत्तिपरीक्षाभ्याम् । यथा,—
 “वज्रमि परीक्षां रत्नानां बली नामासुरोऽभ-
 वन् ।
 इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेन शक्यते ।”
 इत्युक्तम् ।

“महाप्रभावं त्रिवेण्यसाङ्गञ्जतुहाङ्गतम् ।
 वज्रपूर्णा परीक्षेयं ततोऽस्माभिः प्रकीर्णानि ॥
 तस्यास्थिलेप्रो निप्रयात येतु
 भुवः प्रदेयेतु कथञ्चिदेव ।
 वज्राणि वज्रावुधनिष्किंगीयो-
 भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु ॥

सैमातङ्गसौराष्ट्रः पौण्ड्रकात्त्रिकोऽपराः ।
 वेत्यातटाः सर्वोत्तीरा वज्रसाष्टाविहाकराः ॥
 आताम्ना हिमशैलजाञ्च भ्रूशिभा वेत्या-
 तटीयाः स्थनाः
 जौवीरे तुपिताजमेवसदृशाक्ताम्नाञ्च सौरा-
 ष्ट्रजाः ।

कालिङ्गाः कनकावदातरचिराः पीतप्रभाः
 कोयले
 श्यामाः पुष्कभवा मतङ्गविषये नाब्यन्तपीत-
 प्रभाः ॥
 अत्यर्थं लघु वर्णतञ्च गुणवन् प्राञ्छेष्टु सन्धक्
 समं

रेखाविन्दुकलङ्काकपदकचासादिभिर्भोजितम् ।
 लोकेऽस्मिन् परमाशुमाञ्जमपि यतु वज्र कश्चिद्
 दृश्यते
 तस्मिन् देवसमाश्रयो ह्यवितथकीर्त्याप्यधारं
 यदि ॥
 वक्ष्ये वर्ययुक्ता देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः ।
 वर्येभ्यश्च विभागः कार्यां वर्याश्रयाद्देव ॥
 हरितचितपीतपिङ्गश्यामाताम्नाः स्वभावतो
 रचिराः ।

हरिवरतयग्रङ्गुतवह्निपिष्टपतिमरुतां स्वका
 वर्णाः ॥

विप्रस्य शशङ्गसुदस्मटिकावदातः
 स्यात् चक्षियस्य शशभ्रुविलोचनानामः ।
 वेप्रस्य कान्तकदलीदलसन्निपाद्यः
 मृद्रस्य धौतकरवालसमानदौर्गमः ॥
 दौ वज्रवर्गीं प्रथिवीपतीनां
 सङ्घः प्रतिष्ठो न तु धार्येज्यौ ।
 यः स्यात्प्रवाविहमभङ्गश्रीणो
 धो वा हरिन्द्रारसन्निपाद्यः ॥

ईश्रलात् सन्धवर्णां गुणवत् सार्ववर्ण्यकम् ।
 कामतो धार्येद्राजा न तन्मोऽभ्युत् कथञ्चन ॥
 अघरोत्तरदृष्टा हि यादक् स्यादह्येषुकरः ।
 ततः कष्टतरो वक्षी वर्णां सङ्करो भवः ॥

न च मार्गत्रिभागमात्रदृष्ट्या
 विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः ।
 गुणवद्गुणवत्स्यदो विभूति-
 त्स्त्रिपरीतो यद्यनोदस्य हेतुः ॥
 एकमपि यस्य श्रङ्गं
 विदलितमवलीक्यते विशीर्यं वा ।
 गुणवदपि तत्र धार्यं
 वज्रं श्रेयोऽर्घिभिर्भवेत् ॥

स्फुटितामिदृशीयंश्च दृष्टं
 मनवर्षैः पृथगेऽप्युत्पद्यते ॥
 नहि वज्रशतोरिति वज्रमाशु
 श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्यात् ॥
 यस्त्येकदेशः क्षतवाचभाषो
 ददा भवेत्कोऽहितवर्णोऽप्यनम् ॥
 न तत्र कुर्याद्विद्यमानमाशु
 स्वच्छन्दस्त्वोरपि जीवितान्तम् ॥

कोटः पाषाणि धाराश्च वक्ष्ये ह्यदृष्टेति च ।
 उत्तुङ्गसमनीच्याया वज्रसाञ्जरा गुणाः ॥
 घटोऽदृष्टिमुद्रममल स्फुटतीक्ष्णधारं
 वर्णान्वितं लघु सुपाण्डुसंघेतदोद्यम् ।
 इन्द्रावुधार्शुविदितस्फुरितान्तरीच-
 लेवविध भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥
 तोऽज्ञायं विमलमपेतसञ्जरीयं
 क्षते यः प्रयतनतुः सदेव वज्रम् ।
 वृद्धिस्तं प्रतिदैनमेति यावदायुः
 जीवस्यत्सुतधनधान्यागोपश्रुनाम् ॥

यालवङ्गिविषयात्रतस्कारान्मभयानि च ।
 दूरात्तस्य निवर्तते कर्माख्यायञ्ज्यानि च ॥
 यदि वज्रमपेतसर्वदोषं
 विभवात्तच्छुल्लवर्णं गुणवत् ।
 मयिशास्त्रवर्ति वदन्ति तस्य
 दिगुणं रूपकलस्यमयं मह्यम् ॥

त्रिभागहीनहृत्तद्वर्णं
 त्रयोदशं त्रिंशद्दोऽर्हभागः ।
 अशीतिभागोऽथ शतांशभागः
 सङ्घसभागोऽख्यसमानयोगः ॥
 यत्तच्छुल्लोद्दृष्टमभिः क्षतस्य
 वज्रस्य मह्यं प्रथमं प्रादृष्टम् ।
 ह्यार्यां क्रमाह्वानिसुपागतस्य
 लेकापवाप्तस्य विनिश्चयोऽयम् ॥

न चापि तच्छुल्लेरेव वज्राणां धारणक्रमः ।
 अष्टाभिः सधर्पैर्गैरेस्तच्छुल्लं परिकल्पयेत् ॥
 यत्तु सर्वगुणैर्गुणं वज्रं तरति वारिणि ।
 रत्नवर्गं समस्तैरेपि तस्य धारणमिच्छते ॥
 अनेनापि हि दोषेण कल्याणस्यैव दूषितम् ।
 स्वच्छत्वात् दशमं भागं वज्रं समति मानवः ॥
 प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य सप्तदशेऽपि वा ।
 स्वच्छत्वाच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥
 सुष्टदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
 रत्नानां परिकर्माणां मह्यं तस्य भवेत्तद्वत् ॥

प्रथमं गुणसम्पदाशुपेतं
 प्रतिबद्धं ससुपेतं यच्च दोषम् ।

अलमाभरतोन तस्य राज्ञो
 गुणहीनोऽपि मङ्गलं भूषणाय ॥
 नार्था वज्रमध्यायं गुणवदपि सुतप्रसूति-
 मिच्छन्वा ।
 अन्यत्र दीर्घचिपिटङ्खाद्गुणैर्विसुक्ताच्च ॥
 अथवा पुष्परागिण्य तथा गोमेदकेन च ।
 वैदूर्यस्तटिकाभ्याश्च कापैश्चापि पृथग्विधैः ॥
 प्रनिरूप्याणि कुञ्जन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
 परीक्षा तेषु कर्मणा विदग्धिः स्वपरीक्षकेः ॥
 क्षारोक्लेशनश्यालाभिसौघां कार्यं परीक्षयन् ।
 पृथियां यानि रत्नानि ये चाप्ये लोहधातवः ॥
 सन्धाणि विलिखेद्वज्रं तच्च तेन विलिखते ॥
 गुह्यता सञ्जरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।
 वज्रं तान्परीक्षेन स्वरयः परिचक्षते ॥
 जानिरजानि विलिखन्ति वज्रकुशविन्दाः ।
 वज्रैर्वज्रं विलिखति नाम्नेन लिखते वज्रम् ॥
 वज्राणि सुक्ता मगधो ये च केचन वातयः ।
 न तेषां प्रतिवह्निनां भा भवत्युद्दामिणी ॥
 तिर्यक्क्षतत्वात् केधाञ्चिन् कथञ्चिद्दयदि
 दृश्यते ।

तिर्यग्गान्ध्यामानानां वा पार्श्वेऽपि दृश्यते ॥
 यद्यपि विप्रयोगकोटिः
 सविन्दुरेखान्वितो विषयो वा ।
 तदपि धनधान्यपुत्रान्
 करोति सिन्धायुधो वज्रः ।
 सौहार्मिनीविस्फुरिताभिरामं
 राजा यथोक्तं कुलिशं दधानः ।
 पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
 समस्तसामन्तधुवं भुनक्ति ॥”

इति मारुते ६८ अध्यायः ॥
 वज्राण्यं वैदिकपर्यायो यथा । दितुः १ नेमिः २
 हितिः ३ नमः ४ पतिः ५ स्वतः ६ वृकः ७ वयः ८
 वज्रः ९ अर्कः १० जूतः ११ कुलिशः १२ तुजः
 १३ तिम्यम् १४ मेनिः १५ स्वधितिः १६ सायकः
 १७ परशुः १८ इत्यष्टादश वज्रनामानि । इति
 वेदनिघण्टौ । २ । २० ॥

वज्रं, स्त्री, (वज्र गतौ + ऋजन्तेति रत्न ।)
 बालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, इ ॥
 काञ्चिकम् । इति धरणिः । वज्रपुष्पम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ लौहविशेषः । य च बहुविधो
 यथा । नीलपिङ्गम् १ अरुणामम् २ मोरकम् ३
 नायकेश्वरम् ४ तिमिराङ्गम् ५ खर्ववज्रम् ६
 श्रेयालवज्रम् ७ श्रेयोवज्रम् ८ रोहिणी ९
 काङ्कोलम् १० यन्त्रिवज्रकम् ११ महानोखम् १२
 रत्नादि । तेषां नामाङ्कुर्यं चिह्नम् । इति
 पुराणम् ॥ अथविशेषः । तस्मिन्पुत्रादि
 यथा,—

“पुरा वधाय वज्रस्य क्षयिणा वज्रसुवृतम् ।
 विस्मयिङ्गाक्षतकाश्च गगने परिचरिषताः ॥
 ते निपेतुर्वैजानाण्डिखरेषु मञ्जीश्वताम् ।
 वैश्व एव सतृणसं तत्तत्तिरिषु चाभकम् ॥
 तद्वज्रं वज्रजातत्वादभसम्भरोऽज्ञवात् ।

गगनारु खलितं यस्मात् गगनञ्च ततो मलम् ॥
पिनानं दहैरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम् ।
वज्रन्तु वज्रवत् तिष्ठेत् तन्नामौ विक्रितं ब्रजेत् ॥
सर्वाम्बुषु वरं वज्रं चाधिवाह्यैकव्युत्पद्येत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाञ्छब्दः ।
श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेहृङ्-
शब्दः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीशिवप्रपौत्रः ।
यथा,—

“अनिरुद्धात् सुभद्रायां वज्रो नाम वृषोऽभवत् ।
प्रतिवाहुर्वज्रसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

इति गारुड १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रदुक्त आसीत् प्रथमः प्रिष्ठवह्निकाम्यीसुतः ।
स रक्षिण्यो वृद्धितरसुपवेभे महाारथः ॥

तस्यां ततोऽनिरुद्धोऽभून्नागाद्युतवज्रान्वितः ।
स चापि रक्षिण्यः पौत्रौ दौहित्रौ जयहे ततः ॥

वज्रस्तस्यामभूद्दस्युत्पत्तौ मौषलादवशेषितः ।
प्रतिवाहुर्भूतस्तान् सुवाहुस्तस्य चाम्बजः ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६० अध्यायः ॥*॥
(विश्वामित्रपुत्रमेदः । यथा, महाभारते १२.३।
४ । ५१ ; ५६ ।

“वज्रगुणञ्च भगवान् गालवञ्च महावृषिः ।
रुचिर्वज्रस्तथाख्यातः साजङ्गायन एव च ॥”

“विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥”
विष्णुस्मृत्यादिप्रविश्रितियोगार्त्तात्तपश्चदशयोगः ।
तस्याद्यनवदशा वर्जनीया यथा,—

“वजादौ पञ्च विष्णुभे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्ड याथातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ॥

वेष्टितियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ।
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येण शोभनाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ जातफलं यथा,—

“गुण्यो गुण्यो वज्रवान् महौजाः
चन्द्रवस्त्रादिपरीक्षकः स्यात् ।
वज्राभिधाने यदि चेत् प्रकृतो
वज्रोपमः स्याद्विपुकाभिनीनाम् ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

वज्रकं, ज्ञौ, (वज्र + संज्ञायां कन् ।) वज्रचारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तेषां वज्रकमध्यङ्गर्षे ॥)

सर्वतोऽभ्रप्रक्षालनगतसर्वभोग्यवचनात् चयो-
र्विश्रवचवात्मिक उपपद्यते । यथा,—

“सर्वभोग्यं पञ्चमं धिष्टं त्रैवं विदुःसुखा-
भिधम् ।

शुभ्यञ्छमगं प्रोक्तं चक्रिपातं चतुर्दशम् ॥
केतुमहादशं प्रोक्तसुक्ता स्यादेकविंशतिः ।
द्वाविंशतितमं कर्म चतुर्विंशच्च वज्रकम् ।
निर्वृत्तञ्च चतुर्विंशत्तथा अष्टावपयहाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकण्डः, पुं, (वज्रः कण्डो दीर्घावरगमस्य ।)
वज्रमान् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

वज्रकण्डकः, पुं, (वज्रस्य कण्डकमिव तदार-
कत्वात् ।) कुहोद्वजः । इति जटाधरः ॥ कोकि-
लाञ्छब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकन्दः, पुं, (वज्राकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकर्मः ।
इति रत्नमाला ॥ सत्तरकन्द आद्यु इति
भाषा ॥

वज्रकपाली, [न्] पुं, (वज्रकपालोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) बुद्धविशेषः । तत्पर्यायः । हेरम्बः २
हेरुकाः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ निष्कुम्भीशः ६
शशिप्रेखरः ७ वज्रटीकः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चङ्गमस्य ।) नरकराजः ।
यथा,—

“गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विश्वसंयुतः ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“इति यासीन्मतिस्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।
दूनञ्च प्राहिण्योत् यस्तं वायस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

वज्रचारं, ज्ञौ, (वज्रचक्रं चारमिति ।) चार-
विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-
श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ चारः ५ चन्दनारः ६
धूमोत्थम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ । अस्य गुणाः ।
अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रचन-
त्वम् । शुक्लोदराभिविष्टम्भश्रमप्रशमनत्वम् ।
सरलञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्त्यौघौघ-
विशेषः । तद्वयथा,—

“सासुत्रं सैन्धवं काचं यवचारं सुवर्चलम् ।
टङ्ग्यं सन्धिका चारं तुल्यं सर्वे विचर्ययेत् ॥

अकंचोदरेः कुहोद्वोदरेरावपे भावयेत् चरुहम् ॥
तेन लिप्तार्कपञ्च चडा चाम्नः पुटे पचेत् ॥
तत् चारं चूर्ययेत् पश्चात् चूर्णयञ्चिफलारजः ।
चौरकं रजनी वह्निं नवभागं समं समम् ॥
चारार्हमेव सर्वञ्च एकौह्यद्व प्रयोजयेत् ।
वज्रचारमिदं सिद्धं खर्भं प्रोक्तं पिनाकिना ॥
सर्वोदरेण गुण्येण मुलदीपेण योजयेत् ।
अभिमान्दोऽयजौर्षेऽपि भस्त्रं निष्कहयं हयम् ॥
वाताधिके जलं कोष्णं घृतं वा पौत्तिके हितम् ।
कफे गोक्षत्रचंद्रशुक्रमारनालं विदीपजे ॥”

इति वैद्यकरसेनसारचण्डे श्रीह्यधिकारे ॥*॥

वज्रचर्म्या, [न्] पुं, (वज्रचतुर्दुर्भयं चर्म्ये यस्य ।)
खड्गौ । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातवह्नेनेति ।
जि + जिप् । “वृक्षस्य पिति कति तुक् ।” ६ ।
१ । ७१ । इति तुगागमस्य ॥) गरुडः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राग्निः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मातङ्गि १२१ । १४ ।
“वज्रज्वालान्तरमयः प्राञ्जलज्वालान्तरकत् ॥”)

वज्रटीकः, पुं, (वज्रेण वज्रकपालेण टीकते प्रका-
शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाली नामक-
बुद्धः । इति चिकारुषेयः ॥

वज्रतुण्डः, पुं, (वज्रं वज्रतुण्डं कटिनतुण्डं यस्य ।)
गरुडः । गणेशः । इति चिकारुषेयः ॥ यथः ।
भद्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुण्डधरे,
त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३५ ।

“यस्मिन्नेह वा अतिथीनभ्यागतात् वा मृहपति-
रसङ्गुप्रगतमन्युर्दिधञ्चुरिव पापेन चक्षुषा
निरुचते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरन्विषी
वज्रतुण्डा यथकङ्क कान्कटादयः प्रसहोरुवला-
दुत्पाटयन्ति ॥”)

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कटिना दन्ता यस्य ।)
शूकरः । अशिकः । इति शब्दमाला ॥

वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कटिनं दशनमस्य ।)
अशिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥

वज्रदः, पुं, (वज्रवारको दः ।) कुहोद्वजः । इत्य-
मरः ॥

वज्रहमः, पुं, (वज्रवारको हमः ।) कुहोद्वजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“सेहृङ्गः सिंहतुण्डः स्वाहञ्जी वज्रहमोऽपि च ।
सुधासमनादुग्धा च क्षुक्क्षिप्यां स्यात् कुहो-
गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + ञच् । वज्रस्य
धरः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११३ । २३ ।

“अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं
लोपासुना वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नस्य वा दमयन्ती यथाभूद्
यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”)

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वज्रा-
पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । ५४० ।

“उपरागे नवे सन्ने पार्श्वतीयास्त्रयो वृषाः ।
चाम्येयो जासटो वज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”)
वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजनि-
शब्दः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्राणां निर्घोषः संघर्षश्चिनिः ।)
वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फुर्जेषुः २ । इत्य-
मरः । १ । ३ । १०० ॥ “ङ्ङे वज्रजनिशब्दे ।
अन्योऽसंघट्टनात् भयं सन्निभेःखण्डं वज्रमिव
वज्रं तस्य साटोपध्वनी हयमिति केचित् ।
दो स्फुर्जो वज्रनिर्घोषे । निर्घोषः संघट्टश्चिनिः ।
अश्रम्याघात इत्येके । निर्घोषश्चूर्णानं साटोप-
ध्वनिश्च इह तु अतिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्फु-
र्जेषुखण्डं विनादं परिदेविनीति भट्टिः । द्विती-
यदुतिति अणुः निपातकान् दीर्घः । स्फुर्ज-
रूपरिति दीर्घार्थं परकचम् । केचित्तु दीर्घं
नेच्छन्ति । केचित्त्रिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।
वज्रस्य निर्घोषो वज्रनिर्घोषः शौ पिथ ल् चूर्णने
घञ् । निर्घोषो द्विह्रस्वः ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं पाणौ यस्य ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ६ । १६१ । ७)
“यथ यूथामिते यूथं राजसत्तम दुर्जयम् ।

वज्राभः

वञ्चितः

वट

अक्षरं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ।
 वज्राक्षयः । यथा, महाभारते ॥ ११७१ ॥ ५ ॥
 “वज्रपाणिर्वाङ्मयः स्यात् कर्त्तुं वज्रयत् स्तनम् ।
 वेश्या वै दानवज्राक्ष कर्मवज्रा धवीयसः ॥”
 वज्रयुयं, स्त्री, (वज्रमिव पुत्र्यम् ।) तिलयुयम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रयुया, स्त्री, (वज्रमिव पुत्र्यं यस्याः ।) शतयुया ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं वीजमस्य ।
 कम् ।) लताकारकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं सर्पं यस्याः ।
 डीष् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या माषपर्णीशब्दे ज्ञेयम् ।)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) क्षत्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ॥ ११७१ ॥ ५ ॥)
 “वज्रपाणिनाक्षयः स्यात् कर्त्तुं वज्रयत्
 स्तनम् ॥”
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) शूद्रः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । वज्ररथस्तनस्य ।
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली) अस्थि-
 चहारलता । इति हारावली ।
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवो नत्वर्थायः ।
 मारीचो र त्रिसुखा ३ वज्रकालिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ षोडशरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) मेहुण-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याव्य-
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कुक्षौ कुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशूलः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शूलं मातृ-
 लोमशूलाका यस्य ।) शूलकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशूलिका, स्त्री, (वज्रवत् शूलत्वं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रशूल्यः, पुं, (अतिवारवन्तान् वज्रमिव तत्रजि-
 त्वात् सुखं इव च ।) बुद्धविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “ञ्जञ्जति” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) कुक्षौवृक्षः । गुडश्ची । इति मेदिनी ।
 टा, २२ । दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्गुशकरी देवी वज्रा तैनीपनीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्य ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गशुक्लं, त्रि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः ।) डीष् । ।
 गवेषुक्ता । इति शब्दचन्द्रिका । अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य शौरकस्य आभा इव आभा
 यस्य ।) दुग्धपाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शौरकतुल्यादीभिमति, त्रि ॥

वज्रपाणिः, पुं वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रास्यस्त्वन्मा, स्त्री, लोकेनाक्षयः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रा [ट] पुं (वज्रोऽस्यस्येति । वज्र + “अत्
 इटिङ्” ।) ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)
 इत्यः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा
 रघुः ६ । २४ ।)
 वज्रकृपेरजनेश्वरशक्तियां
 तमभूरं नभूरं चतुर्विक्रमम् ॥”)
 बुद्धः इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (वज्र-
 जिह्वटे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३२ ।)
 “निर्दिशन् वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 सुभाङ्गं आलयन्नोपवीतम् ॥”
 वज्रो स्त्री । वज्र + रक् । गौरीशिवान् डीष् ।)
 कुक्षौशेषः । इति मेदिनी । रे, ८ । तथास्याः
 प्रमाणः ।
 “वज्राट्, निहनुण्डः स्यद्वज्रो वज्रट्मोऽपि
 च ।
 स्यदन्मलदुग्धा च स्युः स्त्रियां स्यात् कुक्षी-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वज्रकः, पुं (वज्रयते प्रतारयतीति । वज्र +
 शिच् - ण्वल् ।) शृगालः । इत्यमरः । गृह-
 वस्तुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वज्रकः, त्रि, (वज्रयते इति । वज्र + शिच् +
 ण्वल् ।) खलः । धर्मः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।)
 “श्रेष्ठं पुत्र वज्रकानां सकलकलाहृदयसार-
 मतिक्रुटिलम् ।
 ज्ञाने भवन्ति यस्मिन् क्षयचिचपलाः श्रियो-
 ध्यक्षणाः ॥”)
 वज्रयः, पुं, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 “श्रीड्श्रीति” उणा० ३ । ११३ । इति ।
 अयः ।) धर्मः । इत्यण्वादिशेषः ॥ वज्रना ।
 कोकिलः । इति संक्षिप्तवारीणादितिः ॥
 वज्रनं क्लो, (वज्र + भावे ल्युट् ।) प्रतारयम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनञ्चापमानञ्च मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति आश्वक्यसंश्लेषः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + शिच् + ण्वल् + टाप् ।)
 प्रतारया । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिशाः प्रेक्ष्य हेमवतं पुरम् ।
 स्वर्गामिचन्वि सुकृतं वज्रनामि मेविरि ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वञ्चितः, त्रि, (वञ्जते स्मिति । वञ्च + शिच् +
 क्तः ।) वञ्चनाविशेषः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रकञ्चः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १० ।
 “विधिना ज्वर शय वञ्चित-
 स्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥”)

वञ्चकः, त्रि, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 उक्त् ।) प्रतारणशीलः । तत्पर्यायः । धर्मः २
 वञ्चकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वञ्चं, त्रि, (वञ्च + ण्यत् । “वञ्चंगतौ” ७ । ३ ।
 ६३ । इति कुल्लं न ।) गमनीयम् । इति गण्यर्थ-
 नञ्चघातोः कर्मणि अण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति सुप्रसोधयाकरणम् ॥
 वञ्जुलः, पुं, (वज्जतीति । वज्ज गतौ + षाड्ढलकान् ।
 उलच् ण्वुच् ।) निनिग्रहञ्चः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “निनिग्रः स्यान्वो नेमी रथद्वेषुल्लस्यथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ।
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चि-
 विशेवः । इति हलायुधः ॥ वेतसवृक्षः । इति
 मेदिनी । खे १२६ ॥ (अस्थ पर्यायो यथा,—
 “वेतसो नन्दकः प्रोक्तो वानीरो वज्जुलस्तथा
 अभ्ययुषश्च विदुनो स्य प्रीतञ्च कोपित ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।)
 “चिरविस्वा मधुकाश्च वज्जुला वज्जुलास्तथा ॥”
 वज्जुलद्वयः, पुं, (वज्जुलो द्वयः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेतसवृक्षादिरपि तद्वदे
 वज्जुलशब्ददर्शनात् ।)
 वज्जुलप्रियः, पुं, (वज्जुलस्य प्रियः । वज्जुलः शिच-
 च्चति कर्मधारयो वा ।) वेतसवृक्षः । यथा
 “विदुनो वेतसः शीतो वानीरो वज्जुलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वज्जुला, स्त्री, (वज्जुल + टाप् ।) बहुदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मात्से । ११३ । २६ ।
 “गौदावरो भीमरथो ज्जुलवेधो च वज्जुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वात्स्या कावेरी चैव तु ।
 दक्षिण्यपयनदस्ताः सञ्जपादाद्दिग्दिग्नाः ॥”)
 वट, वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वटति वृक्ष लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्त्रीये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । इति ॥) इ,
 वष्टकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वष्टनं
 विभागः । इ, वष्टयति । कि, वष्टयति वष्टयति ।
 वष्टयति षाट्कं यस्मान् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 इति हलायुधः । अयं चुरादौ कैश्चित् पठ्यते ।
 इति दुर्गाविंशदासः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, तु क वेष्टे । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटकः

वटवा

वटः, पुं, (वटति वेद्यति मूलेन वृक्षान्तरमिति ।)
 वट + पचाद्यच् ।) वृक्षविशेषः । वडगाह
 इति भाषा । तन्मयायः । न्ययोधः २ वडु-
 पान् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ । वृक्षमायः ४
 धमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली । रत्न-
 फलः ६ वडङ्गी ७ कर्मणः ८ भुवः ९ चौरौ १०
 वैश्रवणावासः ११ भाखीरः १२ । इति जटा-
 धरः ॥ जटालः १३ रोहिण्यः १४ अवरोही १५
 वटपी १६ खन्वच्छः १७ मखली १८ महा-
 ख्यायः १९ भटङ्गी २० यक्षावासः २१ यक्षतरुः
 २२ पादरोह्यः २३ नीलः २४ शिप्रावृक्षः २५
 वडुपादः २६ वनसतिः २७ । अख्य गुणाः ।
 कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफ-
 पित्तज्वरदाहृद्यमोहद्वयशोथनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वटः शीतो गुह्यर्षाही कफपित्तत्रयापहः ।
 वर्यो विषर्षदाहृत्तः कषायो योनियोवहन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 व च वडखरूपः । यथा,—
 ऋषय ऊचुः ।
 “कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोत्राज्जयसमौ कृतौ ।
 सर्वेभ्योऽपि तदभ्यस्तौ कथं पुण्यतमौ कृतौ ॥
 ह्यत उवाच ।
 अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव संश्रयः ।
 वडरूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
 दर्शनस्यार्थसंवाप्तु ते वै पापहराः स्मृताः ।
 दुःखापहङ्गाधिदुष्टानां विनाशकारिणौ भुवम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥
 अश्वत्थ पलाशश्चन्द्रे नृण्यम् ॥ * ॥ कपर्दः । इति
 मेदिनी । टे, २४ ॥ काङ्ठि इति भाषा ॥ गोलः ।
 भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ * ॥ कौ, ब्रजमखलाभ्यन्तरीयवट-
 वंशकर्मोद्भवनामि यथा । अथैषां वट-
 साङ्गवनानामभ्यन्तरे सङ्कतवटाद्या यमुनाया-
 ष्वतुरश्रीतिलक्रीप्रमर्षदान्तरे द्धिष्योत्तरवटयोः
 शोडशवनामि । पाद्मे ।
 “सङ्कतवटमादौ तु भाखीराख्यं वटं हयम् ।
 यावकाख्यं ह्यतीयच वटं शङ्कारसंश्रकम् ॥
 तृथ्यं वंशिवटं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटश्च वटः ।
 वृषभश्च जटावृष्टं कामाख्यावटमथकम् ॥
 मनोऽर्थवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् ।
 आश्रावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥
 अश्रीकाख्यं वटं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् ।
 नाम कीलिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥
 नाम ब्रह्मवटश्चैव त्रयोदशमसंश्रकम् ।
 नाम वडवटं श्रेष्ठं चतुर्दशसुदाहृतम् ॥
 श्रीधराख्यं वटं ख्यातं पञ्चदशसमीरितम् ।
 सान्निखाख्यं वटं श्रेष्ठं संख्याशोडशनिर्मितम् ॥”
 इति ब्रजमखलान्तरे शोडशवटानि । इति
 नारायणभट्टकृतब्रजभक्तिप्रियासः ॥ * ॥
 वटः, चि, (वटवौति । वट + अच् ।) गुणः । इति
 मेदिनी । डे, २४ ॥ वैटे इति भाषा ॥

वटक, पुं, (वट एव । खार्ये कन् ।) पिठक-
 विशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ वडा इति भाषा ।
 अख्य गुणौ । विदाहिलम् । वृक्षाकारित्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “भाषायां पिठिकां युक्तां लवणान्नकचिद्भूमिः ।
 कला विदध्याद्वटकांस्तौलेषु पसेच्छनेः ॥
 विष्णुष्का वटका वत्या हंघ्या वीथ्यवर्धनाः ।
 वातामयहरा रथ्या विप्रेशादईतीपहाः ॥
 विवन्धमेदिनः श्लेष्कारिणोऽयनिपूजिताः ।
 संचूर्ण्य निक्षिपेत्तन्ने भृष्टं चौरकहिद्भु च ॥
 लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
 शुक्रलसत्तत्र वटको वल्लदूरीचनो गुह्यः ॥
 विवन्धकहिदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ।
 राज्यक्षयानिरोचिन्वा पाचन्वा तांस्तु मज्जयेत् ॥
 सन्धकारा यथा ।
 कदलसुमनमाधोदसवीरिशख्ये-
 र्मरिचसुधनडुग्नेः सच्चतुर्व्यांतचन्नेः ।
 कृत इह हृतपको यः पतेत् खख्यपात्रि
 वटकमन्तकैलं सा अधात्तं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥
 सामिचेः श्राजिचूर्णैर्द्विभ्रमरिचवितानारिकेला-
 र्द्रंशख्ये-
 जाखिलासलवङ्गान्तकदलफलेः केचित्तैः
 पिष्टसुह्नेः ।
 व्हटः पको हृते यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरे
 प्रगाढे
 सेन्दौ कर्पूरकैलिं तमिह सुवटकं सा यथात्
 खप्रियेष्टम् ॥ २ ॥
 गन्धिवट्टिकासिद्धेर्द्रव्यैः वृष्टा तु या पतेत् ।
 पञ्चान्ते यथात्तां सा पौष्ट्यमन्त्रिपालिकाम् ॥ ३ ॥
 सचौरसारशशितखलनारिकेल-
 जातीलवङ्गमरिचेः सन्धितैः सुपिष्टैः ।
 रन्धेलया च हृतभावनया भवेद्या
 वा तामवङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टाम् ॥ ४ ॥
 कदलमरिचदुग्नेः खख्यगोधूमपल-
 प्रकटितवटकोऽर्थं भूरिजातोऽपलाटः ।
 नवविधुमधुमध्ये यो विलासं विधत्ते
 इत्तित इह तयाचौ वीधुपूर्वो विलासः ॥ ५ ॥
 लवङ्गैलेन्द्रमरिचेः संयुतैः शर्कराचयेः ।
 चन्ने गङ्गाजलाख्यानि लङ्कुकान्यपराणि च ॥ ६ ॥
 तैस्तेरुतैः चौरसारेस्तथा लाङ्गलिशख्यकैः ।
 अन्वाव्याप्यव्यंभृष्टैः सा रवेः सरपूपिका ॥ ७ ॥
 इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दीलाकृते १६
 सर्गः ॥ * ॥ अध्यात्मिकावटकः ।
 “अत्मिकां खेदधिला तु जनेन सह मह्येत् ।
 तन्नरे हतसंखारे वटकात् सज्येत्पन्नः ॥
 अत्मिकावटकास्ते तु रथ्या वङ्गिप्रदीपनाः ।
 वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ * ॥
 अथ तत्रवटकः ।
 सृजानां वटकास्तने मन्विता जघनो हिमाः ।
 संस्कारजप्रभाषेय त्रिदोषप्रमना ह्यिता ॥ * ॥
 अथ माधवटकः ।
 माधवायं पिठिकां हिङ्गुलवणार्द्रकर्वंस्तृताः ।

तया विरचिता वखे वटिकाः साधु प्रीयिताः ॥
 तालितास्तप्रतेते ता अथवा सुप्रवेदिताः ।
 वटकस्य गुणैर्वेत्ता ज्ञानवा सचिदा भ्रष्टम् ॥ * ॥
 अथ कुम्भाख्यवटिः ।
 कुम्भाख्यकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तुवटिकागुणा ।
 विप्रेशात् पित्तारक्तनी लक्ष्मी च कथिता जुषेः ॥
 अथ सुन्नवटिका ।
 सुन्नानां वटिका तद्वद्वविता साधिता तथा ।
 पथ्या रथ्या ततो लक्ष्मी सुन्नद्वपगुणा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 (वटी । वडि इति भाषा) यथा,—
 “वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
 मोदको वटिका पिष्ठी गुडोवर्षिसोथोच्यते ॥
 वेद्यवत् साध्यते वडौ गुडो वा शर्करायथा ।
 गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 यथा च ।
 “मखरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुण्ये क्षिपेत् ।
 पला च वटकं कला दद्यात्तक्रानुपानतः ॥”
 इति शार्ङ्गधरे मधुखण्डे व्रतमेध्याये मखूर
 वटके ॥ * ॥ अष्टमाधकपरिमाणम् । यथा,—
 “दशगुञ्जास्तु माघः ख्यात् शायौ माघचतुष्टयम् ।
 द्वौ शायौ वटकः कोथस्तोलको ब्रह्मणश्च सः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 (तथा च ।
 “मावेकतुभिः श्रावः स्याद्वर्यः स निगद्यते ।
 टङ्कः स एव कथितस्तद्वय कोल उच्यते ।
 चूडको वटकश्चैव द्रव्यस्यः स निगद्यते ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेध्याये ॥)
 वटपत्रः, पुं, (वटस्थेव पत्रं यस्य ।) वितानकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पद्यायः ।
 “वल्गरो तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पथ्याशक्त च कथं तु कटिक्तककुटेरकौ ॥
 तत्र शुक्लेऽर्धकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वटपत्रा, स्त्री, (वटस्थेव पत्रमस्याः ।) चिपूर-
 मालोपवृष्टचः । इति रत्नमाला ॥
 वटपत्री, स्त्री, (वटस्थेव पत्रं यस्याः ।) गौरादि-
 त्वात् डीम् ।) पादाद्यभेदीविशेषः । तन्मयायः ।
 इतानौ २ येरावती ३ गोधावती ४ इरावती ५
 श्यामा ६ खड्गाङ्गामिका ७ । अस्याः गुणाः ।
 हिमलम् । मोक्षलम् । मेहहृत्क्षुविनाशित्वम् ।
 बलदाहलम् । ब्रणहन्त्वम् । क्षिचिहीपन-
 काशिल्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वटपत्री तु कथिता मोहिन्धैरावती जुषेः ॥
 वटपत्री कषायोष्वा योनिरन्धगदापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वटरः, पुं, श्लुकुटः । वेद्यः । शरः । चौरः ।
 चक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वटवाची [वृ] पुं, स्त्री, (वटे वटवृक्षे यवतीति ।
 वंसु + चितिः ।) यथाः । इति हेमचन्द्रः । २
 १०० ॥ वुद्वृचवाप्तकर्पूरि, चि ॥

वटी

वटुकः

वटुकः

उटारः, एं रज्जुः। इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

उटारका. स्त्री. रज्जुः। उटि इति वट्टे इति च
भाषा। इति पुराणम् ॥ यथा, महाभारते।
१०।३०६।३६।

‘नचारिचां सत्यमयो धर्मस्त्रैयवटारकाम्’
पुनश्चोपपद्यं शब्दः। यथा, महाभारते।
३।१८७।१०।

‘वटारकमयं पाशमयं मत्स्यस्य सङ्घंतिः।
मनुर्मनुजप्रार्हणं। तस्मिन् शब्दे न्यवेद्यम्’
वटावैकः, पुं, चौरविशेषः। यथा,—

“नामचौरौ वटावैकः सत्विचौरस्तु चारकः”
इति शब्दमाला।

वटिः, स्त्री. (वटनीति। वट + “वड्भातभ्य इत्”
उखा० ४।१।८। इति इत्)। उज्जिजिका।
यथा,—

“उज्जिजिकीयादिका च वट्टरहेहिका
हेवी”
इति चारावली। ११०।

उटिका. स्त्री. (वट्टरेव। स्त्रार्थे जन्)। टार्।
वटो। वडो इति भाषा। तत्पर्यायः। निस्तर्प
२। इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ वट्टिकाविधिः।

‘वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटो।
मोदको गुटिका पिच्छो गुडो वरिक्तधोष्यते।
वेहवन् वाध्ने वडो गुडो वा प्रकीरायवा।
गुगगुडुवां चिपेत्तत्र चर्षं तस्मिन्मिता वटो ॥’
तत्र वड्विधिं गुडाटो।

“कुर्याद्वह्निसिद्धेन कचिदगुग्गुलुना वटोम्।
द्रवेष मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
चिना चतुर्गुणा देया वटोषु द्विगुणो गुडः।
चर्षं चर्षवमः काथो गुग्गुलुमधुं तत्समम् ॥”
तत्समं चर्षवमम्।

“द्रव्यं द्विगुणं देयं मोदकेषु भिन्नपरैः”
द्रव चतुर्गुणमिति वा पाठः। द्रव त्रयस्त्वं द्रवम्।
“कर्षप्रमाणा तन्मात्रा त्वं दृष्ट्वा प्रयुज्यते।
बलमिति कालादेरपुपलक्ष्यम्। इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ अज्जगोपयोमिद्रयम्। अस्थापि
वडो इति भाषा। यथा,—

“माषायां पिष्टिका द्विज्जलवयाद्रेकसंस्कृता।
तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु प्रीयिताः ॥
तालित्वास्तत्रैवे ता अथवा सुप्रवेष्टिताः।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया वचिदा श्रमम् ॥
कुशाक्षकवटो ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा।
विशेषात् पित्तरक्तघ्नौ लघ्वी च कथिता बुधैः ॥
सुज्ञां वटिका तद्वन्नचिता साधिता तथा।
प्रथा रथा ततो लघ्वी सुन्नरूपगुण्या स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वटो, स्त्री. (वट् + अच् । गौरादिनां ङीष् ।)
वटिका । इति भावप्रकाशः ॥ उच्चविशेषः ।
तत्पर्यायः । नदीवटः २ यन्नद्वटः ३ सिद्धार्थः ४
वटकः ५ अमरा ६ शङ्खी ७ चौरकाष्ठापः ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । भयुरत्वम् ।

शिशिरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दाह्युष्णा-
श्रमः । मतिप्रच्छेदं मनस्यच । इति राज-
निषेधः ॥

वटो, चि रज्जुः । इत्यमरः । २।१०।२७।
वट्टु टु । वट्टनीति। वट्ट + “कट्टवट्टभाच्च”
उखा० १।१।६। इति उः । मायवज्जः ।
यथा,—

“वट्टु, पुनस्तावद्वटो भिच्छत्स यासमाचकम्”
इति जैनचक्रः ॥

त्रक्षुचारीः यथा, वट्टुचर्यां त्रक्षुचारी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । १।
१८८।१५ ।

‘तस्माद्ब्रह्मन् सञ्जैत्र वट्टुरेव धनुर्महान् ।
आरोग्यन्तु शीघ्रं वै तदेतत्तु जेजर्षमाः ।’
कुट्टवट्टवृत्तः । यथा —

“मरुत्कपटैः स्त्रीकाः सुचनासः कुट्टवट्टः ।
कञ्जो वट्टुदीर्घको षोडशन्तक इत्यपि ॥”
इति च शब्दरत्नावली ।

कान्तः । यथा —

“वट्टुः सत्पत्नी वालः कञ्जो वट्टुरि-
त्तरः”
इत्यत्र शब्दरत्नावली ।

वटुकः । वटु + स्वाद्य लंशायं वा कन् ।)
वटनकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाञ्च
कथ्यचतुर्दशैकव्ये ।

“कुमारोवटुकान् पूज्य तथा श्रौतनप्रीधनान् ।
राजस्यफलं तत्र प्राप्यते वाच संश्रयः ॥”
त्रक्षुचारी । यथा, भागवते । १०।८८।२७ ।

“नं तथा असनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनार्हणः ।
हूरान् प्रकृदियाद् भूत्वा वटुको योग-
मायया ॥”)

भैरवविशेषः । (यथा महानिर्वाणतन्त्रे । २।०४ ।
“भैरवास्त्रेव वेताता वटुका नाथिकागथाः ।
प्राक्ताः श्रेया वैश्याश्च चौरा गार्हपत्याद्यः ॥”)
अस्य मन्त्रादिर्धिया —

“उडरेड्टुकं उन्तमापडुडारखं तथा ।
कुरुहयं पुनडेन्ते वटुकश्च ससुडरेत् ।
एकविंशत्यक्षरात्मा शक्तिरडो महामनुः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकथादिप्राणायामान्तं
विधाय पीठन्यासं कुर्यात् । यथा । धर्मादि-
अनेश्वर्यान्तं देहे विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं
कुर्यात् । यथा शिरसि ॐ हृद्दहारप्यकक्षधये
नमः । मुखे मायन्त्रैक्यन्दसे नमः । हृदि
वटुकभैरवाय देवताये नमः । ततो मूर्ति-
न्यासः । इदं वो ईशानाय नमोऽङ्गुष्ठयोः । इ
वे तत्पुत्रदाय नमस्तर्ज्जुयोः । इ वं अघो-
राय नमो मध्यमयोः । इ वं वटोणाताय नमः
कनिष्ठयोः । पुनस्तदनीगादिकास्तस्य मूर्त्तौ-
र्त्थसेत् । तयोर्हृत्प्राम्द्विधौदीव्यपश्चिमेडु सुखेडु
च तान् न्यसेत् । तथा च विनये ।

“अङ्गुलोद्वहकृत्तु सर्गांर्त्थसेदुयथा पुरा ।
मन्त्रादिपञ्चकृत्तुप्राप्तिकर्तव्यपुरःसरम् ।
वकारं पञ्चकृत्तुप्राप्तौप्राणादियु योजयेत् ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । तदुपस्था ॐ ह्रीं वां अङ्गु-
लाभ्यां नम इत्यादि । ॐ ह्रीं वां हृदयाय नम
इत्यादि च । यद्दीर्घवीजद्वयेन कुर्यात् । तथा
च विनये ।

“यद्दीर्घेयुक्तया शक्या वकारेणपि तदना ।
अडानि जानियुक्तानि प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“तस्य ध्यानं विधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदनः ॥’
सात्त्विकम् । यथा,—

“वन्दे वालं स्फटिकसङ्घं कुण्डलोद्धानिवक्त्रं
द्विआकल्पैर्नैवमखिमयेः किङ्किणीनपराटोः ।
दोमाकारं विषद्वदनं सुप्रमन्न चिनेत्र
हस्ताङ्गाभ्यां वटुकमनिशं गुणदखौ वधा-
नम् ॥” १ ।

राजसं यथा,—

‘ उवाडास्करनन्निभं चिनयनं रक्ताङ्गरागमत्र
स्फेरास्य वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करे
नोलम्बितसुतारभुवणशत श्रीतांशुचुडोज्ज्वल
नस्यकारुण्यवाचस भयहरं देवमदा भावये ॥” २ .
तामसं यथा —

“ध्यायेन्नैलादिकान्तं शशिशकलधरं सुहृत्मान
महेशं
द्वियस्त्रं पिङ्गजं इमरुमथ हृषिं खड्ग-
शूलाभयां न ।
नागं वरुणं कपालं करसरविरुहेन्निभतं
भोमदं द्रु
सर्पाकल्पं चिनेत्रं मखिमयविलसन्किङ्किणी-
नपुराटाम् ॥” ३ ॥

“सात्त्विकं ध्यानमाख्यातमपन्थुविनाशनम् ।
आयुरारोग्यजननमपवंगफलप्रदम् ॥ १ ॥
राजसं ध्यानमाख्यातं धर्मकामार्थोच्छि-
दम् ॥ २ ॥
तामसं शत्रुप्रमनं क्रथाभूतगदापहम् ॥” ३ ॥
यदं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शक्यस्यापनं
कुर्यात् ॥ * ॥ अस्य पूजायन्त्रम् ।

“धर्माधर्मादिभिः कल्पमपीठं पङ्कजशीमिते ।
षट्कोखान्तस्त्रिकोणस्य शोभपङ्कजसंयुते ॥”
ततो मूत्रेण मूर्त्तिं सङ्कल्प्य पूर्व्ववत् ध्यात्वा-
वाह्यादिकं कुर्यात् । तत्र कामः । मूत्रेण सटो-
जातमन्त्रेणावाहनम् । मन्त्रादिवामदेवेन स्थाप-
नम् । मूत्रेण साध्निधम् । अघोरेख सन्निवोध-
नम् । तत्पुत्रवेद्य योनिमुद्राप्रदर्शनम् । ईशान-
नेन वन्दनमिति विशेषः । ततः कर्णिकार्थं
दिक्षु कोणेषु ईशानादीन् धजेत् । ततो शोभ-
पङ्कजदलेषु अक्षिताङ्गादिभैरवान् धजेत् ।
“अक्षिताङ्गो चरुषकः क्रोधीष्कत्तौ च भैरवौ ।
कपालौ भीषणश्चैव संहारीश्वरौ च भैरवाः ॥”
एतेरुभैरवैर्द्विवीवावरणम् । ततः षट्कोणेषु
ह्रीं वां हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत् ।

वटुकः

ततः पूर्वादिङ्काकिनीराकिणीकाकिनीकाकिनी-
साकिनीहकिनीमालिनीपुत्रान् देवीपुत्रान्
उमापुत्रान् रुद्रपुत्रान् मातृकापुत्रान् दक्षिण्य
यजेत् । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं सुखीपुत्रान् अधोऽधोसुखी-
पुत्रान् । तद्वहिरुपनेत्रे लोकेषान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्वहः पूर्वं ॐ ब्रह्माणी-
पुत्राय नमः । एवमीशाने माहेश्वरीपुत्राय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्राय । अनिले कौमारीपुत्राय ।
पश्चिमे इन्द्राणीपुत्राय । नैर्ऋते महालक्ष्मी-
पुत्राय । याम्बे वाराह्यीपुत्राय । अनले
चासुखापुत्राय । तथा च निवन्दे ।
“ब्रह्माणीपुत्रकं पूर्वं माहेश्वरीपुत्रमेश्वर ।
वैष्णवीपुत्रकं सौम्ये कौमारीपुत्रमानिले ॥
इन्द्राणीपुत्रकं भूयः पश्चिमे पूजयेत्तत ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चाद्भौद्रिण्य समर्चयेत् ।
वाराह्यीपुत्रकं याम्बे चासुखापुत्रमानिले ॥”
तद्वहः पूर्वं ॐ ब्रह्माणीपुत्राय नमः । ततो
योगिनीसहितद्वययोगीशाय नमः । एव
योगिनीसहितान्तररीचयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितभूमिद्वययोगीशाय नमः । ईशान-
नामिनैर्ऋतेषु पूजयेत् ॥ * ॥ अस्य पुर-
स्कारमेकविंशतिलक्षणः ।
“वयंलक्षं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्दर्शांश्च प्रज्ञुह्यात्तिलैर्मधुरसंयुतैः ॥” * ॥
अथ वलिदानम् ।
“पूर्वं विद्धं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
शास्त्रान् पल्लवं सर्पिलांजचूर्णानि प्रकीर्ताः ।
गुडमिष्ठुरसापूपैर्मन्त्रैः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कवलमाराध्य देव प्रागुक्तवर्त्मना ।
रक्तचन्दनपुष्पादौर्निधिं तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।
“अन्यानाङ्गमजं हत्वा राजवं प्रागुदीरितम् ।
वलिप्रदानसमये रिपुणां सर्वमेवकम् ।
निवेद्येदल्लेखेन वटुकाय विशिष्टधीः ॥
विदर्भयेच्छुभान्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
भद्रपुत्रस्य सधिरं पिप्रितस्य दिने दिने ।
भक्त्यस्य गणैः सार्द्धं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्त्रोद्यमाख्यातः सर्वैर्वा विजयप्रदः ॥
अनेन वलिना हृष्टो वटुकः परसैन्यकम् ।
सर्वं गयेभ्यो विभजेत्कामिषं क्रुद्धमानवः ॥
एवं हतैः परवलं चीयते नात्र संशयः ॥”
इति तन्वसारः ॥ * ॥
अथ वटुकभैरवकोत्रम् ।
“केलासशिखराशीर्णं देवदेवं जगद्गुरुम् ।
शृङ्गं परिप्रपञ्च पाञ्चते परमेश्वरम् ॥
श्रीपार्ष्ण्युवाच ।
भगवन् सर्वधर्मैश्च सर्वशास्त्रागमादिषु ।
आपदुद्धारकं मन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदं वृणाम् ।
सर्वेषाञ्चैव भूतानां हितार्थं वाञ्छितं मया ।
विधेयतस्तु राज्ञां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्गन्यासकरन्यासवीज्याससमन्वितम् ।
वक्तमर्हसि देवेश मम हर्षविवर्द्धनम् ॥
श्रीभगवातुवाच ।
शुद्ध देवि महामन्त्रमापदुद्धारयैतुकम् ।
सन्धु, खप्रशमनं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥
अपस्मारादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषतः ।
नाश्रवं सृष्टिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥
यद्दाराजभयानाच्च नाश्रवं सुखवर्द्धनम् ।
स्नेहाङ्गन्यासि तं मन्त्रं सर्वसारमिमं प्रिये ॥
सर्वकामार्थदं मन्त्रं राज्यभोगप्रदं वृणाम् ।
प्रथमं पूर्वंसुख्यै देवी प्रथमसुहृते ॥
वटुकायैति वै पश्चादापदुद्धारणाय च ।
कुरुहयं ततः पश्चाद्दुःखाय पुनः क्षिपेत् ॥
देवी प्रथमसुहृद्व्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।
मन्त्रोद्धारमिमं देवि जैलोक्यस्यापि दुर्लभम् ।
अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
स्मरणादेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।
विद्रवन्ति भयार्त्ता वै कालरुद्रादिव प्रजाः ॥
पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकम् ।
नामिचौरभयं वापि यद्दाराजभयन्तथा ।
न च मारीभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥
आयुरारोग्यमेतस्य पुत्रपौत्रादिसम्पदः ।
भवन्ति सततं तस्य पुस्तकस्यापि पूजनात् ॥
श्रीपार्ष्ण्युवाच ।
य एव भैरवो नाम आपदुद्धारको मतः ।
तथा च कथितो देव भैरवः कस्य उक्तमः ॥
तस्य नामसहस्राणि व्युत्पान्याहुर्दानि च ।
वारसुहृद्व्य तथा वै नामाष्टप्रतकं वद ॥ * ॥
श्रीभगवातुवाच ।
यस्तु संकीर्तयेद्वैतत् सर्वसुहृद्विचरणम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥
शुद्ध देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।
आपदुद्धारकस्येह नामाष्टप्रतसुक्तम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपङ्क्तिनिवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥
देहाङ्गन्यासनक्षेत्रं पूर्वं कुर्यात् समाहितः ।
भैरवं मूर्द्ध्नि विन्यस्य कलाटे भौमदर्शनम् ॥
अच्छोभूताश्रयं न्यस्य वदने लीलादर्शनम् ।
चेत्रपं कर्णयोर्मध्ये चैत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥
चैत्राख्यं नाभिदेशे च कक्षां सर्वपापनाशनम् ।
चित्रेन्द्रवर्णोर्विन्यस्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥
पादयोर्देवदेवेशं सर्वसिद्धे वटुकं न्यसेत् ।
एवं न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरसुक्तम् ॥
नामाष्टप्रतकस्यापि ह्यन्तोऽष्टपुद्गाराहृतम् ।
दृष्टदाराग्यको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥
देवता कथिता चेह सद्भिर्वटुकभैरवः ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ * ॥
ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।
चैत्रदः चैत्रपालश्च चैत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
भ्रमप्रानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकत् ।
रक्तपः प्राणपः सिद्धः सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥
करालः काण्डमनः कलाकाष्ठतनुः कविः ।

वटुकाः

चित्रेनो बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गललोचनः ॥
शूलपाणिः खड्गपाणिः कङ्काली धूम्रलोचनः ।
अभीक्ष्णैर्ववो भौरुभूतपो योगिनीपतिः ॥
धनदो धनहारी च धनपः प्रतिभाववान् ।
नामहारी नागकेशो व्योमकेशः कपालशृङ्ग ॥
कालः कपालमाली च कमनीयः कलानिधिः ।
त्रिलोचनो ज्वलनेत्रस्त्रिप्रखी च त्रिलोकपात ॥
त्रिप्रतनयनो डिम्बः शान्तः शान्तजनप्रियः ।
वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गचरधारकः ॥
भूताध्यक्षः पशुपतिर्भिक्षुकः परिचारकः ।
धूर्त्तो दिग्म्बरः सौरिर्हरीणः पाङ्कलोचनः ॥
प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शृङ्गारप्रियवान्ववः ।
अष्टमूर्त्तिर्निधीश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमयः ॥
अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिशुः ।
भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥
कङ्कालधारी सुखी च चालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनः स्तम्भी मारण्यः चोभयक्षथा ॥
शुद्धनीलाङ्गनप्रख्देषो सुखविभूषितः ।
वलिमुक्त्वा वलिभूतात्मा कामी कामपराक्रमः ॥
सर्वापतारको दुर्गो दुष्टभूतनिषेवितः ।
कामी कलानिधिः कान्तः कामिनीवशशुद्धरी ।
सर्वसिद्धिप्रदो वेद्यः प्रभविद्युः प्रभाववान् ॥
अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ॥
मया ते कथितं देवि रक्ष्यं सर्वकामिकम् ॥
य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टप्रतसुक्तम् ।
न तस्य दुर्गतं किञ्चिन्न रोगेभ्यो भयं तथा ।
न शत्रुभ्यो भयं किञ्चित् प्राप्नोति मानवः क्वचित् ॥
पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमन्यधीः ।
मारीभये राजभये तथा चौराभिजे भये ॥
औत्पतिके महाघोरे यथा दुःखप्रदर्शने ।
वन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥
सर्वं प्रशमनं यान्ति भयाङ्गैरवकीर्णनात् ।
एकादशसहस्रान्तु पुरश्चरन्त्यस्यते ॥
विचिन्त्यं यः पठेद्देवि संवत्सरमतन्त्रितः ।
स सिद्धिं प्राप्नुयादिति दुर्लभामपि मातुषः ॥
यस्मात्पान् भूमिकामस्तु स जप्त्वा लभने मह्यम् ।
राजा शत्रुविनाशाय जपेन्नासाद्यत्कं पुनः ॥
रात्रौ वारत्रयञ्चैव नाशयत्त्रेव शाचवान् ।
जपेन्नासत्रयं रात्रौ राजानं वशमानयेत् ॥
घनार्थो न सुतार्थो च दारार्थो यस्तु मानवः ।
पठेद्द्वारत्रयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥
धनं पुत्रांस्तथा दारान् प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।
रोगी रोगान् प्रसुष्येत् बहुो सुष्येत् वन्धवान् ॥
भौलो भयान् प्रसुष्येत् देवि सर्वं न संशयः ।
यान् यान् समो ह्येते कामाक्षांस्तान्वाप्नोति ॥
निश्चितम् ॥
अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यपिद् ॥
सत्कृतीनाय शान्त्याय ऋजवे दम्भवर्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलपदम् ॥
ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेन्नरः ॥ * ॥
ॐ शुद्धस्मदिकसङ्काशं सहस्रादिवर्चसम् ।
अष्टबाहुं त्रिचयनं सतुवाहुं दिवाहकम् ॥

वटुकः

सुखमेखलं देवमभिवर्णशिरोरुहम् ।
 दिगम्बरं कुमारीशं वटुकाखं महामलम् ॥
 खड्गाङ्गमस्त्रिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुत्रः ।
 डमरुश्च कपालश्च वरदं भुजगन्तया ॥
 नीलकौम्भलक्ष्म्यां नीलाङ्गनचयप्रभम् ।
 वट्टाकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ॥
 आत्मवर्णसमीपेतसारमेयसमन्वितम् ।
 ध्यात्वा जपेत् सुवन्द्युष्टः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 यत्कृत्वा ततो देवी नामाष्टयत्सुचमम् ।
 भैरवाय प्रहृष्टाभूत् स्वयश्चैव महेश्वरी ॥”
 इति विश्वसारीह्वारतन्त्रे आपटुङ्कारकल्पे भैरव-
 स्तवराजः समाप्तः ॥*॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
 श्रीभैरव उवाच ।
 “देवेशि देहरक्षार्थं कारणं कथयान् भुवम् ।
 त्रियन्ते साधका येन विना श्लशयानभूमिषु ॥
 रणेयु चातिघोरेषु महाबायुजलैषु च ।
 शङ्कामकरवजेषु च्चरादियाधिवह्निषु ॥
 श्रीदेशुवाच ।
 कथयामि श्रेष्ठ प्राज्ञ वटोस्तु कवचं शुभम् ।
 गोपनीयं प्रयत्नेन माहृजारीपमं यथा ॥
 तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
 सात्त्विकं राजसश्चैव तामसं देव तन् श्रेष्ठ ॥
 वन्दे वालं स्फटिकसदृशं कुण्डलोद्गासिचक्रं
 द्विजाकल्पेनैवमग्निसमेः किङ्किणीनूपुरादिः ।
 दौमाकारं विषद्वदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं
 हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं शूलखड्गौ
 दधानम् ॥१॥
 उद्यद्वास्करसन्निभं त्रिनयनं रत्नाङ्गरागखर्ज
 स्मरान्शं वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
 नीलपीवतदारभूषणशतं श्रितांशुचक्रौञ्चलं
 वन्तुकारुवाचसं भयहरं देव सदा भावये ॥२॥
 ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिप्रकलधरं सुखमालं
 महेशं
 दिवखलं पिङ्गकेशं डमरुमयं हृदिं खड्ग-
 शूलाभयानि ।
 नागं घण्टां कपालं करसरस्विकेशैर्विभक्तं
 भौमदंष्ट्रं
 सर्पाकक्षं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
 नूपुराख्यम् ॥ ३ ॥*॥
 अस्त्र वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरु-
 ट्पुण्ड्रः श्रीवटुकभैरवो देवता वं बीजं ह्रीं
 शक्तिरापटुङ्कारायाति कौलकं मम सर्व्वाभीष्ट-
 चिह्नार्थं विनियोगः ।
 “ॐ शिरो मे भैरवः पातु ललाटं भीषणस्तया ।
 नेत्रे च भूतहननः सारमेयासुगो भुवौ ॥
 भूतनाथश्च मे कर्णौ कपोली प्रेतवाहनः ।
 नासापुटौ तयोष्ठी च भस्माङ्गः सर्वभूषणः ॥
 भीषणाख्यो ममास्त्रश्च शक्तिहस्तौ गर्लं मम ।
 खलौ देवहिरणुः पातु बाहू अतुलवक्रमः ॥
 पाणी कपाली मे पातु सुखमालाधरो हृदम् ।
 वक्षःस्थलं तथा प्रान्तः कामचारी स्तनं मम ॥
 उदरश्च म मे तुष्टः क्षेत्रेशः पार्श्वतस्तथा ।

वठ

क्षेत्रपालः पृष्ठदेशं क्षेत्राख्यो नाभितस्तथा ॥
 कर्णौ पापौघनाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
 गुदं रचाकरः पातु ऊर्ध्व रचाकरः सदा ॥
 जानू च सुर्धुरारावो जङ्घे रचतु रक्तपः ॥
 गुलफौ च पाङ्किकाविह्वः पादपृष्ठं सुरेश्वरः ॥
 व्यापादमस्तकश्चैव आपटुङ्कारखस्तथा ।
 सहस्रारं महापद्मे कर्पूरधवलौ गुरुः ॥
 पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
 पूर्वस्यामसिताङ्गो मे दिशि रचतु सर्वदा ॥
 आग्नेयाश्च रुदः पातु दक्षिणे च्छभैरवः ।
 नैर्ऋतां क्रोधनः पातु मातुस्तस्तु पश्चिमे ॥
 वायव्यां मे कपाली च त्रिजं पायातु सुरेश्वरः ।
 भौषण्यो भैरवः पातुत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
 रंङ्गारभैरवः पातु दिग्दश्यां महेश्वरः ॥
 ऊर्ध्वं पातु विधाता वै पाताखे नन्दिको विसुः ॥
 सद्योनातस्तु मां पायात् सर्वतो देवसेवितः ।
 वामदेशेऽवतु प्रीतो रथि घोरे तथावतु ॥
 जले तन्यरुचः पातु स्थले पातु गुरुः सदा ।
 डाकिनीपुत्रकः पातु दारांस्तु लाकिनीसुतः ॥
 पातु सात्त्विको भातुत् त्रिय मे सतनं गिरः ।
 लाकिनीपुत्रकः पातु पशून्यानां महेश्वरः ॥
 महाकालोऽवतु च्छक्रं सेन्य वै कालभैरवः ।
 रात्र्य रात्र्यश्रिय पायात् भैरवो भीति-
 चारकः ॥
 रचाहीनस्तु यन् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
 तन् सर्वं रच मे देव त्वं यतः सर्वरक्षकः ॥
 यन्तु कवचमीशान तव स्नेहान् प्रकाशितम् ।
 नाख्येय नरलोकेषु सारभूतश्च सुश्रियम् ॥
 यस्मै कस्मै न दातव्यं कवचेयं सुदुर्लभम् ।
 न देयं परशिक्षेभ्यः क्षणमेवश्च शङ्कर ॥
 यो ददाति निषिद्धेभ्यः स वै भ्रष्टो भवेदुभुवम् ॥
 अनेन कवचेनेन रचां जला द्विजोत्तमः ।
 विचरन् यच्च कुचापि विष्णोवेः प्राप्यते न सः ॥
 मन्त्रेण त्रियते योगी कवचं यत्र रक्षितः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं पापचेतसाम् ॥
 भूर्जे रम्भालके वापि लिखित्वा विधिवन् प्रभो ।
 धारयेत् पाठयेद्वापि सम्यक्त्वापि निवृत्तः ।
 सम्याप्नोति प्रभाव वै कवचस्यास्य वक्षितम् ॥
 नमो भैरवदेवाय सारभूताय वै नमः ।
 नमस्तेलोक्यनाथाय नाथनाथाय वै नमः ॥”
 इति विश्वसारीह्वारतन्त्रे आपटुङ्कारकल्पे भैरव-
 भैरवीशंवादे वटुकभैरवकवचं समाप्तम् ॥
 वटुकरयं, क्षी, (वटोः करणम् ।) उपनयनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वठ, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) स्त्रीस्त्वमिच्च सामर्थ्यम् । वटति
 दाता दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वठ, इ ड एकचरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । इति ।) एककर्तृकचर-
 णम् । इ, वण्डति । ड, वण्टते चौरचौरयितुं
 एकचरतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वण्टः

वठरः, पुं, (वत्तीति । वच् + “वचिमनिभ्यां
 चिच् । ” उणा० ५ । ३६ । इति आर्पणप्रत्ययः ।
 ठञ्जान्तादेशः ।) सर्व्वः । इत्युणादिकोपः ॥
 अन्वः । इति हैमचन्द्रः ॥ शब्दकारः । वक्रः ।
 इति सचिप्तसारीणादितिः ॥
 वठरः, त्रि, (वच् + अरः । ठञ्जान्तादेशः ।)
 शूटः । मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वड, आरौहणे । सौत्रधातुरयम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वडर्भो ।
 वडिद्रम् । इति दुर्गादासः ॥
 वड, इ क विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
 पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ क, वण्डयति ।
 अयं केषिन्न पठते । इति दुर्गादासः ॥
 वड, इ ड वेष्टे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् । इति ।) इ, वण्डते ।
 ड, वण्टते । इति दुर्गादासः ॥
 वडभौ, स्त्री, (वडते आरुह्यतेऽनेति । वड् + वाङ्-
 लकान् अभिच् । ङङिकारादिति ङीष् ।)
 गृहचूडा । इत्यमरः ॥ मुद्गि । इति भाषा ।
 तयव्यायः । गोपानवीर २ । इति तट्टीकासार-
 सुन्दरी ॥ चन्द्रशालिका ३ ब्रूटागारम् ४ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “चञ्चशाला च वड्भौ स्थातां प्रासादस्त्रुङ्गिनि ॥”
 इति क्षीधरः ॥
 खेनायां वडभौ चूडा । इति रुद्रः ॥
 “वडभौ चन्द्रशालेति प्रासादादौ च मण्डपे ॥”
 इति कौषान्तरम् ॥
 “युद्धान्ते वड्भौ चन्द्रशाले वौधोर्ध्वेष्वन ॥”
 इति रमचः ॥
 इत्युणापि वडभिः । तां कस्याश्चिद्धनवडभौ
 सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥
 वडभिः वडभौ वलभिः वलभौ चैति चारुत्प-
 मिति उड्डाः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 ८४ । ११ ।
 “सुवाविता वपुश्चान्त उपनीतोत्तरच्छेदाः ।
 क्रियन्तां मन्वजाटाञ्च वडभ्यो वीधयस्तथा ॥”)
 वड्, स्त्री, (वड् + अच् + टाप् ।) वटकः ।
 यथा,—
 “कद्वेनाथवा सालेयुक्तं यथाकुलं पिङ्गम् ।
 पिङ्गं चूर्णं वटो वड्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वड्, त्रि (वड्ति इति । वड् + बहुलमन्वजा-
 पोति रक् ।) उड्डत् । इत्यमरः । ३ । १ ।
 ६१ ॥ अस्त्र भाषा वड् ॥
 वण, ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अवीवयत् अवावायत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वण्ट, तु क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) वण्टयति वण्टापयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वण्टः, पुं, (वण्टते इति । वण्ट् + वच् ।) भागः ।
 दात्रसृष्टिः । इति हैमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ (वण्ट्
 + अच् ।) अक्षवोदाङ्कः । इति शब्दमाला ॥

वटकः, पुं, (वट एव । खार्थे कन् ।) भागः । इत्यमरः । २।६।८ ॥ (वट + खुल् । विभाग-कर्त्तरि, चि ४)
 वटः, पुं, (वटते इति । वटि उ एकचरे + अच् ।) अन्नतोदाहः । खर्वः । कुन्तायुधः । इति मेदिनी । टे, ८ ॥
 वटरः, पुं, स्थानिकारज्जुः । कुक्कुरस्य साङ्गलम् । करीरकोषः । तालस्य पल्लवम् । पयोधरः । इति मेदिनी । २, १८८ ॥ तत्र व्योहवकारादौ गणितो-
 २यम् । किन्तु वटि उ एकचरे इत्यस्मात् अरच्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् इत्यवकारादौ लिखितः ॥
 वटालः, पुं, शूरशुद्धम् । नौका । खनिजम् । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
 व(व)टः, पुं, (वनते इति वशु सम्भक्तौ । वन् + "जमन्ता उः" उणा० १ । ११३ । इति उः ।) अनाद्यतमेऽः । तत्पर्यायः । दुष्कर्मा २ विनयकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 वटः, चि, (वनते इति । वन सम्भक्तौ । वन् + "जमन्ता उः" उणा० १।११३ । इति उः ।) हस्तादिवन्धितः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ वेङ्गे इति भाषा ॥
 वट्या, स्त्री, (वल्गु + टाप् ।) पांशुला । इति मेदिनी । टे, २४ ॥
 वत, अ, (वातीति । वा + डति ।) साम्यम् । तत्पर्यायः । वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः ॥
 वत, अ, खेदः । अलुकम्या । (यथा, शुक-
 न्तलायाम् । प्रथमाङ्के ।
 "क्र वत हरिश्चकानां जीवितश्चातिलोर्णं
 क्र च निश्चितनिपाता वञ्चसाराः शरास्ति ॥")
 सन्तोषः । विस्मयः । अमन्त्रयम् । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । २४ ३ ॥
 वतंस, पुं, (अवतंसयति अवतंस्यतेऽनेन वेति ।
 अव + तसि + अच् । घञ् वा । अवस्थासोपः ।)
 कार्यपूरः । कर्मभूषणम् । श्रेखरः । शिरो-
 भूषणम् । इति मेदिनी । से, ३७ ॥ (यथा,
 गीतगोविन्दे । २ । २ ।
 "चलितदृग्गच्छत्तन्मौलिकपोषविलो-
 वतंसम् ।
 रासे हरिमिह विहितविलासं
 स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥")
 वतकः, पुं, (वनतीति । वन् + "अखन् कृच्छ्र-
 ट्ठञः" उणा० १ । १२८ । इत्यत्र वनतेस्तका-
 रान्तादेशः । वतक इति काण्डिदृष्टतिरिखु-
 ज्ज्वलदन्तोक्ता अखन् प्रत्ययेन साधुः ।) सुनि-
 भेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 वतु, पुं, देवन्दरी । सत्यवाक् । पन्थाः । अचि-
 रोगः । इति चंक्षिप्रवारोद्यादित्ठिः ॥
 वतीका, स्त्री, (अवगतं लोकां अपत्यं यस्याः अव-
 स्थासोपः ।) अवतीका । इत्यमरदोकायां
 भरतः ॥

वतुसं, स्त्री, (वदतीति । वद् व्यक्तायां वाचि +
 "वृत्वदिह्निकमिकमिभ्यः सः" उणा०
 ३ । ६२ । इति सः ।) वचः । इत्यमरः ॥
 वत्सः, पुं, (वदतीति । वट् + "वृत्वदिह्निकमि-
 कमिभ्यः सः" उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
 वर्षः । गोशिशुः । बाहुर इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । शुकतुकरिः २ तर्ककः ३ । इति वैश्व-
 वर्गं नानार्थं चामरः ॥ दोग्या ४ रोचकः ५
 रोचः ६ । इति शब्दरत्नावली । रौहिणेयः ७
 बाहुलेयः ८ तन्मुभः ९ । सद्योजातस्य तस्य
 पर्यायः । तर्ककः १ तर्कभः २ तन्मुभः ३
 कचः ४ । इति जटाधरः । पुत्रादिः । इति
 मेदिनी । से, ११ । वाह्रा इति भाषा । (यथा,
 भागवते । ४ । ८ । ११ ।
 "न वत्स । वृषतेर्घ्र्यां भवानारोपुमहति ।
 न शृङ्गीतो मया अत्वं कुञ्जावपि वृषात्मज ॥")
 दिवोदासपुत्रः । दुर्मानिवादीत्यस्य नामा-
 न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५-६ ।
 "तनुपुत्रः केतुमालस्य यज्ञे भीमरथस्ततः ।
 दिवोदासो दुर्मास्तस्मात् प्रवहन् इति स्मृतः ॥
 स एव शक्रजित् वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
 तथा कुवलयाश्चेति प्रोक्तोऽलकादयस्ततः ॥"
 देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।
 "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो हर्षोपशान्तये ।
 खर्गस्य निर्मितो धाना प्रतिमल्ल इव चितौ ॥")
 वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञायां इवार्थे वा कन् ।)
 पुष्यकाचीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
 रणमस्य पुष्यकाचीसशब्दे ज्ञातयम्)
 वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 "वृचकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कुटजस्तनुफलचन्द्रयवचापि कलिङ्गकः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 तथान्यः पर्यायः ।
 "कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रपाशो च मल्लिकापुष्य इत्यपि ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वशक्ये प्रथमे भागे)
 इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वत्सकवीजं, स्त्री, (वत्सकस्य बीजम् ।) इन्द्र-
 यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 "योयं वत्सकवीजश्च निम्बभूनिम्बमाकैवम् ।
 चिचकं रोहिणीं पाठां दान्वीर्मतिविषां
 वामाम् ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
 वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
 अच् । टाप् ।) वत्सामिवायिनी गौः । तत्-
 पर्यायः । वत्सला २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुत्रादिकामा स्त्री च ॥
 वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । "वत्सोच्चाश्वधेनेभ्य-
 ष्विति" ५।३।६ । इति ट्ठश्च ।) प्राप्रदमनकाल-
 गवः । दौयाने बाहुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

दस्यः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ इहान्तः ३
 गडिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वत्सवरी, स्त्री, (वत्सवत् + डीप् ।) वृषोद्भवा
 वृषवतीति कल्पिता त्रिहायणी गौः । यथा,
 कात्यायनस्मृतम् । पयस्विन्याः पुत्रो वृषे च
 रूपवावु स्थात् तमलङ्कृत यथमुखाच्चतस्रो
 वत्सतयंस्त्वाञ्चानङ्कृत एनं युवानं पतिं वो ददानि
 तेन क्रीडनीश्वरश्च प्रियेय मनः साम्प्रजनुवा
 सुभगा रायस्योविष्य सभिया मदेम इत्येत्येव
 ऋचोत्तुष्टेजरेति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतयो
 वो युष्माकं एनं युवानं पतिं स्वामिनं ददानौतुक्तं
 प्रार्थयामि तेन वृषेय सच्च क्रीडन्तीः खिलन्त्य-
 चरथ भमथ हे वत्सतयो वृथमपि मानः
 नासन्तुखलविषया भविष्यथ किन्तु मया
 त्यक्तयाः । वयं वृषस्य वत्सवरीणाश्च त्यागेन
 रायस्योविष्य धनसम्पत्त्या साम्प्रजनुवा सप्रजन्म-
 खापकेन इवा अनेन च सम्मदेम हृष्टा भवामः
 सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्मदेम इति
 भविष्यत्सामोप्ये वर्त्तमान इति पाणिनिस्वर-
 साङ्गविषयार्थे वर्त्तमानः ॥ * ॥ वत्सवरीश्वि-
 षयति स्मृतिः ।
 "अपतो लोहितापत्नीपार्थाभ्यां नोत्तपाहरे ।
 एष्टतस्तु भवेत्तु कृष्या वृषमस्य तु मोचये ॥"
 तासां वयःप्रमाथं यथा,—
 "त्रिहायणीभिर्घन्याभिः सुकृपाभिः सुश्री-
 भितः ।
 सर्वोपकरयोगितः सर्वस्यस्यचरो महान् ।
 उनुसृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्घण्टात् ॥"
 इति शुद्धितत्त्वे वृषोत्सर्गविचारः ॥
 वत्सनामः, पुं, (वत्सान् नम्यति हिनकीति ।
 नम हिन्यायाम् + "कर्मिण्यण्" ३ । २ । १ ।
 इत्यण् ।) विश्वरूपविशेषः । इत्यमरः । १।८।११ ॥
 स तु स्यावरविषभेदः । प्रायो वत्सान् नम्यति
 हिनस्ति वत्सनामः ऋभ्य ग ह्रिसे ङात् षङ्गिति
 ङ् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनामः ष्यः अनित-
 ष्वेति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपञ्चसहस्रपञ्चः ।
 इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।
 ६५ ।
 "वरुणा वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्द्रेः सङ्घे)
 तनुपर्यायः । अन्वतम् २ विष्वम् ३ उग्रम् ४
 महौघम् ५ गरुलम् ६ भारुलम् ७ नागः ८
 स्तौकिकम् ९ प्राञ्चहारकम् १० स्यावरादि ११ ।
 अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातकफकृच्छरकृश्निवातनाशिलम् । पिच-
 सन्तापकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।
 "सिन्धुवारसङ्घपन्नो वत्सनाम्नाल्लितस्तथा ।
 यत्पार्थिवं तरोर्वृद्धिंश्चैतन्वत्सनामः स भाषितः ॥"
 तस्य सामान्यगुणा यथा ।
 "विषं प्राञ्चहरं प्रोक्तं यवायि च विकासि च ।
 आभ्यं वातकफहृद्योमवाहिति महावहम् ॥"
 यवायि सकलकायवापनपूर्वकाकागमनशीलम् ।

वत्सरः

वत्सरः

वत्सरः

विद्यासि चोत्रः शोषणपूर्वकं सन्निवन्प्रथिषी-
करणशीलम् । आर्येय आधिकार्यप्रथम् । योग-
वाहि संसर्गगुणपाहकम् । महावहं तमो-
गुणाधिकेन बुद्धिविधंसकम् ।

“तदेव युक्तियुक्तं तु प्राग्यदायि रसाधनम् ॥
योगवाहि त्रिदोषज्ञं वृह्यं वीर्यवह्ननम् ॥
ये दुर्गणा विषेऽगुह्ये ते सुप्रज्ञैर्ना विशेषधनात् ।
तस्माद्भिर् प्रयोगेषु शोषयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(क्लीवधिप इत्यने । यथा,—
“चत्वारि वत्सनामानि सुस्तुते हे प्रकीर्णिते ।”
“यौवास्तम्भो वत्सनाभि पीतविष्णुननेत्रता ॥”
इति सुस्तुते कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
वत्सपत्नम्, क्ली, (वत्सस्य वत्सराजस्य पत्ननम् ।)
भारतवर्षेऽस्तरे देशविशेषः । तत्पण्यायः ।
कौशाम्बिः, ० । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥
वत्सपालः, ० । (वत्सानु पालयतीति । वत्स +
पालि + अय) श्रीकृष्णः । वलदेवः । यथा,—
“दन्दावनं गोवर्द्धनं यमुनापुलिनानि च ।
वांस्यासीद्वृत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥
एवं व्रजोक्तं प्रीतिं यच्छन्तो बालचेष्टिते ।
कलवाभ्यः खकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ११ । ३६ ॥
(वत्सपालके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६० । २४ ।
“म तत्र वयसा तुल्येर्वत्सपालैः सहानुधः ।
रेमे वै दिवसं कथ्यः पुरा खर्गगतो यथा ॥”)

वत्सरा, पुं, (वसन्त्यस्मिन् अयनसमसपञ्चवारा-
दय इति । वस निवासे + “वसेच्च ॥” उखा०
३ । ७१ । इति सरन् । “सः स्याद्धंघातुके ॥
७ । ४ । ४६ । इति सख्य तः ।) द्वादशमासा-
त्मककालः । अयनद्वयात्मकम् । शतृपयः ।
संवत्सरः २ अब्दः ३ हायनः ४ शतृप ५ समा
६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ श्रद्धा ७ वर्षम्
८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥
“व्रतवन्निवाहे च वत्सरपरिकल्पनमाहुरा-
चार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्वं सदायुते तु ॥”
सौरसावननाचत्रचाक्रमेदेन चतुर्विधो वत्सरः ।
यथा चूडोपनयनादिषु वर्षगणना सावनेन
सुमाश्रुभगवत्सु सौरैः प्रीति सिद्धम् । सावनसंवत्-
सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाचत्रो भवती-
त्यनयोर्भेदः । सौरस्तु पञ्चषष्टिकात्रिंशत्-
दिनेर्भवति । यथा,—

“मेवाहीनामहवृन्दं यस्यां सप्ताष्टचक्रकम् ॥२०॥
तुलादीनामष्टसप्तचक्रकम् । सिद्धिचतः ॥” १७८॥
चान्द्रवत्सरोऽपि द्वादशमासेर्भवति । मलमास-
पाते तु त्रयोदशमासेर्भवति । तथा च श्रुतिः ।
द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्तयोर्द्वादशमासाः
संवत्सर इति । त्रयोदशैवधिमासे । स्मृतिः ।
यस्मिन्नेव द्वादशैकश्च यथा इति । ययो मास
इति । यथा मासाः खमेकः संवत्सर इति
श्रुतपञ्चत्वा यथा-खमेक-शब्दयोर्मासवर्षेऽप्या-
व-

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥ अथ दृष्टिसं-
स्तरगणना ।

“शकैन्नकालः पृथगाहति-२२ ज्ञः
प्रशाङ्कनन्दाश्विगुः ४०६१ समेतः ।
शराद्रिवस्त्रिन्द-१८७५ हृतः सलज्यः
षष्टावशिष्टाः प्रभवाद्योऽब्दाः ॥
वर्षवर्जन्तु यच्छेवं स्यैः संपूर्य खोर्निभिः । ६० ॥
हृतयुक्तमतः खासिद्धतेऽर्थे मासकादयः ॥”
अस्यार्थः शकैन्नकालः शकराजाब्दकालः ।
पृथक् आहतिज्ञः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।
प्रशाङ्कनन्दाश्विगुः रेकनवत्यधिकशतद्वयाधिक-
चतुःसहस्रैः समेतोऽङ्कः । शराद्रिवस्त्रिन्दुहृतः
पञ्चसप्तत्यधिकशतदशमैर्धावत्संख्यं हर्तुं
शक्योति तावता हृतः कर्त्तव्यः । सलज्यः पूर्व-
शकाब्दः शरैर्वादिना लज्यसंख्या युतः
काव्यः । षष्टान्तशेषे पश्चादेषोऽङ्कः पूर्ववत्
षष्टाहृतलज्यस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव-
शेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्ष-
वर्जन्तु यच्छेवं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्त्रिन्दुहृता-
वशिष्टं तन् स्यैर्द्वादशभिः संपूर्य खोर्निभिः
षष्टा हृते युक्तमत इत्यनेन षष्टिहृताव-
शिष्टा अत्रा दृष्टाः षष्टिहृतलज्यांशके खासि-
द्धते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अंशका लज्या
मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।
“अथादा तु विश्रित्नांही द्वितीया वैष्णवी
स्मृता ।
तृतीया रुद्रदेवत्या अष्टा मश्याधमा भवेत् ॥”
भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।
“षष्टाब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ॥
संवत्सरफलं सुखं प्रभवाद्दौ वरानने ॥
बहुतोयास्तथा मेधा बहुश्रद्धा च मेदिनी ।
बहुचौरास्तथा गावो आधिरोगविवर्जिताः ॥
प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्णताः । १ ।
सुभिर्चं क्षेममारोग्यं सर्वं आधिविवर्जिताः ॥
प्रशान्ता मानवास्त्रज बहुश्रद्धा वसुन्धरा ।
हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वै विभवे च वरानने ॥२॥
रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकृञ्जराः ।
सर्वे एव प्रथमशक्ति शूक्रे वर्षे वरानने ॥ ३ ॥
उन्मत्तश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।
निबोत्सवः प्रजावृष्टिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥
गौरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्वयः ।
बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥५॥
निरातङ्गं जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् ।
अङ्गिरश्च प्रजाः सर्व्या निबोत्साहा वरानने ॥६॥
सुभिर्चं क्षेममारोग्यं वर्षाकांशं सुशोधनम् ॥
शस्यदृष्टिं विजानीयात् श्रुतये सुरवन्दिते ॥७॥
बहुचौरास्तथा गावो धान्यश्च जलवत्सरम् ।
जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥
महार्घं जायते सर्वं हृततेऽरसादिकम् ।
प्रजानाश्च भवेद्दृष्टियूनि संवत्सरे शुभे ॥९॥
निवृत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि कौर्णित्वा ।

इत्थुचौरगुहादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥१०॥
सुभिर्चं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महावर्षता ।
लवणं मधु गण्यश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥
सुभिर्चं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये ।
तस्करोपचतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥ १२ ॥
राष्ट्रमङ्गलं दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।
जानीयाद्विषहं चोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥
जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
लवणं मधु गण्यश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥१४॥
कोदवाः शालिसुहृदाश्च शक्तुमावास्त्येव च ।
महार्घं जायते सर्वं हृषे च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥
चणका सुहृमाशाश्च अन्यश्च विदलं प्रिये ।
महार्घं जायते सर्वं चित्रभाणौ वरानने ॥१६॥
सुभिर्चं क्षेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।
यवहारो भवेत्तु हृष्टः स्वर्गानौ देवपूजिते ॥१७॥
अतिदृष्टिश्च जायते ध्यान्त्यस्याय प्रपीडनम् ।
शस्यं भवति सामान्यं दारुण्यं सुरवन्दिते ॥१८॥
बहुश्रद्धा नि जायन्ते सर्वद्वेषे सुनोचने ।
सौराष्ट्रे नाटद्वेषे च पार्थिवे नाच संशयः ॥१९॥
दुर्भिक्षं जायते चोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनादृष्टिः समाख्याता अये संवत्सरे प्रिये ॥२०॥
उद्यतो वर्षेषु मेघो जलं नैवोपजायते ।
महार्घं सर्वश्रद्धे सर्वमेव वरानने ॥ २१ ॥
कोदवाः शालिसुहृदाश्च कङ्कुमावास्त्येव च ।
सुलभं जायते सुख्यं जगद् सर्वेऽप्यारिणि ॥२२॥
अनपिप्रचला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते मातुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥२३॥
सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते याधिः शोकेश्च जायते ।
श्रीरोवचोऽचिरोगाश्च पापाहाह विहृते
जनाः ॥ २४ ॥
उपद्रवं जगत् सर्वं तस्करैर्कथिकैः खगैः ।
पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे
प्रिये ॥ २५ ॥
सुभिर्चं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् ।
बहुचौरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥२६॥
अत्यतोयास्तथा मेधा वर्षेन्ति खलमखले ।
नशन्ति सर्वशस्यानि विजये नाच संशयः ॥२७॥
अत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे अये सर्वे न संशयः ॥२८॥
सरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।
अभिभूतं जगत् सर्वं मन्थये सुरवन्दिते ॥२९॥
तुषधान्यश्चो देवि सर्वशस्यमहावर्षता ।
यवहाराश्च नशन्ति दुर्मूखे दुर्मूखाः प्रजाः ॥३०॥
पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे श्रुचिस्मृते ।
क्षेमलक्षं प्रजाः सर्वाः शीयन्ते नाच संशयः ॥३१॥
तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्षो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत्तु ॥३२॥
विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंज्ञवम् ।
विकारो सर्वतोऽपायो मम वाक्चक्षु
नात्यथा ॥ ३३ ॥
क्वचिद्वर्षेति पर्जन्यो देशे संदिग्धमखलः ।
दुर्भिक्षं शस्यरीर्षे यवहारो विपथ्यः ॥३४॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी वृष्यति प्रिये ।
 प्रवे प्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥
 सुवर्णं रूपाधान्यानि जगत् सर्व्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा वयिजस्तुष्टाः सुभिच्छे शुभजनं
 प्रिये ॥ ३६ ॥
 सुभिच्छं जेममारोग्यं त्रना गोब्राह्मणाः प्रिये ।
 सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः सर्व्वाः सुलो-
 चने ॥ ३७ ॥
 विश्वमस्यं जगत् सर्व्वं आङ्गलं ससदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रे क्रोधिक्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्व्वत्र जायते जेमं सर्व्वशस्त्रमहाधत्ता ।
 विश्वावसो वरारोहे कापासस्त्रमहाधत्ता ॥३९॥
 पाधिर्वेनुपसेव्यैश्च समस्तैः खखमखले ।
 प्रपीड्यन्ते जनाः सर्व्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 त्रणधान्यानि पीड्यन्ते शीघ्रे वर्षति वासवः ।
 ऋङ्गे पीडिताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्व्वशस्त्रानि सुभिच्छं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवंद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिच्छं जेममारोग्यं सुखश्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवंद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकी-
 र्णितम् ॥ ४३ ॥
 तोयपूर्णो भवेन्मघो वर्षति च दिनं दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्व्वसाधारण्ये प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षति देवि देशे चाखखमण्डले ।
 अहिच्छन्ने काव्यकुञ्जे विरोधी छविनाश-
 क्तम् ॥४५॥
 अग्निभूतं जगत् सर्व्वं क्षेप्यैश्चैव विधेः प्रिये ।
 भास्वतेः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निव्यन्ति सर्व्वशस्त्रानां सुभिच्छं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निव्यन्तिः सर्व्वशस्त्रानां सर्व्वशस्त्रमहाधत्ता ।
 घृतं तिलसमं याति आनन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कीदृशः शान्तिसुहाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्व्वोषधानि धान्यानि राक्षसे निरुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अन्वले च समाख्यातं नाच कार्या विचा-
 रणा ॥ ५० ॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयान्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माच्चि दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्तकाः ।
 वासवो वर्षति देवि प्रख्यश्च नहि जायते ।
 तिलवर्षप्रमाथादिकापानानां महाधत्ता ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्यश्रेयतः ॥
 तत् सर्व्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसस्यः ।
 तेन धान्येन लोकौष्यं निरुदिरिष्यति दुर्हिनम् ।
 पार्थिवा मोषका दीनाः काव्युक्तं प्रपी-
 डितः ॥ ५२ ॥
 तोयपूर्णाः स्फुटा मेघा बहुश्रुत्या च मेदिनी ।
 निरुराः पार्थिवा देवि ! सिद्धार्थं च वरा-
 नने ! ॥ ५३ ॥
 अक्षतोया वनाश्चेव कीटकः प्रवलाः स्फुटाः ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये ॥
 ५४ ॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारे न वनैते ।
 भवेद्वै मध्यमा दृष्टिर्दुर्भेता ससुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 सुभिच्छं जायते लोकः सर्व्वोपद्रववर्णितः ।
 प्राणिना जायते हर्षो दुःखभौ वरवर्णिनि ॥ ५६ ॥
 महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यश्वतः ।
 तत् सर्व्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसस्यः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि ! क्रूरबुद्धिरेराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥ ५७ ॥
 दुर्भिक्षं मरुत् रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापारोगो भवेद्देवि ! रक्षाचिभ्रमरवन्दिते ॥ ५८ ॥
 रोगो मरुत् दुर्भिक्षं विरोधी बहुसंकुलः ।
 क्रोधे तु विषमं सर्व्वं समाख्यात हरप्रिये ॥ ५९ ॥
 मेदिनी चलते देवि ! सर्व्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये संनोयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मालव देशे दक्षिणे लोक्युगे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥
 कौसुदीकर्म्मनद्यौश्च यसुनानसैदातटे ।
 विन्ध्यायां सैन्धवे चापि विनश्यति न संशयः ॥
 सिङ्गलं मध्यदेशश्च कालङ्गरं तथेव च ।
 चये चयन्ति सर्व्वानि नाभ्या वरवर्णिनि ॥
 ६० ॥ * ॥
 कार्त्तिकदिहादृशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
 तायाम् ।
 “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन याति सुर-
 राजमन्त्री ॥”
 तस्मिंश्च वक्तव्यं वर्ष मासक्रमेणैव ।
 वर्षाणि कार्त्तिकदिने आयेथाद्गृह्ययातु-
 योगीनि ।
 क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्थसुपान्यश्च विज्ञेयम् ॥”
 नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण । आग्नेयं
 छत्तिका । पश्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्ध-
 मान्यनम् । उपान्त्यं भाद्रम् ।
 “अन्धोपान्त्यो जिभो ज्येष्ठी फाल्गुनश्च जिभो
 मतः ।
 शेषा मासा हिमा ज्येष्ठाः छत्तिकादिचवस्थया ॥
 हे हे चिवादिताराणां पूर्णपर्णैश्चसङ्गते ।
 मासाश्चेत्तद्यो ज्येष्ठाः कौः यष्टान्त्यसप्तमाः ॥”
 इति सङ्क्षेपकाण्डाच्च ॥
 पूर्णपर्णैश्चसङ्गते पौर्णमासीभूते हे हे तारे
 तदेकवाक्यतया पूर्व्ववचने ग्रौर्णमासीलाभः ।
 यथा मानानां पौर्णमास्यां छत्तिकादिसम्बन्धात्
 कार्त्तिकदिहलं तथा वर्षाणामपि गुरोः छत्ति-
 कादावस्कोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकदिहलं तेन
 छत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् गुरोरेकौदये-
 ऽन्यतरस्मि कार्त्तिकं वर्षम् । एवं मार्ग-
 शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरस्मिन् अस्तं गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र
 का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
 ततः पौषमिष्यादिक्रमाद्गतिरिति । फलानि च ।
 “शक्रदानलोपञ्चोविक्रमोप्रीडायाधिशोकश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्त्तिके वर्षे ॥ १ ॥
 सौम्येऽब्देऽनादृष्टिर्मृगाखुश्रलभाखजेच शस्य
 नाश ।
 थाधिभयं मित्रैरिभूपाणां जायते वैरम् ॥२॥
 शुभकल्यातः पौषो निदृत्तवेराः परस्परं
 भूपाः ।
 द्वित्रिगुणो धान्यार्धं, पीटिकर्म्मप्रनिदृष्टश्च ॥३॥
 पिटपूजा परिदृष्टिर्माघे हार्दश्च सर्व्वभूता-
 नाम् ।
 आरोग्यदृष्टिधान्यार्धमस्यदो वितलाभश्च ॥ ४ ॥
 फाल्गुने वर्षे विद्यात् क्वचित् क्वचित् जेम-
 दृष्टादिशस्त्रानि ।
 दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाधोरा वृषाधोग्या ॥५॥
 चने मन्दा दृष्टिः प्रियमन्न जेममवनिपा
 दृष्टवः ।
 दृष्टिश्च कौषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
 वताम् ॥ ६ ॥
 वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रसुदिताः पजा
 सशुपा ।
 यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्नियतिः सर्व्वशस्त्रानाम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेयोश्रेष्ठा वृषाः सर्व्व-
 धर्मज्ञाः ।
 पीयन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कशुभोवानि ॥८॥
 आयाति जायन्ते शस्त्रानि क्वचिद्दृष्टिरन्यत्र ।
 योगक्षेम मध्यं शस्त्रयया भवन्ति भूपाः ॥९॥
 श्रावणं वर्षं जेमं कामं शस्त्रानि पाकसुप-
 यान्ति ।
 श्रुता ये पार्थिवास्ते पीयन्ते ये च तद्गताः ॥
 १० ॥
 भाद्रपदे वल्लोजं निव्यन्ति याति पूर्व्वशस्त्रश्च ।
 न भवत्यपरं शस्त्रं क्वचित् सुभिच्छं क्वचिच्च
 दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥
 आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजाः
 जेमम् ।
 प्रायश्चयः प्रायश्चरतां सर्व्वेयामर्थवाहुल्यम् ॥”
 १२ ॥
 इति ज्योतिष्काण्डम् ॥ * ॥
 समाद्यादिपञ्चवत्सरा यथा,—
 “शक्राब्दात् पञ्चभिः शेषान्त् समाद्यादिवृत्त-
 सराः ।
 सम्यरीदानुपूर्व्वान्च तथोदापूर्व्वका मताः ॥”
 संवत्सरादिफलसुक्तं विष्णुधर्मोत्तरं ॥
 “संवत्सरं तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् ।
 परिपूर्व्वं तथा दानं यवनाश्च द्विजोत्तमाः ।
 इहापूर्व्वेऽन्नवस्त्राणां धन्यानाश्चाहुपूर्व्वके ।
 उदासं वत्सरं दानं रजतस्य महाफलम् ॥
 ज्योतिष्दिक्खिन्ध्यमध्यात् प्रभवादिश्च सम्भवम् ।
 ऊत्सङ्गत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
 इत्यमध्यात् । गुरुमध्यभोगमयानात् । प्रभवादिः ।
 प्रभवादिवर्षेयदेः । इति मज्जिमासत्तम् ॥ * ॥
 (युवपुत्रः । यथा, भगवति । ४ । १० । १ ।
 “प्रजापतेर्दृष्टितरं शिशुमारस्य वै युवः ।

वदः

उपयेमे भूमिं नाम तनुसुतो कल्पवल्गुरौ ॥”
 ३। सरान्तकः, पुं, (वनुसरस्थान्नां कायति प्रोभते
 इति । कौ + कः । यथा, वल्सरस्थानो नाशो
 यस्मान् ॥) फाल्गुनमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनुसलः, त्रि, (वनुसं पुत्रादिस्त्रैहपात्रं कामो-
 ऽस्थास्तीति । वनुस + “वनुसांसाभ्यां काम-
 वले ॥” ५। २। ६८ । इति लच् ।) स्त्रै-
 युक्तः । तनुप्रयायः । स्त्रिभ्यः २ । इत्यमरः ।
 ३। १। १४ ॥ (यथा, भागवते । १। ५। ३० ।
 “ज्ञानं गुरुतमं यत्तत् साक्षात् भागवतोदितम् ।
 अन्वोचन् गमिष्यन्तः क्षपया दोनवनसलाः ॥”
 वनुसं ज्ञातिं गृह्णातीति । ला + कः । वनुस-
 कामुके च ॥)
 वनुसलः, पुं, (वनुस + लच् ।) शृङ्गारादिदृश-
 रमान्तगतं रचयिष्येयः । तत्पर्यायः । वाल्गुस्य
 २ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्ष्योदाहरणे
 तु रमशब्दं ज्ञातये ॥*॥ खन्दाशुकरविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ६। ४५। ६६ ।
 “वनसलो मधुवर्ष्यश्च कलसोदर एव च ॥”)
 वनुसला, स्त्री, (वनुसं कामोऽस्थस्या इति । लच् ।
 यद्वा, वनुसं ज्ञातीति । ला + कः ।) वनुसकामा
 गौः । इति हेमचन्द्रः । ४। ३२७ ॥ (यथा,
 रामायणे । २। ४३ । २८ ।
 “साहं गौरिव धिं ज्ञेन विवन्वसा वनुसला जता ।
 केनेत्या पुरुषयात्र बालवन्सेव गौर्वेलात् ॥”)
 वनुसाची, स्त्री, (वनुसस्थाचीव गात्रचिह्नं यस्याः ।
 घच् समासे ।) गोडुबा । इति जटाधरः ॥
 वनुसादनः, पुं, (अच्नोति । अद् + लुट् ।) वनुसानां
 अदनो भक्षकः ।) टुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनुसादनी, स्त्री, (वनुसेरद्यते प्रियत्वादिति । अद्
 ल्युट् । डीप् ।) गुडुची । इत्यमरः । १०। ४। ६६ ॥
 व(व)द, इड तुल्यभिवादयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भ्रा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अभिवादी नम-
 स्कारः । इ, वन्दते । ड, वन्दते गुरुं लोकः ।
 नमस्कारोति स्मौति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 व(व)द, रे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रे, उदात् । इति दुर्गा-
 दासः ॥ “क्षिप्रं संवत् दन्वोऽष्टवात् पक्षे साह-
 नासिको वक्तारः संवत् यस्तु मन्यते नार्यं
 संप्रवारिणो वदेः प्रयोगः किन्तुर्हि वद स्त्र्ये
 इत्यस्य व्योष्टावकारादेः तस्मैतं सकारवदपि
 सम्बद्धिति वदोद्देशना ॥” इति मनोरमा ॥
 वद, क वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (चुरा०-पर०-सक०-आत्म०-इत्येके-सेट् ।) क,
 वाद्यति । सन्देशो वचनविशेषः । अथमात्मने-
 पदौत्थिके । इति दुर्गादासः ॥
 वद, अ ड वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-सेट् ।) अ,
 वदति वदते । ड, वदते । अथमात्मनेपदौत्थिके ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वदः, त्रि, (वदति वक्तीति । वद् + प्रचाद्यच् ।)
 वक्ता । इत्यमरः । ३। १। ३५ ॥

वदाव

वदनं, क्ली, (वदन्त्यनेनेति । वद् + करणे ल्युट् ।)
 सुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 २७६ ।
 “दर्शनविनीतमाना गृह्णीषी ह्यर्षोऽसत्कपोल-
 तलम् ।
 सुखननिषेधमिवतो वदनं पिदधाति पाणि-
 भ्याम् ॥”
 लक्षणया अयमागः । यथा, सुश्रुते । १। ७ ।
 “त्रौण्यन्यानि (यन्त्राणि) आत्मवदनानि
 त्रौण्यशुश्रुवदनानि यदवाप्यिकर्मस्त्रिभिप्रेतानि ॥”
 वद् + भावे ल्युट् । कथनम् ॥)
 वदनासवः, पुं, (वदनस्य आसवः ।) अधरमसु ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदन्तिः, स्त्री, (वद् + “वदेष्व ।” इत्यञ्जल-
 वदन्ती, इत्थोक्ता किञ्च प्रत्ययः । ३। ५० ॥ कृदि-
 कारादिति वा डीष् ।) कथा । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ विसर्गशून्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
 भवति ॥ (यथा, मनुः । १२ । ११५ ।
 “धं वदन्ति तमोभूता ऋषां धर्ममतदिद् ॥”)
 वदन्त्यः, त्रि, वदान्यः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 वदान्यः, त्रि, (वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मने-
 हरवाक्यमिति । वद् + “वदेरायः ।” उणा०
 ३। १०४ । इति आन्यः ।) बहुप्रदः । (यथा,
 रघुः । ५। २४ ।
 “गतो वदान्यान्तरमित्यर्थं मे
 माभूत् परीवादनवावतारः ॥”)
 वल्लुवाक्, इत्यमरः । ३। १। ६ ॥ (खनाम-
 खात ऋषिविशेषे, पुं, यथा, महाभारते ।
 १३। १६। ११ ।
 “निवेष्टकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
 ऋषेरथ वदान्यस्य वने कर्त्या महात्मनः ॥”)
 वदानं, क्ली, पलविशेषः । वदानं इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । सुफलम् २ वातवैरिः ३ त्रैत्रो-
 पमम् ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध-
 त्वम् । वातघ्नत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वाताहो वातवैरौ स्थात्रोपमफलस्तथा ।
 वाताद् उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रघ्न गुरुः ॥
 वाताद्मज्जा मधुरो दृष्यः पित्तानिलापहः ।
 क्षिप्रोष्णकफहृत् श्रेष्ठो रक्तपित्तकारिणाम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वदालः, पुं, (वद् + चर्ण्ये कः ।) वदेन वदनेन
 अलति पर्याप्तोतीति । वद् + अल् + अच् ।)
 मल्लविशेषः । वीद्यादि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पाठीनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्यकथयो-
 स्तस्त्रौपथीगिर्लं यथा, मनुः ।
 “पाठीनरोहितावाथी विश्रुतौ ह्यकथयोः ॥”
 वदाणकः, पुं, (वदाल एव । स्वार्थे कन् ।) पाठी-
 नसमूहः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदावदः, त्रि, (अवदन् वदतीति । वद् + अच् ।
 “चरिचकीति ॥” ३। १। ३४ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
 निपातितम् ।) वक्ता । इत्यमरः । ३। १। ३५ ॥

वधकः

वधः, पुं (हननमिति । हन् + अच् ।) वधादेशः ।)
 प्रायवियोगफलकथापारः । तत्पर्यायः । प्रमा-
 पयम् २ निवह्यम् ३ निकारयम् ४ विशा-
 रयम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निश-
 दनम् ८ निहंसनम् ९ निर्वासनम् १० संज-
 पनम् ११ निर्यन्धनम् १२ अपासनम् १३
 निस्तर्ह्यम् १४ निहननम् १५ क्षयनम् १६
 परिवर्जनम् १७ निर्वापणम् १८ विशसनम् १९
 मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उदासनम् २२
 प्रमथनम् २३ क्रथनम् २४ उक्तासनम् २५
 आलम्भः २६ पिङ्गः २७ विशरः २८ घातः २९
 उन्मथ्यः ३० । इत्यमरः ॥ ह्रिंसा ३१
 घातनम् ३२ विहारयम् ३३ पिङ्गकम् ३४
 पातः ३५ परिघः ३६ परिघातनम् ३७ कट-
 नम् ३८ निवारणम् ३९ समाघातः ४० निर्य-
 न्धनम् ४१ मारिः ४२ मारी ४३ उत्यातः ४४
 मारकः ४५ मरकः ४६ मारः ४७ संघातः ४८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥*॥ पुण्यप्रदवधो यथा, —
 “एकस्य यत्र निधनं प्रष्टुं दुष्टकारिणः ।
 बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
 रुक्मक्षेत्री सुरापञ्च ब्रह्महा गुरुतन्म्यगः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “कथं तु स्त्रीवधं कुर्वी महापातकिनामपि ।
 स्त्रीवधे तु महापापं यथा ब्रह्मवधे सुते ॥
 इति रामवचः सुव्या विश्वामित्रसमाह्वे च ॥
 यस्यास्तु वधो मासान् त्रिधनोऽपि दिनन्वानः ।
 न पापं विदति तेन न दोषो वृषपनन्दन ॥
 यस्यास्तु निधनाद्राम जनः सुः सुखिनां
 भृशम् ॥
 भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥*॥
 अपि च ।
 “नेकस्वार्थे बहून् हन्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।
 एकं हन्याद्बहूनां हि न पापी तेन जायते ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥*॥
 “नातगाविवधे दोषो हन्युर्भवति कश्चन ॥”
 इति गीतायाः १ । २६ श्लोकटीकायां स्वामी ॥
 पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दं ब्रह्मचर्यः ॥*॥
 वधवन्धौ पूर्वकर्मवशौ यथा, —
 “न कश्चित्तात केनापि बन्धते हन्यतेऽपि वा ।
 वधवन्धौ पूर्वकर्मवशौ वृषपतिनन्दन ॥”
 इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥*॥
 पारिभाषिकवधो यथा, —
 “वपनं त्रिविधाणाम् देशान्निपातनमथा ।
 एष हि ब्रह्मवधुनां वधो वाचोऽर्थाक्ष दैहिकः ॥”
 इति महाभारते वीरप्रकाशे ॥
 (वधप्रकारो वधिलभेदादिकश्च वधिमिति शब्दे
 प्रथयम् ॥)
 वधकः, पुं, (हननीति । हन् + क्तृन् ।) “हनो वध च ॥”
 उणा० २ । ३६ इति प्रधादेशः ।) वधकर्त्ता ।

वधी

वधोद्य

वन

हिंस्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुशास्त्रादिप्रतिः ॥
 व्याधिः । म्बुधुः । इति संक्षिप्तप्रयोगादिप्रतिः ॥
 वधकर्म, क्ली, (वधः एव कर्म) प्राणवियोग-
 फलकञ्जापारः । तद्वैदिकपर्यायः । दम्भोति १
 वधयति २ धरति ३ धुञ्जति ४ वृथक्त्ति ५
 वृथक्त्ति ६ क्लृप्ति ७ क्लृप्ति ८ श्रुति ९
 नभते १० अर्हयति ११ स्तृणाति १२ खेह-
 यति १३ यातयति १४ स्मुरति १५ स्मृणति १६
 निपयन्तु १७ अवतिरति १८ वियातः १९
 आतिरन् २० तड्ति २१ आखण्डः २२
 द्रयाति २३ रन्नाति २४ श्रयाति २५
 श्रन्नाति २६ ढ्यीलङि २७ तालङि २८
 नितोश्रते २९ निवह्यति ३० मिनाति ३१
 मिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्ब्रह्म-
 कर्माणः । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ॥
 वधत्रं, क्ली, (वध्यतेनेव इति । वध + "अभिनन्ति-
 यजिवधपतिभ्याञ्चन" । उणा० ३।२.५५ इति
 अचन् १) अस्त्वम् । इत्युत्पत्तिकोपः ॥
 वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम्)
 प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । तन्-
 पर्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रवातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 आघातनम् ५ । इति हारावली ॥
 वधस्थानम्, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ॥
 व(ध)धाङ्गकं, क्ली, (वधः बन्धनं एवाङ्गं यस्य ।
 नतः कन् ।) कारावेषम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पघाहं, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
 वध्यः । हननयोग्यः । यथा, वृहस्पतिः ।
 "वधाहः सुवर्गशतं दमं दाप्यत्सु पुरुषः ।
 अत्र क्तेदाहं कल्पे सन्दंशाहं सदाहं कम् ॥"
 मन्दंशो वृद्धाङ्गितनैव्योच्छेदः । इति प्राय-
 च्चित्तविवेकः ॥
 वधो, [न्] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
 वधः स निष्पाद्यत्वनिष्पितनिष्पादकत्वेना-
 ख्यस्येति । वध + इतिः ।) वधकर्ता । प्राण-
 वियोगफलकथापारो वधः तन्निष्पादकत्वञ्च
 साक्षात् परमरोदासीनं स्त्वितिकारपरिगणितं
 बधिलम् । तच्च पञ्चविधं स्त्वितिसंज्ञात् कर्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्नायुयाहको निमित्तो चैति ।
 नरान्तरथापारश्चवधानेन वधनिष्पादकः कर्ता ।
 १ । यः कर्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स च द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदाति
 वेवनादिना प्रेरयति । अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव
 मन्कोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अतु-
 भनिदाताहमन्ता । ३ । अहमतिश्च द्विविधा
 एका यद्विरोधावननं न भवति तस्य विरो-
 धिनो मया निरोधः कर्तव्य इति प्रयुक्तिरनु-
 भवतिः । अपरा एतं ह्यस्तीति वचने प्रकृत्या-
 प्रतिवेष एव । अतुत्याहकोऽपि द्विविधः । एको
 बधप्रतिरोधकः । अपरः स्वयंप्रवृत्ता । ४ ।
 उद्देश्येने सति हनुर्मन्वत्यादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्तृप्रयुक्तिद्वारेण वधकार-
 णत्वम् । अतुमन्वञ्च हनुर्निर्भयत्वेन वृत्तर-
 प्रहारीत्वनिद्वारेण । अतुप्राहकस्य पलायना-
 दासम्भवेन हननौपस्थित्ये कुर्वन्तः प्रहारखण्ड-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
 हनुर्मन्वत्यादगदारेणोति । प्रयोजकादीनां
 चतुर्णां अवहितहणनकारणानामवान्तरभेदा-
 ङ्गदः । अतः पञ्चविधं वधिलम् । इति प्राय-
 च्चित्तविवेकः ॥
 वधोदात्तः, त्रि, (वधाय उदात्तः ।) परवधायोद-
 युक्तः । तत्पर्यायः । सन्नहः २ आततायी ३ ।
 इत्यमरः ॥ आततायिवधापवादमाह वृह-
 स्पतिः ।
 "नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किल्बिन् कचित् ।
 विनाशार्थिनमाधानं घातयन्नापराधुयात् ॥"
 कात्यायनः ।
 "आततायिनमाधानमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसीयान् न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥"
 त्रिषांसी सन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।
 "उद्यम्य शस्त्रमाधानं भृगुमप्याततायिनम् ।
 निहृत्वा भृगुञ्चा न स्याद्दहत्वा भृगुञ्चा भवेत् ॥"
 भृगो ब्राह्मणविशेषः । रोषदर्शनं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णुः ।
 "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुशुतम् ।
 आततायिनमाधानं हन्याद्वाविचारयन् ॥"
 एवकारो नियमार्थः । तथा ।
 "नाततायिवधे दोषो हनुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्वुस्तन्मन्वुच्छेति ॥"
 यस्माहनुर्मन्वुहन्वमानमन्वुं नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति हन्त्येते वेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वृषभः ।
 "अभिदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 क्षेत्रदारापहारी च यद्वेते आततायिनः ॥"
 विष्णुकात्यायनौ ।
 "उदात्तसिधिसिद्धिं प्रापीद्यतकरं तथा ।
 आथलेनेन हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु ॥
 भार्यातिन्नामिषश्चैव विधात् सप्ताततायिनः ।
 यशोदन्तिहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥"
 विशेषमाह कात्यायनः ।
 "अनाचारितपूर्वकं वधप्रप्राये वर्ज्यते ।
 प्रायश्चापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥"
 अनाचारितोऽनपहतः । तेन पूर्वकृतापरा-
 धस्य मारण्योद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोत्राञ्जयधोहने दोषमाह सुमन्तुः ।
 "आततायिवधे न दोषोऽन्यच्च गोत्राञ्जयात् यदा
 हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥" तथा भविष्ये ।
 "सुशानामपि गोविपं न हन्याद्दे कदाचन ॥"
 अतः पूर्ववचनविरोधः । अथ अवस्थामाह
 कात्यायनः ।
 "आततायिनि चोत्तुके तपःखाध्यायकत्वतः ।
 वृषभान् तु नैव स्यात् पापि ह्येति नधो भृगुः ॥"

वन्मपदेन जातिकुलचोच्यते । तेन हन्तृपक्षेण
 तपोविद्याजातिकुलेऽनुकरो नाततायो वध्यः
 तदन्यो वध्य एव । भगवन्नोतायाम् । १ । ३६ ।
 यथा,—
 "पापमेवाश्रयेदस्मान् हलैतानाततायिनः ॥"
 इति ।
 एतान् भीष्मादीनल्यन्तोत्तुकेऽगुणानित्यर्थः ।
 एवभाताततायिनश्चाहनेने फलमप्याह वृह-
 स्पतिः ।
 "आततायिनसुत्तुके वृत्तस्वाश्रायमंयुतम् ।
 यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽन्येधफलं लभेत् ॥"
 यद्यपि गुरुं बहुशुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
 गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्या-
 प्तुक्तप्रसम्भवादेवं बहुशुतादपि । एवमप्रथममेव
 उत्तमवर्णो न वध्यः पूर्वप्राधक्यतविषय वा
 सुमन्ववचनम् । गौराततायिपि न वध्यः ।
 "नस्विनां षडङ्गिणाश्चैव संश्रितावाततायिनाम् ।
 हस्यस्थानां तथाप्येधो वधे हन्ता न दोष-
 भाग् ॥"
 इति कात्यायनवचनं भोक्तारिक्तव्यङ्गिपि-
 यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।
 "उदात्तानानु पापानां हनुर्दोषो न विद्यते ।
 निवृत्तानु यदारम्भादुपहृष्टां न वधः स्मृतः ॥"
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 वध्यः, त्रि, (वधमहंतीति । वध + यन् ।) वधाहः ।
 तत्पर्यायः । शीर्षच्छेदः २ । इत्यमरः । ३।१।४५ ॥
 "वित्तवधा न श्रुतं लोके अवध्याः प्रशुयोपिनः ।
 हानवर्णापिस्तुता या व्याख्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥"
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अवध्या यथा,—
 "गोत्राञ्जणं वृहमयापि सुप्तं
 बालं स्वभुं ललनां सुदुष्टाम् ।
 क्षतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यसुखा गुरवस्तथैव ॥"
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥
 वध्यपालः, पु, (वध्यं वन्धनस्थानं कारागारं पाल-
 यतीति । वध्य + पाल + अण् ।) काराखण्ड-
 रचकः । यथा,—
 "साञ्जीविक्रयकृद्ध्यपालः केशरिविक्रयी ।
 तमलौहे तु पञ्चने यच्च भक्तं परिव्रजेत् ॥"
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥
 वन, सम्भक्तिपद्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-मक०-सेट् ।) वनति । सम्भक्तिः
 सेवकम् । इति दुर्गादासः ॥
 वन, उ म आट्टो । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) उ,
 वनित्वा वत्वा । म, प्रवनयति । मित्त्वेऽपि
 अस्य षौ च्चञ्चल्लेख्यादिना केवलस्य ह्रस्ववि-
 कल्पनात् सोपसर्गश्चैव निर्दिष्ट इत्यतः । वनयति
 वानयति । आपृतिर्थापारः । अयस्य कमेवन्
 क्रियामात्र इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

वन, कि उपकृतिग्रह्याघातशब्दोपात्तपेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-वक्र०-अक्ष०-च-सेट् ।) कि, वानयति वनति । अयं कौञ्चनमन्थते । इति दुर्गादासः ॥

वन, द ड उ घाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आल०-द्विक०-सेट् ।) उदित्वात् क्वावेत् ।) द ड, वनुते । उ, वनित्वा वत्वा । इति दुर्गादासः ॥

वनं, क्ली स्त्री, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यद्वा, वन्यते सेच्यते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । इति घः ।) बहुवचन-युक्तस्थानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ ।

“परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थैरथैः वनेऽपि वा । नदीनां वापि सम्भेदे ससंयच्छणमाप्नुयात् ॥” खियास्तु यथा, चाहित्वादर्पणे आर्थियञ्जन-यात् ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्यधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदह्वराः समीराः । केलीवनीयमपि वज्रलङ्घनमज्जुं दूरेतिः कथय किं करणोयमद्य ॥”

तत्पर्यायः । अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ४ गहनम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरतौ ॥ दावः ७ दवः ४ अटविः ६ भीरुकम् १० भाटम् ११ गृहिनम् १२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ अजम् १३ समजम् १४ प्रान्तरम् १५ विक्तम् १६ ॥ इति जटाधरः ॥ कान्तरम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गृहसमीपकर्तव्यवनं यथा,—

“शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृक्षात् । धनपुत्रप्रदानौ च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसी दृष्ट्वा स्वयंदानफलं लभेत् ॥ आलतो यूपिका कुण्डं माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वज्रुणं शुभम् ॥ अपराजिता च शुभदा तेषां दानमोक्षितम् । पूर्वं च दत्तौ चैव शुभदं वाच संशयः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जकखण्डे १०२ अध्यायः ॥

मथुरार्यां द्वादश वनानि यथा,— “रम्यं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् । तद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ वनं तालवनचैव द्वितीयं वनसुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ तृतीयं कुसुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा । तत्र गत्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ एकादशीं कृष्णपक्षे मासि भाद्रपदे हि धा । तत्र स्नातो नरो देवि रुद्रलोकं महीयते ॥ चतुर्थं काण्यकवनं वनानां वनसुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि मम लोकं महीयते ॥ विमलस्य च कुण्डे तु सर्वैः पारैः प्रसूच्यते । यस्तु प्रसूच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥ प्रथमं बहुलवनं वनस्थानमनुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि अपिस्थानं स गच्छति ॥ यस्तुनायाः परे पारे देवानामपि दुर्लभम् । अस्ति भद्रवनं नाम षष्ठं वनमनुत्तमम् ॥

तत्र गत्वा तु वसुधे मङ्गलौ मन्वरायणः । तदनस्य प्रभावेण भागलोकं स गच्छति ॥ सप्तमस्तु वनं भूमि खार्दिरं लोकविश्रुतम् । तत्र गत्वा नरो भङ्गे मम लोकं स गच्छति ॥ महावनं चाष्टमस्तु सदैव तु मम प्रियम् । तस्मिन् स्नात्वा तु मनुजो इन्द्रलोकं मही-यते ॥

लोहजं धवलं नाम लोहजङ्घनं रक्षितम् । नवमस्तु वनं देवि महापातकनाशनम् ॥ वनं विस्ववनं नाम दशमं देवपूजितम् । तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोकं महीयते ॥ एकादशस्तु भास्वीरं धोगिनं प्रियसुत्तमम् । तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति । भास्वीरं समनुप्राप्य वनानां वनसुत्तमम् । वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

द्वन्द्वावनं द्वादशमं दृष्ट्वा परिरक्षितम् । मम चैव प्रियं भूमि महापातकनाशनम् ॥ दृन्द्वावनस्तु गोविन्दं ये प्रशन्ति वसुदे । न ते यमपुरं यान्ति वेङ्कटं प्राप्नुयुरेराः ॥” इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवचनं नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं यथा,—

“यदेव कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखाद्युतम् । तत् समपं भवेत्तस्य अरण्येष्वरेषु च ॥ अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च । खेन्वव दृढकारणं नैमिषं कुञ्जजङ्गलम् ॥ उपलाहृतमारण्यं जम्बूमार्गोथ पुष्करम् । ह्रिमिवासस्ततोऽरण्यं उत्तमः परिकीर्तितः ॥ नवज्येतेष्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परिव्रजेत् । ब्रह्मलोकान्तिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥” इति देवीपुराणे अरण्योपरप्रशंसा ॥ * ॥

अरण्ये वननीयानि यथा,— “अरण्येऽहिवराहेभयूषर्विहादयो द्रुमाः । शुक्रकाकपोताद्या भिन्नभङ्गदेवादयः ॥ उद्यानि वननीयानि यथा,—

“उद्यानि सरणिः सर्वफलपुष्पलताद्रुमाः । पिकालिकेकिञ्चवाद्याः क्लीङ्गापाद्यध्वग-स्थितिः ॥” इति कविकल्पलतायाम् १ स्वयके ३ कुसुमम् ॥ (शङ्कराचार्यशिष्यस्य हस्तामलकस्य शिष्या-ग्यासुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्रायतोषियथा-मवधूतप्रकरणे । “सुरस्ये निर्भरे देष्टे वने वारं करोति यः । आश्रापाश्रनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥” वनं, क्ली, (वन्यते सेच्यते इति । वन् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । घः । इति निघण्टौ देवराजयजुष्या । १।१२।६।) जलम् । (यथा, रघुः । ६।२२ ।

“नमयति स स केवलसुभ्रवं वनसुचे नसुचेररे शिरः ॥” निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १६ ॥ (चमसः । यथा, ऋग्वेदे । २।१४।६ ।

“अध्ववेवः कर्तना शुचिमसौ वने निपूतं वन उन्नयञ्चम् ॥”

“वने संभजनोपे वने उदके विपूतमाप्यायनेन शोधितं सोमसुन्नयञ्चञ्चं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापविच्छेप शोधितं सोमं वने चमसे उन्नयञ्चम् ।” इति तद्वाह्ये सायणः ॥) प्रभवञ्चम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रश्मिः । इति निघण्टुः । १।५।८ ॥ “वन षण् सम्भक्तौ भूवादः परस्मै पदौ । पुंसि संज्ञायां घः । वन्यते सेच्यते शीतादिनिवारणाय । अथवा वनतिर्हिंसाधः । वन्यते हिंस्त्यतेनेन तमः । यद्वा, वनु याचने तनादि आत्मने भाषा । वन्यते याच्यते दृष्टिप्रदानाय । यद्वा, वनशब्दे भूवादः परस्मैपदौ वन्यते शब्दते स्तुयते स्तोत्रभिः ।” इति तत्र देवराजयजुष्या । यथा, ऋग्वेदे । १।२४।७ ।

“अनुभे राजा वरुणो वनस्य ॥”) वनकरली, स्त्री, (वनोद्भव करली ।) काष्ठ-करली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विद्यतिरस्याः काष्ठकरलीशब्दे ज्ञातव्या ।) वनकन्दः, पु, (वनजातः कन्दः ।) वनशूरणः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनकार्पासी, स्त्री, (वनोद्भवा कार्पासी ।) वनो-द्भवकार्पासः । तत्पर्यायः । त्रिपर्णा २ भार-द्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । इति रत्नमाला ॥ वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः ।) वनज-वदरी । तत्पर्यायः । कर्कशिका २ फल-कर्कशा ३ । इति कोषान्तरम् ॥

वनगोचरः, पु, (वनं गोचरो देशो यस्य ।) व्याधः । इति कैचित् ॥ (वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३।१८।३ ॥ त्रि, जलचरः । यथा, भागवते । ३।१८।२ ।

“सुखान्तमन्त्या खरुचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो ऋगः ॥” काननविहारो । यथा, मनुः । ८।२५६ । “यामन्तानामभावे तु मौलानां सौमि साच्चि-याम् । इमानप्यशुशुङ्गीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥”) वनगौ, स्त्री, (वनस्य गौः ।) भवयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचन्दनं, क्ली, (वनजातं चन्दनम् ।) अगुरु । देवदारु । इति विश्वः ॥ वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका ज्योतिस्त्वैव ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचम्पकः, पु, (वनजातश्चम्पकः । शाकपार्थिव-वत् समसः ।) वनजचम्पकपुष्पवृक्षः । तत्-पर्यायः । वनदोपः २ हेमाङ्गः ३ सुकुमारः ४ । अख्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफ-नाशित्वम् । वष्यत्वम् । चञ्चलत्वम् । ब्रण-रोपणत्वम् । वयःक्षमकारित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

वनपि

वनमा

वनवा

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः ।) अरस्य-
 च्छागलः । तत्पर्यायः । एडकः २ ग्रियु-
 वास्तकः ३ । इति चिकित्साश्लेषः ॥ (वने छाग
 इव ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥
 वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति । जन् + जः ।)
 अस्तुजम् । इति मेदिनी । जे, २८ ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । ७२ ।
 “दीर्घिञ्चमी नियमिताः पटमखपेव
 जिना विद्याय वनवाच । वनायुदेष्याः ।
 वक्रोच्चगा मलिनयन्ति पुरोगतानि
 केद्यानि सैश्वरिशलाशक्तलानि वाह्याः ॥”
 जलजाते वनोद्भवे च त्रि । यथा, रामा-
 यणे । २ । ५४ । ७ ।
 “हास्त्विक परिभिन्नानि वनजेरुपजीविभिः ॥”)
 वनजः, पु, (वने जले अरस्ये वा जायते इति ।
 जन् + जः ।) सुस्तकः । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
 गजः । इति विश्वः ॥ वनशूरणः । इति राज-
 निघण्टुः ॥ (तुसुरुफलम् । तत्पर्याये यथा,—
 “तुसुरुः सौरवः सौरो वनजः सातुजोऽन्वजः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनजा, स्त्री, (वने जायते इति । जन् + जः ।
 टाप् ।) सुप्रभागी । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
 अरस्यकापीसी । वनोपीदकी । अश्वगन्धा ।
 गन्धपत्रा । मिश्रया । रेन्धम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः ।) वनोद्भव-
 जीरकः । तत्पर्यायः । इहत्याली २ सख्य-
 पत्रः ३ अरस्यजीरः ४ कणः ५ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । ब्रह्मनाशिलश्च ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वनतित्ता, पु, (वनेषु वनोद्भवेषु तित्ताः ।) हरी-
 तकी । इति शब्दमाला ॥
 वनतित्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तित्ता ।)
 वनतित्तिका । इति रत्नमाला ॥
 वनतित्तिका, स्त्री, (वनतित्ता + कन् । टाप् अत
 इत्वम् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥
 (गुणादिकमस्याः पाठाशब्दे चैवम् ॥)
 वनदः, पु, (वनं जलं ददातीति । दा + कः ।)
 मेघः । इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, त्रि ॥
 वनदमनः, पु, (वनजातो दमनः ।) अरस्यदमनः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव ।) वनचम्पकः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वनधेनुः, पुं, (वनस्य धेनुरिव ।) गवयी । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 वनपल्लवः, पुं, (वनमिव निविष्टः पल्लवो यस्य ।)
 शोभाङ्गनदृशः । इति जटाधरः ॥ अरस्यज-
 पत्रश्च ॥
 वनपांशुकः, पुं, (वने पांशुकः प्रापिष्ठः ।) आधः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वनपिप्यवी, स्त्री, (वनोद्भवपिप्यवी ।) वनोद्भव-
 पिप्यवी । तत्पर्यायः । अस्वपिप्यवी २ सुन्द-

पिप्यवी ३ वनकणा ४ । अस्या गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । दीप-
 नत्वम् । सा आमो गुणाद्या । शुष्का खल्य-
 गुणा । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनपुष्या, स्त्री, (वनमिव निविष्टं पुष्यं यस्य ।
 टाप् ।) शतपुष्या । इति राजनिघण्टुः ॥
 (शतपुष्याशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 वनपूरकः, पु, (वनजातः पूरको बीजपूरकः ।)
 वनबीजपूरकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम् ।)
 लचम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनप्रियः, पु, (वनं प्रियं यस्य ।) कौकिलः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ (यथा,—
 “अथि वनप्रिय विस्तृत एव किं
 वल्लुञ्जो विचसो भवतायुना ।
 यदनयेव कुहूरिति विद्याया
 न पततधरथौ धरथौ तव ॥”
 इत्युज्जटः ॥)
 अरस्यप्रियमात्रे, त्रि ॥
 वनबीजः, पु, (वनस्य वनोद्भवो वा बीजो बीज-
 पूरकः ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनबीजकः, पु, (वनबीज + खाद्ये कन् ।) वनबीज-
 पूरकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनबीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो बीजपूरकः ।)
 अरस्यजातबीजपूरः । तत्पर्यायः । वनजः २
 वनबीजकः ३ वनबीजः ४ अश्वस्ता ५ गन्धका ६
 वनोद्भवा ७ देवदूरी ८ पीता ९ देवदासी १०
 देवेष्टा ११ सातुलङ्गिका १२ पचनी १३ महा-
 फला १४ । अस्य गुणाः । अक्षत्वम् । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । वातामदोष-
 क्रमिकफश्मानवाशिलश्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्र यस्याः ।) ततः टाप्
 अत इत्वम् ।) भद्रवला । इति कैचित् ॥
 वनसुकः, [ज] पु, (वनं सुष्ठु इति । वन् +
 सुच् + क्तिप् ।) ऋषभौषधम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वनमञ्जिका, स्त्री, (वनस्य मञ्जिका ।) इशः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥
 वनमञ्जी, स्त्री, (वनोद्भवा मञ्जी ।) वनोद्भव-
 मञ्जिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला ।
 मध्यदलोपियमालाः ।) शौक्यास्य माला ।
 तत्पर्यायः यथा,—
 “आचारुजनिनी माला सन्तुक्कुसुमोच्चला ।
 मध्ये खलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्तिता ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 (वनपुष्पकम् । यथा, रघुः । ६ । ५१ ।
 “अधितमौलिरसौ वनमालवा
 तरुपलाशवर्गैस्तुच्छदः ॥”)
 वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्यस्यामिति ।
 इति ।) डीप् ।) द्वारकापुरी । इति चिकित्सा-
 शेषः ॥ वाराही । इति राजनिघण्टुः ॥

वनमाली, [न] पु, (वनमाला अस्यस्येति ।
 इति ।) शौक्याः । इत्यमरः । १ । ६ । २१ ॥
 (नारायणः । यथा, पद्मसूत्रनिघंटे । ३ अर्धे ।
 “कमलवामनया वनमालिनं
 गिरिजया गिरिशाच निशा विष्णुम् ।
 सुविद्यता पवित्रो जयती विनी-
 अतुरता सुसुखममगमे ॥”)
 वनसुकः, [च] पु, (वन अर्णं सुखतामि । सुच् +
 क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-
 वधिंश्चि, त्रि । इति रघु । ६ । २७ ॥)
 वनसुहा, पु, (वनोद्भवो सुहा ।) मङ्गलक । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १७ ॥ तत्पर्यायः । वरकः २
 निगुणकः ३ कुलानकः ४ वरगण ५ । इति हेम-
 चन्द्रः । १७ । ३६ ॥ अस्य अन्वपश्यायगुणो मङ्गल-
 मङ्गलकशब्दयोर्द्वेषो ॥ (यथा, मुद्गले । १ । ४३ ।
 “वनसुहासनायमङ्गलमधरमदन्ते, यथा कुसुमीव-
 त्रिपुटकरुच्येत्पाटापीप्रभृतयो देवाः ॥)
 वनसुहा, स्त्री, (वनसुहा टाप् ।) सुप्रभागी ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वनसुतः, पु, मेघ । न जलं सः २ । अर्णं
 वन सुभति इति वा मनोवातः । इत्यमर-
 टीकायां भरतजित गोश १७ । अनुपनिषत्प्रधानम् ।
 वनसुं गता, स्त्री, (वनस्य सुः ।) जायते जना जन्
 टः ।) वनोद्भवपूरकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवा माला ।) मङ्गलक ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वनरः, पु, (वनरः ।) प्रमोदराजित्वात् । न साप् ।)
 वावरः । इति भरतविक्रमप्रयोगः ॥
 वनराजः, पु, (वनस्य राजा राजा । “राजाधि-
 सविभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ११ । इति टप् ।)
 सिधः । इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा चक्षु
 वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः प्राभा ।)
 कक्षणी । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनवसरः, पु, (वनोद्भवो वसरः ।) कृष्णामेकः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वनवस्रीका, स्त्री, (वनजाता वस्रीका ।)
 अरस्यजवस्री । वनराज इति माथा । तत्-
 पर्यायः । सुगन्धिः २ सुप्रसन्नकः ३ दीपो-
 क्तौ ४ विषयः ५ सुसुखः ६ अश्वपत्रकः ७
 निद्रापुः ८ शोकाहारो ९ सुवक्रः १० । अस्य
 गुणाः । उष्णत्वम् । सुगन्धत्वम् । पिशाच-
 वान्निभूतघ्नत्वम् । प्राणसम्पन्नत्वश्च । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 वनवसरी, स्त्री, (वनोद्भवा वसरी ।) नःश्रीका-
 ल्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनवर्षः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वर्षः ।) दावा-
 नलः । इति शंभुचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ (यथा,
 कथाचरित्यागरे । ५६ । ४४६ ।
 “प्रथारत्नप्रभाजालाभट्टलं वनवर्षिणा ।
 सञ्जीवमिव तन्मोक्षयति चक्षुःशुभ्रं ॥”)
 वनवासनः, पुं, (वनं वासयति शम्भवेति । वासि +
 नः ।) खड्गासः । इति चिकित्साशेषः ॥

वनस्थः

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + णिनिः ।) ऋषभनामौषधम् । सुष्ककृत्तः । वाराहोक्तः । शास्त्रलीकन्दः । नीलमहिवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वसतीति । वसु + णिनिः ।) वनवासकर्त्तरि, वि ॥ (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
 “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाचरेत् ।
 यद्दमेधियु चान्येषु द्विजेषु वनवासियु ॥”)
 वनवृन्ताकी, स्त्री, (वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी ।) वृत्तौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
 वनशूकरौ, स्त्री, (वनस्य शूकरौ रोमश्रवात् मांसलत्वाच्च ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वनस्य शूकरौ ।) आरण्यवराहो च ॥
 वनशूरणः, पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवौष्ठः । वन ओल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः २ वन्यः ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वनजः ६ श्वेतशूरणः ७ वनकच्छुलः ८ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिगुल्मशूलनिरोधकस्वरोचकनाशिलस्य । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनशृङ्गाटः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्ठकावृत्तत्वात् ।) गोचुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः खाटुकण्टकः ।
 गोकण्टको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 पलङ्कधा खट्वा च तथा खादिच्छुगम्बिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थे कन् ।) गोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनश्रोभनं, स्त्री, (वनं जलं श्रोभयतीति । शुभ + णिच् + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वनस्य श्रोभाकर्त्तरि, वि ॥
 वनशा, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्वा कुक्कुरः ।) गन्धमाकारः । वषकः । आन्नः । इति मेदिनी । ने, २०७ ॥
 वनसङ्कटः, पुं, (वने सङ्कटो वाहुल्यं यस्य ।) मखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनसम्बद्धः, पुं, (वनानां सम्बद्धः ।) अरण्यसंहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ वाव्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जलसम्बद्धश्च ॥
 वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव श्रोभाकर्त्तृत्वात् ।) वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनस्य, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्या + कः ।) ऋगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः । ५ । १३७ ।
 “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिकाम् ।
 त्रिगुणं स्वादनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥”)

वनायुः

वनवासिनि, वि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । २१ ।
 “प्रवृत्तचक्रो वृत्तिवैनस्यान्
 गजान् गजैः खेरिव वीर्यदीप्तान् ॥”)
 वनस्या, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्या + कः । टाप् ।) अश्वत्थीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनस्यतिः, पुं, (वनस्य पतिः ।) पारस्करादित्वात् सुट् ।) विना पुष्यं फलहमः । (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
 “अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्त्रुताः ॥”)
 वृत्तमाचमम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
 “कथं तु शाखास्त्रिंशदंशुन्नमृच्छे वनस्यतौ ॥”)
 स्यालीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “नन्दीवृत्तोऽश्वत्थमेदः प्ररोहो गजपादपः ।
 स्यालीवृत्तः स्यतवः क्षीरो च स्याद्गहनस्यतिः ॥”
 इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
 वृत्तपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २० । २१ ॥ “आत्मा मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितवर्णो वनस्यतिरिति वृत्तपृष्ठस्युताः ॥” वटवृत्तः । तत्पर्यायो यथा,—
 “वटो रक्तफलः शृङ्गो न्ययोधः स्तम्बो ध्रुवः ।
 क्षीरो वैश्वव्यावांसो बहूपारो वनस्यतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अरण्यजहरिद्रा । तत्पर्यायः । श्लोको २ श्लोकिका ३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । गौर्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “अरण्यजलहीकन्दः कुष्ठवातासनाशनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।) काशहृत्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनहासकः, पुं, (वनहास + स्वार्थे कन् ।) काशहृत्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनास्यः, पुं, (वनस्यास्यः ।) शशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनास्यकः, पुं, सुहृः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छामः । तत्पर्यायः । इडिकः २ शिशुवाहकः ३ पृष्ठशृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
 वनाटः, पुं, वल्गणा । नीलमत्तिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।) कृष्णपाकफलः । इति शब्दमाला ॥
 वनाम्लः, पुं, (वनस्य आम्ल इव ।) कोशासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कोशास्यशब्दे ज्ञेयः ॥)
 वनाशुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
 “गया गयश्च वनाशुवैनाशुवैदुवालयतम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

वनोय

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
 “आजानेयैः सैम्यैः पार्श्वतीये-
 नदीषुकाञ्चो जवनायुवाङ्गिकैः ॥”)
 वनवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७ ।
 “गरिष्ठस्य वनाशुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”)
 वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन + ङः ।) वनाशुदेशोद्भवघोटकः । अस्य ऋगान्तं वनायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वनहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनाशैकः, पुं, (वनस्य अशैक इव । नियतपुष्पचायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पजीवी । मालाकारः । इति जटाधरः ॥
 वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
 र्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय-
 गुणौ ऐन्द्रशब्दे वृत्तौ ॥
 वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूषयतीति । अल + ल्युच् । टाप् । अत इत्वम् ।) हस्तिमुष्ठी । यथा,—
 “वज्रवक्रास्थिचंहारो हस्तिमुष्ठी वनालिका ॥”
 इति चारावली । ६५ ॥
 वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) द्रोणकाकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्याश्रयिणि, वि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४३ ।
 “सौदिव्यावस्त्रिषो लोकस्यै भूप । वना-
 श्रये ॥”)
 वनाहिरः, पुं, (वनस्य आहिरः ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनिः, पुं, अग्निः । खनि किपि अग्नि अग्नि वसि सनि अग्नि यस्य वसिभ्यश्च । इत्यनेन वनघातोः पूर्वाशुवृत्त-इत्यथेन नियमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृत्तिः । ४ । १३६ ॥
 वनितः, वि, (वन + क्तः ।) याचितः । सेवितः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
 वनिता, स्त्री, (वन + क्त । टाप् ।) जातरागस्त्री । स्त्रीवामान्यम् । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥ (यथा, रघुः । २ । १६ ।
 “वशिष्ठधेनोरनुयायिनं त-
 मावसैर्मानं वनिता वनान्तात् ।
 रपौ निवेशालसपथ्यपदक्षि-
 णपोषिताभ्यामिव लोकनाभ्याम् ॥”)
 वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
 “केलीवनीयमपि वज्जुलकुञ्जमङ्गः ॥”)
 वनी, [न] पुं, (वनं व्याश्रयक्ष्णान्स्थस्येति । वन + णिनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
 “गृहमेधीं ब्रह्मसन्तथोः प्रोहिववाभ्यां यजेत वनी वर्षासु श्यामाकैरापत्क्येऽश्वैः पुरा-
 तनैस्त्वा ॥” इति आह्वाननामगौ चारीतः ॥
 वनीकः, वि, याचकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 वनीयकः, वि, (वनिं याचनमिच्छतीति । क्वच् । ततो ण्युच् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

वनेचुद्रा, स्त्री, (वने चुद्रा । अलुक्समासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥
वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति । चर + “चरेट् । ”
इति टः । तत्पुरुषे क्तवीत्यलुक् ।) चरणा-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनिताचस्तावां
दरीयहोस्तद्वनिवृत्तभासः ।
भवन्ति यत्रौघघयो रजन्त्या-
मतेलपूराः सुरतप्रद्रीपाः ॥”

इति कुमारसम्भवे १ सर्गः ॥

वनेच्यः, पुं, (वने इच्यः पूष्यः ।) बह्वरसाजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनेचर्जः, पु, (वने चर्ज इव ।) असनवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोज्जवा, स्त्री, (वने उज्जवो यस्याः ।) वनकार्पाक्षी ।
इति रत्नमाला ॥

वनौकाः, [स्] पुं, (वनमेव योको यद्
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(वनवासिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । ६ । २९ ।
“धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो सुनयो ये वनौ-
काः ।

चरन्ति दक्षिणोक्त्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः ॥”)
वन्दका, स्त्री, वन्दा । यथा,—
“वन्दाका श्रेखरी सेया वन्दा च वन्दकेष्यते ॥”

इति भरतवृत्तचन्द्रः ॥

वन्द्यः, पुं, (वन्दते स्तौति चन्दते स्तयते इति वा ।
वन्द + “श्रीःशुभ्रपितृगमिषण्डिणीविप्राधिभ्यो-
ऽथ । ” इत्यत्र वक्षीत्यस्य स्थाने वन्दतीति पाठोऽपि
बहुसम्मतः इत्यनोऽर्थः ।) स्तोता । स्तुत्यः ।
वन्द्यातोरथप्रथयेन निव्यञ्जः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वन्दनं, क्ली, (वन्दतेऽनेनेति । वन्द + करणे लुट् ।)
वन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + भावे
लुट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधाभक्तान्तर्गत-
भक्तिविशेषः । यथा । पाञ्चोत्तरखण्डे शिव-
पार्ष्वतीसंवादे ।

“आदां तु वैश्वं प्रोक्तं प्रकृष्यन्नाङ्गनं हरेः ।
घारण्यसोऽहंपुङ्गायां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्तनं अथश्चैव वन्दनं पारसेवनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ।
तद्दीयानाश्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता ॥
गुणवीरोपसं विद्योर्दिवदेवस्य श्राद्धं यः ॥
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवन्मवितुस्तथे ॥”

इति हरिभक्तिविभासे ११ विभासः ॥

षोडशोपचारपूजान्तर्गतषोडशोपचारः । यथा,—
“आसनं स्वामतं पादमध्वमाम्भनीयकम् ।
मधुपकान्चमनञ्चान्नसवनभस्त्राणि च ।
शन्धपुष्पौ धूपद्वीपौ नैवेद्यं चन्दनं तथा ॥”

इत्यादिकतत्त्वे आचारविन्यासविः ॥ * ॥

अथ वन्दनम् ।

“प्रथमेदृश साष्टाङ्गं तन्मन्त्राश्च प्रदर्शयेत् ।

पठेत् प्रतिप्रणामश्च प्रसीद भवन्निति ॥”
तदुक्तमेकादशे श्रीभगवते ।

“स्तवेवचावचैः कोत्रैः पौरुषैः प्राक्ततैरपि ।
स्तुत्वा प्रसीद भवन्निति वन्देत् दृष्टवत् ॥
अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ॥

“यः स्वयं गत्यपदाभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतम् ।
शिरौ मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पाहं मामीश भीतं न्यतुमहार्णवात् ॥”
किष्कागमे ।

“दोभ्यां पङ्गाश्च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा ।
भनसा वचसा चैति प्राणामोऽष्टाङ्ग इरितः ॥
जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥

“गण्डं दक्षिणे कृत्वा कूर्वात्तनष्टतो बुधः ।
अवशश्च प्रणामोऽस्तीन् प्रकृत्येदधिकाधिकान् ॥”
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्धिं वीक्ष्य हरिं चात्वं शुरुन् स्वशुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदथवा चतुर्विंशत्तदङ्गकम् ।
नमेत्तदङ्गमथवा तदङ्गं सर्वथा नमेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“देवाच्चादर्शनादेव प्रथमेन्यशुद्धनम् ।
स्थानापिचा न कनेथा इष्टाश्चा द्विजसत्तमाः ।
देवाच्चादष्टपूर्तं हि शुचि सर्वे प्रकीर्तितम् ॥”
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।

“नमस्कारः स्तुतो यज्ञः सर्व्यज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।

“दृक्प्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।
रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गं श्रतमन्वन्तरं नरः ॥”
तत्रैव श्रीकृष्णनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दृक्वक्त्रमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स थां गतिभवाप्नोति न तां क्रतुश्रुतेरपि ॥
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव शिवोभासंवादे ।

“भूमिमापीड्या जाडुभ्यां शिर आरोप्य वै सुवि ।
प्रथमेत् यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवान्यत्र ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिश्रुतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडश्राम् ॥
श्राद्धेनापि नमस्कारं कुर्वन्तः श्राद्धं चिन्विने ।
श्रतजन्माञ्जितं पापं तनुच्यन्नादेव नश्यति ॥
रेणुगुणितगानस्य कथा द्वेषे भवन्ति ये ।
तावद्द्वेषसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनौ ॥
जाडुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामनवानुयात् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देवं देवैकदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा निर्वा नहि प्रपन्नं ते यमम् ॥

ये जना जगतां नाथं निर्वा नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादस्यत्र गामिनः ॥”
नारदहोत्रे ।

“एकोऽपि ह्यथास्य सन्नत्यगामो
दशान्धमेधावष्टतेनै तुल्यः ।
दशान्धमेधी पुनरेति जन्म
ह्यथाप्रणामो न पुनर्भावाय ॥”

भक्तिसुधोदये ।
“विष्णोर्दृक्प्रणामार्थं भक्तेन पतना सुवि ।
पातितं पातकं क्लृप्तं नोत्सृजति पुनः सच्च ॥
अपि पापं दुराचारं नरं लयगतं हरे ।
नेचन्ते किङ्करा यान्वा उलकास्तपनं यथा ॥”
श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य निजभटानुप्रासनं ॥
“हरिममरगणाचिताऽङ्घ्रिपदां
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्ये ॥
तमपगतमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृष्य यथापिमाप्यसिक्तम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“शूरयागतरज्योद्यतं
हरिभोशं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवाभुधौ स्मृतं
पतितासुहृतरति स्म तानसौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतः ससुदामः
प्रपन्नभक्तार्थंविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालेस्वदनुग्रहोऽमर-
रत्नस्यपूज्यपासदुःसुरेऽर्पितः ॥”

अतरव नारायणव्यूहस्तव ।
“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं वृणा-
मिदम् ।

येषां हरिपदान्नाथे शिरौ न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमितनेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुपसङ्गे ।

“विष्णोर्दिवेजगङ्गातुर्जनाहंनलजगत्सतेः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

इत्यादि ॥ * ॥

अथ प्रणामनिधता । दृक्प्रणारदहोत्रे तु द्रवो-
पाख्यानारम्भे ।

“सङ्गहा न ममेदृशस्तु विष्णवे शर्मकारिणे ॥
प्रदोषमं विजानीयात् कदाचिदपि नाक्षपेत् ॥”
किञ्च पाञ्चौ । वैशाखमाहात्म्ये यमनाम्नय-
संवादे ।

“पश्यन्तो भगवद्द्वारं नामशुभ्रपरिच्छदम् ।
अङ्गत्वा तत्रणामादिं यान्ति ते नरकौकशः ॥”
अथ नमस्कारनिधिद्वानि । विष्णुस्तुतौ ।
“जन्मप्रष्टति यत्किञ्चित् पुमान्त्वं धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तस्मिन्मर्त्यं याति सकृद्विद्याभिवान्तात् ॥”
वाराहे ।

“वक्ष्यामि तद्विदुषु यो नरः प्रथमेत साम् ।
श्विषौ च आयेते स्वर्गः सप्तजन्मनि भासिनि ॥”

किञ्चान्न ।
 “अग्ने ष्टुष्टे वामभागे समीपे गर्भमन्दरे ।
 जपहोमनमस्कारान् न कुर्व्यात् केशवालये ॥”
 अथि च ।
 “सङ्गुप्तौ निपतितो न शक्तः प्रथमेनुसुहुः ।
 उत्याथोत्याथ कर्णयं दक्षवत् प्रणिपातनम् ॥
 ततः प्रदक्षिणां कुर्व्यात् भक्त्या भगवतो ऋतेः ।
 नामानि कौर्त्तयन् प्रत्तौ ताश्च साष्टाङ्गवन्द-
 नाम् ॥”

इति हरिभक्तविलासे ऽ विलासः ॥ * ॥
 अन्वत् नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च इत्यञ्जम् ॥
 (विप्रविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।
 “यद्विज्ञामन् परमि वन्दन् भुवन् ॥”
 असुरः । रघोविशेषः । इति ऋग्व्याख्ये
 मायणः । ७ । २१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यत्र सा ।)
 तोरणम् । इति हलायुधः । २ । १४६ ॥
 (वन्दनार्था माला इति कर्मधारये ।) रत्ना-
 क्तभाचतुष्टयवैद्यनाम्नप्रवरचितमाला । यथा,
 “कृत्याहन्दनमालां यो रत्नास्तम्भैः सुशोभनेः ।
 चनष्टचोद्भवेः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ।
 युगानि पत्रसंस्थानां खर्गं तस्योत्सवो भवेत् ।
 पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चासुरोद्यतः ॥”

इति हरिभक्तविलासे १३ विलासः ॥
 वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्त्रीर्त्थे कन् ।)
 वहिद्वारोपरि शुभदा माला । यथा,—
 “नोरहोद्धे तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ७४ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + “चट्टिवन्दिर्विभ्रम्भेति
 वाच्यम् ।” ३ । ३ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
 वृत् । टाप् ।) स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । होमभक्षणना तिलकम् ।
 यथा,—
 “ऐशान्माहारेद्भस्म शुचा वाद्य शुवेग वा ।
 वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठाशक्रेषु च ।
 कश्चपस्येतिमन्त्रेण यथाशुक्रमयोगतः ॥”

इति तिथ्यादितन्त्रे विप्रलवचनम् ॥
 वन्दनी, स्त्री, (वन्द + ल्युट् । डीप् ।) नतिः ।
 जीवातुः । वटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
 ने, ६७ । क्वचित् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
 कर्मस्थाने माचनकर्म इति च पाठः । तत्र तु
 पवर्गायवकारादौ शिञ्जितोर्थं शब्दः । किन्तु
 वदि ङ शुबभिवद्योरिद्विसमात् अनट्प्रत्यय-
 निष्पन्नत्वात् अन्तःश्रवकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीयः, त्रि, (वदि + अनौयर् ।) स्तवनीयः ।
 वन्दः । वन्दितयः । वदधातोरनीयप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । (यथा, महाभारते । ७ । ७० । १० ।
 “ततः शुद्धाभ्रमासाद्य जादुभ्यां भूतले स्थितः ।
 शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥”
 वन्दनीयः, पुं, (वन्दते भेषकार्थं स्तूयते इति ।
 वदि + अनौयर् ।) पीतधङ्गराजः । इति राज-
 विघ्नपटः ॥

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्मणि अनौयर् ।
 टाप् ।) गौरीचन । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (विवृतिरस्या गौरीचनशब्दे विज्ञेया ॥)
 वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
 अच् । टाप् ।) वृक्षोपरिवृत्तः । वाडु इति
 परमाह्ला । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृक्षा-
 दनी २ वृक्षरुहा ३ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
 वन्दाका ५ श्रेखरी ६ सेव्या ७ वन्दका ८ ।
 इति भरतधृतहज्जुः ॥ वन्दकः ९ नीलवल्ली १०
 इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवासिका १२
 इति शब्दरत्नावली ॥ वशिनी १३ पुत्रिणी १४
 वन्द्या १५ परपुष्टा १६ पराश्रया १७ । इति
 शब्दचक्रिका ॥ जताविशेषः । भिक्षुकी । इति
 मेदिनी । दे, १० ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च
 वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वन्दाकः, पु, वृक्षोपरिवृत्तः । वौदा इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । पादपरुहा २ शिखरी ३
 तखरीहिथी ४ वृक्षादनी ५ वृक्षरुहा ६ काम-
 वृत्तः ७ श्रेखरी ८ केशरूपा ९ तखरुहा १०
 तखरुहा ११ गन्वमादनी १२ कामिनी १३
 तखरुक् १४ श्यामा १५ उपद्री १६ । अस्य
 गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-
 श्मामपहलम् । वज्रादिसिद्धिदलम् । वृष्यत्वम् ।
 कषायत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 अथि च ।

“वन्दाकः स्याद्विमक्तितः कषायमधुरो रसे ।
 मङ्गल्यः कषवातासुरचोर्ब्रह्मविषापहः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतहज्जुः ॥
 वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वन्दकः, त्रि, (वन्दते स्तौति अभिवाद्यतीति ।
 वन्द + “श्वन्व्योरावः ।” ३ । २ । १७३ । इति
 द्यावः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
 वादकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
 वादयिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १७७ । २ ।
 “पीयति त्वो अशुलो गृणति वन्दारस्र
 तन्वं वन्दे व्यमे ॥”
 स्तोत्रे, स्त्री । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
 ७३ । १ ।)

व(व)न्दिः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृषादिकं स्तु-
 त्त्यर्थमिति । वदि + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा०
 ४ । ११७ । इति इन् ।) आसलमनुश्रुगवादिः ।
 कथेदी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रपष्टः २
 उपपष्टः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानकः । इत्यु-
 वादिकोषः । (न्लङ् ।) यथा, भागवते । ६ ।
 १ । २२ ।
 “वन्द्यवैः कैवलेस्त्रीर्यमैर्हितौ वृत्तिमास्थितः ॥”
 पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । १ । २ ।
 ५० ।
 “स्रुतमागवन्दरीगामैकेकस्य सप्तसिकम् ॥”

व(व)न्दियाहः, पुं, (वन्दिमिव गृहस्थं गृह्णातीति ।
 गृह + णः ।) अग्न्यायुधदेवतागारमेदकः ।
 (डाकाइत इति भाषा ॥) यथा,—
 “वन्दियाहंस्तथा वाजिक्लृष्टायाश्च हारिणः ।
 अस्त्रघातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
 वन्दियाहादीन् वलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान्
 शूलानारोपयेत् । अयश्च वधप्रकारविशेषो-
 पदेशः ।

“अग्न्यागारायुधागारदेवतागारमेदकान् ।
 हृद्यश्वरयहृत्तुंश्च हन्यादेविवचारयन् ॥”
 इति मनुस्मृत्यान् । इति मिताचाराव्यवहार
 काण्डे दक्षप्रकरणम् ॥

व(व)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
 हारकः । गृहस्थं वन्दिमिव क्लवा समस्तत्रया-
 गामपहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) वन्दियाहः ।
 तत्पर्यायः । माचलः २ । इति हारावली ।
 १४५ ॥ वन्दीकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 व(व)न्दिपाठः, पु, (वदि + भावे इन् । वन्दि-
 स्तुतिस्तस्याः पाठो यत्र ।) स्तुतिपथ्यः । तन-
 पथाय । भोग्यावली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व(व)न्दी, स्त्री, (वन्दि + “हृदिकारादक्तिनः ।”
 इति डीप् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, कुमारे । २ । ५२ ।
 “गोभारं सुरसेन्यानां यं पुरस्कृत्य गोचरिभन् ।
 प्रत्नानेयति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयप्रियम् ॥”)

व(व)न्दी [न्], पु, (वन्दते स्तौति वृषादीन्निति ।
 वदि स्तुतो + णिनिः ।) राजादेशोच्चारौ
 वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
 पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
 इत्यन्ये । इति तट्टीकार्यां भरतः ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । ६ ।
 “परिकल्पितसाद्रिध्या काले काले च वन्दिषु ।
 स्तुत्यं स्तुतिभिरश्यामिभरुपतस्यै सरस्वती ॥”)
 अस्तौत्पत्तिर्यथा,—
 “क्षत्रियादिप्रकृत्यायां स्तुतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवैदेह्यौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”
 इति मानवे १० अध्यायः ॥ ३३ ॥

आहोत्तरमस्मै शक्तितो दानस्याकरवी निन्दा
 यथा,—
 “वन्दिभ्यश्चेवमधिभ्योऽन्नाधिभ्यश्चन्नमधितः ।
 यदि तत्र न दद्यात्तु विफलं शक्तितो भवेत् ॥”
 वन्दिनो वीर्यस्रोतारः । अर्धितः सन् यदि
 रभ्योऽन्नं न दद्यात् आहं विफलं भवेद्विद्वयः ।
 “स्रुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधं वध-
 श्रंसकाः ।

वन्दिनस्त्वमपन्नाः प्रस्तावसदृशीस्तयः ॥”
 इत्युक्तेः । इत्यथ आहोत्तरदाननिषेधात् आह्वे
 वन्दिप्रश्रुतिभ्यो दानाकरवी निन्दाश्रवणाच्च
 आह्रात् पूर्वं तदर्थं मौष्यादिकं उतृन्वेत् ।
 इति आह्वतत्वम् । (न्लङ् ।) यथा, भागवते ।
 ११ । ४ । १५ ।
 “ओमिवादिप्रसादाय नत्वा तं सुरवन्दनः ।

वन्या

वपुः

वप्रां

उत्सृष्टीमधरः। मेघां पुरस्त्वथ दिवं ययुः ॥
 “सुरवन्दिनो देवभृताः।” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥)
 व(व)न्दीकारः, पुं, (वन्दीवत् वृक्षं करोतीति ।
 क्त + “कर्मण्यत् ॥” ३ । २ । १ । इत्यत् ॥)
 वन्दियाहः । छात्रादत् इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । माचलः २ प्रसह्यचौरः ३ चिह्नाभः
 ४ । इति चिकाहशेषः ॥
 वन्द्या, स्त्री, (वन्द्यते स्तयते इति । वदि +
 यत् ॥) वन्द्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मोरो-
 चना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्दनीये, जि ।
 यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
 “आग्नीः परम्परां वन्द्यां कर्मो कला कर्पा
 कुव ॥”
 यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।
 “आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं
 पदम् ॥”)
 वन्द्यं, स्त्री, (वन्द्यते स्तयते इति । वदि स्तुतौ +
 “स्कायितश्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति
 रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादित्तः ॥
 वन्द्यं, जि, (वन्द्यते स्तौति देवादीन् पूजाकावे
 इति । वदि + रक् ।) पूजकः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 वन्द्यं, स्त्री, (वने भवम् । वन + यत् ॥) लक्षम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटन्नटम् । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “कुटन्नटं परं वन्द्यं सुस्ताभश्च परीक्षम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वन्द्यं, जि, (वने भवः । वन् + यत् ॥) वनोद्भूतः ।
 इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ ।
 “हृद्यज्ञौवनमादाय घोषहृद्वातुप्रस्थितान् ।
 नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्द्यानां मार्गं प्राखि-
 वाम् ॥”)
 वन्द्यः, पुं, (वन + यत् ॥) वनशूरणः । वाराही-
 कन्दः । देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रीर-
 विदारौ । तत्पर्यायो यथा,—
 “श्रीरौ श्रवरपर्यायः क्षुब्धः कुष्ठनाशनः ।
 वन्दो मूलकमूलामः खखन्दः स च कक्षुकी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वन्द्या, स्त्री, (वनानामरण्यानां जलानां वा
 संज्ञतिः । वन् + “प्राशादिभ्यो यः ॥” ४ । २ ।
 ४६ । इति यः ।) वनसम्बन्धः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ४ ॥ जलसंज्ञतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥
 सुज्ञपर्यायः । (तत्पर्यायो यथा, रत्नमालायाम् ।
 “सुज्ञपर्यायं सुज्ञघृष्टा कासुज्ञा सिद्धपर्यायाः ।
 वन्द्या माल्यारगन्धेति रूपपर्यायवृत्ते च ॥”)
 गोपालकर्मटी । गुञ्जा । मिशेषा । भद्रसुस्ता ।
 गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वगन्धा ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “हृद्यगन्धाश्वगन्धाखा वाजिगन्धाश्वगन्धकः ।
 वन्द्या सुरगन्धा च कम्बुकाश्वारोहकः ॥”

वन्द्या कश्चित् दृश्यते । इति वैद्यकरत्नमाला-
 याम् ॥)
 वन्दोमोदकी, स्त्री, (वन्द्या वनोद्भूता उपोदकी ।)
 लताविशेषः । वनयुद्ध इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वनजा २ वनसाह्वया ३ । अस्या गुण्याः । तिल-
 लम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वनः, पुं, (वनति भागमर्हतीति । वन सम्भक्तौ +
 “क्वञ्चकायञ्चेति ।” उणा० २ । ०८ ।
 इति रन्प्रत्ययः ।) अंशुः । भागी । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तः ॥
 वप, औ च लु रे सुखतन्तुबीजोप्तोः । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
 औ, वप्रा । अ, वपति वपते । लु, उल्लसम् ।
 सुखो सुखितकरणम् । वपति मस्कं नापितः ।
 वपति तन्तुं तन्त्रवायः । यदि वपति कषाणः
 क्षेत्रमाषाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥
 वपः, पुं, (वप + षः ।) केशसुखनम् । बीजवप-
 नम् । इति वपधातोर्भावेऽलुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वपनं, स्त्री, (वप + भावे ल्युट् ।) केशसुखनम् ।
 (यथा, मनुः । ५ । १४० ।
 “शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥”)
 बीजाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥
 वपनी, स्त्री, (उद्यते मस्कादिकमस्यामिति । वप
 + अधिकरणे ल्युट् । डीप् ।) नापितप्राला ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तन्तुवायप्राला ।
 इति तन्तुवायवर्धनान्तम् ॥)
 वपा, स्त्री, (उद्यतेऽनेति । वप + भिदाद्यत् । टाप् ।)
 क्तिन्नम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ३ । १५ ।
 “अथ वल्लोकवपा सुधरा अश्वे निहितता
 भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
 (यथा, रामायणे । १ । १४ । ३६ ।
 “पतन्निशस्य वपासुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ।
 ऋत्विक् परमसम्पन्नः खपयामास प्राखतः ॥”
 धा च हृदयस्थातुः । यथा । “लक् च
 लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च कोम
 च यज्ञश्च स्त्रीश्च च बुद्धौ च वस्त्रिश्च पुरीषा-
 धानश्चामाशयश्च पक्षाशयश्चोत्तरसुदशाधर-
 गुदश्च हृदनाश्व वपा च वपावहनश्चेति माह-
 जानि ।” इति चरके शरीरस्थाने ङनीये-
 ष्याये ॥)
 वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति । वप + इलच् ।)
 पित्त । इत्युणादिकोषः ॥
 वपुः, [स्] स्त्री, (उद्यन्ते देहान्तरभोगसाधन-
 वीजोभूतानि कर्माण्यञ्चेति । वप + “अस्ति-
 पृथपियञीति ।” उणा० २ । ११८ । इति
 उचिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
 (यथा, रघुः । २ । ४७ ।
 “यथासपन्नं जगतः प्रसुप्तं
 नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)
 प्रशस्तालतिः । इति मेदिनी । से, १६ ॥ (अंशुः ।
 यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“यष्टानां लोकपालानां वपुधरिचते वृषः ॥”
 “वपुस्तेजोऽंशः ।” इति मेघातिथिः ॥ स्त्री,
 खनामखाता दृजकन्या । सा तु धर्मराजस्य
 पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
 “बुद्धिलेख्या वपुः शान्तिः सिद्धिः कौत्सिखयो-
 दश्री ।
 पद्मार्थं प्रतिजग्राह धर्मो हाचाययोः
 प्रसुः ॥”)
 वपुःसवः, पुं, (वपुषः शरीरात् सवः चरणं
 यस्य ।) शरीरस्पर्शधातुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वपुनः, पुं, (वप + उनच् । वपुन + एष्टोदरादि-
 त्वात् यस्य पः इति केचित् ।) देवता । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वपुषा, स्त्री, हनुषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपे,
 स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।
 “रथं न चित्रं वपुषाय दृशतं
 मनुर्दितं सदमिद्राय ईमहे ॥”
 “वपुषाय रूपाय दृशतं दर्शनीयम् ॥” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥
 (काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी ।
 सा तु रम्भा नामाश्वरा । जनमेजयस्यतान्त्रमेघ-
 कावे इन्द्रोद्यमस्यप्रविष्टेन धर्मितासीदती जनमे-
 जयेनेयं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजविश्वायसु-
 वाक्येन यतीता । एतदिवरगन्तु हरिवर्षे १८८
 अध्याये दृश्यम् ॥)
 वप्रा, [ङ] पुं, (वपति बीजमिति । वप +
 ङच् ।) जनकः । इति मेदिनी ॥ कविः । इति
 जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ ।
 १४२ । ४ ।
 “यदा ते वातो अशुवाति शौचि-
 वंभेव शशु वपसि प्र भूम ॥”
 “यथा वप्रा नापितो वपति सुखयति तथा
 भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण सुखयति ॥” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वप्रा, [ङ] जि, (वपतीति । वप बीजोप्तौ +
 ङच् ।) वापकः । इति मेदिनी ॥ (कर्षकः ।
 यथा मनुः । ३ । १४२ ।
 “यथेरिषो बीजसुता न वप्रा लभते फलम् ।
 तथावृषे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥”)
 वप्रां, स्त्री, पुं, (उद्यतेऽनेति । वप + “एषिविप्रभ्यां
 रन् ॥” उणा० २ । २७ । इति रन् ॥) दुर्ग-
 नगरे परिक्षाया उद्भूतवृत्तिकास्तूपवह्ने यद्-
 परि प्राकारो विधेयते तत् । तथा धार्थ-
 प्राखम् । खातादुद्भूतवृत्ता वप्रां कारयेत् तस्यो-
 परि प्राकारमिति । तत्पर्यायः । अयः २ ।
 इत्यमरभरतौ ॥ ऋत्तिकास्तूपः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, आथ्यासप्तशत्याम् । ५ । ५ ।
 “सयं चनेन तस्याः सुविशाले कलितकरि-
 करकौडि ॥”
 वप्रे सक्तं दिपमिव भृङ्गारसां विभूययति ॥”)

महावप्रो यथा,—

“महोदानां महावप्रां तडागप्रतप्रोभिताम् ।
प्राकारग्रहसम्बाधामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता, क्वचिभोच्छिता भूमि-
क्षंपसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणौ ५ अंशे २३ अध्याये ॥ * ॥
वपति बीजमत्र । जेत इति भाषा । तत्-
पर्यायः । केदारः २ ज्वेजम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृटः ४ वनजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टवृत्तहितायाम् ।
१६ । १६ ।

“शालीक्षुमद्यपि धरा धरणीधराभ-
धाराधरोञ्जितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”)
रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत् पूर्व प्रतिविद्ये सुरागमया
वप्रान्स्खलितविवर्चनं पयोभिः ॥”
पर्कतसाधुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।

“नानारत्नज्योतिषां सन्निपातै-
श्वद्वेज्यन्तः साधुवप्रान्त्तरेणु ॥”)

वप्रं, स्त्री, (वप् + “दृधिविभ्यां रन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रन्) बीजकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ । (तथाश्च पर्यायान्तरम् ।

“वीचं वप्रश्च वप्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वप्रः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + रन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, २२ । प्राकारः ।
इति विश्वः ॥ प्रजापतिः । इति संक्षिप्तसारो-

णाद्विहितः ॥
वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या मञ्जिष्ठा-
शब्दे ज्ञातव्यम्)

वपिः, पुं, (वपति बीजमत्र । वप् + “वद्क्रा-
द्वश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) ज्वेजम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुणाद्विहितः ॥ दुर्गतः । ससुद्रः । इति संक्षिप्त-
सारोणाद्विहितः ॥

वप्री, स्त्री, (वप्नी + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वल्मीकः । इति हलायुधः ॥

ववः, पुं, एकादशकरान्तर्गतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरिन्द्रः । तच्च विज्ञेयानि यथा,—
“मौष्टिकश्चिरशुभानि ववास्त्री ॥”
इति ज्योतिष्कत्वम् ॥

अत्र जातफलम् ।
“ववाभिधाने जननं हि यस्य
शूरोऽतिधीरो मनुजः क्वतो स्यात् ।
पद्मालया तन्निलये निवामं
करोति निबलं सुविचक्षणः स्यात् ॥”
इति कौलीप्रदीपः ॥
हाक्षिणात्ममति अस्य शब्दस्य प्रथमवकारः
पवर्गायः शेषवकारोऽन्तःस्थः ॥

वम, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो-
पधः । वधति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, थ, (उ + अ + म् ।) शिवपूजान्ते कपोल-
वाद्यविधेयः । तत् उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवस्वरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम्
डम् वम् वाद्यन् रुक्मनादं

वम् वम् वम् वम् वम् वम् भ्रमितदशशिरा-
स्त्रालमानेन वृत्तम् ।

कपूर्वराक्तभस्मापटितपटुजटाकम्बिद्राक्ष-
मालो

मायावीगी दशास्त्री रघुरमणपुरः प्राङ्गणे
प्रादुरासीत् ॥”

इति रामलीलाशब्दकोशम् ॥ * ॥
वरणबीजम् । यथा । नासापुटी हृत्वा वमिति
वरणबीजस्य चतुःषट्काररूपेण कुम्भकं कृत्वा
तस्मात् ललाटस्थचन्द्राङ्गलितसुधया मालका-
वर्णात्मिकया समस्तं देहं चिरचय लमिति
एव्मीबीजस्य हानिप्रकाररूपेण देहं सृष्टं
विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

वम, या लु टु उञ्जिति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । ण,
वेमत्तुः ववमत्तुः । अर्थे तु तत्कार्थविधायक-
रूपे षष्ठादौ चैमं न पठन्ति वैभुस्य केचिद्दधिर-
मित्यादिषाधनाय तत्सुचं दन्त्यवकारादिवर्चन-
स्थानित्यतां स्त्रीकुञ्जिति । केचित् पुनर्वर्त्य-
वकारादिषालन्तरमध्यस्थे इति प्रलपन्ति ।
ज, वामः वमः । उ, वमित्वा वान्त्वा । टु,
वमयुः । उञ्जिति वान्ती । वमति अन्नमजीर्ण-
वान् । अमन्तल्लेपि औ ज्वलज्जल इत्यादिना
केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् षोडशस्य निबलं
ह्रस्वः । वमयति वासयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पुं स्त्री, वमनम् । इति वमघातोर्चप्रत्ययेन
नित्यत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणाद्विहितः ॥
वमयुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “द्वितोऽयुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अयुच् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“दौर्बल्यस्यासकाशञ्चरवमयुमहाः पाखता-
दाहस्रच्छाः ॥”)
हस्तिशुखनिर्गतजलकया । तत्पर्यायः । कर-
शीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नेषवे । १६ । ६ ।

“रवनिवमयुप्राणेषाम्भः कण्ठमसंभृतेः
कुशकिशलयस्याश्चैरप्येप्रयैवद्विन्दमिः ॥”)
वमनं, स्त्री, (वम् + भावे ल्युट् ।) हृदैनम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मयुरास्त्री रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
वमनत्रयमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
६४ । १७ ।

“त दत्त्वा वमनं कञ्जात् श्वतकल्पमजी-
वयत् ॥”)

हृदैनम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ च्याडुतः ।
इति विश्वः ॥ (आह्वरणम् । यथा, रघुः ।
१५ । २६ ।

“या सौराज्यप्रकाशाभिर्वैभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गामिष्यन्वमनं कल्पिवोपनिवेशिता ॥” * ॥
अथ वमनकल्पीयविधिः ।

“वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिदम्बलं विरेचने ।
नित्यमन्यस्य तु याधि विशेयं विशिष्टता ॥
फलानि तानि पाख्णि न चातिहरितान्यपि ।
आदायाङ्किं प्रशस्तैर्वा मध्ये षोडशवसनयोः ॥
प्रन्वयं कुशसुकोर्वा चिन्ता वद्धा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनासुसुकोलो धान्यमध्ये निधापयेत् ॥
श्वभूतानि मन्त्रिदग्म्यानि कुशवेष्टयान् ।
निष्कृत्य निर्गतेऽष्टौ शोषयेत्तान्यघातपे ॥
तेषां ततः सुयुष्काणासुसुखं फलपिप्पलीः ।
दक्षिणध्याय्यफलैर्हृदिला शोषयेत् पुनः ॥
ततः सुगुप्तं संख्याय कार्यकाले प्रयोजयेत् ।
अयादाय ततो मात्रां जर्जरौह्यं वासयेत् ॥
शर्करां मधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।
कञ्जदारस्य विभ्रा वा नीपस्य विडुलस्य वा ॥
श्रवणयुष्माः सदा पुष्पाः प्रत्यक्षपुष्पादकैः ४ यवा ।
ततः पिबेत् कथयं तं प्रातर्मुदितमाहितम् ॥
रुजोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।
श्लेष्मण्वरप्रतिस्त्रायशुक्लान्त्रिदशेषु च ॥”
“पिते कफस्थानगते चीरुत्तादिजलेन तन् ।
हृद्दाहेऽथोऽसपिते च चीरं तत्पिप्यली
श्ननम् ॥
चैरेयी वा कफच्छर्दिप्रसक्तमकेशु च ।
दध्युचरं वा दधि वा तत्सुतचौरसम्भवम् ॥
मलादिकाथकात्कात्मां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध-
जम् ।
सर्पिः कषाभिभूतेऽथौ सुषुहेद्देहं वा मतम् ॥”
“वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमन्जलः ।
निम्बाकांश्चतरकाथसमायुक्तौ नियच्छति ॥
वज्रसूत्रानपि खाधीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् ।
वाटपुष्यफलञ्चस्युष्मैर्मात्स्यं सुखचितम् ॥
वमेत्कश्च वसादौर्न लभो चिन्नं सुखं सुखी ॥”
“हृत्कुञ्जमने शस्यः प्रताप्यति च मानवे ।
फलपुष्पविहीनस्य प्रवालेस्तस्य वाधितम् ।
पित्तश्लेष्मण्वरे चीरं पित्तोदिते प्रयोजयेत् ॥”
“सक्तुभिर्वा पिबेत्सर्वं तुष्णीखरसमाहितैः ।
कषोद्भवे चरे क्वासे शलरोगेऽथोऽचके ॥
शुक्ले चरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसेः पिबेत् ।
नरः साधु वमनेवं न च दौर्बल्यमनुते ॥”
“जीवकर्मभौवीरा कपिकच्छुः श्रुतावरी ।
काकोलीश्रावणौ मेदा महामेदा मधुलिका ॥
तद्रजोभिः एषस्त्रेहा घामार्गवरजोऽन्विताः ।
कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुविताहताः ॥”
“सर्वेषामां मधुकानां तोयेन सवयस्य वा ।
प्रायेत्तौ कौटर्षी षोडशं क्षयस्यापयत् ॥

वमिः

समाहं वार्कड्गधात्तं तच्छूर्णं पाययेत् पृथक् ।
 फलजीवन्तकेवाङ्गु जीवन्तीजीवकोदनेः ॥
 वमनौषधसुखानामिति कण्ठदिगौरिता ।
 बौधैधानेन मतिमानन्यान्वि च कल्पयेत् ॥”
 इति वामटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 वमनः, पु. (वमतीव शुक्लवर्णमिति । वम् + ल्युः ।)
 प्राणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वपनी, स्त्री, (वमन + डीप् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विट्तिरस्ता जलौकाशब्दे
 ज्ञान्तायाः)
 वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + न्यर्थविवचा-
 याम् । अभिधानात् कर्म (र अनौयर्) मच्चिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोश्चै, त्रि ॥
 वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + मन्ञधातुभ्य इन् ।
 उभा० ४ । ११७ ।) प्रच्छर्द्दिका । इत्यमरः ।
 २ । १५५ ॥ (अस्याः ससम्प्राप्तिनक्षत्रचिकित्सितं
 प्रथापथ्यञ्च यथा,—
 “आसञ्जे शूलरोमासिः पर्वभेदो भ्रमः क्लमः ।
 शोषः शिरोऽथवा क्लेदो नञ्चे गम्भीरमिच्छति ॥
 दुःखी वा चैतनं वापि अजीर्णाञ्जायते वमिः ।
 गम्भीरनेत्रो वमते विडम्बन्वो वातिसार्थते ॥
 गात्रे खली कर्दं शूलं तथा शोथोऽतिरुच्छ्वेना ।
 विकलाङ्गो भ्रमार्त्तञ्च भ्रमत्तदीचते जगत् ॥
 शिरोर्निर्वपतेऽथर्वं करपादौ हिमीपमौ ।
 रतेनिस्त्रिस्तु संयुक्तां हृद्दिं दूरे परिरुजेत् ॥”
 चिकित्सा ।
 “स पञ्चमलौक्यितः कषायः
 समेत्यत्रामलकञ्च कल्मः ।
 काप पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकं
 स वानहृदिर्त्रिनिवारणञ्च ॥”
 “आमलक्या रसेनाथ घृतं चन्दनकं मधु ।
 गुटिकामलमानेन खेडो हन्ति वमिं भ्रुवम् ॥
 चिचककटुककरजनीद्वयञ्च फलत्रिकं मधुना च
 धानशुक्लञ्च ।
 समकृतमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमिं निवा-
 रयति ॥”
 “काकोली काकमाची च काथं शर्करया युतम् ।
 लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं वृणाम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्याशर्करया युतः ।
 हन्ति कासं पित्तभव वमिं शीघ्रं नियच्छति ॥
 इट्टा पित्तवमिं चोरां सदाह्रभमदायिनीम् ।
 नत्रारवधपत्राणि मधुशर्करयान्वितम् ॥
 चौरपानं प्रशक्तं वा सुखाशर्करयान्वितम् ॥”
 “जम्बून्धयोः प्रबालानि दाडिमासकान्तथा ।
 मस्तुनोपेधितं पानं हन्याच्छुद्धवमिं वृणाम् ॥
 सव्याञ्जुनं धवसदम्बककोलशूर्णं
 शुष्क्या च धान्यसहितं सगुडं प्रदद्यात् ।
 शोथोद्भवं वमनमाशु निहन्ति पुसां
 शुष्कीकया मधुविडङ्गुतीरपि खेडः ॥”
 “जङ्गभागागते दोषे चिरेको हि प्रशस्यते ।
 तस्मिन् जातेऽप्यशोभां वमनं प्राण्यति भ्रुवम् ॥
 अथ द्विभागमात्रञ्चेत्ता देयाभया मधु ।

वमिः

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमीणां श्रमनक्रिया ॥
 न चोर्षं नातिचाह्वञ्च न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
 तद्वृत्तीयकशाकं वा न मदां काञ्जिकं न तु ॥
 वमिदोषे च कथितं पथ्यञ्चात्र श्लथुञ्च मे ।
 आनृपं शालिमक्तञ्च शतपुष्या च वास्तुकम् ॥
 आढकी सुजयञ्च हृदि सर्पिण्डान्वितम् ।
 अङ्गारमखका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
 यथाजलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
 तथा इट्टा प्रकुञ्चन्ति पथ्यानां ससुपक्रमम् ॥
 दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत चमौ श्वासेऽतिवारके ।
 हृक्काप्रोषे तथा जीर्णे वमिक्लेदेषुवा पुनः ॥
 न चोष्णतोयपानञ्च नातिभोजनमेव च ।
 नघावनञ्च कर्त्तव्यं वर्जयेद्दमनाहिते ॥”
 इति वैटके ॥)
 अथ हृद्दुर्घिकारः । तत्र हृद्दिविप्रकृतममि-
 क्तनिदानं पूर्वैरूपं संपादिञ्चाह ।
 “अतिद्वे रतिस्त्रिभैरुदौलैवगैरपि ।
 अकाले चातिमात्रे च तथा सामेयञ्च भीजनेः ॥
 आमाङ्ग्यात्तथोद्गताऽजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
 नार्थास्त्रापन्नसत्त्वायास्तथातिदृतमन्नतः ॥
 दुष्टेदोषैः पृथक् सर्वैर्बोभलालोकगादिभिः ।
 बीभत्सैर्हेतुभिश्चाप्येभैस्तसुत्क्रियते वलात् ॥”
 आमात् अमम्यकपकाद्रमनात् । अजीर्णात् यथा-
 स्थिताङ्गत्वात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राग्गर्भायाः ।
 अन्येर्बोभत्सैर्विक्रतेर्हेतुभिः घृणाकारिभिः
 अनिष्टप्रवणस्यैतदर्थं नभचण्णाम्नेरुत्क्रियते-
 जङ्ग नोत्वा सुखादुबहिःक्रियते ॥ ॥ पूर्वैरूप-
 माह ।
 “हृत्सासोद्गारोद्यौ च प्रसेको लवणास्यता ।
 द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमनीनां पूर्वैरुत्क्रियते ॥”
 हृद्दः वामान्वलक्षणमाह ।
 “हृदाद्यन्नानं वेगेरुत्क्रियते मङ्गनेः ।
 निरुच्यते हृदिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥
 हृदाद्यन् पूरयन् अङ्गभङ्गनेः अङ्गभेदेः अर्हयन्
 अहानि पीडयन् । वक्त्रं प्रधावितः वक्त्रं प्रति
 धावितः दोषः हृद्दिर्निरुच्यते ॥” ॥ वातजाया
 लक्षणमाह ।
 “हृत्पार्श्वपीडासुखप्रोषधीर्ष-
 नाभ्यान्कासखरभेदतोदेः ।
 उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
 विच्छिन्नकण्ठं तदुक्तं कषायम् ॥
 कण्ठेय चाल्यं महता च वेगे-
 नात्तोर्निनाहृद्द्वैयतीव दुःखम् ॥”
 कषायं कायारसम् । दुःखं दुःखमिव हृद्द-
 यति ॥ ॥ पित्तजामाह ।
 “भृच्छीपिपासातुष्टप्रोषधैर्भृ-
 तास्त्रिभक्त्यापतमोभ्रमासैः ।
 पीतं शोथञ्च हृदितश्च तिस्रं
 धूमञ्च पित्तं वसेत् सदाहम् ॥” ॥
 कफजामाह ।
 “तन्नास्यमाधुयं कफप्रसेकं
 सन्तोषनिद्राकपिगौरवार्त्तः ।

वमिः

स्त्रिभं घनं खाडु कफाङ्गु शुक्लं
 सलोमहर्षोऽल्परजं वसेत् ॥”
 सन्तोषस्तुमिः ॥ ॥ चिदोषजामाह ।
 “शूलविपाकारचिदाहृत्पाण-
 श्वासप्रभो हृत्प्रवलाप्रसक्तम् ।
 हृद्दिस्त्रिदोषाह्ववणाह्वनील-
 सान्द्रोष्णरक्तं वमतां वृणां स्यात् ॥”
 व्यागन्तुजामाह ।
 “असात्मजा च क्रिमिजामवा च
 वीभक्त्या दौष्टेया च या हि ।
 सा पञ्चभौ ताञ्च विभावयेच्च
 दोषोऽप्येतेव यथोक्तमादौ ॥”
 गताः पञ्चागन्तुजत्वेन साम्यादेकेव अलग्नव मा
 व्यागन्तुजा पञ्चभौ विभावयेत् अतुवन्वयेत् ॥ ॥
 उपधवानाह ।
 “क्लामः श्वाभो ज्वरन्तया हृक्का वैचित्र्येव च ।
 हृदोषसप्तकश्चैव त्रयाश्चैर्हृत्प्रदवाः ॥
 वैचित्र्यं विकृतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः ।
 श्वासपदेनेव तमकास्थस्यापि श्वासस्थोक्तत्वात् ॥
 असाध्यां साध्याञ्चाह ।
 “क्षौण्ड्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
 योपद्रवा शोषितरूपयुक्ता ।
 सचन्द्रिका तां प्रवदेदसाध्यां
 साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाञ्च ॥”
 सचन्द्रिका सधरपिच्छवन्त्रिकाप्रभाशुक्ता ॥ ॥
 अथ हृद्दिसिक्त्या ।
 “आमाशयोत्क्रोशप्रभा हि सर्व्या-
 ष्कद्यां भता लंघनमेव तस्मात् ।
 विधीयते मारुतजां विना तु
 संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
 अत्र द्वितीयपादे हृद्दोऽशब्दः ॥
 “हृत्पित्तं चौरौदकं पीतं हृद्दिं पवनमम-
 वाम् ।
 सुहामलकयुधो वा सवर्षिष्कः समेत्यवः ॥”
 चौरौदकं नापित्तस्य चौरस्य उदकम् ॥ २ ॥
 “गुडचूर्णनिफलागिम्बपटोलैः कथितं क्लमम् ।
 पिबेन्मधुयुतं तन हृद्दिर्नश्यति पित्तजा ॥ ३ ॥
 हरीतकीनां चूर्णेषु लिङ्गात्माचिकसंयुतम् ॥
 अधोमार्गोक्तं दोषे हृद्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ ४ ॥
 विडङ्गनिफलाविन्ध्याभूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
 विडङ्गभवशुष्कीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥”
 त्रव केवर्णोस्तुम् । गुडतथै इति लोके ॥ ५ ॥
 “पिट्टा धात्रीफलं लाजान् शर्करां च पलो-
 म्बानाम् ।
 दत्त्वा मधुयुतञ्चापि कुड्वं सलसञ्च च ।
 वाससा गासितं पीतं हन्ति हृद्दिं त्रिदोष-
 जाम् ॥ ६ ॥
 गुड्या रचितं हन्ति हिमं मधुचमन्वितम् ।
 दुर्निवारामपि च्छर्द्दिं त्रिदोषवर्त्तितं वलात् ॥ ७ ॥
 दत्त्वा लवङ्गमलकेशरकोलमञ्ज-
 खाप्रियङ्गु धनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
 चूर्णाणि माचिकवितासहितानि क्षीपू

वयः

हृदि विहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति यत्नादिचूर्णम् ॥ ८ ॥
“अश्वत्थवल्कलं शुक्लं दग्धं निर्वाणितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्ज्याम् ॥ ९ ॥
पय्याचिकटुष्यान्वाकजीरकायां रजो लिङ्गम् ।
मधुना नाशयेच्छृङ्गिर्मरुचिश्च त्रिदोषजाम् ॥ १० ॥
विस्त्वल्पो गुडूष्या वा काथः सौत्रिय संयुतः ।
हृदि त्रिदोषजां हन्ति पर्याटः पित्तजां

तथा ॥ ११ ॥

आन्नास्थिविस्त्रियूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्यात् हृद्वर्तिसारं वैश्वानर इवाहुस्मि ॥”

इति निर्यूहज्ञापः ॥ १२ ॥

“जम्बाम्बपल्लवशृङ्गं लाजरजःसंयुतं श्रूतम् ।
शमयति मधुना शुक्तं वमिमत्तिसारं लघान्नि-
सुगाम् ॥ १३ ॥

वीमत्सजां हृदयान्मेरिद्येर्दीहृदजां फलेः ।
लङ्घनेरामजां हृदि जयेत् सात्मेरसात्म्य-
जाम् ॥ १४ ॥

कृमिहृद्रोगवह्न्यात् वमिं कृमिसमुद्भवात् ।
तत्र तत्र यथादीर्घं क्रियां कुर्व्यात् चिकित्-
सकः ॥ १५ ॥

इति कृद्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमिः, पु, (वमति उद्गिरति ध्रुमादिकमिति ।
टु वम उन्निरणे + “इक् क्तव्यादिभ्यः ।” इतीक् ।)
अभिः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ घूर्नः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वमिनः, त्रि, (वम + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—
“वमिनं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं नतु वामयेत् ।
वमने क्षेप्रावाहुष्यात् हन्त्यालङ्घनकार्यतम् ॥”
इत्युद्धटः ॥)

वमनजनवस्तु । इति सुग्बोधध्याकरणम् ॥

वम्भः, पु, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥
वक्त्रोद्धटः, पु, वक्त्रोद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

वध, उ गत्याम् । इति कविवचनसुम्भः ॥ (भ्रा०-
आक्ष०-सक०-सेट् ।) उ, वयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वधं, त्रि, अस्मदादिः । आमरा इति भाषा ।
अस्मच्छब्दस्य वयादेशे जलि रूपोऽयम् । इति
आकरणम् ॥ (यथा,—

“यज्ञो भवामि स्म भवेऽहमादौ
दारैरथोभौ स्म भवाव आवाम् ।
वयं भवामो बहवः स्म पुत्रे-
स्मस्मायवाद्यापि विभो प्रसीद् ॥”

इति सुग्बोधध्याकरणम् ॥

वधः, [सु] क्ली, (वयते वेति अजतीति वा । वय
उ गतो वीगतौ अजगतौ वा + अत्सुन् । अजते-
र्वीभावः ।) पची । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
५ । ४६ ।

“ततः स्रक्चन्दतोऽन्यानि यथांवि वयसो-
उच्छ्रजत् ॥”

वाख्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ (यथा,
महामारते । ३ । ६८ । २३ ।

वयः

“तुल्यश्लेषवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नेषधीऽहृति वेदभौं तक्ष्येमसिन्धिच्छया ॥”
अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्-
वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इह विद्धि ह्युयः प्रभारमद्ये वाजयु-
नं रथम् ॥”

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ * ॥ वयो-
विशेषे कर्षयानि यथा,—

“श्रेष्ठवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विप्रयेषियाम् ।
वाह्निके सुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तदुत्थजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ सर्गः ॥ * ॥

अपि च ।
“प्रथमेनार्जितता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

वयोविशेषाणां नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दानं पौगण्डं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चदशत्तं यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥ * ॥

अपि च ।
“आधोऽध्याह्नवेद्वाल्गलस्तस्मत्त उच्यते ।
उद्धः स्यात् सप्तैकं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”

इति भरतधृता स्तुतिः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
“बाल्यं उद्विर्वयो रूपं चक्षुस्वक् ओचरेतसौ ।
दशकेन निवर्तने मनः सर्वेन्द्रयाणि च ॥”

इति महामारतम् ॥ * ॥

“कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था
वयोऽभिधीयते । तद्वयसो यथा स्थूलमेदेव
त्रिविधम् । बालं मध्यं वीर्यमिति । तत्र बाल-
मपरिपक्वधातुगुणसजातयज्जनं सुकुमाराक्षे-
सहसमस्यूर्णवर्णं ह्येधधातुप्रायं आपोऽशुशुर्वम् ।
विवहमानध्यातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्व-
मार्त्तिप्रद्वेषसुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थान्त-
वसवीर्यपौरुषपरक्रमण्यह्यस्मरणवचनविज्ञान
सर्वधातुगुणं पित्तधातुप्रायमायुष्यवर्षसुहृष्टम् ।
अतः परं परिहृयमानघालिन्निधवत्पौरुषपर-
क्रमण्यह्यधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रष्टमान-
धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रकीर्त्यसुच्यते आ-
वर्षेष्टम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽहमेऽध्याये ॥
“वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं ब्रह्ममिति । तत्रो-
नोऽशुशुर्वर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः शरीरपाः
शरीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपर-
शरीरपा द्विसंवत्सरपरः शरीरान्नादाः परतो-
ऽन्नादा इति । ओऽशुशुर्वर्षपरन्तरे मध्यं वय-
सस्य विकल्पो उद्विर्वीर्यं सम्युर्थता हानि-
रिति । सत्वादिशुशुर्वर्षाऽह्निर्वाग्निं यौवनमा-
चलारिंशतः सर्वेषां त्रिधवत्पौरुषसम्युर्थता ।
अत ऊर्ध्वं वीर्यव्यारिहायिर्वावत् समतिरिति ।
सप्तैकं चोद्यमानघालिन्निधवत्पौरुषाह-
महन्वहनिवलीपलितखालिबकुण्डं कासश्वास-
प्रकृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वस्त्रियाससमर्थ

वयुर्न

जीर्णारमिवाभिरुचमवसीदन्तं ब्रह्ममाचक्षते ॥
तत्रोत्तरोतरास्तु वयोऽवस्थास्तत्रोत्तरा मेधज-
मान्नाविशेषा भवन्त्युते च परिहृयते स्तवाद्या-
पेक्षया प्रतिक्रुर्वीति । भवन्ति चात्र ।

वाले विवर्द्धते स्त्रीश्चा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्दृष्टे तद्वीर्ये योजयेत् ॥
अग्निचारविरकेस्तु बालब्रह्मो विवर्द्धयेत् ।
तत्साध्येषु विकारेषु चर्द्धीं ज्ञायात् क्रियां
शनेः ॥

इति सुश्रुते रुद्रस्थाने ३५ अध्यायः ॥

वयःस्थः, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयसु +
स्था + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥

(यथा, महामारते । १ । ४२ । ४ ।

“पित्वा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ॥”)

वयस्यः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः षः निपा-
ताहिसर्गस्य वा लुक् वयःस्थश्च ॥ वयःप्रतिष्ठा
बाल्यादौ वयो यौवनमाचक्षे । इति विश्वः ।

इति भरतः ॥

वय(यः)स्था, क्ली, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनेति । वयसु
+ स्था + ञ्णर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य
लोपः ।) आमलकौ । हरीतकी । सोमवक्त्रो ।

इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ गुडूची । रुक्मोला ।
काकोली । आली । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥

श्याखालिः । इति हेमचन्द्रः ॥ शौरकाकोली ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अत्यन्तपर्या । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ ।

“वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ॥
कुलं सर्वं रसश्चेव तैलार्थं वर्ग इत्यते ॥”)

मत्स्याक्षौ । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयस्यः, पु, (वयसा तुल्यः । वयसु + “नौवयो-
धर्मोति ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-
वयस्कः । तत्पर्यायः । त्रिभ्यः २ सवयाः ३ ।
इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ४०२ ॥

“बहुयुषिणि लाञ्छारुण्यप्रिरिच वयस्तेन दयित
उपहसिति ।
तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभा-
म्यम् ॥”)

वयस्या, क्ली, (वयस्य + टाप्) सखी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १२ । (यथा, काथासहित्वापर १००
१४५ ।

“अर्थश्च वा च इह्वा त्वां वाचते मदनतुरा ।
तां भजक्ष वयस्यं मे ततः क्षेममवाप्स्यसि ॥”

इत्यका । यथा, शतपथब्राह्मणे । १०।४।३।५ ।

“एकया न विंशतिर्व्यस्थाका एकचत्वारिंश-
द्वितीया चितिः ॥” तथाच, बालकनैयर्वाहृता-
भाष्ये । १४ । ६ ।

“वयस्यायं चक्रा इत्यका उपहृधात्त्रिकोविंशति-
मन्तेरित्यर्थः ॥”)

वयुर्न, क्ली, (वीर्यते गम्यते प्राप्यते विषया अनेने-
नेति । अज गतौ + “अजयिभिर्गोदृभ्यश्च ॥”)

वरः

वरटा

वरणः

उष्णः ३ । ६१ । इति उन्नय । स च कित् ।
 अजेष्वाभावः ।) ज्ञानम् । यथा,—
 “हस्ताप्राज्ञे रचयति विधिं पीठकोदूखलादे-
 श्चिन्नं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिखभास्तेषु तद्विनु ।”
 इति श्रीभाषवते १० स्कन्वे ८ अध्यायः ॥
 शिखभास्तेषु अन्तर्निहितदध्यादौ वयुनं ज्ञानं
 यस्य च । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वयुनः, पु, (वीयते गन्त्यते ऽनेति । अज गतौ +
 उन्नय ।) देवतागारम् । इत्युगादिकोषः ।
 (एतदर्थे क्लीबलिङ्गः । इति उज्ज्वलदत्तः ।
 ३ । ६१ ॥ विषयागमर्भजातः क्षशाश्वस्य पुत्रः ।
 यथा, भागवते । ६ । ६ । २० ।
 “क्षशाश्वोऽर्चिषि भाष्यायां धूमकेतुमञ्जीववत् ।
 विषयायां वेदशिरं देवर्षं वयुनं मनुम् ॥”)
 वयोधाः, [सु] पु. (वयो यौवन दधातीति । वयम् +
 धा + “वयसि धाजः” उष्णा० ४ । २२८ ।
 इति अथिः । स च ङित् ।) युवा । इत्युगादि-
 कोषः ॥ (अन्नम् । यथा, वाजसनेयसंहिता-
 याम् । १५ । ७ ।
 “वयोधसाधौतेनाधीतं जिव् ॥”
 “वयोधसा वयो दधाति पुष्याति वयोधा अन्नं
 तेनाधौतेनाध्ययनायोपहृताधीतं जिव् ॥”
 इति तद्वाच्यं महीधरः ॥ आहुदीतरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २८ । २४ ।
 “अभिभिर्जं वयोधसम् ॥”
 “हेयो होता अभिं वयोधसमिन्द्रश्च यजतु वय
 आहुदीर्धाति वयोधास्तमायुषो दातारं धारयि-
 तारं वा ॥” इति तद्वाच्यं महीधरः ॥)
 वयोवृद्धं, क्ली, (वयसा वृद्धमिव ।) सीसकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर, तु क ईंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-नक०-वेट् ।) रेकोपधः । वरयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वरं, क्ली, (त्रियते इति ।) वृ + कर्मणि अप् ।)
 कुङ्कुमम् । मनाक्प्रियम् । इत्यमरः । तथा च ।
 “वरं प्राण्यस्वाध्यायान् च शिशुविनाशेष्वभिरति-
 वर्तं मौनं कार्यं न च वचनसुप्तं यददृष्टम् ।
 वरं क्लीवं भाष्यं न च परकलत्राभिगमनं
 वरं भिञ्जाश्रितं न च परधनानां हि हरणम् ॥”
 इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः ॥
 लक्षम् । बालकम् । आर्द्रकम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 वरं [म्] अ, मनाक्प्रियम् । यथा,—
 “मनामिष्टे वरं क्लीवं कीचिदाहुक्तद्वयम् ॥”
 इति मेदिनी । वे, ६३ ॥
 वरं वरा, क्ली, (वरं ह्यपीतीति ।) वृ + अच् ।
 ह्रम् च ।) वक्रप्रथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 चाङ्गुलिवा इति भाषा ॥
 वरः, पुं, (वृ + अप् ।) वरणम् । तत्प्रथीयः ।
 वृतिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ हे वृष्टने ।
 प्रार्थकविशेषे इत्यन्वये । इति भरतः ॥ देवाद्-
 दत्तः ॥ देवसकाशात् याचितः । उक्तम् ॥

“तपोभिरिच्छते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः ॥”
 इति च भरतः ॥
 जामाता । (यथा, रघुः । ६ । ८६ ।
 “प्रसुदितवपचमेकतस्तु
 चितिपतिमखलमन्वतो वितानम् ॥”)
 विद्गः । इति मेदिनी । रे, ६२ ॥ गुलगुलुः । इति
 शब्दरत्नावली । पतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥
 (नियहः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४३ । ५ ।
 “न वो वराय मरुतामिव खनः सेनेव खटा,
 दिव्या यथाशनिः ॥”
 “योऽभिवरैराय वरणाय नियहाय शक्तो न
 भवति ॥” इति तद्वाच्यं सायणः ॥)
 वरः, वि, (वृ + अप् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
 १७२ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । १८ ।
 “राजासनं राजश्च वराश्चा वरवारणाः ।
 यस्य पुण्यानि तस्यैते मल्लैतत् शम्भु पुत्रक ॥”)
 वरकं, क्ली, (त्रियते अनेन ।) वृ + अप् । ततः
 संज्ञायां कन् ।) योताच्छादनम् । इति हारा-
 वली । ६६ ॥ धौताधौतसाधारणवस्त्रम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वरकः, पु (त्रियते लोकेरिति ।) वृ + अप् । ततः
 कन् ।) वनसुतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥
 पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लणधात्वभेदः ।
 चीना इति भाषा । तत्प्रथीयः । स्थूलकङ्कः र
 ऋचः ३ स्थूलप्रियङ्गुः । ४ । अथ्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । रूतत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-
 कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर + स्वार्थे
 कन् । प्रार्थनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ३ । १०७ । ५३ ।
 “स वने तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारिणात् ।
 द्वितीयं वरकं वने पितृणां पावनं च्छया ॥”)
 वरक्रतुः, पु, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य शना-
 श्वमेधित्वात् तथालम् । यद्वा, वरः क्रतुयैस्मात् ।
 पूतक्रतुत्वात् तथालम् ।) इन्द्रः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ८७ ॥
 वरचन्दनं, क्ली, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम् ।) काली-
 यम् । देवहार । इति मेदिनी । ने, २४२ ॥
 वरदं, क्ली, (त्रियते इति ।) वृ + “शकादिभ्यो-
 ऽटन् ।” उष्णा० ४ । ८१ । इति अटन् ।)
 कुन्द्पुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वरटः, पुं, (वरति सेवते सरोवरमिति ।) वृ अ
 सेवायाम् + “शकादिभ्योऽटन् ।” उष्णा० ४ ।
 ८१ । इति अटन् ।) हंसः । इति मेदिनी । टे,
 ५१ ॥ कौटविशेषः । बोलता इति भाषा ।
 तत्प्रथीयः । गन्धोली र वरटा ३ । इत्यमरः ॥
 गन्धोलीः ४ वरणा ५ । इति शब्दरत्नावली ।
 वरली ६ । इति ञटाधरः ॥ सूत्रा ७ क्रूरा ८
 सूत्रवर्षणा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वरटा, क्ली, (वरट + टाप् ।) हंसो । (यथा,
 नैषधे । १ । १३५ ।
 “मदेकपुत्रा जननी अरातुरा
 नृवप्रकृतिवरेटा तपस्विनी ॥”)

वरला । इत्यमरः । २ । ५ । २५ ॥ कुसुम्भ-
 बीजम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा
 यथा,—
 “वरटा मधुरा क्षिग्धा रक्तपित्तकफापहा ।
 कषाय शीतला गुर्वी स्वाद्वृष्यानिनापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वरटी, क्ली, (वरट + चालौ ङीष् ।) हंसो ।
 इति मेदिनी । टे, ५१ ॥ गन्धोली । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये ।
 “स्त्वन्तुष्णोऽचिदङ्गवरटीशन पद्मीशूकवल-
 भिकाशङ्गीभ्रमराः शुकतुखविषाः ॥”)
 वरट्टिका, क्ली, कुसुम्भबीजम् । तत्प्रथीयः ।
 वरटा २ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिग्ध-
 त्वम् । रक्तपित्तकफापहत्वम् । कषायत्वम् ।
 शीतलत्वम् । गुणत्वम् । अष्टथत्वम् । अविना-
 पहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
 वरणं, क्ली, (वृ + भावे ल्युट् ।) कन्यादिवरणम् ।
 (यथा, महाभारते । १ । १६० । ७ ।
 “न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 स्वयं वरः क्षत्रियाणामितोयं प्रथिता शुतिः ॥”)
 वैठनम् । इति मेदिनी । गी, ६५ ॥ पूजनादि । इति
 शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ वरणविधिः । तेषा-
 म्प्राचार्यादीनां ह्येमागो कर्मणि ञोमा-
 रम्भात् पूर्वमानवर्थे यजमानेन स्वयं वरणं
 कार्यम् । दानवाचनान्तराम्बरवर्णव्रतप्रमाणेषु
 यजमानं प्रतीयात् । इति हरिप्रश्नमेवतकाव्या-
 यनस्तुत् । तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । अंति
 योमे । ब्रह्मोद्गाहोच्चर्चय्य्यादिक्रमदशंके-
 नाथन्त्राकाङ्क्षया दृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
 त्वात् । सुगतिसोपानप्रश्नयोऽप्येवम् । वरणं तु ।
 गन्धादिदानद्वारा प्रीतिसुत्वाय कर्मकरणाय-
 प्रेरणम् । तत्र च । सर्वत्र प्राड्मुखो दाना
 यज्ञोता च उदङ्मुखः । इति वचनात् यज-
 मानस्य प्राड्मुखत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं
 प्रतीयते । वरणविधिमाह कात्यायनः । आसन-
 माहायं याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामी
 भवन्तमिति । आसनमाहाय्यानीय संख्याप्याह
 साधु भवानास्तामिति । साध्वृष्टासं इति
 प्रतिवचनम् । अर्चयिष्यामी भवन्तमिति पुन-
 रुक्ते अर्चय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात् ।
 इति हरिप्रश्ना । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * ॥
 मेदिनीमते पवर्गोयककारादिशब्दोऽयम् । किन्तु
 अन्तःश्वककारादिदृष्टातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्न-
 त्वत्वं लिखितः ॥
 वरणः, पुं, (त्रियते अनेन ह्यपीतीति वा ।) वृ +
 “सुसुवट्ठो युच् ।” उष्णा० २ । ७४ ॥ इति
 युच् ।) प्राकारः । वचनदृष्टः । इत्यमरः । २ ।
 २ । ३ । (यथा, किराते । ५ । २५ ।
 “इह सिम्बवच वरणावरणा-
 करिणां सुदे सनलदानलदाः ॥”)
 उडुः । इति हारावली । ८१ ॥ संक्रमः ।
 इति हलायुधः ॥ सांको इति भाषा ॥

वरति

वरणसी, स्त्री, वाराणसी। इति शब्दरत्नावली ॥
वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) नदीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु वाराणस्युत्तर-
सीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

हरिश्चपाच ।

“महेश्वर इत्यख्येर्मां मम वाचं कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्याचयकरीं शुभदां प्रययवर्द्धिनौम् ॥
योऽसौ प्राङ्मुखो पृथ्वी मर्दप्रमथोऽथयः ।
प्रयागे वसते निबन्धं योगशाथी तु विश्रुतः ॥
चरणाद्दृष्टिनाक्षय विनियंता सरिद्धरा ।
विश्रुता वरखेदेव सन्ध्यापहरा शुभा ॥
सवाद्या द्वितीया च अस्तिरिद्धेव विश्रुता ।
तं उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तु जैनं योगशाथिनः ।
त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सन्ध्यापप्रमोचनम् ॥
न तादृशोऽस्ति गगने न भूस्मां न रसातले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।
यस्यानु भोगिनो नारां प्रयान्ति भवतो लयम् ॥”

इति वामने ३ अध्यायः ॥

वरखः, पुं, (वृणोतीति । वृ + “अखन्ञञञ-
वृञ् ।” उणा० १ । १२८ । इति अखन् ।)
अन्तरावेदिः । सन्महः । सुखरोगः । स तु ब्रह्म
इति वयसु फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
दे, ३३ ॥ तन्वति पवर्गायवकारादिरथं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिरवृणोतीति शब्दादिकं अखन्
प्रथयनिष्पन्नत्वात् लिखितः ॥

वरखकः, पुं, (वरख + खार्थे चञ्चार्थां वा कन् ।)
मातङ्गवेदिः । ह्यानीर ह्याओदा इति भाषा ।
यौवनकण्टकः । वयसु फोडा इति भाषा ।
वर्जुलः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ ॥ भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
कारेण व्ययं पवर्गायवकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण वृणोतीति निष्पन्नत्वात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरखकः, त्रि, (वरख + कन् ।) विप्रालः । भय-
सम्पन्नः । क्षयः । इति शब्दरत्नाशली ॥

वरखा, स्त्री, (वरख + टाप् ।) सारिका । वर्षिः ।
शुक्लमेदः । इति मेदिनी । तै, ३६ ॥

वरखालुः, पुं, (वरख इव आलुरच ।) यरख-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतिक्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिक्तस्तरसो यस्य ।)
कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यटकः ।
तत्पर्यायो यथा,—

“पर्यटो वरतिक्तश्च स्तुतः पर्यटकश्च सः ।

कथितः पर्युपस्थायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरतिक्तिका, स्त्री, (वरतिक्त + खार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आकनादि इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
“पाठावष्टावष्टकौ च प्राचीना पापचेलिका ।

एकद्वौला रसाप्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरफ

वरकरी, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरचा, स्त्री, (व्रियतेऽनयेति वृ + “वृञ्छित् ।”
उणा० ३ । १०७ । इति अचन् । टाप् ।) वृत्ति-
कचरञ्जुः । काष्ठद्वयी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।

चूषा २ कच्छा ३ कक्षा ४ । चर्मरञ्जुः । तत्-
पर्यायः । नङ्गी २ वङ्गी ३ वङ्गी ४ वाङ्गी ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरत्रया नञ्जति धरणायकम् ॥”

वरलचः, पु, (वरा हितकारी लचा यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गतिः” ३ । २ । ३ । इति कः ।) अमीठ-
दाता । तत्पर्यायः । समहृकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ ॥ समहृः ३ वाञ्छितार्थदः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं तं वरं वने साहाय्यं ज्ञियनां मम ।

श्रुत्वा तस्मै प्रतिश्रुत्व जगामोदिस्य पाखवान् ॥”

प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदिबभक्त । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—

“सुवर्चसा सूर्यभक्ता वरदा वदरापि च ।

सूर्यावर्षा रविप्रोता परा ब्रह्मसुवर्चसा ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अश्वगन्वा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदाज्ञौ च ।

(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मस्य ते भगवन्स्त्रियगुञ्जिभिः स्त्रेः

पङ्क्तिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।

नूनं भूतं तद्भिधाति रजस्तमश्च

सत्त्वं नो वरदया तदुवागिरस्य ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाख्या चतुर्थी ।) माघ-
शुक्लचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमघिलय ।

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति । दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूइसव इति द्विन्द्वी
भाषा । तत्पर्यायः । भूमिष्वः २ दारदातुः ३
खरच्छदः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।

रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
वरपर्यायः, पुं, (वराणि पर्यायस्य । वरपर्येति
आख्या यस्य ।) चौरकचुकीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
लोपासुजा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥

वरदातरि, त्रि ॥

वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्पर्येण श्रेष्ठफलं च स्त्री ॥

वराकः

वरमुखी, स्त्री, (वरं मुखमस्याः । डीष् ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरयिता, [वृ] पुं, (वृ + यिष् । वृच् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरणकारयिता च ॥

वरचर्चिः, पु, (वरा रचिरस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुनस्त्रसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नान्तर्गत-
रत्नविशेषः यथा,—

“धन्वन्तरिः चण्डिकाभरत्विहङ्गशु-
वेतालभट्टवटकपरिकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां

रत्नानि वै ववरचर्चिवैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरलः, पुं स्त्री, (वृणातीति । वृ + अलच् ।)
वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,

“विषदक्षी भङ्गरोलो वरलस्तुषट्पदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरलम्बः, पुं, (वरः उल्कर्षं लङ् । प्रप्येव येन ।)
चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेण
लम्बः ।) वरप्राप्ते, त्रि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) ङ्घोः ।
इति मेदिनी । खे, ११६ ॥ तत्र पवर्गायवका-
रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरसी, स्त्री, (वरस + डीष् ।) वरटा । इति
जटाधरः ॥

वरवस्त्रला, स्त्री, (वरे जामातरि वस्त्रला ।)
श्वशुरभार्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः परीता-
दिवीस्वस्या इति । वरवर्ण + इनिः । डीष् ।)
अत्युत्तमा स्त्री । तत्पर्यायः । वरारोहा ०

मत्तकामिनी ३ उच्चमा ४ । इत्यमरः । ० ।
६ । ४ ॥ मत्तकामिनी ५ । इति भरतः ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।
“रत्नभूता च कथ्येयं वार्चयेयी वरवर्णिनी ।

भविष्यत् जातवा पूर्णं मया गोभिर्विबर्हिता ॥”
लाक्षा । हरिद्रा । रोचना । फलिनी । साध्वी
स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४२ । गौरी ॥

(यथा, महाभारते । ६ । २२ । २१ ।
“भद्रकालि । नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।
चक्रि ! चक्रि ! नमस्तुभ्यं तारिणि । वर-
वर्णिनि ॥”)

वरस्वती । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाञ्छिकं, स्त्री, कुङ्कुमम् । इत्यमरटीका ॥

वरटङ्गः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृहः पुरातनः ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलत्रिकम् ।
इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूचौ । मेदा । ज्ञास्त्री ।

विडङ्गम् । पाठा । हरिद्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥

वराकः, पुं, (वृणोति तच्छील इति । वृ + “अक्ष-
सिचङ्कुडुलुवृहः वाकन् ।” ३ । २ । १५५ ।

वराटः

इति षाकन् । शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वराकः, त्रि, (वृ + "ज्वमिच्छेति ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) प्रोचनीयः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ अवरः । इति शब्द-
 माला ॥ (यथा, सुकृन्दमालायाम् । १७ ।
 "नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चैतसा
 सेषे स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति ।
 य कश्चित् पुरुषाग्रमं कतिपयग्रामेशमख्यार्थं
 सेवयि न्यगवामहे नरमहो नृणा वराका
 वयम् ॥")
 वराङ्गं, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मन्त्रकम् । गुह्यम् ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । २६ ॥ गुह्यकम् । योनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रेष्ठवयवधे, च ॥ (वरा-
 ण्यङ्गाव्यस्य ।) तद्गुणैः, त्रि ॥ (चोचम् । यथा,
 "तृकृपत्रच वराङ्गं स्यादृष्टङ्गश्चोचं तथोत्-
 कटम् ॥")
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वराङ्गः, पुं, (वराणि स्थूलान्यङ्गानि यस्य ।)
 हस्तौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । यथा,—
 "सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ॥"
 इति तस्य सङ्ख्यानमस्तौत्रम् ॥
 वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमस्य । कम् ।) गुह्यत्वकम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ श्रेष्ठवयवयुक्ते, त्रि ॥
 वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) अति-
 प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—
 "शिखः सप्रथं चरुणौ सुप्रजितौ
 वराङ्गनासेवनमख्यभोजनम् ।
 अनमशाथिलमपर्वमेधुनं
 चिरपनशं श्रियमानयन्ति घट् ॥"
 इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
 वराङ्गरूपोपेनः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-
 रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः ।)
 श्रेष्ठरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः ।
 सिंहसंघननः १ । इत्यमरः ॥
 वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयवो यस्याः ।)
 हृदिमा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वराङ्गी, [न] पु, (वराङ्गमस्यस्येति । इनिः ।)
 अन्वितवतः । वराङ्गच्छास्त्रवैतथं इति वा पाठः ।
 इति रत्नमाला ॥ श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, त्रि ॥
 वराटः, पुं, (वरं मन्त्रमटतीति । अट् + कर्मणि
 अण् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य शोधनाद्विषययो यथा,—
 "भृगुर्षे च समे शुद्धे पत्तनीं स्थापयेत् सुधीः ।
 तुषेयं पूरयेत्तस्याः किञ्चिन्मार्थं मिश्रणतः ॥
 वराटेः पूरितां स्रुवां तन्मन्त्रे विनियोगयेत् ।
 कारौषाभिः ततो दद्यात् पालिका यन्मनुत्त-
 मम् ।
 अनेन क्षियते नूनं वराटः सर्वरोगजित् ॥" ॥
 अथ च ।
 "वराटं तत्र चाङ्गीरी जम्बीराणां रसेन वा ।
 अश्वेधामपि चाङ्गानां वापुत् पीतं न गच्छति ।

वराट्

पञ्चादुद्धृत्य प्रक्षाल्य शुक्लीयाच्च वराटकम् ॥"
 इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रवारचंयहे चारणमारणाधि-
 कारे ॥) रज्जुः । यथा । रज्जुः शुद्धा वराटो
 ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 वराटकः, पुं स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कप-
 र्दकः । इत्यमरः ॥ कडि इति भाषा । तस्य
 संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
 "वराटकानां दशकहयं यन्
 सा काकिनौ ताश्च पथञ्चतस्रः ।
 ते षोडश द्रव्य इवावागम्यो
 द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥"
 इति लीलावती ॥ * ॥
 अपि च । तान्त्रिकः कार्थिकः पद्मः । इति
 याज्ञवल्क्यवचनेन गुह्याः पञ्चादमाषकस्ते
 षोडशाक्षः कर्षांश्च स्त्री । इत्यमरसिंहोक्तेन च
 अशीतिरत्तिकापरिमिततास्ते पथञ्चतस्रः सङ्घ-
 तितः स च तान्त्रसंख्यकवराटकेल्लभ्यते इति
 वराटकेल्लपि तथा अवहारः । रत्नमूलकं
 भविष्यमस्यतन्त्रयोन्वेचनं यथा,—
 "अशीतिभिर्वराटकेः पथ इत्यभिधीयते ।
 तेः षोडशैः पुराणं स्यादन्नतं सप्तभिस्तु तैः ॥"
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 ते च दक्षिणार्धं विधीयन्ते । यथा,—
 "हृतमश्रोत्रियं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।
 तस्मात् प्रथं काकिणी वा फलं पुष्यमथापि
 वा ।
 प्रदद्यात् दक्षिणार्धं यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ॥"
 इति श्रुद्धितत्त्वम् ॥
 वराटकः, पुं, (वराट् एव । स्वार्थे कन् ।) रज्जुः ।
 पद्मनीजम् । इति मेदिनी । के, २०२ ॥
 वराटकरजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो
 यच ।) नागकेशरत्नजः । इति शब्दमाला ॥
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् ।
 अत इत्वच् ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, नैषधे । २ । ८८ ।
 "बहुकसुमणिविर्वराटिका
 गयनाटलकरकक्रौटोत्करः")
 तुच्छवाचिका च । यथा,—
 "प्रयागे सूत्राते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥"
 इत्युद्धटः ॥
 वराणः, पुं, (त्रियते इति । वृ + युच् । एयो-
 दरात् दीर्घः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वराणदक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वराणसी, स्त्री, (वाराणसी एषोदराद्विलत् साधु ।)
 काशी । यथा,—
 "काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च
 वा ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वराहर्षं, स्त्री, (वरै राजभिरवसति इति । अट् +
 क्युट् ।) राजाहर्षम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वराहः

वराभिधः, पुं, अन्वितवतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वरा अभिधा यस्य ।) श्रेष्ठनामा च ॥
 वरान्नः, पु, (वरः श्रेष्ठः अन्वितवतः । रस्य
 लत्वम् ।) करमर्हः । इति रत्नमाला ॥ कराक्ष
 इति वा पाठः ॥
 वरारकं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिनं कच्छति गच्छति ।
 ऋ + लृत् ।) ह्रीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १२१ ॥ (गुणाद्योऽस्य ह्रीरकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 वरारोहः, पुं, (हस्तिन उच्चत्वान् आवृतपृष्ठ-
 त्वाच्च वर आरोहो यत् ।) हृस्वारोहः । अव-
 रोहः । इति विश्वः ॥
 वरारोह्या, स्त्री, (वर आरोहो जितव्यो यस्याः ।)
 उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ (यथा,
 महानिष्वांशतस्ते । ४ । ४७ ।
 "यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
 तथा ।
 न स्यास्यति वरारोहे । तदेव प्रबलः कलिः ॥")
 कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वरालिका, स्त्री, (वरा चालिका सखी जयादि
 यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वराशिः, पु, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड इति
 भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलश्राटकः २ । इत्य-
 मरः ॥ वरासिः ३ स्थूलश्राटकम् ४ स्थूल-
 श्राटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्थूल-
 पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराशि ७ ।
 स्त्रीवमिति जटाधरः ॥
 वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्थिते निघण्टे
 दीयते इति यावत् । अस् + क्युट् ।) ओड-
 पुष्यम् । इति शब्दमाला ॥ (वरमासनमिति ।)
 उत्तमासनश्च ॥
 वरासनः, पु, (वरं स्त्रीयां नारीं अस्थिते त्रिज-
 तीति । अस् + क्युः ।) घिहगः । (वरानपि
 जनान् अस्थिति दूरीकरोतीति ।) द्वारपालः ।
 इति विश्वः ॥
 वरासिः, पु (वरैः श्रेष्ठैः अस्थिते निघण्टे इति ।
 अस् + इत् ।) स्थूलश्राटकः । (वरोऽसिधेयः ।)
 खड्गधरः । इति धरणिः ॥
 वरासी, स्त्री, ज्ञानवासः । इति शब्दमाला ॥
 वराहः, पु, (वरान् आहृन्ति इति दुर्गाः ।
 हन्त् ४ । ३ । ४६ । हन् + ङ ।) पशु-
 विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शूकरः २ घृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री ५ किरिः ६
 किटिः ७ इन्द्रौ ८ चोकी ९ स्तम्बरोमा १०
 क्रौडः ११ भृदारः १२ । इत्यमरः ॥ किरः १३
 सुसादः १४ मुखलाङ्गूलः १५ । इति जटा-
 धरः ॥ स्थूलनासिकः १६ दन्तायुधः १७ वक्र-
 वक्रः १८ दीर्घतरः १९ आखनिकः २०
 भूचिन्त २१ बहुदुः २२ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अस्य मांसस्य गुणाः । दृष्यत्वम् ।
 वातघ्नत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 बह्वक्षत्वम् । विरूचयत्वम् । इति तन्त्रेव
 पाठान्तरम् । अथत् शूकरशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥

वराहः

तस्मात्सं विष्णवे न देयम् । यथा । “नाभस्यं
नेवेद्यायै भस्त्र्यञ्जामहृषोचौरं वञ्चयेत् ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसांश्चैति ।” इत्याहुक-
तत्त्वधृतविष्णुस्मृतम् ॥ * ॥ वराहमांसं सुक्ता
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“सुक्ता वाराहमांसस्य यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ॥
वराहो इश वषाणि भूत्वा तु चरते वने ।
आधो भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सततिः ॥
कृमिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
अधोर्ध्वमूषिको भूत्वा वर्षाणाञ्च चतुर्दश ॥
एकोनविंशत्पर्षाणि यातुघानञ्च जायते ।
शुक्लकृष्णशिवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आर्षाण्यश्रितवर्षाणि जायते पिप्रिताशनः ।
एष संसारिताङ्गला वाराहामिषभक्षकः ॥
जायते विपुले सिद्धिं कुरुते भागवतक्षयः ॥
हृषीकेशवचः श्रुत्वा सन्नसम्पूर्णलक्षणम् ॥
शिरसा चाञ्जलिं कृत्वा वाक्पञ्चेदमुवाच ह ।
एतन्मे परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसमद्यास्तु येन सुच्यन्ति किल्बि-
षात् ॥

वाराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन तिर्यकसंसारसागरात् ।
गामयेन दिनं पञ्च कृष्णाहारेण सप्त वै ॥
पानीयस्य ततो सुक्ता तिष्ठन् सप्तदिनं ततः ।
अक्षारलवणं सप्त शुक्लमिषं तथा त्रयः ॥
तिलभक्षो दिनान् सप्त सप्त पाषाण्यभक्षकः ।
पयो सुक्ता दिनं सप्त कारयेच्छुद्धिभासनः ॥
शान्तदान्तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्जिताः ।
दिनान्येकोनपञ्चाशच्चरन्तं जतनिश्चयः ॥
प्रतुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वज्ञो विगतज्वरः ।
कृत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहमांसभक्ष्यापराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥
वन्द्यवराहमांसं आह्लादी विहितम् । यथा
अन्नन्तीत्यनुष्ठौ हारीतः । महादशवर्षावि-
नञ्च वराहंक्षतेति । एवञ्च विचक्षन्ते अथा-
न्यभूक्तारंक्षेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया अथ-
स्थितम् । कल्पतस्तु । आङ्गे नियुक्तानि युक्त-
तयेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहो भगवद्दीक्ष्यम् ।
“सुक्ता वाराहमांसस्य यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो इशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥”
इत्येकादशोऽध्यायः ॥ * ॥
यान्नवस्काः ।
“हृविष्णोऽग्निं वै मांसं पायसेन च वन्द्यम् ।
मात्स्यहारिण्यकौरभश्राङ्गनिष्कान्पापयेतेः ॥
ऐश्वरीरववाराहश्रुत्वा वै चरते वने ॥”
मासवृष्ट्याभित्ययन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
इति आङ्गत्तत्त्वम् ॥ * ॥
विष्णोरवतारविशेषः । यथा,—

वराहः

सायम्भुव उवाच ।

“कृत्वा प्रजाः स्याद्यन्ति पृथिवीं तावन् प्रलय-
ार्थं मया तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यातस्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षयमात्रेण पर्वतोपमो
बभूव । तं विष्णुं भवा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयार्थवजलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्रैश्च
पृथ्वीसुदृढ्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्यां राधा सायम्भुव-
मदुरासीत् ॥” इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्तृकहिरण्यक्षययो यथा,—

“वराहपञ्चो नाम यः पुरा हरिर्निर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमयह्नाच्छक्रसुत्तमम् ।
सहस्रारं ततश्चक्रं क्षयवद्भ्रसमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरैक्यामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णोर्धो यो गविदुर्धो यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥
विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः ।
आय्यं महर्षिभिर्दत्तमभुवन्ति सुधाहृतम् ॥
ततो देवद्वयकरं पुराणं शक्रसुत्तमम् ।
वक्रैश्च दधौ वेगेन विचिपन् देवलोचितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्यक्षो महासुरः ।
कीदृशन्वितं वदन् रोषाद्भारयथसुदेवत ॥
वाराहकृपियं देव स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शुद्धचक्रोद्यतकरं देवानामासिंवाशनम् ॥
रराज शुद्धचक्राभ्यां नाभ्यामसुरच्छदनः ।
सर्थाचक्रमूर्धोर्ध्वे पीथैमास्यामिवास्तुदः ॥

ततो हिरण्यक्षचतुर्षाश्च सर्वे
समाद्रवन् देवगणाः सुरेभ्यः ॥
निहन्तुक्रामाः सहसा वराहं
गृहीतपक्षा नक्षपूर्णदर्पाः ॥
तेर्विष्णुमानीरुतिप्रयेन शस्त्रै-
र्देवासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ॥
नासौ चचालासुरवृद्धश्च वै
मेघैः सुवृष्टा इव मन्दरादिः ॥
दैत्यस्तनोरुचौ वृवराहमाहवे
निपातयामास रुधा ज्वलन्तीम् ।
शक्तं यथा विद्युतमाम्ना कुञ्जे
प्रवर्षमायोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स ह्यम्बानो गद्ग्याप्रमेयः ।
प्रोवाच देवं वृवराहश्चर्षिकः ।
प्रजापतेः सेतुभिर्मं निहृद्य
ब्रजेच क्क्षति यथा सुरैरङ्गः ॥
बलं समासाद्य परैरजेभ्य
विनाश्रुषिष्याम्यहमेवमाजौ ।
दैत्यास्तथा साकमतो हि देवान्
हृतश्चक्रीयान् सुनयोपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
दैत्यैरुद्धर्षैः क्तु मङ्गलोपे ॥

एवं ह्रवति वाक्पुत्रो विष्णोर्वैचस्पतावतस्य ।

स वाङ्मुपातसुदाम्य सर्वप्रहरणं रथे ॥

वराहः

दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधानिच्छिन्नाः सर्वे तं समुपाद्रवन् ॥
स ताद्यमानोऽतिबलेदैर्देवैः सन्नायुधोद्यतेः ।
न चचाव वराहस्तु मैनाक इव पर्वतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शङ्खचक्रधरो हरिः ।
अवहृतं च वेगेन व्याप्नुवन् सर्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरैर्नायां वङ्गमानं नभस्कले ।
श्रवणः सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्मधुच्छदनम् ॥
हीमामिसदृशं घोरं दर्शनीयसुदशनम् ।
सुवर्णरेखुपयन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥
मेदोऽस्थिमञ्जारधिरैः चित्तं दानवसम्भवेः ।
अङ्घ्रितीयं प्रहारेस्तु सुरपयन्तमङ्गलम् ॥
स्रगदाममालाविततं कामगं कामरूपियम् ।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्खेन तेजसा ॥
चिच्छेद वाङ्मूषकैश्च हिरण्यक्षश्च ३” तथा ॥
स ह्यिन्द्रबाहुर्विशरा न प्राकम्प्यत दानवः ।
कवन्ववन्व्यस्तः संख्ये विश्वाश्च इव पादपः ॥
ततः स्थितस्त्वेव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।
हिरण्यस्य रुक्तचित्रं मेरोः शङ्खमिवोत्तमम् ॥
हिरण्यक्षि हते दैव्या ये प्रीयाश्चैव दानवाः ।
सर्वे तस्य भयात् वृक्षा जम्बुरात्तां दिशो
इश ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शूरभक्तप्रिमहा-
देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।
“नेलोक्तमखिलं दग्धं यदा बालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं व्यह्ला विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन व्यह्लात् पृथिवी क्षयमात्राद्दधोगता ।
ततो वराहकृपेण निमग्नं पृथिवीं जले ॥
मग्नं समुद्धारान्शु न्यधात् तद्वज्रलोपरि ॥
वाराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकांलोकैर्दग्धं गिरिम् ।
वाराह्या सद्य रेमे स पृथिव्या चारूपपया ॥
स तथा रममाणस्तु सुचिरं पर्वतोत्तमे ।
नावाप तोयं लोकेशः पीत्वा परमकासुकः ॥
पृथिव्याः पीत्रिरूपाया रमयन्त्वास्तवः सुताः ।
अयो जाता द्विजश्रेष्ठास्त्रिषां नामानि वै श्वशु ॥
दुर्वृत्तः कनको घोरः सर्वे एव महाबलाः ।
स तेः पुत्रैः परिहृतो वाराहो भायैया स्वया ॥
रममाणस्तदा कायव्यागं नैवागणद्विधा ।
इतस्तवश्च प्रिशुभिः क्रौडुङ्गिः पीत्रिमिस्तदा ॥
जगन्ति तत्र भयानि नदीः कल्पतरुं क्षयात् ।
ततो देवगणाः सर्वे संहिता देवयोनिभिः ॥
शुद्धेय संहिता मन्त्रं चक्रुः सन्धकं जगद्वितम् ॥
ततो त्रिच्छिद्य ते सर्वे शक्राद्या मुनिभिः सह ।
शूरयत् शूरयं जम्बुनारीयममर्जं विशुम् ॥
तं समावाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य सर्वे त्रिदशास्तुष्टुर्गुरुभ्यञ्जनम् ॥
देवा ऊचुः ।

नमस्ते देवदेवेश । जगत्कारणकारण ।

कालखरूपिन् भगवन् प्रधानपुरुषात्मक ॥

इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभावनः ।

देवदेवगणैरुपै तान् सर्वान् मेघनिखनः ॥

वराहः

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता वृषं यद्गो भयसुपस्थितम् ।
यत्र यद्वा मया कार्यं तद्देवास्तु संसृजताम् ॥
देवा जसुः ।
श्रीरथेते वसुधा निव्यं क्रौडया यज्ञपोषिणः ।
लोकेश्वर सर्वे संसृजन्ता नामुवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनाह्वनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्ड विप्रेषतः ॥
अनुकृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्तुवन्ति महद्दुःखं श्रीरथेते सकलं जगत् ॥
वराहं तदहं कार्यं व्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
निदेश्यस्तं तत् व्यक्तुं खेच्छया नहि शक्यते ॥
लं ब्राजयस्व तत् कार्यं यत्रात्मा शङ्कराधुना ।
त्वमाप्याथस्व तेजोभिर्ब्रह्मन् स्मरहरं सुहृः ॥
आप्याथन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोषिणम् ।
रजस्रलायाः संशर्मात् विप्रार्थां मारयानु तथा ॥
कायः पापकरो भूतसं व्यक्तुं सुसृतेऽधुना ।
प्रायश्चित्त्वेऽप्येतेः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुर्यज्ञेन पाव्यताम् ॥
प्रजा पाव्या मम सदा या हि वीदति निव्यशः ।
मनुकृते प्रत्यहं तस्मात् व्यक्ते कार्यं प्रजाकृते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गीर्विन्दस्वतुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विद्वथ्य विदग्धां-
स्तदा ।
वराहं तेजसा हर्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः शनेर्देवा तेज आहरत्येव माधवः ।
तदा देहसु वराहं सत्वहीन अजायत ॥
ब्रह्माद्यान्दिश्याः सर्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुजन्मस्यया तेज आधातुं स्मरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः खं खं तेजो वृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी च तत्तुचयाङ्गिरशोऽभवत् ।
जङ्घाधोभासितश्चाष्टपादयुक्तः सुभेरवः ॥
द्विलक्षयोजनोऽश्रयः साहस्रलक्षविसृततः ॥
जङ्घं वराहकायस्तु लक्षयोजनविसृततः ॥
लक्षार्हविसृततः पार्श्वे बह्वमानस्तदाभवत् ।
तमायान्तं ततो ङ्घ्रा क्रोधाहावन्ममङ्गसा ॥
सृष्टवः कनको घोर आसिद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
उच्चिन्नयुक्तं युगप्रत् पोचघातेर्महावलाः ॥
ततस्तुक्प्रहारैश्च शरभः कथमभ्यतः ।
भिन्ना वपुर्वराहस्य पातयामास लज्जये ॥
तं पातयित्वा प्रथमं सृष्टत् कनकं तथा ।
घोरश्च कथमदृशेत् भिन्ना भिन्ना जघान ह ॥
द्व्यक्तप्राप्यास्तु ते सर्वे पेतुस्तोषे महागण्डे ।
कथमृष्टं वितन्वाभाः कालानलसमक्षिणः ॥
पतितेषु वराहसु ब्रह्मा विष्णुर्हरस्तथा ।
सृष्टार्थं चिन्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥
इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशत्युक्तं ब्रह्माध्या-
सात् सङ्कलितः ॥ ॥ विष्णुः मानमेदः ।
पर्वतमेदः । सुक्ता । इति मेदिनी । ३, २२ ॥

वरिव

(पर्वतरथे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।
“वेहारी विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाच्चैत्यकपक्षमाः ॥”)
शिशुमारः । वाराहो कन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशहोपात्मनस्तद्वृषभोपशेषः ।
यथा,—
“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुसुदश्च कसेरश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयः शङ्कयवाङ्कगभस्तिमान् ।
तान्वाङ्कुष क्षुमारी च तत्र द्वीपाः दशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥
(कृष्णपिङ्गीरः । तत्पर्यायो यथा,—
“वराहः कृष्णपिङ्गीरः कृष्णपिङ्गीतकरतु सः ॥”
इति वैदिककरणमालायाम् ॥)
वराहकन्दः, पु, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराहो । इति राजनिर्घण्टः ॥
वराहकान्ता, स्त्री, (वराहस्य कान्ता प्रियेति ।)
वाराहोऽष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
वराहकाली, [न] पु, (वराहवत् कलते इति ।
कल् + क्तिङि ।) कर्ममक्षिप्यष्टः । तत्प-
थेयः । कर्म्यावर्तः २ । इति हारावली ।
६४ ॥
वराहकान्ता, स्त्री, (वराहैः कान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) क्षुप्रविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । लज्जालुः २ समङ्गा ३ लज
कारिका ४ वराहनाभा ५ वदरा ६ शूकरी ७
तिलगन्धिका ८ नमस्कारो ९ गण्डकाली १०
खदिरौ ११ । इति रत्नमाला ॥ लज्जालुका १२
अङ्गलिकारिका १३ कृताङ्गलिः १४ गण्डकारी
१५ समोच्छदा १६ । इति यज्यान्तरम् ॥
वाराहो । चामाराजु इति ख्याति । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वराहनाभा, [न] पु, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहो कन्दः । इति शब्दमाला ॥
वराहिका, स्त्री, कपिकक्षुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वराहो, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनाख्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुक्ता ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरिवसितः, त्रि, (वसु + “नमोवरिवसिञ्जतः
क्वच् ।” ३ । १ । १६ । इति क्वच् । ततः क्तः ।
“क्वस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे
यलोपः ।) उपपत्तितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥
वरिवस्य, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवस् + “नमोवरिवसिञ्जतः क्वच् ।” ३ ।
१ । १६ । इति क्वच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) सुशषा । इत्यमरः ।
२ । ७ । ३५ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०१ । ६ ।
“हृवे यदां वरिवस्य एषानो
विद्याभिरं ङ्घनं क्षीरदाशुम् ॥”)

वरीया

वरवसितः, त्रि, (वरिवस्य संज्ञाता अस्व
तारकादित्वादितच् । यद्वा, वरिवस्य + क्तः ।
“क्वस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे यलोपा-
भावः ।) उपपत्तितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥
वरिशी, स्त्री, वडिशी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिषं, स्त्री, (वृ + सः । वाहलकात् इट् ।)
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्
वरिषोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलदत्तवृत्तचन्द्रवच-
नम् । ३ । ६२ ॥)
वरिषाः, स्त्री भूक्ति, (वृ + सः । बहुवचनात्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतद्विष्णुकोषः ॥
वरिषाप्रियः, पु, (वरिषा वर्षां प्रिया यस्य ।)
चातकपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिष्ठं, स्त्री, (अतिप्रियेन वरम् । वर + इङ् ।)
ताम्बम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥ (यथा,—
“रतं वरिष्ठं स्वेच्छास्वं ताम्नं शुश्रुतुः ॥”
इति वैदिककरणमालायाम् ॥)
मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥
वरिष्ठः, त्रि, (अयमेवातिप्रियेन वर उरुवां
अतिप्रियायन इङ् । प्रियस्थिरति वरादेशः ।)
इति व्याकरणम् । वरतमः । (यथा, भागवत ।
१ । १० । १ ।
“हृत्वा स्वरिक्थसृष्ट आततायिनो
युधिष्ठिरो धर्मस्थतो वरिष्ठः ॥”)
उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । १ ।
“यस्यो वरिष्ठे ङ्घतो विमिष्यतु
बहोष्वाप्रप्रधानेभिरवेः ॥”)
वत्सः । इत्यजयः ॥
वरिष्ठः, पु, (वर + इङ् ।) तित्तिरिपची । इति
मेदिनी । ठे, १५ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चाक्षुषमनुपुत्रः । यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । २० ।
“वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”
धर्मसावर्णिमन्वन्तरस्य ऋषिप्रियः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।
“हविष्णांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्वस्ययाः ॥
निश्चरानवक्षेव रिष्ठिष्वाच्यो महासुनिः ।
सप्रवर्षोऽन्तरे तस्मिन्नसिदेवश्च सप्रमः ॥”
हेमविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १३ ।
“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोक्मथनो विसुः ।
सुप्रसादः किराटी च कृषीवली महासुरः ॥”)
वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदित्यभक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वरी, स्त्री, (वृषोतीति । वृ + पचावच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) श्रुतावरी । इत्यमरः । २ ।
४ । १०० ॥ कर्म्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वरीयान्, [वृ] त्रि, (अयमनघोरतिप्रियेन कश्च-
वरो वा । ईयस्यन् । प्रियस्थिरति वरादेशः ।)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवत । २ । १ । १ ।
“वरीयानेष ते प्रथमः श्रुतो लोकहितो वृष ॥”)
वरिष्ठः, अतिशुभा । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पुं, विष्कम्भादिमण्डपविश्रितयोगान्तर्गता-
द्यादशयोगः । तत्र जातफलम् ।
“दाता द्यायुः सुतरां सुवेधः
सकर्मकर्मो मधुरस्वभावः ।
नरो वलीयान् धनवान् जनाष्टो
योगो वरीयान् यदि जम्बकाबे ॥”
इति कीर्त्तौपदीपः ॥
(पुलहस्य पुत्रः । इति भागवते । ४ । १ । ३७ ॥)
वरीवर्हः, पु, वलीवर्हः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
वरीयुः, पु, कामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वरुटः, पु, ऋच्छजातिविशेषः । यथा,—
“पुलिन्दा नाह्ला निष्टाः श्वरा वरुटा भटाः ।
माला भिन्नाः किराताश्च सर्वेऽपि ऋच्छ-
जातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
वरुडः, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—
“रजकश्मैकारश्च नटो वरुड एव च ।
केवर्त्तमेदभिन्नाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्तुतः ॥”
एषां स्त्रीगमनादौ दीपो यथा,—
“एतेषान्त्तु द्वियो गत्वा सुह्ला च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सान्त्वयु गच्छति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयमवचनम् ॥
अस्योत्पत्तिर्था,—
“केवर्त्तस्य च कन्यायां शौचिकादेव सौचिकः ।
सौचिकात् शौचिकाज्जातो नटो वरुड
एव च ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥
वरुणः, पुं, (वृणोति सर्वं प्रियते अय्येऽरिति वा ।
वृ + “अट्टदारिभ्य उगन् ।” उणा० ३ । ५३ ।
इति उगन् ।) देवताविशेषः । स च कश्य-
पस्य अदितिनान्नि पत्न्यां जातः । तस्य चर्षण्यां
पत्न्यां ऋगुवास्त्रीको पुत्रो जातो । इति
श्रीमद्भागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-
दिक्पालश्च । तत्पर्यायः । प्रचेताः २ पाश्री ३
यादृशांपतिः ४ अप्यतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादृ-
पतिः ६ अपांपतिः ७ । इति तट्टीकायां
भरतः । जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०
परब्रह्मः ११ देवदेवः १२ जीवनावासः १३
नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-
णीमः १५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाशः १८
इति अष्टाधरः ॥ * ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य
पूजाविधयेया । ह्यश्रुधैपश्वरात्ने ।
“अथ वायामतः कुर्थातु रुक्मरत्नादिनिर्मि-
तम् ।
द्विसृजं हंसपृच्छं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
वासेन नागप्राशस्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
सखिलं वाग्ममार्भोगं कारयेद्दयादृशांपतिम् ॥
वामे तु कारयेद्दृष्टिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ॥
नागेर्नदीभिर्यदौभः ससुप्तेः परिवारितम् ॥
कलेवं वरुणं देवं प्रतिष्ठविधिनाचैवेत् ॥”
पुष्करं तत्पुत्रम् । ततो ध्यानम् ।

वरुणः

“प्रमन्नवदनं सौम्यं ह्रिमकुन्देन्दुसन्निभम् ।
सर्वभारणसंयुक्तं सर्वलक्षणलजितम् ॥
किरणैः प्रीतलेः सौम्यैः प्रीत्यन्तमवस्थितम् ।
लावण्यान्तधाराभिर्लक्ष्मण्यन्तमिव प्रजाः ॥
राजहृदयसमाकृष्टं पाश्र्वाय्यकरं शुभम् ।
पुष्करादीर्गणैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ।
गौर्या कान्वा चासुगतं नदीभिः परिवारितम् ।
नागैर्यदौगैर्युक्तं ब्रह्मायमिव चापरम् ॥
हृष्टिसंहारकर्तारं नारायणमिवापरम् ॥”
इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
“अष्टाविभ्रान्तबीजेन चतुर्दशस्वरैश्च च ।
अर्द्धेन्दुविन्दुयुक्तेन प्रथमोद्दीपितेन च ॥”
तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।
“प्रतिमायां स्थितिं ह्लावा प्रथयेन निबोधयेत् ।
पूजयेन्नम्युष्यादेः सान्निध्यं प्राशस्तुद्रया ॥”
स्थितिं प्रतिष्ठाम् । निबोधयेत् अन्तर्गताङ्ग-
स्तुष्टिर्थां निबोधस्तुर्गां दर्शयेत् । नमस्कारमन्त्रस्तु
“वरुणो ध्रुवो जिष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ।
पाशहस्तो महावाहुस्त्वस्मै निलं नमो नमः ॥”
इति जलाशयोत्सर्गातत्त्वम् ॥ * ॥
वृष्टार्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—
“पुष्करावर्त्तकेमेचेः ज्ञावयन्तं वसुधराम् ।
विदुङ्गल्लितसन्नद्धं तोयाह्लातं नमस्यहम् ॥
यस्य केशेषु जीवतो नयः सर्वाङ्गसन्निभु ।
कुक्षौ ससुजात्वारक्तस्ते तोयाह्लाते नमः ॥”
इति ध्यात्वा मानवैरुपचारेऽर्च्यं आराध्य
हलमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्हृदिसुष्टुप् हृन्दो
वरुणो देवता यतावद्वाशुभभियाप्य सुवृष्टार्थं
जपे विनिधेयः । मन्त्रस्तु गुरुसुखात् ज्ञेयः ।
स यथा । ॐ वृष्टिरिष्टानायन्तरयो मरुता-
सृशर्तो गच्छ वप्रापमिद्धत्वा दिव गच्छत तेनो
वृष्टिमावह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं
सुवृष्टिमती वसुमती भवति । अत्र सन्देहो न
कार्यः ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् । ऊर्ध्वं लक्ष्मीं तथा
मायां तेन हुं श्रीं ह्रीं इति चत्वारमन्त्रं नाभि-
मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-
वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अष्टसहस्रजपः
संख्या चतुर्गुणा तेन हाचिंशत्सहस्रजपः ।
दिनत्रयानन्तरं चतुर्थदिने जपसमाप्तिः ।
“नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः ।
वसुसहस्रं जपेन्मन्त्रं त्रिदिनं चाप्य दानतः ॥”
अथवा ।
“षट्सहस्रं जपेन्निलं तदा वृष्टिर्भवेत् पुत्रम् ॥”
इति षट्सहस्रेदीपिका ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे वं इति एकान्तरमन्त्रोऽपि जप्य-
त्वेन लिखितः ॥ * ॥ महापातकिनो दृक्घनं
गृहीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—
“नादहीत वृषः चाधुर्महापातकिनो धनम् ।
आदहागस्तु तस्मिन्नात्तेन होषेय लिप्यते ॥
अप्युष्टु प्रवेष्टु तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।
श्ववृत्तोपपत्ते वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
इमो दृक्घ्नो वरुणो राज्ञो दृक्घरो हि सः ।

वरुण्यं

इशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वैदपारगः ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥
खनामखातदृचः । तथार्थायः । वरुणः २
सैतुः ३ तिलश्रावः ४ कुमारकः ५ । इत्यमरः ।
२।४।२५ ॥ प्रसरीकः ६ सैतुकः ७ वराणः ८
शिक्षिमखनः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेत-
दृचः १० श्वेतदुमः ११ वायुदृचः १२ तमालः
१३ मारुतापहः १४ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तरोषप्रतिवातहरत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । हौपनत्वम् । विद्रधिरोगजित्त्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वरुणः पितृलो मेदी श्लेष्मकाच्छासमारुतान् ।
निहन्ति गुल्मवातास्रकिर्मोक्षोऽभिदीपनः ।
कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूचको लघुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्वच ।
“वरुणोऽनिकम्बुजो मेदी चोखोऽप्रसरीहरः ।
पुष्यं वरुण्यं आहि पितृन् आमवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
जलम् । इति मेदिनी । ये, ६५ ॥ सूर्यः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।)
“ध्याता मित्रोऽथैमा शक्रो वरुणस्त्वैश्च एव च ।
भगो विवशान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥”
सुनिर्गर्भजातकश्यपुत्तविशेषः । इति महाभार-
तम् । १ । ६५ । ४२ ॥)
वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा
तदुद्भवत्वात् ।) मद्यम् । इत्यमरः । २।२।०।३६ ॥
(विवरुणमस्या मद्यशब्दे श्रेया ॥)
वरुणानो, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इन्द्र-
वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति डौप्य आहु-
गागमश्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १२ ।)
“इन्द्राथीमुपहृये वरुणाथीं सुस्तये ।
आथानीं वीमपीतये ॥”
वरुणं, स्त्री, (वृणोति आद्योऽननेति । वृ +
“आश्रिचादिभ्य इञोचौ ।” उणा० ४ । १७२ ।
इति उञः ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधातोऽञ-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुयादित्तिः ।
वरुणः, पुं, (वृ + उञः ।) संभक्तः । इति संज्ञि-
पसारोद्यादित्तिः ।
वरुण्यं, स्त्री, (प्रियते प्ररीरमनेनेति । वृ वरुणे +
“चुवृन्भाष्यन् ।” उणा० २ । ६ । इति
जथन् ।) तनुचायम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चर्मं
इति मेदिनी । ये, २१ ॥ तत्र पवर्गोऽयकारादौ
गणितोऽर्थं शब्दः ॥ (गृहम् । इति निघण्टुः ।
३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५० । ६ ।)
“मवा वरुण्यं श्वते विभावे
भवा मघवन् मघवङ्गाः शर्मन् ॥”
सैन्यम् । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।
“तेऽनौकया द्रुपतेरभिपत्य सर्व-
हृद् वरुण्यमिभपतिरथाश्वयोः ।

वर्करः

जम्बूद्वीपैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदाधाः
 सीताभिमर्षहृतमङ्गलरावणशान् ॥”
 वरुणः, पु (त्रियते रघोऽनेनेति । वृञ् वरुण +
 “जुञ्जन्त्याम्बन् ॥” उभा० २ । ६ । इति
 ऊथन् ।) परपहरणाभिधानरचाथे रथस्य
 सद्गाहवदुयदावररथादि त्रयं तत् । तत्पर्यायः ।
 रथगुप्तिः २ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५७ ॥
 रथवंतृतिः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 रामायणे । ६ । ५७ । २६ ।
 “उरगध्वजदुर्दुषे सुवर्णं स्वपक्करम् ॥”
 ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७२ । १२ ।
 “नोरखं दक्षिणाङ्गेन जम्बूपर्यं समारगतम् ।
 वरुणस्य ययौ सन्ध्यां ग्रामं दशरथात्मजः ॥”
 वृहत्सिनी, स्त्री, (वरुणं तनुजायादिकमस्यस्या
 इति । वरुण + इतिः । डीप् ।) सेना । इत्य
 मरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५८
 “तस्य ज्ञातु मरुतः प्रतीपगाः
 वरुणसु क्षजतप्रप्रमाथिनः ।
 चिन्तिशुभेऽग्रतया वरुण्यिनी-
 मत्तटा इव नदीरयाः सखीम् ॥”)
 परेग्यं, स्त्री, (त्रियते लोकेरिति । ट + “टञ्
 यत्यः ।” उभा० ३ । ६८ । इति यत्यः ।)
 कुडुमम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 वरेख्यः, त्रि, (ट + यत्यः ।) प्रधानः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १४ ।
 “प्रथमो महाप्रसन्नस्य चतुष्टयः
 सन्तर्पणो नाकसदा वरय्यः ॥”
 वरुणीयः । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारे ।
 ७ । ६० ।
 “संस्कारपूतेन वरं वरेख्यं
 बभूव सुखयास्यनिबन्धनेन ॥”
 गु, पिठमगानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेयः ।
 ६६ । ४५ ।
 “वरो वरेख्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदक्षथा ॥”
 भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
 ८५ । १२६ ।
 “भृगोस्तु पुत्राः समासन् सर्वे तुल्या भृगो-
 गुणैः ।
 अवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्व्वक्षथव च ।
 शुक्रो वरेख्यश्च विभुः सवनस्येति सप्त ते ॥”
 महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनाम-
 कीर्तने । १३ । १७० । १३६ ।
 “वरो वराहो वरदो वरेख्यः सुमहाखनः ॥”
 घरेकौ, स्त्री, गौडदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वरेम्बरः, पु, (वरः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वरोटं, स्त्री, (वराणि श्रेष्ठानि जटानि इतानि
 अस्थ ।) मन्वकपुत्रम् । इति शब्दमाला ॥
 वरोलः, पुं स्त्री, (वृ + ओलम् ।) वरटः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्करः, पुं, (वृक्यते गह्वरे इति । वृक आदाने +
 वृञ्जलवचनच् ऋरः । इत्युञ्जलवदनाः । २ ।

२७६

वर्गः

१३१ ।) युवपथः । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥
 मेषशावकः । इति तडूकीकार्यं भरतः ॥ परि-
 हासः । (यथा, अमरप्रतके । ७ ।
 “कान्तः कैलिकविद्युवा सहृदयस्त्राडकं प्रतिः
 कातरे
 कित्तो वर्करकर्करैः प्रियप्रतैराक्रम्य विक्री-
 यते ॥”)
 क्रागः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
 वर्कराटः, पु, (वर्करं परिहासं अटति गच्छ-
 तीति । अट् + अच् ।) कटाक्षः । तरुणादित्य-
 रोचिः । नारीपथोधरोरुसङ्गकान्तदत्तनख-
 क्षतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
 वर्गः, पु, (वृथ्यते इति । वृञ्जी वर्ज्जने + षच् ।)
 खजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २ । ४ ।
 “प्रताय वेनायुचरेण घेनो-
 ऋविधि श्रेष्ठोऽप्युत्थायविर्गः ॥”)
 समानधर्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरुपलक्षितं
 वृन्दम् । यथा कवर्गः । अत्र कलखलादिना
 विजातीयत्वेषु स्थानसाम्यमस्ति । इत्यमर-
 भरतौ ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
 “सर्गां वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
 उच्छ्वासः परिवर्णेषु पटलः काण्डमस्त्रियाम् ।
 स्थानं प्रकार्यं पर्व्वोद्देशकश्च ग्रन्थतन्वयः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समानाङ्गद्वयस्य पूरणम् । तत्पर्यायः । कृतिः २ ।
 वर्गं करणसूत्रं वृत्तवयम् ।
 “समन्वितानः कृतिरुच्यतेऽथ
 स्थाप्योऽन्यवर्गं द्विगुणान्वयनिष्ठः ।
 स्वस्वोपरिहासं तथापरिहासा-
 स्यक्लान्धतनुसार्थं पुनश्च राशिम् ॥
 खखद्वयस्याभिहितदिनिष्ठी
 तत्खखवर्गैक्ययुता कृतिस्त्वा ।
 इद्योनयुयात्प्रवधःकृति स्या-
 दिदस्य वर्गश्च समन्वितो वा ॥” ॥
 अन्नोद्देशकः ।
 “सखे नवानाश्च चतुर्दशानां
 ब्रूहि त्रिद्वीपस्य शतत्रयस्य ।
 पञ्चोत्तरस्याप्यनुतस्य वर्गं
 जानासि चेदग्रेविधानमार्गम् ॥”
 न्यासः ६ । १४ । २६७ । १००५ । एषां
 यथोक्तकारयिन जाता वर्गाः ८२ । १६६ ।
 ८२०६ । १००१०००२५ ॥ अथवा नवानां
 खखे ४५ । अथयोरारुहतिः २० । द्विनिष्ठी ४० ।
 तत्खखधर्मकोन ४१ । इता जाता सैव
 कृतिः ८२ ॥ अथवा चतुर्दशानां खखे ६ । ८ ।
 अथयोरारुहतिः ४८ । द्विनिष्ठी ६६ । तत्खख-
 वर्गो ३६ । ६४ । अथयोरैकोन १०० । इता
 जाता सैव कृतिः १६६ ॥ अथवा खखे ४ । १० ।
 तथापि सैव कृतिः १६६ ॥ अथवा राशिः २६७ ॥
 अयं त्रिभिस्तः पृथग्युतश्च २६४ । ३०० ।
 अथयोरारुहतिः ८२०० । त्रिवर्गं इत्युतो जातो
 वर्गः स एव ८२०० ॥ एवं सर्वत्रापि इति

वर्गम्

लीलावर्गः । (स्त्री, अश्वरोविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । २१७ । १५ ।
 “अश्वरास्त्रि महाबाहो देवारण्यविहारिणी ।
 इहा धनपतेर्निर्वां वर्गां नाम महावलि ॥”
 सुनिष्ठापात्राहृत्पिणीयं अर्च्यं नात् प्राप-
 स्तासीत् । एतद्वृत्तान्तसु तत्रैव दृश्यम् ॥)
 वर्गमूलं, स्त्री, (वर्गस्य समानाङ्गद्वयस्य मूलम्
 आद्याङ्कः ।) पुरितसमानाङ्गद्वयस्याद्याङ्कः ।
 यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
 “ब्रह्मान्वादिषमान् कृति द्विगुण्येभ्योऽस्ये तद्वृत्ते
 ब्रह्मान्वाकृतिं तदादविषमात्म्यं द्विनिष्ठां
 न्यसेत् ।
 पट्कां पट्कृत्तुते समेऽन्यविषमान् ब्रह्माप्तवर्गं
 पट्कां तद्वृत्तगुणं न्यसेदिति सुहुः पट्कृतेर्लं
 स्यात् पदम् ॥” ॥
 अन्नोद्देशकः ।
 “मूलं चतुर्णांश्च तथा नवानां
 पूर्व्वं कृतानाश्च सखे कृतानाम् ।
 पृथक् पृथक् वर्गपदानि विद्धि
 बुद्धिं बुद्धिर्वादि तेषु जाता ॥”
 न्यासः ४ । ६ । ८२ । १६६ । ८२०६ । १००
 १०००२५ । अथानि क्रमेण मूलानि २ । ३ ।
 ६ । १४ । २६७ । १०००५ । इति लीला-
 वर्गां वर्गमूलम् ॥
 सजातीयोद्देश्यस्य घातः घनः । तस्य तन्मू-
 लस्य च ससुदायकजोदाहरणानि पूर्व्वं न
 लिखितानि प्रसङ्गादत्र पुनर्लिखन्ते । घने
 करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
 “समन्वितानश्च घनः प्रदिष्टः
 स्थाप्यो घनोऽन्यस्य ततोऽन्यवर्गः ।
 आदित्रिनिष्ठास्त आदिवर्ग-
 स्त्रान्याहृतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥
 स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात्
 प्रकल्प्य तत् खखद्वयं ततोऽन्यम् ।
 एवं सुहुर्व्वर्गं घनप्रविद्धा-
 वाद्याङ्कतो वा विधिरेश कार्य्यः ॥
 खखभ्यां वा हनी राशिस्त्रिभुः खखघनेकयुक् ।
 वर्गमूलघनसङ्गो वर्गाराशेर्घनो भवेत् ॥” ॥
 अन्नोद्देशकः ।
 “नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
 कथय पञ्चघनस्य घनश्च मे ।
 घनपदश्च ततोऽपि घनान् सखे
 यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥”
 न्यासः ६ । २७ । १२५ । जाताः क्रमेण घनाः
 ७२६ । १६६८२ । १६५३१२५ ॥ अथवा राशिः
 ६ । अथ खखे ४ । ५ । आभ्यां राशिर्हृतः
 १८० त्रिनिष्ठा ५४० । खखघनेकोन १८६ ।
 युगो जातो घनः ७२६ ॥ अथवा राशिः २७ ।
 अथ खखे २० । ७ । आभ्यां हृतस्त्रिभुश्च
 ११३४० । खखघनेकोन ८२४३ । इतो जातो
 घनः १६६८३ ॥ अथवा राशिः ४ । अथ

वर्चस्वी

वर्ज्जः

वर्णः

मूलम् २ । घनः ८ । अयं खड्गो जातश्चतुर्थो
घनः ६४ । अथवा राशिः ६ । अख्य मूलम् ३ ।
घनः २७ । अख्य वर्गो नवानां घनः ७२६ ।
य एव वर्गो राशिघनः स एव वर्गो मूलघनवर्गः ॥
इति घनः ॥ ३ ॥ अथ घनमूले करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ॥
“आद्यां घनस्थानमघाघने द्वे
पुनस्तथा न्याह्वानतो विशेष्यम् ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य क्त्वा
त्रिज्जा तदाद्यं विभजेत् फलम् ॥
पदद्वयां न्यसेत्तनुं क्रमिन्वनिर्त्री
त्रिज्जां त्वजेत्तन्मयमात् फलस्य ।
घनं तदाद्याह्वानमूलमेवं
पदं क्रमिन्वेदेवमतः पुनश्च ॥”
अत्रोद्देशकः । पूर्वघनानां मूलार्थं न्यासः ७०६ ।
१६६२ । १६५२२५ । क्रमेण तन्वानि मूलानि
६ । २७ । १२५ । इति लौलावत्त्वां घनमूलम् ॥
वर्गोत्तमः, पुं, (वर्गोत्तमः ।) चरणां अर्थात्
मेघकण्डेत्तुलामकराशीनां प्रथमोऽंशः ।
स्थिराणां अर्थाद्दृष्टमिह दृष्टिककुम्भराशीनां
पञ्चमोऽंशः । द्वात्मकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
धनुर्मौनराशीनां नवमोऽंशश्च । यथा,—
“चरणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा ।
नवमे द्वात्मकानां च वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
अपि च । राशीनां स्वकीयवशांशः । यथा,—
“खनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
वर्चः ङ हीमौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्चते । इति दुर्गा-
दासः ॥
वर्चः, [सु] क्ली, (वर्चते इति । वर्च + “सञ्-
घातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) रूपम् । विद्या । (यथा, सुसुते
उत्तरतन्ने ४० अध्याये ।
“शुलाविद्यः सक्तमञ्जोरत्नकूची
स्तुत्पापानः मन्त्रकटारुजघ्नः ।
वर्षो सुखलक्ष्यमख्यं सफेनं
रुचं श्याव सानिलं मारुतेन ॥”)
निघः । इति मेदिनी । से, ३५ । (यथा, ऋग्-
वेदे । ६ । ६६ । २१ ।
“अपे पवस्व स्थाप्य असे वर्चैः सुवीर्यम् ॥”
“वर्चः तेजः ॥” इति तन्नाख्ये सायणः ॥ अथम् ॥
यथा तच्चेव । ३ । २४ । १ ।
“अमे सद्यस्व एतना अभिमातीरपास्य ।
दुष्टरक्षरान् नरातीवर्चांश्चायस्य वाहसे ॥”
“वर्चोधाः अन्नं धेहि ॥” इति तन्नाख्ये
सायणः ॥)
वर्चस्वः, पुं क्ली, (वर्चस्व + स्वार्थे कन् ।) विद्या ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६८ । (दौप्रिः । यथा,
महाभारते । १३ । २५ । १६ ॥
“द्विक्रियास्तुपस्यस्य तथा सुन्दरिक्कद्वे ।
अभिन्यां रूपवर्चस्वैः प्रेक्ष्य वै समते नरः ॥”)
वर्चस्वी, [न] पुं, (वर्चोऽस्यास्तीति । वर्चस्वु +

“असुमायामेधेति ॥” ५ । २ । १२१ । इति
विनिः ।) चञ् । यथा,—
“रोहिण्यामभवद्बर्चा वर्चस्वी येन चन्द्रमाः ॥”
इति वङ्गपुरायम् ॥
वर्चाः, [सु] पुं, (वर्चते इति । वर्च + असुन् ।)
चन्द्रपुत्रः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥ अन्यच्च ।
“रोहिण्यामभवद्बर्चा वर्चस्वी येन चन्द्रमाः ॥”
इत्याद्ये वङ्गपुराणे सर्गाद्युकीर्त्तने सतीदेह-
त्यागनामाध्यायः ॥
वर्चनं, क्ली, (वृज् + स्युट् ।) व्यागः । चिंसा ।
इति मेदिनी । ने, १२२ । मारणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
वर्जितः, त्रि, लक्तः । वृज्घातोः क्तप्रत्ययेन
निव्यञ्जः । यथा, —
“अवज्ञातश्चावधृतं सरोषं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥
वर्जनीयं, त्रि, (वृज् + अचोयर् ।) वर्जनयोग्यम् ।
अक्षयम् । वर्जनीयान्नं यथा,—
“राजान्नं नर्त्तकान्नश्च तस्योऽन्नश्चक्रकारिणः ।
गगान्नं गणिकान्नश्च यक्षान्नश्चैव वर्जयेत् ॥
चक्रोपजीविरजक्तस्करश्च जिनान्तथा ।
गास्यञ्जोहकारान्नं स्तनकान्नं विवर्जयेत् ॥
कुशलचित्रकम्पान्नं वाहुः पतिस्तस्य च ।
पौनर्भवश्चात्रिकयोरभिष्टस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारश्लेषश्चाधितस्तारुस्तस्य च ।
चिकित्सकस्य चैवान्नं पुष्कल्या दाक्षिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च ।
सोमविक्रियिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः ॥
भाय्यांजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ।
उत्सृष्टस्य कदर्यस्य तथेवोच्छिद्यभोजिनः ॥
अपादकान्नश्च संघान्नं शब्दाधीवस्य चैव हि ।
क्रीवस्यान्त्यासिनश्चान्नं सनोक्तस्य चैव हि ॥
भोतस्य रुहितस्यान्नमवक्रुष्टं परिचितम् ॥
ब्रह्मद्विषः पापरुचेः आह्वानं मृतकस्य च ॥
वृषापाकस्य चैवान्नं श्वावानं श्वरुस्तस्य च ।
अप्रजानान् नारीणां क्षतजस्य तथैव हि ॥
कन्दकान्नं विशेषेण शब्दविक्रयिणस्तथा ।
शौण्डान्नं घटकान्नश्च भिवजामन्नमेव च ॥
विद्वज्जननस्यान्नं परिव्रिज्जान्नमेव च ।
पुनर्भुवो विशेषेण तथैव दिक्षुपतेः ॥
अवज्ञातश्चावधृतं सरोषं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यं अन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नमनुष्ठितम् ।
यो यस्मान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किञ्चि-
वम् ॥”
इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
वर्ज्याः, त्रि, (वृज् + ख्यट् ।) वर्जनीयः । यथा,—
“अतः परं श्रेयस्य त्वं वर्चोवर्च्यप्रतिक्रियाम् ।
भोध्यमन्नं पशुवितं क्षिप्रं चिरसंक्रियाम् ॥
अक्षिप्रं चिरं गोभूमयवगोरसंक्रियाः ।
ग्रहणः कश्चप्यो गोधा सेधा मस्योऽथ प्रककः ॥

भक्ष्या स्तिते सदा वर्चोर्गो ग्रामशूकरकुट्टौ ।
पिष्टदेवादिशेषश्च आहुं ब्राह्मणकाम्यया ।
प्रोक्षितश्चैवधार्थश्च खादन् मांश्च न दोषभाक् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
वर्ण, क वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्णयति । अयं कश्चिन्न
मन्वते । वर्णः शुक्लादिक्रिया । इति दुर्गादासः ॥
वर्ण, तु क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्युदयुक्तिरूपेण । इति
कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-
दीपने अक०-सेट् ।) वर्णयति वर्णापयति कविः
स्त्रीतीत्यर्थः । वर्णयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः ।
वर्णयति प्रतिमां शुक्लादिवर्णां करोतीत्यर्थः ।
वर्णयति उदयुदक्ते दीप्यते वेत्यर्थः । शुक्लाय-
तुक्तिरूपेण इत्यपि पाठः । इति दुर्गादासः ॥
वर्ण, क्ली, (वर्णयतीति । वर्ण + अच् ।) कुडुमम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वर्णः, पुं, (त्रियते इति । वृ + “कृवृत्तिद्विगुपन्य-
निष्ठापिभ्यो णिन् ।” उणा० ३ । १० । इति
नः । स च णित् ।) जातिः । सा च ब्राह्मणः
चक्षित्यो वैश्यः शूद्रश्च । एधास्तत्पत्तादिर्यथा ।
यदा भगवान् पुरुषरूपेण दृष्टिं क्षतवान् तदास्य
शरीरात् चलारो वर्णा उत्पन्नाः । सुखतो
ब्राह्मणाः बाहुतः चक्षियाः ऊरुतो वैश्याः
पादतः शूद्रा जाताः । एतेषां वर्णानां धर्माः
शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति । तत्र ब्राह्मणधर्मा
उच्यन्ते । अध्ययनं यजनं दातृत्वम् । जीविका-
क्षयः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्चि ।
चक्षियस्य त्रयो धर्माः । अध्ययनं यजनं
दानश्च । प्रजानां रक्षणं जीविका । २ । वैश्यस्य
त्रयो धर्माः । अध्ययनं यजनं दानश्च । चतस्रो
जीविकाः । क्षयिः गोरक्षणं वाचिष्यं कुशील-
श्चिति । ३ । शूद्रस्य तु ब्रह्मचर्यविशां शूश्रूषा
धर्मा जीविका च । ४ । ब्राह्मणा आश्रम-
चतुष्टयवक्तो भवन्ति । ब्रह्मचारी गृहस्थः
वानप्रस्थः सत्याधी च । तत्र उपनयनानन्तरं
नियमं कृत्वा यो गुरोः सन्निधौ स्थित्वा वाङ्-
वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीत्युच्यते । १ ।
वाङ्वेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिग्रहं कृत्वा
स्वधर्माचरणं करोति स गृहस्थ उच्यते । २ ।
पुत्रसुत्याद्य धो वनवासं कृत्वा अरण्यप्रवृत्त्यादि
मन्थित्वा ईश्वराराधनं करोति स वानप्रस्थ
उच्यते । ३ । यः सर्वं गृह्यादिकं कृत्वा मुक्ति-
सुखो गेरिककौपीनाच्छादनं दृष्टं कमण्डलुश्च
विभ्रतुं भिक्षादतिनिर्जने तीर्थे वा स्थित्वा केवल-
मौश्वराराधनं करोति स सत्याधीत्युच्यते । ४ ।
चक्षियवैश्यास्तु प्रथमाश्रमचर्यं विहितम् ।
शूद्रस्येक एव गृह्याश्रमः । ईश्वराधनन्तु
सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणाश्च साधारण्यो धर्माः ।
तन्मध्यं यस्तु विद्यापाचकः स वैश्याव उच्यते ।
शिष्योपाचकः शैवः । दुर्गादिशक्त्युपाचकः प्राक्तः ।
सर्व्योपाचकः सौरः । शय्योपाचकः गोपाचकः ।
इति पुराणार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥ अपि च ।

वर्णः

वर्णः

वर्णः

ब्रह्मोवाच ।

“सर्गादिब्रह्मरिश्चैव पूज्यः स्वाद्यम्बुवादिभिः ।
 विप्रादिः खन धर्मो तद्दुर्गं यास वै श्रेणु ॥
 वजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
 आध्यापनं चाध्ययनं घट् कर्मणि द्विजोचमे ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः चत्त्रियवैश्वयोः ।
 दण्डस्तथा चत्त्रियस्य क्षत्रिवैश्वस्य श्रूयते ॥
 सुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
 कारुण्यं स्तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
 भिक्षाचर्याश्च शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
 सन्याकर्मणिकार्येषु धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
 सर्वेषामाश्रमाशानु ज्ञेविध्यन्तु चतुर्विधम् ।
 ब्रह्मचार्यपुत्रकुल्यो नैदिको ब्रह्मतत्परः ॥
 योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममात्रजेत् ।
 उपकुल्येयको ज्ञेयो नैदिको मर्यान्तकः ॥
 अमयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुराचनम् ।
 गृहस्थास्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमा ॥
 उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
 कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
 ऋणाणि त्रीत्युपास्तव्यं तन्नाभार्याधना-

दिकम् ।

एकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स भौतिकः ॥
 भूमौ मूलफलानि च स्वाध्यायस्तप एव च ।
 सविभागो यथात्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ॥
 तपस्तप्यति योगरथे यथेहेवान् जुहोति च ।
 स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थापसो मतः ॥
 तपसाकर्षितोऽयं यस्तु ध्यानपरी भवेत् ।
 सन्नासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
 योगाभ्यासरतो नित्यमारुच्यते जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानाय वर्णते भिन्नुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
 यत्नात्तरतिरेव स्थान्निव्यत्यो महासुनिः ।
 सन्धक् च दमसम्पन्नः स योगी भिच्छुर्यते ॥
 मैत्रं शून्यं भौतिलं तपोध्याने विशेषतः ।
 सन्धक् च ज्ञानवेरास्यं धर्मोऽयं भिच्छुरे मतः ॥
 ज्ञानसम्प्राप्तिनः केचित् वेदसम्प्राप्तिनोऽपरे ।
 धर्मसम्प्राप्तिनः केचित्त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
 योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
 ततोऽधोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगसूक्तिं समाश्रितः ॥
 प्रथमा भावना पूर्वं मोक्षे लक्षरभावना ।
 ततोऽधो चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ॥
 धर्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-

जायते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
 ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्थातुं प्रवृत्तश्चापि देवव्रतु ।
 तस्मा दमो दया दानमलोभोऽभ्यास एव च ॥
 आर्जवज्ञानसह्या च तीर्थोपशुकर्या तथा ।
 सर्वां सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियनियमः ॥
 देवतास्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 अहिंसा प्रियवादित्वमपेक्षुष्यमरुक्षता ॥
 एत आश्रमिका धर्माश्चातुर्विधं प्रवीर्यतः ।
 प्राकृतं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतम् ॥
 स्थापनेन चत्त्रियाणां संयामेत्वपकायिनाम् ।

वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्तताम् ॥”
 इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्वय ।

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि श्रेणु कर्म वसुन्धरे ।
 यानि कर्माणि कुर्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
 घट्कर्मनिरतो भूत्वा अष्टद्वारविवर्जितः ।
 लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
 मम कर्मसमायुक्तः पेशुन्धेन विवर्जितः ।
 शास्त्रानुवारी मध्यस्थो न दृढः शिशुचेतनः ॥
 एतद्देवै ब्राह्मण्यः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
 इष्टापूर्तं च कुर्वत स माभेति वसुन्धरे ॥
 चत्त्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निहतम् ।
 यानि कर्माणि कुर्वन्ति चत्त्रिया मध्यस्थिताः ॥
 दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेयु कुशलः शुचिः ।
 मम कर्मसु मेधावी अष्टद्वारविवर्जितः ॥
 अल्पभाषी गुणज्ञश्च नित्यं भागवतप्रियः ।
 गुरुविद्यानस्ययात्मा गुह्यकर्मव्यतन्त्रितः ॥
 अभ्युत्थानादिकुशलः पेशुन्धेन विवर्जितः ।
 एतेऽंगुणेः समायुक्तो यो मां व्रजति चत्त्रियः ॥
 भजते मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
 वैश्यानास्तु प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निहतम् ॥
 यानि कर्माणि कुर्वते मम भक्तिपथे स्थितः ।
 एतेऽंगुणेः स्वधर्मं लाभालाभविवर्जितः ॥
 ऋतुकावाभिगामी च प्रान्तात्मा मोक्ष-

वर्जितः ।

शुचिर्दत्तो निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
 गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्ताशुवत्सलः ।
 वैश्वस्ववन्तु संयुक्तो यो तु कर्माणि कारयेत् ।
 तस्याहं न प्रयश्यामि स च मे न प्रयश्याति ॥
 अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि श्रेणु साधवि ।
 यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मह्यं अवस्थितः ॥
 दम्पती मम भक्तौ यो मम कर्मपरायणो ।
 उभौ भागवतो भक्तौ मत्परौ कर्मनिहतौ ॥
 देशकालौ च जानाति रजसा तमसोजन्मितः ।
 निरहङ्कारयुक्तात्मा आतिथियो विनीतवान् ॥
 श्रद्धाशीलविपूतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
 नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्तायवस्थितः ॥
 शूद्रकर्माणि मे देवि । य एवं स समाचरेत् ।
 ब्रह्मा ऋषिसहस्राणि शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥”
 इति वाराडे विधिकर्मांस्त्वत्तिसामाध्यायः ॥
 अथपरश्च ।

सुकेश्रुवाच ।

“विप्राणां चानुराश्रमं विस्तारान्मे तपोधनाः
 आचरन्धनं न मे हृष्टिः श्रेणुतः प्रतिविद्यते ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 हतोपनयनः सन्धक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ॥
 तत्र धर्मोऽस्य यत्तश्च कथ्यमानं निश्रामय ॥
 स्वाध्यायोऽर्थोऽभिसुश्रूषा ज्ञानं भिक्षाटनस्तथा ।
 गुरौ निवेद्य तत्पादमनुज्ञातेन नित्यशः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षायां सन्धक् प्रत्युपपादनम् ।
 तेनाहृतः पठेच्चैव तत्परीभ्यु नित्यशः ॥

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं प्राप्य गुरो-

मुखान् ।

ततो वरान्मुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणान्तः ।
 गार्हस्थ्यश्रमकामस्तु गार्हस्थ्यश्रममाश्रयेत् ॥
 वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं खेच्छया वसेत् ॥
 तथैव च गुरोर्मैत्रे द्विजो निहामवाशुधात् ॥
 गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्द्वेव निवेधयेत् ॥
 एवं जयति ऋत्विं स द्विजः शालङ्कटङ्कट ।
 उपाहृतस्ततस्तस्मात् गृहस्थाश्रमकाम्यया ।
 व्यसमानकुलां कन्यासुहृद्देत निश्राचर ॥
 स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पिठदेवातिथीनपि ।
 सन्धक् संपीथयेद्ब्रह्मा सदाचाररतो द्विजः ॥
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं चयाश्रमाः ।
 चत्त्रियस्थापि गदिता य आचारा द्विजस्य हि ॥
 वैखानसस्यं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विप्रः ।
 गार्हस्थ्यसुचमं त्वं शूद्रस्य क्षयादाचर ॥
 स्थानि वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न चापयेत् ॥
 यो ह्यापयति तस्यासौ परिक्रुप्यति भास्करिः ॥”
 इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 पुनश्च ।

श्रीउल्लं उवाच ।

“ब्राह्मणचत्त्रियविशां शूद्राणाञ्च यथाक्रमम् ।
 त्वमेकायमना भूत्वा श्रेणु धर्मान् मयोदितान् ॥
 दानं दद्यात्पुण्येहेवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
 नित्योदकी भवेद्विप्रः कुर्वाच्चामिपरिश्रमम् ॥
 वृत्तार्थं याजेच्चान्यान्यान्यापयेत्तथा ।
 कुर्वातुं प्रतियद्यादानं शुक्लायांन्यायतो द्विजः ॥
 शुक्लायां तु शूद्रः शूद्रो न्यायोपार्जितोऽर्थो यस्य
 तस्मान् । इति तट्टीका ।
 “सर्वलोकहितं कुर्वाणाहितं कश्चिद्विजः ।
 मे ज्ञौ समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥
 यावन्ति रत्नि च पारक्यं समवुद्भिर्भवेत् द्विजः ।
 ऋतावभिगमः पत्न्यां श्रूयते चास्य पाथिवः ॥१
 दानानि दद्याद्विच्छातो द्विजेभ्यः चत्त्रियोऽपि
 हि ।

यजेच्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव ॥
 शूक्षाजीवो महोरचाप्रवरा तस्य जीविका ।
 तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
 धरित्रीपालनेनैव कृतलक्ष्यो नराधिपः ।
 भवन्ति वृषतेरंशा यतो यन्नादिकर्मणाम् ॥
 दुष्टानां शासनान्नाजा शिष्टानां परिपालनात् ॥
 प्राप्नोत्वभिमतालोकान् वर्णासंस्कारको वृषः ॥२॥
 प्राशुपाल्यं वाग्व्यव्यञ्च क्षत्रियं मनुजेभ्यः ।
 वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
 तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मश्च श्रूयते ॥
 नित्यमैमित्तिकादीनामनुष्ठानश्च कर्मणाम् ॥३॥
 द्विजातिवश्रयं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
 क्रयविक्रयजेष्वापि धनैः कारुड्वैव न वा ॥
 दानश्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेदपि ।
 पित्रादिकश्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वीत तेन च ॥४॥
 भृश्यादिभरणार्थं सन्ध्याश्च परिग्रहः ।
 ऋतुकावाभिगमनं खदारेषु महीपते ॥

वर्गः

इया समस्तभूतेषु तितित्वा नाभिमानिता ।
सर्वं श्रौचमनाथायो मङ्गलं प्रियवादिता ॥
मैत्रास्युहा तथा तददकार्पण्यं नरेश्वर ।
अनस्यया च सामास्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
आश्रमाणाञ्च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
गुणास्तथापङ्गमींश्च विप्रादीनामिमान् प्रहणु ॥
आसं कर्म दिवस्योक्तं वैश्वकर्म तथापदि ।
राजन्यस्य च वैश्वीक्तं श्रौत्रं कर्म न चेतयोः ॥
सामर्थ्यं सति तत्प्राज्यसुभाभ्यामपि पार्थिव ।
तदेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात् कर्म सङ्करम् ॥
इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
धर्ममाश्रमिणां सम्यग्ब्रुवतो मे निश्रामय ॥३॥
श्रीउज्वं उवाच ।

वाकः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
श्रीचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूष्यं गुरोः ।
व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतवृत्तिना ॥
उभे सन्त्ये रविं भूप तथेवापिं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्यति नोचैरासीत् चासति ।
प्रियो गुरौ श्रुपश्रेष्ठ प्रतिज्जलं न वंभजेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरस्थितः ।
अनुज्ञानश्च भिच्छान्नमन्नीयाद्गुरुया ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
समिच्छवादिर्कं चास्य कस्यं कस्यसुपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत् प्राज्ञो निध्नगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
विधिना चाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाल ॥ शक्तितः ॥
निष्वापेथ पितृणश्चेद्यज्ञैर्वंशस्थातिथीन् ।
अग्नेर्मनींश्च साध्यात्परेपत्नेन प्रजापतिम् ॥
बलिकर्मणा च भूतानि वातसक्तानाखिलं जगत् ।
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमन्वितान् ॥
भिच्छामुजश्च धेकेचित् परिब्राट् ब्रह्मचारिणः ।
तेऽप्यत्रेव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥
वेदाहरणकार्येण तीर्थक्षानाच प्रभो ।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
अनिकेता ज्ञानाहारा यत्र सार्यं गृह्णास्तु ये ।
तेषां गृहस्थाः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
तेषां खागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
गृहागतानां दद्यात् शयनसनभोजनम् ॥
अतिथियेस्य भग्नाशो गृह्णात्यतिनिवर्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
अवज्ञानमहङ्करो हन्मश्चैव गृहे सतः ।
परितापोपघातौ च पावस्यश्च न शस्यते ॥
यस्तु सन्त्यक् करोषेवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
सर्ववन्धविनिर्मुक्तो लोकानामोत्सृष्टमान् ॥
वशःपरित्यक्तौ राजन् क्षतलक्ष्यो गृह्णाश्रमी ।
पुत्रेषु भार्यां निष्पिद्य वनं गच्छेत् सद्यैव वा ॥२॥
पर्यन्तप्रलाहाराः केप्रसशुजटाधरः ।
भूमिग्राथी भवेत्तत्र सुनिः सर्वान्तिथिद्विप ॥
चर्मकाग्रज्जुषीः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।

वर्गः

तद्विधिवर्णं क्षानं शक्तमस्य नरेश्वर ॥
देवताभ्यर्चनं होमः सर्वान्यागतपूजनम् ।
भिच्चा वलिप्रदानञ्च शक्तमस्य नरेश्वर ।
व्यक्तैर्हेन गात्राणामभ्यङ्गञ्चास्य शस्यते ।
तपस्यतश्च राक्षेन् श्रौतीणां दिवसिष्ठ्युता ॥
यस्तेनां नियतस्यै वानप्रस्थश्चरेन्नृनिः ।
स दहत्यभिधुघोषान् जयेत्कीकाञ्च शश्वतान् ॥३॥
चतुर्थञ्चाश्रमो भिच्चोः प्रोच्यते यो मनोविभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं शृणुहि ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु व्यक्तैश्चेहो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्यानं गच्छेन्नियतमत्सरः ।
चैवकिंकांश्चकेत् सर्वानारम्भानवनवीपते ।
भिच्चादिसु सभो मैवः समकृत्वैव जनुषु ।
जरायुजाण्डादीनां वादुमनःकर्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वच्येत् ॥
अकरात्रस्थित्यामिं पश्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हेमो वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तञ्च अङ्गारे सुक्तवल्गने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिच्चार्ये पर्यटेद्गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परिवर्त्य परिब्राट् निर्म्ममो
भवेत् ॥

अभयं सर्वसत्त्वैभ्यो दत्त्वा यश्चरते सुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयसुत्पद्यते क्वचित् ॥
कल्याणिहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शरीरमग्निश्च सुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भेषोपगतं हविर्विभि-
श्चित्वाग्निनां स ब्रजतिस्त्र लोकान् ॥”
चित्वाग्नीनां अग्निचित्तामिद्वयैः । चित्वाग्निना
इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
“मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितवृद्धियुक्तः ।
अनिधनं ष्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति दिशातिः ॥” ४ ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे प.६ अध्यायौ ॥३॥
प्रकारान्तरेण तेषामादिहृष्टिर्था, —
“ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं स्रष्टं खयम्भवा ।
तस्मात् पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ।
प्रजाविसर्गं विविधं मानवो मनसाह्वजत् ।
अखजद्ब्राह्मणानिव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिर्निवृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।
ततः सत्त्वश्च धर्मेण तपो ब्रह्म च श्राश्रतम् ॥
आचारश्चैव श्रौचश्च खगांश्च विद्ध्ये विभुः ।
देवदानवगमन्या देवांसुरमहोरगाः ॥
यचाराचसनागाश्च पिशाचा महुलाक्षया ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषसत्तम ॥
ये चान्यभूतसंवाणां वर्णास्तांश्च विनिर्ममे ।
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणाञ्च लोहितः ।
वैश्वस्य पीतको वर्णः शूद्राणां सवितस्तथा ॥
मान्वातोवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य वर्णनं यदि वर्णां विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

वर्गः

कामः क्रोधो भयं लोभः श्लोकश्चिन्ता च्छुधा
यमः ॥
सर्वेषां न प्रभवति कस्मादहोर्गं विभज्यते ॥
खेदमन्त्रपुरीषाधिं क्षेद्रापिप्तं सशोषितम् ।
तदुः चरति सर्वेषां कस्मादवर्षं विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंखेयाः स्थावराणाश्च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥
नारद उवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वंस्रष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्त्रीच्छाः क्रोधनाः प्रिय-
साहसराः ।
व्यक्तसधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां
गताः ॥
गोभ्यो वृत्तिं समाश्रया पीताः क्षत्र्यनुजीविनः ।
सधर्मात्नास्तुतिहन्ति ते द्विजा वैश्वतां गताः ॥
हिंसावृत्तप्रिया सुब्बाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
क्षणाः श्रौचपरिहृष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां
गताः ॥

इत्येतेः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा ब्राह्मणै ररक्षते ॥
विहित्वा ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञाननां गताः ।
ब्राह्मणा धर्मेतन्वस्थास्ततस्कोषां न गच्छति ॥
ब्रह्म धारयतां निव्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं स्रष्टं येन जानन्ति तदिदः ।
ऋषिभिः खेन तपसा स्यन्त्यन्ते चापरे परे ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मन्मत्तात्तायथाः ।
सा हृष्टिर्मनसो नाम धर्मेतन्वपरायथाः ॥
मान्वातोवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्वः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रह्मि वदतांवर ॥
नारद उवाच ।
जातकर्म्यादिभिर्बसु संख्यारैः संस्कृतः
शुचिः ॥

वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्रवस्थितः ॥
श्रौचाचारपरो निव्यं विचसाश्री गुरुप्रियः ।
नित्यव्रतौ सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सर्वं ज्ञानमयोऽहोह आनुश्रुसंज्ञापा वृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ।
क्षत्रार्चं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानवहृद्वैस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
विश्रवाणु पशुभ्यश्च क्षत्यादानरविः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्व इति संज्ञितः ॥
सर्वसम्पन्नरतिनिव्यं सर्वकर्मकारोऽशुचिः ।
व्यक्तवेदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रं चैव भवेत्क्षत्रं हिले चैव न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः
मान्वातोवाच ।
के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुर्वर्ण्यश्रमाणाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥
नारद उवाच ।
अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

वर्गः

वर्गः

वर्गः

प्रजनः खेवु एरेषु श्रौचमद्रोह एव च ॥
 आर्ज्वं भृत्वभरणं न वै ते सर्वावर्णिकाः ।
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 एतमेव महाराज धर्म्ममाहुः पुरातनम् ॥
 स्वाध्यायभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चोद्दिशतुपामच्छेदनेमानं स्वकर्म्मणि ॥
 अकुर्वीषं विकर्म्मणि आन्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
 कुर्वीतोपेत सन्तानमथ दद्याद्यजेत च ।
 चविभन्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरतीत्यते ॥
 परिनिष्ठितकर्मसु स्वाध्यायेनेव ब्राह्मणः ।
 कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्याक्मेनो ब्राह्मण उच्यते ॥*॥
 जज्ञियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्वाजा न याचित यजेत न च याजयेत् ॥
 नःधापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
 निर्वोद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्व्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुमिरीकानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
 ये तु ब्रुह्म विनेतारस्तु लोकाजितो वृषाः ॥
 अविजितशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते ।
 जज्ञियस्य तु तन कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 ज्ञात्वाजागमं धर्म्मं निर्गीतो सुनिभिः परः ।
 नास्य ज्ञत्वतसं किञ्चिद्वाज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां ज्येमोऽभिधीयते ।
 तस्माद्वाज्ञा महाराज योद्धव्यं धर्म्मश्रीलिना ॥
 प्रजाः खेवु च धर्म्मोऽस्यापयेत मच्चोपतिः ।
 धर्म्मग्राह्यं च हि कर्म्मणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति वृषतिः परिपालनात् ।
 कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्याक्मेनो राजन्य उच्यते ॥*॥
 वैश्वस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मो वेदसम्मतः ॥
 दानमध्ययनं श्रौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पालयञ्च पशून् वैश्वः पित्रवह्ममर्ज्ययन् ॥
 विकर्म्मं तद्वेदव्यन कर्म्मं यत् स समाचरेत् ॥
 ऋचया स हि तिषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्वस्य सृष्ट्वा परिददे प्रजाः ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सव्याः परिददे प्रजाः ॥
 तस्य वृत्तं प्रवक्ष्यामि यज्ञ तस्योपजीवनम् ।
 वस्यामेकां पिबेहेतुं श्रुताश्च मिथुनं भवेत् ॥
 लब्धाश्च सप्तमं भागं तथा ऋद्धिकलशूरे ।
 प्रस्थानां सर्ववीजानि यथा वांत्सरी भृतिः ॥
 न च वैश्वस्य कामः स्थापन रक्षेयं पशूनिति ।
 वैश्वे रक्षति नाथ्येन रक्षितव्याः क्रथश्चन ॥*॥
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां हारं शूद्रमकथयत् ॥*॥
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 नेषां शुश्रूषयश्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 शूद्र एतान् परिचरेत् नौन वर्णानहपूर्वशः ।
 सञ्चयाञ्च न कुर्वीत यानु शूद्रः क्रथश्चन ॥
 पापीयानु हि धनं लब्धा वधे कुर्व्याहररीयसः ।
 राज्ञां वा समद्वज्जालः कामं कुर्वीत धार्म्मिकः ॥
 तस्य वृत्तं प्रवक्ष्यामि यज्ञ तस्योपजीवनम् ।
 सवशं भरणीवी हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥
 कृत्तं वेदनसौशीरसुपानदाजनानि च ।

यातयामानि देवानि शूद्राय परिचारिणे ॥
 अथाथीणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ॥
 शूद्रायैव प्रदेशानि तस्य धर्म्मधनं हि तत् ॥
 यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुरात्रजेत् ॥
 कल्पन्तीष्य तु तेनाहुर्वृत्तं धर्म्मविदो जनाः ॥
 देयः पिबोऽनपत्याय भर्म्मथो वृद्धुर्ल्लौ ।
 शूद्रेण च न हातयो भर्म्ना कस्याश्चिदापि ॥
 अतिरेजेन भर्म्मथो भर्म्ना द्रथपरिचये ।
 न हि खमस्ति शूद्रस्य भर्म्नुहार्थधनो हि सः ॥
 उक्तस्वयायां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ॥
 खाडाकारवषट्कारो मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञेयाजयेत नच स्वयम् ॥
 पूर्यंपात्रमथीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥*॥
 श्रीनारद उवाच ।
 इदानीमाश्रमाणाश्च धर्म्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रजचर्याश्रमं तावत् शूद्रस्य सर्वथावासन ॥
 गत्वा गुरुदृष्टं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं शुचिः ।
 ब्रूयादर्थ्यतुमादातः शिष्योऽहं तव भारिष ॥
 ततस्तस्याज्ञया निवृत्तमध्येत्यं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
 तदाज्ञापालनश्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 क्षामेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः ।
 समाप्रविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥*॥
 उद्वाश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिगच्छन् ।
 उद्वाहेत् कुलकां कथ्यां सुश्रीलां धर्म्मचारिणीम् ॥
 अन्वहंवादिनीं सौम्यां सुचरिचां प्रियंवदाम् ।
 रक्षिणां प्रथमो धर्म्मरितिपुञ्जैव पार्थिव ॥
 अप्राप्य पूजासतिपर्ययस्य गेहान्नवर्त्तते ।
 स याति नरकं चोर्ं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनश्चापि संदिशेत् ॥
 पादाश्च मधुपकञ्च दद्यात् प्रणतिपूर्वकम् ॥
 संवादश्च पियालापं कुर्व्याचेन सदान्तनः ।
 भोजनश्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं वृष ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ॥
 आतिथ्यसङ्घर्षं कर्म्म यश्चस्यात्तान न विद्यते ॥
 यस्य निर्वांस्थितिर्नास्ति सोऽतिथिःपरिकीर्त्तितः ।
 सर्वथाश्रमाणाभिधिको यश्चाश्रम उदाहृतः ॥
 यस्मान्निम्न समायान्ति भिन्नार्थमाश्रमास्तथः ।
 पित्रदेवार्चनं काथं रक्षित्या सुखमिच्छता ॥*॥
 वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये लतीयं जगतीपते ।
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् क्षत्रज्ञो यश्चाश्रमात् ॥
 तदारण्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्म्मविन् ॥
 ऊर्ह्वेरेताः प्रज्जलवा गच्छेत्क्षत्रवास्तताम् ॥
 सुते भार्यां परिचर्याय वनं गच्छेत् सञ्चैव वा ।
 शासनः शुभ्रान्तरात्मा च सर्वभूतद्विते रवः ॥
 चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते ।
 कर्म्मथायीह राजेज्ज कथ्यन्ते सुनिपुञ्जैः ॥
 भैत्यचर्यालघीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ।
 यन्नास्तमितश्रावो स्थानुनिरतिरनिकेतनः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्थानुनिर्दानो जितक्रियः ।
 निराश्रीः स्थात् सर्वसमो त्रियोगो निष्किार-

विवेकी धनपूजार्थी विद्वयः करुणः सदा ।
 संसारं खप्रवृत्तीञ्च खान्तः सन्तुष्टमानसः ॥
 पत्रमूलफलहारो जलाश्री वायुभोजनः ।
 निराहारोऽथवा शुद्धोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
 एव कुर्वन् महाभाग ब्राह्मण्यः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिपोपानमेव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भित्तुः सन्नासवर्त्मवित् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं लब्धाश्री शान्त उत्सुकः ।
 योगाभ्यासरतो निर्वां धर्म्मसञ्चयतत्परः ।
 धर्म्माधर्म्मविह्वीनो वा भित्तुकः सिद्धिमा-
 पुयात् ॥”
 इति पाञ्च स्वर्गखण्डे ०५।२६।२७ अध्यायाः ॥*॥
 अन्यत् नारसिंहपुराणे ५६ अध्याये मान्केख्य-
 पुराणे मदानसोपाख्याने कूर्म्मपुराणे २।३
 अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥ गजचित्रकबलः ।
 हानोर भुब् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रवेखी २ आस्तरयम् ३ परिस्त्रोमः ४ कुण्डः ५
 कुथा ६ । इत्यमरः । प्रवेणिः ७ परिष्टोमः ८
 कुण्डम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्लादिः । रट्
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । खेतः १
 पाण्डुः २ घसरः ३ कण्ठ्यः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ श्लोणः ८ अरुणः ९ पाटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्करः १४ ।
 इति चामरः ॥ गर्भंस्थवालकस्य चक्रे मानि
 वर्णा भवति । इति सुखबोधः ॥ यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । गी, ०६ । खर्म्मम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अचरम् । भेदः । गोपक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्णः, पु ली, (वर्णयति भिद्यते इति । वर्ण +
 घञ् ।) भेदः । (वर्णयति दीप्यतेऽनेनेति ।)
 वर्ण + घञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्ण +
 अच् ।) अचरम् । (वर्णयते रच्यते इति । वर्ण
 + घञ् ।) विषेपनम् । इति मेदिनी । गी, २६ ॥*॥
 वर्णश्च द्विविधः । ध्वन्यात्मकः अचरार्त्तकश्च ।
 अस्थोत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अवेधदान्मखश्रोतमार्गस्याविषदाक्षरम् ।
 अप्यद्यत्तं प्रलपति यदा वा कुण्डली तदा ।
 म्दासधारे विव्ययति सुवृत्तां वेद्यते सुहुः ॥”
 इति प्रपञ्चवारः ॥
 अस्वार्थः । सुखश्रोतमार्गस्याविषदाक्षरं अनेने-
 स्थाह्वितोर्धदा वा कुण्डली अविवदाक्षरं अवि-
 षदाक्षरं यथायत्ने ध्वनीं तं प्रलपति अर्थात्
 कलभाययादिकं करोति तदा म्दासधारे विव्य-
 यति शब्दायति सुवृत्ताश्च सुहुर्ज्येष्ठते । इति
 तट्टीका ॥ *॥ अस्व कुण्डलीश्चरूपं यथा,—
 “कुण्डलीभूतसर्पायामङ्गलश्रियसुपेयुषी ।
 विधासजनती देवी शब्दब्रह्मसङ्क्षपिणी ।
 द्विचत्वारिंशद्वर्णाया पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।
 गुणिता सर्वगान्धेय कुण्डली परदेवता ।
 विश्वात्मनापबुद्धा वा रुते मन्त्रमयं जगत् ।
 शुकुन्ना गुणित्वा शक्तिः सर्वविश्वप्रवर्त्तनी ॥

वर्णाः

वर्णाः

वर्णाः

त्रिपुष्करं खरान् देवीं ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् ॥
इति सारदात्मिकः ॥

अस्यार्थः । त्रिधाभिति चन्द्ररथ्यादिरूपा । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमथी । पञ्चाश-
दिति मातृकामयीत्यर्थः । सर्वमात्रेण सर्ववर्षेण
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
रुते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्पवत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्णते तन्मध्यस्थायिन्नादियं
कुण्डली । सर्वविश्वेषु भयोपादानान् शब्दार्थ-
रूपोभयप्रतिपादनेति सूचितम् । त्रिपुष्कर-
मिति च्छेदमथमन्त्रलिखने तीर्थत्रयम् । खरा-
निति उदात्ताहुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अपि च ।

“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ।
सा प्रकृते कुण्डलिनी शब्दत्रयमथी विभुः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्त्रासाद्वादस्त्रासद्भिवोधिका ।
ततोऽह्नेन्द्रकृतो विन्दुस्त्रासादाधीन् परा ततः ॥”
इति सारदायामाचार्याः ॥
मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपि-
मन्त्रात्मिका वर्णमालिकां रुते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं रुते
ततः शक्तेर्ध्वनिरासौदिति धोचना । ततो
ध्वनेरिन्द्रादि त्रयम् । अथच क्रमः सर्वोच्चरो-
त्यनौ त्रयः । तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिशब्द-
वाच्या । पुनरुदात्ताश्चाऽस्य सत्त्वप्रविष्टा रजो-
रहुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या । अथरावस्था
नेव तमोऽरुविद्धा नादशब्दवाच्या । अथक्तावस्था
सेव तमः प्राच्युध्याद्भिवोधिकाशब्दवाच्या । सेव
तदभयप्राच्युध्यादह्नेन्द्रशब्दवाच्या । उक्तं च पदा-
र्थदर्शने ॥

“इच्छाशक्तिवलोद्बुधो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
गुरुपिथी च सा शक्तिः क्रियाख्या रजजति
प्रभुः ॥”
असावेव विन्दुः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो
भवति ।
पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभुः ।
तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिहानि मध्यमा
हृदये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदाथार्दर्शने ॥
“रुप्सा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।
अथोत्रविषया तस्माद्गुह्यं ह्यह्नेन्द्रगामिनी ॥
स्यं प्रकाशा पश्यन्ती सुवृत्तामाश्रिता भवेत् ।
सेव ह्यतृक्कवं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संख्यमात्रा स्वाधिविक्रोर्ह्नेन्द्रगामिनी ।
वैवीर्यः कच्छनालुखा शिरोप्राथम्यरदस्थिता ॥
जिह्वास्त्रोत्तनिधूतसर्ववर्षपरियञ्च ।
शब्दप्रपञ्चजननी ओन्नप्राह्णा तु वैखरी ॥
इच्छाज्ञानक्रियात्मयो वैजोक्ता गुण्यात्मिका ।
क्रमेणानेन रजजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।
पञ्चाशद्धारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् ॥

रुते तदर्थतो भिन्नाः कला रत्नादिकान्
क्रमात् ॥”
इति तट्टीका ॥

“अथौ स्थानानि वर्णानामुर, कण्ठ, शिरस्तथा ।
जिह्वास्त्रस्य दन्ताश्च नाविकोष्ठौ च तालुका ॥”
इति शिवास्त्रम् ॥ * ॥

किञ्च ।
“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदचाराः ।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्ततः ॥
समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः ।
यत्किं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघडितः ॥
उच्चैस्त्वर्गमो वायुवदात्तं कुरुते खरम् ।
नीचैर्गतोऽहुदात्तश्च खरितं तिर्यग्गतः ॥
अह्नेन्द्रकद्विचत्वारिंशदात्मिकाभिर्लिपयः क्रमात् ।
सयज्ञनङ्कखदीर्घजुतसंज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकारेकारथोर्गोमादेकारो वर्ण इत्येते ।
तस्यैकारथोमेन स्यादेकाराक्षरं तथा ।
उकारयोगात्तस्यैव स्यादेकाराक्षरः खरः ।
तस्यैवोकारथोमेन स्यादेकाराक्षरः खरः ।
सन्ध्याचराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः ।
उच्यन्ते वर्णयोक्तान् वै सम्यक् प्रदर्शयते ॥
विन्दुसर्गात्मनोर्ध्वनिमनसोरजपा वदेत् ।
कण्ठान्तु निःसरन् सर्गः प्रायेऽत्तात्मकत-

परः ॥
नन्धरः सर्ग एव स्थानं चोच्छ्वासः प्रायकस्तु हः ।
स सर्गः क्षीपितः कण्ठे वायुता कादिभीरयेत् ॥
वर्गस्यार्थनमात्रेण क खरस्यार्थनात्तु खम् ।
कोकगम्भीरसंघस्यार्थं गर्घौ डच्च वहिर्गतम् ॥
विसर्गस्तालुगः सोष्णा शं चवर्गंश्च यं तथा ।
ऋट्टरेफसकारश्च मूह्यंगो दन्तगस्तथा ॥
लतवर्गलसानोष्ठान्तुपुपुभानसंज्ञकान् ।
दन्तौष्ठार्थां वष तत्तत्स्थानगोऽर्थान् समी-
रयेत् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥
सर्गो विसर्ग एव नन्धरो विक्रतः, चोच्छ्वासः
सकाररूपः उच्छ्वासीभनः प्रवेशप्रणाली वायुः
स्यादित्यन्वयः । एवं प्रायको वहिर्निर्गमन-
शाली वायुर्हः स्यात् स एव उच्छ्वासः, चोच्छ्वासः ।
प्रायश्चासौ को वायुश्चेति प्रायकः । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अवर्णकवर्गद्विवर्णनौयाः
कच्छ्याः । १ । इवर्णवर्गवर्गशकालयाः । २ ।
ऋवर्णदवर्गवर्ग मूह्यन्त्याः । ३ । उच्यन्ते वर्ग-
लसा दन्त्याः । ४ । उच्यन्ते वर्गोपप्राज्ञीया
ओष्ठ्याः । ५ । त्रौ दन्त्योष्ठ्याः । ६ । ए ए कच्छ-
तालुयो । ७ । ओ औ कच्छ्याः । ८ । इति
शिवास्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
“यद्गुह्यं सर्वतस्मिन् सर्गोच्छ्वासरविधिं शिवे ।
तव ज्ञान्महेश्वरानि । तदयं कथयामि ते ॥
पञ्चाशत्समाह्वयार्थोच्छ्वासरथं गुणतोऽभ्यसेत् ॥
अ ऊ ङु टु तु पु षु शु अथौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ॥
अ ऊ ङु हः कच्छतो ज्ञेयाः साञ्जुतश्चुयथाः
रुताः । २ ।

ऋ टु रघास्तु मूह्यन्त्याः ३ दन्त्या ल तु ल सा
मताः ॥ ४ ॥

उपवचोच्छ्वभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते ।
विशेषं कथयाम्यहं प्रोक्तव्यं कण्ठतः खरतः ।
ऋह्यं जिह्वया मूह्यं खद्यं जिह्वदन्तजम् ।
सुखस्थानाङ्गुली वाच्याः चकारः कण्ठघातजः ॥
यज्ञनदयसंयोगे भवेत् पूर्वस्वरौ गुरुः ।
पदान्तादिभवणस्य संयोगेऽपि श्रुतिर्हयोः ॥
अपदान्तादिसंयोगे योरन्यत्र तथैव्यते ।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय खरवत् श्रुतिर्ना ब्रजेत् ॥
श्रिया वीजे प्रकारस्य कृश्रुतिः परमेश्वरि ।
कृश्रुतिश्च रादिभ्यो तथादिष्ये तु चश्रुतिः ॥
सहस्र इत्यादौ नमस्तस्यै आस्या इत्यादौ च ।
रेफादिके तदने वा चकारे समवाच्यता ॥
वर्षः ह्रद इत्यादौ ।
किन्तु वैजात्यमाश्रय स्फुटं नावास्य वाच्यता ॥
सु तूयं चदिमात्रोति यादिष्ये परमेश्वरि ।
वाच्य इत्यादौ ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिष्ये तु विशेषतः ॥
आज्ञानमिवादाँ ।
वादिष्येऽप्ययं नादिष्ये वैजात्यं सख्यवाच्यता ।
प्रकाद अह्नाय इत्यादौ ।
मादिष्ये मे च मस्यापि नाविकामलवाच्यता ॥
उ ड ङ न मा विन्दुनासिकामूलजाः स्मृताः ।
यकारश्चु लनीयत्वं पदादौ सर्वदा ब्रजेत् ॥
कैयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमात्रगः ।
नादिष्येऽस्योच्छ्वलं खरयोगान्तवर्गकं ॥
प्रश्नः खान इत्यादौ ।
वर्णातिरेगु उच्योर्गोच्छ्वादिवाच्यता ॥
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यसेत् ॥
आदिरेफस्तु संश्रुतोऽहोश्रुतौ ब्रजेदताम् ॥
एवं ज्ञात्वा महेश्वरानि । पठेत् स्तोत्रं जपेत्कुरुम् ॥
कवचं च महेश्वरानि वाच्यथा फलमाप्नुयात् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ * ॥
अपि च ।
“ऋसः खरेषु पूर्वोक्तः परो हीर्षः क्रमादिदे ।
शिवशक्तिमयास्ते सुर्विन्दुसर्गावसानकाः ॥
विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निष्ठा-
कारः ।
खराणां मध्यं श्रुत् तच्चतुष्कं नपुंसकम् ॥
विना खरेस्तु वाच्यं वाच्ये अक्षररञ्जसा ।
शिवशक्तिमयात् प्राह्णस्त्रासादवार्त्तान् मनोविषयः ॥
कारणात् पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वायुमिभ्रुललाकाशाः पञ्चाशत्प्रलयः क्रमात् ।
पञ्च इच्छाः पञ्च दीर्घाः विन्दुताः सन्धिसम्भवाः ।
पञ्चशः कादयः ष ष ल ष हान्ताः समी-
रिताः ॥”
इति सारदा ॥ * ॥
अक्षररुदिकारणं यथा,—
“पञ्चासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते
यतः ।

वर्गः

धात्राक्षराणि खटानि पत्राखटान्तः पुरा ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वे दृष्टव्यतिः ॥
वर्णवैखनप्रकारस्तु तत्तदर्थे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—
“तन्त्रसङ्केतबोधार्थमाह्वय तन्त्रशास्त्रतः ।
वर्णनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ॥
ॐकारो वर्णलस्यारो वामश्च हंसकारणम् ।
मन्त्राद्यः प्रणवः सव्यं विन्दुशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥
सर्वजोवोत्पादकश्च पञ्चदेवो भ्रुवस्त्रिकः ।
सावित्री त्रिप्रश्नो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिबौद्धं वेद्वारो वेदबोजमतः परम् ।
पञ्चरस्मिन्त्रिभूते च त्रिभवे भवनाशनः ॥
आयत्तौजस्यपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूतः प्रभुः ।
अक्षरं मात्रकास्त्रानादिरङ्गितभोचरी ॥ ॐ ॥
अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटशेकमात्रिकः ।
पूर्वोदरी खड्गिभ्यो शारस्वतः प्रियंवदः ॥
महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽष्टतमम् ।
कीर्तिर्निर्दत्तविर्गोभ्यो नरकारिर्दुरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामाक्षो ह्रस्वः करः प्रणवाद्यकः ।
ब्रह्माक्षी कामरूपश्च कामेशो वाग्निर्नो वियत् ॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिप्रतिथिरंश्रिणी ।
अर्कमखलवर्णादौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥
आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
चौरोदधः पयोदश्च पाशो दीर्घास्त्रकौ ॥
पचख एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।
श्रित्वा भावदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकः ॥
पितामहो द्विदन्तोऽभूः क्रिया कान्तिश्च
सम्भवः ।
द्वितीया भावदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत् ।
खरान्तकश्च हृदयमङ्गुलो भगमालिनो ॥ आः ॥
इः खन्ना प्रालम्बो विद्या चन्द्रः पूषा सुगुप्तकः ।
सुमित्रं सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भूमथो माधवस्तुष्टिर्द्वेनेत्रश्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविना-
यकः ।
नेपालो भरथी रुद्रो निव्या क्रिष्णश्च पावकः ॥
॥ इः ॥
ईंस्त्रिभुवर्गमाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
गोविन्दः शंखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लादश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
कलोत्तरीयो मेखला रत्नश्च पौखवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिस्तुर्था बिम्बमालिनी ।
वैष्णवी वेन्द्वी जिज्ञा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कौर्त्तिर्भौहिनी कालकारिका ।
कुचदन्तं तन्त्रो च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ईः ॥
ऊः शङ्करो वर्णलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दक्षकण्ठः षड्वक्त्रो भोजनः शिवः ॥
उयः प्रसृष्टतिविष्णुर्वैश्वकेशो महेश्वरः ॥
प्रचन्द्रशेटिका पुष्टिः पञ्चमी वङ्गवाचिनी ॥
षेटिकास्थाने चैत्रिका इति वा पाठः ।
कामजः कामना चेशो भौहिनी विघ्नहन्ताक्षी ।
उदरः कुटिला ओं पारङ्गीपो वयो ह्वरः ॥

वर्गः

उदर इति कुञ्जचित् पाठः । उः ॥
ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेप्रश्च महेशो वामकर्णकः ॥
कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।
अर्धोभो भैरवः खन्तो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ।
महाविद्येश्वरी घडा षष्ठी भूः कान्तकुञ्जकः ॥
॥ ऊः ॥
ऊः पूर्वोर्धसुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भावभूतिः क्रिया क्रूरा रत्निका नासिका धृतः ॥
एकपादशरो माला मङ्गला शान्तिनी जलम् ।
कण्ठः कमला मेघो निवृत्तगणेशनायकः ।
रोहिणी शिवदूतो च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥
मेघः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ ऊः ॥
कृः क्रोधोत्थितधिपो वायो वामनोऽगोऽथ
श्रीधुतिः ।
ऊर्ध्वसुखी विशानायः पद्ममाला विनयधोः ॥
शश्रिनी मोचिका श्रेष्ठे देवमाता प्रतिष्ठिता ।
एकदन्ताङ्गो माता हरिता मिथुनोदया ॥
माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
कोमलः श्यामला मेघी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्मख्यमिव कौलात् पावको गन्धकर्षिणी ॥
मिवस्थाने मवेति वा पाठः । ऊः ॥
खः स्याणुः श्रीधरः शुद्धो मेघा धन्वो वक्रो वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो वैशेषः कौन्तेरुद्रकौ ॥
वह्निस्थाने वाह्यग इति वा पाठः ।
विश्वेश्वरो दीर्घजिज्ञा महेश्वो नाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा हृदिन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्त्रिता च नवमी कान्तिराघातकेश्वरः ।
चिन्ताकर्षिणी काण्डश्च तृतीयकुलसुन्दरी ।
चिन्ताकर्षिणीस्थाने चिन्ताकर्षिणी इति वा
पाठः । खः ॥
खकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुवनः ।
खन्ना कान्तिर्भगण्डो रुद्रः कामोदरीसुरा ॥
शान्तिर्ज्ञन् खस्तिका शङ्को मायाचौ लोडुपो
वियत् ।
कुशमी सुस्थिरी माता नीलपीनो गजाननः ॥
कामिनी विश्वधा कालो निव्या शुद्धः शुचिः
क्षती ॥
विश्ववास्थाने विस्मया इति वा पाठः ।
सूर्यो धैर्याकर्षणी च एकाक्षी दशुचप्रसूतः ॥ खः ॥
एकारो वास्तवः शक्तिर्भिरुद्रीशोभगं मरुत् ।
खन्ना भूतोऽहंकेशरी च ज्योत्स्ना अह्ना प्रमर्द्धनः ॥
भूतस्थाने श्वत इति वा पाठः ।
भयं ज्ञानं क्षया धीरा जङ्गा सर्वसमुद्भवः ।
वङ्गिविष्णुभंगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योविदाधारप्रतिष्ठा चिकीर्णा ईशसंज्ञकः ।
सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥
ऐलंज्या भौतिकः कान्ता वायवी भौहिनी
विसुः ।
दद्या दामोदरः प्रजोऽधरो विक्रतसुख्यि ॥
चमात्मको जगद्गोविः परः परनिबोधकत् ।

वर्गः

ज्ञानाख्यात कपर्दी श्रीः पीठेशाभिः समाहकः ॥
त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकावन्तः ।
महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती ।
कामकोटो वामचातुरंशुमान् विचया जटा ॥
॥ ऐः ॥
ओकारः सत्वपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिःस्थिरा ।
सद्योगतो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥
आप्यायनो चोर्ध्वदन्तो लक्ष्मीर्वाङ्गी सुखी द्विज ।
उद्देश्यकक्षेत्रः कैलासो वसुधाचरः ॥
प्रखर्वांशो ब्रह्मखचमजेशः सर्वमङ्गला ।
त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिग्बन्धरा ॥
जैलोक्यविजया प्रचा प्रीतिर्वाजादकर्षिणी ॥
॥ औः ॥
औकारः शक्तिको नाशस्तेजसो वामजङ्गक ।
मनुवह्ययदेशश्च शङ्कुकण्ठः सदाशिवः ॥
अधोदन्तश्च कण्ठोऽहो सङ्कर्षणः सरस्वती ।
आज्ञा चोर्ध्वसुखी शान्तो आपिनी प्रकृतः
पयः ॥
अनन्ता ज्वालिनी योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।
नन्त्रमात्मकर्षिणी च ज्वालामार्गिनिका श्च्युः ॥
योमास्थाने रोमा इति वा पाठः । औः ॥
अङ्कारश्चक्षुपो दन्तो घटिका समगुप्तकः ।
प्रदुम्भः श्रीसुखी प्रीतिर्वाजयोनिर्दक्षप्रवचः ॥
दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।
परं शशी प्रमाथीशः सोमविन्दः कलाविधिः ।
अक्षरश्चेतना नागपूर्णा दुःखह्वरः शिवः ॥
शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्त्तक ।
पूर्णिमा रवतो शुद्धः कान्या चरविद्यद्विः ॥
अष्टताकर्षिणी शून्यं विचित्रा सोमरूपिणी ।
केदारो रात्रिनाशश्च कुञ्जिका चैव बुद्धुदः ॥
॥ अः ॥
अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाश्वता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिस्त्रिदासुखी सुखम्
द्विविन्दस्वना सोमाऽनखण्डो दुःखसूचकः ।
द्विजङ्गः कुण्डलं वक्रः सर्गः शक्तिर्नश्राकारः ॥
सुन्दरी सुयश्रवन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥ अः ॥
कः क्रोधेशो महाकाली कामदेवः प्रकाशकः ।
कपाली तजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥
चक्रौ प्रजापतिः खड्गिर्दक्षस्त्वन्तो विश्राम्यतिः ।
अनन्तः पार्थिवो बिम्बस्त्रापीनो परमात्मकः ॥
दक्षस्त्वन्स्थाने दक्षकण्ठो इति वा पाठः ।
वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो
जलम् ।
माहेश्वरी तुला पुण्या मङ्गलश्वर्यं करः ॥
निव्या कामेश्वरी सुखः कामरूपो गजैन्द्रकः ।
श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥
खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिस्त्रिङ्गः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चखीश्रान्तापिनी गुरुः ॥
शिशुखी दन्तातीशः क्रोधोन्मिर्दतो यदि ।
शून्यं कपाली कल्याणी सङ्कर्षणोऽचरामरः ॥
अभाषेर्यां चखलिङ्गो अनायाङ्कारखड्गकौ ॥
॥ खः ॥

गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
शाङ्गो पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सञ्जयः

स्त्रुतिः ॥

नञ्चिद्विहः प्रमा धूम्रा द्विजाश्वः शिवदर्शनः ।
विश्वाम्ना गौः पृथग्रूपा बालवह्निश्लोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दो धरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी तवः ॥
तवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
वः खड्गो घुर्धरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
न्तकः ।

वायुः शिवोचमः सखा किङ्करी चोरनायकः ॥
मरीचिर्वरुणो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालामूलं नन्देशो हननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहरा कामाख्यमघामयः ॥घः ॥
ठः शङ्खी भैरवचक्रो विन्दुसंसः शिशुप्रियः ।
एकरुद्री दन्तनखः स्वपरो विषयशृङ्गा ।
कान्तिः श्वेताङ्गयो धीरो द्विजात्मा ज्वालितनी
वियत् ॥

मन्त्रप्रतिष्ठ मदनो विभ्रेशी चाम्पनायकः ॥
एकनचो महानन्दो दुर्जरश्चन्द्रमा वतिः ।
शिवयोवा नीलकण्ठः कामेशी च मयांशुकौ ॥
॥डः ॥

चः पुष्करो हली वाणी चाम्पप्रतिः सुदर्शनः ।
चर्मसुखधरो भूला महिषाचारसन्निवी ॥
भूलास्थाने भीम इति च पाठः ।

एकरूपी रुचिः क्रूर्मेशासुखा दीर्घवासुकः ।
वामबाहुर्मलमाया चतुर्धर्मैस्त्वस्त्वपिथी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्त्रितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवश्च तनो वृष्टिको बुधः ॥
देवी केठमुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलगुनी ॥
अनङ्गमेखला वायुर्मन्दैनी च म्हालावती ॥ चः ॥
हृन्मन्दनं सुगन्धा च पङ्कः पशुपतिर्नतिः ।
निर्मलं तरुण वङ्गिभूतमात्रा विखासिनी ॥

एकनत्रश्च वृषलो द्विभिरा वामजुर्परः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पाशुलिच्यतः स्थितिशब्दकः ॥
॥ङः ॥

जः शवो वानरः मूली भोगदा विजया शिरा ।
ललदेवो जयो जैता घातकी सुसुखी विभुः ॥
लम्बोदरी स्त्रुतिः प्राखा सुप्रभा कर्तृका धरा ।
दीर्घबाहु रुचिर्दंशो नन्दे तेजाः सुराधिपः ॥
जवनी वेगिनी वामी मानवाचः सदात्मकः ।
हृत्वास्वतेश्वरी वेगी चामोदा मदविह्वलः ॥ जः ॥
मो भङ्गरी युद्धो भक्त्वावायुः सखः यदुन्नतः ।
अक्षेशी द्राविणी नादः पाशरी जिह्वा जलं
स्थितिः ॥

विराजेन्नो घृष्टहस्तः कर्कशो नादजः कुजः ।
दीर्घबाहुजलो रूपमाकम्बितः सुचक्षलः ।
दुर्मुखो नष्ट आत्मा वान् विवटा कुचमखलः ।
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्वकः ।
दक्षिणावाहवाच पाशाला व्यञ्जनः खरः ॥
॥झः ॥

नकारो बोधनी विश्वा कण्ठकी मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सखाङ्गुलनखरो वकः ॥
कण्ठकीस्थाने कुण्डली मखदस्थाने सुखद इति
वा पाठः ।

सर्वशचरिंता बुद्धिः खर्गात्मा धर्षरञ्जिनः ।
धर्मेकपादौ सुसुखौ विरजा चन्दनेश्वरी ॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः खर्गस्थाने सर्ग इति वा
पाठः ।

माधनः पुष्यधन्वा च रागात्मा च वरा-
चिथी ॥जः ॥

टटङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
सुबुद्धो विनदा एष्यो वैष्णवी वारुणी नवः ॥
सोमवा स्थाने सोमेश इति क्वचित् पाठः ।
दत्ताङ्गकाङ्कचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
वृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ।
राजा शिरस्मिहाधनुर्नात्मा सुसुखी

मरुत् ॥ टः ॥
ठः मूत्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
चया ।

वनजो नन्दनी जिह्वा सुनङ्गधर्मकः सुधा ॥
वस्तुलः कुण्डलो वङ्गिरुद्धं चन्द्रमखलः ।
दक्षजानूरभावश्च देवभस्त्रो वृहङ्गनिः ॥
एकपादौ विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः ।
वृषधो नलिनो विषुस्मिहाधरो ग्रामयोः
प्रश्री ॥ ठः ॥

डः स्त्रुतिर्द्वारको नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः ।

कौमारी शङ्कराशस्त्रिवक्रो नदको ध्वनिः ॥
दुल्हो जटिलो भीमा द्विजङ्गः पृथिवो सती ।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः खाती च
लोचनम् ॥

जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने प्रान्ति-
रिति वा पाठः ॥ डः ॥

टो टक्का निर्णयः पूर्वी यज्ञेशादनदेश्वरः ।
अर्ह्वनारीश्वरस्त्रोयमीश्वरी त्रिप्रिखी नवः ॥
यज्ञेशादनदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
इत्यपि पाठः ।

दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं सिद्धिदहो विनायकः ।
प्रहासा निवेरा ऋद्धिनिर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।

विभ्रेशः पालिनी लक्ष्मिधारी क्रोडपुष्पकः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विश्वात्मा श्रीमैनी रतिः ॥
तक्कस्थाने लक्च इति वा पाठः ॥ टः ॥

यो निर्गुणं रतिज्ञानं जम्भनः पचिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् नित्यला योगिनीप्रियः ॥
दिस्वर्ख कोटवी श्रोत्रं धन्वद्विर्वधनी मता ।
जिनेत्रो मानुषी योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥

माधवः शङ्खिनी बीरो नारायणश्च निर्णयः ॥
सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ गः ॥
तः पूतना हरिः शूद्रिः शक्ती प्रक्तिर्घटी ध्वजा ।
वामस्त्रिक्रवामकथी च कामिनी मध्य-
कण्ठकः ॥

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।
आषाढी तखतुलश्च कामिका वृष्टपुष्पकः ।
रत्नकश्च भ्रामसुखी वाराहो मकरोऽरुणा ॥
आषाढीतखतुलश्चस्थाने आषान्तान्तान्तुदश्च
इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकश्च इति वा पाठः ।

सुगतोऽङ्गसुखा बुहजाशुश्च क्रोडपुष्पकः ।
गन्धो विश्वामरश्चञ्चालुराधा च सौरकः ॥
बुद्धस्थाने वृह इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
पाठः ।

जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥ तः ॥
थः शिरामी महाप्रस्थिर्दक्षिणाधो भयानकः ।
प्रिली प्रिरविधो दह्यो भनकाली शिलोश्चयः ॥
कृष्यो बुद्धिर्विकर्मा च दक्षनाप्राधिपोमरः ।
वरदा भोगदा केशी वामजान् रसोऽनलः ॥
कृष्यो बुद्धिर्विकर्मा स्थाने क्षत्रो वङ्गिर्विकर्मा
इति वा पाठः ।

लोलोच्चयिनी गुह्यः शरचन्द्रो विदारकः ॥
लोलौ इत्यादिस्थाने लोलोच्चयिनीपूर्वगुह्यशर-
चन्द्रविदारकौ इति वा पाठः । थः ॥
दोऽभीशो घातकिर्घाता दाता दलं कलचलम् ।
हीन ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराह्वनी धरा ।
दाता दलं स्थानं दानादसु इति वा पाठः ।
सुयुक्ता योगिनी सदाः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
काढ्यायनी शिवा दुर्गा लङ्कना नाचि
कण्ठकी ॥

लङ्कनास्थाने सङ्कना कण्ठकीस्थाने कण्ठकी
इति वा पाठः ।

खस्तिकः कुटिला रूपः लक्ष्मोमाजितेन्द्रियः ।
धर्मेन्द्रवामदेवश्च भ्रमा बहुसुचक्षला ॥
धर्मेन्द्रुस्थाने धर्मेन्द्रु बहुस्थाने वृह इति वा
पाठः ।

हरिद्रा पुरमत्रौ च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः ॥टः ॥
धो धनार्थो रुचिः स्थायुः प्राशस्तो योगिनी-
प्रियः ।

मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धनाथस्थाने धनाश्व इति वा पाठः ।
धियया धरणा चिन्ता नेत्रदुग्धं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मेन्द्रवज्रमः ॥
धरणाचिन्तास्थाने धरणी चित्रा इति वा
पाठः ।

सन्ध्यां मोहनो लब्धा वचतुष्टा धरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ष्येष्ठा सुरपुरं भवः ।
स्रग्मात्मा दीर्घजङ्गा च धनेशो धनसत्त्वयः ॥घः ॥
नो गर्जनी चामा सौरिस्त्रोश्चो विश्वपावनी ।
मेघश्च सविता नेत्रं दन्वरो नारदोऽङ्गनः ॥
वारुणोस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
जङ्घाचामी द्विरक्षश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥
वेगतियस्तुतिर्वर्षं तरुणिकिरागमः ॥
वामनो ज्वालितो दीर्घो निरीहः सुगतिस्त्रियत् ॥
श्रद्धात्मा दीर्घवेणो च हस्तिनापुरमेचकौ ।
गिरिनायकनीली च शिवो नादिर्महा-
मतिः ॥ नः ॥

वर्णः

वर्णः

वर्णः

पः पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा ।
शृङ्गकर्ता निधिः श्रेयः कालरात्रिः सुवाहितः ॥
पवनः पालनः पाता प्रभुरेखुर्निरञ्जनः ॥
मावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्हरः ॥
पालनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तन्न इति
वा पाठः ।

२८५ पालनस्थाने सेनानी मरीचिः पवनः प्राणिः ।
उड्डीर्षं जयनी कुम्भोत्थलसं रेखा च मोक्षकः ॥
कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेखा इति
वा पाठः ।
रूपा द्वितीयमित्राणो लोकाची मन
आत्मनः ॥
आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
पः सखी दुर्गिणी धृत्वा वामपार्श्वे जनाह्वनः ।
जया पादः शिखा रोग्नी फेनकारः प्राखिनी
प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालकुञ्जिनोप्रियपावकौ ।
फलवामिनोऽलपादोऽक्षरः पशुपतिः प्रशी ॥
फुत्कारो यामिनी यन्ता पावनी मोक्षवर्द्धनः ।
निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो यामिनीः फलम् ॥
यन्तास्थाने भक्ता इति प्रयागस्थाने प्रयाग
इति वा पाठः । पः ॥

जो वनी भूधरी भार्गो चर्चरी लोचनप्रियः ।
प्रक्षेताः कलसः पक्षो खलगाढः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवशो भया मातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुस्थाने घण्टा थोडा तिलोचनप्रियः ॥
सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
कौदिनी तापिता भूमिः सुपनिन्दवलिप्रियः ॥

सुरभिर्मुखविष्णुश्च सद्यो वसुधाधिपः ॥
सुपनिन्दस्थाने सुगन्धिश्चेति वा पाठः ।
भृष्टो पुरश्च पेटा च मोक्षो गगनं प्रति ।
पूर्वाद्याप्तमध्यलिङ्गौ प्राणिः कुम्भद्वितीयकौ ॥ वः ॥
भः क्षिप्ता भ्रमरी भीमो विश्वकर्त्तृनिशातवम् ।
द्विरखो भूधरो मूलं यज्ञस्रजस्य वाचकः ॥

निशातवस्थाने निशातभयं इति वा पाठः ।
नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पयो वभः ।
नाभिभद्रं महाबाहुर्विश्वकर्त्तृनिशातवम् ॥
वधःस्थाने भय इति वित्पाण्डकस्थाने विश्वकर्त्तृक
इति वा पाठः ।

प्राणात्मा तापिनी वज्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
भौमसेनः सुधासेनः सुखो मायापूरं हरः ॥
वज्रस्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
पाठः । भः ॥
भः काली क्षोभितः काली महाकालो महा-
लकः ।

वेङ्कटो वसुधा चन्द्रो रविः पुरुषराजकः ।
वसुधास्थाने वसुधा इति वा पाठः ।
कालभद्रो जया मेधा विश्वदा दीपसंज्ञकः ।
अठरश्च भ्रमनागं लक्ष्मीमातोऽयवन्तौ ॥
दीपस्थाने दीप इति वा पाठः ।

विधिं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
प्रमनः प्रियश्च रुद्रः सर्वज्ञो वज्रमखलम् ॥

भातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणाभरयो वियत् ॥
रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
यो वाणी वसुधा वायुविक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
युगान्तः श्वनः शीघ्रो ध्रुमाक्षिः प्राणिसंज्ञकः ॥
युगान्तस्थाने युगाम इति वा पाठः ।
शक्रा भ्रमो अटी लोला वायुवेगो यशस्करः ।
सङ्घर्षेणः क्षपा वालो हृद्यं कपिला प्रभा ॥
आदिषो थापकाख्यागो ह्योमो यानं प्रमा
सुखम् ।

चखः सर्वेश्वरी धमञ्चासुखा सुसुखेश्वरी ॥
प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
त्वगात्मा मलयो माता हृदिनी भृङ्गनायकः ।
तेनमः शोधको भीमो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ॥
त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येभन
इति वा पाठः ।

मेघः सीमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
मेघस्थाने मेघ इति वा पाठः । यः ।
रो रक्तः क्रोधिनो रंफः पावकखोजमो मनः ।
प्रकाशा दर्शने दीपो रतकण्ठा परं बली ॥
ख्येवसस्थाने न्तेजन इति रतकण्ठास्थाने रत्न-
क्षण इति वा पाठः ।

भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो धातु रक्तः प्रकाशकः ।
थापको रेवती दासं कुक्षंशो वज्रमखलम् ॥
दासस्थाने दानमिति कुक्षंशुस्थाने दशांश
इति वा पाठः ।

उपरेखा स्थूलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
प्रक्षानिः सुगलो ब्रह्मशस्त्रश्च गायको धनम् ॥
वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
श्रीकण्ठ उग्रा हृद्यं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दुर्थोनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥

श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।
लक्ष्मणः पूनना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
वलाजुजः पिणाकोशो थापको मांससंज्ञकः ॥
माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
खड्गरी नादोऽन्तं देवो लवणं वारुणी पतिः ।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

श्वतस्थाने शङ्कमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
पाठः ।
ज्वालिनी वेगिनी वाहः प्रदुग्धः शोषणो हरिः ।
विष्णात्ममन्त्रो बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥
मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कला इति वा
पाठः । लः ।

वो वालो वाक्यो स्यात्प्रा वरुणो मेदसंज्ञकः ।
खड्गरीशो ज्वालनी वङ्कः कलसध्वनिवाचकः ॥
वङ्कस्थाने रङ्क इति कलसध्वनिस्थाने कलसंरति
इति वा पाठः ।
उल्कारेशु ना वीती वजा स्थिक् वागरः
शुचिः ।

त्रिघातुः शङ्करः श्रेष्ठो विश्वेशो वमसादनम् ॥ व ॥
शः सवञ्च कामरूपी कामरूपो महामतिः ।
शौखनामा कुमारोऽसि श्रीकण्ठो वृषकेतनः ॥

वृषभः श्वनं शान्ता सुभगा विस्फलिङ्गिनी ।
ख्युदेवो महालक्ष्मीमैत्रेयः कुलकौलिनी ॥
वाहुर्हसो विद्युत्कं हृदनङ्गाङ्गुशः खलः ।
वामोरः पुष्करीकात्मा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
हंसस्थाने हिंसा इति वा पाठः । शः ॥

पः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रजा विनायकः ।
परमेष्ठी वामवाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
पीतास्थाने प्रीता इति प्रजास्थाने श्रद्धा इति
वा पाठः ।
लम्बोदरो यमोत्रेशः कामधुक कामधूमकः ।
सुश्रीरुद्धा वृषो लज्जा मरुद्गणः प्रियः शिवः ।
कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
सूर्यात्मा अठरः कोषो मत्ता वचोविदारिणी ।
कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मलयुः शिवः ॥ पः ॥
सो हंसः सुवशा विष्णुर्लक्ष्मीशुचन्द्रसंज्ञकः ।
जगद्बीजं शक्तिनामा मोहं वेशवती शृगुः ॥
सुवशास्थाने सुजन इति मोक्षस्थाने मोहं इति
वा पाठः ।

प्रकृतिरीश्वरः शुद्धो प्रभा श्वेता कुलाजुलः ।
दक्षपादो मृदं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो वृकोदरी ।
प्रागाट्याश्च पुरादेवो लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपुः ॥
दुर्गात्तारिणि सन्तोहाञ्जोयो शक्तिर्मनोहरः ॥
दुर्गात्तारिणिस्थाने दुर्गात्तारिणी इति सन्तो-
हात्स्थाने सन्तोहा इति मनोहरस्थाने मनोयव
इति वा पाठः । लः ।

हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽलिका-
पतिः ।
नकुलीशो जगन्नागः प्राणेशः कपिला मलः ॥
मलस्थाने मन इति वा पाठः ।
परमात्माज्ञो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
श्वो भयो रुगास्याश्चः कूटजूपरिवारणः ॥
यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गुल
इति कूटजूपरिवारणस्थाने कूटकोपरिवारण
इति वा पाठः ।

लक्ष्मीर्मविहरः प्रभुः प्राणशङ्किलैलाटजः ।
खकोपरारणः श्रुली चेतन्यं पादपूरणः ॥
मविहरस्थाने हरिहर इति खकोपरस्थाने
सकोप इति वा पाठः ।
महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो हरिर्मेतः ।
विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघशामेश्वरः पुमान् ॥
दक्षपादः सदाशम्भुः शाखोटः सोममखलम् ॥ वः ॥
वः पृथ्वी विमला मोषोऽनन्तो ह्यवहा वित्ता ।
थापिनी शिवदा कंतुजगत्पारतरं हटः ॥
खोऽङ्कानी च वैदांशः सारो नारायणः खयम् ॥
जटरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ वः ॥
वः कोपस्तुक्को कालो रूचः संवर्षकः परः ।
शुर्विहो विद्वान् माया सहातेजा युगान्तकः ॥
स्तुम्बकस्थाने स्तुम्बक इति रूचस्थाने वक्ष्यमिति
परस्थाने पय इति वा पाठः ।

परात्मा क्रोधसंज्ञारो वलान्तो मेरुवाचकः ।
सर्वाङ्गः वागरः कामः संयोगान्तवज्रपूरकः ॥

वनात्स्थाने नलान्त इति सर्वज्ञस्थाने सर्वज्ञात्
इति वा पाठः ।
जैत्रपालो मञ्जाचोभो माळकान्तालनक्षयः ।
मुखं कथयद्दान्ता कालविज्ञा गणेश्वरः ।
ह्यायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीर्ललाटकः ॥” च ॥
इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं
समाप्तम् ॥
वर्णकं, क्ली, (वर्णयतीति । वर्ण + ण्लु ।) हरि-
तालम् । इति रत्नमाला ॥ गात्रानुलेपनयोग्य
पिष्टं छटं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकः, पु, क्ली, (वर्ण + स्वार्थे संघादां वा कन् ।)
विलेपनम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
१५२ ॥ (यथा, मञ्जाभारते । १३ । ११ । १०७ ।
“वर्णकादीस्वया गत्यांश्चौरयित्वा मानवः ।
दुहुन्दरिन्ममाप्नोति राजन् । लोभपरायणः ॥
वर्णकः, पु, क्ली, (वर्णयते रच्यतेऽनेनेति । वर्ण +
ञच् । स्वार्थे कन् ।) छिद्रुलहरितालकाचनीली-
कादिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, आर्यावप-
श्रुत्याम् । १८६ ।
“कस्तां निन्दति तुम्यति कः स्मरफलकस्य वर्णकं
सुमधः ।
को भवति रत्नकण्टकमन्त्रते कस्याचरुतेति ॥”
वर्णकः, पु, (वर्णयति वृद्धादीन् विस्तारयतीति ।
वर्ण + ण्लु ।) चारुणः । इति मेदिनी । के,
५२ । मङ्गलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकविः, पु, कुबेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
धारः । यथा,—
“मनीषानो मसिमयिर्मेलासुर्वर्णकूपिका ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णचारकः, त्रि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
विस्तारयतीति । चर + णिच् + ण्लु ।) चित्र-
कारः । इति शब्दमाला ॥
वर्णच्छेदः, सु (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये च्छेदः प्रथमोत्-
पन्नान् शुणोत्कृष्टत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णच्छेदः, त्रि, (वर्णेन ज्योतिषोक्तपारिभाषिक-
वर्णन च्छेदः श्रेष्ठः ।) स्वर्णपिच्छोत्तमवर्णः ।
पारिभाषिकहीनवर्णकस्यैकपारिभाषिकवर्ण-
च्छेदक्याविवाहविधयो यथा,—
“मौनककैटवृक्षकविप्राः
सिञ्जतुलाद्युः चत्त्रिय उक्तः ।
कुम्भनरहयमेवविशः स्तु-
र्म्मकरहृदक्षी कथितावरणयः ॥
वर्णच्छेदा च या नारी वर्णहीनश्च यः पुमान् ।
तयोर्विवाहे ऋतुः स्नात् षष्ठायास्तान्त्र
संप्रथः ॥”
इति ज्योतिषास्त्रे वर्णजोडनम् ॥
वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
इति हारावली । २१२ ॥
वर्णतूनी, स्त्री, (वर्णानां तूनीव ।) लेखनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णदं, क्ली, (वर्णं ददातीति । दा + “धातो-
ऽनुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, त्रि ॥
वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + ङच् +
ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
दातरि, त्रि ॥
वर्णदूतः, पुं, (वर्णा एव दूता यच्च ।) लिपिः ।
तत्पर्यायः । लेखः २ वाचिकहारकः ३ स्वस्ति-
सुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णधर्मः, पु, क्ली, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्मः ।)
ब्राह्मणचरित्रवैशिश्यादां कर्तव्यं कर्म । तद्-
यथा,—
“यजनं याननं दानं ब्राह्मणस्य प्रतियहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्माणि द्विजोत्तमाः ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मं चरित्रवैशिशयोः ।
दण्डो युद्धं चरित्रस्य क्षत्रिवैशिश्यस्य प्रस्यते ॥
सुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।
कारुक्कर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
क्षमा दमो दया दानमलोभस्याग एव च ।
आर्जवं चानस्यया च तीर्थाहुसरणं तथा ॥
सत्य सन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा चन्द्रियनियहः ।
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
अहिंसा प्रियवाहित्वमपेश्रुत्यमकल्कता ।
समासिकमिमं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽनवीक्ष्यते ॥
याजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
वताम् ।
स्थानमेन्द्रं चरित्रायानां संयामेव्यपलाधिनाम् ।
विश्वानां मासतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्षिताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्षिताम् ॥”
इति कौर्मि २ अध्यायः ॥* ॥
अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
“हारीतस्तानुवाचाद्य तैरेवं चोदितो मुनिः ।
इत्यनु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि प्राश्व-
तान् ॥
वर्णानामाश्रमाणाश्च योगशास्त्रश्च सत्तमाः ।
यज्ञज्ञाना सुनयो नित्यं मुच्यते जगदवन्धनात् ॥
ब्राह्मण्यां ब्राह्मण्येनैव उच्यते ब्राह्मणः स्मृतः ।
तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
जगत्सारो ऋगो यज्ञ स्वभावात्तु प्रवर्तते ।
तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुर्वते ब्राह्मणोत्तमः ॥
अध्यापनं चाध्ययनं यजनं वाचनं तथा ।
दानं पतियहश्चैव कर्माष्टकमिच्छीष्यते ॥
अध्यापनश्च त्रिविधं धर्मार्थं चात्मकारणम् ।
शुश्रूषाकारणञ्चैति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥
नैवामन्यतमो वापि इत्यथेव यच्च साधने ।
तच्च विद्या न दातया पुरुषेण हित्वैविद्या ॥
श्रीमानध्यापयेच्छिष्यान् यन्तानपि च योजयेत् ।

विदितान् प्रतियहान् च्छेदयद्दधर्मप्रतिहये ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुची देशे समाहितः ।
यजेद्दधर्म् यथाशक्त्वा दद्याद्द्विजातुसारतः ॥
नित्यं नैमित्तिकं धर्मं कर्मै कुर्व्यात् प्रयत्नतः ।
शुश्रूषयुष्मणश्चैव यथान्यायमत्तन्त्रितः ॥
सार्धं प्रातरुपासीत विधिनामिं द्विजोत्तमः ।
क्षतस्नानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
अतिथिस्वागतं भक्ष्या पूजयेच्छक्तितो गृही ।
अन्यानप्यागतान् विप्रान् पूजयेद्विरोधतः ॥
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ।
सख्यवादी जिनक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥
अकर्मणि च संप्राप्ते प्रमादे नैव रोचयेत् ।
प्रियां हित्वां वदेद्वाचं परकीकाविरोधिनीम् ॥
एष धर्मः सतुद्दिशो ब्राह्मणस्य समासतः ।
धर्ममेव ननु यः कुर्व्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
हारीत उवाच ।
चक्षुरादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
येन येन प्रवर्षन्ते विधना चात्रियाद्यः ॥
राजा च चन्द्रियश्चैव प्रिया धर्मश्च पालयेत् ।
कुर्व्यादध्ययनं सन्त्युगुगुक्तो यथाविधि ।
दद्याद्दानं द्विजाग्रेभ्यो धर्मं बुद्धिसमन्वितः ।
देवब्राह्मणमत्तश्च पित्रकाम्यपरस्त्रया ॥
धर्मश्च जे जयाकाङ्क्षी अधर्मस्य विवर्जयेत् ।
उत्तमां गतिमाप्नोति चरित्रयोः स्तवमाचरन् ॥* ॥
गौरवं क्षत्रियाण्यञ्च कुर्व्याद्दृश्यो यथाविधि ।
दानं धर्मं यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
लोभदम्भविनिर्मुक्तं सख्यवागानस्यकम् ।
स्वदारनिरतो दान्त, परदारविवर्जितः ॥
धनेर्विपान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले त्वयाचितः ।
अप्रमत्तः स्वधर्मेषु वर्तत देहपातनात् ॥
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्व्यान्नियमतन्त्रितः ।
पितृकार्यं च तत्काले नारसिंहाचरनं तथा ॥
एतद्दृश्यस्य कर्मात्तं स्वधर्ममनुतुल्यतः ।
एतदासेयमानस्तु सुक्तः स्थानाच्च संप्रथः ॥* ॥
वर्णचयस्य शुश्रूषां कुर्व्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।
दासवत् ब्राह्मणानास्तु विशेषेण समाचरेत् ॥
अयाचितः प्रदानास्तात् कथिं दत्तार्थमाश्रयेत् ।
पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्त्रितः ॥
शूद्राणां सासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्षिनाम् ।
धारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्थोच्छिद्यभोजनम् ॥
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जितः ।
पुराणश्रवणं विद्याभारसिंहास्य पूजनम् ॥
तथा विप्रनमस्कारस्तथा सर्वं दिने दिने ।
सर्वं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्जनम् ॥
इत्थं कुर्वन्तथा शूद्रो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
स्थानमेन्द्रमवाप्नोति त्वत्तपापः प्रपुण्यकृत् ॥”
इति नारसिंहे ५३ । ५४ अध्यायोः ॥* ॥
अन्यच्च ।
मदात्मोवाच ।
“दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिधोदितः ।
धर्मो गान्धर्वतुर्थाऽस्ति धर्मैकस्यापदं विना ॥
याजनाध्ययने यज्ञस्तथा पुत्र प्रतियहः ।

इतत् सन्धुक् समाख्यातं त्रितयं चास्य
 जीविका ॥
 दानमध्ययनं यज्ञः चतत्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
 धर्मः प्रोक्तः त्रितये रक्षा श्रद्धा जीवश्च जीविका ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो वैश्रस्यापि चित्रेव सः ।
 नागिच्यं पाशुपाल्यश्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥
 दानं यज्ञोऽथ शूश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
 आख्यातः शूद्रधर्मोऽपि जीविका काचकर्मणा ॥
 तद्वह्निजातिशूश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयेः ।
 वर्णधर्मास्त्रिमे प्रोक्ताः श्रुयतामाश्रमास्त्रयः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे मदाक्षवाणुशासनध्यायः ॥
 अपरश्च ॥
 “ब्राह्मणा ब्रह्मणेतिश्या ये स्वकर्मैरखवस्थिता ।
 ति सन्धुगुपजीवेतुः षट्कर्मणि यथाक्रमम् ॥
 अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्मैरियग्रजस्यः
 यस्यास्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्मणि जीविका ।
 याजनाध्यापने चैव विभुद्वाच प्रतिग्रहः ॥
 चयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणास्तु त्रितयं प्रति ।
 अध्यापनं याजनश्च द्वितीयश्च प्रतिग्रहः ॥
 वैश्रं प्रति तथेवैते निवर्तन्ते त्रिणि स्थितिः ।
 न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मरुराह प्रजा-
 पतिः ॥
 श्रद्धास्वभृत् चान्नस्य वणिक्पशुकृषिविशः ।
 आजीवनार्थं धर्मैस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥
 वेदान्धर्मो ब्राह्मणस्य चतत्रियस्य च रक्षयम् ।
 वार्त्ताकर्मैव वैश्रस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥
 अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
 जीवेत् चतत्रियधर्मैश्च स स्यास्य प्रयत्नन्तरः ॥
 उभाभ्यामप्यजीवस्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।
 कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्रस्य जीविकाम् ॥
 वैश्रवृत्तापि जीवंस्तु ब्राह्मणः चतत्रियोऽपि वा ।
 हिंसाप्रार्थं परार्थीनां कृषिं यज्ञेन वर्जयेत् ॥
 कृषिं साध्विति मन्वन्ते सा वृत्तिः सद्विवाहेना ।
 भूमिं भूमिश्रयश्चैव हन्ति काष्ठमद्योसुखम् ॥
 इदम् इतिवैकल्यात् व्यचतो धर्मैर्नैपुणम् ।
 विदुपण्यसुबुतोद्धारं विक्रयं वित्तवह्नयम् ॥
 सर्वानुवाक्यपोहेतुं कृताज्ञश्च तिलः सद्यः ।
 अश्विनो सव्यश्चैव पशवो ये च मातृषाः ॥
 सर्वश्च तान्तं रक्तं प्राण्यसौमाविकानि च ।
 अपि चैत् सुररक्ताणि कलश्वे तथोषधीः ॥
 अपः शस्त्रं विषं मांसं वीर्यं गन्धार्थं सन्धुः ।
 चौरं चौरं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
 आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयार्थि च ।
 मदां नीलैश्च लाक्षाश्च सर्वान् चैकप्रार्थास्तथा ॥
 कामस्तुत्याद्यं स्यान्तु सयमेव कृषीविलः ।
 विक्रीणीत तिलान् शहान् धर्मार्थमपिचर-
 स्थितान् ॥
 भोजनान्धर्मनादानाद्वयदन्त्यं कुरुते तिलैः ।
 क्षमिभूतः श्वविद्यायां पित्रभिः सद्य मञ्जति ॥
 सदाः पतति मांसेन लाचया लवणेन च ।
 अद्वैय शूद्रोऽभवति ब्राह्मणः चौरविश्रवाणु ॥

इतरेषास्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
 ब्राह्मणः सप्रराज्ञेण वैश्रभावं नियच्छति ॥
 रसा रखेनिमातया न खेव लवणं रसेः ।
 कृताज्ञश्चाकृताज्ञेन तिला ध्यायेन तल्लमाः ॥
 जीवेद्वैतेन राजस्यः सर्वान्ध्यायनङ्गतः ।
 न खेव श्यायधीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥
 यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्तुल्लकर्मभिः ।
 तं राजा निर्द्धनं हत्वा चिप्रमेव प्रवाचयेत् ॥
 वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः सनुहितः ।
 परधर्मैश्च जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
 वैश्रोऽजीवन् स्वधर्मैश्च शूद्रवृत्तापि वर्जयेत् ।
 अनाचरन्नकाथ्याणि निवर्तते च शक्तिमान् ॥
 अशक्तुवश्च शूश्रूषः कर्तुं विजन्मनाम् ।
 पुत्रदाराख्यं प्राप्नो जीवैत कारुकर्मभिः ॥
 वैकर्मभिः प्रचरतिः श्रुश्रुत्यन्ते द्विजातयः ।
 तानि कारुककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥
 वैश्रवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः खे पथि स्थितः ।
 अत्युत्तिकापित्तं सोदन्निमं धर्म समाचरेत् ॥
 सन्धुतः प्रतियज्ञीयादुन्नाज्ञखलनयङ्गतः ।
 पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्मतो नोपपद्यते ॥
 नाध्यापनादुयाजनादा गृह्णाताह्य प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्रार्थं ज्वलनाम्बुसमा हि तं ॥
 जीवितालयमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
 आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
 अजीमर्तः सुतं हस्तुपावपदुत्तुसुचितः ।
 न चालिप्यत पापेन त्वत्पतीकारमाचरन् ॥
 श्रमं सन्निच्छन्नात्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
 प्राखानां परिचरार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥
 भरहाजः क्षुधापंसु सपुत्रो विजने वने ।
 बह्नीर्गाः प्रतियज्ञाह दृष्टोक्षुच्यो महातपाः ॥
 क्षुधापंसु क्षुधाभ्यागाहिशामिन्नः श्वजावनैम् ।
 चखालहृक्कादादाव धर्माधर्मविचक्षणः ॥
 प्रतियज्ञादुयाजनाद्वा तथेवाध्यापनादपि ।
 प्रतिग्रहः प्रत्ययः प्रत्ये विप्रस्य गृह्णितः ॥
 याजनाध्यापने निवर्तं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
 प्रतियज्ञस्तु क्रियते शूद्राद्यप्यन्यजन्मनः ॥
 अपहोमैरप्येतेन याजनाध्यापनेः कृतम् ।
 प्रतियज्ञनिमित्तम् आगेन तपसेव च ॥
 शिष्योऽन्धमप्यादरीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।
 प्रतियज्ञाच्छिलः श्रयार्त्ततोऽप्यच्छुः प्रशस्यते ॥
 वीरद्विः कुयामिच्छद्विधनं वा पृथिवीपतिः ।
 वायुः स्यान् स्वातन्त्रिस्त्रिपदितुश्चस्यागमर्हति ॥
 अकृतश्च कृतात् तैजान्नीरवीकमेव च ।
 हिरण्यं धान्यमसश्च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥
 सप्तवितागमा धर्मोऽपि दायो लाभः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यप्रियह एव च ॥
 विद्या शिखं श्रुतिः सेवा गोरक्षं विपण्यः
 कृषिः ।
 वृत्तिभैर्त्वं कुषीदश्च दश जीवनेतवः ॥
 ब्राह्मणः चतत्रियो वापि उर्द्धं नैव प्रयोजयेत् ।
 कामस्य खलु धर्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽप्यि-
 क्राम् ॥

चतुर्थमादानीं च त्रितयो भागमापदि ।
 प्रजा रक्षन् परं ब्राह्मणं किञ्चित्प्रति प्रतिमुच्यते ॥
 स्वधर्मो विजयस्तस्य नाह्वै स्थात् परादुसुखः ॥
 शस्त्रेण वैश्रान्जित्वा धर्मागमाद्वारयेद्वैलम् ॥
 धान्योऽधर्मं विप्रां शुक्ल विषयं वाधार्थमा-
 वरम् ।
 कर्मोपकरणः शूद्राः कारवः शिष्यिनस्तथा ॥
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् चक्षत्रमाधयेद्वदि ।
 धनिनं वायुपाराध्य वैश्रं शूद्रो जिजीविशेत् ॥
 स्वार्थं सुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
 जातब्राह्मणशूद्रस्य सा स्यास्य कृतकृत्यता ॥
 विप्रसेवेव शूद्रस्य विश्रुतं कर्म कीर्त्तते ।
 यदतोऽन्धद्विक्कुरते तद्भवत्यस्य निष्कलम् ॥
 प्रकल्पया तस्य तैर्वृत्तिः खड्गटुम्बाद्वयथाहृतः ।
 शक्तिश्चावैश्व दाक्षश्च श्वत्यानाश्च परिग्रहम् ॥
 उच्छ्रितमनं हातयं जीर्णानि वननामि च ।
 पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णानि चैव परिच्छेदाः ॥
 न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
 नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न यन्मन् प्रतिसंप्र-
 नम् ॥
 धर्मैश्च वस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
 मन्त्रवज्जं न दुष्यन्ति प्रशानं प्राप्नुवन्ति च ॥
 यथा तथाहि सद्गुणतमातिष्ठत्यनस्ययक्तः ।
 तथा तथैव सद्गुणोक्तं लोके प्राप्नोति नन्दिनः ॥
 शक्तेनापि हि शूद्रेण न वायो धनसञ्चयः ।
 शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधत ॥
 एतं चतुर्णां वर्णानामापद्गर्भाः प्रकीर्त्तिताः ।
 यान सन्धुगुणतिष्ठन्ता ब्रजन्ति परमां गतिम् ॥
 एष धर्मविधिः कृतुश्चयातुर्व्यस्य कीर्त्तितः ।
 अतः परं प्रवृत्तामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥”
 इति मानवे धर्मशास्त्रे शूद्रप्रोक्तायां सञ्चि-
 तायां दशमोऽध्यायः ॥ ॥ अन्त्यं वर्णशब्दं
 द्रष्टव्यम् ॥
 वर्णनं, जो, (वर्णं स्तुनौ विलारे रङ्गनादां +
 ल्युट् ।) सवनम् । (यथा, भागवत । १० ।
 ७४ । २० ।
 “इत्थं निशम्य दमघोषसुतः खपीटा-
 दुत्याय कृष्यागुणवर्णनं ज्ञातमनुः ।
 उन्तुविद्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्गा
 संश्रावयन् भगवते परुषाश्रयमीतः ॥”)
 विक्रयम् । शुक्रादिवर्णयोजनम् । दीपनम् ।
 इति वर्णधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निव्ययम् ॥
 वर्णना, स्त्री, (वर्णं + णिच् + डुच् । टाप् ।)
 शुककथनम् । तत्पर्यायः । इडा १ स्तवः २
 स्तोत्रम् ४ स्तुतिः ५ श्रुतिः ६ श्रावणं ७
 प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति ह्यमचक्रः । २ ।
 १६३ । (यथा, कथाविरतुसामरे । ३२ ।
 १६६ ।
 “विदग्धा अपि वयस्यन्ते विटवर्णनया स्थियः ॥”)
 वर्णनीयं, त्रि, (वर्णं + कर्मणि च्यनीयर् ।)
 वयस्यम् । वयस्यतयम् । (यथा, साहित्यदर्पणं
 ६ परिच्छेदे ।

वर्गमा

वर्गस

वर्गस

“वर्गनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥”)

वर्णाः पदार्था यथा,—
“अथ वर्णानि कथन्ते तानि यानि कवी-
श्वरैः ।

महाकायप्रभृतिषु प्रवर्ष्युषु बवन्तिरे ॥
राजा राजवधूपुरोहितकुमारामात्यसंवाधियाः
देश्यामपुरीश्वरोऽश्विचरिद्वयानाद्रारण्या-
श्रमाः ।

मन्त्रो दूतप्रयागव्यगवाश्वेभस्त्रिनन्द्या
वीहारी विरहः स्वयंवरसुरा पुष्यासुखेला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसु-
मम् ॥ (स्तवाहं । वर्णधात्वर्थदर्शनात् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३७ ।

“एतत्तु आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदपथोदयं श्रयु ॥”)

वर्णपार्श्वं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नीत्यादिरागस्याधारः । यथा,—

“मल्लिका वणपात्रं ख्यात् तूलिका लेख-
कूर्चिका ॥”

इति शब्दमाला ॥
वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति नानावर्णाणि पुष्पाणि
यस्य । कप ।) राजतस्वर्णपुष्पकः । इति
राजनिघण्टुः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
डीम् ।) उडुकाखीपुष्पकः । इति राज-
निघण्टुः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
अयुक्त । इति राजनिघण्टुः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यचर-
प्रकृत्वात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमात्रका, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालानां मात्र-
केव ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, ज्ञानिमाला । (वर्णानां माला
समृद्धः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
जपमालायाम् ५१ । इङ्गरेजीयवर्णाः २६ ।
फ्रासीयाः २३ । हिब्रू अर्थात् इहू-
दीयाः २२ । आरबीयाः २० । पारसीयाः ३१ ।
तुरस्कीयाः ३३ । रशियाः ४१ । ग्रीक् अर्थात्
इयुनानीयाः २४ । लाटिन्देशीयाः २२ । उच्
अर्थात् ओलन्दाजीयाः २६ । स्पान्देशीयाः २७ ।
इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।
ब्रह्मदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-
त्मकाः तच्छब्दार्थाः ०००० ॥ * ॥ अका-
रादिचकारान्तवर्णरूपैकपञ्चाशच्चपमाला ।
यथा, सननुकुमारसंज्ञितायाम् ।

“क्रमोत्क्रममतेर्माला मात्रकार्थैः चमेरुकेः ।
सविन्दुकेः साष्टवर्गैरन्यजनकर्मणि ॥”

आदि कु सु टु तु पु यु शबोऽष्टौ वर्गाः प्रकी-
र्त्तित्वाः । अकारादिवर्णान् सविन्दुन् प्रत्येकं
क्षत्वा श्रुतं संजय्य अकारादीनां क्रवर्गा-

दीनाश्च वर्णाणां अन्तिमवर्णं सातुखारं
क्षत्वा पूर्वसुच्चार्य मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्त-
र्जनमित्युपलक्ष्यम् ।

“सविन्दुं वर्णसुच्चार्यं पञ्चान्मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
अकारादिवकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अशुलोमविलोमिका ।
चकारं मेरुमेवाच तत्र मन्त्रं जपेन्नहि ॥”

इति नारदीयवचनात् ॥
प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वर ।

“अशुलोमविलोमेन वर्णाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मनून् ॥
कुर्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिन्यम् ।
चरमायं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।

“अशुलोमविलोमेन कृद्प्रया वर्णमालया ।
आदिजन्तलादि अन्तक्रमेण परमेश्वरि । ।
चकारं मेरुरूपं लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति सुकृमालातन्त्रम् ॥
वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णां लिखन्तीत्येति । लिख +
वर्णलेखा, } करणे घञ् । रलयोरेवम् ।) कठिनी ।
इति चिकित्साश्रेणः ॥

वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णाऽस्यस्यामिति । वर्ण + “रवा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुम् । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशिष्टे,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोडि + लुक् ।) श्लोकत्तेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्करो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रितजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो ब्रह्मादस्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो बाहुदेशाच्च जाताः सन्निजजातयः ॥
ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च प्राप्तः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन चमूत्रवर्णसङ्कराः ।
गोपनापितलीनाश्च तथा मोदकमूलनौ ।
ताम्बूलिपर्यकारौ च तथा वणिकजातयः ॥”

लीलास्थाने भाला इति मूलवस्थाने कूबर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रन् । सङ्कराः प्रकीर्त्तितः ।
शूद्राविश्रीस्तु करणोऽभ्यष्टो वैश्याह्मिजन्मनोः ॥
विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिष्यकारिणः ॥
मालाकारः कर्मकारः शूद्रकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः यकुते शिष्यिणां वराः ।
रुचधाराश्चित्रकरः स्वर्णकारश्चपैव च ।
प्रतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्णसङ्कराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अयाव्या इत्यपि पाठः ।
“स्वर्णकारः स्वर्णचौथ्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तम ।

बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥
रुचधारी द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
श्रीधरश्च यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥
शतक्रमेण चित्रायां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाश्च कोपतः ॥
कश्चिद्द्विगविशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौथ्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥
कुलटयाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ॥
बभूवट्टाजिकाकारः पतितो चारदोषतः ॥
अष्टाजिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।
बभूव कोटिकः सद्यः पतितो यज्ञकारकः ॥
कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।
बभूव तैलकारश्च कुट्टिकः पतितो भुवि ।
सद्यः सन्निधवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति ।
बभूव तीवरश्चैव पतितो चारदोषतः ॥
तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति ।
बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः ॥
लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास घस्वरात् ।
मालं मलं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥”

कन्दरस्थाने कन्दर इति वा पाठः ।
“ब्राह्मण्यो शूद्रवीर्येण पतितो चारदोषतः ।
सद्यो बभूव चाखालः सर्वसादधमोऽयुचि ॥
तीवरश्चैव चाखाल्यां चर्मकारो बभूव ह ।
चर्मकायाश्च चाखालान् मांसच्छेदे बभूव ह ॥
मांसच्छेदां तीवरेण कौचश्च परिकीर्त्तितः ।
कौचच्छिप्यानु केवर्णात् काकारः परिकीर्त्तितः ॥
सद्यश्चाखालकन्यायां लेटवीर्येण शौनकः ।
बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हृद्विकश्रीशूकौ तथा ॥”

हृद्विकश्रीशूकौ काविलञ्ज दुधौ हृद्विकमौ इत्यपि
पाठः ।

“क्रमेण हृद्विकन्यायां सद्यश्चाखालवीर्यतः ।
बभूवुः पञ्चपुत्राश्च भङ्गा वनचराश्च ते ।
लेटास्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनकः ॥
बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्त्तितः ॥
गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैश्याधारिणः ।
बभूव वैश्यारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः ॥
वैश्यास्तीवरकन्यायां सद्यः शुक्ली बभूव ह ।
शुक्लीयोषिति वैश्यात्तु पौष्टकश्च प्रकीर्त्तितः ॥
चक्षान् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह ।
राजपुत्रान्शु करणदागवैति प्रकीर्त्तितः ॥
चक्षवीर्येण वैश्यायां केवर्णः परिकीर्त्तितः ।
कसौ तीवरसंस्वर्गाहीवरश्च प्रकीर्त्तितः ॥
प्रकीर्त्तित इत्यत्र पतितो भुवि इति वा पाठः ।
“तीवर्थां धीवरात् पुत्रो बभूव रजकः स्मृतः ॥
रजक्यां तीवरात्पि कोहाली च बभूव ह ॥
नापिताज्ञोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति ।
चक्ष्रावभूव याधश्च बलवान् स्वमहिंसकः ॥
तीवरात् शुष्टिकन्यायां बभूवुः सप्त पुत्रकाः ।
ते कस्यो हृद्विचसर्गाहृद्विभूवुस्त्वधः सद्यः ॥

वर्णस

ब्राह्मणान्प्रविषीर्यैश्च ऋतुः प्रथमवाचरे ।
 कुक्षितश्चोदरे जातः क्रूरस्त्रिंशत्कौक्षितः ॥
 तदशौचं विप्रतुल्यं पतितं ऋतुदोषतः ।
 मयः कोटिकर्षणार्थं दधौ जगतीतले ॥
 तत्रवीर्येण वैश्यायान्तोः प्रथमवाचरे ।
 जानः पुत्रो महदादस्युन्मेलवाञ्च धनुर्ह्वरः ॥
 चकार वागतीतश्च क्षत्रियो वारितस्तथा ।
 तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्तितः ॥
 चक्षुर्वीर्येण शूद्रायान्तुदोषेण पापतः ।
 बलवत्यो दुरन्ताश्च बभूवुर्नृक्षजानयः ॥
 श्विह्वकगर्गः क्रूराश्च निर्भया रणदुर्जयाः ।
 शौचाचारविहीनाश्च दुर्हर्षा धर्मेवर्जिताः ॥
 स्त्रिंशत्तान् कुविन्दकन्यायां जोलाजातिस्त्रिभूव ह ।
 जोलात् कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्तितः ॥
 वर्णसङ्करदोषेण ब्रह्मश्च शूद्रजातयः ।
 तानां नामानि संख्याञ्च को वा वक्तुं द्विज
 क्षमः ॥

वैशोढ्यनीकुमारैश्च जानश्च विपयोषित ।
 वैशवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्ब्रह्मचो जनाः ॥
 ते च ग्राह्यगुणज्ञाश्च मन्त्रोपधिपरायणाः ।
 तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते खालयाहिनो
 भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥३॥
 अथ च ।

“अयं द्विवेहं विद्विहः पशुधम्नां विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेद्ये राज्यं प्रशासितः ॥
 म गङ्गीमखिलां भुङ्क्ते राजप्रेषवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चरुं कामोपहतचेतसः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकं स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यप्यथैवं तं विगर्हन्ति साधवः ॥३॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्वस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
 चतुर्थे एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
 मन्त्रवर्णेषु तुल्यास्तु पत्नीष्वन्वयोनियु ।
 आतुलोन्म्वेन सभूता जात्या ज्ञेयाश्च एव ते ॥
 स्त्रीष्वनन्तरजातास्तु द्विजेरुत्पादितास्तु तान् ॥
 सङ्ग्राहेव तानाहुर्माहोदोषविगर्हितान् ॥
 अवनन्तरास्तु जातानां विधिरेश सनातनः ।
 हेतुकान्तरास्तु जातानां धर्मं विद्यादस्तु”

द्विधम् ॥
 ब्राह्मणान् वैश्वस्त्रान्यायामश्वदो नाम धायते ।
 निधादः शूद्रकन्यायां यः पारश्रव उच्यते ॥
 क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविह्वारवान् ॥
 क्षत्रशूद्रवपुर्नसुरयो नाम प्रजायते ॥
 विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु वृषतेऽर्थायैर्द्वयोः ।
 वैश्वस्य वर्णे चैकस्मिन् वड्ढेऽपसदाः स्मृताः ॥३॥
 क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां स्मृतो भवति आतितः ।
 वैश्वस्त्रागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥
 शूद्रादम्बोगवः क्षत्रा चक्षान्क्षत्रधनो वृष्याम् ।
 वैश्वराजन्वविप्रास्तु जायन्ते वयंसङ्कराः ॥
 एकान्तरे त्र्यजुलोन्म्वदम्बो यथा स्मृताः ।
 क्षत्रवेदेहको तद्वृत् प्रतिलोन्म्वेण जन्मनि ॥३॥
 पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजकान्दाम् ।

वर्णस

ताननन्तरान्स्त्रु माहोदोषान् प्रचक्षते ॥
 ब्राह्मणादुपकन्यायामाहृतो नाम जायते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायाभावोगयान् धिक्वणः ॥
 आयोगवश्च क्षत्रा च चक्षालक्षधनो वृष्याम् ।
 घातिलोन्म्वेन जायन्ते शूद्रादपसदाः स्त्रियः ॥
 वैश्वस्त्रागधवेदेहौ क्षत्रियात् स्मृत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदाः स्त्रियः ॥
 जानो निधादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
 शूद्राज्जातो निधादास्तु म वे कुक्कुटकः स्मृतः ॥
 क्षत्रुजातस्त्रयोयायां श्वपाक इति कीर्तितः ।
 वेदेहेनेन त्वम्बुष्टासुत्वन्नो वेण उच्यते ॥
 द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यवन्तस्तु यान् ।
 तान् सावित्रीपरिभटान् प्राव्या इति विनि-
 हिंशन् ॥

ब्राह्मणान् जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्ठकः ।
 आवन्त्यवाटधानी च पुष्यध श्रेय एव च ॥
 भालो मल्लश्च राज्ञान् तान् ब्राह्मणान्निष्कृषिरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव खण्डो द्रविड एव च ॥
 वैश्यात्तु जायते ब्राह्मणान् सुधमनाचार्यं वृत्र च ।
 कारुषश्च विजन्मा च भोजः सात्वत एव च ॥
 अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥३॥
 सङ्कीर्णयोनि यो वे तु पत्नियोमानुलोमजाः ।
 अत्योन्यतिपक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यपिपेतः ॥
 स्मृतो वेदेहकश्चैव चक्षालश्च नराधमः ।
 मागधं क्षत्रुजातिश्च तथादीगव एव च ॥
 रुते शूद्र मङ्गलान् वर्णान् जनयन्ति स्वजोनिषु ।
 माहजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च श्रोनिषु ॥
 यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मस्य जायते ।
 आनन्तयान् स्वयोन्यास्तु तथा बाह्येऽपि क्रमात् ॥
 ते चापि बाह्यान् सुवहून्स्ततोऽप्यधिकदूषि-
 तान् ॥

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥३॥
 यथेव शूद्रो ब्राह्मणानां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ॥
 तथा बाह्यनरं बाह्येऽस्तुवर्णं प्रसूयते ।
 प्रतिभूतं वर्णमाना बाह्यावाह्यतरान् पुनः ।
 हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशेव तु ॥
 प्रसाधोपचारज्ञमहासं दासजीवनम् ।
 सैरिस्तुं वागुराहसं स्मृते दस्युरयोगवे ॥
 मन्त्रेयकस्तु वेदेहो भाधूकं संप्रसूयते ।
 नृन् प्रशंसत्यजस्रं यो घगतात्ताडोरुगोदये ॥
 निधादो भार्गवं स्मृते दार्धं नौकक्षेत्रीविवम् ॥
 कौषभैमिति यं प्राहुरार्थावपैनिवासिनः ॥
 ऋतवच्छत्रुस्तु नारीषु गर्हितान्नाश्रनास्तु च ।
 भवन्त्यायोगवीज्येते आतिहीनाः पृथक्चयः ॥
 कारावरो निधादास्तु चर्मकारः प्रसूयते ।
 वेदेहकादन्मृमेहौ बहिर्ध्यामपतिअयौ ॥
 चक्षालान् पाखुषोपाकस्त्रुक्षारश्चवह्वारवान् ।
 आहिकिको निधादेन वेदेह्यामेव जायते ॥
 चक्षालेन तु चोपाको मूलययनमृत्तमान् ।
 पुङ्गवस्तु जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥
 निषोदकौ तु चक्षालान् पुङ्गवन्त्यावसायिनम् ।

वर्णस

शूद्रशान्तगोचरं स्मृते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥
 सङ्करे जातयस्त्रेणाः पिष्टमाहप्रदर्शिताः ।
 पच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितयाः स्वकर्मभिः ॥
 स्वजातिजानन्तरजाः शूद्रस्तु ता द्विजधर्मिणः ।
 शूद्राणास्तु सधर्मेणः सर्वेषुपञ्चसजाः स्मृताः ॥
 तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उत्कण्ठेषापकर्षश्च मनुष्यैश्चिह्न जन्मनः ॥
 शनकेस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणदर्शनं न च ॥
 पौख्कान्शोडुद्रविद्या कामोजा जवनाः शकाः ।
 पारदाः पङ्गवाश्चीना किराताः दरदाः खशाः ॥
 मुखवाङ्मूषपञ्चानां या लोके जातयो वृष्टिः ।
 नोच्छ्वाचक्षत्रायवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥
 ये द्विजानामपसदा ये चाप्यध्वंसजाः स्मृताः ।
 त निन्दितेर्वर्णेषु द्विजानामेव कर्मभिः ॥४॥
 स्तानामाम्भ्यसारथ्यमश्वत्थानां चिकित्सितम् ।
 वेदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥
 मत्स्यघातो निमादाना तटिस्त्रायोगवस्य च ।
 मेदान्स्वचक्षुमदृगनामारण्यप्रशुद्धिसनम् ॥
 क्षत्रयपुङ्गवानान् विनौकोवधन्यनम् ।
 धिक्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भास्वदादनम् ॥
 चतुर्दशप्रधानेषु श्रेणेषुपपनयेषु च ।
 वस्युते तं विज्ञानं वस्यन्तः स्वकर्मभिः ॥ ४ ॥
 चक्षालश्चपचानान् बहिर्ध्यामानं प्रतिश्रयः ।
 अपपात्राश्च कर्षेया धनशेषां श्वगर्भम् ॥
 वामांसि स्वतचेलानि भिन्नभास्वेषु भोजनम् ।
 काण्ण्यममलनारः परित्रय्या च विवशः ॥
 न तेः ममथमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ॥
 खवह्वारो मिथस्तथा विवाहः सङ्ग्रेः सह ॥
 अन्नशेषां परायां देयं स्याद्विभ्रभाजनं ।
 राजौ न विचरंशुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 दिवा चरंशुः कार्याथं चिह्नित्वा राजशासनेः ।
 अवास्वव श्वश्चैव निहंरंशुरिति स्थितिः ॥
 वध्याश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं वृषाद्यथा ।
 वध्यावसांसि शक्रीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥
 वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनियम् ।
 आथैरूपमिवानार्थं कर्मभिः स्वैविभावयेत् ॥
 अनाथतानिस्तु रताक्रूरतानिष्कयात्मनाः ।
 पुरुषं यज्जयन्तीह लोके कलुषयोनियम् ॥
 पित्रां वा भजते शीलं मातुर्वर्णमथमेव वा ।
 न कथञ्चनदुःखीनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥
 कुले सुखेऽपि जानस्य यस्व स्वादुषोनिस्सङ्करः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥
 यत्र स्तेनेऽपि विध्वंसं जायन्ते वर्णदूषकाः ।
 राष्ट्रिकेः सह तदाशुं लिप्रमेव विनश्यति ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीवालान्पुपपसौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेषु शौचमिन्द्रियनियहः ।
 सतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्यंशुः ॥३॥
 शूद्रायां ब्राह्मणात्वातः श्रेयसा चेतु प्रजायते ।
 अश्रेयान् श्रेयसीं चातिं गच्छत्यासन्नमादृशुमात् ॥
 शूनो ब्राह्मण्यतामेति ब्राह्मण्यमेति शूनताम् ।

चन्द्रियाञ्जातेमेव तु विद्याद्वैशाक्तयेव च ॥
अनाथायां सतृपन्नो ब्राह्मणस्तु घटच्छया ।
ब्राह्मणमप्यनाथास्तु श्रेयस्कं कति चेद्भवेत् ॥
जातो नार्थामनाथीयामार्थादाथ्यो भवेद्-
गुणैः ।

जातोऽप्यनाथायां नार्थामनाथ्ये इति निश्चयः ॥
तावुभावाप्यसंस्काराविति धर्म्मो अविश्रितः ।
वेगुयाञ्चमनः पूर्णं उत्तरः प्रतिलोमनः ॥
सुबोधश्चेव सुज्ञेन जातं सम्यग्गते यथा ।
तथाथाञ्जात आर्थायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥

बीजमेते प्रशंसन्ति चैवमथ्ये मनीषिणः ।
बीजज्ञेने तथैवान्ये तत्रैव तु अवस्थितिः ॥
अज्ञेने बीजमुत्कृष्टमन्तरेव विनश्यति ।
अबीजकमपि ज्ञेन केवलं स्थित्वै भवेत् ॥
यस्माद्बीजप्रभाषेय तथैवाजा कश्चयोरुभवत् ॥
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥

अनाथ्ये मार्यकर्मणामार्थायानार्थकर्मण्यम् ।
समृधायात्रावोद्घाता न समी नासमाविति ॥
इति मानवे ६ । १० अध्यायौ ॥ ३ ॥
वर्णसङ्करस्य कारयं दोषाश्च यथा,—
“अप्रमत्ताभिभवान् कृत्वा प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
श्वेतु दृष्टावु वाव्यंय जायते वर्णसङ्करः ॥
नङ्को नरकायेव कुलत्राणां कुलस्य च ।
यनन्ति पितरो ह्येषां सुप्रपिण्डोदकक्रियाः ॥
दोषेरेतेः कुलत्राणां वर्णसङ्करकारकेः ।
उत्साहमे जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च श्लाघताः ॥
उच्छ्वसकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥
नरके नियत वाचो भवनीत्यशुशुभः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
वर्णसिः, पुं, (उग्रयोति स्थलमिति । उग्र आवरणे +
“सावसिर्वर्णसिपण्येवीति” उणा० ४ । १०७ ।
इति अतिः धातोर्नुक् च ।) जलम् । इत्युणादि-
कोषः ॥
वर्णा, स्त्री, (उग्रयते भक्ष्यते इति । उग्र भक्षणे +
कर्म्मणि घञ् । ततश्चाप ।) आङ्गो । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गान्तेऽनयेति । अङ्ग +
करणे घञ् । ततश्चाप ।) लेखनी । इति
शब्दरत्नावली ॥
वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अच् ।)
मायसः । चित्रवारः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
मेदिनी । टे, ५५ ॥

वर्णात्मा, [नृ] पुं, (वर्णः अचरं आत्मा सख्यं
यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥
वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिपः ।)
ब्राह्मणचन्द्रियवैश्याशूद्राद्यामधिपतियहः । यथा,
“ब्राह्मणे शुक्रवागीशो चन्द्रिये भीमधास्करो ।
चन्द्रो वैशे बुधः शूद्रं प्रतिभ्रंस्वोऽन्वये कने ॥”
इति ॥

“खाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
नादितौ च ।”
इति च श्वोतिसत्त्वम् ॥

वर्णाङ्गैः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) सुनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्ण, स्त्री, (वर्णयते स्तूयते इति । वर्णं स्तुतौ +
इत् ।) खर्यम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
“वर्णवैलिङ्गाहिरण्ये” उणा० ४ । १२३ इत्युक्तेः
अहिरण्ये तु वलिर्लिवेव ॥ क्वचित् पुलिङ्गोऽपि ॥

वर्णिकः, पुं, (वर्णां लेखत्वेन सन्ति अस्त्विति ।
वर्णं + टन् ।) लेखकः । यथा,—
“लेखकेऽक्षरपुञ्जाः स्युश्चाजवौकाचक्षवः ।
वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिलिङ्गिः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥

वर्णिका, स्त्री, (वर्णा अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्यस्या
इति । वर्णं + टन् + टाप् ।) कठिनी । यथा,—
“लेखनां कर्षिकापि स्यात् कठिण्यामपि
वर्णिका ॥”
इति हारावली । २६६ ॥

मधिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचनस्य उन्-
क्तर्षः । यथा,—
“वर्णकाक्षरयोः स्त्री तु चन्दने च विलेपने ।
दयोगीत्यादिषु स्त्री स्यादुन्कर्षे काचनस्य च ॥”
इति मेदिनी । धे, १५२ ॥

वर्णितः, त्रि, (वर्णं + क्त ।) स्तुतियुक्तः । तत्-
पथ्यायः । ईलितः २ श्रुतः ३ पणायितः ४
पनायितः ५ प्रश्रुतः ६ पणितः ६ पणितः ८
गौर्यः ९ अमिष्टतः १० ईडितः ११ स्तुतः १२ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥ श्रुतः १३ । इति
जटाधरः ॥ (विस्तारितः । यथा, महाभारते ।
१ । २ । २०६ ।

“चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पत्न्यं वर्णितम् ॥”
कथितः । यथा, कथापरित्यागरे । १६ । ३६ ।
“समर्त्तस्तत्र न मया हरिद्रस्यापि वर्णितम् ॥”
वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्त्वस्या इति । वर्णं + इनिः ।
डीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनिता ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ॥

वर्णी, [नृ] पुं, (वर्णां अचराणि लेखत्वेन सन्त्य-
स्त्विति । वर्णं + इनिः ।) लेखकः । (वर्णा नील
पीतादयः लेखत्वेन सन्त्यस्त्विति । इनिः ।) चित्र-
करः । (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५७ ।
“अङ्गारकुशसुन्नानां पलाशशरवर्णिनाम् ।
यवसेन्यनदिग्मानां कारयेत च सचयान् ॥” ॥
वर्णं + “वर्णाद्ब्रह्मचारिण्य” ५ । २ । १३४ ॥
इति इनिः ।) ब्रह्मचारी । यथा,—
“वर्णो स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्म-
चारिणि ॥”
इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ५२ ।
“सखी तदीया तनुवाच वर्णिनं
निबोध साधो । तव चैत् कुतूहलम् ॥”)
वर्णविशुद्धे, त्रि (वर्णाक्षरपदात् तु “धर्मश्रील-
वर्णात्माश्च ।” ५ । २ । १३२ । इति इनिः स्यात् ।
यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । १६ ।
“याज्ञनाथ्यापने शुद्धे विशुद्धाश्च प्रतियहः ।

इतिचयमिदं प्राहुर्मनयो व्येष्टवर्णिनः ॥”
व्येष्टवर्णिनो ब्राह्मणस्येत्थर्थः ॥)
वर्णुः, पुं, (उष्ट संभक्तौ + “अजिह्वरीभ्यो निच् ॥”
उणा० ३ । १८८ । इति श्यः । स च निच् ।)
नद्विप्रेषः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः ।
इति संक्षिप्तसाराणादित्युक्तिः ॥ (वैश्विप्रेषः ।
इत्युज्जलदत्तः ॥)

वर्णकं, स्त्री, (वर्णते इति । टन् + ण्वल् ।) वर्ण-
कोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विहर इति भाषा ॥
(पूजके, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ ।
१०७ । १२ ।

“निवेशे सेनां भरतः पङ्गां पादवतां वरः ।
अभिगन्तुं स काङ्क्षतुश्चमिथेव गुरुवर्णकः ॥”
वर्णकं, पुं, (टन् + ण्वल् ।) पञ्चविधेषु । भारद्
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१११ । १०३ ।

“कौशिकमु ततो ह्यवा नरो जायति वर्णकः ॥”
अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—
“वर्णको वर्त्तकश्चिन्नस्ततोऽप्य वर्णकाः स्मृताः ।
वर्णकोऽधिकरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
गुरुयः शुक्रदो बल्यो वर्णकाख्यगुणाक्तवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

अप्यस्य चुरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११ ॥
वर्णका, स्त्री, (वर्णक + टाप् । “वर्णका शङ्कुनी
प्राचाम् ॥” इति वार्त्तिकोक्ता न अत इलम् ।)
वर्णकपत्नी । इत्यमरटीकायां रायसुक्कटः ॥
वर्णजम्बा, [नृ] पुं, (वर्त्तनि आकाशप्रपथे जल
यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

वर्त्तनी, स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनेति । टन् + करणे ल्युट् ।)
इति । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ११ । २६ ।
“सम्प्राज्जनीपलेपाभ्यां सुहसम्बनवर्त्तनीः ।
खयश्च मङ्गिता निर्णं परिच्छदपरिच्छदा ॥”
साधारण्यवर्त्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्त्तनी, स्त्री स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनेति । टन् + ल्युट् ।)
वृत्तनाला । तर्कपीठः । जीवणम् । इति
मेदिनी । ने, १२६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७१ ।
“देवतापिठमत्तानामतिथौनाश्च वर्त्तनम् ।
यस्यावशिष्टेनाग्नेन पुंसस्यस्य गृहं त्यज ॥”)

वर्त्तनः, पुं, (वर्त्तते इति । टन् + “अनुदात्तितश्च
ह्रजादेः” ३ । २ । १४६ । इति शुकः ।)
वामनः । इति मेदिनी । ने, १२५ ॥ वर्त्तिका,
त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भाम-
वते । ३ । ११ । २६ ।

“एव देवन्दिनः सर्गो ब्राह्मण्येभ्योऽकवर्त्तनः ॥”
तियं दृष्टपिठदेवानां सम्भवो वच कर्म्मभिः ॥”)
वर्त्तनिः, पुं, पूर्वदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्त्ततेऽनेनेति । टन् + “इतेच ।” उणा०
२ । १०७ । इति अतिः ।) पत्न्याः । इत्युज्जल-
दत्तः ॥)

वर्त्तनी, स्त्री, (वर्त्तनि + छट्टिकारादिति पथे डीप् ।)
पत्न्याः । पेशयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्ति:

वर्त्तमानः पुं, (वर्त्तते इति । वृत् + प्रानच् । सुक्।) प्रयोगाधिकारखीभूतकालः । इति नैयायिकाः । तत्कालवृत्ते, त्रि । तयोः पञ्चाशौ । अद्यतनः २ अयुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः । वैयाकरणमते तु । आरब्धापरिवर्त्तमानार्थः कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु चतुर्विधः । यथा,—

“प्रवृत्तपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च । निवृत्तप्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥” क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति च्यादौ प्रवृत्तं मांसभोजनं निवृत्तयति इत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडानां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पञ्चतास्त्रिंशन्नि निवृत्तप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पञ्चतानां स्थितौ वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पञ्चतास्त्रस्तुः स्यात्स्थानि इत्यपि ख्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च । भूतसामीप्ये यथा । कदा आगतोऽति इति प्रश्ने अश्वखेदादेर्लक्ष्मणत्वान्त् एयो-ऽहमगच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत् सामीप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एयोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोद्यमो-ऽपि वदति । इति सुम्बोधटोकायां दुर्गादासः ॥

वर्त्तकः, पुं, (वर्त्तान् वरत्तन् राति यज्ञातीति । रा + वाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काकनोडः । जलावटः । इति मेदिनी । के, २१२ ॥ द्वारपालः । यथा,—

“मन्त्री गन्धिहरोऽमात्यो दाःस्थितो वेत्रधारकः । दौःसाधिको वर्त्तकः गोर्गाटो ह्यवसाधिनः ॥” इति चिकित्सार्थः ॥

वर्त्तलः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + अच् । ततः कर्मधारयः ।) कौटिल्यवशः । विद्वरि इति भाषा । इति कैचित् । तत्पथ्यायः । वर्त्तलोत्थम् २ वर्त्तकम् ३ कौटिल्यम् ४ नीलकम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्त्तलोहकम् । अख गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिथिलत्वम् । कपदाहपित्तवाग्निशूलम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहप्रमनलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तिका, स्त्री, (वर्त्ततेऽनया इति । वृत् + ह्रस्वि-सहितविविद्धिदिक्तीर्त्तिका ॥ ” उभा ० ४ । ११८ । इति इत् ।) मेघजनिर्मायम् । नवनाञ्जनम् । खेळः । गात्राहुलेपनी । दौषप्रश्या । (यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।

“यथा धर्मीषो वृत्तवर्त्तमानश्च । शिखाः सधूमा भजति ह्यधरा खम् ॥” श्लोकः । इति मेदिनी । वै, ५५ ॥ * ॥ वर्त्तविशेषो यथा,—

“कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं चण्डिका वचा । केनो रसाञ्जनं सौत्रं विडुङ्गानि मगःशिला । यथां वर्त्तवन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥” इति मारुङ्गे १६८ अथ्यायः ॥

वर्त्तुलं

(वर्त्ततेऽनयेति । वृत् + ह्रस्वि-सहितविविद्धिदिक्तीर्त्तिका ॥ ” उभा ० ४ । ११८ ॥ इति इः । वाहुलकात् लोकेऽपि । योगकर्त्तव्यम् । इत्युज्ज्वलरत्नः ॥)

वर्त्तिका, पुं, पक्षिविशेषः । वटेर इति हिन्दो भाषा । तत्पथ्यायः । वार्त्तिकाः २ वर्त्तौ ३ गाञ्जिकायः ४ । अख मांसगुणाः ।

“तद्वच्च वार्त्तकं मांसं निर्होषं वीर्यपुष्टिदम् ॥” तद्वत् तित्तिरवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तिका, स्त्री, वर्त्तकपक्षी । इत्यमरः ॥ वर्त्तनि वर्त्तत इत्यच् वर्त्तः । खार्थे कः वर्त्तकः । भारद् इति ख्यातः । इति कतिभ्यां तिकः वर्त्तिका स्त्रीलिङ्गा । वाटभार इति ख्याता । नाम-द्वयमिदमित्यमरद्वैपिका । वर्त्तकंति स्त्रिया-मीलप्रतिषेधार्थं द्वयोरुपादानमिति माधवी । रूपमिदप्रदर्शनार्थमिति रायमुकुटः । इति तट्टीका सारसुन्दरी ॥ सा च वटेर पक्षी इति नाम्ना ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।

“वर्त्तिका मधुरा रूक्षा कफमारुतनाशिनो ॥” इति राजवल्लभः ॥

अजग्रहणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्त्त + खार्थे कन् । टाप् ।) वर्त्तिकाः । वाति इति प्रलिता इति पलिता इति च भाषा । इत्युदाहिकोपः ॥ * ॥ सा पञ्चविधा । यथा,—

“पद्मसूत्रवभवा दभंगमंश्चत्रभवाथवा । शालजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा । वर्त्तिका दीपकलेखे सदा पञ्चविधा स्मृता ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

वर्त्तिका, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + “अलङ्कृष् निराङ्कृष्प्रचनोत्पत्तौत्पत्तश्चरुत्पत्तप्रवृत्तवृत्त-सहचर इत्युच् । ” ३ । २ । १३६ । इति इत्युच् ।) वर्त्तनशीलः । तत्पथ्यायः । वर्त्तनः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ वर्त्तौ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टो । ५ । १ । “निराकरिया वर्त्तिका वल्लिका परितो रयम् । उत्पत्तिया सहित्या च चिरतुः खरदूषणौ ॥”)

वर्त्तिकायाः, त्रि, (वृत् + भविष्यति स्थान-प्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-भावाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।

“वृत्तवर्त्तिकायाणां कथायानां निर्द्वयः ॥ संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गच्छ दर्शितः ॥”)

वर्त्तिका, स्त्री, (वर्त्त + क्त्विकारादिति डीष् ।) वर्त्तिका । इत्यमरटीका । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । २३ ।

“आसीदभ्यधिके चाख शीः श्रियं प्रसु-सुचतः । निन्दायकाले ह्येषु वर्त्तिकाभिरिद्विधस्तः ॥”)

वर्त्तिका, [त्र] (वर्त्तते इति । वृत् + श्चिनिः ।) वर्त्तिकायाः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥

वर्त्तुलं, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + वाहुलकात् उलच् ।) मोक्षवस्तु । तत्पथ्यायः । निस्त-सम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

वर्द्ध

मण्डलायितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ ।

“दो वा अयं द्वीपः कुवलकमलकोप्राश्वन्नर-निशुनधोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्कर-पत्रम् ॥”) सम्यग्गर्भवृत्तानि यथा,—

“सम्यग्गर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रर्पणाः । चक्रावष्टुतिलकच्छन्दपुटप्रायकाः ॥

आवर्त्तः कमटो लूतायश्च क्वचमपूपकम् । आलवालमह्वीजालचर्मकं श्रायकाद्यः ॥” * ॥

वृत्तानि यथा,—

“वृत्तानि वाहुगारङ्गस्त्वघ्निल्लभोदकाः । रथाङ्गलावककङ्कनुक्लिङ्गुम्भाकाद्यः ॥

कर्णप्राशुशुलाप्राशुलकवापवटाननम् । सुक्रिकापरिखायोगपट्टहारसगाद्यः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ श्लेषस्तवके ३ कुसु-मम् ॥

वर्त्तुलं, स्त्री, यञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । वाटुला । इति भाषा । यथा,—

“कलायस्य त्रयो भेदा स्त्रियुतो वर्त्तुलोऽङ्कटी ।” इति शब्दमाला ॥

वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल + टाप् ।) तर्कपाठो । इति हारावली । २१३ ॥ टेकोर वाटुल इति भाषा ।

वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल + गौरादित्वात् ङीष् ।) गजपिपली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-मस्या गजपिपलीशब्दे ज्ञानथम् ।)

वर्त्तु, [त्र] स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनास्त्रिन् वति । वृत् + मनिन् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ३ ।

“गोमातरो यच्छभयन्ते अङ्गिभि-स्तनृषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

वाधन्ते विश्वमभिमामतिनमप-वर्त्तान्श्वामनुरीयते वृत्तम् ॥”

“वर्त्तानि मागाननुदृष्टवा ॥” इति तद्वाङ्म सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । २० ।

“पुरस्कृता वर्त्तानि पार्थिवेन प्रयुङ्गता पार्थिवधर्मपन्था । तदन्तरे सा विरराल येतु-र्दिग्चपामध्यगतेव सन्धा ॥”)

नेत्रच्छन्दः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (यथा, अश्वमेधके । २ । १० ।

“सितावित्तक तन्मध्ये नेत्रयोर्मैच्छलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद् वर्त्तुलं चातिङ्कृतमतः परम् ॥”)

वर्त्तानि, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + ह्रस्वेच्च ॥ उभा ० २ । १०७ । इति ऋनिः । चकारात् सुङामोऽनुच्चेति कैचित् । वर्त्तानिदिति गोव-र्द्धनः । इत्युज्ज्वलरत्नोक्त्या वाद्युः ।) पन्थाः । इत्युदाहिकोपः ॥

वर्द्ध, क पूर्त्तिच्छेदीः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । वृक् क दीप्तानिलत्रैव पूर्त्तिच्छेदीश्च पाठादित्यसङ्गा-

वङ्गनी

वर्द्धमा

वर्षः

वस्य पाठशुद्धादिभ्यो ञेरनिवृत्तां बोधयति ।
तेन कदाचिन् ञेरप्रप्तौ यगादौ वृष क इत्यस्य
वृथते इत्यादि अस्य तु वर्द्धते इत्यादिभेदः ।
इति दुर्गादासः ॥
वर्द्ध, स्त्री, (वर्द्धयति पूरयतीति । वर्द्ध + अच् ।)
सौमिकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥
वर्द्धः, पु, (वर्द्धते इति । वृध् द्वेदने + अच् ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इति जटाधरः । पूर्षिः ।
द्वेदः । इति वर्द्धधात्वर्थदर्शयान्तु ॥
वर्द्धकः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् + क्तुल् ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(वर्द्धयतीति । वर्द्ध पूरये द्वेदने च + क्तुल् ।)
पूरके द्वेदके च, चि ॥
वर्द्धकिः, पुं, (वर्द्धते द्विनतीति । वर्द्ध + अच् ।
वर्द्ध कयतीति । कथ हिंसायां + वाङ्मुलकात्
डिः ।) लघा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।
“कर्मान्तिकान् शिल्पकारान् वर्द्धकान् खन-
कानपि ।
गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥”)
वर्द्धकी, [न] पु, (वर्द्धको वर्द्धीरिति अस्थिति ।
वर्द्ध क + इनि ।) वर्धयस्करजातिविशेषः ।
वट इति द्विन्द्वी भाषा । तत्पर्यायः । लघा २
वर्द्धकिः ३ तथा ४ छत्रधारः ५ रथकारः ६
रथकरः ७ काष्ठतट्ट = काष्ठतट्टकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
४३ । २२ ।
“अरमङ्गं वलभेदो
नेन्या नाशो वलस्य विशेषः ।
अधंनयोऽन्तमङ्गं
तथापिभङ्गे च वर्द्धकिनः ॥”)
वर्द्धनं, स्त्री, (वृध् च्छेदपूर्त्तार्थः + ल्युट् ।) द्वेदनम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।
“प्रादुनाभिवर्द्धनात् पुषो जातकर्म विधीयते ॥”)
वृद्धिः । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
वर्द्धनः, चि, (वर्द्धयतीति । वृध् + नन्धादित्वात्
ल्युः । यद्वा, वर्द्धते तच्छील इति । वृध् पूर्त्तार्थः +
“अदुहत्तेतश्चेति ॥” ३ । २ । १४६ । इति
युच् ।) वर्द्धिष्णुः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।
“यद्यो द्वि त इन्द्र वर्द्धनो भूदुत प्रियः सुतयोमो
मिषेधः ॥”)
वर्द्धनी, स्त्री, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
संमाल्नीनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
सनालपाचविशेषः । वदुना इति भाषा । यथा,
“आशुः स्त्री कर्करौ पारौ वर्द्धनी च लल-
लिका ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥
प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—
“प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदास्त्रं कलवं न्यसितु ।
येषाम्नां पूजयेदुयान्ते अस्त्रैव च वर्द्ध-
नीम् ॥

कलवं वर्द्धनीष्वेव यद्वा न् वास्त्रोप्यति तथा ।
आसने तानि सर्वाणि प्रगवास्त्रं जपेद्गुरुः ॥
छत्रयौव रत्नमर्षं वस्त्रयुग्मन वैद्यतम् ।
सर्व्वीविधीगन्धस्त्रिं पूजयेत् कलवं गुरुः ॥
देवन्तु कलसे पूज्य वर्द्धन्या वस्त्रसुत्तमम् ।
वर्द्धन्या तु समाशुक्तं कलवं भामवेदतु ॥
वर्द्धनीं धारया विश्वन्नयो धारयेत्ततः ।
अभर्च्य वर्द्धनीकुम्भं स्थाखिले देवमर्चयेत् ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥
वर्द्धमानः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् वृद्धी + शानच् ।)
एरखट्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“युक्त एरख आभस्त्रुश्चो गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यरखकः ।
वातारिसरयश्चापि सुवकाश्च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पशुभेदः । श्रावः । (यथा, महाभारते । ७ ।
८० । १६ ।
“तथा गाः कपिला दोग्धीः सवत्साः पाण्डु-
नन्दनः ।
हेमश्ङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।
खलिकान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तंश्च काष्-
नान् ॥”
अस्त्रिंशथे क्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
१३ । ६४ । १२ ।
“महासु तिलपूर्णाणि वर्द्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेव च मोदते ॥”
तथा च सुश्रुते छत्रस्थाने २६ अध्याये ।
“स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।
कन्या मत्स्याः फलं चामिं खलिकं मोदका दधि ॥”)
विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।
“वर्द्धनी वर्द्धमानश्च विविक्तः श्रुतिवागरः ॥”)
जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ चरमवीर्य-
हत् ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञाननन्दनः ६ ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ३० ॥ धनिनां गृहविशेषः ।
यथा,—
“खलिको वर्द्धमानश्च नन्द्यावर्त्तद्वयोऽपि च ॥”
इति हलायुधः ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । ३३ ।
“द्वाराखिलोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्तः शुभस्त-
चान्यः ॥”)
तद्वच वर्द्धमाने द्वारान्तु न दक्षिणं कार्यम् ॥”)
खनामखातदेशः । यथा,—
“प्राच्यां मागधश्रीशौ च वारेऽङ्गीगौराङ्गकाः ।
वर्द्धमानवमोक्षिप्राम्णोतिवोद्दथाद्रयः ॥”
इति ज्योतिषस्ये कूर्मचक्रम् ॥
(भद्राश्ववैश्व कुलपर्व्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५६ । १२ ।
“विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्व्वतः ।
विशोको वर्द्धमानश्च सप्तैते कुलपर्व्वताः ॥”
वृद्धिविशिष्टे, चि ॥)

वर्द्धमानकः, चि, (वर्द्धमान + स्त्रीर्षं संज्ञायार्थं वा
कन् ।) वृद्धिविशिष्टः । पु, श्रावः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ६५ । १४ ॥
“द्वाराखिल कटाहानि कलसान् वर्द्धमान-
कान् ॥”)
स्त्रीर्षं कप्रवधे एरखट्टकश्च ॥ (आरात्रिकम् ।
इति महाभारतटीकायां मौलिकण्डः ॥ यथा,
महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।
“नटनर्तकगन्धर्व्वैः पूर्व्वकैर्वर्द्धमानकैः ।
निबोद्योगैश्च क्रीडित्स्त्रिंश स परिद्विर्त्ताः ॥”)
वर्द्धापनं, स्त्री, नाडीच्छेदनम् । यथा,—
“अहंरात्रे वसोर्धारां पातयेदुगुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं घर्षी नामादेः करणं मम ॥
कक्षेयं तत्तुङ्गामात्रौ प्रभाते नवमोद्दिने ।
यथा मम तथा काथीं भगवत्या मद्योत्सवः ॥”
वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । इति त्रिपिडित्तम् ॥
वर्द्धितं, चि, (वृध् + क्तः ।) प्रवृत्तम् । द्विभ्रम् ॥
पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (परि-
पूर्व्वम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।
“पाणिभ्यान्तपसंयस्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकेरुपनिचिपेन ॥”
“अन्नस्येति तृतीयार्थे वरी । वर्द्धितं पूर्व्वं पित-
रादिपात्रम् ॥” इति तट्टीकायां कुक्कुभट्टः ॥
वृध् + णिच् + क्तः । वृद्धिः प्रापितम् । यथा,
भागवते । ४ । २३ । १ ।
“इष्टान्नामं प्रवधमेकदा वैश्य आस्रवान् ।
आत्मना वर्द्धिताप्रेषखाडुसर्मः प्रजापतिः ॥”)
वर्द्धिष्णुः, चि, (वर्द्धते इति । वृध् + “अलङ्क-
रिति ॥” ३ । २ । १३६ । इति इत्युच् ।)
वर्द्धनशीलः । तत्पर्यायः । वर्द्धनः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । १ ।
“निराकरिष्यु वर्द्धिष्णुं वर्द्धिष्णुं परितो रसम ॥
उन्मत्तियु सद्यिष्यु च चेरसुः खरदूषणौ ॥”)
वर्द्ध, स्त्री, (वर्द्धते दीर्घोभवतीति । वृध् + “वृध्-
वपिथार्थं रन् ॥” उणा० २ । २७ ॥ इति रन् ।)
चर्म । इत्युयादिकोषः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।
१४ । १ । ६० ।
“त्वष्टा पिपेश मध्वतोऽनुवर्द्धांस्त्रया नो अस्तु
सुमङ्गली ॥”)
वर्द्धी, स्त्री, (वर्द्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) चर्म-
रज्जुः । वदी इति भाषा । तत्पर्यायः । नहुँ २
वरजा ३ । इत्यमरः ॥ वर्द्धी ४ । इति भरतः ॥
वर्षः, [सु] स्त्री, (वृथीति संपृक्तं भवतीति । वृ +
“वृथीरुध्वां खरूपान्नयोः पुट् च ॥” उणा०
४ । २०० । इति असुन् पुडागमश्च ।) रूपम्
इत्युयादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । ५ ।
“आदस्य ते अथयन्तो वृथेरते
क्षयासभं महि वर्षः करिजतः ॥”
स्त्रीचम् । यथा, तत्रैव । १ । ३६ । १ ।
“कस्य क्राला मरुतः कस्य वर्षेषा कं याथ
कंश्च श्रूयथः ॥”
“कस्य युषमानस्य क्राला क्रतुना सङ्गच्छेच्च इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वधेसः स्त्रीजेण
नङ्क्वहे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वर्ष, गव्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट ।) वधति । इति दुर्गादासः ॥
वर्षे, [त्] क्ली, (वृथोति आच्छादयति शरीर-
मिति । वृ+मनिन् ।) तद्वचम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५६ ।
“अश्वभूयत वाहानां चरतां गात्रशिक्षितैः ।
वर्षेभिः प्रवोहृतराजतास्त्रीवध्वनिः ॥”
शुभ्रम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ५१ । ३ ।
“द्विभ्रमिन्नकृमिस्त्रालकयटकि-
प्रुष्टकञ्जकुटिलैर्न सक्तुजेः ।
क्रूरपत्नियुतनिन्द्यानामभिः
शुष्कशीर्षवर्षपर्ववर्षेभिः ॥”
वल्गकण्टकः, पुं, पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्य पर्यटशब्दे विज्ञेया)
वल्गकवा, क्ली (वर्गं कथयतीति । कथ+अच् ।
टाप्) सप्तला । इति शब्दरत्नावली ॥ चामार
मथा इति भाषा ॥
वर्षा, [त्] पु. (वृ+मनिन्) चयिष्य पठतिः ।
यथा,—
“शर्मन्तं ब्राह्मणस्य स्यादहर्मानं चयिष्यस्य च ।
शुभ्रदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्वशूद्रयोः ॥”
इति श्राद्धतन्त्रधृतशातातपवचनम् ॥
वर्षा, पु, मत्स्यविशेषः । वाणि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । दृढत्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“वर्षामत्स्यवदावता द्विभोजनकुचि. कर्बुरा ॥”
तथास्य गुणा यथा,—
“वर्षामत्स्यो हरेदातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
वर्षाने, त्रि, (वर्षं करोतीति । वर्षं+णिच् । ततः
कर्माणि क्तः । वर्षे सञ्जातमस्येति । इतच् वा ।)
वर्षायुक्तः । जतसन्नाहः । तत्पर्यायः । सन्नहः २
वल्गः ३ वृंशितः ४ शूद्रकण्टकः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६५ ॥ ऊटुकण्टकः ६ । इति सुश्रुतिः ॥
(यथा, गो० रामायणे । २ । ६१ । १५ ।
“वाजिनां वर्षिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अत्र भिक्षा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ॥”
वर्षा, पु, मत्स्यविशेषः । वागिरूप इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । ज्वरत्वम् ।
पचदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
वर्षे, त्रि, (वर्धते प्रार्थते इति । वरत् क इच्छायाम्
+“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ ॥ इति यत् ।)
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।
“यथा घर्मादयश्चार्थां सुनिवर्थाहृकोत्सिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा क्लृप्तवर्धितः ॥”
श्लोकम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा,
किरावे । ७ । २० ।

“माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्धाः
पथ्यन्मस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥”
वर्थः, पु, (वर्धते प्रार्थते इति । वर+यत् ।)
कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥
वर्था, क्ली, (त्रियते इति । वृ+“अवद्यपरय-
वर्थेति ।” ३ । १ । १०१ । इति अप्रतिवचने
यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कन्वा ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
वर्षाणा, क्ली, (वरिष्यत्यक्षप्रशब्देन वणति शब्दायते
इति । वण शब्दे+अच् । टाप् ।) नील-
मच्छिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नीला-
कारवर्णा मच्छिका वर्षाणा । भयभयिण्या इति
ख्याता । मच्छिकाख्यायां इत्येके । वरति वणति
वर्षाणा । प्रण वण भय शब्दे पचादिलाद्
आप् । किंवा वृणोति पूतिद्वयं भजते इति
वृद्धौ विचि वर । वणतेरणि वणा ततः कर्मे-
धारये वर्षाणा । इति तट्टीकार्या भरतः ॥
वर्षरं, क्ली, (वृथते वरयति नावागुणान् इति ।
वृ+“कृगृगृष्टवचिभ्यः ख्वरच् ।” उणा० २ ।
१२३ । इति ख्वरच् ।) द्विजुगम् । पीतचन्द-
नम् । वीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षरं, पु, (वृथाति दीधानिति । वृ+ख्वरच् ।)
पामरः । स च नौचजातिः । केशः । चावरी
इति भाषा । चक्रलः । ऐप्रविशेषः । (तद्देश-
वासिनि, युभृन्नि । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ६८
“काम्बोवा दरजास्त्रैव वर्षरा हर्षवह्वनाः ॥”
फलिङ्गका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृच-
विशेषः । काज वाडुइ इति भाषा । तत्प-
र्यायः । सुसुखः २ गरमः ३ ज्ञान्यवर्षरकः ४
सुकन्दः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-
हकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वान्तिविसर्पविषत्वमदोषनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षरकं, क्ली, (वर्षरं+कार्षे कन् ।) चन्द-
मेदः । तत्पर्यायः । वर्षरीत्यम् २ श्वेतवर्ष-
रकम् ३ श्रीत्यम् ४ सुगन्धिः ५ पिप्पारिः । ६
सुरभिः ७ । अस्य गुणाः । श्रौतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकण्डूत्रयनाशित्वम् ।
विशेषादक्तदोषनिषित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षरा, क्ली, (वर्षरवृष्यस्यैव आक्षतिरस्यस्या
इति । वर्षरं+अच् । टाप् ।) पुष्पमेदः ।
शाकमेदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्षे इति
शब्दे रातीति । रा+कः ।) मच्छिकामेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वर्षरा, } क्ली, (वर्षरं+टाप् । पक्षे धिलात्
वर्षरी, } ङीष्) खुरद्वचविशेषः । वाडुइ
इति भाषा । तत्पर्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३
खरपुण्या ४ अजगन्धिका ५ अजगन्ध-
कवरा ७ खरपुष्पिका ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।
“वर्षरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
पयांसस्तत्र ज्ञप्ये तु कटुङ्गरकुर्देरकौ ॥

कालमारः करालश्च मलुकः क्ल्यामक्षिका ।
तत्र शुक्लेर्लोकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोपरः ॥
वर्षरीवितयं क्लृप्तं श्रीतं कटु विदाह्नि च ।
तौक्ष्यं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तलं कफवातास्रदृक्कमिविषायपचम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वर्षरीकः, पुं, (वृथते इति । वृच् वरणे+“शूद्र-
वृथां हे हक् चाभ्यासस्य ।” उणा० ४ । १६ ।
इति ईकन् द्विर्वचनं चाभ्यासस्य रुगागमस्य ।)
ब्राह्मण्यथिकावृत्तः । फुटिलकुम्भलः । इत्यु-
यादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वाडुइ तुलसी
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र पवर्गोयवका-
रादौ पठितोऽयं किन्तु मेदिन्यां चर्चरीकशब्द-
स्थायमर्थः ॥
वर्षा, क्ली, वर्षरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वर्षि, त्रि, (वृ+“वृद्ध्यां विन्” उणा० ४ । ५३ ।
इति विन् ।) घम्परः । इत्युयादिकोषः ॥
वर्षरं, पु, (वृ+वाहलकात् वृरच् ।) वृच-
विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
डुगलाचः २ कष्टालुः ३ नीक्षकण्टकः ४
मोष्टङ्गः ५ पंक्तिबीजः ६ हीर्षकण्टकः ७ । कफा-
न्तकः ८ वृद्धबीजः ९ अजभचः १० । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकाशम-
रक्तातिमारपित्तदाहार्शोनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वर्थ, पु, क्ली, (वृथते इति । वृथु खिचने+
अन्वधौ भूयादीनामुपमंख्यानमित्यच् । यदा,
त्रियते प्रार्थते इति । वृ+“वृत्तुवदिह्निकमित्त-
विभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।
“विद्युत्तन्तितवर्षेषु महोत्कानाश्च संव्रवे ।
आकाशिकमभयमेतेषु मरुत्तव्रीत् ॥”
जम्बुद्वीपांशः । वल्लरः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ५३ ।
“वर्षे वर्षेऽथमेधेन यो यजेत शनं स्यामः ।
मांसानि च न खादेद्दयक्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”
जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । वे, २४ ॥ (वर्ध-
तीति । वृ+पचाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ७६ ॥ ३ ॥ अथ सप्तद्वीपानां वर्ध-
वर्गनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्धविभागो यथा ।
यत एव ज्ञताः सप्त भुवो द्वीपा जम्बुद्वीप-
प्रास्थानिकुशक्षौचशोकपुष्करसंज्ञाः । तेषां
परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्भुक्तोत्तरो यथा-
संखं द्विगुमानेन वद्विः समन्तत उप-
क्लृताः । चारुदेस्वरवोदसुरोदृष्टोदृष्टीरोद-
दधिमेकदृष्टोदृष्टोदः सप्त जलधयः । सप्तद्वीप-
परिखा इवाश्वत्थारद्वीपसमाना एकैकक्षेत्रे
थपासुपूर्वं सप्तक्षिप वद्विर्द्वीपेषु पृथक् परित
उपकल्पिताः । तेषु प्रवर्ष्यन्नाङ्गादिषु वर्धेद्यती-
पतिरदृष्टानामाजानकीर्षेभाक्षिज्यशवाहु-
द्विरथरौतेद्वतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोचचंन्ना

वर्ष

यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विद्ध्य ।
नख्य ह वा एते श्लोकाः ।

“प्रियव्रतकर्त कर्म कोऽनुकुर्याद्विनेश्वरम् ।

यो नेमाश्चरकरोच्छायां व्रत सप्तवारि-
धीन् ॥”

च्छायां व्रत तमो निरस्वन् ।

“भूयंस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिवनादिभिः ।
शौमा च भूतनिष्ठं ह्येपि ह्येपि विभागशः ॥”

एव पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान
आयीषो जन्तुह्येपौकसः प्रजा औपरसवहृन्मा-
वेचमायः पर्यगोपायन् । तदुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सत्वि गायन्तीं पूज्यचित्तं नामाश्वरस-
मभियापयामास । तस्यासुहृद वात्मजान् स
राजवर्ष्य आनीषो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षला-
द्वतरस्यक-हिरण्यव-कुशभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्
नव पुत्रानजनयत् । आनीषुसुतास्ते मातु-
रदुयद्वाहदौर्नृपतिकर्नेव संजनेनवलोपिताः पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यानामानि यथाविभागं जन्तु-
द्वीपवर्षाणि वृषुञ्जुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नव-
योजनसहस्रायामानि अष्टभिर्मर्यादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मध्ये इला-
द्वतं नामाभ्यन्तरवष्य यस्य नाभ्यामवस्थितः
सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्दोपायाम-
समुद्राहः कार्यकाभूतः कुवलयकमलस्य स्रद्धेति
द्वान्निप्रतुसहस्रयोजनविततो ऋषे षोडश-
साहस्रं तावतान्भूर्भूयं प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-
णोलाद्वतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो
रन्ध्रकहिरण्यकुण्डाणां वर्षाणां मर्यादागिरयः
प्रागायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्र-
योजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरो-
त्तरो द्वाग्नाधिकंशेन देह्यं एवाद्भवन्ति ।
एव दक्षिणेनेलाद्वतं विषधो चेभकूटो हिमालय
इति प्रागायता यथा नीलाद्वतः । अत्युद्यो-
नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् । तद्येनेलाद्वतमपरेण पूर्व्येण च मात्य-
वन्धमादनावानीलनिधधायतो द्विसहस्रं प्र-
यत्तुः केतुमालभद्राश्वयोः शौमानं विदधाते ।
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति सवहवः ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः
कूटकः क्रौञ्चः सशौ देवगिरिःश्वरकूटः शौशौलो
वेङ्कटो महेन्दो वारिधारो विन्ध्यः युक्तिमाष्टच-
गिरिः पारिपान्तो शोषाश्विकूटो गोवर्द्धनो
देवतकः कज्जुभो नीलो गोकान्तुख इन्कीलः
कामगिरिरिति चाश्वे शतसहस्रशः शैलास्तेषां
वितस्प्रभववा नदा नद्यश्च सन्त्यवस्थाताः ।
एतासामपि भारतः प्रजानामभिरव पुनन्ती-
नामात्मना चोपसृशन्ति । चन्द्रवशा तास्त्वयन्तीं
श्ववटोदा कृतमाला वैहायथी कावेरी वैसा
पयस्विनी शर्करावर्षा तुङ्गभद्रा कृष्णवैसा
भौमरथी गोदारो निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी
रेवा सुरवा नर्मदा चर्मैखती अम्बः शोनिश्च
नदी महानदी वेदस्त्वित्तंमिङ्गल्या त्रिसामा

वर्ष

कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृग्द्वली
गोमती सरयुरीषवती वृहवती सप्तवती सुपोमा
शतदृग्द्वलभागा मरुदृग्द्वधा वितस्ता अशिकी
विश्वेति महानद्यः । अस्मिन्नव वर्षे पुरुषैर्लक्ष-
जन्मभिः युक्तलोहितज्ज्यावर्षान् खारख्येन
कर्माणा दिव्यमातृघनारकगतयो वज्र आत्मन
आतृपूर्व्येण सर्व्वा ह्येव सर्व्वेषां विधीयन्ते ।
यथावर्षविधानमपवर्षश्च भवति ॥ १ ॥ * ॥
अतः परं ब्रह्मादीनां प्रमाणलक्ष्यसंख्यानतो
वर्षविभाग उपपद्यते । ब्रह्मो जन्मप्रमाणो
द्वीपाख्यातिकरो हिरण्यस्य उखितो यचासि-
रूपस्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
द्विजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष-
नामभ्य आत्मजैश्च आकलय्य स्वयमात्मयोगे-
नोपरराम । अश्विनं वयसं सुभद्रं श्रान्तं
क्षेममन्वतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो
नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो व्योतिश्वान् सुवर्णो हिरण्यक्षीतो
मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा वृमया
आङ्गीरवी सावित्री सुभता ऋचम्बरा
सत्यम्भरति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ ब्रह्मस्तु
समानेनेश्वरोदेनाद्वतो यथा तथा द्वीपोऽपि
शास्त्रलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना-
द्वतः परिदृष्टेति । यत्र ह वै शास्त्रलो ब्रह्मा-
यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ-
वाहः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि
यमजत् । सुरोचनं यौमनस्यं रमथकं देववर्ह
पारिभद्रमाप्यायनमभिजातमिति । तेषु वर्षा-
न्त्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतशृङ्गो
वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्यवर्षः सहस्रश्रुति-
रिति । अत्युद्यतो विनीवाली सरस्वती कुहू-
रजनी नन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एव सुरो-
दाद्वहृच्छेद्विगुणः समानेनाद्वतो द्रुतोदेन यथा
पूर्व्यः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्भो देवजत-
कद्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः सुश्व-
रोचिवा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रिय-
व्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम खं द्वीपं सप्तभ्यः
खपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आति-
ष्ठत् । वसुवस्वदानदृग्द्वचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविष-
नामदेवनामभस्तेषां वर्षेषु शौमागिरयो नद्य-
श्चाभिज्ञाताः सप्तैव । वभुश्चतुःशृङ्गः कापिल-
श्विकूटो देवानौक जर्द्धरोमा त्रविण इति ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा
देवगर्भा द्रुतच्युता मन्मालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा
वह्निः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन चोरोदेन
परित उपकूलनः । द्रुतो यथा कुशद्वीपो द्रुतो-
देन । यस्मिन् क्रौञ्चनामा पर्वतराजो द्वीप-
नामनिर्व्वर्त्तक आस्ते । तस्मिन्नपि प्रियव्रतो द्रुत-
द्रुष्टो नामाधिपतिः खे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य
तेषु पुत्रनामसु सप्त ऋक्यादान् वर्षपान् निवेश्य
स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस
आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दसुपजगाम ।

आत्मा मधुकुलो मेघपृष्ठः सुधामा आजिष्ठो
लोहितानो वनस्पतिरिति द्रुतपृष्ठसुताः । तेषां
वर्षगिरयः सप्तैव नद्यश्चाभिज्ञाताः । शुक्रो
वर्हमानो भोजन उपवर्हण्यो नन्दो नन्दनः
सर्व्वतोभद्र इति । अभया अन्वतौघा आर्थका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती युक्तेति ॥ ५ ॥ * ॥
एवं परस्तात् चोरोदात् परित उपवेशितः
शाकद्वीपो द्वात्रिंशत्क्षयोजनायामः समानेन
दक्षिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् हि शाको नाम
महोरुहः खञ्जेश्वरदेशकः । यस्य हि महा-
सुरभिगन्धर्वद्वीपमशुवासयति । तस्यापि प्रिय-
व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । सोऽपि
विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु खात्मजान्
पुरोजवमनोजववैपमानधूम्रानौकचिन्नरेषवहु-
रूपविश्वधारसंज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं
भगवत्पवनन् आवेशितमतिस्वपोवनं प्रविशे श ।
एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
इंशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेश्वरः सद्यस-
सोता देवपालो महानव इति । अनघा
आयुर्दो उभयस्युहिरपरराजिता पश्यपदी सद्यस-
श्रुतिर्नजद्विरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एवमेव दक्षिमण्डो-
दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः सम-
न्तत उपकूलनः समानेन खादूदकेन सप्तद्वेय
वहिराद्वतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनाभौक
एवास्याचौनपराचौतवर्षयोर्मर्यादाचलः अयुत-
योजनोच्छ्रायायामः । यत्र तु चतस्र्यु दिव्य
चत्वारि पुराणि लोकपालानाम् । यदुपरिद्वत्
छर्षेरथस्य मेरुं परिक्रामतः नवतुसरात्मकं चक्रं
देवाहोरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्थाधि-
पतिः प्रियव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ
रमथकधातकनामानौ वर्षपती नियुज्य स्वयं
पूर्व्यजवद्गवतृकर्मश्रील आस्ते । तद्वर्षपुरुषा
भगवन्तं ब्रह्मरूपिण्यं सकर्मकेश्य कर्मणाराध-
यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ ।
१६ । १६ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अथ च ।
“कस्य ह्ये दृश पुत्राश्च सन्नाट कुचिञ्च ते उभे ।
ते सर्व्वं भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दृश ॥
अभीप्रश्नाभिव्राहृश्च मेधा मेधातिथिर्द्वेषुः ।
ज्योतिश्वान् दुतिमान् ह्यश्चः सवन्नो मित्र एव वा ।
मेधाभिव्राहुमिच्छास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
जातिस्वरा महाभागा न राश्याय मनो द्युः ॥
प्रियव्रतोऽश्विचत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्मैश्च द्वीपास्तांश्च निबोध मे ।
जन्तुद्वीपे तथाश्रीरं राजानं कृतवान् पिता ।
ब्रह्मद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः स्मृतः ॥
शास्त्रले तु वपुश्चान्तं ज्योतिश्वन्तं कुशकाङ्क्षे ।
क्रौञ्चद्वीपे दुतिमन्तं ह्यंशं प्राक्काङ्क्षे सुवत्म् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुवत्म् ।
महावीरो धातुकिञ्च पुष्कराधिपतिः सुवी ॥
द्विधा कला ततो वर्षे पुष्करे स न्यवेशयत् ।
ह्यस्य पुत्राः सप्तसप्तमस्तद्विभोष मे ॥
जवदश्च कुमारश्च सुकुमारो मयौवकः ।

कुशरोत्तरोद्य मोहाको सप्तमस्तु महाद्रुमः ॥
 तन्नामाङ्कानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः ।
 तथा लुप्तमतः सप्त पुत्रांश्चापि निबोध मे ॥
 कुशलो मनोरुद्रगच्छोऽपि प्रधानात्प्रकारकः ।
 सुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तमस्तु तथावरः ॥
 तेषां खनामधियानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥१॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कितानि वै ॥
 तत्रापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे श्रुतुः ॥
 उत्तिजं धेनुमच्चैव द्वैरथं लम्बमेव च ॥
 धृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ॥
 वसुधतः सुताः सप्त शास्त्रज्ञेयस्य वाभवन् ॥
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीवन्तो रोजितस्तथा ।
 वैश्वानो मानसश्चैव महीधरः ह्यपभस्तथा ॥
 तथैव शास्त्रज्ञे तेषां खनामानि तु सप्त वै ।
 सप्तमेधातिथेः पुत्राः ब्रह्मद्वीपेष्वरस्य ये ॥
 तेषां नामाङ्किते द्वौपैक्षद्वेषे सप्तभिर्दत्तम् ॥
 पूर्वं श्रान्तभयं वर्षे शिशिरस्तु सुखोदयम् ॥
 आनन्दश्च शिवश्चैव सैमकश्च तथा भुवम् ॥
 ब्रह्मद्वीपादिद्युक्तं पुत्राकद्वीपान्तिकेषु च ॥
 क्रियः पञ्च धर्मोऽत्र वर्षाश्रमविभागाः ॥१॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्ष्वायित्वा हिमाकृतम् ॥
 सुखमायुश्च रूपश्च बल धर्मश्च निवृत्तः ।
 पञ्चस्तेषु वषट्पु सर्वं साधारणं स्मृतम् ॥२॥
 व्याघ्रीधाय पिता पूर्वं जन्तुद्वीपं ददौ द्विजः ।
 तस्य पुत्रा बभूवुर्द्वि प्रजापतिसमा नव ॥
 ज्येष्ठो नामिरिति खानस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
 हरिवर्षस्तनीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाहतः ॥
 रत्नश्च पञ्चमः पुत्रो हरिणः गड उच्यते ।
 कुशस्तु सप्तमस्त्वेषां भद्राश्वत्थारमः स्मृतः ॥
 नवमः केतुमालश्च तन्नामा वर्षसंस्थितः ॥३॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्ष्वायित्वा हिमाकृतम् ॥
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्यपन्नतः ।
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जरास्तुभयं न च ॥
 धर्माधर्मो न तेष्वान्तां नोक्तसाधमस्यमाः ।
 न वै चतुर्गुणावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥४॥
 आद्यौप्रक्षन्तौ नभश्च क्षयभोऽभूत् सुतो द्विजः ।
 क्षयमाङ्गरोतो जन्ते वीरः पुत्रप्रताडरः ॥
 शोऽभिविच्यर्षभः पुत्रं महाप्रव्रथ्यमास्थितः ।
 तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥५॥
 हिमाकृतं दक्षिणं वर्षं भरताथ ददौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
 भरतस्याप्यभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 नक्षिन् राक्षं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ॥
 यतेशं पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुधरा ।
 प्रियव्रतस्य पुत्रेस्तु मुक्ता स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
 यद्य स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम ।
 पूर्वमन्वन्तरेऽश्वत्थ किमन्वत् कथयामि ते ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे धुवन-
 कोषः ॥ ॥ ॥ अन्वच ।
 छत उवाच ।
 “केतुमाधि वराः कालाः सर्वे पनसमीजनाः ।
 स्वियज्ञोत्पन्नपत्राश्च जीवन्ति च वर्षावृतम् ॥

भद्राश्व पुरुषाः शुक्लाः स्वियज्ञान्शुवन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥६॥
 रत्नके पुरुषा नाथ्यो रमन्वाराजतप्रभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ॥
 जीवन्ति तत्र सत्त्वश्रान्त्ययोधफलभोजनाः ।
 हरिणस्तु ये हरिण्याभाः सर्वे च लक्ष्मणाश्रनाः ॥
 एकादशसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति कुशवर्षे तु श्रान्नाङ्गाः चीरभोजनाः ॥
 सर्वे मिथुनजाताश्च निबलं सुखनिविषिणः ।
 चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति ब्रह्मभोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देव चतुर्दशैः चतुर्मुखम् ।
 ध्याने मग्नः समाधाय सदा वा भक्तिचञ्चुताः ॥७॥
 तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीचरसाश्रिनः ॥
 तत्र नारायणं देव विश्वयोनिं सनातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रप्रभं शुभ्रं शुद्धस्फटिकनिम्बलम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
 चतुर्दशभनौपमं चतुस्कोरशयञ्जुतम् ।
 प्राकारैर्दशभिर्व्यक्तं सुगन्धश्च मनुजमम् ॥
 स्थातिकैर्मण्डपैर्व्यक्तं देवराजयज्ञोपमम् ।
 स्वर्गस्तम्भसहस्रैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ॥
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिवसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 सरोभिः स्वादुपानोपैः शोभिष्योपशोभितम् ।
 नारायणपरैः शुद्धैर्हृद्ध्ययनतत्परैः ॥
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्तद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवादित्येवस्य विष्णोरभिततेक्षसः ।
 राजानः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वन्ते ॥
 गायन्ति चैव वृत्तानि विलासिन्यो मनोरमाः ।
 स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मखनतत्पराः ॥
 इलाहते पद्मवर्णा जम्बफलरसाश्रिनः ॥
 जयोद्दशसहस्राणि वर्षाणां व स्थिरायुषः ॥
 भारतं तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्त्तिताः ।
 नानादेवाश्चैने युक्ता नानाकर्माणि कुर्वन्ते ॥
 परमायुर्मतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
 नवयोजनसाक्षश्च वर्षमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
 कर्मभूमिरिथं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
 महेन्द्रो मलयः सङ्घः शुद्धिमावृत्तपञ्चनः ॥
 विश्वश्च पारिपात्रश्च सप्ताच्च कुलपञ्चनः ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुर्मास्ताश्रवर्षा गभस्तिमान् ॥
 नामहीपस्तथा शीघ्रो गन्धर्वश्च वाद्यगः ।
 अयस्तु नवमस्त्वेषां द्वीपश्च सागरावृतः ॥
 योजनानां सप्तसन्तु द्वीपोऽथ दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्वं किराताश्रान्तो पश्चिमे यवनास्तथा ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
 इत्यायुषवर्णव्याभिर्नैर्नैयत्यत्र मानवाः ॥
 खवन्ते पावना नदाः पञ्चैतथ्यो विनिःस्तताः ।
 शतहृत्सन्नामा वा सरयूर्यसुना तथा ॥

इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
 गोमती धृतपापा च बाहुदा च द्रष्टवती ॥
 कौशिकी लोहिताना चैव हिमवत्पादनिःस्तताः ।
 वेदस्तुतिर्जदमती व्रतघ्नी त्रिविदा तथा ॥
 पर्णासा वन्दना चैव सदानोरा मनोरमा ।
 चर्मखती तथा नृपा विदिशा वेदव्यापि ॥
 शिशुः शशिन्यपि तथा पारिपात्राश्रयास्तथा ।
 नर्मदा सुरसा श्राना दशाणां च महानदी ॥
 मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसा च पिशाचिका ।
 चित्रोत्पला विपाशा च माङ्गना बाहुवाहिनौ ॥
 हिमवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा वृणाम् ।
 तापी प्रयोथी त्रिविद्या शीघ्रोदा च महानदी ॥
 वेन्वा वैतरणी चैव बलाका च कुतुहती ॥
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
 विश्वपादप्रसतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
 ऋषिकुल्या त्रिसामा च मन्दागा मन्दागामिनी ॥
 रूपा पानाश्रिनी चैव ऋषिका वशकारिणी ।
 शुक्तिमत्पादसंजाताः सर्वपापहरा वृणाम् ॥
 व्यासं ननुपनयञ्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
 सत्वाः पापहराः पुण्याः खानदानादिकर्मसु ॥
 तास्त्रिमे कुरुपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 चौलाः कलिङ्गमगधा दक्षिणात्याश्च सर्वश्रः ।
 तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
 व्त्वादाः ॥
 मानका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा जूयाः शालाः कान्यनिवा-
 सिनः ॥
 भद्रा वासास्तपाम्बटाः पारसीकास्तथैव च ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 चत्वारि भारतं वर्षं युगानि कवयोऽनुवन् ॥
 व्रतं जैता हापरश्च कलिचान्यत्र न क्वचित्नु ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यथो महर्षयः ।
 न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्रयज्ञ च ॥
 सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिता ।
 रमन्ते विविधभेषैः सन्धाश्च स्थिरयोवनाः ॥”
 इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥
 अपरं वामनपुराणे १३ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥१॥
 प्रभवाद्विषद्विषाणि वस्तरशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र
 वक्ष्यामि पृथ्वा देवो यथा,—
 “संवत्सरप्रमाथेन देवः ह्यवा पुरो हि ताः ।
 यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ॥
 महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
 महाशुद्ध्यकामाय महारिद्धिफलाय च ॥
 पूजयेत् तदयत्नेर्द्वौ वक्षिष्या परमेश्वरीम् ॥
 ऋतुनागलता पीडा यत्नरक्षोप्रक्षोद्धवा ।
 संवत्सरमहादोषजन्तुस्तुपमर्द्दना ॥
 केतुक्लाश्रिनाहृतो भौमार्कसितभाशुजाः ।
 शम्भुदेयलमानस्य देवीशोमरवस्य च ॥
 मखलादिविधानेन महारिक्तानाभिषेचने ।
 चन्द्रसंपूर्णपृथ्वीफलरत्नाभिपूजनैः ॥
 मङ्गला मङ्गलं धृति विधिना पूजिता स्तुते ॥

वर्षाः

उत्पातसोभनिर्घातविक्रान्तानां प्रथमाथ च ।
 कथयामि महाप्राज्ञ ऋष्युज्ज्वैकमनधानुना ॥ * ॥
 मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्हृतिः क्षमा ।
 ऋद्धिर्दुःखान्तिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
 दौर्भागः कान्तियैशो लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्त्तता ।
 विग्रहात्सोत्तमा देवाः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
 प्रथमं संस्थिता वक्ष्ये । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ २० ॥
 ब्राह्मी अथावती शाक्री अजिता चापरा-
 जिता ॥
 जरन्ती मानवी माया हितिः श्रेता विमो-
 हनी ।

शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
 अरुन्धती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
 मध्यभागे स्थिता देवी युगानामशुभापह्ना ॥ २० ॥
 काली रौद्री कपाली च घटाकण्ठी मयूरिकी ।
 बहुरूपा सुरुषा च त्रिनेत्रा रिपुहानिका ॥
 माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
 वैवस्वती तथा घोरा काली विकटादिभिः ॥
 चर्किका चेति धातुस्था देव्यस्त्रैलोक्यविभृताः ।
 पूजितया मुनिश्रेष्ठ । सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
 त्रिदशसुरगन्धर्वचरचोगैर्नृताः ।
 भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
 प्रत्येकशः समस्ता वा कर्त्तव्या मुनिवसताम् ।
 अथवा युगमेतदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥
 इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविश्रुतिविधि-
 नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
 ३ । २१ । २० ।

“नमाम्यभीष्टान् नमनीयपार्श्वं
 सरोजमखीयसि कामवर्षम् ॥ ”

वर्षकरौ, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
 तीति । वर्षं + कृ + टः । डीप् ।) क्लिप्तिका ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २८२ ॥
 वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य दृष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
 भूरिप्रश उन्नतत्वाद्यत् तथात्वम् ।) रत्नपुनर्नवा ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ (अलर्केवर्षीयकेतुमतः
 पुनः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।

“स्यैवस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥ ”
 वर्षकोषः, पु, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
 ज्ञानवन्तात् तथात्वमस्य ।) देवज्ञः । इति
 शब्दरत्नावली । (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
 इव कोषः ।) भासः । इति शब्दमाला ॥
 वर्षकं, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + क्तः ।) दृष्टि-
 जातम् । वत्सरजातम् । जन्मुद्गीपजातम् ।
 द्वीपार्श्वजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
 पूर्णजनघातोर्षप्रत्ययेन निवृत्तम् ॥

वर्षयं, स्त्री, (दृष् + ल्युट् ।) दृष्टिः । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । २१ ।
 “तमेव सुसूतः सर्वं रवं वै वर्षण्याथ यत् ।
 रूपमाप्याथकं भास्करस्यै मेघाय ते नमः ॥ ”)
 वर्षाणि, स्त्री, (दृष् + अङिः ।) वर्त्तनम् । कृतिः ।
 इत्युपादिकोषः ॥ क्रतुः । वर्षणम् । इति
 संक्षिप्तवाराणादित्थः ॥

वर्षट्

वर्षपञ्चतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
 पञ्चत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
 जकगिरिः । यथा,—

“हिमवान् हेमकूटश्च निषधी मेरुरेव च ।
 चैवः कर्णौ च ऋद्धौ च समैते वर्षपञ्चताः ॥ ”
 इति हारावली ॥

वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीऽख्यस्येति ।
 वर्षंपाक + इङिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २१८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “आम्नातको वर्षपाकी । ” इति वैद्यकरत्न-
 मालायाम् ॥)

वर्षपुष्या, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्यं यस्याः ।)
 सद्यदेवीलता । इति राजनिर्घण्टुः ॥ (सद्यदेवी-
 लताशब्दोऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ।)

वर्षप्रियः, पु, (वर्षे वर्षे प्रियं यस्य ।) चातक-
 पत्नी । इति त्रिकाश्रेणः ॥

वर्षवरः, पु, (वरतेति । वर आवरणे + अच् ।
 वर्षस्य रतेवर्षणस्य वर आवरकः ।) यण्डः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
 (यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
 “नष्टं वर्षवरे मनुष्यगणनाभावाद्दास्य चपा-
 मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विश्रुति चासादयं
 वामनः ॥ ”)

वर्षट्टिः, स्त्री, (वर्षस्य ट्टिहराधिक्यं यव ।)
 जन्मतिथिः । इति स्मार्त्तव्याख्यादर्शनात् ॥ अथ
 जन्मतिथिज्ञत्वम् । तन्मन्मासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
 मासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
 मासीयत्वं तथात्वे तन्मासे ततिथेः कदाचिद्-
 प्राप्तौ तद्वर्षे तत्सङ्गलोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
 प्रतिबंधत्सरन्तद्दिधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
 गार्ग्यं ।

“सर्वे च जन्मदिवसे स्मार्ते मङ्गलपाणिभिः ।
 गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनैः प्रयत्नतः ॥
 खनचत्रश्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
 प्रति संवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥ ”
 स्मार्तेऽस्मिन्स्मार्तेः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
 तत्तिथिमधिज्ञत्वम् ।

“तिलोदत्तौ तिलज्ञाथौ तिलहोमौ तिलप्रदः ।
 तिलमुक्त्वा तिलवापी च घट्ति लौ नावसीदति ॥
 मङ्गलपाणिभिः अग्निप्रेतार्थैश्चिद्धिर्मङ्गलं तद्दत्तु-
 तथा गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन घृत-
 गुग्गुल्यादिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च ज्ञत्-
 चिन्तामणौ ।

“गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्मदिवसे च यन्मनम् ।
 गुग्गुषुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् ।
 संपूष्य भाङ्गविशेषैश्च महश्चि प्रार्थयेदित्दम् ॥
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
 रूपवान् वित्तवान् चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ।
 मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
 आशुरिदार्थसिद्धार्थैस्समाकं वरदो भव ॥ ”
 खनचत्रश्चेति खनचत्रं अग्निव्याघ्रान्तर्गतजन्म-
 काशीनचत्रम् । नामकरणं तथा दर्शनात् वस्त्र-

वर्षट्

माखन्नक्षपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तन नास्यैव
 पूजाविधानाच्च । तदन्तानि खनचत्राय नम
 इत्युक्तेषुम् ॥ * ॥ पूजायामर्थानन्तरं पाद-
 माह मत्स्यपुराणम् । अर्थं पादादिकल्पनत्र
 मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पादानन्तर अर्थमाह
 नरविद्युपुराणम् । पादश्चेत् हतौयया चतुर्थार्थं
 प्रदापयेत् । हतौयया पुरुषश्चतौयहतीयया
 ऋचा । उभयश्चदर्शनादिच्छाविकल्पः । इति
 श्रौतः ॥ * ॥ श्रीपतिश्रवहारनिर्घण्टे ।
 “नवाब्धरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥ ”
 तथा ।

“द्वितुं जटिलं सौम्यं सुदृढं चिरजीविनम् ।
 मार्कण्डेयं नरो भक्त्वा पूजितं प्रयत्नतया ॥
 ततो दीर्घायुषं चासं रामं द्रौणिं कृपं वलिम् ।
 प्रजादक्षं हनूमन्तं विभीषणमथाश्चयेत् ॥ ”
 रामोऽथ परशुरामः । चिरजीविनाहचर्यात् ।
 द्रौणिरथत्वात् ॥ * ॥ तथा,—

“खनचत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पद्येत्पुनरः ।
 षष्ठीच दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥ ”
 योगियाश्रवत्क्याः ।

“ध्यायेन्नारायणं निजं ज्ञानादिषु च कर्मसु ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायाद्गु पुनः पुनः ॥
 गायत्री वैष्णवी स्त्रिया विष्णोः संस्मरणाथ वै ॥ ”
 ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्त्रः ।
 “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्मरयः ।
 द्विवीच चत्तुराततम् ॥ ”

वामनपुराणम् ।
 “सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
 नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥ * ॥
 सङ्कल्याकरयो निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
 “सङ्कल्पेन विना राजन् । यत्किञ्चित् कुरुते

नरः ।
 फलशाल्यात्यकं तस्य धर्मस्याहं च यो भवेत् ॥ ”
 ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रथवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
 खनामसर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
 एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥ ”
 गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचारादयस्त्वभि ।

“मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्वा लक्षगुणोत्तरम् ।
 भक्तिमन्त्रयमेतन्नु कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥
 सर्वत्र कार्त्तिकपदेशकं द्विज्यादिभिरुच्यते ।
 तथोपदेशारमपि पूजयेच्च ततो शुभम् ॥
 न पूष्यते गुर्वयं नरेस्तत्रापि कृपा ॥ ”

इति मत्स्यपुराणवचनात् ॥ * ॥
 ततः कर्मनान्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
 नामभिः कार्यः ।
 “एकैकां देवतां रामं ससुद्दिक्ष यथाविधि ।
 चतुर्थेऽन्तेन धर्मैश्च नाम्ना च प्रथवादिना ॥
 होमद्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत् ॥ ”
 इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् ॥
 एवं होमे स्नाहान्तात् च मन्त्रस्य ।

“स्नाह्वाववाने सुहुयात् ध्यायन् वे मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
इति स्मृतैः ॥

अशक्तौ तु देवीपुराणम् ।
“होमो अह्नादिपूर्वायां शतमहोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥” ॥
स्कान्दे ।

“खण्डनं नखकेशानां मैथुनाश्वानमेव च ।
आमिषं कलहं हिंसं वधैर्द्वौ विवर्जयेत् ॥”
अश्वानं अश्वगमनम् । कलहमिवात्र सङ्कर-
मिति ज्ञेयं पाठः । सङ्करं युद्धम् । वर्षद्वौ
जन्मदिने ॥ * ॥ लङ्गमसुः ।

“ऋते जन्मनि संक्रान्तौ आह्वे जन्मदिने तथा ।
असृग्भ्रक्षर्येनै च न स्नाथादुष्टवारिणा ॥”
जन्मनि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे ।

“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्व-
भीष्टा श्रियं
मस्याभ्योचयतो दिजाय द्दत्तोऽप्यायुश्चरं
वर्तते ।
शक्तं खादति वञ्च तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति
ध्रुव
भुङ्क्ते यस्तु निराभिषं स हि भवेज्जन्मान्तरं
पक्षितः ॥” ॥
द्वीपिकायाम् ।

“जन्मार्थयुक्ता यदि जन्ममासे
यस्य ध्रुव जन्मतिथिर्भवेच्च ।
भवन्ति तद्वत्परमेव याव-
न्नेरुष्यसम्मानमुखाणि तस्य ॥

क्रतान्तज्जयोज्येरे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ।
अनुष्ठयोगत्वं प्राप्तौ विप्रस्तस्य पदे पदे ॥”
ह्रतान्तज्जयोज्येः शनिमङ्गलयोः ।

“तस्य सर्वोपधिस्त्रायं गृहविप्रसुराचैनम् ।
अह्नादुदितस्य होमो वा यद्वाग्नां प्रीतिमिच्छताम् ॥
सोऽरयोर्दिने सुक्ता देधातुचे तु काचनम् ॥
सुरा मांवी वचा कुण्डं श्रौषेयं रजनीह्वयम् ।
श्टो चम्यक्तुक्तश्च सर्वोपधिषायः स्मृतः ॥”
रजनीह्वयं हरिद्रा दारुहरिद्रैः । एतेषां
पत्रादीनां गृह्यम् । कषायावयवग्रहण्ये मन्त्र-
पुराणविष्णुधर्मस्तरयोस्तथा दर्शनात् । तद्-
यथा,—

“एषां पत्राणि वाराणि मूत्राणि कुसुमानि च ।
एवमादीनि चान्यानि कषायास्त्रो गण्यः स्मृतः ॥”
आयुर्वेदोक्ता परिभाषा ।
“अङ्गोऽप्युक्तो विहितस्तु स्र्जं
भागोऽप्युक्तो समता विधेया ॥”

तत्र क्रमः । तिलोद्भवनम् । तिलयुक्तजलेन
स्नानम् । नवनक्षपरीधानम् । शुग्शुसुनिम्ब-
विह्वार्धूर्वा-गोरोचनात्मकजन्मयस्यिं दक्षिण्ये
पाथी वनीयात् । शुद्धदेवाभिविप्राश्च पूज-
नीयाः । खनचनं पूजनीयम् । अत्र च ।
हृष्टा स्नाती अथवा अक्षीवे । स्वगशिरौ
अपुषि स्नात् । पुषि च पुनर्वसुपुष्यौ । स्र्जं

त्वस्त्री स्त्रियां प्रेषाः । इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ॥ * ॥
जन्मनचक्षादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे ।
“गोपयेज्जन्मनचक्षं धनसारं गृहे मलम् ।
प्रभोरप्यपमानश्च तस्य दुश्चरितश्च यत् ॥”
धनसारं धनश्रेष्ठम् । मलं क्रिद्रम् ॥ पितरौ
प्रजापतिः सूर्यो गणपतिर्माकेख्यश्च पूजनीयः ।
तत्र पार्थनमन्त्रौ ।

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
माकेख्ये महाभाग सप्रकल्पान्तजीवन ।
आशुरिष्टार्थविह्वार्धमस्माकं वरदो भव ॥”
ततो यासपरशुरामाश्वत्यामरूपवलिप्रकाद-
हनूमद्विभीषणाः पूजनीयाः । यद्यपि पूज-
नीया ।

“त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्वावराणि चराणि
च ।
ब्रह्मविष्णुशिवैः साहं रचां कुर्वन्तु तानि मे ॥”
इति मन्त्रपुराणीयं रचार्थं पठेत् ॥ * ॥
पिष्टमाष्टपादग्रह्यक्रमस्तु विष्णुपुराणादुद्भेयः ।
यथा,—
“ह्रयोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः ।
देवक्याश्च महाबाहुर्वैलदेवसहायवान् ॥”
एवञ्च ।

“सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेषातिरिच्यते ॥”
इति मनुवचने पितुरपेक्षया यत् सहस्रं मातु-
र्गौरवसुक्तं यत् पौषण्यरचार्यम् । अतएव
मसुः ।

“ऋते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररचिता ॥”
वाच्यो गार्हयीयः ॥ * ॥ शुद्धुग्धतिलपाने तु
मन्त्रः ।

“सतिलं शुद्धसंमिश्रमङ्गलैर्मितं पयः ।
माकेख्यवरं लब्ध्वा पिवाभ्यायुष्यहेतवे ॥”
अत्र वेदिकेतरमन्त्रपाठे श्रुद्रादेरप्यधिकारः ।
जन्मतिथेः प्रायुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्णमा-
स्यान्तमासादरः ॥ * ॥ जन्मतिथेरुभयदिनलाभे
तु देवीपुराणम् ।

“शुगाद्या वर्षद्विह्वश्च सप्तमौ पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमौस्त्रन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥
घस्रह्वये जन्मतिथिर्दि स्यात्
पूष्या तदा जन्मभवंयुतेव ।
असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि
पूष्या परा या भवतीह यन्नात् ॥”

भं नक्षत्रम् । परवचनं दृष्टम्राजमाकेख्येऽपि ।
पूर्वाह्ने तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते ।
“नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तेः कालस्तु कर्मण्यः ।
नक्षत्रकर्मणाश्चैव तिथिवर्त्म तथैव च ॥”

इति दृष्टस्यतिवचनात् ॥
खण्डिते खण्डह्वययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहित-
कालः प्राप्तः । नक्षत्रहेतु बौधायनमाकेख्येयौ ।
“तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नक्षत्रं गतो रविः ।
यस्मिन्नुदेति सवितता तन्नक्षत्रं दिनं स्मृतम् ॥”
इति तिथ्यादिवचनम् ॥

वर्षाः, स्त्री सुप्ति, (वर्षो वर्षणमस्यासु इति ।
वर्ष + अश्रयादित्वात् अच् । टाप । यथा, त्रियन्ते
इति । वृ + “वृत्वदीति ।” उणा० ३ । ६२ ।
इति वच् । ततश्चाप् ।) खनामख्यातं ऋतुः ।
तत्पर्यायः । प्राष्ट २ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥
घनकालः ३ अक्षय्यवः ४ प्रष्ट ५ मेघागमः ६
घनाकारः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्राष्टया ८ ।
इति त्रिकाश्रयैः ॥ स च ऋतुः सौरश्रावण-
भाद्रमासव्यात्मकः । आषाढादिमासचतुष्टया-
त्मकश्च । आद्यास्य प्रमाणम् । यथा । तपस्त-
पस्यौ श्रैश्रिराष्टुः । मधुश्च माघवश्च वासन्ति-
काष्टुः । युक्रश्च शुचिश्च येष्वाष्टुः । अथेत्-
दुद्गधनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च
वाषिकाष्टुः । इषश्च जर्जश्च शारदाष्टुः ।
सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाष्टुः । अथेत्-
दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । इति मलमास-
तत्त्वधृता श्रुतिः ॥ श्रेष्ठस्य प्रमाणं तत्र चातु-
र्मास्यत्रतनियमश्च यथा । वाराहे ।

“आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यत्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसक्रमे ॥
अभावे तु तुलाकर्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चौष्यं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥”
मात्स्ये ।

“चतुरो वाधिकान् मावान् देवस्थोत्थापना-
वधि ।
मधुसरो भवेन्नित्यं नरो गुहविवर्जनात् ॥
तेलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटनेत्रपरिव्यागान् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभययन् ।
सदा सुनिः सदा योगी मधुमासस्य वर्जनात् ॥
निराधिर्नरयोगेज्जन्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवागमुयात् ॥
धारणास्रलोत्थाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
तास्त्रलवर्जनाद्भोगो रक्तपण्डश्च जायते ।
घृतयोगात् सुलावण्यं सर्वं सिद्धं वपुर्भवेत् ।
फलव्यागान् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायैति जमान्मननं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेन्नोदानं फलम् ॥
एवमादिब्रतैः पार्थ तुष्टिमावाति केशवः ॥”
सनत्कुमारः ।

“इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव । ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यत्पूर्व्यं त्वहं शिचे ।
तस्मै भवतु सम्यग् लक्षणसादाज्जनाईन । ॥”
समाप्तौ च ।

“इदं व्रतं मया देव ज्ञातं प्रीतौ तव प्रभो ।
नूनं सम्यग्वां यातु लक्षणसादाज्जनाईन ॥” ॥
अथैव यतिमधिवत्स काठकयज्ञम् ।
“एकरात्रं वसेदयामे नगरे पश्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्धश्च वर्षासु मासाश्च चतुरो वसेत् ॥”

वर्षांशः

एतदशक्तविषयम् । ऊर्ध्वं वर्षांशिकाभ्यां मासाभ्यां
नैकस्थानवाची इति शब्दोक्तः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ वर्षांशौ वर्षानौयानि यथा,—

“वर्षांशु घनशिक्षिखयहंसगमाः पङ्ककन्दलो-
ङ्गेरौ ।

जातोऽकदम्बनेतकभञ्जानिलनिष्कगाहलि-
प्रीतिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ खण्डे ३ कुसुमम् ॥
(एतल्लाललक्षणादिकं यथा,—

“सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलीकृत्पूरिता ।
समदवातकरा विदिशो दिशो
सुदितकौटुकमिप्रभवा मञ्जो ॥
नीलशस्त्रहरितोज्जला मञ्जो,
कुल्यकासलिससंभुता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥

पत्रो ज्ञञ्जति कानने च सरयो खानासुपूर्णा तथा
खंडा मानसमप्रजन्ति कामसायम्बानतां यान्ति
च ॥

गर्जन्मेघमहेन्द्रकन्दरदरीप्रसाहता श्यामला
भायेव पवनस्य कोपनकरो वर्षाञ्जतुः शोभितः ॥”
“किञ्चिदृषन्मीं भवेदत्र प्रस्थानां हृत्ता भवेत् ।
बहुशशा भवेद्वाजी वारिपूर्णा सरित्सुहृः ॥
बहुदकधरा मेघा बहुवृष्टा घनखन्वाः ।
एव शुभसमायुक्ता वर्षा श्रेया ऋतुतमाः ॥
नाशु वातककौ कुम्भौ जायेते हि वृथां श्रमम् ।
इति ज्ञाना भिषक् श्रेष्ठः कुर्यादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥

खेदं महं पथं निर्वृते शयनन्त्याः ॥
गौरारामारतं प्रक्षं व्यायामः क्रमविक्रमः ॥
कदम्बवारिसुरयाः सेषा वातकपापहाः ।
निरुद्धा वसिष्ठकर्म्याद्याः कपनालसजापहाः ॥”
इति ह्यारोते प्रथमे स्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

“आदान्मानवपुत्रामभिः सन्नेऽपि वीरिदि ।
वर्षासु दीपेदृश्यन्ति तेऽभ्युत्थानास्तु देऽम्बरे ॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतयेन च ।
भूवाध्याशास्त्रपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥
वह्निनेव च मन्देन तेऽभ्युत्थानास्तु दृश्यन् ॥
भजेत् साधारणं सर्वसुभ्रगक्षोजनञ्च यत् ॥
आस्थापनं शुद्धसुजर्णं धान्यं रसान् कृतात् ॥
जाज्ञानं पिशितं यूथान् मन्थरिष्टं चिरन्त-
नम् ॥

मस्तु सौवर्षेणाष्टं वा पञ्चकोलावच्छ्रितम् ।
दिवं कौपं प्रतश्चाभ्यो भोजनन्वतिदुर्हिने ॥
यत्नास्त्रवयश्चेत् संशुष्कं चौरप्रसक्तम् ।
अपादचारी सुरभिः सततं धृपिताम्बरः ॥
हृत्पृष्ठे वसेद्वायुश्रीतश्रीकरवर्जिते ।
नदीजलोदमन्याहः खन्नायासातपांस्त्वजेत् ॥”
इति वामदे स्रजस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

वर्षांशः, पुं, (वर्षास्य वत्सरस्य अंशः ।) मासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षीया

वर्षांशोऽ, पुं, (वर्षांशु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामहङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षांशः, पुं, (वर्षास्य वत्सरस्य अंशमिव । अग्निघानात्
पुंस्त्वम् ।) मासः । इति ह्यारोतः । २८ ॥

वर्षांशौ स्त्री, (वर्षांशु अङ्गं यस्याः । तत्र ज्ञाता-
ङ्कुरवृद्धनादस्यास्त्यात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातयः ॥)

वर्षांभवः, पुं, (वर्षांशु भवतीति । भू + अच् ।
वर्षांशु भव उतान्तिर्यस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षांजाते, त्रि ॥

वर्षांभूः, पु, (वर्षांशु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्त्र
पर्यायो यथा,—

“महङ्कः ब्रह्मो भेको वर्षांभूर्दुहुरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । भे, १८ ॥

वर्षांभूः, स्त्री, (वर्षांशु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । भे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते स्रजस्थाने ४५ अध्याये ।

“तिलपर्णिकावर्षांभूचित्रकलकपोतिकालयुन-
पलाङ्ककलायप्रभृतीनि ॥” भेकी । इति भरत-
धृतकूपरत्नाकरः ॥ वर्षांभवे, त्रि ॥

वर्षांभ्वी, स्त्री, (वर्षांभू + डीप् ।) भेकी । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ पुनर्नवा । इत्यमरसाला भागुदिच ॥

वर्षांमदः, पुं, (वर्षांशु माद्यतीति । मद + अच् ।)
मयूरः । इति केचित्तु ॥

वर्षांशः, पारख्यव्रतः, पुं, (वर्षांशो वृष्टिफलं तस्य
पारखं उपवासान्ते पारं व्रतमिव यस्य ।)
चातकपची । इति केचित्तु ॥

वर्षांराचः, पुं, (वर्षांशो राचिः । ततः समासानो-
ऽच् ।) वर्षांकाखीनराचिः । इति पुलिङ्गसंयह-
टीकायां भरतः ॥

वर्षांशैः, [सु] पु, (वर्षांशु अर्चिर्दोऽभिरस्य ।)
मङ्गलयज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षांशङ्गाधिका, स्त्री, एका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षांशवानः, पुं, (वर्षांशामवसानमत्र ।) शरत्-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिकं, त्रि, वर्षासम्बन्धि । वर्षासम्बन्धि । वर्षांशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण शिक्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनघोरतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादिषु इष्टप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वर्षीयान्, [सु] त्रि, (अयमनघोरतिशयेन वृद्धः ।
वृत्तं इत्यस्य । वर्षादिषुः ।) अतिवृद्धः । तनु-
पर्यायः । इत्यमरः २ अध्यायान् ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २४४ ॥ (यथा,—

“आमोङ्गशाद् भवेद्द्वालक्षवयक्षत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततैस्त्वै वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”
इति स्तुतिः ॥

वर्हं

वर्हकः, त्रि, (वर्धते तच्छील इति । वृष + “लघ-
पतदस्याभूदृषहनकमगमभूभ्य उकच् ।” ३ ।
२ । १५४ । इति उकच् ।) वर्षावकर्ता । वृष-
घातोर्भुक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टौ ।
२ । ३७ ।

“जम्बूः प्रसादं द्विजमानसानि
द्वौर्वर्हका पुष्यचयं बभूव ।
निष्कामिष्या ववृते वचश्च
भूयो नभाषे सुनिना कुमारः ॥”)

वर्हकाब्दः, पुं, (वर्षांशुचाचौ अब्दश्चेति कर्म-
धारयः ।) वर्षांशुलमेघः । इति जटाधरः ॥
वर्धेजः, त्रि, (वर्धे जायते इति । जन + ङः ।
सप्तम्या अलुक् ।) वर्षांशुलजातः । वत्सर-
जातः । सप्तम्यन्तवर्धे शब्दपूर्वकचनघातोर्हप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

वर्षीयः, पु, (वर्षांशुसुपलः ।) मेघभवशिखा ।
करका । इत्यमरः । १ । २ । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । २ । २४ ।

“वर्षीयप्रलवञ्जातं वायुस्त्वन्वाच सप्तमाद्भ्यश्चत् ॥
द्वियते किल खाद्विष्येऽङ्गित्यर्थं मेघसम्भूतम् ॥”
वर्षी, [नृ] स्त्री, (वर्धते वृध्यते वेति । वृष +
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।

“दृशं च समीपेऽस्य पिशाचानां श्रतवृत्तम् ॥
काथभूतं पिशाचं तं वर्षीयां शालवन्निभम् ॥”
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रमाथ-
मञ्जोतिरिति खामी ॥ (यथा, मह्यभारते ॥
१ । ३१ । १८ ।

“अथापप्रहृष्टोऽनू इक्षान् अङ्गुलीदरवर्णगः ।
पलाङ्गुलिकाभेकां वल्लतः संहतात् पथि ॥”
इत्यत्र । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराङ्गितः ।
इति मेदिनी । मे, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । २ ।

“सरोरुचदृष्टमस्तिगम्भस्त्रो
वर्षांशुस्तौ वरिमन्ना एषिणाः ॥”
“वर्षांशुशब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ॥”
इति तङ्गायै सायणः ॥ वर्षीयान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।

“ॐ नमो भगवतेऽङ्गुपाराय सर्व्वस्वगुणविशे-
षव्याय नमोऽङ्गुपलचित्तस्थानाय नमो वर्षीये
नमो भूक्ते नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥” “वर्षीये
वर्षीवसे ॥” इति सतीकायां श्रीधरः ॥

वर्हं, स्त्री, शरीरम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वर्हं, क वधे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सि० ।)
रेवोपधः । क, वर्हयति । इति दुर्गादासः ॥

वर्हं, ङ श्लेष्टः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्०-अक०-सि० ।) ङ, वर्हते घनी श्लेष्टः
स्थादित्यर्थः ॥

व(व)र्हं, स्त्री, (वर्धयति दीप्यते इति । वर्हं +
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३९ ॥
(यथा, मह्यभारते । १२ । १२० । ४ ।

“यथा वक्ष्णीणि चिञ्चानि विभक्तिं भुजगाग्रतः ।
तथा बहुविधं राधा रूपं कुर्वन्ति धर्मवित् ॥”
गल्पपर्यम् । इति भरतः ॥ (वर्हणीति । उच्च
वृद्धौ + अच् ।) पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ६ । १७ ।

“विलासिनी विभ्रमदन्तपञ्च-
मापाहुरं केतकवर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाप्रेः ॥”

परीवारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वर्हणं, क्ली, (वर्हणीति । उच्च वृद्धौ + लुः ।
वर्हयति शोभते इति । वर्हं दीप्तौ + लुर्वा ।)
पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(र्)हिः [सु], पु, (उच्चति वर्हते इति । उच्चि
वृद्धौ + उच्चैर्नलोपश्च ॥ उणा० २।११०। इति
इति; नलोपश्च ।) अग्निः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥
दीप्तिः । इत्युणादिकोपः ॥ यज्ञः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।

“ननो गोमहीरवर्हेहि रत्न-
सुप्तो अश्वान् पुत्रभोजो अस्मै ।

मानो वर्हिः पुरुषता निदेक-
र्ययं पानस्वस्तिभिः सदा नः ॥”

“नीष्कां वा वर्हैर्यज्ञम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (उच्चद्राजस्य पुत्रः ।
यथा, भागवते । ६ । १२ । १२ ।

“उच्चद्राजस्य तस्यापि वर्हिस्तस्मान् सत-
ञ्जयः ॥”

व(र्)हिः [सु], पु, क्ली, (उच्चति वर्हते इति । उच्चि
वृद्धौ + उच्चैर्नलोपश्च ॥ उणा० ० । ११० ।
इति इति; नलोपश्च ।) कुग्रः । इति मेदिनी ।
से, ६३ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ६१ ।

“अवचितवलिपुत्र्या वैदिशस्माग्दद्या
नियमविधजलानां वर्हिषाञ्चोपमेची ॥”

वर्हिः [सु] क्ली, (उच्चतीति । उच्चि वृद्धौ + इति;
नलोपश्च ।) गल्पपर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वर्हिः, पुं, क्ली, (वर्हिर्दीप्तिस्तदुक्तं पुष्यमस्य ।)
गल्पपर्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वर्हिः, शुभ्रा [न], पुं, (वर्हिषा कुशेन वर्हिषि यज्ञे वा
सुध तेषो यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १।१।५० ॥

वर्हिः, उच्च, क्ली, (वर्हिरेव तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
वर्हिष्ठम् । ऋग्वेदम् । इत्यमरभरतौ ॥

वर्हिः, कुसुमं, क्ली, (वर्हिं वर्हयुक्तं कुसुमं यस्य ।)
गल्पपर्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व(र्)हिणः, पुं, (वर्हमस्यस्येति । वर्हं + फल-
वर्ह्यास्मिन् ।) इति इत्यच् । यदा “बहुल-
मन्वजापि ॥” उणा० २।४६। इत्यत्र वर्हं बल-
वत्प्राप्त्यै । वर्हिर्गो मयूरः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्ता
इत्यच् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥
(यथा, मनौ । १२ । ६५ ।

“हृद्युन्दिरः शुभान् गन्वान् पञ्चशकस्य वर्हिणः ।
श्वान् विविक्षतासु विविधसकृतासु प्रालोकः ॥”

क्री । नगरम् । तत्पर्यायो यथा,—
“कालानुसार्यं तगरं कुटिलं मयूरं मतम् ।
अपरं पिच्छतगरं दृष्टव्यं च वर्हिणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वर्हिणवाहनः, पुं, (वर्हिर्गो मयूरो वाहनं यस्य ।)
कार्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

वर्हिञ्चजा, क्ली, (वर्हिं ञ्जो वाहनं यस्याः ।)
चण्डी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्हिपुत्रं, क्ली, (वर्हिं वर्हप्रालि पुत्र्य यस्य ।)
गल्पपर्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥

वर्हिञ्जाति, [सु] पु, (वर्हिषि यज्ञे ञ्जोति-
रस्य ।) वर्हिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ॥

वर्हिमुखः, पुं, (वर्हिरेमिर्मुखं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

वर्हिषदः, [ट्] पु, (वर्हिषि अश्वौ कुशासने वा
सोदन्ति ये ते । वर्हिम् + सद् + ङिप् । एष्टो-
दरादित्वात् साधुः ।) पिटगणविशेषः । यथा,
“अयञ्चानश्च यञ्चानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
अग्निस्त्वात्ता वर्हिषदो विधा तेषां अवस्थितिः ॥”
इति कौर्म्ये १२ अध्यायः ॥

अपि च ।
“अपमद्यं ततः कृत्वा सर्वं जानु च भूतले ।
अविस्वात्तास्तथा सौस्यात् हविश्वान्तस्योय-
पान् ॥

सुकालिनो वर्हिषद आच्यप्राप्तयेत्ततः ॥
तर्पयेच्च पितृन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥
दर्भपाणिस्तु विधिना इत्साम्भ्यां तर्पयेत्ततः ॥”
अत्र केचित् पितृधर्मातिदेशान् दिव्यपिटृणा-
मपि अञ्जलिचयदानम् । तदसन् ।

“कथञ्चालं नलं सौम्यं यममर्थमर्थं तथा ।
अग्निस्वात्ताः सोमपाश्च वर्हिषदं सक्तुं सक्तुम् ॥”
इति ऋग्वेदोपनिषदेन विशिष्टेकाञ्जलिविधा-
नान् । इत्याहिकतत्वम् । (एष्टुवशाजस्य हवि-
ह्वानिः पुत्रः । यथा, भागवते । ४।२।४। ८ ।

“हविह्वानाह्वाविह्वानिविह्वानास्त पटसुतान् ।
वर्हिषदं पर्यं शुक्लं लघ्वं सखं जितव्रतम् ॥
वर्हिषनुसु मद्याभागे हविह्वानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकान्तेषु निष्वातो योगेषु च कुरुद्वह ॥”
वर्हिषि यज्ञे सोदतीति । यज्ञस्यै, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३ । ३ ।

“स आ वृह मरुतो शूर्धो अच्युत-
मिन्नं नरो वर्हिषदं यजञ्चम् ॥”

वर्हिञ्जशः, पु, (वर्हिर्दीप्तिरेव केश इव यस्य ।)
अग्निः । इति शोचिञ्जशब्ददर्शनात् ॥

वर्हिष्ठं, क्ली, (वर्हिषि तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
अन्वास्तेति बलम् । ऋग्वेदम् । इत्यमरः ॥
(यथा, सुश्रुते उचरतन्त्रे ११ अध्यायः ।
“स्त्रिं विदध्यादधवाशुर्वेषं
वर्हिष्ठशुष्कोसुरकाश्चक्रेः ॥”
त्रि, उच्चतमः । इति सायणः । यथा, ऋग्-
वेदे । ३ । १६ । १ ।
“प्रयो देवायायये वर्हिष्ठमश्वौ ॥”

व(र्)ह्यै, [न्] पुं, (वर्हमस्यास्तीति । वर्हं +
इति ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । २ । ६ ।

“सदा मनोज्ञास्मदादसोत्सुकं
विभाति विस्तीर्यकलाप्रशोभितम् ।
सविश्वमालिङ्गनचुम्बनाकुलं
प्रष्टत्तद्वृत्तं कुलमय वर्हिणाम् ॥”

प्राधागर्भमन्भूतः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धः पूर्वश्च वर्हो च पूर्णायुश्च महा-
यशाः ॥”

बल, मि उ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(श्वा०-आत्म-सक०-मेट् ।) मि, बलयति बाल-
यति । उ, बलते धनं लोकः संवृथोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

बलभिः, क्ली, (बलभि + क्त्वाकारादिति वा
बलभी, ङीष् ।) बलभी । इति शब्दरत्ना-
वली अमरटीका च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ८७ । १० ।

“हृष्यपानादवलभीञ्चिन्धन् सोऽभ्रमन्निधि ॥”
पुरीविशेषः । यथा, भट्टिः । २३ । ३५ ।

“काश्मिदं विहितं मया बलभ्यां
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।
कीर्तिरतो भवतान्नपस्य तस्य
जेमकरः (निनिपो यतः प्रजानाम् ॥”

बलयः, पु, क्ली, (बलते आद्यणोति हस्तादिक-
मिति । बल् + बलिमलितनिश्चः कथन् ॥
उणा० ४ । ६६ । इति कथन् ।) स्वर्गादि-
नचितप्रकोष्ठामरणम् । बाला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आवापकः २ परिहार्थः ३
कटकः ४ । इत्यमरः ॥ पारिहार्थः ५ शंखकः ६।
इति शब्दरत्नावली ॥ कम्बुः ७ कुक्षलम् ८ ।
इति ञटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
३२ । ५ ।

“सहेमसूत्रैर्मिग्निभिः केयुरैस्त्रैवेरपि ॥”
मच्छलम् । यथा, मार्कण्डेये । २० । ४६ ।
“अथान्तः सकलं भूमेर्वैलस्यं तुरगोत्तमः ।
समर्थः क्रान्तुमर्कणं तवायं प्रतिपादितः ॥”
अस्विविशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने
५ अध्याये ॥

“कपालरुचकानरुणवलथनकसञ्जानि ॥”
“पाणिपादापान्श्रेष्टोदरःसु बलयानि ॥”
वैद्यकोत्तान्निष्कर्मविशेषः । यथा, सुश्रुते । १।१२।
“तत्र रोगाविद्यानमेदादधिककर्म चतुर्धाभियते ।
तदुद्यया बलयविन्द्वेषेक्षाप्रतिसारगान्तीति दृष्टव-
विशेषाः । ॥ * ॥ वैद्यनम् । यथा, रघुः ।
१ । ३० ।

“सर्वेलावप्रबलयो परिस्त्रीक्ष्णतसागराम् ।
अनन्यप्रासनासुम्बीं श्राप्रावैकपुरीमिव ॥”

बलयः, पुं, (बलयवदाक्षतिरन्वयस्येति । अश्र-
आदिस्वात् अच् ।) अष्टादशमशरीरान्तर्ग-
मशरीरविशेषः । यथा,—

वल्लूकं

“वलास एवायतसुन्नतश्च
श्रीयं करोत्यन्नगतं निवार्यं ।
तं सर्वथेवाप्रतिवार्यं वीर्यं
विवर्त्तनीयं वलयं वदन्ति ॥” * ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
“कण्ठरोगञ्च हृद्गीचेस्तीक्ष्णैर्नस्थाद्दिक्कर्मभिः ।
चिकित्स्वकश्चिकित्साञ्च कुप्रसोश्च समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दाञ्चीत्स्वनिम्बतास्त्रैकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो मात्स्यकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादाश्चापाठासुखाकलिङ्गकाः ।
गोश्लक्ष्णधिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
श्लेदीका कटुका बोधा दाञ्ची लक् चिपला
चनम् ।
पाठा रसाङ्गनं दृष्ट्वा तेजोऽङ्गितं सुचूषितम् ॥
शौद्रयुक्तं विधातयं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्त्रेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवायर्जं तेजवतीं सपाठां
रसाङ्गनं दाश्च निशां सल्लय्याम् ।
शौर्म्यं कुश्यान् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्वज्ञालामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

वेला । कङ्कणम् । इति जटाधरः ॥ (दक्षयूह-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये गीतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाख्यो वलयश्चैव दक्षभेदाः सुदुर्लभः ॥”
वलयपतं, त्रि, (वलयवत् कृतमिति । वलय +
तन्कारोतीति शिच् तनः क्तः । यद्वा, वलयं
तदास्रितजातमस्येति । वलय + इतच् ।) वडि-
तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । २६ ।
“नीपनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलययित-
च्छलम् ॥”

यथा च वैरागिमङ्गले ।

“इत्यनमालावलययितवाहुः
परधनहरणे साश्वान्नाहुः ।
रक्षापीवनभङ्गनवीरः
कीर्त्तनपतने मङ्गलरीरः ॥”

वलिरः, त्रि, (वलते संटणोति चक्षुस्कारामिति ।
वल + बाहुलकात् किरच् ।) केशरः । इत्य-
मरः ॥

व(व)लिशं, क्ली, (वलिना गन्धवद्द्रव्याद्युपहारेण
श्रुति हिनस्ति मल्लानिति । शो + कः ।) वडि-
शम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)लिश्रीः, स्त्री, (वलिना आहारोपहारेण
मल्लादीन् श्रुति विनाशवतीति । शो + बाहु-
लकात् किः ।) वडिशम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व(व)लिश्री, स्त्री, (वलिशि + क्तदिकारादिति
डीष् ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)लूकं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे + “वले-
त्कः ।” उणा० ४ । ४० । इति लकः ।) पद्म-
च्छलम् । पश्चिमिषेधे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुखादित्ति; उणादिकोषश्च ॥

वल्लग्नं

व(व)ल्लूकः, त्रि, वलवान् । वलशब्दात् गोष्ठयेत्या-
दिना कलप्रत्ययेन निबन्धः । इति सुम्भबोधथाक-
रणम् ॥ अस्व पवर्गीयवकारादित्थेऽपि तन्ना-
लिखितत्वाद्दक्ष लिखनम् ॥

वल्ल, क भाषये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-चक्र०-सेट ।) क, वल्लयति । भाषयं
कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(व)ल्लं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे + “वल्क-
वल्लोल्काः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
यान्तो निपातितः ।) वल्ललः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवन् सुतरपोतश्रियः
परिणामे हि ह्रीलोपवशुजाः ।
पदवीं तरुवल्कवासवां
प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥”

श्ललः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ श्ललम् ।
इति विश्वः ॥

व(व)ल्लः, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लनरुः, पु, (वल्लप्रधानरुसरिति मध्यलोपो
समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लदमः, पु, (वल्लप्रधानो दमः ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरयमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातयम् ॥)

व(व)ल्लकं, क्ली, (वलते संटणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) ल्वकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ङालचिनि इति भाषा ॥

व(व)ल्लकः, पु क्ली, (वलते संटणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) वृक्षकम् । वाकल इति
भाषा । तत्पर्यायः । लक् २ वल्लम् ३ । इत्य-
मरः ॥ ल्वा ४ ल्वकम् ५ चोचम् ६ चोलकम्
७ श्ललम् ८ ङल्लकम् ९ ङल्लिः १० ङल्ली ११
चोतकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वार्थे काथेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
सुनृपिपासापरिग्रान्तौ जटावल्लकधारिणौ ॥”

वल्लका, स्त्री, (वल्लक + टाप् ।) शिलावल्का ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ललोभः, पु, (वल्लप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-
लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लवान् [तु] पु, (वल्लः शल्लोऽख्यस्तेति ।
वल्ल + मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्लयुक्तं, त्रि ॥

वल्लिलः, पु, (वल्लोऽख्यास्तीति । वल्ल + इलच् ।)
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लुतं, क्ली, वल्ललः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वल्लग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट ।) वल्लगति । अयं झुतगताविति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, क्ली, (वल्लग + ल्युट् ।) झुतगमनम् ।
चहुभाषणम् । वल्लगधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
निबन्धम् ॥

वल्लीकः

वल्लगा, स्त्री, (वल्लयतेऽन्वोऽनयेति । वल्लग +
करणे चच् । टाप् ।) दन्तालिका । लागाम्
इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षयिणी २
रश्मिः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“वल्लगन्धोऽश्ववाराणां वृक्षते वायवाजिना ।
वल्लगाङ्गुनोद्वृक्षलक्षं शिरस्त्रं वामपाणिना ॥”

वल्लगितं, क्ली, (वल्लग + भावे क्तः ।) अश्वस्य
विशेषगमनम् । तत्तु येगेन विचित्रोपरिचरणम् ।
इत्यमरभरतौ । झुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-
वधे । २ । २७ ।

“अनिर्लोडितकार्यस्य वागजालं वाग्मिनो वृषा ।
निमिच्छादपरारङ्गेधोर्धुत्स्वयेव वल्लगितम् ॥”

बहुभाषणश्च ॥

व(व)ल्लगुः, पु, (वलते, इति । वल प्राणने + “वलेमु-
क्च ” उणा० १ । २० । इति उपप्रत्ययः ।
शुगागमश्च धातोः ।) व्हागः । सुन्दरे, त्रि ।
इति मेदिनी । गे, २५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्दल्लगुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सदाः परस्परतुलामधिरोहतां हे ।
पस्यन्मानपखैतरतरारमन,

चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरश्च पश्यम् ॥”

व(व)ल्लगुकं, क्ली, (वल्लगु + संज्ञार्थां स्थायं वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पगम् । कश्चिरे,
त्रि । इत्यजयः ॥ तत्र पवर्गीयवकारादौ लिखि-
तोऽर्थं शब्दः । अस्माभिस्तु तन्नालिखितत्वाद्दक्ष
लिखितः ॥

वल्लगुपत्रः, पु, (वल्लगु मनोऽं पत्रं यस्य ।)
वनसुन्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लगुला, स्त्री, (वल्लगु लातीति । ला + कः ।
टाप् ।) वाङ्मूची । पश्चिमिषेधः । शेषस्य
पर्यायः । चक्रविष्ठा २ दिवान्वा ३ निशा-
चरी ४ खेरिणी ५ दिवाखापा ६ मसिष्ठा ७
माहवाहिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लगुलिका, स्त्री, (वल्लगुल + संज्ञार्थां कन् ।
टापि अत इत्वच् ।) तैलपायिका । यथा, —
“वल्लगुलिका सुखविद्याप्रदीप्यो तैलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा कथासरित्सागरे । ५५ । ७६ ।
“ततो वल्लगुलिकातस्तं लघ्ना पटमदर्थयन् ।
स चित्रलक्षं चित्रश्यां रात्रौ मदनसुन्दरीम् ॥”

वल्ल, ड भचये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-चक्र०-सेट ।) वल्लते अन्नं लोकाः ।
इति दुर्गादासः ॥

वल्लर्थं, क्ली, (वल्ल भचये + भावे ल्युट् ।) भच-
यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिका, पु क्ली, वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वल्लिकिः, पु क्ली, वल्लीकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

व(व)ल्लीकः, पु, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे +
“अलोकाद्यश्च ।” उणा० ४ । २५ । इत्यच्
वलेतेऽन्वागमश्चेति उज्जुलदशोक्ता क्रीकगणो

वल्मीकः

वल्मीकी

वल्मी

निपातः ।) उयीकाकृतवृत्तिकास्तपः । तत्-
प्रयायः । वामलूरः २ नाकुः ३ । इत्य-
मरः ॥ वल्मीकः ४ वाल्मीकः ५ वाल्मीकिः ६
वाल्मीकिः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुग-
लकः ८ शास्त्रहर्ष ६ क्षमिप्रोलकः १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मेघदूते । १५ ।
“वल्मीकाग्रान् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्ड-
लस्य ॥”)
तन्वृत्तिकया शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।
“वल्मीकवृत्तिकोत्खानां वृद्धमन्त्रजैलां तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नाद्याह्नपसम्भवाम् ।
अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च ह्यनोत्खानां न कर्ह-
माम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

देवप्रतिष्ठार्यां खानान् पूर्वैः प्रिस्विदोपशान्त्यर्थे
तन्वृत्तिकया चालनं यथा,—
“वल्मीकवृत्तिकामिस्तु गोमयेन सुमस्त्रया ।
चालयेत् प्रिस्विदं स्याद्दोषाणासुप्रशान्तये ॥”
वल्मीकवृत्तिकादिज्ञाने मन्त्रविशेषासुपादानान्
मन्त्रानादेशे गायत्रीति श्रुत्यपाठिलिखितान्
गायत्र्या तत्तन्मन्त्रमन्त्रे वा खानं कारयि-
तव्यम् । तथा खानं यथा,—
“ज्ञापयेत् प्रथमं देवं तोयेः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चाश्वतैः पञ्चगव्यैः पञ्चवृत्तिलिखितैरपि ॥
वृत्तिका करिदन्तस्य पञ्चान्वाश्वरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं त्वपञ्चकसुदीरितम् ॥”
इति देवप्रतिष्ठानतत्त्वम् ॥

वल्मीका, पुं, (वल्मीक उयीकाकृतवृत्तिकास्तपः
उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्यति । अच् ।) वाल्मीकि-
सुनिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ
वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

“भीषो वकचाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
पश्याः स वल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ॥
मुखैरनेकैश्चलितोद्वह्नि-
दिवर्षवत् सपैति चोन्नताये ।
वल्मीकमाहुर्भिवजो विकारं
विशालनीलं चिरञ्च विशेषात् ॥”

श्रीवा कृत्वाटिका । अंसः खन्धः । कच्चा
बाहुफलम् । गलः कण्ठः । वल्मीकवदिव्यनं
प्रचुरशिरश्चरलमुचलमग्रादुल्लालव सुश्वते ।
नियत्यनीलं उपचारायोग्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य
चिकित्सा ।

“शस्त्रयोग्योत्कृष्ट वल्मीकं चाराधिभ्यां प्रसा-
धयेत् ।

विधानान्नुदोक्तं प्रीथयित्वा च रोधयेत् ॥
वल्मीकस्य भवेद्यस्य नासिद्वह्नमस्मिधम् ।
तत्र संशोधनं क्वाला प्रीथिषं भौषधैर्भिवज् ॥
कुलत्पिकानां भ्रूलेश गुड्या सवयेन च ।
आरंभतस्य स्यैश्च दन्तीश्लेफोपै च ॥

श्यामान्मूत्रैः सपलकैः शक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सुक्लिषेच सुखीषेच भिषक् तसुपवाहयेत् ॥
पक्वं तद्वा विजापौयाहृतैः सञ्जा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतींश्चिन्त्वा प्रद्विद्यान्वतिमान्
भिषक् ॥
संशोध्य दुष्टमांसानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
ब्रह्मं विशुद्धं विनाय रोपयेन्वतिमान् भिषक् ॥
मनःप्रिलालभङ्गातस्त्वैलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतक्रैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बह्वृष्टिर्बहुव्रणम् ।
पाणिपादोपरिद्वान्तु छिद्रे वैर्बुभिराहतम् ॥
वल्मीकं यत् सशोषं स्याद्वर्च्यं तद्वि विजा-
गता ॥”

मनःप्रिलालं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य वृद्धो अघहारेण रोगनाशित्वं यथा,—
“चौद्रसर्वपवल्मीकवृत्तिकसंयुतं भिषक् ।
गाढसुखादनं कुम्भादूरुसम्भं प्रलेपनम् ॥”
इति वैद्यकचक्राधिरस्यैः ऊरुसन्माधिकारे ॥)

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥
वल्मीकश्रीषं, स्त्री, (वल्मीकस्य श्रीषमिव श्रीष-
मस्य ।) स्रोतोऽन्ननम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्मीकूटं, स्त्री, (वल्मीकस्य वल्मीकसंज्ञितं वा
कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
वल्म्युल } त् क लृनिपूढ्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वल्म्युल } (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
वल्म्युलयति अवयवच्छलत् । इति दुर्गादासः ॥
वल्म, इ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, वल्लते धनं लौकः
संशुणोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्मः, पुं, (वल्लते संशुणोतीति । वल्म + अच् ।)
गुञ्जात्रयपरिमाणम् । यथा,—
“वल्मच्छुण्डो धरणश्च तेश्चौ ॥”
इति लीलावती ॥

द्विगुञ्जा । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
“विषट्कवल्लिच्छेच्छेदनीवीञ्च क्रमाद्बहु ।
दन्त्यसुमहद्वैतं धामं रश्चिपुरभैरवः ॥
वल्मं शोषिष्य चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंश्लेषे ऊवराधिकारे ॥)
साङ्गुञ्जा । यथा,—
“गोधूमद्वितथोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तथा
साङ्ग्या
वल्मो वल्लचतुष्टयेन भिषजा भाषो मतकचैतुः ॥”
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्लते इति । वल्म + कुण् । गौरा-
द्विलात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८४ । १११ ।

“वल्मीकी वाद्यमानो द्विसप्तशरवच्छिच्छैताम् ॥”
वल्मीकीदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“वल्मीकी गजभन्दा च सुवह्ना सुरभीरवा ।
महेन्द्या कुन्दरुकी वल्मीकी च बहुस्रवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्मभा, पुं, (वल्म संवरणे + “राशिवल्मिभ्याश्च ॥”
उणा० ३ । १२५ । इति अमच् ।) द्यवितः ।
अथ्यचः । सल्लच्छगुत्तरङ्गमः इति मेदिनी । मे,
१८ ॥ (जङ्गवंशप्रियवलाकाशस्य पुत्रः । स च कुशि-
कस्य पिता । यथा, महाभारते । १३।३५ ।
“वल्मभस्सस्य तनयः साचाहर्म्म इवापरः ।
कुशिकस्यस्य तनयः सच्चसाचसमनुतिः ॥”)
वल्मभा, त्रि, (वल्म + अमच् ।) । प्रयः । (यथा,
कामन्दकीयनोतिवारे । ५ । १६ ।
“पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्व्यात् वल्मभेभ्यश्च भूपतेः ॥”)
अथ्यचः । इत्यमरः ॥ अथ्यचोऽन्न गवाथ्यचः ।
इति खामी ॥

वल्मभपालकः, त्रि, (वल्मभावां अश्वविशेषाणां
पालकः ।) अश्वरक्षकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
वल्मभा, स्त्री, प्रिया । यथा,—
“प्रियसौ द्यवता कान्ता प्राञ्जशा वल्मभा प्रिया ।
हृददेशे प्राण्यममा प्रेक्षा प्रणयिनो च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मरं, स्त्री, (वल्लते इति । वल्म + अरन् ।) कृष्णा-
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जरीः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गहनम् । कुञ्जम् । इति धरणिः ॥
वल्मरि, स्त्री, (वल्म + क्तिप् । वल्मं संवरणं
वल्मरी ष्टच्चेतीति । ष्ट + अच् इ; । छदि-
कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी । इत्यमर-
भरती ॥ (लता । यथा, कुमारः । ४ । ३१ ।
“अनपायिनि संश्रयद्वे
गजभन्ने पतनाय वल्मरी ॥”)

चित्रवल्मम् । मेधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“मेधिका मिथिनिर्मैथिर्दोपनी बहुपुत्रिका ।
बोधनी बहुवीणा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्मरी चैव कामस्या मिश्रपुत्र्या च केरवी ।
कुञ्चिका बहुपुर्णं च पित्तजिह्वाद्युबुद्धिधा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्मवः, पुं, (वल्म प्रीतौ + क्तिप् । वल्मं प्रीतिं
वातीति । वा + कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ८ ।
“दूततरकरद्वेषाः क्षिप्रवैशाखप्रले
दधति दधनि धीरानारवान् वारिणीव ।
शशिनमिव सुरोषाः चारुशङ्खमैत
कलसितुदधिगुर्वीं वल्मवा लोहयन्ति ॥”)
भीमसेनः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (विराटनगरे
द्वेषवाचकावे एवास्य एतन्नाम आसीत् ।
यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।
“पौरोगवो ब्रवाणोऽहं वल्मवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥”)

वल्मवः, त्रि, (वल्ममानन्दं वावीति । वा + कः ।)
रूपकारः । इत्यमरः ॥
वल्मवी, स्त्री, (वल्मव + ङीष् ।) वल्मवजातिस्त्री ।
वल्मवपत्नी । तत्पर्यायः । आभीरी २ गोपिका ३
गोपी ४ महाश्री ५ गोपालिका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, किराते । ४ । १७ ॥

“स मन्थरावलगित-पीवरस्तनीः
परिभ्रमन्तान्त्विलोचनोत्पलाः ।
निरोचिषु नोपरराम वक्षवी-
रभिप्रवृत्ता इव वार्योवितः ॥”)

वक्षीः, स्त्री, (वक्षते संश्रुणोति वृत्तादीनि ।
वक्ष + “सन्ध्यातुभ्य इत्” उणा० ४ । ११७ ।
इतीन् ।) लता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वक्षिर्वैद्यते वृक्षं सन्ततश्चैव गच्छति ॥”)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

वक्षिकण्टकारिका, स्त्री, (वक्षिरूपा कण्टकारिका ।)
अभिदमनीसुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षिदूर्वा, स्त्री, (वक्षिरूपा दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षिशाकटपोतिका, स्त्री, (वक्षिप्रधाना शाकट-
पोतिका ।) मूत्रपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षिस्तरयः, पुं, (वक्षिप्रधानः स्तरयः ।) अत्यन्त-
पथरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षी, स्त्री, (वक्षि + ङीष् ।) लता । इत्यमरः ॥
सा च भूमिप्रसारा वर्षमात्रस्यापिनी कुशा-
खटा । (यथा च ।

“विदारीसारिवारजनीगुडुज्योऽजडङ्गीचेतिवक्षी-
संज्ञः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।

“लतावक्षीश्च गुल्याश्च स्थानुत्पन्न एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्

दुमान् ॥”)

अजमोदा । इति मेदिनी । ले. ३८० कैवर्तिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षोगडः, पुं, (वक्षीरूपो गडः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोजा इति वालिकाडा इति च भाषा । अस्थ
गुणाः । लज्जुलम् । रूच्यत्वम् । अनभिष्यन्दि-
लम् । मरुत्तरत्वम् । सथ्यत्वम् । कफनाशना-
लक्ष । इति राजवल्लभः ॥

वक्षीजं, स्त्री, (वक्ष्यां लतायां जायते इति ।
जन + ङः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचन्द्रिके । (यथा, वृहत्संहितायाम् । १० । १३ ।
“भाद्रपदे वक्षीजं निष्यत्तिं याति पूर्वशशश्च ॥”)

वक्षीवदरी, स्त्री, (वक्षीरूपा वदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षीसुतः, पुं, (वक्षीसु जातो सुदुग्ः ।) मज्जुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षीवृक्षः, पुं, (वक्षीवत् वृक्षो वृक्षः ।) खालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षुरं, स्त्री, (वक्षते अप्रियते लतादिनेति ।
वक्ष + बाहुलकात् उरष् ।) कुक्षम् । मञ्जरी ।
क्षेत्रम् । निचयस्थानम् । शावकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे. २१० ॥

विश्वधररत्नावलीषु वक्षरमिति पाठः ॥

वक्षुरं, त्रि, (वक्षते संश्रियते इति । वक्ष + “सर्जि-
पिञ्जादिभ्य करोषथौ ।” उणा० ४ । ६० ।
इति ऊरश् ।) आतपादिना शुक्लमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५ । १३१ ।

“निमञ्चन्तश्च मत्स्यादान् सौमं वक्षुरमेव च ॥”
“वक्षूरं शुक्लमांसम् ॥” इति तट्टीकायां कुक्षु-
क-
भट्टः ॥) शूकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वनक्षेत्रम् । वाहनम् । ऊधरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वक्ष्या, स्त्री, (वक्ष + भावे घञ् । वक्षाय संवरणाय
साधुः । वक्ष + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥

व(व)क्ष्यन्, पुं, (वक्ष्ये पर्वन्ते जायते इति । जन
+ ङः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
स्थानतल्लम् । इत्यमरः ॥ वलते सुवं वेद्ययति
विश्रादित्वात् वप्रत्यये वल्यः पर्वन्तः तत्र जाता
वल्यजाः इत्यर्थे । स्वभावात् बहुल्ये वल्यजाः ।
एको वल्यज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽश्वरोवल्जनादेश्चेति पाचिक-
बहुलाश्च क्रमदीश्वरश्चम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।

“सुज्जालाभि तु कर्मथाः कुशाभ्रान्तकवल्जनेः ।
त्रिष्टता अश्विनिकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)

व(व)क्ष्यजा, स्त्री, (वल्ये पर्वन्ते जायते इति । जन
+ ङः । टाप् ।) वृक्षविशेषः । सावे वागे इति
छिन्दौ भाषा । तत्प्रायः । इट्प्रती २ ल्येचुः
३ ल्यवल्जजा ४ मौञ्जीपना ५ इट्प्रत्या ६
पानीयाया ७ इट्प्रत्या ८ । अस्था गुणाः ।
मधुरत्वम् । प्रीतलम् । पित्तदाहलपापहलम् ।
वातप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लह, क ल्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्हयति । ल्विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादाचः ।

वल्लह, ङ श्रेष्ठ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आल०-अक०-सेट् ।) ङ, वल्लहे धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ।

वश, लु सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लु, वल्लि धनं लोकः । इति
दुर्गादाचः ॥

वशं, स्त्री, (वश + “वशिरशयोपसंख्यानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अप् ।)
इच्छा । प्रसुत्वम् । आद्यतता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।

“वशे वलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)

वशंवदः, त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्यं वद-
तीति । वश + वद् + “प्रियवशे वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरद्विषदन्तस्य
सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) वशं वदति
यः । आद्यतनकरवाक्यवक्ता । इति सुश्रुतबोध-
व्याकरणम् ॥ (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ३६५ ।
“स जह्वार डुरात्रारी भूश्वत् लोभवशंवदः ॥”)

वशः, त्रि, (वद्येति । वश + अच् ।) आद्यतनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथाचरित्तारगे । १ । १७ ।
“गुणाट्टीऽपि तदाकर्ण्ये वदः खेदवशी-
भवन् ॥”)

वशः, पुं, (वश + भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकीर्णवर्गे अमरः ॥ (उश्रते इत्यते इति ।
वश + कर्मणि अप् ।) वेश्यायहम् । आद्य-
तता । प्रसुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चक्ष् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वशका, स्त्री, (वशेन आद्यततया काचति श्रीभते
इति । के + कः ।) वश्या भारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशक्रिया, स्त्री, (वशस्य क्रिया करणम् ।) वशी-
करणम् । तत्प्रायः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रौषधेर्व्यंश्रीकरणं संवदनं संपूर्णं वदि-
व्यंश्रीकरणं भावेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करण्येऽनट् वशक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रजुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

वशगा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम + ङः ।)
वशीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४३ । ३२ ॥

“गाङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां
धात्रीं ससुन्दरवनां वशगां करोति ॥”
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गवयां शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

“दानि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान् वशगोऽस्मिन्नहं तव ॥”)

वशा, स्त्री, (वश सृष्टि + अच् । टाप् । “वशि-
रशयोपसंख्यानम् ॥” इति अप् वा ।) वन्धा ।
(अस्था धनं राज्ञा रक्षितवम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।

“वशाऽपुत्रास्तु चैवं स्यादश्चयं निष्कान्तु च ।
पतिव्रतास्तु च स्त्रीषु विधवास्तासुरास्तु च ॥”)

सुता । योषा । स्त्रीगवी । करिष्यी । इति मेदिनी ।
शे. १३ ॥ (यथा, कथाचरित्तुसागरे । ६ । १२० ॥
“असिच्यत स तामिच्छ वशाभिरिव वारयः ॥”)

वन्धा गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ७ । ५ ।
“त्वं नो अशि भारतासि वशाभिरुचभिः ॥”
“वशाभिर्जन्ध्याभिर्गोभिः ।” इति तद्वाक्ये साधयः ॥
वशीभूता । यथा, गाच्छे । १२६ अध्याये ।
“सप्तभिर्मन्त्रितं क्लवा करवीरस्य पुष्यकम् ।
स्त्रीणामस्ये आसयेच्च चागङ्गे वा वशा भवेत् ॥”)

वशाटाकः, पुं, (वशया आटाकः । प्रसुरवशा-
वन्तात् तथालम् ।) प्रियुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशापाथी [व], पुं, (वशां पिवतीति । पा +
थिनिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

वशि, स्त्री, (वश + भावे इत् ।) वशिलम् । इति
शब्दमाला ॥

वशिकः, त्रि, अस्थम् । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ५६ ॥

वशिष्ठः

वशिष्ठा, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति। वश् + ठन्।) अगुरुः। इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वशिष्ता, स्त्री, (वशिष्ठी भावः। वशिष् + तञ्।) वशिष्त्वम्। इति शैमभक्तः। (यथा, भागवते। ११। १५। १६।

“नारायणे तुरीयास्त्री भगवच्छब्दशब्दिते। मनो मयादधदुष्टो गहमना वशिष्तामियात् ॥” वशिष्त्वं, स्त्री, (वशिष्ठी भावः। वशिष् + त्व।) व्यायत्त्वम्। (यथा, षड्भे। १।

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-माराधितोऽपि नृपतिः परिशुद्धनीयः। अङ्गे स्थितापि युवतिः परिशुद्धनीया शास्त्रे नृपे च युवती च कृते वशिष्त्वम् ॥” शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्चैव शिष्यैः। यथा,— “अनिमा लविमा प्राप्तिः प्राकाशं महिमा तथा।

इतिशिवश्च वशिष्त्वश्च तथा कामावशायिता ॥” वशिष्त्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्रचरति इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वशिष्ठी, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति। वश् + इतिः। ङीप्।) वन्द्या। श्रमी-द्वयः। इति शब्दरत्नावली ॥

वशिर्, स्त्री, (उग्रवते इत्यते इति। वश् + वाह-लकात् किरच्। यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति। रा + कः।) सासुद्रलवणम्। इत्यमरः ॥

वशिर्, पुं, (वश् + किरच्।) गजपिपली। इत्यमरः। (अस्य पर्यायो यथा,— “करिपिपली करुणा कपिवल्ली कपिलिका। श्रेयवी वशिर्वापि गजाङ्गा गजपिपली ॥” मुजिटा इति ख्यातः। अस्य पर्यायो यथा,— “पार्वत्येश करभो वशिर्ः कपिपिपली। आमातासौ क्विचोक्तः स्वर्गवर्तः सितोऽपरः ॥” इति वैद्यकरत्नमाला ॥) पथम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अयामाद्यः। इति मेदिनी। २, २०८ ॥ वचा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशिष्ठः, पुं, (वश् + वतां वशिष्तां श्रेष्ठः। वशवत् + इङ्। “विश्वतोर्लूक् ॥” ५। १। ६५। इति लूक्।) यद्वा, वरिष्ठः। द्रष्टोद्वादिव्यात् साधुः। अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ६३। ८६। “वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वशे वाधयश्चेत्पि। वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विश्वि माम् ॥” खनामख्यातसुनिः। तत्पर्यायः। अरन्धती-जानिः २। इति शैमभक्तः ॥ अरन्धतीवाधः ३ वाशिष्ठः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मणः प्रायेभ्यो जातः। तस्य भार्या कर्हमकन्या अरन्धती। पुत्राः सप्तस्यैः। इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च।

“वशिष्ठश्च तपोव्याप्तं सप्त पुत्रान्नीजन्तु। कन्याश्च पुष्टरीकाद्यां सर्वप्रतीभासमन्विताम् ॥ रथो गान्धीर्वाङ्गुश्च भवन्वचानवस्तथा। सुतपाः सुक इत्येते सप्त पुत्रा महौजसः ॥

वशीक

सर्वं तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वं यज्ञेषु भागिनः। अथक्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ॥ इति कौर्मर् १२ अध्यायः ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रः। यथा,— “इति पृष्ठा नरेन्द्रेण कथ्यतामिति भूपते। वशिष्ठं वोदयामासुः समस्तास्ते तपोधनाः ॥ सुविभिः प्रिरितः वोऽपि यथावद्व्यतमानसः। योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥” अथ च।

“मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनी ये परिश्रुताः। एकार्थेयास्तथैवान्ये वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥ एते पक्षा वशिष्ठानां स्मृता स्मृताश्चैव तु। अष्टावैते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥” इति बह्विपुराणे ऋतधेनुविधिवाराहप्रादुर्भावा-ध्यायौ ॥

वशीकरणं, स्त्री, (वश् + क्त + भावे क्त्वात्। अमृत-तद्भावे च्।) मन्त्रिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणम्। इति भरतजटाधरो ॥ अस्य पर्यायः वशक्रिया-शब्दे इत्यमरः ॥ * तन्वाधनौषधानि यथा,— “ब्रह्मदक्षी वचा कुण्डं प्रियङ्गुनामकेश्वरम्। दद्यात्कामूलसंयुक्तं क्लीषां मन्त्रेण तद्ब्रह्मम् ॥” ॐ नारायणाय स्वाहेति ॥

“ताम्बूलं दीयते यस्य स वशी स्थानं संश्रयः ॥” ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥

“गोदन्तं हरितालञ्च संयुक्तं काकजिज्जया। चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥२॥ खड्गरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत्। ऋतुकाळे योनिवेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥३॥ अगुरुं युग्मुषुश्चैव भीलोत्पलसमन्वितम्। शुद्धेन घूपथिस्ता तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥४॥ श्वेतापराजितान्मूलं पिष्टं रोचनया युतम्। यं पश्येत्तिलकेनैव वशीकुर्यान्तु नृपालये ॥५॥ काकजिज्जा वचा कुण्डं निम्बपत्रं सङ्कुङ्कुमम्। आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥६॥ ॐ वमः सर्वसत्त्वभ्यो वमः। चिद्धिं कुव कुव स्वाहा।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्यकम्। श्लोकामये भामयेश्च शगाङ्गे वा वशा भवेत् ॥७॥ ब्रह्मदक्षी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत्। अङ्गुषेपाच्च वनिता कान्यं भर्भारमिच्छति ॥८॥ मूलं जयन्त्या वरुणस्य अचारे जयप्रदम् ॥९॥ भङ्गराजस्य मूलसु पिष्टं शुद्धेण संयुतम्। अश्विणी चाङ्गुषिस्ता तु वशीकुर्यात्तरं किञ्च ॥१०॥ अपराजिताशिर्षां दद्यात्भीलोत्पलसमन्विताम्। ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणसुप्तमम् ॥११॥ ऋतुःपङ्किकाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः। आलिङ्गनाद्या वृक्षीणां कुमायोदैर्देश्यशीकराः ॥१२॥

रोचनं नागपुष्याच्च विष्वक्पथं प्रियङ्गवः। कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन चगङ्गये ॥१३॥ इराजमा वचा कुण्डं कुङ्कुमश्च प्रलावरी। तिस्रैस्त्रैव संयुक्तं धोनिवेपात् वशी करः ॥१४॥

वशीक

निम्बकाष्ठस्य घूपेन घूपथिस्ता भगं क्षियः। सुमगा स्थात् सा च रुद्र पतिर्दासो भविष्यति ॥ १५ ॥

माहिचं नवनीतश्च कुण्डश्च मधुघृष्टिका। सौभार्यं भगलेपात् स्थातुं प्रतिर्दासो भवेत्तदा ॥ १६ ॥

पञ्च रक्तानि पुष्याणि पृथग्नाद्या समाहरेत्। कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम् ॥ पुष्येण तु न पिपृषा च रोचनार्थां समेततः। क्षिया युवा कृतो रुद्र तिलकोऽयं वशीकरः ॥ १७ ॥

ब्रह्मदक्षी तु पुष्येण याने पाने वशीकरः ॥१८॥ ॐ गं गणपतये स्वाहेति। अयं गणपतेर्मेनो धनविद्याप्रदायकः ॥ इममष्टसहस्रश्च जपन् ब्रह्मा शिखां ततः। अचारे जयः स्वाङ्ग शतलाप्यानुवृषां प्रियः ॥ १९ ॥

तिलानान्तु घृताक्तानां कृष्णानां रुद्र शोभयेत्। अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यश्चिभिर्दिने ॥२०॥ क्लींकारं सविसर्गं प्रातःस्वयंसमश्रुतिम्। क्लींयां जलाटे विन्ध्यस्य वश्यतां नयति ध्रुवम् ॥ २१ ॥

यस्य जुहुयादयुतं श्रुचिः प्रयतमानसः। दृष्टिमान्ने सदा तस्य वशमायान्ति योवितः ॥२२॥ मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम्। एभिः कृते च तिलके सदा क्लीं वशतामियात् ॥ २३ ॥

सहदेवो भङ्गराजः सितापराजिता वचा। तेनैव तिलकं कृत्वा जैलोक्यं वशतामियात् ॥२४॥ गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च कृतवर्षिकाम्। यः पुमांस्तिलकं कुम्भाहामहस्तकनिष्ठया। स करोति वशं सर्वं जैलोक्यं नात्र संश्रयः ॥ २५ ॥

गोरोचना महादेव ऋतुशो नेतमाविना। ततः कृताच्च तिलकाभ्यान्वयं विरोक्षति। तश्च सर्वं वशं कुम्भान्नाच्च कार्या विचारणा ॥ २६ ॥

नागेश्वरश्च श्रेष्ठेयं त्वक् पत्रश्च हरीतकी। चन्दनं काष्ठस्यैवा रक्तशालिसमन्विता। एतेषूपी वशीकरः स्मरवाय इवेश्वर ॥२७॥ रनिकाळे महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर। विजयुक्तं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान्। कामिनीचरयं वामं लिम्पेत् स स्थातु क्षियाः प्रियः ॥ २८ ॥

सैन्धवश्च महादेव पारावतमलं मधु। एभिर्लिम्पेत् तिलकं वे कामिनीवश्यकृद्वेत् ॥२९॥ पुष्याच्च पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च। तक्षुलश्च प्रियङ्गुश्च पेषयेदेकयोगतः ॥ अनेन तिस्रस्रिङ्गस्य कामिनी वशतामियात् ॥ ३० ॥

इति मारु १८॥ १८६ ॥ १८६ अध्यायः ॥ “अप्यान्तु संश्रवस्यामि वशीकरणसुप्तमम् ॥

वशीरः

वेन विज्ञानमानत्रेण मन्त्राः सिद्धान्ति तत्तुच्यन्तु ॥
 प्रतिमां कारयेद्देवि । पत्नेन रजतस्य च ।
 पलाह्वेन महेष्टानि । साध्यस्य प्रतिमां शिवे ॥
 हरितालं पलाह्वंश्च हरिद्राचूर्णकं तथा ।
 गत्तं कृत्वा साह्वंश्च यत्र निःशिव्य सुन्दरि ! ॥
 रक्तासनं तत्र दत्त्वा विशेत्तद्गनमानसः ।
 चतुर्द्वेषु महेष्टानि । पताका विनिवेशयेत् ॥
 रक्तासने चोपविश्य पूर्व्यांस्त्री जपमारभेत् ॥
 पूजाया नियमं देवि । जानीहि नगनन्दनि ॥
 तिलचूर्णवटं तत्र स्थापयेत्तत्र देशिकः ॥
 प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणान् संस्थापयेदुच्यते ॥
 अधः कृत्वा पूजयित्वा प्रवालमालया जपेत् ॥
 दशसाहस्रजापेन प्रयोगार्हो भवेत्ततः ॥
 प्रथम पूर्वमुच्चार्य मायाजीकां द्वितीयकम् ।
 का त्वं ललाकिनियुक्तं वामकर्णं ह्रस्वमितम् ॥
 ततो रक्तपदं ब्रूयाच्छासुक्ते तदनन्तरम् ॥
 साधनाम ततो न्यस्य वशमानय तत्परम् ॥
 वक्षिजायावधिमन्त्रो जपेद्दशसहस्रकम् ।
 दशांशदिप्रमाणेन होमार्हंश्च समाचरेत् ॥
 प्रातः काला हविष्याशी शुचिभूत्वा जिवि-
 क्रियः ।
 प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मन्त्रं तत्रावधि ॥
 जपे समाप्ते देवेशि । जुनेहिने दिने शुभे ।
 जातीपुत्र्यस्य होमेन वशयेन्नात्र संशयः ॥
 कर्पूरमिश्रितेस्त्रियेस्तर्पयेत् परदेवताम् ।
 पूर्व्यं प्रथमवद्वृत्तं चासुक्तां प्रवक्षेत्ततः ॥
 तर्पयाम्निजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि ! ॥
 अनेनैव विधानेन संतर्प्य परदेवताम् ॥
 विद्विः प्रयोगार्हेश्वरि । जायते नात्र संशयः ।
 अभिवेकं ततः कुर्यात् शूद्रारि प्राणवक्त्रम् ॥
 प्रथमवक्ष महेष्टानि । चासुक्तां तदनन्तरम् ॥
 अभिविचामि तत्पश्चात् हृदयेनाभिषिञ्चयेत् ॥
 तद्दशांशेन देवेशि । ब्राह्मणान् भोजयेत्तदा ।
 एवं कृते महेष्टानि । वशीकरणासुप्तमम् ॥
 जायते नात्र सन्देहः सर्वं सर्वं न संशयः ।
 कामतुल्यं च नारीणां रिपूणां शमनोपमः ॥
 धावज्जोवितपयेन्तं स्मरन्वाद्य इवेश्वरि ।
 जायते नात्र सन्देहः सर्वं सुरगणाञ्चिते ॥६॥
 स्त्रोतापराजितामूलं पेशयेन्नोचनानुगतम् ।
 श्रुतेनामन्त्रितं कृत्वा तिलकं कारयेत्ततः ॥
 वशयेन्नात्र सन्देहः सर्वं सर्वं महेष्टारि ! ॥
 चन्द्रसूर्यो वदि दृष्टा तदा निष्कलभागभवेत् ॥
 रक्तवक्त्रेण चासुक्तां तोषयेद्दह्यज्जतः ।
 सुवर्णं दक्षिणा देया वितानुसारतः प्रिये ॥
 आद्यन्ते महतीं पूजां कुर्यात्तस्या वरावने ॥
 पञ्चदिनप्रयोगेण राजानं वशमानयेत् ॥
 तत्र प्रीतिं महदैदि । कथितं सुवि दुर्लभम् ॥”
 इति वृहन्नोपतन्त्रम् ॥
 वशीभूतः, त्रि. वश्यां प्राणः । अवशी वशी
 भूत इत्यर्थे चिप्रत्ययेन निबन्धः ॥
 वशीरः, पुं. (वश + ईरन् ।) गजपिप्लसी । इति
 अट्टाचरः ॥

वष्क

वश्यः, क्ली. (वशाय वशीकरणाय साधु । “तत्र
 साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यन् ।) लवङ्गम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वश्यः, त्रि. (वशमधीनत्वं गत इति । वश +
 “वशं गतः ।” ४ । ४ । ८६ । इति यन् ।)
 आयत्तां गतः । तत्पर्यायः । प्रथमः २ । इत्य-
 मरः ॥ वश्यः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । १० ।
 “वृद्धत्वं सेयमानान्स्तु सिद्ध्यशाद्दूर्लभकृद्गुराः ।
 यथा यान्ति तथा प्राण्यो वश्यो भवति
 योगिनः ॥”
 अथिप्रस्य पञ्चमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । ३४ ।
 “हरिवर्षंस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाडतः ।
 वश्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्यः षष्ठ उच्यते ॥”)
 वश्यका, स्त्री (वश्या + स्त्री कन् ।) वश्या
 स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 वश्या, स्त्री. (वश्य + टाप् ।) वशीभूता नारी ।
 तत्पर्यायः । वश्या २ वश्यास्या ३ वश्यका ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
 चरिते १ अङ्के । १ ।
 “यं ब्राह्मणमिषं देवी वागवश्येवाशुवर्त्तने ।
 उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्षते ॥”)
 वश, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वर्णतः । इति दुर्गादासः ॥
 वषट्, अ. देवोद्देशकहविष्यागमन्त्रः । इत्य-
 मरः ॥ खाहा औषट् वीषट् वषट् खधा एते
 पञ्चशब्दा देवहविर्हानि वक्षिसुखहृती वर्त्तन्ते ।
 देवाद्य हविषो दानं देवहविर्हानं तत्र देवा
 इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्त्रि-
 ४पि देवाः हविर्हान इत्यनेन एते मन्त्रा इति
 स्मृतम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ११५ । ६ ।
 “इति त्वामे वृद्धिश्चोक्तस्य पुत्रा
 उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन् ।
 तांश्च पाहि यमस्तस्य स्मरीन्
 वषट् वषट्कूर्वाणो अगच्छन्
 नमो नम इत्युर्होसो अगच्छन् ॥”)
 वषट्कारः, पुं. (वषट् इत्यस्य कारः करश्च यत् ।)
 देवोद्देशकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः २
 आहुतिः ३ होमः ४ होमकम् ५ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा कातके जतुषष्ठे इत्युणादिके
 कारशब्देन वा समासः । यथा वषट्कारः ।
 खाहाकारः ॥)
 वषट्कृतं, त्रि. (वषट्कृति मन्त्रेण कृतम् ।) कृतम् ।
 इत्यमरः ॥
 “अथो कृतानु यद्वचं तत् स्थाप्तिश्च वषट्-
 कृतम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली च ॥
 वष्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) क्विप् वट् । ङ, वष्कते ।
 इति दुर्गादासः ॥

वसतिः

वक्ष्यः, पुं. (वष्कते इति । वष्क गतौ + वाङ्-
 लकात् अयन् ।) एकहायनो वक्षः । इत्यमर-
 टीकायां राधसुकुटुप्तश्राकटायाणः ॥
 वक्ष्यणी, स्त्री, (वक्ष्य एकहायनो वक्षः ।
 वक्ष्यिणी, स्त्री, (वक्ष्येन नीयते इति । नी + क्विप् ।
 गौरादित्वात् डीष् । “पूर्वपदात् सञ्जाया-
 मगः । ८ । ४ । ३ । इति खलम् । वक्ष्य-
 यीति पाठे । वक्ष्योऽस्यस्या इति । “अन
 इति ठनी ।” इति इति । अट् कुपाडिति
 खलम् ।) चिरप्रसूता गीः । इत्यमरः ॥ “वष्कते
 परिक्रामति वक्ष्यश्चिरकालीनवक्षः वक्ष्या
 इति ख्यातः । वष्क ङ गतौ नास्तीति अयः
 वक्ष्यस्तेकहायनो वक्ष इति कोषः तदुच्यते ।
 वक्ष्यिणी नैकावादिति इन् । वक्ष्यणीति
 पाठे गोष्ठ्येऽदिनापामादित्वात् नः नद्-
 इत्वादीम् । दुष्यसुषती गवेधितवक्ष्यिणीति
 ऋद्धंन्यमर्थे गदसिंहः ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥
 वस, ऐ औ विवासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) ऐ, उस्वात् । औ,
 अनास्तीन् । इति दुर्गादासः ॥
 वस, क ऋहृच्छिदोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) ऋहृ इह
 प्रीतिः । क, वाचयति वन्धुः । चकारात् वधे
 च । इति दुर्गादासः ॥
 वस, त् क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्-
 चुरा०-पर०-अक० सेट् ।) वसयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 वस, य उ इर् स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।)
 य, वसति । उ, वसित्वा वस्त्वा । इर्, अयवत
 अवासीत् अयवीत् । अस्मात् पुषादित्वादिर्व
 ङ, इत्यर्थे । स्तम्भ इह नन्तरादितिभावः ।
 यो वस्यद्वारिविति ह्यनाशुधः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वस, ल ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) कृतोरिह आच्छादन-
 पूर्वकधारणम् । ल ङ, वस्ते लोकः वक्षम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वसतिः, स्त्री, (वस निवासे + “वहिवस्यतिभ्य-
 क्षित् ।” उणा० ४ । ६० । इति भाषाधि-
 करणादौ अतिः । वाचः । (यथा, अमर-
 श्रुतके । ११ ।
 “धीरं वारिधरस्य वारि किरतः शुवा निशोथे
 अर्चनं
 आधता ।
 अथान्येन विमुक्तकणककथं राज्ञी तथा क्रुद्धितं
 यामीथेन जतो जस्य वसतिर्यामि निविष्टा
 , प्रया ॥”)
 यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ति, १५० ॥
 (यथा, कुमारः । ४ । ११ ।

वसन्तः

“रजनीतिमिरावगुण्डिते
पुरमार्गं घनशब्दचिह्नाः ।
वसन्ति प्रियः कामिनी प्रियाः
त्वद्वते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥”

वसन्ती, स्त्री, (वसति + क्त्विच् + क्त्विच् + क्त्विच्)
वासः । वामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।
ति, १५० ॥

वसनं, स्त्री, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस् +
ल्यट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १२ ।

“वहसि वपुषि विशदते वसनं जलदासं
हलहतिमीतिमितयमुनाभम् ।
केप्रवधतहलधररूपम् !
जय जगदीश्वर हरे ॥”

वसनमिति । वस् + भावे ल्युट् ।) ह्लादनम् ।
इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ (वस + आघारे ल्युट् ।)
निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।

“मौनान्न स सुनिर्भवति नारण्यवसनाम्बुनिः ।
स्वल्पयन्तु यो वेद स सुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥”
स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वसना, स्त्री, (वस + युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।
यथा,—

“मारसनं सारशूनं वसना वशना तथा ।
वसनं वल्लनञ्चति स्त्रीकटीभूषण्ये भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पुं, (वसन्त्यत्र मदनोत्पत्ता इति । वस
+ “लभूवह्विबिभासिवाधिमडिमडिजनिन्द-
भ्यश्च ।” उणा० ३ । १२८ । इति भक्त् ।)
ऋतुविशेषः । स च चैत्रवेशाखमासद्वयात्मकः ।
यथा । मधुसूक्तमाधवश्च वासन्ति काष्ठगुः । इति

महाभारतसूक्तता श्रुतिः । (फाल्गुनचैत्रात्मक-
ञ्चिति केचित् ।) वसन्तः कुम्भमौनयोः रितिप्रयोग-
दर्शनात् ॥ * ॥) तत्प्रयोगः । पुष्यसमयः २ सूरभिः
३ । इत्यमरः । मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः ५ फल्गुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतु-
राजः ७ पुष्यमासः ८ पिप्लानन्दः ९ कामान् १०
कामसखः ११ । तत्कालीनजन्मगुणाः । कथाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । क्लृप्तत्वम् । इति राज-
निर्वेदः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।

“दुमाः सपुष्याः खलिनं सपद्मं
स्त्रियाः सकामाः प्रवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदीपा द्विवसाश्च रम्या
सर्वे प्रिये । चारतरं वसन्ते ॥”

यथा च ।
“हेमन्ते चैष्यते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकृष्यति ।
श्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरयः ।
शरत्काले वसन्ते च पिप्लं प्राष्टद्वलौ कफः ॥”
इति, पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेऽर्थोक्तम् ॥

“सुहितकोकिलशूलजितकाननं
मदनशकचककिंशुकप्रोभितम् ।
कुसुमधोरभारञ्जितभूषणं ॥
कलितसमसमद्रवतकणकम् ॥

वसन्तः

मकरकेतनवाणसमाकुलं
सुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।
मलयमारुतकलमगुणान्वितः
कफकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।
कफजकोपविनाशनालं
वमनमावनरुन्निवेवणम् ॥

विविधः सुरतानन्दः संश्रमः कफवारणः ।
कटुचाराक्काः सेयाः शोधनं कफसम्भवे ।
थायामश्रमसंरोधस्त्रिभो विद्यान्तमानसः ।
एव क्रियासमापनो नरः प्रीतिं सुखी भवेत् ॥”
इति वसन्तोपचारः ॥

इह हि हारोति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ * ॥
“कफचित्तो हि शिशिरे वसन्तेऽकाशुतापितः ।
हृत्वाग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥
तीक्ष्णैर्वमननस्यादीर्घवृक्षैश्च भोजनेः ।
थायामोदसैनावातेजिन्ना श्लेष्माण्यसुख्यम् ॥
स्नातोऽशुलिनः कूर्परचन्दनागुरुकुङ्कुमे ।
पुराण्यवगोधुमचौरजाङ्गल्युष्णभुक् ॥
सहकाररसोन्मिथानास्त्राय प्रिययापितान् ।
प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियान्मोत्वलाङ्कितान् ॥
सौमनस्यस्ततो हृद्वातं बधस्येः सहितो पिबेत् ।
निर्गन्धानासवारिष्टसोयुमादीकमाधवान् ॥
शङ्खवेराभ्यु साराभ्यु मधुसु जलदाभ्यु वा ।
दक्षिणानिलश्रीतिषु परितो जलवाहिसु ॥
अदृष्टनरुच्येषु मन्थिक्लृप्तमकान्तिषु ।
परपुष्टविषुष्टेषु कामकम्भान्भूमिषु ॥
विचित्रपुष्यद्वेषु काननंयु सुगन्धिषु ।
गोष्ठिकथाभिस्त्रिधाभिमंथाङ्गं गमयेत् सुखी ॥
गुरुश्रीतदिवान्प्रतिष्ठास्तमधुरास्त्वजेत् ॥”
इति वामटे स्रजस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“हेमन्ते निचिनः श्लेष्मा दिनद्वान्नाभिरोरितः ।
कायाग्निं वाधते रोगास्ततः प्रकुरुते बहून् ॥
तस्माद्दसन्ते कर्माणि वमनादीन् कारयेत् ।
गुर्व्वेक्षस्त्रिधमधुरं दिवास्त्रप्रश्नं वर्जयेत् ॥
थायामोदसैर्न धूमं कवडयश्चमन्तम् ॥
सुखामुना श्रीश्रीश्री शीलयेत् कुसुमागमे ।
चन्दनागुरुदिग्धाज्ञो यवगोधुमभोजनः ॥
शारभं शशमेथियं मांसं लावकपिप्लवम् ।
भक्षयेन्निराहं सोधुं पिबेन्नाश्लीकमेव वा ॥
वसन्तेऽशुभवेत् स्त्रीर्था काननानाश्च वीवनम् ॥”
इति चरके स्रजस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“मधुमध्वो वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।
वा एवौषधयः कालपरिधामात् परिशतवैर्या
वलवत्यो हेमन्ते भवन्तापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा
अल्पं गुल्माका उपपुष्यमाना मन्दकरिख-
त्वाङ्गानोः सतुषारप्रवर्णोपस्मितदेहानां देहि-
नामविदग्धाः स्नेहच्छेत्वात् गौरवाद्दुपलेपाच्च
श्लेष्मणः सङ्घयमापाद्यन्ति स सङ्घयो वसन्ते-
ऽर्केरसिप्रविनाशित इवत्सुख्यदेहानां देहिनां
श्लेष्मिकान् थायोन् भवयति ।” “पूर्व्वाङ्के
वसन्तस्य लिङ्गम् ॥”
“दिशो वसन्ते विमलाः कापुनैरुपग्रीभिताः ।

वसन्तः

किंशुकास्त्रोचवकुलचताभोकादिपुष्यतेः ॥
कोकिलाघटपदगयैरुपग्रीता मनोहराः ।
दक्षिणानिलसंवीताः सुन्दराः पल्लोलोज्ज्वलाः ॥ * ॥
इति सुश्रुते स्रजस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ * ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतोत्पत्तिवैर्या,—
मन्मथ उवाच ।
“कारिष्येऽहं तव विभो वचनाह्वरमोहनम् ।
किन्तु योषिष्महास्त्रं मे ततः कान्तां भवान्
हृत् ॥
मया संमोहिते शम्भौ यथा तस्यानुमोहनम् ।
कार्यं मनोरमां कामां तां नदेष्य लोकश्रेष्ठम् ॥
तामहं नहि पश्यामि यथा तस्यानुमोहनम् ।
कर्षेथ्यमधुना धातस्तत्रोपायं ततः कुरु ॥
भाकैश्चैव उवाच ।
एवंवादिन कन्दर्पे धाना लोकापितामहः ।
कथा संमोहनीयोऽयमिति चिन्तां जगाम ह ॥
चिन्ताविष्टस्य तस्याथ निःश्वासो यो विनिः-
हृतः ।
तस्माद्दसन्तः संजातः पुष्यव्रान्तविभूषितः ॥
चूनापुरांस्तल्लिकार्ता विभ्रदभ्रमरसंघटितम् ।
किंशुकान् सारवा रेणु प्रफुल्ल इव पादपः ।
श्रीगुराजीवसङ्गाशः फुल्लतामरसंघः ॥
सन्धोदिताखण्डशशिप्रतिमास्यः सुनामिकः ॥
प्रफुल्लवृषावर्णैः श्यामकुञ्चितमूर्द्धलः ।
सन्ध्याशुमालिसदृशः कुक्कुलद्वयमखिलः ॥
प्रमत्तवारगमतिर्विस्तारोद्दयस्थलः ।
पीनस्थूलायतभुजः कटोरकरयुग्मकः ॥
सुतरोरुकाटीजङ्घः कम्प्योवोन्नततमकः ।
गूढजन्तुः पीनवचः संपूर्णः सर्वलक्षणेः ॥
तादृशेषु ससृत्पद्मे सम्पूर्णं कुसुमाकरे ।
पवी वायुः ससुरभिः पादपा अपि पुष्यिताः ॥
पिकाश्च मेघः सततं पञ्चमं मधुरस्वराः ।
प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरस्यः सन्धेपुष्कराः ॥”
इति कालिकापुराणे ४ अध्याये ॥ * ॥
ह्वरमोहनकाये अस्त्र कर्माणि यथा,—
“मधुसूक्तं कुरुते कर्म्म यदुद्यत्तस्य विमोहने ।
तत् श्रेष्ठस्य महाभाग निर्व्वं तस्योचितं पुनः ॥
यस्यकान् वीशरानान्नात् करुणान् पाटला-
स्तथा ।
नागकेशरपुद्गामान् किंशुकान् केतकान्
वकान् ॥
माधवीमल्लिकापर्यंसारान् कुशवकास्तथा ।
उत्पुल्लयति तत्र स्रज्यत्त विहति वै हरः ॥
सरास्त्युत्पुल्लपद्मानि वीजयन् मलयानिलैः ॥
सुगन्धि हतवान् यन्नात् अतीव शङ्कराश्रमम् ॥
जताः सर्व्याः सुमनसो भूतनाङ्कुरसङ्घाः ।
तन्नात् सचिरभावेन वैश्यन्ति स्रज तत्र च ॥
एवम् एवार्थाः सपुष्यौषधीः सुगन्धिसमीरयैः ।
दृष्ट्वा कामवर्णं वातो न तत्र सुनिरप्युत् ॥
तज्ज्ञाय अपि लोकेशे नानाभावेः सुश्रीभगेः ।
रमन्ते स्रजसुराः सिद्धाये ये चरति लयोधराः ॥
न तस्य पुनरस्माभिर्दृष्टं मोहस्य कारयम् ॥

वसन्त

भावन कुर्वते कामं कायोत्थमपि शङ्करः ॥

इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥*॥

वसन्ते वर्गनीयानि यथा,—

“सुरभौ दौला कोकिलमावृतस्त्र्यं गतिनर-
दलोद्दिहाः ।

जातीतरपुष्यचयान्मङ्गरीभमरभङ्गाराः ॥”

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्कन्धकः ॥*॥

अनिसारः । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्रागान्त-
गतद्वितीयरागः । यथा,—

“रागाः षडेव तु शोक्ता रागिण्यस्त्रिंशद्देव तु ।
भैरवोऽथ वसन्तस्य नटनारायणस्तथा ॥”

इत्यादि ॥ तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—

“आन्दोलिता च देशाशा लीला प्रथममङ्गरी ।
मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुभाः ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“शुक्लवर्णोऽस्यवद्वृष्टः

पुष्पान् पिकं चूतलताङ्कुरेण ।

भमरं सुदा वाममनोऽर्द्धार्ध-
मैतङ्गमनः स वसन्तरागः ॥”

अस्य गानसमयो यथा,—

“श्रीपञ्चम्याः समारम्भ यावत् स्थाच्छयनं हरैः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनोविभिमं ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

कल्लिनाथमते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
आन्दुली १ गमकी २ पटमङ्गरी ३ गौडकरी

४ धामकली ५ देवशाखा ६ ॥ हूनमन्वते
हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽप्युक्ताः । किन्तु

तेषां मध्ये विभामस्थाने हिन्दोल इति लिखित-
तम् ॥ सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा ।

दंश्री १ देवगिरी २ वैराटी ३ टोडिका ४
लजिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मध्ये अस्य रागस्य

रागिणीसहितस्य वसन्तर्गानसमयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेषः । यथा,—

“जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दचिभङ्गमाः ।

रतिताली वसन्तस्य जगन्भूम्योऽथ गारुडिः ॥”
इत्यादि ॥

“वसन्तनाले कर्णयो नगयो मगणस्तथा ।
जगन्भूमौ गुह्येको विरामान्तस्य स्वङ्गयम् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

वसन्तकः, पुं, (वसन्त + संज्ञार्थं क्तृ) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (समस्ततो नर्म-
स्वङ्गः पुषः । यथा, कथासरित्सागरे । ६।४४।

“सुप्रतीकस्य पुत्रस्य रुमस्थानिबद्धाजयत ।
योऽस्य नर्मसुङ्गस्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥”)

वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । यथा,—

“वसन्तकुसुमः सेलुः श्रुथितो द्विजकुलितः ॥”
इति शब्दमाला ॥

वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—

“प्रवालरघुसौक्तिकास्वरमिदं चतुर्भागमाक्
ष्टयक् ष्टयगथ स्मृतं रजतशैमवी हंशके ।
अयोऽसुरगङ्गकं त्रिलोकं विसर्वाखिलं

वसन्त

शुभेऽहनि विभावयेतु भियगिर्दं धिया सप्रशः ॥

इवेवृषनिशेचुजेः कमलमालतीपुष्पजेः

पयःकदलिकन्दजेर्मलयजैयनाभ्यङ्गवैः ।

वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिवङ्गोऽश्रितः

समस्तगदहृङ्गवेनु किल निजाशुपानै रयम् ॥”

इति वृहद्योगतरङ्गिणी ॥

(अथापरस्य ।

“द्विभागं षट्कं चन्द्रं त्रयो वङ्गाद्विकान्तकाः ।
चतुर्भागं शुद्धमर्धं प्रवालं मौक्तिकमथा ॥

भावयेद्भयदुग्धेन भावयेच्चुरसेन च ।

वासालाकारसोदीयभक्ताम्बुप्रसूनकैः ॥

श्रुतपत्ररसेनैव मालत्वाः कुङ्कुमोदकैः ।

पञ्चादन्धगमदैर्भावं सुगन्धिरसम्भवम् ॥

कुसुमाकरविखातो वसन्तपदपुष्पकः ।

गुञ्जादयेन संसेयः सितामध्वाच्यसंयुतः ॥

महद्भ्रः कान्तिदशैव कामदः पुष्टिदस्तथा ।

बलीपलितनाशश्च श्रुतिभ्रंशं विनाशयेत् ॥

पुष्टिदो बल्य आशुष्यः पुत्रप्रसवकारणः ॥

प्रमेहान् विश्रुतिश्चैव चयमेकादशन्तथा ।

तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
वा ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे)

वसन्तघोषी [नृ], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा ।

सुष + शिन् ।) कोकिलः । इति केचिन् ॥

वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + डः ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-
कालोद्भवै, त्रि)

वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा,—

“स्र्यं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥

पुङ्गं वसन्ततिलकं तिलकं वनाख्या

लीलापरं पिककुलं कलमज रौति ।

वात्सेय पुष्पसुरभिर्मलयजिवातो

यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः सः ॥”

इति छन्दोमङ्गरी ॥ * ॥

औषधविशेषः । यथा,—

“अक्षारलूदहृन्वैव्यवविश्वप्रक-
चूर्णं करङ्गसहितं मथितेन पीतम् ।

नेव प्ररोहति, पुनर्गुद्वजः खड्गितो-
क्तसौ वसन्ततिलकेरपि श्लथकल्पम् ॥”

इति उत्तरत्वावस्थां शुद्धरोगचिकित्सा ॥

(अन्वयविधौषधम् । यथा,—

“हेचो भस्मकमधकं द्विगुणितं लौहाक्षयः

पारदा-

खलारो नियतनु वङ्गदुग्धस्यैकीकृतं महंशेत् ।
सुक्ताविद्रमयी रसेन समत्वा गोक्षुरवासिष्णवा

सर्वं वन्यकरीषकेण सुहृदं शुभं पचेत् सप्रथा ॥

कक्षुरीन्ननसारमर्हितरसः पञ्चात् सुषिद्धी
भवेत् ।

वसन्ती

कासश्वाससपित्वातकफत्रितुपाकुञ्चयादीन्

हरेत्

शूलादिग्रहणीं विषादिहरयो मेघांस्तथा

विंशतिम् ॥

हृन्गोगादिहरो च्चरादिश्रमनो हृष्यो वयोवर्द्धनः

श्लः पुष्टिकरो वसन्ततिलको म्बुङ्गयेनोदितः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे)

वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्बुद्वजः ।

कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-

द्वयः । माधवीलता । इति मेदिनी । त्र, २३३ ॥

गणिकारौ । प्रिकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसन्तदः, पुं, (वसन्तस्य हर्षुद्वः ।) आम्बुद्वजः ।

इति शब्दमाला ॥

वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)

श्रीपञ्चमी । यथा,—

“मकरस्थे सद्यसांशौ युक्तपक्षे यशस्विनि ।”

इत्यारभ्य ।

“पञ्चम्याश्च जगद्वाजीं प्रातरेव नदीजलेः ।

ज्जापयित्वा सलज्ज्याकां कुम्भेभारकतेरपि ॥

वसन्तपञ्चमी नाम सर्वपापप्रमोचनी ।

वसन्तस्य समभ्यर्च्य कल्पं सरतिं प्रिये ॥

वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्यभीष्टितान्म् ।

श्रीपञ्चमीतु केचिन्नां सुनयः प्रवदन्ति वै ।

वर्षयेदेकभक्तो न श्रियो न विद्युतिर्भवेत् ॥”

इति मत्स्यसुक्ते ५५ पटलः ॥

अन्वयः ।

“माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूर्णां समाचरेत् ।

नवेः प्रवालेः कुसुमेरुतुलेपैर्लक्ष्मिप्रैषतः ॥

नीराजनीत्सव ज्ञत्वा भक्त्वा चंमस्य वैश्वान् ॥

वसन्तरागं जनयन् गीवतृष्यादि कारयेत् ॥”

तदुक्तम् ।

“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्थाच्छयनं हरैः ॥

वसन्तरागः कर्णयो नायदा तु कदाचनेति ॥

ज्ञत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीज्जाख्यार्चनीत्सवम् ॥

स्याद्दसन्त इव प्रियान् वृत्त्वावनविहारिणः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

वसन्तसखः, पुं, (वसन्तस्य सखा ।) “राजाहः

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६९ । इति टच् ।

कामदेवः । इति हलायुधः ॥

वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल्-

गुनोत्सवः । यथा,—

“फालगुन्यां पौर्णमास्यान् विदध्यादेवावैः सह
श्रीज्जायाप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनीतुत्सवम् ॥
भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तद्विधिश्चेदपेक्षते ।
यः श्रीयुधिष्ठिरस्योक्तो यत्कं भगवता खयम् ॥”
तस्माद्दाल्प्रश्न तच्चेव ।

“शवं वः कुर्वते पार्थ शास्त्रोक्तं फालगुनोत्-
सवम् ।
भगवसादाश्च सिद्धान्ति तस्य सर्वं मनोरथाः ॥
एते तुयारसमये सितपञ्चदश्यां
प्रातर्लवसन्तसमये सप्तपञ्चिन्ते च ।

वसुः

संप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन
सह हि पाथे पुरवोऽव्यशनं सुखी स्यात् ॥”

इति श्रीहृदिभक्तिविद्यासि १४ विजायः ॥

(वसन्तकालोद्भवोत्पन्नमात्रम् । यथा, कथा-
वरित्वागरे । ४ । ४६ ।

“अथ तस्मिन् महाविशो वसन्तोत्सववासरे ।
व्याययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निर्गमः ॥”
वसा, स्त्री, (वसति वसति वा । वस निवासि वस
व्याख्याने वा + अच् । खियामाप् ।) मांस-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने ४ अध्याये ।

“शुद्धमांसस्य यः क्लेशः सा वसा परि-
कीर्षिता ॥”)

आस्या विवरथं मेदःशब्दे द्रव्यम् । मांस-
रोहिणी । इति राजनिघण्टुः ॥

वसाऽऽः, पुं, (वसया व्याऽऽः । प्रसुरवसावस्वादस्य
तथात्मम् ।) शिशुमारः । इति विकारुश्लेषः ॥

वसिः, पुं, (वसि आच्छादयत्यनेन वसति व्याच्छा-
दनपूर्वकं प्रियते इति वा । वस व्याच्छादने +
“खनिकथञ्जोति”) उणा० ४ । १३६ । इति
इः ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिरं, स्त्री, (वसु + किरच् ।) सासुद्रलवणम् ।
गजपिप्लो । इति धरत्यमरटीके ॥ (अस्य
शुभा यथा,—

“वसिरं शीतपाक्यश्च सारुष्करनिवस्यनम् ।
विष्टम्भ दुर्जरं क्लृप्तं शीतलं वातकोपनम् ॥”

इति सुश्रुते स्रजस्थानं ४६ अध्याये ॥

पुं, रक्षापामार्गः । तत्पर्यायो यथा,—
“रक्तोऽथो वसिरो व्रतफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्षपर्यायं केशपर्यायं कथिता कपिपिप्लो ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वसिष्ठः, पु, (वसिष्ठः । एषोदरादित्वात् शस्य सः ।)
वशिष्ठसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + अच् ।) रत्नम् । धनम् ।
उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । २९ ।
“वसुमार्गमयोपशान्तये

विदुषां सन्कलये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं

गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”)

उद्गोपधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । सि, ६ ॥
श्राटकम् । इति विश्वः ॥ अक्षम् । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभासुखादिष्टितिः ॥

वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वसुदत्तः ।
अनलः । रक्षिः । मण्डदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
स चारु संख्यातः । यथा,—

“धरो भुवश्च सोमश्च विश्वाद्यैवानिलोऽनलः ।
प्रब्रूयश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्वनाः ॥”

इति भरतः ॥

इवो द्वितीयव्यञ्जनि वदन्मन्तरे अविष्कारां
प्रज्ञां वदिकत्या जनवामास । ताः प्रजा-
प्रतिभ्यो दत्तवान् । धर्माव दश । तासां

वसुः

नामानि । भातुलैना ककुद्दयामिविवा साध्या
मरुत्वती वसुमुहूर्ता सङ्ख्या । आसां मध्ये

वसोरदौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः प्राणः भुवः
अर्कः अग्निः द्यौः वासुः विभावसुरिति ।

द्रोणस्य अभिमत्यां पत्न्यां हर्षशोकभयादयः
पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्व्वसत्वां द्वौ पुत्रौ सह-

सायुः पुरोजवश्च । २ । भुवस्य धारण्यां पुरः
पुत्रः । ३ । अर्कस्य वासनार्यां तर्षादयः पुत्राः । ४ ।

अग्नेर्वसोर्धारायां त्रिविणकादयः पुत्राः । ५ ।
द्यौस्य शर्व्वस्यं शिशुमारो हररंशः । ६ ।

वासोरार्द्धारस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्मेणः
पुत्रश्चासुषो मरुभूतः । विश्वे साध्या मनोः

सुताः । ७ । विभावसोरुषायां त्रयः पुत्राः
सुष्टरोचिघातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-

मतम् ॥ * । मताकारे अष्टौ वसवो यथा,—
धरः १ भुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५

अनलः ६ प्रब्रूयः ७ प्रभासः ८ इति महा-
भारते दानधर्मः ॥ अपि च ।

“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रब्रूयश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्षिताः ॥
आपस्य पुत्रो वैतच्छत्रः अमः आन्तो ध्वनि-

स्तथा ।

भुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकाशनः ॥
सोमस्य भगवान् वसो वसुस्वी येन ज्ञायते ।

धरस्य पुत्रो त्रिविणो हुनो ह्यववहस्तथा ॥
मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।

अनिलस्य श्रिता भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवाः ॥
अविज्ञातगतित्त्वेव द्वौ पुत्रावनिनस्य तु ।

अपिपुत्रः कुमारस्य शरस्वस्य अजायत ॥
तस्याः प्राखो विश्वाखश्चानैगमेयश्च पृथवाः ।

प्रब्रूयश्च विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवतम् ॥
द्वौ पुत्रौ देवतस्यापि क्षमावन्तौ मनोविधौ ।

दृष्टस्यतेश्च भगिनी वरक्षी ब्रह्मचारिणी ॥
प्रभासस्य तु मा भार्या वदन्नामदमस्य च ।

विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥”
इति वसिष्ठपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गनामाध्यायः

कौर्मे १४ अध्यायश्च ॥ * । (एते वशिष्ठस्य
धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापयस्ता पृथिव्यां

शन्तुपुत्रा आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव
ज्जुवद्वहो भौषः । यतद्विवरथं यथा, देवीभाग-

वते । २ । ३ । २४—४४ ।
“यतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-

न्विताः ।

वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छन्वा ॥
पृथ्वीर्दौ वदन्नाश्च मध्ये कोऽपि वदन्तमः ।

द्यौर्नामा तस्य भार्याथ नन्दिनीं गां दर्शय ह ॥
दृष्ट्वा पतिं सा प्रपच्छ कस्यैवं धेनुवत्तमा ।

दौक्षामाह वशिष्ठस्य गौरियं श्लक्ष्ण सुन्दरि ! ॥
दुग्धमस्याः पिबेद्यस्तु नारी वा पुत्रवोऽथवा ।

अधुनायुर्भवेन्नूनं सर्वेवामतयोवगः ।
तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्त्यलोकेऽस्ति मे सखी ।

उ प्रीनरस्य राजर्षेः पुत्री परमप्रोभवा ॥

वसुः

तस्या चैतोर्महाभाग । सवस्तां गां पथ-
सिनीम् ।

आनयस्वाश्रमयेष्टं नन्दिनीं कामदां युभाम् ॥
यावदस्याः पथः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।

मातुषेण भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या द्यौर्जह्यार च नन्दिनीम् ।

अवमत्य सुनिं दानं पृथ्वाद्यैः सहितोऽनवः ॥
हृतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु मघातपाः ।

आजगामाश्रमपदं फलान्वादाय सत्वरः ॥
नापश्यत् स यदा घेनुं सवस्तां स्वाश्रमे सुनिः ।

न्यगयामास तेजस्यै गङ्गरेषु वनेष्वपि ॥
नासादिता यदा धेनुषुकोपातिशयं सुनिः ।

वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥
वसुभिर्मै हृता धेनुर्धम्मात्कामवमत्य वै ।

तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मातुषेण न संशयः ॥
एवं श्रापय धर्मात्मा वसुंस्तान् वारुणिः स्वयम् ।

श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥
श्रमाः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ।

प्रसाद्यन्तस्तस्यै वसवः श्रयं गताः ॥
सुनिस्तानाह धर्मात्मा वदन्दीनान् पुरः-

स्थितान् ।

अनुसंवत्सरं सर्वे श्रापमोक्षमावप्स्यथ ॥
येनैवं विहृता धेनुर्नन्दिनी मम वत्सला ।

तस्माद्यौर्मातुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥
ते श्रमाः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिह-

राम् ।

ऊचुस्तां प्रयताः सर्वे श्रमां चिन्तातुरां नदीम् ॥
भविष्यामो वयं देवि । कथं देवाः सुधाश्रनाः ।

मातुषागाश्च जठरे चिन्तये मद्यती हि नः ॥
तस्मात्सं मातुषी भूत्वा जनयासन्तु सरिहरे ।

शन्तुर्नानां राजर्विस्तस्य भार्या भवानपि ॥
जातान् जातान् अजे चास्तान् निश्चिपस्व

सुरापगे ॥

एवं श्रापविनिर्मोक्षो भविता नात्र संशयः ॥
तथेत्सुक्ताश्च ते सर्वे जन्मुर्लोकं स्वर्गं पुनः ॥”

गङ्गापि निर्गता देवी चिन्तमाना पुनः पुनः ॥”)
योक्तुम् । राजा । इति मेदिनी । सि, ६ । धनाधिपः ।

इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पीतसुजः । उचः । इति शैमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।

इति सिद्धान्तकौस्तुभासुखादिष्टितिः ॥ शिवः ।
छयः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ८७ ।

“वसुपरी वासुदेवो वसुवंसुमना हरिः ॥”
“वसन्ति भूतान्नात्र येषु स्वयमपीति वसुः ।”

इति वज्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकायस्थस्य
पङ्कतिविशेषः । यथा शूद्राणां नामकरणे वसु-

वोवादिपङ्कतितुल्यनामलक्ष्य बोध्यम् । इत्यादाह-
तत्त्वम् ॥ अष्टसंख्या । यथा,—

“युष्माधिकतभूतानि यष्मन्वोर्वसुभ्यवोः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वज्रकः । दृष्टद्वेषु सरीति च ख्यातः । अस्य
पर्यायो यथा,—

वसुदे

“शिवमङ्गी पाशुपत एकाङ्गी लो वृक्षो वसुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दीप्तिः । वृक्षो वधम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (द्रव्यस्य कन्धाविशेषः ।
चा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विद्यु-
पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) मधुरम् । शुष्कम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
वसुकं, स्त्री, (वसुवत् कायतीति । कै + कः ।)
साम्भरिलवणम् । इत्यमरः ॥ पांशवम् । वासू-
कम् । इति राजनिघण्टुः ॥
वसुकः, पुं, (वसुः स्वयंस्तन्नाम्ना कायतीति । कै +
आतोऽङ्गुपैति कः ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ शिव-
मङ्गी । इति मेदिनी । कै, १५२ ॥ पुष्यविशेषः । स
तु श्वेतरक्तमेदेन द्विविधः । तत्पर्यायः । वसुः २
श्रीवः ३ वकः ४ शिवमङ्गिका ५ पाशुपतः ६
शिवमनः ७ सुरेष्टः ८ शिवश्रेष्ठः ९ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
शीतत्वम् । दीपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मानाशि-
त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वञ्च । इति राज-
निघण्टुः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
“वकपुष्पाः काकश्रीर्षः स्थूलपुष्पाः शिवप्रियः ।
वसुकः काकनामा च वसुहृष्टः सपुरकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वसुकोटः, पुं, (वसुनि धने कौट इव प्रार्थक-
त्वात् ।) याचकः । इति हारावली । ३८ ॥
वसुच्छिद्रा, स्त्री, महामेदाष्टवः । इति रत्नमाला
राजनिघण्टवः ॥ (तथास्याः पर्यायो यथा,—
“महामेदा वसुच्छिद्रा चिद्रन्नी देवतामणिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वसुदः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
कुवेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
हरिवंशे । २१ । १५ ।
“सनन्दोपस्य गृहं वाचाय वसुदीपमः ।
अवतीर्य ततो धानात् प्रविशेत् महावजः ॥” ॥
वसु धनं ददातीति । विद्युः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४२ ।
“सुसुजो दुर्द्धरो वाग्मी मन्वेन्नो वसुदी वसुः ॥”
धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१२० । ३०
“अमोघक्रोधहृदस्य स्वयंलवान्ववेत्सितुः ।
आत्मप्रलयकोपस्य वसुदेव वसुन्धरा ॥”)
वसुदेवः, पुं, (वसुना धनं ददातीति । दिव् +
अच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पर्यायः । आनक-
दुह्मिः २ । इत्यमरः ॥ शूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
नारायण उवाच ।
“कण्डपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
पूर्वपुण्यप्रवर्णेन वंप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥
देवमीप्साराधिवाप वसुदेवो महानभूत् ।
आनकश्च महाहृष्टः श्रीहरेर्यनकश्च तम् ।
चम्पः पुरातनास्तेन वदन्त्यानकदुह्मिभम् ॥”

वसुधा

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः
वह्निपुराणञ्च ॥ (खनामख्यातः कलिदुर्गान-
विशेषस्य देवभूतेरमात्वः । स तु देवभूतिं
निहृत्य स्वयं राज्यश्चकार । यथा, भागवते ।
१२ । १ । १८ ।
“शुद्धं हला देवभूतिं कण्ठोऽमात्वस्तु कामि-
नम् ।
स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
वसवो देवता यस्य । धनिष्ठावचने, स्त्री ।
यथा, ब्राह्मणहितायाम् । ७ । ११ ।
“बोरा अवयवस्त्वाङ्गं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”
वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
धनिष्ठानचक्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
(यथा, हरिवंशे । १२२ । ३५ ।
“देवपत्न्यास्तथैवास्या देवाश्च वसुदेवता ॥”)
वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवात् भवतीति । भू + क्तिप् ।)
श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधाति धारय-
तीति । धा + कः । सुवर्णादीनामाकरत्वात्
तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पं वराङ्गना सन्धेस्वम् ॥” ॥
वसुधनं दधाति दत्ते इति । धा + क्तिप् । धन-
दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयर्षंहितायाम् ।
२७ । १५ ।
“वसुधेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥”
“वसुधातमः वसुनां धनानां दाहृतमः । किन्-
न्तात् तमप ॥” इति तद्वाक्ये महाधरः ॥)
वसुधाखर्चुरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्चू-
रिका ।) भूखर्चुरिका । इति राजनिघण्टुः ॥
वसुधारा, स्त्री, (वसुवत् रत्नस्यैव धारा यशो
यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः । तारा २
महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
श्रिया ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खडूर-
वासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६ नीलसर-
स्वती १७ शक्तिनी १८ महातारा १९ धनं-
दा २० त्रिलोचना २१ अलोचना १२ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (वसुनां रत्नानां धारा समत्ति-
र्थेन ।) कुवेरपुरी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ७२ ।
“ततो गच्छत धर्मज्ञ । वसुधारामभिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि ह्ययमेधमवाप्नुयान् ॥” ॥
वसोच्छेदिराजस्य प्रिया धारा । यद्वा,—
“वसु द्रव्यं हृतमायमखर्चं हविकामिकम् ।
तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥”
इति देवीपुराणोक्तवचनान्तु वसुनो हृतस्य
धारा ।) वृद्धिब्राह्मणपूर्वकर्तव्यचेदिराजवसु-
हृत्स्वककुम्भस्य हृतधारा । यथा । कृष्णोपपरि-
शिष्टे कात्यायनः ।
“कुम्भस्यैव वसोधारां सप्तवारान् हृतेन तु ।

वसुधा

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचान् न
चोच्छ्रिताम् ॥
आयुष्मानिति श्रान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।
वडभ्यः पिहृष्यस्तदद् आह्वदानसुप्रक्रमेत् ॥
वसोच्छेदिराजस्य वसोधारामिति वसोधाराधि-
पातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्समासेनैव प्रयोगः
कर्तव्यः । इति ब्राह्मणतन्त्रम् ॥ * ॥ वाममात्रं
तत्पातनमन्त्रो यथा,—
“यद्ब्रह्मो हिरण्यस्य यदा वचो गवाप्तु ।
सत्स्य ब्रह्मणो वचोस्तेन मांसं ह्यजामसि ॥”
यजुषां यथा । “वसोः पवित्रमसि शतधारं
वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्य । सविता
पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुखा काम-
धुक् ॥” इति ब्राह्मणप्रयोगतन्त्रम् ॥ * ॥ ऋग्-
वेदिनां यथा ।
“अपचक्षर आगच्छन्ती भूरिधारे पयस्वती
हृतप्रधाति सुहते शुचिप्रते । राजन्म यस्य यस्य
भुवनस्य रोदसी आस्य रेत चिष्टितं यक्नु-
हृतम् । १ ।
अस्या इव वसुत्तमे तवासुज्जना अभिचाक-
सौमि । यत्र सोमः अयते यत्र यज्ञो पठते
हृतस्य धारा मधुमज्जु वधन्ते ॥ २ ॥
हृतवती भुवनानामभिप्रियोन्तीं पृथ्वी मधु-
दुष्टे सुपेक्षा दावा पृथिवी वचस्य धर्मत्या
विष्कभिते अजरे भूरि रेतसा ॥ ३ ॥
शतधारसुतसमीक्षमाद्यं विपश्चितं पितरं
रक्षयाना अभिमदन् पित्रोरुपस्थितं रोदसी
पिष्टतं सव्यावचम् ॥ ४ ॥
शतधारं वायुमर्कनक्षिषं वृचक्षुषेस्तदभि-
चक्षते हविः । ये च प्रयन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
मेति इदुहे सप्तधारम् ॥ ५ ॥
वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमस्य
सहस्रधारं देवस्य । सविता पुनातु । वसोः
पवित्रेण शतधारेण सुखा कामधुक् ॥ ६ ॥
सुहृानन्दिवोरिति पृथिव्या विश्वानर ऋत
आजामभिं कविं सन्नाजमतिथिं जनाना-
मासन्नाः पात्रं अवयन्त देवाः स्वाहा ॥ ७ ॥
इत्येतेर्मेन्त्रैः सप्तधारा दद्यात् । इति
कालेभिः ॥ * ॥ विश्वेवसुधारा यथा,—
“स्यूना या वचते धारा मानात् सर्पिनं सा
शुभा ।
नाधिका शस्यते विप्र दुर्मिचकलिकारिका ॥
सुच्यते बहमाना या श्रमते च हुनाशनम् ।
सर्वान् चैमवचान् च धारा राज्यविहृदये ॥
सन्ता पतते या तु तनोतीव च पावकम् ॥
तनोति वृषारक्षुश्च वसोधारा न चंप्रथः ॥
सुगन्धिं खच्छविमलं क्षमिकोटविचर्जितम् ॥
शस्यते च वसोधारा या सर्पिर्गोशपूजिता ॥
अभावात् गवलाजं वा शीतयस्य सुशोभनम् ।
हस्तरीपयोधारा सम्प्रीडानिवादिनी ॥
वसु द्रव्यं हृतमायमखर्चं हविकामिकम् ॥
तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥

वसुरो

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
 मया च विष्णुना शक्र रुद्रेण च सहोमया ॥
 आत्मानश्च खरूपेण धारायानु प्रपादितम् ॥
 देवी वान्निध्यामायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
 तस्मात्समपि राजेन्द्र । वरोधारां प्रपातय ।
 नातः परतरं पुण्यं विद्यते वृषसत्तम ॥
 वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यज्ञवेत् ॥
 वृषेभ्यायुषकामेण पुत्र राव्यजिगीषुणा ।
 देया धारा सदा वस । रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
 द्रव्याभावे हृताभावे वृष तस्करजे भये ।
 यदि नो वदते धारा तदा हिनं न विदते ॥
 महाव्याघ्रिनमासे तु अर्यमौनवमौघु च ।
 कानिश्वा माघचैत्रे तु निजायां रोहिणीयु च ।
 वैशाखायु प्रदातया ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ।
 व्याशाढादश्रीहोमं अर्यमौ पुनिमा नमे ॥
 नभस्ते रोहिणी वस । चतुर्थीं द्वादशीं दिनैः ।
 संज्ञान्तियु च सर्वान् शुभप्रौरिभवासु च ॥
 चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिहायन्नकर्मणि ।
 शक्रोक्त्ये प्रदातया जन्मपुत्राभिषेचने ॥
 मार्गे व्रतनिवन्ते तु शुभे वाक्ये तु दर्शनं ।
 गृहकल्योपवर्गेषु शारा देव्याः शुभावहाः ॥
 एवं यो वाहयेहाराः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 तस्य भूः सिद्धयते सर्वान् सनाग सहसागरा ॥”
 इति देवीपुराणे वसोधाराणाम् ३५ अध्यायः ॥
 वसुधरा, स्त्री, (वसूनि धारयतीति । वृ +
 “संज्ञायां भ्रष्टृवृजिघारिवर्धितपिदमः ” ३ ।
 २ । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
 ६४ । इति ह्रस्वः । “अरुद्धिषदन्तस्य सुम् ।”
 ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) एषिवी । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
 “निरीक्ष्य त तदा देवी पातालतलमागतम् ।
 तुष्टाव प्रथना भूत्वा भक्तिनन्दा वसुधरा ॥”
 शकलस्य कन्या । यथा, हरिवंश । ३०५३ ।
 “विष्णुता श्याम्बहृषी कन्या चास्य वसुधरा ।
 रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमोहहरा ॥”
 पु, ब्रह्महीनस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
 ५ । २० । ११ । “ब्रह्मवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य-
 धरवसुधरेवुधरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोम-
 भात्मानं वेदेन यजन्ते ॥”)
 वसुप्राणः, पुं, (वसु दौमिः प्राणा इवाख्य ।)
 अग्निः, इति शब्दरत्नावली ॥
 वसुमती, स्त्री, (वसूनि धनरत्नाणि सन्वसता इति ।
 वसु + मतुपु । डीप ।) एषिवी । इत्यमरः ॥
 (यथा, रघो । २ । ८ ।
 “तद्वत् तदपापिपत्नया
 विपदुत्पत्तिमतासुप्रसिद्धा ।
 वसुधेयमवेक्ष्य तां लया
 वसुमत्या हि वृषाः कवञ्चिजः ॥)
 वसुरोचिः, [वृ] स्त्री, (वसवः रोचनी अस्मि-
 न्नि । रुच दौमौ + “वसो रुचैः संज्ञायाम् ।”
 उणा० २ । ११२ । इति इविम् ।) यज्ञः । इति
 विश्वाम्नासौसदासुणादिशतः ॥

वस्तुमो

वसुलः, पुं, (वसुं दौमिं क्वाति गृह्णातीति । ल +
 कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वसुश्रेष्ठः, स्त्री, (वसुना दौम्या श्रेष्ठम् ।) रूपम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
 “राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
 शक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य तादृभौ ।
 दम्पती वसुसेनेति दिव्यु सर्वान् विश्रुतम् ॥”
 क्वचित् वसुषेनेति पाठः ।)
 वसुस्थली, स्त्री, (वसूनां धनानां स्थली ।) कुवेर-
 पुरी । इति शब्दमाला ॥
 वसुहृष्टः, पुं, (वसूनां दौमिनां हृष्ट इव ।) वक-
 टचः । इति रत्नमाला ॥
 वसुहृष्टकः, पुं (वसुहृष्ट + स्वार्थे कन् ।) वकटचः ।
 इति शब्दमाला ॥
 वसुकं, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वकपुष्पम् । इति त्रिकुपकोषः ॥
 वस्व, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्ग-
 सिंहः ॥ क्विपि वक् । स्रष्टव्यमध्य इत्येकै । क्विपि
 वट् । ङ, वस्वते । इति दुर्गादासः ॥
 वस्व, पुं, (वस्व + भावे घञ् ।) अर्धवसायः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 वस्वयः, पुं, (वस्वते इति । वस्व गतौ + बाहुल-
 कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
 टीकायां रायसुकुट ॥
 वस्वयनी, स्त्री, (वस्वय एकहायनी वत्सः । तेन
 नीयते इति । नी + क्विपु । डीप् ।) चिरप्रसूता
 गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
 दुग्धशुभाः ।
 “वस्वयिन्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं चलङ्कत् पयः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वस्वरटिका, स्त्री, वृश्चिकः । इति हारावली ॥
 वस्त, क ङ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, वस्तयते । गति-
 हिंसायाचनेज्वित रमानाथः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 व(व)स्तः, पुं, (वस्वते यज्ञार्थं वधते इति । वस्त
 + कर्मणि घञ् ।) हागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । १२ ।
 “यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे श्रवसमोऽपि वा ।
 तस्याहमासिकं त्रयं योगिनो वृष । जीवितम् ॥”)
 वस्तकर्म, स्त्री, क्वचिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वस्तकर्माः, पुं, (वस्तस्य हागस्य कर्माज्ञातिः
 पञ्चावच्छेदे अस्त्वस्थिति । वस्तकर्मा + अर्ध-
 व्यादित्वाद्च् ।) श्रावणः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वस्तमोहा, स्त्री, (वस्तं हागं मोदयतीति । सुट् +
 यिच् + अच् ।) अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः

वस्तयः, पुं स्त्री भूम्नि, (वसु + “वसेक्तिः ।” उणा०
 ४ । १७६ । इति तिः बहुवचनात्प्रथमम् ।)
 वस्त्व दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
 “स्त्रियां बहुले वस्त्व दशाः सुर्वस्त्वयो
 द्वयोः ॥”
 वस्तान्नी, स्त्री, (वस्तस्येव अन्तमस्याः । गौराट-
 त्वात् ङीप् ।) हृगलान्नीचुपुः । तत्पठ्यायः ।
 वृषगन्धाख्या २ मेघान्नी ३ वृषपत्रिका ४
 अजान्नी ५ वोकडी ६ । अस्या गुणाः । कटु-
 रसत्वम् । कासदोषविनाशिलम् । वीजदाहत्वम् ।
 गर्भजनकत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति स्त्रादिकमत्र । वसु +
 “वसेक्तिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति ति ।)
 नाभेरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते व्याच्छाद्यति
 स्त्राप्रथपुटं वस्तिः । वस ल क्तौ नास्तीति
 तिक् । स्त्राप्रथपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
 इति तट्टीकार्यां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
 विधिः ।
 “वस्तिर्दिधातुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
 यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
 कषायचारतेलेषौ निरुहः स निगद्यते ।
 वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वास्तिरिति स्मृतः ॥”
 वस्तिभिः स्मदादीनां स्त्राप्रथः ॥
 “तत्रानुवासानाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
 अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरदीरितः ॥
 पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादहोपि वा भवेत् ।
 अनुवासास्तु रूचः स्यात्तीक्ष्णाभिः केवला-
 विली ॥
 नाशुवास्तु कुक्षी स्यान्मही स्थूलस्तथोदरी ।
 नास्याप्या नाशुवासाः स्त्रुरजीर्णास्मादह-
 युताः ॥
 शोषश्चार्चभयन्नासकासचयातुराः ।
 नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्च वैशुभिः ।
 नलेर्दन्तविश्यायैर्मैत्रिभिर्वा विधीयते ॥”
 नेत्रं नाडी । तथा च विश्वप्रकाशे ।
 नेत्रं पथि गुणे वस्ते तद्वस्ते विलोचने ।
 नेत्रवन्धे च नाद्याश्च नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥
 “एकवर्षासु वङ्घर्षं यावन्मानं घट्टुल्लुम् ।
 ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादहर्षमितम् ॥
 ततः परं द्वादशभिरङ्गुलेर्न त्रैदशतः ।
 सुत्रच्छ्रं कजायामं हिनं कोलास्त्रिभुक्तम् ॥
 यथासंख्यं भवेन्नैत्रं ज्ञख्यं गोपुच्छसन्निभम् ॥”
 मूले स्थूलम् । ततः क्रमात् छद्मम् । सुत्रच्छ्रद्रादि-
 प्रमाय नेत्रं क्रमेण वङ्घर्षाय द्वादशवर्षाय
 तदूर्ध्ववर्षाय त्रैयम् ।
 “आतुराङ्गुमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
 कनिष्ठिकापरीणाहमये च गुट्टिकासुखम् ॥”
 परिणाहोऽत्र स्थूलम् ।
 “तन्मूले कर्षिके हे च कार्यं भागात्तुर्धकात् ।
 कर्षिका गवादिकर्षवत् । कर्षिका हृत्कारा
 गुहाधिकान्तःप्रवेशदोषिनी कर्षिकेति । कर्षि-
 काकारत्वात् कर्षिकेति कथ्यते ।

वस्तिः

“योग्येत्तत्र वस्तिश्च बन्धद्वयविधानतः ।
 न्दगानशूकरगवां मद्भिद्यस्यापि वा भवेत् ॥”
 वस्तिरिति शेषः ।
 “मन्त्रको यस्य वस्तिस्तु तद्वामे तु चर्मजः ।
 कषायरक्तः सन्दर्वस्तिःस्निग्धो हृष्टो हितः ॥
 ब्रह्मवस्तिस्तु नेत्रं स्यात् श्लथ्णमटाङ्गुलोन्मितम् ।
 सुहृच्छिद्रं शप्रपक्षनालिकापरिणाहि च ॥
 शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
 कुरुते परिवृद्धिश्च वस्तिः सस्यगुपासितः ॥
 दिवा श्रौते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
 योषुवर्षाशरत्वाले रात्रौ स्याद्गुवासनम् ।
 बवातिस्निग्धमश्रनं भोजयित्वागुवासयेत् ।
 मदं स्रक्ष्वांश्च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूढं भुक्तवतोऽव्यन्तं वर्णं च ह्यपयेत् ।
 युक्तस्नेहमनो जन्तुं भोजयित्वागुवासयेत् ॥”
 युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोष्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्राभुवो वस्ती नातिकार्यकरोऽस्त्यौ ।
 अतिमात्रो तथानाहृक्तमानिसारकारकौ ॥”
 उभौ वस्ती अगुवासननिरूहास्त्यौ ।
 “उत्तमा स्यात् पत्नेः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
 पत्नेस्त्रिभिः ।
 पलङ्गयेन हीना स्यादुक्ता मात्रागुवासने ॥”
 अथ स्नेहवस्तिः ।
 “श्रताङ्गासैन्धवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
 तस्मान्नोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्दशमाषकैः ॥
 विरेचनात् सप्ररात्रे गते जालबलाय च ।
 सुक्ताग्रागुवास्याय वस्तिर्दोषोऽगुवासनः ॥
 अथागुवासां स्नग्धस्तुष्यासुखेदितं श्रुतेः ।
 भोजयित्वा यथाशक्तं क्षतं चंक्रमणं ततः ॥
 उन्मृष्टानिलविषपूर्वं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
 उष्णाम्बुक्षितं उष्णाम्बुना स्नापितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ।
 कुञ्चितपारजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥
 ऊर्ध्वं वस्तिमुखं सन्नेत्रैरामहस्तेन धारयेत् ।
 पौड्येद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
 जृम्भाकासचवादींश्च वस्तिक्वाले न कारयेत् ।
 चिंश्रन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तिस्तु पीडने ॥
 ततः प्रथिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 स्नजागुनः करावर्णं कुर्याच्छोडिकया युतम् ॥
 यथा मात्रा भवेदेका सर्वज्ञेवैष निश्चयः ।
 विमेषोन्मेषां गुंसासहृष्टा षोडशिकाथ वा ॥
 शुश्रूष्योऽचारणं वा वाङ्मात्रेण स्तथा बुधेः ।
 प्रसारितैः सर्वंगात्रैथैवावैषं प्रथपति ॥”
 यथावैषं स्नेहादि ।
 “ताडयेत्तद्योरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् श्रुतेः
 श्रुतेः ।
 स्निग्धोऽस्नेव तथा श्रोणीं श्रथ्याश्चैवोत्चिपिततः ॥
 स्निग्धोऽस्नेव स्त्रपाण्यभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
 श्रथ्याश्च पादतलस्य त्रीन् वारागुत्चिपिततः ।
 ज्ञाते विघाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ॥

वस्तिः

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रथेति यस्य तु ।
 उपद्रवं विना प्रीष्टं च सस्यगुवाचितः ॥”
 उपद्रवस्थाने उषचोषाविति सुश्रुते पाठः ।
 “जीर्णांशमथ सायाङ्गे स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लब्धनं भोजयेत् कामं दीर्घासितु नरो यदि ॥
 अगुवासिताय देयमिनरोऽङ्गि सुखोदकम् ।
 धान्यशुखोऽकषायं वा स्नेहयापत्तिनाशनम् ॥”
 सुखोदकसुयोदकम् । आपत्तिर्वाधिः ।
 “अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा ।
 विधेया वस्तयस्तीषामन्ते चैव निरूहणम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहेद्येहस्तिवङ्गुणौ ।
 सस्यगद्दचो द्वितीयस्तु स्रक्ष्णमनिलं जयेत् ॥
 नलं वर्णश्च जनयेत् ढतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां वसास्त्री ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयेति सप्तमो मेद एव च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनार्थमोऽस्य स्नेहयेत् ।
 “एवं शुक्रमतात्तु दोषान् द्विगुणः साधु साध-
 येत् ॥
 द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वस्तिः ।
 “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
 स कुञ्जरवलोऽश्वस्य रथे तुल्योऽमरप्रभः ॥
 रूचाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
 दद्याद्द्वैशतथान्येषामग्रावाधमवात्त्राहात् ॥
 स्नेहोऽस्यमात्रो रूचाणां दीर्घकालमनव्ययः ॥”
 अनव्ययोऽवाधकः ।
 “तथा निरूहः स्निग्धानां मज्जामात्रं प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तल्लालं स्नेहो नियोति केवलः ॥
 तस्यान्योऽव्यतरो देयो नहि स्निग्धति तिष्ठति ॥”
 स्निग्धति स्निग्धं तिष्ठति दत्तस्नेह इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गवेदनाधाने शूलं श्वासश्च जायते ॥
 पक्षाशये गुरुत्वश्च तच्च दद्यान्निरूहणम् ॥
 तीक्ष्णं तीक्ष्णोऽधेयुक्ता फलवर्षिर्हितथायवा ।
 यथाहुलोमगोवाशुभलं स्नेहश्च जायते ।
 तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिर्विनिःक्षतः ।
 सर्वोऽव्यो वा दृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥
 अनायातं लहोराने स्नेहं संशोधनेऽरेत् ।
 स्नेहवस्त्वावनायति नाशः स्नेहो विधीयते ॥
 गुडूच्येरुपूतीकमार्गीष्ट्याकरौहिणम् ।
 श्रतावरीसहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ।
 श्वमायातवीकोलकुलत्यात् प्रखतोन्मितात् ।
 चतुर्दशोऽम्भसः पक्का मोगश्रेष्ठस्य तेन च ॥
 पचेत्तलाङ्कं पेष्येज्जीवनीन्निः पलोन्मितैः ।
 अगुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारगुत् ॥”
 पूतकः करङ्गः । रौहिणं रोहिण इति सुगन्ध-
 ढ्यवशिेषः । काकनासा कौयाटोटी । प्रखतं
 पलद्वयम् ।
 “षट्पत्तितयापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणः ।
 दूषितात् समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुश्रुतात् ॥”
 समुदायेन अगुचितनेत्रादिवाभमग्रा ।

वस्तिः

“पानाहारविहाराश्च वस्तिकर्मणि क्तुस्तुश्रः ।
 स्नेहपानचमाः कार्या नात्र कार्या चिचा-
 रणा ॥”
 अथ निरूहवस्तिविधिः ।
 “निरूहवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणात्तरैः ।
 तैरेव तस्य नामानि कृतानि सुनिपुङ्गवैः ॥”
 कारणात्तरैः समवाधिकारकमेदेः ।
 “निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापरं बुधेः ।
 स्वस्थानस्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
 निरूहस्य प्रमायश्च प्रत्यः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रथमसिद्धिं हीनश्च कुडवास्त्वथः ॥”
 परं श्रेष्ठम् ।
 “अतिस्निग्धोऽङ्गिदोषः क्षतोरस्कः क्षयस्तथा ।”
 अङ्गिदोषः अगुत्तङ्गिदोषः । अदत्तोत्तङ्गिदोष
 इति यावत् । क्षतोरस्क उरःक्षतवान् ।
 “आधानश्चेद्दिहिकाशः शोथश्चासप्रप्रीडितः ।
 गुदशोफातिशारात्तो विरुचोऽङ्गुलं वुनः ।
 शर्मिणी मधुमेष्टौ च नास्याद्याश्च जलोदरी ।
 वातथाद्यादुदावर्षं वाताह्वविषमन्वरे ॥
 स्रक्ष्णोऽव्योदरानाहृक्त्वजङ्घाप्रसरीषु च ।
 दृढस्त्वद्दरमन्दाधिप्रमेष्टेयु निरूहणम् ॥
 मूलेऽस्नापिते हृद्रोगे योग्येद्विधिवद्वुधः ।
 उन्मृष्टानिलविषमन्मिश्रं स्निग्धमभोजितम् ॥
 मध्याङ्गे यद्विषयं च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥”
 स्निग्धं सभ्यक्तम् । स्निग्धं उष्णाम्बुक्षितम् ।
 “स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ॥
 जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
 तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रस्तु निरूहागमनेच्छया ॥”
 अत्र सुहूर्त्तमात्रशब्दे नैतदपि बोधितम् ।
 निरूहप्रत्यागमनकालो सुहूर्त्तमात्रः ।
 “अनायातं सुहूर्त्तानु निरूहं शोधनेऽरेत् ।
 निरूहेरेव मतिमान् चारुःस्त्रास्त्वैस्त्वैः ॥
 यस्य क्रमेण शच्छन्ति विटपितकषवायवः ।
 जाषवश्चोपजायेत सुनिरूढं तमादिश्रेत् ॥
 विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।
 आस्थापनस्नेहवस्त्वोः सस्यगद्दाने तु लक्ष-
 यम् ॥”
 विविक्तता दत्तौषधनिःसरणम् ।
 “अनेन विधिना युष्माङ्गिस्नेहं वस्तिदानवित् ।
 द्वितीयं वा ढतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
 सन्नेह एकः पवने पित्तं द्वौ पयसा सह ।
 कषायकटुका मज्जा कफे लब्ध्यास्त्वयो हितः ॥
 पित्तश्लेष्मानिकाविष्टं क्षीरयूथरसैः क्रमात् ।
 निरूहं भोजयित्वा च ततस्तमगुवासयेत् ॥
 सुकुमारस्य दृढस्य बालस्य च स्रक्ष्णैः ।
 वस्तिस्तीक्ष्णा प्रयुक्ता हि तेषां हन्याद्दक्षा-
 युषी ॥
 दद्याद्गुल्लोशनं पूर्वं मध्ये होषहरं ततः ।
 पक्वात् संप्रमनीयश्च दद्याद्दक्षिं विषयश्चः ॥
 शरक्ष्णैर्जं मधुकं पिप्याली सैन्धवं वचा ।
 हृषुषा फलकक्ष्णश्च वस्तिस्तुलोशनः स्तुतः ॥”
 दस्तुलोशनवस्तिः ॥ * ॥

वस्तिः

वस्तिः

वस्तिः

“श्रुताज्ञा मधुकं विस्त्रं चौटर्णं फलमेव च ।
चक्राञ्जिकः सगोमृजो वस्तिर्दीवहरः स्तुतः ॥”
इति दीवहरवस्तिः ॥ * ॥

“प्रियङ्गुमधुकं सुप्ता तथैव च रखाञ्जणम् ।
सचौरः शस्यते वस्तिर्दीवार्णां श्रमनः स्तुतः ॥”
इति श्रमनवस्तिः ॥ * ॥

“त्रिफलाक्षाथगोमृजचौद्रवारसमायुताः ।
जघकादिप्रतीवाया वस्त्रयो खेखनाः स्तुताः ॥”
जघकादिप्रतीवायाः जघकादिगणविशेषचूर्ण-
प्रक्षेपाः । इति खेखनवस्त्रयः ॥ * ॥

“दृङ्घनद्वयनिःकायेः कल्मेर्मधुरकीर्यताः ।
सर्पिर्मांशवरोपेता वस्त्रयो दृङ्घ्याः स्तुताः ॥”
इति दृङ्घनवस्त्रयः ॥ * ॥

“वदर्थैरावतीश्रुतुप्रास्त्रलीपुष्यजाङ्गराः ।
रोरावती नाराङ्गी । श्रेतुः बहुवारः ।
चौरसिद्धाः चौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः ।
अजोरधैरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षयैः ॥”
अजन्मभ्रमः । उरभो मेघः । एषाः ज्ञायन्मगः ।
“भाजा पिच्छिलवस्तीनां पलेर्द्वाद्दशभिमता ॥”
इति पिच्छिलवस्त्रयः ॥ * ॥

“दत्त्वादौ सैन्धवस्थासं मधुनः प्रष्टतिद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रष्टतित्रयम् ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्मस्य प्रष्टति विपेत् ।
संस्कृष्टे कषायस्तु चतुःप्रष्टतिसन्मितम् ॥
एक्षीयाच्च तदावापमन्ते द्विप्रष्टतोन्मितम् ।
चिन्ना विमथ्य दद्याच्च निरुहं कुप्रलो भियक् ॥
यवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वाद्दशप्रष्टतो भवेत् ।
वाते चतुःपलं चौत्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ॥
पित्ते चतुःपलं चौत्रं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम् ।
कफे तु षट्पलं चौत्रं विपेत् स्नेहं चतुः-
पलम् ॥”
इति निरुहमात्रा ॥

“एरुक्काथतुल्योर्धं मधु तैलं पलायकम् ।
श्रुतपुष्यापलायैर्न सैन्धवाङ्गैर्न संयुतम् ॥
मधुतेलिकसंज्ञोर्यं वस्तिर्दीवलोडितः ।
मेदोगुल्मकमित्री हमलोदावर्णनाशनः ॥
बलवर्धकरश्चैव हृद्यो दीपनदृङ्घयः ॥”
इति मधुतेलिकवस्तिः ॥

“चौद्राण्यचौरतेजानां प्रष्टतं प्रष्टतं भवेत् ।
हृद्युषा सैन्धवाक्षौ वस्तिः स्याद्वापनः
परः ॥”
वापनः वारकः । इति वापनवस्तिः ॥ * ॥

“एरुक्कालनिषकायो मधु तैलं ससैन्धवम् ।
एष शुक्तरथो वस्तिः स्वचापिप्यलीपलः ॥”
इति शुक्तरथवस्तिः ॥

“पञ्चमूलस्य नियुक्तायसौलं मागधिका मधु ।
सधैन्धवः सधेष्टाङ्गः सिद्धवस्तिरिति स्तुतः ॥”
इति सिद्धवस्तिः ॥

“ज्ञानसुखोदकेः क्षुधाह्निवास्त्रप्रमज्जीर्यताम् ।
वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत् ॥”
अथोत्तरवस्तिविधिः ।
“अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिशुचरसंज्ञितम् ।

निरुहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरमञ्जकः ॥
दादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकार्णिकम् ।
मालतीपुष्यष्टनाभं छिद्रं सधेपनिर्गमम् ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्णिका ।
तदूर्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥
अथ स्थापनसुद्वयस्य हस्तस्य स्नानभोजनैः ।
स्थितस्य जालुमात्रेण पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥
स्निग्धया मेदुमार्गान् ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शूनैः शूनैर्हताभ्यक्तं मेदुरन्तुं षड्ङ्गुलानि षट् ॥
ततोऽवपीडयेदस्तिं शूनैर्नेत्रं विनिर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकाशूलं नेत्रं कुर्व्याद्दशाङ्गुलम् ।
सुदुः प्रथेयं योव्यश्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥
द्वाङ्गुलं सूत्रमार्गं च सूक्ष्मनेत्रं विधेयजेत् ।
सूत्रमञ्चविकारेषु बालानां लेकमङ्गुलम् ॥
शूनैर्निष्कम्यमाथेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षयैः ॥
मालतीपुष्यष्टनाभं नेत्रमित्युक्तवान् पुनः सूक्ष्म-
शब्दाभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूक्ष्माता-
बोधनायम् ।

“योनिमार्गेषु नारीनां स्नेहमात्रा द्विपालिका ॥
सूत्रमार्गं प्रसोम्नाना बालानाञ्च द्विकार्णिकी ।
उत्तानाये स्थिते दद्यात् ऊर्ध्ववान्ने विचक्षयः ॥
अप्रयागच्छति भिषक् वस्त्रावुत्तरसंज्ञिते ।
भूयो वस्तिं विदध्याच्च संयुक्तं शोधनेर्गोषैः ॥
फलवस्तिं विदध्याच्च योनिमार्गे षट् भिषक् ।
सूत्रेर्विनिर्मिता स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥
दृष्टमाने तथा वस्ती दद्याद्दस्तिं विशारदः ॥
चौरिदृष्टकषायस्य पयसा शीतलेन वा ॥”
दृष्टमाने वस्ती यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दत्तस्मिन्
दृष्टमाने ।

“वस्तिः शुक्लरजःपुषां स्त्रीयामार्गपजा रुजः ।
हन्यादुत्तरवस्तिस्तु मोक्षिता मेहिनां क्वचित् ॥
सम्यग्दत्तस्य जिह्वानि व्यापदक्रम एव च ।
वस्तिरुत्तरवस्त्रस्य समाप्तः स्नेहवस्तिना ॥” * ॥
अथ फलवर्णविधिः ।
“एताभ्यस्ते गुदे विष्णु सञ्चला स्त्राङ्गुलसन्निभा ।
मलप्रवर्तिनी वस्तिः फलवस्तिश्च ना स्तुता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“चतुरङ्गुलां वेद्यमर्थो नाङ्गीं प्रतिलक्षयं ज्ञत्वा
तथा वस्तिप्रतिकर्मे ज्ञुष्यात् ।
नातिचोष्णं च काले च न शीते न च भोजिते ।
न निद्रासौ च स्रजार्त्तं विहासौ न च वेदभाक् ।
वस्तिकर्मे निरुहश्च कारयेत् निरस्य च ।
आदौ स्रजविष्टोऽग्रे ज्ञत्वा गुदं प्रचाल्य नाति
प्रथिलप्रथ्यायां प्रायथिल्या वामाङ्गे वामपादं
दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोष्य जङ्घोपरि-
संस्थाय गुदाभ्यन्तरे षड्ङ्गुलमात्रां नाङ्गीं सुधीः
सञ्चारयेत् । ततः शूनैः शूनैर्वस्तिं निष्पीड्य
द्विपलपरिमितलेन निरुहं ज्ञुष्यात् । निरुहा-
नन्तरं शूनैः शूनैरुत्तारं प्रायथिल्या ऊर्ध्वं
ज्वय च पश्चात् सङ्कोष्य पाथिभिः पञ्च वारान्
स्निग्धपिच्छान् चोटयेत् । ततः स्नानं ज्ञत्वा

क्षयीनाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्यु-
दरवासान् दोषान् निवारयति । पच्छित्वास्तं
वस्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्मे च विदुः ॥” इति
हारौते स्त्रचस्थाने हतौयेऽध्याये ॥

“कृतचयं श्रेलवरस्य रस्ये
स्थितं धनेप्रायतनस्य पार्श्वे ।
महर्षिसंघेऽतमप्रियेभ्यः
पुनर्वसुस्मृत्तान्प्रत्येच्छत् ॥
वस्तिर्नरेभ्यः किमप्येष दत्तः
स्यात् सिद्धिमान् किन्नयनस्य नेत्रम् ।
कौडिकं प्रमाणाकृति किङ्कुणश्च
केषाश्च किं योनिगुणश्च वस्तिः ॥
निरुहकर्म प्रणिधानमात्राः
स्नेहस्य वा काः श्रमने विधिः कः ।
के वस्त्रयः केतु मता इतीदं
शुक्लतरं प्राह वचो महर्षिः ॥
समीक्ष्य दौषौषधदेशकाल-
साम्प्रदायिचत्वीकवयोवसाना ।
वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय
स्तुः सर्वकर्मणि च सिद्धिमन्ति ॥
सुवर्णरूप्यनयुतान्भवीति
कांस्यास्त्रिंशद्दहमवेच्छन्ते ।
नलेत्रिंशोर्मेणिभिश्च तैस्ते
कायाणि नञ्चाणि सुकर्णकानि ॥
षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसन्मितानि
षट्त्रिंशत्तद्विद्वद्दशवर्षजानाम् ।
स्युर्मुद्गकर्कसुसतीनवाह-
द्विद्विष्य वस्तीनां पिच्छितानि चापि ॥
यथावथोऽङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यां
मूलाययोः स्तुः परिणाहवन्ति ।
अजनि गोपुच्छसमास्तौनि
अस्थानि च स्युर्गलिकासुखानि ॥
स्यात् कथिकेकाप्यचतुर्धामगे
मूलाश्रिते वस्तिनिवन्धने द्वे ।
अरदुग्धो माह्विषहारिणो वा
स्यात् शौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥
दृष्टस्तुर्नदृष्टिरो विगन्तः
कषायरक्तः सुष्टुः सुसुष्टुः ।
गुणां वयो वीक्ष्य यथाशुक्लं
नेत्रेषु योव्यस्तु सुवहस्रजः ॥
वस्तिरमात्रे ज्ञवानां गलो वा
स्यादृष्टपादः सुघनः पटो वा ।
आस्थापनाङ्गं पुरुषं विधिभ्रः
समीक्ष्य पुष्येऽहनि शुक्लपदे ॥
प्रशस्तनचत्रसुहृत्सौम्येगे
कीर्णाङ्गिकापयुपक्रमेत ।
बासां गुडुर्चौ चिफलां सरासौं
द्वे पञ्च मूले च पक्षोन्मितानि ॥
अथौ पक्षान्द्वैतुलाच्च मांसा-
च्छागात् पचेदुषु चतुर्थेष्वम् ।
पूतं यवानौफलविस्त्रकुष्ठ-
बचाप्रस्राक्षा घनपिप्यलीनाम् ॥

कल्मेगं च चौरप्रयुतेः स तैले-
रुतं सुखोयं तु पिचुप्रमाणैः ।
शुडोत्पलं द्विप्रहतासु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्वा मधुसैन्धवादि ॥
प्रचिप्य वस्त्रौ मथितं खलेन
सुवहसुक्त्वाय च निर्वालीकम् ।
अद्भुतमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीयवस्त्रिम् ॥
तेलाक्तगात्रं कृतमत्र विट्कं
नाति च्छुधात्तं शयने मनुष्यम् ।
समेद्य वेधन्नतप्रैरसेवा
नाद्युच्छ्रिते साक्षरयोगोपपन्ने ॥
सखेन पार्श्वेन सुखं श्रयानं
कृत्वर्ज्जुदेहं खमजोपधानम् ।
निकृष्टां सर्वतरमस्य सकृपि
वामं प्रसाध्यं प्रणयेत्तत्तम् ॥
स्निग्धं गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं श्रुनेन्दुजुष्टवर्षम् ।
अकम्यनावेपनलाघवाद्दीप्तु
पाशुयोग्यांश्चापि विद्वंशयन् हि ॥
प्रपीथ्यैकैकगृह्येन दत्तं
नेत्रं श्रुनेरेव ततोऽवकर्षेत् ।
तिथ्यं कप्रयोते तु न याति धारा
गुदन्नयः स्याच्चरिते च नेत्रे ॥
दत्तः श्रुनेर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठ प्रधावत्तपिडितस्य ।
श्रीतस्वतिसम्भकरो विदाहं
मूर्च्छां च कुर्वाद्येतिमात्रसुख्यः ।
स्निग्धोऽतिजाद्यं पवनम् रुच-
स्तन्वल्पमात्रा लवणस्त्रयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतिरोगं
जामनु सान्नः सुचिरेण चैति ॥
दाहातिसारो लवणोऽतिक्रम्या-
त्तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योष्यं मधुसैन्धवस्तु
स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽशुककम् ॥
विमथ्य संयुज्य पुनद्रवेस्तत्
वस्त्रौ निदध्याम्भयितं खलेन ।
आमाश्रयोऽतिरोगोऽशुदश्च
तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
लोभन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सर्वां श्रयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
विह्वातवेगो यदि चाहर्हदस्ते
निष्कृष्य दत्ते प्रणयेदश्रेयम् ॥
उत्तानदेहस्य कृतोपधानः
स्याद्भैक्ष्यमात्रोति तथास्य देहम्
एकोऽपकर्षं नक्तं खमागतं
पित्तं द्वितीयस्तु कर्षं तृतीयः ॥
प्रव्यागते कोष्ठाषणावसिक्तः
भ्रात्यन्नमद्यात्तशुना रसेन ।
जीर्णं तु सार्धं लघु चाल्पमात्रं
सुक्तेऽशुवास्यः परिहृद्द्वयार्थम् ॥”

“स्निग्धोऽथ एकः पवने निरुहो
ह्यौ खाडुश्रीतो मयसा च पित्तं ।
त्रयः समन्त्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरुहान् परं विधेयाः ॥
रसेन वाते प्रति भोजनं स्थान्
चौरेण पित्तं तु कफे च यथैः ।
तथाशुवास्त्रेषु च विस्वतेषु
स्याज्जीवनीयं फलसाधितम् ॥”
इति चरके विह्विस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
“तत्र स्नेहादीनां कर्मण्यां वस्तिकर्मप्रधान-
तममाहुः प्राचाः । कस्मादनेककर्मकरत्वा-
दस्तिरिह वस्तिर्नानाविधन्यसंयोगाद्दोषाणां
संशोधनसंशमनसंश्रद्धाणि करोति । क्षीय-
शुक्रं वाजोकरोति कृष्यं हृद्यति स्थूलं कर्ष-
यति चक्षुः प्रीणयति वक्षीपलितसुपहन्ति वयः
स्थापति । शरीरोपचर्यं वयं जलमारोग्य-
मायुष्यः परिहृद्द्विह करोति वस्तिः सम्य-
गुपासितः ॥ तथा च्चरतीवारतिमिरप्रति-
श्यायशरीरोगाधिमान्नाहृत्तान्नेपकपचाघाते-
काङ्गसर्वाङ्गरोगाधमनोदरप्रकराशुल्लहृद्गुप-
दंगानाहृत्तकृच्छुगुल्लवातशोथितवातकृत्-
पुरीषोदावर्णशुक्रार्त्तवस्तन्याश्रद्धशुमरथाग्रहा
श्रीःशरीरं मृद्गार्भप्रपत्तिषु चात्थसुपयुज्यते ॥”
“तत्र द्विविधो वस्तिः नैरुहिकः स्नेहिकश्च ।
आस्थापनं निरुह इत्यनर्थात्तरम् । तस्य
विकल्पो मायुतेलकः । तस्य पर्यायशब्दो
यापनो युक्ततरथः सिद्धवस्तिरिति । सदोष-
निर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरुहः । वयः
स्थापनादायुःस्थापनाहास्थापनम् । मायुतेलि-
कविधानश्च निरुहकर्मचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥
तत्र यथा प्रमाद्यगुणविहितः स्नेहवस्ति-
विकल्पोऽशुवासनः पादावहृत्तः । अशुवसन्नपि
न दुष्कृत्तुदिवसं दीयत इत्यशुवासनः ॥
तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावहृत्तोऽपरि-
हृत्तार्थोमात्रावस्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥
“अत ऊर्ध्वे प्रवक्ष्यामि आपदः स्नेहवस्तिजाः ।
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्फुरन्निलादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्वन्त्युपद्रदान् स्नेहः स चापि न निवर्षते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे सुखकषायता ।
जृम्भावातरुजास्तास्ता वैपयुर्विषमच्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु सुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तुष्णा च्वरः खेदो नेत्रमृज्जप्रीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
गौरवं हृद्भिःश्चावः कृच्छुः श्रीतच्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वै रक्तं निधापयेत् ।
यथास्त्वं दोषप्रमत्तान्पयोष्यानि यानि च ॥
अव्याधितेऽत्रात्तिमभवात् स्नेहो नैति यदा
तदा ।
शुकरामाशयः शूलं वायुश्चाप्रतिवचरः ॥
कृत्पीडासुखवैरस्यं श्वासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।

तत्रापतर्पणस्थानो दीपनो विधिरिच्यते ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाभाते श्वायः शूलश्च जायते ॥
पक्ताशयगुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहयम् ।
अतितोक्षणीवधैरेवं सिद्धचाप्यशुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरशुद्धते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गान्धेयु सन्निद्रयाणात्पुष्पेयोऽवसादनम् ॥
स्नेहगन्धिसुखन्तच कासश्वासावरोचकः ।
अतिपीडितवत्तत्र विविधा स्थापनन्तथा ॥
अखिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्यो-
जितः ।
श्रीतो मधुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
विवन्मगौरवाशानशूलाः पक्ताशयं प्रति ।
तत्रास्थापनेवाशु प्रयोष्यं साशुवासनम् ॥
अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ।
दत्तो नैति क्लमोत्क्रीश्री भृष्टं वा रतिमाव-
हेत् ॥
तत्र वास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अन्वासनश्च स्नेहेन शोधनीयेन प्रस्यते ॥
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
कुर्वाहस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वगुणो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्वाणं स्नेहवस्तिरनिःश्वतः ॥
सर्वोऽल्पो वा तृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजा-
नता ॥
अनायान्तन्लहोरात्रात् स्नेहं संशोधनेर्जयेत् ॥
स्नेहवस्त्वावनाथाते नाभ्यः स्नेहो विधीयते ।
इत्युक्त्वा थापदः सर्वाः सलक्ष्यचिकित्-
सिताः ॥”
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्यायः ॥
वस्तिकर्माणाः, पु, (वस्तिकर्मणा तच्छोधनयापा-
रेण व्याटाः । वस्तिशोधनं एवास्त्र प्रचुरकार्य-
करत्वात् तथालम् ।) अरिहृत्तः । भूरिटा
इति स्थातः । यथा,—
“अरिष्टो वस्तिकर्माणांो वीथीरः फेनिलः
सुखः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।
वस्तिमलं, क्ली, (वस्तेर्नाभ्यधोभागस्य मलम् ।)
मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥
वस्तु, क्ली, (वसतीति । वस + “वसेस्तु ।” उया०
१ । ७६ । इति तुम् ।) इत्यम् । यथा,—
“बुद्धनयं स्तोपिकं स्थात् सत्त्वं त्रयश्च वस्तु च ।”
इति ॥
(तथा, भागवते । ६ । ४ । २७ ।
“यच्छेषु हारेषु सुतेषु ननुषु
द्विपोतमस्त्वन्धनवाजिवस्तुषु ।
अचत्थरत्नाभरथात्तरादि-
अनन्तकोषिव्यकरोदसकृतिम् ॥”
पाचभूतम् । यथा, रघो । ३ । २६ ।
“अधोपनीतं विधिषु द्वि विपश्चितो
विनिन्दुरेनं शुरनो शुचप्रियम् ।
अवन्ध्यन्नाश्च नभुङ्करच ते
क्रिया द्वि वक्षुपश्चिता प्रसीदति ॥”

पदाथैः । यथा,—

“भावः पदारथो धर्मः स्यात् वस्त्रं तत्त्वञ्च
वस्तु च ॥”

इति चिकाण्डशेषः ॥

(यथा, शुकुन्तलायाम् १ अङ्के ।

“सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)

जगति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्याय-
शास्त्रम् ॥ सच्चिदानन्दार्थं ब्रह्म । इति वेदान्त-
सारः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ४६ ।
“अहो वस्तुनि मात्स्वर्गमहो भक्तिरवस्तुनि ॥”
कार्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १५ । १२५ ।

“वस्तुष्वशक्येषु समुदायमर्थं तु
शक्येषु मोहादसमुदायमर्थं ।
शक्येषु कालेन समुदायमर्थं
त्रिष्वेव कार्यव्यसनं वदन्ति ॥”

अर्थः । इति मञ्जिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
६ । ६५ ।

“अथाङ्गिरसमयण्यसुटाहरणवस्तुषु ।

श्लेषो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूषणम् ॥”

इतिवृत्तम् । यथा, विक्रमोर्षश्चाम् ।

“अहमस्यां कालिदासप्रथितवस्तुना नवेन त्रोट-
केनोपस्थायि ॥”

वस्तुर्न, क्री, (वस्तु + नञ्प्रत्ययान् ।) वास्तुकम् ।
इति शब्दरत्नावली राजनिघण्टुश्च ॥

वस्तुकी, स्त्री, (वस्तुक + गौरादिभ्यात् ङीष् ।)
श्वेतचिह्नोशाकः । इति राजनिघण्टुः ॥

वस्त्यं, क्री, (वस् + क्तान् ।) वस्तिर्वासस्तुस्यां
माधु । वस्ति + “तत्र साधुः ।” ४ । ४ । ६८ ।

इति धनुः । १४४म् । इत्यमरः ॥

वस्त्रं, क्री, (वस्त्रे च्याच्छाद्यतेऽनेनेति । वस्त्र-
व्याच्छादने + “सर्वधातुभ्यः कृत् ।” उणा० ४ ।

१५८ इति कृत् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादि-
निर्मितवस्तु । कापड इति भाषा । तत्पर्यायः ।

व्याच्छादनम् २ वासः ३ चेलम् ४ वसनम् ५
काशुकम् ६ । इत्यमरः ॥ विधयः ७ प्रोतः ८

लक्तकः ९ कर्पटः १० श्राटकः ११ कशिपुः १२ ।
इति ङटाधरः ॥ वासचम् १३ द्विचयम् १४

प्रोतम् १५ क्रादम् १६ वासम् १७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ॥ ॥ अस्य परिधानविधिवर्था,
शत्रुः ।

“विकचोऽनुत्तरीयश्च नभश्चावस्त्र एव च ।
यौतं स्नातं तथा कर्म न नयश्चिन्तयेदपि ॥”

विकचः परीधानार्थं हतकच्छः । तथा च ।
“परीधानावधिः कक्षा निवहता ह्यासुरी भवेत् ॥”

स्त्वितिः ।
“नामे उच्छे तथा नामौ कश्चनसुदाहृतम् ।
शभिः कचैः परीक्षितो विप्रः स शुचिः स्त्वितः ॥”

बौधायनः ।
“नामौ वृत्तश्च अदक्षमाच्छादयति आशुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्त्रं तद्विच्छन्नसुभयोक्तयोः ॥”

अथेताः । इथा नामौ प्रयोगयेत् । स्त्वितिः ।

न स्यात् कर्मणि कश्चुकीति । उत्तरीयधारणं
चोपवीतवत् ।

“यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।
तथा सन्ध्यते यन्नाहुत्तराच्छादनं शुभम् ॥”

इति स्त्वितिः ॥
अत्र यथा द्विजोत्तमैः सवापसयत्वादिना उप-
वीतं धार्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-
त्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्राशुक्तशत्रुवचनं न
सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतिः । पारस्करः । एकश्चे-
द्वासो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति ।
इत्याहुत्तरतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य धारणशुभताः ।
यथा,—

“काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीर्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिवर्द्धं शूलं निर्मलाम्बरधारणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अपि च ।

“स्नातस्थानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तशुमार्जनम् ।
कान्तिप्रदं शरीरस्य कच्छ्यादोपनाशनम् ॥
कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।
वातश्लेष्महरं तत्तु श्रुतकाले विधारयेत् ॥”

कौषेयं पट्टाम्बरं तमरवस्त्रञ्च ।
“मैथ्यं सुश्रुतं पित्तत्रं कषायं वक्षुमुच्यते ।
तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु प्रस्यते ॥”

कषायं कौकची इति लोके । कषायरागरक्तं
वा ।

“युक्तम् शुभदं वस्त्रं श्रुतातपनिवारणम् ।
न चोष्यं न च वा श्रुतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥
यप्रस्यं काम्यमायुष्यं श्रीभद्रानन्दवर्द्धनम् ।
त्वयं वशीकरं कथं नव निर्मलमम्बरम् ॥”

काम्यं कामोद्दीपकम् ।
“करापि न जनेः सद्भिर्धर्म्यं मलिनमम्बरम् ।
तत्तु कश्चुकमिकरं म्बान्धलक्ष्मीकरं परम् ॥”

अलक्ष्मीरशोभा दाहिनं वा । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ (अथ खड्गे वच्छादिदर्शनात्
शुभफलं यथा,—

“कथां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-
जसः ।
यः पश्येत्तमते यो वा कृत्वादर्शविशामिषम् ॥
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्याधिपनं फलम् ॥
यस्य स्यादायुरारोग्यं विचित्रं बहु च सोऽभुते ॥”

इति वाभटे शरीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)
अथ नववस्त्रपरीधानदिनम् ।

“ब्रह्माशुराध्वसुतित्यभिशाखदक्ष-
चित्रोत्तराभिपवनादितिरेवतोषु ।
जम्बूद्वीपवपुधशुक्रदिनोत्सवादी
धार्थ्यं नवं वसनमोचरदेवतुष्टौ ॥”

इति श्रीतिसप्तम् ॥ * ॥
अपि च ।

“सूर्यं चाक्षयधनं ब्रह्मः प्राशदिने क्रेशः सदा
भूमिजे
वस्त्राणां बहुता उपै सुरसुरौ विद्यागमः
सम्पदः ।

नावाभोगयुतः प्रभोदशधनं दिव्याङ्गना भागवे
शरीरे स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे वृते
नूतने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
अस्य चारसंयोगनिविह्वदिनानि यथा,—

“मन्दमङ्गलघण्टीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
वस्त्राणां चारसंयोगो दृष्टव्याचमनं कुलम् ॥”

इत्याहुत्तकारतरतत्वम् ॥
तद्दानफलं यथा,—

“वासोदक्षान्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥
इति शुद्धितत्वम् ॥

अपि च ।
“द्विजानां ये तु सततं शुभवस्त्रप्रदा नराः ।
वस्त्रगम्ययुतः पञ्चास्त्राणां मुजलश्रीतलः ॥”

इत्याद्ये वङ्गपुराणे यमप्रश्मिलोपाख्याननामा-
ध्यायः ॥ * ॥ तेन विष्णुपूजाविधिवर्था,—
“दुकूलपट्टकौषेयवास्त्रकार्पासकार्पासिकादिभिः ।
वासोभिः पूजयेद्विष्णुं ससुभैरात्मनः प्रियैः ॥”

इति तत्रैव क्रियायोगनामाध्यायश्च ॥
तदुपहृणविधिवर्था । विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।

“वस्त्रं दृशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ।
आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥
तस्याधिपतिवर्था । तत्रैव ।

“बाह्यस्थं स्त्रुतं वासः सौम्यानि रजतानि च ।
परिणमश्च तथा सर्वं वायथाः परिकीर्तिताः ॥”

तन्वतिप्रहृणप्रयश्चित्तं यथा । हारीतः । मणि-
वासोऽगवादीनां प्रतिपद्ये सावित्र्यष्टशतं जपेत् ।
अष्टमहस्रं अष्टोत्तरमहस्रम् । इति शुद्धि-
तत्वम् ॥ * ॥ अपि च ।

श्रीभगवातुवाच ।
“कार्पासं कामलं वाल्मं कौषेयं वस्त्रमिष्यते ।
तत्तु पूर्वं पूजयित्वा मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् ॥
निर्देष्यं मलिनं कौषेयं क्लिन्नं गान्धावलिङ्गितम् ।
परकीयं वाङ्मुदं कृत्वा विद्धं तथोपितम् ॥
उपनेशं विधीतश्च श्रेष्ठमन्त्रादिद्वेषितम् ॥
प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पैत्रो च कर्मणि ।
वर्जयेत् प्रापयोगेन यन्नाहुत्तुपयोजनं ॥”

प्रापयोगेन इत्यत्र स्त्रीपयोगेन इति क्वचित्तु
पुस्तके पाठः ।

“उत्तरीयोत्तरासङ्गौ निष्कलो मोदचेलकः ।
परिधानश्च पश्चेताम्बस्तुतानि प्रयोचयेत् ॥
श्राणवस्त्रं नीशारश्च तथैवातपवारश्चम् ॥”

क्वचित्तु पुस्तके श्राणवस्त्रमित्यत्र मणिवस्त्रमिति
पाठः ।

“चक्रातकं तथा दूर्यं पञ्च स्थानान्युदृष्टे ।
पताकाध्वजदृष्टादौ स्तुतं वस्त्रं प्रयोचयेत् ॥
अन्यत्रावरणादौ च तद्विना प्रस्ततोऽपि च ।
रत्नं कौषेयवस्त्रञ्च महादैचे प्रशस्यते ॥
गीतं तथैव कौषेयं वासुदेवाय चोत्सृजेत् ।
रक्तसु कम्बलं दद्यात् शिवाय परमात्मने ॥
विचित्रं सर्वदेवेशो देवीभ्योऽप्युं निवेदयेत् ।
कार्पासं सर्ववोभद्रं दद्यात् सर्वेश्वर एव तु ॥

नैकान्तरक्तं दद्यात् वासुदेवाय चैलकम् ।
 तथा नैकान्तरक्तान् शिवाय विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरक्तान् यद्दत्तं तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
 नीलीरक्तं प्रमादात् यो दद्याद्विषये बुधः ।
 निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरव ॥
 विचित्रे वासि पुनर्लभं नीलीविरञ्जितम् ।
 वस्त्रं दद्यान्महादेवे नान्यस्त्रे तु कदाचन ॥
 द्विपदां ब्राह्मणो यद्वत् देवानां वासवो यथा ।
 तथा भूयवर्गेषु वस्त्रसुप्तसमुच्यते ॥
 वस्त्रेण चायते लब्धं वस्त्रेण चायते लघम् ।
 वस्त्रात् स्यात् सर्वतः सिद्धिश्चतुर्वर्गप्रदश्च तत् ॥
 इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
 राज्ञा सदा वस्त्राच्छादितशरीरं कर्तव्यम् ।
 यथा,—
 “सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् स ह्यद्वैतः ।
 अवस्त्राच्छादितं गार्भं न विप्रैः प्रदर्शयेत् ॥”
 इति तन्त्रेण ८६ अध्यायः ॥
 नीलवस्त्रं परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यथा,—
 वराह उवाच ।
 “भूवितो नीलवस्त्रेण यो हि मासुपसर्पति ।
 वर्षाणाञ्च प्रतं पञ्च क्षमिभूत्वा स तिष्ठति ॥
 नस्य वस्त्रामि सुप्तोऽपि अपराधविशोधनम् ।
 प्रायश्चित्तं विशालाक्षि येन सुच्येत किञ्चिदात् ॥
 प्रतं चान्नायनं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 सुच्यते किञ्चिदात् भूमे एवमेतन्न संशयः ॥”
 इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजेन रक्तवस्त्रपरी-
 धाननिषेधो यथा,—
 वराह उवाच ।
 “रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मासुपसर्पति ।
 तस्यापि श्रेष्ठ्य सुप्तोऽपि कर्म संसारमोक्षणम् ॥
 रजस्वलात् नारीसु रजो यत्तत् प्रवर्जते ।
 तेनासौ रजसा सृष्टो कर्मदोषेण जायतेः ॥
 वर्षाणि द्वापञ्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
 रजो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
 येन सुच्यन्ति वै भूमे पुण्याः शास्त्रवर्जिताः ॥
 शकाहारं ततः कृत्वा दिनानि द्वापञ्च च ।
 वायुभक्तो दिनत्रयी दिनमेकं जलाशनः ॥
 एवं स सुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
 प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते स ह्य ॥
 एतपि कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
 प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”
 इति तन्त्रेण रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
 परिधृतकृष्णवस्त्रस्य विष्णुपासननिषेधो यथा,—
 “यः पुनः कृष्णवस्त्रेण मम कर्मपरायणः ।
 देवि कर्मणि कुर्वीत तस्य वै पतनं श्रेष्ठम् ॥
 वृथा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्ष्यं चायते ।
 मशकच्छीणि वर्षाणि कच्छच्छीणि च पञ्च च ॥
 न स गच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
 पारावतश्च जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥

जातो ममापराधेन चित्तः पारावतो भुवि ।
 निष्ठते मम पार्श्वेषु यत्रैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
 येनासौ लभते सिद्धिं कृष्णवस्त्रापराधतः ॥
 सप्राहं यावत् भुङ्क्ता चिरात्तं प्रकृतपिच्छिकाम् ।
 नीणि पिच्छान् चिरात्तन्तु एवं सुच्येत किञ्चि-
 षात् ॥
 य एतेन विधानेन देवि कर्मणि कारयेत् ।
 शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गाजुसारकः ।
 न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
 इति तन्त्रेण कृष्णवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
 परिधृतधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्मकरणनिषेधो
 यथा,—
 वराह उवाच ।
 “वासवा न च धौतेन यो मे कर्मणि कारयेत् ।
 शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गाजुसारकः ॥
 तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुन्धरे ।
 पतन्ति येन संसारं वासवोच्छेदकारिणः ॥
 देवि भूत्वा गजोन्मत्तस्त्रिहृत्कं नरो सुवि ।
 उच्छेकं भवेन्न्यक्तं जन्म चैकं खरस्तथा ॥
 गोमातुरेकजन्मा वै जन्म चैकं ह्यस्तथा ।
 सारङ्गश्चैकजन्मा वै न्यगो भवति चैकतः ॥
 सप्तजन्मान्तरं पञ्चात्ततो भवति मातुषः ।
 मङ्गलश्च गुणश्च मम कर्मपरायणः ।
 निरापराधो दक्षश्च अहङ्कारविवर्जितः ॥
 धरण्यावाच ।
 सुतसेतत् प्रयत्नेन यन्मया ससदाहृतम् ।
 संसारं वासवोच्छेदं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
 प्रायश्चित्तं च मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
 किञ्चिदात् येन सुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥
 वराह उवाच ।
 श्रेष्ठ्य तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मया न वै ।
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
 यावत्केन दिवं त्रीणि पिण्याकेन पुनश्चयः ।
 कथ्यमानो दिनत्रयी पायसेन दिनत्रयम् ॥
 एव कृत्वा महाभागे वासवोच्छेदकारिणः ।
 अपराधं न विद्वेत संसारश्च न गच्छति ॥”
 इति तन्त्रेण अधौतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ अथ परिधृतपरकीयवस्त्रस्य
 विष्णुपूजादिकरं प्रायश्चित्तम् ।
 वाराह उवाच ।
 “यः पारक्येण वस्त्रेण नावधूतेन मास्रवि ।
 प्रायश्चित्तो पुमास्त्रो मम कर्मपरायणः ॥
 करोति मम कर्मणि सुदृढा ते मां तमःस्थितः ।
 न्यगो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
 हीनपादेन जायेत चैकजन्म वसुन्धरे ।
 मूर्खश्च क्रोधनश्चैव मङ्गलश्चैव जायते ॥
 तस्य वस्त्रामि सुप्तोऽपि प्रायश्चित्तं महौजधम् ।
 येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
 अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
 मावस्त्रेव तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां ॥
 तिष्ठेन्नवाग्रये तत्र श्वानो दान्तो जितेन्द्रियः ।

अनन्यमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ।
 प्रभातायान्तु श्रद्धया उदिते च दिवाकरे ।
 पञ्चगर्थं ततः पीत्वा श्रीं सुच्येत किञ्चिदात् ॥
 य एतेन विधानेन प्रायश्चित्त समाचरेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
 इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ काश्चननिर्मितवस्त्रप्रमाणं
 यथा,—
 “यावत् काश्चनवस्त्राणां वाहिका गोपकन्यकाः ।
 काश्चित्त्राययुः शीघ्रं यत्र चन्द्रावली मुदा ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्गुखण्डे २८ अध्यायः ॥
 “आसनं वसनं शय्या जायापर्वं कर्मभङ्गुः ।
 आसनः शूचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
 ईश्वरैतानिदिवस्त्रस्य पश्चिमायादिप्रसारित-
 वस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा,—
 “ईश्वरैतानि शिवा धौत यद्वैतं रजकेन तु ।
 अधौतं तद्विजानीयाद्वा दन्तिगपश्चिमे ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 सव्यतपाः ।
 “प्रागयसुदग्न्यं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
 पश्चिमायं दक्षिणायं पुनः प्रक्षालनात् शुचि ॥”
 अत्रायं दृष्टा वृचवत् ॥ * ॥ प्रचेताः ।
 “स्वयं धौतेन कर्मणा क्रिया धर्माया विपश्चिता ॥
 न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् कश्चित् ॥
 पुत्रमित्तकसन्नेषु सजातिवाच्येन च ।
 दासवर्गस्य यद्वैतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥”
 ज्ञानोत्तरं उच्योषवस्त्रस्य धार्म्यत्वं यथा ।
 उच्योषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तद-
 नन्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।
 “आहुतः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
 राजहंसनिभं प्राप्य उच्योषं शिथिलापितम् ।
 जलत्रयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥”
 शिथिलापितं अगाढवस्त्रम् ॥ * ॥ निषिद्ध-
 वस्त्राणि यथा । भारते ।
 “न स्युतेन न दग्धेन पारक्येण विप्रेषतः ।
 मृषिकीर्तकीर्णैर्न कर्म कुर्व्याद्विचक्षयाः ॥”
 नारसिंहे ।
 “न रक्तसुख्यं वासो न नीलश्च प्रशस्ते ।
 मलाक्ष्यं द्वाहीनं वस्त्रेदेहस्वरं बुधः ॥”
 उख्यं उत्तुङ्गतरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
 उग्रनाः ।
 “द्वाहीनेन वस्त्रेण कुर्व्यात् कर्मण्यभावतः ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “वस्त्रं नान्यद्वृत्तं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
 नीलं वापदश्चैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
 उपानहं नान्यद्वृत्तं ब्रह्मरुद्रश्च धारयेत् ।
 न नीलमलवद्वासो भवेच्च विभवे सति ॥”
 योगिवाक्प्रवक्ष्यात् ।
 “क्वालेवं वासवो धौते अक्लिप्ते परिधाय च ।
 प्रचायोः सुन्दरद्विष्व हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
 अभावे धौतवस्त्राणां श्रायश्चौमाविकानि च ।
 जूतपो योगपट्टं वा द्विर्वासा येन वा भवेत् ॥

वस्त्रं

वहः

वहलः

व्यधौतेन च वस्त्रेण निजनेमिचिक्री क्रियाम् ।
कुर्वन् फलं न चाप्नोति हस्तं भवति निष्कलम् ॥”
कृतपी नेपालकम्बलः ॥ # ॥ तर्पणात् पूर्व्वं
स्नानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—

“निष्पीडयति यः पूर्व्वं स्नानवस्त्रस्य तर्पणात् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”
यावालिः ।

“स्नानं क्षुद्रान्नवासास्तु विप्लवं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं क्षत्रा पुनः स्नानेन शुद्धति ॥ # ॥
नार्द्रमेकश्च वसनं परिदद्यात् कथञ्चन ॥”

हारीतः । आर्द्रं च सपवातहतमपि शुद्ध-
मिति ॥ ४ ॥ मदनपारिजाते पारस्करः ।
एकश्चेद्दोषो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छाद्य-
तीति । इत्याहिकतत्वम् ॥ # ॥ संक्रान्ताद्यौ
वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । षट्त्रिंशत्सत-
निगमौ ।

“संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहवासरे ।
वस्त्रं न पीडतेतत्र न च चारिण्यं योजयेत् ॥”

इति तिथ्यादिनत्वम् ॥

वस्त्रकुट्टिमं, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिम-
भिव) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
कुट्टिमं क्षुद्रग्रहम् ।) वस्त्रग्रहश्च ॥

वस्त्रग्रहं, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं ग्रहम् ।) वस्त्र-
निर्मितशस्त्रा । तौडु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पटवापः २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्थलम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रयन्त्रिः, पुं, (वस्त्रस्य यन्त्रिः ।) परिधान-
वस्त्रस्य यन्त्रयन्म् । तत्पर्यायः । उच्चयः २
नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।
वस्त्रपुत्रिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका पुत्र-
लिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्रलिका । इति शब्द-
माला ॥

वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि + ल्युः ।
वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) साकश्च-
द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो वस्त्राः ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्ययो-
श्चा मञ्जिष्ठाशब्दं ज्ञातया ॥)

वस्त्रधोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य धोनिरुत्पत्तिकार-
णम् ।) वसनीतुपत्तिकारणम् । यथा,—
“तत्कृष्णकर्मिरीमाणि वस्त्रधोनिर्हृद् चिह्नम् ॥”

इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् +
ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“स्यात् कुसुमं चित्रिप्रखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वस्त्रं, स्त्री, (वस निवासि आच्छादने वा + घाट-
वस्यन्तिभ्यो नः ।) उणा० ३ । ६ । इति
करवादी वषायणं नः ।) वसवम् । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २४ । ६ ।

“भूयसा वस्त्रमचरत् कानीयोऽविक्रीतो अका-
निचं पुनर्वेत् ॥”)

वसनम् । द्रव्यम् । इति विश्वः ॥ धनम् । अतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे आच्छादयति प्रारौर-
मिति । कर्त्तरि नः ।) लक् । इत्यमरटीकायां
रामानुजः ॥

वस्त्रः, पुं, (वस् + न ।) इत्यमरः ॥
वस्त्रनं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं चर्मं सीयति । वस्त्र +
सिच + डः । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रायुः । इत्यमरः ॥

व(स्त्रो)स्त्रौकसारः, स्त्री, (वस्त्रौक्रेण रत्नाकरेण
सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।
“वस्त्रौकसारामभिभूय साहं
सौराव्यवहोस्रवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि स्थूयं वश्ये
सति प्रपन्ना कथयामवस्थाम् ॥”)

इन्द्रनदी । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ ।
१०१ ।

“वस्त्रौकसारं नलिनीं नर्मदाक्ष्वेव भारत ! ॥”
कुवेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।
“नेताड्यं डटपुत्र्यं कुवेरसदनम्पि ।

धनञ्च पूष्यमायं नः किं पुनर्मनुजेज्विति ।
अक्त वस्त्रौकसारियमित्यूक्तञ्च विस्तताः ॥”)
कुवेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ क लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-च्यक०-सट् ।) इ क, वहयति । लिषि
दौमौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ न औ प्रापण्यं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-दिक०-अनिट् ।) प्रापण्यसिद्ध
जान्तस्य रूपम् । ऐ, उह्यात् । न, वहति
वहते भारं गामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
अवाचीत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।
जम्बः सरिद्धहति सीमति कम्बुकष्टीति
नैषधे । मन्वं मरुद्बहति गर्भ्वति वारिवाहः ।
इति महाभाटके । ववाह रक्तं पुषषास्ततो
जाताः सहस्रशः । इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठा-
दिषु बहुधातुं मन्येते वर्गदेशशरणादेवौ ।
वस्तुतस्तु वज्राद्यसम्भवादेवोष्ठादिरनेनोपे-
क्षितः । ववाह इति चखीप्रयोगस्य तु वाह
ठ यन्ने इत्यस्मात् गणकृतानिबन्धात् परस्मैपद-
सिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुसाव इत्यर्थः । अथवा
वव इत्याह इत्येव आख्यायनम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

वह, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह + गोचर-
वचरेति ॥ ३ । ३ । ११६ । इति घषव्येन
साधु ।) वृषस्कन्धप्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । २ । ११ ।
“यस्य बाहू समौ दौर्धौ व्याघातकटिगणवचौ ।
दक्षिणे चैव सत्ये च गवामिष वहः क्षतः ॥”
वहतीति । वह् + अच् ।) घोटकः । वायुः ।
इति मेदिनी । हे, ष । प्रस्थाः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, जि ।

यथा, मनुः । १ । ७६ ।
“आकाशात्तु विक्रान्तायात् सर्व्वगन्धवहः
शुचिः ।

वहवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मनः ॥”)
वहतः, पुं, (वहतीति । वह् + अत्तच् ।) वृषः ।
पात्यः । इत्युणादिकोषः ॥

वहतिः, पुं, (वहतीति । वह् + “वहिवस्त्रत्तिभ्य-
श्चित् ॥” उणा० ३ । ६० । इति अतिः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
मेदिनी । ते, १४८ ॥

वहती, स्त्री, (वहतीति । वह् + अति । वा
औष ।) नदी । इति केचित् ॥

वहत्तुः, पुं, (वह् + “यधिवस्त्रोश्चतुः ।” उणा०
१ । ७६ । इति चतुः ।) पथिकः । वृषभः ।
इति मेदिनी । ते, १४६ ॥ (विवाहकाले कन्यायै
देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।

“स्रग्ध्याया वहत्तुः प्रागात् सवितायमत्रास्त्रजन् ।”
“वहत्तुः कन्याप्रियार्थं हातयो गवादिपदाद्यैः ॥”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ८५ । १४ ।

“यदग्निना पृच्छमाना वयात्
त्रिचक्रेण वहत्तुं स्रग्ध्यायाः ॥”
“स्रग्ध्याया वहत्तुं विवाहमित्यर्थः ।” इति तद्
भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणं, त्रि । यथा
ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।

“उभा शस्वतो वहत्तुं मिधे ॥”
“उभौ वहत्तुं वहनहेतुं सोत्रं प्राश्चक्ष क्षत्तः
कुर्वन्तो मिधे ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वहनं, स्त्री, (उह्यतिऽनेनेति । वह + करणे
ल्युट् ।) होडः । हुडी इति भाषा । यथा,—
“तरयो मेवके वारिरयो गौक्षरिकः श्वः ।
होडस्कारान्धुव्येहनं वहिचं वार्यंतः पुमान् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।
“अगान्तरे च वणिजामाश्रन्देस्त्रीवप्रतिरम् ।
भरादिव तदुत्पन्न्य वहनं समभश्यत् ॥”
वह + भावे ल्युट् । प्रापण्यम् । धारण्यम् ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।

“पावनात् पावकश्चासि वहनान्तु ह्यथाह्वनः ॥”
वहतीति । वह + ल्युः । वाहके, त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११६ । १६६ ।

“देव्यानामधिपो विमानवहनः सान्तःपुरः
सायुगः ॥”)
वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह् + “तृभूवहि-
वचोति ॥” उणा० ३ । १२८ ॥ इति ऋच् ।)
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवादिष्टिः ॥
(उह्यते इति । कर्मणि ऋच् ।) वावे, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥

व(ह)हलः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह् + काहुलकात्
अलच् ।) पीतः । इति हारावली । १४२ ॥
दृष्टे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहुवे च यथा,
उत्तरचरिते । १ ।

वह्निर्वा

वह्निः

वह्निः

“रसावस्थाः स्यात्तौ वपुषि वह्नलक्ष्मन्तरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचक्रोदये । १ ।

“येन त्रि सप्तशतौ गृध्रवह्नलववामासमस्तिस्रपद्म-
प्रागभारोकारि भूरिच्युतवह्निरस्रिद्वारिपूरे-
ऽभिषेकः ॥”

वह्नलक्ष्मन्, स्त्री, (वह्नलः प्रचुरो गन्तो यस्य ।)
शस्त्ररचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नलचक्षुः, [स्] पुं, (वह्नलानि प्रचुराणि चक्षु-
धीव पुष्याण्यस्य ।) मेघद्वन्द्वी । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।

“नन्दोष्ठको मेघद्वन्द्वी तथा मेघविश्रीलिका ।
चक्षुर्वह्नलं चक्षुश्च मेघद्वन्द्वी महद्दमाः ॥”

इत्यपि पाठः ॥

वह्नलत्वचः, पुं, (वह्नला दृष्टा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
श्वेतलोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्नला, स्त्री, (वह्नलानि प्रचुराणि पुष्याणि
वन्तस्या इति । अश्रुआदिवाद्च् ।) शत-
पुष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलैला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एला तु वह्नला स्थूला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वह्ना, स्त्री, (वह्नतीति । वह् + अच् । टाप् ।)
वदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

व(व)ह्निः, [स्] अ, बाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । १० । ४५ ।

“सुखवाहूरुपल्नानां वा लोके जातयो वह्निः ।
क्षेत्रवाचसार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥”
यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।

“अद्वये प्रथमा रात्रियांता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोक्खितुमर्हसि ॥”

व(व)ह्निःकुटीरचरः, पुं, (वह्निःकुत्वां चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
वह्नितः, त्रि, (अवधीयते स्मिति । अव + धा + क्तः ।
अवस्थानो लोभः ।) अवह्नितः । इति दिक्प्र-
कोषः ॥

वह्निकं, स्त्री, (वह्निति प्रयत्नोति । वह् + “अग्निचा-
दिभ्य इञोच् ।” उणा० ४।१.७२ । इति इञः ।)
पोतः । तत्पर्यायः । वार्षटः २ । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।

“प्रलयप्रयोगिजले धृतवानसि वेदं
विहृतवह्निरचरित्रमखेदम् ॥”

वह्निकर्क, स्त्री, (वह्निक + कर्क कर्त् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।

“सांघात्रिकः पोतवर्षिकं यानपातं वह्निकम् ।
वोह्निकं वह्नं पोतः पोतवाहो न्यायमकः ॥”

व(व)ह्निर्दारु, स्त्री, (वह्निःश्वं दारुम् ।) तोरयम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—

“धिगन्धेता विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
वयो रूपं धिक् धिगपि च अग्नौ निर्द्धनमतः ।
असौ जीवादेकः सकलगुणह्रीनोऽपि धनवान्
वह्निरदरे यस्मान्मूलमसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युक्तः ॥)

व(व)ह्निर्दारुप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निरारस्य प्रको-
ष्ठकः ।) महस्य दारुद्वह्निः प्रकोष्ठम् । तत्प-
र्यायः । प्रधायाः २ प्रघणः ३ अलिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

व(व)ह्निभूतः, त्रि, (वह्निस + भू + क्तः ।) वह्नि-
गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्राप्तार्थभूतातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । “पञ्चविषयिता-
वह्निभूतसाधिविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रति-
वधताप्रालिखं शय । पञ्चता ॥” इति जगदीशः ॥

व(व)ह्निमुखः, त्रि, (वह्निसाह्यविषये मुखं प्रवणता
यस्य ।) विमुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृते-
शानसंहितायाम् ।

“शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निमुखः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(व)ह्निश्चरः, पुं, (वह्निश्चरतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निश्चरणश्रीते,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ८३ ।

“युवयोर्वन्द्यदीयं तन्नामकं युवयोः खकम् ।
एतस्मै विजानीतं युवां प्राणा वह्निश्चराः ॥”

वह्निदुकः, पुं, विभीतकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निः, पुं, (वह्निति धरति ह्यं देवार्थमिति ।
वह् + “वह्नियश्रुयति ।” उणा० ४ । ५१ ।
इति निः ।) चित्रकः । भस्मातकः । (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“मञ्जिष्ठाच्चौ वासको देवदारु
पुष्यावह्नी खोषधात्री विडङ्गम् ॥”)

निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति
तन्त्रम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ * । तस्य नामानि
यथा,—

“वे जातवेदसः सर्वे कल्पायः कुसुमकथा ।
दहनः शीघ्रयज्ञेव तर्पणश्च महाबलः ।
पिटरः पतगः खर्गखगाधो भ्राज एव च ॥”

अन्यत्र तु नामान्तरायुक्तानि यथा,—
“जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।
अवसथाहवनीयौ द्विग्यामिक्तयै व च ।
अन्वाहाय्यो गार्हपत्य इत्येते दश वक्ष्यः ॥”

अन्यैरन्यथोक्तानि यथा,—
“भ्राजको रञ्जकश्चैव क्रीदकः खेहकस्तथा ।
धारको वन्दकश्चैव द्रावकाखञ्च सप्तधा ।
आपकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥”

शरीरस्थवह्निः स्थानानि यथा,—
“वह्नयो दोषदूष्येधु संलीना दश देहिनः ॥”
दोषदूष्यौ यथा,—

“वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्तुः सप्त धातवः ॥”
इति सारदातिलकः ॥

तत्र निविद्धकर्माणि यथा,—
“नाशुडोर्धमं परिचरेत् न देवान् कौर्त्सेवेदधीन् ।
न चामिं लङ्घयेद्दीमान् नोपदध्यादसः क्षिप्तम् ॥
न चैनं पादतः कुञ्चोत् सुखिनं न धमेदुवृषः ।
अमो न निःक्षिपेद्भिर्नाङ्गिः प्रशमयेत्तथा ॥
न वह्निं सुखनिश्चिञ्चोत्स्येत्प्राश्चित्यम् ॥

स्वमभिं नैव हस्तेन स्युःशेनापुसु चिरं वसेत् ॥
नापक्षिपेन्नोपघमे न रूपेण च पाणिना ।
सुखेनाभिं वसिन्तोत् सुखाद्भिर्नराजयत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
अस्थोत्पत्तयथा,—
श्रीमक उवाच ।
“सर्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि वह्नेरुत्पत्तिसमीक्षितम् ॥
स्मृत उवाच ।
एकदा षडिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।
श्वेतश्रीपं ययुः सर्वे द्रष्टुं विद्युं जगत्प्रतिम् ॥
परस्परश्च संभाषां कृत्वा सिंहासनेषु च ।
ऊयुः सर्वे संभामध्ये सुरभ्ये पुरतो हरेः ॥
विष्णुगान्त्रोद्भवास्तत्र कामिभ्यः कस्यकाकलाः ।
तत्र गृह्यन्ति मायन्ति विष्णुगाथाश्च सुखरम् ॥
तासाश्च कठिनां श्रोणिं कठिनं स्तनमखलम् ।
समितं सुखपद्मश्च दृष्ट्वा ब्रह्मा च कासुकः ॥
मनो निवारणं कर्तुं न श्रूयन्तः पितामहः ।
वीर्यं पपात चच्छाद लज्जया वाससा विभुः ॥
तद्वीर्यं वक्षसहितं प्रतप्तं कामतापितः ।
चीरोदे प्रेरयामास सङ्गीते विरते द्विज ॥
जलादुत्थाय पुरुषः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
उवास ब्रह्मणः क्रोडे लक्षितस्य च संसदि ॥
देवसिद्धन्तरे रष्टो जलादुत्थाय सव्वरः ।
प्रथम्य वरुणो देवान् वालं नेतुं समुदातः ॥
बालो दधार ब्रह्मण्यं बाहुभ्याश्च भयाहृदत् ।
किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया द्विज ॥
बालकस्य करे धृत्वा चकाराकर्षणं रथा ।
वरुणश्च संभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥
पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्भलस्तथा ।
रुद्धां संप्राप महत्तव कोपदृष्ट्या विधेरहो ॥
चेतनं कारयामासात्तदृष्ट्या च शङ्करः ।
संप्राप्य चेतनां तत्र तसुवाच जलेश्वरः ॥
वरुण उवाच ।
बालो जले समुद्रतो मम पुत्रोऽयमीक्षितः ।
अहं सहृदोला यस्यामि ब्रह्मा मां ताडयेत् ॥
कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
वास्तकः शरणापन्नो मयि विद्यो महेश्वर ।
कर्षं हास्यामि भीतश्च रुदन्तं शरणागतम् ॥
शरणागतदीनार्त्तं यो न रक्षेदपिहितः ।
पथते विरये तावद् यावच्चक्रदिवाकरो ॥
उभयोर्बन्धनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।
उवाच सर्वतत्त्वज्ञः सर्वेशश्च यथोचितम् ॥
भगवाहुवाच ।
दृष्ट्वा सुकामिनोऽश्रोणिं वीर्यं धातुः पपात तत् ।
लज्जया प्रेरयामास चीरोदे निर्मले जले ॥
ततो वभूव बालश्च धर्मवो विधिपुत्रकः ।
क्षेत्रजश्च स्तुतः श्राद्धे वरुणस्यापि गौणतः ॥
महादेव उवाच ।
यो विद्यायोगिनसम्बन्धो वेदेषु च निरूपितः ।
श्रियो पुत्रे च धर्मता चैत वेदविदो विदुः ॥

मन्त्रं ददातु वरयो विद्याश्च बालकाय च ।
पुत्रो विधातुर्वर्द्धिश्च शिष्यश्च वरयाश्च च ॥
विद्युर्ददातु बालाय दाहिकां शक्तिस्तुल्यणाम् ।
सर्वदग्धो हुताशश्च निर्वाणो वरयोगेन च ॥
विद्युश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाज्ञया ।
मन्त्रं विद्याश्च वरयो रत्नमालां मनोहराम् ॥
क्रोडे कृत्वा च तं बालं सुसुखं मायया सुरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बहुतात्मनिर्नाम
१३० अध्यायः ॥ * ॥ तदा ह्यनिवारणौषधानि
यथा,—

“सासुत्रसौम्यवयवा विदुर्दग्धा च ऋत्तिका ।
तथातुलिमं यद्विज्ञे नामिना दृष्टते वृषः ॥”
इति मातुष्ये राजधर्मं राजरत्नागम १६३ अः ॥
अग्निवैश्वं तच्छान्तिश्च यथा,—
“अनभिर्दीप्यते यत्र राक्षे यस्य निरित्यनः ।
न दौष्यते चैतन्नवान् स राक्षः पीयते वृषैः ॥
प्रञ्चयेत्पुस मांसं वा तथाहुंश्चापि किञ्चन ।
प्रासादतोरेणदारं वृषेयस्य सुरालयम् ॥
यतानि यत्र दृश्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
विद्युता वा प्रदहन्ते तत्रापि वृषतेभ्यम् ॥
धूमश्चानभिजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
विनामि विस्मलिङ्गाश्च वृषयन्ते यत्र कुञ्चित् ॥
त्रिरात्रोपीपितश्चात्र पुरोध्याः सुसमाहितः ।
क्षमिद्भिः चोरदृष्टाणां सवपैस्तु वृतेन च ॥
दद्यात् सुवर्णश्च तथा द्विवेभ्यो
माक्षेव वस्त्राणि तथा सुवस्त्रा ।
एव कृते पापमुपैति नाशं
यदग्निवैश्वलभवं द्विवेभ्यः ॥”

इति तत्रैवाहुतशान्तिरग्निवैश्वं नाम २०५
अध्यायः ॥ * ॥ सुखाभयो यथा,—
“गाहपत्यो दक्षिणाग्निश्चैवाहवनीयकः ।
एतेऽग्नेयश्चयो मुख्याः शेषाश्चोपसदक्षयः ॥”

इति वर्द्धिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥
वर्द्धिप्रमथ्यगमननिषेधो यथा,—
“द्वौ विप्रौ वर्द्धिविप्रौ च ह्यन्वयोर्गणशिष्ययोः ।
हलासौ च न गन्तव्यं ब्रह्महत्यां पदे पदे ॥”

इति कर्मलोकचनः ॥ * ॥

अपि च ।

“नामित्राज्ञयोरत्नरा षपेयात् नाम्नीर्न
जाज्ञयोरनं गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु षपेयात् ।
इति तियादितस्वधृतवचनम् ॥ * ॥ अथ वर्द्धि-
क्षमनम् ।

“भाह्वस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेधयेत् ।
हस्तौ तु पेधयेन्न अग्निक्षमनसुचमम् ॥
शास्त्रादीरसमादाय खरुद्वे निधाय तम् ।
अन्त्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निक्षमनसुचमम् ॥
वायसी उदरं यद्गृह्ण मङ्कवसया सह ।
गुह्यिकां कारधेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेद्गृही ॥
यत्रमेतत्प्रयोग्य अग्निक्षमनसुचमम् ।
सुखीरकवचासुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
अग्निज्ञा च दमं सद्यो जिह्वया ज्वलत्वं

क्षिपेत् ॥

गौरीचना भङ्गराजं चूर्णं कृत्वा वृत्तं समम् ।
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्वात्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥”

ॐ अग्निस्तम्भं ज्वरः । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥ (देवविशेषः) । यथा, मह्यभारते ।
१२ । २२७ । ५० ।

“वायुः कात्सेखरो वर्द्धिविम्बं द्रुष्ट्य नैर्ऋतिः ॥”
मित्रविन्द्यागर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १६ ।

“महंशः पावनो वर्द्धिमित्रविन्द्यात्मजाः
क्षुधिः ॥”

तुर्वंसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।
“तुर्वंसोस्तु सुतो वर्द्धिर्गोभागुस्तस्य चात्मजः ॥”
कुङ्कुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।

“कुङ्कुरस्य सुतो वर्द्धिविलोमा तनयस्ततः ॥”
वर्द्धिकरी, स्त्री, (वर्द्धिं देहस्थवर्द्धं करोतीति ।
क + टः । डीप् ।) धात्रीश्वरी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ धाट् पुल इति भाषा ॥

वर्द्धिकाङ्, स्त्री, (वर्द्धिवत् दाहकं काङ्म् ।)
दाहागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्द्धिगन्धः, पु, (वर्द्धिना वर्द्धिसंयोगेन दृष्ट्वेन
गन्धो यस्य ।) यक्षधपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वर्द्धिगर्भः, पु, (वर्द्धिगर्भे यस्य ।) वधः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वर्द्धिगर्भा, स्त्री, (वर्द्धिरगर्भे यस्याः ।) श्रमो-
दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वर्द्धिचक्रा, स्त्री, (वर्द्धेरिव चक्रं आवर्त्तवत् चिह्नं
यत्र ।) कलिकारीवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥

वर्द्धिज्वाला, स्त्री, (वर्द्धिर्ज्वालेव दाहकत्वात् ।)
घातकी वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायो यथा,—

“घातकी घातुपुष्पी च तात्रपुष्पी च कुङ्करा ।
सुभिचा बहुपुष्पो च वर्द्धिज्वाला च सा
स्तुता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वर्द्धिमनी, स्त्री, (दमयति श्रमयतीति । दम +
णिच् + ल्युः । डीप् ।) वर्द्धिमनी । अग्निदाह-
क्षेप्रप्रथमकारित्वादस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-
दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्द्धिदीपकः, पु, (वर्द्धिं दीपयतीति । दीप + णिच्
+ ल्युः । वर्द्धेर्दीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।
इति शब्दरत्नावली । (गुह्यादिनिशेषोऽस्य
कुसुम्भशब्दे श्वेयः ।)

वर्द्धिदीपिका, स्त्री, (वर्द्धेर्दीपयतीति दीपिका
उत्तेजिका ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्द्धिनामा [न], पु, (वर्द्धेर्नाम नाम यस्य ।)
चिचकः । भस्मातकः । इति रत्नमाला ॥

वर्द्धिनी, स्त्री, (वर्द्धिं वद्वह्वात्तिं नयतीति । नी +
ङः । गौरादित्वात् डीप् ।) जटामांसी । इति
रत्नमाला ॥

वर्द्धिपुष्पी, स्त्री, (वर्द्धेरिव दाहकं रक्तवर्णं वा
पुष्पमस्याः । डीप् ।) घातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्द्धिवधुः, स्त्री, (वर्द्धेर्वधुः ।) खाहा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वर्द्धिवीजं, स्त्री, (वर्द्धेर्वीजम् ।) रंजीजम् । इति
तन्त्रम् ॥ (वर्द्धिदायकं बीजमस्य ।) निम्ब-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्द्धेर्वीजं वीजम् ।)
खर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“एकदा सर्वदेवाश्च सन्धुयुः स्वर्गसंसदि ।
तत्र कृत्वा च वृष्यश्च गायन्त्यध्वरसां गणाः ॥
विनोक्त्य रभसां सुश्रोणीं सकामो वर्द्धिरिव च ।
पपात वीर्यं चच्छाद लज्जया वाससा तथा ॥
उत्तस्यौ स्वर्गपुङ्खश्च वस्त्रं क्षिप्या ज्वलत्यभः ।
क्षयिनं बहुयामास स मुमेरुर्वभूव ह ॥
हिरण्यरेतसं वर्द्धिं प्रवदन्ति मनोपिणम् ।
इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे हिरण्योत्पत्ति
नाम १३० अध्यायः ॥

वर्द्धिभोग्यं, स्त्री, (वर्द्धेरभोग्यं भोगार्हं ह्य-
त्वात् ।) वृत्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वर्द्धिमन्यः, पु, (वर्द्धये अयुत्पादवार्थं मथ्यते
इति । मन्य + णच् ।) गणिकारिणावृत्तः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“तेजोमन्यो ह्यविमन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरयिः ।
वर्द्धिमन्योऽग्निमन्यश्च मयनो गणिकारिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्द्धिमारकं, स्त्री, (वर्द्धिं मारयति विनाशयतीति ।
मृ + णिच् + ल्युः ।) जलम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वर्द्धिमित्रः, पु, (वर्द्धिमित्रं यस्य ।) वायुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वर्द्धिरैताः [सु], पु, (वर्द्धे रैतो यस्य । अग्नि-
निश्चितवैश्व्यादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।
इति हलायुधः ॥

वर्द्धिलोहकं, स्त्री, (वर्द्धिदेवताकं लोहकम् ।)
कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्द्धिवर्णं, स्त्री, (वर्द्धेरिव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-
त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वर्द्धिवल्लभः, पु, (वर्द्धेर्वल्लभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)
सर्वरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्द्धिशिखं, स्त्री, (वर्द्धेरिव शिखा यस्य ।) कुसु-
म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“स्यात् कुसुम्भं वर्द्धिशिखं वन्दरङ्गकमिलपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वर्द्धिशिखरः, पु, (वर्द्धेरिव शिखरं यस्य ।)
लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्द्धिशिखा, स्त्री, (वर्द्धेरिव शिखा यस्याः ।)
प्रलिनो । इति धरणिः ॥ कलिकारी । घातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (काङ्गलिकी । काङ्गलिवा
विष इति खाला । तस्यर्थायो तथा,—

“गौरी काङ्गलिकी दीप्ता हस्तिनी गर्भघातनी ।
अग्निजिह्वेज्जपुष्याभिसुखी वर्द्धिशिखा च वा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वर्द्धिशिखा, स्त्री, (वर्द्धेरिव शिखा यस्याः ।)
प्रलिनो । इति धरणिः ॥ कलिकारी । घातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (काङ्गलिकी । काङ्गलिवा
विष इति खाला । तस्यर्थायो तथा,—

“गौरी काङ्गलिकी दीप्ता हस्तिनी गर्भघातनी ।
अग्निजिह्वेज्जपुष्याभिसुखी वर्द्धिशिखा च वा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वर्द्धिशिखा, स्त्री, (वर्द्धेरिव शिखा यस्याः ।)
प्रलिनो । इति धरणिः ॥ कलिकारी । घातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (काङ्गलिकी । काङ्गलिवा
विष इति खाला । तस्यर्थायो तथा,—

“गौरी काङ्गलिकी दीप्ता हस्तिनी गर्भघातनी ।
अग्निजिह्वेज्जपुष्याभिसुखी वर्द्धिशिखा च वा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वर्द्धिशिखा, स्त्री, (वर्द्धेरिव शिखा यस्याः ।)
प्रलिनो । इति धरणिः ॥ कलिकारी । घातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (काङ्गलिकी । काङ्गलिवा
विष इति खाला । तस्यर्थायो तथा,—

“गौरी काङ्गलिकी दीप्ता हस्तिनी गर्भघातनी ।
अग्निजिह्वेज्जपुष्याभिसुखी वर्द्धिशिखा च वा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वर्द्धिशिखा, स्त्री, (वर्द्धेरिव शिखा यस्याः ।)
प्रलिनो । इति धरणिः ॥ कलिकारी । घातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (काङ्गलिकी । काङ्गलिवा
विष इति खाला । तस्यर्थायो तथा,—

“गौरी काङ्गलिकी दीप्ता हस्तिनी गर्भघातनी ।
अग्निजिह्वेज्जपुष्याभिसुखी वर्द्धिशिखा च वा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वांशी

वह्निर्वंशकः, पुं, (वह्नेः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चित्रकः । इत्यमरः ॥
वह्निसखः, पुं, (वह्नेर्वंशराभिः सखा । टच् समासे ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वह्नेः सखा ।)
वायुः । इति वह्निमित्रशब्ददर्शनात् ॥
वह्ना, स्त्री, (वहतीति । वह + "अन्नद्राद्यश्च" ।
उया० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।)
वाहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहन्त्वनेनेति ।
वह + "वह्नां करणम्" ३ । १ । १०२ । इति
यत् ।) शुकटम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।

“सा भूमिमा करोद्विद्य वह्नां श्रान्ता बधु-
रिव ॥”)

वह्ना, स्त्री, सुनिपत्नी । इत्युणादिकोषः ॥
वा, क सुखाभिगतिसंवासा । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सुखाप्तौ अक०-अन्यत्र सक०-
सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥
वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अटा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठद्रादिरप्यय-
मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति
वायुः । हिंसनं छचनमिति चतुर्भुजः । इति
दुर्गादासः ॥

वा, अ, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
२ । ११२ ।

“धन्वीर्षी यत्र न स्थानां भूशुषा वापि तद्दिवा ।
तत्र विदा न वप्रभा शुभं बीजनिवेशरे ॥”)
उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।

“योम पश्चिमकलास्थितेन्द्र वा
पङ्कशेषमिव धर्मपखलम् ॥”)

विनर्कैः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३१ ।
“किं तं हिङ्गिष्य एतेर्वां सुखसुप्तेः प्रबोधितैः ।
मामासाद्य दुष्कुंहे तरसा त्वं नराशन ॥”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
“देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् भुवि ।
येरमिचान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥”)
सप्तचयः । इति मेदिनी । वे, ७४ ॥ एवार्थः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १३ ।

“सुता न यूयं कितुं तस्य राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ॥”)

वांशः, चि, वंशसम्बन्धी । वंशस्वायमित्यर्थे ष्य (अय्)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वांशिकः, पुं, (वंशीवादनं शिल्पमस्थिति । वंश +
टक् ।) वंशीवादनकः । इति जटाधरः ॥ (भार-
भूतान् वशान् हरति वहति आवहति वा ।
“तद्धरति वहत्यावहति भारार्हंशादिभ्यः” ।
५ । १ । ५० । इति टक् । भारभूतवशहारके
तदाहके च चि ।)

वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + अय् । ङीष् ।)
वंशीचीना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो
यथा,—

“तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशजोचना ॥
इति वैद्यकरत्नमाला ॥

वाक्कुची

“स्वाहंशरीचीना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैश्ववी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥
वाः [र्], स्त्री, (वास्यते ह्यधनेनेति । वृ + षिच् +
क्तिप् । यद्वा, “वृष वरये । स्वार्थिकोऽण्
ह्रस्वः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-
ङादिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ।” इति
निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।)
जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १३ । १६ ।
“हृजतो मे चित्तिवाभिः ज्ञायमाना रवा-
ज्जता ॥”)

वाः किटिः, पु, वारी जलस्य किटिः शूकरः ।
शिशुमारः । इति कैचित् ॥

वाः सदनं, स्त्री, (वारी जलस्य सदनम् ।) जला-
धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक् [च्], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच्
+ “क्तिप् वचिप्रच्छेति ।” उया० २ । ५७ ।

इति क्तिप् दीर्घोऽस्युसारणश्च ।) वाक्यम् ।
(यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“अहिंसयेय भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्रुत्या प्रयोष्या धर्मे-

मिच्छता ॥”)

सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । ३ ।

“प्रथम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्घोतदीपिकाम् ।
दृढलक्षयायाः सारस्य सयहं रचयाम्यहम् ॥”)

वाकं, चि, (वकस्येदमिति । वक् + “तस्येदम्” ।
४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकसम्बन्धि । वक्-
स्येदं इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (स्त्री, वकस्य
सम्बद्धः । “तस्य सम्बद्धः” ४ । २ । ३७ ।

इत्यण् । वकसम्बद्धः ।) उच्यतेऽसौ अनेनेति
वा । वच् + धन् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
चरिते । १ । १ ।

“इदं कविभ्यः पूर्वैर्भ्यो नमो वाकं प्रशासते ॥”
वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
४७ । २५ ।

“यं वाक्येभ्यो वाक्येभ्यो निघन्तुपनिघन्तुश्च ।
यथन्ति सत्त्वकर्मायं सर्वं सत्त्वेण सामसु ॥”

पु, वक्स्वावयवो विकारी वा । प्राणित्वाद्च् ।
वकावयवविशेषः ॥)

वाक्कुची, स्त्री, (वातीति वा वायुसं कुचति सङ्को-
चयति पूतिगन्तित्वात् । कुच् + कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) दृक्चिप्रभः । हाङ्कुच इति
भाषा । तत्पर्यायः । सोमराजो २ सोमवल्ली ३
सुवक्षिका ४ सित्ता ५ सित्तावरी ६ चक्रलेखा ७
चक्री ८ सुप्रभा ९ कुष्ठहन्त्री १० काम्बोजी ११
पूतिगाम्वा १२ वल्लुगुला १३ चक्रराजो १४
कालमेयी १५ त्वगजदोषापहा १६ कान्तिहा
१७ अयल्लुगुला १८ चक्रप्रभा १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्षमिक्कुष्ठकफत्वग्दोषविषकण्डूस्वर्णनाशिलश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

वाक्पतिः

“अवलगुजो वाक्कुची स्यात् सोमराजो सुप-
त्तिका ।
प्रशिक्षिता ज्ञापयता सोमा पूतिफलति च ॥
सोमवल्ली कालमेयी कुष्ठज्ञी च प्रकीर्तिता ।
वाक्कुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टम्बहृदिमा रक्षा सरा श्लेष्मासपिचसुत् ।
रूचा हृद्या श्वासकुष्ठमेहहृत्वरत्नमिप्रणुत् ॥
सत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिहृत् कटु ।
केसलं त्वयं क्षमिन्वाचकासग्रीधामपाक्कुचत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वाक्कुलं, स्त्री, (वक्कुलस्येदमिति । वक्कुल + “तस्ये-
दम्” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वक्कुलफलम् ।
अस्य गुणाः ।

“वाक्कुलं मधुरं प्राहि दन्तस्त्रैयंकरं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वाक्कीरः, पुं, (वाचि कौतुकवाच्ये कीरः शुक इव
प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाक्कुलं, स्त्री, (वाच् + कुलम् ।) वाक्वाचः ।
यथा, वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कुलम् ।
तन्निविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यच्छलम् ।

उपचारच्छलश्च । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्त्रमि-
प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलम् ॥ १ ॥ सम्भ-
वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगात् अयम्भूतायं-
कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ २ ॥ धर्मविकल्प-
निर्देशे अर्थसङ्घावनिषेध उपचारच्छलम् ॥ ३ ॥

इति गीतमहत्तमम् ॥ शक्ये कार्यशाब्दोपगतान्य-
र्थकप्रत्यस्य शक्या अर्थान्तरताप्येकत्वकल्प-
नया दूषणमिधानं वाक्कुललक्षणम् । यथा ।
नेपालादागतोऽर्थे नवकम्बलवत्त्वात् । इत्युक्ते
कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य-
विशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य-
योगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणमिधानं
सामान्यच्छलम् । यथा । ब्राह्मणोऽर्थं विदा-
चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विदाचरण-
सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति
कुतो ब्राह्मणत्वेन विदाचरणसम्पन्नं ब्राह्मे
चरित्वात् ॥ २ ॥ प्राक्तिलक्षणयोरेकतरुत्तया यः
प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् । यथा । मन्थाः
क्रोशन्ति इत्यत्र मन्थस्था एव क्रोशन्ति न तु
मन्थाः । एवं अहं नित्य इति शक्या प्रयुक्ते
असुकादुत्पन्नस्य कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-
चारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च ।

“सर्वैर्जयविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।
पशुस्त्रीभूम्युद्यादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न हीयते ॥”
इति अथर्वभारतत्वम् ॥

वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) दृक्स्थितः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, दृक्त्वचिद्विद्यायां ।
८ । १५ ।

“उद्गारोऽस्यसुभिश्चक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन्
भानाम् ॥”)

वाक्पतिः, चि, (वाचां पतिरिव पटुत्वात् ।)
उद्गामवचनः । इति रायसुक्ताः ॥ अनवद्यो-

वाक्यपाठ

दामादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ खडुडा
वाक्यरचकः । इति वारसुन्दरी ॥ पटुवचनः ।
इति पदार्थकोसुदी ॥ अक्षवागणः । इति
नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः ॥ अगवद्वीर्यमवचाः ३ । इति जटाधरः ॥
“वाग्मी वाग्मिर्वावदूको वाचो शुक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति षड्भेदे सुखुवक्तारि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । २५ । ३४ ।

“सम्भव सर्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥”
वाक्पाठार्थं, क्ती, (वाचा कर्तृ पाठार्थम् ।)
अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत्तु सप्रधायसनान्त-
र्गतवचनविशेषः । यथा,—

“स्वगयाचाः श्लथः पानं वाक्पाठार्थार्थदूषणे ।
दृक्पाठार्थमित्येतन्त्रियं अचनसप्रकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥#॥

तल्लक्षणं नारदेणोक्तम् ।

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्वद्वसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिक्लृप्तार्थं वाक्पाठार्थं तदुच्यते ॥”
देशादीनां आक्रोशन्वद्वसंयुतम् । उच्चैर्भाषण
माक्रोशः न्यङ्गमवदं तदुभययुक्तं अल्पतिक्लृप्तार्थं
उद्देशजननाथ वाक्यं तदुवाक्पाठार्थं कथ्यते ॥
तस्य च दृक्पाठार्थं निरुदादिभेदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तल्लक्षणं तैनेवोक्तम् ।

“निरुदाश्लोक्ततीश्रुत्वात्तदपि त्रिविधं स्तूयम् ।
गौरवात्तस्माच्चस्य दृक्षोऽपि स्यात् क्रमाद्-
गुरुः ॥

वाचिपं निरुदं त्रैवमश्लोक्तं न्यङ्गसंयुतम् ।
पतनीयेरुपाक्रोशस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥
तत्र निरुदाश्लोपे श्रवणं विषये दृक्पाठः ।
“सत्त्वासात्वात्प्राप्तोच्चैर्नानाङ्गिभिर्योऽपिगाम् ।
श्लेषङ्करोति चेदृक्पाठः पद्यानङ्गत्रयोदश ॥
काण्यचापयथा खड्गमन्वं वापि तथाविधम् ।
तथेनापि नृपन् दाप्यो दृक्पाठं कार्यापग्यावरम् ॥”
इति यन्मनुवचनं तदपि नृपन् दाप्यो दृक्पाठं कार्यापग्यावरम् ॥ यदा
युनः पुत्रादयो मान्नादीन् प्रपन्ति तदा शतं
दृक्पाठोऽयं इति तैनेवोक्तम् ।

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
आचारयन् शतं दाप्यः प्रत्यानवात्पददुःखोः ॥”
इति च ॥

एतन्न सापराधेयं मान्नादिषु गुरुषु निरप-
राधायाश्च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अश्लोला-
क्षेपे दृक्पाठः ।

“अभिगन्ताभि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।
प्रपन् तन्दापमेद्राचा पञ्चविशतिकं दमम् ॥
दृक्प्रययनं कार्यं बर्षेणात्साराधरेः ।

प्रातिकीन्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ॥
बर्षानामाशुकोन्विन तस्मादङ्गिहं ज्ञानितः ॥” # ॥
मनुः ।

“शतं ब्राह्मणमाक्रुष्य अत्रियो दृक्पाठं हति ।
वैश्वोऽध्वर्युः शतं हे वा अद्रुष्य वधमर्हति ॥
यथाशुद्राश्रमो दृक्पाठः अत्रियस्याभिर्भञ्जने ।

वैश्वे स्यादङ्गिपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
बाहुभोगान्नसकृपिनिनाशे वाचिके दमः ।
प्रत्यक्षदृष्टिकः पादो नावाक्यंकरादिव ॥
अशक्तस्तु वद्रेव दृक्पाठः पद्यान् दश ।
तथा शक्तः प्रतिशुव दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥
पतनीयङ्गते क्षेपे दृक्पाठो मध्यमसाहसः ।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।
त्रैविद्यरूपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥”
इति मित्वाचरा ॥#॥

वाक्पाठार्थं अभियोगमनिसौम्यं प्रत्यभियोजने
प्रतिप्रसवो यथा,—
“कुभ्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसिषु च ।
वाक्पाठार्थं श्रुत्वादिप्रकारेण च यथा पूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः प्रत्यक्षेण हतः इत्यपराधा-
भावात् प्रत्यभियोगं कुभ्यात् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

वाक्यं, क्ती, (उच्यते इति । वच् + यत् । “चकोः
क्त्वा चिष्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुलम् ।
शब्दसंज्ञात्वात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।” ७ ।
३ । ६७ । इति निषेधो न ।) पदसमुदायः ।
इति व्याकरणम् ॥ तिङन्तचयः । सुवन्तचयः ।
कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-
सौमयोच्छिविध निरुक्तं वाक्यसूक्तम् । तिङ्-
सुवन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया
च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिवादानि साश्रुति-
शतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एव सुप्-
शब्देन स्यादीन्विक्रिश्रितरुच्यन्ते इन्दात् परं
यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येक अभिसम्बन्धित्यन्त-
शब्द उभयोरपि सम्बन्धते । अत्र तिङन्तसमूहो
यथा । पञ्चति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।
एतच्छान्दसमेव । सुवन्तसमूहो यथा । प्रकृति-
सिद्धमिदं हि महात्मनाम् । धाल्पर्यः क्रिया
कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-
न्विता अन्वितत्वश्च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षा-
योग्यनासन्नविधवशात् त्रैवम् । तिङ्सुवन्तचया-
त्मकैऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या असम्बन्धार्थस्याप्रयो-
गात् अतएव परस्परभिसम्बन्धः पदसमूहो
वाक्यमिति दृष्टाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।
देवदत्तो ग्रामं गच्छति । इति तद्वैकायां
भरतः ॥#॥ वाक्यरूपप्रमाणः ।

“वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदो-
च्चयः ।

वाक्योच्चयो महत्वाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा
मत्तम् ॥”

उक्तञ्च ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते ॥”
इति ।

अत्र वाक्यं यथा । शून्यं वाच्यमिवादि ।
महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतसु-
वंशादिः । इति बाह्यत्वदर्शये २ परच्छेदः ॥#॥

वागीशः

अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा,—
“न हिंस्यात् सर्वभूतानि वातुतश्च वदन्तु वाचिन् ।
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न क्तिनः स्यात् कदा-
चन ॥#॥

पाषण्णादिभिर्भाषणनिषेधो यथा,—
“पाषण्णो विकर्मैस्यान् वामाचारोक्तयेव च ।
पश्चाच्चान् पाशुपतान् वाद्मन्विषाणि वाचै-
येत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥#॥

शुभाशुभवाक्यानि यथा,—
“नेव राज्येन महता न वै वार्थस्वराश्रमिः ।
प्राप्यत ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ।
स्वर्गापवर्गसिद्धार्थभाषितं यत् सुप्रोभवम् ।
वाक्यं सुनिवरेः शान्तैस्तद्विन्नयं सुभाषितम् ॥
रागदेषाशुतक्रोधकामलज्ज्यादुमारं यत् ।
वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितस्युच्यते ॥
संस्कृतनापि किं तेन षट्पुना लजितन वा ।
अवशा रागवाक्येन ससारलक्षणेहेतुना ।
यत् श्रुत्वा जायत पुण्यं रामादीनाश्च संक्षयः ।
निरुद्धमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशीभनम् ॥”

इति वद्विपुराणं वैष्णवधर्मं सुहृन्नतनामा-
ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—
“वाक्यदापो नाम यथा खल्विन्द्रियैर्न्यूनमधि-
कमनयकमपार्थक्यं विरुद्धं चिति । तत्र हेतुदा-
हरथोपनयनममनानामन्वयतमेनापि न्यूनं न्यूनं
भवति यदा वक्त्रपट्टिहेतुकमेकेन साध्यत हेतुना
तच्च न्यूनं एताभिश्च न्यूनरेण प्रज्ञोऽप्यर्थः ॥ प्रण-
यते ॥” इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥)

वाच, इ काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भङ्ग-
पर-नक-सं-) इ, वाङ्मति । नमथ्यपठे-
नेवेतिद्धौ इदंशुवन्तो वेदेषुचारणमर्थः ।
इति तद्वैकायां दुर्गादासः ॥

वागरः, पुं, (वाचा इत्यसि गच्छतीति । ऋ +
अच् ।) वारकः । प्राणः । निर्णयः । वाङ्मति ।
वृकः । सुखुक्तः । पङ्कितः । परिच्यक्तभयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वागारः, चि, (वाचि आशावाक्ये आरः कर्कट
इव मन्मच्छेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,
“आशां बलवतीं दक्षा यो हन्ति पिशुनो जनः ।
स जीवाशोऽपि वागारुह्यो दातुस्तु दातरि ॥”
इति शब्दमाणा ॥

वागाशनि, पुं, दुष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

वागीशः, पुं, (वाचा ईशः ।) वृक्षस्यतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, दृक्पाठवित्तायाम् १७१२७)

“अयं विशेषोऽभिहितो हतानां
कुञ्जवृक्षावागीशसिवासितानाम् ॥”

त्रक्षा । यथा, कुमारः । २ । १ ।

“वागीशं वाग् भिरर्थ्याभिः प्रथिवीपतस्थिरैः ॥
वागीशः, चि, (वाचागीशः ।) वाक्पतिः ।

सुखुवन्ता इति भावत् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १० । ७ । ४१ ।
“निदान्दप्रसदिता वागीशा वीतमन्वराः ॥”)

वाग्दुष्टः

वागौशा, स्त्री, (वाचामौशा ।) सरस्वती । यथा,
“वागौशा यस्त्वदने लक्ष्मींस्त्व च वचसि ।
यस्यास्ती हृदये संवितुं तं वृषं हर्महं भजे ॥”
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वागौश्वरः, पुं, (वाचामौश्वर इव ।) मञ्जुघोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जेनविशेषः । इति च
त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ । दृष्टव्यः ।
ब्रह्मा । इति शुभ्रतिलकोट्यर्थः ॥) वाचा-
मौश्वर, त्रि । यथा, गारुड् १६६ अध्याये ।
“रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम् ।
जम्बुमांसांश्चुवा स्याच्च नरो वागौश्वरो
भवेत् ॥”

वागौश्वरी, स्त्री, (वाचामौश्वरी ।) सरस्वती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारः । “वागौ-
श्वरीं ऋतुस्नाताम् ॥”)

वागुजी, स्त्री, सोमराजी । इत्यमरः । २।४।६ ॥
(यथा, वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे कुण्डाधिकारे ।
“वर्मसेवो कटुखेन वारिष्णा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरमौजीं त्रिसमाहृतं कुङ्करोगाद्दुःख्यम् ॥”)

वागुणः, पुं, कर्मरङ्गः । इति शब्दमाला ॥

वागुरा, स्त्री, (वातीति । वा गतिवचनयोः +
“मदुगुरादयश्च ॥” उणा० १।४२ । इति उरच्-
प्रत्ययेन गुमागमेन च वायुः ।) ऋगवचनार्थे-
जालविशेषः । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरः । २१ । १६ ।

“श्वान् श्वधा वने तस्मिंस्त्वस्य वर्त्मसु वागुराः ॥”)
वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति । वागुरा +
“चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) व्याधः ।
वागुरया ऋगादीन् बध्नाति यः । इत्यमरः ।
२ । १५ । ४ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५३ ।

“श्वगन्धिवागुरिकैः प्रथमास्थितं
अपगतानजदस्यु विवेश सः ॥”)

वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा गोदृते क्रौडितीवेति । गुद
क्रौडायाम् + कः ।) पक्षिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः । एतदुद्योगिकारं यथा,—
“कौषेयं तित्तिरिद्धेत्वा क्षौमं हला तु द्रुंरः ।
क्षापांसतान्तवं क्रौचो गोधा गां वाग्दुष्टो
गुदम् ॥”
इति मानवे १२ अध्यायः ॥

वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुडति रचतीति । गुड +
“इयुपधात् क्ति ॥” उणा० ४ । ११८ । इति
इन् । सच क्ति ।) ताम्बूली । रात्रां ताम्बूल-
दाता । इति शब्दमाला ॥

वाग्गुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन् ।)
ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाग्द्विरजः, त्रि, (वाचि द्विरज इव ।) मित-
भाषी । तत्पर्यायः । वाय्यः २ । इति शब्द-
माला ॥

वाग्द्वजः, स्त्री, (वाचां द्वजमिव ।) लोहाघरौ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्वमात्रेण दुष्टः ।)
ब्राह्मः । इति ऋटाधरः ॥

वाङ्कः

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-
रूपत्वदुर्व्याप्तेन दुष्टः ।) वाचा दोषदुक्तः ।
यथा,—

“वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टेभ्योपहृतास्तथा ।
वासवा चावधूतानि वल्गूनि आह्वकर्मणि ॥”
इति आह्वतत्त्वम् ॥ * ॥

तद्वन्नमन्त्रप्रयश्चित्तम् । तत्र श्रुतः ।
“वाग्दुष्टं भावदुष्टं भाजने भावदूषिते ।
भुक्तानं ब्राह्मणः पश्चात् चिरान्तसु व्रती भवेत् ॥”
एतदभ्यासे व्रती यावकेन तत्र द्वादशपणा
देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता ।) सरस्वती ।
यथा—

“पञ्चाशक्तिमिभिर्विभक्तसुखदोःपन्धवचः-
स्थलां

भास्वन्मौलिनिवह्वचन्मशकसामापीनतुङ्ग-
क्षनीम् ।

सुनामचगुणं सुधाद्यकलसं विद्याच्च हस्ता-
स्वजे-

विभागां विशदप्रमं चिनयनां वामदेवता-
माश्रये ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
५ । १६३ ।

“द्विजस्तथोनायकास्तो गौरीश्रुरसञ्जनीः ।
चातुर्विधः क्तवस्तेन वाग्देवीं कुलमन्दि-
रम् ॥”)

वाग्मी, [न्] त्रि, (प्रशस्ता वागस्यस्येति ।
“वाचो ग्मिनिः ।” ५ । २ । १२४ । इति
ग्मिनिः ।) वक्ता । इत्यमरः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ ।
“वाग्मी प्रगल्भः स्तुतिमाहुदयो वलवान्
वशी ॥”)

प्रष्टुः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥

वाग्मी, [न्] पुं, (प्रशस्ता वागस्यस्येति । वाच् +
ग्मिनिः ।) सूरार्थायः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
(पुरुवश्रीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ७ ।

“शक्तः संज्ञनो वाग्मी चौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥”)

वाय्यः, त्रि, (वाच परिमितवाक्यं याति गच्छ-
तीति । या + कः ।) वाग्द्विरजः । इति शब्द-
माला ॥ निर्वेदः । कक्ष्यः । इत्यजयः ॥

वाग्धतः, त्रि, (वाचि वाक्धे धतः संघतः ।)
वाक्धसंघतः । यथा,—

“प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो प्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तसुपाधीनो वाग्धतस्त्रिसवनं स्युशेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तशुक्लिखितवचनम् ॥

वाग्धासः, त्रि, अश्वत्थादिना वाचं यच्छति यः ।
इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

वाङ्कः, पुं, ससुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मयं

वाङ्मयी, स्त्री, (स्तुतिरूपा वागस्यस्या इति ।
वाच् + मसुप् । डीप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“हिमान्नेस्तुङ्गश्रखरात् प्रोक्तुता वाङ्मयी नदी ।
भागोरथ्या, भ्रतगुणं पवित्रं तस्मिन् स्ततम् ॥”
तत्र खाल्वा हरेर्लोकानुपस्थस्य दिवस्यतः ।
ल्लभा देह नरा धानि मम लोकेन संश्रयः ॥”
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्य-
वखननामाध्यायः ॥

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्क्षरूपम् । वाच् + मसुप् ।)
वाक्वामकम् । यथा,—

“स्वरस्तजभूगोलांनैरेभिर्दृशभिरचरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रेलोक्यमिव विश्रुता ॥”
अपि च ।

“पदं गदामिति प्राङ्मयाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।
प्रागुक्तलक्षणं पदं गदं संप्रति गद्यते ॥”

पद्यं यथा,—

“पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमचरसंख्यतं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

समसहस्रं समं वृत्तं विषमश्चेति तत्रिधा ।
समं समचतुष्टयादं भवत्यहस्रं पुनः ॥

आदिस्तुतीयवद्वयस्य पादस्तयोर्द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्टयादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
गद्यं यथा ।

“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोक्लिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रमेदतः ॥

अक्रडोरावरं खल्पसमायं चूर्णकं विदुः ।
तद्वि वेदभंरीतिखं गद्यं ह्यदतरं भवेत् ॥

भवद्युक्लिकाप्रायं समासाट्टं दृष्टाचरम् ।
वृत्तकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्तुतम् ॥”

इति ह्यन्दोमञ्जरी ॥ * ॥

वाङ्मयप्रापानि यथा,—

“प्राच्यममृतवैव पेशुश्वन्वापि सर्वेशः ।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

तथा परुषवचनमपवाहः पेशुश्वममृतं वृथा-
कापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट् ।
परेशं देशजातिकुलविद्याशिक्ष्यरूपप्रस्ताचार-
परिच्छेदशरीरकर्मजोविना प्रत्यक्षदोषवचनं
परुषम् ।

“यच्चाभ्युत् क्रोधसन्नापत्रासवसंजनं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चाभ्युत् तथाविधम् ॥

चक्षुषानिति सुभाषं चाख्यानं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं देशात् परुषात्त विशिष्यते ॥”

तथापि परुषवचनानां परीत्युदाहरणं
अपवाहः । शुश्रुपतिवन्धुखालभ्रमकाशे
अर्थापवातार्थं दोषोपाख्यानं पेशुश्वम् ।
अशुतं द्विविधं असम्बन्धवादश्चेति ।

“देशराष्ट्रपञ्जाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्मेदासप्रज्ञाच्च भाषणं अर्थभाषणम् ॥

शुश्राङ्गमेधसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः ।
यद्व्यह्ना वचो नीचस्त्रीपुंसोर्भिद्युनाश्रयन् ॥

इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह चासुच च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

वाचाटः

वाचोयु

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
त्रिंशद्विधविरोधः । समक्षत्वासमक्षल-
भेदानादरेषु पाठव्यापवादयोरेक्यात् । निहुरस्य
प्रधान्तर्भावात् । असम्बद्धप्रलापार्थभावा-
ययोः पर्यायत्वान्नार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + + ङीप् ।) सरस्वती ।
इति केचित् ॥

वाङ्मुखं, स्त्री, (वाचां मुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

वाचयमः, पुं, (वाचो वाक्वात् यञ्छति विर-
मतीति । यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते ।"
३ । २ । ४० । इति खच् । "वाचयमपुरन्दरौ
च ।" ६ । ३ । ६६ । इति अमन्तत्वं निपा-
त्यते ।) सुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
व्रतौ । इति केचिदिति भरतः ॥ (यथा, छान्द-
न्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।
"वाचयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् सष्टहं
कर्मेति विद्वान् ॥")

वाचः, पु, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मस्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—

"इतिषो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हित, प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोः प्रियः ॥"
इत्युङ्गटः ।)
अस्य गुणाः । खाडुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
अभ्रत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावत्तत्रा बोधयत्यर्थान्
इति । वच् + खुल् ।) शब्दः । यथा । प्राञ्जे
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूपः
प्राञ्जे आकारो तर्कारौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽर्थस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तोति
वाचकः कथकः । इति भरतः । तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिज्ञानो लभिधाभिधानं
वाचको धनिः । इति चण्डिकाचरिते चिकीर्ष-
प्रोषः । * ॥ (तल्लक्ष्यं यदुक्तं सुभयोधतीकायां
दुर्गादायः ।
"वाचात् सङ्कतितं योऽर्थमभिधत्त च

वाचकः ॥ * ॥

वाचयतीति । वच् + णिच् + खुल् । कथकः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—
"ब्राह्मणं वाचकं विद्वान्नाम्यवशं समाहरात् ।
श्रुत्वान्यवशं नाम्नाञ्च वाचकाद्भक्तं ब्रजेत् ॥"
तथा ।

"देवाचामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
अस्मिन् शिष्यं कुर्यादाचकः कुरुनन्दन ॥
पुनश्चेन्नीत तत् स्वत्वं न सुखा धारयेत् क्वचित् ॥
हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांक्षीपदोद्वना ।
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्तोति तत्पुत्रजम् ॥"
कांक्षीपदोद्वनाः कांक्षिकोद्वः ।

"वाचकः पूजितो शून्य प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।

"ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
व्यात्मानमपि विक्रीयथ इच्छन् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।

"विस्मृतमहत्तं श्रान्तं स्याच्छारपदं तथा ।
कलखरसमायुक्तं रसभावमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदात्यथ अन्त्यार्थं कृतज्ञप्रो वृष ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु गन्धार्थं चार्पयेन्नृप ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मज्ञं स विप्रो वास उच्यते ॥"
तथा ।

"समस्तरसमायुक्तं काये काले विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + ङ्युट ।) पठनम् ।
यथा,—

"शुद्धनानन्वचितेन पठितं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥"
इति वाराहवैतन्त्रम् ॥

तथा ।
"दानवाचनान्वाग्भ्रमवयवतप्रमायेषु यजमानं
प्रतीयात् ॥" इति कात्यायनस्मृतम् । (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"शब्दे स्वभावादिकार्षेः श्लेषोऽनेकार्थवाच-
नम् ॥")

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । कै + कः ।)
प्रक्षेपिका । इति हारावली । १२ । ५२ ॥

वाचकाम्यतिः, पु, (वाचस्यं सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानात् षष्ठ्या अलुक् ।) दृष्ट-
स्यातिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्यतिः, पु, (वाचः पतिः । "षष्ठ्याः पति-
पुञ्जिति ।" ३ । ३ । ५३ । इति षष्ठीविसर्गस्य सः ।)
दृष्टस्यातिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारः । २ । ३० ।

"वाचस्यतिरुवाचैर्दं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥"
शब्दप्रतिपादके, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१६६ । ३ ।

"वाचस्यते निषिधे मान्वाथा मध्वरं वदान् ॥"
"हे वाचस्यते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव ॥"
इति तद्वाक्ये वाचयः ॥)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भाशुर्इति टाप् ।) वाक् ।
इति चिकीर्षप्रोषः ॥ (यथा, कातन्त्रे ।

"वष्टि भागुरिरहोपश्वावायो रूपसर्गयोः ।
टापश्चामि ह्यजन्तानां च्छुधा वाचा निशा
गिरा ॥"
यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । "तत् श्रुत्वा
ब्राह्मणेन श्रुचोमूय तिष्ठमिवाचामिः खर्चो-
वितान् हँ ददौ ॥")

वाचाटः, चि, (कृतुसितं बहु भाधते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

"नोदहेतु कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोमि-
णीम् ।

नालोमिकां नातिजोमां न वाचाटां न पिङ्ग-
लाम् ॥")

वाचालः, चि, (बहु कृतुसितं भाधते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आलच् ।) बहुकृतुसितभाषी । तत्पर्यायः ।
जल्पाकः । २ वाचाटः । ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
भाषिण्यपि जल्पाकाद्यस्त्रयो वर्तन्ते वाचाटो
वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादिति
श्लोकाह्वयपर्याये वोपालितः । निबन्धप्रगल्भ-
वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सुरारि-
रिति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्तसागरे । ४० । ३४ ।
"वाचालोः कलहः स्त्रीवैश्वपाण्डाहुप्रालि-
नाम् ॥")

वाचिकं, चि, (वाच् + टक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—

"शरीरज्ञैः कर्मदोषैर्वीति स्यावरतां गरः ।
वाचिकैः पक्षिन्दृग्तां मानसैरन्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।
"कायिकं वाचिकञ्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम् ।
एकत्रयेन तत् सर्वं प्रणश्यति ममाद्यतः ॥"
इति श्रामपुराणे सूर्यस्तोत्रम् ॥

अन्वच । कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हिला
आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुभयोधतीकायां दुर्गादायः ॥ (वागेव ।
वाक् + "वाचो व्याहृतार्थायाम् ।" ५ । ४ । ५५ ।
इति टक् । सन्देशोक्तौ, स्त्री, इति हारावली ।
१६६ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।
"शब्दमेकं वयिग्वेष्यं प्राङ्घोर्हृत्वाचिकम् ॥"
वाचिकः, पु, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + टक् ।)
वाग्धारमः । यथा,—

"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः ॥
अपदेशोपदेशौ च निर्देशो अपदेशकः ।
कौन्तिता वचनारम्भाद्वाद्वाद्वाग्मी मनी-
षिभिः ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
लिपिः । संवादपत्रम् । इति केचित् ॥

वाचिकह्यारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
ह्यारकः ।) लेखनम् । इति चिकीर्षप्रोषः ॥
(दूतः । इति सुवृत्तिलम्बोऽर्थः ॥)

वाचोयुक्तिः, चि, (वाचि वाक्ये युक्तिर्त्यस्य ।) वाग्मी ।
इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (स्त्री, वाचो
वचसो युक्तिः । "वाग्दिकृत्पश्यङ्गो युक्तिदृक्-
हरेत् ॥" ६ । ३ । २१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
मञ्जरा अलुक् । वाग्दर्शित्यायः ॥)

वाचोयुक्तिपटुः, चि, (वाचोयुक्तिं वाक्दर्शित-
व्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥

वाजभो

वाचं, चि, (उच्यते इति । क्व + यत् । "वचो-
ऽशब्दसंज्ञायाम् ।" इति न क्त्वम् ।) क्व-
चितम् । जैनम् । वचनार्हम् । इति मेदिनी ।
जे, ५५ । (यदुक्तम् ।

"शूचोरपि गुणा वाचा दोषा वाचा गुरो-
रपि ॥")

शक्यम् । यथा,—

"न चाख्यत्ववहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्देषु ॥

विभीतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यख्येः प्रयुष्यते ।
तथापि वाचकस्य ज्ञायते शकटाङ्गवत् ॥

इति मलमासतत्त्वप्रवृत्तिकावचनम् ॥

अपि च ।

"अर्थो वाच्यस्य लक्ष्यस्य यद्वाच्येति त्रिधा मतः ॥
एषां स्वरूपमाह ।

"वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्ष्यया
मतः ।

अज्ञो अज्ञनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य
शक्तयः ॥"

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

वाचं, क्ली, (वच् + यत् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः ॥ (यथा,—

"परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ॥")

वाह् । इ कामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
चक०-सेट् ।) इ, वाह्कृते । इति दुर्गादासः ॥

वाज, क्ली, घृतम् । (यथा, वाजसनेयसंहिताया-
याम् । ६ । १ ।

"वाचस्यतिर्वाजं नः खदतु ॥")

यज्ञः । अन्नम् । (यथा, ऋग्वेदे । १८ । २२ । ३ ।
"यो देवो देवतमो जायमानो
महो वाजेभिर्महद्भिश्च यज्ञैः ॥"

"वाजेभिरग्नेः ।" इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
वारि । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (संयामः ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३५ । १ ।
"अस्रभ्यं चषेयीसहं वसिं वाजेषु दुष्टरम् ॥"

बलम् । यथा, तज्जेव । ५ । ८५ । २ ।
"वनेषु अन्तरिक्षं तवान वाजमन्तेषु पथ
उचिषामु ॥")

वाजः, पुं, शूरपथः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥
(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

"विचित्रवाजेभिः शिशिः शिशिसुखेः ॥")
विषयः । पथः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ॥

सुनिः । इति विश्वः ॥
वाजपेयं, क्ली पुं, (वाजमन्तं घृतं वा पेयमन्तेति ।)
यागविशेषः । इत्यमरभरतौ । स तु औतसप्र-
संख्यानार्गतप्रथमयागः । यथा । अग्निष्टोमो-
ऽब्रह्मिष्टोमो उक्तयः । षोडशौ वाजपेयश्च ।
इत्याम्बुजायनसूत्रम् ॥ शैः । पौखरीकञ्चित्
सप्रयागाः ॥

वाजभोजी [वृ], पुं, (वाजं सुहृत् इति । सुज +
बिनिः ।) वाजपेययागः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

३२१

वाजिनो

वाजसनेयः, पुं, जनमेजयव्रतवेदार्थगन्धः । स तु
वैश्वान्ययनश्रापादुच्छ्रमः । इति मत्स्यपुराणम् ॥
(वाजसनेः स्वयं स्य ह्वानः । वाजसनि + ङ्क ।
याज्ञवल्क्याः । यथा, बृहदारण्यके । "आदिता-
नीमानि शुक्लानि यजंषि वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्क्यानाख्यायन्ते ॥")

वाजसनेयी, [वृ] पु, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदमस्य-
स्येति । इनिः ।) यजुर्वेदे । यथा,—

"आर्षक्रमेण सर्वेभ्य श्रुता वाजसनेयिनः ॥"
इति महाजनपरिग्रहोतवचनानु यजुर्वेदविधि-
नेव कर्म कुर्युः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । १०० । २ ।

"ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यास्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ।
ब्रह्मदर्शोति विख्यातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ॥")

वाजिगन्धा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽस्य स्था-
मिति । अच् । टाप् ।) अश्वगन्धा । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।

"सरला गुरुवित्त्वाम्बु वाजिगन्धाभि-
द्विभिः ॥")

वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनां दन्त इव पृथं यस्य ।)
वासकः । इति रत्नमाला ॥

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिदन्त एव । स्वार्थे कन् ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥

वाजिनं, क्ली, आमिचामस्तु । इति हेमचन्द्र-
चिकीर्षुषौ । ह्वानार जल इति भाषा ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।

"सोमस्य रूपं हविष आमिचा वाजिनं मधु ॥"
अस्य गुण्याः प्रस्तुतिनियमश्च यथा,—
"दध्ना तन्नेय वा नष्टं दुग्धं बह्वं सुवाससा ।
नष्टदुग्धभवन्नौरं मोरदञ्जेलोऽन्नवीतु ॥
सुखशोषलघादाहरत्तपित्तवरप्रयुतु ।
जघ्नुर्वैलकरो रुच्यो मोरदः स्यात् सितायुतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हविः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ॥ १६ । १ ।
"वाजी वहन्तु वाजिनम् ॥"
"वाजिनं हविः ।" इति तद्वाच्ये महीधरः ॥ ॥
पुं, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।
"नेन हिनन्त्यपि वाजिनेषु ॥"
"वाक् इना ईश्वरा येधाम् ॥" इति सायणः ॥)
वाजिनी, स्त्री, अश्वगन्धा । घोटकी । श्रेष्ठस्य
पथ्यायः । वङ्गा २ वामी ३ प्रच्छका ४
आर्षवी ५ । अस्या चौरगुणाः ।
"अश्वार्थीरसु कृष्णां लवणं दीपयं जघ्नु ।
देहस्यैयंकरं बलं गौरवं कान्तकन् परम् ॥"
तद्दधिगुणाः ।
"आशं दधि स्वाभक्ष्यं कषायं
कफानिहन्तं मयहारि कृष्णम् ।
वाताह्यदं दीपनकारि नेत्र-
दोषापहं तत् कथितं पृथिव्याम् ॥" ॥
तन्नवनीतगुणाः ।
"आश्वसु नवनीतं स्यात् कषायं कफकायजित् ।

वाजीक

चक्षुष्यं कटुकक्षौद्यमीवहातापहारकम् ॥"
तद्दृष्टगुणाः ।

"अश्वार्थीरसु कटुकं मधुरश्च कषायकम् ।
ईषद्वीपनदं शब्दार्हारि वाताह्यदं गुरु ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।
"रुच्यौष्यं वङ्गाचौरं बल्यं श्वासानिलापहम् ।
अहं कटु जघ्नु स्वादु सर्वमेकशर्फं तथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वाजिष्टः, पुं, (वाजिनः षष्ठमिव आहति-
रस्येति ।) अन्तानष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाजिभञ्जः, पुं, (वाजिभिर्भञ्जते इति । भञ्ज +
कर्मणि ञच् ।) चयकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्य चयकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुज् +
कर्मणि ञच् ।) सुन्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाजिमान् [वृ], पु, पटोलः । इति रत्नमाला ॥

वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनां शाला एहम् ।)
घोटकएहम् । आस्तवल् इति आरवी भाषा ॥
तत्पथ्यायः । मन्दरा २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।

"काञ्चीचानां वाजिशाला जावन्ते स्म ह्योज-
भिताः ॥")

वाजी [वृ] पु, (वाजी वेगोऽस्यस्येति । वाज +
इनिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । ३ । ४३ ।
"शूतेस्मच्छ्यामनिषेवट्टिभि-
हृरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ॥"
वाजः पचोऽस्यस्येति ।) बाणः । पची । इत्य-
मरः । वासकः । इति शब्दरत्नावली । (वज्रति
गच्छतीति । वज् + णिनिः । नि, चलनवान्
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २६ । १ ।
"वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां वचि-
प्रियमासधस्यम् ॥"
"वज्रति वाजी । वज्रगतौ चलनवान् ।" इति
तद्वाच्ये महीधरः ॥ * ॥ वाचमन्नमस्यास्तीति
अन्नवान् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १४ ।
"तमीमहे नमसा वाजिनं दृहत् ॥"
"वाजिनं अन्नवन्तम् ।" इति तद्वाच्ये सायणः ॥
वाजः पचोऽस्यस्येति । पचविशिष्टः । यथा,
भागवते । ४ । ७ । १६ ।
"सुखं स्तेज उपानीतस्वास्त्र्यं स्त्रीच-
वाजिना ॥")

वाजीकरयं, क्ली, (अवाची वाचीव क्रियतेऽने-
नेति । क्त + क्युट् । अमृततद्भावे क्विः ।) वीर्य-
द्विकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाजी-
करयन्नस्य लक्ष्यमाह ।
"यद्दन्तं पृथवं कुर्यात् वाजिवत् सुरतत्तमन्
तदाचीकरमाख्यातं सुनिभिर्भ्रजा वरेः ॥"
अथ प्रसङ्गात् जैवस्य लक्ष्यं संख्या निर्दा-
शाह ।
"जीवः स्यात् सुरताशक्तसङ्गावः जैवसुच्यते ।
तत्र सप्रविधं प्रोक्तं निर्दानं तस्य कथ्यते

वाजीक

तेस्मैमावैरहृदोस्य रिरंभोर्मनसि चते ।
 ध्वजः पतन्वती नृणां क्षेत्रं समुपचायते ॥
 हेत्यक्षीसंप्रयोगाच्च क्षेत्रं तन्मानं स्मृतम् ॥”
 तैस्मैमावैरभ्यप्रोक्तक्रोधादिभिः । अह्वयैः हृद-
 याहितैः दुःखदत्वात् । चते पीडिते व्यस्यो-
 क्तव इति यावन् । ध्वजः शिशुः । पतति न तून्-
 मति । संप्रयोगो मेषुचम् ॥ २ ॥
 “कटुकात्मोष्णत्वयोरतिमात्रोपसेवितैः ।
 पित्तच्छुक्रवयो दृष्टः क्षेत्रं तस्मात् प्रचायते ॥”
 कटुकादिनातिमानेषु ग्रहहेन पित्तं शुक्रस्य
 दम्भत्वात् क्षेत्रं भवति । पित्तजमेतदृद्धितो-
 यम् ॥ २ ॥
 “अतिशयायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रव्ययहेतुकम् ॥”
 शुक्रव्ययं हतौयम् ॥ २ ॥
 “महता मेदुरोगेण चतुर्थी क्लौवता भवेत् । ४ ।
 वीथवाहिशिराक्षेहास्त्रेहनातुन्नतभैवेत् ॥ ५ ॥
 बलिनः श्लेष्मनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ।
 षष्ठं क्षेत्रं स्मृतं तत्तु शुक्रसम्भितमक्तम् ॥”
 बलिनः पृष्टस्य पृष्ठस्य श्लेष्मनसः कामात्
 सक्षलितस्य । मनसः ब्रह्मचर्यतो निरोधात्
 क्षेत्रं भवति ॥ ६ ॥
 “नक्षत्रं प्रति यत् क्षेत्रं सङ्घं तद्वि सप्तमम् ॥”
 अनाथं क्षेत्रमाह ।
 “अथाथं सङ्घं क्षेत्रं मर्मच्छेदाच्च यद्भवत् ॥”
 मर्मच्छेदात् वीथवाहिशिराच्छेदात् ॥ * ॥
 अथ क्षेत्रं सख्यं चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
 माह ।
 “नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धौ
 विरामयः ।
 सप्तत्वनं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं षोडशात् ॥
 न च वै षोडशादूर्ध्वं सप्तथाः परतो न च ।
 आशुष्कामो नरः स्त्रीभिः संबोधिं कर्तुमर्हति ॥
 चयदह्नुपदंश्याद्य धोराश्वातीवदूर्ध्वथाः ।
 अकालमरणश्च स्याद्भवनतस्त्रयमन्वथा ॥
 विलासिनमर्थवतां रूपवीचनशालिनाम् ।
 नराणां बहुभाष्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
 स्वविराणां रिरंक्षणां स्त्रीणां वाक्त्रभ्रमिच्छ-
 ताम् ।
 योदितप्रसङ्गात् स्त्रीणां क्लौवानामस्यरेतसाम् ॥
 हित्वा वाजीकरा योगाः शीघ्रपक्षयस्यप्रदाः ।
 एतेषां पृष्टहेदानां सेवाः कालाद्यपेक्षया ॥”
 वाजीकरास्याह ।
 “भोजनानि विचित्रानि पानानि विविधानि
 च ।
 वाचः ओत्राभिरामाश्च लघुः स्यादुष्णवाहनाः ।
 यामिनी सन्दृष्टिलका कामिनी नवजीवना ।
 गीतं शोचमनोहारि ताव्यूर्ध्वं महिदा स्रजः ॥
 गन्धा मनोश्च रूपानि विचित्राण्युपवनानि च ।
 मन्वसत्वाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्नि मानवम् ॥
 माथौकधातुमधुमारदलोहसुखं
 पश्चात्प्रिञ्जानुद्विक्कृतानि लिखिते ॥

वाजीक

एकाग्रविशतिदिनानि मदाहितीरुपि
 सोरुप्रीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
 गर्वा विरुद्रवत्तानां सिद्धं पथवि पायसम् ।
 गोधूमचूर्णं तथा वितामधुवृत्तान्वितम् ।
 सुक्तां हृष्यति जीर्णोऽपि दशदारान् ब्रजत्यपि ॥”
 अथ रसात्ता ।
 “द्वार्द्वाङ्गकमीषदम्भमधुरं खखस्य चन्द्रयुतेः
 प्रस्थां क्षीद्रपल्लव पञ्च हविषः शुषुष्णान्तुमीष-
 कान् ।
 एतामासत्तुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
 धत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्वा-
 वयेत् ॥
 न्दहास्त्रे न्दगनाभिचन्दनरससुष्टेऽशुक्लुपिते
 कर्पूरेण सुगन्धैकं तदखिलं संलोच्य संस्था-
 पयेत् ॥
 स्वस्वार्थं सयुरेश्वरेण रचिता स्त्रिया रसात्ता स्वयं
 भोक्तुमन्मथदीपनी सुखकरा कान्तिवर्धनी
 प्रिया ॥ * ॥
 गोचुरेचुरबीजानि वाजिमन्वा प्रतावरी ।
 सुषली वानरीबीजं यथी नागवला वला ॥
 एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गयेनाय्येन भर्जितम् ।
 सितया मोदकं कृत्वा भस्मं वाजीकरं परम् ॥
 चूर्णादटगुणं चौरं हृतं चूर्णं समं स्मृतम् ।
 सस्यतो द्विगुणं खण्डं खादेद्विबलं यथा ॥
 वाजीकराणि भूरोगिणं मंस्यश्च रचितो यतः ।
 तस्माद्बहुव्य योगेव्य योगोऽथं प्रवरो मतः ॥”
 रतिवर्द्धनी मोदकः ॥ * ॥
 “पिपलीलवयोपेते वस्त्राष्टे त्वसाधिते ।
 कच्छपस्याथ वा खादेषु तु वाजीकरे श्दशम् ॥
 पूर्णं दक्षिणदेशेन दशपल्लोन्मानं श्दशं कर्षयेत्
 तच्छिन्नं जलयोगतो न्दुदुतरं संकुञ्च्य चूर्णो-
 क्तम् ॥
 तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धुम्भे पचेत्
 गन्धान्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिविद्धे दद्यात्तुलाह्नीं
 सिताम् ॥
 पक्वं तज्ज्वलनात् क्षितिं प्रतिगयेत् तस्मिन्
 पुनः प्रक्षिपेत्
 दद्यात्तत्तदुदाहरामि बहुला इष्टादरात्
 संहिताः ।
 एता नागवला वला सचपला जातीफल-
 लिङ्गिका
 जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥
 विश्वावीरखवारिधारिद्वरा वांशी वरी वानरी-
 त्राक्षा सैन्दुरगोसुराश्च महती खर्जूरिका
 चौरिका ।
 घात्याकं सकसेरकं समयुक्तं श्दशटकं चौरकं
 एच्छीकापथवानिका वरटिका मांसी मिसि-
 र्भेथिका ॥
 कन्देज्वल विदारिकाश्च सुषली गन्धर्वगन्वा तथा
 कर्पूरं करिकेशरं समरिचत्वारस्य बीजं नवम् ।
 बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकया बीजश्च राजी-
 वजं

वाजीक

श्वेतं चन्दनमच रक्तमपि च श्रीसङ्गपुष्पैः समम् ॥
 सस्यंश्चेति एयक् एयकं पलमितं संचूर्ण्य तत्र
 क्षिपेत्
 हृतं वज्रसुजङ्गलोद्दगगनं सम्मारितं खेच्छया ।
 कक्षुरी घनसारचूर्णमपि च प्राग् यथा प्रक्षिपेत्
 पश्चादस्य तु मोदकान् विरचयेद्विखप्रमाणा-
 नथ ॥
 तान् भीक्षति सदा यथानलबलं सुञ्जीत नास्त्रं
 रसं
 पूर्वसिद्धप्रति गते परिणतिं प्राग्भोजनात्
 भक्षयेत् ।
 निबन्धं श्रीरतिवक्त्रभाष्यकमिमं यः पूगपाकं भवेत्
 स स्वाहोर्मिविद्विद्विद्वदमदो वाजीव शक्तो
 रतौ ॥
 दौर्मासिन्धुलवान् बलो विरहितो हृष्टः स पुष्टः
 सदा
 हृष्टो थोरुपि युवेव सोरुपि सत्तिरः पूर्वोन्वत
 सुन्दरः ॥”
 वसुगुणे अष्टगुणे । अञ्जलिर्दशरावम् । तुलाह्नीं
 पश्चात्प्रक्षलितनाम् । संहिताः सुशुनाद्या ।
 नागवला गुरसकरी गुरखली इति च लोके ।
 वला वल्लिहार तस्या मूलत्वक् । चपला
 पिपली । जातीपत्रकं जाडपत्री । विश्वा
 युष्ठी । वीरुणं एतस्य मूलं उशीरं ग्राह्यम् ।
 वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुक्कः । वरा
 जिफला वांशी वशरोचना । वरी प्रतावरी ।
 वानरी कपिकच्छस्तस्या बीजं ग्राह्यम् । इन्दुरः
 कीकिलाचः तस्य बीजम् । गोचुरस्यापि
 बीजम् । महती खर्जूरिका ह्योहारा ।
 चौरिका चौरा । एच्छीका कारवी मगरैला
 इति लोके । वराटिका वररै इति लोके । शाल्म-
 केयं कन्दः स्वाहोर्जकोषो वराटिका । मांसी
 जटामांसी । मिसिः सौष्पः । गन्धर्वगन्वा अन्ध-
 गन्वा तस्या मूलम् । श्रीसंज्ञं लवङ्गम् । चन-
 सारः कर्पूरः । विखप्रमाणाण् पलप्रमाणाण् ।
 रतिवक्त्रभाष्यपूगपाकः ॥ * ॥
 “एतस्मिन् रतिवक्त्रे यदि पुनः सम्यक् खुरा-
 शाणिका
 सुक्षुरस्य तु बीजमर्ककरभा याशोऽखिप्रोथ-
 स्तथा ।
 सन्नाचूपलकं तथा खसफलत्वक् वापि निःश्वि-
 प्यति
 चूर्णाह्नीं विजया तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
 संज्ञया ॥”
 इति महाकामेश्वरः ॥ * ॥
 “रक्तपिताधिकारोक्तः खखकुशाखको महान् ।
 रक्तपितादिरोगो महो महावाजीकरः स्मृतः ॥ * ॥
 पक्षाब्धस्य रसे द्रोणे चितामाङ्कसंमिताम् ।
 हृतमस्यमिदं दद्यान्नागरस्य पलाटकम् ॥
 मरिचं कुङ्कुमोन्मानं पिपलीद्विप्रकोम्भितम् ॥
 खलिकस्याङ्कं दद्यात् सर्वमेकच कारयेत् ॥
 पुषेतान्द्वयस्ये पाके दारुद्वया प्रकाशयेत् ॥

वाजीक

वाजीक

वाजीक

चूर्णांश्वेषां चिपेत्तत्र घनीभूतेऽवतारिषे ॥
 धान्यकं चौरकं पत्रं चित्रकं सुक्तं त्वचम् ॥
 दृहच्यौरकमप्यत्र यस्थिकं नागकेशरम् ॥
 एलाचीकं लवङ्गश्च पृथक् चातोफलं पलम् ॥
 तिह्रं श्रूते पदद्याच्च मधुनः कुडवद्भयम् ॥
 भवथेडोचनाद्व्याक् पलमाचमिदं नरः ।
 अथवा नियता नात्र मात्रा खादेद्वयथानलम् ॥
 मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ॥
 समर्थो बलवान् पुष्टो हृष्टो निव्यं निरामयः ॥
 ग्रहणी नाशयेदेष चयं श्वासमरोचकम् ॥
 अन्धपित्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तश्च पाण्डुताम् ॥
 दृहच्यौरकं नानागरेणा । इति व्याम्नपाकः ॥
 “श्रमयति गोक्षुरचूर्णं ह्यागचौरैश्च साधितं
 समधु ।
 भुक्तं चपयति चाद्यं यच्छानितं कुपयोग्यम् ॥
 द्रव्याणि चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
 पत्रङ्गमथ कालीयागुरुकण्ठ्यागुरुणि च ॥
 देवदमः ससरलः पद्मकं तुणिकोऽपि च ।
 कर्पूरो ऋगनाभिश्च लताकस्तूरिकापि च ॥
 सिङ्ककः कुङ्कुमं नथं चातोफलकमच च ।
 चातीपत्रं लवङ्गश्च स्रग्मौला महती च सा ॥
 कक्कोलफलकं त्वक् च पत्रकं नागकेशरम् ॥
 बालकश्च तथोशीरं मांसी दाह सितापि वा ॥
 सुरा कपूरकचापि श्रेणैयं भद्रसुक्तम् ॥
 रंजका च प्रियङ्गुश्च शीवाषो गुग्गुलुस्रथा ॥
 लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ।
 यस्थिपण्येच मङ्गिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ॥
 एतानि प्राथमानानि कल्कीलब्ध भूयैः पचेत् ॥
 तैलं प्रथमितं सन्धक् एतत्पाने शुभे चिपेत् ॥
 अनेनाभ्यक्तगाचस्तु दृहोऽश्रौतिशमोऽपि यः ।
 शुभो भवति युक्ताऽऽः स्त्रीणामव्यनवक्षभः ॥
 नन्यापि लभते गर्भं व्रकोऽपि तरुणायते ।
 अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवैश्च शरदां शतम् ॥
 चन्दनादिमहातिलं रक्तपित्तं चयं च्वरम् ॥
 दाहप्रखेददीर्घान्धं कुडं कण्डुं विनाशयेत् ॥
 पत्रङ्गं वकम् इति लोके । काजीयं कलम्बक
 इति लोके । लताकस्तूरिका सुशुकदाना इति
 लोके । कक्कोलफलस्याभाषे चातीपुष्यं याहम् ।
 तद्वामेऽपि लवङ्गं याहम् । दाहशिता दाह-
 चिनी । श्रैणैयं ह्यरा इति लोके । शीवासः
 गुरुरी इति लोके । यस्थिपण्यः गटिवन् इति
 लोके । अश्रौतिसमः अश्रौतिवार्तिकः । इति
 चन्दनादितिलम् ॥ * ॥
 “बोजानि कौशिकच्छ्राः कुड्वमितानि खेदये-
 च्छनकैः ।
 प्रथो गोभद्रमुषं दुग्धं यावद्भवेद्वाहम् ॥
 त्वग्रहितानि च कृत्वा स्रस्यं संपेषयेत्तानि ।
 पिष्टिकया लघुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाप्ये ॥
 द्विगुणितशर्करया वा वटिकाः संपक्कया
 लेप्याः ।
 वटिका माचिकमध्ये सम्पन्नयोग्येऽखिलाः
 स्याप्याः ॥

पञ्चटङ्कमिनास्तास्तु सायं प्रातश्च भक्षयेत् ॥
 अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात् पतितध्वजः ॥
 योऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाजिवत् ॥
 नानेन सडशं किञ्चित् इयं वाजीकरं परम् ॥”
 इति वानरीवटिका * ॥
 “आकारकरमा शुष्मी लवणं कुङ्कुमं कथा ।
 चातीफलं चातिपुष्यं चन्दनं कार्षिकं पृथक् ॥
 चूर्णयेदाहफेगन्तु तत्र दद्यात् पलोम्बितम् ।
 सर्वमेकैकत माधमात्रं चौरैश्च भक्षयेत् ॥”
 युक्तस्तम्भकरं पुषामिदमानन्दकारकम् ।
 नारीनां प्रीतिजनकं संवत् निशि कासुकः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (यथा च ।
 “विदारीकन्दां शुमतीदृह्यौ ।
 काकोलिकाभीरुपुनर्वे द्वे ।
 दृङ्गाटकं मागधिका वला च
 चूर्णं सितान्द्रो सितथा प्रथोप्यम् ॥
 जीर्णं पयः पायसमेव योज्यं
 करोति पुंसं बलमेवमोजः ।
 स्त्रीणां सद्यसं भजतेऽपि यष्टो
 मासद्वयेनापि च सेवमानः ॥”
 इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्यायः ॥
 “वाजीकरयमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ॥
 तुष्टिः पुष्टिरप्यत्र गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥
 अथप्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहृष्येत् ॥
 वाजीवातिबल्ये येन यत्प्रतिहृत्नोऽङ्गनाः ।
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 तद्वाजीकरयं तद्वि देहस्थोर्ष्यस्करं परम् ॥
 धर्मं यशस्यमाशुष्यं लोकद्वयसायनम् ।
 अशुभोदासहे ज्ञश्चर्च्येकान्तनिर्मलम् ॥
 अल्पसत्त्वस्य तु क्षेयोर्वाध्यमानस्य रागिण्यः ॥
 शरीरचयरचायं वाजीकरयसुच्यते ॥
 कल्पस्योदयवयसो वाजीकरयसिविनः ।
 सर्वेष्वतुल्यहरहर्षवायो न निवार्यते ॥
 अथ क्षिम्बविशुद्धानां निरुहान् साधुवाचनान् ।
 इततेजरसचौरशर्कराचौरैश्चयुतान् ॥
 योगविद्व्योजयेत् पूर्वं चौरमांसरसाश्रितम् ॥
 ततो वाजीकरान् योगान् युक्ताप्यविषह्वान् ॥
 अच्छ्रायः पूतिकुसुमः फलेन रक्षितो ह्रमः ।
 यथेकश्चकशाखश्च निरपत्यस्तथानरः ॥
 स्वलज्जममयत्तवचनं धूलिधसरम् ॥
 अपि सालाविलसुखं हृदयाङ्गादकारकम् ॥
 अपत्यं तुल्याता केन दर्शनस्यार्थनादिह्नु ।
 किंपुनर्वैद्व्यशोऽधमेमानश्रीकुलवह्निनम् ॥
 सुहृत्काये यथाशक्ति वृष्य योगान् प्रयोजयेत् ॥
 शरैर्दुक्कृशकाशार्थां विदार्थ्या वीरयस्य च ॥
 म्दलानि कण्टकाश्याश्च जीवकार्थभक्तौ वलाम् ॥
 मेदे द्वे इ च काकोल्यौ शूर्पपथ्यां शतावरीम् ॥
 अश्वगन्धामतिबलामाशुगुप्तं पुनर्वाम् ॥
 वीरां पयस्यां जीवन्तीं ऋद्धिं राक्षां चिकण्ट-
 कम् ॥
 मधुकं श्राप्तिपर्णींश्च भागांश्चिपलिकान् पृथक् ॥

भाषाणामाहुकश्चेतद्विद्रीषो साधयेदयाम् ॥
 रसेनाहुकशेषिण्य पचेत्तत्र हृताहुकम् ॥
 दत्त्वा विदारीघात्रीक्षुरशानामाहुकाहुकम् ॥
 हृताचतुर्गुणं चौरं पिश्यामीमानि चावपेत् ॥
 वीरां खगुप्तं काकोल्यौ यष्टौ फलान्नि पिय-
 लीम् ॥
 द्राक्षां विदारी खल्करं मधुकानि शतावरीम् ।
 तन्सिद्धिपूर्तं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥
 शर्करायास्तुगाथाश्च पियल्याः कुड्वेन च ।
 मरिचस्य प्रकुञ्चन पृथगर्हपलोम्बितैः ॥
 लगेलाकेशरैः स्रग्म्यैः चौरैर्द्राङ्गकुड्वेन च ।
 पलमाचं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धसुकम् ॥
 तेनारोहति वाजीव कुणिङ्ग इव हृद्यति ।
 विदारीपियलीश्राणिप्रियाले क्षुरकाद्रजः ॥
 पृथक् खगुप्तान्द्राक्ष कुड्वर्षां तथा मधु ।
 तुलाङ्गं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाङ्गं नवसर्पिषः ॥
 योऽश्चमाचमतः खादेत् यस्य रामाश्रतं गृहे ।
 सामगुप्ताफलान् चौरैर् गोधूमान् साधितान्
 हिमान् ॥
 माधान् वा सद्यतचौरान् खादन् गृष्टिपयो-
 २नुपः ।
 चागर्षिं रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत् स्थियः ॥
 वक्ताश्चसिद्धे प्रयश्च भावितानसज्जतिलान् ॥
 यः खादेत् सचितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्व्ववत् ॥
 चूर्णं विदार्थ्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ॥
 चौरस्यपरिपुत्रं लोटा प्रमदाशतव्यच्छेत् ॥
 “क्षयाघात्रोपलरजः स्वरसेन सुभावेतम् ॥
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लोटा योऽनुश्रुपयः पिबेत् ॥
 स नरोऽश्रीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृद्यति ।
 कथं मधुकचूर्णस्य हृतचौरस्यमन्विनम् ॥
 पथोऽनुपानं यो लिङ्गात्रिलवेगः स न भवेत् ॥”
 “उच्छटाचूर्णमप्येवं शतवर्षाश्च योजयेत् ॥
 चक्रशुभ्रं दधिसरं सचितं वटिकौदनम् ॥
 पटे सुमान्चितं स्रुक्ता दृहोऽपि तरुणायते ॥”
 “आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
 कामश्राद्धविहितामनवद्याम् ।
 देशकालवलयप्रत्युहोदाह-
 वैद्यतन्त्रमभयोम्बवह्निहाम् ॥
 अश्वज्जगोद्वर्तनसेकगन्ध-
 स्रकृपत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
 गान्धर्वकाद्यादिकथा प्रवीणाः
 समस्त्रभाषा वशगावयस्याः ।
 दीर्घिका स्त्रभवनान्निविष्टा
 पद्मरेशुमधुमत्तविहङ्गाः ।
 नीलसाधुगिरिज्जुटनितम्बे
 काननानि पुरकण्ठगतानि ॥
 इतिस्तथा विविधा तरुजातिः
 श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।
 अङ्गसुखसुवप्रेन विभूषा-
 चितसुखः सकलः परिवारः ॥
 ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा
 श्रुश्राङ्गाङ्गा ॥

वाजीक

वाञ्छिनी

वाटी

यद्यच्च किञ्चिद्विदं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥
 मधुसूक्तमिव सोत्पन्नं प्रियायाः
 कलरथनापरिवाहिनौ प्रियेव ।
 कुसुमचयमनोरमा च श्रया
 किसलयनिनी लतिकेव पुञ्जिताया ॥
 देशे शरीरे च न काचिदस्मि-
 रर्थेषु नास्तीति मनोविवातः ।
 वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः
 कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥
 इति वामटे उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ॥
 तथा च ।
 “वाजीकरणमन्विच्छेत् पुत्रघो निव्यमात्मवान् ।
 तदायनौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश्च एव च ॥
 पुत्रस्यायननं ह्येतद्गुणाच्छेते सुताश्रयाः ।
 वाजीकरणमयश्च ज्ञेयं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥
 इटा ह्येकेकप्रोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकाराः स्मृताः ।
 किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संवातेन श्वसिताः ॥
 सङ्गतातो ह्यौन्मियाथार्थान् स्त्रीषु मान्यत्र विद्यते ।
 स्त्र्याश्रयो ह्यौन्मियाथार्थं यः समीतिजननो-
 ऽधिकः ॥”
 “चित्रदीपः सरःशुक्लमधुतुषांतुसन्नमः ।
 निव्यजस्तृणपूजोति ज्ञानतयः पुरुषाकृतिः ॥
 अप्रतिष्ठश्च नमश्च सूयश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
 मन्तस्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
 बहुवर्णैर्बहुसुखो बहुवृद्धो बहुक्रियः ॥
 बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बहुदाम्ना च बहुप्रजः ॥
 मङ्गलायधं प्रशस्तोऽयं धर्मोऽयं वीर्यवानयम् ।
 बहुश्लाखीऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ॥
 प्रीतिस्त्वं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
 यशोलोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिता ॥
 नस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ॥
 वाजीकरणनित्यः स्वादिच्छेत्तु कामसुखानि च ।
 मायात्मात्मगुणाया बीजानामाहुर्नवम् ।
 जीवकर्मभक्तौर्वैरं मेदाच्छिं प्रतावरीम् ।
 मधुकञ्चाश्वगन्धाश्च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ॥
 रसे तस्मिन् हृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
 विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिष्टुरघस्य च ॥
 इत्या ऋद्धमिनाशार्थं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
 शर्करायास्तुगाश्रीर्याः चौत्रस्य च पृथक्
 पृथक् ॥
 भागांश्चतुष्यन्तस्य पिप्यत्याश्चावयेत् पलम् ।
 पलं पूर्वमतो खीटा ततोऽभसुपयोजयेत् ॥
 य इच्छेत्सर्वं शुक्रं शेषसञ्चोत्तमं वलम् ॥”
 इति वाजीकरणं हृतम् ॥*॥
 “चटकावां चर्हसानां इत्याणां शिखिना-
 मथा ।
 शिशुमारस्य नरस्य भिषक् शुक्राणि संहरति ॥
 गव्यं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
 यटिकानाश्च चूर्णाणि चूर्णं मौधूममेव च ॥
 यमिः प्रपञ्जिकाः कार्याः शुकुल्यो वर्णिका
 क्षया ॥
 पूपाधानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ।

एषां प्रयोगाङ्गस्याणां कृष्णेनापूर्वरेतसा ॥
 श्रेष्ठसा वाचिवदयाति यावदिच्छेत्तु स्त्रियो
 नरः ॥”
 इति वृष्यपूपातिकयोगः ॥*॥
 “मङ्गलेजातरूपस्य तस्या एव प्रयःप्रतम् ।
 अपत्यजननं सिद्धं सद्यतचौत्रशर्करम् ॥”
 “आर्द्राणि मन्त्रमांमानि ऋष्टाश्च शफरीश्च वा ।
 तपे सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
 क्षयम् ॥
 हृतशृङ्गान् रसे क्रागे रोहितान् फलसाधिते ॥
 अतुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥”
 इति गर्भाधानकरो योगः ॥*॥
 “नर्तं वै शोडशाङ्गार्तु सन्नयाः परतो न च ।
 व्यायुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
 अतिवालो ह्यसम्यक्संस्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ।
 उपतप्येत् स ह्यसा तद्भागमिव काचलम् ॥
 शुक्लरुचं यथाकाङ्क्षं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ।
 स्युष्टमाशु विशीर्येत तथा दृढस्त्रियो व्रजन् ॥
 जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
 चयं गच्छेत्तनयनात् स्त्रीणाश्चातिनिषेवणात् ॥
 चयाङ्गयादतिसम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
 नारीणामरसन्नत्वादिभिकारादसेवनात् ॥
 ह्यप्रस्थपि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
 देहसत्त्ववकापेक्षो हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥”
 इति चरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
 वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छनीति । वाञ्छ इच्छायाम् ।
 गुरोर्चक्षुः । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः ।
 सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फल-
 विषयिणी वा । फलं सुखं दुःखामावश्च । तत्र
 फलेच्छा प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छा
 प्रति इच्छाघनताज्ञानं कारणम् । इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥ तत्पर्यायः । इच्छा २
 काङ्क्षा ३ स्युष्टा ४ ईंहा ५ लट् ६ लिप्ता ७
 मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्षः ११ ।
 इत्यमरः । १।७।२७। आकाङ्क्षा १२ कान्तिः १३
 चयश्चयः १४ दोहदः १५ आभिलाषः १६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ रक् १७ रुचिः १८
 मतिः १८ दोहलम् २० छन्दः २१ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १।१।२७।
 “सन्दिदेश च यद्यस्ति वाञ्छा मच्छिष्यता प्रति ।
 तत्पुत्रास्तद्विद्येवैवा भवता प्रेक्ष्यतामिति ॥”)
 वाञ्छितं, चि, (वाञ्छ + क्तः ।) अभिलषितम् ।
 यथा,—
 “अविच्छेदं पठेद्द्वीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
 शुक्लान्तरां देवीं शुक्लाभरणभूषिताम् ॥
 वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः ।
 इति ब्रह्मा खर्वं प्राह सरस्वत्याः स्तनं शुभम् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छनीति । वाञ्छ + णिनिः ।
 डीम् ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्यायः ।
 लज्जिका २ कर्त्तृलिका ३ । इति चिकार-
 शेषः । वाञ्छनीयमाने, चि ॥

वाटं, स्त्री, वरकः । गात्रभेदः । इत्यमरटीका ॥
 यथा,—
 “वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरकं गात्रभेदयोः ॥”
 इति हेमः ॥
 वाटः, पुं, (वटाते वेष्टते इति । वट + घञ् ।)
 मार्गः । वृत्तिस्थानम् । इति मेदिनी । टे, २८ ॥
 अपि च ।
 “सुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेष्टकौ वृत्तिः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (वास्तु । मङ्गलः । यथा, भागवते । १।१८।२३ ।
 “हृत्तं सद्दहं सजलं कमङ्गलुं
 विवेश विश्वव्यमेधवाटम् ॥”
 वटखेदमिति । वट + अच् । वटसम्बन्धिनि,
 चि । यथा, मनुः । २ । १५ ।
 “ब्राह्मणो वैखपालाशौ चित्रयो वाटसा-
 हिरौ ।
 पेलवौदुम्बरो वैश्यो दक्षानर्हन्ति धर्मतः ॥”)
 वाटशृङ्गला, स्त्री, (वाटरोधिका शृङ्गला ।
 श्राकपार्थिवादिवत् मध्यप्रदलोपः ।) पथरोधक-
 शृङ्गला । तत्पर्यायः । लम्बा २ । इति चारा-
 चली ॥
 वाटिका, स्त्री, (वटाते वेष्टते प्राचीरादिभि-
 रिति । वट वेष्टने + संज्ञायामिति खुलु । टाप् ।
 अत इत्यम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ७२ । २०६ ।
 “सा स्नानाय गते तस्मिन् श्राकार्थं श्राकवाटि-
 काम् ।
 प्रविष्टा धावकखरं खादन्तं श्राकमेवैत ॥”)
 वाञ्छालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ हिङ्गुपत्रौ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वाटी, स्त्री, (वत्यते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
 घञ् । गौरादित्वात् डीष् ।) वाञ्छालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ कुटी । वास्तु । इति
 मेदिनी । टे, २८ ॥ श्रेष्ठस्य पर्यायः ।
 “वाञ्छो वेष्ट भूञ्छाटी वाटिका गृहपोतकः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तस्या लक्षणाद्विषया,—
 विश्वकारणवाच ।
 “के ते वृक्षाः प्रशस्ताश्च विविदाश्चापि केचन ।
 भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व जगद्गुरो ॥
 केवात्मनगियुक्तश्च शिविरश्च शुभाशुभम् ।
 दिशि कुञ्ज जलं भद्रमशुभश्च वद प्रभो ॥
 दाराणाश्च यद्वाणाश्च प्राकाराणां प्रमाथकम् ॥
 भद्रप्रदश्च को वृक्षो दिशि कुञ्ज प्रवर्षते ॥
 किं प्रमाथं यद्वाणाश्च प्राङ्गणानां जगद्गुरो ।
 मङ्गलं कुसुमोद्यानं दिशि कुञ्ज तरोस्तथा ।
 प्राकारं किंप्रमाणश्च परिक्षानां सुरेश्वर ॥
 दाराणाश्च यद्वाणाश्च प्राकाराणां प्रमाथकम् ॥
 कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
 अमङ्गलं वा केवां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥*॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 आश्रमे नारिकेलश्च गृह्याश्च धनप्रदः ।

वाटी

शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्ततः ॥
 सर्वत्र मङ्गलाहंश्च तत्रराजो भवो ह्यरः ।
 रवालतृणः पूर्वस्मिन् वृणां सम्पत्प्रदस्तथा ॥
 शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो । निशामय ।
 विस्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
 सम्पत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वहुंते गृह्ये ॥
 जम्बूद्वयश्च दाडिम्बः कदल्याम्नातकस्तथा ।
 बन्सुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाक्षश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रेव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
 अलावृक्षश्चिपु कुशाश्च मायाशुश्च सुकासुकः ।
 खर्जूरो ककटी चापि शिविर मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुकः कारवेल्लश्च वासौकुश्च शुभप्रदाः ॥
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धश्च निशामय ॥
 वन्यदृष्टो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
 वटो निषिद्धः शिविरे निबलं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
 ह्ये कारो तन्निष्ठीरुष्टो यन्नासं परिवर्ज्ये ॥
 प्रश्रेय धनहानिः स्वात् प्रजाहानिभवेत् भुवम् ।
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ।
 वाच्यामतिनिषिद्धश्च प्राञ्चसं परिवर्ज्येत् ॥
 खर्जूरश्च डडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ।
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च यामेषु नगरेषु च ॥
 दृक्च चयकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 यामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 इच्छुदृक्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
 अशीकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ॥
 कर्णो हरिद्रा शुभदा शुभदश्चाद्रैकस्तथा ।
 ह्येरोतकी च शुभदा यामेषु नगरेषु च ।
 न वाच्यां भद्रदा निबलं तथा चामलकी भुवम् ॥
 गजानामस्य शुभदमन्वानाश्च तथैव च ।
 कल्याणसुक्तेः श्रवसां वासो स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्वेवास्तुच्छन्नकारणं परम् ।
 वानराणां नराणाश्च गह्वर्भानां गवामपि ॥
 कुङ्कुराणां शृङ्गालानां मात्स्यार्याणामभद्रकम् ।
 मेढकानां मूकराणां सर्वेषां वा शुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तयोत्तरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्वाचाशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रथमे ममानश्च न कुर्वान्मन्दिरं बुधः ।
 चतुरस्रे यज्ञे कारो गृह्णानां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्गनापि संहृतम् ।
 मूर्ध्नेन रहितं भद्रं मूर्ध्ने मूर्ध्ने प्रदं वृणाम् ॥
 प्रथमे हस्तद्वयात् पूर्वे दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
 गृह्णानां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
 न मध्यदेशे कर्णेषु किञ्चिद्भ्यावाधिके शुभम् ।
 चतुरस्रं चन्द्रवर्धं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अभद्रदं सूर्यवर्धं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।

वाड

अभद्रदं सूर्यवर्धं प्राञ्जानां तथैव च ॥ * ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् ।
 धनपुत्रप्रदाक्षी च पुण्यदा हरिमन्दिना ।
 प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥
 मालती वृथिका कुन्दिमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मल्लिका च काश्चनं वज्रकलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमौचितम् ।
 पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशदक्षिण्यो नैव कुर्व्याद्गृहं गृह्ये ।
 ऊर्ध्वं विप्रतिदक्षिण्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ * ॥
 स्रग्धारं तैलकारं स्वर्णकारश्च ह्यैरकम् ।
 वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्व्यात् स्थापनं बुधः ॥
 ज्ञानार्थं चतिस्रं वैश्वं सच्छुद्धं गणकं शुभम् ।
 भद्रं वैदं पुष्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ * ॥
 प्रथमे च परिखामानं श्रतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 परितः शिविराणाश्च गम्भीरं दृशस्तकम् ।
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाङ्गारमौचितम् ।
 शञ्जोरगन्धं मित्रस्य गन्धमेव सुखेन च ॥ * ॥
 शास्त्रलीनां तन्निष्ठीनां हिन्नालानां
 तथैव च ।
 निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बाराणामभद्रकम् ॥
 युस्तराणां वटानाश्चाप्येरखानामवाञ्छितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमौचितम् ॥
 दृक्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
 पुत्रदारधनं हन्यात् इत्याह कर्मलोद्भवः ॥
 कथितं लोकप्रियाय क्रुक् काष्ठं विना पुरीम् ।
 शुभचर्चां चाप्युधना गच्छे वल्ल यथासुखम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलयाण्यम्बसखे १०२ अः ॥
 वाटीदीर्घः, पु, (वाच्यां वास्तुभूमौ दीर्घः सर्वो-
 च्चत्वात् ।) इच्छुदृक्चः । इति रत्नमाला ॥
 वाडकं, स्त्री, भृष्टयवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वाच्यापुष्पी, स्त्री, (वाच्यां वाच्यां वास्तु वेष्टनीयं वा
 पुष्यं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाच्याल-
 कः । इति रत्नमाला ॥
 वाच्या, स्त्री, (वच्यते वेष्टते इति । वट वेष्टने-
 यत् । यद्वा, वाच्यां वास्तुप्रदेशे चित्वा । वाटी
 + यत् ।) वाच्यालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाच्यालः, पुं, (वाटीं अलति भूषयतीति । अल +
 अल् ।) वाच्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणादयोऽस्य वाच्यालकशब्दे ज्ञातयाः)
 वाच्यालकः, पुं, (वाच्याल एव । स्वार्थे कन् । वाटीं
 अलति भूषयतीति । अल + लुक् वा ।) क्षुप-
 विप्रेशः । वाङ्मिथ्या इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । श्रौतपात्री २ वाच्या ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाच्याली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ पर्यायान्तरं
 गुणाच्च वलाशब्दे द्रष्टव्याः ।
 वाच्याली, स्त्री, (वाटीमजति भूषयतीति । अल
 + अल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाच्यालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, ऋ ङ आजावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आजा०-अक०-सैट् ।) ऋ, अववाङ् ।

वातः

ड, वाडते लोकः । आजावः स्नानम् । उम्ब-
 ज्जनम् । इच्छेके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पुं, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाड वेष्टने +
 भावे चञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिः, स्त्री, (वण + णिच् + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) वप-
 नम् । तत्पर्यायः । कृतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २८ । कृतिः ३ । इति तड्डीकायां भरतः ॥
 (करणे इन् ।) वापदक्षः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनिः । ङीप् ।)
 नर्तकी । श्लोकः । मत्तस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रत्नः । ६ । ७५ ।
 “यस्मिन् महर्षे प्रासति वाग्निनीनां
 निद्रां विहारार्हपण्ये गतानाम् ।
 वातीऽपि नासंशयदंशुकानि
 को लम्बवेदाहरणाय हस्तम् ॥” * ॥
 षोडशाक्षरश्चन्द्रोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “नञमचरैर्येदा भवति वायिनी गयुक्ते ॥”)
 वा(वा)णी, स्त्री, (वाणि + वा ङीष् ।) वरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १२ । वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयः । ४१ । ४ ।
 “चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वक्षपूतं प्रिवैज्जम् ।
 सद्यपूतां वदेहायो बुद्धिपूतश्च चिन्तयेत् ॥”)
 वपनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वात, तु क गतिसेवयोः । सुखे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदन्तं चुरा०-पर०-सक०-सैट् ।)
 अववातत् । त्रयोऽर्थाः । रमानायस्तु गति-
 सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखम् ।
 वातयति पात्र्यं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवयोरिति जौमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च-
 भूतानामन्ततुर्धुतुर्भूतः । वातास इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धवहः २ वायुः ३ पवमानः ४
 महावलः ५ पवनः ६ स्वर्गानः ७ गन्धवाहः ८
 मरुत् ९ आशुगः १० श्वसनः ११ मातरिश्वा १२
 नभस्मान् १३ मारुतः १४ अनिलः १५ समी-
 रणः १६ जगन्नाथः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवनः २० पृथदन्धः २१ तरस्त्री २२ प्रभ-
 ज्ञनः २३ प्रधावणः २४ अणवस्थानः २५ धूननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ । अथ गुणाः ।
 खैरलम् । लघुलम् । श्रौतलम् । रुचलम् ।
 स्यमलम् । संज्ञानकालम् । स्तोकाकारिलश्च ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुर्थाङ्गमन्थम् ।
 साक्षकालः । अपराङ्कालः । प्रतुषकालः ।
 अन्नकीर्णसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 रोगविशेषः । यथा । अथ वातव्याधधिकाराः ।
 तत्र वातव्याधीनां वासाभ्यतो विप्रकृष्टनिदाना-
 न्याह ।
 “कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलक्षन्नतः
 पुरःपवनचाग्रप्रतरयाभिघातश्रमेः ।

वातः

हिमादनप्रनासत्था निधुवनश्च धातुचयात्
मलाहिरपधारणात् मदनश्लोकचिन्ताभयेः ॥
अतिचतजमोच्यन्तु गदकतानिमांसस्यया-
दतीव वमनाङ्गनामतिविरचनादासतः ।
प्रयोदसमये दिनचयदयोस्तृतीयोऽप्रयो-
क्तारामतिगतेऽशिते शिशिरसंज्ञकाशेऽपि च ॥
देहे श्रोतसि रिक्तानि पूरयित्वा निशो बली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्र-
यान् ॥”

प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्रोपसर्गस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा लघ्वन्न-
मतिपुराणं प्रात्यादि । कतिचिदन्नाजि नवा-
न्यपि वातलानि । यत आह । गुणरत्नमाला-
याम् ।

नीवारश्चिपुटः सतीनचयकप्रशामाकसुहाङ्गकौ-
निध्यावाश्च मज्जुकश्च वरटा मज्जुकश्च ।
कोद्रवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
तीनी इति लोके । त्रिपुटः यधारी । सतीनः
कलायः । निध्यावो राजसायः । वोडा इति
लोके । मज्जुकः मोडः इति लोके । वरटा
वरटिका वररे इति लोके । मज्जुक्यकः मच्छरी
इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः
आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् ।

वायोर्हान्तुचयात् कोपो मार्गं स्यावरणेन चैति ।
प्रयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते भुक्ते-
ऽतीव जीर्णताङ्गते । देहे श्रोतसि श्लेष्मिणा
संप्रापिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादी-
समये हेतुभूते बली अनिलः प्रदहो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
“शिशिराद्योऽल्पेऽशितं जुम्भाद्यथे हृद्युग्रहः ।
जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिम्बितलश्च मृकता ॥
वाचासता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता ।
वायिर्धर्मं कर्णनादश्च स्पर्शज्ञत्वं तथाहितम् ॥
मन्यास्तम्भोऽत्र गतिर्यो बाहुभ्रूयोपवाहकः ।
चञ्चिता चैव विश्वाची जडुषात उद्दौरितः ॥
आभ्रानश्च प्रत्याभ्रान् वाताडौला प्रत्यडौला ।
तूष्णी च प्रतितूष्णी च वद्भिर्वेचन्यमेव च ॥
आटोपः पार्श्वशूलश्च त्रिकशूलश्च तथैव च ।
सुहृश्च म्बलं म्बलनिग्रहो मलगाढता ।
पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च यत्रथी च ततः परः ॥
कलापक्षझता चापि खड्गता पङ्कवा तथा ।
क्रोमुश्रीवैककल्यौ च वातकण्टक एव च ॥
पादद्वेषः पादसाहः आक्षेपो दृक्कामिधः ।
वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दृक्कामपमानकः ॥
अभिधातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्फुटः ।
आन्तरश्च तथा बाह्यो घृशुवतश्च कुञ्जकः ॥
अपतन्त्रोपतानश्च पश्चात्प्रातोऽखिलाङ्गकः ।
कन्यः स्तम्भो यथा तोदो मेदश्च स्फुरत्वं तथा ॥
रौच्यं काशश्च काश्याश्च शैलं लोभाश्च हर्ष-
यम् ।

अङ्गमहोऽङ्गविर्भङ्गः शिरासहोच एव च ॥

वातः

अङ्गश्रीवश्च भीरुत्वं मोहश्च शूलचितता ॥
निद्रानाशः खेदानाशो बलहानिक्तयेव च ।
शुक्रचयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
एत एवाश्रीतिबंध्या रोगा योगेन कृद्दिनः ।
वातयाधीति नामानो सुनिभिः परि-

कोर्षिताः ॥
एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन ।
वातादा आधिभ्यंतव्याधिरिति निरुक्ता तदा
वातच्वरादिवपि प्रसङ्गः स्यादत आह
कृद्दिनः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽश्रीतिरेव
वातयाधिबंध्या प्रसिद्धा न तु वातच्वरादयः ॥*॥
अथ वातयाधिर्नां सामान्यचिकित्सामाह ।

“मधुरलवणसाम्बलक्षिप्यनस्योऽनिद्रा
गुहरविकरवस्तिखेदसन्तर्पणाणि ।
दहनजलदशेकाथङ्गसंमहानानि
प्रकृपितपथमार्गं श्रान्तमेतानि कुर्व्युः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।
“बलपुष्टिकराश्वेव वायुर्बलं निशामय ।
भोजनानन्तरं सद्यो भग्नं धावनं तथा ॥
हेदनं वङ्गितापश्च प्राश्चदभ्रमयभैयुनम् ।
दृढस्त्रीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ॥
अतिरूचमनाहारं युद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्त्रं भयं श्लोकः केवलं वायुकारणम् ॥
व्याञ्छाच्चक्रं तन्वन्म निशामय तदौषधम् ॥
पक्करम्भाफलश्चैव सशैलं शर्वरीदकम् ॥
नारिकेलोदकाश्चैव सद्यस्तर्गं सुमिष्टकम् ॥
माहिचन्दधि मिष्टश्च केवलं वा सप्रर्करम् ।
सद्यःपर्यषितान्नश्च सौवीरं श्रौतलोदकम् ॥
पक्कतेलविशेषश्च तिलतेलश्च केवलम् ।
लाङ्गलीतालकश्चूर्णमस्तुमामलकीद्रवम् ॥
श्रीतलोऽयोदकज्ञानं सुक्षिप्यचन्दनद्रवम् ॥
क्षिप्यपुष्पपतनत्वं सुक्षिप्यजनानिलम् ॥
एतत्ते कथितं वृत्ते सद्यो वातप्रणाशनम् ।
वायवस्त्रिविधाः पुंसोऽक्षेपसन्तापकामजाः ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥

अन्वच ।
“विश्वामिदमप्यङ्गोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारगुग्गुगन्था च दृहती कण्टकारिका ॥
वला चातिवला राक्षा श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरुक्कारिवा पर्यागुङ्गुकीकपिकच्छ्ववः ॥
एषां दशपलिकान् भागान् काथयेत् सलिजे-
ऽमले ॥
तेन पादावशेषेण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आर्जं वा यदि वा गर्धं चौरं दन्ता चतुर्गुणम् ।
भ्रातावरीरसश्चैव तैलतुल्यां प्रदापयेत् ॥*॥
द्रव्याणि यानि मेव्याणि तानि वक्ष्यामि
तच्छृणु ॥

शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचाशुक्रः ।
कुष्ठमांसी वैश्ववश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलेमेतत् प्रदापयेत् ।
द्वच्छूर्णं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥

वातः

अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमन्धतरी विन्ध्यात् किं पुनर्मांसुधौ शिव ॥
अश्वानां वातभङ्गानां कुङ्कराणां वृथां तथा ।
तैलेमेतत् प्रदातव्यं सर्व्वावातविकारिणाम् ॥”
पुनश्च ।

“पलद्वयं वैश्ववश्च शुषधी चित्रकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलेप्रस्थं पचेत्ततः ।
यद्यद्यङ्गवर्षीहवल्बेवातविकारसुत् ॥”
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

(तथास्य गुणादयः ।
“वातस्तु रुचलघुचलनहृष्टश्रीप्रतीतपरुषविषदा-
स्तस्य रौक्ष्यादातला रक्षा पचिताल्यशरीरः ।
प्रततश्च चामभिमन्नसक्तश्चरररराः जागरू-
काश्च लघुत्वाच्च लघुचपलगतित्थेष्टाहारश्व-
हाराः चलत्वादनवस्थितसन्ध्याश्लभृच्छन्वोऽजिजा
शिरः स्तम्भपाणिपादाः बहुल्वाङ्गुप्रलापकश्चरा
चिराप्रतानाः श्रीप्रलत्वात् श्रीप्रसमारम्भकोऽभ-
विकाराः श्रीप्रोत्ताचरागविरागाः श्रुत-
याहिगोऽल्पस्रुतयश्च शैत्यात् श्रीतामहिष्वावः
प्रततश्रीतकोऽपेकस्तम्भाः पारुष्यात् परुष-
केशश्मश्रुतोमनखदश्वनवदनपाणिपादाङ्गा वैध-
द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिश्चन्दगामिनः
त एवं गुणयोगात् वातलाः प्रायेणात्यवला-
द्यात्यायुषश्चात्प्राप्रवाशात्पसाधनाश्चाध्यान्वा”
इति चरते विमानस्थानेऽध्याये ॥ अथास्य
वृद्धिचयलक्षणं यथा ।

“तत्र वातदृष्टौ लक् पारुष्यं काश्यं काश्यं
गात्रस्फुरणसुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पवसलं
गाढवर्चस्त्वच ॥”
“तत्र वातक्षये मन्दचेष्टात्पवाकूलमल्पहर्षो
श्लक्ष्णं च ॥” इति सुश्रुते रुचस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ॥ * ॥ स्थानविशेषेषु विस्मृतस्वास्थ्य
चिकित्सा यथा,—
“विशेषतस्तु कोष्ठस्य वाते चारं पिबेन्नरः ।
आमाश्रयस्थं शुद्धस्य यथा दोषहरी क्रिया ॥
आमाश्रयगतं वाते कर्हृताय यथाक्रमम् ॥
दंयः वद्धरयो योगः समराजं सुखास्तुवा ॥”
“पक्षाश्रयगतं वाते हितं क्षेहिद्विरेचनम् ।
वक्तव्यः शोथनीयाश्च प्राश्राश्च लवणोत्तराः ॥”
क्षेहलवणम् ।
“कुक्षीलवणवापौकुक्षेहान् हस्ते घटे दृष्टेत् ।
गोमयेः क्षेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥
कार्थो वस्तिगतं चापि विधिवत्क्षिपिशोधनः ।
त्वद्मांवाहकश्चिरा प्राप्ते कुर्वाणोऽप्यहम्
विमोचयम् ॥

क्षेहोपनादाधिकर्मवन्धनोन्महानि च ।
क्षायुसन्धस्थि संप्राप्ते कुर्वादाते विचक्षणः ॥
खेदाभङ्गावगाह्यांश्च हृदाशान्तनगाश्रिते ।
श्रीताः प्रदंष्ट्रा रक्तस्य विरेको रक्तमोचयम् ॥
विरेको मांसमेदःश्चो निरुद्धाः श्रमनानि च ।
वास्राभ्यन्तरतः क्षेहेरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥
द्वर्धेत्तपानं युक्ती बलशुक्रकरं हितम् ॥

वातगु

विवह्वमार्गं शुक्रसु दृष्ट्वा दद्याद्द्विरेचनम् ॥
 गर्भे शुक्ले तु वातेन बालानाञ्चापि शुभ्यताम् ।
 चित्तमधुक्काश्चर्यैर्हितसुखापने भयः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंज्ञै वातधाध्यधिकारः ॥
 वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थं कन् ।
 यद्वा, वातं करोतीति । क्त + अन्येभ्योऽपीति
 डः ।) अग्रनपर्यायः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
 वातकर्म [नृ], (वातस्य कर्म) मरुत्क्रिया ।
 पद्वेगम् । यथा,—

वाराह उवाच ।

“सुश्रमानेन मे भूमे । वातकर्म प्रसृजति ।
 एव हि पुरुषो युक्तो वातपीडितमानसः ॥
 मांसिका पञ्च वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि मूत्रकः ।
 श्वा चैव त्रीणि वर्षाणि कूर्मो वै जायते नव ॥
 एषु वै तापनं देव । मेहनं मम शंसति ।
 यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
 शुवा वाक्मं भगवतो प्रत्यवाच वसुन्वरा ॥

धरशुवाच ।

अतुलं लभते पाप तव कर्मपरायणः ।
 तस्य देव सुखार्थाय विप्रुद्धिं वक्तुमर्हसि ॥

वाराह उवाच ।

श्रद्धा कर्तुं श्रेयं मे देवि । कथ्यमानं मयानघे ।
 अपराधमिमं कृत्वा सन्तरेद्वयेन कर्मण्या ॥
 यावन्नेन दिनत्रीणि नक्तं च पुनश्चयः ।
 कर्म चैव ततः कृत्वा स च मे नापराध्यति ॥
 सर्वशुद्धां परित्यज्य मम लोकाथ गच्छति ।
 एतत्ते कथिधं भद्रं मरुत्कर्मापराधिनः ॥
 दोषश्चैव गुणश्चैव यन्त्रया परिच्छेत्तम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मापराधश्चतुः ॥

वातकौ, [नृ] त्रि, (वातोऽतिप्रयितोऽस्त्वस्येति ।
 वात + “वातातीसाराभ्यां कुक् च ।” ५ । २ । १२६ ।
 इति इनिः । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
 र्थायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गजकुम्भाधी-
 भागः । इति चैमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
 त्रिकाशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात तु क सुखे + भावे षच् ।
 वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलाजापः । विड्ग-
 ण्त्वश्चतः । इति मेदिनी । खे, १६३ ॥

वातगामी, [नृ] पुं, (वातेन वायुना सञ्च गच्छ-
 तीति । गम + ङिनिः ।) पक्षी । इति कैचित् ।

वातगुह्यः, पुं, वातुलः । यथा,—
 “वातुलो वातगुह्यः स्थाञ्चारवायुनिर्दाचनः ।
 भ्रूष्मानिवलः प्राट्टिविजो वाचन्तो मजयाविकः ॥”

इति त्रिकाशेषः ॥

(वातेन जातो गुह्यः ।) रोगविशेषः । (यथा,
 मार्कण्डेयः । ३६ । ५४ ।

“वातगुह्यप्रशान्त्यर्थं सुदावर्षे तथोदरे ।
 यवाम् वापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—
 “वचायवानीत्रिकटुशुक्रजीवकं शतम् ।

वातम

वायश्चोष्णो हितः पाने धान्यनागरकोऽथवा ॥
 वातगुह्येषु सर्वेषु ज्वरेषु विषमेषु च ।
 राक्षाद्यपञ्चकं वापि वातगुह्यस्य पाचनम् ।
 शूठी सौवर्षेणं शुष्ठी पाचनं वातगुह्ये ॥”
 “नागरं किमिजित् पथ्या त्रिटता त्रिगुण-
 युगम् ।
 चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुह्यविरेचनम् ॥
 इत्याद्य भाग एकस्तु दौ भागौ च हृरी-
 तकौ ।

त्रिटतायाश्चिभागः स्यात् शुष्ण्याश्चलार
 एव च ।

प्रतिपद्य सर्वमेकत्र चर्वतुल्यगुडैश्च तु ॥
 वटकं भक्षयेत् प्रातस्त्वयोपरि जलं पिबेत् ।
 कथितञ्च विवेकञ्च वातगुह्योपशान्तये ॥”
 इति वातगुह्यचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
 त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिगुह्य-
 शब्दे द्रव्यः ॥

वातप्री, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन् + टक् ।
 ङीप् ।) शालपर्णी । अश्वगन्धा । शिष्टडी-
 क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उड्डीयमानं तूलम् ।)
 आकाप्रोड्डीयमानसूत्रम् । बुडिर सूता इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उड्डीसूत्रकम् २ इन्द्रतूलम् ३
 श्रीगुहासम् ४ वंशकफम् ५ मरुहजम् ६ इति
 हारावली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुध्वंजो यस्य ।) मेघः ।
 इति शब्दमाला ॥

वातपित्तजमूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
 इति । जन् + डः । तच्च तत् मूलश्चेति ।) मूल-
 रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—

“मातुलुङ्गस्य नियसं गुडान्वयेन समन्वितम् ।
 वातपित्तजमूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”
 इति मारुहे १८८ अध्यायः ॥

(तथास्यान्वा चिकित्सा । यथा,—
 “दुरालभा पर्यटकश्च विश्वा
 पटोलनिम्बाश्चदन्तिन्निड्डीकम् ।
 सप्रकरं कक्कासिदं प्रथोर्ष्यं
 सपित्तवातोऽङ्गवमूलशान्त्वे ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
 वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भौमसेनः । हनू-
 मान् । महाधूमकः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥

वातपोथः, पुं, (वातं वातरोगं पुष्यति हिन-
 क्षीति । पुष्य + अच् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य प्रथमो यथा,—
 “वातपोथः पलाशः स्थादानप्रस्थाश्च किंशुकः ।
 राजादनो ब्रह्मवृक्षो हृत्तिकागो हलोऽपरः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वातप्रमीः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमितीति वातामि-
 सुखं गच्छतीति । वात + प्र + मा साने +
 “वातप्रमीः ।” उज्ज्या ० । १ । इति ईप्रत्ययेन
 साधुः ।) वातश्लेष्मः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥
 वाकोट्ट हरिश्च इति भाषा ॥ नकुजाः । अश्वः ।

वातर

इति चंचिमसरोराद्यादित्तिः ॥ (वायुवह्वग-
 गामिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ७ ।
 “सिन्धोरिव प्राञ्चने शूचनासो वातप्रमियः पत-
 वन्ति यज्ञाः ॥”)

वातशूलान्नं, स्त्री, (वातेन फुल्लं विकशितं यद-
 न्नं तत् ।) पुष्पसूतः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिसुखीकृत्य अजति गच्छ-
 तीति । वात + अज + “वातसुनौतिलशङ्खज-
 धेटुतुङ्गहातीनां उपसंख्यानम् ॥” ३ । २ ।
 २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा खश् । “अरुह्विषद-
 जन्तस्य स्तम् ॥” ६ । ३ । ६७ । इति स्तम् ।)
 वातश्लेष्मः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,
 त्रि । यथा, भट्टिः । २ । १७ ।

“मेवालयोपाचनवप्रथोभं
 कदम्बकं वातमजं श्लेष्मणाम् ॥”)

वातमज्जली, स्त्री, (वातस्य मज्जली ।) वाद्या ।
 इति त्रिकाशेषः ॥

वातश्लेष्मः, पुं, (वाताभिसुखगामो श्लेष्मः ।) वात-
 प्रमीः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषितं रक्तं यत्र ।) रोग-
 विशेषः । तस्य विप्रकटं निदानमाह ।
 “सव्यान्वकटुच्चारविभोष्णोष्णोष्णोष्णोष्णैः ।
 क्षिप्रशुष्कास्त्वजानुपमांसपिण्याकम्बलकैः ॥
 कुलत्यमानिष्यात्प्रकादिप्रसवेत्तुभिः ।
 दधारनालसौवीर-उत्तलकसुरासवेः ॥
 विरुद्धाध्यग्रनक्षोद्विवास्त्रप्रातिजागरेः ।
 प्रायशः सुकुमारार्था मिथ्याहारविचारिणाम् ।
 स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकृष्येदातशोषितम् ॥
 हृष्यशोष्णे गच्छतश्चात्रतश्च
 विदाह्यन्नं चविदाहाशनस्य ॥ ३ ॥
 चारो यवचारार्दिः । अजीर्णभोजनैः अजी-
 र्णांय भोजनैः । अतिमाचभोजनैरित्यर्थः ।
 क्षिप्रदौर्दिनि मांसस्य विशेषयानि । क्षिन्नं शटि-
 तम् । शुष्कमातपे प्रोषितम् । अम्युज मत्स्यादि-
 मांसम् । आनूपं गौडार्दिपुर्व्वदेष्टव्यं मांसम् ।
 पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।
 निष्यावः वोडाशाकम् । शाकं पत्रशाकम् ।
 आदिशब्देन वृन्ताकादौनि फलशाकानि गृह्यन्ते ।
 पल्लवं शटितत्वादिदोषरहितमपि मांसं वात-
 शोषितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं
 विशेषतो वातशोषितं प्रकोपयेत् । आरनालं
 सन्धानमेदः । शुक्तं सन्धानमेदः । सौवीरं
 सन्धानमेदः । तक्तं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं
 दधि । सुरा सन्धानमेदः । आश्वनः सन्धान-
 मेदः । विरुद्धं चौरमत्स्यादि । अश्वधनम् ।
 अजीर्णं सुष्यते यत्तु तदध्यग्रनसृष्यते ।
 अतिजागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकु-
 मारार्था अल्पतरकायथापाराणाम् । अथवा
 मिथ्याहारविचारिणाम् । अथवाहारविहा-
 रार्था स्थूलानां सुखिनाश्च रक्तदृष्ट्या । हृष्य-
 शोष्णे गच्छतः यतो वायुविवर्द्धते रुधिरासो
 गच्छति । हृष्यादय उपजजायि । पद्मगा-

वातर

मप्यति चलतः । अत्रतः विदाह्यन्नम् । विदाहि
निव्यावकुलत्यसर्पप्रशाकादि । संविदाहाशनस्य ।
संविदाहेऽशनं यस्य सक्तं विदग्धे तदुपरि ।
भङ्गानस्येवार्थः । अर्धग्रानसुक्तापितदचनं
विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चान् वातशोणितं प्रकृष्येदित्यनेनावयः ।
एतेषां कारणाणां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकृष्यते ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“तत्क्ष” रक्तं विदहत्यासु तच्च
दुष्टं सक्तं पादयोश्चीयते तु ।
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥”

पूर्वोक्तेहेतुभिः तत्क्ष” समस्तं रक्तं विदहति
अत्र दहधातुरविचलितकर्मिकः । तेन विद-
हति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोश्चीयते सञ्चितं
भवति । तद्दुष्टिरं दूषितेन सहेतुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चेतस्य
संप्राप्तिरक्ता सुशुतेन ।

“श्रीरं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोमार्गं संरुक्कृद्वाशु वातः ।
कुडुठव्यर्थं मार्गरोधान् स वायु-
रुत्थितं दूषयेदुक्तमाशु ॥”

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तघातमिति
व्यपदेश्यमुचितं भवत्यत आह । तत्प्रावल्या-
दिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्यादात्-
रक्तमिति व्यपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वस्वरूपमाह ।
“खेदोऽव्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं सशार्त्तलं चतेऽति-
रुक् ।

सन्निशेषिलामालस्यं सदनं पिडुकोद्गमः ॥
जातुजङ्घोरुक्कथं शहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
जितोदः स्फुरणं मेदो गुरुलं सुमिरेव च ॥
कङ्कः सन्धिषु रक्तं दाहो भूत्वा नश्यति चास-
क्तम् ।
वेवस्यं मङ्गलोत्पत्तिं त्वाताहकपूर्वसलचयम् ॥”
अथाधिलक्षितवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।
“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोधस्य रौचं क्वात्वं श्वावाताडिह्वानयः ॥
धमन्यङ्कुलिसन्धीनां सञ्चोरोऽङ्गुयहोऽतिरुक् ।
श्रीतडेवाशुपशयौ सन्भवेषुसुप्रथः ॥”
तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुशुतः ।

“सशोऽद्विभौ तोदमेदप्रशोभौ
शामोपेतौ वातरक्तं पादौ ॥” इति ।
अत्र सुमिः सशार्त्तता ॥ * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।
“रक्तं शोधोऽतिरुक् तोदस्ताम्बन्धिमिचिमा-
यते ।
स्निग्धरुचैः समं नैति कङ्कतुक्तोदसमन्वितः ॥
अधिकपित्तं तदाह ।
“पित्तं विदाहः संमोहः खेदो मृच्छां मर-
दृषा ।

वातर

सशार्त्तलं रगदाहः शोधपाकौ श्शोच्यता ॥
विदाहश्च पादावेव बोद्धव्यः । यत आह सुशुतः ।

पित्ताह्वगभ्यामुद्यदाहौ भवेता-
मत्रयोऽथौ रक्तशोथौ त्दृक् च ॥
पादाविति शोषः ॥ अधिकरक्तं तदाह ।
कफेस्तेमिबगुरुतासुस्निग्धत्वप्रतिताः ।
गुरुतादयः पादयोरेव । यत आह सुशुतः ।

कङ्कमन्तो खेदशैती सशोथौ
पौनस्तन्वौ श्शुभ्रदुष्टे तु रक्ते ॥ * ॥
अतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवनाह ।
“अस्त्रप्रारोचकश्चासमांसकोद्यशिरोग्यहाः ।
मृच्छां च मन्दरुक् लघ्या ज्वरमोहप्रकोपकाः ॥
हिक्कायाङ्कुल्यवोसर्पपाकतोदश्रमल्लामाः ।
अङ्गुलीवक्रतास्मोटदाहमर्मगह्याख्वादाः ॥”
मांसकोथो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यलादिक-
माह ।

“एतेरुपद्रवैर्लघ्वं मोहेनेकेन वापि यत् ।
अक्तुक्तोपद्रव याप्यं सार्धं स्थानिरुपद्रवम् ॥
एकदोषानुगं सार्धं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥
त्रिदोषजमसार्धं स्यादयस्य च स्युरपद्रवाः ॥”
अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।
“वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो चरेत् ।
अस्यात्स” रचयेदायुं यथादीर्घं यथावलम् ॥
उयाङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विचिहरेत् ।
शुद्धतुल्येस्त्रिमिचिमाकरुवदनान्वितम् ॥
प्रच्छिन्नं शिराभिर्वा दैशाद्देशान्तरं ब्रजेत् ।
अङ्गे न्माने न तत् सार्धं रुचिं वातोत्तरश्च यत् ।
गम्भीरं श्वयथुं सन्धं कर्म्यं खानिं शिरा-
मयात् ।

रोगानन्याच्च वातोत्थान् कुम्भादायुररचितः ॥
विविधान् वातरोगान् वा म्बुं वायवप्रथितम् ।
रक्तं कर्म्यात्ततः स्निग्धात्तत्प्रमाद्येन विहरेत् ॥
विरेचयेत् पित्तादौ स्निग्धसुविरेचनेः ।
वाह्यमाशेषनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनेः ।
विरकास्यापना स्निग्धपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥
द्विवास्त्रश्च कोपश्च आयामं मेथुनं तथा ।
कटुघां गुल्मिभ्यान्दि लवणाण्यौ च वर्जयेत् ॥
पुराणा यवगोधूमशालयः वृष्टिकास्तथा ।
भोजनार्थं रनोर्थं तु विष्कराः प्रतुहा हिताः ॥
आट्टकाश्चका मुद्गा मच्छराः सज्जलन्यकाः ।
यूषार्थं बहुसंपिष्काः प्रशक्ता वातशोणिते ॥
सुनिषण्यकवेचार्थं काकमाचौ श्रतावरी ।
वास्तुकोपौदिकाशार्त्तं शार्त्तं सौवर्षिकं तथा ॥
शुतमांसरसेर्हेष्टं शार्त्तकमस्या च दापयेत् ।
हितो गोधूमचूर्णैश्च श्शायीरुष्टतुतेः ॥
शेषस्तद्विक्ता श्शुदाः पिष्टाः पयसि त्रिर्वृताः ॥
श्रीरपिष्टासवीभिर्वा बह्वंमानप्रलेरपि ।
दुग्धपिष्टेः प्रलेपेः स्थाहितः पवनशोणिते ॥
गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं पणं स्तम् ॥
वातरक्तं निहन्त्याशु कुडु” हरति दुस्तरम् ॥”
गुडूचीष्टम् ॥ * ॥
“तुलां पचेद्गुडूचाशु जलशोच्यतुष्टये ।

वातर

पादशेषः कषायस्तु गोदुग्धं द्रोगकस्तथा ॥
निततेलाट्टकं ताभ्यं पचेत्सुदृधिना भिषक् ।
वस्तुमाथेस्ततो द्रव्यैः सन्धकल्कीकृतैः पचेत् ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुडुं जीवनीयगणस्तथा ।
शलायुर च श्शुद्धीका मांसी खात्रनको नखी ॥
हरेशुः आवर्णौ खोत्रं शिरा त्वामलकौ तथा ।
शुद्धौ श्यामा श्रताङ्गा च विष्णुकान्ता च
पचकम् ॥

नागकेशरवाणलकपद्मकौत्वलचन्दनम् ।
एतानि कल्कावस्तानि कथितानीह कोविदे ॥
पानिऽभ्यङ्गुववासे च तेनैतन्नविषविण्यम् ॥
वातरक्तं तद्दुष्टोपद्रवनाशु नाशयेत् ॥
धन्यं पुसवनं श्लौर्गा गर्भदं वातपित्तनुत् ॥
खेदकङ्कुरुजायामशिरःकम्याद्द्वितामयान् ।
हत्यादन्नजलतान् दोषान् गुडूचीत्वेनसुतमम् ॥”
इति गुडूचीत्वेनम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।
“हुताभिसहोत्रमासीनस्यिमध्ये पुनर्बुसुम् ।
पृथवान् गुरुमेकाग्रमसिषेऽशोभिवचैसम् ॥
अभिमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलास्त्रोः ।
हेतुलक्षणभेष्यान्वाशो सुकरत्रवीत् ॥”
“अभिवातादशुद्धा च प्रदुष्टे शोणिते श्रामा ।
कषायकटुतिक्तात्परुषा हारादभोजनात् ॥
हयोद्वयानयानासुक्रोडाङ्गवणलङ्गनात् ।
उष्णं चाल्पधमनाङ्गवायाद्देगन्यहात् ॥
वायुविवृद्धो ढङ्गेन रक्तेनावारितः पथि ।
कुडुस्तद्व्ययेद्रक्तं तत्पुत्र्यं वातशोणितम् ॥
खुडं वातवलासाख्यमाट्टं वातश्च नामभिः ।
तस्य स्थानं करो पादावङ्कुलाः पूर्वसन्धयः ॥
ह्लावादौ हस्तपादे तु मूलं दंष्ट्रौ विधावति ।
घौष्म्यान्तु सर्वसवत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायवेः ।
पञ्चसंभित्तं चूचं वक्रलादमितुष्टे ।
स्थितं पित्तादिसंशुद्धं तास्ताः स्रजति वेदनाः ॥
करोति दुःखं तन्नेव तस्मान् प्रायेण सन्धिषु ॥”
“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधन्तं प्रचक्षते ।
त्वदमांसाश्रयतुलानं गम्भीरत्वन्तराश्रयम् ॥
कङ्कदाहकषायासतोदस्फुरणकुचनेः ।
अन्विता श्श्रावरक्ता त्वन्वाह्ये तान्ना तथेष्यते ॥
गम्भीरे श्वयथुः सन्धः कटिनोऽन्तर्भ्रशाक्तिमान् ॥
श्रावसास्योऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
स्निग्धाहान्वितोऽभ्युष्णं वायुः सन्ध्यास्रमञ्जुसु ।
हिन्दन्निव चरत्सन्धर्वकौकुल्यं वेगवान् ॥
करोति खड्गं पङ्क” वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वाताहृष्टभयाश्रयम् ॥”
“रक्तमार्गं निहन्त्याशु श्श्रावसास्रिषु मारुतः ॥
निषेष्ठाभ्योन्मयावाथं वेदनाभिर्हरदरुन् ॥
तत्र सुचेदहकश्शुङ्गलकीकः स्रजलाशुभिः ।
पुच्छनेऽपि शिराभिर्वा यथादीर्घं यथावलम् ॥
रगदाहशूलतोदासाहृष्टकसाधं जलौकसा ।
शुद्धेकर्महरैरेतं स्तितकङ्कूपमिचिमिमायनात् ॥
दैशाद्देशं ब्रजत् सार्धं शिराभिः पुच्छनेव वा ॥”
“सर्पिकेलेवसामञ्जापानाभ्यङ्गनवक्तिभिः ।

वातर

वातरौ

वातशो

सुखीयैरुपनाहैश्च वातोत्तरसुपाचरेत् ॥
 विरेचनप्लवचौरपानैः सेकैः स्वक्लिभिः ।
 श्रुतिर्निर्वापनेश्चापि रक्तपिचोत्तरं जयेत् ॥
 वमनं ऋदुनाथर्षं स्नेहसेकादिस्नानम् ॥
 कोथलेपाश्च श्रुत्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
 कफवातोत्तरे श्रुतिः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
 विदाहः शोथरक्तवृष्टिः स्तम्भनाङ्गवेत् ॥
 पितरक्तोत्तरे दाहः क्षीरोऽवदरणं भवेत् ॥
 उष्णैस्तस्माद्भिषग्दोषवत्तं बुद्धाचरेत् क्रियाम् ॥”
 “इत्यापस्त्वकनाचाकास्त्र्यैश्चुरसान् समान् ।
 पृथग्विदायांश्च रसं तथा चौरश्चतुर्गुणम् ॥
 एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पाक्षकमिति स्मृतम् ।
 वातरक्ते चते चोष्णे वीषेषं पौतिके च्वरे ॥”
 इति पाक्षकं हृतम् ॥*॥
 “मधुपर्थाः पलं पिष्ट्वा तैलप्रथमं चतुर्गुण्ये ।
 क्षीरे साध्यं शतकत्वस्त्रदेवं मधुकात् श्रुते ॥
 घिह्वं देवं त्रिदोषे स्थात् वातास्रश्वासकासस्तुत् ।
 हृत्पाक्षुरोगवैसर्पिकास्रमलादाहनाशनम् ॥
 वलाकघाथकल्काभ्यां तैलं चौरसमन्तथा ।
 सहस्रप्रतपाकं वा वाताह्वनातारोगस्तुत् ॥
 रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्पसादनम् ।
 जीवनं वृंह्यं स्वर्गं शुक्राह्वग्दोषनाशनम् ॥”
 “चन्द्रपादास्तुसंस्तिक्तौ मपद्गदलच्छेदे ।
 शयने पुलिनस्यर्धे श्रौतमारुतवीजिते ॥
 चन्दनाद्रकाराद्गन्धाः प्रिया नाथैः प्रियंवदाः ।
 स्यर्शात् श्रौतसुखस्यर्शां ज्वन्ति दाहं रक्तं क्लमम् ॥”
 “गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्यात्सेद्धानुत् विवर्चयेत् ।
 रक्तपित्तातिवृद्धात् पाकमाशु नियच्छति ॥
 भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं प्रथमेव वा ।
 नथैः क्रिया विधातयाः अथः श्रोधनरोपगौ ॥
 कृत्वाद्पद्मवाद्याश्च क्रियां स्थात् खाच्चिकित्-
 तानाम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥
 “गन्धं पारदं लौहं चर्नं तालं मगःप्रिषा ।
 प्रिलाजतु पुरं स्रद्धं समभागं विचूर्णयेत् ॥
 विहङ्गं त्रिफला शोषं वायुजी च पुनर्नवा ।
 चित्रकं देवकालश्च दार्वीं श्वेतापरालिता ॥
 चूर्णमेवां पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
 त्रिफलाशङ्कराजश्च रसेनेव पृथक् त्रिधा ॥
 विभाष भञ्जयेत् प्रातर्मघमात्रं दिने दिने ।
 क्रमादुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्पं लवणं समम् ॥
 प्रायमात्रं हृतेर्देवात् सर्ववातिकारस्तुत् ।
 वातरक्तं महाघोरं गम्भीरं सर्वजङ्गयेत् ॥
 सर्वोपद्रववयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यलम् ॥”
 इति वातरक्तान्तो रसः ॥*॥
 “अथ शुद्धेन तावेन गन्धतुल्येन मेजयेत् ।
 इधोस्तुल्यं जीर्णैस्तान् वायुकायश्चके पचैत् ॥
 अयन्तालेशरो नाम रसः परमदुग्धमपि ।
 हृत्पात् कुष्ठानि सर्वाणि वातरक्तमथापि वा ।
 मूलमरुविधं श्वित्रं रसस्तालेशरो महात् ॥”
 इति महातालेशरो रसः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्तधिकारे ॥

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः ।
 “द्वयोरससुतिः स्रुचौजलौकाश्चङ्गलावुभिः ।
 श्रुतधीतष्टताभ्यङ्गो मेथीदुग्धावसेचनम् ॥
 यवषधीकनौवारकलमाश्चश्राणयः ।
 गोधूमाच्यका सुज्ञास्तुवर्धोऽपि सुकुटकाः ॥
 अजानां महिवीणाश्च गवामपि पर्याचि च ।
 लावतित्तिरिसर्पद्विदुत्तान्चूडादिविष्कराः ॥
 प्रतुदाः शुक्रदावृक्षकपोतकटकाद्यः ।
 उपोदिकाकाकमाचो वेत्राचं सुनिषस्यकम् ॥
 वास्तुकं कारवेक्षकं तक्षुकीयः प्रसारणी ।
 पत्तूरो वृहत्कुष्माण्डं सर्पिः श्रम्पाकपक्षवम् ॥
 पटोत्तं सप्तैलश्च स्रुधीकाश्चेतशर्करा ।
 नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
 श्रेष्ठापायुर्देवाह्वरत्तं स्नेहमर्दनम् ।
 तिलश्च पञ्चसुहृदं वातरक्तगदे वृणाम् ॥
 दिवास्त्रामिसन्तापथायामातपमैथुनम् ।
 माघाः कुलत्या निष्वावाः कलायाः चारसेवनम् ॥
 अस्तुजानुपमांशानि विरुद्धानि दधोनि च ।
 इचवो मूलकं मन्थं पिण्याकोऽम्बानि काञ्जिकम् ॥
 कटुश्च गुल्मैर्भियञ्चि लवणानि च प्रकृतवः ।
 इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे वृणाम् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे वातरक्तधिकारेः ॥)
 वातरक्तः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं ज्ञानीति ।
 हन + टक् ।) कुकुरवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका । कुकुरसुडा इति भाषा ॥
 वातरक्तारिः, पु, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः ।)
 पित्तघ्नी जता । इति शब्दचन्द्रिका । गुलश्च
 इति भाषा ॥
 वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गी यश्च । निर-
 न्तरचलदल्लादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वातरथः, पु, (वातो वायु रथो यश्च ।) मेघः ।
 इति त्रिकाश्लेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
 यश्चेति वायुप्रापके, नि । यथा, भागवते ।
 ३ । २६ । २० ।
 “यथा वातरथो ब्राह्मणादृक्ते गन्ध आश्रयात् ।
 एवं योगरतं चेत व्यात्मानमविकारि यत् ॥”
 वातराययः, पुं, (वातेन वायुजनितरोगेय रायति
 शब्दायते इति । रे शब्दे + ल्युः ।) उन्मत्तः ।
 निम्बयोजनपूरुषः । काण्डम् । करपात्रम् ।
 कूटः । परसंक्रमः । इति मेदिनी । नै, ११६ ॥
 सरलद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वातरुचः, पुं, (वातेन रुच्यते भूयते इति । रुच
 + चञ् ।) वातूलः । उत्कोचः । शक्रधनुः ।
 इति मेदिनी । धे, ५७ ॥
 वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुव्याधिः ।
 तनुपर्थायः । वातव्याधिः २ चणालङ्कः ३
 अचिकामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 “वातरोगं निहन्त्याशु अर्हितं सापतत्तकम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे वातव्याधौ स्वस्व-
 रचोनपिच्छे ।)

वातरोगी [न] नि, (वातरोगीऽख्यस्येति । वात-
 रोग + इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तनुर्थायः ।
 वातकौ २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वृहत्संहिता-
 दाम् । ७७ । ११ ।
 “परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणां चन्दनागुरु-
 प्राप्तिः ॥”
 वातङ्गिः, पुं, काष्ठलौहौभयनिर्मितपात्रम् । तनु-
 पर्यायः । काष्ठलौहौ २ । इति त्रिकाश्ल-
 शेषः ॥
 वातलः, पुं, (वातं लातीति । ला + कः ।)
 चणकः । इति शब्दचन्द्रिका । वायुकारके
 नि । (यथा, सुश्रुते रुचस्थाने ४६ अः ।
 “वातलाः श्रौतमधुराः सक्तवाथा विरुच्यन्ताः ।
 कफशोणितपित्तज्ञानाश्चकाः पुंस्त्वनाश्रनाः ॥”
 वातलमण्डली, स्त्री, वात्वा । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वातवान् [तु] नि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
 ऽथ इत्यर्थे वतुपठ्येन नियमः ॥
 वातवेरी [न], पुं, (वातश्च वेरी ।) वातादः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुश्रौ, नि ॥
 वातव्याधिः, पुं, (वातजनितो व्याधिः ।) वात-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 “युन सुप्तलचं भगं कम्पाशाननिपीडितम् ।
 रुजासिमन्तश्च नरं वातव्याधिविनाशयेत् ॥”
 इति माधवकरकृते रुविनिश्चये वातरोगाधि-
 कारे शेषांशे ।)
 वातश्रीर्ष, कौ, (वातस्य श्रीर्षमिव ।) वस्त्रिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वातशोणितं, कौ, (वातलं शोणितं वृष्टरक्तं
 यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ सनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्वस्वरूपं लक्षणञ्च
 यथा,—
 “विदाहान्नं विरुद्धञ्च तत्तत्कारकप्रदूषणम् ।
 भजतं विधिहीनञ्च स्त्रजपागारमैथुनम् ॥
 प्रायेण सुकुमारारोगमसंक्रमणश्रीलानाम् ।
 अविधातादशुद्धे च वृणामखलि दूषिते ॥
 वातलैः श्रौतलैर्विशुद्धैः कुष्ठो विमार्गगः ।
 ताडशेनाखला रङ्गः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥
 आढारोगं खड्गं वातवलाचं वातशोणितम् ।
 तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्व्यं पादौ प्रधावति ॥
 विश्रेषाद्दयानयानाथैः प्रसन्नो तस्य लक्षणम् ।
 भविष्यतः कुलसमं तथा स्यादः श्वाङ्गता ॥
 जातुजङ्घीरकश्चण्डश्चपादाङ्गचन्विषु ।
 काण्डस्तुरगणिकोदभेदगौरवसुप्तताः ॥
 भूला भूत्वा प्रथमश्रुतिं सुहृराविर्भवन्ति च ।
 पादयोर्लज्जामास्थाय कदाचिह्नस्तयोरपि ॥
 आखोरिव विधं कुड्गं कतुञ्जं देहं विधावति ।
 ल्दमंसाश्रयसुत्तानं तनुपूर्वं जायते ततः ॥
 काष्ठान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातुनभिद्रवत् ।
 कदाहिसंयुतोसने त्वक्ताम्बुधावलीहिता ॥
 सायामा श्रेष्ठाद्वाश्या गम्भीरेऽधिकपूर्व्येत् ।
 श्वयधुर्मथितः पाकी वायुः सन्ध्यास्थिमज्जसु ॥
 क्खिन्निव चरत्तनवैश्रीकुर्वन्श्च वेगवान् ।

वातादः

वातारिः

वातुलिः

करोति खड्गं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥
 वातेऽधिकेऽधिकान्तश्च शूलस्फुरणतोदनम् ॥
 शोफस्य रौक्ष्यकृत्वाथलप्रावताड्डिहानवः ॥
 धमन्यद्वुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरक्तः ॥
 शरीरह्येवाहपशयौ सन्धवेपथुसुप्रथः ॥
 रक्तं शोफोऽतिरक्तोऽस्त्रास्त्रिभित्तिमायते ॥
 लिङ्गश्चैः श्रमं नैति कण्डूद्वेदसमन्वितः ॥
 पित्ते विदाहः सम्मोहः खेदो मूर्च्छामदः स-
 ष्टट् ॥
 स्वशीचमलं रोगागः शोफपाको भ्रशोभ्रता ॥
 कपेलीमिथ्यगुरुता सुप्रिस्त्रिगत्वश्रौतताः ॥
 कण्डूर्मन्दा च रुग्दन्धसन्निहङ्गश्च सङ्करे ॥
 एकदोषासुगं सार्थं नव वार्थं द्विदोषजम् ॥
 त्रिदोषजं त्रयेत् स्यावि सत्वमन्वेदकारि च ॥
 रक्तमार्गं निहन्त्याशु प्राखासन्धु मारुतः ॥
 विविधस्यान्वोऽन्धमाचार्यं वेदनाभिर्हृदयस्त्रु ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने शोऽश्रेऽध्याये ॥
 “वातशोथितिनो रक्तं लिङ्गस्य चतुशो हरेत् ॥
 अत्यास्यं पालयन् वायुं यथादीर्घं यथावलम् ॥
 चिकित्सितं हितं पर्यथं प्रायश्चित्तं भिषगजितम् ॥
 भंघजं श्रमनं शस्तं पर्यायेः स्त्रुतमौषधम् ॥”
 इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने हार्विंशतिसमे-
 ष्ठाध्याये ॥ अथहातरक्तशब्दे ज्ञातयम् ॥३॥
 वातनक्षत्रं, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सङ्घते ।
 सङ्घ + अच् ।) अत्यन्तवायुयुक्तः । यथा,—
 “वातासङ्घो वातसङ्घो वातुला वातुलोऽपि च ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (वायुवेगसङ्घनश्रीलः । यथा, महाभारते । १ ।
 १४२ । ५ ।
 “ततो वातसङ्घां नावं अन्ववृत्तां पताकिनौम् ।
 ऊर्ध्वचामां टङ्गां हत्वा कुन्तीमिदसुवाच च ॥”
 वातसारथिः, पुं, (वातः सारथिः सङ्घायो यस्य ।)
 अग्निः । इति केचित् ॥
 वातस्त्रन्धः, पुं, (वातस्य स्त्रन्ध इव ।) आकाशस्य
 भागविशेषः । यत्र वायुर्व्यङ्गति । इति केचित् ॥
 वातहा, [नृ] त्रि, (वातं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
 वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ॥
 वाताटः, पुं, (वात इव अटति गच्छतीति । अट्
 + अच् ।) रुध्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातस्त्रगः, इति शब्दरत्नावली ॥
 वाताखः, पुं, (वातदूषितो अखौ यस्मात् ।)
 सुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “वषणो दूषयेद्वायुः स्त्रेष्णया यस्य संघृतः ।
 तस्य सुष्कण्डलबेको रोगो वाताखसङ्घकः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 वातादः, पुं, (वाताय वातनिवृत्तये अद्यते इति ।
 अट् + अच् ।) फलशुचविशेषः । वादाम इति
 श्वातः । तत्पर्यायः । वातवेरी २ निचोपम-
 षणः इ वातादः १ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।
 शुष्णित्वम् । वातघ्नत्वम् । शूलकारित्वम् ।
 धुरत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् ।
 हृद्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणी
 श्रेष्ठत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 वातापिः, पुं, अमरविशेषः । स च ह्लादस्य धमनौ
 पत्रागं जातः । अगच्छन् भवितः । इति
 श्रीभागवतमतम् ॥ कल्यान्तरे तु विप्रचित्तः ।
 सिद्धिकायां जातः । यथा,—
 “सिद्धिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तश्चतुर्दश ।
 श्रवः श्रवणगात्रश्च अङ्गः प्राक्स्यथैव च ॥
 इत्यलो नसुचित्तश्चैव वातापी हृदपो जिकः ।
 हरकस्यः कालनाभो भौमश्च नरकस्थथा ॥
 राहुच्छ्रेष्ठश्च तेषां वै चन्द्रसूत्र्यप्रमर्दनः ।
 इत्येते सिद्धिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”
 इति वज्रपुराणे काश्यपीयवग्नेः ॥
 अन्धः ।
 “विप्रचित्तः सैद्धिकेयान् सिद्धिकायामजी-
 जनत् ॥
 हिरण्यकशिपोर्वै वै भागिनेवास्त्रयोदश ॥
 वल्लः प्रत्यश्च राजेको तमो वातापिरेव च ।
 इत्यलो नसुचित्तश्चैव खरुक्मञ्जानस्तथा ॥
 नरकः कालनाभश्च सरमाखल्येव च ।
 कल्पवीर्यश्च विख्यातो दनुशशिविर्जनः ॥”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥
 (सुनिवरीऽगच्छस्यु एनं ब्रह्मदेष्टारं भवित-
 वान् ॥ एतदृत्तान्तस्तु महाभारते वनपर्वणि
 ६६ अध्यायमारभ्य द्रव्याः ॥)
 वातापिदिट्, [वृ] पुं, (वातापिं दिष्टीति ।
 दिष्ट् + क्तिप् ।) अगस्थसुगिः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ३६ ॥
 वातापिस्त्रदः, पुं, (वातापिं स्त्रदत इति । स्त्रदृ +
 ल्युः ।) अगस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातापिहा [नृ] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन् +
 क्तिप् ।) अगस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातामोदा, स्त्रि, (वातेन प्रखल आमोदो यस्याः ।)
 कस्तुरी । इति शब्दमाला ॥
 वातायनं, स्त्री, (वातस्य अयनं गमनागमन-
 मार्गः ।) गवाचः । इत्यमरः ॥ (यथा, आश्वि-
 षण्प्रथमाः ५ । १० ।
 “लीलागारस्य बहिः सखीषु चरणातिथौ
 मथि प्रियया ।
 प्रकटीकृतः प्रसादो हत्वा वातायने अचनम् ॥”
 तेन परवाधानिवेधो यथा,—
 “परवाधानं न कुञ्चोति जलवातायनादिभिः ।
 कारयित्वा तु कर्माणि कारं पश्चात् न वच-
 येत् ॥”
 इति कौर्मि उपनिषद्भागे १५ अध्यायः ॥
 वातायनः, पुं, (वातस्यैव अयनं गतिर्यस्य ।)
 घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातमयते इति । अय + वाहु-
 लकात् उष्ण ।) हृदिगः । इत्यमरः ॥
 वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य अरिः ।)
 एरकश्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—

“युक्तएरक आमखड्गिजोगन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
 वातारिस्तखश्चापि रवुकश्च निगद्यते । १ ।
 रक्तोऽपरो रवुकः स्यादुखूको रवुस्तथा ।
 आश्रुपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरत्तानपत्रकः ॥” २ ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 श्रतस्त्रली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्रदात्रौ ।
 श्रेफालिका । यवानो । भार्गो । सुहो ।
 विडङ्गः । शूरणः । भल्लातकः । जतुका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वाताली, स्त्री, (वातस्य आली यत्र ।) वाद्या ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाताश्वः, पुं, (वात इव शीघ्रगोश्वः ।) कुली-
 नाश्वः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ जात्रः ३
 अजानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ६६ । १७४ ।
 “तदिदं मां विजानोहि लक्ष्मीसिंघं वरानने ।
 आनीतमिह वाताश्वेनाल्लष्याखेटनिर्गतम् ॥”
 वातासङ्घः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं आसङ्घते
 इति । आ + सङ्घ + अच् ।) वातुलः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वातिः, पुं, (वाति गच्छतीति । वा + “वातेर्निन् ।)
 उखा ० ५ । ६ । इति वातिः । १) वायुः । यथा,
 “वातिर्वायुर्मरुदातः श्वसनः पवनोऽनिलः ॥”
 इत्यमरटीकायां भरतधृतसाहसङ्कः ॥
 रुध्मः । चन्द्रः । यथा । वातिरादित्यधीमयोः ।
 इति रमसः ॥
 वातिकः, पुं, (वातादागतः । वात + टच् ।)
 वायुजवाधिः । यथा,—
 “वातिको वातलो व्याधिः पौत्तिकः पित्तसम्भवः ।
 श्लेष्मिकः श्लेष्मसंभूतः सन्धुहः सान्निपातिकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, वातस्य श्रमनं कोपनं वा । “वातपित्त
 श्लेष्मश्चः श्रमनकोपनयोश्चपसंखानम् ॥” ५ । १ ।
 ३० । इत्यस्य वाचि ० टच् ॥ वातिकरोगाक्रान्तं
 वाचांशे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २५ । ६ । ३ ।
 “अपरं लव्वस्तत्र वातिकान्तं मञ्जैपितम् ।
 युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥”
 वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) मण्डकी । धातुवादिनि, त्रि । इति
 मेदिनी । गे, ४६ ॥
 वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयतीति प्रापयति ।
 गमि + अच् ।) वाताङ्कः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वातिङ्गनः, पुं, वाचाङ्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातीयं, स्त्री, (वाताय वातनिवृत्तये हितः । वात
 + ङङ् ।) काञ्चिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वातुलः, पुं, वाद्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 वातुलः, त्रि, वातविकारासङ्घः । उच्चतः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 वातुलिः, स्त्री, तयतुलिका । इति हारावली ॥
 वाडुङ् इति भाषा ॥

वातूलः, पुं, (वातानां सङ्घः । “वातातूलः ।” ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा ऊलः । यद्वा, वाताः खन्वस्मिन्निति । वात+“विधादि-भ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति लच् । “वातदन्त-वधेति ।” ऊट् । यद्वा, वातानां सङ्घः । वातं न सङ्घते इति वा । वात+“वातात् सङ्घे च । वातं न सङ्घते इति च ।” ५।२।१२२ । इत्यस्य वार्तिको ऊलच् । वाद्या । वातासद्ये, त्रि । इत्य-मरः । “वाद्या वातसङ्घः । अत्र जनखलादि-गोरथवातादिति ऊलः । वातासद्ये वात-ल्लयेत्वासङ्घः । वाद्या इति ख्यातः । अत्र गो-विकारादिना ऊलः वातूलः । वातेर्नाम्नीति तुले-द्वखोकारवानपि वातूलः । वातूलो वातुलोऽपि-स्यादिति द्विरूपकोषः ॥ उक्त्वाऽपि वातूलः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वातोना, स्त्री, (वातमनयतीति । ऊन+अच् ।) गोजिह्वाक्षुपः । इति राजनिघण्टुः ॥ वायु-ह्वीने, त्रि ॥

वाद्या, स्त्री, (वातानां सङ्घः । वात+“पाशा-निभ्यो यः” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वात-सङ्घः । यथा,—

“आसङ्गिनी च वाताली स्यात् वाद्या वात-सङ्घली ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते । ३ । १७ । ५ ।

“ववौ वायुः सुदुस्यश्च । फेल्कारानोरथन् सुहुः । उक्त्वायन्नमपतीन् वाद्यानीको रजोध्वजः ॥”

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां सङ्घः । वत्स+“गोत्रोचो-ट्टेति ।” ४ । २ । ३६ । इति युच् ।) वत्स-सङ्घः । इत्यमरः । (वत्सकस्येदमिति । वत्सक+अच् ।) कुटजसम्बन्धिनि इत्यवसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । ४० ।

“नागरातिविषासुक्तं प्रियुक्तो वात्सकं फलम् ॥”

वात्सल्यः, पु, (वत्सल एव । स्वार्थे ष्यच् ।) रसविशेषः । यथा,—

“वात्सल्यप्रान्नी तु रचौ षड्भारः कौशिकः स्तुतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एतद्रसाधिकारी यथा,—

“प्रान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकौ-र्त्तितः ।

प्रेयसि स्तुः सखायो हि यशोदा वत्सले स्तुताः ॥

मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्वात्मधुमङ्गलाः ।

सखीयूथोऽद्भुते ज्ञेयो वीरे चारणगोट्टयाः ॥

कुरुये वत्सट्टचाद्विर्जटलाद्यास्तु रौद्रके ।

गोवर्द्धनेऽभिमन्थुश्च भयानक उदाहृतौ ॥

तपस्विन्याऽथो स्तत्र वीरस्य परिकीर्त्तिताः ।

ब्रजस्था निचया ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥”

इत्युज्ज्वलनीयमणिः ॥

(वत्सलस्य भावः । वत्सल+अच् ।) वत्सलस्य

भावे, स्त्री ॥ (स्नेहः । यथा, भागवते । ४।६।३१

“चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सलासौकमङ्गलम् ॥”

वात्सीयुजः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वात्स्यः, पु, (वत्स्य गोत्रापत्यम् । वत्स+“गर्गा-दिभ्यो यच्” १ । २ । १०५ । इति यच् ।) सुनिविशेषः । यथा । वात्स्यचावर्षिगोत्रयो-रौत्स्यवनभार्गवनामद्वयाप्रुवत्यवराः । इत्यु-दाहृतत्सम् ॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्स्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स+यच् । ततो यूनि ऋक् ।) सुनिविशेषः । तत्प-थ्यायः । मन्वनागः २ पत्निलः ३ स्वामी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि कामसूत्रकर्त्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

“वात्स्यायनमयमयुधं

वात्स्यायनस्य दत्तकाचार्याम् ।

गणयति मन्वथतन्त्रे

पशुतुल्यं राजपुत्रञ्च ॥”)

वादः, पुं, (वट्+अच् ।) यथार्थबोधेच्छो-र्वाक्यम् । यथा,—

“विजिगीषोः कथा जल्यो वादकस्तत्रिवि-दिधोः ।”

इति जटाधरः ॥

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणात्केसाधनोपालम्बः सिद्धान्ताविच्छेदः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपञ्च-परिग्रहो वादः । इति गीतमसङ्गम् ॥ * ॥ अयि च ।

“सर्गाणामादिरन्तश्च मथ्येवाहमर्जुन ।। अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥”

इति भागवतगीतायाम् १० अध्यायः ॥

“प्रवदतां वादिनां सम्बन्धित्यो वादजल्पवितखा-ख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्त्रासां मध्ये वादो-ट्टम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणात्केसाधनोपालम्बः स्याद्यते परपञ्चखलजातिनिग्रहस्थानेदूष्यते स जल्यो नाम । यत्र लीकः खपनं स्थापयति अन्यस्तु हलजातिनिग्रहस्थानेस्तत् पञ्च दूषयति न तु खपनं स्थापयति सा वितखा नाम कथा । तत्र जल्पवितखे विजिगीषमाणयोर्वीदिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्तन्निरूपणफलः । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ।” इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥ (“तत्र वादः । वादो नाम यः परस्परं सङ्घं प्राक्खपूर्वकं विग्रहं कथयति । स वादो द्विविधः संयष्टेय जल्यो वितखा च । तत्र पञ्चाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्ययो वितखा ।” इति चरके विमान-स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

वादकः, त्रि, (वादयतीति वट्+अच्+श्लुच् ।) वाद्यकरः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १३ ।

“कवितुं ब्रह्मत्सु चाभ्येयु मायकौ वादकौ सयम् । प्रार्थयतुर्महाराज चाधु साञ्जति वादिनी ॥”

वत्सा । वदधातोः कर्त्तरि णक्(श्लुच्)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वादनं, स्त्री, (वट्+अच्+श्लुच् ।) वाद्यम् । (यथा, संगीतरत्ने । ३३ ।

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालत्रयप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥”)

वा(वा)दरं, त्रि, (वदरात् वदराकारकार्पास-फलाद्भवम् । वदर+अच् ।) कार्पासविर्मित-वस्त्रादि । इत्यमरः । २ । ६।१२२ ॥ वादरायाः

कार्पास्या जातं इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वा(वा)दरः, पु, (वदर+स्वार्थे अच् ।) कार्पास-दृचः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वदरीदृचः । कुसमाहृ इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पुं, अश्वत्थदृचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमस्यस्याः । वदर+अच् । ततः टाप् ।) कार्पासदृचः । तत्पथ्यायः ।

कार्पासी २ सङ्घपुष्या ३ वदरी ४ समुद्रान्ता ५ तुषिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्याः प्रथयान्तरं गुणाश्च

कार्पासीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वादरायणः, पु, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-तीति । वदरायण+अच् ।) व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

वादरायणिः, पु, (वादरायण एव । स्वार्थे ङच् ।) व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे ङच् ।) शुक्रदेवः ॥

वादरिकाः, त्रि, वदरचयनकर्त्ता । वदरं चिनोती-त्यर्थे ष्यकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वादलं, स्त्री, मधुपटिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वादवादी [न्], पु, (वादं वदतीति । वट्+णिनिः ।) जिनभेदः । तत्पथ्यायः । आर्हवः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, स्त्री, खनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । बल-शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वादाम्यः, त्रि, (वदाम्य एव । स्वार्थे ञच् ।) वदाम्यः । बहुप्रदः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वादालः, पु, मत्स्यभेदः । वोवालि इति भाषा । तत्पथ्यायः । सङ्घसदृशः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादिः, त्रि, (वादयति अक्तुच्चारयतीति । वट्+अच्+“वसिपयिजीति ।” उणा० ४ । १२४ । इति ङच् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

वादित्रं, स्त्री, (वाद्यते । वट्+अच्+“भूवादि-गुभ्यो खिच्” । उणा० ४ । १७० । इति खिच् ।) वाद्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-वते । ३ । २४ । ७ ।

“अवाद्येत्सदा योनि वादित्राणि धनाचनान् ॥” वादिनीऽर्थेन ख्यायते इति । ज्ञे+कः । अर्थि-रक्षके, त्रि । यथा, वक्रोक्तपञ्चाशिकायाम् । १०६ ।

“कला त्वां पथयन्ति नहि मया दूतेन न प्रीयते

नैवाहं पथयः कप्रोदरि चित्तः शक्यो विधातुं

त्वया । किं वादित्रविवक्षयात्र दयिते को वादिनस्त्रायते

सुत्वा निर्जितशैलराजसुत इत्यव्याज्यग-

हूर्चदः ॥”)

वादिः, क्री, वद्रीसदृशरूपमल्लवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

वादिः, [वृ] पुं, (वादिष्ठ वक्तुं राजते इति । राज + क्तिप् ।) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वादिः, त्रि, साधुवादी । इति शब्दमाला ॥
वादि, [वृ] त्रि, (वदतीति । वद् + णिनिः ।) वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।

“न च ह्यन्यान् स्थानांस्तु न क्रीवं न कृता-
ञ्जलिन् ।

न सुक्तैश्च नाचौनं न तवाश्लीति वादिनम् ॥”
अर्थः । विवादकर्ता । फरियादी इति पारस्व-
भाषा ॥ यथा, समापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूनांस्ति वाद्योयस्य वादिनः ।
स रजितो दिनस्थान्ते दद्यादृभ्याय वेतनम् ॥”
वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥ * ॥

स्यं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।
“अर्थिना संयुक्तो वा प्रत्यधिग्रहितोऽपि वा ।
यो यस्मात्तं विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्जातिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।

“मनुष्यमारयो स्त्रिये परदारभिमर्षयो ।
जमस्यमर्षयो चैव कन्याहरणदूषयो ॥
पारुष्ये क्रुटकरणे शृपद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदते स्वयम् ॥”
भात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दृढनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।
प्राथंवादी दृढः स्यात् अवहारेषु विद्वान् ॥”
नारदः ।

“पूर्ववादिं परिहृत्य धोऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणात्प्रयो हीनवादी स वै नरः ॥”
प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं प्राथयते स लभते ।
अर्थी तु कालं प्राथयन् अर्थिलमेव ह्यन्यादिति
तेन कालो न प्राथनीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं चाहं समाहमेव च ।
अर्थी तु प्राथयन् कालं तत्तच्छादेव ह्यीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।

“साहसस्त्रियपारुष्यगोऽभिप्रायात्प्रत्ये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्तः ॥”
अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाह तुः
कात्यायनहृदयतौ ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं सार्धं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकासिद्धश्च पक्षं पक्षविदो विदुः ।
स्वत्याचरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवविधः पक्षः कश्चित् पूर्ववादिना ।
दद्यात्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदीतरम् ॥”
नारदेनापि ।

“चारस्तु अवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्वानौ हीयते वादी तदंशसुत्तरो भवेत् ॥”
तच्छोधनमाह हृदयसतिः ।

“न्यायाधिकं पूर्वपक्षं तावदादी विप्रोचयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावन् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥”

इति अवहारातत्त्वम् ॥

वाद्यं, क्री, (वद् + णिच् + यत् ।) वाद्ययन्त्रं ध्वन-
यन्ति यत् । वाजना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वादित्रम् २ आतोदम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,
“तत्तं वीणादिकं वाद्यमानहं सुरजादिकम् ।
वंश्यादिकस्य सुधिरं कांस्यतालादिकं चनम् ॥”

इत्यमरः ॥
“इदं ततादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-
द्वयवाच्यम् ।

“इदं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रादिदिनामकम् ।
वाद्यमितिसमस्तं प्रथमानं विशेष्यपदं इति
कलिङ्गादयः । फलतो न विशेष्यः ॥ इति तट्टी-
कार्या भरतः ॥ * ॥

अथ वाद्यानि ।

“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
तत्तं सुधिरमानहं घनमित्यं चतुर्विधम् ।
तत्तं तन्नीगतं वाद्यं वंश्याद्यं सुधिरं तथा ॥

चर्मामवनहृत्मानहं घनं तालादिकं मतम् ॥”
तत्र तत्तं यथा,—
“अलावण्यी जस्यवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।
विपक्षी वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा ज्योषवती जया ॥

हस्तिका कुजिका कुर्मो शारङ्गी परिवादिनी ।
त्रिशवी शतचन्नी च नकुलौष्टी च टंसवी ॥
ज्यौडम्बरी पिनाकी च निवन्धः सुष्कलस्तथा ।
गदावारयहस्तश्च रुद्रोऽथ शरमण्डलः ।

कपिलाषो मधुस्यन्द्री घोणेत्यादि तत्तं भवेत् ॥”
अलावण्यी यथा,—
“कनिलिका परिधर्द्धमध्याच्छिद्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दृष्टः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्धं कृत्रवाल्याभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालासुखलं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृदपक्षं मनोहरम् ॥

तुम्बिकाविधमधीन दक्षच्छिद्रे तु निमित्ताम् ।
अलावण्यी यथा,—
“कनिलिका परिधर्द्धमध्याच्छिद्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दृष्टः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्धं कृत्रवाल्याभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालासुखलं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृदपक्षं मनोहरम् ॥

तुम्बिकाविधमधीन दक्षच्छिद्रे तु निमित्ताम् ।
अलावण्यी यथा,—
“कनिलिका परिधर्द्धमध्याच्छिद्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दृष्टः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्धं कृत्रवाल्याभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालासुखलं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृदपक्षं मनोहरम् ॥

तुम्बिकाविधमधीन दक्षच्छिद्रे तु निमित्ताम् ।
अलावण्यी यथा,—
“कनिलिका परिधर्द्धमध्याच्छिद्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दृष्टः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्धं कृत्रवाल्याभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालासुखलं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृदपक्षं मनोहरम् ॥

तुम्बिकाविधमधीन दक्षच्छिद्रे तु निमित्ताम् ।
अलावण्यी यथा,—
“कनिलिका परिधर्द्धमध्याच्छिद्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दृष्टः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्धं कृत्रवाल्याभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालासुखलं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृदपक्षं मनोहरम् ॥

अंश्यासविमेदाच्च तथात्रापि विधीयते ।
इयमलावण्यी प्रोक्ता मनःश्रवणरङ्गनी ॥
प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणास्वरूपं संस्थिता ॥”
इत्यलावण्यी ॥ अन्येषां लक्ष्यं विस्तरभया-
नोक्तम् ॥ * ॥ सुधिरं यथा,—

“वशोऽथ पारीमधुरीतिचिरीशृङ्गाहलाः ।
तोडहीसुरलीडुकाशृङ्गाकास्तरनाभयः ॥
शृङ्गं कापालिकं वंशस्वर्णवंशस्तथापरः ।
यते सुधिरमेदासु कथिताः पूर्वैश्चरिभिः ॥

वर्तुलः सरलश्चैकपद्वेदोषविवर्जितः ।
वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
श्रीखण्डजोऽथ सौवर्ण्यो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
राजतस्मान्जो वापि कौहजस्मात्किरोऽथवा ॥

कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोधितः ।
शिव्यविद्याप्रवीणेन वशः कार्यो मनोहरः ॥
वंशेनैव मतोऽपीति मतङ्गुनिनोदितम् ।
ततोऽन्येऽपि तदाकारा वशा एव प्रकीर्तिताः ॥

तत्र त्वात्वा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ॥
फुल्लारस्य कुर्वीत मितमङ्गुलिपद्वेगा ॥
पञ्चाङ्गुलानि संवध्य तावदन्त्याणि कारयेत् ॥
कुर्वीतपञ्चाचरन्त्याणि सप्तसंख्यानि कौश्रलात् ॥

वदरीवीजतुल्यानि संवध्याद्वाहंमङ्गुलम् ॥
ग्रान्तोऽन्यस्यं कार्यं खरादोर्नादहेतवे ॥
सिकथकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ॥
पञ्चाङ्गुलोऽयं वशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्वितः ॥

शङ्कुलानि नाश्वा स्याद्यावदष्टादशाङ्गुलम् ॥
फुल्लारतारस्यश्च यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥
तदेव नाम वंशस्य वांशिके, परिकीर्तते ॥
एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च चाङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतितारतरलेन वांशिकेः समुपेक्षितः ॥

चयोद्देशाङ्गुलो वीणापरः ।
निन्दितो वंशतन्त्रज्ञेयथा सप्तदशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उच्यन्ते वंशा मतङ्गुनिषमताः ॥

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमात्रस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
जज्ञा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र अवस्थिताः ॥

नैविद्यं प्रोढता चापि सुस्वरलक्ष्यं शीघ्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चामो फुल्लतैश्च गुणाः स्मृताः ॥
शीकारवङ्गुलः स्वयो विस्तरः स्फुटतो लघुः ।
अमधुराश्च विज्ञेयाः शृङ्गोऽथ फुल्लतैः क्रमात् ॥

तथा प्रयोगवाङ्गुलमस्यवा गीतवाद्देने ।
यदिदोषैर्मुक्तोऽतीव निन्दितो वंशिको मतः ॥
स्थानकाहिलयाभिज्ञो गमकाऽऽः स्फुटाचरः ।
शीघ्रस्वरः कषाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥

प्रसुक्तिर्वहसुक्तिश्च शुक्तिश्चैवङ्गुवेर्गुणाः ।
सुस्थानलं सुस्वरलं अङ्गुलीसावनक्रिया ॥
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गुवेदता ॥
क्रियाभाषाविभाषाश्च दक्षता गीतवाद्देने ॥

खस्थाने चापि दुःस्थाने नादिनिर्मायकौशलम् ॥
गातृयां स्थानदाऽल्लं तद्दोषाच्छादनं तथा ॥

अलावण्यी यथा,—
“कनिलिका परिधर्द्धमध्याच्छिद्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दृष्टः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्धं कृत्रवाल्याभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालासुखलं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृदपक्षं मनोहरम् ॥

तुम्बिकाविधमधीन दक्षच्छिद्रे तु निमित्ताम् ।
अलावण्यी यथा,—
“कनिलिका परिधर्द्धमध्याच्छिद्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दृष्टः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्धं कृत्रवाल्याभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालासुखलं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृदपक्षं मनोहरम् ॥

वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥
इति षष्ठाः ॥
काहला स्त्री निषङ्गः । तोडही सुरली बुक्का
इत्येते च स्त्रियां सप्तस्वराणां नाभिरिव स्वर-
नाभिः स्त्रियां वर्णैः । इतरेषां विस्तरभया-
न्नोक्तम् ॥ * ॥ आनङ्गं यथा,—
“आनङ्गे मर्हन्तः श्रयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ॥”
अपि च ।

“सुरजपटहट्टका विष्करो र्पवादां
पगवधनसख्जा लावजाङ्गिवल्यः ।
करटकमठमेरी स्यात् कुडुका हड्डका
भननसुरलि भक्ती टुकली दौडिशाना ॥
डमरटसुकिमडडुः कुडुलीकुडुनामा
रणमभिघटवादां दुन्दुभी च रजश्च ।
कचिदपि टुटुकी स्यात् दुर्दुरं चापुपाङ्गं
प्रकटिनमनवन्तं वाद्यमित्यं जगत्वायम् ॥
त्रिपुरमथनकसुस्ताह्वये तत्रयाथे
तनमखयुगिरक्षानङ्गमितं घनच ॥ * ॥
मर्हन्तः खादिरः श्रेष्ठो ह्येनः स्यादन्वदाखजः ।
रक्तचन्दनचो वाद्यो गभीरध्वनिरचकैः ॥
साङ्गहस्तप्रमाणस्य देव्यमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गलं वाममयवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणश्च भवेद्द्वीनमेकेनाङ्गुलौनेन वा ।
करयानङ्गवदनो मध्ये चैव पृथुभवेत् ॥
शास्त्रास्त्रीयो भवेत् वस्तुस्तस्मै करयं मतम् ।
वृत्तिकानिर्मितश्चैव षट्दङ्गः परिकीर्तितः ॥
यातयेत् खरलं वादां सादनाथं च मर्हये ।
विभूतिगौरिकं भक्तं केन्द्रेण च समतम् ॥
यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सर्वमेकत्र पिठनक्षेपः खरलिख्यते ॥
वामास्त्रे पूरिकां क्त्वा वेपं द्वाद्यह दक्षिणे ।
एव मर्हन्तः प्रोक्तः सर्ववाद्योचमो मतः ॥
अस्य सर्वोपमावाद्य सर्वं वाद्यश्च प्रोभते ।
एतदङ्गे वीजकाष्ठे दलमर्हान्ङुलं विदुः ॥ * ॥
तद्यथेनेमिति ज्ञेयाः पादुवर्णा षट्दङ्गाः ।
थो दं टं धिक्कटस्तही तालं दं दं थोगं धिधि ॥
खर्भं भिं नं गटं दं था कूटपादा मता अमी ।
तथं थो टं तक्क धी दौ दं दं धिग् थां ततं
तधि ॥
तक्क तं धं धिदौ तधि पादुखखे लयं क्रमः ॥ * ॥
तथा च यतिमाने पादुखखः । द्रगतयेर्जा
द्रगतयेर्जा धो धो धिक ताधिका थोर्जा थोर्जा
तक तता धिका थोता द्रगत ताधि धि धिधि-
कतता कडुना थोधिक थोर्जा थोता द्रगतता
द्रगतता द्रगतता धि । इति यतिमानपादु-
खखः ॥ * ॥
“यतिरोद्रायवच्छेदो गजरो रूपकं भुवम् ।
गलयः शारिगोष्ठी च नादश्च कथितं तथा ॥
प्रहरणं दृन्दनश्च प्रथमा द्वादश स्रताः ॥
अथा दं धात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥
अङ्गुलवादां यथा । हां तथो तधिक तधिक कं
आ दं था थोधि थोधि तत तत थधि थधि

दिष्टां दिष्टां टटुनकि टटुनकि तदटक्क तदटक्क
खवटक्क खवटक्क तगिनगि तगिनगि दं दं दं
दं दं दं दं ता तथा । इत्योडवाद्यम् ॥ * ॥
अवच्छेदवादां यथा । दं धातः दं धातः धिकि
धिकि दिग्मं दं धातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ * ॥
गजरवादां यथा । थोक्कटे अ नेथ टं छे गथो
गथोक्क टेक्क थोगतकि धिक्कतकि धिक टेङ्गन
धि धि कटतक थोक तधि कटतक्क कतथो
गतङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-
वादां यथा । तक्क धिक तक्क धिक्क थवितकि
थवितक्क धिक्क दं धातः । इति रूपकवाद्यम् ॥
भुवकवादां यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।
इति निसारताले भुवकः ॥ * ॥ गलपो यथा ।
तधिधि धिकतक तधिगल गं था था दं तथा
टेचन । इत्येकताल्यां गलयः ॥ * ॥ सारिगोष्ठी
यथा । थोङ्ग टेच तक्क धिक्क तकाधक तकाथो
हटङ्गन हटङ्गन थोगककथोः । इति प्रथम-
खखः ॥ * ॥ टेचखोः धिखोहः टेच टेच दक्क
तक्क धिक्क तदिदक्क दं गदं गखो गखोक
तक्क तक्क धिकत धिकत धोटेच धोटेच घटेगल
खोग गल खोग खोहट गे टगे खोहटय
इत्यस्य छन्दनम् । इति सारिगोष्ठी ॥ * ॥
नादो यथा,—
“दांकारचितयं पूर्वं दं धिमिति ततख्यम् ।
दां दं धिकत्रयं यत्र इति नादः श्रुचोपियः ॥”
इति नादः ॥
“इतं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्तपञ्चमयं वादां करिभं तदिहोच्यते ॥”
इतमानङ्गात् प्रतिताले यथा । तत्तत् तत्तत्
तक्क तक्क दिदं धिगनखो धिगनखो धिक्क
धि धि धिक्क धिक्क धिक नगि नगमि थो थो धि
धि धिः दं दं धिक्क थो थो थो ह्यथोह
नथिथो नथिथो थोह थोह छेठि छेठि थोह
थोह तटि तटि तटुकि गीं गीं अगि धगि तत
तथे तथे तत तगि डीजडी थोग थोग थो थोग
गथो गथो तत्ताता ।
“इति सप्तपञ्चाङ्गः कथितं वाद्यपखिताः ।
प्रतितालेन तावेन पादवर्णसमासतः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्वसुन्दरीसास्त्रनर्तने ।
सुधर्मादङ्गनाथं च करोमं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगक्का तद्धिकाथा गकटग
गीं दं थोग दिद्विक धिक्क धिकटेच । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥
“वादां विसृज्यते येन छन्दनं तन्निगद्यते ॥”
यथा । तद्धिथो दिच टेच तन्नः । इति छन्दनम् ॥
“कलासो विकलासश्च टाकली चाङ्गटाकली ।
जोलाटा कलिक्का चैव गीसुनी सुरजसथा ॥”
अन्नाङ्गुलवादां च्छेदवाद्यम् । मर्हन्तः त्रयोदशा-
ङ्गुलवामसुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणसुखः । सुरज-
स्रष्टाद्वादशाङ्गुलवामसुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिण-
सुखः । मर्हन्सुरजयोरथं भेदः ॥ * ॥ घनं
यथा,—

“अधुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवाद्यकम् ।
गीताङ्गमधुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम् ॥
करतालः कांस्थबलो जयघट्टोऽथ युक्तिका ।
कनिका पटवाद्यश्च पट्टोत्तवश्च घर्षरम् ॥
भाक्कहातालश्च मञ्जीरकनैर्यङ्कुर इत्यपि ।
दादशैते सुनीन्ध्रेण कथिता घनसंज्ञकाः ॥
त्रयोदशाङ्गुलवामौ शुद्धकांस्थविनिर्मितौ ।
मध्यसुखी क्त्वाकारौ तन्मधो रञ्जुगुम्फितौ ॥
पङ्गिनीपञ्चसदृशीं कराभ्यां रञ्जुयन्तितौ ।
करतालाङ्गुमौ धाद्यौ पाटे भनटकैरिति ॥
यद्वा त्रयोदशयवथ्यामं वक्रयथोन्मितम् ।
यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्तकम् ॥
विन्दतं वसूलं निम्नं यवचयमितं ततः ।
पृष्ठतो मध्यदेशे च श्रिवलिङ्गसमाहृतम् ॥
अ्यत्कम्पेष्टीनिर्दग्धशुद्धकांस्थविनिर्मितम् ॥
संरक्ताङ्गुलिसुखिगुसुदीर्घमधुरध्वनिम् ॥
घना निसा विसंरक्तं डङ्गं शुष्कं मनोहरम् ।
काञ्चीरादिवसुद्धतं तालमाहुर्मनीषिणः ॥
सुनादं दक्षिणं तालं तवी ह्येनश्च वामकम् ।
कुञ्जीत तद्वयं कार्यं तर्ष्यन्त्यङ्गुथोर्गतः ॥
वामहस्तस्थतालस्य मध्यमं सन्निहितम् ।
तियगदक्षिणतालस्य परिश्रेण तालयेत् ॥
तालादौ वाद्येक्षेव झुतदीर्घलघुद्वयेः ॥”
इति करतालविशेषः । कर्त्तरीघनविशेषः । उद्गु-
रश्च ववविशेषोऽदन्तरेपान्तपुलिङ्गः । अन्येषां
लक्ष्यं विस्तरभयान्नोक्तम् ॥ * ॥
“कनिययाः सद्यभाभायाः कालिन्द्रीभिन्न-
विन्दयोः ।
जाम्बव्या नायजित्वा लक्ष्यामभयोरपि ।
कृष्यस्यारुमहिषोर्णां पुरोद्वाहमहोत्सवे ॥
ततं शुभिरमानङ्गं घनश्च युगपत्पन्नाः ॥
अवारयन्नसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुतिः ।
ततं वाद्यम् देवानां गन्धर्वाणाञ्च श्रौविस्म ॥
आनङ्गं राक्षसानाम् क्लिन्नरायां घनं विदुः ।
निजावतारे गोविन्दः सर्वमेवानयत् क्षितौ ॥
यावन्ति वाद्यभाङ्गानि रामरावयथोर्ध्वि ।
तावन्तो नाभवन् सेनाः कुरुपाक्षवसङ्करे ॥”
किञ्च ।
“लिसिम्पा ह्कृत्स्नगतोमरेण
रथे सुरारैर्भयनात् सुरेण ।
अभूततादौरपि सिंहादेः
सा पञ्चशब्दैति कणादवादः ॥
युद्धे सेनानां योऽहङ्काररवः स सिंहनादः ।
ततादिभिरेषिचतुर्भिर्वाद्यैश्चर्यां सिंहादेश्च
पञ्चशब्दीवाद्यमभूत् । सिंहनादेन स च वादां
पञ्चविधं भवतीत्यर्थः । इति सङ्गीतदासोदरः ॥
विष्णुस्यै वाद्यकरणस्यं यथा,—
“अन्योपहारे विविधैश्चतस्रीराभिवचनेः ।
गीतवादित्रयत्वात्कोययखाद्युतं वृष ।
पुष्यरात्रिभु गोविन्दं गीतवृत्तवोञ्जलेः ।
भूपजागरथेभक्ता वीथवाद्युतमथयम् ॥
येषां न विचं तैर्भक्ता भाङ्गनाद्युपलेपनैः ।

बालम्

वोपितो भगवान् विष्णुर्दाद्विभक्तं फलम् ॥
देवकर्म्मणि वक्तानां तेषां संख्यतिवस्तुवैः ।
वोवितोऽविभक्तान् कामान् प्रयच्छति जन-
हृन् ॥”

इति बह्नुपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठायां वाद्यविधिर्यथा,—

“ततः प्रासादे स्थाप्योऽहं गीतवादिचमङ्गलैः ।
सर्वगन्तान्तो गृह्य इमं मन्त्रसुदाहरेत् ॥”

इति वाराहे शैलार्चैः स्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषयुक्ते वाद्यविशेषनिधौ यथा ।
योगिनीतन्त्रे ॥

“शिवगारे भङ्गकक्ष सूर्यागारे च प्रशकम् ।
दुर्गागारे वशीवादां माधुरीश्च न वादयेत् ॥”
भङ्गकं कांस्थनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे ॥
“गीतवादिचनिर्घातं देवस्थाने च कारयेत् ॥
विरिञ्चेश्च युक्ते ऽर्कां घटां लक्ष्मीयुक्ते ऽञ्जेत् ॥
घटा अवदेशस्तस्य सर्ववाद्यमधी यतः ॥”

इति तिथ्यादित्यतः ॥

वाद्यभास्वं, क्ली, (वाद्यं वादनीयं भास्वमिति) ।
वादनीयपाचम् । सुरजादि । यथा,—
“पुष्करं करिदस्ताये वाद्यभास्वसुखे जले ॥”
इत्यमरश्लोकीटीकायां भरतः ॥

अपि च ।

“वाद्यभास्वमिदं देवि । नानास्वरसमन्वितम् ।
भेरीपटहृत्तुल्यं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”

इति छन्दस्त्रिकेश्वरपुराणोक्तद्वयं लक्षणपठतिः ॥
वाद्य, ऋ ८ विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । ऋ
अववाधन् । ड, वाधते । इति दुर्गादासः ॥
वायुन्मं, क्ली, विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधूः, पु, वहिषम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वा. म. जसः, पु, वाङ्मोक्षसः । खड्ग. गी. इति हला-
युधः ॥

वाग्, त्रि, क्ली वे प्रीयथे + क्तः । आदिशब्दिति
नत्वम् । शुष्कफलम् । इत्यमरः । शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० । (वनस्थेऽमिते । वन +
अच्) । वनसम्बन्धी ॥

वाग्, क्ली, (वा + ल्युट्) । स्वनिकर्म्म । कटः ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंश्ल-
वातोर्म्मिः । सुखड्वा । कौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोचीरन् तवचीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाचप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थे वातः । अच्) । मधूक
वृक्षः । (अस्त्व. पर्यायो यथा,—

“मधूको गृहपुत्रः स्थाप्यधुपुत्रो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुङ्गीको जलजेचमधूतकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पलाशवृक्षः । (अस्त्व. पर्यायो यथा,—

“वातपोथः पलाशः स्थाप्यप्रस्थस्य किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिवर्णो दक्षोऽपरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

द्वतीयाश्रमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ * । पुत्र-
सुत्पाया वनवापं कृत्वा अक्षरप्रथमवादि भव-
यिष्या ईश्वराद्यन् करोति वः । व वानप्रस्थाः ।

वानम्

स च द्विविधः । अश्वक्रुद्धः दन्तोऽखलिकक्ष ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्मो यथा,—

“भूमौ स्तूलफलाश्रित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागे यथान्यायं धर्मेऽर्थं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति धीऽरयुषे यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कथितोऽर्थश्च ध्यानपरो भवेत् ॥
सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

यान्नवल्का उवाच ।

“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृण्वन्तु महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सखैव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साभिः सोपासनः क्षमी ।
अफालगृहेनार्यैश्च पिष्टदेवातिथीस्तथा ॥
श्रुत्यास्तु तर्पयेत् प्रसृज्यजटालो मष्टदात्मवान् ।
दान्नास्त्रिवयश्चाधी नित्यश्च प्रतिगृह्यात् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य घण्टां वा कुर्व्याद्वाभ्यपरिणहम् ॥
द्वयं ऽञ्जेदाश्वयुजे नयेत् कालं व्रतदिना ।
पक्षे मासे तु वाश्वीयादन्तोऽखलिको भवेत् ॥
चान्द्रायणौ स्वपुद्गौ कर्म्म कुर्व्यान् फलादिना ।
श्रीशुं पञ्चाभिमुख्यो वर्षासु स्थखिलेशयः ।
आर्द्रवासास्तु जैमिन्ने योगाभ्यासाद्दिनं नयेत् ॥”

इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुनरपि ।
“जटलमिहोत्रिं भूश्याजिन्धारणम् ।
वनं वामः प्रथो शूलं नौवारफलवृत्तित्वा ।
प्रतिशिद्धान्निवृत्तश्च चिन्तानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूजा च धर्मोऽर्थं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।
“वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामीऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चाद्यतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः सुहिकारणम् ।
तच्चारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मदर्शनम् ॥
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पिष्टदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिवयश्चान्नं जटावल्कलधारणम् ।
वन्यस्त्रे हनिवित्त्वं वानप्रस्थविधिस्वयम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

(अपरश्च ।
यास उवाच ।
“एवं गृह्याश्रमे स्थित्वा द्वितীয়ं भागमाशुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः सागिरेव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्भनमथापि वा ।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्वं जर्म्मरीकृतवियहः ॥
शुक्लपचस्य पूर्वार्द्धे प्रशस्त्रे चोत्तरायणे ।
गलाप्यरख्यनियमांस्तपः कुर्व्यात् समाहितः ॥
फलकृत्वानि पञ्चाग्निं नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारी भवेत्तेन पूजयेत् पिष्टदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ॥
यामादागीय वाश्वीयादहौ वासान् समाहितः ॥”

वानम्

जटाश्च विष्टयास्त्रित्वं नखरीभायि नो ऽञ्जेत ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्व्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
अग्निचोत्रं च जुहुयात् पश्यन्नं समाचरेत् ॥
सुन्यत्रैर्विधिमैर्धैः प्राकम्बलफलेन तु ॥
चौरवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिघवणं युक्तिः ॥
सर्वभूतानुकम्पौ स्यात् प्रतियहविवर्जितः ॥
दर्शनं पौर्यमासिनं यजेत नियतं द्विजाः ।
पक्षेऽपि आरवणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥
उत्तरायणस्य क्रमशो देवस्थायनमेव च ।
वासन्तशारदेर्मैधुम्यन्तैः स्वयमाहरेत् ॥
पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवत्सर्वेषु पृथक् ॥
देवताभ्यश्च तद्गुल्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥
शेषं ससुपसृज्जीत लवणस्य स्वयं कृतम् ॥
वर्जयेत्सधुमासादि भौमानि करणानि च ॥
भूतस्यं शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमश्रीयान उतुष्टमपि केनचित् ॥
न ग्रामजातान्यात्तौ वा पुष्पाणि च फलानि च ।
आरवणे चैव विधिना वस्त्रं परिचयेत् सदा ॥
न हृष्ट्यै सर्वभूतानि निन्देदो निर्मथो भवेत् ॥
न नर्त्तां किञ्चिदश्रीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तस्मान्निवृत्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संययेत् ॥
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ॥
तद्ब्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तो भवेत् द्विजः ॥
तत्र यो जायते गर्भो न संसृष्टो द्विजातिभिः ॥
न हि वैशाधिकारोऽस्य तन्त्वमप्येवमेव चि ॥
अथः श्रयोः सततं सावित्रीजपतत्परः ।
श्रयः सर्वभूतानां संविभागापरः सदा ॥
परिवाद्ं श्वावाद्ं निद्रालस्येऽपि वर्जयेत् ॥
एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितो भूमिसाश्रयेत् ॥
श्वमेः सज्ज चरेद्वासान् तैः सखैव च संवसेत् ॥
शिलायां शर्करायं वा श्रयीत सुसमाहितः ॥
सदाः प्रजालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि
वा ।
वयलासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव धा ॥
नक्तञ्चान्नं समश्रीयात् दिवा वाहृत्य शक्तिनः ।
चतुःकालिको वा स्यात् स्थादा अश्रम-
कालिकः ॥
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले ऽर्था च वर्जयेत् ॥
पक्षे पक्षे समश्रीयात् यवागुं क्षथितां तथा ॥
पुष्यशूलफलेर्वापि केवलेऽर्चयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं शीर्षैर्भक्षणसमते स्थितः ॥
भूमौ वा परिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्देनम् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्षात्रिणैर्भूतुष्टजेत् ॥
श्रीशुं पञ्चतपाश्च स्थादवशात्स्वावकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु जैमिन्ने क्रमशो वर्णयंस्तपः ॥
उपसृष्टस्य त्रिघवणं पिष्टदेवस्य तर्पयेत् ॥
एकपादेन तिष्ठेत् सरीचीर्वा पिबेत् सदा ॥
पञ्चाभिधूमयो वा स्याद्भुषणः वीमपोऽथवा ।
पथः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥
श्रीर्षेर्वाश्रनो वा स्यात् कच्छैर्वा वर्णयेत्सदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्याद्गृह्याद्यो भवेत् सदा ॥

वानरी

वान्निदा

वापी

अथर्षिशरलोपेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्त्रितः ॥
ज्याजिनीं वीक्षरौघः शुक्यज्ञोपवीतवान् ।
अथवापीन् समारोय स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनशिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेज्ज्व विप्रेषु याजिकं भैक्षमाहरेत् ॥
गृहमेधिसु चान्येषु द्विलेषु वनवासिसु ।
यामादाह्वय वाग्नीयादष्टौ यासान् वने वसन् ॥
प्रतिगृह्य पुटेनेव पाणिना सकलेन वा ।
विविधाक्षोपनिषद्य आत्मवसिद्धये जपेत् ॥
विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
महाप्रत्यानिकक्षासौ कुर्व्यादिनप्रवन्मथा ॥
अभिप्रवेशमथहा त्रज्जपर्यथविधौ स्थितः ॥
ये तु सन्त्यगिममाश्रमं शिव-
माश्रयन्त्यशिवपुञ्जनाश्रमम् ।
ते विशन्ति परमेस्वरं परं
दान्ति चैव जगतीश्वरं वंश्रित्तिम् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे ३ अश्रे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वानं वने भव फलादिकं रातीति । रा + कः ।)
स्वनामस्त्रातपयः । वंदर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कपिः २ प्रवङ्गः ३ प्रवगः ४ प्राखा-
न्वगः ५ वलीसुखः ६ मर्कटः ७ कीशः ८
वनौकाः ९ । इत्यमरः १० प्रवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ प्रवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गोलाङ्गुलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिप्रोथः
१८ हरिः १९ तरुन्वगः २० नगाटनः २१
भ्रम्यो २२ भ्रम्यास्यः २३ कल्पप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ क्रिश्चिः २५ प्राणाटकः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्गहनं प्रायश्चित्तं यथा,
मनुः । ११ । १६६ ।
“हृत्वा हृवं वलाकाक्ष वक्तं बर्हिण्यमेव ।
वानरं श्येनभासौ च स्मर्येत्पुं ब्राह्मणाय
गाम् ॥”)
वानरप्रियः, पुं, (वानराणां प्रियः ।) क्षीरिष्ठः ।
इति रत्नमाला ॥
वानराक्षः, पुं, (वानराणांमन्त्रिणीय अक्षिणी
यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥
वानराघातः, पुं, (वानराणांभाषातो यत् ।)
लोघ्रच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।
“अथावतीर्थं वृक्षात् तौ वानरो वानरी च सा ।
अवतीर्थस्य मे प्रादावयुक्तौताडुभाषिणम् ॥”)
शूकप्रिस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्यैवमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
सन्त्विति । यथा, महाभाटके ।
“सुग्रीवे कुरुया न चा हि कुरुया लभ्या घरा
वानरी ।
मथेषा कुरुया तवैव भविता नो वा भवेत्
कुचचित् ॥”)

वानरेन्द्रः, पुं, (वानराणांमित्रः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वानरलः, पुं, वावयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ज्ञाय-
वापुइ इति ख्यातः ॥
वानरस्यः, पुं, (वनस्यतौ भवः । वनस्यति +
“दिव्यदिव्यादिव्येति ।” ४ । १ । ८५ । खयः ।)
पुष्यजातफलफलः । स तु आम्नजम्बादिः ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतौनां सन्वहः । “दिव्य-
दिव्येति ।” खयः । वनस्यतिसन्वहे, स्त्री । इति
काशिका ।) वनस्यतिजाते, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।
“अद्रिरिव वानरस्यः ।”
“हे उदूखलं त्वं यदपि वानरस्यः दासस्य-
स्तथापि इदंलान् अद्रिरिव ।” इति तद्वाच्ये
महौधरः । यथाच, महाभारते । ३ । १२ । ४ ।
“तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरक्षयम् ।
वानरस्यस्य भौमस्य यदुत्तरं गिर्यतं मखे ।
चघालयूपचमसाः श्याल्यः पात्राः लुचः
सुवाः ॥”)
वाना, स्त्री, वरिष्कापची । इति जटाधरः ॥
वानावुः, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
वानावुजः, पुं, (वानावौ देशविशेषे जायते इति ।
जन् + डः ।) वनावुदेशीयतृणघोटकः । इत्य-
मरः ॥
वानोरः, पुं, वैनसदृशः । इत्यमरः ॥ वाङ्गु इति
ख्यातदृच्छः । तत्पर्यायः । दृत्तपुष्यः २ प्राखानः
३ जलवेतसः ४ आधिघातः ५ परिधायः ६
नादियः ७ जलसम्भवः ८ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्षोघ्नत्वम् । त्रण-
शोध्यत्वम् । पिपासकफपदोषनाशित्वम् ।
संयाहित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानोरकः, पुं, (वानोर इव प्रतिष्ठितः । इवार्थे
कन् ।) सुज्जलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानोरकः, स्त्री, कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानेर्यं, स्त्री, (वने जले भवम् । वन + टञ् ।)
कैवर्षिसुक्ताकम् । इत्यमरः ॥
वाना, त्रि, वसितवस्तु । वमघातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“सतप्रवृत्तिरन्याथै कविर्दानं समस्तुते ॥”)
वान्नादः, पुं, (वानं अतीति । अद् + अण् ।)
कुक्कुरः । इति त्रिकाश्रयः ॥
वान्निः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वंति
इति भाषा । यथा,—
“वान्निरुद्धेखनं हृद्दिवेनमं वमपुष्पिमः ॥”
इति रत्नमाला ॥
वान्निहृत्, पुं, (वान्निं हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
सौहृदकण्टकद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना
इति भाषा ॥
वान्निदा, स्त्री, (वान्निं वमनं ददातीति । दा +
कः । टाप् ।) कटुकीदृशः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वाग्या, स्त्री, (वगानां सन्वह इति । वन + यत् ।
टाप् ।) वनसन्वहः । इति शब्दरत्नावली ॥
वापः, पुं, वपनम् । वपघातोर्वैष्णवप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।
“कालं प्रतीक्षन् सुखोदयस्य
पङ्क्तिं फलानामिव वीचवापः ॥”
सुखनम् । यथा, मनौ । ११ । १०६ ।
“उपपातकचञ्चुक्तो गोत्रो मांवं यवान् पिवेत् ।
ज्ञानवापो वसेन्नाहं कर्मणा तेन संवृतः ॥”
उच्यते अस्मिन्निति । वप + अघिकरयो घञ् ।
चैत्रं इति । ५ । १ । ४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
दीक्षितः ॥ तन्वाट्टेयनं वापदृष्टादिदृष्टान्तम् ॥)
वापकः, त्रि, वपनकारधिता । अग्नवपघातोः
कर्मणि षकप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
वापदक्षः, पुं, (वापाय वपनाय दक्षः ।) वप-
नार्थदक्षः । वैष्णु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ४ वायदक्षः
५ । इति भरतः ॥
वापिः, स्त्री, (उच्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप् +
“वसिवापिजराजिन्नकौति ।” उणा० ४ ।
१२४ । इति इच् ।) वापी । इति भरतदिरूप-
कोषः ॥
वापितं, त्रि, (वप् + णिच् + क्तः ।) वीजाकृतम् ।
सुखितम् । इति मेदिनी । ते, १५० ॥ धान्य-
विशेषः, स्त्री । वाग्नीया धान इति भाषा । तस्य
गुणः ।
“वापितं गुरु तद्वायं किञ्चिद्धीनमवापितम् ॥”
इति राजवज्जमः ॥
वापी, स्त्री, (वापि + कृदिकारादिति डीष् ।)
दीक्षिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उच्यते
पद्मादिकं अस्याम् । वाप्यां वापिरपि स्त्रुताः ।
इति हिरूपकोषः ॥ इति तट्टीकार्या भरतः ॥ ४ ॥
तस्या लक्षणं यथा । नचवर्हमानधृतो वशिष्ठः ।
श्रुतेन धनुर्मिः पुष्करिणी । त्रिभिः श्रुते-
र्दीक्षिका । चतुर्भिर्द्रोणः । पञ्चभिस्तडागः ।
द्रोणाद्दशगुणा वापी । तेन चतुर्दश पञ्चविंश-
हस्ताभ्युनतायां द्वादशशतहस्तान्तरान्मन्वलेन
दीर्घिका । चतुर्दश चत्वारिंशहस्तान्तरान्मन्वलेन
घोडशशतहस्तान्तरान्मन्वलेन द्रोणः । चतु-
र्दश चतुर्दशशतहस्तान्तरान्मन्वलेन वापी । इति जला-
श्रयोत्सर्गतत्वम् ॥ * ॥ तत्खननफलं यथा,—
“यो वापीमथवा कूर्पं देशे वारिविचिञ्चते ।
खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शर्वं
समाः ॥”
इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥
तज्जलगुणाः ।
“वाप्यं गुरु कटु चार्द्रं पिच्छं कफघातजित् ॥”
इति राजवज्जमः ॥
तत्खनने दिव्यविधौ यथा,—
“वापीकूपतडागं वा प्राचादं वा निरुतवम् ।
न कुर्ष्याद्दृष्टिकामस्तु अनलानिलनं क्वंते ॥”

वायं

आदिष्यं भवस्तपो नेर्द्धते क्रूरकर्म्मकृतु ।
वायथां बलवित्तस्य पोथमानं जले प्रिये ॥
स्थानस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ।
अपिदाहं सदा कुर्यात् समाह्वयचतुष्पादम् ॥
नेर्द्धते पीथमानस्य आत्मना दुःखितो भवेत् ।
कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तत्करखफलं यथा,—

श्रमिल उवाच ।

“तडागीदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पितृश्रेष्ठ वक्तुमर्हस्यश्रेष्ठतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्थार्थस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
तडागं सुप्रभूताम् परमायतनं स्मृतम् ॥
देवताः पितरो नागा मन्वर्षा यच्चराचवाः ।
पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाश्रयम् ॥
कृत्स्नं तारयते वंशं पश्य खाति जलाश्रये ।
गावः प्रिवन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शरदन्तौ तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अपिशोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनोपियः ॥
येषां शिशिरकाले तु पानीयं प्रतिविव्रति ।
वाज्रपयातिचक्राभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
वसन्ते चैव श्रेष्ठे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स फलं समुपाश्रुते ॥
तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनस्य दिवानिशम् ।
तस्मान् सर्वलोका बह्व तडागमिह कार-
येत् ॥

कृत्स्नं हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
सावतारः कृतः कूपः सम्भूतफलस्तथा ॥
यस्य खादुजलं कूपे पिबन्ति सततं जनाः ।
स करो विरजो लोके देववह्नि मोदते ॥
पौल्लिखेच्छरसं चौरं दधि मधु सुरासवम् ।
तावत् पिपासा नापैति श्रावसोयं न पीयते ॥
जीवन्ति चान्नरहिता दिवसानि बहुव्यपि ।
दूषितकोयराह्नो दिनशेकं न जीवति ॥
तस्माद्ददाति यो निर्धं पानीयं प्राणिनामिह ।
स ददाति नरः प्राणान् माभूत्ते ह्यन संशयः ॥
प्राणदानात् परं नाम नायद्दानं हि विदति ।
तस्माद्वापीकं कूपं च तडागानि च कार-
येत् ॥

सवृक्षाणि च विप्रैर् यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।
शुक्लं परनिपानस्य च कारयति शक्तिवः ।
सन्तारयति भूयोऽपि दिगुणं तस्य वै फलम् ॥”
इति वद्विपुराणे तडागशुक्लप्रशंशानामाध्यायः ॥
वापीहः, पुं, (वापीं कृत्वातीति । हा व्याग + कः ।
प्राग् वापीजलवर्ष्णादस्य तथात्वम् ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वायं, स्त्री, (वायां भवमिति । वापी + “दिगा-
दिभ्यो यत् ।” ७ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कुडौ-
वधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ । वापीभवे,
त्रि । (यथा, सुसुते खड्गस्थाने ४५ अध्याये ।
“तडागं वातर्षं खाडु कषार्थं कटुपाकि च ।

वामः

वातश्चेद्वाहरं वायं सचचारं कटुपित्ततम् ॥
वपु + ख्यत् ।) वपनीये च, चि ॥
वामं, स्त्री, (वा + “अनिस्तुसुहृद्वृक्षीति ।”
उणा० १ । १३६ । इति मन् ।) घनम् । इति
मेदिनी । मे. २६ । वास्तुकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (यमति वस्यते वेति । वम उद्गिरणे +
“ज्वलितिकसन्नेभ्यो षः ।” ३ । १ । १४० । इति
ष् ।) यद्वा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
“अनिस्तुसुहृद्वृक्षिन्नुभायावापटीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वस्युः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तूणसुखेन वामं
यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।
आक्रम्यकृष्टा सकृदस्य योहुः
मौर्त्वीव वायान् सुयुवे रिपुहान् ॥”)
प्रतीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।
“दुःखेनोपाज्जोक्तं पाष्यन्ते प्रवहश्च लाज्यन्ते ।
वामाः स्त्रियो विस्मृतेरुपसृजानाः सुखं विगु-
यम् ॥”
यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।
“वामा यूयमहो विदुस्वरसिकः कीडक् स्मरो
वसैते ॥”)
सखः । इत्यमरमेदिनीकारौ । (यथा, राज-
तरङ्गियाम् । १ । २ ।
“भालं वद्विषाक्षाङ्गितं दधदधिभ्रोत्रं वदन्
सम्भृत-
क्रोडन् कुण्डलिनृन्मिनं जलधिचच्छायाच्छ-
कण्ठच्छविः ।
वचो निभदह्नीनकश्चकचिन्तं बह्नाङ्गनाडस्य यो
भागः पुङ्गवलयचक्रांशुसु यशसे वामोऽथवा
दक्षिणः ॥”)
अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
वामहस्तेन जलपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीतः ।
“न पिवेन्न च भुङ्गीति द्विजः सद्येन प्राणिना ।
नैकहस्तेन च जलं श्रेष्ठ्यावर्जितं पिवेत् ॥”
इति आङ्गिकतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“न वामहस्तेनोद्भूय पिवेद्भक्ष्य वा जलम् ।
नोत्तरेद्दुपसृश्य वापुसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्मि १५ अध्यायः ॥
“वामः कायो ब्राह्मणेऽपि मांसमदादिमुक्तये ।
कृतो भया मोहनाथ चार्वाकादिप्रवर्षकः ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
(वननीयः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५३ । २ ।
“अभिन्नो नर्थं वसु वीरं प्रथतदक्षिणम् ।
वामं सुहृदपतिं नय ।”
“वामं वननीयम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
वननीयं याचनीयं वसु याचने इत्यस्य प्रयोगो
ज्ञातव्यः ।)

वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
हरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

वामनः

“प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्पतं
निर्वापितो यन्ममहोतसवः किल ।
वयश्च तत्राभिसराम वाम । ते
यदार्थितामौ विबुधा ब्रजन्ति ॥”)
कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे. २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोपन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।
“संयामजित् वृहत्सिनः शूरपरहरणोऽरिजित् ।
जयः सुमन्नो भद्राया वाम आशुश्च सखकः ॥”)
वामडक् [शु]. स्त्री, (वामा मनोहरा डक् ङिति-
र्यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १७ । ७० ।
“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
ऋषिभेदः । यथा, पञ्चदशाम् । ६ । ४५ ।
“आगामप्रतिबन्धश्च वामदेवं समीरितः ।
एतेन जन्मना चोथो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥”)
वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मदमिति ।
वम + शिच् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्गजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।
“तदुपरिष्ठाच्चतस्रश्चाप्रासात्सयोनिनाखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये द्विरदपतवः
ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपरारजित इति
सकललोकस्थितिहेतवः ॥”)
इत्य-
मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१ ।
“द्योमपक्षिमकलास्थितेन्द्र वा
पङ्कशेषमिव धर्मपखलम् ।
रात्रि । तत्कुलमभूत् चयातुरे
वामनार्धरिव दीपभाजनम् ॥”
यथाच तत्रैव । १ । ३ ।
“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुह्नाहुरिव वामनः ॥”
अङ्गोत्तरवृक्षः । हरिः । इति मेदिनी । ने. १२६ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ३० ।
“उपेन्नो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरुजितः ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । ३ । १७ । ७० ।
“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
अश्वभेदः । यथा, अश्ववेद्यके । ३ । १५३ ।
“एकेनाङ्गेन ह्येनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्वाहामनं वामनाकृतिम् ॥”
द्वीनः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । २२ ।
“अयोसुखः प्रह्वरश्च कापिलो वामनस्तथा ॥”
भुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“कालियो मणिनागश्च नामश्चापूरकस्तथा ।
नागस्तथा पिङ्गरक एकापन्नोऽथ वामनः ॥”
मरुद्वंशश्रेयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । १०१ । १० ।
“पङ्कजिवचनिकुम्भो वैजतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्भिमिशोऽभिभिधस्तथा ॥”
द्विरखगर्भस्य सुतभेदः । यथा, हरिवंशे ।
२५३ । ६ ।
“नार्तः दृपुस्तथैवाथो जायो वामन एव च ॥”

वामनः

क्रौञ्चद्वीपस्थपञ्चतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । १२ । १७-१८ ।

“क्रौञ्चद्वीपे महाराज । क्रौञ्चो नाम महा-
गिरिः ।
क्रौञ्चात्परो वामनको वामनाद्यन्कारकः ॥
अन्वकारात्परो राजन् । मैनाकः प्रसृतोत्तमः ।
मैनाकात्परोतो राजन् । गोविन्दो गिरि-
रत्तमः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ७ । १२२ ।
“ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्वतमः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । ७ ।

“अथ तं वामनाख्यं वायवं षट् प्रतानिच ।
चतुर्भिश्चितिसंस्थातः सहस्राणि तु प्रौनकम् ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्राङ्मार्गो यथा ।
श्रीसहाश्रिव उवाच ।

“पञ्चान्दस्य सुतो यज्ञे विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्वर्षिर्विश्वानरगमः ॥
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः सत्यश्रुची जितेन्द्रियः ।
हरेः प्रियतमो भक्तो निबन्धं धर्मैरतः शुचिः ॥
स जित्वा सकलान् देवान् सेनांश्च समरुन्-
यान् ।

त्रिलोकान् स्वयं श्याय राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्रादित्रिदशास्यस्य कङ्कराः समुपस्थिताः ।
भृष्टराज्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पितादितः ॥
कश्यपो भार्यया साहं तपस्विपे हरिं प्रति ।
अदित्या सह धर्मात्मा पयोत्रतसमन्वितः ॥
अर्चयामास देवेशं पञ्चानाम् जनार्दनम् ।
तनो वर्षसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
तयवाविरभूतस्य देखा सह सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीशं हर्षनिर्भरचेतसा ॥
पत्न्या सह नमस्कृत्य तुष्टाच च द्विजोत्तमः ॥
कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लम्बोश । सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
सर्वात्मन् सर्वदेवेश । हृष्टिसंहारकारक ।
इत्यादिसुतिभिः सन्धक् स्तुयमानो महर्षिष्या ।
प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनार्दनः ॥
सन्तुष्टोऽस्मि दिजश्रेष्ठ । त्वया भक्त्वा समर्चितः ।
वरं त्वयाञ्च भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह हृषीकेश भार्यया सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशान् हितम् ॥
कुण्डल्य बलिना देव त्रैलोक्यं निर्वृत्तं बलात् ।
इन्द्रस्त्वावरजो भूत्वा उपेन्द्र इति नामतः ॥
येन केनात्ममार्ग्यं बलिं निर्वृत्तं भार्यया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि प्रकृत्य श्चाश्रतम् ॥
इत्युक्तं न विप्रेण तथेत्याह जनार्दनः ।
संस्तुयमानस्त्रिदशैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
एतस्मिन्नन्तरे काले कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापेदे भगवान् भूतभावनः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४८ अध्यायः ॥
श्रीशिव उवाच ।

“अथ वर्षसहस्रान्ते सर्वलोकमहेश्वरम् ।

वामनः

अदित्यै नयामास वामनं विष्णुमभ्युतम् ॥
श्रीवत्सलौस्तुभोरखं पूर्णैस्त्रिसदृशद्वयम् ।
सुन्दरं पुण्डरीकाक्षं अतिखल्वन्तरं हरिम् ॥
वटुवैश्वधरं देवं सर्वैवादान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदृष्टादिचिह्नैनाङ्कितमौश्वरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वे श्रतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः साहं नमस्कृन्महौजसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्तव्यं मया वाद्य तद्ब्रवीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्यस्युः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काले बलेयैर्ज्ञं वरुते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकाशीर्ष्यं तस्य दैवपतेः प्रभो ।
यान्तिवा त्रिदिव लोकां नतकं दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदशैः समासौनन्द्यभिः साहं मन्त्र्यैः ॥
अभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय दैवराट ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेश्य कुसुमासने ।
प्रथिपद्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽस्मि क्षतकृत्वोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
त्वामर्हसिवा विप्रेन्द्र ! किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽस्मि यदर्थं त्वं मासुद्दिश्य द्विजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते शीघ्रं ब्रूहि वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तसुवाच महौपतिम् ।
श्रेष्ठ्य राजेन्द्र ! वक्ष्यामि ममागमनकारणम् ॥
अग्निब्रह्मस्य पृथिवीं देहि दैवपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं महर्षीं संदातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमशुचमम् ।
यो ददाति महर्षीं राजन् विप्रायाकिञ्चनय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महौपाल प्रयच्छ मे पादं मम ।
एतदस्य महर्षीं दातुं मा विशङ्क महौपते ॥
जगन्प्रदानन्तत् मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदन्सुधेयाह महौपतिः ॥
तस्मै महौपदानम् कर्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैवराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उशना अन्नवीह्वार्कं मा राजन् दीयतां महर्षी ।
एव विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो वृष ॥
वक्ष्यित्वा महर्षीं सर्वां ततः प्राप्नुमिहागतः ।
तस्मात्सहै न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्य वचनात्मम भूपते । ।
ततः प्रहृष्ट्य राजावौ तं सुब्रं प्राह धैर्यतः ॥
प्रीतये वासुदेवस्य पुर्यं सर्वं क्षतं मया ।
अद्य धन्योऽस्माहं विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ।
तस्मात्प्रथमि राज्यं हि जीवितस्य महत्तमम् ।
तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रैलोक्याणामिमां पिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रचक्ष्य भक्तितः ।
वाञ्छितान् प्रददौ भूमिं वारिपूर्व्यं विधानतः ॥
परिशीय नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणं वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहर्षयन्तान्तरात्मना ॥
धन्योऽस्म्यशुशुषीतोऽस्मि तव दत्त्वा महर्षी द्विज ।

वामनः

यथेष्टं तव विप्रेन्द्र तद्गृह्णाथ महर्षीमिमाम् ॥
पञ्चाशत्कोटिविक्रीणां सकाननमहेश्वराम् ।
ससागराश्च सङ्कीर्णं सदेवासुरमाशुभाम् ॥
पादेनैकेन पुरुषो विक्रम्य मधुसूदनः ॥
उवाच तं दैवराजं किं करोमीति । श्चाश्रतम् ॥
तत्र त्रैविक्रमं रूपमौश्वरस्य महौजसः ।
सम्मातुमपि देवानाम्यथोशाच महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् ब्रह्मणः शङ्करस्य च ।
तत्परं पृथिवीं सर्वांमाक्रम्य गिरिजे शुभे ।
अतिरिक्तं समभवत् श्रतयोजनमायतम् ॥
दिव्यं चक्षुर्देही तस्मै दैवराज्ञे सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनार्दनः ॥
तद्विष्णुरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैवेश्वरो बलिः ॥
प्रहर्षमनुलं लभे सानन्दाशुपरिभ्रतः ।
दृष्ट्वा देव नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षयन्तान्तरात्मना ।
धन्योऽस्मि क्षतकृत्वोऽस्मि त्वां दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं ममैवेतत् गृह्णाथ मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्हितोऽयं पदमथयम् ॥
उर्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमभ्युतः ।
सनचक्रयग्योपेतं सर्वदेवसमाहृतम् ॥
पादेनापरिपूर्योऽभ्युदच्युतः स शुभानने ।
ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमचेतसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् ब्रह्मा गृह्णीत्या खं कस-

खलुम् ॥

भक्त्या प्रचालयामास तत्र संस्थितवारिष्या ।
अत्यथमभवत्तोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
ततीर्थं मेरुशिखरे प्रापतद्विमलं जलम् ।
जगतः पावनाशायं चतुर्हिंक्षु प्रवाहितम् ॥
वीता चालकानन्दा च वटुर्भद्रा यथाक्रमान् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यातं गङ्गाजम्बु स्रुतमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् बलेर्देवतः प्रभुः ।
रसातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानाश्च नागानां यादसास्यतेः ।
राजानश्च बलिश्चक्रे यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
प्रतिगच्छ बलेलोकान् वटुवैशेन दैवहा ।
महेश्वर्य ददौ प्रीत्या काशप्रविष्णुरययः ॥
तनो देवाः सगन्धर्वा कश्यपश्च महौजसः ।
तुष्टुः स्तुतिभिर्दशैः पूजयामासुरच्युतम् ॥
संस्थित्य तन्महर्ष्यं तेषां सन्दर्शयान्य वै ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैरन्तर्यामिं ययौ हरिः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४९ अध्यायः ॥ * ॥
तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

“सांप्रतं भगवान् विष्णुस्त्रैलोक्याक्रमयं वटुः ।
करिष्यति जगत्सामी बलेर्वन्धनमौश्वरः ॥
तत् कथं पूज्यकालेशेऽपि विभुरासौत् त्रिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धनं विष्णुः क्षतवाक्स्तत्र मे वद ॥

पुत्रस्य उवाच ।

अथतां कथयिष्यामि योऽर्थं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले सन्नभूव यश्च वक्षितवानसौ ॥

वामनः

आसीत् धुम्बुरिति ख्यातः कश्यपस्यौरसः सुतः ।
 दशगर्भमसृद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
 स समाराध्य वरदं ब्रह्माय तपनासुरः ।
 अथश्रुत्वा सुरैः सर्वैः प्रार्थयत् स तु नारद ॥
 नहरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
 परितुष्टः स च बली निर्वाणाम त्रिपिष्टपम् ॥
 चतुर्थस्य कवेरासौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
 भूम्बुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
 तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
 चत्वार मन्दरगिरौ देवं धुम्बुं समाश्रितः ॥
 ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिपिष्टपे ।
 ब्रह्मलोकं च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥
 ततोऽभरान् ब्रह्मसदोनिवासिनः
 श्रुत्वा च धुम्बुर्दित्वात्तुवाच ह ॥
 गच्छाम देवा वयमयजस्य
 सदो विजितुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
 ते धुम्बुवाक्यन्तु निशम्य देवाः
 प्रोचुर्न नो विद्यति लीकपाल ॥
 गतिर्यथा याम पितामहाशिरं
 सुदुर्गमोऽयं परनो हि भार्गवः ॥
 इतः सहस्रैर्बहुभोजनार्थे-
 ल्लोकौ महर्नाम महर्षिभुष्टः ।
 येषां हि नासापवनोदितेन
 दक्षन्ति देवाः सहस्रचितेन ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य धुम्बुः प्रोवाच दानवान् ।
 गन्तुकामः स सदनं ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
 कथन्तु कर्मणा किं गन्वते दानववर्गभाः ।
 कथं तत्र सद्दसाद्यः संप्राप्तः सह देवतेः ॥
 ते धुम्बुना दानवेन्द्राः पृथाः प्रोचुर्वचोऽधिपम् ।
 कर्म तत्र वयं विद्वाः शुकस्तदेत्तस्यश्रयम् ॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा धुम्बुर्देवपुरोहितम् ।
 पप्रच्छ शुकं किं कर्म कृत्वा ब्रह्मसदो गतः ॥
 ततोऽस्मै कथयामास देवाचार्यः कलिप्रियः ।
 शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा ह्यत्ररियोः क्रिञ्च ॥
 शक्रः शतन्तु पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
 देवेन्द्र । वाजिमेषानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
 तदाकं दानवपतिः श्रुत्वा शुकस्य वीर्यवान् ।
 यद्दुं तुरगमेधानां चकार मतिमुचमाम् ॥
 आमन्त्राह्यसुरगुरुं दानवाञ्चाप्यदुत्तमान् ।
 प्रोवाच यच्छेऽहं यन्त्रेभ्योः सद्दशैः ॥
 आहूयन्नाथ विधयन्नाप्यन्ताश्च शुक्रकाः ।
 प्रयामो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनी ॥
 सा हि पुण्या सरिच्छेला सर्वसिद्धिकरी श्रिया ।
 जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेषान् यजामहे ॥
 इत्थं सुरारिवचनं निशम्यासुरयाजकः ।
 बाष्पमिष्यन्नैर्दृष्टो निधयः सन्दिदेश सः ॥
 ततो धुम्बुर्देविकायाः प्राचीने प्रापनाश्रने ।
 भार्गवैर्ज्ञेय शुकस्य वाजिमेषाय हीचिवः ॥
 ततोऽधिधुमेन महौ सशैला
 आत्मा दिशः खं विदिशश्च पूर्णाः ।
 तेनोद्यमन्वेन दिवस्युप्रेन
 स्रष्टवौ ब्रह्मलोकं महर्षे ॥

वामनः

तं गन्वमात्राय सुरा विपस्या
 जानन्त धुम्बुं हयमेधदीक्षितम् ।
 ततः शरण्यां शरणां जनाईर्न
 जन्तु सशक्रा जगतः परायणम् ॥
 प्रणम्य वरदं देवं पञ्चगर्भं जनाईर्नम् ।
 प्रोचुः सर्वे सुरगणा भयगद्गदथा गिरा ॥
 भगवन् देवदेवेश । चराचरपरायण । ।
 विद्महिः श्रूयतां विष्णो सुराणामार्तिनाशन ॥
 धुम्बुर्नाम्ना सुरपतिर्बलवान् बलवर्द्धितः ।
 शुकस्य मतमास्थाय सोऽश्वमेधाय हीचिवः ॥
 शतं क्रतूनामिष्टासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
 आरौद्रमिच्छति बली विजितुं त्रिदशानपि ॥
 तस्मादकालञ्चैनन्तु चिन्तयस्य जगद्गुरो ।
 उपायं मखविध्वंसं भवामो येन निवृत्ताः ॥
 श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मुपसृष्टदणः ।
 दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽथ तान् ॥
 विष्टव्य देवताः सर्वा ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
 वचनय मतिचक्रैः स सुन्दोरध्वरस्य वै ॥
 ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
 देहं कृत्वा निरालम्बं काष्ठवदुदेविकाजले ॥
 क्षणान्मन्त्रस्योक्तयोक्तन्मुक्तकेशो यदृच्छया ।
 दृष्टोऽथ देवपतिना देवेष्टान्बुः सुरर्षिभिः ॥
 ततः कर्म परित्यज्य यज्ञियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
 समुत्तारयितुं विप्रमवन्त समाकुलाः ॥
 सदस्या यजमानाश्च कलिजञ्च महौजसः ।
 निमञ्जमानसुहृत् सर्वे तं वामनं द्विजम् ॥
 समुत्तार्य जसन्तस्ते पप्रच्छुः सर्वे एव हि ।
 किमर्थं पतितोऽसौह केन चिन्नोऽसि वा वद ॥
 तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो सुहृर्मुहुः ।
 प्राह धुम्बुपुरोगंस्तान् श्रूयतामन कारयम् ॥
 ब्राह्मणो गुणवानासीत् प्रभास इति विद्युतः ।
 तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्त्रपञ्चं सुदुःखितम् ॥
 तस्य ज्येष्ठो मम भ्राता कनीयानवरस्यहम् ।
 नेत्रभाज इति ख्यातो ज्येष्ठो भ्राता ततो-
 २सुराः ॥
 मम नाम पिता चक्र इति भासोऽतिकौतुकात् ।
 ततः कालेन महता आवयोः स पिता मृतः ॥
 तस्यौर्द्धदेहिकं कृत्वा सुहृत्मावां समागतौ ।
 ततो मयोक्तः स भ्राता विभ्रजामो यद्दं वयम् ।
 तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
 कुञ्जवामनखञ्जानां ज्ञीवानां श्वित्रिजामपि ।
 उन्मत्तानां तथास्त्वानां धनभागो न विद्यते ॥
 यवसुक्तो मया सोऽथ किमर्थं पैठकादुग्रहम् ।
 धनाहंभागमहर्षिं नाहं न्यायेन केन वै ॥
 इत्युक्तवति वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
 समुत्तारयितुं चिपत्रद्वयाम्भ्यां मामिति कारयत् ॥
 ममास्थां निम्नगयास्तु मध्ये च पुरतो गतः ।
 कालः संवत्सरास्तुष्टु दुष्वाभिरिह चोद्भूतः ।
 के भवन्तश्च संप्राप्ताः सर्वे हा वाक्त्वा इव ॥
 ते वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
 प्रोचुर्देवपतिं सर्वे वामनाधिकरं वचः ॥
 इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा देवपतिर्बचः ।

वामन

प्राह द्विज ददामीति वावदिक्वचित् वै धनम् ॥
 तदाकं दानवपतेः श्रुत्वा देवोऽथ वामनः ।
 प्राहासुरपतिं धुम्बुं स्वार्थसिद्धिकरं वचः ॥
 सोदरेयापि हि भ्राता द्वियते यस्य सम्यदः ।
 तस्यात्तमस्य वदतं किमस्यो न हरिष्यति ॥
 मम प्रमायमालोक्य मामकश्च क्रमत्रयम् ।
 संप्रयच्छस्य देवेन्द्र नाधिकं रक्षितुं चमः ॥

इत्येवसुक्ते वचने महात्मा
 विहस्य देव्याधिपतिः सक्तत्विक् ।
 प्रादाद्विज्ञेन्नाय पदत्रयं तदा
 यदा न नाव्यत् जगद्दे च किञ्चन ॥
 क्रमत्रये तोयमयस्य दत्तं
 महासुरेणैव विमुर्धशस्यौ ।
 चक्र ततो लक्षयितुं त्रिलोकौ
 त्रिविक्रमं रूपमनन्तप्रक्तिः ॥
 कृत्वा तु रूपं दितिचाञ्च हत्वा
 प्रणम्य चर्षान् प्रथमक्रमेण ।
 महौ महर्षिः सहितो सद्दार्णवो
 जह्वा रत्नाकरपत्तनेऽतान् ॥
 भुव सनाकं त्रिदशाधिवासं
 सोमार्केश्वरैरभिमखितं नमः ।
 देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
 क्रमेण देवप्रियलोकमीश्वरः ॥
 क्रमं तृतीयं न यदास्य पुरित
 तदातिकोपाद्गुह्यवस्य ।
 प्रपात पृष्ठे भगवास्त्रिविक्रमो
 मेरुप्रमायेन तु विग्रहेण ॥

पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारदः । ।
 त्रिंशद्भ्योजनवाहस्री भूमिर्भूता घटीकृता ॥
 ततो देवं समुत्पाद्य तस्यां प्रच्छिद्य वेगतः ।
 वर्षेत्कामिदृष्टया तं गर्भभूमिमपूरयत् ॥
 ततः स्वयं सद्दसासौ वासुदेवप्रवादनः ।
 सुराश्च सर्वे त्रिलोक्यमवापुर्नरुपप्रवाः ।
 भगवानपि देवेन्द्रं प्रच्छिद्य सिकतायैव ।
 कालिस्थ्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तरधीयत ।”

इति वामने ७५ अध्यायः ॥

वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम + शिच् + लृः ।)
 अतिह्रुदः । तत्पर्यायः । न्यड २ नीचः ३
 खर्बः ४ श्रुष्टः ५ । इत्यमरः ६ अशुचः ६
 अनायतः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैवध ।
 २२ । ७ ।

“विधिसुधारकुंदिनाति कर्त्तं
 कर्त्तं विनिर्भाति तदन्तभिन्नेः ।
 व्योत्कर्त्तं चैत् तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥”

वामनव्रतं, ज्ञी, (वामनदेवताकं व्रतम् ।) अथवा-
 द्वादशैर्कर्त्तव्यो वामनदेवस्य व्रतविधयः ।

अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
 “नला गुरुमनुज्ञाय पञ्चान्नियममाचरेत् ।
 न हि सिद्धेद्गुरोर्भक्तिं नियमश्च विना फलम् ॥”
 नियममन्त्रः ।
 “एकादश्यां निराहारः शिवाय देवापरेऽह्नि ।

भोक्षी स्त्रीवामनानन्त शरणागतवत्सल ॥ इति ॥
“एकादश्यां रजन्त्यांवा द्वादश्यां वाञ्छेत्
प्रसुम् ।

स्वर्गकल्पमये पात्रे तान्त्रवशमयेऽपि वा ॥
कुण्डिकां स्थापयेत् प्राञ्चे कृत्तिकापादुकास्तथा ।
शुभाञ्च वैगर्वीं यष्टिमन्त्रं पवित्रकम् ॥
पुष्पैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रद्वीपैश्चाञ्छेद्वरिम् ।
नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भस्त्रभोग्यैर्गण्डोदनेः ॥
जागरं निश्रि कुर्वीत गीतवादिचनर्तनेः ।
एवमारान्धे देवेशे प्रभाते विमले सति ॥
आदावर्धे प्रदातव्यं पञ्चाह्वेन प्रपूजयेत् ।
नारिकेलेन शुभेण द्वादार्धे च पूर्व्वेन ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“वामनाय नमस्तुभ्यं ज्ञानत्रिसुवनाय च ।
गृह्याथार्थं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय अर्थं नमः ।

“मन्त्रं कूर्मं वराहञ्च नरविंशच्च वामनम् ।
राम रामश्च कृष्णश्च क्रमात् द्वौ बुद्धकल्किर्नौ ।
पादयोर्षानुनोर्गङ्गे नार्थासुरवि कक्षयोः ।
सुजयोर्भ्रंङ्गं सञ्जाङ्गैश्चैवेदाद्युधानि च ॥
महापूजां ततः कृत्वा गोमर्च्यै काञ्चनादिकम् ।
शुक्लाचार्याय दातव्यं ब्राह्मणैश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मणश्चापि मन्त्रेण प्रतियच्छाति मन्त्रवत् ।
द्दाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिमन्त्रवत् ॥”
तत्र दानमन्त्रः ।

“वामनो बुद्धिदो दाता ब्रह्मस्यो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतियाह्वै तेन वे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतियच्छाति वामनोऽपि ददाति च ।
वामनस्त्वारको ह्याभ्यां तेनदं वामने नमः ॥”
इति ॥

“एवं कृत्वा विधानेन भोजनं पृषदाच्यकम् ।
पूर्वं द्वादद्ब्राह्मणैश्चः पञ्चादृषुञ्जीत वन्सुभिः ॥
यदामनपुराये च यदुभविष्योत्तरं व्रतम् ।
वामनस्योदितं तस्यासुराराक्षितं त्विदम् ॥”
नञ्चवेवर्त्त ।

“शङ्खौला नियमं प्रातर्गौला नद्योश्च सङ्गमे ।
सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेय वा ॥
यथाशुक्लाय वित्तस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
स्वर्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतेषु पूजयेत् ॥

ॐ वामनाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
उरू श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेज्जगतां पशुवदरं विश्वघारिणे ।
हृदयं योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ॥
सुखञ्च पङ्कजाचाय शिरः सर्षात्मने नमः ।
द्वयं संपुण्य वासोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ।
द्दात्वा सुशुद्धया चार्थं नारिकेलादिभिः फलेः ॥
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
अधौघसङ्घं कृत्वा प्रेतमोचप्रदो भव ॥”
इत्यर्थमन्त्रः ॥

“कृत्वापानहमोदाद्यं द्वादचन कामकल्पम् ।
विशेषेण द्विजान्प्राथ वामनः प्रीयतामिति ॥
दध्योदनसमाञ्जसां नारिकेलानां प्रदापयेत् ।

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशुक्ला च दानानि द्विजान्प्राथः प्रदापयेत् ।
कुम्भाज्जागरणं राजौ गीतशास्त्रसमन्वितम् ॥
अह्वया परया युक्तो निश्रामनिमिषेक्षम् ।
प्रभाते भोजयेद्विप्रान् द्वादश्यां पारशं ततः ।
कुर्वात् स्वयं अह्वयात्तत् सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥”
तन्माहात्म्याञ्च तत्रैव ।

“एव कृते तु काशेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिद्दिह लोकेऽथवा परे ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्गरीतमः ।
यथोद्धारकरो मुक्तिं याति पैत्राडयादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रततुल्यञ्च न परं परिपश्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ।

“समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्नबोध मे ।
चतुर्थ्यानि राजेन्द्र । सप्तसप्ततिसङ्ख्या ॥
प्राय विष्णुपुरं राजन् क्रौडिते कालमचयम् ॥
इहगगल भवेद्वाजा प्रतिपत्तभयङ्करः ॥
हृदयश्चरथयानानां दाता भोक्ता विमलरः ।
रूपवौभाग्यसम्पन्नो दोषानुर्गि रजो भवेत् ॥
पुत्रपौत्रैः परिततो र्वाविच शरदां शतम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
वामनेत्रं, स्त्री, (यथैव्यासे वामं नेत्रं स्पृश्यं येन ।)
दोषकारः । यथा,—

“इन्द्रिन्द्रिर्निर्महाभाया लोलाक्षी वामलोच-
नम् ॥”
इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।
“इशो वैश्वानरस्यः शशधरविलसह्वामनेत्रेण
युक्तो
वीजन्ते दन्दमन्त्रदिगलितचिकुरे कालिके ये
जपन्ति ॥”

इति तन्त्रसारे महाकाव्यविरचितं प्रशामा-
स्तोत्रम् । (वामचन्द्रश्च ॥)

वामलूरः, पु, (वामं यथा तथा लुनातीति । लू +
बाहुलकात् रक् ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २२ । १६ ।
“जटाटवीकोटरान्तःकतनीडाखण्डाश्च ये ।
प्ररूढवामलूराङ्गः स्त्रायुनङ्गास्त्रिसङ्घाः ॥”)
वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः ।
स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । २ । १५६ ।

“नामिसृष्यति काष्ठानां नापगानां मज्जोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न सुषां वामलोचना ॥”)

वामवैधयुङ्क्तिः, स्त्री, (वामे प्रतिबुद्धे यो वैध-
स्तद्विषये शुद्धिविशोधनम् । यद्वा, वामेन विप-
रीतेन विधेन युङ्क्तिः ।) खराश्वपेचया द्वादश-
चतुर्थेनवमशुद्धस्यो विरुद्धोऽपि चन्द्रः यदि शुक्र-
श्रान्कुजजीवाकैश्चुक्तयद्वात् सप्तमशुद्धे तिष्ठति
तदा नराणां अभिलषितफलदाता भवति ।
यत्तु सितश्रान्कुजजीवाकैश्चुक्तयद्वात् दशम-
पञ्चाशमशुद्धे तिष्ठति तदा नराणां खराश्व-

पेचया यथासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयशुद्धगोऽपि
चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । यथा,—

“सितश्रान्कुजजीवाकैश्चुक्तयद्वात् इन्द्रनाराणां
अथसुखनवमस्योऽपीददाता तथेषाम् ।
खसुतनिधनगञ्चेन्द्रयुपुत्तार्थगोऽपि
प्रचुरशुभफलं स्याद्द्वामवैधेन शुद्धिः ॥”
वामवैधत्वञ्च दानजन्तेति एवमन्तेति वन्द्यमाज-
वचनाभ्यामेकार्थत्वादौध्यम् ॥ * ॥

अथ दक्षिणवैधवामवैधकथनम् ।
“लाभविक्रमखञ्जुसु स्थितः
श्रीमनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरैः सुततपोजलान्तर्ग-
र्थाकिर्भियेदि न विध्यते तदा ॥
द्वानजन्मरिपुलाभखचिग-
ञ्चन्मताः शुभफलपदस्तथा ।
स्वात्मजान्त्वत्तवसुधर्मगै-
विध्यते न विषुयेवेदि यश्च ॥
विक्रमाय रिपुगः शुभः कुञ्जः
स्यात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः ॥
चेन्न विद्ध इन्द्रसुरप्यसौ
किन्तु धर्मश्रियाना न विध्यते ॥
स्वाम्पुत्रस्यत्स्वित्स्वयगः शुभो
व्रतदा न खलु विध्यते यदा ।
व्यात्मजनिनवकाद्यनेधन-
प्राप्त्यगैर्विषुभिर्नभस्यरेः ॥
स्वायधर्मतनयद्वानस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुपरसुखजलनिर्गैर्वदा
विध्यते गगनचारिभिर्नहि ॥
आसुताश्मतपोयथायगो
विद्ध आस्तु जिदशोभनः सुतः ।
नेधनास्ततसुजन्मधर्मधै-
लाभवेरिसहजसुखेचरेः ॥”

इति श्रुतिस्तत्त्वम् ॥
वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्यं इति । वम + क्त्वा-
दित्वात् अण् । टाप् । यद्वा, वमति प्रतिबुल्ल-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वामः कामोऽस्यस्या
इति अर्थं आदिभ्योऽच् इत्यच् ।) सामान्या
स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । ४६ ।

“क्लिष्यति कामपि युजति कामपि कामपि
रमयति वामाम् ।
यश्चति सस्मितचक्रपरामपरामशुद्धति
रामाम् ॥”)
दुर्गा । यथा,—

“वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीतये ।
वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता युवेः ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“नाबान्तु बाह्यदक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
भ्रशान्भरवतीं देवीसुम्यतारां तथेव च ॥
उक्लिष्टभैरवी चर्षीं तारां त्रिपुरभैरवीम् ।

अपि च ।
“नाबान्तु बाह्यदक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
भ्रशान्भरवतीं देवीसुम्यतारां तथेव च ॥
उक्लिष्टभैरवी चर्षीं तारां त्रिपुरभैरवीम् ।

अपि च ।
“नाबान्तु बाह्यदक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
भ्रशान्भरवतीं देवीसुम्यतारां तथेव च ॥
उक्लिष्टभैरवी चर्षीं तारां त्रिपुरभैरवीम् ।

अपि च ।
“नाबान्तु बाह्यदक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
भ्रशान्भरवतीं देवीसुम्यतारां तथेव च ॥
उक्लिष्टभैरवी चर्षीं तारां त्रिपुरभैरवीम् ।

वामाचा

एतासु वामभावेन यज्ञेऽग्निपुरभैरवीम् ॥
 नस्रंन पिबदेवादी यस्माद्भुवति दक्षिणः ।
 देवो च दक्षिणा यस्मात्समात् दक्षिण्यसुच्यते ॥
 या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनाम् पुष्पतः ।
 यज्ञभागं स्वयं धत्ते वा वामा तु प्रकीर्तिता ॥”
 इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
 वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वयं-
 न्यासे स्वस्य वाममक्षि वेन ।) हीर्य ईकारः ।
 यथा,—
 “कपूर् मध्यमान्स्वरपरिरहितं सेतु
 वामाक्षियुक्तं
 बीजन्ते मातरेतन्नपुरहरवधु चिःकृतं ये
 जपन्ति ॥”
 इत्यादिकपूर्वाख्योक्तम् ॥
 वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी आस्थाः ।
 वच् । डीष् ।) वामलोचना । इति ऐमचन्द्रः ॥
 वामाचारः, पु, (वामो विपरीतो वेदविषद्वौ
 वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
 “पञ्चतन्त्रं खपुष्यश्च पूजयेत् कुलयोगितम् ।
 वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यद्यत्
 पराम् ॥”
 इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
 तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—
 “खड्गैरक्षिता विद्या वेदाख्यसेविनः सदा ।
 भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखखे २४ अध्यायः ।
 तत्प्रश्ना यथा,—
 “चत्वारो देवि वेदाद्याः पप्रुमावे प्रतिष्ठिताः ।
 वामाद्याख्यश्च आचारा दिक्षे वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”
 इति निव्याततन्त्रम् ॥
 “सर्वेभ्योऽनुत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
 वैष्णवाद्गतं श्रेयं श्रेवाह्निच्यसुत्तमम् ॥
 दक्षिणाद्गतं वामं वामात् विद्यान्तसुत्तमम् ।
 विद्यान्ताद्गतं कौत्वं कौलात् परतरं नहि ॥”
 इति कुलाख्यतन्त्रे २ खखम् ॥ * ॥
 नदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्माणि यथा,—
 “न दद्यात् ब्राह्मणो मर्दां महादेशे कथञ्चन ।
 वामकामो ब्राह्मणो हि मर्दां मांश्च न भक्ष-
 येत् ॥”
 तद्गुरुकथो यथा । कुलचूडामयी ।
 “यत्राचवप्रवश्यन्तु ब्राह्मणान्ति विशेषतः ।
 तत्र शुद्धार्द्रकं दद्यात् तान्ने वा विखलेऽम्बु ॥
 देवास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।
 एतद्दद्यात् शुभस्य नाख्येषाम् कदाचन ॥
 वैश्वस्य मात्तिकं शुद्धं चक्षिण्यस्तु साव्यकम् ।
 ब्राह्मणस्य गर्वां चीरं तान्ने वा विखलेऽम्बु ।
 कारिकेवोदकं कांस्ते सर्वेषां त्रयश्रीधनम् ॥
 चक्षिण्यवैश्वयोस्तु गौडौ माख्यौ च दातव्या तत्र
 तथोरधिकारात् तदभावे अतुकल्पविधानम् ।
 तथा च ।
 “गौचीरं ब्राह्मणो दद्यात् त्रयसाव्यश्च
 वाङ्मनः ।

वामाचा

वैश्वस्य मात्तिकं त्रयं शूद्रः पैष्ट्यादिकं पुनः ॥”
 तेन शूद्रस्य नातुकल्पः ॥ * ॥ कुलाख्ये ।
 “जलं चीरं घृतं भद्रे मधु मेरुयमेक्षवम् ।
 पौष्यं तरुभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्मितम् ॥
 सङ्कारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।
 मादकं घर्मसंभेदात् वर्ज्यामासीत् सुलोचने ॥
 ज्ञानेन संस्कृतन्तु महापातकनाशनम् ।
 तद्दाने पातकाभावे दिव्यभावविषयं वा ॥ * ॥
 माकन्दफलत्वं रम्यं त्रयं सेयं द्विजातिभिः ।
 अमादकत्वाद्देवेशि ऐचवं सेयति बुधैः ॥”
 एतेन चक्षिणादिभिरमादकं त्रयं सेयं मादकस्य
 पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।
 “मर्दां मांश्च विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-
 धनम् ।
 शून्ने दत्त्वा ततः श्रेयं गुरवे तन्नविदयेत् ।
 तद्दत्तं च मर्द्धिं क्त्वा श्रेयमात्मनि योजयेत् ॥”
 तेन चक्षिणादीनां सुखदाने अधिकारः ।
 न पाने । यत् ।
 “पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पत्नित्वा च महीतले ।
 उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्ज्ज्व न विदते ॥”
 वत्स चक्षुष्यामिपरम् ॥ * ॥ तद्दृश्यकरणे
 जातिचिन्तां न कुर्व्यात् ।
 “मदिरायां मेयुने च जातिचिन्तां न कार-
 येत् ॥”
 एतेषां श्रीधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
 “संश्रीधनमनाचर्यं क्लौघं मद्यं घृ साधकः ।
 आचार्यं सिद्धिदानि स्यात् कुट्टा भवति
 सुन्दरी ॥”
 मद्यं तु सुखातुकल्पेयु ॥ * ॥ तथा कुलपूजाया-
 मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
 “मधु मांश्च विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
 जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥” * ॥
 अथ मांसादिश्रीधनम् ।
 “मांसान् त्रिविधं ज्ञेयं जललेचरभूचरम् ।
 मांसान् त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥
 मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
 उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाटीनरोहितम् ॥
 प्रवीष्यं कण्टकेह्यौं तैलाक्तं वस्त्रलेयुतम् ।
 देवाः प्रीतिकारचैव मध्यमं तत्तत्तुल्यिधम् ।
 सुनाथि तानि सर्वान्नि अथमानि विदुर्बुधाः ॥”
 भूचरमांसश्च ।
 “गोमेयाश्चकुलापोत्सगोधाजोऽश्वगोदृभवम् ।
 महामांसाद्यक्तं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥
 मांसाभावे अतुकल्पः । समयाचारे ।
 “सव्याज्रकपिथयाकतिखगोधूमसाधकम् ।
 लघुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्तुतः ॥” * ॥
 सुत्रा तु द्विविधा । कुलाख्ये ।
 “क्षयं मङ्गलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।
 चारु पङ्कमनोहारि शर्कराद्वैश्च पूरितम् ।
 पूजाकाले देवताया सुदृश्या परिकीर्तिता ॥”
 धामसे ।
 “शुद्धान्यादिकं यावत् चर्षणीयं प्रकल्पयेत् ।

वामोक्षः

तेषां संज्ञा कृता सुद्रा महामोदप्रदायिनी ॥”
 तेषां श्रीधनस्य स्वतन्त्रत्वे । ॐ प्रतद्विष्णु-
 रित्यादि मांसम् । त्राम्बकमित्यादि मौनम् ।
 तद्विष्णोरित्यादि सुद्राम् ॥ * ॥ अथ शक्ति-
 श्रीधनम् । तत्र भावचूडामयी ।
 “अदीक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिदानिः प्रजायते ।
 तत्कथाश्रवणं चेतु स्यात् तत्तत्प्रगमनं यदि ।
 स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”
 श्रीक्रमे । मंश्रीधनमनाचर्यंति । कौलिकतन्त्रे ।
 “अभिवेकाङ्गवेऽङ्गुलिर्भस्वोच्चारविश्रुतिभिः ।
 बलाद्वा यत्नतो वापि अभिवेकं समाचरेत् ॥”
 अभिवेकमन्त्रस्तु ।
 “आर्द्रो वाणीं ससुचार्यं त्रिपुरायै समुद्धरेत् ।
 वमःशब्दं ससुचार्यं इमां शक्तिं ततो वदेत् ॥
 पवित्रोक्तुश्च शब्दान्ते मम सिद्धिं कुरु प्रिये ।
 वङ्गायां ससुचार्यं शृद्धिभक्तः सुरेश्वरि ।
 तस्याः कर्ण्यं भद्रदुष्टा मायावीजं समुद्धरेत् ॥”
 इति शक्तिश्रीधनम् ॥ * ॥
 ततः श्रीधनत्रयमर्थं चिपेत् । श्रीक्रमे अर्थ-
 विधौ ।
 “पूर्वश्रीधनत्रयस्य गुप्तेनेव च चिपेत् ॥”
 स्वतन्त्रतन्त्रे ।
 “आदादत्रयमर्थपाने निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।
 कृष्णगोलीद्वयं त्रयं स्वयम्भुक्तुसुमं तथा ।
 अर्थं दत्त्वा महेशानि सव्यसिद्धेश्वरी भवेत् ॥
 सुरया चार्थदानेन योगिनीना भवेत् प्रियः ।
 महायोगी भवेद्देवि पीठप्रचालितेज्जलेः ॥”
 भैरवतन्त्रे ।
 “पञ्चमात् तु परं नास्ति शक्तानां सुखमोक्षयोः ।
 केवलः पञ्चमंज्ञापि सिद्धो भवति साधकः ॥”
 तेन पञ्चमकारणं पूजा कथंथा । इति तन्त्र-
 सारः ॥
 वामापीडनः, पु, पीलुष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वामिका, स्त्री, (वामा + खार्थे कन् । टापि अत
 इत्वम् ।) चङ्किता । यथा,—
 “बङ्गास्तु चङ्किता देया वामिका स्मर्यः
 स्तुताः ।
 लक्ष्मणास्तु वामिका स्मृतिरक्ता दक्षवभैरवी ॥
 नाथिदाहं पुरयाममन्दिरैश्च करोत्यन्तम् ।
 अपूजिता महालक्ष्मीर्देहल्यां तास्तु पूजयेत् ॥
 वान्भैरवी सरस्वत्या वामिका स्मृतिरैरिता ।
 तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णं तु वा स्तुता ॥”
 इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
 वामिका, त्रि, (वाम + इलच् ।) दात्मिकः ।
 वामः । इति मेदिनी । वे, १३१ ॥
 वामो, स्त्री, श्रगाली । नङ्वा । (यथा, रघौ ।
 ५ । ३२ ।
 “अथोद्वामोभूतवाहितार्थं
 प्रजेश्वरं श्रौतमना महर्षिः ॥”
 रासभौ । करभौ । इति मेदिनी । मे, ३० ॥
 वामोक्षः, स्त्री, वामो सुन्दरो ऊरु वस्याः ।
 (“संहितश्रमणस्यवामादेश्च ।” ४ । १ । ७ ।

इति ऊ० । नारीविशेषः । इति सप्तमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ २४ ॥

“नस्यन्ती षड्भ्रमरीविषङ्कितोक्त-
वांमोक्षरतिप्रथमाप विभ्रमस्य ।

सुभ्रन्ति प्रसभमहो विनापि जैतो-
र्लोत्तमिः किमु सति कारये तरुण्यः ॥”

वायकः, पुं, (वयतीति । वे + क्त्वात्) सङ्घः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्वायः । यथा, भाग-
वते । ५ । २६ । ६६ ।

“यत्र ह विषयस्य पापपुरुषं धर्मेराजपुरुषा
वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सन्तः परिवयन्ति ॥”

वायदक्षः, पुं, (वायस्य दक्षः । यथा, वायतेऽनेनेति
वायः । वाय एव दक्ष इति कर्मधारयः ।)

वापदक्षः । इति भरतहिरण्यकौवः ॥

वायन, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । ब्रह्मो-
पायनम् २ । प्रष्टेयकम् ३ । इति विकीर्ण-
शेषः ॥

वायवी, स्त्री, (वायोऽयमिति । वायु + अय् ।
डीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥

(कासिकेयस्यानुत्तरमाहात्म्यभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३७ ।

“वायव्याय कौमार्यां ब्राह्मण्यं भरतर्षभ ।
वैश्यायस्य तथा क्षीर्यां वाराहस्य महावलाः ॥”

वापयं, नि, (वायुदेवतास्थिति । वायु + “वायुवृत्-
पिचुषो यत् ॥” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)

वायुसम्बन्धिदिगादि । यथा । विष्णुसम्बन्धप्रकृत्य
गवाक्षतन्त्रे ।

“वायव्यस्यै नैर्हृतस्यं न गृहीयान् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वायुदेवताकपशुहृद्विरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । १८ ।

“तस्माद्दृश्यज्ञातं सर्वंभूतः सम्भूतं पृथदाह्यम् ।
पशून्नाशकं वायव्यानांरण्यान् आमाश ये ॥”

“वायव्यान् वायुदेवताकान् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ * ॥ स्त्री, षट्श्रुताधिकचतुर्विंशति-
सहस्रलोकालकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।

“अयुतं वामनाश्वस्य वायव्यं षट्श्रुतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राण्यितु शौनका ॥”

अश्वविशेषः । यथा, महाभारते । ११ । २६ । १६ ।
“आग्नेयनाष्टजवह्निं वायवेनाष्टजत् पयः ।
वायवेनाष्टजदवायुं पाण्ड्येनाष्टजदघनान् ॥”

वायसः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । “वयस्य ॥”
उत्था० ३ । १२० । इति अश्वत् । सच णित् ।)
अयुवृद्धः । शीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
से, ३८ । (यथा, महाभारते । ३ । २७० । ३१ ।
“अथप्रकृक्काकोकभासगोमाशुवायसाः ।
अष्टयंस्तच्चतुरार्यां हतानां मांसप्रोषितैः ॥”)
अस्थीतुपतिर्थाया,—

“अरुणस्य भार्या श्वेनी वीर्यवन्तौ महा-
बलौ ।

सम्पातिश्च जटाशुभ्र प्रभृतौ पश्चिमतौ ।

सम्पातिर्जनयन् यथान् काकाः पुत्रा जटाशुभ्रः ॥”
इति बह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावः ॥* ॥

अस्य एकान्तिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।

“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया सह ।

श्राकम्बलमलाहारी विचचार महावने ॥
एकदा लक्ष्मणस्य रामदेवः प्रतापवान् ।

चित्रकूटे वने देशे वेदेह्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुखाप सुसङ्कल्पैश्च ततः काको दुरात्मवान् ।

सीतामिखमभ्येव विददार स्नानान्तरम् ॥
विदार्यं दृष्टमाहस्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥

ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्नानान्तरम् ॥
श्लोकाविष्टान् सीतां तासुवाच कमखेचयम् ॥

किमिदं स्नानान्ते भद्रे तव रक्तस्य कारणम् ॥
इत्युक्त्वा वा च तं प्राह भर्षारं विनयान्विता ॥

पश्य राजेन्द्र उवाचै वायवं दृष्टचेष्टितम् ॥
येनैतच्च ज्ञतं कर्मै सुप्रै लयि महामते ॥

रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोत् ।

रेषिकास्त्रं समादाय ब्रह्माल्लेयाभिमन्त्रितम् ॥
काकमुद्दिश्य चिक्षेप सोऽवधावद्भयान्वितः ॥

स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
रामास्त्रं प्रज्वलं दौर्भ तस्यानुपविवेश वै ॥

विदितार्थस्य देवेभ्यो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
निष्क्रामयच्च तं दृष्टं राववस्थापकारिणम् ॥

ततोऽसौ सर्वदेवेभ्यो देवलोकान्निष्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येव रामश्च राजानं श्ररयं गतः ॥

नाहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
णम् ॥

इति नृवर्तनं स प्राह रामः कमललोचनः ॥
अमोघाय ममास्त्राय अर्चि रक्तं प्रथच्छ मे ।

ततो जीवसि दुरात्मन् मेऽपरारोधो महान् जतः ॥
इत्युक्तोऽसौ शक नेत्रमेकमन्वाय दत्तवान् ।

अश्वस्य नेत्रमेकम् अस्त्रीकृत्य शर्म ययौ ॥
ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।

चक्षुषेकेन पश्यन्ति हेतुवागेन पार्थिव ! ॥”
इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ॥

(वायससम्बन्धिनि, नि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८२ । ७—८ ।

“स काकं पश्ये बद्धा विषयं चैमदर्शिनः ।
सर्वं पर्थचरदृश्यक्तः प्रहस्यतीं पुनः पुनः ॥

अधोक्षं वायवीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतस्य यच्च संप्रति वर्तते ॥”

वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद् +
कर्त्तृणि लृट् + डीप् ।) महाज्योतिष्मती ।

काकतुष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पेशकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥

वायसाह्वा, स्त्री, (वायसस्य आह्वा नाम
यस्याः ।) काकनामा । काकमाघी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायवी, स्त्री, (वायसानामियमिति तत्प्रियत्वात् ।
वायस + अय् । डीप् ।) काकोडुम्बरिका ।
काकमाघी । इति मेदिनी । से, ३८ ॥ महा-
ज्योतिष्मती ॥ काकनामा । काकतुष्ठी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायवेन्दुः, पुं, (वायसानामिसुरिव प्रियत्वात् ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वायसोलिका, स्त्री, (वायसोक्षी + खापे कन् ।)
काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥

वायसोली, स्त्री, (वायसान् लीलक्ष्यतीति ।
ओलाङि उन्क्षेपि + “अनञ्चिपि इत्यते ।” इति
ङः । प्रकन्धादित्वात् अय्य लोपः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥

वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + “क्षवा-
पाजिभिस्त्रिदशध्याश्रय्य उय् ॥” उय् ० १ । १ ।
इति उय् । “आतो युक्चिण्कृतोः ।” ७ । ३ ॥
३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमलोकाधिपतिः ।
वाति शुकः । वातास इति भाष्यः । स च
पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
यथा । वायवः प्राणपानव्यानोदानसमानाः ॥
प्राणो नाम प्राण्यग्नवान् नासायस्थानवर्ती ॥
अपानो नाम अवाग्गमनवान् पायादिस्थान-
वर्ती । व्यानो नाम विश्वगमनवानखिलशरीर-
वर्ती । उदानः काष्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवानुत्त-
क्रमेणवायुः । समानः शरीरमध्यगताश्रित-
पीताग्नादिसमीकरणकरः । समीकरणम् परि-
पाककरणं रसवधिरसुकूपीषादिकरणम् ॥
केचित्तु नागकूर्महकारदेवदत्तधनञ्जयास्थाः
पश्यान् वायवः सन्तीत्याहुः । नच नागः
उद्गीरयकरः । कूर्मैः निमीलनादिकरः ।
हकारः क्षुधाकरः । देवदत्तः जृम्भयकरः ।
धनञ्जयः पीयूषकरः । यतेषां प्राणादिव्यन्-
र्भावात् प्राण्यदथः पक्षेवति केचित् ॥ इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिमतरजोऽग्नेभ्यो
मिलितेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्म्मन्द्रियसहितं सत् प्राणस्यकोशो भवति ।
अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽशक्यायत्वम् । यतेषु
कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-
रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति
वेदान्तसारः । तत्पर्यायः । श्वसनः ३ स्मश्रुः
३ मातरिन्वा ४ सदागतिः ५ पृथदथः ६ गन्ध-
वहः ७ गन्धवाहः ८ अजितः ९ आसुगः १०
समीरः ११ माततः १२ मरुत् १३ जगत्पायः
१४ समीरणः १५ नभखान् १६ वातः १७
पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
मरः ॥ अजगत्पायः २१ खन्धाचः २२ वाहः
२३ क्षुत्पिचः २४ फणिस्रियः २५ वातिः २६
नमःप्राणः २७ मोषिकान्तः २८ स्वकल्पनः २९
अद्यतिः ३० कल्पकल्प्या ३१ शचीनिः ३२
आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासः ३५ सखाशः ३६ जगत्पायः २७ वाहः

वायुः

३८ चञ्चलः ३९ विह्वलः ४० प्रक्रम्यन्ः ४१ नमः-
स्वरः ४२ निश्चासकः ४३ स्तनून्ः ४४ घृष्टता-
पतिः । इति जटाधरः ॥ * ॥ स च हृष्टि-
काले आकाशाञ्जातः । यथा । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
हायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ जन-
पश्चाद्वाहायुरदितेः पुत्राः । ते सर्वे अप्रजाः ।
इन्नेय देवलं प्रापिताः । शरीरान्तर्वाह्यमेदेन
दशधा । यथा । प्रागः १ । तस्य कर्म वृद्धि-
गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म अधोगम-
नम् । शानः ३ । तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसा-
रणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अश्रितपीता-
दौर्णां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म
ऊर्ध्वनयनम् ।

“उद्गारे नाग ६ आखातः कूर्म ७ उन्मीलने
स्तनः ।

ककरः ८ क्लृकोरो ज्ञेयो देवदत्तो ९ विजम्भणे ।
न जहाति हतचापि सर्वथापी धनञ्जयः १० ॥”

इति भागवतटीकायां श्रीधरखामी ॥ * ॥
अन्यत्र ।

“द्वितीयं मरुतो भूतं त्वगध्यात्मञ्च विभ्रुता ।
सर्षट्चमध्रुतञ्च विभ्रुतत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधकपर्ष ॥
तस्य गुणाः । यथा,—

“वायोरनियमस्यार्थं वादस्थानं खतन्वता ।
बलं श्रेष्ठञ्च मोलञ्च कर्म चेष्टात्मता भवः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
अनियमस्यार्थः । अयुष्माश्रीतस्यार्थः १ । वाद-
स्थानम् । वागिन्द्रियगोलकानि २ । खतन्वता ।
गमनादौ ३ । बलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोलः
सूत्रादेः ६ । कर्म । उत्तैपण्यादि ७ । चेष्टा
श्वानप्रश्नासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण
विहाधिवम् ९ । भवः । जन्ममरणे १० । इति
तट्टीका ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणादर्थिया,—

“अपाकजातुष्माश्रीतस्यार्थस्तु पवने मतः ।
तथैवगमनवापे च ज्ञेयः स्यार्थदिलिङ्गकः ॥

पूर्ववन्नित्यानुक्तं देह्यापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुर्धन्वतिवधो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
“वायुं निरूपयति अपाकञ्च इति । अयुष्मा-
श्रीतस्यार्थस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकञ्च
इति । अपाकञ्चस्यार्थस्य जनाहावपि सत्त्वात्
उक्तमनुष्माश्रीत इति । एतेन वायोर्विजा-
तोयस्यार्थो दर्शितः । तन्वन्कतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्यार्थदिलिङ्गकः ।
वायुर्हि स्यार्थश्चेद्विजाम्बेरुमौयते । विजा-
तोयस्यार्थेन विलक्षणप्रवृत्तेन ह्यप्यदीनां हृत्वा
प्राणादीनां कर्मणेन च वायोरनुष्मानात् ।
तथा च त्रासुर्न प्रवृत्तस्तथापि वक्षते । वायु-
निर्णयोऽनिर्णयो वा परमाणुरूपो नित्यस्तदन्वो-
ऽनिर्णयः समवेतश्च । सौंध्यं त्रिविधः शरीरे-
न्द्रियविषयमेदात् । अत्र शरीरस्योनिर्णयं

वायुः

पिशाचादीनाम् । देह्यापीति । शरीरस्यापकं
स्यार्थं प्राक्कमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायव्यं
रूपादिषु मध्ये स्यार्थेव्यं व्यङ्गकत्वात् । अङ्ग-
संसर्गिसंलक्षणशब्दव्यङ्गकव्यजनवातवत् । विषय
दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यपिनिर्णयो वायु-
स्त्वुत्सिधः तस्य चातुर्विध्यं प्राणादिना इत्युक्तं-
माकरे । तथापि सन्निपात् अत्र त्रैविध्यसूक्तं
प्राणस्त्रैक एव हृदादिनानास्थानवशात् सुख-
निर्गमादिनाक्रियावशाच्च नावाचंज्ञा लभते
इत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तसूक्तवली ॥ * ॥ अखीत्-
पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोर्ध्वमुखं बालं कटिन्मस्तकरं मच्च ॥

तेनैव गर्भं दितित्थं वज्रं श्रुतपञ्चंगा ।
चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् स रुरोद सुविस्वरम् ॥

शुक्रोऽपि प्राह मा ऋषे रदस्ति सचर्धरम् ।
इत्येवमुक्त्वा चैकेन भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥

ते ज्ञाना मरुतो नाम देवा दिव्याः श्रुतक्रनोः ।
मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अध्यायः ॥

“यद्भी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिसम्भवाः ।
तत् केन पूर्वमासन् वै मरुत्सार्गेण कथ्यताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अयंतां पूर्वमरुतास्तुवन्ति कथयामि ते ।
स्वायम्भुव समारभ्य याव जन्मन्तरं त्विदम् ॥

स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभूत्सोऽनाम प्रथमतः ।
तस्यासौत् सवरो नाम पुत्रस्त्रैलोक्यपूजितः ॥

खसुत्यपाताय स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्रा ।

रराम तन्प्रा सच्च कामचारी
ततोऽम्बरान् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥

पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुष्करसंस्थितम् ।
तं शुक्रं पार्थिवेभ्यस्तस्य मन्वमानास्तदाष्टतम् ॥

पोतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेभ्योऽङ्गवेन च ।
ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्रास्तपस्विनाम् ॥

सुसुप्तुः सप्त तनयास्ते रदन्तोऽथ भेरवम् ।
तेषां रदितप्रवृत्तेन सर्वमापुरितं जगत् ॥

अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकान् पितामहः ।
समर्थत्याब्रवीद्बालान् मा रद्व्यं महाबलाः ॥

मरुतो नाम यूयं वै भविष्यन्तं वियचराः ।
इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

तानादाय वियचारी मावतानादिदेश ह ।
ते चासौ मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥

खारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि षड्यु नारद ।
खारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् ऋतुध्रुवः ॥

तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्चिःप्रतिमा सुने । ।
तपोऽर्थं ते गताः श्रौतं महामेव नमचराः ॥

आराधयन्तो ब्रह्मण्यं पदमेन्द्रमथेष्ववः ।
ततो विपश्चिन्नामाथ सङ्खाच्यो भयातुरः ॥

एतनामशरोमुख्यं प्राह नारद वाक्यविन् ॥
यथा हि तपसो विन्नं तेषां भवति सुन्दरि । ।

वायुः

तथा कुर्वन् मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
इत्येवमुक्त्वा प्रश्नेषु एतना रूपशालिनी ।
तत्राजगाम त्वरिता यत्र तपन्ति ते तपः ॥
आश्रमस्थाविदूरे तु नदी मन्दादवाहिनी ॥
तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वे एव सद्योदराः ॥
सा तु स्नातुं सुचार्यङ्गी त्ववनीर्णा महा-
वदीम् ।

दृष्टुस्ते शृपाः स्नातुं ततश्चुम्बिरे सुने ॥
तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं तत्तु पपौ जलचारिणी ॥

शुक्लिनी ग्राहसुखस्य महाशुखस्य वल्लभा ।
ते वै विनष्टतपसो जन्म राज्यस्य प्लेकम् ॥

अद्यो बहुतिथे काले सा ग्राह्यी शुकलूपिणी ॥
समुद्भूता महाजालेर्मन्त्रवन्धने मानिनी ॥

स तां दृष्ट्वा महाशुक्ली स्थलस्थां मत्स्यजीवनः ।
निवेदयामास तदा ऋतुध्रुवसुतेषु वै ॥

तथाश्वत्थ महात्मानो धोमिनो योगधारिणः
नीला स्वमन्दिरं सर्वं पुरवाप्यां समुत्सृजन् ॥

ततः क्रमाच्छुक्लिनी सा सुयुवे सप्त वै प्रश्रुत् ।
आतमात्रेण पुत्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा ॥

अमाष्टपितृका बाला जलमध्वविचारिणः ॥
स्तन्याधिनो वै रुद्रदुरथाभ्यामातुं पितामहः ॥

मा रुद्व्यमिति प्राह मारुतो नाम पुत्रकाः ।
युय देवा भविष्यन्तं वायवोऽम्बरचारिणः ॥

इत्येवमुक्त्वायादाय सर्वैस्नानं देवान् प्रति ।
नियोष्य च मरुत्सार्गे वैराजभवनं गतः ॥

एवमासञ्च मरुतो मनोः खारोचिषान्तरे ॥ * ॥
अौत्तमे मरुतो वै च तान् षड्युख तपोधन ।

अौत्तमान्स्ववाये च राजासोऽग्निघाधिप ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥

तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्गान् धाम्निको-
ऽभवत् ।

स पुत्रार्थो तपस्त्रेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥
तस्य भार्या च सुश्रीर्गौ देवाचार्यसुता शुभा ।

तपश्चरयत्युक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
तेजोयुक्ता सुचार्यङ्गी दृष्ट्वा सप्तर्षिर्भस्मिने ।

तां तथा चारुसर्वाङ्गी दृष्ट्वा तपसा कृशाम् ॥
प्रपश्चस्तपसो हेतुन्तस्यास्तङ्गसुरैव च ।

सत्प्रवीचनयार्थाय आवाभां वै तपःक्रिया ॥
ते चास्ते वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त महश्चयः ॥

ब्रजश्च तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ।
युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः ॥

इत्येवमुक्त्वा जन्मुखे सर्वे एव महश्चयः ।
सौंध्यं राजविरगमत् सभार्थो नगरं निजम् ॥

ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषो प्रिया ।
अवाप गर्भं तन्मङ्गी तस्मान्पुत्रपितृसप्तमात् ॥

शुक्लियामथ भार्यायां ममारदौ नराधिपः ।
सा चाप्यारोष्टुमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता ॥

निवारिता तदामादेनं तथापि व्यतिष्ठत् ॥
तस्यामाजिह्व भर्तारं चिन्तयामारुहच्च सा ॥

ततोऽपि मध्यात् सखिने मांसपेक्ष्यतन्मुने ।
साम्भसा सुखश्रीतेन संसिक्ता सप्तधाभवत् ॥

तेऽजान्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ * ॥

वायुः

तामसस्थान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कौर्त्तयिष्यामि गौतमकलिप्रिय ॥
तामसस्य मनोः पुत्र ऋणध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थं जुहावामी खर्मासं रुधिरं तथा ॥
अस्यौनि रोम केशांश्च ज्ञायु मञ्जा यज्ञद्वयम् ।
शुक्रं च विचसो राजा सुतार्थो वैत नः

श्रुतम् ॥

सप्तार्चिर्मध्याच्च ततः शुक्रपातादवन्तरम् ।
मा मे चिपखेलसरतु शब्दः सोऽपि त्रुपो ऋतः ॥
ततस्तस्माद्भुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः ।
शिग्रवः समजायन्त वै रुदन्तश्च तन्मुने ॥
तेषान्तु ध्वनिमाकर्ष्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
समागस्य निवार्याथ स चक्रे मरुतं सुतान् ॥
ते त्वासम्बरतो ब्रह्मंस्तामसे देवतागणाः ।*
येऽभवन्वैवते तांश्च षड्गुण्य त्वं तपोधन ॥
रेवतस्थान्वाये तु राजासीद्विपुजिह्ववी ।
रिपुजिन्नाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः

किञ्च ॥

स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥
तस्यां पिहृद्ये ब्रह्मन् वसत्याच्च पिता ऋतः ।
सापि दुःखपरीताङ्गी खां तनुं त्यक्तुसदाता ॥
ततस्तं वारयामासृष्टधयः सप्त मानसाः ।
तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वाल्यार्चिं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तच्चित्ताभावितस्तथा ।
तां ऋतां ऋषयो ढङ्गा कष्टं कष्टेति वादिनः ।
प्रजगमुक्त्वन्नाचापि सप्तलायन्त दारकाः ॥
ते च भान्ना विना भूता रुद्रदुस्तान् पितामहः ।
निवारयित्वा क्षतवान् लोकनाथो मरुद्गजान् ॥
रेवतस्थान्तरे जाता मरुतोऽभौ तपोधन ।*
षड्गुण्य कौर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ॥
असीन्माङ्गीति विख्यातो तपस्वी सखवाक्

शुचिः ।

सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
विद्यार्थं तस्य तपसो देवाः सप्ररयन् बधूम् ।
सा चाभ्येक्ष्य नदीतीरं चोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राप्यवच्छ्रमं सप्त सारस्वते जले ।
तां चैवाय्यप्रम्पदां सुनिर्माङ्गलिको बधूम् ॥
गच्छालञ्जिति मुष्टे त्वं पापस्यास्य फलं महत् ॥
विध्वंसयिष्यति हृद्यो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
एव शूना ऋषिः श्रीमान् जगामाथ खमाश्रयम् ।
सरस्वतीयः सभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥
यते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा
जाता विथङ्गापिकरा महर्षे ।
येषां श्रुते जन्मनि पापहानि-
र्भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् वै ॥

इति वामने मरुतोत्पत्तिर्नाम ६६ अध्यायः ॥*
अन्यच्च ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽभौत् पिहृदु-
यहान् ।
प्रावाहो निवहृक्षेव उद्भङ्गः संवहृक्षथा ॥

वायुः

विवहः प्रवहृक्षेव परिवहृक्षथेव च ।
अन्तरीक्षे च वाहते ते पृथक्प्राग्विचारिणः ॥
महैन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कौर्त्तिताः ।*
सूर्यामिष्य शुचिर्नामा वैद्युतः प्रावकः स्रुतः ॥
निर्मैथ्य पचमानोऽभिक्षयः प्रोक्ता इमेऽप्ययः ।
अग्नीनां पुत्रपौत्राश्च रुत्वारिंशन्नवेव तु ।
मरुतामपि सर्व्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे कालचयस्थानामाध्यायः ॥*
ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—

“एकच्योतिश्च द्विच्योतिश्चिच्योतिच्योतिरेव च ।
एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥
इन्द्रश्च गण्डशङ्ख ततः पतिसङ्गत्परः ।
मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥
ऋतजित् सख्यजिचैव सुषेणः सेनजित्था ।
अन्तिमिचोऽनमित्रश्च पुरुमिचोऽपराजितः ॥
ऋतश्च ऋतवाहश्च धत्ता च धरयो ध्रुवः ।
विधारयो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥
ईडजन्वाप्यडचश्च एते दृग्र मितार्शिनः ।
व्रतिनः प्रसदृचश्च सभरश्च महायथाः ॥
धाता दुर्गो धितिर्भौमस्त्वभियुक्तस्वपात् सङ्घः ।
दुतिर्चैपुरनाथोऽथ वासः कामो जयो विराट् ।
इत्येकोनाश्व पञ्चाशन्नरतः पूर्व्वसंभवाः ॥”

इति वद्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥*
वायोर्विकारश्चैतुर्थथा,—

“आयामादपतर्षणात् प्रपतनाङ्गान् जया-
ज्जगारान्
वेगानाश्च विधारणादतिशुचः श्रौत्यादति-
चासतः ।
रुन्तारकवायित्तकटुकेरेभिः प्रकोपं ब्रजेत्
वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराङ्गि
च ॥”*

तस्य लक्षणम् ।

“आधानस्तम्भारौक्ष्यस्तुदन्विमथनचोभकम्प-
प्रतोदाः

कण्ठध्वंवावसादो श्रमकविलपनं संसशुण-
प्रमेदाः ।

पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रंशदृष्टि-
प्रमोहा

विष्वन्दोद्भुङ्गनाद्विष्यनमनश्चनं ताडनं पीड-
नश्च ।

नामोन्नमौ विधादो भ्रमपरिषदनं जृम्भयं
रोमहर्षां ।

विक्षेपाक्षेपशोषयहृग्शुचिरता क्लिदनं वेद्यनम् ।
वर्ष्यः क्षावोऽरुणो वा हृदपि च महती स्वाप-

विश्लेषञ्जा
विद्यात् कर्माप्यन्व नि प्रकृपितपवनः स्वात्
कषायो रसश्च ॥”*

अन्यच्च ।

“वदनविरसता स्याद्वर्षेव कर्कशत्वं
भवति वपुषि काशश्च रात्रिनिद्रानिद्रतिः ।
लचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमग्ने-
रिति पवनविकारे लक्षणं मोक्षयेतत् ॥”*

वायुः

तस्य प्रथमतःकारणम् । यथा,—
“रुच्यशीतो लघुः स्रग्ध्रसलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्ब्रह्मेर्मांरुतः संप्राशान्ति ॥
क्षिण्वीष्याश्चरदृष्यन्वत्येवगस्याङ्गुलतेलातप-
क्षानाभ्यङ्गनवक्तिमांसमदिरासंवाह्नोक्कह्ने ।
क्षिण्वखेदनिरूहणोपग्रमनः खेहोपनाहादिक
पानाहारविहारभेषजमिदं वार्त्तं प्रशान्त
नयेत् ॥”*

ऋतुभेदेन विहारदिना च तस्य चयप्रकोप-
प्रथमनामि यथा,—

“श्रीङ्को सञ्चिधते वायुः प्राट्टकावे प्रकृद्यति ।
प्रायेणोपग्रमं याति स्वयमेव समीरणः ॥
शूरत्वावे वसन्ते च पित्तं प्राट्टकुतौ कफः ।
चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनेः ।
समान्योन्मत्तकावेऽपि विपरीते वैपर्ययः ॥”*

स च प्रायादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—

“पित्तं पङ्क्तु कफः पङ्क्तुः पङ्क्तुवो मज्जधातवः ।
वायुना यच्च नीधन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥
वायुरायुर्वर्षं वायुर्वायुधृता शरीरिणाम् ।
वायुर्विष्विदं सर्व्वं प्रसृज्यायुः प्रकौर्त्तितः ॥
वायुमखलचक्रोयथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुः ॥
वायुः प्रायादिभेदेन स च पञ्चविधः स्रुतः ॥
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिस्थगः ॥
उदानः कण्ठेऽग्रे तु आनः सर्व्वशरीरगः ॥
योऽनिलो रक्तसञ्चारी स प्रायो नाम देहहृत् ॥
सोऽन्नं प्रवेशयन्तः प्रायाश्चेवावलम्बते ।
कुपितः कुर्वते रोगान् चिक्षाभानादिकानपि ॥
उदानो नाम यस्तुत्सुपेति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीताद्विदेशोऽपि प्रसक्तैते ॥
जङ्गलजगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।
आमपक्वाशयचरः समानोऽसिद्धाववान् ॥
अन्नं पचति तज्जांश्च विकारान् विविनक्ति सः ।
गुल्माभिसादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥
पक्वाशयस्थोऽपानस्तु कावे कर्पति चाप्यथः ।
वातश्चतुरारिषांश्च शुक्रगर्भात्तवानि च ॥

क्रुद्धश्च कुर्वते रोगान् घोरां वक्तुमुदाश्रयात् ।
सर्व्वदेहचरो व्यानो रससंवाह्नोद्यतः ॥

खेदाखकसावगच्छापि पञ्चधा वेद्ययत्नपि ।
क्रुद्धश्च कुर्वते रोगान् प्रायशः सर्व्वदेहगान् ॥

शुक्रदायाः प्रमेहाश्च व्यानायात्रप्रकोपजाः ।
युगपत् कुपिताश्चामो देहं हन्युरसंशयः ॥”*

तत्रप्रकृतिकस्य लक्षणं यथा,—

“अत्यकेशः क्षुण्णो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।
आकाशचारी खप्रेतु वातप्रकृतिको नरः ॥”*

प्रायादिपञ्चवायुर्नां यथाक्रमं संज्ञान्तरमाह ।
“प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
नागः जूर्मन्श्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जयः ॥”*

प्रायस्तु प्रथमो वायुर्नराकामधिपः प्रसुः ।
निब्रमावापयेत् सर्व्वान् प्राणिसामुरचि स्थितः ॥

निःश्वासेच्छासकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः ।
प्रसाराङ्गुचनो वायुः प्रकाशो धारणस्थथा ॥

वायुः

प्राणस्त्वैविधं कुर्वन् प्राणिनां प्राणधारकः ।
प्रायानं कुरुते यस्मान् तस्मात् प्राणः प्रकीर्-
तितः ॥

प्रायो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पितान्-
महः ।

प्राणोऽथ धार्थ्ये लोके सर्वं प्राणमयं जगम् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्षन्ति यावन् प्राणानि हृदि ।
नष्टे न हृष्यते सर्वं तस्मात् प्राणस्य रक्षयेत् ॥

रज्ज्वद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणानि कृष्यते ॥
अपानयन्त्याहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
शुक्रमज्जत्रवे वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ * ॥

पीतं भक्षितमाप्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् ।
समं नद्यति याज्ञेयु समानो नाम मारुतः ॥
समागोऽग्निस्समीपस्थः कीष्टे च वाति संवृतः ।
अन्नं यच्छाति पचति विरेचयति सुचति ॥ * ॥

स्यन्दयद्यधरं वक्रं त्रेत्रगात्रप्रकोपगः ।
उद्देजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
यानो विनामयवद्गं यानो व्याधिप्रकोपयः ।
प्रोतेऽग्निशक्रश्चायं वारुणोऽप्यादकस्तथा ॥ * ॥

वायुनां स्थानानि ।
“शिरसो नासिकाप्रान्तसदान्स्थानमुच्यते ।
नासे, पादतले यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरथापको आनः प्राणः सकलनायकः ।
उद्गारे वाग इत्युक्तः कुर्मन्शोलीने स्थितः ॥
क्रकरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
धनञ्जयः स्थितो मेद्रे षटस्थापि न सुचति ।
भूतावाभिस्तलस्तस्याज्जायतेऽग्निगोचरान् ॥ * ॥
उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समाः ।
समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माधिकारजम् ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥

अथ दिग्भवायुगुणाः ।
“प्राणानो मधुरः शरीरो वह्निमान्धकरो गुरुः ।
वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यपक्षीघधीषु च ॥
भयोत्पिच्छतादोष्य रागश्चयथुदाहृषतु ।
सन्निपातस्वरश्वासत्वग्दोषाग्निविषक्रिमीन् ।
कोपवेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥
दाक्षिण्यो मारुतो बल्यश्चक्षुष्यः शल्यघातकः ।
मधुरश्चाह्लाहो च कषायानुरसो लघुः ॥
रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
गण्डपहादिकौटानां जनकः प्राणकारकः ।
प्राण्णिभोऽग्निवपुर्वर्णवलाः रोग्यविबद्धनः ।
कषायः प्रीषणः स्वर्थां रोचनो विशदो लघुः ॥
अपानं लघुत्ववैशद्यश्रीत्यवैमल्यकारकः ।
सर्वद्रव्येभ्यस्त्विक्तप्रभावरसवीर्यक्षतु ।
ब्रह्मरोपयस्त्वथो दाहप्रोथक्षपहः ॥
श्वीत्तरो मारुतः क्षिण्णो षट्संघुर एव च ।
कषायाद्गुरुः श्रुतः सर्वदोषप्रकोपयः ॥
श्वीत्यक्षतविवर्तानां हितो दाहक्षपहः ।
शीताक्षकः समीहारः सविद्युत्क्षन्धितुमान् ॥
विन्धवायुरदाह्युष्यः प्राणिनां नैकदोषक्षतु ।
सर्वसुपित्तको हन्ता क्लोत्पातपुरःसरः ॥ * ॥

वायुः

अजनवायुगुणाः ।
“स्रच्छीदाहृष्टास्त्रेदभ्रमन्नो अजनानिलः ।
तालहृन्मयो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः ॥
वश्यजननी वानो रून्धोवातो वातपित्तदः ।
बालअजनमोवश्यं मक्षिकादीन् थपीहति ।
मायूरा वस्त्रा वैत्रा वाता दोषत्रयापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
“दोषघातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरयः ।
रजोगुणमयः स्फुटो रूचः शरीतो लघुश्चलः ॥”
नेता स्थानान्तरं प्रापयित्वा । शीघ्रः आशु-
कारो । अन्यच्च ।
“उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टाविगप्रवर्तने ।
सत्यगुण्यो च धातुनाभिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥
अयुग्मत्वाद्यविततो हृदयेन्द्रियचिच्छक ।
रजोगुणमयः स्फुटो रूचः शरीतो लघुश्चलः ॥
खरो षट्दुर्गोवाहो वंयोगाहुर्भयार्थक्षतु ।
दाहहृत्तेजसा युक्तः श्रुतस्तु सोमसंश्रयान् ॥
विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंश्रयः ।
पक्षाशयकटीसक्थिओत्रास्थिसर्शनेन्द्रियम् ॥
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्षाधानं विशेषतः ॥
एको वायुः पित्तवशात्प्रामस्थानकर्मभेदैः पञ्च-
विधः ॥ * ॥ तेषां वायुनां नामान्याह ।
“उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान एव च ।
यानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
“कण्ठे हृदि तथाधस्तात् कीष्टवद्भ्रमलाश्रये ।
सकलेऽपि शरीरेऽथो क्रमेण पवनो वर्धतु ॥”
अथ तेषां कर्माण्याह ।
“उदानो नाम यत्सुहृत्सुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भापितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु सः ।
जर्हृजन्मनान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
यो वायुः प्राणनामावो सुखं गच्छति देहच्छक ।
सौष्ठवं प्रवेशयन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान्
गदान् ।
आमपक्षाश्वचरः समानो वह्निसङ्गनः ॥
सोऽन्नं पचति तस्माच्च विशेषान् विविशति
हि ॥”
तन्त्वानित्याह अन्नजान् । रसमलज्ज्वादीन्
पृथक्करोतीत्यर्थः ।
“स दुष्टो वह्निमान्यातिसारगुल्यान् करोति हि ।
पक्षाशयजयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
समीरयः श्लेष्मन्मज्जशुक्रगर्भात्तैषान्धः ।
क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वक्षिगुहाश्रयान् ॥
शुक्रदोषप्रमेहाञ्च आनापानप्रकोपजान् ॥”
स च ।
“कतुक्षदेहचरो यानो रससंघनो यतः ।
खेदाहृत्स्वावगच्छापि पञ्चधा चैत्रयत्पि ॥
गल्पपञ्चैषयोत्पन्नैपनिमेषोन्मेषथादिकाः ।
प्रायः सन्धाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबन्धाः शरी-
रिणाम् ॥

वायुः

प्रस्यन्दनं चोद्गहनं प्रणयश्च विरेचनम् ।
धारयश्चेति पञ्चेताश्चेष्टाः प्रोक्ता नमस्ततः ॥
क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगतः ।
युगपत् कुपिता एते देहं भिन्दुरसंश्रयम् ॥”
देहं भिन्नं कुर्व्युमांरथेयुरित्यर्थः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ (असुरविशेषः । यथा, हरि-
वप्ते । २ । ८५ ।
“दीर्घजिह्वोऽर्कैन्धनो षट्चापो षट्पियः ।
वायुर्गैरिणोऽनुसृचः शम्भरो विजयो महान् ॥”)
वायुकेतुः, स्त्री, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
यस्याः ।) छालः । इति हारावली । १५८ ॥
वायुगण्डः, पु, अजीर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुगुल्फः, पु (वायुना कृतो गुल्फ इव ।) अक्षय-
भमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुदारुः, पु, (वायुना दीर्यते इति । दृ + उण् ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुपुत्रः, पु, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
धनञ्जयः ॥ हनुमान् । यथा,—
“हनुमान्जनास्त्रुवर्वायुपुत्रो महाबलः ॥”
इति तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ॥

वायुफलं, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
फल + अच् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव ।)
करका । इति मेदिनी । ले, १६४ ॥
वायुमर्याः, पु, (वायुर्भेद्योऽस्तीति ।) सर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वातमच्छकं, त्रि ॥ (यथा,
गो + रामायणे । ३ । १५ । १२ ।
“स हि तेषु तपस्वीभ्यं मन्दकार्थिर्महासृजिः ॥”)
दशवर्षेष्टस्यैवायुः प्राणस्यः शिलासनः ॥”)
वायुवर्त, [न] स्त्री, (वायोवर्त ।) अतकाशः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वायुवाहः, पु, (वायुना उह्यते इति । वह् +
घञ् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
वायुवाहिनी, स्त्री, (वायुं वहतीति । वह् +
ङिनिः । डीप् ।) वायुसन्धारिणी शिरा । इति
वेद्यकम् ॥

वायुपः, पु, मल्लविशेषः । कालवायुषोना इति
भाषा । तस्य गुणाः ।
“वायुषो ढंष्टयो ष्टयो मधुरो धातुवर्द्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वायुसखः, पुं, (वायोः सखा । “राजाहःसखिभ्य-
श्च् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति ढच् ।) अग्निः ।
इति भरतः ॥

वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विपद्ये
टञ्जभावात् । “अनङ् सो ॥” ७ । १ । ६३ । इति
अनडादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । १२ । १५८ ॥
वायासहं, स्त्री, (वायुनामासहं सञ्चरत्यस्यान्म् ।)
आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
वायु, स्त्री, (वायुवतीति । वृष् + ङिष् + क्तिप् ।)
जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
भागवते । १० । ३३ । २२ ।
“गन्धर्वपतिभिरशुद्ध आविशद् वाः
आत्नो गजोभिरभराड्विव भिन्नचेतुः ॥”)

वारः

वारं, क्ली, (वार्यतेनेनेति । वृ + णिच् + वच् ।)
मदिरापात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वारंवारं, अ, पुनःपुनः । यथा । वारंवारं सुहुः
शब्ददिति शब्दरत्नावली ॥

वारः, पुं, (वारयति त्रियते वेति । वृ + णिच् +
अच् । वृ + वच् वा ।) सकृद्दः । अवसरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।११६।७ ।
“एकैकश्चापि पुत्रयस्तत्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिवर्षेभंवत्सुतरो नरेः ॥”)
सूर्यादिवसरः । द्वारः । हरः । कुजदन्तः ।
क्षयः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ * ॥ अथ
वाराणां संज्ञा ।

“चरः सौम्यो गुरुः त्रिषो षड्, शुक्रो रविर्भुवः ।
शनिश्च दारुणो स्रेयो भीम उग्रः शशी समः ॥
चरश्चिप्रेः प्रयातयं प्रवेष्टयं षट्प्रवेः ।
दारुणोऽप्येव योद्धयं च त्रिष्येर्जयकाङ्क्षिभिः ॥
शुभाभिषेकोऽपि कार्यं सूर्यवारे प्रशस्यते ।
सोमे तु लेपयानश्च क्रुष्याञ्चैव यद्वादिक्मते ।
सेनापत्यं प्रीत्युद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा ।
सिद्धिकार्येषु मन्त्रेषु यात्रा चैव बुधे स्तुता ॥
पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
कन्यादान गजारोहः शुक्रे स्नातु सभयः स्त्रियाः ।
स्त्र्यां यद्गृहप्रवेश गजनयः प्रनौ शुभः ॥”

इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥

सावनदिनवहाराप्रवृत्तिः सूर्यादियावधिरेव ।
सूर्यसिद्धिनाम् ।

“सूनाकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहस्तुतिश्च सावनेन प्रकीर्षिताः ॥”
अत्र दिनाधिपस्य रथादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
सावनगणनोक्तं खवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-
विवेकेऽपि । भवतु वारयोगे अस्तित्थिष्यं ह्ययं
तस्य दिनद्वयेऽवसावादिस्तुक्तम् । सावनदिन-
माह सूर्यसिद्धिनाम् ।

“उद्यादोदयं भानोर्भौमसावनवासराः ॥”
भौमेति पित्रादिदिनयादृत्तार्थम् । यत्तु रेखा-

पूर्वपरयोरीत्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता
तज्योतिषि, प्राञ्जोक्तकालहोरादिशापनाधर्मिति
ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विद्वतम् ।

“नेवास्तमनमकस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उद्यास्तमनाखं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
वेद्येन दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्तवः ॥”
इति विष्णुपुराणात् सूर्यदर्शनयोग्यकालादेव
वारप्रवृत्तकर्मसु च एव कालः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ अथ प्रोभनवाराः ।

“रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः शिवः शनिः ।
एतेषां नामतो वारा विख्याताः सर्वकर्मसु ॥
चित्तैस्तु बुधजीवानां वाराः सर्वत्र प्रोभनाः ।
माहृभूततमन्दाणां शुभकर्मसु केचपि ॥”

इति ज्योतिःसागरः ॥

अथ वारवेला ।

“स्रवसुनिमशरमङ्गल-
रामस्तु भास्करादियामाहं ।

वारक्री

प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥”

अथ कालवेला ।

“कालस्य वेला रवितः शराच्चि-
कालानलगासुधुधो गजेन्दू ।
दिने निशायास्तुवेदनेत्र-
नगेह्य रामा विधुदन्तिनौ च ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तयोर्ज्येष्ठं यथा,—

“रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
कुजे षड्वयश्चैव बुधे बाणद्वतीयकम् ॥
गुरौ सप्तद्वयं चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे ।
शनावाद्येषु षड्दश परिवर्ज्येत् ॥ * ॥
रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च षड्गुरारे तृतीयकम् ।
शनावादां तथा चान्ये रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”

इति सारसंयहः ॥ * ॥

अथ ज्योतिषां प्रथमरजस्वलायां वारफलम् ।
“आदित्ये विधवा वारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेष्टा मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
दृष्टस्ततौ पतिः श्रीमान् शुक्रे पुत्रवती भवेत् ।
शनौ वन्या तु विज्ञेया प्रथमस्त्री रजस्वला ॥”

इति मधुरेश्वरतारसंयहः ॥

(बालः) यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । ४ ।

“वियोभरिभदोषधीषु जिह्वा

मन्त्रो न रथो दोषवीति वारान् ॥”

“रथो रथार्थोऽथो न वाची यथा वारान् दंश-
वारस्यसाधनान् बालान् दोषवीति कन्वयति ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ वरगीये, त्रि, । यथा,
ऋग्वेदे । १ । २२८ । ६ । [दृश्यति ॥”

“विश्वसा इन्नुसृष्टं वारस्त्वथ्यधिर्हरान्
“वारं सर्वैर्वरणीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वारक्री, क्ली, (वारयतीति । वृ + णिच् + ऋल् ।)
कथस्थानम् । इति शारावली । १२८ ॥ ज्ञीव-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२४ ॥

वारकः, पुं, (वृ + णिच् + ऋल् ।) अश्वविशेषः ।
इति विश्वः ॥ अश्वगतिः । निषेधके, त्रि । इति
मेदिनी । के, १३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२।
३२१ । ३६ ।

“पुरा सन्मलनाम्बवं प्रसृष्टैरवदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥”

वारक्री, [वृ] पुं, (वारक्रीऽस्यस्येति । इतिः ।)
चित्राश्वः । शत्रुः । पर्णाजीवी । पयोधिः ।
इति मेदिनी । ने, १६५ ॥

वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः पक्षीव ।
यद्वा, वारे अवसरे किरति कौतुकवाक्यमिति ।
कृ + कः । निरुक्तलक्ष्यो दीर्घः । यद्वा, वारे
अवसरे क्रीरति बभ्राति कौतुकार्थं रज्ज्वा प्रमुखा
वा । क्रील + कः । लक्ष्य रत्वम् ।) श्लाघकः ।
इति चिकीर्षुषः ॥ वारयाही । वाङ्मवः ।
युक्ता । वैश्विधिनो । नीराजितद्वयः । इति
मेदिनी । रे, २८८ ॥

वारखी

वारङ्गः, पुं, पक्षी । इति चिकीर्षुषः ॥
वारङ्गः, पुं, (वारयतीति त्रियते इति वा । वृ +
“दृष्टवोऽहं हिंस्र ।” उषा० । १ । २२१ । इति
अङ्गम् । घातोर्दृङ्ङि ।) खड्गादिस्तुटिः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ सुट् इति
वाट इति च भाषा ॥ (यथा, सुसुते । १ । ७ ।
“तत्र स्तलिकयन्त्राणि * * * * * नृलेऽकुशवहा-
दृत्तवारङ्गाणि अस्त्रिविनष्टश्रव्योद्धरणार्थमुप-
दिश्यन्ते ॥”)

वारटं, क्ली, (वार् जलमटति प्राप्नोतीति । अट् +
अच् ।) ज्वेचम् । इति चिकीर्षुषः ।
ज्वेचसदृहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वारटा, क्ली, (वारि जले अटतीति । अट् +
अच् + टाप् ।) ज्वेचो । इति हेमचन्द्रः । ४।३६३ ॥

वारखं, क्ली, (वृ + णिच् + ऋट् ।) प्रतिषेधः । इति
मेदिनी । के, ६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १८०।४५ ॥

“अस्त्राणां वारणाधीय वासुदेवोऽप्यस्तुत ॥”
दृष्टवारखम् । इति जटाधरः ॥ * ॥ दानकाले
वारखनिषेधो यथा,—

“न देवगुर्विप्राणां दीयमानस्तु वारवेत् ।
न चात्मानं प्रयत्सेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥

वारखः, पुं, (वारयति परवलमिति । वृ + ऋः ।)
हृत्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
कुमारः । ५ । ७० ।

“इत्यथ तिष्ठन्त्या पुरतो विदम्बना
यद्गुप्या वारखराजह्यायवा ।
विशोक्य दृष्टोक्षमविष्ठितं त्वया
महाजनः स्मरसुखो भविष्यति ॥”

वाग्वारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । ४० । २ ।

“वारगा यस्य सौवर्गाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुप्रदक्षैव कस्यैतद्गुरुचतस्रम् ॥”

वारि जले रयति चरतीति । वार् + रण +
अच् । जलजाते, त्रि । यथा, हरिवंशे । ३१।४८ ॥

“ततो वैभाक्किरुस्य वारणं शक्रवारणम् ।
अवतारयामास महर्षी मन्त्रेवाहनसुतसम् ॥”
“वारि जले रयति चरतीति वारणः समुद्रोद्भव
इत्यर्थः ।” इति तद्वाक्यायां नीलकण्ठः ॥

वारणजुषा, क्ली, (बुध्यते इति । जुष उत्सर्ग +
कः । वारणानां जुषा । यद्वा, वारणान् पुण्या-
तीति । पुष + कः । प्रयोदरादिल्लान् पश्य वः ।)
कदली । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥

वारखवक्त्रभा, क्ली, (वारणानां वक्त्रभा प्रिया ।)
कदलीदृशः । इति चिकीर्षुषः ॥

वारखची, क्ली, (वरणा च अची च नदीहर्षं
तस्य अहूरे भवा । “अहूरभवच ।” ४।२।७० ।
इत्यम् । डीप् । प्रयोदरादिल्लान् वाधुः ।)

वारखची । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥

वारखीर्ष, त्रि, (वृ + णिच् + अनीयर् ।) वारख-
भोष्यम् । दृष्यघातोः अन्तादनीयप्रत्ययेन
नियन्तम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५।७।१ ।

वारसे

“अवारण्यं रिपुभिर्वारण्यं करं युमः ।
हेरन्ध्रस्य ससिन्दूरमधिं दूरमघच्छिदम् ॥”
वारन्नं, स्त्री, चर्मवस्त्रयोः । इति केषितु ॥
वारवधुः, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां वधुः ।)
वारसुखा । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३० ॥
“निजमात्रनिर्मिश्रेयस्यापितमपि सारमखिल-
मादाय ।
निर्मोकश्च भुजङ्गी सुष्ठित पुरुषश्च वारवधुः ॥”)
वारवाण्यः, पुं, स्त्री, (वारं वारण्यं वाण्यं
यस्यात् ।) कश्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
(यथा, माघे । १५ । ८४ ।
“पीनञ्जततटनिपीडुद्व-
हरवारवाण्यसुरसा जिलिङ्गिरे ॥”)
वारवृथा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
पुष् + कः । प्रथोदरादित्वात् पश्च वः ।) कदली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वारसुखा, स्त्री, (वारेषु वैश्यासम्बन्धेषु सुखा
श्रेष्ठः ।) जनैः सत्कृता वैश्या । इत्यमरः । २ ।
६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
“वारसुखाश्च शतप्रयो यानैस्सद्दर्शनीसुक्ताः ॥”)
वारयिता, पुं, (वारयति दुर्गतैरिति । वृ + णिच्
+ ङच् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥
वारजा, स्त्री, (वारं जातोति । जा + कः ।)
वरटा । ह्यसौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
वारलोकः, पुं, वस्त्रजा । इति शब्दरत्नावली ॥
वाडुइ इति ख्यातः ॥
वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसम्बन्धं वणते इति ।
वण + इङ् ।) वंप्रीवाहकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यजयपालः ॥ एत-
न्मते पवर्गोवादिः ॥
वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्थदानावसरे वाणिः
प्रियालापो यस्याः ।) वैश्या । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पञ्चे ङीष् ।) वार-
सुखा । इति शब्दरत्नावली ॥
वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां
विलासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति ।
वि + लस + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वैश्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरतु-
सामरे । १२ । ७८ ।
“अकीद्व मयुरा नाम पुरीकंशारिजम्भुः ।
तस्यां रूपनिर्देवासीत् ख्याता वारविला-
सिनी ॥”)
वारवृथा, स्त्री, (वारान् हस्तिसम्बन्धान् वर्धतीति ।
वृथ + कः । टाप् । हस्तिभक्षत्वेनास्यास्तथा-
सम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
वारसन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसम्बन्धानां
सन्दरी ।) वैश्या । इति हारावली । १४४ ॥
वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वैश्यानां
क्रमः । ताषां गण्यः । इति जटाधरः ॥

वाराण्य

वारण्यी, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां स्त्री ।)
वैश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
वारान्निधिः, पुं, (वारां जलानां निधिः । अलुक्
समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाराण्यनी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नदी-
रदरे भवाः । “अदूरभवश्च ॥” ४ । २ । ७० ।
इत्यण् । ङीप् । प्रथोदरादित्वात् साधुः । अस्या
निश्चित्येया,—
“वरणासी च नदी हे पुष्ये पापहरे उभे ।
तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराण्यी स्मृता ॥”)
मोचदपुरीविशेषः । वनारसु इति हिन्दी
भाषा । तन्व्यायः । वारण्यी २ काशी ३
शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जिलरौ ५
तपःस्थली ६ वरण्यी ७ तीर्थराजी ८ काशिका
९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं
यथा,—
ईश्वर उवाच ।
“परं युत्तमं क्षेत्रं मम वाराण्यी पुरी ।
सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥
तत्र भक्ता महादेवि । मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
निवसन्ति महात्मानः परं नियममाश्रिताः ॥
उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानागस्तुतमश्च यत् ।
ज्ञानानास्तुतमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
भूशानसंस्थानान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
अर्लोके नैव सलज्जमन्तरीक्षे ममालयम् ॥
असुक्तास्तत्र पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
अज्ञानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ॥
देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
यज्ञक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
दत्तं जप्तं हुतं चैधं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
ध्यानमभ्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राचर्यं भवेत् ॥
जन्मान्तरसङ्घेषु यत् परमं पूज्यसञ्चितम् ॥
अविमुक्तं प्रविश्यस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
स्त्रियो स्त्रीच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः प्राप-
योनयः ॥
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये ऋगपक्षिण्यः ।
काखिन निधनं प्राप्ताः स्वविमुक्ते वरानने ॥
चन्द्रार्हमौलयस्त्राच्चा महाद्वयभवाङ्गनाः ।
शिवे मम पुरे देवि । जायन्ते तत्र मानवाः ॥
नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति क्खिलिषी ।
ईश्वरायुद्धीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥
मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारश्चातिभीषणम् ॥
असना चरन्ती हत्वा वाराण्यस्थां वसेन्नरः ॥
दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेश्वरि ।।
यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ।।
प्रसादाज्जायते स्तुतम्भम शैलेन्द्रगन्धिनि ।।
अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ।।
अविमुक्तं न पश्यन्ति मद्भा ये तमसादृताः ।।
वियुन्नरेतसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

वाराण्य

हृन्मनोऽपि यो विद्वान् वसेद्विप्रप्रतिरपि ।
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
जन्ममृत्युजरायुक्तं परं यान्ति श्रवालयम् ॥
अपुनर्मरणात् हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
यां प्राप्य कृतकल्याः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ।
न दानेनैव तपोभिश्च न धर्मेनापि विद्यया ।
प्राप्यते मतिरुत्कृष्टा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
नानावर्णा विवर्णाश्च चाखालाद्या जुगुप्सिताः ॥
क्लिष्टैः पूषदंष्ट्रा ये विशिष्टैः पातकेरुथा ।
मेघलं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
कल्पा वै नैतिकैर्दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
तेषां तत् परमं ज्ञानं ददात्यन्तं परं पदम् ॥
प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलोऽथ हिमालयः ।
केदारं भद्रकण्ठश्च गवा पुष्करमेव च ॥
कुरुक्षेत्रं रुद्रकोटिनर्मदा स्नातकेश्वरम् ॥
शालग्रामश्च कुजाक्षं लोकानुसुखमस्तुतमम् ॥
प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकण्ठकम् ॥
एतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि तु ॥
न वास्त्यन्ति परं मोक्षं वाराण्यस्थां तथा मृताः ॥
वाराण्यस्थां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरश्रुतैः कृतम् ॥
अन्यत्र शुभगा गङ्गा आर्हं दानं तपो जपः ॥
त्रयानि सर्वमेवेतत् वाराण्यस्थां सुदुर्लभम् ॥
यजेत् जुहुयात्त्रयं ददात्यर्चयेत्तद्वरात् ॥
वायुमस्यश्च वतत् वाराण्यस्थां स्थितो नरः ।
यदि पापो यदि श्रुतो यदि वा धार्मिको नरः ॥
वाराण्यस्थीं समासाद्य पुनानि सकलं नरः ॥
वाराण्यस्थां महादेव येऽर्चयन्ति स्तुवन्ति वै ।
सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सन्न्यासाद्य नान्यतः ।
प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेभ्येव जन्मनः ॥
ये भक्ता देवदेवेशं वाराण्यस्थां वसन्ति वै ।
ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैनेव तु जन्मना ॥
यत्र योगस्तथा ज्ञानं सुक्तिरैकेन जन्मना ।
अविमुक्तं तदासाद्य नान्यद्वच्छेत्तपोवनम् ॥
ज्ञानाज्ञानाभिविद्यानां परमानन्दमिच्छताम् ॥
या गतिर्विद्विता सुभू वाविमुक्ते मृतस्य तु ॥
यानि चैवाविमुक्तस्य देवे मुक्तानि कर्तुंश्रुतः ॥
पुरी वाराण्यी तेषुः स्यान्नेभ्यो ह्यधिका शुभा ॥
यत्र साक्षात् महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।
याचते तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ॥
तत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ॥
एकेन जन्मना देवि वाराण्यस्थां तदापुयात् ॥
भूमध्ये नाभिमध्ये च हृद्दये चैव च्छङ्गनि ।
यथाविमुक्तमादिह्ये वाराण्यस्थां अवस्थितम् ॥
वाराण्यथास्तथा चास्या मर्थं वाराण्यी पुरी ॥
तत्रैव संस्थितं भद्रं निबन्धेवाविमुक्तकम् ॥
वाराण्यस्थाः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
यत्र नारायणो देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
तत्र देवाः सगन्धर्वः सद्योऽप्यराचसाः ॥

वाराण

उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
महापातकिकनी ये च ये च ये पापकृतमाः ।
वाराणसीं समासाद्य ते यांन्ति परमं गतिम् ॥
तस्मान्मुसुर्विषयो वसुदे मर्यान्तिकम् ॥
वाराणस्यां महादेवावज्ञानं ज्ञाना विमुच्यते ।
किन्तु विज्ञा भविष्यन्ति प्राणैश्चतचैतसः ॥
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
यद्येश्वराणां गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
येः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
ते विन्दन्ति परं क्षेत्रमविस्तृतं शिवालयम् ॥
ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
तेषां विनश्यति चिद्रूपमिहासुतं च पातकम् ॥
आचक्षुषमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षाम् ।
वृन्दानाञ्च पुनर्जन्म न भूयो भववागरे ॥
तस्मान् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसिष्ठरः ।
योगी वाय्यवायोगी पापी वा पुण्यकृतमः ॥”
इति कौर्म्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनीहरे ।
वरणायास्तथा वसिष्ठे चापाह्वितः सदा ।
खवं वृषभजस्तत्र निर्व्वं वसति योगिनाम् ॥
सदा प्रीतिकरो योगी खवं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
विधत्स्या वा पुरी निर्व्वं भर्ग्योभवत्सादृभृता ।
दिश्यं ज्ञानं ददाब्धेषु तत्र यो ल्धियते जनः ॥
तस्मै खवं महादेवः संवारापत्स्यस्तये ।
स भूत्वा परमो योगी वृत्तस्तत्र भवान्तरे ॥
सुखमेनेव निर्व्व्यायमात्रोति स्मरहासमः ।
योग्यस्तौ महादेवः पार्व्वत्या सहितः सदा ।
देवगन्धर्व्वयाक्षां मासुषाणाञ्च निर्व्वशः ॥
ज्ञेयो हरः प्रकाशश्च क्षेत्रं तच्च प्रकाशितम् ॥
न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रवीदति ।
आराधितश्चरं भक्ता निर्व्व्यागाय प्रवीदति ॥
गौर्याहिवर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
योगस्थानं महाक्षेत्रं कदाचिदपि शङ्करे ॥
आवन्नं शुभयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्जितेभ्रमरचत्तमौ ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥
अथ काशीयात्राविधिः ।

स्रम उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् विहिकामानां सखवत्याः सुती भमः ॥
आस उवाच ।
निशामय महाप्राञ्ज लोमहर्षण वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुद्दे ।
सचैलमादौ सञ्जाय चक्रपुष्करिणीषु ।
सन्त्यो देवान् सपिष्टुन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
आदिवं नौपदौ विष्यं दृष्ट्वापायं मद्देश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुःखिविनायकम् ॥
ज्ञानवापीसुषुप्त्यश्च नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकाशेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दृष्ट्वापायिन्मिथ्या पञ्चतीर्थिका ।
देनन्दिनी विघातया महाफलमभौषुभिः ॥* ॥

वाराण

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्वार्थविह्वये ।
दिवसायतनानाञ्च कांश्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतश्च क्षेत्रसिद्धिमभौषुभिः ॥
तत्ततीर्थं जतस्नानस्तस्मिन्निष्कृताच्चैनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्व्यायः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ॐकारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोदर्यां कतोदकः ।
त्रिपिष्टप्रमहादेवं ततो वै जत्तिसाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्देशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धम्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविसृक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरमर्चयेत् ॥
यथा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
यस्तु क्षेत्रसुखिवापि नेता यात्रां समाचरेत् ।
विघ्नास्तस्योपनायन्ते क्षेत्रौघाटनदृशकाः ॥* ॥
अष्टावतनयात्रायाः कर्त्तव्या विघ्नप्रान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा प्रशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रबलमि विश्वेश्वरः ।
दृष्टवायेतानि लिङ्गानि महापापापप्रान्तये ॥* ॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्नी च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शुक्रेशं प्रथमं वीक्ष्य वरगास्नानपूर्व्वकम् ।
स्नानसु सङ्गमे कृत्वा दृश्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्नानसु सङ्गमे कृत्वा दृश्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्नानसु सङ्गमे कृत्वा दृश्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्नात्वा मन्दाकिनतीर्थे द्रव्यो मध्यमेश्वरः ॥
प्रसेडिरण्यगर्भाखं तत्र तीर्थं कतोदकः ।
पञ्चकूडद्वे स्नात्वा अ्येष्टस्यानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःसुन्दरूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ॥
देवस्याये तु वा वापी तत्रोपसाधने कृतं ।
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत्तत्पविहितोदकः ।
दृष्ट्वास्ततो नरः स्नात्वा आर्च्यं पूजयेत्ततः ॥
श्रीनकेश्वरकृष्णं तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ॥
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमाम् नरः ॥
काचिन जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशैर्षुम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यायत्तहायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्म्मैकादशायतनोद्भवः ॥
अभौधकुण्डसुस्तातः पश्येदसौप्रमीश्वरम् ।
उर्व्वशेशं ततो गच्छेत्तस्तसु नङ्कलीश्वरम् ।
आद्याद्रीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
जाङ्गलीशमयालोक्य तस्तसु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेश्वरमथो ब्रजेत् ॥
महालेश्वरं तस्मात् तिलपण्येश्वरं ततः ।
यानेकादशलिङ्गानामेषा काश्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्व्यामौ रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ॥* ॥
अतः परं प्रवस्थाभि मीरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुद्धपचलतीयायां वा यात्रा विश्वदृष्टिका ।
गौप्रिस्वतीर्थे सुत्त्याय सुखनिष्मैलिकां ब्रजेत् ॥
अ्येष्टवाप्यां नरः स्नात्वा अ्येष्टां गौरिं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपुष्प्या ज्ञानवाप्यां कतोदके ॥

वाराण

ततः शङ्करागौरिश्च तत्रैव च जतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाचीं ततो ब्रजेत् ॥
सुस्तावो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः ॥
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दतीर्थं कतोदकेः ।
ततो गच्छेत्स्नात्वास्त्रोस्थिरलक्ष्मीसम्बद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेष्वास्त्रिकृष्णाभिः ।
न दुःखैरभिभूयेत दृष्ट्वासुचापि कुञ्चिपित् ॥* ॥
कुर्व्यात् प्रतिपत्तुर्यौह पूजां विघ्नेश्वरः सदा ।
ब्राह्मणेश्वरश्च दृष्ट्वाहृद्या ये मोदका सुदे ॥
भौमे भेरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवैयात्रां यद्यतां वा रविचतुर्जि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपप्रान्तये ।
नवम्यामथवा यद्यतां चण्डोयात्रा शुभावहा ॥* ॥
अन्यगृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातःस्नानं विघ्नायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्नात्वा निर्व्व्यागमरूपे ।
अन्यगृहस्य यात्रां हि करिष्येऽथौघप्रान्तये ॥
गृहीत्वा नियमक्षेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागम्य मणिकर्णेश्वरमर्चयेत् ॥
कम्बलायतनौ नागी वासुकीशं प्रथम्य च ।
पार्वतीशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेश्वरमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासम्पेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तेश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेश्वरमन्वथ ॥
वेदानाथं ततो गत्वा ध्रुवग्रामथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेश्वरमथो ब्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतङ्गागेषु दृष्ट्वा वै कीकश्वरम् ।
भावभूतं ततो नत्वा चिञ्चुपेश्वरं ततः ॥
चिञ्चुवटो प्रथम्याथ ततः प्रशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कालेश्वरम् ॥
चन्द्रेण्वत्थ वीरेशो विघ्नेशोऽथौघ एव च ॥
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रचिन्तामणि विनायकः ।
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
वशिष्ठवामदेवी च सूर्यैरुपधरादुभौ ।
द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशना ।
सौमविनायकं नाथं कश्यपेशं ततो ब्रजेत् ॥
त्रिसन्ध्यो विघ्नालाची धम्मेशो विश्ववाहृका ।
आशाविनायकश्चाथ दृष्ट्वादित्यस्ततः पुनः ।
चतुर्वर्णेशं लिङ्गं ब्रह्मेश्वरं ततः परम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं ईशानेश्वरं ततः ॥
चण्डोचण्डोश्वरी दृष्ट्वा भवानीशङ्करो ततः ।
दुर्लभं प्रथम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
जाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्तस्तसु नङ्कलीश्वरः ।
पार्वतीश्वरमथो नत्वा परदक्षेश्वरं ततः ॥
प्रतिपद्येश्वरं ततोऽभ्यर्च्येऽथौघप्रान्तये च ।
मार्कण्डेश्वरमभ्यर्च्य ततः अथरवेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकाशेश्वरं ततः ॥
दृष्ट्वापायं मद्देश्वर मीक्षेशं प्रथमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविस्तुतेश्वरं ततः ॥

वाराह

विनायकस्मृतः पञ्च विन्धनाथं ततो ब्रजेत् ।
ततो मौनं विद्वेष्यात् मन्त्रभेनसुरैरयेत् ॥
अन्तर्गुह्यस्य यात्रियं यथावद्व्यक्तया कृता ।
न्यूनानिरेक्ष्यात् शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य 'अथ' वे सुक्तामखण्डे ।
विश्राम्य यायाङ्गवनं निष्पापः पुण्यवापनरः ॥*॥
स प्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसङ्गुह्ये ॥
नवव्यां पञ्चदश्यां कुलस्त्रमं समर्चयेत् ।
दुःखरुद्रपिशाचले न भवेदस्य पूजनान् ॥
शुक्ला पूर्वाभिमा यात्राः कर्त्तव्यास्तौर्धवाभिभिः ।
पञ्चखण्डि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
न यस्मिं दिवसं कुर्व्यात् विना यात्रां क्वचित् कृतौ ।
यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ खर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्भुवम् ॥
यस्य बन्धुं दिनं जातं काश्यां निवसतः सतः ।
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन् ॥
म दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युना स्फुटम् ।
म सुदन्तव दिवसे विश्वेशो यत्र नेत्रितः ॥
सर्वनीर्धेषु सक्तौ स सर्वयात्रां यथात् न च ।
मणिकथयांतु यः स्नातो यो विश्वेशं निरेक्षत ॥
मन्त्रं मन्त्रं पुनः सर्वं सर्वं सर्वं पुनः पुनः ।
दृश्यो विश्वेश्वरो निव्यं स्नातया मणिकथिका ॥
आस उवाच ॥
सुत स्नान्दमिमं शुक्ला काशीमाहात्म्यमुत्तमम् ।
नरो न विरर्यं याति कृत्वाप्यघसहस्रकम् ॥
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
वाराहसेवः, त्रि, (वाराहसी + 'नदादिभ्यो
ट्क' ॥ ४। २। ६० इति ट्क) वाराहसीजातः ।
वाराहसी शब्दात् श्येयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वारासनं, स्त्री, (वारां आसनम् ।) जलाधारः ।
तत्पर्यायः । वाःसदनम् २ । इति त्रिकाख-
ण्डे ॥
वाराहः, पुं, महापिण्डीनकट्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे अण्) ।
वाराहः । (कल्पमेहः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ३० ।
“अयम् कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत । ।
वाराह इति विश्वातो यत्रासीत् शूकरो
हरिः ॥”
वराहस्योदमिति । वराह + तस्योदमित्यण् ।)
तत्पर्यायः, त्रि, (यथा, महाभारते । २। ४। २ ।
“सायन् पायसेनैव मथुना मिश्रितेन च ।
मत्स्यैर्लैः फलेष्वेव मांसेव वाराहहारिभ्यः ॥”
स्त्री, तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १। २। १। ८ ।
“ततो गच्छत धर्मज्ञः । वाराहं तीर्थं सुसमम् ।
विष्णुर्वाराहकूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥”
पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १। १। ८ ।
“चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाद्भुतम् ॥”
वाराहकर्णो, स्त्री, (वाराहकर्ण इव पञ्चमखण्डाः ।
वाराहकर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्धा । इति रत्ननिर्घण्टः ॥

वारि

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तुर्कणं इव पञ्च-
मखण्डाः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
दन्तोदकः । इति भावप्रकाशः ॥
वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) ब्रह्माख्या-
द्वष्टमाष्टकान्तर्गतमाळकाविशेषः । यथा,—
“वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।
वाराहजननी चाथ वाराही वरवाहना ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
योगिनीविशेषः । यथा,—
“दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कान्तिकी
तथा ।
हरसिद्धा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥
भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।
एताः सर्वाश्च योगिन्योऽङ्गरैः स्थापयन्तु ते ॥”
तीर्थविशेषः । यथा,—
“वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसामराः ।
पशुजानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥”
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—
“यज्ञवाराहमसुलं रूपं या विभक्तो हरः ।
शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराही विभन्ती
तनुम् ॥”
इति चण्डौ ॥
अपि च ।
“वाराहकृपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम् ।
सुभदां सुप्रभां शुभ्रां वाराहीं तां नमान्यहम् ॥”
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहक्रान्ता । चामालु इति ख्यातः । तन्-
पर्यायः । विन्धकसेनप्रिया २ छट्टिः ३ वररा
४ । इत्यमरः ॥ छट्टिः ५ । इति भरतः ॥ शूकरी
६ क्रोडकथा ७ विन्धकसेनकान्ता ८ वराही ९
कौमारी १० विनेचा ११ ब्रह्मपुत्री १२ क्रोडौ
१३ कन्या १४ छट्टिका १५ माघवेष्टा १६
शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुण्ड-
नाशनः २० बल्यः २१ अजतः २२ महावीर्यः
२३ महौषधम् २४ शम्भरकन्दः २५ वराह-
कन्दः २६ वीरः २७ आङ्गीकन्दः २८ सुककन्दः
२९ छट्टिदः ३० आधिहन्ता ३१ अस्त्र शुभाः ।
तिलत्वम् । कटुत्वम् । विषपित्तकफकुष्ठप्रमेह-
क्रिमिनाशिलम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रसा-
यत्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।
“वाराहीकन्द एवान्धैर्बन्धुकाराशुको मतः ।
अनूपे स भवेद्देशे वाराह इव कीमवान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदिनीमते
पद्मार्थिककारादिरयं शब्दः ॥
वारि, स्त्री, (वारयति ङष्मिति । व + णिच् +
“वचिवपियनिराजिन्नाञ्चद्विहनिवाश्रिवादिवा-
रिभ्य इच् ॥” उवाच ०४ । १२४ । इति इच् ॥

वारिच

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ । (यथा,
मनौ । ४ । ३३ ।
“न कुर्वीत दृष्टा चेष्टी न वार्यङ्गलिना पिबेत् ।
नोऽङ्गं भक्तयेत् भस्मान्न जातु स्यात् कृतहली ॥”
द्विनिष्पेते तस्य निषेधविधौ यथा,—
“इंशाने चापि पूर्वङ्गिन् पश्चिमे च तथो-
त्तर ।
श्रिविरस्य जलं भद्रमन्यजाशुभमेव च ॥”
इति ब्रह्मवेर्वेत्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥
जलक्रीडायां वर्गनीयानि यथा,—
“जलक्रीडौ सरःचौभ चक्रहृसापसर्गम् ।
पद्मस्नानप्रयोविन्दुप्रयागा भूषणच्युतिः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
क्रीडेरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + इच् ।)
वाक् । सरस्वती । गजवन्धनी । हस्तिबन्धन-
भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।
“संहारविलेपलवुक्रियेण
हस्तेन तीरामिसुखः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन् दृष्टतत्तारङ्गान्
वार्यगंलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥”
वन्दः । कर्दोति भाग । इति मेदिनीकार-
हेमचन्द्रौ ॥ (वरणोये, त्रि । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २ । ६१ ।
“वहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्या-
यस्यते ।”
“एषोऽग्निर्मेमहं देवेषु वारि वरीतुं योयं
वारि वरणीयं वसु धनमायस्यते ।” इति तद्वाच्यं
महौधरः)
वारिकण्टकः, पुं, (वारिणः कण्टक इव ।) शृङ्गा-
टकः । इति जटाधरः त्रिकाखण्डे ॥
वारिकर्णिका, स्त्री, (वारिणु कर्णा इव पत्रा-
ण्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे कन् ।
टाप् पूर्वङ्गस्य ।) खड्गती । इति शब्द-
रत्नावली । पाठा इति भाषा ॥
वारिकर्पूरः, पुं, (वारिणु कर्पूर इव ।) इक्षिण-
मन्थः । इति त्रिकाखण्डे ॥
वारिकुजकः, पुं, (वारिणु कुज इव वक्रलात् ।)
शृङ्गाटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारिकुजकः, पुं, (वारिकुज + स्वार्थे कन् ।
शृङ्गाटकः । इति त्रिकाखण्डे ॥
वारिक्रिमिः, पुं, (वारिणुः क्रिमिः ।) जलौकाः ।
इति त्रिकाखण्डे ॥
वारिचकरः, पुं, (वारिणु चकर इव ।)
कुम्भिका । इति त्रिकाखण्डे ॥
वारिचरः, पुं, (वारिणु चरतीति । चर + टः ।)
मत्स्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । २३ ।
“यस्योऽष्टङ्गं जगतीं स्नानं
मनुष्येषां च ततार दुर्गम् ।
स एव वस्त्राभूयद्वाङ्गुदरन्तात्
जाताश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥”

वारिधिः

जलचरजन्तुमान्त्रे, त्रि (यथा, महाभारते । १२ । २४७ । १८ ।
 “यथा वारिचरः पत्नी न लिप्यति जले चरन् ।
 विसृक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”
 वारिचामरं, क्ली, (वारिचश्चामरमिव तदा
 कारपुञ्जवत्त्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारिजं, क्ली, (वारिणि जायते इति । जन + ङः ।)
 द्रोणौलवयम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा,
 अथात्तरामायणे । २ । ६ । २ ।
 “स तत्र वच्चाङ्गुशवारिजाजित्त-
 ध्वजादित्तिह्वानि पदानि सर्व्वतः ॥”)
 लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-
 मान्त्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१ । ४४ ।
 “केनास्यर्थेन वृपते । इमं देशमुपागतः ।
 त्रिष्टुचुवारिजं किञ्चिद्वया ऋगलिभ्यया ॥”
 “वारिजं मीनं पद्मादि वेति ॥” तद्ग्रीकायां नील-
 कच्छः ॥)
 वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति । जन + ङः ।)
 शकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शम्बकः । इति शब्द-
 माला ॥
 वारितस्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः । अर्थात्त-
 भावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति
 शब्दमाला ॥ वारिशोधकशैरि, त्रि । यथा,
 “स्वरूपधारिणीं चैमामानिनाय निजा-
 श्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 वारिजा, क्ली, (वारिणस्त्रायते इति । जै + ङः ।
 टाप् ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिदं, क्ली, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिदः, पु, (वारि दहातीति । दा + “आतो-
 ऽनुपचयं कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 मेघः । (यथा, ऋच्छटिकनाटकम् । ५ अङ्के ।
 “विद्युद्धारिदगर्ज्जितैः सचकित्वा तद्दर्शना-
 काङ्क्षिणी ।
 पादौ नूपुरलम्बकहर्मधरो प्रचालयन्ती
 स्थिता ॥”)
 सृक्कः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 चिनस्थाने । ३८ अध्याये ।
 “राक्ष्णान्धवधर्षाभूकटुकीश्रीरवारिदेः ।
 आयमायाण्डनारक्तापञ्चस्रजविभीतकैः ॥”
 वारिदावति, त्रि । यथा, मग्नौ । ४ । २२६ ।
 “वारिदसृमिमाप्रोति दीर्घमायुर्हृरख्यदः ।
 यद्दोदग्भाणि वैष्णानि क्लृप्यो क्लृप्तसृ-
 मम् ॥”)
 वारिधिः, पुं, (वारोणि धीयन्ती अस्मिन्निति ।
 धा + “कर्मण्यधिकरण्ये च ।” ३ । ३ । ६३ ।
 इति कः ।) ससुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।
 “तद्वहोवततारैव वारिधौ स विदूषकः ।
 न आलस्यसरे प्राप्ते सत्त्ववानववीदिति ॥”)

वारिरा

वारिराधः, पुं, (वारोणीं नाधः ।) वरुणः ।
 ससुद्रः । मेघः । इति कैचित् ॥
 वारिनिधिः, पुं, (वारोणि निधीयन्ती अत्रेति ।
 नि + धा + कः ।) ससुद्रः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।
 “पाराद्धारिनिधेः प्राप्ताः काष्ठीरेवधुनापि ये ।
 राज्ञां यात्रासु निर्वाति ख्याता वारिध्वजाः
 पुरः ॥”)
 वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-
 पथ + “उत्तरपथेनाहृतम् ॥” ५ । १ । ७७ ।
 इत्यत्र “आहूतपकरणे वारिणङ्गलकान्तर-
 पूर्वाद्गुपसंख्यानम् ॥” इति वारिककञ्जात् टक् ।)
 जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे षिक्क-
 प्रत्ययेन निवृत्तः ॥ (वारिपथेन आहूतम् ।
 इति काशिका ॥)
 वारिपर्णी, क्ली, (वारिणि पर्णांयस्या इति ॥
 वारिपर्ण + “पाककर्मण्युष्मति ॥” ४ । १ । ६४ ।
 इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
 अस्या गुणाः ।
 “वारिपर्णीं हिमा तित्ता ऋद्वी खाद्वी सरा पट्टः ।
 दोषत्रयकारी क्लृप्ता प्रोथितज्वरप्रोषकत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वारिपालिका, क्ली, (वारोणि पालयति सूख्य-
 रश्म्यादिभ्यो रञ्जतीति । पालि + क्तुल । टाप् ।
 अत्र इत्वम् ।) खरुलिका । इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रवाहः, पु, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः ।
 इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रयी, क्ली, (वारिजाता प्रयी ।) वारि-
 पर्णी । इति शब्दमाला ॥
 वारिवदरा, क्ली, (वारिपरिपूर्णां बदरेव ।)
 प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिवालकं, क्ली, (वारिणीं वालकम् ।) द्वीपे-
 रम् । इति हारावली । १७८ ॥
 वारिववं, क्ली, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
 तीति । भू + अच् ।) श्रोतोऽञ्जनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमान्त्रे, त्रि ॥)
 वारिमसिः, पुं, (वारि मसिचि व श्यामताजनकं
 यस्य । सजलमेवस्यैव ज्ञायवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसृक्, [च्] पुं, (वारि सृञ्जतीति । सृच् +
 क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रघौ । ४ । ८६ ।
 “स विश्वजित्तमाचङ्गे यश्च सर्व्वक्षद्विजयम् ।
 आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसृचामिव ॥”)
 वारिस्रली, क्ली, (वारिणि स्रलीं यस्याः । “पाक-
 वर्ण्यर्थेति ॥” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।)
 वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिरथः, पुं, (वारिसु रथ इव गमनसाधनत्वात् ।)
 मेघकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिराशिः, पुं, (वारोणीं राशयो यत्र ।)
 ससुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । ६३ । ६८ ।

वारी

“तस्य भक्षयतो ह्यक्षाद्युतमेकसुदुम्बरम् ।
 जघान शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाश्रयः ॥”
 वारोणीं राशिः । जलसम्बद्धश्च । यथा, रघौ ।
 ४ । ४६ ।
 “शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
 आलानि कर्षन्नुत्तराव स पञ्चात् ।
 पूर्वं तद्वृत्तीडितवारिराशिः
 सरित्वाहस्तसुतससर्प ॥”)
 वारिरुहं, क्ली, (वारिणि रोहति जायते इति ।
 रुह + “इगुपधशाप्रोकिरः कः ।” ३ । १ । ३५ ।
 इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, किराताज्जनीये । ५ । १३ ।
 “विक्रमवारिरुहच्छतं सरः
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।
 शिवमगात्मजया च हतैर्ध्याया
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”)
 जलजाते, त्रि ॥
 वारिलोमा, [नृ] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य ।
 यद्वा, वारि लोनि यस्य ।) वसथः । इति जटा-
 धरः ॥
 वारिवदनं, क्ली, (वारियुक्तं वदनं यस्मात् ।
 तत्सुवेनेन मुखे जलनिखावात्तथात्तम् ।) प्राची-
 नामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वारिवरं, क्ली, करमहकम् । इति जटाधरः ॥
 वारिवल्लभा, क्ली, (वारि वल्लभस्याः । खजनक-
 लात् ।) विहारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिवासः, पु, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा,
 वारि पर्य्युषितात्तादिलजलं वासयति सुगन्धीकरो-
 तीति । वास + अच् ।) शौक्षिकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५६५ ॥
 वारिवाहः, पु, (वारि वहतीति । वह + “कर्म-
 ण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इति अच् ।) मेघः ।
 सुष्ठा । इत्यमरः ॥
 वारिवाहनः, पु, (वाहयतीति । वाहि + ल्युः ।
 वारोणीं वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वारिशः, पुं, (वारिणि सागररुहे श्रेते इति ।
 शी + ङः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसम्भवं, क्ली, (वारिप्रधानदेशेऽस्य सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराञ्जनम् । उग्रि-
 रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य ।) याननालयरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (वारिसु सम्भवोऽस्य । वारिजात-
 मान्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ६ ।
 “इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं वारिसम्भवम् ।
 मयिं पश्यामि सौमित्रे । वैदेहीमागतं
 वित्तम् ॥”)
 वारी, क्ली, (वार्येतेऽनयेति । छ + षिच् + “वदि-
 वपियजिराजिन्नजिसदिहिनिराशिवादिवारिभ्य
 इच् ॥” उणा० ४ । १२४ । इति इच् । वा
 ङीष् ।) गजवन्धनी । (यथा, रघुवंशे । ५ । ४५ ।

वारुणिः

वारुणी

वारुण्डः

“वभौ स भिन्दन् इहतस्तरङ्गान्
वार्थैर्गंलाभङ्ग इव प्रउत्तः”

कलसी । इति धरुणिः ॥
वारीटः, पुं, (वार्था गजबन्धनभूम्यामेटतीति ।
इट् + कः ।) इक्षीः । इति शब्दमाला ॥
वारीशः, पुं, (वारीयामीशः ।) ससुह्रः । इति
श्लेषचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
वार', पु, (वारयति रिपूनिति । इ + णिच् +
बाहुलकात् उण् ।) विजयजुद्धरः । इति
द्वारावली । १६० ॥

वारुट', पु, खड्गिः । अन्तश्शया । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वारुण', स्त्री, (वरुणी देवतास्त्विति । वरुण +
अण् ।) जलम् । इति राजनिघण्टः ॥ (शत-
भिवानजजम् । यथा, तिथितत्त्वं ।
“वारुणेन समायुक्ता मधो ह्यणा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत त्र्यर्थाद्वशतैः समा ॥”
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवतः । १ ।
३ । १५ ।

“वारुणं कालिकाख्यं शास्त्रं नन्दिकृतं
शुभम् ।
सौरं पराशरप्रोक्तमादिब्रं चातिविक्रमम् ॥”
पु, भारतख्य खरुविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । ६ ।

“इन्द्रवीरपक्षया सौम्यो गन्धर्व्यख्य वारुणः”
वरुणसम्बन्धिनि, त्रि, यथा,—
“पश्चिमे पृथ्वदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्तते ।
उत्तरेण तु भङ्गात् सौम्यश्च सुभरं भवेत् ॥
उडम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ।
ज्वरन्धोत्तरतो यन्थो विपरीतात्त्वसिद्धये ॥”
इति मात्स्ये २०६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । १०२ । १ ।
“ससुह्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालियाः संधवर्षेनैते त्रैलोक्यस्य वनाग्रजे ॥”)
वारुणकर्म, स्त्री, (वारुणं जलसम्बन्धि कर्म ।)
जलाशयखननादि । तस्य शुभाशुभकालानादि
यथा,—

धम उवाच ।

“सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रतारावलोच्यते ।
सद्वस्तुषु भवेद्द्वयत्र काले तस्मिन् विधिः स्रुतः ॥
सद्वस्तु तु कृते कर्तुः संपूर्णस्त्वन्भोरथः ।
कर्कोटे पुत्रलाभस्तु सौख्यं तु सकरे भवेत् ॥
सौने यशोऽर्थलाभस्तु क्रुष्मे च सुवहूदकम् ।
ष्टये च भिद्युने दृङ्मिर्बुद्धिके निर्वर्णं भवेत् ॥
पिष्टद्विस्तु कन्यायां तुजायां सखसङ्गतिः ।
मिर्त्रे मेघे धनं नार्थं जनस्य क्रुद्धते द्विज ।
तथा चेतैश्च लभेद्यु वारुणं कर्म नो द्विजैः ॥”
इति बह्विपुराण्ये वारुणारासप्रतिष्ठानामा-
ध्यायः ॥

वारुणिः, पुं, (वरुणस्यापत्वं पुमान् । वरुण +
इण् ।) अगस्त्यसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १०५ । १ ।

“ससुह्रं च समासाद्य वारुणिर्भगवानुधिः ।
उवाच सहितान् देवानुषोषैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणाजयम् ॥”
वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।
“स वारुणिसूपक्षेपे तस्मिन् भरतसत्तम ।
वने पुण्यक्षतं श्रेष्ठः खाडुस्त्रलक्षलोदने ॥”
विनतापुत्रमेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
“तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडासुरौ ।
आरुणिवारुणश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”
शत्रुः । यथा, श्रुतप्रवचनशास्त्रे । ११ । ६ । १ ।
“शत्रुहं वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययाति-
मेने । तद्ध वरुणे विदाश्चकार ॥”)

वारुण्यौ, स्त्री, (वरुणस्यैवम् । “तस्त्रेदम्” ४ ।
३ । १२० । इत्यण् । डीप् ।) सुरा । (यथा,
मनौ । ११ । १६७ ।
“अज्ञानाट्टुवारुणौ षोढा संस्कारेणैव शुष्यति ।
मतिपूर्वमनिर्दृश्यं प्राणान्तकमिति स्थितिः ॥”
मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
६ । ६३ ।

“किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।
बभूव वारुण्यौ देवी मदाभूमितलोक्यना ॥”
“वारुण्यौ मदिराधिष्ठात्री देवी ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरखामौ ॥ वरुणपत्नी । वारुण्यौ-
वज्रभण्डदर्शनात् ॥ यथा, महाभारते । २ ।
६ । ६ ।
“यस्यामास्तौ स वरुणो वारुण्यो च समन्वितः ।
दिव्यरत्नाभरधरौ दिव्याभरणभूषितः ॥”
नदीविशेषः । यथा, गो० रामायणे । २ । ७० । १२१ ।
“पूर्वैष वारुणी तीर्णां क्रुरुचेने सरस्वतीम् ।
सरांसि च प्रफुल्लानि नदींश्च विमलोदकाः ॥”)
पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ ॥ (यथा,
नेष्वचरिते । ४ । ६० ।

“षट् विधुन्मुदमालि मदीरिते-
रुजवि किं दिजरजधिथा विधुम् ।
किमु दिवं पुषरैति यदीडशः
पतित एष निषेध इह वारुण्यौम् ॥”
विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।
३ ऋतीयवक्त्रात् ६ षष्ठासुवाके । “आनन्देन
जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रथमविभक्तिं विश्र-
न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ॥”
अश्वानां ह्यायाविशेषः । यथा, अश्ववेदके ।
३ । १७३ ।

“शुद्धस्फटिकसङ्काशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ॥”)
श्रानभिवानक्षत्रम् । इति श्लेषचन्द्रः ॥ गरुड-
दूर्वा । इति मेदिनी । गी, ६० । इन्द्रवारुणी ।
दूर्वा । इति राजनिघण्टः ॥ श्रतभिवानक्षत्र-
युक्तचैत्रकण्ठत्रयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।
“वारुणेन समायुक्ता मधो ह्यणा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत त्र्यर्थाद्वशतैः समा ॥”
वारुणं श्रतभिया ।
“प्रनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्रुता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिस्त्यर्थच्छैः समा ॥”

शुभयोगसमायुक्ता शनौ श्रतभिया यदि ।
महामहति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहृरेत् ॥
अत्र संज्ञाविधेः सार्थकत्वात् निमित्तत्वेन मास-
पक्षतियुक्तेखानन्तरं महावारुणीमहामहा-
वारुणयायुक्तेखनीये । तेन चेन्न मासि लण्ण-
पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महा-
महावारुण्यां यथावयं प्रयोच्यम् । न चात्र ।
“स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे श्रतभियां गते ।
सप्तत्यस्य भवेद्युक्ता दुर्भगा विधवा भ्रुवम् ॥”
इति ॥

“त्रयोदश्यां ढतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।
शुद्धविद्युत्त्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”
इति प्रचेतोजावालिभवचनायथा स्त्रीयां श्रुदादौ-
नाश्च स्नाननिषेध इति वाच्यम् ।
“गोभाय क्रियते यत् स्नानं वाटिच्छिकं नरेः ।
तन्निघण्टे दशम्यादौ निवर्णेभामिके न तु ॥”
इति हेमाद्रिधृतवचनेन रामप्राप्तस्नान एव
विशेषात् न च्छनेऽपि तथा कथ्येनात् । अत्र
त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्नितरकाले नक्षत्राद्-
सत्त्वे परदिने पूर्वाह्ने तिथिनक्षत्रकालभेदेऽपि पूर्व-
दिन एव स्नानम् । रात्रावपि वारुण्यादिषु
गङ्गायां स्नानम् ।

“दिवा रात्रौ च सव्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्नानान्धमेधजं पुण्यं शुद्धेऽयुद्धृतत्त्वले ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणे सामान्यतः प्रतिप्रभवान्तु ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ४ ॥ वरुणपेरितवृन्दा-
वनस्थकदम्बतत्रकोटरनिःस्वतवलदेवप्रीतवारुणी ।
यथा,—

पराशर उवाच ।

“वने विचरतस्तस्य सद्य गोपेर्मेहात्मनः ।
मातुषच्छब्दात्कृपस्य श्रेणस्य धरणीधृतः ॥
निव्यादितोरुकार्यस्य कार्योर्णोर्वीविचारिणः ।
उपभोगार्थमव्यर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥
अभोष्टा सर्वदा यस्य मर्दिरं लं महौजसः ।
अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ सुदे शुभे ॥
इत्युक्त्वा वारुणीं तेन सन्निधानमयाकरोत् ।
उन्दावनवनोत्पन्नकदम्बतत्रकोटरे ॥
विचरन् वलदेवोऽपि मदिरागन्त्यसुत्तमम् ।
आप्राय मदिरातर्षमवापाय पुरातनम् ॥
ततः कदम्बात् सद्यसा मद्बधारां स लाङ्गली ।
पतन्ती वीर्य मेनेत्र्य प्रययौ परमां सुदम् ॥
पयी च गोपगोपेभिः समवेतो सुदान्वितः ।
उपगीयमानो जलितं गीतवाद्दविशारदैः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २५ अध्यायः ॥
वारुणीवल्लभः, पुं, (वारुण्या वल्लभः । वारुणी-
वल्लभा यस्येति वा ।) वरुणः । इति शब्दमाला ।
वारुण्डः, पुं, फण्यर्ना राजा । इति मेदिनी । ७ । ३३ ॥
तस्मिन्ते पवर्गोद्यादिः । किन्तु उद्यतोः उच्छ-
प्रत्ययविभक्तत्वात् अन्तःस्थादौ लिखितः ॥
वारुण्ड', पु स्त्री, (इ + उच्छः ।) नौसकपात्रम् ॥
नेत्रसलम् । कार्यमलम् । इति मेदिनी । त,
३३ ॥

वारुणी, स्त्री, (वारुण + गौरादित्वात् डीप् ।)
 द्वारपिच्छी । इति मेदिनी । ति, ३३ ॥
 वारुन्नी, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा,—

“प्राच्यां मागधशौचौ च वारुन्नीगौराडकाः ।
 वर्द्धमानतमोत्तिप्रगाग्ण्योतिषोद्वाद्यः ॥”

इति ज्योतिषस्तम्बम् ॥

अधुना राजशाहीनामकदेशकदेशः ॥

वास्ते, स्त्री, (वृक्षाणां सन्द्द इति । वृक्ष + “तस्य
 सन्द्दः ।” ४ । २ । ३७ । इति अण् ।) वनम् ।
 इति शैबनचन्द्रः ॥ (वृक्षस्येदमित्यण् ।) वृक्ष-
 सन्द्दनिनि, त्रि । यथा,—

“वास्ते वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”

इति निष्यादित्तम्बम् ॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृक्षस्यापठं स्त्री । वृक्ष + अण् ।
 डीप् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
 १ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ता तपोभिर्भवितात्मनः ।
 सङ्गताभूद्दृशा भट्टनेकनाम्नः प्रचेतसः ॥”
 इयं हि मारिषापरनाम्नी वक्षुनुनैरैरसात्
 प्रक्तोचामर्गमता सती प्रक्षान्त वृक्षेभ्य उत्यन्ना ।
 तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे ॥११५१-५३ ॥
 पराशर उवाच ।

“तपश्चरन्सु पृथिवीं प्रचेतः सु महोत्तमाः ।
 अरक्ष्यमाणामावन्नृत्नैर्भवाय प्रजापतयः ॥
 नाशकञ्जारतो वातुं वृत्तं खमभवद्दुर्गमैः ।
 दशवर्षसहस्राणि न श्रेकुस्तेषु प्रजाः ॥
 तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वैर्ब्रुवाः प्रचेतसः ।
 सुखिभ्यो वायुमन्त्रिषु तेऽदृष्टवन् जातसन्धवः ॥
 उल्लालयन् तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयन् ॥
 तानगिरददद्द घोररक्तजामूद्द दुर्मलं जयः ॥
 दुर्मलजयस्यो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शास्त्रिषु ।
 उपगम्यान्नवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतौ न ॥
 कोपं यच्छत राजानः श्रेयश्चक्षु वचो मम ।
 सन्धानं वः करिष्यामि सद्यं क्षितिरुद्धरेहम् ॥
 रत्नभूता च कथ्येयं वार्त्ता यी वरवर्णिनी ।
 भविष्यं जानता पूर्व्वं मया गोभिस्त्रिवर्द्धिता ॥
 मारिषा नाम नान्निषा वृक्षाण्यामिति निर्मितता ।
 भार्या वोढुस्तु महाभागा भुवं वंशविवर्द्धिनी ॥
 युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।
 अस्मात्सुख्यते विद्वान् दृष्टो नाम प्रजापतिः ॥
 मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तजोमयेन वै ।
 अग्निनामिसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥
 कक्षुर्नाम सुनिः पूर्व्वं कीद् वैदविदां वरः ।
 तुरस्य गोमतीतीरे स ऽपि परमं तपः ॥
 सुतृप्तोभाय सुरेन्द्रेण ऋषोचाखा वराधराः ।
 प्रयुक्ता चोभयामास तच्छर्पिं सा शूचिस्मिता ॥
 क्षोभितः स तथा सार्द्धं वर्षाणामधिकं श्रुतम् ।
 अतिदम्बदृष्टोत्थं विषयासक्तमानसः ॥
 सा तं प्राह महात्मानं गन्धमिच्छाम्यहं दिवम् ।
 प्रसादस्तुखो ब्रह्मन् अतुष्टां दातुमर्हसि ॥
 तथैवसुक्तः स सुनिस्सस्त्रामासक्तमानसः ।

दिनानि कतिचिद् भन्ने स्त्रीयतामित्यभाषत ॥
 एवमुक्त्वा ततस्तेन सार्द्धं वर्षशतं पुनः ।
 युसुजे विषयांस्तन्वी तेन सार्द्धं महात्मना ।
 अतुष्टां देहि भगवन् ब्रजामि त्रिदिवालयम् ॥
 उक्तस्तथेति स सुनिः स्त्रीयतामित्यभाषत ॥
 पुनर्गते वर्षशतै साधिके सा भुभानना ।
 यामोत्थाह दिवं ब्रह्मन् प्रणयस्मितप्रोभनम् ॥
 उक्तस्तथैव स सुनिरुपयुह्यायतेक्षणात् ।
 प्राहास्यतां चयं सुभु चिरं कालं गमि-
 ष्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रीगी सद्य तेनर्षिणा पुनः ।
 शतद्वयं किञ्चिदूनं वयांयामन्वतित्त ॥
 गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
 प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्ना स्त्रीयतामित्यभाषत ॥
 तं सा प्रापमयाद् भीता हात्तियेन च
 दक्षिणा ।
 प्रोक्ता प्रणयभङ्गात्तैवेदनी न जहौ सुनिम् ॥
 तथा च रमतस्तस्य महर्षेस्कादृर्चनश्रम् ।
 नव नवमभूत् प्रेस मल्लघावित्चेतसः ॥
 एकदा तु त्वरायुक्तो निष्क्रामोदजान्गुनिः ।
 निष्क्रामन्सङ्गं कुञ्जैति गन्धते प्राह सा शुभा ॥
 इत्युक्तः स तथा प्राह परिउत्तमहः शुभे ।
 सन्धोपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा
 भवेत् ॥

ततः प्रहस्य सुदिता तं सा प्राह महासुनिम् ।
 किमद्य सर्वप्रसन्नं परिउत्तमहस्तव ॥
 बहूनां विप्र वर्षाणां परिणाममहस्तव ।
 गतमेतन्न कुर्वते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥
 सुनिरुवाच ।
 प्रातस्त्वमागता भन्ने नदीतीरमिदं शुभम् ।
 मया दृष्टासि तन्वृद्धिं प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥
 इयञ्च वनेते सन्धा परिणाममहर्गतेम् ।
 उपहासः किमर्थोऽयं सत्भावः कथ्यतां मम ॥
 प्रक्षोचोवाच ।

प्रत्युषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते स्वभा ।
 किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यब्दप्रयतानि ते ॥
 सोम उवाच ।
 ततः ससाधसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणात् ।
 कथ्यतां भीरु कः कालस्त्वया मे रमतः सद्य ॥
 प्रक्षोचोवाच ।
 समोत्तरास्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।
 मासाश्च षट् तथैवायुत् समतीतं दिनत्रयम् ॥
 ऋषिरुवाच ।

सत्वं भीरु वदस्तेतत् परिहासोऽथ वा शुभे ।
 दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥
 प्रक्षोचोवाच ।
 वदित्थान्यद्वृत्तं ब्रह्मन् कथमस्य तवान्तिके ।
 विश्लेषिष्याथ भवता एष्टा मार्गास्तुवर्णिना ॥
 सोम उवाच ।
 निश्रम्य तद् वचः सत्वं स सुनिर्गुपनन्दनाः ।
 धिड्मां धिड्मासतीवेत्यं निनिन्दामानसा-
 म्नाम् ॥

सुनिरुवाच ।

तपांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।
 हतो विवेकः केनापि योविक्रोहाय निर्मिता ॥
 जर्मिषट्कालिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।
 मतिरेषा हृता येन धिक् तं काममहायुहम् ॥
 व्रतानि वैदविद्याप्रकारणान्यखिलानि च ।
 नरकधाममार्गं सङ्गनापहृताणि मे ॥
 विनिन्दित्यं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।
 तामश्चरसमावीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥
 गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तत्तुक्तं त्वया ।
 देवराजस्य मत्तुक्तोऽहं कुर्वन्त्या भावचेष्टिते ॥
 न त्वं करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रं च वङ्गिना ।
 सनां साप्रपदं मैत्रसुवितोऽहं त्वया सद्य ॥
 अयथा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव
 समैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥
 यथा शक्रप्रियायिन्त्या हतो मे तपसो ययः ।
 त्वया धिक् तां महाभोहमङ्गुषां सुजुगुषिताम् ॥
 सोम उवाच ।

यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीतीति सुमध्यमाम् ॥
 तावद् गलत्स्वेदजला सा बभूवावतिषयुः ॥
 प्रवेपमाणां सततं खन्नगाचलतां सतीम् ।
 गच्छ गच्छेति सकोधं उवाच सुनिसत्तमः ॥
 सा तु निर्मित्यता तेन विनिष्कम्ब्य तदाश्रमात् ॥
 आकाशगामिनी खेदं समार्ज्यं तरुपल्लवैः ॥
 दृष्ट्वा दृष्टं ययो वाला तदग्राख्यपल्लवैः ।
 निर्भ्रान्जना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥
 ऋषिणा यत्सदा गर्भस्तथा देहै समाहितः ।
 निष्कांगम स रोमाश्च खेदरूपी तदङ्गतः ॥
 तं वृक्षा जगद्गर्भं एकं चक्रु तु मारुतः ।
 मया चाप्यायितो गोभिः स तदा वष्टये शनैः ॥
 वृक्षाग्रगर्भंभूता मारिषाख्या वरानना ।
 तां प्रहास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रश्रास्त्व-
 ताम् ॥

कखोरपल्लवैर्वा वृक्षेभ्यश्च ससृजता ।
 ममापठं तथा वादोः प्रक्षोचा तनया च सा ॥
 स चापि भगवान् कक्षुः जीवो तपसि सत्तमः ।
 पुरुषोत्तमांस्त्वं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥
 तत्रैकायतमिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।
 ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् जपमेकाग्रमानसः ।
 जह्वंवाहुर्महायोगी शिखलावौ भूपनन्दनाः ॥”
 वार्त्ता, पुं, हंसः । वारि चरतीत्यर्थे उप्रत्ययेन
 नियन्तः । इति सुप्रबोधकारणम् ॥
 वार्त्ताकः, त्रि, (वयंतेखनं शिल्पसस्य । वयं +
 टण् ।) खेखकः । इति शब्दमाला ॥
 वार्त्ता, स्त्री, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।
 ३ । २ । ७५ ॥
 वार्त्ता, त्रि, (वृत्तिरस्यस्वस्ति । “प्रज्ञाप्रह्लादा-
 वृत्तिभ्यो षः ।” ५ । २ । १०१ । इति ऋः ।)
 निरामयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ । वृत्ति-
 शास्त्री । इत्यवयवपाठः ॥
 वार्त्ताकः, पुं, पश्चिमिषेयः । वटेर इति भाषा ।
 यथा,—

वार्त्ताङ्गः

वार्त्तमः

वार्हुषिः

“वार्त्ताङ्गो वार्त्तङ्गिजस्ततोऽन्या वर्त्तका स्तुता ।
वर्त्तकोऽभिर्करः प्रीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
सुख्यः शुक्रदो बन्धो वर्त्तकाख्यगुणा ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वार्त्ता, स्त्री, (उत्तरस्थां अस्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
र्त्ताऽत्तिभ्यो षः ।” ५ । २ । १०१ । इति षः ।
ततश्चाप ।) दुर्गा । यथा,—
“पश्चादिपालनाद्देवी ऋषिकर्मान्तकारणात् ।
वर्त्तनाद्वारणाद्वापि वार्त्ता सा एव गीयते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उदन्तः । (यथा, मोहसुहृरे । ८ ।
“यावद्विचोपाच्येनशक्तः
तावन्नजपरिवारो रक्तः ।
तद्व्युच चरया चर्जरदेष्टे
वार्त्ता कोऽपि न पृच्छति मेष्टे ॥”)
वातिङ्गयः । कथादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३२६ ।
“वैश्वस्तु जतसंस्कारः क्त्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां निव्ययुक्तः स्यात् पशुनाश्चैव रक्षये ॥”
वार्त्तं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । १२ ।
“कथिवाशिव्यगोरकाङ्कसीदं तुष्यस्यत्ये ।
वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वचं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥”)
वार्त्ताङ्कः, पुं, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृतेर्वाङ्ङिञ्च ।”
उखा० ३ । ७६ । इति काङ्कः । “वाहु-
लकान् उकारस्यात्वेत्त्वे वार्त्ताङ्कवार्त्ताङ्की ।”
इत्यङ्गलदत्तोक्त्या सिद्धम् ।) वार्त्ताङ्कः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्त्तकपत्नी । इति भाव-
प्रकाशः ॥
वार्त्ताङ्की, [न्] पु, वार्त्ताङ्कः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वार्त्ताङ्की, स्त्री, वृहती । इति भावप्रकाशः ॥
वार्त्ताङ्कः । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥
वार्त्ताङ्कः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + “वृते-
र्वाङ्ङिञ्च ।” उखा० ३ । ७६ । इति काङ्कः ।)
खनामखातफलवृक्षः । वैशुन इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । हिङ्गुली २ सिंही ३ भयट्टाकी ४
दुग्धधर्मिणी ५ वार्त्ताङ्की ६ वार्त्ता ७ वाति-
ङ्गयः ८ वार्त्ताङ्कः ९ प्राक्विष्यः १० राज-
कुशाळः ११ । इति जटाधरः ॥ वार्त्ताङ्कः १२
वातिगमः १३ वृन्ताङ्कः १४ वङ्गयः १५
अङ्गयः १६ । इति शब्दरत्नावली । कण्ट-
वृन्ताङ्की १७ कण्टाङ्कः १८ कण्टपत्रिका १९
निद्राङ्कः २० मावकफला २१ वृन्ताङ्की २२
मञ्जोटीका २३ चित्रफला २४ कण्टङ्किनी २५
महती २६ कण्टफला २७ मिश्रवर्षफला २८
नीलफला २९ रक्तफला ३० प्राक्कभेडा ३१
वृत्तफला ३२ वृषप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः
कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-
शित्वम् । वलपृष्टिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । शुस्-
त्वम् । वातिदु निन्दितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“अभिप्रदा माखतवाशिनो च
शुक्रप्रदा प्रोथितवर्हिनी च ।
द्वह्नासकावाश्चिनाशिनो च
वार्त्ताङ्कुरेया गुणसमयुक्ता ॥
सा बाला कफवातघ्नी पृक्ता सन्धारपित्तला ।
सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥
अङ्गारपक्वा वार्त्ताङ्कः किञ्चित्पित्तकरी मता ।
कफमेदोऽनिलहरा घरा लघुतरा परा ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्वच ।
“वृन्ताकं खादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।
ज्वरवातवलासन्नं दीपनं शुक्रलं लघु ॥
तद्भालं कफपित्तघ्नं वृहं पित्तकरं गुरु ।
वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचितम् ॥
कफमेदोऽनिलामघ्नमल्वं लघु दीपनम् ।
तदेव हि गुरु सिग्ध सतैलं लवणान्वितम् ॥
अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाखसमं भवेत् ।
तदर्घःसु विप्रेषण हितं ह्रीनश्च पूर्व्वतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वार्त्ताङ्कः, पुं, (वृत् + काङ्कः ।) वार्त्ताङ्की । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वार्त्ताङ्कियनः, पु, (वार्त्ताङ्कनामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तियः ।
तत्पर्यायः । चैरिकः २ गूढपुरुषः ३ प्रविधिः ४
यथाह्वयः ५ अयसर्पः ६ मन्वित्वु ७ चरः ८
स्राशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३६८ ॥
वार्त्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादे वार्त्तां वहति यः ।
पसारी इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।
इत्यमरभरतौ । वार्त्तावहः ३ । इति शब्द-
रत्नावली । संवादवाहके, चि ॥
वार्त्ताङ्कः, पु, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्
ठक् ।) प्रवृत्तियः । चरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।
“दुर्गतो वार्त्ताङ्कजो लोभात् किं नाम ना
चरेत् ॥”
(वार्त्ता कथादित्वात् साधुः । ठक् ।) वैश्वः ।
(वार्त्ता चारोये साधुरिति । ठक् ।) वार्त्तक-
पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ताङ्की । इति
शब्दरत्नावली । (वृत्ती साधुरिति । वृत्ति +
“कथादिभ्यठक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।
सूत्रवृत्तिनिपुणे, चि ।)
वार्त्ताङ्कः, स्त्री, (वृत्तियंश्चविवृतिः । लज
साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यठक् ।” ४ । ४ । १०२ ।
इति ठक् ।) उक्ताङ्कतदुपस्तार्थयत्तीकारक-
ग्रन्थः । यथा,—
“उक्ताङ्कतदुपस्तार्थचिन्ताकारितु वार्त्ताङ्कम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
वार्त्ताङ्का, स्त्री, (वार्त्ताङ्क + टाप् ।) पत्नियेष्वयः ।
वटेर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गी २ ।
इति हारावली ॥
वार्त्तमः, पुं, (वृत्तम इत्यस्यापठं पुमान् । वृत्तवत्
+ अय् ।) अङ्कनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जयन्तः । वृत्तसम्बन्धिनि, चि ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।
“तदा च खे दुग्धभयो विनेदु-
गन्धर्वसिद्धाः समहप्रियङ्गाः ।
वार्त्तवलिङ्गैस्तेमभिरुवाना
मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरन्वयन् ॥”)
वार्हुर्, स्त्री, कथ्यालावीजम् । दक्षिणावर्त्तशुद्धः ।
काकचिषा । भारती । इति मेदिनी । २. २११ ॥
क्षमिजम् । जलम् । आम्बवीजम् । इति विश्वः ॥
वार्हुर्लं, स्त्री, (वार्भिः सलिलेर्दंलतीति । दल +
अच् । सदा मेघाच्छन्नवृष्टिपातात्तथालम् ।)
दुर्हिन्म् । इति मेदिनी । खे, ११६ ॥ तन्मते
पवर्गोऽयदिः । (बादल इति भाषा ॥)
वार्हुर्लः, पुं, (वार्दन्त्येऽनेनेति । दल + “पुंसि
संज्ञायां षः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति
षः ।) मेलानम् । वा तु मस्याधारः । इति
मेदिनी । खे, ११६ ॥
वार्हुर्कं, स्त्री, (वृह्याणां सवृहः । “गोचोचोऽोर-
भेति ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृह्याच्चेति ।”
काशिकोक्तेः उक् ।) वृहसंघातः । (वृहस्य
भावः कर्म वेति । मनोज्ञादित्वात् उक् ।)
वृहस्य भावः । वृहस्य कर्म । इति मेदिनी ।
के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।
२४ ।
“वाष्पे बालक्रिया पूर्व्वं तदह कौमारके च या ।
यौवने चापि या योग्या वार्हुर्के वनश्रया ॥”
चि, वृहः । यथा, नेषधे । १ । ७७ ।
“फलानि पुष्पाणि च पञ्चवे करे
वधोऽतिपातोऽदृगतवातवेपिते ।
स्थितेः समादाय महर्षिवाह्वाकाद्
वने तदातिथ्यमशिक्षि शाखिमः ॥”
“महर्षीणां तुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्हुर्को वृह-
स्तस्मात् । त्रियु स्याद्वाह्वाको वृह्णै कौवं तदभाव-
संघयोरिति वलः ॥” इति तट्टीका ।)
वार्हुर्कं, स्त्री, (वार्हुर्कमेव । वार्हुर्क + चतुर्वैद्यादि-
त्वात् सार्थं ञ्यप् ।) वृह्णवस्था । तत्पर्यायः ।
वार्हुर्कम् २ वृहलम् ३ स्याविरम् ४ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।
“आत्मानं मन्यमानाणि कृतज्ञत्वं अमान्तिता ।
वार्हुर्क्येन च राजेन्द्र । तपसा चैव कर्षिता ॥”)
वार्हुर्, पुं, (वारि जलानि धीयन्तेऽनेनेति । घा +
क्तिः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । ८ । २० । ३१ ।
“शोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तवल्तो महाशयः ।
अनन्तगुणवाह्मिश्च आदिदेवो महातुतिः ॥”)
वार्हुर्भवः, स्त्री, (वार्हुर् भवन्ते भवतीति । भू +
अच् ।) प्रोथीषवयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वार्हुर्भिः, पुं, (वार्हुर्भिकः । एषोऽरादित्वात्
कलोपः ।) वृह्याङ्गीवः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥
(यथा, मनौ । ३ । १५६ ।
“प्रियो यामस्य राक्षस्य कुनखी श्वावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्पत्ताभिर्वाह्मिषस्य ॥”)

वाङ्मय

वार्षिक

वालकः

वाङ्मयिकः, पुं, (उद्ग्रायं द्रव्यं उद्दिः तां प्रयच्छतीति। “प्रयच्छति गह्वरम्।” ४। ४। ३०। इति ट्क। “उद्दिष्टं ध्रुविभावो वक्तव्यः।” इति वार्त्तिकोक्तेः।
 ध्रुविभावः।) उद्दिजीवी। लभ्यसुक्। वाङ्मय-
 खोर इति सुदखोर इति च भाषा। तत्प-
 थ्यायः। कुसीदकः २ उद्ग्राजोवः २ वाङ्मयिः ४।
 इत्यमरः। कुसीदः ५ कुसीदिकः ६। इति
 शब्दरत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
 “समर्थं धान्यामदाय महार्धं यः प्रयच्छति।
 स वै वाङ्मयिको नाम ह्यथकथयच्चकृतः।”
 इति स्तुतिः ॥
 तस्य उद्दिप्रहयनियमो यथा, मनुः।
 “अश्रुतिभागं रक्षीयात् मासाद्वाङ्मयिकः
 श्रतात्।
 द्विकं शतं वा रक्षीयात् सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
 द्विकं शतं च रक्षानो न भवत्यर्थकिंस्वपी।
 शतकार्षार्थपथेऽश्रुतिभागं विप्रश्रुतिकाः पथ्याः”
 द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधं नियममतिक्रम्य
 अनापदि खयमन्यहारा वा स्वाच्छन्द्येन यो
 व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। अपदि तु
 खयं करोत्ये नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
 प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याहिकतत्त्वम् ॥
 वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयिर्भावः। वाङ्मयि + अच्।)
 धान्यवहनम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा,
 मनौ। ११। ६२।
 “कन्याया दूषयत्तैव वाङ्मयं व्रतलोपनम्।
 तद्वागाराभरदायामपत्यस्य च विक्रयः ॥”)
 वाङ्मयं स्त्री, (वाङ्मयः समुद्रस्येदमिति। वाङ्मयं +
 टच्।) द्रोणौलवयम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 वाङ्मयं, स्त्री, (वङ्मये इदमिति। वङ्मयं + चर्म्मणो
 ङच्। ५। १। १५। इति अच्।) चर्मरज्जुः।
 इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥
 वाङ्मयसः, ट्, (वाङ्मयं नासिकास्येति। “अच्-
 नासिकायाः संज्ञायां नसं चासूनात्” ५।
 ४। ११८। इति अच् नवादिशेषः। “पूर्व-
 पदात् संज्ञायामगः” ८। ४। ३। इति
 षत्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
 “निष्ठवं त्विन्द्रियचौर्यं श्वेतं उहमजापतिम्।
 वाङ्मयसः प्रोच्यतेऽसौ ह्ये कथं च संतुज्जवः”
 पंचविशेषः। यथा,—
 “नोषधीरो रक्तप्रथिः कृष्णपादः सितच्छेदः।
 वाङ्मयसः स्यात् पक्षीशो मम विद्योदरि-
 प्रियः ॥”
 तेषां वलिदानफलम्। यथा,—
 “रोहितस्य तु मत्स्यस्य मासेऽन्वाङ्मयस्य च।
 ढमिमाप्रोति वर्षाणां श्रवानि चैखिममिया ॥
 माह्वयायाच खड्गानां वधिरैः श्रतवाधि-
 कीम्।
 ढमिमाप्रोति परमां श्राह्वं वधिरैः कथा ॥”
 इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥* ॥
 तस्मान्निपिण्डमिर्षया,—
 “वाङ्मयवाभिर्षं कौहं कालशकं तथा मधु।

दौहित्राभिषमन्यच्च यद्वत्तं तत् कुलोद्भवैः ॥
 अनन्तां तां प्रयच्छन्ति हस्तिं गौरीसुतस्तथा।
 पिठृणां नाम सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पाध्यायः ॥
 “निविधं त्विन्द्रियचौर्यं श्वेतं उहमजापतिम्।
 वाङ्मयस्य तं प्राहुर्यात्रिकाः श्राद्धकर्मणि ॥
 रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।
 कृष्णवर्णं च तथा पक्षी वाङ्मयसो मतः ॥”
 कौहं रक्तच्छागः।
 “दौहित्रं खड्गमिथ्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः।
 कपिलाया हृतचैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥”
 गौरीसुतः दशवर्षोऽपि नः। इति तट्टीका ॥
 वाङ्मय(य)नसः, पु, वाङ्मयं नासिकायस्य। नासाया
 नसादेशः।) गणकः। गण्डार इति भाषा।
 यथा,—
 “वाङ्मयनस्येकचरो गणोत्साहश्च गणकः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वार्मटः, पुं, (वारि जले भट इव।) कुम्भीरः।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वार्मयं, स्त्री, (वर्मणां समूहः। वर्मन् + “भित्ता-
 दिभ्योऽङ्” ४। २। ३८। इति, अच्।) वर्मसमूहः।
 इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥
 वार्मिणं, स्त्री, (वर्मिणां समूहः। वर्मिन् + अच्।)
 वर्मिसमूहः। इत्यमरटीकायां खासी ॥
 वार्मिक, [च्] पु, (वाः वारि सुच्यतीति। सुच् +
 क्तिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
 भागवते। १०। २४। ६।
 “तं तात। वयमन्ये च वार्मिकां पतिमीश्वरम्।
 द्रव्येकमेतसा सिद्धैर्यजन्त क्रतुभिर्नराः ॥”)
 वायुद्भवं, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिवत्।)
 पद्मम्। इति धनञ्जयः ॥ जलजे, त्रि ॥
 वार्धं, त्रि, (वारि + अच्।) वारिसम्बन्धि। वारि-
 शब्दात् ष्याप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (उड सम्भक्तौ
 + “ऋहलोर्धत्” ३। १। २२४। इति ख्यत्।
 वरणीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। २१। २।
 “खधर्मन् देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्धम् ॥”
 निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५। १२८। ६।
 “स्त्रीभारे परिनिष्मिंसा पुंस्त्वार्थे वृत्तनिश्चया।
 भौत्रे प्रतिचकीर्षामि नास्मि वार्थ्येति वै पुनः ॥”)
 वाराशिः, पुं, (वारां राशिर्ष्येच।) समुद्रः। इति
 पुराणम् ॥ (वारासनशब्दात् प्रागर्षं स्यात् ॥)
 वार्मिटः, पुं, (वार्मिर्व्यक्ते वेष्टते इति। षट् +
 षर्षे कः।) वहिजम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वार्मणा, स्त्री, नौलीमन्त्रिका। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वार्षिकं, स्त्री, (वर्षस्येदम्। वर्ष + अच्। खार्थं कन्।)
 सुदुर्लभतत्पृथिवीदशभागान्नागं तभागविशेषः।
 यथा,—
 “दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीमिमाम्।
 द्वाङ्गुल्येऽदद्यादो मध्यदेशमवाप्तवान्।
 कोटये वार्षिकं क्षेत्रं रथ्यट्टवैभुव ह ॥”
 इति वज्रपुराणे वागरोपाख्यानध्यायः ॥

वार्षिभायवी, स्त्री, (उषभायोरपत्यं स्त्री। उष-
 भायु + अच्।) उषभायुकन्या। श्रीराधा।
 यथा,—
 “यथा परात्परः ज्ञायस्त्वप्यं वार्षिभायवी ॥”
 इति पाण्डोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
 वार्षिकं, स्त्री, (वर्षासु जातमिति। वर्षा + “वर्षाभ्य-
 ङक्” ४। ३। १८। इति ट्क।) चाय-
 माणा। इति मेदिनी। के, १५६ ॥
 वार्षिकः, त्रि, (वर्षे भवः। वर्ष + “कात्वात् ट्” १”
 ४। ३। ११। इति ट्क।) वर्षभवः। वात्स-
 रिकः। इति मेदिनी। के, १५६ ॥ (यथा,
 भागवते। ११। ११। ३७।
 “यात्रावलिविधानश्च सर्ववार्षिकपत्येऽसु ॥”)
 यथाच।
 “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ॥
 तस्यां ममेतन्वाहात्मा” पठित्वं समाहितैः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 वर्षाकालोद्भवश्च ॥ (यथा, अथारामराजव्याये ॥
 ४। ४। १।
 “तत्र वार्षिकदिनानि राघवो
 लीलाया मनियुहासु सचरन्।
 पकन्तुलफलभोगतोषितो
 लक्ष्मणेन सहितोऽवसन् सुखम् ॥”)
 वार्षिकी, स्त्री, (वर्षासु भवा। वर्ष + “वर्षाभ्य-
 ङक्” ४। ३। १८। इति ट्क।) जीव।) चाय
 माणा। इति राजनिर्घण्टः ॥
 वार्षिला, स्त्री, (वार्षिता शिवा। “शाकपार्थि-
 वादिनासुपसंस्थानं उत्तरपदलोपश्च ॥” २। १।
 ६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता शाकपार्थिवादिवत्
 समासः। एयोदरादित्वात् श्रयश्चः।) करका।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वार्षिकं, त्रि, वर्षयुग्मलः। उषघातोर्षिकप्रत्ययेन
 निष्पन्नो वर्षिकः। ततः खार्थे ष्याप्रत्ययः ॥
 वा(वा)र्षितं, स्त्री, (उहत्याः फलमिति। “अश्वादि-
 भ्योऽङ्” ४। ३। १६४। इति अच्।) विधान-
 सामर्थ्यात्तस्य फले न लुक्।) उहतीफलम्। इत्य-
 मरः ॥
 वा(वा)र्षितः, पुं, (उहद्रयस्यापत्यं पुमान्। उहद्रय
 + अच्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते। ४। १६। १६।
 “कंसः कुवोऽथ यवनेऽसुतश्च केशी-
 वार्षितश्चैव कवकौखरश्चासुतश्चाः ॥”
 उहद्रयस्येदमिति अच् ॥) उहद्रयराजसम्ब-
 न्धिनि, त्रि ॥
 वा(वा)र्षितः, पुं, (उहद्रयस्यापत्यं पुमान्। उह-
 द्रय + इच्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वा(वा)र्षिकः, पुं, स्त्री, पारिहाय्यः। अङ्गुरीयके,
 त्रि। इति मेदिनी। के, १५६ ॥ अस्थार्थान्त-
 राख्य पवर्गायवकारादौ द्रष्टव्यानि ॥ (गन्धसुक्त-
 द्रव्यविशेषः, पुं। यथा, उहद्रयं हितवाम् ॥ ७७। ५।
 “त्वक्कुहरेखनलिका शुकुकारसतगरवालकैस्तुत्यैः।
 के श्रद्रपत्रविमिश्रैर्नैरपतियोग्यं शिरःस्नानम् ॥”)

वासकः

इति वैमनन्त्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । ५० ।

“विहारावसथेस्त्रेव वीरा वासमरोचयन् ॥”) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुगन्धिः । इति वासधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्थानविशेषे वासस्य कर्मवाक्यार्थत्वं यथा,—

देवयानुवाच ।

“वेदाहं तात बालापि कार्यायान्तु गतागतिम् । क्रोधे चैवाभिवादे वा वेद चापि बलावसम् ॥ शिष्यस्याशिष्यरूपेर्हि न चन्मर्थं बुभूषता । तस्मात् सङ्कीर्णरूपेण वासो मम न रोचते ॥ पुसो येनाभिनन्दन्ति तृप्तेनाभिननेन च । न तेभ्य च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो पापबुद्धिभ्यु ॥ ये त्वेवमभिजानन्ति तृप्तेनापि जनेन च । तेषु साधुषु वसत्यं स वासः श्रेय उच्यते ॥” इति मात्स्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । “धार्मिकैरावृते ग्रामे न आधिबहुले भ्रष्टम् । न शूद्रराज्ये निवसेन् न पायज्जनेर्दृते ॥ हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्णपश्चिमयोः प्रुभम् । सुक्ता समुद्रयोर्द्वयं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥ अर्द्धक्रोशान्दीकूलं वर्जयित्वा द्विजोचमः ॥ नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्यत्रग्रामसन्निधौ ॥ न संवसेत् पतितेन च खालेन पुङ्गवैः । न मूर्खैर्नावलिमैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥” इति कौर्म्ये उपविभाग २५ अध्यायः ॥

वासः, [सु] क्ली, (वस्यतेऽनेति । वस आच्छादने + “वसेति”) उणा० ४ । २।१० । इत्यसुन । स च णित् । वस्त्वम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च त्तमन्येन धारयेत् ॥”) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासकः, पु, (वासयतीति । वासि + क्तुक् ।) वृक्ष-विशेषः । वाकच इति भाषा । तत्पर्यायः । वैद्यमाता २ सिंही ३ वासिका ४ वृषः ५ अटस्थः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तकः ८ । इत्यमरः ॥ वाप्रा ६ वापिका १० वृषः ११ अटस्थः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥ वासा १४ वासः १५ वाजी १६ वैद्यसिंही १७ माद्वसिंही १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासका १९ सिंहपत्रो २० । इति जटाधरः ॥ सिंहाका २१ भिषग्दमाता २२ वसादनी २३ सिंहुसुखी २४ कण्ठोरवी २५ श्रितकर्णो २६ वाजिदन्ती २७ वासा २८ पशुसुखी २९ सिंहपत्रो ३० श्लेष्माबी ३१ । अख गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । काशरक्त-पित्तकामलाकफपत्रैकत्वञ्चरश्वासचयनाश्लिष्व । तनुपुष्यगुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । कास-क्षयहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । “वासको वासिका वासा भिषग्दमाता च सिंहीका । सिंहास्यो वाजिदन्तः स्यादाटस्थोऽटस्थकः ॥

वासक

आटस्थो वयो नात्वा सिंहपर्णश्च स स्मृतः । वासको वासकतु सत्यः कल्पितासनाशनः ॥ तित्तसुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तुर्जित्तित्तु । आसकावल्परच्छर्दिमोहकुष्ठचयापहः ॥” इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

गानाङ्गविशेषः । यथा,— “मनोहरोऽयं कन्दर्पशारनन्दन एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥” केषाञ्चिन्मते नामान्यपि पृथक् । “विनोदो वरदक्षेव नन्दः कुसुद एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥” इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वासरः । इति वासकसञ्ज्ञाशब्दार्थे आलङ्कारिकाः)

वासकर्णो, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥ वासकसञ्ज्ञा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे सञ्जतीति । सञ् + अच् । टाप् । यदा, वासकं वासवेक्ष्य सञ्जयतीति । सञ्जि + अच् । टाप् ।) स्त्रीयादिनाधिकामिदः । (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलज्ज्या विसपति रीदिति वासकसञ्ज्ञा ॥”) तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्यं विश्व या सुरतसामर्थ्यो सञ्जीकरोति सा वासकसञ्ज्ञा । वासको वासरः । अस्याश्चेष्टा मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्रसामग्रीविधान-मार्गविलोकनादयः । सुभावावासकसञ्ज्ञा यथा, “ह्यारं गुम्फति नारकातिचरिचरं यथाति काञ्चीलता दीपं त्वस्यति किञ्च तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते पुनः ।

आलीनामिति वासकस्य रचनौ कामाङ्गरूपाः क्रियाः साचिस्फोरसुखी नवोऽसुसुखी दूरात् समुह्नी-कृते ॥”

मथ्या वासकसञ्ज्ञा यथा,— “शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकात् कङ्कार-हारसङ्घं चित्रप्रेक्ष्यकैतवेन किमपि द्वारं मनुह्वीकृते । यज्ञाव्याभरणं नवसङ्घचरी भूषात्रिगीषामिषा-दित्यं पद्मद्वयः प्रतीक्ष्य चरितं स्फोराननोभूत् स्फोरः ॥”

प्रौढा वासकसञ्ज्ञा यथा,— “कृतं वपुषि भूषणं चिह्नरघोरणी धूपिता कृता शयनसन्निधौ क्रुत्कवीटिकासम्भृतिः । अकारि हरिषोडशा भवनमेव देहल्लघा स्फुरतुकनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥” मनोरथश्च यथा,—

“आवधोरङ्गयोर्द्वे भूयो विरहपङ्कवः । अद्वैते च स्मितस्फूर्तिं न स्यादन्धोन्धवीक्ष-याम् ॥”

परकीया वासकसञ्ज्ञा यथा,—

वासना

“श्वश्रुं खापयितुं कृत्वेन च तिरोधने प्रदीपा-ङ्कुरान् धने सौधकपोतपोतनिन्दैः वाङ्कितिकं चिहितम् ॥

श्वश्रुतुपार्श्वविवर्तिताङ्गलतिकं लोखतुकपोल-लुति कापि कापि काराम्बुर्जं प्रियधिया तत्त्वान्निकं व्यस्यति ॥” इति रघमङ्गरी ॥

(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ । “कुरते मखनं यस्याः सञ्जिते वासवेक्ष्यनि । सा तु वासकसञ्ज्ञा स्याद्विदितप्रियङ्गमा ॥”) वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

वासयहं, स्त्री, (वासाय यहम् ।) गर्भागारम् । इत्यमरः ॥ “ह्ये यहसम्यभागे प्रथमयष्टे च यहान्तर्गृहे द्वेषिके निव्यातत्वात् गर्भं इवागारं गर्भागारम् । वासाय यहं वासयहम् । वास-वेष्णादि चान्न ॥” इति भरतः ॥ (यथा, वृहत्-संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासयहाण्यि च विन्ध्याद् विप्रदीनासुदग्दग्गाद्यानि । विप्रदाश्च यथा भवनम् भवन्ति ताव्येव दृविण्यतः ॥”) वासतः, पु (वास्यते इति । वाह् शब्दे + वाह्ल-कात् अतच् ।) गर्हभः । इति शब्दरत्नावली ॥ वासतेथी, स्त्री, (वसतौ साधुरिति । वसति + “प्रथ्यतिथिवसतिक्षपतेऽण् ।” ४ । ४ । १०४ । इति ङ् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वसतिसाधुमान्ने, त्रि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ । “वनेषु वासतेयेषु निषसन् पर्यसंस्तरः । श्रेयोत्यायं श्वगात् विध्वन्नातिथेयो विचक्रमे ॥”) वासनं, स्त्री, (वास्यते इति । वासि + ल्युट् ।) धूपनम् । वारिधानी । वस्त्वम् । इति मेदिनी । नै, १२६ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“आधिसीमोपनिक्षेपणङ्गवानधनैर्विना । तथोपनिधिरानश्चोच्चियायां धनैरिह ॥” उपनिक्षेपस्तु । “वाङ्गनस्यमानाश्चाय समुद्रं यद्विधीयते ॥” इति नारदीयैः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्युदादिकं समुद्रं यस्यादियुतम् । इति अथर्वारतस्त्वम् ॥ वसन-सम्बन्धिनि, त्रि (वसनेन क्रीतमिति । वसन + “श्रतमानविश्रतिकसहस्रवसनादङ् ॥” ५ । १ । २७ । इति अथ । वसनेन क्रीते च, त्रि ।) वासना, स्त्री, (वासयति कर्मणा योजयति जीव-मनोऽतीति । वस + शिच् + शृच् । टाप् ।) प्राज्ञाशा । (यथा, भागवते । २ । २ । २ ।

“प्राश्नस्य हि ब्रह्मण्य एव पत्या यन्नामभिर्धायति धीरपार्थः ।

वासन्ती

परिभ्रमंस्तु न विन्दतेऽर्थात्
माशामये वासनया प्रयानः ॥”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ स्मृतिहेतुः ।
तत्पर्यायः । अंखारः २ भावना ३ । इति जटा-
धरः । देहात्मबुद्धिजन्यमिथ्याअंखारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—

“वन्द्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च ।
धातुर्व्यस निवासति वासना तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(अर्कस्य भाष्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।
“अर्कस्य वासना भाष्या पुत्रास्तर्वादयः
स्मृताः ॥”)

वासन्तः, पुं, (वसन्ते भवः । वसन्त + “सन्धि-
वेलाद्गतुचयेनेभ्योऽथ ॥” ४।३।१६ । इति अण् ।
उङ् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ कौकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । सुन्नः । इति
त्रिकाश्रयेः ॥ कण्ठासुन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनद्वयः । इति शब्दमाला ॥ अयहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तो मेष चि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वासन्तिकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कण्ठप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वसन्ते उन्नम् । वसन्त
+ “प्रोक्षवसन्तादन्तरस्याम् ॥” ४ । ३ । ४६ ।
इति युञ् । (वसन्तो मेष, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमघौते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिभ्यश्च ॥” ४।२।६३ । इति टक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिक्रिषी वेहा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिति । “वसन्तात् च ।” ४ । ३ । २० ।
इति टच् । वसन्तसम्बन्धि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रथवशिरस्त्रिपदां वाविर्वां प्रैश्ववासन्ति-
कान् भासानधीयावमप्यचमवेतर्क्यं यादृशया-
साच ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्येयमिति । वसन्त + अण् ।
डोष् ।) माधवी । यथौ । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्यिताः ।
केतकाः सिन्धुवाराश्च वासन्यश्च सुपुष्यिताः ॥”)
पाटला । इति विष्णुः ॥ कामोत्सवः । तत्पर्यायः ।
चैत्रावली २ मधुत्ववः ३ सुवसनः ४ काम-
महः ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाश्रयेः ॥
गणिकारी । पुष्यलताविशेषः । तत्पर्यायः ।
प्रहसन्ती २ वसन्ता ३ माधवी ४ मन्दा-
जातिः ५ प्रीतसहा ६ मधुवहुला ७ वसन्त-
दूती ८ अस्त्रा गुणाः । शिशिरालम् । हृद्यत्वम् ।
सुरभित्वम् । अमकारित्वम् । धम्मिक्तामोदित्वम् ।
मन्दमदोन्मादवदाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
नवमल्लिका । नेवारि इति चिन्वी भाषा ॥
यथा,—
“नेपाली कथिता तज्ज्ञेः सप्तवा नवमल्लिका ।

वासन्ती

वासन्ती प्रीतला लज्जी तिल्ला दीधजयास-
जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वासनतीदुर्गापूजाप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये शुक्लपक्षे नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां वदा ॥”
भविव्योत्तरे ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विस्वर्जयेत् ॥”
कालकौमुद्यां जावालिः ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विस्वर्जयेत् ॥”
नानाविधेषु वलिभिर्मेषामिदोषवञ्जितेः ।
विचित्राभरणैः पार्थे पट्टवस्त्रादिभिस्तथा ।

सर्वं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
रैषितान् लभते कामान् पुत्रपौत्राण्येकानुभूय ॥”
अत्र भविष्योत्तरे निरुपप्रदामासशब्दसङ्केतात्

भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति
मीनस्थरथारम्भचान्द्रमासौयतिधिपरम् । सौर-
रथारम्भे कदाचित् सप्तम्यादितिधनयाला-

भात् तद्वर्षे तनुजल्लोपः स्यात् । न चेष्टापति
भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिचवचने
वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च निवृत्तम् । एतद्विद्वत्

कालविद्वेने । सर्वं जावाली शेषवचनपरार्द्धे
पुत्रादिरूपफलयवगतौ काम्यत्वम् । तत्रश्च
काम्यतया पूजने क्तिने प्रसङ्गात् निवृत्तसिद्धिः ।

“सितादस्यात् चैत्रस्य पुष्येस्तु कालसम्भवेः ॥
अशोकैरपि यः ज्ञेयान् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।
न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यय दुर्गतिः ॥”
इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकथ

उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।
“नमस्यां पूजयेद्देवीं मङ्गिवासुरमर्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरुकसूरौघपान्नश्चतुर्पणैः ।
दमनेसूरपक्षेश्च विजयाशुष्पदं लभेत् ॥”

इत्यनेन केवलनवमीकथ उक्तः । अथस्या तु
भारतीयपूजाप्रकरणोक्ता स्यात् । विशेषस्त्वत्र
बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधिताया बोधनासम्भ-
वान् । इति प्राक् विद्वत् । शोमादिकश्च पूर्ण-

वज्ज्ञेयमिति हिक् । इति दुर्गास्तवविवेकः ॥* ॥
अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा स्तुता सा गोलोके कञ्चन परमात्मना ।
संपूष्य मधुमासे च प्रीतेन रासमण्डले ॥
मधुकौटभयोर्बुद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्रायसङ्घटे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ६३ अध्यायः ॥
(चतुर्दशान्तरुत्तिसिधेशः । इति कृन्दो-
मञ्जरी । अस्या लज्जणादिकं कृन्दःशब्दे द्रष्ट-
यम् ॥)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासनती तदास्या पूजा ।)
चैत्रमासौयदुर्गापूजा । यथा,—

वासागा

“चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।
प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्वा प्रपूजयेत् ॥”
इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—
“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वाह्णे साधकोत्तमः ।
रक्तवासैरक्तपुष्पैर्बलिभिः पूजयेन्निवाम् ॥”

इति च माघातन्त्रे ७ पटलः ॥
अपि च ।
“विशेषाच्चैत्रमासस्य वा तिथिः स्यात् सिता-
ष्टमी ।

तस्यां यः पूजयेद्भक्त्वा प्रसादयति मां भुवम् ॥”
इति शास्त्रवैतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पु, (वासाय सुगन्धार्थं शुष्यते इति ।
युञ् + घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “द्वे आदिर
इति ख्याते । पटरसा चोदे इत्यन्व । चूर्णान्ते
प्रैर्यन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रैर्ये व्यल् । वासे सुरभौ-

करणे शुष्यन्ते उपशुष्यन्ते इति घञि वास-
योगः ।” इति तट्टीकार्याभरणः ॥ तत्पर्यायः ।
गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वासरः, पु, कौ, (वासयतीति । वस् + शिच् +
“अन्तिकमिभ्यमिचमिदेविवाविभ्यश्चि ॥” उथा०
३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।

“प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रधाताः सप्त वासराः ॥”)
नागप्रभेदे, पु । इति मेदिनी । रे, २१३ ॥

वासवः, पु, (वसुरवः प्रजापत्यः ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २० ।
“सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः ।
अथक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥”)

वासवी, स्त्री, (वसोरपत्यं स्त्री । वसु + अण् ।
डौप् ।) आसमाता । यथा,—
“वासव्यास्ता सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।
शोभनगन्धा दासेवी शौलं कायनवीवहः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।
“दियां तां वासवी कन्यां रम्भोक्तं सुनिपुङ्गवः ।
सङ्गमं मम कन्यायि । कुर्वन्नेत्यथभाषत ॥”)

वासवस्त्रा, स्त्री, (वासं यद् वस्त्रयतीति । वस्त्र +
शिच् + अण् । टाप् ।) वायिकाभेदः । यथा,
“खडितोत्कण्डिता लब्धा तथा प्रोषितमर्चुका ।
कलहान्तरिता वासवस्त्रा खाधीनमर्चुका ॥
अभिसारिकाप्यष्टौ ता बन्धकां पान्शुलासती ॥”
इति जटाधरः ॥

अस्या विवरणं वासकसत्त्वाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस् + शिच् + अण् ।
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वैद्यके ।

“वासायां विद्यमानावासायाणां जीवितस्य च ।
रक्तपित्तौ क्षयो कायो किमर्थमवशीदति ॥”)
वासागरं, स्त्री, (वासाय वासस्य वा आगारम् ।)
वासयद्गम् । तत्पर्यायः । भोगयद्गम् कन्याः ३

३ पञ्चाटः ४ निष्कटः ५। इति त्रिकाख-
शेषः ॥

वासिः, पुं, (वसनिवासे + "वसिपिपिचिरा-
जीति" उणा० ४।१२४। इति इच् । कुटार-
भेदः । वाइच इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥

वासिका, स्त्री, (वासेव । स्वार्थे कन् । टाप् । अत
इत्वच् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मिति । वास + क्तः ।)
सतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ । ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥

वासितः, त्रि, (वास्यते स्मिति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीजनः । तत्पर्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भाष्ये प्राप्यते भावितं भू क ड प्राप्नो कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति ज्ञान्तात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
ख्यातः । वस्त्रवेधितः । इति धरणिः ॥

वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥

वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इनिः ।) शुक्लभिरुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वासिष्ठ, स्त्री, रुधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वासिष्ठं, त्रि, वसिष्ठस्तयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
ज्ञातमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निबन्धम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥

वासो, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तक्षणी । वाइस इति ख्याता-
खम् । इति त्रिकाखशेषः ॥

वासुः, पुं, (सर्वोऽत्र वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वासु + वाङ्मूलकात् उण् । इति १।१ सख्यक
उणादिसङ्घटो उज्ज्वलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाखशेषः ॥ श्रीविवासीऽप्यसौ वासुः ।
इति जटाधरश्च ॥ विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इच् ।
अङ्घ्रिपतिः । तत्पर्यायः । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकेयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्वैधा,—

“सुरराज चन्द्रिरे सर्पास्त्रेषां रात्रा तु तक्षकः ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधतमोऽधिकः ॥”
इति वट्टिपुराण्ये काश्यपीयवधः ॥

(जरत्कारसुनिपत्नी मनसादेवी तु अख्येव
भगिनी ।

“आसौकस्य सुनेमाता भगिनी वासुके स्त्रिया ।
जरत्कारसुनेः पत्नी नागमातर्वनीऽस्तु ते ॥”

इति मनवाप्रणाममन्त्रः ॥)

वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इच् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासुकेयस्वया, [ऋ] स्त्री, (वासुकेयस्य वासुके-
स्वया भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
“वृष्यन्वकट्टाणिकस्यश्च ॥” ४ । १ । ११४ ।

इति अण् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + वाङ्मूलकात् उण्
वासु । वासुचासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।

अस्य नामनिबन्धेषु परतो ज्ञेया । श्रीकण्ठः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सखः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५

षडङ्गणितु ६ षड्विन्दः ७ प्रसिद्धङ्गः ८ प्रशि-
भद्रः ९ गदायजः १० मार्जः ११ वधुः १२

वीहिताक्षः १३ परमाण्डङ्गकः १४ । इति
शब्दमाला ॥ अन्यत् कण्ठ्याश्चे द्रष्टव्यम् ॥

श्रीकण्ठ्याशरीरस्य निबन्धं यथा,—
श्रीसनकुमार उवाच ।

“भद्रं वो सुनयः शश्वत्पसां फलमोषितम् ।
कण्ठस्य कुण्डलप्रभं शिववीजस्य निष्कलम् ॥

साम्भृतं कुण्डलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधेऽहं हृदस्य परस्य प्रकलतरपि ॥

निर्गण्यस्य निरोहस्य सर्वबीजस्य तेजसः ।
भारावतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्भृतम् ॥

श्रीकण्ठ उवाच ।
शरीरधारिणस्यापि कुण्डलप्रभमोषितम् ।
तत्कथं कुण्डलप्रभं मयि विप्र न विद्यते ॥

सनत्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृते नाथ सन्ततश्च शुभाशुभम् ।
निबन्धेऽहं चोमशौचे शिवप्रभमनर्धकम् ॥

श्रीभगवाहुवाच ।
यो यो विषहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां निबन्धं प्रकृतं विना ॥

सनत्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दूद्भवा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कर्णं प्रकृतिनापश्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥

सर्वबीजस्य सर्वोद्भिर्वाञ्छ भगवान् स्वयम् ।
सर्वेशामवताराणां प्रधानं बीजमथयम् ॥

कृत्वा वदन्ति वेदाश्च निबन्धं निबन्धं सनातनम् ।
व्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमौश्वरम् ॥

मायया सगुण्यश्चैव मायेयं निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्त्रया वेदविदः प्रभो ॥

श्रीकण्ठ उवाच ।
साम्भृतं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कर्णं न प्राकृतो विप्र शिवप्रभमभोषितम् ॥

सनत्कुमार उवाच ।
वासुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥

वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्भुजं च ।
पुराणेष्वितिहासेषु यात्रादिषु च दृश्यते ॥

रक्तवीर्याश्रितो देहः कृते वेदे निरूपितः ।
साक्षिणो सुनयश्चात्र धर्मैः सर्वत्र एव हि ॥

साक्षिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्भृतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजम्बखण्डे ८७ अध्यायः ॥

तस्य नामन्युत्पत्तिः ।
“सर्वत्रासौ समसश्च वसत्यनेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥”
इति विश्वपुराण्ये १ अंशे २ अध्यायः ॥

अपि च ।
“सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥

खाखिक्यजनकायाह वृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामयाख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्ततः ॥

भूतेषु वसते सोऽन्तर्भवसन्त्यत्र च तानि यतु ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रसुः ॥”

इति तत्रैव । ६ । ५ । ८०—८२ ॥ ॥

(तथा च महाभारते । ५ । ७० । ३ ।
“वसनात् सर्वभूतानां वसुलात् देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेदो दृहत्वात् विश्वरूप्यते ॥”)

अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—
“बीजस्तु वासुदेवस्य पुरेव प्रतिपादितम् ।
तदङ्गमन्त्रं राजेश्वर द्वादशाक्षरमुच्यते ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय कौर्ण्यम् ॥
अङ्गमन्त्रं तथेतस्य वासुदेवस्य कौर्ण्यम् ॥

अस्य प्रत्यङ्गरूपम् दधिवागमनर्धकम् ॥
तस्य मन्त्रं नरयेष्ठ श्रमना भावितं श्रेष्ठम् ॥

ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ॥
पदस्तु सुरपतये चतुर्थं न महावलम् ॥

खाहानं हृदयास्रं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।
मन्त्रद्वयस्तु यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥

स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।
सर्वस्मृत्तरत्नोक्तः क्रमो श्राद्धः प्रपूजने ॥

चिदु मन्त्रेषु च बुधो विशेषं श्रेष्ठम् भूपते ।
रूपस्तु बीजमन्त्रस्य प्रथमं श्रेष्ठम् भूपते ॥

पूर्वचक्रोपमः शुकः पञ्चिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहशृत् ॥

दक्षिणोर्ध्वं गदां धत्ते तदधो विक्रमात्मजम् ।
वामोर्ध्वं चक्रमन्त्रधत्ते धत्तेऽथः शुकमेव च ॥

श्रीवत्सवत्साः सततं कौस्तुभं हृदि चाहुतम् ।
धत्ते कञ्चै स्रग्धो वामे तूष्णीं वागपूरितम् ॥

दक्षिणे कौशवं खड्गं चन्द्रवं च श्राराशनम् ।
श्रीर्षे किरोटं सद्योतं कर्णयोः कुण्डलद्वयम् ॥

आजासुलनिर्नी चित्रां खर्यमालां गलास्थि-
ताम् ॥

दधानं दक्षिणे देवी शिखं पार्श्वे तु विभ्रतम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चिन्तयेद्दरदं हरिम् ॥

मन्त्रस्य बीजरूपस्तु कथितं तव पाथिव ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत् श्रेष्ठञ्च मे ॥

नीलोत्पलदलप्रभामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वे स्थितं पद्मं गदाश्चाधः पञ्चोदयेत् ॥

वामोर्ध्वचक्रमन्त्रेषु श्रेष्ठञ्च विभ्रतम् ।
चिन्तयेद्दरदं देवं सर्वमन्त्रञ्च पूर्वंवत् ॥

अष्टादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विस्तरम् ॥
श्रेष्ठस्य राजस्रवहृत्तो दारिद्र्यभयमञ्जनम् ॥

पूर्वोक्तसदृशं कामं शुक्लवस्त्रं विचिन्तयेत् ॥
करे विचिन्तयेद्दामे पीयूषापूरितं घटम् ॥

दध्नात्रकण्ठर्वशुक्तं दक्षिणे खर्यं भाजनम् ॥
पद्मासनगतं देवं चक्रमन्त्रस्य मध्याम् ॥

वासौकः

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणाहामनं सदा ।
 ईषद्वाचसमायुक्तं चिकीर्षेयं विक्रमम् ।
 चिन्तयेद्दरदं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥#॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्चं सङ्गते ।
 अष्टम्यामहंरात्रौ च तस्यै जातो जनार्दनः ॥
 इन्द्रीवरदलश्यामः पद्मपत्रावृते चण्डः ।
 चतुर्भुजः सुन्दरान्तो दिव्याभरणभूषितः ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभोरस्त्रो वनमाणाविभूषितः ।
 वसुदेवस्य जातोऽथौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥#॥

तस्य चतुर्धा स्मृतिर्यथा,—

“एकं शिवं जगत् कर्तुं चाप्य नारायणः स्मितः ।
 चतुर्हस्तैर्विस्थितो यामौ सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
 एका भगवतो स्मृतिर्ज्ञानरूपा प्रियामसा ।
 वासुदेवमिधाना सा गुणतीता सुनिष्कला ॥
 द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसौ श्रेष्ठसंज्ञिता ।
 निहन्ति सकलांश्चान्ते वैख्यौ परमा तनुः ॥
 सत्त्वोद्विक्ता लवीयान्या प्रदुग्धं त्रि च संज्ञिता ।
 जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्भुवा ॥
 चतुर्थी वासुदेवस्य स्मृतिर्ज्ञानौ ससंज्ञिता ।
 राजसी चानिब्रह्माख्या प्रादुर्भासी षट्-
 कारिका ॥

यः स्वपितृखिलं हत्वा प्रदुग्धं न सह प्रसुः ।
 नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासमंकरो हि सः ॥
 या सा नारायणतनुः प्रदुग्धाख्या सुनीश्वराः ।
 तथा संभोह्येदित्थं सदेवासुरमातुषम् ॥
 सेव सर्वजगत्सृष्टिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
 वासुदेवो ह्यनन्तात्मा जेषो निर्गुणो हरिः ॥
 प्रधानं पुरुषः कालस्तद्वत् त्रयमस्तुतमम् ।
 वासुदेवात्मकं निखमेतत् विज्ञानसुखते ॥
 एकवेदं चतुर्व्याहं चतुर्हा पुनरभ्युतः ।
 विभेद वासुदेवोऽथौ प्रदुग्धो हरिरथयः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्गुरी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्गुरी)
 श्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
 कारिणी च ॥

वासुपूर्यः, पु, (वासुनारायण इव पूर्यः)
 जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥
 वासुमनः, पु, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 विष्णुपारादि-शैशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावातुस्तुत्यात् सरति मखिरुचा भास-
 मानासमाना
 साकं धाकन्मंसे वसति विद्वधती वासुमनं
 सुमनसु ॥”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः ।
 भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासुः, स्त्री, (वासते खड्ग इति । वास + वाङ्-
 क्वात् ऊः ।) नाथोक्तौ वावा । इत्यमरः ॥

वासौकः, [सु] स्त्री, (वासाय कोकः स्थानम्)
 वासवश्चम् । यथा,—

वास्तु

“गमांगारेऽपवरको वासौकः शयनास्यदम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, स्त्री, (वस्त्वव । वस्तु + अण् ।) यथार्थ-
 भूतम् । यथा,—

“धर्मः प्रोक्तमितकैतवोऽत्र परमो निर्मलरागां
 सतां

वेद्यं वास्तवमव वस्तु शिवदं तापत्रयोक्कूलनम् ॥”

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यदा, वास्तव-
 शब्देन वस्तुवोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्यं जगच्च
 तत् सर्वं वस्त्वव न ततः पृथक् ॥” इति तट्टी-
 कार्यां श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
 भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
 ष्यिकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोषा, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्तु वास्तवा लघा इति नामद्वयमिति साधु-
 पाठः ॥

वास्तवः, त्रि, वसतीति वस + “वसेस्तथत् कर्त्तरि
 षिञ् ॥” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा
 वासकर्त्ता । कर्त्तरित्यत् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे । (यथा, कथासरित्सागरे । २८ ।
 १०७ ।

“इहैवास्मि महाराज वास्तवो नगरे द्विजः ॥”)
 वासयोश्च । वसती, पु ॥

वास्तु, स्त्री, वास्तुकशास्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तु, स्त्री पु, (वसति प्राग्विभो यत् । वस निपासे
 + “वसेरगारे षिञ् ॥” उणा० १ । ७० । इति
 तुण् । स च षित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
 पत्न्यायः । वेशभूः २ । इत्यमरः ॥ पोतः ३ वाटो
 ४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपोतकः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरण्यप्रमा-
 णादियथा,—

श्रीहरिश्वाच ।

“वास्तु संक्षेपतो वस्त्वे गृहादौ विनशाशनम् ।
 ईशानकोणादारभ्य ह्येकाशीतिपदे यजेत् ॥
 ईशाने च प्रिरःपदौ नैर्ऋतंऽभ्यानिजे करौ ।
 आवाचवाचवेष्टमादौ पुरे शाने बयिक्पथे ॥
 प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमर्सेषु च ।
 हाञ्जिंशत् सुरात् वास्त्रे तदन्तश्च त्रयोदश ॥
 ईशान्वेवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिश्रायुधः ।
 स्वर्गः सखी श्मशान्वे आकाशो वायुरेव च ॥
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षेत्रत्रयमाद्रुमौ ।
 गन्धर्वांश्चङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ॥
 दौवारिकोऽथ सुभरीः पुष्यदन्तो गणाधिपः ।
 असुरः शंषपापौ च दोगोऽर्हिर्मख एव च ॥
 भस्माटः सोमवर्षी च अदितिश्च दितिसुधा ।
 बह्विर्हाञ्जिंशदेति तु तदन्तश्चतुरः श्मश ॥
 ईशानाद्विचतुष्कोण्यसंस्थितान् पूजयेद्दुधः ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो वदन्सुधैव च ॥
 मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्मादौ च समीपमान् ।
 देवानेकोत्तरानेतान् पूर्वोऽदौ नामतः श्मश ॥

वास्तु

अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।

मित्रोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवस्त्रश्च परितो ब्रह्मणः स्तुताः ।

ईशानकोणादारभ्य दुर्ज्येयो वंश उच्यते ॥

आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्हरः ।

अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥

नादिका कारिका नाम शक्राङ्गन्धर्वगा पुनः ।

वास्तुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादद्वन्द्वेव ॥

सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्यामेभ्यं महानसम् ॥

रूपनिर्गमये येन पूर्वतः सत्रमखपम् ॥

गन्धपुष्पायुहं कार्यमेशान्यां पद्मसुतम् ।

भाङ्गागारश्च कौर्वेयां गोष्ठागारश्च वायवे ॥

उद्गाथयश्च वारुण्यां वातायनसमन्वितम् ॥

समित्तुकुशैल्यनस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥

अथ्यागतालयं रम्यं श्यासनसपाङ्काम् ॥

तोयाग्निदोपसद्भ्यल्यैर्युक्तां दक्षिणतो भवेत् ॥

गृहान्तराणि सर्वानि सजलेः कदलीयुहैः ॥

पश्चवैश्वं कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥

प्राकारं तद्विद्वेद्यात् पञ्चदशं प्रमायतः ॥

एव विष्णुशर्मं कुर्व्यादंशोपवनेयं तम् ॥

चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।

मध्ये चतुष्यदौ ब्रह्मा द्विपदास्त्र्यमादयः ॥

कर्णे चैवाथ पस्त्राद्यास्तथा देवाः प्रकीर्तिताः ॥

तेभ्योऽप्यभयतः साह्यां अन्त्येऽपि द्विपदाः सुराः ॥

चतुःषष्टिपदे देवा इत्येव परिकीर्तिताः ॥

ईशानाद्यास्तथा बाह्ये देवाद्या हेतुकादयः ॥

हेतुकस्त्रिपुरान्तश्च अविर्वाताजको यमः ॥

अभिजिह्वः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ॥

ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥

आकाशे गन्धमाली स्थात् क्षेत्रपालास्तथा
 यजेत् ॥
 विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिद्वारं च कारयेत् ॥
 वसुभिर्भागशुद्धिं श्रेषाद्वादायमादरिष्येत् ॥
 पुनर्गमितमष्टाभिक्त्वभागान् भाञ्चयेत् ॥
 यस्त्वेवं तद्वेष्टेच्च भागेऽहं च यं भवेत् ॥
 यश्च चतुर्गुणं कृत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥
 श्रेष्ठमर्थं विजानीयात् देवलास्य मतं यथा ॥
 अष्टाभिर्गमितं पिच्छेष्टिभिर्भागहारितम् ॥
 यस्त्वेवम् भवेत्क्षीवं मरयं भूवहारितम् ॥
 वास्तुकोटिं गृहं कुर्यात् न पृष्टे मानवः सदा ॥
 वामपार्श्वेन स्वपिति नात्र कार्या विचारया ।
 विहङ्कन्यातुक्तायाश्च द्वारं शुद्धेदधोत्तरम् ॥
 एवञ्च दृष्टिकादौ स्थात् पूर्वदक्षिणपश्चिमम् ॥
 द्वारं दीर्घाहं विस्तारं द्वाराख्यदौ स्तुतानि च ॥
 सुतास्तुप्रेक्षणीयत्वं सुश्रावं कृत्वाभूषणम् ॥
 पुत्रहोतनुम् रौम्येण वीर्येण दक्षिणे तथा ॥
 बहोऽवन्वश्चतुर्वृद्धिः पुत्रलाभस्तुष्टिदे ।
 धनदं रुपपौडारमर्धनं दोगदं जले ॥
 रुपभोतिस्तेतापला अनपलश्च वैरिदम् ॥
 अर्थवं वार्थेहाश्वेन दीर्घं पुत्रशुद्धिदम् ॥
 द्वाराख्युत्तरसंज्ञानि पूर्वोद्गाथि वृषन्वहम् ॥

वास्तु

अग्निमीतिवहुकन्या धनसम्मानकोपदम् ॥
 राजन्नं कोपदं पूर्वं कृततो द्वारमीरितम् ।
 ईशानादौ भवेत् पूर्वं आग्निवादी तु दक्षिणे ॥
 नैऋत्यादौ पश्चिमे स्थात् वायवादी तु चोत्तरे ।
 अष्टभागे कृते भागे द्वारायाश्च फलाफलम् ॥
 अथत्यत्रचन्ययोधाः पूर्वादाँ स्थाडुडुम्बरः ।
 गृहस्य शोभनः प्रोक्त ईशाने चैव शालालः ॥
 पूजितो विन्नहारी स्थात् प्रासादस्य गृहस्य
 च ॥”

इत्यादि गारुडे वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ॥
 प्रासादलक्षणानु प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 अपि च ।

ऋषय ऋतुः ।

“प्रासादभवनानीनां निवेशं विस्तरान्नृप ।
 क्रुत्यात् क्तेन विधानेन कश्च वास्तुबुद्धतः ॥
 इत उवाच ।

भृगुरत्रिंशद्विंशच्च विश्वकर्मा यमस्तथा ।
 नारदो नमजिज्ञेव विशालाक्षः पुरन्दरः ॥
 ब्रह्मा कुमारी नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
 वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रदृहस्यतौ ॥
 अष्टादशते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
 संचोपयोगिदृष्टं यन्मनवे मह्यरूपिणा ॥
 तद्दिशानो प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
 धुरात्मकवधे घोरे धौरुत्पस्य शूलिनः ॥
 ललाटखेदसंलक्षणमपतङ्गुवि भीषणम् ।
 करालवदनं तस्मात् समुद्रभूतं समुत्सयम् ॥
 यममानमिवाकाशं समद्वीपां वसुन्वरात् ।
 ततोऽन्धकानां रुधिरमपिबत् पतितं क्षितौ ॥
 तेन तस्मिन्ने सर्वं पतितं यन्महीतले ।
 तथापि हृदिमगमत्तद्भूतं न तदा यदा ॥
 तदा शिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम् ।
 च्छुष्वाविष्टन्तु तद्भूतमाहूतं जगतां त्रयम् ॥
 ततः कालेन सन्तुष्टौ भैरवस्तस्य चादरात् ।
 वरं वृथोऽथ भद्रं ते यदभीष्टं तवानव च ॥
 तमुवाच ततो भूतं त्रेलोक्यवसन्धमम् ।
 भवामि देवदेवेश तपेयुक्तश्च शूलिना ॥
 ततस्तत् त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमशेषतः ।
 खदेहेनान्तरीयश्च बन्धानं प्रापतदुसुवि ॥
 भीतभीतेस्ततो देवेर्ब्रह्मणा वायु शूलिना ।
 दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्वतः ॥
 येन ब्रह्मेव चाक्रान्तं स तत्रैवाभवत् पुनः ।
 निवासात् सर्वदेवानां वास्तुरिच्छभिधीयते ॥
 अथष्टब्धेन तेनापि विद्मन्नाः सर्वदेवताः ।
 प्रचीरद्धं सुराः सर्वं शुष्नाभिर्निश्चलीकृतः ॥
 स्थास्त्रमि किं यदाह्वारमवष्टब्धमसुखम् ।
 ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये तु यो वलिः ॥
 आह्वारो वैश्वदेवान्मे न्यूनमसिन्नु भविष्यति ।
 वास्तूप्रश्नमनो यन्नक्षत्राह्वारो भविष्यति ॥
 एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुरभवत्तदा ।
 वास्तुयज्ञः स्तुतस्तस्मान् ततः प्रभृति श्रान्तये ॥”
 इति मात्स्ये वास्तुभूतोद्भवो नाम २२६
 अध्यायः ॥ * ॥

वास्तु

इत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
 यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारमेत् ॥
 चेजे आधिपवामोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि श्येष्टे ऋतुं तथैव च ॥
 आषाढे भृगुरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे भृगुलाभश्च ह्यग्निं भाद्रपदे तथा ॥
 पत्नीनामोऽश्वजले विन्यात् कार्तिके धन-
 धान्यकम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
 जाभश्च बहुशो विन्यादग्निं माघे विनिर्हिंशेत् ।
 फाल्गुने काश्चनं पुत्रानिति कालवत् स्तुतम् ॥
 अश्विनी रोहिणी च्छलसुचरात्रयमेवम् ।
 स्वाती हस्तानुराधा च गृहहारम् प्रशस्यते ॥
 आदिश्वभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 वज्रयाघातश्रुषु अतीपातातिगच्छयोः ॥
 विष्णुभगणपरिचवर्जं योगेषु कारयेत् ।
 श्वेते मैत्रेय माहेन्ने गान्धर्वोऽभिलिङ्गोऽह्ये ।
 तथा वैराजसावित्रे सुहृते गृहमारमेत् ॥
 चन्द्रादिवत्सलं लम्बा लम्बं शुभनिरीक्षितम् ।
 स्तम्भोच्छायादि कर्तव्यमथत्र परिचर्जयेत् ॥
 प्रासादेऽन्वेवमेव स्थात् कूपवापीषु चैव हि ।
 पूर्वं भूमिं परीक्षित पञ्चाङ्गास्तु प्रकल्पयेत् ॥
 श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवाशुपूर्वैः ॥
 विप्रादेः प्रस्यते भूमिगतः कार्यं परीक्षयम् ।
 विप्राणां मधुराखादा कयाया क्षत्रियस्य च ।
 कषायकटुका तद्वद्वेषुऽशुश्रेषु प्रस्यते ॥
 रत्निमात्रे तु वै गर्तेऽश्वतुलिते तु सर्वतः ।
 घृतमामशरावस्यं कृत्वा वल्किचतुष्टयम् ॥
 ज्वालयेत् भूपरीक्षां पूर्वं तत् सर्वदिक्कुखम् ॥
 दीपां पूर्वादि गृह्णीयादग्नीनामशुपूर्वैः ॥
 वास्तुः सान्द्रहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
 शुभदः सर्ववर्णाणां प्रासादेषु गृहेषु च ।
 रत्निमात्रमधो गतं परीक्ष्य खातपूरये ॥
 अधिके श्रेयमाप्नोति न्यूनं ह्यग्निः समे समम् ॥
 हस्तकृष्टेऽथवा देषे शस्त्रवीजानि वापयेत् ॥
 त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहन्ति तावपि ।
 व्येष्टोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
 पञ्चगव्योषधिलजेः परीक्षित्वा च सेचयेत् ॥
 एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
 पञ्चात् पिट्ठेन चालियेत् सुन्नैयालोच्य सर्वतः ॥
 दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
 सर्व्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
 एकाशीतिपदं कृत्वा वायुवित् सर्ववास्तुषु ।
 पदस्थान् पूजयेद्देवास्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
 द्वात्रिंशद्वास्तुतः पूथाः पूथाश्चान्तस्त्रयोदश ॥
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च विबोधत ॥
 ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्द्विविधा नरः ।
 शिखी चैवाथ पर्यायो जयन्तः कुलिग्राशुधः ॥
 सूर्यसन्धौ श्च प्रैप आकाशो वायुरेव च ।
 पूथा च वितथश्चैव गृहक्षतयमायुभौ ॥
 शन्वर्जो भृगुराजश्च षडः पिट्ठगयस्तथा ।

वास्तु

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
 असुरः श्रेष्ठापापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
 भङ्गाटः खोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
 वहिर्द्विर्भृद्रेते तु तदलक्षतुरः श्रेष्ठः ॥
 ईशानादिचतुष्कीये संस्थितान् पूजयेद्यथा ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो भद्रस्तथैव च ॥
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समोपगन्तः ।
 साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः
 श्रेष्ठः ॥
 अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
 मिथोऽथ राजयन्त्या च तथा एष्टीधरः स्तुतः ॥
 अष्टमस्तापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्तुताः ।
 धापश्चैवापवत्सश्च पर्यन्तोऽभिर्दितिस्तथा ॥
 पदिकानाश्च वर्गोऽथैवैव कोयोऽश्रेष्ठतः ।
 तन्मध्ये तु वहिर्विंशत् द्विपदास्तु तु सर्वतः ॥
 अर्थमा च विवस्वाश्च भिनः एष्टीधरस्तथा ॥
 ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु त्रिपदास्तु तु सर्वतः ॥ * ॥
 वशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजुनपि एष्टक एष्टक ।
 वायुं यावत्तथा रोगात् पिट्ठयः शिखिनं पुनः ॥
 सुखाद्गृहश्रमयो शेषात् क्षित्तं यावदेव तु ।
 सुग्रीवाहदितिं यावत् भृगोः पर्यन्तमेव च ॥
 एते वंशाः समाख्याताः क्षत्रिचतुर्ज्य एव च ।
 एतैर्षा यस्तु समातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
 मन्मे चेतत् समाख्यातं चिश्चलं कोयमश्च यत् ॥
 स्तम्भ्यासे तु वच्योनि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
 कीलोच्छिष्टोपवातानि वक्ष्येद्युधजतो नरः ।
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पिट्ठवैश्वानरायतः ॥
 सुद्वन्द्विनः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ॥
 एष्टीधरोऽर्थमा चैव तथोक्तावदधिष्ठितौ ॥
 वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
 नेत्रयोर्दितिपर्वण्यौ ओम्नेऽदितिजयन्तकौ ॥
 सर्पेन्द्रा वंशसंख्यौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
 सत्यरोगादयस्तद्विद्वान्कोः पश्च च पश्च च ॥
 वृक्षश्च राजयन्त्या च वामहस्ते समास्थितौ ।
 सावित्रः सविता तद्वृक्षं दक्षिणमास्थितौ ॥
 विवस्वानथ मित्रश्च जटरे संश्रवास्थितौ ।
 पूथा च पापयन्त्या च हस्तयोर्भक्तिवन्ने ॥
 तथेवासुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वृक्षतः सगृहक्षतः ॥
 उर्वोऽर्थमास्तुपौ त्रैयो जानोर्गन्धर्वपुत्रौ ।
 जङ्गयोर्भृगुसुग्रीवौ स्त्रिकृष्णौ दौवारिको षडः ॥
 जयशक्रौ तथा भेट्टे पाश्वयोः पितरस्तथा ।
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥
 चतुःपट्ठिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्तुतः ।
 ब्रह्मा चतुष्टयस्तत्र कोयोऽहृदपदास्ततः ॥
 वहिष्कोमे तु चाष्टौ तु साङ्गीभोयवस्थिताः ।
 विंशतिर्द्विपदाश्चैर्षां चतुःषट्ठिपदे स्तुताः ॥ * ॥
 गृहारम्भे तु कक्षतिः स्तम्भश्चैव यत्र जायते ।
 श्चास्त्रपदनेयत्तत्र प्रासादे भवन्मैपि वा ॥
 सशस्त्रं भयदं तस्मादग्र्यं शुभदायकम् ।
 हीनाधिकान्नाङ्गवास्तु सर्वथा तु विवर्जयेत् ॥
 नगरयामदेऽथैव सर्वत्रैव प्रकल्पयेत् ।

चतुःशालं त्रिशालम् द्विशालञ्चैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥
इति मातृस्ये एकशापितपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२७ अध्यायः ॥ * ॥

इत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपानामतस्तथा ।
चतुःशालं द्वयद्वारैरिति सञ्चतोसुखम् ॥
नाम्ना तन् सञ्चतोभद्रं शुभं देवतृपाणये ।
पश्चिमद्वारहीनन्तु नन्यावर्त्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तद्दूर्हमावसुदाहृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनन्तु खस्तिक्तं नाम विश्रुतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्राचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनन्तु त्रिशालं धन्यकश्च तन् ॥
श्लेभद्विकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्वया हीनं सुचैत्रमिति विश्रुतम् ॥
धन्यं यशस्यमाशुभं प्रीकमीहविनाशनम् ।
सुक्ती तु यास्याया हीनं त्रिशालं प्राज्ञया तु यत् ॥
कुलवधयकरं नृणां सर्वथाधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पश्चन्नं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्सुतानुं हन्ति तथा सर्पभवावहम् ।
यास्यापराभ्यां शालाभ्यां धनघनाफलप्रदम् ॥
श्लेभद्विकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विद्येयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजापिभयदं नृणां कुलवधयकरश्च तत् ।
उदक्पूर्वं तु प्राञ्चै द्वे दक्षिणस्थे यत्र तद्वेत् ॥
अक्षालम्बुभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाक्षं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छुभभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
सुक्ती पूर्वापराभ्यान्तु वा भवेत् स्तुलुसूचनी ॥
वधवन्वाय शृङ्खलागमनेकभयकारकम् ॥
काचमुत्तरधामाभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥
विद्वार्धयव्यं वर्णांनि द्विशालानि सदा बुधैः ॥ * ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपते ।
पश्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुक्तमादिविभेदतः ।
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्व्यंशु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पश्चस्वपि निगद्यते ।
शुबराणस्य वक्ष्यामि तथा भवनपश्चकम् ॥
षड्भिः षड्भिसप्तशाप्रीतिर्हीयते तत्र विस्त-
रात् ।
अंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पश्चस्वपि निगद्यते ॥ * ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपश्चकम् ।
चतुःषष्टितु विस्तारात् षड्भिः षड्भिसु
हीयते ॥
पश्चस्वेषु दैर्घ्यं षड्भागिनाधिकं भवेत् ॥ * ॥
मन्त्रियमथ वक्ष्यामि तथा भवनपश्चकम् ॥
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करषष्टिः प्रविस्तरे ।
अष्टांशिनाधिकं दैर्घ्यं पश्चस्वपि निगद्यते ॥ * ॥
सामन्तामात्यलोक्तानां वक्ष्ये भवनपश्चकम् ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पश्चस्वेषु शक्यते ॥ * ॥
प्रिथिव्यां कश्चकोनाश्च वैभानां षड्पश्चकम् ॥

अष्टाविंशत् करान्तां द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्येमेवैवैव तु ॥ * ॥
दूतकर्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपश्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अध्वर्तुकरहानिः स्यात् विस्तारात् पश्च
क्रमात् ॥ * ॥
देवज्ञगुरुवैद्यानां सभाक्षारपुरीषवाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपश्चकम् ।
चत्वारिंशच्च विस्तारात्तुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पश्चस्वेषु दैर्घ्यं षड्भागिनाधिकं भवेत् ॥ * ॥
चतुर्व्यंशु वक्ष्यामि सामान्यं षड्पश्चकम् ॥
द्वात्रिंशत् करान्तां चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आषोडशादिति परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशशिनाष्टभागेन त्रिभागैश्च पादिकम् ।
अधिकं दैर्घ्यं मित्राहुत्रांशुमादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेर्षुपस्थापि षड्स्वेषुत्तरेण तु ।
नृपवासयदं कार्यं भाखामारन्तयेव च ॥
सेनापतेर्गृहस्थापि चातुर्व्यंशुस्य चान्तरम् ।
वासकोषयदं कार्यं राजपुत्र्यस्य सर्वदा ॥
अन्तरप्रभवाणाश्च क्षपितुर्दूरमिच्छते ।
तथा हस्तशतद्वारं गदितं वनवाग्निनाम् ॥
सेनापतेर्षुपस्थापि समत्वा संहितेऽन्विते ।
चतुर्दशहृते यासे शालान्यासः प्रकौचितः ॥
पश्चिंशद्दृते तस्मिन् आसिन्धः ससुदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशत्सत्तु सप्ताङ्गुलसमानितः ॥
विपश्य मन्त्रिणां शालानां दैर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तदनुं तन्नियस्य विधीयते ॥
पश्चिंशत् करा वैश्वे अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता पश्चदशाङ्गुलैः ॥
शालायास्तु त्रिभागैश्च यस्यापि वीथिका भवेत् ।
सौम्यीशं नाम तदास्तु पञ्चाच्छायोच्छयम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र वाष्टदम्भान्दुच्छते ।
समन्तादीथिका यत्र सुस्थितं तद्विद्योच्यते ॥
शुभदं नर्जमेतन् स्यात् चातुर्व्यंशुसुखिधम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोच्छाय उपरिष्ठात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्व्वासु भूमिकोऽस्तु तथोच्छयः ॥
पकेष्टके भवेद्विक्तिः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विकल्पः स्यात् तथा न्यस्यभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानस्तु सर्व्वास्तुषु प्रस्यते ।
हृदवावस्य पश्चाद्दशदशभिरङ्गुलैः ॥
संयुतो द्वारनिष्कम्भो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत् ।
द्वारशाखास्तु वाहुल्यच्छ्रयं करसन्तिते ॥
अङ्गुलैः सर्व्वात्तानां षष्टुलं शक्यते बुधैः ।
उद्वम्बरोत्तराङ्गं च तद्वर्द्धं प्रविस्तरेः ॥
इति मातृस्ये वास्तुविद्यासु गृहमाननिर्णयो
नाम २२८ अध्यायः ॥ * ॥
इत उवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् ।
कला खभवनोच्छ्रयं सदा सप्रगुणं बुधः ॥
अष्टोत्तरं पृथुलं स्यादपि नवगुणैः षड् ।
दशकश्चतुरशः स्यादष्टाशो वज्र उच्यते ॥

द्विवज्रः षोडशासस्तु द्वादशासः प्रजीनकः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो हतो हत इति स्तम्भः ॥
एते पश्च महास्तम्भाः प्रशस्तताः सर्व्वास्तुषु ।
पद्मवल्लीलता कार्या पद्मदर्शनस्तपिता ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या गुला प्रोक्ता हीनाश्चोपतुला ततः ॥
त्रिभागैश्च सञ्चन्न चतुर्भागैश्च वा पुनः ।
हीनं हीनश्चतुर्थांशात्तथा सर्व्वासु भूमिषु ॥
वासगेहानि सञ्चर्षां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ * ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानौह तानि तु ॥
पूर्व्योश्च जयन्तश्च द्वारं सञ्चन्न प्रस्यते ।
यान्यश्च वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः ॥
पश्चिमे पुष्यदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु मङ्गाटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्व्वां वधं द्वारस्य वर्णयेत् ॥
द्वारे तु रथया विह्वे भवेत् सर्व्वाङ्गुलचयः ॥
तथवा दौषवाहुल्यं शोकाः पङ्कन जायते ।
अपस्मारी भवेन्नूनं लूपवैधेन सर्व्वादा ॥
अथा प्रसवयेन स्यात् कीलेनापिभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविह्वे स्तम्भेन स्त्रीहृतो भवेत् ॥
गृहभर्तृविनाशः स्यात् गृहेण च गृहे क्रतु ।
अमेधावस्करैर्विह्वे गृह्णोत्वन्वन्भवेत् ॥
तथा प्रास्वभयं विद्यादन्वजस्य गृहेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा वैधो न विद्यते ॥
स्वयमुदाटिते द्वारं उष्मादो गृहभेदिनाम् ॥
स्वयश्च पिहितं विन्यात् कुलनाथं विचक्ष्य ॥
मानाधिके राजभय नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्वारं तदन्तकसुखं स्तुतम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु आधिक्ये यस्य विस्तारः ।
वचनं शकृतं मध्ये सद्यो भर्तृविनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ॥
स्वल्द्वारं तथान्यन्तु नाधिकं शोभनम्भवेत् ॥
कुम्भश्रीपङ्कवर्द्धाभिर्भुक्तं सदाशु शोभयेत् ॥
पूजयेच्चोपि तद्विद्यं वलिना चाश्चतोदके ॥ * ॥
भवनस्य षटः पूर्वं दिग्भागे सर्व्वाकालिकः ।
उद्वम्बरस्तथा यान्ये वारुणे पिप्लवाः शुभः ॥
अक्षोत्तरतो धन्यो विपरीतस्त्वनिह्वये ॥
कण्टके चौरहृत्तश्च आसन्नः सफलो ह्यसः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः सदा ।
न च्छिन्द्यादृथदं तानन्यान्तरं स्थापयेत् ॥
शुभान् ॥
पुत्रागाशोकवङ्गुलश्रमीतिशकचम्भकात् ।
दाङ्गिमी पिप्लवी द्राक्षा तथा कुसुमसकम्भम् ॥
जम्बीरपूगपनसहमकेतकीमि-
जातीसरोजशतपत्रिकमङ्गिकाभिः ।
वज्रादिकेककदलीदशपाटलाभि-
र्युक्तं तद्वन्न भवनं श्रेयमातनोति ॥
इति मातृस्ये वास्तुविद्यासु वैधपरिवर्त्तनो नाम
२२९ अध्यायः ॥ * ॥
इत उवाच ।
“उदमादिववं वास्तु समानशरसन्मथा ।
परीक्ष्य पूर्व्ववत् कुम्भ्यात् स्तम्भोच्छ्रयं विचक्ष्य ॥

न देवधूमैश्चिचिचलरायां समीपतः ।
 कारयेद्भवनं प्राज्ञो दुःखप्रक्षिभयं यतः ॥
 तस्य प्रवेशाच्चत्वारस्तस्योत्सङ्गोऽयतः शुभः ।
 पृष्ठतः पृष्ठमङ्गस्तु स्यावर्षः प्रशस्तते ॥
 अपसयो विनाशाय दक्षिणे प्रीत्यंक्षया ।
 सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम वामतः ॥
 एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् ॥ * ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णं सुहृत्ते शुभलक्षणे ॥
 रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्ववीजसमन्विताम् ।
 चतुर्भ्रंशैश्चैतन्मं वस्त्रालङ्कारपूर्वतम् ॥
 शुक्लाम्बरधरः शिल्पी सज्जितो वेदप्रारैः ।
 स्थापितं विन्यसेत् तदन्तं सर्वैषधिषमन्वितम् ॥
 नानाचतुस्रलोपेतं वस्त्रताम्रलसंयुतम् ।
 ब्रह्मवोषेण वादोन गीतमङ्गलनिखनेः ॥
 पायनं भोजयेद्विप्रांन् होमस्तु मधुसर्पिषा ।
 वास्तोस्थते प्रतिजानौहि मन्त्रोच्चारणेन सर्वदा ॥
 ह्यत्रपाते तथा कार्ययेवं स्तम्भोदये पुनः ।
 दारवन्दीच्छये तदन्तं प्रवेशसमये तथा ॥
 वास्तुप्रशमने तदन्तं वास्तुयज्ञस्तु पश्चात् ।
 ईशाने ह्यत्रपातः स्यादग्निये स्तम्भरोपणम् ॥
 प्रदक्षिण्य च कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम् ।
 तर्जनी मध्यमा चैव तथाहृत्सु दक्षिणे ॥
 प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टततोदकम् ।
 सर्ववास्तुविभागेषु शक्तम्यद्विलेखने ॥
 न भस्माङ्गराजिनं न शस्त्रनखचर्मभिः ।
 न च सास्थिकपात्रेण क्वचिदास्तु प्रवेक्षयेत् ॥
 शभिविलेखितं कुर्व्यात् दुःखप्रोकामयादिकम् ।
 यदा गृहप्रवेशः स्यात्स्वच्छी तत्रोपलेखयेत् ॥
 स्तम्भसूत्रादिके तद्वत् शुभाशुभफलोदयम् ॥ * ॥
 आदिवाग्भिसुखं रौतिलं शङ्कुनः परुषं यदि ।
 तुल्यकालं स्युश्चेद्गृहभर्तुः समात्मनः ।
 वास्त्रं तद्विजानीयान्नरशस्त्रं भयप्रदम् ॥
 शङ्कुनानन्तरं तत्र ह्यन्वेष्यन्वापदम्भवेत् ।
 तदङ्गुलमभं विद्यात्तत्र प्रख्यं विचक्षणः ॥
 प्रचार्यमाये ह्येते तु शर्मोमायुर्विलङ्घिते ।
 तत्र प्रख्यं विजानीयात् खरप्रख्ये च भैरवे ॥
 यदीशान्तीयेथ दिग्भागे मधुरं रौतिलं वायवः ।
 घननाच विजानीयादङ्गे वा खान्यधिष्ठिते ॥
 ह्यत्रच्छेदे भवेत्स्वल्पुर्धाधिः कीले लघोसुखे ।
 अङ्गारेषु तथोक्ताद् कपालेषु च सम्भ्रमम् ।
 कल्पशस्त्रं च जानीयात् पुष्पख्यं खीयु वास्तुवित् ।
 गृहभर्तुषु ह्यस्यापि विनाशः शिल्पिष्वस्तमे ॥
 स्तम्भस्थाने श्रुते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
 कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि चयो भवेत् ॥
 ह्यङ्गं स्थानश्रुते कुम्भे भये वनं विदुर्लयाः ।
 करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्भिः ॥
 कौजोपधिचिह्नेन तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
 प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भं च्छेत् विवेशयेत् ॥
 ततः प्रदक्षिणेनात्यज्यते स्तम्भं विचक्षणः ।
 यस्माद्भवकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
 रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनोम् ।
 तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

प्रागुद्भवन्नं कार्यं हिसुखं न कारयेत् ।
 स्तम्भं वा भवनं वापि इतरं वा खरहन्तथा ॥
 दिग्दृष्टिं कुलनाशः स्यात् न च सर्वहृदयेदृष्टम् ।
 यदि सर्वहृदयेर्ज्ञेयं सर्वदिक्षु विवर्द्धयेत् ॥
 पूर्वैष्यं वर्द्धितं वास्तु कुर्व्याह्वैराण्यं वै सदा ।
 दक्षिणे वर्द्धितं वास्तु ह्यव्यये स्यान्न संसयः ॥
 पश्चाद्दृष्टं तु यद्वास्तु तदर्थं चयकारकम् ।
 वर्द्धायितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम् ॥
 आग्निये यत्र दृष्टिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
 वर्द्धितं राक्षसे कोये प्रशुभचयकरं भवेत् ॥
 कर्द्धायितस्तु वायवे वातस्याधिप्रकोपकम् ।
 ईशाने तु प्रजाहानिर्वासां सर्वर्द्धिते सदा ॥ * ॥
 ईशाने देवतागारं तथा श्रान्तिगृहं भवेत् ।
 महानचं तथाग्निये तन्वाश्रं चोत्तरं जलम् ॥
 गृहस्थोपस्करं सर्वं नैच्छेत् स्थापयेद्दुष्यः ।
 बन्धस्थानं वहिः कुर्व्यात् स्नानमखपमेव च ॥
 घनधान्यश्च वायवे कर्मशाला ततो वहिः ।
 एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्तुः शुभावहः ॥ * ॥
 इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २२०
 अध्यायः ॥ * ॥

ह्यत्र उवाच ।

“अथातः संप्रत्यामि दास्याह्वयसुत्तमम् ।
 धनिष्ठापश्चकं लक्षा विद्यादिकमतः परम् ॥
 ततः सान्त्वरोदिष्टे दिने वायादनं बुधः ।
 प्रथमं वलिपूजास्तु कुर्व्यात् उवाच सर्वदा ॥
 पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे दाव प्रशस्तते ।
 अन्यथा न शुभं विद्यादुयान्यापरनिपातने ॥
 चौरदृष्टोद्भव दाव न गृहे विनिवेशयेत् ।
 जनाधिवासं विद्युत्तैरनिलानलपीडितम् ॥
 गजावभयश्च तथा विद्युत्तैरतपीडितम् ॥
 अर्द्धशुक्लं तथा दाव भयशुक्लं तथेव च ॥
 चैत्यदेवालयोन्मत्तं नदीसङ्गमजन्तथा ।
 प्रशान्तपूजितस्यं तदागादिसुदुर्भवम् ।
 वर्जयेत् सर्वथा दाव यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
 तथा कण्टकिनो दृष्टान्नीपनिभविभौतकान् ॥
 श्लैष्मलकान् रजतकान् वर्जयेत् गृहकर्म्मणि ॥
 अश्रमं शूकमधुकवचंशालाः शुभावहाः ॥
 चन्दनं पनसं धन्यं सुरदाव हरिद्रका ।
 दाभ्यामेकेन वा कुर्व्यात् विभिव्वा भवनं शुभम् ॥
 बहुभिः कारितं यस्माद्नेकभयदं भवेत् ।
 एकेके शिंशुपा धन्या श्रीपर्णां तिष्ठती तथा ॥
 यथा नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
 स्यन्दनः पनससङ्घत्तं सरलाञ्जनपद्मकाः ॥
 एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
 तरुच्छेदे महापीठे गोधां विद्याद्विचक्षणः ॥
 मास्त्रिष्ठयं भेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्दिशेत् ।
 अरुणे सरटं विद्यात् सुक्ताभि युक्तमादिशेत् ॥
 कपिले ह्यधिकां विद्यात् खड्गामे जलमादिशेत् ।
 एवंविधं सगर्भं तु वर्जयेद्वास्तुकर्म्मणि ॥
 पूर्वं द्विष्यु गृह्णीयात् निमित्तं शङ्कुनेः शुभेः ॥ * ॥
 यासेन शुक्तिं देवं अरुणितै हते तथा ॥
 यच्छेद्यमायतं विद्यादृष्टमेदं वदामि वः ।

ध्नको धूमश्च सिंहश्च वा दृष्यः खर एव च ॥
 हस्तौ ध्वाङ्गश्च पूर्वोऽग्निः करिषेया भवन्त्यमी ।
 अक्षः सर्वसुखो धन्यः प्रत्यग्वादी विप्रेषतः ॥
 उदङ्मुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो दृष्यो भवेत् ॥
 दक्षिणाभिमुखो हस्तौ सप्तभिः स उदाहृतः ॥
 एकेन ध्वज उद्विष्टभिः सिंह उदाहृतः ।
 पश्चिर्भ्रुवधमः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
 तमेवाष्टयुषं कृत्वा विद्यादाशं विचक्षणः ।
 सप्तविशदृष्टे भागे कर्त्तव्यं विद्याद्विचक्षणः ॥
 अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यच्छेदं स यथो मतः ।
 अथाधिकं न कुर्वीत यतो दीपवरम्भवेत् ।
 अथाधिकं भवेच्छान्तिरिवाह भगवात् हरिः ॥
 कृत्वायतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
 दध्यत्तान्मदलपुष्पफलोपशोभम् ।
 दद्यात् हरिण्यवसनाग्निं तथा द्विजेभ्यो
 माङ्गल्यशान्तिविलयाय गृहं विशेच ॥
 गृह्येत्तद्दोमविधिना वलिकर्म कुर्व्यात्
 प्रासादास्तुप्रमने च विधिये उक्तः ।
 सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ मन्त्रमोक्ष्यैः
 शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधमम् ॥”
 इति मात्स्ये वास्तुविद्याशुक्तीर्तनं समाप्तम् २२२
 अध्यायः ॥ * ॥ अन्यथा । अथ वास्तुशुक्तिः ॥
 तत्र स्थाननिर्णयः ।
 “नदीप्रशान्तशैलानां वनस्थ निकटे तथा ।
 न वास्तुकर्म्म कुर्वीत न दण्ड-नगरान्तयोः ॥” * ॥
 तत्र दिग्निर्णयः ।
 “राक्षसानिलवह्नीनां यमस्य दिशि वेष्मनः ।
 नारम्भं कारयेद्वाजा भीरुग्दाह चयप्रदम् ॥”
 तथा च ।
 “भोगः कौर्त्तिर्न रोगः स्थिरता च भय, क्षयः ।
 दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
 इति च ।
 “यज्ञमे जायते राजा तस्य लक्ष्य यः पतिः ।
 या दिक् तस्य द्रुपसखां वास्तरम्भ समा-
 चरेत् ॥”
 एवं च ।
 “कुजाधिपतिके मेघकृष्णे जातस्य भूपतेः ॥”
 कुजाधिपतिकार्यां दक्षिणस्यामपि वास्तुनै
 इत्यतीति । पराशरस्तु ।
 “यद्दृष्टान्तितो राजा वास्तुस्तम्भस्तु तद्विधिः ॥”
 एतेन स्वर्थादिज्ञानितस्य द्रुपतेः पूर्वोदिद्विष्ट
 वास्तुकरणम् । तेन युक्तदृष्टार्थां जातस्याग्ने-
 यामपि न दुष्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
 “वास्तु कुर्व्यान्महोपासः समं सुविश्वकृत्तिकम् ।
 प्रागुद्भवन्नं रम्यं रम्यदृष्टोपशोभितम् ॥
 लक्ष्मीर्दाहः क्षयो भीतिर्वेननाशोऽभ्युत्थता ।
 सम्पददृष्टिरिति प्रोक्तं पूर्वोदिककुम्भां फलम् ॥”
 तथा चि श्रवणमन्यत् ।
 “कान्त्यग्नेन दिक् पश्चात् रात्रौ वास्तुनवोमतः ॥”
 एतेन स्वर्थाधिपतिवृत्तान्तं जातस्य द्रुपतेः
 स्वर्थाधिपतेः पूर्वस्थाः पश्चात् पश्चिमद्वेषोऽपि
 न दुष्यति । अन्ये तु ।

“यद्ग्राजनिती राजा तद्दिग्योन्नवो मतः ॥”
रतेन शुद्धग्राजातस्य नृपतेर्ह्येच्छित्तुवद्वेपि न
दुष्यति । अन्वत्र तु ।

“ब्रह्मक्षत्रियविटशूद्राः पूर्वादिदिग्गुणे क्रमात् ।
वास्तुधवनमिच्छन्ति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”
नीतिशास्त्रे च ।

“वास्तुकर्म नृपः कुर्याद्दलवदैरिणो दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्माहोचिताम् ।
एतयोर्लक्षणं तद्वत् फलञ्च नगरे यथा ॥”*

अथ मानम् ।
“राजकाखेन नृपतिर्वास्त्वारम्भं समाचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भौतिस्य यः स्थिरः ।
दृढदृष्टौ वास्तुनामानि राजकाखैरुक्तमात् ॥”
अन्वत्र तु ।

“नक्षत्रमै मङ्गोभर्तुर्दृष्टयोरन्त एव हि ।
राजकाखेस्तु तावद्द्विवास्तु कुर्यात्सहोपतिः ॥
सुदृष्टांश्चन्द्रसंखेन राजपट्टेन भूपतेः ।
वास्तुकर्मसमारम्भो धनधात्व्यजयप्रदः ॥”
एतयोरेपि पूर्ववदृष्टाख्यानम् ।

“राजकखेन कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यति ।
तस्यापि पूर्ववत्कानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दीपशुभौ ।

“परनिमित्तवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं नृपः ।
न सुखाय न धर्माय तत्तस्य सुवि जायते ॥”
अन्वचापि ।

“राजात्यवैश्वर्याश्री परवास्तुकतस्थितिः ।
न सुखाय भवेन्नृणां यथा परमृष्टे पृष्टः ॥
यः खनिमित्तवास्तुस्यो निजलभ्यादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा च चिरं सुखमश्नुत ॥”
अन्वचापि ।

“राजा खनाडुवीर्याद्री निजनिमित्तवास्तु-
भाक् ।
स चिरं तदुते सौख्यं खगहस्यो अद्यो यथा ॥”
अथ काकः ।

“वधोन्तोऽसुरदिते शुक्रे केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्रचक्रार्कभूमिजे ॥
ग्रहयुक्तो यः समयः कर्मव्यस्तत्र वै शुभे ।
वास्त्वारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना

राज्ञा ॥”
इति वास्तुशुक्तौ वास्तुदृष्टः ॥*

अन्वेषां यथा । यदाह वास्तुकुख्यम् ।
“खामिदृष्टौचतुर्भिः स्याद्दृष्टस्तनेव सापयेत् ।
शोभो भयङ्करो भयः शोककङ्कद्विजयः शुचिः ॥
वंशजन्तु पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
कुण्ठः कामदो धर्मो धीम्यो धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखहन्तेति वाञ्छोऽष्टादश कौर्त्तितः ॥”
तदुपथा ।

“आयामपरिणाहाभ्यां योऽपिच्छोऽभिजायते ।
जनविशतिहृते मगि शेषेयैता लयाक्रमम् ॥
क्षेमं सर्वार्थसंविद्धिर्भयकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुरुते शोकहस्तुनाशनः ॥
विजयः कुरुते दृढं सुचिः सर्वसुखं वष्टेत् ।

वंशजन्तु कुरुते वंशं पापकारी कुलापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभभावहेतुः ।
शिवः सर्वार्थविद्धेः स्यात् कुण्ठः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् घृन्तो दृष्टति सर्वशः ।
धीम्ये धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्यात् सुखजन्तु सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिर्घ्नोऽपिवास्तुलक्षणसंयुतः ॥”
भो नस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्यः ।
खदग्राह्यतो द्विगुण्येः शुभावह-
श्चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।
किन्तु लपददृष्टमितदृष्टवन्मिनाः
प्रकरोति वास्तुरतिवौख्यसम्पदम् ॥
जयरा वास्तुका किम्ना जयमेतद्विनिन्दितम् ।
त्रिकोणो वर्त्तुलो दीर्घो यवमध्योऽष्टकम्बुखः ॥
तथा ढमरूपश्च सर्पाकारस्तथैव च ।
द्विभो भिन्नो मध्यनिन्दो यजनाभश्चतुष्ययः ॥
त्रिपथो जनदोषो च दृष्टदोषो तथा परः ।
गजशुष्काङ्कतिच्छेवोपमवाः परिकीर्त्तितः ॥
वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्द्विचक्षयैः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुखः प्रान्तः समाश्रितः ।
दोषैर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥*

तत्र काकनिर्णयः ।
“वैशाखश्रावणाषाढामार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भं पक्षीपुत्रवच्छिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं क्लृप्तं च भवति भयम् ।
आदिह्यभौमवर्त्तुत् सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथान्वत्र ।

“पूर्वामाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्यास्यं वर्त्तयेद्गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्वीत नन्यादिचतुर्दशमीम् ॥
अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्त्तयेत् ॥
नन्यादि तथा वास्यं यावत् शुक्लचतुर्दशमीम् ॥
वज्रयाघातशुखे च अतोपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदिह्यद्वयरोहिण्यौ गृहगशरो ज्येष्ठा घनिष्ठो-
त्तरा

रेनव्याप महादुरावहदितिः शुद्धेः स्वभा-
वादिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ पापरद्विते योगे विरक्तिं
विष्टिस्तदिने वदन्ति सुनयो वैप्रसादिकार्यं
शुभम् ॥”
मन्त्रपुराणोऽपि ।
“चन्द्रादिद्वयवर्त्तुत् कम्बुः कर्म शुभनिरीक्षितम् ।
क्षम्भोऽष्टायादि कर्त्तव्यमन्वच तु विवर्त्तयेत् ॥
अश्विनो रोहिण्यौ मूलसुत्तरात्रयमेन्द्वम् ।
सातिर्ह्येसाशुःराधा च वास्तुकर्मणि प्रस्यते ॥”
तथा च ।
“निभिच्छिभिर्वैश्वानि कृत्तिकाद्यै-
रशेषपुत्रासिधयानि शोकाः ।
प्रानोर्भयं राजभयञ्च न्यस्तुः
सुखं प्रवाचञ्च नव प्रसेदाः ॥

नार्थं दिग्गन्ति मकरालिङ्गलीरलभ्ये
मेवे घटे ध्रुवि कर्मसु दीर्घेऽखनम् ।
कन्याभवे मिथुनके प्रवमर्थलाभो
ज्योतिर्वन्दः कलससिंहवृषेऽह्निम् ॥
लभ्येऽर्के वज्रसम्पत्तः कोयद्यानिश्च श्रौतगौ ।
शुद्धवस्तुनरापुत्रे चक्रके सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्माथैकामाश्च सुतोत्पत्तिश्च भागवै ।
शून्येऽरे तु दारिद्र्यं राहावर्त्तुं प्रवर्त्तते ॥”*

अथ प्रवेष्टकाखः ।
“शुद्धेद्दिग्दक्षिणैर्गर्भधनगोः पापेच्छिष्टायोगे-
क्ष्मे केन्द्रगतोऽथवा सुरगुरौ दैवेषूप्येऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरद्वये राशौ च भक्तुः शुभे
खयाम्बुस्थिरतोऽप्ये च भवनं कार्यं प्रवेष्टोऽपि
वा ॥

पौखे धनिष्ठा अथ वाच्येऽपि
स्वायम्बुर्वर्त्तुं त्रिषु चोचरेत् ।
अचौखचन्द्र शुभवासरं च
तथा विरक्तिं च गृहप्रवेशः ॥
तिथिर्द्वारश्च लभ्यादि समारम्भे यथोदितम् ।
प्रवेशेऽपि गृहस्थाऽप्युत्पत्त्योतिर्विदो जनः ॥”
अथ दारम् ।
“नेकद्वारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारभेत् ।
एकद्वारं दुःशर्यं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव नृपतेर्व्यास्तुकर्म प्रस्यते ।
हे सुखे तत्र चात्स्यत् स्यादसुखमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तत्रैको यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथान्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचरिन्वैश्यानां प्रागुदक्पश्चिमेः क्रमात् ।
सुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणे ॥
वज्रवदे वैरिसुखं द्वारमित्यन्वसम्मतम् ॥
राजद्वारेऽन्यभूपानां शिष्टानांवा प्रवेशयेत् ॥
यात्राप्रासादपूर्व्याणि राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारकर्म द्विघनाश्च प्रवेशनम् ॥
निःवारणं चतानाश्च दुष्टानाश्च निवन्वन्म् ।
अपद्वारेऽपरोक्षस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विनासयात्रा च मन्मैत्रस्य प्रवेशनम् ॥”
अथ प्राचीरनिर्णयः ।
“मज्जेरभेद्या मनुजैरक्षणाः
प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवेन्मिना ॥
राजद्वारोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीसुजः ।
विप्रतिष्ठे तु पश्चापे पार्श्वयोः पश्च पश्च च ॥
पश्चात् पश्च च विज्ञेयाः प्राचीरा एषिवैसुजः ।
सर्वप्रान्ते जावरयो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंख्यानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ।
तत्र जयाश्चक्ष्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ॥
तदुपथा ।
“राजकखान्तरे पश्च राजद्वारे महीपतेः ।
राजदृष्टजने सार्द्धं जयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदृष्टार्थं प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
सर्वं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्वि तिष्ठति ॥
राजकखन्दयं सार्द्धं मायामे जयवास्तुनि ।
परिणाद्ये पश्च राजदृष्टाक्षिण्णित मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
 अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमभ्युते ॥
 अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।
 सोऽर्चयन्तु न्ययुमाप्नोति रोमं शोकं भयं तथा ॥
 यमदृष्टोद्यदृष्टो केनाहतिरपन्नवः ।
 ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये
 पुनः ।
 न स्युश्चते राजपट्टकेः सर्वगैरुडो यथा ।
 द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
 राजकृत्रमितेऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥*॥
 अथ यथास्वस्थ चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्ययः ।
 “राजद्वारे द्वि प्राकारा राजच्छवान्तरे मताः ।
 यमद्वारे वाहं राजच्छवान्तरे च ये वृषाः ॥
 अपद्वारे राजदृक् जिता आरम्भिताः पुनः ।
 अद्वारे भूपतिस्तस्य राजदृक्त्रयान्तरे ॥
 यव व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तत् प्रदृश्यते ।
 आधामे राजच्छवाणि चत्वारि परिग्राह्यतः ॥
 राजच्छत्रैकमानेन राजदृक् उदाहृतः ।
 अयश्च सप्तमो भागो वास्तुर्भवति शोभनः ॥
 अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
 अस्मिन् विजयदृष्टिश्च सौख्यश्च समवाप्नुयात् ॥
 यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वैश्वारम्भं समा-
 चरेत् ।
 य उक्तो राजदृष्टोऽयं तस्येहं स्थानपञ्चकम् ॥
 गजो व्याघ्रश्च सिंहश्च गन्धो भङ्गो यथाक्रमम् ।
 सिंहं सिंहान्नं स्थानं आग्निं स्यात् द्वारमन्दि-
 रम् ॥
 गजे यात्रास्यं कुर्यात् ऋगे केलिनिर्गतम् ।
 भमरोऽन्न.पुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
 तेन मध्यमेव सिंहान्नं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥”
 तत्र भविष्योत्तरे ।
 “मेधादिचन्द्रे जातस्य वृषपतिः स्युरवुक्रमात् ।
 दादृशेव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ॥
 सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीसुखस्तथा ।
 विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
 रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”
 अथेषां लक्षणानि ।
 “यद्यत्रैवोच्यते मानं तस्य तैवैव लक्षणा ।
 राज्ञः खड्गमेकस्यु दीर्घं सर्वत्र निचिपेत् ॥
 आधामेन सुन्दरः स्यात् राजदृक्त्रैश्च पञ्चभिः ।
 परिग्राहे चतुर्भिश्च राजदृक्त्रैः प्रतिष्ठितः ॥
 अस्त्राधिदेवता भौमो रक्षतीहं वसुन्वरा ।
 द्वाराणि विश्रुतस्त्रास्य रक्तचिन्नाहतानि च ॥
 रक्तपट्टाहतो गेहः सकलाधिप्रसाधकः ।
 अत्र स्थित्वा महीपात्रः सुचिरं पाति मेदि-
 नीम् ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथमम् ३० । इति सुन्दरः ॥*॥
 “द्वौ राजदृक्त्रावायामे परिग्राहे तथैव च ।
 इत्यर्थं सर्वतोभद्रः सुक्राश्चास्त्राधिदेवता ॥
 दानवा रक्षकाश्चैव पूष्यास्ते चान्न यत्नतः ।
 चतुर्दशस्य द्वाराणि स्रष्ट्याचिन्नाहतानि च ॥
 पौतपट्टाहतो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।

अत्र स्थित्वा महीपात्रः सर्वान् शत्रून् विह्व-
 न्ति ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथमम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥*॥
 “अष्टकीणो भवेद्भयः कीणो हस्तचतुष्टयः ।
 राजदृक्त्रोन्नतः कार्यां बुधश्चास्त्राधिदेवता ॥
 रक्षका वसवश्चास्य पूष्यास्तेऽत्र प्रयत्नतः ।
 अष्टौ द्वाराणि चास्य स्युः पौतचिन्नाहतानि च ॥
 पौतपट्टाहतो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।
 अत्र स्याता चितिपतिर्न रिष्टैरवन्द्यते ॥
 राजदृष्टो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजदृक्त्रकः ।
 राजदृक्त्रे राजदृक्त्रो प्रकोष्ठां क्त्रच कारयेत् ॥
 अयं नान्दीसुखो नाम चन्द्रश्चास्त्राधिदेवता ।
 नचन्द्रलोकः पूष्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥
 द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दृश्य तथान्तरे ।
 अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥
 दीर्घदितये दृश्य द्वाराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
 द्वितयं एवं २२ द्वाराणि ।
 “सुक्रचिन्नेय सचितः शुक्रपट्टेन शोभितः ।
 सर्वार्थसाधको राज्ञां लज्जोविजयवर्द्धनः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथमम् १० । इति नान्दीसुखः ॥*॥
 “दीर्घं त्रयो राजदृक्त्राः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
 विनोद एष द्वाराणि चिन्शतकोष्ठद्वयं भवेत् ॥
 रक्तचिन्नेय चिन्नाङ्गो रक्तवस्त्रोपगृह्णितः ।
 अत्र स्याता नरपतिर्भवेत् कौत्सिप्रतापवान् ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलमहाः ॥”
 दीर्घम् ३१ । प्रथमम् २० । इति विनोदः ॥*॥
 “दीर्घेण राजदृक्त्राहं प्रसरे राजदृक्त्रकौ ।
 विलास एष द्वाराणि चत्वारिंशद्बुधा विदुः ॥
 गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठचितय भवेत् ।
 चित्रपद्मेन शङ्केन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
 दुर्भिक्षप्रमनो ह्येव शस्त्रसम्पत्तिकारकः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रसुरं सुखमभ्युते ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथमम् २० । इति विलास-
 गृहम् ॥*॥
 “द्वादशदृक्त्राः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजदृक्त्रकौ
 कथितौ ।
 विजये द्वादश भवनद्वाराणि स्युर्जयप्रदान्यत्र ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षतीर्षं विहङ्गराट् ।
 अरुणाभ्यो जचिन्नाङ्गो अरुणाभरभूषितः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः लतुष्ठां प्राप्ति वसुन्व-
 रान् ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथमम् १२ ॥*॥
 “आधामे राजदृक्त्रौ द्वौ प्रसरे राजदृक्त्रकः ।
 श्रतदारोपसहितः प्रकोष्ठे दृश्यभिर्यतः ॥
 द्विकृपात्रा रक्षकाश्चास्य कुजश्चास्त्राधिदेवता ।
 ज्ञानावर्धनेन चिन्नेय धवनेन विभूषितः ॥
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमभ्युते ।
 यस्मिन्नाप्ये प्रतिष्ठेते विमलो गृहसचयमः ॥
 दुर्भिक्षं नात्र जायेत नैतयोर्न च विद्वयः ।
 न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभवन्तथा ।
 द्रव्यादि गुणवाहुल्यमन्यत्र कथितं बुधैः ॥”
 दीर्घम् २०० । प्रथमम् १०० ॥*॥

“आधामपरिग्राह्याभ्यां राज्ञः षोडशदृक्त्रकः ।
 द्वाराणि षोडशैवास्य गुरुरस्त्राधिदेवता ॥
 रक्षिका देवता चास्य शुक्रवस्त्रैर्विभूषणम् ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-
 साधयेत् ॥”
 दीर्घम् १०० । प्रथमम् १६ । इति रङ्गः ॥*॥
 “आधामे राजदृक्त्रः स्यात् प्रसरे च तदृक्त्रकम् ।
 दृश्य प्रकोष्ठा द्वाराणि श्रुतिरस्त्राधिदेवता ॥
 पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
 नास्त्रायां केलिरास्त्रातो भयरोगविनाशनः ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥”
 दीर्घम् १०० । प्रथमम् ५० ॥*॥
 “राजदृक्त्रेण कोणः स्यादेव केलिश्चतुर्दश ।
 चतुर्दशैव द्वाराणि राजदृक्त्राधिदेवता ॥
 नक्तशरा रक्षकास्तु नानावर्णान्तरादिकम् ।
 अयं जय, प्रकटितः सर्वत्रैव जयप्रदः ॥
 आधामे राजदृक्त्रः स्यात् परिग्राहेऽष्टदृक्त्रकः ।
 नानाकृपः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ॥
 दृष्टस्यतिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचराः ।
 विचित्रवस्त्रोपेतः सर्वकामार्थदायकः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथमम् ८ । इति वीरः ॥*॥
 “यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्त्राचामरोऽपि च
 राजदृक्त्रान्तरे पञ्च चामरा, स्युर्नैहीसुजान् ॥
 चन्द्रोऽपि दृश्ये हस्त उपरि क्रमतो न्यसेत् ।
 पतनाकाध्वनयुक्ताश्च गृहदृक्त्रक-रक्षकाम् ।
 ह्यत्रयुक्तं गृहं राज्ञां विज्ञेयं चक्रवर्तिनाम् ॥
 यथां नियमः परवत् ।
 “इति द्वादशचिन्नाङ्गानि गृहार्थां कथितानि वै ।
 विन्द्योत्तानि वृषपतिर्गृहारम्भं समाचरेत् ॥
 इति सिंहान्नस्थानमिति रादृश्य मन्त्रकम् ।
 इतोऽन्ये चित्तवर्षायाः प्रावादाः पृथिवीभुजः ॥
 जलयन्तादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
 खलन्मगेहसंस्थो यो वृषपतिः शुभचैतनः ॥
 स चिरं पृथिवीं प्राप्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
 यो वा तत्परगेहस्यो दुर्भोहात् धरणीपतिः ॥
 न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगश्च विन्दति ।
 खलवपतिमित्रस्य गृहचारी न दुष्टति ॥”
 परश्च ।
 “होरकस्य विपुलस्य ब्रह्मजातेर्भ्रष्टादुतेः ।
 सूर्याङ्गस्यैवमन्त्रेण वमनो दीर्घमन्त्रिस्ताः ।
 गृहाये धारयेद्वाजा तद्वर्चं वज्रवारयम् ॥”
 वात्स्यस्तु ।
 “गृह्येभ्य विविन्वाचो विज्ञेयो न च दृष्टवत् ।
 विशुद्धहोरकस्यासौ विधेयः सदगोपरि ।
 तेन सर्वान्घ्रि नश्यन्ति अरिदृष्टानि मही-
 भुजान् ॥”
 भोजोऽपि ।
 “वासुखण्डोऽत्ररूपः स्यात् यथाधिर्नामभिः खैः ।
 यमद्वारात् समारभ्य वावद्वारमिच्छते ॥”
 तद्वयथा,—
 “दृष्ट्युर्भयः स्थिररक्षकां धनं विभव एव च ।
 वीरः ५५ इत्यर्थां वास्तुभागमा यथाक्रमम् ॥

यमनैःकृततोयेप्रवाशुयक्षेप्रशुकराः ।
 दन्तो वङ्गिरिति प्रोक्ता विभागानामधीश्वराः ॥
 षड्यौ कारालयं कुर्व्यात् भयस्थाने च पत्तयः ॥
 शिरो सङ्घचरान् रक्षेत् चङ्गे वाजिग्राहयः ॥
 धने धान्यादिकं रक्षेत् विभवे कौशरक्षणम् ।
 राजपट्टे भवेद्द्वारो तापे कश्चिन्नराजयम् ।
 प्राचीरप्रतिभागान्ते इति भोजस्य सम्मतम् ॥
 इति युक्तिकल्पतरौ राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 “वास्तुमानेन नियमो गृहमायेन नियम्यः ॥
 तत्र वास्तुवचनक्षयम् ।
 “पूर्वैर्ब्रह्मो षड्विंशतौ धनदक्षोत्तरज्ञवः ।
 दक्षिण्यो षड्यदो वास्तुर्हन्ता पश्चिमज्ञवः ॥
 कोयि रेखाद्वयं कृत्वा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
 रोपान्कोयानो रेखा दक्षिणाद्येर्ध्वजास्तथा ॥
 आचामरौ नामगिञ्च नापताकापि नाञ्चजः ।
 आङ्गुष्मादिर्नाविनाजो नाचिचो नातिचित्रधृक् ॥
 नाज्युचो नातिनीचो वा नाप्रकीर्णप्रकीर्णकः ।
 ना धातुनांगवाचश्च न चैकानेकद्वारभाक् ॥
 नियमोऽस्तु मञ्जीङ्गायां सर्वसम्यक्त्तित्वे ॥”
 इति राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अन्वेषानु यथा वास्तुमानेन नियमः ।
 “अथो घमस्तथा सिंहः आ दृषो गृहंभोगजः ।
 काक इत्येव गदितो वास्तुस्थानस्य निर्णयः ।
 अयुग्मे सुखसम्यक्तियुग्मश्च विपदासिद्धिम् ॥
 श्वसम्यक्तापि ।
 “अथै विभूतिर्विपदस्य धूमे
 सिंहे विभोगः सुनि सर्वनाशः ।
 दृषे सुखं गृहंभतो विनाशो
 गजे धनं काकपदे च षट्युः ॥
 कोणरेखा कोययुचिः सुखसम्यक्तित्नाश्रिभो ।
 पूर्वपश्चिमतो दृक् उदयाश्वः सुखावहः ॥
 दक्षिणोत्तरतो दृक् वंशहा यमदण्डकः ।
 गृह्याग्निं प्रातःवेङ्गोमानेयं दृक्चधाम्ना ॥ * ॥
 एका चेद्दक्षिणे प्राज्ञा हे च दक्षिणपश्चिमे ।
 तिस्रश्चेत् पूर्वतो हीनाश्चतुःप्राणं सुखावहम् ॥
 पश्चिमाश्वं अथै वैश्वं सिंहे दृहदसुखं शुभम् ।
 पूर्वाज्ञयं दृषस्थाने दक्षिणाभिमुखं गजे ॥
 पदाघातः परिष्कारानः पथाघातस्तथैव च ।
 अथदोषो दृषदोषो दोषा इत्येवमादयः ॥
 गच्छतां पदतालस्य अथयं यदि वैश्वनि ।
 पदाघातो नाम दोषः पुत्रपौत्रघनापहः ॥
 परिखादृक्चोर्घातो वास्तुनोः प्रतिवेशिनोः ।
 परिखाघातो नाम दोषः कुलवीर्यघनापहः ॥
 पथाघातो नाम दोष आघातो वास्तुनः पथः ।
 स हन्ति भोगं वंशश्च तस्य भेदमतः श्वयु ॥
 यकमार्गे सुखं कुर्व्यात् द्विपथं कुलवर्द्धनम् ।
 त्रिपथं कुलनाशाय सर्वनाशश्चतुष्यय ॥
 स्वधार्थां परवाशाश्च यस्मिन्निति जलाशयः ।
 तद्दोषो जलदोषः स्यात् स हन्ति कुलवन्द्यदः ॥
 ऋद्धिमानसुखेऽथैः षट्युक्तैः प्रभयामयः ॥
 यते जलाशये दोषाः पूर्वादिदिक्षु च क्रमात् ॥
 ख्यास्तद्वचतो दोषः कुलवन्द्यतिनाश्रनः ।

वर्चयेत् पूर्वतोऽन्वयं ज्ञवं दक्षिणतस्तथा ॥
 रोपान्चां रक्तपुष्पश्च आमिष्यां चौरिगस्तथा ।
 यत्र तत्र स्थिता दृष्ट्वा विख्वादिभक्तेश्वराः ।
 पनसा नारिनेलाश्च शुभं कुर्वन्ति निक्षयम् ।
 निशा नीली पेशाश्वश्च चिन्ता श्वेतापराजिता ।
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निवन्ति मङ्गलम् ॥*॥
 गृहपाननमिच्छन्ति नागस्य स्वपने क्रमात् ॥
 पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः श्वेते त्रिभि-
 स्त्रिभिः ।
 भाद्राद्यैर्वांमपार्थेन तस्य क्रौडे गृहं शुभम् ॥”
 तत्र प्रमाणम् ।
 “खामिहस्तप्रमाणेन ष्येष्टपत्नीकरेण वा ।
 गृहाभ्यन्तरसंस्थानं मापयेदभितो नरः ॥”*॥
 तत्र सामान्यलक्षणम् ।
 “गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं
 वसुलोचनरन्ध्रगौर्गमितम् ।
 रविभूधरत्रिंशद्भ्योगेऽहृतं
 भवनाय व्ययस्थितिकृत्तपहम् ॥
 एकाग्रौतिगुणे हस्ते दिवागौकहृते च ते ।
 षड्विन्दुशुभसम्भक्तं पिण्डः स्यात् सर्ववैश्वनः ॥”
 तदर्थथा ।
 “अत्रादिगेहसंस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
 दीर्घं भातुः परीणाद्ये सप्त चेवाङ्गुलिद्वयम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं दृषस्थानेऽगुदीरितम् ।
 दीर्घं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकौर्तितम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकौर्तितम् ।
 दीर्घं त्रयोदश भुजाङ्गुलयश्चैकविंशतिः ॥
 प्रसरदौ सुखफलं गजस्थाने गृहं विदुः ।
 इति द्वादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्वसंभनम् ।
 एवं गृहं समाचर्य गृहस्थः शुभमिच्छति ॥”*॥
 भोजस्यु ।
 “आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गुलिद्वयो विजायते ।
 येन केनापि चाङ्गेन शोभनीयः स इत्यति ॥
 एकद्विपञ्चसप्तानि शुभान्मन्यानि चान्यथा ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 यतस्तु मङ्गलं नाम गृहं सुखविवर्द्धनम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं हस्तचतुर्दश ॥
 इदं कमलकं नाम गृहं सम्यक्तिकारकम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं हस्तास्तु षोडश ॥
 इदं हि सर्वतोभद्रं खामिनः सुखकारकम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ।
 कल्याणनाम वैश्वेदं धनधान्यसुखप्रदम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं विंशतिहस्तकम् ॥
 इदं हि सुखदं नाम भक्तुः सुखविवर्द्धनम् ॥
 मया यद्विदसुद्विं गृहपञ्चकमदृष्टतम् ।
 न तेषु स्थाननिवसः सर्वज्ञैस्तानि कारयेत् ॥
 स्थानं मानश्च दोषाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ।
 तद्विचार्य गृहं कृत्वा गृहस्थः सुखमनुते ॥
 अज्ञानादथ मोहाद्वा योऽन्यथा गृहमाचरेत् ।
 स विधौदति नश्चेत् तस्य कीर्तिः कुलं बलम् ॥
 प्राचीरार्थां न नियमो गृहस्थानाश्च विद्यते ।
 यथावास्तु यथाशक्ति प्राचीरानचयेद्दृष्टी ॥

गृहरोधो यथान् स्यात् तथा प्राचीरकल्पना ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ गृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अथ वास्तुयामप्रमाणम् । लेङ्गे ।
 चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेवगृहं प्रति ।
 एकाग्रौतिपदं वास्तु मातृयं प्रति सिद्धिदम् ॥
 अयतः शोधयेदास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् ।
 चतुर्हस्तं द्विहस्तं वा जलानं वापि शोभ्य च ॥
 सुचमश्च तदा कृत्वा सदाश्वं ततो भवेत् ॥”
 पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तत्वेनोपपादि-
 ताम् ॥ * ॥ तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “अरत्निमात्रे गर्त्ते वै अतुलिमे च सर्वश्वः ।
 वृत्तमामशरावस्यं कृत्वा वर्त्तचतुष्टयम् ॥
 ज्वालयेत्तु परीचार्यं पूर्वं तत् सर्वदिदसुखम् ।
 दीप्रा पूर्वादि गृह्णीयात् वास्तुनामशुभ्यश्वः ॥
 वास्तुः सञ्चिकी नाम दीप्यते सर्वतो हि यः ।
 शुभदः सर्ववर्षानां प्रासादेषु गृहेषु च ॥”
 वास्तुकर्तु ररत्निमात्रे गर्त्ते चैव स्थापिते आम-
 शरावे पूर्वादिभेदेन वर्त्तचतुष्टयं कृत्वा गय-
 दृतेनापूर्य वर्त्तचतुष्टयं प्रज्वालयेत् । तत्र
 प्राच्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्म-
 णस्य प्रशस्तम् । एव दक्षिणादिदिशि शिखाया-
 स्तपत्वे चित्रियादेः । सर्वशिखासमत्वे सर्व-
 वर्णानां स वास्तुदेषः प्रशस्तः । जलान्तमिति
 तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम् ॥ * ॥
 तथा च मातृस्ये ।
 “पुरुषाश्चिन्तयं शक्यं न गृहे दोषं भवेत् ।
 प्रासादे दोषं शक्यं भवेद्दृष्ट्वावज्जलान्तिकम् ॥
 प्रासादभवनदीर्घानां निवेशं विस्ताराद्दृढ ।
 कुर्व्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुरहाहृतः ॥”
 इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादिपदात्
 कूपदोषो गृह्यन्ते । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-
 वापीषु चैव हि । इत्यभिधानाच कूपदावपि ॥
 वास्तुपुरुषश्च ।
 “कप्रसपस्य गृह्णीो तु सिंहेका
 राहुवास्तुतनयावकीजनत् ।
 पूर्वोर्चो हरिणिकृत्तकन्यरो
 देवतैरवरजो निपानितः ॥”
 तथा ।
 “चेत्त्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ष्येष्टे षड्युग्मवापुष्पात् ॥
 आषाढे षड्यरत्नानि पशुवर्णं भवाभुष्यात् ॥
 आश्वीने भिन्नलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा ।
 आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनघात-
 कम् ॥
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भवम् ॥
 माघे चाभिमयं विदात् काश्चनं फाल्गुने
 सुतात् ।
 युक्तपत्ने भवेत् सौख्यं कृष्ये तस्करतो भयम् ॥
 अश्विनी रोहिणी मङ्गलतराजयमेवम् ॥
 स्वाती हस्ताशुभ्राश्च गृहहारम् प्रशस्तते ॥
 आदित्यभौमवर्णस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 वृश्चाघातशुभे च अतीपातातिगच्छयोः ॥

विष्कम्भगण्डपरिघवर्त्तं योगेऽपि कारयेत् ।
श्वेतमेत्रेयमान्वर्त्तम्भिजिद्रौहिणेऽपि च ॥
तथा विजयवाविचं सुहृत्तं गृहमारभेत् ।
चन्द्रादिबलं लयं तथा शुभनिरीक्षितम् ।
प्रासादेऽथेवमेव स्यात् रूपवापौषु चैव हि ॥”
रेन्द्वं च्चगशिरः ॥ * ॥ सुहृत्तं सर्वतः ।
“रौद्रः श्वेतश्च मेत्रेयस्तथा भ्रानकटः स्तुतः ।
वाविचश्च जयन्तश्च गान्धर्व्यः कुतप्रसथा ॥
रौहिणश्च विरिषिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्तुताः ॥”
तेन द्वितीयहृतौयसप्रमाद्यमनवमेकादशपञ्चमा-
न्यतमसुहृत्तं श्वेतारौ वास्तुकर्मं कुर्यात् ।
चैत्रादिफलसु नरयज्ञे देवयज्ञे तु प्रतिष्ठाकाल-
वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ * ॥ तथा च कल्प-
तरौ देवीपुराणम् ।
“यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाञ्जरोपथे ।
गर्भापूरशिलायास्ये शुभदस्तस्य पूजितः ॥”
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाञ्जरोपथे यः कालः शुभ-
दस्तस्य गर्भापूरशिलायास्ये गृहारम्भे स कालः
पूजित इति ॥ * ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मान्त्स्ये ।
“चेत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
माघे वा सर्वादेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।
प्राय् पञ्चं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रद्धा त्रयोदश्या ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
प्रतिष्ठासुचये ।
“माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
“मन्दिवासुरदन्तगाश्च प्रतिष्ठा रक्षिणायने ॥”
ज्योतिषे ।
“गुरोर्भृंगोरुक्तवाक्यं वाह्निके मिच्छे गुरौ ।
गुर्वादिभ्ये दशाहे तु वक्रजिवाद्येऽंशके ॥
पूर्वैराश्रावनाथातातिचारिगुरुचक्ररे ।
प्रागराश्रिगन्तुजीवस्य चातिचारिं ज्वपक्षके ॥
कन्याद्यङ्गुतसप्तादे नीचस्थेभ्ये मलिस्तुवे ।
पौषादिक्षत्तुर्भासे चरणाङ्कतवर्षके ॥
एकेनाङ्का चेकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्णयेत् ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
प्रतिष्ठारम्भे देवकूपदेः परिवर्णयेत् ॥” * ॥
स्तुतिधारणे ।
“उत्क्रापाते च भूकर्म्ये अकालवशाजिते ।
वक्ष्येत्तुङ्गमोत्याते गृह्ये चन्द्रकर्म्येभ्यः ॥
प्रयागसु ज्येष्ठे शुभः सप्रराजन्मतः परम् ।
ब्राह्मण्यः क्षत्रियो वैश्वस्येज्येत् कर्म चिरा-
चकम् ॥
शुभस्थल्ला चकाराचं ततः कर्म समाचरेत् ॥”
पराशरः ।
“प्रयागे सप्रराजन्तु चिराचं व्रतवन्धने ।
एकाराचं परिवर्ण्य कुर्यात् पाविग्रहं गृहे ॥”

मत्स्यपुराणे ।
“नवग्रहमखं ज्ञात्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
अन्वया फलदं पुषां न कान्यं जायते कश्चित् ॥”
नखवर्द्धमानधृतवचनम् ।
“पितृभ्यो हृद्ये हृदिआहं हत्वा सद्चित्तम् ।
क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
यकादिने वास्तुयाग्यहोत्सगयोः करयो सङ्गदेव
हृदिआहं करणीयम् ।
“गण्यः क्रियमाथे तु माह्व्यः पूजनं सङ्गत् ।
सङ्गदेव भवेत् आहमादौ न पृथगादिषु ॥”
इति कृन्दोगपरिशिष्टात् ॥
मान्त्स्ये ।
“जहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दीवर्णितः ॥”
देवीपुराणम् ।
“प्रासादे च चतुःषडिरेकाशीतपदं गृहे ।
चतुरस्रीकृते चैत्रे चाष्टधा नवधा कृते ॥
कोणे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
ईशः कोणाहंतो ज्ञेयः पञ्चमः पदसंस्थितः ॥
द्विपदस्यो जयन्तश्च भद्रः स्यादेककोष्ठगः ।
भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सख उच्यते ॥
शुभः पदस्यो ज्ञातयो शोभ चैव पदाहं कम् ।
हुताशनः पदाहं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदेकस्यो गृह्यते ।
वैवस्वतः पदेकस्यो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
शुङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो ऋगशाहं पदस्थितः ।
पितरोऽहं पदे ज्ञेयोः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः पदस्यः पुष्यदन्तकः ।
पयसां पतिरेकस्योऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
शोचश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽहं पद उच्यते ।
रोगशाहं पदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
द्विपदे विश्वकर्मा तु भङ्गाटः पदसंस्थितः ।
यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराहं द्विपदस्थितः ॥
पादस्या श्रीमहादेवो द्विपदाहं पदस्थितः ।
आपान्तिपादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
चतुष्यदस्यो विज्ञेयचार्यमा मध्यपूर्वगः ।
सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदसंस्थिता ॥
ततो विवक्षान् विज्ञेयश्चतुष्कोर्मध्यसंस्थितः ॥
इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावेकैकपदसंस्थितौ ॥
मित्रश्चतुष्यदश्चैव पश्चिमे च अवस्थितः ।
रत्नश्चैकपदो ज्ञेयो राजघन्मा पदस्थितः ॥
धराधरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्यदे ।
चतुष्यदश्चतुष्कोर्मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥
देवतासु चरा बाह्ये सर्वे चान्तकथासुराः ।
एवं प्रयत्नं कोष्ठानि रक्षणापूर्व्यं देशिकः ।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥”
रजसेति पञ्चवर्षरजोभिः । तथा च शारदा-
याम् ।
“उत्क्राणामपि देवानां प्रदान्यापूर्व्यं पञ्चभिः ।
रजोभिस्तैर्यथोक्तैः पायसान्नैर्बलिं हरत् ॥”
तथा ।
“पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तक्षुलसम्भवम् ।

कुसुमचूर्णमस्यं कान्यं दग्धपुलाकजम् ।
विश्वारिपञ्चनं श्याममित्युक्तं वर्ष्यपञ्चकम् ॥”
स्यात् पुलाकसुखधार्थे इत्यमरोक्तैः तुह्यं
अपकृतम् ।
“पूष्या मखलबाह्ये तु पूर्वाज्यादिकक्रमात् ।
स्वन्दश्चैव विहारी च अयंमा पूतना तथा ।
जम्भका पापराक्षस्यो पिलिपिङ्गश्चरक्षपि ॥”
मखलकरणावामर्थ्ये श्यामामसमीपे सर्वे
पूष्याः ।
“श्यामामशिलाकूपी यच्च तिष्ठति केप्रवः ।
तच्च देवासुरा यत्ना भुवनानि चतुर्दश ॥”
इति पद्मपुराणवचनान्तम् ।
तत्रावाहनविस्कर्त्तने न स्तः ।
“श्यामामे स्थापरे च नावाहनविस्कर्त्तने ॥”
इति वचनान्तम् ॥
तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेस्वप्नु
आवाहनविस्कर्त्तनवर्त्तम् । इति बौधायन-
वचनात् ॥ * ॥ एषां विशेषबलिमत्स्यपुराणदेवी-
पुराणाभ्यासुक्तोऽपीशानोन्तनेन अवद्ध्यते ।
इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
बलिर्दीयते । तथा च ।
“पायसं वापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात् ।
नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवादीनं सर्वतः ॥”
अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमात्रसुक्तं
तेन एव पायसबलिः ॐ ईशानाय नमः ।
इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिश्रोक्त-
मसुकदेवतायै एव पायसबलिर्नम इत्यादि
प्रणवादिनमस्कारान्तरान्तरान्तरमध्ये स्य-
प्रवेशशालुक्तान्तम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“ॐ नारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकौर्मितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वार्थां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
“एवं भूतगणानासु बलिर्देवसु कामिकः ।
एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्याच्यतेर्त्तुधः ॥
एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ।
अपूजिता विनिवृत्ति कारकां स्यापक्तं तथा ।
एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्याच्यतेस्तथा ॥”
अथ पूजाया विव्यत्वात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
वचने होमानन्तरं बलिदानाच्च वक्षेः कान्यत्वात्
पूजा होमानन्तरं बलिदानाचारः । तथा च ।
“ब्रह्मस्थाने तथा कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियाश्च पूजनं कुर्यादासुदेवगणस्य च ॥
गान्धार्थपुण्यवैश्वधूपान्तेः सुरसत्तम ।
ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकाधरा महीम् ॥
सुक्तां प्रमदाक्षुर्पां दिशामरयभृतिताम् ।
ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
ध्यात्वा समर्चयेत्तच्च यजेद्दासुतरं परम् ॥’
ब्रह्मस्थाने तत्रो विद्वान् कुर्यादाधारमजतेः ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं बर्हन्था सङ्ग पूरितम् ॥
हेमं वा राजतं पात्रं न्यस्य वा हृष्टं शुभम् ॥
सर्वबीजीषधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कनकं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिन्नुत्सृज्यं देवं प्राजेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
ततो मन्त्रलवाहो तु प्रतीच्यां प्रादुस्तुः स्थितः ॥
आचार्यांश्च सभारं ब्रह्मादीन्प्रार्थयेत् सुरान् ।
प्राजेशं तर्पयेद्दिवा न् आहुतीर्णां शतानि च ॥
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
ततः प्रणम्य विनायकं कृत्वा वै खस्त्रिवाचनम् ॥
प्रणम्य कर्करौ चम्पुष्पाङ्कलान्तःप्रदक्षिणम् ।
रुच्यमार्गैश्च देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
पूर्ववत् तेन मार्गैश्च सप्तकीर्णानि वापयेत् ॥
आरम्भं तेन मार्गैश्च तस्य खातस्य कारयेत् ॥
ततो गतं खनेच्छये हस्तमानप्रमाणतः ।
चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यान् सुवस्मितम् ॥
गोमयेन प्रलिप्याथ चन्दनेन विलेपितम् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुण्याणि शुक्लान्यन्तमेव च ॥
आचार्याः प्रादुस्तुखीभूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्भुजम् ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठं कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रणम्य कर्करौ तान्मु तत् खातं पूजयेच्छ्लैः ॥
सर्वत्र नक्षत्रसमाम्युक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः ।
तस्मिन् पुण्याणि शुक्लानि प्रचिपेदेमितस्मरन् ॥
तदावर्षं परीक्षेत दक्षिणहस्तान्तं चिपेत् ॥
शुभं स्थाद्विद्युत्तेऽशुभं वामे भवेत्ततः ॥
वीजेः शालिवादीनां गर्त्तं तं प्ररथेत्ततः ॥
क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्धिर्गतं प्रपूरयेत् ॥
एवं निर्याद्य विधिना वास्तुधामं सुरोत्तम ।
सुवर्षं गाश्च वस्त्राश्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
इतराणीशान्तानि होमस्तु प्रयवादिस्वाहान्त-
नक्षत्राभिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
“एकेकां देवतां रामं समुद्दिश्य यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तं धर्मज्ञो नाश्वा च प्रणवादिना ।
होमद्रव्यमपेकेकं शतसङ्कान्मु होमयेत् ॥”
शतसङ्कामिति पूर्वोक्तवचनानुसारेण वास्तु-
धामेतरपरम् । स्तुतिः ।

“खाहावसाने लुह्यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
होमदक्षिणासमुद्दानमाह ऋग्वेदप्रशिष्टम् ।
“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
कर्मान्तोऽश्वामानायां पूर्वोपात्रादिका भवेत् ॥
विदधाहोचमन्यर्षेद्विष्णाहृष्टरो भवेत् ।
खयर्षेदुभयं कुर्यादन्त्यर्षे प्रतिपादयेत् ॥”
अस्यो यजमानभिन्नः । उभयं ब्रह्मकर्म होह-
कर्म च । उपरुहारे वास्तुधाममिति श्रुतेः
सङ्कल्पवाक्ये तत्रैवोक्तस्वमाचरन्ति । अत्र
मिलितामिलितदक्षिणादानान् फलतार-
तम्यम् ॥ * ॥ मातृस्थे ।
“ततः सर्वोर्विद्विज्ञानं यजमानस्य कारयेत् ॥”
देवीपुराणम् ।
“कालब्रह्मपतीं पूज्यौ वैश्वानान् प्रकृत्वोऽश्चैव ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु श्रवणीतादि कारयेत् ॥
आर्यां कारयेद्दिवा न् यच्च वापि मनोहरम् ।

कार्यस्तु पञ्चमिदंस्त्रैस्त्रिस्त्रिवीजैरथापि धा ।
होमान्ते भस्त्रभोत्रैश्च वास्तुधामे वलिं हरत् ॥”
इति मत्स्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
अचारिणां होमं कृत्वा बल्यादिप्रागुदितसर्वकर्म-
करणाचारः ॥ * ॥ अत्र प्रजापतिनामाभिः ।
“प्रतिष्ठायां लोहितस्य वास्तुधामे प्रजापतिः ।
जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः सप्तदाहृतः ॥”
इति मत्स्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपद्वास्तु-
धामे मत्स्यपुराणम् । भूम्यधिकारे ।
“पञ्चमयौषधिजलैः परीक्षित्वा तु सेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
पञ्चाङ्गयेन चालिय स्त्रेणालोक्ष्य सर्वतः ।
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
पञ्चमयमन्त्रमाह शङ्कः ।
“गायत्र्यादाय गोमर्षं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्त्रेति च चौरं दधिप्रातुं ति वै दधि ।
तेजोऽसीति वृत्तश्चैव देवस्तुला कुशोदकम् ॥”
ओषधीराह कात्यायनः ।
“ग्रीहयः शालयो मुञ्जा गोधुमाः सर्षपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो ज्ञानि धारिताः ॥”
श्रीहः शरत्कृष्णाद्यं षड्काण्डम् ॥ शालयो
हैमन्तिकाः । दशैति वास्तुमन्त्रलवायथे उप-
विश्य पूर्वाभिमुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
रेखाः प्रादुस्तुखीयेषां दक्षिणं कुर्यात् । एवं
नैर्कल्याणसुप्रियस्य पश्चिमतः पूर्वापरगा दशो-
त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
रुद्रयामले तासां नामानि ।
“शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राय-
वाहिनी ।
शची सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥”
इत्याद्या दश रेखाः ॥
“हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया कला विप्रोका च इडा वंश्रा दशो-
त्तराः ॥”
इत्यन्तदश रेखाः ॥
“एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुलत्तु सर्ववास्तुः ।
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
ह्नात्रिंशद्वाहृतः पूष्याः पुष्यास्तान्स्वयोदश ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्थाणानि च निबोध मे ॥
इंशानकोत्यादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः ।
शिक्षी चैवाथ मज्जन्तो जयन्तः कृत्वाशुभुधः ।
सूर्यः सद्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव सृष्टतयमाहुर्भौ ॥
गन्धर्वो षड्ङ्गराजश्च ऋगः पितृगणस्तथा ।
दौवारिकोऽथ सूर्यो वैः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः प्रीवपापौ च रोमोऽहिर्मुख एव च ।
भङ्गाटः सोमसर्पौ च अदितश्च दितस्तथा ॥
बहिर्हान्त्रिंशदेति च तदन्तश्चतुरः षड्गु ।
इंशानादिचतुष्कोणस्थितान् पूजयेद्बुधः ॥
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्माद्यौ च समीपगाः ॥

सर्वानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यानामतः षड्गु ।
अथमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ॥
मित्रोऽथ राजयज्ज्ञा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
अथमन्त्रापवत्स्य परितो ब्रह्मणः स्तुनाः ॥
आपश्चैवापवत्स्य चर्ष्वयोरुदित्तिसुधा ।
पादिकानाश्च वर्गोऽयमेव कोष्ठीयु श्रेष्ठतः ॥
तन्मध्ये तु बह्विंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ।
अथमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिव्यु विपदास्ते तु सर्वतः ॥”
एवमिति यथा इंशानकोष्ठी कौष्ठचतुष्टये अन्त-
स्थितैककोष्ठबहिरे देवतापञ्चकमेवमाभ्यासादि-
कोष्ठीत्यपीत्यर्थः । दिव्यु पूर्वादिदिव्यु ॥ * ॥
“यथाविधानो वक्ष्यामि बहून्पि पृथक् पृथक् ।
वास्तुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं
पुनः ॥
सुखादुष्टशमयो शीघ्राद्विषयं यावदेव तु ।
सुयोवाददितिं यावदुष्टशान्जयन्मेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः क्रचिच्छतर एव च ।
एतेर्गा चैव सभ्यातः पदमध्ये समस्तथा ।
मर्मै चेतत् समाख्यातं चिन्मूलं कोष्ठां च यत् ॥
स्तम्भ्यासेषु वर्ष्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
कीर्णोच्छेदोपघातानि वर्षयेत् यत्रतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दृष्टः पितृवैश्यान्तरायतः ॥
ऋह्वन्मित्रः समाविद्यो सुखे चापः समाश्रितः ॥
पृथ्वीधरोऽथैमा चैव स्तनयोस्तावद्विहितौ ॥
चक्षुःश्रुते चापवत्सः पूजनीयस्तथा बुधेः ।
नेत्रयोर्दत्तिपर्जन्यौ श्रोत्रे दितियन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंख्यौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सोमरुष्यैर्यस्त्रद्विज्ञोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयज्ज्ञा च वामहस्तसमाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वद्वत्सुर्दक्षिणसमाश्रितौ ॥
विषयान्ध मन्त्रश्च अठरं संयवस्थितौ ।
पूषा च पापयज्ज्ञा च हस्तयोर्मैत्रियन्तकौ ॥
तथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्विषयः सद्यश्चतः ॥
उर्वोर्ध्वमास्तुपौ श्रेयो जालोर्गन्धर्वपुत्रकौ ॥
जङ्गयोर्द्वेऽशुभयोर्बौ कान्ता दौवारिको ऋगः ॥
जयः शक्रस्तथा मेरुं पादयोः पितरस्तथा ।
मर्थे नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥
चरकौष पितृरीष पूतनां पापराक्षसीम् ।
इंशान्यादिकोष्ठीषु मन्त्रलाद्वाहृतो यजेत् ॥”
पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य वलिं यावत् यौ
नवपः प्रसारितस्तद्वद्वदयतो वास्तु पूजयः । अस्तुपौ
वरुणः । पुष्यकः पुष्यदन्तः । तथा ।
“प्रदक्षिण्यु कुर्वन्ति वाक्चोः पदविलेखनम् ॥”
कोष्ठानां लिखनं प्रदक्षिण्यं कार्यम् । तथा ।
“तर्जनीं मध्यमां चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः ।
प्रयासरुद्रकनकं फलपुण्यास्ततोदकम् ।
सर्वत्र वामभागेषु शंखं पदविलेखने ॥” * ॥
तथा ।
“वाक्चौ परीक्षिते सन्मग्नवास्तुदेहे विचक्षणः ॥
वास्तुं प्रशस्नं कुर्यात् समिद्धिर्वलिं कर्मिणा ॥

कीर्णोद्धारं तद्योदाने तथा गृहनिवेशने ।
द्वाराभिवर्द्धने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तुप्रथमं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षयाः ।
एकाग्रोत्तिपदं लेखं लेखकोवास्तुपिच्छेः ।
शोभन्निर्मेखले कार्यः कुण्डं हस्तप्रमाणके ॥
विश्वकर्मा ।
“स्वाताधिके भवेद्रीमी हीने धेनुधनचयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्नापो मरयं क्षिप्रमेखले ॥
मेखलारहिते प्रोक्तो ह्यधिके विसर्गचयः ।
भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योव्या विना हतम् ।
अपवर्धनसं प्रोक्तं कुण्डं यत् कच्छवर्णितम् ॥
वशिष्टवर्णितयायम् ।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभवेदिकम् ॥
एवंविधकुण्डसम्भवे क्रियाचारः ।
“कुण्डमेवविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
अयेत् ॥”

मत्स्यपुराणम् ।
“यनेः ह्यन्यतिलेहसहत् सभिद्धिः क्षीरसम्भवेः ।
पालाशैः खादिरैरामागोक्षुलरसम्भवेः ॥
कुशदूर्वाभयेकापि मधुसर्पिः समन्वितेः ।
कार्येस्तु पक्षभिविस्त्रैर्विल्वैर्वाजैरथापि वा ।
शोभान्ते भक्ष्यभोग्येषु वास्तुदेशे वर्तन् हरेत् ॥
अथ होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यजेच्च गृहदेवताम् ॥
वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
वसिष्ठश्च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ * ॥
ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वासासुदेवस्य पूजन-
मिच्छादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवे-
दयेत् । इत्यनमनापि बोध्यम् कव्यतरौ मत्स्य-
पुराणम् ।
“ततः सर्वोपधिज्ञानं यजमानस्य कारयेत् ।
द्विजाच्च पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागतः ॥
एतद्वास्तुप्रथमं कृत्वा कल्पे समाचरेत् ।
प्रासादभवनयोदानप्रारम्भे परिचरैर्नै ॥
पुरवेश्यप्रवेशेषु सर्वदोषापद्रुत्तये ।
इति वास्तुप्रथमं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वस्तुप्र-
थमनलेनाभिधानात् वास्तुप्रथमं कर्मणो
नामधेयं इति तेनेवोक्तेः सर्वदोषापद्रुत्तये,
इति श्रुतेषु वास्तुसर्वदोषापनोदं फलं संकल्प्य
तु तदुक्तेः कार्यः । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्य-
तरस्मिन्नवश्यं कर्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं
प्रागेवोक्तम् । इति शौर्युनन्दनभट्टाचार्यविर-
चितं वास्तुयागतत्वं समाप्तम् ॥
वास्तुकं, क्री, (वास्तु एव । वास्तु + स्वार्थे क्) ।
वास्तुकशाकम् । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।
“तदुक्तौयकौवन्तोऽनुविषयकवास्तुकेः ॥”)
वास्तुकी, क्री, पिच्छीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वास्तुकं, क्री, (वसन्ति गुण्या अत्रेति । वस +
ऊङ्काद्यञ्जेति वाः) शाकविशेषः । वेतुया
इति भाषा । तत्पर्यायः । वास्तु २ वास्तुकम् ३

वस्तुकम् ४ वस्तुकम् ५ हितमोचिका ६ शाक-
राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्ती ९ । अस्त्र
गुणाः । मधुरत्वम् । सुग्रीनलत्वम् । चारुत्वम् ।
मादनत्वम् । विदोषजित्वम् । रोचनत्वम् ।
ज्वरहरत्वम् । महाशर्षां नाशनत्वम् । मल-
स्रजशुद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“वास्तुकं वास्तुकञ्च स्यात् चारुपत्रञ्च प्राक-
राट् ।
तदेव तु दृष्टव्यं रक्तं स्यान्नौडवास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् प्राक्कमतः स्रुतम् ।
वास्तुकहितयं खाडु चारं प्राके कटूदितम् ॥
दोषं पाचनं रक्तं लघु शुक्रवणप्रदम् ।
सरं क्रीडासपितासप्तमिदोषत्रयापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वास्तोयं, त्रि, वस्तिस्वस्त्वि । वस्तु-
स्वस्त्वि । वास्तुस्वस्त्वि । वस्तिवस्तुवस्तुवास्तु-
शब्देभ्यः श्योयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ
भवम् । वस्ति + “टित्क्वित्कलशिवस्वस्वस्व हे-
ट्ज् ।” ४ । ३ । ५६ । इति ट्ज् । वस्ति-
भवम् । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १६ ।
२ ।
“तत् यत् रजतं सेवं पृथिवी यत् सुवर्णं सा
दौर्घ्ये चरायुते पर्वता यदुत्सवं स मेधो नोद्धारो
या धमनयस्ता नयो यदास्तयमुदकं स समुद्रः ॥”
वस्तिरिव । वस्ति + “वक्वो ट्ज् ।” ५ । ३ ।
१०१ । इति ट्ज् । वस्तिवद्वधम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।)
वास्तोष्यतिः, पुं, (वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधि-
ष्ठाना । “वास्तोष्यतिगृहमेधाक् च ।” इति
निपातनात् अङ्कु षत्वञ्च । यद्वा, “वास्तन्त-
रित्वं तस्य पतिः पाता विशुक्लिन ।” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयन्वा । ५ । ४ । ६ ।)
इन्द्रः । इत्यमरः । (देवतामात्रम् । यथा,
भागवते । १० । ५० । ५३ ।
“वास्तोष्यतीनाञ्च गृहैर्वैश्वमीभिश्च निर्मितम् ।
पातुर्वैश्वमीनाकीर्णं यदुदेवगृहोक्तसत् ॥”
“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीनां देवानाञ्च
गृहैर्वैश्वमीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
इति तट्टीकार्या खामी । गृहपालयितरि, त्रि,
यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।
“वास्तोष्यते प्रतिजानोत्तस्मान्
स्वावेशो अन्मोवो भवानः ॥”
“हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितर्द्वैवं त्वं अस्मान्
लक्ष्मीयान् क्रीडृजिति प्रतिजानीहि ।” इति
तद्वाच्ये चायथाः ।)
वास्तुः, पुं, (वस्त्रेण परिहृतो रथः । वस्त्र + “परि-
हृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
वस्त्राहतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि,
वस्त्रस्वस्त्वौ ।
वास्तुः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वारश्चन्द्रपूर्व-
स्वाप्तोऽर्धेप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वास्तुः, पुं, उभ्या । क्रीडम् । इति केचित् ॥ ऋद्धं-
मध्य इति वाःपुपाटः ॥
वास्तयः, पुं, नागकीशरः । इति रत्नमाला ॥
वाह, ऋ ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ड,
वाहते । ववाह रक्तं पुष्यवास्तो जाताः सह-
स्रशः इत्यादि विद्वार्थमोष्ठादिश्च वृहधत्तुं
मन्थेते वण्यदेशप्रारब्धवौ । वस्तुतस्तु बहुवाद्य-
सम्मतत्वादिदोष्ठादिरेनोपेक्षितः । ववाहेति
चक्षुरीप्रयोगस्तु वाह ऋ ड यत्ने इत्यस्मान्
गणकतानिष्ठात् परस्मैपदसिद्धिः । अनेकार्थं
त्वात् सुसावेद्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव
वाख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥
वाहः, पुं, (उच्चतेऽनेनेति । वह + करणे वच् ।)
घोटकः । (यथा, अथारामायणे । २ । ५ । ५६ ।
“इत्याज्ञप्तः सुमन्तोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥”)
परिभ्राजविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहः ।
“पलं प्रकुञ्चकं तुष्टिः कुडवस्तुचतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्यञ्चतुःप्रस्यमथाऽकम् ॥
अथाऽकौ भवेत् द्रोणो द्विदोणः स्रप उच्यते ।
सार्द्धस्रपौ भवेत् खारी द्वे खार्यौ गोययुदाहता ।
तमेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”
इति भरतः ॥
चतुर्हशमेदात् संखान्यथात्वम् । तथा च ।
“चतुराऽकौ द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।
विश्रुतिदोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति
खामी ॥ * ॥ सुजः । दृषः । वायुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित-
सागरे । ६३ । ८१ ।
“यत्राचिरेराच्यधूमामिदमागोविण समागतौ ।
गङ्गायुतुनयोर्वाहौ भातः सुगतये वृष्णम् ॥”
वाहवम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।
“तच्छुल्कात्तत्र भैकानां राजा वाहसतुस्तुकः ।
जलाडुनीत्ये तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥”)
वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + क्त्वा ।) वहन-
कर्ता । वहति यः । इत्यर्थे णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।
“आचरेर्विविधाः क्रीडा वस्त्रवाहकलक्षणः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”)
वाहदिव्यम्, [त्] पुं, (वाहानां घोटकानां द्विषन्
शत्रुः ।) महिषः । इत्यमरः ॥
वाहनं, क्री, (वहत्यनेनेति । वह + करणे क्त्वा ।)
“वाहनमाहित्वात् ।” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र
“वहते क्त्वाटि ष्टिदिश्चैव क्त्वे निपातनात् ॥”
इति भट्टोजिदीक्षितोक्त्वा निपातनात् ष्टिः ।)
हस्त्यन्तरथदोहादिः । तत्पर्यायः । यानम् २
युयम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, द्रुपः । ११ । १० ।
“पूर्वदृष्टकथितेः पुराविदः
सालुजः पिष्टसखस्य राघवः ।
उत्तमान इव वाह्योचितः
प्रादचारमपि न अभाषयत् ॥”)

वाहनं

देवा वाहनानि यथा,—
 “विद्युन्नक्षत्रिर्वैवे प्रियते सा जगन्मयी ।
 चित्तप्रती मन्वादेवो ब्रह्मा कौचित्तपङ्कजः ।
 हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः ॥
 खन्धर्गा वाहनलम्बु वेधं यस्मान्न युज्यते ।
 तस्मान्नान्तर्गतं ह्यवा वाहनं गतास्त्वयः ॥
 यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीणाति वततं

प्रिया ।

तेन तेनैव रूपेण आसनात्प्रभवन् प्रथः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥३॥

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
 वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
 रुद्रश्चतुर्थीश्वरं महाकायं महागजम् ।
 श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
 रौद्रौजसम्भवं भीमं क्षुब्धवर्णं मनोजवम् ।
 पौष्ककं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
 रुद्रमानस-सम्भवं श्यामं जलधिर्वज्रकम् ॥
 शिशुमारं हृद्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
 रौद्रं शकटचक्राच्चं शैलाकानररोत्तमम् ॥
 अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
 एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुते ।
 गन्धर्वाश्च महावीर्या मुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
 श्वेतानि सौरमेयाणि वृषाशुभ्रजवानि च ।
 रथं चन्द्रमसश्चाङ्गं सहस्रहंसवाहनम् ॥
 ह्ययोर्दरुणवाहाश्च आदिता सुनिवृत्तम् ।
 कुङ्करस्याश्च वसवो यथाश्च नरवाहनाः ॥
 किन्नरा भुजगाक्टा ह्यार्कटा तथाश्विनौ ।
 शारङ्गाधिष्ठिता ऋक्षन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
 गुरुराक्टाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ॥
 आचक्षु वाहनान्येवं खानि स्यान्मरुत्तमाः ॥
 सन्नस्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः ॥३॥
 नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुते ।
 देवानां वाहनान्येवं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
 पुलस्त्य उवाच ।

शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
 कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
 अन्धकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाजिभिः ।
 ह्यथवर्षः सहस्रारस्त्रिन्ध्वपरिमाणवान् ॥
 प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णश्चैयमीशनेः ।
 उल्हमानस्तथाश्विनः श्वेतवर्णस्य यमः ॥
 विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु नुरङ्गमः ।
 जम्बस्य तु रथो दिव्यो ह्ययैः काशकवज्रभिः ॥
 शृङ्गकण्ठस्य तु रथो ह्ययथैवस्य कुङ्करः ।
 रथो मयस्य विष्णोवो दुन्दुभेश्च महोरगः ।
 शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शृङ्गोऽश्विनाधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहवतीति । वह + स्वार्थे णिच् + लुट् ।
 वाहके, णि । यथा, कथापरिहारादि । १२४ ।
 २२०-२२२ ।

वाहिनी

“व वाहनानां नागानां श्रीकरासुमहाभरैः ।
 शूकरप्रियवीरुष्ठे खवं चक्रे कतिं वृषः ॥”
 “नागानां वाहना मेघाः शूकरप्रियवी कितिः ।
 विष्णोः शूकररूपस्य सा हि प्रियतमोचते ॥
 तस्यां मेघासुभिधान्यसुत्पन्नं चेत् किमनुत्तमम् ॥”
 वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाहिषु वाहनेषु श्रेष्ठः ।) अश्वः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहस्यः, पुं, (उच्यते इति । वह + “वहियुष्यं
 गित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति असच् । सच
 गित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
 रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।
 “त्वाङ्गाः प्रतिश्रुत्वायै वाहस्यः ॥”)

वारिनियोग्यम् । सुनिवस्यकम् । इति मेदिनी ।
 से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अनादित्वात् टाप् ।)
 वाहुः । इत्यजयपालदिक्प्रकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हति, अ. (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्वा
 इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
 हाति इति भाषा । इति मुग्धवोधव्याकरणम् ॥

वाहिका, पुं, (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।
 वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।
 इति टक् ।) टक्ता । गोवाहः । शृङ्गटादि ।
 इति धरणिः ॥ चि, नारवाहकश्च ॥

वाहित्यं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥
 वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि
 सन्त्यस्यामिति । वाह + इनिः । डीप् ।) सेना ।
 (यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणाशुचरमेव राघवं
 नेतुमैच्छद्भरिखसौ वृषः ।
 आश्रियं प्रयुञ्जे न वाहिनीं
 सा हि रक्षन्विधौ तयोः क्षमा ॥” ॥
 वाहः प्रवाहोऽस्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
 रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठत प्रवृध्यन्ध्वं भद्रमस्तु हि चः तदा ।
 नावः सप्तकथेष्वं तारयिष्याम वाहिनौम् ॥”
 सेनाभेदः । तदयथा । गजाः एकाश्रीतिः ।
 रथाः एकाश्रीतिः । अश्वस्त्रिचत्वारिंशदधिक-
 शतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकशतःशतम् ।
 सप्तदशैव दशाधिकशतं वाहः सन्त्यस्याम् ।
 इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ ।
 १६-२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ॥
 त्रयश्च तुरगास्तु श्रेः प्रतिरिख्यभिधीयते ॥
 पतिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुख बुधाः ।
 त्रीणि सेनासुखायेको गुण इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो गुणा गयो नाम वाहिनी तु गणास्त्वयः ।
 स्त्रुतास्त्रिस्तु वाहिन्ः पृतनेति विचक्षते ॥”
 प्रवाहश्रीला । यथा, माकण्डेये । ७८ । २६ ।
 “यसुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”

वाहिनीपतिः, पुं, (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)
 सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नावायमुच्यते ।
 अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनोपतिः ॥”
 वाहिन्या नवाः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । अटकाः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ जर्जिकवातिः । आट् इति
 भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।
 वाहीकदेशं मनांश्च कुलयन् वाक्यमब्रवीत् ॥
 पश्चानां सिन्धुघटानां नदीनां घेऽन्तराश्रिताः ।
 तान् धम्मेवाह्वानशुचीन् वाहीकांशु परि-
 वर्णयेत् ॥

श्राकलं नाम नगरमापगानामनिवृत्तम् ।
 जर्जिका नाम वाहीकास्तं वृत्तं सुनिन्दि-
 तम् ॥”

इति महाभारते कथं पर्वणि २०० अध्यायः ॥
 वा(वा)हुः, पुं, (वाद्यते श्रुन्निति । वाह लोङ्ने
 + “अन्तिङ्शिकमोति ।” उणा० । १ । २८ ।
 इति कुः हकारादेशश्च ।) कक्षावधुङ्गलाप-
 र्पयन्तावयवः । यथा । सुनवाहुः प्रवेष्टो द्यौरि-
 त्थमरः ॥ वह्यत्वेन वाहुः नास्तीति उच्यते । घञि
 वाहोऽदन्तः । वाहोऽश्वसृजयोः पुमान् । इति
 दामोदरः । खियां वाहा च । वाहो वाहा
 सुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति
 कीधान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ जूर्पर-
 रसोऽहंभायो वाहुलस्याधोभागः प्रवाहुः ॥
 यथा,—

“सुखं वाहू प्रवाहू च मनः सर्वैर्निद्रयाणि च ।
 रक्षन्वाहतेऽश्वस्तव नारायणोऽयः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ प्रश्ने ५ अध्यायः ॥
 वाहुप्रवाहू च जूर्परसोऽहोऽधोभायो । इति
 तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गायवकारादिवाहुशब्दे
 इत्यम् ॥ * ॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
 “निर्मांसो चैव भग्नास्त्रो ह्यिष्टौ च विप्रलौ सुजौ ।
 व्याजाशुक्लान्वितौ वाहू उच्ये प्रीनौ वृषेश्वरे ॥
 निःखानां रोमश्री ह्यसौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।
 हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दां जलितः शुभाः ॥
 मेधाविनाश्च रुद्धाः सुश्वेत्वाणां चिपिताः
 स्त्रुताः ।

शृलाङ्गुलीभिर्निःखाः स्युर्गताः स्युर्वहिरकदाः ॥
 वापितुल्यकरा निःखा याप्रतुल्यकरैर्धनम् ।
 मयिबन्धैर्निगुट्टैश्च सुस्त्रिष्टशुभसम्भिः ॥
 वृषा ह्येनैः करच्छेदः सशब्देऽर्धनवर्जिताः ।
 पिष्टवित्तविद्योनाश्च निष्ठात् करतलाभराः ॥
 संवृत्तैश्च निष्कैश्च धनिनः परिकीर्तिताः ।
 श्रोक्ता नरकहातारो विषमो विषमो नराः ॥
 करैः करतलैश्चैव साश्च भैरीश्वरास्तलैः ।
 परदाररताः पीते क्लेशैर्निःखा नरा मताः ॥
 तुषतुल्यनखाः स्त्रीवाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।
 निःखाक्लृप्तनखैस्तद्विषमैः परतर्ककाः ॥
 तान्क्लेशैर्गुणा घनाऽऽशु च्छुद्धैः सयनेक्षया ।
 अशुद्धलज्जैः प्रियैः स्याद्वैर्गुणैश्च लिपन्धकः ॥

बाहुलः

दौर्भाग्यं सुभगश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलिः ।
 वनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रियो रेखाश्च यश्च वै ॥
 श्रुतेः करतलगा मणिवन्धे समुत्थिताः ।
 शुभमौनाङ्कितकरो भवेत् सन्नप्रदो भरः ॥
 वञ्जाकाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
 शृङ्गातपत्रश्रियिकागणपद्मोपमा शुभे ॥
 कुम्भाङ्गुप्रपताकामा ऋणालामा निरीश्वरे ।
 दामाभाश्च गवाटानां खल्लिकाभा श्रुपेश्वरे ॥
 चक्रासिनोमरधनुःकुन्ताभा श्रुतेः करे ।
 उदूखलाभा यन्त्राट्टे वेदीभाश्चाभिहोत्रिणि ॥
 बापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ।
 अङ्गुष्ठमूलागा रेखाः पुत्राः स्रग्ध्याश्च दारिकाः ॥
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
 प्रताशुषश्च क्रूरते क्रिन्धया तरुतो भयम् ।
 निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिबुकेः क्षयः ॥”

इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलं, कौ, (वाङ्गुलम् ।) भुजहयस्य
 आद्यभागः । काक् इति वग्ल इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । कचरः । इत्यमरः । भुजकोटरः ।
 ३ दौर्लभम् ४ खल्लिकः ५ कचर इ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
 “कापि कुन्तलसंस्थानसंयमस्यपदेशतः ।
 बाहुल्यं कौनो नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
 वा(वा)हुलः, पुं, कार्त्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
 कार्त्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हति ।
 पूर्वं कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हति ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 बाधुष्टं लया पुत्र लोकोद्धारणहेतवे ।
 कथयामि न सन्देहस्वस्वमो नास्ति वैश्ववः ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यन्त्राः सद्दक्षिणाः ।
 कार्त्तिकस्य च मासस्य कोशंशं नापि विभ्रति ॥
 एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ॥
 एकतः कार्त्तिको वसः । सर्वपुण्याधिको मतः ॥
 स्नानानि मेरुतुल्यानि सर्वदागामि चेततः ।
 एकतः कार्त्तिको वसः । सर्वदा केशप्रप्रियः ॥
 क्त्वा कोटिसहस्राणि पापानि सुवहूच्यपि ।
 निमेषार्द्धेन सर्वान्धि विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥
 यत्किञ्चित् क्रूरते पुण्यं विष्णुसुहृदश्च कार्त्तिके ।
 तद्व्यर्थं भवेत् सर्वं सद्योक्तं तत्र नारद ! ॥
 तस्य चर्धं न पश्चामि सद्यस्तुक्तं तदानव ।
 सोपानभूतं खर्गस्य मातुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
 तथामानं समादध्यात् यथा न ख्यातः पुनः ।
 दुःखायं प्राप्य मातुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न यः ।
 धर्मं धर्मभ्रतां श्रेष्ठं स माहपिण्डवातकः ।
 कार्त्तिकं खलु वै मार्चं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाश्च पावनम् ॥
 अस्मिन् मासे त्रयस्त्रिंशद्दिवाः सन्निहिता ऋषे ।
 अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि प्रदानानि च ।
 तिष्ठन्धनुर्हिरयानां रजतं भूमिवाचसाम् ॥
 गोप्रदानानि कुर्वन्ति सर्वभाषेन नारद ! ॥

बाहुलः

ब्राह्मणानाश्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्तराः ॥
 दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुक्ते विधानतः ।
 तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुराः ॥
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तद्व्यर्थं फलं प्रोक्तं विष्णुना लोकाकर्तृणा ॥
 उपायां मोक्षाय चैव कार्त्तिके मासि येः कृतम् ।
 अन्धमेधादिकं पुण्यं तेषु प्राप्तं न संशयः ॥
 तस्माद्यज्ञेन विप्रेन्द्र कार्त्तिके मासि दीयते ।
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुसुहृदश्च मानवैः ॥
 हुतं दत्तश्च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तद्व्यर्थं लभन्ते ते शस्त्रदानं विशेषतः ॥
 यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाश्चैव नारद ।
 उदधीनाश्च विप्रेर्धे च्यो नैवोपपद्यते ॥
 तद्वत् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिद्दीयते सुने ।
 न तस्यास्ति च्यो विप्र पापं याति सद्दक्षया ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
 पापं समाचरेन्नैव कार्त्तिके विष्णुतत्परः ॥
 ज्ञानादा यदि वाज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
 तपस्य नश्यति चिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
 संप्राप्तं कार्त्तिकं इष्ट्वा परार्धं यस्तु वर्जयेत् ॥
 दिने दिने च लक्ष्मस्य फलं प्राप्नोत्वसंप्रथम् ॥
 प्रष्टतानानु भवाणां कार्त्तिके नियमे कृते ।
 अवश्यं विष्णुरूपलं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
 न कार्त्तिकसमो मासो न श्रुतेन समं युगम् ।
 न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
 न चान्नेन समं दानं न सुखं भाग्यया समम् ।
 न क्षयेस्तु समं विचं न लाभः सुरभीसमः ॥
 न तपोऽनश्रुतस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
 न च धर्मो दयातुल्यो न ज्योतिश्च लुघा समम् ॥
 न तस्यो रचनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
 न कार्त्तिकसमो मासो वैश्वानां प्रियः सदा ॥
 अत्रेतेन चपेद्यस्तु मार्चं दामोदरप्रियम् ।
 त्रिंशद्गयोनिमवाप्नोति सर्वधर्मैवहिष्कृतः ॥
 दुर्लभं वैश्वज्ज्ञानं दुर्लभं वैश्ववी कथा ।
 दुर्लभा वैश्ववी दीक्षा दुर्लभो जागरुक्षथा ॥
 दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाङ्गवीजस्यम् ।
 दुर्लभो वैश्ववो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षयम् ॥
 दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्त्तिके तिलाः ।
 दुर्लभो जागरो विष्णोः पशुधोरुभयोरपि ॥
 दुर्लभा कार्त्तिके विप्र द्वादशी हरिकोधिनी ।
 दुर्लभा मालतीपूजा दुर्लभा तुलसी सुने ॥
 दुर्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ॥
 शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुङ्गव ।
 सतुन्नाग नदी यत्र दुर्लभा स्नानशालिनाम् ।
 कुलशीलवती कन्या दुर्लभा दस्यती रुणाम् ॥
 दुर्लभा जननी लोकी पिता चैव विशेषतः ।
 दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
 दुर्लभं कादशी लोकी दशमीसङ्गवर्जिता ।
 पञ्चदशं व्रतं वत्स अथने दक्षिणोत्तरे ॥
 दुर्लभं वैश्ववे दानं माघस्नानं नदीचले ।
 ज्येष्ठवारिणि तु पानौधमिस्वर्गं पौषमासयोः ॥
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

बाहुवा

न्यायेनोपात्तं विचं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
 दुर्लभं वत्स ब्रथाणां पाने यत् प्रतिपादितम् ॥
 पात्राणामपि तत्पत्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
 संप्राप्य कार्त्तिकं मार्चं विदुखा ये जनार्दने ॥
 तेषां यमपुरे वासः पिण्डभिः सद्य नारद ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
 ब्रह्मोवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव श्रुण्वन् मे ।
 यत् श्रुत्वा सुनिश्चिन्तुं सः सर्वान् कामानवा-
 ष्यति ॥
 व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्माशुगं फलम् ।
 कर्तुंविष्णुव्रतस्योक्तं श्रतजन्माशुगं फलम् ॥
 आश्विनस्य विते पक्षे एकादश्यां द्विजोत्तमः ।
 वैश्ववे वैश्वव धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
 यावत् कार्त्तिकस्युक्तस्य पौषमासो तिथिर्भवेत् ।
 तावदस्य व्रतस्योक्तं सव्यगाचरणं बुधेः ॥
 अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
 कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषतः ॥
 त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकराणि वै ।
 कार्त्तिकस्य व्रतं विप्रः श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
 तद्वद्दं भीष्मस्य व्रतं सुने त्रुष्टिकरं परम् ॥
 पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
 नरो वा यदि वा नारी क्रूरते वषाव व्रतम् ।
 दिने दिनेऽसहस्रफलं भवेत्तस्यै कार्त्तिके ॥
 अतस्त्व विधिवत् पुत्र । वैश्ववं व्रतसुत्तमम् ।
 श्रीदामोदरतुष्टयं प्रकुरुत्व समाहितः ॥
 कर्त्तुं मासि सुनिश्चिन्तुं प्रातःकाले तथा मले ।
 गोव्यदेरपि जले स्नानं खर्गदं पापिनामपि ॥”

इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥३॥

ब्रह्मोवाच ।

“पुराणश्रवणं यत्र कुर्वन्ति द्विजसत्तम ।
 तेषां करस्थिता सुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
 कार्त्तिके मासि यो भक्त्वा कुश्याद्ब्राह्मणभोज-
 नम् ॥
 प्रत्यहं विष्णुप्रार्थनं स याति भवतं हरेः ।
 कार्त्तिके मासि यः कुश्यात् तिष्ठतेऽनेन हीपकम् ॥
 अश्वोरत्नानु सुनिश्चिन्तुं स याति परमं पदम् ॥
 कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजस्वने ।
 ददाद्ब्रह्मन्वितं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनराट्टितवर्जितम् ॥
 ताम्बलचैव यो दद्यात् सपुगं विधिवद्भिज्ज ।
 गन्धर्वलोकमाप्नोति सुहृदा भोगान् मनोरमान् ॥
 श्रीचन्द्रस्य यो दद्यात् देवपूजार्थमादरात् ।
 विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरार्थं व्रजेत् ॥
 नारिकेलफलं वत्स सवच्छस्यं सद्दक्षिणम् ।
 यो दद्याद्देविदुषे स शश्वत् पुत्रवानु भवेत् ॥”

इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुल्यं, कौ, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
 आश्रयत्वेन लिख्यम् ॥
 बाहुवारः, पुं, शैभान्तकण्ठः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अथ्यत् पवर्गव्यवहारार्थितच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विंशः

विकचः

विकार्य

वाह्यं, क्री, (वाह्यते चाख्यते इति वाहि + ख्यन् ।)
वानम् । यथा, हेमचन्द्र ।

“यान् शुभं पत्रं वाह्यं वह्यं वाहनधोरणे ॥”
वाह्यः, चि, (वच + ख्यत् ।) वहन्यः । (यथा,
रघु. १. १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रवान-
मभास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मन्थान्तरराजमार्गं
पतिं वरा क्लृप्तविवाहवेशा ॥”

वह्यि + अच् । वहिः । वाहिर इति भाषा ।
यथा, स्मृतिः ।

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वत्रावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पृथ्वीकार्चं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”
वा(रा)ह्येन्द्रियं, क्री, (वाह्यमिन्द्रियम् ।) वहि-
रिन्द्रियम् । तदुपधा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका ।
त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकैकगुणाः । यथा,—

“एते तु ह्येन्द्रियग्राह्या अथ स्रग्भान्शब्दकाः ।
वास्यैकैकेन्द्रियपाप्मा शुभत्वाद्दृष्टभावनम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

वाहिकः, पुं, वाह्यैकदेशः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तद्देशजाते, चि, यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४६ ।

“एष्टानामपि चाश्वानां वाहिकानां जनार्दनः ।
दहौ प्रवसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”
वाहिकं, क्री, कुङ्कुमम् । चिह्नम् । इत्यमर-
वाह्यैकै, मेदिनीकरौ ॥

वाह्यैकः, पुं, देशभेदः । वलख इति अरवी
भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-
करौ ॥ गन्धर्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(प्रतीपपुत्रविशेषः यथा, महाभारते १।६५।४४।

“प्रतीपः खलु श्रेष्ठ्यासुपयेने सुतन्दां नाम तस्यां
पुत्रानुत्पाद्यामास देवार्पिं श्रान्तु” वाह्यैक-
चेति ॥”

वि, अ, निघण्टुः । त्रियोगः । पदपूरयम् । निश्चयः ।
अवलम्बनम् । हेतुः । अत्याप्तिः । त्रियोगः । ईष-
दर्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विज्ञान-
म् । इति मेदिनी । वै, ७६ ॥ विशेषः । गतिः ।
आजन्मः । पावनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
सर्गविशेषः । अस्थार्याः । वि विशेष्ये क्लृप्तजनार्थ-
गतिदानम् । इति सुग्धनोदधटीकायां दुर्गादासः ॥

वि, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति वा + “वाते-
र्ङिच् ॥” उणा० ४ । १३३ । इति इण् । स च
ङित् ।) पक्षी । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“के यूयं खल एव सम्प्रति वयं प्रचो विप्रिया-
श्रयः ।
किं नूते विहगः स वा कश्चिपतिथैत्रास्ति सुप्तो
हृदिः ॥”

विंशः, चि, (विंशति + पूरये ङट् । तैर्लोपः ।)
विंशतेः पूरयः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा,
सप्तः । ८ । ३६८ ।

“कुर्भुरर्वं यथापयं ततो विंशं वृषो हरेत् ॥”

विंशकः, चि, (विंशत्या क्रौतः । विंशति + “विंशति-
चिंशङ्गां ङङुनसंज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ ।
इति ङङुन । “इति विंशतेर्ङिति ॥” ६ । ४ ।
१४२ । इति तिलोपः ।) विंशतिक्रौतः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतिः, स्त्री, (द्वौ दश परिमाणस्य । पक्षिर्विश-
तीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।
विय इति क्लृप्ति इति च भाषा । यथा,—

“विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्व्याः संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यार्थं विवदुले स्तस्मात्तु चानवतेः स्त्रियः ॥”
इत्यमरः ॥

तहाचकानि । रावणवाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।
इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्कृत्य-
मुक्तावली ॥

विंशतिकः, चि, विंशतियोगः । यथा । संख्यायाः
कक् स्थादाह्येर्ध्वे । विंशतिचिंशङ्गां कन्
संज्ञायाम् । अस्यां कन् स्थात् अस्त्रायाम्
ङङुन् स्थात् । विंशकः । संज्ञायाम् विंशतिकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतितमः, चि, (विंशतेः पूरयः । विंशति +
ङट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम् ॥” ५ ।
२ । ५६ । इति तमङगमः ।) विंशः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशै, पु, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विकं, स्त्री, सद्यःप्रसन्ताया गोः जीरम् । यथा,—
“जीरं सद्यःप्रसन्तायाः पेश्यं पालनं विकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकङ्कटः, पु, गोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥
विकङ्कतः, पु, वदरौसदृशस्त्रन्मफलवृक्षः । वैदच
इति भाषा । तत्तथैवायः । खाडुकण्टकः २
सुवावृक्षः ३ यत्थिलः ४ आन्नपातु ५ । इत्य-
मरः ॥ सुखावृक्षः ६ मधुपर्णौ ७ । इति रत्न-
माला ॥ काण्टपादः ८ बहुफलः ९ गोपवृष्टा
१० सुवाहुमः ११ ऋडुफलः १२ दन्तकाष्ठः १३
यक्षीयन्नक्षपादः १४ पिच्छादः १५ ह्रिमकः
१६ पूतः १७ किङ्किरी १८ वैकङ्कतः १९ सुति-
ङ्करः २० काण्टकारी २१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किङ्किरी २२ सुगदाह २३ । इति
जटाधरः ॥ अस्य शुभाः । अन्वमधुरत्वम् ।
कामलासखीहनाशिलम् । पाचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“स एव यन्नष्टवृक्षं काण्टकौ व्याप्रपादपि ।
विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

विकङ्कता, स्त्री, अतिवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् ।)
यद्वा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।)
क्षपणः । केतुः । इति मेदिनी । चे, (यथा,
उच्चतुसंहितायाम् । ११ । १६ ।

“विकचा नाम युक्तसुताः
वित्तैकताराः शिखिपरिवृत्ताः ।

वष्टिः पञ्चभिरविक्रा
स्त्रिभ्या यान्वाश्रिताः प्रापाः ॥”
विकचः, चि, (विकचति विकचतीति । वि + कच्
+ अच् ।) विकचितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । १६ ।

“विकचकमलगन्धैरन्वयन् भङ्गमालाः
सुरमितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
प्रमदमदनमाद्यदुयौवनोद्यामरामा-
रमगमरभसखेदखेद्विच्छेददचः ॥” ३ ॥

विगतः कचो यस्य । केशशून्यः । इति मेदिनी ।
चे, (यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १२ ।
“विभ्रवानियतं वैप्रसम्भत इव पाण्डव ।
विकचः परुषा वाचो आहरन् विविधा
सुनिः ॥”)

विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विकच्छः, चि, (विगतः कच्छो यस्य ।) कच्छ-
रहितः । सुक्तकच्छः । इति स्मृतिः ॥

विकटः, पुं, (विकटति पूरयत्तादिकं वर्णयतीति ।
वि + कट + पदाद्घच् ।) विस्मोटकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ साकुरुण्टवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (धृतराष्ट्रस्य युत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

“दूर्भेदो दुष्पह्वंश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥”
विकटः, चि, (वि + “संप्रोक्ष कटच् ॥” ५ । २ । ०६ ।
इति कटच् ।) विप्रालः । (यथा, माघे १० । ४२ ।
“उत्तरीयविनयात्प्रभागा
रन्त्यती किल नदीचण्डमार्गम् ।
आवरिष्ट विकटेन विवोटु-
वैचसैव कुचमखलमन्या ॥”)

विकरालः । इति मेदिनी । टे, सुन्दरः । इति
विश्वः । दसुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ४३ । २० ।
“काराले विकटेः क्षणैः पुरुषैरुद्यतासुधैः ।
पाषाणैस्ताडितः खर्पे सद्यो ऋतुं लभेन्नरः ॥”)

विकतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । सा
च बौद्धदेवीभेदः । तत्तथैवायः । मारीची २
त्रिसुखा ३ वज्रकालिका ४ वज्रवाराहौ ५
गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः काण्टको यस्य ।) यवावः ।
इति जटाधरः ॥ वृक्षविशेषः । तत्तथैवायः ।
ऋडुफलः २ यत्थिलः ३ खाडुकण्टकः ४
गोकण्टकः ५ कानावः ६ आन्नपादः ७ घन-
हुमः ८ गजाफलः ९ घनफलः १० मेघस्तनिती-
ङ्गवः ११ सिरपलः १२ प्राडव्यः १३ हास्य-
फलः १४ स्तनिवृक्षः १५ । अस्य शुभाः ।
कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूचिप्रद-
त्वम् । हीपनत्वम् । कफहारित्वम् । वस्करङ्ग-
विषाद्यकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकत्यनं, स्त्री, (विकत्यति इति । वि + कत्य ज्ञाघा-
याम् + भावे क्युट् ।) मिथ्याज्ञाघा । यथा,—

विकर्षः

“झाघा प्रशंसार्थवादः सातु मिथ्याविकल्पनम् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।

“श्रुत्यासनाटनविकल्पनभोजनादि-
क्षेकाङ्गयस्य ऋतवानिति विप्रलम्बः ॥”

विकल्पते आत्मानमिति । वि + कल्प + ल्युः ।
आत्मझाघाकारिणि, चि । यथा, महाभारते ।
२ । ७३ । ३२ ।

“असूयितारं हेट्टारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भोमसेननियोगात्ते हन्तारं कर्णमाहवे ॥”#

स्त्री, वि + कल्प + शिच् + युच् । टाप् । आत्म-
झाघा । यथा, विश्वात्तविजयनाटके । २ ।

“सम्भवोक्तापि शक्तानां न प्रशस्ता विकल्पना ।
श्रद्धीयघनज्जनेष्वाप्तोभिः किं भवाद्द्वेषाम् ॥”

विकल्पितः, चि, विशेष्ये कस्य विशिष्टः । विपूर्वक-
कस्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विकारः, पु, (विकीर्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “ऋदोरप् ।” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकारालः, चि, (विशेष्ये करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी । (यथा, अर्क-
ख्ये । ११८ । ४८ ।

“विकारालं महावक्त्रमतिभौषणदर्शनम् ।
समुद्यतमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥”

विकर्णः, पु, दुर्ग्रन्थनपक्षीयशूरः । यथा,—
“अश्वत्यामा विकर्णश्च सोमर्त्तज्यद्रथः ।
अथे च बहवः शूरा मर्त्यं व्यक्तजीवितः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
(विगतौ कर्णो यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
चि ॥)

विकर्णिकः, पु, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

विकर्त्तनः, पु, (विशेष्ये कर्त्तनं यस्य । विश्वकर्म्म-
यत्नखोदितत्वादस्य तथालम् ।) कर्त्तव्यः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

विकर्म्मज्ञतु, चि, (विकर्म्म विरुद्धं कर्म्म करो-
तीति । ज्ञ + क्त्वाप् ।) निषिद्धकर्म्मकारी । यथा,
“न साक्षी वृषतिः कार्थो न कारककुशीलवो ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गभ्यो विनिर्गतः ॥
नाश्वरीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मज्ञतु ।
न द्रव्यो न शिशुर्नैको नान्द्यो न विकलेन्द्रियः ॥”

इति मानवे । ८ । ६६ ॥
“विकर्म्मज्ञतु निषिद्धकर्म्मकारी ।” इति कुङ्कु-
भट्टः ॥

विकर्म्मस्थ, चि, (विकर्म्मस्थि विरुद्धाचारे तिष्ठ-
तीति । स्था + कः ।) निषिद्धज्ञतु । यथा,—
“पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैङ्गलव्रतकान्
शठान् ।
हेतुकान् वकटवर्णान् वाङ्मानीषान्पि नाशयेत् ॥”

इति विश्वपुराण्ये ३ अर्षे १८ अध्यायः ॥
(तथा मनो । ४ । ३० ॥)

विकर्षः, पु, (विकल्पतेऽसौ इति । यथा, विश्वसन्ते
परप्राणा अनेनेति । वि + कर्ष + ञच् ।)

विकल्पः

वाणः । इति निकाखशेषः ॥ (वि + कर्ष +
भावे ञच् । विकर्षणम् ।)

विकर्षणं, स्त्री, (वि + कर्ष + ल्युट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्वकवधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।

“अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः

प्रथितव्यारवकर्मकास्मृकम् ॥”

विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । ३० ।

“वर्णाश्रमविभागांश्च रूपश्रीलक्षणावतः ।

ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”

विकलः, चि, (विगतः कलो यत्तद्धविर्त्यस्य ।)
विह्वलः । इति जटाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।

“विधवानाथविकलात् कृपणांश्च वभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ॥”

विकलपाणिकः, पु, (विकलः पाणियस्य । कन् ।)
स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-
पाणिकः । इति हलायुधः ॥

विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापौ यस्याः ।
ऋतौ तु खिया मौनिल्विहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥

विकलाङ्गः, चि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)
स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्यायः । अपोगण्डः
२ । इत्यमरः ३ अङ्गहीनकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ३४ ।

“जनयामास पुत्रौ दावद्यं गण्डं तथा ।
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”

विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

विकल्पा, पु, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृ + ञच् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।

“विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशमुपागतः ।
न मे विकल्पसन्देहो निष्कल्पोऽस्मि सर्वथा ॥”

कल्पनम् । इति मेदिनी । पे, (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २२ ।

“तत्रापि प्रितव्रतथचरणपरिखातेः सप्तभिः
सप्त सिन्धवः उपकृष्टपाः । यत एतस्याः सप्त-
द्वीपविशेषविकल्पस्थया भगवन् खलु रुचितः ॥”

संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“रात्रिन्ध्रवभिर्गोषु यथादिष्टं महौचित्याम् ।
तन्निषेवे नियोगेन च विकल्पपराऽस्तुषः ॥”

नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।
“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दृक्विकल्पः स्यादुत्पथेऽं श्रुतेस्तथा ॥”

विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।
रेच्छिकल्पः । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा
च भाष्ये ।

“स्रष्टिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूर्ये सति ॥”

इच्छाविकल्पोऽष्टदोषाः । यथा,—

विकल्पि

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरिख्याप्रकल्पना ।
प्रबुद्धौवनहानिभ्यां प्रविकल्पदोषता ॥”

श्रीहृत्भिर्येते यवैर्यजेत इति श्रूयते । तत्र
श्रीहृत्प्रयोगे प्रतीतयवप्रमाणपरिख्यागः ।

अप्रतीतयवप्रमाणपरिक्लपनम् । इदन्तु पूर्व-
स्मात् पृथक् वाक्यं अन्यथा समुच्चयेऽपि वाग-
विकल्पः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः

शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपा-
दीयमाने परित्यक्तयवप्रमाण्योऽजीवनं स्वीकृत-

यवप्रमाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं
श्रीहृत्वापि चत्वारः । इत्यैौ दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।

“एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्वैरीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”

इति ॥

इकार्थतया विविधं कल्पते इति विकल्पः ॥
तस्मादष्टदोषभिया उपोष्य हे तियो इत्यत्र
न इच्छाविकल्पः किन्तु अवस्थितविकल्पः ॥
इत्येकादशप्रतीतत्वम् ॥ (अवाप्तरः कल्पः । यथा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।

“यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ॥”

देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।

“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुश्रायि-
नाम् ॥”

“विविधं आधिदैवाध्यात्म्याधिभूतमेदेन कल्पान्ते
इति विकल्पा देवास्तीर्था कारणं वैकारिकः
सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तट्टीकार्या
स्वामी ॥

विकल्परः, चि, (वि + कर्ष + ञच् ।) विकारो ।
इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ (यथा, नैषधे । २ । ५ ।

“अथमेव तडागनीडै-
र्लघुपुत्रवियताथ शङ्कितैः ।
उदङ्गीयत वैकृतात् कर-
ग्रहजादस्य विकल्परस्वरैः ॥”

विकषा, स्त्री, (विकषतीति । वि + कष गतौ +
ञच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकार्या
रायसुकुटः ॥ मांशरोहिणी । इति राज-
निर्वण्टः ॥

वकल्परः, चि, (वि + कष + ञच् ।) विकल्परः ।
इत्यमरटीकार्या भरतः ॥

विकसः, पु, (विकसतीति । वि + कस + ञच् ।)
चन्द्रः । इति निकाखशेषः ॥

विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कस + ञच् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥

विकसितं, चि, (वि + कस + क्तः ।) दलानामन्यो-
न्यविक्रमः । तत्पर्यायः । उच्चृम्भितम् २ उच्चृ-
म्भम् ३ क्षितम् ४ उन्मिकितम् ५ विनिद्रम् ६
उन्मिद्रम् ७ उन्मिकितम् ८ विजृम्भितम् ९
उद्वहम् १० उद्विडुरम् ११ भिन्नम् १२ उद्व-
भिन्नम् १३ हृदितम् १४ विकल्परम् १५ विक-
ल्पम् १६ आक्षीपम् १७ फुल्लम् १८ संफुल्लम् १९

विकारः

विकारः

विकृतः

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ दौर्ब्यम् २३ स्फुटितम् २४ उतुल्लम् २५ प्रफुल्लम् २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्यासप्तश्र-
व्याम् । ४०६ ।
“यद्वधविद्वहमात्रा विकसितकुसुमोल्करा
श्रयश्रेण्यौ ।
पीतांशुकप्रियेषु तद्वधि पक्षीपतेः पुत्री ॥”)
विकस्वरः, चि, (विकसतीति । वि + कस गतौ +
“स्त्रिशभासपिसकसो वरच् ।” २ । २ । १०५ ।
इति वरच् ।) विकासश्रीलः । तत्पर्यायः ।
विकासी २ । इत्यमरः ॥ “विकसति कस ज गतौ
दन्त्यान्तः यायाद्य भासकसिति वरे विकस्वरः ।
विकाशः स्फुटने व्यक्ताविति दन्त्यान्तं ध्रुविः ।
‘कुशिश्रयैरच जलाशयोषिता
सुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।
प्रगीयते सिद्धगम्यैश्च योषिता
सुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।’
इति भाष्यमन्त्रेऽपि दन्त्यवत्वम् । (४३२) कष
वधे ऋद्ध्यान्त इत्यस्य रूपमिति केचित् । कष
शब्दे इत्यस्य तालयान्तस्य रूपमिति केचित् ।
इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (यथा, कथासरि-
वगारे । ४ । १५ ।
“एकस्याः घोस्तुका दृष्टिर्गुपाजोकविकस्वरा ।
सुतेः पार्श्वमपश्यन्त्यास्तदाख्यातुमिवाययौ ॥”)
विकस्वरा, स्त्री, (विकस्वर + टाप् ।) रक्तपुन-
र्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या
रक्तपुनर्ववाशब्दे ज्ञानत्वम् ।)
विकारः, पुं, (वि + क + षप् ।) प्रकृतेरव्यथाभावः ।
तत्पर्यायः । परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया
४ । इत्यमरः ॥ विकृत्या ५ । इति भरतः ॥
केचित् पुं पूर्व्वदर्थं प्रकृतिध्वंसजन्यविकारे यथा
काष्ठस्य विकारो भस्म । न्द्विषयस्य घट इति ।
परद्वयं विकारमन्नि यथा सुखस्य विकृतिः
श्लोघरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ॥
(यथा, क्रुमारे । ७ । ६५ ।
“अपि श्रयनसखिभ्यो दत्तवार्चं कथञ्चित्
प्रमथसुखविकारैर्ह्यसधामास गूढम् ॥”
प्रकृतिविकृतिः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३५ ।
“शब्दः सार्धश्च रूपञ्च रसो गन्तव्यैव च ।
प्रकृतिश्च विकारश्च यथान्यत् कारयं महत् ॥”
अस्य विशेषविवरणं विकृतिशब्दे ऋत्तयम् ॥)
रोगः । इति मेदिनी । रे, २ । २५॥ (यथा,—
“विकारो धातुप्रेषणं चान्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारौर्ध्वं विकारो दुःखमेव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—
“मत्स्यो भीमो विकारश्च आधो वैशारिण्यो-
२७७७ ।
शङ्कलो घृशुरोमा च सुदृशं इत्यपि ।
रोहितदावास्तु वे जीवास्त मत्स्यः परि-
कीर्तितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

विकालः, पुं, (विरहः कात्यानर्हः कालः ।)
दिवपेनादिकर्मणि विरहकालः । विकाल इति
भाषा । तत्पर्यायः । वायः २ दिनान्तः ३
सायान्नः ४ सायम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
उत्सवः ६ विकालकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३० ।
“न लङ्घयेन् तथेवास्त्वं शीवनोदर्वनानि च ।
नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जस्तिष्ठेत्कदाचन ॥”)
विकालकः, पुं, (विकाल एव । स्वार्थे कन् ।)
विकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकालिका, स्त्री, (विज्ञातः कालो यथा । कन् ।
टापि अत् इत्वम् ।) मानरन्या । तान्त्री ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वीवी इति भाषा ॥
विकाशः, पुं, (वि + काश्च दौमौ + षप् ।) रहः ।
प्रकाशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ विकाशो
विचने स्फुटे । इत्यणयः ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ४ । १५५८ ।
“विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैस्त्रिगुद्वयेः
परेषामुद्भूतः अनन्यकटुभिर्दोषैरचितैः ।
नचेष्टा काप्यन्योपकृतिपरिहृतीना जलसुषो
जडो वर्षादन्यं गमयति गुणं नास्य तु जनः ॥”)
विकाशनं, स्त्री, (वि + काश्च + ष्यट् ।) विकाशः ।
विपूर्व्व-काश्च ड शीतो इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययेन
नित्यम् ॥
विकाशी, [न] चि, (विकाशीऽस्यास्तीति ।
विकाश + इनिः ।) विकाशश्रीलः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
“कात्यायनीं तुष्टवुरिष्टलम्भात्
विकाशिवक्त्रास्तु विकाशिताशः ॥”)
विकाशी, [न] चि, (विकाश + इनिः ।) विकाश-
श्रीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विकासी, [न] चि, (विकास + इनिः । विकासते
इति । वि + काश्च + षिनिर्वा ।) विकस्वरः ।
इत्यमरः ॥
विकिरः, पुं, (विकिरति सन्तिकादीन् भोजनार्थ-
मिति । वि + कृष् विक्षेपे + इगुपधेति कः ।)
पक्षी । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“पक्षी खगो विहङ्गश्च विहङ्गश्च विहङ्गमः ।
शङ्कुनिर्विः पतन्ती च विष्किरो विकिरो-
२७७७ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विकीर्यते इति ।
वि + कृ + षण्यर्थः कः ।) पूजाकाञ्चीनविभोत्-
सारगार्ध्वेणैपकीयतच्छुकादिः । यथा । फट्ति
सप्त जप्तान् विकिरानाहाय ।
“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता सुवि संस्थिताः ।
ये भूता विभ्रककारस्ते नश्यन्तु शिवाश्रया ॥”
इति विकिरेत् ॥
यथा,—
“लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाकूप्याश्रयाः ।
विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्व्वविभ्रौचनाश्रयाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अग्निदग्धादीनां पिच्छम् । यथा, मनुः । १।२।४५।
“असंस्कृतप्रभोतानां योगिनां कुलयोगिताम् ।
उच्छिद्धं भागधेयं स्याद्भेषु विकिरश्च यः ॥”
अपि च ।
“पिच्छनिर्वापरहितं यत् आहं विधीयते ।
खधावाचनसोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥”
इति आह्वनत्वम् ॥
(यथा च मार्कण्डेये । ३१ । १२ ।
“ये वा दग्धाः कुले बालाः क्रियायोग्या
स्र्वसंस्कृताः ।
विपन्नास्तेऽत्रविकिरसम्प्राञ्जनजलाग्निः ॥” ३॥
जलविधेये, स्त्री । तथा च चिन्तामणिप्रवच-
नम् ।
“नद्यादिनिकटे भूमिर्था भवेद्बालुकामयी ।
उद्गाथते ततो यत्तु तत्फलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं श्रौतल खर्च्चं निर्दोषं लघु च स्फुटम् ।
तुवरं खादु पित्तघ्नं मनाक् कफकरं स्फुटम् ॥”)
विकिरणं, स्त्री, (वि + कृ + ष्यट् । इत्वं रपर-
त्वम् ।) विक्षेपणम् । विहंसनम् । विज्ञानम् ।
इति कृपाकार्यदर्शनात् ॥ (अर्कट्टचे, पु ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥)
विकीरणः, पुं, अर्कट्टचः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“अलकों गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सवासाकः प्रतीयसः ॥
रत्नोपरोऽर्कनामा स्यादर्कपथो विकीरणः ।
रत्नपुष्पः शुक्लफलस्योऽस्मोऽः प्रकीर्तितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
विकीर्णः, चि, (विकीर्यते स्तीति । वि + कृ + क्तः ।)
विचित्रः । कडान इति भाषा ॥ यथा,—
“अथ सा पुनरेव विहङ्गा
वसुधाविङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णं ऋद्धंजा
वमदुःखामिव कुञ्जती स्मलीम् ॥”
इति क्रुमारचम्पवे ४ सर्गः ॥
विकीर्णरोम, [न] स्त्री, (विकीर्णाणि रोमास्थसि-
न्निति ।) स्यौघेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकीर्यसंज्ञं, स्त्री, (विकीर्यमिति संज्ञा यश्च ।)
स्यौघेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्कृचिः, पुं, इत्याङ्काराणुपलः । यथा,—
“वेखतसमरोराशौद्विष्कृचः पृथिवीपतिः ।
तस्य पुत्रशतस्यचौद्विष्कृचिर्ध्वञ्ज उच्यते ।
योऽथोऽधीपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ॥”
इति बह्मपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
विष्कृन्वाणः, चि, (विष्कृत्यते इति । वि + कृ +
शानच् ।) हर्षमाणः । इत्यमरः ॥ (विकृति
प्राप्ते च । यथा, सांख्यदर्शने । १ । ६२ ।
“आकाशस्य विष्कृन्वाणः सार्धमानं सवर्चं ह ।
बलवानभवदायुस्तस्य सार्धं गुणो मवः ॥”)
विष्कृतः, पुं, (विकसतीति । वि + कस + “वौ
कसेः ।” उया० २ । १५ । इति रक् । उत्सवो
पधायाः ।) चक्रः । इत्युणादिकोषः ॥

विक्रतिः

विकृष्टिका, स्त्री नाशिका। इति हेमचन्द्रः ॥
 विकर्त, त्रि, (वि + क्त + क्तः।) वीभक्तम् । रोगि-
 तम् । असंस्कृतम् । इति मेदिनी । त्रि, १५८ ॥
 (अङ्गविक्रीणम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
 “नासाच्च न प्रमोयन्ते विकर्तं न च जायते ॥”
 अप्रकृतित्यः । यथा, महाभारते । ३।११।१९८
 “अथर्वप्रङ्गं विकर्तं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पीष्य च कायमस्य ।
 अवेच्छमाणा शनकैर्जैगाम
 कृत्वाभिहोत्रस्य तदापदेशम् ॥”# ॥
 मायावी । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
 “लज्जगः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुषादिनीम् ।
 शिवाचोरखानां पञ्चातु बुबुधे विकर्तैति ताम् ॥”
 विकर्त, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “ह्रीमानेर्षादिभिर्बन्धु नोच्छते स्वं विवक्षितम् ।
 अथ्यते चेष्टयेवेदं विकर्तं तद्दृष्टुंशुभाः ॥”
 इत्युल्लसनीलमणिः ॥
 प्रभवादित्तद्विचरत्वरान्तागतचतुर्विंशतिवर्षम् ।
 यथा, भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सर्वाः प्रजाः प्रपीचन्ते आधिः शोकश्च
 जायते ।
 शिरोवचोऽपि रोगाश्च पापाङ्घ्रि विकृते जनाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (नाशिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ३ । १४६ ।
 “वक्तव्यकावेऽथवचो व्रीडया विकर्तं मतम् ॥”
 विकर्तिः, स्त्री, (वि + क्त + क्तान् ।) विकारः ।
 इत्यमरः । (यथा, कुमारे । ७ । ३४ ।
 “यथापदेशं भुजगेश्वराणां
 करिष्यतामभारयान्तरत्नम् ।
 शूरीरमात्रं विकर्तं प्रपेदे
 तयेव तस्युः कथरत्नशीभा ॥”
 रोगः । डिकः । मद्यादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (सांख्योक्तविक्रतिः । यथा, सांख्यकारिका-
 याम् । ३ ।
 “मूलप्रकृतिरविक्रति-
 म्महादायाः प्रकृतिविक्रतयः सप्त ।
 षोडशकसु विकारो
 न प्रकृतिर्न विक्रतिः पुरुषः ॥”
 संक्षेपतः शास्त्रस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्धः
 प्रकृतिरेव कश्चिदर्धो विक्रतिरेव कश्चित् प्रकृति-
 विक्रतिरेव कश्चिदुभयरूपः । तच्च का प्रकृति-
 रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविक्रतिरिति । प्रक-
 रीतीति प्रकृतिः प्रधानं स्वस्वरत्नमसां साम्या-
 वस्था वा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
 त्वत उक्तम् स्रष्टेति मूलप्रकृतिः प्रकृतिश्चेति
 मूलप्रकृतिः विभक्त्य कार्यार्थात्तस्य वा मूलं
 न तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुन
 प्रकृतिविक्रतयः कियत्तस्य इत्यत उक्तं मह-
 दायाः प्रकृतिविक्रतयः सप्तिति । प्रकृतयश्च ता
 विक्रतयश्च ता इति । तथाहि महत्त्वमह-

विकोषः

ङ्कारस्य प्रकृतिविक्रतिश्च मूलप्रकृतेः । एव-
 महङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
 विभक्तिश्च महत्तः । एवं पञ्चतन्मात्राणां
 भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विक्रतयश्चाह-
 ङ्कारस्य । अथ का विक्रतिरेव कियती च इत्यत
 उक्तं षोडशकसु विकार इति षोडशसंख्या-
 परिमितो गणः षोडशकः । तु शब्दोऽवधारणे
 भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि
 चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
 रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोषट्कत्वाद्यो
 विकाराः एव तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुराद्य-
 स्तथापि गवाद्यो वीचाद्यो वा न पृथिव्यादिभ्य
 स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतिव-
 मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोषट्का-
 दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
 तत्त्वान्तरम् । अत्रुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
 र्न विक्रतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
 विक्रष्टः, त्रि, विशेषण ह्यः । आकृष्टः । विपूर्वे-
 ष्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विक्रष्टकालः, पुं, (विक्रष्टः कालः ।) चिरकालः ।
 यथा,—
 “विक्रष्टकालेयां वेगोऽन्तेः समभिवर्तन्ते ।
 सुदिका नाम सा हिक्रा जनुमलान् प्रधावति ॥”
 विक्रष्टकालेः चिरेण । जनु कचोरसोः सन्धिः ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 विक्रीणी, स्त्री, (विगतः क्रीणो यस्याः । डीष् ।)
 क्रीणवर्जिता । पटवर्जिता । इति धरणिः ॥
 महीरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—
 “सूर्यो जलं महीं वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
 दौचितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
 सुवर्चैवा तयेवोषा विक्रीणी चापरा शिवा ।
 खाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
 क्रमम् ।
 सूर्यदीनामिमाः पत्नी रुद्रादीनामभिः सह ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥
 विक्रीकः, पुं, उकासुरपुत्रः । स च कल्किदेवेन
 हतः । यथा,—
 “कल्किः कोकविक्रीकाभ्यां महापाणिर्गुर्धो
 पतिः ।
 युयुधे विशने विखुलोकाणां जनयन् भयम् ॥
 उकासुरस्य पुत्रो नौ नभारी भृङ्गुनेर्हृरिः ।
 तयोः कल्किः संयुयुधे मधुकैटभयोर्वेषा ।
 तयोर्गदाप्रहारेण चूर्णितान्जस्य भूपतेः ।
 कराचुरतोऽपतङ्गमौ दङ्गुसुरिद्यो जनाः ॥
 ततः पुनः क्रुधा विखुलैर्गण्ड्यान्महासुचः ।
 नन्दकेन शिरस्तस्य विक्रीकस्याच्छिनत् प्रसुः ॥”
 इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
 विक्रीषः, त्रि, (विगतः क्रीषो यस्याः ।) क्रीष-
 रहितः । विष्कोषः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६२ । १८ ।
 “परिधावन्नथ गल इत्यन्वेष्य भारत ।
 आससाद सभोद्दिषे विक्रीषं खड्गमुत्तमम् ॥”

विक्रमा

आच्छादनरहितः । यथा, मनोः । ११ । ४६ ।
 श्लोकटीकायां कुल्लकः ।
 “युष्माभ्यां गामो विक्रीषमेहनत्वमिति ॥”
 विक्रीः, पुं, (विक्र इति कायति शब्दायते इति ।
 क्रे + कः ।) करिष्यावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विक्रमः, पुं, (विशेषण क्रामतीति । वि + क्रम +
 अच् ।) विद्युः । यथा, विद्युसहस्रनामस्तोत्रे ।
 “इंशरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
 (वि + क्रम + चच् ।) श्रौत्यातिशयः । तत्-
 पर्यायः । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, रघुः । १२ । ८७ ।
 “अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।
 रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
 क्रान्तिमात्रम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-
 विक्षेपः । यथा, रामायणे । १ । १ । १० ।
 “आचानुवाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
 क्रमः ॥”)
 विक्रमादिहाराणां । यथा,—
 “धन्वन्तरिचपणकामरविं ह्यशङ्कु-
 वेतालमद्वष्टकपर्कालिदासाः ।
 ख्यातो वराहमिहिरौ श्रुपतः सभायां
 रत्नानि वै वरश्चरिर्नव विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नश्लोकः ॥
 चरण । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्थितिः । यथा, भागवते । २ । ८ । २० ।
 “संज्ञवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ।
 दृष्टापूर्वस्य कान्त्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥”
 “विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः ।”
 इति तट्टीकार्यां श्रीधरस्वामी ॥ # ७) प्रभवादि-
 यष्टिसंख्यारान्तगतचतुर्दशवर्षम् । यथा
 “जायन्ते सर्वशस्थानि मेदिनी निरुपद्रवा
 लवणं मधु गणश्च महार्थो विक्रमे पिपे ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (खनामख्यातकविशेषः । स च नेमिदूताख्य-
 खण्डकाव्यं विरचितवान् । तथा च नेमिदूत
 उक्तम् ।
 “तद्ःस्त्राय प्रचरकवितु कालिदासस्य काथा-
 दर्शने पादं सुपदरचितान् मेघदूतादृष्टहीवा ।
 श्रीमन्नमेहरितविशदं साङ्गणसाङ्गजन्मा
 चक्रं काव्यं बुधजनमनःपीतये विक्रमाख्यः ॥”
 वत्सप्रोपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११७ । १ ।
 “तस्य तस्यां सुमन्यायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
 प्राशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः ॥”
 विक्रमादित्यः, पुं, (विक्रमेणादित्य इव ।) स्वनाम-
 ख्यातो राजा । स च उज्जयनीदेशाधिपतिः
 संवत्कर्ता च । तत्पर्यायः । साहस्राङ्कः २
 शकारिः ३ । इति जटाधरः ॥ अथ्य विवरगं
 दानिशतपुत्रलिकाकथायां तथा विक्रमाकौशब्दे
 च इत्यम् ॥ (मोदकविशेषः । यदुक्तं चिन्ता-
 मणौ । यथा,—
 “दृते शुन्दपलं विशतु पचेत् सन्ध्याभिषम्बरः ।
 उत्तम्यं च त्रिपेदीयां खण्डश्च पलविश्रतिः ॥

विक्रयः

न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं खल्वध्वंसकालात् दानं कथयति परा क्रिया सिद्धेवर्थः । एवञ्च विक्रेतृदात्रोर्मरणादिना आधुतुद्धारे विक्रय-दाने तत्कथुतुल्यखल्वननानात् तत्र तत्क्रेत-प्रतिगृहीतव्यामाधुहारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नेकः कुर्व्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥ विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरं समाः । एको ह्यन्यः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति आसवचनाभ्यामेकस्य दानवत्त्वविक्रया-धिकारः इति वार्थं यथेष्टविनियोगाद्धत्वस्य खल्वस्य द्रयान्तर इवान्नाप्यविशेषात् वच-नच खामत्वेन दुर्वृत्तपुरुषमोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधाद्धम्नेत्रापनार्थेनिषेधरूपं न तु विक्रयादानित्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरं विक्रयो नास्ति कुर्व्यादाधिमनुजया ॥” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एव भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसा-दर्शनार्थं विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सच्चिरस्यसुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विज्ञाने-ध्वरः । वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अवि-भक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अर्वास्थितिरं भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः । पूर्वपुरुषाञ्चितनष्टोद्धारे विशेषयति मित-क्षारयायां ।

“स्यावरं द्विपदश्चैव यदापि स्वयमर्जितम् । अक्षमभूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह । “एकोऽपि स्यावरं कुर्व्यादानाधमनविक्रयम् । आपण्णावै कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

त्रयविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतितः । “विक्रीयन् मयदांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षयम् । कुर्वन्मृगस्थागमनं शूद्रः पतति तनुज्यात् ॥ कपिलाचौरपानेन ब्राह्मण्यीगमनेन च । वेदाक्षरविचारं शूद्रस्याखण्डतां व्रजेत् ॥” काशिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्व्वक्षणां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां ताचां लज्जा मांसञ्च पचमम् ॥” मनुः । “अद्यः पतति लौहेन लाक्ष्या लवण्येन च । अष्टस्य शूद्रो भवति ब्राह्मणः चौरविक्रयात् ॥ अशक्तौ भेषजस्यार्थं यन्नहेतोस्तथैव च । यदावश्यन् विक्रयोऽस्ति वा धान्येन तत्समाः ॥” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

“गवां विक्रयकारैश्च गवि लोमानि यानि च । तावद्धर्मसङ्घस्यापि गवां गोष्ठे क्रिमिर्भवैत् ॥” इति यमवचनम् ॥

विक्रान्तिः

“गोवधोऽथान्यथाव्यचारदायात्मविक्रयाः । तद्भागारामदारणास्यपदस्य च विक्रयः । भृताच्चाध्ययनादानमपख्यानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + क्युट् ।) विक्रयः । यथा, “यमाहिशक्राग्निहृताश्रुपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रययो प्रशस्ताः । पौष्णामिचित्राश्रुतविश्रुवाताः क्रये हृता विक्रययो निविष्टाः ॥” इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पु, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वत्क्रयविक्रयात् ठन् ।” ४।४।१३ । इति ठन् । यद्वा, विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ।” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रेता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० । “हीनितस्य कर्त्तव्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तस्य सम्भवावकर्त्तुं च पुष्कल्या रजकस्य च । चिकित्सकस्य यज्ञाक्रमभोष्यं रक्षिणस्तथा ॥”) विक्रयी, [न्] त्रि (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १७३ । “क्रेता मत्स्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”) विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) वैक्रान्त-मयिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रिविक्रमाव-तारस्य विष्णोर्द्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च ब्राह्मणसैन्य-संहितायाम् । १० । १६ । “विष्णोर्विक्रमयमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।” “हे द्वितीयप्रक्रमं त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीय-पादक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ॥ “इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमयं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ॥” इति तद्वाक्ये महाधीरः ॥) विक्रान्तः, पु, (वि + क्रम + क्तः ।) शूरः । इत्य-मरः ॥ (वाचस्पिज्ञेऽपि दृश्यते । यथा, सुत्रा-राक्षसे । १ ।

“विक्रान्तेनैयशालिभिः सुसचिवैः शीर्षक्र-नासादिभिः ॥”) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महालसागर्भ-जात-मृत्तव्यचपुङ्गवः । यथा, मार्कण्डेये । २५।८ । “महालसायाः सङ्गर्भे पुङ्गवः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रं पितृनाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हिरण्याचपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७८—७९ । “हिरण्याचसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भार्गवः प्रकुण्डिश्चैव भूतसन्नापनस्तथा । महानामञ्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”) विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तन् ।) व्य-गतिः । तत्पर्यायः । पुस्त्याधितम् २ । इति

विक्रयं

विक्राह्यः । विक्रमश्च ॥ (यथा, राजतर-ङ्गियाम् । ४ । १२६ ।

“पाथिवः पृथुविक्रान्तिर्वैधि क्रोधं सुमोच यः ॥” पादस्यायः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १।२।२।१६ । “विष्णुस्त्राकमतामिति यत्रो वै विष्णुः स देवैश्च इमं विक्रान्तं विचक्रमे येवामिमं विक्रान्ति-रिदमेव प्रथमेन पदेन पस्याराधेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां वैवैय रतस्ते विष्णु-र्यज्ञो विक्रान्तं विक्रमते ॥”) विक्रायकः, पु, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ऋत् ।) विक्रेता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४ । “चिकित्सकः शूद्रकर्मवकीर्या-स्तेनः क्रूरो मधुपो भूयहा च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भ्रष्टं प्रियोऽप्यतिथिनोऽकार्षे ॥”) विक्रिया, स्त्री, (विक्रयमिति । वि + क् + “लजः प्रच ।” ३ । ३ । १०० । इति शः । टाप् ।) विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३।७। “श्मश्रुप्रद्विजनिनाननविक्रियाश्च ज्ञानं प्ररोहजटिलानिव मन्त्रद्विहान् ॥” प्रहृतेरन्याभावात् । यथा, मार्कण्डेये । ३५।२। “अस्ते ह्यापि गोधूमयवगौरसविक्रियाः ॥” विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघुः । १५ । ४८ ।

“इत्याश्रवचनानामो विनेष्यन् वर्णाविक्रियाम् । दिशः प्रपात पत्रेण वेगनिष्कम्पेत्तुना ॥”) विक्रीतः, त्रि, (वि + क्री + क्तः ।) कृतविक्रयः । यथा, दृष्टस्यतिः । “नाष्टिकश्चैव क्रुरते तद्धनं ज्ञातिभिः स्तकम् । अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा खं लभते धनो ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, त्रि, (वि + क्रुश् + क्तः ।) निष्ठुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रेता, [त्र] त्रि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + लृच् ।) विक्रयकर्त्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १७३ ।

“विक्रेतुर्दृष्टानात् शुद्धिः स्वामी द्रयं वृषो दसम् । क्रेता मत्स्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥”) विक्रयं, त्रि, (विक्रयते इति । वि + क्री + ऋचो यत् । ३।१।९।) इति यत् ।) विक्रययौव्यद्रयम् । तत्पर्यायः । पथितयम् २ पथयम् ३ । इत्य-मरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,— “इदं दुष्टचित्तवैकल्यात्प्राज्जितो धर्मनैपुण्यम् । विटपथसङ्घतोऽह्वारं विक्रयं वित्तवर्द्धनम् ॥ सर्वानुसृताभोजितं कृताज्ञश्च विलोः सङ्घ । अक्षसो लवणश्चैव पशवो ये च माहुषाः ॥ सर्वेषु तान्त्रं रक्तं प्राणशौमाविकानि च । अपि चैतु स्युररक्तानि फलमृते तथोद्यधेः ॥ अयः शुक्लं विषं मांसं रोमं गन्धाञ्च सर्व्वशुः ॥

विज्ञेय

विगता

विगानं

चौरं चौरं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कृषान् ॥
 अरण्यांश्च पशून् सर्वान् हंदिगणश्च वयोसि च ।
 मवं नीलींश्च लाक्षांश्च सर्वांश्चैकग्रफांस्तथा ॥
 कामसुन्याद्य कष्यास्तु खयमेव ज्ञपौवजः ।
 विज्ञोयौत तिलान् शुडान् धर्मोपमाचिर-

स्थितान् ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

विज्ञेयः, जि, (विज्ञावते इति । वि + ज्ञ + पचा-
 द्यच् ।) विज्ञेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
 १२ । ६३ ।

“नूनं सहायेन वियोगविज्ञेया

पुरः पुरस्कीरपि निययौ तदा ॥” * ॥

ज्ञौ, दुःखम् । यथा, रामायणे । २ । ४१ । २५ ।

“किमिहानीमिदं देवि । कदीति हृदि विज्ञेयम् ॥”

विज्ञेयः, जि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) अरसा जीर्णः ।
 श्रायः । आश्रयः । इति मेदिनी । ने, १३३ ॥

विज्ञतः, जि, (वि + ज्ञ + क्तः ।) विशेषेण ज्ञतः ।
 (यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३३ ।

“अज्ञारेण विनिर्गच्छन् द्वारं च स्थानरूपिणा ।
 अभिहृत्य शिलां भूयो ललाटेनास्ति विज्ञतः ॥”

विज्ञावः, पुं, (विज्ञावणमिति । वि + ज्ञ + “वौ-
 चुशुव” ।) ३ । ७ । २५ । इति घञ् । १) इन्द्रः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।

“यान् ययं यमश्रायं दिशं नायेन हृत्तियाम् ।
 विज्ञावैसोयश्रावं तर्क्यन्तो महोदये ॥”

कावः । इति खामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥

विज्ञप्तः, जि, (वि + ज्ञप् + क्तः ।) ज्ञतः ।
 (यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।

“वाञ्छुविज्ञप्तकुसुमेस्तथाचौरपि यादपैः ॥”
 कम्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।

“स श्रीहस्मिन्विज्ञप्तभूविलासावलीकनेः ।
 देवैः पचयेनः कामसुदोपयन् सुहृः ॥”

ज्ञौ चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।
 “चित्तं सूक्ष्मं विज्ञप्तमेकाग्रनिरुद्धमितिचित्त-
 भूमयः ॥” “चित्प्रादिशिष्टं विज्ञप्तमितिमधि-
 प्रभा ॥”

विज्ञौरः, पुं, (विशिष्टं चौरं यज्ञ ।) अर्कद्वयः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञेयः, पुं, (वि + ज्ञप् + घञ् ।) प्रेरणम् ।
 द्यागः । विज्ञेयम् । यथा,—

“नेत्रेभ्यामिदुविज्ञेयमतीत्य ह्यधिकं सुवम् ॥”
 इत्याद्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

(कम्पयम् । यथा, कुमारः । १ । १३ ।

“लाङ्गुलविज्ञेयपविशर्पिणोभै-
 रितस्ततश्चमरीचिगौरेः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति वालयाननेश्चमर्थः ॥”

अद्वितीयवस्त्ववलम्बनेन चित्तस्य अन्वावलम्ब-
 नम् । इति वेदान्तसारः ।

विज्ञेयप्रशक्तिः, स्त्री, (विज्ञेयाय शक्तिः ।) माया-
 शक्तिः । यथा । रत्नज्ञानं स्वादुतरज्यौ खग्रज्ज्ञा-
 यप्रादिकसुहृदवयति । एवं अज्ञानमपि स्वादु-

तात्मनि तथा विज्ञेयप्रशक्ता आकाशादिप्रपञ्च-
 सुहृदवयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
 चारसुबोधिनौटीका ॥

विज्ञः, जि, (विज्यः । निपातनात् यलोपः ।)
 गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोशः ॥

विज्ञनाः, [स्] पु, ब्रह्मा । यथा,—
 “न खलु गोपिकानन्दो भवा-

नखिलदैर्घ्यामन्तरात्मदक् ।
 विज्ञनचार्यैतो विश्वगुप्तये

सख उदेधिवान् सात्त्वतां कुले ॥”
 इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विज्ञः, जि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवच-
 नात् नासिकायाः खः ।) गतनासिकः । इति

भरतद्विरूपकोशः ॥
 विखुरः, पुं, राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चौरः । इति संक्षिप्तसाराणाद्विद्वत्तिः ॥
 विख्याः, जि, (विगता नासिकास्येति । “खञ्च” ।

८ । ४ । २८ । इत्यख् वागिनीकोशा नासिकायाः
 खः ।) गतनासिकः । इति केचित् ॥

विख्यातः, जि, ख्यात्यापन्नः । विपूर्वख्याघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६७ । ३२ ।
 “चन्द्रवर्णेति विख्यातः कामोजानां नरा-

धिपः ॥”
 विख्यातिः, स्त्री, प्रसिद्धिः । सुख्याति । विपूर्व-

ख्याघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विख्यापनं, कौ, (वि + ख्या + णिच् + ल्युट् ।)

आख्यायनम् । विपूर्वञान्तख्याघातोः नट्प्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥

विखुरः, जि, (विगता नासिका यस्य । “खु-
 विखुरः, जि, खुरौ च वक्तव्यौ” इति नासिकाया

खुरः खुरश्च ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 द्विजनासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विगयनं, कौ, (वि + गय + ल्युट् ।) ऋणसुक्तिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ ।

३ । ३६ ।
 “संमाननोत्पन्ननाचायकरणज्ञानभृतिविगयन-

अयेयु नियः ॥” “विगयनं ऋणादेर्निर्यातनम् ॥”
 इति काशिका ॥)

विगतः, जि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभारहितः ।
 तत्पुण्यातः । निष्प्रभः २ अरोकः ३ । इत्य-

मरः ॥ वीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषेण गतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । २६ ।

“विगततिमिरपङ्कं पश्यति शोम यावन्
 ध्रुवति विरहसिद्धः पञ्चतो यावद्धेव ।

रथचरणसमाह्लासावदौतसुककलुसा
 सरिदपरतटान्ताहागता चक्रवाकौ ॥”

विगतश्रीकः, जि, श्रीरहितः । विगता श्रीर्वस्य इति
 बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विगतासैवा, स्त्री, (विगतं आसैवं रजो यस्याः ।)
 पञ्चपञ्चाशदब्देभ्य ऊर्ध्वं निष्पन्नरजस्वला । तत्-

प्रत्यायः । निष्कली २ निष्कला ३ निष्कली ४

निष्कला ५ विकली ६ विकला ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

विगमः, पुं, (वि + गम + “यद्घट्टनिश्चिगमश्च ॥”
 ३ । ३ । ५८ । इति अण् ।) नाशः । यथा ।

एकद्विन्दो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य
 ब्रह्मणो विपुद्ब्रह्मरूपता तादृशोपाधिगम एव

कैवल्यम् । त्रिद्विन्दस्तु आनन्दमयपरमात्मनि
 जीवात्मनो लयो मोक्षः । जीवात्मपरमात्मनो-

रभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनो जीव-
 रूपतया तस्योपाधिकः परमात्मभेदः । इति

भेदकोपाधिगम एव जीवस्य परमात्मनि
 लयः । यथा घटाकाशस्य घटविगम एव प्राहुः

आकाशे तस्य लयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्यै-
 वात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरानाश एव

पर्यवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥
 (विच्छेदः । यथा, भागवते । १ । १३ । ४३ ।

“यथा क्रीडोपस्काराणां संयोगविगमाविह ।
 इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथेवेषेच्छया

नृगाम् ॥”
 विगम्यकः, पुं, (विगच्छो गम्यो यस्मिन् । बहुव्रीहि-

लक्षणाः कः ।) इच्छुर्दोष्टवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विगम्यिका, स्त्री, हृद्युषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगर्हणं, कौ, (वि + गर्ह + ल्युट् ।) निन्दनम् ।
 भर्तृसनम् । (यथा, हरिवंशे । ७६ । २३ ।

“हृष्ये च भवतो द्वेषे वसुदेवविगर्हणम् ॥”
 विगर्हणा, स्त्री, (वि + गर्ह + णिच् + युच् ।

टाप् ।) निन्दनम् । भर्तृसनम् । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ११४ । ११ ।

“विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां
 सञ्चेत यः सचरि दुर्जनात्तरः ॥”

विगर्हितः, जि, (विशेषेण गर्हितः ।) निन्दितः ।
 (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।

“न केवलं प्राथिवधो वधो मम
 त्वदीयमाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मधननिवर्हणं
 विश्वस्य विश्वासज्जुवां द्विधामपि ॥”

निर्घिडः । इति विपूर्वगर्हघातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥

विगलितः, जि, (विशेषेण गलितः ।) खलितः ।
 यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गः ।

“विगलितवसनं परिहृतरचनं
 घटय जवनमपिधानम् ।

क्षिप्रलघयशयने पङ्कजनयने
 निधिमिव हृवेनिधानम् ॥”

विगाढः, जि, (विगाह्यते स्मेति । वि + गाह +
 क्तः ।) ज्ञातः । अवगाहितः । विपूर्वगाह-

घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (प्रगाढः । यथा,
 महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।

“निर्गम्य च श्रीदहने विगाढे रजनीसुखे ।
 प्रथिता वा पृथुश्रोत्रो पाथेस्य भवन् प्रति ॥”

विगानं, कौ, (विगर्हं गानं परस्व ।) निन्दा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

विग्रहः

विगाहमानः, त्रि, (वि + गाह + शानच् ।)
विलोडनकर्ता । अथगाहनकर्ता । विपूर्व-
गाहधातोः शानप्रत्ययेन निव्यन्तः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणश्च
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायं
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, त्रि, (विपर्ययो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाचक्षु नेयं माता तथा मम ।
विगुणेष्वपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैषखतमन्त्रराध्यायः ॥
(रुद्रः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।

“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नान्यत् त्वदस्त्वपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥”
गुणहीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नताप्रमत्तमिहसमा-
दपदोपतैव विगुणस्य गुणः ॥”

विगुणः, त्रि, (विशेष्य गूढः ।) गह्वितः ।
गुणः । इति मेदिनी । ६, ६—१० ॥

विग्रः, त्रि, (विगता नासिकास्य । “विग्रो
वक्तव्यः ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा
नासिकायाः ग्रः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥ ३ ॥
(त्रि, “विविधं गृह्णात्यर्थानिति विपूर्वात् गृह्णातिः
‘अन्वेषति’ इति डः ।” इति देव-
राजध्वजा । मेधावी । इति विघाटुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेहि विग्रमस्मृतमिन्नं गृह्णाविप्रक्षितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं गृह्णातीति ।
वि + ग्रह + अच् । यद्वा, विविधैः दुःखादिभि-
र्गृह्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहण्डनिष्-
गमश्च ॥” ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“विग्रहेषु मदनस्य चारुया
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्निवृत्त विग्रहश्चैव यानमासगमेव च ।
द्वेषीभाव संश्रयश्च यद्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥”
विरोधमात्रम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्वज्जत मानमर्लं वत विग्रहे-
र्न पुनरेति मर्लं चतुरं वयः ।
परश्चताभिरितीव निवेदिते
स्मरमते रमते स्म बधूचनः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । ६, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ११ । ३ ।

“मासेन तु शिरो दार्था वाङ्मूढग्राह-
विग्रहः ।

नखलोमास्थिमर्माणि किङ्किळोद्भव-
श्चिभिः ॥”

वाक्यभेदः । स तु समासवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
विस्तरः २ । इत्यमरः ॥ (वीनां प्रविष्टां यद्वा)

विधातः

ग्रहणमिति वाक्ये विहङ्गग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्ध्या हितमस्तरा तव तनौ वक्ष्याम्यहं
सन्धिना
न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रक्षौमि किं
विग्रहम् ।
कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति श्रुतं मे वीनां ग्रहे-
येति वो
दिग्ग्राहः प्रतिवहकैलिशिष्ययोः श्रेयांसि
वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीकृत्तिग्रह्णे दृष्टयम् ॥
विग्रहः, पुं, क्ली, (विग्रहन्ते शत्रवो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अच् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यद्वा प्रहृष्टा मन्यते सर्वस्वाः प्रहृतोर्भृष्टम् ।
अत्युच्छ्रितं नद्यात्मनं तदा कुर्वीति विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्ली, (विग्रहमाष्टयोतीति । अ +
ट + अच् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विघटिका, क्ली, (विभक्ता घटिका यथा ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघटितं, त्रि, विशेष्ये चालितम् । विपूर्वघट्ट-
धातोः क्तप्रत्ययेन निव्यन्तम् । (यथा, उच्चत्-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सूयस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साम्भे ।
वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥”
विह्वम् । यथा, माधे । ८ । २४ ।

“नखन्तो चलशपरिविघटितोक्त-
र्वांमोक्षरतिशयमाप विभ्रमस्य ॥”

विघसं, क्ली, (विशेष्ये अव्यते इति । वि + अहृ +
“उपसर्गोऽहः ।” ३ । ३ । ५६ । इति अप् ।
“घनयोश्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घसुख-
आदेशः ।) विक्रयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघसः, पुं, (वि + अहृ + अच् ।) भोजनशेषः ।
इत्यमरः ॥ देवपितृविधिशुल्बादिशुक्तस्य शेषः
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।

“विघसाश्री भवेन्नित्यं नित्यं वान्तभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषस्तु यश्च श्रेयं तथावन्तम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“अयि वनप्रिय ! विच्छ्रुत एव किं
वसिष्ठो विघसो भवतायुना ।
यदनयैव कुङ्कुरिति विद्याया
न पततश्चरथौ धरथौ तव ॥”
इत्युल्लटः ।)

विघातः, पुं, (विशेष्ये हननमिति । वि + हन +
घच् ।) आघातः । यथा, अमरे ।
“पृथिवीं तद्विघातोऽव्याहावयद्यौ समौ ॥”
आघातः । (यथा, महाभारते ।
“सक्रो प्रारविघातश्च क्रीडन्निव पितामहः ॥”
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २६ । १३ ।
“सुतुपिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे
भवान् ॥”

विघातो, [नृ] त्रि, विवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादित्प्रत्ययेन विपूर्वहनधातोर्गृह्णाद्विला-
सिनुप्रत्ययेन वा निव्यन्तः ॥ (यथा, हरि-
वर्षे । ८७ । ४५ ।
“एवञ्चिन्तवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पुं, (विहन्त्यते अनेनेति । वि + हन +
“घन्थं कविधानम् ॥” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्वा कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।
अन्तरायः २ प्रवृहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
सुभारारक्षे । २ ।
“प्रारथ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचेः
प्रारथ्य विघ्ननिवृत्ता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नेः पुनः पुनरपि प्रतिहन्त्याना
प्रारम्भसुतमगुणास्त्विवोद्दहन्ति ॥”
कण्यपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविभ्र इति पाठः ।

विघ्नकारी, [नृ] त्रि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।
घ्न + णिनिः ।) दोरदर्शनः । विघातो । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । “राजाहः
सखिष्यश्च ॥” ५ । ४६ । इति टच् ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०१ ।
“आयं पुत्र पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥”
विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ।
विघ्नहारी, [नृ] पुं, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।
हृ + णिनिः ।) गणेशः । इति चिकारुशेषः ॥
विघ्ननाशकं, त्रि

विघ्नितः, त्रि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादित्प्रत्ययेन निव्यन्तः ॥
विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २० । ८३ ।
“विघ्नोऽहं तव जातोऽर्थं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥”)
विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
रुद्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघ्नेशानकान्ता, क्ली, (विघ्नेशानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजार्थां एतस्याः प्राश-
ख्यात् । श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघ्नः, पुं, अश्वखुरः । इति चिकारुशेषः ॥
विघ्नः, इत् त्रि घ अथ च पृष्ठकृत् । इति कवि-
कण्यहम् । (अष्टा०-डा०-रुधा०-च-उभ०-
अक०-सकश्च-अविट् ।) इत्, अविघत् ।
अवैचीत् । खि, च, वैषेक्ति वैषेक्ति क्खर्त्वात्
पङ्क्तिः पृथक् स्थादित्यर्थः । विघ्न इति जानो
यः स एव चान्तीऽपि पठ्यते कस्यचिद्दुरोधोधात्

विच

तेन निर्जा खिरेखुरियस्य वृत्तौ विनयस्ये-
नेवास्व गृहणात् खेगुगः। घ घ, विनक्ति
विदुक्ते। विविनचुमि दिवः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः। औ, वेत्ता। इति दुर्गा-
दाचः।
विचकिलः, पुं, मङ्गोप्रभेदः। मदनकवचः। इति
मेदिनी। खे, १६४॥ (यथा राजेन्द्रकर्मपुरे १००।
“कुन्दः कन्दलितार्थं विचकिल कम्पाकुलं केतकः
सातङ्गं मदनः सदेव्यमलघं सुक्तोऽतिसुक्तमः”)
विचचण्यः, पुं, (विशेषिण चष्टे धर्मादिमुपदि-
शतीति। वि+चच+“अनुदात्तेतश्च हलादेः।”
३।२।१४६। इति कर्त्तरि युच्।) पङ्कितः।
इत्यमरः॥ (यथा रघुवशे। ५।१६।
“ततो यथावद् विहृताध्वराय
तस्मै स्यावेशविचर्जिताय।
वर्णाश्रमार्थां गुरवे स्वर्णौ
विचचण्यः प्रस्तुतमाचक्षते।”)
निपुणे, त्रि। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भाग-
वते। १।५।१६।
“विचचण्योऽस्य हृति वेदितुं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम्॥”
नानार्थदर्शो। यथा ऋग्वेदे। ४।५३।२
“विचचण्यः प्रथयन्नाष्टयुज्ज्वलीजनत् सविता
सुखसुकथम्॥”
“विचचण्यः विविधं द्रष्टा।” इति तज्जाय्ये
सायणः॥)
विचचण्या, स्त्री, नागदम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥
विचचुः, [सु] त्रि, (विगतं प्रत्यक्षितेऽपि वस्तुनि
अपगतं चक्षुर्यस्य।) विमनाः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य।) विगतचक्षुषि,
त्रि॥ (यथा, महाभारते। १२।६५।३४।
“अन्तरा विगतं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुषः॥”)
विशिष्टे चक्षुषी यस्य सः। शक्तिवर्धयिषः कश्चिद्
योद्वा। यथा, हरिवंशे। १४१।६।
“छातवर्मा सुदंष्ट्रश्च विचक्षुररिमहेशः॥”)
विचयनं, स्त्री, (विशेषिण चयनम्।) मागैयम्।
इत्यमरः॥
विचर्चिका, स्त्री, (विशेषिण चर्चयति पाणिपादस्य
सकृ विदार्थ्यते अथवा इति। चर्च तर्जने+
“रोगाख्यायां खलु बहुलम्॥” ३।१।१०८। इति
खलु। टापि अत इत्वम्।) रोगविशेषः।
विकच इति भाषा। तत्पर्यायः। कच्छूः २ पाम
३ पामा ४। इत्यमरः॥ अपि च।
“कच्छुः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्चिका॥”
इति शब्दरत्नावली॥३॥
तद्यैवधम् यथा,—
“करवीरं भृङ्गराजं कवयं कुडककटम्।
चतुर्गुणं सन्नेय पचेत्तैलं हरेत्ततः।
पामां विचर्चिकां कुडकमथङ्गाङ्गं त्रयाणि वै॥”
इति गारुड २८७ अध्यायः॥ ३॥

अन्यत्र।
“मरीचं चिद्रतं कुडं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे वै कुडं मांठी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरश्च अकंकीरं सज्जतु पलम्।
एषाश्च कार्षिको भागो विषस्याहर्षणं भवेत्॥
प्रस्यं कटुकतेलस्य गोक्षयेऽष्टगुण्ये पचेत्।
ऋतुपात्रे लौहपात्रे वा शनैश्चैव विना पचेत्॥
पामा विचर्चिका चैव दृढविष्णोटकानि च।
अभङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वश्च जायते॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तेलानानि क्वचयेत्।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्तृचणाङ्गवेत्॥”
इति गारुड १६८ अध्यायः॥ ३॥
खलुचक्षुषिशेषः। यथा।
“एकं कुडं सूतं पूर्वं गजकर्म ततः सूतम्।
ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका॥
विपादिकाभिधा चैव पामा कच्छूस्ततः परा।
ततो दंष्ट्रश्च विष्णोटः कटिमश्च ततः परम्॥
ततश्चालमकं प्रोक्तं श्रुताश्च ततः परम्।
सूदनुष्ठानि चेतानि कथितानि भिषग्वरेः॥
सकच्छुः पिडका श्लावा बहुश्लावा विच-
र्चिका॥”
पिडका सूदपिडका।
“दाह्यते त्वक् खरा रूक्षा जालीर्ज्या विच-
र्चिका॥
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानमेदाहचर्चिका॥”
दाह्यते विदार्थ्यते। केचिद्विचर्चिकातो विपा-
दिकां विभिन्नमाहुः। इति भावप्रकाशः॥
(या च महापातकशेषभोगविवृद्धं वैदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च। यथा, शुद्धितत्त्वष्टतभविष्य-
पुराणीयमध्यतन्ने षष्ठाध्याये।
“श्रुगु कुडगयं विप्र उचरोत्तरतो गुरुम्।
विचर्चिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः॥
विकच्छूत्रैयताम्नो च क्षय्यते तयाष्टकम्।
एषां मध्ये तु यः कुष्टी गहितः सर्वकर्मसु॥
त्रयवत् सर्वगात्रेषु गच्छे भावे तथान्वि।
ऋते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तत्पलके॥”
कदाचित् अग्निजन्मभूमिकर्मोऽपि विचर्चिका
उत्पद्यते। यथा दृष्टव्यं हितायाम्। ३२।१४।
“आपे येऽभुदनाश्रः
सज्जितश्रयसङ्घो वृष्टतिवैरम्।
दृढविचर्चिकाञ्चर-
विसर्पिकाः पाङ्कुरोगश्च॥”)
विचकः, त्रि, अस्थिरः। विपूर्वचलधातोरज्-
प्रत्ययेन नियमनः॥
विचलितः, त्रि, पतितः। खलितः। विपूर्वचल-
धातोः क्तप्रत्ययेन नियमनः॥ (यथा, मनुः।
७।२८।
“दृको हि सुमहत् तेषी दुर्हरश्चाक्षतात्मभिः।
धर्माह्वितचितं हन्ति श्रुपेयं स्वाम्भवम्॥”)
विचारः, पुं, (विशेषिण चरयं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति। वि+चर+चञ्।) तत्त्वनिर्णयः।
इति अथङ्कारतत्त्वम्॥ सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमा-

योः तत्त्वपरीक्षा। इति गोपीचन्द्रः। प्रमाणै-
रर्थपरीचयं विमर्शमात्रमिति केचित्। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। तर्कः २ निर्णयः ३
गुह्या ४ चर्चा ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सख्या ६ विचारणा ७। इत्यमरः॥ चर्चनम् ८
संख्यानम् ९। इति तट्टीका॥ विचारणम् १०
वितर्कः ११ युद्धः १२ बृहः १३ ऊहः १४
वितर्कणम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ प्रणि-
धानम् १६ समाधानम् १७। इति जटाधरः॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ३६। ८८।
“न चैव समते मारी विचारं मारमोहता।
यदियं क्रमते राज्ञी तव काम्यं विप्रहतम्॥”
नालीकलचयविशेषः। तल्लचयं यथा, साहित्य-
दर्पणे। ६। ४४७।
“विचारो युक्तवाक्यैदप्रत्यक्षार्थसाधनम्॥”)
विचारणं, स्त्री, (वि+चर+णिच्+कृट्।)
विचारः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
भागवते। १२।१३।१८।
“तत्र ज्ञानविरागमक्तिवहितं नैकर्ममा
विष्कृतम्।
तत्कृण्वन् सुपठन् विचारणपरौ भक्ता विमुचे-
न्नरः॥”
“एकस्मिन् धर्मिणि विरहनाचार्यविमर्शो
विचारणम्। स च संप्रयस्त्रिधा स्यात् एको
विशेषादर्शनं समानधर्मदर्शनात्। अङ्गिर्न-
रञ्जुं। द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे। अत्र
शब्दो निबोधनिबोधो वा। ततोयोऽथाधारण-
धर्मजः यथा भूनिबन्धा अनिबन्धा वा। अत्र गन्तो-
ऽथाधारणधर्मः विशेषमपश्यन् संप्रति गन्ताधि-
करणं निबन्धं अनिबन्धं वेति दिक्॥” इति।
“विचारणे पूर्वस्य।” इति श्रौतपितृसंज्ञतका-
तल्लपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः॥)
विचारणा, स्त्री, (वि+चर+णिच्+युच्।
टाप्।) विचारः। इत्यमरः॥ (यथा, द्विती-
भागवते। १। १८। ४२।
“जीवो ब्रह्म सदेवाहं नात्र काम्या विचा-
रणा।
भेदवृद्धिस्तु संसारे वर्त्तमाना परवर्त्ते॥”)
मौमांवाशास्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥
विचारणीयं, त्रि, विचार्यम्। विपूर्वचलन्त(खिलन्त)
चरधातोर्णयप्रत्ययेन नियमनम्। स्त्री, शास्त्रम्।
इति हेमचन्द्रः॥
विचारितः, त्रि, (विचारः संजातोऽस्य इति
विचार+“सदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्”
५।२।३६। इति इतच्।) कृतविचारः।
तत्पर्यायः। विन्नः २ विचः ३। इत्यमरः॥
(यथा, मनौ। ११। २८।
“आपत्त्वल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः।
स नामोति फलं तस्य परचेति विचारितम्॥”)
विचार्यं, त्रि, विचारितम्। विचारणीयम्।
विपूर्वचरधातोर्णयप्रत्ययेन नियमनम्॥
(यथा, मार्कण्डेये। ६६। १८।

विचित्रा

“दाःस्येनां दुष्टहृदयामादाय विजने वने ।
परित्वजाशु नेतले विचार्यं वचनं सम ॥”)
विचालं, चि, अथभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः । (पुं, संखान्तरापादानम् । यथा,
पाणिनी । ५ । ३ । ४३ । “अधिकारयो विचाले
च ॥”)
विचि, पुं स्त्री, (वेवेक्ति जलानि पृथगिव करोति ।
विच + “इयुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इत् । च च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्स्वमिति । वि +
कित् + चन् + अः । टाप् ।) सन्देहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं महिचिकित्सायामात्मा मे दृष्टितोऽवधिः ।
नालेन सलिले मूले पुच्छरस्य विचिन्वतः ॥”)
विचित्र स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्तृरवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तदति, चि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमाल्याभरणैर्व्येष्टैः प्रैः खलदृतेः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाखातं भगवन् भवता मम ।
देवाश्चित्तमाहात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३३ ।
“दुहिता विदेहभर्तुर्हार्शरथैर्भामिनी वीता ।
वधमाय राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गनि-
र्त्नीया ॥”
पुं, रौच्यमनुपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो हृदः ।
सुनेत्रः चक्रवर्तिश्च सुव्रतश्चैव तनुसुताः ॥”
अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरुद्धं कतिरिष्टफलाय चेतु ।
यथा,—
प्रथममुद्रति चेतोर्जीवनचेतोर्विसुचति प्राग्नात् ।
दुःखीयति सुखचेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥”)
विचित्रकाः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
वहुव्रीहौ कन् ।) भूर्त्वंटचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विचित्रदेहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यप्रदरीरे
नानावर्णदेहे च, चि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च शान्तो-
दांसकन्यायां जातः । तस्य चित्रे सख्यत्वा-
द्भया थासो धृतराष्ट्रं पाक्षुषं जनयामास ।
इति श्रीभागवतसुभाषितम् ॥
विचित्रवीर्यहः, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य हः प्रक-
र्षणनी ।) सख्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्यस्या
इति । अर्थ आदिवाद् । क्तिनां टाप् ।)
व्येष्टवर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विच्छन्द

विचित्राङ्गः, चि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ यात्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यप्रदरीरे, चि ॥
विचित्रितः, चि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इत्च् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आसनं सर्वप्रोभाटं सद्रत्नमिन्द्रिमितम् ।
विचित्रितश्च चित्रेण गृह्यतां प्रोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकवचखण्डे = अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि + क्तिङकारादिति डीच् ।)
तरङ्गः । इति हिरूपकोषः ॥
विचेताः, [सु] चि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“यवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
अनदत् सुमहाप्रायो येन लोका विचेतवः ॥”)
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तत्पर्यायः ।
दुर्मनाः २ अन्तर्मनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १७ ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णवीरवका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो दोषान् वहुव्यनि वितेचतः ॥” ॥* ॥
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । २३ । १ ।
“तमित् पृथञ्चि वसुना भवोयसा
सिन्धुमापो यथाभितो विचेतवः ॥”
“विचेतवः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वसां दिव्य सिन्धुं वसुतं पूरयन्ति
तद्भृत् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥ * ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
“श्रुष्टीवानो हि द्वापुत्रे देवा अग्ने विचेतवः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्गाथे सायणः ॥)
विचेष्टितः, चि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्वस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) ईहितः । इति
मेदिन्यां चेष्टितशब्दाद्येदृशानात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चैष्टाभ्यस्य ॥* ॥ स्त्री, वि
+ चैष्ट + भावे क्तः । विशेषेण चैष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलवन्धुसक्तये
समाधिनातुशर तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छ, क लिवि । इति कविकल्पद्रुमः (सुरा-
पर-अक-सेट् ।) क, विच्छयति । लिवि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छ, प्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः (तुदा-
पर-अक-सेट् ।) विच्छयति विच्छायते
आवगतात्प्राप्तमथमिति बोधदेवः । पक्षे विच्छति ।
प्र, विच्छती विच्छन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरसङ्ग्रहमेदः । इत्यमरः ॥
विशिष्टशब्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किंवा
विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दकः ऽथे कादिति
कः । एवं लक्षणात्पुनर्यं साश्चन । यथा,—

विच्छिन्नः

“उपर्युपरि यद्गृहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छेदकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुकृतः ॥
विच्छाद्यं, स्त्री, पक्षिणां छाया । इत्यमरः ॥
समासे षष्ठान्तात् परा च्छाया ज्ञीवे स्यात् ।
या चैतु बहूनां सम्बन्धिनी स्यात् । खयसदा-
हरति । वीनां पक्षिणां चाया विच्छायम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (वस्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हृदकेः ॥”
इति द्रष्टते तत्तु वेः पक्षिणश्चाया विच्छाया
तत एकशेषद्वन्द्वे क्वते विच्छायान्ताभिर्विच्छाया-
भिरिति विह्वं स्थादिति सुधीर्भविभायम् ॥* ॥
विगता च्छाया यस्य ।) छायारहितं, चि ॥
(विगता च्छाया कान्तिर्वस्य । कान्तिरहितं च
चि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विलोक्योदितमहृदयो विच्छायमसुजं वृषः ।
एच्छति स सुहृन्मध्यं संस्मरन्नारदेरितम् ॥”)
विच्छायः, पुं, (विशिष्टा छाया कान्तिर्वस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गे छायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छिन्तः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तन् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः । (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १४ । ४४ ।
“लोभो धर्मक्षयास्तोपः कर्मणामपवर्षणम् ।
सत्समागमविच्छित्तरसङ्घः सङ्घवर्षणम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । तै, १२५ । द्वेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यक्ष-
शङ्कम् ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधि । इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्र्यम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“अनुमानसु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”
स्त्रीयां खाभाविकालङ्कारविशेषः । यथा,—
“आकल्पकल्पनात्यापि विच्छिन्तः कान्तिपोष-
कत् ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १३८ ।
“सोकाप्याकल्परचया विच्छिन्तः कान्ति-
पोषकत् ॥”)
विच्छिन्नः, चि, (वि + छिद् + क्तः ।) समाजस्य ।
विभक्तः । इति मेदिनी । तै, १३४ । (यथा,
शाङ्कनाथे १ अङ्के ।
“यदासोके छद्मं प्रजति सङ्घा तद्विपुलतां
यदन्तस्त्रिच्छिन्नं भवति क्वतसन्धानमिव तत् ।
प्रज्ञाया यद्गन्तं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे पार्थे क्षिप्तवत् चयमपि न दूरे रथ-
जवात् ॥”)
क्षुद्रितः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + घञ् ।) विधोगः ।
 विरहः । भेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
 “कान्तायाः कान्तविच्छेदो भरण्यादति-
 रिच्यते ॥”

(लोपः । यथा, रघुवर्षे । १ । ६६ ।
 “नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददृष्टिः न ।
 न प्रकामसृजः आह्वे स्वधासंघटतपराः ॥”)
 विद्युतः, त्रि, विगतः । विपुल्यद्युधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । विचरितः । विपुल्यद्युतघातोः क्तप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । २१ ।
 विद्युतिः, स्त्री, (वि + द्यु + क्तिन् ।) विधोगः ।
 यथा,—

“सोऽपि वैश्वस्तो ज्ञानं वस्रे निर्विघ्नमानसः ।
 भमेवहमिति प्राज्ञः सङ्गविद्युतिकारकम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 विज, इर ति अ औ वेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-ङा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक
 इति विचिर्त्तौ धौ च एषह्ने इत्यस्य घञि
 रूपम् । इर, आविजत् अवेचीत् । लि अ,
 वेवेक्ति वेवेक्ते ऋधात् पठितः क्तघक् स्यादि-
 त्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

विज, ई औ ध भौकल्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिङ्निङः ।)
 ई औ, विजः । घ, विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥
 विज, उ श्र ई औ भौकल्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामिण्ट् ।)
 उ श्र, विजते । ई औ, विजः । ह्रावर्धौ । इति
 दुर्गादासः ॥

विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
 तत्पर्यायः । विजितः २ कृत्तः ३ निःशलाकः ४
 रहः ५ उपायः ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १५२ । १५ ।

“ततो भीमो वनं चौरं प्रविश्य विजनं महत् ।
 न्ययोषं विपुलस्थायं रमणीयं दृश्यं ह ॥”)

विजननं, क्री, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

विजपिर्त्तं, क्री, पङ्कः । यथा,—
 “पिच्छलं स्थात् विजपिर्त्तं पङ्कः प्रादो निघ-
 ह्वरः ॥”
 इति हलायुधः ॥

विजन्मा, [न्] त्रि, (विज्जं जन्क यस्य ।) जारजः ।
 विज्जन्मन्निघण्टुः । इति लोकाप्रसिद्धः ॥
 (पुं, वर्षैकवारजातिविशेषः । यथा, मनुः ।
 १० । २३ ।

“वेष्ठात् तु जायते ब्राह्मणं सुधन्वाचार्यं एव च ।
 कर्त्तव्यं विजन्मा च मैवः सालत एव च ॥”)

विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १० । ११६ ।

“स्वधर्मो विजयकाम्यः स्यादेवैसात् पराङ्मुखः ।
 शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्मसंहरादेव हिम् ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ४२ । १४ ।

विजया

“अभिप्रयामि संश्रामे यदहं शुद्धदुर्मदान् ।
 नाजित्वा विविवैमि तेन मां विजयं विदुः ॥”
 यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।

“इतो भीमः क्रूरो वृषतिवह्निस्त्वानमवधीत्
 इतः क्रुद्धो वत्सं व्यथयति शरौघेण विजयः ।
 न मे तेनः स्वैर्यं द्रष्टव्यति सखि कुञ्ज गमनं
 विधेयं तद्द्रष्टुं त्वमसि सदसद्वाक्यविषयः ॥”)
 वृत्ताहत्पिता । जिनवलदेवः । विमानः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कल्किपुत्रः । यथा,—

“ततः कल्किश्च पद्मार्वां जयो विजय एव च ।
 द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातो महाबलौ ॥”

इति श्रीकल्किपुराणे १३ अध्यायः ॥
 भैरवप्रथीयकव्यराजपुत्रः । स काशीराजः
 खाखववनकर्त्ता च । यथा,—

“सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सख्यश्चिच्छिमः ।
 विरूपस्याभवद्गुणधर्माभिर्मित्रोऽभवत् सुतः ॥
 तेषां कल्कोऽभवत्ताना कल्पानु विजयोऽभवत् ॥
 यो विजिज्य जितिं सर्वं पार्थिवानु भूरितिजसा ।
 प्रकृष्टानुमते चक्रे खाखवं प्रतयोजनम् ॥
 यत् सयसाचौ ह्यदहत् पाखुपुत्रः प्रताप-
 वान् ।

आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”
 इति कालिकापुराणे भैरववशात्तुकीर्त्तनम् ६०
 अध्यायः । विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णु-
 चराश्चखप्रचखजयविजयादयः । इति पुलिङ्ग-
 संघे भरतः ॥

विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
 वाह्यहस्तौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)
 पञ्चशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ८१ । ३१ ।
 “सुरभूयसं लतानां सहस्रमथोत्तरं चतुर्हस्तम् ।
 इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्धन ॥”)

विजयनन्दः, पुं, इन्द्राङ्गवर्षशराजविशेषः । तत्-
 पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयमर्दलः, पुं, (विजयाय मर्दलः ।) टक्ता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयटाक इति भाषा ॥

विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति
 ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे ब्रह्मम् । उमा-
 खरौ । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गौतम-
 कन्या । यथा,—

“तमागतं सती दृष्ट्वा जयामेकासुवाच ह ।
 किमर्थं विजया नामाज्यन्ती चापराजिता ॥
 सा देया वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ॥
 गता निमज्जिताः सर्वा मन्त्रे मालामहस्य ताः ।
 समं पित्रा गौतमेन मात्ता चाप्यहुराधया ॥”

इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥
 कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम् ॥ विज्या-
 मित्रोपासितविद्याविशेषः । यथा,—
 “विद्यामथैनं विजयां जयाश्च
 रचोगम्यं चिन्मविचितात्मा ।

विजया

अथापिपुत्र गाधित्तो यथाच-
 न्निघातविष्यन् शुधि चातुधानान् ॥”

इति महिः । २ । २१ ॥ ३॥
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । तथा च ।

“विजिज्य पद्मनाभानं देवराजं महाबलम् ।
 विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ३॥
 यमभार्या । हरीतकी । इति जटाधरः ॥
 वचा । इति रत्नमाला ॥ जयन्ती । श्रेष्ठा-
 लिका । मङ्गिष्ठा । शमीभेदः । अयिमन्यः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । भाद्
 इति सिद्धि इति च भाषा । तस्यर्थायः ।
 त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया
 ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीरपत्नी ६ गङ्गा ७
 चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हर्षिणी ११ ।
 अस्या गुण्याः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । स्या-
 हित्वम् । वाक्यदलम् । बल्यत्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । श्लेष्मीपनत्वम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥ अपि च ।

“भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया
 जया ।
 भङ्गा कफहरी तिक्ता माह्विणी पाचनी लघुः ।
 तीक्ष्णोष्ण पित्तला मोहमद्वाक्त्रवर्द्धनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्वच ।
 “शक्राशनं तु तीक्ष्णार्थं मोहहन्तं कुलनाश-
 नम् ।
 बलमेधाभिक्तं श्लेष्मोदोषहारि रसायनम् ॥
 जाता मन्दरमन्यनाज्वलनिधौ प्रीयुषरूपा पुरा
 त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
 लोकानां हितकाम्या हितितले प्राप्ता नरैः
 कामदा
 सर्वातङ्गविनाशहर्षजननी येः सेविता
 सर्वदा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ३॥
 अष्टमहाहादशमर्गतद्वादशीविशेषः । यथा,
 अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।
 “यदा तु शुक्लहादश्यां नचञ्च अवयवं भवेत् ।
 नदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥
 तस्यां ज्ञातः सर्वार्थैर्धे ज्ञातो भवति मानवः ।
 संपूज्य वर्षेपूजायाः सकलं फलमनुते ॥
 एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्तोति सत् फलम् ।
 द्वाभं सहस्रगुणितं तथा वै विप्रभोजनम् ॥
 होमस्तत्रोपवासश्च सहस्रगुणितो भवेत् ॥” ३॥
 अथ व्रतविधिः ।
 “आदौ शुभं नमस्कृत्य ततः सङ्कल्पमाचरेत् ।
 शरभ्राङ्गधरं देवं सौवर्ण्यं रचयेत्तराम् ॥”
 सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “द्वादश्याहं निराहारः स्थित्वाहमपरेश्वरि ।
 भोस्त्वै नविक्रमान्त शरयं मे भवाश्रुत ।
 वीरवीर्यं कलकं पूज्यवत् स्थापयेद्भ्रतौ ।

विजया

पात्रं तदुपरि न्यस्येत्तान् वैश्वमेव वा ।
तत्रोपवेश्य स ह्याय देवं विशदचन्द्रनेः ।
आलिय शुभं वसनं दद्याच्छत्रश्च पादुके ॥
वासुदेवायेति शिरः शीघरायेति वै सुखम् ।
कथ्यायेति च कण्ठं वै वचः शीपतये इति ॥
ग्रस्तास्त्रधारिणे बाहू कक्षे च व्यापकाय वै ।
कवोशायोदरं मेढ्रं चैलोक्यजननाय च ॥
जघनं चाक्षेयेदिवायुं चर्माधिपतये इति ।
सर्वात्मने इति पदावैवमङ्गानि पूजयेत् ॥
ग्रहचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
ग्रहाचार्यं मया दत्तं शार्ङ्गपाशे । नमोऽस्तु ते ॥
इत्यर्थं पूर्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्थं च ।
श्रुतपक्षप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
ताम्बूलादीनि दत्त्वाय कृत्वा जागरणं निश्चि ।
घ्रात.स्त्रात्वाचैविलेभं पुण्याञ्जलिमथाक्षेयेत् ॥
नमस्ते अस्तु गोविन्दं बुधं श्रवणं चक्रक ।
अघोरं चाक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
इति प्रार्थ्यं ततः सर्वं दत्त्वा चार्थ्यं प्रतीत्य

गिर्जिता राक्षसा देव्या वैरियो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ।
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्यं देवेशं प्रणमेद्दृक्पवतु वि ।
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्देव्यायैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्ताशुसारेण यथेच्छयम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्थोत्सवस्तु सताम् ।
श्रीता दृष्टेति हनुमदाख्यं श्रुत्वाकरोत्पुत्रः ।
विजयं वानरैः साहजं वासरेऽस्मिन् प्रश्नी-
तजातु ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासे १५ विलासः ॥

विजयिनं, वि, विजयम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुजटः ॥
विजयी, [न्] वि, (विशेष्य जितुं शीलमस्य ।
वि + जि + “जिडिक्त्विक्त्वि” ३ । २ । १५.०।
इति इतिः ।) जययुक्तः । यथा,—
“वज्रपङ्कजनामेदं यो रामकवचं पठेत् ॥
स चिराद्दुःखोऽपि पुत्रो विनयी विजयी
भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(पुं, अच्युतः । यथा,—
“अच्युतः फाल्गुनी ज्येष्ठः किरौटी श्वेतवा-
हनः ।
वीभन्सुखिजयी ह्ययः सद्यसाची धनञ्जयः ॥
एतान्यच्युतनामानि प्रातस्तथाय यः पठेत् ॥
उद्यतेज्जपि श्रेष्ठो ह्यन्ता तस्य न विद्यते ॥” ॥
इति सर्वचनप्रसिद्धम् ॥)

विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तुतस्यः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितभगवद्गुणविविधैः । यथा,
“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कन्यो वैश्वदेवैः साहजं सर्वत्र विजयाधिना ॥”
अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोय देवेशं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
सासितूषधशुब्धाण्यपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगन्नातुमाविभूतं रघूदहम् ।
राजोपचारेः श्रीरामं प्रश्नीष्टवत्सवं नयेत् ॥
श्रीताकान्तं प्रश्नीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अक्षैयिला प्रश्नीष्टवत्सवैश्चिजयाप्रथे ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“प्रश्नी प्रथयते पापं प्रश्नी लोहितकण्ठका ।
धरित्राज्युनवाषाणां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाण्या या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
इति ॥

“गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां प्रश्नीम्भ्रगतां च्छदम् ।
श्रीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृह्यं नयेत् ॥
केशिदन्तैस्तत्र भाषं केशितुं भाषश्च वानरैः ।
केशिदन्तसुखैर्भाषं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥
निर्जिता राक्षसा देव्या वैरियो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्यं देवेशं प्रणमेद्दृक्पवतु वि ।

विजिगी

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेत् वैश्वदेवैः सह ॥३॥
इति श्रीविष्णुधर्मोक्ताशुसारेण यथेच्छयम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्तुसवस्तु सताम् ।
श्रीता दृष्टेति हनुमदाख्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ।
विजयं वानरैः साहजं वासरेऽस्मिन् प्रश्नीतजान् ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासे १५ विलासः ॥
विजयः, वि, जरादृष्टिः । विजया चरा यथेति
बहुव्रीहिसमासनिगद्यन्तः । (यथा, कथापरि-
वागरे । ४१ । ११ ।
“यः सर्वोपधिद्युक्तिश्चक्रैः सिद्धरचायनः ।
आत्मानं तच्च राजानं विजयं चिरजीवितम् ॥”)
विजयं, वि, विजयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलश्च । (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १६ । २० ।
“नष्टकंसन्धकिरगातिरजोऽवनह्ना
तोयाप्रयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्मयः ॥”)

विजयः, पु, (विशेष्य जल्पनमिति । वि + जल्प +
घञ् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—
“अक्त्याद्यथा गुट्टमानसुदान्तरालया ।
अचद्विधि कटाक्षोक्तविजयो विदुषां मतः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विजातः, वि, (विरुद्धं जातं जल्प यश्च ।) विजयः ।
इति शौकप्रसिद्धः ॥
विजाता, स्त्री, (विशेष्य जातः पुत्रो यस्याः ।)
जातापत्न्या । यथा,—
“विजाता च प्रजाता च जातापत्न्या प्र-
तिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

विजातीयः, वि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।
विजाति + छः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,
“प्रायश्चित्साहिजातीयात् तादृक्पापविना
श्रमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।
“एवं पद्दोषयजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्पति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-
जातिविशेषः । यथा,—
“प्रवाहो नादिमानेव न विजातिकप्रक्षिप्तान् ।
तस्य यत्नवता भाष्यमन्यथतिकयोः ॥”

एव कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
विजातीयेषु दृष्ट्यादिषु यत्प्रक्षिप्तान् न प्रवाहः ।
अन्यथातिरेकयोस्तस्यै नियतत्वं नियतात्-
नित्याह्ने यत्नवता भाष्यं करणीयः वैजात्य-
मिति भावः । बह्विधामान्यं प्रति विजाती-
योऽप्यस्यैवचो ज एव कारणम् । इति हरि-
दासोयङ्गसमाञ्जलिटीका ॥

विजिगीषः, वि, (विजिगीषा अख्यस्येति । अग्र-
आदिल्लादत् ।) जयेषुः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥
विजिगीषा, स्त्री, (विजितुमिच्छा । वि + जि +
घञ् + अः । स्त्रियां टाप् ।) खीररूपराशक्ति-
निमित्तकनिन्द्यात्मिका । इत्यमरटीकायां

विजिज्ञा:

रमानाथः ॥ अत्रह्यारः । कश्चित् प्रकर्षः । इति तत्रैव भरतः ॥ विजयेच्छा च ॥ (यथा, कथासरित्सागरः । ३६ । ७१ । “हारे विधिभिवाद्यं तत्तत्रज्ञा विजिगीषया । आगतं प्रवर्धं कश्चिद्दृष्टार्थैर्महायकम् ॥ ”) विजिगीषाविचर्चितः, चि, (विजिगीषया विचर्चितः ।) केवलसुदराधीनः । सत्यर्थायः । आद्युनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः ॥ विजिगीषा अत्रह्यारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विचर्चितो विज्ञेते यः केवलसुदराधीनः तत्र हाविमौ तत्रैते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमिच्छायां अत्रह्यारप्रकार्योः । इति मेदिनी ॥ तत्र खोदरप्रणयाशक्तिनिमित्तकान्दिवाग्नेच्छा विजिगीषा तथा रक्षिते ह्ययमिति रमानाथः । इति तद्वीकार्या भरतः ॥ विजिगीषुः, चि, (विजितुमिच्छुः । वि + जि + षन् + “सनाश्चमिच्च उः । ” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,— “जेतुमेवधशीलश्च विजिगीषुरिति खलः ॥ ” इति शब्दभाषा ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिशारे । ८ । ३ । “रोचते सर्वभूतेभ्यः शरीराख्यकमण्डलः । सम्यग्मण्डलस्तस्माद्भिजिगीषुः सदा भवेत् ॥ ”) विजित, चि, (विशेषेण जितः ।) पराजितः । यथा,— “पथाश्रितां शीलवतां बरायां सद्दृष्टिभाजां विजितैर्द्वियागाम् । यवं विधानामिदमायुरच चिन्तं सदा दृष्टसुनिप्रवादः ॥ ” इति मणमासतत्त्वम् ॥ विजिता, [ङ] चि, (विज + ङच् ।) पृथक् । भौवः । कश्चित् । इति विजयाल्यर्थदर्शनात् ॥ विजितः, ङी, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः । यथा,— “क्षितिविजितिस्थितिविहितव्रततरतयः परमातयः । उच्यतेऽद्युर्गुंघुदुपुर्गुंघि ऊरवः खमरिञ्जलम् ॥ ” इति ङ्की ॥ विजिनं, चि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां रायसुक्रटः ॥ विजिलं, चि, ईयत् वरसख्यज्ञादि । तत्प्रयोग्यः । पिच्छलम् २ । इत्यमरः ॥ विजघिनम् ३ विजिनम् ४ विजलम् ५ उज्जलम् ६ कालकीकम् ७ । इति षाचक्षतिः ॥ विजिविजम् ८ विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ “पाकस्तरसासक्तौ अङ्गने तु भवेत् जयम् । तैकपाकसुसंस्कारे प्रायस्तत्पसंस्कृतम् । पिच्छलं काजवीकश्च विजिनं विज्जलश्च तत् ॥ ” इति शब्दरत्नावली ॥ विजिविलं, चि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विजिष्ठाः, चि, (विशेषेण जिष्ठाः ।) वक्रः । कुटिलः । इति केषित् ॥ (यथा, रघुः । १९ । ३५ ।

विज्ञः

“शिक्षकार्यं उभयेन वेजिता- स्तं विजिज्ञानधना यजोमयम् ॥ ”) विजुलः, युं, शास्त्रलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विजुन्मयं, ङी, (वि + जृम्भ + ष्युट् ।) जृम्भयम् । (यथा, सुश्रुते । ५ । २ । “निद्राशुस्त्वश्च विजुन्मयश्च विज्ञेयवर्षावयवाङ्मर्दः ॥ ”) विकसनम् । इति केषित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ४७ । “वनेषु सायन्तनमल्लिकानां विजुन्मयोद्भिन्विषु कुटमवेष्टु ॥ ”) कन्त्यम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ । “जितं त्वयेकेन जगत्त्रयं भुवो- विजुन्मयश्चस्तसमस्तप्रियापम् ॥ ”) विजृम्भितं, ङी, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चिटा । इति मेदिनी । तै, २१७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरः । ४ । १३ । “अथागत्य समाख्यातं तत्सुखा मन्त्रिवन्धनम् । उद्गाप्तुपकेषाया नवानङ्गविजृम्भितम् ॥ ”) विजृम्भितः, चि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विकस्वरः । इति मेदिनी । तै, २१७ ॥ यथा, भागवते । ४ । २१ । ८ । “तदादिराजस्य यशो विजृम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्समाचितम् ॥ ” यामः । यथा, रघुः । ७ । ४२ । “आवृणतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्वकारस्य विजृम्भितस्य ॥ ” * ॥ विजृम्भा सङ्गाता अस्त्विति । तारकादिलादि- तच् ।) जृम्भायुक्तश्च ॥ (यथा, हरिवंशे । १८२ । ६ । “सप्रारं सधुष्कश्च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् । ततो नवाद भूतात्मा क्षिप्रगम्भीरनिःस्वनः ॥ ”) विष्मनं, चि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां रायसुक्रटः ॥ विष्मलं, ङी, वाणम् । यथा,— “पन्नवाहो विकर्षोऽथ शीरं विष्मलप्रायके । लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काखगोचरः ॥ ” इति चिकाक्षशेषः ॥ चि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, दृष्टवर्चहितावाम् । ५५ । २६ । “संज्ञातस्तस्य बीजानि निष्कृजौल्लव्य भावेषु प्राप्ताः । अङ्गोक्षविष्मलाङ्गि- श्वाथायां सप्तकलेषुम् ॥ ”) विष्मलं, चि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्मलं, ङी, लचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्मलिका, ङी, अतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ विज्ञः, चि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा + “आतश्चोपसर्गो ॥ ” इति कः ।) प्रवीणः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६२ । “यवं विपर्ययं बुद्धा श्रुयां विज्ञाभिमानिनाम् । आत्मनश्च भतिं खप्यां स्यादत्रयविषयानाम् ॥ ”)

विज्ञानं

अस्य पर्यायो निपुणशब्द इत्यर्थः ॥ पङ्कितः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, निपथे । ३ । ६६ । “विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं परेण तस्मात्स्वायान्तरं समग्रं प्रतीक्ष्य । आत्मानिकासिद्धिविलम्बसिद्धीः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥ ”) विज्ञवृद्धिः, ङी, जटामासी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विज्ञानः, चि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ख्यातः । इत्यमरः । (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ । १७ । “विज्ञातोऽसि मया चिद्धैर्विना चक्रं जना- ह्वनः ॥ ”) विज्ञानं, ङी, (वि + ज्ञा + ष्युट् ।) ज्ञानम् । कर्म । इति मेदिनी । तै, २१३ ॥ काम्यम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ “मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिक्ष- शास्त्रयोः ॥ ” इत्यमरः ॥ “विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो सुक्तिः शिक्षं चित्रादिग्राह्यं व्याकरण्यादि । मोक्षे शिक्षे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानश्चो- च्यते एषा विज्ञेयप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानश्चोच्यते । एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथा । ज्ञानान्मुक्तिरिति । सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति । घटलप्रकारकज्ञानमिति । ये केषित् प्राथिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मता इति । ब्रह्मणो निव्यविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एव चिन्तज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्या- दिकं प्रयुज्यते एव । तद्विगमे गद्वत्सादिशब्द- वत् गद्वत्सब्दो हि गद्वे पक्षिमात्रे च वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसप्तमो मोक्षनिमित्तं शिक्षशास्त्रयोर्धौर्ज्ञानसुच्यते । तन्निमित्ततो- २न्यनिमित्तं या तयोर्धौः सा विज्ञानमिति केषित् । मोक्षविषया मोक्षफलया धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानम् । काम्यत्र इत्याह शिक्ष- शास्त्रयोरिति केषित् । अवबोध इत्यप्याह्वय मोक्षविषयेऽवबोधो धौर्ज्ञानं अन्यत्र घटपटादि- विज्ञानं शिक्षशास्त्रविषये विज्ञानमिति केषित् । जानादिरनदं ज्ञानं विविधं विस्तरं वा ज्ञानं विज्ञानम् ॥ ” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ तत्तु ब्राह्मणस्य लक्षणाविशेषः । यथा,— “समा एषा च विज्ञानं चत्वाश्वेव दमः श्रमः । अथात्मनिव्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणस्यलक्षणम् ॥ ” ज्ञानविज्ञानयोर्लक्षणं यथा,— “चतुर्हृश्यां विद्यानां धारणां हि यथायतैः । विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ॥ अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थेष्वेवोपसन्धुतु । यन्मैकार्थ्यामिष्टतश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥ अथा च द्वेषो भगवान् विद्वते यत्र विद्वते ।

विटङ्कः

नाच्चादेव महादेवस्तुत्रानामिति कौर्त्तितम् ॥
 इति कौर्त्तौ उपविभागे १४ अध्यायः ॥
 [ानपादः, पु, (विज्ञानमेव पादं लक्षं यथ्य ।)
 रक्ष्वायः । इति केचित् ॥
 [ानमयकोषः, पु, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष
 इवाच्छादकत्वात् ।) ज्ञानेन्द्रियैः सद्दिना बुद्धिः ।
 इति वेदान्तसारः ॥
 [ानमालकः, पु, (विज्ञानं मातैव यथ्य । वहु-
 शीघ्रं कन् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
 [ानिकः, चि, (विज्ञानमख्यस्येति । विज्ञान +
 ङ् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
 ष्टडीकायां भरतः ॥
 [पनं, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) ज्ञोघ-
 णम् । जानान इति भाषा । विपूर्वञ्जान्त-
 षाधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
 तयासरिहारागरे । ३१ । ५८ ।
 'तया विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्त्रीकुञ्जक ताम् ।
 [वयोरस्तु योमोर्ध्वं कौसुदीचक्रयोरिव ॥' ॥
 ज्ञो, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
 णम् । यथा, रघुः । १७ । ४० ।
 'तत परमभियक्तवौमनस्यनिवेदितैः ।
 [योज पाकाभिमुखैश्चैवान् विज्ञापनाक्रमैः ॥')
 [ामिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
 वज्ञापनम् । विपूर्वञ्जान्तज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
 नयन्ना । (विकस्येन वृक्षे विज्ञभिरपि ।)
 यं, चि, (विज्ञातुं धोत्वम् । वि + ज्ञा +
 'अचो यत् ।' ३ । १ । ६७ । इति यत् ।
 'इंद्रयति ।' ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ।)
 वज्ञानयम् । विज्ञानोयम् । विपूर्वञ्जान्तो-
 षप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, मनुः । २ । १० ।
 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मश्चाश्रुतु वै
 स्तुतिः ॥')
 [ामरं, स्त्री, चक्षुःशुक्लैश्चम् । इति केचित् ॥
 [ोकी, स्त्री, पदक्तिः । इति चिकीष्णश्रेयः ॥
 'आक्रोषे । स्त्रेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 'भा०-पर०-सक०-स्त्रेने अक०-सेट् ।) वेटति ।
 आक्रोशः । कौक्षिन्न प्रकृतिः स्त्रेनः शब्दः ।
 इति दुर्गादायः ॥
 ;, पु, (वेटतीति । विट + कः ।) विटङ्कः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
 "सतामयं चारष्टतां निषर्गां
 यदर्धवायोश्रुति वेतसामपि ।
 प्रतिचर्यां नयवदशुतस्य यत्
 क्षिया विटानामिव साधु वार्त्ता ॥')
 क्तामुकाहचरः । घूर्त्तः । इति भरतः ॥ काम-
 पन्नककाकोविदः । इति रघुमञ्जरी । पन्वत्-
 विशेषः । लवणमेदः । खदिरविशेषः । अधिकः ।
 इति मेदिनी । टे, २८ । चारङ्कचयः । इति
 शब्दमाला ॥
 ङ्, पुं स्त्री, (विशेषणद्वयैव सौघादिषु इति ।
 वि + टङ्क वन्ने + ञच् ।) कपोतपाखिका ।
 पायवार खोप इति भाषा । इत्यमरः ॥ ६

विटमा

सौघादिषु ग्राम्णे काष्ठादिरचिते गृहपक्षि-
 स्थाने । कपोतान् पाखयतीति कपोतपाकी
 टात् यत् इति घञ् स्वर्यै कः कपोत इत्युपल-
 क्षयं पक्षिमात्रपाखिकेति बोध्यम् । वीन्
 पक्षिणश्चकृयति वध्नाति विटङ्कं टक्ति क वन्धे
 घञ् विशेष्येण टङ्कयत्कति वा अल् ञच् वा ।
 इति भरतः ॥ (यथा, माघे । १ । ५५ ।
 "रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
 वितर्हिनिर्गृहविटङ्कयोः ।
 कृतानि शब्दन्व वधसां गयोऽन्तो-
 वासित्वाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥" ॥
 सुन्दरे, चि । यथा, भागवते । १ । १५ । १२७ ।
 "देवावचक्षत गृह्णीतगदौ पराह्ण-
 केयूरकुण्डलाकिरीटविटङ्केशौ ॥"
 विटङ्ककः, पु स्त्री, (विटङ्क एव । स्वर्यै कन् ।)
 विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विटपः, पु स्त्री, (वेटति शब्दायते इति । विट +
 "विटपिष्टपविष्टिप्रोक्षपाः ।" उच्यो ३ । १४५ ।
 इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शाखा-
 पक्षवस्तुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ ।
 इत्यमरः ॥ स्तम्भः ३ । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
 शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
 "बाहुभिर्विटपाकारे दिश्याभरणभूमितैः ।
 आविभूतसर्पां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥")
 पक्षवः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतु-
 संहारे । १ । ०४ ।
 "तत्तुविटपलतायालिङ्गनयाकुञ्जेन
 दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥")
 स्त्री, सुक्ववृत्त्यान्तरम् । यथा —
 "विटपसु महावीर्यमन्तरासुक्ववृत्तम् ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
 "वृक्षवृक्षवयोरन्तरे विटपं नाम तत्र घाष्टा-
 मध्यशुक्रता वा भवति ॥")
 विटपः, पुं, (विटान् पातीति । पा + कः ।) विटा-
 धिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे,
 २० ॥ आदित्यपन्नः । इति राजनिघण्टुः ॥
 विटपौ, [वृ] पु, (विटपः शाखादिरख्यस्येति ।
 विटप + इति ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 आर्यवपुत्रशब्दाम् । ४८६ ।
 "यूपपते तत्र कश्चिन्नहि मानस्त्रारुख्य इह
 विटपौ ।
 प्रेरय दिनं निदाघनाधोयः क खलु ले ष्वाया ॥")
 वटः । इति राजनिघण्टुः ॥ (विटपयुक्ते, चि ।
 यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
 "अङ्कुरं कतवस्तत्र ततः पर्यहथान्वितम् ।
 पलाशिनं प्राखिन्च तथा विटपिनं पुनः ॥")
 विटपियः, पु, (विटानां पियः ।) सुनरवृक्षः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 विटमात्सिकः, पुं, (विटपियो मात्सिकः ।) घातु-
 विशेषः । तत्पर्यायः । तायः २ नदीजः ३
 कामारिः ४ वारारिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

विड

विटलवयं, स्त्री, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विड्-
 लवणम् । इति केचित् ॥
 विटिः, स्त्री, (विटतीति । विट् + इन् । स च
 कित् ।) पीतचम्बुम् । इति शब्दमाला ॥
 विट, [वृ] पु, (विष् + क्तिप् ।) वैश्यः । (यथा,
 मनुः । २ । ३६ ।
 "गर्भाष्टमेऽन्वे कुर्वीत ब्राह्मणखोपनायनम् ।
 गर्भाष्टकादृष्टे राज्ञो गर्भांश्च ङ्गादृष्टे विश्वः ॥")
 मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
 "अथ प्रदोषे शोषघ्नः संवेष्टाय विश्वापतिम् ।
 खडुः खडुतवाक खडुः विशसञ्चोदितश्रियम् ॥")
 प्रवेशः । इति विश्वः ॥
 विट, [वृ] स्त्री, (विष आप्तौ + क्तिप् ।) विद्या ।
 इत्यमरः ॥ कन्या । इति विटपतिशब्ददर्श-
 नात् । (याति, चि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
 १६ । ११ ।
 "हृवा वा विविधविधः ।"
 "विगः आप्तान् देवान् विविधत् प्रापयेत् ॥" इति
 तज्ज्ञाव्ये सायणः ।)
 विटकारिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कुञ्जपी २ गोरोट्टी ३ गोकिराट्टिका ४ । इति
 भूरप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति हारा-
 वली ॥
 विटखदिरः, पुं, (विडवत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
 विडवद्दुर्गन्धखदिरः । गुणेषावभा इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः ॥ खरि-
 मेदः ३ अचिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दरिमेदः ५ कालस्तम्भः ६ अरिमेदकः ७ ।
 अख्य गुणाः । कनायलम् । उख्यलम् । मुख-
 दन्तागदासककृषिष्येष्वात्मकुष्ठम्रण्यपष्टवाश-
 त्वच । इति भावप्रकाशः । राजनिघण्टोक्त-
 गुणपर्यायो अरिमेदशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
 विटचरः, पुं, (विड विशवायां चरतीति । चर +
 टः ।) प्राण्युकरः । इत्यमरः ॥
 विटपतिः, पु, (विषः कन्यायाः पतिः ।) जामाला ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १०८ ।
 "मातामहं मातुलञ्च खलौयं श्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विटपतिं वन्धुन्ध्वनिगयाप्यौ च भोज-
 येत् ॥" ॥
 वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । १३ । ३२ ।
 "वैश्यः पठन् विटपतिः स्वातु श्रुतः सप्तमवा-
 मियात् ॥"
 "विशां पन्थादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्वातु ॥"
 इति तट्टीका ।)
 विटसारिका, स्त्री, (विटपिया सारिका ।) पक्षि-
 विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुणेषावभा इति
 भाषा ॥
 विटरः, पुं, वाग्मी । इति संक्षिप्तवार्त्तायादि-
 ट्तिः ॥
 विड, आक्रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) विडति शक्नुं वली । इति
 दुर्गादायः ॥

विडङ्ग

विडाल

विड्व

विडं, ङी, (विड् आक्रोशे + इगुपधेति कः ।)
 लवणविशेषः । विट्लुण्य इति भाषा । यथा,—
 “पाकं विडुञ्च क्षतके द्वयम् ।” इत्यमरः ।
 द्वे ससुन्नतौराचन्नभवां लवणवृत्तिकं पाचयित्वा
 निष्पादिते लवणे । विट्लवणे । इति कैचित्तु ।
 क्षतके क्वचिमे । पाक्वविड्लवणयोर्मंडेऽपि क्षत-
 कलात् एष्यमिति स्थासौ । पश्यते इति पाक्यम् ।
 डु पच अथौ प्राके वृद्धयाधोरिति ध्यञ्च चचोर्धि-
 नोति कः प्राकेन निष्पादितमिति ष्याो वा ।
 वेडति भिनत्ति विडुं विडान्श्रि इडुडलात्
 कः । इति भरतः । तत्पर्यायः । विडुगन्धम् २
 काललवणम् ३ विडुलवणम् ४ । इति रत्न-
 माला ॥ द्राविडकम् ५ खण्डम् ६ क्षतकम् ७
 चारम् ८ आसुरम् ९ सुपाक्यम् १० खड-
 लवणम् ११ धूमम् १२ क्षत्रिमकम् १३ । अस्य
 गुणाः । उष्णत्वम् । दौपनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 वाताजीर्यशूलगुल्ममेहनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अथ च ।
 “विडुं सचारुम्द्विधाः कफं वाताहुलोमनम् ॥
 कर्हं कफमधो वातं सचारुदेहिल्लघः ।
 दौपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूच्यं रुच्यं शवाचि च ।
 विवन्वानाहृष्टिभङ्गदगौरवशूलगुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यञ्च ।
 “विडुं लवणसुवृक्षेदि वृक्षैल्लविवड्वनम् ।
 मलवातामविडम्भशूलाटोपविष्यशुत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 विडङ्गं, ङी पुं, (विड आक्रोशे + “विडादिभ्यः
 कित् ।” उषा० १ । १२० । इति अङ्गच् ।
 सच कित् ।) खनामख्यातौषधम् । (यथा,
 वृद्धत्वंचिन्तयाम् । ५५ । ७ ।
 “दुतोऽशैरितिलचौत्रविडुङ्गचौरगोभयैः ।
 आम्नस्त्वन्निगानां सङ्कामगविरोपणम् ॥”)
 तत्पर्यायः । वेङ्गम् ३ अमोवा ३ चित्रतखुला ४
 तखुलः ५ क्रिमिन्नः ६ । इत्यमरः । रसायनः ७
 पावकः ८ भस्मकम् ९ । इति जटाधरः ।
 वैजु. १० मीवा ११ तखुलुः १२ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अनुसुम् १३ चित्रतखुलम् १४
 क्रिमिन्नम् १५ क्रिमिशुः १६ गह्वभम् १७
 कौवलम् १८ । इति रत्नमाला । विडुङ्गा १९
 क्षमिहा २० चित्रा २१ तखुला २२ तखुली-
 यका २३ वातारितखुला २४ अनुसुम् २५
 ष्मगामिनी २६ कैराली २७ गङ्गारा २८
 कापात्री २९ वराहः ३० चित्रकौजा ३१ अनु-
 ष्कौ ३२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 लघुत्वम् । वातकृशात्तौक्ष्णिकाम्बादरचिभान्नि-
 क्तमिदोषविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 ईषितकत्वम् । क्रिमिविषनाशित्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 “विडुङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूच्यं वृक्षिकरं लघु ।
 शूलाशानोदरक्षेत्रक्रिमिवातविषमशुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

विडङ्गः, त्रि, (विडु + अङ्गच् ।) अभिप्रः । इति
 मेदिनी । गे, ४६ ॥
 विडम्बनं, ङी, (वि + डम्ब + क्युट् ।) अशुकरणम् ।
 यथा,—
 “न वेद कश्चिद्भगवन्धिकीर्षितं
 तवेहमानस्य वृष्णं विडम्बनम् ।
 न यस्य कश्चिद्वितोऽस्ति कर्हिचि-
 द्वेष्यञ्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । ८ । २६ ॥
 प्रतारणम् । यथा, तत्रैव ।
 “जन्म कर्म च विश्वात्मनजस्यारसुरात्मनः ।
 तिर्यङ्मृषिषु यादःसु तत्रैवतन्विडम्बनम् ॥” ३० ॥
 विडम्बना, ङी, (वि + डम्ब + शिच् + युच् ।
 टाप् ।) अशुकरणम् । (यथा, कुमारे । ४ । २ ।
 “असति त्वयि चारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥”)
 प्रतारणम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४६ ।
 “नो चेद्विषां सकाशात् विडम्बनं प्राप्य मरि-
 च्यसि ॥” # परिचायः । यथा, कुमारे । ५ । ७० ।
 “इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
 यदूढया वारयराजहार्थया ।
 विलोक्य वृद्धोऽचमधिष्ठितं त्वया
 महाजनः क्षेरसुखो भविष्यति ॥”)
 विडम्बितः, त्रि, (वि + डम्ब + क्तः ।) क्षतविड-
 म्बनः । तत्पर्यायः । वक्षः २ आकुलः ३ दुर्गतः
 ४ । इति शब्दमाला । (अरुञ्जतः । यथा,
 रघुः । ३ । ५२ ।
 “अतिष्ठदासीद्विषेऽथप्रोभिना
 वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥”)
 विडारकः, पु, (विडाल एव । स्वार्थे कन् । लस्य
 रः ।) विडालः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)डालः, पु, (विडु आक्रोशे + “तमिविशि-
 विडूति ।” उषा० १ । ११७ । इति कालम् ।
 नेत्रपिण्डः । इति मेदिनी । ले, १३३ । नेत्रौषध-
 विशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ खनामख्यात-
 पशुः । विड्वी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 ओतुः २ माल्यारः ३ वृषदंशकः ४ आखुसक
 ५ । इत्यमरः ॥ विरालः ६ विलासः ७ । इति
 तट्टीका ॥ दीमाञ्चः ८ नक्तचरी ९ जाडकः १०
 विडारकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिशङ्कुः
 १२ जिह्वापः १३ मेनादः १४ रुचकः १५ ।
 इति जटाधरः ॥ भूषिकारतिः १६ शालाटकः
 १७ मायावी १८ दीप्तलोचनः १९ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, महुः । ११ । १६० ।
 “विडालकाकाखुच्छिष्टं जम्बा म्बनकुलस्य च ।
 केशकौटावपन्नञ्च पिबेद्दन्तसुवर्चलाम् ॥”)
 वि(वि)डालकं, ङी, हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वि(वि)डालकः, पुं, (विडुल एव । स्वार्थे कन् ।)
 विडालः । नेत्रदोग्दस्य औषधविशेषः । यथा ।
 अथ विडालकविधिः ।
 “विडालको वहिर्लोपी नेत्रे पश्चाद्विचर्त्तते ।
 तस्य माषा परिचोयो सुखावेपविधानवत् ॥”

सुखावेपो यथा,—
 “अङ्गुलस्य चतुर्थोऽंशो सुखावेपः कनिष्ठिकः ।
 मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽङ्गुली भवेत् ॥
 स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कञ्चो न
 शुक्यति ।
 तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
 च यथा ।
 “यष्टिमैरिक्तसिन्धुत्वदाब्जैस्तास्यैः समाग्रकैः ।
 जलपिष्टेवैर्हिलेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥”
 तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् ।
 “रसाञ्जनेन वाण्येः पथ्याविल्लदलेरपि ।
 वचाहरद्राविश्वेऽन्या तथा नागरमैरिक्तैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वि(वि)डालपदः, पु, तोलकद्वयपरिमाणम् । यथा,
 “तोलौ द्वौ पिचुरचक्षु सुवर्षं कडुवपहः ।
 विडालपदकैर्षी च पाथीतलसुडुम्बरम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 माल्यारचरणे, ङी ॥
 वि(वि)डालपदकं, ङी, कर्षपरिमाणम् । इति
 वेदकपरिभाषा ॥
 वि(वि)डालो, ङी, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ।
 (माल्यारो)
 विडोर्नं, ङी, (वि + डौ + क्तः ।) खगगति-
 विशेषः । यथा,—
 “डोर्नं पडोर्नसुडोर्नं सडोर्नं परिडोर्नकम् ।
 विडोर्नमवडोर्नञ्च निडोर्नं डोर्नडोर्नकम् ॥
 गतागतप्रगतितसम्यताद्याश्च पक्षिणाम् ।
 गतिमेदाः पक्षिण्यं कुलाथो नोडमक्षियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 विडुलः, पु, वेतसट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विडोर्जाः, [सु] पु, (विष् व्याप्तौ + क्तिप् । विट्
 व्यापकं व्योजो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
 विडौजाः, [सु] पु (विडुं आक्रोशे शब्दद्वेषम-
 सदिष्ट्यु व्योजो यस्य ।) इन्द्रः । इति भरतीय-
 द्विरूपकोषः । (यथा, रघोः । ३ । ५६ ।
 “रघुः शशाङ्काहं सुखेन पञ्चिवा
 श्रासनम्यामलुनाद्विडौजसः ॥”)
 विडु, [ष] पुं, (विश्रुतीति । विश्रु + क्तिप् ।)
 वैश्यः । यथा विट् विडुं विश्रुौ विश्रुः । इति
 सुगन्धोषध्याकरणम् । (मनुजः । विश्रुपति
 शब्ददर्शनात् ॥)
 विडु, [च] ङी, विष्टा । इति विडुगन्वादिशब्द-
 दर्शनात् ॥
 विडुगन्वं, ङी, (विडुत् गन्वो यस्य ।) विडुलव-
 यम् । इति रत्नमाला ॥
 विडुजः, त्रि, विडालाजतः । विषुशब्दपूर्वकजन-
 धातोर्ङप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
 विडुलवर्षं, ङी, (विडुवत् दुर्गमं लवणम् ।)
 विडुम् । इति रत्नमाला ॥ विट्लुण्य इति भाषा ॥
 विडुवराहः, पुं, (विट्प्रियो वराहः ।) आम्ब-
 शूकरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महुः ।
 ५ । १६ ।

वितर्कः

“हृन्नाकं विहाराह च लघुं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाङ्गुं गृह्णन्नेव मया जम्भु पतेहिजाः ॥”
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतवः । अग-
पत्सिधां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वितर्का, स्त्री, (वितर्काते विहृन्वते परपत्नो-
ऽनयेति । वि + तर्क + गुरोश्च्येः । टाप् ।)
स्वपत्न्यास्यापना परपत्न्युदाहः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतन्न चाप्येवमेवं चेतन्न चाप्यथा ।
प्रवृत्तुर्वहवस्तन्न वितर्का वै परस्परम् ॥”)

कवीश्याकः । शिवाङ्गयः । करवीरी । इति
मेदिनी । ३, ३६ । दर्वी । इति हारावली ॥
वितर्त, त्रि, (वि + तर्त् + क्तः ।) विघ्नृतम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यथाश्रियस्य वितर्ते नदिः प्रचखा-
निल-

प्रचुम्बलरिजुम्भजूटकुहरयक्ते रणचौ
ख्यः ॥”)
वीणादिवाद्यम् । इत्यमरे ततश्चाद्यर्थदर्शनात् ॥

वितर्ति, स्त्री, विस्तारः । विप्रवृत्तनयातोः क्तप्रत्य-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वधोहि मेतुमिह ते यशसो वितर्ते
मायान्ति दिग्विजयिनो यस्तुषेव भूपाः ॥”)

वितर्त, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः । (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्यशिराक्षमस्यन्ते किंस्वित्थी नरकं
ब्रजेत् ।
यः प्रवृत्तं वितर्तं ब्रूयात् पृष्टः सन् प्रवृत्तनिश्चये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । १० । ३५ ।
“तस्यैव वितर्ते वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुत्वोमेन भरुतो भरद्वाजसुपादुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौर्धन्तभरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८ — १९ ।
“ततोऽथ वितर्ते नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽथ वितर्ते जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितर्तश्चाभिविष्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥”)

वितर्था, त्रि, अवलम्बम् । वितथशब्दात् स्वार्थे
ख्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वितर्हः, स्त्री, (वितर्होतीति । वि + तर्ह + “जत्वा-
ह्यच् ॥” उणा० ४ । १०२ । इति रुप्रत्ययेन
साधुः ।) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाक्षद्वेषे
वर्तते । इत्युणादिकोषः ॥

वितर्ह, स्त्री, (वि + तर्ह + भावे क्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः । (यथाह कश्चित् ।
“वित्तं किं वितर्हं यदि नास्ति तस्य ॥”)

वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८ । १ ।
“हरस्त्र्याक्षटे राजन् ऋषयः सन्नभासत ।
वितर्कः समभूत्सैवां निष्पद्यीशुको महेन्द्र ॥”)
संशयः । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

वितानं

“वौ तो कुमाराविष कार्त्तिकेयौ
द्वावन्ध्वेयाविति मे वितर्कः ॥”)

ज्ञानसूचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
वद् विकल्पवितर्कार्थे । यथा स्यात्पराहो
प्रत्ययः । इति अहो हस्तादि च । विकल्पे
विकल्पेऽप्यहो इति रुदः । किमु इत्यन्तं उत
इत्यादि । चकारात् उताहोस्वित् आहोस्वि-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्विद्वेदाना
नलः परपुरङ्गयः ॥” इति आहोस्विन्मुखमिति
भारवौ । इति भरतः ॥

वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + क्युट् ।) वितर्कैः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वितर्हिहिं, स्त्री, (वि + तर्हि हिंवायाम् + “धर्त्-
वातुभ्य इन् ॥” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः । (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र सहान्तरेषु
वितर्हिनिर्म्यहविटङ्गनौडः ॥”)

वितर्हिहिंका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६५ ।
“क्षेमराजाभिधानेन क्षामरेशेन सोऽन्वितः ।
श्रिकां वितर्हिंकातुल्यामथास्त खप्रमध्यगाम् ॥”)

वितर्ही, स्त्री, (वितर्हि + क्तदिकारादिति डीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्क, स्त्री, (विशेषेण तलम् ।) पातालभेदः ।
यथा,—
“अतलं नितलश्चैव वितलश्च गभस्तिमन् ।
तलं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्र वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अथ्य विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८ — १२ ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधक्षके चैव वितले भगवान् भवः ॥
हाटकेश्वरनामायं स्वपार्श्वदग्गेऽर्हतः ।
प्रस्थापितकृतस्यापि सर्गस्य हृद्दयाय च ॥
भवान्था मिथुनौभूय आस्ते देवाधिपूजितः ।
भवयोर्वीथेयभूता हाटकी हरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वङ्गिरोजसा पितृवीव हि ।
तन्निष्ठुत्वं हाटकाशं सुवर्णं दैत्यवक्षसम् ॥
देवाङ्गनाभूषणार्हं सदा सन्वारयन्ति हि ॥”)

वितर्सिः, पुं, स्त्री, (वि + तर्स् उपक्षेपे + “वौ
तसेः ।” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विघ्नृतसकानिष्ठाकुष्ठः । विगतु इति भाषा ॥
तत्प्रयोगः । द्वादशशृङ्गलः २ । इत्यमरः । (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“इति वितर्सी तथा हृको न्नाक्षतीर्थादिवेष्ट-
नम् ॥”)

वितानं, स्त्री, (वितन्वते यत् । वि + तन् + घञ् ।)
द्विधिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अघ-
सरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वितानः, पुं, स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) क्रतुः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोऽनमवितानयाजिना ॥”)

विस्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
“यत्रस्य च वितानानि यौगस्य च पद्यं प्रभो ।
नैष्कर्मस्य च साक्षात्स्य तर्कं वा भगवत्-
स्त्वतम् ॥”)
उक्तोचः । इत्यमरः ॥ चाँदोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दात्तपशब्दे द्रव्यः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वितानवहिनं तत्र भेजे पेटकमासनम् ।
चूडामभिरुदृष्टपादपीठं महीलितम् ॥”
सम्बद्धः । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
“नवकनकपिशङ्कं वासरागां विधातुः
कज्जभि कुलिशप्रायेभ्योति भासां वितानम् ॥”
ब्रह्मवन्धवविशेषः । यथा, मनुस्मृतौ । १ । १८८ ।
“तत्र कोशदामस्यस्तिकावुषेक्षितप्रतीक्षीमखल-
स्यगिगायमकखडाचीनविधन्ववितानगोफ्रयाः
पश्चाङ्गी चैति चतुर्दशवन्धवविशेषाः ॥”)

वितानः, त्रि, (वि + तन् + घञ् ।) तुच्छः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धखुरोद्वतरेणुभि-
नृष्वविता च वितानमिवाकारोत् ॥”)
मन्दः । इत्यमरः ॥ मूयः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“हृत्सुलेरप्यतुल्यैर्वितान-
मालापिनडैरतुषि चावितानैः ॥”)

वितानकः, पुं, स्त्री, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तेमुक्तमन्योक्तं ज्ञानजालं बभौ दिवि ।
रणसम्प्ला तपस्वर्के वितानकमिवाततम् ॥”)
सम्बद्धः । यथा, माघे । ६ । २७ ।
“अनुभवयो विविधोपलङ्गखल-
सुतिवितानकसंवलितानुसुक्तम् ॥”)

वितानकः, पुं, (वितान इव प्रतिवृत्तिः । वितान
+ कन् ।) साङ्गदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितानखलकं, स्त्री, (वितानतुल्यं खलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उग्रोरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुनं, स्त्री, (वि + तुन् + क्तः ।) सुनिधयस्यकम् ।
इत्यमरः ॥ श्रेवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुनकं, स्त्री, (वितुनमिव । इवार्थे कन् ।)
घान्तकम् । तुत्यम् । इत्यमरः ॥
वितुनकः, पुं, व्यामलकौ । इत्यमरः ॥
वितुना, स्त्री, भूत्यामलकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुनिका, स्त्री, (वितुना + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) भूत्यामलकौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वित्त, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वित्तयति । वित्ता-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

विद

विदग्धा

विदर्भ

विदं, क्ली, (विद + क्तः । "विदो भोगप्रत्यययोः ।" ८।२।५८। इति साधुः ।) धनम् । इत्य-
मः । (यथा, मनुः । ८। ३६ ।

"अनुत्तनु वदन् दृष्टः स्ववित्तस्थांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा विधानस्य संख्यायास्त्रीयर्थी
कलाम् ॥")

वित्तः, वि, (विद + क्तः । "वृद्विदेति ।" ८।
२।५६। इति पक्षे नत्वाभावः ।) विचारितः ।

विज्ञातः । इत्यमरः ॥ लब्धः । इति तट्टीकायां
रामानुजम् । (विख्यातः । अत्र वित्तो भोग-
प्रत्यययोः इति साधुः । यथा च पाणिनिः ।
"तत्र वित्तश्चुपचणपौ ।" ५।२।२६ ॥)

वित्तदः, वि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे
उप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वित्तिः, क्ली, (विद + क्तिन् ।) विचारः । लाभः ।
(यथा, वाचस्पत्येयसंहितायाम् । १८। १४ ।

"मे वित्तञ्च मे वित्तश्च मे भूतञ्च मे भूतित्तञ्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥") सम्भाषणम् । इति
मेदिनी । ते, ५६ ॥ ज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वित्तेशः, पुं (वित्तानामीशः ।) कुबेरः । यथा,—
"त्वं ब्रह्मा हरिहरसंज्ञितस्त्वमित्तो
वित्तेशः पितृपतिरसुपः समीरः ।
सोमोऽपिर्गंगानमधोधीरोऽस्मिन् रूपः
किञ्चन स कलतरस्वरूपधाञ्च ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३७ ॥

वित्तस्तः, वि, ज्ञानयुक्तः । विपूर्वञ्चसधातोः क्त-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वित्तासः, पुं, भयम् । विपूर्वञ्चसधातोर्भावे घञ्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
५० । १६ ।

"ततोऽभूत् परसेन्यानां हृदि विन्नासवेपथुः ॥")
विस्मयः पुं, वृषभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विध, क्त ड याच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
व्यात्मन्-दिक-०-सेट् ।) वेधते । इति दुर्गादासः ॥

विधुरः, पुं, (अथते इति । अथ भयचलनयोः ।)
"अथेः संप्रसारर्थे किञ्च ।" उगा० १ । ४० ।
इति उरचः । सच कित् सम्प्रसारणश्च धातोः ।)
चौरः । राजसः । इत्युणादिकोशः ॥ (क्ली,
मर्तुविद्युक्ता नारी । यथा, ऋग्वेदे । १।८७।३ ।

"प्रेयासकृन्नेषु विधुरेव रेषते भूमिः ॥
"विधुरेव यथा मर्तुं विद्युक्ता जाया राजोपद्र-
वादिषु सतसु निराजन्ता सती कम्पते तदत् ॥"
इति तद्गार्थे सायणः ॥)

विध्या, क्ली, गोजिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विद, क्त प श्न औ लोभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ-०-सक-०-अनिट् ।) क्व, अविदत् ।
प श्न ष्, विन्दति विन्दते । औ, वेत्ता । इति
दुर्गादासः ॥

विद, क्त ड ष चेतनाख्यानवासवादे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-आत्मन्-उभ-०-च-सक-०-
बासे स्त्रीषे च अक-०-सेट् ।) चेतना ज्ञानम् ।
वाद्, स्त्रीषेम् । क्त ड, वेदयते शास्त्रं धीरः ।

जानातीत्यर्थः । वेदयते स्थाप्यं लोकः आख्या-
तीत्यर्थः । वेदयते तीर्थे साधुवचतीत्यर्थः ।
वेदयते वृक्षः स्थिरः स्थादित्यर्थः । च, वेदयति
वेदयते । केचित्तु वादं न पठन्ति । चेतनास्थाने
वेदनेति पठित्वा वेदयते वृक्षः अथते इत्यर्थः ।
इत्युदाहरन्ति । अस्माच्च परस्मैपदमन्वयमाना
जिनां सपत्न्येन निवेदयिष्यत इति निवेदनं करो-
तीत्यर्थे औ समासधते । इति दुर्गादासः ॥

विद, ड धौ मीमांसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-आत्मन्-सक-०-अनिट् ।) मीमांसो
विचारणम् । ड घ, विन्ते शास्त्रं धीरः । औ
वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, य ड औ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्मन्-सक-०-अनिट् ।) भावः सत्ता
स चेह विद्यमानत्वेव । य ड, विद्यते विद्युः ।
औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, ल मत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर-०-सक-०-सेट् ।) ल, वेत्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥

विदंशः, पुं, (वि + दंश + षच् ।) अयदंशः । इति
राजनिघण्टुः ॥

विदः, पु, पङ्कितः । विद्धानोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

विदग्धः, वि, (वि + दृह + क्तः ।) नागरः । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥ (यथा देवीभागवते । ६ ।
"विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥"
विपुणः । इति त्रिकाश्वशेषः ॥ (यथा आर्या-
सप्तशत्याम् । ५०६ ।
"निर्मं न सुखं नाङ्गं न पचतौ चरथाः परा-
गेथ ।
असूशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥"
पङ्कितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेष्य
दग्धः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।
"श्रीपयोवपनाहन्तु कृत्यादामविदग्धयोः ।
अविदग्धः शर्मं याति विदग्धः प्राकमेति च ॥"
विदग्धता, क्ली, विदग्धत्वम् । इति दग्धत्व भाव
इत्यर्थे ताप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

विदग्धा, क्ली, (विदग्ध + टाप् ।) परकीयान्तर्गत-
नायिकाभेदः । यथा । गुप्ताविदग्धालक्षिता-
कुलटाहुशयानासुहितप्रभृतीनां परकीयाया-
मेवान्तर्भावः । अस्मा लक्ष्यम् । वाक्कौश्ल-
युक्तत्वम् । सा च द्विविधा । वाविदग्धा क्रिया-
विदग्धा च । प्रथमा यथा,—
"निविद्धतमवमालमस्त्रिवल्ली-
विचकित्तराजिविराजितोपकच्छे ।
प्रथिकसमुत्तित्कवाद्य तीव्रि
सवितरि तत्र सवितरे विवाधः ॥"
द्वितीया यथा,—
"दावाय भवगन्तार्थे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाद्यौ प्रथयि कुठारं विनिचि-
पति ॥"
इति रघुमञ्जरी ॥

विदग्धः, पुं, (विकीति । विद + "रविदिभ्यां ङित् ।"
उया० ३ । ११६ । इति अथः । सच ङित् ।)
योमी । कृती । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (यत्नः ।
इति निघण्टुः । ३ । १७ । "विदं ज्ञाने विद
विचारणे विदृच्छन्नामे विद सत्तायाम् । 'रदि-
विदिभ्यां ङित्' इति अथप्रत्ययः । ज्ञायते हि
यत्नः । लभते हि दक्षिणादिरज । विचार्यते
हि विदङ्गिः । भावयत्यनेन फलम् ॥" इति तत्र
देवराजयज्ज्वा ॥ * ॥ वेदितव्ये, वि, यथा,
ऋग्वेदे । ३ । २७ । ७ ।

"श्रीवा देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।
विदधाभि प्रचोदयन् ॥")

विदद्, [त्] वि, पङ्कितः । विदधातोः श्रद्धप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

विदरं, क्ली, (विदीर्यतीति । वि + दृ + अच् ।)
विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फलोमनसा
इति भाषा ॥ (विदीर्यं, वि, यथा, कामन्दकौथे
नीतिसारे । १६ । १० ।
"अत्युच्चोपलाच्छिन्ना लतिका विदरा स्थिरा ।
निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च
वारिभूः ॥"
विदरः, पुं, (वि + दृ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ ।
इति अप् ।) विदरणम् । फाटन इति चेरथ
इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्फुटनम् २ भिदा ३ ।
इत्यमरः ॥ दारणम् ४ विदारणम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विदर्भः, पुं, क्ली, (विशिष्टा दर्भोः कुशा यत्र ।)
कुञ्जिनगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु वङ्ग-
देशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्तते अधुना वङ्गनाग-
पुर इति ख्यातः ॥ * ॥ यथा, पूर्व्यनेयथे २
सर्गः ।
"स जयत्परिसार्थसार्थकौकुतनामा किञ्च भीम-
भूपतिः ।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रसूं हसति दामपि शूक्र-
मर्चुकाम् ॥"
(यथा च रघुः । ५ । ६० ।
"सको यथौ चेन्नरपदेशान्
नौराज्यरन्धानपरो विदर्भान् ॥" * ॥
पुं, वृषविषेधः । स च व्यामघात् श्रेयासां
जातः । अस्य कुशक्रथजोमपादाः पुत्राः ।
यथा, भागवते । ६ । २४ । १ ।
"तस्यो विदर्भोऽजयत् पुत्रौ नास्वा कुशक्रथौ ।
द्वितीयं रोमपादश्च विदर्भकुलकम्पम् ॥"
अस्य नाम्निव विदर्भनगरी समुत्पन्ना । सुनि-
विषेधः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ८४ ।
"देपायको विदर्भश्च केमिनिर्मातरः कठः ॥"
विदर्भजा, क्ली, (विदर्भं जायते इति । अज + ङः ।)
अगस्त्यपत्नी । तत्पर्यायः । कौपीतकी २ गोपा-
सुता ३ । इति त्रिकाश्वशेषः ॥ दमयन्ती ।
यथा, पूर्व्यनेयथे २ सर्गः ।
"धृत्लाञ्छनगोमयाश्चकं
विष्णुभाषेपनप्राकरं विधिः ।

विदार

ममयत्सुचितं विदर्भजा-
ननरीराजनवहमानकम् ॥”

रुक्मिणी च ॥

विदर्भराजः, पुं, (विदर्भानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सुरीपतमोऽपि भृशं न स प्रथ-
विदर्भराजं तनयामयाचत ।

व्यजन्यस्त्रुं शस्त्रं च मानिनो वरं
व्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥

इति पूर्ववैषधे ॥ १ । ५० ॥

विदर्भसुभूः, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी) दम-
यन्ती । यथा,—

“विदर्भसुभूस्तनतुङ्गलाप्रये
घटानिवापग्रहदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य घयानधोसुखान्
स दाडिमे रोहद्घूपिनि ह्रमे ॥”

इति पूर्ववैषधे १ सर्गः ॥

विदर्भाधिपतिः, पुं, (विदर्भाणामधिपतिः ।)
क्राडनपतिः । स च भीमशकराजः रुक्मिणी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विदर्भाधिपतिः समभ्येवाभिवाद्य च ।
निवेष्टयामास मुदा कलिताम्यनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥

विदलं, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विधाकृत-
कलायादि । दालि इति भाषा । खर्णाद्विरव-
यवः । दाडिमककलः । वशादिकृतपानविशेषः ।

इति कौवलिङ्गस्यधे अमरभरती ॥

विदलः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काचनः । इति शब्दरत्नावली । पिठकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदला, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
जिह्वतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमूल्या । यथा,
“विशीर्षा विदला वृक्षा वक्रा खूला द्विधा-
कृता ॥

कृमिदृष्टा च हीर्षा च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

विदा, स्त्री, (विद् ज्ञाने + “विदिदादिभ्योऽड् ।”
३ । ३ । १०४ । इत्यड् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
बुद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विगतो दायः साक्षात्करणादिरूप-
म्वयं येन ।) गमनाद्युपनिः । यथा,—

“स्य वा चम्यकवर्नं गच्छ वा लिङ्गमुन्दरि ॥
स्य गृह्य वास्यामि विशिष्टं कार्यमस्ति मे ।

विदायं देहि सर्वोत्तमं स्य मे प्राणवसन्ति मे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते अम्वखण्डे श्रीरार्धां प्रति श्रीजया-
वाक्यम् ॥

विदारः, पुं, (वि + दृ + षच् ।) जलोच्छ्वासः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । रे, ११६ ॥ शुद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विदारकं, स्त्री, (विद्वद्यातीति । वि + दृ + षच् ।)
वचनारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदारी

विदारकः, पुं, (विद्वद्याति जलयागदीनिति । वि
+ दृ + षच् ।) जलमध्यस्थिततरश्रिखादिः ।
तत्पर्यायः । जूपकः २ । इत्यमरः ॥ जलवन्धकः ।
इति शब्दरत्नावली । शुष्कनद्यासौ जलाव-
स्थानार्थं गर्भः । इति सर्वधरः ॥ अतएव जूपा
इव जूपकाः । कुन्विताश्च जूपा इति वा ।
विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतास्त-
श्रिखाद्योऽत्रानाहोकादिविदारकाः जूपकाः ।
इति साङ्गः । बहुवचनतन्त्रम् । इति भरतः ॥

विदारकं, स्त्री, (वि + दृ + षच् + भावे ल्युट् ।)
विडम्बः । मेदः । इति मेदिनी । षी, १०७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाप्रिरेव वपुषो वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसश्चैव यूधानाश्च विदारणम् ॥”
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदार्यन्ते शत्रुवोऽसिञ्जिति ।
वि + दृ + षच् + ल्युट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । षी, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ
+ षच् + ल्युः । विदारके, चि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।

“तस्यात्मनो महावीर्यं बभूवारीविदारणः ॥”
विदारणः, पुं, (विदार्यन्तेऽसौ इति । वि + दृ +
षच् + कर्मणि ल्युट् ।) कार्यकारणम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + दृ + षच् + षच् । टापि
अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, दृहन्संहितायाम् । ७६ । ५ ।

“विदारिकाया खरसेन चूर्णं
सुहृमुहुर्भावितशोवितस्य ।
श्रुतेन दुग्धेन सशर्करेण
पिवेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”
विदारिणी, स्त्री, (विद्वद्यातीति । वि + दृ + षच् ।
ढीप् ।) काष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विदारणकर्त्री । यथा, कथानरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।

“एकान्तं शिवे दुर्गं नारायणं नरस्विति ।
भद्रकाली महालक्ष्मि सिद्धे रुचिविदारिणि ॥”
विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + षच् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति
मेदिनी ॥ भूमिज्ज्वालाः । तत्पर्यायः । क्षीर-
सुक्ता २ इत्युगम्वा ३ क्रोड्डी ४ । इत्यमरः ॥
विदारिका ५ खाडुकाश्च ६ चिता ७ मुक्ता ८
श्रुगालिका ९ वृष्यकम्दा १० विडाकी ११
वृष्यवक्रिका १२ भूज्ज्वाला १३ खाडुसता १४
गजिष्ठा १५ वारिवक्रिका १६ मन्थफला १७ ।
अस्त्रा गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-
त्वम् । क्षिप्तत्वम् । असपित्तनाशित्वम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिवलवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विदारौ वातपित्तघ्नी वृष्या
वल्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अष्टादश-प्रकारकण्डुरोगान्त-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारौमाह ।

विदीर्षः

“सदाहृतोदं श्वयं सुतान्-
मन्तगोत्रे पूतिविशीर्षं मावम् ।

पित्तं विद्याददने विदारौ
पार्श्वं विषेषात् स तु येन श्रुते ॥”

स पुत्रयो येन पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन श्रुते
तस्मिन् पार्श्वे वा विदारौ भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्यास्मिक्त्यादि रोहिणी-
शब्दे प्रथयम् ॥

विदारी, [नृ] चि, विदारणकर्त्री । विपुञ्जदृधायोः
कर्त्तरि चिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारोगम्बा, स्त्री, (विदार्या भूमिज्ज्वालाश्चैव
गन्धो यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, कृकचपादः । कृकलावः । इति
हारावली । २१८ ॥

विदाहि, [नृ] स्त्री, (विदहतीति । वि + दह +
णिनिः ।) दाहजनकद्रवम् । अस्य गुणौ ।
पित्तशूलकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
जनकमाने, चि । यथा, गीतायाम् । १७ । ६ ।

“कदम्बजवयातुष्पातीव्यं रूचं विदाहिनः ।
आहारा राजसखेता दुःखशोकामयप्रदाः ॥”
विदिक्, [शृ] स्त्री, (दिग्भ्यां विगतौ ।) दिशी-
र्षम् । अग्निच्छेतिवाशीशालकोयचतुष्टयम् ।
तत्पर्यायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ॥
प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिशम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कोशः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १७ । १६ ।
“सा दिशी विदिशी देवी रोहणी चान्तं तयोः ।
धावन्ती तत्र तत्रेनं ददर्शाद्भवतायुधम् ॥”
विदिक्चक्रः, पु, हरिद्राङ्गपत्रौ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

विदितं, चि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
“सवायः सधुष्वाहं ससुरासुरमातुषान् ।
शक्तो योकाविमान् केतुं तच्चापि विदितं
तव ॥”
अर्धतम् । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥ उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पु, (विदितं ज्ञानमस्यास्तीति । अर्था-
आदित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥
(ज्ञानाश्रये, चि । यथा, किराते । १ । १ ।
“अथः कुरुव्यामधिपस्य पासनीं
प्रजासु दृष्टिं यममुदकं वैदितुम् ।
सवर्षिणिकुर्वी विदितः समाययी
यधिरिं ह्रित्वेन वनेचरः ॥”
विदियः, पुं, पठितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली । ह्वात्कारमेदिनी च । मुदाङ्कितमेदिनी
हेमचन्द्रे च विद्व इति पाठः ॥

विदीर्षः, चि, (वि + दृ + क्तः ।) क्षवविदारणः ।
चैरा इति भाषा । यथा,—
पितर ऊचुः ।
“आह्वानि नोऽधिपुत्रस्ये प्रथमं तनुजै-
दृप्तानि तौर्धसमयेऽप्यपिपित्तान् ॥

विदूरः

तस्योदरात्तखविदीर्यवपाद्य आच्छे-
त्तक्रे नमो वृहदरयेखिलधर्मगोत्रे ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अद्वीपे क्षिपती समस्तजगती सक्तोकश्रीका-
मुधौ

राधा सम्भृतकाजुराकुलमसौ चक्रे तथा
क्रन्दनम् ।

येन स्यन्दननेमिनिर्मितमहासीमन्तदम्भादिदं
हा सन्ने सद्यथापि निर्भरमभूद्रूराद्विदीर्यं

सुवा ॥”
इत्युच्चलनीलमण्डिः ॥

विदुः, पुं, (वेत्ति संज्ञामनेनेति । विदु + वाङ्-
जकात् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः ॥ (अश्वकर्षार्थोभागः । यथा, अश्व-
वेदके । २ । १४ ।

“विदुर्मर्मविदुश्चेव कर्णस्याधः षड्बुले ॥”
जानन्ति । इति क्रियापदम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
इति कुन्ति ! विदुर्धराः प्राश्वत् धर्म-

वादिनः ॥”

विदुरः, पुं, (वेत्ति तच्छीलः । विदु + “विदिभिदि-
च्छेदेः कुरच् ॥” ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति

मेदिनी । दे, ११५ ॥ विदुरोत्पत्तिर्व्यासा,—
“केनेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मांजोक्तो वादरायणः ।
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीवनत् ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥
ज्ञातरि, चि । इत्यमरः ॥ * ॥

विदुलः, पुं, (विशेषेण दौलत्यतीति । घि + डल +
कः ।) वेतलः । अम्लवेतलः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
रसः । इति रत्नमाला ॥

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतवर्षः । उगिन-
क्षेति ङीप् ।) प्रकृता स्त्री । इति सुगणबोध-
शास्त्रयम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

“चिकुरप्रकरा जयन्ति ते
विदुषी रुद्धंजि वा विभक्तिं यान् ॥”

विदुश्रुती, चि, (विद्वानसि अस्त्वामिति । विदुश्च
मत्तम् । क्षियां ङीप् ।) प्रकृतवती । यथा,—
“द्वौर्वाचस्यस्तिनेव पद्मगपुरी शेषाह्विनेवा-

भवदु-
वामम् ॥”

इति वीपदेवप्रशंसा ॥

विदुः, पुं, विदुः । गजकुम्भधोर्मध्यम् । इत्यमर-
टीका ॥

विदूरः, चि, (विशिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरश-
द्देशादि । यथा,—

“माधापयती तव अक्षधरीलक्ष्म्या शुष्ककण्ठः
वारङ्गोऽसौ वृगश्रुतमिव आनिनायातिज-

च्छात् ॥

विदूष

आस्तां तावन्नवचलकग्याभाजनत्वं विदूरे
वर्षारम्भप्रथमसमये दास्यो वचनपातः ॥”

इति चातकाटकम् ॥
(पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री-
स्फुरत्प्रभामखलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुङ्गिभया रत्नशलाकयेव ॥”

विदूरगः, चि, अतिदूरगन्ता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थं उप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदूरजं, स्त्री, (विदूरे पर्वते जायते इति । जन +
जः ।) विदूरपर्वतज्वरम् । वैदूर्यमणिः ।
अतिदूरजाते, चि । इति कैचित् ॥

विदूरथः, पुं, राजविशेषः । यथा,—
“मनोस्तु दृचपुत्रस्य दादृशस्यात्मलानु प्रदृष्ट ।
देववाहुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।
मित्रवाहः सवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥”

इति मारुते ८७ अध्यायः ॥
(कुबजः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
३६—४० ।

“कुबः खलु प्राशाह्यैःसुपयेमे सुभाङ्गी नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्तु साधवो-
सुपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनथा
नाम ॥” * ॥ इत्यवश्रीयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“पृथुविदूरथादाश्च बहवो वृष्णिगन्धवाः ॥”
अस्य पुत्रः भूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।
“भूरो विदूरथादाधीतु भजमानस्तु तनुस्तुतः ।
शिनिसास्मात् खर्वं भोजो हृदिकस्तुस्तुतो

मतः ॥”

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामखलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुङ्गिभया रत्नशलाकयेव ॥”
इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूरद्रिः, पुं, (विदूरनामकोऽद्रिः ।) विदूर-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

विदूषकः, चि, (विदूषयति आत्मानमिति । चि +
दूष + शिच् + यञ् ।) काटुकः । तत्पर्यायः ।
विदूषः २ यवीकः ३ घटपत्रः ४ कामकैलिः
५ पीठकैलिः ६ पीठमहैः ७ भविलः ८ छिदुरः
९ विटः १० । इति चिकाण्डशेषः ॥ चाटुवटुः
११ वासन्तिकः १२ कैलिकिलः १३ वेहासिकः
१४ प्रधासी १५ प्रीतिसुः १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ परनिन्दाकारः । इति मेदिनी । के, २१४ ।
तत्पर्यायः । खलः २ रङ्गकः ३ अमीकः ४ क्रूरः
५ छचकः ६ काटुकः ७ नागः ८ मलिनास्यः
९ परविषी १० । इति शब्दमाला ॥ चतुर्धा-
नायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्ष्यं

विद्वः

यथा । अङ्गादिष्वेक्येर्हास्यकारो विदूषकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नीरजसुखीं शयनोपकण्ठ-
सुत्कण्ठतोऽस्मि कृचकचुकमोचनया ।
अत्रान्तरे सुदुरकारि विदूषकेय
प्रातस्तनस्तस्यकुक्कुटकण्ठनादः ॥”

इति रघुमञ्जरी ॥
(अयन्तु प्रद्वजारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“प्रद्वजारस्य सहाया विटचेतविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्तो यस्मिन्निपुणाः कृपितवधूमानभङ्गनाः
शुद्धाः ॥”

दूषयकारके, चि । यथा, भागवते । ५ । ६ । १० ।
“येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-
विमोहिताः * * * * * ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुष-
लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्त ॥”

विदूषयं, स्त्री, विशेषेण दूषणम् । विपूर्वाणाम्-
दुषधातोर्नट(क्युट)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विदेशः, पुं, (विप्रकष्टो देशः ।) परदेशः । देशा-
न्तरम् । यथा । अश्रीचकालाभ्यरे विदेशस्या-
श्रीचश्रवणे शेषादेः शुद्धिः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
अन्यत्र ।

“कोऽतिभारः समर्थां किं दूरं अवसायि-
नाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चाणक्ये ॥

अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदेशः, पुं, जनकालयभूमिपः । (यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । ५२ ।
“ब्रह्मिच्छास्यहं भूषं विदेशं वृषपत्तमम् ।
कथं तिष्ठदि संसारं पद्मपत्रमिवास्मिन् ॥”

विगतो देशो यस्याः ।) कायशून्ये, चि । इति
मेदिनी । खे, २४ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १०७ । २६ ॥

“छिन्नश्रीर्षां विदेशाश्च भिन्नत्वगस्यसन्धयः ।
प्राथिनः समदृश्यन्त श्रतश्रीऽथ सङ्घस्यः ॥”
निमिराणस्य विदेशत्वकारणम् । यथा,—
“असमामे ततो यज्ञे वशिष्ठस्यगमद्विवः ।
तं दृष्ट्वा कृपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽस्मि
पार्थिव ॥
यस्मा तस्मात् प्रपेयं त्वां विदेशस्त्वं भविष्यसि ॥”
इति बह्मिपुराणे सूर्यवश्रसमाप्ताध्यायः ॥

विदेशा, स्त्री, मिथिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।
“वभौ तमशुगच्छन्ती विदेशाधिपतेः सुता ।
प्रतिविद्वापि कैकेया लक्ष्मीरिव गुणोत्कली ॥”

विद्वः, चि, (विश्वते स्मृति । अघ + क्तः ।)
छिद्रितः । इत्यमरः ॥ चिप्रः । सङ्घः ।
वाधितः । इति मेदिनी । घे, १६ ॥ (यथा,
माकण्डये । ५० । ७० ।
“तस्युत्सादिभिर्दारं न विद्वं यस्य वैष्णवः ।
समीभेदोऽथवा पुंसस्तु व्योयो भवन् न ते ॥”

विद्या

ताद्वित्तः । इत्यत्रयपालः ॥ (यथा, विष्णुसंहितायां । २० । ४४ ।
 “नाकाले त्रिव्यते कश्चिन् विद्वः शरशतरपि ।
 कुशाम्भेयापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥”)
 विद्वकर्णः, पूं, (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्य ।) विद्व-
 कर्णः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विद्वौ कर्णौ
 यस्तेति । कृतकर्णवेधे, चि ।)
 विद्वकर्णा, स्त्री, विद्वकर्णः । इति भरतद्विरूप-
 कोषः ॥
 विद्वकर्णिका, स्त्री, (विद्वकर्णः । स्वार्थे कन् ।)
 विद्वकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 विद्वकर्णी, स्त्री, (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्याः ।)
 वृत्तविशेषः । अकनादि इति भाषा । तत्-
 पर्थ्यायः । पाठा २ अम्भठा ३ स्थापनी ४
 श्रेयसी ५ रसा ६ एकालोला ७ पापसिन्धी ८
 प्राचीना ९ वनतित्तिका १० । इत्यमरः ॥
 अविद्वकर्णी ११ अविद्वकर्णी १२ । इति
 तट्टीका ॥ आविद्वकर्णिका १३ इति
 तट्टीका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यत्
 पाठाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 विद्यामानः, चि, (विद् + प्रानच् ।) वर्तमानः ।
 इति सञ्छेदटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैदके ।
 “वाचायां विद्यामानायामाश्रायां जीवितस्य
 च ॥”)
 विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति । विद् + “संज्ञायां
 समजनियदनिपतेति ।” ३ । ३ । ६६ । इति
 ऋप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गणि-
 कारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ज्ञानम् । तत्तु
 मोक्षे धीः । इति जटाधरः ॥ परमोत्तमपुरु-
 षार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति
 बागो जीभट्टः ॥ मन्त्रः । यथा । शारदायाम् ।
 “भान्तं विद्यत्सन्धनं श्वेतो मर्दिनि ठड्यम् ॥
 अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या मर्दिनमर्दिनी ॥”
 विश्वेश्वरः ।
 “प्रथवाद्यां जपेद्विद्यां मायायां वा जपेत्
 सुधीः ॥”
 मर्दिनमर्दिनीमन्त्रः ॥
 “दृष्टाक्षरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी ।
 प्रथमश्च तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दृष्ट ॥
 कामं प्रथममित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दृष्ट ॥”
 दुर्गामन्त्रः ।
 “वाग्नीषाद्या यदा विद्या वाग्नीषाद्यप्रदायिनी ।
 कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥
 तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
 ब्रह्मीणाद्या भवेद्विद्या तद्द्वैतेनाङ्गकल्पना ॥”
 अन्नपूर्णीमन्त्रः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ महा-
 विद्या । कर्णौ तस्या नानामूर्त्तग्राह्यासौ पूजा
 सर्वत्र भविता । अद्युना सा वारीयवारीपूजा
 इति स्थाता । यथा,—
 “अस्मिन् काले सुरेशानि प्रकाशो जायते सुवि ।
 तमोधर्मस्य सर्वत्र देवताप्रतिमां सदा ॥
 अदृष्टाश्च चतुर्दशान् नवम्यां शनिभौमयोः ।

विद्या

संक्रान्तां पञ्चदश्यां पञ्चयोर्भूयोरपि ॥
 कला तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां समेरवाम् ।
 विद्याश्च विविधां देवि तथान्यप्रतिमां शुभाम् ॥
 एव हि तामसौ पूजामनिव्याश्च भवेत् कलौ ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
 शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । श्रिचा
 १ कल्पः २ याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
 यम् ५ कृत्स्नः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
 वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
 धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
 धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ॥
 यथा, विष्णुपुराणम् ।
 “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः
 धर्मशास्त्रं पुराणश्च विद्या ह्येतान्चतुर्दश ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
 अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥* ॥
 नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
 “अदधानः शुभां विद्यामाददीनावरादपि ।
 अन्थादपि परं धर्मं स्वीरत्नं दुष्कुलादपि ॥”
 इति मानवे २ अध्यायः ॥* ॥
 विद्याप्रशंसा यथा,—
 “ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
 ये यौवनस्था अधना अदाराः ।
 ते शोचनीया इह जौवलीके
 मनुष्यरूपेण गृह्याचरन्ति ॥
 भोजने भोजनं चित्तं न कुर्याच्छास्त्रसेवकः ।
 सुकुरमपि विद्यार्थे ब्रजेत् गरुडवेगवान् ॥
 ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
 कामातुरा यौवननष्टचित्ताः ।
 ते वृहकावे परिभूयमानाः
 सन्ध्यामानाः शिशुरे यथाजम् ॥
 माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥
 विद्या नाम कुक्कुररूपमधिकं प्रच्छन्नमन्तर्ह्वनं
 विद्या चायुजनप्रिया युचिकरी विद्या गुरुणां
 गुरुः ।
 विद्या बन्धुजनार्तिनाशनकरी विद्या परं देवता
 विद्या भोग्ययशःकुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः
 मयुः ॥
 यद्ये चाभ्यन्तरे इयं लयं श्वेव तु दृश्यते ।
 अग्रियं हरयोश्च विद्या न ह्यिते परैः ॥”
 इति गारुड ११०।११५ अध्यायौ ॥
 अथ विद्यादानफलम् ।
 “यस्तु देवा यद्ये निर्वा विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।
 स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूजापदं ब्रजेत् ॥
 विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्कन्ति मातरः ।
 लिप्यते दीयते येन विधिना तं श्रेयस्व नः ॥
 विद्वान्ममीच्छास्त्राणि वेदान् खर्गादिसाध-
 कान् ।
 तदङ्गानीतिहासानि देया धर्म्मविद्वद्भ्ये ॥
 गारुडं बालतन्त्रं भूततन्त्राणि भैरवम् ।

विद्या

शास्त्राणि पठनाद्दानान् मातरः फलदा
 नृयाम् ॥
 ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कलाकार्यं स्वभाष्यतः ।
 दानादारोग्यमाप्नोति गन्धर्वं लभते पदम् ॥
 विद्याभ्यो वर्त्तते लोको धर्म्माद्यर्म्मश्च वृहद्ये ।
 तस्माद्विद्या सदा देवा दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ॥
 महीदानश्च गोदानं ह्यैमवच्छतिला जलम् ।
 धान्यदीपान्नदानश्च महादानानि दानसु ॥
 इहाव चीयते दानं हीपदानं नराधिप ।
 विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीयमानापि निव्यशः ॥
 एकोच्चारिण भूदानं दत्तं भवति भूमिप ।
 नहि तद्विद्यते भूप देह्यपातान्नन्तरम् ॥
 विद्यादानं न तद्वत्स एकधा दशधा भवेत् ।
 शतधा कोटिधा गच्छेद्विद्यामन्त्रं च पारगः ॥
 राज्ञा तस्करदायादौर्जलवद्भिसरीरुद्वेपः ।
 सर्वदानानि द्वौघन्ते विद्या केनापि द्वीयते ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन् ॥
 विद्या एव परं मन्ये यत्तत् पदमनासयम् ॥
 श्रेयस्तुल्यवते भक्तिर्भक्ता गुरुसुपासते ॥
 स च विद्यागमान् वक्ति विद्या पुस्ताञ्जिता
 नृप ।
 विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम् ॥
 विद्यते सर्वकामाप्तिस्तस्माद्विद्या परा मता ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिव परमकारणम् ॥
 विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सन्मार्गगामिनः ।
 सुकृतेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां
 गतिम् ॥
 अन्यथा अपि धां प्राप्य क्रौडन्ते अदराश्चक्रेः ।
 वा विद्या केन मीयेत यस्याः कोऽन्यः समो-
 र्भपि न ॥
 स्वरेण कुञ्जरं हन्ति सर्वेषु तु रज्जुमत्तम् ।
 मन्त्रिकापदमात्रस्य विषय विधमा गतिः ॥
 एवंविधं विधिं वक्ष्ये विद्यामन्त्रप्रभावतः ।
 जीर्णते भित्तं पुंभिक्षास्त्रादिद्या परात्परा ॥
 नहि विद्या कुलं आतिरूपं पौरुषयज्ञतत्तम् ।
 वशते सर्वलोकानां पठिता उपकारिका ॥
 भूतेषु हीता विष्वक्ता दृष्टा वा महत्प्रभगेः ।
 विद्या उत्थापयेत् वक्ष्ये अन्यथस्यापि ह्यनु-
 स्थिता ।
 सर्वेषामेव वृहानां विद्यावृद्धे हि मान्यता ॥
 वयोवृद्धो हि शूद्राणां विद्यानां धनवान् यतः ॥
 क्षत्रियाणां तु वीर्येण विद्यायां शास्त्रपारगः ॥
 विषं बन्धुर्वैयस्येव तपो विद्या यथोत्तरम् ।
 पूजनीयानि सर्वेषां विद्या तेषां गरीयसी ॥
 गुरुसुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
 विद्याया लभ्यते विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥
 यः कृत्यान्तु मर्द्दी ददात् मेघतुल्यश्च काच-
 नम् ।
 स यद्व्यायतः प्रच्छेन्न तस्योपदिशेत् कश्चित् ॥
 एवंविधं मन्त्राभ्यां विद्यारूपं हि वर्णितम् ॥

विद्या

संज्ञेपात्र च विस्तारात्तस्या दानफलं दृश्यम् ॥
 श्रीतार्क्षीपत्रके सखे समे पत्रसुसंज्ञिते ।
 विचित्रकं विपार्ये च चर्मैर्णां सवटोक्तते ॥
 रक्तं अथ ह्यण्येन मृद्धानावाहृतैरेव च ।
 दृढहस्तसुवन्धेन एवंविधस्तैरेव च ॥
 यस्तु हादशवाहसौं संहितासुपवेखयेत् ।
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तररत्नैरे प्रो सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनेव कुर्व्यान्मखलकं वृषः ॥
 यतुहस्तप्रमाथेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।
 तस्य मध्ये लिखितं पञ्च सितरत्नरजादिभिः ॥
 सज्युक्तमयेः पुष्येभूषयेत् सर्वतो दिशम् ।
 वितानं दापयेन्मूर्द्धि शुभचिह्नविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सन्धक् प्रोमां प्रकल्पयेत् ।
 कन्धकौरुहचन्द्रेषु दर्पयेच्चामरेक्षथा ॥
 चण्डाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये ऋषेदुत्तमं नागदन्तमयं शुभम् ।
 अथः कश्चिन्नवहनु पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं दृढवन्धेन बद्धं रुद्रैश्च बुद्धिमान् ॥
 तस्योद्धे विपयेदेयाः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्द्विधना ततः ।
 निरुदकैस्तथा पुष्यैः कर्मिकीटविवर्जितैः ।
 चन्द्रेण सदा तत्र भस्मना चारु घनयेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देवं तुवष्काशुभमिश्रितम् ।
 दोग्धमात्तां तथा चाप्ये नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 खाद्यं पेयान्तिर्लेखं चोष्यश्चापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्दिशिपालांस्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु संपूज्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां द्वात्रिंशत् तथा ॥
 स्रग्धरा चैव दातव्या रुपं पीरंश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेद्गन्ध लेखकं धर्ममागकम् ॥
 हृन्दीलश्चण्डतप्तज्ञं सतृकवि मधुरस्वरम् ।
 प्रथमं स्मरते ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिसन्ततविक्षिन्नैर्न स्रष्टव्यं न च कर्कशैः ।
 नन्दिनागरकैर्लेख्यैर्लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चश्लोकानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ।
 राज्ञो जागरणं कुर्व्यात् सर्वोपेक्षं प्रकल्पयेत् ॥
 नटचारणनमेष देव्याः कथनसम्भवेः ।
 प्रसूधे पूजयेत्लोकान्ततः सर्वं विषर्जयेत् ॥
 एकान्तं सुमनस्कं विषय्येन दिने दिने ।
 विष्याद्यं विधिनातेव स्वर्णं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानस्तु सप्तपञ्चत्रभूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभाटं शुभलक्षणव्यञ्जितम् ।
 कारयेत् सर्वतोभद्रं किङ्किणीवरकान्वितम् ॥
 दर्पयेत्तुहचन्द्रेषु घण्टाचारमरुदितम् ।
 नास्त्र्युपं ससुतचिप्य सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुवष्कं गुग्गुलुं वस्त्र शर्करामधुमिश्रितम् ।
 पूर्वमेव पूजयेत् सर्वान् कन्यास्त्रीद्विजपौरवान् ॥
 तथा तं पुस्तकं वस्त्रे विषयैरिधिपूजितम् ।
 एवं कृत्वा तथा चिन्त्या मातरः प्रीयतां मम ॥
 यथैव शुक्लं तच्छास्त्रं पुस्तं पुरि विकल्पयेत् ।

विद्या

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा सुखा विष्णुधर्मपरायणाः ।
 महता जनवधेन रथस्थं वाद्यवाहिनैः ॥
 प्रधानैर्वापि तन्नेयं यस्य देवस्य अंग्राम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरौ भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलिना ।
 समर्पयेत् प्रथमेश्वरं मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनशुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रकृताश्रमे ॥
 तेनैव वचैते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन हातारं ऋद्धिं समभिसिञ्चयेत् ।
 वरद्रेतु ततः शब्दसुचार्थं जगत्स्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्दृश्यस्त नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्ववाधाः श्रमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।
 ऋतोऽपि गच्छेत् शानं ब्रह्मविद्यानमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरानु वशानात्मनः सर्वं एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिलादिष्णुलोकैः महीयते ।
 यावत् तत्पत्रसंस्थानमन्धराणि विधीयते ॥
 तावत् स विष्णुलोकैः सुकृते विविधैः सुखैः ॥
 तदा चित्तं समायातो देया भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसम्पन्ने विद्यात् संचायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्दयदि ।
 आत्मविज्ञानरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अशास्त्रात् फलमाप्नोति सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 स्त्रिया वा नेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् ॥
 भर्तुंभ्यां सुसुता दत्तं विधवा वा तसुद्दिशम् ॥*॥
 विद्यार्थिने सदा देयं वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ।
 छत्रिका उदकं दौर्षं यस्मात्तेन विना नहि ॥
 खेखनीघटनं तीक्ष्णमधिपत्रन्तु खेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वस्त्र विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकाकारणं दत्त्वा तत्रामाद्यं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति रुद्रवन्द्यन्तु बुद्धिमान् ॥
 पत्रकामासनश्चैव दृष्टावनमथापि वा ।
 विद्याधारणश्रीलाय दत्तं भवति राज्यदम् ॥
 अङ्गनं नैत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं यच्छन्तु जैनान्तु स्वर्गाराध्यफलप्रदाम् ॥
 यस्य भूर्यां स्थितो निबं विद्यादानं प्रवर्षते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तत्रभाषाधराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरेः ।
 इह कौर्मिसवाप्नोति ऋतो याति परां गतिम् ॥*॥
 इति देवीपुराण्ये विद्यादानमहाभाष्यफला-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “दशवापौसमा कन्या भूमिदानश्च तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सूरार्यां सर्वेषां रामश्च भ्रमेन्धरः ।
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानन्तु देहिनाम् ॥
 राजस्यसदृशस्य सन्धिमिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवान् ॥
 सर्वशस्त्रसमापूर्णां सर्वरत्नोपशीभिताम् ।

विद्या

विप्राय वेदविदुषे महर्षौ दत्त्वा शशिप्रयष्टे ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सहस्रेण सन्ध्यादर्शनेन यत् फलम् ॥
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य प्रदानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नाशयत्याशु विद्यादानेन भो ह्रिज्ज ॥
 धर्मोपदेशं यः कुर्व्यात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैश्वदे ।
 कृत्यां धरिनीं यो दद्यात् उभयोस्तुसर्वमं फलम् ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिव परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्द्विधा सदा देया पण्डितैर्धार्मिकैर्हिज्जैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा तुने ।
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च हिज्ज ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदृष्ट्या जगत् सर्वं सुसुत्वत्पुंशुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संख्या न विद्यते ॥
 त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुष्टा श्रेयः पृथिवी चैव शाश्वती ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसुद्दिश्य मानवे ।
 तदक्षयश्च लभते त्वन्नदानादिश्रेष्ठतः ॥
 इह लोके बहून् भोगान् सुकृता याति शिवा-
 लयम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११९ अध्यायः ॥
 अथ विद्यारम्भदिनानि ।
 विष्णुधर्मोत्तरं ।
 “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्सुप्ते जनाहने ।
 यद्दौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरभौमिदं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवींश्चापि सरस्वतीम् ॥
 खविद्यास्त्रकारांश्च स्वाश्व विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ॥
 स्वाहेत्यनेन हरिं विः पूजयेत् ।
 भद्रकाञ्चो नमो निबं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्यान्वेष्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च जिः पूजयेत् ॥*॥
 लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनयष्टे ।
 खेखयेत् पूष्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनाहनाम् ॥
 पूर्वदिग्दनेन भूत्वा लिपिप्रो खेखकोत्तमः ।
 गिरीयो हस्तवाक्त्रेश्च मसौपनाश्वरणी ॥”
 मन्थपुराणश्च ।
 “श्रीर्षोपितान् सुसंपूर्णान् समश्रेणीगतान्
 यस्मात् ।
 अक्षरात् विलिखेद्दयस्तु खेखकः स परः
 खतः ॥”

विद्या

नाधीयीतेतुदुष्टतो मनुः ।
 “रुधिरं च सते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते ।”
 रुधिरस्य विना शस्त्रेण चतुर्मात्रेण । दौषि-
 कायाम् ।
 “लघुचरशिवच्छलाधोसुखलट्टपीष्ण-
 शशियु च हरिवोधे शुक्रकीर्वाणवारे ।
 उदितवति च जीवे केन्द्रकोष्ठीषु सौम्ये-
 रपटनदिनवर्त्त पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे ।”
 मदनपारिजाति ।
 “भविद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुमास्करौ ।
 मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
 विशारदः सुरगुरुवितसेजसोऽर्थाद्यौ
 कर्तुंश्चाशुचिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽथ ।
 नौहाराशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
 ह्यायास्त्रनावपि च सुनयः कौसंभन्वेवमाद्याः ॥
 रवेर्नारोऽंशुर्लगे तत्सुऽंशुऽपीन्द्रहाडितः ।
 गुर्वेकैन्द्रसुडौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥” ॥
 बृहस्पतिः ।
 “प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाश्रीभिः प्रपूजितम् ॥”
 कूर्मपुराणम् ।
 “साध्यायस्य त्रयो मेदा वाचिकौपांशु-
 मानसाः ॥”
 शिवधर्म ।
 “संस्कृतः प्राज्ञतेर्वाक्यैः शिष्यमरुत्तुपतः ।
 देशभाषावाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥”
 व्यादिः प्रत्यकरादिः ॥ नन्दिपुराणम् ।
 “प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्व्यात् यतिविराममथम् ॥”
 विरामस्य तद्दिनापाठसमाप्तिम् ॥ ॥
 “समाप्ति वाचकाभीष्टं कुर्व्यादेव विचक्षणः ।
 सुश्रुतं सुश्रुतं भूयादस्तु आख्या तु निवदा ॥
 लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
 धर्मवान् धनसम्यग्गो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ ॥
 इति प्रोच यथायातं गन्तव्यं विभावितः ।
 शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
 कथावस्तुपवर्द्धनं नानायाख्यानसम्भवेः ।
 बुक्तिभिश्च सारद्वयाख्यां चिह्नेष्वपि स्वयं कृतैः ।
 यदं दिने दिने आख्यां श्रद्धया ज्ञायते नरः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति ऋभोजने ॥”
 स्तुत उवाच ।
 “प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
 शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्तं ।
 न हस्तिमुत्पादयति शरीरै
 अन्वस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥” ॥
 लिङ्गपुराणम् ।
 “यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रचोदति ।
 तत्प्राप्तेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्यदः ॥”
 दुर्वासाः ।
 “सन्ध्यायां गर्जन्ति मेघे शास्त्रचिन्तां करोति
 यः ।
 चत्वारि तस्य नश्यन्ति चाशुर्विद्या यशो बलम् ॥”

विद्या

अधीतस्वार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
 योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काव्येहा
 स्यात् श्रेयसो हारमाह्वययात् इति ॥ * ।
 तद्दानञ्च अध्यापनेन व्याख्यायां वित्तस्वार्थिण
 च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निवन्तः क्रियते ॥ * ।
 तथा च विष्णुपुराणम् ।
 “प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परञ्च च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥”
 बृहस्पतिरपि ।
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनशलाकया ॥
 इह कीर्तिं राजपूर्णां लभते सङ्गतिश्च सः ।
 शास्त्राधिके तु समये भ्रान्तिः सङ्गायते यतः ॥
 घानाक्षराणि वृहदानि पञ्चाक्षरान्यतः पुरा ।
 उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलो स्तुतौ ॥”
 यवञ्च । एकलयेनामुपदेष्टापि श्रेयाचार्यो गुरुः
 कृतः अतो यत्यकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
 महाभारते ।
 “अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा श्रेष्ठं महीमघम् ।
 तस्मिन्नाचार्येण तस्य परमासाध्यतस्मिन् ।
 इत्यस्मिन् योगमातस्य परं निश्चयमागतः ॥” ॥
 शुकलिखितौ ।
 “न वेदमनधीतानां विद्यामधीतीत्यान्यत्र वेदाङ्ग-
 स्तुतिभ्यः ॥” ॥ * । अज्ञानि च ।
 “शिक्षा कस्यो आकरागं हृद्व्योतिषमेव च ।
 निरुक्तयेति चाज्ञानि वेदानां गदितानि वद ॥”
 स्तुतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ॥ * । शिष्यस्य
 गुरुषु ऋणिलमाह लघुहारीतः ।
 “एकमप्यन्तरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
 एषिष्यां नास्ति तद्द्वयं यद्दत्त्वा चोऽष्टयौ भवेत् ॥”
 नन्दिपुराणम् ।
 “यश्च सुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वेदम् ।
 अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः च ब्रह्महा भवेत् ॥
 विकारे च तथा मीढ्यादृशेऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
 स याति नरकं चोरमन्त्रयं भीमदृशं नम् ॥” ॥
 अथ यत्र यद्व्यादौनामपि पुनरध्ययनमाह
 व्यापस्तम् । यथा विद्याया न विरोधेन पुनरा-
 चार्यस्तुमेव साधयेदिति ॥ * । विष्णुः । यश्च
 विद्यामासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य पर-
 लोकफलप्रदा भवति यश्च विद्याया परेषां यशो
 हन्तीति ॥ * । देवलः ।
 “इत् दत्तमधीतं यद्दिनश्रद्धाशुकीर्तनात् ।
 ज्ञाघानुश्रीचनान्थाश्च भयतेजो विभियते ॥
 तस्माद्दत्तमत्तं पुण्यं यथा न परिकीर्तयेत् ॥”
 अशुकीर्तनं कथनम् । ज्ञाघा प्रथंसा । अशु-
 श्रीचनं धनयथेन पञ्चात्तापः । भयतेजः फल-
 जनकशक्तिहीनम् । यथा रक्षादिप्रयोजनं
 विना ॥ * । वैश्यावाश्चते भविष्यपुराणम् ।
 “उपाध्यायस्य यो हस्तिं दत्त्वाध्यापयति
 द्विजान् ।
 किञ्च दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्यादा

विद्याचयः, } (विद्याया वित्तः । विद्या + “तेव-
 विद्याचुचुः, } वित्तचुचुप् चयण्यौ ॥ ५। २ । २६ ।
 इति चयण् चचुप् च ।) विद्याया ख्यातः । इति
 व्याकरणम् ॥
 विद्यादानं, पुं, भूर्त्लट्ठञ् । इति शब्दमाला ॥
 विद्यादाता, [ऋ] ङि, (विद्यां ददातीति । दा +
 ळच् ।) विद्यादानकर्ता । यथा,—
 “अन्नदाता भयनाता पत्नीतातस्तुथैव च ।
 विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो ब्रह्मम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
 अथि च ।
 “न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
 परः ।
 विद्यादातुः पुत्रदारौ तस्मै नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 विद्यादानं, स्त्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ॥
 पुस्तकदानम् । यथा,—
 बृहस्पति उवाच ।
 “विद्यादानं प्रवक्ष्यामि यायातय्यात्तवाधुना ।
 तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व नृपोत्तम ॥
 पुण्येऽङ्कि शुभनचचे मख्यं शुभवेदिकम् ।
 चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपवेदयेत् ॥
 गोमयेनोपनिषेत् तु पुण्यप्राकरशोभिते ॥
 तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यगन्धादिवसितम् ॥
 संख्यायां पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमता ।
 ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् हृन्दोलचयणपारगान् ॥
 खेखिल्ला तु शनेन तस्मिन् युष्माचरैः ।
 चन्द्रस्योपरगो वा संक्रान्त्यनवावारे ।
 पुण्येऽङ्कि तत् सुसंपूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 हृतधेनूना युतं रत्नैर्दद्यात् गुरुवते ततः ॥
 शास्त्रसङ्घावविदुषे वाचकेऽतिप्रियं वदे ।
 तच्छास्त्रं श्रद्धयातिं निव्यं जनानां नाशयन्त्यथ ।
 दातुं क्षमाङ्गवत्त्वेन फलं तच्छृणु भूपते ॥
 यत् पुण्यं सर्वतीर्थानां विधिवद्दयजतां तथा ।
 तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
 कपिलानां चक्षुसेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
 तत्राजन्तु सकलं वेपे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥
 पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
 दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वैर्हामखैः ॥
 देवानामाजये विव्यं धर्मशास्त्राणि यः पुमान् ।
 अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं श्रेष्ठम् ॥
 धनभूमिद्विराश्यानां दानेन यदवापते ।
 फलं तत् सकलं राजन् निव्यं काराप्रकल्प च ॥
 योऽधीते धर्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
 द्विगुणं वीपुस्तथापार्थानामेवमेवाहति भुवम् ॥
 प्रातस्तथाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
 एषिवीदानुस्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम ॥
 दानैर्वोऽपि विभर्त्तेताननीपुष्टयैर्भवेत्तत्परः ।
 द्विगुणं एषिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप ॥
 यी श्वतं पठमानानां करोत्यहंदिनं नृप ! ।
 स यश्च फलमाहते दानाच्छास्त्रदानमोजनेः ॥
 विवेको जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्यदः ॥

विद्याध

विद्यावा

विद्युच्चा

सर्वं तेन भवेत्तं शास्त्राणां पोषणे क्लृते ॥
 वाजपेयसहस्रस्य सन्ध्यादिषु यत् फलम् ॥
 तत् फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः ॥
 तस्माद्दिवालये निर्यं धर्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः ।
 पठनं कारयेद्वाजन् यदीच्छेद्दर्ममात्मनः ॥
 गोभूहिरण्यवासांश्च श्रयनान्यासनाग्नि च ।
 प्रवृद्धं तेन दत्तानि भवन्ति शुभसत्तमः ॥
 धर्माधर्मं न जानाति लोकोऽयं विद्याया विना ।
 तस्मात् सदैव धर्मात्मन् विद्यादानरतो भव ॥”
 इति वृद्धिपुराणे विद्यादाननामाध्यायः ॥
 विद्यादेवी, स्त्री, (विद्याया देवी ।) जिनघोडश-
 देयन्मर्गतदेवीविशेषः । इति हैमचन्द्रः ॥ सर-
 स्वती च ॥
 विद्याधनं, स्त्री, विद्यया अर्जितधनम् । यथा ।
 विद्याधनमाह कात्यायनः ।
 “उपपन्नो तु यज्ञस्यं विद्याया पश्यपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
 शिष्याद्दालिभ्यः प्रयात् सन्धिमाश्रयनिर्वायात् ॥
 स्वज्ञानार्थं सनादादाज्ञस्यं प्राथयन्नात् यत् ॥
 विद्याधनम् तत् प्राहुर्विभागे न प्रयोचयेत् ।
 शिष्येभ्यश्चि हि धर्मोऽयं स्वज्ञानार्थमाधिकं
 भवेत् ॥
 परं निरस्य यज्ञस्यं विद्यया द्युतपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यात् न विभाष्यं ह्यस्यतिः ॥”
 यदि भवान् मद्रस्यपन्थस्यति तदा भवत एव
 मयेतद्देयमिति पणितं शचीपन्थासं निस्तीर्य
 लभते तत्र विभाष्यम् । शिष्यादध्यापितात्
 व्यालिभ्यः यद्यमानाद्द्विचयया तस्यं धनं न
 प्रतियहस्यस्यं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्कि-
 ष्चिद्विद्यापत्रे निस्तीर्यपणितं यदि कश्चित्
 परितोषाद्दानि । तथा यो ज्ञसिन् शास्त्रार्थं
 व्यक्ताकं संश्रयमयति तस्मै धनमिदं ददा-
 मीत्युपस्थितस्य संश्रयमपनीय यज्ञस्यम् । तथा
 वादिनोऽदासन्हे च्यायकरार्थभागगतयोः
 सन्ध्यादिरूपे यज्ञस्यं घट्टाद्ग्राहिकम् । तथा
 शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सभाय यत् प्रतियह-
 दिना ज्ञस्यम् । तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्य-
 चापि यत्र कुचिद्विद्योऽन्यथाविवादे निर्जित्य
 यज्ञस्यम् । तथैकस्मिन् देये वृष्टनासुप्रभवे येन
 प्रवृष्टात् यज्ञस्यम् । तथा शिष्याद्विद्यया
 चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्गण्यम् । तथा द्युते-
 चापि परं निर्जित्य यज्ञस्यं तत् सर्वमविभाष्य-
 मितरेः । तस्माद्यथा कयाचित् विद्यया ज्ञ-
 स्यं कस्यैव तत्र इतराभिमिति । प्रदर्शनार्थम्
 कात्यायनेन विस्कारितमिति दायभागः ॥
 नारदः ।
 “कुटुम्बं विभ्यादाद्भातुर्थो विद्यामधिगच्छतः ।
 भासं विद्याधनात्तस्मात् स जनेताश्रुतीरपि
 सन् ॥”
 विद्ययादिशिवचननिर्देशान्न बहवः । यदि
 विद्यामन्थस्यतो भातुः कुटुम्बमपरो भाता
 स्वयनययप्रदीरावाधाभ्यां संवर्द्धयति तदा

तद्विद्याजित्तधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मख्यः ।
 कल्पतरुमिताचारादीपकलिकासु कात्यायनः ।
 “परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताभव्यतस्तु वा ।
 तथा ज्ञस्यं धनं यत्तु विद्याजस्यं तदुच्यते ॥”
 अन्यतः पिठमाहकुल्लयतिरिक्तात् । अत्र
 विशेषयति स एव ।
 “नाविद्यानासु वैदो न देयं विद्याधनं क्वचित् ।
 समविद्याधिकानासु देयं वैदो न तद्वनम् ॥”
 तत्रोच्चरितविद्यापदसुभाभ्यां सम्बध्यते । तेन
 समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्या-
 विद्ययोः । वैदो न विद्युवा । पुनर्विशेषयति ।
 “कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पिठतोऽपि वा ।
 शीर्षेप्राप्तम् वदितं विभाष्यं तद्वृत्तस्यतिः ॥”
 कुले स्वकुले पितामहपिठयादिभ्यः पिठत एव
 वा शिष्यतविद्यानां भ्रातृणां यद्विद्याशीर्षेप्राप्तं
 धनं तद्विभक्तोऽपि मिति कल्पतरुत्वाकारौ ।
 इति दायतत्त्वम् ॥
 विद्याधरः, पुं, देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ॥ विद्यां
 मन्नादिकं धरति पचादित्वादः । पुष्यदन्नादिः
 कामरूपी खेचरः । इति भरतः ॥ (यथा,
 रघुः । २ । ६० ।
 “तस्मिन् चक्षे पाकवितुः प्रजाना-
 म्पश्यतः चिह्ननिपातस्यम् ।
 अवाङ्मखस्योपरि पुष्यदृष्टः
 प्रपात विद्याधरहस्तसुक्ता ॥”)
 तस्योत्पत्त्यादिर्था, —
 “नैकैश्चगणैश्चापि चेलोक्तमधरोगणैः ।
 तेषामुत्पादितान्योन्मं महागन्धर्वनायकाः ॥
 उत्पादिताः पुनस्तैश्च विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ।
 विद्याधरेश्वरास्ते तु खेचराः कामचारिणः ॥
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा माधवस्तथा ।
 इन्द्रकेतुश्च पिङ्गाङ्गो नादस्त्रेव महाबलः ॥
 गण इत्येवमादिस्तु हे चान्ये वै सुलोचने ।
 शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि च विभ्रवाः ॥
 पुनश्चोत्पादयामास विद्या सौमनसं गणम् ।
 एतैश्चापि ज्ञस्यं लोको विद्याधरगणैश्चिभिः ॥
 यन्धोऽनेकानि ज्ञातानि ह्यवतान्तरचारिणाम् ।
 लोकेऽस्मिन् गणप्रज्ञानि मन्त्रविद्याविचारि-
 णाम् ।
 विद्याधरास्त्रयाभ्योऽपि विद्यावलसमन्विताः ॥”
 इति वृद्धिपुराणे काण्डपीयवर्षः ॥ * ॥
 षोडशरतिवन्मान्तं तत्तरमन्त्रः । तस्य लक्ष्यं
 यथा, रतिमज्ज्याम् ।
 “नार्था ऊबयुगं दृष्ट्वा करार्थां ताडयेत्
 पुनः ।
 कामवेत्तिभरं कामी वन्दो विद्याधरो मतः ॥”
 विद्यावान्, [तु] चि, (विद्यास्यस्यति । विद्या +
 मतुप् । मस्य वः ।) विद्याविशिष्टः । विद्या-
 शब्दात् वतुप्रत्ययेन विश्वस्यः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २ । ३१ ।
 “विद्यावन्धिपि कौर्त्तिसमन्धिपि सदाचारवदा-
 तान्धिपि ।

प्रोचैः पौरुषधर्मस्यान्वपि कुलान्दुर्हृत्तुमौघः
 चयात् ॥”)
 विद्युज्जः, पुं, (विद्युदिव चक्षुषा जिज्ञा यस्य ।)
 राक्षसविशेषः । यथा,—
 “अपिकेतुश्च दुर्द्धर्षो रक्षिकेतुश्च वीर्यवान् ।
 विद्युज्जो हि विचिह्नश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६० सर्गः ॥
 (स्त्री, कुमारानुचरमाहगणविशेषः । यथा,
 महाभारते । ६ । ४६ । ८ ।
 “मेघसूना भोगवती सुभूष कनकावती ।
 अजाताची वीर्यवती विद्युज्जो च भारतः ॥”)
 विद्युज्जाला, स्त्री, (विद्युत् इव ज्वाला यस्याः ।)
 कलिकारीरक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विद्युतो
 ज्वाला ।) तद्विद्युत्वा च ॥
 विद्युत्, स्त्री, (विशेषेण द्योतते इति तच्छ्रीला
 वा । वि + ड्युत् + “आजभासेति ॥” ३ । २ । ७७
 इति क्विप् ।) सन्धा । इति मेदिनी । ति, १५५ ॥
 विद्योतते या । तत्प्रथमः । श्रम्या २ श्रतद्वदा
 ह्यादिनी ४ रेरावती ५ चयप्रभा ६ तद्वि ७
 सौदाभिनी ८ चक्षुषा ९ चपला १० । इत्य-
 मरः ॥ वीषा ११ सौदाची १२ चिल-
 मोलिका १३ सज्जः १४ अचिरप्रभा १५
 सौदाभिनी १६ अस्थिरा १७ मेघप्रभा १८
 अश्रुतिः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चटुला २०
 अचिररोचिः २१ राधा २२ नीलाञ्जना २३ ।
 इति षट्शतः ॥ वा चतुर्विधा । यथा,—
 “अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्नीनाश्च षोडश ।
 बहुपुत्रस्य विद्युत्स्यतसो विद्युतः स्त्रताः ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥
 चतस्रो विद्युतस्तु ।
 “वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहितः ।
 भीता वर्णाय विज्ञेया दुर्मिन्वायासिता भवेत् ॥”
 इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः । इति तद्वृत्तिका ॥
 विद्युत्, चि, (विगता इतु कान्तियेस्य ।)
 निष्पन्नः । इति मेदिनी । ति, १५५ ॥ (विशिष्टा
 इतु दीर्घस्येति विशेषः । विशेषेण दीर्घ-
 प्राप्ती । यथा, अक्षदे । १ । २३ । १२ ।
 “हस्काराद्द्विद्वतस्यंते जाता अवन्तुनः ॥”
 “हस्कारात् दीर्घिकारात् विद्युतो विशेषेण
 दीर्घमाणात् ॥” इति तद्वृत्तिका शययः ।)
 विद्युत्केशः, पुं, (विद्युत् इव दीर्घप्राणिनः केशा
 यस्य ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
 “स काकभगिनीं कान्यां भयां नाम महा-
 भयाम् ।
 उदावहृदमेयात्वा स्वमेव महाभयः ।
 स तस्यां जनयामास हैवी राक्षसपुङ्गवः ।
 पुत्रं पुत्रवर्तं श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ४ सर्गः ॥
 विद्युत्प्रियं, स्त्री, (विद्युतः प्रियम् । तदाकर्षक-
 त्वात् ।) कांस्यम् । इति हैमचन्द्रः ॥
 विद्युत्त्वान्, [तु] चि, (विद्युतः सन्धिसन्निविति ।
 विद्युत् + मतुप् ।) विद्युत्विशिष्टः । विद्यु-

विद्वेषः

कृष्णाजाजी विश्राणा च धामांगवफलं तथा ।
पीतं ह्येति निहन्त्यानु विद्रधीन् कोष्ठसम्भवान् ॥”
धामांगवफलं कोषातकौफलयम् ।
“श्वेतवर्णसुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।
जलेन कथितं पीतमन्तर्विद्रधिहृतं परम् ॥
गायत्रीविक्रानाम्बकटुका मधुकं समम् ।
निहन्त्यटोलमूलार्थां चक्षारोऽथाः पृथक्
पृथक् ॥

मन्दारान्निष्ठुघान् दद्यात् एष काथो हृताज्वयेत् ।
विद्रधिगुल्मवीचपदाहमोहज्वरापहः ।
लघुच्छीर्षद्विद्रधीगपत्तास्त्रकुष्ठकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।
“शुभ्रमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हृत्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥
श्रीभाञ्जनकनियूँ ह्ये हिङ्गुसेन्दवसंतुतः ।
हृत्त्यन्तर्विद्रधिं जन्तोः प्रातः प्रातर्निधिवितः ॥”
नियूँ हः काथः । इति विद्रधधिकारः । इति
भाष्यप्रकाशः ॥

विद्रधिनाशनः, पु, (विद्रधिं रोगविशेषं नाशय-
तीति । अश + शिच् + क्तुः ।) श्रीभाञ्जन-
द्वयः । इति त्रिकाश्रयः ॥

विद्रवः, सु, (विद्रवयामिति । वि + ड + “अदो-
रप्” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) यजायनम् ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“तेः शरैस्त्व सेव्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ॥”)
डुष्टिः । इति मेदिनी । वे, ५१ । इति वाङ् । इति
शब्दरत्नावली । अरयम् । इति केचित् ॥
(विनाशः । यथा, द्रष्टवश्चित्तयाम् । ३७ । १२ ।

“भौमे कुमारवलपति-
सेव्यानां विद्रवोऽग्निशक्यभयम् ॥”)

विद्रावः, पुं, विद्रवः । विपूर्वद्वघातोर्षन्प्रत्ययेन
नियमः ॥

विद्रावित्, चि, (चि + ड + शिच् + क्तः ।) प्रजा-
यितम् । यथा,—

“विद्राविने भूतगणैश्चरस्तु त्रिशिराम्भयात् ॥”
इति श्रीभागवते वायुब्रह्मम् ॥

विद्रतः, चि, (चि + ड + क्तः ।) प्राप्नवतीभाव-
हृतादिः । तत्पर्यायः । विकीनः २ इतः ३ ।
इत्यमरः । प्रजायितश्च ॥ (यथा, रघुः । ११ । ७४ ।

“विद्रतस्तुत्तुग्गुणारिण्यं
येन वायमस्तुत्तु लघ्वज्जः ॥”

पीडितः । यथा, मनुः । ७ । ३ ।
“आराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमस्त्वजत् प्रभुः ॥”)

विद्रमः, पुं, (विशिष्टो ह्रमः । यद्वा, विशिष्टो
हर्षबोधश्च्येति । “बुद्ध्या मः ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवासः । (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । १७ ।

“आम्बलतो विद्रमरागताब्जाः
वपल्लवं पुष्पचयं दधानाः ।
कुम्बिकाश्रयोका हृदयं सप्रोक्तं
निरीक्ष्यमाणा नववीचनानाम् ॥”)

रत्नद्वयः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १३ ।

“तवाधरखाहिंसु विद्रुमेदु
पर्येत्तमेतत् सख्योन्निवेगात् ।
जङ्गाङ्कुरपीतसुखं कथयन्
क्षेप्रादपक्रामति शङ्कयथम् ॥”)

विद्रमलता, स्त्री, (विद्रम इव लता ।) गलीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

विद्रमलतिका, स्त्री, (विद्रमलता । खार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) नलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विद्रकल्पः, चि, (विद्रस् + कल्पः ।) ईशदूरो
विद्वान् । इति सुम्भवीधयाकरयम् ॥

विद्रत्तमः, चि, (विद्रस् + तमः ।) अयमेधामति-
श्रयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥

विद्रत्तरः, चि, (विद्रस् + तरः ।) अयमनयोरति-
श्रयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥

विद्वेष्टीयः, चि, (ईशदूरो विद्वान् । विद्रस् +
द्वेष्टीयर् ।) विद्वत्कल्पः । इति व्याकरणम् ॥

विद्वेष्ट्यः, चि, (ईशदूरो विद्वान् । विद्रस् +
द्वेष्ट्यः ।) विद्वत्कल्पः । इति सुम्भवीधयाकर-
यम् ॥

विद्वान्, [स्] चि, (चित्तीति । विद् + श्रद्धः । “विदेः
शतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आत्मवित् । प्राज्ञः । पण्डितः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।

“नाश्चण्ड्ये तु विदासो विद्वन्सु कृतजुहवः ।
कृतजुह्विषु कर्षारः कर्षुषु ब्रह्मवेदिनः ॥”)

विद्वियः, पु, (विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् +
इशुपधेति कः ।) शत्रुः । विद्वेषके, चि ।
विपूर्वकद्विषघातोः कप्रत्ययेन नियमः ॥

विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष् + कच् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ।
अनुश्रयः ४ द्वेषः ५ वस्तुच्छेद्यः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, आर्यावपन्नशास्त्रम् । ६०२ ।

“सुभग स्वभवनमिषी भवता संमर्दां पीडिता
सुतसुः ।
सा पीडयेव जीवति दधती वैद्येषु विद्वेषम् ॥”)
विद्वेषकः, चि, विद्वेष्टा । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।
वैरी । विद्वेष्टीति विपूर्वद्विषघातोर्षक(श्लु)त्
प्रत्ययेन नियमः । (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।

“न मित्रभूदने कतिपयः क्षतमः
शत्रोऽशुभ्रमेविद्वेषकश्च ॥”)

विद्वेष्यं, स्त्री, विद्वेष्यः । विपूर्वद्विषघातोर्षक(श्लु)त्
(श्लु)त्प्रत्ययेन नियमम् । (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।

“विद्वेष्यं परमं जीवजोके
कुम्भान्नः पार्थिवं वायमामनः ।
तस्मां पृच्छामि कथयन्तु राजन्
दद्यान्नवान् ददितश्च मेरुः ॥”)

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—

“द्वयोर्दयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युस्त्वन्नाद्या अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तयोद्भवयोश्च शरद्वेगमश्रेष्ठराः ।
हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ॥
श्राश्रितः क्षम्भने ज्येष्ठो विद्वेषे यौग्य ईरितः ।
पौषमासी मन्दभाशुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्यं पूर्वोद्धृष्टि मध्याह्ने विद्वेषोच्चाटनं तथा ।
शान्तिपुष्टौ दिनखान्ते सन्ध्याकाले च मारणम् ७
कुंयाच्च क्षम्भनं कार्यं ह्येषलद्विषकोदये ।
हेयोच्चाटादिकं कर्म कुर्वीरे वा तुलोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।

“जलं शान्तिविधौ शस्त्रं वश्यं वद्विषदीरितः ।
क्षम्भने पृथिवीं शस्ता विद्वेषे योम कीर्ति-
तम् ॥”

दिङ्निधिममाह ।
“याम्ये रक्षसि विद्वेषं शान्तिं वारुणवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।

“[विद्वेषोच्चाटनं वद्विवायुयोगे च कारयेत् ॥७॥
अथ विद्वेषय वक्ष्ये मिथो विद्वेष्यं रिपोः ।
करयौष्यं महेष्टानि । यदुल्लं मालिनीमते ॥
अन्योन्यद्विष्वङ्गरम्भरवितौ समरे युतौ ।
तदीयनखरोज्ज्विनधूलिमादाय साधकः ॥
धूलिना तेन विद्वेषस्ताडनादभियायते ॥ * ॥
परस्परं रिपोर्वैरं भिन्नेषु सद्य विक्षितम् ।
महिषाशुपोशाभ्यां गोक्षत्रेषु समाण्डितम् ।
यस्य नाम तयोः श्रौत्रं विद्वेषश्च परस्परम् ।
रक्तेण महिषाश्वेन प्रसशानवक्त्रके लिखितम् ।
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लिखितम् ।
वेष्टयेत् द्विजचाक्षालकेशेरेकनरेस्ततः ।
गर्ते आमशरावन्तु पिष्टकाननमध्वतः ।
घटकोयचक्रमस्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्तराजं प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
ॐ नमो महाभैरवाय कर्त्तृरूपाय प्रसशान-
वासिने असुकासुकयोर्विद्वेषं क्रुर क्रुर सुर
सुर डूँ डूँ षट् ।
एतन्मन्त्रं लिखितं विद्वेषो जायते ध्रुवम् ॥”

इति घटकर्मदीपिका ॥
(विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् + क्तुः । विद्वे-
षके, चि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।

“नास्ति-वादार्थशास्त्रं हि धम्मेविद्वेष्यं परम् ॥”
तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।

“ब्राह्मणानां परीवादी मम विद्वेष्यं महत्तु ।
जाह्नव्यैः पूजितैर्विद्वं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)

विद्वेष(वि)यो, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्वेषयो तु या कन्या शुकुटीकुटिलागना ।
तस्या ह्यौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहस्रश्लोक्तः ॥
विद्वेषी, [च्] चि, (विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष्
+ चिनिः ।) यथा, विद्वेषशब्दादस्वर्षं इन्प्रत्य-
येन नियमः । विद्वेषविश्रष्टः । वैरी । (यथा,

विधवा

महाभारते । १३ । १४५ । ५८ ।
 “अपरे खल्विज्ञाना धर्मेविद्वेषियो नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविद्वेषो मेच्छन्ति परिधर्षितुम् ॥”
 विध, श्रु विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुदा०-
 पर०-सक०-सेट) । विधिविधानम् ॥ श्रु, विधति
 वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विप्रकारणोऽप्ययम् ।
 विधित्वाऽत्रिती विद्धे । इत्यमरः ॥ कार्यवेषः ।
 इति दुर्गादायः ॥
 विधः, पु, (विध्यते क्रियते इति । विध + वषर्ध
 कः ।) विमानम् । हस्त्यनम् । प्रकारः । वेध-
 नम् । ऋद्धिः । इति भरतधृतभसाजयौ ॥
 विधवन्, स्त्री, कम्पनम् । विपुल्वधृषातीभिर्वे अणत्
 (छुट) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) न्यत-
 मर्तुता । तत्पर्यायः । विध्वस्ता २ । इत्यमरः ॥
 जालिका इ रखा ४ यतिगौ ५ यतिः ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १० । ४ । १२ ।
 “को वां श्रुत्वा विधवेव देवर्
 मयं न योषा क्रुत्ये सधस्य आ ॥”)
 तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । विद्युः ।
 “न्येभर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारीह्यं वा इति ।”
 ब्रह्मचर्यं मेधुनवर्ज्यं तास्वलादिवर्ज्यं च ।
 यथा, प्रचेताः ।
 “तास्वलाभ्यङ्गनं चैव कांश्यपात्रे च भोजनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”
 अथ्यङ्गनं आशुर्वेदीन्तं परिभाषिकम् । स्मृतिः ।
 “एकाहारः सदा कार्यां न द्वितीयः कदाचन ।
 पर्यङ्कशाधिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुप्रतिबोद्धकेः ॥”
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्रादभाव इति मदनपरि-
 जातः ॥
 “विद्याखे कार्त्तिके माघे विशेषधियमश्चरेत् ।
 क्षानं दानं तीर्थयात्रां विद्योर्नामयहं सजुः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “ब्राह्मणी पतिहीना वा भवेन्निकाग्निनी सदा ।
 एकभक्ता दिनान्ते वा द्विविद्यानरवा सदा ॥
 न घने दिशवस्त्वस्य गन्धद्रव्यं सुतेजकम् ।
 सजस्य चन्दनश्चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् ॥
 त्र्यह्ना मलिनवस्त्रा स्नानिर्ध्वं नारायणं स्मरेत् ।
 नारायणस्य सेवाश्च कुरुते निश्चयेव च ॥
 तन्नाभोक्षारण्यं शश्वत् कुरतेऽभयभक्तितः ।
 पुत्रतुल्यश्च पुत्र्यं सदा पश्यति धर्मतः ॥
 मिट्टानं न च मुहूर्त्ते वा न कुर्मोद्दिभवं प्रणम् ।
 एकादश्यां न भोक्तव्यं क्षणजन्माष्टमीदिने ॥
 श्रीरामस्य नवम्याश्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
 अघोरयाश्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 अष्टम्यं परित्राज्यं भुज्यते परमेव च ।
 तास्वल् विधवास्त्रीयां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 सत्याविनाश्च गोमांसं सुरातुल्यं श्रुवो श्रुतम् ॥
 रक्षार्कं मकरश्च जन्वीरं पर्यमेव च ।

विधवा

अजातकुर्वन्तुलाकारा वर्जनीया च तैरपि ॥
 पर्यङ्कशाधिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
 यान् आरोहणं कला विधवा नरकं व्रजेत् ॥
 न ऊर्ध्वान् केशच्छंकारं गान्धर्वस्कारमेव च ।
 केशवेषो जटारूपं तनुसौरं तीर्थकं विना ॥
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
 मुखश्च परपुसाश्च यात्रा नृत्यं सद्योत्सवम् ॥
 नर्मकं गायनश्चैव सुवेषं पुरुषं शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २ अध्यायः ॥
 (विधवायास्तु पत्न्यनर-ग्रहणं निषिद्धं न
 तद्विवाहशब्दवाच्यम् । तत् विशेषतो विचा-
 रेण यश्र्वविकृतं भवेदन्तस्त्रोतः केषलं कति-
 पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
 सुधीभिर्विचारणीयानि ॥ तत्र यास्तवक्त्वाः ।
 “अविभूतब्रह्मचर्यां लक्ष्यं स्थितुहस्येत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिडां यवीयसीम् ॥”
 अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
 परिगृहीताम् ॥ आशः । २ । ३ ।
 “सवर्णामसमानार्थाममाहपिठयोगिणाम् ।
 अनन्यपूर्विकां लक्ष्मीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
 गौतमः । ४ । १ ।
 “ग्रहस्थः सद्योर्भाष्यं विन्देतानन्यपूर्वि-
 काम् ॥”
 वशिष्ठः । ८ । १ ।
 “ग्रहस्थो विनीतक्रोधहर्षां गुरुणातुसातः
 स्नात्वा असमानार्थं अख्युष्टमेधुनां भाष्यं
 विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
 “असमानार्थगोत्रा हि कथां सभाहकां शुभाम् ।
 सवर्णवयवसम्पन्नां सुदत्तासुहृद्देवराः ॥”
 पारस्करग्रन्थसूत्रम् ।
 “अग्निस्तुपथाय कुमार्थाः पात्रिं यक्षीयात्
 त्रिभु चिचुत्तारिद्वि ॥”
 कन्याशब्दायः कथ्यते ॥ “कन्या कुमारी” इत्य-
 मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीभाष्यवचनेन ।
 इत्यादि दायमण्टीकार्यां आचार्यचूडा-
 मण्यिः । “कन्यापदस्यापरिशीतामानवचनान् ।”
 इति रघुनन्दनः ॥ “अनूपात्वेन कन्यापदस्य
 सपत्नीकन्या बोधकतया अस्तुल्यप्रयत्नः तद्गी-
 योव कन्यापदस्य शक्तेः ।” इति श्रीकृत्यतर्का-
 लङ्कारः ॥ पूर्वोक्तोक्तवचनेः कुमारीयामेव परि-
 ष्यथे विवाहशब्दवाच्यत्वं नतुदानम् ॥
 मनुः । ५ । १५१-१५२ ।
 “यस्मै दत्त्वात् पिता त्वेनां धाता वातुमते पितुः ।
 तं श्रुत्वाते जीवन्तं संस्थितश्च न सङ्गयेत् ॥
 भङ्गलाथं खस्यधनं यश्चात्वां प्रणपते ।
 प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाभ्यकारणम् ॥”
 तत्रैव । १६०-१६१ ।
 “न्येभर्तारि साञ्जी स्त्री ब्रह्मचर्यं यवक्ष्यता ।
 क्षमं गच्छत्पुत्रापि यथात्र ब्रह्मचारिण्यः ।
 अपत्यलोभात् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।
 सेहनिन्दामघातोति पतिषोकाश्च ह्येवते ॥
 नाथोत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परिणये ॥

विधवा

न द्वितीयश्च साञ्जीनां कविपुत्रोपदिश्यते ॥
 पतिं हिलापकृतं ससुतुक्रुष्टं वा निषेवते ।
 निन्द्वेव सा भवेत्कोक्ति परपूर्वैति चोच्यते ॥”
 लघुचरौतः ।
 “खगोत्राद् अख्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिणोदकक्रिया ॥”
 मनुः । ६ । ४७ ।
 “सङ्गदर्शो निपतति सहात्मन्या प्रदीयते ।
 सङ्गदाहृद्दानीति चौर्येतानि सती सङ्गत् ॥”
 तत्रैव । ५६-६५ ।
 “द्वारादा सपिडाहा खिया धम्यन्निगुह्यता ।
 प्रवेष्टितादिगन्त्या सन्तानस्य परिष्यथे ॥
 विधवायां निशुक्तसु ह्यताक्तो वाग्वचो निशि ।
 एकस्तुपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
 अनिष्टं नियोगार्थं पश्यतो धर्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्वृते तु यथाविधि ।
 गुरुवच स्तुवाश्च वर्त्तयान्तरं परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हिला वर्त्तयतास्तु कामतः ॥
 तास्तुभौ पतितौ स्यातां खुशाग-गुरुतत्त्वगौ ॥
 नात्यसिन्नं विधवा नारी नियोक्तया द्विजा-
 तिमिः ।
 अत्यसिन्नु द्वि नियुक्ताना धर्मं हन्युः सवा-
 तनम् ॥
 गोहादिनेतु मल्लोद्यु नियोगः कौर्त्तते कचिन ।
 न विवाहविधायुक्तं विधवादेनं कचित् ॥
 “न च विवाहविधायकप्राक्त्वे अन्येन पुरुषेण
 सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लुकः ॥
 तत्रैव । ६-७० ।
 “ततः प्रवृत्ति यो मोहात् प्रसीतपतिको खियम् ।
 नियोजयत्प्रार्थयं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सद्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निचो विन्देत् देवराः ॥
 यथाविधाभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
 मिथोभवेदाप्रसवतु सङ्गत् सङ्गदातृत्तौ ॥”
 “आगर्भेयह्यात् सङ्गदगमनोपदेश्याश्च यस्मै
 वाग्दत्ता तस्यैवापर्यं भवति ॥” इति कुल्लुक-
 भट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।
 “न ह्या कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्दिचक्षुः ।
 ह्या पुनः प्रपच्छन्नु द्वि प्राप्नोति पुत्रवाप्तुम् ॥”
 तत्रैव । ७६ ।
 “उक्तं पतिं जीवितनीकं पापरोमिषम् ।
 न ह्यगोत्रं द्विदिवन्त्याश्च न च दयापवर्जनम् ॥”
 तत्रैव । ६७ ।
 “कन्यायां दत्तयुक्त्यानि विद्यते यद्विशुद्धदः ।
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्याशुभमन्यते ॥”
 आश्वलायनग्रन्थसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।
 तास्तुपापयेत् देवराः पतिस्थानीयः अन्नेवासी
 षरहासः । उदीर्घ्यंनार्थेभि जीवलीकम् ॥
 अथ पत्नीस्तुत्यापयेत् कः देवराः पतिस्थानीयः
 स पतिस्थानीय इत्युच्यते ॥ अनेन ज्ञायते
 पतिकर्तव्यं कर्म संवचनादि प्युक्तमन्ये देवः

विधवा

कुर्व्यात् । अन्नेवासी शिष्यः स वा यो बहुकालं दास्यं क्त्वा उद्धोऽभूत् स वा ॥ * ॥ पराशरः । ४ । २५—२६ ।
 “च्छेद्भ्राता यदा तिष्ठेत् आधानं नैव कारयेत् । अतुष्टानस्तु कुर्वीत शूद्रस्य वचनं यथा ॥ नष्टे ऋते प्रव्रजिते क्रीडे च पतिते पतौ । पञ्चखापतस्तु नारीणां पतिरन्वो विधीयते ॥” पराशरः । १० । २५—३० ।
 “वन्द्याद्यै यः सुक्ता हत्वा वहावलाटु-भयात् । क्त्वा चान्तपनं लक्ष्यं शुश्रूत् पराशरो-ऽनवौत् ॥ सङ्गुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः । प्राजापलेन शुद्धेन ऋतुप्रसवयोगेन तु ॥ पतत्यहं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पितृवु । पतितार्हं शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ गायत्रीं जपमानस्तु लक्ष्यं चान्तपनश्चेत् । गोमूत्रं गोमयं चौरं दधिं धर्षिः कुशोदकम् ॥ एकराजोपवासञ्च लक्ष्यं चान्तपनं स्रुतम् । जारेण जनयेद्दुर्गमं गते त्स्वते ऋते पतौ ॥ तां त्यजेत्परे रात्रौ पतितार्हं पापकारिणीम् । ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुसा समन्विता ॥ सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः । कामाभौद्वाद् यदा गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धुं सुतान् पतिम् ॥ सा तु नष्टा परे लोके मातृष्वेव विषेवतः । दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते । दशान्नं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नश्नुता तथा । भर्ता चैव चरेत्तच्छ्रुत् लक्ष्मणं चैव बान्धवाः ॥ तीर्षां सुक्ता च पौला च अक्षोरान्नेषु शुश्रूषति । ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुसा विवर्जिता ॥ गत्वा पुंसां भूतं याति त्यजेयुस्तान् गोत्रिणः । युवो यदि गृहं गच्छेत् तद्दुष्टं गृहं भवेत् ॥ पिष्टमाहृष्टं यस्य चारस्त्रेण तु तद्दुष्टम् ॥ उल्लिख्य तद्दुष्टं पश्चात् पञ्चमयेन शुद्धति ॥” इत्युक्तं पराशरेण ।
 “वतुयवाचोकारः कमलकुविधारणम् । हिलानामसवर्णांस्तु कन्यासुपयमस्तथा ॥ देवरेण सुतोत्पत्तिर्भूयुर्गर्भो प्रशोऽर्थः । मांसदानं तथा श्राद्धं वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च । हीर्षकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्रमेधका ॥ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् । इमान् धर्मान् न कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥”
 “हेमाद्रिपाराशरभाष्यधोरादित्यपुराणम् । “हीर्षकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमललोः । देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या प्रदीयते । कन्यानामसवर्णां विवाहञ्च द्विजातिभिः । आतताविहिलायाणां धर्मशुद्धिं निर्वसनम् ॥ वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिर्दिशितः । उच्यतेऽथायथाज्ञेप्रमथवक्रोचनमथा ॥ प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणात्तकम् ॥

विधवा

संभर्गदोषः पापेषु मधुपर्कं प्रशोऽर्थः ॥ दत्तौरसेतरेषाम् पुत्रत्वेन परिग्रहः । शूद्रेषु दासगोपालकुलमिच्छां शरीरिणाम् ॥ भोव्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः । ब्राह्मण्यारिषु शूद्रस्य पक्तादिक्रियापि च ॥ भ्रूवयिमरणश्चैव उद्धादिमरणं तथा । एतानि लोकगुणप्रदं कथेराहो मञ्जुः ॥ निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः । समयश्चापि साधुनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥ याज्ञवल्क्यः । १ । ६५ ।
 “सङ्गत् प्रदीयते कन्या हरंसां चौरदण्डभाक् । दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयाश्चेद्हर आद्रजेत् ॥” गौतमः ।
 “प्रतिशुभ्राप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥” वशिष्ठः ।
 “कुलश्रीलविहीनस्य गृहादिपतितस्य च । अप्सारिविधर्मस्य रोमिणां वैश्वारिणाम् । दत्तामपि हरेत्कन्यां समोचोर्णां तथैव च ॥” वशिष्ठः उद्धाहृतस्वै ।
 “अङ्गिणीचा प्रदत्तार्थां ज्येष्ठोर्हं वरो यदि । न च मन्योपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव वा ॥” उद्धाहृतस्वै । यमः ।
 “नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिच्छते । पाण्यग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥” उद्धाहृतस्वै कात्यायनः ।
 “अनेनेभ्योऽपि दत्तायामनघायान्तु तत्र वै । वरगमञ्च सर्वेषां दत्तं पूर्ववदो हरेत् ॥” नान्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च नचाप्यन्यपरिग्रहे । न द्वितीयञ्च साध्वीनां कचिद्गर्भोपदिश्यते । यमिचारास्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् । श्रमालयोगिनिं प्राप्नोति पापरोगेञ्च पीडितं ॥ नारदसंहिता ।
 “अज्ञातदोषेणोपाया निर्दोषा नान्यमाश्रिता । बन्धुभिः सा नियोक्तया निबन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥ नष्टे ऋते प्रव्रजिते क्रीडे च पतिते पतौ । पञ्चखापतस्तु नारीणां पतिरन्वो विधीयते ॥ अष्टौ वर्षाण्यप्येतेन ब्राह्मणे प्रीयितं पतिम् । अप्रसूता च या नारी परतोऽन्व्यं समाश्रयेत् ॥ अचिया वद् समासिद्धेत् अप्रसूता समाश्रयेत् ॥”
 वैश्या प्रसूता चत्वारिंशे वर्षे इतरा वसेत् । न शूद्रायाः ऋतः काळः एव प्रीयितव्यो वि-
 ताम् । जीवति श्रयमाणी तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥ अतोऽन्यममने स्त्रीणां एव दोषो न विद्यते ॥” ऋग्वेदे । १० । ४० । २ ।
 “को वां श्रयुना विधवेव देवरम् ॥”
 “तत्र उद्धातं दर्शयति श्रयुना प्रायने विधवेव यथा ऋतमर्चुका नारी देवरं भर्तुंआतारं अभि-सुखीकरोति ॥” “तथाच यास्वः कचिद्भ्रातृ भवपः क हिवा काभिप्राप्तिं कुरुषः क वचपः को वां श्रयुने विधवेव देवरं देवरः कसाद्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधवा-नाह्वा विधावनाहति चर्म्मेश्वरा अपिवा भव इति मनुष्यनाम तद्विद्योगादिधवा देवरो द्योयतिकर्मा मर्यां मनुष्यो मरणधर्मा योधा यौतेराङ्कुरते सहस्थाने इति ॥” इति तद्वाह्ये सायणः ॥
 एतेन पूर्वोक्तिखितप्रमाणपर्यालोचनेन एतत् प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कलौ जैन-चारिपुत्रवत् नास्त्येव । नष्टेऽपि इत्यादि वचने अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पालका-र्थत्वं वाग्दानपत्यर्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-मिच्छादिवचने दत्ताशब्दस्य वाग्दत्तापारार्थत्वञ्च एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाष्यमिति ।)
 विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)
 विधिः । प्रकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-रीयोपनिषदि । ३ । १० । १ ।
 “तस्मान् यथा कथा च विधया बद्धं प्राप्तु-यात् ॥”)
 ऋद्धिः । गजान्तम् । वेतनम् । इति मेदिनी-शब्दकोशेऽपि । कर्म । इति हेमचन्द्रः ॥
 वेधनम् । इति त्रिकाशेषः ॥ (आपः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । ७ ।
 “सज्जुतुभिः सज्जुविधाभिः सज्जुसुभिः ।”
 “विधाभिर्यां त्वं सज्जुसि विदधति ऋजन्ति जग-दिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा अङ्गिणीदं सर्वं विहितमिति श्रुतेः । अप एव ससर्जादौ इति ऋतेऽपि ॥” इति तद्वाह्ये मही-धरः ॥)
 विधाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । इत्यणादिकोषः ॥
 विधाता, [कृ] पुं, (विदधातीति । वि + धा + ङ्क् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “अविज्ञाता सहस्रांशुविधाता कृतलक्ष्यः ॥”
 “विश्वेभ्यः श्रेष्ठदिग्गजभू भूधरात् समस्तभूतापि च दधातीति विधाता ॥” इति तत्र शाङ्कर-भाष्यम् ॥ * ॥ मरेश्वरः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०४ ।
 “उषङ्गुश्च विधाता च मात्याता भूतभावनः ॥” कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ ॥ सदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रयुसुनिपुत्रः । तस्य भार्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्राञ्चः । तस्य सुतः वेदशिराः कविच । इति श्रीभाग-वतमतम् ॥ * ॥ विधातुर्विचित्रा मतिर्यथा, — कस उवाच ।
 “हृषीकेशं प्रज्जितं हन्तुं शक्नो धाता च हवतः । कीटिनं सिंहाशूकं मशकैर्न गर्जं तथा । श्रियुना च महावीरं महान्तं शूद्रपशुभिः । भूषिकेश च माचारं मखकेन सृजङ्गमम् ॥ एवं अन्येन जनकं मख्येवैव च मयकम् । वङ्गिना च जलं गच्छं वङ्गं शुष्कहृषीकेश ॥ पीताः सप्त असृग्नाश्च द्विजेनेकेन अङ्गना ।

विधात्वा

धातुर्गतिर्विचित्रा च दुर्ज्ञेया भुवनत्रये ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीऋग्वजस्यखण्डे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।

भगवन्तं उवाच ।

“सम्बन्धो हि विधिविधौ न मे साध्यो ब्रजाधिप ।
प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
का कस्य प्रती कन्या वा वरः को वा ससाधनः ॥
कर्मोत्तरूपफलदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं कृतं कर्म तद्भोर्धं श्रुतौ श्रुतम् ॥
अन्वया निष्कल सर्वमनीशस्त्रोद्यमो यथा ।
वृषभाशुप्रिया धान्ना लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतेव को वाहं केनाभ्येन निवार्यते ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीऋग्वजस्यखण्डे १७ अः ॥*॥
अन्वयः ।

“व्यागे दोषः काशुकौर्नां प्रापभाक् पापभाक्
रुह्यै ।
ब्रह्मा जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
व्यागे दोषस्तु कदाचिन्नास्माकं लक्ष्ययोगि-
ताम् ॥”*॥
अपरच ।

“खान्दुःखेन दुःखार्त्तो यो यं प्रपति निश्चितम् ।
तं प्राप खण्डितुं प्रज्ञो न विधाता जगन्-
प्रभुः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीऋग्वजस्यखण्डे २० अः ॥*॥
असौ जगतां पतिर्धिया,—
“द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
द्वौ शास्त्रारौ विज्ञोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति बृहदारण्यके गणभेदनामाध्यायः ॥
(त्रि, मेधावै । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
विहितकर्मोत्तरात् । यथा, मनुः । १ । १ । ३५ ॥
“विधाता प्राविता वक्ता मैत्री ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाज्जुप्रलं ब्रूयात् न युष्मां गिरमीरयेत् ॥
सृष्टा । सर्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
“तथा ह्येन विधातर्मा कथं पश्यन्न दूषये ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहादन्धमाश्रमपादपम् ॥”
जनयिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।
“स्वयं विधाता तपसः प्रजानां
केनापि ज्ञानेन तपश्चकार ॥”

विधातृभूः, पुं, (विधातृब्रह्मणो भूत्पत्तिर्यस्य ।)
नारदसुविः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विधात्राशुः, [सु] पुं, (विधात्राशुर्ज्योति-
कालपरिमाणं यस्मान् । स्वयंक्रियां विना वत्स-
रादिज्ञानासम्भावदेवास्तथात्वालम् ।) स्वयं ;
यथा,—
“वैश्वानो विधात्राशुर्द्विव्यच्छो दिवाकरः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्ञौ, ब्रह्मणो वयः । तदुच्यते । चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽब्रह्मणः एकं दिनं भवति । तस्मादुच्य-
मानेनेकः कल्पश्चिंत्यतु कल्पे ब्रह्मण्य एको
मासो भवति । एतादृशोर्दशप्रमाणेऽब्रह्मणः ।

विधायी

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण्य आशुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षां यतीताः । एकपञ्चाशदार-
म्भोऽशुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि यतीतानि षट् अशुना विवस्वतमन्वन्तरं
वर्षते । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥

विधात्री, स्त्री, (वि + धा + ङच् । डीप् ।) पिप्पली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—
“गतास्वनां बाहुप्रकरस्तकाक्षीपरिलस-
न्नतस्मां दिवस्वनां चिभुवनविधात्रीं त्रिनयनाम् ।
स्रग्गानस्यो तस्यै शब्दद्वि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां तां ध्यायन् जननि जङ्घेता अपि
कविः ॥”

इति तन्त्रवारे कर्पूराख्यसौत्रम् ॥

विधानं, स्त्री, (वि + धा + क्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।
“यदातु यानमातिष्ठन् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन वायादिरपुरं श्रूनेः ॥”)
करणम् । इति नानार्थविधिभ्रष्टटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्वरेण सृष्टृणीयश्रीमं
न चेदिदं इन्द्रमयोऽजधियन् ।
अस्मिन् इत्ये रूपविधानयतः
पशुः प्रजानां वितथोऽभविष्यन् ॥”)

करिकवलः । इति हारावली । १६१ ॥ (विदादि-
प्राक्त्वंम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।

“अमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य काथ्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”
नाटकाङ्कविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।

“सुखदुःखलतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।

“उत्तुवाह्वातिशयं वत्स तव बाल्यञ्च पश्यतः ।
मम हर्षविधादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्वनः ॥”)

विधानकं, स्त्री, यथा । इति शब्दरत्नावली ॥
(विधिः । यथा, कथाचरितसुवारे । ४६ । १८० ।
“तत्सुखो भदन्तोऽसौ तस्मादादित्यशर्मणे ।
ददौ सुलोचनामन्ममर्षितं सविधानकम् ॥”)
विधानवेत्तरि, त्रि ॥

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गै + टक् ।)
पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

विधायकः, त्रि, विपूर्वधातुध्यातोर्क(खुल)प्रत्य-
येन निव्यञ्जः ॥ विधानकर्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । १६६ ।

“स विहारस्य तस्मात्ता सुक्तेषु पुण्यपुरस्य यः ।
जयस्वामिपुरस्यापि सुहृद्वैः स विधायकः ॥”)
विधिज्ञापकः ॥

विधायी, [न्] त्रि, विधानकर्ता । विपूर्वकवाप्-
धातोर्विप्रत्ययेन निव्यञ्जः । (यथा, कथा-
चरितसुवारे । ४९ । ११३ ।

“मार्थाश्च कात्याजङ्कारां तादृक्कार्यविधा-
यिनीम् ।
भ्रूयद्दे स त्रिचिन्नेप पापां तां पुत्रचातिनीम् ॥”)

विधिः

विधाचं, स्त्री, कल्पनम् । विपूर्वधातोर्विप्रत्ययेन
निव्यञ्जम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति निव्यमिति । विध
विधाने + “इयुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ;
इति इन् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैवधे । २२ । ४७ ।

“विधिर्विधत्ते विधुना वधुनां
किमाननं काश्चनसञ्चकेन ॥”*॥

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गो धोः किः ।” ३ । ६२ । इति किः ।)
भाष्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राज्यनार्थं सुहृत्वागो भाष्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधिः न कृतं त्वया ॥”)

क्रमः । विधानम् । इत्यमरः ॥ कालः । इति
मेदिनी । धे, १७ ॥ विधिवान्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २३ ।

“यः प्राक्विधिसुत्सृष्टव्यं वर्णते कामचारतः ।
न स विद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ।”)

प्रकारः । विधोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः ।
इति ह्यजायुधः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीपुराणे ।

“तस्मान्नु स्वयंः शशाङ्कस्य चयद्विधिविधेर्विः ॥”)
गजानम् । इति जटाधरः ॥ चैतः । इति
राजनिर्वण्डः ॥ योगोपदेशकग्रन्थः । इति
भरतसुतकोषः ॥ चङ्विधिसृष्टव्यस्यान्तर्गत-
लक्षणविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं कृत्स्नलक्षणम् ॥”)

अप्राप्तपापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्गोन्-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णापादनरूपो यथा
सङ्घर्षे वै इत्यादि । अभावरूपो विधिः ।
नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधयेथा । कोपा-
ऽश्लोमादोर्त्वादि । निषेधविधयेथा । नाशो-
ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषःपवधारणं

नियमविधिः । यथा । रदो विः सुपि इत्यादि ।
अन्वयस्यैस्मान्नाचरोपगमनिदेशविधिः यथा ।
इत्यदिक् इत्यादि । पूर्वसृष्टस्वितपदस्य पर-
सृष्टव्यस्यनिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।

“सिद्धावलोकिताख्यञ्च मण्डूकसुतिरेव च ।
गङ्गाश्रोत इति स्थातस्वाधिकाराख्यो मताः ॥”
विंशतिवलोकिनी यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मान्
दान्ते इति पदस्य ऋक्गित्थान्तेषूपस्थितिः ।
मण्डूकसुतिरेथा । टाभिसुडेऽसौत्थकात् अत
इति पदस्य आक्तिमभवि इत्यनोपस्थितिः ।
गङ्गाश्रोतो यथा । खेः वि औ जसु इत्यस्मात्
खेरिति पदस्य तद्धितपथेऽनोपस्थितिरेति ।
एवञ्च ।

“कार्यो कार्यं निमित्तञ्च निभिः क्वचसुदा-
हृतम् ।
कदाचित् कार्यकार्थान्तां कचित् कार्यनिमि-
त्ततः ॥
यस्य निर्दिश्यते कार्यं स कार्यो महितो बुधेः

विधिः

विधुः

विधुः

क्रियते यत्तु तत् कार्यामादेशप्रत्ययानुसमम् ॥
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायास्तु सर्वेषामनुवृत्तिः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एव च ।

“बहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बली ।
प्रत्ययाश्रितकार्यं च बहिरङ्गद्वन्द्वतम् ॥
प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति भ्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्व स्यादन्तरङ्गतरं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्भिन्नकार्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विधयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विधयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पक्षतयोरुक्तौ विधिनिरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्बली ।
वहवो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
स्वल्पः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ।
आगमादेशप्रयोर्भेदे बलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतिं प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृतः प्रत्ययस्य वा ।
सकलैभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिस्तथा ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बली ॥”
इति मुख्यबोधकाश्रयटीकायां दुर्गादासः ॥*॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिद्द्विविधिः । स तु
स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमिवाकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इहो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यावद्द्वयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावद्द्वयुक्तं यजेत विलक्षण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिद्द्वयुक्तफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिवृत्तौ अधिकफलाय प्राप्त-
कर्मणि युज्यते । यथा । गोदोहेनापः प्रयजेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधिः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तन्नोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आग्नेयाष्टाकपालः अमा-
वास्यायां पौर्णमास्याश्चास्तौ भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिसु काल-
देशकर्मदिबोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्ग-
विधौविधेयाप्रतिप्रतिभ्यां जैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यल्पान्नाप्तौ
अपूर्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयत्वान्निपचयोः प्राप्तौ परिसङ्गाविधिः ।
अतएवोक्तम् ।
“विधिरत्नमप्रप्तौ नियमः पात्तिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्गा विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अहरहः
सन्व्याप्तुपाचीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्वादिः प्राञ्जतो रागतो न्यायतो
वा कचिदप्रामेः । तथा ऋतो भाष्यासुषेयात्
इत्यादिनिवमविधिः । विधेयस्य भाष्याभि-

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तेः । तथा । प्रोक्षितं मांसं सुञ्जीत
इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमन्वयस्य च रागतः प्राप्तेः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टम्या-
सुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतद्व्यप्राञ्जतो रागतो न्यायतो वा
कचिदप्रामेः । तथा आहो सुञ्जीत पिढसवित-
मिवादिनियमविधिः । विधेयस्य आहोश्रेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तेः । तथा । वृद्धिआहो प्रातरामन्नि-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमन्वयस्य तत्रातिपक्षस्य पूर्व-
दिनसारां निमन्वयस्य च पार्वणवज्जायतः
प्राप्तेरिति स्तुतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ * ॥ अथमते विधिर्थथा,—
“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥”
विधिन्यज्ज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा इच्छातः
चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिवाध्यत्वेऽसाधनत्व-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्यत्वं इत्यसाधन-
त्वश्च विधिरिति प्राचीनमतम् ॥ स्वमतमाह
तज्ज्ञापकोऽथवेति इत्यसाधनत्वानुमापक
आप्तमिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासोयङ्गसुमाङ्गलिः ॥ * ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धन प्रत्ययोपस्थापितेऽसाधनत्वान्निवृत्तौ
परदृष्टतवाक्यत्वं विधित्वम् । मीमांसकमते
इत्यसाधनत्वं कृतिवाध्यत्वश्च एतद्विध्यर्थः ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिस्वरूपः ॥
विधिदर्शो, [न] पुं, (विधिं ज्ञेयं शीलमस्य ।
दृष्ट्वा + णिनिः ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिश्वतीति । दिश्व +
ञ्जुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, अ, यथाविधि । विध्युत्सारेण । यथा,—
“लोकयेत् सवतं भार्यां विधिवत् पात्तिपीडि-
ताम् ॥”
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“सन्व्याप्तुपास्य विधिवत् विस्वपन्नाप्तुपा-
ञ्जेत् ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ * ॥
अन्यत्र ।
“पूजयेद्ब्रह्मविद्युर्कैरुद्रवखात्मकं शिवम् ।
त्रयोपवासोविधिवत् अह्वया च विमत्सरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे योगसाहस्राम् ३६ अध्यायः ॥
अपरश्च ।
“इति नन्वचपुत्रपुत्रोऽथ विधिवत् स्वयम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विद्युलोके महीयते ॥”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विद्युः, पुं, (विध्यति विरहियं विध्यते राज्ञीति
वा । अथ ताडुं + “पुंभित्थिषीति ।” ख्या०
१ । २४ । इति ङा ।) चक्रः । (यथा,—

“पिक्व । विद्युस्तव हन्ति समं तम-
स्वमपि चक्रविरोधिकुङ्कुरव ।
तदुभयोरनभश्च हि विरोधिता
कथमहो सप्तना मम तापने ॥”*॥

विध्यति अस्तुरानिति ।) विष्णुः । कर्पूरः ।
इति मेदिनी । धे, १६ ॥ अष्टा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राक्षसः । इति विश्वः ॥ आधुघः ।
वायुः । इति संचिन्सारोणादित्तिः ॥ * ॥
चक्रस्य द्वादशावस्थास्तत्फलस्य यथा,—
“चक्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति षड्युक्ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु अश्विन्यादि वदास्यहम् ॥
प्रवावस्यं पुनर्नष्टं ऋतावस्यं जयावहम् ।
हास्यावस्यं क्रीडावस्यं प्रमोदावस्यमेव च ।
विधादावस्यमोगास्ये च्चरावस्यं अवस्थितम् ॥
कस्यावस्यं सुस्थावस्यं द्वादशावस्यं भवेत् ॥
प्रवासो हानिर्मुद्युश्च जयो हासो रतिः सुखम् ।
श्रीको भोगो च्चरः कस्यः सुस्थावस्थाक्रमात्-
फलम् ॥

जन्मस्य कुरुते हृदि द्वितीये नास्ति निर्वृतिः ।
द्वितीये राजसम्भानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन ऋगाङ्गुलीलाभो वै तथा भवेत् ॥
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्रागवन्द्यो नवमे कोयसन्धयः ॥
दशमे कार्यनिपत्तिर्नवमेकात्प्रे जयः ।
द्वादशेन श्राद्धेन ऋतुरेव न संशयः ॥”
इति मारुते । ६१ । ३-६ ॥ * ॥
चक्रस्य चयदृष्टिकारणम् यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“राका चासुमती चैव विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनीवाली कुङ्कुमेव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रक्षितश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वचन्यासाममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वादितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमासुमती ज्ञेया पञ्चासुमितभस्करे ॥
यस्मात्सामसुमन्वन्ने देवताः पितृभिः सृष्टा ।
तस्माद्सुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चासुमिते सूर्ये पूर्णचक्रस्य चोद्गमः ।
युगपत् सोचरा रागस्फाटुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तासुमन्वन्ने देवताः पितृभिः सृष्टा ।
रङ्गनाश्चैव चक्रस्य राकेति कवयोऽनुवृत्त ॥
सिनीवालीप्रमाणसु ज्यैष्ठ्येयो निशाकरः ।
अमावास्यां विश्वत्यं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुङ्कैति कौकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तन्नाक्षत्रं ज्ञात्वा विधा वै अमावास्या कुङ्कः स्मृता ॥
अहमन्वाश्रवाः कार्या सिनीवाल्याः कुङ्क-
विना ॥
एतासां विरलः कालः कुमावति कुङ्कः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य शुक्रे बहुयते रविः ।
अन्ततेरात्वं कथ्ये पीयते देवतेः क्रमात् ॥
प्रथमां पिबते वृद्धिर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयास्तु चतुर्थीसु प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वत्स्यश्चापि षष्ठीं पिबति वाचसः ।

विधुः

सप्तमीश्वरयो दिव्या वसवोऽथै तथाऽमीम् ॥
 नवमीं कृत्वापचस्य पिवन्तीन्द्रः कलामपि ॥
 दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥
 द्वादशीं कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ॥
 चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवति निवशः ॥
 ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ॥
 कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमखलम् ॥
 अमायां विश्रते रक्ष्सी अमावाची ततः स्मृतम् ॥
 पूर्वाह्णे विश्रते चार्कं मध्याह्णे तु वनस्यसिम् ॥
 अपराह्णे विश्रावपसु स्वयोनिवारिसम्भवः ॥
 व्यापः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयते कया ॥
 ढग्युल्लजलातृचात्रिव्यादयति चौषधीः ॥
 तमोषधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ॥
 तदङ्गानुगतं गोभ्यः क्षीरत्वसुपगच्छति ॥
 तन्क्षीरमन्दं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ॥
 खाद्याकारवष्टकारैर्ज्ञेयव्याहृतयः कलाम् ॥
 हृतमभिषु देवाय पुनः सोमं विवर्षयेत् ॥
 एवं संचीयते सोमः क्षीयन्त्याप्यायते पुनः ॥
 तस्मात् सूर्यः प्रशाङ्कस्य चयटद्विधिर्विष्णुः ॥
 इति देवीपुराणे चन्द्रचयटद्विः ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लोको वालिश्रवात्सहासते ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरामिकम् ॥
 यदि सद्यमय भक्तस्त्रोराशिर्दिव्यकरः ॥
 तत्कथं नोदरस्तेन राहुर्न भस्मात् कृतः ॥
 अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवह्नं प्रवेशितः ।
 तन् कथं दशनेस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः ॥
 विद्युत्तश्च पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमखलः ।
 न चास्यापहृतं तेजो न स्थानादपघारितः ॥
 यदि वा ह्येव निष्पीतः कथं दीपतरोऽभवत् ।
 तस्मान्न तेजसां राशी राक्षोर्वह्नं गमिष्यति ॥
 भक्ष्यायं सर्वदेवानां सोमः खटः स्वयम्भवा ।
 तत्रस्थमन्तश्चापि सन्भूतं सूर्यतेजसा ॥
 पिवन्त्यम्बुमयं देवाः पितरश्च खधास्तम् ॥
 जयश्च त्रिभ्रतश्चैव जयस्त्रिंशत्तथैव च ॥
 जयश्च त्रिसष्टसाश्च देवाः भोमं पिवन्ति ये ।
 राहोरप्यन्तं मास्यं पुरा खटं स्वयम्भुवा ॥
 तस्मात्तद्वाहुरागव्य पातुमिच्छति पर्वसु ।
 उहृत्य पार्थिवीं ह्यायं मद्राकारान्तमोमयः ॥
 पातुमिच्छन् ततश्चेकमाच्छादयति ह्यायया ।
 शुक्ले च चन्द्रमन्थेति कृष्णे पर्वसि भास्करम् ॥
 सूर्यमखलत्वंस्यसु चन्द्रमेव जिघांसति ।
 तस्मात् पिवति तं राहुञ्जलमस्याविनाशयन् ॥
 अविहिंसन् यथा पर्णं पिवति अमरो मधुः ॥
 चन्द्रस्यमन्तं तदहमेदाद्राहुरयुते ॥
 चन्द्रकाम्नां मन्थिर्दत्तुहिर्न चरते चखात् ।
 चरन्नपि न क्षीयते तेजसा नैव सृच्यते ॥
 यथा सूर्यमणिः सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
 न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सृच्यते ॥
 एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यादित्वावपि राहुया ।
 खतेजसा न सृच्यते नाङ्गहीनौ नभसुवः ॥
 पर्वस्यश्च च चन्द्रस्य मात्स्यकलसाद्यतिः ॥

विधुतिः

सोमो देवतसंयोगात् कृत्वायोगाच्च पार्थिवात् ।
 राहोश्च वरलब्धाहे प्रचरेदमृतं प्रश्री ॥
 खरोहकाक्षे संप्राप्ते वनं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
 खाङ्गादेव चरेत् क्षीरं तथेन्द्रः चरतेऽन्तम् ॥
 पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव सृच्यते ॥
 यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
 पीत्वाहृतं तथा सोमात् तृप्यन्ते सर्वदेवताः ॥
 सन्भूतं सर्वयोगेभ्यु तथायं चरते प्रश्री ।
 तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
 तस्मिन् काखे समन्थेति राहुरप्यवकथंति ।
 सर्वमहन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
 आक्रम्य पार्थिवीं ह्याया यावती चन्द्रमखलम् ॥
 स्मृतः च भागो राहोऽह्नु देवभागास्तु शेषकाः ॥
 त्रिंशं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
 चन्द्रो न चयमायाति तेजसा नैव सृच्यते ॥
 तिथिभागाश्च यावन्तः पुनन्त्यकं प्रमायतः ।
 सर्वच्छायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
 अतो राहुभुजः सोमः सोमादृष्टिं दिवाकरः ।
 पर्वकाखे स्थितस्त्वेव विपरीताः पुनः पुनः ॥
 अतश्चादयते राहुरध्ववच्छशिभास्करौ ।
 राहुरध्वकथंस्थानः सोममाच्छास्य तिष्ठति ॥
 उहृत्य पार्थिवीं ह्यायं धूममेघ इवोत्थितः ।
 चन्द्रस्य यदवस्त्यं राहुणा भास्करस्य च ॥
 नान्नावखण्डितं तस्य केष्यं यामलीकृतम् ॥
 कर्दमेन यथा वस्त्रं शुक्रमभ्युपचम्यते ॥
 एकोद्देशेऽथ सर्वद्या राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
 प्र्वालिं तं तदेवैव पुनः शुक्रतरं भवेत् ॥
 राहुयुक्तं भवेत्तद्विभ्रमं चन्द्रमखलम् ।
 राहुयाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवकरौ ॥
 विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ॥
 एवं न गृह्यते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र गृह्यते ॥
 अत्रुघास्तं न पश्यन्ति मातृया मांसचक्षुषः ।
 जगत्सम्भोहनं चेतत् अह्यं चन्द्रसूर्ययोः ॥
 इत्यादि देवीपुराणे अह्यविकल्पः ॥ ४ ॥
 विधोर्देवपिचाद्यन्नकारणत्वं राज्यव्यादिकार-
 णत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्दृष्ट-
 यम् ॥ * (कर्षेति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ५५ । ५ ।
 “विधुं दद्राणं समने वह्नानां
 युवानं सन्तं पलितो जगार ॥”
 “विधुं विघातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्षारं
 विपुष्णो दधातिः करोत्यर्थः ॥” इति तद्गाथ्य
 सायणः ॥)
 विधुतः, त्रि, (वि + धु + क्तः ।) व्यस्तः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २५ ।
 “स तत्र विभुं क्तसमस्तस्य
 व्यात्वाशुभ्र्या विधुतत्रिजिह्वः ।
 परेऽमये ब्रह्मणि वासुदेवे
 क्षेमं गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”)
 कल्पितश्च ॥
 विधुतिः, स्त्री, कल्पनम् । विपुष्ण्युधातोः क्लिप्य-
 येन विभ्यन्ता । (यथा, भागवते । १० । ३१ । ५

विधूतं

“पादस्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भुजिलासै-
 भैर्यन्मधोश्चलकुचपटेः कुण्डलैर्गण्डलीनैः ॥”
 निराकृतिः । यथा, तत्रैव । ४ । २२ । ३८ ।
 “यस्मिन्निरं सद्सदास्तथा विभाति-
 मायाविवेकविधुतिक्लि वाङ्मुहुः ॥”)
 विधुवनं, स्त्री, (वि + धु + क्लिप् । क्लृप् । हुक्
 च । एषोदरादित्वात् इङ् ।) कल्पनम् । इति
 जटाधरः ॥
 विधुसुदः, पुं, (विधुं तुदति योड्यतीति । विधु +
 तुद + “विध्वंसोस्तुदः ।” ३ । २ । ३५ । इति
 खड्ग । तुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 माघे । २ । ६१ ।
 “नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्येव ।
 विधुर्विधुस्तुदस्येव पुर्वस्तयोस्तवाय सः ॥”)
 विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः वक्रास्थि इव तत्-
 सादृश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥
 विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
 पत्नी । यथा, द्वाचायथ्यो विधुप्रिया । इति
 कोषान्तरम् ॥
 विधुरं, स्त्री, (विगता धूमरो यस्मात् । समासे
 अः ।) प्रविष्टयः । इत्यमरः ॥ केवलम् । इति
 विश्वकोषः ॥ (प्रत्यवायः । कटम् । यथा,
 किरातटीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्ती ।
 “विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कटविज्ञेयोरपि ॥”
 तथा च किराते । २ । ७ ।
 “विधुरं किमत, परं परे-
 रवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
 अरवोदिति यत् सुरैरपि
 ज्यि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥”)
 विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्यभारो यस्मात् ।
 ऋक्पूर्विकः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
 २१६ । (यथा, कुमारि । ४ । ३२ ।
 “तदिदं क्रियतामनन्तरं
 भवता वसुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिस्वर्णानात्
 ननु मां प्रापय पलुरन्तिकम् ॥”)
 विधुरा, स्त्री, रसाला । इति मेदिनी । रे, २१६ ॥
 (कर्तृहृत्वाद्युमन्ने । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
 “जर्तृहृत् मन्मेणि चतस्रो धमन्मोऽथै मातृका ह्ये
 क्काटिके ह्ये विधुरे ॥”)
 विधुवनं, स्त्री, (वि + धु + क्लृप् । कुटादित्वात्
 चाद्युः ।) कल्पनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥
 विधूतं, त्रि, (वि + धु + क्तः ।) कल्पितम् । (यथा,
 कलाविज्ञप्ते । २ । २८ ।
 “तं वदति सोऽग्न्यद्विः सभूमङ्गं विधूतच्छायाः ।
 वञ्चकवचनः पापो वृत्तिश्चोऽयः कुतोऽयमा-
 यातः ॥”)
 व्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मद्भाग्य-
 पतिस्त्रीने । १ ।
 “योगं योगविदां विघ्नतविघ्नव्यासङ्गसङ्गाप्रय-
 प्राडभूतसुधारसप्रहमेरध्यानासदाध्यासि-
 नात् ॥”)

विध्वंसः

विनयः

विनष्टः

विध्वंसः, स्त्री, कर्म्यन्तम् । विपूर्वधूधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥

विधूननं, स्त्री, (वि + धू + णिच् + ल्युट् । लुक् च ।) कर्म्यन्तम् । तत्पर्यायः । विधुवनम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ विधुवनम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४२ ।
“केप्रास्तनाधरादीनां यद्देह्येऽपि सम्भ्रमात् ।
प्राहुः कुट्टमितवं नाम शिरःकरविधुवनम् ॥”)

विधुनितं, त्रि, कर्म्यन्तम् । विपूर्वधूधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विधृतं, स्त्री, विशेषेण धृतम् । यथा,—
“अथावक्रव्य विधुनं लोडकाडल्लग्यादिना ।
उदस्तवावा उतिष्ठेद्दुःखं विधृतमेहनः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

विधेयं, त्रि, विधातुं शक्यः । (वि + धा + “अचो यत् ।” ३।१।७० इति यत् । “इदृश्यति ।” ६।४। ६५ । इति आत् ईत् ।) वाक्यस्थः । तत्पर्यायः । विनयवाही २ वचनेस्थितः ३ आश्रयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । २३ । १३ ।
“कर्णोऽमाव्यः कुप्रजौ तात कश्चित्
सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥”)

विध्विजन्वबोधविषयः । यथा,—
“अनुवादामनुक्ता तु न विधेयसुदीरयेत् ।
न ह्यजन्वाखरं किञ्चिन् कुञ्चित् प्रतिनिष्ठति ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अपि च । प्रमाणात्तरावन्निहतं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति शब्दादेव तस्य कर्मण्य उपस्थितिरित्युपादिष्ये विधेये कर्मण्य पूजार्थौ शुचित्कालवीविनः कर्माधिकारात् प्रमाणात्तरावन्त्वेनाविधेयत्वात्तित्यादिर्नियः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कर्मण्यम् । यथा, उद्धृत-
संहितायाम् । ६५ । ४६ ।
“हान्निप्रतुप्रविभक्तौ दिक्चक्रो यद्यथा समु-
द्विष्टम् ॥
तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं विधातुनाम् ॥” ३ ॥
अधीनः । यथा, रघुः । १६ । ४ ।
“सन्निवेश्य सचिचेव्यतः परं
स्त्रीविधेयनवयोऽभवत् ॥”
तथा च तत्रैव । ७ । ६२ ।
“तस्यौ ध्वजस्तम्भनिषस्यदेहं
निद्राविधेयं नरदेवसैवम् ॥”)

विधेयता, स्त्री, (विधेयस्य भावः । विधेय + तल् ।) विधेयत्वम् । विध्विजन्वबोधविषयत्वम् । यथा । यथा ब्रह्मवधादिषु पापस्य निविद्धतयोपशुक्त-
जाह्न्यादिदाने हेगुण्यं तथा मङ्गलानादिषु पुण्यस्य विधेयतावच्छेदकमङ्गलानादिदाने हेगुण्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (अधीनता । यथा, किराते । ११ । ३३ ।
“प्रवानर्षसंविद्धौ नीचदृष्टिरपचपः ।
अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥”)

विध्वंसः, पुं, (वि + ध्वं + चञ् ।) विनाशः । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“हरिते रोगोऽनुतापः श्चानामौतिभिश्च विध्वंसः ।
कपिले श्रीप्रगवत्त्वम्बेच्छ्वर्धसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥”
(अयकारः । यथा, किराते । ३ । १६ ।

“विधाय विध्वं समनात्मनीर्न
ग्रमेकदशमेवतश्चलेन ।
प्रकाशितत्वमतिश्रीलसाराः
सतोपकारा इव विद्विष्यते ॥”)

विनतः, त्रि, (वि + न + त्तः ।) प्रणतः । (यथा, आर्यावपन्नशब्दाम् । ६१६ ।
“सखि डुरवगाह्यगहनो विदधानो विप्रियं
प्रियजनेऽपि ।
खक इव दुर्लभ्यस्तव विनतमुखोपरि स्थितः
कोपः ॥”)

भुजः । (यथा, उद्धृतसंहितायाम् । ६१ । ३ ।
“दृशसप्ततुद्वन्त्यः प्रलम्बसुखानना विनतपृष्ठः ।
दृखस्युक्तयोवा यवमध्या हारितखराच्च ॥”)
प्रिच्छितः । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥ (सङ्कु-
चितः । यथा, रामायणे । १ । ४३ । २४ ।
“विनतं कचिदुद्धृतं कचिदुद्याति श्रुनेः श्रुनेः ।
सलिलेनेव सलिल कचिदभ्याहृतं पुनः ॥”
पुं, खनामखातवानरविशेषः । यथा, भट्टिः ।
७ । ५२ ।
“प्राचीं तावद्भिरवयः कपिभिर्विनतो ययौ ।
अप्रयाद्देरिवादिह्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥”)

विनता, स्त्री, गरुडमाता । (सा तु दत्तप्रजापतेः कन्या । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
“क्रोधो प्राधा च विश्वा च विनता कपिना
सुगिः ।
कडूश्च मनुजव्यार दत्तकथेव भारत ॥”)
पिङ्कामेदः । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥
(यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
“महती पिङ्कानोका पिङ्काना विनता स्युता ॥”)

विनताच्छुः, पुं, (विनतायाः शुः पुत्रः ।) अरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ गरुडश्च ॥
विनदः, पुं, (विशेषेण नदति शब्दायते पत्र-
फलादिनेति । नद् + अच् ।) विन्याकदन्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ छानियान् इति ख्यातः ॥
विनमकं, स्त्री, तगरपुष्पम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

विनयः, त्रि, बणिक् । चिन्तः । निवृत्तः । विजिते-
न्द्रियः । इत्यजयपालः ॥ (विशेषेण नयतीति ।
नी + अच् । विशेषेण प्रापकः । पृथक्कर्ता ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । ६ ।
“स चनयः स विनयः पुरोहितः
समुद्युतः समुधि ब्रह्मणस्त्यतिः ॥”
“विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्त्ता स
एव ॥” इति तज्ज्ञेय्ये सायणः ॥)

विनयः, पुं, (वि + नी + अच् ।) शिष्टा । (यथा, रघुः । १ । २४ ।
“प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भिरादपि ।
स पिला पितरस्त्वासां केवलां अन्वहेतवः ॥”)

प्रयतिः । इति मेदिनी । वे, १०५ ॥ ३ ॥ (यथा,
“जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽशुरव्यते
अनाशुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”
इत्युद्धटः ।)

अथ विनयप्रशंसा ।
“दृष्ट्वाञ्च निव्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
तेभ्यो हि शिच्छेत् विनयं विनीतात्मा हि
निव्यशः ॥
समयां वशमां कुर्व्यात् पृथिवीनाञ्च संश्रयः ।
बह्वीविनयादभ्यष्ट राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्याश्चैव रात्र्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥ ३ ॥
(विशिष्टो नयः ।) दण्डः । यथा । “यत्तु ।
“पूर्वमाचार्येदेयस्तु नियतं स्यात् स दोष-
भाक् ।
पश्चादयः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो
गुरुः ॥”
इति नारदवचनम् ॥

तत्पूर्वपेक्षया परस्याधिकवाक्पाकयोन्मा-
दकस्यापि स्वल्पदण्डविधायकम् । युगपत्प्रव-
र्तने अधिकदण्डाभावमाह स एव ।
“पारस्यो साहसे चैव युगपत्सर्ववर्तयोः ।
विशेषेण लभ्येत विनयः स्यात् समसप्तयोः ।
विनयो दण्डः ॥” इति अथवाहारतत्त्वम् ॥

विनयवाही, [त्रि] त्रि, (विनयं यज्जातीति । यद् +
+ णिनिः ।) वचनेस्थितः । इत्यमरः ।
विनयस्यः, त्रि, (विनये तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
आज्ञाकारि । तत्पर्यायः । विधेयः २ आश्रयः
३ वचनस्थितः ४ वयसः ५ प्रथेयः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

विनया, स्त्री, वाखालकः । इति मेदिनी ॥
विनयनं, स्त्री, (विनयति अन्तर्दधाति सरस्वत्य-
नेति । वि + नय + अधिकरणे ल्युट् ।) कुब-
ज्येचम् । तच्च हस्तिनाया उत्तरपश्चिमे वर्तते ।
इति चिकीष्णेशः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२२ । १०५ ।
“ततो विनयनं गच्छेन्नियतो विद्यताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिंसा यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥”
वि + नय + भावे ल्युट् ।) विनाशश्च ॥

विनयः, त्रि, (वि + नय + त्तः ।) नाशान्तर्यः ।
शंसविशेषः । यथा । शिखी विनयः पुरुषो न
नदः । इति विशेष्यामिटीकायां मथुरानाथः ॥
पतितः । यथा नारदः ।
“विनये वाप्यशरयो पितृभ्युपरतस्युद्दे ॥”
विनये पतिते । इति दावभावाः ॥

विनष्टः, स्त्री, विनाशः । इति विपूर्वधूधातोर्भावे
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति । इति विद्यान्त-
कौस्तुभे । (यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
“तत्राप्य शुभ्राय सुहृद्विनष्टं
वत्तं यथा वैशुज्यचिञ्चसंश्रयम् ।

विनाय

संखड्डया जग्ममयातुश्रीचन्द्र
 चरस्वतीं प्रवृत्तियाय तूष्णीम् ॥”)

विनायः, त्रि, (विनाशा नाविका यस्य । नयादेशः।) मत्तनायिकः । तत्पर्यायः । विद्यः २ विश्वः ३ विनायकः ४ । इति जटाधरः ॥

विना, अ, (वि - “विनाशो नानाशौ न सख ।” ५। २ । २७ । इति ना ।) वर्ज्यम् । तत्पर्यायः । प्रथक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ द्विरक्त ५ नाना ६ । इत्यमरः ॥ (शब्देनानेन योगे “प्रथग्-विनेति ।” २ । ३ । ३२ । इत्यनेन छतीया पञ्चमी च स्यात् । एवं “प्रथङ्गिना नानामिरिति योगविभागे द्वितीयार्थः ।” इति काशिकोक्त्या द्वितीयपि । यथा, तच्चेव ।
 “विना वानं विना वर्षं विनुन्प्रपतन् विना ।
 विना हस्तिजतान्दोषान् केनेमी पातिनौ हुमौ”
 छतीयाप्रयोगो यथा, रघुवर्षे २ । १४ ।
 “ग्रामं दृष्ट्वापि विना द्वापिकः ॥”
 पञ्चमीप्रयोगो यथा, सांख्यकारिकाध्याम् ४३ ।
 “चित्रं यथाश्रयन्दते
 स्थाष्याद्दिभ्यो विना यथा च्छाया ।
 तद्वद्विना विप्रैरे-
 नं निवृत्तिरिनाश्रयं लिङ्गम् ॥”)

विनाशन्तं, त्रि, (विना अन्तरेण क्तन्तु ।) त्यक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विनायकः, यु, (विश्रुष्टो नायकः ।) वृद्धः । गणेशः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ५५ । “अस्तीह प्रसदीश्याने तवमखलमध्यगः ।
 इष्टपभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)
 गरुडः । विना । (यथा, हरिवंशे । १२१ । ६५ । “राचसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-
 यकाः ॥”)

गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥ * ॥ विना-
 यकगणेशो यथा,—
 “भाङ्गयो विद्यावञ्चेव ह्यौ विद्मद्यौ विनायकौ ॥”
 इति बह्विपुराण्ये गणेशोदनामाध्यायः ॥ * ॥
 विनायकस्तोत्रप्रतिर्यथा,—
 प्रजापाल उवाच ।
 “कथं गणपतेज्जम्हं स्वर्गमात्म च सतम् ॥
 एतन्मे चंद्रायं क्षिति धृतिकथं अवस्थितम् ॥
 महातपा उवाच ।
 पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 कार्यात्म्ये यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न चंद्रयः ॥
 सन्मार्गाविशुद्धे यथा सिध्यन्ते विजितः क्रियाः ।
 असतुकारिह सर्वेषु तद्वदेषमविजितः ॥
 ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरोलसा ।
 असत्कार्येषु विप्रार्थे सर्वं एवाधममन्त्रयन् ॥
 ततस्त्वेषां तदा मत्तं कुर्वतां चिद्विद्विज्ञसाम् ।
 दभूव बुद्धिर्गमने चद्रं प्रति मञ्जामते ॥
 तेषु तच्च सद्रमामन्त्रा कोषासिजलयं गुरुम् ।
 कञ्चुः सविनयं सर्वं प्रथिपातपुरःसरम् ॥
 देवा कञ्चुः ।
 देवदेव महादेव श्रूयमाण्ये त्रिलोचन ।

विनाय

विनाशैमविश्रुष्टानां उत्पाद्यितुमर्हसि ॥
 एवमुक्त्वा सादा देवेभैवः परमया मुदा ।
 उमां निरीक्षयामास चञ्चुवानिमिषेण ह ॥
 देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः ।
 चिन्ताभूद्दोन्मि स्वर्गेषु दिश्यते केन हेतुना ॥
 प्रथिष्या विद्यते मूर्ध्निरेषां स्वर्गिस्तथैव च ।
 तेजसः श्मनस्वापि स्वर्गिरेषा तु दिश्यते ॥
 आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।
 ज्ञानशक्तिः परान् इङ्गा यद्दृष्टं खोन्नि शम्भुना ॥
 यत्कोक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरस्तु शरीरिणाम् ।
 यथापि ह्यितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥
 एतन्कार्यं चतुष्केण प्रथिष्याद्विचतुर्ध्वपि ।
 स्वर्गिमानतितेजस्वी हसतः परमेष्ठिनः ॥
 प्रदोमाख्यो महादीपः कुमारो भासयन् दिशम् ।
 परमेष्ठिगुणैर्भूक्तः साक्षाद्भद्र इवापरः ॥
 उत्पन्नमाज्ञो देवानां योधितः संप्रभो ह्ययन् ।
 कान्ध्या दीपता तथा स्वर्ग्या रूपेण च
 महात्मवान् ॥

तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः ।
 उमा निमिषनेचाभ्यां तमपश्यत भासिनी ॥
 तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीब्रकोपसमन्वितः ।
 मत्वा कुमाररूपम् शोभनं मोहणं दृशाम् ।
 ततः प्रश्नाप तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥
 कुमार गजवक्रश्च प्रलम्बजठरस्तथा ।
 भविष्यति तथा सर्वैरुपवीतगतिर्भवम् ॥
 एवं प्रश्नाप तं देवकोत्रकोपसमन्वितः ।
 धुम्वन् शरीरमुत्थाय ततो देवो रथान्वितः ॥

यथा यथासौ च शरीरमादां
 मुनोति देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिः ।
 तथा तथा चाङ्गुरहाचकास
 जलं चितौ संव्यपतंस्तथान्ये ॥
 विनायकानेकमुखं गजास्था-
 स्तमाजनीलाङ्गनसन्निगाशाः ।
 उत्तस्युचच्चैर्विधास्तृक्षस्त-
 स्तस्तु देवा मनसाङ्गुलेन ॥
 किमेतदित्यङ्गुतकर्मकारी
 शूकः करोत्यप्रतिमं महच्च ।
 कार्यं सुरायां कृतमेतद्विष्टं
 भवेत्तथैतं परितं कुतस्तन् ॥
 द्विद्वैकसां चिन्तयतां तथा तु
 विनायकेः आत्सुभिता वभूव ।
 चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमान-
 मारुच्छ खे वाक्स्वमिदं जगाद् ॥
 घन्यास्तु देवा सुरनायकेन
 त्रिलोचनेनाद्भुतस्त्रिपदा च ।
 अद्भुतद्वीताः परमेश्वरेण
 हस्तद्विधां विभ्रततां नतो च ।
 इत्येवमुक्त्वा प्रथिनामहस्ता-
 उवाच देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिम् ॥
 यस्त्रि विभो वक्रसमुद्भवः प्रभु-
 विलायका नाम वस्त्रिमेदुग्गाः ।
 भवन्त्यथास्त्यावरेण चात्परे

विनाय

त्वया च तुष्टस्तु शरीरचारी ॥
 आकाशमेतद्वहुधा अवस्थितं
 त्वया चेवो वदतां ते प्रयाताः ।
 प्रसम्भवप्रतिमास्त्यापिना
 इमान् हि चास्त्यैः सुवरांश्च देहि ॥
 इत्येवमुक्त्वाभिगते पितामहे
 त्रिलोचनश्चात्मभवं जगाद् ।
 विनायको विभ्रकरो गजाख्यो
 गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः ॥
 एते च सर्वे त्वपयान् भूढ्या
 विनायकाः क्रूरदृष्टः प्रचच्छाः ।
 उच्छृङ्खलानादिषिवद्वेदहाः
 कार्थ्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥
 भवांश्च वेदेषु तथा मखेषु
 कार्येषु चान्येषु महाहोभावान् ।
 अयेषु पूजां लभतेऽन्यथा च
 विनाशयिष्यस्यथ कार्यविहिम् ॥
 इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण
 सुरैः समं काञ्चनकुम्भसंस्थेः ।
 जलैस्त्रयावावभिमिक्षित्वागो
 रराज राषेन्द्रः विनायकानाम् ॥
 दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवान् गणनायकम् ।
 तुष्टुषुः प्रयताः सर्वे विश्रुतास्त्रस्य सन्निधौ ॥
 देवा कञ्चुः ।
 नमस्ते गजवक्राय नमस्ते गणनायक ।
 विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चक्रविक्रम ॥
 नमोऽस्तु ते विभ्रकर्त्ते नमस्ते सर्पमैत्रल ॥
 नमस्ते रुद्रवक्रोक्त्य प्रलम्बजठराश्रित ।
 सर्वदेवनमस्काराद् विभ्रं क्रूर सर्वदा ॥
 एव स्तुतस्तदा देवेर्महात्मा गणनायकः ।
 अभिमिक्षस्तु र्द्वयेण सौमस्त्रापलतां गतः ॥
 एतन्नतुर्थ्यो सम्पन्नं गथाथकस्य पार्थिव ।
 यतस्ततोऽयं महती तिथीनां परमा तिथिः ॥
 यतस्त्वां यत्पिन्नां भक्त्या भुङ्क्ता गणपतिं वृष ।
 आराधयति तस्यासु तुष्यते नाच चंद्रयः ॥
 यश्चेततु पठते स्तोत्रं यश्चेततु द्रष्टुयात्तथा ।
 तस्य विभ्रान्न चायन्ते न पापं सर्वथा वृष ॥”
 इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥
 विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—
 श्रीविष्णुरवाच ।
 “गणेशमेकदन्ताच्च चैरम्हं विभ्रनायकम् ।
 लम्बोदरं चर्पकथं गजवक्रं गुहायजम् ॥
 नामाष्टकार्थं पुत्रस्य श्रेष्ठम् मनी हरप्रिये ।
 स्तोत्राणां सारभूतश्च सर्वविभ्रहरं परम् ॥
 शानार्थवाचको गच्छ याञ्च निर्वाणवाचकः ।
 तयोरीर्थं परं ब्रह्म गणेशं प्रथमाम्यहम् ॥१॥
 एकशब्दः प्रधानार्थो हन्तश्च जगवाचकः ।
 जलं प्रधानं सर्वस्वादिकदहनं नमाम्यहम् ॥२॥
 दीर्घार्थवाचको ह्येह रम्हः पालनवाचकः ।
 परिपालकं तं हीनानां हिरम्हं प्रथमाम्यहम् ॥३॥
 विपत्तिवाचको विभ्रो नायकः खलुनायकः ।
 विपत्तुखलुनकारुतं नमामि विभ्रनायकम् ॥४॥

विनाय

विद्युत्तैश्च नैवेद्यैश्च लम्बोदरं पुरा ।
 पित्रा दत्तैश्च विविधैर्वन्दे लम्बोदरश्च तम् ॥५॥
 यूर्पाकारौ च तत्तन्वीं विघ्नवारणकारणौ ।
 सम्यदास्मान्मरुतौ च स्वर्पैक्यं नमाम्यहम् ॥६॥
 विद्याप्रसादपुत्र्यश्च यन्मूर्द्धिं सुनिदत्तकम् ।
 तद्भवेन्नवप्रयुक्तं गजवक्त्रं नमाम्यहम् ॥ ७ ॥
 गृहस्थाये च आतोऽयमाविर्भूतो हरयुधे ।
 वन्दे गृह्यायज्ञं देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥ ८ ॥
 एतन्नामाष्टकं दुर्गे नामार्थसंयुतं परम् ।
 पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं तथा क्रुध ।
 एतन्नामाष्टकं क्लोत्रं नामार्थसंयुतं शुभम् ।
 त्रिचस्यं यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयी ॥
 तनो विघ्नाः प्रजायन्ते वैनेत्याद्यधीरगाः ।
 गयोश्चरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भुवम् ॥
 पुत्रार्थी जमते पुत्रं भार्यार्थी विपुलां स्त्रियम् ।
 महाजडः कवीन्द्रश्च विद्यावाञ्छ भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमीचनस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 ऋषिभ्यश्च ऋहृती देवो लम्बोदरः स्वयम् ॥
 धर्मायैकाममीच्छेद्बु विनिधोगः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषां कवचानाञ्च सारभूतमिदं मुने ॥
 ॐ गौं गौं श्रीं गयोप्राय स्वाहा मे पातु
 मस्तकम् ।
 ह्यार्तिशद्वचरो मन्तो ललाटं मे सदावतु ॥
 ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं गमिते च सततं पातु
 लोचनम् ।
 तारकां पातु विघ्नघ्नः सततं धरणीतये ॥
 ॐ क्लीं श्रीं क्लीमिति सततं पातु नासिकाम् ।
 ॐ गौं गं सुर्पैक्याय स्वाहा पालधरं मम ॥
 दन्ताञ्च तावुनां जिह्वां पातु मे घोडप्राचरः ।
 ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गणं सदावतु ॥
 ॐ गौं गं गजाननायेति स्वाहा स्तब्धं सदा-
 वतु ॥
 श्रीं क्लीं स्त्रीमिति कङ्कालं पातु वचःश्लक्ष्णं गं ।
 पाथी पाथी सदा पातु सर्व्वाङ्गं विघ्ननिघ्नकत् ॥
 प्राथी लम्बोदरः पातु आभेय्यां विघ्ननायकः ॥
 दक्षिणे पातु विघ्नघ्नीं नैर्ह्येयान्मु गजाननः ॥
 पश्चिमे पार्श्वेतीपुत्रो वायव्यां प्रह्लादात्मजः ।
 ऋष्याङ्गप्रहोसरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
 ऐशान्यामेकदन्तश्च द्वैरम्बः पातु चोर्ध्वतः ।
 गणाधिपोऽप्यधः पातु सर्व्वाप्युच्य सर्व्वतः ।
 खड्गे जागरये चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
 इति ते कथितं वत्स । सर्व्वमस्मै च विप्रहम् ।
 संचारमीहर्षं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
 श्रीकृष्णं पुरा दत्तं गोवीणे राघमखले ।
 दृष्ट्वादेन विनीताय मद्भ्यं दिनकरात्मज ॥
 मया दत्तश्च तुभ्यश्च यस्मै कस्मै न दास्यसि ।
 परं वरं सर्व्वपुत्र्यं सर्व्वसङ्कटतरायम् ॥
 गुरुमभ्यर्च्य विधिवत् कवचं धारयेत्तु यः ।
 तस्यै नान्यैः कियन्ति विकारं संशयः ॥”

विनाय

अथमेघसहस्राणि राजद्वयप्रतापि च ।
 गृह्णन्कवचस्यास्य कलां नार्हन्ति घोडप्रभौ ॥
 इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छङ्करात्मजम् ॥
 प्रतलक्षप्रजपेत्पि न मन्तः सिद्धिदायकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गयोप्राकवचं नाम
 १२ अध्यायः ॥ * ॥ अथ विनायकप्रार्थनाः ।
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “विनायकोपखरस्य लक्षणाणि निबोधत ।
 खड्गेऽवगाहतेऽर्धे जले सुखाञ्च पश्यति ।
 विमना विघ्नहारम्भः स सीदन्निति ततः ।
 राजा रात्र्यं कुमारी च प्रति पुत्रश्च युज्यते ।
 नाप्रुयान् स्वपनन्तस्य पुण्येऽङ्गं विधिपूर्व्वकम् ॥
 गौरसर्षपकल्बेन सखीनोत्सारितस्य च ।
 सर्व्वीषघ्नेः सर्व्वगन्धेः श्लिपिप्रशिरसस्तथा ॥
 भद्रासनोपविष्टश्च स्वस्तिवाच्यं हिलान् शुभान् ।
 ऋतिकां रोचनां गन्वान् गुग्गुलुं चाप्सु
 निक्षिपेत् ॥
 या आहृता ह्येकवर्षेऽस्तुभिः कलसेहंदात् ।
 चर्मैर्यानुदुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
 स हस्त्रार्चं प्रतधारं ऋषिभिः पारयं कृतम् ।
 तेन त्वामभिधुञ्चामि पावसायः पुनस्तु ते ॥
 भगस्तु वरयो राजा भगं स्वर्थां दृष्टस्यतिः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥
 यत्तं कोयसुसौभायं सीमन्ते यच्च ऋड्नि ।
 ललाटे कर्णयोरन्ध्रोरपि सन्तु ते सदा ॥
 स्नातस्य सार्षपं तेलं युवेगौडस्वरेण तु ।
 जुहुयान्ऋड्नि कुशान् सखेन परिग्रह्य च ॥
 मितस्य संमितश्चैव तथा शालकटंकटाः ।
 कुश्याणां राजपुत्राञ्चैवन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुषधे स्वर्पं कुशानास्तीक्ष्णं सर्व्वशः ।
 कृताकृतांस्तकुलाञ्च पलकौदनमेव च ॥
 पुष्यं चित्रं सुगन्धिञ्च सुराश्च त्रिविधामपि ।
 श्लकं पुरिकां पूपास्तधैरवैरिणिकाः सजः ॥
 दधि पायसमन्नश्च गुडपिष्टं समोदकम् ।
 यतान् सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
 अम्बिकासुपतिष्ठेच्च दद्यादर्घ्यं कृत्वाङ्गलिः ।
 दूर्वासार्षपपुष्यैश्च पुत्रजन्मभिरन्ततः ॥
 कृतसखस्वयनं चैव प्राथयेद्दम्बिकां सतीम् ।
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्व्वकामाञ्च देहि मे ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् शुद्धवस्त्रावु-
 ल्लेपनेः ॥
 वज्रयुग्मं गुरोर्द्वादासंपुत्र्य गृह्णांस्तथा ।
 श्रेयःकर्मफलं विद्यात् स्वर्ग्यैश्चैरतस्तथा ॥”
 इति गारुड् १०० अध्यायः ॥ * ॥
 अथ गयोप्रासनाः ।
 “पश्चान्तकं श्रिशर्धरं वीजं गणपतिविडुः ।
 पश्चान्तको गकारः । ध्यानस्तु गयोप्रासन्दे
 ऋह्यम् । अस्य पुरश्चरयं चतुर्लक्षजपः ॥ * ॥
 अथ महागणपतिमन्त्रः । निबन्धे ।
 “श्रीगणेश्वरभूविघ्नवीजानि प्रथमं वदेत् ।
 डेऽन्तं गणपतिं पश्चात् वरान्ति वरदं पदम् ॥

विनाय

उक्त्वा सर्व्वजन्मं मेऽन्ते वशमानय तद्वयम् ।
 अष्टाविंशत्यक्षरोऽयं ताराद्यो मन्तुरीरितः ॥”
 भूवीजमाह ।
 “सूत्रिस्थं मांसमौविन्दुयुक्तं भूवीजमीरितम् ॥”
 सूत्रिगकारः । मांसं लकारः ॥ * ॥ अस्य
 ध्यानम् ।
 “नवरत्नमयं द्वीपं स्मरेदित्थुरसासुधौ ।
 तद्वीचिधौतपर्यन्तं मन्त्रमारुतसेवितम् ॥
 मन्त्रारपारिजातादिकल्पदृक्कलताकुलम् ।
 उद्भूतरत्नच्छायाभिररुणीकृतभूतलम् ।
 उद्यद्दिनकरेन्दुभ्यामुद्गाधितदिगन्तरम् ॥
 तस्य मध्ये पारिजातं वव रत्नमयं स्मरेत्
 ऋतुभिः सेवितं षड्भिरनिर्घं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 तस्याधस्तात् महापीठे रचिते मातृकामुजे ।
 पटकोयान्तस्त्रिकोणस्थं महागणपतिं स्मरेत् ॥
 हस्तौन्मनमिच्छन्नुत्तरमण्युच्छायं चिन्तेत् रसा-
 दाश्लिष्टं प्रियवा सप्रसन्नकरया स्वाङ्गस्थया
 सन्ततम् ।
 बीजापूरगदाधुस्त्रिशिखयुक्त्प्रकाजयाधोत्-
 पलं
 श्रीसुप्रसविषाण्यगणकलसात् हस्तौल्लेहन्तं
 भजे ॥
 गण्डपाथिगणलहानपूरणालसमानसान् ।
 द्विरेपान् कर्णतालाम्बायं वारयन्तं सुहृत्सु ह् ॥
 कारायुधतमागिक्यकुम्भवक्त्रविनिःश्चतेः ।
 रत्नवर्षे, प्रीत्ययन्तं साधकं मदविजलम् ॥
 माणिक्यसुकुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
 अस्य पुरश्चरयं चतुर्लक्षजपः ॥ * ॥ अपि च ।
 “शक्तिरुहं निर्जं वीजं महागणपतिं वदेत् ।
 डेऽन्तममिषवधूपीक्तो मन्तोऽयं द्वादशक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “सुक्तामौर्गं मदगजसुखं चक्रचूडं चिन्तेत्
 हस्तैः खीयेद्दधतमरविन्दुङ्कुशौ रत्नकुम्भम् ।
 अङ्गुल्यायाः सरसिचरुचैस्सङ्गुजालस्त्रिपाद्यै-
 र्दया धोनौ विनिहितकरं रत्नमौर्गं
 भजामि ॥”
 अस्य पुरश्चरयं लक्षजपः ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “शक्तिरुहं निर्जं वीजं वशमानय तद्वयम् ।
 ताराद्यो मन्तुरास्त्रातो रत्नसंख्याचरान्वितः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “हस्तौ विभ्रतमिच्छुदकवरदौ पाशाङ्कुशौ पुष्कर-
 सृष्टश्चप्रमदावराङ्गमनयाश्लिष्टं ध्वजायसुप्रा ।
 श्यामाश्रा विष्टतज्जया विनयनं चन्द्राङ्गुलं
 जवा-
 रत्तं हस्तिमुखं सरामि सततं भोगातिशोर्लं
 विष्टम् ॥”
 अस्य पुरश्चरयं लक्षजपः ॥ * ॥ अथ द्वैरम्ब-
 मन्त्रः । स च लकारश्चुतो गकारः सन्निष्कः
 प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निबन्धे ।
 “पश्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृदयान्तोऽयं द्वैरम्बमन्तुरीरितः ।
 चतुर्वर्षात्मको नृप्यां चतुर्वर्गोपकप्रदः ॥”

विनाश

अस्य ध्यानम् ।

“सुक्ताकाशमनोवक्रुत्तुस्त्वयच्छायेस्त्रिनेत्रा-
विते-
नांसाक्षेहरिवाहनं शशिशरं चैरन्वमकंप्रभम् ।
दमं दानमभीतिमोदकरदानं टङ्के शिरोऽन्वा-
लिकां
मालां सुहरमकुण्डं त्रिप्रखकं दोर्भिर्दधानं
भजे ॥”

अस्य पुरश्चर्यं त्रिलक्षसंख्यकजपः ॥३॥ मन्त्रा-
न्तरम् । मं चिप्रप्रवादानाय हृत् । तथा च
निबन्धे ।

“सर्वर्णको नेत्रयुतः पार्श्वो वङ्गासने स्थितः ।
प्रवादानाय हृत्कल्पः खड्गीकादो दशाक्षरः ॥”

अस्य ध्यानम् ।

“पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विधायां
दधत् खड्गुच्छाहितवीजपुरः ।
रक्तस्त्रिनेत्ररथोन्मुखी-
हारीश्रुजो हस्तिमुखोऽवतानः ॥”

अस्य पुरश्चर्यं लक्षजपः ॥ ३ ॥ अथ हरिद्रा-
गणेशमन्त्रः ।
“पञ्चान्तको धरासंख्यो विन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”

ध्यानम् ।
“हरिद्रामं चतुर्भ्यो हृद्धारिद्रवसनं विमुमु ।
पाशाङ्कुशधरं देव मोदकं दन्तमेव च ॥”

अस्य पुरश्चर्यं चतुर्लक्षजपः । इति तन्त्र-
सारः ॥ ३ ॥ (पीठस्थानविशेषः । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।
“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोप्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”

विगतो नायको यस्मिन् विग्रहे अनाये, त्रि ॥)
विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्याधि-
नीप ।) गरुडपत्नी । इति शब्दमाला ॥
विनायका, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
रुह + कः । स्त्रियां टाप् ।) त्रिपर्यंका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विनाशः, पुं, (विनश्नमिति । वि + नश् + घञ् ।)
विनश्नम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।
“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमवयस्यस्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”)
तत्पर्यायः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः ॥ कृष्ण-
३ । यथा, श्रीभागवते ।
“एषा घोरतमा सन्ध्या लोकाकृष्णदृकरौ
विभो ॥”

कृष्णद्विधयं विनाशे वर्तते । इति श्रीधर-
स्वामी ॥

विनाशकः, त्रि, विनाशकस्यै । विपूर्वकप्रधातो-
र्वाक(खुत्)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ६१ । ६ ।
“राजैव कर्त्ता भूतानां राजेव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्त्ता स्वादम्भमात्मा विना-
शकः ॥”)

विनिपा

विनाशी, [वि] चि, विनाशकरश्चोक्तः । विपूर्व-
नप्रधातोर्विन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । १०७ । ११ ।
“लोभमेको हि दृष्टान्ते ततोऽभयं मनन्तरम् ।
तौ चयययसंयुक्तावत्योव्यञ्ज विनाशिनौ ॥”
यथा च मनौ । १ । २७ ।
“अण्यो माचाविनाशिन्यो दशाह्वानान्नु याः
स्वताः ।
ताभिः साह्विमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥”)

विनाशोन्मुखः, त्रि, (विनाशाय पतनाय उन्मु-
खम् ।) पञ्चमः । इत्यमरः ॥ नाशीद्यत्वञ्च ॥
विनासकः, त्रि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
कन् इच्छञ्च ।) गतनाधिकः । इति जटाधरः ॥
विनाहः, पु (विशेषेण नष्टते अनेन । वि + नह
+ हलञ्च । ३ । ३ । १२९ । इति घञ् ॥)
कूपाननपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विनिचिन्नः, त्रि, विनिचिन्नाश्रयः । परिहृतः ।
विनिपूर्वकचिप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।
“पितुः कर्त्तव्ये येन विनिचिन्मो ऋतो-
रगः ॥”)

विनिगमना, स्त्री, एकतरपचपाणिनी युक्तिः ।
एकतरावधारया । यथा । उच्यते । एकदेशी-
पातस्यैव भूहिरग्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया
अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनं
विभागः । इति दायभागः ॥ उच्यते इति
भूहिरग्यादावुत्पन्नस्य एकदेशीपातस्य तत्तदं-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमसुकस्य नाव्य-
स्यैव्यवधारणरूपा तत्रमायाभावेन वैशेषिक-
व्यवहारः परस्परनैरपेक्षेण दानविक्रयादि-
लक्षणस्तदनर्हतया अव्यवस्थितस्य सतोऽप्यसत्-
कल्पस्य गुटिकापातादिना यज्जनं इदं असुक-
स्यैव्यवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकार्या
श्रीकृष्णतर्काङ्कहारः ॥

विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा मुद्रना यस्य ।)
उन्नीलितः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे ।
१ । ३४ ।
“विनिद्रोमाजनि प्रहस्यतो नलम् ॥”
तथा च सा ह्यवदप्यथे । १० परिच्छेदे ।
“उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव
दृष्टा विनिद्रा नलिनो न येन ॥”)

निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
२८ । २१ ।
“स्वल्पमात्वीनमवयं विनिद्रं राचसाधिपः ।
ततोऽनवीद्दृशयोवः कुम्भकर्त्तुं महावजम् ॥”)

विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रबोधः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ निद्रारहितत्वञ्च ॥
विनिपातः, पुं, (विशेषेण निपतनम् । वि + नि +
पत + घञ् ।) निपातः । देवादिद्यपनम् । इति
भेदिनी । ते, २१७ ॥ अवमानः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४६ ।

विनीतः

“मङ्गलाचारयुक्तानां विद्वज्ज प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुहुताश्चेव विनिपातो न विद्यते ॥”)
विनिमयः, पु, (वि + नि + मी + अच् ।) परि-
दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोहे गौ स यज्ञाय शस्त्राय मयवा दिवम् ।
सम्पद्भिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनदयम् ॥”)
वत्सकः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
“विक्रयेर्गौ विनिमयेर्देवा गोमांसखादके ।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्व्याद्वेषे साचादधो भवेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतमोहिलवचनम् ॥

विनियोगः, पुं, (वि + नि + युञ् + घञ् ।) फले
अपेक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विनियोजनम् ॥
यथा,—
“अनेनेदनु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

(यथा, सन्ध्याविधौ ।
“ॐकारस्य ब्रह्मण्डविर्गायत्रीच्छन्दः सविता
देवता प्राणायामे विनियोगः ॥”)

विनियोजितः, त्रि, विनिजुक्तः । विनिपूर्वकान्त-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विनिधूतः, त्रि, (वि + नि + धू + क्तः ।) दुरव-
स्थया चलितः । यथा,—
“ततो देवा विनिधूता भ्रष्टराव्याः परा-
जिताः ।
हृत्वाधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निरा-
कृताः ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

विनिर्भयः, पुं, (विशेषेण निर्नास्ति भयं यस्य ।)
साध्यागणविशेषः । यथा,—
“मनो मन्ता तथा शानो नरो यानश्च वीर्य-
वान् ।
विनिर्भयो नयश्चैव हंसो नारायणो वृषः ।
प्रसुच्येति समाख्याताः साध्याः द्वादश
पौत्रिकाः ॥”
इति बह्विपुराणे काश्यपियवर्षः ॥
भयरहितञ्च ॥

विनिर्भोकः, पु, अतिरेकः । यथा । दिवाकरवार-
विनिर्भोके तु गगः । इति वृद्धाप्रकरणे ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ (विगतो निर्भोको यस्य इति विग्रहे
सुक्तकण्ठके, त्रि ॥)

विनिर्वृत्तः, त्रि, समानः । निष्पन्नः । विनिर्-
पूर्वककृतधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विनिवृत्तः, त्रि, निवृत्तिविशिष्टः । चान्तः ।
निरस्तः । विनिपूर्वककृतधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।
“निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनिष्ठा विनिवृत्तकामाः ॥”)

विनिहृतः, त्रि, विनष्टः । विनिपूर्वककहनधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विनीतः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) विनयात्तितः ।
विनयः शास्त्रतः संस्कारः इन्द्रियमोहा ॥

विनोदः

विन्दः

विन्ध्य

तत्पर्यायः । निम्नतः २ प्रथितः ३ । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, रघुवंशे । १४ । ७५ ।
“तपस्विधर्मं विनीतसत्त्वं
तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)
जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारः ।
“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवैश्र-
वान् ॥”)
अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७ । ११० । ५५ ।
“विनीतशल्यांसुरगांश्चतुरो हेममालिनः ॥”)
द्वन्द्वः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥ चिन्मः ।
इत्यजयपालः ॥ अतद्वयः । इति स्मृतिः ॥
(अतुल्यतः । यथा, मनो । ६ । ४१ ।
“तस्याज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)
विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुवह्वान् ।
तत्पर्यायः । साधुवाही २ । इत्यमरः । सुदु-
वाहनशूलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १२० । ५६ ।
“तांरुदा रूपावर्षामान् विनीतान् प्रौढ-
गामिनः ॥”)
वञ्चिन् । इति मेदिनी । ते, १५४ ॥ दमनकवृक्षः ।
(अस्य पर्यायो यथा,—
“उक्तो दमनको दान्तो सुविपुलस्तपोधनः ।
गन्धोक्तो ब्रह्मजटो विनीतः फलपञ्चकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शिक्षितवृषभादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विनीतकं, स्त्री पुं, वैनीतकम् । परस्परान्वाहनम् ।
इत्यमरटीकायां रावसुकुटः ॥
विनीयः, पुं, (वि + नी + “विपूयविनीयजिह्वेति ।”
३ । १ । ११७ । क्यप् प्रत्ययेन निपातितः ।)
कस्तुरः । इति सुश्रुतबोध्याकरणात् ॥ (यथा,—
“टुक्कातुशुक्लसुलाभतया विनीयः ।”
इति वैद्यकचक्रपाथिचर्ये वातव्याधौ एजा-
तेषु) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विनेता, [ङ] यु, (वि + नी + ङच् ।) राजा ।
आदेशके, चि । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥
(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।
“तेनास लोकः पिङ्गमान् विवेजा ॥”
गुरुः । शिक्षकः । यथा, महाभारते । ११ । २६ ।
“अञ्जनस्य विनेतारमाचार्यं साद्यकेस्तथा ।
तं पश्य पतितं क्षीयं कुख्यातं द्विजसत्तमम् ॥”
यथाच रघुवंशे । ८ । ६१ ।
“स तथेति विनेतुर्द्वारभतेः
प्रतिशब्दवचो विससञ्जं तुमिम् ॥”)
विनेयः, चि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-
नीघातोर्बेप्रत्ययेन निष्पन्नः । दक्षणीयः । यथा,
“स्योतिस्त्रानं तयोत्पत्तमविदित्वा तु ये वृणाम् ।
आवयन्त्यथेकीमेन विनेयास्तेऽपि यन्नतः ॥”
विनेयाः दक्षणीयाः । इति श्योतिसास्त्रम् ॥
विनोदः, पुं, (वि + नुद् + ञच् ।) कौतूहलम् ।
इति ङणानुसङ्गः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । १२५ ।
“वाद्यते तच्च नैकव्यान् सञ्चं स मगधेश्वरः ।

तत्रच रक्षाहेतोश्च विनोदाद्यतनस्य ताम् ॥”)
क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । २४ ।
“नेतावता अग्निधितेवैत विश्वभर-
त्सेनः सतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”
अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ॥
“विनोदमिच्छन्प्रथ दूर्पलक्नो
दृश्येन कण्डाच्छिद्यैः समं पुनः ॥”
प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।
“काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
असनेन च स्रक्ष्णां निद्रया कलहेन वा ॥”)
आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा । नायको
नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्य-
देशे खदलियापादं वामपादं वा नायिकामध्य-
देशे निधाय वक्षसि वक्षः ओष्ठे ओष्ठं दत्त्वा
यदास्त्रिधित तत् । इति कामशास्त्रम् ॥ राज-
गृहविशेषः । यथा,—
“दीर्घं त्रयो राजहस्ताः प्रवरं द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव दाराण्यं त्रिंशन् कौस्तुभं भवेत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
“द्वादशैते गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमन्यतः ।
सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो गान्धीमुखस्त्रया ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति भविष्योत्तरपुराणम् ॥
वि(वि)न्दः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकाटुः ।)
जलकण्ठा । तत्पर्यायः । पृषत् २ प्रयतः ३
विपुट् ४ । इत्यमरः ॥ पृषन्ति ५ विडट् ६ । इति
तङ्ग्रीका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
“जलविन्दप्रपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वेषां स्वस्थ धर्मस्य च धनस्य च ॥”)
दन्तचतविशेषः । भुवोर्मध्यम् । रूपकार्य-
प्रकृतिः । इति मेदिनी । दे, १०-११ । अतुल्यारः ।
यथा । “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णां क्रमाद्भवी संश्रौ
स्तः ।” इति सुश्रुतबोध्याकरणात् ॥ अपि च ।
“शिवो बह्विसमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः ।
एकाक्षरो महात्मन्ः श्रीरुच्यस्य प्रकीर्त्तितः ॥”
इति रुच्यकवचम् ॥
विन्दुत्पत्तिर्धिया,—
“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आवीच्छक्तिसन्तो नादो नादाद्विन्दुससङ्गवः ॥”
इति चारदातिलके १ पटलः ॥
अपि च ।
“आसीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः ससङ्गवा ।
नादरूपा मष्टेशानौ चिद्रूपा परमा कला ॥
नादाश्चैव ससुप्ततः अर्द्धविन्दुर्महेश्वरि ।
साहचरितयविन्दुभ्यो भुजङ्गो कुलकुण्डली ॥”
इति ज्ञानिकातन्त्रे १ पटलः ॥
“विन्दुर्नादो बीजमिति वक्ष्ये मेदाः समीरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ॥
समवायः समास्त्रातः सञ्जागमविशारदैः ॥”
इति चारदातिलकः ॥

अन्यत्र ।
“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्वात्मकं स्मृतम् ।
तयोर्वीगे भवेदाहस्ताभ्यो जातास्त्रिपास्तयः ॥”
इति क्रियासारः ॥
वि(वि)न्दुः, चि, (विति तच्छीलः । विद्वान्ना +
“विन्दुरिच्छुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपत्वयो
सुभागमश्च निपात्यते ।) ज्ञाना । इत्यमरः ॥
दाता । इत्यजयपालः ॥ वेदितव्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वि(वि)न्दुचिचकः, पुं, (विन्दुमिच्छिद्विशेषे चिचकः
इव ।) मगधैदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दुर्नां जालम् ।) हस्ति-
शुल्कोपरविषिचिचिन्दुसम्बद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दुर्नां जालकम् ।)
गजस्य मुखदिशो विन्दुसम्बद्धः । तत्पर्यायः ।
पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव
पद्मौ हस्तौति भरतः ॥
वि(वि)न्दुतलः, पुं, (विन्दुश्चिह्नं तलं यस्य ।)
अक्षः । इति हारावली ॥ तुरङ्गकः । यथा,—
“विन्दुतलः पुमान् शारिफले च तुरङ्गके ॥”
इति परमार्थवादी मेदिनी ॥
वि(वि)न्दुपत्रः, पुं, (विन्दुः पत्रे यस्य ।) भूर्यट्टकः ।
इति रत्नमाला ॥
वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविशिष्टा रेखा यत्र ।
कन्) पञ्चभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भं
सन्तानोत्पत्तिकारकस्युक्तपातदिसम् । इति
ज्योतिषम् ॥
वि(वि)न्दुवरः, [सु] स्त्री, (विन्दुनामकं सरः ।)
सरोवरविशेषः । यथा,—
“अभ्युत्तरेण केलावर्षिन् सर्वैर्धधि गिरिम् ।
गौरस्यु पञ्चतश्रेष्ठं हरितालमधं प्रति ॥
हिरण्यशङ्खः सुमहान् दिव्यौषधिमयो
गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनसन्निभम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
गङ्गार्थं स तु राजविश्रवास बहुलाः समाः ॥
दिव्यं घास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोषपरिभुताः ।
तत्र विपथगा देवो प्रथमस्य प्रतिष्ठिता ॥
धोमपादात् प्रकृता सा सप्रभा प्रतिभव्यते ।
युषा मन्थमयास्तत्र चितयश्च हिरण्ययाः ॥
तत्रैजा क्रतुभिः सिद्धः प्रकृतः सुरगणैः सच ।
दिव्यश्लयापथस्तत्र नक्षत्राणाम् मङ्गलम् ॥
दृश्यते भास्वरा रात्रौ देवो विपथगा तु सा ।
अन्तरीक्षं दिवस्येव भावयित्वा भुवं गताः ॥
भवस्य स्वाङ्गे पतिता संरुहा योगमायया ।
तस्या ये विन्दवः कैपित् त्रुम्बायाः पतिता
सुवि ।
अतस्तु तैर्विन्दुसरो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”
इति भास्वरे । १२० । २७-२९ ॥
विन्ध्यपत्नी, स्त्री, ज्वरापहृता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैश्वदेवा इति भावा ॥

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विन्ध्यः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनौ । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राक्विनश्रवा-
इपि ।

प्रब्रगेव प्रयगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”
व्याधः । इति मेदिनी । विन्ध्यपर्वतस्य निम्न-
शृङ्गलकारणम् । यथा,—

नारद उवाच ।

“किमर्थमग्निं भगवानगस्थ-
त्तं निम्नशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
कस्मै कृते केन च कारणेन
नक्षददस्वाखिलसत्त्ववृत्ते ॥

पुनस्तथ उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिक्रूरुहा गगनेचरस्य ।
रविस्ततः कुम्भभव संमोद्य
ह्योमावसाने वचनं वभाषे ॥
समागतोऽहश्च दिवर्षभ त्वं
कुरुत्व मय्युद्धरणं सुनीन्द्र ।
ददस्व दानं मम यत्ननोषितं
चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्दृतः ॥

इत्थं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोमि
श्रुत्वा तदा कलसचो वचनं वभाषे ।
दानं ददामि तव यत्ननसा त्वभोष्टं
नार्थं प्रयाति विसृजो मम कश्चिदेव ॥

श्रुत्वा वचोऽन्वतमयं कलसोद्भवस्य
प्राह प्रभुः करपुटं प्रणिधाय स्तुष्टुं ।
एषोऽप्य मे गिरिवरः प्रखण्डि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्य ॥
इति रविवचनादुवाच कुम्भकक्षा
कृतमिति तद्दि मया हि नीचशृङ्गम् ।
तव किरणचित्तो भविष्यतीति महीप्रो
मम हि शरयसमागतस्य का यथा ते ॥

इत्येवमुक्त्वा कलसोद्भवस्तु
सूयंश्च संस्तुय विनम्य भक्त्वा ।
जगाम संत्यज्य हि दृष्टकं हि
विन्ध्याचलं शृङ्गवपुमैर्हृषिः ॥
गत्वा वचः प्राह सुनिर्महोर्षं
यास्य महानौषधं सुपुण्यम् ।
वृद्धोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोऽं
तस्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु वयः ।
इत्येवमुक्तो सुनिवपमेन
स नीचशृङ्गस्त्वभवन् महीप्रः ।
समाक्रमन्वापि महर्षिसुख्यः
प्रोक्षन् विन्ध्यं द्विज आह यैः ॥
यावन्न भूयो निजमात्रजामि
महाश्रमं धीतवयुः स्तुतीषां ।
त्वया न तावत्सिद्धं बह्विंशत्यं
न चैतु श्रपिष्येऽहमवज्ञया ते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
द्विषं व यामो वद्वान्तरौचम् ॥

विन्ध्याव

आक्रम्य तस्यौ स हि तां तदाश्रां
काले ब्रह्मात्म्यं यदा सुनीन्द्र ॥
तत्राश्रमं रम्यतरं हि कृत्वा
संशुद्धजान्नदतोरणान्मम् ।
तत्राथ निःशिय विदर्भपुत्रीं
स्वमाश्रमं सौम्यसुपाजगाम ॥
कृतावृतौ कार्यपरो ह्यगस्थो
निष्ठं तदा स्वाश्रममावसन् सः ।
श्रीपञ्च कालं स हि दृष्टकस्य-
स्तपश्चचारामितकान्तिमान्मुनिः ॥
विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं
वृष्टिं न यात्वेव भयात्सहर्षः ।
नासौ निवृत्तेऽभिमतिं निधाय
स संस्थितो नीचतराग्रशृङ्गः ॥
एवं त्वगस्थेन महाचलेन्द्रः
स नीचशृङ्गो हि कृतो महर्षेः ।
तस्योर्हृष्टस्य सुनिर्षस्तुता सा
दुर्गा स्थिता दानवप्रासनाथी ॥
देवाश्च सिन्धुश्च महोरगाश्च
विद्याधराभूतगणाश्च सर्वे ।
सर्वाःसरोभिः सहितान् दिवानिष्टं
कात्यायनीं तस्युरपेतश्रीकाः ॥”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १८ अध्यायः ॥
“आर्थावर्तैः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यं हि समागयोः”
इत्यमरः ॥

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मनुस्यसुकृ पतिवो
भवेन् ॥”
इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्य कूटं माया कैतवं वा यस्य ।
आजेन तस्यावनतीकरणादस्य तथात्वम् ।)
अगस्थसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विन्ध्यवासी, [न] पुं, (विन्ध्ये वसतीति । वस +
शनिः ।) आडसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्ये वसतीति । वसु + शनिः ।
ततस्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“सहसाचोऽपि तां शृङ्ग विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।
तत्र गत्वा तथोवाच तिष्ठस्वाच्च महावने ॥
पूज्यमाना सुरैर्नान्ना खाता त्वं विन्ध्यवासिनी ॥
तत्र स्थाप्य हरिदेवीं दत्त्वा र्षिंहश्च वाहनम् ।
भवामरारिहन्तीति स्तुत्या खर्गमवाप्नुयात् ॥”
इति वामने ५१ अध्यायः ॥ ॥

अन्धश्च देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“विन्ध्येऽवतीर्य देवाश्च कृतो घोरो महाभटः ।
अद्यापि तत्र सावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ॥”
विन्ध्यस्यः, पुं, (विन्ध्ये विन्ध्यपर्वते तिष्ठतीति । स्या
+ कः ।) आडसुनिः । इति जटाधरः ॥
विन्ध्या, स्त्री, जवकीशृङ्गः । इति मेदिनी । कुट्टिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ एकापि इति भाषा ।
विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । बाह्यराजमाता ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० ।
१७ ।
“विन्ध्यावली तदागम्य पत्नीजाजकमासिनी ॥”

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) वास-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) वास-
राजः । इति जटाधरः ॥

विमः, त्रि, (विद् + क्तः । “बुद्विदेति ।” ८ । ५६ ।
नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥
ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विन्ध्यसः, त्रि, (वि + नि + अय + क्तः ।) कृत-
विन्ध्यासः । यथा,—

“सद्दन्वया गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां
आपिका
सत्सामान्यविशेषनिव्यमितिता भावप्रकर्षो-
ज्वला ।
विश्वोर्वचसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तसुक्ता-
वली
विन्ध्यास्ता मनसो सुदं वितवृतां सद्दुक्तिरेषा
चिरम् ॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

विन्ध्याकः, पुं, (वि + नि + अय + क्त + घञ् ।) विद्-
वृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्वातियान् इति
भाषा ॥

विन्ध्यासः, पुं, (वि + नि + अय + घञ् ।) स्याप-
नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्थवे । वैश्वे तु ।
“एकेकवर्गसुचार्ये मन्नाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्ध्यास आन्तर परिकीर्तितः ॥”
अपि च ।

“स्योमायन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुवैन्दुवर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्गविन्ध्यासः क्रमाडुक्तो मनोविभिः ॥”
इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥

अन्धश्च ।
“यद्वैपु मखिविन्ध्यावो विज्ञेयो न च दृष्टवत् ।
विशुद्धहरीकरन्यायो विधेयः सद्गोपरि ।
तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मही-
धुजाम् ॥”
इति युक्तिरूपतरः ॥

क्लिप्तः ।
“तया कवितया किंवा तथा ववितया च क्विम् ।
पदविन्ध्यासमाजेष यथा नापहृतं मनः ॥”
इत्युद्धटः ॥

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०
सक०-सेट् ।) क, वैपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५३ । ५४ ।
“तत्र वंशा विमन्थन्नां विपक्षः पक्ष एव च ।
पुत्राणां हि तयो राज्ञो भविता विपक्षो
महान् ॥”

यथा च रघुवंशे । १७ । ७५ ।
“रन्दोरगतयः पश्ये सूर्यस्य क्लृप्तदेऽश्रवः ।
शुभाक्षस्य विपक्षेऽपि युधिनी वैभिरैऽन्त-
रम् ॥”
न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-
परिच्छेदे । ७३ ।

विपयी

विपरी

विपाकः

“यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः।”
 “सपक्षविपक्षवृत्तः साधारणः। सपक्षः
 साध्यावान्। विपक्षः साध्याभाववान्” इति
 सुक्तावली ॥ विकल्पः पक्षः। उक्ताकारणम्।
 यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३५। ४।
 “प्रतिभूः शुक्रो विपक्षे दण्डः शृङ्गारसंकथा
 गुरुषु ॥”

विगत. पक्षो यस्य। पक्षश्चिन्, त्रि ॥
 विपक्षिका, स्त्री, (वि + पक्षि विस्तारे + खलु।
 स्त्रियां टाप् अत इत्वच्।) वीणा। इति
 शब्दरत्नावली ॥
 विपक्षी, स्त्री, (वि + पक्ष + अच्। स्त्रियां गौरा-
 द्विवात् ङीष्।) वीणा। इत्यमरः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे। ४८। २०।

“अहं स्त्रीद्विजानामि तन्नीमङ्गारलक्षणेः।
 इत्युक्त्वा गुरुशर्मणाङ्गारो विपक्षो सुमोच सः ॥”
 कैलः। इति मेदिनी। षे, १७ ॥
 विपक्षः, पु, (वि + पक्ष अवहारे + घञ्। संज्ञा-
 पूर्वकत्वात् न टङिः।) विक्रयः। इत्यमरः ॥
 (यथा, मग्नौ। ३। १५२।
 “विपक्षेन च जीवन्तो वञ्चिताः स्युर्हृष्यकथयोः ॥”
 विश्वेश्वर पश्यतेऽस्मिन्निति। विपक्षिः। यथा,
 महाभारते। १२। ६६। ५३।

“विशालान् राजमार्गान् कारयेत् नराधिपः।
 प्रपञ्च विपक्षं चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥”
 विपक्षिः, पु स्त्री, (विपक्षयतेऽस्मिन्निति। वि +
 पक्ष + “सञ्घातुभ्य इत् ॥” उणा० ४। ११७।
 इति इत् ॥) पश्यविक्रयशाला। इति हला-
 युधः ॥ ङङ्। इत्यथे। विक्रयार्थेपचारित-
 नानात्रयायां वक्ष्यग्वीथ्यां वाक्षियाविथी
 इति वाकार इति च ख्यातायामिति कैचित्तु।
 ङङ्मसङ्गः। इति कैचित्तु। ङङ्मसङ्गस्य-
 विक्रयव्रीथी। इति कैचित्तु। इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः। पश्यव्रीथिका २। इत्यमरः ॥
 तत्पर्यायः ३ पश्यव्रीथी ४ पश्यम् ५। इति
 रभवः ॥ निघण्टो ६ वक्षिकूपथम् ७। इत्यमर-
 दत्तः ॥ विपक्षम् ८ वीथी ९। इति कोषः ॥

“निघण्टो विपक्षिः पश्यव्रीथिका त्वापिख्यथा।
 पश्यविक्रयशालायां भवेद्वैतवत्तुयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 “विपक्षिः पश्यव्रीथ्याश्च भवेदापश्यपश्ययोः।”
 इति मेदिनी। षे, ७८ ॥
 (यथा, महाभारते। ६। ३५। ३०।
 “विपक्ष्यापश्यपक्ष्यानां नावाजनशतैर्जुतः ॥”
 वाखिण्डम्। यथा, मग्नौ। १०। ११६ ॥
 “विद्या शिखरं ऋतिः सेवा गौरवञ्च विपक्षिः
 क्लवः।
 ऋतिर्भैरवञ्च कुचीदृक् दृग् जीवन्वैतवः ॥”

विपक्षी, [वृ] पुं, (विपक्षः विक्रयोऽस्यास्त्रीति।
 विपक्ष + इनिः।) वक्षिक्। इति जटाधरः ॥
 (यथा, शिशुपालवने। ५। २४।
 “पूर्वापया विपक्षिनो विपक्षीत्सिन्धुः ॥”

विपयी, स्त्री, (विपयि + वा ङीष्।) ङङ्। इति
 द्विरूपकोषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २०। ६५।
 “यथौ भोजनमन्वयार्थं विपयीमासकलकः ॥”)
 विपत्तिः, स्त्री, (वि + पद् + क्तिन्।) व्यापत्।
 विपत्। इत्यमरः ॥ यातना। इति मेदिनी।
 ति, १५६। यथा,—
 श्रुगुणवाच ॥

“श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मारोहीर्लक्ष्मणं श्रेष्ठ।
 न कातरो हि गीतिज्ञो विपत्तौ च कदाचन ॥
 सम्यत्तिष्ठां विपत्तिष्ठां नश्वरा खड्गरूपिणी।
 पूर्वैखकम्पायत्ता च स्वयं कर्मा तयोरपि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 विनाशः। यथा,—
 “यस्मिन् राशिमते भानौ विपत्तिं यान्ति
 मानवाः।
 तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिच्छदानोदकक्रिया ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥

विपद्यः, पुं, (विरहः प्रत्याः। “ऋक्पूरव्यूःपथा-
 मानश्चे” ५। ४। ७४। इत्यकारप्रत्ययः।)
 निन्दितपथः। तत्पर्यायः। अश्वः २ दुराश्वः ३
 कदम्बा ४ कापथः ५। इत्यमरः ॥ ऊपथः ६
 असत्यपथः ७ कुम्भितवर्ग ८। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, महाभारते। १२। ३५८। ११।
 “सत्वयं कथसुतखण्डे यास्यामि विपद्यं वद ॥”)
 विपद्युः, स्त्री, (वि + पद् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप्।)
 विपद्युः। इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “कैवर्त्तकं शक्रात् सफरशुतोऽपि
 जाले पुनर्निपतितः सफरो विपाकः।
 देवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन
 वामे विधौ वद कथं विपदां निरुत्तिः ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 यथा च भागवते। १। ६। १५।
 “यत्र धमेसुतो राजा गदापाण्ड्वृकोदरः।
 कृष्णोऽस्त्री मास्त्विं चापं सुञ्जतु क्षणस्ततो
 विपद्युः ॥”)

विपदा, स्त्री, (विपद् + भायुरिति हलन्तानां
 टाप्।) विपत्। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 विपदा, त्रि, (वि + पद् + क्तः।) विपदाक्रान्तः।
 इति मेदिनी। ने, १३४। नङ्। इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 विपदा, पुं, सर्पः। इति मेदिनी। ने, १३४ ॥
 विपरीतः, त्रि, (वि + परि + इ + क्तः।) विप-
 र्थयः। उलूटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः।
 प्रतिवयः २ प्रतिबुद्धः २ अपसव्यः ४ अपटुः
 ५ विलोमकः ६। इति जटाधरः ॥ प्रसव्यम्
 ७ पराचीनम् ८ प्रतीपम् ९। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथाच शङ्करद्विषयके।
 “मनो जातः कण्डुशरी विपरीतानि भाषसे।
 सर्वं त्रयोपि पिडवत् लघो जातः कण्डुसुम् ॥”
 मुक्कुटुः। यथा, रामायणे। ६। १७। १५।
 “स च न प्रतिजयाह रावणः कालचोदितः।
 उच्यमानं द्वितं वार्कं विपरीत इवौषधम् ॥”)

योऽशरतिवत्त्वान्तगतदशमवन्धः। यथा,—
 “पादमेकस्वरौ ज्ञत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम्।
 नारोह्य रमते कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 अपि च।
 “पादमेकस्वरौ ज्ञत्वा द्वितीयं स्वस्वसंस्थितम्।
 कामिन्याः कामयेत् कामी बन्धः स्थाद्विपरी-
 तकः ॥”
 इति स्मरद्वैपिका ॥

विपरीता, स्त्री, कातुकी। इति धनञ्जयः ॥
 विपर्यक्तः, पुं, (विप्रश्रुति पर्याणि यस्य।) पक्षाश्र-
 ट्वाः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यरहिते, त्रि ॥)
 विपर्ययः, पु, (वि + परि + इ + “एरच्”।
 इत्यच्।) अतिक्रमः। तत्पर्यायः। अत्यायः २
 विपर्यायः ३ अत्ययः ४। इत्यमरः ॥ विपर्यायः
 ५। इति भरतः ॥ (यथा, भागवते। १०।
 ५। ५०।
 “विपर्ययो वा किं न स्थाद्गतिर्घातुर्दुःखया।
 उपस्थितो निवर्त्तत निरुधः पुनरापतेत् ॥”
 सांख्यनये विपर्ययाः पक्षः। ते च सांख्यकारि-
 कायां ऋषयाः ॥)

विपर्यायः, पु, (विगतः पर्यायो यस्य। यद्वा,
 वि + परि + इ + घञ्।) विपरीतमयनम्।
 अन्यस्थान्यरूपप्रद्वयम्। इति भरतः ॥
 “विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयित्तयोः ॥”
 इति कुलाचार्यकारिका ॥

विपर्यायः, पुं, (वि + परि + अच् + घञ्।) विप-
 र्थयः। इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते। २।
 “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
 विपर्यासं यातो घनविरक्तभावः क्षितिरवहाम्।
 बहोर्दुष्टं कालादपरमिव सत्ये वनमिदं
 निवेश्य शैलानां तदिदमिति बुद्धिं त्रपयति ॥”
 अप्रमात्मकबुद्धिभेदः। यथा, भाषापरिच्छेदे।
 “तच्छूयते तन्मतिर्यास्यादप्रमा सा निरूपिता।
 तत्पक्षो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः।
 आद्यो देहे ज्ञातुडुद्धिः श्रद्धादौ पीतता-
 मतिः ॥”

“आद्यो विपर्यासः ॥” इति सुक्तावली ॥
 विपर्य, त्रि, (वि + पू + “अचो यत् ॥” इति
 यत्।) शीघ्रनीयम्। विपूर्वपृषातोर्ब्रह्मथेन
 निष्पन्नम् ॥
 विपर्यो, [वृ] पुं, बुद्धभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥
 विपश्चित्, त्रि, (विश्वेसं पश्यति विप्रज्ञत् चेतति
 चिनोति चिन्तयति वा। ष्टोदरादित्वात्
 चाद्युः।) पश्चितः। इत्यमरः ॥ (यथा, मग्नौ।
 ७। ५८ ॥
 “सर्वेषाम्बु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चित् ॥”)

विपाका, पुं, (वि + पच + भावे कर्त्तव्ये वा घञ्।)
 पचनम्। (यथा, भागवते। ५। १६। २०।
 “तावद्भयोरपि दोषवोर्या ऋत्तिका तत्रसेनाह-
 विध्वमाना वायुर्कैवयोगविपाकेन सदाभर-
 लोकारभर्यं जाम्बूनदं नाम सुवर्धं भवति ॥”)

विपाकः

विपाशा

विपुला

खेदः । कर्मणो विसदकफलम् ॥ इति मेदिनी ॥
 (फलमात्रम् । यथा, भागवते ॥ १०।७१।१०।
 “जरासम्बनघः क्रथा भूयैर्थायीपकस्यगते ।
 प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥”
 चरमोक्त्यैः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । २ ।
 “सवै धिया योगविपाकानौत्रया
 ऋतुशुक्रोषे स्मुरितं तडित्प्रभम् ॥”
 परिणामः । दुर्गतिः । खाडुः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ जातिः । आयुः । भोगः । इति
 कुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ (कर्मफलरूपस्यैव विपा-
 कस्य चैविध्यम् । यथाच पातञ्जले । २ । १३ ।
 “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥”
 “सनसु क्लेशेषु कर्मोपाशयो विपाकारम्भी भवति
 मोक्षेन्नक्षेत्राक्षरौऽपि । यथैव तुषावनङ्गाः
 प्रालिनखला दम्भबीजभावाः प्ररोहसमर्था
 भवन्ति नापनीततुषा दम्भबीजभावा वा । तथा
 क्लेशावनङ्गः कर्मोपाशयो विपाकारम्भी भवति
 नापनीतक्षेत्रेणप्रमंख्यानदम्भबीजभावा देति ।
 स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति ॥”
 इति तद्भाष्यम् ॥)
 “जाटरेयापिना योगात् यदुदेति रसान-
 रम् ।
 रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्तुतः ॥”
 इति सुश्रुतः ॥
 अपि च ।
 “मिष्टः कटुश्च मधुरमन्त्रोऽन्तं पच्यते रसः ।
 कटुतिक्तकषायार्थां पाकः स्यात् प्रायशः
 कटुः ॥”
 तथा च वाग्भटः ।
 “विधा रसानां पाकः स्यात् स्वाह्वत्कटुका-
 लकः ॥”
 प्रायः पदेन त्रीह्रिः खाडुरस्त्रविपाकः । श्रिवा
 कथाया मधुपाका । शुश्रूषी कटुकमधुरपाके-
 त्वादिः ॥ * ॥ अथ विपाकानां गुणाः ।
 “स्रग्भक्तमधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
 अन्वस्तु क्रूरते पित्तं वातस्त्रेक्ष्महापहः ।
 कटुः करोति पचनं कर्षं पित्तश्च नाशयेत् ।
 विशेष एव रसतो विपाकानां निर्दिशतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य विवरणम् ।
 “नेत्राहुरन्ध्रे । विपाकः प्रघानमिति कस्मात्
 सन्धुदमिथ्याविपाकत्वादिह सन्धुद्वयाख्यभ्रव-
 च्छान्ति सन्धुदमिथ्याविपाकानि गुण्य दीर्घं वा
 जनयन्ति । तत्राहुरन्ध्रे प्रतिरक्षं पाक इति ।
 केचिन्नविधिमिच्छन्ति मधुरमन्तं कटुकश्चेति
 तनु न सन्धुद भूतगुणादागमात्तान्त्रो विपाको
 नास्ति पित्तं हि विदग्धसम्बतानुपेक्ष्यनेमन्ध-
 त्वात् । यद्वैवं लवणोऽप्यन्धः पाको भविष्यति
 स्रग्भ्राह्मिदिहम्भो लवणतासुपैति मधुरो मधुर-
 खात्कोऽन्वस्यैवं सर्वैर्वामिति । केचिदाहुं स्रग्भ्रा-
 चोपदिशन्ति यथा तावत् खोरं स्यात्कीमत-
 मभिमानं मधुरमेवखात्तथा शास्त्रियसुहृदादयः

प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकावेऽपि न परिब्रजन्ति
 तद्वदिति ॥
 “किञ्चिद्वचविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
 वा ॥”
 इति सुश्रुते स्तनस्थाने ४० अः ॥
 विपाट् [श्र] खौ, विपाशाजदौ । इत्यमरः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । १ ।
 “गावेव युद्धे मानरा रिह्याये
 विपाट्कुतुबी पयसा जवेते ॥”
 “विपाट् ब्रूलविपाटानात् विपाशानात् प्रसप्त-
 मरणीकृततमोद्वतेर्भ्रूयैर्वैप्रिहस्य पाशा अस्त्रां
 यपास्यन्त विमोचनादा विपाट् । शतुद्री युधिप्रं
 तुना तुमेव इवति गच्छतीति शतुद्री एत-
 न्नागके नयौ ॥ प्रजवेते ससुप्रं प्रति शीघ्रं
 गच्छतः । * * * विपाट् पटगतौ । पशुवाघन-
 स्यर्शनयोरितिवा ग्यन्तावेतौ विपुल्वैं शकारस्य
 त्रञ्चादिना षत्वम् ॥” इति तद्भाष्ये षाययः ॥)
 विपा(ट)टः, पुं, वागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । २७० । १७ ।
 “एकैकेन विपाटेन जग्म माद्रवतीसुतः ॥”
 खौ, दुर्गमराजभाष्ये । यथा, मार्कण्डेये ।
 ७५ । ४६ ।
 “विपाटां नन्दिनीषेव वैशि भार्यां गृहे
 ह्विच ॥”
 विपादिका, खौ, पादस्फोटः । इत्यमरः ॥ (यथा
 राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १३७ ।
 “हिनोपानन कथावन्धे शतं चर्मकृतेऽपितम् ।
 विपादिकाकृते दास्या नीतं पञ्चाशतो वृतम् ॥”
 “वैपादिकं पाण्डिपादे स्मृटनं तीव्रवेदनम् ।
 कण्डुमद्भिः सरागेषु गच्छेरलसकं पितम् ॥”
 विपादिका वातस्त्रेक्ष्मोद्वा । इति साधवकरः ॥
 अयं कुष्ठरोगः ॥ (अस्या लक्षणम् । यथा,—
 “कण्डुमती दाहुरजोपपन्ना
 विपादिका पादगतयेवमेव ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने पक्षमेऽध्याये ॥)
 प्रक्षेपिका । इति शब्दमाला ॥ * ॥
 विपाशा, खौ, (पाशं विमोचयतीति । पाश +
 “सखापपाशेति ।” ३।१।२५ । विमोचने णिच् ।
 ततः पचाद्यच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥
 पुत्रशीकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्टं
 पाशच्छेदात् विपाशितवती विश्लक्षपाशं कृत
 वतीति विपाशा णिः कस्यादेरिति पाशं
 विमोचयति इत्यर्थे णिः पचादित्वाद् न् अप् ।
 एवं किपि विपाट् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥
 (यथा, हरिवंशे । १६६ । २० ।
 “इरावती विपाशाच वरयुसुना तथा ॥”)
 तस्या लक्षणयाः ।
 “श्रतत्रोर्विपाशाशुचः सिन्धुनद्याः
 सुप्रोतं लघु खाडु सन्ध्यामघनम् ।
 जलं निर्मलं दूरीपनं पाचनश्च
 प्रदत्तं बलं बुद्धिमेवायुषश्च ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या नामनिर्णयादि विशेषविवरणं महा-
 भारते । १ । १७८ । अध्याये दृढयम् ॥ अस्या-
 स्त्रीरे पीठस्थाने अमोवाचीदेवी वर्तते । यथा,
 देवीभागवते । ७ । ३० । ६५ ।
 “विपाशायाममोवाची पाटला पुष्पवर्द्धने ॥”
 तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्तिरपि वर्तते ।
 यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये ।
 “यशस्करं विपाशायां मादिश्रद्धां हुताश-
 नम् ॥”
 विगतः पाशो यस्य ।) पाशवर्द्धने, चि । इति
 धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३।१३०।६।
 “अत्र वै पुत्रश्रीनेन वशिष्ठो भगवात्कृतः ॥
 ब्रह्मात्मानं निपतितो विपाशः पुनरकृतः ॥”
 पाशाच्छहीने च चि ॥ यथा, हरिवंशे । ४७ ।
 ४८ ।
 “निर्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो ऋधे ॥”
 विपिनं, खौ, (वेपन्ते जना यज्जेति । “वेपितुस्त्रो-
 ह्न्स्यञ्च ॥” उणा० २ । ५२ । इवन् । इत्स्व-
 ल्वच् ।) वनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महानाटकैः ।
 “यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
 यच्चेतसा न गच्छितं तदिह्यासुपैति ।
 श्रतभंवाभि वसुधाधिपचक्रवर्ती
 सोऽहं ब्रजामि विपिने कटिलस्तपस्वी ॥”
 भीतिप्रदे, चि । यथा, भागवते । ६।१५।२३।
 “स एकदा तु ऋगायां विचरन् विपिने वने ।
 यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥”
 विजने वने इत्यपि कचित् पाठः ॥)
 विपुला, चि, (विशेषेण पोषतीति । वि + पुल
 महत्त्वे + कः ।) दृष्टवत् । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “विपुलेन चागरशयस्य कुचिष्णा ॥”
 अगाधम् । इति मेदिनी । वे, १३२ ॥
 विपुलः, पु, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
 इति मेदिनी । वे, १३२ ॥ (अयं हि सुमेरो-
 र्ब्लिक्कम्भपर्वतनामान्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 २ । ३ । १७ ।
 “विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वोत्तरे स्तुतः ॥”
 आसिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्तते ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
 “विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयवाचले ॥”
 सुमेरुः । हिमाचलः । इति धरणिः ॥ (वसुदेव-
 पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४६ ।
 “बलं गदं वारणश्च दुर्मेदं विपुलं भुवम् ।
 वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीशुदपादयत् ॥”
 विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यज ।) इत्तुः ।
 इति केचित् ॥
 विपुला, खौ, (वि + पुल महत्त्वे + कः । ततस्त्रियां
 टाप् ।) पृथिवी । आर्षाच्छन्दोमेदः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्या लक्षणादियथा,—
 “पथ्या विपुला चपला सुखचपला चवन-
 चपला च ।
 गीतुपगौबुद्गीतय आर्षागीतिश्च नवधाया ॥

विप्रः

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं सकलज्योर्हयोर्भवति
पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनामो विपुलाभिति समा-
ख्याति ॥
युष्मं कतिकालखालहृतानां नास्त्युपहृतिर-
स्यापि ।
वीथेविपुला सुखे चैत् स्थात् गोविन्दाख्यमन्त्र-
कला ॥”
इति ऋन्दीमङ्गरी ॥
(विपुलपर्वतस्थादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । ३० । ६६ ॥)
विपुलास्रवा, स्त्री, (विपुलं रसं आस्रवतीति । आ-
+स्रु+अच् । टाप् ।) गृहकन्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विपुयः, पुं, (वि+पु+ “विपुयविनीयेति” ३ । १ ।
११७ । इति कर्मणि क्वबन्तनिपातः ।) सुहृत् ।
इति सुश्वेदीयशाक्यम् । यथा,—
“वासानां वल्क्ये सुहृद्विपुयैः क्तमेखलाम् ॥”
इति भट्टिः । ६। ६० ॥
विप्रः, पुं, (विप+ “अन्धेन्द्रायच्येति” उखा० २। २८।
निपातानान् प्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । विशेष्य प्रातिपूरयति षट् कर्मणि
विप्रः । प्रा ल्पूतो इत्यस्मात् षप्रत्ययः । किंवा ।
उद्यते धर्मवीजमत्र इति वपेर्नाञ्चैति रे
निपातनात् इत्यम् । इति भरतः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“लक्ष्मणा ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्याया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथाच मनौ । १ । ६४ ।
“उत्पातिदेव विप्रस्य स्वर्गधर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मोऽप्येतन्मो ब्रह्मभूयाय कथ्यते ॥”
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
११ । २६—२९ ।
“पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेभ्यु तानि च ॥
विप्रपादोदकस्निग्धा यावत्तच्छ्रुति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुर्य्यं भक्तिशुक्तं यः पिबेत् ।
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु शीघ्रतः ।
महारागो यदि पिबेत् विप्रपादोदकं द्विज ।
सुख्यते सर्वरोगेभ्यो मासमेकम् भक्तिवतः ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूर्वो हि धो
द्विजः ।
स एव विष्णुचङ्गो भा हरीं विसृजो यदि ॥
ज्जर्मं विप्रं प्रपन्नं वा न हन्यान्न च तं प्रपेत् ।
गोभ्यः श्रुतगुणं पृथ्यो हरिमत्तच्च ब्राह्मणः ॥
पादोदकं नैवेदं सुदुक्ते विप्रस्य यो द्विज ।
निर्धं नैवेद्यभोजो यो राजस्यफलं लभेत् ॥
यकादभ्यां न भुङ्क्ते यो निर्धं विष्णुं समस्येत् ।
रस्य पादोदकं प्राप्य स्वर्गं तीर्थं भवेद्भुवम् ॥”)

विप्रति

अन्वयः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।
“निघ्नोद् गणपते गन्धेयु त्वा माङ्गुर्विप्रतमं
कवीनाम् ॥”)
“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ।” इति तद्गाथी
सायणः ॥ स्तवकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।
“विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ।”
“विप्रस्य मेधाविनः स्तोत्रव्यां ।” इति तद्गाथी
सायणः ॥)
विप्रकारः, पुं, (वि+प्र+ङ्+भावे षच् ।)
अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।
“शिवानु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षयो प्रतिकारे च विदुरोऽवचिनोऽभवत् ॥”)
खलोकारः । इति खामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः । (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २७५ । ३ ।
“स वाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नञ्जातु भगवान्नायञ्जान्ता हि विद्यते ॥”)
विप्रकाष्ठं, स्त्री, तूष्णकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विप्रकृतः, त्रि, (वि+प्र+ङ्+क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निहतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः कावे तारकेय दिवोकयः ।
तुराधाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुः ॥”)
विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वककृतातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विप्रकृष्टः, त्रि, (वि+प्र+ङ्+क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा,—
“सन्निकृष्टविप्रकृष्टयभिचारिप्राधानिकमेदाच-
तुर्षा इति । नच ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
कृष्टो यथा । हेमन्ते निचितः श्रेष्ठा वसन्ते
कफरोगगन्तुः किंवा सन्निकृष्टो अरस्य रुचादि
सेवा विप्रकृष्टो रुद्रकोपः ॥” इति माधवकृत
रविनिश्चयशास्त्राने विजयः ।)
विप्रकृष्टकं, त्रि, (विप्रकृष्ट एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥
विप्रचितिः, पुं, दशपुत्रः । यथा,—
छत उवाच ।
“अभवद्दशपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः ।
विप्रचितिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ॥”
इति बह्मिपुराणी काश्यापीथवंशः ॥
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
“चत्वारिंशद्द्वानोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वेच
भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचितिर्महावशाः ॥”)
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि+प्रति+पत्+क्तिम् ।)
विरोधः । यथा,—
“परस्परं मनस्यायां स्वार्थविप्रतिपत्तिम् ।
वाक्यान्वाद्याद्यवस्थानं अवहार उदाहृतः ॥
भाषोत्तरक्रियावाधसिद्धिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

विप्रल

आजिप्तचतुरंशसु चतुव्यादभिधीयते ॥”
इति मितान्तरायां अवहारमाहका ॥ ॥
विह्वलितः । यथा प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रम् ।
शब्दोऽविप्रतिपत्तिरिति । प्रतिविहितद्रष्टे श्रुत-
शब्दः प्रथोच्यः । श्रुतद्रष्टव्युद्धा प्रतिनिधुपादा-
नात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रष्टान्तरवृद्धिप्रसङ्गात् ।
इत्येकादशैतन्मम् ॥ (अन्वयभावात् । अरिह-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १। ३० । “अघातः पञ्चे-
न्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं यास्यास्यामः ॥”
एवं ह्यायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ॥)
विप्रतिषारः, पुं, (वि+प्रति+ङ्+घञ् ।)
विप्रतीसारः । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥
(यथा, भृशुपालध्वे । १० । २० ।
“प्रापि चैतत्स स विप्रतिषारे
सुभ्रुवामवसरः सरकेय ॥”
“विप्रतिषारे पश्चात्तापयुक्ते । पश्चात्तापोऽनुता-
पश्च विप्रतीसार इत्यपि । इत्यमरः ॥” इति
तट्टीकायां मङ्गिनाथः ।)
विप्रतिषिद्धं, त्रि, (वि+प्रति+षिध्+क्तः ।)
निविह्वम् । इति स्मृतिः ॥
विप्रतीसारः, पु, अनुतापः । इत्यमरः । कौल्लयम् ।
अनुशयः । रोषः । इति मेदिनी । रे, ३०७ ॥
विप्रदहः, पुं, (विशेष्य प्रकृष्टश्च दहते इति ।
दह+घः ।) फलशब्दादिशुष्कद्रव्यम् । इति
शब्दचक्रिका ॥
विप्रप्रिय, पु, (विप्रार्थां प्रियः । यज्ञीयहमत्वात् ।)
पलाशद्वयः । इति केषित् । ब्राह्मणवल्कले, त्रि ।
यथा,—
“रामं लक्ष्मणपूर्व्वेणं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काञ्जतुस्यं कस्यामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”
इति रामायणम् ॥
विप्रयागं, स्त्री, (विशेष्य प्रयागम् ।) पलायनम् ।
इति केषित् ॥
विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र+युञ्+भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विशिष्टः । विभिन्नः ।
इति केषित् ॥
विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृष्टो योगो यत्र ।)
विप्रलम्बः । इत्यमरः । विरहो विस्वादी वा ।
इति खामी । रागिणोर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ॥
(यथा, मनौ । ६ । १ ।
“पुरवस्य स्वियास्तेव धर्मो वल्लं निहततोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मो न वक्ष्यामि शाश्व-
तान् ॥”
संयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ॥”)
विप्रलम्बः, त्रि, (वि+प्र+लम्+क्तः ।) वाधतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१६९ । २१ ।
“दशार्थराजो राज्ञस्वामिर्द्वेषचनममधीतु ।
अभिवङ्गात् प्रकृपितो विप्रलम्बस्त्वयावच ॥”)

विप्रल

विप्रलब्धा, स्त्री, (विशेषण प्रलब्धा प्रतारिता ।) स्त्रीयादिनाधिकामेदं । तस्या लक्ष्यं यथा,— सङ्केतनिर्देशने प्रियमनवलोच्य समाकूलहृदया विप्रलब्धा । अस्याच्छेदा निर्वेदनास्यसखी-जपोनात्मभयम्च्छाचिन्ताश्रुपातादयः ॥ * ॥ मग्धा विप्रलब्धा यथा,— “आलौभः प्रपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया शून्यं तच्च निरीक्ष्य विन्तुभितया न प्रस्थितं न स्थितम् । न्यस्ताः किन्तु नवोदनीरजदशा कुञ्जोपकण्ठे रथा भान्यदृष्टङ्गकदम्बदम्बरचमत्कारशृणुषी दृश्यः ॥ ” * ॥ मग्धा विप्रलब्धा यथा,— “सङ्केतकेलिगृहमेव निरीक्ष्य शून्य-मेकीदृशो निश्चतनिश्चितताधरायाः । अङ्गोदरं वचनमहं विकासि नेत्रं नास्मूलमहं कवकीकृतमेव तस्यौ ॥ ” * ॥ प्रगल्भा विप्रलब्धा यथा,— “शून्यं कुञ्जदृष्टं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-चेतोभवं द्रुती नापि निवेदिता सच्चरी पृष्टापि नो वा तथा । ग्राम्भो ग्रङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ शूलिन् शिव जायस्वति परन्तु मङ्कजदशा भर्गस्य चक्रे स्तुतिः ॥ ” * ॥ परकीया विप्रलब्धा यथा,— “दत्त्वा धैर्यमुजङ्गमार्हं चरणाङ्गुल लज्जानदी-मङ्गोक्त्य घनान्यकारपटलं तन्वा न दृष्टः प्रियः । वन्तापाकुलया तथा च परितः पाषोघरे गर्जति क्रोधाक्रान्तकृतात्ममत्तमद्विधभान्था इषौ योजिते ॥ ” सामान्या विप्रलब्धा यथा,— “कपटवचनभाजा केनचिद्धारयोषा सकलरसिकगोष्ठीवशिका वक्षितासौ । इति तरङ्गितरिङ्गदृष्टङ्गविचित्रचक्षु-र्हंसति विकचकुन्दच्छयना केलिकुङ्गः ॥ ” इति रत्नमञ्जरी ॥ विप्रलम्बा, पुं, (वि + प्र + लभ + लप् ।) इत् । विषंवादः । (यथा, महाभारते । १।१।२०७ । “विप्रलम्बोऽयममन्तं यदि स्त्रुरफलाः क्रियाः ॥ ”) वक्षन्म् । (यथा, महाभारते । ५।१६।१९६ । “ततो दृशाद्याधिपतेः प्रख्याः सन्त्या न्यवेद्यन् । विप्रलम्बं यथा वृत्तं च च लुक्रोष पाथिवं ॥ ”) विप्रयोगः । विच्छेदः । इत्यमरः ॥ शङ्काररस-भेदः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् । “नामान्येताव शङ्कारे कौशिकः शुचिरुच्छलः । सम्भोगो विप्रलम्बश्च तस्य भेदद्वयं भवेत् ॥ ”

विप्रुट्

शङ्काराङ्गविशेषः । यथा,— “यनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वीथयो मिथः । अमीष्टालिङ्गनादीनामनवाग्निं प्रहृष्यते । स विप्रलम्बो विज्ञेयः सम्भोगोन्नतिकारकः ॥ ” इत्युच्छलनीलमणिः ॥ विप्रलापः, पुं, (वि + प्र + लप + लप् ।) विरो-धोक्तिः । इत्यमरः ॥ परवचनविरोधिवचनं विप्रलापः । अन्योन्यविवदनमिति यावन् । यथा यको व्रते आगता कल्याणोति अन्यो व्रूते नह्योति । तथाशुद्धानुहार सर्वांगन्दः । “यकः स्रवन्धुवरोजमनेति वक्र-मन्यः सुधाकिरणविस्मयदो नृगास्याः । यूनोर्म्हृद्विन्दतोर्ज्ज्वने चभृवः सिद्धान्तवन्मयशराजिगतगतानि ॥ ” विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधे उक्तिवचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ६।२२।२५ । “स धर्मराजस्य वचो निश्रम्य रूपाचरं विप्रलापापविह्वम् ॥ ”) अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३।५।२१ । “सत्वं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यघान्नं सद्य भोक्तव्यं सहायेः ॥ ”) विप्रलौभो, [न्] पु, किंकिरातदृष्टः । इति राच-निर्घण्टः ॥ विप्रशिका, स्त्री, (विविधः प्रज्योऽस्थस्या इति । विप्रञ्च + “अत इतिठनौ । ५।२।११५ । इति ठन् ।) द्वैवज्ञा । इत्यमरः ॥ विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीकान्तौति । प्री + कः ।) अथपराधः । तत्पर्यायः । मन्तुः २ यलोकम् ३ आगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-वते । ६।५।४२ । “यस्यैवं कर्मसन्धानां साधनां गृह्येनेधिनम् । कृतवानसि दुर्मैथं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ”) अप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते । १।१।६०।८ । “पिण्डं पिष्टुर्णां सुच्छिद्योत्तोर्यां विप्रियं भवेत् ॥ ”) विप्रुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषण भ्रोगति दृष्टति पापानि । वि + प्रुष् + क्तिप् ।) विन्दः । इत्य-मरः ॥ (यथा, महाभारते । १३।१०७ । १३५ । “विप्रुष्टैव यावन्त्यो निपतन्ति नभसलात् ॥ ”) वेदपाठे विप्रुषो मुखनिर्गैतजलविन्द्वी अक्ष-विन्द्वव उच्यन्ते । ते गूढाः । यथा,— “मत्तिका विप्रुषश्चाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः । रथो भूर्वायुरग्निश्च सश्रेष्ठं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ ” इति सुद्धित्तले मनुवचनम् ॥ (यथा च मनो । ५ । १४१ । “नीच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गं पतन्ति याः । न प्रस्यूति गतान्थास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ ”) आचमनकाये सुखनिर्गैता विप्रुषो न उच्छिष्ट-जविकाः । यथा,—

विवन्धः

“नीच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः । दन्तवदन्तलमेव जिह्वाश्रेष्ठं युचिर्भवेत् ॥ ” इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥ विप्रोषितः, त्रि, प्रवासितः । विप्रपूर्वकवसधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ विप्रवः, पु, (वि + प्रु + अप् ।) परचक्रादिभयम् । इति भरतः ॥ राट्टादुपद्रवः । इति चार-सुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । छिन्नः २ उमरः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।१०४१ । “सर्वो मञ्जवराण्योर्वी वीरः श्रमिताविव-चात् ॥ ”) अखकलहः । इति खामो । (क्रोशः । उप-द्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ । “विप्रवोऽभूदः खितानां दुःसद्यः कल्याणनाम् ॥ विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । १२२ । “संमन्त्रा कौतुकात् पापास्तुङ्गाश्रीलज्जितवन्म चिकीर्षवो ययुः प्रीतिं तास्तुलनीमलक्षिताः ॥ ”) विप्रवते इति अच् । जलोपर्यवस्थितः । यथा, महाभारते । ६ । ३ । ५ । “वृजिणो नावि भयायासमाधे विप्रवा इव ॥ ”) विप्रवः, पु, अथस्य भुवगतिः । इति विप्रूर्व-भ्रुधातोश्च प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ विप्रुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषण भ्रोगतीति । वि + प्रुष् + क्तिप् ।) विप्रुट् । विन्दः । इत्यमर-ट्टोकायां रामाश्रमः ॥ विप्रुतः, त्रि, (वि + प्रु + क्तः ।) असनासः । तत्-पर्यायः । पञ्चमनः २ यवनी ३ । इति हेम-चन्द्रः ॥ विप्रलं, त्रि, (विगतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् । तत्पर्यायः । मोचम् २ व्यर्थम् ३ । इति जटा-धरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ । “परसरेण सुहृद्योयप्रोभं न चेदिदं इन्द्रमयोजयिष्यत् । अस्मिन् वृषे रूपविधानयतः पशुः प्रजानां विप्रलोऽभविष्यत् ॥ ”) विप्रला, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) केतको । इति राचनिर्घण्टः ॥ विवन्धः, पु, आनाहारोमः । इत्यमरः ॥ तस्य चिकित्सा । “तुल्यकारणकार्यत्वात् उदावर्तहरौ क्रियाम् । आनाहोपि च कुर्वन्तं विशेषश्चाभिधीयते ॥ विदुन्नुल्या हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चमागिकाः । गुडुन तुल्या वटिका हरन्त्यानाश्चतुस्त्वयम् ॥ वनिकिण्टके त्वेत्त्ववसधेपशुदधुमङ्गुलमदनफलेः । मधुनि गुडुवा पक्के निक्षिता खाङ्गुदपरिभाषा ॥ वर्णिरियं दृष्टफला शनैः प्रथिञ्जिता गुदे वृता-भ्यक्ते । आनाहोदावर्तो श्रमयति जठरं तथा गुल्मम् ॥ ” विकटुकाद्या वर्णिः । इति भावप्रकाशः । (विशेषेण वन्धः । विशेषवन्धनम् । यथा, महा-भारते । ८ । १४० । ४४ । “पादोदरविवन्धे च भूमावृद्धभयस्यैस्तथा ॥ ”)

विभक्तः

विवाधा, स्त्री, विह्वलनम् । इति चिकीर्षुषः ॥
 विबुधः, पुं, (विशेषिण बुध्ते इति । बुध + कः ।)
 देवः । इत्थमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।
 “गन्धर्वा पुञ्जका यन्वा विबुधादुचराश्च ये ॥”
 पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।
 “त्रयोमि विबुधः खेदं जनानां विवृते कथम् ॥”
 अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥*) चक्रः ।
 इति ह्येवाबुधः ॥
 विबुधानः, पुं, (वि + बुध + प्रानच् ।) आचार्यः ।
 पङ्क्तिः । देवः । इति संज्ञिकवारीणादि-
 वृत्तिः ॥
 विबोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अनवधानता ।
 इति केषित् । (विप्रियो बोधः ।) प्रबोधश्च ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।
 “स एवमारहितपादतीर्थी-
 द्यथो तस्मात्प्रबोधमार्गः ॥”
 द्रोणपञ्चिपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
 “पिङ्गाचश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
 श्रेष्ठपुत्राः खगण्डोक्तश्चश्चः श्रावण-
 चिन्तकाः ॥”)
 विबोधनं, स्त्री, (वि + बुध + ल्युट् ।) प्रबोधनम् ।
 यथा,—
 “तुहाय योगनिदानामेकाग्रदृश्यस्थितः ।
 विबोधनार्थाय हरेर्हृदिनेत्रज्जलाशयाम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 (जागरणम् । यथा, महाभारते । १।१००।८
 “वीतशोकमयावाधाः सुखस्वप्रबोधनः ॥”
 प्राप्तिबोधके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ३८ । २२ ।
 “अद्राघो विबोधनम् ॥”
 “रायो धनस्य विबोधनं विशेष्य बोधकं बहु-
 धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।” इति तद्व्याख्ये सायणः ॥
 विभक्ता, चि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तविभागः ।
 विभिन्नः । एयक् । यथा । दृष्टव्यः ॥
 “पित्ना सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ॥
 जघन्याश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
 अनौशः पूर्वजः पित्रो भाटभागे विभक्तजः ॥”
 विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥
 अपि च । आसः ।
 “आट्ट्यां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
 तद्भावे विभक्तानां धर्मोस्तेषां विवृते ॥”
 विभक्तानां स्वमात्रधने वैदिककर्मकरणात्तन्मा-
 त्रधर्ममेव तद्वृद्धिरित्यर्थः ।
 “विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्याः स्यावरे
 समाः ।
 एको ह्यनौशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”
 अपि च ।
 “दानग्रहणपञ्चग्रहणैश्च परिग्रहाः ।
 विभक्तानां एयक् स्त्रीयाः प्राक्कर्मभागमथयाः ॥
 साधिलं प्रतिभाष्य दानं अहयमेव च ।
 विभक्तं भातरः कुश्यां विभक्तः परस्परम् ॥
 येषामेवमः क्रिया श्रेष्ठे प्रवर्षणे चरुत्पतः ।

विभक्तः

विभक्तानवगच्छेयुर्लोकमयन्तरेण तान् ॥”
 इति नारदवचनानि ॥
 तथा ।
 “आतृणामथ दम्यतोः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यन्वयं सास्त्रमविभक्तं न तत् स्तुतम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥* ॥
 तथा ।
 “विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
 संस्थितः ।
 पित्र्येयाथवा प्रीत्या स तु संखड उच्यते ॥”
 इति दृष्टव्यतिलवचने येषामेव हि पित्रभाट-
 पित्र्यादीनां पित्रपितामहोपार्जितप्रत्येया-
 विभक्तत्वसुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः
 सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वजतविभागध्वंसेन यत्तव
 धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
 स्मिन् कार्ये एकग्रहिरूपतया स्थिताः संखटाः ।
 न त्वेवं रूपायां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
 क्तानां प्रीतिपूर्वकामिसम्भानं विना ॥* ॥ तथा ।
 “नमूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 तथा ।
 “आतृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां एयक् एयक् ॥”
 तथा ।
 “आतृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सद्यः ।
 न तत्र भागं विधमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति मनुवचनम् ॥
 तथा । कात्यायनः ।
 “अविभक्ते न्यते पुत्रे तत्सुतं ऋक्थमागिनम् ।
 कुर्वीत जीवन् येन लब्धं नैव पितामहात् ।
 लभेतांशं स पित्रां च पित्र्यात् तस्य वा
 सुतान् ॥”
 तथा । विष्णुः । पित्रविभक्ता विभागानन्तरो-
 त्पन्नस्य विभागं ददुः ॥* ॥ अपि च ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 अविभक्तानां सह वसतां संखटानां वा पुन-
 र्विभागो भाटतत्सुततत्सुतपर्यन्तमेव तत्सुता-
 चतुर्थादिवर्त्तते । इति ॥ तथा ।
 “अविभक्तं स्यावरं यन् सर्वमेवाभवे तद्भवेत् ।
 विभक्तं स्यावरं प्राप्तां नान्योदर्थैः कदाचन ॥”
 इति धर्मवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
 तत्त्वधृतानि ॥* ॥ अपि च ।
 “अविभक्ता विभक्ता वा कुश्याः श्राद्धमद्वैविकम् ।
 मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः एयक् विना ॥”
 इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
 अन्यत्र ।
 “वहवः स्युर्देवा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
 सर्वेषाम्भु मत्तं कृत्वा व्येष्टनेव तु यत् क्षवम् ।
 द्रव्ये च विभक्तं सर्वैरेव हतं भवेत् ॥”
 इति श्रुद्धितत्त्वम् ॥

विभा

(पुं, कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३।१३।६।
 “घञीप्रियश्च धर्मोत्तमा पवित्रो माहवत्सलः ।
 कन्याभर्ता विभक्तश्च खाद्येषो रेवतीसुतः ॥”)
 विभक्तजः, पुं, (विभक्तं सति जायते इति । जन
 + जः ।) विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ।
 यथा । दृष्टव्यः ।
 “पित्ना सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ।
 जघन्याश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ॥
 अनौशः पूर्वजः पित्रो भाटभागे विभक्तजः ।
 यथा धने तथार्थेऽपि सुहृता प्रीचोदकक्रियाः ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । संख्याकर्मादयो
 ह्यथा विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज् +
 क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः त्वादिस्य । यथा ।
 “संख्यालयाप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु
 प्रः ।
 सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिट् चैति विभ-
 दतः ॥”
 संख्यात्वान्तरात्वावच्छिन्नशक्तिमान् यः
 प्रत्ययः सा विभक्तिः । सुप् तिट् इति भेदा-
 द्विधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ (उभ-
 यार्थोदाहरणम् । यथा, नैघंटे । ३ । २३ ।
 “क्रियेत चेत् साधु विभक्तिचिन्ता
 अक्षिप्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
 या स्त्रीजन्यां साधयितुं विलासे-
 स्तावत् चमा नाम पर्दं बहु स्यात् ॥”)
 विभजनीयं, चि, विभाज्यम् । विभागयोग्यम् ।
 यथा । यदुयस्य प्रयोजनार्थं पुस्तकादि तन्-
 न्खर्वादिभिः सह पङ्क्तिदिभिर्न विभजनीयम् ।
 इति दायतत्त्वम् ॥ भजनार्हम् । विपूर्वभज-
 यान्तोरनीयप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥
 विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मनौ । ४ । ३४ ।
 “न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥”)
 मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
 “भवता हरे स ह्यनोऽवसादितो
 नरसिंह गाय विभवाय नो भव ॥”)
 प्रभवादिवृत्तिसंस्वरान्तगतद्वितीयवर्षम् । यथा,
 भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सुभिर्यं हेममारोग्यं सर्वं आधिपतिवर्जिताः ।
 प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुश्रुत्या वसुन्वरा ।
 हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वराजने ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ प्रकाशः । प्रीतिः । इति राज-
 विश्वरूपः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १०।६६७ ।
 “कामखेव मतिर्भैतिरिव कामला
 तदुरिव विभा विभवे तदुः ।
 यत्तदुयस्य हृत्तिर्भुक्तिरिव धरणी
 सततं विभाति वत यस्य तव ॥”)
 प्रकाशके, चि । यथा, ऋग्वेदे । १०।५५।४०

विभागः

विभाज्यं

विभाव

“यदुप औष्ठः प्रथमा विभानाम् ॥”
 “विभानां विभासकानां चन्द्रनक्षत्रादीनाम् ॥”
 इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 विभाकरः, पुं, (वि + भा + क् + “द्विवाविभा-
 चिञ्जेति ॥” ३ । २ । २१ । इति टः ।) स्वर्यः ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे ॥ १० । अर्थकृशे ।
 “सहस्रा भूयसाविष्टो विभाति च विभाकरः ॥”)
 अर्कवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । अपिः ।
 इति मेदिनी । २, २६७ । (चि, प्रकाशशीलः ॥)
 विभागः, पुं, (वि + भज + घञ् ।) भागः । अस्य
 पर्यायः अंशश्चन्द्रे इत्यर्थः । अस्य लक्षणं यथा ।
 “एकदेशोपात्तस्यैव भूच्छरण्यादावुत्पन्नस्य
 स्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
 व्यवहारानर्हंतया अथवस्थितस्य गुटिकापाता-
 दिना यज्जनं विभागः । विशेषेण भजनं
 स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ॥” इति दायभागः ॥
 अपि च ।
 “विभागोऽर्थस्य पित्रास्य पुत्रैश्च प्रकल्प्यते ।
 दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादादप्युच्यते ॥”
 इति नारदवचनम् ॥
 पूर्वस्वामिस्त्वलोपरमे सम्बन्धाविशेषात् सम्ब-
 न्दिनां सर्वधनप्रकृतस्य स्वत्वस्य गुटिकापाता-
 दिना प्रादेशिकस्वत्ववस्थापनं विभागः ॥ * ॥
 अपि च । कात्यायनः ।
 “जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
 निर्भाजयेत् न चैकैकमकस्मात् कारयं विना ॥”
 उक्तकारणस्यैव तु नारदः ।
 “याधितः कुपितस्त्वैव विषयासक्तचेतनः ।
 अयथाशास्त्रकारो च न विभागे पिता प्रभुः ॥”
 निरुत्तरजस्वत्यामेव मातरि पितामहधन-
 विभागमाह वृहस्पतिः ।
 “पितोरभावे भाट्ट्यां विभागः संप्रदर्शितः ।
 मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥”
 अन्वयः । याज्ञवल्क्यः ।
 “विभागश्चेत् पिता कुर्व्याद्विच्छेद्या विभजेत्
 सुताम् ।
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः सर्माश्रिनः ॥”
 अपि च देवलः ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्थादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
 विष्णुः । पितृविभक्ता विभागानन्दोतुपन्नस्य
 विभागं दत्तुरिति ।
 “गोत्रभागविभागार्थे सन्धेः सप्तपस्थितिः ।
 गोत्रजैश्चापरिज्ञाते कुलं साचित्तमर्हति ॥”
 इति शूद्रवचनम् ॥ इति दायतत्त्वम् ॥
 सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव बहूनां परस्पर-
 विरुद्धतद्वाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
 भागः । इति आह्वविषेकटीकायां श्रीलक्ष्म-
 तर्काङ्कुरः ॥ * ॥ न्यायमते चतुर्विंशतिगुणान्त-
 र्गतगुणविशेषः । स त्रिविधः । यथा,—
 “शब्दाहेतुवित्तीयः स्यात् विभागोऽपि विधा
 भवेत् ।

एककर्म्मोद्भवत्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवः परः ॥
 विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
 हेतुमात्रविभागोऽपि द्वैतुविभागजः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
 विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभाग
 इति एककर्म्मति । उदाहरणम् । श्वेनश्वे-
 ल-विभागादिकं पूर्ववत् बोध्यं तृतीयो विभागजः
 कारणमात्रविभागजन्यः कारणकारणविभाग-
 जन्यश्चेति व्याख्यातवत् यत्र कपालकर्म्म ततः
 कपालद्वयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगनाश-
 स्ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन
 सकर्मेणः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते
 तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति ।
 न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न
 जन्यते इति वाच्यं एकस्य कर्मेण अारम्भक-
 संयोगप्रतिबन्धविभागजनकत्वानारम्भकसं-
 योगप्रतिबन्धविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा
 विकसलमलकुटुमलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदं
 अनारम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं जनयेत्तदा
 चारम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं न जनयेत् ।
 न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कृतो
 देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं अार-
 म्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागवतः अवयवस्य सति
 त्रये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र हस्त-
 क्रियया हस्ततरुविभागः ततः शरीरेऽपि
 विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतरुविभागे
 हस्तक्रिया न कारयं अधिकरणत्वात् शरीरे तु
 क्रिया नास्ति अवयविकर्मेणो यावदवयवकर्म-
 नियतत्वात् । अतस्तत्र कारणकारणविभागेन
 कार्याकार्यविभागो जन्यते इति अतएव विभागो
 गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-
 प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
 नान्यथासिद्धो भवति । इति सिद्धान्तसुक्ता-
 वली ॥ (“सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां
 परस्परविरुद्धतद्वाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपाद-
 नम् ॥” यथा त्रयत्वधर्मावच्छिन्नानां चित्वा-
 दीनां परस्परविरुद्धेन चित्तिलजलत्वादिना
 अथ त्रयत्वव्याप्येन विशेषेण तथा प्रतिपादनं
 नवधा त्रयविभागः ॥ यागः । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ७७ । ४ ।
 “यो भूधितं नासत्वाभ्यां विषेयं च निष्ठं पित-
 ररते विभागे ॥”
 “यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे ॥”
 इति तद्वाच्ये सायणः ॥”)
 विभाज्यं, चि, विभजनौयम् । विभागाद्धम् । यथा,
 “कुर्वे विनीतविद्यानां स्मृत्यां पितृवीर्येण
 वा ।
 श्रौथ्यप्राप्तम् अदिकं विभाज्यं तद्दृष्टव्यतिः ॥
 श्रित्वेऽपि हि धर्मोऽर्थं नृत्वाद्यथाधिकं
 भवेत् ।
 परं निरस्य यत्कथं विद्यया दूतपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तु द्विद्वान्न विभाज्यं दृष्टव्यतिः ॥”

तथा ।
 “श्रौथ्यभार्याधने चोमे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
 जीव्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैठकः ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 विभाज्यकः, पुं, सुनिविशेषः । स तु ऋष्यशङ्क-
 पिता । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । १११ । २१ ।
 “सोऽपश्यदासीनसुपेय पुत्रं
 ध्यायन्मेकं विपरीतचित्तम् ।
 विनिश्चयन् स तुच्छुर्हृष्टं
 विभाज्यकः पुत्रसुवाच दौनम् ॥”)
 विभाज्यो, स्त्री, यावत्सौकीलता । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 विभार्तं, स्त्री, (वि + भा + क्तः ।) प्रबूयः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 विभावः, पुं, (विशेषेण भावयति रसं सामाजि-
 कानिति । वि + भावि + अच् ।) परिचयः ।
 रसस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी । तज्ज-
 यार्थि यथा,—
 “विभावेनानुभावेन व्यक्तः सच्चारिणा तथा ।
 रसतामेति रत्यादिः स्वाद्यो भावः सचेतसाम् ॥”
 विभावाहयो वक्ष्यन्ते । विभावादीनां यथा-
 संस्थां कारयत्कथं चकारित्वे कथं चयागामपि
 रसोद्दीधे कारयत्कथं चकारित् ।
 “कारयत्कथं चकारि रूपा अपि हि लोकाः ।
 रसोद्दीधे विभावाद्याः कारयत्कथं चकारित् ।
 सद्भावान् विभावादेश्चोरीकस्य वा भवेत् ।
 भाटिल्यस्यमाद्ये तदा दीधो न विद्यते ॥
 विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
 परानन्दमयत्वेन संवेदात्वादि स्मृतम् ॥” * ॥
 “अथ के ते विभावाः अनुभावमिच्छन्ति इत्य-
 पेक्षार्थं विभावमाह ।
 रत्वाद्युद्बोधका लोके विभावाः काय-
 नाययोः ।
 ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनां उद्-
 बोधकारणानि सीतादयश्च एव काये नाच्ये च
 निवेशिताः सन्तो विभाज्यन्ते आस्वादादुद्बुद्भा-
 र्भावयोः क्रियन्ते सामाजिकरत्वादिभावा
 एभिरिति विभावा उच्यन्ते ।
 आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य मेहायुभौ स्तुतौ ॥”
 इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 (विविधप्रकारेण प्रकाशयति, चि । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।
 “न चित्रं वपुषे विभावम् ॥”
 “विभावं विविधप्रकाशयन्तम् ॥” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 विभावनं, स्त्री, } (विभावयति कारणं विना
 विभावना, स्त्री, } कार्यात्पत्तिं चिन्तयति पण्डित-
 मिति । वि + भावि + अच् । इत् वा ।) अल-
 ङ्कारविशेषः । स च विनाकारणं उपनिबद्ध-
 मानोऽपि कार्याद्यर्थः । यथा,—
 “विभावना विना हेतुः कार्यात्पत्तिवैयुध्यते ।

विभाषा

उक्तासुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा वा परि-
कीर्त्तिता ॥”

उक्तहेतौ यथा,—

“अनायासकर्म मध्यमशुद्धतरणे दृष्टौ ।
अभूय्यममोहारि वपुर्वयसि सुभुवः ॥”
असुक्तहेतौ यथा,—

“स एव व्रीणि जयति जगन्नि कुसुमायुधः ।
हरतापि तत्र तस्य शशुना न हृतं वलम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ॥
(पालनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।
“अस्त्राङ्गुपद्मं परिचर्यविश्व-
विभावनायास्तगुणाभिपत्तेः ॥”)

विभावरौ, स्त्री, राज्ञिः । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७ ।

“प्रभातार्था विभावर्था यथास्थानस्थितौ वृषः ।
आकाशेतां माहृगुण इति चत्वारमादिभ्यः ॥”
मन्दारविद्याधरकव्या । यथा, मार्कण्डेये । ६३ ।
१४ ।

“मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरौ ॥”
सुमेरुतरस्या पुरी । यथा, भागवते । ७५ । २१ । ७ ।
“उत्तरतः सौम्यां विभावरौ नाम ॥”)

हरिद्रा । कुङ्कुमी । वक्रयोपित् । विवादवस्त्र-
सुखी । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ मीख्य-
निरतस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदाष्टकः ।
इति रत्नमाला ॥

विभावस्तः, पुं, (विभा प्रभा एव वस्तु सन्दर्द्धिर्यस्य ।)
सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।

“वर्द्धनः कुरुवंशस्य विभावस्तुसमदुःखितः ॥”
अर्कष्टकः । अथिः । (यथा, महाभारते ।
३ । ६८ । ७ ।

“निवह्नां घूमजालेन प्रभासिव विभावसोः ॥”
चित्रकण्ठः । इत्यमरः । चन्द्रः । हारमेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्तुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ६ । १०, १६ ।

“वसवोऽथै वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे ऋष्यः ।
द्रोणः प्रायो पुत्रोऽर्कोऽपिर्द्धोषो वास्तुः ॥

विभावंधीरसुतोषा सुष्टं रोचिवमासपम् ॥”
सुरासुरपुत्रः । यथा, तत्रैव । १० । ५६ । १२ ।

“तास्त्रोऽन्तरिचः श्रवणो विभावस्तः ।
वस्तुर्नभस्त्रानरुणश्च सप्तमः ॥”

दशपुत्रोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ६ । ३० ।

“निष्कण्ठां शम्भुरीरिष्टौ हृद्यधीवो विभावस्तः ॥”
विभावितः, चि, विचिन्तितः । विशेष्य उत्पा-
दितः । विशेष्य प्राप्तः । विमिश्रयितः । इति

आत्मभूतातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । २ ।

“चयस्त्रिवाभित्यवधारितं पुरा
सतः शरीरैति विभावित्वास्तः ॥”)

विभाषा, स्त्री, (विकल्पलेन भाष्यते इति ।
भाष + “गुरोश्च ङङ् ।” ३ । १०३ । इत्यः ।
तत्तदम् ।) । विवक्ष्यः । यथा । दशो विभावधी-

विभोत

मैथ्ये विधिर्निष्ठः । इति सुश्रवोघयाकरणम् ॥
“नवेति विभाषा ॥” इति पाणिनिः । १ । १ । १४४ ॥

विभिन्नः, चि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।
विदीर्घः । यथा,—

“गदापरशुखड्गौश्च चक्रतोमरशायकैः ।
विभिन्ने वेदना या हि च्छुधया सापि निर्जिताः ॥”
इति इतिहाससमुच्चयः ॥
(विवद्वितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।

“विभिन्नशस्त्रः कलुषो भवन्मुहु-
र्मेदेन दन्तौव मनुष्यधर्मकः ॥”)

विभोतकः, चि, उच्चविशेषः । यद्देहा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्षफलः ४ भूत-

वासः ५ कलिद्रुमः ६ इत्यमरः ॥ कल्पद्रुमः ७
संवर्षः ८ इति रत्नमाला ॥ तैलफलः ९

भूतावासः १० संवर्षकः ११ वाचनाः १२
कलिद्रुमः १३ वैश्वेदुकः १४ हार्द्यः १५ विषयः

१६ अविजयः १७ कासयः १८ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।

“पियालतालख्यूर् रहरौतकविभोतकैः ॥”
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । कफपाहलम् । चक्षुष्यत्वम् ।

पलितन्नत्वम् । विपाके मधुरत्वम् ॥ तन्मन्त्र-
गुणाः । लघ्नाच्छर्द्धीकषवातहरत्वम् । लघु-

त्वम् । मधुरत्वम् । मद्कारित्वम् ॥ तत्तैल-
गुणाः । खाटुत्वम् । हिमत्वम् । केश्यत्वम् ।

गुरुत्वम् । पित्तानिलात्तनाश्रित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ च । अथ विभोतक-

नामानि गुणाश्च ।
“विभोतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु यः ।
कजिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥

विभोतकं खाडुपाकं कषायं कफपित्तलुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्यार्थं मेदरं काशनाशनम् ॥

रूचं नेत्रहितं केश्यं क्षमिष्वैख्येनाशनम् ॥
विभोतमन्त्रा लट्छर्द्धीकषवातहरौ लघुः ।
कषायो मद्कषाद्य श्चात्रोमन्त्रापि तद्गुणाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्वयः ।

“विभोतं मेदि लीच्छोकां वैख्यं क्षमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं खाडुपाकश्च कषायं कफपित्तलुत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्य कजिद्रुमकारणं यथा,—
पुलख्य उदाच ।

“तवो गतिवु देवियु ब्रह्मलोकं प्रति विज ।
नेत्रोक्तं पालयामास वलियुक्तेभ्यः सदा ॥

कलिद्रुमा धर्मयुतं जगद्दृष्ट्वा कृते यथा ।
ब्रह्मार्थं प्ररथं नेत्रे क्षमावस्य निवेधनात् ॥

प्रणिपत्य तमाहाय तिष्ठो ब्रह्मण्यमीश्वरम् ।
मम स्वभावो बलिना नाशितो देवसत्तम ॥

तं प्राह भगवान् योगी क्षमावो जगतोऽपि हि ।
न केवलं हि भवतो हतस्तेन बलीयसा ॥

पद्मया तस्य देवेभ्यं वरकथश्च समागतम् ।
भास्वरोऽपि हि दीनत्वं प्रयातो हि वजावधेः ॥

विभुः

इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरथयः ।
दीनान् दृष्ट्वा च शूक्रादीन् विभोतकवर्णं गतः ॥”
इति वामने १७ अध्यायः ॥

(अन्वयः । यथा, महाभारते । ३ । ७२ अध्याये ।
“एवमुक्त्वा ददौ विद्यास्तुपुर्णं नलाय वै ।
तस्याश्च हृदयाश्च शरीरानिःसृतः कलिः ॥”
“तं श्रुमोक्षत्तु कृपितो निषघाधिपतिर्नलः ।
तमुवाच कलिर्भोतो वेपनानः कृताञ्जलिः ॥

कोपं संयच्छे नृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् ॥”
“एवमुक्तो नलो राजा नियच्छत् कोपमालनः ।
ततो भोतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभी-

तकम् ॥”
“विभोतकक्षाप्रशस्तः संतुतः कलिर्वश्रयात् ॥”
विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति । वि + भीषि +

“नन्दिपद्विपीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
सुः ।) रावणभता । इति रामायणम् ॥
(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।

“रावणः कुम्भकर्णश्च तथाप्यस्यां विभीषणः ।
पुलहस्य गतिर्भाष्या चीनस्तत् सती सुतान् ॥”
नलदृश्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानके चि ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३४ । ६ ।

“इदो विश्वस्य इमिना विभीषणः ॥”
“विभीषणः भयजनकः ॥” इति तद्गण्ये
सायणः ॥)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + स्वार्थे कन् । स्थिानं
टाप् अत इत्वच् ।) भयप्रदर्थनम् । यथा,—

“हत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपययामेत्तु दीनाः
प्रजाः
मधुनो विटचक्षिते रपहताः सौगोसुजस्ते
उखिलाः ।
विद्वांसोऽपि वयं परं चिजगतां सर्गस्थित-
त्वापदा-
मीशकृत्परिचर्येया न गच्छितो वैरेत्र नारा-
यणः ॥”
इति श्रान्तिप्रतकम् ॥

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रबन्धो ङुर्ङात्वात् ॥”
३ । २ । १८० । इति ङुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विसुम्भित्तावयवं पुमानिति
क्रमादसुं नारद इत्यवोधि सः ॥”
सर्वगतः । शूङ्करः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१७ । १६ ।

“विजटश्चिरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विशुः ॥”
अस्मा । इति मेदिनी । भे, ७ । शब्दः । इति
त्रिकाक्षरेणः । विष्णुः । इति शब्दमाला ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०७ ।

“विद्यापयमतिर्ज्योतिः सुखचिह्नैस्तसुम्भुः ॥”
जीवात्मा । यथा,—

“न शस्त्रकक्षुवा द्रष्टुं देहे ऋष्यतमो विभुः ।
दृश्यते चानचक्षुर्भिक्षपक्षुर्भिरैव च ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने मन्मथेऽध्याये ॥

विभुः । ऋष्यन् । इति हेमचन्द्रः ॥

विभूतिः

विभुः, वि, सर्व्वज्ञसंबन्धोमी। परममहत्त्ववान् ।
 स तु आत्मादिः । यथा,—
 “आत्मिन्द्रियाद्यधिष्ठाना करणं हि सकर्त्तृकम् ।
 विसुर्वुद्ध्यादियुगवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विसुरिति विसुत्वं परममहत्त्वत्वम् । इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 “कालखान्नादिशो सर्व्वगतत्वं परमं महत् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 डट् । इत्यजयपालः ॥ आपकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।
 “प्रतर्थावाचं विभं विभे विभे ॥”
 “विभं विसुं व्यापिनम् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
 व्यासः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।
 “(विभं नो अद्याभवत् न वेद सा
 विसुञ्ज्याम उत राति रश्मिना ॥”
 “विसुः व्यापः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
 सर्व्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ५ । १ ।
 “एकस्य चिन्ने विभस्त्वो जो
 या तु दृष्ट्वानुज्जयवै मनोवा ॥”
 “विभु सर्व्वत्र गमनशीलम् ॥” इति तद्गाथे
 सायणः ॥ ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।
 “यमप्रवानो ष्टगवो विररुचुञ्जन्तेषु चिचं विभं
 विभे विभे ॥”
 “विभं विसुं ईश्वरम् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
 महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३० । १ ।
 “उरोष्ठ इन्द्र राधयो विभो राति शतक्रतो ॥”
 “विभो महती ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥)
 विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तृन् ।) अस्मिन्दि-
 कर्मणः । तत्पर्ययः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । ६ ।
 “एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”
 “विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ॥” इति तद्गाथे
 सायणः ॥) शिवधृतमसः । अस्य शिवस्य
 अग्निमाद्यष्टप्रकारं विभवं विभूत्यादिपदत्रयं वाच्य
 केचित्तु विभूतिभूतिरिति द्वयं प्रामुध्यतमसनि
 अग्निमाद्यष्टके तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्वगथा
 विभूतिः क्तः भवतेः क्तः भूतिः विप्रह्वयमन्वी-
 पसर्गनिरासार्थं ईश्वरगुणैश्वर्यं भावे व्याजः
 अस्मिन्दि लविमादि । तथा च ।
 “अग्निमा लविमा प्राप्तिः प्राक्कार्यं महिमा
 तथा ।
 ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशाधिता ॥”
 इति ॥
 अखलमग्निमा येन स्वप्नो भूत्वा विचरति ।
 लघुत्वं लविमा येन वायुरिव लघुतरो भवति ।
 प्राप्तिरभौक्षितप्रापणं प्राक्कार्यमिच्छानभिधानः ।
 महिमा महत्त्वं येन चतुर्दशसुवनावस्थोदरे
 वर्त्तते । ईशित्वं प्रसुता येन स्वावर्णज्जमादि-
 भूतात्मादेशकारोपि भवति । वशित्वं स्वातन्त्र्यं
 येन स्वतन्त्रचरति । कामेन इच्छया अवशा-
 धितं स्वातुं श्रीलमस्य कामावशाधौ श्रीडौ

विभूति

यद्वाहित्वास्मिन् तस्य भावः कामावशाधिता ।
 सर्व्वानन्दस्तु अनेकार्थत्वाद्वाहूनां स्मृतिरिह
 तिष्ठत्यर्थः । अवशाधौ दन्तमध्य इत्याह । इति
 भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “परान्तरतरं तत्त्वं परं ब्रह्मेकमवययम् ।
 नित्यानन्दं स्वयं च्योतिरिदमं तमसः परम् ।
 ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ॥”
 इति कौर्म १ अध्यायः ॥
 (लक्ष्मीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।
 “विभूतिरस्तु सृष्टता ।”
 “विभूतिर्लक्ष्मीः ।” इति तद्गाथे सायणः ॥
 विभवचैतुः । यथा, तत्रैव । ६ । २१ । १ ।
 “रथिञ्जिभूतिरौयते वचसा ॥”
 “विभूतिञ्जगतो विभवचैतुः ॥” इति तद्गाथे
 सायणः ॥ विविधदृष्टिः । यथा, भागवते । ४ ।
 २४ । ४३ ।
 “शक्तित्रयसमेताय सौष्टुर्वृहत्कृतात्मने ।
 चैत आङ्गुनिरूपय नमो वाचोविभूतये ॥”
 सम्यत् । यथा, रघुवग्ने । ८ । ३६ ।
 “अभिभूय विभूतिमात्तवीं
 मधुगन्वातिशयेन वीरुधाम् ॥”)
 विभूतिद्वादेशी, स्त्री, (विभूतिवर्द्धिका द्वादेशी)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 नन्दिकेश्वर उवाच ।
 “ऋणु नारद । वक्ष्यामि विद्योन्नैतमसुत्तमम् ।
 विभूतिद्वादेशीनाम सर्व्वपापनिच्छदनम् ।
 कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 आषाढे वा दशम्यासु शुक्लायां लघुसुन्दरः ।
 क्त्वा सायन्तर्षी सन्धां यज्ञोपात्रियमं बुधः ॥
 एकादश्यां निराहारः समभर्त्तृ जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां विश्वसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।
 तद्विज्ञेन मे यातु साफल्यं मयुच्छदन ॥
 ततः प्रभाते चोत्थाय क्ततस्त्रानजपः शुचिः ।
 पूजयेत् पुण्डरीकार्कं शुक्लमास्त्युत्तुवेपने ॥
 विभूतिहाय नमः पादावधौकाय च चातुरी ।
 नमः शिवायेत्युक्त्तु च विश्वकर्त्तये नमः कटिम् ॥
 कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादित्राय नमः करौ ।
 दामोदरायेत्युदरं वासुदेवाय च सगौ ।
 माघवासेति हृदयं कण्ठसुतकण्ठिते नमः ॥
 शीघराय मुखं केशान् केशवाधेति नारद ।
 एष्टं श्राद्धैर्दराधेति श्रवणौ च स्वयम्भुवे ॥
 खनाम्ना प्रह्वचक्रासिगदापरसुपाणयः ।
 सर्व्वान्ने शिरो ब्रह्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
 मत्स्यसुत्पलसंयुक्तं ह्येवं क्त्वा तु शक्तितः ।
 उदङ्गुलमवसायुक्तमगतः स्थापयेद्दिभोः ॥
 शुद्धपात्रं तिजैर्वैक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ।
 राज्ञो जागरयं कुम्भादितिहासकथादिना ॥
 प्रभातायाञ्च श्रद्धैर्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 यथाचनोत्पलं देवं सोदङ्गुलं निवेदयेत् ॥
 यथा न सुखसे विद्याोः सदा सर्व्वविभूतिभिः ।
 तथा मातृहराधिपुत्रः स्वर्गसाखागरात् ॥

विभ्रत

दशावनारूपपाणि प्रतिमार्त्तं क्राम्मुने ।
 दत्तात्रेयं ततो व्यास्तुत्ययेन समन्वितम् ।
 दद्यादेव समा यावत् पावखानभिवर्त्तयेत् ॥
 समाप्येवं यथाशक्त्वा द्वादशदश्यां वरः ।
 संवत्सरान्ते लवणपञ्चतेन समन्वितम् ।
 श्रयां दद्यात्सुनिश्चयं गुरवेऽभरचंयुताम् ॥
 ग्रामश्च शक्तिमान् दद्यात् सैन्यमाभरयान्वितम् ।
 गुदं संपूज्य विधिवन् वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 अन्धानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 तर्पयेदहम्गोदानैरथ च धनसम्पत्त्यात् ॥
 अल्पवित्तो यथाशक्त्वा स्तोकं स्तोकं समाचरेत् ।
 यथातिनिखः पुरुषो भक्तिमान् माधवं प्रति ।
 पुष्याचैनविधानेन स कुम्भाह्वरद्वयम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु विभूतिद्वादेशीव्रतम् ।
 कुम्भात् स पापनिर्मुक्तः पितृणाम्तारयेच्छतम् ॥
 जन्मानां श्रतसादसं न श्लोकफलभागभवेत् ।
 न च याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न वन्धनम् ॥
 वैश्यावो वाथ श्रौवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 यावद्दुग्धसहस्राणां श्रतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 तावत् स्वर्गं वसेद्ब्रह्मन् भूपतिञ्च पुनर्भवेत् ॥”
 इति मात्त २२ अध्यायः ॥
 विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्त्वेनेति । वि +
 भूष + णिच् + क्युट्) आभरणम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासहित्सागरे । १७ । ६४ ।
 “अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ॥”)
 विभूषा, स्त्री, (वि + भूष + भूषणे + “गुरोश्च हलः ।”
 ३ । ३ । १०३ । इत्यः । द्विज्यं टाप् ।) शोभा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १५ । १६ ॥
 “ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्विभूषोव्वलितः प्रबुद्धः ॥”)
 आभरणञ्च । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १५६ ।
 “मानग्रहगुरुकोपाद्गुरुदयितान्त्वेव रोचते मल्लम् ।
 काञ्चनमथी विभूषा दाहाश्चित्तुद्भवामिव ॥”)
 विभूषितः, वि, (वि + भूष + क्तः । यथा, विभूषा
 संजातास्य इति । विभूषा + इतच् ।) अल-
 ङ्कृतः । यथा,—
 “विशुद्धराजंशुविभूषिताङ्गी
 शिलातले विसमये सुरस्ये ।
 सुखोपविष्टं मन्दनाङ्गनाशनं
 जगाद् वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥”
 इति स्कान्दे गौलकखल्लोक्तम् ॥
 विभ्रतः, वि, इतः । पुष्टः । विपूर्व्वभ्रघातोः क्तप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः ।
 वि(वि)भ्रतु, वि, (भ्र + प्रहृ ।) विभर्ति यः ।
 धारणप्रोषणकर्त्ता । यथा,—
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रदैलेक्यङ्गान्वितम् ।
 ददार करजेकरावरिकां कटहृदयथा ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “तत्त्वप्रकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः ।”
 इत्यादि तन्मत्सरे सरस्वतीस्थानम् ॥
 (प्रवर्गीयनकारादिः सायुदेव ।)

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) ह्रावभेदः । स तु स्त्रीणां शृङ्गारभावलक्षणाविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । २६ ।

“स्त्रीणामात्रं प्रथयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥” मद्रागहृद्यैजितविपर्यासो विभ्रमः । यथा अन्वनिमित्तमानसादुत्यावान्यत्र गमनं प्रिया-रव्यकथाभाषिष्य सखा सहालपनसुचैर्हवित-क्रोधी पुष्यादीनां याचना सहचैव तत्परि-त्यागः । वस्त्राभरणमास्त्रानामकारणतः खड्गं माननश्च । यदुक्तम् ।

“क्रोधः क्षितश्च कुसुमाभरणादियाचना तद्वर्णनश्च सहचैव विमलश्च । आश्लिष्य कान्तवचनं लपनं सखीमि-निष्कारयोत्थितगतं वद विभ्रमं तनु ॥” इति “चित्तदृष्टानवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो भवेत् ॥” इत्यमरश्च च । तथाच ।

“विभ्रमस्वरथा काले भूषास्थानविपर्ययः । यथा,—

“शुक्लायातं वहिः कान्तमसमापितभूषया । भावेऽङ्गनं दृष्टोलां चा कपोले तिलकः कृतः ॥” इति ।

योधितां यौवनजो विकारो विभ्रमः । इत्येके विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ् । इति भरतः ॥ अपि च । “वल्गुभ्रमप्रियेलायां मदनविप्रसंभ्रमात् । विभ्रमो ह्यारमास्त्रादिभूषास्थानविपर्ययः ॥” इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । १२ ।

“तमन्विभ्रगवानेचतु त्वरमाणं विहायथा । आसुक्तमिव पाशखं योऽर्धमे धर्मेविभ्रमः ॥” शोभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २६७ । “ललाटे अलसुमाङ्गे जराशुक्लाः शिरोरुहाः । तस्य शस्त्रभ्रमासङ्गिगङ्गाभ्रमोविभ्रमं द्युः ॥” यथा च अमरप्रथमके । १ ।

“आलङ्घितवह्निखटकासुखपाणिपृष्ठे प्रेरुन्नखीशुचयसंवलिनोऽम्बिकायाः । स्नां पातुमङ्गिरतपन्नवकथंपूर-लोभममदुभ्रमरविभ्रमभक्तदाचः ॥” संशयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-चरित्रागरे । १६ । ६५ ।

“पूरयन् बहुनाटामिन्वाहिनौभिर्भुवस्तलम् । कुम्भेनकाचनिर्भेधवर्षासमयविभ्रमम् ॥” भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली । (विकार-विशेषः । यथा,—

“तीव्रापैरपि नाकीर्णां पिबेच्छलसमौषधम् । आमघ्नोऽनलो गर्लं पक्तुं दीपौषधाशनम् ॥ निहन्वाद्यपि चेतैर्षां विभ्रमः सञ्जातुरम् । कीर्णाशने तु भेषज्यं युञ्जतु कस्यगुरुदरे ॥” इति वाभटे सञ्जानेऽहमेऽध्याये ॥

विभ्रमा, स्त्री, बाह्व्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विभ्राड्, [ञ्] चि, (विशेष्येण भाजते इति । विभ्राड्, [ञ्] वि + भ्राज् + “अन्वभ्योऽपि

हृष्यते ।” ३ । २ । ७७ । इति क्रिप् । अलङ्का-रादिना हीप्रशिलः । तत्पर्यायः । भाजिष्युः २ रोचिष्युः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १७० । १ ।

“विभ्राड् दृष्टत्पिबतु सोम्यं मध्यायुर्हृद्यदृथञ्जपनावविहृतम् ॥” “विभ्राड् विभ्राजमानः विशेष्येण दीप्यमानः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विभ्रान्तः, चि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकाचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ॥” विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः । इति विभ्रमशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, प्रबोधचक्रोदये । “स्युरदहैतविभ्रान्तिसन्तान-सन्तप्रवन्दारुसंसारनिद्रापहारेकदन्तेति ॥”)

विमतः, चि, विरुद्धमतिविशिष्टः । विपूर्वभ्रम-धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विमगच्छः, चि, विमनाः । विनिघृहीतं मनोऽस्तीति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग-वते । ७ । १० । ६९ ।

“विमलोक्य भ्रमसङ्गच्छं विमगच्छं त्वषञ्जम् ॥” विमनाः, [स] चि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-दियाङ्गुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुःखेनाः २ अन्त-र्मेनाः ३ । इत्यमरः ॥ दुःखितमानसः ४ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दिवीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मिष्टमस्त्रि सदा राजन्सुदितो विमनास्तथा । मालायाश्च तथा सर्पं समदृक् क दृष्टोत्तम ॥” विमयः, पुं, (वि + मी + “एरच् ।” इत्यच् ।) विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमर्हः, पुं, (विरुद्धतेऽर्थौ इति । वि + र्हृ + घञ् ।) कालङ्कतवृत्तः । इति रत्नमाला । कालकासुन्दिया इति भाषा । विमर्हनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“तं कथंभूषणपिपीडितपीवरांस-शथ्योत्तरच्छद्विमर्हणशङ्करागम् ॥” सम्पर्कः । यथा, रघुः । १३ । २० ।

“असौ महेच्छिप्रदागमन्वि-च्छिमार्गागवीचिविमर्हशीतः ॥”

“चिमार्गागा मङ्गा तस्या वीचीर्णां विमर्हैन सम्पर्केण शीतः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-नाथः ॥ ३ ॥ युञ्जम् । यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ । “देवासुरविमर्हैश्च वृक्षाश्रितकतत्रयम् ॥” कलहः । यथा, तत्रैव । ७ । ६३ । २४ ।

“काथीर्षिणां विमर्हैर्हि राज्ञां दोषाय कथ्यते ॥” विमर्हकः, पुं, (विमर्ह एव । स्वार्थे कन् ।) चक्र-मर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रमर्हशब्दे-ऽस्य गुणादयो विशेषाः ।)

विमर्हनं, स्त्री, (वि + र्हृ + क्त्वात् ।) कुङ्कुमादि-मर्हनम् । तत्पर्यायः । परिमलः २ । इत्य-

मरः ॥ विमर्हः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विशेष्येण मर्हनश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३ ।

“धर्मैस्त्र जानमानोऽर्हं गतिमग्यां सुदुर्विदाम् । कथं बलात्कारिष्यामि मेरोरिव विमर्हनम् ॥” चि, विशेष्येण ऋदुनातीति । वि + ऋद् + ल्युः । मर्हनकारो । प्रौढादायकः । यथा, कथाचरि-त्यागरे । ११२ । १६ ।

“अभूच्च वारगस्तस्य परसेनाविमर्हनः । महान् कुवलयपीड इति ख्यातो महेतीतये ॥” यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“जयं स रसनीलार्थो पीनस्तनविमर्हनः । नाभ्यूरुजघनस्यशर्षो नीवीविषंघनः करः ॥”

विमर्होत्थः, पुं, (विमर्होऽङ्गिष्ठनीति । उन् + स्था + क् ।) मर्हनाञ्जातसुगन्वादिः । यथा,—

“अथ गन्धे परिमलौ विमर्होत्थो मनोचरे । दूरगामी मनोहारी गन्ध आमोद ईरितः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

विमर्शनं, स्त्री, (वि + र्हृ + क्त्वात् ।) परामर्शः । वितर्कः । यथा,—

“वितर्कः स्यादुन्नयनं परामर्शो विमर्शनम् । अथाहारस्तर्कं जहोऽस्यान्यगुणदूषणम् ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

(विरुद्धतेऽनेनेति । करणे ल्युट् । ज्ञानम् । यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।

“कर्मिणा कर्मनिहारो न ह्यात्यन्तिक इच्छते । अविददधिकारिणात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥” विमर्शोऽर्थः, पुं, (वि + र्हृ(श) + घञ् ।) विचा-रणा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथाचरित्-सागरे । २० । १२४ ।

“प्रत्ययः स्त्रीषु सृज्याति विमर्शं विदुषा-मपि ॥”

विमलं, स्त्री, (विगतो मलो यस्मात् ।) तारुचैम-द्विधाकृतम् । तत्तूपरसविशेषः । तत्पर्यायः । निर्मलम् २ खच्छम् ३ अमलम् ४ खच्छघातु-कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । लघुदोषघ्नयनाशिलम् । रसवीर्यौ तुल्य-त्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकत्वश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तथास्य शोघनमारणविधेः । “स्ववारनालतेलेषु गोदुग्धे कदली रसे । कौलस्ये कोद्रवकाषे माचिकं विमलन्तथा ॥ सुहृः सूर्यकन्दस्यं खेद्वेह्वरवर्गिनि । ह्याराम्बलवधेवैव तैलसर्पःसमन्वितम् ॥ पुटत्रयं प्रदातव्यं तनस्तु शोघितं भवेत् । जम्बीरस्य रसे स्निग्धो मेघशृङ्गोरसेस्तथा । रम्भातोयेन वा पाशं घसं विमलसुहृद्वे ॥” इति विमलसुहृद्वे ॥ इति वैद्यकरसेनसार-संश्लेषे चारुमारणाधिकारे ॥)

विमलं, चि, (विगतो मलो यस्मात् ।) निर्मलम् । तत्पर्यायः । वीधम् २ । इत्यमरः ॥ प्रथमम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४० । १४ ।

विमला

“प्रसविष्यन्ति त्रयोनि विमलानि मञ्जीधराः ।
विदर्शयन्ती विविधान् भूयश्चिन्तां चिन्त-
रान् ॥”
चारुः । इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे ।
६ । १३ ।

“रुचिधान्नि भर्तारि भर्त्रां विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविशुः ॥”

विमलः, पु, (विगतो मलः; पापं यस्मात् ।) अर्हन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सुदृक्पुत्रः । यथा, भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“तस्योत्कलो गयो राजन् विमलश्च त्रयःसुताः ॥”
विमलदानं, कौ, (विमलं विशुद्धं दानम् ।) निव्य-
नेमित्तिककाम्यदानम् । ईश्वरप्रीत्यनार्थदानम् ।
यथा,—

“निव्यं नेमित्तिकं काम्यं विमलं दानमौरितम् ।
अद्वयहृदि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु निव्य-
कम् ॥

यत्तु पापापशान्तिं च दीयते विदुषां करे ।
नेमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिर्ब्रह्मिण्यम् ॥
अपत्यविजयेश्वर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् कान्यमाखातन्मृषिभिर्ह्यनेमित्तिकैः ॥
चेतसा सत्सुक्तो न दानं तद्भिर्मलं स्तुतम् ॥”

इति गारुडे ५१ अध्यायः ॥

विमलमणिः, पु, (विमलः खच्छो मणिः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विमला, स्त्री, (विमल + टाप् ।) सप्तला ।
इत्यमरः ॥ चामरकथा इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“श्रातला सप्तला चारा विमला विदुला च वा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्म्मकथेऽपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूमिभेदः । इति मेदिनी । ले, १३१ । देवी-
भेदः । यथा,—

“यथाख्यविमला कार्या शुद्धहारेन्द्रवर्चसा ।
सुक्ताच्छुचधारी च कामखलुकरा वरा ॥
नावासवसमाहृष्टा श्वेतमाख्याम्बरधिया ।
द्विधन्वीरोदनाहारा कर्पूरमदचञ्चिता ।

सितपङ्कजहोमने राङ्गायुर्वृणवह्निनी ॥
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताद्वितीयविंश-
तिकाविधिः ॥ * ॥ अन्वयः ।

“पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवसु नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कौर्विता ॥”
इति काविकान्तराये २२ अध्यायः ॥ * ॥
अपरम् ।

“उत्कले नामिदेशश्च विरलाश्चैव लथते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथसु भैरवः ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
(यथा च देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।

“गवार्था मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”
विमलात्मकः, त्रि, (विमलो विमलश्चात्मा यस्य ।)
विमलः । इत्यमरटीकायां रायसुज्जटः ॥

विमानः

विमलान्निः, पु, (विमलः अन्निः ।) शत्रुञ्जय-
पञ्चते । इति हेमचन्द्रः ॥

विमलाधकः, त्रि, विमलः । इत्यमरटीकायां
रायसुज्जटः ॥

विमांसं, कौ, (विबुद्धं मांसम् ।) अयुद्धमांसम् ।
तत्तु कुक्कुरादिमांसम् । इति कैचित् ॥

विमाता, [त्र] स्त्री, (विबुद्धा माता ।) मातृ-
सपत्नी । सत्मा इति भाषा । सा कनौयस्यपि
नमस्या । यथा, स्तुतिः ।

“मातुः, पितुः कनौयांसं न नमेद् वयसाधिकः ।
नमस्कुर्यात्तु गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमा-
तरम् ॥”

स्तुत्यर्थसारे ।

“[त्रि]यो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
यतः पत्युञ्जयसा तांस्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मल्लमासतत्त्वम् ॥ * ॥
विमातरौनिरुत्तावपि पितामहधनविभाग-
कर्त्तव्यम् । यथा वृहस्पतिः ।

“पितृभारवि भातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निरुत्ते रजवि जीवतोरपि शस्यते ॥”
अत्र मातृपदं विमातरपरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनालौक्यात् । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

अस्या अर्नशिल्पं यथा । चोद्वरवाटभिविभागे
क्रियमाणे मात्रे पुत्रसमाप्तौ दातव्यः । समांश-
हारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-
परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सकृच्छ्रुतस्य
सुखौघत्वात्पुत्रपतेः । इति दायभागः ॥

विमातृजः, पु, (विमातृजायते इति । विमातृ +
जन् + ङः ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।
वैमात्र्यः २ । इत्यमरः ॥ वैमात्रः ३ । इति
जटाधरः ॥

विमानः, पु कौ, (विगतं मानसुपमा यस्य ।)
देवरथः । तत्पर्यायः । योमयानम् २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“सुवनालोकनप्रोतिः स्वर्गभिर्नाहुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”
वार्त्तमौमयहम् । (तत्तु सप्तभूमियहम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।

“सर्वरत्नसमाकीर्णं विमानयहशोभिताम् ॥”
“विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सञ्चलि ॥”
इति तट्टीकाष्टतमिचयट्टः ॥

घोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ । (त्रि, परिच्छेदकम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ४० । ३ ।

“सोमापूषया रजसो विमानं
सप्त वक्रं रथमविश्वमित्त्वम् ॥”

“विमानं परिच्छेदकं स्वर्गमागमित्यर्थः ।” इति
तद्वाच्ये वाचयः ॥ वाचनम् । यथा, तत्रैव ।
३ । ३ । ४ ।

“पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां
विमानमभिविश्वेयुश्च वाचताम् ॥”
“विमानं विमोचयित्वा नैव फलमिति विमानं

विमोच

यज्ञादिकर्मसाम्पन्नम् ॥” इति तद्वाच्ये वाचयः ॥
विगतो मनो यस्येति विरथे । अयज्ञातः ।
यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।

“कश्चिन्नचित्तु सुदुरसान् विचिन्त-
स्त्वन्विकामिर्थाथितो विमानः ।
तत्राति क्रच्छं प्रति लब्धमानो
वलाद्विबुधस्य तांस्ततोऽर्थे ॥”

विमार्गः, पु, विपूर्वैर्नञ्घातोर्घञ्प्रत्ययेन निव्यन्नः ॥
सम्पार्जनौ । (विबुद्धो मार्गः ।) कुपयः ।
(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।

“विमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तद्व्यः
प्रथमयसि विवादे कल्पसे रक्षयाव ॥”

विमुक्तः, त्रि, (वि + मुच् + क्तः ।) विशेष्य मुक्तः ।
यथा,—

“येऽन्वेऽरविन्द्याश्च विमुक्तमातिन-
स्त्वयत्तभावाद्दिविमुद्धवृहयः ।
आरुह्य क्रच्छं परं पदं ततः
पतन्वधो नाटतयुग्मदृषयः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
व्यक्तः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ३५ ।

“विमुक्तं परमाख्येण जहि पार्थ महासुरम् ।
वेरिणं युधि दुर्द्धं भगदत्तं सुरद्विषम् ॥”
पुं, माधवी । तत्पर्यायो यथा,—

“माधवी स्थातु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च ।
अविमुक्तो विमुक्तश्च कासुको भ्रमरोत्सवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

विमुक्तिः, स्त्री, (वि + मुच् + क्तिन् ।) विमोचनम् ।
मोचः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“पितृभ्रमस्ये दिवि ये च मूर्त्तौः
स्वप्नासुजः कायफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेष्वितानां
विमुक्तिदा येऽनभिर्बहिर्हितेऽपि ॥”

विमुक्तः, त्रि, (विबुद्धं अनङ्गुलं मुक्तं यस्य ।)
वह्निमुक्तः । विरतः । यथा,—

“स्वागमैः कल्पितैस्त्वं हि जनान् महिसुखान्
कुब ।
माश्च गोपय येन स्यात् छदिरेषोत्तरोत्तरा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवे प्रति विष्णुवाक्यम् ॥

विमुद्रः, त्रि, (विगता मुद्रा मुद्रणभावो यस्य ।)
प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्रारहितश्च ॥

विमोचयं, कौ, (वि + मोच + क्त्वात् ।) विमो-
चनम् । परिब्रजनम् । यथा,—

“यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा
मजन्त इदं गतिमानुवन्ति ।
किञ्चाशिमो राह्यपि देहप्रथयं
करोतु मेऽदभ्यदयो विमोचयाम् ॥”

इति श्रीभागवते १०।२६ अध्यायः ॥
विमोचनं, कौ, (वि + मुच् + क्त्वात् ।) दूरीकरणम् ।
विमुक्तिः । विपूर्वैर्नञ्घातोर्घञ्प्रत्ययेन निव्य-
न्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । १३ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुलखास्य विमोचनम् ।
मलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥”

विम्बः

वियत्

वियोगी

तीर्थविषयः । यथा, महाभारते । ३।२१।१५० ।
 “विमोचनसुपुष्यं जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतिपद्यते ह्येवं सर्वैः स परिसुखते ॥”

पु, महादेवः । यथा, महाभारते । १३।२।५५ ।
 “विमोचनः ससुरयो हिरण्यकवचोद्भवः ॥”

विमोहनं, स्त्री, वैचितीकरणम् । विपूर्वसुह-
 धातोर्नट्(सुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (विमो-
 हयतीति । वि + सुह + णिच् + ल्युः । विमो-
 हके, वि । यथा, भागवते । ११।२४।६ ।
 “ततो विजृम्भतो जातो योऽहङ्कारो विमो-
 हनः ॥”

विमोहितः, चि, (वि + सुह + णिच् + क्तः ।)
 मोहयुक्तः । मोहितः । यथा,—
 “तावत्प्रतिबोध्यन्तौ महाभावाविमोहितौ ।
 उक्तवन्तौ वरोऽस्मिन्नो जियतामिति केशवम् ॥”
 इति देवैर्माहात्म्यम् ॥

वि(वि)म्बं, स्त्री, (वी गत्यादिभ्य + “उब्ब्रादयश्च ।”
 उब्बा० ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन निपातवान्
 साधुः ।) प्रतिविम्बम् । कमखण्डुः । इति
 संक्षिप्रचारोणादितिः ॥ (मूर्तिः । यथा,
 भागवते । ३।२।११ ।

“प्रदृश्यान्तप्रपसामविलम्बदृशां शृणाम् ।
 आद्यायान्तर्दधानु यस्तु खविम् लोकोचनम् ॥”
 तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३।४६६ ।
 “मेघवाहनभूमर्षुपत्न्या भिन्नाखया कते ।
 विहारेऽपि तथा बुद्धविम्बं साधु निवेष्टितम् ॥”
 विम्बिकाफलम् । तैलाञ्जना इति भाषा । इति
 मेदिनी । वे, ७ । (यथा, कुमारे । ३।६७ ।
 “उमासुखे विम्बफलाधरोऽह्ने
 अपारयामास विलोचनाम् ॥”)

अस्य पर्यायः । तुङ्किरेरी र रक्तफला ३
 विम्बिका ४ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः ॥ ओष्ठी ६
 विम्बी ७ । इति रत्नमाला ॥ विम्बा ८ विम्ब-
 कम् ९ विम्बला १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य गुणाः । पित्तकफच्छर्दित्रयघ्नह्लास्यकुष्ठ-
 नाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “विम्बी रक्तफला तुम्बी तुङ्किरेरी च विम्बिका ।
 ओष्ठीपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥
 विम्बीफलं खाद्य शीतं शुभं पित्तान्नातलितम् ।
 सान्भनं लेखनं रथं विम्बाम्भानकारकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वि(वि)म्बः, पुं स्त्री, (वी + “उब्ब्रादयश्च ।” उब्बा०
 ४ । ६५ । इति वन्प्रत्ययेन साधुः ।) स्वये-
 चन्द्रमण्डलम् । इत्यमरः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये ६ अङ्कः ।

“असौ लदभ्यो न सवातनः पुमान्
 भवान् न देवात् पुरुषोसमात् परः ।
 स एव भिन्नस्वमनादिमायया
 द्विधेव विम्बं सखिबे विवखतः ॥”
 यथाच मार्कण्डेये । ८४ । ११ ।
 “इवत्सहासममलं परिपुण्यचन्द्र-
 विम्बाशुकारि कनकौत्तमकान्तिकान्तम् ॥”

मण्डलमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।
 “नितम्बिन्ने सुदुःखलमेखलेः
 कननेः सहाराभरयोः सचन्दनेः ।
 शिरोरुहेः ज्ञानकथायवासितैः
 खियो निदाचं श्रमयन्ति कामिनाम् ॥”
 यथाच कुमारे । ७ । २२ ।

“आत्मानमालोक्य च शोभमान-
 मादर्शविम्बे क्तिमितायताची ।
 हरोपयाने लरिता वभूव
 स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥”)

वि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन्प्रत्ययेन साधुः ।) कक-
 लास । इति मेदिनी । वे, ७ ॥
 वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + खाद्यं कन् ।) चन्द्रसूर्य-
 मण्डलम् । विम्बिकाफलम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (सच्चकः । खंच इति भाषा । यथा,
 नैषधे । २२ । ४७ ।

“विधिक्षिधर्त्तं विधिना बधूनां
 विमाननं काञ्चनसक्केन ॥”
 अत्र । “काञ्चनस्य सक्केन विम्बेन ॥” इति
 नारायणटीका ॥)

वि(वि)म्बजा, स्त्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।
 जन् + जः ।) विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)म्बटः, पु, सर्वपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।
 विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्बिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “तुम्बीरक्तफला विम्बी तुङ्कीकेरी च विम्बिका ॥”
 इति वेदकनकमालायाम् ॥)
 चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
 “काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च
 धारयेत् ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ अध्यायः ॥)

वि(वि)म्बुः, स्त्री, गुवाकः । इति केचित् ॥
 वि(वि)म्बोष्ठः } चि, (विम्ब + ओष्ठः । “ओष्ठी-
 वि(वि)म्बोष्ठः } हयोः समासे वा ।” इति पाणि-
 कोऽकारलोपः ।) विम्बे इव ओष्ठी यस्य ।
 इति सुश्रुतबोधव्याकरणम् ॥

वियचारी, [वृ] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।
 चर + यिनिः ।) चिह्नः । इति शब्दमाला ॥
 आकाशगामिनि, चि ॥
 वियन्, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +
 यम + “अन्व्यञ्चोऽपि ङप्रथते ।” ३ । २ । १७८ ।
 इति क्लिप् । स्त्री चगमादौनामिति मलोपे तुक् ।)
 आकाशम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते ।
 ३ । ८ । ३३ ।

“तस्यैव तन्नामिसरः चरोज-
 मात्मानममः श्वसनं वियञ्च ।
 दृश्यं देवो जगतो विधाता
 नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥”

दुवाष्टयिष्यौ । अत्र द्विवचनस्य प्रयोगः स्यात् ।
 यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । १ । ३ । २ ।
 “वावाष्टयिषौ सहास्ताम् । त वियती अन्नताम् ॥”
 तथाच श्रुतपथब्राह्मणे । ७ । १ । २ । २३ ।
 “तयोर्वियद्वोर्गोऽन्तरेणाकाश आसीत् तदन्त-
 रिक्षमभवत् ॥” * ॥ वि + या + श्रट् । गमन-
 शीले, चि । यथा, भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“कुटुम्बपोषाय वियन्निजायु-
 नं बुध्यतेऽर्थे विह्वतं प्रमत्तः ॥”
 तथा, तत्रैव । ६ । २१ । ३ ।
 “वियद्विक्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभूयतः ।
 निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ।
 यतोऽयुरश्चत्वारिंशद्दहान्यपिजतः किञ्च ॥”
 “वियद्विक्तस्य विद्यतो गगनादिव उदमं विनैव
 देवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियत्
 व्यर्थं प्राप्नुवदित्तं भोग्यं यस्य ।” इति तट्टीकायां
 शीघरखामी ॥)

वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) खर्गगङ्गा ।
 इत्यमरः ॥

वियङ्गतिः, स्त्री, (वियतो भूतिर्भञ्जेव ।) अन्व-
 कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति
 हारावली ॥

वियमः, पु, (वि + यम + “यमः सप्तपनिविद्यु
 च ।” ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) संयमः । इत्य-
 मरः ॥ दुःखम् । इति खामी ॥

वियानः, चि, (विरुद्धं निन्दं यातः प्रातः ।)
 निर्लेष्णः । इत्यमरः ॥

वियामः, पु, (वि + यम + घञ् ।) संयमः ।
 इत्यमरः ॥

विद्युक्तः, चि, वियोगविशिष्टः । विपूर्व्युज्यधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ ।
 ६ । ३३ ।

“कं करोमि क्व गच्छामि ऋतामे प्रायवह्मभा ।
 न वे जीवितुमिच्छामि विद्युक्तः प्रिययानया ॥”
 वियोगः, पुं, (वि + युज् + घञ् ।) विच्छेदः ।
 तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
 “यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।
 भजन्ति चरणाभोजं सुनयो हरिभेदक्षः ॥”)
 वियोगभाक्, [ज] चि, (वियोगं भजते इति ।
 भज + विष् ।) विच्छेद्युक्तः । यथा, नैषधे ।
 “वियोगभाजोऽपि वृषस्य पश्यता
 तदेव साक्षादृच्छतांशुमाननम् ।
 पिकेन रोषारण्यचक्षुषा मुहुः
 झूहृताः हूयत चन्द्रवेरियो ॥”

वियोगी, [नृ] पुं, (वियोगोऽस्मास्तीति । वियोग +
 इनिः ।) चक्रवाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वियोगयुक्ते, चि (यथा, मार्कण्डेये । २२ । २५ ।
 “ताः श्रोत्रा या वियोगिभ्यो न श्रोत्रा वा
 ऋताः सञ्च ।
 मर्षुर्वियोगिभ्यो नया नाडभूतः क्वचन्या ॥”)

विरजा

वियोजितः, वि, वियोगं प्रापितः । विपूर्वमन्त्र-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विरक्तः, वि, (वि + रन् + क्तः ।) विरागयुक्तः ।
अनुरक्तः । यथा,—

“शाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो वानपेक्षकः ।
खलिङ्गानाम्नास्यक्रा चरेद्विधिगोचरः ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(यथा च ।

“अथि प्रचरे मम किं गुणेन
अथ्यप्रचरे मम किं गुणेन ।
रक्तो विरक्तो च परे वधूनां
निरर्थकः कुङ्कुमराग यः ॥”

इत्युद्धृतः ॥)

विरक्ता, स्त्री, दुर्भंगा । इति चिकाण्डशेषः ॥
अनुरक्ता । यथा, नीतिशतके १ ।

“यां चिन्तामि सततं मधि सा विरक्ता
सा चान्धमिच्छति जर्नं स जनोऽन्यरक्तः ।
अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति कार्त्तिकदन्ता
धिकं ताश्च तच्च मदनश्च इमाश्च माश्च ॥”

विरक्तिः, स्त्री, (वि + रन् + क्तन् ।) विरागः ।
यथा,—

“उच्चो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
व्भिभूतं स चत्तनिधनं सततात्पूरकम् ।
तन्वान्येन विरक्त्यामि यथा तथापि
पारक्तामिष्यति विचरान्धसङ्गः ॥”
इति श्रीभागवते ११ । ६ । २५ ॥

विरक्तं, स्त्री, कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरचितः, वि, (वि + र + क्तः ।) विप्रविष्ट
रचितः । निर्मितः । यथा,—

“एष श्रीमच्छ्रवणमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रबुद्धेति विक्रमेः ॥”
इत्यादि महानाटकम् ॥

विरक्तसमाः [सु] युं, सत्त्वगुणविप्रिष्टः । तत्-
पर्यायः । इयागिरः २ । इत्यमरः १२ । ७ । ४५ ॥

“विगते रजस्तमसी येषां ते रजस्तमोगुणभ्याम् ।
सत्त्वकनिष्ठाः साक्षात्ततन्नाशयो जीवन्मुक्ता
आसादयो इयातिगा उच्यन्ते । इयं द्वैतं अति-
क्रम्य गच्छति इति उः ॥” इति भरतः ॥

विरजाः, [सु] स्त्री, (विनिष्ठं रजः प्रीणितं
यस्याः ।) विगतात्नवा । इति जटाधरः ॥

(नासि रजो धूलिर्यत्र । धूलिरहिते, वि ।
यथा, महाभारते १ । ६३ । १५ ।

“सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सच्च खर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पन्था इच्छते देवसङ्गः ॥”
निर्मलः । यथा, महाभारते २ । ७ । ५ ।
“विरजोऽम्बरश्चिन्माम्को द्वीकीर्षिद्वीतिभिः
सह ॥”

युं, नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । १३ ।
“विरजाश्च सुबाहुश्च प्राणिपिच्छश्च वीर्य-
वान् ॥”

विरजा, स्त्री, कपित्थानीष्टवः । इति रत्नमाळा ॥
द्वन्वा । इति हारावली ॥ यथातिमाता । यथा,

विरजा

उत्पन्नाः पिच्छकन्यायां विरजायां महावलाः ।
यतिर्वयातिः खर्वातिरायातिः पक्ष्मो लुक् ।
तेषां ययातिः पञ्चानां महावलपराक्रमाः ॥”
इति कौर्म २० अध्यायः ॥

श्रीकण्यसखी । सा राधाभयात्प्रकृताया सती
सरिद्रुपाभवत् । तस्याः सप्त पुत्राः तप्त ससुदा
अभवन् । यथा,—

“एकदा राधिकासाहं गोलोके श्रीहरिः स्वयम् ।
विजहार महारथ्ये जिह्वने रासमखले ॥

झत्वा विहारं श्रीकण्यस्तामदृष्ट्वा विहाय च ।
गोपिकां विरजामन्वां शृङ्गारार्थं जगाम ह ॥

दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तथं विजहार तथा सह ।
तयासक्तं श्रीहरिश्च रत्नमखपटं स्थितम् ॥

दृष्ट्वा च राधिकात्याश्च चक्रुस्ताश्च निवेदनम् ।
जगाम सहसा देवौ तं रत्नमखपटं सुने ॥

हारे नियुक्तं दृष्ट्वा द्वारपालं मनोहरम् ।
तसुवाच रुधा देवौ रक्तपङ्कजलोचना ॥

दूरं गच्छ गच्छ दूरं रतिलम्पटकिङ्कर ।।
कीदृशीं मत्पुत्रां कान्तां म्रत्यामि तत्प्रभो-
रहम् ॥

श्रुत्वा कीलाहलं शब्दं गोपिकानां हरिः
स्वयम् ।

ज्वाला च कोपितां राधासन्निधानं चकार ह ॥
विरजा राधिकाशब्दान् अन्निधानं हरेरपि ।
दृष्ट्वा राधाभयात् सा जहौ प्राणान्श्च योगतः ॥
सद्यस्तत्र सरिद्रूपं तच्छरीरं बभूव ह ॥
आप्तश्च वस्त्राकारं तथा गोलोकमेव च ।
कोटिवीजनविस्तीर्णं प्रस्थेतिनिश्चयेव च ॥
देवं दृश्यमानं चात्र नानारत्नाकरं परम् ।
राधा रतिगृहं गत्वा न दर्शयं हरिं सुने ॥
विरजाश्च सरिद्रूपं दृष्ट्वा गेहं जगाम सा ।
श्रीकण्यो विरजां दृष्ट्वा सरिद्रुपां प्रियां सतीम् ॥
उच्चैररोद विरजातीरे नौरमनोहरे ।
तया विनाहं सुभगे कथं जीवामि सुन्दरि ।।
नदाधिछाद्यदेवो भव मूर्त्तिमती सति ।
पुरातनं शरीरं ते सरिद्रुपमभूत् सति ॥
जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनूम् ।
आजगाम हरेरभ्यं साक्षाद्ग्रायेव सुन्दरी ॥
पश्यन्तं प्राणनाथश्च पश्यन्ती वक्रचक्षुषा ।
ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेमगोत्रिकां जगाम्पतिः ॥
चकारालिङ्गनं तूयं चुचुम्ब च सुहृद्भुङ्गुः ।
नानाप्रकारशृङ्गारविपरीतादिकं प्रभुः ॥
रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ।
विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोषकम् ॥
सद्यो बभूव तत्रैव धन्वा गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखासीना साहं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥
एकदा हरिया साहं उन्दारथ्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः साञ्जी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्ते तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्ताश्च धादभिः प्रीडितो भिया ॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्प्राय तं क्षपानिधिः ।
क्रोडे चकार बालं सा ह्यथो राधायहं ययौ ॥

विरहः

प्रबोध बालं सा साञ्जी न दृष्टान्तिकं प्रियम् ।
विलकाप भृशं तत्र शृङ्गाराद्व्यभ्रमनसा ॥
शृष्टाप स्वसुतं कोपात् जवणोदो भविष्यति ॥
शृष्टाप सन्तान् बालांश्च यान्नु मृष्टा रसानसम् ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वं प्रजम्भुरेवपीतसम् ॥
समहीपे ससुद्राश्च सप्त तस्युत्विभागम् ॥
कनिष्ठादृष्टपर्यन्तं दिशुर्गं दिशुर्गं सुने ।
जनयेत्सुरासिर्पिर्देहिदुग्धचलाश्रवाः ।
एतेषाश्च जलं पृथ्वां शृष्टारथं भविष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्यजम्भखळे २३ अध्यायौ ॥
जगन्नाथक्षेत्रम् । यथा,—

“उल्लते नामिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेवो जगन्नाथस्तु मेरवः ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥* ॥ तत्र
सुखनोपवासौ न कर्तव्यौ । यथा, स्कान्दे ।

“सुखनोपवासश्च सर्वतोर्षेयं विधिः ।
वर्कधिला गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विरहः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरहः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरह्यं, स्त्री, वीरगण्डयाम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विरतः, वि, (वि + र + क्तः ।) निवृत्तः ।
यथा—

“आत्तवियो सुनेजातो भातुस्तानो विजैर्भवान् ।
विरतोऽन्तर्हि नो दुष्टाच्छोकान्नामेग वारितः ॥”
इति सुम्बोधवाकरगम् ॥

विरतिः, स्त्री, (वि + र + क्तन् ।) निवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । आरतिः २ अवरतिः ३ उप-
रामः ४ । इत्यमरः ॥ उपरमः ५ विरामः ६ ।
इति भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०१ । ६ ।

“ब्रह्मश्च दुःखदीर्घायां गतायां विरतिं
निश्चि ॥”

विरलं, स्त्री, दधि । इति राजनिर्घण्टः ॥
विरलः, वि, अवकाशः । फ्राक् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मेलनः २ तनुः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, दृष्टन्कथायाम् ६७ । ३ ।
“श्रूपाकारविरुचपाशुरनखी वक्रौ शिरास-
न्तौ
संगुष्ठी विरलाङ्गुली च चरयो हारिद्रुदुःख-
प्रदौ ॥”)

विरलद्रवा, स्त्री, (विरलो निर्मलो द्रवो यस्याः ।)
अच्छयववागुः । यथा,—

“यवामरुष्यिका आगा खेव तु हतसिक्थिका ।
विलेपी तस्या च स्यात् सा अश्ल्या विरलद्रवा ॥”
इति जटाधरः ॥

विरहः, पुं, (वि + र + क्त + ष + षः ।) विच्छेदः ।
तत्पर्यायः । विप्रखम्भः २ विप्रयोगः ३
वियोगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे १० ।

“सङ्गमविरहविकल्पे विरहिविरहो न सङ्गम-
क्षयाः ।

विराजः

विराट्

विराट्

सङ्गे सेव तेषां का विभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥
भर्तृविरहस्तु स्त्रीयां रोषाय भवति । यथा,
मनौ । ६ । १३ ।

“पानं दुर्जनसंसर्गः प्रत्या च विरहोऽटनम् ।
स्त्रोऽन्यगैश्च वासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥”
विरहे वर्णनीयानि यथा । तापः । निश्वासः ।
चिन्ता । मौनम् । क्लेशाङ्गता । वसुसरतुल्य-
रात्रिदोषम् । वागरणम् । प्रीतिवै उच्चात्ता-
ञ्चानम् । इति कविकल्पलता ॥

विरहिव्यो, स्त्री, (विरहोऽस्या व्यक्तीति । विरह
+ इति + स्त्रियां ङीप् ।) विच्छेदविशिष्टा
नारी । यथा,—

“रतिः पुंसो विरहिव्यो शिवः स्त्रीविरहो
चिरम् ।
दयोर्द्वयोश्च संप्राप्तौ किं बभूव द्वयोः सुखम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवचनखण्डे ४६ अध्यायः ।
भृतिः । इति शब्दमाला ॥

विराडित्, त्रि, (वि + रट् + क्तः ।) व्यक्तः ।
विहीनः । यथा,—

“अभिभूतत्वावमतं त्वक्तस्तु स्यात् ससृज्भित्तम् ।
हीनं विरहितं धृतस्तुत्सृष्टविद्युते अपि ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“इदं वक्तुं साक्षाद्भिरहितकलङ्कः प्रथमधरः
सुधाधारधारधरिपरिणतं विममधरः ॥
इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये
तनुलावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥”)
विरहो, [न] पु, (विरहोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
विरहविशिष्टः । विद्योगी । यथा,—

“विहरति हरिरिह सरसवधने ।
दृष्टति सुवतिचनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ॥”
इति लघुदेवः ॥

विरामः, पुं, (वि + रञ्ज + चच् ।) अनशुरामः ।
रामशून्यः । यथा,—

“विप्रथेयति सं रामो मानसो मल उच्यते ।
तेज्ज्वलं हि विरामो हि नेमैर्लसं ससुदाहृतम् ॥”
इति प्रायश्चित्तसूत्रम् ॥

(त्रि, विविधवर्णविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
२ । २२ । २५ ।

“नवाद्भृहीला माल्यानि मालाकारान्महा-
वलाः ।

विरामवसनाः सर्वे सविद्यो षट्कृष्णलाः ॥”
विगतो रामो विषयवासना यच्छेत्पर्यः । वीत-
रामः । यथा, भागवते । ३ । १५ । ४७ ।

“अन्तेऽनुतापविहिते दृष्टमस्तिथोगेः
द्वयस्यथो हृदि विदुर्भूयसो विरामाः ॥”
विरामार्थे, त्रि, (विरामं अङ्गतीति । अङ्गं +
अच् ।) विरामयोग्यः । तस्यार्थीयः । वैर-
ज्ञकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विराजः, पुं, (विशेष्ये राजते इति । वि + राज
+ अच् ।) विराट् । यथा,—

“इन्द्राभ्यो वदनात्तुभं पशवो मलयम्भवाः ।
ओषधो रोमसम्भता विराजस्वं नमोऽस्तु ते ॥”
इति वामने २३ अध्यायः ॥

विराजमानः, त्रि, (वि + राज + प्रानच् ।) दीप्ति-
विशिष्टः । यथा,—

“जटाकटाहसम्भमदूधमनुनिलिम्यनिर्भरी
विशोलवीचिवक्त्रो विराजमानकृङ्गनि ।
धगद्गद्गद्गङ्गलज्जटाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतियथं मम ॥”
इति काशीखण्डे रावणकृतशिवताण्डवस्तोत्रम् ॥

विराजितः, त्रि, (वि + राज + क्तः ।) प्रोभितः ।
दीप्तः । यथा,—

“अतीव निर्मलं सारं ह्येभासविनिन्दकम् ।
परिष्कृतञ्च मानिक्यैर्होरकेय विराजितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १० अध्यायः ॥

विराट्, [ज] पु, (विशेष्ये राजते इति । राज
द्वैतो + क्तप् ।) चक्षियः । इत्यमरः ॥ स्थूल-
शरीरसमष्टौपहितचेतस्यम् । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ (ब्रह्मणो विराड्कृत्तित्वर्थं यथा,
शङ्करविजये ६ प्रकरणे । “यूहृत्तित्विराट्
चतुर्दशलोकात्मकः । तस्य ब्रह्माण्डकपर्परम्यन्त-
माकाशः शिरः, चन्द्रस्यैर्नेत्रे, प्रागादिदिशः
श्रोत्रे, अन्तरिक्षलोको ब्राह्मं, मेरुः पृष्ठवर्षः,
शिखरत्रयं भुजकण्ठाः, प्रत्यन्तपर्वताः पृष्ठपार्श्व-
वर्चावि, उपपर्वताः, प्राक्काण्डादीनि, ससृजा रक्तं,
जला स्नायुनि, दृश्यवृक्षाः रोमाणि, भ्रूमिः
कुचिः, हीया वलयः, भूरेखा रोमराजिः,
भूमध्यप्रदेशो वक्तिः, शेषः शिखं, दिग्दन्ति-
पट्टकितम्बोवभागः, अतलादिसप्तकं कटि-
पादान्तरालः, कूर्मैः पादौ इति ॥” * ॥) महा-
विराजुत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।
“अथ हिमो जले तिष्ठन् यावदे ब्रह्मणो वयः ।
ततः स काले सप्तसा द्विधा भूतो बभूव ह ॥
तन्मध्ये शिशुरकश्च शतकोटिरविप्रभः ।
सर्वं रोक्यमानश्च स्तन्यः पीडितः क्षुधा ।
पिष्टमाट्टपरिप्लव्यतो जलमध्ये निराश्रयः ।
ब्रह्माण्डसंचनाथो यो ददर्शोर्हमनाथवत् ॥
स्थूलात् स्थूलतमः सौष्टिपि नान्ना देवो महा-
विराट् ॥
परमाणुर्वया स्रज्जात् परः स्थूलात्तथाऽसौ ॥
तेजसा षोडशशो वः कृष्णस्य परमात्मनः ।
आधारोऽसंख्यविशानां महात्तु विद्युच्च प्राकृतः ।
प्रथेकं लोमहृत्पुत्रं विश्वानि निखिलाणि च ।
तस्यापि तेषां संख्याश्च ज्ञायो वस्तुं न हि क्षमः ॥
संख्या चैत्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ॥
प्रतिविश्वेषु सन्त्येद् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माण्डं प्रतिकीर्तितम् ॥
अत ऊर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डादहरेव च ।
स च सत्त्वस्वरूपश्च शश्वत्तारायणो यथा ॥
अत ऊर्ध्वं च गोपलोकः पश्चात्तुल्यो जनात् ॥

निर्वां सत्त्वस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाऽप्ययम् ॥
सप्तहोपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ।
ऊनपश्चात्पद्मीपासंख्यशैलसमन्विता ॥
ऊर्ध्वं स्वर्गाः सप्त लोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ।
पातालाणि च सप्ताधश्चैव ब्रह्माण्डमेव च ॥
ऊर्ध्वं घराया भूलोको भुवर्लोकस्ततः परः ।
ततः परश्च स्वर्लोको जनेो लोकस्ततः परः ॥
ततः परश्च लोकोकः सत्त्वलोकस्ततः परः ।
ततः परो ब्रह्मलोकस्तप्राकाशननिर्मितः ॥
एव सर्वं ब्रह्मिणश्च घराभ्यन्तरमेव च ।
तद्विनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥
जलबुद्बुदवत् सर्वं विश्वसंचमनिन्दकम् ।
निर्वां वैकुण्ठगोलोको सत्त्वो शश्वदक्षत्रिमा ॥
प्रतिलोमहृत्पुत्रं ब्रह्माण्डं प्रथेकमस्य निश्चितम् ।
एषां संख्या न जानाति ज्ञायोऽन्यस्यापि का
कथा ॥

प्रथेकं प्रतिब्रह्माण्डं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
तिस्रः कोट्यः सुराणाञ्च संख्याः सत्त्वच पुत्रक ॥
द्विगोशाश्चैव दिक्पाला न च्छात्रिण्यहादयः ।
सुवि वर्णाश्च चत्वारोऽप्यो नागाश्चराचरा ॥
अथ काले च स विराट् ऊर्ध्वे दृष्ट्वा पुनः पुनः ।
हिमान्तरश्च शून्यश्च न द्वितीयश्च कश्चन ॥
चिन्तामन्तरश्च हृदयुक्तो खरीद च पुनः पुनः ।
ज्ञानं प्राप्य तदा द्रव्यो ह्यथ परमपूरवम् ॥
ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मस्थितः सनातनम् ।
नवीनजलदप्रथमं हिसृजं पीतवासवम् ॥
संस्तितं सुरलोहस्तं भक्ताशुपहकारकम् ।
जहास बालकस्तुष्टो दृष्ट्वा जनकमीश्वरम् ॥
वरं तस्मै ददौ तुष्टो वंशः समयोचितम् ।
मत्स्यो ज्ञानशुक्तश्च क्षुत्पिपासादिवर्जितः ॥
ब्रह्माण्डासंख्यनिश्चयो भव वत्स कथावधि ।
विष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वरदो वरः ॥
जराण्ड्युरोगशोकपीडादिवर्जितो भव ।
इत्युक्त्वा च दृक्कथं महात्मनं षड्चारम् ॥
त्रिःशतकं प्रज्जप्य वेदाङ्गमवरं परम् ।
प्रथावादिचतुर्थेनं श्रुत्वा इत्युत्तरद्वयम् ॥
वह्निजायान्तमिष्टश्च सर्व्वेवित्तहरं परम् ।
मन्त्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास स प्रभुः ॥
भूयतां महत्तः श्रुत्वा निबोध कथयामि ते ।
प्रतिविश्वेषु यन्नैवद्यं ददाति विद्यावै जनः ॥
तनुषोडशशो विविधिव्यो विद्योः पञ्चदशस्य वै ।
निर्गुणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ॥
नेपथ्येन च कृष्णस्य न हि किञ्चित् प्रयोजनम् ।
यदुद्दहति नैवेद्यं यस्मै देवाय यो जनः ॥
स च खादति तत्तु नर्त्तं सत्त्वोद्विष्टा पुनर्भवेत् ।
तश्च मन्त्रं वरं दत्त्वा तनुवाच पुनर्लिङ्गः ॥
वरमन्यं किमिच्छन्ते तस्मै ब्रूहि ददामि च ।
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तनुवाच महाविराट् ॥
अदन्तो बालकस्तव वचनं समयोचितम् ॥
श्रीमहाविराजुवाच ।
वरं मे त्वत्पदाभ्योके भक्तिर्भवेत्तु निश्चला ।
सन्ततं यावदाद्युर्मे सर्वं वा सुचिरं हि वा ॥

विराट्

विराधः

विरुदः

खड्गस्त्रियुक्तो यी राजो जीवन्सुक्तश्च सन्ततम् ।
तद्गतिरहीनो मूर्खश्च जीवन्नपि न्वतो हि सः ॥
किन्तुच्यते तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
कृष्यभक्तिश्चैतस्य मूर्खस्य जीवन् वृथा ।
येनात्मना जीवितश्च तमेव नहि मन्यते ।
यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिर्द्युतः ॥
पञ्चाद्वयान्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
स च त्वाश्च महाभाग सर्व्वेऽत्मा प्रकृतेः परः ॥
स्वच्छामयश्च सर्व्वेभ्यो ब्रह्मण्योतिः सनातनः ।
इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विराराम च नारद ॥
उवाच कृष्णः प्रवृत्तिं मधुरां श्रुतिसुन्दरीम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

सुचिरं सुखिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
ब्रह्मणोऽख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
अग्नेन प्रतिब्रह्माख्ये त्वच्चन्द्रविराड्भव ।
तन्नामिपद्मे ब्रह्मा च विश्वस्रष्टा भविष्यति ॥
ललाटे ब्रह्मण्यश्चैव रुद्राश्चैकादशैव तु ।
शिवं प्रेण भविष्यन्ति स्मृष्टिश्चाराण्य वै ।
कालामिब्रह्मण्योको विश्वसंहराकारकः ।
पाता विष्णुश्च विषयी चन्द्राग्नेन भविष्यति ॥
मङ्गलित्युक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
ध्यानेन कमनीयं मां निर्वां ब्रह्मसि निश्चितम् ॥
मातरं कमनीयाश्च मम वक्षःस्वस्तिताम् ।
यासि लोके तिष्ठ वत्सेलुक्त्वा शोऽन्तरधीयत ॥
गत्वा स्वर्गोक्तं ब्रह्मण्यं शङ्करं स उवाच ह ।
स्रष्टारं सद्युमीश्वरं संहर्षारश्च तत्तुच्यम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

दृष्टिं ऋतुं गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ।
महाविराड्लोमकूपे चन्द्रस्य च विधे श्रेष्ठ ॥
गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
अग्नेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ॥
इत्युक्त्वा अगतं नाशु विराराम विधिस्ततः ।
जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥
महाविराड्लोमकूपे ब्रह्माख्यं गोलोके जले ।
बभूव च विराट् चन्द्रो विराड्प्रेण संप्रतम् ॥
प्रज्ञामो युवा पीतवासाः प्रथानो जलतल्पके ।
ईषड्वायः प्रसन्नास्यो विश्वथापी जनाह्वनः ॥
तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
संभूय पद्मदण्डश्च बभ्राम युग-लञ्चकम् ॥
नान्तं जगाम दण्डस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
नाभिस्य च पद्मस्य चिन्तामाप पिता तव ॥
स्वस्थाने पुनरागत्य दयौ हृष्टः पदाभ्युजम् ।
ततो ददर्श चन्द्रान्तं कालेन दिव्यचक्षुषा ॥
प्रथानं जलतल्पे च ब्रह्माख्यं गोलकाठे ॥
यज्ञोमकूपे ब्रह्माख्यं तश्च तत् परमेश्वरम् ।
श्रीकृष्णश्चापि गोलोके गोपगोपीसमन्वितम् ॥
तं संस्तुय वरं प्राप ततः दृष्टिश्चकार सः ।
बभूवुर्ब्रह्मण्यः पुत्रा मानसाः सनकादयः ॥
ततो रुद्राः कपालाश्च शिवाग्नेिकादश्च स्मृततः ।
बभूव पाता विष्णुश्च चन्द्रस्य वामपार्श्वतः ॥
चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतहृत्पनिवासस्तत् ।
हृदस्य नाभिपद्मे च ब्रह्मा विष्णुं ससर्ज च ॥

खर्गं मर्त्येषु पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
एवं सर्व्वं लोमकूपे विश्वं प्रब्रह्मकेव च ॥
प्रतिविम्बं चन्द्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवद्वयः ।
इत्थं कथितं वत्स श्रीकृष्णकौर्मेन परम् ॥
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ३ अध्यायः ॥
खायम्भुवमनुः । यथा,—
“गतेषु तेषु दृष्टार्थं प्रथमावततामिमाम् ।
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपमग्नित्ताम् ॥
सम्भूय तथा सार्द्धमतिकामातुरो विसुः ।
सज्ज्यां चकमे देवः कमलोदरमाहरे ।
यावद्वद्वशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः ।
ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवत्सनुः ॥
खायम्भुव इति स्थालः स विराडिति नः श्रुतम् ।
तद्पुण्यसामान्यादधिपुण्य उच्यते ॥
वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
खायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ॥
खारोचिषादा सर्व्वे ते ब्रह्मतुल्याः खरुपिण्यः ।
श्रोतमिप्रसुखास्तद्दृष्टेयं त्वं सप्तमीऽयुना ॥”

इति मानुस्ये ३ अध्यायः ॥
विराटः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञात-
सुधितवन्तः । यथा, महाभारते १४ । १ । १ ।
“कथं विराटनगरे भ्रम पूर्व्वपितामहाः ।
अज्ञातवाचसुधिता दुर्धनधनभयाह्विताः ॥”
तद्देशीयराजा । यथा,—
“अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युधामाणो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटजः, पु, (विराटे जायते इति । जन् +
ङः ।) विराटदेशीयह्रीरकः । तत्पठ्यायः ।
राजपट्टः २ राजावर्णः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटराजजाते, वि (यथा, महाभारते ।
१४ । १२ । ८ ।
“सुवह्वनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नासुदन्तपतिदुःखार्सा तदाभूत्करुणं महतु ॥”

विरागी, [न] पु, हस्तौ । इति शब्दमाला ॥
विराधः, पु, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
वि + राध + अच् ।) राजसमेदः । यथा,—
“लक्ष्मणस्य तु तडाकं सुखा रामं ततोऽब्रवीत् ।
पिता मेऽभूत् सुपर्जन्यो माता मे च शतहता ॥
विराध इति मामाह पृथिव्यां सर्व्वराजसाः ।
उत्पृच्छ्य प्रमदामेनां पलायितां परादुसुखी ॥
तच्छुला राममाहर्षे लक्ष्मण्यः किं प्रतीचसि ॥
इत्युक्तौ लक्ष्मणो वीर आनन्ध सुमहज्जुः ।
उत्सवसर्षं शरं धोरं कालदह्योथमं ततः ॥
तच्छरीरं महाकायं भित्वा पातालमाविशत् ॥
पपाताशु गतप्राणः सफेर्षं रुधिरं वमन् ।
ततोऽसौ राममाहर्षे प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥
तनुस्वर्गाम गन्तव्यः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ।
अभिप्रापादहं धोरं प्रज्ञो वैश्वयन्त वै ॥

प्रसाद्यमानः स मया प्रावचक्ष्मां पुनः पुनः ।
यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ॥
शापस्थान्तोऽभविष्यति तेन रामेण संयुगे ।
प्रसादात्तव सुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमात्मयम् ॥”
इति वल्किपुराणे छर्षणखाकार्याविकीर्तनं
नामाध्यायः ॥

विराधनं, स्त्री, (वि + राध + ल्युट् ।) पीडा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
विवाधानमिति च पाठः ॥
विरामः, पु, (वि + र + चच् ।) शेषः । निवृत्तिः ।
विरतिः । तत्पठ्यायः । अववानः २ सातिः
३ । इति जटाधरः । मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनी । २ । ७३ ।
“अधोऽध्यायान्तु गुरुं नित्यकालमत्कृतः ।
अधीन भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्तिचित्तार-
मेत् ॥”)

परवर्णाभावः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
पाणिनी । १।४। ११० । “विरामोऽवसानम् ॥”
विराजः, पुं, विड्वाजः । इत्यमरटीका ॥
विरावः, पुं, (वि + व + चच् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४
“सिंहनादभयचक्रेः कुञ्जरीरपि भारतः ।
सुक्तो विरावः सुमहान् पत्न्यतो येन पूरितः ॥”
इत्यमरप्रदत्ताश्वान्वतरः । यथा, महाभारते ।
३ । ६६ । १७ ।

“विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे द्यौ ॥”
विरावी, [न] वि, विरावविशिशः । विरावो
विदतेऽस्ति इन्प्रत्ययेन निबन्धः ॥ (यथा,
हृष्टतुर्लहितायाम् । ५३ । ६ ।
“दिशि शान्तायां शङ्कनो मधुरविरावी यदा
तदा वाच्यः ।
अर्धस्तस्मिन् स्थाने गृह्णेश्राधिष्ठितोऽङ्गवा ॥”
विरिक्तः, वि, क्तविरिकः । यथा,—
“दुर्विरिक्तस्य नामिस्तु सख्यता कुचिश्चूलकम् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डुमण्डलगौरवम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
विरिचः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । ८।५। ३६।
“बलाकन्धेन्द्रकिदृशाः प्रसादा-
न्मनोर्गिरीशो विषयाद्विरिचः ॥”
विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६ । १७ ।

“एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा
ब्रुवन् ।
उक्त्वा वचनं देवान् विरिचिक्विद्वि वयौ ॥”
विरिच्यः, पुं, खरः । इति सुश्रवणध्याकारणम् ॥
विरुदः, पुं, गुणोक्त्वादिर्दिव्यनम् । यदुक्तम् ॥
“वाशिकाः कम्पितश्चेति विरुदो द्विविधो मतः ।
संयुक्तनियमो ह्यत्र वसितः पूर्व्ववदुषे ॥”

विरुद्धः

दिवचतुःषड् दशधा च कलास्तु विरुदे मताः ।
 दशम्यो नाधिकाः कार्यैः कलास्तु विरुदे बुधैः ॥
 कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदासावेव कौसिता ।
 विरुदं कवयः प्राहुर्गुणोत्कर्षादिवर्षणम् ।
 विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
 इत्युपोहानतः । इति श्रीरूपगोखामिन्नतश्रीगो-
 विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः ॥
 विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली) विरुद-
 श्रेणी । स्तनमाला । तन्नचणार्थं यथा,—
 “अधीत्य विरुदावल्या लक्ष्यं यत्प्रकृतज्ञतम् ।
 यथाश्चेत् पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
 सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
 योऽभ्यधाति विप्रेषसौ, स तावदिह लिखते ॥
 कलिका लोकाविरुदेयता विविधलक्ष्यैः ।
 कौसिप्रतापश्रीटीकैर्वीर्यवैद्यैर्गोखेशप्रालिनी ॥
 कलिकादान्तसंनिर्गमया दोषविवर्जिता ।
 शब्दात्मस्वरसंबन्धा कान्त्या विरुदावली ॥”
 इति श्रीरूपगोखामिन्नतश्रीगोविन्दविरुदावली-
 भाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः ॥ * कलिका-
 लक्ष्यं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्ष्यं
 तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विरुहः, त्रि, (वि + रुध + क्तः) विरोधविशिष्टः ।
 यथा । विरुहवर्त्मसमवाये भूयसां स्यात्
 सधर्मकत्वम् । इति जैमिनीसूत्रम् ॥
 “विरुहं गुणवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
 तत् कल्प्यं बुधैरेव स्तुतितत्त्वबुधुत्सया ॥
 स्तुतितत्त्वे प्रमादाद्यद्विरुहं बहुभाषितम् ।
 गुणलेशापुराणैश्च तच्छोधं धर्मदशैभिः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (दशममनोर्ज्ञस्यस्यैः देवताव्यतमः । यथा,
 भागवते । ८ । १३ । २२ ।
 “हविष्मान् सुकृतः सबो जयो र्हेतिसदा
 द्विजाः ।
 सुवाचना विरुह्याद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
 स्त्री, विचारार्थीयदोषविशेषः । यथा । “विरुहं
 नाम यदुद्वेष्टान्तविद्वान्तसमयेविरुहं तत्र
 द्वेष्टान्तविद्वान्तावुलौ । समयः पुनर्यथायुर्वेदिक
 समयो धार्मिकसमयो मोक्षप्राप्तिक्षमसमय इति ।
 तत्रायुर्वेदिकसमयः ऋतुव्यादितिः । आलभ्या
 पश्य इति धार्मिकसमयः । सर्वभूतैर्वर्द्धंसेति
 मोक्षप्राप्तिक्षमसमयश्च स्वसमयविपरीतसुख-
 मानं विरुहमिति ॥” इति चरके विमान-
 स्थानोऽध्याये ॥)

विरुद्धः, त्रि, अकुरितः । (यथा, “विरुद्धजानं
 अकुरितधाम्नास्तममम् ॥” इति माधवकृततत्त्ववि-
 निश्चये मूलसाखाने विचयरेणितः ॥) जातः ।
 इति मेदिनी । ८, ६ ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
 “गङ्गाप्रपातान् विरुद्धशब्दं
 गौरौशुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥”)
 आरोह्यविशिष्टः । यथा ।
 “सन्धे लिख्यं पुरामपि रिपौ कञ्जुलदो-
 र्मङ्गलौ

विरूपि

कीलालूनपुनर्विरुद्धशिरसो वीरस्य लिपु-
 ङ्वरम् ॥”
 इत्यादि सुरारिः ॥
 विरूपं, स्त्री, पिप्यलीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपः, त्रि, (विरुत्तं रूपं यस्य ।) कुत्सितः ।
 कुरूपः । यथा,—
 “विरूपोन्मत्तनिखानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
 पूरणं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥
 (यथा, उहत्तुर्हितायाम् । ७० । २३ ।
 “या तूत्तरीहेन ससुन्नतेन
 कृत्वायकेशी कलहप्रिया सा ।
 प्रायो विरूपास्तु भवन्ति दोषा
 यत्रास्तिसूत्रं गुणा वसन्ति ॥”
 परिब्रूतकुरूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।
 “यद्विरूपाचरं मर्तेष्ववराचौ, शरदक्षतस ॥”
 “यदुदयदा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्यकान्तु
 विगतसहजभूतदेवरूपाः ।” इति तद्गच्छे
 सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
 ५३ । ७ ।
 “इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
 दिवस्युत्तासो अमुरस्य वीराः ॥”
 “हे इन्द्र इमे यागं कुञ्जार्णा भोजाः सौदासाः
 चक्षिथाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा
 मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्गच्छे सायणः ॥
 विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
 “विरूपयोः संघटना या च तद्विषयमतम् ॥”
 उदाहरणं यथा,—
 “क वनं तरुवल्कलभूषणं
 वृषलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”
 स्वार्थे के विरूपकश्च ॥
 विरूपः, पु, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—
 “जाताः सुमनसः पुत्रास्तस्यः शूरा महाबलाः ।
 सुमतिश्च विरूपश्च खलः शास्त्रार्थपारगाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 विरूपा, स्त्री, दुरावभा । अतिविषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपाचः, पु, (विरूपे अतिथो यस्य । “सक्-
 यच्छोः खाङ्गात् यच्” इति यच् ।) शिवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “दशा दशं मनसिचं जीवयन्ति द्वैव याः
 विरूपाचस्य जयिनीस्तान्तुमो वामलोचनाः ॥”)
 रुद्रभेदः । इति जटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरो-
 नैर्द्वैतकोषी वर्तते । यथा,—
 “तथा ऋतुर्देवभागैर्नैर्द्वैताधिपतेः श्रुता ।
 नास्मा कृष्णावती नाम विरूपाचस्य धीमतः ॥”
 इति वाराहे रुद्रगीता ॥
 (विरूपे, त्रि । यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
 “वपुर्विरूपाचमलस्यजन्मता
 दिग्मरत्नेन विवेहितं वसु ॥”)
 विरूपिका, स्त्री, (विरुत्तं रूपं यस्याः । कन् ।
 टाप्ति अत इत्वम् ।) कुरूपा । यथा,—

विरिच

“नामयः परिविन्दन्ति न यन्ना न तर्पांसि च ।
 न च आङ्गं कनिष्ठस्य वा च कन्या विरू-
 पिका ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 विरूपी, [न] पु, (विरुहं रूपमस्यास्तीति ।
 इतिः ।) जाह्नकजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥
 विरेकः, पु, (वि + रिच + चच् ।) मलभेदः ।
 तत्त्वव्याधः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरे-
 चनम् ५ इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकन्दनम् ६ ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।
 “धूम्राण्यग्निशो विरेकवमनस्त्रोपनाहा-
 दिकं
 पानाहारविहारभेषजमिदं श्रेष्ठाण्यनुभं
 जयेत् ॥”
 अस्य योग्यायोग्या यथा,—
 “बालवृद्धकृष्णशोथपीनसाभयार्हिताः ।
 कृचशोथपटापृक्ता गर्भिणी च नवज्वरी ॥
 अधो गच्छति यस्याहृक्कृत्तिकातङ्कुरोगिणी ।
 नेते विरेकयोग्याः स्युरन्येषाश्च बलावलम् ॥
 नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्त्तिताः ।
 ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देह्यमलादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥)
 विरेचकः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । सारकः ।
 मलभेदकः । जोह्नाव इति आरवीभाषा ॥
 विपूर्वकारिघघातोर्वुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
 वैद्यके ।
 “पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाड्यौ तस्य कफापघ्ना ।
 फलं तस्य जिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचकम् ॥”)
 विरेचनं, स्त्री, (वि + रिच + ल्युट् ।) विरेकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौघं यथा,—
 “हरीतकी समगुड्वा मधुना सह घेयिता ।
 विरेचनकारी रुद्र भवतीति न संशयः ॥
 जिह्वला चिचकं चिचं तथा कटुकारोद्विष्यौ ।
 ऊरुस्तम्भरौ ह्येष जलमस्य विरेचनम् ॥”
 अपि च ।
 “चिफला वदरं त्राक्षा पिप्यली च विरेचकत् ।
 हरीतकी सोष्णीरा जवणश्च विरेचकत् ॥”
 इति मारुते १८७ । १६६ अध्यायौ ॥ * ॥
 अयश्च । अथ विरेचनविधिः ।
 “द्विगन्धस्त्रिगन्ध वाक्ताय हृत्वात् सस्यविरेचनम् ।
 अवाप्तस्य लघः सक्तो यद्दुर्गो ह्यद्वैतुः कफः ॥
 मन्दाभिगौरवं कृम्याञ्जनवेदा प्रवाहिकाम् ।
 अधवा पाचनेरामं वलाचं परिपाचयेत् ।
 अन्यदाव्ययिकं कार्यं शोथं शीलयेद्बुधः ॥”
 आत्ययिके प्राणसङ्कटे ।
 “पित्तं विरेचनं पुष्पादासोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाधाने कोष्ठसुहो विशोषतः ॥
 दोषाः कदाचित्तु कुप्यन्ति क्षिता लक्षणपाचनेः ।
 शोथनेः शोथिता ये तु न तेषां पुनश्चक्षुः ॥
 वाको द्वयोर्भयं क्षिप्रः क्षतक्षीयो भयान्वितः ।
 आनक्तृषार्कः सूक्ष्मश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥

विरेच

विरेच

विरोधः

अधोगरक्तपित्ते च न विरेच्या विज्ञानता ।
 नवप्रकृता नारी च मन्दाभिन्ध मदालयौ ॥
 श्रव्यादिनश्च क्लृप्तश्च न विरेच्या विज्ञानता ।
 जीर्णोत्तरी गरच्यातो वातरक्तौ भगन्दरी ॥
 अर्धःपाक्ष्दरभन्धिद्विमीमाचपिपीडिताः ।
 योनिरोगप्रमेहात्सगुल्मद्वीमाचप्रणाहिताः ॥
 विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविस्त्रचीकुष्ठसंयुताः ।
 कर्णनासाश्रितवक्त्रगुदमेद्रामयान्विताः ॥
 श्लेष्मशीयाचिरोगार्ताः क्षमिचारानलाहिताः ।
 गुलिनो म्लचवातार्ता विरेकाद्यां नरा मताः ॥
 नडुपिनो म्बुः प्रीक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
 नडुवातः क्रूरकोष्ठो दृक्विरेच्य स कथ्यते ॥
 म्बुौ मान्ना म्बुौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
 क्रूरे तीक्ष्णा मला द्रव्येष्टेदमध्यमतीक्ष्णकेः ॥
 म्बुद्रुवांचापयश्चतुलेरपि विरिच्यते ।
 मध्यमस्त्रिगुणतत्काराजवृक्षैर्विरिच्यते ।
 दूरः सुकपयसा चैमचौरीदन्तोफलादिभिः ॥
 चक्षुतेलमेरुखलेलम् । राणवृक्षः धनवचेरा ।
 चैमचौरी चोक्तम् । दन्तोषलं वृक्षदन्तोषलं
 जयपाल इति पत्रिदम् ।
 “मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्द्वैगैः कफाक्षिका ।
 वेगे त्रिंशतिभिर्मथ्या ह्येनोक्ता दशवैगिका ॥
 द्विपलं श्लेष्माम्बुतं मध्यमश्च पलं भवेन ।
 पलाहंश्च कषयाद्यां कनीयस्तु विरेचनम् ॥
 कल्मोद्दकचूर्णां कर्षमध्याच्यलेहतः ।
 कर्षेद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥
 पित्तोत्तरे त्रिदृच्छर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पित्तु ।
 त्रिफलाकाथागोक्ष्णैः पित्तु थोषं कफाहिंत्तः ॥
 चिन्तलेन्वचगुणोनां चूर्णमम्बैः पित्तेश्वरः ।
 वाताहिंतो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ।
 शरकतेलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा ।
 युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥
 शीघ्रमेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
 “चिन्ता कोटजं वीजं पिप्यली विन्धमेपजम् ।
 सन्दोकार्थं चोद्रे वषांकासे विरेचनम् ॥
 चिन्तुरालमासुप्तप्रकर्षरीरीत्यन्धनम् ।
 द्राक्षाक्षुना सपुष्पाकं शीतलं च घनात्यये ॥
 उदीर्यं बाला । घनात्यये शरदि ।
 “पिप्यली नागरं सिन्धुस्थामाचिन्तयता सह ।
 सिन्धान् चोद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरे-
 चनम् ॥”
 श्यामा लब्धसाड ।
 “चिन्तना प्रकर्षरातुल्या प्रीष्णकाले विरेचनम् ।
 अभया मरिचं शुष्कीविडङ्गामलकानि च ॥
 पिप्यली पिप्यलीमूलं लकपत्रं सुक्तमेव च ।
 यतानि समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ॥
 चिन्तताङ्गुणा त्रया म्बुशुणा वाच प्रकर्षरा ।
 मधुना मोदकान् क्लवा कर्षमाचान् प्रमाणतः ॥
 यकेनं भचयेत् प्रातः शीतश्चाहुपिवेज्जलम् ॥
 तावद्विरिच्यते जन्तुर्वावदुष्टं न सेवते ॥
 पानाहारविहारैश्चु भवेन्निर्यन्तव्यः सदा ॥
 विषमज्वरमन्दाभिपाक्षुकासभगन्दरान् ।

दुर्नामकुष्ठयस्याशीगलगच्छीदरभमान् ॥
 विदाहृद्गीहमेहांश्च यन्मार्गं नयनामयान् ।
 वातरोगांक्षताधानं म्लचक्रच्छाणिकाक्षरीम् ॥
 पृष्टपाश्वोरुचघनजङ्घीदरश्च जयेत् ॥
 सततं प्रीक्षनादेर्षां पलितानि प्रणाशयेत् ।
 अभया मोदका क्षते रसायनवराः स्त्रुताः ॥
 अभयामोदको रसायनः ॥ * ॥
 “धीत्वा विरेचनं शीतजलैः संस्थि चक्षुषी ।
 सुगन्धि किचिदात्राय तामूलं शीलयेद्दरम् ॥
 निम्बानस्थो न वेगांश्च धारयेद्गुण शयीत च ।
 शीताम्बु न स्पृशेत् कापि कोष्णनीरं पिवेन्मुहुः ॥
 नलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत् ।
 रेकात्तया मलं पित्तं मेघवं च कफो व्रजेत् ॥
 दुर्वैरिक्तस्य नाभिसु क्लृप्तता कुलिशूलकम् ।
 पुरीषवातसङ्गश्च कल्ममखलगीरवम् ॥
 विदाहोदरचिराभ्रान् भ्रमश्वार्दंश्च जायते ।
 रं पुनः पाचनेः खेदः पक्वा संक्षिप्त रेचयेत् ॥
 तिनाख्योपद्रवा यान्ति दीप्ताभिर्लघुता भवेत् ॥
 विरेकस्यातियोगेन च्छर्णां भंशो गुदस्य च ॥
 शूलं कफातियोगः स्यान्वांसधाराणचक्षिभम् ।
 मेदोनिभं जलाभावं रक्तघापि विरिच्यते ॥
 तस्य शीताम्बुभिः सिक्ता शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ।
 मधुमिश्रेक्षता शीते कारयेद्दमनं म्बु ॥
 सहकारत्वचः कल्को द्रवा सौवीरकीय वा ।
 पिष्टो नाभिप्रलेपेन हृत्कवीनारसुख्यम् ॥
 सौवीरन्तु यवेराभैः पक्वैर्वा निस्तुधीक्षतम् ॥
 सौवीरं सत्वानम् ।
 “आजं चौरं रसघापि वैष्णवं हारिषं तथा ॥
 शालिभिः षड्दिकैस्तुल्यं म्बुद्रेव्यापि भोजयेत् ।
 वर्तिकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तराः ॥
 कनीरकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
 कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिश्रतित्तरः ॥
 क्रकरः कपर इति लोके । हरिणस्तान्नवध-
 र्मगः ॥
 “श्रीतेः संघादिभिर्न्यैः कुर्वात् संघर्ष्यं
 भिषक् ।
 लाववे मनसकुष्टावतुलोमं गतेऽनिले ॥
 सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पायवेत्प्रिभि ।
 इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वद्विद्विप्रता ।
 धातुस्थैर्बलैः स्वैर्बलैः भवेन्नचनसेवनान् ।
 प्रवातसेवां शीताम्बु खेहाभ्यङ्गमकीर्णताम् ॥
 अवायं मेघुवं चैव न सेवते विरेचितः ।
 शालिषट्कसुप्तान्यैषवागं भोजयेत् क्षताम् ॥
 जङ्गालविष्किराणां वा रसेः प्राप्नोदनं क्षितम् ।
 हरिणेश्वरुर्ज्वर्यवातायुग्ममहाहकः ।
 राजीवः पृथतश्चैव जङ्गला सरभादयः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 विरेचनः, पुं, (विशेषेण रेचयतीति । वि + रिच् +
 णिच् + क्तुः ।) प्रीक्षुवृत्तः । इति राज-
 निघण्टुः । (विरेचके, वि । यथा, सुश्रुते ।
 चिकित्शित्स्थाने २४ अध्याये ।
 “विचनं लग्नतस्थाने; चिरात्सुखविरेचनम् ॥”)

विरेकः, पुं, नदमाचम् । इति धनञ्जयः ॥ रेच-
 श्युश्च ॥
 विरेभिनः, चि, श्रुत्विः । विपूर्वैकरेभयातोः
 त्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विरोके, क्ली, (वि + रच् + घञ् । कुलम् ।)
 द्विदम् । इति त्रिकाश्रयः ॥ (यथा, माघे ।
 ५ । ५४ ।
 “नाचाविरोकपवनोन्नमिनं तनीयो
 रोमाचतामिव जगाम रजः पृथियाः ॥”)
 कथंकिरणो, पुं, इति हलायुधः ॥ (प्रातः-
 कालः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५ । २ ।
 “पूर्वोर्कतस्य संदशकानः संदूतो चतौ
 दुषसो विरोके ॥”
 “विरोके विरोवने प्रातःकाले ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ।)
 विरोचनः, पुं, (विशिषेण रोचते इति । वि + रच्
 + “अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥” २ । १४६ । इति
 युच् ।) कथं; (यथा, महाभारते । १३ । १३ ।
 “द्विवाकरः सप्तसन्निधिमकेशी विरोचनः ॥”)
 अर्कवृक्षः । इत्यमरः । प्रजादहनयः । (यथा,
 महाभारते । २ । ६५ । १६ ।
 “प्रजादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
 विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चि भारत ॥”)
 अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । ३५ । ५३ ।
 “तासां तदचनं श्रुत्वा दद्युः शोममथात्रवीत् ।
 समं वर्तस्व भार्यासु मालां शशे विरोचन ॥”)
 रोहितकवृक्षः । श्योनाकप्रमेदः । घृतकरज्जः ।
 इति राजनिघण्टुः । (दौर्भिक्षालिनि, चि ।
 यथा, महाभारते । १२ । ३४३ । ३४ ।
 “तेजसाभ्यधिक्त्वा स्वर्गात् सर्वलोकविरो-
 चनात् ॥”)
 विरोचनसुतः, पुं (विरोचनस्य सुतः ।) वलि-
 राजः । इति त्रिकाश्रयः ॥
 विरोधः, पुं, (वि + रघ् + घञ् ।) शत्रुता । तन्-
 पर्यायः । वेरम् २ विद्वेषः ३ । इत्यमरः ॥ द्वेषः
 ४ श्वेयम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुश्रयः
 ६ समुच्छ्वयः ७ । इति जटाधरः ॥ पर्यवस्था ८
 विरोधनम् ९ । इति संकीर्णवर्गं अमरः ।
 (यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
 “नीपान्यवः प्रार्थिव एष यच्चा
 गुर्धेर्माश्रित्य परशरयः ।
 विद्वाश्रमं शान्तिवैद्य सन्नि-
 नैसन्निर्कोऽप्युत्सवच्छे विरोधः ॥”)
 विरोधकरणे द्वौ यथा,—
 “अथ पुत्र रेखका सा क्लवा क्षेहात् स्ववक्रवि ।
 उवाच किञ्चिदचनं परिणामसुखावहम् ॥
 अविरोधो भवात्स्वी च सर्वमङ्गलमङ्गलम् ।
 विरोधो वाश्रवीलश्च सर्वोपद्रवकारणम् ॥
 अकर्मथो विरोधश्च दास्यतेः क्षत्रियेः सह ।
 प्रतिज्ञा सैषा कर्मथा मदीयं वचनं श्रुत्वा ॥
 इति शकुनेवर्षं गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

विरोधी

विलक्ष

विलम्ब

अपि च ।

“न कुर्थाद्बहुभिः खाहं विरोधं ननुभिक्षया ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अथायः ॥

न्यायमते साध्यथापकाभावप्रतिषेधोक्तिम् । इति
चिन्तामणिः ॥ साध्यासामानाधिकरथम् । इति
द्वैधितिः ॥ * ॥ प्रभावादिषड्विंशत्यन्त-
गतत्रयस्त्रिंशद्वर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।

भेरव उवाच ।

“विषमसं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।
विकारी सर्वतोऽप्ययो मम वाक्कन्तु नाभ्यथा ॥”

इति च्योतिस्तत्त्वम् ॥

अनेक्यः । विपरीतार्थः । यथा,—

“श्रुतिस्त्वितिरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्वार्त्तं वैदिकवत् सता ॥”

इति स्त्वितिः ॥

(नाशः । यथा, महाभारते । ३ । ३०० । ३ ।

“यस्त्वं प्राणविरोधेन कौर्त्तमिच्छसि शाश्वतीम् ।

सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥”

नाटकोक्तप्रतिमुखाङ्गान्वयतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३५१ ।

“विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पथ्युपासनम् ॥”

तन्त्रचण्डोदाहरणे यथा, तन्त्रेव । ३५६ ।

“विरोधो अचनप्राप्तिः । यथा, चण्डकौपीके
राजा । नृनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्धेनेव
स्फुरच्छिखाकलापो च्चलनः पङ्गवां समा-
क्रान्तः ॥ * ॥ अलङ्कारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । २० । ७१८ ।

“क्रियाक्रियान्वाभ्यां यदुच्यं द्रव्येण वा मिथः ।
विबद्धमिव भावेन विरोधीऽसौ दृशाकृतिः ॥”

विरोधनं, क्ली, (वि + र्ध + ल्युट् ।) विरोधः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १६६ ।

“ईदृक्पापफलं पुत्र मातापित्रोर्विरोधनम् ॥”

नाशः । यथा, रामायणे । २ । ३६ । २६ ।

“अदृष्टश्च हि संवागः सत्ये च निरतस्य च ।
निहं वैदमि प्रकृत्य दुर्तिं धमैविरोधनात् ॥”

नाटकोक्तविमर्षाङ्गान्वयतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३७८ ।

“शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥”

तन्त्रचण्डादिकं यथा, तन्त्रेव । ३८७ ।

“काव्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्त्वन्तम् ॥”

विरोधिनी, स्त्री, (विरुणहि या । वि + रुध +
ङिति । डीप् ।) विरोधकारिका । यथा,—

“विरोधं कुरुते चान्या ह्यम्बोः प्रीयमाणयोः ।
बधूनां सुहृदां पित्रोः पुत्रैः सारथिकेभ्यश्च यथा ।
विरोधिनी सा तत्रचां कुर्वन्ति बलिकर्मणा ॥”

इति माकौण्डेयपुराणे दुःशङ्खवंशोत्पत्तिः ॥

विरोधी, [न] घुं, (विरुणहि । वि + रुध +
ङिति ।) शत्रुः । इति हलाशुधः । (यथा,
भट्टः । ४ । १७ ।

“सर्वान् परित्यजेदर्थान् साध्यायस्य विरो-
धिनाः ॥”

विरोधीऽस्यस्त्रिति । विरोध + इति । प्रभ-
वादिषड्विंशत्यन्तगतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,
भविष्यपुराणे । भेरव उवाच ।

“अनभिप्रवला लोका धाव्यौघधिप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कथं विरोधनि न संशयः ॥”

इति च्योतिस्तत्त्वम् ॥

विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारे । ५ । १२७ ।

“विरोधिसन्तोषोन्मितपूर्वमनुसरं
हमेरभीष्टप्रसवाच्चैनातिथि ॥”

विरोधोक्तिः, स्त्री, (विरोधस्य उक्तिः ।) पर-
वचनविरोधिवचनम् । तत्पर्यायः । विप्रलापः २

विरोधवाक् ३ क्रोधोक्तिः ४ प्रलापः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विल, श्र स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) स्तुतिरिह स्याच्छादनम् ।

श्र. विलति वक्षं लोकः परिरुद्धाति इत्यर्थः ।
वेजिता । अयं कैश्चन मन्यते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वि(वि)लं, स्त्री, (विल + कः ।) क्षिप्रम् । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १ । १४६ । १७ ।

“पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः ।
विलेन तेन निर्गम्य जम्बूद्वीपमलक्षिताः ॥”

गुहा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे ।
६ । ३६ ।

“जित्तिहंभया नामा यत्राश्वा विलयवधः ।
यत्राः किंपुत्र्याः पौरा योषितो वनदेवताः ॥”

वि(वि)लः, घुं, उच्चे.अवा ह्ययः । इति मेदिनी ॥

वेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)लकारी, [न] घुं, (विलं करोतीति । क्त +
ङितिः ।) मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गर्त-
कारके, त्रि ॥

विलक्षः, त्रि, (विशेषेण लक्षयतीति । वि + लक्ष
+ पचादाच ।) विस्मयान्वितः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १५ ।

“इत्युक्त्वा च विलक्षं तं वैवं रुद्राः प्रपीडयन्तु ।
किं तस्य क्लृप्तस्यपि मांसश्रेष्ठोऽपि कश्चन ॥”

विलक्षयं, स्त्री, (विलयं लक्षयं आलोचनं यत्र ।)
हेतुशून्यास्या । निष्प्रयोजनस्थितिः । यथा,—

“विलक्षयं मतं स्वानं यद्भवेन्नियोजनम् ॥”

इति भाशुरिः । इत्यमरभरतौ ।

(यथा, भागवते । १० । ७० । ३८ ।

“यद्विदमात्मानतयावभासते
तस्यै नमस्तं खलिलक्षणात्मने ॥ * ॥)

विलक्षयः, त्रि, (विभिनं लक्षयं यस्य ।) भिन्नः ।

इति ञटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । ६ । ६ ।

“अथैवमखिललोकपाससमी विलक्षयेर्जेड-
वद्भूतवैश्रभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावं
इति ॥” * ॥ यथा च भाषापरिच्छेदे । ११४ ।

“अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विल-
क्षया ॥”

विशिष्टं लक्षयं यस्याः । विशेषलक्षययुक्तः ।

यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अश्रीचान्ताहितोयेऽङ्घ्रि शय्यां दद्याद्विल-
क्षयाम् ।

काश्चनं पुरुषं तदत्तं फलपुष्पसमन्वितम् ॥
संपुष्पं द्विजदास्यत्वं नानाभरणभूषणैः ।
उद्योतुषमेष कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”

द्विजदस्यतीं पूजयित्वा काश्चन प्रेतप्रतिहतिरूपं
पुरुषं फलवस्तुयुतं शय्यायामारोप्य भूषित-
द्विजदस्यतीं शय्यां दद्यात् । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥

विलयं, स्त्री, (विशेषेण लयम् ।) मध्यः । यथा,—

“मध्योऽवलम्बं विलयं मध्यमोऽथ कटः कटिः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

जम्बलमम् । यथा,—

“गोचरे वा विलम्बे वा ये गृह्णा रिष्टरुचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥
गोचरे खराश्वपेक्षया यदा कदापि । विलम्बे
जम्बलमे । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ मेधादिलय-
मात्रम् । यथा,—

“शुभग्रहाकारे वा च नृदुश्चिप्रभुवेद्यु च ।
शुभराशिविलम्बे च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”

इति दीपिका ॥

संलम्बे, त्रि । यथा,—

“विलयं न क्षियं मन्ये त्रिषु स्यात्तज्जमानके ॥”

इति मेदिनी ॥

विलञ्जः, त्रि, (विगता लञ्जा यस्य ।) लञ्जा-
रहितः । निर्लेञ्जः । यथा,—

“तनयगतदिनेषु श्रेयसेव सौख्यभागी
न भवति फलभागी यौवने याद्युयुक्तः ।
जनयति सुनमेकं निर्यथं नाशयित्वा
चपलमतिविलञ्जः क्रूरकर्मा कुचेलः ॥”

इति च्योतिषे पञ्चमस्यानख्यरविफलम् ॥

विलपनं, स्त्री, (वि + लप + ल्युट् ।) विलापः ।

भाषयम् । विपूर्वेलपघातोः अनट्प्रत्ययेन
नियमम् ॥

विलम्बः, घुं, (वि + लम्ब + घञ् ।) लम्बनम् ।

गौलः । यथा, देवीपुराणे ।

“अक्वालेऽप्यथवा काले तीर्थं गच्छं तथा वरेः ।
प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पित्रतपेणम् ॥
पितृहानं तत्र शक्तं पितृयाचातिदुर्लभम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विज्ञं समाचरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रभावादिषड्विंशत्यन्तगतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,
भविष्ये ।

“तस्मैः पाथिवैश्चैव अमिभूतमिदं जगत् ।
अर्चो भवति सामान्यो विलम्बे तु भवं महत् ॥”

इति च्योतिस्तत्त्वम् ॥

विलम्बनं, स्त्री, (वि + लम्ब + ल्युट् ।) अश्रीप्रम् ॥

इति विलम्बितशब्दटीकाकार्यं भरतः ॥ (यथा,
हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४१ । २२ ।

“आगच्छ स्वयं लक्ष्यं नृते कार्यं विलम्बनम् ॥”

विलम्बितं, त्रि, (वि + लम्ब + क्तः ।) अश्रीप्रम् ॥

इत्यमरे श्रीप्रपर्वण्येऽविलम्बितशब्ददर्शनात् ॥

विलवा

(यथा, रघुवशे । १ । ३३ ।
 “विलम्बितफलोः कालं च निनाय मनोरथैः ॥”
 मन्वले, क्ली । यथा,—
 “विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वभोषो घनं क्रमात् ॥”
 इत्यमरः ॥
 मन्वल्श्रीश्रवण उभयेतरत्वयुतेषु श्रवणविषयक-
 गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामचर्यं विलम्बिता-
 दीनां त्रयाणां त्रयाणां तत्त्वादिकाः चञ्जाः ।
 इति मधुः ॥ चाष्मि ।
 “त्रतामध्यधने द्रुतं प्रयोगार्थे तु मध्यमात् ।
 शिञ्जायास्तुपरोधार्ये विलम्बितां समाचरेत् ॥”
 इति वेदस्यस्य ॥
 वृत्तगीतादौ च प्रत्येकमवसरनोधार्ये कण्ठ-
 खरादि विलम्बनात् । विलम्बने कारपरणादयः
 प्रत्येकं गतिविशेषप्रदर्शनायाच्चेति विलम्बितम् ।
 लवि ङ संसने प्रौढगद्यद्वयार्थादिति आधारे
 क्तः । भावे क्तः इति सुष्ठुः । इति भरतः ॥
 विलम्बगमनश्रीलपयुः । तदुपया । हिरद-
 खदगोष्ठमद्विषगोगवयचमरवराद्याः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विलम्बी, [न] चि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
 शब्दादिप्रत्ययेन निव्यञ्जः । (यथा, गीत-
 गोविन्दे । ६ । ८ ।
 “भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा
 विलपति रोदिति वासकवल्गा ॥”
 विश्वेश्वर उच्यते इति । वि + लम्ब + णिनिः ।
 लम्बमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।
 “उदितपक्षमिवारतनिःखनेः
 पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदेः ॥”
 यु, क्ली । वल्लरविशेषः । यथा, दृष्टतुर्लङ्घिता-
 याम् । ८ । ३६ ।
 “द्विमलम्ब इति सप्रमे युगे
 स्याद्विलम्बि परतो विकारि च ।
 श्रुत्वा रीति तद्वत् प्रवः स्तुतो
 वतुसरो गुरुवधेन पञ्चमः ॥”
 विलम्बाः, पु, (वि + लम्ब + घञ् । इत् ।) अति-
 दानम् । तत्पर्यायः । अतिसर्च्यन्म् २ । इत्य-
 मरः ॥
 विलयः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदार्थां अस्मि-
 न्नि । वि + ली + “एरच्” । इत्यच् ।)
 प्रलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
 वते । ७ । ६ । ३२ ।
 “नख्सेमात्प्रवि जगद्विषयाम्बुमध्यं
 शेषे स्नाना निजसुखातुभयो विरोधः ॥”
 विनाशः । यथा, भाषे । ६ । १७ ।
 “द्विषोऽशुभिनमगमद्विषयं
 विमिहास्यते वत मयावलय ॥”
 विलसा, स्त्री, श्वेतवला । इति रत्नमाळा ॥
 वि(नि)लवाचः, पुं, (विळे वाचो यस्व ।) जाह्नक-
 चस्युः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वि(नि)लवाची, [न] पुं, (विळे वसतीति । वस +
 णिनिः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्न-

विलासः

वासिनि, चि । यथा, महाभारते । १४।४३।
 “अविः पशूनां सर्वेषामहिच विलवाविनाम् ॥
 श्रेष्ठ इति शेषः ॥)
 वि(नि)लवाचः, पुं, (विळे श्रेते इति । शी + अच् ।)
 सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलवासिनि,
 चि । यथा, महाभारते । १४ । ६० । ६ ।
 “सङ्गदुन्वृष्य तं वादं चासयानो ऋगद्विजान् ।
 मातुषं वचनं प्राह धृष्टो विलवायो महान् ॥”
 विलसन्, [त्] चि, (वि + लस + प्रलृ ।) विलास-
 युक्तः । यथा,—
 “ब्रजसुशुभो विलसत्कलाः ।
 अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥
 विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) अतुशोच-
 नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥
 अपि च ।
 “क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विलापो द्रुःखलं वचः । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।
 “उम्मादमदनमनोरथपथिक-
 बधुजनजनितविलापे ।
 अलिङ्गलसङ्कुलसुमसम्बद्ध-
 निराङ्गलवकुलकलापे ॥”
 विलासः, पुं, यन्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विहासः । इत्यमरटीका ॥
 विलासः, पुं, (वि + लस + घञ् ।) ह्यावभेदः ।
 इत्यमरः । (यथा, कुमारः । ५ । १५ ।
 “लतासु सन्वीयु विलासचेष्टितं
 विलोलहृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥”
 लीला । इति मेदिनी । (यथा, भागवते ।
 ३ । २५ । ३५ ।
 “तेर्दृशनीयावयवैरुदार-
 विलासहासेचित्तवामस्तुके ॥”
 “क्रीडां विलासादयः इष्टारभावजाः क्रिया
 ह्यावशब्देनोच्यन्ते । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-
 सनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-
 क्षितचमत्कारसुखविक्रान्तं च विलासः । तथा
 च ।
 ‘धो वल्लभां चातुगतो विकारो
 गत्यासनस्थानविलोकनेषु ।
 तथा स्तुतं क्रोधचमत्कृतौ च
 विक्रान्तचमत्कारं विलासः ॥’
 तथाच्यत्र ।
 ‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।
 तात्कालिको दयितालोकनादिभयः ॥’ इति
 भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
 “गतिस्थानासनादीनां सुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
 तात्कालिकानु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमम् ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 अन्यच्च ।
 “यद्रूपं तदभेदेन स्वरूपेण विराचते ।

विलीनः

आलम्बादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः ।
 स विलासः स्वांश इति धत्ते भेदद्वयं पुनः ॥”
 तत्र विलासः ।
 “स्वरूपमन्याकारं तत्तस्य भाति विलासतः ।
 प्राथेयात्मसमं शक्त्या च विलासो निगद्यते ॥
 परमथोमनापस्तु गोविन्दस्य यथा स्तुतम् ।
 परमथोमनापस्य वास्तुदेवश्च वाहशः ॥”
 स्वांशः ।
 “तादृशी न्यूनशक्तिं यो यनक्ति स्वांश ईरिनः ।
 सङ्कर्षेणादिर्मत्स्यादिर्यथा तत्तत् खधामसु ॥”
 इति भागवताहतम् ॥
 विलासमन्दिरं, क्ली, (विलासस्य मन्दिरम् ।)
 क्रीडागृहम् । इति केचित् ॥
 विलासविपिनं, क्ली, (विलासस्य विपिनम् ।)
 क्रीडावनम् । यथा,—
 “यदीयहलनो विलोक्य विपदं
 कलिन्दनया जलोद्गतगतिः ।
 विलासविपिनं विवेश सहसा
 करोतु कुग्रहं हली स जगताम् ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥
 विलासविभवानसः, चि, लुब्धः । इति जटाधरः ॥
 विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।
 विलास + इनिः । ङीप् ।) नारी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुवंहारे । ४ । ३ ।
 “न वाहुयुग्मेषु विलासिनीनां
 प्रयाति सङ्गं वलयाङ्गदानि ॥”
 वेष्टा । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । ४६ । १४ ।
 “सिद्धचारुगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
 वक्राचर्येऽपि वै स्वर्गं दर्शनीयतमाक्षतिः ॥”
 विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १।४०।
 “विलासिनि । विलसति केलिपरे ॥”
 विलासी, [न] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास
 + इनिः ।) भोगी । आलः । (उभयार्थं प्रमाणां
 यथा, कुङ्कुमीते । १८ ।
 “तस्यां खगपतितसुरिव विलासिनां हृदय-
 श्लोकसंजननी ॥”
 “विले आसत इति विलासिनः सर्पाः प्रभै विल-
 सनश्रीला भोगिनः ॥” इति लट्टीका ॥ * ॥)
 ज्ञयाः । अविः । चक्रः । इति मेदिनी ॥
 सरः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलास-
 श्ले, चि । यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
 “परश्वताविरुतैश्च विलासिनः
 सरवलेरवलेकरथाः क्षताः ॥”
 विलीनः, चि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तवनीभाव-
 द्वादिः । तत्पर्यायः । विहृतः २ हृतः ३ ।
 इत्यमरः ॥ विश्लिष्टः । विशेषेण लीनः । यथा,—
 “करादस्य म्भटे ननु शिखरिणौ दृष्टाति शिशी-
 विंजीनाः स्याः सर्वं नियतमवधेयं तद्विखलेः ।
 इति त्रयज्ञोपासुचितनिश्चलापजणित-
 क्षितं विभ्रद्दो जगदवतु गोवह्वनधरः ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलेश

विलोम

विलोमः

विलेखनं, क्ली, खेखनम् । विपूर्वकलिखघातोऽरनट् (ख्युट्) प्रत्ययेन निघ्नम् ॥
 विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्वकलिपघातोऽर्चप्रत्ययेन निघ्नम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ४२ । १ ।
 “अथ ब्रजन् राजपथेन माधवः
 स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् ।
 विलोक्य कुर्वां युवतीं वराननां
 पप्रच्छ यान्तीं प्रश्नसन् रसप्रदः ॥”)
 विलेपनं क्ली, (विलिप्यन्तेऽङ्गान्यनेनेति । वि + लिप + ख्युट् ।) गात्रानुलेपनयोस्यं पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । गात्रानुलेपनी २ वस्त्रिः ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः ॥ “इं गात्रानु-
 लेपनयोस्यं वर्तितविलेपने ।
 ‘वर्णकादिह्वयं घृष्टचन्दनादिविलेपने ।’
 इति केचित् । विलिप्यतेऽनेन करणेऽनेनटि विलेपनम् ॥” इति तट्टीकार्या भरतः ॥ कुङ्कु-
 मादिविलेपनम् । तत्पर्यायः । समात्मनः २ ।
 इति च संकीर्णवर्गं अमरः ॥
 विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप् + कर्मणि करणे वा ख्युट् । डीप् ।) यवागूः । सुविशस्त्री । इति मेदिनी ॥
 विलेपी, स्त्री, (विलिप्यतेऽसाविति । वि + लिप + कर्मणि घञ् । स्त्रियां डीष् ।) यवागूः । इत्य-
 मरः ॥
 “अन्नं पशुगुणे सार्धं विलेपी च चतुर्गुणे ।
 मखञ्चतुद्दंशगुणे यवागूः षड्गुणेऽस्मिन् ॥”
 इति वैद्यकोक्तौ भेद इह नाडतः । इति तट्टी-
 कार्या भरतः । अस्य गुणाः ।
 “विलेपी तर्पणी लक्ष्मी आहिष्णी क्षुत्तुषा-
 पहा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 विलेपी, [न्] चि, लेपनकर्ता । विलेपयति यः
 इत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निघ्नम् ॥ (यथा, कथा-
 चरित्सागरे । ३० । २५ ।
 “तनः प्रागहुरागेण रञ्जितः स्वान्तरान् सम ।
 पश्चात् पृष्ठविलेपिन्वा अङ्गरागेण ते करः ॥”)
 विलेप्यः, पुं, (वि + लिप् + यत् ।) यवागूः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ विलेपनीचे, चि (यथा,
 भागवते । ११ । १० । १४ ।
 “स्नानं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥”)
 वि(वि)लेपाची, [न्] पुं, (विले गर्त्ते वसतीति ।
 वस + धिभिः । “शयवासेति ॥” ६ । ३ । १८ ।
 सप्रस्था अञ्जुक् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)लेपय, पुं, (विले श्येति इति । विले + श्यी +
 “अधिकारणे श्येतिः ॥” ३ । २ । १५ । इत्यच् । शय-
 वासेष्वञ्जुक् ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ कृषिकः । इति
 जटाधरः ॥ गोधा । प्रशः । प्रश्नको । यथा,—
 “गोधाप्रशसुजङ्गाखुप्रश्नक्याद्या विलेपयाः ।
 विलेपया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
 उह्वया बहुविष्णूना वीर्याद्या अपि कौर्त्सिताः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (गर्भश्यायिनि, चि । यथा, महाभारते । १ । ४५ । १ ।

“स दृश्यं पितृन् गर्त्ते लम्बमानानधोसुखान् ।
 एकतन्ववप्राष्टं वै वीरयस्तस्माश्रितान् ।
 तं तनुच ग्रन्थैराखुमाददानं विलेपयन् ॥”)
 विलोकनं, क्ली, आलोकनम् । विपूर्वकलोकघातो-
 रनट्-(ख्युट्)-प्रत्ययेन निघ्नम् ॥ (यथा,
 किराते । ३ । १६ ।
 “अनुचरेण घनाधिपतेरथो
 नगविलोकनविक्रितमानसः ॥”)
 विलोकितं, चि, आलोकितम् । विपूर्वकलोकघातोः
 क्तप्रत्ययेन निघ्नम् ॥
 विलोचनं, क्ली, (विलोच्यते इत्यनेनेनेति । वि +
 लोचि + ख्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, कुमारे । ३ । ६० ।
 “उमासुखे दिम्बफलाधरोऽहे
 यापारयामास विलोचनावि ॥”)
 दर्शनम् । (विरुद्धे लोचने यस्त्विति । विज्ञतनयने,
 चि । यथा, देवीभागवते । ५ । ३१ । ४३ ।
 “यदि ते सङ्गरेच्छक्तिं कुर्वता भव भामिनि ।
 लम्बीहो ज्ञानस्त्री क्रूरा ध्याङ्गवर्णा विलोचना ॥”)
 विलोटकः, पुं, (विप्रोषेण ख्युट्तीति । वि + ख्युट् +
 ण्युल ।) नलमीनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले
 माह इति भाषा ॥
 विलोडनं, क्ली, (वि + ख्युट् + ख्युट् ।) मन्यनम् ।
 आलोडनम् । यथा,—
 “राधिका दधिबिलोडनस्थिता
 क्वावेषु निनदरेथोद्धता ।
 यासुर्न तटविक्षुब्धमङ्गवा
 वा जगाम यत्किञ्चित्कृत्वा ॥”
 इति हृद्योमञ्जरी ॥
 विलोडितं, क्ली, (वि + ख्युट् + क्तः ।) तक्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आलोडिते, चि ॥
 विलोपः, पुं, विप्रोषेण लोपः । विपूर्वकलुपघातो-
 र्चप्रत्ययेन निघ्नम् ॥ (यथा, कामन्दकीय-
 नीतिसारे । ५ । ६५ ।
 “काले स्थाने च पात्रे च न हि दृष्टिं विलो-
 पयेतु ।
 एतदृष्टिविलोपेन राजा भवति गच्छितः ॥”)
 विलोमः, पु, विलोभनम् । विशेषलोभः । विपूर्वक-
 लुपघातोर्चप्रत्ययेन निघ्नम् ॥
 विलोमं, क्ली, अरधकः । इति मेदिनी ॥
 विलोमं, चि, विपरीतम् । तत्पर्यायः । प्रति-
 कूलम् २ अपसवम् ३ अपहृत् ४ वामम् ५
 प्रसवम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिलोमम् ८ अपपुङ् ९ ।
 इति शैमकः ॥ सवम् १० विलोमकम् ११ ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, उह्वत्सवंहवाचाम् ।
 ६४ । १० ।
 “हृतसुञ्जलितदृष्टिः स्वप्रशीलो विलोमो
 मयज्ञतहितमन्वी नैकश्रीऽहृक्कृच्छ्रकः ॥”)
 विलोमः, पुं, सर्पः । वरयः । कुङ्कुरः । इति
 मेदिनी ॥
 विलोमकः, चि, (विलोम एव । स्वार्थे कन् ।)
 विपरीतः । इति जटाधरः ॥

विलोमजिह्वः, पुं (विलोमा जिह्वा यस्य ।) हस्ती ।
 इति त्रिकाशेषः ॥
 विलोमवर्णः, पुं (विलोमः प्रतिलोमो वर्णः ।)
 वर्णसङ्करजातिः । इति स्तुतिः ॥
 विलोमी, स्त्री, आमलकी । इति मेदिनी ॥
 विलोखः, चि, (विशेषेण लोखः ।) चक्षुषः ।
 यथा,—
 “कापि विलासविलोखविलोचनखेलनजनित-
 मनोजम् ।
 ध्यायति सुखबधूरधिकं मधुसूदनवदनसरो-
 जम् ॥”
 इति श्रीगीतगोविन्दे । १ । ४२ ॥
 वि(वि)कलं, क्ली, आलवालम् । यथा,—
 “अवघट्टवटौ तुल्यौ तल्लं विह्वं तल्लश्च तत् ।
 द्विजप्रपालवालं स्यात् केदारः पांशुमर्दनः ॥”
 इति त्रिकाशेषः ॥
 द्विहुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वि(वि)कम्बला, स्त्री, वाराहीकन्दः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वि(वि)कम्बः, स्त्री, प्रकृतद्रागुत्ता । यथा,—
 “सप्रपुत्रप्रकृतायां सप्रसः सुतवस्करा ।
 विह्वल्लहृशपुत्ता स्यादेकाधिका तु रुद्रश्च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)कलं, क्ली, विल्ववृक्षस्य फलम् । इति, मेदिनी ॥
 (यथा,—
 “खलः सर्षपमाचानि परच्छिद्रानि पश्यति ।
 आत्मनो विल्वमाचानि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 पलपरिमाणम् । इति शब्दमाहा ॥ (यथा,
 सुश्रुते । ६ । १८ ।
 “अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।
 दौ विल्वमात्रो अञ्जस्य पिह्वौ मांसस्य
 पेचितौ ।
 द्रव्याणां विल्वमाचञ्च द्रव्याणां कुडुवे मतः ॥”)
 वि(व)कलः, पुं, (विल मेदने + उल्वादयस्त्विति साधुः ।)
 फलवृक्षविशेषः । वेल्गाह इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । शाखिल्यः २ श्रैलूषः ३ मालूरः ४
 श्रीफलः ५ । इत्यमरः ॥ महाकपिल्यः ६ गोह-
 रीतकी ७ पूतिवातः ८ अतिमङ्गल्यः ९
 महाफलः १० । इति रत्नमाला ॥ शल्यः ११
 हृद्यगवः १२ शालाटुः १३ कर्कटाङ्गः १४
 श्रैलपत्रः १५ शिवेष्टः १६ पत्रश्रेष्ठः १७
 त्रिपत्रः १८ गन्धपत्रः १९ लक्ष्मीफलः २० गन्ध-
 फलः २१ इरावृक्षः २२ चिप्राखपत्रः २३
 चिप्राखः २४ शिवहृत् २५ सदाफलः २६
 सव्यफलः २७ सुभूतिकः २८ समीरसारः २९ ।
 अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
 कषायत्वम् । गुरत्वम् । पित्तकफचरारितिसार-
 नाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।
 अस्य खलगुणाः । त्रिदोषत्वम् । मधुरत्वम् ।
 लघुत्वम् । वान्निवाशित्वम् ॥ अस्य कोमलफल-
 गुणाः । क्षिप्तत्वम् । गुरत्वम् । स्याद्विल्वम् ।

विश्वः

द्वीपनत्वञ्च ॥ अस्व पक्षफलगुणाः । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संघ्राहिवम् । त्रिदोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ च ।
“श्रीफलसुवरक्तको ग्राही रूच्योऽपिपित्तहृत् ।
बालः श्रेष्ठहरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

किञ्च ।

“विश्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वद्विद्वीपनम् ।
संघ्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं बालकषापहम् ।
पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्ज्वरं घ्राहि दोषघ्नम् ॥
फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः ।
विश्वान्दन्वच स ज्ञेयो विश्वमामं गुणोत्तरम् ॥
कफवातामपित्तघ्नी घ्राह्वी विश्वपेषिका ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्वच ।

“काञ्जिके संस्थितं विश्वमपिसन्धीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
विश्वोत्पत्ताद्विषया,—
“विश्वान्दिपालनं कुर्यात् शुभं भयदमन्वथा ।
श्रीदृशान् रोपयेत् पञ्च यदि खगान्न ज्ञेयते ॥
ऋगो लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोक्षपा सा गता
महौम् ।
तन्नोमयभवो विश्वः श्रीश्च तस्माद्जायते ॥
निराहृतं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः ।
श्राप्ता सा उभया देवी सख्यभोग्या भवाद्यमे ॥
ततः संप्रथता भावा माभवे भवतु प्रिये ।
प्रियत्वं सख्यलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामवल्लभां विशेषतः ।
एवमात्मवशां कृत्वा श्रापमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ च सा कामं श्रापमोक्षप्रदं वृष ।
जीराञ्जीवं भृगुनाम्न सच्च गोभिर्धनेन च ॥
वसच्छ मधने यावन् ततो विष्णुमवाप्स्रासि ।
पतिं त्वं सर्वलोकानां पूष्यं श्रेष्ठं महाबलम् ॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रे दृष्टा त्वं विचरिष्यसि ।
लोकभोग्या च भूतिव्यादन्यजेत्तु वृषेण च ॥
न जातिरूपश्रौश्यादि न वैश्व न शुभा मतिः ।
भविष्यति यदा चेह चक्षणा जलविन्दुवत् ॥
विश्वदृक्चः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति ।
सख्यपुष्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारी मनोरमः ॥ * ॥
अच्छेद्यः सर्वलोकानां हेदात्माशः सदा दृष्ट्याम् ।
ये च पापा दुःखाचाराः शैतरोच्छेदकारिणः ।
ते त्ववीच्यादिवरके पावन्ते ब्रह्मणो दिनम् ॥
सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कलिनः सदा ।
तत्र देशे भयं निजं चिरं राजा न जीवति ।
न च ब्रह्मपतिः कश्चिद्विश्वदृक्श्च ह्येदकः ॥
क्रियते यत्र विश्वेदः सपुष्यफलिनहारी ।
अनादृष्टिभयं शौरं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”

इति वद्विपुराणे वामनेप्रादुर्भावनामध्यायः ॥ * ॥
मत्तान्तरे तस्योत्पत्तिर्विषया,—
शिव उवाच ।
“मातः समुद्रतनये मा मा विश्वं क्तनं परम् ।

विश्वः

यस्ते च्छिन्नस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः ।
ज्ञाता ते परमा भक्तिः पूष्यं स्तेन मनोरथः ॥
यच्च च्छिन्नस्तनो दत्तो महिज्ञोपरि ते शुभे ।
सोऽस्तु दृक्चः चितो पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत ॥

शक्तिर्मांस्तव वै भक्तिदृक्चः श्रीफलनामकः ।
त्वत्कीर्त्तये क्षितावाक्तां यावच्चन्द्राद्वाकरौ ॥
स तस्मैम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पञ्चैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥
खण्डस्तुत्ताप्रवालादि पुष्याख्यन्यानि च भुवम् ।
श्रीफलच्छेदश्रेष्ठश्च कर्ता नाहंन्ति कौटिकाम् ॥
यथा मे श्रीफलतरुर्धया गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपयः श्रीफलच्छेदः ॥
इत्युक्तः स तपेत्कृत्वा महेशोऽन्तर्दधे सखि ।
कपालमोचनक्षेत्रं दृक्चः श्रीफलकोत्थितः ॥”

इति दृक्छेदहर्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—
“यज्ञानां वैह संख्येह यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना चौरं ख्यं हृदि हृत गवाम् ॥
षडङ्गानि पवित्राणि तथा विहिकराणि च ।
उत्थितो विश्वदृक्चसु गोमयाम्बुनिसत्तम ।
तत्रासौ वसते लक्ष्मीः श्रीदृक्स्तेन चोच्यते ॥”
इति वद्विपुराणे वैश्यावधर्मं शुद्धिप्रतनामा-
ध्यायः ॥ * ॥

द्वयुवाच ।

“वैशाखशुक्लपञ्चमे ढतीयायां समिख त्वथम् ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥
जाते तु श्रीफलतरी देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्याः समागताः ॥
दृष्टशुः क्षिप्रविटपं त्रिपञ्चेर्मुदुलेर्षुतम् ।
दीप्यमानं तज्जवेव शिवरूपं शिवप्रदम् ॥
प्रयोगः विश्वस्तुक्तं वासचक्रुः सुखान्विताः ।
तद्रचचाय भगवाद्गुवाच विश्वारथ्यथः ॥

विष्णु उवाच ।

अयं नाम्ना विश्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
श्राक्खिल्यश्चाथ शैलूषः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावासक्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छेदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिनयनो वरः ॥
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमी आहृदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दशालिषु तस्मत्तमः ॥ * ॥
धनुःशतशास्त्र मन्त्रात् खषायातीर्थसुष्यते ।
अधो भूमेस्तथा तीर्थमतस्तीर्थनयं सखि ॥
जह्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अहं हृदिष्यपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥
अस्य च्छ्यायाश्च पत्रञ्च लज्जयेन्न पदा स्यु श्रेत् ।
हरते लङ्कनादासुः पदा स्यु श्रेत् त्रिधनं हरित् ॥
पद्मपुष्यसहस्रस्य फलपत्रसमापि च ।
दर्शने प्रथमौ स्यात् स्थानसम्पत्त्यने तथा ॥
पूजने चयने दाने क्रमात्सन्नाहृदीरयेत् ॥
विश्वदृक् महाभाग महेशश्च सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकथ्योतिः प्रदीदास्मिस्तुतास्तन ॥
नर एतेन मन्त्रेण प्रफुल्लायः प्रगे शुभम् ।

विश्वः

प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रथमेत्तदनन्तरम् ॥
ॐ नमो विश्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे ॥
सफलानि समाङ्गानि कुरुष्व प्रियहर्षदे ॥
मन्त्रेणानेन मालूरमहाङ्गैः शिवद्वयैः ॥
स वैश्यावो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियस्वर्ग महातरौ ।
सुशामि त्वां महापापसञ्चयान् मे प्रयाशय ॥
देवदक्षवरश्रेष्ठ स्थानन्ते सुमनोहरम् ।
श्रीदन्त्यागव्य विबुधा मार्कण्डे तत् पत्नीद मे ॥
मन्त्रेणानेन विश्वस्य दृशदृक्खलं क्खेत्तु ।
सगोमयजलेः प्रातःसमये स तु वैश्यावः ॥
ॐ इमाथ श्रीफलाय नमो दृशभिरचरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्विश्वं जपेच्छक्तिस्तमात्तथा ॥
पुण्यदृक् महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
महेशपूजनार्थाय तत्पत्राणि चिनोम्यहम् ॥
मन्त्रेणानेन चिबुधाद्विखपत्राणि भक्तितः ।
पचान्तदादश्रीसार्यं मध्याह्नभक्तकालतः ।
श्राखामङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत्तथा तस्मत् ।
वरमारुक्ष चिबुधात्त श्राखामङ्गनं क्वचित् ॥
खलितैश्च शिवः पूष्यः पञ्चैरन्यैश्च खलितैः ।
यस्यासानन्तरं विश्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥
पूष्या एतेन वै देवाः स्वयंलम्बोदरो विना ।
विश्वदृक्चवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी ॥
पञ्च विश्वदृमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः ।
सप्त विश्वदृमा यत्र तत्र दुर्गाद्युतो हरः ॥
एको विश्वतरुर्धयं तत्र शम्भुर्मेया सह ।
विश्वदृषा यत्र दृश तत्र शम्भुर्गर्भेः सह ॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्भ्यैः ।
यत्र वाक्यां रहस्यस्य कोण ईशाननामके ।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्याद्विचित्रे यमभीतिहा ॥
पश्चिमे च प्रजादायी उच्यते विश्व उदाहृतः ।
पञ्चाने च नदीतीरे उच्यते वा वानान्तरे ।
विश्वदृक्चतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः ।
न मध्यप्राङ्गणे दृक्चं स्थापयेत् श्रीफलाख्यकम् ।
दैवाद्यदि प्रजायेत तदा शिववदृक्चयेत् ॥
चैत्रादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने ।
दत्तं स्याद्विखपत्रेकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नकाले ये मर्त्या विश्वं कुर्युः प्रदक्षिणम् ।
तैः सुमेरुपरिवरः कृत एव प्रदक्षिणम् ॥
न च्छिन्त्यात् श्रीफलतरुं न दृष्टेत् काहमेव च ।
विना ब्राह्मण्यज्ञार्थं पतिनो विश्वविक्रयी ॥
पञ्चविश्वसुदृष्टदं यो धरो च्छुद्धिं मानवः ।
यमाधिकारो नात्र स्यात् हृतः पापोपपातकैः ॥
विश्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमीश्वरः ।
स्वयं सङ्ग्राति शिरसा वेद्यर्थभयशङ्कितः ॥
चेनादिचतुरो मासान् विचिद्विश्वतरुं जती ।
यथा शिखरो भवेदृष्टवस्तथा तत्पितरौऽपि न्च ।
चैत्रादिचतुरो मासान् सदा भ्रमति शङ्करः ।
नवीनविश्वपत्रार्थां सुक्तिस्तुप्रदायकः ॥
हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
तत्राक्षयो विश्वदृक्चः स्वयं दृक्च उदाहृतः ॥

विश्वः

विश्वः

विवर्तः

कामरूपे कामतवः काष्ठासुक्तस्तथादिमः ।
काशीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलोरुचयपुरादः ।
तेऽपि तीर्थविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदातुलाः ॥
देसुवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु प्रभुरागत्य वै सखि ।
ब्रह्मणा विशुना पत्नैः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्वे यथास्थानं जन्मुनीरायणादयः ।
कथितोऽर्थं मया सखी विश्वदृक्कस्तुतमः ॥
अयं वां संप्रोक्तः शिवतत्कथापुराणनिचयः ।
पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणरमणीयः खलु सताम ।
शिवे विश्वी भेदापहरण्य उदारः सुमनसां
सुखेयः संपाठ्यः प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥”
इति च दृष्टवन्मैपुराणे विश्वदृक्कमाहात्म्यम्
११ अध्यायः ॥३॥ तन्मते तस्योत्तरार्थेया,—
देसुवाच ।

“कथं वा विश्ववर्जिता विश्वदृक्को भवतु ह ।
ज्योतीरूपं भद्रं प्राथिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेऽशुभहाङ्गाणो सर्वेषां प्रियतां गता ।
विद्योत्प्रिया निम्बं साभूत् सरस्वती सदा ॥
तादृक् प्रीतिर्न लक्ष्म्याश्च जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्तापरा लक्ष्मीर्यथै श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य मज्जिङ्गमेकान्तं तपस्तेपथेतिदास्यम् ।
तथापि यदि नैवाभूत् कृपा मे परमेश्वरि ॥
नदा सा दृक्कल्पेण स्थिता जिह्वप्रिया सती ।
पत्नेः पुत्र्यैः श्वलेः स्त्रीयैः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिवर्धं मह्यदेवि ततो मेऽशुभहोऽभवत् ।
निनेबाहुभ्रंशेव विश्वो वैश्वः श्रिताभवत् ॥
सदैव परमेशानि विप्रमश्रा सदैव हि ।
अतस्तु कारणाहेवि तन्पुण्य हरिप्रिया ॥
सदैव पूजयेन्मां वा मङ्गला सातुला शिवे ॥
अनन्तं दृक्कमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवादिशम् ॥
सर्वतीर्थमयो देवि सर्वदेवमयः सदा ।
श्रीदृक्कः परमेशानि अतएव न संशयः ॥३॥
तत्प्रलेप्तोऽस्यनेऽपि सत्यज्ञेयैः प्रपूजयेत् ।
तत्काष्ठचन्दनेऽपि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्काष्ठचन्दनं भाजे यो धारयति सन्धमात् ।
तत्तदुं शिवतुङ्गा वा नमो देवी मुदाश्रिता ॥
अतस्तत्तन्मन्त्रं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्तत्तं तन्मन्त्रं वा कदापि धारयेन्न हि ॥
विस्मयते महेशानि प्राणांस्त्वजसि यो नरः ।
रुद्रदेहो भवेत् सत्यं पापकोटिमुतोऽपि सन् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे ५ पटलः ॥३॥
अपि च ।

“विश्वदृक्कं तथा देवि भगवान् शङ्करः स्वयम् ।
विश्वदृक्कतले स्थित्वा यदि प्राणांस्तजेत् सुधीः ।
तत्तुङ्गाश्रीं चामोति किन्तस्य तीर्थकोटिभिः ॥
एन ब्रह्मादयो देवास्तद्विष्णु शक्तिदेवैः ॥
विश्वदृक्कतले स्थानं यदि विष्ठादिपूरितम् ।
तदैव शङ्करं ज्ञेयं सर्वतीर्थमयं सदा ॥
सर्वपीठमयं तत्तु सर्वदेवमयं सदा ।
न तज्जेत् शङ्करं ज्ञेयं न च गङ्गां तज्जेत् ॥
प्रिये ॥

समीपे स च चास्वेङ्ग विश्वदृक्को यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् तज्जेद्दृष्टि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासिन किं प्रिये ॥”
इति पुराणरचयोरुक्ता १० पटलः ॥३॥
तद्दानविधिर्था,—
“पत्नं वा यदि वा पुत्र्यं पत्नं नैष्टमधोमुखम् ।
यथोत्पन्नं तथा देयं विश्वपत्रायधोमुखम् ॥”
इति मातृकातन्त्रे ५५ पटलः ॥
श्रीशिव उवाच ।

“दृष्टुं देवि प्रवक्ष्यामि रक्षसं त्रिजटात्मकम् ।
पत्नं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्णिनि ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विद्युत्प्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविद्याश्रिवाः पत्ने वृन्तश्च शक्तिरूपिणी ।
वृन्तसूत्रे तु वज्रं स्यात् पत्ने ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकेकेन हरं वा हरिमचैवेत् ।
केवल्यं तस्य तैवेव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्नं पुत्र्यं पत्नं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।
दत्त्वा यद्दयत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिशुभं ॥
भवेत् ॥

सर्वैरर्चनयो देवि त्रिजटामेकमर्षणम् ।
केवल्येदो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वं स्वरूपताम् ॥
त्यधि केवल्येदं ज्ञानं धर्मकामार्थदं प्रिये ।
वज्रहीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाङ्मूर्त्तं फलम् ॥
सवच्चिन्मयते नूनं वज्राघातेन पार्श्वेति ।
तस्माच्च चाधकेन्द्रेण वज्रहीनं प्रदापयेत् ॥३॥
विस्वपत्रायण्यह्वानन्तरमगमनफलम् । यथा,
“प्रायं गृहीत्वा यो गच्छेत् सर्वविहितवा-
भुयात् ।

ऊर्ध्वं सुदर्शनं रक्षेद्द्वयः पाशुपतकथा ।
पुरो मातृश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चक्रद्वयीं धृतौ हृदयमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्श्वतीर्थवादे ६
पटलः ॥ (अथ गुणाः यथा,—

“बालं विश्वफलं व्याहृ दीपनम्याचनकृष्ट ।
कशयोर्ध्वं जघ्नु शिख्यं तिलं वासकपापहम् ॥
पत्नं गुरु जिहोर्ध्वं स्याद्गुह्यं पृतमायतम् ।
विदाहि विदम्भकरं मधुरं वह्निमान्धकत् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुण्यवचदुदाहृतम् ।
विस्वादान्धच विज्ञेयमामन्त्रि गुणाधिकम् ॥
त्राचाविस्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधि-
कम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वि(वि)श्वः, स्त्री, (विश्व + टप्) ।
शुष्कविस्वखण्डम् । वैजयंटा इति भाषा ।
यथा,—
“कफवातामशूलज्ञी व्याहृष्वी विश्वपेठिका ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

वि(वि)श्वः, स्त्री, (विश्व + टप्) ।
इति राजनिर्घण्टः । (शुभ्रादयोऽस्या हिन्दु-
पत्नीशब्दे ज्ञासयाः)

विश्वः, स्त्री, वस्तुभिच्छा । सन्नवचघातोऽप-
त्ययेन निव्यस्यमिदम् । यथा । विश्वघातशान्
कारकाय भवति । इति आकरयटीका ॥
शक्तिः । यथा,—
“प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्दिश्यस्य विशेषणम् ।
संख्या तुल्यनीतिष्वादेविवर्त्ता प्रपद्यते ॥”
एतत्कादश्रीतत्त्वम् ॥

विवर्चितः, त्रि, वस्तुभिः । सन्नवचघातोः क्तप्र-
त्ययेन निव्यस्यमिदम् । शब्कार्थः । यथा । उपा-
देयगतायाः संख्याया विवर्चितत्वं युक्तम् । अतु-
पादेयगता संख्या न विवर्चिता । इति भाषवा-
चार्यः । इत्येकादश्रीतत्त्वम् ॥
विवरमानः, त्रि, विवादकर्त्ता । विपूर्ववद्घातोः
शानप्रत्ययेन निव्यस्यः ॥
विवर्धः, पुं, (विवर्धो वधो हननं गमनं वा यच्) ।
पथोद्धारः । स तु घातयत्कुलादि । मार्गः ।
पथ्याः । इत्यमरभरतौ ॥ श्रीहृत्वादादेः पथ्या-
हरणम् । इति स्वामी ॥ उपरितो बह्विशिष्य-
स्त्वन्वाचकाहम् । वैक् इति ख्यातम् । इति
भाट्टदीक्षितः ॥ भारः । इति मुकुटधृतविश्वः ॥

विवर्धकः, पु, (विवर्धेन हरतीति । विवर्ध +
“विभाषा विवर्धवीवधात् ॥” ४ । ३ । १७ । इति
छन्दः ।) वैवर्धकः । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥
विवरं, स्त्री, (विवृणोतीति । वि + वृ + पचात्वाच्) ।
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ११ । १८ ।
“यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरवि स रामवायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
हारतामगमदन्तकस्य तत ॥”)
दोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ॥
१ । १४१ । १७ ।

“एकाग्रः स्वाद्विष्टो निम्बं विवरदर्शकः ।
राजनाथं सपत्नेषु निम्बोद्दिश्यः सभाचरेत् ॥”
अवकाशः । यथा, भागवते ५ । १० । १२ ।
“विशेषतुल्यविवरं मवाक् च
पश्याम यत्र अवहारतोऽन्यत् ॥”)
विवर्यं, स्त्री, (वि + वृ + ल्युट्) । व्याख्या ।
इति हलायुधः ।
विवरपालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं मार्गं यस्याः ।)
वेद्युः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विवर्यः, पुं, (विवृणो वर्यः ।) नीचः । इत्य-
मरः ॥ १२ । ११६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ॥ ४१ । १० ।
“भेद्यर्थ्या विवर्येषु जघन्या वृत्तिरिच्छति ॥”
त्रि, विक्रतो वर्यो यस्य ।) सजिनः ॥ (यथा,
रामायणे ॥ २ । २६ । ८ ।
“विवर्यवदनं हृष्टा तं प्रसिद्धमभयंयाम् ।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥”)
विवर्धः, पुं, (वि + वृ + घञ् ।) सतुदायः । अप-
वर्धनम् । इत्यमरः । इति विश्वः ॥ (प्रतिपद्यः ॥
यथा, नैषधे ॥ ३ । ६४ ।
“ईशानिनेत्यर्थविवर्धमर्थ्यं
लीकेशुलीकेप्रयसीकमर्थ्यं ॥”

विवादः

समवायिकारणविसदृशकार्यान्वयति । यथा,
संख्यतत्त्वकौस्तुभ्याम् ।
“एकस्य सतो विवर्तः कार्यनातं ननु वस्तु
सत्”)
विवर्तनं, क्री, परिभ्रमणम् । विपूर्वककृतघातो-
रनटं (व्युटं) प्रत्ययेन विच्यन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ५ । ४० ।

“कथयति शिवयोः शरीरवोगं
विधमपदा पदवी विवर्तनेषु ॥”

विवशः, चि, (विरुद्धं वदतीति । वि + वश + अच्)
व्यवश्लाभा । अरिदुष्टघोः । इति मेदिनी ॥
हे व्यासन्नमरखचितलक्षणेन दूषितबुद्धौ ।
विरुद्धं वदति विवशः अल् । व्यासन्नमरखापाकं
लिङ्गमरिचम् । तेन दुष्टा शीर्यस्य स तथा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्तौ, क्री, ख्यंनगरी । इति मेदिनी ॥
विवस्तान्, [नृ] पु, (विप्रियेय वस्ते आच्छाद्य-
तीति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेषोऽस्था-
स्तीति । विवस् + मतप् । मस्य वः । “तसौ
मत्वर्थे” । १।१।१६ । इति भवाडुलभाभवः ।)
ख्यंनः । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“भवति दीप्रिददीपितकन्दरा
तिप्रसवलिखेव विवस्तः ॥”

अकंठचः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥
अवयः । इति शब्दरत्नावली ॥ वैवस्वतमनुः ।
इत्यवयः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । २।३।२४ ॥
“वस विवासे इत्यस्यात् ‘अन्वेभ्योऽपि ङप्रत्ने’
इति चिच् । इति श्रियञ्चान्तात् भावे भवति । विविधं
वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्ताः । सर्वस्यापि
मनुष्यास्य धत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणश्रीखे, चि । यथा,
अव्येदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवेभ्यो द्वाश्रद्धविषा विवस्तते ॥”

“हविषा अन्नं देवान् विवस्तते परिचरते ॥”
इति तद्गाथे चावयः ॥)
विवाकः, चि, विवेचनकर्ता । यथा,—
“अधिप्रत्यर्थिनोऽन्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यैः
सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ॥” इति
मिताक्षरा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-
विभागादिविषयव्यायादिः । इति भरतः ॥
तन्मार्थावः । अवधारः २ । इत्यमरः ॥ ऋगादि-
न्यायः ३ । इति ञटाधरः ॥

“ऋगादिदायककचे द्वयोर्लक्षितरस्य वा ।
विवादो व्यवहारश्च द्वयमेतन्निगदते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

मात्रादिना विवादविषयी यथा,—
“आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ।
मातापित्रतिथीद्युचैर्विवादं नाचरेत् यद्वी ॥”
इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥
अष्टादश विवादस्थानानि यथा,—
“तेषामाद्यन्वधानं निःसिपीऽस्वामिभिर्युः ।

विवाहः

सम्य च सतुत्यानं दत्तस्थानपकर्म च ॥
वितनस्यैव चदानं संविद्यश्च अतिक्रमः ।
ऋयविक्रयाशुश्रयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
सोमाविवादधर्मश्च पारस्ये दृष्टवाचिके ।
स्त्रियश्च साहसश्चैव स्त्रीसंयुज्यमेव च ॥
स्त्रीयुधर्मो विभागाश्च द्रुतमाह्वयमेव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विदुः ॥”

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । अखनस्यान्वस्मिन्नपंगरूपो निक्षेपः ।
अस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्यक् वणिगा-
दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्र-
बुद्ध्या क्रोधादिना वा गृह्यम् । कर्मकारस्य
भूतेरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रये विक्रये
च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशु-
पालयोर्विवादः । यामादिषोमाविप्रतिपत्तिः ।
वाक्पादस्य आक्रोशवादि । दृष्टपादस्य ताड-
नादि । स्त्रियं विद्वेषेन धनग्रहणम् । साहसं
प्रसङ्गं धनहरणादि स्त्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
स्त्रीसहितस्य युषो धर्मव्यवस्था । पैलकादि-
धनस्य विभागः । द्रुतं अचादिक्रीडा । आह्वय
पण्यव्यवस्थापूर्वकं पक्षिमेवादिप्राणियोधनम् ।
इति कुङ्कुमभट्टः । (कलहः । यथा, रघुः ।
७ । ५२ ।

“परस्परेश्च तयोः प्रहर्षो-
रन्तुक्रान्तवायोः समकालमेव ।
अमर्षोभावेऽपि कयोश्चिदाधी-
देकाक्षरःप्राथितयोर्विवादः ॥”

विवादानुगतः, चि, (विवादं अन्तु गतः) विवाद-
कर्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।
“विवादानुगतं पृष्ट्वा समभ्यस्तुत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्तुतः ॥”
विवादी, [नृ] चि, (विवादीऽस्थास्तीति । विवाद
+ इति ।) विवादकर्ता । यथा,—
“अनुभावी च यः कश्चित् क्रुष्यात् सार्धं
विवादिनाम् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (विप्रिदं वदन्म् । वि + वद +
घञ् ।) उद्वाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः ।
उपयमः २ परिग्रहः ३ उद्वाहः ४ उपयामः ५
पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७
करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-
ग्रहणम् ९ विवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।
इति ञटाधरः । स चाष्टविधः । यथा,—
“ब्राह्मणो विवाह आहूय दीयते शस्त्रलङ्कता ।
तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्यावलिंके देवमादायावन्तु गोयुग्मम् ।
चतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरतश्च षट् ॥
इतुङ्गा चरतां धर्मं सह वा दीयतेऽर्थिने ॥
सकायः पावथेतज्जः षड्वर्षांश्च सहात्मना ॥
आहुरो ब्रविष्यादानात् गान्धर्व्यः समयात्क्षिपः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छेत् ॥”
इति ब्राह्मवल्काः ॥

विवाहः

अपि च ।
“यद्वीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरवद्विद्याम् ।
गाह्वैर्यामिच्छन् भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥
वधैरेकगुण्यं भार्यासुद्वैतगुण्यः खयम् ।
नातिकेशामकेशां वा नातिलक्ष्यां न पिङ्गलाम् ॥
निसर्गतीर्थिकाङ्गो वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्दहेत् ॥
अविशुद्धां सरोगो वाकुलनां वातिरोभियोम् ॥
न दुष्टां दृष्टवाचाटां वाङ्गीनीं पिडमाहततः ।
न प्रसूयञ्जनवतीं न चैव पुरुषाक्षतिम् ॥
न चर्षरखां चामवाक्यां काकखरां न च ।
नानिवह्नेच्छतां तद्वदृताचार्यो नोद्दहेद्दुष्टः ॥
यस्याश्च रोमश्रे जङ्घे गुल्फौ चैव तयोन्नतौ ।
कूपौ यस्या हसन्त्याश्च गळयोस्ताश्च नोद्दहेत् ॥
नातिकृच्छकृत्वि पाकुकरजाभरणीययाम् ।
आपीनहृत्पादाश्च न कन्यासुवहैद्बुधः ॥
न धामनां नातिदीर्घां नोद्दहेत् संहृतभुवम् ।
न चातिच्छिद्रदृशनां न करालमुखीं नरः ॥
पश्मीं माहृपचाच पितृपचाच सप्तमीम् ।
गृहस्यकोदहेत् कन्यां न्यायेन विधिया वृप ॥
ब्राह्मणो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वराक्षसौ वायौ पेशाचश्चात्मोऽधमः ॥
एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो मनीषिभिः ।
कुर्वीते दाराहरणं तेनायं परिवर्ज्येत् ॥
स धर्मचारिणो प्राय गाह्वैर्यां सहितस्तथा ।
ससुहृद्देहाद्वैतत् सन्यगुप्तं महाफलम् ॥”
इति विश्वपुराणी ३ अंशे १० अध्यायः ॥

अथ च ।
याह्ववल्का उवाच ।
“श्रुत्वन्तु सुनयो धर्मान् गृहस्यस्य यतत्रताः ।
गुरवे च धनं दत्त्वा स्त्वात्वा च तदनुग्रहा ।
अविशुत्तज्जचर्यां लक्षणां स्त्रियसुहृतेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्यां यवीयसीम् ॥
अरोमिणीं आहृतमतीमसमानार्थगोचराम् ।
पश्चमात् सप्तमाद्दृङ्माहृतः पिडतस्तथा ।
द्विपञ्चनवविस्थातात् ओषिधायाम् मञ्जाकुलात् ।
सवर्गो ओषिधो विद्वान् वरदोषान्वितो न च ॥
यदुच्यते विद्यातीनां श्रुनादारोपसंयजः ।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्रार्थं जायते स्वयम् ॥
तिस्रो वर्णासुपूर्विकां द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणश्चस्त्रियविश्रां भार्यां वा श्रुत्तज्जनः ॥
ब्राह्मणो विवाह आहूय दीयते शस्त्रलङ्कता ।
तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्यावलिंके देवमादायावन्तु गोयुग्मम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनातुत्तरतश्च षट् ॥
इत्युङ्गा चरतां धर्मं सह वा दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावथेतज्जः षड्वर्षांश्च सहात्मना ॥
आहुरो ब्रविष्यादानात् गान्धर्व्यः समयात्क्षिपः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छेत् ॥
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्यास्तथा गान्धर्वराक्षसौ ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छेत् ॥
प्राजापत्यो वेषे श्रेष्ठे श्रेष्ठे चान्यस्यु गच्छितः ॥
पाणिभ्याश्च सवर्गसु यस्मिन् क्षत्रिया श्रमम् ।
वैशा प्रतीदमादद्याद्देवदेने चापज्जननः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकलितस्य; परः परः ॥
अप्रयच्छन् समामोति भृगुहृत्वाभ्यन्तगतौ ।
यथामभावे दातुं कन्यां कुर्वीतुं सुखं वरम् ॥
सकृत् प्रदीयते कन्या हरंसां चौरदहभाक् ।
अदुष्टां हि त्वजन् दह्याः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ॥”

इति मातङ्गे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरश्च ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खल-
ङ्कताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रद्ध ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥
कन्यादानस्य सर्वेषां दानानामुत्तमं स्तनम् ॥
महान्धपि सन्द्धानि गोत्रजाविकथनान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दृश्यानि कुलानि परिवर्त्येत् ॥
होत्रज्ञातिषु पाषण्ड मुने उद्देश्यकारिणाम् ।
दृष्ट्यामयसदावाच्यचित्रिकुट्टिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विद्यायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशुद्धया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेक्ष्य चेह हिताय च ।
अद्याविमान् समसेन स्त्रीविवाहान्नोपधत् ॥
ब्राह्मणो देवस्तथा चार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचक्ष्वाद्यमीश्वरम् ॥
प्रसादा चाक्षैथित्वा च श्रुतश्रीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥

यज्ञे तु वितते सत्यद्विजे कर्म कुर्वते ।
खलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥२॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्यादानस्य विधिवद्दार्धो धर्मः स उच्यते ॥३॥
सहोभौ चरतां धर्ममिति चेवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमथैव प्राजापत्यो विधिः स्तनः ॥४॥
ज्ञातिभ्यो ब्रविष्यं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्ततः ।
कन्याप्रदानं स्वाश्वत्थान्दासुरो धर्म उच्यते ॥५॥
इच्छन्त्यान्व्यसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मियुव्यः कामसचरः ॥६॥
हत्वा जित्वा च भित्वा च प्रसङ्गं स्वर्तो यद्वात् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिश्च्यते ॥ ७ ॥
सुप्रा मत्ता रक्षः कन्या दृष्ट्वा नोपेते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो-
श्चमः ॥ ८ ॥
पश्चानाश्च त्रयो धर्मा दावधर्मो हिणोत्तमः ।
पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
दृष्ट्वा यदि वा मिश्रा कर्तव्या गात्र संश्रयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खलङ्कताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सङ्घे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमसुपूर्वं लभन्ति ते ॥
शुद्धा कन्याप्रदानस्य पितरः प्रपितामहाः ।
विदुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मण्यं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं ब्रजेच्छीं ब्रह्माद्वैः पूजितः सुरैः ॥
दियेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा द्वारस्य स्वयं स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गान्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववचिरम् ॥
शुक्लेन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सव्यगर्हयेत् ।
स किन्नरैश्च गान्धर्वैः क्रीडते कालमन्ययम् ॥
न मन्युं कारयेत् तावां पुण्याश्च सततं यद्दे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणोऽप्यसदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामसुखं सुखमस्युते ।
अथ सुज्जति यो मोहात् सुहृत्वा स नरकं व्रजेत् ॥*
अप्रथायाश्च कन्यायां न मुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमसुश्रीचरि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णोऽप्राप्ति ते नरकाङ्गयम् ।
तीर्थस्नं सर्वदुःखेषु; परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
इत्याद्ये बह्विपुराणेषु तद्वागम्यप्रथायानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मसुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राथापत्ये सर्वधनापहारे
पश्चाद्यतान्याहुरपातकानि ॥”

इति मातङ्गे ३१ अध्यायः ॥ * ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—
“विवाहे स्नानशुभ्राङ्गभूषणलूचयोरवाः ।
देवी संगीततारैश्चा लाजमङ्गलवर्णनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥*॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्रान्दादिशुद्धि-
र्यथा,—
“प्रसूत्याधानतः शुद्धिविधेः समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्कैश्च शुद्धिं योषितोः ।
समष्टिक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
याचोदाहे गर्भेऽप्ये स्वशुद्धाप्रोति तत् फलम् ॥
प्राारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
मोजाब्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति ।
आधानतः प्रभूतितः समवसरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदशु विलोमवर्षे ॥ * ॥
अयुगे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्मान्नभन्विते युग्मे विवाहे सा प्रतिव्रता ॥
मासत्रयादूर्द्धमयुगमवर्षे
युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
वात्स्यादयो षोडशिका जन्ममासात् ॥
युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्
मासत्रयं विवहने परमब्दशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विधवे तु वर्षे
मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥*॥
राजमार्तके ।
“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्षिताः ॥”
कन्यासंवरणेषु हस्तोदकविधौ ।

विवाहः

“इत्यथोद्दिनवाचराशिरहिते दारादुक्ते रवौ
चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते मध्येऽथवा

पापवोः ।

व्यह्ना च यतिपातवैद्युतिदिनं विष्टिश्च रिक्ता
तिथिं
क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते तन्मासं कर्तव्यम् ॥*
योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् ।
“कुलोच्छेदो यतोपाते परिधे स्वाभिघातिनौ ।
वैद्युतौ विधवा नारी विधदाहोऽतिगण्डके ॥
आघाते याधिसंघातः शोकार्त्ता हृष्ये तथा ।
शूले च ब्रह्मशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा ॥
विष्कम्भेऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् ।
एते वै दारुणाः सर्वे दृशयोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
आश्वलायनः । उदगायने आपूर्व्यमाथे पक्षे
कन्यायै न चञ्चे चौडकसर्मापिनयनमोदाव-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।
“आयाति धनघान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आर्ये
वैश्या भ्राद्रपदे इधे च मरणं रोगान्विता

कार्त्तिके ।

पौषे प्रेतवती विद्योगवहूला चैत्रे मरुदन्मादिनी
अन्येभ्येव विवाहिता पतिरता नारी सख्हा
भवेत् ॥

ह्रौ च सुप्ते न च दक्षिणायने
तिथौ च रिक्तं शशां चयं गते ॥
राजयस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंश्रये ।
अतिप्रौढा च या कन्या नादुक्ते प्रतीचते ॥
अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मविरोधिनी ।
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलभनवेन तु ॥
अवनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुर्वते दक्षिणायनम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तस्य च्छादावयनस्य परिश्रयः
दिनमानादिष्वेते तु सिद्धान्ताद्यनपरिश्रयः ॥*॥
सार्वकालिक इत्येव विधयमाह भुजवज्रभेदे ।
“यश्शुद्धिमन्द्शुद्धिं शुद्धिं मासायनक्तुं दिव-
सानाम् ।

अर्वाकं दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-

कानाम् ॥

एतनपरस्य विज्ञेयमङ्गिरोवचनं यथा ।
कालाद्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुसः प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ण्यता ॥”
कृतचिन्तामणौ ।
“वापीकूपतद्वागयागमनचौरप्रतिष्ठाव्रतं
विद्यामन्दिरकार्यवैधनमहादानं वनं सेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवेषु
दूरेणैव जित्वा विदुः परिहरेदत्सं गते भार्गवे ॥”
दृष्ट्वा जन्ममार्तके ।
“सर्वाणि शुभकर्मणि कुर्व्यादसं गते विदि ।
विवाहं मेखलावन्तं याचाश्च परिवर्षयेत् ॥”
याचस्थिते चकारो वचनान्तोत्तप्रातिव्यक्त-
निहितकर्मिन्तरं ससुचिनोति ।
“वाले युक्ते वृद्धे युक्ते नष्टे युक्ते जीवे नष्टे ।

विवाहः

बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादिबे गुर्वादिबे ॥
 तथा मल्लुके मासि सुराचार्येतिचारगे ॥
 वापीकूपतडागादिऋष्याः प्रागुदिताख्यजेत् ॥
 अतीचारं गते जीवे वक्रं चैव वृहस्पतौ ॥
 कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्पौ परिवर्जयेत् ॥
 अतीचारं गतो जीवः पूर्वभंगं नैव गच्छति ॥
 समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥*॥
 देवलः ।
 “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैव्यमन्त्रिणः ।
 उदाहृतार्यां कन्यायां दम्पत्योरेव नाश्रयम् ॥
 प्रागुक्तः प्रियुरहस्त्रितयं सितः स्यात्
 पञ्चाह्वाहमिति पञ्चदिनानि वृद्धः ।
 प्राक् पञ्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्ग-
 र्जीवस्तु पञ्चमपि वृद्धप्रियुर्विध्वंस्यः ॥”
 अथन्नाश्रुती राजमार्तकः ।
 “बाले वृद्धे च सन्ध्यांश्चेत्तु पञ्चनिवासरात् ।
 जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥
 वक्रं चैवातिचारे विदशप्रतिगुरौ देवपूर्व्यं च
 सुप्तं
 गुर्वादिबेधिमासे द्विसकररिपौ वाक्पत्नौ
 चैत्रपौषे ।
 विष्टां केतून्मे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंख्ये
 मनोज्ञे
 वर्षाद्वाप्नोति चोद्वा सुनियतमरणं देवक्रत्यापि
 भर्तुः ॥*॥
 युक्तमधिकृत्य राजमार्तकः ।
 “बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रभा भवेत् ।
 नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद्गुरावपि ॥
 सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान्
 हन्ति ॥
 क्रमशस्त्रिंशु पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः ॥
 गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहु-
 हारीतगर्गप्रसुखा सुनीन्द्राः ।
 यदा न माधौ मघसंयुता स्यात्
 तदा तु कन्योदहनं वदन्ति ॥”
 अत्रेव माण्डव्यः ।
 “मघात्कृत्वं परिवर्ज्य यदा सिंहे गुरुभवेत् ।
 तत्राब्दे कन्यका चोद्वा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥
 हारीतः ।
 “अतीचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
 यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात् तत्र काञ्ची न बुध्यते ॥”
 कृत्वाचिन्नामथौ ।
 “अतीचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
 तत्र चोदाहृता कन्या संप्रथीयात् कुलद्वयम् ॥”
 सधृतकौस्तुभ्यां भीमपराक्रमे ।
 “यदातिचारं सुरराजमन्त्री
 करोति गोमन्त्रयमीनसंख्ये ।
 न याति चेद्वयपि पूर्व्वराशिं
 शुभाय पाणिग्रह्यं वशिष्ठः ॥
 अतीचारं गते जीवे सिंहराशौ च संस्थिते ।
 तत्र न बुध्यते बालो वदन्नेव पराशरः ॥
 वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहे गुरौ ।

विवाहः

मकरस्थे च तत् कार्यं न होयः कालकौपजः ॥”
 यत् ।
 “कन्यावृश्चिकमेवेष्टु मन्त्रे च भवे वृषे ।
 अतिचारेऽपि कर्मायं विवाहादि बुधैः सदा ॥”
 इत्येतद्वृत्तं द्वैतनिर्यायेत्युक्तम् ॥*॥ दीपि-
 कायाम् ।
 “त्रिकोणजाया धनलाभराशौ
 वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
 यदा तदा प्राह युजे विलम्बे
 हिताय पाणिग्रह्यं वशिष्ठः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “मकरस्थी यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
 शिवेष्वपि च भागिषु विवाहः शोभनी मतः ॥”
 भोजराजः ।
 “थे जन्ममासे चुरकर्मै यार्चा
 कर्णस्थे वेधं कुरुते च मोहान् ।
 नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
 प्राप्नोति वृद्धो वधवन्दनान् ॥
 जार्तं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
 चाष्टौ च गर्गो जवनो दशाहम् ।
 जन्माख्यमासं किल भागुरिञ्च
 चौड़े विवाहे चुरकर्णवेधे ॥”
 श्रीपतिसुचये ।
 “ज्ञानं दानं तपो होमः सर्वमङ्गलवर्द्धनम् ।
 उदाहृत्त कुमारीयां जन्ममासे प्रशस्यते ॥”
 कृत्वाचिन्नामथौ ।
 “जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये ।
 जन्मे जन्मराशौ च कन्या हि भुवसन्ततिः ॥”
 गर्गः ।
 “ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
 ज्येष्ठपुत्रदुहितोऽथ यत्नतः परिवर्जयेत् ॥”
 अथ ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।
 “जन्ममासि न च जन्मे तथा
 नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
 आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
 ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥”
 अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-
 मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
 “कृत्तिकास्यं रविं ब्रह्मा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कार-
 येत् ।
 ज्ञानसवैषु च सर्वेषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥*॥
 रेवत्युत्तररोहिणीशुक्रशिरोध्वलागुराधामघा-
 हस्तास्तासिषु वौलिषष्ठमिथुनेषुयत्सु पवित्र्यहः ।
 सप्ताष्टान्यवहिःशुभैरेवपुत्रादेकादशद्विजिगे
 क्रूरेऽप्यायवकृत्मेनं तु भृगो वष्टे कुजे
 चाष्टमे ॥”
 ज्योतिर्विहितनक्षत्रात् अधिकं चिवाश्रवण-
 धनिष्ठाश्विनौनक्षत्रं पारस्करोक्तं यथा,—
 “कुमार्याः पायिं मृगशीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरा-
 दिषु ॥”
 उत्तरपक्षगुण्यादित्रयोत्तराषाढादित्रयोत्तरभा-
 न्नपदादित्रयेषु नवसु नक्षत्रेऽन्वित्यर्थः ॥*॥ भीम-

विवाहः

पराक्रमे ।
 “पूर्वाञ्चये विशाखायां शिवादे भवतुष्टये ।
 ऊढा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥
 विष्णुभादे त्रिके चिके ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।
 एभिर्निवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥”
 एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदिविषयमापहृषयं
 वा बोध्यम् ॥*॥
 “आदे मघाचतुर्भागे नैर्हृतस्याद एव च ।
 रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्रायणाशकः ॥
 कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
 प्राशने चाद्यचूडायां विहृत्तं विवर्जयेत् ॥”
 विहृत्तं तु ।
 “तित्यः ५ इन्द्रवेदे १४ का १ दशो १० नविंशः ६
 भैर ७ कादशा १ १४ दश १ ८ विंश २० संख्याः ।
 इत्युक्तान् सूर्य्युतोऽनुना च
 योगादहृत्तं दशयोगमङ्गः ॥”
 कर्माकालो नक्षत्रसूर्य्यसंज्ञमाननक्षत्रयोर्मिलने
 यदि पञ्चदशात्यन्तमर्वाखा भवति तदा न
 कर्मायोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशधिकत्वे सप्त-
 विंशतिसपदाव शेषान् फलं अन्यथैकवंध्याउ-
 पपत्ते ॥*॥ अपवास्तु ।
 “आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।
 द्वितीयस्य तृतीयस्य विपरीतमतोरन्यथा ॥”
 यत्तमाह खरोदये ।
 “आद्यांशिन चतुर्थांशं चतुर्थांशिन चादिमम् ।
 द्वितीयेन तृतीयस्य तृतीयेन द्वितीयकम् ॥”
 अत्रेव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाता ।
 “एकाहर्द्धगता त्रयोदश तथा तित्यं गता
 स्यापयेत्
 रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
 आघातादि तु खर्जूरं भन्तु कथितं तत्रे करेखा-
 स्ययोः
 सूर्याचक्रमसौमिधो निगदिता इत्प्रपात
 एकार्गलः ॥”
 आघातादीनिषाघातयोगसंख्याङ्कस्योदशा-
 ङ्कम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देया-
 नीत्यर्थः ॥*॥ अथ सप्तशलाकाविधः । हीपि-
 कायाम् ।
 “कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।
 श्वश्वेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकाजः ॥
 सप्त सप्त विक्रितेषु प्ररेखिका-
 स्त्रिभ्यं गृह्यं कृत्तिकादिदम् ।
 खेखेदेभिलिता समन्वितं
 येकरेखगणगेन विध्यते ।
 वैश्वस्य चतुर्थेऽंशे श्रवणादौ क्षिप्रिकाचतुष्के
 च ।
 अभिजितस्ये खेचरे विज्ञेया रोहिणीविहा ॥”
 क्षिप्रिकादृक् ॥*॥
 “सखाः शशी सप्तशलाकाभिः
 भापिरभापैरथवा विवाहे ।
 रक्षांशुकेनेव तु रोदमामा
 सप्तशानभूमिं समदा प्रधाति ॥”

विवाहः

विवाहः

विवाहः

अस्मात्प्रवादी यथा, राजमार्तुके ।
 “विधप्रदिग्धेन हस्तस्य पञ्चिमा
 ऋगस्य मांसं शुभं चताडते ।
 यथा तथाचाण्डुपाह एव
 प्रदूषितोऽन्योऽपि शुभावहम् ॥”
 अथ पञ्चशलाकाचक्रम् ।
 “ऊर्ध्वं रेखास्थिता; पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
 हे हे च कोणयो रेखे साभिषिक्तं कृत्तिका-
 दिकम् ॥
 शम्भुकीणे द्वितीये तु लैखयेत् सर्वकर्मणि ।
 क्रूरेभिर्नमथो सौम्यैर्न चन्द्रं परिवर्ज्येत् ॥
 नल्पापाते च वे दोषा ये च सप्तशलाकाके ।
 ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्चशलाकाके ॥
 अथ चक्रान्वये कश्चित् पाद्वेध इत्येते ॥”
 नटुक्तं रत्नमाज्ञायाम् । कैश्चित्त्रापीथ्ये पाद-
 वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ * ॥
 रत्नमाज्ञायाम् ।
 “ऋचं वादृशस्यारश्मिरवनीछत्रुसूतीयं शुभः
 षडं चाटमसकंजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं नत्वया ।
 यश्चात् सप्तमिच्छुञ्जस्तु नवमं राहुः सितः
 पञ्चमम् ।
 द्वाविंशं परिपूर्वमर्त्सिरुचुपः सन्ताडुपेक्षेतरत् ॥”
 नल्पापातोऽयम् ॥ * ॥
 “पायात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
 सुतोऽथवा
 यज्ञात् तं परिवर्जयेत् सुविमतो दीपो ह्ययं
 कथ्यते ।
 याचायां विपदी यद्दे हस्तवधः चौरैस्तु रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युद्वाहे विधवा त्रते च मरुत् शूलच पुस्क-
 र्मणि ॥” * ॥
 “रविमन्दकुजाक्रान्तं ष्टगाङ्गात् सप्तमं
 त्यजेत् ।
 विवाहयाचापुङ्गास्तु यद्दकर्मप्रवेशने ॥”
 याभिषेधः ॥ * ॥
 “मूलत्रिकोणविषमद्विरेगोऽथ पुण्यो
 मित्रर्त्सवौस्वयहृगोऽथ तदीचितो वा ।
 याभिषेधविहितानपहृत्त दोषान्
 दोषाकरः सुभमनेकविधं विदत् ॥” * ॥
 भोजराजः ।
 “त्रिचक्र दृशोकादृशमो दिनेष्टः
 सुतार्थवौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
 वैश्वानरात्तदमराशिर्वस्यः
 श्रेष्ठं सङ्गुःखसुचः करोति ॥”
 रविशुद्धः ॥ * ॥
 “कन्धावचचसुद्धी स्याद्विवाहः सुभलजन्तुयाम् ।
 पञ्चाङ्गपूर्वसिद्ध्या तु यात्रापुण्योत्सवाहवः ॥”
 विवाहरीविलासे ।
 “पुष्यामर्कः स्यतो योनिर्धोवितामन्दतनुतिः ।
 अस्तः पुंयोधितोः प्रक्तं बलमर्कश्राङ्गणम् ॥
 मोचरस्युत्सविकं कन्धावा यत्नतः शुभं वीक्ष्य ।
 तिस्रकिरश्च पुंसः श्रेष्ठैरवकैरपि विवाहः ॥

द्वितीयपुत्राङ्कगतः प्रभाकरः
 नयोदशाहात् परतः शुभप्रदः ।
 न जन्मसप्तत्यरन्त्यगस्तथा
 करोति पुष्यामपि ताडयं फलम् ॥”
 तथा नयोदशाहात् परतः ॥ * ॥
 “नयोदशदिनान्यको दश षड्धरणीसुतः ।
 साहं दिनश्च शीतोऽयुमांसमेकादशं तमः ॥
 सौरिः पादाधिकं वर्षं मासानष्टौ दृष्ट्यतिः ।
 भवनाहं श्युः सौम्यो वावत्राश्वशुभाः फलम् ॥
 कष्टं त्रतादिके द्युनै तथा शेषभागगाः ॥ * ॥
 लगे तत्पक्षमे तूर्थं नवमे दशमे तथा ।
 गुरुशुक्रौ दोषयो विवाहे वहेते शुभम् ॥”
 अयमेव सुतद्विद्युक्तयोगः ॥ * ॥
 “गोधूलं त्रिभिर्धा वदन्ति सुनयो नारीविवा-
 हादिके
 हेमन्ति शिशिरे प्रयाति षड्दुतां पिच्छीकृते
 भास्करे ।
 यीश्वरुहास्त्रमिमे वसन्तसमये भानौ गते
 दृश्यतां
 सूर्यं चास्तुपागते च नियतं प्राट्दृश्यत्-
 कालयोः ॥ * ॥
 लगे यदा नास्ति विशुद्धमन्द-
 गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।
 लगे विशुद्धं सति वीर्ययुक्ते
 गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ * ॥
 नास्तिनु गृहा न तिथयो न च विधिवारः
 ऋचाणि नैव जनयन्ति कदापि विद्वम् ।
 अथाहृतः सततमेव विवाहकाले
 याचास्तु चायसुदितो श्युलेन योगः ॥ * ॥
 मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
 तथैव
 पुत्राशुर्धनयौवनेन संहिता कुम्भे स्थिते
 भास्करे ।
 वैशाखे सुखदा प्रजायनवती ज्येष्ठे प्रतिष्ठातदा
 आषाढे धनधान्यपुत्रवहुला माण्यग्रहे
 कन्यका ॥” * ॥
 विवाहपटले ।
 “यूटा घशुभि च कुलटा तनुपूर्वाहं सतीत्यरे
 चयुः ॥” * ॥
 ज्योतिःसारसंश्ले ।
 “विवाहे तु विवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-
 वर्जिता ।
 विरहजनदग्धा वा नियतं स्वामिघातिनी ॥ * ॥
 महाभारते ।
 “राजो दानं न शंसन्ति विना चामरद्वि-
 याम् ।
 विदां कन्यां द्विचश्रेष्ठा हीपमन्नं प्रतिश्रयम् ॥” * ॥
 याचः ।
 “रिक्तास्तु विधवा कन्या हर्षोऽपि स्याद्विवा-
 हात् ।
 प्रनेचरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन् विवाहितः कन्या प्रतिस्नानावर्द्धिता ॥”

स्युतिः ।
 “धर्मायकाममोचायां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।
 परीक्षन्तं प्रयत्नेन पूर्वमेव करयहात् ॥” * ॥
 मयुः ।
 “अथज्ञाज्ञीं सौम्यवर्णां हंसवारणगामिनीम् ।
 तदुलोमकेप्रदशनां षड्द्विस्तुहृत्ते च्ययम् ॥” * ॥
 श्रातातपः ।
 “हंसखनां मेघवर्णा मयुपिङ्गललोचनम् ।
 ताडश्रीं वरयेत् कन्यां षडस्यः सुखमेवते ॥” * ॥
 भविष्ये ।
 “प्रतिष्ठिततलाः सव्यक् रक्ताम्बीचसमत्विवः ।
 ताडशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवह्वनाः ॥”
 प्रतिष्ठितो भूमौ तपः समस्तलोधीभागी येषां
 ते तथा ॥ * ॥ मयुः ।
 “नोहृत्ते कपिलां कन्यां नाघिकाज्ञीं न
 रोगिणीम् ।
 बालोमिकां नातिलोक्षीं न वाचाटां न पिङ्ग-
 लाम् ॥
 नचैतच्चनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पश्यन्तिप्रथनाम्नीं न च भीयन्नामिकाम् ॥”
 प्रतिप्रवसाह मस्यस्युक्ते ।
 “गङ्गा च यतुना चैव गोमती च सरस्वती ।
 नदीन्वासां नाम ठुक्षे मालती तुलसी अपि ।
 रेवती चाश्विनी मयु रीद्विणी शुभदा भवेत् ॥”
 क्वाचिन्नामगौ ।
 “त्रेके यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 स्यादुडुःशीला प्रयावर्त्तलेखणा च ।
 क्रूपो यस्या गच्छयोः सस्मिताया
 निःसन्दिग्धः बन्धकीं तां वदन्ति ॥” * ॥
 नन्दिनेश्वरपुराणे ।
 “श्यामा सुनेश्री तनुलोमराजी
 सुभूः सुशीला सुगतिः सुदन्ता ।
 वेदीविमथा यदि पङ्कजाची
 कुबेरं हीनापि विवाहनीया ॥
 धृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाची
 लोला समाकीर्त्यसमाङ्गयदिः ।
 मध्ये च पृष्टा यदि राजकन्या
 कुबेरपि योम्या न विवाहनीया ॥” * ॥
 चारीतः ।
 “सस्मात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ॥”
 नक्षत्रोपपन्नां नाङ्गीनक्षत्रहीनाम् ॥ * ॥
 नाङ्गीनक्षत्रमाह खरोदये ।
 “अश्विन्यादि लिखितं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।
 सत्र वेधवशाच्चैव विवाहादि शुभाशुभम् ॥
 त्रिनाडिवेधनक्षत्रमश्विन्यादौशुभोत्तरा ।
 षड्नेत्रमूलवारय्यः पूर्वमात्रपदास्तथा ॥
 याव्यः सौम्यो गुरुर्धोनिष्ठा मित्रजलाह्वयम् ।
 धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मध्यनाङ्गीवस्थिताः ॥ * ॥
 कृत्तिका रीद्विणी सर्पो मया खातीविशा-
 खने ।
 उत्तरा श्रवणा पौषं पृष्टनाङ्गीवस्थिताः ॥ * ॥
 अश्विन्यादिनाङ्गीवेधे षडं द्वितीयकं क्रमात् ॥

विवाहः

विवाहः

विवाहः

यास्यादित्यूयंत्वंश्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥
 एवं निरीक्षयेद्देहं कन्यामन्ते सुरे गुरौ ।
 पण्यश्रीनामिन्नेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
 एकनाडीस्थाधिरानि यदि सुखरकन्ययोः ।
 तदा वैधं विजानीयात् गुल्फादिषु तथैव च ॥
 प्रकटं यस्य जन्मार्थं तस्य जन्मार्थतो यद्यः ।
 प्रकटं जन्मभं यस्य तस्य नामर्थातो वदेत् ॥
 हयोर्जन्मभयोर्विधौ द्वयोर्नामभयोस्ताथा ।
 नामजन्मार्थयोर्विधौ न कर्मार्थं कदाचन ॥
 एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्तृनां प्राय
 चाङ्गना ।
 तस्मान्नाडीययो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
 प्राङ्नाथा वैधतो भर्ता मध्यनाथोभयं
 तथा ।
 पृष्ठनाडीयथे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥
 एकनाडीस्थिता यत्र गुल्फनिन्धुदैवताः ।
 तत्र द्वेषं रुचं ऋद्धुं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
 प्रसुः पण्याङ्गनामिन्नं देशो ग्रामः पुरं गृहम् ।
 एकनाडीगता मया अभया वैधवर्जिताः ॥
 प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषि ।
 “एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”
 स यथा ।
 “एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्रकौ ।
 चतुर्थे दशमे चैव हतौयिकादेशे तथा ॥”
 अनपह्णाद्विधमसप्रकौ दोषः । तथा च ।
 “घोटके सप्रकौ मेघतुले शुभश्चयौ तथा ।
 सिंघटौ सदा वर्ष्मौ न्दतिं तत्रात्रवीच्छेवः ॥”
 श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।
 “सुहृदेकाधिपयोगे ताराजले वश्यराशौ वा ।
 अपि नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय ॥”
 राजमार्गच्छे ।
 “न राजयोगे ऋहवैरिता च
 न तारशुद्धिं गणयन् स्यात् ।
 न नाडीदोषो न च वर्णदुष्टि-
 गौर्गादयस्ते सुनयो वदन्ति ॥”
 राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव
 नाद्यादिप्रतिप्रवणात् ॥ श्रीपतिरत्नमात्रायाम् ।
 “अर्धे भाजफलिद्वयश्च दृषसुदमेधोऽह्वरुर्द्विक-
 चासुगौः क्रमशस्ततोऽपि मन्दिषी व्याघ्रः पुनः
 सौरभौ ।
 आग्नेयौ ऋगङ्गुरौ क्षिप्रधोरभ्रदयं वानरः
 सिंहोऽश्वो ऋगारट् पशुश्च करटी योनिश्च
 भानामियम् ॥
 गोश्यां गजसिंहमश्वमहिचं श्वैरुश्च वधूरुं
 वेरं वानरमेघकश्च सुमहत्तद्विष्णोऽह्वरुम् ।
 लोकानां व्यवहारतोऽन्वदपि च ज्ञात्वा प्रय-
 त्नादिदं
 दम्पत्योऽपि मन्दिषीरपि सदा वर्ष्मः शुभस्था-
 र्थिभिः ॥
 मकरसमेवं मिथुनं कन्याकलसौ ऋगभ्रमौनौ च ।
 दृषभसुहृदलिमेधौ कर्कटधनुषौ च मिचविधौ ॥”
 बृहस्पतिवित्तिशेषः ॥ * ॥ अरिषड्ककमाह ।

“मकरः करिङ्कलरिपुष्या
 कन्या मेघेण सह ऋषस्तुलया ।
 कर्कषटौ दृषधनुषी
 दृष्टिकमिथुने चारिविधौ ॥ * ॥
 यदि कन्याद्यमे भर्ता भर्तुः घट्टे च कन्यका ।
 घट्टकं विजानीयाद्विन्तं त्रिदशैरपि ॥* ॥
 पुंसो गृह्यात् सुतयथे सुतदा च कन्या
 धर्मे स्थिता सुतवती पतिवत्सला च ।
 द्विहादशे घनयथे घनहा च कन्या
 ऋषि स्थिता घनवती पतिवत्सला च ॥”
 बृहस्पतिस्ताराविद्यमाह भीमपराक्रमः ।
 “सौहृदोऽह्वरुभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्वेऽपि
 वा
 तारा घट्टसुमित्रमिचदहनश्वेमाद्यं वस्यद्वयदि ।
 घट्टकाद्ये नवपञ्चमे यद्यधने योगे च पुंयोपितीः
 प्रीत्याद्युःसुखदृष्टिपुष्टिजनकः कार्थो विवाह-
 स्तदा ॥” * ॥
 गर्गः ।
 “मरणं ताराविरोधे गृह्रिपुभावे चिरेण ।
 रोगादि नरनार्योः घट्टकाद्ये वैरमवशं भवे-
 दासु ॥” * ॥
 व्यासः ।
 “मैत्रादियोगेऽपि घट्टकादौ
 तारा विपयत्वरिनेधनाख्याः ।
 वर्ष्मो विवाहे प्ररुधोऽतुतो हि
 प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ॥
 ननचमेकं यदि भिन्नराशि-
 नं दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।
 विभिन्नवर्धं यदि चैकराशि-
 स्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥
 एकार्था च यदा कन्या राश्वेका च यदा
 भवेत् ।
 धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ॥
 बृहस्पति गोमिथुनं प्रदेयं
 कार्थं सवृत्तं नवपञ्चके तु ।
 द्विहादशास्त्रे कनकास्रतास्रं
 विप्राश्चैनं जेम च नाडीदोषे ॥
 मरणं नाडीदोषे कलहः घट्टकाद्ये विप-
 त्तिर्वा ॥
 अनपठना त्रिकोणे द्विहादशे च दारिद्र्यम् ॥” * ॥
 ऋद्धचिन्तामणौ ।
 “हस्तास्त्रातिश्रुतिरुग्नाशिरःपुष्यमेनाश्विभानि
 पौष्ठादिह्ये जमुदिह बुधा देवचञ्चानि भानि ।
 पूज्यास्तिस्रः शिवभरणीरौहिणी चोत्तराश्व
 प्राङ्मूर्त्वाङ्गयसुङ्गुग्यां ननमेतं सुवीक्षाः ॥
 विधास्त्रेभानिर्द्विपिठमे वासवं वासवर्षं
 शक्राश्वीर्भे वचयद्वचनर्षं च रचोगण्योऽयम् ॥”
 प्रजमाह श्रीपतिः ।
 “खड्गुले चोत्तमा प्रीतिमैथ्रमा देवमाशुवि ।
 देवासुरे कनिष्ठा च ऋद्धमर्तुधराक्षसे ॥
 राक्षसी च यदा कन्या माशुषश्च वरो भवेत् ।
 तदा ऋद्धनं दूरस्थो विधनलमयापि न्ना ॥”

राजमार्गच्छे ।
 “यदि स्वाप्ताक्षसो भर्ता कन्यका मासुषी भवेत् ।
 विवाहे सुखमाप्नोति वेपरीर्त्वं विवर्णयेत् ॥”
 सुहृजयायैव ।
 “देवा जयन्ति बुद्धिं सख्यं नात्र संशयः ।
 रक्षसां माशुषायाश्च संग्रामे निश्चया न्दतिः ॥
 कर्कमौनालयो विप्राः चक्षाः सिंहतुलाह्वयाः ।
 वैश्या शुग्माजकुम्भार्याः श्रुता दृषगगाङ्गनाः ॥
 सख्याः परिखयेद्विपः क्षत्रियो नवभागभवेत् ।
 यज्ञाश्रयो भवेद्देशस्त्रिभुः श्रुत्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
 यन्त्रेष्टा च या नारी ह्यीनवर्णश्च यः पुमान् ।
 महद्व्यपि कुले जाता नास्ती भर्तारि रच्यते ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 अन्यत् उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥* ॥ तत्रयोग
 यथा । अथ कृतदृष्टिश्चाहः संप्रदाता लक्ष्यभये
 संप्रदातप्राप्तार्थां गत्या उत्तरतः स्त्रीगर्वां बह्वा
 विष्टरादिकं सञ्जीकृत्य पश्चिमाभिमुखीरुप-
 विष्टरिच्छेत् । ततोऽगत् उपस्थिते वरे संप्रदाता
 कृताङ्गवैरवं कुर्थात् । ॐ वायु भवनास्ता-
 मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ वाञ्छहमासे
 इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अर्चयिष्यामी भवन्तं
 इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्चय इति वदेत् ।
 ततः संप्रदाता पाद्यार्चाचमनीयगन्धमाल्य-
 यथाशक्यं हुरीयसपट्टकयज्ञोपवीतघण्टपूगा-
 दिकं प्रदाय जामातरमर्चयेत् । ततः संप्रदाता
 दक्षिणं जातु धृत्या ॐ अद्यैवादि असुक-
 गोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्रपूजं
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पौत्रं
 असुकगोत्रं असुकप्रवरं असुकदेवशर्मण्यं
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्र-
 पौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
 शर्मणः पौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य
 असुकदेवशर्मणः पुत्रो असुकगोत्रो असुक-
 प्रवरं श्रीअसुकोदेवीं एनां कन्यां शुभविवाहेन
 दातुं एभिः पाद्यादिभिः आभ्यर्च्य भवन्तमर्हं
 इमे । जामाता ॐ हतोऽस्मि इति वदेत् ।
 संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म कुरु ।
 जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाणीति वदेत् ।
 ततः स्त्राचारदिकं कारयित्वा सुखचन्द्रिकां
 कारयेत् । ततोऽग्रे उपस्थिते वरे संप्रदाता
 असुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्ह्यविरुष्टुष्टु
 हृद्वोऽहं गीया गौर्देवता गवोपस्थायने विनि-
 योगः । ॐ अहंया पुत्रवासवा धेनुभवद्वय
 मे सा नः पयस्वती दुहा सुचरा सुचरौ
 समाप्तम् । ततो जामाता प्रजापतिर्ह्यविगोत्रस्यै
 ऋद्धो विराड्देवता उपविशद्देह्योयचपै
 विनियोगः । ॐ इदमहमिमां पदां विराज-
 मन्नाद्यायाधित्तिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने
 प्रादुसुख उपविशति । ततः संप्रदातापि पश्चि-
 माभिमुख उपविशेत् । ततो दाता सायपञ्च-
 विंशतिङ्गुपचैः द्विर्वाभाधोसुखप्रार्थं रचितं

विवाहः

विष्टरं उत्तरायं उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिन्द्रा-
धानो विष्टरमर्षयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्णामि इति विष्टरं गृहीत्वा प्रजापतिर्ह-
विष्टरमुष्टुपुष्टन्द ओषधी देवता विष्टरस्यासन-
दाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्बिह्विताः शतविच
क्षणाः ।

ता मह्यमसिन्नाचने अर्चिन्द्राः शर्म्य यच्छत ॥”
इत्यासने विष्टरसुत्तरायं दत्त्वा उपविशति ।
ततः सन्मृदाता पुनस्ताडशमेव विष्टरं गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति
तथैव पुनरर्षयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्णामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्हवि-
ष्टरमुष्टुपुष्टन्द ओषधी देवता विष्टरस्य पादयो-
रधस्तादाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्बिह्विताः
ष्टथिवीमसु ।

ता मह्यमसिन् पादयोरर्चिन्द्राः शर्म्य यच्छत ॥”
इति पादयोरधस्तादुत्तरायं विष्टरं स्थापयेत् ॥
ततः सन्मृदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः
पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्र-
मर्षयति । जामाता ॐ पादां प्रतिगृह्णामीति
गृहीत्वा प्रजापतिर्हविष्टिराड्गायत्री च्छन्द-
व्यापी देवता पादप्रक्षालनाथोदकवीचने
विनियोगः । ॐ यतो देवीः प्रतिपस्याभ्याप-
स्तनो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं वीचन् ।
ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविष्टिराड्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
मथपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ स्यं पादमवने-
निजे अस्मिन्नाग्निं श्रियं दधि । अनेन वामपादे
उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततोऽपरमञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविष्टिराड्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिणं
पादमवनेनिजे अस्मिन्नाग्निं श्रियमवैश्रयासि ।
अनेन दक्षिणपादे उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः
पुनरुदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्हविष्टिराड्-
गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता उभयपादप्रक्षालने
विनियोगः । ॐ पूर्वमन्वमपरमन्वसुभौ प्रादाव-
वनेनिजे राक्ष्ण्ड्या अभयस्यावहृष्टे । अनेन
पादद्वये उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः सन्मृदाता
वाञ्जलस्युपपन्नान् शृङ्गादिपात्रे निधाय ।
ॐ अर्थमर्थमर्थं प्रतिगृह्यताम् । इदमि-
धायार्थमर्षयति । जामाता च ॐ अर्थं प्रति-
गृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्हविष्टर्यो देवता
अर्थप्रतिगृह्णने विनियोगः । ॐ अन्नस्य राट्ठि-
इति राट्ठिस्तं भूयासम् । अनेनार्थं शिरसि
दद्यात् । ततः सन्मृदाता उदकपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ आपचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रति-
गृह्यतां इत्युदकपात्रमर्षयति । जामाता च
ॐ आपचमनीयं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हविष्टरस्यस्यै देवता आपचमनीयाचमने

विवाहः

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मधि धेहि ।
अनेनोत्तराभिमुखीभूयाचामेत् । ततः सन्मृ-
दाता द्रुतदधिमधुयुक्तं कांस्थपात्रं कांस्थपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपक्कं मधुपक्कं
मधुपक्कं । प्रति गृह्यतामिति मधुपक्कं समर्षयति ।
जामाता च ॐ मधुपक्कं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविष्टर्युपक्कं देवता अर्हण्योयमधुपक्कं-
प्राशने विनियोगः । ॐ यशसो भस्त्रोऽसि
मद्वसो भस्त्रोऽसि श्रीर्भस्त्रोऽसि श्रियं मधि धेहि ।
अनेन मन्त्रेण वारचवं भक्षयित्वा सज्जं तूष्णीं
भक्षयेत् । ततो जामाता आचान्तो मङ्गलौ-
षधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन ताडशमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशेन
हस्तद्वयं वध्नाति । ततः सन्मृदाता तिलकुश-
सहितसुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनार्चिता
कन्यां धृत्वा ओमन्त्रासुके मासि असुरकाराश्रित्ये
भास्करे असुके पृष्ठे असुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मो असुकगोत्रः असुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मयः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मयः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मयः पुत्राय असुकगोत्राय असुकप्रवराय
श्रीअसुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय वराय अर्धि-
ताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मयः
प्रपौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मयः पौत्रो असुकगोत्रस्य असुकप्रवरस्य
असुकदेवशर्मयः पुत्रो असुकगोत्रो असुक-
प्रवरो श्रीअसुकोदेवो इति त्रिरुचायै यनां
कन्यां सवस्थान्द्रुतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्यद्दे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशागर्षयति । जामाता ॐ स्वस्तीहमि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्री कामस्तुतिच पठेत् । ॐ क इदं कसा
अहात् कामः कामावाहात् कामो दाता कामः
प्रतिगृह्णीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्णामि कामेतेतु ॥ ततः ॐ अद्येवादि
कृततत्कन्यादानकर्मणः साङ्गलार्थं दक्षिणामेतत्
सुवर्णं असुकगोत्रायासुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय
वराय तुभ्यमहं सम्यद्दे । ततो जामाता ॐ
स्वस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
दास्यद्योर्वस्त्रेण यत्नं वध्नाति । ततः कुशश्रित्यं
सुखा वस्त्रेणाच्छाद्याभ्याभ्युक्तं कारयेत् ।
ततो भर्तृर्हविष्टर्युपक्कं वधुसुपवेशयेत् । ततो
नापितेन गौर्गौरित्युक्ते जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविष्टर्युपक्कं देवता पूर्णवह्मणवी-
मोक्षये विनियोगः । ॐ सुखं गां वरुणयाशा-
द्विषन्तं मेऽभिधेहि त्वं जलसुखा चोभयोस्तुखज
ग्रामसु ख्यातिं विवतूदकम् । इति पठेत् । ततो

विष्टरं

नापितेन सुखायां गवि जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविष्टर्युपक्कं देवता गौर्देवता गवानुमन्त्रये
विनियोगः । ॐ माता रुद्राणां दुर्हिता वध्नां
स्वसाद्व्यानां अष्टतस्य नाभिः प्रवृषोचं चिकि-
तुषे जनाय मा गा मना गा महितीं वधिष्ट ।
अनेन गां विसर्जयेत् । ततो मङ्गलं कुर्व्यात् ।
ततो भर्तृर्हविष्टर्युपक्कं वधुसुपवेशयेत् । इति
सन्मृदानं समाप्तम् ॥ ॥ इति भवदेवभट्टः ॥
विवाहितः, पुं क्ली, (वि + वच् + णिच् + क्तः ।)
कृतविवाहः । यथा,—
“गृनेश्चरद्दिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिवन्तानवर्द्धिता ।”
अपि च ।
“विद्याभ्यां चिके चिके ज्येष्ठार्यां ज्वलने यमे ।
रमिर्विवाहिता कन्या नित्यमेव सुदुःखिता ॥”
इति ज्योतिष्कत्वम् ॥
विवाहः, पुं, (वि + वच् + णिच् + यत् ।) जामाता ।
इति केचित् ॥ विवाहयोर्म्ये, त्रि (यथा,
कथाखरित्सागरे । ३३ । १६० ।
“पद्मावत्या ऋते राज्ञा ज विवाहापरेति यत् ।
प्रोक्तं देवि प्रतिज्ञातं मया निर्वूढमद्य तत् ॥”)
विविक्तं, त्रि, (वि + विच् + क्तः ।) विजयम् ।
विजयम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १३ । १० ।
“वित्तदेशसेवित्वमरतिर्ज्जनसंचरि ॥”)
असम्युक्तः । (यथा, माघे । ११ । १७ ।
“पुनरुषसि विविक्ष्मतातरिष्यावचूर्णं
ज्वलयति मदनानिं मालतीनां रजोभिः ॥”)
विवेकी । इति मेदिनी ॥
विविक्ता, स्त्री, दुर्भंगा । इति त्रिकाशेषः ॥
सुनाङ्गितपुष्के विरिक्ता इति पाठः ॥
विविधं, त्रि, चानाप्रकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
कौतुकसंज्ञे । २ ।
“कृतं विविधज्जुतं सतमेव प्रबृहत्तः ॥”)
विद्योत, पु, भूमिविषेयः । यथा,—
“सममेयां विवीतिषि खरोऽं महिषीसमम् ।
विवीतः प्रचुरलक्षकाष्ठो रस्यमाणः परिगृहीतो
भूपदेशः तदुपवातेऽपीतरत्नेचसमं दहं यथां
महिव्यादीनां विद्यात् । इति मिताचरार्यां
स्वामिपालविवाहप्रकरणम् ॥
विवीतभर्ता, [ऋ] पु, विवीतभूयामी । इति
मिताचरा ॥
विष्टता, स्त्री, (वि + ष्ट + क्तः ।) स्त्रियां टाप् ।
दुर्भंगा । इति भूरिप्रयोगः ॥
विष्टतं, त्रि, (वि + ष्ट + क्तः ।) विस्तृतम् । इति
मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“हभैरङ्गीवकीटः अमविष्टतसुखधर्मिभिः
कीर्णवर्णा ॥”
वर्णाचरये प्रथमविषेयः । यथा, विद्वांसकौ-
सुयाम् । १ । १ । ६ । “सूष्टेयत्सूष्टविष्टतचं द्रव-
मेदात् ॥” “विष्टतसुखार्णं स्वरायाच । इत्युखा-
वर्णस्यप्रथोमे संद्वयम् । प्रक्रियादशायाश्च विष्टत
मेव ॥”)

विवेकि

विवोक्तः

विशदः

विद्वता, स्त्री, चूडनरुग्भेदः । इति मेदिनी ॥
 तद्वचनं यथा,—
 “विद्वतासां सद्वादाहं पक्रोडुमरुधरिभाम् ।
 विद्वतामिति तां विद्यात् पितृतोष्यां परिमख-
 जाम् ॥”
 परितः शोधवतीम् ॥ * ॥ अस्वास्विकिता ।
 “विद्वतामिन्द्रहृष्टाश्च गह्वर्मी जालगह्वर्भम् ।
 पैत्तिकस्य विषपर्येष क्रियया चाधयेद्विषक् ।
 पाके तु रोपयेद्वाप्यः पक्कमैधुरमेवजेः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (विद्वतेति क्वचित् पाठः ॥)
 विद्वताक्षः, पु, (विद्वते अचिन्वी यस्य) कुक्कुटः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विद्वतिः, स्त्री, आख्या । विपूर्ववृधातोः क्तप्रत्य-
 येन नियन्नामिदम् । विवरणम् । यथा,—
 “शक्तिग्रहं आकरणोपमान-
 कोषामनाख्याद्वारवहारतश्च ।
 वाक्यस्य शेषात् विद्वतेत्येदंति
 चान्निध्यतः घिह्वपदस्य ढहाः ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 विद्वत्, त्रि, (वि + वृत् + क्तः ।) चलितम् ।
 यथा,—
 “विद्वत्सपार्थं सचिराद्भ्राज्जाव
 समुद्रहृत्चार नितम्बरम्यम् ।
 आसन्नमन्यस्वनिदस्तातं
 गोपाङ्गाशुक्लमनन्द्यत्तम् ॥”
 इति भट्टः ॥
 विद्वत्तं तियंक्चलितं पार्थं यत्न । इति
 तट्टीका ॥
 विद्वतिः, स्त्री, चक्रवद्भ्रमणम् । घृणनम् । विपूर्व-
 वृत्तधातोः क्तप्रत्ययेन नियन्नामिदम् । (विविध-
 वृत्तिः । यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः । ३।१० ।
 “विश्वच्छां विद्वत्तये विविधवृत्तिकाभाय ॥”)
 विवेकः, पु, परस्परव्याघाता वा वस्तुस्वरूपनिश्चयः ।
 प्रकृतिपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यर्थे । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । पृथगात्मता २ । इत्य-
 मरः ॥ विवेचनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ।
 पृथग्भावः ४ । इति धरणिः ॥
 “विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृतेः पुरुषस्य वा ॥”
 इति षटाधरः ॥
 यथा । विद्यानित्यवस्तुविवेकश्चात्रुत्तु ब्रह्मैव त्रिदं
 वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् ।
 इति वेदान्तसारः ॥ (यथा, मनीः । १ । २६ ।
 “कर्मणाश्च विवेकार्थं धर्माधर्मो खवेचयत् ॥”)
 जलमौखी । विचारः । इति मेदिनी । (यथा,
 मनीः । १ । ११२ ।
 “तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥”)
 विवेकिता, स्त्री, (विवेकिन् + तल् ।) विवेकित्वम् ।
 विवेकिनो भावः । यथा,—
 “यौवनं धनवन्त्यतिः प्रसुत्वमविवेकिता ।
 एकेकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥

(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १५६ ।
 “आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥”)
 विवेकी, [वृ] पु (विवेकोऽस्यास्तीति । विवेक +
 वृत्तिः ।) देवसेनराजपुत्रः । यथा,—
 “देवसेनोऽपि केशिण्यां जनयामास पुत्रकान् ।
 सप्त म्बुत तान् यूनं नामतः कौर्णितान्स्तथा ॥
 सुमना वसुदानश्च ऋतग्रग्यवनः कृती ।
 नोको विवेकीत्येते वे सन्वशास्त्रविशारदाः ॥”
 इति कालिकापुराणे भैरववशादुक्तौत्तने ६०
 अध्यायः । विचारकर्त्ता । इति मेदिनी विवेक-
 शब्दार्थदर्शनात् ॥ विवेकविशेषे, त्रि (यथा,
 मार्कण्डेये । ६६ । ३४ ।
 “दृष्टादृष्टांक्षया भोगान् वाञ्छमाना विवे-
 किनः ।
 दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्वधर्मैश्च कुर्वन्ते ॥”)
 विवेचकः, पु, (वि + विच् + क्तुल् ।) विवेचन-
 कर्त्ता । विवेचयति य इत्यर्थे षकप्रत्ययेन
 नियन्नामिदम् ॥
 विवेचनं, स्त्री, (वि + विच् + क्तुल् ।) विवेकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्वणि । ४३ । १८ ।
 “विद्वद्भिर्गोयसे विद्यो लभेव जगतीपते ।
 इच्छ्या सन्वेमात्रोपि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥” * ॥
 निर्णयः । यथा, मनुः । ८ । २१ ।
 “यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मेविवेचनम् ।
 तस्य शीदति तद्वाहं पट्टेगौरिव पश्यतः ॥”)
 विवेचनीयः, त्रि, विवेच्यः । विवेचितयः । इति
 विपूर्वविचधातोर्नौयप्रत्ययेन नियन्नामिदम् ॥
 विद्वद्भवन्, [वृ] त्रि, (वि + वृत् + शब् ।) विद्व-
 वक्ता । यथा,—
 “यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
 जितः ।
 परार्थवादी दुःखः स्यात् व्यवहारेषु विद्वन् ॥”
 विद्वन्नुव विद्वद् भवन् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 विवोदा, [ष] पु, (वि + वच् + षल् ।) वरः ।
 पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विवोक्तः, पु, स्त्रीयां शब्दरत्नावली क्रिया । इत्य-
 मरः ॥ अभिमतवस्तुप्रामावपि गर्वाद्नादरः
 सापराधस्य च संयमनं ताडनञ्च विवोक्तः ।
 यदुक्तम् ।
 “गर्वाभिमानाद्विद्वेषि विवोक्तोऽनादरक्रिया ॥”
 तथा ।
 “अभिमतवस्तूपहृतावपि शुभवर्णाद्नादर-
 क्त्याः ।
 स्तकति प्रियस्य हृदयं संयमताडनमयन्तु
 विवोक्तः ॥”
 इति भरतः ॥
 “विवोक्तस्तितगर्वाय वस्तुनोऽप्यनादरः ।
 न त्वराहर्षवागाद्वैद्वेषागमनादियु ॥”
 इति सारसुन्दरी ॥
 “दृष्टोपि गर्वमानायां विवोक्तः स्यादनादरः ॥”
 इत्युल्लूखनीयमर्थः ॥

विश, औ श प्रवेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदा०-पर०-चक्र०-अणित् ।) श, विशति ।
 औ, अविचत् । विशेष कश्चिच्छब्दोक्तप्रयोगम् ।
 विपराजिपरिथयकौनिविशेत्यादिनात्मनेपदवि-
 धायेऽपि भर्तुरङ्के निविशती भयादिति रघौ ।
 केवलात् शब्दप्रत्ययं विधाय पञ्चादुपसर्गयोगा-
 दिति दुर्घटवृत्तिः । निशब्द इह उपसर्गप्रति-
 रूपको वा । यस्माद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्वा
 महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विश्वविशधातोः
 प्रवेशनादिति पुराण्ये विष्णुशब्दशुभादनात्
 नृद्वैत्यान्तोऽयमिति केचित् तद्विचिन्त्यम् । ताव-
 द्वात्मस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । इति दुर्गादायः ॥
 विशं, स्त्री, (विश + कः ।) न्यायलम् । इत्यमर-
 टीकायां रायसुबुटः ॥ (तत्पर्यायो यथा,—
 “पद्मनालं न्यायलं स्यात्तथाविशमिति स्मृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 विशं वरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति । वृ +
 अच् । अभिधानात् द्वितीयाया अलुक् ।)
 पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशकण्ठी, स्त्री, (विशभिव कण्ठी यस्याः ।
 विशकण्ठ + ङीष् ।) बलाका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विशङ्कः, त्रि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः ।
 शङ्कारहितः । (यथा, रघुः । २ । ११ ।
 “धनुर्भृतोऽप्यस्य द्यार्द्रभाव-
 माख्यातमन्त करणे विशङ्के ॥”)
 विशङ्कटः, त्रि, (वि + शङ्क + क्तौ ।)
 ५ । २ । २८ । इति शङ्कटच । विशालः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टः । २ । ५० ।
 “विशङ्कटो वक्षसि वाणपाणिः
 सन्मन्नातकहयसः पुरकात् ॥”
 भयानकः । यथा, कथासरित्सागरे । १०८ । १०६ ।
 “मांवाद्यङ्गुलवैतकात्ताजनाद्यविशङ्कटः ।
 अमृतमयत्कवन्तोऽथो भूतप्रीत्यै रणोत्सवः ॥”)
 विशदः, पु, (वि + शद् + अच् ।) श्वेतवर्णः ।
 इत्यमरः ॥ (जयप्रथपुत्रः । यथा, भागवते ।
 ६ । २१ । २३ ।
 “दृष्टक्यायस्तस्तस्य पुत्र आषीष्पयद्रथः ।
 तनुसुतो विशदस्तस्य स्वेनजित् समजायत ॥”)
 विशदः, त्रि, (वि + शद् + अच् ।) विमलः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १८ ।
 “प्रवाद्दसुसुखे तस्मिन् चर्कं च विशदप्रभे ।
 तदा चक्षुश्रवां प्रीतिरासीत् समरवा दयोः ॥”)
 यत्नः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ८ । ३ ।
 “विशदोऽङ्कुचितेन मेदिनी
 कथयामास कृतार्थतामिव ॥”)
 युक्कगुणयुक्तः । इत्यमरः ॥ (उल्लूखः । यथा,
 माघे । ८ । ६० ।
 “खच्छाम्भःक्षप्रजिघ्रसौतमङ्गभोज-
 स्ताम्बुलद्वितिशदो विद्याविनीनाम् ।
 वाचश्च प्रतनु विविक्षमस्वितोया-
 नाकस्यो यदि कुसुमेद्युथा न शून्यः ॥”)

विशल्या

विशयः, पुं. (वि + शी + अच् ।) संशयः । यथा,
 “विषयो विशयश्चैव पूर्वपचक्षुषोत्तरम् ।
 निर्गयश्चेति पश्चात् प्रास्त्रोधिकरणं स्तुतम् ॥”
 विशयो विचाराद्देवात्म्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो
 न वा इति संशयः । इति तिष्यादितत्त्वम् ॥
 व्याश्रयः । इति केचित् ॥
 विशयौ, [नृ] त्रि, (विशयोऽस्यस्येति । विशय +
 इनिः ।) संशयौ । इति विशयशब्दार्थदर्श-
 नात् ॥
 विशरः, पुं. (वि + शृ + हिंसायाम् + अच् ।) वधः ।
 इत्यमरः ॥
 विशरणं, कौ. (वि + शृ + क्युट् ।) मारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विशल्याः, त्रि, (विगतं श्रव्यं यस्मात् ।) श्रव्य-
 रहितः । यथा,—
 “सश्रव्यः स समाप्राय लक्ष्यः परवीरहा ।
 विश्रव्यो विरुजः शीघ्रहृदतिष्ठन् महीतलात् ॥”
 इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥
 विश्रव्यकरणौ, स्त्री, (विश्रव्यं क्रियतेऽनयेति ।
 विश्रव्य + ङ + क्युट् । डीप् ।) औषधिविशेषः ।
 यथा,—
 “पूर्वेषु कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तव ।
 दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय ॥
 विश्रव्यकरणौ नाम्ना सावर्ण्यकरणौ तथा ।
 संजीवकरणीं वीर सन्धानीश्च महौषधीम् ॥”
 इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०३
 सर्गः ॥
 विश्रव्यक्रतु, पुं, (विश्रव्यं तद्विहारजन्मवेदनादि-
 नाशं करोतीति । ङ + क्रिप् ।) विश्राजोत्पन्नः ।
 ह्यारम्भातीति ख्यातः । तत्पर्यायः । अचो-
 ङकः २ सुकल्मः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न-
 माला ॥ आस्तीनः ५ आचरन्वियः ६ । इति
 शब्दचन्द्रिका । विश्रव्यकारिणि, त्रि ॥
 विश्रव्या, स्त्री, (विगतं श्रव्यन्तद्द्वारादिजनित-
 वेदनादिनाशो यथा ।) युद्धवी । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “युद्धवी मधुपर्णी स्यादम्बतान्तवह्वरी ।
 द्विधा च्छिन्नश्चा च्छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
 जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवह्वी च कुण्डली ।
 चक्रलक्षयिका धीरा विश्रव्या च रसायनी ॥
 सङ्घातो वयःस्या च मखली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 अग्निशिखाश्चः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “कलिचारी तु ह्यग्निरो लाङ्गणौ शक्रपुष्पापि ।
 विश्रव्याग्निशिखानन्ता वद्विवह्ना च गर्भेशुत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 इती । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “कगुदन्ती विश्रव्या च स्याद्गुदुम्बरपर्यपि ।
 तथैरुष्मला श्रीवा श्येनचष्टासुवप्रिया ॥
 वारहावी च कथिता निम्बमञ्च मञ्जुकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 त्रिपुटा । इति मेदिनी । कलिकारी । अच-

विश्राख

मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २ । ६ । २० ।
 “किन्त्युना च विश्रव्या च तथा वैतरणी नदी ॥”
 विश्रसनं, कौ. (वि + श्रश्च हिंसायाम् + क्युट् ।)
 मारणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ ।
 ४३ ।
 “तस्मिन् विश्रसने घोरे चक्रलाङ्गलसंज्ञवे ।
 दास्यानि प्रवृत्तानि रक्षांस्यौत्पातिकादि च ॥”
 नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
 “प्राणरोधो विश्रसनं क्षाणाभक्षः सारमेयादन-
 मरीचिरयःपानमिति ॥” ॥ विनाशकारिणि,
 त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० ।
 “यमदृष्टोपमां गुर्वीमिन्नाशनिममखनाम् ।
 अपश्याम महाराज रौरीं विश्रसनो गदाम् ॥”
 विश्रसनः, पुं, (विश्रसति हिनस्तीति । वि + श्रश्च
 हिंसायाम् + क्युट् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 २३—२४ ।
 “असेरष्टौ हि नामानि रक्षस्थानि निबोध मे ।
 पाण्डवेय सदा यानि कौर्षेयन् लभते जयम् ॥
 अस्मिन्निश्रसनः खड्गस्तोऽन्धाधरो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥”
 विश्रसितः, त्रि, मारितः । विपूर्वप्रसघातोः
 क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 विश्रस्तः, त्रि, अविनीतः । धृषिप्रसौ वैचाबि ।
 एतौ निष्ठायामविनये सवानिदौ स्तः । धृष्टौ
 विश्रस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विश्रसितः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विश्रस्ता, [ङ] पु, (वि + श्रश्च हिंसायाम् +
 ङच् ।) चाख्यानः । इति संक्षिप्तवारीणादि-
 वृत्तिः ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महा-
 भारते । १२ । ११५ । ४६ ।
 “आह्वनी चानुमन्ता च विश्रस्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्वप्ता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥”
 पापिन इति शेषः ॥
 विश्राकरः, पु, भद्रचूडः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लङ्कासिन् इति भाषा ॥
 विश्राखः, पुं, कालिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
 “प्रसूनता विश्राखश्च नेगमेयः सुदुश्चरः ॥”
 धन्विनां वितस्थन्तरेण पादसंस्थानम् । इति
 भरतः ॥ वाचकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगता प्राखा
 यस्याः प्राखाविहीनि, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
 ४८ । ५२ ।
 “त्वन्वोऽवस्थितः संखे विश्राख इव पादपः ॥”
 विश्राखलः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विश्राखजाति, त्रि ॥
 विश्राखकं, कौ, युद्धकाले मध्ये विन्यस्तपादद्वयम् ।
 यथा,—
 “विश्राखान्तरविन्यस्ते पादशुभे विश्राखलम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥

विशालः

विशाखा, स्त्री, कठिणकः । इति मेदिनी । अश्वि-
 न्नादिविश्रतिनचचान्तर्गतवोऽश्वानश्चम् ।
 तत्पर्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥ “विशाखे हे ।
 ‘पत्नीर्मथ्यगतस्तच्च सुग्रीवः भ्रुवगेश्वरः ।
 विशाखयोर्मथ्यगतः संपूर्ण इव चन्द्रमाः ।’
 इति रामायणम् ॥
 अतएव हित्सुचितं किन्तु एकतारापेक्षया
 एकवचनमिहोक्तम् ॥ इति भरतः ॥ तस्या-
 रूपं तोरणाकारचतुस्तारामयम् । इति सुहृत्-
 चिन्तामणिः ॥
 “तोरणाकृतिनि पञ्चतारके
 तारकेश्वरद्वये विशाखभे ।
 तन्नि यानि विबुधाध्वमध्ये
 कुम्भतो रससुजाः कलाः प्रिये ॥”
 इति ॥ १२६ ॥ इति कालिदासकृतराजवल्लभ-
 पकण्ड्यः ॥ अस्या अग्निदेवते प्राज्ञायी । इयं
 मिथ्यगयान्तर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥
 तत्र चातमलम् ।
 “सदापुरतो विविधक्रियायां
 सुवर्णकारैरपि सत्यमेति ।
 यस्य प्रस्तौ च भवेत् विशाखा
 सखा न कस्यापि भवेत् प्रस्ततः ॥”
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 विश्रातनः, त्रि, (वि + श्रत + शिच् + क्युट् ।)
 मोचनकर्ता । (यथा, महाभारते । ७ । ८ । १८ ।
 “नमस्ते देवदेवेश मनानत विश्रातन ।
 विष्यो जिष्यो हरे क्रण्य वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥”
 यथा च ।
 “साधु वीर त्वया एष्टमवतारकथां हरेः ।
 यत्सं एष्टसि सत्प्रां न्युपाश्रविश्रातनीम् ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
 “स्त्वोः प्राशं विश्रातयति मोचयतीति तथा ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरखात्री ॥ (वि + श्रत +
 शिच् + क्युट् ।) पातने, कौ । यथा, महा-
 भारते । ७ । १२ । १६ ।
 “वतमानाः प्रयत्नेन द्रोष्णानीकविश्रातने ।
 न श्रेष्ठाः स्त्रजया युद्धे तद्धि द्रोष्णेन पालितम् ॥”
 विश्रायः, पु (वि + शी + “क्युपयोः श्रितः पर्याये ॥”
 ३ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) प्रहरिकादीनां
 क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।
 “उपश्रायो विश्रायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥”
 विश्रायणं, कौ, (वि + शृ + शिच् + क्युट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विश्रादः, त्रि, विह्वान् । (यथा, मनुः । ७ । ६३ ।
 “दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वप्राक् विश्रादम् ॥”
 प्रगल्भः । इत्यमरः । प्रविष्टः । इति ह्यार-
 वकौ । श्रेष्ठः । इत्यजवपातः ॥ वज्रवे, पुं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विश्रादा, स्त्री, चन्द्रदुरालभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विश्रावः, त्रि, (वि + “शेः शालश्च कृत्तौ ॥” इति
 शालच् ।) यज्ञा, विश्र प्रवेशने + “तमिविश्र-

विशाला

विज्ञीति । उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।
दृहत् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३२ ।

“अवन्निनाथोऽयमुदयवाहु-
विशालवचास्तदुदयतमध्यः ॥”

विगतः शालः क्षन्नी यस्व । क्षम्बरहितः ।
यथा, शिशुपालवधे । ३ । ५० ।

“यज्ञेऽशालैरपि भूरिशालैः ॥”

विशालः, पुं, (विश्र + कालने ।) ऋग्वेदः । पत्ति-
मेदः । इति मेदिनी ॥ वृषमेदः । वृषमेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
तल् ।) पार्श्वविकारः । ओसार इति ख्यातः ॥
तत्पठ्यायः । परिखाहः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
दृहत्सर्वाहनायाम् । ४ । ८ ।

“उन्नतमीवच्छृङ्गं नोद्यथाै विशालता
चोक्ता ॥”

सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विशालतेजगर्भः, पु (विशालं प्रचुरं तैलं गर्भं
यस्य ।) अद्भुतदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशालत्वक्, [च] पु, (विशाला त्वक् यस्य ।)
मत्प्रथमदृष्टः । इत्यमरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“सप्तपर्णी विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
कावाङ्गुः । शैलालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप ।) इन्द्रवारुणी ।
इत्यमरः ॥ यथाच ।

“विशाला कफवातघ्नी हेमकुलहरा सरा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

उज्वयनी । इति मेदिनी ॥ उपोदकौ । महेन्द्र-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“शैलीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाहनी ।

वारुणी च गवापुष्पा वा विशाला महाफला ।

श्वेतपुष्पा मृगाली च मृगोर्वारुण्यगान्त्री ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तीर्थविशेषः । यथा,—

“सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थैर्लभ्यं विश्वि ।

वज्रशिला गर्वा गङ्गा विशालां विरजां तथा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्वम् ॥

दृष्टकन्या । यथा,—

“मनोरमां भाद्रुमतीं विशालां बाहुदामिनीम् ।

दृष्टः प्रादात्सदादेव चतस्रोऽरिष्टनिभिने ॥”

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
षच् ।) दृष्टः । (यथा, महाभारते । १२।५।६।०० ।

“ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जयाह शङ्करः ।

बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्यात्सुखमापतिः ॥”

गरुडः । (तद्देशीयविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । ६ ।

विशाला

“अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥”
सुनेत्रे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३६ । ७० ।

“ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वैश्च वि-
भवान् ॥”

विष्णुः । इति केचित् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ११७ । ६ ।

“अपरान्ततः कुण्डप्राथी विशालाक्षो दुरा-
धरः ॥”

विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
वरुणी । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७७ । १३ ।

“यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहसुषितो भद्रे कुचौ काञ्चस्य भामिनि ॥”

नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्श्वती ।
यथा, आदिवासे ।

इंश्वर उवाच ।

“ब्रुवमाद्यं ससुहृद्वल मायावीजं ससुहृद्रेत् ।
विशालाक्षीपदं देहन्तं हृदन्तं मन्त्रसुहृद्रेत् ॥

अटाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिवे ॥
प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा प्रिये ॥

अधिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ॥
पत्तञ्च छन्दः कथितं विशालाक्षी च देवता ॥

शक्तिः प्रथवमित्युक्तं लक्षावौचश्च वौचकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विविधयोगः प्रकीर्तितः ॥

अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
घृहीर्षभाजा वंजिन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥

श्वलेन व्यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तज्जगत्सुन्दरभाम् ॥

द्विभुजामम्बिकां चण्डीं खड्गखण्डपरधारिणीम् ।
नानालङ्कारसुभगां रत्नाम्बरधरां शुभाम् ॥

सदा षोडशवर्षीयां प्रसन्नास्त्रां चिलोचनाम् ।
सुखमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥

शिवोपरि महादेवीं जटासुकुटमण्डिताम् ।
शुच्युद्यकरीं देवीं साधकाभोदहायिकाम् ॥

सर्वसौभाग्यजननीं महासम्पत्पदां करेत् ।
एव ध्यात्वा महादेवीसुपचारैः प्रपूजयेत् ॥

पुरश्चरणाकाले तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
यत्नमध्ये समावाह्य प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ॥

त्रिकोणश्चाष्टपत्रश्च तनो हस्तं समालिखेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं सर्वलमालिखेत् ॥

तत्रावाह्यं यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ॥

त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूज्य मातरः क्रमात् ।
पङ्कजाक्षीं विरूपाक्षीं रक्ताक्षीं चण्डलोचनाम् ॥

एकनेत्रा द्विनेत्रा च कोटराक्षीं त्रिकोचनाम् ।
एताः पूज्या महेशानि पञ्चाग्नेयशयोनिनीः ॥

पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्वरूपिणीः ।
चतुरस्रे महादेवि लोकपालान् समर्चयेत् ॥

तद्वह्निश्चैव वज्राद्यान् पूजयेद्भाग्यहेतवे ।
ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्वैश्च समीचरेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ॥

विशोर्ण

चतुःपञ्चयोगिन्यन्तर्गमनयोगिनीविशेषः । इति
दुर्गासौपण्डितः ॥

विशाली, स्त्री, अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशिखा, पुं, (विशिष्टा शिक्षा यस्य ।) शर-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायव्यः । इत्यमरः ॥

(यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।

“सन्धे विशिखं भूमेः कृद्वृष्टिपुरहा यथा ॥”
तोमरः । इति मेदिनी ॥ (विगता शिक्षा
यस्य ।) शिक्षारहिते, त्रि ॥ यथा,—

“विशिखोऽनुपवीती च क्षतं कर्म न तन्
क्षतम् ॥”

इति स्मृतिः ॥

विशिखा, स्त्री, खनिची । रथ्या । (यथा, माघे ।
१५ । १७ ।

“विशिखान्तराथ्यतिपपात
सपदि जवनेः स वाजिभिः ॥”

नालिका । इति मेदिनी ॥

विशिर्ष, स्त्री, (विशन्त्यत्रेति । विश्र + “वितप-
पिष्टपविश्रियोलपाः ।” उणा० ३।१४५ । इति
कप्रथयेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।

इत्युणादिकोषः ॥

विशिष्टः, त्रि, (वि + शिष् + क्तः ।) यद्वा, श्रान +
क्तः ।) युक्तः । यथा । हस्तान्चञ्जगङ्गा-
रूपगुणद्वयविशिष्टदृष्टीमुविधेर्धस्मिन् अहनि
तस्माभक्तञ्च ज्ञानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे स्मार्त्त-
भट्टाचार्यलिखनम् ॥ विश्लेष्ये विश्लेष ॥ (यथा,
हितोपदेशे ।

“समैश्च समतां याति विश्लेष्ये विश्लेषताम् ॥”
विशिष्टः, पु, विष्णुः । यथा । विश्लेषः श्लेषस्तु
शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

विशिष्टाङ्गुलवादी, [न] त्रि, (विशिष्टं युक्तं
अहैतं वदतीति । वद + णिनिः ।) प्रकृति-
पुरुषयोर्भेदत्वेऽपि मिलितयोस्तयोर्भेदत्ववादी ।

तस्य मतं यथा । पुरुषस्तदतिरक्ता प्रकृतिः
किन्तुभयमितलितं ब्रह्म चणकद्विदलवत् । इत्थं
ब्रह्मण्य एकत्वं अयस्थितम् । चित्तु परमाणु-
स्वरूपो जीवः समस्तविश्वं ब्रह्मांशः । इति
माधवभाष्यादिः ॥ ॥ अहैतवादिमतं यथा ।

ब्रह्मेव सर्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरो
पितम् । यथा रघुः । रघुस्वरूपाज्ञानात्
सर्वेषु प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्कोषश्चापि
पर्यवसाने ब्रह्मेव ब्रह्मान्यत् सदसु नास्ति ।
अथ प्रमाणं शारीरिककृत्रस्य शङ्कराचार्य-
ज्ञतभाष्यनट्टीकाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ।

विशीर्षा, त्रि, (वि + श् + क्तः ।) शुष्कः । यथा,
“विशीर्षां विदला ज्ञात्वा वक्राः स्थूला द्विधा-
क्षताः ।

क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

विशीर्ष्यपण्यं, पुं, (विशीर्ष्यानि पण्यंनि यस्य ।)
निष्कृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशुद्धं, त्रि, विशेष्य शुद्धम् । तन्मथैव । उच्च-
 लम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीर्यम् ५ अव-
 दालम् ६ अनावलम् ७ शुचिः ८ इति हेम-
 चन्द्रः ॥ निवृत्तम् । सत्वम् । इत्यजयपालः ॥
 षट्पञ्चान्तर्गतपञ्चमचक्रम् । तत्तु कण्ठस्य अकार-
 रादिषोऽप्रशस्त्रयुक्तधूम्रवर्णयोऽङ्गप्रदणपञ्चम् ।
 तन्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—
 “तदूर्ध्वं विशुद्धाह्वं दलघोऽङ्गपञ्चम् ।
 खरोऽङ्गघोऽङ्गैर्धूम्रवर्णैर्महत्प्रभम् ।
 विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्दुसुतम् ॥”
 इति तन्त्रम् ॥
 अगस्त्यसंहितायाम् । अकाररादिषोऽङ्गप्रशस्त्रान्
 सविन्दुं घोऽङ्गप्रदणकमये कण्ठमध्ये न्यसेत् ।
 विशुद्धं घोऽङ्गप्रदणं धूम्रवर्णं खरभूयते । इति
 तन्त्रमार. ॥
 विशुद्धिः, स्त्री, (वि + शुद्ध + क्तिन् ।) घमः ।
 शोधनम् । इति विश्वः ॥
 “संस्कर्ममेषुपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 विशुद्धलः, त्रि, श्रद्धालारहितः । (यथा, कथा-
 सारितामरे । ५ । ३ ।
 “अचिन्त्यं ततश्चाहं राजा तावद्विशुद्धलः ।
 तत्कार्यचिन्तयाज्ञानः स्वधर्मो मेऽवसीदति ॥”
 अथर्वः । विगतो श्रद्धला यस्मिन् बहुव्रीहि-
 निव्यभिदम् ॥
 विशेषः, पुं, (वि + शिष + चच् ।) प्रभेदः ।
 (यथा, मनुः । ६ । २६ ।
 “प्रजनार्थं महाभागाः पूजाहं गृह्णीमस्य ।
 स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
 प्रकारः । इति षट्पादः । यस्तिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ तिलकः । इति ह्यारवली ॥ सप्त-
 पदाध्यान्तर्गतपदार्थविशेषः । यथा,—
 “त्रयं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
 समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कौत्सिताः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विशेषं निरूपयति । अन्यो निव्यभिदश्चित्त-
 विशेषः परिकीर्तित । अन्तःश्वसाने वर्णते
 इति अन्वयः यद्येक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ।
 षट्पटादीनां द्वाष्ट्युक्तार्थान्तां तस्यैवमेदात्
 परस्परभेदः । परमाख्यं भेदको विशेष एव स
 तु खल एव आहतः । तेन तत्र विशेषान्तरा-
 पेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसूक्त-
 वली ॥ * अलङ्कारप्रभेदः । यथा,—
 “विशेषः खासमाधारं विनाप्यविषयवर्णनम् ।
 गते स्वयंऽपि द्वौपस्याक्षमश्चिन्तित तत्कारः ॥१॥
 विशेषः संश्लेष यत्केचि वक्ष्येकेच वक्ष्यंते ।
 अन्तर्वेदिः पुरः पश्चात् सन्वेदिश्चपि खेव मे ॥२॥
 निश्चिदारन्तोरुपश्ववन्स्तरकृतिश्च सः ।
 त्वां पश्यता मया सर्वं कल्पयन्तिरिच्यम् ॥” ३
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (वृषिणी । यथा, भागवते । २ । ५ । २६ ।
 “विशेषस्तु विद्वन्भाषादन्तसो गव्यवानभूत् ॥”

तथाच तत्रैव । ३ । ११ । ४० ।
 “विकारेः संहितो बुक्तेर्विशेषादिभिराहतः ॥”
 अतिशयिते, त्रि, यथा, रघुः । २ । १४ ।
 “शशाम वृष्टापि विना द्वाभि-
 रासौद्विप्रैवा फलपुष्पद्विः ॥”
 विशेषकः, पु स्त्री, (विशेष एव । स्वार्थे कन् ।)
 लघाटलततिलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
 ३ । ६२ ।
 “विशेषको वा विशेषश्च यस्याः
 श्रयं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”
 तिलकवृत्ते, पु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
 षट्पदविशेषः । स तु त्रिभिः श्लोकेरन्वितश्चेत्
 तदा भवति । यथा,—
 “द्वाभ्यान्तु युष्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेष-
 कम् ॥”
 विशेषयितरि, त्रि, इति मेदिनी ॥
 विशेषकच्छेदः, स्त्री, (विशेषकच्छेदम् ।) चतु-
 षष्टिकलान्तर्गतषष्ठकला । इति श्रैवतन्त्रम् ॥
 सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति
 दशमस्कन्धीषपञ्चलारिशंथावटीकायाख्या ॥
 विशेषगुणः, पु, (विशेषो गुणः ।) बुद्धादिषट्कम् ।
 रूपदिचतुष्टयः । स्नेहः । खाभाविकद्रवत्वम् ।
 अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-
 च्छेदः ॥
 विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-
 धयकविधिः । यथा,—
 “तथा सामान्यकार्येषु विशेषकविधिर्बली ।
 बहुवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
 अस्यः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् । इति
 स्मृतिः ॥
 विशेष्यं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष +
 ल्युट् ।) विशेष्यधर्मः । स तु गुणादिः । यथा ।
 नीलोन्यलमिद्व्यादि । विशिष्यते सम्बुध्यते अनेन ।
 कृत्रेण क्वाचमद्राचीदिति । भेद्यति अन्यपदार्थं
 पृथक् करोति इति भेदकम् । नाम्ना शिवः
 गोत्रेण मार्यः । विशेष्यं दृष्टमेव भेद्यति ।
 भेदकान्तु अदृष्टमेव भेद्यति । इति विशेष्य-
 भेदकयोर्भेदः । इति सुगवोद्यटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥
 विशेष्याभिः, स्त्री, (विशेषा असामान्या याभिः ।)
 आभिभेदः । तल्लक्ष्यं यथा । प्रतियोगिष्यवि-
 करणखसमावाधिकराख्यान्ताभावा-प्रतियोगि-
 लम् । इति चिन्तामणिः ॥
 विशेषितं, त्रि, (वि + शिष् + क्तिच् + क्तः ।)
 भिन्नम् । अवच्छिन्नम् । इति षट्पादः ॥
 विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषोक्तिः ।) अलङ्कार-
 भेदः । तल्लक्ष्योदाहरणे यथा,—
 “कार्याभिनविशेषोक्तिः सति पुष्कलकार्ये ।
 इदि श्लेषयो भाभूत् खरद्विषे क्वकल्पि ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥

विशेषः, त्रि, (विशिष्यते गुणादिभिरिति । वि +
 शिष + ल्युट् ।) घन्मिपदार्थः । स च द्रव्यादिः ।
 विशिष्यते यः । षट्पटादिः । भावमान-
 वैशिष्ट्याद्युयोर्गौ । अस्तु च षट् इति
 ज्ञाने षटादौ तत् तच्च हि भावमानवैशिष्ट्यं
 षट्पटलयोः सम्बन्धस्तदुयोर्गित्वस्य षटादौ
 सत्वात् । अतुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
 प्रतियोगित्वमनुयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थ इव-
 योक्तदेशिनः । इति कणादः ॥
 विशेषकः, पुं, (विगतः श्लोको यस्मात् ।) अश्लो-
 कलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लोकाभावः ।
 यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।
 “उषिला ह्यस्तिनपुरे भासान् कतिपयान्
 हरिः ।
 सुहृदाश्च विशेषाकाय स्मसुश्च प्रियकान्था ॥”
 शुषिस्तरिस्तानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
 २ । ३३ । ३० ।
 “इन्द्रसेनो विशेषकश्च पुरुश्चाञ्जनसारथिः ॥”
 श्लोकरहिते, त्रि (यथा, भागवते । १ । ११ । २१ ।
 “लोकं परं विरक्तं विशेषं
 यास्यत्यर्थं भागवतप्रधानः ॥”
 स्त्री, संप्रज्ञानसमाधेः पूर्वकालीना चित्तवृत्तिः ।
 यथा, पानञ्जले । १ । ३६ ।
 “विशोका वा ज्योतिषानी ॥”
 विशेषनी, स्त्री, (विशेषधतेऽनयेति । वि + शुष +
 ल्युट् । डीप् ।) दन्वीवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विशेषिनी, स्त्री, नामदन्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशेषिनीबीजं, स्त्री, जयपालः । इति केचित् ॥
 विश्वः, पुं, (विश्वे दीप्तौ + “यजयाचयतविच्छेति”
 ३ । ३ । ६० । इति नट् ।) दौषिः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी । गतिः । इति सुगवोद्य-
 टीकायां दुर्गादासः ॥
 विश्वानं, स्त्री, (वि + श्रव + ल्युट् ।) दानम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विश्वस्य, त्रि, (वि + श्रव + क्तः ।) अनुहृतः ।
 शान्तः । विश्वस्तः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ८ । २१२१ ।
 “विश्वस्तवः शङ्करानामा चाप्यत्रवीत् प्रभोः ।
 तं दृष्टवांसूतीयेऽहं श्रयनेऽवगमं स्थितम् ॥”
 अथर्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाढः । इति
 मेदिनी । (निव्यभिदः । यथा, रामायणे ।
 २ । १६ । ५ ।
 “नियुष्यमानो विश्वस्य किं न कुर्यामहं
 प्रियम् ॥”
 विश्वस्यवोदा, स्त्री, (विश्वस्या विश्वस्या नवोदा ।)
 सुभाषनवोदाभेदः । यथा । स्त्रीवा त्रिषुधा
 सुभा मथा प्रगल्भा च । यथा अकुरित-
 यौवना सुभा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-
 यौवना च । खेव क्रमशो स्यात्प्रयया विश्वस्य-
 दतिनवोदा । खेव क्रमशो ज्ञातप्रयया विश्वस्य-

विश्रुतः

नवोदा । अस्याच्चेष्टा क्रिया मनोहरा कोपे
माद्वै नवविभूषणे समीहा च । विश्रुतनवोदा
यथा,—

“दरसुकुलिननेत्रपाणिनीवी-
नियमितवाङ्मनोरुग्मवन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवोदा
खपिति समीपसुपेक्ष कस्य युनः ॥”
इति रसमञ्जरौ ॥

विश्रमः, पुं, (वि + श्रम + घञ् । वृद्धाभावः ।)
विश्रामः । इति भरतद्विष्णुकोषः ॥ (यथा,
कातम्बकानुसु । १ । ३ ।

“अविश्रमं यावदिदं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिणामदुर्लभम् ॥”

विश्रम्भः, पुं, (वि + श्रम्भ + घञ् ।) विश्वासः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।

“निबं पयश्चरतु प्रीत्या भवानोव भव प्रसुम् ।
विश्रम्भेणात्मश्रीचैन गीरवेण्य दमेन च ॥”

केलिकलङ्कः । प्रथमः । इति मेदिनी । भे, २० ॥
वधः । इति विश्वः ॥

विश्रायन, स्त्री, (वि + श्राय + शिच् + क्युट् ।)
दानम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५४ ।

“कथं तु शक्योऽनुनयो महर्षे-
विश्रायनाच्चान्यपयस्त्रिनौनाम् ॥”

विश्रान्तः, त्रि, श्रान्तियुक्तः । विपूर्वकश्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विश्रान्तिः, स्त्री, विश्रामः । विपूर्वकश्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रामायणे ।
२ । २ । ८ ।

“जीर्वास्याश्च शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥”
तोर्यैविशेषः । यथा,—

राक्षस उवाच ।

“पुरी उज्जयन्तो नाम तस्यां वासो हि मे सदा ।
कस्मिंश्चिदप्य काञ्चन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम् ॥
तस्याप्ये तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः ।
विश्रान्तितीर्थमाहात्म्यं श्रावयेतु स दिने दिने ॥
यस्य श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता ।
सा संज्ञा च श्रुता तत्र विश्रान्तेश्च मया नमः ॥
वासुदेवो महाबाहुर्जगत्सामो जनार्दनः ।
विश्रामं कुरुते तत्र तेन विश्रान्तिर्वाञ्छिता ॥”

इति वाराहै विश्रान्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

विश्रामः, पुं, (वि + श्रम + घञ् ।) विरामः ।
इति भरतद्विष्णुकोषः ॥ अस्य गुणाः ।

“विश्रामो बलकृतु खेदश्रमजित् स्वास्यादः शुभः ॥”
इति राजवज्रभः ॥

विश्रावः, पुं, (विश्रावणमिति । वि + श्रु + “वौ
ञ्चसुवः ।” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) अति-
प्रसिद्धिः । इत्यमरः ॥ (ध्वनिः । यथा, भट्टिः ।

७ । ३६ ।
“विद्याविस्तोयविश्रावै तर्ज्यन्तो महोदधेः ॥”

विश्रिः, पुं, ऋद्धः । इति संक्षिप्तवारीण्यादित्थः ॥
विश्रुतः, त्रि, (वि + श्रु + क्तः ।) ख्यातः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कलाविज्ञप्ति । २ । ५६ ।

विश्वक

“विद्वान् सुभगो भानी
विश्रुतकर्मो कुलोन्नतः शूरः ।
विज्ञेन भवति सन्धिं
वित्तहीनस्तु सद्गुणोऽप्यगुणः ॥”

ज्ञातः । चञ्चुः । इति विश्वः ॥

विश्रुतिः, स्त्री, विख्यातिः । विपूर्वकश्रुधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूवि लयन्ति मेऽसवः ॥”

विज्ञेयः, पुं, (वि + ज्ञिच् + घञ् ।) विधुरः ।
अयोगः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“वेद्या खली यत्र विचिन्वता लीं
भटं मया नूपुरमेकस्त्रिंशाम् ।
अटश्रयत त्वचरन्वारविन्द-
विन्दे वटुः खादिव बह्ममौनम् ॥”

विश्वं, स्त्री, (विश्रति स्कारणमिति । विश्र प्रवे-
शने + “अश्रुप्रविलटिष्यतीति ॥” उणा० । १ । ५ । १ ।
इति कान् ।) जगत् । इति मेदिनी । वै, २३ ॥

(यथा, भागवते । ३ । १० । १२ ।

“विश्वं वै ब्रह्म तन्वाचं संस्थितं विष्णुमायथा ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनायत्तम्भिना ॥”

शुखी । (अस्य पर्यायो यथा,—
“विश्वं महौषधं शुखी नागरं विश्वमेवजम् ॥”
इति वेदाकरत्नमालायाम् ॥

“शुखी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वमेजम् ।
ऊषधं कटुभद्रश्च ऋद्धैर्वै महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखल्ले प्रथमे भागे ।)
बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
“वसुसद्यौ क्रतुर्दक्षौ कालकामौ धृतिः कुक्षः ।
पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति भरतः ॥ ३ ॥

“इष्टिवाह्ये क्रतुर्दक्षः सद्यो गान्धीसुखे वसुः ।
नैमित्तिके कालकामौ काव्ये च धूरिषीचनौ ।
पुरूरवा माद्रवाश्च पार्वत्ये ससुदाहृतौ ॥”
इति स्मृतिः ॥

ते तु घर्म्मना दक्षकन्यायां विश्वायां जाताः ।
इति मारुत ५ अध्यायः ॥ ३ ॥ नागरः । इति
विश्वः ॥ स्थूलशरीरव्युत्पत्तिवृत्तचैतन्यम् । इति
वेदान्तसारः ॥ ३ ॥ परिमाणविशेषः । यथा,—

“गुक्तावश्ववत्सोको दशरं तद्ववेत् पलम् ।
विश्वो विश्रपलं प्रोक्तं दिवं कोटिगुणं हि तनुम् ।
सेव कोटिगुणा ज्ञाञ्जी विश्वाः श्रुत्यादि-
सम्भवाः ॥”
इति ज्योतिष्यती ॥

विश्वः, त्रि, (विश्र + क्तृ) सकलम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १६ ।

“अस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमात्मन् तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञास पावकम् ॥”
बहु । इति त्रिवण्डः । ३ । १ ॥)

विश्वकहः, पुं, ऋगयाजुश्रुक्कुक्षुरः । इत्यमरः ॥
ध्यानः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

विश्वञ्च

विश्वकहः, त्रि, खलः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥
विश्वकर्मिणा, स्त्री, (विश्वकर्मणः जायते इति ।
जन् + ङः ।) स्वर्गभाष्या । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्मिण्युता, स्त्री (विश्वकर्मणः युता ।) स्वर्ग-
भाष्या । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्मिा, [न्] पुं, (विश्वेष्टु कर्मि यस्य ।) स्वर्ग्यः ।
देवशिल्पि । इत्यमरः । तत्पर्यायः । लक्षा २

विश्वकृतु ३ देववह्निकः ४ । इति हिमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“इष्टुा च विश्वकर्मिणां व्यादिदेश पितामहः ॥”
तुनिभेदः । इति मेदिनी । ने, २४७ ॥ स

प्रभासस्य वसोः पुत्रः । यथा,—
“विश्वकर्मिा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः ।
प्रासादभवनीयानप्रतिमाभूषणादिषु ।
तद्गामारामकूपेषु स्तुतः सोऽमरवह्निकः ॥”
इति मातृख्ये ५ अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्यत्र ।
“प्रबूषस्य विदुः पुत्रश्चिं नान्ना तु देवतम् ।
विश्वकर्मिा प्रभासस्य विख्यातो देववह्निकः ॥”
इति गारुड् ६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“इहस्यतेस्तु भगिनी वरक्षी ब्रह्मचारिणी ।
योगविद्धा जगत् कतकमसक्ता विचरत्युत ॥
प्रभासस्य तु भाष्या सा वरुदनामष्टमस्य तु ।
विश्वकर्मिा महाभागस्तस्या जज्ञे महामतिः ॥
कर्मा शिल्पसहस्राणां चिदशानाश्च वह्निकः ।
भूषणानाश्च सर्वेषां कर्मा शिल्पवतां वरः ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अर्षे १५ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।
“द्वौ प्रोक्तौ विश्वकर्मिाभ्यां मयस्वरा च योग-
वित् ।
द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगत-
पती ॥”
इति बह्विपुराणे गणभेदे नामाध्यायः ॥
(चेतनाधातुः । तद्विद्यतिवैषया । “तत्र पूर्व्यं
चेतनाधातुः सत्कारणो गुणयष्ट्याद्य प्रवर्तते ॥
स हि हेतुः कारणं निमित्तमश्चरं कर्मा मन्ना
वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मिा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽययो निबो गुणो यष्ट्यं
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रतुल्यन्तनावान् विश-
भूततात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्माचेति ।” इति
चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

विश्वका, स्त्री, गङ्गाचिह्नी । यथा,—
“गङ्गाचिह्नी तु देवद्वी विश्वका जलकुण्ठी ॥”
इति हारावली ॥

विश्वकृतु, पुं, (विश्वं करोतीति । क्त + क्तिप् ।)
विश्वकर्मिा । इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १३ ।

“चिषु कोकिले धत्किषितु भूतं स्यावरजङ्गमम् ।

विश्वम्वा

समानयद्दर्शनैयं तत्तद्वच विश्वज्ञत् ॥”
 ब्रह्मा । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।
 “निवेदिनोऽथाङ्गिरसा कोमं निर्मन्तुं स्व विश्व-
 ज्ञत् ।
 तारां स्वभर्त्रे प्रायश्चन्दन्तर्वतीभवैत्यतिः ॥”
 विश्वकेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्थस्य । विश्वस्थापी वा
 केतुर्थस्य ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ॥
 विश्वक, अ, सर्वतः । इत्यमरटीका ॥
 विश्वकृशेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अयोद्दशमनुः । यथा,—
 “मनुश्चैतः सुतस्त्वन भौत्वो नाम भविष्यति ।
 ततस्तु मेरुसर्वार्थब्रह्मरुमेशु स्तुतः ॥
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वकृशेनो मनुस्त्वा ॥
 अतीतानामास्ताश्चेते मनवः परिकीर्तिताः ॥”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥ * ॥
 विश्वोनिर्मात्याधारिदेवता । यथा,—
 “निर्मात्याधारी विश्वोस्तु विश्वकृशेनस्तुभुञ्जः ।
 शङ्खचक्रगादापाशिर्दोर्वैष्णव्युर्जाटाधरः ॥
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।
 प-द्वितीयखरान्तेन सयुनो विन्दुनेन्दुना ॥
 कौर्णितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥
 विश्वर्जनं तथा विश्वोरे शान्तां परिकल्पयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 (कश्चित् विश्वकृसेन इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
 विश्वकृशेना, स्त्री, प्रियङ्गुत्वः । इति केचित् ॥
 (केचित् द्वितीयशृङ्गारस्थाने प्रकारं पठन्ति ॥
 यथा,—
 “विश्वकृसेना प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
 फली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता जताच महिलाङ्गया ।
 गुन्नागुक्कफला श्यामा विश्वकृसेनाङ्गनाप्रिया ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति । गम + डः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
 विश्वगन्धं, स्त्री, (विश्वे सर्वस्थाने गन्धो यस्य ।)
 बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगन्धः, पुं, (विश्वे सर्वदेहे गन्धो यस्य ।)
 पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
 गन्धविशिष्टा । क्षितावेव गन्ध इति न्यायादस्या-
 क्षाधालम् ।) एषिवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विश्वगोप्ता, [च] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विष्णुः ।
 इन्द्रः । इति केचित् ॥ (विश्वपालके, त्रि । यथा,
 हरिवंशे । २५१ अध्याये ।
 “लम्बेन विश्वगोप्तावि विश्वम्भर पवित्रमवि ॥”)
 विश्वगन्धिः, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगन्धायः, पुं, (विश्वगन्तो वायुः ।) सर्वतोऽगामि-
 पवनः । अस्य गुणाः ।
 “विश्वगन्धायुरनायुष्यं प्राणिनां नैकदीपकम् ।
 सर्वतुल्यजिह्वको हन्ता कालोत्पातपुरःसरः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

विश्वच

विश्वच, [च] त्रि, सर्वत्रगामो । विश्वं व्यचरति
 इत्यर्थे क्विप्प्रत्ययेन विश्वचमिष्टम् ॥
 विश्वचरः, पुं, (विश्वं सर्वं करोति प्रकाशयतीति ।
 छ + वाङ्लुकात् टः द्वितीयाया अलुक् च ।)
 चक्षुः । इति केचित् ॥
 विश्वचक्रं, स्त्री, (विश्वतः सर्वत्र चक्रं यस्य ।)
 महादानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संभवस्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥
 तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत् ।
 अष्टं पक्षसहस्रेण तद्दहनं तु मध्यमम् ॥
 तस्याह्वेन कश्चित् स्थाद्विश्वचक्रसुराहृतम् ।
 अन्यद्विभ्रतुपलादृङ् मशक्तोऽपि निवेदेयेत् ॥
 षोडशारं ततश्चक्रं भूमिनेभ्यःकरोतम् ।
 नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगाङ्गं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देवशकसमाहृतम् ।
 द्वितीयावरणे तदत् पूर्वतो जलश्रायिनम् ॥
 अत्रिभूर्गुर्वशिशङ्ख ऋक्षा काश्यप एव च ।
 मत्स्यः क्रुन्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दृश ॥
 द्वितीयावरणे गौरी मातृभिवहुभिर्युता ।
 चतुर्थे हादशादिद्या वेदाश्चत्वार एव च ॥
 पश्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ।
 लोकापालाष्टकं षड् दिक्षानङ्गास्तथैव च ॥
 सप्तमेऽस्त्राणि सर्वान्गि मङ्गलानि च कारयेत् ।
 अन्तरन्तरतो देवान् विश्वसेदृशमे पुनः ॥
 तुलापुष्पवत् प्रेषं समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 ऋत्विक्षाण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 विश्वचक्रं ततः क्रुन्वात् क्रुन्वाजिनतिलोपरि ।
 तथोष्टादश ध्यानानि रसाश्च लवणादयः ॥
 पूर्वकुम्भाष्टकश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।
 मात्स्येऽनुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् ॥
 तनो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लान्वरो गृह्ये ।
 होमाधिवासनान्ते तु गृह्येत्तत्कुसुमाङ्गलिः ॥
 इमस्तुचारयेत्कर्म त्रिः कला तु प्रदक्षिणम् ।
 नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥
 परमानन्दरूपि त्वं पादि नः पापकर्हमात् ।
 तेजोमयिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥
 हृदि तत् त्रिगुण्यतीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।
 वासुदेवे स्थितचक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ॥
 अन्योऽन्वधाररूपेण प्रथमामि स्थिताविह्व ।
 विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ।
 आयुश्चाधिवासश्च भवादुहर मासितः ॥
 इत्यामन्त्र च यो दद्यात् विश्वचक्रममन्त्ररः ।
 विसृक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोको मच्चैयते ।
 वैकुण्ठलोकमावाद्य चतुर्भुङ्घः सनातनः ॥
 सेवतेऽरुचसां संचेत्सिद्धेत् कल्पप्रतप्तयम् ॥
 प्रथमेहाद्य यः क्रुन्वात् विश्वचक्रमिदं दिने ।
 तस्यायुर्ब्रह्मते निर्व्वं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ॥
 इति सकलजगत्सुराधिवाचं
 वितरति यस्तपनीययोद्गृहारम् ॥

विश्वदे

हरिभवनसुपागतः स विह्वे-
 च्छिरमधिगन्ध नमस्यते शिरोभिः ॥
 असुदर्शनतां प्रयाति प्रज्ञो-
 र्मदनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।
 सुसुदर्शनकेशवाङ्कुरूपं
 कनकसुदर्शनदानदग्धपापः ॥
 ज्ञतगुर्वदुरितारिघोडभारं
 प्रविनरश्चप्रवराङ्गतिं सुरारैः ।
 अभिभवति भवोद्भवानि भिक्षा
 भवमभितो भवने भवानि भूयः ॥”
 इति मात्स्ये महादानानुकीर्तने विश्वचक्रप्रादा-
 निकी नाम २५६ अध्यायः ॥
 विश्वचक्रात्मा, [न] पुं, (विश्वचक्रं ब्रह्माक्षमेव
 आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
 “नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपो त्वं पादि नः पापकर्हमात् ॥”
 इति मात्स्ये २५६ अध्यायः ॥
 विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + क्विप् ।
 तुक् च ।) यज्ञमेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । १ ।
 “तमध्वरे विश्वजिति स्थितीशं
 निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
 उपाचिन्वतो गुरुदिव्यार्थी
 कौश्लः, प्रपेदे वरतनुःश्रेयः ॥”)
 न्यायविशेषः । यथा । यत् फलाश्रुतेर्निर्व्वल-
 मभिहितं तत् फलाश्रुती विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः
 कश्च्यते । इत्यनेन विरुद्धमिति । स च न्यायो
 यथा । विश्वजिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ वक्ष्यमाणः । इति केचित् ॥
 (अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२।२१।६।
 “यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रस्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञामपावकम् ॥”
 दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । २२ । २२७।५१ ।
 “विश्वजित् प्रतिरूपश्च उद्यान्तो विष्करो
 मधुः ॥”
 इन्द्रपथस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३।५।१ ।
 “आसीद्दृढदृढरथस्यापि विश्वजिज्जनेजय ॥”
 सत्यजित्तनयः । यथा, तत्रैव । २० । १६ ।
 “सत्यजित्तनयस्य विश्वजित्तस्य आत्मजः ॥”
 विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७।४।७ ।
 “सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वप्रमापौष्य विश्वजित् ।
 जहार लोकापालानां स्थानानि सद्य तेजसा ॥”)
 विश्वतः, [स्] अ, (विश्व + तसिच् ।) सर्वतः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, भागवते । १०।३।१३ ।
 “दृष्टमयात्मनाद्विद्यतो भयात्
 ऋधम ते वयं रक्षिता सृष्टः ॥”)
 विश्वदेवः, पुं, (विश्वे दैवतीति । दिव + अच् ।)
 गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ॥
 “विश्वदेवो ऋतुदृष्टो सर्वोऽस्तिष्ठिषु विश्वतौ ।
 निर्वां नास्तीसुखआहं वसुधैव कुटुम्बकैः ॥
 नवान्नात्मने देवो कामकावी सदैव हि ।
 अपि कस्यापते स्वर्थे आह्वे च अतिरोचको ॥

विश्वमे

विश्वे

विश्वोची

पुष्टरवासाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पर्यन्धि ॥”
 इति वङ्गपुराणे गणमेदनामाध्यायः ॥
 (विश्वस्य देवतास्वरूपे, त्रि। यथा, हरिवंशे।
 १८। १६।
 “श्रुतं मे विश्वदेवानां यद्रहस्यं महर्विद्याम्।
 तदिदं सर्वदेवानां तन्वतस्तन्वधादिनाम् ॥”
 विश्वदेवा, स्त्री, इत्यमरवैपुका। गोरकृपाकुलिया
 इति भाषा। इति ञटाधरः ॥ नागवला।
 अरुणपुण्यदण्डोत्पलः। इति रत्नमाला ॥
 विश्वद्रष्टा, [च्] चि, सर्वत्रगमनकर्ता। विश्वक-
 समन्तात् अस्मिन् गच्छति विज्यद्रष्टा सर्वतो-
 गामो महर्ह्यमध्यः तालयमध्योऽपीत्येके। इत्य-
 मरभरती ॥
 विश्वधारिणी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति। छ +
 णिनिः। ङीप् । एधिवी। इति कैचित् ॥
 विश्वनाथः, पु, (विश्वस्य नाथः।) शिवः। इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैराग्यशतके १०२।
 “न यद्दीप्तं श्रुतिद्वयं
 न च न यद्दीप्तं परिज्ञव द्वादयम्।
 इच्छामि च धाम परं
 गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ॥”
 साहित्यदर्पणप्रयोगेता पण्डितविशेषः। यथा,
 साहित्यदर्पणे।
 “श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसु-
 श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रथमम्।
 साहित्यदर्पणमसुं सुधिधो विलोक्य
 साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥”
 विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पञ्चाननोपाधिकः
 भाषापरिच्छेदसिद्धान्तसूक्तावलीप्रयोगेतापरपण्डि-
 तविशेषः।)
 विश्वपथी, स्त्री, भूम्यामखकी। इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विश्वपाः, पु, (विश्वं पातीति। पा + विश् ।)
 विश्वपालनकर्ता। स तु परमेश्वरः। इति
 सुभषोघयाकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे। २५१
 अध्याये।
 “विश्वस्य पते हृताश्वसि अनन्तकर्मेणुं द्रुचय-
 वंशप्रागव्यं विश्वपास्त्वम् ॥”
 विश्वशा, [न्] पुं, (विश्वं श्यतीति। श्वा + भक्षणे
 + “श्वन् उच्चनूपनञीहृत्प्रिति। ” जया० १।
 १५८। इति कनिनूप्रत्ययेन साधुः।) अश्विः।
 चन्द्रः। इति जैमिन्यः ॥ देवः। विश्वकर्मा।
 इति संक्षिप्तसारेऽद्यादिरितिः ॥ सूर्यः। इति
 शब्दरत्नावली ॥
 विश्वबोधः, पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य।) ब्रह्मः।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विश्वभूः, पु, ब्रह्मदेवः। इति जैमिन्यः ॥
 विश्वमेघजं, स्त्री, (विश्वेषां मेघजम्।) शुष्की।
 इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४४।
 “विश्वमेघजद्वीकाचिके सर्वभाविनेः ॥”
 तथास्य गुणाः।
 “सर्वेहं दीपनं दृश्यसुखं वातकफापहम् ॥

विपाकी मधुरं हृदं रोचनं विश्वमेघजम् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)
 विश्वभोजाः, [स्] पु, सर्वभुक् ॥ विश्वशब्दपूर्वक-
 भुजघातोः ऋष्यादिकाश्चिप्रत्ययेन निव्यन्तमिदम् ॥
 (विश्वरचके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे ॥ ५। ४२। ४।
 “पूषाभागः प्रभृष्टे विश्वभोजाः ॥”
 “विश्वभोजो विश्वरचकाः।” इति तद्वाच्ये
 चाययः ॥)
 विश्वमदा, स्त्री, अग्निजिज्ञा। यथा,—
 “काली कराली च मनोजवा च
 सुलोहिता चैव च ध्रुववर्णा।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वमदाश्चैवीत्येः
 सन्नेव जिज्ञाः कथिता सुनीत्येः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं विभर्तीति। भृ + “संज्ञायाम्
 भृहृट्प्रौति। ” ३। २। ४६। इति खच् ॥ “अर-
 ह्विषदिति। ” ६। १। ६७। इति सुम्।) विष्णुः।
 (यथाह कश्चित्।
 “विश्वम्भर। भरास्माकं विश्वस्यैवा शक्तिः कुर्व।
 अथ पञ्चदश्याभावे व्यज विश्वम्भरत्वकम् ॥”
 इत्यः। इति मेदिनी। रे, २६५ ॥
 विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं विभर्तीति। भृ + खच्।
 सुम्। टाप् ।) एधिवी। इत्यमरः ॥ अस्या
 युत्यन्तिर्धया,—
 “विश्वम्भरा तद्वरणाचानन्तानन्तरूपतः।
 एधिवी एधुकन्यात्वाद्भिसृत्तत्वात्काहासुने ॥”
 इति जज्ञवैवर्ते प्रकृतिसखके ७ अध्यायः ॥
 (यथा, उत्तरचरिते। १ चङ्के।
 “विश्वम्भरा भगवती भवतीमरुत
 राजा प्रजापतिसमी जनकः पिता ते ॥”
 विश्वशुः, पुं, वायुः। इति कैचित् ॥
 विश्वरूपः, पु, (विश्वमेव रूपं यस्य।) विष्णुः।
 इति जैमिन्यः ॥ (महादेवः। यथा, महा-
 भारते। ७। २००। १२४।
 “विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः
 स्रुतः ॥”
 लघुपुत्रः। यथा, विष्णुपुराणे। १। २५। १२२।
 “लघुस्याप्यात्मनः पुत्रो विश्वरूपो महा-
 यथाः ॥”
 सर्वरूपे, त्रि। यथा, भागवते। ६। ४। २८।
 “स सर्वानानां स च विश्वरूपः
 प्रचीदतामनिरक्तान्प्रकृतिः ॥”
 विश्वरूपकं, स्त्री, कथागुरु। इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वरेताः, [स्] पुं, (विश्वे रेतः शक्तिर्यस्य।)
 जम्बा। इति जैमिन्यः ॥
 विश्वरोचनः, पु, (विश्वान् रोचयतीति। रुच् +
 लुट्।) नाड्यीचशाकः। यथा,—
 “केचुकं पेषुली पेषुनाड्यीचो विश्वरोचनः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विश्ववेदाः, [स्] चि, सर्वज्ञः। विश्वं वेत्ति
 इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्वविदघातोः सुप्रत्ययेन निव्यन्त
 मिदम् ॥ यथा,—

“सक्ति न इन्द्रो दृढश्रवाः
 सक्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
 सक्ति नस्तास्वींश्चरिदनेमिः
 सक्ति नो दृहस्यविर्दधातु ॥”
 इति यजुर्वेदिसिक्तियाचनमन्त्रः ॥
 (यथाच भागवते। ८। ३। २६।
 “सोऽहं विश्वरुजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम्।
 विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रथतोऽस्मि परं पदम् ॥”
 विश्वसहा, स्त्री, अग्निजिज्ञाविशेषः। यथा,—
 “हेतिः शिखा च समामोचिञ्जास्ता एष
 क्लीर्निताः ॥
 काली कराली सुहिता ध्रुववर्णा मनोजवा।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वसहा संज्ञास्वास्तदाहृता ॥”
 इति ञटाधरः ॥
 विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेषां सारम्।) तन्वविशेषः।
 इति प्रचिहम् ॥
 विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायाम् कन् ।)
 विद्वरुचः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ फणिमनसा ॥
 इति भाषा ॥
 विश्वसितः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः।) विश्वस्तः।
 इति सुभषोघयाकरणम् ॥ (यथा, जैमिने। १। १३१।
 “न केवलं प्राणिवधो वधो मम
 त्वदीक्षणाद्विश्वसिन्तान्तरात्मनः ॥”
 विश्वसृक्, [ज्] पु, (विश्वं सृजतीति। सृज् +
 क्तिप् ।) ब्रह्मा। इत्यमरः ॥ (विश्वसृष्टिः, त्रि।
 यथा, रघुः। १०। १६।
 “नमो विश्वसृष्टे पूर्व्वं विश्वं तदगु विभक्ति।
 अथ विश्वस्य संहर्तुं तुभ्यं ज्ञेया स्थितात्मने ॥”
 विश्वस्तः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः।) जातविश्वसः।
 इति मेदिनी। तै, १५५ ॥ यथा,—
 “न विश्वसेद्विश्वसो विश्वसो नातिविश्वसेन्।
 विश्वासाद्भयसुभयं स्रुत्वादिपि निहन्तति ॥”
 इति गार्हपत्ये ११४ अध्यायः ॥
 विश्वस्ता, स्त्री, विधवा। इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
 दर्पणे। १० परिच्छेदे।
 “स्तनयुगसुक्ताभरणाः
 काण्डककलितान्द्रुचययो देव।
 त्वयि कुपितेऽपि विश्वस्ताः
 प्रागेव रिपुक्षियो जाताः ॥”
 विश्वशा, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः तिष्ठतीति।
 विश्व + श्वा + क्तः।) शूतावरी। इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विश्वा, स्त्री, (विश्वा + कन्। खियां टाप्।) अति-
 विद्या। इत्यमरः ॥ शूतावरी। इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पिपली। इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (दृशकन्याविशेषः। यथा, महाभारते। १।
 ६५। १२२।
 “क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिला-
 सुनिः ॥”
 विश्वाची, स्त्री, अक्षरदोविशेषः। यथा,—
 “उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यवसुधा।
 विश्वाची च हृताची च पञ्चकुडा तिलोत्तमा ॥

विश्वामि

भासुमन्ववला वचो दादशाशरसः शुभाः ॥
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(बाहुरोगविशेषः । तक्षकाद्यादिकं यथा,—
“अथ विश्वाचीलक्षणमाह ।
‘तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्ठरा बाहुरुहतः ।
बाहोः कर्मस्यकरे विश्वाची नाम सा स्मृता ॥”
कण्ठरा महास्त्रायुः तलं हस्तस्थोपरिभागः ।
तलप्रस्थोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितल-
मिति । तेनायमर्थः । बाहुरुहतः बाहोः रुहं
बाहुरुहमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावत्तन्वी-
क्य कण्ठरास्ताः सन्ध्य बाहोः प्रसारणा-
कुक्षनादिकात्मिकयकरा भवति सा इह वात-
याधिसु विश्वाचीलुप्यते बाहोरिति द्विलं
सम्भवपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची
भवति ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

विश्वाम्ना, [नृ] पुं. (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य
आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
“जन्म कर्म च विश्वात्मनस्त्याकतुरात्मनः ।
तिथ्येदुनृषिषु यादःसु तदखन्निवृत्तवन्म ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
(महादेवः । यथा, कुमारे । ६ । १ ।
“अथ विश्वात्मने गौरौ सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूश्चतानाथः प्रमाथौक्रियतामिति ॥”
विश्वाम्नायाः [सृ] पुं, देवता । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

विश्वामित्रः, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्ते
चर्षी ॥” ६ । ३ । १३० । इति विश्वस्य दौर्घः ।)
ब्रह्मर्षिविशेषः । तन्मन्यायः । गाधियः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रिशङ्कुयाजी ३ गाधेयः ४
कौशिकः ५ । इति श्रेयचक्रः ॥ गाधिशुः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“कृतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं खलं भृगुः ।
अथायामास मतिमान् सुधां दृष्ट्वा ननन्द च ॥
दन्त्यती तं समाधीनं भृगुं देवगणाञ्चितम् ।
पूजयित्वा समाधीनं तस्युसौ कृताञ्जली ॥
ततो भृगुः सुधां खीया सुप्रति इदमब्रवीत् ॥
वरं दृषीष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्षिणि ।
अदेयं दुष्करं वापि यत्र ते वसते स्यूहा ॥
ततः सख्यवती पुत्रं तपस्याभ्यायपारगम् ।
मातुश्च वीरमनुजं पुत्रं वरमयाचत ॥
अचेवमस्मिन्निव भूत्वा ध्यानपररुदा ।
विश्वामित्रेण मनसा यन्नात् श्वसं सच्यं चः ॥
तस्य निश्चासवातातुः नःस्वतं वै चरद्वयम् ॥
वस्ये वतु द्वितयं दत्त्वा भृगुस्त्वादिदमब्रवीत् ॥
चरद्वयं यद्वाह्य त्वं कृषे सख्यवति खयम् ।
आत्मा ऋतौ ऋतौ माता तदा लब्ध करिष्यथः ।
आलिङ्गाश्वत्यृचं ते माता पुंसवनाथ वै ।
चरमारक्तकं चैमं सा भोक्ष्यति सुवस्ततः ॥
लचौडम्बरदृचस्तु समालिङ्गा वितं चरम् ।
भोक्ष्येतेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥
यवसुक्ता भृगुर्यातो यथेच्छं सापि संतुदम् ।
अवाप सात्वा दक्षिवा भर्षा पित्रा च भावितौ ॥

विश्वाम

अथ खानदिनेऽश्वत्थमालिङ्गात्तकं चरम् ।
अद्यात् सख्यवती तस्या माता फलगुं वितं
चरम् ॥
परिवर्तन्तु तं ध्यात्वा दिव्यध्याने भृगुर्मुनिः ।
अथागत्य सुधां तातु वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
विपथ्ययस्त्रया भद्रे वृत्तालिङ्गनकर्मणि ।
तथा चरप्राप्ते च तत्सेदन्ते भविष्यति ॥
ब्राह्मण्यः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
क्षत्रियो प्राश्नात्पारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
इत्युक्त्वा भृगुणा वाची तदा सख्यवती भृगुम् ।
पुनः प्रसाद्यामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।
यवमस्त्विति प्रीक्षा व तत्रैवानन्देऽपि भृगुः ॥
अथ कावे सुतं दीर्घं यमदमिष्य गाधियः ।
सुगुणे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोनिधिम् ॥
यमदमिष्यतो वेदान् चतुरः प्राप माचिरम् ।
प्रादुरासङ्गद्वैदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात् ।
धनुर्वेदं तथा कृतकं विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥
जाण्डव्यमानस्तेजस्वी यमदमिष्यंहातपाः ।
वेदैस्तपोभिः स सुनीनत्प्रक्रामच्च स्वयं वतु ॥
इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥
(आशुर्वेदपारदर्शी सुश्रुतोऽस्य पुत्रः । यथा,—
“अथ खानदशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् ॥
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो सुनिस्सुषु पुत्रं सुश्रुतसुक्तवान् ॥
वस्य वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवक्त्रभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति
बाहूजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षात्पुत्रोऽवेदिवारः ॥
आशुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतित्वेन वै ।
सर्वप्राणिदयातोऽर्षेणुपकारो महात्मनः ॥
पितृसंघनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन साहसं समर्थ्य सुविस्त्रुतशतं ययौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥
इत्युत्तरतन्त्रे षट्षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
विश्वस्मिन्नास्मिन्नं यस्मात् । परममित्रम् । यथा,
“जनकेनाभिरामाय ददौ राष्म्यमकण्टकम् ।
मिश्वामित्रं पुरस्कृत्य वनवासं ततो ययौ ॥”
इत्युद्धटः ॥)
विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कार्तिकः ।
यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
“विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥”
विश्वारट्, [ज] पुं, विश्वेश्वर राजते यः । विश्वेश
राट् राजा इति वा । इति सुश्रुतबोधवाक्य-
कम् ॥ (“विश्वस्य वसुराटोः ॥” ६ । ३ । १२८ ।
इति दौर्घः ।)
विश्वामिषुः, पुं, (विश्वं वसु यस्य । “विश्वस्य वसु-
राटोः ॥” ६ । ३ । १२८ । इति पूर्वपदान्तस्य
दौर्घः ।) गन्धर्वभेदः । इति मेदिनी । यथा,—
“अध्याजोऽङ्गारिविभारो सूर्यवर्षास्तथा जङ्गुः ।

विश्वेश्वरः

हस्तः सुहस्तः खाक्षेव ऋतुर्वाच महात्मनाः ।
विश्वामिषुः कशातुश्च गन्धर्वकादशो गणः ॥”
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ४१ ।
“विश्वामिषुर्विश्वकर्त्तृर्विश्वेश्वरो
विश्वकर्त्तृसो विश्वकर्म्मा वशी च ॥” ॥
वसुरविशेषः । यथा, दृष्टवर्षाहतायाम् ॥ ८१ ॥
“क्रोधी तृतीयः परतः क्रमेण
विश्वामिषुश्चेति पराभवश्च ॥”
तत्पुत्रं यथा, चिन्तामणिछत्रवचनम् ।
“सर्वं ज्ञायते ज्ञेयं सर्वं शस्यमहाधृता ।
विश्वामिषो वरारोहे कापंसस्य महाधृता ॥”
निश्रिष्टो । इति मेदिनी ॥
विश्वामिषुः, पुं, (वि + श्वस + षण् ।) प्रथमः । तत्-
पर्यायः । विश्वामिषुः २ । इत्यमरः ॥ आश्वामिषुः ३
आश्वामिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
“लोभप्रमादविश्वामिषुः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।
वस्त्रालोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेतु ॥
सा शीर्षा न मद् कुर्यात् स सुखी दृष्टायोज-
न्मतः ।
तस्मिन् यस्य विश्वामिषुः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुड नीतिशारे ११५ अध्यायः ॥
“यस्य यावाश्च विश्वामिषुस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
एतावानिति ज्ञानस्य प्रभावः परिमीयते ॥”
इति तत्रैव २३४ अध्यायः ॥
“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेतु ।
विश्वामिषुस्तन्मन्त्रं श्रुत्वाऽपि निजन्तति ॥”
इति च गारुड ११४ अध्यायः ॥ * ॥
“नखिनाश्च नदीनाश्च शङ्खिणां शूलपायिनाम् ।
विश्वामिषो नेव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते मित्रश्चापि न विश्वसेतु ।
कदाचित्तु कृपितं मित्रं गुप्तदोषं प्रकाशयेत् ॥”
इति चाणक्यम् ॥
विश्वामिषातकाः, त्रि, विश्वामिषं हन्ति यः । (विश्वामिष
+ हन् + क्तुल् ।) विश्वामिषातकः । यथा,—
“न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त
सागराः ।
विश्वामिषा हि महाभारा भारा विश्वामिष-
घातकाः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
विश्वेश्वरः, पुं, अग्निः । आहृदेवः । इति सर्षिप्र-
सारोद्यादित्तिः ॥
“ऋतुर्देवो वसुः सख्यः कामः कालस्तथा धनिः ।
रोचकश्चाद्रवाक्षेव तथा चान्ते पुरुरवाः ॥
विश्वेश्वरः भवन्त्येते दश सर्वज्ञ पूजिताः ॥”
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
अथ विश्वेश्वरः द्रष्टव्यम् ॥
विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, भागवते । १ ।
८ । ४१ ।
“अथ विश्वेश्वर विश्वामिषुः विश्वकर्त्तृं खर्कं मे ।
क्षेत्रप्राप्तमिदं क्षिन्वि हर्षं पाकुषु दृष्टव्यम् ॥”

विषः

विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः ।) काशीस्य-
महादेवः । यथा,—
“सर्वतीर्थेषु सन्नो स सर्वथाचां अघातु स च ।
मनिकल्पानुभु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ॥
सर्वं सर्वं पुनः सर्वं सर्वं सर्वं पुनः पुनः ।
दृश्यो विश्वेश्वरो निर्व्यं स्नातथा मणिकर्णिका ॥”
इति काशीखण्डम् ।
(यथाच तन्ने ।

“सुखेन वाद्यं सलिलेन पाद्यं
मूर्धनिन्देदा विखललेन पूजा ।
फलं पुनस्तस्य भवेदनन्तं
निःसंख्य विश्वेश्वर एव देवः ॥”)

विश्वीषधं, स्त्री, (विश्वेश्वामौषधम् ।) दुग्धी । इति
राजनिषेधः ॥

विष, इर लि ञ औ ङ आभौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (झ्वा०-उभ०-आत्म०-इत्थके-सक०-
अनिट् ।) इर, अविषत् अविचत् । लि ञ,
वेवेष्टि वेवेष्टे । औ, वेष्टा । ङ, वेष्टि । उभय-
पदीव्यर्थे । अफलवत् कर्षारि आत्मने पदाधो
ङकारः । इति दुर्गादासः ॥

विष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) उ, वेष्टित्वा
विष्टा । इति दुर्गादासः ॥

विष, ग औ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ङ्गा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्ठाति
ज्ञानी पुत्रादिभ्यो विष्ठाः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अविचत् । इत्यान्तोऽयमिति । विष्ठाद्युत्पत्तौ
सुभूतिः । इति दुर्गादासः ॥

विषं, स्त्री, (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
मरः । पञ्चकेशरम् । इति तट्टीकार्यां सुकूटः ।
वीलम् । वल्लनाभः । सामान्यविषम् । इति
राजनिषेधः ॥

विषः, पुं, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
क्षुड्, २ गरदम् ३ । इत्यमरः । आद्येयम् ४
अक्षतम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम्
८ हारिद्रम् ९ रक्तशङ्खिकम् १० नीलम् ११
गरम् १२ घोरम् १३ ह्यालाहलम् १४ ह्याला-
हलम् १५ शङ्खी १६ भूगरम् १७ । इति राज-
निषेधः ॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
रसायनम् २१ गरः २२ । इति अटाधरः ॥
जङ्गलम् २३ आङ्गलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली । काकोलः २५ वल्लनाभः २६ प्रदीपनः
२७ शौक्लिकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
रत्नमाला । तद्वेदा यथा,—

“पुषि स्त्रौ च काकोलकालकूटह्याहलाः ।
शौराङ्गिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ।
दारदो वल्लनाभश्च विषमेदा अमौ नव ॥”
इति पातालावर्गं अमरः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“विषः क्षुडो रसस्त्रीक्ष्यं गरलोऽथ ह्याला-
हलः ।
वल्लनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

विषः

शौराङ्गिकः शौक्लिकेयः काकोलो दारदोऽपि
च ।
अहिच्छत्रो मेघशङ्खकुहवालुकनन्दनाः ॥
कैराटको हेमवतो मर्कटः करवीरकः ।
सर्वपो मूलको गौराद्रिकः सक्तुकर्दमौ ॥
अङ्गोक्षसारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिन्धुकः ।
इन्द्रो लाङ्गलिको विस्मूलिङ्गपिङ्गलगौत्तमाः ।
सुस्तको दालवञ्चेति स्यावरा विषजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।
“विषं तु गरलं क्षुडस्तसङ्घदाशुहाहरेन ।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥
शौराङ्गिकः शङ्खकश्च कालकूटस्तथैव च ।
ह्यालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषमेदा अमौ नव ॥”
तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
“सिन्धुवारसङ्कपत्रो वत्सनाभाह्नतिस्तथा ।
यत्पार्थे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥”
अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।
“हरिद्रातुलाहलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”
अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।
“यद्यन्त्रिः सक्तुकैनेव पूर्वमध्यः स सक्तुकः ॥”
अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।
“प्रदीपलोहितो यः स्याद्द्वैतिमान् इलनप्रभः ।
महाहाहकरः पूवः कथितः स प्रदीपनः ॥”
अथ शौराङ्गिकस्य स्वरूपम् ।
“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स शौराङ्गिक
उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।
“यस्मिन् गोशङ्खके बद्धे दुग्धं भवति लोहितम् ।
स शङ्खक इति प्रोक्तो ब्रह्मन्त्वविशारदेः ॥”
अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।
“देवासुररथे देवेहृत्तस्य पृथुमालिनः ।
देवस्य ऋषिराज्ञातस्त्रारश्च्यसन्निभः ॥
निर्यासः कालकूटोऽस्य सुनिभः परिकीर्तितः ।
शोऽहिच्छत्रे शङ्खवरे कोकये मलये भवेत् ॥”
अथ ह्यालाहलस्य स्वरूपम् ।
“गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था इमादयः ॥
अथौ ह्यालाहलो ज्ञेयः किञ्चन्यार्या हिमा-
लये ।
दक्षिणाञ्चिनटे देये कोकयोऽपि च जायते ॥”
अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।
“वर्षातः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयान्तले ॥
ब्राह्मणः पाण्डुरक्षेत्रे चक्षियो लोहितप्रभः ।
वैश्वः पौमोऽसितः शुको विष उक्तश्चतुर्विधः ॥
रसायने विषं विषं चक्षिर्भयं दिक्षुपुष्टये ।
वैश्वं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दध्यादधाय हि ॥”
अथ विषस्य गुणाः ।
“विषं प्रायश्चरं प्रोक्तं अवायि च विक्रासि च ।
आम्येयं त्रातकफद्वयोभवाहिमदावहम् ॥”
अवायि सकलज्ञायगुणव्यापनपूर्वकपाकागमन-

विषः

शीलम् । विक्रासि ओजःशोथगपूष्यकं सन्धि-
नन्वशिपिलीकरणशीलम् । आम्येयं अधिका-
न्तंशम् । धोमवाहि संसर्गगुणवाहकम् ।
“मदावहं तमोगुणाधिक्येन दुर्द्धिविधनकम् ॥
तदेव युक्तिशुक्तम् प्राग्गदायि रसायनम् ॥
योगवाहि परं वातक्षुब्धजित् सन्नपातहृत् ।
योगवाहि निदोयज्ञं हृद्यं वीर्यवर्द्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते सुहृद्गीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेऽपि शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”
अथोपविषाणां निरूपणम् ।
“अर्कचौरं क्षुद्गीचौरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुक्षूरः पक्ष चोपविषाः स्फुटाः ॥”
उपविषा गौखविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र
ब्रह्मयाः । अपि च ।
“अर्कचौरं क्षुद्गीचौरं लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाहिकेनो धुक्षूरः समोपविषजातयः ॥
एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र ब्रह्मयाः ॥
अथ विषाणां शोधनविधिः ।
“गोक्षेत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विष्णुद्वयानि ।
रक्तसर्पपतैलाक्तं तथा घाम्येच वाचसि ॥
येगुणा गरले प्रोक्तास्ते सुहृद्गीना विशोधनात् ॥
तस्माद्विषं प्रयोगेऽपि शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ॥
अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य देविध्य-
माह ।
“स्यावरं जङ्गमश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमादात्सु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥”
स्यावरविषस्य दशाश्रयानाह ।
“मूलं पत्रं फलं युष्यं त्वक् चौरं सारमेव च ।
निर्वायो घातवस्कन्दः स्यावरस्त्राश्रया दश ॥”
तद्वयथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं
विषपत्रिकादि २ । फलविषं ककौटकादि ३ ।
युष्यविषं वेवादि ४ । त्वक्सारनिर्वायविषाणि
करम्मादीनि ५ । ६ । ७ । चौरविषं सुहृदादि
८ । धातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वल्ल-
नाभसक्तुकादि १० ॥ ३ ॥ जङ्गमविषस्य षोड-
शाश्रयानाह ।
“दृष्टिनिश्चासदं दृष्टाश्च नखमूत्रमलानि च ।
शूक्रं लाला मुखं स्रष्टः संदंशश्चावमर्हितम् ।
गुहास्थिपित्तशूक्रानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥”
तद्वयथा । दृष्टिनिश्चासविषा दिव्याः सर्पाः १ । २ ।
दंष्ट्राविषाः भौसाः सर्पाः ३ । दंष्ट्रानखविषा
व्याघ्रादयः ४ । मूत्रपुरीषविषा शृङ्गघोषिका-
दयः ५ । ६ । शूक्रविषा मूषिकादयः ७ । लालाविषा
उच्चिदंश्रादयः ८ । लालास्रष्टं मूत्रपुरीषाभौष-
शूक्रमुखसंदंशदंष्ट्रास्रष्टविमर्हितगुदपुरीषविषा-
न्निजश्रीषादयः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । अस्थिविषाः
पादयः १४ । पित्तविषा नङ्गलमत्स्यादयः १५ ।
शूक्रविषा अमरादयः १६ ॥ ३ ॥ स्यावरविषाणां
सामान्यानां कार्याश्रयाह ।
“स्यावरसु च्वरं द्विकान् दन्तद्वयं गलग्रहम् ।
प्रेनच्छदं रश्मिश्चासम्प्लान् च कुर्वते विषम् ॥”

विषयः

आश्रयभेदेन विप्रिच्छानां विषयाणां कार्या-
 यथाह । तत्र मूलविषयस्य कार्यमाह ।
 “उद्देशेन मूलविषयैर्भेदः प्रलपनं भवेत् ॥”
 पञ्चविषयस्य कार्यमाह ।
 “सूक्त्यां वेपनं श्वासो नृणां पञ्चविषयैर्भवेत् ॥”
 फलविषयस्य कार्यमाह ।
 “सूक्त्यां श्वाः फलविषयैर्दाहो द्वेषश्च भोजने ॥”
 पुण्यविषयस्य कार्यमाह ।
 “भवेत् पुण्यविषयैश्चैरिच्छानां मूलं तथा ॥”
 त्वक्तृनारनिर्यासविषयाणां कार्यायथाह ।
 “त्वक्तृनारनिर्यासविषये रूपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
 व्यास्यदौगन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंभवतः ॥”
 क्षीरविषयकार्यमाह ।
 “केनामसः क्षीरविषयेविद्भेदो गुणलिङ्गता ॥”
 धातुविषयकार्यमाह ।
 “हृत्क्षीरं धातुविषयैश्चैर्दाहश्च तासुनि ।
 प्रायेण कालघातोनि विषयस्थेतानि निर्दिशेत् ॥
 ए तानि मूलादीनि विषयाणि नव कालघातौघ
 काक्षान्तरे मारकाणि ॥ * ॥ कन्दविषयस्य
 कार्यमाह ।
 “कन्दान्यायुर्वीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश ।
 सर्वान्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥
 स्यावरं जङ्गमश्चापि क्षत्रिमश्चापि यद्विषयम् ।
 सद्यो निवृत्तं तत् सर्वं युक्तैश्चैदशभिर्गुणैः ॥”
 तात् दशगुणानाह ।
 “रुच्यन्तं तथा तीक्ष्णं स्रग्भ्याश्च यवाधि च ।
 विकाशि विप्रदं चैव लब्धप्राप्तं च तै दश ॥”
 तेर्गुणैर्विषयस्य कार्यमाह ।
 “तन्नोच्चात् कोपेदासुभोग्यात् पित्रं सप्रो-
 गितम् ॥
 तेच्छायाभक्तं मोहयति यन्मेवमन्दिच्छनत्ति हि ॥
 शरीरावयवान् सौम्यात् प्रविशेद्विकारोति च ।
 आशुत्वाद्दृष्टुं तद्वन्ति अवाधात् प्रजतिं हरेत् ॥
 विकाशित्वात् चपयति दोषान् धातून् मला-
 न्यपि ।
 अतिरिच्यते वैशद्यादुच्चिकित्पश्च लाघवात् ।
 दुर्भारं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्षेपयते चिरम् ॥”
 विषयिप्रशब्दश्चैतस्य लाघयमाह ।
 “सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्
 सवेतकं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
 क्षण्यभूतं क्षिप्रमव्यर्थपूर्ति-
 क्षतान् मार्सं शीर्यते यस्य चापि ॥
 दृष्ट्यातापौ दाहश्चैर्चै च यस्य
 दिग्भाविह्वं तं मनुष्यं यवस्थेत् ।
 सिङ्गाभ्येताभ्येव कुर्वाद्दिग्भे-
 दैः सः कृद्धो वा व्रथे यस्य चापि ॥”
 पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः पाकमेति । तापो
 वह्निक्षयता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुर्वाद्दिग्भे
 क्षतं कर्तृपदं बोद्धव्यम् । प्रायेण राजाहीना-
 मन्नादौ प्रचयो विप्रं ददति ॥ * ॥ तेषां ज्ञानार्थं
 लाघयमाह ।
 “इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेटासुखवैलतः ।

विषयः

जानीवादिपदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
 न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।
 अपार्थं बहु सकीर्यं भाषते चापि म्दृष्टवत् ॥
 अह्वलीः स्मोटयेदुर्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि ।
 वेपयुञ्जास्य भवति चरुक्षेकेकमौचते ॥
 विषयैर्वक्तो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छनत्ति च ।
 आसमेत सकृद्दीनः करेण च प्रारोरुद्धात् ॥
 निर्ययासुरपहारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
 वसते विपरीतश्च विषदाता विचिंतनः ॥”
 इङ्गितमभिप्रायस्तत्रक आकारः । सुखवैलतिं
 सुखवैवण्यादिः । एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न
 ददात्युत्तरं पृष्टः स्त्रीयाश्चकर्मचनितयाभो-
 द्हात् । संकीर्यं यस्मृत्म् । भयजवास्तुर्चागत-
 पञ्चयथापनोदायाङ्गौ, स्मोटयेत् । प्रहसेत्
 अहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आल-
 भेत् स्मृतेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तते ॥
 जङ्गमविषयानां सामान्यानां कार्यमाह ।
 “निद्रातन्नाज्जमं दाहं चम्याकं लोमहृषेणम् ।
 शोथश्चेवातिशारश्च कुचते जङ्गमं विषम् ॥”
 जङ्गमेव तीक्ष्णतरलेन सर्पानाह ।
 “वातपित्तकफात्मनो भोगिमखलिराजिलाः ।
 यथाक्रमं समाख्याता इन्द्ररुपिणः ॥”
 भोगिनः फणिनः । ते च विप्रतिः ।
 “मखलैर्विषैश्चित्राः पृथगो मन्दगामिनः ।
 षट् तं मखलिनो ज्ञेया ज्वलनाकसमा विषेः ॥
 क्षिमा विविधवर्णभिक्षियेगुहृषं राजिभिः ।
 विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि
 षट् ॥”
 एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मनः । इन्द्ररा
 हे च्यन्तरे भेदौ येषां ते इन्द्रनराः । यथा
 भोगिनो मखलिभ्यो जाताः इत्यादि ॥ * ॥
 भोगिप्रश्नलिङ्गप्रदंश्लक्ष्णभेदमाह ।
 “दूषो भोगिलतः क्षयाः सर्ववातविकारस्तु ।
 पीतो मखलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥
 राजिलोऽप्यो भवेद्दृष्टः श्विरप्रोथश्च पिच्छिलः ।
 पाण्डुः क्षिणोऽतिशान्नाद्बृक्सर्वेभ्योविकार-
 वान् ॥”
 देशविषये कालविषये च दृष्टस्वासाध्यलमाह ।
 “अश्वत्थदेवायतनप्रसृष्टान-
 वल्लोकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
 यान्ये सपिञ्जो परिवर्त्तनीया
 ऋचे नरा मर्मसु ये च दृष्टाः ॥”
 यान्ये भरण्याम् । पिञ्जो मवायाम् ।
 “दावर्त्काराणां विषमासु हन्ति
 सर्वान्धि चोयो द्विगुणोभवन्ति ॥”
 उच्यो उग्रसंयोगे । दावर्त्कारकक्षयमाह ।
 “रथाङ्गलाङ्गलच्छेन्नखसिकाङ्गुशधारिणः ।
 ज्ञेया दावर्त्काराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
 गामिनः ॥”
 अपरेषु येषु विषमासु मारकं भवति ताचाह ।
 “अश्वीर्यपिचातपपौडितेषु
 वासिषु वृहेषु वृसचितेषु ।

विषयः

क्षीर्ये चते मेहनि कुष्ठकुष्ठे
 रूढे बले गर्भवतीषु चापि ॥
 शास्त्र्यते यस्य न रक्तमस्ति
 राख्यो लताभिश्च न स भवन्ति
 शीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षा
 विषाभिभूत परिवर्त्तयेत्सम् ॥
 जिह्वं मुख यस्य च केशप्रतो
 नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
 क्षयाश्च रक्तः श्वयधुश्च दंशो
 हन्तोः श्विरलश्च स वर्त्तनीयः ॥”
 केशप्रतः आकर्मणात् । नासावसादः नासाया
 नतलम् । कण्ठभङ्गः शीवाधारयाप्रतिः । हन्तोः
 श्विरलं ह्युद्वयस्तम्भः ॥ * ॥ अपरश्च ।
 “वर्त्तनीर्यो यस्य निरेति वक्त्रा-
 न्तं सवेदूहमवयव्य यस्य ।
 दंष्ट्रानिपानांश्चतुरस्र पश्येद-
 यस्यापि वेदोः परितः खनीयः ॥”
 वर्त्त, खरिस्थम् । रक्तं सवेदूहं मधश्च यस्य
 यस्य च नासासुखलिङ्गयुदादिभ्यो रक्तं सवेत् ।
 “उन्मत्तमव्यर्थतुपहतं वा
 हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।
 सारिष्टसव्यर्थमवेगिनश्च
 जह्यान्नरं तस्य न कर्म कुर्व्यात् ॥”
 अत्यर्थतुपहतं वा ज्वरानिचारादिभिरतिप्रये-
 नोपहतम् । हीनस्वरं वक्तुमचमम् । विवर्णं
 क्षयावर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।
 अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके
 तद्रहितम् । * । स्यावरं जङ्गमं विषमेव
 जीर्णवादिभिः कारयेद्दूषो विषसंज्ञां लभते ।
 तदाह ।
 “जीर्यं विषप्रौषधिदूषितं वा
 दावाकिवातानपशोधितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
 विषं हि दूषोविषनासुपेति ॥”
 जीर्यं अतिपुराणम् । विषप्रौषधिदूषितं विषप्रौ-
 भिरौषधीभिर्वीर्यैश्चैरीक्षितम् । स्वभावतो वा
 गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दृष्टानां गुणानां
 मध्ये द्विचारादिगुणहीनम् ॥ * ॥ दूषोविषस्य
 कार्यमाह ।
 “जीर्यस्वभावाद्गन्निपातयेत्तु
 कथान्वितं वर्षगुण्यनुवन्ति ।
 तेनाह्वेयो भिन्नपुरीषवर्णो
 विगन्धवैरस्युत्तः पिपासी ॥
 रूच्छो भ्रमं गृहद्वारावमिश्च
 विचेष्टमानोऽरतिमाश्रयाहा ॥”
 न निपातयेत् न मारयति । कथान्वितं कथेन
 मन्दीकृतौयादियुक्तम् । वर्षगुणानुवन्ति कथे-
 नाभ्रमन्त्यादीषत्याकाक्षिरमास्यानि । भिन्न-
 पुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो हुतमलः भिन्नवर्णश्च ।
 विचेष्टमानो विरुद्धो चेष्टो कुर्वन् रूच्छोऽदीन
 याधीर्य लभते ॥ * ॥ स्यान्विप्रिषस्थिते दूषो-
 विषे सिङ्गविप्रिषमाह ।

विषः

“आमा शयस्य कफवातरोगी पकाशयस्योऽनिलपितरोगी । भवेत् समुद्रस्य शिरोऽङ्गुलदो विष्णुपद्मस्य यथा विच्छिन्नः ॥”

समुद्रस्य शिरोरुहः केशः; अङ्गुलिश्च च रोमाणि यस्य सः । एतदपि लिङ्गं पकाशयस्य दूषीविषे बोध्यम् । स्थिरं रसादिबन्ध तद्दूषयोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् । तत् दूषी-विषम् । यथोक्तान् सुसुते वाधिसमुद्देशी-योक्तान् । * । दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह ।

“कोपन्तु शीतानिलदुर्दिनेषु जात्याशु पूर्ये षष्ठ्यु तस्य रूपम् ॥” * ।

कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्येण्युपमाह ।

“निद्रागुरुत्वश्च विकृतायश्च विच्छेद्यच्चर्पवयवाङ्गमर्दः ॥”

विशेषः गान्धेयविषम् । हर्षः रोमाश्चः । * । रूपमाह ।

“ततः करोत्यन्नमदाविपाका-वरोचनं मखलकोटजम् । मांसक्षयं पाण्डिपदादिप्रोषं स्रच्छां तथा च्छेदित्वात्सारम् ॥”

दूषीविषं श्वासदृषी च्वरांश्च क्षुभ्यात् प्रवृद्धं जठरस्थ चापि । अन्नमदः अन्ने भुक्ते पूगफल-नेव मदः अविपाकः । * । अन्नस्य दूषीविष-भेदेन विकारभेदमाह ।

“उल्कादमन्यन्वनयेत्तथान्-दानाहमन्यत् क्षपयेच्च युक्तम् । गाग्दामन्यन्वनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥”

अन्यत् दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विषर्प-विस्कोटादीन् । * । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।

“दूषितं देशकालान् दिवास्वप्नेरभीक्ष्ण्यः । यस्मात् सद्भयदेहात् तस्मात् दूषीविषं स्रूतम् ॥”

देशः अनूपादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं क्षुण्णव्यतिलमसुरादि । धातुदूषकत्वादूषीवि-षम् । * । दूषीविषस्य साध्यादिकमाह ।

“साध्यमात्मवतः सद्यो धार्यं संवत्सरोषितम् । दूषीविषमसाध्यं स्यात् स्त्रीयस्थाहितसेविनः ॥”

कृत्स्नमविषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविष-संज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च काश्यपसंहितायाम् ।

“संयोगलक्ष द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते । दूषीविषन्तु सविषमविषं गर उच्यते ॥”

संयोगलक्षं कृत्स्नमविषम् । द्वितीयं स्वाभाविकात् । तच्च द्विविधम् । * । तच्च दूषीविष-मभिधाय गरं हर्षयितुमाह ।

“सौभाग्यार्थं स्थियः खेदरजोगानाङ्गजान् मखान् । शन्नुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नभिहितान् ॥” *

गरकार्यमाह ।

“तेः स्यात् पाण्डुशोऽव्यापिर्नूरश्चास्योप-जायते ।

विषः

मर्मप्रथमनाभानं हस्तयोः शोथसम्भवः ॥

जठरं यद्दृशीरोमा यच्छा गुल्मः क्षयो च्वरः । एवंविधस्य चान्यस्य आधिलेदश्च जायते ॥”

ते गरैः खेतरजःप्रभृतिभिः । च्वरश्चास्योप-जायत इति अपाकान्तः । मर्मप्रथमं मर्म-स्यधाम् । क्षयो धातुक्षयः । * । लूतानां जन्-विप्रेषाणासुप्तानि संस्थाप्ताह ।

“यस्माङ्गान् लघं प्राप्ता मुनेः प्रखेदविन्दवः । तेभ्यो जातान्ततो लूता इति ख्यातास्तु घोडुश ॥”

तत्र सुश्रुतः ।

“विन्ध्यामिन्नो शृण्वरः कदाचिद्विषसत्तमम् । वग्निष्ठं कोपयामास गलाश्रमपदं किल ॥ कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् खेदविन्दवः । अपतन्दर्शनं प्रादेव ह्यधस्तात्तौत्रघंशः । लूने लघे महर्षस्तु धैर्यार्थं सम्यतेऽपि च ॥ ततो जातास्त्रिभे घोरा नानारूपा महाविषाः । तासामष्टौ कृत्वाध्या वष्यांस्तौवन्य एव हि ॥ तत्र लघमखलाप्रभृतयोऽष्टौ कृत्वाध्याः । सौव-र्णिकाप्रभृतयोऽष्टौ कृत्वाध्याः । * । तासां सामा-न्यानां दंशलक्षणमाह ।

“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोप्यः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । च्वरो दाहोऽतिवारश्च मदाः स्युश्च विदी-घनाः ॥ पिडका विविधाकारा मखलानि महानि च । प्रोथो महान्तो न्दवो रक्ताः श्लावाश्चला-स्तथा ॥ सामान्यं सखलतानामेतदंशस्य लक्षणम् । दंशकोप्यः दंशमध्ये पूतिभावः । दंशमध्ये तु यत् ज्ञायं श्लाव वा जालमादृतम् । दग्धाकृति भृशं पाकं क्षेदशोऽप्यन्वरावितम् । दूषीविषामिलूतामिक्तं दृष्टमिति निर्दिशेत् ॥”

सौवर्णिकादयोऽष्टौ कृत्वाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह ।

“प्रोथः श्वेता विता रक्ता पीता वा पिडका च्वरः । प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्का शिरो-यहः ॥”

आखदूषीविषलक्षणमाह ।

“आदंशाच्छोणितं पारु मखलानि च्वरो-रुचिः । लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखदूषीविषादिते ॥”

प्राणहरं मूषकविषकार्यमाह ।

“मूच्छोऽङ्गप्रोथवैषय्यं क्षेदशब्दाश्रुतिच्वराः । शिरोगुरुत्वं जालाच्छेदहिंसासाध्यमूषकात् ॥ अङ्गप्रोथोऽत्र मूषकाकारो बोध्य इति तन्ना-न्तरे ॥ * । कृत्वाध्यादस्य लक्षणमाह ।

“प्रोथस्य कार्यमथवा नानावर्णत्वमेव च । मोहोऽप्य वक्ष्येवो मेदो दृश्य कृत्वाध्याकैः ॥”

दृष्टिकविषस्य लक्षणमाह ।

“दृष्टव्यमिदिवादी च भिनत्तौबोर्हमाशु च । दृष्टिकस्य विषं याति प्रक्ष्वात् दंशोऽवतिष्ठते ॥”

विषः

असाध्यदृष्टिकदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽसाध्यस्तु हृद्दृग्नाथरसनोपहतो नरः । मसिः पतद्द्विरलथ वेदनार्त्तो जहात्यन्तम् ॥”

असाध्योऽदृष्टिकेक्षेक्षेक्षामेवाशुदृष्टिः । हृदादिगुप-हतः हृदादिकाश्चरहितो भवति । अत्यर्थं वेदनार्त्त इत्यन्वयः । कथमदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“विषर्पः श्वयथुः शूलं च्वरश्चर्द्धिरथापि च । लक्ष्यं कण्ठभेदं दंशश्चैवावप्रार्थिते ॥”

कथमः कौटविषेयः । उचितदृष्टस्य लक्षण-माह ।

“ज्वारोमोचिदङ्गेषु क्षत्वालिङ्गो भृषार्ति-मान् । दृष्टः शीतोदकेनेव चित्वाश्चङ्गानि मन्थते ॥”

ज्वारोमा अधिकतरज्वारोमा । उचितदृष्ट-श्चीटाकौटविषेयः । * । सविषमखलकदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“एकदंष्ट्राद्विन्धः श्रुतः सरुजः पीतकः सडट्ट । धनिद्रश्चर्द्धिमान् दृष्टो मखलैः सविषैर्भवेत् ॥”

एकदंष्ट्राद्विन्धः खभावादेकैव दंष्ट्रया दृष्टो भवति ॥ * । मखलविषस्य कार्यमाह ।

“मख्यस्तु सविषाः क्षुभुर्दाहं प्रोथं रुजं तथा ॥”

जलौकोविषकार्यमाह ।

“कूथप्रोथं च्वरं मूच्छां सविषास्तु जलौकसः । कूथुरिति प्रेषः ॥ * । एहमीधिकाविषकार्य-लक्षणमाह ।

“विदाहं श्वयथुं तोदं प्रखेदं एहमीधिकाः । कूथुर्यः इति प्रेषः ॥ * । श्रुतपदीविषकार्यमाह ।

“दंष्ट्रे खेदं रुजं दाहं कूथुर्यात् श्रुतपदीविषम् ॥”

श्रुतपदी गिच्चार इति लोके । * । मशकविष-कार्यमाह ।

“कखलान् मशकैरीधच्छेषः स्वाम्भवेदेव ॥”

असाध्यमशकलक्षणमाह ।

“असाध्यकौटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥”

असाध्यकौटसदृशं असाध्यैः कौटैस्तोताभिः कृतं यत् चतं तद्वदश्वेदेनम् । * । मन्धिकादंशस्य लक्षणमाह ।

“सद्यःसंसाविष्यो श्लावा दाहच्छेच्छ्वरान्-न्विता ॥”

पिडका मन्धिकादंष्ट्रे तासां स्त्वगिकाशुद्धत् ॥”

तासां भिद्यति । तासां सुश्रुतोक्तानां घर्षां मन्धिकायां मध्ये स्थगिकानाञ्च शीघ्रं प्राणं हरतीत्यर्थः । व्याघ्राद्विषायां कार्यमाह ।

“चतुष्याद्विषाद्विषाद्विषा मखेदेनेश्च यत् क्षतम् । क्षयते पन्थते तत् सवते च्वरचक्षपि ॥”

चतुष्याद्विषाद्विषाद्विषाद्विषाः । दिपाद्विषेनमाशुधा-द्विभिः । क्षयते क्षनं भवति ॥ * । विषोन्मितस्य लक्षणमाह ।

“प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातु-मन्नाभिकामं सममन्त्रचित्कम् । प्रसन्नवर्णान्द्रियचित्तचेष्टं वैशीऽप्यगच्छेद्विषं मनुष्यम् ॥”

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं प्रेषं सुगग्म् ॥ * ॥

विषयः

अथ विधाणां चिकित्सा । तत्र स्थावरविषय चिकित्सा ।
 “स्थावरेण विधेयार्जनं यत्नेन वामयेत् ।
 वमनेन समं नास्ति यत्तस्मै चिकित्सितम् ॥
 विषमव्यर्थसुखं तौख्यं कथितं यतः ।
 अतः सर्वविधे युक्तः परिषेकस्तु शीतलः ॥
 औष्ण्योत्प्रेक्षाद्विप्रेषण विषं पिपं प्रकोपयेत् ।
 वामितं सेचयेत्स्नाच्छीतलेन जलेन च ॥
 पाययेन्मधुसर्पिर्भां विषं मिश्रं द्रुतम् ।
 भोक्तुमर्थं रसं दद्यात् चर्मेभ्यश्चरिचानि च ॥
 यस्तु यस्तु च दोषस्तु पश्येन्नानि भूरिशः ।
 तस्तु तस्योषधेः क्रियादिपरीतमुद्येः क्रियाम् ॥
 शालयः षटिकाश्चैव कौरुद्रावाः प्रियङ्गवः ।
 भोजनार्थं विधासैनां हितः पटुषु सैन्धवम् ॥”
 प्रियङ्गुः कज्जुः ।
 “सलत्वकं पत्रपुष्पाणि बीजश्चेति शिरीषतः ।
 गवां स्रजेण संपिपं लेपाद्विषहर्त्रं भवेत् ॥
 दूषीविधासैः सुक्षिप्तमर्द्धं चाधश्च प्रथितम् ।
 पाययेद्दगदं सुखमिदं दूषीविधापहम् ॥
 पिप्यलीध्यामकं मांसी लोप्रमेला सुवर्षिका ।
 मरिचं बालकं चेला तथा कनकमेरिका ॥
 चौरुद्रुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमोहृति ॥”
 धामकं रोहिषम् । तदलाभे उशीरं देयम् ।
 कनकमेरुं सौभाग्यं हति लोके । अत्यन्त-
 मारक्तम् ॥*॥ अथ जङ्गमविषय चिकित्सा ।
 “अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्यं तथोत्पलम् ।
 नलवेतसम्बलानि गरलं सुरसां तथा ॥
 सकलिङ्गं ससङ्गिष्ठानमन्नाश्च शतावरीम् ।
 शृङ्गाटकं समङ्गाश्च पद्मकेशरमित्यपि ॥
 कल्कीञ्जल्य पचैन् सर्पैः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
 सस्यकृपकं वतौष्यं च शीते तस्मिन् विनिः-
 चिपेत् ॥
 सर्पसुखं भिषक् चौरं कतरवं विधापयेत् ।
 विधाधि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥
 स्याद्विनि विषं सर्वं गरैरपहृतां ल्वचाम् ।
 योगजन्तमकं कच्छं मांससादं विस्त्रताम् ॥
 नाशयत्तज्जानाभ्यङ्गानवस्त्रिषु योजितम् ।
 सर्पकौटाखलतादिदृशानां विषहृत् परम् ॥”
 ऋतुप्राश्निके हि द्रुतम् ॥
 “धुस्तरुश्च शिक्षा पेया चौरैश्च परिपेविता ।
 अङ्कोटवर्षजा चापि स्वविषमो प्रयत्नतः ॥
 रजनौयुत्पत्तज्जमङ्गिष्ठानागकेशरैः ।
 श्रीताम्बुमिष्टैरौषधैः सर्वो ज्ञाता विनाशयेत् ॥
 औरुकस्य क्तः कल्कीं हृतघैस्त्ववर्षयुतः ।
 सुखीयो मधुना लेपो वृषिकस्य विषं हरेत् ॥
 मन्वमात्राय सुदितस्त्वैवावैदस्य तु ।
 वृषिकेन नरो विद्वः स्वयाङ्गवति निर्विषः ॥”
 इति विधाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 पारिभाषिकविधा यथा,—
 “न विषं विषमिच्छाद्ब्रह्मसं विषसुच्यते ।
 देवस्य चापि यत्नेन सदा परिहरेततः ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

विषयः

अपि च ।
 “दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
 विषं गोष्ठी हरिद्रस्तु वृहस्तु तस्यो विषम् ॥
 विषं चक्रमयं राजौ विषं राजोऽनुकूलता ।
 विषं स्वयोऽप्यन्यद्वे विषं याधिरवीचितः ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 विषकण्टकिनी, स्त्री, (विषयुक्तः कण्टकोऽस्या
 अस्तीति । इतिः । डीष ।) बन्धाककौटकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “बन्धाककौटकी देवी कन्यायोगीश्वरीति च ।
 नागारिन्नरुदमनो विषकण्टकिनी तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 विषकन्दः, पुं, (विषयुक्तः कन्दो यस्य ।) नीलकन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषघा, स्त्री, गुडचौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषघाती, [न] पुं, (विषं हन्तीति । हन +
 णिनिः ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 विषनाशके, त्रि ॥
 विषमः, पुं, (विषं हन्तीति । हन + टक ।) शिरीष-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यवासः । विभी-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्यकवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥ विषनाशके, त्रि (यथा, मनुः ।
 ७ । २१८ ।
 “विषनेरगदेशास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषज्ञानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”)
 विषमौषधानि यथा,—
 मधुरुधा च ।
 “रक्षोघ्नानि विषज्ञानि यानि ध्यायाणि भूसुखा ।
 अगदादि समाचक्षु तानि धर्मभ्रतांवर ॥
 मस्य उवाच ।
 विष्वाङ्कायवचारं पाटला वाङ्किषोषणा ।
 औपथीं शङ्खकौयुक्ता निष्काप्य प्रोक्ष्यं परम् ।
 सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥१॥
 यवसेन्दनपानीयवच्छाश्यासोऽहम् ।
 कवचाभरथं हृत् बालथजवभेभनी ॥
 श्लुः पाटल्यतिविषा गोपी भागी पुनर्ववा ।
 समङ्गाष्टचन्द्रजलकूपित्यवृषीयितम् ।
 सद्दन्तशतन्तवत् प्रोक्ष्यं विषनाशनम् ॥२॥
 लाचा प्रियङ्गु मङ्गिष्ठा समसेला हरेणुका ।
 सयष्टा मधुना युक्ता वधुपित्तेन कल्किता ॥
 निखनेद्गोविषाण्यं सन्नराचं महीतले ।
 ततः क्षला मखिं हेष्वा बह्वं हस्तेन धारयेत् ॥
 संखुं सविषन्तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥३॥
 मनी जलं शमीपुष्यं दुह्वं चैव कथैकाः ।
 कपित्थकुष्ठमङ्गिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णाकल्किताः ॥
 शुनो गोः कपिलाद्याश्च खीन्धास्त्रयापरोऽगदः ।
 विषजित् परमं कार्यं मरिचकं पूर्ववत् ॥
 ऋषिका जतुका वापि हस्ते बद्धा विधापहा ॥४॥
 हरेणु मांवी मङ्गिष्ठा रजनो मधुका मधु ।
 अचलत्पुं सुरवं लाचापुपितं पूर्ववद्दुषुवि ॥
 वादिनापि पताकश्च पिष्टैरैः प्रलेपिताः ।
 शुला इदृष्य चात्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥५॥

विषयः

जुगर्थं पञ्चलवथं मङ्गिष्ठा रजनोऽहम् ।
 सुष्मला चिहृतापत्रं विडङ्गमिन्द्रवारुकी ॥
 मधुकं वेतसं चौरं गोविषाण्ये निधापयेत् ।
 तस्मादुष्वास्याना मात्रा प्रायुक्तं योजयेत्तथा ।
 विषं शक्तं चारयति निर्विषोऽपि न दोषहतः ॥६॥
 सक्तं सर्वरूपोपेतं सर्वपा यत्नवाञ्छुकेः ।
 सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमेरुषु नस्तु तु ॥
 धूपो वासयहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
 न तत्र कौटाः सविधा न द्दृ रसरीक्षपाः ।
 न क्लया कर्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दहते ॥ ७ ॥
 बाल्किन्तेश्च ढङ्गचौरपलाशद्रुमवल्कलेः ।
 दूर्वेलवासुसुरानाङ्गुलीतक्षुकीयकेः ।
 कायः सर्वोदकाद्यैश्च काकमाचौयुतेऽतः ॥ ८ ॥
 रोचनापचनेपासीकुङ्कुमेऽस्त्रलोकोऽन्यहम् ।
 विषेन वाधते स्याच्च नरनारीरुपप्रियः ॥ ९ ॥
 चण्डैर्द्रामाङ्गिष्ठाकिण्विहीकण्विन्स्येः ।
 दिग्घं निर्विषतामेति गाचं सर्वविषाहृतम् ॥१०॥
 शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्यं लटुम्बलमेव च ।
 गोस्रवृष्टो ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्तुतः ॥११॥
 एकवीरमहौषधः श्लक्ष्ण चातः परं द्विज ।
 बन्धाककौटकी राजन् विष्णुकान्तातथोक्ता ।
 शतम्बली शतानन्दी वला मोचा पटोक्ता ।
 सोमा पिच्छनिशा चैव तथा दम्बरुहा च या ।
 श्लवे कमलिनी या च विशाली शृङ्गुलिका ॥
 चङ्गाली हस्तिचङ्गाली गोचङ्गाली च
 गन्धिका ।
 रक्ता चैव महारक्ता तथा वह्निशिक्षा च या ।
 कोषातकी गन्तमाला पियाला शुभलक्षणा ।
 वारणा च सुगन्धा च तथा वे गन्धनाङ्गुली ॥
 ईश्वरी च शिलीश्वी च सोमली वप्रतालिका ।
 जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयुक्ता ॥
 वर्जटः पारिभद्रश्च तथा वे सिन्धुवारिका ।
 जीवानन्दा वसुमती नर्मनागरकण्टकी ॥
 ताण्डता जालपाताला तथा च वटपत्रिका ।
 काँचौरी महागोला कट्टरं हंसपादिका ।
 मसूकपर्णी वाराही हे तथा तक्षुलीयके ।
 सर्पिचौ लवणा ब्राह्मी विष्णुरूपा सुखद्वारी ॥
 रजापहा वृद्धिकरी तथा श्लक्षापहा च या ।
 पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ॥
 तथामलकवन्दं या च चित्रा पटोलिका ।
 काकोली चौरकाकोली पीशुपर्णी तथैव च ॥
 केशिनी वृषिकाली च महागामा शतावरी ।
 तथा गरुडवेगा च श्लवे कुसुदिनी तथा ॥
 खले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या ।
 उष्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ॥
 विशेषान्तरकतान्त्र कौटपत्रं विशेषतः ।
 जीवजाताश्च मयथः सर्वे धाया विशेषतः ॥*॥
 रक्षोनाश्च यशस्वाश्च क्षत्वा वेतालनाशनः ।
 विशेषान्तरनाश्च गोखरोऽसुसुद्धवाः ॥
 सर्पतिरिगोमायुवधुमसूकाश्च ये ।
 चिन्ध्याश्च मारुतारदीपिवावरसम्वाः ॥
 कपिलनाचगोधाहमहिविष भवाच ये ॥

विषदं

इत्येवमेतैः सकलैरुपेतै-
र्नैशेख सखैः खपुरं सुरचितम् ।
राजा वसन्तच ग्रहश्च शुभं
गुणान्वितं लक्षणं प्रयुक्तम् ॥”

इति मास्ये १६२ अध्यायः ॥
(तच्छुलीयः । तत्पर्यायो यथा । अथ च वराह ।
अल्पमरुसा इति च ।

“तच्छुलीयो मेघनादः काश्चिंस्तच्छुलेरकः ।
भस्मोरक्तच्छुलीवीजो विषमस्तच्छुमारिषः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषमो, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन + टक् ।
स्त्रियां डीप् ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“मारी विषमो मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
मोचिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

इन्द्रवाहणी । वनवर्षरिका । खल्पफला ।
भूम्यामली । रक्तपुनर्व । हरिद्रा । टश्चि-
काली । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“टश्चिपत्री टश्चिकाली विषमो नागदन्तिका ।
सर्पदंष्ट्रामराकाली चोद्भृष्टरपुच्छिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाकरञ्ज । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ह्रुषा ।
तत्पर्यायो यथा,—

“ह्रुषा पुष्यवन्ता च पराश्रत्यश्रला मता ।
मत्स्यगन्ता ह्रीहृहृली विषमो ज्वाङ्गनाश्रिनी ॥”
देवदाली । तत्पर्यायो यथा,—

“देवदाली तु वेणी स्यात् करुंटी च मरागरी ।
देवनाखी टुक्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ।
पीतापरा खरस्तथै विषमो गरनाश्रिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषजिह्वः, पुं, देवनाडट्टचः । इति रत्नमाला ॥
विषज्वरः, पुं, (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)
महिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषज्वरश्च ॥

विषकं, स्त्री, मृगालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विषस्यः, त्रि, (वि + षद + क्तः ।) विषादप्रभः ।
यथा,—

“इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषसा भयसङ्कल्पे चिन्तामापुर्दुरवधाम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

विषस्यता, स्त्री, (विषस्यस्य भावः । तत् ।) चङ्कता ।
यथा,—

“जायं मौख्यं विषादोऽवसाहः सादो विष-
स्यता ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

विषतन्द्रः, पुं, कारस्करट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
झुपीसुः । इति भावप्रकाशः ॥

विषदं, स्त्री, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्य-
काशीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुखवर्णं, पुं ।
इत्यमरटीका ॥ (निर्मले प्रसन्ने च त्रि । यथा,
रङ्गः । १० । १४ ।

“योगनिदानविषदः पावनेरवकीर्णैः ॥”

११५

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ॥
विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ति यस्य । कन् ।) सर्पः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषदर्शनम्बुकाः, पुं, (विषदर्शने म्बुत्वं यस्य । कन् ।)
चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषद्वमः, पुं, (विषयुक्तो द्वमः ।) कारस्करट्टचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । विषस्य
धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १६ ।

“कालिविषधरगङ्गनचनरङ्गन ॥”
स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।
“धावदुधोरविभावरौ विषधरीभोगस्य भीमो
मयिः ॥”

विषधर्मा, स्त्री, कुलचया । इति शब्दचन्द्रिका ॥
आलङ्करी इति भाषा ॥

विषधात्री, स्त्री, (विषाणां विषधरसर्पाणां धात्री
मातेव ।) जरत्कारुसनिपत्नी । इति शब्द-
माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । व्युः ।) शिरीष-
ट्टचः । इति हारावली ॥ विषनाशकं, त्रि ॥
विषनाश्रिनी, स्त्री, (विष नाशयतीति । नाश्र +
श्रिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अथ राज्ञा भेदनाह इति लोके । तत्पर्यायो
यथा,—

“नाङ्गली सरना नागसुगन्धा गन्धनाङ्गुली ।
नङ्गुलेष्टा भुजङ्गाची सख्याङ्गी विषनाश्रिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषद्वन्तु, पुं, (विष दुदति दूरीकरोति । दुद +
क्तिप् ।) श्रेयोवाकट्टचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषपुष्य, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

विषयुक्तपुष्यश्च ॥
विषपुष्यः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य ।) इहंनट्टचः ।
इति रत्नमाला ॥ मनफल इति भाषा ॥

विषपुष्यकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य बहुव्रीहौ
कन् ।) मदनट्टचः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-
पुष्यभक्षणज्वरोगः । इति केचित् ॥

विषभिषक्, [च्] पुं, (विषस्य विषपिकित्सको
वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
विषसुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति केचित् ॥

विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।
“आद्युष्णामविभक्तानां यदुष्णानं भवेत् सह ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
इति दायतन्त्रम् ॥

(सङ्घटः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।
“ङ्गतस्ता कपङ्गलमिदं विषमे ससुपस्थितम् ॥”
अनतिक्रमण्योः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“का विषमा देवमतिः किं दुर्गच्छं जनः खलो
लोके ॥”

विषमं, स्त्री, पदस्य त्रिविधतान्तागतस्य विषमैः ॥
यथा,—

विषम

“पदां चतुष्यदी तच्च ट्ठं जातिरिति द्विधा ।
ट्टमचरुसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥
सममहंसमं ट्ठं विषमश्चेति तत्रिधा ।
समं समचतुष्यादं भवत्यहंसं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादसूत्र्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्यादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
इति हृन्दोमञ्जरीयां प्रथमस्तवकः ॥

वर्गमूलोक्तोर्हरेखा । यथा,—
“व्यक्तान्व्याह्वयमात् कतिं दिगुण्येन्मूलं समे
तद्धृते
व्यक्ता लब्धशतित्त्वाद्यविषमाक्षयं द्विजिह्वं
व्यसेत् ।
पट्कान् पट्कित्कृते समेऽन्यविषमात् व्यक्ताप्रवर्गं
फलं
पट्कान्तद्विगुण्यं व्यसेदिति सङ्घः पट्कैरेणं
स्यात् पदम् ॥”
इति खीलावती ॥

(अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० ।
“यद्दारव्यस्य वैकल्यं अनर्थस्य च सम्भवः ।
विष्णुयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
उदाहरणम् ।

“क वनं तरुवल्कभूषणं
वृषलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”)

विषमः, पुं, अयुष्मराधिः । स तु मेघः मिथुनः
सिंहः तुला धनुः कुम्भश्च । यथा,—
“क्रोरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेधाद्योऽमी जनपदः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“चतुर्विधः परित्रेयस्तालः कङ्कणनामकः ।
पूर्वः खखः समश्चेव विषमश्चेव कथ्यते ॥
लघुतुल्यं गणौ पूर्णं खखं विन्दुद्वयं गुरुः ।
यगस्यसु समे त्रैयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”
(चटरागिनिविशेषः । यथा,—

“मन्दस्त्रीऽन्वोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
विषमो वातचान् रोगान् वीक्ष्यः पित्तनिमि-
त्तचान् ॥”
इति वैद्यकरुविनिश्चये मन्दाग्रधिकारे)

विषमच्छदः, पुं, (विषमः व्ययुग्मः ह्यदो यस्य ।)
सप्रच्छदट्टचः । इत्यमरः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषमः) ज्वररोगविशेषः ।
तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“दीपोऽन्वोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्च्छदस्य वा पुनः ।
धातुमन्वत्समं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”
अयमर्थः । ज्वरोत्च्छदस्य ज्वरेण व्यक्तस्य ।
सनिद्राद्यं लक्ष्यमाह । दीपः अन्वः ज्वरसङ्का
खण्डोऽपि । विप्रकष्टं हेतुमाह । अहित-
माहारविद्यारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः
अन्वत्समं धातुं रक्षरत्तादिकं प्राप्य दूषयित्वा

पुनः विषमज्वरं करोति । ज्वरोत्पद्यते चैति वाशब्देनैति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवति । यत उक्तम् । आरम्भादिभ्यो यस्मिन्-
द्वारिकम् । घातुं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोतीत्यप्यायामाह ।
“सन्ततं रघरक्तस्यः सततं रक्तधातुगः ।
दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुष्पां सोऽन्तेतुः पिप्रिताश्रितः ॥
भेदीगतस्ततोऽपि अस्थिमज्जगतः पुनः ।
कृष्यात्घातुर्कं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”
अन्तकं अन्तकमिव मारकत्वान् ॥ * ॥ विषम-
ज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।
“यः स्यादनिधतात् काष्ठाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव
च ।
वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्तुतः ॥”
यस्मिन्नियन्तात् कालात् स्यादिवस्यामर्थः ।
यथा, वातिको ज्वरः सप्तदिनानि पैत्तिको दश
दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां
प्रायस्ये वातिकश्चतुर्दश दिनानि पैत्तिको
विंशतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि
स्थान् तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न
स्यादिवस्यः । श्रौतीष्णाभ्यां गुष्णाभ्यां स्थान् ।
“वेगतश्चापि विषमः कदाचिदपि वेगधान् ॥”
कदाचिदपि प्रान्तवेगः । विषमज्वरस्य भेदा-
नाह ।
“सन्ततः सततोऽप्युत्पत्तौ चतुर्थकौ ॥”
तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।
“सप्राहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या योऽविषमोऽपि स्यात् सन्ततः स निग-
द्यते ॥”
विकस्यो वातिकोऽपि स्यात् । सन्तत्या वैरन्त-
र्येण अविषमोऽपि अपरिहारात् । ननु सुक्ताह-
बन्धितं विषमत्वमिति विषमत्वमप्यं तदत्र न
घटत इति कथमयं विषमेषु पश्यते । घटत एव
इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।
“विषमं द्वादशे काला दिवसेऽथक्तलक्षणम् ।
दक्षिणोपशमः कालं दीर्घमप्यथुवर्षते ॥”
यत् सुखरनादः ।
“ज्वराः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सततकादयः ।
चत्वारः सन्ततं हित्वा शेषास्ते विषमज्वराः ॥”
इति । तच्चरके व्यागमिप्रायेण * ॥ सतत-
लक्षणमाह ।
“अहोरात्रे सततको द्वौ कालावशुवर्षते ॥”
द्वौ कालौ अर्धशतकालं रात्रौ शतकालम् ।
यतो दोषायामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ प्रकोप-
काकौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।
“ययोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमथादिकाः
क्रमात् ॥” इति ॥
अन्येऽप्युक्तलक्षणमाह ।
“अन्येऽप्युक्तलक्षणोऽहोरात्रादिककालं प्रवर्षते ॥”
एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीयं
प्रथमकाले हृद्येयं दोषस्थितेः * ॥ ज्वरोपक-
चतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

“ज्वरोपकचतुर्थकौ द्वौ चतुर्थकौ चतुर्थकः ॥”
ज्वरोपकौ द्वौ अर्धशतकालं एहीत्वा । यत
उक्तम् ।
“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स ज्वरोपकः ।
दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः ॥”
इति ॥
अनाहं वृहत्सुश्रुतः ।
“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।
सतताम्येदुष्कन्त्राश्चतुर्थकप्रलेपकान् ॥
अहोरात्राद्द्वौरात्रात् स्थानात् स्थानं प्र-
दत्ते ॥
दोष आमाश्रयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”
अयमर्थः । आमाश्रयोः कफशिरःसन्धयः पञ्च
कफस्थानानि एव तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं
सततादीन् करोति । तत्रामाश्रये स्थितो दोषः
सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये
दोषप्रकोपात् । हृद्ये स्थितो दोष आमाश्रय-
मागव्यं चतुर्थकं करोति । एककालं नैकया-
दिकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाश्रयमायाति ।
तत्र द्वौ दोषकोपकालौ एकस्मिन् काले हृद्ये
तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाश्रय इति । कफे स्थितो
दोषोऽहोरात्रात् हृद्येमायाति । ज्वरोऽपि दिने
आमाश्रयमागव्यं सप्रकोपकाले ज्वरोपकं ज्वरं
करोति एककालं न तु द्वौ कालौ सभावात् ।
एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कफ-
मायाति । ततः पुनराहोरात्राद्द्वयमायाति
चतुर्थे दिने आमाश्रयमागव्यं सप्रकोपकाले
चतुर्थकं ज्वरं करोति । एककालं न तु द्वौ
कालौ सभावादेव * ॥ ननु दोषस्यागमन-
क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं ज्वरोपकचतुर्थ-
दिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि
प्रकोपशमये वेगवत्तथा जाघवात् स्वस्थानन्तु
वेगदिन एव याति । यत आह ।
“दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्स्वेन जाघवात् ।
वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”
सन्तुष्ट स्थितः प्रलेपं करोति । सन्धयश्चामा-
श्रयेऽपि सन्ति तिष्ठ स्थितः प्रलेपकं सन्ध्या
करोति * ॥
“निद्रताः पुनरायाति विषमो नियते दिने ।
स्वभावं कारकं तत्र मन्थने सुनिपुण्णवाः ॥”
स्वभावस्य कारकत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा-
चतुर्थकादिविषमया अपि ज्वराः स्वस्थ काले
भवन्ति ।
“अधिप्रेते यथा भूमिं वीर्यं काले प्ररोहति ।
अधिप्रेते तथा घातुन्दोषः काले प्रकृष्यति ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।
“स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रसृष्यति ।
स्थानिगौरवकाशेभ्यः स यस्मान्न प्रसृष्यते ॥
वेगे तु समतिक्रान्तिं गतोऽथमिति लक्ष्यते ॥
धालनरश्मौ नीनुत्वात् सौम्यान्नेयोपलभ्यते ॥”
द्विदोषोऽप्युक्तलक्षणं ज्वरोपकस्य लक्षणमाह ।
“कफपित्ताग्निवाहोः पृष्ठाहातकाफात्मकः ।

वातपित्ताग्निरोमाहोः त्रिविधः स्यात्तृती-
यकः ॥”
त्रिकणाहो वेदनया त्रिकं यस्मान्ति इत्यर्थः * ॥
ननु कफपित्ताग्निवाहो वेदनया त्रिकवापी
त्रिकस्य वातस्थानं तत्त्वयं तदृश्यतीति पित्त-
कफौ अन्यस्थानगत्वेन दुष्कलत्वेन दुष्कलो वेगं
कुरुते । उच्यते दोषाणां स्थाननियमः न तु
कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।
“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।
यत्र सङ्घः स वेगुगयाद्वाग्निस्तत्रोपजायते ॥”
एवं अन्यस्थानगत्वेन चतुर्थकोऽपि वाच्यम् ।
वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवति
इत्यर्थः । यत्लोपकस्येवमधिकरकं चेति सूत्रेण
पञ्चमी * ॥ कफोऽप्युक्तस्य वातोऽप्युक्तस्य च
चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।
“चतुर्थको द्रव्ययति स्वभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥”
श्लेष्मिकः श्लेष्मिकः तथा अनिलसंभवः वातो-
ऽप्युक्तः । सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वात् । उक्तञ्च
चरकेण ।
“प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युः विषमज्वराः ॥”
इति ।
प्रायशो यद्व्यादिकदोषजाः द्विदोषवा अपि
न भवन्ति इति ज्ञेयः । पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्यां
अथवा जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं
आप्नोति । एवमुक्त्येववातजातः शिरसः पूर्वं
अथवा शिरो व्याप्य सकलं शरीरं आप्नोती-
त्यर्थः ।
“विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविषमयः ।
अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविषमयः ॥”
अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरश्चतुर्थकविषमयाश्चो
ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव । स किंघातुस्य
इत्यपेक्षायामाह अस्मीत्यादि । तस्य चतुर्थक-
विषमयस्य लक्षणमाह ।
“स मध्ये ज्वरवद्वीआदानी च विसृष्टि ॥”
चतुर्थकविषमय इत्युपलक्षणम् । सततादि-
विषमयोऽपि बोध्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ
कालौ सृष्टि श्रेष्ठं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति
सततविषमयः । अहोरात्रे एकं कालं सृष्टि
श्रेष्ठं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति इत्युक्त्युक्तविष-
मयः । मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आदावनी
च दिने सृष्टि इति ज्वरोपकविषमयः । एते
विषमज्वरा उपलक्षकाः अन्ये रात्रिज्वरा-
द्योऽपि विषमज्वरा बोध्यः । यथा,—
“समौ वातकफौ यस्य शीघ्रपित्तस्य देहिनः ।
रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य हिवा हीनकफस्तु ॥”
प्रायो वाह्युत्थेन * ॥ सन्ततादीनां श्रौत-
पूर्वकत्वे दाहपूर्वकत्वे च चेतुमाह ।
“लक्ष्म्यौ श्लेष्मिकौ श्रौतमादौ जनयन्तो
ज्वरम् ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दहं करोति च ॥”
श्रौतं श्रौतसृष्टितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

विषम

अन्तः अभ्यन्तरे ।
 “करोत्यादौ तथा पित्रं लक्ष्मं दाहमतीव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरोऽङ्गुलतः श्रौतमन्तः ॥”
 अन्ततः हस्तपादादितः ॥ * ॥ श्रौतादिदाहा-
 दिस्वरयीस्त्रिदोषकत्वमाह ।
 “हावेतौ दाहश्रौतादौ चरौ चंवर्यौ स्तौ ।
 दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखवाध्यतमोऽपरः ॥”
 चंवर्यौ चाग्निपातिकौ । कष्टः कष्टसाध्यः ॥ * ॥
 विषमञ्जरविशेषानाह ।
 “विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्तं यवस्थिते ।
 तेनाहं श्रौतत्वं देहं चाहंसुभ्यं प्रजायते ॥”
 अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे श्लेष्मपित्ते
 च यवस्थिते दुष्टे स्थिते तेन हेतुना श्रौतत्वं
 कफेन उभयं पित्तेन अहंत्वं चाहंनारीश्वरा-
 कारेण नरत्वंहाकारेण वा ।
 “काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते यवस्थितः ।
 तेनोद्यत्वं श्रौतस्य श्रौतत्वं हस्तपादयोः ॥”
 अन्ते हस्तपादादौ ।
 “काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तचान्ते यवस्थितः ।
 श्रौतत्वं तेन मान्ते स्यादुद्यत्वं हस्तपादयोः ॥”
 विषमञ्जरविशेषस्य प्रथेपकस्य लक्षणमाह ।
 “प्रलिम्पन्नैव गात्राणि चर्मैश्च गौरिवैश्च ।
 मन्त्रञ्जरविवेषेण च सश्रौतः स्यात् प्रथेपकः ॥”
 गौरिवैश्च उपलक्षितः । मन्त्रञ्जरविवेषो मन्त्र-
 वैशस्य च्चरस्य सदा सम्बन्धोऽस्यास्तीति मन्त्र-
 च्जरविवेषो अयं विषमञ्जरः । यथा च सुश्रुतः ।
 प्रथेपकाख्यो विषमः प्रायः क्षेप्राय श्रोत्रिणा-
 मिति ॥ * ॥ अथ विषमञ्जराणां सामान्य-
 चिकित्सा ।
 “ज्वराच्च विषमाः सर्वे सन्निपातसङ्गवाः ।
 अथोत्प्लवङ्गस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥
 विषमेष्वयं कर्मेत्यहं वाधश्च शोधनम् ।
 स्निग्धोऽन्नपानेषु श्रमयेद्विषमञ्जरम् ॥ * ॥
 कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
 पटोलं सारिवा सुखं पाठा कटुकरोहिणी ॥
 विमः पटोलस्त्रिफला म्बुद्वीका सुखवत्सकौ ।
 किराततिलमन्त्रता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
 गुडुत्पामलकं सुसमहृद्योऽकसमापनाः ।
 कषायाः श्रमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधञ्जरम् ॥”
 कालिङ्गकः इन्द्रधनुः । वत्सकः कुटजः । चन्दन-
 मन्त्र रक्तचन्दनम् । कषायाः पञ्च । पञ्चविधं
 सन्तसततन्विसुष्कद्वयीयचतुर्थैकरूपम् ॥ * ॥
 “महावज्राह्नमहौषधाभ्यां
 काथो निहन्त्याद्विमञ्जरं हि ।
 श्रौतं सकम्पं परिदाहयुक्तं
 विनाशयेत् द्विजिदिनं प्रयोगात् ॥ * ॥
 चूनाह्मतागारपुष्कराद्विः
 ज्ञतः कषायः कफमारुतोत्तर ।
 सन्वासकासारुचिपात्रं चमूज्वरे
 सदा त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ * ॥
 चूनादि ॥ * ॥
 “चूनाह्मतापन्नकचन्दने धने-

विषम

भू निम्बपटपटोललौक्यैः ।
 तिक्ताकलिङ्गपिचुमह्वाचके-
 भेहौषधं भागैर्वितुनकेः समैः ॥
 श्रुतं पित्तेन पूज्यदिनं कषायं
 निहन्ति दृष्टव्यस्यश्रीतम् ।
 सन्वासकस्यैव विदाहसुख्यं
 त्र्यं वमिं कासमतीव शूलकम् ।
 आनाहृत्कादिभु सन्निपाते
 गलग्नै तन्निश्रोत्रहायाम् ॥”
 दृष्टव्यचूनादिविषमञ्जरे ॥ * ॥
 “सुस्तामलकगुडुचीविचौषधकण्टकारिकाथः ।
 पीतः सकषायचूर्णं समधुविषमञ्जरं हन्ति ॥ * ॥
 तिलतैलजलवण्युक्तकल्को जश्रुनसेवितः प्रातः ।
 विषमञ्जरमपहरते वातस्थीनश्लेष्माच्च ॥ * ॥
 कालाजाची हु सुगुडा विषमञ्जरनाश्रिणी ।
 मधुनाऽऽभया लीला हन्त्याशुविषमञ्जरान् ॥”
 कालाजाची मगरैला इति लोके । सा च
 किञ्चिद्दृष्टया गुडतुल्या कर्मेतिता भक्षणीया ॥ * ॥
 “पीतो मरीचचूर्णैः न तुलसीपत्रजो रसः ।
 द्रोणपुष्पीभवो वापि निहन्ति विषम-
 च्जरान् ॥ * ॥
 अन्तयायाः श्रुतं चूर्णं वासवा परिश्रीधितम् ।
 पृथक् षोडशभागैः स्युर्गुडमाचिकसर्पिषाम् ॥
 यथापि भक्षयेदन्नरो हितमिताशनः ।
 नास्य कश्चिद्भवद्वाधिर्न चरा पतितं न च ॥
 न च्चरा विषमा नैव मेहनागिलरक्तकम् ।
 न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम् ॥
 मेधाकरं त्रिदोषत्रं प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।
 जीवद्दशशतं सायं यथैवाहितजस्तथा ॥”
 गुडुचीकल्कः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
 “तक्रमांशं पयोमांशं दधिमामसथापि वा ।
 माघमांशश्च सुष्ठानो मुच्यते विषमञ्जरात् ॥” * ॥
 अग्निशेषश्च ।
 “सुरा समख्वा पानाय भोजने चरन्त्यायुधाः ।
 तित्तिरा विष्काराः पथ्याः कुक्कुटा विषमञ्जरे ॥
 चरन्त्यायुधा गृहकुक्कुटाः । कुक्कुटा वनकुक्कुटाः ।
 विष्काराः वर्सिकालावविमिरचकोराद्याः ॥ * ॥
 अथ सन्ताहीनां विश्रुता चिकित्सा ।
 “त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः श्रुतं जलम् ।
 सन्ताख्ये च्वरे देयं वाताहीनां निवृत्तये ॥”
 अनन्ता दुरालभा ॥ * ॥
 “पटोलान्द्विषातिक्तासारिवाभिः श्रुतं जलम् ।
 सन्ताख्यं च्वरे देयं वाताहीनां निवृत्तये ॥”
 एषा दृष्टहन्ती शरत्कवन्पत्रविटपा तद्वलाभे
 हन्ती च यस्याः समागुण्यत्वात् ॥ * ॥
 “पटोलैश्चववानन्तापथ्यादिदाहन्ताजलम् ।
 क्षयितं तज्जलं पीतं च्वरं सन्तैकं जयेत् ॥”
 अनन्ता सारिवा । अरिष्टः विमः । जलं
 वाजकम् ॥ * ॥
 “प्राक्षापटोलनिम्बान्दशक्राङ्गनिफलाश्रुतम् ।
 जलं जन्तुः पित्तेच्छीप्रमयेऽनुवृत्तप्रशान्तये ॥”
 प्रक्राङ्गः इन्द्रधनुः ॥ * ॥

विषम

“कर्मसाधारणं व्यक्ता हृतीयकचतुर्थकौ ।
 भिषजा प्रतिकर्तव्यौ विशेषोक्तचिकित्सितेः ॥
 उश्रीरं चन्दनं सुखं गुडुचीधान्यनागरम् ।
 अम्लका क्षयितं पयं शर्करामधुयोजितम् ॥ * ॥
 च्वरे हृतीयके गुंसां त्रयादाहसमन्विते ।
 अयामार्गजटां कस्यां लोहितैः सप्रतन्तुभिः ।
 बद्धा वारे रवेस्तूर्ये च्वरं हन्ति हृतीयकम् ॥ * ॥
 स्थिरातामलकीदाहश्रिवाहमहौषधैः ।
 सितामधुयुतः कायश्चतुर्थकश्चरः परः ॥”
 स्थिरा प्रालिपथी । तामलकी भूषाचरी । श्रिवा
 हरीतकी । हयो वावा ॥ * ॥
 “अगस्तिपत्रस्य रसेन नख्यं
 निहन्ति चातुर्थकस्ययीव्यम् ।
 शिरीषपुष्यस्य निश्रादवस्य
 कल्केन वा तत्तृप्तययुतेन ॥”
 तत नखम् ॥ * ॥
 “च्वरस्य वेगकालश्च चिन्तयन् च्वर्यते तु यः ।
 तस्मिन्नेरदसुतेऽपि विषयेनाश्रयेत् स्तुतिम् ।
 सन्तं विषमश्चापि च्चौषस्य सुचिरोत्थितम् ।
 च्वरं समोजनेः पथ्येच्वरैः सतुपाचरेत् ॥” * ॥
 सततादिविषयथागां विषमञ्जराणां चिकित्सा
 सतताहीनामिव कर्मेत्या ।
 “श्रीताभिभूते पुरुषे कर्त्याच्छीतहरीं क्रियाम् ।
 दाहाभिभूते तु विधिं विदध्यादाहनाशनम् ॥
 आच्छादनेऽङ्गुलैर्गुरुभिः कम्बोदिभिः ।
 तुलवत्वा महाश्रौतं श्रौतादिच्वरिणो हरेत् ॥”
 तून्ववी तुजाई इति लोके ॥
 “तं स्तमाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरीकर्मितम्बिनी ।
 युवतिगां प्रमाक्षिप्तेन श्रौतं प्रशान्यति ॥
 कान्ताङ्गसङ्गन्जातं तस्य श्रौते निवारिते ।
 प्रजादं चास्य विद्याय पृथक् तां कारयेत्
 च्चिष्यम् ॥
 ततो दाहे तु संजाते पत्रैरेरत्सम्भवेः ।
 श्रौतैर्जाहिरिहेहे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥
 तासकं शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोमदीरपि ।
 नवमांशश्च तुल्यं स्यात् मर्दयेत् कन्यकात्रवेः ॥
 तत् तु संयुष्कसुपथेर्वैद्येणपटैः पचेत् ।
 श्रौतं तच्चूर्णयैश्चैर्गुञ्जामात्रं सितायुतम् ।
 प्रमाते भक्षयेत्तेन याति श्रौतञ्जरञ्चयम् ।
 वान्तिभैवति कस्यापि कस्यापि न भवत्वपि ।
 एकेन दिवसेनैव श्रौतञ्जरहरे परम् ।
 मध्याह्नवमये पथ्यं शिखरिणी भक्तकं च ॥” * ॥
 श्रौतञ्जरे भूतभैरवचूर्णम् ।
 “एला जातीफलं योषचिफलाजीरकं चनः ।
 सविडङ्गं सितायुक्तं चूर्णं श्रौतञ्जरापहम् ॥
 कायस्थानाङ्गुलीतिक्तापथ्यस्यापुरचोरकेः ।
 सद्देवावचाङ्गुष्ठैः श्रौतज्ञैर्धपथेपनैः ॥
 रतेरेवीधैः पिष्टैर्जव्यस्यारसंयुतैः ।
 सास्त्रेऽपिपाचितं तैलमथ्ज्जाच्छीतनाशनम् ॥”
 कायस्था हरितकी । नाकुली राक्षा । भेदवाई
 इति लोके । वयस्या गुडुची । पुरो गुग्गुलुः ।
 चोरकः । भट्टडर । तद्वलाभे भट्टिवन । सद्-

विषम

देवा दृष्टवन्तः। चारो यवचारः। काय
 स्याद्विषमं लेपनं तैलम् ॥
 “यदृष्टस्य तु पञ्चाग्निं लिपभूमौ निधापयेत् ।
 दाहाद्विष्कारियो देहे तानि पञ्चाग्निं धारयेत् ॥
 तेन नश्यति दाहोऽस्य च्वरश्चेवोपश्राभ्यति ।
 दाहे भ्रान्ते यदा श्रेयं तच्च युक्ता निवारयेत् ॥
 जघनचक्रचलन्त्यग्निमेखला
 सरसचन्दनचन्द्रविलेपना ।
 वनलतेव तत्र परिवेष्टयेत्
 प्रबलदाहनिपीडितमङ्गना ॥”
 चन्द्रः कर्पूरः ।
 “तदङ्गसङ्घंजातश्रैलैर्हासि निवारिते ।
 प्रकादश्वास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥*॥
 सुवर्चिकानागरकुण्डलम्बर्हि-
 लाचानिशाकीहितयत्किंकाभिः ।
 सिद्धं हरेत् यद्गुण्यतक्रपङ्क-
 तैर्लज्जं च्वरं दाहसमन्वितम् ॥”
 घटतक्रतैलम् ॥*॥
 “राक्षानागरकुण्डलचन्दननिशायष्टाङ्गहृत्पावला
 लाचासिन्धुवस्वारावामधुरचादेवद्वरोहीतकैः ।
 सोशीरासुधिमेनरौहिजजलेस्तेलं पसेत् प्रह-
 गुणे
 तक्रतैलमयेच्वरं घटनरं दाहादिशीतादि-
 कम् ॥”
 चन्दनमत्र श्रेतम् । मधुरवा मूर्ध्नी । रोही-
 तकः रोहिण्य इति लोके । रोहिणं रोहिण
 इति लयविशेषः । जलं बालकम् । महाघट-
 तक्रतैलम् ॥*॥
 “पद्मकोत्पलकलारमृत्पाणिविषयौष्करैः
 कुमुदोशीरमज्जिष्ठापद्मगेरिककटुकैः ॥
 सारिवाङ्गुलीध्राञ्जलीरौखर्जूरमस्तकैः ।
 धात्रीशतावरीयुक्तैः काष्ठै कल्के प्रयोजितैः ॥
 लाचारसपथः शुक्लमस्तुभिः सह काञ्जिकैः ।
 पकतेलमिदं त्वं दाहच्वरच्वरं परम् ॥”
 लाचारवादिः पृथक् तैलतुल्यः पद्मकादि-
 तैलम् ॥*॥
 “प्रलेपके प्रयुञ्जीत ह्येवञ्चरौ क्रियाम् ।
 रुद्रजटा गोशङ्खं विडालविष्टोरगस्य निर्मोक्तः ।
 मदनपलभूतकीश्रौ वंशत्वमुद्रनिर्माळ्यम् ॥
 हृतयवमधूरचक्रच्छगलकरोमाग्निं सर्षपाः
 सवचाः ।
 हिङ्गुगवास्त्रिमरीचाः समभागाम्बाम्बज-
 संपिष्टम् ॥
 धूपवधिनिना श्रमयन्त्येते सर्वान् च्वरात्प्रथितम् ।
 अष्टङ्गाकिनीपिशाचप्रेतविकारावयं धूपः ॥”
 रुद्रजटा जटाधारी । भूतकीश्री जटामाषी ।
 रुद्रनिर्मोक्तं रुद्रनिर्मोक्तपुष्पादि । मधूरचक्रः
 मधुरचक्रचक्रकम् । मासेश्वरो धूपः ॥*॥
 “सोमं साहुचरं देवं समाह्वयसोश्वरम् ।
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमच्वरात् ॥”
 सोमं उमादिविषमम् । साहुचरं बन्धादिप्रण-
 वद्वितम् । प्रथतः पविनः ॥*॥

विषमा

“विष्णुं सहस्रमूर्ध्नीं चराचरपतिं विष्णुम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण च्वरान् सर्वान् अपोहितम् ॥”
 सहस्रमूर्ध्नीमिति सहस्रश्रीर्देवादि वेदाभि-
 हितम् । नामसहस्रेण भारतोक्तैर्नैतर्थाः ॥*॥
 च्वरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत
 आह विदेहः ।
 “तीर्थायतनदेवाभिगुरुद्वेषोपसर्पणैः ।
 अह्वया पूजनेष्वपि सहसा श्राभ्यति च्वरः ॥”
 तीर्थे ऋषिजुष्टं जलम् । आयतनं देवाधिष्ठितं
 पुरुषोत्तमचेनक्षीमेलादि ॥*॥
 “निष्पन्नं वरा शोषं यवानी लवणचयम् ।
 चारो दिग्द्वारमेधुजिनेनक्रमशोऽश्रकाः ॥
 सर्वमेकौकृतं चूर्णं प्रलघ्वे भजयेन्नरः ।
 एकाहिकं दाहिककष तथा त्रिदिवरुच्वरम् ॥
 चातुर्थिकं महाघोरं सन्ततं सततं हि वा ।
 घातुस्थश्च त्रिदोषोत्थं च्वरं हन्ति च मान-
 वम् ॥”
 निम्बादि चूर्णम् । इति विषमच्वराधिकारः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 विषमनयनः, पु, (विषममयुग्मं नयनं यस्य ।
 विनेत्रत्वात्तथात्वम्) शिवः । इति चारवली ।
 विषमन्तः, पु, (विषनिवर्तको मन्त्रो यत्र) सर्प-
 धारकः । वादिधा इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥
 विषममयं, त्रि, (विषम + मयट्) विषमादा-
 गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विषमरूप्यं, त्रि, (विषम + रूप्यः) विषमादा-
 गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विषमहंनिका, स्त्री, (विषं महंयतीति । महै +
 विषमहंनो, ल्युः ङीप् । सार्थं कन् च)
 गन्धान्जाङ्गली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः) असमा-
 नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमर्थ-
 यन्ते तत्र विषमविभागभावमाह मनुः ।
 “भ्रातृणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सह ।
 न तत्र भागं विषमं पिता ददात् कथञ्चन ॥”
 इति दायतत्वम् ॥
 विषमस्याः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्या + कः)
 असमानस्थितः । इति केचित् ॥ उपपन्न-
 देशस्यः । यथा नारदः ।
 “अप्राप्तव्यवहाररू दूतो दानोन्मुखो ब्रवी ।
 विषमस्याश्च नासेथा न चैताङ्गहयेनुशुपः ॥”
 विषमस्याः उपपन्नदेशस्याः । इति व्यवहार-
 तत्वम् ॥
 विषमशुष्टः, पुं, दोषविशेषः । स च अहृत्तित-
 शासनरूपः । महवैषम्यम् । यथा, अथ कामत
 एव चान्नाययत्तत्रकृष्टयोर्विषमशुष्टलेन दृष्टा-
 विकल्प्यासम्भवात् कामतश्चान्नाययं अकामत-
 स्तत्रकृष्टम् । इति प्रायश्चित्ततत्वम् ॥
 विषमाक्षः, पुं, (विषमं अक्षमं अक्षि यस्य ।
 त्रिनयनत्वादस्य तथात्वम्) शिवः । इति
 त्रिकाक्षशेषः ॥

विषयः

विषमाशुभः, पुं, (विषमा अशुभमा आशुधा यस्य ।
 तस्य पञ्चबाणत्वात्तथात्वम् । यथा, विषमः अशुभ
 असह्य इत्यर्थः आशुधो यस्य ।) कामदेवः ।
 इति हलाशुभः ॥
 विषमीयं, त्रि, (विषम + “गद्वादिभ्यश्च ॥” ४ ।
 २ । १३८ । इति कः ।) विषमादागतम् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विषसृष्टिः, पुं, क्षुपविशेषः । विषदोहिं इति
 कश्चिद्भि इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 केप्रसृष्टिः २ सुसृष्टिः ३ रणसृष्टिकः ४ क्षुप-
 ङोहसृष्टिः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । दौपनत्वम् । कषवातकक्ष्माभयरक्तपित्ता-
 दिदाहनाशिल्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषमल्लुः, पु, (विषेय तद्दर्शनमात्रेण म्लुथस्य)
 जीवङ्गीवपची । इति जटाधरः ॥ चकोर इति
 ख्यातः ॥
 विषयः, पु, (“विषयस्त्विति विषयिगं स्त्रेण रूपेण
 निरूपणीयं कुञ्चन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
 वि + प्रि + अच् ।) चक्षुरादिप्राज्ञः । स तु
 शब्दस्यशब्तरूपसमाधिरूपः । तत्पर्यायः । मोचरः
 २ इन्द्रियार्थः ३ देशः । (यथा, रघुः । १ ।
 १८ ।
 “यच्चकार विवरं शिलाघने
 ताडकोरमि च रामसायकः ।
 अप्रविष्टविषयस्य रक्षसा
 दारतामभवदन्तकस्य तत् ॥”)
 आशयः । इत्यमरः । न्यायमते चित्तपृतेषो-
 वायुनां विषया यथा, —
 “तत्र चित्तमर्थवहेतुर्नानारूपवती मता ।
 षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥
 स्पर्शस्त्वस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्णाश्रीतपाकचः ।
 निर्वानिद्या च सा देधा निद्या स्यादशु-
 लक्षणा ॥
 अनिद्या तु तदस्या स्यात् सेवावयवयोगिनी ।
 सा च निधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
 योनिजादिभवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षयम् ।
 विषयो द्रव्यकादिस्तु ब्रह्माख्यान उदाहृतः ॥
 वर्णः सुक्तो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।
 स्नेहस्सज द्रवत्वञ्च सांसिद्धिकसुदाहृतम् ॥
 निव्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
 इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिविषयो मतः ॥*॥
 स्पर्श उज्यस्तेजसस्तु स्याद्दर्शनं शुक्लमाक्षरम् ।
 नेमित्तिकद्रवत्वञ्च निव्यतादि तु पूर्ववत् ॥
 इन्द्रियं नयनं चक्षुस्त्वयादिविषयो मतः । * ।
 अपाकवाणुष्णाश्रीतस्पर्शस्तु पवनं मतः ॥
 तिर्यग्गामवयवनेत्रे च स्पर्शादिलिङ्गकः ।
 पूर्ववत्त्रित्वात्तुक्तं देहस्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥
 प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
 कार्यं अष्टदार्ष्टीनं यच्च कार्यं यदष्टदार्ष्टीनं

विषवे

तत्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया जनयन्नेव नहि
 कोत्रप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति
 तेन द्रव्यसुक्तादिब्रह्माख्यानं सर्वमेव विषयो
 भवतीत्यर्थः । इति सिद्धान्तसाक्षात्वाजी ॥ * ॥
 निवस्येवितः । इति भरतधृतानयः ॥ अथक्तः ।
 शुक्रः । इत्यप्यजयपालः ॥ जनपदः । इति
 मेदिनी ॥ कान्तादिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नियामकः । यथा,—
 “विशब्दो हि विशेषार्थः विनोतेत्यन्व उच्यते ।
 विशेषेण विनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥”
 इति भट्टकारिका ॥ * ॥
 आरोपाश्रयः । यथा,—
 “सरोपास्या तु यत्रोक्तौ विषयो विषयस्तथा ।
 विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा ख्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 यथा, मौञ्जाङ्गीकः । इति काचप्रकाशे २
 उक्तावः ॥ (“भोगसाधनं विषयः ।” इति
 तर्ककौमुदी ॥)
 विषयाज्ञानं, क्ली, (विषयस्याज्ञानं यस्याम् ।)
 तन्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषयाधी, [न] पु, (विषयान् अयते प्राप्नोतीति ।
 अय गतो + णिच् ।) राजा । वैषयिकजननः ।
 इन्द्रियः । कामदेवः । विषयायक्तपुत्रवः । इति
 मेदिनी । ने, २४६ ॥
 विषयि, [न] क्ली, (विषयाः सन्त्यस्तीति । विषय
 + इनिः ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । ने, २११ ॥
 विषयो, [न] त्रि, (विषयोऽख्यस्तीति । इनिः ।)
 विषयायक्तः । इति मेदिनी । ने, २११ ॥
 विषयो, [न] पु, (विषयोऽख्यास्तीति । इनिः ।)
 वृषतिः । कामदेवः । वैषयिकः । इति मेदिनी ।
 ने, २११ ॥ अग्निः । इत्यजयपालः ॥ आरोप्य-
 माख्यः । यथा,—
 “विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा ख्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 विषयिणा आरोप्यमायेन अन्तःकृते नगोर्णे-
 ऽन्यस्मिन् आरोपविषये सति सा ख्यात् साध्य-
 वसानिका । इति काचप्रकाशः ॥
 विषय्या, क्ली, अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषलं, क्ली, विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषलता, क्ली, (विषस्य लता ।) इन्द्रवाद्यौ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषप्रधानलतामार्गं ।
 यथा, गीतावायं शौधरः । २ । ४२ । “विषलता-
 वदापाततो रमणीयाम् ॥”)
 विषविद्या, क्ली, विषमन्त्रः । इति विषवेद्य-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 विषवेद्यः, पु, (विषस्य वेद्यः ।) विषमन्त्रवेत्ता ।
 ओम्ना इति ख्यातः । यथा । विषविद्यां वेत्ति
 अधीते वा विषवेद्यः । यासुमाख्यानादित्वादन्व-
 पदद्वयम् । विषस्य वेदाधिकारिकः इति वा ।
 इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । जाडुलिकः २ ।
 इत्यमरः ॥ जाडुलिकः २ नरेन्द्रः ४ कौशिकः ५
 कथाप्रसङ्गः ६ चक्राटः ७ । इति जटाधरः ॥

विषा

खालग्राहो ८ जाडुलिकः ६ जाडुलिः १०
 अहितुच्छिकः ११ खालग्राहः १२ गार-
 डिकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 विषवैरिणी, क्ली, (विषस्य वैरिणी ।) निर्विषा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषशालुकः, पु, (विषस्य शालुकः ।) पद्मकन्दः ।
 अख्य गुणाः । गुरुत्वम् । विरम्बित्वम् । प्रौतल-
 त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 विषशूकः, पु, (विषं शूके यस्य ।) भङ्गरोलः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 विषशङ्गी, [न] पु, (विषं विषयुक्तं शङ्गं तदस्या-
 स्तीति । विषशङ्ग + इनिः ।) शङ्गरोलः । इति
 हारावली ॥
 विषसूचक, पु, (विषं सूचयति विषयुक्तानादि-
 दृग्भे न्वतः सन् ज्ञापयतीति । सूच् + णिच् +
 खुल् ।) चरोकपत्तो । इति हेमचन्द्रः ॥
 विषसृक्ता, [न] पु, (विषं सृक्ताय यस्य ।) भङ्ग-
 रोलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विषहन्ती, क्ली, (विष + हन् + ङच् । स्त्रियां
 ङीष् ।) अपराजिता । निर्विषा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषहरः, त्रि, (हरतीति । हृ + णच् । विषस्य
 हरः ।) गरलनाशकौषधदिः । यथा । ॐ ह्रँ
 जः ।
 “मन्त्रोऽयं हरते रुद्र सर्ववृक्षिकगं विषम् ।
 पिपली नवनीतश्च शङ्खचरश्च सेन्धवम् ।
 मरौचं दधि कुष्ठञ्च नख्ये पाने विषं हरेतु ॥
 त्रिफला टङ्गकुष्ठञ्च चन्दनं घृतसंयुतम् ।
 एतन्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव ॥
 पारावतस्य चाक्षौहि हरितालं मगःशिला ।
 एष योगो विषं हन्ति वेनतेय देवीरगान् ॥
 सेन्धव शुषणं चूर्णं दधिमध्वाख्यस्युतम् ।
 टुङ्गिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं वृषभध्वज ॥”
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
 विषहरा, क्ली, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ५२ ।
 “जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरेति च ॥”)
 विषहरी, क्ली, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ४७ ।
 “विषं संहर्तुमीशा या तस्माद्विषहरी स्मृता ॥”)
 विषहा, क्ली, (विषह + टाप् ।) देवहालीलता ।
 निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषा, क्ली, अतिविषा । इत्यमरः ॥ वृद्धिः । इत्यु-
 ष्यादिकोषः ॥ (अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,
 “काष्ठीरातिविषा श्वेता झामा गुञ्जा विषा-
 रया ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “विषालतिविषा विन्धा शङ्गी प्रतिविषारया ।
 शुक्रकन्दा चोपविषा भङ्गुराद्युषधकामा ॥
 विषा वीषा कटुसिक्ता पाचनी हीपनी हरेतु ।
 कफपित्तातिषारामविषकावचमिन्क्रिमीन् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषाप

विषाङ्कुरः, पु, (विषस्याङ्कुरः ।) शल्यास्त्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विषार्थं, क्ली, कुष्ठौषधम् । पशुशङ्खम् । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “त्रिपयि युक्तं वृषदंशकवदने
 न्दगमर्पयसि न्दगादनरदने ।
 वितरति तुरगं महिषविषाद्यै
 विदधन्ते भोगविताने ॥”)
 हस्तिदन्तः । इति मेदिनी । ने, ७७ ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । ६० ।
 “न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं
 विषायमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥”)
 कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशेषेण मद्-
 दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४४ । ११ ।
 “विषार्थं परिपानमन्ति ते ॥”
 “विषार्थं विशेषेण मद्दस्य दातारम् ॥” इति
 तद्वाच्ये वायगः ॥)
 विषाणिका, क्ली, मेघशङ्गी । इति रत्नमाला ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “शङ्गी कर्कटशङ्गी ख्यातु कुञ्जीरश्च विषाणिका ।
 अजशङ्गी च रक्ता च कर्कटास्या च कौर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 घातला । कर्कटशङ्गी । आवर्षकौ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विषाणी, क्ली, खीरकाकोली । अजशङ्गी । इति
 मेदिनी । शि, ७७ ॥ वृक्षिकाकोली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तिलिङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषाणी, [न] पु, (विषायमस्यास्तीति । विषाय +
 इनिः ।) हस्ती । शङ्गी । इत्यजयः ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २०४ । २२ ।
 “खड्गमा विषाणिनश्चेव वृषभाश्च न्दगास्तथा ॥”)
 अजभनामौषधम् । शङ्गाटकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषादः, पु, (वि + षद् + घञ् ।) अवसादः ।
 यथा,—
 “जायं मौख्यं विषादोऽवसादः सादो विष-
 खता ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । १ । ११ । ११ ।
 “दधौ हरवरं तेषां विषादं श्रमयन्निव ॥”)
 विषादनी, क्ली, प्रजाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषाननः, पु, (विषमानने यस्य ।) सर्पः । इति
 शब्दमाला ॥
 विषान्तकः, पु, (विषस्य अन्तकः नाशकः । प्रौत-
 विषत्वात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष-
 नाशकं, त्रि ॥
 विषापहः, पु, (विषं अपहन्तीति । हन् + ङच् ।)
 सुष्कलवृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष-
 नाशकं, त्रि । यथा, मत्स्ये । ७ । २१७ ।
 “सुपरीचितमन्नायमयात्मन्नेत्रिणापहः ॥”)
 विषापहा, क्ली, इन्द्रवाद्यौ । निर्विषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥

विषुव

अकंभला। ईश्वरम्भल इति भाषा। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अस्याः पथ्यो यथा,—
“अकंपना ह्यनन्दा स्यादकंभला विषापहा ॥”
इति वैश्वकरनमाणायाम् ॥)
सर्पकङ्काशिका। इति रत्नमाला ॥
विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावे यत्र सा ।)
निम्बिषा। इति राजनिर्घण्टः ॥
विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य ।) सर्पः। इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तास्त्री, स्त्री ॥
विषारः, पुं, (विशेष्य अलतीति । अल + अच् ।
लृत्प्रत्ययः ।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषारारिः, पुं, (विषस्थारारिः नाशकः ।) जघ-
न्धत्तरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥
विषारिः, पुं, (विषस्थारिः ।) महाचक्षुःशकः ।
दृत्तरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषनाशक-
मात्रे, चि ॥)
विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य ।) सर्पः। इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तसुखे, चि ॥
विषास्या, स्त्री, भक्षताकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
(भक्षताकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ।)
विषु, अ, साम्प्रतम्। इति विषुवच्छब्दटीकाया
भरतः ॥ नानारूपम्। इति रामायणम् ॥
विषुगः, पुं, (विषु साम्प्रतस्मिन्स्तीति । “लोमा-
द्वीति ।” ५।२।१००। इति नः । पश्चात्
यत्नम् ।) विषुवम्। यथा, “विषु वानारूपं
गमनं विष्वक् तदस्यास्तीति विषुदे अगित्यु-
चरपदलोपश्चाद्वत्सर्वेति पामादि ऋचैश्च
नः शत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥
(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३।५४।८ ।
“चरन्वत्सि विषुयं विजातम् ॥”
“विषुयं विश्वकं नानारूपम् ॥” इति तद्गाथे
सायणः । यथा, ऋग्वेदे । १०।२६।१ ।
“वभुरेको विषुयः ।”
“विषुयः विश्वगश्चनः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५।१२।५ ।
“सखायस्ते विषुया अय एते ।”
“विषुयाः विप्रकीर्णाः सर्वथापाः ॥” इति तद्-
गाथे सायणः ॥ परादसुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
५।३४।६ ।
“विलक्ष्यः सन्तौ चक्रमासजो-
भसुन्वतो विषुगः सुन्वतो वृधः ।”
“विषुयः परादसुखः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
विषुपं, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विषुपं, स्त्री, समरान्त्रिविधकासः । तत्पर्यायः ।
विषुवत् २ । इत्यमरः ॥ विषुपम् ३ विष्वक् ४
विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विषुयः ६ ।
इति रामायणम् ॥ विषुवः ७ । इति सुकृतः ॥
तत्तु मेघतुलयोः संक्रान्ती । यथा,—
“शक्रकैटवक्रान्ती वै तूदमदक्षिणायने ।
विषुवती तुलाशेषे गोलमध्ये तथापराः ॥”
इति तिथ्यादितिसम् ॥ * * *
ते तु महाविषुवचक्षुविषुवनामभ्यां क्रमेण ख्याते ।

विषुव

यथा,—
“विषुवाभ्यां बह्वरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।
महाविषुवमाख्यातं ह्यतिभिन्नेषु चिह्नितम् ।
तथा स्याच्चलविषुव क्रमादाश्विनचिह्नितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ * * *
विषुवारम्भकालो यथा,—
“श्वेदसंक्रान्तिः पूर्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।
षट्षष्टिवत्सरागेकदिने स्यादयं रवेः ।
एव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानां रवेर्ध्रुवम् ।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ।
रविसंक्रान्तिनो मेघतुलयोरभिनः पुनः ॥
विषुवं मीनकन्याहर्त्वेकाचौन्द्रशकाब्देके ।
दिनमानाय मीनाहर्त्वेष्टार्द्धे पालिकं शतम् ॥
ततो वृषाहर्त्वेपथ्येन्तमश्रुतिः पलभाजिनी ।
मिथुनाहर्त्वे चतुस्त्रिंशत्पलानां बह्वंते क्रमात् ॥
कर्कटाहर्त्वे षट्त्रिंशत्पलानां बह्वंते क्रमात् ॥
कन्याहर्त्वे द्विनवतिः क्रमात् चतुश्चतसरे ॥
कन्याहर्त्वेजनीमानं बोध्यं पूर्वक्रमेण हि ।
दिने दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः ॥
एकमानं दक्षवष्टा ब्रह्मन्वमाननिर्णयः ।
षट्षष्टिवत्सरागेवं ततः स्यात् षोडशशकैः ।
पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् एवं सप्तदशशकैः ॥”
इति ज्योतिषसूत्रम् ॥ * * *
अथ च
“मेघसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे ।
प्रानिलोन्म्याशुलोन्मेन विषुवारम्भणं भवेत् ॥
त्रयोदशदिने सौरे चैत्रे नखतिथौ शक्रे ।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः ॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलाशिका ।
बह्वंते मेघविश्वान्प्रथमं स्थूलमागतैः ॥
तथा अष्टान्तप्रथमं पादोनत्रिपलाशिका ।
ताडगाषाट्प्रथमं पलेकप्रमितमता ॥
ततः कर्कटविश्वान्प्रथमं प्रत्यहं क्रमात् ।
सपादपलमानेन वेला चतुश्चतस्रितम् ॥
ताडगभान्तप्रथमं पादोनत्रिपलाशिका ।
ताडगान्धिनशेषान्तं हरनेत्रपलाशिका ॥
दिवामानं दक्षवष्टेस्वहाराज्ञेः प्रमायकम् ।
वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु ।
षट्षष्टिवत्सरागेवं ततः स्यात् षोडशशकैः ॥
पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् तत एकादशशकैः ॥”
इति सत्सत्यसुक्तावली ॥
विषुवत्, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।१६६।१२१ ।
“भवति सच्चक्षुष्यं दिनस्य रात्रो-
र्विषुवति चाद्यमभ्युदये फलम् ॥”
आपकः । यथा, ऋग्वेदे । १।८४।१० ।
“खादोरित्याविषुवती मन्थः पिबन्ति गौर्यः ॥”
“विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु
याप्रियुक्तस्य * * * विषुवत् साप्तौ असा-

विष्किरः

दौणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मनुप् इक्षुष्टु-
भ्यामनुविति मनुप उदात्तत्वम् । अन्वेषामपि
इत्यत इति संज्ञितायां दौषः अन्वयेन मतोन्व-
त्वम् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
विषौघधी, स्त्री, (विषसौघधी ।) नागदन्ती ।
इति रत्नमाला ॥
विष्कन्मः, पुं, सप्रविशितयोगान्तगतप्रथमयोगः ।
शुभकर्मणि तस्य पञ्च दृक्कार्थ्याः । यथा,—
“त्ववादी पञ्च विष्कन्मि यत्र श्रूये च नाडिकाः ।
गच्छयाघातयोः षट् च नव हर्षणवन्धयोः ।
वैद्यतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्त्येते ॥”
इति सत्सत्यसुक्तावली ॥ * * *
तत्र जातफलम् ।
“विष्कन्मयोगो यदि जन्मकाले
कार्ये खतन्तो मनुजस्तदानीम् ।
सुहृत्कलनात्मजसौख्यसुखं
यदस्य निर्माणाविधौ समर्थः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * * *
विष्कारः । (यथा, दृष्टवृत्संज्ञितायाम् । ५।२।२४ ।
“उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो हारस्वाहर्गं विष्कन्मः ॥”)
प्रतिवन्धः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां बन्ध-
भेदः । इति मेदिनी । भे, १६ । वृचः । इत्य-
जयः ॥ अर्गला । इति भरतः ॥
विष्कन्मी, [न] पुं, (विष्कन्माति रणह्वीति । वि +
ष्कन् + णिनिः ।) अर्गला । यथा, “तद्विष्कन्मी-
र्गलं न वा । इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठं
अर्गलं हृदकादख इति ख्यातम् । तत् कपाटं
विष्कन्माति रणह्वि इति यद्वादिवास्तिन् तद्वि-
ष्कन्मी र्गलं न्वत् स्वार्थकथनमेतत् विष्कन्मीति
नाम च इत्येके । तद्विष्कन्मीर्गलमिति खल-
पाटः । विष्कन्मी बन्धनमिति तदखः । इति
भट्टः । इति सुकृतः ।
“विष्कन्मी योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिवन्धयोः ।
कपाटाङ्गप्रभेदे च ।” इति मेदिनीदर्शनात्
विष्कन्म इति पाटः । इति तट्टीकायां भरतः ।
विष्कलः, पुं, (विष विडं कलयति भक्षयतीति ।
कल + अच् ।) गान्ध्याकारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विष्किरः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृ प्र विक्षेपे +
रुपधेति कः । “विष्किरः प्रकुनिर्विकिरो वा ॥”
६।१।१५० । इति सुट् । परिनिविन्ध इति
धत्वम् ।) पत्नी । इत्यमरः । विष्किराक्षितिरि-
मयरकुक्कुटाद्यः ।
“लावादा वैष्किरो वर्गः प्रतुष्टा जाङ्गला ऋगाः ।
लववः शीतमधुराः सकषाघा हित्ता वृणाम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * * *
अथ विष्किराणां ग्रथना गुणाश्च ।
“वर्षेकालावविकिरकपिञ्जलकतितिराः ।
कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥
विकीर्ये भक्षयन्त्येते यस्मात्सप्ताहं विष्किराः ।
कपिञ्जल इति प्रायैः कथितो गौरतितिराः ॥”
कुलिङ्ग गवधेया इति वीके ।

विष्टम्भः

“विष्करा मधुराः श्रिताः कषायाः कट-
पाकिनः ।
बला ह्य्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्त लघवः स्तनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(“जावतिस्त्रिकपिञ्जलवर्त्तोरवर्षिकावर्षिक-
नप्रकावातीकचकोरकलपिङ्गमयरककरोपचक्र-
कुक्कुटसारङ्गप्रतपत्रककुतिस्त्रिज्वरवायुकयव-
लकप्रभृतयस्त्राहला विष्करा लघवः श्रित-
मधुराः कषाया दोषघ्नमाश्च ॥” इति सुश्रुते
रुद्रस्थाने ३६ अध्यायः ॥ * ॥ दर्जीकरान्तगत-
सर्पविशेषः । यथा,— “पुच्छरीको भुङ्कटी
सुखो विष्करः पुष्याभिकर्षो गिरिसर्पे ऋजु-
सर्पः श्वेतोद्दरो महाशिरा अजगह्नो आश्री-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थे-
ऽध्याये)

विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विश्रधातोः क्तप्रत्ययेन
नियन्त्रमिदम् ॥

विष्टर्ष, स्त्री, (“विष्टपविष्टप्रविष्टप्रोपलाः ।” इत्यु-
खादिस्त्रेण पिष्टप्रस्थाने विष्टप्रपातेन विश्रघातोः
कपन्प्रत्ययेन साधुः इति क्विप्त् ।) सुवनम् ।
इत्यमरः ॥ पिष्टर्षं पिष्टपः । इति तट्टोकार्यो
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“बाणभित्तहृदया निपेतुषी
सा खकाननसुर्वं च केवलाम् ।
विष्टप्रवयपरालयस्थिरा
रावणश्रियमपि अकल्पयत् ॥”)

विष्टम्भः, पुं, (वि + स्तम्भ + क्तः ।) प्रविवन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । १२ ।

“स दृष्टिविष्टम्भश्चोपशमनः ॥” * ॥
व्याक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।
“प्रविकर्षेनादभिसरन्तुः
पदविष्टम्भनिर्षीङ्गितस्तदागोम् ॥”)

रोगविशेषः । इति मेदिनी । भे, २० । स तु
आनाह्रोगः । तस्य लक्षणमाह ।

“आमं सल्लाह निचितं क्रमेण
भूयो विवहं विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं नयथास्त्रमेनं
विकारमानाहसदाहरन्ति ॥”

आमं अपक्वमाहारसारं शल्लतु पुरीषं वा
क्रमेण निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन
दुष्टवायुना विवहं आमश्रीवितं वा यथास्य
पूर्ववदप्रवर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः ॥ * ॥ तजामजमानाहमाह ।

“तस्मिन् भवत्यामससुहृषे तु
ह्यथा प्रतिश्लायशिरोविदाहताः ।
आमाशये भूणमथो शुरुलं
हृतुस्फभ उद्गारविवातनश्च ॥”

विघातर्षं अप्रष्टिः ॥ * ॥ शल्लतुसन्धयजमाह ।
“स्तम्भः कटीष्टतपुरीषरुद्रे
भूलोपेय रुच्छा शल्लतो वमिश्च ।
आसस्य पक्काश्रयजे भवन्ति
तथासोक्तात्रि च कञ्चयात्रि ॥”

विष्टम्भः

पक्काश्रयजे शल्लतुसन्धये । अलसोक्तानि
आभानवातनिरोधादीनि ॥ * ॥ आनाह्रोदा-
वर्षयोश्चिक्त्वायास्तुखलादुभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अथोदावर्त्तानां चिकित्सा ।

“अधोवातनिरोधोत्थं ह्युदावर्त्तं हितं मतम् ।
स्नेहपानं तथा खेदो वस्त्रियं चाशुलोमनम् ॥
विष्टविघातसमुत्थे तु विष्टभेद्यं तथैवधम् ।
वर्षाभ्यङ्गावगाहश्च खेदो वस्त्रिर्हितो मतः ॥”
वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।

“रून्नावरोधजनिते चौरवारिवर्षां पिबेत् ।
दुष्यशस्त्ररसं चापि कषायं ककुभस्य च ॥
दुष्यशां कण्टकारी दुरालभा च तुल्यगुणत्वात् ।
एत्वांरुवीजं तोयेन पिबेद् वा लघुवीजतम् ।
सिताभिचूररसं चीरं प्राचारसमथापि वा ॥
सर्वेभ्येव प्रकुर्वीत रुद्रजम्बूशरीविधिम् ।
जृम्भाभिवातजे स्नेहं खेदं चापि प्रयोजयेत् ॥
अन्यानपि प्रयुञ्जीत शमीरगहरान् विधीव् ।
नेत्रनीरावरोधोत्थं सुषेडुवेडं प्रोक्षेत् ॥
सुप्यात् सुखेन तस्याग्ने कथयेच्च कथाः प्रियाः ।

द्विकामिघातजे तीक्ष्णाप्राञ्जनस्याकैर्दर्शनैः ।
प्रवर्त्तयेत् सुतं सर्त्तं स्नेहखेदौ प्रश्रीलयेत् ॥”
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।

“उद्गारस्यावरोधे तु स्नेहिकं घूममाचरेत् ।
हृद्दिनियहसंजाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरैचनं चात्र मतं तिलेनाभ्यङ्गनं तथा ॥
वस्त्रिशुद्धिकारैः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशाय कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नायंः शुक्रोदावर्त्तनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोद्गवाहश्च मदिरा चरयायुषः ॥
शालिः पयो निरूहश्च हितं मेघुमेव च ।
सुविघातसमुद्भूते क्षिण्वसुखं तथा लघु ॥
रूच्यमत्वं हितं भस्त्रं पुष्यं सेयं सुगन्धि यत् ।
ह्यथाविघातसंभूते श्रिताः सर्व्यं विधिर्हितः ॥
कपूरशिशिरं खल्वं पिबेत्तथैव शनैः शनैः ।
अमन्थासि हृते शक्तो विश्रामः सरसीदनः ॥
निद्रावेगविघातोत्थं पिबेत्तु चौरं सितायुतम् ।
सुवाहनं सुशयान्न हिततः श्रोत्रप्रियाः कथाः ॥
वातादिवेगविघातजनितानासदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूचादिक्वपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।

“हृत्कुम्भाज्जिकविषुत्थैः पिष्टेवैर्त्तिविनिम्बिताम् ।
शनाभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविवाश्रीनीम् ॥”
फलवर्त्तिः ।

“मदनं पिप्यली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुडचौरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥”
मदनफलादिवर्त्तिः ॥ * ॥

“खल्वपलं त्रिदवात्तः क्षयाकर्षं ह्योष्यार्थम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना विङ्गालपदकं नरो
लिङ्ग्यात् ॥

एतन्नाद्रपुरीषे देयं विभ्रैरुदावर्त्तं ।
मधुरं नरपतियोम्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥”
इति नाराचचूर्णम् ॥ * ॥

विष्टरः

“सद्योषं पिप्यलीमूलं त्रिष्टहृत्की च चित्र-
कम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भ्रमचेयुं प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम्ना लघवर्षां विवहं नम् ।
उदावर्त्तनीहृत्गुल्लश्रीथपाङ्कामयापहम् ॥”

इति गुडाष्टकम् ॥ * ॥
“रूचकं शुष्कमाङ्गं च सर्षाभूपचम्लकम् ।
लतमालफलं चापसु पक्वा तेन हृतं
पचेत् ।
तत् पीतं श्रमयेत् त्रिप्रसुदावर्त्तमश्रेयतः ॥”
पञ्चम्लकमत्र दृष्टत् । शुष्कम्लकादाष्टकम् ॥ * ॥
अथ आनाहस्य चिकित्सा ।

“तुल्यकारणकायंत्वाद्दावर्त्तं हरीं क्रियाम् ।
आनाह्रेऽपि च कुर्वीत विश्रेषश्चाभिधीयते ॥
त्रिष्टम्लकाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुख्यम् ॥
वर्त्तिस्त्रिकटवे न्यववर्षपयहृत्प्रमज्जकमदनफलेः ।
मधुनि गुडे वा पक्वेर्निहिता साङ्गुष्टपरि-
माणाः ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रगृह्यिता गुरे हृता-
भ्यक्तौ ॥

आनाह्रोदावर्त्तौ श्रममति जठरं तथा
गुल्लम् ॥”

त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ३५ ।

“दिवो विष्टम्भ उपयो विचक्षणः ॥”)
विष्टम्भी, [न] त्रि, (विष्टभूतीति । वि + स्तम्भ
+ गितिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—
“वेद्ला गुरवो भव्या विष्टम्भद्वष्टमारुताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।
“प्रायः प्राभातिकं चौरं गुरु विष्टम्भ श्रित-
लम् ॥”
विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इतिः ।)
विष्टम्भरोगविष्टिश्च ॥

विष्टरः, पुं, (विष्ठीर्येते इति । वि + स्तृ + अप् ।
“दृचासनयोर्विष्टरः ॥” ८ । ३ । ६३ । इति
निपातनात् षल्म् ।) विष्टपी । दम्भसृष्टिः ।
पीटादासनम् । इत्यमरः । आदिना कुशा-
सनादियश्च । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २८ । १६ ।

“काञ्चीगुणोत्तमत्तुश्रीणिं हृदयाभ्योऽपि विष्टरम् ।
दर्शनोपतमं श्रान्तं मनोवयववह्नेनम् ॥”)
विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु साङ्गैर्हितवामा-
वर्षवसिताधोसुखाभा असंख्यातदर्माः । तथा
च सङ्गासंयहः ।

“जङ्गलेशो भवेद्दृश्या लम्बकेशु विष्टरः ।
द्विष्यावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ॥”
इति ॥
हृद्वेगपरिष्टिश्चम् ।
“दर्भसंख्या न विहितता विष्टरास्तरयेज्जपि ॥”

विधिः

विष्ठा

विष्णुः

एवम् ।

“पञ्चाशद्विभवेद्गङ्गा तद्वहनं तु विष्टरः ॥”
इति यदि सन्तर्कं तदा प्राख्यन्तरीयम् । एतेन
विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवमङ्गोक्ता
निरस्ता । एवं विष्टरपञ्चमं हस्ताभ्यामपि
यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।

“यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मण्यां पारमः करः ॥”
इति ह्यन्दोगपरिशिष्टात् । इति संस्कार-
तन्त्रम् ॥

विष्टरश्रवाः, [सु] पुं, (“विष्टराविव श्रवणी
यस्येति ॥” शिशुपालवधश्च १४ । १२ । टीकायां
महिनाथः । “विष्टरेऽश्वयष्ट्ये श्रूयते निबन्धं तत्र
वसतीति ॥” उद्या० ४ । २२६ । इत्यत्र उच्चल-
दत्तः ।) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंश
भविष्यपर्वणि । ५१ । १७ ।

“उत्पत्त्या उच्चं दैत्यैः शतप्राखं महाशिशुम् ।
तेन तं प्रोथयामास विष्टरस्रवसं प्रसुम् ॥”

विष्टरा, स्त्री, गुह्यासिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्टरहृदा, स्त्री, खर्यकैतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्टारहृदा इति च क्वचित् पाठः ।
विष्टारः, पुं, ह्यन्दोविशेषः । यथा, विष्टारः पङ्क्ति-
च्छन्दः । इति प्रथमप्रकरणे दुर्गादासः ॥

विधिः, स्त्री, (विष् + क्तिन् ।) वेतनं विना हटा-
ङ्गारोहहृदादिशेषः । वेगार इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । आजूः २ । इत्यमरः । हटाद-
ष्टविकः क्षेत्रो विजातरूपो विष्टरिति भट्ट-
खामो ॥ हे वेतनमन्तरेण कर्मकरेण कर्म-
कारिणि चेद्व्ये । त्रित्तु कर्मकरे विधिः स्त्रिया-
मष्टविकर्मणीति खदः । इति भरतः ॥ * ॥
(यथा, रामायणे । २ । ७२ । २० ।

“विधिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशीर्षक-
रक्षकाः ॥”

वेतनम् । कर्म । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । ७ । ५५ ।

“यमीशक्तिप्ररगमास्तवानुगा
दितिवेन विष्टिमसुमाशुकारिताः ॥”

भद्रा । वर्षणम् । इति विश्वः ॥ प्रेषणम् । इति
हेमचन्द्रः । सा च भद्रा ववाद्येकादशकरणा-
न्तर्गतवषमकरणं पञ्जिकायां तस्या अङ्कं
शून्यम् । यथा,—

“वववाजवकौलवते तिल
गरवविजाः सविष्टयः सप्त ।
शुकुनिचतुष्यन्नागः
किमुवच भ्रुवाण्य करणानि ॥

शुक्लादितिधिशेषाद्वात् पञ्चमे तत्तुरीयके ।
आद्यन्नाद्वात् क्रमेण स्युरष्टाष्टता ववाद्यः ॥
एकादश्यास्तुव्याश्च प्रेषार्हं शुक्लपञ्चके ।
अष्टमीपौर्णमासोश्च पूर्णार्द्धे विष्टरौरिता ॥
छाद्यपञ्चे त्तुरीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः ।
षष्ठ्याश्च चतुर्दश्याः पूर्णार्द्धे विष्टिसम्भवः ॥
विहाय विष्टरौत्राणि विष्टिं सर्वेषु वर्जयेत् ।

विष्टिशेषे चिद्व्ये हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ॥”
कर्मप्रकाशे ।

“नाद्यस्तु पञ्च वदनं गलकस्तपेका
वचो दशैकसंहिता नियतं चतस्रः ।
नाभिः कटिः यद्यथ पुच्छलता च तिस्रो
विष्टेभ्रव निगदितोऽङ्गविभाग एषः ॥
सुखे कार्येच्छक्तिर्भवति मरणं चाथ गलके
घनम्बानिवचस्यथ कटितटे बुद्धिविलयः ।
कलिनाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः
शरौरे भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्णसुनयः ॥
मधुवसुसुनिधिद्युगदश-
शिवगुण्यंक्षासु तिथिषु पूर्वाभ्योः ।
१४।७।१।५।४।१०।११।३।
आयाति विष्टरेषा एष्टे शुभदा पुरस्त्र-
शुभदा ॥”

पूर्वाभ्योः पूर्वाभ्यादिदिदुसुखी भवति इत्यर्थः ॥

“एकेन ह्येना द्विगुणा तिथिस्तु
सप्रावश्रद्धं करणं ववादि ।
पूर्णे परेऽप्येवमयं विधेयो
दिसंगुणा चन्द्रविचरिता च ॥
किमुध्वंजं करणं प्रदिष्ट-
मादिकिधरादिदेव सदैव ।
उपान्त्यशेषे प्रकृतिस्तु दर्श
पूर्णे चतुव्यादपरे च नागः ॥

इन्द्रकमलजचित्रार्थमभूश्रियः सयमा ववादेः ।
कलितृषण्णिमाखताः पतयः शुकुत्यादेः ॥”
ववादाधिपकथनम् ॥

“पौष्टिकस्थिरशुभानि ववाद्ये
वालवे द्विजहृताद्यपि कर्म ।
कौलवे प्रमदमिचविधानं
तैतिले शुभगतश्रयकर्म ॥
भरे च वीजाश्रयकवैयानि
बन्धिव्यपि श्लेथैकविक्रिया च ।
न विष्टिमात्रोति ह्रतश्च विष्टां
विषाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः ॥
मन्त्रोवधानि शुकुनौ च सपौष्टिकानि
गोविष्टराव्यपिष्टकर्म चतुष्यदे सु ।
सौभाग्यदाखण्डतिधुवकमेयानि
किमुन्ननानि शुभपौष्टिकमङ्गलानि ॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

(यथा, कलाविलासे । २ । ११ ।
“कश्चिद्वदति समेत्य त्रविधं निःश्लिष्य हन्त-
गन्तासि ।
आतःपरं प्रभाते विष्टिदिनं किं करोम्यहम् ॥”

विष्टिः, त्रि, (विष् + क्तिच् ।) कर्मकरः । इति
मेदिनी । टे, २६ ॥
विष्टलं, स्त्री, (विष्टूरं स्थलम् ।) दूरस्थानम् ।
यथा, विष्णुश्रमिपरिचयः स्थलस्थ । एभ्यः
स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्टलं कुष्टलं श्रमिष्टलं
परिष्टलम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विष्ठा, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।
वि + स्था + क्तः । उपसर्गादिति यः ।) विविध-

प्रकारेणोदरे तिष्ठति या । तत्पर्यायः । उच्चारः
२ अथश्करः ३ श्रमलम् ४ श्रक्तु ५ गृथम् ६
पुरीषम् ७ वचैस्कम् ८ विदु ९ । इत्यमरः ॥
वचैः १० । इति जटाधरः ॥ अथेभ्यम् ११ दूर्यम्
१२ कक्षम् १३ मलम् १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किङ्कम् १५ पूतिकम् १६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—
“गुरोर्हितं प्रकर्त्तव्यं वाद्युनःकायकर्मभिः ।
अहिताचरणादेव विष्टार्या जायते क्रिमिः ॥”
इति कृष्णानन्दोपनिषत्प्रसारे)

तद्वर्णनविधौ यथा,—
“न नयां शिवमीचेत पुष्टवं वा कदाचन ।
न च मन्त्रं पुरीषं वा न च संष्टमेयुनम् ॥”
अथे तदुत्सर्गनिषेधो यथा,—
“नाचेः क्रौडैश्च धावते नापुसु विण्मन्त्रमाच-
रेत् ।
नोच्छिद्यः संविशेन्नित्यं न नयः खानमाचरेत् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥
तदुत्सर्गविधानं पुरीषप्रातःकृत्यशब्दोद्देश-
यम् ॥

विष्णुः, पुं, अग्निः । इति शब्दमाला ॥ शुद्धः ।
वसुदेवता । इति धरणिः ॥ (द्वादश्यादिवा-
नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।५।१६।
“एकादशस्तथा त्वदा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
जघन्यस्तु सर्वेषामादिवाङ्गानां गुणाधिकः ॥”
धर्मशास्त्रकर्तृसुनिर्घेषः । यथा,—
“मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽथनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवत्ताः कात्यायनहृच्छते ।
पराशरयाचप्रक्षालिता दक्षगोतमौ ।
सातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोक्तकाः ॥”
इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥

ब्रह्मणो रूपविशेषः । तस्य सुनुपतिर्यथा ।
वेवेष्टि आत्रोति विश्वं यः । वेष्टति विश्वति
आप्यायत विश्वमिति वा । विष्णाति विद्युनक्ति
भक्तान् भायापसारणेन संसारादिति वा ।
विशति सर्वभूतानि विशन्ति सर्वभूतानि
अचेति वा ।
“यस्माद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
तस्मादेवोच्यते विश्वाविश्रधानोः प्रविशन्तात् ॥”
इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
“हृष्टलात् विष्णुरुच्यते ॥” इति महाभारते ।
५।७।१३ ॥ तत्पर्यायः । नारायणः २ कृष्णः ३
वैकुण्ठः ४ विष्टरश्रवाः ५ दामोदरः ६ हृषीकेशः
७ केशवः ८ माधवः ९ क्षभुः १० देव्यादिः ११
पुष्करोकाद्यः १२ गोविन्दः १३ गरुडहृजः १४
पीताम्बरः १५ अक्षयः १६ शाङ्गौ १७ विश्व-
सेनः १८ जगद्देवः १९ उपेन्द्रः २० इन्द्रावरुणः
२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः २३ पद्मनाभः २४
मधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ चित्रकमः २७
देवकीनन्दनः २८ श्रौदिः २९ श्रीपतिः ३०
प्रद्योतमः ३१ वनमाली ३२ वल्लभञ्जो ३३
कंसारातिः ३४ अशोकजः ३५ विश्वम्भरः ३६

विष्णुः

कैटभजित् ३७ विष्णुः ३८ श्रीवत्सलाब्धनः ३९ । इत्यमरः ॥ पुरायणपुराणः ४० वृष्णिः ४१ शत-
धामा ४२ गदापयजः ४३ एकशङ्खः ४४ जग-
न्नाथः ४५ विश्वरूपः ४६ सनातनः ४७ सुजुन्दः
४८ राहुमेदी ४९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ वासुः ५४ । इति
जटाधरः ॥ श्रीहरिः ५५ कंचारिः ५६ वृहरिः
५७ विष्णुः ५८ मधुजित ५९ मधुखदनः ६०
कान्तः ६१ पुरुषः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
श्रीकान्तः ६८ श्रीशुभः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
७१ जगदीश्वरः ७२ गदाधरः ७३ नन्दात्मजः
७४ नरसिंहः ७५ इरोशः ७६ गोपालः ७७
नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ वामगर्भः ८०
अजितः ८१ जितामित्रः ८२ ऋतधामा ८३
शशविन्दः ८४ पुनर्वसुः ८५ आदिदेवः ८६
श्रीवराहः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपातः ८९
जह्नुदेवः ९० हरिः ९१ यशुवतः ९२ वादनः ९३
अरिहृदयः ९४ पूतनारिः ९५ सदायोगी ९६
ध्रुवः ९७ चाणूरुदयः ९८ हेमशङ्खः ९९ प्रता-
वर्षी १०० कालनेमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
सोमसिन्धुः १०३ विरिचिः १०४ धरणीधरः
१०५ बह्वृक्ष १०६ बह्वृमानः १०७ प्रतानन्दः
१०८ वृषान्तकः १०९ मधुरेशः ११० द्वारकेशः
१११ रन्तिदेवः ११२ वृषाकपिः ११३ । इति
शन्दरत्नावली ॥ विष्णुः ११४ द्वापार्यः ११५
अश्विप्रयनः ११६ इन्द्राहुजः ११७ नरायणः
११८ जलप्रथः ११९ यज्ञपुराणः १२० तार्क्ष-
ज्वजः १२१ वद्विन्दः १२२ पक्षीशः १२३ मार्जः
१२४ जिनः १२५ कुमोदकः १२६ जह्नुः १२७
वसुः १२८ प्रतावर्षीः १२९ सुजुकीश्री १३०
बभ्रुः १३१ वेधाः १३२ प्रक्षिप्यङ्गः १३३ आत्मभूः
१३४ पाण्डवपुत्रः १३५ सुवर्णविन्दः १३६
श्रीवत्सुः १३७ देवकीहनुः १३८ गोपिन्धुः १३९
गोवर्द्धनधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
शार्ङ्गभृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
शङ्खभृत् १४६ ॥ अस्य वध्यादयो यथा,—
“मधुवैशुकचाणूरपूतनायमलाञ्जनाः ।
कालनेमिहृद्ययीवशकटारिहकैटभाः ॥
कंसः केशिसुरौ चाल्बमेन्द्विद्विरदाहवः ।
हिरण्यकशिपुर्लोक्यः कालीधो नरको बलिः ॥
शिशुपालश्चास्य वध्या वैतथैयश्च वाहवम् ।
शङ्खोऽस्य पाञ्चजव्योऽङ्कः श्रीवत्सोऽसिन्धु
नन्दकः ॥
गदा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
मणिः स्वमन्तको हस्तो मुजमथ्ये तु कौस्तुभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ ॥
तस्य शतनामानि पाद्मोत्तरखण्डे १११ अथापि
सहस्रनामानि च महाभारतीयशान्तिपर्वण्ये
१४९ अथापि ब्रह्मनि ॥ ॥ अस्य मन्त्रो वर्ण्यश्च
यथा,—
“खरमातं द्वितीयश्च उपास्यं चान्धमेव च ।

विष्णुः

वासुदेवो बलः कामो ह्यनिरुद्धो यथाक्रमम् ॥
प्रथवक्तुं सदिख्येतुं ह्युं चो भूरतिमन्त्रकाः ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः सिंहे वराह-
राट् ॥
चितारणहरिद्रामा नीलश्यामलजोहितः ।
मेघायिमधुपिङ्गामा वर्ण्यते नव नायकाः ॥” ॥
अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
“कं टं चं शं गरुत्मानं स्याज्जं खं वं सुदर्शनम् ।
खं चं कं वं गदादेवीं टं नं मं ज्ञश्च शङ्ककम् ॥
चं टं मं हं भवेच्छ्रीश्च गं कं वं सच्च पुष्टिकम् ।
घं वं चं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं चं टं नं भवेत् ॥
हं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तश्चानन्तो ह्यहमेव च ।
इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दश ॥ ॥
गरुडोऽम्बुजसङ्काशो गदा चैवासिताकृतिः ।
पुष्टिः शिरीषपुष्पाभा लक्ष्मीः क्षाञ्चनसन्निभा ॥
पूर्वचक्रनिभः शङ्खः कौस्तुभस्त्वरणद्युतिः ।
चक्रं सूर्यसहस्राभ श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ॥
पञ्चवर्णा मता माता ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
विदुर्नूपायि चास्त्रायि यानि वीक्ष्णानि वर्ण्यतः ॥
इति गारुडे ११ अध्यायः ॥ ५ ॥
तस्य जगत्पालनार्थं यथा,—
“रजोगुणमयं चान्यरूप तस्यैव धीमतः ।
चतुर्भुजः स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्षते ॥
दृष्टश्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
सकलं गुणसुपाश्रित्य विष्णुस्त्रियंश्वरः स्वयम् ॥
अन्तकाले स्वयं देवः सर्वोत्तम परमेश्वरः ।
तमोगुणं समाश्रित्य रतः संहरते जगत् ॥
एकोऽपि सक्त्वादेवविश्वदासौ समवस्थितः ।
सर्गरेचालयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
विधा विभक्त्य चात्मानं त्रैलोक्ये संप्रवर्षते ॥
दृजते वीचते चैव यस्मते च विशिषतः ।
यस्मात् दृष्ट्वाशुक्लानि तस्यते च पुनः प्रजाः ॥
गुणात्मकत्वात्त्रैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥
अप्ये हरिण्यगर्भः स प्राडुर्भूतः सनातनः ॥
आदिवादादिदेवोऽवचातत्वादेजः स्रुतः ।
देवेषु च महादेवो महादेव इति स्रुतः ॥
पाति यस्मात् प्रजाः सर्व्याः प्रजापतिरिति
स्रुतः ।
दृष्ट्वाश्च स्रुतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ॥
वश्लवाद्यवश्लवादीश्वरः परिभाषितः ।
ऋषिः सर्वज्ञगलेन हरिः सर्वहरो यतः ॥
अनुत्पादात् चाडुपूर्वात् स्वयम्भुरिति स स्रुतः ।
नारायणमयं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्रुतः ॥
हरः संवारहरणाद्विभुत्वाद् विष्णु रच्यते ।
भगवान् सर्वविज्ञानादवनादोमिति स्रुतः ॥
सर्वज्ञः सर्वविज्ञानाच्छन्दः सर्वसवो यतः ।
शिवः स्थानिर्लोक्यो यस्माद्भिः सर्वगतो
यतः ॥
तारणात् सर्वेन्द्रः खानां तारकः परिगीयते ।
बहुनाच क्रिस्तुतेन सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥”
इति कौर्म ४ अध्यायः ॥ ॥

विष्णुः

अपि च ।
मन्त्रस्य उवाच ।
“महाप्रलयकालात्तु एतदावीतभोमयम् ।
प्रसुप्रमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षयम् ॥
अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्यात्तु चरिष्य च ।
ततः स्वयम्भुरथक्तः प्रभवः प्रपद्यकर्मणाम् ॥
यज्ञयज्ञेत्दखिलं प्रादुरासीत्तमोसुदः ।
योऽतीन्द्रियः परो यत्तादर्थव्यायान् सनातनः ॥
नारायण इति स्थातः स एव स्वयसुद्धभौ ।
स्वशरीरादभिधायन् सिद्धस्तुम्बिबिधं जगत् ॥
अप एव ससर्वाद्गौ तासु बीजमवाहजत् ।
तदेवाहं समभवह्वेमरूपमयं महत् ॥
संनृषरसहस्रेण सूर्यायुतसमप्रभम् ।
प्रविशान्मन्महातिजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
प्रभावाद्दपि तद्गामग्रा विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
इति मातुस्ये २ अध्यायः ॥ ॥
अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
“दृष्टिश्चिन्तनकरण्यात् ब्रह्मविष्णुशिवत्रिभुवः ॥
स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनाद्देवः ॥
ब्रह्मत्वे ह्यजते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यतः ।
रत्नत्वे चैव संहर्षां एको देवविश्वदा स्थितः ॥
स एव दृश्यः स च सर्गकर्ता
स एव पाता स च पात्यते च ।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्ति-
त्रिभुवैरिहो वरदो वरेश्वरः ॥”
इति बह्विपुराणे सर्गाध्यायसनातनाध्यायः ॥ ॥
नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
“योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो वृष ।
तस्य चिन्ता सततुपन्ना दृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
दृष्ट्वा चैयं महादृष्टिः पालनीया मयेव ह ।
कर्मकाण्डन्मूर्त्तौ कर्तुं नैवेद्य शक्यते ॥
तस्मात् मूर्त्तिं ह्यजान्यैकां यथा पात्यमिदं
जगत् ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य सत्त्वाभिधायितो वृष ।
प्राग्दृष्टिजातं राजन् व वै मूर्त्तिमत्तुपुरो बभौ ॥
पुरोभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
प्रविशन्तं दृष्ट्वाश्च त्रैलोक्यं तस्य दृष्टतः ।
ततः सस्फार भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
वागादीनां ततस्तुष्टः प्रादात्सख पुनर्वरम् ।
सर्वज्ञः सर्वकर्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः ॥
त्रैलोक्यप्रतिपालाश्च भव विष्णुः सनातनः ।
देवानां सर्वदा कार्यं कर्षयं ब्रह्मणस्तथा ॥
सर्वज्ञत्वश्च भवतु तव देव न संशयः ।
एवमुक्त्वा ततो देवः प्रकृतस्थो बभूव ह ॥
विष्णुरप्यधुना पूर्वां ब्रह्मिं स्फार स प्रभुः ।
तदा संचिन्त्य भगवान् योगविद्रां महत्तथाः ॥
तस्मां संस्थाप्य भगवान् इन्द्रियाणोऽङ्गवाः
प्रजाः ।
ध्यात्वा परेण रूपेण ततः सुत्वाप वै प्रभुः ॥
तस्य सुप्रस्य जटराज्भृत् पद्मं विनिःस्रतम् ॥
सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं सप्तसुद्रा सनातनम् ॥
तस्य मूलस्य विस्तारं पातालतलसंस्थितम् ॥

विष्णुः

कर्त्तव्या तथा मेरुस्तन्मध्ये ब्रह्मणो भवः ॥
 एव हृदा परं तस्य शरीरस्थ तु सम्भवम् ।
 सतुषे तच्छरीरस्थो वायुर्वायुसमं खलत् ॥
 अविद्यविजयश्चैवं प्रकृत्स्वरूपेण धारय ।
 अज्ञानच्छेदनाद्यैः खड्गं तेषु तथा करे ॥
 कालचक्रमयं घोरं चक्रं त्वं धारयापुत्रत ।
 अधर्मराजघातार्थं गर्दा धारय केशव ॥
 माखेवं भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
 शीवस्तुकोस्तुमौ चैवौ चन्द्रादिवच्छेदेन ह ॥
 भावतस्ते गतिर्वीरः गरुडोस्तव कौशितः ।
 जैत्रोत्तमामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ॥
 दादृशी च तिमिस्तेऽस्तु कामरूपो च जायते ।
 धृताश्रमो भवेद्यस्तु दादृश्यां तत्परायणः ॥
 स्वर्वाची च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
 एव विष्णुस्तवाख्यातो मूर्त्तयो देवदानवाः ॥
 हन्ति प्राति शरीराणि खलन्वन्वानि चान्ननः ।
 जुगे जुगे सर्वगोऽयं वेदान्तं पुरुषो ह्ययम् ।
 न ह्येवमुद्रुडा वक्तव्यो मन्वन्वोऽयं कदाचन ॥”

इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥३॥
 ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा,—
 “ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रधानेच्छावलाच्छम्भोऽक्षिगुणं त्रिगुणोक्तम् ॥
 नदूर्हभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
 स्फटिकाभ्रवमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
 ईशसतो ब्रह्मकाये खडिग्राह्यं न्ययोजयत् ।
 स्वयमेवाभवत् सद्य ब्रह्मरूपेण लोकशुभ्रं ।
 स्थितिशक्तिं निर्जा मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-
 जयत् ॥
 महेशे वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निर्जा तथा ॥
 स्थितिकर्ताभवद्विष्णुश्चैव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनिर्योगेन सदा तद्रूपता मम ॥
 अन्नशक्तिं तथा काये शम्भवे स न्ययोजयत् ।
 अन्नकर्ताभवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
 अतस्त्रिह शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 ज्ञानरूपं परं श्योतिरवादिभोगवान् प्रसुः ॥
 खडिग्राह्यमन्तर्यायदेक एव महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप पृथक् ॥
 पृथक् ॥
 अतस्त्रिंश विधाता च तथाहमपि नो पृथक् ॥
 एव शरीरं रूपं ज्ञानमस्माकमनन्तरात् ॥”

इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥३॥
 अथाथ ।
 “युवातीतः स भगवान् व्यापकः पुरुषः परः ।
 अन्नमभोगशायी च यन्नाभिकमलादभूत् ॥
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 ब्रह्मं वेद महाह्मन्तं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥”
 इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥३॥
 तेन गजेन्द्रमोचयं यथा,—
 पुत्रस्य उवाच ।
 “भक्तिं तस्याथ संनिवन् नागस्थामोचदर्शनः ।
 प्रीतिमानभवद्विष्णुः प्रकृत्स्वरूपधरः ॥
 शान्तिश्च कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशवः ।

विष्णुः

गदहस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ॥
 याह्वयस्तं गलेन्द्रे तं तच्छ याहं जलाश्रयात् ।
 उज्वहाराप्रमेयात्मा तरवा मधुसूदनः ॥
 खलख्यं दारयामास याहं चक्रैव माधवः ।
 मोचयामास नागेन्द्रं पापिभ्यः श्रयणागतम् ॥
 स हि देवलश्रापेन हूहूर्गन्धर्वसप्तमः ।
 याह्वलभगमत् कृष्णाङ्गरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
 गजोऽपि विष्णुना स्मृतो जातो दिखवपुः ॥

पुमान् ॥”
 इति वामनपुराणे २ अध्यायः ॥३॥

अस्य मन्त्रपूजादिशेषा,—
 “अथ वक्ष्ये महात्मन्वान् विष्णोः सर्वार्थसाध-
 कान् ।
 यस्य संस्मरणात् सन्तो भवाञ्छेः पारमाश्रिताः ॥
 तारं नमः पदं ब्रूयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।
 पवनो ज्ञाय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वक्त्रचरः परः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिक्षान्तं कर्म कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् । तद्यथा गौतमीये ।

“केशवाद्येऽस्मिन्निः पीत्वा दाम्भां प्रत्यालयेतु करौ ।
 दाम्भामोक्षौ च संश्लेष्य द्वाभ्यां नृष्यान्सुखं ततः ॥
 शक्रेण हस्तं प्रचाल्य पादावपि तथैकतः ।
 संप्रोक्ष्यैकेन नृह्मन् ततः सङ्गमंयादिभिः ॥
 आस्थनावाचिकर्णौ च नाभ्युरखं सुजौ क्रमात् ।
 सृश्रेदेव भवेदाचमनश्च वैष्णवान्वये ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥”
 केशवादयस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनशीघरहृषीकेश-
 पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नाविरुह-
 पुरुषोत्तमाद्योचकृत्संहायुत्तजनाह्नोपेन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्यन्तु प्रथवादि केशवाय नम इत्यादि । तथा च ।

“सचतुर्थीगमोऽनैश्च वामभिविन्वसेत् सुधीः ॥”
 ततः वामान्वाश्यादिमात्रकान्तं कर्म विधाय केशवकौश्यादिव्यासं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-
 न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । सुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्हलक्ष्मीहरये देवताये नमः ॥ * ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नम इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
 “हृदिः प्रजापतिरुन्दो गायत्री देवता पुनः ।
 अर्हलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकम् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “उच्यतेऽतीतनशतवर्षिं तमहेमावदात् प्राञ्चदन्द्रे जलधिस्तथा विश्वधात्रा च सुष्ठम् ।
 नानारत्नोक्तवितविधिकाकल्पमापीतवर्द्धं विष्णुं वन्दे हरकमलकौमोदकौचक्रपाणिम् ॥”
 एवं श्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कौश्याय नमः ललाटे । वष्पाङ्गुला चार्हचक्रान् पुरस्ता-
 दित्यादिदर्शनात् सर्वत्र साङ्गुस्वारः । आ

विष्णुः

नारायणाय कान्त्यै नमो सुखे । इं माधवाय तुष्टे नमो दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पुष्टे नमो वामनेत्रे । उं विष्णवे ध्रुवे दक्षकर्णे । जं मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । कं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे । ऋं वामनाय द्याये वामनासापुटे । लं श्रीधराय मेधाये दक्षगच्छे । खं हृषीकेशाय हृषाये वामगच्छे । एं पद्मनाभाय अह्म्याये चोष्टे । ऐं दामोदराय लक्ष्म्याये व्यधरे । औं वासुदेवाय लक्ष्म्यौ ऊर्हदन्तपंक्तौ । अं सङ्कर्षणाय सरस्वत्ये व्यधोदन्तपंक्तौ । अं प्रद्युम्नाय प्रोत्थे मस्तके । अः अनिरुद्धाय रथे सुखे । कं चक्रिणे जयाये । खं गदिने दुर्गाये । गं श्राङ्गिणे प्रभाये । चं खड्गिने सव्याये । ङं शङ्किने चक्षुष्ये दक्षकरभ्रलसन्ध्यकेशु । चं हृदिने वाय्ये । छं सुषलिने विज्ञासिन्धे । जं शूलिने विजयाये । झं पाश्रिने विरजाये । ञं अङ्गुलिने विश्वाये वामकरभ्रलसन्ध्यकेशु । टं सुकुन्दाय विनदाये । ठं नन्दजाय सुनन्द्याये । डं नन्दिने सुख्ये । ढं नराय ऋष्टे । ङं नरकनिने सन्दहेऽ दक्षपादभ्रलसन्ध्यकेशु । तं हरये सुष्टे । चं कृष्णाय बुष्टे । दं सव्याय भूत्वे । धं सात्वताय मत्वे । नं शौराय चमामे वामपादभ्रलसन्ध्यकेशु । पं शूराय रमाये दक्षपार्श्वे । फं जनाह्नाय उमायै वामपार्श्वे । बं भूधराय क्रोदिये पृष्टे । भं विश्वकर्षये किन्नाये नामौ । मं वैकुण्ठाय सुहाये उदरे । यं लगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधराये हृदि । रं अखमात्मने वलिने परायै दक्षांशे । जं मासात्मने वलाङ्गुजाय परायणायै कङ्कदि । वं मेदव्यात्मने वलाय ऋष्याये वामांशे । शं अख्यात्मने वृषनाय सन्ध्याये हृदादिदक्षकरे । फं मन्वात्मने वृषाय प्रभाये हृदादिदक्षकरे । वं शुक्रात्मने हंसाय प्रभाये हृदादिदक्षपादे । खं पायात्मने वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । छं जीवात्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । जं क्रोधात्मने त्रिंहाय विद्युताये हृदादिहृष्टे । इति न्यसेत् ॥ * ॥ तथा च । गौतमीये ।

“केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ।
 अत्युत्तं ददात्येव सर्वं सर्वं न संश्रयः ॥
 मातृकार्यं ससुचार्यं केशवाय इति स्मरेत् ।
 कौश्याय च मनसा युक्तमित्यादि न्यासमाचरेत् ।
 केशवाय ततः कौश्याय कान्त्यै नारायणाय च ॥”
 इत्याद्यगस्त्यसंज्ञितावचनाचार्यं क्रमः । न तु केशवकौश्याभ्यां नम इति । तथा शुकुत्सु-
 मिच्छता अयं न्यासः कर्षयाः श्रीबीजादिकः । यथा । श्रीं अं केशवाय कौश्याय नम इत्यादि ।
 “एवं प्रविन्वसेत्सर्वं लक्ष्मीबीजपुरःसरम् ।
 स्मृतिं धृतिं महालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरिर्वा अनेतु ॥”
 ततस्तस्त्वन्वासापीठन्यासस्यादिव्यासविष्णुपञ्जरा-
 दिव्यासान् कुर्यात् । तस्त्वन्वासादयस्तु अथ-

विष्णुः

गौरवभिया मोक्षाः । * ॥ ततो ध्यायेत् ।
 "उत्तकोटिदिवाकराभमनिशं शङ्कं गदां
 पङ्कजं
 चक्रं विभ्रतमिन्द्रिावसुमतीर्षोभिपाश्वभ्यम् ।
 कोटीराङ्गद्वारज्जुलक्षधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
 दीमं विन्धधरं खवचावि लक्ष्मिस्तुष्टिर्हं भजे ॥"
 एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं
 कुर्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गौतमीये ।
 "ताम्बपानसु विप्रर्षे विष्णोरतिप्रियं मतम् ।
 तथैव सर्वपात्राणां सुखं शङ्खं प्रकौर्षितम् ॥
 षट्पात्रञ्च तथा प्रोक्तं स्वर्णं वा राजतं तथा ।
 पञ्चपात्रं हरेः शुद्धं नान्यत्तत्र विद्योचयेत् ॥"
 नैवेद्यदाने तु तत्रैव ।
 "स्वर्णं वा ताम्बपानं वा रौप्ये वा पङ्कजे हले ॥"
 आगमकल्पद्वये ।
 "हेरथ्यं राजतं कांस्यं ताम्बं षट्सप्तमेव वा ।
 पाशाशं श्रीहरेः पात्रं नैवेद्यं कल्पयेद्बुधः ॥"
 पुरश्चरगचन्द्रिकायाम् । सुवर्णं राजते रौप्ये
 इत्यादि ॥ * ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-
 नन्तरं विमलादिशक्तिसहितपीठमन्त्रनं पूर्जां
 कृत्वा पुनर्ध्यात्वा मन्त्रेण कल्पितमन्त्रैवावाह-
 नादिपञ्चगव्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवा-
 रणपूजां कुर्यात् । अग्न्यादिचतुष्कोणीयु दिक्षु
 च ॐ कुहोल्काय हृदयाय नमः इत्यादिना
 पूजयेत् ॥ * ॥ ततः कैशरैस्तु पूज्यादि ॐ नमः
 नं नमः मो नमः नां नमः रौ नमः यं नमः
 यां नमः यं नमः । ततो हलेषु पूज्यादिदिक्षु
 ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्घर्षणाय प्रत्युच्चाय
 अतिरुद्धाय । अग्न्यादिकोयद्वेषु ॐ शान्ते
 नमः एव श्रिये सरस्वते रत्ने । ततः पञ्चारेषु
 पूज्यादि ॐ चक्राय नमः एवं शङ्खाय गदायै
 पद्माय कौस्तुभाय सुषलाय खड्गाय वन-
 मालायै । तद्द्विहरि ॐ गरुडाय नमः ।
 दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-
 निधये नमः । पश्चिमे ॐ अजाय नमः । अग्नि-
 कोये ॐ विज्ञाय नमः । नैर्ऋते ॐ आर्याये
 नमः । वायुकोये ॐ दुर्गाये नमः । ईशाने
 ॐ सेनान्ये नमः । एव सर्वज्ञ । तद्द्वि-
 रिन्द्रादीन् वचादींश्च पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा
 नैवेद्यं दद्यात् ॥ * ॥ यथा । नैवेद्यमानीय
 देवतायै मन्त्रेण पादाचार्यचमनोर्यं दत्त्वा फट्ठिति
 मन्त्रेण नैवेद्यं संप्रोक्ष्य चक्रसुद्रयाभिरस्य
 यमिति मन्त्रेण दोषसमूहं संप्रोक्ष्य रमिति दीर्घं
 संदृश्य वामकरवीधधाराभिपूज्यं यमिति मन्त्रेण
 अन्वतोऽङ्गलं मन्त्रमन्त्रमष्टधा जपेत् । ततो
 वमिति धेनुसुद्रयाऽन्वतोऽङ्गलं मन्त्रपुष्पाभ्यां संपूज्य
 कृताङ्गलिः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य सुखतो
 महः प्रसवेदिति विभाषा स्वाह्वानं मन्त्रसुचार्यं
 नैवेद्यं जलं दद्यात् । ततो मन्त्रसुचार्यं एतन्नैवेद्यं
 असुकदेवताये नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-
 सुहृत् ॐ निवेद्यामि भवते क्षुवागिर्दं हवि-
 र्दं इति नैवेद्यं समर्थं असुकदेवताये एतत्तल-

विष्णुः

मन्त्रनोपस्तरणमसीति जलं दत्त्वा वामहस्ते
 यासुसुदां प्रदश्यं दक्षिणहस्तेन प्राण्यदितुनाः
 प्रदश्येत् ॥ * ॥ यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति
 कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ अया-
 नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् ।
 ॐ आनाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन
 स्पर्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-
 नामा अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ समानाय
 स्वाहेति सर्वङ्गुलीरङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ततः
 अङ्गुष्ठान्मनामिकायं स्युधन्व न्रौ नमः पराय
 अन्तरात्मने अतिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामीति
 नैवेद्यसुदां प्रदश्यं मन्त्रसुचार्यं असुकदेवता
 तपेयामीति चतुर्धा संतप्यं असुकदेवतायै
 एतत्तलमन्त्रतापिधानमसि इति जलं दत्त्वा
 आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ * ॥ वैष्णवे तु
 नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-
 पूजापङ्कजसूत्रमेण विस्कर्षनान्तं कर्म समा-
 पयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं योऽङ्गलसूत्रपः ।
 तथा च ।
 "विकारलक्षं प्रजपेन्ननुयेनं समाहितः ।
 तद्दृशांशं सरसिजेनुद्धानुमधुराङ्गुतेः ॥"
 इति तन्त्रसारः ॥
 सूत्रयुक्तविष्णुपूजा आह्निकतत्त्वाद्दौ द्रष्टव्या ॥ * ॥
 शिवस्याष्टमूर्तिपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरष्टमूर्ति-
 पूजा यथा,—
 "कृता पूजा मया देवि अष्टमूर्तिं शिवस्य च ।
 यथा हि परमेष्ठानि तच्छृणुञ्च वरानने ॥"
 इत्युपक्रम्य ।
 "कृत्वा पूजां महेशानि कृण्वत्या वाह्यवेष्टने ।
 अष्ट विष्णोर्ऋतेशानि नामानि श्रद्धा कामिनि ॥
 उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।
 वृषिंहं भीषणं भीमं मन्त्रसुहृत्प्रकौर्षितम् ।
 एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥
 ससुखादिक्रमाद्देवि पूजयेद्विष्णुमथयम् ।
 तन्मन्त्रं श्रद्धा चान्द्रिज्ञानवारं वरानने ॥"
 ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे
 नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-
 तापनाय विष्णवे नमः । ॐ वृषिंहाय विष्णवे
 नमः । ॐ भीषणाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय
 विष्णवे नमः । ॐ मन्त्रसुहृदाय विष्णवे नमः ।
 "इति पूजां महेशानि कृत्वा हि परमेश्वरि ।
 विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिवमन्त्रितम् ॥"
 इति लिङ्गाध्वनतन्त्रे ७ प्रलः ।
 तस्य नमस्कारस्तत्फलार्थिश्च यथा,—
 कृत उवाच ।
 "स्तुतिहेतुमनाद्यन्तमन्त्रमथयम् ।
 यो नमेत् सर्वलोकास्य नमस्यो जायते नरः ॥
 विष्णुमन्त्रमन्त्रैव विज्ञानं सर्व्यं प्रभुम् ।
 प्रममामि सदा भक्ता चेतसा हृदयालयम् ।
 योऽन्तस्तिष्ठन्नप्रेषस्य प्रश्रयतीशः शुभाशुभम् ।
 तं सर्वसावित्र्यं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ॥
 साधिनोपि नमस्कारप्रयुक्तश्चक्रपात्रये ।

विष्णुः

संसारलगावर्गाणास्तुष्टेजनकरो हि सः ॥
 ज्ञान्ये स्फुरज्जलधरोद्दरचारुज्जान्ये
 लोकाधिकारिपुरुषे परमेष्ठिमेवे ।
 एकोऽपि चारुगुणमाचकृतप्रथामः
 सद्यः श्पाकमपि श्रोथयितुं समर्थः ॥
 प्रथम्य दृष्टवद्गुणौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
 स यां गतिमवाप्नोति न तं क्रतुशतैरपि ॥
 दुर्गसंसारकान्ताराङ्गुपारमभिधावताम् ।
 एकः कल्पानमस्कारः अस्ति तीरस्थ देशकः ॥
 आसीनो वा श्रयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।
 नमो नारायणायैति मन्त्रकशरयो भवेत् ॥
 नारायणैति शब्दोऽस्ति वागस्ति वश्रवसिनी ।
 तथापि नरके घोरे पतन्तीति किमद्भुतम् ॥
 चतुर्मुखाशुर्धदि कोटिवक्त्रो
 भवेन्नरः कोऽपि विशुद्धचेताः ।
 सर्वं गुणानामयुतेकदेशं
 वदन्न वा देववरस्य विष्णोः ।
 आसाद्या सुनयः सर्वं स्तुवन्तो मधुखद्वनम् ।
 मतिचवाप्तवर्तन्ते न गोविन्दगुणव्यापु ॥
 अवशेनापि यन्नास्ति कीर्त्तनं सर्वपातकैः ।
 प्रमान् विसृच्यते सद्यः सिंहावल्लभैर्गौरिव ॥
 सङ्कदुश्चितं येन हरिरित्युच्यते इवम् ।
 बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥
 स्वप्नेऽपि नामस्मृतिरादिपुसः
 जयं करोत्युच्यतेपाराशरम् ।
 प्रवृत्ततः किं पुनरत्र पुंसं
 संकीर्त्तिते नानि जनादेवस्य ॥
 नमः ज्ञान्यायुनापन्नत वासुदेव्युदीरितम् ।
 येर्भावावितेर्विप्र न ते यमपुर्ं ययुः ॥
 श्रमायालं जलं बह्वेक्षमयो भास्करोदयः ।
 चान्तिः कलेखवौषध्य नामसंकीर्त्तनं हरेः ॥
 क नकष्टदमनं पुनरायाति लक्षणम् ।
 क जपो वासुदेवैति सुत्तबीजमनुत्तमम् ॥
 गच्छतां दूरमन्धानं ळ्यान्मन्त्रितचेतवाम् ।
 पापेयं पुष्टरीकाचानामसंकीर्त्तनाम्वनम् ॥
 नम इत्येव यो ब्रूयात्तद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।
 तस्याचयो भवेद्भोक्तः श्पाकस्थापि श्रौतक ॥
 संसारसंपदस्य निर्विषैकमेवमथम् ।
 ज्ञान्येति वैष्णवं मन्त्रं जप्ता सुस्तो भवेन्नरः ॥
 ध्यायन् कृते यजन् यश्चैतथायां ज्ञापरेऽर्चयेत् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्तय केशवम् ॥
 नूनं तत्कण्ठतालकमथवापुत्रपञ्जिका ।
 रोगाधारान स चां जिह्वा या न वक्ति हरे-
 गुणान् ॥
 कुश्चैत्रेण किं तस्य काश्या वा शान्तिकेन वा ।
 जिह्वार्ये वसैते यस्य हरिरित्युच्यते इवम् ॥
 विज्ञातदुष्कृतसहस्रवामाष्टतोऽपि
 श्रेयः परसु परिशुद्धिमभीक्ष्मनाः ।
 खप्रान्तरेऽपि किल योनिभयं न पश्ये-
 न्नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ॥"
 इत्यादि गावर्षु नारायणमन्त्रिनमस्कारो नाम
 २३२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुः

रुत उवाच ।

“अवारभूते संघारे चारमेकं विनिर्द्दिशेत् ।
 अवारप्रिषणोक्तस्य चारमारोधनं हरेः ॥
 दद्यात् पुत्रवस्त्रकनन यः पुष्याग्लप एव वा ।
 अर्चितं स्थापना चैव तेन सर्वं चराचरम् ॥
 माण्डवत् परिरेचनं हृष्टिसंहारकारकम् ।
 यो न पूजयते विष्णुं तं विद्यादृग्जघातकम् ॥
 यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य विद्भिर्विन्दन्ति मानवाः ॥
 नरके पच्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
 किं लया नाञ्जितो देवः केशवः कैश्रानाश्रयः ॥
 उदकेनाप्यभावेन त्रयाण्यमञ्जितः प्रभुः ।
 यो ददाति स्वकं शोकं स लया किं न चाञ्जितः ॥
 न तत् करोति सा माता न पिता नापि
 बान्धवाः ॥
 यत् करोति हृद्योः शत्रुः सन्तुष्टः शत्रुयाञ्जितः ॥
 वयोभ्रमाचारवता पुत्रवेष परः पुमान् ।
 विद्युराराध्यते पत्या नान्यस्तचोषकारकः ॥
 न दानैर्विविधैस्तेन पुष्यैर्नाशुषेपनेः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्ता जनार्दनः ॥
 सम्यग्दर्शयमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् ॥
 विमुक्तशैकतालभं मूलमारोधनं हरेः ॥
 प्रणामैस्तुष्यते विष्णुरेतद्दे परमं धनम् ।
 अन्यथा वा विशिष्येण कस्तमञ्जितुमर्हति ॥”
 इति गारुडं पूजास्तुतिः २३३ अध्यायः ॥३॥
 रुत उवाच ।
 “आजोक्त्वा बहुशास्त्राणि विचार्य च पुनः
 पुनः ।
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ।
 किं तस्य दानं किं तीर्थं किं तपोभिः किम-
 ध्वरेः ।
 यो निजं ध्यायते देवं नारायणमनन्यथाः ॥
 षड्वितीर्थसहस्राणि षड्वितीर्थश्रुतानि च ।
 नारायणप्रणामस्य कलां नाञ्जन्ति षोडशैरु ॥
 प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मादिकानि वै ।
 यानि तेषामशेषाणां ज्ञानाद्गुणैरथ परम् ॥
 ज्ञतं पापेभ्यस्तपो वै यस्य पुनः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तसु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
 तुङ्गैर्मपि यो ध्यायेन्नारायणमवतन्वितः ।
 षोडशितन्वितमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
 चाप्युत्तरप्रभुमेषु योगस्तस्य च योगिनः ।
 या काचित्कनयो वृत्तिः सा भवत्युत्तमश्रुतात् ॥
 उत्तिष्ठन्निपतन्विष्णुं ब्रजन् वै निवसंस्तथा ।
 सुहृन् स्वपंच जाप्यं च गोविन्दं माधवं शरैरु ॥
 स्त्रे स्त्रे कर्मण्यभिरतः कुर्वन्निश्चिन्तं जनार्दनै ॥
 यथा शास्त्राणुसारोक्तिः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
 ध्यानमेव परो धर्म्मो ध्यानमेव परं तपः ।
 ध्यानमेव परं शौचं तस्मात् ध्यानपरी भवेत् ॥
 नास्ति विष्णोः परं ध्येयं तपो नानश्रुतात्
 परम् ।
 तस्मात् प्रधानमन्त्रोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ॥
 यद्गुडैर्भवं परं प्रार्थ्यं मनसो यन्न योचरम् ।

विष्णुः

तद्यप्रापितं श्वातो ददाति मधुसूदनः ॥
 प्रमादात् कुर्वतां कर्मै प्रथवेताश्चरेत्तु यत् ।
 शरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्थापितं श्रुतिः ॥
 ध्यानेन सदृशं नास्ति शीघ्रं प्रापकर्मणाम् ।
 आगामिदेहचेतूनां दाहकोऽप्येव पावनः ॥
 विनियन्त्रसमाधिस्तु मुक्तिमत्रैव जन्मनि ।
 प्राप्नोति योगी योगामिदमकर्मचयोऽचिरात् ॥
 यथाभिखण्डतशिशुः कर्त्तुं दहति सान्निजः ।
 तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
 यथाभिदाहात् कनकमपदोषं प्रजायते ।
 संश्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
 गङ्गाज्ञानसहस्रेषु पुष्करज्ञानकोटिषु ।
 यत् पापं विलयं याति स्तुते नश्यति तद्दरौ ॥
 प्राणायामसहस्रेषु यत् पापं नश्यति भुवम् ।
 ज्ञानमात्रेण तत् पापं हरेर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
 एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्त्तं ध्यानवञ्जिते ।
 दस्युभिर्मन्थितेनेव युक्तमाक्रन्दितं श्मश्रुम् ॥
 कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पापघ्नानां तथोक्तयः ।
 न क्रमेरन् मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
 सा तियिस्तदहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः ।
 लभ्यं तदेव विश्रान्तं यत्र प्रसन्नं तदेव हरिः ॥
 सा हानिस्तप्तहृच्छिन्नं सा चान्यजङ्गलकृता ।
 यन्मुहूर्त्तं क्षयं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥
 कलिः क्षतयुगन्तस्य कलिस्तस्य क्षते युगे ।
 हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्युतः ॥
 यस्यायतस्तथा एडे गच्छतस्त्रिहृत्तोऽपि वा ।
 गोविन्दे निवसं चित्तं क्षतशूलः सदैव सः ॥
 वासुदेवं मनो यस्य अपहोमार्चनादिषु ।
 तस्यान्तरायो मनेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
 असंख्यं च गार्हस्पतमपू च महत्तपः ।
 हिनस्ति वैश्वीर् मायां केशवार्पितमानसः ॥
 चर्मा कुर्वन्ति क्रुद्धेषु दयां कुर्वन्ते मानवाः ।
 सुदृच धर्म्मश्रीषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
 ध्यायेन्नारायणं देवं स्नागादिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्थितिं विमुक्तम् ॥
 कामस्तेषां जयस्तेषां क्षुतस्तेषां पराभवः ।
 येषामिन्द्रीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥
 कीटपक्षिगणानाथ हारौ संन्यस्तचेतसाम् ।
 ऊर्द्धमेव गतिं मन्ये किं पुनश्चांनिनां श्रुताम् ॥
 वासुदेवतच्छ्रया नातिश्रुता न कर्मदा ।
 नरकदारशमनी सा किमर्थं न सेवते ॥
 न च दुर्वासवः प्रापो वज्रचापि श्चपीपतेः ।
 हस्तुं समर्थां हि सखे हृदगते मधुसूदने ।
 वदतस्त्रिहृत्तोऽन्वदा खेच्छया कर्मै कुर्वन्तः ।
 नापयाति वदा चिन्ता विद्वां मन्ये च धारयाम् ॥
 ध्येयः सदा सविष्टमखलमध्यवर्ती
 नारायणः सरचित्तज्ञानसन्निविष्टः ।
 केशुरवात् कनकज्वालज्वालान् किरौटौ
 हारौ हिरण्यधवपुष्टतशश्चक्राः ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन युष्माकमधुया हरिम् ।
 अरुताहर्निशं विष्णुमश्रेष्ठदुरितापहम् ॥
 न हि ध्यानेन सदृशं प्रविचिञ्च विद्यते ।

विष्णुः

अपाक्वेपि सुज्ञानः पापं नैवाच लिप्यते ॥
 यदा चित्तं समासक्तं जन्मोत्सिद्यगोचरे ।
 यदि नारायणोऽप्येवं को न सुखेन बन्धनात् ॥
 प्रवक्ष्यमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
 प्रवचामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
 तन्नानया धारणया योगिनो यान्ति मे लयम् ।
 संसारकर्मणोऽप्येते यान्ति निर्वर्णयतां
 दिजाः ॥”
 इति गारुडे ध्यानस्तुतिः २३४ अध्यायः ॥
 तस्य माहात्म्यं यथा,—
 रुत उवाच ।
 “विष्णुचित्तो भवेत्तत्कतं यजेत नमेत् सदा ।
 तमेवेत्यति स्तुतेवमात्मानं हरितत्परः ॥
 तद्दानं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
 तत् कर्मै यत्तदर्थाय किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
 सा विज्ञाया हरि स्तौति तच्चित्तं यत्तदर्थितम् ॥
 तावेव केवचौ ज्ञाथौ यौ तत्पूजाकारौ कारौ ॥
 प्रणाममीशस्य शिरःफलं विदु-
 र्दृष्टैर्न पाणिफलं दिवोकथः ।
 मनःफलं तद्गुणकर्मैचिन्तन
 वाचस्तु गोविन्दशुगस्तवः फलम् ॥
 मेरुमन्दरमाचोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
 केशवं वेदमासाद्य दुर्षाधिरिव नश्यति ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्मै पुत्रवः साध्वसाधु वा ।
 सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नेत्रि न लिप्यते ॥
 दद्यादित्तु रास्यान् भूतयामां चतुर्विधम् ।
 चराचरं जगत् सर्वं प्रसन्न मायथा तव ॥
 यस्मिन्नस्यमतिने याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चि-
 न्तने
 विज्ञो यत्र निवेशितात्मनसो ब्राह्मणोऽपि
 लोकोऽप्यन्यकः ।
 मुक्तिं चेतसि संस्थितो जडधियां पुषां सदा-
 त्वय्यः
 किञ्चिन्नं दुरितं प्रयाति विलयं तत्राच्युते
 कीर्तिते ॥
 महता पुण्यपण्येन येन क्रौतोऽखिलं भुवम् ।
 तस्य विष्णोः प्रसादेन दह कश्चित् प्रजुहति ॥
 अपिकार्यं जपं स्नानं विष्णोर्ध्यानञ्च पूजनम् ।
 गन्तुं इःशुद्धेः पारं कुर्युर्ध्वं भवन्ति ते ॥
 राशुस्य शरणां राजा पितरौ नाजकस्य च ।
 धर्म्मैश्च सर्वसन्तानां सर्वस्य शरणां हरिः ॥
 ये नमन्ति जगद्दुर्षां वासुदेवं सनातनम् ।
 न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं सुविषत्तम ॥
 अन्धैरज्ञपूजानु कुर्व्यात् स्थाध्यायमेव च ।
 तं सद्गुह्यं गोविन्दं ध्यानं निजमतन्वितः ॥
 शूद्रं वा भगवद्भक्तं निवार्यं चपचं तथा ।
 द्विजजातिसमं मन्ये न याति नरकं नरः ॥
 चादरेभ्य यथा स्तौति घनवर्णां घनेच्छया ।
 तथा बुद्धिश्च कर्त्तारं को न सुखेन बन्धनात् ॥
 यथा जातनको वद्विद्दह्यार्जमपीश्वरम् ।
 तथाविधः स्तुतो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
 प्रदीप्तं पञ्चतं यदनु नाश्रयन्ति श्मशादयः ।

तद्वत् पापाणि सर्वाणि योगाभ्यासरतं नरम् ॥
यस्य धावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
एतावानिति ह्यस्य प्रभावः परिभूयते ॥
विद्दिषादपि गोविन्दं दमचोधात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो मतस्तत्त्वं किं पुनस्तत्परायणः ॥
अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा दृष्टस्यतिः ॥
इत्याख्या जायते तावदुयावन्नाक्षयते हरिम् ॥”
इति गार्हपत्ये विष्णुमाहात्म्ये २३५ अध्यायः ॥
तस्य पारोदकपादादिफलम् ।

“हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसुरे हरेः ।
पारोदकश्च निम्नांश्च मस्तके यस्य सेव्युतः ॥
नैवेद्यमसं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिबेच्च ।
योऽन्नाति निव्यं पुरतो सुरारेः
प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥
हृद्यां हृन्ति यदद्ब्रिसङ्गतुलसीं स्तयश्च पारोदकं
केवेदां बहुमद्यपानदुरितं गुल्फेज्जनासङ्गमम् ॥”
इति पारोदकपत्रखण्डे १० अध्यायः ॥
तस्य नाम्नां श्रुत्यस्तयो यथा,—

प्रथमश्रुवाच ।

“जातिषु श्रेष्ठो भवति तस्माच्छ्रेष्ठोऽपि कौर्मितः ।
असतोऽप्यसिद्युक्तोऽपि ब्रह्मन्भवत्तदादिषु ।
यस्मान्न अथसे स्थानात्तस्मात् कौर्मियसेऽप्युतः ॥
ब्रह्माण्यमिन्द्रं रुद्रश्च यमं वरुणमेव च ।
नियस्य हरेसे यस्मात्तस्माद्द्विरिहीच्यसे ।
सम्मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
चिरेण वपुषा देव तस्माच्चापि सनातनः ॥
यस्माद्ब्रह्मादयो देवा सुमयश्चोभयतेजसः ।
न तेऽन्तं लक्षिगच्छन्ति तेनानन्तस्तस्यस्यसे ॥
न चोयसे न चरसे कस्यकोटिशतैरपि ।
तस्मात्समन्तरत्वाच्च विष्णुर्वैत प्रकौर्मियसे ॥
विष्टञ्च लया सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
जगद्विष्टम्भनाच्चैव विष्णुर्वैत प्रकौर्मियसे ॥
विष्टभ्य तिष्ठसे निव्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
सयज्ञगन्धर्वनरं समद्वङ्गतपन्नगम् ।
व्याय त्वामेव विश्वे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥
नारा इत्युच्यते आपः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिनः ।
अयमं तस्य तत्पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
दुगे दुगे प्रनष्टां मां विष्णो विन्दस्वितत्त्वतः ।
गोविन्दस्वित ततो नात्मा प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
हृषीकेशोऽन्धियाय्याहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः ।
ईश्रित्वे वर्तसे ह्येषां हृषीकेशस्त्योयसे ॥
वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादौर्नि युगक्षये ।
त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तदुच्यसे ॥
सङ्कर्षयसि भूतानि कस्ये कस्ये पुनः पुनः ।
ततः सङ्कर्षयः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदेः ॥
प्रबुद्धेन न तिष्ठन्ति सदेवास्तुराचरसः ।
प्रसिद्युः सर्वधर्माणां प्रदुष्यन्तेन चोच्यते ।
निरोधो विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
अनिरुद्धस्तवः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥”
इति मात्से २२२ अध्यायः ॥ ॥

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—
“कर्मभोगी सकामः स्यान्निकामो निरुपद्रवः ।
स याति देहं ब्रह्मा च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सनि ॥
ये सेवन्ते च द्विसृजं ह्ययमात्मानमेव च ।
गोलोकं ते नरा यान्ति दिशरूपविधारिणः ॥
ये च नारायण भक्ता सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
वैकुण्ठं यान्ति ते सर्वे दिशरूपविधारिणः ॥
सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातिषु ॥
कावेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
भक्तिश्च निर्मलां बुद्धिं तेषो दास्यति निश्चितम् ॥
हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मेरहिता द्विजाः ।
तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तिवलाद्दहो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे २४ अध्यायः ॥

विष्णुचक्रं, कौ, (विष्णुधैतवनाकं चक्रम् ।)
अवधानचक्रम् । यथा,—
“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुचक्रेण संयुताम् ।
एकादश्याद्भवत् पुण्यां नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुकन्दः, पु, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः ।
तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुर्वपुटः ४
जलवायः ५ दृष्टानुकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरि-
प्रियः ८ अस्थ गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
त्वम् । पित्तदाहश्रीफहरत्वम् । रच्यत्वम् ।
सन्तर्पणकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुकान्ता, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः ॥ अपरा-
जिताया अन्या चपजातिः । तत्पर्यायः ।
हरिकान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
नीलकान्ता ५ सुनीला ६ विकान्ता ७
हृद्दिका ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफवानामयविषदोषनाशित्वम् । मेधा-
कारित्वम् । पावणित्वम् । शुभदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनसुनिः ।
यथा,—
“विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यायण्योऽत्रोमिणोऽबुजुलः ।
वात्स्यायनो मन्दनागः पञ्चिजस्वामिनावपि ॥”
इति चिकाण्डशेषः ॥

विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्णुगुप्तकं, कौ, चायकम्बलकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विष्णुगुहं, कौ, (विष्णवे प्रतिष्ठितं गृहम् ।)
विष्णुमन्दिरम् । स्तम्भपुरम् । इति शैमभक्तः ॥
विष्णुगुहकारणफलं यथा,—
“अष्टदशकासमायुक्तं यः कुर्वाणैष्येव गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्यते केनचित् ॥”
इति हरिभक्तिविलासे । २० । १४ ॥
“येसु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं क्षतम् ।
कारयेन्नुच्यते वापि श्रेष्ठं तस्य फलं सुते ॥
अहम्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्भयं कारयति मन्दिरम् ॥

कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कार्येऽङ्गवद्भामं नयत्युत्तमोक्तताम् ॥
सप्तजन्मव्रतं पापं स्वर्गं वा यदि वा बहू ।
विष्णोराजयविष्वासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
सप्तलोकमयो विष्णुयस्तस्य कुर्वते गृहम् ।
प्रतिष्ठां समवाप्नोति स नरः सान्भौतिकीम् ॥
प्रशस्तदेशे भूभागे प्रशस्तं भवनं हरेः ।
कार्यव्यखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
इष्टकानाश्च विन्यासो यावद्वर्षाणि तिष्ठति ।
तावद्वर्षेणह्यसि तत्तुकाशीं दिवि संस्थितः ॥
चिकीर्षोरपि ह्यस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ॥
नरस्य जयमाधाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
ये ध्यायन्ति सदा वृत्ता करिष्यामि हरेर्गृहम् ॥
तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥
येऽनुमोदन्ति ह्यस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ॥
तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वैष्णव लोकामुपयुः ॥
कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
स्वर्गश्च वैष्णव लोकं मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥
समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
दुष्पापं यन् फलं विप्रा वाचिमेधादिभिर्मन्त्रैः ॥
प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवनं हरेः ॥
ये हताभिमुखः शूरा गोविप्रार्थि रणाजिरे ।
स तन्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
पक्वेऽरचितं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धामं धृतपापो ब्रजेऽह्वितम् ॥
लक्ष्मणार्हसहस्रेण श्रतेनार्हणं वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातं तदीश्वरदरिद्रयोः ॥
पतितं पतमानस्य तथाह्वपतितं तथा ।
ससङ्कल्प हरेर्धामं दिगुयं फलामुपयात् ॥”
इति बह्विपुराणे वैष्णवक्रियाधोमे यमातुशासन-
नामाध्यायः ॥

विष्णुचक्रं, कौ, (विष्णोश्चक्रमिव ।) हस्तस्यरेखा-
मयचक्रविशेषः । यथा,—
“विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
भवत्यथ्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
रेखान्तरानाकुलं रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
सुदर्शनचक्रञ्च ॥

विष्णुतेलं, कौ, (विष्णुनामकं तेलम् ।) अश्विनी-
कुमाराक्षतपञ्जतेलविशेषः । यथा,—
“स्नानीयं विष्णुतेलञ्च स्वर्गदौन विनिर्मितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥
अथ स्वस्वविष्णुतेलम् ।
“शालपर्णीऽष्टनिपर्णीवलागोरक्षतकुलाः ।
एरुखस्य च मूलानि दृष्ट्वोः पुतिकस्य च ॥
शतावरी सहचरं पचेद्वैतैः पलोम्बितैः ।
तेलप्रशं पयो दत्त्वा गव्यं वाजं चतुर्गुणम् ॥
अथ तैलस्य पक्वस्य श्रेष्ठ्य वीर्यमतः परम् ।
वासाशी नरनागाश्च पीत्वा दृष्टतनुत्वचः ॥
हृत्पार्श्वेषु वातासौ गलगाहोर्द्विते चये ।
शकौरास्त्रिपाकुलकामाक्षाद्वैतमेदके ॥

विष्णुपु

विष्णुपु

विष्णुपु

चीयन्निवेत्तद्वै च चराचरैरिति हितम् ।
स्त्रीणामचतुरीणाञ्च गर्भस्यतिकरं परम् ॥
एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥
तखुलः गोरक्षतखुलः । उह्योहैहनीकएट-
कायीः । पूतिको नाटाकरङ्गः । सहचरो
भिक्षुः । अत्र काथान्तराभावात् चौरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्ददात् ।
“खरसचौरमाङ्गलैः पाको यचेरितः क्वचित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमारपेत् ॥”
इति परिभाषावतात् ॥
क्वचिदिति पाठात् काथान्तररहिते केवल-
चौरादिवहितैलादिपाके ज्ञातयं न तु सर्वत्र ।
“एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराक्रकोलभांवीशूटी-
श्रीवासम्बद्वयश्लिष्यंशशशृङ्गीचीषीध्वजोष्ठी-
रकम् ।
कस्तुरिगन्धपूतिशैलजलसुदुमेधीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यामिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतलादिषु ॥”
अथ उह्यद्विष्णुतेजम् ।
“जलधर्ममन्त्रगन्धाजीवकर्वभकौ शूटी ।
काकोली चौरकालोली जीवन्ती मधुयष्टिका ॥
मधुरिका देवदाह पशुकाष्ठञ्च सैन्धवम् ।
मांसी चेला लवचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
मञ्जिष्ठा न्दगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ॥
प्रणीं कुन्दरा खोटिश्च शन्यिकश्च नखौ तथा ॥
एतेषां पत्रिकैर्भागैस्सैलस्यापि तथाऽप्युक्तम् ।
श्रुताचरीरससमं दुग्धञ्चापि समं भयेत् ॥
विष्णुतेजवरं श्रेष्ठं सज्जवातविकारशुत् ।
ऊर्ध्ववति स्त्रोभवति अङ्गविग्रह एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्या स्तम्भे गलगृहे ।
यस्य भुष्यति चेकाङ्गं गतिर्यस्य च विजला ॥
ये दानप्रभवा रोमा ये च पित्तमसुज्जवाः ।
सर्वास्नाश्राश्रयव्याश्रु स्युस्तम इवोदितः ॥”
इति भेषज्यन्तरजावली ॥
विष्णुदेवतं, चि, (विष्णुदेवतं देवतं वा यस्य ।)
विष्णुदेवतं, चि, (विष्णुधिकादेवताकम् । यथा,—
“प्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
यद्दत्तु सर्वदेवतं यद्दत्तं द्विजोत्तमम् ।
तत्रज्ञेयं विष्णुदेवतं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”
इति अङ्कितस्त्रे विष्णुधर्मांतरवचनम् ॥
स्त्री, श्रवणाःनवचम् । इति ज्योतिषम् ॥
विष्णुदेवता, स्त्री, (विष्णुदेवतामस्याः ।) एका-
दशीतिथिः । द्वादशीतिथिः । यथा,—
“एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीकल्पपाणिनः ।
शयोदशी लनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ॥”
इति स्मृतिः ।
“एकादशीसुप्तोयैव द्वादशीं ससुप्तोययेत् ।
न चात्र विधिलीपः स्याद्भयार्हेवता हरिः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विष्णुधर्मः, पुं, (विष्णुप्रधानो धर्मोऽस्मिन् ।) शास्त्र-
विशेषः । यथा । “जज्ञाचारिकाश्च भविष्य-
पुराणम् ।
‘अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
काव्यैश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवीक्ता महौपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविष्णुः ॥”
जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तदुच्यते ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * । विद्याविशेषः । यथा,—
“अथाप जग्ना चेन्मन्त्रं विष्णु धर्माश्चविद्यया ।
सर्वान् प्राप्नुं विनिर्जित्वा ताश्च वक्ष्ये महेश्वर ॥
पादयोर्जातुनोऽर्जुनोऽहं हृद्यथोरसि ।
सुखे शिरस्थारुपूर्णादोङ्कारादिं विनिर्दिशेत् ॥
ॐ नमो नारायणायैति विषयैयमथापि वा ।
करन्यासं ततः कुर्व्यात् द्वादशाक्षरविद्यया ॥
प्रणवादिप्रकारान्मन्त्रकुञ्जुष्टपञ्चसु ।
न्यस्येत् हृदय ॐकारं नकारं मम चूर्डनम् ॥
मोकारस्तु भुवोर्मध्ये शिखानेचादिहर्षतः ।
ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषदशात्मिभ्यतम् ।
मम रक्षां ततः कुं प्राप्नुवत्यर्जुनैर्जैतेऽवतु ॥
त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्थले रचतु वामनः ।
अटयां नरसिंहस्तु रामो रचतु पर्वते ॥
भूमौ रचतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
कर्मावस्थाञ्च कापिष्यत्यदत्तो योगात्तु रचतु ॥
हृदयमीवां देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
नारदोऽन्याच्चेनान् पायात् क्रुष्णो वै नैऋतेः ॥
सदा ॥
धन्वन्तरिरपथाञ्च नागः क्रोधवशात् किन ॥
यज्ञलोकाद्वनः कालाह्वगो ज्ञागाञ्च रचतु ॥
उडः पाषण्डसंघातान् कल्किरथान् कथेः समम् ।
पाथाक्षयं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
मगुहा चापराह्णे च सायं रचतु माघवः ।
हृषीकेशः प्रदोषेऽद्यात् प्रत्येवेऽद्याञ्चनार्दनः ॥
श्रीधरोऽद्यार्होरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
चक्रकौमोदकौवाणाः प्रभुः शङ्खश्च राक्षसान् ॥
शङ्खशब्दश्च शत्रुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्श्वदभूषणाः ।
श्रेष्ठेः सर्वैर्मुदापनः सदा सर्वत्र पान्तु माम् ।
विदित्तु दिदित्तु च सदा नरसिंहश्च रचतु ॥
एतद्धारयमाणश्च यं यं प्रश्रति चक्षुषा ।
स वशी स्याद्दिवाप्रा च रोगाकुक्तो दिवं
ब्रजेत् ॥”
इति गारुड २०१ अध्यायः ॥
विष्णुधर्मोत्तरं, स्त्री, संज्ञिताविशेषः । तत्र प्रश्न-
कर्ता जनमेजयसुतः । वक्ताः श्रौतकादा
कथयः । तत्र १०० उक्तान्साद्दशम्ये द्रष्टव्याः ।
विष्णुपञ्जरं, स्त्री, (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
तद्धारयितुर्निर्मयश्चक्षुकारिवास्त्य तथात्वम्) ।
विष्णु कवचविशेषः । यथा,—
“प्रवक्ष्याम्यधुना लीनहैव्यं पञ्जरं शुभम् ।
नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं यद्वा सुदर्शनम् ॥
प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो लामहं शरणां गतः ।
गदां कौमोदकीं यद्वा पद्मनाभाभ्रितसुति ॥
याम्बां रक्षस्व मां विष्णो लामहं शरणां गतः ।

हलमाहाय सौनन्दं नमस्ते पुरुषोत्तम ।
प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥
पाषण्डान्तं तथा शक्रं शार्ङ्गैश्चाप्यथ पङ्कजम् ।
प्रयद्वा रक्ष मां विष्णो आभियां यज्ञप्रकर ॥
चर्मैर्ह्यथं यद्वा खड्गं चक्रसमं तथा ।
नैर्दथां माश्च रक्षस्व दिव्यकर्त्तु वृकेशरिन् ॥
वैजयन्तीं प्रयद्वा त्वं श्रीवत्सुकण्ठभूषण ।
वायव्यां रक्ष मां देव अश्वघोषं नमोऽस्तु ते ॥
वेनतेयं समारुह्य अन्तरीक्षे अनार्दन ।
मौ त्वं रक्षाजित सदा नमस्तेऽक्षपराजित ॥
विश्रान्तं समारुह्य रक्ष मां त्वं रसान्तले ।
अङ्गारं नमस्तुभ्यं महामीन नमोऽस्तु ते ॥
करभ्रीर्पादत्रिसर्ग्यु तथाऽभुजपङ्गरम् ।
हवा त्व रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तम ॥
एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पङ्करं महत् ॥
पुरा रक्षार्थमीशेन कात्यायन्या द्विजोत्तम ।
यदा वा नाशयामास दानव भङ्गिगासुरम् ।
चामरं रक्तबीजश्च तथान्यान् सुरकण्ठकान् ॥”
इति वामने १७ अध्यायः ॥
विष्णुपदं, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । २० ।
“वसुध्वराविष्णुपदं द्वितीय-
मध्याचरोहेव रजश्श्लेजम् ॥”)
चौरोदः । इति मेदिनी । पद्मम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
७ । २३ । ६५ ।
“तत्र विष्णुपदे स्थात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
केलासपर्वतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १११ । २० ।
“अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४३ ।
“तत्र चित्रयेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”)
विष्णोः स्थानम् । यथा,
“अपुण्यपुण्योपरमे चौयाशेषाप्तिहेतवः ।
यत्र गत्वा न प्रोचन्ति तद्दिग्घोः परमं पदम् ॥
धर्मभ्रवाद्यास्तिस्रस्तु यत्र ते लोकास्तत्रिणः ।
तत्सत्वात्पन्नयोर्गोहास्तद्दिग्घोः परमं पदम् ॥
यन्नेतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
भावाश्च विष्वं मैत्रेय तद्दिग्घोः परमं पदम् ॥
दिवीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ॥
विवेकज्ञानदृष्टश्च तद्दिग्घोः परं पदम् ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अधे ८ अध्यायः ॥
भूमध्यम् । यथा,—
“अरुन्धती भुवश्चेव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नन्धुर्नी पश्येत्तुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेत्स्त्रिधा भुवो नासाग्रतश्चते ।
विष्णोः पदानि क्षमस्ये नैत्रयोर्मातृमण्डलम् ॥”
इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १३।१४ श्लोकौ ॥
विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः ॥ (यथा,
भागवते । १ । १६ । ७ ।

विष्णुप

“इति अर्वाच्छेद्य स पाखवेयः
प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपयाम् ।
दद्यौ सुकृन्दाद्ग्रिमनन्यभावे
सुनित्रनो सुक्तमस्तसङ्गः ॥”

अस्याः कारणं यथा,—

नारद उवाच ।

“कथेः पञ्चसहस्राब्दे समतीते सुरेश्वरी ।
क गता सा महाभाग तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

गङ्गा सरस्वती लक्ष्मीश्चेतास्त्रिभ्यो हरेः प्रियाः ।
तुलसीसहिता ब्रह्मन् चतस्रः कीर्तिताः श्रुतौ ॥
नारद उवाच ।

बभूव सा सुनिम्नेष्ठ गङ्गा नारायणप्रिया ।
अहो केन प्रकारेण तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

पुरा बभूव गोलोके गङ्गा सा ब्रवरूपिणी ।
राधाकण्ठाङ्गसंभूता तदंशा तन्खरूपिणी ॥
द्रवाधिष्ठाददेवौ सा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
सा सकामा कण्ठापार्श्वे सतुवाच सलज्जिता ॥
प्रफुल्लवदना हृषीकेशसङ्गमजालसा ।
रुक्मिण्यै प्रसुरुपेण पुलकाङ्कितविग्रहा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र विद्यमाना च राधिका ।
गोपीनिंश्रुतकोटितृता कोटिचक्रमसप्रभा ॥
कोपेन रक्तपद्मस्था रक्तपङ्कजलोचना ।
सुचारामवधुक्तमोहं कम्पयती रथा ॥
ताञ्च दृष्ट्वा ससुचस्तौ कण्ठ्य सादरपूर्वकम् ।
उत्थाय गङ्गा सहसा सन्धापाञ्च चकार सा ॥
कुण्डलं परिपञ्चन् भौतातिविनयेन च ।
ध्यानेन शरणापना श्रीकण्ठाचरणासुजे ॥
तद्गुणद्विस्थितो विष्णुर्भौतायै चाभयं ददौ ।
बभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरवरेण च ॥
ऊर्ध्वसिंहासनस्थाञ्च राधां गङ्गा ददर्श सा ।
एतस्मिन्नन्तरे राधा जगदीशसुवाच सा ॥
केयं प्राणेश कल्याणी सखिता तनुखाम्बुजम् ।
पश्यन्ती सखितं पार्श्वे सकामा वर्रजलोचना ॥
त्वन्नापीमां सन्निरीक्ष्य सकामः सखितः सदा ।
मयि जीवति गोलोके भूता इवृत्तिरीडशी ॥
त्वमेवैवञ्च इवृत्तं वारंवारं करोषि च ।
चर्मां करोमि प्रेमया च स्त्रीजातिः खिण्-

मानसा ॥

संगुच्छेमां प्रियामिष्टां गोलोकाञ्च लम्बट ।
अन्यथा न हि ते भद्रं भविष्यति ब्रजेश्वर ॥
इत्येवमुक्त्वा सा राधा रक्तपङ्कजलोचना ।
गङ्गां वक्तुं समारम्भे नम्रास्यां लज्जितां सतीम् ।
गङ्गा दहस्यं विद्वाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
तिरोभूय सभामध्यात् खचलं प्रविशेण सा ।
राधा योगेन विद्वाय सर्वज्ञावस्थिताञ्च ताम् ।
पार्श्वं कर्तुं समारम्भे गच्छात् सिद्धयोगिनी ॥
गङ्गा दहस्यं विद्वाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
श्रीकण्ठाचरणाभोजं विवेश शरयं यथौ ।
गोलोककक्षेव वैकुण्ठं ब्रह्मलोकादिकं तथा ।
ददर्श राधा सर्वज्ञेव गङ्गा ददर्श सा ॥

विष्णुप

ब्रह्मविष्णुशिवानन्तधर्मैश्च दिवाकराः ।
मनवो सुनयः सर्वे देवाः सिद्धास्तपस्विनः ॥
गोलोककक्षे समाजगमः शुक्लकण्ठीष्ठतालुकाः ।
सर्वे प्रयोगगोविन्दं सर्वज्ञं प्रकृतेः परम् ॥
विद्वाय तदभिप्रायं तातुवाच सुरेश्वरः ।

श्रीभगवातुवाच ।

आगताः सुमहाभागा गङ्गानयनकारणात् ।
गङ्गा मचरणाभोजे भयेन शरयं गता ॥
राधेमां पातुमिच्छन्ती दृष्ट्वा मां सन्निधातः ।
दास्यामीमां बहिष्कृत्य यूयं कुरुत निर्भयाम् ॥
श्रीकण्ठास्य वचः श्रुत्वा सखितः कमलोद्भवः ।
तुष्टाव सञ्चाराध्यां तां राधां श्रीकण्ठापूजिताम् ॥
षड्भक्तुभिः संक्षय भक्तिसन्ध्यात्मकम्बरः ।
धाता चतुर्णां वेदानासुवाच चतुराननः ॥
गङ्गा त्वदङ्गसंभूता प्रभोश्च राक्षसखले ।
युवयोर्द्रवरूपा सा सुभयोः प्रङ्करसरान् ॥
कण्ठांशा च त्वदंशा च त्वन्कण्ठासदृशी प्रिया ।
त्वन्मन्त्रग्रहणं कृत्वा करोतु पूजनं तव ॥
भविष्यति पतिस्तस्या वैकुण्ठेशस्तुर्भुजः ।
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्त्रीचकार च सखिता ॥
बहिर्वभूव सा कण्ठापादाङ्गुलनखान्तः ।
तत्रैव संश्रुता शान्ता तस्यौ तेषाञ्च मध्यतः ॥
उवाच तोयादुत्थाय तदधिष्ठाददेवता ।
तनीयं ब्रह्मणा किञ्चित् स्थापितञ्च कमण्डलौ ।
किञ्चिद्धार शिरसि चन्द्रार्द्धं चन्द्रशेखरः ॥
गङ्गायै राधिकामन्त्रं प्रददौ कमलोद्भवः ॥
गङ्गा तामेव संपृष्य वैकुण्ठं प्रययौ सती ।
गोलोके च स्थिता गङ्गा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥
ब्रह्मलोके तथान्यत्र यत्र तत्र पुरा स्थिता ।
तत्रैव सा गता गङ्गा चाज्ञया परमात्मनः ॥
निर्गता विष्णुपादाज्ञात् तेन विष्णुपदौ स्मृता ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गापाख्यां ६
अध्यायः ॥*॥ एषष्टिकं किञ्चिद्ब्रह्मसंक्रान्तयः ।
यथा, भविष्यमातुस्य ज्योतिषेण ।
“धृष्टुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
एषष्टिकं कुम्भेण चिञ्च विष्णुपदौ स्मृता ॥”
अपि च ।

“यवश्च षडशीत्यादिष्ववकाशमलभमानम् ।
अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पञ्चाञ्च षोडश ॥
कालः पुराणोर्कसंक्रान्तेर्विदङ्गिः परिशीलितः ॥”
इति शाततपीयं दिवा विष्णुपदौ विषयम् ॥
अतएव जावाकौट्टहृष्टशिष्टौ ।
“पुरयायां विष्णुपयाञ्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ॥”
तत्र ज्ञानादिफलम् ।
“अथने कोटिगुणितं सर्वं विष्णुपदौ च ।
षडशीतिसहस्रसु षडशीत्यासुदाहृतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विष्णुपदौ चक्रं, स्त्री, (विष्णुपयाञ्चक्रम् ।) ज्येष्ठा-
ग्रहायथाभाजं फलसुगुनमासीवरविचंक्रमकालीन-
नञ्चविध्यासाङ्गक पुभाशुभफलज्ञापकनराकार-
चक्रम् । यथा,—
“ऋक्षे संक्रमणं यत्र विष्णुपयां सुखे तु तत् ।

विष्णुप

चत्वारि दक्षिणे वाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामवाहौ च द्वादशे पञ्च निर्हिंशे ॥
अच्छोर्द्वयं द्वयं योर्ध्वं स्रग्धिं द्वौ चिककं गुदे ॥”
फलं यथा —
“रोगो भोगस्तथा धानं न्यूनं लाभ एव च ।
ऐश्वर्यं राजपूजा च अपदभ्युदितिरिति क्रमात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णौ भक्तिः ।) भगवत्सेवा ।
यथा,—

स्मृत उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्वा हरिरस्तुश्चेत्तथा नान्येन कीनचित् ॥
महत्तः श्रेयसो मूढं प्रवसः पुण्यसन्मते ।
जीवितस्य फलं खाडु ददाति स्मरयं हरेः ॥
भज इत्येष वे द्यातुः सेवार्थं परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिषाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकात्तथस्त्य नामकर्मादिकीर्तने ।
सुचिन्त्यश्रुणि च हर्षात् ये च हृष्टतनुहृदाः ॥
जगद्गतोर्भेदेषु दिवाज्ञा चरणाथययाः ।
इह तिष्ठन्क्रियाः कुर्याः खिण्धा ये वेष्वावस्तु ते ॥
प्रथामपूर्वकं चान्त्या यो वदेद्वेष्वावो हि स ।
तद्भक्तजनवत्सल्यम्पूजायांचातुभोदनम् ॥
तत्त्वयाश्रयणी प्रीतिः स्मरनेवाङ्गविक्रिया ॥
येन सर्वमात्मना विष्णौ भक्त्वा भावो निवेशतः ॥
विप्रेष्ठीश्वरदृष्टिश्च महत्भागवतो हि सः ॥
विष्णोश्च कारणं निर्व्वं तद्रं दम्भवजितम् ।
खयमथर्चनञ्चैव यो विष्णुं चोपजीवति ॥
भक्तिरष्टविधा स्त्रिया यस्मिन् स्त्रीच्छेपि वर्त्तते ॥
स विप्रेक्षो सुनिः श्रीमान्सजालः स च पखितः ।
तस्मै देयं तनो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतः संभाषितोऽपि पूजितो वा द्विजोत्तमः ॥
पुनाति भगवत्सक्तसंपरींषि यदृच्छेया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मीति च यो वदेत् ॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो ह्यादेतदुत्तमं हरेः ॥
मन्त्रयाजिष्वहेसम्भैः सर्ववेदान्तापरागाः ।
सर्ववेदान्तिवित् कोऽपि विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
ऐकान्तिकाञ्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एकान्तनासमो विष्णुयससादेशं परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भावतचैतवः ॥
प्रियायामपि सर्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
आपनुस्वपि सदा यस्य भक्तिरवभिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न ज्ञाताश्चरसंस्तरः ।
यो भक्तिं वदति विष्णौ तेन सर्वे ज्ञतं भयेत् ॥
यन्नानां क्रतुसुखानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्त्वा या यान्ति सुनिश्चितम् ॥
यः कश्चिद्द्वेषो कोऽपि मिथ्याचरोऽप्यनाश्रमी ।
पुनानि सकलान् लोकान् सहस्रशुश्रुवोदितः ॥
ये वृश्यां दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ॥

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणः ॥
 ङडा जनाहने भक्तिर्देवायभिचारिणी ।
 तदा क्रियन् स्वर्गसुखं सेव निर्वाणहेतुकी ॥
 भाव्यतां तत्र संसारे नराणां कर्मदुर्गमे ।
 हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तितुष्टो जनाहनः ॥
 न षड्योति गुणान् दिश्यान् देवदेवस्य चक्रियः ।
 स नरो वधिरौ ज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिष्कृतः ॥
 नास्ति संकीर्तिते विष्णोर्देवस्य पुत्रो न जायते ।
 प्रदोर पुनकोद्भासि तद्भवेत् कुण्यपोपमम् ॥
 पस्मिन् स्तुति विचश्रेष्ठ सुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
 विष्णौ निविद्यमनसो किं पुनर्दुर्जनचयः ॥
 स्वरुचमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
 वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रभुरहममृत्युर्णां न वेणुवानाम् ॥
 अपि चेत् सुदुटाचारी भजते सामन्यभाक् ।
 साधुरैव च मन्तव्यः सन्त्यजवमितो हि सः ॥
 चिप्रं भवति धर्मात्मा प्रशश्चार्त्नं नियच्छति ।
 विप्रैश्च प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
 धर्मार्थकामैः किन्तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
 नमस्तजगतो मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवो ह्येषा गुणमयी हरेर्भाया दुरत्यया ।
 तमेव प्रपठन्त मायाभेतां तरन्ति ते ॥
 किधदायने पुंसामिष्यते हरिभेषधः ।
 भक्त्येवाराध्यते विष्णुर्नान्यत्ततोपकारणम् ॥
 न दाने विविधैर्दत्तेभ्यो पुष्पैर्नाहुषेपतैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्ता जनाह्ननः ॥
 वसारेविषष्टकस्य द्वे फले ह्यस्तोपमे ।
 कदाचित् केप्रये भक्तिसदृभक्तैर्वा समागमः ॥
 पचेत्तु पुष्येषु फलेषु तोये-
 ष्वक्रष्टलभ्येषु सदेव सत्सु ।
 भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणौ
 सुक्ते कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥
 आस्तोऽयन्ति पितरः प्रवृत्तान्ति पितामहाः ।
 वैष्णवोऽस्तुक्नुवे जातः स नः सन्तारिष्यति ॥
 अज्ञानिनः सुरवरं समक्षिपन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनायाः ।
 सुक्तिं गताः स्मरन्माम्निविधूतपापाः
 कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 प्ररुतं तं प्रपन्न ये ध्यानयोगविचर्किताः ।
 तेषु च्छुभतिसिद्धयं यान्ति तद्देव्यव पदम् ॥
 भवोद्भवकेशप्रतापहस्तस्यथा
 परिभ्रमन्निन्दयन्केशैः प्रयेः ।
 नियन्तर्ता माधव मे मनोहय-
 ष्वददप्रिश्नकौ डडमन्तिवन्धने ॥
 विष्णुरेव परं ब्रह्म ह्यभेदमिह प्रकृतं ।
 वेद्विद्वान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
 चित्तवचनमतिरन्ध्रमन्तान्नोऽन्तः
 कथयति चाचतयेव मानपतेः ॥
 इति गारुडं २२१ अध्यायः ॥

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—
 नारद उवाच ।
 “दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
 निष्ठा सत्त्वा भगवतो सव्यांशौ सर्वमङ्गला ॥
 अविद्या वैष्णवी गौरौ पाश्वती च सनातनी ।
 नामानि कौथुमोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
 अथं षोडशनाम्नाश्च सर्वेषामभीषितं वरम् ।
 ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
 नारायण उवाच ।
 खट्वा मार्गां पुरा खट्वा विष्णुना परमात्मना ।
 मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च
 कौशिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसख्ये ५४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 ब्रह्मोवाच ।
 “विष्णुमायाहते दत्त महाभायां जगन्मयीम् ।
 नात्या संमोहकर्त्रीं स्थातुं सन्ध्या सावित्र्या-
 पासिका ॥
 तस्मादहं विष्णुमार्थां योगनिद्रां जगत्पथम् ।
 स्तौमि सा चारुरूपेण प्रहृष्टं मोहविष्यति ॥
 भवांश्च दत्त तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
 यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥”
 इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥
 विष्णुयथाः, [सु] पुं, (विष्णु यापकं यथो यस्य ।
 नारायणपट्टलवादेवाय तथात्वम् । यदा,
 विष्णुना ग्रहोत्थयजन्तना यथो यस्य ।) ब्रह्म-
 यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—
 नारद उवाच ।
 “अहो बलवती माथा सर्वार्थार्थमयी शुभा ।
 पितरं मातरं विष्णोर्निव सुसृष्टिं कर्हिचित् ॥
 पूर्वां नारायणो यस्य सुतः कल्किर्जगत्पतिः ।
 तं विहाय विष्णुयथा मतो सुक्तिमभीषति ॥
 विविधैश्च ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
 विविक्ते विष्णुयशश्च ब्रह्मसम्यदिवह्वनम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥
 विष्णुरथः, पुं, (विष्णो रथः) । गरुडः । इत्यमरः ॥
 विष्णोः स्वन्दवच ॥
 विष्णुरावः, पुं, (विष्णुना रावो रन्वितः ।) परै-
 चित्राचः । यथा,—
 “देवेनाप्रतिघातिते सुक्ते संस्थातुषेऽपि ।
 रावो वोऽनुप्रहायांय विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 तस्मान्नाम्ना विष्णुरावो कोऽस्ति गमिष्यति ।
 न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
 विष्णुशिङ्गी, स्त्री, वसिष्ठापत्नी । इति त्रिकाख-
 षेपः ॥
 विष्णुवक्षसा, स्त्री, (विष्णोर्वक्षसा ।) तुलसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ खण्डीः । यथा,—
 “त्रैलोक्यपूजिते मातः कर्मणे विष्णु वक्षसे ।
 यथा लमचया कथ्ये तथा भव मधि स्थिरा ॥”
 इति लक्ष्मणः ॥
 अग्निशिखाष्टकः । इति शब्दचक्रिका ॥

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्वाहनम् ।) गरुडः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥
 विष्णुवाह्यः, पुं, (विष्णुर्वाह्यो येन ।) गरुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्णुशिला, स्त्री, (विष्णु नाधिष्ठिता शिला ।)
 शाख्यामशिला । कलौ तस्य स्थितिकाषो
 यथा,—
 “अनुताह्ये कलेयानि व्यजेद्विष्णु शिला महीम् ।
 तदह्वाञ्जाह्वीतोयं तदर्हाद्विवताशिला ॥”
 इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥
 विष्णुशङ्करः, पुं, योगविशेषः । यथा, मातुखे ।
 “द्वादशोऽथवगस्यष्टा सुश्रेदेकादशी यदा ।
 स एव वैष्णवो योगो विष्णुशङ्करसंज्ञितः ॥
 तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्गीयकलायः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥”
 इति ॥
 विष्णुधर्मात्तरे द्वितीयविष्णुशङ्करयोगमाह ।
 “एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि भं भवेत् ।
 तद्विष्णुशङ्करं नाम विष्णु सायुज्यद्वयमेव ।
 तस्मिन्नुपोष्यान्नच्छेत्तद्वोपपुरं शुभम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
 विष्णुः, पुं, (वि + श्चुर स्फुरणे + घञ् । “स्फुरति-
 स्फुल्लवोर्घञि । ” ६।१।४७। इत्यात्वम् । “स्फुरति
 स्फुल्लवोर्निर्निविभ्यः । ” ८।३।७६। इति घञश्च ।)
 धनुर्गणशब्दः । इत्यमरः । धनुर्गुणस्य स्वान-
 टङ्कारो विष्णुः । स्फुर शि च स्फुर्त्तौ चले
 घञस्य देधावोदेति निपातः । किंवा स्फुरघातो
 रूपं विश्वभेद्यादिना पाचिकयत्वात् विष्णुरो
 दन्त्यनो स्फुल्लव्यश्च । इति भरतः ॥
 विष्णुः, त्रि, (विषेण वध्यः । विष + “नौवयो-
 धर्मोति । ” ४।४।६१ । इति यत् ।) विषेण यो
 वध्यः । इत्यमरः ॥ (विषेण क्रौतः । विषाय
 हित इति वा । इत्यर्थे “उगवादिभ्यो यत् । ”
 ५।१।२। इति यत् ।)
 विष्णुः, त्रि, हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ॥
 विष्णुक, अ, परितः । सर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ६।६।१३ ।
 “क्षतान् इव लोकांवां युगान्तसमये यथा ।
 विष्णुविवर्द्धमानं तमिमुमानं दिने दिने ॥”
 विष्णुक, स्त्री, विद्युवम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्णं अक्षति इत्यर्थे त्रिजिह्वम् ॥ (यथा, भाग-
 वते । २।६।३४ ।
 “शुचि तुरगरजोविभ्रमविष्णुक-
 कचजुलितभ्रमवार्थकङ्कतास्ये ॥”
 विष्णुकसेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पाखवधे । १० । ५५ ।
 “साय्याप कर्मलायक्षविष्णुक-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥”
 विष्णोर्निर्माख्याधारी । यथा,—
 “निर्माख्याधारी विष्णोस्तु विष्णुकसेनचतुर्भुजः ।
 प्रक्षचक्रगदापाणिर्दोषशशुर्चटाधरः ॥
 रक्षापिङ्गलवर्णस्तु चित्तपद्मोपरिस्थितः ।

विसर्गः

पठनीयः स्वराग्नेन संयुतो विन्दुनेन्दुना ।
 कोतितस्तस्य मन्त्रोऽथं तेन तं परिपूजयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 चयोद्देशमदुः । यथा,—
 “ततश्च मेरुसावर्ण्यं ब्रह्मसंस्तुम्भुः स्तुतः ।
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्णुक्सेनो मनुस्तथा ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥
 विष्णुक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्णुक्सेनस्य प्रिया ।)
 वाराहो । इत्यमरः ॥ चामार व्याख्यु इति
 भाषा ॥ लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
 विष्णुक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
 विष्णुगर्भं, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
 शब्दकरणम् । यथा । विष्णुगति वीणा । इति
 सुगंधवीधयाकरणम् ॥
 विष्णुद्राड, [च] त्रि, (विष्णुगच्छतीति । अच् +
 ङिप् । “विष्णुगच्छेवयोञ्जिति ।” ६।३।६२ । इति
 टिप् । स्थाने अत्रौत्वादेशः ।) सञ्चोत्तोगामो ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । ५५ ।
 “विष्णुद्वीचोर्विचिपन् चैव्यवीचो-
 राचावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ॥”)
 विष्वाणः, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विसं, स्त्री, ऋणालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
 विलासे । ६ ।
 “नवविसंक्रिसलयकवलन-
 कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
 कमलवनेषु प्रसरति
 लम्प्या इव नूपुरारवः ॥”)
 विसंवादः, पुं, (वि + सं + वद + चञ् ।) विप्र-
 लम्भः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 २५८ । ११ ।
 “अदो ह्रमविसंवादं प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः ॥”)
 विसकण्डिका, स्त्री, (विससङ्गः शुभः कण्डो
 यस्या इति बहुव्रीहौ कन् टाप् अत इलम् ।)
 वलाका । इत्यमरः ॥
 विसकुसुमं, स्त्री, (विसस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसकुटः, पुं, सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इह्वदीष्टश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्जं, स्त्री, (विसाञ्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पद्मम् । विसं ऋणालं तत्र जातत्वात् ॥
 विमनाभिः, पुं, (विवं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
 पद्मिनी । पद्मसङ्घः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसप्रखनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पाखवधे । ५ । २८ ।
 “जसृज्जिंशं धृतविक्राविविसप्रखनाः ॥”)
 विसदः, पुं, (विचरतीति । वि + ङ् + परादाच् ।)
 सन्धः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
 २, २१७ ॥
 विसर्गः, पुं, (वि + ङ् + चञ् ।) दापम् । (यथा,
 रघुवंशे । ४ । ८६ ।
 “आदानं चि विसर्गाव सतां जलसुचामिव ॥”)
 व्यागः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।

विसर्पः

“नानाशुक्लविवर्गस्यैवंध्यानः समन्ततः ॥”
 मलनिर्गमः । विसर्जनीयः । (यथा, भाग-
 वते । ६ । ८ । १० ।
 “सविसर्गं फलन्तं तन् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥”)
 सूर्यस्वायनमेदः । इति मेदिनी । गे, ५० ॥
 मोनः । इति हजालुधः ॥ विच्छेदः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ विशेषच्छेदः । यथा,—
 “पुरुषादुगृहीतानामेतेषां वाचनामयः ।
 विसर्गोऽयं समाहारी वीचाङ्गोर्चं चराचरम् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 विसर्जनीयस्य पर्यायः ।
 “यः सर्गो रसना वक्त्रं विसर्गश्च द्विविन्दुकः ।
 नादोऽर्द्धेन्द्रहंसात्रा कला राशी सदाशिवः ।
 अतुच्छायां तुरीया च विश्वमाहकला परा ॥”
 इति वीजाभिधानम् ॥
 अपि च ।
 “यः कण्ठको महसिनः कला पूर्णाधृता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥
 द्विविन्दुरसना सोमोऽर्द्धेन्द्रो दुःखरुचरुः ।
 द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निर्घाकरः ।
 सुन्दरी सुयशानन्ता गयनाथो महेश्वरः ॥”
 इति वीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
 अन्यच्च ।
 “विसर्गः सर्गमास्थानो वियह्रिषयमासनः ।
 अनिरुद्धो नृश्रेष्ठानि कालत्रोऽपि रमापि च ॥”
 इति वर्णाभिधानम् ॥
 (प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
 “तद्वान्विसर्गो जनताप्रविश्रवः ॥”)
 विसर्जनं, स्त्री, (वि + ङ् + च्युट् ।) दापम् ।
 परित्रागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १८ । २५ ।
 “सुतदेहविसर्जनं पितु-
 स्मिरमश्रुण्य विसृज्य राघवः ॥”)
 संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (पुं, यदुव-
 प्रीयानामन्यतमः । यथा भागवते । ११ । ३० । १८ ।
 “विसर्जनाः कुकुराः कुनयश्च
 मिथस्तु जङ्गः सुविह्वल्य सौहृदम् ॥”)
 विशेषेण ऋण्यते इति । वि + ङ् + कर्मणि
 च्युट् । उत्यादित्ते, त्रि । यथा, भागवते । १० ।
 १६ । ५७ ।
 “लया लृष्टमिदं विषं धातुर्गुणविसर्जनम् ॥”)
 विसर्पः, पुं, (वि + ङ् + चञ् ।) रोगविशेषः ।
 तल्पश्यायः । विसर्पिः २ सचिवामयः ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र विप्रद्वयं निदानं संख्यां
 निरक्तिञ्चाह ।
 “जवगाक्कटूयादिसवनादोषकोपतः ।
 विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥”
 आदिशब्दाच्चरक्तोक्तहरितशाकशिक्षाकप्रभ-
 तीनां यद्यथम् ॥ * सप्तधालं विवृणोति ।
 “एषक् जयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा हृन्नाश्वयः ।
 वातिकः पौतिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
 पल्लार यते वीसर्पा वक्षन्ते हृन्नाश्वयः ॥
 आसिधो वातपित्ताथं यथाश्वः कफवातजः ।

विसर्पः

यसु कर्दमको घोरः स पितृकफसम्भवः ॥” * ॥
 विसर्पदोषदूष्याधि संगृह्याह ।
 “रक्तं लसीका लक्ष्णां सं दूष्यं दोषाश्वयो मलाः ।
 विसर्पाणां सतुल्यत्वां हेतवः सप्त धातवः ॥”
 चयो मलाः वातपितृकफाः । दोषाः दूषका
 इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
 दोषोऽगलियत् ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
 “तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमन्वयः ।
 श्लोकस्फुरणनिस्सोदभेदायामार्त्तिहर्षवान् ॥”
 परीसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमन्वयः शिरो-
 द्बुद्गागोदरशूलविद्युक्तः । मेदः विदारणेनेव
 यथा । आयामः आकार्येणेव यथा ॥ * ॥
 पौतिकमाह ।
 “पित्ताद्दुहृतगतिः पितृज्वरलिङ्गोऽतिजोहितः ॥”
 इत्यमरः । श्लोत्रप्रसरणशीलः ॥ * ॥ श्लैष्मिक-
 माह ।
 “कफात् कण्डुयुतः क्षिम्भः कफज्वरसमानसक् ॥”
 सान्निपातिकमाह ।
 “सन्निपातसतुल्यश्च सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
 वातपौतिकस्याभिविषर्पाश्वस्य च लक्षणमाह ।
 “वातपितृज्वरच्छेदित्कृच्छांतीसारलब्धभ्रमेः ।
 अश्लेष्मिदाभिसदनतमकारो चक्रेयतः ॥
 करोति सर्वमङ्गश्च दीप्राङ्गारावकीर्णवत् ।
 यं देशं विसर्पश्च ससर्पति भवेत् स वः ॥
 श्रान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा रूपाचोयते ।
 अमिद्धश्च इव स्फोटैः श्लैष्मिगत्वात् इतश्च सः ॥
 मर्मासुसारी वीसर्पः स्यात्तोऽतिवल्लसतः ।
 यथेताङ्गं हरेत् सञ्जां निद्राश्च श्वासभीरयेत् ॥
 हिष्णाश्च संगवीऽप्यस्मोऽप्यौष्ठौ लभते नरः ।
 कच्चिच्छर्मारतिपक्वो भूमिप्रश्यासनादिषु ॥
 चेटमानस्ततः लिडो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
 दुःप्रवीधोऽयुते निद्रां सोऽप्यिवीसर्प उच्यते ॥”
 स्फोटैः उपचोयत इत्यन्वयः । मर्मासुसारी
 हृदयाधुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिष्णां
 हिष्काम् । ईरयेत् उत्पत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
 समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अयुते प्राप्नोति ॥ *
 वातश्लैष्मिकप्रत्यविसर्पमाह ।
 “कफेन रूढः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।
 रक्तं वा टुडरक्तस्य लक्ष्मिणास्तुमांसगम् ॥
 दूषयित्वा तु दीर्घांशुवृत्तस्थूलस्वरात्मनाम् ।
 यत्प्रीनां कुर्वते साक्षां रक्तानां तीव्ररुग्जरात् ॥
 श्वासकाशाश्चैवरेखशोषश्चिक्कावमिध्रमेः ।
 मोहयेवैर्यंश्वच्छेदं भङ्गाङ्गसदनेयुतः ।
 इत्यर्थं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लैष्मिकोपजः ॥”
 कफेन रूढहेतुदुटेन पवनोऽपि रूढहेतुदुष्टः ।
 तैनायं वातश्लैष्मिकः । तं कफं बहुधा भित्वा
 रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । लक्षादिकमिति
 रक्तविशेषणम् ॥ * ॥ पितृश्लैष्मिकं कर्दमस्यं
 विसर्पमाह ।
 “कफपितृज्वराश्वतो विद्रातन्नाशिरोरुजा ।
 अङ्गावसाद्विशेषप्रणालारोचकक्षमाः ॥
 रूच्छां विद्वानिभे दोऽस्यां पिपासेन्नियमौरवम् ॥

आमीपवेष्टानं खेपसोतसाश्च विसर्पति ॥
 प्रायेणामाश्रये यत्कनकेदंशं न चातिरुक् ॥
 पिङ्गकैरवकीर्णैः पीतलोहितपाङ्कुरैः ॥
 जिम्बोऽसितो मेचकामो मलिनः शोफवानु गुरुः ॥
 गम्भीरपाकः प्राच्योश्वा क्लिन्नः क्लिष्टो विदीर्यते ॥
 पङ्कत्वक् शीर्षमांसस्य स्यष्टस्त्राशिरामणः ॥
 श्रवणस्त्रिष्व् वीसर्पः कर्हमाख्यसुप्रान्त तम् ॥”
 स च सर्पति एकदेशप्रमित्यन्वयः । पिङ्गकैः
 पिङ्गकाभिः । अवकीर्णैः व्यामः । अचितः
 क्षयः । मेचकः रुचकृष्णः । प्राच्योश्वा प्रचु
 रोश्वा । स्यष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते सुष्टः सन्नात्रो
 भवति विदीर्यते च । पङ्कत्वक् कर्हमवर्णा लम्ब-
 यत्र सः । शीर्षमांसः मलितमांसः । अतएव
 स्यष्टस्त्राशिरामणः ॥ * ॥ सान्निपातिक-
 माह ।
 “सन्निपातसमुत्पत्सु सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
 क्षतञ्च विसर्पमाह ।
 “वाङ्महेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरत्तं पित्तमीरयन् ॥
 वीसर्पमासुतः कुर्व्यात् कुलत्प्यस्यष्टशेषितः ।
 स्फोटैः शोथञ्चरयणा दाहादां श्यावशी-
 यितम् ॥”
 वाङ्महेतोः शूक्ष्मप्रहारयाजदन्तनखाद्यागन्तु-
 चैतोः । श्यावशीयितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ * ॥
 उपद्रवानाह ।
 “च्वरातीसारवमथुस्तृणमांसदरुणक्षमाः ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पायासुपद्रवाः ॥” * ॥
 साध्यात्वादिकमाह ।
 “सिध्यन्ति वातकफपित्तक्षता विसर्पाः
 सर्वात्मकक्षतक्षतश्च न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुञ्ज भवेदसाध्यः
 कृच्छ्राच्च मर्मसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुः पित्तजः सन् कल्पलवणैः ।
 सर्वं एवासाध्या अपि ॥ * ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।
 “विरैकवमनाखेपसेचनासविमोचगैः ।
 उपचरेदुद्यथादोषं विसर्पानविदाहृदिभिः ॥
 राक्षा नीकोत्पलं दासु चन्दनं मधुकं जला ।
 घृतं क्षीरयुतो खेपो वातवीसर्पनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रत्नं ग्राह्यम् ।
 “कसीरुश्चङ्गकपशुशुनैः
 सशैवलेः शीत्यलकदंभैश्च ।
 वक्षान्तरैः पित्तक्षते विसर्पं
 खेपो विधेयः सद्यतः सुश्रीतः ॥” * ॥
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च खेपः क्षौद्राविसर्पहा ॥
 समङ्गा लज्जाशुः ।
 “वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पयोगे हितम् ।
 वातञ्च ह्यहर्षं कर्मैः शश्विवीसर्पयोगे हितम् ॥
 पित्तञ्च प्रशमनं हितं कर्हमसंज्ञके ।
 त्रिविधप्रक्रिया कुर्व्यात् विसर्पं त्रिमेषापहाम् ॥” * ॥
 शिरोभयदीयतचन्दनेला
 मांवीहृदिनाथञ्चुष्टवालेः ।

खेपो दशाङ्गः सद्यतः प्रयोच्यो
 विसर्पञ्जुह्वरशोथहारी ॥”
 नतं तगरम् । चन्दनमत्र रत्नं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो खेपः ॥ * ॥
 “परिधेकाः प्रलेपाश्च ग्रसन्ते पञ्चवक्त्रलेः ।
 पद्मकोशीरसमुक्तं चन्दनेला विसर्पयोगे ॥
 भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
 फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहञ्चरशोथकषूँ
 विस्फोटदृष्ट्यावमिहन्तु कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिधि ब्रवीषु विविधेषु च ।
 विसर्पं तानि योच्यानि सेकाखेपनभोजनैः ॥” * ॥
 करञ्जसमक्षदलाङ्गलीक-
 सुहृत्केदुग्धानलश्चङ्गराजैः ।
 तैर्ले निशास्त्रविधेविपक्तं
 विसर्पविस्फोटविचर्चिकाश्रम् ॥
 इति करञ्जादितैलम् ॥ * ॥
 “कुष्ठामयस्फोटमस्त्रिकोक्त-
 चिकित्साप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वान् विकारान् परिशोध्य धीमान्
 ब्रह्मं क्रमेणोपचरेदुद्योक्तम् ॥”
 इति विसर्पधिकाराः । * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
 “प्रमोहो निद्रा वा किमु विसर्पविसर्पः किमु मरः”
 नाद्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ६ । ४८५ ।
 “विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥”
 यथा विख्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
 त्यादि ।)
 विसर्पणं, स्त्री, (वि + रूप + क्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः । तत्तुब्रणवितपादेर्विसर्पणम् । इति
 भरतः । (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८ । १६ ।
 “श्रीधरं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतनं भास्करस्येव न श्येद्य द्रोणपातनम् ॥”)
 विसर्पि, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्ल, स्त्री, (विचं लतीति । ला + कः ।) प्रक्षवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । हृ गतौ +
 “आधिमत्स्यववेविति वल्लयम् ।” ३ । ३ । १२७ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्ता घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।
 “हिरण्यकेशी रजसो विसारे
 र्हिर्धुनिर्वात इव प्रजोमान् ॥”
 “रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्निर्ग-
 मने ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । हृ +
 णिनिः । डीप् ।) माघप्रणी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणश्रीला । यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ८ । ६८२ ।
 “निर्धूमस्य विसारिण्यो ज्वाला ह्यसृजो
 दधुः ॥”)

विसारितः, त्रि, प्रसारितः । विपूर्वञान्तद्वयातोः
 क्तप्रत्ययेन नियन्त्रभिदम् ॥
 विसारी, [त्रि, त्रि, (वि + हृ + णिनिः ।) प्रसरण-
 शीलः । तत्प्रयोगः । विहृत्वरः २ विहृत्वरः ३
 प्रसारी ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ५ ।
 “अरिष्टप्रार्थां परिवो विसारिणा
 सुजम्बनस्तस्य निजेन तेजसा ॥”)
 विसिनी, स्त्री, (विधमस्यस्या इति । विसृ +
 “युष्कारादिभ्यश्च ।” इति इनिः । डीप् ।)
 पत्निनी । इत्यमरः ॥ ष्ट्यालम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विसृचिका, स्त्री, (विसृचौ + खार्थं कन् ।)
 अजोर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषपिठितस्तु अजोर्णविसृचौ प्रवृ-
 द्धोऽदृष्ट्या ॥)
 विसृचो, स्त्री, (विशेषेण सृचयति ष्टुर्भिति ।
 वि + सृच् + अच् । खिच्वां डीप् । यद्वा, विश्राया
 सृचोव ।) अजोर्णरोगविशेषः । ओलाउटा
 इति भाषा । तस्य निरुक्तिर्नृधा, —
 “हृचौभिरिव गात्राणि तदन् सन्निहतेऽग्निल ।
 यस्याजोर्णैः सा वेदोऽन्विष्टांति निगदाने ॥”
 तस्या निदानमाह ।
 “न तां परिमिताहारा लभन्ते विद्वितागमाः ।
 मृदास्त्वाभजितास्त्वानो लभन्तेऽशनलोपुपाः ॥”
 विद्वितागमा ज्ञानाशुचिदाः । १ ॥
 तस्या लक्षणमाह ।
 “मृच्छातिसारो वमथुः पिपासा
 शूलं भ्रमोऽहितजम्भदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदयै रजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च मेदः ॥”
 उद्वेष्टनं हृत्पादयोः । शिरसो मेदः शिरः-
 शूलम् ॥ * ॥ तस्या उपद्रवानाह ।
 “निद्रानाशोऽरतः कम्पो मृच्छाघातो विध-
 ज्ञता ।
 अमी उपद्रवा घोरा विसृच्छाः पञ्च दाहणाः ॥”
 अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाश्राद्य
 उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
 विसृच्छाः पञ्च दाहणाः विसृच्छास्तु पञ्चापि
 यदि स्युक्तदा दाहणाः प्राणभयङ्कराः ॥ * ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।
 “यः श्यावदन्तोऽङ्गनसोऽल्पसंज्ञ-
 ष्चर्हृदितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
 क्षामखरः सर्वविसृक्तसन्धि-
 योयान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥”
 सर्वविसृक्तसन्धिः सर्वं विसृक्ताः शिथिलीभूताः
 सम्यो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अस्याचिकित्सा अजोर्णप्रवृद्धे दृष्ट्या ॥
 विसृरितं, स्त्री, अशुतापः । इति अष्टाधरः ॥
 विसृत्तं, त्रि, (वि + हृ + क्तः ।) विसृत्तम् । इत्य-
 मरः ॥
 विसृत्वरः, त्रि, (विसरति सक्थीयः । वि + हृ +
 “रुणश्च विसर्पिभ्यः कर्णय् ।” ३ । २ । ३६९ ।

विस्तीर्णः

विस्फोटः

विस्फोटः

इति क्ररप् । इच्छति तुक् । प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥ “विसरणम् । गतिविशेषः । विस्त्वरो नदः । विस्त्वरो नदी । विस्त्वरो तेलमिथादि । विसरति विस्त्वरः ख गतौ चरप्-खञीषिति चरप् खस्य तन् पति तन् ॥” इति भरतः ॥
 विस्त्वरः, चि, (विशेषेण सरति तच्छीलः । वि + ख + “खस्यद्: क्सरच्” ॥ २ । १६० । इति क्सरच् ।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥
 विस्त्वः, चि, (वि + खञ् + क्तः ।) निक्षिप्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, ऋच्छकटिके । १ अङ्क । “उद्दिग्धकक्रणकटाखविच्छट्टट्टि-याधानुसारचक्रिता हरिणोव यासि ॥”) विशेषेण खस्य ॥ (अक्षतः । यथा, भागवते । १ । १६ । २४ ।
 “अन्तर्हितस्य सारती विच्छटा कर्माणि निष्ठाणविलम्बितानि ॥” प्रेषितः । यथा, रघुः । ५ । ३६ ।
 “आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विच्छटः ॥” पु, विसर्गः । विच्छट्टरूपः । यथा, कावले । ८२ । “रसकारयौविच्छटः ॥”) विस्तः, पु, क्ली, (वि + स्तृ + क्तः ।) हेचो-रञ्चः । अशीतिरक्तिकापरिमितखण्डम् । इत्यमरः ॥
 विस्तरः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रथमे वावशब्दे” ३ । ३ । ३३ । इति घञः प्रतिषेधे “नदोरप्” इत्यम् ।) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । २ । २४ ।
 “सुविस्तरवरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥” वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
 “सास्त्रीपनेः सज्जतोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ॥”) विस्तारः । (यथा, गीतायाम् । १० । १६ ।
 “प्राधाच्यतः क्लृब्रश्रेष्ठ नाख्यन्तो विस्तरस्य मे ॥”) प्रणयः । इति मेदिनी । पीठः । सन्तुष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चि, वहुः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३१४ ।
 “अपेक्षितं परिब्रज्य नीरसं वसु विस्तरम् । यदा सन्दर्भेच्छेप्रमासुखानन्तरं तदा ॥”) विस्तारः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रथमे वावशब्दे” ३ । ३ । ३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्तीर्णता । तत्पर्यायः । विग्रहः २ आवाः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ । “वंशावलम्बनं यद्दुयो विस्तारो गुणस्य याव-नतिः । तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्रप्रयाशाय ॥”) स्तम्भः । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
 विस्तीर्णः, चि, (वि + स्तृ + क्तः ।) “रहाभ्या-मिति ॥” ८ । २ । ४२ । इति नः ।) विपुलम् । विस्तृतम् । यथा,—
 “विस्तीर्णं विकटं वङ्गं विप्रासं विपुलं पृथु ॥” इति जटाधरः ॥

(यथा,—
 “प्रधानि स्वर्यवर्णानि विस्तीर्णान्कर्णलोचने । तूर्णमानोवतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥” इत्युङ्गटः ॥)
 विस्तीर्णपणं, क्ली, (विस्तीर्णं पणं पत्रमस्य ।) मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विस्तृतः, चि, (वि + स्तृ + क्तः ।) लब्धविस्तारः । तत्पर्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । २४ । ६० ।
 “तत्त्वं ब्रह्मपरं च्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥”) विस्तृतः, चि, (विशेषेण स्तः ।) सुस्तः । यथा, “विस्तृतमद्वैतं शान्तं स्तुष्टाचरपदं तथा । कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥” इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥
 विस्तारः, पु, (वि + स्फुर + घञ् । “स्फुरति-स्फुल्लोर्घञि ।” ८ । ३ । ७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-र्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं ऋद्धन्व-धकारमध्यविष्कारशब्दे नृदयम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७६ । ३६ ।
 “विस्तारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ॥” विकृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०७ ।
 “विस्तारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”) विस्फारितः, चि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-चान्त्कारघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११ । २० ।
 “स नष्टमायोऽतिवलो क्रोधविस्फारिते चक्षुः । कामस्फूर्तिधरः क्रूरः कालकल्पो यदृश्यत ॥” निर्घोषितः । यथा, किराते । १४ । ३० ।
 “उदूप्सवचःस्यगितेकदिहसुखो विनष्टविस्फारितचापमखलः ॥”) विस्फुरितः, चि, (वि + स्फुर + क्तः ।) स्फूर्ति-विग्रहः । चक्षलः । यथा,—
 “रक्तरक्तौजलाङ्ग च रक्तविस्फुरितेक्षयम् । वेष्टितं नागप्रासेन भुङ्कतीभीयथाननम् ॥” इति दशसुजादुर्गाध्यायिकदशैः ॥
 विस्फुलिङ्गः, पुं, विषमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशिष्टः स्फुलिङ्गः ।) अपिकया च ॥
 विस्फोटः, पु, (विस्फोटवैति । वि + स्फुट् + अच् ।) विरुद्धस्फोटकः । विस्फोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । पिठकः २ पिठका ३ पिठकम् ४ । इत्यमरः । विटकाः ५ विटका ६ विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८ स्फोटः ९ । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८५ । १८ ।
 “किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ दर्शय सः । उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गं तस्या विनि-गंतान् ॥”) तस्य विपक्षेणनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह । “सङ्गन्ततोऽश्लोषविदाहिरुत्स-कारैरजीर्णाश्रयनात्मैश्च । तथस्तुदोषेण विषर्पयेन कुप्यन्ति दोषा पवनाद्यस्तु ॥

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमंसास्थौनि प्रदुष्य च । चोरान् कुञ्चन्ति विस्फोटान् सर्वज्वरपुरः-सरान् ॥” ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णार्थेनासतिभोगेन । ऋतुचित्ताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य विस्फोटान् कुञ्चन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान् ॥ * ॥ रूपमाह ।
 “अभिदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्ताः । क्वचिन् सर्वञ्च वा देहे विस्फोटा इति ते स्फुटाः ॥” रक्तपित्ताः रतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्त-पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूत्रेषु वातस्य तथा वाताहुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः । “यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनाहुगतं त्वचि । अभिदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेह-गान् ॥” * ॥ वातिकमाह । “शिरोरक्तशूलभृथिष्ठज्वरहृदपर्वभेदनम् । सज्जयवर्णतां चित् वातविस्फोटलक्षयम् ॥” शूलमज्ज तोदरूपम् ॥ * ॥ पौष्टिकमाह । ज्वरदाहृज्जापाकः सावस्तुयासमन्वितम् । पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षयम् ॥” रजादित्रयं स्फोटेषु ॥ * ॥ वातपौष्टिकमाह । “वातपित्तहृती यस्तु तत्र स्युक्तोऽत्रेवनाः । स्तैमित्ये गौरव कष्टभेदेहातवलासजे ॥” * ॥ पित्तशैथिल्यमाह । “कष्टदाहो ज्वरश्चैर्वायते कष्टपौष्टिके ॥” सान्निपातिकमाह । “मध्य निम्नोन्नतक्षोदः कठिनः खल्यपाकवान् । रागदाहृत्तयोमोहश्चैर्द्विस्फूर्तिरुजाज्वराः । प्रलापो वेपथुर्न सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ॥” मोहो विपरीतज्ञानम् । ऋच्छा सर्वथा ज्ञान-शून्यता ॥ * रक्तजमाह । “विदित्याश्च रक्तेन पौष्टिकेन च हेतुना । गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तसावा विदाहिनः । न ते विद्धिं समायान्ति शुद्धैर्धोग्रश्चेरपि ॥” पौष्टिकेन च हेतुना पित्तस्यहेतुना कष्टादिना रक्तस्य पित्तस्य तुल्यात्वात् न च ते साध्याः । “एतं चाहृत्तयोमोहश्चैर्द्विस्फूर्तिरुजाज्वराः । तस्मिन् वृद्धिर्गते स्वास्थस्युक्तं यानस्य वृद्धिर्गतिः । तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता ॥” उपद्रवनाह । “हृत्तश्चसर्मावसङ्कोथदाहृत्तिका मज्जराः । विषर्पमर्मैर्वरोधाक्षोधासुक्ता उपद्रवाः ॥” मांसवङ्कीयः मांसस्य श्रुतितत्वम् । मन्मैर्वरोधो मन्मैयथा । तेषां विस्फोटकानाम् ॥ * ॥ केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति । “हृत्ता श्वासोऽवचिष्ण्या स्वाङ्गमर्हो हृदि-यथा । विषर्पज्वरहृत्तासा विस्फोटानासुपद्रवाः ॥” साध्यत्वादिकमाह ।

विस्फोटः

“एकदो घोषितः साधः लक्ष्म्याधो द्विरी-
धजः ।
सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाधो भूर्मुपप्रवः ॥”
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
“विस्फोटे लङ्घनं काथं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषवर्जं वीक्ष्य प्रयुञ्ज्याच्च विरेचनम् ॥*॥
जीर्णः शालिर्वयं सुप्ता मस्तराश्चाऽपि तथा ।
एतान्मन्त्रानि विस्फोटे हितानि सुनयोऽद्भुवन् ॥
इं पञ्चस्रस्वीं राक्षा च दार्शुधीरं दुरात्मना ।
गुहूची धान्यकं सुस्तमेघं काथं पिवेन्नरः ।
विस्फोटाद्वाशयत्वात् सुमीरयानिमित्तकान् ॥
द्राक्षाकाष्मर्यथैव रपटोलारिचवासकेः ।
कटुकालाजदुस्रशैः पैलिके ससितं द्रवम् ॥
भूनिम्बवचवावाचानिफलेन्द्रसवत्यकेः ।
पिचुमईपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक् द्रवम् ॥*॥
किराततिलकारिचयष्टाङ्गाङ्गुदवासकेः ।
पटोलपटोशीरनिफलाकोटजाल्वितैः ॥
काथितेह्नां दशाङ्गम् सर्वेविस्फोटनाशनम् ॥*॥
विस्फोटव्याधिनाशाय तक्षुणासुदपिबितैः ।
बोजेः कुटजद्वयस्य लेपः काथीं विजानता ॥*॥
क्षिप्वा पटोलभूनिम्बवासकारिचपटैः ।
खदिराद्भ्युतैः काथो हन्ति विस्फोटकं च्वरम् ॥
चन्दनं नागपुष्यश्च सारिवा तक्षुलीयकम् ।
शिरौषवल्कलं जालीं लेपः स्याद्वाहनाशनम् ॥”
“उत्पलं चन्दनं लोध्रमुशीरं शारिवाहयम् ॥
जलेन पिष्टं लेपेन स्फोटदाहानिनाशनम् ॥*॥
पुत्रजीवस्य मञ्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥
कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात् सवेदनम् ॥
कचाग्रस्थिं गलग्रस्थिं कर्णग्रस्थिश्च नाशयेत् ।
अन्धश्च स्फोटकं ताम्नं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अन्धश्च ।
“मरीचं चिचलं कुष्ठं हरितालं मन्दिशिला ।
देवदारु हरिद्रं च कुष्ठं मांठी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सङ्कल्पम् ॥
यथाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्याह्वयं भवेत् ॥
प्रथ्य कटुकतेजस्य गोमूत्रेऽष्टगुण्ये पचेत् ॥
मृत्वात्रे लौहपाचे वा शनैर्मुहुश्चिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दहविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रथ्यश्लन्ति कोमलत्वच जायते ॥
प्रकृतात्मपि श्विनायि तैवेनाग्नेन मन्धयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्विचं विवर्णं तत्तुल्यात् ॥
भवेत् ॥”
अपि च ।
“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटैश्च द्रवतं जलम् ।
पटोलमुक्ताकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि यत्तानि नात्र काथीं विषा-
रया ॥”
इति मातङ्ग १६८ अध्यायः ॥*॥
विस्फोटकस्य स्वरूपं यथा, भावप्रकाशे ।
“स्फोटाः भ्रूवावरुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तु-
त्वचः ॥”

विस्मृतिः

विस्मयः, पुं, (वि + स्मि + “रच्” इत्यच् ।)
आश्चर्यम् । तत्पर्यायः । अहो र ह्रीं ३ ।
इत्यमरः ॥ “अन्यदद्भुतशब्दे ऋद्यम् ।
‘अद्भुतो विस्मयस्थाधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णां वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥’
इति भावप्रकाशः पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-
स्थाधिभावात्कत्वात् ॥” इति भरतः ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“विधिेषु पदार्थेषु लोकस्वीमातिवर्षिषु ।
विस्माराश्चेतसो वस्तु च विस्मय उदाहृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
(अस्मात्तपःत्रयो भवति । यथा, मनुः । ४।२३७।
“यत्रोऽद्भुतेन चरति तपः चरति विस्मयात् ॥”)
दर्पः । इति मेदिनी ॥ सन्देशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विगतः स्मयो गर्जो यस्ति ।
नष्टगर्जं, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १७ । ३० ।
“तं वीरमारुद्भिपद्य विस्मयः
श्रियस्ये वीरप्रये श्चभिवृतः ॥”)
विस्मयान्वितः, त्रि, (विस्मयेन अन्वितः युक्तः ।)
विस्मययुक्तः । आश्चर्यविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
विलचः २ । इत्यमरः ॥
विस्माप(य)नः, पुं, (विस्माप(य)यतीति । वि +
स्मि + णिच् + क्तः ।) कुहकः । गन्धर्वनगरम् ।
कामदेवः । इति मेदिनी ॥ ज्ञो, विस्मायनम् ॥
(यथा, हरिवंशे । १२६ । २६ ।
“पारिजाततरोः देवेषु पत्नीनासुचतेजसः ॥
विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनासुचतेजसः ॥”
विस्मायकारके, त्रि । यथा, भागवते । १ ।
१५ । ५ ।
“वञ्चितोऽहं महाराज हरिया वस्तुत्पिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥”)
विस्मितः, त्रि, (वि + स्मि + क्तः ।) विस्मयान्वितः ।
यथा,—
“महापाशुपताम् दृष्ट्वा सन्तुत्याय महेश्वरः ।
संपरिच्यत अत्तं तं प्रयेमुन्मैश्वरम् ॥
तत्सदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वगणेश्वराः ।
सुविस्मितास्त्वा सन्तः किमिदं चिन्तयन्ति ॥
विस्मितास्तान् गन्त्यान् दृष्ट्वा शैलादियोगिनोऽवरः ।
प्राह प्रहस्य देवेशं शूलपाथिं गणाधिपः ॥
विस्मितामी गन्त्या देव सर्वे एव महेश्वर ।
महापाशुपतानां हि यत् त्वया लिङ्गं कृतम् ॥”
इति वामने ६४ अध्यायः ॥
विस्मितः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोर्भावे
क्तिन्प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥
विस्मृतः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) स्मरणविषयः ।
तत्पर्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
“पठित्वा सर्वशास्त्राणि विस्मृतान्यश्चाराणि च ।
आस्ते किञ्चित् मम खानोऽवर्गस्य तु पञ्चमः ॥”
इत्युद्भटः ।)
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोः
क्तिन्प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरितामरे । ४४ । ६६ ।

विहगः

“जामातरश्च स तथा स्रव्यप्रभमुपाचरत् ।
यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्मृति-
मायुः ॥”)
विंसं, स्त्री, आमगन्धः । इत्यमरः ॥ इदं चित्ता-
धूमारिगन्धं अपकमानगन्धं इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७४।१६६ ।
“समास्त्रिवच घावित्वा सिष्वन् धराशुभिः
स तम् ।
मौनोदरदरीवासविंसं प्रचालयन्निव ॥”
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, कथासरितामरे ।
२२ । ७ ।
“अहमेतं न शक्नोमि ग्रहीतुं विस्मपिच्छलम् ॥”)
विसगन्धा, स्त्री, (विंसं गन्धो यस्याः ।) हृषुषा ।
इति राजनिघण्टुः ॥
विसगन्धिः, पुं, (विसमिव गन्धो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विसन्धः, त्रि, (वि + सन्ध + क्तः ।) विग्रहः ।
इति कैचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ७ ।
“विसन्धं परिचुम्ब्य ज्ञातपुलकामालोक्य
गच्छस्यतीम् ॥”)
विसम्भः, पुं, (वि + सम्भ + घञ् ।) विश्वासः ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“विस्मभादुरचि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)
प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः अङ्गार-
प्रार्थना वा ।
परिचयप्रायेणयोः शययः परिकीर्तितः ॥
इत्यमरमाला ॥
प्रणयः क्रीडापारतन्त्रम् । इति रमानाथः ॥
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ६० । ७ ।
“विजनेऽपि वने सीता वानं प्राप्य गृहेऽन्वितः ।
विस्मन् लभतेऽभीता रामे निव्यक्तमानवा ॥”)
वेलिकलहः । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मरी, [न] त्रि, (विस्मन्ते विव्यसितीति ।
वि + सम्भ + “वौ क्यलसकत्यसम्भः ॥” ३ । २ ।
१४३ । इति त्रिगुम् ।) विश्वासी । (यथा,
भागवते । ६ । ५ । २० ।
“कथं तदश्रुत्वाप्य गुणविस्मभ्यपक्रमेत् ॥”)
प्रणयी । विस्मभ्यश्चोदस्यर्थं यिन्प्रत्ययेन
निव्यञ्जमिदम् ॥
विस्सा, स्त्री, चरा । इत्यमरः ॥
विस्सा, स्त्री, (विंसं गन्धोऽस्यस्या इति । अच्
ततटाप् ।) हृषुषा । इति राजनिघण्टुः ॥
विस्सुतः, त्रि, (वि + सु + क्तः ।) विस्सृतः । विपू-
र्वकसुधातोः क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥
विहगः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । गम् +
वधेति । ३ । २ । ३८ । इत्यत्र “ह्रिच विहायधो
विहादेशो वक्तव्यः ॥” इति काशिकीकैः ङप्रत्यये
विहायः शब्दस्य विहादेशः ।) प्रवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“सुपर्यवस्था विहगाश्चरामेव च ॥”)
वायः । (यथा, महाभारते । ७।१६३।४० ।

विहसि

विहारी

वी:

“अथोमुखे विहगैर्नाविष्ये महारथान् ॥”
 सूर्यः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रहः ।
 इति धरणिः ॥

विहङ्गः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
 इत्यत्र “गमेः सुपीति ।” खच् । “विहायसो
 विह च ।” इति विहादेशः । “खच्चङिहा
 वक्तव्यः ।” इति ङिङ् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥
 (यथा, रघुवंशे । १ । ५१ ।

“सैकान्ते सुनिष्कन्थाभिस्तत्तच्च गोत्कितवृक्षकम् ।
 विश्वासाय विहङ्गानामालवासास्पायिनाम् ॥”
 वागः । (यथा, महाभारते । ८ । ६६ । १५ ।
 “लघुप्रदितैर्लोहितान्निर्विहङ्गैः ॥”)

मेघः । चन्द्रः । सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (नामविशेषः । १ । ५७ । ११ ।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहृतोपनः ॥”
 विहङ्गमः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
 इत्यत्र । “खच्प्रकारयो गमेः सुयुपसंख्यानम् ॥”

इति काशिकोऽप्या खच् । “विहायसो विह
 च ।” इति विहादेशः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३६ ।

“आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहङ्गमः ॥”
 सूर्यः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६७ ।

“हृन्दोभिरभ्यरूपेण सङ्घट्टयुक्तोऽविहङ्ग-
 मम् ॥”)

विहङ्गमा, स्त्री, भारयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाक इति भाषा ॥

विहङ्गराजः, पुं, (विहङ्गानां राजा । समासे
 टच् ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । ७ ।

“विहङ्गराजाङ्गुरहैरिवायते-
 र्द्विरक्षयोर्वीरहृदवह्नितनुभिः ॥”)

विहङ्गिका, स्त्री, भारयष्टिः । इत्यमरः ॥ वाक
 इति भाषा ॥

विहङ्ग, स्त्री, गर्भोपघातिनी गौः । इति संक्षिप्त-
 सारोऽष्टादशतिः ॥

विहङ्गः, त्रि, विशेषण हतः । विनष्टः । विपूर्वक-
 हनघातोः क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥

विहङ्गनं, स्त्री, (वि + हन + क्तुट् ।) विघ्नः ।
 हिंसा । तुलपिप्लवः । इति मेदिनी । ने, २१० ।

विहङ्गः, पुं, (वि + ह + अच् ।) विधोगः । इति
 हलायुधः ॥

विहङ्गं, स्त्री, विहङ्गः । विपूर्वकहृत्घातोऽनट-
 प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 ३१ । १० ।

“विहङ्गश्च ते ध्यानमङ्गलम् ॥”
 प्रसारणम् । यथा, पाणिनी । १ । ३ । २० ।

“आढो दोषनाख्यविहङ्गो ॥”
 आह्वरणम् । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३७ ।

“नाभिविहङ्गश्चैव क्रत्वभावश्च लस्यते ।
 नवाप्यायनमस्माकं विना ह्येमेन जायते ॥”)
 विहसितं, स्त्री, (वि + हसु + क्तः ।) मध्यम-
 हास्यम् । इत्यमरः ॥

विहस्तः, त्रि, आकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । ४६ ।

“रामापरित्राणविहस्तधोऽं
 सेनाविधेशं सुसुलं चकार ॥”)

पखितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २३७ । २८ ।

“नानायुधविहस्तानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
 चूडितोत्क्रुष्टविनदैर्गण्डं हतनिस्त्रनैः ॥”)

विकरः । (यथा, विश्वात्मविजये । २ अङ्के ।
 “विगतस्थविहस्तस्य शस्त्रप्रसक्त-

स्वखितगतभयान्तां नैव जातु प्रहर्ता ॥”)
 पङ्के, पु । इति शब्दरत्नावली ॥

विहा, अ, (ओहाक् ल्यागि + “विषाविहा ।”
 उणा० ४ । ३६ । इति निपातनात् आ ।)

खर्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादित्तिः ॥
 विहापितं, स्त्री, (वि + हा + णिच् + क्तः ।)
 दानम् । इत्यमरः ॥

विहायः, [स्] स्त्री पुं, आकाशः । इत्यमरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
 वारीयते खच्छतया विहायः ॥”

त्रि, महान् । यथा, निरुक्ते । ४ । १५ । “विहा-
 यस्तेभिरिन्द्रम् ॥” “विहायसो महान्तः ॥”

इति यास्कः ॥ यथा च निघण्टुटीकायाम् । ३ ।
 ३।१२ । “विहायाः । बहिहाघान्भ्यश्चन्द्रश्चि ।

उणा० ४ । २१५ । इति जहातेजिह्वैतित्वा
 बाहुलकान् युगमादेशि युगामगो निपात्यते ॥”

यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
 “तद्वाजी वाचंभरो विहायाः ।”

“विहायाः महान् ॥” इति तज्जाख्ये सायणः ॥
 विहायाः, [सु] पु, पक्षी । इत्यमरः ॥

विहायसं, स्त्री पु, आकाशः । इत्यमरटीकायां
 मधुरेशः ॥ (यथा, महाभारते । १।६।३।४ ।

“आतिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्व विहाय-
 सम् ॥”)

विहायसः, पुं, पक्षी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 विहायसा, अ, आकाशः । इत्यमरटीकायां मधु-
 रेशः जैमिन्मन्त्रे च । (पाणिनी च “खरादि-

निपातमथयम् ॥” १।१।३७ इत्यत्र गणितम् ॥)
 विहङ्गः, पुं, (वि + ह + णच् ।) क्रीडार्थं पङ्गां
 गमनम् । तत्पर्यायः । परिक्रमः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, गीतायाम् । ११ । ४२ ।
 “यन्नाविहासार्थमसत्कृत्वोऽपि
 विहङ्गश्चासनभोजनेषु ॥”)

अमणम् । ऋन्वः । लौका । (यथा, रघुवंशे ।
 ६ । ४८ ।

“प्रचातकाङ्गारिविहङ्गरकाले ॥”)
 सुगतालयः । इति मेदिनी ॥ विहङ्गरेखकपक्षी ।
 इति शब्दचन्द्रिका । वैजयन्तः । इति शब्द-
 माळा ॥

विहङ्गरी, [न्] त्रि, (विहङ्गुं शीलमस्येति । वि +
 ह + णिनिः ।) परिक्रमो । विहङ्गरकर्ता ।

विहङ्गशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥
 (यथा, नैवधे । ३ । १५ ।

“धार्थः कथङ्कारमहं भवत्वा
 विधङ्गिहारी वसुविकगात्वा ॥”)

विहितः, त्रि, (वि + धा + क्तः ।) विधेयः । यथा,
 “विहितस्थानमुष्ठानान् निन्दितस्थ च सेवनात् ॥
 अनियन्हाचेन्नियानां नरः पतनश्चक्रेति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 विहितः, स्त्री, (वि + धा + क्तान् ।) विधानम् ॥
 यथा,—

“चित्तिविजितस्थितिविहितव्रततयः पर-
 मतयः ।
 ऊरु रघुर्गुरुदुधुवुर्धि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥”

इति दृष्टी ॥
 विह्वीनः, त्रि, (वि + ह्व + क्तः ।) विशेषण ह्वीनः ।
 यथा, तन्त्रसारे ।

“घोढान्वासविह्वीनो यः प्रथमेद्देवि पार्वतीम् ॥
 शीरोचिरान्दृष्टुमाप्नोति नरकश्च प्रपद्यते ॥”

त्यक्तः । यथा,—
 “विह्वीनश्च धनेर्दारै पुत्रैरादाय मे धनम् ।
 वनमभ्यागतो दुःखो निरसन्नाप्रवन्तुभिः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 विह्वतं, स्त्री, (वि + ह्व + क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविक-
 दृशविधालङ्कारान्तर्गतालङ्कारविशेषः । यथा,
 “लौका विलासो विच्छित्तिर्विब्लोक्तः क्लि-
 क्तिश्चित्तम्

भोड्यावितं कुट्टमितं लजितं विह्वतं तथा ।
 विममश्चैव्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दृश ॥”

इति जैमिन्मन्त्रः ॥
 विह्वतिः, स्त्री, विशेषण हरणम् । विशेषण वला-
 त्कारः । विपूर्वकहृत्घातोः क्तप्रत्ययेन निव्यञ्ज-
 मिदम् ॥

विह्वेः, पुं, (वि + ह्वे + अच् ।) विह्वेठनम् ।
 विपूर्वकहृत्घातोऽनटप्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥

विह्वेठं, स्त्री, (वि + ह्वे + क्तुट् ।) हिंसा ।
 मर्दनम् । विह्वन्मनम् । इति मेदिनी ॥ विनाघा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विह्वणः, त्रि, (वि + ह्वण + अच् ।) भयादिना-
 भिभूतः । खाङ्गधारणाशक्तः । तत्पर्यायः ।
 विह्ववः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८।३७ ।
 “अथमाचसखीं सुजातयोः
 स्तनयोस्तामवलोक्त्वा विह्वणा ।
 निमिमील नरोत्तमप्रियां
 हृतपक्ता तमसेव कौस्तुभे ॥”)

विह्वीनम् । इति जैमिन्मन्त्रः ॥
 वी, ल ईलवत् । कान्तगतिव्यामिषेपप्रचनखादने ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०कान्तौ
 अक०-गतौ व्याप्तौ क्षेपे प्रचने खाने च सक०-
 अचिदट् ।) ल, वेति । इति दुर्गादासः ॥

वी, पुं, (वयनमिति । वी गतौ + न्यङ्गादित्वात् माधे
 किप् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) ममनम् । इति-
 काचरकोषः ॥

बीकः, पुं, (अजनीति । अज् + "अविद्युर्नीभ्यो दीर्घश्च" । उणा० ३।४७। कर् + अच् वीभावः ।) वायुः । पञ्चा । इत्युणादिकोपः । मन्तः । इति सच्चिन्मसरोर्यादित्थः ॥

बीकाशः, पुं, (विकप्रणमिति । वि + कश् + घञ् । "इक, काशे ।" ६ । ३ । १२३ । इति वैरुपसर्गस्य दीर्घः ।) रश्मिः । प्रकाशः । इत्यमरः ॥

बीजः, पुं स्त्री, ङङिः । विपूर्व्वेचघातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

बीज्यं, स्त्री, विशेष्य ईच्छयम् । दर्शनम् । विपूर्व्वेचघातोर्लप्रत्ययेन (स्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।

"मनो जगत्तु भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीचयेः") वीचापन्नः, त्रि, (वीचामापन्नः ।) विस्फुयापन्नः । इति हेमचन्द्रः । ३।६७७ (वीच्यापन्नः । इत्येवमेव)

वीचिन्तः, त्रि, (वि + ईच् + क्तः ।) विशेष्य ईचिन्तः । ङङिः । यथा,— "पापघ्ने प्रपन्नमे तु पापघ्नयुतवीचिन्ते । तथैव चाद्यमस्थाने रोगिण्यं मरणं दिशेत् ॥

इति दीपिका ॥

वीच्यं, स्त्री, (वीच्यते इति । वि + ईच् + यत् ।) विस्मयः । ङङम् । इति मेदिनी । ये, ५६ ॥

वीच्यः, पुं, (वि + ईच् दर्शने + यत् ।) लासकः । घोटकः । इति मेदिनी । दर्शनीये, त्रि ॥

वीक्षा, स्त्री, (वीक्षन्मिति । वि + इच् + "शुद्धोश्च हलः" इति अच् । टाप् ।) शूकशिक्षी गतिभेदः । नग्नैः । इति हेमचन्द्रः । अश्व- गतिभेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वीचि, पुं, स्त्री, (वयति चर्त्तते वहुंयतीति । वे + "वीचो ङिच्" उणा० ४ । ७२ । ईचिः । स च ङित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ४२ ।

"सरसीञ्चरविन्दानां वीचिचिन्मोमशीतलम् । आमोदमुपजिह्वन्ती स्निग्धवासातुकारिणम् ॥") स्त्र्यन्तरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति मेदिनी । ये, १० ॥ अल्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ किरणः । इति जटाधरः ॥

वीची, स्त्री, (वीचि + ङादिकारादिति ङीष् ।) वीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, ङङत्वंसिंतायाम् । ५६ । ४ ।

"सर तु नलिनीञ्चनिरस्तरविरञ्जित् । च्चंसासिचिन्नकङ्कारवीचीविमलवारिण् ॥") वीचीतरङ्गः, पुं, न्यायविशेषः । स तु ओञ्चे शब्दस्य उच्चत्तिकारणरूपः । यथा,— "वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कौर्मिता । कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥

गुह्यद्वैतवाच्ये देवोत्पन्ने शब्दे ओञ्चे कथमुत्- पत्तिरिच्छत आह वीचीति आद्यशब्दस्य ङङत्वंसिंतायाम् शब्दोऽन्वयः शब्दोऽन्वयेन शब्देन जन्मते तेन चापरस्तादृशपक एवं क्रमेण ओञ्चो- त्तो यच्छत इति । कदम्ब इति आद्यशब्दाद्दृश-

दिसु दृश शब्दा उच्यन्ते तेषाम् दृश शब्दा उन्पद्यन्ते इति भावः । चास्मिन् कस्य गौरवा- द्युक्तं कस्यचिन्मते इति । इति सिद्धान्तसुक्ता- वली ॥

वी(वी)जं, स्त्री, (विशेष्य कार्यरूपेण व्यपद्यतया च जायते इति । वि + जन + "उपसर्गे च संज्ञा- याम्" इति ङः । "अर्थेषामपीति ।" उप- सर्गस्य दीर्घः ।) यदा विशेष्य ईजते कुचिं गच्छति भ्रूरोदं वा । ईज गतिक्रमयोः + पचादाच् । यदा, वीजते गच्छति गर्भाशय- मिति । वीज् + अच् । यद्वा, "बीजप्रजनन- कान्त्यसन्खादनेषु । इत्यस्मादच्प्रत्ययः । तथा च भोजराजीये विधौ जक् इति युन्पादितम् । वयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनाद्युक्तं पितेति वा । अत्र चौरासामी वीच्यते वेति वा वीजं वाजिक्रिकः इति । वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया इति माधवः ॥ प्रयेते हि कार्य- करणाय वा वीजम् ।" इति निघण्टौ देव- राजयज्वा । २ । २ । १५ ।) कारणम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १० ।

"वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥" यथा च मनौ । १ । ५६ ।

"यदाद्यमाद्यको भूत्वा वीजं स्यात्सु चरिष्य च ॥" शुक्रम् । इत्यमरः । (यथा मनौ । १ । ८ ।

"अप एव ससर्वादी तासु वीजमवाह्यन् ॥" वीजं शुक्रम् । इति मेधातिसिः । वीजं शक्ति- रूपम् । इति कुङ्कुक् । यथा च तत्रैव । १०।७२ ।

"यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्वा ऋषयोऽभवन् । पूजिताश्च प्रप्रस्थास्य तस्माद्बीजं प्रप्रस्यते ॥") श्रीकृष्णस्य सर्ववतारवीजत्वं यथा,—

दानव उवाच ।

"अधुना जगत्पुरुषं परिपूर्णतमः स्वयम् । सर्वेषामवताराणां वीजरूपः सनातनः ॥" इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥

अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५ । १२ । १६ ।

"न तस्य वीजं रोहति वीजकाले न चास्य वर्षे वर्षेति वर्षकाले ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति प्रजन्तं न ज्ञातारं लभते चागमिच्छन् ॥") तत्साधानम् । इति मेदिनी । मञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ गणितविशेषः । यथा,—

"उत्पादकं यत्प्रवदन्ति बुद्धे- रधिष्ठितं सत्पुरुषेण स्वांखाः । अस्तस्य जन्तुस्य तदेकवीज- मयत्कर्मोपशं गणितं च वन्दे ॥

पूर्व्वे प्रोक्तं अस्तमयत्कर्मवीजं प्रायः प्रश्ना नो विना अस्त्युक्ता । ज्ञातुं शक्या मन्दधोभिर्मितान्तं भस्मात्साक्षाद्भूमि वीजक्रियाश्च ॥" इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ वीजगणिताध्यायस्य प्रथमद्वितीयश्लोकाः ॥

मन्तः । यथा । अथ सुवेनेश्वरीमन्तः ।

"नकुलीशोऽग्निसामोऽग्नौ वामनेवाहं चन्द्रवान् । बीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धि- काङ्क्षिभिः ॥" नकुलीशो हकारः । अग्नी रेफः । वामनेच- मीकारः । अहं चन्द्रोऽग्निसारः । ह्रौं ॥ * ॥ अत्रपूगांघा वीजम् । ह्रौं नमो भगवति माहि- श्वरि अत्रपूर्व्वे स्वाहा ॥ * ॥ अथ चिपुटा- वीजम् । औं ह्रौं कौं ॥ * ॥ त्वरितावीजम् । ॐ ह्रौं ह्रूं खे च हे च कौं ह्रूं चे ह्रौं फट् ॥ * ॥ अथ त्रिधावीजम् । ऐं कौं त्रिधाक्लिने मद्द्रवे स्वाहा ॥ * ॥ वज्रप्रसारिण्याः । ऐं ह्रौं त्रिधा- क्लिने मद्द्रवे स्वाहा ॥ * ॥ अथ दुर्गावीजम् । ॐ ह्रौं हुं दुर्गाये नमः ॥ * ॥ महिषमर्दिनी- वीजम् । ॐ महिषमर्दिनि स्वाहा ॥ * ॥ जयदुर्गा वीजम् । ॐ दुर्गे दुर्गे रज्जि स्वाहा ॥ * ॥ शूलिनोवीजम् । च्वल च्वल शूलिनि दुष्टग्रहं हुं फट् स्वाहा ॥ * ॥ वागीश्वरीवीजम् । वद् वद् वागीश्वरि स्वाहा ॥ * ॥ पाश्चिमा- सरस्वतीवीजम् । ॐ ह्रौं ह्रौं ॐ ह्रौं सरस्वत्यै नमः ॥ * ॥ गणेशवीजम् । गूं ॥ * ॥ हेरम्बवीजम् । ॐ गूं नमः ॥ * ॥ हरिद्रा- गणेशवीजम् । ग्लं ॥ * ॥ लक्ष्मीवीजम् । श्रीं ॥ * ॥ महालक्ष्मीवीजम् । ॐ ऐ ह्रीं श्रीं कौं ह्रौं जगत्प्रस्ये नमः ॥ * ॥ स्वर्गवीजम् । ॐ ह्रिं स्वर्ग्यै नमः ॥ * ॥ श्रीरामो जीजम् । रां रामाय नमः । जानकीवक्त्रमायं स्वाहा ॥ * ॥ विष्णु- वीजम् । ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ श्रीकृष्ण- वीजम् । गोपीजनवक्त्रमायं स्वाहा ॥ * ॥ वासु- देवस्य । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ * ॥ वाल्मीकायस्य । ॐ कौं लक्ष्म्याय ॥ * ॥ लक्ष्मी- वासुदेवस्य । ॐ ह्रौं ह्रौं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु- देवाय नमः ॥ * ॥ दधिवाहनस्य । ॐ नमो विष्णवे सुरपतये महाललाय स्वाहा ॥ * ॥ हृद्यपीवस्य । ॐ उद्गिरन्प्रणवोद्गीयसर्व्वेवागीश्वरेश्वर । सर्व्वेदेवमार्त्तिस्य सर्व्वे बोधय बोधय ॥ * ॥ शुचिं ह्यस्य । उयं वीरं महाविष्णुं च्वलन्तं सर्व्वतोमुखम् । शुचिं हं भीषणं भद्रं न्युन्यन्तं नमोऽस्त्यु ॥ * ॥ नरहरिवीजम् । औं ह्रौं चौं हुं फट् ॥ * ॥ हरिहरस्य । ॐ ह्रौं ह्रौं शङ्करनारायणाय नमः ह्रौं ह्रौं ॐ * ॥ वराहस्य । ॐ नमो भगवते वराहस्यपाय भूर्भुवस्वः पतये भूपतित्वं मे देहि ददापय स्वाहा ॥ * ॥ शिवस्य । ह्रौं * ॥ न्युन्यस्य । ॐ हुं सः ॥ * ॥ दक्षिणाश्विनीवीजम् । ॐ नमो भगवते दक्षिणा- श्विनैये मङ्गं मेधां प्रयच्छ स्वाहा ॥ * ॥ चिन्ता- मयवीजम् । र्च म र च औं कं * ॥ गौतमस्य । प्रौं नौ ढः नमः शिवाय ॥ * ॥ चक्रस्य । कृष्ण फट् ॥ * ॥ क्षेत्रपालस्य ॐ चौं क्षेत्रपालाय नमः ॥ * ॥ वटुकमेरवस्य । ॐ ह्रौं वटुकाय आपद्दुर्गरथाय कुक् कुक् वटुकाय

वीजं

ह्रीं । - ॥ विपुरावाः । हसरै । हसकलरीं ।
हसरीः ॥ * ॥ सम्यदाभैरवाः । हसरै ।
हसकलरीं । हसरौ ॥ * ॥ कौशेधभैरवाः ।
सहरै । सहकलरीं । सहरौ ॥ * ॥ भय-
विश्वविगीभैरवाः । हसै । हसकलरीं ।
हसौ ॥ * ॥ सकलसिद्धिभैरवाः । सहै । सह-
कलरीं । सहौ ॥ * ॥ चैतन्यभैरवाः । सहै ।
सकलह्रीं । सहरौः ॥ * ॥ कामेश्वरीभैरवाः ।
सहै । सकलह्रीं । निव्यक्तिभैरवसहरोः ।
घटजूटाभैरवाः । डरलकसहै । डरलकसह्रौं ।
डरलकसह्रौं ॥ - ॥ निवाभैरवाः । हसकल-
रहै । हसकलरह्रौं । हसकलरह्रौं ॥ * ॥ रुद्र-
भैरवाः । हसकलरह्रौं । हसकलरीं । हसौः ॥ * ॥
सुवनेश्वरीभैरवाः । हसै । हसकलह्रौं ।
हसौः ॥ * ॥ सकलेश्वर्याः । सहै । सहकलह्रौं ।
सहौः ॥ * ॥ त्रिपुरावालायाः । ऐं ह्रीं सौः ॥ * ॥
नपजूटावालायाः । ऐं ह्रीं सौः । हसै ।
हसकलरौं । हसौः । हसरै । हसकलरीं
हसरोः ॥ * ॥ अन्नपूर्णभैरवाः । ॐ ह्रीं श्रीं ह्रीं
नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णं स्वाहा ॥ * ॥
श्रीविद्यायाः । करईल ह्रीं । हसकलह्रौं ।
सकलह्रौं ॥ * ॥ छिन्नमस्तायाः । श्रीं ह्रीं ह्रूं
ऐं वज्रवैरोचनीये ह्रूं ह्रूं फट् स्वाहा ॥ * ॥
श्यामायाः । क्रौं श्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रीं ह्रीं ह्रिं ह्रिं
कालिके क्रौं क्रौं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ * ॥
गुह्यकालिकाया । क्रौं श्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रीं ह्रीं
गुह्यकालिके क्रौं श्रीं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा ॥ * ॥ भद्रकाल्याः । क्रौं ह्रीं ह्रूं ह्रूं
ह्रीं ह्रीं भद्रकाल्ये क्रौं ह्रीं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा ॥ * ॥ प्रशानकालिकायाः । क्रौं श्रीं ह्रीं
ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं प्रशानकालिके क्रौं श्रीं ह्रीं
ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ * ॥ महाकाल्याः ।
क्रौं श्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं महाकालिके क्रौं श्रीं
ह्रीं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ * ॥ तारायाः ।
ह्रीं ह्रीं ह्रूं फट् * ॥ चण्डीयमलपायेः ।
ॐ ह्रीं ह्रूं शिवाय फट् * ॥ मातङ्गिन्याः ।
ॐ ह्रीं ह्रूं मातङ्गिन्ये फट् स्वाहा ॥ * ॥
उच्छिष्टचाण्डालिन्याः । उच्छिष्टचाण्डालिनी
सुसुखीदेवी महाप्रियाचिनी ह्रीं तं तं तं * ॥
धूमवत्याः । धूं धूं स्वाहा * ॥ भद्रकाल्याः ।
ह्रीं कालि महाकालि किलि किलि फट्
स्वाहा * ॥ उच्छिष्टगोशस्य । ॐ ह्रिं
प्रशाचि शिखे स्वाहा * ॥ धनदायाः ।
धं ह्रीं श्रीं देवि रतिप्रिये स्वाहा * ॥ * ॥
प्रशानकालिकायाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं कालिके
ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं * ॥ वगलायाः । ॐ ह्रीं
वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं सन्भय
जिह्वां कौलय कौलय बुद्धिं नाशय ह्रीं ॐ
स्वाहा * ॥ कर्षीप्रशाचाः । ॐ कर्षीप्रशाचि
वहातीतानामतशब्दं ह्रीं स्वाहा । * ॥ मञ्जु-
षोषस्य । क्रौं ह्रीं श्रीं * ॥ तारियथाः ।
क्रौं ह्रीं ह्रूं ह्रीं ह्रीं ऐं * ॥ सारस्वत-

वीजं

वीजम् । ऐं - ॥ कात्यायन्याः । ऐं ह्रीं श्रीं
चौं चण्डिकाय नमः । - ॥ दुर्गायाः । ह्रूं * ॥
विशालाख्याः । ॐ ह्रीं विशालाक्ष्ये नमः * ॥
गौंध्याः । ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि ह्रूं फट्
स्वाहा ॥ * ॥ ब्रह्मश्रीमन्तः । ह्रीं नमो ब्रह्म-
श्रीराजिते राजपूजिते जये विजये गौरि
गान्धारि त्रिभुवनशङ्करि सर्वलोकवशङ्करि
सर्वस्त्रीपुत्रवशङ्करि सुसुदुर्दुर्वररात्रे ह्रीं
स्वाहा - ॥ इन्द्रस्य । इं इन्द्राय नमः * ॥
गरुडस्य । चिप ॐ स्वाहा * ॥ विश्वहरामि-
वीजम् । खः खं * ॥ इक्षिकविषहरवीजम् ।
ॐ सरह स्फुः । ॐ ह्रिलि ह्रिमि चिलि हस्फुः ।
ॐ ह्रिलि ह्रिलि चिलि चिलि स्फुः । ब्रह्मणे
फुः । सर्वेश्यो देवेभ्यस्फुः * ॥ ऋषिकविषहर-
वीजम् । ॐ गें जें तें । आगमचन्द्रिकायां ॐ
गं गा टः * ॥ ऋषिकनाश्रमन्तः । ॐ सरथी
फुः असरथी फुः असरथी फुः । एतस्मिन् जपन्
श्वेतसर्पपद्मेपातुं ऋषिकनाशी भवति * ॥
कृताविषहरमन्तः । ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रूं जलन् ॐ
स्वाहा गरुड ह्रूं फट् * ॥ सर्वकोटविषहर-
वीजम् । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर सर हन
हन ह्रूं फट् स्वाहा * ॥ सुखप्रसवमन्तः ।
ॐ मन्मथ मन्मथ वाह् वाहि लम्बोदर सुख
सुख स्वाहा । ॐ सुक्ताः पाशा विपाशाश्च
सुक्ताः सूर्येण रश्मयः । सुक्तां सर्वभयाद्गर्भ
एवैहि मारीच मारीच स्वाहा । एतयो-
रन्यतरेणाश्वरं जलमभिमन्त्रा देयं पीत्वा
सुखप्रसवा भवति * ॥ हनुमन्तः । हं हनुमते
रुद्रात्मकाय ह्रूं फट् * ॥ वीरसाधनस्य । हं
पवननन्दनाय स्वाहा * ॥ अथ आर्द्रपटी ।
ॐ नमो भगवति चासुखे रक्तवाससे अप्रति-
हतरूपपराक्रमे असुकवधाय विचेतसे स्वाहा ।
आर्द्ररक्तपटेनाश्रतः ससुदुर्गामिनीनदीतटे
जघरभूमौ वा द्दिग्गासुख ऊर्ध्वाङ्घ्रौपैन् ।
यावन् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति
श्रुचोः * ॥ प्रशानभैरवाः । प्रशानभैरवि
नरसधिरास्थिवसाम्बण्यि सिद्धिं मे देहि मम
मनोरथान् पूर्य ह्रूं फट् स्वाहा * ॥ ज्वाल-
ामालिन्याः । ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि
युधगणपरिहृते ह्रूं फट् स्वाहा * ॥ महा-
काल्याः । ॐ ह्रूं फ्रूं क्रौं ह्रीं पशून् रुद्राय
ह्रूं फट् स्वाहा * ॥ अथ निगडबन्धन-
मोचणस्य । ॐ नम ऋते निरृते तिम्रतेषो
यन्मयं विर्रता बन्धनेतं यमेण हसंतस्था संविदा
नोत्तमे वाके अवोवोवैरम् * ॥ अथ चिटि-
मन्तः । ॐ चिटि चिटि चाण्डालि महा-
चाण्डालि असुकं मे वशमानय स्वाहा * ॥
त्रासकस्य ।
ॐ त्रासकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मूढोर्मुचोयमास्ततात् ॥
अथ ऋतसंजीवनीमन्तः । ह्रौं ॐ ह्रूं सः ॐ
भूर्भुवः सः ।

वीजं

त्रासकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मूढोर्मुचोयमास्ततात् ॥
ॐ भूर्भुवः सः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥ अक्ष-
र्याद्यादिवीजानि बाहुल्यमाद्योक्तानि - १
(अथ वीजामिधानम्) यथा, -
“वीजसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रतः ।
वीजनामानि कतिचित्तु वक्ष्यामि विदुषां सुटे ॥
माथा लक्ष्या परा र्विन लिगुया सुवनेश्वरी ॥
हृष्टेवा शुभुवनिता शक्तिर्वेश्वरी शिवा ॥
महामाथा पार्श्वती च संस्थानेह्यतस्त्वयि ॥
परदेश्वरी च सुवना धात्री जीवन्मध्यगा ॥ ह्रीं ॥
वह्निहृतेवैश्वयुक्ताया स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
ह्रीं ॥
प्राग्निशान्तिर्विन्दुनादैर्लक्ष्मीप्रणव उच्यते ।
श्रीलक्ष्मोर्विष्णुवनिता रमा खीरसुदना श्रीं ॥
शोडशयज्ञानं वह्निनामालिविन्दुसंयुतम् ।
चन्द्रवीजसमास्तं वधुवीजमिदं स्तुतम् ।
वधुवामेकया योषिदेवाञ्ची चकामिनी ॥ स्वीं
नाद्विन्दुसमायुक्तो द्वादशसुतुरो भगम् ।
योनिः सरस्वतीवीजमधरं वागभवच्च वाक् ॥ ऐं
हकारो वामकर्णाटो नाद्विन्दुविभूषितः ।
कूर्चं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घचूडार उच्यते ।
शुद्धश्च दीर्घकवचं तारा प्रसव इत्यपि ॥ ह्रूं
कामाक्षरं वह्निमस्यं रतिविन्दुविभूषितम् ।
कालीवीजमिदं प्रोक्तं रतिवीजं तदेव हि ॥ श्रीं ॥
कामाक्षरं धरासंख्यं रतिविन्दुविभूषितम् ।
गुप्तकालीवीजमिदं गोपालवीजमिदपि ॥
तत्कामवीजं कामेशी वीजं शक्तिस्वती परा ॥ ह्रीं ॥
सव्यान्मयुक्तोमसंस्तुषेव प्रासादमुच्यते ॥ ह्रीं ॥
कलाटं क्रौंदीवीजं क्रौंङ्कारस्वशाभिघः ॥ क्रौं ॥
आकारो विन्दुमान् पाशः प्रेक्षश्च ससुदीरितः ।
सकला सुवनेशानी कामेशी वीजमुच्यते ॥
नमस्तु हृदयं स्वाहा ह्रिं ह्रुगुलं तटः ॥
नमः ॥ स्वाहा ॥
चन्द्रयुग्मं शिवो वेदमाता ज्वलनसुन्दरी ।
स्वाहा परा देवभोक्तं तद्वयं चन्द्रयुग्मकम् ।
शुवो हविर्देवमाता देवास्तं वह्निमुन्दरी ॥ स्वाहा ॥
शिखा वषट् शिरोमथ्य शक्रमाता हरप्रिया ॥
शिखा वषट् च । वषट् कवचं क्रोधो वर्महृमि-
त्यपि ।
क्रोधशोहं तशुलच शक्रादौ रिपुसंश्रकः ॥ ह्रूं ॥
अखनेत्रयुगं वीषट् ॥ वीषट् ॥ फट्कं श्च-
माशुभम् ॥ फट् ॥
तार्तीयन्तु ह्रसौः प्रेतवीजम् ॥ ह्रसौः । हंसो-
ऽजपासुधुः ॥ हंसः ॥
गकारो विन्दुमान् विघ्नवीजं गणेशवीजकम् ॥ गं ॥
स्तुतियं मांसमैविन्दुयुलं भूवीजमीरितम् ॥ लं ॥
टासं रुद्रनेत्रेन्द्रयुतन् विम्बवीजकम् ॥ ख्रौं ॥
अथ कामकलावामनयनं विन्दुसंयुतम् ।
अर्कमात्राकलावाञ्छीशोर्देहः सदाशिवः ।
असुखायतुरीया च विश्वमाटकला परा ॥ ॥
नादः ॥

बीजको

बीजफ

बीजव

भूतडामरचक्रेतबोधार्थं भूतडामरीयबीजनामा-
न्यपि लिखन्ते ।

प्रथमो विषवीजं स्यात् भुवं ज्ञानाह्वलं स्तुतम् ।
कालवृत्तिपथं त्र्येवं बहुरूपी निरञ्जनम् ॥ प्रथमवम् ॥
चतुर्जस्यं शोभनवत्तं घृन्मभैरयलङ्कृतम् ।

नाद्विन्दुसमायुक्तं बीजं प्राणालोकं स्तुतम् ॥ श्रीं
क्रोधीशं चतुर्माहृष्टं घृन्मभैरयलङ्कृतम् ।

विद्या जज्ञा विन्दुयुतं पिठभूवासिनी स्तुतम् ॥ श्रीं
क्रोधकालात्मकं कुर्थाङ्गीतिकं वाग्भव स्तुतम् ।

नाद्विन्दुसमायुक्तं समाधायोपरभैरवीम् ॥
बीजमेतत् कथितं शुद्धवृद्धिप्रवर्तकम् ॥ ऐं ॥
क्रोधीशं वलभृङ्गभैरवीनाद्विन्दुभिः ।

विन्दुत्तमन्मथं कामराजस्त्रीलोकमोहनम् ।
इन्द्रासनगतो ब्रह्म चक्रं तैस्तु समन्मथः ॥ श्रीं ॥
संयुक्तं घृन्मभैरवारक्तस्यं बलिभोजनम् ।

नाद्विन्दुसमायुक्तं किङ्किनी बीजमुत्तमम् ॥ श्रीं ॥
नाद्विन्दुसमायुक्तं रक्तस्यं बलिभोजनम् ।

कालराज्यासनोपेतं विप्रिखाख्यं महाभुजम् ॥ श्रीं ॥
विदायंलिङ्गितोयाव्योवसिक्तजतचोचतः ।

नाद्विन्दुसमायुक्तो विज्ञेयः पितिसाधनम् ॥ हुं ॥
धन्मन्त्रवाद्यः कालासिः सोङ्गेनेश्रीन्दुविन्दुभिः ।

युगान्तकारकं बीजं भैरवेण प्रकाशितम् ॥ स्मे ॥
कपटिनं समाहाय जतजः क्षितिविग्रहम् ।

संयुक्तं घृन्मभैरवां चोद्यं नाद्विन्दुमान् ॥ श्रीं ॥
कपालीद्वयमाहाय महाकालेन मखडतम् ।

समासनमिति प्रोक्तं चिह्नकाटोप्रयोग्येम् ॥
उं उं उं उं ॥

चतुर्जस्यं शोभनवत्तं चन्द्रजतविभूषितम् ।
खद्योतमिति संश्रोक्तं मासिनी कालरात्रियुक् ॥
हुं हुं ॥

चतुर्जो चतुर्माकाशं नाद्विन्दुविभूषितम् ।
विदारो भूषितश्चैव बीजं वैवस्वतोदकम् ॥ श्रीं ॥
कीर्तिशाखा कालवक्रा च महाकालेन साक्षितम् ।

तदनादिपञ्चरश्मिः स्रष्टिस्त्रियन्तदिधिः ॥ ॐ ॥
शोभस्यं तालजङ्गास्यं विन्दुनाद्विभूषितम् ।

कूर्कं कालो महाकालः क्रोधीबीजं निरञ्जनम् ॥ हुं ॥
इति प्राण्यतोषिणी ॥)

बीजकः, पुं, मातुलुङ्गकः इति जटाधरः । उच-
विशेषः । विजयासार इति हिन्दवी भाषा ।
तत्पर्यायः । पीतसारः २ पीतशालकः ३
बन्धूकपुष्पः ४ प्रियकः ५ सर्षकः ६ आसनः ७ ।
अस्य गुणाः । कुष्ठवीर्यपंचिचमेहगुदक्रिमि-
श्लेष्माक्षपित्तनाशित्वम् । त्वथत्वम् । कैश्लत्वम् ।
रसायनत्वम् । इति भावप्रकाशः । (यथा,
हरिवंशे । १५५ । २० ।
“अथकेव्वाजकेचैव मन्दारैश्चोपशोभितम् ”)

बीजे, स्त्री ॥
बीजकस्य, स्त्री, (बीजं बीजं करोति वर्द्धयतीति ।
क + क्तिप् ।) वाजीकरणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजकोशः, पुं, (बीजानां कोश आधार इव ।)
बीजकोशः, पुं, पद्मबीजाधारचक्रिका । शौफल
इति ख्यातः । इति भरतः । तत्पर्यायः ।

वराटकः २ । इत्यमरः ॥ कथिका ३ । इति
जटाधरः ॥ वारिङ्गकः ४ शृङ्गाटकः ५ । इति
शुद्धरत्नावली ॥

बीजगर्भः, पुं (बीजानि गर्भैश्च्यन्तरे यस्मिन्)
पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजगुप्तिः, स्त्री, (बीजानां गुप्तियञ्च ।) शिम्बी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजधान्यं, स्त्री, (बीजप्रधानं धान्यम् ।) धान्य-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजनं, स्त्री, (बीज्यतेनेति । वि + ईज् + कर्णे
ल्युट् ।) अजन्म । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५० ।
“मलयजमपसार्थं घनं बीजनविह्नं विधाय
वाहुभ्याम् ॥
स्रसन्नापादगणितनिदाघमालिङ्गते मिथु-
नम् ॥”)

वस्तु । कोके जीवज्जीवे च पुं । इति सारस्वतः ॥
बीजपादपः, पुं, (बीजप्रधानः पादपः ।) मन्ना-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बीजोन्न-
टश्चमाचच ॥)

बीजपुष्पं, स्त्री, (बीजप्रधानं पुष्पं यस्मिन् ।) मरु-
वकः । मदनवृक्षः । इति मेदिनी । पे, २६ ॥

बीजपूरः, पुं, (बीजानां पूरः सम्पन्नो यञ्च ।) फल-
पूरः । इत्यमरः । टावा खेपु इति वङ्गभाषा ।
विजौरा इति हिन्दवी भाषा । तत्पर्यायः ।
बीजपूर्यः २ पूर्यबीजः ३ सुकेशरः ४ बीजकः ५
केशरान्तः ६ मातुलुङ्गः ७ सुपूरकः ८ रुचकः ९
बीजफलकः १० जम्बूजः ११ दसुरच्छदः १२
पूरकः १३ रोचनफलः १४ । अस्य फलगुणाः ।
अम्लत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । आसकास-
पवनशमनत्वम् । कण्ठशोधनकरत्वम् । लघु-
त्वम् । हृद्यत्वम् । रोपनत्वम् । रुचिकारि-
त्वम् । पावनत्वम् । आधानगुल्महृद्भोग्नीहो-
दावननाशित्वम् । विषम्वे हिक्कायां मूले
हृद्ग्राह्यं प्रस्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
अपि च ।

“बीजपूरफलं खादु रसेऽम्नं दीपनं लघु ।
रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृद्यशोषकम् ।
आसकासारुचिहरं हृद्यं त्वघ्नाहरं स्तुतम् ॥”
तद्भेदमद्युक्तकटी । यथा,—

“बीजपूरोऽपरः शोक्तो मधुरो मद्युक्तकटी ।
मद्युक्तकटिका खाद्वी रोचनी शीतला गुरुः ।
रक्तपित्तघ्नश्चासकाशङ्कान्नाभमापहृ ॥”
इति भावप्रकाशः ।

(यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४२ ।
“सुज्जातकांस्तथा जीवान् दाडिमाम् बीज-
पूरकान् ॥”)

बीजपूर्यः, पुं, (बीजेन पूर्यः ।) ह्योजङ्गः । इति
रत्नमाता ॥ बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजपेशिका, स्त्री, (बीजस्य अक्रस्य पेशिकेव ।)
अक्रकोशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजफलकः, पुं, (बीजप्रधानं फलं यस्मिन् । कन् ।)
बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजमाटका, स्त्री, (बीजानां बीजमन्तानां मातेव
जपमालात्वादास्यास्तथात्वम् ।) पद्मबीजम् ।
यथा,—

“पद्माच्चं पद्मबीजश्च कथिका बीजमाटका ॥”
इति हारावली ॥

बीजरत्नः, पुं, (बीजं रत्नमिव यस्मिन् ।) माघ-
कलायः । इति हेमचन्द्रः ॥

बीजरुहः, पुं, (बीजान् रोहतीति । रुह +
इगुपधात् कः ।) प्रात्याह्रिः । यथा,—

“कुर्यादप्याद्या अग्रबीजा मूलजास्तुपलाद्यव ।
पर्वयोगिन इत्याद्याः स्फुट्याः शक्तकीसुखाः ॥
भ्रातृदाह्यो बीजरुहा सम्भृत्तं जास्तुग्माद्यः ।
स्युर्वनस्यतिका यस्मिन् यद्वृते मूलजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(ज्ञानिन् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते)

बीजरेचनं, स्त्री, (बीजं रेचनं रेचकं यस्मिन् ।)
जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजवपनं, स्त्री, (बीजानां वपनम् ।) चैत्रे बीजस्य
क्षेपणम् । तस्य दिनं दीपिकायाम् ।

“पूर्वाभियान्यफल्गुपित्राश्रवात्तन्मेषु
रिक्ताश्रमोविगतचन्द्रनिधिं विहाय ।
इन्द्राजिगीससुदये विक्रजार्किवारं
शक्तेश्वयोगकरशेषु हलपवाहः ॥
हलपवाहवह्नीजवपनस्य विधिः स्तुतः ।
चित्रायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरस्वमहुचोदये ॥
हेमवारिविलसस्य बीजस्थोन्नयतः शुचिः ।
इत्तं चित्तं निधायाथ स्वयं सृष्टिचयं वपेन ॥
कृत्वा चात्योन्यप्रोक्षाहं नर्त्तको हृष्टमानसः ।
प्रादुसुखः कलसं यन्त्र इमं मन्त्रसुदोदयेत् ॥
त्वं वै वसुन्धरे सौते बहुपुत्र्यफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं निव्यं क्वचिं मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कथंकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन च धनेन च
खाहा ॥
उप्रा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ।
बीजवपनं प्राजापत्यतोषेण । यथा, हारीतः ।
कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यामावपनम् । शोभ-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्थादिति । हीमतर्पणे
लाजहोमधनकादितर्पणे । पराशरः ।
“वेशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ ।
अतः परस्मिन्नधर्मं न जातु आवक्ष्ये शुभम् ॥”
ज्योतिषि ।
“पूर्वाभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा शतभिया वाय धान्यानां रोपणे
वरा ॥

सदीप्रा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्विशुष्यते ।
स्वयंजाते पुनस्ते हे पालयन् नैव दुष्यति ॥
आरामे यद्वहमथे वा मोहात् सर्वपमावपन् ।
पराभवं रिपोर्याति सवाधनघनचयम् ॥
निशा नीली पलाशश्च चिन्धा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्वैश्च सर्वैः निरन्ति मङ्गलम् ॥”
निशा हरिद्रा । कोविदारको रक्तकाश्वनः ।

“हेमात्मसा वृचवीजं ज्ञातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधैति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते शुभगे निबं ह्रमोऽयं वर्हतामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजवृचः, पुं, (वीजादेव वृचो यस्य । वीजप्रधानो
वृचो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीजसप्ययः, पुं, (वीजानां सप्ययः ।) वीजसंघट्टः ।
तच्छुभाशुभदिनादिर्घथा,—

“हस्ताचिन्नादितिस्वातीरेवत्यां अवयवद्वये ।
स्थिरे लम्बे गुरौ शुक्ले वीजं धार्यं ज्ञावासे ॥
माघे वा फालगुने वापि सर्व्ववीजानि संघट्टेत् ।
श्रीपथेत्तापथेद्गौर्ने रात्रौ शोपनिधापयेत् ॥
ततश्च पुटिकां बद्धा श्रीपथेच पुनः पुनः ।
स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिष्व न सृशेत् ॥
हीपाग्निना च संसृष्टं वृष्ट्या शोपहतश्च यत् ।
वर्जनैय तथा वीजं यत् स्यात् कौटसमन्वि-
तम् ॥३॥

धान्याहिरुद्रामिषशाखपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रेतरभेः शुभाहे ।
धान्यादिंसंस्थापनमेवु श्रांसं
व्याख्यारहङ्गायहोदयेषु ॥

सौम्यादितिमघाव्येष्ठाचतुरेवु च कारयेत् ।
मीने लम्बे शुभे चन्द्रे निघ्ननङ्गुरवर्जिते ॥
सौम्यं कोष्ठके धान्यं गगौ वदति सर्व्वदा ।
धनदाय सर्व्वलोकहिताय देहि मे धान्यं
स्थाहा ।
नम ईहाये ईहादेवी सर्व्वलोकविवर्हनी काम-
व्यपिणि धान्यं देहि स्थाहा ।
खेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥”
पुराणसर्व्वखे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् ।
पत्रश्च धान्यराशेस्तु स्वविकादिनिवृत्तये ।
दक्षिणदिदिसुखगमनं स्यादभिनवास्तु नारीषु ।
अयमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवापरे
कुर्यात् ॥

त्रिपुत्ररेषु रेवत्यां धनिष्ठावाचयेषु च ।
एतेषु षट्सु विज्ञेयं धान्यनिष्कण्यं बुधैः ॥
अवगात्रयं विश्रास्ताभुवपौष्ठापुनर्व्वं सुनि पुष्यश्च ।
अश्विन्यथ च्येष्ठा धनधान्यविवर्हिनौ कथिता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजसूः, स्त्री, (वीजानि सूते इति । सू + क्षिप् ।)
पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

वीजाह्वतं, त्रि, (वीजेन सह ह्वतं कथमिति ।
“ह्रतो द्वितीयतृतीयशस्त्रवीजात् ह्रतौ ।” ५।४।
५८ इति ङाप् ।) उपसङ्घट्टम् । इत्यमरः ॥ हे
वीजेन सह कृते च्चेने । वीजेन सह ह्वतं कथं
वीजाह्वतम् । तौयशस्त्रवीजेति ङाप् । आदा-
युमं पश्चात् कथं उपसङ्घट्टम् । इति भरतः ॥

वीजाह्वं, स्त्री, (वीजे अन्तोऽन्तरौ यस्य ।)
वृक्षाह्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजी, [न] पुं, (वीजसख्यस्तेति । वीज + इतिः ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहृतत्वे ।

“अतएव हेतुनिर्घयेऽपि सापिष्टागणने वीजिन-
मारभ्येत्युक्तम् ॥” यथा च गीतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरैर्विवाह ऊहं सप्रमान् पिठ-
बन्धुभ्यो वीजिनश्च माहबन्धुभ्यः पश्चमात् ॥”
वीजविशिष्टे, त्रि (यथा, मगौ । ६।५१ ।
“तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥”)
वीजोदकं, स्त्री, (वीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य
कठिनत्वात्तथालम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वीजोमिचक्रं, स्त्री, (वीजानामुपमेय शुभाशुभसूचकं
चक्रम् ।) वीजवपनजन्मशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-
कारचक्रम् । यथा,—

“सूर्यभादुरगः स्थाप्यस्त्रिणाचिकान्तरक्रमात् ।
मुखे त्रौणिक गले त्रौणिक भाणि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्वर्हः पश्च दिग्भाज फल वदेत् ॥
वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्थो ॥
उदरे धान्यदृष्टः स्यात् पुच्छे धान्यचयी
भवेत् ॥

ईतिरोगमयं राज्ये चक्रे वीजोमिसम्भवे ॥”
सूर्यभात् सूर्यसुख्यमाननजज्ञान् । त्रिणाचि-
कान्तरक्रमादिति यद्यन्त्रिणां रविस्तदा तामा-
रभ्य गणयेत् । त्रिणाडीषु अश्विनीभरणी-
कृत्तिकासु दत्त्वा रोहिणीं बहिः कार्यं ऋग-
भिरस आर्द्रापुनर्व्वसुनाङ्गीषु दत्त्वा पुष्यो बहिः
कार्यं । एवं क्रमेणान्या वेष्ट्याः । चोचकं
ग्रहस्यसूच्यताम् । इत्ययः ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा ज्वरिकाः खगाः ।
प्रत्यावप्राश्च राजानः वष्टेते इत्ययः स्मृताः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीज्यः, त्रि, (विशेषेण इज्यः पूज्यः ।) अथवा वीजाय
हितः इति । “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५।१।२। इति
यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।
कुलसंभवः २ । इत्यमरः ॥ वंशः ३ कौलकेयः ४
कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८ इति जटाधरः ॥

वीटिः, स्त्री, (विशेषेण यदिति ज्ञायानिखात-
यष्टादिं वेष्टयित्वा प्रवर्हते । वि + इट + “इगु-
पधात् कित् ॥” उणा० ४।१।१६ इति इन् । स
च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥
सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर वीङ्ग इति भाषा ।
इति केचित् ॥

वीटिका, स्त्री, (वीटिरेव । स्वार्थे कन् ङिष्वात्माप् ।)
ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृतताम्बू-
लम् । पानेर वीङ्ग इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३० ।
“भ्रूवंक्षयाधि कस्य लं पृष्टाथा इति सुश्रुवः ।
इदन्त्या वीटिकास्तस्या वृत्तान्तापसम्बवान् ॥”)

वीटी, स्त्री, (वीटि + वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली ।
इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर
वीङ्ग इति भाषा । इति केचित् ॥

वीणा, स्त्री, (वेति इष्टिमान्नमपगच्छतीति । वी
गतौ + “राज्ञासाक्षात्सूणावीणाः ।” उणा०
३। १५ । इति नः । निपातनाद्गुणाभावात्
यत्वत् ।) विद्युत् । इति मेदिनी । वी, २८ ॥
(वेति श्रोतुश्च सं श्रोतीतीति । वी व्याप्तौ +
नः ।) खनामस्थातवाद्यम् । तत्पर्यायः । वज्रकी
२ विपची ३ । स तु सप्ततन्त्रोद्युक्ता चैत्यरिवा-
दिनी ४ । इत्यमरः ॥ अन्निमाणा ५ । इति
जटाधरः । वज्रमल्ली ६ विपश्चिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शोषवती ८ कण्डकूयिका ९ ।
(यथा, महाभारते । ६ । १३४ । १४ ।

“सप्तमेयः सप्त चाप्यहंयानि
सप्ततन्त्रे प्रथिता चैव वीणा ॥”)

तद्गदा यथा । शिवस्य वीणा लम्बी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य मङ्गती ३ गणानां प्रभा-
वती ४ विश्वावसोः वृहती ५ तुलसीरुः कला-
वती ६ चाखालानां कण्डोलवीणा चाखालिका
च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः
कायः कौलम्बकः । तस्या निवन्मनं उपनाहः ।
तस्या दण्डः प्रवालः । तस्याः पान्तवक्रकाष्ठं
कङ्कभः प्रसेवकश्च । तस्या मूले वज्रशूलाका
कालिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कोणः ।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः ।) वीणास्थिता-
वातपूरिकाण्डम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।
इत्यमरः ॥

वीणाशुबन्धः, पुं, (वीणाया अशुबन्धः ।) उपनाहः ।
इति चारावली ॥

वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति । वट् +
णिच् + अण् ।) वीणावादकः । तत्पर्यायः ।
वेणिकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३० । १६ ।

“शब्दावाहम्बराघातं मङ्गसे वीणावादमिति ॥”
वीणावादकः, पुं, (वीणाया वादकः ।) वीणावाद्य-
कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

वीणास्यः, पुं, (वीणा आस्यमिव यस्य । तथैव स्तु ट-
मानकरणात् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

वीतं, स्त्री, (वेति स्म । वी + क्तः । अथवा अजनि स्म ।
अच् + गत्वर्थेति क्तः ।) अक्षरद्वयस्यम् ।
इङ्गाच्चममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्कुशकर्म । इति
मेदिनी । ते, ५८ ॥ (यथा, माघे । ५ । ४७ ।

“निर्घृतवीतमपि बालकसुखलान्तं
यन्ता क्रमेण परिचाञ्चनतत्त्वनामिः ॥”

सांख्योक्तानुमानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-
कौमुद्याम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्द्विविधं वीतमवीतश्च । अन्य-
सुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । कमनीयः ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । ६ ।

“तं शस्त्रवीटि माह्व्य वन आ वीतमभितम् ॥”
“वीतं कान्तम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वीतिः

वीथिः

वीथी

वीतवः, पुं, (विशेषण चहरेन तस्यते भूयति इति । वि + तन्व + घञ् । "उपसर्गस्य चञ्चमनुष्ये बहुलम् ।" ६।३।१२२ इति दीर्घः ।) ऋगप्रचिद्यां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरः । ऋगप्रचिद्यां विश्वासहेतोः प्रावरणम् । इति मेदिनी । से, ४० ॥

वीतः, त्रि, (विशेषण एति स्म । वि + इन् + क्तः ।) प्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतः । विपूर्वे नघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, रघौ । ५ । २ ।

"स न्यस्ये वीतचिरस्ययत्नात्
पान्ते निधायाद्यंमनसंशीलः ॥")

वीतदम्, त्रि, (वीतस्त्वतो दम्नो येन सः ।) दत्त-
दम्नः । तत्पर्यायः । अवस्वनः २ । इति
जटाधरः ॥

वीतनः, पुं, क्तपार्श्वद्वयम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
"कृकस्तु कन्तरामर्धं क्तपार्श्वौ तु वीतनौ ॥"
वीतभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा ।)
विष्णुः । यथा,—

"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्रमिणांवरः ।
विद्वत्समो वीतभयः पुण्यश्रवणकौर्षेनः ॥"
इति तस्य सङ्ख्यानमकोत्रम् ॥

वीतरागः, पुं, (वीतो रामो विषयवासना यस्य ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विगतरागे, त्रि ।
यथा,—

"दुःखेवमुद्दिममनाः सुखेषु विगतसुहृः ।
वीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥"
इति भगवद्गीता ॥

(यथा च महाभारते । १२ । ३४६ । ४० ।
"वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥")

वीतश्रीकः, पुं, अश्रीकच्छः । इति शब्दमाला ॥
(वीतः श्रीको यस्मात् । अश्रीकाच्छ्यां तस्यानेन
श्रीकनाश्रयात्तस्य तयालम् । तथा च तथितत्त्वं ।
"त्वामश्रीकं हराभीष्टं मधुमाससङ्गव ।
पिवांसि श्रीकसन्तमो मामश्रीकं वदा क्रूर ॥"
विगतः श्रीको यस्य ।) विगतश्रीके, त्रि ।
(यथा, महाभारते । १ । १०३ । १० ।
"सर्वकामगुणोपेतं वीतश्रीकमनामयम् ॥")

वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तिन् ।) गतिः ।
दीप्तिः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० ।
४० ।
"सुवर्णवीतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कसप्रभाः ।
द्विधा विशति साहस्राः कुवेरपद्मिताः (स्वयः ॥)
प्रजनम् । अग्रजम् । धावनम् । इति मेदिनी ।
ते, ५६ ॥ (पाठम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५८ । २ ।
"प्रवासमर्वाचि मदाव्यसुरारं गन्तं हविषो
वीतये मे ॥"
"हविषो वीतये प्रानाय ॥" इति तद्वाच्ये सायणः ॥
प्राप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।
"स वः प्रमौषि वीतयेऽभिरुच्येऽनु श्रुतमा ॥"
"वीतये सम्भजनाय अविहोत्रादिकर्मे प्राप्त्र-

र्धम् ।" इति तद्वाच्ये सायणः ॥ यज्ञः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १ । ४ ।
"अभ्यर्षमहानां देवानां वीतिमन्थवा ॥"
"वीतिं यज्ञं अन्थवा धानाद्यनेन बह्वस्यर्षे
अभिगच्छ ॥" इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

वीतिः, पुं, घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गियाम् । ७ । ३७७ ।
"अस्मिंस्तु वीतिमारुह्य वीतिहोत्रसमे वृषे ।
कन्ताता च लदीयानां लणानामिव प्रस्त्रि-
णाम् ॥")

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्धसनखादनेषु +
कर्मेणि क्तिन् । वीतिः पुरोडाशादिः हूयते
अस्मिन्निति । "हूयामाशुभविश्वस्वम् ।" उणा०
४ । १६७ । इति ऋन् । अथवा वीतये पानाय
होत्रं हूयं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ छर्थः ।
इति मेदिनी । ते, २६७ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
याम् । ७ । ३७७ ।
"अस्मिंस्तु वीतिमारुह्य वीतिहोत्रसमे वृषे ॥"
प्रियव्रतपुत्रान्यतमः । यथा, भागवते । ५ । १ । ५५ ।
"अग्निभ्रंजिण्डयज्ञवाहुमहावीरचिरण्यरेतो
दृत्तपृष्ठसवगमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति
सर्वं एवाग्निनामानः ॥" राजविशेषः । यथा,
महाभारते । ७ । ६८ । १० ।
"रत्नोवाहान् वीतिहोत्रान् त्रिगर्तान् मार्ति-
कावतान् ॥"
हैहयवर्षीयराजविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
३३ । ५० ।
"तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ।
वीतिहोत्रः सुजाताश्च भोजान्स्वस्तयः
सुतनाः ॥"
त्रि, प्राप्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । १८ ।
"कस्मिं देवा आवहानाशु होम-
को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥"
"वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः । * * * । वीतिहोत्रः
वीगत्वादिषु अस्मात् कर्मेणि मन्त्रे हृषेद्यादिना
क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः हूयामाशु-
भविश्वस्वम् इति ऋन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्ती
होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम् ॥"
इति तद्वाच्ये सायणः ॥ कान्तयज्ञः । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३८ । १ ।
"नूनं देवभ्यो विहृद्यति रत्न-
मयाभजन्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥"
"वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अवि-
नाशं नैमे वा अभजन्नाग्निं करोतु ॥" इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

वीतिहोत्रः, पुं, (विष्णवेऽनया । विष् + इणुपधात्
क्वित्त्वौ । बाहुलकाद्दीर्घः ।) वीथी । यथा,—
"पद्विक्त्वैर्महाङ्गेषु वीथिवीथी च वीथिका ॥"
इति रत्नकोषः ॥
(यथा, राजतरङ्गियाम् । ३ । ३६२ ।
"तद्विना नगरं कुच पथिनाः सुवभा भुवि ।
सुभगाः चिन्धुवन्मदाः क्रौडवचथवीथिषु ॥"

वर्णाय यथा, राजतरङ्गियाम् । ३ । ३०७ ।
"चिरं खलु खिलोभूताः हतज्ञस्व वीथयः ।
धौर त्वेयं न त्वाशु सचारी यदि दश्यते ॥")

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव । स्वार्थं कृत् तत्पठाम् ।)
वीथिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ७३ । ३० ।
"अस्मि दक्षिणदिक्प्रान्ते प्राट्ठो जन्मभूरिव ।
प्रिहितार्का घनश्यामा तमालवनवीथिका ॥")

वीथी, स्त्री, (वीथि + वा ङीष् ।) पशुक्तिः । अष्टा-
ङ्गम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ ।
"तावपुभौ सुवचनौ जगत्तुम्हात्कारणात् ।
वीथीं मात्यापयानां वै गन्धापानौ दिपाविव ॥")
नाथरूपकः । वल्लं । इति मेदिनी । से, ११ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ ।
"वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्रावण्यमम वाहि-
नीम् ।
शुबन्निव गदापाथिर्गुगानं दर्शयिष्यति ॥" *)
अथ वीथी ।

"वीथ्यामेको भवेद्दुः कश्चिदेकोऽत्र कथ्यते ।
आकाशभाषिते कश्चिन्नां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
स्रचयेद्देरि शङ्कारं किञ्चिद्वान् रसानपि ।
सुखनिर्वहणे सन्धौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥
कश्चिद्विदुस्तमो मध्यमोऽधमो वा शङ्कारवहुण-
त्वाच्चास्याः केप्रिकौटिकवहुलत्वम् ॥ * * *
अस्याश्चयोद्देशान्निर्निर्हृप्रान्ति मनीषिणः ।
उद्घात्यकावलगति प्रपञ्चस्त्रिगतं ह्यलम् ॥
वाक्केत्याधिवले गच्छमवस्थन्तिनालिके ।
अस्तपुत्रनापयाहारम्वद्वानि च तानि तु ॥ * * *
तत्रोद्घात्यकावलगति प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदा-
हरणं कथ्यते ॥ * * *
मिथोवाक्यसमुद्भूतं प्रपञ्चो हास्यलक्षतः ॥
यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । बहुभीख्यविदूषकचेत्वी-
रमन्यवचनम् ॥ * * *
त्रिगतं स्यादनेकार्थेयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥
यथा । तत्रैव राजा ।
सर्व्वान्तिश्रुतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनाम्नेऽस्मिन् मथा विरहितना त्वया ॥
नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं दृष्टेद्याह ।
अत्र प्रपञ्चवाक्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन योजितम् ।
गटाद्विचितव्यविषयमेवेदमिति कश्चित् ॥ * * *
प्रियाभैरप्रियेष्वाक्केर्विकोभ्य च्छ्वानात् क्लृप्तम् ।
यथा, वैश्यां भीमाङ्गनौ ।
कर्ता व्यतच्छ्वानां जतुमयशरयोद्दीपनः
शोभिमानी
राजा इःशासनदेर्गुररुजश्रतस्याङ्गराजस्य
मित्रम् ॥
अथान्तेशोत्तरीयथपनयनपटुः पाक्ष्वा यच्छ
दाघाः
आस्ते दुर्थाधनोऽथौ काथयतु न सथा द्रष्टुम-
भ्यागतौ स्मः ॥
अथे त्वाहृष्टंश्च किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्य-
चित् ।

उद्दीर्घेने यद्वृत्तं वचनाहास्यरोवक्रत् ॥ * ॥
 वाक्रेलिङ्गास्वसम्बन्धो द्वित्रिप्रस्तुक्तिर्नोभवेत् ॥
 द्विजीवुपलक्षणं यथा,—
 भिचो मांसनिधिवर्गं प्रकुरुषे किन्तु मत्वं विना
 भयञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः
 सह ।
 तासामर्थरश्चिः कृतस्तव धनं नूनं चौर्येण वा
 चौर्यदूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या
 गतिः ॥
 केचिन् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्गस्यैव निर्वृत्ति-
 र्वाक्रेलिङ्गाहाः । अन्ये चानेकस्य प्रस्तुत्ये-
 कमुत्तरम् ॥ * ॥
 अन्योन्यावाक्याधिक्योक्तिः सङ्घेषाधिबर्णं मतम् ॥
 यथा, मम प्रभावत्वां वचनामः ।
 अस्य वचः शनोनेव निर्मथ्य गदयानया ।
 लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमया वः ॥
 प्रमुनः । अरे रे अस्वरापसद् अलभसुना बहु-
 प्रलापेन मम खलु ।
 अयं प्रचक्रमुजदहसमर्पितोर-
 कोदहनिर्गलितकाहसम्हपातेः ।
 आस्तां समस्तदितिजज्ञतजोचित्येणं
 चौर्यो चयोन पिप्रिशापानलोभनीया ॥ * ॥
 गच्छं प्रस्तुतसम्बन्धि भिरार्थं सत्वरं वचः ॥
 यथा वेद्ययां राज्ञा ।
 अध्यासितुं तव चिरात्पञ्चनखस्यस्य
 पथेप्रमेव करभोर ममोऽप्युगम् ॥
 अनन्तरं प्रविशन्न कश्चि कौ देव भयं भयमित्वादि ।
 अत्र रथकेतनमङ्गाद्यं वचनम्करभङ्गाद्यं सम्बन्धे
 सम्बद्धम् ॥ * ॥
 आख्यानं सरसोक्तसाम्यथावस्यद्विन्दं भवेत् ॥
 यथा हलिनरामे सीता । आद कालं कुरु उ
 अन्ना एव गन्तं तर्हि सी राज्ञा विवाहयण
 पद्यादिद्वयोः । लवः । अथ किमावाभ्यो राजो-
 पजीविभ्यो भवितव्यम् । सीता । आदसो
 तुच्छायां पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः
 पिता । सीता । साशङ्कं मा असुधा सङ्कथं
 कुरु तुष्णाय स आलाञ्छे एव पुहवीर्यत् ॥* ॥
 प्रहेलिकेव हास्येन युक्ता भवति न.लिका ॥
 संवरकाक्ष्येत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।
 सुवङ्गता सहि जस कदे तु मं आअदा सो
 इधक्केव चिद्विदा साअरिआ कास कदे अहं
 आअदा सुवंकं चित्तप्रलक्षम् । अत्र लं राज्ञः
 हते आगत्येवार्थः संततः ॥ * ॥
 असतल्लापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तयोत्तरम् ।
 अयत्कतोऽपि नृक्षस्य पुरो यच्च हितं
 वचः ॥
 तत्रार्थं यथा मम प्रभावत्वाम् । प्रमुनः सह-
 कारवह्नीमवयोक्त्वा यानन् अहो कथमिहैव ।
 अलिङ्गुलभङ्गुलकेयी
 परिसलवह्वला रसावह्ना तन्वी ।
 किप्रलथपेप्रालपाणिः
 कौकिलकलभाविषयी प्रियतमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । हनीयं यथा । वैद्या
 दुर्व्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।
 आहारो यन् परस्वार्थं हास्यलोभकरं वचः ।
 यथा मालविकाग्निमित्रे । हास्यप्रयोगावसाने
 मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः मादवे उप-
 देशं तुष्ठा गमिष्यति । इत्युपक्रमेण दासः ।
 विदूषकं प्रति आर्यं उच्यतां यस्तथा क्रममेदो
 लक्षितः । विदूषकः पदमं । वक्ष्यन् पूर्वामोदि
 चार माए लङ्किदा मालती उच्यत इत्यादिना ।
 नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-
 लोभकारिणा वचनवा आहारः ॥ * ॥
 दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र सुमुद्दवं हि तन् ॥
 क्रमेण यथा,—
 प्रियकीविनता क्रौर्यं नक्षेहलं कतन्नता ।
 भूयस्तद्वर्णनादेव ममेते गुणतां गताः ॥
 तस्यास्तद्वर्णनैर्भूयते यौवनश्रया ।
 सुखैकायतनं जातं दुःखादेव ममायुना ॥
 एतानि चाङ्गानि नाटककारिणु सभन्वपि
 वीथ्यामवश्यं विधेयानि निष्पद्यतां नाटकारिणु
 विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च
 नानारसनाञ्च माालारूपनया स्थितत्वाद्-
 वीथीयम् । यथा मालविका ॥ " इति साहित्य-
 दर्पणम् ॥ * ॥ * स्वर्थगमनपथः । यथा,—
 "नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च द्विचये ।
 उभे आषाडम्भन्तु अजवीथ्युद्याक्षयः ॥
 अग्निजन् पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तराश्चयः ।
 अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तराः स्मृताः ॥
 रोहिण्यार्द्रा ऋगशिरो नागवीथिरिति स्मृता ॥
 पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीथिरैरावती स्मृता ।
 तिसस्तु वीथयो स्मृता उत्तरो मार्गं उच्यते ।
 पूर्वा उत्तरफलगुण्योर्मेघाश्वेरावती भवेत् ।
 पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥
 श्रवणा च धनिष्ठा च वारुण्य जरह्वम् ।
 एताश्च वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्गं उच्यते ॥
 हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ॥
 विशाखमिचपैत्रश्च नागवीथिरिति स्मृते ॥
 मूलपूर्वोत्तराषाढा वीथिवैश्वानरी तथा ।
 स्मृतास्तिसस्तु वीथ्यस्तार्गो वै दक्षिणे दुधैः" ॥
 इति भास्करे १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 "उत्तरं यद्गच्छस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
 पिष्टयानं स वै प्रत्या वैश्वानरपथाह्वितः ।
 तत्रासते महात्माश्च श्रवणो येश्मिहोत्रियः" ॥
 इति विष्णु पुराणे २ अर्षि ८ अध्यायः ॥ * ॥
 तत्र च्योतिश्कर्त्तव्यो वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।
 "सर्वप्रदायां चोद्येव स्थानानि द्विचयसत्ताः ।
 स्थानं चारङ्गवं मथं तथेरावतमुत्तरम् ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥"
 तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-
 जयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-
 रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी शेरारवती
 चेत्तुत्तरमार्गं वीथिचयम् । आर्षभौ गोवीथी

जारङ्गवी चिति वैद्यने मध्यमार्गं वीथिचयम् ।
 अजवीथी ऋगवीथी वैश्वानरी चिति दक्षिण-
 मार्गं वीथीचयम् । तदुक्तं तत्रैव ।
 "अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति
 शब्दिता ।
 रोहिण्यार्द्रा ऋगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥
 पुष्याश्लेषे तथादिवा वीथी शेरारवती स्मृता ।
 एतास्तु वीथयस्तिस उत्तरो मार्गं उच्यते ॥
 तथा वै चापि पञ्चगुण्यौ मघा चैवार्षभौ
 मता ।
 हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु
 शब्दिता ॥
 ज्येष्ठा विशाखाश्रवणा वीथी चारङ्गवी मता ।
 एतास्तु वीथयस्तिसो मध्यमो मार्गं उच्यते ॥
 मृगशिराश्रवणाश्रवणा अजवीथीति शब्दिता ।
 श्रवणश्च धनिष्ठा च मार्गौ शतभिषस्तथा ॥
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कौत्तिका ।
 एतास्तु वीथयस्तिसो दक्षिणो मार्गं उच्यते ॥"
 याम्या भरणी । आदिवा अदितिदेवताका
 पुनस्मृत । मार्गौ ऋगवीथी । एवं स्थिते
 अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु
 अगस्त्यनिरुद्धवर्तिनो वैश्वानरपथाह्वितैर्वैश्वान-
 नरवीथौ विहाय ऋगवीथीमात्रं पिष्टयान-
 मित्यर्थः । इति तद्वीथीकार्यं श्रीधरस्वामी ॥
 वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यस्य ।)
 नाटकमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
 वीथीशब्दं दृश्यम् ॥
 वीथं, कौ, (विप्रैषिय इत्यने दीप्यते इति । वि +
 इन्व + "वाविन्धेः ।" उणा० २ । २६ । इति
 क्रु । नभः । (यथा, अथर्ववेदे । ४ । २० । ७ ।
 "वीथे स्वर्थमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिर-
 स्कारः ।")
 वायुः, अग्निः । इति संक्षिप्तवारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 वीथः, त्रि, (वि + इन्व + क्रु) विमलः । इत्यमरः ॥
 वीनाहः, पुं, (विप्रैषिय नक्षते इति । वि + नह +
 घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य सुखवन्ध-
 नम् । इत्यमरः । अस्य कूपस्य यन्सुखवन्धनं
 येन सुखं वध्यते तत्र वीनाहः गान्धीपट्ट इति
 ख्यातः । विप्रैषिय नक्षते कूपसुखमेव ।
 वीनाहः । नक्ष औ न्वं घञ् । मनोवादित्वात्
 वेष्वा दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपसुखवन्ध-
 नपट्ट इति साक्यः । इति भरतः ॥
 वीथा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ।
 वीथा, स्त्री, क्रियासुखद्वेष्युगपट्टागुमिच्छा ।
 यथा,—
 "सुक्तिर्नर्त्तेश्चोत्तोपास्ति भूतं भूतमभि प्रभुः ।
 भक्तो विभुमभि प्राप्नो गोविन्दमभितदिति ॥"
 अश्वतोपास्तिं ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
 प्रभुरीश्वरः भूतं भूतं अग्नि सर्वप्रणितु अस्ति
 इत्यर्थः । वीथायां प्रयुक्तस्य पदस्य द्विर्भावः ।
 इति सुभयोधरीकार्या दुर्गादावः ॥

वीरः

वीर, उ तु क शीर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा० आत्म०-अक०-सेट ।) उ, अवि-
वीरन । शीर्थेऽस्यमः । इति दुर्गादायः ॥

वीरं, क्ली, (अञ् + स्फायितश्चिचौति ।)
उया० १ । १३ । इत्यादिना रक् । अजे-
वोर्भावः । वीर + अच् वा ।) षड्भ्री । नडः ।
इति मेदिनी । रे, ६७ । मरिचम् । पुष्कर-
मूलम् । काञ्जिकम् । उशीरम् । आरुकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरप्रब्धो मेदिन्यां पव-
गोव्यकारादौ षष्ठोऽपि वीरधातोरन्तःस्वकार-
रादौ दर्शनाच्च लिखितः ॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्तौ + पचा-
यच् । यद्वा, विशेष्य ईरयति दूरीकरोति
शूत्रम् । वि + ईर + इगुपधात् कः । यद्वा,
अनति क्षिप्रति शूत्रम् । अञ् + स्फायितश्चौत्वा-
दिना रक् । अजेष्वाः ।) शीर्थेविशिष्टः । तत्त-
र्थार्थः । शूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । २।८
७७ । गङ्गीरः ४ तरुणी ५ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४५ ।

“नगराजो हकश्चैव बुद्धिमानपि नृपिकः ।
निर्जिता यत्नया वीरास्फाहीरतरो भवान् ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । ११४ । ८ ।

“वीरान्मानो रुद्रभामितो वधो-
र्हिविष्मन्तः सद्गमि त्वा हवामहे ॥”
“वीरान् वीक्रान्ताम् ॥” इति सायणः ॥ पुत्रः ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । २० । ४ ।

“वीरैः स्वाम सधमादः ॥”
“वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सहायान्तः स्वाम
तथा क्रु ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥ * ॥
पतिः । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेयः । ३५ । ३१ ।
“न चालपेव्यनद्विष्टां वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
गृह्णाद्विष्णुविष्णुवापादाभ्यां चिपेद्विष्टः ॥”
यथा च अवीरा निव्यतिसुता । इत्यमरदर्श-
नाच्च ॥ * ॥ द्वायुदेवपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ३३ ।

“द्वायुषः पुनः पुत्राञ्जल्यारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विचरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥”
जिनः । नटः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । यथा,
वीरोऽनन्तो धनञ्जयः । इति विष्णुसहस्रनाम ॥
षडङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतसर्वविशेषः । तत्तर्थार्थः ।
उत्सृष्टाहवर्द्धनः २ । इत्यमरः ॥

“उत्तमप्रज्ञतिर्वीर उल्लाहस्याधिभावकः ।
महेन्द्रदेवतो जैमवर्षांथं ससुराहृतः ॥”
उल्लाहं वर्द्धयति इति उल्लाहवर्द्धनः । नन्द्यादि-
त्वाद्गः । दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साह-
कारी रचो वीरः । वीरयन्ते अच वीरः । वीर
तङ्कतु शीर्थे चणु स्तौततयेव खाद्यते इति सर्व-
रसलक्षणं कटाक्षितम् । इति भरतः ॥ * ॥
तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—

“तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः ।
दिव्यवीरैकजः प्रोक्तः सर्वत्रिद्विप्रदायकः ॥”
इति रुद्रयामिने ११ पटलः ॥

वीरः

अपि च ।
“भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ॥”
इति तत्रैव ६ पटलः ॥

अथ च ।
“पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भावचयं क्रमात् ॥
आदौ दशमदंष्ट्रेण पशुभावमथापि वा ।
मध्याङ्गे दशदंष्ट्रेण वीरभावस्तदाहृतम् ।
सायाङ्गे दशदंष्ट्रे तु दिव्यभावः शुभपदम् ॥”
इति च तत्रैव १२ पटलः ॥

अथ च ।
“जन्ममात्रं पशुभावं वर्षघोहशकावधि ।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत् ॥
द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः ।
एव भावचयेथैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः ॥

वीराचारविशिष्टः । यथा,—
“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
संविदासिचनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ॥
सन्ध्यां क्रुचते देवि वीरश्चोद्धतमानसः ।
दिव्यस्तु देवता पायश्चन्दनागुरुखेपनेः ।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ॥
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवदित्थितः ।
सुरापाण्यरतो निबन्धं बलिपूजापरायणः ॥
नरश्लागश्च भक्षिषो मेघः शूकर एव च ।
शशकः शङ्खकौ गोधरा खड्गौ क्रूर्मां दश
स्युताः ॥

वानरश्च खरश्चैव गजान्साहिविहङ्गमाः ।
इत्यादिभिस्त्र्येदर्शनेः पूजयेत् खेडदेवताम् ॥
चिह्नमन्तो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वयोभ्रष्टा भवन्ति हि ॥”
इत्युत्तितन्त्रम् ॥ * ॥

कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—
“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रत्रिद्विर्भवेत्पशुम् ॥”
इति महाविष्णुव्यातन्त्रम् ॥ * ॥

तद्गुणीयः । वराहकन्दः । खताकरङ्गः ।
करवीरः । अर्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञाभिः । इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः ॥
उत्तरः । सुभटः । इति मेदिनी ॥

वीरः, त्रि, अष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मठः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।

“इमं धा वीरो अमृतं वीरं क्षयवीतमर्षा ॥”
“वीरः कर्मणि समर्थः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
यथा च । तत्रैव । ६ । २३ । ३ ।

“कर्षा वीराय सुव्यव उल्लोकं
दाता वसु सुवते कीरये चित् ॥”
“वीराय यज्ञादि कर्मसु ह्वाय ॥” इति
तद्गाथे सायणः ॥ प्रेरिता । यथा, तत्रैव ।
६ । ६५ । ४ ।

वीरत

“इहा हि वो विधते रत्नमस्त्रोदा
वीराय दाशुष उघायः ॥”

“वीराय प्रेरयिजे ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
वीरकः, पुं, (वीर एव । स्वार्थे कन् ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्रान्तः । समर्थः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । २ ।
“असौ य एषि वीरको गृहं गृहं विचाकशत् ॥”
“वीरको वीरः समर्थश्चम् ॥” इति तद्गाथे
सायणः ॥ अपक्रुद्धेऽशविशेषवासी । यथा,
महाभारते । ८ । ४४ । ४२ ।

“कारुस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलां-
स्तथा ।
कर्णोत्कान् वीरकांश्च दुर्द्धर्मांश्च विवर्जयेत् ॥”
चाक्षुषमन्त्ररीयसुन्यन्तमः । यथा, भाग-
वते । ८ । ५ । ८ ।

“सुनयस्तत्र वै राजन् हर्षस्महीरकादयः ॥”
वीरजयन्तिका, क्ली, (वीराणां जयन्तिकेव ।)
रथे वीराणां श्रुत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वीरणं, क्ली, उशीरदण्डम् । तत्तर्थार्थः । वीरणम्
२ कटाथनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वीरतरम् ४ । इत्यमरः ॥ वीरभद्रम् ५ । इति
रुद्रः ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।

“तमापतन्तं स निगृह्य तुष्टयोः
दोष्यो वक्तं कसमखं सता गतिः ।
पश्यन्सु बाणेषु ददार लीलया
सुदावह्यो वीरगर्वाह्वीकसाम् ॥”
अपि च ।

“स्वाहीरगं वीरतश्च वरुष्णकम् ।
वीरणं पाचनं श्रांतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ॥
मधुरं च्वरुद्धानिमेदग्निन् कफपित्तहृत् ॥
लघ्वाक्षविषवीसर्पलक्ष्णदाह्रणापहम् ॥
वीरणस्य तु मूलं स्वादुशीरमभयं तथा ।
अन्धगालश्च सेव्यश्च समगन्धिकमिवपि ॥
उशीरं पाचनं श्रांतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं च्वरुद्धानिमेदवुत् कफपित्तहृत् ॥
लघ्वाक्षविषवीसर्पदाहलक्ष्णनापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(पु, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । ३४ । ४१ ।

“सन्तुक्नुमारादपि च वीरगो वै प्रजापतिः ।
क्षतादौ क्रुशार्हून् धर्म्ममेतदधीतवान् ॥”
यथा च मात्से । ४ । ४० ।

“वीरणस्वात्प्रजायास्तु चतुर्म्मैसुमजीजनत् ॥”
वीरतरं, क्ली, वीरणम् । इत्यमरः ॥

वीरतरः, पुं, शूरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (त्रि,
सामर्थ्यवान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।

“नक्षत्रं पुराचन चञ्चो वीरतरस्तु ॥”
“वीरतरः । सामर्थ्यवान् ॥” इति तद्गाथे
सायणः ॥ अयमनयोःरतिशयेन वीरः । वीर-
अष्टः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।

“नरर्षभास्तु तु नदर्थमेव
वीरा रथे वीरतरेण भयाः ॥”

वीरभ

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
 “ऋदु कोमलमास्त्रीयं संशामपतितं हि यत् ।
 जन्तुयापादितं वापि ऋतं वा नरमासनम् ॥
 गर्भंश्रुतं लचं वापि नारीणां योनिनां
 लचम् ।
 सञ्चिद्विपदं देवि सञ्चतोऽतिसञ्चिद्विदम् ।
 लचं वा यौवनस्थानां कुर्व्याद्वीरतरासनम् ॥”
 इति सुखमासातन्त्रे ३ पटलः ॥
 वीरतदः, पुं, (वीरस्त्वनाम्ना स्यातस्त्वदः ।) अञ्जुन-
 दृचः । इत्यमरः ॥ कोकिनाचट्टचः । इति
 रत्नमाला । विखान्तरट्टचः । भङ्गातकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरपत्नी, स्त्री, सुरपत्नीम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी । यद्वा, वीरः
 पतिव्यंथा । “निर्वाणं सपत्न्यादिषु ।” ४।१।३५।
 इति पठ्यनकारादेशः । “ऋन्नेषो ङीप् ।”
 ४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभार्या । इत्यमरः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । १०५ । ७ ।
 “तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
 वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”
 नदीविप्रेणः । यथा, ऋग्वेदे १२।१०।४।
 “अञ्जनी कुलिशो वीरपत्नी
 पथो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥”
 “वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिता-
 स्त्रियो नयः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 वीरपत्ना, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्नाणि यस्याः ।)
 विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरपानं, स्त्री, वीराणां अमनाशाय पानम् ।
 यथा,—
 “वीरपानन्तु यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥”
 इत्यमरः ॥
 (“वा भावकरणयोः ।” ८ । ४ । १० । इति
 विकल्पेण गत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।
 ४ । ६ । ७२ ।
 “मनोऽवमिति दुःखेण मोहान्नामवमन्यसे ।
 मदीये संप्रहारेऽस्मिन् वीरपाणं समर्थताम् ॥”)
 वीरपुष्यो, स्त्री, सिन्दूरपुष्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः बाहुवो यस्य ।)
 विष्णुः । यथा, “वीरवाहुर्विदारणः ।” इति
 तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् । (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
 तमः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०२ ।
 “उभो भीमरथो वीरो वीरबाहुर्लोलुपः ॥”
 रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।
 यथा, गो० रामायणे । ६ । १७ । १५ ।
 “वीरवाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥”)
 वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।
 वीरश्रेष्ठः । वीरणम् । इति मेदिनी । शिव-
 गणविशेषः । तस्योत्पत्तिर्वथा,—
 “इत्यक्रथं महाक्रावः सन्धक् ज्ञाला सती-
 थयम् ।
 सत्वं सुने सती देवी लक्ष्मीचक्रे ष्वचीवितम् ॥

वीरसुः

वीरं स्थिते सुगौ तच्च तत्कहाकालसाध्वसात् ।
 रुद्रश्चातीवरीन्द्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥
 ततस्तन्क्रोधजाहङ्कराविराभीकहादुतिः ॥
 प्रबलः प्रतिमाकारः कालशब्दः प्रकम्पनः ॥
 उवाच च प्रणम्यश्रुं भुसुखीं महतीं दधत् ।
 न्याज्ञां देहि पितः किन्ते नरवै सास्वसुत्तमम् ।
 ब्रह्माखमेतकवर्णं करवाणि त्वदाज्ञया ॥
 इति प्रनिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा ज्ञतममन्यत ।
 हतक्रथमिवाद्यन्तं तं सुदा प्रबुवाच च ॥
 महावीरोऽसि रे भद्र मम सख्यगोष्विह ।
 वीरभद्राखया हि तं प्रथितं परमां व्रज ।
 कुर्व मे सत्वर कार्ये दद्यन्नं चयं नय ॥”
 इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥
 (यथा च महाभारते । १० । २८३ । ५१ ।
 “वीरभद्र इति खानो रुद्रकोपाग्निहन्तः ।
 भद्रकालोति विख्याता देवाः कोपाग्नि-
 हता ॥”)
 वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्वार्थं कन् ।)
 वीरणम् । इति जटाधरः ॥
 वीरभार्या, स्त्री, (वीराणां भार्या ।) वीरपत्नी ।
 इत्यमरः ॥
 वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)
 वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसुः २ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।
 “अन्तर्जनीसुपालस्य देवी स प्रथमो पुरीम् ।
 पुनस्तत्र गतोऽब्जान्ति उर्वशी वीरमातरम् ॥”)
 वीररजः, [सु] स्त्री, (वीराणां वीरभाविनां घार-
 णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरस्य धूलिश्च ॥
 वीररेणुः, पुं, (वीरारेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।
 इति चिकारुश्रेयः ॥
 वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमसुहृदृप-
 कर्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
 चरित्रागरे । ५३ । ६० ।
 “यस्य धर्मवती नाम भार्या वीरवती सुता ।
 पुत्रः सत्यवरश्चेति जयं परिकरो गृहे ॥”)
 वीरवत्या, स्त्री, (वीरो वल्लः पुत्रो यस्याः ।)
 वीरजननी । इति जटाधरः ॥
 वीरविज्ञावक्रः, पुं, शूद्रदशैक्यं शोमकर्षा । यथा,—
 “वीरविज्ञावक्रो जङ्घन् धनैः शूद्रसमाहृतैः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वीरवृक्षाः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भङ्गातकः ।
 इत्यमरः ॥ अञ्जुनदृचः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 विखान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
 विशेषः । देवान इति भावा । तत्पर्यायः ।
 वीरतरः २ वृक्षज्ञानः ३ अश्वरथीचरः ४ । इति
 रत्नमाला ॥
 वीरसुः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव कृते इति । वीर +
 सु + क्तिप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २०० । ७ ।
 “जीवसुखीरसुभेदे बहुव्रीह्यसमन्विता ।

वीरास

सुभगा भोगस्यन्ना यन्नपत्नी पतिव्रता ॥”
 पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे । १०।८५।४४।
 “वीरसुहृद्वकामा ख्योना श्रद्धो भवद्विपदं शं
 चतुष्वदे ॥”
 “वीरसुः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 वीरसेनं, स्त्री, आरूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । ५२ । ५४ ।
 “निषधेषु महोपाजो वीरसेन इति श्रुतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवत्तान्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥”)
 वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +
 ज् ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥
 वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +
 क्तिप् ।) नष्टाग्निनाशकः । इत्यमरः ॥ यस्या-
 ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणात्तरेण वा
 अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोत्र्येति ।
 वीरयति श्रौथे कारयति इति वीर इत् क तु
 श्रौथे इत्यस्मात् चुरादि चि । प्रेरणे चान्तात्
 पचाद्यनि वीरो यन्नाग्निः तं हतवान् इति
 क्तिप् वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-
 ह्यम् ।” “वीरह्यं नष्टाग्निं शूरं वा ।” इति
 तद्वाच्यम् ॥) विष्णुः । यथा, वीरहा माधवो
 भद्रः । इति विष्णुसङ्ख्यनाम । वीरहन्तरि,
 चि ॥
 वीरा, स्त्री, सुरा । वीरकाकोली । तामलकी ।
 एलवाजुका । पतिपुत्रवती । रम्भा । विदारो ।
 दुधिका । मलपूः । चौरविदारो । इति
 मेदिनी । रे, इत् ८८० । पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा
 विदारोस्थाने गम्भारो इति पाठः । काकोली
 महाश्रतावरी । गृहकन्या । ब्राह्मी । अग्नि-
 विद्या । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिशुपा-
 दृचः । इति रत्नमाला ॥ (कर्त्तव्यमराजपत्नी ।
 यथा, मार्कण्डेये । १०३ । १ ।
 “वीर्ये चक्रसुता सुभूर्ज्वीरा नाम सुभ्रता ।
 स्वयंवरे सा जयहे महाराराजं करन्वमम् ॥”
 नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।१०० ।
 “पूर्वाभिरामां वीराश्च भीमा मोचवतीं
 तथा ॥”
 विक्रमप्रालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७।
 “तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
 वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”)
 वीराश्वः, पुं, अश्वमेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरावक्रं, स्त्री, आरूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीराश्वसनं, स्त्री, (वीरान् आश्वसयति अद्य
 स्वास्थामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।
 आ + श्वस + यिच् + क्तुः ।) अतिभयप्रदा वृद्ध-
 भूमिः इत्यमरः ॥
 वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)
 भिचारायनाश्रिबोपवेशनम् । यथा,—
 “दिवाशुगच्छेता गासु तिष्ठन्नूँ रजः पिवेत् ।

वीरधा

शुभ्रुवित्वा नमस्कृत्या राज्ञी वीरासनं वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मधुः ॥
अथ च ।

“यक्षपादमथैकस्मिन् विन्धसेदुर्घ संस्थिताम् ।
इनरस्मिन् तथा पञ्चाह्वीरासनमिदं विदुः ॥”
इति घोरखसंहिता ॥

(यथा, रघुवंशे । १३ । ५२ ।

“वीरासनेध्वान्जुषाच्छवीया-
ममी समध्यासितवेदिमध्या ।

निन्वातनिन्धन्यतया विभान्त
योगाद्विरूपा इव प्राखिनीरपि ॥”)

वीरिणी, स्त्री, असिनी । यथा,—

“उपवेमे वीरणस्य तनयां दृच ईषिताम् ।
वीरिणी नाम तस्यास्तु असिनीत्यपि सप्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे च अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।
“वीरिण्या सद्ध सङ्गस्य दृचः प्राचैततो सुनिः ।
आत्मतुत्यानजनयन् सद्धसं प्रसिततानम् ॥”

वीर पुत्रोऽस्या अस्तीति । वीर + इनि । डौप् ।
पुत्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ६ ।
“उताहमस्मि विरिणीन्द्रपत्नी ॥”

“विरिणी पुत्रवती ।” इति तद्गाथ्ये सायणः ।)

वीरन्, [ध्] स्त्री, (विशेषेण स्याद्धि लुप्तानव्यान् ।
वि + रध + क्तिप् । “अन्वेषामपीति ।” दीर्घः ।
अथवा विरोहतीति वीरन् । विपूर्वस्य रक्षेः
क्लिप् धकारो विधीयते इति काशिका । ७ । ३ ।
५३ ।) विस्तरा लता । तत्पर्यायः । शुक्लानी २
उलप. ३ । इत्यमरः । वीरधा ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रताना ५ कक्षः ६ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।
“अभिभूय विभूतिमानेवौ
मधुगन्धातिग्रथेन वीरधाम् ॥”

ओषधिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६७ । ५ ।
“विधो वीरन् सुरोधमन्विलोत प्रजा उतप्रख-
ल्लन्तः ॥”

“वीरन्सु ओषधी ॥” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥
लक्ष्मन्त्रे, पुं । यथा, महाभारते । १ । ४५ । २४ ।
“यानि पश्यसि वै ज्ञान् नृणाम्नीहास्य वीरधः ।
एते न जन्तवस्तान् कालेन परिभञ्जिताः ॥”
यथा च ऋग्वेदे । ६ । ११६ । २ ।

“सोम नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरधर्षापतिः ॥”
“वीरधर्षा वनधर्षावतीनामिति ॥” इति तद्गाथ्ये
सायणः ॥ जतानां वीरधर्षा कथञ्चिद्देवमाह ।
यथा, भागवते । ३ । १० । १६ ।
“वनस्योषधिसता लक्ष्मकारा वीरधो हृमाः ।”
“से पुष्यं विना षण्णति ते वनस्यतपः । ओषधयः
फलपाकान्ताः । लता आरौह्यापेक्षाः । लक्ष्-
कारा वेत्यादयः । लता एव काठिन्येनारौह्या-
नपेक्षा वीरधः । ये पुष्यैः षण्णन्ति ते हृमाः ।”
इति तद्गीतायां श्रीधरस्वामी ।)

वीरधा, स्त्री, (विशेषेण स्याद्धीति । वि + रध +
इगुपधादिति कः । तत्स्त्रियां टाप् । अथवा

वीय

वीरध् शब्दान् भागुरिमते टाप् । यथा,—
“वष्टि भागुरिरकोपः अवाप्योरुपवर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां लुधा वाचा निशा
(गरा ।)”

वीरत् । इति शब्दरत्नावली ॥
वीरेणः, पुं, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—
“अथ त्रयोदशे मासि खाला त्रिपथगाम्भसि ।
प्रत्नूष एव वीरेणं यावदावाति स द्विजः ॥”
इति वीरेश्वरकोचम् ॥

वीरेश्वरः, पुं, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः ।
यथा,—
“तिलान्तरोरपि यो काश्यां भूमिर्निङ्गं विना
कचिन्तु ।
परं वीरेश्वरदृष्टं न लिङ्गन्वाशु खिद्विदम् ॥
धर्मदृष्टार्थं सत्यं कामदं मोक्षदं तथा ।
यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यतथा भुवम् ॥”
इति काशीखके १० अध्यायः ॥
(मैथिलानां दृष्टकर्मपद्धतिकर्ता । तत्पद्धतिश्च ॥)

वीरोज्ज्, पुं, ह्योमाकर्ण । यथा,—
“अभ्युदिताभिर्निर्मलौ वीरोज्ज्मो न लुहोति
यः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीरोपजीविकः, पुं, अस्मिहोचतुपजीविका यस्य ।
यथा,—
“अस्मिहोचच्छलाद्याचापरो वीरोपजीविकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीर्यं, क्ली, (वीरे साधु । तत्र साधुः इति यत् । यद्वा,
वीर्यतेऽनेनेति वीर विक्रान्ती + “अचो यत् ।”
३ । १ । ६७ । इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।)
चरमधातुः । तत्पर्यायः । शुक्रम् ३ तेजः ३
रेतः ४ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुस्म-
वर्गे अमरः । वीर्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां
यः सारभागः तदतिशयरूपा । सा द्विविधा
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रिया-
हेतुयां प्रथमसादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभाव-
विद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभापर-
पर्यायः । त्रयाणां रसाद्यननुकरकायंकरय-
शक्तिः । उक्तञ्च ।
“भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः ।
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं घनन्तरेर्मैतम् ॥”
इति चक्रदत्तोपरि शिवसाध्वीयटीका ॥ * ॥
परवीर्योर्दरपातदोषो यथा,—
“परवीर्यं यदुदरं कामतोऽकामतोऽपि वर ।
अहल्यं याति देवेन तदुपार्यं निशामय ॥
अकामतो न दुष्टा सा प्राथञ्चित्तन शुद्धाति ।
कामभोगेन त्याज्या सा कर्मभोगेन शुद्धाति ।
पिठपाके देवपाके पूजायां नाधिकारिणी ।
षड्भिं वर्षचहस्यणि त्र्ययं हत्वा स्वकर्मयः ।
प्रयाति भोगदेहं सा तस्यान्ते पापकर्मयः ॥”
इति ब्रह्मवैवते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ४७ अध्यायः ।
अतिप्रयशक्तिभाग्युत्साहः । इति स्वर्गवर्गे
अमरः । कर्मसु सुकरः प्रलयः उत्साहः ।

वीर्या

इति मधुः । कर्मसु दृष्टयत्नकारको भाव
उत्साहः । इति रमानाथः । कर्मसु प्रलय
उत्साह इति नयनानन्दः । अशक्ते बलौद्यम
उत्साह इति केचित् । स उत्साहः अतिप्रय-
शक्तिभाक् वीर्यम् । अतिप्रयितोऽध्यवसायो
वीर्यं साधु वीर्यमित्यर्थः । वीर्या स्त्री च वीर्यं
वीर्य इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ * ॥
बलम् । प्रभावः । इति नानार्थे अमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २५ । २ ।

“अयिः सनोति वीर्याणि विद्वान्
सनोति वाजमन्तयाय भूषन् ॥”
“वीर्याणि पशुपुत्रादिस्मद्प्राण्य सामर्थ्यानि ॥”
इति तद्गाथ्ये सायणः ॥ यथा च भागवते । ६ ।
१७ । ३१ ।
“ज्ञानवीरास्यवीर्याणां वहि कश्चिद्वापाश्रयः ॥”
शरीरसासयम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ७ ।
“स इद्राजा प्रतिजन्मानि विश्वाशुभ्रेण तस्या-
वमि वीर्येण ॥”

“वीर्येण शरीरसासय्येन ।” इति तद्गाथ्ये
सायणः ॥ शक्तिः । यथा, मनौ । ११ । ३१ ।
“ न ब्रह्मणो वेदवते किञ्चिद्राजनि धर्मेवितु ।
स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवचरम् ।
तस्मान् खनेव वीर्येण नियन्तौयादरीन् द्विजः ॥”
मनःशक्तिः । यथा, भागवते । ४ । १८ । १५ ।
“हत्वा वनं च सुरगया इन्द्रं सोममदूढहन् ।
हिरयस्येन पांचगे वीर्यमोजो बलं पयः ॥”
औषधानां वीर्यस्य स्थितिकाला यथा,—
“यामं कल्ककथायवीर्यमखिलं चूर्णञ्च पचत्रयं
यस्मासान् घृतमोदकौ सद्गुडौ मानत्रयं
गुग्गुलीः ।
सिद्धानां रसभक्षणं सुविपुलं वीर्यञ्च वर्षत्रयं
किञ्चिन्नन्विवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत्तु ॥”
इति नारायणदासहस्तपरिभाषा ।
तेजः । इति मेदिनी ॥ चैतः । दीप्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वीर्येणः, पुं, (वीर्याच्चायते इति । जन + ङः ।)
पुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
५ । १६ ।

“नेतश्चित्रं त्वयि स्रसर्व्व्यादरायणवीर्येण ॥”
वीर्यवान्, [त्] चि, (वीर्यमस्यास्तीति । मतुप् ।)
मांसलः । इति शब्दरत्नावली ॥ वीर्ययुक्तश्च ॥
(यथा, किराते । २ । ४ ।
“अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरस्नीयति द्रव्यते गुयः ॥”)

वीर्यदृष्टिकारं, क्ली, (वीर्याणां दृष्टिकारम् ।) शुक्र-
दृष्टिकारकोषधादि । तत्पर्यायः । दृष्यम् २
वाजीकरयम् ३ वीजसत् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वीर्या, स्त्री, (वीर्यतेऽनेनेति । वृ + “अचो यत् ।”
इति यत् । टाप् ।) वीर्यम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

दृङ्गाः

बौधः, पुं. पय्याहारः। परित आङ्घ्रियतेऽसौ घान्ततखुणादिः। (यथा, माघे। २। ६४।
 “निरुद्धवैवधाखारप्रसारा गा इव ब्रजम्।
 उपरन्वन्नु दाशार्हः पुरीं माह्विद्यतीं द्विषः।”)
 जपरन्वन्नु। इत्यमरभरते। भारः। इति
 शब्दरत्नावली।
 बौधधिकः चि, (बौधधेन हरतीति। बौधध +
 “विभाषा विवधवैवधात्।” ४। ४। १७।
 इति ठन्।) भारवाहकः। इति सिद्धान्त-
 कौमुदी।
 बौहारः, पुं, (विहरन्त्वचेति। वि + हृ + षन्।
 उपसर्गस्य दीर्घः।) महालयः। स तु बुद्ध-
 मन्दिरम्। इति शब्दमाळा। विहारः।
 इत्यमरटीका।
 बुग, इत्वागे। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) इ, उङ्गते। इति दुर्गादासः।
 बुट, इ क चित्वात्। इति कविकल्पद्रुमः।
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पश्मस्वरी। इ,
 उण्टते। क, उण्टयति। चित्तिर्हिवा। इति
 दुर्गादासः।
 बु(बु)द्धिः, स्त्री, (बुध + क्तिन्।) आत्मनो गुण-
 विशेषः। सा चि विद्या यथा,—
 “प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च कार्याकार्ये भयामये।
 बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ स्वात्तिकी।
 यथा धर्ममधर्मश्च कार्याकार्यमेव च।
 अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी।
 अधम्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाष्टवा।
 सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ
 तामसी॥”
 इति श्रीभगद्गीतायाम् १८ अध्यायः।
 बु, क च वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-
 पर०-सक०-सेट्।) क, वारयति। इति
 दुर्गादासः।
 बु, ङ ग संभक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (क्रा०-
 आत्म०-सक०-सेट्।) संभक्तिः सेवन्म्।
 ङ ग, वृणोति। वृणते हि विन्ध्यकारिणं गुण-
 लुब्धाः स्वमेव सम्यदः। इति दुर्गादासः।
 बु, अ वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-उभ०-
 सक०-सेट्।) अ, वररि वरते। इति
 दुर्गादासः।
 बु, न ग च वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (खा०-
 क्रा०-उभ०-सक०-सेट्।) न अ, वृणोति
 वृणते। ग अ, वृणाति वृणीते। वकारस्य दन्व-
 त्वात् संवृणोति इत्यादौ नाडुस्वारस्य मकारः।
 ओष्ठलाच दूर्ध्वतीत्यादौ ऋदिरगाविवूर्।
 न च दन्वस्य कथमोष्ठकार्थमिति वार्थं वतः
 स्वभावाद्दोष्ठस्य वकारस्य ओष्ठकार्थं स्वाभा-
 विकमेव। क्वचिदन्वस्ये पाठः नञ्चैकवर्ण्यो-
 भयस्थानं सम्भवति। इति दुर्गादासः।
 बुङ्गाः, चि, (वृङ्गि + ङ्।) प्रधिकारकः।
 यथा। संघावो बुङ्गयो गुरुः। इति शब्द-
 चक्रिका।

टकोद

टङ्गितं, स्त्री, (वृङ्गि + ङ्।) हस्तिगर्जनम्।
 तत्पर्यायः। करिगर्जितम् २। इत्यमरः।
 (यथा, महाभारते। ६। १८। २।
 “शुद्धदुर्भिक्षोश्च वारयानाश्च टङ्गितैः।
 नेमिघोषे रथानाश्च दीर्यतीव वसुन्वरा॥”)
 टक, ङ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, वर्कते। वरोट्क्यते।
 इति दुर्गादासः।
 टकः, पुं, (वृणोतीति। वृ + “वृष्टश्चिमुविभ्यः
 क्कृ।” उग्रा० ३। ४१। इति क्कृ।) कुक्कुर-
 प्रमाणहरिणजज्जुमिश्रिषः। चोँ व इति ख्यातः।
 कुक्कार इति हिन्द्री भाषा। तत्पर्यायः।
 कौकः २ इन्द्रान्गः ३। इत्यमरः। वत्सादनः ४
 विरक् ५ गोवत्सादी ६ द्वागभोजी ७ द्वाग-
 खान्ती ८ जनाश्रयः ९। इति राजनिर्घण्टः।
 (यथा, भागवते। ३। १०। २३।
 “अथाद्गालो टको याम्रो भाज्यारः प्रश-
 शक्तकौ॥”)
 काकः। इत्युयादिशोध ४। (पोतकः। इत्युयादि-
 टीकापठविश्वः। ३। ४१।) वकट्टकः। इति
 शब्दरत्नावली। श्दगालः। इति हारावली।
 (यथा, मनुः। ८। २३५।
 “अजाविके तु संरुद्धे टकेः पाषे लनायति।
 यो प्रसह्य टको हन्याय पाषे तत् किञ्चिदं
 भवेत्॥”
 “टकैः श्दगालपशुतिभिः।” इति मेधातिथिः।)
 चित्तयः। अनेकधूपः। सरलजवः। इति
 भरतधृतरभसः। (तस्करः। इति निघण्टुः।
 ३। २४ ॥ *) वर्कते शुजुप्रायानादति इति।
 टक आदाने + कः। वञ्जः। इति निघण्टुः।
 २। २० ॥)
 टकदंशः, पुं, (टकान् दंशतीति। दन्श + अण्।)
 कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः।
 टकधूपः, पु, (टकोऽनेकधूपः एव धूपः। टकः
 सरलजवस्तुप्रधानो धूपो वा।) नानासुगन्धि-
 द्रव्यजन्यदंशाद्गन्धिधूपः। तत्पर्यायः। छत्रिम-
 धूपकः २। इत्यमरः। वकधूपः ३। इति
 तट्टीका। सरलजवः चरसः। टारपिन् इति
 भाषा। तत्पर्यायः। पावसः २ औवासः ३
 औवेष्टः ४ सरलजवः ५। इत्यमरः।
 टकधूर्तः, पु, (धूर्तां टकः राजदन्तादिवत् पूर्ण-
 निपातः।) श्दगालः। इति हारावली।
 टका, स्त्री, अम्बठा। इति रत्नमाळा।
 टकाची, स्त्री, (टकस्याचौव अचि चिङ्गे यथाः।)
 चिठत्। इति रत्नमाळा।
 टकारातिः, पुं, (टकस्कारातिः।) कुक्कुरः। इति
 शब्दमाळा।
 टकारिः, पु, (टकस्कारिः।) कुक्कुरः। इति
 राजनिर्घण्टः।
 टकी, स्त्री, पाठा। इति राजनिर्घण्टः।
 टकोदरः, पुं, (टकस्थेवोदरो यस्य।) यद्वा, टकः
 टकनामकोऽभिचरद्रे यस्य।) भीमसेनः। तत्प-

ट्जः

थायः। भीमः २ मरुतपुत्रः ३ किम्भीरनिष्ठ-
 दनः ४ कौचकनिष्ठदनः ५ वकनिष्ठदनः ६
 हिडम्बनिष्ठदनः ७। इति हेमचन्द्रः। वक-
 वेरी ८ मावतिः ९। इति जटाधरः। अस्य
 बुधत्तिर्यथा,—
 “काथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान्।
 तया ट्टस्य धर्मस्य रहस्यस्यास्य मेदकम् ॥
 भविता स तदा जन्मन् कर्त्ता चैव ट्टकोदरः।
 प्रवर्षकोऽस्य धर्मस्य पाङ्कसुभंभाववः ॥
 यस्य तीक्ष्णो ट्टको नाम जटरे ह्यथवाहनः।
 मया दत्तः स धर्ममात्मा तेन चासौ ट्टकोदरः॥”
 इति मात्स्ये ६५ अध्यायः।
 ट्जक्यं, चि, (व्रज् + क्तः।) छिन्नम्। इत्यमरः।
 (यथा, सांख्यतन्त्रकौमुद्याम्।
 “नहि पाणौ ट्जक्ये स्तने वा चाते कुमारी ऋता-
 चाता वेति ॥”)
 ट्ज, ङ वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट्।) सप्तमस्वरी। ङ, वृचते
 वरं कन्या। इति दुर्गादासः।
 ट्ज, पुं, (व्रज् छिदने + “व्रज्जिञ्जलृविभ्यः
 कित्।” उग्रा० ३। ४६। इति सः। स च कित्।
 “ट्ज वरणे। असौऽप्याष्टमोतीति ट्ज इति
 सिद्धे प्रपञ्चार्थे प्रचियदङ्गम्॥” इति तट्टीकावा-
 सुष्णवदत्तः।) स्वाधरयोनिविषयः। गाळ इति
 भाषा। तत्पर्यायः। महीरुहः २ प्राखी ३
 विटपी ४ पादपः ५ तपः ६ अगोकहः ७ कुटः
 ८ सालः ९ पलाशी १० हः ११ द्रुमः १२ अगमः
 १३। इत्यमरः। अगच्छः १४ विष्टरः १५ मही-
 रुट् १६ कुचिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
 नगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्द-
 रत्नावली। विटप, २३ कुजः २४ वनस्यति, २५
 अग्निः २६ शिखरी २७ कुटः २८। इति जटा-
 धरः। कुजः २९ चितिरुहः ३० अद्रिपिः ३१
 भूरुहः ३२ भूजः ३३ महीचः ३४ धरखीरुहः
 ३५ चितिजः ३६ प्रालाः ३७। इति राज-
 निर्घण्टः। तस्य यद्वाचातिर्यथा,—
 “कुराट्टाद्या अयवोच्चा नलजालूपलादयः।
 पर्यथोपय दक्षुाद्याः स्तम्भजाः सल्लकीसुखाः ॥
 शाल्यादयो बीजरुहाः सन्धर्ज्जालुखादयः।
 सुन्नंनस्यतिक्तायस्य वृद्धेते नलजातयः॥”
 इति हेमचन्द्रः।
 “संखेदजापि विज्ञेया ट्जमोपशुजन्तवः॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥
 भद्रप्रदट्टाचा यथा,—
 श्रीभगवानुवाच।
 “आश्रमे नारिकेलश्च शृङ्गिणाश्च धनप्रदः।
 शिविरस्य यदीपाने पूर्णं पुत्रप्रदस्तथा ॥
 सर्वेन मङ्गलाहंश्च तदराजो मनोहरः।
 रसालट्टाचः पूर्णसिन्धु वृणां सम्यत्प्रदस्तथा ॥
 शुभप्रदश्च सर्वेन सुरकारो निशामय ॥
 विन्ध्यश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा।
 प्रजाप्रदश्च पूर्णसिन्धु दक्षिणे धनदस्तथा ॥

टक्षः

सम्यक्त्वस्य सर्वत्र यतो हि वर्द्धते गृही ।
जम्बूद्वयस्य दाडिम्बः कदल्यान्नातकस्तथा ॥
बन्सुप्रदस्य पूर्वसिन्धु रक्षितो मित्रदस्तथा ।
सर्वत्र शुभदस्यैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
हर्षप्रदो गुवाकश्च हृत्विगो पश्चिमे तथा ।
ईशाने मुखदस्यैव सर्वत्रैव निशामय ॥
सर्वत्र चम्यकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ।
अलातुष्वापि कुशाग्रो मायाश्वस्य सुकासुकः ॥
खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
वास्तुकः कारविल्लश्च वार्णाकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
निषिद्धदृष्ट्या यथा,—
“प्रशस्तं कथितं कारो । निषिद्धश्च निशामय ।
वन्सुदणो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निषिद्धः शिविरे निव्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु पविद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो । तिमिडूटस्यो यन्नातं परिवर्जयेत् ॥
शूरेश्च धनहानि, स्यात् प्रजाहानिर्भवेदुध्रुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ।
वात्यामतिनिषिद्धश्च प्राञ्चलं परिवर्जयेत् ॥
खर्जूरश्च ङ्कुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च यामेषु नगरेषु च ॥
टक्षश्च चयकादीनां धात्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
यामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इत्तुदृष्टश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कच्ची हृदिना शुभदा शुभदश्चाद्रकस्तथा ॥
हरौतकी च शुभदा यामेषु नगरेषु च ।
न वाद्यां भद्रदा निव्यं तथा चामलकी भ्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मजन्मखण्डे १०२ अः ॥
अपि च ।
“अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यत्नेनापि च राजेभ्यः अन्वयारोपणं कुर्व ॥
स ते पुत्रसहस्राणां कार्यमेकः करिष्यति ।
धनी चान्वयदत्तेन अशोकः शोकनाशनः ॥
ज्ञको यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बचासुप्रदः स्मृतः ।
जम्बूकी नाकदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ॥
कुम्बरो रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ।
अर्कपुष्पारोपकायां निव्यं तुर्खेद्दिवाकरः ।
श्रीदृष्टः शुद्धो देवः पाटलायानु पाव्येती ।
भिद्रुपायामसुस्रसः कुन्दे गन्धर्वससमाः ॥
विभीतकी दासदृष्टिः कुली दास्यदस्तथा ।
अपत्यनाशकस्तानी वज्रसः कुलवर्द्धनः ॥
बहुभार्या नारिकेली त्राचः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
रतिप्रदा तथा केली कृतकी सर्वनाशिनी ।
प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः ज्ञचरोपकाः ॥”
इति प्राज्ञे सृष्टिखण्डे दृष्टारोपणं नाम २६
अध्यायः ॥ ॥ अस्व रोपणफलम् ।
यम उवाच ।
“दृष्टगुणलतावल्गाश्वकांशुस्तृणजातयः ।
यद्धृते दृष्टचातीयास्तासां रोपे फलं श्रेष्ठ ॥

टक्षः

यः पुमान् रोपयेद्दृष्टान्तां ह्यायापुष्यफलोपमान् ।
सर्वसत्त्वोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
ह्यायापुष्योपगार्गंशस्तु फलपुष्यदृमांस्तथा ।
रोपयित्वा दृष्टान्तांशु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुह्यकाः ।
पशुपत्तिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सुदा दृमान् ॥
पुष्यैः सुरगणाः सर्वे फलेश्च पितरः सदा ।
ह्यायया मे मनुष्यास्तु पशुपत्तिवृक्षास्तथा ॥
पुष्योपगन्धांश्च फलोपगन्धान्
यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
समृद्धदेष्टे वरवे श्रवैदां
लभेद्विद्वानवरं स विप्रः ॥
तस्मान् सुवहो वृक्षा रोप्याः श्रेयोऽभि-
वाञ्छता ।
पुत्रवत् परिपाक्षाश्च ते पुत्रा धर्मेतः स्मृताः ॥
किं धर्मेतिसुखेभ्यैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
तदुपज्ञा वरं ये तु पारथैकादृष्टतयः ॥
पत्रपुष्यफलच्छायाश्लवक्कलदाहभिः ।
परेशसुपकुर्वन्ति तारयन्ति पितामहात् ॥
हेतारमपि नंप्राप्त ह्यायापुष्यफलादिभिः ।
पूजयन्त्येव तरवो सुनिवर्द्धेष्वर्जिताः ॥
पितरं नोपहिंसन्ति इमा ब्रविणलोभतः ।
तारयन्ति च मे सम्यक् सर्वस्वातिथ्यादायकाः ॥
तस्मात्ते पुत्रवत् स्याद्या विधिवद्विजपुङ्गवः ।
द्विजैः पिष्टमनुष्याणामभोव्याः स्युर्धदा सदा ॥
जलज्ञानं वृत्रारोपी यः प्रतिप्राहासचिर्द्विजः ।
एते स्वर्गान् हीयन्ते ये चाभ्ये सखवादिनः ॥”
इत्यादीं वद्विपुराणे तडागतदृष्टप्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
“भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिता ।
ते लोकाः प्राप्यते पुभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
अश्वस्यमेकं पिशुमर्द्धमेकं
न्ययोधमेकं दश पुष्यजातीः ।
हे ह्ये तथा दाडिममातुतुङ्गे
पश्चान्मरोपी नरकं न याति ॥
यथा सुपुत्रः कुलसुहृदोर्द्वि
ययातिः कुलान्निधिमप्रयजान ।
तथाच दृष्टाः फलपुष्पभृता,
खं स्वामिनं नरकाद्दुह्वरन्ति ॥
गोकर्ण उवाच ।
इन्वनाथं यथा नौतमनिहोत्रं तदुच्यते ॥
ह्यायाविश्रामपथिकेः पक्षिणां निलयेन च ।
पत्रश्लालगादींश्च औषधार्थं तु देहिनाम् ॥
उपकुर्वन्ति टक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
एदृशव्यानि कष्टानि च्छुद्रचक्षुगृह्णास्तथा ।
सचनिर्वर्त्तनं प्रोक्तं भिक्षा पत्रैः समाहृता ।
फलन्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं प्राञ्जनादथः ॥
सोवत्सरं पितृमातृरुपकारं फलेः कृतम् ।
एवं पुत्र समारोप्या एवं तत्त्वविदो विदुः ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा
ध्यायः ॥ ॥ अक्षैदृष्ट्या यथा,—
“अश्वस्यो वद्वृष्टश्च न च्छेतयः कदाचन ।

टक्षः

न च्छेतयो विल्लवृक्ष उडुम्बरश्च कदाचन ।
कर्मण्याश्चैव ये दृष्टा न च्छेतयाः कदाचन ॥”
इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीवासुत्र नामा-
ध्यायः ॥ ॥ ॥ दृष्टोत्पाता यथा,—
“पुरेषु येषु दृष्टान्ते पादपाश्चैव रोहिताः ।
रुदन्तो वा हसन्तो वा सवन्तो वा चङ्गुसान् ॥
अरोगा वा विना वार्तं शाखा सुचन्त्यथ
दृमाः ।
फलं पुष्यं तथा काञ्चि दर्शयन्ति दिहायनाः ॥
पूर्वावस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्यं तथा भवेत् ।
चीरं खेहं मदं रक्तं मधु तोयं सवन्ति च ॥
शुष्यन्वरोगाः सद्यसा श्युक्ता रोहन्ति वा
पुनः ।
उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् विपाकफलमेव च ।
रोदने आधिभयति हसने दंशविभ्रमम् ॥
शाखापतनेन कुर्यात् संश्रामे योधापतनम् ।
बालानां मरणं कुर्याद्बालानां फलपुष्यिता ॥
खराशुभेर्दं कुर्वते फलपुष्यमनन्तरम् ।
क्षयं सर्वत्र गोकरीं खेहं दुर्भित्तलक्षणम् ॥
वाचनापचयं मदां रक्तं संश्राममादिषुत् ।
मधुखावे भवेद्वाग्ध्रिर्जलसावे न वर्धति ॥
अरोगं शीघ्रणं क्षयं ब्रह्मन् दुर्भित्तलक्षणम् ।
शुष्केषु संप्ररोहन्तु वीर्यमन्त्रश्च हीयते ॥
उत्थाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
स्यानात् स्थान्तु गमने देशभङ्गन्तथादिषुत् ॥
अजलतुष्यपि च दृष्टेषु रोदन्तु स धनचयम् ।
एतन् पूजितवनेषु सर्वे राज्ञो विपद्यते ॥
पुष्ये फले वा विक्रते राज्ञो मृत्युं तथादिषुत् ।
अश्वेषु देवगुप्तेषु टक्षोत्पातेषु मन्त्रितः ॥
आच्छादयित्वा तं दृष्टं गन्धमाक्षौर्भिवृष्येन ॥
दृष्टोपरि तथा च्छत्रं कुर्यात् पापप्रशान्ते ॥
शिवमन्त्रस्यैवैवैव पशुक्षास्ते निवेदयेत् ।
शूलेभ्य इति यङ्गोमा ह्रत्वा रुदं जपेत्तथा ॥
मध्याव्ययुक्तो न तु पायसेन
नंपुष्य विप्रांश्चतुरश्च दद्यात् ।
गीतेन वृत्तेन तथाक्षेपेन
देवं हरं प्रापविनाशहेतोः ॥”
इति मातृस्य अद्भुतगान्तिदृष्टोत्पातप्रशमनं नाम
२०६ अध्यायः ॥ ॥ अथ दृष्टप्रतिष्ठा ।
भीष्म उवाच ।
“पादपानां विधिं ब्रह्मन् सथावद्विस्तराद्वद ।
विधिना येन कर्त्तव्यं पादपोदृष्टापनं वृषेः ।
ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ॥
पुलस्त्य उवाच ।
पादपानां विधिं वक्ष्ये तथेवोदान्भूमिभूम् ।
तडागतविधिवत् सर्वं समाप्तिं जगदीश्वर ॥
ह्रत्वा मण्डपसंभारं स्नात्वा प्रथमावसः ।
पूजयेद्भ्राह्मणं तद्वद्वैभवस्तुल्येपनेः ॥
सर्वेषुधुदकेः सिक्ताज्ञानापुष्यविभूषितात् ॥
दृष्टान्तास्तेरलंक्ष्य वासोभिरभिवेदयेत् ॥
सूया चैव तथा कार्यं सर्वेषां कर्मवैधनम् ।

कुण्डलचापि दातयं तद्वह्मशलाकया ॥
 फलानि सप्त चाष्टौ वा कलघीतानि कारयेत् ॥
 प्रत्येकं सर्वदृष्टाणां वेदां तावधिवारयेत् ॥
 धूपस्तु गुग्गुलुं श्रेष्ठं ताम्बपानैरधिष्ठितम् ॥
 नव्यान् धान्यभनः कृत्वा गन्धमाख्यासुषेपनैः ॥
 कुम्भान् स सर्वदृष्टेषु स्थापयित्वा व्रती स्वयम् ॥
 पूजयित्वा दिनान्ते च कुर्वाद्भिर्जनिमन्त्रणम् ॥
 यथा च लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ॥
 वनस्यतेरधिवारमेव कार्यं द्विजातिभिः ॥
 ततः स्यात्सर्वधरः सौवर्णकृतप्रेश्वराम् ॥
 स्वर्णशृङ्गां कांस्यदोहां गां दद्याच्छुभशालि-
 नीम् ॥

पयस्विनी दृष्टमभ्याङ्गुलज्जेषुदसुखीम् ॥
 तनोऽभिवेकसन्नेन वायव्यसङ्गतीतकैः ॥
 ऋगयजुःसामाथर्व्याणां धारणैरभिनस्तथा ॥
 तैश्च कुम्भैः संस्नपनं कुर्याद्भ्राह्मणपुङ्गवः ॥
 शुक्लाम्बरधरः सुश्रोत्रमानः स्वयं जपेत् ॥
 गोभिर्ज्वलितः सास्त्रावृत्तजस्तु समाहितः ॥
 हेमस्तनैः सतटकेरुज्जोयैः पवित्रकैः ॥
 वासोभिः शयनीयैश्च सहोपखरपादुकैः ॥
 क्षीरागिषेर्ज्वलं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ॥
 होमश्च सर्पिणा कार्यां यवैः कृत्वा तिलैरपि ॥
 पलाशसमिधः शस्ताश्चतुर्थेऽङ्गि तथोत्सवः ॥
 द्विज्या च पुनस्तद्गन्धैश्च तत्रापि शक्तितः ॥
 यद्व्यद्व्यतमं किञ्चित्तद्दद्यादमत्सरः ॥
 व्याचार्यै द्विगुणं दद्यात् प्रथमपथे समापयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्यादष्टशोष्यं सुदा ॥
 सर्वान् कामागवाप्नोति तन् तदानन्त्यमश्रुते ॥
 यश्चेकमपि राजेन्द्र दृष्टं संस्थापयेद्व्रुधः ॥
 सोऽपि स्वर्गं वसेद्भ्राजन् यावद्विजप्रतत्रयम् ॥
 भूतभयांश्च मनुजांस्तारयेद्भोगसंभितान् ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनराट्टित्तदुर्जभाम् ॥
 य इदं शृणुयान्निवृत्तं आवयेदापि मानवः ॥
 सोऽपि संप्रच्यते देवैर्ब्रह्मलोकं महोदयेत् ॥

इति पादौ श्रेष्ठखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
 दृष्टच्छेदने दोषो यथा,—
 “तस्मान्च्छेदयेत् दृष्टान् सुपुत्र्यफलितान् कदा ।
 यदीच्छेत् कुलदृष्टिश्च धनदृष्टिश्च शाश्वतीम् ॥
 सन्नियौ देवतानाश्च शिवेष्टकचितानपि ।
 द्वेदिताच्छेदयेत्तोकान् मरकटदृष्टिचन्द्रयैः ॥
 वृषहानिभवेच्छीर्षं चिन्तादृष्टे निपातिते ।
 सन्नियोगी हृद्यं याति क्षीमादृष्टे निपातिते ॥
 तस्मान्च्छेदयेद्दृष्टं देवताधिष्ठितं क्वचित् ॥
 वापीकूपतडागानां द्विन्दे रोधने कृते ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति नराणां सुदुरात्मनाम् ॥
 तद्दृष्टं च द्वेदयेद्यस्तु दृष्टान् दद्यात्सुश्रीतलान् ।
 अस्तिपत्रवने धीरे पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
 नगरौपवने दृष्टान् प्रमादाद्द्विच्छिन्नं तथः ।
 स गच्छेन्नरकं नाम जन्मभयं रौद्रदंशनम् ॥
 विख्यादिपालनं कुर्याच्छुभं भयदमन्यथा ।
 श्रौतद्वानोपयेत् पञ्च यदि खर्गाश्च ज्ञेयते ॥”
 इत्याद्ये वृद्धिपुराणि वारुणारामप्रतिष्ठाध्यायः ॥

अथ दृष्टारोपणमन्त्रत्रादि । श्रुतभिषा च्छलं
 विशाखा ऋग्भिरः उत्तरफलगुनी उत्तराघाटा
 उत्तरभाद्रपत् रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥*॥
 राजमार्गच्छे ।

“प्राज्ञेश्वरयोत्तरादितिमघामार्गच्छलित्व्या-
 श्विनी-
 यौष्ठागुल्मरीचयः श्रुतभिषा स्वातिर्विशाखा
 तथा ।
 जिवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
 शृङ्खाना वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
 रोपणे ॥*॥
 हेमात्मसा दृष्टवीचं स्नातो मन्त्रेण रोप-
 येत् ॥

वसुधेति सुश्रीतेति पुण्यदेति वरेति च ।
 नमस्ते सुभगे निवृत्तं इमोऽयं वृद्धतामिति ॥” * ॥
 अथ दृष्टप्रतिष्ठानमन्त्रत्राणि । पूष्यः अश्विनी
 श्रेष्ठा पूष्यफलगुनी धनिष्ठा ऋग्भिरः स्वाती
 आश्र्वा मघा रोहिणी च्छलं हस्ता रेवती
 अतुरावा अवस्था पुनर्वसुश्च । यथा हि ।

“पुन्याश्विप्रक्रमभगदेवतासवेषु
 चन्द्रानिषेष्टमघरोहिणिस्तलहस्तैः ।
 पौष्ठातुराघहरिभेषु पुनर्वसौ च
 कार्याभिषेकतत्तुभूतप्रतिप्रतिष्ठा ॥” * ॥

अथ विहिततिथ्यादिः । भविष्ये ।
 “प्रतिपच्च द्वितीया च हतयोया पञ्चमी तथा ।
 दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कौन्तिता ॥
 सोमो दृष्टस्वतिश्चैव शुक्लश्चैव तथा बुधः ।
 एते सौम्यरहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥”
 इति श्रौतिसंस्तवम् ॥

दृष्टकः, पु. कुटजदृष्टः । इति रत्नमाला ॥ दृष्ट-
 माचक्ष ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ३० ।

“सिक्तं स्वयमिव क्लेशद्वन्द्वमभयमदृष्टकम् ॥”)
 दृष्टचरः, पु. (दृष्टे चरतीति । चर + टः ।)
 वानरः । इति धनञ्जय ॥

दृष्टच्छायं, कौ, बहूनां दृष्टाणां छाया । यथा ।
 दृष्टस्य दृष्टयोर्वा छाया दृष्टच्छाया दृष्ट-
 च्छायम् । बहुलं तु दृष्टच्छायमिति । यद्वा-
 श्वाया बहुनाश्चेदिति कौवलम् । इति श्रौ
 नपुसकलिङ्गसंघर्षे भरतः ॥

दृष्टधूपः, पु, शीघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टनाथः, पु, (दृष्टाणां नाथः ।) वटदृष्टः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टनाथकः, पु वटदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टभवनं, कौ, (दृष्टस्थितं भवनम् ।) दृष्टकोटरम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टमत्ता, स्त्री, (दृष्टं मत्तयतीति । मत्त + क्त् ।
 ततश्चाप् ।) वन्दाकः । इति भावप्रकाशः ॥

दृष्टमिन्, स्त्री, (दृष्टं भिनत्तीति । भिद् + क्त् ।)
 दृष्टमिद्, वासी । इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्टमेदी, [न्] पु, (दृष्टं भिनत्तीति । भिद् +
 ङिनिः ।) दृष्टादनः । इत्यमरः । नेहानि इति
 भाषा । टङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्टमर्कटिका, स्त्री, (दृष्टस्य मर्कटिका ।) जन्तु-
 विशेषः । काट्विडाल इति भाषा ॥ इति
 केचित् ॥

दृष्टमद्गः, पु, (दृष्टमद्दि भवतीति । भू + क्त् ।)
 जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टरुहा, स्त्री, (दृष्टे रोहतीति । रुह + कः ।
 ततश्चाप् ।) वन्दा । इत्यमरः । अन्तश्चवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टवाटिका, स्त्री, (दृष्टस्य वाटिका ।) अमाढ-
 गणिकगोहोपवनम् । इत्यमरः ॥

दृष्टादनः, पु, (दृष्टमति नाशयतीति । अद् +
 क्तुः ।) दृष्टमेदी । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
 भाषा । (यथा, मद्भाभारते । ५ । १५४ । ८ ।
 “धकौलककपाः सर्वे वासी दृष्टादनाम्बिताः ॥”)
 अश्वत्यृचः । मधुच्छेचम् । कुटारः । इति
 मेदिनी ॥ पियाल । इति धरणिः ॥

दृष्टादनी, स्त्री, (दृष्टमतीति । अद् + क्तुः ।
 श्रियां ङीष् ।) वन्दा । विदारीकन्दः । इति
 मेदिनी । ने, ०१३ ॥

दृष्टादिरुचकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
 दृष्टादिरुचकं, भाषा ॥

दृष्टान्द, कौ, (दृष्टस्यान्धम् ।) महान्धम् । तन्तु-
 कौति स्वातम् । इति रायसुकुटः । महादा ।
 इति भरनादयः । अस्वल्कुटा । इति सार-
 सुन्दरी । चुका । इति भाद्रुदीनितादयः ॥
 तल्पयायः । तित्तिञ्चौकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-
 मरः ॥ अन्धशाकम् ४ चुक्रान्धम् ५ तित्तिञ्चौ-
 फलम् ६ शाकान्धम् ७ अन्धपूरम् ८ पूरान्धम् ९
 रक्तपूरकम् १० चुडान्धम् ११ वीजान्धम् १२
 फलान्धकम् १३ अन्धदृष्टम् १४ अन्धफलम् १५
 रवान्धम् १६ श्रेष्ठान्धम् १७ अन्धान्धम् १८
 अन्धवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्व गुणाः ।
 कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-
 न्क्षुधासमीरोदरदृष्टदादिगुल्मानिचाराय्यदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्पि च ।
 “दृष्टान्धमाममन्धोषं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
 पक्वसु गुरु सप्राहि कटुकं तुवरं लघु ॥
 अन्धोषं रोचनं रुच्यं रोपनं कफघ्नतङ्गत् ॥
 दृष्टाश्रोत्रहृन्नी गुल्मशूलहृन्नीगञ्जुजित ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

दृष्टान्धः, पु, (दृष्टे अन्धो वक्ष्य ।) आन्धान्तकः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टायुर्वेदः, पु, (दृष्टस्यायुर्वेदः ।) तरुचिकित्त्व-
 सादिशास्त्रम् । तद्वयथा,—

धन्वन्तरिखाच ।
 “दृष्टायुर्वेदमाख्यास्ये ब्रह्मचरोत्तरतः युगम् ।
 प्राग्घटो यान्यवस्थास्यं व्याप्येऽथर्व्यं क्रमेण तु ।
 दृष्टायाम् दिशुस्तन्नाः समीपे कण्टकहमः ॥
 उदारं गृह्णवासे स्थात् तिलान् वाप्यथ
 पुष्यिनाम् ॥
 दृष्टीयान्नोपयेद्दृष्टान् द्विजं चर्कं प्रपूजयेत् ॥
 बुवायि पञ्च वायस्यं हृद्यं प्राज्ञेषुवेष्णवम् ॥

वृज

नचत्रायि तथा स्वत्वं प्रशस्नो हसरोपये ॥
 प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यान् कारयेत् ।
 हस्ता मथा तथा मैत्रमादां पुष्यं सवासवम् ॥
 जलाप्रयसमारम्भे वारुषोत्तरात्रयम् ।
 संपूष्य वरुणं विष्णुं पर्जन्यं तत् समारमेत् ॥
 अरिष्टाशोकपुत्रागशिरीषाश्च प्रियङ्गवः ।
 अशोककदलीजम्बूस्तथा वक्रजदाडिमाः ॥
 चायं प्रातस्तु घर्मसौं शीतकाये दिवान्तरे ।
 वर्षारान्ने सुनः शीघ्रे सक्तया रोपिता हमाः ॥
 उत्तमं विशतिर्हस्ता मध्यमं बौद्धशान्तरम् ।
 स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां इन्द्रशा-
 न्तरम् ॥
 विफलाः स्युर्धना वृक्षाः प्रस्त्रिणादौ हि शोध-
 नम् ।
 विदङ्गवृत्तपक्षाक्तान् सैचयेच्छीतवारिणा ॥
 फलनाशे कुलत्पेषे भाषेभूँहैवैस्त्रिभेः ।
 वृत्तश्रीतपयःसैकः फलपुष्पाय सवदा ॥
 आविक्राजशृङ्गचूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
 गोमांसहृदकश्चित् सप्तारचं विघ्नपयेत् ॥
 उत्सैकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिदृष्टदः ।
 मत्स्याभ्यासा तु मैत्रेण वृद्धिर्भवति श्राखिनः ॥
 विदङ्गवृत्तश्रीतपयं मत्स्यं मांसं हि दीहृदम् ।
 सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोचवर्द्धनम् ॥”
 इत्याभये महापुराणे वृक्षाजुर्वेदः ॥
 (अख्यान्यद्विवरणं वृक्षार्थं हिनायां ५५ अध्याये
 द्रष्टव्यम्)
 वृक्षाह्वी, स्त्री, (वृजे अह्वीति । अह्वे + अच् ।
 टाप् ।) महाभेदा । इति राजनिर्घण्टः ।
 वृक्षालयः, पु, (वृक्ष आलयो यस्य ।) पत्नी ।
 इति शब्दमाला ॥
 वृक्षावासः, पु, (वृक्षे आवासो यस्य ।) वृक्षकोटर-
 वासी । इति कैचित् ॥
 वृक्षाग्रयो, [वृ] पु, (वृक्षमाग्रयतीति । आ + अग्र
 + यिनि ।) चूदोक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृक्षोत्पन्नः, पुं, कर्मकारः । इति रत्नमाला ॥
 वृक्ष, ई ध वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृधा०-
 पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, वृक्तः ।
 ध, वृक्तः । वरीवृत्त्यते । वर्जनाधीन्यभिन्नेके ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ई कि ङागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृरा०-
 भ्वा० च-पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 वृक्तः । कि, वर्धयति वर्जयति । इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ई ध वृत्तौ । ङागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (वृधा० पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 वृक्तः । ध, वृक्तः । वरीवृत्त्यते । इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ल ड इ ङागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । ल,
 ड, वृक्तः । इ, वृक्तः । इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ल ड ई ङागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
 सप्तमस्वरौ । ल, ड, वृक्तः । ई, वृक्तः । इति
 दुर्गादासः ॥

वृत्

वृत्तनं, स्त्री, (वृत् + “कृष्टवृत्तीति । ” उणा० २।८।१
 इति क्युः ।) पापम् । इत्यादिशोचः ॥ आका-
 शम् । इति विद्वान्तकौमुद्यासुखादिट्टितः ॥
 निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिट्टितः ॥
 (संयामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।
 “त्वं पुण्यां वृत्तने वृत्ते ॥”
 “वृत्त इत्यादीनि त्रीणि संयामनामानि अत्र
 पूर्वे विशेष्ये वृत्तने वर्ज्यन्युक्ते संयामे हि
 वीराः पुरुषा वर्ज्यान्ते हित्यन्ते ॥” इति तद्भाष्ये
 वासयः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।
 “विद्यामेघं वृत्तनं वीरदासुम् ॥”
 “वृत्तनं बलम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 प्राणिकातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।
 “वरयन्ती वृत्तन पद्मरीयेते ॥”
 “वृत्तनं गमनश्रानं जङ्गमं प्राणिकातं जर-
 यन्ती * * * * * वृत्तनं वृत्तौ वर्जनं । वर्ज्यते इति
 वृत्तनं प्राणिकातम् । कृष्ट वृत्तमन्दिनिघा-
 न्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । किञ्चाख्यपद्युया-
 भावः वीरनादंश प्रत्ययस्वरः ॥” इति तद्भाष्ये
 सायणः ।)
 वृत्तनः, पु, (वृत् + क्युः ।) केशः । कुटिले, चि ।
 इत्यादिशोचः ॥ (वाधके च चि । यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।
 “तमानून वृत्तनमथथा चिच्छरो ॥”
 “वृत्तनं वाधकम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वृत्तिः, स्त्री, ब्रजभूमिः । इति कैचित् ॥
 वृत्तिनं, स्त्री, (वृत्तौ वर्जनं + “वृजः क्विच् । ”
 उणा० २ । ४७ । इति इणच् । स च कित् ।)
 पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 २६ । ३८ ।
 “तन्नः प्रनीद वृत्तिनाहंन वेद्विभ्रलम् ॥”
 दुःखम् । यथा, तन्त्रे । १ । ७ । ४६ ।
 “वृत्तिनं नाहंति प्राप्ते पुष्यं वच्यमभौक्ष्यथः ॥”
 पापविग्रहे, चि । यथा, महाभारते । २।२१।४।
 “वृत्तिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥”
 रक्तचर्मैः सुषम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वृत्तिनः, पु, केशः । कुटिले, चि । इति मेदिनी ।
 ने, १३६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १३ ।
 “असमने अश्वनि वृत्तिने पथि श्येनां इव अश्व-
 स्यतः ॥”
 “वृत्तिने कुटिले पथि ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वृत्त, वृत्त उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
 उभ०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) वृत्त, वृत्तौति
 वर्णोति वृत्त्यते वर्णते । उ, वर्णित्वा वृत्त्वा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वृत्त, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृरा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) क, वर्णयति । इति दुर्गादासः ॥
 वृत्त, उ उ व ल वर्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) क्वावेट् ।
 उ, वर्णते । उ, वर्णित्वा वृत्त्वा । व, वर्णयति
 विवृत्त्यति । ल, अवृत्तत् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तः

वृत्त, व ड उ सम्भक्तौ । वरुणे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)
 य ड, वृत्त्यते । उ, वर्णित्वा वृत्त्वा । सम्भक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥
 वृत्तः, चि, (वृ + क्तः ।) क्तववरणः । तत्पठ्यायः ।
 वृत्तः २ वावृत्तः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वर्षे । १२७ । १७ ।
 “तथा वृत्तवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्तो मया ॥”
 आवृत्तश्च ॥
 वृत्तपत्रा, स्त्री, (वृत्तानि पत्राण्यस्याः ।) पुत्रदात्री ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तिः, स्त्री, (वृ + क्तिन् ।) वेद्यनम् । तत्पठ्यायः ।
 वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “न हि ऋष्यादानैः पथिकजनसन्तापहरणं
 फलेष्वां पुष्येष्वां न सुरमनुजप्रीणनमपि ।
 अरे रे मन्दारद्रुम महत्रमेतत्त्वनुचितं
 वृत्तोभूतो रक्षस्व परमपरेषां फलमपि ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 प्राथगावशिष्यः । इत्यने । इति भरतः । वर-
 गम् । इति मेदिनी ॥ गोपयम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वृत्तिहरः, पु, विक्रान्तवृत्तः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वृत्तिकारके, चि ॥
 वृत्तं, स्त्री, (वृत्त + क्तः ।) त्रिरत्रम् । (यथा,
 कथासर्त्यागरे । ३ । १४ ।
 “तत्र तस्युर्निजान् भर्तृन् ध्यायन्तः क्रिएवृत्तयः ।
 आपृष्टपि भतावृत्तं किं सुचिन्ति कुलाख्यः ॥”
 पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, छन्दोमञ्जरीम् ।
 “पद्यं चतुष्यदी तच्च वृत्तं जातिगति हिधा ।
 वृत्तमचरसंख्यातं जातिमात्राकृता भवेत् ।
 सममङ्गलं वृत्तं विषमञ्जति तन्निघा ॥”
 वृत्ति । इति मेदिनी ॥ वेदोद्यितस्थाचारस्य
 परिपालनम् । इति वृत्ताध्ययनद्विग्रह्येटीकायां
 भरतः । (वासो । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ५८ । ११६ ।
 “न मार्गवृत्तमेतत्के वाच्यं पिठ्यद्ये लया ॥”
 आचारः । यथा, समौ । ४ । २६० ।
 “अनेन विप्रो वृत्तं वर्जयन् वेदशास्त्रवित् ।
 अथैकस्वयो नित्यं ज्ञानलोके महीयते ॥”
 वृत्तः, चि, (वृत् + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
 रामायणे । २ । ६० । ७ ।
 “जानन् दृश्यार्थं वृत्तं न राजानहदाहवत् ॥”
 “वृत्तमतीतम् ॥” इति तट्टीका ।) इट् ।
 वृत्तः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।
 “स्तनौ अञ्जितकेशोरी समवृत्तौ निरन्तरी ॥”
 क्तावरणः । इत्यमरटीका ॥ अधीतः । ऋनः ।
 इति मेदिनी ॥ (निवृत्तः । यथा, रघुः । १।२५५
 “स वृत्तचूडश्चलकाकापचक्रे-
 रमाख्यपुत्रेः स्वयोभिरन्वितः ॥”
 जातः । यथा, रघुवर्षे । २ । ५८ ।
 “सम्बन्धमाभावश्च पूर्वमाह-
 वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वेदानौ ॥”)

वृत्तप

वृत्तिः

वृत्तः

अथ वृत्तवस्तुनि । यथा,—
 “वृत्तानि वाङ्मनारङ्गस्त्वधमिहमीदृकाः ।
 रथाङ्गलावककङ्कतुङ्गभिङ्गुम्भाखकाद्यः ॥
 कर्षपाप्रभुकापाशाकृष्टपापघटाननम् ॥
 सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगाद्यः ॥” * ॥
 सपूर्णागर्भे वृत्तानि यथा,—
 “सपूर्णागर्भे वृत्तानि मुखपट्टेऽर्पणाः ।
 पत्रावहट्टतिलकन्ददङ्गपुटप्राथकाः ॥
 आवर्णः कमठो लतायज्ञं ह्यत्रमपूपकम् ॥
 आलवालमह्रीजालचर्मकं सानकाद्यः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् २ वृत्तवस्तुके प्रकीर्णं
 नाम ३ कुसुमम् ॥
 वृत्तः, पु, (स्त्वयो वृत्तः । स्वखार्थं कन् ।) कूर्मः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ३५ । १० ।
 “वृत्तसम्बन्धकौ नामौ द्वौ च पञ्चाविति श्रुतौ ॥”)
 वृत्तकक्रेटी, स्त्री, (वृत्ता वृत्तला कक्रेटी ।)
 षडभुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तगन्धि, स्त्री, (वृत्तस्य पद्मस्य गन्धो लोष इव
 गन्धो यस्मिन् ।) गद्यविशेषः । तस्य लक्षणं
 यथा,—
 “भन्यत्कलिकाप्रायं समासाट्टं टटाचरम् ।
 वृत्तेकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुन, स्तुतम् ॥”
 तस्य उदाहरणं यथा । जय जय जनार्दन
 सुकृतिवचनमनलडागविक्रस्वरचरणपद्मपद्मनयन-
 पद्मापङ्गिनीविनोदराजहंसवामासुरयशःपटल-
 परिद्वितभुवनकुहर । हरकमलासगादिदृन्द-
 रकटवन्दनैवपादारविन्ददन्दिनिर्मल्योगीन्द्र-
 हृदयमन्दिरावितकुनिरङ्गन्योतिःस्वरूपनाथ
 नाथ जगन्नाथ मामनवधिमवदुःखयाङ्गलं रज
 रज । इति हन्तोमङ्गल्यम् ६ स्तवकः ॥
 वृत्तगुरुः, पु, वृत्तविशेषः । तन्मन्त्रायः । वृत्तः १
 दीर्घनालः ३ जलाश्रयः ४ । द्विधायं एकः
 स्थूलः द्वितीयो लघुः । अस्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । श्रौतत्वम् । कफपित्तातिवारदाहरण-
 नाशित्वम् । तेषां मध्ये स्थूलतरखाधिकगुण-
 लक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्ततः, [सु] अ, (वृत्त + तसिच् ।) वृत्तेन । यथा,
 “अनिग्रहायथनक्षेत्रेवकर्षरि हतौयाथाः ।
 अकर्षरि हतौयान्तात् वा तसिः स्यात् । अथ-
 र्थं अचलनम् । वृत्तेन न अथते वृत्ततो न
 अथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन
 चित्रः वृत्तनः चित्रः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
 ह्ययमानपापयोगाच्च । ह्ययमानपापपुत्राद-
 कर्षरि हतौयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन ह्यथते
 वृत्तेन पापः वृत्ततः । इति विद्वान्मकौमुदी ॥
 वृत्ततकुलः, पुं, (वृत्तकुलः ।) यावनालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तनिष्ठाविक्रा, स्त्री, नखनिष्ठावी । इति राज-
 निष्ठाविक्राः ॥
 वृत्तपर्ण, स्त्री, (वृत्तं वृत्तं लं पर्णं यस्याः । डीव् ।)
 महाप्रणयपुष्पिका । पाठाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपुष्पः, पुं, (वृत्तं वृत्तं लं पुष्पं यस्य ।) श्रिरीषः ।
 कदम्बः । वागीरः । कुञ्जकः । सुहरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तफलं, स्त्री, (वृत्तं वृत्तं लं फलं यस्य ।) मरी-
 चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलाफलमात्रश्च ॥
 वृत्तफला, पु, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । वदरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तफला, स्त्री, (वृत्तं वृत्तं लं फलं यस्याः ।)
 वार्ताकी । शशाङ्कुली । आमलकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजः, पु, (वृत्तं बीजं यस्य ।) मिष्ठा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजका, स्त्री, (वृत्तं वृत्तं लं बीजं यस्याः । कन्
 तनटाप् ।) पाखुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आट्टकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) श्वेतार्कः ।
 मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तस्य, त्रि, (वृत्त + स्या + कः ।) वृत्ते तिष्ठति
 यः । यथा, मनुः ।
 “तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्तुतः ।
 वैश्वदेवमांशो वृत्तस्य शूद्रे ज्येस्तु धोडुशः ॥”
 वृत्त यथा,—
 “गुरुपूजा वृत्ता शौचं सखिमिन्द्रियनिर्यधः ।
 प्रवर्षेनं हितानाञ्च तन् सर्वं वृत्तस्यते ॥”
 इति गोपालपञ्चाङ्गनक्षत्रतन्त्रसंग्रहः ॥
 वृत्ता, स्त्री, किञ्चरिटाष्टकः । रेणुका । प्रियङ्गुः ।
 मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्ताध्ययनार्थः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोर्ऋद्धिः ।)
 ब्रह्मवर्षेसम् । इत्यमरः । येद्वोद्भिन्त्याचारस्य
 परिपालनं वृत्तम् । व्रतपद्यपूर्वकं गुरुमुखेन
 वेदाभ्यासः अध्ययनम् । तयोर्ऋद्धिकल्प-
 पासनकृततेजस उपपद्यते ब्रह्मवर्षेसं स्यात् ।
 ब्रह्महंसिराजेति अः । इति भरतः ॥
 वृत्तान्ता, पु, संवादः । तन्मन्त्रायः । वार्ता २
 प्रवृत्तिः ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः ५ । श्रुतिः ५ ।
 इति जटाधरः ॥ उदन्तकः ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कृष्णसिंहारगरे । २ । २६ ।
 “सन्मालम्ब वृत्तान्तं विस्तराद्दिदममवौत् ॥”)
 प्रक्रियाः । कात् वृत्तम् । वार्ताप्रमेदः । प्रस्तावः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मगौ । ३ । १४ ।
 “न ब्राह्मण्यश्चित्रयोरपद्यपि हि तिष्ठतोः ।
 कश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भाष्योपदिश्यते ॥”
 “वृत्तान्ते इतिहासाख्याने ॥” इति कुञ्जक-
 मेधातिथी ॥) अथवरः । भावः । एकान्त-
 वाचकः । इति विश्वः ॥
 वृत्तिः, स्त्री, (वृत्त + क्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥
 (यथा, मगौ । ४ । २५६ ।
 “एवोदिता गृहस्थस्य वृत्तिविप्रस्य ग्राह्यती ॥”)
 विवरणम् । (यथा, कान्दो । “सूत्रस्थार्थ-
 विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्षेनम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, ब्राह्मण्ये । ४ ।

“उत्पन्नाद्योर्नयनयोः परबहुवृत्तिं
 वाच्यं कुञ्च स्थिरतया विरतानुवन्मम् ॥”)
 विवृत्तिः । इति धरणिः ॥ * ॥ कौशिक्यादि-
 वृत्तयो यथा —
 “शङ्करौ कौशिकी वीरे साल्ब्यारमटी पुनः ।
 रसे रौमि च वीमन्से वृत्तिः सर्वञ्च भारते ।
 चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाम्नस्य साट्टकाः ॥”
 इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
 वृत्तिहरयो रोषा यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “स्वहृतां परहृतां वा ब्रह्महृतां हरेत्तु यः ।
 स ह्यतन्न इति ज्ञेयः फलं तत् श्रेष्ठं भूमिप । ॥
 याचन्तो रेवथः विक्ता विप्राणां नेत्रविह्वलिः ।
 तावदर्थसदृशश्च श्वेतपीते स तिष्ठति ॥
 तत्राङ्गारश्च तद्गुणं पापञ्च तप्तश्चकम् ।
 तत्राङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करे ॥
 तदन्ते च महापापी विद्यायां चायते क्षमिः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते ।
 ततो भूमिवाह्यैश्च प्रचाह्वैश्च मानवः ।
 दरिद्रः क्षयणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्तः शुचिः ॥”
 इति ब्रह्मवर्षेसं प्रकृतिकण्डे ६ अध्यायः ॥
 (यथा, हरः । यथा, मगौ । २ । २०५ ।
 “गुरोर्गुरौ चमिह्विते गुरुवहृत्तिमाचरेत् ॥”
 वर्षेतेऽस्मिन्निति युत्पत्त्या । आधेयः । यथा,
 आग्निपञ्चके । १ । “साम्नाभाववृत्तित्वम् ॥”
 यथा च भावापरिच्छेदे ।
 “सिधाधिविषया श्रुत्या सिद्धियेन न विवृते ।
 स पक्षसाञ्च वृत्तिलक्षणाद्गुणमितिर्भवेत् ॥”
 चित्रस्थानव्याविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।
 “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्रवृत्तिप्रकारास्तु
 तत्रैव ब्रह्म्याः ॥ * ॥ आपारः । यथा, साख-
 तस्यसौम्याम् । ५ ।
 “अर्थसन्निराष्टस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सर्वान् तमो-
 २भिभवे यः सन्धसुम्भकः ॥” वृत्तार्थः । यथा,
 कातन्वयाकारणदौ ।
 “कारकप्रतियोगिभ्यां यद्वदन्वदपेक्षते ।
 अपेक्षेह्युलवाचित्वाद्दृष्टिसंज्ञा तु नैव्यते ॥”)
 वृत्तिस्याः, पु, (वृत्तये तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
 सरतः इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति,
 त्रि ॥
 वृत्तव्यासः, पुं, (वृत्तो वृत्तं लं व्यासः ।) षड्-
 भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तं, त्रि, वरणीयम् । वृत्तघातोः क्त्वाप वृत्त-
 घातोश्च क्त्वापुक्त्वाप्याभ्याश्च नियममिदम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वृत्तञ्चः, पु, (वृत् + क्त्वापिचक्षीति ॥”
 उवाच २ । १३ । इति रक् ।) अन्वकारः ।
 शत्रुः । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४० । २ ।
 “इन्द्रेण युजा तरषेभ वृत्तम् ॥”
 “वृत्तं शत्रुम् ॥” इति तद्वाच्ये वाचयः ॥)
 दानवविशेषः । स तु लघुपुत्र इन्द्राय हतः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । १७ ।

टथादा

“तथा टुत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं हतो मया ॥”
 अस्य विप्रवधिवरणन्तु देवीभागवते षष्ठस्कन्धे
 १ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ मेघः । (यथा,
 ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो अस्मा अरद्वजवाहु-
 रपाहन् वृचं परिधि नदीनाम् ॥”

“वृचं वृथोति आकाशमिति वृचो मेघस्तं मेघ-
 मपाहन् वधानम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
 पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
 विश्वः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
 वृत्तिः ॥

वृचविट्, [वृ] पु, (वृचं देष्टीति । द्विष् + क्तिप् ।)
 इन्द्रः । इति हैमचन्द्रः ॥

वृचभोजन, पु, गण्डोरः । समठ इति ख्यातः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृचहा, [नृ] पु, (वृचं हतवान् । हन् + “ब्रह्म-
 भृगुवृचेषु क्तिप् ॥” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।

“अभ्येवाभ्येव श्वविरो विप्रो भूत्वाह वृचहा ॥”
 यथा च ऋग्वेदे । १ । १०६ । ६ ।
 “इन्द्रं क्रुत्सः वृचह्वयं प्रचीपतिम् ॥”

“वृचह्वयं वृचाणां प्रजृण्णां हन्तारम् ॥” इति
 तद्वाच्ये सायणः ॥

वृचारिः, पु, (वृचस्थारिः ।) इन्द्रः । इति हला-
 युधः ॥

वृचा, अ, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ अर्थ-
 कम् ३ अर्थविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टप्राश्निको यामो अदासोऽक्षय यदृष्टहम् ।
 अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥”

इति बृह्मपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
 अपि च ।

“वृथा वृष्टिः ससुद्रस्य लभस्य भोजनं वृथा ।
 वृथा दानं सन्दृष्टस्य नौचस्य सुकृतं वृथा ॥”

इति गारुड ११५ अध्यायः ॥

वृथाजन्म, [नृ] कौ, (वृथा निरर्थकं जन्म ।)
 निरर्थकजननम् । यथा,—

“वृथा जन्मानि चलारि वृथा दानानि षोडश ।
 तान्यहं संप्रतस्थामि यथावद्वृष्टपूर्वम् ॥

अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मवहा नराः सदा ।
 परपाकं सदाशक्ति परतापरताश्च ये ॥”

इत्यादि बृह्मपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
 ध्यायः ॥ अपि च ।

“येनै श्रुतं भागवतं पुराणं
 नारासिनो मेः पुत्रवः प्रधानम् ।
 सुखे हुतं येनै धरामराणां
 तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

वृथादानं, कौ, (वृथा निरर्थकं दानम् ।) निष्कल-
 दानम् । तन् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहैनं यदौश्वर्यं सद्योवतः ।
 दत्त्वाशुकीर्तनाश्चैव वेदाभिनतव्याग्निं ॥
 अन्वयोपार्जितं दानं अर्थे ब्रह्महृद्ये तथा ।

टड्डग

गुरवेऽवृतवक्ता यः स्तेनाय पतिताय च ॥
 क्षतप्लाय च यद्वृत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे ।

पाचकाय च सर्वस्य वृथत्याः प्रतये तथा ॥
 परिचारकाय भृत्वाय सर्वत्र पिशुनाय च ।

इत्येतानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥”
 इति बृह्मपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

अन्यत्र । न्यायसामर्थ्यं यद्वृत्तं नन् सप्तविधमपि
 पुनर्नापहर्षयम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं
 षोडशमपि प्रत्याहर्षयमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।

नारदेन च ।
 “दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशालकम् ॥”
 इति प्रतिपादा दत्तादत्तयोः स्वरूपं विद्वतम् ।

“पयस्सुखं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
 क्लौशुक्लाशुभ्रहृद्यैश्च दत्तं दानविदो विदुः ॥
 अदत्तन्तु भयक्रोधशोकावेगवृत्तान्वितैः ।
 तथोक्तोत्परीहलभयत्वावच्छलयोगतः ॥
 बालशुद्रास्तन्त्रासैर्मत्तोत्पत्तापवर्जितम् ।
 कर्त्ता ममेदं कर्मति प्रतिनामैच्छया च यत् ॥
 अपाचे पाचमित्युक्तिं कार्यै वा धर्मसंचिते ।
 यद्वृत्तं स्याद्विज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

वृथाभासं, कौ, (वृथा निरर्थकं भासम् ।) देवपितृ-
 बुद्धिर्भासम् । तद्ब्रह्मणे प्रेतत्वं भवति । यथा,
 “वृथारिता वृथाभासो वृथावादी वृथामतिः ।
 गिन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥”

इति बृह्मपुराणे गेतोपाख्यानामाध्यायः ॥

टड्ड, कौ, श्रेष्ठजनानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
 टड्ड, पुं, टड्डदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

टड्ड, त्रि, (वृथु टड्डौ + क्तः । “यस्य विभाषा ।”
 ७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतधौवनः ।
 प्रटड्डः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“न तेन टड्डो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
 यो वे युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्यविरं विदुः ॥”)
 पण्डितः । इति मेदिनी ॥ आदास्य पर्यायः ।
 प्रवयाः २ स्यविरः, ३ जौनः ४ जीर्णः ५ जरन्

६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ अर्जरः ८ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ पणितः । इति जटाधरः ॥

टड्डकाकः, पुं, (टड्डः काकः ।) काकविशेषः ।
 दांडकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रोशकाकः
 २ दम्भकाकः ३ क्रम्यकाकः ४ पत्यंतकाकः ५
 वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति हैमचन्द्रः ॥

टड्डगङ्गा, स्त्री, (वृथा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥
 डुडूगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
 यच्च सार्द्धं शैलपुत्राणां जलश्रीर्डां सदा हरः ॥
 कुरते नरशार्द्धं स स्वर्गपङ्कजशोभिते ।
 तस्य प्रथमाध्यापूर्वभागोऽप्यस्य सरिजयम् ॥
 अवनतीर्थं प्रधातव्यं दक्षिणं सागरं प्रति ।
 तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
 दिग्गयाः क्षेत्रसंचाताः तेन दिक्करिका स्मृता ।
 मध्यभागात् वृत्ता या तु शृङ्गेर्यावतारिता ॥
 टड्डगङ्गाह्वया सा तु गङ्गेव फलदायिनी ॥

टड्डदा

या निःकृता पूर्वभागान्नादगिरिवराद्भवे ।
 स्वर्गप्रीतिं विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥”
 इति कालिकापुराणे कामरूपपीठनिर्णयनाम
 ८२ अध्यायः ॥

टड्डत्वं, कौ, (टड्ड + ल्व ।) टड्डस्य भावः । तत्-
 पर्यायः । स्याविरम् ० । इत्यमरः ॥ वाह्वङ्कम् ३
 वाह्वङ्कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रघुः । १ । २३ ।

“अनाकृष्टस्य विषयेर्विधानां पारद्वयनः ।
 तस्य धर्मरतरासीदुह्वलं जरसा विना ॥”)
 वाख्यादेरवधिमार्ह सुयुतः ।

“वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वाह्वङ्कं तथा ।
 जनशोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
 त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशो दुग्धानाशो तथाज्ञ-
 सुक् ।
 दुग्धाशो वर्षपर्यन्तं दुग्धानाशो शूरद्वयम् ॥
 तदुत्तरं स्यादनाशो रव बालस्त्रिधा मतः ॥
 मध्ये शोडशसप्तत्योर्मध्यमः काथितो बुधैः ॥
 चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्युवा दानंश्रुतो मतः ॥
 चलारिद्रशून्यमा शार्वात्तद्विहीयादिपुरितः ।
 ततः क्रमेण क्षीणः स्याद्दुग्धावद्भवति सप्तितः ॥”
 वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्विन्द्रिय-
 वनोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सर्वधात्विन्द्रिय-
 वनोत्साहाहर्षितः ॥

“ततस्तु सप्ततेरुक्त्वं क्षीणघातुरसादिकः ।
 क्षीणमात्रेन्द्रियवत् क्षीणरता दिने दिने ॥
 वनोत्साहितस्त्रिषुशुक्तः कर्मसु पाचमः ।
 कासश्चासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः ॥
 बालो विवर्द्धते श्रेष्ठा पितृं स्यान्वाध्मे-
 २धिकम् ॥
 वाह्वङ्क्ये वर्द्धते वायुर्विचार्यैतद्रूपमेतु ॥
 उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्वान्तरे तु ।
 “बाल्यं टड्डश्वविर्मेधा लगदृष्टिः श्रुक्प्रक्रमौ ।
 बुद्धिः कर्मन्द्रियं चेतो जीवितं दृशतो ह्रसेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

टड्डदारकः, पु, (वृद्धो दारको बालक इव यस्मात् ।)
 वीरताडकवृत्तः । इति भरतः ॥ विह्वङ्क् इति
 वीजनाडका इति च वृद्धभाषा । विधारा इति
 हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋत्तगन्वा २ हृग-
 वान्ती ७ आरवौ ४ कुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
 ऋत्तगन्वा इ ६ हृगवाडौ ७ हृगवा ८ अस्त्री ६
 लुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ हृगवौ ११ लुङ्गकः
 १२ श्यामः १३ । इति जटाधरः ॥ टड्डगन्वा
 १४ हृगवात्पत्निका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दीर्घवायुका १६ हृगवात्पत्निका १७ टड्डः १८
 कोटरपुष्पी १९ अजान्ती २० टड्डदार २१ ।
 यस्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थानं टड्डकोटरपुष्पीति
 पाठः । अस्य गुणाः । गौडालम् । पितृक्ल-
 लम् । कषवातकासामदोषनाशिलम् । बल्य-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत्र च ।
 “रसायनो वृद्धदारः शोथवातामनातजित् ॥”
 इति राजवज्रम् ॥

टङ्गा

टङ्गहार, स्त्री, (टङ्गलनाशकं दारु यस्य ।) टङ्ग-
 दारकटुचः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “टङ्गदारुद्वयं गौक्षं पिच्छिलं कफघातघ्नम् ।
 वक्षं काशामहोषघ्नं द्वितीयं स्वस्ववीर्यदम् ॥”
 टङ्गनाभिः, त्रि, (टङ्गः प्रट्टो नाभिर्घस्य ।) उन्नत-
 नाभिः । गौडनाभिमुक्तयुक्ति इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । तुङ्गिलः २ तुङ्गिभः ३ । इत्यमरः ॥
 टङ्गप्रितामहः, पु, (प्रपितामहःटङ्गः ।) प्रपिता-
 महतातः । इति शब्दरत्नावली । तत्र कन्यायाः
 सपिच्छता नास्ति । यथा । तेनात्मपक्षमे टङ्ग-
 प्रपितामहे सापिच्छा विवर्षते इति प्रतिपादि-
 तम् । अतएव प्रपितामहभावात् तत्सम्पत्तिभिः
 सद्य सापिच्छाभावात् कन्याजननमरणयोस्तेषां
 सपिच्छाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
 मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 टङ्गवला, स्त्री, (टङ्गा वला ।) महावमङ्गा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 टङ्गराजः, पु, अश्वत्थतसः । यथा,—
 “अश्वत्थो टङ्गराजश्च हावेतौ तत्र कीर्तितौ ॥”
 इति केचित् ॥
 टङ्गवाहनः, पुं, आश्वत्थः । यथा । सुपको टङ्ग-
 वाहनः । इति केचित् ॥
 टङ्गविभीतकः, पु, (टङ्गः प्रट्टो विभीतक इव ।)
 आम्रान्तकः । इति शब्दमात्रा ॥
 टङ्गश्रवाः, [स्] पु, (टङ्गात् टङ्गस्यतेः श्रयोतीति ।
 श्रु + अश्रुत् ॥ “टङ्गस्यः श्रयोतीति टङ्गश्रवाः ।”
 इत्यञ्जलदत्तः । ४ । २२६ । “टङ्गं प्रभूतं श्रवः
 श्रवणं स्तोत्रं हृत्विर्लक्ष्यमन्नं वा यस्य ॥” इति
 ऋगभाष्ये सायणः । १ । ८६ । ६ । “टङ्गं श्रवो
 धनं कीर्तितं वा यस्य ॥” इति वेददीपे मञ्जीधरः ।
 १० । ६ । ६ । इन्द्रः । इत्यमरः ॥
 टङ्गशंघः, पु, टङ्गानां समूहः । तत्पर्यायः । वाह-
 कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥
 टङ्गसूत्रकं, स्त्री, (टङ्गस्य सूत्रकम् । ततः स्वार्थं
 कन् ।) इन्द्रतूलम् । बुद्धिर सूत्रता इति भाषा ।
 यथा, हारावल्याम् ।
 “टङ्गसूत्रकमिच्छाहुरिन्द्रतूलं मनोविषयः ।
 श्रीशुद्धाचं वंशकफं वाततूलं मरुहजम् ॥”
 टङ्गा, स्त्री, (टङ्ग + टाप् ।) गतयौवना । बुद्धी
 इति भाषा । तत्पर्यायः । पलिकी २ । इत्य-
 मरः ॥ पलिका ३ । इति भरतः ॥ स्वविरा ४
 निष्कला ५ अरती ६ गलार्चवा ७ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—
 “आषोडश्याङ्गवेदाला तरुणी चिंशता मता ।
 पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा टङ्गा भवति तत्परम् ॥”
 इति कालिदासः ॥ * ॥
 अग्नि च ।
 “बाहेति गीयते नारी धावद्वर्षाणि षोडश ॥
 ततस्तु तरुणी त्रैया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥
 तद्दूर्ध्वमधिकप्रादा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ॥
 टङ्गा तत्परतो त्रैया स्रतोल्लवर्जता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

टङ्गिः

तस्याः सम्भोगे दोषो यथा,—
 “वाला तु प्राणदा प्रोक्ता श्रवती प्राणहारिणी ।
 प्रौढा करोति टङ्गलं टङ्गा मरणमात्रिणे ॥
 निदाघशरदोऽङ्गला प्रौढा वर्षावसन्तयो ॥
 हेमन्ते शिशिरे योस्या न टङ्गा कापि शस्यते ॥
 नार्त्तवे षोडशावर्षात् सप्तधाः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
 पञ्चपञ्चाशतो नारी नमनमत्तितः पुमान् ।
 हावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विषयं यान् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 “शुक्लं मांसं स्त्रियो टङ्गा वलाकंस्तवणं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं विद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥ * ॥
 अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली । महाश्राव-
 णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टङ्गाङ्गुलिः, स्त्री, (टङ्गा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
 शूलङ्गुलिः । बुद्ध्याङ्गुलि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गुष्ठः २ टङ्गा ३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 टङ्गि, स्त्री, (टङ्ग + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
 षधविशेषः । तत्पर्यायः । योस्या २ ऋङ्गिः ३
 सिङ्गिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ टङ्गि-
 दात्री ७ मङ्गला ८ श्रीः ९ सम्यन् १० आश्रीः
 ११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ सुन् १४ सुखम् १५
 जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।
 “ऋङ्गिर्वृद्धिश्च मधुरा सुहृत्पिशा तित्तशीतला ।
 रुचिमेधाकरौ स्नेहकुष्ठकिमिचरा परा ॥
 प्रयोगेज्वनयोरेक यथाकार्त्तं प्रयोजयेत् ।
 तत्र यदातुमिच्छिः स्याद्व्यमध्यत्र योजयेत् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 ऋङ्गिटङ्गोरुत्पत्तिलक्षणासुगुणाः ।
 “ऋङ्गिन्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोषयामले ।
 श्वेतलोमान्वितः कन्दो जताजानः सरस्यकः ॥
 स एव ऋङ्गिर्वृद्धिश्च मेदमप्येतयोर्ब्रूवे ।
 तूलयस्थिसमा ऋङ्गिर्मावर्षफला च सा ॥
 टङ्गिस्तु दक्षिणावर्षफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
 ऋङ्गिर्योग्या सिङ्गिलक्ष्म्यौ टङ्गरेव्याङ्गया इमे ॥
 ऋङ्गिर्वस्या चिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
 प्राणैश्वर्यकरौ मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनौ ॥
 टङ्गिर्गर्भप्रदा शीता वृद्धयो मधुरा स्थना ।
 टङ्गा पित्तास्रप्रमनी श्वेतकाशचयापहा ॥
 राज्ञामप्यष्टवर्गस्य धतोऽयमतिदुर्लभः ।
 तस्माद्दस्य प्रतिनिधिं शङ्कीयात्सदुप्यं भिषक् ॥”
 सुख्यचङ्गः प्रतिनिधिः ॥* ॥ एतस्य प्रतिनिधि-
 माह ।
 “भेदा जीवककाकोली ऋङ्गिदन्तेऽपि चासनि ।
 वरीविदाश्वश्याम्बाराह्वीक्ष क्रमात् चिपेत् ॥”
 भेदा महामेदास्थाने शतावरीम्बलं जीवकर्षभक्त-
 स्थाने विदारौम्बलं काकलीचौरकाकोलीस्थाने-
 श्वश्याम्बलं ऋङ्गिटङ्गस्थाने वाराह्वीकन्दं
 शुष्येक्षसुखं चिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 नीतिवेदिनां अयादिविवागन्तर्गतवर्गविशेषः ।

टङ्गिः

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानं
 अयादिविवागन्तर्गतवर्गः । अयेषान्ते धर्मकामार्थः
 पूर्वसुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः अयः । तस्यैवोप-
 चयो टङ्गिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
 स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
 क्षत्रियैः शिल्पयोर्दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् ।
 कन्यान्तरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
 अष्टवर्गः स्तुतो राज्ञामिति भरतः ॥ * ॥
 वर्द्धनम् । तत्पर्यायः । स्फातिः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, मनुः । १२ । १२४ ।
 “एष सर्वाण्य भूतानि पञ्चभिर्द्याप्य ऋषिभिः ।
 जम्बट्टिञ्चयेनेभ्यं संसारयति चक्रवर्त्तु ॥”)
 विष्णुभारदिसप्तविंशतियोगान्तर्गतेकादशयोगः ।
 तत्र जातफलं यथा,—
 “प्रकृतिकाले यदि टङ्गियोगो
 नरः सुभोगो विनयान्वितश्च ।
 धनप्रयोगप्रदुष्टेषु र्जो
 विचरन्त्यः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”
 इति कीर्त्तिसुप्रदीपः ॥ * ॥
 कलात्तरम् । सुद इति भाषा । अभ्युदयः ।
 समृद्धिः । इति मेदिनी । (यथा, शिशुपाल-
 वधे । १५ । १ ।
 “अथ तत्र पाण्डुनयेन
 सदसि विहितं मधुद्विधः ।
 मानमसह्यत न चेदपिदितः
 परटङ्गिन्मन्विर मनो हि मानिनाम् ॥”)
 टङ्गिचण्डणियमो यथा,—
 “अश्रीतिभागो टङ्गिः स्यान्वासि मासि सवन्धके ।
 वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्यसकमन्वया ॥”
 मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासाद्यै यदा-
 धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तत
 इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सवन्धके प्रयोगे
 प्रयुक्तस्य त्रयस्याश्रीतितमो भागो टङ्गिर्धर्म्या
 भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
 ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं धर्म्यं
 भवति । ब्राह्मणैश्चमर्थे द्विकं शतम् । क्षत्रिये
 त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
 मासीत्वेव । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
 इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा आसन्
 श्रुते टङ्गिर्द्वियत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
 तदसिन् टङ्गा यत्नामयुष्कोपदा दीयते इति
 कन् । इयं टङ्गिर्मासि मासि एह्यत इति
 कालिका । इयमेव टङ्गिर्द्विसगमनया विभक्त्य
 प्रतिदिवसं शङ्कमाना कायिका भवति । तथा च
 नारदेन ।
 “कायिकाकालिका चैव कारिता च तथा परा ।
 चक्रटङ्गिश्च शास्त्रेण तस्य टङ्गिश्चतुर्विधा ॥”
 इत्युक्तोक्तम् ॥
 “कायाविरोधिनी शश्वत् पथपादादि कायिका ।
 प्रतिमासं सवन्ती वा टङ्गिः सा कालिका मता ॥
 टङ्गिः सा कारिता नाम यथैकेण स्वयं क्वता ॥
 टङ्गेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रटङ्गिश्चदाह्वतेति ॥”

दृष्टिः

गृह्यविशेषेण दृष्टिः प्रकारान्तरमाह । कान्तारमासु दृष्टकं चासुद्रा विशकं शतम् । कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारमाः ये दृष्ट्या धनं गृह्णीत्वा अधिकलाभार्थं अतिगहनं प्राथम्यविनाशप्रशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दृष्टकं शतं दद्यात् । ये च असुद्रमास्ते विशकं शतं माचि मासीद्वेव । एतदुक्तं भवति कान्तारमेभ्यो दृष्टकं शतं चासुद्रेभ्यश्च विशकं शतं उत्तमम् आदद्यात् । मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति ॥ * ॥ इदानीं कारितां दृष्टिमाह ।

“दद्यात् सखतां दृष्टिं सर्वं सखासु जातिषु ॥” सर्वं ब्रह्मयादयोऽधमया अद्यत्सकं सव्यकी वा सखतां स्वाभ्युपगतं दृष्टिं सर्वासु जातिषु दद्यात् । काचिदस्यतापि दृष्टिर्भवति यथाह नारदः ।

“न दृष्टिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमपूँषु वत्सराहां विवर्द्धते ॥” इति ॥ यस्तु याचितकं गृह्णीत्वा देशान्तरं गतस्य प्रति कात्यायनोक्तम् ।

“धो याचितकमादाय तमदस्ता दिशं ब्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्वनं दृष्टिमानुयात् ॥” इति ॥

यच्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदस्ता देशान्तरं याति तं प्रति तेनैवोक्तम् ।

“जनोद्धारमदस्ता यो याचितस्तु दिशं ब्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्वनं दृष्टिमानुयात् ॥” इति ॥

यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकाणादारभ्य दृष्टिं दापयेद्वाचा । यथाह ।

“सदृशेषु स्थितो यस्तु न दद्याद् याचितः क्वचित् । तं ततो कारितां दृष्टिमनिच्छन्श्च दापयेत् ॥” इति ॥

अनाकारितदृष्टेरपवादो नारदेनोक्तः ।

“पण्यमूलं भृतिर्न्योसो दक्षो यच्च प्रकल्पितः । दृष्टादानाधिकपण्या वर्द्धन्ते नाविचिताः ॥

अविचिता अनाकारिता इति ॥ * ॥ अधुना द्रव्यविशेषे दृष्टिविशेषमाह । सन्ततिस्तु पशु-स्त्रीयाम् । पशूनां स्त्रीयां सन्ततिरेव दृष्टिः । पशूनां स्त्रीयां पौत्रणाचमर्थस्य तत्पुष्टिसम्पत्तिकामस्य पयोगः सम्भवति । यद्वायश्च चौरपरिकर्यायिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य दृष्टियह्यमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य क्रियती परा दृष्टिरित्यपेक्षित आह ।

रसस्याद्यगुणा परा ।

“वक्ष्याम्यहिरण्यानीं चतुस्त्रिगुणा परा ॥” रसस्य तैलघृतादेर्वृष्टियह्यमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य खलतया दृष्ट्या वर्द्धमानस्याद्यगुणा दृष्टिः परा नातःपरं वर्द्धते । तथा वक्ष्याम्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः ।

दृष्टिया

त्रिगुणा द्विगुणा च दृष्टिः परा । वधिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यसुक्तम् । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा आख्याताः पुष्यमूलफलानि च । तुला दृतं त्रितयमद्यगुणमिति । मनुना तु धान्यस्य पुष्यमूलफलादीनाश्च पच-गुण्यत्वसुक्तम् । “धान्ये शदे लवे वाच्ये नातिक्रामति पञ्चतामिति ।” शदः क्षेत्रफल पुष्यमूलफलादि । लवो मेथोयार्चमरौकेशादि । वाह्यो वलीवर्तुरगदि । धान्यशदलवनाह्यविषया दृष्टिः पञ्चगुण्यत्वं नातिक्रामतीति । तत्राद्यमण्योम्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च अवस्था द्रव्या । एतच्च सज्जप्रयोगे सज्जदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेषु प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुष्ये अन्यैकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं त्रैगुण्यथावतिक्रम्य पूर्वं वदुवर्द्धते । सज्जप्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा दृष्ट्याहरणेऽधमण्यदेशस्य त्रैगुण्यसम्भवात् । पूर्वाह्नतदृष्ट्या सह त्रैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव । यथाह मनुः । कुषीद-दृष्टिर्त्रैगुण्यं नाथेति सज्जदाहृता । सज्जदाहि-तेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं इथं कुषीदं तस्य दृष्टिः कुषीददृष्टिर्त्रैगुण्यं नाथेति नातिक्रामति । यदि सज्जदाहिता सज्जत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे त्रैगुण्यमथेति सज्जदाहृतेति पाठे शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाधमण्यादाहृता त्रैगुण्यं नाथेतीति आख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने त्रैगुण्यं प्रयोगस्थेति प्रयोगस्थेति कवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे त्रैगुण्यमतिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृष्टियह्यं त्रैगुण्यमतिक्रमो दर्शितः । इति मताचरा । क्रूरक-रोगः । हर्षः । इति वैमचन्द्रः ॥ सखहः । इति शब्दचञ्जिका । श्रौतेयम् । धनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

दृष्टिका, स्त्री, (दृष्टिरेव । सार्थे कन् ।) ऋद्धिना-मौषधम् । इति शब्दमाला ॥

दृष्टिजौविका, स्त्री, (दृष्ट्या जौविका ।) ऋद्धदान-जौविका । तत्पर्यायः । अर्थप्रयोगः २ कुषी-दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलाञ्जिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिदः, पुं, (दृष्टिं ददातीति । हा + कः ।) जौविकः । श्रूरकस्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्टिदतरि, त्रि ॥ (यथा, दृष्टत्संज्ञितायाम् । ५३ । ३० । “प्राक्प्राणया विद्युक्तं सुचैवं दृष्टिदं वास्तु ॥”) दृष्टिश्राद्धं, स्त्री, (दृष्टये यत् श्राद्धम् ।) दृष्टिनिमित्तकश्राद्धम् । तत्पु अशुद्ध्यनिमित्तं पिचाद्यहृष्टेन श्रद्धया अन्नादेर्दानम् । तत् कर्मविशेषात् पूर्वं कर्त्तव्यं यथा । नियथाश्रुते मत्स्यपुराणम् ।

“अन्नप्राये च बीमने पुत्तोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवने निधेके च नपवेषमप्रवेशने ॥ देवदृष्ट्यज्जलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।

दृष्टिया

तीर्थयात्राद्येतुसर्गं दृष्टिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥” हलायुधदत्तकर्मपुराणम् । “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । दृष्टिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥” इति आहृतत्वम् ।

आशुदयिकश्राद्धम् । गान्धीसुखश्राद्धम् । यथा,—

“दृष्टिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥ जातपुत्रसुखदर्शनादौ दृष्टिश्राद्धम् । पूर्वाभि-मुखेषु दक्षिणोपवीतिषु मधुयववदरकुम्भ-देवतीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारेण कर्त्तव्यम् । दक्षिणयात्रा गृह्णीत्वा ॐ अदा-स्तदीयासुकुटौ अमुकसर्गाज्जाभिमसात्पिठ-पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहदृष्ट-प्रमातामहानां अमुकश्रमणां सपत्नीकानां गान्धीसुखानां श्राद्धं कर्त्तव्यं वसुचव्यसंज्ञकानां विशेषात् देवानां श्राद्धं सिद्धान्तेन युष्मासु मया कर्त्तव्यमिति देवप्राप्तगामान्तरगम् । ॐ करिष्य-सीति तेनोक्ते इत्यमेव माहृपितामहोऽप्रपिता-महोनां देवप्राप्तगामान्तरगम् । तत ॐ अद्य अमुकसर्गाज्जाया मनप्रपितामह्या अमुकोदेयां गान्धीसुख्याः श्राद्धं सिद्धान्तेन युष्मासु मया कर्त्तव्यमिति प्रपितामहोऽप्राप्तगामान्तरगम् । करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि ब्राह्मणामन्तरगम् । देऽपिठसर्वदेवप्राप्तगामान्तर-करणशुभानाम् । आसने ॐ विश्वेदेवाश्च आगत इत्युक्ताम इमं हव गदं वर्द्धिनिर्घोदत । ॐ विश्वेदेवाः इत्युक्तेन हव च मेऽन्तरीक्षे य उपप्राविष ये अजिजिज्ञा उत वा यज्जना आ सद्यासिन् वरुणं पि माद्वद्वम् । ॐ आगच्छन्तु इति विश्वेदेवावाहनं गन्धादिदानं अर्चि-द्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहोऽप्रपत्नी-नामशुभानाम् । आसने च आवाहनं गन्धादि-दानञ्च । अर्चिद्रावधारणवाचनम् । इत्थं प्रपितामह्या मातुः । ततः प्रपितामहादीनामशु-भानामसनेमावाहनं गन्धादिदानम् । एव दृष्टप्रपितामहादीनां अशुभानामादिकरणम् । ॐ वसुचव्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सद्युतं सपानीयं सद्युन्नं सवदरं सद्यि प्रति-सिद्धवर्त्तितं नमः । इति अन्नकल्पनम् ॥ ॐ अमुकगोत्रे मत्पितामहि अमुकि देवि गान्धीसुखि एतदन्नं सवदरं सद्यि नमः । एवं मातामहप्रमातामहेश्वरः ॥ इति श्राद्धे २२३ आध्यायः ॥ अन्वयः ॥

“इतीयमाशुदयिकं दृष्टिश्राद्धं तदुच्यते । उत्सवानन्दधम्मारे यज्ञोद्वाहादिमहत्त्वे ॥ मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो मतामहा राचन् विश्वेदेवास्तथैव च ॥ प्रदक्षिणोपचारेण दृष्ट्यत्तफलोदकेः । श्राद्धसुखी निनयेत् पिठान् पूज्याया चतुरो युताम् ॥

सम्यग्निमित्यशुद्ध्ये दद्यादर्धं द्वयोर्धयोः ।

युग्मा द्विजातयः पूज्याः वस्त्रकार्ष्णरादिना ।
 तिलार्थन्तु यवैः काथ्या नान्दीशब्दात्पूर्वकम् ।
 मङ्गलानि च सर्वान्नि वाचयेत् द्विजपुङ्गवान् ॥
 एव शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआह्वञ्च सर्वदा ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण कुथ्यादानात्रवान् बुधः ॥
 दानप्रधानः शूद्रः स्वादिवाह भगवान् प्रभुः ।
 दानेन सर्वकामाभिरस्य संजायते यतः ॥”
 इति मात्स्ये साधारणाभ्युदयकीर्त्तनी नाम
 १७ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु आहतस्त्वे आह्व-
 विवेके च द्रष्टव्यः ॥

उद्वाचः, पुं, (उद्वाचासौ उच्चा चेति । “अचतु-
 रेत्यादि ।” ५।५।७७। इत्यादिना अच्
 प्रत्ययः ।) उद्वाचः । तत्पर्यायः । जरद्वगः २।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५।७०।
 “विलोक्य उद्वाचमधिष्ठितं लया
 महाजनः स्मिरतुखो भविष्यति ॥”)

उद्वाजीवः, त्रि, (उद्वाजीवतीति । आ+
 जीव+अच् ।) उद्वाजीवी । तत्पर्यायः ।
 वाहुर्विकः २ वाहुर्विकः ३ कुशीदः ४ कुशीदिकः
 ५ । इति शब्दरत्नावली । साधुः ६ । इति
 जटाधरः ॥

उध, उ ड व ल उहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्या०-अक०-सेट् । ङादिट् ।) उ, वह्निव्या
 उहौ । उ, वह्निं जनः । व, बस्येति विरह्यति ।
 ल, अष्टधत् । इति दुर्गादासः ॥

उध, क दीमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घ्रा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, वह्निं यति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

उधवानः, पु, (उध+“ऋजुवर्धोति ।” उया०
 २।८७। इत्यनेन अवसानच् । स च कित् ।)
 मनुष्यः । इति विद्वान्तकौस्तुभ्यामुणादिरुतिः ॥
 (वह्निंश्रुति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २।२।५।
 “हरिप्रियो उधवानासु जभैरत ॥”
 “उधवानासु प्रवह्निमानासु ॥” इति तद्वाच्ये
 साधयः ॥ यथा च तत्रैव । ४।३।६।

“कृष्णियासु उधवानो
 अमे कृष्णासाय प्रतवसे शुभं यो ॥”
 “उधवानः उतावाहृतिभिर्हंमानसम् ॥” इति
 तद्वाच्ये साधयः ॥)

उधवानुः, पुं, (उध+वाहुलकात् असाहुच् । स च
 कित् ।) पुरुषः । पत्रम् । ङतिः । इत्युणादि-
 कोषः ॥

उध्व, त्रि, (उध्व+“ऋदुप्रधाक्लपितृतेः ।”
 ३।१।११०। इति ऋप् ।) वह्नीधम् ।
 उध्वधातोः ऋप्प्रत्ययेन निष्पत्तिमिदम् ॥

उध्वन्, स्त्री, फलपुष्पप्रदादिर्धेन धार्यते तत् । वो टा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसववन्धनम् २।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ५।६६।
 “उध्वन्ध्वं हरति पुष्यमनोकृष्णानाम् ॥”)

उध्वीधारा । कुचापम् । इति मेदिनी ॥

उध्वाकः, पुं, वाचांकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 उध्वाकी, स्त्री, वाचांकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

उध्वान्ता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 उध्वं, स्त्री, (उध्व+“अध्यादयञ्चेति ।” उया० ४
 ६८। इति इन् इत् युगभावाच्च निपात्यते ।)
 सन्महः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३।
 २८।३०।

“भृत्वा स्वया कुटिलकुलतद्वन्द्वकुटम् ॥”
 उध्वः, पुं, दशार्द्धः । प्रतकोटिरिति यावत् । इति
 ज्योतिषम् ॥ अथ नामान्तरं महावृद्धः ॥

उध्वा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
 न्द्रपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गत-
 नामविशेषः । एतद्विवरणं उध्वावनशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥

उध्वारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमात्रा ॥

उध्वारकः, पु, (उध्वमस्यास्तीति । उध्व+“उध्व-
 उध्वाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५।२।१२२।
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा आरकन् ।) देवताः
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६।१०।३०।
 “अपि उध्वारका धूमं न जानीथ शरीरि-
 याम् ॥”)

यथपाता । यथा,—
 “उध्वारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे बृधपातरि ॥”
 इति भरतहस्तयाजिः ॥

उध्वारकः, त्रि, (उध्वार+स्वायं क्व ।) मनोज्ञः ।
 (यथा, महाभारते । ११।१६।५।

“युवा उध्वारकः शूरीविकर्माः पुरुषधर्मः ॥”
 श्रेष्ठः । इति मेदिनी । तन्वते पत्रगोघादिः ।
 उध्वारकौ ऋषिसुखौ । इत्यमरः ॥

उध्वावनं, स्त्री, खनामखातलीधम् । तन्नामकारणं
 यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा केदारवृषतिः सप्तहृषपतिः स्वयम् ।
 आसीत् सल्लयुगे ब्रह्मन् सल्लधर्मेरतः सदा ॥
 स रेमे सह नारीभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
 पुत्रान्विष प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्मिकः ॥
 कृत्वा प्रतक्रतुं राजा लेभि लिङ्गत्वमौषितम् ॥
 कृत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
 निर्व्यं नेमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रोतिपूर्वकम् ॥
 केदारतुखो राजेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥
 पुत्रेषु राज्यं संन्यस्य प्रिया जैलोक्यमोहिनी ।
 जैगीषयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
 शरैरेकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
 शश्वत् सुदर्शनं चक्रमस्ति यस्मिन्निधौ सुते ॥
 चिरं तप्तुा वृषभेडो गोलोकश्च जगाम सः ।
 केदारनामतीर्थं तत्तन्नात्वा च बभूव ह ॥
 तन्नादापि न्वतः प्राथो सद्यो सक्तो भवेत् भुवम् ।
 कमलांशा तस्य कान्वा नाम्ना उध्वा तपस्विनी ॥
 न वने सा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
 हतं दुर्वाससा तस्ये हरेर्मनं सुदुर्लभम् ॥
 सा विरक्ता यच्च द्युक्ता जगाम तपसे वनम् ।
 घटिं वर्षसहस्राणि तपस्तेपे सुनिर्जने ॥
 आविर्भूव श्रीकृष्णस्तपुपुरो भक्तवत्सलः ।

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं उखिलुवाच सः ॥
 उह्वा सा राधिकान्तान् शान्तं सुन्दरविप्रहृष्टम् ।
 नृच्छीं वंप्राप सा सद्यः कामबाणप्रपीडिता ॥
 सा च शीघ्रं वरं वने पतिस्वमे भवेति च ।
 षोमित्युक्त्वा च रहसि चिरं रेमे तथा सह ॥
 सा जगाम च गोलोकं ह्यथेन सह कौतुकात् ।
 राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
 उध्वा यत्र तपस्तेपे तत् उध्वावनं स्मृतम् ॥
 उध्वा यत्र कृता क्रौडा तेन वा सुनिपुङ्गवः ॥* ॥
 अथान्यथेतिहासश्च श्रेष्ठश्च पश्य पुण्यदम् ।
 येन उध्वावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
 ज्ञाश्रवणस्य कान्ये द्वे धर्मेशास्त्रविशारदे ।
 तुलसीदेवदत्तौ च विरक्तो भवकर्मणि ॥
 तपस्तप्ता वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
 सीता जनककन्या वा सर्वत्र परिकीर्तिता ॥
 तुलसी च तपस्तप्ता वाष्ठां हत्वा हरिं पतिम् ।
 देवाद्दुर्वाससः प्रापात् प्राप्य शृङ्गासुरं पतिम् ॥
 पश्चात् वंप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
 तस्याश्च तपसः स्थानं उदितश्च तपोधन ।
 तेन उध्वावनं नाम प्रवदन्ति मनोविषयः ॥ * ॥
 अथवा ते प्रवक्ष्यामि परं चैवन्तरं श्रेष्ठ ।
 येन उध्वावनं नाम पुण्यत्रेचच भारते ॥
 राधाषोडशनाम्नाश्च उध्वा नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
 तस्याः क्रौडावनं रम्यं तेन उध्वावनं स्मृतम् ॥
 गोलोके प्रीतये तस्याः कथ्येन विस्मितं पुरा ।
 क्रौडाथं सुवि तन्नात्वा वनं उध्वावनं स्मृतम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवन्द्यखण्डे उध्वावन-
 प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ उध्वावनवचनम् ।

इत्थर उवाच ।
 “गुह्याद्गुह्यतरं ह्यवं परमानन्दकारणम् ।
 अव्यङ्गं रक्षस्थानं रक्षस्यं परमं परम् ॥
 दुर्लभानाश्च परमं दुर्लभं मोहनं परम् ।
 सर्वशक्तिमयं देवि सर्वस्थानेषु गोपितम् ॥
 सार्वतोऽस्यानखर्ह्यं विष्णोरत्यन्तवन्नभम् ॥
 निर्व्यं उध्वावनं नाम ब्रह्माक्षोपरि संस्थितम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखेश्वर्यनिव्यमानन्दमद्ययम् ॥
 वैकुण्ठादि तदर्थांश्च स्वयं उध्वावनं सुवि ॥
 गोलोकेऽथर्व्यं यत्किञ्चित् गोकुले तन्मकीर्तितम् ॥
 वैकुण्ठादिविभवं यत् श्वारकायां प्रकाशयेत् ॥
 यद्ब्रह्मपरमेश्वर्यं निर्व्यं उध्वावनाश्रयम् ।
 तस्मात् जैलोक्यमध्ये तु उध्वाो धन्येति विश्रुता ॥
 यत् स्थानापुरकं धाम विष्णोरेकान्तवन्नभम् ॥
 स्वस्थानमधिकं नामधेयं साधुरमच्छलम् ॥
 निगूढं परमं स्थानं पुण्यस्थानरसंस्थितम् ।
 सहस्रपत्रकमलाकारं साधुरमच्छलम् ॥
 विष्णुचक्रपरिभ्रमन्नाम वैश्वामिहृतम् ॥
 कान्तकापत्रविस्तारं रक्षस्यक्रमोरितम् ॥
 प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात् ॥
 भद्रश्रीलोकेशमफीरमहातालखद्वैरकाः ॥
 बहुलं कुसुदं कान्यं मधु उध्वावनं तथा ।
 द्वादशैता वने संस्थाः काश्चिन्दाः सप्त पृच्छिषे ॥

वृन्दाव

पूर्वैः पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यसुतमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ।
 पूर्वैः तु पञ्च भन्नाद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे ।
 अन्येषोपवनं प्रोक्तं ज्ञान्यक्रीडारसस्थलम् ॥
 कदम्बखड्गवनं नन्दवनं नन्देश्वरं तथा ।
 नन्दानन्दखड्गञ्च पालाशाधिकरीतकम् ॥
 सुगन्धिमाटनं कैलमन्दतं भोजनस्थलम् ॥
 सुखप्रसाधनं वल्गुहरणं शेषशायनम् ॥
 श्यामपूष दृष्टिग्रामं चक्रमाहुपुरं तथा ।
 श्रुतिं विपदचैव बालक्रीडञ्च धूसरम् ॥
 केमुदमं खरी वीरसुतसुकञ्चापि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशदेषोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशशरणं प्रधानं वनसुतमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थञ्च वनञ्च समुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानाजीलामयस्थलम् ।
 दलविषयविकाररहस्यक्रममौरितम् ॥
 सद्यसपञ्चकमलं गोकुलाख्यं मद्यन् पदम् ।
 कर्णिका तस्मद्ब्रह्म गोविन्दस्थानसुतमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठं मणिमखपलखितम् ।
 तत्र तत्र क्रमाद्दिक्षु विदिक्षु दलमौरितम् ॥
 यद्दलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमद्वयमम् ॥
 योगीश्वरिणु द्रव्यापं सर्वात्मा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमाभयं तद्रहस्यं द्विधा तथा ॥
 निज्जङ्गकञ्जुटीवीरकञ्जुटीरौ तद्दले स्थितौ ।
 पूर्वदलं द्वितीयं यत्र प्रधानं स्थानसुच्यते ॥
 गङ्गादिसम्बन्धीर्धानं स्वर्णच्छतगुणं भवेत् ।
 चतुर्दलमैश्यान्वां सिद्धपीठे चितप्रदम् ॥
 कामयन् नूतना गोपी तत्र ज्ञान्यपतिं लभेत् ।
 वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम् ॥
 उत्तरे पश्चमं प्रोक्तं दलं मन्वेदलोत्तमम् ।
 द्वादशादिव्यमन्त्रैव दलञ्च कर्णिकासमम् ॥
 वायव्यम् दलं षष्ठं तत्र कालीहृदः स्मृतः ।
 दलोत्तमोत्तमचैव प्रधानस्थानसुच्यते ॥
 सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यच्चपत्नीगणनाञ्च तद्दोषितवरप्रदम् ॥
 अघासुरस्य निर्व्यान् पक्षे त्रिदशदर्शितम् ।
 ब्रह्ममोहनमन्त्रैव दलं ब्रह्महृदावहम् ॥
 नैर्ऋत्याम्बु दलं प्रोक्तमष्टमं वीमघातनम् ।
 शङ्खमुदवधस्तत्र नानाकैलिरसस्थलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं उन्दारस्थान्तरस्थितम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं धन्वं घमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 श्रिविशङ्कमघडाता दृष्टो गोपीश्वराभिधः ।
 तद्दक्षिणे प्रोक्तदलं श्रिया पूर्णं तद्दौरितम् ॥
 सर्वास्तु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम् ।
 मद्यन् पदं मद्यद्दाम प्रधानं षोडशं दलम् ॥
 प्रथमेकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् ॥
 चतुसुत्तमो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिकृततद्देव सुनिश्रेष्ठ सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिन्नीलारसस्थलम् ।
 खदिरारण्यमन्त्रैव दलञ्च समुदाहृतम् ॥

वृन्दाव

सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तत्र गोवर्द्धने रम्यं निव्यानन्दरसाश्रये ।
 कर्णिकायां महालीला तल्लीला रसगङ्गे ।
 यत्र ज्ञयो निवृत्त्याकाननस्य प्रतिभवेन ॥
 कृष्णो गोविन्दता प्राप्तः किमन्येन्नैव भवितैः ।
 दलं द्वितीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 चतुर्दलमाख्यातं महाह्युतरसस्थलम् ।
 हरियस्य पतिः साच्चान्द्रियं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखड्गो तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 स्निग्धं हृदयं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम् ॥
 नन्देश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पश्चमं दलसुच्यते ॥
 अघिहातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं वज्रुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ॥
 काभ्यारण्यं दलं हृदयं दशमं सर्वकारणम् ।
 ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुदन्तं प्रदर्शितम् ॥
 ज्ञान्यक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलसुच्यते ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्ताशुभकारणम् ॥
 निर्व्यान् सेतुवनस्य नानारसमयस्थलम् ।
 भाङ्गीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् ॥
 ज्ञान्यक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिराहृतः ।
 यद्योददलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वमिद्विप्रदं म्पलम् ।
 श्रीवनं तत्र दक्षिणं सर्वेश्वर्यस्य कारणम् ॥
 ज्ञान्यलीलामयदलं श्रीकीर्तिकान्तवर्द्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र जौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यसुतमम् ॥
 बालक्रीडारसस्तत्र वनसपालैः समाहृतः ।
 पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभङ्गनम् ॥
 अघिहाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः ।
 नाका दामोदरः प्रोक्तः प्रमानन्दरसाश्रयः ॥
 दलं प्रविष्टमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 ज्ञान्यक्रीडा च किञ्चिन्नील विहारदलसुच्यते ।
 सिद्धप्रधानं किञ्चिन्नीलं दलञ्च समुदाहृतम् ॥*॥
 पार्ष्वत्युवाच ।
 वृन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाहुतम् ।
 तद्दक्षं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।
 कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ॥
 रहस्यानां रहस्यं यत्तुल्लभानाञ्च दुर्लभम् ।
 जैलोक्यगोपितं देवि । देवेश्वरसुपूजितम् ॥
 ब्रह्मादिष्विच्छितं स्थानं सुरसिद्धादिसिवितम् ।
 योगीश्वरसिद्धोन्नादिसदाहृद्गानतत्परम् ॥
 अघरोभिश्च गन्धर्वैर्ब्रह्मगीतगिरन्तरम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिच्छिन्तामणिक्रियमन्दतं रसपूरितम् ।
 उवाचः सुरदुर्मास्तत्र सुरभिरुन्दसंविताः ।
 खौ लक्ष्मीः पुष्यो विष्णुस्तदंशग्रससङ्गवः ।

वृन्दाव

तत्र कैशोरवयसं निव्यानन्दविषयम् ।
 गतिनाथं कथामानं क्षितवक्त्रं गिरन्तरम् ॥
 शुद्धसत्त्वं प्रेमपूर्वकं श्यावेस्तद्वनाश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखे मयं स्म्यु रत्नस्युत्तित्तम्ययम् ।
 प्रमत्तकोटिशृङ्गादीः क्लृप्तकलमनोहरम् ॥
 कपोतयुक्तसंगीतसुम्यत्ताणिसहस्रकम् ।
 भुजङ्गपञ्चुव्यादां सकान्ताभोदविभ्रमम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमैस्तद्रेणुपरिपूरितम् ।
 सुनिश्वसोरभाश्रान्तसुग्रीकृतजगन्नयम् ॥
 मन्दमारुतसंविस्तवमन्तःश्रुतुसेवितम् ।
 पूर्णकृनिव्याभ्युदयं स्वर्गमन्दंशुसेवितम् ॥
 अद्भुतसुखविच्छेदं जराभरसावर्जितम् ॥
 अक्रोधगतमालार्थं व्यभिन्नमनहृत्कतम् ॥
 पूर्णानन्दरसतरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुण्यातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र वृन्दादिपुलकैः प्रेमानन्दशुभवर्धितम् ।
 किं पुनश्चेतनायुक्तैर्विष्णुभक्तेः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाङ्गिरजस्यार्णववृन्दावनं सुवि ।
 सद्यसदलपद्मस्य वृन्दारण्यं वराटकम् ॥
 यस्य स्वर्गनामत्रेण एष्वी धन्या जगन्नये ।
 शुद्धाद्गुह्यतमं रम्यं मेधं वृन्दावनस्थितम् ॥
 अचरं निव्यानन्दं गोविन्दस्थानमथयम् ।
 गोविन्ददेहेनोभिरं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुनिस्तत्र यतः स्यार्णवमाहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मान् सर्वात्मना देवि । हृदिस्थ कुच तदनम् ॥
 वृन्दावनविहारैषु कृष्णं कैशोरविषयम् ॥
 अन्वारण्येषु स्थानेषु बाल्यपौषडयौवनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्देऽस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ॥
 नानाविन्मायागभोरं जलसौरभमोहनम् ।
 आनन्दोत्ततन्त्रियमकरन्दधनालयम् ।
 पद्मोत्पलादीः कुसुमैर्नानावर्णैः समञ्जलम् ॥
 चक्रवाक्तादिविद्यगोर्मेज्जुनानाकलस्वनेः ।
 शोभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटिशुणः प्रोक्तो यत्र स्वर्णवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिशुणो यत्र क्रीडारनो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाकण्ठमभिद्रमेकविषयम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १ अध्यायः ॥
 (इदमेव भगवत्याः पीठस्थानानामव्यतमम् ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
 “रत्निलगी द्वारवत्यास्तु राधा वृन्दावने वने ॥”
 वृन्दावनेश्वरः, पु, (वृन्दावनस्य ईश्वरः) । श्रीकृष्णः ।
 यथा,—
 “यत्रखिन्दुरचिर्नैश्च ध्येयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 शुण्यचयमतीतं तं वन्दे वृन्दावनेश्वरम् ॥”
 अथि च ।
 “पुष्यः प्रकृतिसाध्वी राधावृन्दावनेश्वरी ।
 प्रकृतिसिद्धतिः सर्वे विना वृन्दावनेश्वरम् ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ च ।
 “यदा निव्याः स्वयं ज्ञयाः सच्चिदानन्दविषयः ।
 यस्यां गुणानां श्रौची तु भगवच्छन्दसंभ्रितः ॥

टुष्किकः

निवृत्तधामा गुणातीतः साक्षाद्दन्वावनेश्वरः ।
 अथौ प्रकटलीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रथमः ॥
 गोपीनां कामपूर्णायां निवृत्तानां रमण्याय च ।
 गोपालानां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
 दन्वावनेश्वरी, स्त्री (दन्वावनस्त्रीश्वरी ।) राधा ।
 यथा,—
 “राधवत्सोऽभवत् सीता कृत्स्नयोऽज्ञानजन्मि ।
 साक्षात्स्त्रीसु विज्ञेया प्राक्कथ्येनैव पार्ष्णिते ॥
 वृषभासुताया या तु निवृत्तानन्दस्वरूपिणी ।
 गान्धर्विकान्तलीलायां श्रीः श्यामा ज्ञान्यवज्ञमा ।
 दन्वावनेश्वरी राधा साक्षात् नृत्न्यात्मिका परा ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
 टुष्किकः, त्रि, (अयमेवामितिप्रयेन दन्वारकः
 श्रेष्ठः । दन्वारक + इच्छन् । “प्रियस्थिरिति ।”
 ६।४।१५७ । दन्वादेशः ।) अयमनयोरीयां वा
 अतिप्रयेन दन्वारको देवो सुखो वा । इति
 सुष्वबोधटीकाया दुर्गादासः ॥
 दन्वायान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरीतिप्रयेन दन्वा-
 रकः । दन्वारक + इयसुन् । प्रियस्थिरिति दन्वा-
 देशः ।) टुष्किकः । अयमनयोरीयां वा अति-
 प्रयेन दन्वारकः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् । इति सुष्वबोधव्याख्यानम् ॥
 वृषा, इर य वृषाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-सक०-सेट ।) इर, अष्टमसु अव-
 शान्तु । अस्मान् पुष्यादित्वात्त्रिंशद् इत्यर्थे । य,
 वृष्यति वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥
 वृषा, पु, (वृ + “जनिदायुष्टवमदीति ।” उभा०
 ४ । १, ४ । इति शक ।) उन्दुरः । इति
 शब्दरत्नावली । वासकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 वृषा, स्त्री, ओषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 वृष्किकः, पु, (वृष् क्वेदने + “वृष्किल्लयोः किकान् ।”
 उगा० २ । ४० । इति किकान् ।) शूकक्रीटः ।
 इत्यमरः ॥ श्यापोका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शूकक्रीटकः २ । इति शब्दरत्नावली । क्रीट-
 विशेषः । विष्ठा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अलिः २ श्रोत्रः ३ वृश्चनः ४ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ इयः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 एदाङ्कः ६ अरुणः ७ अली ८ । इति जटा-
 धरः ॥ * वृष्किकविषय लक्षणमाह ।
 “इच्छयिरीवादी च भिनतीवोद्धेमासु च ।
 वृष्किकस्य विषं याति पश्चाद्दशोऽतिष्ठते ॥”
 असाध्वृष्किकदृश्य लक्षणमाह ।
 “दृष्टोऽसाध्वेसु हृद्ग्राथरसभोपहतो नरः ।
 मासेः पतङ्गिरथर्थं वेदनायां जहावच्छन् ॥”
 असाध्वेऽसुष्किकेऽस्तिशामेवावुत्तैः । हृदादिदू-
 पहतः हृदादिकायैरहितो भवति । अत्यथ
 वेदनायै इत्यन्वयः ॥ * अस्य चिकित्सा ।
 “शौरकस्य हतः कल्को हतमेव्यवर्धयतः ।
 सुखोऽथो मधुना वेपाद्दृष्किकस्य विषं हरेत् ॥
 गन्धमात्राय ऋदितस्यैवर्तदस्य तु ।

टुष्कौरः

वृष्किकेन नरो विद्वः क्षयाद्भवति निर्विषः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अथ वृष्किकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फुः ह्र ॐ
 ह्रिलि मिलि चिलि चिलि स्फुः ब्रह्मये स्फुः
 सर्वैभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १६ ।
 “वृष्किकस्यारसं विषमरसं वृष्किकं ते विषम् ॥”
 “वृष्किकस्येतद्विषं अरसमसारं वाधकं न भवति ॥”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विषस्य विशेषविवरणस्य
 अत्रैव १—१६ मन्त्रेण द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेषादि-
 द्वादशराशयन्तर्गताष्टमराशिः । अस्याधिष्ठात्री
 देवता वृष्किकः । विशाखाशेषपादावुराधा-
 व्येष्टासमुदायेनैतन्नाश्रिभवेति । स च शीर्षो
 द्यः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।
 कफप्रकृतिः । जलचरः । बहुपुच्छः । बहुस्त्री-
 सङ्गः । चिन्तयुः । विषयभक्षः । अस्य विशेष-
 संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । यमः ।
 स्थिरः । पुष्करः । वरीहृत्पजातिः । गाम्यः ।
 तन्नाश्रिजात एतादृशी भवति । मौनी । मन्-
 गतिः । कृपायुः । कृपुद्धिः । नौचसङ्गश्च । इति
 वृष्किकातकादयः ॥ * ॥ तल्लभजातफलम् ।
 “वृष्किकोदयसंजातः श्रौत्यैवानन्तिदृष्टधीः ।
 भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विगच्छी सुभगः सुधीः ॥”
 इति कोष्ठोपदेशः ॥ * ॥
 ओषधीभेदः । इति भेदिनी । जालिकः ।
 जालः । इति संक्षिप्तसाराट्टिचिन्तितः । मदन-
 वृचः । कर्कोटः । गोमयक्रीटः । इति भरतः ।
 अग्रहायगमासः । इति सारसुन्दरी ॥
 वृष्किकप्रिया, स्त्री, (वृष्किकस्य प्रिया ।) पूतिका ।
 इति शब्दमाला ॥
 वृष्किकर्गी, स्त्री, आखुत्कर्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृष्किका, स्त्री, सुदसुपविशेषः । तत्पर्यायः । नख-
 पर्णै र्पिच्छिला इ अलिपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अम्लत्वम् । अन्तर्वृद्ध्या-
 दिदोषनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृष्किकाली, स्त्री, (वृष्किकानामालिष्यं ।) क्षुप-
 विशेषः । विष्ठाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वृष्किकपत्नी र् विषघ्नी इ नागदन्तिका ४ सर्प-
 रंदा ५ अमरा इ काली ७ उदुपूसर-
 पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विशाखी ६
 नेत्ररोगहा १० उदुका ११ अलिपर्णी १०
 हृत्विगावर्षकी १३ कालिका १४ आगमाव-
 यनी १५ देवलाङ्गुलिका १६ करभी १७ भूरि-
 दुग्धा १८ कर्कशा १९ स्वर्णदा २० युग्मप्रला २१
 शौरविषाणिका २२ भासुरपुष्पा २३ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हृद्दृक्पुष्पि-
 कारित्वम् । रक्तपित्तविष्वारोचकापहल्वम् ।
 बल्यत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वृष्किकाली विषघ्नी तु कासारुतगाशिनौ ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वृष्किकपत्नी, स्त्री, वृष्किकाली । इति रत्नमाला ॥
 वृष्कौरः, पुं, श्वेतपुनर्गवा । इति रत्नमाला ॥

टुषः

टुष, उ सेचने । प्रजनश्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट । क्रावेट् ।)
 उ, वर्षिष्वा इष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 टुष, क उ प्रजनश्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा०-आत्म०-अक०-सेट ।) क उ, वर्षयति ।
 अस्य पञ्चमखरासुबन्धो खेखकथमकृतः
 सुधीभिर्हृयः । अग्रन्तभ्यः सर्वत्र निलम् सान्य-
 दाधिकत्वात् । न च प्राचामसुरोधात् पाठो
 इति वाच्यम् । तर्हि अष्टकं अत्तौ । क उ वृ
 वृचने । एत क उ दीपौ । दिव क उ परि-
 ज्ञाने । कदि वृद्धे । टुष क उ शक्तिवन्धे ।
 जसन् वृषेऽनादरे । इत्येवामेवनामपि पञ्चम-
 खरासुबन्धापत्तेः वस्तुतस्तु एषां पञ्चमखरासु-
 बन्धः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-
 नाथोऽपि यथासुदुग्धत्वः पूर्वपठितधातवो-
 ऽथांस्वरैश्च सुरादयः स्युर्नन्वेति टुषग्धातव
 इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भयहृत्
 ऐश्वर्यमेवार्थम् । इति दुर्गादानः ॥
 टुषं, स्त्री, (टुष ऐश्वर्यं + कः ।) वर्षम् । इति शब्द-
 माला ॥
 टुषः, पुं, (वर्षति सिञ्चति रेत इति । टुष सेचने
 + कः ।) पुष्पगवः । रंढे इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । उज्जा २ भद्रः ३ वलीवर्दः ४ ऋषभः ५
 वृषभः ६ अनङ्गान् ७ सौरभेयः ८ गौः ९ ।
 इत्यमरः ॥ शङ्खे १० कङ्कदवान् ११ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धमेधुनः १३
 पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
 लक्षणयादि यथा,—
 “अश्वभलक्षणे सुक्ता वक्ष्यन्तेऽथे चतुष्यादाः ।
 गावः क्षतयुगे वृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
 ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाश्चतुर्विधाः ॥
 शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा मृदवः शुद्धवैतवः ।
 अस्पाशिनो बहुवला वृषभा ब्रह्मजातयः ॥
 दयोर्लक्ष्यसम्बन्धात् द्विजातिर्व्युषभो भवेत् ॥
 त्रिलक्ष्यसमावेशात् त्रियुगुयः स वृषाधमः ॥
 पीताङ्गा मृदवः सुह्रा अक्रोधा भारवाहिनः ।
 यदृच्छामोजिनः शीखा वृषभा वैश्रजातयः ॥
 ज्ञयाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः सदाशिनः ।
 वृहदृष्टयगरीषाश्च वृषभाः शूद्रजातयः ॥
 दयोर्लक्ष्यसम्बन्धात् द्विजातिर्व्युषभो भवेत् ॥” * ॥
 वाक्षसु ।
 “पृथीतले वसत्यत्रा गजाश्वा ये चतुष्यादाः ।
 शुयत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।
 एतन्मताङ्गसारेण भोजः प्राह महीपतिः ॥
 ये शुक्लाः शुचयः सुह्रा भर्षा भारवहा अपि ।
 वज्राशिनः खल्परोषास्ते वृषाः शालिका
 मताः ॥
 अक्ताथक्तवयः सुह्रा इष्टा भारवहाः शुभाः ।
 वज्राशिनो बहुवलास्ते वृषा राजवा मताः ॥
 विवर्णा विद्वताङ्गाश्च निर्बला खल्पमोजिनः ।
 अपवित्रा वृहद्वोषास्ते वृषास्तामना मताः ॥
 लक्ष्यद्वयसम्बन्धात् द्वियुगो वृषभो भवेत् ॥

दृषः

त्रिलक्षणसमावेशान् विगुणः स दृषाधमः ॥*॥
 अथ गुणाः ।
 “नीलः शुभो ब्रह्मो वामः क्षेमो भद्रः शिवः
 स्थिरः ।
 भोजदेवेन लिखिता इत्यथैव दृषभे गुणाः ॥”
 तदुच्यते,—
 “श्वेतादन्वतरो वर्णः श्वेतः खरविघ्नायथोः ।
 ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥
 यो हृदपुटो रम्यात्मा सुविभक्तवशुः शुभः ।
 कुरुते धनवृद्धिं स दीर्घमैत्रो यदा लयम् ॥२॥
 वर्णस्तु सखलः पुच्छो रम्यश्च अज उच्यते ।
 भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥
 पूर्वाङ्गं चोन्नतो यस्तु पराङ्गं चैव नीचकः ।
 निर्दोषो वाम इत्येष कुरुते रिपुसंचयम् ॥४॥
 चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिमित्तम् ।
 सैमनामा दृषः कुर्व्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥
 आवर्त्तयति शुभा यस्य सुकथयन्नापि वा शुभाः ।
 भद्रनामा दृषः कुर्व्यात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥
 ६ ॥
 आर्षवैशुक्तिविज्ञानं ह्येषु दृषभेभ्यपि ।
 पादाः सर्वे सित्ता यस्य पुच्छभासौ सितौ तथा ॥
 मङ्गोच्चा चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघु स्थिरौ ।
 सुन्दरौ कृष्णतौ चैव शङ्के चातिशुभं दृष्टौ ।
 तदुरोमा मङ्गावेगः क्षिप्रगम्भीरनिखनः ।
 शिव इत्येव कथितः शिव प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥
 चरणाः पञ्जराः स्थलाः शिरः शुभं भवेत्तुः ।
 व्यापुच्छादायता शुभा रेखा मन्त्राकाराणिनी ।
 रक्ततालाङ्गिजस्तु स्थिरः स्त्रियंकरः त्रिया ।
 नात्युपयन् लभ्योऽयं दृषभः शुभलक्षणः ॥*॥
 गर्गस्तु ।
 “महत्त्वं तदुलोमलं पृष्टत्वा भारवाहितम् ।
 कुमारकत्वमित्येते दृषभाया गुणा मताः ॥”*॥
 अथ दोषाः ।
 “यज्ञा विषयो विषमः श्वित्री धूम्रश्चलः खरः ।
 एते सप्त महादोषा दृषभायासुरीरिताः ॥
 विषाया विषमौ यस्य खराश्च विषमास्तथा ।
 नेत्रकान्तेऽथवा गात्रे पञ्जरे वेकतं भवेत् ।
 अङ्ग इत्येव कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥
 पूर्वाङ्गं मन्वयन्तु पराङ्गं चान्यवर्णकम् ।
 पृष्ठं क्रोडो विषयो वा विषयैः कुलनाशनः ॥२॥
 पराङ्गसुव्रतं यस्य पूर्वाङ्गं चातिनीचकम् ।
 गच्छतश्चरणां अथो भ्रष्टायेते खरखरः ।
 विषमो नाम दृषभः सन्त्यक्त्यकारकः ॥३॥
 हिमकुन्देभ्यश्चाप्या गात्रेषु लोभिवन्धुः ।
 श्वित्री नाम महादोषो दूरवस्त्रं परित्यजेत् ॥४॥
 शङ्खायै दायिकाकारं ज्वलते केकरे दृष्टौ ।
 कपिलः पुच्छभागश्चेत् स धूम्रो म्बुभावहेत् ॥५॥
 दन्तशङ्खुरादीनां यथेकोऽपि चखेत् स्वयम् ।
 मुष्को वा चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥
 आवर्त्ताः सुतयो रेखा विषमाश्च विवर्त्तिताः ।
 मूनाधिकाः पञ्जरास्तु खरास्तु विषमास्तथा ॥
 शुदाङ्गोत्तरे वायव्ये रेखा श्वेतव इत्येते ।

दृषः

विस्तृते विषमे घोषे जिह्वा चैवाविता भवेत् ।
 स खरो दूरतस्त्वाव्यो भर्तुः सर्वार्थनाशनः ॥
 ७ ॥
 खल्यता दीर्घरोमलं क्षीणता भारवाहिता ।
 यङ्गलं मारकत्वञ्च दृषदोषा उदाहृताः ॥*॥
 ब्रह्मादिजानिभेदेन चत्वारो ये दृषा मताः ।
 चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥
 यो मोहादन्वजातीयं कुरुते दृषभं नरः ।
 तस्य नश्यन्ति विधानं धनमायुः कुलं बलम् ॥
 वातपित्तकफेन्द्रिका आधयो ये दृषे मताः ।
 तेषामुपशमः कार्थ्यो यथास्वं विधिना बुधैः ॥”
 इति दृषपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
 कल्पतरुः ॥*॥ अस्य लक्षणं उत्सर्गविधिश्च
 यथा,—
 मशुबवाच ।
 “भगवन् श्रोतुमिच्छामि दृषभस्य च लक्षणम् ।
 दृषोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुराणफलं महत् ॥
 मत्स्य उवाच ।
 धेनुमादौ परीक्षेत सुश्रीलां लक्षणान्विताम् ।
 अथङ्गामपरिज्ञेयां जीववतुसामरोगिणीम् ॥
 क्षिप्रवर्णां क्षिप्रखरुं क्षिप्रशङ्खं तथैव च ।
 मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रभायाभरुहताम् ॥
 आवर्त्तैर्दक्षिणावर्त्तैर्मक्ता दक्षिणतश्च वा ।
 वामावर्त्तैर्वामलक्ष विस्तीर्णयन्तया तथा ॥
 म्बुदुग्धतान्त्रोद्धो रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।
 अश्यावदीर्घमुण्डिता रक्तजिह्वा तथा च वा ॥
 अश्यावाविलनेत्रा च सफेदविरलेदं द्वेः ।
 वैदूर्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभैः ॥
 रक्तक्षिप्पैश्च नयनेस्तथा रक्तकनीजिकैः ।
 सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्यामताशुका ॥
 षडन्नता सुपाश्वोरु पृथु पञ्च समायताः ।
 अथायतशिरोश्रीवाधराजन्मसुलक्षणा ॥
 मशुबवाच ।
 षडन्नताः के भगवन् । के च पञ्च समायताः ।
 आयातश्च तथेवाद्यौ धेनूनां के शुभावहाः ॥
 मत्स्य उवाच ।
 उरः पृष्ठं शिरः कुचिः श्रोणी च वसुधाधिप ।
 षडन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
 कर्णनेत्रललाटश्च पञ्च भास्करनन्दन ।
 समायतानि शस्यन्ते पुच्छं साक्षा च चक्षुषिनी ॥
 चत्वारश्च समा राजन्नेवमद्यौ मनोषिमिः ।
 शिरोश्रीवायतास्त्वेते भूमिपाल स्तुता दृश ॥
 तस्याः स्तनं परीक्षेत दृषभं लक्ष्यान्वितम् ।
 उन्नतस्कन्धकक्रुदन्तुलङ्गलकम्बलम् ॥
 महाकटितटखलं वैदूर्यमणिजोवनम् ।
 प्रवालगर्भं शङ्खमूर्धं सुदीर्घं पृथुवालाधिम् ॥
 नवाष्टदशसंख्यैर्वा तीक्ष्णाभेर्दृशनेः शुभैः ।
 मत्तिकाश्च मोक्षयो मद्यैःपि धनधान्यदः ॥
 वर्णतस्मान्नकपिलो ब्राह्मणश्च प्रशस्यते ॥
 श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
 भद्रिणस्तान्पृष्टश्च सवर्णः पञ्चकालकः ।
 पृथुकर्णो महास्त्वः श्वन्शूरोमा च यो भवेत् ॥

दृषः

रक्तश्चः कपिलो यश्च रक्तशङ्खतलो भवेत् ॥
 श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥
 क्षिप्ररक्तेन वहेन चक्षुषस्य प्रशस्यते ।
 काक्षनाभेन वैशस्य कृष्णापायन्यजम्बनः ॥
 यस्य प्रागायते शङ्खे भूसुखाभिसुखे सदा ।
 सर्वार्थमेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥
 मास्त्रोरपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ॥
 श्वेतोमास्त्रोरपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षकः ॥
 करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 सर्वपादशिरा यश्च द्विपादश्चेत एव च ॥
 कपिञ्जलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिचस्त्रिभः ।
 आकर्ण्यन्तलात् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥
 नन्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
 श्वेतश्च लठरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतेः ॥
 ऋषभः स समुद्राच्चः सततं कुलवर्द्धन ।
 मत्तिकापुष्यचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
 कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भाग्यदः ॥
 अतस्तीपुष्यवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्तुतः ॥*॥
 एते धन्यास्तथाधन्यान् कौपीयिष्वाभि तेऽनघ ॥
 कथात्वाखोहदृशना रूचशङ्खप्रधाश्च ये ॥
 अथक्षत्रवर्णा इत्याश्च व्याघ्रभस्त्रनिभाश्च ये ।
 श्मश्रुदृशसवर्णाश्च तथा श्वपिकसन्निभाः ॥
 कुख्याः काशास्तथा खड्गाः केकराश्चास्तथैव ॥
 च ।
 विषमश्चेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥
 नेते दृषाः प्रमोक्तया न च धार्यास्तथा मद्यैः ॥
 मोक्यतानाश्च धार्याणा भूयो वक्ष्यामि लक्ष-
 यम् ॥*॥
 स्वस्तिकाकारशङ्खाश्च मेधोचसदृशस्तथाः ॥
 महाप्रमाणाश्च तथा सप्तमातङ्गामिनि ॥
 महोरस्का महोत्साहा महावलपराक्रमाः ।
 शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिस्रर्यानि च ॥
 नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।
 श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
 भूमौ कर्षति लाङ्गलं प्रलम्बसुलबालधिः ॥
 पुरस्ताद्दृश्यते नीलदृषभश्च प्रशस्यते ॥
 सुक्षिप्पजपताकाभा येषां राजी विराजते ।
 अण्डाङ्गश्च ते धन्या विचक्षिण्यथावहाः ॥
 प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं ये निवर्त्तिताः ।
 समुन्नतशिरोश्रीवा धन्यास्ते यथवर्द्धनाः ॥
 रक्तशङ्खाश्चनयनः श्वेतवर्णो भवेद्दृष्टिः ।
 वफेः प्रवालवदश्रीवास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्षया यदि वा दृषाः ।
 धारिता यदि वा सुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥
 चर्यानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
 लाचारसवर्णाश्च तन्नौलमिति निर्दिष्टे ॥
 दृष एव स मोक्षयो न स धार्यो मद्यैः भवेत् ॥
 तदर्थमेवाचरति लोके गाथा पुदातनी ॥
 यदथा बहवः पुत्रा यदीकोऽपि गयं व्रजेत् ।
 मीरीं वापुष्टद्वैज्ञाया नीलं वा दृषस्तुम्बुजत् ॥
 एवं दृषं लक्षण्यसंप्रयुक्तं
 यद्दोषं वै नीवसथापि राजन् ॥

दृषः

सुक्ता न प्रोचन्मरणं महात्मा
भीक्ष्णं मतिष्ठाहमतोभिधास्ये ॥”
इति मातृस्ये दृषभलक्षणं नाम १९ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतदृषस्य निवारण्ये दोषो यथा,
“गवां दृष्याभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ॥
अन्तरायो भवेद्दृषस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥*॥
अस्य दानविधियथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“यथेश्वरो हरिदो वा करोति विधिना दृष ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छुणुष्व यथातथम् ॥
भारादिन्नपलान्तश्च दृषं कृत्वा विधानतः ।
युत धन्यायथा दद्याच्छक्तितो दृषसत्तम ॥
यन्मया धेनुवः प्रोक्ता दृषास्तावन्त एव हि ।
हरावेते नियोज्याः स्तुद्धराय च तथा दृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ॥
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते दृषसत्तम ॥

गोमयेन समाख्येयं यववस्त्रसमाहृतैः ।
दृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयेः शृङ्गमौक्तिकादिखयो रदाः ।
दात्रिंशच्छुभ्रवज्राणि विदुर्मौलौ मुनाशिका ॥
मारकतो विनिहिष्टा कर्णौ चैवास्त्रकौ मत्तौ ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजताम्यस्य रोमाणि चोमवस्त्रेण कसलम् ॥
पट्टेन पुच्छसुहिद्धं सर्वेषामप्यर्थं विधिः ॥
दृषयो स्फटिकस्यापि लिङ्गे मयिः प्रकीर्तितः ।
यथा धेनुत्पानजान्द्वान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सञ्जासां फलमाप्नोति धेनुनां दृषभप्रदः ।
रात्रः स विभवादानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ॥
दृषभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्मृतम् ॥
निःस्त्रो वाप्येवमेव हि कृत्वा व्रतमतन्त्रतः ।
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥”
इति वशिष्ठपुराण्ये दृषदानाध्यायः ॥*॥

तद्दानफलं यथा,—
“कन्यादानं दृषोत्सर्गं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
ये कुञ्चन्ति गृहस्थास्तु न ते तद्विषयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥*॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“दृषगावो समादाय युवानौ लक्षणात्नितौ ।
हेमशृङ्गौ ग्रहे रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मुने ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्त्याय विप्राय रोहिण्यां वा ऋगेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपस्त्रयीपतेः क्षतः ।
वातरं हसवैमाने गेच्छेच्छिवपुरं द्विज ।
तत्र भोगाक्षिरं सुक्ता इह चागव्यं जायते ।
सन्धौ धनधान्याभ्यां पुत्रमिन्नसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मुने ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितालानः ॥
स सर्वपापदुःखाभ्यां विसुक्तः क्रीडति सदा ।
इह लोके भवेद्दृषो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराण्ये गौरत्रयतनामाध्यायः ॥*॥

दृषः

शिवदृषकारणं यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
“अथ गन्धानितो बन्धो ह्यनु त्रिपुरसुख्यम् ।
मत्वा मनसि संज्ञेना सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्द्वेष इति मत्वा ययौ रणम् ।
विद्याय शूलं महत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो ह्यौ समौ समरे
सदा ॥

एथियाश्च रथं कृत्वा देत्येको मायया प्रिये ।
अत्युच्चं समुत्तस्यौ पश्चात्कोटियोजनम् ॥
उत्तस्यो शङ्करस्यै ह्यनु देवं जगत्पुत्रः ।
जघान मुष्टिना बन्धो दाववेन्द्रं प्रकीपतः ॥
वज्रमुष्टिप्रहारिण्य सथो मूर्च्छामवाप सः ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य कोपाद्दानवपुङ्गवः ।
शिवं सद्यानसुतोऽप्य पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलयामि श्रौष्ठं दृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं दृष्ट्वा विषायाभ्यासुररुद्रमम् ।
ददौ तस्मै शकवचं स्वशूलमरिमर्दनम् ॥
मया दत्तेन श्रुत्वेन जघान त्रिपुरं हरः ।
सामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव श्रीहितः पुनः ॥
तथाज शङ्करो दर्पं विघ्नबीजं ततो विसृजः ॥
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निःशेषः सर्वकर्मेभु ॥
ततोऽहं दृषरूपेण वद्मामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमो नास्ति त्रैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेधादिदादशराश्रयन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
थ्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशासु पान्यः ।
दिवा वन्यः । इत्याख्यः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशाख्यः । पृष्ठोदयाख्यः । अस्याधिष्ठात्री देवता
दृषः । क्षत्तिकापादत्रयरोहिणीसमुदायदृगशि-
रोऽर्द्धेनेतादिभिर्भवति । स च शीलस्रभावः ।
सुन्दरभूमिसामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्रजातिः । महाशृङ्गकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतद्राशिजात एतादृग्-
भवति । हाता । वाग्दुःखरः । निर्भयः । पर-
दाराभिलाषी । इति दृष्टञ्जातकादयः ॥*॥
एतद्राशिजातफलम् ।

“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां
कुशलतां हि दृष्यासुपभोगताम् ।
दृषगतो हिमगुह्येशमादिप्रेतु
सुकृतिवः क्षतिवश्च सुखान्यपि ॥”
तद्व्यवसायफलम् ।
“दृषवन्मे भवेज्जातो गुरुभक्तः प्रियवदः ।
शुशी क्षती धनी सुव्यः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”
इति कोट्टीपद्वैपः ॥*॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शक्तिनी हस्तिनी तथा ।
शशो ऋगो दृषोऽथश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्ष्यम् ॥”
इति रतिमञ्जरी)

दृषणः

तस्य लक्षणं यथा,—
“बहुगुणबहुबन्धः श्रीविक्रान्तो नताङ्गः
सकलराचरदेहः सत्वादी दृषोऽयम् ॥”
इति च रतिमञ्जरी ॥*॥
एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—
“रुद्रपुत्रस्य तं पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वजगः सुश्रमां च देवानीकः पुरगुरः ॥
चक्षवह्ना दृष्टाशुश्च आर्द्रकः पुत्रकक्षया ।
विहङ्गमाः कामगमा विमोक्षरुचयस्तथा ॥
एकेकस्त्रिंशत्कक्षीषां गगान्क्षेत्रश्च वै दृषः ।
दृशमीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”
इति मारुहः ७७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्धतीति । दृष + कः ।) धर्मः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।
“दृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः क्रूरते क्षलम् ।
दृषलं तं विदुर्दृवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥”)
शङ्करी । उत्तरपदस्थेत् अक्षः । (यथा, हरि-
वशे । १४१ । २८ ।
“शारदं वर्षथं यद्गुतं सहेहीरो गवांपतिः ।
तद्दृषदृषयः सेहे वाणवर्षमरिन्दमः ॥”)
ऋषिकः । पुष्करः । वास्तुस्थानभेदः । इति
भेदिनी । वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वानुः । इति जटाधरः ॥
कामः । चलवान् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (पतिः ।
यथा, काशीखण्डे ।
“खदृषं या परिहृष्य परदृषे दृषायते ।
दृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री दृषली भवेत् ॥”)
दृषकर्णौ, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ।
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा ॥
दृषगन्वा, स्त्री, (दृषस्य गन्वो यस्याः ।) वस्तान्त्री ।
इति राजनिघण्टुः ॥
दृषचक्रं, स्त्री, (दृषाकारं चक्रम् ।) क्षतिकर्मोक्त-
दृषाकारचक्रम् । यथा,—
“दृषचक्रं दृषाकारं सर्वावधयसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भक्ति दृषनामर्षपूर्वकम् ॥
सुखान्तिकर्णश्रीश्रेष्ठं शङ्के स्वन्वे द्विकं द्विकम् ।
चौगि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽथौ पादे तूदरे त्रिकम् ॥
हस्तप्रवाहव्रीणीप्रारम्भादिदिनचक्रम् ।
यदङ्गुष्ठं स्थितं तस्मादक्ष्ये सर्वं शुभाशुभम् ॥
आस्ये ह्वानिः सुखं नेत्रे कार्यं भिन्नाटनं तथा ।
श्रीयं धृतिस्तथा शङ्के वौखां स्वन्वे च मङ्गलम् ॥
पृष्ठे कर्णं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं दृषचक्रं फलं बुधेः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
दृषयः, पुं, अक्षकायः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—
“स्फुल्लिङ्गो दरिद्रः स्याद्दुःखेकदृषयो भवेत् ।
विषमे स्त्रीचक्षुषो वै दृषः स्याद्दृषये समे ।
प्रलम्बदृषयोऽख्यातुर्निद्रयो मणिमिमेव तु ॥”
अपि च ।
“जखान्त एकदृषयो दृषयाभ्यां चक्षुः क्षियाम् ।

दृषप

समाभ्यां क्षितिपः प्रोक्तः प्रलक्षितं प्रताब्दवान् ॥
इति गारुडे ६३।६५ अध्यायौ ॥
दृषपकच्छूः, स्त्री, (दृषगणस्य कच्छूः ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा, —
“क्षानोत्सादनहीनस्य मलो दृषगणसंश्रितः ।
प्रक्षिप्यते तदा खेदान् कच्छं जनयते तदा ।
तनः कच्छूयनात् क्षिप्रं स्फोटं सावक्ष जायते ।
प्राङ्मुख्यकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपत्राम् ॥
उत्सादनं उद्वर्षेणम् । मलः मैल् इति लोके ।
प्रक्षिप्यते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तच्चिकित्सा
यथा, —
“सन्धाब्दं क्रुद्धसैन्धवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो
योगः ।
उद्वर्षेणैव नियतं शमयति वृषगणस्य कच्छूतम् ॥
भिषग्दृषगणकच्छून्तु चिकित्सीन् पामरोगवन् ॥
अहिपूतननिहिष्ठक्रिययापि च तां हरेत् ॥”
इति भावपकाशः ॥
दृषगणश्च, पुं, इन्द्रस्य घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एतन्नामकहृदविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
५१ । १३ ।
“मेनाभवो दृषगणस्य सुक्रतो ॥”
“दृषगणस्य एतदास्य राज्ञः मेनाभवो
मेनानाम कन्या भूः ” इति तद्वाच्यं सायणः ॥ * ॥
मेचनसमर्थाश्च्युते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
२० । १० ।
“दृषगणश्चैनं मरुतो दृषगणान् एधेन दृषनाभिना ॥”
“दृषगणश्चैनं दृषभिः शिचनसमर्थाश्चैरुपेतेन ॥”
इति तद्वाच्यं सायणः ॥)
दृषगणसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥
(त्रि, वर्षणकर्त्री । यथा, ऋग्वेदे । २।४१।८)
“न यत्परो नाम्नार आदधर्षदृषगणसु ॥”
“दृषगणसु हे धनस्य ववितारौ ॥” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥)
दृषदंशकः, पुं, (दृषं स्त्रिविकं दंशतीति । दंश +
खल् ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।
“क्षिपसि शुर्वो दृषदंशकवदने ॥”)
दृषध्वजः, पु, (दृषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः । (यथा, कात्यादर्ये २ खभावा-
खाने ।
“जटाभिःस्त्रिगुणान्नाभिराविरासौदृषध्वजः ॥”)
चैरम्, । पुस्तककर्मा । इति विश्वः ॥
दृषध्वजो, स्त्री, नागरसृक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दृषनाशनः, पुं, (दृषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडम्बः ।
इति शब्दमाला ॥
दृषपतिः, पुं, (दृषस्य पतिः ।) धृष्टः । शिवः ।
इति कैचित् ॥
दृषपत्रिका, स्त्री, वस्त्राङ्गी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दृषपर्णी, स्त्री, (दृषस्य स्त्रियस्य कर्णं इव पर्णं
यस्याः । ङीर् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥

दृषभाः

दृषविशेषः । पुराती इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दृष्यालो २ चक्राङ्गी ३ सुदर्शना ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दृषपत्नी, [नृ] पु, शिवः । देवमेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ६७ । १६ ।
“दृषपत्न्यैति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महा-
सुरः ॥”
अस्य विवरणस्य तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) शृङ्गा-
रुच्यः । कपिलः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।
“दृषाह्वी दृषभो विश्ववृषपत्नी वषोदरः ॥”
राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२ । ३४।५ ।
“जगृहे नरराजस्य सकाशाद्गुणध्वजम् ॥”)
दृषभाः, पु, (दृष सेचने । दृष + “ऋषिदृषिभ्यां
कित् । ” उणा० ३ । १२३ । इति अमच् । स च
कित् ।) दृषः । (यथा, मनौ । ६ । ५० ।
“यद्व्यगोषु दृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ॥”)
श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ८७ ।
“दृषभ्यैः सष्ट कौकेयैर्दृषिणीनां दृषभेण च ॥”)
वेदभारोतिमेदः । इति मेदिनी । आदिजिनः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कर्गुरम्भम् । ऋषभनामौष-
धम् । इत्युणादिकोपः ॥ * ॥ (चतुर्विधपुरु-
षान्तर्गतपुरुषविशेषः । यथा, —
“शुभ्रके पद्भिर्नो तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
दृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते ह्यम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ।)
गोशब्दे अलिखनान् प्रसङ्गादत्र आतिदेशक-
गोहत्या लिखते ।
“गामाहारं प्रकुर्वन्तं पितृन् यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत् सः ॥
दृष्टेर्गोस्ताडयन्सृष्टो यो विप्रो दृषवाहनः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संप्रयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृषवाहकम् ।
भोजयेद्दृषवाहार्द्रं स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
दृषवीपतिं याजयेद्यो सुदृष्टोऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संप्रयः ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
युद्धं विप्रेदधौतादिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो सुदृष्टोऽस्त्रिगुणपादेन श्रेते स्त्रिगुणोऽग्निरेव च ।
सूर्यादये च द्विभारो स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
अवीरान्नश्च यो सुदृष्टो योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
पितृंश्च पत्न्यैकाये च तिथिकाये च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
खमर्षेरि च क्रुष्ये वा भेदवृद्धिं करोति यः ।
कटून्ना ताडयेत् कामं वा गोहत्यां लभेत्
भुवम् ।
गोमार्गं खननं क्त्वा ददाति शस्त्रमेव च ।
तद्गामि वा तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति अतिक्रमम् ।
अर्धजोभादधाज्ञानान् स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
राजके देवके यन्नाज्ञोऽस्मीर्गां न पासयेत् ।

दृषभा

दुर्लभं ददाति यो सृष्टो गोहत्यां लभते भुवम् ।
प्रायितं लङ्घयेद् यो हि देवाच्चासमन्तं चलम् ।
नेवेवं पुष्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
शश्वजास्तीति यो वाही मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति । ।
न सन्मन्त्रमेद्यो हि स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
न ददात्याशियं कोपात् प्रणताय च यो हिजः ।
विद्याधिने च विद्याश्च न गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
गोहत्या ब्रह्महत्या च कथिता चातिदेशको ।
यथा श्रुतं सूर्यवक्त्रात् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
दृषभानिः, पुं, (दृषभेण गतिर्व्यस्य ।) शिवः । इति
हारावली ॥
दृषभध्वजः, पु, (दृषभः ध्वजो वाहनं यस्य ।)
शिवः । इति कैचित् ॥ (यथा, रघुः । २।२६ ।
“असुं पुरः पश्यसि देवदाहं
पुत्रीजतोऽसौ दृषभध्वजेन ॥”)
दृषभाक्षी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृषचक्षुषि, स्त्री ॥
दृषभासुः, पु, सूरभानपुत्रः । स च राधिकापिता ।
यथा, —
“सुचन्द्रो दृषभासुश्च ललाभ जन्म गोकुले ।
पद्मावत्याश्च अठरं सूरभानस्य रेतसा ॥
जातिस्मरौ हरंरंशः सुकृपस्ते यथा शशी ।
ववह्रांसुदिनं तत्र ब्रजगेहं ब्रजाधिपः ॥
कलावती कान्यकुञ्जे बभूवाथो निसम्भवा ।
जातिस्मारा महासाध्वी सुन्दरी कमला-
कला ॥
कान्यकुञ्जे दृषभेष्टो भनन्दन उरुक्रमः ।
स तं संप्राप योमानो यन्नकुञ्जसमुत्थिताम् ॥
कृत्वा वचसि राजेन्द्र खकान्नाथे ददौ सुदा ।
मालावती स्तनं दत्त्वा तां पुपांश्च प्रहर्षिता ।
ददमं नन्दः पथि तां गच्छतीश्च सुरान्वितः ॥
नन्द उवाच ।
शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि विश्वधवचनं शुभम् ।
सम्बन्धं कुर्व कन्याया विशिष्टेन च संपत्तम् ॥
सूरभानसुतः श्रीमान् दृषभासुर्ब्रजाधिपः ।
नारायणोऽगो गुणवान् सुन्दरश्च सुप्रकृतः ॥
कन्या तेऽथो निसम्भूता यन्नकुञ्जससृज्जवा ।
नेलोक्ममोहिनी शान्ता कमलांशा कलावती ।
स च धीमत्सुदुहितुस्तदुद्योग्या ते च कन्यका ॥
भनन्दन उवाच ।
सम्बन्धो हि विश्वशो न मे साधो ब्रजाधिप ।
प्रजापतिर्धोमकर्तारं चम्बदाताहमेव च ॥
दृषभासुप्रिया धाचा लिखिता चैत् सुता मम ।
पुरा भूतेव को वाहं केनाभ्येन विवर्ष्यते ॥
दृषासुब्राह्मणादाय ब्रजश्रेष्ठो ब्रजं गतः ।
गत्वा स कथयामास सूरभानस्य संवदि ।
सूरभानश्च यन्नेन नन्देन च समादरम् ।
सम्बन्धं योजयामास गर्गोहारा च सत्वरम् ॥
दृषभासुर्मुदा युक्तः प्राप्य ताश्च कलावतीम् ॥

दृषस्य

रेमे सुनिर्वर्णे रम्ये बुवुषे न दिवानिश्रमम् ॥
 तयोः कन्या च कावेन राधिका सा वभूव ह ।
 देवात् श्रीदामप्रपिने श्रीहृष्यास्यात्रया पुरा ।
 अयोनिस्मभावा सा च हृष्याप्राणाधिका सती ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहृष्याब्रह्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 दृषभासा, स्त्री, (दृषिय धर्मस्य भावते इति । भास
 + अच् । स्थियां टाप् ।) अमरावती । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषयः, पुं, (दृ + “दृहोः युगङ्कौ च ।” उणा० ४ ।
 १०० । इति कयन् युगाममञ्च ।) आश्रयः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 दृषलः, पुं, यज्ञनः । शूद्रः । (यथा, मग्नौ । ४ ।
 १४० ।
 “नाज्ञानेन सप्तं गच्छन्नेको न दृषलैः सह ॥”
 अथ्य नामनिवृत्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
 “दृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
 दृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्ब्रह्मं न लोपयेत् ॥”
 चन्द्रगुप्तराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
 अधार्मिकः । इति जटाधरः ॥
 दृषलात्मजः, त्रि, (दृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
 चातः । इति केचित् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
 दृषली, स्त्री, पित्र्यहो अविवाहिता रजसला
 कन्या । यथा । अत्रिकाण्डशेषौ ।
 “पितुर्गौ च या कन्या रजः प्रश्लथसंस्तुता ।
 भूयद्देवा पितुस्तस्याः सा कन्या दृषली स्तुता ॥”
 इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
 “स्वपत्यां परित्यज्य परदृषे दृषायते ।
 दृषली वा हि विज्ञेया न शूद्रे दृषली भवेत् ॥”
 इति काशीखण्डः ॥
 (दृषलस्य भार्या । डीप् ।) शूद्रे च ॥ (यथा,
 महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ४७ ।
 “शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा दृषलीरतिक्रासुकाः ॥”
 दृषलीपतिः, पुं, (दृषल्यः पतिः ।) दृषलीविवाह-
 कर्ता । यथा,—
 “यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मण्यो ज्ञानद्वयः ।
 अश्राद्धेयमपदोक्तं तं विद्याद्दृषलीपतिम् ॥”
 इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 “यदि शूद्रां ब्रजेत् विप्रो दृषलीपतिरेव सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 दृषलोचनः, पुं, (दृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
 नृपिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृषनयन, स्त्री ।
 दृषवाहनः, पुं, (दृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
 केशिच ॥
 दृषशत्रुः, पुं, (दृषस्याश्रुविशेषस्य शत्रुः ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषस्यकौ, [न] पुं, भङ्गरोलः । इति शब्दमाला ।
 दृषस्यन्ती, स्त्री, (दृषं नरं शुक्रं वा इच्छति
 भेषुनाय । दृष + “सुप आत्मनः क्वच् ।” ३ ।
 १ । ८ । इति क्वच् । “अथचौरैरेति ।” ७ । १ ।
 ५१ । इति सुगाममः । ततः । “लटः श्रु-
 धानचाविति ।” ३ । २ । १२४ । इति शब्द ।

दृषाक

“उगितस्य ।” ४१ । ६ । इति डीप् ।) कासुकी ।
 इत्यमरः ॥ दृषिय जन्मिच्छन्ती गौः । इति
 याकरणम् ॥ तथा च ।
 “लज्जयं सा दृषस्यन्ती महोच्चं गौरिवागमत् ।
 मन्मथापुत्रसन्धातयथ्यमानमतिः पुनः ॥”
 इति भट्टिः ॥
 दृषा, स्त्री, नृपिकपणौ । इत्यमरः ॥ कपिकच्छूः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दृषा, [न] पुं, (वरतीति । दृष सेचने + “कनिन्
 युष्टवितर्चोति ।” उणा० १ । १५६ । इति
 कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघु । १० । ५२ ।
 “प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यगृहीन्नपः ।
 दृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥”)
 कर्णः । वेदनाज्ञानम् । डु खम् । इति मेदिनी ॥
 दृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
 “दृषा न क्रुद्धः पतयन् रजःसु ॥”
 “रजःसु लोकेषु दृषा न यथा दृषमः क्रुद्धः सन्
 प्रतिदृषभवधाय पतयन् गच्छति ।” इति तद्
 भाष्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
 “आवां रथो रोदसी वद्धानो
 हिरण्ययो दृषभियांलश्वैः ॥”
 “हे अश्विनौ वां रथो दृषभिः युवभिरश्वैर्युक्त
 सन्नाथातु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पिता ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
 “दृषा जज्ञान दृषयं रथाय ॥”
 “दृषा सेता पिता कश्यपो दृषयं कामानां
 वर्धितारमिन्द्रम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 त्रि, वर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
 “ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिवराहैः ॥”
 “दृषभिवैश्वदेवैर्वराहैर्वराहारेः ।” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥)
 दृषाकपायी, स्त्री, (दृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्ने-
 रिन्द्रस्य वा भार्या । दृषाकपि + “दृषाकप्यक्योति ।”
 ४ । १ । ३७ । इति डीप् ।) रेकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
 गौरी । इत्यमरः ॥ खाहा । इति भरतः ॥
 शची । इति खामी । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । ३ ।
 “दृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुकृषे ॥”
 “हे दृषाकपायि कामानां वर्षकत्वादभौष्टद्रे-
 गमनाच्चेको दृषाकपिस्सस्य पत्नि ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥) जीवन्ती । श्रतावरी । इति मेदिनी ॥
 दृषाकपिः, पुं, (“दृषः कपिरस्यति । अन्वेषा-
 मपीति दृषेर्घः ।” इति उणा० ४ । १४३ ।
 इत्यस्य दृषौ उज्ज्वलदन्तः ।) विष्णुः । (यथा
 हरिवंशे । २१ । ४७ ।
 “ततो विभुः प्रवरदराहृक्पृष्टक्
 दृषाकपिः प्रसभमयेकदंष्ट्रया ॥”)
 शिवः । (यथा, हरिवंशे । ३ । ५२ ।
 “दृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥”)
 अग्निः । इति मेदिनी । इन्द्रः । इति दृषाक-
 पायीशब्दस्य शचीवाचकत्वदर्शनात् । (यथा,
 भागवते । ६ । १३ । १० ।

दृषोत्स

“यवं सचोदितो विप्रेर्मैत्रवानहनद्रिपुम् ।
 ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद दृषाकपिम् ॥”
 छन्दः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
 “लं ह्वं चः सविता भाहुरंशुमात्मी दृषाकपिः ॥”)
 दृषाकरः, पुं, माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृषाङ्कः, पुं, (दृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
 भागवते । ८ । ८ । १ ।
 “पीते गरे दृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥”)
 याधुः । भङ्गावकः । षष्णुः । इति मेदिनी ॥
 दृषाङ्कजः, पुं, उमरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृषाश्चनः, पुं, (दृषिय अचति गच्छतीति । अच-
 गतौ + ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषागकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषान्तकः, पुं, (दृषस्याश्रुस्थान्तकः ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वृषायणः, पुं, चटकः । इति हारावली । (दृषेण
 अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
 दृषाहारः, पुं, (दृष उन्मर आहारो यस्य ।)
 विडालः । इति हारावली ॥
 दृषी, [न] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 दृषी, स्त्री, व्रतिनां कुप्रादिमयासयम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
 “श्रिष्ठो ददौ दृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
 स्तदा ॥”)
 दृषोत्सर्गः, पुं, (दृषस्योत्सर्गः ।) अश्रौचान्त-
 द्वितीयदिनादिकर्त्तव्यत्रिभूतचक्राङ्कितवृत्तसन्तरो-
 चतुष्टययुक्तवृत्तान्तः । दृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
 र्यथा,—
 “एकादशेऽङ्के सन्मपि दृषाभावे भवेद्यद्यदि ।
 द्भैः पिष्टेस्तु संपाद्य तं दृषं मोचयेद्युवुषः ॥
 दृषोत्सर्जनवैलायां दृषाभावः कथञ्चन ।
 ऋत्तिकाभिस्तु दर्भेऽन्वा दृषं ज्ञत्वा विमोचयेत् ॥”
 इति भारुद्धे प्रेतकक्षे इ अध्यायः ॥
 तस्य विपर्यया । कालविवेकेऽप्यपिपुराणम् ।
 “एकादशेऽङ्के प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते दृषः ।
 प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 आद्यश्राद्धे त्रिपदे वा षष्ठे मासि च षष्ठरे ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् षपिक्कता ।
 षपिक्कीकरणादूर्ध्वं कालोऽन्वः श्राद्धचोदितः ॥”
 यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः । पिष्टभिस-
 स्थापि दृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ * ॥ अथ दृषोत्-
 सर्गं आख्यास्यामः । कार्तिक्यां पौर्णमास्यां
 रेवत्यामाश्रय्यां दृषादि गते संवत्सरेऽतीते
 वेति । अत्र ऋततिथिमादाय संवत्सरेणाना
 दृषाहवदिविरोधः । एकादश्या इति आद्य-
 श्राद्ध इति प्राचीनान्ताद्विनीयदिनपरम् ।
 “अश्रौचान्ताद्वितीयेऽङ्के श्रद्धां दद्याद्विषण्णाम् ।
 काञ्चनं पुरुवं तद्वत् फलवत्समन्वितम् ॥
 संपुष्य हिजदाम्यत्वं नानाभरणभूषणैः ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
 इति मत्स्यपुराणवैक्यावत्वात् ॥
 प्रेतदृषोत्सर्गं दृष्टिश्चाहं च कर्त्तव्यम् ।

दृष्टोत्स

“गान्धर्वी संवत्सराद्दृष्टिवृद्धोत्सर्गं विधीयते ।
 सपिण्डीकरणाद्दृष्टं दृष्टिआहं विधीयते ॥”
 इत्युपनिषो वचनात् ॥ * ॥
 दृष्टमन्त्रमाह कात्यायनः ।
 “अथ ह्ये जीववत्सायाः पथस्त्रिन्याः सुतो वली ।
 एकवर्गो द्विवर्गो वा यो वा स्यादृष्टकासुतः ॥
 यथादृष्टतरो यस्तु समो वा नीच एव वा ।
 सभावरान् सत्र पराहुगृह्यस्तारयेद्दृष्टः ॥”
 अष्टकासुतः अष्टकासु जातः । कामधेनुप्रद-
 तिविषु मन्त्रपुराणम् ।
 “चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
 लाचारसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
 दृष्ट एव स मोक्षयो न सन्ध्यायो गृहे वसन् ।
 ददधैमेधा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
 दृष्टया बहवः पुत्रा यदिकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 गौरौ वापुस्तद्वैश्यां नीलं वा दृष्टसुतश्चेत् ॥”
 वस्तुतरीविशेषयति ।
 “अथतो लोहितता पत्नी पार्श्वभां नीलपाच्छरे ।
 पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा दृष्टमस्य च मोक्षये ॥” * ॥
 वैश्वकर्मायंमष्टपान्त्वितानसुक्तं ह्यथीवर्षप-
 राचम् । “नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्-
 बुधः ।” अथ च ।
 “शुक्लवासाः शुचिभूत्वा ब्राह्मणान् स्त्रिवाच्य
 च ।
 कीर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादचयं हविः ॥”
 इति दानधर्मस्यदृष्टोत्सर्गप्रकरणगीथवचनात्
 अथयद्विदुःकामेन स्त्रिवाचनायन्तरं भार-
 तनामोच्चारणं कार्यम् ।
 “यदङ्गा कुर्वते पापं ब्राह्मणस्त्रियेश्वरम् ।
 महाभारतमाख्याय पूर्वं सन्ध्यां विसृजति ॥”
 इत्यादि-पुराणोक्त-प्रारम्भहाभारतोच्चारणवत्
 राष्ट्रदेशीयास्तु विराटपर्व पाठयन्ति । भविष्यी
 “दृष्टोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा षष्ठस्य च ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “अनुभवं गृह्य च पुनर्गोश्रं पूजयेद्दृष्टे ।
 यद्वांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः ॥”
 छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “गोशालायां प्रथीयार्थिं संकृत्य त्रीहितस्तु-
 लान् ।
 अविपूवेच्छ्वरेभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम् ॥”
 गोशालायामिति प्रधानकल्पः । दृष्टम इत्युप-
 क्रम्य ।
 “उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्दिशनात् ।
 प्रासुदक्षत्रवने देशे मनोद्वे निजेने वने ॥”
 सङ्ख्यानन्तरं यथमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-
 दिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योति-
 शोमे ब्रह्मोहाहोत्रध्वर्यु इत्यादिदर्शनेन ।
 यज्ञसंयज्ञे ।
 “युते च यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्म्मणि ।
 धानि पशन्नुदासीकाः कर्षा तानि न पशन्ति ।
 एकः कर्म्मनिगुलः स्यात् द्वितीयस्तुल्यधारकः ॥
 त्वतीयः प्रभूवात् प्रथं ततः कर्म्म समाचरेत् ॥”

दृष्टोत्स

वरगानन्तरं कुशस्त्रिकां समाप्य यथाविधिना
 चरुपाकश्च कृत्वा चरुहोमं कुर्यात् । ततः
 स्थिरकृद्धोममहायाह्नतिहोमौ कार्या ॥ * ॥ ततः
 “उत्सृष्ट्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलान्कं ससृष्टिखेत् ।
 उषा ह्यधीति सव्येऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत् ।
 तमेव पश्चादस्य स्य श्वी तावैव कारयेत् ॥
 अथेन कलसस्याभिरद्विरेको दृष्टेण वा ।
 सव्येऽधिसुगन्धीभिः क्षापयेद्वलिका अपि ॥
 परिध्यायाहते शुक्ले वाससी हेमपट्टकम् ।
 सव्यमिच्छाविषानोमसामभ्यं शिरसि न्यसेत् ॥”
 ततो दृष्टवस्तुतरीयामलङ्कारादिकं दन्वा विस्व-
 वक्त्रनिर्मितयुगे उपयुगे च वहा एनं युवानं इति
 मन्त्रं पठित्वा वस्तुतरीचतुष्टयसहितं दृष्टं तत्त-
 फलकामी अतोद्यादिवक्त्रेनोत्सृजेत् ॥ * ॥ ततो
 यथादृष्टसुच्य वस्तुतरीचतुष्टयसहितं दृष्टमैश्यां
 चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—
 “न खादेत् परशस्त्रानि नाक्रामेद्गर्भिणीष
 माम् ।
 धर्मोऽसि त्वं चतुष्ट्यादक्षतमस्ते प्रियास्त्रिमाः ।
 चतुर्था पोषणायांय मयोत्सृष्टास्तया सह ॥
 देवानाश्च पितृणाश्च मनुष्याणाश्च योषितः ।
 भूतानां त्प्रिजननास्त्रया साहं ब्रजन्विताः ॥
 नमो ब्रह्मरथदेवेश्ये पितृभूतर्षिपोषक ।
 त्वयि सुक्तेऽथवा लोकामे सन्तु निरामयाः ॥
 मामे ऋषोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भोतोऽथ
 साहयः ।
 धर्मस्त्वं त्वत्प्रदक्ष्य या गतिः सास्तु मे भुवा ॥
 यत्किञ्चित् दृष्ट्वातं कर्म्म लोभमोहात् कृतं
 भवेत् ।
 तस्मादुद्धृत्य देवेश्ये पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥
 यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।
 तावद्भ्रमवहसाणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥”
 इति मन्त्रपुराणोक्तं पठेत् । तत आचाराद्-
 दृष्टपुच्छगलितोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात्
 ततः प्रदत्तदक्षिणां कृत्वा कर्म्मकारिदृष्टयो
 दक्षिणां दद्यात् । इति दृष्टोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “कार्तिक्यां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं
 सदा ।
 गोत्सर्गं प्रकर्त्तव्यं नीलं वा दृष्टसुतश्चेत् ।
 सर्व्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयाद्विचारयन् ॥
 भद्रुषवाच ।
 अश्वमेधवधं पुण्यं दृष्टोत्सर्गादेवाप्यते ॥
 रेवत्याश्विने मासि कार्तिक्यां कार्तिकस्य
 वा ॥
 गोविवाहोऽथका कार्थो माथो वै फाल्गुने-
 ऽपि वा ॥
 शिवोमामङ्गलश्चैत्रे त्वतीथार्थं मङ्गाफलम् ।
 अश्वत्थोद्भवरीयार्थं विवाहविधिना भवेत् ॥
 सतीरथं भवेत्तीर्थं उत्सर्गो गोक्षेत्रेऽपि वा ।
 चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा ॥
 वत्सं सर्व्वान्जलसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत् ।

दृष्टिः

अलंक्रय यथाश्रीभसुत्सर्गं कारयेन्मुने ॥
 विवाहमेकवत्सोऽथनीलेन भवते सदा ।
 दृष्टेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम् ॥
 जायंरन् नहवः पुत्रा यदिकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेदा अश्वमेधेन नीलं वा दृष्टसुतश्चेत् ॥
 रोहितो यस्तु वर्ण्येण शङ्खवर्णस्वरो दृष्टः ।
 लाङ्गलशिरसश्चैव स वै नीलदृष्टः स्मृतः ॥
 अङ्गुलितुल्यव्यते पूर्वं गाञ्जालंक्रय सर्व्वतः ।
 तमेव वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समासिखेत् ॥
 धातुना हिमतारेण व्यायसेनाथवाङ्कयेत् ॥
 एव कृत्वा अवाप्नोति फलं वालिमखोरितम् ॥
 यमुद्दिश्योत्सृजेद्वत्सवं स लभेताविचार-
 णात् ।
 यथा शिवोभजा अर्च्या पूजिता सर्व्वकामदा ।
 एव देवचयं यद्वा अनन्तं लभते फलम् ॥
 मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानजं फलम् ।
 सहस्रकृतवक्त्रेण दृष्टोत्सर्गादेवाभुयात् ॥”
 इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः ५
 दृष्टिः, क्ली, (दृष्ट + क्तिन् ।) मेघाञ्जलविन्दुप्रत-
 नम् । तन्मथ्यायः । वर्षे म् २ । इत्यमरः ॥
 गोष्टुतम् ३ पराश्वतम् ४ वर्षेणम् ५ इति
 शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—
 “अश्वतादित्रये यत्र भवन्ति सर्व्वेश्वराः ।
 तदा दृष्टिः क्रमाञ्जयेथा दृष्टवत्सुवासरेः ॥”
 इति खरोदयः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “ब्रुवन्तु परमार्थश्च किमिन्द्राद्दृष्टिरेव च ।
 दृष्ट्याहि जायते तोयं तोयान् प्रस्थानि
 प्राप्तिनः ॥
 तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः ।
 सूर्य्ययज्ञश्च नीरश्च काले तस्मात् ससृष्टयः ।
 सूर्य्यो मेघादयः सर्व्वे विधावा ते निष्कृतिताः ॥
 यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च सागरो मसत् ।
 प्रस्थाधिपो दृष्टो मन्वी विधावा ते निष्क-
 रिताः ॥
 जलाफूकानां प्रस्थानां त्रयानाश्च निष्कृतिताम् ।
 अन्धेऽन्धेऽश्वेव तन् सर्व्वं कल्पे कल्पे युगे युगे ॥
 ह्यसौ ससृष्टादादाय करेय जलमोषितम् ।
 द्वाद्वाहाय तद्दद्याद्वातेन प्रेरितो घनः ।
 स्थाने स्थाने पृथिषाश्च काले काले यथोचितम् ॥
 ईश्वरेच्छयाभिभूतं तूर्णं भूतं प्रतिवन्धकम् ।
 भूतं भयं भविष्यश्च महत् च्छुद्रश्च मथ्यमम् ॥
 धावा निष्कृतिं कर्म्म केन ताल विवायते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीब्रह्मण्यन्यखण्डे २१ अः ॥
 आसन्नदृष्टिश्चकानि यथा,—
 “मयूराः स्तनविद्वान् गोशब्देन हृषिता सुहृः ।
 केकायन्ति प्रतिवने सततं दृष्टिश्चकाः ॥
 मेघोत्सुसकानां मधुरश्चातकानां मनोहरः ।
 अथतामतिमत्तानां दृष्टिश्चकश्चिकः ॥
 गर्गने शङ्खापिने कृतं सान्प्रतमास्यदम् ।
 घारासारशरेस्त्रापं ह्येत् प्रति यथोज्जतः ॥”
 इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः ॥ * ॥

दृष्टिः

दृष्या

दृहती

दृष्टिफलं यथा,—
 “पतिव्रताया वचनाद्भोज्यं हिवाकरः ।
 दृष्ट्योर्दशं विना नैव खानदानादिकाः क्रियाः ॥
 नाम्निष्ठहरणञ्चैव क्रत्वभाषञ्च लक्ष्यते ।
 नैवाप्यायनमस्माकं विना ह्येमेन जायते ॥
 वयमाप्यायिता मन्त्रैर्यज्ञभागैर्यथोदितैः ।
 दृष्टादिनामुद्यत्क्रीमो मन्त्रान् श्रुत्यादिबिह्वये ॥
 निव्यादितास्त्रोषधीषु मन्त्रां यज्ञैर्यजन्ति नः ।
 दृषां वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
 अधो हि वगामं वयं मन्त्रांस्त्रोर्हृत्प्रवर्षिणः ।
 तोयवर्षेण हि वयं हृदिवर्षेण मानवाः ॥
 येऽस्मान्कं न प्रयच्छन्ति नित्या नैमित्तिकीः
 क्रियाः ।
 क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं येऽन्नन्ति लोक्षुपाः ॥
 विनाप्राय वयं तेषां तोयस्त्र्यांषिमसारतैः ।
 चित्तिश्च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ॥
 दृष्टतोयादिदोषेण तेषां दृष्कृतकारिणाम् ।
 उपमर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय सुदासव्याः ॥
 ये चास्मान् पीणयित्वा तु सुहृते श्रेयमात्मना ।
 तेषां पुण्यादयं लोकान् वितरामो महा-
 त्मनाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ दृष्टिजलगुणाः ।
 “गगनास्तु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।
 वयं रसायणं मेघं पात्रापेक्षि च तत्परम् ॥
 दिवाकैकिरणैर्जुष्टं सृष्टमिन्द्रकरोर्निधि ।
 अरुचमनमिच्छन्दि तत्सुखं गगनास्तुना ॥
 वषांसु चरन्ति घनैः सहोरगा विथति कीट-
 लताश्च ।
 तद्विषलुष्टमपेयं खजलमगस्थोदयात् पूर्वम् ॥
 काखेन पक्कं निर्दोषमगस्थेनाविधौकृतम् ।
 हंसोदकमितिख्यातं प्रारदं विमलं जलम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अथ तस्य भेदाः ।
 “पानीयं सुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति
 द्विधा ।
 दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धारारणं करकाभवम् ॥
 लौघारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥” *
 तत्र धारश्च लक्ष्यं गुणाश्च ।
 “धारामिः पतितं तोयं गृहीतं स्त्रीतवाससा ।
 शिलायां वसुधायां वा धौतयां पतितं च यत् ॥
 सौवर्ण्यं राजते तान्मे स्थाटिके काचनिर्मिते ।
 भाजने नृदृष्टये चापि स्थापितं धारसुच्यते ॥
 धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्दोषं रत्नं सद्यु ।
 सौम्यं रसायनं बल्यं तपेयं ज्ञादि जीवगम् ॥
 पाचनं मतिजन्मच्छीतज्ज्ञादाहश्रमज्जमान् ।
 ऋष्यां हरति तत् पथं विप्रैवात् प्रादृषि
 च्छतम् ॥” * ॥
 अथ धाराजलस्य भेदाः ।
 “धारजलस्य द्विविधं गाङ्गासासुद्रभेदतः ।
 तत्र गाङ्गासासुद्रयोर्लक्ष्यं गुणाश्च ।
 “आकाशगाङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्भाजाः ।

मेवैरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
 गाङ्गामान्युजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
 सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
 स्थापितं हेमने पात्रे राजते नृदृष्टयेऽपि वा ।
 प्रात्यघ्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेशिवर्णवत् ॥
 तत् गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सासुद्रमन्मथा ।
 तसु सचारलवयं शुक्रदृष्टिवक्त्रापहम् ॥
 विसृज्य दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गृह्यते ।
 सासुद्रं त्वान्धने मासि गुण्येर्गाङ्गवदादिश्रुत् ॥
 यतोऽगस्थस्य विप्रघ्नैर्वदयात् सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्दोषं खादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥” *
 अतएवाह ।
 “जुलकारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
 वषांसु सविधं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 दृष्टिज्ञी, स्त्री, शृङ्गपर्यिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गुजराटी एलाइच इति भाषा । दृष्टिनाशके,
 त्रि ॥
 दृष्टिजीवन्, पु, (दृष्ट्या दृष्टिर्जा जीवन् यस्मिन्) ।
 देवमात्रकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टि-
 जीवने, त्रि ॥
 दृष्टिभूः, पु, (दृष्टौ वर्षकाद्ये भूकरत्पत्तिर्यस्य) भेकः ।
 इति हारावली ॥ दृष्टिभवे, त्रि ॥
 दृष्टिः, पु, (दृष + “दृष्टवृषिभ्यां कित् ” उणा० ४
 ४६ । इति निः । स च कित्) । मेघः । इत्यमरः ॥
 यादवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ७२ । ४ ।
 “यथा हि सर्वस्त्रापानसु पासि दृष्ट्यानिन्दम् ।
 तथा ते पाख्वा रक्ष्याः पाख्यस्मान्महतो
 भयान् ॥”)
 क्लयाः । इति चिकाण्डशेषः ॥
 दृष्टिः, त्रि, पादखः । चखः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 दृष्ट्यागर्भः, पुं, श्रीकृष्णः । इति हारावली ॥
 दृष्यं, स्त्री, (दृष + “विभावा ऋषयोः । ” १ । १ ।
 १२० । इति ऋषः ।) वागीकरम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 दृष्याः, पुं, (दृषाय चित्तः । दृष + यत् ।) माघः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दृष्याः, त्रि, (दृषाय कासुकाय हितः । दृष +
 “खलववमाषितिः ॥ ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
 दृष्टिकारकोषधादिः । इति भावप्रकाशः ॥
 दृष्यकान्दा, स्त्री, (दृष्यं बलकारकं कान्दं यस्याः ।)
 विदारी । इति राजनिघण्टुः ॥
 दृष्यगन्ता, स्त्री, (दृष्यो गन्तो यस्याः ।) दृङ्-
 दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृष्यगन्तिका, स्त्री, (दृष्यो गन्तो यस्याः ।) सार्थं
 कन् । टापि अत इलम् ।) अतिबला । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 दृष्यवक्त्रिका, स्त्री, विदारी । इति राजनिघण्टुः ॥
 दृष्या, स्त्री, ऋहिनामीषधम् । इति रत्नमाला ॥
 शतावरी । आमलकी । इति राजनिघण्टुः ॥

दृह, दृहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) वृहति । दृहर्जनद्वीरिखने-
 नैवेष्टसिद्धेऽस्य पाठो दृहौ इरनुवत्सवर्जनार्थः ।
 किन्तु अनेनैवेष्टसिद्धे तत्र ऋहृत् पदह्यं परचा-
 हुटत्तार्थमेव । अयं धातुः कैश्चिन्मन्वते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दृह, इ अने । ऋहौ । समसखरी । (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) इ, वृहते । वृहृदि गजपतयः ।
 इति माघः ॥ आत्मनेपदं प्रमादादिति वक्ष्यते ॥
 अन्वयेति हस्तिकचक्रुः । दृहतिं करिगर्जित-
 मिबभरसिंहात् । दृहतिं करिगर्जायां शब्द-
 मात्रिणि कथ्यते । इति शब्दमहात्मवान् ।
 कदाचिद्व्यकृत्कोटिभिः । तेन श्रीहर्षचरिते
 सिंहादृहतिमिति वाक्यभङ्गप्रयोगः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 दृह, इ कि लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्तमखरी ।
 इ, वृहते । कि, दृहयति दृहति । इति
 दुर्गादासः ॥
 दृह, इ ट ऋहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, दृहते । ङ, दृहते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दृह, इर अने । ऋहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर, अट् चत् ।
 अवर्होत् । अन्वः शब्दः । ऋहृत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 दृह, श ऊ उदमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
 पर०-अक०-वेट् ।) श, दृहति । ऊ, अवर्होत् ।
 अट् चत् । इति दुर्गादासः ॥
 दृ(ट्)हृचचुः, पुं, (दृहती चचुः प्राकविशेषः ।)
 महाचचुप्राकः । इति राजनिघण्टुः ॥ (दृहती
 चचुर्यस्येति दीर्घचचुशुक्ते, त्रि ॥)
 दृ(ट्)हृचिचः, पुं, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दृ(ट्)हृच्छक्काः, पुं, (दृहत् शक्को यश्च ।) चिङ्गट-
 मत्स्यः । इति जटाधरः ॥
 दृ(ट्)हृच्चीवन्तो, स्त्री, दृहृच्चीवन्तिकादृष्यः ।
 तत्पुण्याः । पत्रभद्रा २ प्रियङ्करी ३ मधुरा ४
 जीवपुष्टा ५ दृहृच्चीवा इ यशस्वी ७ । अस्या
 गुणाः । बहुवीथदाहलम् । भूतविनाशयत्नम् ।
 वेगाद्रसनिव्यामकश्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 दृ(ट्)हृच्टका, स्त्री, (दृहती टका ।) टका-
 विशेषः । यथा,—
 “दृहृच्टका तु भेरी स्त्री पुमान् दृहृभिरा-
 नकः ।
 ऋगृः पतिपतूथमानकः पटहोर्हृषियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 दृ(ट्)हृतिना, स्त्री, (दृहती + “दृहत्या आच्छा-
 दने । ” ५ । ४ । ६ । इति सार्थं कन् ।) उत्तरीय-
 वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ दृहती । इति रत्नमाला ॥
 दृ(ट्)हती, स्त्री, (दृहत् + गौरादित्वात् ङीत् ।)
 चन्द्रवाचाकी । आङ्गुष्ठ इति भाषा । तत्पुण्याः ।
 महती २ क्रान्ता ३ वाचाकी ४ चिञ्चिका ५

दृहन्तः

दृहन्तो

दृहन्त

कुली ६ राट्टिका ७ खूलकगटा ८ मयटाकी ९ मचोटिका १० बडुपची ११ कयटतनुः १२ कयटगुः १३ कटफला १४ डोरही १५ वन-
वन्ताकी १६ इति राजनिर्घण्टः ॥ (सिंहो १७ प्रसङ्गा १८ रक्तपाकी १९ लतादृहलिका २० ।
इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातज्वरारोचकाम-
काशश्वासहृदोगनाश्रिलश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“दृहती पाचनी सोष्णा ग्राहिणी वात-
नाशिनः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

महती । इत्यमरः ॥ (इयन् नारदस्य वीणा ।
केचित्तु विश्वावसोर्गोस्वर्गाराणस्य वीणां दृहती-
माहुः । तथा च ।

“विश्वावसोस्तु दृहती तुशुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् खरखलास्तु कच्छपी ॥”
इति माघटीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्ती ।
१ । १० ॥ * ॥) उत्तरीयवस्त्रम् । वारिधानी ।
वाक् ॥ कयटकारी । इति मेदिनी ॥ (मर्म-
स्थानविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“स्तनश्लेष्मादुभयतः पृष्ठवशस्य दृहती नाम
तत्र शोणितानिप्रवृत्तनिश्रुतिमित्तेरुपद्रवे-
र्त्स्यते ॥” इत्येभेदः । स तु नवाचरपादः ।
यथा,—

“उक्ष्पाद्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्ना सुपू-
लिका ।

मायल्लग्न्यागुष्टुपु च दृहती पंक्तिरेव च ॥
इत्यादि । तद्देशानाह । दृहती नवाचरा यथा,
भुजगशिशुसुता नौ मः ।

हृदतनिकाद्यौगी भुजगशिशुसुता यासीत् ।
सुररिपुदलिते नागे ब्रजजनसुखदा साभूत् ॥
युनेत्येव शम्भुपर्वतप्रु पाठः । श्रुतेत्येवामुष्-
निकाः पठन्ति । स्थान्मथिमर्थं चेद्भमथाः ।

कालियभोगा भोगगतस्तन्मिथिमथ्यस्तौररचा ।
चित्रपदा भो नन्दसुतश्चारु ननसि स्मरसुखः ॥
सर्गरेभुंजसङ्गता ।

तरला तरङ्गरिङ्गितेयसुना भुजङ्गसङ्गता ।
कथमेतु वल्लभारकक्षपलः सदेव तां हरिः ॥”
इति ह्यन्दोमञ्जरी ।

दृ(ड)हतीपतिः, पुं, (दृहतीनां वाचां पतिः ।)
दृहस्यतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

दृ(ड)हत्, त्रि, (दृह् दृहो + वचंमाने एप्रवृहन् दृ-
ह्वागच्छदवच ॥ उभा० २।८४ इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधु ।) महत् । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । २ । १० ।

“दृहत्सहायः काशान्तं चोदौघानपि गच्छति ।
शुभूयास्त्रोधिमभ्यति महानद्या वगामगा ॥”
दृ(ड)हत्, त्रि, (दृहत्कारः । दृहत् + “चक्ष-
दृहतेरुपवर्त्तमानम् ॥” ५।४।३ इत्यस्य वासि-
कोत्सा कन् ।) दृहत् । दृहच्छब्दात् कन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

दृ(ड)हत्कन्दः, पुं, (दृहत् कन्दं यस्य ।) गृह्णनः । इति
रत्नमाला ॥ विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्कालश्राकः, पु, (दृहन् महान् काल-
श्राकः ।) श्रीयजुषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दृहत्कालकासुन्दिया इति भाषा ॥

दृ(ड)हत्काशः, पुं, (दृहन् काशः ।) खड्गटः ।
इति हारावली ॥ खाम्हा इति भाषा ॥

वृ(ड)हत्कुचिः, त्रि, (वृहन् कुचिर्यस्य ।) तुन्दिलः ।
इत्यमरः ॥

दृ(ड)हत्तालः, पुं, (वृहन् तालः ।) हिलालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्तिका, स्त्री, (वृहन् तित्तो यस्याः ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्तुषः, पु, वशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(क्वचित् क्लीबेऽपि दृश्यते)

वृ(ड)हत्त्वक्, [च] पुं, (वृहती लकं यस्य ।) यचना-
श्रनवृचः । इति रत्नमाला ॥ क्वातियान् इति
भाषा ॥

दृ(ड)हत्त्वचः, पुं, (वृहत्त्वचं यस्य ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्त्वजा, स्त्री, (दृहत्त्वजं यस्याः ।) विपश्चिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्पाटलिः, पु, धुस्सूरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दृ(ड)हत्पादः, पु, (दृहन् पादो यस्य ।) वटदृचः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृ(ड)हत्पारेवतं, स्त्री, (दृहत् महत् पारेवतम् ।)
महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्पाली, [वृ] पु, वनजौरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्पीलुः, पुं, (दृहन् पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्पुष्पी, स्त्री, (दृहत् पुष्पं यस्याः ।) डीव् ।
चण्डारवा । इति जटाधरः ॥

दृ(ड)हत्फलः, पुं, (दृहत् फलं यस्य ।) चचेका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हत्फला, स्त्री, (दृहन् फलं यस्याः ।) कटु-
गुम्भी । महैन्द्रवारुणी । कुञ्जाकी । महाजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हदङ्गः, पुं, (दृहदङ्गं यस्य ।) मतङ्गजः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

दृ(ड)हदम्ब, पुं, (दृहन् अम्बो यस्य ।) रुचाकारः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ काम्राङ्गा इति भाषा ॥

दृ(ड)हदेवा, स्त्री, (दृहती देवा ।) स्थूलेवा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हदुहः, पुं, (दृहदुहं यस्मिन् ।) काकव-
देशः । स तु विश्वपर्वतस्य पश्चात् मालव-
देशस्य निकटे वर्त्तते । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिकाण्डशेषे दृहदुह इति पाठः ॥

दृ(ड)हद्वीर्यं, स्त्री, (दृहत् गोवं गोलाकारफलं
यस्य ।) श्रीयंघ्रनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तरस्य इति भाषा ॥

दृ(ड)हदुलः, पुं, (दृहदुलं यस्य ।) पट्टिकालोभः ।
हिलालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ड)हद्वलं, स्त्री, (दृहन् द्वलं यस्य ।) महालाङ्गलम् ।
तत्प्रयोगः । हलिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृ(ड)हद्वीजः, पुं, (दृहन् बीजं यस्य ।) आम्वातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृ(ड)हद्वहारिका, स्त्री, दुर्गा । इति शब्दमाला ॥

दृ(ड)हद्वारुः, पु, (दृहन् भानुं रश्मिर्यस्य ।) अयिः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २२० । ८ ।

“तपसश्च महं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः खजन् ।
दृहद्वारुनु त प्राङ्गुर्माक्षणा वेदपारगाः ॥”
चित्रकटवः । इत्यमरः ॥ (सत्यभामापुत्रः ।
यथा, भागवते । १ । ६१ । १० ।

“चन्द्रभानुञ्च दृहद्वारुतिभानुस्तथाऽपम ॥”
सनायगपुत्रः । यथा, भागवते । ८ । ३ । ३५ ।

“सनायगस्य तनयो दृहद्वारुस्तदा हरिः ॥”
पृथुलाचस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २३ । १९ ।

“चतुरङ्गो रीमपादान् पृथुलाचस्य तनुसुतः ।
दृहदयो दृहत्कर्म्मो दृहद्वारुश्च तनुसुताः ॥”
दृहदश्लिषिषिष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
३६ । १५ ।

“दृहद्वानो यविष्ठ ॥”
“दे अग्ने दे दृहद्वानो दृहन्तो भानवो यस्य
ताडश ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥)

दृ(ड)हद्वयः, पु, (दृहन् रथो यस्य ।) इन्द्रः । यज्ञ-
पानम् । मन्त्रविशेषः । सामयदांशः । नदी-
विशेषः, स्त्री । इति केचित् ॥ (तिम्रपुत्रः ।
यथा, मात्स्ये । ५० । ८५ ।

“तिम्राङ्गद्वयथो भावो वसुदामा दृहद्वयान् ॥”
शतधन्वपुत्रः । यथा, भागवते । १२ । १ । २३ ।

“शतधन्वा ततस्तस्य भविता तदुद्वयः ॥”
देवरातपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १३ । १५ ।

“तस्मान्दृहद्वयस्तस्य माहावीर्यः सुप्रदुपिता ॥”
तिमिराजपुत्रः । यथा, तजैव । ६ । २२ । ३३ ।

“तिमेवृद्वयस्तस्मात् शतानीकः सुदास्यः ॥”
पृथुलाचस्य पुत्रः । यथा, तजैव । ६ । २३ । १९ ।

“दृहद्वयो दृहत्कर्म्मो दृहद्वारुश्च तनुसुताः ॥”
प्रभूतरथे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । १२ ।
दृहद्वया दृहती विश्वमिन्वा ॥”

“वृहद्वया प्रभूतरथा ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
वृ(ड)हद्वी, [वृ] पु, (वृहद्विभयं द्ववतीति । इ +
विगिः ।) स्त्रोन्नोकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(ड)हद्वल्कः, पु, (वृहद्वल्कः वल्कलं यस्य ।)
पट्टिकालोभः । इति राजवल्लभः ॥

वृ(ड)हद्वारवः, पुं, (दृहन् वातो यस्मात् ।) अश्वरी-
हरः । इति रत्नमाला ॥ देधान इति भाषा ॥

वृ(ड)हद्वारुणी, स्त्री, महैन्द्रवारुणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृ(ड)हद्वनलः, पुं, (दृहन् नलः ।) महापोटमलः ।
इति मेदिनी ॥ अङ्गुनः । यथा,—
“पार्थः किराटी गाक्षवी युङ्क्तेशो वृहद्वनलः ।
अङ्गुनः माक्षुशो जिष्णुर्विजयश्च घनङ्गवः ॥

सवसाची सुभद्राः शब्दभेदी कपिध्वजः ।
 वाचात्रक्षपि वीभन्सुः ॥ इति त्रिकाश्रयः ॥
 अपि च ।
 “अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः सवसाची धनञ्जयः ।
 राधाविधी किरौन्धेनी जिष्णुः श्वेतद्वयो नरः ॥
 दृष्टन्नलो गुडाकेपः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
 वीभन्सुः कर्णजित्तस्य गाक्षीव गाक्षिव धनुः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दृष्टन्नला, स्त्री, अर्जुनः । इति मेदिनी । द्वादशवर्ष-
 वनवासानन्तरमज्ञातवासि विराटभवेन विराट-
 कन्याया दृष्टगीतादिशिर्षार्थं स्त्रीकौववेषे-
 नार्जुनो दृष्टन्नलेति नाम्ना ख्यातोऽभूत् । यथा,
 अर्जुन उवाच ।
 “गायामि दृष्टान्मथ वाद्यामि
 भद्रौऽस्मि तुल्ये कुशलोऽस्मि गीते ।
 त्वमुत्तराये प्रदिशस्य मां स्वयं
 भवामि देव्या नरदेव । वनेकः ॥
 इत्यु रूपं मम येन किन्तव
 प्रकीर्त्तयित्वा भृशश्रीकवह्वेनम् ।
 दृष्टन्नलां मां नरदेव विद्धि
 सुतं सुता वा पिष्टमाष्टवर्जिताम् ॥
 विराट उवाच ।
 ददामि ते हन्त वरं दृष्टन्नले
 सुताश्च ते नत्तय वाञ्छ तादृशीः ॥”
 इति महाभारते विराटपर्व ॥
 (दृष्ट)दृष्टान्तिः, पु. (दृष्टानं वाचां पतिः । “पार-
 स्करेति ।” ६ । १।१५७ । इति सूट् निपाठ्यते ।)
 अङ्गिरसः पुत्रः । स च देवानां गुरुः धर्मशास्त्र-
 प्रयोजकः नवग्रहमध्ये पञ्चमग्रहश्च । तत्-
 पर्यायः । सुराचार्यः २ गौष्यतिः ३ धियथः ४
 गुरुः ५ जीवः ६ आङ्गिरसः ७ वाचस्पतिः ८
 चित्रश्रिखण्डिजः ९ । इत्यमरः ॥ उतथा-
 नुजः १० गौविन्दः ११ चाचः १२ द्वादश-
 रश्मिः १३ गिरीशः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
 भलगुनीभवः १६ । इति जटाधरः ॥ सुरगुरुः
 १७ वाक्पतिः १८ वचसपतिः १९ इन्द्रोऽयः २०
 देवेभ्यः २१ दृष्टताम्पतिः २२ इत्यः २३
 वागीशः २४ चक्षाः २५ हीदिविः २६ द्वादश-
 करः २७ प्राक्फाल्गुनः २८ गौरथः २९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ स च पीतवर्णः । ईशान-
 कोयपुत्रपद्माश्रयजातिक्त्वं वेदसत्त्वगुण-मधुर-
 रसधनुर्मौनराशिपुण्यनक्षत्रवस्त्रपुष्परागममि-
 सिन्धुदेवानां अपिपतिः । षड्भुजशरीरः ।
 पद्मस्यः । चतुर्भुजः । अश्ववरकमण्डलुदण्डधारी ।
 अस्थाधिदेवता ब्रह्मा । प्रबन्धिदेवता इन्द्रः । स
 तु सूर्यास्तः । अङ्गिरोसुनिपुणः । प्रातःकाले
 प्रवसः । शुभग्रहः । देवग्रहस्वामी । दृष्टः ।
 रक्तग्रहस्वामी । वातपित्तकफात्मकः । दंष्ट्रि-
 कर्मकर्ता । अङ्गिरोमोत्रः । इति द्वादश्याग-
 तत्साध्यः ॥ * तद्द्वारजातफलम् ।
 “तृपेन्नमस्वी वृषलव्यस्वामी
 विद्याविनोदो चतुराभ्रगल्भः ॥

आचार्यपूज्यो मधुरस्वामी
 वारे भवेद्देवगुरोर्मेतुषुः ॥”
 इति कौश्लिपदीपः ॥ * ॥
 स च शिवस्य गुरुपुत्रः यथा,—
 मञ्जु उवाच ।
 “कथं वा देवकतेषु सिद्धानां योगिनां गुरोः ।
 न्यत्युज्यस्य शर्मोश्च गुरुपुत्रो दृष्टस्यतिः ।
 ततो ज्ञानी मद्यादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 कथेयमतिशुभा च पुराणेषु पुरन्दर ।
 इमां पुरा प्रवृत्तिषु कथयामि निशामय ॥
 न्यतवन्सा कर्मदोषाङ्गाभ्या अङ्गिरसः पुरा ।
 व्रतं चकार मङ्गलान्यां लघ्वस्य परमात्मनः ॥
 व्रतं पुषवनं नाम वर्षमेकं चकार सा ।
 सनत्कुमारो भगवान् कारयामास तां व्रतम् ॥
 खेच्छामयः परं ब्रह्म भक्तास्तुग्रहविग्रहः ।
 तदागव्य च गोलोकान् परमात्मा कृपाभयः ॥
 स व्रतानग्रनक्षीणां तास्तुवाच ह्यपानिधिः ।
 प्रथतां चाश्रुनेत्राच्च विनीताच्च तथा स्तुतः ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 गृह्याद्येदं यन्नफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
 सुदुर्गु महरपुत्रस्ते भविष्यति मद्देशतः ॥
 पतिर्गोवृक्ष देवानां दृष्टतां ज्ञानिनां वर ।
 पुत्रलो भविता साक्षि । सदरेण्य भविष्यति ॥
 महरेण्य भवेद्दुयो हि स च महरपुत्रकः ।
 लङ्गर्भे मम पुत्रोऽयं चिरजीवी भविष्यति ॥
 वरजो वीर्यजश्चैव क्षेत्रजः पालकस्तथा ।
 विद्यामन्त्रसुतानाञ्च गृह्यतेः सप्रमः सुतः ॥
 इत्युक्त्वा राधिकानाथः स्त्रीलोकश्च ययो पुरा ।
 श्रीकृष्णवरपुत्रोऽयं ज्ञानी सुरगुरुः स्वयम् ॥
 न्यत्युज्यं महाज्ञानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
 दिव्यं वर्षत्रिलोकश्च तपःकर्त्तुं हिमालये ॥
 सुयोगज्ञानममलं तेजः स्वात्मा समं परम् ॥
 स्रष्टाकविष्णुमाथाश्च स्त्रीशश्च वाहनं दृष्टम् ॥
 स्वशूलश्च शकवचं स्वमन्त्रं द्वादशाक्षरम् ॥
 कृपाभयः स्तुतस्तेन श्रीकृष्णश्च परात्परः ॥
 शिवलोकं शिवा सा च विष्णुमाया शिव-
 प्रिया ।
 शक्तिनारायणस्त्रियं तेन नारायणो स्तुतः ॥
 तेजःसु सन्नेदेवानां चाविर्भूता सनातनी ।
 जघान देवतानिकरं देवेश्यः प्रददौ पदम् ॥
 कल्पान्ते दक्षकन्या च सा स्वप्रसन्नतिः सती ।
 पिष्टयज्ञे तयुं ब्रह्मा योगेन सिद्धयोगिनी ॥
 बन्धव शैलकन्या सा साञ्ची च भर्तुं निन्दया ।
 कालेन कथातपसा शङ्करं प्राप शङ्करौ ॥
 श्रीकृष्णो हि गुरुः शर्मोः परमात्मा परात्परः ।
 कृष्णस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव दृष्टस्यतिः ।
 अतो जैतोः सुरगुरुर्गुरुपुत्रः शिवस्य च ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 (पुरोहितः । मन्त्रपालके तु चि । यथा, ऋग्वेदे ।
 ४ । ५० । ७ ।
 “दृष्टस्यति यः सुभवं विभर्ति ॥”

“दृष्टस्यति दृष्टतां महतां मन्त्राणां पालयितारं
 देव उक्तलक्षणं पुरोहितं वा ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 (दृष्ट)दृष्टान्तिचक्रं, क्ली, (दृष्टस्यतेः चक्रम् ।)
 दृष्टां शुभांशुमज्ञानार्थं दृष्टस्यतिसञ्चारकालीन-
 अश्विन्याहिसप्तविश्रुतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम् ।
 यथा,—
 “श्रीर्षी चत्वारि राव्यं जलधिरपि करे दृष्टिके
 चापि वीर्यं
 चैकं कश्चि विभूर्ति मदनशरमितं वचसि
 प्रीतिर्वहम् ।
 पादस्याः षट् च पीडो पुनरपि जलधिरांमहत्सु
 च न्यतुं
 नेचे चोत्थि प्रदुः सुखमथ निजमे वाक्पतिः
 संक्रमचांतुं ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 वृ, मि च दृष्टाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्वा-
 उभ०-सक०-सेट् ।) मि, च, दृष्टानि दृष्टीते ।
 ब्रूयः । वृथिः । इति दुर्गादाचः ॥
 वे, रे च स्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) स्युतिस्तत्त्वन्तानम् ।
 रे, ऊयात् । च, वयति वयते तन्नं तन्नवायः ।
 इति दुर्गादाचः ॥
 वैकटः, पु, वैकटिकः । मल्लभेदः । भेटकी इति
 भाषा । युवा । इति मेदिनी ॥ विदूषकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ तत्र प्रवर्गायवकारादौ
 लिखितः ॥
 वेगः, पु. (विज + घञ् ।) प्रवाहः । तत्पर्यायः ।
 ज्योषः २ वेयो ३ धारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 जवः । तत्पर्यायः । रंहः २ तरः ३ रयः ४
 खदः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ५ ।
 १०८ ।
 “दृष्टोयेः शुभते प्रीथं नदी वेगेन शुध्यति ॥”)
 महाकाण्डफलम् । इति मेदिनी ॥ रेतः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ स्रज्विलादिनिर्गमप्रवृत्तिः । इति
 भरतः ॥ संस्कारविशेषः । यथा,—
 “स्रग्दीधोऽष्टौ वेगास्त्रसंस्कारो मरुतो
 गुण्याः ।
 अष्टौ स्रग्दीधो रूपं ब्रवो वेगश्च तेजांसि ॥
 स्रग्दीधोऽष्टौ वेगश्च प्रचल्यश्च गुरुत्वकम् ।
 रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिष्येते चतुर्दश ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । २५ ।
 “ततोऽभिपदाभ्यहनन्काहासुरो
 यथा वृषिहं गृह्योऽरुवेगया ॥”)
 वेगधारणविधौ यथा,—
 “वेगदीधो न कर्षेयस्याभ्यन्त्र क्रोधवेगतः ॥”
 इति आङ्गिकतत्त्वप्रवृत्तविशुद्धमूर्त्तारत्नचक्रम् ॥
 अपि च ।
 “स्वभावतः प्रवृत्तानां मन्त्रादीनां जिजीविषुः ।
 न वेगान्मारवेह्नीदः कामादीनाञ्च धारयेत् ॥”
 इति राजचक्रम् ॥

वेणः

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) ज्ञेया । इति शब्दरत्नावली ॥

वेगघरः, पुं, (वेगेन घरति गच्छतीति । ख + घञ् ।) वेगगामिह्वयः । तत्पर्यायः । वेघरः २ अथतरः ३ । इति शैमचन्द्रः ॥

वेगिनः, त्रि, (वेगः सङ्घातोऽस्य । तारकादित्वात् इत् ।) वेगविग्रहः । यथा, आद्युर्वेदेऽपि ।

“न वेगितोऽस्यसिद्धिः स्यात् नाजित्वा साध्य-
मामयम् ॥”
इत्याङ्गकतत्त्वम् ॥

वेगिहरिणः, पुं, (वेगी वेगवान् हरिणः ।) श्रीकारो म्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेगां, [न्] त्रि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इत् ।) वेगवान् । तत्पर्यायः । जङ्घाकारिकः २ जाङ्गकः ३ तरखी ४ लरितः ५ प्रजवी ६ जवनः ७ जवः ८ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।

“अस्त्राश्च वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”
श्लेषपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेचा, स्त्री, (विच पृथक्भावे + अच् । टाप् ।) म्त्वम् । विचलिषी अ पृथक्त्वे इत्यस्मात् अन् तत् अच् । यथा । वेचा म्त्व्यश्च वेतनम् । इति हलायुधः ॥

वेजानी, स्त्री, (वेज + अच् । तमानयतीति । आ + नी + ङ । गौरादित्वात् ङीष् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेडं, स्त्री, (वेड् + अच् ।) सान्निविच्छन्नचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेडा, स्त्री, (वेड् + टाप् ।) नौका । इति शैम-
चन्द्रः ॥ वेडीति कश्चित् पाठः ॥

वेढ्मिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—
“भाषपिष्टिकाया पूर्वागर्भा गोधूमचूषणतः ।
रक्षिता रोटिका वैष प्रोक्ता वेढ्मिका बुधैः ॥
भवेद्देढ्मिका वज्रा वज्रा रथानिलापहा ।
उज्ज्वा संतर्पणी गुह्यौ दंष्ट्रयो शुक्रला परम् ॥
भिन्नशून्यमलास्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।
शुद्धकीलहितश्वासयकच्छूबानि नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वेण, ऋ अ निशामने । वादिवादानामनञ्चान-
चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (षा०-उभ०-
सक०-सेट् ।) ऋ, अविशेषत् । अ, वेणति
वेणते । निशामनं चाञ्चयञ्चानम् । वादिचं
सुरवादि तस्यादानं वादिवादानम् । वादिचं
वादिचविषयज्ञिया इत्येकीऽर्थः इत्येके । इति
दुर्गादायः ॥

वेणः, पुं, (वेण + अच् ।) वयं सङ्करजातिविशेषः ।
स तु अम्बुडां वेदेष्टकाज्जातः । यथा,—
“वेदेष्टकेन लम्बुडासुतयो वेण उच्यते ॥”
इति मानवे । १० । १६ ॥

वेणायुगोचर्यर्थवैशेष्यचतुर्थेऽनुपः । स तु पृथु-
राचपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।
“सवुपुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि चिद्विं यथौ ।

पुत्राणो नरकालातः स तेन सुमहात्मना ॥”
तेन सुपुत्रेण ऋतवेणदक्षिणहस्तमन्यनजातेन
पृथुना । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वेणः, स्त्री, (वे + “वैण्योऽन्विरिभ्यो निः । ” उणा०
४ । ४८ । इति निः ।) एमीदरादित्वात् अत्वम् ।)
प्रोषितभर्तृकादिधार्मिकप्रारचनाविशेषः । इति
भरतः ॥ विरहियीवद्वकचः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । १४ । ३० ।

“तत्र निव्विहितोपह्वितस्य
प्रोषितेभ्य पतिभ्य दुयोषिताम् ।
गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-
न्न प्रपुङ्गसुरपादपञ्चकः ॥”)

तत्पर्यायः । प्रवेणः २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३
प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
शब्दमाला ॥ जखसम्बुहः । इति जटाधरः ॥
यथा । प्रयागे गङ्गायमुनावरखनीमेखनं
चिवेणी ॥

वेणिका, स्त्री, (वेणि + कन् । टाप् ।) केशवन्दन-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥

वेणिविधनी, स्त्री, जलौका । इति चिकारुशेषः ॥

वेण्यमाधवः, पुं, प्रयागस्थपाषाणमथचतुर्भुज-
देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

वेणी, स्त्री, (वेणि + वा ङीष् ।) प्रवेणी । चुबेर
विजयी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायो
वेणशब्दे ब्रह्मणः । (यथा, कुमारे । २ । ६१ ।
“तस्यास्मा श्रितिकण्डस्थ संनापत्यसुपीत्य वः ।
मोक्षते सुरवन्दनीं वेणीर्वैश्विभूतभिः ॥”)
देवताङ्कचः । इत्यमरः ॥ मेघी । प्रवाहः ।
इति शैमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्या उत्पत्तिर्थाया,—
पृथुववाच ।

“कृष्णावेण्योस्तटाट्टयस्माच्छिवविष्णुगणैः पुरा ।
वयिक्शुप्ररीरात् कलहा निरस्ता कथिता
तथा ॥
प्रभावस्तु तयोर्नयोः किंवा जैत्रस्य तस्य वा ।
तस्मै कथय सर्वज्ञ । विस्मयोऽन महान् मम ॥
नारद उवाच ।

कृष्णा कृष्णतनुः सास्त्राङ्गैश्चो सास्त्रात्मजैश्चरः ।
तस्यङ्गमप्रभावस्तु नालं वस्तुं चतुर्मुखः ॥
तथापि तस्यसुपत्तिं कौर्सेयिष्यामि ते शशु ।
चाक्षुषस्थान्तरं पूज्यं मनोर्देवपितामहः ॥
स स्यात्प्रशखरे रथ्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ।
स कला यज्ञसम्भारान् सर्वदेवगणैर्जुतः ॥
शुक्ता हरिहराभ्यां हि तङ्गिरेः शिखरं यथौ ।
भ्रवाद्यो सुविगया सुहूर्त्तं ब्रह्मदेवते ॥
तस्य हीचाविधानाय समालं चक्रुराडिताः ।
अथ ज्येष्ठां खरां प्रतीमाह्वयाश्चक्रुरीश्वराः ॥
सा प्रनेरायथौ तावत् भृशुर्विष्णुसुवाच ह ॥
भृशुववाच ।

विष्णो खरा तयाहूता साप्यायाति न हि
त्वरम् ।
सुहूर्त्तात्क्रमे चैव कार्थौ हीचाविधिः कथम् ॥

विष्णुसुवाच ।
नायाति चैतु खरा शीघ्रं गायत्रात्र विधीयताम् ।
यथापि न भवेदस्य भाष्या किं पुण्यकर्मणि ॥
नारद उवाच ।

श्वमेव हि यमोऽपि विष्णुवाक्यममथत् ।
तच्छुल्बा स भृशुन्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥
निवेश्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमथाकरोत् ।
यावद्दीक्षाविधिं तस्य विधेयक्रुर्षु गीश्वराः ॥
तावदभ्यायथौ तत्र खरा यज्ञस्थले वृष ।
ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
यपनी सा परा क्रोधान् खरा वचनमब्रवीत् ॥
खरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाश्च यतिक्रमः ।
त्रीणि तत्र भविष्यान्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठयं भवद्भिः सन्निवेशता ।
तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चिनम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे क्षुपविष्टा मदासने ।
तस्माज्जोने सदादृश्या तनुरूपास्तु निश्चगा ॥
नारद उवाच ।

ततस्तच्छापमाकर्ण्य गायत्रीं कथितधरा ।
सतुत्यायाश्रपदे वैश्वैश्विमाणापि ता खराम् ॥
गायत्र्यावाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममापिष तथा खलु ।
वृषा श्रपसि यस्मान्नां भव लमपि निश्चगा ॥
नारद उवाच ।

ततो ह्याहाकताः सर्वे शिवविष्णुसुखेश्वराः ।
प्रणम्य दक्षवत् भूमौ खरां तत्र विजङ्गपुः ॥
देवा जङ्गुः ।

देवि शप्ता वयं सर्वे ब्रह्मादाश्च लयाधुवा ।
यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽन निश्चगाः ॥
तदा लोकत्रयं चेतत् विनश्यति च निश्चिनम् ।
अविवेकज्ञतस्तस्मात् श्रापोऽयं विनवर्त्तनाम् ॥
खरोवाच ।

नाचिंतो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्वत् सुरोत्तमाः ।
तस्माद्भिन्नं समुत्पन्नमनोऽपजनितं खलु ॥
नामि मद्बन्धुं चेतदसत्त्वं खलु जायते ।
तस्मात् सर्वां जङ्गीभूता यूयं भवत निश्चगाः ॥
आवामपि षण्ण्यौ च सर्वाश्रयाभिमि निश्चगे ।
भविष्यावोऽन भो देवाः पश्चिमाभिसुखावहे ॥
नारद उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
जङ्गरूपाभवन्वयः सर्वांशेषेव तदा वृष ।
तस्माद्दिशुरभूत् कृष्णा वेणी देवो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा कङ्कशिनीं चान्या पृथगेव बभूव तु ॥”
इति भाद्रोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥
अथ च ।

“यदखती रजोरूपा तमोरूपा कविज्ञता ।
सत्वरूपा च गङ्गाज नयन्ति ब्रह्मनिगुंथम् ॥
इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मवर्त्म प्रयास्यतः ।
जनोर्भिःशुद्धदेहस्य अह्ना अह्नास्तस्य च ॥
काशीति काश्चिद्वक्त्रा सुवनेषु रूपा
लोकाङ्कैश्च विबोसविबोचना च ।

तद्दोषं गच्छ वरणासिरियं तदीया
वेणोति यात्र गदिता जयशर्मभूमिः ॥
इति काशीखण्डे ७ अध्यायः ॥
वेगीरः, पुं, अरिष्टवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेगोर्द्वारः, पु (वेण्याः ब्रौपदीवेणिकायाः
संहारो भौमिन मारितद्वयौधनश्रीमितेन मोचनं
यत् ।) भट्टनारायणकृतचम्पाङ्गुल्लतनाटक-
विशेषः । तत्र दुर्घोषनसचुक्रनौपदीनेप्रार्कषणा-
वधि तद्दधानन्तरं तस्या वेणोन्वन्तपर्यन्तविव-
रणमस्ति । तस्यायमादासोक्तः ।
“निषिद्धेऽप्येभिल्लितमकरन्दो मधुकरीः
करिरेन्द्रान्तरशुभ्रैरेत इव सम्भिन्नसुकुलः ।
विद्यतां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्यायां हरिचरणयोरङ्गलिरयम् ॥”
वेणुः, पु, (अच + “अचिष्टरीभ्यो निष्”) उणा० ३।
२८ इति षुः । सच नित् । अचेर्वौभावो गुणश्च ।
वशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ॥ १०४३१ ॥
“तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निष्कगा ।
उभयोक्षीरयोस्तस्याः कौचका नाम वेणवः ॥”)
वशी । इति शब्दरत्नावली । वेणोरुत्पत्ति
यथा,—
“वेणुर्वैः श्रेष्ठ तं विप्र तथापि विहितं तथा ।
दित्र आसीच्छान्तमनाः कृतसान्त्वनादिभिः ॥
नाम्ना देवव्रतो दान्तः कर्मकाण्डविशारदः ।
अवेण्यवनव्रातमध्यवर्षी क्रियापरः ॥
एकदापि न श्वाव यज्ञोऽश्रीत्सीति भूपति ।
तस्य गेहमथाभ्यागादिदानस्ततनिष्चयः ॥
मङ्गलः कोऽपि पूजां स तुलसीदेववादिना ।
कृतवांसु गृहे किञ्चित् फलमूलं न्यवेदयत् ॥
स्नानवारि फलं किञ्चित् तस्मै प्रीत्या ददौ सुधीः ।
अश्रद्धयान्तं कृत्वा सोऽप्ययङ्गुलं दिज्ज्वनः ॥
तेन प्रापेन संजातं वेणुत्वमतिहास्यम् ।
तेन पुण्येन तस्यार्षो मदीयप्रियतां गतः ॥
अधुना सोऽपि राजिव केतुमात्रे विराचते ।
युगान्ते तु विष्णुपरो भूत्वा ब्रह्मलमाप्सति ॥”
इति पाद्मि पातालखण्डे ५ अध्यायः ॥
वृषविशेषः । इति मेदिनी ।
वेणुर्ज, स्त्री, वीजम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, इच्छो
वेणुः । “संज्ञायाम् कन्” ५।३।७७ इति कन् ।
सुप्तवेणुः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ५६ ।
“प्रक्षेपे बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सङ्घस्यः ।
प्रक्ष्वस्य दारवं पात्रं द्विद्वलान् वेणुकान् बहुवृत् ॥”
वेणुककर्तारः, पुं, कारीरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेणुर्ज, पुं, (वेणोर्जायते इति । जन + ङः ।)
वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुजात-
मात्रे, जि । यथा, भागवते ॥ १ । १ । २० ।
“वचं यथा वेणुजवद्विचंश्रयम् ॥”)
वेणुकाः, पुं, (वेणुं धमसतीति । आ + ङः ।)
वेणुवाक्कः । इत्यमरः ॥
वेणुर्ज, स्त्री, मरिचम् । इति रत्नमाला । वेणुज-
मिते च पाठः ॥

वेणुपत्नी, स्त्री, (वेणोरिव पत्नं यस्याः ।) वंश-
पत्नीवृक्षः । तत्पर्यायः । हिङ्गुपर्णी २ नाडी ३
हिङ्गुशिराटिका ४ । इति रत्नमाला ॥
वेणुवीर्ज, स्त्री, (वेणोर्वीजम् ।) वेणुयवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वेणुयवः, पु, (वेणोर्यवः ।) वंशफलम् । वंशैर
चाञ्चल इति भाषा ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ॥ १६।२५ ।
“तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्दन्तं मर्कटका मुने ॥”)
तत्पर्यायः । वेणुजः २ वेणुवीजम् ३ वंशजः ४
वंशतखुलः ५ वंशधानम् ६ वंशाङ्कः ७ । अस्य
गुणाः । रू त्वलम् । कषायत्वम् । कटुप्राकिलम् ।
बद्धमूलम् । कफघ्नत्वम् । वातपित्तकारकम् ।
सारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“तद्व्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुप्राकिनः ।
वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वेणुवादः, पुं, (वेणुं वादयतीति । वद + धिच् +
अच् ।) वैद्यकः । इति रत्नमाला ॥
वेतः, पु, वेतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेतनं, स्त्री, (वी + “वीपतिभ्यां तन्” । उणा०
३ । १५० । इति तन् ।) कर्मदक्षिणा ।
माहिना इति मज्जुरि इति च भाषा । तनु-
पर्यायः । कर्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भृतिः
भूमि ६ भरणम् ७ भरणम् ८ मूलम् ९
निर्घण्टः १० पण ११ । इत्यमरः ॥ विधिः १२ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ ७ । १२६ ।
“पथो देवोऽवग्रहस्य सवृत्तकस्य वेतनम् ॥”)
जीवनोपायः । तत्पर्यायः । आजीवः २ जीव-
नम् ३ वार्ता ४ जीविका ५ वृत्तिः ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ रूप्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेतवः, पुं, (वे + “वेनस्तुट् च” । उणा० ३।४४८
इति असच् । तुङ्गागमश्च ।) लताविशेषः ।
वयसा इति भाषा । इति भरतः ॥ वेति जल-
हवतां गच्छति इति वेतवः । षोड ईशवत्
नाचैति तवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तनु-
पर्यायः । रथः २ अम्बुपुत्र्यः ३ विटुलः ४ श्रूतः
५ वानौरः ६ वज्रुलः ७ । इत्यमरः ॥ प्रियः ८ ।
इति रत्नमाला ॥ गन्धपुत्र्यः ९ रथाश्वः १० वेतवी
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ निजुलः १२ दौर्ध-
पन्नकः १३ कलमः १४ मङ्गरीनम्नः १५ सुषियः
१६ गन्धपुत्र्यकः १७ । (यथा, भागवते ॥ ३।२।१७ ।
“कदम्बवेतसवलनीपवज्रुलकेर्लुतम् ॥”)
अस्य गुणाः । खारे कटुत्वम् । श्रूतत्वम् ।
भूतरक्तपित्तोद्भवरोगकुष्ठदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“वेतसो नन्मकः प्रोक्तो वानरीरो रङ्गनरुषा ।
अम्बुपुत्र्यश्च विटुली रथः श्रूतश्च कौत्सितः ॥
वेतवः श्रूतलो दाहशोथार्थो निरुगन्नयान् ।
हन्ति वीसर्पकृच्छापिताम्भरिकफानिलान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जलवेतसस्य पर्यायगुणाः । अथ जलवेतसः ।
“निकृञ्चकः परिखाद्यो नादेयो जलवेतसः ।

जलजो वेतसः श्रूतः स्रग्नाह्नी वातकोपनः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(जलजाताभिः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ५ ।
“हिरण्ययो वेतसो मथ आसाम् ॥”
“वेतसोऽपुसम्भवोऽभिः ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥”)
वेतसाम्बः, पु, (वेतसप्रधानोऽम्बः ।) अम्बवेतसः ।
इति जटाधरः ॥
वेतसो, स्त्री, वेतसः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
“रेवारीधसि वेतसोतस्तले चेतः ससुत्कच्छते ॥”)
वेतसान्, [तुं] जि, (वेतसाः सन्त्यत्र । “कुमुदमहवे-
तसोऽभिः समुत्पु” ४ । २ । ८७ इति ह्मत्तुपु ।
“मादुपधायाः ।” ८ । २ । ६ । इति मस्य
त्वम् ॥) वेतसलतावजुलदेशः । इत्यमरभरतौ ॥
वेतालः, पुं, द्वारपालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भूताधिष्ठितप्रचः । इत्यमरः ॥ मन्मथेदः । इति
भरतः ॥ श्रिवग्गाधिपविशेषः । यथा,—
सगर उवाच ।
“कोऽसौ भैरवनामाभूत् को वा वेतालसंज्ञकः ।
कथं वा तौ शरीरेण मानुषेण गणाधिपौ ।
अभूतां दिजशाद्गुलं तस्मै वद महामुने ॥
श्रीक्रीलं उवाच ।
श्रेष्ठ राजन् प्रवक्ष्यामि महाकालस्य श्रेष्ठिणः ।
भैरवस्यापि चरितं वेतालस्य महात्मनः ॥
सोऽसौ शङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव शौरीप्रापेन संभूय नरयोनिजौ ।
वेतालभैरवौ जातौ वृथिष्यां वृषवेक्षसि ॥”
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
श्रीदेवुवाच ।
“ममेव मानुषो मूर्त्तरियं वृषभकेतन । ।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुन्माह्य सुतद्वयम् ॥
प्रविशे ततो देवो स्वयं तारावतीतनी ।
महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापर्यायविष्टा देवो तारावती तवी ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवन्मर्भः कापालौ चास्त्रिमाख-
ष्टम् ।
कामावसाने तस्यास्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ॥
अभवन्वृषाशूल तथा शाखान्दमाननम् ॥
अथ तारावती देवो सुतौ दृष्ट्वा क्षितिस्थितौ ॥
भूमौ मलिनविशेष मन्थुना समुपाविशत् ॥
भर्तुरागमनं शश्वत् काङ्क्षन्तौ भर्गभाषितम् ॥
अथ क्ष्यान्वधाभागः स राज्ञा चम्पुखरः ।
प्रावादष्टष्ट आगच्छद्दृष्टुं तारावतीं तदा ॥
दृष्ट्वा पतितां भूमौ सुक्तकेशीं निरुत्थयाम् ॥
सुतौ च पतितौ भूमौ चन्द्रार्थसमप्रभौ ॥
वानराख्यौ स दृष्ट्वा पदसोभं वृषश्च च ।
ततः स राजा न्यगदत् तं सुनिं प्रहसन्मुदा ।
पालयिष्ये शम्भुसुतौ यथा कथं सदेव हि ।
किञ्चित्तौ सुनिप्राहू लं सर्वं श्चुव यथाविधि ॥

और्वं उवाच ।

ततस्तयोर्नाम चक्रं नारदो वचनानुरूप ।
ज्योष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः क्लृप्तो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रं तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मण्यः सुतः ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥
वेतालभङ्गः, पुं, राजविक्रमादिव्यस्य नवरत्नान्त-
र्गतंरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः सपथकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभङ्गघटकपरिकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ श्रुपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [क्व] त्रि, ज्ञाता । वेत्तीति विद्वातोस्तृण-
प्रलयेन निव्यन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“यथा खरश्चन्दनभारवाही
भारस्य वेत्ता नतु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “युष्टवीपथीति ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति त्रः ।) खनाप्रख्यातपुरुषः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ योगिदण्डः ३ सुदण्डः ४ षट्-
पर्वकः ५ ॥ (यथा, प्राञ्जलले । ५ ।

“आचार इत्यधिकत्वेन मया गृहीता
या वैचयद्विरवरोधश्चेष्टु राज्ञः ॥”)

ख तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । श्रौतलक्षम् ।
कथाश्लम् । भूतपितृहरलक्ष । इति राज-
निर्वेद्यः ॥ तस्यार्थं वेताग् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दीपनलम् । रुच्यलम् । तिक्तलम् ।
पितृकफनाशिलक्ष । तत्फलगुणाः । वातपित्त-
नाशिलम् । अम्ललक्ष । इति राजवल्लभः ॥
असुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
ब्रह्मण्यम् ॥

वेत्तकीयः, त्रि, (वेत्त + “नडादीनां कृक् च ।” ४ ।
२।११ । इति कृक् ङश्च ।) वेत्तसम्बद्धयुक्तदेशादिः ।
इति विद्वान्तकौस्तुभे । (एकचक्रा नगरी तु
वेत्तप्राचुर्यवर्धनं तदाख्ययापि प्रविष्टा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीयस्यै राजा नायं नयमिहास्थितः ।
उपायं तं न कुरुते यत्रादपि स मन्वधीः ॥”)
वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) द्वारपालः । इति
हलायुधः ॥ यद्विधारके, त्रि ॥

वेत्तधारकः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) द्वारपालः ।
इति ञटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यधरः ॥ सा तु
मासवदेशात् कालपीनामनगरे यमुनया
मिलिता । वेत्तासुरमाता । यथा, वराहपुराणे ।
“वेत्तवत्युदे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तहा, [क्व] पुं, (वेत्तं हतवान् । हन + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यधरः ॥

वेत्तावती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—
“तत्राद्या दृष्टे जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
दृष्टं दौप्रपनाचनं बलकरं वेत्तावती तामिनी ॥”
इति राजनिर्वेद्यः ॥

वेत्तावनं, स्त्री, (वेत्तखासनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
सनम् । तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) खनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।

“आसीद्राजा पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणाशो महाराजोऽसौऽरश्ये तपसि स्थितः ॥
पुत्रो मे भ्रुवुनाप्राय भवेदिति नराधिपः ।

एवं हतमतिः सोऽथ महता तपसा खकम् ।
कलेवरं स्थिरो भूत्वा शीघ्रयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ प्रश्नोपापकृतं भवेत् ।
वेनासौ तद्विनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रते स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सोऽव्यजन्वनि पुत्रोऽभूत् त्वष्टुर्बलवता वरः ।
अवध्यः सर्वशस्त्रैर्वैरपा फेनेन नाशितः ॥

जलफेनेन निहितस्तस्मिन्नयमवापुयान् ।
पुण्यर्क्षान्वयो जातः सिन्धुद्वीपेति संजितः ॥

स तेषे परमं तीव्रं शस्त्रवैरमुसुरन् ।
ततः कालेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥

मासुर्यं रूपमाख्याय खालङ्कारा मनोरमम् ।
आजगाम यतो राजा तेषे परमक तपः ॥

तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नं स राजा क्रुद्धमानवः ।
उवाच कासि सुश्रीणि सर्वं कथय मामिनि ॥

ननुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः ।
नाम्ना वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥

सामिलाषां परस्त्रीं यो भजमानां विवर्जयेत् ।
स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥

एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।
एवमुक्तस्तथा राजा सामिलाषोपसृक्तवान् ॥

तस्य सद्योऽभवत् पुत्रो दादशाकिसमप्रभः ।
वेत्तवत्युदे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥

बलवानतितेजस्वी प्राग्ज्योतिषः पतिर्भवेत् ।
स कालेन युवा जातो बलवान् द्रुपदिक्रमः ॥

महायोगेन संशुक्तो जिगाय च वसुधराम् ।
सप्तद्वीपवतीं पञ्चाश्वेदपर्वतमारुहन् ।

तन्नेत्रं प्रथमं जिग्ये पञ्चादृशि यमं ततः ॥”
इति वराहपुराणे देवीवत्तनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [क्व] पुं, (वेत्तीऽख्यास्तीति । वेत्त + इनिः ।)
द्वारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तशुक्ते, त्रि ॥

वेत्त, ऋ ङ यासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्या-
आत्म०-ङिक०-सेट् ।) ङ, वेद्यते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वेदः, पुं, (विद् + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—
“वेदो वेदविद्वज्जो वेदाज्ञो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वृत्तम् । इति मेदिनी । ऋचिन्तु पुस्तके पित्त-
मिद्वपि पाठः । यज्ञाङ्गम् । इति नानार्थरत्न-
माला ॥ श्रीनारायणवन्दने भगवद्वाङ्मयम् ।

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धम्मत्रक्षप्रतिपादकमपै-
रुविववाङ्मयम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसु-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुरायम् ॥

तत्पर्यायः । श्रुतिः २ आम्नायः ३ । इत्य-
मरः ॥ ऋन्दः ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली । प्रवचनम् ७ । इति ञटा-
धरः ॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं च्छ्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो मुखचतु-

ष्टयेश्चलारो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । रश्मि-
विश्रतिशास्त्रात्मक-ऋक् १ शतशास्त्रात्मक-
यजुः २ सहस्रशास्त्रात्मकनाम ३ नवशास्त्रा-
मयाथर्व ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादृक्षाद्दिग्निभिर्द्राट्त्रयगोऽयज्ञाजन्मनः ।
ऋचो बभूवु प्रथमं प्रथमाददनाम्बुनं ।”

जवापुष्पानभाः मदास्तीक्ष्णरूपा क्षमं वृताः ।
पृथक् पृथग्निभिर्द्राथ रजोरूपा महात्मनः ।

यज् वि दक्षिणादक्षादग्निवद्गानि कानिचित्त ।
यादृक्त्वणं तथा वर्णान्यमं हृत्तिचराणि वै ॥

पश्चिमं यद्विभोर्वंक्षत्र प्रचणः परसेठिनः ।
आविर्भूतानि सामानि ततः कृन्दसितान्था ॥

अथर्षागमपेगेण षट्प्राञ्जनचयप्रभम् ।
घोरार्धरक्षरूपं तदाभिचा रिकशान्तिम् ॥

उत्तरान् प्रकटीभूत् वदनात्तु वेधसः ।
सर्वं सन्तमप्रायं मौन्यसौम्यस्वरूपवत् ॥

सर्वो रजोगुणाः मत्त्वं यजुगाश्च गुणो मुने ।
तमोगुणानि सामानि ततः सत्वमथर्षम् ॥

एतानि च्छलमानानि तेजसाप्रतिभेन वै ।
पृथक् पृथगवस्थानं भाङ्गि पूर्वमिवाभवत् ॥

ततस्तदादां यत्तेज ओमित्युक्ताभिग्रस्यते ।
तस्यासुभावादृक्तेजसामाख्यायै संस्थितम् ॥

यथा यजुर्मयं तेजो यच्च साक्षां महासुने ।
एकत्वमुपयातानि परतेजसि संश्रयात् ॥

शान्तिकं पौष्टिकश्चेत् तथा चेवाभिचारिकम् ।
ऋगादिषु लयं ब्रह्मस्थितयं चिन्वथागमत् ॥

ततो विश्वमिदं सद्यस्मोनाशात् सुनिर्मलम् ।
बभावतीव विप्रर्षे तिरश्चोर्द्धमद्वेषथा ॥

ततस्तस्मच्छब्दोभूत् ह्यान्दर्षं तेज उत्तमम् ।
परेण तेजसा ब्रह्मन् । एकत्वमुपगम्य तत् ॥

आदित्यसंज्ञामगमदादेव यतोऽभवत् ।
विश्वस्यास्य महाभाग कारुण्यथायत्नात्मकम् ॥

प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापरार्द्धिके ।
चर्ये तपसि सा कावे ऋगयजुःसामसंज्ञिता ।

ऋक्स्तपन्ति पूर्वज्ञो भयान्के च यजुषि वै ।
सामानि चापराङ्गे तु तपन्ति मुनिवचनम् ॥

शान्तिकं ऋतु पूर्वज्ञो यजुः स्वतृचपौष्टिकम् ।
अपराङ्गे स्थितं निबधं सामस्त्वैवाभिचारिकम् ॥

दृष्टौ च ऋक्षयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्धुर्मयः ।
रुद्रः साममयोऽन्ते च तस्मात्तस्या अचिर्द्धनिः ॥

तदेवं भगवान् भास्वान् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।
वेदविद्यात्मकश्चेत् परः पुरुष उच्यते ॥

स्वर्गस्थित्यनष्टेः स रजःसत्त्वादिर्गुणैः ॥

वेदः

वेदः

वेदः

आश्रित्य ब्रह्मविद्याद्विज्ञानमभेति शाश्वतः ॥
 वेदः स वेदाः स तु वेदमूर्ति-
 रक्षन्-राजोऽखिलविश्वकर्त्तिः ।
 विश्वाश्रय श्योनिरवेद्यवर्मा
 धर्मावदातः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
 त्पत्तिनामाध्यायः ॥ ॥ अथ च ।
 “अथाविशेषे पुनः प्राप्ते ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराशरसुतो यामः क्रम्यन्नेपायनोऽभवत् ॥
 ए सव सर्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्यो महायोगी क्रम्यन्नेपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमोक्षानं दृष्ट्वा सार्वं त्रिलोकचमम् ।
 तत्रसादादसौ यामो वेदानागभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जेमिनिश्च सुमन्तुश्च वै श्रामायनमेव च ॥
 पेले तेषां चतुर्थश्च पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋग्वेदप्रावकं पेले प्रजग्राह महासुनिः ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वै श्रामायनमेव च ।
 जेमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्यपद्यत ॥
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्चपिनचमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं सामयोजयत् ॥
 एक आर्याद्यजुर्वेदस्यतुर्जा एककल्पयत् ॥
 चातुर्होत्रमभूद्व्यस्मिंस्तेन यज्ञमयाकरोत् ॥
 अथयं यजुभिः स्यादग्रभिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
 त्रिजानं सामभियुक्ते ब्रह्मत्वचाय्यथलेभिः ॥
 ततः स ऋच उद्भूय ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदस्य सामभिः ॥
 एकविंशतिमेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शास्त्रानान् शतैर्नाथ यजुर्वेदमयाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण शास्त्रानाश्च विभेदतः ।
 अथवर्णानमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 भेदेरुदादेशैः प्रासं कृतवान् प्रभुः ।
 सोऽयमेकवत्यादो वेदः पूर्वं पुरातनान् ॥
 ॐकारो ब्रह्मणो जातः स होमविद्यप्रयोधनः ।
 वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 स गीयते वरो देवो यो वेदेन स वेदवित् ।
 एतत् परतरं ब्रह्मज्योतिरानन्दसुखमम् ॥
 वेदवाक्योदितं तत्र वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवेद्यमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो सुनिः ।
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदेव्यरः ।
 स एव वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य सुख्यते ।
 इत्येतद्वचं वेदमोक्षारं वेदमययम् ।
 अवेदस्य विनाजाति पाराशर्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥*
 वेदाध्ययनपात्रं यथा,—
 आस उवाच ।
 “एवं दृष्टादिभिर्मुक्तं प्रौचाचारसम्बन्धितः ।
 आहूतोऽध्ययनं कुर्वन्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 गिबसुदायतापिः स्यात् वाञ्छाचारः सुचंचयतः ।
 आस्तामिति शोक्तः सन्नाचीतामिसुखं
 गुरोः ॥
 प्रतिश्रवणसम्भावे श्रयानो न समाचरेत् ।

नाचीनो न च सुज्ञानो न तिष्ठन्न परादसुखः ॥
 नीचं श्रयासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यद्यथासनो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परीक्षामपि नैवलम् ।
 न चेवास्यासुक्त्वोत्तं गतिमाश्रितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्वच परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
 कर्मो तत्र पिधातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ।
 दूरस्थो नाक्षेयेदं न कुड्डो नान्तिके स्थियाः ।
 न चेवास्तोत्तरं ब्रूयात् स्थिते नाचीत सन्निधौ ॥
 उदङ्गुलं कुशान् पुष्यं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं लेशधं निव्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निष्ठाऽन्यश्रयं पादुकोपानक्षावपि ।
 नाक्रामेदासनचास्य ह्यावादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेद्वृक्षाकाशदीन् लज्ज्यास्त्रै निवेदयेत् ।
 अनापृच्छन्न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जम्भितं हसितञ्चैव कण्डप्राचरयेत् तथा ॥
 वर्जयेत् सन्निधौ निव्यमवस्त्रोपटनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना शुचः ॥
 आसीताधो गुरोर्दर्भं फलके वा समाहितः ।
 आसने श्रयने याने जेव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
 धावन्तमनुधावेत् गच्छन्तमनुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ॥
 आसीत गुरुणा साहं शिलाफलकनौडु च ।
 चितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः
 शुचिः ॥
 प्रशुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
 गवं मारुतं रवं कर्मां शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ॥
 अथङ्गजाङ्गनोपानच्छचधारयमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादिन्नवृत्त्यकम् ॥
 आतर्जनं परीवादे क्लोपेच्छालभनन्तया ।
 परोपघातपेयुष्यं प्रयत्नं न विवर्जयेत् ॥
 उदङ्गुलं सुमनसो गोशरन्त्युत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्व्यावदर्यानि भैक्षणाहारमाचरेत् ॥
 कृतञ्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितञ्च यत् ।
 अशुद्धदृष्टीं सततं भवेन्नोतादिविष्णुहः ॥
 नाहितं वै समीचेत नाचरेदन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः श्रुद्धान्त्यैरभिभाषणम् ॥
 गुरुच्छिष्टं भैषजाहं प्रशुञ्जीत न कामतः ।
 मलापकर्मणं ज्ञानं नाचरेद्वि कथञ्चन ॥
 न कुर्व्यान्मनसं विप्र गुरोस्त्वामो कथञ्चन ।
 मोहाहा यदि वा लोभात्पत्तौन पतितो भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आदहीत यतो ज्ञानं तन्न दुह्येत् कदाचन ॥
 गुरोरेयवलिप्रस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मनुस्वयामं समन्वितम् ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते शुचवदृष्टिमाचरेत् ।
 न चाविहृष्टगुरुणा खान् गुरुन्भवादेवेत् ॥
 विद्याशुच्येतदेव वृत्तवृत्तिस्त्रयोनिधु ।
 प्रतिवेधान्न चाधर्मा द्विजशोपदिशन्सुखि ॥
 श्रेयः खगुरुवदृष्टिं निव्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव खवस्युषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ॥
 अघापयन् गुरुसुतो गुरुवन्दानमर्हति ॥
 उत्साहनं वा गात्राणां स्त्रपनोच्छेद्यभोजने ।
 न कुर्व्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः श्रौचमेव च ॥
 गुरुवत् प्रतिपृष्यास्तु सर्वगां गुरुवस्तथा ।
 असवर्णास्तु संपृष्याः प्रलुप्तानामिवादानैः ॥
 अन्यङ्गनं स्नापनश्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाश्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नीन् युवतीं नामिवादेत पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भ्रूमावेधोऽहमिति च ब्रुवन् ॥
 विप्रोश्च पादगन्धमन्मच्छञ्चामिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
 माटखसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा ।
 प्रपृष्या गुरुपत्नीं च समास्ता गुरुभार्यया ॥
 भ्रातृभार्यापसंयाह्या सर्वार्हन्त्यहन्त्यपि ।
 विप्रस्य तूपसंयाह्या ज्ञानिसम्बन्धियुतः ॥
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च आर्यास्यश्च स्वसंयपि ।
 माटवदृष्टिमातिष्ठेन्नाता ताभ्यो गरीयसी ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवश्यमदात्मिकम् ॥
 वेदमध्यापयेद्वर्णं पुराणाङ्गानि निव्यशः ॥
 तथा चिरोचिते शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिशन् ॥
 हरेते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्त्वेवं ततो गुरुः ।
 आचार्यपुत्रः श्रुशुद्धज्ञानो धार्मिकः शुचिः ।
 आतः प्रतौऽर्थदः साधुरध्याया दृश धर्मतः ॥
 कृतञ्च तथाज्ञोही सेधावी शुभजनरः ।
 आतः प्रियोऽथ विधिवत् वदध्याप्या द्विजातयः ॥
 एतेषु ब्रह्मणो हानमम्यत्र तु ययोदितात् ॥*
 वेदाध्ययनविधयेथा,—
 “आचम्य संयतो निव्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपवयस्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 अधीव भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्तिति चारमेत् ॥
 प्राक् भूतान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
 प्रायायामेक्षिभिः पूतस्तुत शोङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्व्यादन्तो च विधिवद्विजाः ।
 कुर्व्यादध्यापनं निव्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवश्चक्षुः सनातनः ॥
 अधीतानध्ययिन्ना ब्राह्मण्यधीयतीत्यथा ।
 अधीयीत ऋचो निव्यं चौरिहृत्वा सदेवताः ॥
 प्रीणाति तर्पयन्तेन कामेक्षुप्राः सदेवताः ।
 यन्कुष्यधीते नियतं द्वा प्रीणाति देवताः ॥
 सामान्यधीते प्रीणाति हृत्वाहुतिभिरन्वहम् ॥
 अथर्वोङ्कारसो निव्यं मन्वा प्रीणाति देवताः ॥
 धर्मार्थेषु पुरायानि मांश्चैव संपर्षते सुरान् ॥
 अथं समीपे प्रयतो नैविकं विधिमाश्रितः ।
 गायत्रीमप्यधीयीत ग्लारयश्च समाहितः ।
 सहस्रपरमां देवीं श्रतमच्छो दशवाराम् ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीश्चैव वेदाश्च तुलयातोलयत् प्रभुः ।
 एकतच्चतुरो वेदान् गायत्रीश्च तपेकतः ॥
 ॐकारमाहितः क्लवा आहृत्तोसदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत शवित्रीमेवायः अह्वयान्वितः ॥
 पुराकस्ये ससुपन्ना श्रुर्वःखःसनातनाः ।

महायाज्ञतयस्त्रिषः सर्वाशुभनिवहृणाः ॥
 प्रधानं पुरुषः काबो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिषः क्रमाद्वाहृतयः स्मृताः ॥
 ॐकारस्तुपरं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचरम् ॥
 एष मनो महाभागः सारात्सार उदाहृतम् ॥
 योऽधीतीऽहन्वहन्ते सावित्री वेदमातरम् ॥
 विज्ञापार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकापवनी ।
 न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय सुच्यते ॥
 श्रावणस्य च माचस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
 आषाढां पौषपदां वा वेदोपकरणे स्मृतः ॥
 उन्वह्यन्त्यामनगरं सावान् विप्रोऽह्णपचमान् ॥
 अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 पुष्ये तु हृत्सर्वा क्रियाऽह्णरुत्सर्वायेद्विजः ।
 माचस्युत्सर्वा तु प्राप्तिं पूर्ववर्ति प्रथमेऽह्नि ॥
 हृत्सर्वाऽह्णमयो जपात् शुक्लपद्मे तु वै द्विजः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि ज्ञापयेत् तु मानवः ॥३॥
 इमान्निवसन्ध्यापानधीयानो विचक्षन् ॥
 अध्यापनञ्जुवायौ अभ्यस्यन्नपि यत्नतः ॥
 कर्णश्रवेऽनिचे राज्ञी दिवा पांशुसस्रह्वने ।
 विदुन्नुत्तानितसर्वेषु महोत्कानाञ्च पञ्चवे ॥
 आकालिकमनध्यायमेतेष्वह्ण प्रजापतिः ।
 एतानभुद्वितान् विनाहृद्यदा प्रादुर्भूतामिषु ॥
 नदा विद्वादनध्यायममृतौ चाच दर्शने ।
 सच्योति. स्यादनध्यायः श्रेष्ठे राज्ञी यथा दिवा ॥
 नित्यानध्याय एव स्याद्दृग्गामेषु नगरेषु च ॥
 धर्मनैपुण्यकामानां पूतियन्त्रेषु निव्यशः ॥
 अन्तःप्रायगतं यामे वृषलस्यैव मन्त्रिणी ।
 अन्ध्यायो वृथमाने समवाये जनस्य च ॥
 उदने मध्याह्ने च विण्मन्त्रस्य विस्मर्त्तनं ।
 उच्छ्रेयः आहं सुक्लैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगच्छ द्विजो विद्वानेकोऽद्विष्टस्य केतनम् ॥
 चण्डं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च स्तनके ॥
 यावदेकानादृष्टस्य स्नेहो शेषञ्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 श्रयानः प्रौढपादश्च तथा चैवावप्रक्षयिकः ।
 नाधीयीतामिभं जग्भु स्तस्मान्नादमेव च ॥
 निराहारे वाणशब्दे सन्धयोऽभयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यश्चमीषु च ॥
 उपानमैषि चोत्सर्गं त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥
 अष्टकासु लहोरात्रम्वलन्तासु च रात्रिषु ॥
 मागशौर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽह्नकाः समाख्याताः ह्येषपद्मेऽह्णरिभिः ॥
 अङ्गताकस्य च्छायायां प्राङ्मुखैर्मथुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाथेयं कोविदारकपत्नयोः ॥
 समानविद्ये तु न्दते तथा सन्नस्यचारिणि ।
 अकार्ष्ये संस्थते वापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥
 द्विद्रास्थीतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तितः ।
 हिंसन्ति राक्षसास्त्रिषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥
 नित्यं के नास्त्रयध्यायः सन्धोपासन एव च ।
 उपानमैषि कर्मास्ते क्षीमसक्ते तथैव च ॥

एकान्द्वयमथैकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
 अष्टकायाऽहधीयीत मारुते चातिवायति ॥
 अन्ध्यायसु नाङ्गेषु नैतिहामपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेण्यस्यु पूर्वस्वैतानि वर्जयेत् ॥३॥
 एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
 ब्रह्मशाभिहितः पूर्वन्धयोऽर्था भावितात्मनाम् ॥
 योऽन्वज्ज कुर्वते यत्नमनधीय श्रुतिं द्विजाः ।
 स संकटो न संभायो वेदवाह्यो द्विजाग्निभिः ॥
 न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै भवेत् द्विजः ।
 पाठमात्रावसन्नस्य पद्मे गौरिव सीदति ॥
 अधीत्य विधिवद्देवं वेदाद्ये न विचारयेत् ॥
 स सान्वयः श्रुतकस्य, पात्रानां न प्रपद्यते ॥
 पठित्वाद्यन्तिकं वाचं कतुमिच्छति वै गुरोः ।
 युक्तं परिचरेदेवं न शरोरविमीक्षणम् ॥
 गत्वा वन यो विधिवज्जुह्यात्वात्वेदसम् ॥
 अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
 सावित्रीं शतस्त्रीयं वेदान्तांश्च शिष्यनः ।
 अभ्यसेत् सततं सुक्तो भस्मजानपरायणः ॥
 एतद्विधानं परमं पुरायं वेदागमे सम्प्रसिद्धितं वः ।
 पुरा महद्विप्रवराभिष्टः खायन्मुवे यन्मनुराह देवः ॥
 एतमौश्वरसमीरितं नरो योऽनुतिष्ठति विधिं विधानविन् ।
 योऽह्णालमपजाय सोऽह्णतो धाति तपपदमनामयं शिष्यम् ॥”
 इति कौर्मि उपविभागो १३ अध्यायः ॥
 अथ ऋग्वेदस्य संहिता ।
 “विभेदं प्रथमं विप्र पैले ऋग्वेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रमितये प्रादात् वाक्कलाय च संहिते ॥
 चतुर्णां सा विभेदाय वाक्कलो निजसंहिताम् ।
 बोध्यादित्यो रदौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामतिः ॥
 बोध्याभिमातुरदौ तहन् जातुकर्णपराशरौ ।
 प्रतिप्राखास्तु प्राखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुने ॥
 इन्द्रप्रमितरेकान् संहितां स्वसुतं तनः ।
 माण्डूकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्सदा ।
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्ययौ ।
 वेदमित्रस्तु प्राकल्पः संहितां तामधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्याश्च ये पञ्च तेषां नामानि मे श्रेष्ठ ॥
 सुजलो मालवश्चैव वात्स्य, प्रालीय एव च ।
 शिशिरः पञ्चमश्चासीत्कैनेय सुमहामतिः ॥
 संहितान्वितयज्ञकं प्राकपूर्णिंरथेतरः ।
 निरक्तगक्रोतुहचतुर्थं सुनिवसतम ।
 क्रौंचो वैतालिकश्चाह्णलकाश्च महामतिः ।
 निरक्तकञ्चतुर्षोऽभूद्वेदेदाङ्गपरागः ॥
 इत्येताः प्रतिप्राखाभ्यो ह्यह्णप्राखा द्विजोत्तम ।
 वाक्कलिध्यापदास्त्रिषः संहिताः ज्ञतवान् द्विजः ॥
 शिष्यः कालायनिर्गार्थ्यकृतीवश्च तथा जवः ।
 इत्येते बहूनाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रवर्त्तितः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे वेदविभक्तिर्नाम ४ अध्यायः ॥ * ॥ यजुर्वेदस्य संहिता यथा,—
 “यजुर्वेदतरोः प्राखाः सप्तविशक्कहामतिः ।
 वैशम्पायननामासी यावशिष्यश्चकार वै ।
 शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगद्गुस्तेऽप्यनुक्रमात् ॥
 याज्ञवल्कास्तु तस्याभूदत्रक्षरात्सुतो द्विज ।
 शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुष्टक्तिपरः सदा ॥
 ऋषिर्थाऽय महामेरोः समाजे नागमिस्थिति ।
 तस्य वै सप्तरात्रञ्च ब्रह्मज्ञया भविष्यति ।
 पूर्वमेव सुनिगर्णे समयोऽयं कृतो द्विज ॥
 वैशम्पायन एकसंतं व्यतिक्रान्तवन्ततः ।
 खस्राय वात्कं सोऽय पदा स्मृतमवागतम् ॥
 स शिष्यानाह भो, शिष्याः ब्रह्महत्यापहं व्रतम् ॥
 चरध्वं मनुकते सर्वे न विचार्येमिदं तथा ॥
 अथाह याज्ञवल्कास्तं किमेतिभिर्गवन्दहेः ।
 क्षिप्रैरेष्यतेजीभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
 तत, कुड्डो गुरुः प्राह याज्ञवल्कां मज्जामितिम् ॥
 सुच्यतां यतु त्वयाधीनं मतो विप्रावसन्वत् ॥
 निस्तेजसो वदस्वितान् यस्त्वं त्रास्यगपुत्रवान् ॥
 तेन शिष्येण नाच्यंति समाज्ञाभङ्गकारिणा ॥
 याज्ञवल्कास्तत, प्राह भक्तंतत्तं मयोदितम् ॥
 ममायलं त्वयाधीत यन्मया तदिदं द्विज ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्युक्त्वा बुधिरात्मानं स्वरूपाणि यजुंषि सः ।
 हृदयित्वा देहो तस्मै यथा च स्नेह्यथा गुनिः ॥
 यजुष्यथ विष्टुष्टानि याज्ञवल्कान वै द्विज ।
 वरुहृस्तिचिरा भूत्वा तस्तिरायास्तु तं ततः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं चोषं गुरुणा चोदितेस्तु ये ।
 चरकाश्रयवस्ते तु चरणास्तुनिससतम ॥
 याज्ञवल्कोऽपि मैत्रेय प्रागायासपरायणः ।
 तुष्टाय प्रयतः स्त्रयं यजुष्यभिलषंस्ततः ॥
 श्रीयाज्ञवल्का उवाच ।
 नमःसवित्रे दाराय सुस्तिरामितेजसे ।
 ऋग्यजुःसामभूताय त्रयोधामवते नमः ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्थं समादिभस्तेन स्तुयमान, स्तुवे रविः ।
 वाजिरूपधरः प्राह त्रियतामभिवाञ्छितम् ॥
 याज्ञवल्कास्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ॥
 यजुषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरो ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 एवसुक्तो देहो तस्मै यजुषि भगवान् रविः ।
 अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥
 यजुषि येऽर्थातानि तानि वैश्रेष्ठिंजोत्तम ।
 वाजिनस्ते समाख्याताः स्वर्ग्योऽथः शोऽभवद्-यतः ॥
 प्राखाभिदास्तु तेषां वै दृश पञ्च च वाजिनान् ।
 कात्यायनाः सुमहामाग याज्ञवल्काप्रवर्त्तितः ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे ३ अंशे वाजिनामाख्यानं ५ अध्यायः ॥ * ॥ सामवेदस्य संहिता यथा,—
 “सामवेदतरोः प्राखा यावशिष्याः स जैमिनिः ॥
 क्रमेण येन मैत्रेय विभेदं श्रेष्ठ्यु तस्मै ॥

वेदः

वेदः

वेदः

सुमनुस्त्व यत्रोभूत् सुकर्मास्याधृत् सुतः ।
 अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महासुनी ॥
 पाद्वत्सं संहिताभिर्दे सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
 चकार तच्च तस्मिन् यदृच्छाते महाप्रतौ ॥
 हिरण्यनाभिः कौशस्थः पौष्यञ्जिच्च द्वियोगमः ।
 उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः
 स्मृताः ॥
 हिरण्यनाभात्तावत्सः संहिता वैद्विजात्तम ।
 गृहीतास्तोऽपि चोद्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः ॥
 लोकादिः क्रथमिष्वय सुधीर्लाङ्गलिरुथा ।
 पौष्यञ्जिप्रश्यास्तद्वेदेः संहिता बहुलीकृताः ॥
 हिरण्यनाभिशयश्च चतुर्विप्रतिसंहिताः ।
 प्रोवाच कतिनाभावौ शिष्येभ्यः सुमहासतः ॥
 तेषामपि सामवेदोऽसौ श्रद्धाभिर्बहुलीकृतः ॥*
 अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
 “अथर्वनामथो वस्ये संहितानां ससुचयम् ।
 अथर्ववेदं स सुनिः सुमनुरमितस्तुतिः ॥
 शिष्यमध्यापयामास कवन्त्वं सोऽपि तद्विधा ।
 कृत्वा तु वेददशायं तथा पथ्याय दत्तवान् ॥
 वेददशैश्च शिष्यास्तु मोदोऽपि प्रह्ववलिस्तथा ।
 शील्कायनिः पिप्रनादस्तथान्यो सुनिसत्तमः ॥
 पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता वैद्विजं संहिताः ।
 जायनिः जुगुदादिश्च ढनीयः शौनको द्विजः ॥
 शौनकस्तद्विधा कृत्वा ददाविकान्तु वधवे ।
 द्वितीया संहितां प्रादात् सैव्यवायनसञ्चिने ॥
 सैव्यवा सुत्रकेशश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
 नचनकख्यां वेदानां संहितानान्तथैव च ॥
 चतुर्थेः स्यादङ्गिरसः प्रान्तिकत्वञ्च पञ्चमः ।
 अष्टास्यथर्वनामेते संहितानां विकल्पकाः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अश्वे ६ अध्यायः ॥
 अन्यत् कूर्मपुराणवत् ॥ * ॥ अथरश्च ।
 “वेदो हरन्त्वाक् सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
 त्रिगुणश्च त्रिवृत्सर्वं तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
 दशयज्ञैः संस्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 तत्र वेदाश्च लोकाणां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
 यज्ञाध्ययनदानादितपःसाध्याथर्चयमेः ।
 प्रीथयन्ति हरि भस्मा वेदतन्त्रविधानतः ॥”
 इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
 वेदोक्तकर्म्म कर्त्तव्यं यथा,—
 “श्रुतिस्त्वितिसद्धारविहितं कर्म्म केवलम् ।
 सेवितञ्च चतुर्वर्णैर्भजङ्गिः केशव सदा ।
 अन्यथा निरयं याति कुमार्गमणसेवनात् ।
 अतो वेदविरुद्धाश्च शास्त्रोक्तं कर्म्म संवजेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ * ॥
 वेदाचारालौकिकाचारो बलवान् यथा,—
 पार्श्वलुवाच ।
 “केवलं वेदमाश्रित्य कः करोति विनिययम् ।
 बलवान् लौकिको वेदाङ्गोकाचारश्च कश्चजेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते गण्यप्रतिखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ वेदस्य स्थितिकालः ।
 “कवेर्दशसहस्रान्ते ययौ ब्रह्मा हरिः पदम् ।
 सैव्यवाश्च पुरायानि ब्रह्मानि अद्भुतपर्यम् ॥

वेदोक्तानि च कर्म्मणि ययुजेः साहमेव च ।
 हरिपूजा हरनराम तत्कौर्त्तियुगकौर्त्तनम् ॥
 वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुजेः साहमेव च ।
 सत्वञ्च धर्मः सत्यञ्च वेदाश्च प्रामदेवताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिलखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
 याजुर्वेदस्तीव्रतिसत्तथै यथा,—
 “यद्वन्नेभ्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो
 वेदा जाना ऋगयजुः सामभेदाः ।
 आतुर्वेदोऽथर्ववेदश्चेति कणादः ॥
 आस्ते वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो
 वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ति महेश्वरान् ।
 तस्माद्दानाभ्येन तस्मात्पुराघाट-
 तस्मान् ज्ञात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”
 इति गृह्यसूत्रे ॥
 “हिताहितं सुखं दुःखमायुस्त्वस्य हिताहितम् ।
 मानश्च तच्च यथोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥”
 इति सुखबोधः ॥ * ॥ * ॥
 चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरण्यञ्च
 आस्त्वास्वामः । तत्र यद्वक्तं चातुर्वेद्यम् । चत्वारो
 वेदा विज्ञाना भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ
 स्थानानि भवन्ति । चर्षीयावचः १ चर्षकः २
 श्रवणीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
 क्रमजटः ६ क्रमघटः ७ क्रमदृष्टश्चेति ८ ।
 चतुर्व्यारायणभेदेषाम् । शाखाः पञ्चविधा
 भवन्ति । आश्वलायनी १ संख्यायनी २
 शाकला ३ वास्कला ४ माण्डूकेयाश्चेति ५ ।
 तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । मख-
 लानि च दशैव तु ।
 “एकैर्च एकवर्गस्यैवैकैश्च नवकस्तथा ।
 द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि ऋचप्रतं
 स्मृतम् ॥
 चतुष्टयं समाख्यातं षट्सप्ततुष्टयं शतम् ।
 पञ्चसं ह्यदश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
 शतत्रयं षडचैश्च सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
 सप्तचैमेकात्र त्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
 अष्टचाः पञ्चपञ्चाशद्दशाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।
 वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सदस्ये षडुत्तरे ॥
 सहस्रमेकं स्रक्तानां निम्बिशुद्धं विकल्पनाम् ।
 दशसप्तसु पच्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
 एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्राहम् ।
 एतानि च चतुर्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां
 पञ्चाशोत्तक्रमकाले तु षष्ठयम् । चतुष्टयं प्र-
 सहस्राणि द्विस्रक्तानां सहस्राणां द्वात्रिंशत्
 षोडशोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिं-
 शत्सहस्राण्यसहस्राणि ।
 ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
 ऋचामश्रुतिपादश्चेत्पुरायण्युच्यते ॥
 एक ऋचैकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा ।
 द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि त्रीणि शत-
 न्तथा ॥
 सहस्रमेकं स्रक्तानां पञ्चानां शतमानविंशतिः ।

सप्तकानां द्वे च सप्तोत्तरे शतैः । चतुष्टये त्रीणि
 शतानि षट्कानां चौर्याः षष्टिरष्टकानाम् ॥ * ॥
 यजुर्वेदस्य षडशोतिर्भेदा भवन्ति । तत्र
 चरकायां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १
 आञ्जरेकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिल-
 कटाः ५ औपमन्याः ६ आटलकटाः ७ चारा-
 यणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेद्याः १०
 श्वेताश्वतराः ११ श्वेताश्वेततरा इति वा
 पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
 णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १
 दुहभाः २ वैजयाः ३ वाराह्याः ४ हारिद्र-
 वेद्याः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ ।
 तेषामध्ययनमष्टौ । यजुः सहस्रायणीयाश्च शाखा-
 पारो भवति । तान्वेव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो
 भवति । तान्वेव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
 भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविज्ञवति । शिखा १
 कल्पो २ आकरणम् ३ निरक्तम् ४ कन्दो ५
 च्योतिषमिष्यङ्गानि ६ । तत्र प्राचादीर्ष्या
 वैर्ष्यानि निर्ष्याः । तत्र वाजसनेयानां सप्त-
 दशभेदा भवन्ति । जावालाः १ आधियाः २
 काष्ठाः ३ माध्यन्दिनाः ४ प्रापीयाः ५ तापा-
 यनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्सवाः ८ आव-
 टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
 पाठः । पाराशरीयाः ११ वैधियाः १२ वैनयाः
 १३ ओधियाः १४ गालवा १५ वैजवा १६
 कवायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं कन्दो
 भावा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तके इत्युपाङ्गानि ॥
 उपच्योतिषम् । साङ्गलक्ष्यम् । प्रतिज्ञान-
 वाक्यम् । परिसंख्या । चरण्यञ्चम् । आङ्ग-
 कल्पः । प्रवाराथायश्च । शास्त्रम् । क्रतुः ।
 संख्यानः । आगमः । यज्ञम् । पार्थान् ।
 होचकम् । पारथ्याशुहोचकमपि पाठः ।
 प्रशवः । उक्थानि । कूर्मैलक्ष्यमित्यष्टादश
 परिशिष्टानि ।
 “द्वे सहस्रे शतैः स्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
 इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सप्तुक्रियम् ॥
 गत्याश्च परिसंख्यातं ब्राह्मण्यञ्च चतुर्गुणम् ।
 आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाद्वितपूर्वकम् ।
 वेदमध्याय एतेषां होमानां तु समारभेत् ॥”
 तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति ।
 औत्स्याः १ खमथोऽपि पाठः । खात्किनेया-
 श्चेति २ । तत्र खात्किनेयानाम् पञ्चभेदा
 भवन्ति । आपस्तम्बी १ वौधायनी २ सत्वा-
 षाष्टी ३ हिरण्यकेशी ४ औधियाश्चेति ५
 औधिवी च पाठः । तत्र कटानान्तुपमान-
 विधेयाः । चतुश्चत्वारिंशत्सहस्रान् ।
 “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
 यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः
 स्मृताः ॥” * ॥
 सामवेदस्याखिलसहस्रभेद आसीत् । अखिल-
 स्थाने किल इति भाष्यसम्मतः । अनध्याये-
 न्यधीयानास्ते शतकतुवकेयाभिहृताः प्रनष्टाः ।

वेदः

वेदाना

वेदव

विषां प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया
 वार्लान्तविया प्राज्ञला ऋत्विर्भेदा प्राचीन-
 योग्या ज्ञानयोग्या रागायनीयाञ्चेति । तत्र
 रागायनीयानां नव भेदा भवन्ति । रागाय-
 नीयाः । शाहायनीयाः । शावायनीयाः इति
 प्राथ्यसुप्राः इति च पाठः । साललाः ।
 साव्यसुप्रा इति वा पाठः । मौजलाः । इति
 तु भाष्ये नास्ति । खल्लाः । महाखल्लाः ।
 लाङ्गलाः । कौथुमाः । गौतमाः । जैमिनीया-
 ञ्चेति । तेषामध्ययनमष्टौ सामवद्विषाणि
 नामानि च चतुर्दश अष्टौ प्रतानि । इति
 दशसप्तत्रिंशत् बालखिल्याः सप्तपथैः प्रत्यः ।
 इति च पाठः । एतत् सामगम्यं खल्वम् ॥ * ॥
 अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पेषलाः ।
 दान्ताः । प्रदान्ताः । क्षाताः । क्षौता इति च
 पाठः । सौताः । ब्रह्मदावलाः । श्रौनकी ।
 देविदश्रुतौ । चरणविद्याञ्चेति । दाता प्रदाता
 क्षौता ब्रह्मदीपशी वेदशी इति भाष्ये नामा-
 न्तरम् । तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति ।
 नचचकष्यो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः
 संहिते शान्तिकल्पञ्चेति । सर्वेषामेव वेदाना-
 मुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजु-
 र्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व-
 वेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि
 भवन्ति ॥ * ॥ (अथर्ववेदस्य लक्षणास्त्राणीत्येव
 सुबु मन्वति । तथा च सुब्रह्मतीतौ । ४ । ३ । २७ ।
 “ऋग्यजुःसामचाथर्वा वेदा आयुर्धनुःक्रमात् ।
 गान्धर्वश्चैव तन्नाथि उपवेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥”)
 ऋग्वेदस्याज्यगोत्रं ब्रह्मदेवत्वं गायत्रं छन्दः ।
 ऋग्वेदो रक्तवर्णः पद्मपत्रायताचः सुविभक्तयौवः
 कुक्षितकेशः श्वशुश्रूतवर्णः द्विरिन्द्रियुतः ॥ * ॥
 यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदेवत्वं जैष्टुभं
 छन्दः । यजुर्वेदः कशो दीर्घः कपाली ताम्बवर्णः
 काश्चननयनः आदिखवर्णो वर्णेन पञ्चारनि-
 माचः ॥ * ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विश्वदेवत्वं
 जागतं छन्दः । सामवेदो नित्यस्त्री शुचिः शुचौ
 वाली शुचिनासाः इति च पाठः । क्षौमी इत्यपि
 पाठः । दान्ती चर्मो दक्षी काश्चननयनः
 आदिखवर्णो वर्णेन घृष्टरनिमाचः ॥ * ॥ अथर्व-
 वेदस्य वैजानगोत्रं इन्द्रदेवत्वं आशुष्टुभं छन्दः ।
 अथर्ववेदस्त्रीच्छाश्चकः क्षायाः कामरूपी क्षुद्र-
 कर्मां ह्रैव साध्याः क्षुद्रकर्म्मिन्धैव साध्या इति
 वा पाठः । सविप्रहाः सकलहाः शूर्भिर्गालवः
 सदानढ्याः परिक्षियान्यञ्चेति नवरनिमाचः ।
 गन्थान्तरं विश्वात्मा विश्वकर्मा स्वशाखा-
 ध्यायी । प्राज्ञो महानीलोत्पलवर्णो वर्णेन दश-
 रनिमाच इति च पाठः ॥ * ॥ अथ ध्यानम् ।

वन्दे रोगं जैष्टुभं ताम्बवर्णं
 भारद्वाजं रक्तवर्णं कृष्णाम् ।
 यजुर्वेदं दीर्घमादिखवर्णं
 कापालिनं पञ्च चारनिमाचम् ॥ * ॥
 य इदं दैवतं रूपं गोत्रप्रमाणं हृन्दीवर्णं
 वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
 जल जन्म वेदपारो भवति अत्रतो व्रती भवति
 अप्रयतः प्रयतो भवति अत्रज्ञचारी ब्रह्मचारी
 भवति जातिसरो जायते ॥ * ॥
 “य इदं चरणयूहं पद्मसु आवयेद्विजः ।
 धौतपात्रा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 य इदं चरणयूहं आह्वकाले सदा पठेत् ।
 अक्षयमभवत् आह्वं पितृणां सुपतिष्ठते ॥
 योऽधीते चरणयूहं स विप्रः पृथक्त्तिपावनः ।
 पावयत्यखिलान् पूष्यान् पुत्रयान् सप्त सप्त च ॥
 य इमा विपुला देवा अष्टतल्वश् गच्छति ।
 लोकातीतं महाशान्तं अष्टतल्वश् गच्छति ॥”
 गच्छत्यौ नम इत्याह भगवान् वासः पारा-
 शरीयो वासः पाराशरीयः । इति आसरचितं
 चरणयूहं समाप्तम् ॥ (धनम् । यथा, ऋग-
 वेदे । ८ । ७३ । १ ।
 “अग्निं रथं न वेत्नम् ॥”
 “वेद्यं वेदो धनम् धनहितम् ॥” इति तद्भाष्ये
 सायणः । चतुःसंख्यावाचकः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ४ । २६४ ।
 “तदेवमेकपञ्चाशद्देवास्तस्य ध्वनेर्मताः ।
 सङ्करेण त्रिरूपेण संखडा चैककपया ।
 वेदखाभिप्राराः शुद्धैरियवायापिसायकाः ॥”
 र्धर्मसुष्टिः । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
 “वैश्वी धारयेदयं सोदकश्च कमण्डलुम् ।
 यज्ञोपवीतं वेदश्च शुभे रौक्मि च कुण्डले ॥”
 वेदगर्भः, पु, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य ।) ब्रह्मा ।
 (यथा, भागवते । २ । ४ । २४ ।
 “एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विप्रच्छते ।
 वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥”)
 प्राञ्जयाः । इति जैमिनः ।
 वेदगुभिः, स्त्री, (वेदानां गुभिः ।) ब्राह्मणादि-
 कर्तृकवेदरक्षा । इति कैचित् ॥
 वेदं, स्त्री, स्त्री, (विदु + ल्युट् ।) पठे । “चङ्कि
 वेदना, वन्दिविदिभ्य उपसंखानम् ॥” ३ । ३ ।
 १०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता युच् ।) अतुभवः ।
 तल्पयौवः । संवेदः २ । इत्यमरः ॥ ज्ञानम् ।
 दुःखम् । इति मेदिनी । विवाहः । यथा,—
 “पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णाद्यपदिश्यते ।
 असवर्णास्त्रयं त्रयो विधिब्रह्माहकर्मणि ॥
 शरः क्षत्रियथा ब्राह्मः प्रतोदो वैश्यकन्या ।
 वचनस्य दशा याज्ञा शूद्रयोत्तुष्टवेदने ॥”
 इति मानवे ३ अध्यायः ॥ * ॥
 पाण्यीति । समानजातीयासु यज्ञमाग्रासु हस्त-
 यज्ञलक्षणेः संस्कारो यस्यादिशास्त्रेण विधी
 यते । विजातीयासु पुनर्यज्ञमाग्रासु विवाह-
 कर्मणि प्राणियज्ञस्याने अयमनन्तरञ्चोके

वक्ष्यमाणो विधिर्नैवः । शर इति । क्षत्रियया
 पाणियज्ञस्याने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्त-
 परिग्रहोतकाखेकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया
 ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियविधृत-
 प्रतोदकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रय
 विवाहे पाठतवसनदशा ग्राह्या । इति कुल्लूक-
 भट्टः ॥
 वेदनिन्दकः, पु, (वेदं निन्दतीति । निन्द + लुलु ।)
 नास्ति कः । इति जटाधरः ॥ (यथा, यमः । ३० ।
 “दुर्मगो हि तथा प्रखः पापखी वेदनिन्दकः ॥”)
 बुद्धश्च ॥
 वेदपारगः, त्रि, (वेदस्य पारं गच्छतीति । गम +
 ङः ।) वेदवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । यथा,—
 “चक्रवाकाः शरहीपे हंसाः सरसि मानसे ।
 तेऽभिजाताः कुक्षये प्राञ्जया वेदपारगाः ॥”
 इति ब्राह्मणतत्त्वे पिटगथा ॥
 वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदाना माता ।) गायत्री ।
 यथा,—
 “योऽधीतेऽह्वयह्वयेतां सावित्री वेदमातरम् ।
 विश्वायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
 गायत्रीं वेदजननीं गायत्रीं लोकपावनीम् ।
 न गायत्र्याः परं जयं एतद्विज्ञाय सुथत ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
 दुर्गा । यथा,—
 “ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वाज्ञायन्ती चरणाथजा ।
 वेदेयु चरते यन्नात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वेदवती, स्त्री, (वेदं ज्ञानमस्यस्या इति । वेद
 + मतृप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) कुश-
 ध्वजराजकन्या । सा जन्मान्तरे सीता । यथा,
 वङ्गिसवाच ।
 “त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करश्च सुपुण्यदम् ।
 क्षवा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यति ॥
 सा च तदचरन् शुक्ला प्रतप्य पुष्करे तपः ।
 दिव्यं निलक्षवर्षं स्वर्गं लक्ष्मीर्भूय ह ॥
 सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भव ।
 कामिनी पाक्षवानाश्च त्रौपदी द्वुपदात्मजा ॥
 क्षते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
 चैतार्या रामपत्नी सा सीतिति जनकाम्बजा ॥
 तच्छाया त्रौपदी देवी वापरे द्वुपदात्मजा ।
 त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्वमानयुगत्रये ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखके १२ अध्यायः ॥
 (पारिपात्रपर्वतस्थनदीविशेषः । यथा, मार्क-
 ङ्क्ये । ५७ । १६ ।
 “वेदस्त्वितिवेदवती वृक्षज्ञी सिन्दुरेव च ॥”
 वेदवदनं, स्त्री, (वेदानां वदनमिव ।) आकरयम् ।
 यथा,—
 “यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्पद्य-
 ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
 यस्मादलः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
 शास्त्रान्तरस्य भवति अत्रयोऽधिकारी ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गौकाध्यायः ॥

“ध्यायामि त्वां पद्मपत्रायतात्
 कुक्षितकेशं ब्रह्मदेवत्वमायम् ।
 गायत्र्यां ऋग्वेदमाज्यगोत्रं
 रक्तवर्णं श्वशुश्रूतोमप्रमाणम् ॥

प्राणियज्ञस्याने अयमनन्तरञ्चोके

वेदान्तः

ज्वलनाद्धूमोद्गतिर्भिविधाकृतिरम्बरे यथा भाति ।
 तद्विद्योः हृदिः स्वमाययाज्ञैतविकारो भाति ॥
 शान्त इव मनसि शान्ते हृष्टे हृष्ट इव स्फुट इव स्फुटि ।
 अवधारस्थो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
 जलधरधूमोद्गतिर्भिमेलिनोक्रियते यथा न गगनतलम् ।
 तदन प्रकृतिविकारैरपरान्धः परः पुरुषः ॥
 एकस्मिन्नपि च घटे धूमादिमलावृते घटाः शेषाः ।
 न भवन्ति मलोपेता यद्वल्गोवोऽपि तद्वद्विह ॥
 देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते स्वभोगार्थम् ।
 नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव बध्नाति ॥
 अन्यशरीरेण कर्तं कर्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
 तदवश्यं भोक्तव्यं भोगादेव जयोऽस्य निर्दिष्टः ॥
 प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचितं यत् कर्म ज्ञावशिखिशिखालीटम् ।
 बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्धं न तद्भवति ॥
 ज्ञानोत्पत्तेरुक्तं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
 न श्लिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
 वाग्देहमानवैरिह कर्मचयः क्रियत इति बुधाः प्राहुः ।
 एकोऽपि नाहमेवं कर्ता तत्कर्मैवात्मिणः ।
 कर्मफलवीचनाप्राञ्जन्मविनाशो न चात्र सन्देहः ।
 बुद्धेवमपगततमाः सवितेव विभाति भास्वरः ॥
 यद्विषोकातूलं पवनोद्भूतं दग्धं दिशो याति ।
 ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्मणि तत्त्वविदः ।
 चौरादुद्भूतमात्र्यं विभं यदन्नं पूर्ववत्तस्मिन् ।
 प्रकृतिगुणैर्भक्तदुः प्रथक्कृततस्तेनोऽप्यात्मा ।
 गुणमयमायागहनं निर्दूय यथा तमः सहस्रांसुः ।
 बाह्याभ्यन्तरचारी सैन्धवघनवत् भवेत् पुरुषः ॥
 यद्वह्नेहोऽवयवा षट्पदे तस्या विकारजातानि ।
 तद्वत् स्यावरजङ्गममद्भैतं ह्रैतवद्भाति ॥
 एकस्मात् चैत्रज्ञाह्वयः चैत्रजातयो जाताः ।
 लौहगतादिव दहनाः समन्ततो विस्फुलिङ्गकथाः ॥
 ते गुणवङ्गमदोषाह्वया इव धान्याजातयः स्वतुषेः ।
 जन्म लम्बते तावद्यावन्न ज्ञानवङ्गना दग्धाः ॥
 त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्व्वगतैऽवस्थितास्त्रिधाधारैः ।
 कुर्वन्ते हृदिमविद्या सर्व्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥
 रक्ष्यां मुञ्चङ्गहेतौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
 जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तदद्विह ॥
 जन्मविनाशनगमनागमनमलैः सङ्गवर्जितो निवृत्तम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादिषु सर्वात्मा सर्व्वतोऽपि ॥
 कर्मैशुभाशुमजानितैः सुखदुःखैर्वन्धो भवत्युपाधीनाम् ।
 तत्सर्व्वसर्गाद्ब्रह्मत्कारसङ्गादतस्कारवत् ॥
 देहगुणकारणगीचरसङ्गात् पुरुषस्य यावद्विह भावाः ।
 तावन्त्यापाप्यैः संसारे बद्ध इव भाति ॥
 माहृपिष्टवान्धनभोगसंघट्टः ।
 जन्मजरामरणमये चक्र इव भ्राम्यते जन्तुः ॥
 लोकथवहारकर्ता य इहाविद्यासुपासते स्फुटाः ।
 ते जननमरणधर्मायो ध्यान्तमत्रैव खिद्यन्ते ॥
 हिमपेनवुद्वुदा इव जलस्य धूमो यथा वह्नेः ।
 तद्वत् स्वभावभूता मायैषा कौर्मिता विद्योः ॥
 एव हेतविकल्पां भ्रमस्वरूपां विमोचिनी मायाम् ।
 उत्पद्यन् सकलं निष्कलमहैतं भावयेद्ब्रह्म ॥
 यदत् सखिषे सखिलं चौरैः चौरं समीरणे वायुः ।
 तद्वद्ब्रह्मणि विमले भावनया तन्मयत्वमुपयाति ॥
 इत्यं हेतुसन्देहे भावनया ब्रह्मभूयमुपयाति ॥
 को मोहः कः शोकः सर्व्वं ब्रह्मवैलोक्यतः ॥
 विगतोपाधिस्मट्टिकः स्वप्रभया भाति निर्मलो यद्वत् ।
 चिद्दीपः स्वप्रभया तथा विभातोऽहं निरुपाधिः ॥
 गुणकारणगणशरीरप्राणैस्त्वन्मात्रजातिसुखदुःखैः ।
 अपरान्धो व्यापी चिद्गोऽयं सदा विमलः ॥
 दग्धा श्रोता प्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च ।
 देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥
 एको नैकवावस्थितो महेश्वर्यं योगतो व्यासः ।
 आकाशवद्विखलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
 आत्मैवेदं सर्व्वं निष्कलसकलं यदैव भावयति ।
 मोहगहनान्द्विस्तुक्तसदिव परमेश्वरीभूतः ॥
 यद्यत् विद्वान्तागमतर्केषु प्रथमन्ति रागान्ध्याः ।
 अतुमोदात्मस्तत्तेषां सर्वात्मवादिधियाम् ॥
 सर्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
 तं तं भावं भूत्वा चिन्तामशिवत् समभ्यति ॥
 नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।
 सर्व्वज्ञः सर्व्वगतः सर्व्वः सर्व्वेश्वरो भवति ॥
 आत्मज्ञस्वरति शुचं यस्माद्ब्रह्मज्ञानं विभेति कुतश्चित् ।
 त्त्वोरपि मरणमर्थं न भवत्यन्वदुर्धमं कुतस्तस्य ॥
 चयद्विधिवध्वातकवन्धनमोचैर्विध्वंसितं निवृत्तम् ।
 परमार्थतत्त्वमेतत् यदतोऽन्वत्तद्वृत्तं सर्व्वम् ॥
 एवं प्रकृतिपुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।
 आत्माराजः प्रथमं समास्थितः केवलीभवति ॥
 नलकद्विबेद्यया नश्यन्ति यथा स्वपुष्यमासाद्य ।

वेदारः

तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥
 भिन्ने ज्ञानयज्ञो हृदि संशयगणे शुभाशुभे च्छीये ।
 दग्धे च जन्मधीषे परमानन्दं हरिं याति ॥
 मोक्षस्य नैव किञ्चिद्दामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।
 अज्ञानमययन्त्रैर्भेदो यत्तं विदुर्मोक्षम् ॥
 बुद्धेवमसखमिदं विद्योर्मायात्मकं जगद्गमम् ।
 विगतदन्दोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
 बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।
 निमुक्तः सर्व्वकर्मभिरस्युजपन्नं यथा सखिलेः ॥
 अन्नं यद्वा तद्वा संवीतो येन केवचित्छान्तः ॥
 यत्र क्वचन च प्रायी विमुच्यते सर्व्वभूतात्मा ॥
 ह्यवैभेदप्रमहमाख्यय कुर्वते तद्ब्रह्मघातलक्षणि ।
 परमार्थविन्नं पुण्येन च पापः स्पृश्यते विमलः ॥
 मन्दकोपहर्षमस्तरविधादभयपुरुषव्यव्याप्तबुद्धिः ।
 निस्त्रोत्रवषट्कारो जडवह्निचरेदगाधप्रतिः ॥
 उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थमुपलभ्य ।
 कृतकत्वः सफलजनुः सर्व्वगतस्त्रिस्तिति यथेष्टम् ॥
 व्यापिनमभिन्नमित्यं सर्वात्मानं विधुतनावालम् ।
 निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥
 तीर्थं श्वपचरहे वा नरस्युत्तिरपि परित्यजन्नेष्टम् ।
 ज्ञानसमकालं मुक्तः केवलयं याति हतशोकः ॥
 पुरायाव तीर्थसेवा निरयाय श्वपचसदननिधनगतः ।
 पुरयापुरयकलङ्कस्यप्रांभावे तु किन्तन ।
 वचाप्याच्युतापादो यद्वदनिच्छन्नरः चित्तौ पतति ।
 तद्वदगुणपुरुषस्योऽनिच्छन्नपि केवलीभवति ॥
 परमार्थमार्गसाधनगारभ्याप्राप्य योगमपि नाम ।
 सुरलोकभोगभोगी सुदितमना मोदते सुश्वशम् ।
 विषयेषु सार्व्वभौमः सर्व्वजनैः पूज्यते यथा राजा ।
 सुवनेषु सर्व्वदेवैर्धोगभृष्टरूपा पूज्यः ।
 महता कालेन महान् माहृष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।
 प्राप्नोति दिव्यमन्दलं यत्तत् परमं पदं विद्योः ॥
 वेदान्तशास्त्रमखिलं विभोक्त्य शेषोऽखिलाधारः ।
 आर्यापञ्चाशौत्वा वचन् परमार्थस्वरमिदम् ॥
 इति श्रीशेषनामविरचितं परमार्थस्वरं समाप्तम् ॥
 वेदान्तो, [१] पुं, (वेदान्तोऽस्याऽक्षीति । वेदान्त + इति) । वेदान्तशास्त्रवैता । तत्रार्थ्यायः । ब्रह्मवादी २ । इति ञटाधरः ॥
 वेदारः, पुं, ककलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदित

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदासुशील-
नम् । स च पञ्चविधः । यथा, दक्षः ।
“हितोये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदाभ्यासो हि विपाद्यो परमं तप उच्यते ॥
ब्रह्मयज्ञपरं श्रेयः षडङ्गसहितस्य यः ।
वेदस्वीकरणं पूर्व विचारोऽभ्यसनं चपः ।
तद्दानश्चैव शिष्योभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
श्रुतलिखितौ । न वेदमनधोत्वान्वां विद्यामधी-
योतान्यत्र वेदाङ्गस्युत्तिभ्यः ॥” इत्याहुकतत्वम् ॥
वेदि, स्त्री, (विद् + इत्) अस्मिन् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“हृ पिबिबहृदतिविदीति ।” उवा० ४ । ११८ ।
इति इत् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥
परिष्कृता यज्ञार्थं पशुबन्धनाय यज्ञपात्रासाद-
नाथ चातिसंस्कारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च
ऊमरुकाद्याकारा पिच्छिका । वेदयति निवा-
रयति द्रव्यजातं वेदिः । विद् ड क च जेतना-
स्थाने वासवादे नानीति इः । वेदिः स्त्री वेदी
च । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
“वैश्व वेदिमथ रक्तविह्वमि-
बन्धुजीवप्रथुभिः प्रहृषिताम् ॥”)
अङ्गुलिमुद्रा । इति मेदिनी । (अङ्गोपकरण-
विशेषः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।
“वेदुभ्यंजामलनीलविह्व-
सुं स्नाहिरिद्विर्वलभीषु वेदिषु ॥”)
वेदिः, पुं, (वेचीति । विद् + इत् ।) पिच्छितः ।
इति मेदिनी ॥
वेदिका, स्त्री, (वेदिरेव । स्वार्थे + कन् ।) मङ्गल-
कर्मार्थं निमित्तवेदिः । तत्पर्यायः । वितर्हिः २ ।
इत्यमरः । वितर्हिं ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति
तट्टीका ॥ हे आरामाङ्गनादिमध्यस्थवेदि-
कायाम् । देवागारादौ काष्ठादिचतुष्ककाया-
मित्यन्वे । दारुपरिष्ठा चतुरस्रा विश्वामभू-
ञ्चितर्हिरेवपरं । स्तभसंलभपीठिका वितर्हि-
रिति केचित् । मङ्गलस्थानार्थं निमित्तवेदिकेति
केचित् । अयुभं वितर्ह्यति वितर्हिः । तर्हं हिंसे
नाञ्चीति इः । वेदिका साहचर्यात् स्त्री इदन्त-
त्वात् पक्षे ईप् वितर्हां च । वितर्हिः काष्ठ-
लोहो स्थादिति रत्ने । वितर्हिरेपीति मधुः ।
विदन्ति विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्व्ववेदिः
स्वार्थे कः । अतएव वेदिर्वेदी च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारे । ३ । ४४ ।
“स देवदासद्वहमवेदिकायार्थं
श्राद्धं लक्ष्मैयवधानवद्याम् ॥”)
वेदिज्ञा, स्त्री, (वेदा ज्ञायते इति । ज्ञान + ङः ।)
द्वौपदी । इति जैमिन्निः ॥
वेदितः, त्रि, ज्ञापितः । ज्ञान्तविदघातोः क्षप्रत्ययेन
विष्पन्नमिदम् ॥
वेदितव्यं, त्रि, (विद् + तव्य ।) वेद्यम् । ज्ञातव्यम् ।
यथा,—

वेदां

“आर्यं कृन्त्य देवत्वं विनियोगकथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
वेदिता, [ऋ] त्रि, (विद् + ळच् ।) ज्ञाना । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ बिन्दुः ३ । इति जैमिन्निः ॥
यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।
“न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥”
वेदी, [नृ] पु, (वेचीति । विद् + णिनिः ।)
पिच्छितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्म । इति
केचित् ॥ ज्ञातवि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । १।२७।
“स परार्हृगतेरश्रोत्रार्थं
पितृवृहृष्य सदर्धवेदिभिः ॥”)
वेदी, स्त्री, (वेदि + ङादिकारादिति वा ङीष् ।)
वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सरस्वती ।
इति शब्दमाला ॥
वेदीशः, पुं, (वेदीनां पिच्छितानामीशः ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेदीकः, त्रि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,
“वेदीकमेव कुन्त्यायो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे ।
नेष्क्यायां लभते सिद्धिं रोचनार्थं फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतत्वम् ॥
वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानमुदये यस्य ।) दूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
वेदीदितः, त्रि, (वेदे उदितः ।) वेदीकः । यथा,—
“वेदीदितानां निजानां कर्मणां समतिक्रमे ।
ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तसमभोजनम् ॥”
इति मलमासतत्वम् ॥
वेदां, त्रि, (विद् + ण्यत् ।) वेदितव्यम् । यथा,—
“धर्मैः प्रोज्झितकैतवोऽन्न परमो निर्मत्सराणां
सतान्
वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोत्पन्ननम् ।
श्रीमद्भागवते महासुनिवृत्ते किंचा परैरीश्वरः
सद्यो हृदयवर्धयतेऽन्न ज्ञातभिः सुश्रुतुभिसत्-
त्वात् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(यथाय हितम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।
“रथमिव वेदां शुक्रप्रोचिधमभिमम् ।”
“वेदां वेदो घनम् । तस्मै हितम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ सुब्रह्मम् । तथा, तत्त्वेव । ५ । १५ । १ ।
“प्रवेद्यसे कवये वेदाद्य गिरम् ।”
“वेदाद्य स्तुत्याय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
लब्धयम् । यथा, वाचसनेयर्वह्नितायाम् । १८ ।
११ ।
“वितं च मे वेद्यञ्च मे ।”
“वेदां लब्धयम् ॥” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
वेदाय हितमिति । वेद + यत् । वेदहितम् । वेद-
प्रतिपादम् । यथा, महाभारते । १३ । १५ । २६ ।
“वेदाय यत् वेदयते च वेदां
विधिष्व यच्चाश्रयते विधेयम् ।
धर्मे च वेदे च दत्ते च सर्व्वं
चराचरं के श्रयं त्वं प्रतीहि ॥”

वेधनि

वेधः, पुं, (विध + चच् ।) वेधनम् । वध्ना इति
भाषा । तत्पर्यायः । यधः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६८ । ३६ ।
“वायवेधे परं यन्नमकरोच्चैव गौतमः ॥”)
गभीरता । महारा इति चाडा इति च भाषा ॥
यथा,—
“गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तदुद्युति-
र्भाष्या ।
स्थानकमित्वा सममितरेवन्दे च वेधे च ।
चैत्रफलं वेधशुभं स्वाते वनहस्तार्थं स्वात् ॥”
इति लीलावत्यां खातयवह्वारः ॥ ३ ॥
अथ सप्तशलाकवेधः ।
“क्षत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।
अक्षरेकरेखास्थौ वेधः सप्तशलाकजः ॥”
इति ह्रीपिका ॥ ३ ॥
अथ खर्जूरवेधः ।
“एकान्द्विगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः
स्थापयेत्
रेखाक्षरमितुं बुधेरभिहितं खार्जूरितं तत्र तु ।
याघातादि तु मूर्ध्नि भक्तुं कथितं तच्छेखरेखा-
स्थयाः
क्षर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगहिता दृक्पात एका-
गलाः ॥”
इति रत्नमाला ॥ ३ ॥
अथ युतवेधः ॥
“पापात् सप्तमगः शशौ यदि भवेत् पापेन वा
संयुतो
यन्नात्तं परिवर्ज्येत् सुनिमतो दीधौ ह्ययं
कथ्यते ॥”
अथ यामिचवेधः ।
“रविमन्दकुजाक्रान्तं ऋगाङ्गात् सप्तमं व्यजेत् ।
विवाह्याचाचूडासु अहकर्मप्रवेशने ॥”
इति रत्नमाला ॥
वामदक्षिणवेधौ वामवेधश्चैव द्रव्यौ ॥
वेधकं, स्त्री, (विध + ण्यल् ।) धान्यकम् । इति
राजनिघण्टुः ॥
वेधका, पुं, (विध + ण्यल् ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्ववेतसः । इति राजनिघण्टुः ॥
(मणिसुक्तादिवेधोपजीवी । यथा, रामायणे ।
२ । ८४ । १३ ।
“मायूरिकाः क्रान्तिका वेधका रोचका-
क्षया ॥”)
वेधकर्करि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ८० ।
“अप्राप्रदमकाश्चैव नाशानां वेधकाश्च ये ।
बन्धकाश्च पशूनां ये ते ये निरयगामिनः ॥”)
वेधनिका, स्त्री, (विधत्तेऽनयेति । विध + ण्कारणे
ह्यट् । ततः स्वार्थे कन् ।) मणिशङ्कादिवेधनो-
पकरणम् । भोमरी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आस्कोटनी । इत्यमरः ॥ आस्कोटनी ३
स्कोटनी ४ एषदंशिका ५ । इति भरतधृत-
वाचस्पतिः ॥

वेधी

वेपः

वेला

वेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + ल्युट् ।
 (छियां ङीष् ।) हस्तिकर्णवेधनास्त्रम् । इति
 त्रिकाश्रयः ॥ मेधिका । इति भावप्रकाशः ॥
 वेधसुखाः, पुं, (वेधे वेधने सुखाः श्रेष्ठः ।) कर्कूरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेधसुखाकः, पुं, (वेधसुख + स्वार्थे कन्) हरिद्रा-
 वृक्षः । कौचा हृल्लि इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 कर्कूरकः २ नाविलकः ३ काष्यकः ४ काव्यकः
 ५ । इत्यमरभरतौ ॥
 वेधसुखा, स्त्री, (वेधे सुखा ।) कर्कुरी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वेधसं, स्त्री, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 वेधाः, [सु]पु, (विद्यतीति । वि + धा + “विधाघो
 वेध च ।” उणा० ४ । २२४ । इति अग्निः ।
 वेधादेश्च षोडशमधातोः ।) ब्रह्मा । (यथा,
 रघुः । १ । २६ ।
 “त वेधा विधे नूनं महामृतसमाधिना ।
 तथाहि सर्वे तस्याधुन परार्थेकफलदा गुणाः”)
 विष्णुः । इत्यमरः । (धिवः । यथा, हरिवंशे
 भविष्यत्परिचयि । १५ । १२ ।
 “नमस्ते श्रितिकक्षाय नीलप्रोवाय वेधसे ॥”
 रुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पछितः । इति
 विश्वः ॥ श्वेताकेशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अनन्तपुत्रः । यथा,—
 “इत्याकुर्वन्हेदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ।
 भुवन्वस्य प्रतिहानं तस्य पुत्रः पुच्छरवाः ॥
 नरिभ्यतः शुकाः पुषाः प्राकं चक्षुसदाह्वतम् ।
 नामागत्यान्वरीभून्मृतसचक्षं पार्थिव ततः ॥
 कोष्टवे वाषकं जेजं रणवृष्टिभूत ह ।
 श्रयतिर्मिथुनन्वाचीदन्मो नाम विद्युतः ॥
 सुकन्वा नाम कन्वा च या पत्नी यादवस्य च ।
 अनन्तस्य च पुत्रोऽभूत् वेधो नाम महाम्रसुः ।
 आनर्तवियये तेन पुरी कुग्रस्यसौ कृता ॥”
 इति वज्रपुराणे वागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
 (प्रजापतिर्देवादिः । यथा, कुमारि । २ । १४ ।
 “परतोऽपि परश्चापि विधावा वेधसामपि ॥”
 चि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥ विविध-
 कर्ता । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४२ । १२ ।
 “आ वेधचं नीलवृष्टं वृषन्तम् ॥”
 “कौटिल्यं देवं वेधचं विविधकर्तारम् ॥” इति
 तज्ज्ञाथे वाचस्पतः ॥)
 वेधितः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारित-
 विद्धः । छिद्रितः । इत्यमरः ॥
 वेधिनौ, स्त्री, (विधति लचमिति । विध छिद्रिकरणे
 + णिनिः । ङीष् ।) रक्षपा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ जोक इति भाषा ॥ मेधिका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वेधी, [नृ] त्रि, (विद्यतीति । विध छिद्रिकरणे +
 णिनिः ।) वेधकर्ता । (यथा, महाभारते ।
 ५ । ६६ । ३० ।
 “तेषामचीणि कर्षोऽपि नासिकाश्चैव सायया ।

निमित्तवेधी स सुनिरौघीकाभिः समर्पयत् ॥”
 वेधविश्रुतः । विधधातोर्णिन्प्रत्ययेन वेधशब्दा-
 द्मुख्ये इन्प्रत्ययेन वा विध्यन्तः ॥ अन्वैतसे,
 पु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) लक्ष्यम् । इति षटा-
 धरः । (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।
 “प्राणो धनुः शरीरं ह्यात्मा ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
 अप्रमत्तेन वेधवं प्रारवत् तन्मथो भवेत् ॥”)
 वेधनीये, त्रि । यथा,—
 “वट्कर्णोत्तमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि
 च ।
 कर्षो वेधो न दोषः स्यादन्वया मरणं भवेत् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतो + “धाट्प्रत्य-
 ष्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३ । ३६ । इति नः । अजते-
 र्नीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ॥
 (पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । २७ । १५ ।
 “हृत्मेवं तथा लोभात् मदादिनं द्विजैर्हृतम् ॥”
 अस्यान्वदिवरणं मूर्द्धन्यान्वेषणशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥ *) देवविशेषः । इति निघण्टुः । १ । ४२ । ४४ ।
 यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।
 “अयं वेनश्चोदधनु एभिर्गर्भा ॥”
 “वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्थानो देवः ।”
 इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥ *) अजति गच्छन्नेन
 स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ ॥
 चि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । १५ । यथा,
 वाजसनेयसंहितायां । १३ । ३ ।
 “सोमनः सुरचो वेन आवः ॥”
 “वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तज्ज्ञाथम् ॥
 कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।
 “आयन्मा वेना अरुहन्तस्य ॥”
 “वेनाः कामयमानाः ॥” इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥
 वेन्ना, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा + “वनेरिभो-
 पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
 इत्वच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुगादिश्रुतिः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३ ।
 “वेन्ना भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ॥”)
 वेप, ट् ऋ ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) चलः कम्पनम् । ट्,
 वेपयुः । ऋ, अविवेपत् । ङ, वेपते वायुना ह्वयः
 इति दुर्गादासः ॥
 वेपः, [सु] स्त्री, (वेप कम्पने + “सञ्ज्ञातुभ्यो-
 र्गुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्युन् ।) अन्-
 वतम् । यथा,—
 “स्याद्बलभ्योतिषोः स्त्रीवं वचो वाच्य धातुह ।
 मेदो वेपोऽनवदोऽथ यमायाच वदो न ना ॥”
 इत्युणादिकोषः ॥
 (विरेपः । इति साधुपाठः ॥ इत्युज्ज्वलः । ४ ।
 १८६ ॥ *) कर्मो । इति निघण्टुः । २ । १५ ॥
 यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।
 “प्रजिह्वया भरते वेपो अग्निः ॥”
 “वेपः कर्षतमेतत् ॥” इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥

वेपयुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “ङितोऽपुच् ॥”
 ३ । ३ । ८६ । इति अपुच् ।) कम्पः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
 “वेपयुश्च शरीरे मे रोमवर्षश्च आवयते ॥”)
 वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सृष्टते प्रारौरस्थाने
 १० व्याध्यायः । “तत्र विद्वस्य क्रोशनविनमन-
 मोहनभ्रमणवेपनानि गरणं वा भवति ॥”)
 वेमः, पुं, वापदकः । यथा,—
 “वापदकः पुत्रि वेमा वेमो ना वेम न इयोः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वेमा, [नृ] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “वेणः सञ्चव ॥”
 उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदकः ।
 इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, नैषधे । १ । १२ ।
 “सिताशुवोर्व्यथित स तदुद्यु-
 र्महासिक्कः सहस्रवरी बहुम् ॥”
 अर्हचर्चितात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि । यथा, वाच-
 संनयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।
 “नभश्चूर्णैरस्तसर्वं न वेम ॥”)
 वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्त्ताकुः । कुङ्कुमम् । इति
 मेदिनी ॥
 वेरकं, स्त्री, कपूरम् । इति हारावली ॥
 वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेलत् । इति दुर्गादासः ॥
 वेल, तु क कार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कार्थः काष्ठो-
 पदेशः । अविवेलत् । कावभियतया गणकः
 एतावती वेलति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
 “अपोपार्थां वनं वेलमारामः क्वचिमे वने ॥”
 वेला, स्त्री, (वेल्तेऽनयेति । वेल + गुरोश्च हलः
 इत्यः । ततश्चाप् ।) कालः । तत्पर्यायः ।
 समयः २ ऋणः ३ वारः ४ अक्सरः ५ प्रज्ञावः
 ६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
 तत्परिभाषाणि यथा,—
 “अक्षिपक्षपरिचैपो निमेवः परिकीर्तितः ।
 सौ निमेसौ त्रुदिनां हे चूटो तु खवः स्फुटः ॥
 द्विलवः षण् इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता इष्ट च्याः ॥
 इष्ट काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
 नाङ्किता ॥
 षडिके हे सृष्टुर्णः स्यात्तेस्त्रिंशत्का दिवानिग्रम् ॥
 चतुर्विंशतिवैलाभिरहीराचं प्रचक्षते ॥
 रुथोद्यादि विज्ञेयो सृष्टुर्णो नामः सदा ।
 पञ्चमादह्वराच्चादि होरायां विद्यते क्रमः ॥
 ज्येष्ठे पित्रमह्वेराचं यच्चौ क्वाच्यसितासितौ ।
 त्रिंशता च दिनेर्भावो विभाव ऋतुरुच्यते ॥
 भवेद्विषमह्वेराचं ऋत्विचत्तरदिश्याम् ॥
 षष्ठे इष्टमभिर्भावोऽसमाचक्ष्योदशः ॥”
 इति वज्रपुराणे यागवेदानामाध्यायः ॥ *)
 मर्यादा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १५
 ६३ । ३६ ।

“धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्मरूपा चक्रविदाश्च वृत्तम् । यत्र ह्यतीतां क्रुद्धधर्मवेषां प्रेक्षन्ति सर्वे क्रुरवः समायाम् ॥”

समुद्रजूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“स वेलावप्रवलयं परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनासुखीं शशावैकपुरीमिव ॥”
समुद्रबलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“संरम्भं मैथिलीह्रासः क्षयवीर्यां विनाय

ताम् ।
निवातस्त्रिमितां वेलां चक्रोदय इवोदधेः ॥”
अलिष्टमरगम् । रागः । ईश्वरस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी । अत्र पवर्गीयवकारादौ
लिखितः । रागस्थाने रोगः । वाक् । बुधस्त्री ।
इति विश्वः ॥ दन्तमोचम् । इति हारावली ।

वेलाकूलं, लौ, (वेला एव कूलं यस्मिन् ।) तामलिप्र-
द्वेषः । यथा,—

“वेलाकूलं तामलिप्रं तामलिप्रं तमालिका ॥”
इति चिकाक्षश्रेयः ॥
(समुद्रजूलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ । ५ ।

“कश्चिन् समुद्रमध्यस्थो दोम्भास्तुत्थियत् तच्छलम् ।
देशान् नागायुतपान्ने वेलाकूले न्यमन्वयत् ॥”
वैलसुकप्रियः, पु, सौरभयुक्ताम् । यथा,—

“-----रसावे त्वितिसौरभे ।
महाकालाश्च क्लियान् उर्ध्वतो वैलसुकप्रियः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(वैलसुकप्रिय इत्येव पाठः सायुः ।)
वैल, ऋ चावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-
प०-सक०-सेट ।) ऋ, अविद्वेज्ज् । चाङ् ।
सञ्चलनम् । उह् लङ्गुलवलिङ्गकङ्कयम्नन्कारः
क्षयं वायंताम् । गता(व्यक्ते) इति दुर्गादासः ॥

वैल, लौ पु, (वैलतीति । वैल चलने + प्रचाट्यच् ।)
विडङ् । इत्यमरः ॥ (भावे चच् ।) गमने, पु ।
इति वैलशालथर्दशनात् ॥

वैलञ्, लौ, (वैलवत् जायते इति । जन + ङः ।)
मरिचम् । इत्यमरः ॥

वैलनं, लौ, (वैल + ल्युट् ।) भूमौ अथस्य
लुण्ठनम् । तस्यथोयः । लुण्ठनम् २ । इति
चिकाक्षश्रेयः ॥ (सञ्चलनम् । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।

“भ्रष्टा सरिन् खवसतेर्चलधिप्रवेशे
वेलांस्त्रिवैलनवशेन विवर्त्तमाना ॥”
रोटिकादिनिर्मायाथंस्थूलवर्तुलकाश्चिप्रश्रेयः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वैलन् इति भाषा ।

वैशनी, स्त्री, (वैलति लुटित् अन्वाहिरनेति ।
वैल + ल्युट् । डीष् ।) मालादूस्त्री । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वैलनरः, पुं, वीरतरः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वैलनरो जगति वीरतरः प्रविहः
श्वेतासिताद्यविबोहितनीलपुष्यः ।
स्वाच्यातितुल्यकुसुमः शमिकुसुमपत्रः
स्वातु कण्ठकौ च जलदेशच यश्च वृत्तः ॥”

अस्य गुणाः ।
“वैलनरो रसे पाके तिल्लसुष्णाकफापहः ।
रूपाधाताष्मजिदृष्याह्नी धीनिह्वानजलाक्षि-
वित् ॥”

वैल्लहल, पुं, कैलिनागरः । इति जटाधरः ॥
वैल्लिः, स्त्री, (वैल्लति सञ्चलतीति । वैल्ल + इन् ।)
लता । इति शब्दरत्नावली ॥

वैल्लिकाखा, स्त्री, (वैल्लिका आखा यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । वैल्लुटा इति भाषा । यथा,—
“मरुत्माखा वैल्लिकाखा विह्वपञ्चौ च्वरा-
पहा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैल्लितं, लौ, (वैल्ल + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ॥
वैल्लित, त्रि, (वैल्ल + क्तः ।) कुटिलः । कम्पितः ।
इत्यमरः ॥

वैले, र च लु ट् कान्तिगतिधाप्रिप्तिपप्रजनखादने ।
इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-आत्म०-कान्तौ
अक०-अथच सल०-सेट ।) र, वैदिकः ।
च, अवेवयुः । नञ्चलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे
अतुलु सिद्धेरिबन् उस् खरस्यव्यामिति युग्यः ।
लु ट्, वेवैते । इति दुर्गादासः ॥

वैश, पु, (विशन्ति नयनमनांश्चनेति । विश् +
अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।
“प्रदृचविशसुश्रो घञ् ॥ ३३११६ । इति घञ् ।)
अलङ्काररचनादिज्ञतशोभा । तत्पथ्येयः ।
आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म ४ प्रवा-
धनम् ५ । इत्यमरः ॥ वैशः ६ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।
“नरदेवोऽसि वैशेन नटवत् कर्ममथा दिवः ॥” ४ ॥
विशति कासुका यथेति । अधिकरणे घञ् ।)
वैशाय्यहम् । गृहमाचम् । इति मेदिनी ।
(वक्ष्यहम् । ताडु इति भाषा ।) यथा,
महाभारते । ५ । १५१ । ५३ ।
“शुकटापथ्यवैशाश्च यानयुष्यश्च सर्वश्रेयः ॥”

तत् संयज्ञययौ राजा वैचापि परिचारकाः ॥”
प्रवेशः । इति विश्वशालथर्दशनात् ॥ (पश्य-
स्त्रिया भृतिः । यथा, मनुः । ४ । ८४—८५ ।
“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाद्दराजन्मप्रसूतितः ।
रूपाचक्रञ्जलवतां वैशेनेव च जीवताम् ॥
दशरुनासर्म चक्रं दशचक्रवमो अजः ।
दशअजसमो वैशो दशवैशसमो वृषः ॥”
वैशक्रः, पुं, (वैश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ वैशकारके, त्रि ॥
वैशदाग, पुं, कृष्यशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैशधारी, [नृ] पुं, (वैशं तापसलिङ्गं धरतीति ।
धृ + णिनिः ।) हस्तपक्षी । इति शब्दरत्ना-
वली । (चङ्करजातिविशेषः । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० अध्यायः ।
“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैशधारिणः ।
भ्रूवु वैशधारी च पुत्रो शुङ्गी प्रकौतितः ॥”
वैशधारके, त्रि ॥

वैशन्तः, पुं, (विशन्त्यन् मेकाद्य इति । विश् +
“जृतिशिश्यां भञ्च् ॥” उणा० ३ । १२६ । इति
भञ्च् ।) चन्द्रधरोवरः । इत्यमरः ॥ अग्निः
इत्युपादिकोषः ॥

वैशरः, पुं, अन्तरः । इति चिकाक्षश्रेयः ॥
वैशवारः, पु, वैशवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुक्तः ॥

वैशीचाना, स्त्री, पुत्रदानौलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वैश्व, [नृ] लौ, (विश्वन्त्यनेति । विश् + मनिन् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।
“अदारेण च नातीयात् धामं वा वैश्व वाट-
तम् ॥”)

वैश्वकलिङ्गः, पुं, (वैश्वन्तः कलिङ्गः ।) चटकः ।
अस्य मांसयुगौ । सन्निपातनाशिलम् । अति-
शुक्रकारिलञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वैश्वजूल, पु, (वैश्व यच्चं कुलयतीति । जूल + कः ।)
चचेष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वैश्वनकुल, पु, (वैश्वनो गृहस्य नकुलः ।) गन्व-
न्धकः । यथा,—
“विह्वः स्वाङ्गैश्चनकुलक्षिप्त्वा च बालम्विक ।
गन्वस्यवौ गन्वस्यवौ गिरिका स्वाङ्गुह्न्दरी ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैश्वभूः, स्त्री, (वैश्वनो भूः ।) गृहकारयथोय-
भूमिः । तस्यथोयः । वास्तुः २ । इत्यमरः ॥

वैश्वं, लौ, (वैशे भवम् । वैश + “दिगादिवात्
यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वैश्यायै
हितम् । वैश्या + यत् ।) वैश्यालयः । इति
मेदिनी । (प्रवेशार्हे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । २६ । ३ ।
“शततमं वैश्वं सर्वताता दिवोदासमतिथिक्वं
यदावम् ॥”
“वैश्वं दिवोदासनाक् प्रवेशार्हेम् ॥” इति
तज्जाय्ये वायवः ।)

वैश्या, स्त्री, टुलुकावृचः । आकानादि इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैशमर्हति वैशेन
दीथ्याचरति वैशेन पश्ययोगेन जीवति वा ।
वैश + यत् ।) खनामखातनारी । खान्की
इति भाषा । तत्पथ्येयः । वारस्त्री २
गणिका ३ रूपालीवा ४ । इत्यमरः ॥ वैश्या ५ ।
इति तट्टीका ॥ सुभा ६ शालमञ्जिका ७ ।
इति जटाधरः ॥ अर्भरौ ८ शूला ९ वार-
विलासिनौ १० वारवाहिः ११ मरुहासिनौ
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ खञ्जिका १३
नसुरा १४ कुम्भ १५ कामरेखा १६ बर्बटी
१७ । इति शब्दमाला ॥ साधारणस्त्री १८
पयशाङ्गना १९ पयाङ्गना २० सुजिख्या २१
वारवधुः २२ । इति वैमचक्रः ॥ भोग्या २३
सरवीथिका २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
लञ्चगमनफलादि यथा,—
“पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलता स्मृता ।
द्वितीये वृषणी त्रितीये पुष्यणी स्मृता ॥

वैश्या च पचमे षष्ठे युञ्जी च सप्तमेऽष्टमे ।
 तत्र जह्वं महावैश्या चाशुश्या सञ्चयातिवृ॥*॥
 यो द्विजः कुलटाङ्गच्छेत् वृषलीं पुञ्चलीमपि ।
 युञ्जीं वैश्यां महावैश्यां अचटोदं प्रयाति सः ।
 श्रुताब्दं कुलटागामीं वृष्टागामीं चतुर्थ्युगम् ।
 षड्गुणं पुञ्चलीगामीं वैश्यागामीं गुण्याष्टकम् ॥
 युञ्जीगामीं दशगुणं वसेत्तत्र न संश्रयः ।
 महावैश्यागामुकश्च ततः श्रुतगुणं भवेत् ॥
 तद्देव सर्वगामीं चैत्रेवमाह पितामहः ।
 तत्रैव यातनां मुहुक्ते यमदूतेन ताडितः ॥
 तित्तिरिः कुलटागामीं वृष्टागामीं च वाचसः ।
 कौकिलः पुञ्चलीगामीं वैश्यागामीं टकस्तथा ॥
 युञ्जीगामीं श्रुकश्च सप्तजन्मसु भारते ।
 महावैश्यागामुकश्च जायते शालखिलरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे २८ अध्यायः ॥*॥
 वैश्यागमनपार्थ प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
 तत्र सम्भर्तः ।
 “प्रभुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।”
 तेन वैश्यागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
 रेका । एतत् सञ्जमने । अभासे तु । चाक्रा-
 यणेन चक्रेन सञ्चयापचये भवेदिति आप-
 स्तम्बवचनाच्चान्नायणम् । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ तद्व्याजिकं निमिहम् । यथा,—
 “पुञ्चल्यन्नश्च यो मुहुक्ते पुञ्चल्याञ्जीवञ्जीवनः ।
 खलोममानवर्षे च लालाकुण्डे षडेदधुवम् ॥
 ताडितो यमदूतेन तद्भोजी तत्र तिष्ठति ।
 ततस्त्रिजन्मनि भवेत् कृष्णवर्णः प्रभुः शुचिः ॥
 चिजन्मनि भवेच्छ्यागस्ततो भवेत् सुदुःखितः ।
 ततश्चतुःशुखरांगी ततः शुद्धः क्रमेण च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे २७ अध्यायः ॥*॥
 अपि च ।
 “पुञ्चल्यन्नश्च यो मुहुक्ते वैश्यान्नश्च पतिव्रते ।
 तद्व्रजेत् द्विजो यो हि कालखनं प्रयाति सः ॥
 श्रुतवर्षं कालखनं स्थित्वा शूद्रो भवेद्भुवम् ।
 तत्र जन्मनि रोगो च ततः शुद्धो भवेद्द्विजः ॥”
 इति तत्रैव २८ अध्यायः ॥*॥
 यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
 “धेनुस्यप्रयुक्ता वृषतुरगरथा दृष्ट्यावर्षवृद्धि-
 र्दिवस्त्रोपूर्वकुम्भा द्विचतुष्टयशिकाः पुष्यमाला
 पताका ।
 सदीमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
 शुक्लधार्थं
 दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
 गन्तुकामः ॥
 इति समथप्रदीपः ॥
 वैश्यागम्यः, पुं, (वैश्याणां गम्यः ।) वैश्यासम्बद्धः ।
 तत्पर्यायः । वैश्यावारः २ । इति श्रद्ध-
 माला ॥
 वैश्याचार्यः, पुं, (वैश्यानां आचार्यः ।) पीठ-
 महः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैश्याजनसमाश्रयः, पुं, (वैश्याजनानां समाश्रयः
 आश्रयस्थानम् ।) वैश्यालयः । तत्पर्यायः ।

वैशः २ । इत्यमरः ॥ वैश्याश्रयः ३ पुरम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वैश्याम् ५ । इति जटा-
 धरः ॥
 वैशरः, पु, अन्तरः । यथा । वैशरोऽन्तरः
 खरः । इति भूरिप्रयोगः । चिकारुश्रेष्ठे वैशर
 इति पाठः ॥
 वैशः, पु, वैवेष्टि आश्रितो अङ्गं वैशः पचादित्वाद्
 रुद्धंन्यान्तः । विशन्ति नयनमनांस्त्रिन्वाधारे
 घञि वैशस्तान्वाप्तश्च । इति भरतः ॥ नेप-
 थ्यम् । (यथा, महुः । ८ । २ ।
 “विनीतविधाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्या-
 णाम् ॥”)
 वैश्याजनश्रयः । “के दारिकायां निवासस्थाने ।
 विशति युनां मनः कासुको वा वैशः श्रौ विश
 प्रवेशे घञ् ।
 ‘नेपथ्ये गृहमात्रे च वैशो वैश्यामहेति च ।’
 इति तालखान्ते रमसः ॥
 ‘गृहमात्रे गणिकायाः सङ्गनि वैशो भवेत्
 तालयः ।
 तालथो रुद्धंन्योऽलङ्कारथे कथित आचार्यैः ॥’
 इत्युपविषिक ।
 वैविषति आमुवन्ति जनमनांसीति घञि वैषो
 रुद्धंन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न ह्ययं रुद्धंन्यान्तु
 सञ्चनं कोषादावनुपात्तत्वादेति सुकटः ।” इति
 च भरतः ॥ (संस्थानविशेषः । यथा, राज्ञा-
 यणी । १ । १७ । १६ ।
 “यस्य देवस्य यद्रूपं वैशो यश्च पराक्रमः ॥”
 “वैशः संस्थानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥ * ॥
 वैवेष्टि आश्रितो कर्त्तुं निति । पचादच् । कर्मि ।
 इति निघण्टुः । २ । १ । * ॥ विश आश्रौ +
 चञ् । याप्तिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
 १ । ६ ।
 “कर्मिणे वां वैपाद्य वाम् ।”
 “वैपाद्य च । विश्वे आश्रौ । घञ् वैषो याप्तिः ।
 रुचितकर्मसु आश्रयं च वां युवामह-
 माददे ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ।)
 वैषणः, पुं, (विष आश्रौ + ण्युः ।) कासमहः ।
 इति चारावली । (क्लीं, विष + ण्युट् ।)
 प्रवैषणश्च । (परिषयां । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
 ७ । ५ ।
 “अवस्यस्य वैषये खेदं पथिषु लुङ्गति ॥”
 “यस्यानेवैषये परिचर्यायाम् ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ।)
 वैषणा, स्त्री, (वैवेष्टि आश्रितोति । विष + ण्युः ।
 टाप् ।) वितुन्नकटश्च । इति रत्नमाला ॥
 घन्था इति भाषा ॥
 वैषवारः, पुं, वैसवारः । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकटः ॥
 वैश, उ वैष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
 सक-सेट् ।) ङ, वैष्टे । इति दुर्गादासः ॥
 वैश, पुं, (वैष्ट + घञ् ।) वैष्टनम् । इति श्रद्ध-
 माला ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २५ । २७ ।

“श्रीवार्तां वैष्टयित्वेनं स गजो हनुमेहत् ।
 कारवेष्टं भीमसेनो भर्तं दत्त्वा यमोचयत् ॥”)
 श्रीवैष्टः । इति राजनिघण्टुः ॥ निर्यासः ।
 आटा इति भाषा ॥ इति वैद्यकम् ॥ (सुख-
 रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
 “दन्ताश्चलन्ति वैष्टभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यन्ते ॥”)
 वैष्टकं, स्त्री, (वैष्टेति इति । वैष्ट + ण्युल् ।) उष्णीषः ।
 इति श्रद्धरत्नावली ॥ निर्यासः । इति श्रद्ध-
 माला ॥ श्रीवैष्टः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वैष्टकः, पु, (वैष्टेति इति । वैष्ट + ण्युल् ।) प्राचीरः ।
 यथा प्राचीनावैष्टकौ इति । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुप्याखः । यथा,—
 “कुप्याखकः पुष्यफलो पनवासश्च वैष्टकः ॥”
 इति चारावली ॥
 श्रीवैष्टः । इति राजनिघण्टुः ॥ वैष्टनकारिके,
 चिं ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३६ । २१ ।
 “बलयेरपरिद्धे च तथैवापुन्रिवैष्टकैः ॥”)
 वैष्टनं, स्त्री, (वैष्टेति इति । वैष्ट + ण्युः ।) कर्ण-
 श्रुत्कारि । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
 “तमरगयसमाश्रयोन्मुख
 शिरसा वष्टनश्रीभिना मृतः ॥”)
 सुकटः । टितिः । इति मदिगी ॥ गुग्गुलुः ।
 इति श्रद्धचन्द्रिका ॥ (वैष्ट + ल्युट् ।) वलवयम् ।
 यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
 “भोगिवैष्टनमार्गेषु चन्दनानां ममर्षितम् ॥”
 वैष्टनकः, पु, (वैष्टनेन कायतीति । कौ + कः ।)
 रतिवन्धविशेषः । यथा,—
 “ऊर्ध्वं पादमेकश्च सुत्रान्तेर्वैष्टयेदुद्यदि ।
 कान्तकचाश्रिता नारो वन्धो वैष्टनकः स्मृतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ।
 वैष्टनवैष्टकः, पु, (वैष्टनेन वैष्टेति इति । वैष्ट +
 ण्युल् ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
 “ऊर्ध्वं पादद्वयं नाथो सुत्राभ्यां वैष्टयेदुद्यदि ।
 कराभ्यां कण्डमालिङ्गा वन्धो वैष्टनवैष्टकः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ।
 वैष्टवैष्टः, पु, (वैष्टः वैष्टनकारी वशः ।) कण्ट-
 क्रियः । इति श्रद्धचन्द्रिका ॥ वैष्टवैष्ट इति
 भाषा ॥
 वैष्टसारः, पुं, (वैष्टानां सारो यच्च ।) श्रीवैष्टः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वैष्टिनं, स्त्री, (वैष्ट + ण्युः ।) रद्धम् । लासकः ।
 करथान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 वैष्टिनः, चि, (वैष्ट + ण्युः ।) नदीप्राचीरादिना
 क्षतवैष्टनः । वैष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वचयितम् २ संवीतम् ३ रुद्धम् ४ आहतम् ५ ।
 इत्यमरः ॥
 वैष्ठाः, पुं, (वैवेष्टीति । विष आश्रौ + “पानी-
 विषिन्धः पः ॥” लया० इ । २३ । इति पः ।)
 पानीयम् । इत्युपादिकोषः ॥
 वैष्, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविषेत्तु । विषेत्तुः ।
 इतौ गत्वाम् । इति दुर्गादासः ॥

वेषनं, कौ, (वेष + लुट् ।) द्विदलचूर्णम् । यथा,—
“दास्यस्यकानानां चिन्तुषा यन्वपेक्षिताः ।
तर्क्ष्यं वेषनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदः ॥”
तद्वटिकागुणाः ।

“वटिका वेषनस्यापि त्रयितार्या निमल्यति ।
रथा विष्ट भजननी बल्या पुष्टिकरी स्तुता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वेषरः, पुं, अश्वतरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । १२ । १६ ।

“सूर्णं प्रथेना कृतनादसुचकैः
प्रणोदितं वेषरयुग्ममञ्जनि ॥”)

वेषवारः, पु, धन्याकवर्षादिपिष्टः । वेषार इति
वाटना इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । उप-
स्करः २ । इत्यमरः । वेषवारः ३ । इति
भरतः ॥ वेषवारः ४ । इति सुकटः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“सुनादिवेषवाराणां पूर्णां विष्टमिनी मताः ।
वेषवारेः सपिशितेः सन्ध्यां गुरुहृत्वाः ॥”)
यज्ञनविशेषः । यथा,—

“निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुडघृतान्नितम् ।
क्षयामरिचर्मयुक्तं वेषवार इति स्मृतम् ॥”
अस्य गुणाः ।

“वेषवारो गुरुः क्षिण्णो बलोपचयवर्द्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

हिङ्गाद्रकगरीचौरीरुक्मिण्डादिनाद्यन्वाकाः क्रमेण
द्विगुणपरिमार्जनैकचौकलाः । इति पाकाराचे-
श्वरे पाकपरिभाषा ॥

वेष्ट, ऋ ट यजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अविवेकतु । ङ,
वेष्टते । विवेष्टे । इति दुर्गादासः ॥

वेष्टन्, स्त्री, (विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन् +
“सञ्चतृपठे हन्” । उणा० २ । ५५ । इति अतिप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।
इत्यमरः ॥ अश्रुतीं वृषोपगमनादिवशात् यस्या
गर्भोपातो भवति सा । विहन्ति गर्भं प्राशत्
वेष्टन् । हन लौ गतौ वधे क्षिप् निपातः । इति
भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । २७ ।
“वमा च मे ऋवमश् मे वेष्टच मे ऽनङ्गञ्च मे ॥”)

वेष्टारः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
“वेष्टारि चैव श्रीहृष्टे कौशले भवकथिके ।
अष्टादशसुजा कार्या माहेन्द्रे च हिमालये ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥

वेष्ट, ऋ चाबे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेकतु । ऋदृद-
बन्धः वेदेष्वचरामेदार्षैः । चाबेः सञ्चलनं
गताविलोके । इति दुर्गादासः ॥

वै, श्री शोषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारादिः । वायति ।
श्री, वानः । इति दुर्गादासः ॥

वै, अ, पादपूरणम् । यथा । तु हि च ऋ च वै
पादपूरणे । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
१ । २८ ।

“सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् । यद्वै ध्यायति ते
वयम् ॥”)

सन्धीधनम् । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
(निश्चयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।

“सर्वं खं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् ।
अष्टेऽनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-
ऽहंति ॥”)

वैशतिकः, त्रि, विश्रवा क्रीतः । विप्रतिक-
शब्दादण्यप्ययेन निव्यन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । (पां ५ । २ । २७ ॥)

वैकाचं, कौ, (विशिष्टः कचः विकच उरस्तच
भवम् । विकच + अच् ।) तिर्यक्चोक्षवि-
माल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकाचक, कौ, (वैकाचमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
तिर्यक् उपवीतवत् कण्डात् चिप्रमाल्यम् । इत्य-
मरः ॥

वैकङ्कतः, पुं, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अण् ।)
वृक्षविशेषः । वैच् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वृत्तिङ्करः २ श्रुवावृत्तः ३ यत्थिलः ४ खादु-
कण्टकः ५ आघ्रपातु ६ कण्टिकारी ७ विक-
ङ्कतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो
वा” ४ । ३ । १४१ । इत्यञ् । विकङ्कत-
निर्मितशुवादौ, त्रि । यथा, श्रुतपद्यनाञ्छेपे ।
५ । २ । ३ । १५ ।

“स पालाशे वा सुवे वैकङ्कते वा ॥”)
वैकतिकः, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकार्यं, पु, (विकर्यस्यापत्यमिति । विकर्य +
“विकर्यं युङ्क्ते गलान् वत्सभद्राजाचिषु ।” ४ ।
१ । ११७ । इत्यण् ।) वात्स्यसुनिः । इति
सिद्धान्तकौस्तुभे । (जनपदविशेषः । यथा,
ऋक्संज्ञे । ७ । १८ । ११ ।

“वैकार्योर्जनानाञ्चान्यस्यः ।”
“वैकार्योर्जनपदयोर्विद्यमानान् ।” इति तद्भव्यो
सायणः ॥)

वैकल्पिकः, त्रि, विकल्पेन भवः । विकल्पशब्दात्
ष्यिकप्रत्ययेन निव्यन्नमिदम् ॥

वैकल्यं, कौ, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थे
ष्यप्रत्ययेन निव्यन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरितामरे । ७४ । ३१० ।
“भृगाङ्कदत्तसचिचर्व चक्षुर्वैकल्यमागतम् ॥”)

वैकुण्डः, पुं, कण्डः । (यथा, भागवते । १ ।
१५ । ४६ ।
“वे साधुकृतसर्वार्थां शालाव्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासु वैकुण्डचरयाम्बुजम् ॥”)
इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्णकः । इति राज-
निर्वण्डः । अस्य स्युत्तिथेया । “वैकुण्डाया
अपत्यं वैकुण्डः बाह्यादत इति श्रिवाहिलान्
ष्याः ।

“वाचस्पत्यान्तरे देवो वैकुण्डः पुरुषोत्तमः ।
वैकुण्डायामसौ जज्ञे वैकुण्डे देवैः सङ्घ ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्डबनवा कुण्डा माया । कुट्टि खोटन-
वैकल्यालस्ये सेमस्तान् सरोरिति अः । विविधा
कुण्डा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्डः विकारसंघेति
अस्यर्थे षा । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्करा-
चार्यस्त्वाह विविधा कुण्डा मतेः प्रतिहृति-
कास्ताः कर्ता इति वैकुण्डः । जगदारम्भे विशि-
ष्टानि भूतानि परस्परं संक्षिपयन् तेषां मतिं
प्रत्यवधादिति वा वैकुण्डः ।

मायासंक्षेपिता भूमिरङ्घ्रिर्षोन्वा च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सङ्घं वैकुण्डत्वं तयो मम ॥’
इति श्रान्तिपर्वणगीति ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
“कुण्डं जङ्घ विश्वैर्वै विशिष्टञ्च करोति यः ।
वैकुण्डां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वहृद्ये ।
परिपूर्णतम तेन वैकुण्डश्च विदुर्बुधाः ॥” * ॥

अस्य नाम्नो माहात्म्यम् । यथा —
“राम नारायणान्न सुकृन्व मधुखन्दन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ड वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठवेदुद्यदि ।
जम्बकोटिसहस्राणां पातकादवसृजते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे ११० अध्यायः ॥
“साङ्ख्ये पारिहास्यं वा स्तोत्रं हेलनमेव वा ।
वैकुण्डनामग्रहणमपेक्षाघट्टं विदुः ॥”
इति श्रीभागवते अजामिनीपाख्यानाध्यायः ॥ * ॥

विष्णुधामविशेषः । तदर्थं यथा,—
“उपरिष्ठातकितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।
सत्यादुपरि वैकुण्डो योजनानां प्रमाणातः ॥
भूर्लोकान्तरि संख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।
यज्ञोक्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वधामभयप्रदः ॥
वैकुण्डादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
निर्गमेव महाराज कलासाख्यस्तु प्रकृतः ।
पादेष्वेवा सहितः श्रमभ्येत्तौ स्वर्गयोजितः ॥”
इति पाद्म स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“अन्तं श्रान्तं निव्यमनन्तं परमं पदम् ।
हिरण्यस्य मोक्षप्रदं ब्रह्मणन्दसुखाक्षयम् ॥
एवमादिगुणोपेतं तद्विद्योः परमं पदम् ।
यज्ञत्वा न निर्वर्तन्ते तद्वाम परमं हरेः ॥
नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।
अपि द्रष्टुमशक्यं तद्वन्द्यब्रह्मदिदेवतैः ॥
ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण द्रष्टव्ये योगिपुङ्गवैः ।
तन् स्थानसुप्रभोक्तमथमत्तकब्रह्मसंविनाम् ॥
श्रीशारदामिनिसेवैकरवामोभोगविवर्जिताः ।
महात्मानो महाभागो भगवत्पदसेवकाः ॥
तद्विद्योः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।
नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्डं तद्वरेः पदम् ॥
प्राकारेषु विमानेषु सौधै रत्नमयैर्युतम् ।
तन्मध्ये नगरी दिव्या सायोर्ध्वेति प्रकौर्त्तिता ॥
चतुर्द्वारसमायुक्ता हैमगोपुरसंयुता ।
चक्रादिद्वारपालैस्तु कुसहाद्यैः सुरक्षिता ॥
चक्रप्रचक्रौ प्राग्द्वारे यास्ये भद्रसुभद्रकौ ।

वैकुण्ठः

वाहण्यां जयविजयौ सौम्ये धाहविधातरौ ॥
 कुसुदः कुसुदाचक्ष पुहरीकोद्य वामनः ।
 शङ्ककर्मः सर्वनिद्रः सुसुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
 नस्मिन् वन्विनिर्मक्ताः प्राप्यन्ते सुसुखं पदम् ॥
 य प्राप्य न निवर्त्तन्ते तस्मात्कोच उदाहृतः ॥
 अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं विष्णुमन्दिरम् ॥
 निरुच्य परमयोम सर्वोत्कृष्टं सनातनम् ॥
 पर्यायवाचकान्यस्य परं धाम्नोच्युतस्य हि ॥”
 इति पाद्मि उत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥३॥
 अथ च ।

“अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वलक्ष्यभूषिताः ।
 ताभिः परिहृतो देवः शुशुभे परमः पुमान् ॥
 एव वैकुण्ठनाथोऽसौ नाथते परमे पदे ।
 तद्गृहमेदाहोकांश्च वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ॥
 प्राच्यां वैकुण्ठलोकास्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ॥
 आग्नेयां लक्ष्मीलोकस्तु धाम्यां सङ्कर्षणालयः ॥
 नारस्ततस्तु नैर्ऋत्यां प्राद्व्युजः पश्चिमे तथा ॥
 रतिलोकस्तु वायव्यासुदीप्यामनिरुद्धम् ॥
 ऐशान्यां श्रान्तिलोकः स्यात् प्रथमावरणं ॥
 स्तुतम् ॥ १ ॥

केशवकीर्त्तार्दिलोका द्वितीयावरणं तथा ॥२॥
 मत्स्यकुम्भार्दिलोकस्तु तृतीयावरणं परम् ॥ ३ ॥
 सद्युतानन्ददुर्गादिवन्कुसेनगजाननाः ॥
 शङ्खपद्मनिधीलोकान्तुर्थावरणं स्तुतम् ॥ ४ ॥
 ऋग्यजुःसामाथर्व्याथो लोकाश्चिदु महेतुसु च ॥
 चावित्रा विश्वेशस्य धर्मस्य च सुखस्य च ।
 पञ्चमावरणं प्रोक्तमन्वय सर्ववाङ्मयम् ॥ ५ ॥
 शङ्खचक्रगदापशुखड्गशार्ङ्गहस्तं तथा ।
 मौवलयं तथा लोकाः सर्वशस्त्रास्त्रसंयुताः ॥
 षष्ठमावरणं प्रोक्तं शस्त्रास्त्रमयमन्वयम् ॥ ६ ॥
 ऐन्द्रपावक्याम्यश्च नैर्ऋतं वरुणं तथा ॥
 वायवं सौम्यमैशानं तपमं सुनिभिः स्तुतम् ॥
 साध्या मरुद्गणाश्चैव धे चान्ये च दिवोकसः ॥
 निद्याः सर्वे परे धाम्नि विश्वेदेवास्तुषेव च ।
 ते वै प्राकृतवाकेऽस्मिन् निद्याश्चिद्वैश्वराः ॥
 तेनाहं वष्मि माये न सन्निव्य इति वै ॥
 स्तुतिः ।

एवं परं पदेनैर्ऋत्यैर्ऋतैर्भोगपरायणैः ॥
 दिवाभिर्महिषैर्मिच्छा राजते विष्णुरीश्वरि ।
 न तस्मास्यते सुख्यं न शशाङ्को न पावकः ॥
 यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते धोमिनः शंसितव्रताः ।
 दयैकमन्त्रनिष्ठा ये ते वै शान्तिं तदध्ययम् ॥
 न वेदयन्नाध्ययनेन वेदेनै प्रवैः शुभैः ॥
 न तपोभिर्निराहारैर्न च साधवकर्मभिः ॥
 शक्येन ह्यधमस्त्रेयं तथा मत्वा त्वनन्वया ।
 तन्नन्वं शान्तिं दिवं प्रपद्ये वै सनातनम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ३० अध्यायः ॥
 (तत्रस्यदेवगये, पु भूष्णि, यथा, भागवते ।
 ८ । ५ । ४ ।
 “पत्नी विकुण्ठा शुभस्य वैकुण्ठेः सुरसनाते ।
 तयोः स्वकन्याया च वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥”)

वैकृतं, कौ, (विकृतमेव । “सान्नायानुजेति ।
 ५ । ४ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा अथ । विकारः ।
 यथा, रामायणे ॥ ६ । ४८ । ३२ ।
 “प्रायेण गतसन्धानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
 दृश्यमानेषु बक्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥”
 दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।
 “तद्यतीपपवनाद्वैकृतं
 प्रेक्ष्य श्रान्तिमधिष्ठत्य इत्यवित् ॥”
 तथाच महाभारते । ३ । १३७ । ३ ।
 “वैकृतं त्वमिहोत्रे स लक्षयित्वा मद्घातपाः ।
 तमन्वं शूद्रमासौर्गं गृहपालमथान्नवीतु ॥”
 वीमलसरः । तदालम्बने मांसशोणितारौ, चि ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथाच ।
 “विकृतं वैकृतञ्च स्याच्च वैकृत्युच्यते ॥”
 इति भरतद्विकृतकोषः ॥

(विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
 “अवस्तु ब्रह्मणः कथं सविकल्प उदाहृतः ।
 विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥”)
 वैकृत्यं, कौ, (विकृतमेव । स्वार्थे षष् ।) वीमल-
 सरः । तदालम्बने, चि । यथा,—
 “त्रियु वीमलविकृतं वैकृत्यं विततन्तथा ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

वैक्रान्तं, कौ, (विक्रान्ता दौद्यति । विक्रान्ति +
 अन् ।) मणिविप्रेषः । तत्त्वभेदायगुणौ ।
 “वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवज्रं जुवचक्रम् ।
 गोनासः सुद्रुक्लिषां जीर्णवज्रं गोवसः ॥
 वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादके ससम् ।
 जयकुण्डविषमश्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
 वैक्रान्तं वज्रसाहस्यं वज्रवद्रसवीर्यकम् ।
 तथाप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्तसुतमम् ॥
 वज्राकारतयैव प्रसङ्ग हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
 यद्विक्रान्तिं घृते तद्वैक्रान्तं बुधेरिदं कथितम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैखरी, स्त्री, बहुव्रीह्यितकण्ठगतनादरूपवर्णः ।
 यथा,—
 “स्वाधारात् प्रथमसुदितो यस्तु तारः पराखाः ।
 पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बहुबुद्ध्याध्यामाखः ।
 वक्रै वैखर्येण रुद्रदिशोरस्य जन्तोः सुसुम्बा-
 वज्रसकाङ्गवति पवनप्रेरितो वर्णसंघः ॥”
 इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

अस्वार्थः । यस्तु तारो नादः वर्णरूपः स
 नाभिरूपमस्वाधारात् प्रथमसुदयप्राप्तश्चेत् पर
 इति आखा संज्ञा यस्य तथाभूतो भवति ।
 अथायान्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् रोदन-
 सप्रभे नासिकाद्वारा यथाकथञ्चित् भवति ।
 रुचदियोजन्तोर्नासाभ्यश्चित्तसुसुम्बानाथा बह्वः ।
 तथा च नासाद्वारेव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः
 प्रत्यक्षभावतीत्यर्थः । तस्मात् वैखरीदशापन्नात्
 नादात् पवनप्रेरितो वर्णसंघो बहिः सर्वेषां
 प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परा पश्यन्ती
 दशापन्नस्य तु योगिनामेव प्रत्यक्षे न तु सर्वेषां-
 भिर्वापि बोध्यम् । इति तट्टीका ॥

वैखानसः, पुं, (विखनयं ब्रह्मण्यं वेत्ति तपसा ।
 विखनसु + अन् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
 वैखानसोऽग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । १६ । १७ ।
 “वैखानसा ये सुनयो मिताहारा जितव्रताः ।
 विधिं सुहृन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्य-
 ताम् ॥”
 वैखानसस्येदमित्यर्थेऽपि वैखानससम्बन्धिनि,
 चि । यथा, प्राकृतने । १ ।
 “वैखानसं किमनया व्रतामप्रादानात्
 यापाररोधि मदनस्य निषेधितयम् ॥”
 वैगुण्यं, कौ, (विगुणस्य भावः । विगुण + यञ् ।)
 विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः । यथा,—
 “यात्रापवर्त्तते युष्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।
 तत्र सामो भवेद्विद्वो हि सायां द्विष्टतं दमः ॥”
 मधुः ।

वैचक्षर्यं, स्त्री, विचक्षणत्वम् । विचक्षणस्य भाव
 इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन नियमगिदम् । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १ ।
 “धर्माधिकाममोक्षेयु वैचक्षर्यं कलासु च ॥”
 वैचित्र्यं कौ, विचित्रता । विचित्रस्य भाव इत्यर्थे
 ष्यप्रत्ययेन नियमगिदम् । (यथा, राजन्-
 कर्णपूरं । २८ ।
 “वैचित्र्यं वितनोति वाचकविधौ वाचस्यते-
 रान्तके
 देव तद्गुणवर्णनाय कुरुते किं किं न वाग्-
 देवता ॥”)

वैजयन्तः, पु, (विजायतेऽस्मिन्निति । जन् +
 आधारे ल्युट् । ततः स्वार्थे अच् ।) प्रसव-
 गासः । तत्त्वार्थायः । स्मृतिभासः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।
 “अथ वैजयन्ते माभि सा देवो दिव्यलक्षणम् ।
 निदंशस्यान्यतरोरपुं सुयुवे सुतम् ॥”)
 वैजयन्तः, पु, (वैजयन्तो अस्त्विति । अर्थव्यायच् ।)
 इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः ॥ इन्द्रध्वजः । इति
 मेदिनी । (यथा, महाभारते । २ । २१ । ६६ ।
 “एष ह्येन्द्रो वैजयन्तो गुणेर्निर्वा समाहितः ।
 येनासुरान् पराजित्य जगत्पतिप्रकृतुः ॥”
 शुभः । इति छेमचन्द्रः ।

वैजयन्तिका, चि, (वैजयन्त्यस्यस्वेति । व्रीह्यादि-
 भ्यश्चेति टन् । यदा, वैजयन्त्या चरतीति । चर-
 तीति टक् ।) पताकाधारी । इत्यमरः ॥
 वैजयन्तिका, स्त्री, (वैजयन्ती + स्वार्थे कन् ।)
 जयन्तीदृशः । पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
 “निर्घनं विघनमेतयोर्द्वयो-
 स्तारतन्वविघ्नमुपैतयसा ।
 बोधनाय विघ्निना विनिर्मिता
 रंघ्र एव जयवैजयन्तिका ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 अभिमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैजयन्ती, स्त्री, पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ८ ।

“सञ्चारिते चागुरुसारयोनी
धूपे ससुप्तसर्पिते वैजयन्तीः ॥”)

जयन्तीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अग्निमन्त्रवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चवर्णमयी जातुपथ्यन्त-
कम्बिता माला । यथा,—

“उपग्रीयमान उज्जायन् वनिताश्रतयुधपः ।
मालां विभवेजयन्तीं अचरन् मखयन् वनम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः ॥

वैजयिः, पु, मधवा । स तु जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति”
५ । १ । ३८ । इति टक् । १) विजयसम्बन्धि । इति
विद्वान्तकौस्तुभे ॥ (यथा, हरिवंशे ॥ २४२ । ३१ ।
“रथे प्रवेशसदृशं कर्मै वैजयिकं कृतम् ॥”)
वै(वै)जिकं, क्ली, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + टक् ।)
शिशुनेषुम् । हेतुः । इति मेदिनी ॥ आत्मा ।
इति शब्दमाला ॥

वै(वै)जिकः, पु, सदोऽङ्कुरः । इति मेदिनी ॥ वीज,
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वीर्यसम्बन्धिनि च त्रि ।
यथा, मनौ । २ । २७ ।

“गामे ह्येति जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनेः ।
वैजिकं गाभिरुद्धेनो द्विजानामप्युच्यते ॥”
वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
नियुक्तः” १ । ४ । ४ । ६६ । इति टक् ।) नियुक्तः ।
इत्यमरः ॥

वै(वै)ङ्गलव्रतं, क्ली, (वैङ्गलं विङ्गलसम्बन्धि
व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—
“यस्य धर्मध्वजो निशं प्रकृष्यज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गलं नाम तद्व्रतम् ॥”
इति हानसागरे धमवचनम् ॥

वै(वै)ङ्गलव्रतः, पु, अङ्गनादभावात् कृतव्रत-
चर्चः । इति जटाधरः ॥

वै(वै)ङ्गलव्रतिकः, पु, (विङ्गलव्रतेन चरतीति ।
विङ्गलव्रत + टक् ।) कृत्वातपस्वी । तत्पर्यायः ।
कृत्वातपसः २ धर्माभिसन्धी ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्यासंभाव्यत्वं यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैङ्गलव्रतिकान्
श्रूतान् ।
हेतुकान् वक्रवर्तींश्च वाङ्मनागपि नाच्येत् ॥”
इति विश्वपुराणे ६ अंशे १८ अध्यायः ॥

“यस्य धर्मध्वजो निशं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गलं नाम तद्व्रतम् ॥”
तद्वान् वैङ्गलव्रतिकः । इति तट्टीका ॥

वै(वै)ङ्गलव्रती, [न] पु, (वैङ्गलव्रतमन्वयस्त्विति ।
इति भाष्ये ।) भक्ततापसः । विङ्गलव्रतपस्वी । इति
भाष्ये । यथा, कौर्मि उपविभागे ५ अध्याये ।
“कृत्वा चरितं तच्च व्रतं रक्षति मच्छति ।
अखिङ्गी लिङ्गवैप्रेन धी खिङ्गसपत्नीवति ।
स खिङ्गानं हरेदेनस्त्रियंघोनी च जायते ॥
वैङ्गलव्रतिनः प्रायः सर्व्यसर्म्मिनाशकाः ।
सद्यः प्रतन्नि पापेषु कर्मैयस्यस्य तत्पुत्रम् ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पायुपतान् वाङ्मनागपि नाच्येत् ॥”

वैष्ण, पु, वैष्णवीवो । वैष्णुशब्दादण्यप्रत्ययेन उकार-
रस्य लोपेन च निष्पन्नमिदम् । इति विद्वान्त-
कौस्तुभे ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ॥ १ । १६१ ।
“वैष्णोभिश्चस्तवाङ्मनागपि नाच्येत् ॥”)

वैष्णव, क्ली, (वैष्णोरिदम् । वैष्णु + अण्) वैष्णु-
फलम् । इत्यमरः ॥ वैष्णुसम्बन्धिनि, त्रि ॥
(यथा, भागवते ॥ ११ । ३० । २४ ।
“ब्रह्मप्रापोपश्चरान् कृत्वा मायावृतात्मनाम् ।
स्यर्द्धाक्रोधः स्वयं निम्बे वैष्णवोऽभिर्यथा वनम् ॥”)

वैष्णवः, पु, (वैष्णोरवयवो विकारो वा । वैष्णु +
“विस्वादिभ्योऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
उपनयने वैष्णुदण्डः । तत्पर्यायः । राम्भः २ ।
इत्यमरः ॥ (वैष्णुः । यथा, महाभारते ॥ ५ ।
६० । १६ ।
“भेरीवदङ्गनिन्दैः प्रहृष्टवैष्णवनिष्ठनैः ॥”)

वैष्णविकः, त्रि, (वैष्णवो वैष्णुस्तद्दानं शिल्पमस्य ।
वैष्णव + “शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति टक् ।)
वैष्णवादकः । तत्पर्यायः । वैष्णुध्याः २ । इत्य-
मरः ॥ वैष्णुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैष्णवी, स्त्री, (वैष्णोर्विह्वलितः वैष्णु + “विस्वादिभ्यो-
ऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)
वृक्षलोचना । इति राजनिघण्टुः ॥ (वैष्णुसम्ब-
न्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
वैष्णवी धारवेद्युधैर्षं सोऽवक्ष कसम्बलुम् ॥”)

वैष्णिकः, त्रि, (वीष्णावादनं शिल्पमस्य । वीष्णा +
“शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति टक् ।) वीष्णा-
वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।
“तच्छृत्वा विह्वताशोऽपि हृत्स्वा वैष्णिको
यथौ ॥”)

वैष्णुकं, क्ली, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्पु हस्ति-
चालनार्थं लौहसुखवृक्षदण्डम् । तत्पर्यायः ।
तोत्रम् २ । इत्यमरः ॥ वैष्णुकम् ३ । इति भरतः ॥

वैष्णुकः, पु, (वैष्णुना कायति शब्दादयते इति ।
कौ + कः । ततः स्वार्थे अण् ।) वैष्णुवादकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वैष्णुकीयः, त्रि, (वैष्णुकस्यायमिति । “वैष्णुकादिभ्य-
श्च्य” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा
कृष्ण ।) वैष्णुसम्बन्धीयः । इति विद्वान्तकौस्तुभे ॥

वैष्णुः, पु, (वैष्णोरपत्यमिति । वैष्णु + अण् ।)
पृथुः । स तु स्वर्ग्यवशीयपञ्चमराजः । यथा,—
“आदिराजः पृथुर्वैष्णो मन्वाता यौवनाश्वकः ॥”
इति जटाधरः ॥

वैतंसिकः, त्रि, (वीतंशो न्यगपक्ष्यादिवन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितस + “चरति” ४ । ४ ।
८ । इति टक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्यायः ।
कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
निकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यगपक्ष्यादिवन्ध-
नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते ॥ ३ । ३३ । ३३ ।

“इमान् शकुनकानान् जन्तुं हन्ति वैतंसिको यथा ।
यत्तद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विजिंसता ॥”)

वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
“वैतनादिभ्यो जीवति” ४ । ४ । १२ । इति
टक् ।) वैतनभृगुशब्दः । तत्पर्यायः । भृतकः २
श्रितिकु ३ कर्मकारः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
उपदेशश्रुतने ॥ २० ।
“वीरो वैतनिकः सन्विराटनगरीवितः कुमा-
रीयाम् ।
नर्षयितास्त्रंन आधीतु भजेद्वस्योचितार्ता
श्रुतिम् ॥”)

वैतरणः, स्त्री, नरकसिन्धुः । इत्यमरः ॥ “वित-
वैतरणी, रथेन दानेन तीर्थंते वैतरणी । षडः
धित्वादीपु षो वैतरणिस्य । अटविपटिघाटी-
वैतरणश्चिंशुष्णीरिति इत्यन्तोऽणु रद्रः । ततो-
ऽपि पाच्छोभादीति वा ईप् । वरुहं तरणं
वितरणं तदस्यामस्तीति वैतरणीत्वन्त्ये । वित-
रणी विरुह्यं पाताखे भवा वैतरणीत्वन्त्ये ।
वितरणिर्विनौका तरणश्रुत्यर्थः स्वार्थे षो
वैतरणीत्वन्त्ये । सिन्धुर्नदी ।
‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्त्वता’
इति त्रिकाण्डम् ॥”

इति भरतः ॥ * ॥ सा नदी दुर्गन्वा तप्तजला
महाविगा अस्थिकेशरक्तपरिष्णां वमह्वार
वर्षते । यथा,—
“नदी वैतरणी नाम दुर्गन्वा दधिरावहा ।
उज्ज्वलोया महाविगा अस्थिकेशरत्नैः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकप्रत्ययमद्विवचनम् ॥ * ॥
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
माकंख्य उवाच ।
“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शङ्करान्तिकम् ।
मत्वा हरं संसृजुः सांसाथी योगमाथया ॥
प्रवेशेरोऽपि भूतप्रमावाद्यान्तंक्षितंक्षदा ।
वायुवृष्टं दुराधर्षमवजग्राह माथया ॥
यदा स नाशकहाव्यान् सन्वारयितुमर्कजः ।
तदा महागिरौ क्षिमा वायुस्ते जलधारके ॥
योकाजोकस्य निकटे जलधाराङ्गयो गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्यस्तोयसागरपरिक्षिमे ॥
स तु सर्वप्रसायेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
तस्मिन् विव्यस्तवान् वायान् व घर्षुं चम
ईशितुः ॥
विदीर्यस्तेसु वायौधैर्भयमशोऽभवदुहृतम् ।
ते वाय्वाः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् ॥
सागरोऽपि श्रद्धेतुं तान् प्रशशक खरानति ॥
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाय्वाः समाराताः ॥
तोयधेः प्राग्भवां वेलां सार्धमात्राद्भिमे ताम् ॥
विमिद्य वेलां ते वास्याः पुष्करद्वीपमध्यगाः ॥
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगभवन् ॥
जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ॥
अवायु सौम्यतां किञ्चिदप्यास्ते नाभिदन्
चित्तम् ।
सदाप्यथाङ्गुला पृथ्वी विदीर्यां स्यात्त वैच्छनिः ॥

अत्रत्रयाह ते वासं सोऽपि कृशोऽभवद्दृष्टात् ।
 शनैश्चरेण ते वोढूमसमर्थेन लोतकैः ॥
 निम्नैर्विदारितः सोऽसौ जलधरो मङ्गामिरिः ।
 विभिय प्रसृतं शम्भोऽस्वास्ती सारारं धयुः ॥
 वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविक्षृता ।
 अद्यापि तिष्ठत्यगमा हरलोतकसम्भवा ॥
 भिक्षा वेलां ततः पृथ्वीं विमियाशु तरङ्गिणीम् ।
 चक्रुर्वैतरणीनाम्ना पूर्वनागरगामिनीम् ॥
 नानायागविमानेन न द्रौण्या स्वन्दनेन च ।
 तस्यै श्रद्धा सा तु नदी तप्तनीया विभीषणा ॥
 इत्येन तां तु पृथिवीं विभर्त्सि मञ्जताधुना ।
 सदा चोद्धृतेवांश्वैर्विक्षिपन्ति नभश्चरान् ॥
 नस्था उपरि नो यान्ति देवा व्याप भयाद्भर ।
 यमद्वारं समावृत्त्य योजनद्वयविक्षृता ।
 निर्जनं वहति संपूर्णा भीतयन्ती जगत्त्रयम् ॥
 इति कालिकापुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
 आसन्नद्वन्द्वकाले वैतरणीगवोदानं यथा,—
 “आसन्नद्वन्द्वना देया गौः सवन्सा च पूर्ववत् ।
 तद्भावे च गौरेका नरकोडारणाय वै ॥
 तदा यदि न प्रकृतिं दातुं वैतरणीच गाम् ।
 प्रकृतोऽन्येऽन्यत् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य
 च ॥”
 पूर्ववद्धिमद्वद्गदानां । अत्र मृतस्य चेति अत्रणा-
 ष्टिकादेशादेऽपि वैतरणीदानाचारः । इति
 शुद्धितन्त्रम् ॥ * ॥ वैतरणीगोदानानन्तरं
 प्रायेणामल्लो यथा,—
 “यमद्वारे महाघोरे तन्ना वैतरणी नदी ।
 ताश्च तर्पुं ददास्यन्तां कृष्णां वैतरणीच गाम् ॥
 इति तन्त्रयोगः । अन्यत् सुमहत्प्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पिष्टकन्या । यथा,—
 “अथज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 अस्मिन्नात्ता वरिष्ठैरदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ।
 तेभ्यः स्वधा सुतां जज्ञे मेमां वैतरणीं तथा ॥”
 इति कौर्मि १३ अध्यायः ॥ * ॥
 (कलिङ्गदेशस्थ-नदीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । ११४ । ४ ।
 “एते कलिङ्गाः कौर्मिण्यः यत्र वैतरणी नदी ।
 यत्रायजत धर्मोऽपि देवाश्चरणमेव वै ॥”
 वैतसः, पुं, (वैतस एव । स्वार्थे अण् ।) अन्ध-
 वैतसः । इति जटाधरः ॥ (पुंस्युजननम् ।
 शिशुद्वन्द्वम् । इति निवयुः । ३ । २६ ॥ यथा,
 ऋग्वेदे । १० । ६५ । ४ ।
 “दिवान् नक्तं अथिता वैतसेन ॥
 “वैतसेन श्रेयो वैतसे इति पुंस्युजननस्येति
 निरुक्तम् । ३ । २१ । पुंस्युजननेन अथिता
 ताङ्गिता भवति ॥” इति तद्धास्ये सायणः ॥ * ॥
 वैतसस्यायमिति । तस्यैदमिति अण् । वैतस-
 सन्त्विति, चि । यथा, रघुः । ४ । ३५ ।
 “आत्मा संरक्षितः सुखैर्दत्तमाश्रित्य वैत-
 सीम् ॥”
 वैतालिकाः, पुं, (विताने भवः । वितान + टक् ।)
 औतहोमः । यथा,—

“सरणादेव कर्मण्यं संयोगो यस्य नामिना ।
 दाहाहूर्द्धमशौचं स्याद्वयस्य वैतानिको विधिः ॥”
 इति शुद्धितन्त्रम् ॥
 वितानसम्बन्धीये, चि । वितानशब्दान् षष्ठीक-
 प्रत्ययेन नियन्त्रमेतत् ॥ (यज्ञादिकायकारो ।
 यथा च भागवते । १० । ४० । ५ ।
 “त्रया च विद्यया केचित् त्वां वै वैतानिका
 द्विजाः ।
 यजन्ते वितनैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्याय ॥”
 वैतालिकाः, पुं, (विविधेन तालेन चरतीति ।
 वितान + टक् ।) बोधकरः । इत्यमरः ॥ द्वे
 निशान्ते बोधकारके । विविधो मङ्गलगीति-
 वाद्यादिकृतस्तालशब्दः तेन अवहरन्ति वैता-
 लिकाः पृथे कादिनि षष्ठीकः । निशान्तं निर्व-
 द्यन्तो ये वृषं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोध-
 काराः स्फुट इति टः । इति भरतः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । ५ । ६७ ।
 “वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटाथसुस्ते-
 भोगावलीः कलामिरोऽवसेरु पटुः ॥”
 खेटितालः । यथा,—
 “वैतालिकाः पुमान् खेटिताले बोधकरे चिषु ॥”
 इति मेदिनी ॥
 हेमचन्द्रे तु पाठान्तरं यथा,—
 “वैतालिकाः खड्गनाले मङ्गलपाठकेऽपि च ॥”
 वैतालसम्बन्धिनि, चि ॥
 वैत्रकः, चि, वैत्रसम्बन्धीयः । वैत्रशब्दान् कण्प्रत्ययेन
 नियन्त्रमिदम् ॥
 वैत्रकियः, चि, वैत्रसम्बन्धीयः । पेत्रशब्दान् ण्यथ
 प्रत्ययेन नियन्त्रमेतत् ॥
 वैद्, चि, पठितसम्बन्धीयः । विच्छब्दान् ण्यप्रत्ययेन
 नियन्त्रमेतत् ॥
 वैदर्भं क्ली, (विदग्धस्य भावः । अण् ।) विदग्ध-
 त्वम् । यथा । वैदर्भमपि वैदर्भी । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥ (यथा, माह्विल्लदपैगे । १ ।
 “वावैदर्भप्रधानीरुप रस एवाच जीवितम् ॥”
 वैदर्भी, क्ली, (विदग्धस्येयमिति । विदग्ध + अण् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) भङ्गः । यथा,—
 “ह्रस्वं मिषश्च वैदर्भी भङ्गश्चेभनिमोलिका ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०६ ।
 “धाचा वैरूप्यनिर्भागेवैदर्भीं दृष्टितामिव ॥”
 वैदर्भं, क्ली, (विदग्ध + अण् ।) विदग्धस्य
 भावः । विदग्धशब्दान् षष्ठीप्रत्ययेन नियन्त्र-
 मेतत् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । १२ ।
 “विदग्धप्रख्यातिलोभाय मम नैवायसुखमः ॥”
 वैदर्भं, क्ली, वाक्यवक्रत्वम् । इति मेदिनी ॥ वैदर्भ-
 सन्त्विति, चि ॥
 वैदर्भः, पुं, (विदर्भो निवासोऽस्येति । विदर्भ +
 अण् ।) विदर्भदेशीयराजः । (यथा, रघुः ।
 ५ । ६२ ।
 “भेने यथा तत्र जनः समेतो
 वैदर्भमागनुमजं सृष्टेशम् ॥”

दमयन्तीपिता भीमसेनः । रुक्मिणीपिता भीष्म-
 कश्च । वाक्यवक्रमा । इति धरणिः ॥
 वैदर्भो, क्ली, वाक्यरीतिभेदः । इति मेदिनी ॥
 यथा, रीतिमाह ।
 “पदसंघटना रीतिरङ्गसंख्या विशेषवत् ।
 उपकर्मो रसादीनां ————— ॥”
 रसादीनामर्थान् शब्दार्थप्रारोख्य कायस्यास-
 भूतानाम् ।
 “—————सा पुनः स्यात्तुर्लिङ्गा ।
 वैदर्भो पाय गौडो च पाश्चात्तो लाटिका
 तथा ॥”
 सा रीतिः । तत्र ।
 “माधुमथ्यश्लोकवर्णं रचना ललितात्मिका ।
 अष्टासिख्यरुतिर्वा वैदर्भो रीतिरिष्यते ॥”
 यथा । अनङ्गमङ्गलमुव इत्यादि । रुद्रतस्माह ।
 “असमस्तैकसमस्ता युक्ता दृशभिर्गुणैश्च वैदर्भो
 वर्गद्वितीयपहुला स्वल्पप्रणाचरा च सुवि-
 धेया ॥
 अत्र दृशगुणास्तन्मतेकाः श्रियादयः ।
 “योजःपकाशके वर्णोऽस्य आहमरः पुनः ।
 समसवहुला गाडो ————— ॥”
 यथा । च चन्द्रज्ज्वादि । पुरुषोत्तमत्वाच्च ।
 बहुतरसमायुक्ता समुद्राप्रान्गाचरा च
 गौडोया ।
 रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्वा स्तोभवाद्या च ॥”
 “—————वर्णः प्रायः पुनर्दयोः ।
 समस्तपञ्चपदो नभः भाषालिका मता ॥”
 इत्येवैदर्भोऽप्योः । यथा,—
 “मथुरया मधुवोधितमाधवी-
 मधुमन्दहिममेधितमेधया ।
 मथुराङ्गनया सुहृत्सुन्द-
 ध्वनिभवा निभृताचरसुज्जगै ॥” * ॥
 भोगत्वाह ।
 “समस्तपञ्चपदामोःकान्तिसमन्विताम् ।
 मथुरां सुकृमाराश्च पाश्चात्तो कवयो विदुः ॥”
 “लाटो तु रीतिर्वैदर्भो पाश्चात्तोऽन्तरा
 स्थिता ॥”
 यथा,—
 “अथसुदयति सुद्रामङ्गनः पद्मिनीना-
 सुदयमिखिवनात्तोवालमन्दारपुष्पम् ।
 विरहविषुरकोकहृद्वन्धुर्विमिन्दन्
 कुपितकपिकपोलकोडुतास्त्वसर्मांसि ॥”
 कश्चिदाह ।
 “उद्धृदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूषिता ।
 चतुर्विधेषुपूरितवस्तुन्यासा भवेकाटो ॥”
 अन्यो लाटुः ।
 “गौडो ङम्बरवन्धा स्यात् वैदर्भो ललिता क्रमात् ।
 पाश्चात्तो मिश्रभावेन लाटो तु वद्धुभिः पदैः ॥”
 कश्चित्तु वक्राद्यौचित्यादन्वया वचनादीत्यादि-
 शब्दादृष्टवर्णो । तत्र वक्रौचित्यादन्वया
 मन्वयास्तार्थवान् इत्यादि । अत्र वाक्य

क्रोधाद्यञ्जकलेऽपि भोमसेनवक्तृत्वोद्धता वच-
नादयः । वाच्योच्चिवाद्यथोदाहृते । रुद्ध-
व्याधुयमानेयादौ ॥ * ॥ प्रबन्धोच्चिवाद्यथया ।
गाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिबुलत्वेन न हीर्ष-
समासादयः । एवमाख्याविकायां प्रह्लादेऽपि
न मन्त्रवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नाख्यन्-
मुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणे रीतिविवेको नाम ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
अगस्त्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ रमयन्ती ।
यथा,—

“वैदर्भो विपुलानुरागकलना सौभाग्यमचा-
खिल-
जौगौचक्रप्रतक्रतौ निजगदे तदृष्टतृप्तक्रमैः ।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभ्युसुभगता सभूतये लभकं
देवेन्द्रावरयप्रसादितप्रज्ञौविश्रायिताशीर्ष्वच ॥
इति उत्तरनेषधे १५ सर्गः ॥

रुक्मिणी । यथा,—
“वेदर्भाः स तु सन्देशं निशम्य यद्वनन्दनः ।
प्रमद्व्य पाणिना पाणिं प्रह्वसन् दिजमन्नवीत् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वेदलं, कौ, भिक्षुकस्य मद्यस्ययादिपाचम् । यथा,
“पाचन्तु दारवालापुष्टयस्ययापि वेदलम् ॥”
इति जटाधरः ॥

वेदलः, पु. (विदलो दालिस्तस्मात् जातः । विदल
+ अण् ।) पिष्टकः । यथा,—

“पूपोऽपूपः पिष्टकः स्याद्वेदलो विदलोऽपि च ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विदलो दालिस्तन्निर्मितपिष्टको वेदलः । तद-
गुणाः ।

“वेदला गुरवो भस्त्रा विष्टमिच्छमारुताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वेदिकः, पु. (वेदं जानातीति । वेद + ठच् ।)
वेदज्ञब्राह्मणः । वेदोक्तं, त्रि. यथा, तन्त्रसारे ।

“वेदिको तान्त्रिको सन्ध्या यथायुक्तमयोगतः ॥”
वेदिकः, त्रि. विदिश्याय अदूरभव नगरम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

वेदुष्, कौ, (विदुषः कर्म भावो वा । विदुस् +
श्वच् ।) विदुषो भावः । विदुस्शब्दात् षण्-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १२ ।

“पादवं दुष्टवेदुष्यतीन्ना सुन्नतभारती ॥”
वैदूर्यं, कौ, (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर +
“विदूरात् षण् । ” ४ । ३ । ७३ । इति षण् ।)

मखिविशेषः । स तु छायापीतवर्णः । लङ्घनीया
इति हिन्दो भाषा । अख्य देवता केतुः ।

तत्पर्यायः । बालवायजम् २ । इति वैमचक्रः ॥
केतुरजम् ३ केतवम् ४ प्राष्टयम् ५ अन्ध-
रोऽहम् ६ खराब्दाङ्कुरकम् ७ विदूररजम् ८

विदूरजम् ९ । अख्य गुणाः । अखलम् । उख्य-
लम् । कपवायुवाशिलम् । शुक्लशूलप्रभमन-
लम् । भूपितसत्तु शुभावहलक्ष । इति राज-

विवेचयः ॥ अपि च ।

“सुताविदुमवजेन्वैदूर्यस्मात्कारिकम् ।
मखिरत्नं चरं श्रौतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चाक्षुर्धं धारणात्तच्च पापालम्बोविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

तच्छायलक्ष्यं यथा,—
“एकं वैद्युपनाप्रकोमन्वत्त्वा माधरकण्डल्विधा
माजारीचणपिङ्गलच्छविजुषा द्वैर्धं विधा
च्छायया ।
यज्ञानं गुरुतां दधाति नितरां क्षिप्रन्तु
दोषोपितं
वैदूर्यं विशदं वदन्ति सुधियः खच्छच्च तच्छो-
भनम् ॥”

तस्य कुलक्षयं यथा,—
“विच्छायं च्छिलागर्भं लघु रूक्षञ्च सक्ततम् ।
सन्नासं परुषं क्षयं वैदूर्यं दूरतां नयेत् ॥”
तत्परीक्षा यथा,—

“वृष्टं यदात्मना खच्छं खच्छायां निकषाशनि ।
स्फुटं प्रदर्शं वदेतवैदूर्यं जात्यमुच्यते ॥”
इति राजनिर्वहः ॥ * ॥

सूत उवाच ।
“वैदूर्येप्य्यरागाया कर्कोतभीष्मके वदे ।
परौचा नृज्जना प्रोक्तां यासिन कथितां दिज ॥
कल्पान्तकालान्नुभिताम्बुराशि-
निर्हृदकल्पादृदितिजस्य नादात् ।
वैदूर्यस्युत्पन्नमनकवर्णं
श्रीभाभिरामं दृतिवर्णवीजम् ॥
अविदूर वैदूर्यस्य गिरस्तुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकसौभानमसु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादसमुत्पत्त्यादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निन्दानारूप-
प्राष्टपथोद्वरदर्शितचारुरूपः ।
वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभासा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गविवहा इव सम्भूतः ॥
पद्मारागसुपादाय मखिवर्णां हि ये चिती ।
सर्वास्तान् वर्षश्रीभाभिवैदूर्यमगुगच्छति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकण्डलीलं
यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम् ।
चाद्यायपचप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मखिशान्कविद्धिः ॥
गुणवान् वैदूर्यमखिवर्णोचयति खामिनं वरभास्यैः ।
दोषैर्युक्तो दोषेस्तस्माद्दयनात् परीचेत ॥
गिरिकाचमिश्रयुषाणौ काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्भन्नाः ।
वैदूर्यमखरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥
शिखामावात् काचं लघु भावाच्छैशुपालकं
विद्यात् ।
गिरिकाचमदीप्तिलात् स्फटिकं वर्णोच्च्युल्लेन ॥
यदिन्नरीलस्य महागुणस्य
सुवर्णं न्खाकलितस्य मन्त्र्यम् ।
तदेव वैदूर्यमखेः प्रदिष्टं
पलवयोक्तापितगौरवस्य ॥

जातस्य सर्वेऽपि मखेस्तु यादृग्-
विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरायागुभेय-
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
सुखोपलस्यश्च सदा विचार्यो
क्षयं प्रमेदो विदुषा नरेण ।
खेदप्रमेदो लघुता नृदुलं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ॥
कुशलाकुशलेः प्रयुज्यमानाः
प्रतिबद्धाः प्रतिबन्क्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते
मखयोऽर्थान्तरमन्त्र्यमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्णमानाः
प्रतिबद्धा मखिबन्धकेन यन्नात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मखयः षडगुणमायुवन्ति मन्त्र्यम् ॥
आकरान् समतीतानामुदधिसौरसन्निधौ ।
मन्त्र्यमेतन्मखीनान् न सर्वत्र महीतले ॥
सुवर्णं मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाषकः ।
तस्य सप्ततिमो भागः संस्कार्यं करिष्यति ॥
शाण्ड्यतुर्माषमानो माषकः पञ्चकण्ठलः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्त्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मन्त्र्यनिश्चये ॥”
इति भास्करे वैदूर्यपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ * ॥
अथ च ।

“सितञ्च धूम्रसङ्गाप्रमीषतुल्यवर्णितं भवेत् ।
वैदूर्यं नाम तन्ननं रत्नविद्धिषुदाहृतम् ॥
अक्षयत्प्रिविदुःश्रुतजातिभेदाच्चतुर्विधम् ।
सितनीलो भवेद्विप्रः सितारक्तस्तु वाहुजः ॥
पीतानीलस्तु वैश्याः खान् नील एव हि श्रुतकः ॥”
अथ गुणाः ।

“माञ्चरानयनप्रख्यं रशोनप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निर्मलं यद्गुणं वैदूर्यं देवभूषणम् ॥
सुदारं घनमलच्छं कलिलं यद्गुणमेव च ।
वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥”
तदुच्यते,—

“उदुगिरनिव दीर्घि योऽसौ सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणतात्वं गुरु यत् घनमिखिभिधीयते ॥
कलङ्कादिविहीनं तदख्यम्कलितं कौसितम् ।
अक्षयुजं कलाकारस्यलो यन्न दृश्यते ॥
कलिलं नाम तदाज्ञः सर्वसम्पत्तिकारकम् ॥
विश्लिष्टाङ्गस्तु वैदूर्यं यद्गुणमिखिधीयते ॥ * ॥
कर्कं कर्कशं चापः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणासुदीरिताः ॥
शर्कराशुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
स्पर्शेऽपि च यत्तच्छ्रेयं कर्कशं वेदुनाशनम् ।
भिन्नमान्तिकरश्चासः स कुर्थात् कुलसंस्व-
यम् ॥

विरहवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देहो वैदुविनाशनः ॥
जयति यदि सुवर्णं त्वागहीनो यदा वा
बहुविधमखिचारी भूपतिकां यतिनां ।

दधदपि घृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नं
प्रतिशतफलरूपः पातमेथ्यावशयम् ॥
इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ॥

अव्युत्त गारुडपुराणवत् ॥

वैदेहः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अच् ।) निमि-
राजपुत्रः । अस्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य
भूसुजः शरीरमराजकभीरवस्ते तुनयः अरण्यां
ममस्युः । तत्र च कुमारी जज्ञे । जननाञ्जनक-
संज्ञां चासावावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति
वैदेहः । मथनाम्निधिरभूत्स्योदावसुः पुत्रो-
ऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमित्यंश-
कथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनाम-
कारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (वयंसङ्करजाति-
विषयः । स तु वैशात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा,
मनुः ॥ १० ॥ ११ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”

वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) वणिक् ।
इत्यमरः ॥ सूत्रात् वैशासुतः । इति मेदिनी ।
(वैशाद्व्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः ।
यथा, मनुः ॥ १० ॥ १६ ॥

“वैदेहकेन त्वमद्य्यासुत्पन्नो वैश उच्यते ॥”

अस्यान्ताःपुररक्षणं कार्यम् । यथा, तत्रैव ।
१० ॥ ४७ ॥

“वैदेहाकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक-
पथः ॥”

वैदेहिकः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः ॥ १० ॥ ३६ ॥

“वैदेहिकादस्युमेदौ वद्विर्ग्रामप्रतिश्रयो ॥”

वैदेही, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री
वा । विदेह + अच् । ङीप् ।) रीचना ।
सौता । (यथा, रघुः ॥ १२ ॥ २० ॥

“रामोऽपि सद्य वैदेह्या वने वन्देन वसैयन् ।
चचार सातुजः श्रान्तो दृष्टेऽप्यङ्गुत्तं युवा ॥”
यथा च ।

“वैदेहि ! याहि कलसोद्भवधर्मपत्नीं
तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।
पृष्टापि मा वद पयोनिधिवन्धनं मे
सेयं पुनश्च्युक्तिताम्बुनिधेः कलजम् ॥”

इत्युद्धटः ॥

वणिक् स्त्री । पिप्यकी । इति मेदिनी ॥ (वैदेह-
पत्नी । यथा, मनुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

“आहिण्डिकी निवादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”
विदेहदेशीयुत्पन्नमात्रे च । यथा, महाभारते ।
१ ॥ ६५ ॥ २६ ॥ “देवातिथिः खलु वैदेहीसुप-
थे मेथ्यादा नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहो
नाम ॥”

वैद्यः, पुं, (विद्यां विदेति । विद्या + “तदधीते
तद्देहः ॥” ४ ॥ २ ॥ ५६ ॥ इति अच् ।) पण्डितः ।
यथा । कात्यायनः ।

“नाविद्यानान्त्वेदो देयं विद्याधनं क्वचित् ।
समविद्याधिकानान्त्वेदो देयं तद्वनम् ॥”

वेदो न विदुषा । इति दायतत्वम् ॥ वासकवचनः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्वेदवेत्ता । स चान्ध-
जातिश्चिक्षिणावृत्तिश्च । तत्पर्यायः । रोग-
हारी २ अमरङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः

५ । इत्यमरमरतौ ॥ सहा ६ विधिः ७ विद्यान्
= आयुर्वेदी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतु-
ल्लिधः । रोगहरः १ शिष्यहरः २ शस्त्रहरः ३
क्रथाहरः ४ । इति महाभारते राजधर्मः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वैदोऽश्विनोऽङ्गमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैदवैर्येण शूद्रायां बभूवुर्लक्ष्मणो जनाः ।
तं च यामगुणज्ञाञ्च मन्त्रोपधिपरायणाः ।
तन्मन्त्रं जाताः शूद्रायां तं आलम्याहिणो सुवि ॥
श्रौण क उवाच ।

कथं ब्राह्मणपत्यान्त्वं स्वयंपुत्रोऽश्विनोऽसुतः ।
अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ॥
सौतिरवाच ।

गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन ।
ददर्श कासुकी कान्तः पुष्योदानं मनोहरे ॥
तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः ।
अतीव सुन्दरो दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥
दुर्लं तत्वाज गर्भे सा पुष्योदाने मनोरमे ।

सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम श्रौङ्गिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यस्माद्देवादिसङ्घटम् ।

विप्रो रोषेण तत्वाज तत्र पुत्रं स्वकामिनीम् ।
वरिद्वभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥
पुत्रं चिकित्साश्लाक्षश्च पाठयामास यत्नतः ।

नानाश्लक्ष्यश्च श्लक्ष्यं स्वयं स रविनन्दनः ॥
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाञ्च निरन्तरम् ।
वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको सुवि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ ॥ ॥
नरकभीमान्ते वैद्यजम् यथा,—

“यः करोत्यपहारश्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।
पातयित्वा खपुत्रवान् दश पूर्वांश्च दशापरान् ॥
स्वयं याति च धूमान् धूमध्वान्तसमन्वितम् ।
धूमस्त्रियो धूमभीरो वसन्तत्र चतुर्युगम् ॥
ततो न्दविक्रवातिश्च श्रतजन्मनि भारते ।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्षमिजातयः ॥
ततो नानाविधा दृक्जातयश्च ततो नरः ।
भार्याहीनो वंशहीनः श्वरो याधिर्द्युतः ॥
ततो भवेत् स्वयंकारः स सुवर्णवणिक् ततः ।
ततो अवनसेवी च ब्राह्मणो गणकक्षतः ।
विप्रो देवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥” ॥
अपि च ।

“लाक्षाकोऽहोद्विष्यापारो रवाह्विकवी च यः ।
स याति नागवेष्टश्च नागैर्विष्ट एव च ।
वसेत् स लोमभमानब्धं तत्रैव नागदंष्ट्रितः ॥
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजम्बु ।
गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः श्रुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे २८ अध्यायः ॥ ॥ ॥

राजवैद्यश्च लक्ष्यं यथा,—

“परं पारं गतो यः स्यादृष्टाङ्ग तु चिकित्सिते ।
अनाहाय्यः स वैद्यः स्याद्वन्मात्सा च कुलो-
न्नतः ।

प्राणावायंः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूसुजः ।
राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्-
जने ॥”

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥ ॥ ॥

सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—

“चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।
स च यादृक् समोचो न स्यादृष्टोऽपि निगद्यते ॥
तत्साधिगतश्लाक्षाधो दृष्टकर्मार्थं स्वयं कृती ।
लघुहस्तः श्रुचिः शूरः खच्छोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् अवसायो प्रियंवदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च वेदा इदं प्रशस्यते ॥”

दृष्टकर्मार्थं दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः ।
स्वयं कृती स्वयंचिकित्साङ्गुलः । लघुहस्तः
सिद्धिमहश्च ॥ ॥ ॥ निरिषह्वेदो यथा,—

“कुचेलः कर्कशः स्रग्धो ग्रामीणः स्वयमागतः ।
पञ्च वेदानां न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥”
कर्कशः अप्रियवादी । स्रग्धः सामिमानः ।
ग्रामीणः अथहाराचतुरः ॥ ॥ ॥

अथ वैद्यश्च कर्म आह ।

“याधेस्तत्परिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यश्च वैदलं न वैद्यः प्रसुराशुषः ॥”
अस्यायमर्थः । याधिः सम्यक् परिचयः । यथा-
श्रान्तिकरणं वैद्यश्च कर्म । न तु वैद्यः आशुषः
प्रसुरित्यर्थः । अपरं त्वं याचक्षत । याधि-
स्तत्परिचयः । वेदनायाः श्रान्तिकरणश्च ।
एतदेव वैद्यश्च वैदलं न किन्तु वैद्य आशुषः
प्रसुरित्यर्थः ॥ ॥ ॥

अथ वेदानयनदूतस्य लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेन तु याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् ससुचितस्तादृगश्च निगद्यते ॥
दूताः सुजातयोऽथङ्गाः पटवा निर्मलाम्बराः ।
सुखिनांश्चष्टपाच्छाः शुभपुष्पफलैर्युताः ॥
सजातयः सुचेष्टाश्च खञ्जीवदंष्ट्रि सङ्गताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”
सजातयः रोगिसमानजातयः ।

“यस्यां प्रायसकृद्वाति सा नाडी जीव-
सञ्चिता ॥” ॥ ॥

अथ दूतयात्रायां शङ्कनविचारः ।

“वैद्यान्नाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः क्षते ।
न शुभं सौम्यशङ्कनप्रदीपन्तु सुखावहम् ॥”
प्रदीपमभिः । दूतो रोगी च रिक्ताहस्तो वैद्यं
न पश्येत् । तथा च ।

“रिक्ताहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुम् ॥”
अथ आशुर्विदं प्रादुर्भावः । तत्रादौ ब्रह्म-
प्रादुर्भावः ।

“विधावाधर्वस्वस्वस्वामाशुर्वेदं प्रकाशयन् ।
स्वनाम्ना संक्षितां चक्षे लक्ष्मणोऽकमयीच्छुम् ॥
ततः प्रजापतिं दत्त्वं दत्त्वं सकलकर्मसु ।
विधिर्धोनीरधिः साङ्गमाशुर्वेदसु पादिशत् ॥” ॥ ॥

अथ दक्षप्रादुर्भावः ।
 “अथ दक्षः क्रियादक्षः स्वर्द्धी वेदमायुषः ।
 वेद्यामास विदांसौ स्वर्द्धीप्रो सुरसत्तमौ ॥”
 अध्याश्विनोसुतप्रादुर्भावः ।
 “दक्षारधीय दसौ वितेनतुः संक्षितां स्वीयाम् ।
 सकलचित्कित्सकलोप्रतिपत्तिविद्वद्ये धन्याम् ।
 स्वयम्भुवः शिरश्चिह्नं भैरवैश्च रथाय तत् ।
 अश्विभ्यां संक्षितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ॥
 देवासुररथे देवा देवैर्वै सचताः जताः ।
 अजतास्ते जताः सद्यो दक्षाभ्यामद्भुतं महत् ॥
 वज्रयोर्भृद्भुजस्तमः स दसाभ्यां चिकित्सीः ।
 सोमान्निपतितश्चक्षुसाभ्यामेव सुखीकृतः ॥
 विप्र्यीर्णा द्रष्टाः पुष्पो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
 शशिनो राजयन्माभूदश्विभ्यां तं चिकित्सीताः ॥
 भागवश्चावनः कामी वडः सन् विक्रान्तं गतः ।
 योर्ध्ववर्णरोपेतः क्षतोऽश्विभ्यां पुनश्च वा ॥
 यत्नेश्चाश्वे च बहुभिः कर्माभिमिषुजां वरो ।
 बभूवतुर्भ्यं पूष्याविन्द्रादीनां दिवोकसाम् ॥”
 अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
 “संश्रय दशयोर्निः कर्मांस्त्वितानि यत्नवान् ।
 आयुर्वेदं निरुद्धेगं तौ ययाचि शचीपतिः ॥
 नासद्यो सद्यसन्धेन प्रक्रमे किल याचितौ ।
 आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः श्रतमन्वये ॥
 नामत्याभ्यामधीष्वे आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
 अथापयामास बहूनात्रियपसुखान् सुनीन् ॥”
 अथात्रियप्रादुर्भावः ।
 “एकदा जगदात्मिक गदाकुलमितस्ततः ।
 चिन्त्यामास भगवानात्रेयो सुनिपुञ्जवः ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामयः ।
 भवन्ति सामयानेतान् प्रकोमि निरीक्षितुम् ॥
 दयालुदृग्मत्स्यं स्वभावो दुरतिक्रमः ।
 एतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
 आयुर्वेदं पठिष्यामि नैकव्याय शरीरिण्याम् ।
 इति निश्चिद्य गतवानात्रेयस्त्विच्छाजलयम् ॥
 तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा श्रद्धं दृष्टुं सः ।
 सिंहासनमसीनो स्तूयमानं सुरर्षिभिः ॥
 मासयन्तं दिशो भासा भास्करप्रतिभं लिषा ।
 आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवोकसाम् ॥
 शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनी ययौ ।
 तदये पूजयामास भृष्टं भूरितपःकृशम् ॥
 कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
 स सुनिर्व्वक्तुमारंभे निजागमनकारणम् ॥
 देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
 विधात्रा विहितो यत्नास्त्रिलोकौ लोकपालकः ॥
 आधिभिर्यथिता लोकाः शोकाङ्गलितचेतसः ।
 भूतेषु चन्ति चन्तापै तेषां हस्तुं ह्यपि कुरु ॥
 आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कादृश्यतो वृणाम् ।
 तथेत्थं स ह्यसाक्षोऽध्यापयामास तं सुनिम् ॥
 सुनीन् इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीष्य सः ।
 अभिनन्द्य तमाश्रीभिराजगाम पुनर्महौम् ॥
 अथात्रेयो सुनिश्चेष्टो भगवान् कुरुयापः ।
 खनाशा संक्षितां चक्रे नरचक्राहुकल्पया ॥

ततोऽग्निरशं मेडश्च जातुर्कर्म पराश्रमम् ।
 ज्वीरपाणिश्च हारीतमायुर्वेदमपाठयन् ॥
 तन्मस्य कर्त्ता प्रथममग्निर्व प्रोऽभवत् पुरा ।
 ततो मेडाह्यश्चक्रः खं खं तन्मं क्षतानि च ॥
 आवयामासुरात्रेयं सुनिवृत्तेन वन्दितम् ।
 श्रुत्वा च तानि तन्नायि हृष्टोऽभूदन्ननन्दनः ॥
 यथावन् छत्रितं तस्मान् प्रहृष्टा सुनयोऽभवन् ।
 दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साञ्चिति चाहुवन् ॥”
 अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
 “एकदा हिमवताश्वं देवादागव्य संगताः ।
 सुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
 भरद्वाजो सुनिरः प्रथमं ससुपागतः ।
 ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ ॥
 पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपराश्रमः ।
 हारीतो गोतमः सांख्यो मेनेयश्चावनीऽपि च ॥
 यमदक्षिश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
 नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलश्च ॥
 प्राङ्खिलाः सङ्कौखिलाः प्राङ्जनेयः सशौनकः ।
 आश्वलायनसांजयौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
 देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनाहुमौ ।
 काङ्कायनो वैजनापः कुशिको वादरायणिः ॥
 छिरण्यक्षश्च लोकानिः शरलोमा च गोभिलः ।
 वैखानसा वागलिङ्गान्तयेवात्ये महर्षयः ॥
 ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दोषा ह्ययमाना इवायवः ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमां ।
 धर्म्णार्थकाममोक्षायां नलसुक्तकलेवरम् ॥
 तत्र सर्वार्थसंसिद्धेर्भवेद्वैदिर निरामयम् ।
 तपःसाध्यायधर्म्णायां ब्रह्मचर्यं व्रतायुषाम् ॥
 हर्षैः प्रहृता रोगा यत्र तत्र च सर्वतः ।
 रोगाः काश्यपेकरा वलचयकरा देहस्य चेष्टा-
 हरा-
 द्रष्टादीन्त्रियप्रक्षिप्तस्य चयकराः सर्वेऽङ्गपीडा-
 काराः ।
 धर्म्णार्थाखिलकामसुक्तिव महाविप्रस्वरूपा
 वलान्
 प्रायानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते ज्ञेयं कुतः
 प्राणिनाम् ॥
 तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चित्तो भवद्भि-
 र्भृष्टे-
 योर्गैरिष्यमिषाय वंसदि भरद्वाजं सुनिं तेऽङ्ग-
 वन् ।
 तं योग्यो भगवान् स ह्यसन्नयनं याचस्व लब्धुं
 क्रमात्
 आयुर्वेदमधीष्य यं गदभयावसुक्ता भवामो
 वयम् ॥
 इत्थं व सुनिभिर्योम्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः ।
 भरद्वाजो सुनिश्चेष्टो जगाम त्रिदशजलयम् ॥
 तन्नेत्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
 इष्टवान् वृचहन्तारं दौष्यमानमिवानलम् ॥
 इष्टुं व सुनिं प्राङ् भगवान् सचवा सुदा ।
 धर्म्णैश्च खागतं तेऽथ सुनिं तं समपूजयत् ॥

सौऽधिगम्य जयाश्रीभैरवभिवन्धु सुरेश्वरम् ।
 हृद्योर्णा वचनं सन्धगन्धायत सत्तमम् ॥
 याधयो हि ससुपाताः सर्वप्राणभयङ्कराः ।
 तेषां प्रथमनोपायं यथावद्भक्तुमर्हसि ॥
 तसुवाच सुनिं साङ्गमायुर्वेदं श्रतक्रतुः ।
 जीवेद्वर्षसहस्राणि देहौ नीचदुनिग्रस्य यन् ॥
 सोऽनन्तागारं चिक्कन्वमायुर्वेदं महामतिः ।
 यथावदचिरात् सर्वे बुबुधे तन्मना सुनिः ॥
 तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
 अत्यानपि सुनीश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ॥
 तत्तत्र जनिताज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः ।
 गुणान् त्रयाणि कर्माणि इष्ट्वा तद्विधि-
 माश्रिताः ॥
 आरोग्यं वेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
 आयुर्वेदोक्तविधिनाम्येऽपि स्युस्तु नयो यथा ॥”
 अथ चरकप्रादुर्भावः ।
 “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
 तदा श्रेष्ठश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
 अथञ्जानगर्गतं सन्धमायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
 एकदा स महद्दृष्टं त्रष्टुं चर इवागतः ॥
 तत्र लोकान् गदयंस्तान् अथवा परिपीडितान् ।
 स्यलेषु बहुषु यथान् क्रियमाणैश्च दृष्टवान् ॥
 तान् इष्ट्वा तदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ॥
 अनन्तश्चिन्त्यामास रोगोपशमकारणम् ॥
 सञ्चित्व स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।
 यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्दयतः ॥
 तस्माच्चरकनामासौ विश्वातः क्षितिमखले ।
 स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
 स ह्यसवदनस्यंशो येन धंसो रुजो क्षतः ।
 आत्रेयस्य सुनेः शिष्या अत्रिषिप्रादयोऽभवन् ॥
 सुनयो बहवस्तेषु जतं तन्मं स्वकं स्वकम् ॥
 तेषां तन्नायि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
 चरकेशान्तो नाम्ना गत्योऽयं चरकः क्षतः ॥”
 अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
 “एकदा देवराजस्य इष्टिर्निपतिता सुवि ।
 तत्र तेन नरा इष्टा आधिभिर्यथप्रीडिताः ॥
 तान् इष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
 यदाऽहृदयः शक्रो धन्वन्तरिसुवाच ह ।
 धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
 योग्यो भवति भूतानासुपकारपरो भव ॥
 उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
 जैकोत्काधिपतिस्त्रिग्युरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
 तस्मात्तं पृथिवीं याह्य काशीमध्ये त्रुपो भव ।
 प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
 इत्युक्त्वा सुरप्राङ् लः सर्वभूतहितेसया ।
 समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिसुपादिशत् ॥
 अथैव चायुषो वेदमिन्द्राह्वन्तरिः पुरा ।
 आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवैष्मनि ॥
 नात्ता तु सोऽभवत् स्थापौ दिवोदास इति
 जितौ ।
 बाज एव विरक्तोऽभूच्चकार च महत्तपः ॥
 यत्नेन महता तस्मा तं काश्यामकरोऽभूयम् ॥

वैद्यः

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
 हिताय देहिनां स्त्रीयसंहिता विहितामुना ।
 अथ विद्वार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठ-
 यत् ॥”
 अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।
 “अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
 अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
 विश्वामित्रो मुनिस्त्वेषु पुत्रं सुश्रुतसूक्तवान् ।
 वल्ल । वाराणस्यो गच्छ तं विश्वेश्वरवल्गमम् ॥
 तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति
 बाहुजः ।
 स हि धन्वन्तरिः साक्षादाशुर्वेदविदां वरः ॥
 आशुर्वेदं ततोऽधीय लोकोपकृतिश्चेति वै ।
 सर्वप्रणयिदया तीर्थसुपकारो भद्रामखः ॥
 पितृवर्चनमाकर्ष्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
 तेन वाङ्मं समध्येतुं सुनिच्छतुप्रतं ययौ ॥
 अथ धन्वन्तरिं सर्वेषां प्रस्थापयेत् स्थितम् ।
 भगवन्तं सुरश्रेष्ठं सुनिर्मिच्छंभुभिः स्तुतम् ॥
 काशीराजं दिवोदासं तेषुप्रथमं विनयान्विताः ।
 खगमत्स इति स्नाह दिवोदासो यशोधनः ॥
 कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
 ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ॥
 भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् ।
 क्रन्दन्ती च्छिद्यमाणांश्च ज्ञानासक्तं हृदि व्यथा ॥
 व्यामथानां प्रमोषार्थं विज्ञातुं वयमागताः ।
 आशुर्वेदं भवानसावध्यापयतु यततः ॥
 अङ्गीकृत्य वचस्तेषां तृपतिस्नातुपादिशतु ।
 आखातं तेन ते यत्नाञ्ज्यहृत्सु नयो सुरा ॥
 काशीराजं जयाश्रीभिर्भिनयन्सु तदाश्रितः ।
 सुश्रुताद्याः सुचिन्तायां जग्मुर्गोहं स्वकं स्वकम् ॥
 प्रथमं सुश्रुतस्त्वेषु खं तन्नं कृतवान् स्फुटम् ।
 सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्नाम तेनिरे ।
 सुश्रुतेन कृतं तन्नं सुश्रुतं बहुभिर्भयतः ।
 तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं त्वितिमच्छले ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ मतान्तरं वैद्योत्पत्तिकथनम् ।
 “सत्यनेताद्वापरेण युगेषु ब्राह्मणाः किल ।
 ब्रह्मचर्यविट्शुद्धकन्याका उपयेभिरै ॥
 तत्र वैश्यसुतायां ये जन्निरे तनवा अमी ।
 सर्वे ते सुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपरमाः ॥
 तेषां सुखोऽन्वन्ताचार्यस्तस्यासन्ना कुले हि तत् ।
 अम्बह इत्यवावृत्तस्ततो जातिप्रथमनात् ॥
 परे सर्वेऽपि चाम्बहा वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
 जननीतो जसुर्वेद्या यन्माता वेदसंस्कृतेः ॥
 अम्बहास्तेन ते सर्वे दिवा वैद्याः प्रकौर्षिताः ।
 अथ रक्षप्रतिकारिवाङ्मिषस्यै प्रकौर्षिताः ॥
 सर्वे वैद्याः पितृसुखास्तेनायाश्च तथा स्मृताः ।
 द्वापरे च्छत्रयोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
 अयाम्बहेषु सर्वेषु विख्याता अभवन्नमी ।
 सेनो दासश्च गुप्तश्च दक्षो देवः करो धरः ।
 राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रचितः ।
 यथां वैश्याः सपुत्रास्त एतत्पद्धतयो मताः ॥

५१४
 वैद्यः

अन्वपद्धतयोऽप्येवं सन्ति वैद्या न ते श्रुताः ।
 बहवश्चैकनामानो नानागोत्रसमुद्भवाः ॥
 यथाशौ विश्रुताः सेना इत्येवमपरे मताः ।
 यस्य यस्य सुनेयैः यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
 तत्तन्नोच्चारिना वैद्यः श्रेष्ठायत्तु स्वकर्मणा ॥”
 तथा हि ।
 “तिस्रो वर्णाशुपूर्व्येण हे तथैका यथाक्रमम् ।
 ब्राह्मणचरित्रविशां भार्याः स्थाः शुद्धजन्मनः ॥
 यदुच्यते दिवातीनां शूद्रादारोपसंयहः ।
 नैतन्मम मतं यस्मात्तन्नामा जायते स्वयम् ॥
 पात्रिं भर्तुः सवर्णासु रह्नीयात् चरित्रया प्ररम् ।
 वैश्या प्रतोदमादशाहेदने त्वयजन्मनः ॥
 सवर्णैर्भ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
 अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥
 विप्रान्महर्षीभिर्मित्तो हि चरित्रयार्थो विश्रः
 स्त्रियाम् ।
 जातोऽम्बहसु शूद्रार्थां निषादः पार्श्ववोऽपि वा ॥
 वैश्याशूद्राश्च राजव्याज्जहृष्यौ द्वौ सुतौ
 स्मृतौ ।
 वैश्यासु करणः शूद्राणां विनास्वव विधिः स्मृतः ॥”
 एते षट् श्लोका याज्ञवल्क्यीयाः ॥
 “शूद्रैव भार्याशूद्रस्य वा च खा च विश्रः स्मृते ।
 ते च खा चैव राजसुताश्च खा चायजन्मनः ॥
 पाण्ड्यहृद्यसंस्कारः सवर्णोऽपदिश्यते ।
 असवर्णास्वयं स्त्रियो विधिरुद्वाहकर्मणा ॥
 प्ररः चरित्रया आहः प्रतोदो वैश्यकन्याया ।
 वसनस्य दशा ग्राह्याः शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”
 इति पद्यत्रयम् ॥
 “ब्राह्मणाङ्घ्रिश्चकन्यायामम्बडो नाम जायते ॥”
 इति च पद्याङ्गं मानवीयम् ॥
 “वैश्यायां ब्राह्मण्याज्जातोऽम्बडो हि तुनि-
 सत्तम ।
 ब्राह्मणानां किंलिङ्गार्थं निर्दिष्टो मुनिपुङ्गवैः ॥”
 इति पराशरः ॥
 “वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बडो ब्रह्मपुत्रकः ॥”
 इति श्रुतः ॥
 ब्रह्मा महर्षीभिर्मित्तश्च वैद्यः चरित्रिशावपि ।
 अमी पश्च द्विजा एषां यथापूर्व्येण गौरवम् ॥”
 इति हारीतः ॥
 “मातुर्गैदा प्रजायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्नात् ।
 ब्राह्मणचरित्रविश्रस्तस्मादेति द्विजाः स्मृताः ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
 महर्षीभिर्मित्ताम्बडोरपि पित्रवन्नात् द्विजत्वम् ॥
 इति ब्रह्माः ॥
 “आशुर्वेदीपनयनादेवो द्विज इति स्मृतः ॥”
 इति वैद्यकेऽपि वैशः ॥
 “तपोयोगात् पुरा वैद्यकोज्जा पित्रवत् स्मृताः ।
 विप्रात् चक्ष्रादयतो न्यूनः क्रियथा वैश्यवत्
 क्षताः ॥
 प्रनेः प्रनैः क्रियाजोपाद्य ता वैद्यजातयः ।
 कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा चक्ष्रा यथा विश्रः ॥”
 इति विश्वः ॥

वैद्यः

“युगे जघन्ये हे जाती ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥”
 इति यमः ॥
 “ग्रनकैश्च क्रियाजोपादिमाः चरित्रिजातयः ।
 वृषजत्वज्ञता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥”
 इति मनुवचनं धृत्वा एवमम्बडादीनामपि कलौ
 शूद्रत्वमिति स्वयंश्रेष्ठेषु वाचस्पतिमिश्रादिभि-
 र्क्षया शुद्धित्तत्त्वे स्मार्तमहर्ष्याचार्येणाप्युक्तम् ।
 अतएव कुलपञ्जिकायासुक्तम् । अतिदिष्टं हि
 वैद्यस्य शूद्रत्वं चरित्रियादिवदिति । तस्मात्
 चरित्रिशीस्तुल्यो वैद्यः शूद्रस्य पूजित इति ॥३॥
 “युगे युगे कर्मयोगेवोत्कर्षापकर्षावाह मनुः ।
 तपोरौतिप्रभावेश्च ते गच्छन्ति युगे युगे ॥”
 मनुष्येभ्यश्च जन्मत् इति ॥
 “अम्बहृष्टवन्ताचार्यैः ख्यातोऽभूद्रुवनत्रये ।
 सिद्धविद्याङ्गयो कन्या स्ववेद्यस्य तु मानसौम् ॥
 उपयेमे महौजा यश्चिकित्सतकया श्रुत ।
 अथेतस्य वरेणैव ख्याता वैद्या महौजवः ॥
 सेनो दासश्च गुप्तश्च दक्षो देवः करो धरः ।
 राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रचितः ॥
 सन्ताना बहवश्चेषां नभूतुश्च चिकित्सकाः ।
 कुलासुरूपतथैषां जाताः पद्धतयोऽप्यम्बः ॥
 तेषां प्रशंसना निन्दा च बभूव स्वैव कर्मणा ।
 उत्तमौ सेनादामौ च गुप्तदत्तौ तथैव च ॥
 देवः करश्च मध्यस्थौ राजसोमौ कुलाधमौ ।
 नृदिपश्यगयो निन्वा लुपपद्धतयोऽपि च ॥
 केचिन्नाद्या परिख्यातास्तथा वृत्तात्तुमारतः
 सर्वसामेव जातीनां तुर्तिरेव गरीयमौ ।
 वृत्तिः स्वर्गा च पथा च वृत्तया जातिः प्रव-
 र्त्तते ॥”
 इति प्राचीनकुलपञ्जिकावृत्तयासवचनानि ॥
 इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥ ३ ॥ अथ वैद्यानां
 गोत्राणि ।
 “अष्टाविशदसौ गोत्राः सर्वेषां भिद्यजामपि ।
 पत्निकन्ते विनिश्चन्ते सनदासादितः क्रमात् ॥
 धन्वन्तरिश्च प्रक्षिप्त्वा तथा वैश्वानराद्यकौ ।
 मौञ्ज्यकौशिकौ क्षयात्रेय आङ्गिरसोऽपि च ॥
 अष्टौ गोत्राणि सेनानां दासानां तदनन्तरम् ।
 मौञ्ज्योऽथ भरद्वाजः शालङ्कायन एव च ॥
 प्राण्डिल्यश्च वाण्डिश्च वाण्डिश्च बहमो मताः ।
 गुप्तानां त्रीणि गोत्राणि काश्यपो मौतमस्तथा ॥
 सावर्धिरपि दत्तानां चत्वारः परिकीर्षिताः ।
 कौशिकः काश्यपश्चैव प्राण्डिल्यश्चापि तत्परः ॥
 मौञ्ज्य इति विज्ञेयाश्चत्वारो देवसम्भवाः ।
 आत्रेयज्ज्यात्रेयो च प्राण्डिल्य आलमालकः ॥
 धरश्च काश्यपः प्रोक्तो भरद्वाजश्च कुण्डजः ।
 काश्यपो रचितस्त्रैको गोत्रा एते प्रकौर्षिताः ॥
 दत्तानामाद्यगोत्रार्थां देशभेदेऽस्ति सन्ततिः ।
 एवमात्रेयगोत्रोऽपि दक्षो देशान्तरे स्मृतः ॥
 दत्ताः क्षयात्रेयगोत्रा इत्यन्ते बहवस्तथा ।
 तस्मादतस्य गोत्राणि चक्षुर्ज्ञेयानि पश्चितेः ॥
 करायां काश्यपो गोत्रो वाह्यमौञ्ज्यकावपि ।
 देशभेदे हि विद्यन्ते तत्परः सप्तगोत्रकः ॥

राजः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तद्राजस्त्रिगोत्रकः ।
 अयन्ने च जामदग्न्यगोत्रा देशान्तरे धराः ॥
 बह्वीरोपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रक्षिताः ।
 इन्द्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैदौ गोत्रास्तयोर्मिरे ॥
 इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रक्रीर्णितः ।
 आदित्यानामिदौ गोत्रावादिहकौशिकौ
 स्त्वतौ ॥
 पञ्चाशदन्ते विख्यातास्तस्मान्नोत्रा भियक्कुवे ।
 यन् देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
 दत्तादीनां न तत् प्रोक्तमपि विद्वमतोव तत् ॥*॥
 अथ पञ्जिकात्तोरुक्ताराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकौय-
 गोत्रसंस्थाश्रेष्ठत्वादि लिख्यते ।
 “काञ्चीशाद्रुद्रविसेनस्य गोत्राश्रेष्ठ्यै भवन्ति
 च ।
 शक्तिधन्वन्तरी श्रेष्ठौ मधौ वैश्वानराद्यकौ ।
 भौतिल्यकौशिकौ कृत्वात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
 अथ राष्ट्रीयश्रेष्ठ्यह्वेद्यानां प्रवरानाह ।
 “प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरि कुलोद्भवाम् ।
 विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तरे पराशरौ ॥
 नैधधुवश्चाङ्गिरसो वाहस्यत्व इति क्रमात् ।
 शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवश्रिष्ठकाः ॥
 प्रवराः पञ्च दासानामौर्ध्वव्यवभार्गवाः ।
 जामदग्न्याच्चाप्रवानः प्रोक्ता भौतिल्यगोत्रजाः ॥
 गुप्तानां त्रय एवेते काश्यपोऽप्यपारकरः ।
 नैधधुवोऽमी प्रवराः काश्यपान्वयसम्भुवाम् ॥
 दत्ते त्रयं कौशिकानां प्राखिल्यासितदेवकाः ।
 कृत्वात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥
 दत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाम् ।
 आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥
 आत्रेय आङ्गिरसको वाहस्यत्व इति क्रमात् ।
 करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्त्वताः ॥
 भरद्वाजो भार्गवश्च च्यवनश्च क्रमादमी ।
 राजवश्रे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवरास्तथा ॥
 वात्स्येऽसितस्तथा मार्कण्डेय एवं क्रमादिति ।
 अथ कौशिकगोत्रस्य धोमस्य प्रवरास्तथा ॥
 कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चैवमी क्रमात् ।
 सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भुवाम् ॥
 प्रवरास्तेऽपि विश्वेयास्तत्तत्कुलसुखात् सुखात् ।
 नन्द्यादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
 विद्वेषास्ते च निखिलास्तेषां कुलभुवां सुखात् ॥”
 इति वैद्यानां प्रवराः ॥ * ॥
 अथ वैदेषु राष्ट्रीयवैद्यकथनम् ।
 “सेनो दासश्च शुभश्च दसो देवः करस्तथा ।
 राजसोमावपील्यौ राष्ट्रीयः परिक्रीर्णितः ॥
 नन्दिसन्तरो धरः कुक्को रक्षितश्चेति पञ्च ये ।
 ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
 राष्ट्रीय भियजो ये ये प्रायस्ते वङ्गगा अपि ।
 नन्द्यादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥
 तथा च पञ्जिकान्तरे ।
 “सेनो दासश्च शुभश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
 अथौ राष्ट्रास्तु विख्याताः प्रायोऽमी वङ्गगा
 अपि ॥”

तथान्वय ।
 “नन्दिचन्द्रधरदत्तरक्षिता-
 स्ते खनामनि वरेन्द्रविश्रुताः ।
 नौजिपूरुष इहैव वक्ष्यते
 तनकुलं खलु वरेन्द्रजं पुनः ॥”
 तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गखानश्च ।
 “दासो दत्तो धरश्चैव नन्दिकुक्को करस्तथा ।
 चन्द्रश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥” इति ॥
 तथान्वय ।
 “अथौ सेनादयो राट्टे वङ्गजपि वसन्त्वमी ।
 नन्द्यादयो महाराष्ट्रे लुप्तपङ्क्तयोऽपि च ।
 केचिज्जात्या परिख्याता दृष्टा देशान्तरेऽपि ॥”
 इति ॥
 “सम्भवः स्यते सर्वैरेकदेशनिवासिनोः ।
 निव्यते किल सम्भवो भिन्नदेशनिवासिनोः ॥”
 इति वैदेषु राष्ट्रीयवैद्यकथनम् ॥*॥
 अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।
 “श्रीकाञ्चीशा मोनगरं करङ्गकोट एव च ।
 मोरशासनकान्तारौ समास्तुस्थानमेव च ॥
 मेढाशासनमप्यन्यो थासग्यामस्तथैव च ।
 अद्यानां सेनस्तथानां राष्ट्रीयं स्थानमष्टकम् ॥”
 तथाह दुर्जयः ।
 “काञ्ची गोरं करङ्गश्च मोरकान्तासमाश्रुताः ।
 मेढो मास्तश्च राटायां वेद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
 इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥ * ॥
 अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
 “जनविप्रतिष्ठा सेना अष्टाविप्रतिष्ठा पुरम् ।
 भवन्ति भेदेनेतेषां वक्ष्यते कुललक्ष्यम् ॥
 एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
 मालको धलङ्करीयः खानाजः सेनहाटिकः ॥
 नारहट्टो निरोलोपस्तथा मङ्गलकोटजः ।
 राधियामी वैतकीयो नव वैनायका अमी ॥
 विशेषतो विनिर्दिष्टा त्रेयाश्चान्यस्तथोद्भवाः ।
 सामान्यस्थानकथने सम्भवभाषये तथा ।
 सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रमः ॥”
 इति विनायकसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “एकः पुनर्गयोसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
 विषपाङ्गाभवः श्रेष्ठस्तिकाधिपुरजस्तथा ।
 अन्यः कङ्कयिसम्भूतो धाङ्गायामी ततः परः ॥”
 इति गयोसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “एको राववसेनोऽभूत् खख्यासेय विश्रुतः ।
 स खखल इति ख्यातो नापरत तस्य च स्थली ॥”
 इति राववसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिल्लताश्रयः ।
 स सेनभूमौ विख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति राज्ञो विमलसेनस्य वङ्गनिर्णयः ॥
 “पान्नादामोरः सेनः पानः शिखरभूपतेः ।
 अथौ शिखरभूजो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति पान्नादामोरवङ्गनिर्णयः ॥
 “विनसेनोऽपि यस्केको धलभूमिल्लताश्रयः ।
 स एव धलभूमिष्ठो नापरत तस्य च स्थली ॥”
 इति विनसेनवङ्गनिर्णयः ॥

“सप्तमो दुधिसेनो यो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
 हाखियाग्यामसम्भूतस्तस्मान्ना तस्य तत्कुलम् ॥”
 इति हाखियादुधिसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां
 सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥
 “श्रीवत्ससेनप्रसुखाः वङ्गमी शक्तिगोत्रजाः ।
 भेदेन सप्तधा त्रेया यथाक्रमममी पुनः ॥
 एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत्तेहङ्ग्यामविश्रुतः ।
 तेहङ्ग इति ख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति श्रीवत्ससेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “एकः शिषालसेनोऽथौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 पोडामाह्याभवः श्रेष्ठः परः पोखरियाभवः ॥”
 इति शिषालसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “एको यः पुरसेनोऽभूत्तुटिनागडिमाश्रितः ।
 भूटिनागडिजत्वेन ख्यातोऽथौ नापरं स्थलम् ॥”
 इति पुरसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “चन्द्रसेनोऽपरस्तेकश्चन्द्रद्वीपनिवासस्तु ।
 शक्तिगोत्रसमुद्भूत इदौलपुरमाश्रितः ॥”
 इति चन्द्रसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “एको सुखीरसेनोऽथौ स्वर्णपीठीशुभाश्रयात् ।
 स एव स्वर्णपीठीति विख्यातो मङ्गभूभवः ॥”
 इति सुखीरसेनवङ्गनिर्णयः ॥
 “रामसेनः परस्तस्येवान्तर्भूतो बभूव यः ।
 स मङ्गभूमिवसतो विदितानेकपौरुयः ॥”
 इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रसुखानां
 यस्यां सप्तप्रकारनिर्णयः ॥
 “आद्यसेनस्तु बह्वीजी भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 नपाहासम्भवस्तेकः शालग्यामभवोऽपरः ॥
 मानकरीय एवान्यस्य व्याद्याः प्रक्रीर्णिताः ।
 आद्यार्पिगोत्रसम्भूताः स्ततन्नाः सर्व एव हि ॥”
 इति सकलसेनानां भेदनिर्णयः ॥ * ॥
 अथ दासानां भेदमाह ।
 “पञ्चदशविधा दासास्तेऽमी विप्रतिष्ठा पुनः ।
 एकः पुनश्चायदासो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 एकस्तेहङ्गसम्भूतो मालिकाहारजः परः ॥”
 इति चायुर्वश्ये द्विविधनिर्णयः ॥
 “प्रत्यदासः पुनस्केको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
 वालिनाक्षीभवश्चेकः परो मखलजातिकः ।
 मौडुश्चरभवः पालिग्यामजः पालनौरजः ॥”
 इति प्रत्यर्वश्ये पञ्चविधनिर्णयः ॥
 “एकोऽपरः काङ्गदासो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
 कोयामीय इति ख्यातो दासो भौतिल्यगोत्रजः ॥”
 इति काङ्गदासवङ्गनिर्णयः ॥
 भोयीदासोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ हीधलकेकरौ ।
 अमी त्रयो वङ्गभूमौ प्रसिद्धाः सर्व एव हि ॥”
 इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वङ्गनिर्णयः ॥
 “एको वराहदासोऽथौ वीहारीयामवासस्तु ।
 स वीहारीयवराहदासवङ्गनिर्णयः ॥”
 इति वीहारीयवराहदासवङ्गनिर्णयः ॥
 “दुर्विहनामदासो द्वौ वङ्गदेशे प्रतिष्ठितौ ।
 तौ वङ्गजाविति ख्यातौ कुलकाथ्यपरायणौ ॥”
 इति दुर्विहदासयोर्वङ्गनिर्णयः ॥

"वीरदासोऽपि यस्त्वकः स वङ्गज इति स्मृतः ।
तत्रैव वङ्गे सन्त्यस्वस्वाभूद्भरकन्ययोः ॥"
इति वीरदासवैद्यनिर्णयः ॥
"ख्यातः पाथरङ्गायमे रामदासोऽपि ताडशः ।
कृन्वन्त्यस्त चत्वारो वीजिनस्तेऽपि विद्युताः ॥
ख्याता डभेड-गामेड-धाड-वीडालदासकाः ।
मौड्रक्यगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥"
इति रामदासश्च तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णयः ॥
इति मौड्रक्यगोत्रजानां सकलदासानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विश्लेषिकारनिर्णयः ॥ *
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
"गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तयोश्च विधाः पुनः ।
काश्यपान्वयसंभूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥
एकः पुनः कायुगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
वराह नगरीयश्च अष्टोऽभूत् कुलकर्मणि ॥
यथिनालाभवश्चान्यस्यैव कुलश्रीलवान् ।
वाराहतससुद्भूतस्तृतीयस्तदनन्तरम् ॥
नीलगुप्तमवा ये ते निरीलन्निपुराश्रिताः ।
भद्रखालीनिवासस्थाः कायुगुप्तोद्भवश्च ये ॥
माटिथारीभवाः केचिन्नोकगुप्तस्य वंशजाः ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति जिजेच्छ्याय ॥"
इति कायुगुप्तवंशोद्भवविधनिर्णयः ॥
"परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्गुप्तसम्भवः ।
योऽभूत्त्रिपुरगुप्तोऽसौ धौडालावहितस्त्वितिः ॥"
इति धौडालीयत्रिपुरगुप्तवंशनिर्णयः ॥
"परमेश्वरगुप्तस्य वंशजौ द्वौ प्रसिद्धौ ।
भौपुरीखाङ्गियामस्थौ महत्सख्याधि-
कारिणौ ॥"
इति महाधिकारिस्वख्याधिकारिणोर्वंशनिर्णयः ॥
"अडालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिष्टज्ञानसम्भवः ।
काश्यपान्वयसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥"
इत्यडालगुप्तवंशनिर्णयः ॥
"वीरगुप्तस्य यः प्रोक्तो भौपुर्यामवासकृतु ।
भौपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥"
इति वीरगुप्तवंशनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥
"हचौ च द्विविधौ ज्ञेयौ रामदत्तश्च पाविता ।
पूर्वः प्राखिल्यगोत्रीयो वटयामससुद्भवः ॥
अपरः पाविता दत्तः खौण्डीयः स एव हि ॥
जातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रौ द्वौ गुणान्वितौ ॥"
इति दत्तवंशनिर्णयः ॥
"विकारयश्च देवस्य वंशज आत्रेयगोत्रजाः ।
समावृत्त्यानसंभूताः केतुप्रायेऽधुना तु ते ॥
केतुप्रायोऽपि देवोऽसौ निकारयकुलोद्भवः ।
निजेश्वर पौरुषेरेव कुलकार्यपरायणः ॥
ह्याज्येयमवा ये च ये च प्राखिल्यगोत्रजाः ।
आलमाखमवा ये च ते नानादेशवासिनः ॥"
इति देववंशनिर्णयः ॥
"एकः कान्तारवासी च करो भेदादमी त्रयः ।
वशिष्ठप्रक्रिमोत्रे द्वौ वङ्गदेशे च विद्युतौ ॥
वस्तु धर्मकरो वीरौ भरद्वाजकुलोद्भवः ।

तहंश्याः सांप्रतं सन्ति द्विमोडयाजिगोपुरे ॥"
इति करवंशनिर्णयः ॥
"भेदाश्रासनसंभूतौ राजवंशोद्भवौ ।
शशिराजमवीराजौ वात्स्यगोत्रससुद्भवौ ॥
एलाचिधामनगरे शशिराजः क्षताश्रयः ।
मवीराजः खिपडौथो वङ्गभूमौ च संस्थितः ॥"
इति राजवंशे द्विविधनिर्णयः ॥
"मालयामससुद्भूतो धर्मवीमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तहंश्या बहुदेशगाः ॥"
इति सोमवंशनिर्णयः ॥ इति राडाप्रसिद्धाना-
मटानां सेनाहीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥ * ॥
"अपरे ये नन्दिचन्द्रौ धरकुलौ च रचितः ।
वारेन्द्रा अपि पक्षेते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः ॥"
इति त्रयोदशदृष्ट्याणां वैद्यानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥ * ॥ अथ सेनाहीनां सामान्यतः
सम्बन्धलिखनादुरोधोदाहृतस्थानमाह ।
"श्रीखण्डनामनगरी राट्टे वङ्गे च विद्युता ।
सर्वेषामेव वैद्यानामाश्रयो यत्र विद्यते ॥
यत्र गौडौ क्षता वैद्यैः खण्डोऽभूत्प्रियः ।
विशेषतः कुलीनानां सर्वेषामेव वासभूः ॥"
इति सामान्यतः सकलवैद्यानां वासस्थान-
सुक्तम् ॥ * ॥ इति गौराङ्गमल्लिकार्जुनभरत-
सेनसूतवेद्यकुलतत्त्वम् ॥
वैद्यः, त्रि, वेदसम्बन्धीयः । वेदशब्दान् षण्णप्रत्ययेन
नियममेतत् ॥
वैद्यकं, स्त्री, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
"यस्य आकरणे वरेण्यघटनास्कीर्ताः प्रवन्त्या
दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्हारार्थमेको-
ऽङ्गुतः ।
साहित्यत्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य सु-
व्यन्तर्वाणि शिरोमणेरिह गुणाः के के न
लोकोत्तराः ॥"
इति सुमन्वोधवाकरणाशेषे नोपदेवप्रशंसा-
श्लोकः ॥ * ॥ तच्छालक्यज्ञानमानि यथा,—
"अग्यजुःषामाश्रयस्त्वान् लङ्का विदान् प्रजा-
पतिः ।
विचिन्त्य तेषामथैवायुर्वेदं चकार सः ॥
क्षता तु पश्चमं वेदं भास्कराय ददौ विसुः ।
खतन्वसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च खग्रिष्येभ्य आयुर्वेदं ससंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्वाणि तत्कृतानि च ।
याधिप्रणाश्रयोजानि साध्वि मनो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्केश्चानवो जनको बुधः ॥
जावालो चाञ्जलिः पैलः कवथोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥* ॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्मं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।

चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रश्च भस्मज्ञं चाश्विनौसुतौ ॥
तन्मं वैद्यकसर्वस्वञ्च नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सहदेवश्च याधिसिन्धुविमर्दनम् ॥
ज्ञानार्थेन महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
श्ववनी जीवदानश्च चकार भगवात्प्रियः ।
चकार जनको योगी वेदमन्त्रहमङ्गनम् ॥
सर्वमारं चन्द्रसुनो जावालस्तन्त्रसारकम् ॥
वेदाङ्गमारं तन्त्रश्च तक्षार जाजलिर्मानिः ॥
पैलो निदानं कवथस्तन्त्रं सर्वैश्वरं परम् ॥
हेघनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रवीजानि वलाधानकराणि च ॥
याधिप्रणाश्रयोजानि वलाधानकराणि च ॥
मथिलवा ज्ञानमन्याने राट्टेऽर्जुनपयोनिधिम् ।
ततस्तन्त्राण्यञ्जल्यगर्भवैतानि कोविदा ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् ॥
आयुर्वेदं सर्वेषां सर्वं जानामि सुन्दरि ॥"
इति तन्त्रवेत्तैः प्रसन्नखण्डे १६ अध्यायः ॥
वैदानाथः, प, देशविशेषः । यथा,—
"करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवो विनायकः ।
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाने महेश्वरी ॥"
इति मात्स्ये गौरीनामाष्टप्रतः १६ अध्यायः ॥
(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये ७ .
३० । ७१) अपि च ।
"वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ।
तावद्वाग्भिधौ देशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥"
इति प्रसिद्धसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
यथा,—
"भैरवविशेषः । यथा,—
"हाड्पीठं वैद्यनाथं वैद्यनाथस्तु भैरवः ॥
देवता जयदुर्गास्था नेपाले जानुना मम ॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
अपि च ।
"हरिदानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
तत्राचयो विस्वष्टलः स्वयंश्च उदाहृतः ॥"
इति दृष्टद्वन्द्वपुराणे १२ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
"भारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च ।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट्टे च तारकेश्वरः ॥"
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
प्रतनामस्त्रीचम् ॥
वैद्यवन्धुः, पु, (वैद्यानां वन्धुरिव) आरव्यघट्टः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्यैश्च वन्धुश्च ॥
वैद्यमाता, (ऋ) स्त्री, (वैद्यानां मातेव) वासकः ।
इत्यमरः ॥ भिद्यन्जननी च ॥
वैद्यविंध्यौ, स्त्री, (वैद्ये वैद्यशास्त्रीस्त्रीषधार्थौ
सिंहौव प्रभृतवीर्यवत्प्रभृतौ) वासकदृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वैद्या, स्त्री, काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैद्यः, त्रि, (विधिना बोधितः । विधि + अय् ।)
विधिवोधितः । यथा । अष्टद्वार्यकजातीय-
कर्मणः कालदेशकर्मादीनां प्रयोगाद्युपसम्बन्ध-
हेतुभूतानामभेदे उद्दिष्टविशेषाद्यर्थः । इति

प्रायश्चित्तत्वम् ॥३॥ अथ वैधिविचारः ।
 “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
 व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुसृत्य वाच्यं
 श्वेतमालभेत । इत्यादिविधिविधाप्रतिरगत्या
 विधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि ह्यन्वसि
 वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
 दर्शनटीकाद्विज्ञाचक्षतिभिश्च कौस्तुभ्याम-
 भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि
 इति सामान्यशब्दं विशेषशास्त्रेण अस्मीसोमीयं
 पशुमालभेत इत्यनेन वाध्यते इति वाच्यं
 विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं
 वाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
 अनर्थहेतुभावे ज्ञाप्यते न पुनरुक्तत्वमपि ।
 न चानर्थहेतुत्वकतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
 विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति
 क्रतोश्च उपकारिण्यति इत्यन्तेन । तदपि सांख्य-
 नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
 गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
 कार्यमिति निषेधविध्यर्थस्य वाधं विना अस्मी-
 सोमीयपश्चात्तन्मनविषयकं कार्यमिति भाव-
 विध्यर्थे उपपद्यते । मद्दने तु अङ्गे यथा
 तथास्तु । न च सुखप्रयुगाये पुरुषार्थं पशु-
 हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थ-साधनत्वञ्चोपपद्यते
 विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्विव
 कुनः विधरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
 परस्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
 अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
 क्रियति । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुवन्वी-
 नाधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
 न चानुवोक्तं समावेश इति । अतएवोक्तं
 तस्माद्दुष्टं वधोऽवधः इति । नन्वेव श्रेयसाभि-
 चरन् वज्रत इत्यत्र श्रेयस्य शत्रुपक्षरूपेण-
 साधनत्वमवगतम् । अमिचारी ह्यलकर्म च
 इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
 चेन्नैवम् । आततायिनमायान्तं ह्यन्वादेवा-
 विचारयन् इत्येकाव्ययतया आततायिष्यत्वे
 इष्टसाधनत्वं आततायिष्यत्वे तूपपातकत्वेन
 बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
 चरणा अप्येवम् ॥ इति तिथ्यादित्यम् ॥

वैधानः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधाळ +
 अण् ।) सन्तुङ्गमारः । य च विधाळपुत्रः ।
 इत्यमरः ॥
 वैधानी, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधाळ +
 ङीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विधाळ-
 सम्बन्धिनि, चि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । ४१३ ।
 “अभङ्गुरास्तेभिमनास्तस्यैवाचन् मनस्विनः ।
 अन्ववसैत येरे वैधानीरपि वामताः ॥”)
 वैधुमाची, स्त्री, शास्त्रदेश्येयनगरी । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ।

वैधुतिः, पुं, विष्णुसम्बन्धितप्रश्रितियोगान्तगतप्रेश-
 योगः । तस्य ह्याच्यत्वं यथा,—
 “परिदस्य लजेदहं सम भूले च नाडिकाः ।
 गण्डपाद्याग्नयोः घट च नव हर्षणवज्ययोः ।
 वैधुतिश्च त्रिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 तत्र ज्ञानफलं यथा, कोट्टीप्रदीपे ।
 “मेत्रीविहीनः कुटिलः खलश्च
 नखर्षो हरिश्चः परवचकश्च ।
 कुकर्मकर्मैः परदारभर्ता
 भवेन्नरो वैधुतिलञ्चनम् ॥”
 अन्वययोगे तस्य वर्ण्यत्वमवर्ण्यत्वश्च यथा,—
 “यदि त्रिदशतौपातौ दिनं वायुशुभं भवेत् ।
 ह्यन्वययोगेन भास्करेण तमो यथा ।
 ह्यन्वयतास्थो योगः सर्वाण्यशुभानि ह्येत्या
 नियतम् ।
 न भवति पुनरिष्ट शक्तौ वैधुतिश्चिद्यतोपाते ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (देवताविषेयः । यथा, भागवते । ८ । १ । २६ ।
 “देवा वैधुतयो नाम विधुतेस्तनया वृष ।
 नष्टाः कालेन येर्वेदा विधुताः स्तेन तेजसा ॥”)
 वैधेयः, त्रि, (विधिं पद्धतिमेवानुसृत्य व्यवहरति ।
 विधि + टक् ।) यदा, विधेये कर्तव्ये अन्वयिज्ञः ।
 विधेय + अण् । यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य । ततः
 स्वार्थे अण् । पद्धतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
 युक्तायुक्तविवेकशुभ्यत्वाच्च तथालम्ब्य ।) र्खर्षः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
 “पुच्छली जास्त्रवैधेयवाल्कलाद्रोगनिभरा ।
 समभूदप्रवेशाहं राजपथेकान्खिनाम् ॥”)
 विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥
 वैधेत्यः, पुं, यमप्रतीहाराः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैनेतयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता +
 “स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
 गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 २ । १२ । २६ ।
 “समानोयान्तं मात्रे वैनेतयः समपयेत् ॥”)
 अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (विनतापत्य-
 मान्ने । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
 “तार्क्ष्यारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
 आरुणिवारिष्णश्चैव वैनेतयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
 वैनेथिकः, पुं, शस्त्राभ्यारुणः । तत्पर्यायः ।
 योग्यरथः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥
 (विनय एव । “विनयादिभ्यष्टक् ।” ५ । ४ । ३४ ।
 इति स्वार्थे टक् ।) विनयः । विनयसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
 “सर्वं वैनेथिकं कृत्वा विनयज्ञो ढहस्यतिम् ।
 दक्षिणादन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
 विधिं प्रपञ्च्य राज्यस्य सर्वलोकहिते रतः ॥”)
 वैनाथिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,
 “भिन्नकः अपयोऽहोको बौद्धो वैनाथिकः स्ततः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वैनाथिकं, स्त्री, (विनाशं कृचयतीति । विनाश +
 टक् ।) नाडीनक्षत्रविशेषः । वतु जन्मर्था-
 वधिद्योविश्वान्चक्रम् । यथा । जन्माद्यं कर्म
 ततोऽपि दशमं वाचातिकं षोडशमम् । ससु-
 दयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविधं व्यात्तात्
 पञ्चविंशं मानसमेव नरः वदुष्यः स्यात् ॥
 तत्फलं यथा —
 “इहादेहाद्यहानिः स्यान्मर्त्तं उपतापिति ।
 कर्मैर्त्तं कर्मैर्त्तं हानिः पीडा मनसि मानसि ॥
 ह्यसिद्धविषयवन्तूनां हानिः सांघातिके तथा ।
 सतमि सासुर्यिके मित्रभ्रष्टार्थसंचयः ॥
 वैनाथिके विनाशः स्यात् देहद्वयसम्पदाम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निधनतारा । यथा,—
 “वैनाथिकर्त्तं दृष्टं गृह्यं सुधाशुभास्करयोः ।
 जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्तचयसाधु ॥”
 वैनाथिकर्त्तं त्रयोविश्वान्चक्रम् । इति केचित् ॥
 वस्तुतस्तु वैनाथिकपदं निधनतारापरम् । निधने-
 ऽपि चैवकवाक्यत्वात् । इति तिथ्यादित्यम् ॥
 वैनाथिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
 टक् ।) सर्वं दृश्यं चण्डिकमिति चण्डिकाविज्ञान-
 वादित्वात्स्य तथालम्ब्य ।) चण्डिकः । परतन्त्रः ।
 ऊर्ध्वनाभः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धी, त्रि ॥
 वैनीतकः, पुं, स्त्री, परस्परवाहनम् । इत्यमरः ॥
 आकृष्टं वाह्यं यत् साक्षात् न वहति परस्परयेव
 वहति तद्वैनीतकम् । यथा दोर्ला वहन् दोला-
 वाहकः विनीयते स्मिति त्वात् विकारसंघेति के
 विनीतकः तेनैव स्वार्थे चो षडौ वैनीतकम् ।
 इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुर्व्या-
 दिभ्यो यणः ।” ४ । १ । १५१ । इति यणः ।)
 विपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा —
 “वेनस्य मथिते पाणौ स बभूव महापुमान् ।
 वैन्यो नाम महीपाजो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
 येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥”
 इति वृहत्पुत्राची सर्गाशुश्राननामाध्यायः ॥
 (यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
 “पृथो यद्वा वैन्यः सादनेव्विव ।”
 “वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथो यतत्संज्ञो राजर्षिः ॥”
 इति तद्गाथो सायणः ।)
 वैपरीतं, स्त्री, (विपरीत + अण् ।) विपरीतस्य
 भावः । तत्पर्यायः । अथायः २ विपर्यायः ३
 विपर्ययः ४ अर्थयः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३४ ।
 “खभाववैपरीतान् प्रकृतेषु विपर्ययः ॥”)
 वैपरीतलज्जान्त्रः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जान्त्रः ।)
 लज्जान्त्रपट्टवृत्तला लज्जान्त्रः । यथा,—
 “लज्जान्त्रवैपरीत्याया लज्जान्त्रपट्टवृत्तला ।
 वैपरीत्या च लज्जान्त्राभिधानि प्रथो जयेत् ॥
 लज्जान्त्रवैपरीत्याः कटुरथाः कफापहत् ।
 रसे नियामकश्चैव नामाविज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
ष्यप्रत्ययेन निब्यन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
संगरे । ६६ । १६१ ।

“वोढ्यावेद यथायैममरचराधीशः क्षयात्
कल्पिता-
शेषस्योचितद्विवैभवविधिः विद्विप्रभावात्ततः ॥”
अतिप्रथमः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्सङ्गत्वं निजवीर्यवैभवं
तीर्थं सुदुः संयुगतां हि मानसम् ॥”
विभोर्भावं इत्यर्थे अष्टप्रथये ऐष्यञ्चम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन्न एव जानन् किं बहुक्त्वा न मे प्रभो ।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभाजिवं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मम् । विभाजयित्
+ “ञ्चलोऽच् ॥” ४ । ४ । ४६ । इति ञच् ।
विभाजयितुर्धर्मोपपत्तेरिति काशिकोक्त्वा ञ-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्माम् । इति विद्वान्त-
कौस्तुभे ॥

वैभाजं, स्त्री, देवोदानम् । इति चिकाण्शेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभाजं पश्चिमे शोले सावित्रशोकराचले ॥”

वैभाजराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभाजं नाम तदनम् ॥”
पुं, प्रत्येतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।

“तरसुरिति विखाता वैभाजं वाचलं ययौ ॥”
लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाजा नाम ते लोका इति भान्ति सुद-
र्शनाः ॥”

वैभाजः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमात् + अच् ।)
वैमात्रेयः । इति ञटाधरः ॥

वैमात्रा, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमात्-
कन्या । वैमात्रशब्दाद्वाप्यप्रत्ययेन निब्यन्नम् ॥

वैमात्रेयः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमात् + “शुभ्रा-
द्विभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङक् ।) विमात्पुत्रः ।
तत्पर्यायः । विमात्पुत्रः २ वैमात्रः ३ इति
ञटाधरः ॥ (“तयोरभावे तथविधौ वैमा-
त्रेयौ ॥” इति शुद्धितत्त्वे प्रेतब्राह्मणधिकादि-
प्रकावे ।)

वैमात्रेयो, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमात् +
ङ् । ततो ङीप् ।) विमात्कन्या । वैमात्रेय-
शब्दादीप्यप्रत्ययेन निब्यन्नमिदम् ॥

वैसक्तः, वि, विमुक्तिविशेषः । तद्भवति, स्त्री ।
विमुक्तशब्दात् व्यप्रत्ययेन निब्यन्नमिदम् ॥

वैमेयः, पुं, विनिमयः इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, वि, (व्याकरणं वेति अधीते वा ।
व्याकरण + “अयुगयनाद्विभ्यः ॥” ४ । ३ । ७३ ।
इति ञच् ॥ “नयुग्याम् पदान्ताभ्यामिति ॥” ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्व्यं ऐच् ।) व्याकर-
णवेत्ता । व्याकरणाश्रितः । व्याकरणशब्दात्
ष्यप्रत्ययेन धोर्भूतेति इमा विच्छिन्नं विरिति वृद्धौ

च निब्यन्नमिदम् । व्याकरणसम्बन्धी च ॥ (यथा,
प्राणिनी । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यावां चतुर्थाः ॥”
यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।

“सर्वार्थानां व्याकरणाद्द्वैव्याकरणं उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणभाष्यः, पुं, वैयाकरणी भाष्या यस्य ।
इति सुश्ववोधव्याकरणम् ॥

वैयाघ्रः, पुं, (व्याघ्रस्य विकारः । व्याघ्र + “प्राणि-
रजताद्विभ्यः ॥” ४ । ३ । १५४ । इति ञच् ।
ततः वैयाघ्रश्च चर्मणा परिहृतो रथः । “द्विप-
वैयाघ्राद्घ् ॥” ४ । २ । १२ । इति ञच् ।) व्याघ्र-
चर्मणाच्छादितरथः । तत्पर्यायः । द्वैपः २ इत्य-
मरः । १० । ५ । २२ । (यथा, महाभारते । २ । ५ । ४१ ।

“अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजाल-
मण्डितः ॥”

वैयाघ्रसम्बन्धिनं चि । यथा,—
“उत्तरामिसुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाघ्रचर्मवसना सोढुं हृन्मनना सती ॥
च्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च ऋहृत्संहितायाम् । ४४ । १३ ।

“पूर्वामिसुखः श्रीमान् वैयाघ्रं चर्मणि स्थितो
राजा ॥”

वैयाघ्रपदः, पुं, (व्याघ्रपदोऽपत्यमिति । व्याघ्रपद +
अच् ।) यदा, व्याघ्रस्यैव पादावस्य इति बहु-
व्रीहौ “पादस्य लोपः इति ॥” ५ । ४ । ३८ । इति
व्यकारलोपे गम्यादित्वात् यच् । “पादः यन् ।”
६ । ४ । ३० । इति पदादेशः । “न युग्यामिति ॥”
७ । ३ । ३ । यकारात् पूर्व्यं ऐच् ।) गौत्रकारक-
मुनिविशेषः । यथा, तिथ्यादित्त्वं ।

“वैयाघ्रपदागोत्राय सांक्षिप्रवराय च ।
अपुत्राय द्वादशैतत् सलिलं भीष्मवर्त्मणे ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपदः पुनरस्मि विप्रः ॥”)

वैयासिकः, पुं, (व्यासस्यापत्यम् ॥ “व्यासवत्सुनिग-
देति ॥” ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काशिकोक्त्वा
इच् अकारादेशश्च । न युग्यामिति ऐच् ।)
व्यासस्यापत्यम् । इति सुश्ववोधव्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।

“यवं निशम्भ षड्गुणन्दन साधुवाहं
वैयासिकः स भगवानथ विद्युरातम् ।
प्रत्यक्षे क्षयाचरितं कलिक्लमघघ्नं
आहृत्संसारभत भागवतप्रधानः ॥”)

वैयासिकः, वि, (आसेन कृतः । आस + ङच् ।
तत् ऐच् ।) आसकृतवञ्जितादिः । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, वि, (युष्टे हीयते कार्यम् । “युष्टाद्विभ्यो-
ऽच् ॥” ५ । १ । ६७ । इति ञच् । नयुग्यामिति ऐच् ।)
प्रातर्भवः । इति विद्वान्तकौस्तुभे ॥

वैरं, स्त्री, (वैरस्य कर्म भावो वा । वैर + अच् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“बहुवैरेण भूतेषु मीहितेष्वाम्नामावया ॥”)
तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा लण्य-
शिशुपालयोः । वास्तुजम् २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वागजम् ३ यथा द्रोणदृपदयोः ।
सापत्यम् ४ यथा ऋषिकमाजार्थयोः । अष-
राधजम् ५ यथा पूजनोद्बन्धतयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अच् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्भावाच्च ष्याप्रत्ययेन
निब्यन्नमिदम् ॥

वैरङ्गकः, वि, (विरङ्गं निवृत्तमर्हतीति । “हृदा-
द्विभ्यो निवृत् ॥” ५ । १ । ६४ । इति ङच् ।)
विरागाहं । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्यातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २
प्रतीकारः ३ इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्यातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरगिकः, वि, (विरागं निवृत्तमर्हतीति । विराग +
टच् ।) विरागाहं । इति मिहान्तकौस्तुभे ॥

वैरागी, [न्] वि, (विरागस्य भावो वैराग्यम् ।
तदस्यास्तीति इनिः ।) विषयच्छारितः ।
वैराग्ययुक्तः । यथा,—

“सनकश्च सनन्दश्च लतीवश्च सनातनः ।
सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अच् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—

“ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशयोर्धोयोगिता ।
इवत् प्रथममेवेति नाङ्गत्वमुचितं तयोः ॥
यदुभं चित्तकाठिन्यहेतुं प्रायः सतां मतं ।
सुकुमारश्चभावेवं भक्तिरुद्धगुरोरितरा ॥”
यथा एकादशस्कन्धे ।

“तस्मान्मङ्गलित्युक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्व ॥”
इति ॥

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिसाधं भक्त्वेव सिद्धति ।
यथा तत्रैव ।

“यत् कर्मभिर्भयतपसा ज्ञानवैराग्यतत्त यत् ।
योगेन हानघर्मैश्च श्रेयोभिरितरे रपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽङ्गवा ।
स्वर्गापयोगं मङ्गलं कथञ्चिद्दयद्वि वाञ्छति ॥
वचिसुदृढवस्त्रज अनस्य भजनं हरेः ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथाहंसुपयुञ्जतः ।
निर्वन्धः क्षयासम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥
प्रापञ्चिततया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः ॥

सुसुचुभिः परित्रागो वैराग्यं फलगु कथ्यते ॥”
इति भक्तिरसाब्धतसिन्धौ पूर्वभागे साधन-
लहरी । पु, इन्द्रगोपक्रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैराटः, पु, इन्द्रगोपक्रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैराटसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (क्री, विपाटपर्वम् ।
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।

“आरख्येयन्ततः पर्वं वैराटनन्दनन्तरम् ॥”
वैराटकन्यायां स्त्री । यथा, तन्त्रेव । १ । २ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पर्वं वैवाहिकं स्तुतम् ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योवैरा भाष्या वैराटी चाति-
सुन्दरी ॥”

विस्तृते च त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३ । ७६ । २ । १ ।
“वैराटपृष्ठसुखायं सर्व्वरत्नैरवङ्कृतम् ।
प्रदाय मरुतां लोकान् स राजन् प्रतिपद्यते ॥”
वैराट्या, स्त्री, चिनधोऽप्रविद्यादेव्यन्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरातङ्कः, पु, अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैरी, [वृ] पु, (वैरमस्यास्तीति । इतिः ।) प्रभुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । १३३ ।
“वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरियः ॥”)
वैरिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैरुप्यं, स्त्री, (विरूपस्य भावः ।) विरूपता ।
यथा,—
“वैरुप्यमङ्गेषु कश्चापिनातो
मौह्यं तथा लक्ष्यण्यन्निवेशः ।
एतान् वधानर्हति रूचवादी
प्रास्त्र्येय दूतस्य वधो न टथः ॥”

इति महानाटकं ५ अङ्कः ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
३३ । ७ ।

“निर्दिश्य सम्यक् प्रवर्तन्ति वेदा-
स्तं विश्वेवैरुप्यमुदाहरन्ति ॥”
विषट्शब्दम् । यथा, तन्त्रेव । १२ । २७० । २ ।
“एतच्चान्नोन्वैरुप्यं वर्तते प्रतिज्ञूलतः ॥”

वैरोचनः, पु, (विरोचनस्थापत्यम् । विरोचन +
अण् ।) बुद्धः । बलिराजः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २८ । १७ ।

“अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्वाजमा-
वताम् ॥”
अभिपुत्रः । सूर्यपुत्रः । सिद्धगण्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वैरोचनविकेतनं, क्री, (वैरोचनस्य वनेर्निके-
तनम् ।) प्रातालम् । इति ह्यज्यायुधः ॥
वैरोचनिः, पु, (विरोचनस्थापत्यम् । विरोचन +
अण् ।) बुद्धः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-
पादादिकेषु प्रवर्णनस्तोत्रे । १ ।

“शाभ्यां वैरोचनीन्तौ युगपदपि विपत्सुषं पदो-
रकधाम ॥”
सूर्यपुत्रः । इति मेदिनी ॥
वैरोचिः, पुं, बाणदेवः । यथा । वैरोचिर्बलि-
नन्दनः । इति शब्दरत्नावली ॥

वैरोद्धारः, पुं, (वैरस्योद्धारः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—

“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्वातनं तथा ।
निर्वातनं वैरपुद्गर्वैरोद्धारो तिगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैलक्षण्यं, क्री, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
अण् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे ञाप्रत्ययेन नियन्त्रमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २६ ।

“अवधायै शनैर्दौषहेनैकस्येन योषितः ॥”
विभिन्नत्वम् । यथा, मग्नौ कुङ्कुमः । १ । ८५ ।
“जेताद्विष्पि युगापचाररूपेण धर्मवैल-
क्षण्यम् ॥”)

वैख, क्री, (विखल्येदम् । अण् ।) विखलम् ।
इत्यमरटीका ॥ विखलसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
मग्नौ । २ । ४५ ।

“ब्राह्मण्यो वैखपालाशौ क्षत्रियो वाट-
खादिरौ ॥”)

वैवधिकः, त्रि, (विवधेन धान्यतण्डुलादिना अन्व-
हरति । “विभाषा विवधधीवधात् ॥” ४ । ४ ।
१७ । इति टक् ।) विवधेन धान्यतण्डुलादिना
अन्वहरति यः । पसारि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।

“वल्गाभिधा वैवधिको वल्गामठमकारयन् ॥”
तत्पर्यायः । वार्त्तावहः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वार्त्तावहः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैवर्यं, क्री, (विवर्यस्य भावः ।) विवर्यता ।
विवर्यस्य भाव इत्यर्थे ञाप्रत्ययेन नियन्त्र-
मिदम् । (यथा, काशासद्विष्णवे । १६ । ६८ ।

“सा वार्त्ता कर्मासागम्य तस्या वैवर्यदायिनी ॥”
तत्तु स्त्रीया सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।

“सामः खेदोऽथ रोमाश्चः खरभङ्गोऽथ वैपयुः ।
वैवर्यमशुप्रलय इत्यथौ सात्त्विकाः स्तुताः ॥”
वैवस्वतः, पु, (वैवस्वतोऽप्यव्यभिचि । अण् ।) यमः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, उच्छृङ्खलतायाम् । ६ । २३३ ।
“एवं प्रशः सप्ततिहायनीर्धयं
वैवस्वतस्यालयमभ्युपेत ॥”

यथा च ऋषिदे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्वतं संगमनं जगानां
यमं राजानं हविषाडुवस्य ॥”

“वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम् ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १५१ ।

“वनराजिष्णामखेन दिश्यं वैवस्वतः क्लृताम् ॥”
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमी
मनुः । (यथा, रघुवंशे । १ । ११ ।

“वैवस्वतो मनुर्गाम माननीयो मनोविशाम् ॥”
वर्षमागोऽयम् । अस्मिन्मन्वन्तरे वामनोऽव-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदिद्या वसवो
रुद्रा विश्वेदेवा मरुतयाः । अश्विनारुधमः ।
इत्याद्या देवा । कश्यपः अजिः वशिष्ठः

विश्वामित्रः गौतमः जमदग्निः भरद्वाजः एते
सप्तवयः । इक्ष्वाकुः वृगः प्रथमः दिष्टः धृष्टः
कश्यपः नरिन्धनः पृथङ्गः नाभागः कविः
एते मनुपुत्रा दृश । इति श्रीभागवतमतम् ॥ ३ ॥
अपि च ।

“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यद्वैवस्वतसुख्यते ।
अजिन्ध्रैश्च वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
यमदमिश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदिद्याश्च सुरासुन्दरं सप्त देवगणाः स्तुताः ॥
इक्ष्वाकुप्रसूखाश्चास्य दृशपुत्राः स्तुता भुवि ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु च सप्त महर्षयः ॥
क्लृवा धर्मश्रवस्थान प्रयान्ति परमं पदम् ॥”
इति माख्ये मन्वन्तरासुकीर्त्तनो नाम ६ अ० ॥
अन्व च ।

श्रीमाकेश्ये उवाच ।
“आदिद्या वसवो रुद्राः साध्या विश्व मरुद-
गणाः ॥

भगवोऽङ्गिरसश्चाद्यौ यच्च देवगणाः स्तुताः ॥
आदिद्या वसवो रुद्रा विश्वेद्याः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्मपुत्रा गणास्त्वय ।

भगोस्तु भगवः पुत्राः सृष्टिरोऽङ्गिरसः सुताः ॥
एष सर्गस्तु मारीचो विश्वेयः सांप्रताधिपः ॥
तेजस्वी नाम चेन्मोऽपि महामाया यज्ञभागभुक् ।
अतोतानागता ये च वर्षन्तं ये च सांप्रतम् ॥

सर्वे ते निदशेन्द्रास्तु विश्वेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहसाद्याः कुक्षिशिखः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
मघवन्तो दृषाः सर्वे श्रेष्ठियो गजगामिनः ।
ते प्रकृतवः सर्वे भूताभिमवतैजसः ॥

धर्मादौः कारयैरेतेराधिपत्वं गुणान्तिताः ।
भूतभयभयनाथाः श्रेष्ठ्यं चेतनुं त्रयं द्विज ॥
भूर्गोकोऽथ स्तुतो भूमिरन्तरीचं भुवः स्तुतम् ।
खरास्त्वय तथा खर्गस्त्वैलोक्यमति गद्यते ॥

अजिन्ध्रैश्च वशिष्ठश्च कश्यपश्च महाबुधिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
जमदग्निश्च सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः प्रथमविरैव च ।

नरिन्धन्तश्च विश्वातो नाभागो दिष्ट एव च ॥
कश्यपश्च पृथङ्गश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।
मनोर्वैवस्वतस्थेते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

वैवस्वतमिदं देवि ! कथितं ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सप्तमः ।
सुख्यते पातकोः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
इति माकेश्येपुराण्ये वैवस्वतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

वैवस्वती, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अण् । ततो
डीप् ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वैवाहिकः, पुं, (विवाहाङ्गवः । विवाह + उण् ।)
कन्यापुत्रयोः श्वशुरः । वेधा इ इति वङ्गभाषा ॥
अमधी इति हिन्दीभाषा । (तत्पर्यायः । सवन्धरौ
२ ॥ यथा, कौतुकसर्व्वे । ३ ।

वैशाखः

वैशाखः

वैशाखः

“अस्मन्नामसमानतासखस्तुतावैवाहिक-
शालक-
श्रुत्वास्तुकरथया गतवती न्याय्यात्तदेधामम॥”
विवाहसम्बन्धिनः, त्रि । यथा,—
“पञ्चमे सप्तमे चैव वैशाखे वैवाहिकी क्रिया ।
ते च सान्नायिनः, सर्व्वे पतिताः श्रूयतां गताः ॥”
इत्युद्वाहवत्त्वम् ॥

अपि च ।
“कन्याभ्यश्च पित्रदद्याद्देयं वैवाहिकं वसु ।
अपुत्रकस्य कन्या स्या धर्मजा पुत्रवहरेत् ॥”
इति टायतल्के देवतः ॥

(यथा च मनुः । २ । ६७ ।
“वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
स्मृतः ॥”)

वैशम्यायनः, पु, (विश्वस्यस्य गौत्रापत्यम् । “अन्या-
द्विभ्यः फञ् ।” ४ । १ । १२० । इति फञ् ।)
सुनिविशेषः । यथा,—
“अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्यायनमेव च ।
पेलं तेषां चतुर्यश्च परमं मां महासुनिः ।
ऋग्वेद्यावकं पेलं जग्राह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्यायनमेव च ॥”
इति कौर्मि ४८ अध्यायः ॥

स च वज्रवारकः । यथा,—
“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्यायन एव च ।
पुनस्तस्यः पुनश्चैव पश्चेति वज्रवारकाः ॥”
इति पुराणम् ॥

वैशखं, स्त्री, (विश्वसितुश्रमेणम् । विश्वसित् +
“कृतोञ् ।” ४ । ४ । ४६ । इति अच् । तत्र
“विश्वसितु रिटलोपश्च ॥” इति काशिकोक्त्या
इत्लोपः ।) अधिकाः । शूद्राभावविशि-
ष्टत्वम् । विगतं शूद्रं यत्र । विपूर्वशूद्रशब्दा-
दण्यप्रत्ययेन निव्यञ्जितम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव । खाद्यं अण् ।) धनु-
र्जिदां संस्नानभेदः । यथा,—
“स्नानान्मालीफूतवैशाखप्रत्यलीढानि मखलम् ।
समपादश्च—”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, हरिवंशे । ११० । ४४ ।
“वज्रपातनिर्भं वेगं पातयित्वा ममोपरि ।
भूयः प्रहर्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो
महीम् ॥”
पुरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ६७।५।
“वैशाखाख्ये पुरे राज्ञः पुत्रावावां हिमाद्रकौ ॥”)

वैशाखः, पु, (विशाखा प्रयोजनमख्य । विशाखा
+ “विशाखावाढादिति ।” ५ । १ । ११० ।
इति अण् ।) मख्यानदकः । (यथा, शिशुपाल-
वज्रे । ११ । ८ ।
“इतत्करदक्षाः क्षिप्तवैशाखश्रेणे ॥”
वैशाखी पौर्यमासौ अस्मिन् । “वास्मिन्
पौर्यमासौवैशित् ।” ४ । २ । ११ । इति अण् ।)

द्वादशमासान्तर्गतप्रथममासः । तत्पर्यायः ।
माघवः २ राधः ३ । इत्यमरः ॥ चाक्रस्य
तस्य लक्षणम् ।

“विशाखातारकाशुक्ता वैशाखी पूर्वमा भवेत् ।
सा वैशाखी यत्र मासि स वैशाखः प्रकीर्तितः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
स तु मेघस्यरविकः सौरः । तत्र जातफलम् ।

“पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो
धर्मस्य कर्ता सुजनस्य भर्ता ।
गुणाभिरामोऽयं जगत्प्रियः स्यात्
वैशाखमासे खलु जन्म यस्य ॥”
इति कौष्टीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ वैशाखलक्षणम् । तत्र पद्मपुराणम् ।
“तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”
वैष्णवावृत्तेः ।

“शवामहप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते राजन् मेघे खाला तु जाङ्ग-
वीम् ॥”

पितामहः ।

“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।
कच्छादिनियमानाश्च चान्द्रमासप्रमाणतः ॥”
आभ्यां कार्तिकादिस्नानं सौरचान्द्रयोर्लोकस्ये-
नानुष्ठानम् । तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथा
च विष्णुः ।

“दशं वा पौर्यमासो वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
पुण्यान्वहानि त्रिंशत् मकरस्थे दिवाकरे ॥”
दशं दशान्तियागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
त्रिंशत्तियम् । नारायणोपाध्यायस्तु दशंपौर्ण-
मासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमितः । तत्र सौर-
कथ्ये राशुल्लेखः कार्यः ।

“संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः परि-
कोप्तिता ।
मासोच्छेदश्चेत्परस्मिन् रविराश्रित्यतिष्ठथा ॥”
इति गाण्डव्यात् ॥ * ॥

ततश्चारणोदयकावे मज्जनं कृत्वाचम्य उद-
सुखः ॐ तत् सद्ब्रह्मैवायं अथ वैशाखे मासि
असुकपक्षे असुकतिथ्यावारभ्य मेघस्यरवि यावत्
प्रत्यहं असुकगोचः श्रीअसुकदेवशर्मै श्रीविष्णु-
प्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति ।
गङ्गायान्तु अहंप्रसूतगवीलक्ष्मदानजन्यफलसम-
फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति
सङ्कल्प्य यद्योक्तविधना स्नायात् । प्रतिदिन-
सङ्कल्पे तु आरभ्य मेघस्यरविं यावत् प्रत्यह-
मिति न वक्तव्यं किन्तु मासोत्थनन्तरं मेघ-
राशिस्यरवौ इत्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रं तु
मास्यनन्तरं शूक्लपक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य
दशंपौर्णमासिभ्युच्चनौयम् । प्रतिदिनसङ्कल्पे
त्वारभ्य प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम् । एवं कथ्य-
प्रतिपदारभ्ये ऊच्चनौयम् । एवं मासान्तरे
चौच्चनौयम् । सङ्कल्पाकरणे फलदानिमाह
भविष्यपुराणम् ।

“सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
फलकात्यायनं तस्य धर्मस्यार्हचर्यो भवेत् ॥” *
महावाग्वे ।

“यो ददाति हि मेधादौ शक्तनमुघटान्वितान् ।
पितृभुविद्विष्य विप्रैः सव्यपापैः प्रसूयते ॥
विप्रैः पादुकां कृत्वा पितृभ्यो विद्युवे युभम् ॥”
पितृभ्यः पितृभुविद्विष्य । अत्र विष्णुरहस्यम् ।
“अयं कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीयु च ।
यद्गुणैतिसहस्रम् षड्गुणैर्युगसुदाहृतम् ॥
शतमिन्द्रचये पुण्यं सहस्रम् दिनचये ।
विद्युवे शतवाहस्रमा का-मा-वेव्यनन्तकम् ॥”
इति मत्स्यपुराणोक्तशतसहस्रगुणिततत्कर्मफल-
जनकल्लेन विवचयणीयत्वात्कोषादावित्यपि विद्युव-
संक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालहृय-
कल्पनापत्तेः । अवहारोऽपि तथा ॥ * ॥ संक्र-
मणपुण्यकालस्तु दिनमक्रमणे क्षुत्क्षं दिनम् ।

“षड्गुणैतिसुखेतीते तृप्ते च विद्युवदये ।
भविष्यत्यने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥”
इति तु पुण्यतरकावपर दिनट्टांतीतरायणादि-
विद्विन्विश्वतदुद्धादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-
स्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिक्रमे तु दृश्यन्-
प्रथमयामद्वयाभ्यन्तरे तद्विषयीयप्रथममहदं
पुण्यम् । दृष्टद्वयात्मकमध्यारात्रे तद्विषयीय-
तिथेरभेदे तु तद्विषयीयप्रथममहदं पुण्यम् ।
भेदे तु तद्विषयीयप्रथममहदं पुण्यं परदिव-
सीयाद्यामहदयम् । तिथ्यभेदभेदयोर्दक्षिणायने
तद्विषयीयप्रथममहदयम् । उत्तरायणे पर-
द्विषयीयप्रथममहदयम् । दृष्टाधिकशेषार्ह-
रात्रिक्रमणे परदिनाद्यामहदयम् । सव्या-
सक्रमणे तु दिनदृष्टे दिनस्य रात्रिदृष्टे रात्रि-
चयस्थिति ॥ * ॥ संक्रान्त्यां स्नानमावच्छेदकम् ।
अनियत्क्रमणे तु तद्दोषाशान्त्यर्थं धुस्तरसौज-
स्यल्लेन सर्व्वैःप्रिधजजनन च स्नानं विष्णुपूजनं
तन्मन्त्रजपः । संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतैलमांघ-
वर्ष्यम् । इन्द्रचयेऽभावास्यायाम् । दिनचये तिथि-
चये । आ-का-मा-वैशु आधाफकार्तिकमाघ-
वैशाखपौर्णमासीषु ॥ * ॥ ततः कृतस्नानादिः
प्रादुसुख उदुसुखं ब्राह्मण्यं गन्धपुण्याभ्यां पूज-
यित्वा जलघटान्वितशक्तं च लघटान्वित-
शक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मण्यहस्ते जलं
दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्यूङ्गा कुशत्रयं
तिलजलान्यादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मैवायं औम
आद्यासौ असुकपक्षेऽसुकतिथौ महाविद्युव-
संक्रान्त्यां असुकगोत्रस्य पितुरसुकदेवशर्मणः
सव्यपापविपुस्तिकामः एतान् जलघटान्वित-
शक्तान् विष्णुदेवताकान् असुकगोत्राय असुक-
देवशर्मणे ब्राह्मण्याय तुभ्यमहं संप्रदानीति
ब्राह्मण्यहस्ते जलं दद्यात् ब्राह्मणस्तु दक्षिण-
हस्ततलमध्यभागान्नेयतीर्थेन ओमित्यनेन य-
द्दत्त्वा खसौलुङ्गा मायसौ कामसुतश्च पठेत् ।
जलघटान्विताः शक्तवो विष्णुदेवताकाः । इति
वदेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् । यथा ॐ अथै

द्वादि क्षतेन तु जलघटान्वितशूलदानकर्म्मणः
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चित् काञ्चनभस्त्रं ब्राह्म-
खायाहं दद्यामीति । ततः अक्षिन्नावधारणम् ।
ब्राह्मणविशेषानुपदेशे यथासम्भवोन्नतान्क
ब्राह्मणायैति विशेषः । तत्र ब्राह्मणसन्निधाने
तुभ्यमित न देयम् । भूमौ ब्याजजलप्रक्षेपः ।
श्वभन्मन्त्राणि सम्प्रददे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्यान्नाभावे तस्यैवैषि तत्तत्कामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात्
प्रतिपादयेत् ।

“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणां ।
तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादथवा निष्कलं भवेत् ॥”
इति मत्स्यस्मृतौ ॥

दत्त्वेत्यत्र देयान्नीति वाराहीये पाठः ॥ * ॥
“वैशाखे यो घटं पूज्यं समीप्यं वै दिज्जन्नेन ।
दद्यात्सुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥”
अत्रापि यथायोज्यं संपूज्यं पूज्यं वद्वाक्त्रेण मनो-
रथफलार्थिनो समीप्यघटो देयः ॥ * ॥ स्मृतिः ।
“मेघादौ शक्तवो देया वारिपूर्णां च गर्गरी ॥”
तत्रापि यथायोज्यं संपूज्यं पूज्यं वत्वाक्त्रेण
पठन्

“ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवभक्तः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥”
इति मन्त्रलिङ्गान्नोरथफलत्वं ज्ञेयम् ॥ * ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“मस्तर निम्बपत्राभ्यां योऽन्ति मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”
उत्तरार्द्धे तु ।

“मेघस्यै च विधौ तत्र नास्ति विषजं भयम् ॥”
इति संवत्सरप्रदीपे पाठः ॥

ततश्च मेघस्वरविस्त्रितिकां मस्तरं निम्बपत्र-
हयच भवेत् ॥ * ॥ भविष्ये ।

“या शुक्ला नरशालू वै वैशाखे भासि वै तिथिः
दत्ताया साद्यथा द्याता गीर्वाणेरपि बन्दिता ॥”

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर लोकां वै हेममालिनः ॥”

वाजमन्त्रम् । हेममालिनः स्वर्गस्य । ततो जगन्ना-
समन्वितकरकदाने स्वर्गलोकगमनं फलम् ।

दानानुष्ठानं पूज्यवत् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु दत्तायायां कर्तव्यं शुभम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च जैता च नवमेऽहनि ॥”

अथ भाद्रपदे भासि त्रयोदश्यां शुभप्रारम्भम् ।
भाधे तु पौर्णमास्यां चोरां कलिगुणं स्मृतम् ॥

शुभारम्भास्तु तिथयो युगात्कालेन विश्रुताः ॥”
तत्र वैशाखाद्यः पौर्णमास्यन्ता एव तथैव

तिथिस्तथाभिधानात् । सुखवाचित्वे कार्तिके
नवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति अर्थे

स्यात् ॥ * ॥ आर्षा प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।
“यथा युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रान्तपुण्याक्षयश्चतस्रः ।
उपस्रवे चन्द्रमसो रवेस्त्रि-

अप्यष्टकाक्षय्यगह्वरे च ॥

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पित्र्यैः प्रयतो मनुष्यः ।

आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरोः वदन्ति ॥”

उपस्रवे ग्रहणे ॥ * ॥ देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षेऽष्टद्विज सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥” * ॥

अत्रयत्नतीयामधिलज्य ब्रह्मपुराणम् ।
“तस्यां काथीं यवेर्होमो यवेर्वैष्णुं समक्षेयेत् ।
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रथतः प्राशयेद्-

यवान् ॥
पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासश्च हिमालयम् ।
भगीरथश्च वृषतिं सागराणां सुखावहम् ॥” * ॥

स्कान्दे ।
“वैशाखस्य सिते पक्षे दत्तायाश्च संज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्न्यैर्लेपनैरिति शोभनेः ॥”

मां जगन्नाथम् ॥ * ॥ अन्नत्रापि ।
तथा च जगन्नाथस्नानमधिलज्य भविष्ये ।
“संवत्सरफलं राजन् नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वाद्दौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” * ॥

मन्वाद्यस्तु भविष्यन्तस्तथोः ।
“अश्वयुक्पुष्पकानवमी द्वादशी कार्तिकौ तथा ।
दत्ताया चैत्रमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥
फालगुणस्याप्यभावास्तथा पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी ज्येष्ठा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिके फालगुणे चैत्रौ ज्येष्ठौ पञ्चदशी

सिताः ॥
मन्वन्तराद्यस्तेना दत्तस्याद्यकारिकाः ॥”

अमावास्यादमीचतिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोप-
संहारयोः शुक्लावकीर्तनान्त ॥ * ॥ नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैशाखी तिथिः ॥”
तस्यां प्रीतलतोयेन स्नापयेत् कीर्त्तयैत् शुचिः ॥”

इयं पिपीतकद्वादशी । नात्र युग्मादरापेक्षा ।
तत्र विष्णुपूजने उपवासीत्तरविधानात् ॥ * ॥

अथ यवान्नाशङ्कम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुज-
शनिशुक्रेतरवारे नन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथौ

जन्मचन्द्राष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रत्रयपञ्च-
मतारात्रयेतरु पूज्यफलगुणीपूज्यभाद्रपदपूज्य-
षाढामघाभरण्यश्रवणैतरनक्षत्रेषु यवआहं
कर्त्तव्यम् । तच्छेषभोगनस्तु एतादृगन्विधिहायां
विद्युवसंक्रान्तौ अत्रयत्नतीयायाश्च विशेषतः
कर्त्तव्यम् । वैशाखाकरणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे
आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयनेतरत्र कर्त्तव्यम् ।
इति ज्ञानतन्त्रम् ॥ * ॥ * ॥ अथ वैशाख-
माहात्म्यम् ।

“ये कार्तिकव्रतपरा ये माघपरिविद्धिताः ।
ये वैशाखव्रतवाक्तास्तेषां तुष्टः सदा हरिः ॥
सर्वेषामेव मासार्वा वैशाखः प्रवरः स्मृतः ।
पुरा हरिस्तुष्टे राजन् श्रुतमेतन्न संग्रहः ॥
तत्र ज्ञानं जपो होमः आहं दानादि यत्
कृतम् ।

तत् सर्वं भूपतिश्रेष्ठ सत्त्वमजयस्तुष्यते ॥
एकतः सर्वेतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सद्दिग्भाः ।
भूय वैशाखमावाद्य कोऽर्थेनापि नो वमाः ॥
मेरुतुल्यानि हेमानि सर्वेदानानि चैकतः ॥
एकतः सर्वदा भूप माधवो माधवप्रियः ॥
असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्जितानि च ।
निमेषार्द्धेन राजेन्द्र विलयं यान्ति माधवे ॥
वैशाखमागतं दृष्ट्वा पित्र्यास्तुत्सवो भवेत् ।
पुत्रो नियममाचर्य अस्मभ्यसङ्हरिष्यति ॥
आगतं माधवं दृष्ट्वा कम्पन्ते पापसञ्चयाः ।
अस्माकं नाशकालोऽर्थं भूपते ध्रुवमागतः ॥
वैशाखं परमं माघं माधवस्तेति ह प्रियम् ।
नियमेन समाचर्य न भूयो जायते नरः ॥
मनसा संस्मरेद्यस्तु नियमं माधवोद्भवम् ।
पूयते पातकैः सर्वैः शक्रोश्च सह मोदते ॥
वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माधवप्रियम् ।
यद्दं समाचरिष्यामि स गच्छेद्भद्रफलम् ॥
यः समाचरते भूप नियमेन तु माधवम् ॥
स विष्णो रूपासादा विष्णुना सह मोदते ॥
नियमेन समाचर्य एकाहमपि भूपते ।
पितरस्त्वारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
तस्मिन् स्नात्वा विष्णुशान्ता दम्भमानुसंयवर्त्तितः ।
ईशितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्देहिती भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञो वा ज्ञानज्ञो वा भिन्नज्ञस्त्रीविधानकः ।
नियमेन नयेन्कासं स सुक्तः सर्वपातकान् ॥
पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विद्वुष्पथा ।
सर्वपापसमुद्भूतो नात्र काया विचारणा ॥
वैशाखस्वाधिनो लोकाः श्रीविष्णुसेवनीतमुक्ताः ।
पापं न तेषां मतिमन्निह लोके परत्र च ॥
सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वदा परिशीलनम् ।
चान्द्रायणश्च विधिना कृच्छं चैवातिशुद्धकम् ॥
पुरयज्ञैश्चाभिगमनं सर्वपापप्रपाशानम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव तथेवातिथिसेवनम् ॥
कदापि यैर्नाचरितं वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
संप्राप्य ते तु कुर्वन्तु माधवे नियमं नराः ॥
समाचरन्ति ये माघं माधवं क्षतबुद्धयः ।
सदा प्रीतिमनास्तेषां श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥
या नारी विधवा भूत्वा माधवे नियमं चरेत् ।
कुलायुतसङ्घसन्तु नयते परमं पदम् ॥
पुत्रेणापीह किं कार्यं येन नाचरितं वृष ।
वैशाखं पूजयत्तत्कालं नारी यस्या हरिप्रिया ॥
यो माधवेऽर्चयेद्वाजन् गोविन्दं गोपवल्गवम् ।
न तस्य विद्यते संख्या पूजनस्य फलस्य च ॥
वैष्णवस्य तु धर्मस्य पारं गन्तुं यदीच्छति ।
नरेन्द्र माधवं माघं नियमेन समाचर ॥
किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनायक ।
सुक्तिभिश्चैसि चैत्राजन् माधवं माधवेऽर्चयेत् ॥
अभक्तसम्भवं राजन् कुप्रतिग्रहसम्भवं ॥
तस्मापं संचर्य याति माधवे निधये क्लृते ॥
रथे यदि रिपुं क्षेत्तुं त्वमिच्छसि नराधिप ।
नियमेन तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
यदि सांसारिकं दुःखं हन्तुमिच्छसि भूमिप ।

तदा नियममाख्या माधवे माधवं भज ॥
राज्यभोगांश्च विपुलान् पुत्रमित्रादिसन्धयम् ।
यद्विच्छसि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
द्वन्द्वमिच्छसि राजेन्द्र जन्मद्वन्द्वनरादिकम् ॥
भयं यदि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
येनाचरितो मासो माधवः पापबहुभिः ।
नरकात्त निवर्तन्ते दग्धः कोपाग्निना हरेः ॥
न वैशाखमसो मासो विप्रैः केशवप्रियः ।
अत्रेतेन क्षिपेद्यस्तु तं विद्यासिकषात्मज ॥
यतिश्च विधवा चैव विप्रेषिष्य वनाश्रमी ।
वैशाखे नरकं याति ह्यज्ञात्वा नियमं नरः ॥
तस्माद्वाजन् प्रयत्नेन क्रुद्धं त्वं माधवव्रतम् ।
यस्याचरणमात्रेण हरिस्तुष्टो भविष्यति ॥
तावन्नर्तन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रखातले ।
यावन्नायाति राजेन्द्र माधवो माधवप्रियः ॥
अथामात्रन्तु यत्किञ्चिद्दुयो ददाति च माधवे ।
कावे वा यदि वाकालं कौटिकोऽपिभवेत् ॥
यथोद्धोनां राजर्षेः क्षयो नैवोपपद्यते ।
तथैव माधवे मासि न क्षयं पापपुण्यायोः ॥
नाचारि धर्माचरणेन माधवं
नाराधितो येः पुरुषप्रधानः ।
येनं श्रुता भूप कथा सुरारे-
स्तीर्णां तृथा जन्म नराधमानाम् ॥
न पीडयन्ति यद्दुराचरा गणा
यक्षाः पिशाचोरुग्रभूतदानवाः ।
यो माधवे मासि नरेन्द्रवधं
धुवं सुरारेव्रतमाचरन्ति ह ॥”

इति पाश्चात्तरखखे वैशाखमाहात्म्यकथने १६८
अध्यायः ॥

वैशाखी, स्त्री, (विशाखया शुक्ला पौर्णमासी) ।
“नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इत्यत्र ।
ततो ऽपि । वैशाखमासस्य पूर्णिमा । यथा,
“विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा
भवति ।”

इति प्रन्दरत्नावली ॥

तत्र तर्पणफलम् । वैशाखीसुपक्षस्य यमः ।
“गौरान् वा यदि वा जम्पान् तिलान् चौद्विध
संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥
यावज्जीवकलं पापं तन्क्षयादेव नश्यति ।
अन्दायुतश्च तिलेषु खर्गकोक्ते न संशयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*

रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः । (वसुदेवस्य
स्त्रीयामन्यतमा । यथा, हरिवंशे । ३५ । २ ।
“वैशाखी च तथा भद्रा सुनामा चैव
पश्चमा ॥”)

वैशिकः, पुं, (विप्रेन जीवतीति । वैश + “वैतना-
द्विभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।)
त्रिविधनायकान्तर्गतनायकविशेषः । यथा,—
शङ्करस्य उभयसाध्यत्वात्नायकोऽपि निरूप्यते ।
ष च त्रिविधः । प्रतिरूपप्रतिशैशिकश्च । बहु-
वैशाखोगोपरसिको वैशिकः । यथा,—

“काञ्चीकलकवित्तकोमलनाभिकान्तं
पारावतश्चित्रविचित्रितकच्छपालिम् ।
उद्भ्रान्तलोचनचकोरमनङ्ग रङ्ग-
माश्रास्ते कमपि वारविलासवत्याः ॥” * ॥

वैशिकस्तत्तममध्यामधमेदात् त्रिविधः । त्रिविधा-
श्रमप्रकोपे अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
यथा,—

“चतुःप्रान्तसुदीक्ष्य पद्मलङ्घः श्रोणारविन्द-
श्रियं
नोक्षैर्जल्पति न क्षिप्तं वितरुते गृह्णाति वीर्ष्णीं
न वा ।

तत्प्रीयान्तसुपेयं किन्तु पुलकभाजकपोलदुतिः
कान्तः केवलमानतेन शिरसा सुक्ताखनं
गुम्पति ॥” * ॥

प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमहुरागं वा न
प्रकटयति चेष्टया मनोभावं गृह्णाति च मध्यमः ।
यथा,—

“आस्यं यदापि ह्यास्यवर्जितमिदं लास्येन ह्रीनं
वचो
नेत्र शोणसरोषकान्तिरुचिरे क्वापि चणं
स्थीयते ।

मालायाः करयोद्यमो न कविकारम्भः कुचा-
भोजयो-
र्धूपः कुन्तलधोरथीयु सुतनोः सायन्तनो
दृश्यते ॥” * ॥

मयलपालञ्चाश्रुत्यः कामक्रीडायामलतलज्या-
स्त्याविचारोऽधमः । यथा,—

“उद्यति हृदि नैव यस्य लज्जा
न च करुणा न च कोऽपि भीतिलेशः ।
वकुलसुकुलकोमलोमलां मां
पुनरपि तस्य करेण सातयेथाः ॥” * ॥

मानौ चतुरः शूट एवान्तर्भवति । मानौ यथा,
“दाक्षाकृतपरायणं तव वचो वज्रोपमेयं मनः
श्रुत्वा वाचमिमांसापस्य विनयं याजाह्विहः
प्रस्थिते ।

प्रातर्ब्रह्मविश्लोकं परिहृतत्वापि विद्वत्तानने
प्रायेषे नियतं पतन्ति ह्यप्या वामभ्रुवो
दृश्यः ॥”

वाक्चेष्टायङ्गसमागमसुतुरः । वचनयङ्गा-
समागमो यथा,—

“तमोजटाले हरिदन्तराले
काळे निश्रायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत श्रातोदरि ! कः सहायः ॥”

चेष्टायङ्गसमागमो यथा,—
“कान्तो कनककम्बोरं करे कमपि कुर्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुभिन्दुसुखी ह्रौ ॥”
इति रसमञ्जरी ।

(वैश्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, नृच्छकटिके ।
१ अङ्के ।

“कस्मैदं सामवेदं गच्छित्तमथ कलां वैशिकीं
कुस्तिश्चिर्चा

ज्ञात्वा शूर्ध्वं प्रासादात् व्यपगततिमिरे चक्षुषी
चोपलम् ॥”)

वैशेष्यं, स्त्री, (विशेष्यस्य भावः ।) विशेष्यत्वम् ।
तत्तु सम्बन्धपदार्थः । विशेष्यधीनियामक इति
यावत् । यथा, “विशेष्यवैशेष्यत्वाद्यभ्युपगम-
वादः ॥” इति शिरोमणिः । दृष्टसंयोगवान् इति
शाब्दबोधो न विशेष्यवैशेष्यत्वगाही । खले
कपोतन्यायेनैव तन्सखीकारान् । इति भावः ।
इति जागदीशै सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
१५६ । ४२ ।

“त्रियु लोकेषु तावच्च वैशेष्यं प्रतिपत्सुखे ।
सुप्रियः सर्वलोकास्य भविष्यति जनार्दन ॥”)

वैशेषिकाः, पुं, (विशेष्यं वेत्ति अर्थीति वा । विशेष +
ठक् ।) कथादसुनिकतदर्शनप्राख्येत्ता । तत्-
पर्यायः । औलुक्चः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशेष्यमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । विशेष + “अधि-
कृत्यकृते ग्रन्थे ॥” ४ । ३ । ८७ । इति ठक् ।)

कथादसुनिकतदर्शनप्राख्येत्ता । स तु विशेष-
पदार्थनिरूपकग्रन्थः । अस्य मतं न्यायदर्शनमत-
तुल्यम् । अत्र जगतः कारणं परमास्यपर्यन्तं
निरूपितम् ॥ * ॥ इह खलु निखिलप्रेक्षावन्-
निसर्गप्रतिकूलवेदनैयतया निखिलात्मसंवेदन-
मिदं दुःखं जिज्ञासतस्तद्दानोपार्थं जिज्ञासुः
परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति ।

“यदा चर्मवेदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”
इत्यादिवचननिचयप्रामाणयान् । परमेश्वरस्य
साक्षात्कारस्य अवयमननभावनाभिर्भावनीयः ।
यदाह ।

“आग्नेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवलेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुत्तमम् ॥”
इति ॥

तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानश्च याभि-
ज्ञानाधीनम् । याभिज्ञानश्च पदार्थविधेकसा-
पेक्षम् । अतः पदार्थघटकम् “अथातो धर्मं
आख्यास्यामः ।” इत्यादिकायां दृशजलक्षणां
कथमक्षेण भगवता अवस्थापि । तत्राद्विकृत्या-
त्मके प्रथमेऽध्याये समवेताऽप्येवपदार्थकथनम-
कारि । तत्रापि प्रथमाद्विके जातिमन्त्रिरूपणम् ।
द्वितीयाद्विके जातिविशेषयोर्निरूपणम् ।
आद्विकद्वयात्मके द्वितीये भूतद्विकालजलक्षयम् ।
तत्रापि प्रथमाद्विके भूतविशेषलक्षयम् । द्वितीये
द्विकालप्रतिपादनम् । आद्विकद्वयात्मके द्वितीये
कालात्मनःकरणलक्षयम् । तत्राद्यात्मलक्षयं
प्रथमे । द्वितीये अन्तःकरणलक्षयम् । आद्विक-
द्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोर्गिविवेचनम् ।
तत्रापि प्रथमे तदुपयोर्गिविवेचनम् । द्वितीये
शरीरविवेचनम् । आद्विकद्वयवति प्रथमे कर्म-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धि-
कर्मप्रतिपादनम् । आद्विकद्वयप्रातिनि यष्टे
श्रौतधर्मनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रति-

अहधर्मविवेकः । द्वितीये चातुराश्रयोचित-
धर्मनिरूपणम् ! तथाविधे सप्तमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तस्यापेक्षगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निम्बिकस्यक-
सविकल्पकप्रथमप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अतुमानप्रतिपादन-
म् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति
त्रिविधस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैश्विक-
ग्रन्थविवरणम् * ॥

(त्रायप्रते आत्मादिगतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिघटकं स्यान्नाः स्त्रेहः वांसिद्धिको-
द्रवः ।

अदृष्टभावना श्रद्धा अमी वैश्विका गुणाः ॥”
विश्वः एव । “विनयादिश्लोकः ॥ ५ । ४ ।

३४ । इति अर्थे ठक् ॥ असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“युगपन्न तु ते शक्या कर्तुं सर्वे पुरःसरः ।
एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैश्विका गुणाः ॥”

वैश्वः, पुं, (विश्व + ल्यन्) । अत्रोपदेशानतहततीय-
वर्णः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६ । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ्मनो राज्ञः ।
ऊरू तदस्य यज्ञेभ्यः पङ्क्तौ शूद्रो अजायत ॥”

तत्पर्यायः । ऊरव्यः २ ऊरवः ३ अर्थः ४
भूमिद्युक् ५ विट् ६ । इत्यमरः ७ । इति जटाधरः ८ ।

भूमिर्जावो ८ । इति श्रद्ध-
रत्नावली ९ । अथहर्षो ६ वासिकः १० बणिकः

११ पणिकः १२ । इति राजनिघण्टुः १३ । अच-
ह्नीपे अस्य संज्ञा जह्नीयनः । शास्त्रलक्ष्मीपे

वसुत्वरः । कुण्डलीपे अभियुक्तः । क्रौञ्चह्रीपे
द्रविणः । श्राकह्रीपे हानव्रतः । पुष्करह्रीपे

सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमतम् १ । अस्य
शास्त्रनिरूपितधर्मास्त्रयः । अध्वयनम् १ यज-
नम् २ दानम् ३ । चतस्रो जीविकाः । क्रषिः १

गौरक्षयम् २ बाणियम् ३ कुशीदम् ४ ।
अस्याश्रमास्त्रयः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्यम् २

घानप्रस्थम् ३ । तस्य लक्षणादियथा,—
“विश्रव्याशु पशुभ्यश्च ह्यश्वानरुचिः सुचिः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्व इति संज्ञितः ॥
वैश्वस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मा विदधन्मतः ।

दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसमृद्धयः ॥
पालयेच्च पशून् वैश्वः । पित्रवृह्ममर्त्ययन् ।

विकर्मे तद्भवेद्यत् कर्मे यत् स समाचरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।

प्रजापतिर्हि वैश्वस्य शृङ्गा परिहृदे प्रजाः ॥
ब्राह्मणोभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिहृदे प्रजाः ।

तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥
यथाभिका पिबेड्डुं श्रुताश्च मिधुर्न भवेत् ।

लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा श्रद्धैकलक्ष्मरे ॥
श्रद्धानां सर्वभोजानि यथा चांवरस्यै श्रुतिः ।

न च वैश्वस्य कामः स्वान्न रक्ष्यं पशूनि ॥

वैश्व रजति नाम्नो न रक्षितयाः कथञ्चन ॥”
इति पाप्ने खर्गखळे वर्णविभागः २६ अः ॥
अत्यन्तं ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः कृत्स्नवैश्वयोः ।
दृष्टस्तथा कृत्स्नस्य कृत्स्नैश्चैतस्य शस्त्रे ॥

स्थानमैव च कृत्स्नयाणां संगामेज्वपलायिनाम् ।
वैश्वानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
(वैश्वसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।

१२ । ६२ । ४ ।
“चात्राणि वैश्वानि च सेवमानः
श्रौत्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिन्नोके निन्दितो मन्त्रचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥”

वैश्वः, स्त्री, (वैश्व + टाप् ।) वैश्वजातिस्त्री ।
तत्पर्यायः । अर्थोऽगौर २ अर्थो ३ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मनी ८ । ३२२ ।
“वैश्वस्येत् चत्स्नयां शुभं वैश्वानां वा चत्स्नयो
ब्रजेत् ॥”

वैश्ववणः, पुं, (विश्ववणस्यापठम् । “श्रिवादिभ्यो-
ऽण् ।” ४ । १ । ११२ । इति अय् ।) कुवेरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १०२ ।

“तपसा निर्मित्ता राजन् स्वयं वैश्वविव
वा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । १०३ ।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्वस्तो वैश्ववणस्तथा ॥”

वैश्ववणालयः, पुं, (वैश्ववणस्यालयः ।) वटवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ८१ ।

“अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिर्वैश्ववणालये ॥”
कुवेरपुरी च ॥

वैश्ववणावासः, पुं, (वैश्ववणस्यावासः ।) वट-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ कुवेरवृक्षश्च ॥

वैश्ववणोदयः, पुं, (वैश्ववणोदयो यस्मिन् ।)
वटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्यायम् । विश्वदेव + अण् ।)
विश्वदेवसम्बन्धिहोमादिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
“वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होमलक्षणमुत्तमम् ।
पर्युच्यमानं पर्युच्यते । क्रवादममिं प्रक्षिणीमि
दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवाध-
मितरो जातवेदा देवभ्यो ह्ययं वहतु प्रजानन् ।
ॐ पावक वैश्वानर इदमासनम् । अवनौगभै-
संस्कृतः तेजोरूपो महद्ब्रह्मसत्सूतांश्चिष्ट
वैश्वानरं प्रतिनोधयामि । वैश्वानरोऽत्र उभयं
प्रायातु परावतः । अस्मिन्ः सुधातीरुपपृष्टे
दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधी-
राविवेश । वैश्वानरः वहसा पृष्टोऽग्निः स
वोऽग्निः खं दिवा सर्वस्मात्तु नक्तं ॐ प्रजापतये
खाहा । वीमाव खाहा । वृहस्यतये खाहा ।
अभ्योभोमाभ्यां खाहा । इन्द्राभ्यो खाहा ।
दावापथिवीभ्यां खाहा । धन्वन्तरये खाहा ।

इन्द्राय खाहा । विश्वेभ्यो देवभ्यः खाहा ।
भूः खाहा । सुवः खाहा । स्वः खाहा । भूर्भुव
स्वः खाहा । देवकृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि
खाहा । मनुष्यकृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि खाहा ।
पितृकृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि खाहा । आत्म-
कृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि खाहा । एतस्य एतसो-
ऽवयजनमसि खाहा । यच्चाह मे विदांश्चकार
यच्चाविदांश्चस्य सर्वस्त्रेनसोऽवयजनमसि
खाहा । अपये खिद्रिक्तये खाहा । हव्याय
खाहा । प्रजापतये खाहा । वनस्यतये खाहा ।
अङ्गाः खाहा । ओषधिवनयतिभ्यः खाहा ।
यहाय खाहा । देहदेवताभ्यः खाहा । वासु-
देवताभ्यः खाहा । इन्द्राय खाहा । इन्द्र-
पुरवैभ्यः खाहा । यमाय खाहा । यमपुरवैभ्यः
खाहा । वरुणाय खाहा । वरुणपुरवैभ्यः
खाहा । वीमाय खाहा । वीमपुरवैभ्यः
खाहा । ब्रह्मणे खाहा । ब्रह्मपुरवैभ्यः खाहा ।
विश्वेभ्यो देवभ्यः खाहा । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः
खाहा । दिवारात्रिभ्यः खाहा । रचोभ्यः
खाहा । खधा पितृभ्यः खाहा । ये भूताः
प्रचरन्ति दिवा चरन्ति दिवाचरमिच्छन्तां
सुवनस्य मध्ये तेभ्यो वलिं पुष्टिकामो ददामि ।
मयि पुष्टिं पुष्टिप्रतिदंदातु । श्वचाखालपतिन-
वायसेभ्यः ॥” इति गारुडे विश्वदेवविधिः २१६
अध्यायः ॥ * ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूर्वामि-
तुस्यः शुचिरुपवीतो कुशहस्तः कुशासनोपविष्टः
कर्ता हृताक्तं दुग्धाक्तं तिलाक्तं जलाक्तं अन्नं
आमानं वा फलं जलं वा जुहुयात् । यथा जले
ॐ भूः खाहा । ॐ सुवः खाहा । ॐ स्वः
खाहा । ॐ भूर्भुवः स्वः खाहा । ॐ देव-
कृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ पितृ-
कृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ मनुष्य-
कृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ आत्म-
कृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ यद्विवा
च नक्तचेनच्छत्रम तस्यावयजनमसि खाहा ।
ॐ यत् स्रपन्तस्य चापतचेनच्छत्रम तस्याव-
यजनमसि खाहा । ॐ यद्विदांश्चविदांस-
चैनच्छत्रम तस्यावयजनमसि खाहा । ॐ एतस्यः
एतसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ अपये खिद्रि-
क्तये खाहा । इत्यनेन जुहुतात् । इति वैश्व-
देवकर्म । इत्याहुिकप्रयोगतत्त्वम् ॥

(विश्वदेव एव । स्वार्थे अण् । गम्यदेवताविश्वेवः ।
बन्धुभिरकृतविवाइस्त्रेव वैश्वदेवोक्तप्राप्तिः ।
यथा, मनी । ४ । १२३ ।

“यामयोऽसरसां लोके विश्वदेवस्य वाम्बवाः ।
सम्बन्धिनो ह्युपां लोके पृथिव्यां माहात्मातुषी ॥”

विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ६०१ । ८ ।

“आत्तरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवोत्सवेव
च ॥”

वैश्वानरः, पुं, (विश्वश्चास्ती नरश्चेति । “नरे
संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । १२६ । इति दीर्घः । ततो

वैष्णव

वैष्णवः

वैष्णवः

विश्वानर एव। स्वार्थं अयम्। यद्वा, “विश्वान्
नरान् इतो लोकात् लोकात्सरं नयति। इद-
मर्थेन विश्वानरणां गृह्यत्वेन सम्यक्त्वे वा
कर्म्मार्थप्रवेष्टत्वेन सन्यादिनोऽस्य वैश्वानरः।
‘अन्वेषामपि दृष्टयति’ ६।३।१३७। इति
दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। ऋ-
गतौ इत्यस्य ह्यान्त्सन्वात् परात्पञ्च उपपदविभ-
क्त्यालुक्। ‘सर्वाणि भूतानि अरः प्रकृतः
प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन
जन्मानन्वात् तस्याप्यर्थं वैश्वानरः।” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा (१५।१) अयिः।
(यथा, गीतायाम्। १५।१४।
“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणपानसमायुक्तः पचाव्यन्नं चतुर्विधम्।”)
चित्रकवचः। इत्यमरः। अयमेतन्नामकारणं
यथा,—
“तथापि दक्षिणे वीरूपे देवे इह प्रवेकशोऽधुना।
भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु कर्त्तव्यं।
निघञ्जमपि कालान्ते लयं त्वाविशतु इतम्।
शरीराणि पुनर्नैवं कर्त्तव्योऽहमित् कश्चिन्।
स्वर्गावाश्च तथा तुभ्यं दक्षिणामानि वोऽधुना।
अभिर्लेश्वानरो नाम प्राणपानौ तथाश्विनौ।
भविष्यति तथा गौरीं हिमश्रेणसुता तथा।
पृथिव्यादिगणेष्वेव गजवह्नी भविष्यति।
शरीरघातवस्वते नानाभूतानि एव तु।
अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्त्तिकेयो भविष्यति।”
इति वाराहे आदित्रेतायां महातपोपाख्यान-
नामाध्यायः।
वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।
वैश्वं, स्त्री, (विषम + भावे अच् ।) विषमत्वम्।
विषमशब्दात् भावे ऋप्रत्ययेन निष्पन्नम्।
(नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२।
५६।११४।
“समतां वसुधायाश्च स सन्त्युदपाद्यत्।
वैश्वं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्।”
तारतम्यम्। यथा, महाभारते। ७।२०।८०।
“महच्च फलवैश्वं दृष्टयति कर्म्मसन्त्ययु।”
दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३।६१।२०।
“वैश्वं परमं प्राप्नो दुःखिनो गतचेतनः।
भर्ता तेऽहं निवाधेदं वचनं हितमात्मनः।”)
वैश्विकः, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् ष्विक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।
२४०।
“यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैश्विक-
सुखपरलान्न विरोधः।”)
वैष्टर्त्त, स्त्री, होमभक्षः। इति हेमचन्द्रः।
वैष्ट, स्त्री, (विश् + “अम्बुगामिनिमिहनिविशप्रार्था
वृद्धिश्च।” उणा० ४।१५६। इति ङ्न्
वृद्धिश्च।) पिष्टप्रम्। इत्युणादिकोषः। स्त्रीः।
वायुः। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तः।
वैष्णवं, स्त्री, (विष्णोरिदम्। विष्णु + अण् ।)
होमभक्षः। इति शब्दरत्नावली। (महापुराण-

विशेषः। यथा, देवीभागवते। ३।१।८।
“जयोविश्रुतिषाह्वं वैष्णवं परमाद्भुतम्।”)
विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुः। ११।८५।
“गां गतस्य तव धाम वैष्णव
कोपितो ह्यपि मया दिदृक्षुषा।”)
वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण् ।) विष्णु-
मन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काण्यः
२। हारः ३। तस्य लक्षणं यथा,—
“यज्ञैतविष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरो नरः।
वैष्णवश्चात्र संयाज्ञः स्कान्दादुक्तासुचारतः।”
तथा च स्कान्दे।
“परमापदमापन्नो हर्षे वा ससुपस्थिति।
नैकादर्शो व्यजेद्व्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी।
समात्मा सर्वजोवेदु जिज्ञासारादविभ्रतः।
विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते।”
इति श्रीहरिमक्तिविलासे १२ विलासः। *।
अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेय-
भगौरथसंवादे।
“यो हि भागवतं लोकसुपहासं वृषोत्तमः।
करोति तस्य नश्रान्ति अर्थधर्म्ययशःसुताः।” *।
अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोद्रविषयपञ्च-
रात्रे।
“वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दृष्टवत् प्रथमेदसुवि।
उभयोरन्तरा विष्णुः प्रकृचक्रगदाधरः।” *।
अथ वैष्णवसम्मानननिव्यता। स्कान्दे श्रीमार्क-
ण्डेयभगौरथसंवादे।
“दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संसृजे यो न याति हि।
न गृह्णाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्षिकीम्।”
अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।
“धृत्योऽहं कृतकलोऽहं यदयं गृह्यमागताः।
दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरेः।” *।
अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे
श्रीमार्कण्डेयभगौरथसंवादे।
“संमुखं ब्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप।
पदे पदे यन्नफलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः।”
अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।
“प्रत्यर्चं वा परोर्चं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्।
ब्रह्महा मद्यपः स्त्रीयो गुरुगामी सदा वृणाम्।
सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह वृषोत्तमः।” *।
अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवान्त-
त-चारीद्वारे।
“अह्वया दत्तमन्नश्च वैष्णवाभिरु जीर्यति।
तदन्नं मेरुण्या तुल्यं भवते च दिने दिने।” *।
अथ वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्म-
नारदसंवादे।
“वैष्णवानि च प्राश्नाणि ये श्रद्धयन्ति पठन्ति च।
धन्यास्ते मानवा लोके तेषां ब्रह्मः प्रचीदति।”
इति च श्रीहरिमक्तिविलासे १० विलासः।
तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—
“फलसन्धानरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः।
मन्त्रीतिभक्तिकाभास्ते सर्वदा सर्वकर्मसु।
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।

जीवन्मुक्तो वैष्णवन्तं वेदाः सर्वे वदन्ति च।
पुरुषाणां श्रुतं पूर्वं प्रैककश्च श्रुतं परम्।
मातामहस्य च श्रुतं मानरं माहमातरम्।
भगिनीं भ्रातरश्चैव भागिनैश्च मातुलम्।
अश्रुश्च अश्रुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम्।
गुरुश्च ज्ञानदातारं भिन्नश्च सङ्घचारिणम्।
भृत्वं प्रिष्ठं तथा चैतौ प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ।
उद्धरेदात्मना साहं मन्त्रगृह्यमाजतः।
मन्त्रगृह्यमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
तस्य संश्रयमात्रेण पूतं तीर्थञ्च भारतम्।
तस्यैव पादरजसा सदाः पूता वसुन्धरा।
पादोदकञ्च तं स्थानं तीर्थमेव भवन् वुवम्।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखल ८ अध्यायः। *।
अपि च।
श्रीशिव उवाच।
“शिवमस्तु च साधनां वैष्णवानां सनामिह।
अवैष्णवानाभ्रनानाभिशुच्य पदे पदे।
ददाति वैष्णवभ्यश्च यो दःखं कृच्छित्तो जनः।
श्रीकृष्णस्य च संहृता विप्रस्तस्य पदे पदे।
अवैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्।
श्रीकृष्णमन्त्रसरणं मनोर्भ्रमं कर्त्तव्यम्।
भिन्नते हृदयगन्धिष्क्रियन्ते सर्वसंश्रयाः।
विष्णुमन्त्रोपासनया क्षीयते कर्म वै वृणाम्।
ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्तनन्तः परमं पदम्।
यान्यन्योपासकाचार्यैः साहं च प्रकृतलये।
वर्णानां ब्राह्मणः श्रेष्ठः साधवो वैष्णवा यदि।
विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो द्वित्रेभ्यः श्वपचो वरः।
परिपक्वाश्चापिपक्वा वैष्णवाः साधवश्च ते।
सन्ततं पतितान्क्षेव विष्णुचक्रं सुदर्शनम्।
यथा वह्नी शुक्रदण्डं भस्मीभ्रतं भविष्यति।
तथा पापं वैष्णवेषु तेजस्विणु हुताग्रान्तु।
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवक्षन्ति मनोभिषगः।
प्रशंसितं पिठ्याश्च श्रुतं मातामहस्य च
खरोदराश्च जननीसुहृन्त्येव वैष्णवाः।
गयायां पिण्डदानेन पिण्डदाः पिण्डभोजिनम्।
ससुहृन्ति पुसाश्च वैष्णवाश्च श्रुतं श्रुतम्।
मन्त्रगृह्यमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
यमस्तस्मान्ब्रह्माभीतो वेनतेयाद्ययोरगः।
नियुक्तान्स्वैव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारतैः।
हृद्यमन्त्रोपासकाश्च सप्रमात्रेण वाक्पते।
पापानि पापिनां तीर्थे यावन्ति प्रभवन्ति च।
नश्रान्ति तानि सर्वाणि वैष्णवस्यार्थमाजतः।
हृद्यमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः।
सद्यो सुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुन्धरा।
वायुश्च वरुणो वद्विः सूर्यः सर्वे पुनाति च।
एते पूता वैष्णवानां स्वर्गमात्रेण जीतया।
अहं ब्रह्मा च श्रेष्ठश्च साक्षी धर्मश्च कर्मणाम्।
एते हृष्टाश्च वाञ्छन्ति वैष्णवानां समागमम्।
फलं कर्म्मसुचारिण्य सर्वेषां भारतं भवेत्।
न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धघात्ये यथाकुरम्।
इति तेषां कर्मै पूजं भस्त्रानां भक्तवत्सवः।

वैष्णवः

कृपाया स्वपदं तैश्वो ददाखिव कृपानिधिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ५७ अध्यायः ॥*॥
अन्वच ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अहं प्रागा वैष्णवानां मम प्रागाश्च वैष्णवाः ।
तानैव वेष्टि यो ऋदो ममाह्वानं न हिंसकः ॥
पुत्रान् पौत्रान् कलत्रांश्च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
ध्यायन्ते मन्तन्तं ये मां को मे तैश्चः परः प्रियः ॥
परा भक्ता तु मे प्रागा न च लक्ष्मीं शङ्करः ।
न भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
न ब्राह्मणा न वेदाश्च न वेदजननी सुराः ।
न गोपी न च गोपाला न राधा प्रागतः प्रिया ॥
इथैव कथितं सर्वं सर्वं मारश्च वास्तवम् ।
न प्रश्नापारं तेषां ते च प्रागाधिकाः प्रियाः ॥
मां हिनन्ति च ये ऋदा ज्ञानज्ञानाश्च वञ्चिताः ।
स्वामानश्च न जानन्ति ते धान्ति निरयं चिरम् ॥
ये द्विजन्ति च भद्रज्ञानं प्राणानामधिकाप्रियान् ।
तेषां प्रास्ताहं तूर्गंश्च परश्च निरयं चिरम् ॥
प्रभवीहृश्च सर्वेश्वरीश्वरः परिपालकः ।
तथापि न स्वन्तोहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ॥
गोलोके वायु वैकुण्ठे द्विसुजश्च चतुर्भुजम् ।
रूपमात्रमिदं सर्वं प्रागा मे भक्तसन्निधौ ॥
यद्भक्तं भक्तदत्तश्च भक्तगोयश्च तस्मिन् ।
अभक्त्यं द्रव्यमन्यं दत्तश्चेदन्तोपमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखखे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सर्वान् कामान् परिवर्त्य इष्टभक्तिश्च साधयेत्
स एव वैष्णवाचारः काममङ्गल्यवर्जितः ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ * ॥

अपरश्च ।
“रजस्रलयाः संभोगे कर्मज्ञे च भारते ।
त्वयोक्तश्च भवेत् पापं नात्र स्वर्गं च सुन्दरि ।
कर्मज्ञे च तत् कर्म यदेदोक्तं शुभाशुभम् ॥
न भवेद्द्वेष्यानाश्च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ।
यथा प्रदीपवद्भू च शुष्कानि च ह्यगानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ।
वह्निद्वयैर्ब्राह्मणेभ्यस्तेजोयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुपङ्के स्वतन्त्रो भक्तकुञ्जरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्मणाम् ।
लिखितं सानि कौथुस्यां क्रूर प्रश्नं दृष्टव्यमिदम् ॥
अस्माकं सर्वे जानन्ति चन्द्रवशांश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्तं चन्द्रवशांश्च हरिं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखखे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सूत उवाच ।

“अथ वेग इत्याजाय सोऽश्वमेधेन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानारूपमनैकधा ॥
अगाम वैष्णवं लोकं सजायो जगतीपतिः ।
विष्णुना सश्च धर्मात्मा निष्कमेव प्रवर्षते ।
एतत्तं सर्वमाख्यातं हरिं तस्य भूपतेः ॥
यदेवो वैष्णवदेवो सर्वधर्माश्चिह्नकृतः ।
प्रथुना पुत्रतोषेण पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥

५२५

वैष्णवः

सन्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुच्यन्ति पूर्वेजाः ।
प्रितापि ऋणमुक्तः स्यात् जाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वेजान् ।
पितृनधक्षता वंशास्तारयत्यतिपावनाः ॥”

इति पाद्मे भूमिखखे १०० अध्यायः ॥ * ॥
अथ वैष्णवधर्मतन्कर्त्तव्यपञ्चविधपूजे । यथा,—
श्रीपार्ष्णुवाच ।

“वैष्णवानाश्च यद्भक्तं कर्त्मापि तस्य तद्दद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्वे भवाभ्यो धौ तरन्ति वै ॥
इंशर उवाच ।

अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
यद्दोषसर्पणश्चैव तथाशुभमनं हरेः ॥
भक्ता प्रदेलिगश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१॥२॥
पूजायं पञ्चपुण्याणां भक्त्येवोत्तोलनं हरेः ।
करयोः सर्वशुद्धीनामयं शुद्धिविलिखते ॥३॥४॥
तन्नामकीर्त्तनश्चैव गुणानाश्चैव कीर्त्तनम् ।
भक्ता श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिच्यते ॥५॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रोत्रयोर्नचयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ॥६॥
७ । ८ । ९ ॥

पादोदकश्च निर्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुनः ॥१०॥
आघ्राणं गन्धपुष्यादेर्निर्माल्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य ब्राह्मण्यापि विधीयते ॥११॥

तच्च पुष्यादिकं यच्च ऋष्यपादयुगापितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्धि सर्वं विशोधयेत् ॥*॥
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदात् शृणुष्व
मे ।

अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इहाः पञ्चप्रकाराश्चैवः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ॥
उपलेपननिर्माख्यदूरीकरणमेव च । १ ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्याद्विचयनं यथा ॥ २ ॥
इहा नाम हि चेष्टादेः पूजनश्च यथार्थतः ॥ ३ ॥
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्थवन्मानतो अपः ॥
सूक्तकोत्रादिपाठश्च हरेः संकीर्त्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्त्तनः ॥
४ ॥

योगो नाम सुदेवस्य च्वात्मने चैव भावना ॥५॥
इति पञ्चप्रकाराश्चैवः कथितास्तव सुव्रते ॥”
इति पाद्मे पातासखखे १० अध्यायः ॥*॥
अथ वैष्णवानां खाद्याखादायम् ।

“सार्थं प्रातर्हिजावीनां श्रुत्युक्तमश्वनं तथा ।
विष्णुमुक्त्वाविष्टेन दिनपापात् प्रसृज्यते ॥
अन्नं ब्रह्मा रचो विष्णुः खाद्यं ब्रह्म चोचरन् ।
एवं ब्राह्मा तु यो मुदुक्ते सोऽन्नदोषेनं लिप्यते ॥
अलाडुं वसुंलाकारं मन्त्रश्च सवत्सलम् ।
तालं शुक्रानु वाचाङ्गुं न खादेद्वैष्णवो जनः ॥
वटाश्वत्याकंपत्रेण कुम्भीतिष्कुकुपचयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेद्वैष्णवो नरः ॥
आवयो वर्जयेच्छक्तुं दधि भादपदे त्यजेत् ॥

वैष्णवः

दुग्धन्तु आश्विने मासि कार्तिके चामिषं
त्यजेत् ॥

दुग्धमस्य जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
बीजपूरश्च शाकश्च प्रत्यन्तलवगन्तथा ॥
यदि देवाश्च भुज्यन्ते तदा तन्नामकं स्मरेत् ॥
कलायं कहुध्यान्वाणि शाकश्च हिलभोचिकाम् ।
यष्टिकाकाणशाकश्च सुस्तकं क्रसुकं तथा ॥
जयशे सैत्वं प्रोक्तं वचा च दधिस्पर्शौ ।
पयोऽहुतुनवारश्च पनसाम्बे हरीतकी ॥
पिप्पलीजीरकश्चैव नागरङ्गकानिन्डो ।
कदलीजवलीघ्रात्रौफलाभ्यगुडमेजवम् ।
अतेलपकं सुञ्जीत दधिस्थेषु प्रचक्षते ॥”
इति पाद्मे पातासखखे ११ अध्यायः ॥*॥
अथ वैष्णवसंन्यासविशेषादिः ।

“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लक्ष्-
णम् ।

करणीयं हरेर्विणं मावधानमनाः शृणु ॥
हरिरेव सदा सेवो नान्यो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराधो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिष्ठाऽप्यसुजो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु निव्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधिपणोऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकः ।
केवलं हरिसेवय्य स भक्तः परिकीर्त्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेन केशवम् ।
योगनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः ससुदाहृतः ॥
सर्वदेवान् परिवर्त्य निव्यं भगवदाश्रयः ।
रतस्तदेवायसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विहाय काम्यकर्मादीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सर्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्ता तं सात्त्वतं विदुः ॥
सुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कौर्त्तये च रतो भक्तो नान्यः स्यात् स्मरणे
हरेः ॥

वन्दनाच्चैवभोर्भक्तिरनिशं दास्यसम्बधोः ।
रतिरात्सार्पणे यस्य ह्यानन्यस्य सात्त्वतः ॥
सर्पेणः कीर्त्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराधो वैष्णवः ससुदाहृतः ॥
यथालम्बोऽपि सन्पुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ॥
हरिपादाश्रयो लोके विद्याः साधुरनिन्दकः ॥
निर्वैरः सद्यः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ॥
निरपेक्षो सुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
ह्यादाऽविश्रयः साधुः सद्बिष्णुः समदर्शनः ॥
यद्विष्णुपासना निव्यं विष्णुयस्येश्वरो सुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादित्यो लोके स वैष्णवः ॥
हरेः सत्त्वावताराणां मन्त्रादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेण अनन्याश्चैद्वैष्णवास्तं न संशयः ॥
यद्विदो रघुनाथसुं रुचिं ह्यो धामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वृषाहादिवांसुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोरुपासको हासस्तन्मन्त्रेऽस्तदाश्रयः ।
तमाह्वयैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साञ्जी यथा पतिं नारो नान्यं जानाति तं
विदा ॥

जगदीशं तयाजन्मो यदि विष्णुं च वैष्णवः ॥
समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणाश्रयः ।
सर्वभूतदयः कार्या विवेकी साधुव्रतमः ॥

कृष्णार्पितप्राणशरीरनुक्तिः
शान्तिन्द्रियस्त्रीसुतसम्यदादिः ।
आचक्रुचिचतः श्रवणादिभक्तिः
अस्त्रेह साधुः सततं हरयेः ॥
कृष्णाश्रयः कृष्णकथापुरतः
कृष्णमन्त्रस्तुतिपूजनीयः ।
कृष्णानिग्रहानमनास्त्रनम्यो
यो वै च साधुर्नित्यं कार्याः ॥

यस्त्रेष्टं श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभागवान् हरिः ।
भगवत्या समं लक्ष्या भक्ता भागवतश्च सः ॥
ये कृष्णश्रवणादृष्टा ये तदुच्छिष्टभोजिनः ।
ये कृष्णापासका लोका दासास्ते परि-

कीर्तिताः ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“अहो ध्यानैरपि ध्यातुं देवैस्त्वं न हि शक्यसे ।
स त्वं वैष्णवदेहेषु तिष्ठसीत्युक्तं महत् ॥
चक्षमात्रमपि स्वाभिमंस्तुष्टे त्वयि न किं भवेत् ।
स त्वं वैष्णवसङ्गेन भवसीत्युक्तं महत् ॥
के वैष्णवाः केतभारैः किं वा तेषाञ्च लक्ष्यम् ।
कथं ज्ञेयाश्च ते सर्वे तस्मै कथय केशव ॥

भगवानुवाच ।

वैष्णवानां लक्ष्यानि कल्पकोटिप्रतिरपि ।
सम्यक्तुं न शक्नोमि संक्षेपान् प्रष्टुं वचनम् ॥
संसारो वैष्णवाधीनो देवा वैष्णवपालिताः ।
अहञ्च वैष्णवाधीनस्तस्मात् श्रेष्ठाश्च वैष्णवाः ।
अथमात्रमपि ब्रह्मन् विहाय वैष्णव ज्ञानम् ।
तिष्ठामि नाहमन्यत्र वैष्णवो मम बान्धवः ॥
कामक्रोधविहीनो ये हिंसादम्भविवर्जिताः ।
कौभमीहृद्विहीनाश्च श्रेष्ठे ज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
अमत्सरा दयायुक्ताः सर्वभूतहिते रियः ।
सद्योक्तिभाषिणश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
पिष्टभक्ता मादृभक्ता जातिपौषयत्पराः ।
धर्मोपदेशिनो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
समानं ये च पश्यन्ति त्वाञ्च माञ्च मन्दिश्वरम् ।
कुर्वन्ति पूजाभितथे ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वेदविद्यासुरक्ता ये द्विजभक्तिरताः सदा ।
बभूवुःकाः परस्त्रीषु ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
एकादशब्रह्म वे च भक्तिभावेन कुर्वन्ते ।
गावन्ति मम नामानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवायतनकर्तारस्तुलसीमाख्यधारिणः ।
रुद्राक्षधारिणो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
मत्पादवलिलैर्येषां सिन्धानि मस्तकानि वै ।
मस नैवेद्यमञ्जलि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
शुद्धचक्रगदापद्मैरङ्कितानि ममायुधैः ।
ब्रह्मन् येषां शरीरैश्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
कर्णयोर्येषु शरीरैश्च तुलसीपत्रसुसमम् ।
सततं हस्तैः येषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥

कृष्णानि तुलसीमालादृये चिन्तानि नरोत्तमाः ।
विचिन्ति तुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
तुलसीसूक्तमङ्गलं तिलकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठपङ्के च विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
गङ्गास्नानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यप्रस्तावो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
घात्रौफजस्रजो येषां गलेषु कमलासन ।
यजन्ति ये च तत्पत्रैस्त्रिज्यास्ते च वैष्णवाः ॥
शालग्रामशिला येषां गृहे वसति सर्वदा ।
शास्त्रं भागवतञ्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सम्पार्जयन्ति ये निबन्धं मम स्थानानि सर्वदा ।
दीपं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
श्रीस्यं मन्मन्दिरे ये च कुर्वन्ते नूतनं पुनः ।
तत्रायनञ्च श्रीभाश्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अभयं ये च यच्छन्ति भोरुभ्यश्चतुरानन ।
विद्यादानञ्च विप्रभ्यो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
चतुष्टयप्रीडितेभ्यश्च ये यच्छन्त्यन्नमसु च ।
कुर्युर्यै रोगियुश्रवां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
आरामकारिणो ये च पिप्पलादोपिथोऽपि च ।
गोसेवां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अत्यन्नभक्ता ये ब्रह्मन् पिष्टयत्रां प्रकुर्वन्ते ।
कुर्वन्ति दीनपुश्रवां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
तडागयामकनौरः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
सेवन्ते स्त्रियुरी ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सेवन्ते व्यष्टीभगिनीं ज्यैष्ठ्यं मातरमेव च ।
परनिन्दानं कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवस्यं ब्राह्मणद्रव्यं परस्वञ्च चतुर्भुज ।
पश्यन्ति विषवदृये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
पावस्त्रसङ्गरहिताः शिवभक्तिपरायणाः ।
चतुर्दशब्रह्मरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
बहुनाञ्च किमुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मदस्यैं ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वैष्णवेषु गुणाः सर्वे होषयेशो न विद्यते ।
तस्माच्चतुर्भुज त्वञ्च वैष्णवो भव साम्प्रतम् ॥
समाराधय मां नित्यं क्रियायोगैः प्रजापते ।
सर्वमेव सुभद्रं ते भविष्यति न संशयः ॥
भूयः पूज्यस्वितिमव सृष्ट्यां सकलं जगत् ।
इदुक्त्वान्तर्द्वेषे देवस्त्वैव जगदीश्वरः ॥
ततस्तु पूर्ववद्ब्रह्मणा सृष्टवान् सकलं जगत् ।
क्रियायोगैर्हरिं यद्वा जगाम परमं पदम् ॥
ये षट्पत्ति ममाध्यायं भक्ता नारायणायतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता अन्ते यान्ति हरिः पदम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २ अध्यायः ॥३॥
कातिङ्ग उवाच ।
“जातिस्मरेण कृत्तवो रहस्यः परमी मम ।
यमकिङ्करयोर्भूतु संवाहकं ब्रवीमि ते ॥
स्वपुत्रयमभिवैष्णु पाशहृच्छं
वदति यमः किञ्च तस्य कर्णस्त्रले ।
परिहर मधुसूदनपद्मान्
प्रभुरहमन्युश्यां न वैष्णवानाम् ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे ढलीयेऽंशे धर्मगीतं ७
अध्यायः ॥३॥ अपि च ।

“कर्मचयाधि कर्माणि यतः साधुर्हरिः
खयम् ।
मन्ये न भौतिको देहो वैष्णवस्य जगत्त्रये ॥”
इति कल्किपुराणे २० अध्यायः ॥
वैष्णवाचमनं, कौ, (वैष्णवस्थाचमनम् ।) विष्णु-
पूजादिपूर्वकनैवकसुखं स्कारकाङ्ग--००कारादि-
नमोऽन्तचतुर्थ्यन्ततन्नामोच्चारणपूर्वकत्रिज्यैत-
पानादि । यथा,—
“त्रिःपाने केवलं नारायणं माधवमप्यथ ।
प्रक्षालने हृथोः पाग्योर्गोविन्दं विष्णुमप्यभौ ॥
मधुसूदनमेकञ्च मार्त्तयेऽन्यं त्रिविक्रमम् ।
उत्सार्ज्यन्यद्व्यधरयोऽन्वामनश्रीधरायभौ ॥
प्रक्षालने पुनः पाण्ड्योर्हृथीकेशश्च पादयोः ॥
पद्मानामं प्रोचथे तु स्तुष्टिं दामोदरं ततः ॥
वासुदेवं सुखे सङ्गुणं प्रस्तुञ्जमित्यभौ ।
नासवोर्ननुयुगलेऽनिरुद्धं पुरुषोत्तमम् ॥
अधोचक्रं वृषिहृद्यं कर्णयोर्नाभितोऽयुतम् ।
जनादनञ्च हृदये उपेन्द्रं मस्तके ततः ॥
दक्षिणे तु हरिं बाहौ वामे कर्णं यथावधि ।
नभोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तमाचामेत् क्रमतो जपन् ॥
अग्रस्तः केवलं दत्तं संप्राप्तं कर्म तथा च वाक् ॥
कुर्वन्तीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य ये ॥”
तथा च वाक् इति यतस्तथैव वचनमस्ति ।
कुर्वन्तीतालभनं वापीति मार्कण्डेयपुराणवचन-
मतो न पानरुक्तम् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे
३ विलासः ॥
वैष्णवाचारः, ५, (वैष्णवानामाचारः ।) विष्णु-
भक्तानामाचरणम् । यथा,—
“अथाचारा बहुविधाः शिष्टाचारातुसारतः ।
श्रीवैष्णवानां कर्णया लिखन्तेऽन समासतः ॥”
अथाचाराः श्रीविष्णुपुराणे चौत्सिसमरसवादे
सृष्ट्याचारकथनारम्भे ।
“देवगोब्राह्मणां सिद्धान्तं दृष्ट्वाचार्यांकाधा-
चैयेत् ॥
द्विकालश्च नमेत् सन्यासमशुभपुत्रेत्तथा ॥
सदासुप्रहृते वस्त्रे प्रशस्त्राश्च तथौषधीः ।
गारुडानि च रत्नानि विश्रयात् प्रयतो नरः ॥
प्रसिद्धामनकेशश्च सुगन्धिश्चाद्वैश्रष्टकं ।
किञ्चित् परस्त्रं न हरत् नान्धमप्यप्रियं वदेत् ॥
प्रियञ्च नाश्रुत् ब्रूयाद्बान्धवोपाशुदीरयेत् ॥
नांथाश्रयं तथा वैरं रोचयेत् पुरुषेश्वरः ॥
न दुष्टयानमारोहेत् कुलच्छायां न संशयेत् ॥
विद्विष्टपतितोऽन्तचतुर्वैरातिकोटकेः ॥
बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्राश्रुतकथैः सह ।
तथातिथयश्रीलेशेश्च परिवारदरतेः शूटेः ॥
उषो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः प्रत्यानमन्ययेत् ॥
नावगाहेज्जलौघस्य वेगमग्रे जलेश्वर ॥
प्रदीप्तं वैष्णवं न विश्रान्तरोहेच्छिखरं तरौः ।
न कुप्याहन्तसङ्घर्षं न ह्यक्षीयाञ्च नासिकाम् ॥
वासं दृतसुखो जृम्भेत् श्वासकासौ विवर्णयेत् ॥
नोचैवेत् सप्रसङ्गं न सुचैत् पवनं त्वजः ॥
नखान्न वादयेच्छिष्यात्त ढयं न मर्ही जियेत् ॥”

वैष्णवा

न भ्रमसु भवत्येकोद्भान् यज्ञीयाद्विचक्षणः ॥
 व्योतोऽथमेध्याशक्तानि नाभिवीक्षितं च प्रभो ।
 न ह्युक्त्याऽच्छेवं चैव प्रवगन्वो हि सोमजः ॥
 चतुर्व्यर्थं चैवतवर्षं ब्रह्मशानोपवनात् न च ।
 दुष्टस्त्रीसन्निकर्षश्च वर्ज्यमिषि सन्धेः ॥
 पूष्यदेवाङ्गज्योतिष्प्रकाशं नातिक्रमेद्बुधः ।
 नैकः शून्याटवीं गच्छेत्त च शून्यं यद्ब्रजेत् ॥
 केप्रास्थिकण्ठकामेध्ववलिभस्सतुर्षुक्तथा ।
 स्नानार्द्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 नानायांनाशयेत् कांश्चिन्न जिज्ञं रोचयेद्बुधः ।
 उपसर्पेण च खालांश्चिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥
 यथेष्टभोजकांश्चैव तथा देवपरादसुखान् ।
 वर्णाश्रमक्रियातीतान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 अतीवजागरप्रसन्नो तद्वत् स्थानासनं बुधः ।
 न सेवेत तथा शय्यां श्यायामश्च नरेश्वर ॥
 दृष्टिभ्यः शृङ्खल्यश्चैव पात्रो दूरं वर्जयेत् ।
 अयश्चायश्च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ॥
 न स्नायान्न खपेन्नयो न चैवोपसृष्टेद्बुधः ।
 सुक्तकच्छेच नाच।मेहवाद्यैश्चैव वर्जयेत् ॥
 नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके जपे ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “न च निर्धनयेत् केप्राज्ञाचामेनेव चोत्थितः ।
 पादेन नाक्रमेत् पादं न पूष्याभिसुख भवेत् ॥
 अयसर्थं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्यथान् ।
 मङ्गल्युप्यांश्च तथा विपरीतान् दक्षिणाम् ॥
 सीमाक्रांश्याम्बुवायुनां पूष्यानाश्च न संसुखम् ।
 कुर्व्यात् ङीवनविष्णुचससुतसर्गाश्च पण्डितः ॥
 तिष्ठन्न ह्यत्रयेचद्वत् पूष्यानां नावस्त्रजयत् ।
 श्रेष्ठाविष्णुचरत्तानि सन्धेदेव न लङ्घयेत् ॥
 श्रेष्ठाङ्गीवनकोत्सर्गां नान्नकाळे प्रशस्यते ।
 वलिमङ्गलजप्यादौ न ह्येमे न महाजनैः ॥
 धोषितो नावमन्येत न चासां विश्वसेद्बुधः ।
 न चैवर्षो भवेत्सासु नाधिजुञ्ज्यात् कदाचन ॥
 मङ्गल्युप्यधरत्नाप्युप्याननभिवाद्य च ।
 न विष्णामेत् यद्वात् प्राञ्च, सदाचारपरो नरः ॥
 आकालमाञ्जितादौ तु पञ्चस्रष्टौचकाराद्विष्णु ।
 अयश्चायं बुधः कुर्व्यादुपरागादिके तथा ॥
 वर्षातपादिके च्छेत्री दृष्टौ रात्राटवीषु च ।
 शरीरचायकाभो वे सोपानतृकः सदा ब्रजेत् ॥
 नोर्ध्वं न तिर्यक् दूरं वा निरीचन् पथंटेद्बुधः ।
 युगमानं मह्यैष्टं नरो गच्छेद्विजोक्तयन् ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “प्रियसुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तददेत् ।
 श्रेयस्तद्विहितं वाच्यं यद्यप्यन्तमप्रियम् ॥
 प्राणिनासुपकाराय यदेकेह परञ्च च ।
 कर्मैवा मनसा वाचा तदेव मत्सिमान्
 भजेत् ॥ * ॥
 दृष्टान्तरदीपे सदाचारप्रसङ्गे ।
 “अस्ववहमिति ब्रूयाद्विजो वै स्त्रभिवादेनै ।
 आहं व्रतं जपं दानं देवताभ्यश्चैनं तथा ।
 यत्रश्च तर्पणश्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ।
 तथा स्नानं प्रकुर्वन्तं चावन्तमशुचिन्तया ॥

वैष्णवा

सुज्ञानश्च प्रधानश्च अभ्यक्तशिरसन्तथा ।
 भिदानधारिणं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ॥
 कृताभिवादनो यो न कुर्व्यात् प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवादाः स विज्ञेयो यथा शूद्रकथेव सः ॥ * ॥
 मार्केण्डेयपुराणे महालसालकंसवादे ।
 “असत्प्रणापमवृत्तं वाक्पादस्थश्च वर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वाहमसत्सेवाश्च पुत्रक ॥
 केशप्रसाधनादर्शं दशनं दन्तधावनम् ।
 पूर्वोक्त एव कार्याणि देवतानाञ्च तर्पणम् ॥
 उदक्यादर्शनं स्याद् वर्ज्यं समाधयं तथा ।
 न चाभोल्यां शिरःस्नानं कुर्व्यान्निष्कारखं नरः ॥
 शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 पयसा देधो न्नास्नानां रात्रौ दुःखातुरस्य च ॥
 विदाधिकस्य गुर्विषया भाराणस्य महोद्यसः ।
 मृत्तान्त्वधिरायाश्च मत्स्योन्मत्तकस्य च ॥
 पुंश्चल्याः क्षतवैरेस्य बालस्य पतितस्य च ।
 उपानहृक्ष्माल्यानि धृतायुष्येन धारयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं करकञ्चैव वर्जयेत् ।
 न चिभवाहुजङ्घश्च प्राञ्जलसिद्धेत् कदाचन ॥
 न चापि विधिपेत् पादौ वासवी न च धूनयेत् ॥
 मूर्खोन्मत्तयसनिवो विष्णुपात् साधिनस्तथा ॥
 न्यूनाङ्गानधर्माश्चैव नोपहासेन दूषयेत् ॥
 परस्य दष्टु नोदयच्छेत् शिष्यार्थं पुत्रप्रिष्ययोः ॥
 नाशुवेपनमाह्यादस्नातः स्नातत्री क्वचित् ।
 न चापि रक्तवासाः स्नाञ्चिन्वासधरोऽपि वा ॥
 चुरकर्मणि चान्ते च स्त्रीसम्मोगे च पुत्रक ॥
 स्नाथीत तैलवान् प्राञ्चः कटभूमिसुपेय च ।
 युगपञ्चलमग्निश्च विश्वयान्न विचक्षणः ॥ * ॥
 कटभूमिं भ्रमशानम् ।
 “नाचचीत धयन्तीं गां जलं नाङ्गलिना
 पिबेत् ॥”
 धयन्तीं पिबन्तीम् ।
 “श्रीचकालेषु सर्वेषु गुरुत्वस्यैव वा पुनः ।
 न विलम्बते प्रौचार्यं न सुखेनानलं धमेत् ॥
 विप्रयो मत्तिकाद्याश्च इष्टसङ्गादहोषिष्यः ।
 अजाश्री सुखतो मेधौ न गोर्व्येतुसस्य चाननम् ॥
 मातुः प्रक्षवने मेधं प्रकुञ्चनः फलपातने ।
 उदक्याशौचिलज्वाश्च स्तितिकान्वायसायिनः ॥
 सुष्ट्वा स्नाथीत प्रौचार्यं तथैव न्तहारिण्यः ॥
 नारं स्यु द्यास्त्रि सक्तेः स्नातः शुश्रुति मानवः ।
 आचक्ष्वेव तु विःस्तेः नामाश्चार्कमीस्य वा ॥
 न चाकपेत् जनं द्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥
 देवतासिधिसच्छास्त्रयज्ञसिद्धादिनिन्दकेः ।
 कृत्वा तु सश्रानालापं शुद्धैर्हर्कालोकनात् ॥
 अयलोक्य तथोदक्यामन्वजान् पतितं श्रष्टम् ।
 विधर्मिं स्तितिकापखविवस्त्रान्वावसायिनः ॥
 न्तनिर्वातकाश्चैव परदाररताश्च वै ।
 एतदेव हि कर्त्तव्यं पात्रोः शोधनमात्मनः ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “यद्यपि कुर्वन्तो नात्मा जुगुप्सामेति पुत्रक ।
 तत् कथंयमप्रङ्गनं यन्न गोप्यं महाजनैः ॥ * ॥
 भविष्योत्तरे श्रीकृष्णउपनिषद्वरवादे ।

वैष्णवा

“उपासते न वे पूर्वो द्विजाः सत्यां न पश्चि-
 माम् ।
 सन्वीक्षान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मणि योच-
 येत् ॥
 दूरादावसथास्त्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिद्योत्सर्जनं भूप सदा कायं हितेविषया ॥
 उच्छिद्यो न स्युश्चेष्टीयं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
 केशप्रहान् प्रहारांश्च शिरस्तेतानि वर्जयेत् ॥
 न पाणिभ्यासुभाभ्यासु कक्षुयाञ्जातु वै शिरः ॥”
 किञ्च ।
 “सुवासिनीं गुर्विषीश्च वृद्धं बालातुरौ तथा ।
 भोजयेत् वंशुतान्नेन प्रथमं चरमं यद्द्वि ॥
 अथं स केवलं सुदुक्ते बह्वे गोवाहनादिके ।
 यो सुदुक्ते पाश्ववश्रेष्ठं प्रेक्षतामप्रदाय च ॥
 वर्जयेद्द्विष्टं शत्रुश्च राजौ धानाश्च वासरे ॥”
 किञ्च ।
 “सजश्च नावकर्त्तते न वहिर्घोरयिते च ।
 यद्दे पारावता धन्याः शुकाश्च सद्यकारिकाः ॥”
 कौर्मिं व्यावगीतायाम् ।
 “ह्यं वा यदि वा प्राणं मूलं वा जलमेव वा ।
 परस्यपहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
 न राज्ञः प्रतिवह्नीयान् शूद्रात् प्रतित्वादपि ।
 नान्यस्माद्दुयाचकलश्च निन्दिताङ्गल्येद्बुधः ॥
 निजं याचनको न स्नात् पुनस्तत्रैव याचयेत् ।
 प्राणानपहरत्येव याचकस्तस्य दुर्मतिः ॥
 न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः ।
 ब्रह्मस्यश्च नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
 न विषं विषमिवाहुर्ब्रह्मस्यं विषसुच्यते ।
 देवस्यं वापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
 न धर्म्मस्थापदेशेन पापं हत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥
 प्रेत्येह चेदशो विप्रो मर्हते ब्रह्मवादिभिः ।
 देवमोहाद्गुरुवदोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥
 स्नानापवादो नास्तिव्यं तस्मात् कोटिगुणा-
 धिकम् ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “ह्रिमवह्निश्रयोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 सुह्ना ससुद्रयोर्द्विधां नान्यत्र विवसेद्विजः ॥
 ह्ययो वा यत्र चरति स्वगो निजं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ॥
 अर्द्धकोशादहीनूलं वर्जयेत्पला द्विजोत्तमाः ॥”
 किञ्च ।
 “अग्निना भस्मना चैव सजिखेन विशेषतः ।
 दारिण्यं स्तम्भमार्गीयं यजूमिः पदं किंकिमिदते ॥
 परस्मै चरन्तीं गां न चाचचीत कस्यचित् ।
 न सूर्यपरिधिर्षं वा नेत्रचार्पं न चापिकम् ॥
 परस्मै कथयेद्विद्वान् शशिनं वा कपयन् ।
 तिथिं पञ्चस्य न ब्र यात्रयश्चाणि विनिर्द्दिशेत् ॥
 न देवगुरुविप्राणां दीवमानसु वारयेत् ।
 निन्दयेद्द्वयो गुरुन् देवान् वेदं वा चोपहंशयम् ॥
 कस्यकोटिप्रतं सार्थं रौरवे पथ्यते नरः ।
 तूयोमाचरीत निन्द्यां न ब्रूयात् किञ्चिदुचरन् ॥

कर्मो विप्राय गन्तव्यं न चैनमवलोकयेत् ।
 वज्रयेद् वै रहस्यश्च परेषां गृह्येद्बुधः ॥
 विवादं खजनेः साहजं न कुर्व्याद्दे कदाचन ।
 न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
 नैकेतोद्यन्ममादिह्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
 नास्तं यान्तं न वारिस्थं नोपहृष्टं न मध्यगम् ॥
 तिरोहितं वासवा वा न दशान्तरगामिनम् ।
 नयां स्थियं पुमांश्च वा पुरीषं स्वजमेव वा ॥
 पतितयज्ञचाखलात्तुच्छिष्टान्नावलोकयेत् ।
 न युक्तवन्धनाङ्गं वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
 स्युश्च भोजने पत्नीं नैनासीक्षित मेहृतीम् ।
 चुवर्नीं चूमभायां वा नाचनस्थां यथासुखम् ॥
 नोदके चालनो रूपं न कुलं स्वभवेव वा ।
 न श्रूयाम मतिं दद्यात् क्वचरं पायसं दधि ॥
 नोच्छिष्टं वा छतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ।
 न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां सुतं शिष्यश्च ताड-
 येत् ॥

नास्मानमवमन्येत दैव्यं धत्तेन वर्जयेत् ।
 न च शिष्यान् सत् कुर्व्यान्नास्मानं शंसयेद्बुधः ॥
 न नद्याश्च नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु न पर्वतम् ॥
 आवससेन नैवापि यस्त्वजेत् सहावासिनम् ॥
 शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तेलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
 रोमाणि च रहस्यानि स्वाग्निं खातिं च न
 स्पृशेत् ॥

न पाणिपादाङ्गान्नेत्रचापलाग्निं समाश्रयेत् ।
 नाभिहृन्वाङ्गलं पङ्गां पाणिना न कदाचन ॥
 न वातयेद्विदिकाभिः फलानि न फलेन च ।
 न स्नेहभाषणं शिष्येभ्यः कर्मैश्च पदासनम् ॥
 नोत्सङ्गे भजयेद्गन्धान् गाश्च संशेषयेत् हि ।
 नास्यैः क्रौञ्चैश्च धावेत् स्त्रीभिर्द्वन्द्वं न चाचरेत् ॥
 न दन्तैर्खलोमानि हिन्यात् सुप्तं न दोधयेत् ।
 न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥
 नैकः सुप्यात् शूच्ययज्ञे स्वयं नोपाज्जै वहेत् ।
 वाकारगङ्गा निष्ठीवेन्न बाहूभ्यां नदीं तरेत् ॥
 न पादचालनं कुर्व्यात् पादनेत्रे कदाचन ।
 नासौ प्रतापयेत् पादौ न कांश्चिद्व्यवेद्बुधः ॥
 नाभिप्रतारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
 न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
 नलान् ॥

न चेवाङ्गं पदा वापि न द्वेषप्रतिमां स्पृशेत् ।
 नोत्तरेद्दशुपसाश्वं स्ववर्तीं नो अतिक्रमेत् ॥
 पौर्वां दक्षं नैव हिन्यात्तपुस्तु ङीवनसुतच्छेत् ॥
 न चापिं लङ्घयेद्गीमान् नोपदधादधः क्वचित् ॥
 न चैवं पादतः कुर्व्यात् तिलवर्णं विशि ल्येत् ॥
 न कूपमवरोहेत् नाचक्षीताशुचिः क्वचित् ॥
 अमो न प्रचिपेदस्मिं नाङ्गिः प्रशमयेत्तथा ।
 सुहृन्मरथमात्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥
 अपश्यमथ प्रथयं वा विक्रयं न प्रयोजयेत् ।
 ब्रह्मस्थानोदकस्नाने सीमान् वा क्वचिन्न ॥
 न शिष्यात् पूर्वसमयं स्वलोपितं कदाचन ।
 यरधरं पशुन् खाजान् प्रक्षिप्यो न च
 योषयेत् ॥

कारयित्वा खकर्मणि कारुन् विद्वान् न
 वक्षयेत् ।

वह्निर्गन्धश्च कुदारप्रवेष्टश्च विवर्जयेत् ॥
 नैकश्चरेत् सर्भो विप्रः समवायश्च वर्जयेत् ॥
 न बीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपित् ।
 नाभिगोत्राक्षणादीनामन्तरेण व्रजेत् क्वचित् ॥
 नास्मान्मेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
 खान् न नास्मान्मेच्छायां पतितादीर्नैरोमिभिः ।
 वर्जयेन्मार्जनीरेखं वस्त्रं खानघटोदकम् ॥
 नास्त्रीयात् पयसा तन्नं न बीजान्पुपवीजयेत् ॥
 विवन्वायाश्च गोवीरमौष्ट्रं वा निर्दृश्यश्च च ।
 आदिकं सन्दिनीचौरसमयं मत्तुरजवीत् ॥
 हन्तकारमथायां वा भिचां वा प्रकृतो द्विजः ॥
 दद्यादतिथये नित्यं बुधेत् परमेस्वरम् ॥
 भिक्षामाहुयसमाचमयं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
 पुष्कलं हन्तकारं तत्तत्तुर्गुणमित्येत ॥
 मार्कण्डेये ।

“भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।
 अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥”
 काशीखण्डे ।
 “नैवोक्तः सनेऽश्रीयाद्वास्मौ वस्त्रयुचिं क्विपेत् ॥
 आहं हत्वा परश्राद्धे योऽश्रीयात् ज्ञानवजितः ।
 दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किलियशुभ-
 भवेत् ॥

नीम्वाटयेल्लोमनखं दृशनेन कदाचन ।
 करजैः करजच्छेद करजेव विवर्जयेत् ॥
 अपहारे न गन्तव्यं स्ववेषप्रपदेषु मनोः ।
 उक्तीचद्वतदेवार्धद्वयं दूरात् परित्यजेत् ॥
 निष्ठीवनश्च स्त्रियां गृह्यात् दूरे विनिःक्षिपेत् ॥
 उडुव्यं पशुवत्पिखान् स्त्रियात् परजलाशयं ।
 अवुडुव्यं च तत्कर्तुरेनवः स्यात्तुरीयभाक् ॥
 ब्राह्मं ।
 “यस्तु पाणितले सुदुक्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
 प्रष्टनाङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमंसंघवच्च तत् ॥”
 अत्रिच्छतौ ।

“न्यायिकस्तनीया गौर्याथवाभक्ष्यचारिणी ।
 तयोर्दुग्धं न ह्येतथं न पातयं कदाचन ॥
 अजा गावो महिष्यश्च यामेधमपि भक्षयेत् ।
 ह्ये कथ्ये च तद्दुग्धं गोमयश्च विवर्जयेत् ॥
 अङ्गुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रत्यक्षलवणमन्था ।
 स्तिकाप्राशनश्चैव तुल्यं गोमंसंभक्ष्ये ॥”
 अचापवादी भवुच्छतौ ।
 “सासुद्रं वैश्वस्यैव लवण्ये परमादृष्टते ।
 प्रत्यक्षे अपि ते यान्ने निवेद्यस्त्वयगोचरः ॥”
 अत्रिच्छतौ ।
 “दिवा कपित्यच्छाया च निश्यायां दधिभो-
 जनम् ।
 कार्पाचं दन्तकाष्ठश्च प्रक्षादपि हरेत् अयम् ॥”
 विष्णुच्छतौ च ।
 “कपिकायाः पयः पीत्वा शूद्रस्तु नरकं व्रजेत् ।
 ह्योमश्रेणं पिबेद्द्विगो विप्रः स्यादस्यथा पशुः ॥
 परिहृत्तुं पुनर्वैखं तत्तच्छास्त्रोक्तमन्यथा ।

यद्द्वं लिखितं किञ्चित्तु चन्तव्यं महात्मभि
 आचाराश्चेद्दशाः सन्ति परेऽपि बहुलाः सता
 ते लोकाप्रान्ततो ज्ञेया अपेक्षया यदि वैष्णवैः
 नित्यत्वमेव माहात्म्यमप्यत्र लिखितान् पुरा
 सदाचारस्य नित्यत्वात्माहात्म्याश्च सुनिष्ठति ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे नित्यकृतसमाप
 नाम ११ विलासः ॥

वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम्) विष्णु-अन्त
 स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुप्रति । यथा,—
 “यथा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयमिडान्तामिनी ।
 यथा श्वेता परा सृष्टिः सार्वभौमो ब्रह्मसंहिता
 यथैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता ॥
 अष्टादश यथा कोऽप्यो वैष्णवा मन्त्र उच्यते ।
 या विष्णो राजसो प्रकृतिः पालिनो चैव
 वैष्णवी ॥”

इति वाराहे त्रिप्रकृतिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
 अपि च ।
 “शक्तचक्रगदाधारी विष्णुमाता तथागिहा ।
 विष्णुरूपाथवा देवी वैष्णवी तन गोयत ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपरश्च ।
 “विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिस्वरूपिणी
 सृष्टी च विष्णुना सृष्टा वैष्णवी तन कीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्वर्गे ५४ अध्यायः ॥
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गा । यथा,
 पद्मपुराणम् ।

“विष्णोः पादप्रस्तनाभि वैष्णवी विष्णुप्रतिता ।
 पादि नखेनमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥”
 इत्यादि आङ्गिकाचारतश्च खानार्थगङ्गावाहन-
 मन्त्रः । अन्यश्च ।
 “विष्णुपादप्रस्तनाभि वैष्णवी नामधारिणी ।
 सर्वेषु रक्ष मां नित्यं गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥”
 इति गङ्गाकवचम् ॥
 अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शतावरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति शब्द-
 माला ॥

वैसारिका, पुं, (विशेषेण सरतीति विसारो मस्यः
 स एव । “विसारियो मस्ये ॥” ५ । ४ । १६ ।
 इति अण् ।) मस्यः । इत्यमरः ॥

वैखचनं, स्त्री, (विशेषेण खचयतीति विखचनम् ।
 तदेव । सार्थे अण् ।) नास्ये पुहस्य स्त्रीवैष-
 धारयत् । इति केषित् ॥

वैष्णव्यः, त्रि, (विशेषेण ज्ञीयते इति । वि + ङ +
 यत् । विश्वाय्य एव । सार्थे अण् ।) परि-
 ह्रासेन कालनीयः । श्यालस्यन्वयादि । इत्य-
 ङ्ङानिभ्रः । यथा,—
 “यथा बाणेषु कारीशु वैष्णव्येषु तथैव च ।
 सङ्घरेषु निपातेषु तथापदार्थेषु च ।
 अष्टव गीतपूर्वैर्नै तेन सखेन खं वज ॥”

इति महाभारते उद्योगपर्व ॥
 वैश्वसिकः, पुं, (विश्वाच + ङक् ।) विश्वत्
 करोति यः । मस्य इति आतः । तत्सार्थायः ।

वासन्तिकः २ केलिक्रिजः ३ विदूषकः ४ प्रह्लाची ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, नैवधे । १६ । ६४ ।

“दूराकृत्स्निमिरजलधेवांश्चित्रभालु-
भांगुस्त्राभङ्गनवहवनीकेखिवह्निहोद्यम् ॥”
बोटा, स्त्री, दाची । यथा,—

“भोटा बोटा च चेटी च दाची च कृट-
हारिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

बोडः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चटा-
घरे भूरिप्रयोगे च भोड इति पाठः ॥

बोडुः, पु, गोनससर्पः । बोडा इति भाषा । यथा ।
गोनासो मखली बोडुः । इति भरतधृत-
विक्रमादित्यः ॥ मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

बोडो, स्त्री, पय्यचतुर्थशः । इति मेदिनी ॥ उडि
इति भाषा ॥

बोडुयः, त्रि, वडघातोस्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
वहनियः । वाह्यः । इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।

“बोडुया पुङ्गवेनेव धूःसदा रणस्रङ्गि ॥”
परिशोतयः । यथा, महाभारते । १२ । ४४ । ४५ ।
“न चेतभ्यः प्रदातया न बोडुया तथाविधा ॥”

बोटा, [ङ] पु, (वडतीति । वड + ङच् ।
“सहिवहोरोदवर्णस्य ॥” ६ । ३ । १२२ । इति
अक्षरस्यौकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । २ ।

“विषमगतां सशिविकां रङ्गगण उपधाद्यं
पुरुषानधिवहत् आहृष्टे वोटाः साध्वन्ति-
क्रामन् ॥”) मूढः । परिशोतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।

“अन्यां चैद्ग्रांथितान्या वोटुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुक्लेन वहेदिवज्रवीन्मनुः ॥”
रुतः । इति मेदिनी ॥ अनङ्गान् । ऋषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । ५ ।

“तपोर्थायं ब्राह्मण्यो धत्ते गर्भं
गौर्वोद्गारं धावितारं तुरङ्गौ ॥”
वहनकर्षि, त्रि । यथा, कुमारः । १ । १५ ।
“भागीरथीनिर्गारशैकराणां
बोटा सुडुः कन्मितदेवदारुः ॥”)

बोटुः, पुं, सुनिविशेषः । यथा,—
“सन्वकश्च सन्वह्य हतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव बोटुः पञ्चशिक्षस्तथा ।
सर्वे ते त्रिप्रमायानु मद्गतेनाम्बुना सदा ॥”
इत्याह्निकाचारतरत्नम् ॥

बोयः, पुं, वृन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ बोटो
इति भाषा ॥ किन्तु लिपिकरप्रमादापाठोऽयम् ।
यथा मूलग्रन्थे ।

“तथा बोटं इति ख्याति वृन्तं प्रसववत्स्यम् ॥”
बोदः, त्रि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बोदाकाः, पुं, (बोदः आर्द्रः सन् अजतीति । अज +
आच् ।) मत्स्यविशेषः । वीयासि इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्री २ पाठीनः ३ वदा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बोरकाः, पुं, खेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बोरटः, पुं, कुन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बोरपट्टी, स्त्री, मन्करा । इति शब्दमात्रा ॥ माडुर
इति भाषा ॥

बोरवः, पुं, धान्यविशेषः । बोरो इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।

“बोरवस्तु बुधेः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः ।
मधुरश्चाब्धपाकश्च शीघ्रः पित्तकरो युवः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

बोरखानः, पुं पाटलवर्णस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
बोलं, स्त्री, (बोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
बुल + अच् । यद्वा, वा गतौ पिङ्गादित्वात् ऊलच् ।)
खनामखानवणिगद्रथम् । तत्पर्यायः । रक्ता-
पङ्कम् २ सुखम् ३ सुरसम् ४ पिण्डकम् ५ विषम् ६
निहोहम् ७ वर्ज्यम् ८ पिण्डम् ९ खौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विश्वम् १४ श्वभगन्धम् १५ विश्वगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ त्रयासिः १८ । अस्य गुणाः ।

“बोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषघ्नम् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापङ्कम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायगुणाः ।
“बोलं गन्धरसः प्राणपिण्डगोपरसाः समाः ।
बोलं रक्तहरं शीतं मेघं शीपनपाचनम् ॥
मधुरं कटु तिक्तश्च यद्दं खेदचिदोषघ्नम् ।
ज्वरापसारकुण्डलं गर्भाशयविशुद्धघ्नम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

बोलः, पुं, (वातीति । वा + ऊलच् ।) रसगन्धः ।
इत्यमरः ॥

बोलाहः, पुं, अश्वविशेषः । यथा,—
“बोलाहस्त्वयमेव स्यात् पाङ्कनेश्वरबाणधिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

बोहियं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाहाज इति भाषा ॥

बौ(बौ)हं, स्त्री, (बुहंन क्तम् । बुह + अच् ।) बुह-
क्तविरौश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः
खचितं अतएवाद्यात्तम् । जिनधर्मः । यथा,
“ततो बृहस्पतिः प्रक्रमकरोद्वलदपितम् ।
बृहस्पतिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
गत्वाथ मोहधामास राजपुत्रान् बृहस्पतिः ।
जिनधर्मं समास्थाय वेदवाह्यं च वेदवित् ।
वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषण्याधिपः ।
वेदवाह्यान् परित्राय हेतुवाद्दसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मैर्बहिष्कृतान् ॥”
इति मातृश्री श्रीमन्ब्राह्मणसूक्तोक्तं नाम २४ अः ॥
बुहसम्बन्धिनि, त्रि ॥

बौषट्, अ, (उड्यतिऽनेन हविरिति । वड + वाडुल-
कात् ङौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पर्यायः ।
खाहा २ औषट् ३ वषट् ४ खधा ५ । इत्य-

मरः ॥ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने बहि-
सुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अत्र पितरो
देवता इति स्मृतेस्तदपि देवा हविर्दान इत्यनेन
एते मन्त्रा इति स्मृचितम् । अमन्त्रे खाह्येव
हविर्भुजमिति रघुः । खाहायर्थं मन्त्रमेदे
स्त्रियां खाहाभिव्योवितोति कोषान्तरम् । खाहा
दन्त्यादि । औषट् तालव्यादि स्मृत्त्यन्वयम् ।
वौषट् वषट्द्वयं स्मृत्त्यन्वयम् । खाधा दन्त्यादि ।
इत्याय खाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥

वंशकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।
द्वेहादिना प्रायो विभागानर्हत्वाद्यस्य तथा-
स्यम् ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वंसकः, पुं, (वि + वंस + क्तुल्) धूर्कः । इति
हेमचन्द्रः ॥

वंसितः, त्रि, (वि + वंस + क्तः ।) प्रतारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्तः, त्रि, (वि + अङ्गु याप्तौ + क्तः ।) प्राज्ञः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।

“विभावेनाहुभावेन यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसत्वेमेति रत्वादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
पु, विष्णुः । यथा,—

“यक्तो वायुरधीक्षजः ॥
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

यक्तदृष्टार्थः, पुं, (यक्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो वेन ।) साची । तत्पर्यायः । प्रवक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्तरूपः, पु, (यक्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो यक्तरूपश्च सहस्रविद्यनमन्वित् ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

यक्तरूपयुक्तो, त्रि ॥
यक्तिः, स्त्री, (अश्व्यतेऽनेनवेति । वि + अङ्गु +
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्फुटा च ॥ (यथा, रघुः । १२ । ० ।
“तं सन्तः ओतुमर्हन्ति सदसहाक्तिचेतवः ।
चेन्नः संलस्यतेऽह्यभौ विशुद्धिः श्यामिकापि
वा ॥”
भूनमात्रम् । यथा, गौतायाम् । ८ । १८ ।
“अयक्ताद्वयक्तयः सर्व्याः प्रभवन्त्यह्वरागमे ॥”
“यक्तयश्चराचराणि भूतानि ॥” इति सङ्गी-
कार्यां खामौ ॥ न्यायशास्त्रोक्तसत्त्वदार्थः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
“सामर्थ्यमौचित्ये दिशः कावो यक्तिः खरादयः ।
शब्दाश्रयानवच्छेदे विशेषस्तुलितैतवः ॥”
ययः, त्रि, (विरुद्धं अगतौति । अग + ऋच्-
न्नेति साधुः ।) वासक्तः । (यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
“सुखाधनार्जने यथाः सदा चञ्चलमानसाः ॥”
आङ्गलः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । २ ।
“वैवाहिकैः कौतुकसंविधाने-
र्यं हे यडे अयपुरन्विर्गम् ॥”

यजनं

ससम्भमः । इति श्रीधरस्वामी । यथा, भागवते । ३ । १६ । ५ ।

“तं अयचक्रं दितिजाधमेन स्रपार्थेदमुखेन विचर्यमानम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,— “प्रयत्नो नियत्नो अयो नैकशब्दो गदाग्रजः ॥” इति तस्य सङ्गमनामस्तोत्रम् ॥

यज्ञः, पुं, (विकृतानि यज्ञानि यस्य ।) मेकः । इति मेदिनी ॥ (विकृतानि यज्ञानि यस्मात्) । मुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,— “क्रोधाघासप्रकृपितो वायुः पित्तो न संयुतः । मुखमागम्य सङ्घास मङ्गलं विश्लज्यतः । नीरुजं तनुकं श्लावं सुखे यज्ञं तमादिषेत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

तस्य चिकित्सा । “वटाङ्कुरा मसुराश्च प्रलेपाङ्गुवाधनः । अङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुसूक्तया ॥ अथवा लेपनं शूलं शशाङ्गस्य हृदियेण च । जातीफलस्य लेपस्तु हरेह्राङ्ग च नीलिकाम् ॥ वटस्य पाङ्कपत्राणि मालवी रक्तचन्दनम् । कुङ्कालीयकं लोभ्र एभिर्लेपे प्रयोजयेत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(चि, विगतं अङ्गं यस्य ।) ह्रीनाङ्गः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० । “यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाहविभेदनात् । न किरिष्यस्व नञ् वा यज्ञं वापि यश्चिन्तय ॥”)

यज्ञः, चि, यज्ञनया बोधोऽर्थः । यथा,— “वाच्योऽर्थोऽभिधया बोधो लक्ष्यो लक्षणया मतः । यज्ञो यज्ञनया ताः स्युक्तिसः शब्दस्य शक्तयः ॥” इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥ अत्र, शि यज्ञे । सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट्) याजश्चलः । श, विनति सतं खलः । क्लयति इत्यर्थः । अविचरति विवाच । इति दुर्गादासः ॥ अजः, पुं, (अचलनेनेति । वि + अज + “गोचर-सच्चरेति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति घञ् । निपातनादेजेवैषषणोरिति वीभावो न भवति ।) यजनम् । विपूर्वाजधातोर्लृप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

यजनं, क्त्वा, (अजलनेनेति । वि + अज + क्लुट् ।) वा यौ । २ । ४ । ५७ । इति पञ्चे वीभावो नास्ति ।) ताजलनकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ८ ।)

“सचन्द्रवाभ्यजनोंद्धवानिलेः सहारथदिसनमण्डलापथैः । सवल्लक्ष्मीकाकिलगीतविसन्नेः प्रयुध्यते ह्रम इकाय मन्थयः ॥”

अस्य सामान्यगुणः । ऋद्धाहृदव्याचर्म-असनाश्रिलम् । तालयजनगुणः । त्रिदोषशमनलम् । सञ्जलञ्च । वंशयजनगुणः । रूचलम् । उष्णत्वम् । वायुपित्तकारिलञ्च । वेन-बन्धमयूरपुच्छयजनगुणः । त्रिदोषनाश्रिलम् ॥

यज्ञना

वालशयजनगुणः । तेजस्करत्वम् । मन्त्रिकादिनिवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यज्ञकः, पुं, (अन्तर्गतौ । वि + अञ्ज + क्लुट् ।) अग्निभयः । इत्यमरः ॥ हे हृदयतक्रोधादि-भावाभियज्ञके । अन्तर्गतौ यज्ञकः । अञ्ज ध नि गति क्तत्वयो यकः । आङ्गिकवाचिक-वाचिकाहार्थमेवात् वाङ्मकश्चतुर्विधः । अभि-मुखं नीयते अर्थोऽग्नेः इति अभिनयः । नो अ प्रापये अन् । हृत्तादिभिः श्लक्षणादिखचन-मभिनयः । चटाद्याकाररुचकं कारादिसंस्थानमभिनयः इत्यन्येऽपि । इति भरतः ॥ वाङ्मनया प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ३१ । “अभिधादित्रयोप्राधिवैशिश्याच्चिन्तविधो मतः । शब्दोऽपि वाचकस्तद्वृत्तचको वाङ्मकस्तथा ॥” प्रकाशके, चि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिचाङ्गकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥” यज्ञनं, क्त्वा, (यत्यने न्यत्यते अन्नादि संयोज्यते-ऽनेनेति । वि + अञ्ज + क्लुट् ।) अन्नोपकरणम् । तत्तु रुपशाकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्प-र्यायः । तेमनम् २ । निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ॥ तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६७ । २ ।

“आनो भर यज्ञनं गामश्वमभ्यञ्जनम् ॥” अस्व गुण्याः । “यज्ञनं शाकभक्ष्यास्यं हृद्यं वृष्यञ्च पुष्टिदम् । द्रव्येण वेन वेनेह यज्ञनं मनुष्यमांसयोः । तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥” इति राजवल्लभः ॥

यज्ञनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * चिन्तम् । (यज्ञना । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये वज्रनरूपमे ॥” प्रश्नश्च । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । ३४ । “कुन एव परिच्युक्तं सुतं श्रव्याम्यहं स्वयम् । बालमप्राप्तवयसमजातयज्ञनाज्ञतम् ॥”) अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसयो-रभूद्देशः । स तु उपस्थाः । अहंमात्रकम् । स तु ककारादित्कारान्तवर्णः । इति धरणिः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६४० । “सत्यर्थे पृथगर्थ्याः स्वरयज्ञनसंहतेः । क्रमेण तेनैवाटित्यर्थमकं विनिगद्यते ॥”)

यज्ञना, स्त्री, (वि + अञ्ज + क्लिप् + युच् । टाप् ।) शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,— “विरतास्त्रिभयात्वात्पु यथार्थो बोध्यतेऽपरः । सा वृत्तिर्यज्ञना नाम शब्दस्वार्थादिकस्य च ॥” शब्दबुद्धिकर्मण्यं विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्याख्यासु तिष्ठतु वृत्तिषु खं स्वमर्थे बोधविला उपस्तीक्ष्णसु यथान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्वार्थस्य प्रकृति-प्रत्ययादेश वृत्तिर्यज्ञन-अनन-गमन-प्रत्यायना-दिशपदेऽश्रविवथा यज्ञना नामा । तत्र । “अभिधालक्षणाश्लेष्वा शब्दस्य यज्ञना द्विधा ॥” अभिधाश्लेषामाह ।

यज्ञना

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादेर्नियन्तते । एककार्थोऽन्यधीहेतुयज्ञना साभिधाश्रया ॥” आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि । “संयोगी विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषश्च इतिहेतवः ॥” इति ॥

सशकचक्रो हरिरित्यत्र शकचक्रसंयोगेन हरि-शब्दो विद्युमेवाभिधत्ते । अशकचक्रो हरिरिति तद्वियोगेन तमेव । भौमाञ्जूनाविति यज्ञनः पार्थः । कर्णाञ्जूनाविति कर्णः ; हतपुत्रः । स्यात्सु-वन्दे भवच्छेदे इति स्यात्सुः शिवः । सर्वं जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-ध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारि-रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुखं चांसुखम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः शशी । निशि चिचभाभुरिति चिचभाभुर्वह्निः । भाति रथाङ्गमिति नपुंसकत्वत्वा रथाङ्गं चक्रम् । खरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिक्रम काय इति तस्य विषये नोदाहृतम् । इदञ्च केऽप्यसङ्गमना आहुः खरोऽपि काकादिरूपः काये विशेष-प्रतीतिकडेव । उदात्तादिरूपोऽपि सुनेः पाठोक्तदिशा श्वङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिकडे-वेति । एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति तत्र तथाहि खराः काकादय उदात्तादयो वा वाङ्मरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्र-तीकमेवकार्यशब्दस्यैकार्थनियन्त्ररूपं विशे-षम् । किञ्च यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादिनियन्त्रयोरप्यर्थयो-रनुपपन्नस्वरवर्णैकच नियमनं वाच्यं तदा तथाविधस्यैव श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा अतएवाहुः श्वेनिरूपगमनात्वा कावामार्गं खरो न गमयते इति च नय इत्यनुपपत्तीव्यानां मान्यानां वाक्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदि-शब्दादेतावन्मात्रकबीत्यादौ हृत्तादिषेटा-दिभिः स्तमादीनां कमलकोरकाटाकारत्वम् । एवमेकस्मितार्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्द-स्थानार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधाश्लेष्वा वाङ्मना । यथा मम तातप्रादानो महापाप-चतुर्दशभावावारविलासिनीसुजस्रमहाकवी-श्वरश्रीचन्द्रशेखरसाम्बिविश्वहिक्काणाम् ॥

“दुर्गालङ्घितविपद्यो मनसिच संमीलयकंकेवसा भोदितमिभिः । नयचेप्रकृतैचयो गिरिगुरौ मादार्ण कर्त्त धारयन् । गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजभुमावल्लभः ॥” अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्य उभावान्नी मशादेवी तदल्लभभातुदेववृषपति-रूपोऽर्थे नियन्त्रिते यज्ञनयेव गौरीवल्लभरूपो-

यज्ञनयेव गौरीवल्लभरूपो-

२थो बोध्यते । एवमन्यत् ॥ * ॥ लक्षणात्मना-
माह ।

“लक्ष्योपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् ।
यथा प्रत्यास्यते सा ख्यादाञ्जना लक्ष्याश्रया ॥”
गङ्गायां घोष इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादिभि-
धारां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्ष्यार्थायां
विरतायां यथा श्रौतत्वपावनत्वाद्यतिप्रयादि-
र्बन्धते सा लक्षणात्मना व्यञ्जना ॥ * ॥ एवं
शाब्दो व्यञ्जनात्काला अर्थो व्यञ्जनामाह ।
“वक्तृबोद्धव्याख्यानामन्वयसन्निधिवार्ययोः ।
प्रस्तावकालदेशानां काकोच्छेदादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साधेसम्भवा ॥”
व्यञ्जना इति संबन्धते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मयुः कुपित एव च पुष्यन्वा
धीरा वृहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।
केलौवनौयमपि वज्रलकुज्रमज्ज-
दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य ॥”
अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकासुकस्यया
प्रख्यातामिति सर्वो प्रति कयाचित् व्योच्यते ॥ * ॥
बोधव्यवैशिष्ट्ये यथा,—
“निःश्रेयस्युत्तमन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञानपीडा-
गमे
वार्पो ज्ञातुमिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्या-
न्तिकम् ॥”

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्ष्ययथा
लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति वाञ्छां प्रतिपाद्य दूती-
वैशिष्ट्याद्बोध्यते ॥ * ॥ अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
यथा,—

“उच्च निचल गिपुफन्दाभिसिनी पत्तभि रेहृद
बलाया ।
शिमल मरगअ भाअण परिट्टिआ संख
सुत्तिल्ल ॥”

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्त्वत्तेनास्य
देशस्य विचनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति
कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकासुकं प्रवृत्त्यते ।
अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपयथास्यवैशिष्ट्ये प्रयो-
जनम् ।

“भिक्षकच्छन्निधौरेः काङ्कुरिखभिधीयते ॥”
इत्युक्तप्रकारायाः काकोभेदा आकारादिभ्यो
ज्ञातयाः ॥ * ॥ एतवैशिष्ट्ये यथा,—

“गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशसुदानी गन्तुम् ।
अलङ्कलकोकिलसहिते
नेष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥”
अत्र नेष्यतीत्यपि तच्छै एष्यत्येव इति काका
व्यव्यते ॥ * ॥ चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—
“सङ्कलकालमननं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हृषसनेत्रार्पिताङ्गुतं लीलापद्मं निमौलितम् ॥”
अत्र सन्ध्या सङ्कलकाल इति पद्मनिमीलनादि-

चेष्टया कयाचित् व्योच्यते । एवं वक्रादीनां
व्यक्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् ॥ * ॥

“त्रैधियादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥
अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा
अप्यनन्तरीक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्य-
ार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालो मधुरित्वादि ॥
लक्ष्यार्थस्य यथा । निःश्रेयस्युत्तमन्दिभ्यादि ॥
व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । उच्च निचल इत्यादि ॥ * ॥
प्रकृतिप्रत्ययादिभ्यश्चान्यन्तु प्रपञ्चविस्यते ।
“शब्दबोध्यो व्यनक्षर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्व तदन्यस्य सङ्कारिता ॥”
यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्ष्यते । अर्थो-
ऽपि शब्दं तदकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सङ्कारि-
त्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् ।

“अभिधादिवयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्ष्यो व्यञ्जकस्तथा ॥”
अभिधोपाधिको वाचकः । लक्ष्योपाधिको
लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।
“तात्पर्याखां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्यार्थं तदर्थैश्च वाक्य तद्वोधकं परे ॥”
अभिधायया एकैकपदार्थबोधनविरामात् वाक्यार्थ-
रूपस्य पदान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम
वृत्तिसदर्थैश्च तात्पर्यार्थसङ्गोपकञ्च वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवादिनां मतम् । इति साहित्यदर्पणे
वाक्यस्वरूपनिरूपणे नाम द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥

अहम्बकः, पुं, एरखः । इत्वमरः ॥
व्यतिकरः, पुं, (वि + व्यति + क्त + अप्) व्यसनम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ८६ ।
“अस्मिन् व्यतिकरे वृत्ते श्रुत्वामेव ते मतः ॥”)
व्यतिवङ्गः । इति मेदिनी । (विनाशः । यथा,
भागवते । १ । ७ । ३२ ।
“प्रजोपद्रवमालस्य लोकाव्यतिकरश्च तम् ।
मतश्च वासुदेवस्य संलक्षार्युर्नो हयम् ॥”
मिश्रणम् । यथा, माघे । ४ । ५३ ।

“अन्योन्यव्यतिकरश्चरिर्विचिन्ने-
रचस्यन्नवमखिजन्मभिर्मयूखैः ॥”)

व्यतिक्रमः, पुं, (वि + व्यति + क्रम + चञ्) क्रम-
विपर्ययः । यथा,—
“सर्वत्र प्राङ्मुखो दाना गच्छीता च उदङ्मुखः ।
एव एव विधिदाने विवाहे च व्यतिक्रमः ॥”
इत्युक्ताहृतस्यम् ॥

व्यतिरिक्तः, त्रि, व्यतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि-
अति-पूर्वरिचधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
(आधिकः । यथा, कान्तलक्ष्मणवृत्त्यस्य प्रथमा-
विभक्तिलेङ्गार्थवचने इत्यस्य पञ्जी । “विशेषि-
णातिरिक्तोऽधिको व्यतिरिक्तः ॥”)

व्यतिरेकः, पुं, (वि + व्यति + रिच + चञ्) विना ।
अभावः । यथा । अद्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकं तत् तन्नश्यसाध्यम् ॥ इति परा-
मश्रयन्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ ।
१६६ ।

“न प्रत्यतिरेकेण सुखीयामपरा गतिः ॥”)
अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।
श्रेया इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

व्यतिवङ्गः, पुं, (वि + व्यति + वङ्ग + चञ् ।) पर-
स्परभेदानम् । (यथा, महाभारते । १२.२.१०.३।५।
“सैनयोर्व्यतिवङ्ग्य जयः साधारणोऽभवत् ॥”
विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । १३ । १३ ।

“अन्योन्यव्यतिवङ्गवृत्त-
वैरादुबन्धो विहरन् मिथश्च ॥”)

व्यतिहारः, पुं, (वि + व्यति + ह + चञ् ।) विनि-
मयः । यथा,—

“परिहानं विनिमयो नैमेयः परिवर्तनम् ।
व्यतिहारः परावर्त्तां वैमयो विमयोऽपि च ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६२ ।
“विक्रम-व्यतिहारेण सामान्याभूदुद्धवोरपि ।
चयश्रीरन्तरादिर्विमर्त्तवारयथोरिव ॥”)

व्यतीतः, त्रि, (वि + व्यति + इ + क्तः ।) व्यतीतः ।
गतः । यथा,—

“अहंरारे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहंभवेत् ।
पूर्वं व्रतादिकं कुर्वन्ः परेऽयुः स्नानदानयोः ॥
इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम् ॥

व्यतीपातः, पुं, (वि + व्यति + पत + चञ् ।) उप-
सर्गस्य घञोक्तिः ॥ इ । ३ । १२२ । इति उप-
सर्गस्य दीर्घः ।) मद्योत्पातः । अपघानम् ।

इति मेदिनी । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्त-
गतसप्तदशयोगः । तत्र सर्वकर्मवर्चनं यथा,—
“निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातश्च वैष्टितम् ॥
केन्द्रं वापि शुभेर्होनां पापाहमपि वर्जयेत् ॥
परिचस्य त्वजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ।
गण्ड्यावातयोः षट् च नव हर्षणवचयोः ।
वैष्टित्यव्यतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे ।

“न विष्कम्भो नवा गण्डो न व्यतीपातवधृती ।
चक्रताराबले प्राप्ते दोषा गण्डन्यसंखलाः ॥
नवम्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिनं तथा ।
व्यतीपातो न दूष्येच्च यस्याकोऽन्विष्ये स्थितः ॥
यदि विष्टियतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ॥
हृष्यतेऽन्धतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥”
इति ज्योतिष्कस्यम् ॥ * ॥

तत्र चातफलयम् ।
“कठोरवाक्यः पिशुनस्यभावी
गदातुरो माहृदितो मशुच्यः ।
परस्य कार्ये हतपक्षपातो
यस्य प्रसूतो व्यतिपातयोगः ॥”

इति कौटिल्यप्रदीपः ॥

पारिभाषिकयोगविशेषः । यथा, बृहन्न्युः ।
“श्रवणाभ्यध्वनिष्ठाङ्गानामदेवमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥”
तत्र मङ्गाख्यानपत्रं यथा । ऋषाङ्के ।

व्यथितः

“संक्रान्तिषु व्यतीपाते प्रथमो चन्द्रसूर्ययोः ।
पृथ्वी खाल्वा तु जाङ्घ्यां कुजकोटीः समुदरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
“दिनत्रये व्यतीपाते संक्रमेर्कदिनेऽपि वा ।
आवयेत् अर्धधानानां तीर्थपादप्रयाग्नयः ॥”)
व्यतीहाराः, पु, (वि + व्यति + ङ + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञोति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति
दोषः ।) परीवर्षः । इति अटधरः ॥ परस्पर-
मेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाक्षेपि ।
दृष्टादृष्टिः । इत्यादि । इति आकारणम् ॥
व्यथयः, पुं, (व्यथयनमिति । वि + व्यति + इ +
“एरच् ॥” १ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) व्यतिक्रमः । तत्-
पर्यायः । व्यथासः २ विपर्यासः ३ विपर्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।
“प्रावर्येषां स्थानानां कालेन व्यथयो महान् ॥”)
व्यथासः, पु, (व्यथयनमिति । वि + व्यति +
अस् + घञ् ।) विपर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।
“मात्रासि वक्षिता भद्रे । चरव्यथासहेतुना ।
भविष्यति हि पुत्रस्त्री क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”)
व्यथ, घ म ङ दुःखे । चाले । भये । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-व्याख्य०-अक०-सेट् ।) दुःखं
दुःखानुभवः । चालः कम्पनम् । घ, यथा । म,
व्यथयति । ङ, व्यथते लोकाः दुःखमनुभवति ।
कम्पते विभेति वेद्येषु ; केचित्तु दुःखमयचलन-
यो रिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः ।
दुःखमयचलने इति पठित्वा दुःखमययोश्चलन-
सत्तुपादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
व्यथकः, त्रि, (व्यथयति पीडयतीति । व्यथ +
यिच् + खुल् ।) व्याथाकारो । यथा,—
“अबुद्ध्यान् व्यथकस्तु खान्कर्मस्युगुरुदः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, किराते । २ । ४ ।
“परिग्रामसुखे गरीयसि
अथकेऽस्मिन् वचसि चतौलवाम् ।
अतिवैर्यवतीव भेषजे
बहुद्वर्योयसि दृश्यते गुणः ॥”)
व्यथा, स्त्री, (व्यथ + अद् । टाप् ।) दुःखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“क्षेहं ह्यां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय कोकानां सुचती नास्ति मे व्यथा ॥”)
व्यथितः, त्रि, (व्यथ + क्तः ।) पीडितः । (यथा,
ऋतुमंहारे । ६ । १६ ।
“कान्तागनद्युतिसुषामचिरोद्गतानां
श्रीभां परां कुर्वन्कदम्भमञ्जरीयाम् ।
दृष्ट्वा पिये हि पथिकस्य भवेन्न कस्य
कन्दर्पवाणनिकरैर्व्यथितं हि चेतः ॥”)
दुःखितः । यथा,—
“तवः प्रथयितो भागो दुःखितुः सुतदूषणः ।
अरितः कन्धकागारं प्राप्नोद्गन्तव्यं यद्दुःखम् ॥”
इति श्रीभागवते वाख्युद्धे ६२ अध्यायः ॥

व्यभिचा

व्यध, औ य ताड् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-अग्निट् ।) य, विध्यति शत्रुं शूरः ।
औ, अवाहोति । कश्चित् द्विभूतस्थानिकारी-
भूतयकारस्य वाधेर्वाकारो वयः अन्यत्र तु इत्यत्र
इति मन्वानः सनि विवाह्यतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥
वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताड् + “वाधचपो-
रुपसर्गो ॥” ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“विरावाधो धमनीनां गर्भिण्या वाद्यति-
स्तथा ॥”)
वाध्याः, पुं, (व्यधयि हितः । व्यध + यत् ।) धनु-
र्गणः । यथा,—
“वाधस्तु प्रतिकायः स्यात्स्त्रीवाच्या भारवं
गुणः ॥”)
इति त्रिकाख्यशेषः ॥
वाध्याः, पुं, (विरुद्धो व्यधा । प्रादिसमासः ।
उपसर्गाद्व्यधः । इत्यच् ।) कुत्सितपथः । तत्-
पर्यायः । दुरधः २ विपथः ३ कदम्बा ४
कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ असत्यधः ७
कुत्सितवर्णः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ७० । २३ ।
“तूष्णीं प्रत्यायनस्ते तान् कामं वाध्यगतानपि ॥”)
वाप, क च्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,
वापयति । इति दुर्गादासः ॥
वापदेशः, पु, (वि + आप + दिश + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।
१५५ ।
“कापि कुन्तलसंयानसंघमवपदेशतः ।
वाङ्मूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
नाम । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ वाक्त्रयशेषः ।
यथा,—
“वाजेनात्माभिवाद्योक्तिर्वापदेश इतीर्यते ॥”
इत्युक्तानीलमणिः ॥
वापजतिः, स्त्री, अपङ्गवः । अस्त्रीकारः । वि-
अप-आङ् पूर्यङ्गधातोः क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥
वाभिचारः, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।)
कदाचारः । भ्रष्टाचारः । यथा,—
“वाभिचारस्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्द्यताम् ।
ऋगालयोनिं प्राप्नोति पापरोमैश्च पीथते ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रवियोगिताभाभाववदृष्टित्वं हि
वाभिचारः । इति वाधिकरव्यधर्मावच्छिन्ना-
भावचिन्तामणिः । साधारणः । साधारणः १
असाधारणः २ अनुपसंहारी ३ । तत्र विपच-
रित्वं साधारणत्वम् । सर्वसपक्षवाट्टतल-
मसाधारणत्वम् । वासिपहासुज्जलैकधर्म्य-
संहाराभावो यत्र सहेत्वमित्यनुपसंहार्यः ।
इति सव्यभिचारचिन्तामणिः ॥

व्यभिचा

वाभिचारिणी, स्त्री, (वाभिचरति या । वि +
अभि + चर + यितिः । डीप् ।) परपुरुष-
गमिनी । यथा,—
“दूताधिकारं मलनां पिबन्माचोपसेविनीम् ।
परिभूतामधःश्रथां वासवेद्यभिचारिणीम् ॥
सोमः शीर्षं हृदौ तासां गन्धर्वस्य शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वमन्त्रिणं मेधा वै योषितो ह्यवः ॥”
इति याज्ञवल्के । १ । ७०-७१ ॥
इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।
“वाभिचारादौतो शुद्धिर्मे त्वागो विधीयते ।
गर्भभर्तुवधे तासां तथा महति पातके ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ॥
तस्याः परिहारादि यथा । हारीतः । गर्भिणी-
मघोवर्णगां शिष्यसुतामामिनीं पापवाचनसक्तां
धनधान्यचयकरिं वर्जयेत् । यमः ।
“खच्छन्त्या हि या नारी तस्यास्थायो
विधीयते ।
न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गवियोजनम् ॥”
दृष्टव्यः ।
“हीनवर्णोपसृक्ता या त्याज्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”
विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः ।
“ब्राह्मणक्षत्रियविशां मायाः शूद्रेण सङ्गताः ।
अग्रजास्ता विशुद्धानि प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”
एतत् बलात्कारविषयम् । इत्युदाहृतत्वं ॥ ॥
तस्याः पुण्यकर्माणि निष्कानि घनानधि-
कारित्वञ्च यथा । हरिवंशप्रियपुण्यकवतो-
पाख्यानं ।
“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यव्यरुच्यते । ।
निष्कान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”
दृष्टव्यम् ।
“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्यैव ददात्तत् पिबं कृतकमंशं लभेत
च ॥”
भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायनत्वं ॥
वाभिचारी, [वृ] पु, (वाभिचरतीति । वि +
अभि + चर + यितिः ।) चतुस्त्रिंशत्कार-
दृङ्कारभावविशेषः । तद्वयथा । निर्देदः २
म्बानिः २ शङ्का ३ अस्वथा ४ मदः ५ अमः ६
आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्थितिः
११ धृतिः १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५
आवेगः १६ जडता १७ गर्वः १८ विवादः १९
औतसुक्यम् २० मित्रा २१ अपसरः २२
सुप्तः २३ विबोधः २४ अमर्षः २५ अवहित्याः २६
उग्रता २७ मतिः २८ उपलम्बः २९ आधिः ३०
उत्कदः ३१ मरुगम् ३२ चासः ३३ वितर्कः ३४
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्त्र लक्षणवैदिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६८ ।
“विशेषादाभिमुखेन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिभ्युक्तानिमेधाकथस्त्रिंशत् तद्दिदाः ॥”
के ते इत्याह ।

व्ययितः

“निर्वेदावेगदैव्यश्रममदजडता औग्रयोर्भौ
विबोधः

खप्रापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रा-
वहित्याः ॥

औतुसुखोन्मादशङ्काः स्फुटिमतिवहितता
याधिसत्रासलज्जा
हर्षाच्छयाविधादाः सधृतिचपलतास्त्रानिचिन्ता
वितर्काः ॥”

एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
त्रि, वामिचारविशिष्टः । (खमार्गस्युतः । यथा,
कथाचरित्सागरे । १५ । ५५ ।

“लम्बापि मन्त्रितास्त्रातिरस्कारं यान्ध्या
भवेत् ।

स्वामिर्भावनायाश्च भवेम वामिचारिणः ॥”
अनिव्यः । आगमापायी । यथा, भागवते ।
११ । ३ । ३८ ।

“नात्मा ज्ञानान्न मरिच्यति नैधतेऽसौ
न चोद्यते सवनविह्वलभिमिचारिणां हि ॥”

व्यय, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्त्रादिशुक्तः । क,
व्याययति । रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादायः ॥

व्यय, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) ज, व्यायति व्यायते । इति
दुर्गादायः ॥

व्यय, तु क गतौ । ज्ञागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तसुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्याययति ।
इति दुर्गादायः ॥

व्ययं, क्त्वी, (व्याय गतौ + अच् ।) लम्बात् हादश-
स्थानम् । यथा,—

“लघं धनं भ्रातृवन्सुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मोत्पद्यथा दादशराश्रयः ॥”

इति ज्योतिष्कल्पम् ॥

(व्यायति गच्छतीति । व्याय गतौ + अच् । नश्वरे,
त्रि । यथा, मनुः । १ । १६ ।

“कृत्वाभ्यो र्दन्तिमात्राभ्यः संभवत्त्वव्यायु-
अयम् ॥”

व्ययः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थेस्थापगमः ।
वित्तससुतुसर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच्
इति पारस्वभाषा । (यथा, मनुः । ६ । ११ ।

“अर्थेच्छ संयत्ते सेनां व्राधे देव विधोचयेत् ॥”
नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४६ ।

“ताविमौ वे भगवतो हरेर्वंशविद्यागतौ ।
भारव्यायव च सुवः कृषौ यदुक्कृह्यै ॥”

परिब्रागः । हानम् । यथा, रघुः । १२ । २३ ।
“आत्मानं सुसुते तस्मात् एकनेत्रवायेन च ॥”

डहस्यतिचारगतसर्वविशेषः । यथा, डहत्-
संहितायाम् । ८ । ३६ ।

“पशुर्म व्यायसुश्रुन्ति शोभनं
मन्मथप्रबलसुखवाकुलम् ॥”

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १५ । ७ । १६ ।

“अमाहृतः कामठकः सुविधो मानवो व्यायः ॥”
व्यायितः, चि, (व्याय + क्तः ।) कृतव्यायः । व्याय-

व्यलीकः

शब्दादितप्रत्ययेन व्यायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
नियमम् ॥

व्यायी, [न्] चि, (व्यायोऽस्यास्तीति । व्याय +
इनिः ।) व्यायुक्तः । यथा,—

“त्रविषं परिमितमधिकव्यायिनं जनमाकुली-
कुरुते ।

व्यौष्णाश्चलमिव पौनस्तनजवनायाः कुली-
नायाः ॥”

इत्युद्धृतः ॥
वार्थं, चि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।

तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ७५ ।

“शैलात्मजापि पितुरच्छिरसोऽभिलाषं
वार्थं समर्थं लजितं वपुरात्मनश्च ॥”

व्यालीकं, क्त्वी, (विशेषेण व्यलतीति । वि + व्यल +
“अलीकादयश्च ॥” उभा० ४ । २५ । इति
कौकनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।

इत्यमरः ॥ गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।
इति तद्वृत्तिकायां भरतः ॥ यथा,—

“लघं नैव विज्ञानाति परेणापकृतं कश्चित् ।
कृत्यश्च संस्मरेऽतदव्ययं न जल्पति ॥

व्यालीकेषु निटको यः पर्येत कृतनिश्चयः ।
निव्यश्च धृतिमान् किञ्चित् परोऽपि न च

धिपेत् ॥
ऋतुकाखेऽभिगच्छेत अपर्यायं स्वकां स्त्रियम् ।
इँडशास्तु नरा भद्रे सम कर्मपरायणाः ॥”

इति वाराहे योगनिर्गमोच्छयनामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ६ ।

“न हि तेन मम भ्रात्रा सुखस्यमपि किञ्चन ।
व्यालीकं कृतपूर्वम् वै प्राञ्जनामितवुडिना ॥”

अकार्यम् । वेलाच्छम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।

“यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यालीकः
पराभवं प्राप्त इवान्कोऽपि ।
धुन्वन्सुः कश्च रणे न कुर्यात्
मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥”

अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ६ । ८५ ।

“सुदृशः सरसवालीकतम-
स्तरसा शिष्टवतः सयौवचोष्ठा ॥”

प्रतारया । इति हलायुधः ॥ (डुःखम् । इति
वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारे । ३ । २५ ।

“दिग् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
व्यालीकनिश्चासमिवोत्सुसज्जम् ॥”

तद्वति, चि । (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
“यद्युत्तमः श्लोक भवान् ममेदितं
वचो व्यलीकं सुरवर्षे मन्थते ।
करोन्मृतं तन्न भवेत् प्रलम्बनं
पदं तृतीयं कुरु श्रीर्षिं मे निजम् ॥”

व्यालीकः, पुं, (वि + व्यल पर्याप्तौ + कौकान् ।)
नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । शिङ्गः २
घटप्रभः ३ कामकीलः ४ विद्रुवकः ५ पीठ-

व्यवधिः

केलिः ६ पीठमर्हः ७ भङ्गिलः ८ छिदुरः ९
विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यावकलनं, क्त्वी, (वि + अव + कल + क्लुट् ।)
वियोगः । ह्येनः । अङ्गस्थान्तरकरणम् ।

वाक्किटाटा इति भाषा । यथा,—
“अथे वावे लीलावति । मतिमति । ब्रूहि
सहितान्

दिपचद्दार्निश्चिन्नवतिश्रताष्टादशदश ।
श्रतोपेवानेतानद्युतवियुतांश्चापि वद मे
यदि व्राक्तेर्युक्तिव्यावकलनमार्गेऽपि कुञ्जला ॥”

इति लीलावती ॥
व्यावकलितः, चि, (वि + अव + कल + क्तः ।)
कृतव्यावकलनः । विधोगितः । ह्येनितः । व्याव-
कलने, क्त्वी । यथा । अथ सकृत्कृतव्यावकलि-
तयोः कारणस्यं वृत्ताहंम् ।

“कार्यं क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्ग-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”
इति लीलावती ॥

व्यावच्छिन्नं, चि, (वि + अव + छिद् + क्तः ।)
भिन्नम् । यथा । भिन्नानु व्यावच्छिन्नं विशेषितम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यावच्छेदः, पु, (वि + अव + छिद् + चच् ।) वाक्य-
सुक्ताः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वश्च । (विरामः ।
निटतिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ३२ ।

“लीवस्य न व्यावच्छेदः स्याच्चेत्तत्पत्तिस्त्रिया ॥”
व्यावधा, क्त्वी, (वि + अव + धा + “आतश्चोपसर्गे ।
इवड । टाप् ।) व्यावधानम् । इत्यमरः ॥

व्यावधानं, क्त्वी, (वि + अव + धा + क्लुट् ।)
व्याच्छादनम् । तत्पर्यायः । तिरोधानम् २
अन्तर्हिः ३ अपराधम् ४ हृदनम् ५ व्यावधा ६
अन्तर्हा ७ पिधानम् ८ स्थानम् ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ व्यावधिः १० अपिधानम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १२ । ४४ ॥

“दृष्टिं विमानव्यावधानसुतां
पुनः सहस्राचिं वि सन्निधये ॥”
मेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।

“प्रात्नोयेद्व्यावधानकं पुरस्तात्
स्त्रे यथा पुरुषस्तद्विनाये ॥”
विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । ५१ ।

“वपुरन्वलिप्त परिरेम्भसुख-
व्यावधानभौरकृतया न वधुः ॥”
समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७७ ।

“यावदनं न विन्देत व्यावधानेन कर्मणाम् ॥”
व्यावधायकः, चि, (व्यावधायतीति । वि + अव +
धा + क्लुट् ।) व्यावधानकर्त्ता । यथा । खर्ज-
कामो यत्नेत सप्रदद्यावरा ऋद्धिकामाः सज-
सुपासौरमिति वेदे कामिनां कर्तृत्वापगतै-
स्तदुपपत्त्या ऋत्विग्वापारान्तर्भावो न व्याव-
धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

व्यावधिः, पुं, (वि + अव + धा + “उपसर्गे क्त्वीः
किः ॥” ३ । १६ । २२ । इति किः ।) व्यावधानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । १२ । १६ ।

व्यवसि

“वावधावपि वा विधौः क्लृप्तां ऋचुक्त्वात्तिलयां न वेद कः ॥”

वावसायः, पु, (वि + अव + सो + घञ् ।) उप-
कोविका । पेशा इति पारस्वभावा । यथा,—
“करोति नाम नीतिज्ञो वावसायमितकतः ।
फलं पुनरुदेव स्यादृद्यद्विधेर्मनसि स्थिततः ॥”
इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥
अपि च ।

“आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिक्तासां चतुर्गुणा ।
षड्गुणो वावसायस्य कामश्चाष्टगुणः स्तनः ॥”
इति चायक्यप्रतकम् ॥
अनुष्ठानम् । इति वावसायिष्यप्रश्नार्थदर्शनात् ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।
“सर्वथा सदृशं वीति । मम सख्यं कुलस्य च ।
वावसायमनुष्ठानां कान्ते । लमितिभीमनम् ॥”)
निश्चयः । यथा,—

“वावसायासिका बुद्धिरेकेह कुरुणन्दन ।
बहुप्रासा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्याऽवावसायिनाम् ॥”
इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
वावसायासिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे
कर्मयोगे वावसायासिका परमेश्वरभक्त्यै भुवं
तद्विद्यामेति निश्चयासिका एकैव एकनिष्ठैव
बुद्धिर्भवति । अवावसायिनामीश्वराराधनबहि-
र्मुखानां कामिनां कामनानन्त्यादनन्तास्त्रापि
कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुप्रासाश्च
बुद्धयो भवन्ति । इति तद्वीक्षायां स्वामी ॥
विष्णुः । यथा,—

“अवसायो अवस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
१४६।५५ ॥ (सहस्रदेवः । यथा, तन्त्रे वा । ३ । १०।५० ।
“सहस्रहस्तो विजयो अवसायो ह्यनन्तरः ॥”)
वावसायो, [न्] चि, (वावसायोऽस्त्रीकृतेति ।
इतिः ।) वावसायविशुद्धः । वाचिष्यकारकः ।
यथा,—

“कौश्लिभारः समर्थानां किं दूरं अवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्वानां कःपरः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चायक्यप्रतकम् ॥
अनुष्ठानता । यथा,—

“अग्निंभ्यो अग्निः अष्टा अग्निंभ्यो धारिण्यो
धारिण्यो ज्ञानिनः अष्टा ज्ञानिंभ्यो अव-
सायिनः ॥”
इति मानवे १२ अध्यायः ॥
अग्नेश्च इति । उभयोः प्रशस्त्ये सति अन्व-
तरस्यातिशयविवक्षया अष्टतेतौष्टिभेविधाना-
दौवदध्ययना अज्ञाः तेभ्यः समग्रयज्ञाऽश्वेत्तारः
अज्ञाः । तेभ्योऽधीतयज्ञधारणसमर्थाः अज्ञाः ।
तेन अग्निः, प्रथितविस्तृतयज्ञा बोद्धव्याः ।
धारिण्योऽधीतयज्ञार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्यो-
ऽनुष्ठानतारः । इति तद्वीक्षायां कुल्लुकभट्टः ॥
वावसि, चि, (वि + अव + सो + क्तः ।) प्रता-
द्विनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ अशुद्धितः ।

व्यवहृ

निश्चितः । इति वावसायिष्यप्रश्नार्थदर्शनात् ॥
यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।
“तं समीक्ष्य वावसितं पितुर्निर्देशपालने ।
कौशल्या वाच्यं स्रष्टा वचो धर्मिष्ठमन्ववोत् ॥”
वावस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + “आतचोप-
सर्गे ॥” इत्यद् । ततश्चाप् ।) शास्त्रानिरूपित-
विधिः । यथा,—

“दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणश्च कस्यल्लोः ।
देवरेख सुतोत्पत्तिर्देतकन्या प्रदीयत ॥”
इत्यादीन्वभिधाय ॥
“यतानि लोकगुणार्थं कवेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि कर्म्मोष्णि अवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
इत्युद्गाहलक्ष्णे हेमाद्रिपरारश्चरमाख्योरादि-
पुराणम् ॥ (निधमः । यथा, कथासरित्-
सागरं । १०६ । ७१ ।

“एवं कृतगुह्यारचो महारत्नानि शङ्करः ।
उत्पाद्य भगवांस्तुच वावस्थामादिदेश सः ॥”
वावस्थानः, पु, विष्णुः । यथा,—
“वावसायो वावस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
१४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + क्तः ।)
वावस्थितौ, स्त्री । यथा,—
“चातुर्वर्ण्यवावस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
तं स्वेच्छेद्य जानीयादाध्यावर्षेकतः परम् ॥”
इत्याथ्यावर्षेकशब्दटीकायां भरतः ॥

अवस्थितः, चि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
पूर्वकस्थितः । वावस्थापितः । यथा,—
“अथ वावस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
ध्वजः ।
प्रवृत्तं शक्यस्यते धनुर्वद्यस्य पाण्डवः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

वावहृत्ता, [ऋ] पु, (वि + अव + हृ + ङच् ।)
वावहारकर्त्ता । प्राङ्वाक इति यावत् ।
यथा । उत्तराभिधानानन्तरं संस्थानार्थप्रत्य-
र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य
प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण वावहारपादल्लेख-
नमिधानात् वावहृत्संभवत्वाभावाच्च न वाव-
हारपादल्लेखितं स्थितम् । इति मितान्तरायां
वावहारमात्रका ॥ कावस्थस्योपाधिविशेषश्च ॥
वावहारः, पु, (वि + अव + हृ + घञ् ।) विवादः ।
इत्यमरः ॥ इत्यभेदः । न्यायः । पण्यः । स्थितिः ।
इति भेदिनीशब्दरत्नावल्यां ॥ * (कर्मै ।
क्रिया । यथा,—

“न कश्चित् कस्यचित्कर्म न कश्चिकस्य चिद्विपुः ।
वावहारस्य जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
“तथापि शक्यवावहारनिहुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
तुल्येषु वीर्येणातिशयेन हृत्तहा
पदं हि सर्वत्र युयैर्निधीयते ॥”)
अथ वावहारदर्शनम् । तच्च याज्ञवल्क्याः ।
“सुखाचारवपेतिव मार्गैर्वाधर्षितः प्रेः ।

व्यवहा

आवेद्यति चेद्वाञ्छि वावहारपदं हि तत् ॥”
सुखिवाचारवद्विभूतेन वस्त्रं ना परेरथतः
शरीरतो वा पीडितवञ्चद्राजनि निवेद्येत्तद्वज-
हारदर्शनस्थानम् । चेदित्यत्र सदिति मेधिकाः ।
आवेद्यति चेदित्यनेन स्वयं विवादोत्थानं
राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहामहो-
पाध्यायः । राज्ञेति वावहारप्रदर्शकपरम् ।
तथा च दृष्टव्यतः ।

“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्वाकाकोपवा
द्विजः ॥” * ॥
प्राङ्वाकाकलक्षणमाह स एव ।
“विवादे दृष्टव्यं प्रथं प्रतिपन्नं तथेव च ।
प्रियपूर्वं प्राग्दति प्राङ्वाकाकस्ततः स्तुतः ॥”
कात्यायनः ।

“वावहारान्प्रथं दृष्टव्यं प्राङ्वाकित्ति स्मितिः ।
विवेचयति यत्स्मिन् प्राङ्वाकाकस्ततः स्तुतः ॥”
अर्थिनं प्रति भाषा ते कौडेश्वरी प्रवर्धिनं प्रति
च तवापि कौडेश्वरं इति दृष्टव्येति प्राङ्
शुला च युक्ताशुक्तलेन जयं पराजयं वा
विविनक्ति इति विवाकः प्राट् च स विवाकश्चेति
प्राङ्वाकाः ॥ * कात्यायनः ।

“सप्राङ्वाकाः सामाज्यः सप्राज्ञगुरोर्हितः ।
स्वयं स राजा चिदुधात्तेषां जयपरजयौ ॥
यदा कार्थ्यवशाद्वा न पश्येत् कार्थ्यनिर्णयम् ।
तदा निवृत्त्याद्विद्वांसं प्राज्ञस्य वेदपारगम् ॥
यदि विधौ न विद्वान् स्यात् चर्त्तियं तत्र
योजयेत् ।
विश्वं वा धर्मं प्राज्ञं शूद्रं यज्ञेन वर्जयेत् ॥”
स विनोतविधुः । मनुः ।

“जातिमानोपजीवा वा कामं स्याद्वाञ्छन्नुवः ।
धर्मप्रवक्ता वृत्तर्तं तु शूद्रः कदाचन ॥
नाध्यापयति नार्थीत स प्राज्ञगुरुवः स्तुतः ॥”
आसः ।

“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्थ्याणि द्रवलेः
सह ।
तस्य प्रचुभ्यते राज्यं बलं कोपस्य नश्यति ।
यः शूद्रो वेदिकं धर्मं स्मार्त्तं वा भाषत यदि ।
तस्य दण्डं द्रुं सहस्रं ह्यकथो चैव भेदयेत् ॥
दुःश्रीकोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेक्रियः ।
दुष्टां मां कः परित्यज्याच्चैयं शीलवर्तौ
खरीम् ॥”

अवहारमाह कात्यायनः ।
“वि नानार्थेव सन्धेहे हरयं हार उच्यते ।
नानासन्धेहरयाद्वावहार इति स्थितिः ॥”
नानाविवादविषयः संशयो द्वियतेऽनेन इति
वावहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णायकत्वं वाव-
हारत्वम् । तथा च दृष्टव्यतः ।
“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्धेपृष्ठकार्त्तान् ।
निरामयान् यः क्लृप्तं शास्त्राज्ञानशलाकया ॥
इह कौर्त्तिं राजपूजां लभते सन्नतिश्च सः ।
तस्मात् संशयस्यद्गानां कर्त्तव्यञ्च विनिर्णयः ॥”
अतएव नारदः ।

व्यवहारा

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवो वाचं स वदति यः शास्त्रसुपजीवति ॥”
देवो देवाहृतमताम् ॥ * धर्मशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकव्यवहार एवाद्दर्शयते । इत्याह
स एव ।

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधि स्तः ।
व्यवहारोऽपि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते ॥”
अवहीयते अवगम्यते हि गतावित्यस्माद्धातोः ।
अतएव दृष्टव्यः ।

“कैवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिर्होत्रविचारे तु धर्मज्ञानः प्रजायते ॥”
युक्तिर्यायः । स च लोकव्यवहार इति व्यव-
हारमाहकाः ॥ अतएव कात्यायनः ।

“कुलप्रमुखयोश्च विद्वान्निर्दिष्टव्यम् ।
व्ययम्भिः स्यात् कतिपयैः कुलद्वैरधि-
ष्ठितम् ॥”

सद इति शेषः । कात्यायनः ।
“सभ्येनावश्यवत्तर्वा धर्मार्थसहितं वचः ।
श्रुणोति यदि नो राजा स्यात् सभ्यरुदात्तम् ॥”
सभ्यः सभायां साधुः ॥ * तथाविधानाह
याज्ञवल्क्यः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्य्याः शक्यौ मित्रे च ये
समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्करादिदोषशून्यमातापितृवशपरम्पराकाः ।
एवभूताः सभासदः सभायां यथा वीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा
कर्तव्याः ॥ * तथाविधवस्थानं भूमेः सभाल-
साह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविद्वन्मयः ।
राज्ञः प्रतिज्ञतां विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां
विदुः ॥”

विद्वान्हातावपि सभाप्रथावपरिषच्छब्दमाह स
एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को निरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयशास्त्रसिन्धुः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावराः ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः । नदयुक्ति-
व्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र मा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा सह साक्षात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ * कात्यायनः ।

“दिवसस्वाष्टमं भागं सुहृद्भागवत्तु यत् ।
स काजो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्तः ॥”
अष्टमभागाद्याहं प्रह्वरम् । भागत्रयं प्रह्वरद्वय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मसाधनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रथम्यं लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥”
मनुनारद्वौधायनहारीताः ।

“पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षियच्छेदितः ।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानच्छेदितः ॥
राजा भवत्यनेनासु सुधर्म्यं च सभासदः ।

व्यवहारा

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहोमं यत्र निन्द्यते ॥”
कर्तारं वादिनम् । राजपादं विवेककपरम् ॥
अनेनाः निन्धापः ॥ आर्थिकमाह तु वर्गान्नारदौ ।
“यस्य चाभ्यप्रिका पीडा कार्य्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
द्वितीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । दृष्ट-
व्यः ।

“अहं पूर्विकया यातावर्षिप्रतथिनौ यदा ।
वादो यथातु पूर्वैश्च प्राज्ञः पीडाभवेत्स वा ॥”
यत्र द्वावेव वदनः प्रभो महात्वं श्रेष्ठ इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादो
प्राज्ञः ॥ * स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सन्निभ्युक्तो वा प्रवर्षिप्रतिष्ठोऽपि वा ।
यो यस्यार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्भाद्रिनिवादिनोः । दृष्टव्यतरिपि ।
“ऋत्विक् वादे नियुक्तश्च समौ सम्परिकीर्तितौ ।
यत्रै खाभ्यामुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा
जयम् ॥”

कात्यायनः ।
“मनुष्यमारयो स्तिये परदाराभिर्मर्यै ।
अमन्यमान्ये चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे रुपद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता तु विवेदो खयम् ॥”
कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः ।
“कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजण्डार्तानाश्च वान्यवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो भूतकक्षथा ॥”
भाजादीतरस्य पक्षस्थितस्य दृक्नीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

परार्थवादी दृष्टः स्यात् व्यवहारेषु विद्ववम् ॥”
विद्ववम् विरुद्धं ज्वनम् ॥ * नारदः ।

“निर्वैद्युकासो रोगाणां शिवस्तुर्वसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथाश्वेन राजकर्मोत्थस्तथा ॥
गवां प्रचारे गोपालाः शस्त्रवन्त्रे ह्यथीवजाः ।
श्रिष्विनश्चापि तनुकावे व्याधुधीयाश्च विप्रश्च ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोस्त्रुको व्रतैः ।
विषमस्याश्च नासेध्या न चेतान्नाञ्जयेन्नृपः ॥”
निर्वैद्युकासो विवाहप्रवृत्तः । अश्वेन वादान्त-
रेण । अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षावरवयस्कः ।
तन्नाले विवाहादिस्वामिपर्यन्तकाले । एते
विषमस्याश्च उपपन्नदेशस्याश्च उत्तमर्णादिना
नासेध्या प्रावध्दारण्येयाः एतान् प्रायुक्तान्
वादिना निवेदितानिति शेषः ॥ * याज्ञवल्क्यः ।

“अभिभोगमनिर्णीयं नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥”
अभियुक्तः समुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेवं
स्वामियोगानुपमदेकैव विवादान्तरेण न प्रोच-

व्यवहारा

येत् । युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् । नारदो-
ऽपि ।

“पूर्वदाहं परित्यज्य योऽन्वमात्मन्ते पुनः ।
वाद्दंक्रमणान्जयो ह्येनवादी स वै नरः ॥”
ह्येनवादीत्यनेन दृष्टान्तोक्ता न तु प्रकृतार्थाह्ये-
नता अन्यथा कृतापत्तेः ॥ * पारुष्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।
“कुर्व्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ॥”
वाक्पारुष्ये प्रास्वादिप्रहारेषु च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाकुटः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्व्यात् । तथा च दृष्ट-
व्यः ।

“आकुटस्तु यदाक्रोशंस्तजितः प्रतिताडयन् ।
ह्यवाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”
एतेन वाक्पारुष्यदृष्टपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे खलुकाभियोगोऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारयेद्व्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्व्यः सोऽप्यसत्कारो पूर्वो तु विनयो गुरुः ॥”
इति नारदवचनं तत्तु पूर्वपक्षेया परस्था-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि खलुदृष्टविधा-
यकम् ॥ * युगपत्संप्रवर्तने अधिकदृष्टाभाव-
माह स एव ।

“पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”
विनयो दृष्टः । एवञ्च दृष्टोऽयमनपराधे मध्य
कृतः पीडितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः
कार्य्य एव । प्रत्यवस्कन्दोत्तरत्वेन युगपदनेक-
व्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ * सभापतेः-
कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चैनं प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ने इत्यात् भ्रष्टाय
वेतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्य्यं तदद्भवति इति प्रति-
भूर्लभकः । वादयोग्यः विवादकस्य साधित-
धनादिदानस्य दृष्टदानस्य च क्षमः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूर्णास्तुः समर्थः कार्य्यनिर्णये ।
प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ॥”
राज्ञा संज्ञपनं दृष्टतुल्लाधिकारणं निर्णयस्य
कार्य्यं धनादिदाने राजदन्तादित्वात् । कार्य्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । अत्र तत्रचको राज-
नियुक्तः ॥ * प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्राप्यते स लभते अर्थो तु कालं प्राप्यन्तु
अर्थिलभेव आह्वयान्ति तेन काजो न प्रार्थ-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते भ्रालं चतुर्हं सप्राहमेव च ।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्तुल्लागदिव हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिप्रायात्पथे स्त्रियाम् ।
विवादयेत् भद्र एव काजोऽन्वयच्छेया स्तुतः ॥”
साहसं मनुष्यमारणम् । भौरच दोषः ।

अथवा

अभिशापो महापातकादिना । अथवे प्रथ-
 नाशे । खियां कुलखियां चारित्र्यावादिषय-
 प्राप्तायां दास्यां खलुविवादे वा । एतु सद्य एव
 उत्तरं दापयेदिति श्रुत्वापिः ॥ विशेषयति
 कात्यायनः ।
 “यस्मान् कार्यसमारम्भश्चिरानेन विनिश्चितः ।
 तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥”
 अपवादमाह दृष्टयतिः ।
 “अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
 तदा कालः प्रदातव्यः कार्यश्रद्धाश्रुत्पतः ॥”
 अत्रापि विशेषयति यासः ।
 “राजदेवज्ञतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
 अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् च पराजितः ॥”
 स हतसमयबन्धोऽभियुक्तः ।
 “राजदेवज्ञतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
 जैह्वेन वर्गमानस्तु दृष्टो दाप्यस्तु तद्वनम् ॥”
 अवध्यतिक्लमहेतो राजदेविकदोषस्य प्रमितौ
 न तदतिक्रमकोऽपराध्यति जैह्वेन तदति-
 क्रमेण दृष्टो भङ्गी च भवतीत्यर्थः । दृष्ट-
 कातिन्वादिशुक्तो जैह्वः । तथा च हारोतः ।
 दृष्टमाया आच्युक्ता निजतिः । कौटिल्य-
 काटिन्याश्राव्यैरस्यसङ्गापयुक्तं जैह्वमिति युक्तं
 योगः ॥ * ॥
 अथ अवहारपादनिर्णयः । तत्र दृष्टयतिः ।
 “पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
 क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥
 मिथ्योक्तौ च चतुर्थात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने
 तथा ।
 प्राङ्ग्याये च स विज्ञेयो द्विपातुसंप्रतिपत्तिश्च ॥”
 अद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
 त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो
 न भवति इति द्विपादोक्ता ॥ * ॥
 अथ भाषापादः ।
 तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनदृष्टयती ।
 “प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारयान्मितम् ।
 निश्चितं शोकादिषु च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
 खल्पापरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
 विरोधिकारथोर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
 अथा ल्वंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
 दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ॥”
 प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
 परस्परविषद्वार्थपदादिभिस्तुक्तं साध्यं साधना-
 द्धिभित्तं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषिण्य
 साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।
 “वचनस्य प्रतिज्ञालं तदर्थस्य च पक्षता ।
 असङ्करेण वक्ष्येण अवहारेण वाहिभिः ॥”
 वक्ष्येण पक्षप्रतिषेधपूर्वोक्तं । नारदेनापि ।
 “सरेण्यु अवहारायां प्रतिज्ञा ससुदाहृता ।
 तद्वानौ हीयते नाही तदंसात्सुत्तरो भवेत् ॥”
 उत्तरो विजयी । यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञायं तद-
 विधिद्वेषमार्गं पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
 प्रत्याप्यन्तद्विषयैविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

अथवा

धर्मिणोऽधमार्थादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-
 भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
 इति । मिताकरायास्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
 नाशान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थसुक्ता भाषास्वरूप-
 प्रपक्षमाह खल्पापर इति । निराकुलः
 पौर्वापर्यविषयासादृश्यः । तत्र ।
 “दूते च अवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
 यानि पश्यन्त्यदासीनाः कर्त्ता तानि न
 पश्यति ॥”
 इति यज्ञस्य अहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
 श्रोषयेत् । तच्छोघनमाह दृष्टयतिः ।
 “न्याधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशेषयेत् ।
 न दद्यात्सुतरं यावत् प्रत्यर्थं सभ्यसन्निधौ ॥” * ॥
 तस्मिन्प्रकारमाह यासः ।
 “पाण्डुखेनेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
 न्याधिकस्तु संशोध्य पश्चात् पक्षे निवेशयेत् ॥”
 फलकं काष्ठादिपट्टकम् । कात्यायनः ।
 “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्गिवाकोऽथ लेखयेत् ।
 पाण्डुखेनेन फलके ततः पक्षेऽभिलेखयेत् ॥
 श्रोषयेत् पूर्वपक्षस्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
 उत्तरेणावस्येति चित्तं श्रोषणं भवेत् ॥
 अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोऽपि ।
 चौरवच्छासयेत्तत्तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
 स्वभावोक्तमज्ञानम् । एतच्च खरविशेषादिना
 सुज्ञेयम् ॥ * ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।
 “दूकं निरस्य भूतेन अवहाराज्ञयेन्नुपः ।
 भूतमप्यनुपपन्न्यक्तं हीयते अवहारेतः ॥”
 भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः ।
 “भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ।
 किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ।
 मनुष्यचित्तवेचिजात् परीक्षा साध्यसाधु वा ।
 सर्वज्ञैर्विवादेषु वाक्कृत्वे नावचीदति ॥
 पशुस्त्रीभ्रूयुथादाने शास्त्रोऽप्यर्थज्ञ हीयते ॥”
 सर्वज्ञैर्विवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावची-
 दति अज्ञोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवादा-
 यद्व्यात् मनुकतविवादेषु प्रमादाभिधाने
 प्रज्ञतार्थादप्यर्थाहीयत इति गम्यते । यथाह-
 मग्नैश्च श्रिंरवि पादेन ताडित इत्यभिधाय
 केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं
 दृष्टः पराजीयते च । ततश्च त्वं मन्त्रान्द्वयं
 धारयति मत्त ऋत्वेन यज्ञोत्तत्तावहन-
 कलादिति भाषाश्रुतौ एतच्च संस्तुतदेश-
 भाषान्तरं यथावोधं वक्तव्यं लेखं वा ।
 ऋद्ध्यामपि वादिप्रतिवादिवादेशानात् अत-
 एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “संस्तुतेः प्राक्ततन्वाक्यैः शिष्यमनुकृतः ।
 देशभाषाद्युपासैश्च बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥” * ॥
 अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः ।
 “सद्यःकृतं कार्यं सद्य एव विवादयेत् ।
 कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥”
 वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति
 प्रत्यर्थी । नारदः ।

अथवा

“गहनत्वाद्भिवादानामसामर्थ्यात् स्तुतेरपि ।
 ऋषादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वसुखया ॥”
 दृष्टयतिः ।
 “यदा ल्वंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
 दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
 सम्बन्धस्तुपयुक्तम् । अन्यथा अन्यवादिनेन भङ्ग-
 प्रसङ्गात् ।
 “अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थाधी निरुत्तरः ।
 आहूतप्रपलावी च ह्योनः पक्षविधः स्तुतः ॥
 प्रपलावी त्रिपक्षेण मौनज्ञत् सप्रभिर्दिने ।
 क्रियाद्वेषी तु मास्तेन साक्षिभिर्भङ्गस्तु त-
 चयात् ॥”
 इति नारदीकेः ।
 क्रिया लेखादिका । साक्षिभिः साक्षिभिः
 पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं
 वदतीति प्रतिवादी । उत्तीर्येति निष्कीर्येति
 प्रज्ञताभिव्योगेऽनेन इति उत्तरम् । याज्ञ-
 वल्क्यः ।
 “श्रुतार्थस्तोत्तरं लेखं पूर्ववादिदकसन्निधौ ॥”
 लेखमिति वाक्यस्याप्युल्लेखकम् ॥ * ॥ उत्तर-
 स्वरूपं तद्वेदांश्चाह नारदः ।
 “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
 अयाख्यागम्यमिच्छेवसुत्तरं तद्विदो विदुः ॥
 मिथ्यासंप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दनन्तथा ।
 प्राङ्ग्यायाश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चलारः शास्त्र-
 वेदिभिः ॥
 अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्ष्यादपह्वमम् ।
 मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं अवहारेतः ॥”
 पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं आच्छादकं अभि-
 योगप्रतिपक्षमिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-
 सम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेदित्युक्तम् । न च
 विप्रतिपत्तया न्यायार्थमागतस्य धारयन्तीतिभि-
 युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथञ्चनत्वं
 अभियोगप्रतिपक्षत्वादिति वाच्यम् । भाषा-
 वादिनो ऋत्वेनोपाटुतया वा कदाचिद्भाषाभि-
 वादादेवायं हीयते इति भाषाविमर्षपथेन
 विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सम्यगवगम्य
 तन्निवेधार्थं सन्त्युत्तरासम्भवात् विद्वत्समायां
 चासत्यवचनमवन्नाधर्मकारकं परीक्षितपराजये
 च दृष्टत्वं वादिना च वैरिनिर्वादि प्रतिसन्द-
 धनः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य
 एवानिस्तारात् साध्यत्वे नोपदिष्टस्य पक्षस्य
 सिद्धत्वं नोपमासेन साध्यत्वेन निवारणात् सिद्ध-
 साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाकोत्तरत्वं
 संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति । चारं प्रज्ञतोपयोगि ॥
 अनाकुलं पूर्वोपरिविरोधसूच्यम् । अयाख्या-
 गम्यमथाहारादिकं विज्ञेय प्रतीतं अभियोगस्य
 अभिव्यक्त्ये इत्यभियोगः सहीतुक्तं साध्यं तस्या-
 पह्वमवित्यर्थः ॥ * ॥ उत्तराभावमाह कात्यायनः ।
 “प्रज्ञतेन लसम्बन्धं अत्यल्पमित्युक्तिरि च ।
 पक्षेकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥
 अक्षयकपट्यापि निगूपायं तथाकुलम् ।

व्यवहा

व्यवहा

व्यवहा

खास्यागम्यमवारच नोत्तरं श्रुते बुधेः ॥”
 अस्त्यस्तप्रदद्यापि अनन्तिनाथप्रदद्यापिमिति
 व्यवहारतिलके भवदेवमहाः ॥ * ॥ मिथोत्तर-
 भेदमाहतुः पुनर्यासनादौ ।
 “मिथोत्तराभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
 अजातश्चास्ति तस्मात् इति मिथ्या चतुर्वि-
 धम् ॥”
 मिथोत्तरादिति शब्दो नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
 तोऽपह्नवः । तथा च कात्यायनः ।
 “श्रुता भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।
 अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तत्त्वज्ञेयसुतरम् ॥”
 तं मूलं धारयतीति प्रतिज्ञार्थं न गृहीतमिति
 शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
 नाहं जात इति अर्थतः । देशकालविशेष-
 गर्भायां तदा तत्र नाहमस्मि इत्यप्यर्थः ।
 देशादिमयां तच्छून्यायां वा न जानामीत्यर्थतः
 एव योत्यास्मरणेनाथेतस्तदग्रहणप्रतिपादनात्
 अत्र चरमत्रयं ग्रहणावस्कन्दनस्येन ग्रहणा-
 भावप्रतिपादनं सापदेशमिथोत्तरमात्रं व्याजं
 मिथोत्तरमात्रम् ॥ * ॥ इत्युच्यते ।
 “श्रुताभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
 सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विभदाहता ॥
 अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
 प्रपद्य कारणं नृयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
 आचार्येणावसन्नोऽपि पुनर्लोक्यते यदि ।
 योऽभिधेयो जितः पूर्व प्राड्व्यायस्तु स उच्यते ॥”
 अभियुज्यते इत्यभिधेयः । प्रतिपद्यतेऽङ्गी-
 करोति । तं वाधार्थम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
 नाङ्गीकृत्य । कारणं तन्मतिकूलरूपं कारणं
 नृयात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वास्तुतस्तु
 प्रतिपत्त्येन प्रत्यवस्कन्दनमिच्छते । प्रतिपद्या-
 वस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीह्वतवाऽप्य-
 त्तत्त्वकारणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत्तु त्व्यजं
 दुर्बलम् । तत्र बलवदुत्तरं यथा । लतः श्रुतं
 गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
 अत्र उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
 नारदः ।
 “आधर्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाङ्गेषु ।
 विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिनः ॥”
 आधर्थ्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । तत्र च स्थापक-
 साक्ष्यस्य धार्यमात्रत्वस्य अर्थकारणं निर्वात-
 नादि तदुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
 मिथोत्तरादस्य भेदः । तच्च धार्यमात्रत्वस्या-
 त्त्वन्ताभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु अर्थ-
 रूपम् ॥ * ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
 मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वास्तुते मदी-
 येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
 लयोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्यपत्यासः ।
 तद्व्यासार्थं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 “आदिशुभयतः सतस्तु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
 पूर्वपक्षेऽधरोऽभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”
 दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

त्वादिति वास्तुते ममेयं भूः शर्वसुख्यमानला-
 दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्र. एतम् ।
 “पश्यतोऽनुवतो हानिर्धनस्य २ श्रुताधिकी ॥”
 इति याज्ञवल्क्ये गीर्धं वीचम् ॥
 किन्तु नैतदुक्तम् ।
 “परेण सुख्यमानाया भूमिर्लेशति शार्धिकी ॥”
 इति भूमिमात्रविषयकं तत्परा. ईनापीदित-
 त्वादिति भवदेवमहाः ।
 “पश्यतोऽनुवतो हानिर्भूमिर्लेशति शार्धिकी ।
 परेण सुख्यमानाया धनस्य दशवाधिकी ॥”
 इति मूलपाणिप्रतपाठोऽपि तत्रार्थं प्र. णम् ।
 ततश्चात्र क्रमागतत्वं पूर्ववादिनः प्रमा. योप-
 न्यासः । तथा चोक्तम् ।
 “गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिप्रिया भवेत् ।
 दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”
 आचारेण व्यवहारेण । अवसन्नो भङ्गी । लेख-
 यते भाषामिति श्रेयः च वादी अस्मिन्नर्थे मया
 पूर्व पराजितः वाच्यः प्राड्व्यायो हि धार्य-
 मात्रत्वसामान्याभावज्ञापकः ॥ * ॥ एतेषां सङ्करे
 विशेषमाहृतुयोऽसहारीतौ ।
 “मिथोत्तरं कारणञ्च स्वातामेकत्र चेदुभे ।
 सत्यञ्चापि सहायेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ।
 मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणसुतरम् ॥
 यामभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
 उत्तरं तत्तु विज्ञेयमर्थकीयेमतोऽन्यथा ॥”
 श्रुताभिधेये श्रुतग्रहणं मिथ्या पश्चाद्देश-
 गृहीतास्तस्य परिशुद्धा इति मिथ्याकारणा-
 श्रयोस्तुल्यरूपत्वे कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ
 विचारणीयं परिशोधनस्यान्वाचीनत्वेन
 स्मरणाहंत्वात् पश्चान्मिथोत्तरं तत्र ऋणस्य
 चिरातीतस्य कष्टप्रतिपादात्वात् । एवञ्च नव-
 त्वभिधेये मिथोत्तु श्टिपुराया एव मया
 गृहीतास्तत्रापि विश्रुत परिशुद्धास्मिन्प्रहारा-
 यामि इति मिथ्याकारणसत्त्वेः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
 पूर्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
 र्नापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात्
 सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन नियमानहंत्वा-
 दिति भावः । प्राड्व्यायेन सह सत्येव सङ्क-
 रानुपपत्तिरिति तन्नोक्तं यदि श्रुतं मिथ्यापञ्च
 विश्रुतिपुराया गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
 मिथ्याश्रय प्रचुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
 यीयः । भूयोऽधरोऽस्याहंत्वात्पश्चात् पश्चात्
 स्वकार्यस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
 यत्र क्रियायाः साक्षादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
 भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि
 श्रुतग्रहणी पत्रमस्ति श्रुतापञ्चवे च पश्चात्श्रु-
 तपरिशोधने साक्षिणस्तदा मिथोत्तर एवादौ
 तत्तुल्यत्वनाथ ग्रहणपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य
 साक्षिणो बलवत्त्वेन सन्दर्भनिर्णयकारित्वात्
 पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रष्टव्याः । सङ्करो-
 त्तमप्यसङ्कीर्णमदुष्टं अतो भिन्नमन्वया सङ्कीर्ण-
 दुष्टमिच्छतेः । अत्र चात्रच्छेदमेदेन मिथोत्तर-

सङ्करे सङ्करत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अय-
 दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।
 “पक्षेकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
 मिथ्या चैकदेशे स्यात् सङ्करात् तदहदुत्तरम् ॥”
 एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नव देशे न भिन्नदेशे
 यथा श्रुतं धारयाम्यत्र परिशोधितं न गृहीतं
 वा इति ॥ * ॥
 अथ क्रियापादः ।
 उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
 “ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातायांसाधकम् ॥”
 अर्थो वादी प्रतिवादी च खपचाधिवात् ।
 तयोर्धिकारे नियममाह यासः ।
 “प्राड्व्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
 क्रियाम् ।
 मिथोत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ।
 मिथोत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी
 भाषावादी साक्षादिकं निर्दिष्टोत्तरवादी तत्र
 तस्य मानुष्याः क्रियाया असम्भवादिति न्यायो
 ऋतं अत्रापि साक्षाद्यभावे उत्तरवादिन एव
 दिव्यम् ।
 “न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येण विनियोजयेत् ।
 अभियुक्तय हातयं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥”
 इति कात्यायनोक्तेः ॥
 अत्र पूर्वार्हेनाधिर्नो दिव्यनिषेधोऽर्थात् प्रत्य-
 धेनस्तस्मान्नो पराङ्गोभिधानं सिद्धं सव्यारम्भो
 नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न च व्यासवचने
 क्रियापदं कारणोत्तरमाहृषोऽद्वैतपरिमितेता-
 द्दुषेवं मिथोत्तरेऽहदुत्तुच्यते इति तत्रापि
 अर्थेन एव दिव्यमिति वाच्यं श्रुयमात्रपदस्य
 हि पुनरन्वयार्थमेवास्तुङ्गः । नन्वेवैवम्यसिंह-
 तस्य गौरवान् पूर्वोक्तन्यायमनकविषयकत्वात्
 कात्यायनोक्तद्विविधविषयविषयमङ्गानहंत्वाच्च यत्र
 विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तयोत्तरा-
 नर्हन्तथा अर्थेन एव इत्युच्यते तदसम्भवे तस्यैव
 दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारविषयाभावान्
 अर्थेनपक्षत्वात् न च न कश्चिदभियोक्तार-
 मिच्छादिना विरोधस्तस्योत्तराहप्रतिधेयिविषय-
 त्वात् एतद्विषय एव धनस्त्वभिधेयं दिव्यमिति
 शोक्तप्रवादः ॥ * ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
 माह यासवल्क्यः ।
 “प्रमाणं लिखितं शक्तिः साक्षिण्येति कीर्ति-
 तम् ।
 एवामन्वतमाभावे दिव्यान्वतमसुचते ॥” * ॥
 अथ दिव्यम् । दिव्यं न्याह च एव ।
 “तुलाप्यापो विषं कौयो दिश्यानीह विशुद्धये ।
 महाभिधेयोज्येतानि शीघ्रं कस्योऽभियोक्तारः ।
 त्वया वाच्यतरः कुर्म्यादितरो वर्णयेच्छ्रुतः ।
 विनापि शीघ्रं कं ज्ञान्यात् इन्द्रनीशेऽथ पातके ॥”
 महाभिधेयेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु ।
 शीघ्रं कस्यः शीघ्रं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थ-
 पादो जयपराजयसङ्घः तेन दृष्टो लक्ष्यते ।
 तत्र तिष्ठति वर्णये तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अत्राभि-

व्यवहा

व्यवहा

योक्तुः शिरोवर्तिन्लोत्तरभियोव्यस्य दिव्यकण्ठं प्रतिपद्यते । प्रबोधोच्छ्रया अर्थिनो दिव्यमाह रञ्जयति । इतरोऽभिप्लुक्तः । एतत्सर्वं दिव्यतत्त्वं विदुतम् । प्रतिज्ञातार्थेषाधकमिति बाधकं साक्षादिकम् । तदाह दृष्टस्विति ।

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मातृषी दैविकी तथा । साक्षिच्छेखानुमानश्च मातृषी त्रिविधा स्मृता । धृताया धर्मज्ञान्ता च दैविकी नवधा स्मृता ॥” तत्रानुमानस्तु भुक्त्वादि ॥ * ॥ तत्र साक्ष्यमाह महुः ।

“समक्षदर्शनात् साक्ष्यं अवगच्छेव सिध्यति ॥” एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

“अनुमानो न च; कश्चित् कुर्व्यात् साक्ष्यं विवादिनाम् ॥” इति तद्वचनान्तरात् ॥

अतएवाकृतमपि साक्ष्यमाह महुः ।

“यत्रानिदृष्टो वीक्ष्यते श्लेषयाहापि किञ्चन । पृष्ठस्तत्रापि तद्दृश्यात् यथादृश्यं यथाश्रुतम् ॥” अनिदृष्टसम्बन्ध साक्ष्यत्वेनानियुक्तः । परम्परयापि अवगमाह विष्णुः ।

“उद्दिष्टसाक्षिणं ऋते देशान्तरगतेऽपि वा । तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः ॥” अख्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।

“साक्षिणमपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । अवगन्तुं आवगच्छामि स साक्ष्योत्तरसंज्ञकम् ॥” स्वपक्षसम्बन्धि साक्ष्यं परिभाषतां साक्षिण्यां यः स्वयं श्रयोति अर्थिना आबते वा स अवगन्तुं आवगच्छादुत्तरसाक्षीत्यर्थः । एवं योऽर्थिका गृह्णतया प्रबोधिवचनं आवितः स गृह्णसाक्षीत्याह स एव ।

“अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रबोधिवचनं स्फुटम् । यः श्रायते तदा गृह्णो गृह्णसाक्षी स उच्यते ॥” तेनात्यन्तरवाद्यभिहितार्थविषयकदृष्टकारण्यं विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।

“तेषामपि न कालः स्थानिको न स्त्री न बुध्-
स्तु । न बान्धवो न चारानिर्भ्रयस्ते कार्यमन्यथा ॥” कार्यं सद्यपि धन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च यदि परमधार्मिकत्वेन दाम्पत्यादौनामपि सत्य-
वादिर्लं निश्चीयते तदा तेषां साक्षिणो भवितुं मङ्गलीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाण-
मनुवचनमपि एतादृशिवचनम् । याज्ञवल्क्यः ।

“त्रयवराः साक्षिणी स्त्रियाः श्रौतस्मार्त्तिक-
रताः । यथाजाति वधावर्थं सर्वे सर्व्यु वा स्मृताः ॥” चयोऽवरा निवृत्ता येषां ते त्रयवराः त्रिभ्यो-
ऽभ्यूना भवनीत्यर्थः । यथेति यो यज्जातीयस्यस्य तज्जातीयः साक्षी । स्त्रीषां स्त्रियोऽन्यजानाम-
न्यजाः । यथावर्थं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्र द्वेदे विना सर्वं एव । त्रयवरा इत्यस्यापवाद-
माह स एव ।

व्यवहा

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मेवित् ॥” उभयानुमतत्वं धर्मेवित्त्वश्च नियतं तन्नम् । तदाह विष्णुः । अमिमतगुणसम्पन्नसूभयानु-
मतस्तेकोऽपि इति । अतएव श्रोत्रियमण्डकं निषेधयति दृष्टस्विति ।

“नव सप्त पञ्च वा स्युस्त्वारस्वय एव वा । उभौ तु श्रोत्रियो याज्ञौ नैकं पृच्छेत् कदा-
चन ॥”

एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तद्भावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः ।

“उभयानुमतो यः स्यादयोऽन्विषदमानयोः । भवत्वेकोऽपि साक्षित्वं प्रथयः स्यात् स संसदि ॥” उभयानुमत एकोऽनुस्यूत्वादिना सर्वजनप्रसिद्ध-
श्चेत्तदा साक्षित्वं संसदि बहुजनसन्निधौ प्रथयः तथाले ऋह्वैरादिसन्निध्यकीर्त्तभयात् सखा-
भिधानसम्भवादिवाशयः । विचारस्य तत्त्व-
निर्णयार्थत्वात्तदाह महुः ।

“एकोऽप्यनुस्यूः साक्षी स्यात् नञ्जः शृण्वोऽपि
न क्षियः । स्त्रीबुद्धेरस्मिन्नात्तु दोषैस्त्वान्योऽपि ये वृताः ॥” एकोऽनुस्यूस्तु साक्षी स्यादिति कुञ्जकभट्टपुत्र-
पाठः ॥ एकोऽनुस्यूत्वाच्चो स्यादिति जौन्हत-
बाहनपुत्रपाठस्तु न युक्तः । अनुस्यूत्वेद्भवो-
ऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति एकपदव्यर्थता-
पत्तेः । भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक इत्यशुभोधात्
तन्निषेधसुखेनानुस्यूत्वेकस्यानुमतिसत्त्वे धर्मे-
वित्त्वमन्तरं साक्षित्वं बोध्य इत्यर्थतो न
विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानु-
मत एक एव साक्षीति आख्याने धर्मेवदिति
नोक्तम् । दोषैस्तेयादिभिः । तथा च नारदः ।

“स्तेनाः साहचिका घृताः कितवा योषकाश्च
वे । असाक्षिणस्तु ते डडास्तेषु सर्वं न विद्यते ॥” कितवा दूतकाराः ॥ * ॥ अयमादमाह उश्रवाः ।

“दासोऽन्यो बधिरः कुञ्जी स्त्रीबाणस्त्रविरादयः । एतेऽप्यनभिसम्भवाः साहसे साक्षिणो मताः ॥” साक्षिणो स्थानेन्द्रियगामः । आदिशब्दात् कित-
वादयः । उभयानुमतभावे श्रुतिक्रियत्वादि-
गुणत्वेको ग्राह्यः । तथा च यावः ।

“श्रुतिक्रियश्च धर्मेऽन्यो योऽन्यत्राप्यश्रुतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विप्रैस्ततः ॥” अश्रुतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेति । भवदेव-
भट्टोऽप्येवम् ॥ साहसमाह नारदः ।

“मनुष्यमारण्यं स्त्रियं परदारामभयेवम् । पारथ्यमदृष्टस्वैव साहसं पञ्चवा स्मृतम् ॥” कात्यायनः ।

“अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत् । अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि वाचिते ॥ संकृतं येन यत् परमं तस्मिन्नेव विभावयेत् । एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्त्तितः ॥” संकृतं गठितं परमं कुलकादि । विष्णुः ।

“क्षयवाहसवाम् दक्षपारुष्यं पञ्चसौ साक्षिण्यो
न परीक्षा इति स्त्रियपरदारगमनादिकाश्चाण्यो
निद्वेनेव क्षियमाणत्वात् देवादेव परं साक्षिण्यो
भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यं
मित्रारिभावादिनिरूपणैवोपपत्तयुपपत्ति-
भ्यामालोकनीयम् । न तु वाक्यमात्रादिति
अपहारमाहका । अतएव कात्यायनः ।
“ऋणादिषु परीक्षित साक्षिण्यः स्थिरकर्म्मसु ।
साहसवाक्यिकेनेव परीक्षा कुत्रचित् स्मृता ॥” इति ॥ * ॥

श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः ।

“श्रोत्रियास्त्रापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता
नराः । वचनात्पञ्चाक्षित्वं नात्र हेतुरदाहृतः ॥” दानरत्नाकरे श्रोत्रियमाह देवलः ।

“एकां ग्राह्यां सकल्प्यां वा षड्भिरङ्गैरीह्य
वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मेवित् ॥” सकल्प्यां कल्पमात्राङ्गसहिताम् । षड् भिरिति
सहाय्यं लतीया । वचनादिति श्रोत्रियादि-
रूपभिधात्वात् न च तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः ।
तथा च स्त्रीयवैदिककामेकरसवाप्रतया पर-
कीयकार्ये विस्मरणसम्भवात् साक्षित्वरूपसु-
कार्येनियोगे तच्छापभयेन वावहारदृष्टादौऽपि
तान् न पृच्छन्तीति तस्मात्सकराचार्यत्वाच्च न
ते साक्षिण्यः कर्षेवाः किन्त्वृत्ताः स्वयं
साक्षिण्यो भवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रियो स्थाता-
मिति स्मृतेः । वृहत्साक्षात्तत्वं वृहत्वादेव
स्थानेन्द्रियत्वादित्यर्थः । महुः ।

“स्त्रीयां साक्ष्यं क्षियः कुर्गुर्बिजानां सदृशा
द्विजाः । श्रुदाश्च सन्तः श्रुदागामन्यानामन्त्ययोनयः ॥ अन्यत्रैषेभ्यश्चैव वा शरीरस्थान्येवैपि च । स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरैव वा ॥ श्रियोश्च वन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा । देवब्राह्मणसामिन्थे साक्ष्यं पृच्छेदन्तं द्विजान् ॥ उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वोक्ते वै श्रुपिः श्रुचीन् । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सर्वं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥ गोवीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ गोवीजकाश्चनपहारे यत् पापं तत्पवाश्रुताभि-
धाने स्यादिति वैश्यम् । एतस्यास्मानुताभिधाने
भवान् सर्वैः पातकैः संवध्यत इत्युक्त्वा शूद्रश्च
पृच्छेत् ॥

“मित्रज्ञो ये स्त्रुना लोका ये च स्त्रीबाणघातिनः । भ्रजहृष्टः क्षतव्रजश्च ते ते स्युर्देवतो ऋषा ॥” इति मनुर्को दूषयम् । सतुफलश्च ।

“अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेवातिरिच्यते ॥” इति महानारदोक्तं आवयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः । “न ददाति हि सः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । न कुदसाक्षिणां पापैस्तुको दक्षिण चैव हि ॥”

व्यवहा

काव्यायनः ।

“अनीचिनरके वधे वसेयुः कूटसाक्षिणः ॥” * ॥
याज्ञवल्क्यः ।

“सर्वा प्रतिज्ञां यस्त्योषुः साक्षिणः स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥
वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यदृष्टं वदेत् ।
तन्नावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो ह्यजेः ॥”
गौतमः । नादृतवचने दोषो जीवनेच्छेत्तदधीनं
न तु पापीयसो जीवनेमिति ।
“द्वेषे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणद्वेषे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥”
तिघामिति श्रेयः । यत्तु ।

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥
इति काव्यायनवचनम् ॥

तत्रयाथां तुल्यरूपाणां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-
वादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्रातिपक्षतया ढती-
यस्य किञ्चिद्वादिने तत्र भेदात् परस्पर-
विरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णय
इति परम् । दृष्टव्यमिति साक्षिद्वेषे कर्म-
निष्ठानां यद्व्ययमाह गुणद्वेषे क्रियावत-
मित्यनेन । तथा ।

“साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् सत्तु दोषेषु
दोषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वादी तस्मिन् दृष्टमर्हति ॥”
इति ॥

तस्मिन् विवादसमये । सभासदादिविदितसाक्षि-
दूषयमेव ग्राह्यं न तु चरवरादिसाक्षिभिः प्रति-
पाद्यम् ॥ * ॥ अनवस्थापातादिवाह नारदः ।
“सभासदां प्रतिज्ञं यज्ञोक्तसिद्धमयापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसार्थं दोषवर्जनात् ॥
अन्येभ्य साक्षिभिः साध्यं दूषणे पूर्वसाक्षिणां ।
अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”
असार्थं साधनानर्हं सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् । अन-
वस्थाविरहात्समाप्तं प्रसिद्धदूषयमेव ग्राह्यम् ॥ * ॥
दूषयमाह काव्यायनः ।

“बाजोऽज्ञानादस्वत्वात् स्त्री पापाभ्यासाच्च
कूटकृतम् ।

विद्वयात् बान्धवः स्नेहान् वैरनिर्जातनाहारिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
ज्यान्निष्ठेति तथं वा दृष्टः सोऽपि नराधमः ॥”
यदुत्तरे येन क्रिया प्रदृश्यते तत्राह ।

“मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणी प्रतिवादिनः ।
प्राद्व्याये विद्विषिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्दिशेत् ॥”
मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिनि क्रिया
प्रदृश्या इति श्रेयः ॥ * ॥ तदानीं सन्धिमाह
दृष्टव्यमिति ।

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये ।
द्वयोऽप्यप्रयोः सन्धिः स्यादयः पिच्छयोरिव ॥”
उत्तापकारणमाह स एव ।

व्यवहा

“साक्षिसन्धिविकल्पस्तु भवेद्यज्ञोभयोरपि ।
दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्वतां तौ विच-
क्षयौ ॥”

काव्यायनः ।

“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेखे च सति वादेषु न दिशं न च साक्षिणः ।
समत्वं साक्षिणां यत्र दिशेत्तत्र विप्रोधयेत् ॥”
एतत् संग्रयादुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“निहृते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।
दाप्यः सन्तान् वृषेयाथैत्रं ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपजपति स एक-
प्रथे साक्ष्यादिभिर्जिंभावितः सन् सन्तान्
दद्यात् । यत्रैकदेशविभावेन वादिनोऽवसाद-
मवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति
भूते स तस्मै भावाकावे व्ययुपपन्नं न दद्याद-
तत्र न केवलं वाचनिकं किन्त्वैकदेशविभावन-
द्विजानत एवास्त्य तदपलापि दुःप्रौल्लावधार-
णादपरांशुऽपि तथालेखे सम्भाव्यते सत्यविभा-
वकस्यापि प्रकान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-
णाद्विभावितोऽपि सत्यवादिनसम्भावनमित्येव
रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रत्ययादुपपत्तौ-
तासादेव योगीश्वरवचनात् सर्वे दापनीयमिति
निर्णयः । एवञ्च तर्कवाच्यानुसारेण निर्णये
क्रियमाथे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शनां
न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपायः तेनापि संसृष्ट यथास्थानं गमये-
दित्युक्ता तस्मान्नाकाचाभ्यावनिन्द्यावित्युपसंह-
तम् । एवञ्चास्त्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वा-
दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव काव्या-
यनः ।

“यदोक्तदेशप्रान्नापि क्रिया विदोत मातुषौ ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वर्तते वृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समयावधिक्यापि न ग्राह्या तेनेक-
देशप्रतिपादिकया मातुष्या क्रियया समस्त-
साध्यविद्विरिति । न च यदोषो मध्ये एकमपि
मया यद्वैतं विभावयति तदा सर्वमेव दातव्य-
मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं
वचनस्येति जोखोक्तमतानुसारिमेपिजमतं
युक्तमिति वार्थं प्रतिज्ञाविषयत्वे ।

“अनेकार्थाभिप्रेतान् सर्वार्थेषुपलापिना ।
विभावितकदेशेन देयं यदभिप्रेयते ॥”
इत्यनर्थकं प्रोटिवादेनाभिप्रेय्य भावाधिक्य-
स्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावकप्रश्न कल्पात् न
ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि अर्थं अनिवेदितस्यापि
प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सर्वार्थेषु देयत्वात् ।
न च विभावितकदेशवचनं आद्यभूतेकदेश-
विषयं तस्मात्सु प्रतिपादिते आप्तकैकदेशप्रतीति-
रनुमानात् सम्भवतीति वार्थं विभावितक-
देशानुमितयापकस्यापि न्यायतोऽग्राह्यत्वे सिद्धे
न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः ।
एवञ्च ।

व्यवहा

“साधार्थीऽपि निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्
स्त्रीवज्जैसाहसे चौर्यं यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥”
इति काव्यायनवचनम् ॥

तद्विषयप्रदर्शकं ऋणनिष्पेक्षादपहृषेऽपि धोत्र्य-
मिति । यत्तु ।

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संग्रोधयेद्वनी ।
साक्षिभिस्तावदेवास्त्री लभते साधितं धनम् ॥”
तद्व्याजानभिप्रेतान्नादिविषयकम् । तथा हि
नानाविधपित्रयार्थाभिप्रेतान्नाजानता नाहं
जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्भावह्वनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव
विश्वरूपजीवत्वाद्नप्रभृतयः ॥ काव्यायनः ।
“अनुमानाद्द्वारः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरुः ।

अनिरुद्धा त्रिपुत्रयो भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसो ॥”
अनुमानं प्रत्यासङ्गमितं तदाह मनुः ।

“वाह्नैस्त्रिभावेयैस्त्रिभिरभिमन्तर्गतं वृणाम् ।
खरवर्णेऽज्ञाकारेऽस्त्वेषा चेद्वितेन च ॥”
खरो गह्वरादिः वर्णोऽष्टाभाषिकः । इजितं
खदेवपधुरोमाश्वादि । आकारो विजितः ।
चक्षुषा कातरैः । चेद्वितेन स्थानव्यागादिना ।
एषाचाक्षयासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादिभ्यः साक्षी
बलवान् इत्यर्थः ॥ * ॥ मुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।

“देशाद्देशान्तरं याति स्वरूपी परिवेदि च ।
ललाटं सिद्धति चास्यं सुखं वैवर्ण्यमेति च ॥”
परिपुष्यत्स्वल्नत्वात्को विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोऽसौ नितुजत्वपि ॥
स्वभावात् विद्वितं गच्छेत्सोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्यं च सदुष्टः परिकीर्तितः ॥”
न परीक्षां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथोऽ-
चक्षुश्च परकीयवीक्ष्यो न निर्भोजति कूटिजी-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावात्
पूर्वोक्तां यथाधोम्या विद्वितं गच्छेत्तदा स दुष्ट
इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।

“आकारश्लाघ्यमानोऽपि न प्रच्छोऽसौ निगु-
हितुम् ।

वजाह्वि विद्वगोऽपि भावमन्तर्गतं वृणाम् ॥”
आकारो देशधर्मैः सुखाप्रवादेवैवर्ण्यरूपः ।
नारदः ।

“सुदीर्घेयापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
संज्ञान्नात्मनो लेखमन्वानस्तसु लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेयैति संस्कारोद्दोषकलिखनसत्तादर्थं
चिरेणापि सास्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ * ॥
लिपिज्ञं खड्गज्ञेन लेखयेत् तदज्ञं परहस्तेनेत्याह
आसः ।

“अलिपिज्ञो ऋणो यः स्यात् लेखयेत् स्वमतस्तु
सः ।
साक्षी वा साक्षिणाभ्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”
दृष्टव्यमिति ।

“सुखितं यातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः ।
अज्ञतोऽपि भवेत् साक्षी प्रामाण्यं न संशयः ॥”

व्यवहारा

अकृता अपि साक्षियो भवन्तीत्याह तुर्मनु-
काव्यायनौ ।
“अथे पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिण्यः समुदाहृताः ।
यामश्च प्राङ् वितानकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वन्तरौ यः स्वादर्शना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेद्युक्तेऽपि साक्षिण्यः ॥”
स्त्वितिः
“इत्ताहोऽथ भूत्वानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्पत्ते क्रौत्वा धनमनिच्छति ॥
द्वते समाकृत्ये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिण्यः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेखकम् ॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पाठये दृष्टवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षियो दिव्यमेव च ॥”
इहस्यति ।
“लेखं वा साक्षियो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तत्र विशेष्यते ॥
तल्लेखसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥३॥ लेखप्रोधनमाह
काव्यायनः ।
“खड्गलेखसन्देहे जीवतो वा न्यतस्य च ।
तनुखड्गस्तैरस्यैः पत्रेस्तल्लेखनिर्णयः ॥”
तथा ।
“समवेते च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नेन कार्ये तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नाष्टरे निवृत्तौ समां समं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साख्यं विवाहस्यानमागतैः ॥
अनुद्विभेन चिन्तेत दुष्ट सम्बन्धिना तु यत् ।
प्रदत्तं तत् स्मृतं कार्यं साख्यं साची तु तद्वदेत् ॥”
नारदः ।
“यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मायै किं न कुर्वानु स पापी नरकनिर्भयः ॥
अथै वाचि नयता वादुन्वता वाग्विनि-
च्छताः ।
यस्य तांस्तेनयेदाचं स सर्वस्तेयज्जनरः ॥
द्वौधधनः ।
“पञ्च पञ्चदशे हन्ति दश हन्ति गवाष्टते ।
शतममष्टाष्टते हन्ति सहस्रं पुरुषाष्टते ॥
हन्ति जातान्जातोश्च हिरण्यार्षेऽर्जुनं वदन् ।
सर्वं भूत्वद्वते हन्ति साख्ये साचीं नृषा वदन् ॥”
इहस्यति ।
“यस्य श्रेष्ठं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयौ स्वादन्वधा तु साध्वार्थं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्याः ।
“उक्तेऽपि साक्षिभिः साख्ये यदाप्ये शुभवचनराः ।
द्वियुगा वाग्वथा ब्रूयः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिण्यः ॥
अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अन्या-
देववचनाः । तथा ।
“यः साख्यं आवितोऽन्वेषो निवृत्ते तमसाहृतः ।
स द्वाभ्योऽर्जुन्युयं दृष्टं ब्राह्मण्यश्च विवाहयेत् ॥”
त्वमस्येभ्यः साख्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्तो यः
आवितः कारितवयात् पदविहितः एवम्भूतोऽपि
समायां निगदकात्वे साख्यं निवृत्ते यत्तस्मात्-
शुणो दृष्टः ॥ ३ ॥

व्यवहारा

अथ लिखितम् ।
तत्र इहस्यति ।
“साख्यविधौऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
यान्नाचराणि दृष्टानि पत्राण्यन्वतः पुरा ॥”
नारदः ।
“लेखं तु दिव्यं प्रोक्तं खड्गस्तान्यस्तं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकश्च विद्विंशतिस्थितेस्तयोः ॥
न्यतास्तु साक्षियो यत्र धनिकश्चैकलेखकाः ।
तदप्यपार्थकरयन्ते त्वाधिः शिराश्रयात् ॥
दृष्टितं प्रतिकालश्च पाठितं स्मारितश्च यत् ।
लेखं सिध्यति सर्वत्र न्यतेऽपि च साक्षिण्ये ॥
लेखे देशान्तरस्थे च दम्भे दुर्लिखिते हृतं ।
सतस्तत्कालहरणमसतो नृष्टदृष्टानम् ॥
द्विन्नभिन्नस्तोनुनृष्टनृष्टुलिखितेषु च ।
कर्त्तव्यमन्यलिखितं ह्येष लेखाविधिः स्मृतः ॥
लेखं यच्चान्यनामाङ्कं जैलनारकतम्भवेत् ॥
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्ध्यागमहेतुभिः ॥”
खलेखमसाक्षिकमपि प्रमाथं अन्यद्वारा लेखं
साक्षिमदिति यथासखेनाग्नयः । देशस्थिते-
र्यसिन्नु देशं यादृशलेखास्थितिः प्रवर्त्तते तत्र
तादृश्याः । तयोः खड्गस्तान्यस्तस्तलेखयोः ।
न्यता इति साख्यादौ न्यते पुत्रादिसंख्यं लेख-
पत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमिच्छतेः ॥ ३ ॥ अक्तमाह काव्यायनः ।
“यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
अथिणो धनिकश्चैव नैनं पत्रं प्रमापयेत् ॥”
दृष्टितमिते तथाविधमपि पूर्ववन्विकादि-
सन्निधौ स्वयमन्वयेन वा दृष्टितं स्मारितं वा
तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य
तत्कालहरयं पत्रानयनकालप्रतीक्षयम् । असतो
दम्भादेः तदवलोककोपन्यासः । लेखमिते यत्
पत्रं कैनापि हेतुना अन्यनामचिह्नितं तत्र
विप्रतिपत्तौ यन्नात्मा पत्रं तेन सहास्य विश्वास-
हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकार्योर्निर्णयतथमिते ।
इहस्यति ।
“सुन्दरशिशुभीतार्तेः स्त्रीमत्तयचनातुरे ।
निशापगुप्तु वजाकारैः कृतं लेखं न सिध्यति ॥”
यासः ।
“दासास्तन्त्रवालेषु स्त्रीकृतस्यैव यद्भवेत् ।
प्रमाथं नैव तल्लेखमिते शास्त्रविदो विदुः ॥”
मिताश्वरायां स्मृतिः ।
“पूगश्रेणीगयादीनां वा स्थितिः परकीर्त्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेखं न दिव्यं न च साक्षिण्यः ॥”
पूगस्तु ।
“सम्बद्धो बलिगदीनां पूगः स परकीर्त्तितः ।”
इति काव्यायनवचनोक्तः ।
आदिशब्दात् विजातीयकाभिः । तेन याममग-
रादिः । श्रेणी तु सजातीयसदृशः सामूहिक-
कुविन्दकर्मकारादिः । गयं यत्क्रियाधी-
यतः । लेखस्य साप्रामाथ्यशङ्कायां लेख-
यादिनां प्राशुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं
तत्पुत्रेण तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यासो

व्यवहारा

न तु लेखसुहरणीयम् । तदाह काव्यायनः ।
“आहर्त्ता सुक्तियुक्तोऽपि लेखदोषास्तु विप्रो-
धयेत् ॥
तत्सुतो सुक्तिदोषास्तु लेखदोषास्तु नाप्नुयात् ॥”
इहस्यति ।
उद्वरेल्लेखमाहर्त्ता तत्सुतो सुक्तिमेव हि ।
अभियुक्तः प्रभोतश्चेत् तत्सुतोऽपि तदुद्वरेत् ॥”
अभियुक्त इति लेखस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेखयद्दीतरि तदविज्ञायेव न्यते तत्पुत्रेण
साधुत्वं साध्यमित्यर्थः । तन्नाधनश्च खड्गस्तलिख-
नादिनेति प्राशुक्तम् ॥ ३ ॥
अथ सुक्तिः ।
तत्र याज्ञवल्क्याः ।
“पश्यतोऽनुवतो हानिभूर्भेजिंशतिवार्धिकी ।
परेण सुख्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥
विवादप्रकुर्वन्तः समर्था भूस्वामिनः परेणापि-
च्छादिना सुख्यमानाया भूर्भेजिंशतिवर्षनिर्णत्ता
स्त्वल्हानिः । अत्र लोकथवहारकर्म्मत्वादर्ध-
गान्धना सावनेन । तथा च विषयधर्मोत्तरम् ॥
“सनास्युपास्थान्यथ सावनेन
लौक्यश्च यत् स्थान् व्यवहारकर्म्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा मासि चिंशत् सुधोर्ध्याः
स्मृताः ॥”
विश्लेषयति यासः ।
“वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूर्भेज्जा तु परेरिह ।
सति राज्ञ समर्थस्य तस्य संह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य दश-
वर्षनिर्णत्ता स्त्वल्हानिः । तथा च मनुनारदौ ।
“यत्किञ्चिद्व्यवर्षाणि सन्निधौ प्रचेत्त धने ।
सुख्यमानं परे स्मृत्तौ न स तल्लभ्यमर्हति ॥”
यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादित्यति-
रेकण परेर्देश वर्षाणि सुख्यमानं स्वामी तूयौ
प्रचेत्ते मा सुख्यतामिते न प्रतिविध्यति नाची
तल्लभ्युं योय्यो भवति तत्र तस्य साख्यं नश्यती-
त्यर्थः । गीतमः । अजवापौगच्छधनं दशवर्ष-
सुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । जडो विकले-
न्धियः पीगण्डः पूतोऽनुवत्तस्युर्गण्डः कपोली
यस्य सः । तदाह नारदः ।
“बाल आभोऽश्रादधात् पौगण्डश्चापि
शब्दते ॥”
अत्रापौगण्डः प्रकीर्त्तित इति कुल्लूकभट्टे न
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु पीगण्डः
इति द्विरूपकोषादविरहः । तस्माद्वाश्र-
वल्क्यादिवचनानिश्चितिवर्षदशवर्षादिकात्वेभौगं
एव स्वत्वं जनयति । यथा । कालप्रतिवलेन
बौजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति
स्वामिना चापरिदत्तेऽपि शास्त्रोक्तकाशीन-
भोग्यात् स्वान्यमन्यस्य भवति । यथा जज्ञे
राज्ञः परराष्ट्रमेव इति । एवमेव श्रीनारपाल-
कबोलीकभवदेवमङ्कुरमपापि कुल्लूकभट्टे चक्रे-
श्वरमन्त्रिनथवर्द्धमानोपाध्यायप्रवचयः अथ-

व्यवहा

ह्यारोपि ताडयेव । एतद्विरुद्धवचनान्धया
 आख्येयानि ॥३॥ तद्योपेक्षया खल्वहानिं भुक्त्वा
 च खल्वमाह नारदः ।
 “सुख्यमानान् परैरर्थान् यस्मात्कोहादुपेक्षते ।
 समस्तं निष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
 यत्कामाह दृढस्यतिः ।
 “स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।
 उपेक्षया क्षमया तत्कारणञ्च स्वामिनः सुशी-
 लत्वमहैच्छत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विंशतिवर्षात्
 पूर्वं खल्वतिवाधकार्येषापासनाद्वैरत्यन्तद्रव्य एव
 खल्वम् । एवं दशवर्षान् पूर्वं खल्वतिवाधदोहन-
 यालनाद्वैरत्यन्तद्रव्यादायैव खल्वं तत्कालपर-
 तस्तु भूमौ गवादिधनेऽपि खल्वमिति । पूर्वं
 तत्तन्नाशकभोगे तु चौर्ध्वदोषो भवत्येव । भोगे
 तु खल्वहानिमाध्यादीनां आवर्णयति ॥ ३ ॥
 पश्यतोऽनुव्रत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।
 “आधिसीमोपनिषेपत्रद्वालधनेर्विना ।
 तद्योपनिधिराजस्त्रीश्रियाणां धनेरिह ॥”
 आधिर्व्यक्तद्रव्यम् । उपनिषेपस्तु वासनस्य-
 मनाख्याय ससुद्रं यन्निधीयते इति नारदोक्तः ।
 वासनं निषेधाधारभूतं सम्युदाहिकम् । ससुद्रं
 यस्यादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालः
 अज्ञानबोद्धवर्षः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थ-
 मर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्भुङ्गादिधनेषु
 विनाशानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो
 नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न वश्यन्ति न वा
 भोक्तुर्भवन्ति । मित्वाचारायां स्थितिः ।
 “द्वारमार्गक्रियाभोगजनवाहादिषु क्रिया ।
 सुक्तिरेवं तु गुर्वीं खान्द्रियं न च वाचिद्यः ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 “आगमो ह्यधिको भोगाह्निना पूर्वक्रमागतत्वात् ।
 नागमः कारार्थं तत्र भुक्तिः क्लोकापि यत्र न ॥
 आगमस्तु क्लतो येन सोऽभियुक्तस्तुद्धरेत् ।
 न तत्सुतत्सुतवो वा सुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
 योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तसुद्धरेत् ।
 न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना क्लता ॥”
 भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
 बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् ।
 तथा च दृढस्यतिः ।
 “अनुमानात् गुरुः साक्षी वाचिभ्यो लिखितं
 गुरु ।
 अथाहता त्रिपुरुषो भुक्तिस्त्रीभ्यो गरीयसी ॥”
 त्रिपुरुषभोगमाह यावः ।
 “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तस्युत्तरे विना च तम् ।
 तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगश्चिपुरुषः ॥
 पिता पितामहो यस्य औनेश्च प्रपितामहः ।
 चयायां जीवतां भोगो विज्ञेयश्चैकपुरुषः ॥”
 आगमोऽपि बलवान् भवति यत्र क्लोकापि
 भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।
 “विद्यमानेऽपि लिखिते औषत्सुखि च वाचिषु ।
 विशेषतः स्वावराणां सप्त भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”
 इति दीपकलिका ॥

व्यवहा

यत्र वादिनौ खल्वगमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
 पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यश्च सुक्तिस्तस्यागमो
 वलीयान् न त्वन्यस्यैवार्थः इति मित्वाचरा ॥
 अर्थाद्वचनागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।
 “सर्वैर्व्येव विवादेषु बलवत्पुत्ररा क्रिया ।
 आद्यौ प्रतियष्टे त्रौते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥”
 इति याज्ञवल्क्यावचनान्निर्णयः ।
 आगमस्त्विति आ सन्त्यक गम्यते प्राप्यते स्त्रीक्रि-
 यते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
 माहका ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दौप-
 कलिका ॥ आगमो धनोपार्जनोपायः क्रयादि-
 रिति मैथिलाः । तत्रान्येनाभियुक्तस्तुद्धरेता-
 सुद्धरेत् तस्युत्तरोऽत्रौ नागमसुद्धरेतां किमु सुक्ति-
 रेव । तत्र प्रमार्थं विशेषयति दृढस्यतिः ।
 “आहतां शोधयेत् सुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
 तत्सुतो भुक्तिर्नैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
 इदं शूलपाणिपुत्रं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति
 मैथिलपुत्रम् । आहतां अर्जनकलां अत्र पुत्रस्य
 सुक्तिशोधनमात्रम् ॥ ३ ॥ भुक्तिशोधनमाह तु-
 र्यांसकाव्यायनौ ।
 “सागमो दीर्घकालश्च निष्क्रियोऽन्यरवोऽभितः ।
 प्रवर्धिसन्निधानश्च भोगः पश्चाद्गृह्यते ॥”
 इत्येते प्रमाणेन । सागमः क्रयादियुक्तः ।
 एष च भूमिविषयकाविंशतिवर्षधनविषयकदश-
 वर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि
 यो भोगे क्रियमाथे परेणाभियुक्तः सन् परेतो
 न्यतः स्यान्नागमसुद्धनवान् तदा तत्पुत्रादि-
 रागमसुद्धरेत् । तथा च नारदः ।
 “अथारूपविवादस्य प्रेतस्थाव्यवहारिणः ।
 पुत्रेण सोऽर्थः संशोधो न तु भोगो निवर्णयेत् ॥”
 विवादे सति श्रेष्ठः । भोगः केषलभोगः । तथा
 च स एव । आहौ तु कारणं दानं मध्ये
 भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोगः
 घटाव्त्तरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि
 प्रामाख्यात् । तथा यावः ।
 “वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना आहता सती ।
 भुक्तिः सा पौरुषी भूतेऽपि युया तु दिपीयसी ।
 त्रिपीयसी तु त्रिगुणा न तन्मन्त्रेण आगमः ॥”
 एतद्वचनमसमसभोगविषयकमिति समच-
 विंशतिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एता-
 द्भक् सुद्धकाल एव । काव्यायनः ।
 “कार्तिकाके क्रिया भूमेः सागमा सुक्तिरिच्यते ।
 अस्मार्त्तं त्यागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥”
 यद्विषयैकपुरुषसुक्तौ त्रिपुरुषसुक्तिअपदेशस्य
 फलमाह न तज्ज्यादि । अतएव नारदः ।
 “अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतनेऽस्मिः ।
 न तत् शक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥”
 अन्यायेनेत्यत्रानागममिति शूलपाणिपुत्रपाठः ।
 तुदयर्थः । पित्रा सद्यः पितरमादाय त्रिभिरि-
 त्थैः । यत्तु ।
 “अनागमस्तु यो सुद्धते बहून्यव्यस्तानि च ।
 चौरदक्षेण वं पापं दृष्ट्वैतुं पृथिवीपतिः ॥”

व्यवहा

इति तस्य वचनं दृढविधायकं न तन्मुखाधैपरं
 धर्मशास्त्रविरोधात् । तदाह च एव ।
 “यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्मशास्त्रार्थ-
 शास्त्रयोः ।
 अर्थशास्त्रार्थसुतुख्ये धर्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
 एवमेव शूलपाण्युपाध्यायः । वस्तुतस्तु अना-
 गममिति दृढविधायकवचनं स्त्रीधनवृषधन-
 परम् ।
 “स्त्रीधनश्च वृषेन्द्राणां न कदाचन जीयेति ।
 अनागमं सुख्यमानमपि वर्षशतैरेपि ॥”
 इति खल्वनिषेधवचनान्तरेकवाक्यत्वात् । तत्र
 विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
 यम् । यत्केस्य जयेऽवधार्थमाथे मित्रलब्धि-
 परस्य जयेऽवधार्थमाथे धर्मलब्धिस्तत्र ।
 “हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिञ्चरा
 यतः ।
 अतो यतेत तस्याप्राविति वैदविदां मतम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थसुतुख्ये क्रोध-
 लोभविचिन्तित इति धर्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य
 व्यवहारं पश्येत् । अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं
 धर्मार्थसंज्ञितं वचः । इति काव्यायनोक्तम् ।
 भवदेवभट्टास्तु यावद्वचनं प्रतिवादिनोऽस्मि-
 धाने पुरुषैकव्यभोगाभिप्रायम् । त्रिपुरुषभोगस्य
 तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ॥
 अथ भुक्तिस्तथापवादः ।
 दृढस्यतिः ।
 “भुक्तिस्तुपुरुषो विधेदपरेशं न संशयः ।
 अनिदृष्टे सपिबले सङ्गुह्यार्त्तानं न सिध्यति ॥
 अस्वामिना च तद्भुक्तं यद्वैचैपापयादिकम् ॥
 सुद्धस्तुवक्तव्यस्य न तद्भोगेन हीयते ॥
 विवाह्यभोगेभ्योर्भुक्तं राज्ञामाख्येस्येव च ।
 सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिध्यति ॥”
 आपण्यो विक्रयस्थानं विवाह्यो जामाता ॥ ३ ॥
 अथ भुक्तिः ।
 नारदः ।
 “उक्त्वाहृष्टोऽपिदो ज्ञेयः शक्यपाणिश्च
 चातकः ॥
 केशकैश्चि यद्द्वैतस्य युगपत् पारदारिकः ॥
 कुहालपाणिर्विशेषः सेतुभेत्ता समीपगः ॥
 तथा कुटाराहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥
 प्रव्यचिचिद्वैविज्ञेयो दृढपादव्यक्तनरः ।
 असाक्षिप्रलयो ज्ञेयः पारुष्ये तु परीक्षयम् ॥”
 प्रव्यचिचिद्वैः यद्विद्विः यद्विद्विः यद्विद्विः । पारुष्ये
 वाक्पारुष्ये । शक्यः । नोत्तद्विद्विश्च चौर इति ।
 नारदः ।
 “अभीक्ष्णं देशमानोऽपि प्रतिहत्यान्त सङ्घः ॥
 त्रिचतुःपञ्चदशो वा परतोऽर्थं तमावहेत् ॥”
 यदा धनिकेनाधमर्त्तकालिचतुःपञ्चदशो वा लं
 मे क्लृप्तं धारयतीति पुनः पुनर्देश्यमानोऽपि न
 तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतो-
 ऽयमर्थे दृढवधार्थं तमर्थेऽन्यथाय द्वापये-
 दित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवहारा

अथ श्रमणः ।

नारदः ।
 "युक्तिव्यवयवसन्नासु श्रमणैरेनमर्हयेत् ।
 अर्थकालवलापिचमयायुसुकतादिभिः ॥"
 एनं विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्नियंये-
 दिवर्थः । अर्थस्य विवादासादस्य वलं वक्ष्य-
 भावः कालस्य च वलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं
 यथा स्यादिवर्थः । भूदूर्वाकरवस्य पुत्रादि-
 शिरःस्रग्रास्य चाप्ये दर्शनैयत्वात् । अत्र मये-
 तत् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुच्यार्थापौ जले वा
 दक्षत् प्रचिरेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं
 नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वमिपरीक्षां जल-
 परीक्षां वा कुर्यात् इत्वमिप्रायवर्षेणं युक्तं तस्या
 महाभियोगविषयकत्वेन श्रमणसमभिसाहारा-
 नर्हत्वात् । सुकतादिभिरित्यादिना दूर्वांस्रग्रा-
 नुपग्रहः । तथा च विष्णुः ।
 "सर्वज्ञवार्थेजतिषु मूर्ख्यं स्वर्गं प्रकल्पयेत् ॥"
 तत्र कृष्णलोने मूर्खं दूर्वाकरं श्रापयेत् ।
 द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं
 चतुःकृष्णलोने खर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सौतो-
 हृतमर्चोकरं षड्गर्वाहोने कौशी देयः मूढस्य
 यथासमये विद्विता क्रिया तथा द्विगुणोऽर्थे
 राजन्स्य त्रिगुणोऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणोऽर्थे
 ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काञ्चनरक्तिका तनु-
 म्ब्यादूने कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।
 "सत्वेन श्रापयेद्विभ्रं चन्द्रियं वाहनायुधैः ।
 मोनीजकाञ्चनैवैश्वं मूर्खं सर्वैस्तु पातकेः ।
 पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरसि स्रग्रांश्चेत् पृष्टकम् ॥"
 ब्राह्मणेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
 सुच्यार्थं सत्वमिति वक्तव्यम् । तथैव चन्द्रियेण
 वाहनायुधं स्रष्टव्यम् । तथैव वैश्वेन मोनीज
 काञ्चनानामन्यतमं स्रष्टव्यम् । मूर्खेण तु पूर्वोक्तं
 सर्वमेव स्रष्टव्यं तेषां वृथाज्ञानस्रग्राणां पातक-
 हेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । हलायुधो-
 ऽप्येवम् ॥ * । देवक्रियाविषयमाह नारदः ।
 "अरथ्ये निर्जने राजाचमनार्थेऽग्निं साहसे ।
 न्यासापहरथ्ये चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥"
 दृष्टव्यः ।
 "देवनाक्षयपादांश्च पुत्रहारशिरांसि च ।
 एते तु श्रमणाः प्रोक्ता मशुना खल्यकारथे ।
 साहसेऽन्मिश्रापे च दिव्यानि तु विशीघ्रनम् ॥"
 अत्र श्रमणदिवयोः पृथक्प्रतीतिः । श्रमणे न
 दिव्यधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र प्रीषार्थं
 न्यानाचमनादिमात्रं कार्यम् । दिव्यानि तु
 दिव्यतस्ते कथितानि नात्र लिखितानि । अन्ना-
 भियुक्तेन श्रमणः कर्मस्य इत्यस्यैः ॥ * । उभ-
 येच्छ्रमणभियोक्ताप्रीत्याह नारदः ।
 "अभियोक्ता शिरोवर्णां सर्वैश्चैव प्रकौस्तिलः ।
 इच्छयान्वतरः कुर्यादितरो वसैवेच्छिरः ॥"
 इतरः श्रमणप्रकर्षुभिन्नः । तथा कात्यायनः ।
 "आशुहृष्टकादङ्को यस्य नो राजदेविकम् ।
 अथं जायते चोरं च क्रियः श्रमणं श्रियः ॥"

व्यवहारा

असनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
 कोषाधिकारे यस्य पञ्चेद्व्यहृष्टतौ विष्णुः ।
 "रोगोऽभिजातिमरणं राजातङ्कामथापि
 वा ।
 तमशुद्धं विजातीयान् तथा शुद्धं विषयेयान् ॥"
 कात्यायनः ।
 "तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
 रोगोऽभिजातिमरणान्दग्ं दद्यात् दमश्च सः ॥
 च्वरातिसारविस्कोटगुद्रास्त्रिपरिपीडनम् ।
 नेत्ररुग्नाजरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।
 शिरोरुग्नुदभङ्गश्च देविका व्याधयो वृणाम् ॥"
 तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः । मनुः ।
 "न वृथा श्रमणं कुर्यात् स्वस्वोऽप्यर्थं नरो बुधः ।
 वृथा हि श्रमणं कुर्वन् प्रेक्ष्य चैह च नश्यति ॥
 कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथैवने ।
 ब्राह्मणभ्युपपत्तौ च श्रमणे नास्ति पातकम् ॥"
 कामिनोऽपि रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा-
 श्रमणे एवं विवाहसिद्धार्थं गोपार्थं व्यावश्यक-
 होमेत्यनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनार्थैः ।
 यमः ।
 "वृथा तु श्रमणं कृत्वा कौटस्य वधसंयुतम् ।
 अमृतेन च युज्यते सधेन च तथा नरः ।
 तस्मान्न श्रमणं कुर्यान्नरो मिथ्यावैश्रितम् ॥"
 कौटस्येति प्राणिमानोपलक्षणं तद्वधपापेन
 वृथाश्रमणकर्मैतु युज्यत इत्यर्थः ॥
 अथ निर्णयः ।
 तत्र नारदः ।
 "यस्योषुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी
 भवेत् ।
 अन्यथावादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ॥
 खयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
 क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।
 सभ्यैरवष्टतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः ॥"
 यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
 लक्षणम् । साक्षिलिखितमुक्तिश्रमणाणां मध्य-
 ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यप्रति-
 पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
 प्रवृत्तव्यम् । खयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृत-
 स्वपराजयः स्वचर्यावसितः कर्म्यखेदवैष्या-
 दिना पराजितत्वेनावष्टतः । क्रियावसन्नः
 साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्या-
 वधारणमर्हति समासदां मिलितानामर्थं परा-
 जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षितं च शास्त्र-
 विधिना शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह
 दृष्टव्यः ।
 "प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विकादिपूजनात् ।
 जयपक्षस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥"
 जयपक्षस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।
 "यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोचरादिकम् ।
 क्रियावधारणोपेतं जयपक्षेऽखिलं लिखेत् ॥
 पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयार्थं यदा वृषः ।
 प्रदद्याज्जयिने प्रश्नं जयपक्षं तदुच्यते ॥"

व्यवहारा

कात्यायनः ।
 "अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।
 निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावष्टतं स्वयम् ॥
 एतद्व्यथाचरं लेखं यथापूर्वं निवेद्यते ॥
 सभामदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥"
 तत्र भाषीतरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं
 निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
 स्थितमथ्यस्याश्चेत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरु-
 पणस्य सम्यक्त्वपददर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
 चरलिखनं हेल्नन्तरेण पुनर्यायप्रव्यवस्थान-
 निवेद्यार्थं नहि न गृहीतमिति मिथ्योचनेषु
 पराजितस्य पुनः परिशीलितं मयेति प्रव्यव-
 स्थानं सम्भवति । प्रमाणलिखनस्तु पुनः प्रमा-
 यान्तरेण न्यायनिवेद्यार्थम् । तदाह कात्या-
 यनः ।
 "क्रियां बलवतीं कृत्वा दुर्बलां योऽवलम्बते ।
 स जयेऽवष्टते सभ्यैः पुनस्तां नापुशान् क्रियाम् ॥
 निर्णयंते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चैत ॥
 यथा प्रकीर्णं धान्यं निष्कलाः प्रादुषी गृण्यः ।
 निर्णयैतव्यवहाराणां प्रमाणमफलमन्यथा ॥"
 निर्णयोचरकृत्यमाह मनुः ।
 "अथैपव्ययमानस्तु कारयेन पिभावितम् ।
 दापयेद्वनिकस्यार्थं दखलेषुश्च शक्तिः ॥"
 अपव्ययमान अपलपनं कारयेन साक्षादि-
 प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।
 "ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं बलमथापि वा ।
 वयः कर्म च वित्तच दण्डं दण्डेषु दापयेत् ॥"
 मनुः ।
 "तीरितं चातुश्रिष्टश्च यत्र कचन सम्भवेत् ।
 कृतं तद्वन्मतो विद्यात् न तत् भूयो निव-
 र्त्तयेत् ॥"
 अतुश्रिष्टं साक्षादिनिर्णीतं अतएव तीरितं
 प्राड्विविकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं
 पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरितातुश्रिष्ट-
 योरप्यधर्मकृतत्वं प्रव्यवतिष्ठते । तत्र पुनर्न्याय-
 दर्शनमाह नारदः ।
 "तीरितं चातुश्रिष्टश्च यो मन्थेति विधर्मतः ।
 द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्त्तं पुनरुद्धरेत् ॥"
 असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
 "असाक्षिकस्तु यदुद्धरं विमार्गं च तीरितम् ।
 असम्मतमतेर्द्धं पुनर्हृश्रंमर्हति ॥"
 असाक्षिकमित्यप्रमाण्योपलक्षणम् । वाच-
 वल्क्यः ।
 "दुर्द्धंसांस्तु पुनर्द्धंसा व्यवहारानुवृणोष्ये तु ।
 सभ्याः सजयिनो दण्डका विवाहाद्विगुणं दमम् ॥
 साक्षिसभ्याकसन्नानां दूषये दर्शनं पुनः ।
 सुचर्यावसितानास्तु नास्ति दौर्नभयो विधिः ॥"
 साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तव-
 सादानां पुनर्यायदर्शनम् । स्वभापारेण विवर्द्ध-
 भावादिना प्राप्तावसादानास्तु नास्ति पुनर्यायः ।
 दृष्टव्यतिरिपि ।

व्यवहा

“मलायनानुत्तरलादन्यपचाश्रयेण च ।
होनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥”
मनुः ।

“बलादृत्तं बलाङ्गुलं बलाहा लिखितञ्च यत् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मसुरन्नवीत् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“बलोपाधिनिर्मुक्तान् जवहारात्रिवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिर्यामकृतोत्सथा ॥
मतोक्ततार्थ्यसनिज्ञानभौतादियोजितः ।
असम्बन्धकृतञ्चैव अवहारो न सिध्यति ॥”

उपाधिश्चलमिति शूलपाणिः । उपाधिर्भावादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तन्मते भौतादियोजित
इत्युक्तवचनेन पौनश्चकम् । वहिर्यामः वहि-
र्यैः । मत्तो मद्यादिना । उन्मत्तो वाता-
दिना । असनी दूताद्यावक्तः । असम्बन्धो
वादिन्युक्तयानिरिक्त उदासीनः । आदिप्रदाद-
स्वतन्मदासपुत्रादेर्येहणम् । तथा च नारदः ।

“खतन्मोऽपि हि यत् कार्यं कुर्थाच्चाप्रकृतिं
गतः ।

तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्मस्य हेतुनः ॥
कामक्रोधाभिभूता वा भययजनपीडिताः ।
रागदेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥

तथा दानकृतं कार्यमकृत परिचचते
अन्धज्ञ स्वामिसन्देष्टान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥”

एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयम् ।
“कुटुम्बार्थेऽभ्यधीनोऽपि अवहारं यमाचरेत् ।
खदेशे वा विदेशे वा तं व्यायान्न विचालयेत् ॥”

इति मनुवचनात् कुटुम्बमवश्यभरणीयम् ।
अभ्यधीनः परतन्मः पुत्रदासादिः । अवहार-
न्यागादिकं व्यायान् स्वतन्मः न विचालयेत् अन्ध-
मन्वते । तथा च नारदः ।

“स्वान्तन्यन्तु स्मृतं व्येष्टे व्येष्टे गुणवधःकृतम् ।
अखतन्माः प्रजाः सर्वाः खतन्मः एषिवीपतिः ॥
अखतन्मः स्मृतः शिष्य आचार्यस्य खतन्मता ।
अखतन्माः शिष्यः सर्वाः पुत्रा दासाः परि-
यहाः ॥

खतन्मसञ्च तु गृह्णी यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।

गर्भस्थेः सङ्गो ज्ञेयः अष्टमाद्वहारात् शिशुः ॥
बाल आषोडश्यादवर्त्तन् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो अत्रहाराः खतन्मः पितराहते ॥

बीवतोर्न खतन्मः स्थावरथापि समन्वितः ।
तयोरेपि पिता श्रेयान् बीवप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तद्भावे च पूर्वजः ॥”
परियहा अन्तुबीविप्रश्चतयः । तथा च बृह-
स्पतिः ।

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्याह्नकीविभिः ।
मृद्वहृत्तं कुटुम्बार्थं तद्गृह्णी दातुमर्हति ॥”
कात्यायनः ।

“कुटुम्बार्थमग्रत्तौ गृह्णीतं आधिवेन वा ।

व्यवहा

उपन्नवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतम् तत् ॥
कन्यविवाहिकञ्चैव प्रेतकार्यं च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥”
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्य-
मिति रत्नाकरः । बृहस्पतिः ।

“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय व्ययपालने ।
कुषीदन्नविद्याग्निये निश्चयार्थेऽसु स स्मृतः ॥
प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभययोदयम् ।
खदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंबदेत् ॥”

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं अवहार-
तत्त्वं समाप्तम् ॥ * ॥

अवहारः, पुं. (अवहारं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) प्राप्रअवहारः । (साबालक इति भाषा)
स तु षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा,—
“बाल आषोडश्यादवर्त्तन् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो अवहारः खतन्मः पितराहते ॥”

इति अवहारतत्त्वप्रवृत्तनारदवचनम् ॥
अवहारश्चातरि, त्रि ।

अवहारदर्शनं, कौ. (अवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताचरा ।
अवहारपदं, कौ. (अवहारस्य पदम् ।) वादिना
राष्ट्रि निवेदनम् । (नास्ति इति भाषा)

यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“स्वव्याचारव्यपेतेन मार्गोऽवधिवितः परैः ।
आवेद्यति चेदाज्ञि अवहारपदं हि तत् ॥”
स्मृतिसदाचारवहिर्येतेन बर्त्तना परैरेषेतः
श्रीरते वा पीडितश्चेदाजनि निवेद्येत् तद्-
अवहारदर्शनस्यानम् । चेदित्यत्र यदिति मे
थिलाः । आवेद्यति चेदित्यनेन स्वयं विवादी-
स्यानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायः । राज्ञीति अवहारपदार्थक-
परं तथा च बृहस्पतिः ।

“राजा कार्यार्थि संपश्येत् प्राड्विवाकीऽथ वा
द्विजः ॥”
कात्यायनः ।

“सप्राड्विवाकः सामात्यः सन्नास्त्रयपुरोहितः ।
स्वयं स राजा चित्तुयात् तेषां जयपराजयौ ।
यदा कार्यवशाद्वाजा न पश्येत् कार्यनियोगम् ।
तदा नियुञ्जात् विद्वान् ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योज-
येत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥”
स विनीतविप्रः । मनुः ।
“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यादुन्नास्त्रय-
नुवः ।
धर्मप्रवक्ता हृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥”
यावः ।

“द्विजान् विहाय यः प्रश्येत् कार्यार्थि बृहलेः
सह ।
तस्य प्रन्थते रात्र्यं बलं कीवञ्च नश्यति ॥
दुःश्रीलोऽपि द्विजः पूर्व्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः ।

व्यवहा

दुष्टां गां चः परिव्रज्यार्चयेच्छीलवतीं खरीम् ॥”
इति अवहारतत्त्वम् ॥
अवहारपादः, पुं. (अवहारस्य पादः ।) अव-
हारः । यथा । अथ अवहारपादनिर्णयः ।
तत्र बृहस्पतिः ।

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ॥”
इति अवहारतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्याभ्यावाह्यवस्थानं अवहार उदा-
हृतः ॥

भाषोत्तरक्रियासाध्यविधिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आचिन्तचतुरंशसु चतुष्यादभिधीयते ॥”
इति मिताचरा ॥

अवहारमाहका, (अवहारस्य माहकेव ।) अव-
हारोपयोगिक्रिया । तदुपया । अवहार-
दर्शनम् १ अवहारलक्षणम् २ सभासदः ३
प्राड्विवाकादिः ४ अवहारविषयः ५ राज्ञः
कार्योत्पन्नादकत्वम् ६ कार्यार्थिनि प्रथः ७
आह्वानानाह्वाने ८ आसेधः ९ प्रवर्धयिष्यागते
लेखादिकर्त्तव्यता १० पञ्चविधो ह्येनः ११
कीदृशं लेखं १२ पक्षाभावाः १३ अना-
द्वेयाः १४ आद्वेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेखनिवेशनम् १७
उत्तरावधिप्रोधनम् १८ शोधिते पञ्चाङ्कृ
उत्तरकक्षयम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सद्यो-
त्तरलक्षणम् २१ मिथोत्तरलक्षणम् २२
प्रव्रज्यन्मनोत्तरम् २३ प्राड्विवायोत्तरम् २४
उत्तराभाषः २५ सङ्घराशुत्तरम् २६ प्रवर्धयि-
क्रियानिर्देशः २७ उत्तरे पत्रेऽभिनविश्रिते
साधननिर्देशः २८ तत्त्विद्धौ विद्धिः २९
चतुष्यादव्यवहारः ३० । इति मिताचरायां
अवहारमाहका ॥

अवहारमार्गः, (अवहारस्य मार्गः ।) अवहार-
विषयः । अवहारपदम् । इति मिताचरा ॥
अवहारविधिः, पुं. (अवहारस्य विधिः ।) अव-
हारस्य विधानम् । धर्मशास्त्रम् । इति मिता-
चरा ।

अवहारविषयः, पुं. (अवहारस्य विषयः ।) अव-
हारपदम् । तसु अष्टादशविधम् । यथा ।
ऋयादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामिक्रयः ३
स्वाम्यसमुत्पानम् ४ हतस्थानपकर्म ५ ज्ञेयना-
दानम् ६ वंविदो व्यतिक्रमः ७ क्रयविक्रयशु-
भ्रयः ८ स्वामिपालयोर्विवादः ९ वीमाविवाद-
धर्मः १० वाक्पाठव्यम् ११ दण्डपाठव्यम् १२
स्वयम् १३ साहसम् १४ स्त्रीसंभ्रमणम् १५
स्त्रीपुंभ्यः १६ विभागः १७ द्यूतम् १८ ।
इति मानवे ८ अध्यायः ॥

अवहारस्थानं, कौ. (अवहारस्य स्थानम् ।)
अवहारपदम् । अवहारविषयः । इति मिता-
चरा ॥

व्यसनं

अवहारिकः, चि, (अवहारमर्हतीति । अवहार + टक् ।) अवहारयोग्यः । यथा । इयं बुद्धिः क्षामेन्नियेः वक्षिता सती विज्ञानमयकोषो भवति । अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वामिमानत्वेन इह-लोकपरलोकागामी अवहारिको जीव उच्यते । इति वेदान्तसारः ॥

अवहारिका, स्त्री, (अवहारण चरतीति टक् । स्त्रियां टाप् ।) लोकयात्रा । सम्मार्जनौ । इहृद्दृष्टः । इति मेदिनी ॥

अवहारौ, [न्] चि, (अवहारोऽस्यास्तीति । इतिः ।) अवहारविश्लेषः । अवहारशब्द-दृष्टव्ये इन्द्रप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

अवहार्यः, चि, (वि + अव + हृ + ष्यत् ।) अव-हारणीयः । अवहर्तव्यः । वि-अव-पूर्वैश्चधातो-र्यङ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २२६ ।

“प्रायश्चित्तोत्प्रेष्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो अवहार्यंस्तु वचनादेव जायते ॥”)

अवहितः, चि, (वि + अव + धा + क्तः ।) अव-धानविश्लेषः । यथा,—

“कर्तृकर्मैश्च वक्षितामसाचाह्वारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वन्तु क्रियासिद्धौ श्राद्धेऽधिककरणं मतम् ॥”

इति सुम्नबोधटीकायां रामतर्कवागीशः ॥

अवार्यं, स्त्री, (वि + अव + व्य + अन् ।) तेजः । इति मेदिनी ॥

अवार्यः, पु, (विशेषेण अवार्यं अर्थः संश्लेषणम् । वि + अव + इ + घञ् ।) मेघुनम् । इत्यमरः ॥ (तथा, वैदिके ।

“आयामश्च अवार्यश्च ज्ञानं चंक्रमणं तथा । अवरुक्तो न सेवेत यावत्त ब्रह्मवात् भवेत् ॥”)

अन्तर्ज्ञानम् । इति मेदिनी । (यथा, पाणिनी । “अङ्गभ्याश्च अवार्येऽपि ।” ६ । १ । १३६ ।)

अुद्धिः । इति धरणिः ॥ (परिग्रामे । तथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।

“पञ्चान्तं युक्ता मगध मनीषिणो गुण अवार्येऽप्युद्यं विपश्चितः ॥”)

अवार्यो, [न्] पुं स्त्री, (अवेत्तुं शीलमस्य । चिनिः ।) कासुकः । यथा,—

“आङ्गं नियुक्तो सुक्ला वा भोजयित्वा नियुज्य च । अवार्यो रेतसो गर्ते मन्थयत्प्राक्कनः पितृन् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

(व्यवधानकर्ता । यथा, पाणिनी । “अवार-यिनोऽन्तरम् ।” ६ । २ । १६६ । “अवार्यो व्यवधाना ।” इति काशिका ॥)

वासनं, स्त्री, (वि + अस् + क्युट् ।) विपत् । (यथा महाभारते । १२ । २२७ । ७ ।

“पुत्रदारेः सुखेऽस्मिन् विपत्कस्य धनेन वा । ममस्य वासने कञ्चु इतिः अयस्करो ह्यपि ॥”)

अंशः । (यथा, मनी । ७ । ६३ ।

“नाशुभप्रसन्नप्रप्तं नात्तं वातिपरीक्षितम् ॥”)

कामश्चक्रोपचरोः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ११ । ५५ ।

व्यसः

“तस्मिन् वासनानि तं सुखेन हि परैर्नृपाः । वीदन्तस्तेषु यस्मिन् खतिविव वनदिपाः ॥”

यथा च भागवते । ४ । २६ । २६ । ४ ।

“विहाय जाया मतदहं स्तववासनलासः ॥”

“वासनं भोगासक्तिः ॥” इति श्रीधरः ॥) विपत् विपत्तिः । अंशोऽप्ययः पतनम् । ऋगवाद्यत्तच्छी-मद्वपानस्वरूपे चतुर्वर्गे प्रसक्तिः कामजो दोषः । इच्छाप्रभवत्वात् । वाक्पादस्य अर्थ-पादस्येति त्रिवर्गः कोपजो दोषः । कोपप्रभवत्वात् । एषु वासनम् । वास्यति श्रेयो-मागात् वासनं कर्त्तरि अन्ट् । अंशे तु भावे । इति भरतः ॥ (अव्यासक्तिः । यथा, कथा-सरित्सागरे । ११ । ३२ ।

“शिविषी क्षतकैलासनिवासवासनो हरः ॥”)

अशुभम् । देवादिपदस्यम् । पापम् । निष्कलो-द्यमः । इति मेदिनी ॥ * राज्ञां वासनानि यथा, “ऋगवाद्याः स्त्रियः पानं वाक्पादस्याथ दूषणे । दृष्टपादस्यमित्येतेषु वासनसप्तकम् ॥”

इति हैमचन्द्रः ॥ * ॥

वासनासक्ते दोषो यथा,—

“एकैकविधयासक्ताः सर्वे ऋतुवशं गताः । यः पुत्रः संहतान् सेवेत् विधयान् विषयी नरः । स पतेन्महद्वैश्वर्याच्छिन्नमूल इव ह्रमः ॥

स्त्रियः पानं दिवास्त्रं तथा वादिजनर्त्तनम् । क्षुताटनमृगागेयकामजानि तथा परे ॥

इच्छेर्वाचा ईश्यास्या क्रोधपेष्यवसाहसम् । अर्थदूषणक्रोधोऽर्थे अष्टकोपं विनाशकम् ॥

देवा विद्याधरा यज्ञाः किन्नरीरगमाशुभाः । पद्मवः पक्षिणः सर्वे विषये निधनं गताः ॥

एवं विवेकमासक्तं बुद्धा घोरां नराधिप । घषर्भानं समास्थाय विषयेः सन्निवेश्यताम् ॥”

इति देवीपुराणे च अध्यायः ॥

वासनार्त्तः, चि, (वासनेनार्त्तः ।) देवीमाशुषी-पीडार्त्तः । तत्पर्यायः । उपरतः २ । इत्यमर-भरतौ ॥

वासनी, [न्] चि, (वासनमस्यास्तीति । वासन + इतिः ।) वाचन-विश्लेषः । (यथा, शिशुपाल-वधे । २ ।

“चिरस्थ मित्रवासनी सुदमो दमवोवचः ॥”)

तत्पर्यायः । पञ्चमनः २ विदुः ३ । इति हैमचन्द्रः ॥

वाञ्जः (वि + अस् + क्तः ।) वाञ्जकः । वाञ्जः । इति मेदिनी ॥ प्रत्येकम् । एषक् एषक् । यथा, विश्वामित्रः ।

“कञ्चुचान्नायणादीनि शुद्धशुद्ध्यकारणम् । प्रकाशे च रक्षे च संश्लेषेऽस्तुक्तेऽस्तुदे ।

प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकञ्चः पराकसः । अतिकञ्चः पर्वकञ्चः सौम्यः कञ्चातिकञ्चकः ॥

महासान्तपनः सुहृद् तप्तकञ्चस्तु पावनः । अजीमवासकञ्चस्तु ज्ञानकृष्णस्तु शोषकः ॥

एते वाञ्जाः समक्षा वा प्रकृतेकप्रोऽपि वा । प्रातर्कादिषु सर्वेषु प्रातर्केषु प्रयत्नतः ॥

व्याकर

कार्याचान्नायवेयुक्ताः केवला वा विशुद्धये ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विपरीतः । यथा,—

“प्रतिपदाप्यमावास्या तिथोर्युग्मं महापक्षम् ॥ एतदक्षं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वासपदं, स्त्री, (वास्त्वं पदं यस्मिन् ।) ऋगादाना-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा । सुवर्णशला-भियोगे अनेनाहन्ताङ्गित इति । इति मितान्-चरा ॥

वाकारं, स्त्री, हस्तिमदप्रयोगः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

वाकारणं, स्त्री, (वाक्रियन्ते अर्था येनेति । वि + क्त्वा + क्त + ल्युट् ।) वेदाङ्गविशेषः । इति शब्द-रत्नावली ॥ तत्र साध्यसाधनकर्तृकर्मक्रिया-समासादिनिरूपणम् । तस्य व्युत्पत्तिर्वाचा । वाक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते माशुशब्दा अस्मिन् अने-नेति वा । इति दुर्गादायः ॥ * ॥

“अथ वाकारणं वक्ष्ये कात्यायन समासतः । सिद्धशब्दविवेकाय बालयुत्पत्तिचेतवे ॥ सुनिष्ठं पदं स्वान्तं सुपः सप्तविभक्तयः । स्त्रीजस्यः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकात्मने ॥ संबोधने च लिङ्गादावुक्तं कर्मणि कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्जितम् ॥ अमोऽश्वो दित्तिया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् । द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उक्तानुक्तविभक्तः ॥ टा भ्यां भिसन्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता ॥ येन क्रियते करणं तन् कर्त्ता यः करोति सः । हे भ्यां भ्यसन्तृतीया स्यात् संप्रदाने च कारके । यस्मिं दित्वा धारयते रीचते संप्रदानकम् ॥ पश्मी स्यात् ऽसि भ्यां भ्यो ह्यपदाने च कारके । यतोऽप्रेति समादौ अपदानं भयं यतः । ऽसोवामश्च वष्टो स्यात् स्वामिसन्तृत्पृथक् । ऽशोऽसुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत् ॥

आधारश्चाधिकरणं रक्षाधीनां प्रयोगतः । ईशितं चानीशितं यत्पदानानकं स्तनम् ॥ पश्मी पर्युपाडयोग इतरसोऽन्वदिदुस्तु । एतयोर्गो द्वितीया स्यात् कर्म प्रवचनीयकैः । लक्षणवीक्ष्यभूतेऽभिभागे च परिप्रती । अन्तरेषु सहाये च द्विनेऽनुपश्च कथ्यते ॥ द्वितीया च चतुर्थी साक्षेष्टायां गतिकर्मणि । अप्राये हि विभक्तौ द्वे मन्थकर्मव्युत्पादरे । नमःस्तस्त्रिषाक्षाह्वानं वषट्प्रयोग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्यं तुसर्गाद्वावधाचिनः । हतोवा सद्योगे स्यात् कृत्स्तिरेऽङ्गे विशेषी । कावे भावे सप्तमी स्यादेतेर्वोगे च वष्टपि ॥ खामीशराधिपतिभिः साक्षिदाधाहस्तकैः । निहृदरथे च विभक्तौ वष्टो चैतुप्रयोगकैः । स्तव्यकर्मणि तथा करोतिः प्रतिपद्यते ॥

व्याकर

हिंसायानां प्रयोगे च क्वति कर्मणि कर्त्तरि ॥
 न कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी निहादौ प्रतिपादिता ।
 द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमज्जलम् ॥६॥
 भुवादिभ्यस्तिडो लः स्यात्ककारा इष्ट वे स्तनाः ।
 तिप्तस्विति प्रथमो मध्यः सिपथस्त्रीत्तमपूरुषः ॥
 मिपवस्वयः परस्त्रे तु पदानाच्चात्मनेपदम् ।
 तामातामन्तां प्रथमो मध्यस्यावाधांश्चतुत्तमः ॥
 आदेशा इवहिमस्त्वना अत्रिवादिपि घातुतः ।
 नानि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् ॥
 मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि ।
 भुवाद्या घातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु घातवः ॥
 लङ्ङीरितो वर्त्तमाने स्त्रीनातीति च घातुतः ।
 भूतानद्यत्ने लट् च लोडाश्रिपि च घातुतः ॥
 विधाटावेवायुमतौ लिङ् विधिर्मन्त्रे भवेत् ।
 निमन्त्रणाधीष्टसंप्रप्रार्थनेषु तथाश्रिपि ॥
 लिङ्ङीतीति परोक्षे स्यात्क लुङ् लट् लृट् भवि-
 ष्यति ।
 स्माद्यतने लट् च भविष्यति च घातुतः ॥
 धातोर्लिङ्गिवाभिपत्तौ लिङ्ग्ये लोट् प्रकीर्त्तितः ।
 क्ततच्छ्रियपि वचने भावे कर्मणि कर्त्तरि ।
 श्रुतशानतथ्युच्ययटनीयङ्गुलचादयः ॥”
 इति मारुडं कुमारव्याकरणे २०६ अध्यायः ॥
 कुमार उवाच ।
 “विहोदाहरणं वक्ष्ये मंहितादि परस्परम् ।
 विप्रान्नं सागतान् धोदं स्तत्तमं स्यात् पिष्टवृषभः ॥
 होट्टकारो विश्वेत्यं लाङ्गलीया मनीषया ।
 गङ्गादेकं तन्वल्कारं ऋणार्थं प्राणंभिव्यपि ॥
 श्रौतात्तैश्च तवल्कारः मेन्द्री सौकार इत्यपि ।
 मध्यासनश्च पिचन्ने नन्वयं नाप्यथोचयेत् ॥
 नायको लवणं नावस्त एते तेन ईश्वराः ।
 देवीयहमथोऽनुच यथुरेहि पट् इमौ ॥
 अमी आम्वाः षड्भ्येति तसुराखुस्तृणानि च ।
 तश्चरेत्तसु नातीति तञ्चन् तच्ञश्चानकम् ॥
 सुगन्नं पचन्नं भवांश्चाद्यतीति दिक् ।
 भवांश्चक्रकश्चैव भवांस्तारति संस्तुतम् ॥
 भवांश्चिखति ताञ्चन्ते भवाञ्चरोऽन्यदीदृशम् ।
 भवाञ्चनीं त्वन्तरसि त्वञ्चरोपि नदाञ्चनम् ॥
 कश्चरेत् कञ्चकारेण कः कुर्म्यात् कः खले
 श्चिवाः ।
 कः श्वेते चैव कः षड्ः कोऽर्थः को याति
 गौरवम् ॥
 क इहायंस्त एवाहुर्देवा आहुश्च भो ब्रज ।
 प्रभूर्विष्णुर्जति च गीव्यतिश्चैव धूम्यतिः ॥
 तस्मान्नेव ब्रजेत् स स्यान्न कर्षत्तुमच्छति ।
 कुटौच्छाया तथाच्छाया साधवीऽन्ये तथ-
 दशाः ॥
 समासाः षट् पुराण्ये वे सहिजः कर्मधारयः ।
 दिगुच्छिवेदौ ग्रामश्चा अयं तत्पुत्रवः स्तुतः ॥
 तत्कृतश्च तदर्थश्च एकमीतिश्च यद्वनम् ।
 शानदक्षिणतत्त्वञ्चो बहुव्रीहिरथाययी ॥
 भावोऽधिच्छि यथोक्तिल्लं इन्दो देवर्षिर्मानवाः ।
 वक्षिताः पाकवः श्वेदो ब्राह्मणं ब्रह्मवाद्यः ॥

व्याकर

देवाभिसखिपत्वं शुक्रोऽष्टयं सुवः पिता ।
 ना प्रशास्ता च रा गौर्त्वीं स्फाजन्नाश्च
 पुख्यपि ॥ * ॥
 हलन्ताश्चाश्वयुक् स्फासुवत्तृक्यान्गवाविधः ।
 आत्मा राजा युवा पश्याः पूषन्नक्षत्रयौ शश्री ॥
 विड्वेधा उग्रानानडुन् मधुलिङ् काष्ठतट्
 तथा ॥ * ।
 वनवार्यस्त्रिवस्तिज जगत्पामाहनी तथा ॥
 कर्मं वरिष्वैपुस्त्रिज अञ्जभलन्ता नपुंसके । * ।
 जाया चरा नदी लक्ष्मीः श्रीः स्त्री भूमिर्वधू-
 रपि ॥
 भूः पुनर्भूस्तथा धेनुः खद्या माता च नौः स्त्रियः ।
 वाक् सक् धी क्षुत् क्षुधः पामा युवतिः ककुभ-
 स्तथा ॥
 दौर्घतिः प्राष्टवश्चैव ह्यमन उच्छिष्टी स्त्रियाम् ।
 गुणद्रव्यक्रियायोगान्निजिङ्गांश्च वदामि ते ॥
 शुकः कौलाजपाश्चैव श्विचिश्च ग्रामणीः सुधीः ।
 पटुः कमलभूः कर्त्ता सुमतो वहवः सुगौः ॥
 सख्यो नाश्रयथा श्वंभो मधुमन्महदीर्घपात् ।
 घनाथी च सुहृत् सोमी वागङ्गस्वादिकस्तथा ॥
 सुवर्थे बहुपाच्छेधा चैवा त्वनडुहा तथा ॥ * ।
 सर्व्वविश्वोभवे चोभौ अन्तरेतराणि च ॥
 उतरहतरं नेमः समोऽथ सिम इत्ययम् ।
 पूर्वापरावराश्चैव दक्षिणश्चोत्तराधरौ ॥
 अपरश्चान्तरोऽप्ये तद्व्यत्तत्किमस्यो ह्ययम् ।
 युष्मदस्मत् प्रथमस्वरमाख्ये तथाहंके ॥
 एकः कर्त्तव्यो द्वौ च त्रयः सर्व्वोद्यस्तथा ॥ * ।
 भुविदिदिपविक्रन्दिध्यायैश्च यथयतिः खदिः ॥
 गीर्धुर्विंशो जुहोतिश्च जहातिश्च दधात्यपि ।
 दीप्यति स्तयतिर्विंहि पुचश्चिद्विज्ञोऽपि ॥
 वृटिश्चाद्ययति खपि रुधि गुर्व्वौ खती तनिः ।
 सभिः करोति क्रौण्यति द्योतिर्द्विती वचैति ॥
 कलीडकपराजीवा घातवश्च युगां तथा ॥ * ।
 भवत् भवान् भवन्ती च त्रियं कर्त्तव्यमेव च ॥
 कार्यं कृतश्च क्त्वा च प्रवयाः स्युस्तथापरे ।
 सूर्याहरो सुराः सन्ति देवविप्रवनाम्यज ॥
 नरेण कार्यं वेदे च क्रियते देहि भोजनम् ।
 द्विजाय च वरिडाभ्यां मा तेषोऽस्तु समागतः ॥
 तीर्थात्तथाश्रमाभ्याश्च सखेभ्यः श्वसुरश्च च ।
 ग्राम्यन्थोः करुणानाश्च ज्ञानं विद्वन्महान्वयीः ॥
 ज्ञानतत्त्वेषु चैखिवमन्ये नेया यथासति ॥
 सर्व्वे तिष्ठन्ति सर्व्वंस्ते सर्व्वंस्मात् सर्व्वतो गतः ॥
 सर्व्वंवाश्चैव सर्व्वंस्मिन्नेवं विशादयस्तथा ।
 पूर्व्वः पूर्व्वंश्च पूर्व्वंस्मात् पूर्व्वंस्मिन् पूर्व्वं इत्यजम् ॥
 क्त उवाच ।
 सुप्रिदन्तं विद्वत्पूर्वं नाममात्रेण दर्शितम् ।
 काव्यायनः कुमारानु शाला विस्तरमन्नवीत् ॥”
 इति मारुडं कुमारव्याकरणे २१० अध्यायः ॥ * ॥
 इत्यङ्गिन् अत्रिपुराणे कार्तिकेयोक्तव्याकरण-
 मस्ति । एवं महेश्वरकृतमहेश्वराकारणं पाणिनि-
 मुनिवृत्तपाणिनीयव्याकरणं श्रुत्वात्मैकतत्त्वकलाप-
 व्याकरणं क्रमदीश्वरकृतसंक्षिप्तव्याकरणं

व्याख्या

पशुनाभदत्तकृतसुप्रव्याकरणं बोपदेव कृतसुप्र-
 बोधव्याकरणं गोखामिन्नतहरिनामान्ततथा-
 करणं भट्टोजीदीक्षितकृतचिदान्तकौमुदीव्याक-
 रणं अशुभूतखरूपाचार्यादिकृतसारखतादि-
 व्याकरणाणि च सन्ति ॥ * ॥ (विस्तारः । यथा,
 महाभारते । १२ । २५१ । ११ ।
 “यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम् ॥”)
 व्याकुलः, चि, (विशेषेण व्याकुलः ।) श्रीकादिभि-
 रितिकर्षयतास्यन्त्यः । तपस्यायः । विहस्तः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५।१७७।२५ ।
 “रुरोद वा श्रीकवती वाय्व्याकुललोचना ॥”
 उपहतः । यथा, भागवते । १ । ३ । २८ ॥
 “एते चांशुकलाः पुंसः ज्ञान्यस्तु भगवान् खयम् ।
 इन्द्रारियाकुर्णं लोर्कं न्हडयन्ति युगे युगे ॥”)
 व्याकुलात्मा, [न] चि, (व्याकुलः आत्मा यस्तु)
 श्रीकाभिहृतचित्तः । यथा,—
 “भो इत्याः पञ्चतस्या बहुकुसुमयुता वायुना
 चूर्णमाना
 रामोऽहं व्याकुलात्मा इश्वरयतनयः पृच्छते
 श्रीकदम्बः ।
 विम्बोऽहो चारुनेजा गजपतिगमना दीर्घकेश्री
 सुमथा
 हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
 कुच दृष्टा ॥”
 इति महानाटकम् ॥
 व्याकृतः, स्त्री, (विशिष्टा व्याकृतः ।) भङ्गिः ॥
 इति हलायुधः ॥
 व्याकौशः, चि, (व्याकुलश्चति प्रस्फुटतीति वि +
 ष्या + कुश + कः ।) विकश्रितः । इत्यमर-
 टीकायां रामान्ध्रमः ॥ (यथा, भाषे । ४ । ४६ ।
 “दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
 व्याकौशकोकनदत्ता द्यते नलिन्यः ॥”
 भावे च् । प्रस्फुटनम् । यथा, नृच्छकटिके ।
 ३ अङ्के ।
 “पशुव्याकौशं भास्करं वाणचन्द्रं
 चापीविसौख्यं स्तम्भिकं पूर्णकुम्भम् ।
 तत्कस्मिन् देषे दर्शयात्प्राप्तशिल्प्यं
 इष्ट्वा श्वे अदिस्रयं धान्ति पौराः ॥”)
 व्याकीचः, चि, (व्याकुल्याति सुकुलीभाववाहदि-
 निःसरतीति । वि + व्या + कुच + कः ।) प्रयुक्तः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७।३०।२२ ।
 “तं पशुनिकाराकारं पशुपन्ननिर्मद्ययम् ॥
 व्याकौशपश्यामिस्वखो नको विद्याध चायकैः ॥”)
 व्याख्या, स्त्री, (व्याख्यानमिति । वि + व्या + ख्या
 + “आतश्चोपसर्गः ॥” इत्यङ् । ततश्चापि ।)
 विवरणम् । इति हलायुधः । (यथा, भाग-
 वते । ७ । १३ । ८ ।
 “न शिष्याननुवर्त्तती यस्यानैवाभ्यसेद्वहून् ।
 न व्याख्यासुपशुक्लैत नारम्भानारभेत् कश्चित् ॥”
 अर्थः । यथा, तन्त्रसारे वागीश्वरीप्रकारणे ।
 “सुधां स्तश्चविशेषमाख्यधर्षणं श्रीतांशुख्यो-
 ज्जनां

व्याघ्रः

व्याघ्रपा

व्याङ्गः

व्याख्यामन्त्रयुग्ं सुधाऽऽकलसं विद्याश्च हृत्का-
 स्तुजे ।
 विद्यायां कमलासनां कुचलतां वाग्देवतां
 सङ्गतां
 वन्दे वाग्भयप्रदां चिनयनां सौभाग्यसम्पत्
 करीम् ॥”
 व्याख्यानम्, स्त्री, (व्याख्या गन्धम् ।) उत्तरा-
 भागभेदः । व्याख्या विवरणेन गन्धते ज्ञायते
 यत् । यथा,—
 “अस्तुवास्तुपदवापि निगुटार्थं तथाकुलम् ।
 व्याख्यागन्धमवारश्च नीत्तरं प्रस्तवै बुधैः ॥”
 इति वज्रहजारतन्त्रम् ॥
 व्याख्यानः, वि, विदुतः कथितः । वि-आइपूर्वक-
 ख्याधातोः क्तप्रत्ययेन दिव्यन्नमिदम् ॥
 व्याघातः, पुं, (वाहन्यतेनेनेति । वि + घा +
 ह्व + घञ् ।) विष्कम्भादिघनविघ्नविधोमान्त-
 र्गतत्रयोदशयोगः । यथा,—
 “परिचस्य त्वजेदहं शुभकर्म्म ततः परम् ।
 त्वनादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त श्रूते च नाडिकाः ।
 गच्छव्याघातयोः घट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
 वैदृतिव्यापितातौ च समसौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ध्योतिसूत्रम् ॥*
 तत्र ज्ञातफलम् ।
 “व्याघातकर्मो च सतां नितान्तं
 व्याघातजन्मा मनुजः कठोरः ।
 अचलभायी क्षपया विहीनो
 मन्धेचको हीर्षितसुः क्रशाङ्गः ॥”
 इति कोट्टीप्रदीपः ॥*
 अन्नरायः । (यथा, महाभारते । १।२।२८५
 “तेन व्याघातमन्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ॥”)
 प्रहारः । इति मेदिनी । अलङ्कारविशेषः ।
 तस्य लज्जं यथा,—
 “यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्वया ।
 तथैव यद्विधीयते स व्याघात इति स्तुतः ॥”
 येनोपायेन यत् स्वीन उपकल्पितं तस्यान्धेन
 जगौहृतया तद्भाषयकमेव यदन्वयाकरणं
 स स्वसाधितवस्तुव्याहृतिहेतुत्वात् व्याघातः ।
 उदाहरणम् ।
 “दशा द्धमं मनसिजं जीवयन्ति हृषीव याः ।
 विष्कम्पाश्च जयिनीस्तास्तुमो वामलोकनाः ॥”
 इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ॥
 व्याघ्रः, पुं, (व्याघ्रित्वेति । वि + घा + घा +
 कः ।) जन्तुविशेषः । वाघ इति भाषा ॥ (यथा,
 क्वान्दोय्ये । ६।६।३ ।
 “त इह व्याघ्रो वा चिह्नो वा वृको वा वराहो
 वा कौटो वा पतङ्गो वा हंशो वा मशको वा
 यदुयङ्गवन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।
 ग्राहूकः २ वीपी ३ । इत्यमरः । वृहाङ्कः ४
 वनशः ५ चिचकः ६ पुष्करिकः ७ । इति
 जटाधरः । हिंस्रपशुः ८ व्याडः ९ हिंस्रकः १०
 हिंस्रायः ११ व्यापदः १२ । इति शब्दरत्ना-
 वली । पञ्चनखः १३ व्याडः १४ गुहाशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीवः १७ नखायुधः १८ ।
 अस्त्रं मांसयुगाः ।
 “शाहूँलविह्वरभर्चतरस्तुसुम्वा
 येभ्यो प्रसस्य विनिह्वन्त्वभिवर्षयन्ते ।
 ते कौन्तिताः प्रहमनाः पललं तदीय-
 मश्रःप्रभेह्वनतरामजयाच्यहारि ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स तु कश्यपभार्याहंष्ट्रासन्तानः । यथा,—
 “हंष्ट्रा लज्जनयत् पुत्रान् व्याघ्रविहंश्च भाविनी ।
 द्वीपिनश्च सुताम्बसा व्याख्यादाश्चाभिध-
 प्रियाः ॥”
 इत्यादि वह्निपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥
 नरादिशब्दोत्तरस्यः श्लोथैवाचकः ॥ (यथा,
 महाभारते । १।१५२ । ०६ ।
 “किमुदु खतरं शक्यं मया द्रुमुमतः परम् ।
 योऽहमदा नरव्याघ्रान् सुप्रान् पश्यामि
 भूतले ॥”)
 रत्नैरुहः । करङ्गः । इति मेदिनी ॥
 व्याघ्रदलः, पुं, यरुहलजः । इति शब्दमाला ॥
 राजनिर्घण्टे रत्नैरुहपर्याये व्याघ्रतल इति
 पाठः ॥
 व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव) नखीनाम-
 गन्धद्रवम् । तत्पर्यायः । व्याडुशुभम् २ कर-
 जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः ॥ नखाङ्कम्
 ५ नखी ६ नन्धम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, ऋहन्संज्ञितायाम् । ७७७।६ ।
 “भिङ्गुष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्र्या
 लया सुशुष्ठेन रसेन चूर्णः ।
 तैलेन युक्तोऽर्कमयखनत्रः
 करोति तच्चक्षुष्यकान्तितेजम् ॥”)
 तत्पर्याययुगाः ।
 “नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
 नखं खल्यं नखी प्रोक्ता हृष्टुर्दुविलासिनो ॥
 नखहृषं यद्वह्निप्रयातामखरङ्गुष्ठहृत् ।
 लघूयं शुक्रलं वर्यं साटु ब्रजविषापहम् ।
 अजन्मीसुखदौऽन्धहृत् पाकरसयोः कटुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 कन्दविशेषः । नखलतविशेषः । इति मेदिनी ॥
 व्याघ्रनखः, पुं (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य)
 सुह्रीदृषः । व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
 व्याघ्रस्य नखश्च ॥
 व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।)
 नखक्षतम् । इति शब्दमाला ॥
 व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)
 श्वगालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 व्याघ्रपात्, [ह] पुं, (व्याघ्रस्य पाद् इव अन्विय-
 युक्तमूलानि यस्य । “पादस्य लीपीऽस्थ्या-
 दिस्यः ।” ५। ४ । १३८ । इत्यजोपः ।) विकङ्कत-
 दृषः । इत्यमरः । सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥
 व्याघ्रतुल्यचरये, वि । इति सुमनोधवाकारयम् ॥
 व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यस्य)
 विकङ्कतदृषः । विकण्टकदृषः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३।१४।१०६ ।
 “पुराङ्गायुगे तात ऋषिरासीत् महायथाः ।
 व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”)
 व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव सल्लसल-
 मस्य ।) यरुहलजः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य
 लाङ्गुलश्च ॥
 व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ +
 पचात् ।) भरद्वाजपत्नोः । इत्यमरः ॥
 व्याघ्रादनी, स्त्री जिह्वा । इत्यमरः ॥
 व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आस्यमिव आस्यमस्य)
 विडालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्रहृत्,
 स्त्री ॥
 व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र + डीष् ।) कण्टकारी ।
 इत्यमरः ॥ व्याघ्रकी च ॥ (यथा, रघुः ।
 १२।३७ ।
 “श्वयाः परिभवो व्याघ्रामित्वेहिह लया-
 ज्ञतम् ॥”)
 व्याजः, पुं, (व्यजति यथार्थं यवहारादपमाच्छ्ल-
 न्नेनेति । वि + व्यज + घञ् ।) यज्ञि विभाषो
 नास्ति ।) कपटः । स तु अयथाथं व्यपहाराः ।
 वञ्चनमानफलम् । इति सर्वानन्दो ममुश्च ॥
 अपदेशः । स कारणान्तरप्रपञ्चेः कारणान्त-
 रोद्भावनम् । व्यजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा
 ध्यानव्याजसुपेक्ष चिन्तयसि कामिनि । व्यजो-
 २यमभिप्रायगोपनफलः । पूर्वार्थेऽस्तु परापकार-
 फलः । इत्यथथां व्यजयोर्भेदः । अन्यसुद्दिश्य
 अन्यपतिपादनमिह व्यज इत्यर्थः । यदाह
 अन्यसुद्दिश्य अन्यार्थं मनुष्ठानं व्यपदेशः । यथा,
 जलकौडसुद्दिश्य जारावलोक्तार्थं यातीति ।
 इत्यमरभरतौ ॥
 व्यजनित्वा, स्त्री, (व्यजेन नित्वा ।) कपटकुला ।
 अलङ्कारविशेषः । यथा,—
 “नित्वाया नित्वाया यस्तिव्यजनित्वात्तौ यथैव ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “विधेसनिन्दो यत्तुप्रागेकमेवाहरश्चरः ॥”)
 व्यजस्तुतिः, स्त्री, (व्यजेन स्तुतिः । व्यजरूपया
 स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अलङ्कारभेदः । यथा,
 “उत्तिव्याजस्तुतिर्नित्वास्तुतिश्चां स्तुति-
 नित्वायोः ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “कः खर्वुनि । विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥”)
 व्याजोक्तिः, स्त्री, (व्यजेन उक्तिः ।) हलवाक्यम् ।
 अलङ्कारविशेषः । यथा,—
 “व्यजोक्तिरन्वयेत्तुक्ता यदाकारस्य गोपनम् ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “वसि । पश्य यदाव्याम परागैरक्षि धूसरा ॥”)
 व्याङ्गः, पुं, सर्पः । सर्पभयकपशुः । इत्यमरः ॥
 (यथा, मार्कण्डेयैः । १५।१० ।

व्याधः

“आ श्मशानो ढको यत्रो व्राडः कङ्कस्तथा-
क्रमात् ॥”
इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ वचकः । इति
राघवसुद्धः ॥
व्राडाड्युधं, स्त्री, (व्राडस्य व्राधस्यायुधं नख-
मिव ।) व्राधनखाख्यद्रवम् । इत्यमरः ॥
व्राडिः, पुं, कौशकारसुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
विन्ध्यवासी २ नन्दिनीतनयः ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विन्ध्यस्थाः ४ नन्दिनीसुतः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
व्राधं, चि, (वि + आ + दा + क्तः ।) प्रसारितम् ।
विभूतम् । यथा,—
“कम्बोर्ध्ववर्गं गिरिवन्दराद्भुत-
व्रात्तास्यन्तान् हनुमेदभीषणम् ।
द्विवि सृष्टश्लाघामदीर्घपीवर-
यीवोरुवचःस्थलमस्यमध्यमम् ॥”
इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
गिरिकन्दरवन् अद्भुतं व्यातं प्रह्वनमास्यं नासे
च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरखात्री ॥
वालुञ्ची, स्त्री, (व्रातिहारंग उज्जयम् ।
वि + आ + व्राति + उञ्ज + “कर्मव्यतीहारेणच्
स्त्रियाम् ॥” ३।३।३३ इति णच् । ततः “यचः
स्त्रियाम् ॥” ४।३।३।३। इति अच् । “टिड्ढाण-
विति ।” ४।३।३।३। इति ङीप् ।) रविकानाम-
न्योन्यां जलक्रीडनम् । इति संक्षिप्तसारोपनिषद्-
वृत्तिः ॥ तत्पर्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
व्रादिशः, पु, (विश्वेदेयादिश्रुतिं स्वस्वकर्म्मणि
विधेयजयति जगत् । वि + आ + दिश + कः ।)
विष्णुः । यथा,—
“अनन्तलपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरश्रीमभीरास्ता विदिशो व्रादिशो दिशः ॥”
इति महाभारते तस्य सङ्ख्यानमसोत्रम् ॥
व्राधः, पुं, (विध्यति ऋगादीन् । व्राध + “स्वाड्य-
धेति ।” ३।१।१४१ । इति षः ।) ऋग-
हंसकजातिः । शिकारी इति भाषा । स तु
सर्वस्त्रिपत्न्यां क्षत्रियाञ्जानः । यथा,—
“नापिताङ्गोपकन्यायां सर्वस्त्री तस्य योषिति ।
क्षत्राद्भूय व्राधश्च बलवान् ऋगहंसकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
तत्पर्यायः । ऋगवधाजीवः २ ऋगयुः ३
सुषुक्कः ४ । इत्यमरः ॥ ऋगावित् पुं द्रोहाटः ५ ।
इति चटाक्षरः ॥ ऋगजीवनः ७ बलप्राप्तुनः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“विहा ऋगौ व्राधश्रिकौसुखेन
ऋगोऽपि तनुक्तातरवीच्येन ।
अरुन् परिब्रज्य गतव्राधा सा
ऋगस्य जीवावधिराधिरासीत् ॥”
इत्युद्धटः)
दुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
१४ । ३४ ।
“व्राधस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सती-
प्रतिः ॥”)

व्याधिः

व्राधभीतः, पु, (व्राधाङ्गीतः ।) ऋगः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (व्राधभीते, चि ॥)
व्राधामः, पु, वचम् । इति हेमचन्द्रः ॥
व्राधिः, पु, (विविधा व्याधयोऽस्मात् । यद्वा, वि +
आ + धा + “उपसर्गो धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ ।
इति किः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६ । ८ ।
“द्विविधो जायते व्राधिः शरीरौ मानस-
स्तथा ।
परस्परं तयोश्चेन्न विद्वंश्च नोपलभ्यते ॥”)
कामव्याथानन्तापजन्तुश्रुता । इति रसमञ्जरी ॥
कुष्ठस्य निदानं यथा,—
“व्यालो कनमनस्यौख्यक्रीडाविवयचेष्टितेः ।
विरोधस्तर्माहर्षविषादादौश्च दूषितः ॥
पुच्छोत्थाह्वलभ्रंशप्रथोचिस्ताम्रवच्चरान् ।
मस्त्रिकाराङ्गनिष्कोदं रोमहर्षं सुषुप्तताम् ॥
कुष्ठं विमघमन्यश्च कुर्म्यात् सर्वाङ्गमार्हवम् ॥”
इति मातङ्गे १७२ अध्यायः ॥
अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ कुष्ठस्य
चिकित्सा ।
“वातोत्तरेषु सपिप्प्लमनं कफोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोचो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पथ्याकरङ्गमिहार्थेनिश्चावलगुजसंस्वैवः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टेर्लेपो ऋज्जैश्च कुष्ठशुत् ॥”
अवलगुजः वाङ्गुचेति लोके । पथ्यादिभि-
र्लेपः ॥ * ॥
“सोमराजोभवचूर्णं शङ्खवेरसमन्वितम् ।
उहर्षेनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षतासदम् ॥”
सोमराजो वाङ्गुचेति लोके । सोमराज्युद-
वर्षेनम् ॥ * ॥
“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्न्येन प्रशुक्तं महर्षिभिः ॥
पुष्यकाले तु पुष्याणि फलकाले फलानि च ।
संयुज्य पितृमदस्य हृदयस्थानि दलानि च ।
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफला चूरायं ब्राह्मी खट्वोरुष्कराज्यः ॥
विडङ्गसारवाराहोकोहचूर्णाः स्तृताः समाः ।
निष्पादयावल्गुजकव्याधिघाताः सप्रकीराः ॥
कुष्ठमिन्धयवाः पाठाः चूर्णमेघान् संयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनं कायेन भावयेत् ॥
सप्तधा पचनिम्बन्तु मार्कण्डेयस्वरसेन च ।
क्षिभः शुद्धतनुर्धौमान् योजयेत्क्षुभे दिने ॥
मधुना तिलहविषा खदिरासनवारिणा ।
वेणुसुख्याम्बसा वापि कौलटङ्गा पलं भवेत् ।
जीये तस्मिन् समञ्जीयात् क्षिभं लघु हितं च
यत् ॥

व्याधिः

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
खुलोदरः सिंहलश्रीदरः स्यात्
सुस्निग्धस्त्रिभुवनोपयोगात् ।
सदीशरीरादपि ये दृश्यन्ति
सर्पादयो व्यान्ति विनाशमाप्तुं ॥
जीवेत्तिरं व्राधिनराविसुक्तः
युमे रतिश्चक्रसमानकान्तिः ॥”
अयमर्थः । निम्बस्य फलपुष्यत्वकपत्रम्भूतानि
सर्वानि ससुहितानि द्विगुयानि चूर्णितानि
शङ्कराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।
त्रिफलादीनि पाठान्तानि ससुहितान्यक-
भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां
निविडकायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकौष्ठव्य
मध्यादिनावलिच्छ्यात् । पचनिम्बकावलेहः ॥ * ॥
शश्विलेखापक्षपलं तावन्निरिजस्य गुग्गुली-
दंश च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहाश्चावलिक्वायाः ॥
त्रिफलाकरङ्गपक्षपखदिरगुग्गुचीचिचटदन्त्यः ।
सुस्त्राविडङ्गरञ्जनीकुटजलक्ष्मिन्स्ववङ्गि
सम्याकाः ॥
एते रचितानि वटिकां मधुघृतमिन्ध्यां गिलेत्-
प्रातः ।
गोक्ष्णश्च च कुष्ठं हृदयहृदगतमचिरेण ॥
श्विन्नाणि पाण्डुरोगं विषमाहुदरप्रमेह-
गुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलित योगः स्थायम्भुवो नात्वा ॥
शश्विलेखा सोमराजो । गिरिजस्य शिला-
जतुनः । ताप्यस्य स्वर्णमात्रिकस्य । आवलिक्वा
सुक्ष्मैति लोके । स्थायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥
“चिचकं त्रिफला योधमनाजो कारवी वचा ।
सेन्धवातिविषे कुष्ठं च खेलायावन्मूकजम् ॥
विडङ्गायजमोदा च सुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्वानि तावन्मात्रम् गुग्गुलुः ॥
संयुज्य सर्पाया सहैर्गुटिकां कारुद्वैत्रिषकं ।
प्रातर्भोजनकाले च खाद्वैदम्बिनं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रमोन् दुष्टव्रणानि च ।
यद्दण्डश्रीविकारांश्च सुखामयगलग्रहान् ॥
गुग्गुलीमस्त्रिभुवनस्य गुल्माश्चापि नियच्छति ।
व्राधिं कोष्ठगतान्वापि जवेद्विष्णुवारिणाम् ॥”
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“वातरक्तशिकारोक्तः पुरः केशीरकाभिधः ॥
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् प्रमीषवम् ॥”
इति केशीरको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“भक्ष्णातकं प्रस्थयुगं ह्निन्वा श्लेष्मजले चिपेत् ।
प्रस्थदयं गुडव्याञ्च चूर्णं तवाभ्मवि चिपेत् ॥
चतुर्थाप्रावशेषेण कषायमवतारयेत् ।
वक्ष्णुते कषाये च वक्ष्मणानि निक्षिपेत् ॥
सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्यादकं तथा ।
चित्तां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाह्ममाशिकं चिपेत्
सर्वान्येकच भाखे तु पसेत् ऋहिकिना शनैः ।
सर्वेद्रव्यं घनोभूते पावकादवतारयेत् ॥

विचर्षिकोदुग्धगुग्गुलीक-
कपालदहृकिटिभालसादि ।
श्रुतावविस्फोटविषर्पमालाः
कफप्रकोपं चिचिषं किलासम् ॥
भगन्दरश्रीपदवातरक्त-
जङ्गान्वाङ्गीश्रयश्रीशरीरोगान् ।

व्याधिः

नत्र वैद्याणि चूर्णाणि नूनी विस्त्रमिताः ।
 काङ्कची चाय रङ्गः पिचुमर्दो हरीतकी ॥
 धान्नी रात्रिश्च मञ्जिष्ठा भरिचं नागरं कण्ठा ।
 यवान्नी सेन्धवं सुक्तं लगेला नागकेशरम् ॥
 पर्पटः पचकं दालसुश्रीरं चन्दनं तथा ।
 गोक्षुरस्य च बीजानि कर्चं रो रक्तचन्दनम् ॥
 पृथक् पलाङ्गमानानां चूर्णमेवामिह चिपेत् ।
 पलमात्रमिदं प्रातः समन्नीयाञ्जलेन हि ॥
 नाशयेद्येधेऽथैव कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
 वातरक्तानि सर्वानि सर्वाण्यग्नीं विसेवितः ॥
 वग्याममातपं वह्निमन्तं मांसं दधि स्त्रियम् ।
 तैलाभ्यङ्गं तथाभ्यानं नरो भक्तातके ज्ञेयम् ॥
 इति अन्धतभङ्गातकावलेहः ॥ * ॥
 “निम्बं गोपाख्या कङ्गी चायन्ती त्रिफला घनम् ।
 पर्पटावलगुञ्जानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
 पाठा शुष्की शटी भार्गी वासा भूनिम्बवल्कलम् ।
 श्यामिन्द्रवारुणी मूत्र्वा विडङ्गैश्चयवानसम् ॥
 हस्तिपर्णीऽन्धता क्रोधा पटोत्तरजनीह्वयम् ।
 कणारवधधमार्कण्डवैचोचटाफलम् ॥
 मञ्जिष्ठा लाङ्गली राक्ता नक्तमालं पुनर्गवा ।
 दन्ती विजयवारश्च शृङ्गाराजकुररटकम् ॥
 अङ्कुरकश्च शाखोटं द्विपर्णशं पृथक् पृथक् ।
 शङ्खीयात्तानि सर्वाणि जलदोष पचेच्छनैः ॥
 अष्टमंशावशेषान् कषायमवतारयेत् ।
 विधाय वासवा पूतं स्यापथेङ्गाजने डट्टि ।
 भङ्गातकसहस्राणि चिन्ता श्रीशमलेऽम्बाधि ।
 पचेदष्टावशेषान् कषायमवतारयेत् ॥
 तत्र वस्त्रेण शंशोथ द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
 भङ्गातकसहस्राणि तत्र बीजानि निःक्षिपेत् ।
 त्रिकटुः त्रिफला सुक्तं विडङ्गं चक्रकं तथा ॥
 चन्दनं सेन्धवं कुष्ठं दौषकाश्च पलं पलम् ।
 सौगन्धयं चिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पृथक् ॥
 महाभङ्गातकी ह्येव महादेवेन भावितः ।
 प्राणिनां हितकामाय जयेच्छ्रीर्षं प्रयोजितः ॥
 श्विनमौढुम्बरं दृढवृक्षजिह्वं सकाकयम् ।
 पुष्करौकश्च चर्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
 कण्डू कपालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
 वातरक्तं वडग्र्यंसि पाङ्कुरोगं ब्रह्मकीर्णम् ॥
 रक्तपित्तमुदावर्षकासम्भ्रानं भगन्दरम् ।
 सदाभ्यासेन पलितमामवानं सुदुस्तरम् ॥
 निर्यन्त्यस्तु कथितो विहाराहारमधुनेः ।
 कुठले परमं कानिं प्रदीर्घं अठरानसम् ॥
 अद्भुतानं प्रथोक्तयं क्षिप्तातीर्षं पयोऽथवा ।
 भोजने तु सदा त्वाञ्च्यस्यामन्तं विषेवतः ॥
 गोपा श्वेतं वाड इति लोके । यत आह
 निवण्डः ।
 “सारिवा सारहा स्फोटा गोपकन्धा प्रता-
 निका ॥”
 तद्वाचको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी
 श्यामा सारिवा श्यादनन्तोत्पलसारिवा इत्य-
 मरः । गोपाङ्गना गोपवक्त्री क्ताङ्गा काष्ठ-

व्याधिः

सारिवेति मदनपालः ॥ अरुणा अतीसु ।
 अवलगुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा ।
 चन्दनं श्वेतम् । भाय्यां अलाभे काण्डकारी-
 मूलम् । श्यामा कृष्णा वाड । हस्तिकर्णः
 हृदिकयः । क्रोधा वका इति । घमाङ्कः हृति-
 वन् । क्षयवेचः जलवेतसः । उचटाफलं आरक्त-
 गुञ्जाफलम् । कुररटकः कटुशरीषा । दौष्यकः
 इति यवान्नी । महाभङ्गातकः ॥
 “मञ्जिष्ठा त्रिफला तित्ता वचा दाह निशा-
 न्धता ।
 निम्बश्चैषां क्षतः ज्ञायः सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥”
 इति लघुमञ्जिष्ठादिकाधः ॥ * ॥
 “मञ्जिष्ठा वाङ्कची चक्रमर्दंश्च पिचुमर्दकम् ।
 हरीतकी हरिद्रा च धान्नी वासा शतावरी ॥
 बला नागवला यष्टीमधुकं चुरकोपि च ।
 पटोत्तरस्य जनोश्रीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
 मञ्जिष्ठादिरयं काथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
 वातरक्तस्य सहस्रां कण्डमण्डलखण्डनः ॥”
 इति मध्यममञ्जिष्ठादिकाधः ॥ * ॥
 “मञ्जिष्ठा कुटजान्धता घनवचा शुष्की हरिद्रा
 द्वयं
 क्षुमारिष्टपटोलकुष्ठकटुका भार्गी विडङ्गा-
 भिकम् ।
 मूत्र्वा दाह कलिङ्गशृङ्गमगधा चायन्ति पाठा
 वरी
 गायत्री त्रिफला किरातकमहानिम्बा सना-
 रवधम् ॥
 श्यामा वल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती कण्ठा
 घोद्रकं
 वासा पर्पटसारिवा प्रतिविधानन्ता विश्राला
 जलम् ।
 मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना निम्बं पुमान् यः
 पिवेत्
 त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
 चाष्टादश ॥
 नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
 मघा
 वीचर्पस्त्वचि शून्यता त्रयन्ना रोगाः प्रशा-
 न्त्वन्ति च ॥”
 अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः इक्षुवः । शृङ्गं
 शृङ्गारा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः ।
 असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः ।
 चन्दनमज रक्तं ग्राह्यम् । सारिवा वाड ।
 अनन्ता दुरालभा । विश्राला इन्द्रवारुणी
 इति । जलं नेत्रवाला । इक्षुमञ्जिष्ठादिकाधः ॥
 “मरिचं चिहृता सुक्ता हरितालं मनःशिला ।
 देवदाह हरिद्रे हे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
 विश्रालां करवीरश्च श्रीरमर्कचसुङ्गवम् ।
 सोमयस्य रसं कुर्वातुं प्रत्येकं कर्षेचञ्चितम् ॥
 विषस्याह्नपलं देयं तैलं प्रक्षामितं कटु ।
 पचेत्तुर्गुणै गीरे गोक्षुरे द्विगुणै तथा ॥
 मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

व्याधिः

रतस्याभ्यङ्गः श्विचं विवर्णं तत्तद्यथाङ्गवेत् ॥
 तैलमेतच्चयेत् कण्डू पामां सिधं विचर्चिकाम् ।
 पुष्करौकं तथा इह शून्यतां निवसेविनाम् ॥”
 इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥
 “मरिचं चिहृता दन्ती श्रीरमर्कं शृङ्गवधः ।
 देवदाह हरिद्रे हे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
 विश्राला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
 चित्रकं लाङ्गली सुक्ता विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥
 श्रीरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीऽन्धता क्षुष्की ।
 स्याको नक्तमालश्च खदिरो वाङ्कची वचा ॥
 ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपर्णकं भवेत् ।
 आद्रकं कटुतेजस्य गोक्षुरश्च चतुर्गुणम् ॥
 न्धत्वात्रे क्षोष्टपात्रे च शून्यैर्मुद्गदिना पचेत् ।
 मरिचाद्यमिदं तैलं मद्यञ्जनिभिरीरतम् ॥
 भियगतेन तैलेन न्नचयेत् कौष्ठिकां ब्रह्मन् ।
 पामाविचर्चिकाद्रकण्डविस्फोटकानि च ॥
 वलयः पलितं चामा शीलं वृङ्गं तथैव च ।
 अश्वज्जेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यंश्च जायते ॥
 प्रथमे वयसि स्त्रीयां यासां नस्यं प्रदीयते
 तासामपि जरं प्राप्य न स्यातां खलितौ
 क्तनौ ॥
 वलीवर्हस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
 त्रिभिरभ्यङ्गने रम्यं भवेन्मारुतविक्रमः ॥”
 ज्योतिष्मती मालकद्वयोति लोके । इति महा-
 मरिचादितैलम् ॥ * ॥
 “तालकस्य तु पञ्चाभि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
 अश्वकस्येव तद्वाह्यं हरितालं चिकित्सकेः ॥
 पुनर्नवायाः खरमे तालकं तद्विदमर्दयेत् ।
 दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
 कुर्वीत चक्रिकां तान्नु श्रोषयेत् सम्यगातपे ।
 पुनर्नवासमस्त्राङ्गचारेः स्थावीं गलावधि ॥
 पुरयेत् ततः चारं द्रष्टव्यं पीडनेन हि ।
 चारस्थोपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि-
 काम् ॥
 तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशेषयेत् ।
 स्थानीं कुक्षां विधायामिममन्तं ज्वालयेद्-
 भिषक् ॥
 निरन्तरमचौरात्रं पश्चकं तेन सिध्यति ।
 खाङ्गशीतं सप्तर्षीयं शङ्खीयाद्रघुसुतमम् ॥
 तालकेश्वरनामाधसुक्तो गुञ्जामितो रचः ।
 शुद्ध्यादिकाषायेषु गदानेपान् विनाशयेत् ॥
 अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
 फिरङ्गदेशकं रोगं दुस्तरं च यथोद्धति ॥
 यत्सङ्गेषसेवै तु लवणान्ते विवर्णयेत् ।
 तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्थयेत् ॥
 लवणं यः परिब्रूयन् शक्नोति कथञ्चन ।
 स तु सेन्धवमश्रीयात् मधुरोपरको हि सः ॥”
 इति तालकेश्वरो रचः ॥ * ॥
 “तालतापश्रिषास्यत् ठङ्ग्यं सिधुचंयुतम् ।
 गन्धार्को द्विगुणौ सत्ताप्यन्वीराङ्गिः प्रमर्दयेत् ॥
 वक्त्रं पुटितं घोडा भूदरे सकलं विदम् ।
 यदपदं द्विपर्णं तान्ते क्षोद्यमन्न चतुष्पलम् ॥

व्याधिः

जम्बीराद्विदिर्निं घृष्टं चिंशदंघं विघं चिपिन् ।
अस्य मासवद्यं खादेन्माह्वयो घृतचञ्चुतम् ।
मन्वाच्योऽन्वाकुचीबीजैः कर्षं लिङ्गात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्वज्ञुहरो रसः ॥”
अर्को मारितं तान्मम् । इति द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

“रसो वलिस्तान्मसयः पुरोऽग्निः

शिलाजतु स्याद्विषयतिन्द्रकश्च ।

वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥

संमर्द्दा सर्वं मधुना घृतेन

घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भवेत् प्रब्रह्मस्य पथं

शास्त्रोदनं दुग्धमधुचयञ्च ॥

विशौर्णकण्ठीं हूलिनासिकोऽपि

भवेदनेन स्मरतुल्यमर्त्तिः ।

दारापरिव्याग इह प्रदिष्टो

तिषौदेनं तत्र निबद्धमखे ॥”

ताम्बमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषयतिन्द्रकः कुचिला । वरा
त्रिफला । रसादि चिफलान्तं सर्वं तुल्यम् ।
गगनमभ्रकम् । करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं
रसान् । तत्र कुष्ठं बद्धमखे सति तिलौदग्धमेव
पथम् । इति गलतुक्कुष्ठाधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ अथ सर्व्व्याधिहरकवचम् ।

हरिचवाच ।

“सर्व्व्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
येन रक्षा कृता शम्भो, श्वेतं रचयतः पुरा ॥
प्रब्रह्म देवमोशानमजं निब्रह्मनामयम् ।
देवं सर्व्वेश्वरं विष्णुं सर्व्व्यापिनमव्ययम् ॥
वध्नाम्हं प्रतिघरं नमस्कृत्य जगद्गणम् ।
अमीघाप्रतिमं सर्व्वं सर्व्वदुष्टनिवारणम् ॥
विष्णुर्मांमपतः पातु ह्येषो रचतु उष्टतः ।
हरिर्मे रचतु शिरो हृदयञ्च जगद्गणम् ॥
मनो मम हृषीकेशो जिह्वा रचतु केशवः ।
पातु मेच वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥
प्रभुत्वः पातु मे प्राणमनिब्रह्म चर्मकम् ।
वनमाली गजस्थानं श्रीवस्रो रचतामुरः ॥
पार्श्वं रचतु मे चक्रं वामं दैवनिवारणः ।
दक्षिण्यनु गदा देवी सर्व्वोत्तरनिवारिणी ॥
उदरं सुवर्णं पातु उष्टं मे पातु लाङ्गलम् ।
कूर्क रचतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रचतु बन्धकः ॥
पार्श्वी रचतु शूङ्गञ्च पथं मे चरयावभौ ।
सर्व्वकार्थार्थविद्धार्यं पातु मां गरुडः सदा ॥
वराहो रचतु जले विषमेघु च वामनः ।
अटर्था नरक्षिंहञ्च सर्व्वतः पातु केशवः ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।
सांख्याचार्यस्तु कृपितो धातुसाधं करोतु मे ॥
श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्वजः ।
सर्व्वान् शूचन् हृदयतु मधुकोटमहृदयः ॥
विष्णुः सदा विकिरतु किंस्त्रिंशं मम विषयान् ।
हंसो मत्स्यस्तथा कूर्मः पातु मां सर्व्वतो दिशम् ॥

व्याधिः

त्रिक्रमस्तु मे देवः सर्व्वान् पापान् विज्जन्तु ।
नरनारायणो देवो बुद्धिं पालयतां मम ।
श्रेयो मे निर्मूलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
बलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ।
पद्मा देहात् परमो सुखं सद्गुणं मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपुत्रवान्धवम् ॥
सर्व्वानरोन्नाशयतु रामः परशुना मम ।
रघोन्नस्तु दाशरथिः पातु निबं महाशुचः ॥
शूचन् मे समरे ह्यन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रलम्बकेशि चानूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्तप्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुष्करीकाचमच्युतं शरणं गतः ॥
घन्वोऽहं निर्भयो निबं यत्स मे भगवान् हरिः ।
शुक्ला नारायणं देवं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैद्यवं कवचं बद्धा विचरामि महीतले ।
अप्रध्व्योऽस्मि भूतानां सर्व्वदेवमयो ह्यहम् ॥
सखाद्दवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे निबं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां याञ्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्व्वेषां पापदष्टीनां विष्णुर्भ्राति चक्षुषा ॥
वास्तुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते ह्यिन्दुश्च च पापं मे मम ह्यंसन्तु ह्यंसकान् ॥
राजसेषु पिशाचेषु कान्तारेऽन्वटवीषु च ।
विवादे राजमागेषु द्युतिषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरणे घाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अग्निचौरनिपाते च सर्व्वयष्टनिवारणे ॥
विद्युत्सर्पविषोद्द्वेगे रोगेश्च विषशङ्कटे ।
ज्यमेतच्छर्पत्रित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्रार्थं परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
खमायाकृतनिर्माणकल्याणान्तगृहो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्बीजं पद्भ्यानाभं नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कल्याय स्वाहा । ॐ कल्याणपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चक्राय स्वाहा । ॐ चक्रपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचक्राय स्वाहा । ॐ प्रचक्रपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ सर्व्वाय स्वाहा । ॐ सर्व्वपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ नमो भुवनेश्वराय चिकीकषाञ्च
इरिटि मिरिटि स्वाहा । ॐ नमो अस्मै चाभये
दे दे सत्त्वा या प्राञ्चरा वैद्या दैवदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचकुम्भशाकापसारकोष्ठा-
दनन्वराण्यैकाहिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकर्मौ-
चूर्त्तिकदिनन्वरात्रिन्वरासन्वरावरसर्व्वन्वरा-
दीनां लूताक्रीटकण्टपूतनाशुजङ्गसावरजङ्गम-
विघादीनामिदं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुम्बुरस्तुटप्रकोटप्रकोटविकटदंष्ट्रपूरुसतो रच ।
ॐ ह्येहै ह्येहै दिनकर सङ्घसकाल ममायतो
जय पञ्चमतो रच । ॐ त्रिवि त्रिवि प्रदीप-
ज्वलनज्वालाकारा महाकापिल उत्तरवो रच ।
ॐ मिलि मिलि विषि विषि गाचङ्कि गौदि

व्यापकः

गान्धारि विषमोह विषविषमांश्च मोहयतु
खाहा । दक्षिणतो रच मां अतुकस्य सर्व्व-
भूतभयोपद्रवभ्यो रच रच जय जय विजयते
न ह्यैव विप्रश्रयोऽहं कृतवाद्यते । भयस्य
भयोभयोऽभयं दिशतु ममास्त्रात् सादनमच्युतः ।
तद्दरमखिलं विप्रश्च लोका युगपरिवर्षसहस्रं
चयास्तमनमिव प्रविशन्ति कस्यनो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रदुष्कञ्चानिबद्धकः ।
सर्व्वन्वरात्मन हस्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥
दद्यादिमहापुराणो गाचङ्क सर्व्व्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥

व्याधिघातः, पु, (व्याधिघातो यस्मात् ।) आर-
न्वधट्टः । इत्यमरः ॥

व्याधितः, त्रि, (व्याधिः संजातोऽख्येति । तारका-
दित्वाहितच् ।) व्याधिपुक्तः । तत्पर्यायः ॥

आमयावी २ विजितः ३ अघट्टः ४ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ इत्यमरः ॥ रोगी
८ इति जटाधरः । (यथा, हितोपदेशे ॥

“हरिदान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्योषधं पथं नीरुजस्य किमौषधैः ॥”

व्याधिहन्ता, [च] पु, (व्याधिहन्ता ।) वाराहो-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके, त्रि ॥

व्याधुतः, त्रि, (वि + आ + धु + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व्याधूतः, त्रि, (वि + आ + धू + क्तः ।) कम्पितः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।

१ । ३८ ।
“उन्नीलस्यधुगस्यस्युस्यमधुपयधूतचूताङ्कुर-
नीडल्लोकिककाकलीकलकलेस्त्रीयैक्य-
ञ्चराः ॥”

व्यानः, पु, (व्यानिति सर्व्वेशरीरं व्याप्नोतीति । वि +
आ + व्यन + अच् ।) शरीरस्थपञ्चवायुमर्गत-
सर्व्वेशरीरगावयुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणायवः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।

“हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्स्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्व्वेशरीरगः ॥”

इति ॥
एवं तद्व्यापाराञ्च यथा,—

“अन्नप्रवेशनं श्चन्द्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषयादि विमेषादि लङ्गापाराः क्रमादमी ॥”

इति भरतः ॥
श्रीघरस्वामिमते तत्कर्म । व्यायनम् । आङ्ग-
श्चनप्रसारणादि । अन्यञ्च ।

“यानो व्यानश्रयत्सं सर्व्व्याधिप्रकोपयः ।
महारजतस्तुप्रश्नो यानोपादानकारकः ॥

स चाधिकार्थयोर्मध्ये कर्त्वा वै गुल्फयोरपि ।
प्राण्ये गले स्विगुह्ये तिष्ठत्यन्न निरन्तरम् ॥
स्वन्ध्यव्यधरं वल्लं गात्रनेत्रप्रकोपयः ॥”

इति प्रारहातिलकटीका ॥
व्यापकः, त्रि, (वि + आ + युज् ।) विशेषणा-
प्रोति यः । तद्भक्तिशब्दान्भावप्रतियोगी ॥

व्यापिका

व्याप्तिः

व्याप्तः

यथा,—

“साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽर्थं प्रदंशते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

आच्छादकः । यथा,—

“पञ्चस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अथास्यागम्यमिद्विवस्तुत्तरं तद्विदो विदुः ॥”

पञ्चस्य भाषार्थस्य व्यापकं आच्छादकं अभि-
योगाप्रतिबुद्धमिति यावत् । इति अवधार-
तत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।
“तिथ्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ॥”)

व्यापकन्यासः, पुं, शिरस्तः । पादान्तं पादतः
शिरोगन्तं मूलमन्त्रविन्यासः । यथा ।

“आदादृष्यादिको न्यासः करशुद्धिकृतः परम् ।
अङ्गुलिवापकन्यासो हृदादिन्यास एव च ।
नालत्रयश्च दिग्बन्धः प्रणायामस्ततः परम् ।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतत्त्वोच्चर्यं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

प्रपञ्चस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥

व्यापद्, स्त्री, विपूर्वाद्पूर्वप्रधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
नियन्नेतेतत् ॥ स्वरुः । व्यापत् । (यथा, कथा-
सरितामरे । २६ । १०६ ।

“प्रश्नश्चक्रुत्तथा व्यापदिहापि फलिता मम ॥”
व्यापनं, स्त्री, (वि + व्याप + क्युट् ।) आच्छा-
दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र लघुनमसंक्र-
मणश्च रवेस्तदा भवति यदा तन्वाचतत्पूर्व-
मावात्तन्वाचयोरैकराश्रयस्थितस्य तन्वावात्त-
रमेव राश्रयन्तरसंयोगः न त्वेकराश्रयस्थितस्य
मासव्यापनमात्रम् । इति मल्लमासतत्त्वम् ॥

व्यापनः, चि, (वि + व्या + पद + क्तः ।) स्तवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापादः, पुं, (वि + व्या + पद + घञ् ।) क्रोह-
चिन्तनम् । इत्यमरः । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ७ । २१११ ।

“इत्यदीर्घश्च पुं, सुब्जे, सञ्चो व्यापाद्विह्वये ॥”
व्यापादनं स्त्री, (वि + व्या + पद + णिच् + क्युट् ।)
सारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २१ । ३२ ।

“अतीते च दिने बालामात्मव्यापादनीयाताम् ।
सुरभिः प्राह नार्यं त्वां प्राश्रयते दानवाधमः ॥”
परानिष्ठचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-
यनः ॥

व्यापादितः, चि, (वि + व्या + पद + णिच् + क्तः ।)
मारितः । यथा,—

“एका चेद्वह्निः कापि देवाद्व्यापादिता भवेत् ।
पादं पादश्च ह्यव्याप्यरेषुको पृथक् पृथक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनसम्बन्धवचनम् ॥

व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टापि अत इत्वम् ।)
व्यापिनी । यथा,—

“अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्ववृत्तेश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तस्य च्छन्दं विधिनिर्मितम् ॥
धर्मो पादार्थना या च त्रैतार्यां च्छव्यारुपिथी ॥

अङ्गीवयवस्था च ह्यारे वंशता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।
कपटेन समं भाजा भ्रमन्नेव गृहे गृहे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतितखण्डे १ अध्यायः ॥
व्यापारः, पुं, (वि + व्या + पृ + घञ् ।) कर्म ।
यथा,—

“स्यात् प्राणवियोगफलको व्यापारो ह्यननं
स्तुतम् ।

रागाहृषात् प्रमादाद्वा स्ततः परत एव वा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनपुराणवचनम् ॥
(साहाय्यम् । इति मल्लोपायः ॥ यथा,
कुमारः । ६ । ३२ ।

“आर्याप्यरुत्सवीं तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवैविधे कार्ये पुरस्वीणां प्रगल्भता ॥”

तन्त्रन्यासे सति तन्त्रन्याजनकः । इति न्याय-
शास्त्रम् ॥ यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्-
विधः ॥”)

व्यापारी, [न] चि, (व्यापारोऽस्यास्तौति ।
व्यापार + इतिः ।) व्यापारविशिष्टः । अव-
सायी । यथा,—

“जाक्षार्णोद्दिवापारी रसाद्विक्रयी च यः ।
स याति नागवेषश्च नागैर्वेष्टित एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
व्यापी, [न] पुं, (व्याप्नोति सर्वमिति । वि +
आप + णितिः ।) विश्वः । यथा,—

“खपनः खवप्रो व्यापी नैकात्मा नैककर्महतः ॥”
इति महाभारते ।

तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । ६३ ॥ चि,
व्यापकः । यथा,—

“त्रिसन्ध्याव्यापिनो या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरगमन्वच हरिवासरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वप्रवचनपुराणवचनम् ॥
व्यापृतः, पु, (वि + व्या + पृ + क्तः ।) कर्म-
संचितः । यथा,—

“त्रियोगी कर्मसंचित व्यापृतो व्यापृतश्च सः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापारयुक्ते, चि, वि-आह-पूर्व-पृ-घातोः
क्तप्रत्ययेन नियन्नेतेतत् ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“आश्रयिणपरिरम्भवापृतेकैकदोषो-
रविदितगतयामा रान्निरेव अरंसीत् ॥”)

व्याप्तं, चि, (वि + व्याप् + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-
पर्यायः । पूर्णम् २ व्यापितम् ३ ह्यनम् ४
पूरितम् ५ भरितम् ६ निश्चितम् ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।
“व्यापृथिष्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वम् ॥”)

व्याप्तम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ।
स्थापितम् । यथा । प्राप्तं प्रस्थितं समे इत्यत्र
व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुबुद्धः ॥
व्याप्तिः, स्त्री, (वि + व्याप् + क्तम् ।) व्यापनम् ।
(यथा, भागवते । ७ । ७ । १७ ।

“सर्वं विधातुं निजश्रद्धाभाषितं
व्याप्तिश्च भूतेषु खिलेषु चात्मानः ॥”)

रम्भः । इति मेदिनी ॥ रम्भस्थाने लम्भमिति
हेमचन्द्रे पाठः ॥ शिवस्याष्टैश्वर्यान्तगतैश्वर्य-
विशेषः । यथा,—

“अनिमा लविमा व्याप्तिः प्राक्काव्यं महिने-
श्रिता ।

वशिकामावशाथिले ऐश्वर्यममृधा स्तुतम् ॥”

इति शब्दमाला ॥ * ॥
न्यायमते साधवदन्यादृष्टितत्त्वम् । यथा । अन्ध-
भावस्थाने घूमस्वावर्षेमानलम् । इयं अन्ध-
व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-
भावः सद्धारज्ञानश्च कारणम् । एव साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं अति-
रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एव
हेत्वभावस्य सद्धारज्ञानं अभिचारज्ञाना-
भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।

“व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ।
अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।
अभिचारस्याप्यहोऽपि सद्धारण्यहस्तथा ॥
हेतुव्याप्तिरप्ये तर्कः कचित्तु शास्त्रानिवर्तकः ।
हेतिश्रुतु भवेद्वापिरेन्द्रियव्यतिरेकतः ।
अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादप्युच्यते ।
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्वेत्तु ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
व्याप्तिकर्मा, [न] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म यस्य ।)
व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्वत्र व्याप्तिक्रियः ।
तद्वैदिकपर्यायः । इत्यन्ति १ नक्षति २
व्याचारायः ३ व्यानट ४ व्याट ५ व्यापानः ६
अश्रुत् ७ अश्रुत् ८ व्यानसे ९ अश्रुते १० ।
इति दश व्याप्तिकर्माणः । इति वेदनिघण्टौ २
अध्याये । १८ ॥

व्याप्यं, स्त्री, (व्याप्यते इति । वि + व्याप् + ण्यत् ।)
साधनम् । यथा । वार्यं लिङ्गश्च साधनम् ।
इति सङ्कीर्णवर्गं चिकारुशिषः ॥ कुडौषधम् ।
इत्यमरः ॥

व्याप्यः, चि, (वि + व्याप् + ण्यत् ।) व्याप्ति-
विशिष्टः । व्यापनोपः । यथा,—

“प्रस्थानं ते कुलिशकलनाश्रितं पङ्कितार्थै-
खिलेऽस्माकं तदपि रमते याद्विद्याश्चैति वाणी ।
अप्रामादयं कथयति सदा नन्दस्वर्णार्थविद्योगी
व्याप्यज्ञानाद्ब्रह्मकुलभुवा व्यापकस्यापिसिद्धौ ॥”

इति पदाङ्कदूतः ॥
(यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।
“प्रवृत्तगाम्यस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
व्याप्य व्यापकनिर्देश्यो व्यापिर्ह्येष्टोऽविकल्पितः ॥”)

व्याप्तः, पुं, (विशिष्येण अन्वयेऽनेनेति । अम गतौ +
घञ् ।) तिर्यक्पार्श्वे ततयोः सद्धारयोर्वाञ्छोर-
नारम् । वैञ इति भाषा । आभीयतेऽनेन
व्याप्तः कङ्कोः कभाव इत्युक्तेर्मणोः ङः । इत्य-
मरभरतौ ॥ “व्याप्तव्याप्यमन्वयोधास्त्रियैकवाहू

प्रमारितौ ।” इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ३६ ।
“ततो भीमो महाबाहुराख्य तत्रसा इमम् ।
दशयाममथोदिङ्गं निष्यत्रमकरोत् तदा ॥”)
व्यामनं, क्ली, (वि + व्या + व्यम + ल्युट् ।) व्यामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यामिथ्रं, त्रि, (वि + व्या + मिथ्र + चञ् ।)
संमिलितम् । भिन्नविषयाणामेकीभावकरणम् ।
यथा,—
“व्यामिथ्रेणैव वाच्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चय येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । २ ॥
कचित् कर्मप्रशंसा कचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
व्यामिथ्रं सन्देशोत्पादकमिव यदाक्यं तेन मे
मतिमुभयव दोलायितं कुर्वन् मोहयसीव ।
इति तट्टीकायां श्रीधरखात्री ॥
व्यायतं, त्रि, (विशेषेण व्यायतम् ।) व्यापृतम् ।
देव्यम् । (यथा, प्राक्कुलजे । २ ।
“अपचित्तमपि गात्रं व्यायतत्वाद्दक्षः” ।
गिरिचर इव नामः प्राक्सारं विभक्तिं ॥”)
ट्टम् । अतिशयः । इति मेदिनी ॥
व्यायामः, पुं, (वि + व्या + यम + चञ् ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
“व्यायामसहस्रमर्थं ढगराजसमं महत् ॥
सर्वाशुधमहामार्यं शत्रुसंवादकरकम् ॥”)
श्रमः । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ६ ।
“श्रयामकथितः सोऽथ न्यगलिपुत्रो पिपासितः ।
व्याजगाम नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥”)
विषमः । दुर्गसञ्चारः । इति मेदिनी । व्यामः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मल्लक्रीडा । कुक्षी इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।
“अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायामसपरे जनाः ॥”)
अस्य गुणादि यथा,—
“व्यायामो हि सदा पथो बलिनां स्निग्ध-
भोजिनाम् ।
स च श्रूति वसन्ते च तेषां प्रथमतः स्मृतः ॥
सर्वैश्वर्येषु सर्वैर्हि शूरेरात्महितार्थिभिः ।
श्रद्धाह्वेन तु कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतो यथाम् ॥
कुक्षौ ललाटे षोडशो यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते ।
श्रद्धाह्वं तं विज्ञानीयादायतोऽप्युत्सवेव च ॥
साधवे कर्मसामर्थ्यं श्रेयैः क्लेशप्रचङ्घिता ।
दोषक्षयोऽभिरुहिस्य व्यायामादुपजायते ॥
व्यायामं कुर्वतो निबन्ध विरहमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपश्यते ॥
न च व्यायामसहस्रमन्व्यं सौख्योपकर्षणम् ।
न च व्यायामिनं सर्वं महैश्वर्यवधो बलात् ॥
न चैनं सहस्रात्म्यं जरा समधिगच्छति ॥
व्यायामसुखाच्चल्य पद्भ्यामुदमितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगाः ॥
रक्तपित्तौ शयी शोथो कावी श्वावी चत्वातुरः ।
शुक्लान्धौ स्त्रीषु च वीर्यो व्यायामं परिवर्जयेत् ॥
वातपित्तामयी बालो दृष्टोऽभीर्यो च संत्वजेत् ॥

अतिव्यायामतः काथो रक्तपित्तं प्रजायते ॥
श्रमः क्लमः चयस्रुणा च्वरश्चर्द्दिश्च जायते ॥”
इति राजवल्लभः ॥
व्यायोगः, पुं, (वि + व्या + युज + चञ् ।) दश-
विधरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः । यथा,—
“स्यात्ताटकं प्रकरणं भाष्यः प्रवृत्तं हिमः ।
व्यायोगः समवाकारो विध्यङ्गेहान्दगा इति ।
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।
“खातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविगर्भार्थं नरेऽङ्गुभिराश्रितः ।
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीष्टितरहितः प्रख्यातस्तत्र नाथकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्दीरोऽहत्तश्च सः ।
हास्यद्वारप्रान्तेभ्य इतरैश्चाङ्गिनो रसाः ॥”)
व्यालः, पुं, (विशेषेण आवसमन्तान् व्यलतीति ।
अल पर्याप्तौ + अच् ।) सर्पः । श्वापदः ।
इत्यमरः । (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
“पशवश्च न्यगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोऽतः ।
रक्षाधि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जराशुजाः ॥”)
दुष्टगजः । इति मेदिनी । (यथा, माघे । १२ । २८ ।
“व्यालद्विपा यन्मभिरुक्त्वादिष्टवः ।
कथञ्चिदारादपर्येन निच्यरे ॥”)
चित्रकः । व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।
इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥
व्यालः, त्रि, (वि + व्या + अल + अच् ।) शूटः ।
धूर्तः । इति जटाधरः ॥
व्यालकः, पुं, (व्याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गजः । तत्पर्यायः । गभीरवेदी २ अङ्गुश-
दुर्जरः ३ चालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(श्वापदः । यथा, महाभारते । १३ । १२१ । ८ ।
“जायते व्यालकश्चापि मार्वं तस्मात्तु मातुषः ॥”)
व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्यैव गन्धो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं गृह्णातीति । व्याल +
ग्रह + अच् ।) व्यालग्राही । इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
“व्यालग्राहोऽभिरुद्धत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥”)
व्यालग्राही, [नृ] पुं, (व्यालं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) भिचार्ये सर्पधारी । सर्पखिलकः ।
वापुङ्गिया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । अहिदुष्किकः २ । इत्यमरः ॥
जाङ्गलिः ३ जाङ्गलिः ४ व्याहितुष्किकाः ५
व्यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विप्रवेदः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वैव व्याजति-
र्यस्याः ।) महासमज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(व्यालजिह्वा च ॥)
व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रैव व्याजतिर्यस्य)
गोक्षुदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव व्याजतिर्यस्य ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । बघ्नन्हा इति हिन्दू भाषा ।
तत्पर्यायः । क्रूटस्थः २ चक्रनायकः ३ चक्रौ ४
चक्रनखः ५ चक्रफलः ६ व्याघ्रनखः ७ द्वीपि-
नखः ८ खपुरः ९ व्यालपाखिलः १० व्याला-
शुधः ११ व्यालनखः १२ व्यालखड्गः १३ ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कफवातकुष्ठकृच्छ्रगन्धाश्लक्त्वम् । वर्य-
त्वम् । सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णानि पत्राणि
यस्याः ।) एकादः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालवज्रः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालन्दगा, पुं, (व्याली हिन्दो न्दगाः पशुः ।)
चित्रवाघ्रः । चित्रा वाघ इति भाषा । इति
महाभारते राजधर्मः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ३ ।
“रथनेमिसन्धैव चपटाशब्दश्च भारत । ।
पृथक् व्यालन्दगायाश्च पक्षिणामिव सर्वशः ॥”)
व्यालम्बः, पुं, (विशेषेण व्यालम्बते इति । वि +
व्या + लम्ब + अच् ।) रक्तैरुक्त्वाः । इति वैद्य-
कम् । (लम्बमाने, त्रि । यथा, महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
“व्यालम्बश्चान्त्वं बह्वान् सपचानिव पर्व-
तान् ॥”)
व्यालाशुधं, स्त्री, (व्यालशुध्यांश्च नख इव व्याजति-
र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां
मधुरेशः ॥
व्यालाशुधः, पुं, (व्यालशुध्याशुधमिवाकृतिर्यस्य ।)
व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश + “कर्म-
वातिहारे अच् खियाम् ॥” ३ । ३ । ४३ । इति
अच् । ततः “गच्छः खियामम् ॥” ५ । ४ । १४ । इति
स्वार्थे अच् । “न कर्मवातिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति रेड-प्रतिषेधः । खिर्वा डीप् ।) पर-
सराक्रोश्रणम् । इति स्त्रीलिङ्गसंयद्धटीकायां
भरतः ॥
व्यावभाषी, स्त्री, (वि + अव + भाष + अच् ।
स्वार्थे अच् । डीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायसुन्दरः ॥
व्यावर्त्तः, पुं, (वि + व्या + वर्त्त + अच् ।) नाभि-
कण्ठकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र व्याव-
र्त्तकोऽपि पाठः ॥
व्यावहारो, स्त्री, (वि + अव + ह + अच् । स्वार्थे
अच् । डीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
व्यावहारो, स्त्री, (वि + अव + हस + अच् ।
स्वार्थे अच् । डीप् ।) परस्परहसणम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
व्याहृतः, त्रि, (वि + व्या + हृत् + क्तः ।) हृतः ।
यथा । हृते तु हतव्याहृतौ । इति हेमचन्द्रः ॥
व्याहृतश्च ॥ (प्रतिनिहृतः । यथा, रघुः । १२ । २७ ।
“व्याहृता यत्परस्मिन् श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥”

व्यासः

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृत् + क्तिन् ।) खल्वनम् । यथा,—

“अतीतः प्रयानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्वाहृत्प्रयागं चकितवमिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोत्रवाः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
पदे लब्धाचीने प्रतिति न मनः कस्य न वचः ॥”
इति महिम्नकोत्रम् ॥
व्याहृतिः । यथा । सर्वस्यपञ्चवाहृत्तिरेव दोषो
न विपञ्चवाहृत्तिरपि तस्याननुयुज्यत्वान् । इति
चिन्तामणौ अवाधारण्यखलम् ॥

व्यासः, पुं, (वि + असु + षच् ।) विस्तारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महारभारते । १ । १ ।
५१ ।

“विस्तीर्यैतत् महान्प्रज्ञानन्धिः संक्षिप्य
चात्रवीतु ।
इहं हि विद्युर्धा लोके समासव्यासधारणम् ॥”
“समासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।” इति
तट्टीका ।) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
पाठकज्ञाण्यः । यथा, नैयतकाक्षिकतत्त्वतौरौ
भविष्यपुराणम् ॥
“विषयमद्वयं शान्तं सथाचरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदर्थं वै गत्यार्थं क्तुञ्जशो रुप ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्यार्थं चाप्येवैरुप ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मज्ञं स विप्रो व्यास उच्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गीतस्य मन्थरेखा । यथा,—
“व्यासे भगवन्दासिद्धिं विभक्ते
खवाणस्यैः परिधिस्तु स्रष्टाः ।
द्वाविंशतिभिः विहृतेऽथ शैलेः
स्थूलोऽथवा स्याद्वाह्वर्ययोगः ॥”
उदाहरणम् ।
“विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त
तत्र प्रमाद्यं परिधिः प्रचक्षु ।
द्वाविंशतिवैतु परिधिप्रमाणं
तदासंख्यं च सखे विचिन्त्य ॥”
इति लीलावती ॥ ॥

(व्याहृति विदानिति । वि + व्या + असु +
अच् ।) मुनिविशेषः । तस्य पर्यायो वेदव्यास-
शब्दे ब्रह्मवाः । (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-
भारते । १ । १०५ । १४ ।

“यो व्यास वेदांश्चतुरक्षपवा भगवाहृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे काव्यात् कृत्वात्ममेव च ॥”
स च सख्यवदा कन्याकाले पराशराभ्यासः ।
श्रीहृत्वाख्य पञ्चकनोद्भवः । यथा,—
“व्यासः पुराणस्रष्टा प्रपञ्च वाङ्मकं यदा ।
मौनीभूतः स सप्तरा लामेव जगद्विक्राम् ॥
तदा चकार विद्वान्तं लङ्घरेण सुनीश्वरः ।
संप्राप निर्मलं ज्ञानं भगवत्संघटीप्रकम् ॥
पुराणस्रष्टा श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकनोद्भवः ।
त्वां किंचिदप्रदध्यौ च श्रतवर्षेण पुष्करे ॥
तदा लतो वरं प्राप्य स कवीको बभूव ह ।

व्यासः

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखखे ४ अध्यायः ॥ ॥
तस्य जन्मान्तरं यथा,—
“अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोः शब्देनानुवादयन् ।
सरस्वतीसुखचार तत्र सारस्वतीऽभवत् ॥
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
भूतभवामविष्यश्चः सख्यवाही हृदयतः ॥
तनुवाच नतं खर्वा देवानामादिरवयः ।
वेदाख्यानं श्रुतिः कार्या यथा मतिमतां वर ॥
तस्मात् क्रुञ्च यथाज्ञानं ममेतद्ब्रह्मचरं सुने ।
तेन भिन्नास्मदा वेदा मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥
ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मण्या ।
तपसा च सुतमेव यमेव नियमेव च ॥
मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्तकः ।
भविष्यस्य चलो ब्रह्मज्ञप्रपृथश्च निवृणः ॥”
इति महाभारते भौचधर्मैः ॥ ॥

अन्यत्र ।
“सुतं लजनयच्छक्तीरदृश्यन्ती पराश्वरम् ।
काली पराशरात् अज्ञे कण्ठद्वैपायनं सुनिम् ॥
द्वैपायनादरुण्यं वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥”
इति बह्विपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥ ॥
युगभेदे व्यासभेदे यथा,—
“यस्मिन्मन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्नबोध मे ।
यथा च भेदः शास्त्रानां व्यासेन क्रियते सुने ॥
अष्टाविंशतिश्लोको वै वेदो वासो महविभिः ।
वैवस्वतेऽन्तरे लस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
वेदव्यासा व्रणीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।
चतुर्धा वैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
द्वापरे प्रथमे वास्ताः खयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
तृतीये चौशना व्रानमश्चतुर्थे तु हृदयसतिः ।
पविता पञ्चमे व्यासो म्बुः षष्ठे सुतः प्रभुः ॥
सप्तमे च तथैवेको वशिष्ठश्चाष्टमे सुतः ।
सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे सुतः ॥
एकादशे वै विद्युषो भारद्वाजस्ततः परम् ॥
त्रयोदशे चान्तरीची धर्म्मो चापि चतुर्दशे ॥
त्रयारण्यः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
कृतञ्जयः सप्तदशे ऋण्योऽष्टादशे सुतः ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात् गोतमः ।
गोतमादुत्तमो व्यासो ह्यर्थात्मा योऽभिधीयते ॥
अथ ह्यर्थात्मनो वेगः सुतो वाजश्रवास्तु यः ।
योमो सुखायनसप्तानुगविन्दुरिति सुतः ॥
ऋषौऽभूद्भागवत्सत्सामाहात्म्यीकियोऽभिधीयते ।
तस्मादस्युपिता शक्तिव्यासकस्यादहं सुने ॥
जातुकर्याऽभिवन्धतः कण्ठद्वैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरिद्धे वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिव ।
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौण्यिवासी भविष्यति ।
प्रातीवे मम पुत्रेऽस्मिन् कण्ठद्वैपायने सुनी ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥ ॥
ऋषीपुराणे लिखान् विशेषः । द्वादशे द्वापरे
शततेजाः । त्रयोदशे धर्म्मैः । चतुर्दशे तरङ्गः ।

व्याहृतिः

पञ्चदशे त्रायणः । अष्टादशे कृतञ्जयः । एक-
विंशे वाजश्रवाः । द्वाविंशे शुभापण्यः । त्रयो-
विंशे हृणविन्दुः । चतुर्विंशे वासोकिः । पञ्च-
विंशे विष्णुः । अन्यत् विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद-
विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
च ब्रह्मवत् ॥)

व्यासक्तः, त्रि, (वि + व्या + सञ्ज + क्तः ।) विशेषे-
ष्यासक्तः । संलभः । यथा,—
“व्याकोषिन्दीवराभा कनकपरिरत्नसुपीतवासाः
सुहाधा
वर्षेः स्रष्टन्कान्तैर्व्यजयितचिक्करा चारुकरा-
वतं च ।
अंसव्यासक्तवंशध्वनिमुखितजगद्ब्रह्मवीभिर्नसन्ती
ऋत्तैर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सभरा
हारिहारा ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ।

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण आसङ्गः । वि-आ-
पूर्वसन्जघातोऽथप्रत्ययेन विष्णुमेतत् ॥
व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)
वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तन्-
पर्यायः । सख्यवती १ वासवो २ गन्धर्वाकालि
योजनगन्धा ४ दास्यो ५ शीलंकायनजीवदः ६
इति हेमचन्द्रः ॥ ग्यन्तरे श्रालङ्कारयनका
इति च पाठः । काली ७ भगोदरी ८ विचित्र-
वीर्यसूः ९ चित्राङ्गदक्षः १० योजनगन्धिका ११
इति त्रिकाण्डशेषः । गन्धकाली १२ सखा १३
दानवन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
व्यासिद्धः, त्रि, (वि + व्या + सिध + क्तः ।) निविद्धः ।
इति मिताक्षरा ॥

व्याहृतः, त्रि, (वि + व्या + हृत् + क्तः ।) विशेषे-
णाहृतः । वर्धः । यथा । सुप्तव्यासक्तमनसाश्च-
न्द्रियार्थयोः सन्निकर्षेणमिक्तत्वात् तेषामप-
देशाञ्जानविशेषाणां व्याहृतत्वाद्देहेतुः । इति
गीतमसूत्रे प्रथमपरोक्षप्रकरणम् ॥ अपि च ।
“अव्याहृताज्ञः सर्वसु यः सदा देवयोनिषु ।
निर्वृतास्त्रिजगदेत्यारिः स यदाहृद्भुज्य
तत् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहारः, पुं, (वि + व्या + हृत् + षच् ।) वाक्यम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टवर्षं हृतायाम् । ४६ ।
७१ ।

“अभिरक्षिण्वापयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मर-
काय ।
पशुशस्त्रवाहारे शुपन्धुसुम्निवचसिद्धम् ॥”
व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृत् + क्तिन् ।)
व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—
“ऋकारमदितः कृत्वा व्याहृत्कित्दनन्तरम् ।
ततोऽधीधीत चाविचीमेकायश्रुहयान्तिवः ॥
पुराकण्ये सतुपज्ञा भूर्भुवःखःसनातनाः ।
महावाहृत्तयस्त्रिसः सर्वैःशुभनिवर्हृथाः ॥
प्रधानपुत्रवः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्वं रजस्रक्तसिन्धुः क्रमाद्वाहृत्तयः स्रवाः ॥

व्युदासः

ओङ्कारस्तत्र ब्रह्म वावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
एष मन्त्रो महाभाग सारास्वार उदाहृतः ॥

इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥

(वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।

“न ह्यौच्यते वाह्यतः कदाचित्
पुण्यंति कौके विपरीतमर्थम् ॥”)

सुतः, चि, (वि + वे + क्तः ।) स्तूतम् । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥

सुतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) कृतिः । तन्म-
स्मन्तः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सुतक्रमः, पुं, (वि + उतु + क्रम + चञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । सुतिक्रमः । तत्पर्यायः । उतुक्रमः २
अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वाह्विज्य-
दर्पणे । १ ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्त्याहं वितर हृष्टहा सुतक्रमः कासि
यासि ॥”)

सुत्यान्, स्त्री, (वि + उतु + स्या + क्त्वाट् ।) स्वातन्त्र्य-
कृतम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, महाभारते । १४ । २६ । १६ ।

“एवं ते त्रविद्याभोरा पुष्पाश्च भवरेः सह ।
दृष्यन्तं परिगता सुत्यानात् कचधम्मिणः ॥”)

प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वृत्तभेदः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

विशेषितोत्थानम् ॥ (चित्तस्थानस्थानविशेषः ।
इति पातञ्जलदर्शनम् ।)

सुत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उतु + पद् + क्तिन् ।) विशेषे-
णोत्पत्तिः । संस्कारः । इति ब्राह्मणशब्दार्थ-
दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयलेन शरद्दा-
पद्ब्राह्मणोत्पत्तत्तु पदं तालव्यादि चारं दत्तातीति
सुत्पत्तिस्तु काव्यनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शक्तिज्ञानम् । यथा । अवधारणादिबाधकं विना
विवरणमपि सुत्पत्तिः । बाधकं विना स्वसा-
ध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं तदभाववत्स्वविशेषण-
नहकारेण सुत्पत्तेः सुत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
ग्रहसम्भवादिति यावत् । इति व्याख्यातवादास्य
माधुरी टीका ॥

सुत्पन्नः, चि, (वि + उतु + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ॥ सुत्पत्तिपुस्तः ।
यथा । वराहपुराणशुद्धज्ञानाधीनं शास्त्रा-
न्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं
स्वर्गादि । इति सुम्बनोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

सुत्पादकः, चि, (विशेष्योत्पादयति ज्ञानम् ।
वि + उतु + पद् + क्तिन् + ण्यत् ।) सुत्पत्ति-
जनकः । यथा । शब्दसुत्याहकशास्कारभो
शब्देरेव मङ्गलं कर्त्तव्यम् । इति सुम्बनो-
धटीकायां दुर्गादासः ॥

सुदासः, पुं, (वि + उतु + स्य + चञ् ।) शिरसः ।
परिहारागः । यथा । तद्वैभक्तिप्रकारअवयवात्पिधि-
द्वेषे खलविशेषो निवस्यते कर्मणि खलान्तर-
ब्रुदास्यति । इत्यभाषाशास्त्राहकानिन्दपणे

यूहः

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।

“अपेक्षानुदासेन शरीरे पाशभौतिके ॥”)
युष्टं, स्त्री, (वि + वसु + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।

“युष्टं प्रयागश्च विद्योगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्तरा ॥”)

पर्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थं क्वचित्
पुष्पिणीरपि । य तु दोषायाः पुष्टः । यथा,
भागवते । ४ । १२ । १४ ।

“प्रदोषो निश्रिधो युष्ट इति दोषास्तुताह्वयः ।
युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सञ्जेतेजसमादधे ॥”)

युष्टः, चि, (वि + वस + क्तः ।) उषितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।

“वा युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैष्ण विभाविनी ॥”)
दग्धः । इति मेदिनी ॥

युष्टिः, स्त्री, (वि + वसु + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।

“महत्तस्तपसो युष्टा पश्यन्नोको परावरो ॥”)
सम्बद्धिः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे । १२ । ७१ । ५ ।

“युष्टिषु भवसा श्रम्भतीनाम् ॥”)
“युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)

यूट्, चि, (विशेष्य उल्लेखः । वि + वृ + क्तः ।)
विश्वस्तः । संहृतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥

(युष्टरचनयाधितः । यथा, गीतायाम् । १ । १२ ।
“इष्टा तु पाखवागीकं यूट् दुर्धनस्तदा ।
आचार्यस्तुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)

पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । १३ ।
“यूट्प्रेरको दृषस्त्वन्वः शालप्रानुसंज्ञासुतः ।
आत्मकर्मचर्मं देहं चाप्नो धर्मं इवाश्रितः ॥”)

यूटकण्ठः, चि, (यूट्, कण्ठ, सन्नाद्यौ येन ।)
सन्नद्धः । इत्यमरः ॥

यूट्, स्त्री, (वि + वृ + क्तः ।) विश्वासः ।
संहृतिः । पृथुलता । इति यूट्प्रशब्दार्थदर्श-
नात् ॥

यूट्, चि, कृतम् । तन्मस्मन्तम् । विपूर्ववेषुधातोः
क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जेतत् ॥

यूतिः, स्त्री, (वि + वे अय वा + क्तिन् ।) “कृतिवृत्ति-
जतीति ॥” ३ । ३ । ६७ । इति निपातितः ।)
वस्त्रादिपन्नक्रिया । तत्पर्यायः । वाचिः २ ।
इत्यमरः ॥ यूतिः ३ । इति तट्टीका ॥ वाची ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

यूहः, पुं, (वि + ऊह + चञ् ।) सम्बद्धः । निर्मा-
यम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (उधा,
भागवते । ११ । ६ । १० ।

“यः बालतैः समविभूतय आत्मवह्नि-
र्हृष्टैर्चितैः सवनशः स्वरतिप्रमाय ॥”)
सैन्यः । इति चिकित्सकशेषः ॥ (परिग्रामः ।
लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।

“बाधतु द्विभनोऽर्थाद्युगुण्युहो ज्ञानादिमान् ॥”)

य्यूहः

युद्धार्थवेनारचना । तत्पर्यायः । वलविश्वसः २ ।
इत्यमरः ॥ “युद्धार्थं वैश्वस्य देप्रविशेषे विभक्त्य
दुर्बलानिभित्तं स्थापन यूहः । ऊह वितर्के
विपूर्वात् षच् । युद्धे दृष्टाद्यो भेदा विशेष्या
यूहस्येवार्थात् आदिना भोगमखलसंहतानां
यहः । यथाह कामन्दकः ।

तियंयुत्तिस्य दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वार्त्तिरेव च ।
मखलं सर्वतो दृतिः पृथग्दृतिरसंहृतः ॥ इति ॥
एतां चतुर्णां च बहवो भेदाः क्रौञ्चक्रादयो
यत्नगौरवयाम्नोक्ताः ॥ इति भरतः ॥ अपि च ।
“समग्रस्य तु वैश्वस्य विश्वासः स्थापनभेदतः ॥
च यूह इति विश्वातो युद्धेषु पृथिवीसुनाम् ॥
यूहभेदास्तु चत्वारो दृष्टो भोगोऽखलस्य ॥
असंहृतस्य निष्ठाया नीतिचारादिसम्भताः ॥
अन्वेषे प्रकृतियूहाः क्रौञ्चक्रादयः क्वचित् ॥
तियंयुत्तिसु दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वार्त्तिरेव च ॥
मखलं सर्वतो दृतिः पृथग्दृतिरसंहृतः ।
वैश्वानां नीतिचारादौ यूहभेदाः समीरिताः ।
क्रौञ्चक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च कामन्दकौयनीतौ । १६ । १६ — ५७ ।
“सर्वयूहविधानज्ञा युद्धकर्मसु कर्मणः ॥
उरः कचे च पचो च मध्यं पृष्टं प्रतिग्रहः ।
कोटी च यूहप्रालम्बैः समाङ्गो यूह इत्यते ॥
उरश्च कचपचौ च यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
गुरोरेव च शुक्रस्य कचाभ्यां परिवर्त्तितः ॥
अभेदाः कुलजा मेधा लब्धलक्षाः प्रहारियः ॥
सेनाङ्गपथः कार्या दृष्टदृष्टप्रतिक्रियाः ॥
प्रवीरपुरुषैरेतेस्तेऽष्टैः परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धारत्न रक्षेयुश्च परस्परम् ॥
फलुगु वैश्वस्य यत्किञ्चिन्मध्ये यूहस्य तद्वेत् ॥
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्पायस्तद्वेत् भवेत् ॥
युद्धार्थं युद्धकृशले चक्रानौकं प्रयोजयेत् ॥
युद्धं हि नायकप्रार्थं हन्यते तदनायकम् ॥
यूहोऽयुष्टमचलः पत्तश्वरथदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥
मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कचयोः ।
पचयोश्च गजानीकं यूहोऽन्तमिदं स्तनः ॥
रथस्थाने हयान्वाद्यान्वादींश्च हयान्शये ॥
रथाभावे तु मनिमात्तगानैव प्रकल्पयेत् ॥
विभक्त्य प्रविशेन्मध्ये पत्तश्वरथयुद्धारत्न ॥
मध्ये कुर्वीत नागैर्नान् पत्तश्वरथवारितान् ॥
धनुः कृची च दृष्टश्च शकटो मकरध्वजः ॥
इत्यादयो महायूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
यदि स्याद्दृष्टबाहुल्यं तदा चापं प्रकीर्तितः ।
मखलोऽसंहृतो भोगो दृष्टश्चित्त मनीषिभिः ॥
कथिताः प्रकृतियूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।
यः स तं यूह्य मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥
तियंयुत्तिस्य दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वार्त्तिरेव च ।
प्रदरी दृष्टोऽखलस्योपि वे तद्विपर्ययः ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च यज्ञेनी विचयसङ्घयो ।
विश्राजविजयः कृची स्तूयाकार्यचक्रसुः ॥

सुखाख्यो वलयश्चैव दृक्भेदाः सुदुर्लभः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याश्चैकपक्षतः ॥
 अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विप्रथयः ।
 स्त्रुणापक्षो घटुः पक्षो द्विस्त्रुणो दृक् जड्वगः ॥
 द्विस्तुणान्तस्त्रिक्रान्तपक्षोऽन्योऽन्यस्तु विप्रथयः ।
 द्विचतुर्दृक् इत्येव त्रिया लक्षणतः क्रमात् ॥
 गोष्ठत्रिकाह्रिचक्षारी शकटो मकरस्रथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
 दृक्पक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विप्रथयः ।
 मकरो धवकौशिकं शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥
 मङ्गलवृहमदै च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ॥
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥
 अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वक्षो भेदास्त्वसंहतेः ।
 तथा कुक्कुटशङ्खौ च काकपादौ च गोघिका ॥
 त्रिचतुःपक्षचैवानां त्रिया आकारभेदतः ।
 इति वृद्धाः समाख्याता वृद्धभेदप्रयोक्तृभिः ॥
 एते सप्तदश प्रोक्ता दृक्वृद्धाश्च पञ्चधा ।
 तथा वृद्धव्यथैव मङ्गलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
 अर्द्धतास्तु षड्वृद्धा भोगवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 वृद्धस्यैस्तु प्रयोक्त्याः स्युर्द्वैतकाल उपस्थिते ॥
 पक्षादीनामनीकेन हला शेषं परिचिषेत् ।
 तस्या च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिपद्य ॥
 कोटिभ्यां जघने ह्यवापुरसा च प्रयोङ्घयेत् ॥
 एवं वृद्धप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
 विहारभेदवृद्धजातं वक्षेद्य द्विषताम्बलम् ॥”)
 ब्रूहनं, कौ, (वि + कृ + लुट् ।) वैश्वसंस्था-
 नम् । विपूर्वोद्धधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ॥ (मेलनम् । यथा, भागवते । १२. ६। ३६।
 “चालनं ब्रूहनं प्राप्तिर्नेहलं त्रयशब्दयोः ॥”
 “ब्रूहनं मेलनं ढगादेः ॥” इति तट्टीकायां
 खामो ॥ श्लोकः, चि । यथा, हरिवंशे ।
 १२६ । ३६ ।
 “परं युधिष्ठः पुत्रिगमेलरूपं
 यशः श्रेष्ठं ब्रूहनं कान्तकम् ॥”
 “ब्रूहनं जगत्सोमकम् ॥” इति तट्टीकायां
 नीलकाण्ठः ।)
 ब्रूहपात्न्याः, पु, (ब्रूहस्य पात्न्याः ।) ब्रूहपक्षा-
 ज्ञामः । तत्पर्यायः । प्रत्यावारः २ । इत्यमरः ॥
 प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका । ब्रूहस्य पक्षाद्-
 ब्रूहान्तरम् । इति कैचित् । इति भरतः ॥
 ब्रूहमध्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वेग, ण जे इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) अ, वयति वयते । ये,
 वीयात् । इति दुर्गादासः ॥
 शोकारः, पु, शोकारः । इत्यमरः ॥
 शोम, [नृ] कौ, (वे ञे इतौ + “नामन् शोम-
 न्नि ।” उच्चा० ४ । १४६ । इति निपातनात्
 साधुः । यदा, “विपूर्वद्वैतार्थप्रार्थनात्
 शौचादिकं सर्वध्यातुभ्यो मनिन् ।” इति क्वचि
 मनिन्प्रत्यये “न्वरत्नरत्नविमवास्तुध्यायाश्च ।
 द्रुष्टि शुभः । अवति आप्तेति सर्वं जगत् ।

यदा अवतिर्गोचर्यैः भावे मन् शोम् । अवन्
 गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यदा रच-
 नार्थैः विशेषेणवति प्राणितोऽवकाशप्रदानेन ।
 उच्चार्ये तु नामन् शोमन् शोमन् इत्यादिना
 वेगन् संवरये इत्यस्मात्प्रतिनि उत्वं निपाठते ।
 दीयते तद्वायुना शोम । तथाच निरुक्तम्
 योनिरन्तरिचं महानवववः परिवीतो वायुना
 इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।)
 आकाशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४। २६ ।
 “रजोभिः स्यन्दोद्भूतेर्गजैश्च घनचक्रिभिः ।
 सुवस्तकमिव शोम कुर्वन् शोमेऽ भूतलम् ॥”)
 जलम् । भास्वरस्याश्चैनाश्रयः । इति मेदिनी ॥
 अमकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शोमकेशः, पु, (शोम एव केशा यश्च । विराट-
 कृत्तिलादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२६ ।
 “छयाचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रचश्च याः ।
 ते केशश्चित्तास्त्राश्चै शोमकेश इति स्मृतः ॥”)
 शोमकेशी, [नृ] पु, महादेवः । गङ्गाधारण-
 काखे शोमश्यापिनः केशा अस्त्य सन्तीति शोम-
 केशश्चन्द्यात् इत्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 शोमचारिपुरं, कौ, (शोमचारि आकाशशामि
 पुरम् ।) शोमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 शोमचारी, [नृ] पुं, (शोनि चरतीति । चर +
 णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ॥
 चिरजीवी । दिवातः । इति विश्वः ॥ (आकाश-
 चारिणि, चि । यथा, कथासरित्सागरे । १२ ।
 ५६ ।
 “अस्ति पूर्वमहं शोमचारी विदाघरोऽभ-
 वम् ॥”)
 शोमधूमः, पुं, (शोचः धूमः ।) मेघः । इति
 चिकारुशेषः ॥
 शोमनासिका, कौ, भारतीयपक्षी । इति चिकारु-
 शेषः ॥
 शोममङ्गरं, कौ, (शोचः मङ्गरमिव ।) पताका ।
 इति चिकारुशेषः ॥
 शोममण्डलं, कौ, (शोचः मण्डलम् ।) पताका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशश्च ॥
 शोमसुहरः, पु, (शोचः सुहर इव ।) निर्घातः ।
 इति हारावली ।
 शोमयानं, कौ, (शोमगामि यानम् ।) विमानम् ।
 इत्यमरः ॥
 शोमखली, कौ, शूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 (शोचः खली ।) नमःखलश्च ॥
 शोमाभः, पुं, (शोचान् शून्येन आभातीति । आ +
 भा + कः ।) बुधः । इति चिकारुशेषः ॥
 शोमोदकं, कौ, (शोचः उदकम् ।) दिव्योदकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शोर्ष, कौ, (विशेषेण शोषतीति । उष दाष्टे +
 पचादाच् ।) त्रिकटु । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४४ ।
 “शोर्षं त्रिपातकं तुक्ता दिव्युक्तामसके तथा ॥”)

ब्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 ब्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, ब्रजयति ।
 विरेषौ तौ । तौ एतौ विरेषौ रेफरहितौ च
 ख्याताम् । इति दुर्गादासः ॥
 ब्रजं, कौ, ब्रजनम् ; गमनम् । ब्रज गतौ इत्यस्मात्
 घप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ॥
 ब्रजः, पु, (ब्रज गतौ + “गोचरसंकरेति ।” ३ ।
 ३२ । १६ । इति घप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 सङ्घः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । १२ ।
 “ततः प्रतापः सुमहान् शब्दश्चैव विभावसोः ।
 प्रादुरासीत् तदा तेन व्रुवधे स जनब्रजः ॥”)
 मोक्षम् । (यथा, माथे । २ । ६४ ।
 “निरहृषीवधासारप्रसारा गा इव ब्रजम् ।
 उपरन्वन्तु दशाहः पुरीं माहृष्यतीं ह्रियः ॥”)
 पक्षाः । इति मेदिनी ॥ अयवगमधुरयोश्चतु-
 ष्याश्वत्थिदैः । अस्य विवरश्च यथा, मातङ्ग्ये ।
 “ब्रजमण्डलभृगोर्लं श्रेयनागफणं वरम् ।
 कुसुदास्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥
 तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् ।
 छयासीत्तावहारार्थसुचस्थानविराजितम् ॥
 चतुरश्रकौशेन परिपूर्णविराजितम् ।
 अस्य प्रदक्षिणोऽङ्गुलं धनधान्यसुखं लभेत् ॥
 दानाच्चावासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयान् ।
 आवासान्निष्यते चैव पुनश्चैव न विद्यते ॥
 पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा सतेऽस्मिन् ब्रजमण्डले ।
 क्षयोनं निमित्तास्तीर्थाः साहृद्दयश्चक्षुःकाः ॥”
 तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनाम्यचत्वारि-
 णिंशत् तानि चतुरश्रकौशपरिमाणस्थितानि
 चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश्च आह ।
 पाथे ।
 “वनानि द्वादशान्याहुर्यत्तुनोत्तरदक्षिणे ।
 महावनं महाश्रेष्ठं १ इयं कान्यवनं शुभम् २ ॥
 कोकिलाखं हतौयश्च ३ तूर्यं तालवनं तथा ४ ।
 पश्चमं कुसुदाख्यं ५ षष्ठं भास्वीरसंश्रकम् ६ ॥
 शान्ता कृचवनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
 अष्टमं खदिरं प्रोक्तं नवमं लोहणं वनम् ८ ॥
 शान्ता भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंश्रकम् ११ ॥
 शान्ता विखवनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ॥
 इति द्वादशश्रेष्ठानि वनानि शुभदानि च ॥”
 इति द्वादशवचनानि ॥
 अथ द्वादशोपवनाप्याह वाराहे ।
 “आदौ ब्रह्मवनं नाम १ द्वितीयं लघुवरा-
 वनम् २ ।
 तृतीयं विश्वं नाम ३ कदम्बाखं चतुर्थकम् ४ ॥
 शान्ता खयवनं श्रेष्ठं पश्चमं परिकीर्तितम् ५ ।
 सुरभीवननामानं षष्ठमाहाद्वहनम् ६ ॥
 श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं षष्ठां ७ ॥

ब्रजकि

ब्रजाङ्ग

ब्रजः

मधुरवननामानमद्यमं परिकीर्तितम् ८ ।
 मावेङ्गितवनं श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् ९ ।
 शेषशायिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
 द्वादशं परमानन्दवनं सर्वार्थदायकम् १२ ।
 इति द्वादशसंज्ञानि वनान्मुपवनानि च ॥
 इति द्वादशोपवनानि ॥ * ॥
 अथ द्वादशप्रतिवनानि भवित्ये ।
 “आदौ रङ्गवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
 वातावनं द्वितीयम् २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
 चतुर्थं कात्यायनानं वनं कामप्रदं पञ्चमं ४ ।
 वनमञ्जनानामानं षष्ठमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ।
 नाचा कर्णवर्णं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नप्रदम् ६ ।
 लक्ष्म्याश्विपक्षकं नाम वनं सप्तममौदितम् ७ ।
 नन्दपेच्यलक्ष्म्याख्यं वनं नन्दमद्यमम् ८ ।
 वनमिन्द्रवनं नाम नवमं लक्ष्म्यापूजितम् ९ ।
 शिखावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
 चन्द्रावनीवनं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् ११ ।
 नाचा कोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं त्रयोदशम् १२ ।
 इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गं वामे च दक्षिणे ।
 इति द्वादशसंज्ञासु देवावाचकप्रदाः ॥”
 इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ * ॥
 अथ द्वादशाधिवनानि विष्णुपुराणे ।
 “मथुरा प्रथमं नाम १ राधाङ्गकं द्वितीयकम् २ ।
 नन्दयामं तृतीयम् ३ गूढस्थानं चतुर्थकम् ४ ॥
 पञ्चमं लज्जितायामं ५ उग्रभायपुरं षष्ठं ६ ।
 सप्तमं गोकुलं स्थानं ७ अद्यमं वनदेवकम् ८ ॥
 गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
 वनं जाववटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ॥
 सुखदन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ।
 सङ्केतवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ॥
 इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च ।
 वनानामधिपाः प्रोक्ता ब्रजमखलमध्यगाः ॥
 यथा नैव विनोकेन वनयात्रा च निष्कथा ।
 यथा च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ॥
 आदौ लीलां यदा पश्येद्भवयात् तत्तत्परं तु ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 सर्वत्र विजयी भूयाद्भवयात्त्राप्रभावतः ॥”
 इति ब्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥
 ब्रजकः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥
 ब्रजकिशोरः, पुं (ब्रजस्य किशोरः) ॥ श्रीकृष्णः ।
 स तु द्वादशाधिवनानामंतलज्जितायामाधिवना-
 धिपो देवः । “अथ लज्जितायामाधिपब्रज-
 किशोरमन्त्रः । यथा श्रेष्ठरोपनिषदि । ॐ श्रे-
 लज्जितायामाधिवनाधिपतये ब्रजकिशोराय
 नमः । इतिकविशाचरो ब्रजकिशोरमन्त्रः ।
 अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य
 विभाषकं ऋषिर्ब्रजकिशोरो देवता मायन्त्री
 ऋन्वः मम सकलपापचयद्वारां शुभलक्षणदर्श-
 नार्थं विनियोगः । शिरसि विभाषकऋषये

नमः सुखे ब्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-
 ऋन्वसे नमः । अथ ध्यानम् ।
 ‘लज्जितासंयुतं कथं सर्वेषु सखिभिर्युतम् ।
 ध्यायेत्तत्रेणैकपुष्पं महाप्राणमोक्षवम् ।’
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति लज्जितायामाधिप-
 ब्रजकिशोरमन्त्रः ॥” इति ब्रजभक्तिविलासे १
 अध्यायः ॥
 ब्रजनाथः, पुं, (ब्रजस्य नाथः) ॥ श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ॥
 ब्रजभूः, पुं, (ब्रजे भूत्वात्तथैव) । केलिकदम्बः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ब्रजस्य भूभूमिः) ।
 ब्रजभूमौ, स्त्री । ब्रजजाते, त्रि ॥
 ब्रजमखलं, स्त्री, (ब्रजस्य मखलम्) । ब्रजभूमिः ।
 यथा, मास्त्री ।
 “ब्रजमखलभूमौ शेषनागाफणं वरम् ।
 कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥”
 इति ब्रजविलासे १ अध्यायः ॥
 ब्रजमोहनः, पुं, (ब्रजान् ब्रजवासिनो मोहय-
 तीति । सुहृ + शिच् + क्तुञ्) । श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ॥
 ब्रजवरः, पुं, (ब्रजे वरः श्रेष्ठः) ॥ श्रीकृष्णः । स तु
 द्वादशाधिवनानामंतजाववटाधिवनाधिपो देवः ।
 “अथ जाववटाधिवनाधिपब्रजवरमन्त्रः । श्रौत-
 कीये ।
 ‘वटाहृदिः समन्तात् सचनं वनमास्थितम् ।
 तमेवाधिवनं त्वानं वटसेवापरायणम् ।
 तस्मिन्मध्ये वट श्रेष्ठं लक्ष्म्याङ्गावरप्रदम् ॥
 वटाहृदिवनं ज्ञातं मध्ये नैव वटं खलम् ॥
 वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
 वटजावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ।’
 वटस्थानलिङ्गम् । ॐ ठः जां वटाधिवनाधि-
 पतये ब्रजवराय नमः । इत्येकोनविंशच्छरी
 जाववटाधिवनाधिपब्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण
 प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यत्कीक ऋषि-
 जाववटाधिपो ब्रजवरो देवता पठति ऋन्वः
 मम सकलसौभाग्यवन्मृतफलप्राप्त्यर्थं जपे विनि-
 योगः । न्यासं पूर्ववत् । अथ ध्यानम् ।
 ‘नानाशङ्कारभूवाटं राधाङ्गकं मगोहरम् ।
 ध्यायेद्दुःखलक्ष्मिं च वनयात्रावरप्रदम् ।’
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवना-
 धिपब्रजवरमन्त्रः ॥” इति ब्रजभक्तिविलासे १
 अध्यायः ॥
 ब्रजवल्गवः, पुं, (ब्रजानां ब्रजवासिनां वल्गवः
 प्रियः) ॥ श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥
 ब्रजाङ्गना, स्त्री, (ब्रजस्य अङ्गना) । गोपी ।
 यथा, ऋन्वोमङ्गथाम् ।
 “विलासवर्षास्वयिनं सुखानिलैः
 प्रपूर्यथः पञ्चमरागसुहृत्तनम् ।
 ब्रजाङ्गनामपि गानशालिनां
 अक्षरं मार्गं च हरिः पुत्रात् वः ॥”

ब्रज्या, स्त्री, (ब्रजनमिति । ब्रज गतौ + “ब्रजयजो-
 भवे क्वप् ।” ३ । ३ । ६ । इति क्वप् ।)
 पथेटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् ।
 इत्यमरः ॥ वर्मः । इति मेदिनी ॥ (सजाती-
 यानामेकत्र चरित्वेशः । यथा, साहित्यदर्पणी ।
 ६ । ५ । ५ ।
 “कोषः शोकसम्बन्धसु स्वादन्वोन्वानपेक्षकः ।
 ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमगोहरः ॥”
 रङ्गः । इति धरणिः ॥
 ब्रज, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक्ष०-सेट ।) ब्रजलि । इति दुर्गादासः ॥
 ब्रज, तु क अङ्गपूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अद्यत्न तुरा०-पर०-सक०-सेट ।) अङ्गपूर्णेः
 अङ्गसेदः । ब्रजयति मार्गं वायेन भटः । इति
 दुर्गादासः ॥
 ब्रजः, पुं स्त्री, (ब्रजयति मार्गमिति । ब्रज अङ्ग-
 पूर्णे + पचादित्वात् अच्) । चतम् । तत्पर्यायः ।
 ईर्मः २ अरुः ३ । इत्यमरः ॥ ईर्मः ४ । इति
 तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
 “स रावणहृतां ताभ्यां वचसा च मेथिलीम् ।
 आत्मनः सुमहत् कर्म ब्रजोरावेद्य संस्थितः ॥”)
 अथ ब्रजाधिकारः ।
 “ब्रजो द्विधा परिच्यो होषजागमुभेदतः ।
 दोषो दुष्टदोषैः स्वादन्वः शृङ्खारदम्भवः ॥”
 तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
 “स्तम्भः कठिनसंस्पर्शो मन्त्रावो महारुजः ।
 तुल्यते स्फुटतश्चावो ब्रजो मारुतधम्भवः ॥”
 स्तम्भः अचलः ॥ * ॥ प्रेतिकमाह ।
 “लक्ष्म्यामोहलक्ष्म्यामोहदुःखावदारयोः ।
 ब्रजं पितृवत् विद्यात् सावैर्गन्धेषु पूतिकैः ॥”
 क्लेद आर्द्रता । दुःखं यथारूपम् । अवदारयं
 ब्रजे विदारणवत् पीडा ॥ * ॥ श्लेषिकमाह ।
 “बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धमिति मन्त्रवेदनः ।
 पाक्षुवर्णोऽस्य स क्लेदश्चरपाको कषत्रयः ॥”
 बहुपिच्छः बहुपिच्छलः । अत्यसंक्लेश इव-
 दार्द्रः ॥ * ॥ रौधिरं दन्तं वात्रिपातिकमाह ।
 “रक्तो रक्तसुती रक्ताह्वित्त्रिजः स्थापदन्वयः ॥”
 तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्बन्धः ॥ * ॥ शुद्ध-
 ब्रजलिङ्गमाह ।
 “लिङ्गावलाभोऽतिदुःखः सख्यः स्निग्धोऽस्य-
 वेदनः ।
 सुखवस्यो निरसावः शुद्धब्रज इति स्फुटः ॥”
 लिङ्गावलाभः तन्मन्त्रोत्पन्नं रूपार्थः । तेन
 लिङ्गावलाभः । सुखवस्यः उच्छ्वनतारहितः ॥
 दुष्टब्रजलिङ्गमाह ।
 “पूतिपूयादिदुष्टाङ्गसुताशुतवङ्गी चिरस्थिति ।
 दुष्टब्रजोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविषयः ॥”
 उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदि-
 शब्देन सावदेवनादिवर्षतादयः संश्लक्ष्णम् ॥ * ॥
 शरीरब्रजस्य लिङ्गमाह ।
 “कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां तालोदवर्जिता ।
 स्थिराश्च पिङ्गावली रोहणीति तमादिभेत् ॥”

त्रयः

कपोतवर्षप्रतिमाः पाण्डुधूसराः। स्थिराः
विदीर्घतराहिताः। पिङ्गकावन्तः संरोहणार्था
ये मांवाङ्कुरास्तदुद्युक्ताः ॥ * ॥ सख्दुलिङ्ग-
माह ।
“रूढवल्गानमग्रिमग्रमूलमरुजं त्रयम् ।
त्वक्सवयं समतलं सख्यगच्छं विनिर्दिशेत् ॥”
रूढवल्गानं संरूढसाधमार्गम् । समतलं अवि-
नम् ॥ * ॥ सुखाध्यात्वादिकमाह ।
“त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्याशुपन्नवः ।
धौमतोऽभिनवः कावे सुखे साध्यः सुखत्रयः ॥”
सुखे देशे मर्मरहिते । अशुपन्नवः ज्वरलब्धा-
श्यासकासारोचकादिरहितः । धौमतः पथ्य-
सेविनः । सुखे कावे हेमन्ते शिशुरे च ।
“गुणैरन्वयैरेभिर्घातैः कच्छो त्रयः स्थितः ।
सर्वैर्विहीनो विमेषस्वसाधो निरुपक्रमः ॥”
रुभिवल्गुसखलादिभिः । निरुपक्रमः अशु-
पन्नोतः चिरसुपेक्षित इति यावत् ।
“वसाभेदेऽथ मन्नां मस्तुल्लङ्घय यः सवेत् ।
आगच्छुषो त्रयः सिद्धेन सिद्धेऽथोषसम्भवः ॥”
मस्तुल्लङ्गं मस्तुकाभ्यन्तरस्तेऽः ।
“ज्वालिनीं विषज्जुष्टानीं शोषिणीं मधुमेहिनाम् ।
त्रयाः कच्छेन सिध्यन्ति येषां चापि त्रयो त्रयः ॥”
अरिष्टमाह ।
“दहन्ते चान्तरत्थं वहिःश्रीताश्च ये त्रयाः ।
दहन्ते वहिरत्थं भवन्त्यतश्च श्रीतलाः ॥
प्राणमांसचक्षुश्चासक्तासारोचकपौडिताः ।
प्रहृष्टपुयकधिरं त्रया ये चापि मर्मसु ॥
क्रियाभिः सख्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये त्रयाः ।
चिकित्सैत्रेय तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।
मवागुल्यांश्चस्तुमनाः पद्मचन्दनचम्पकम् ।
समाना दिग्गन्थाश्च सुन्दरूणां त्रयाः स्थिताः ॥”
मर्मसु पाशुनाभिहृदयादिषु । तुमनाः जातिः ।
दिग्गन्थाः पारिजातादिगन्थाः ॥ * ॥ अथाङ्ग-
त्रयस्य निदानमाह ।
“नानाधारासुखैः प्रख्येर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो त्रयास्तान्नास्तिबोध मे ॥”
नानाधारासुखानि येषां तैः प्रख्यैः अहङ्क-
खड्गभङ्गकुन्तमूलप्रारादिभिः । नानाकृतयः
षड्जाकृतयः । ता आकृत्यौराह ।
“हृद्भिर्भित्तं तथा विहं क्षतं पिच्छितमेव च ।
हृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्ष्यम् ॥”
अथ हृद्भिः लक्ष्यमाह ।
“तियंक् हृद्भिः ऋजुत्वापि यो त्रयस्यायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तद्भि हृद्भिर्मिथ्यभिधीयते ॥”
यो त्रयः तियंक् हृद्भिः खड्गगादिजततियंक् हृद्भि-
कृतः । ऋजुत्वापि अथवा खड्गगादिकृतो रक्तो
त्रयः । आयतः हीचैः । आयत इति तियंक्-
हृद्भिः ऋजुत्वं विशेष्यम् । गात्रस्य पातनं
गात्रस्येकदेशस्य हृद्भिः पृथक्करणं वा हृद्भि-
मिथ्यभिधीयते ॥ * ॥ भिन्नमाह ।
“शक्तिप्रवृत्तिसुखग्राह्यविशेषैराश्रयो हृतः ।
अनुक्तिश्चित् प्रवेषेण हि भिन्नमित्यभिधीयते ॥”

त्रयः

आश्रयः कोष्ठः ॥ * ॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह ।
“स्थानान्यामाभिपकानां सख्यस्य रुधिरस्य च ।
हृदुद्युक्तः फुःप्रसञ्ज कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
तस्मिन् भित्ते रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं प्राणाच्च गच्छति ॥
मूर्च्छांश्चासक्तुषाधानमभक्तच्छन्द एव च ।
विश्वज्वातसङ्गश्च खेदश्चावोऽचिररक्तता ॥
कोष्ठगन्धित्वासास्य गान्धर्गोऽन्धमेव च ।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते ॥”
तस्मिन् कोष्ठे । भित्ते प्रख्यादिभिः । रक्तपूर्णे
कोष्ठे तस्माद्दङ्गाद्भिन्नात् सुतेन रक्तन पूर्णे वा
ज्वरादयो जायन्ते ॥ * ॥ आमाश्रये पक्षाश्रये
च रक्तपूर्णे लक्षणमेवमाह ।
“आमाश्रयस्य रुधरे रुधिरं हृद्दयस्यपि ।
आधानमतिमात्रञ्च शूलञ्च श्शदाहयम् ॥
पक्षाश्रयगते रक्ते रज्जा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेद्विह ॥”
रज्जा शूलम् । गौरवं पक्षाश्रये । अधःकाये
नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः ।
शीतता च भवेद्विह । इह नाभेरधोदेशे शीतता
च स्यात् । सा च आधिखभापात् ॥ * ॥ विह-
माह ।
“हृत्प्राण्यप्रान्याभिहतं पदं गत्वाशयं विना ।
उत्तुष्टितं निर्गतं वा तद्विहमिति निर्दिशेत् ॥”
आश्रयं विना कोष्ठं विना । उत्तुष्टितं अवि-
र्गतशब्दम् । निर्गतं वा निर्गतशब्दं वा ॥ * ॥
प्रश्लक्ष्य त्रयस्य लक्षणमाह ।
“श्रवां सप्रार्थो पिङ्गकाशुतश्च
सुहृर्मुहुः शोणितवाहनश्च ।
खड्गजतं वृद्धदुदुख्यमांसं
त्रयं सप्रालं सर्वलं वदन्ति ॥”
सुहृर्मुहुः शोणितवाहनं यदा यदा प्रश्लं
चकति तदा तदा रुधिरं वृद्धति । उन्नतं
उत्थितसुखम् ॥ * ॥ कोष्ठस्थितस्य प्रालस्य
लक्षणमाह ।
“त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भिन्नाङ्गं परिच्छेद्य
वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं प्रश्लं कुर्यादुक्ताशुपन्नवान् ॥”
त्वचः सप्तपि अतिरस्य उक्ताशुपन्नवान् आटो-
पानाहौ त्रयसुखेनाच पुरीषदर्शनश्च ॥ * ॥
अवाधस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-
माह ।
“कोष्ठान्तर्कोष्ठितं पाण्डु शीतपादकराननम् ।
शीतोष्णं रक्तनेत्रमानवहृद्यं विवर्धयेत् ॥”
आनहं आनाहवन्तम् ॥ * ॥
अतमाह ।
“नातिच्छिन्नं नातिभिन्नसुभयोलेष्यन्तमितम् ।
विषमं त्रयसङ्गं यस्तु अतं परिकीर्तितम् ॥”
नातिच्छिन्नं नातिहीचैवातम् । नातिभिन्नं
नातिगम्भीरवातम् । उभयोच्छिन्नभिन्नयोः ।
विषमं त्रयसङ्गं यत् यद्द्वयमङ्गवैषम्यकारम् ॥ * ॥
पिच्छितमाह ।

त्रयः

“प्रहारपीडनाभ्यान् यदङ्गं पृथुतं गतम् ।
सास्थि तन् पिच्छितं विदाद्वक्तमन्त्रपरिश्रुतम् ॥”
प्रहारो सुहृरादिना । पीडनं कपाटादिना ।
पृथुतां चिपिटताम् ॥ * ॥ हृष्टमाह ।
“समंयादपि घातादा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उपमावान्वितं तसु हृष्टमित्यभिधीयते ॥
वर्षयान् कर्कशेतिकापागामिनादिभिः ॥ * ॥
मासशिरास्त्रायुसन्धस्थिमर्मसु च तेषु सामान्य-
लक्षणमाह ।
“अमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं ग्लानिरथोप्यता च ।
सक्ताङ्गता मूर्च्छनसर्जनं वात-
स्तोत्रा रजो वातकृतास्य तास्ताः ॥
मानोदकामं रुधिरश्च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियाथोपरमस्तथैव ।
दशाह्नमस्यैव्यथ विचतसु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥”
पतनं भ्रमो । विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्त-
पादादिप्रलेपणादिकम् । मूर्च्छनं इन्द्रिय-
मोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तोत्रा रजो
वातकृतास्य तास्ताः दशापतनाकादयः । रुधि-
रश्च गच्छेत् मेघनभगगुदास्यप्रागन्धः सवेत् ।
सर्वेन्द्रियाथोपरमः इन्द्रियाणां कार्यनाशः ॥ * ॥
अथ मर्मेशिरास्त्रायुसन्धस्थां विहायां पृथग्य-
लक्षणमाह ।
“सुरेन्द्रोपप्रतिमं प्रभृतं
रक्तं सवेत्तद्यचक्षुश्च वान् ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरामु विहास्यथवा ज्ञानाम् ॥”
सुरेन्द्रोपो वार्धिकोस्त्यक्तोऽपि विशेषः । वीर
बहुटी इति लोके सिद्धम् । प्रभृतं बहु । रोगान्
शिराऽभितापान्यतान्यथाकीन् । विहासु शिरा
दिना । क्षतासु खड्गादिना ।
“कौर्जा शरीरावशवावसादः
क्रियाश्च शक्तिस्तुमला रजाश्च ।
चिरादत्रयो रोजति यस्य चापि
तं स्त्रायुर्विहं पुरुषं वदन्ति ॥”
कौर्जा विहस्याङ्गस्य ब्रह्मता । तुमुला महती ।
“श्रीपातिवृद्धिस्तुमला रजाश्च
बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
अतिसु सन्धिव्यचलायनेयु
स्यात् सन्धिकर्मापरमश्च लिङ्गम् ॥”
सर्वत एव शोथः । सर्वसन्धीन् व्याथ शोथः ।
उपरमः नाशः ।
“जोरा रजो शस्य निप्रादिषु
सर्वोत्सवस्थासु न सैति शान्तिम् ।
भिवर्षिपश्चिदितार्थस्त्व-
क्षमस्थिविहं पुरुषं प्रवक्ति ॥”
सर्वोत्सवस्थासु शयनावनादिकासु । निदितार्थ-
स्त्वः शान्तिप्रदानसम्पत् ॥ * ॥ अथ मर्मेशिरादि-
विहलक्षणानि पृथगभिधान् मर्मेशिरादीनां
विहायां पृथग्यलक्षणानि विहायां ।

ब्रह्मः

ब्रह्मः

ब्रह्मः

“यथाश्रमेतानि विभावयेच्च
लिङ्गानि मर्मस्त्रिणि ताडितेषु ॥”

यथास्त्रं शिरादीनां विधानां एतानि लिङ्गानि
पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलान्पा-
दीनि च मर्मस्त्रिणि शिरादिषु ताडितेषु विद्धेयं ।
विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्वत्रयानामुप-
द्रवनाह ।

“विसर्पपञ्चघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादौ त्रयो पीडा च्चरस्तृष्णा हनुपहः ॥
क्लासम्बर्हिरतौसारो हृङ्क्ला श्वासः सवेपथुः ।
योडशोपद्रवाः प्रोक्ता ब्रह्मणां ब्रह्मचिन्तकैः ॥”
अथाभिदग्धस्य निदानमाह ।

“तत्राभिर्द्धिविधौ त्रयोः स्नेहरूचः समाश्रितः ।
स्नेहरूचस्तु तैलादि रूचं लौहादि कथ्यते ॥”
अभिदग्धं चतुर्विधमाह ।

“अभिदग्धं चतुर्धा स्यात् भ्रुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
मस्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धश्च परिकीर्तितम् ॥”
नेषां लक्षणमाह ।

“यद्विषमं मानिभुष्टं तत् भ्रुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यच्च स्फोटो भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धसुदाहृतम् ॥
तान्मवर्णमगभीरुं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुखस्थितश्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरेः ॥
त्वङ्घ्राणं यच्च दग्धं स्याद्विभ्रयो वपुषस्तथा ।
शिरास्त्यायुश्चिन्तनीनां तं वदन्वतिदग्धकम् ॥
अत्यर्थं वेदना दाहो च्चरस्तृष्णार्हया सह ।
स्याद्दग्धस्तु चिराद्दग्धो वे ह्णोति याति विव-
र्थात् ॥” ॥*

अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।
“आदौ शोथघरो लेपस्तनसु परिषेचनम् ।
विन्नापनमच्छुभ्रोक्षस्तः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं मेदनं पश्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं ब्रह्मस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥”
क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु ब्रह्मस्य षष्टिरूपक्रमा
लिखिताः सन्ति । ते सर्वेऽत्र विस्तारभयात्
लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथघरं लेपमाह ।

“यथा प्रव्वलिते विषमव्यम्बसा परिषेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रजम् ॥
बीजपूरजटाहिंसा देवदारु मलौघधम् ।
रास्त्राभिमन्यो लेपोऽर्थं वातशोथविनाशनः ॥*
मधुकं चन्दनं दूर्वा नलमूलसु पद्मकम् ।
उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽर्थं क्षिप्रशोथहा ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थत्र्यम्बवैतसवस्त्रलेः ।
सवर्षिक्यैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तससृज्वे ॥*
आगमसु ले रक्तले च लेप एषोऽभिपूजितः ।
अजगन्वाचशङ्करी च मङ्गिष्ठा सरलक्षया ।
एकैकिकाश्वगन्वा च लेपोऽर्थं क्षिप्रशोथहा ॥”
अजशङ्करी मेढ्राशङ्करी । एकैकिका भ्रामनि-
सोतः

“कृत्वा पुराणपियशाकं शिशुत्वक् शिकता
शिरा ।
कृत्वाः सुखीयोऽर्थं प्रलेपः क्षिप्रशोथहा ॥* ॥

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमानं तत्रैव धारयेत् ॥”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं हीयमानं
यद्दद्यात् पतितम् । पर्युषितं लेपनब्रह्मकल्पो-
क्तं यत् पर्युषितम् ।

“तमसा पिहितो क्षुब्धा रोमकूपसुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ गालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपसु विधातव्यो विचक्षण्यैः ।
अपाकिशोथे गभीरे रक्तपित्तससृज्वे ॥” * ॥
अथ परिषेचनमाह ।

“यथाशुभिः सिन्धुमानः श्रान्तिमसिर्द्धिं गच्छति ।
दोषाभिरैवं सहसा परिषेकेण श्राम्यति ॥”
तद्वयथा, —

“वातघ्नौघघनिकाये केलैर्मोसरसेर्द्धितैः ।
उष्येः संसेचयेत् शोथं वातिकं काञ्जिकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं विषेत्तु श्रौतजैः ।
चौराच्यमधुखण्डसुरसेः पित्तघरेः श्रुतेः ॥
कफघ्नौघघनिकायेः कायेः श्रुतेः परिषेचयेत् ।
तैलचारास्त्रुचैश्च शोथं क्षिप्रससृज्वम् ॥” * ॥

अथ विन्नापनमाह ।
“रजतं कठिनस्यास्य कार्यं विन्नापनं श्रुतेः ॥”
अथ शोथस्य विन्नापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अभ्यस्य खेदयित्वा तु वेद्युनाद्या श्रुतेः श्रुतेः ।
विमर्दयेद्विषडम्भं तवेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥”
वेद्युनाद्या खेदयित्वा उष्यखेदं कृत्वा ॥ * ॥
रक्तमोक्षगमाह ।

“वेदोपश्रमासार्थं तथा पाकसमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे श्रौणितसावयचरेत् ॥”
चरेत् कुर्थात् ।
“एकतस्तु क्रियाः सर्वार्थं रक्तमोक्षगमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तच्छेदनास्ति न चापि रक्तं ॥
विवर्णं कठिने श्यावे क्रुष्टं चाल्पन्वेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलौकीभिः घर्देरपि ॥”
श्रौणितसावयचरेदित्येवामन्वयः ॥ * ॥
अथोपनाहखेदमाह । तस्य विविर्भेदसाधन-
प्रकारेषु कथित एवास्ति ।

“रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां खेदनं कार्यं ये चार्थैर्विचारणात् ॥”
शोथानां सामान्यानां ब्रह्माः ब्रह्मशोथाः तत्रा-
मपि खेदनं कार्यम् ।

“शोथयोरुपनाहसु दद्यादाभिवदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्वविदग्धसु विदग्धः पाकमेति च ॥”
अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोन्मुखः । स
श्रथा, —

“दृशमूलौ वजा रास्त्रा वाजिगन्वा प्रसारिणी ।
मूलं फलञ्च वातारिचिन्दुवारपुनर्नवाः ॥
श्रीमोज्ज्वलः काया चापि सैन्धवं विन्धमेषजम् ।
श्रगन्कापांसयोर्वीजमसथी च क्लृप्तव्यका ॥
तिषा यवाश्च विडार्यः कुटेरो मूलकं मिविः ।
यथाप्राप्तेरभौमिस्तु त्रवैरश्मेन संयुतेः ॥
कल्कोक्तैः सुखीयोश्च खेदयेद्विषिवच्छनैः ।
क्लनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥”

दृशमूलादिरूपमाह ।
“पुनर्नवा दारु मूच्छी शिशुः सिद्धार्थ एव च ।
अक्षपिष्टः सुखीयोऽर्थं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”
पुनर्नवादिः ॥ * ॥

अथ पाचनमाह ।
“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपाद्विधानतः ।
ब्रह्माणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”
पाचनद्रव्याख्याह ।

“श्रगन्कमूलशिशुणां फलानि तिलसर्षपाः ।
अतवीचस्तवः क्षिप्रसुख्यद्रवाश्च पाचनम् ॥”
श्रगन्फलादीनामतस्त्यन्ताः सक्तवः कर्षव्याः ।
क्षिप्रं सुरावीजम् । यवगोधूमघान्यादिप्रकारः
अन्यत्रोपायश्च ब्रह्मस्य पाचनं भवति ॥ * ॥

अथ मेदनमाह ।
“अन्तःपृथेयु वक्त्रेषु तथेवोत्सङ्गवत्सुखि ।
गतिमत्सुख्य रोगेषु मेदनं संप्रयुज्यते ॥”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडी-
ब्रह्मेषु । मेदनं शब्दमौषधकर्म च ॥ * ॥ तत्र
शब्दस्य मेदनमाह ।

“रोगे अघनवाधे तु यथादेशं प्रमाथतः ।
शुक्लं विधाय होषस्तु सावयेत् कथितं यथा ॥”
क्षिप्रच्छक्लनिक्षेपापवादमाह ।
“बालदृष्टासहस्रीणाभीरूणां योषितामपि ।
त्रयोषु मर्मजातेषु मेदनं ब्रह्मलेपनम् ॥”
तत्र मेदमाह ।

“चिरविस्त्रोऽधिको दन्तो चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कश्याणां मूलं लेपेन दारणम् ॥”
चिरविस्त्रः करजः । अमिकः भङ्गातकः ।
“भङ्गातकासहस्रं तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥”
हयमारकः करवीरः । दारणं मेदनम् ।
“चारद्रव्यं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥”
चारद्रव्यं अपामार्गादि । चारः खनिजा यव-
च्छारद्वयः ।
“क्षिप्रदन्तो जले पिष्टो विन्दुमाचः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो मेदनः परः ॥” * ॥

अथ पीडनमाह ।
“पूयगर्भाननुद्धारान् ब्रह्मान् मर्मगतानपि ।
यथोक्तेः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
पीडनद्रव्याख्याह ।

“द्रवाणां पिच्छिखानान्शु लद्भ्रजानि प्रपी-
डयेत् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमान्यसुपेक्षित प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न चापि सुखमालिन्धेतथा होषः प्रसिष्यते ॥”
पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-
लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा ब्रह्मस्य
सुखे लेपं विना प्रसिष्यते स्रवति ॥ * ॥

अथ शोधनमाह ।
“ब्रह्मस्य त्वविषुष्टस्य क्षायः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वथैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दृशमूलानां चौरिणां पेतिके ब्रह्मे ।
आरन्वधादेः कफले कषायः शोधने हितः ॥

ब्रह्मः

अश्वत्थोऽस्वरोऽप्यवत्तवर्षं हृतम् ।
 ब्रह्मश्रीोपदंशानां नाश्रवं चालनात् सुतम् ॥
 तेल्वेस्ववयराङ्गनिष्पन्ननिशाडुगेः ।
 त्रिवृद्द्वयनयुतेः कार्यः प्रलेपो ब्रह्मश्रीधनः ॥
 एकैकं सारिवाभ्रं सर्वत्रयविश्रीधनम् ।
 निष्पन्नतिलादन्तीत्रिवृत्सर्वस्वमाचिकम् ।
 दुष्टब्रह्मप्रथमो लेपः श्रीधनकेशरी ॥”
 श्रीधनकेशरी श्रीधनश्रेष्ठः ।
 “लेपान्निम्बदलेः कल्केन्यश्रीधनरोपणः ।
 भक्षणाच्छेदिमन्दाभिपित्तश्लेष्मक्रीन् हरेत् ॥
 ब्रह्मान् विश्रीधयेत् वर्णा रुद्ध्या स्यात् सन्नि-
 मर्म्मजान् ॥
 अभयत्रिवृतादन्तीलाङ्गुलीमधुसैन्धवैः ॥
 निष्पन्नघृतचौद्रावर्णोमधुसंयुता ।
 वस्त्रिस्तिलानां कल्को वा श्रीधनेद्रोपयेद्-
 ब्रह्मम् ॥” ॥३॥
 अथ रोपणमाह ।
 “अपेतपुतिमांशानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्कसु रोपये देयस्त्रिजो मधुसंयुतः ॥
 अश्वगन्धा रुद्धा लोपः कटुफलं मधुयुजिता ।
 समङ्गा घातकीपुष्पं परमं ब्रह्मरोपणम् ॥
 मधुयुक्ता शरपुष्पा सर्वत्रयरोपणी कथिता ।
 सुखवीपन्नघृत्तूरवला मोचा कुठेरका ॥
 पृथगेते प्रलेपेन गभीरब्रह्मरोपणाः ॥”
 सुखवीपन्न कलौञ्जीपत्र । अस्या एतदेव नाम
 युक्तकी घृतम् । कुठेरक वरवरी ।
 “कङ्गुमोडस्मराश्वत्थलम्बकटुफललोपजैः ।
 त्वक्चूर्णैश्चर्षिता लेपात् प्ररोहन्ति मद्वात्रयाः ।
 प्रियङ्गुधातकीपुष्पयष्टीमधुजतूनि च ।
 रुद्ध्यापुष्पांश्चर्षितान् स्यु रोपणाश्ववधूजनात् ॥
 यवचूर्णं समधुक्तं सतेलं सह सर्पिषा ।
 ददाद्दालेपनं कोष्णं हाहश्लोपप्रशान्तये ॥
 करङ्गारिष्टनिर्गुह्योलेपो ह्य्याद्वृणं क्षमीयुः ।
 लघुनस्यायवा लेपो हिल्हूनिष्पन्नतोऽथवा ॥
 निष्पन्नवचाहिल्हूसर्पिण्डव्यवधैः ।
 धूपं स्याद्ब्रह्मै रजःक्षमिकच्छेषापहम् ॥
 ये क्षेदपाकसुतिगन्धवनो
 ब्रह्माश्विरोत्याः समताश्च श्रीयाः ।
 प्रयान्ति ते युग्गुणुमिश्रितेन
 पीतेन श्रान्तिः त्रिभवाहृतेन ॥
 पटोलनिष्पासमसारयात्री-
 पथाचनिर्गुह्यमरुंखे तु ।
 पिवेत् हुतं युग्गुणुना विसर्पे-
 विस्फोटदुष्टब्रह्मश्रान्तिमिच्छन् ॥” ॥३॥
 अथ सर्वार्थाकारणम् ।
 “मनःशिला समञ्जिता सलाच्या रजनीद्वयम् ।
 प्रलेपः सघृतचौद्रस्वचः वाचस्यंस्तु सुतम् ॥” ॥३॥
 अथ ब्रह्मिनी भोजनम् ।
 “कीर्णशाल्योदनं स्निग्धमण्यसुधां त्रयोत्तरम् ।
 सुज्ञानो जाङ्गुलेर्मन्त्रैः श्रीघ्नं ब्रह्ममपोहति ॥
 तक्षुवीयकनीत्रनीवास्तकस्तनिष्पन्नैः ।
 बालं न्नलकवापौञ्जपटोकेः कार्पण्येक्षकैः ॥

ब्रह्मः

सदाङ्गिभैः सामलकैः हृतश्रेष्ठैः ससेन्धवैः ।
 अश्वैरेव गुणैर्जापि सुज्ञादीनां रसेन च ॥”
 एभिः सह कीर्णशाल्योदनं सुज्ञानः श्रीघ्नं ब्रह्म-
 मपोहतीत्यन्वयः ।
 “अस्त्रं हृदि च प्राकृच मांसमानप्रमोदकम् ।
 श्वीरं गुह्यं चान्यानि ब्रह्मिणः परिवर्जयेत् ॥
 त्रये श्वधुरायासात् स च रागाश्च जागरात् ।
 तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च न्युञ्च
 मेषुनात् ॥” ॥३॥
 अथाङ्गब्रह्मचिकित्सा ।
 “कुष्ठे सटो ब्रह्मं कुर्वातुंश्चाधश्च श्रीधनम् ।
 क्रिया श्रौता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोश्चनाश्रिणी ॥
 लङ्गनश्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चाममोक्षणम् ।
 घृष्टे विदलने देव सुतरामिच्छते विधिः ॥
 क्षिन्नं भिन्ने तथा विद्धे च्छित्ति वास्तुगतिसवेत् ।
 रक्तचयात्तत्र रुजः करोति पवनो ष्टयम् ॥
 क्षेद्यपानपर्येषिकलेपास्तत्रोपनाहनम् ।
 कुर्वीत क्षेद्यवक्षिण्य मास्तत्रौपधैर्भिषक् ॥
 खट्वादिच्छिन्नगान्धस्य तत्कालं पूतितो ब्रह्मः ।
 गाङ्गेरुकीकूलरसैः सद्यः स्यान् गतवेदन ॥”
 गाङ्गेरुकी नामबला गुरुसकरी इति लोके ।
 “कषायमधुराः श्रौताः क्रियाः सर्वाः प्रथो-
 जयेन् ॥
 सटो ब्रह्मणां सम्राज्ञात् पश्चात् पूर्वोक्तमाच-
 रेत् ॥
 आमाशयस्य रुधिरं विदध्यादमनं नरः ।
 तस्मिन् पक्वाश्रयस्य तु यत्क्षीयात् स विरे-
 चनम् ॥
 काथो वंशत्वगेरुश्वस्त्रंश्चाक्षमिदा क्षतः ।
 हिल्हूसेन्धवसंयुक्तः कोरुष्कं सावयेदहृक् ॥
 यवकोलकुलत्यानां निस्त्रेहेन रसेन च ।
 सुञ्जीताम् यवायां वा पिवेत् सेन्धवसंयुतम् ॥
 जातीनिष्पटोलपत्रकटुकादावीनिशाशारिवा-
 मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुत्यमधुकीर्णताङ्गुलीः सप्तैः ।
 सर्पिःसिद्धमनेन स्रष्टवदना ममोश्रिताः साविष्णो
 गभीरीराः सरुजो ब्रह्माः समतिकाः शुध्यन्ति
 रोहन्ति च ॥
 वृद्धवेदोपदेशेन पारम्यार्थोपदेशतः ।
 जातीघृतेन चसिद्धं क्षेप्यं चिकिषुकं बुधैः ॥”
 इति आद्याहृतम् ॥३॥
 “जातीनिष्पटोलानां नक्तमालस्य पक्षवाः ।
 सिकुंयं समधुक्तं कुष्ठं च निशे कटुरोहिणी ॥
 मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या कोषलकनीलसुगन्धम् ।
 सारिवा तुत्यं चापि नक्तमालफलं तथा ॥”
 सारिवास्थाने सनिम्न इति च पाठः ।
 “एतानि सममागानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः ।
 तिलतेलं पचेत् सन्धक् वेदाः पाकविचक्षण्यः ॥
 विषयस्य ससुत्पन्नं स्फोटके कषरोमिषि ।
 दृढवीसर्परोमेणु कीदृष्टेणु सर्वथा ॥
 सद्यः शस्त्रपहारैश्च हृद्यविद्धे चैव हि ।
 गच्छदन्त्यते देष्टे दुष्टमांसापकर्मणे ॥
 भयमेव दितं तेषामिदं श्रीधनरोपणम् ॥

ब्रह्मः

तेलं जात्यादि नाश्रं तन् प्रसिद्धं मिश्राद्यहृतम् ॥
 इति आद्याहृतिते लम् ॥ ३ ॥
 “चित्रकरसोनरामप्रभरपुत्रात्ताङ्गुलीकसिद्धैः ।
 सविषैस्तथा मकुष्ठैः कटुतेलं माधयंयुक्तम् ॥
 विपरीतमम्लतेलं दुष्टब्रह्मं तथा नाङ्गीभू ।
 पञ्चमपथे रसाध्यामपष्यभोक्तव्यं विमर्दिता ॥”
 इति विपरीतमम्लतेलम् ॥३॥
 “अश्वनापटोलमूलत्रिफलात्रि हटुक्षमिन्नानाम् ।
 समभागानां चूर्णं सर्वसभो गुग्गुलीर्भागः ॥
 प्रतिवासरमेकैका स्वादेदिच्छात्परिमाणात् ।
 जेतुं ब्रह्मवतास्यगुग्गुलीद्रश्रीधयतातरोमांश्च ॥”
 इति अश्वनादिगुग्गुलु ॥ ३ ॥
 अथाग्निदग्धस्य चिकित्सा ।
 “गुह्यस्याभिपपतनं कार्यगुणानां तथोपधम् ।
 मस्य कस्यचि श्रौतं तु स्मर्य भवति श्रीभि-
 तम् ॥
 प्रकृत्या सन्निवं श्रान्तं स्कन्धन्त्यनिश्रीगितम् ।
 तस्मात् सुखयति मृष्टं न तु श्रान्तं कदाचन ॥”
 स्कन्धन्त्यनि श्रोगियान्त ।
 “श्रीतेामुष्णाश्च दुर्दग्धं क्रिया कुर्वात्ततः पुनः ।
 घृतानेपप्रसंकास्तु श्रान्तानवाशय कारयेत् ॥
 सन्धगर्धं तुगान्तरागन्तत्तन्मनो रिके ।
 साश्रुतेः सर्पिषा तुक्तरानेप कारयेत्पुष्क ॥
 आम्बानपोदकेर्मन्त्रैः । पृष्टेरेन प्रलेपनम् ॥
 अतिदग्धं विष्णोर्भाति मासान्दुःख श्रान्तलाम् ॥
 क्रियां कुर्वीत ततः पथा क्षान्तितुल्यकक्षरैः ।
 तिन्ध्याय कषायैर्वा घृतमिश्रे प्रलेपयेत् ॥
 वदरात्वक्कुक्कायैर्वा घृतमिश्रे प्रलेपनम् ॥
 यवान् दग्धा ममोक्तव्यं नेनेन युतया तथा ॥
 अथ सर्वत्रयदग्धेन लेपनाद्ब्रह्मरोपणः ।
 प्रणं मूर्धविचित्रं वा ह्यादधेदथयोदने ॥
 मधुच्छिष्टं समधुक्तं लेपं मर्जरमं तथा ।
 मञ्जिष्ठाचन्दनं स्यात्पिष्टा सर्पिषि पाच-
 येत् ॥
 सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणसुतमम् ॥”
 इति चिकिषकादिघृतम् ॥ ३ ॥
 “सिद्धं कषायसंस्कान्धां पटोल्या कटुतेलकम् ।
 ब्रह्मदग्धरुजा सावदाहविस्फोटनाश्रनम् ॥”
 इति पटोलीतेलम् ॥
 “वातोष्णमशुतं दुष्टं संशोष्य यद्यत्नं ब्रह्मम् ।
 कुर्वीत सदाहं कण्ठाद्यं ब्रह्मस्थितु स सुतः ॥
 कल्पिष्यकं विदुङ्गानि त्वचं दाल्यास्तथैव च ।
 पिष्ट्वा तैलं पचेत्तन्नु ब्रह्मव्यश्रुत् परम् ॥”
 इति ब्रह्मव्यश्रुत्वादिदग्धब्रह्माधिकारः ॥३॥
 भयाधिकारस्तु भयघ्नस्यै ब्रह्मस्यः । नाङ्गीब्रह्म-
 निदानं नाङ्गीब्रह्मस्यै ब्रह्मस्यम् ॥ ३ ॥ अथ
 नाङ्गीब्रह्मस्य चिकित्सा ।
 “कुक्षुकेदुग्धदावींमिर्विर्षिं कृत्वा प्रपूरेत् ।
 एव सर्वंश्रीरोहसां नाङ्गीं ह्यन्नात् प्रयोगराट् ॥
 आरम्यसनिशाकाकापुष्पांश्चा श्रीधसंयुता ।
 स्रष्टवर्षिण्यै योष्या श्रीधनी मतिनाश्रिणी ॥”
 कात्वा मञ्जिष्ठा ।

“जाबर्कसम्याककरद्भ्रदन्ती-
सिन्धुत्यसौवैलयावस्यैः ।

वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं
सुकुचौरपिष्टा सद्य चिचकेण ॥

नाद्याः शस्त्रेण वदनं दृष्टुं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कुशलो वस्त्रविधिना तैलं जात्यादिसाधितम् ॥
एवमन्वयं यत्नेनं द्रुतं वा खरवं तथा ॥
यत्नेनं यद्वचनं पक्तं खरवं वा तथैव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाद्या अश्वन्तरे वैद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कर्करकसैलैर्लं सिद्धार्थकमवं भिषक् ।
पचेत् सिन्दूरकल्पो नालीदृष्टव्यापद्यम् ॥
गुग्गुलुत्रिफलाद्योः समंशो राध्ययोजितम् ।
अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेश्छैताम्बुना नरः ॥
नालीदृष्टव्यं मूलसदावर्षभगन्दरम् ।

गुल्मश्च गुदजान् हन्त्यात्पत्रिणाट् पद्मगानिव ॥”
सप्ताङ्गो गुग्गुलुः । इति नालीव्रथाधिकारः ॥ ३ ॥
भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे
द्रव्यम् । उपदंशस्य निदानाद्युपदंशशब्दे
द्रव्यम् ॥ * अथोपदंशस्य चिकित्सा ।

“उपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिणः ।
मेढ्रमर्थे शिरां विधेयं पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्मशोषाद्युपशान्ततः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिश्नचयकरः स यत् ॥
वटप्रोह्राह्मनजम्बुलोत्र-
पथ्याहरिद्रारचितः प्रवेपः ।
अथां तथा शोधमपाकरोति
सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षिषु व्रणप्रचालनं हितम् ।
त्रिफलाद्याः कषायिण्य ऋङ्गराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सुकुमुदं पद्मं सौमन्तिकं तथा ।
एष चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चान्न शस्यते ॥
बन्धूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुल्मनालद्वयो कृत्वाक्षिपं पूगफलैश्च वा ॥
दृष्टेत् कटाक्षे त्रिफला तम्बुली मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरास-
कार्पं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सयुग्गुलुं वा त्रिफलाद्युतं वा
सर्वोपदंशोपहरः प्रयोगः ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करद्वधाचौखदिरासनाभ्याम् ।
कषायकल्मेः श्वेतमासु पाच्यं
सर्वोपदंशोपहरं प्रदिष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिषुत्वम् ॥

“वृत्तानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रथे व्रथे ।
उपदंशे प्रयोक्तव्यानि सेकाभ्यङ्गनभीजने ॥
कारकत्रयं संश्लिष्य सिद्धवर्षिसंशेषतः ।
दृष्टेच्च तान्नातस्त्राभ्यां चिकित्सां व्रणवचरेत् ॥”
इत्युपदंशाधिकारः ॥ * ॥
भूकदीवाधिकारः भूकदीवशब्दे द्रव्यः । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ व्रणनाशकतैलम् ।

“उद्ध्वरं वटपत्रं जम्बुद्वयमयाच्युनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोप्रतिष्करम् ॥
मधूकामात्रसर्जंश्च वदरं पद्मकेयूरम् ।
श्रीरोषकोचं कतकमेतत् क्राथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रथाक्षिपारक्रातुभवावपि ॥”

इति गायत्रे १६८ अध्यायः ॥

व्रणकृतं पुं, (व्रणं करोतीति । कृ + क्तिप् । तुगा-
गमश्च ।) भस्मावकः । इति रत्नमाला ॥ चत-
कारके, त्रि ॥

व्रणकेतुनी, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् ।
डीप् ।) दुग्धफेगीच्युपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रणविट्, [व्र] यु, (व्रणस्य विट् शब्दः) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणदेशिके, त्रि ॥

व्रणहः, पु, (व्रणं हन्तीति । हन + ङः ।) एरु-
दृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणघातके, त्रि ॥
व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + ङः ।
स्त्रियां टाप् ।) गुडची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रणहृत्, पु, (व्रणं हरतीति । हृ + क्तिप् । तुक्-
च ।) कलिकारीदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रणारिः, पु, (व्रणस्य अरिः शब्दः) वोलम् ।
अगस्त्यदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, कौ पुं, भक्षयम् । इत्यादिर्कोषः । (त्रियते
इति । वृन् वरथे + वाङ्मुलकात् अतच् । सच
कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तत्पर्यायः ।
नियमः २ पुण्यकर्म २ । इत्यमरः ॥ नियमः ४
संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-
विधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यर्थकालमाह
व्योतिषे । गुरोर्भृगोरसुवाक्ये वाङ्के विंशते
गुरौ इति । वृद्धो बालो दिनचयमित्यन्तम् ।
मठप्रतिष्ठातस्वादावसुहृन्वयम् ॥ ३ ॥ बुधाष्टमी-
व्रते विशेषो राजमासैक्योक्तो यथा,—

“द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च चिताष्टमी ।
तस्यां नियमकसैरो न स्युः खलितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे धाते देवे जायति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रजुर्वीत वर्ययित्वा तु सैनकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।
बुधाष्टमीं न जुर्वीत कृत्वा हन्ति पुराजतम् ॥”
अथ व्रताशुष्ठानम् । तत्र देवतः ।
“असुक्ता प्रातराहारं ज्ञात्वा चैव समाहितः ।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥
ब्रह्मण्यं तथा श्रौचं सन्ध्यामिषवर्ज्यम् ।
व्रतेत्येतां चत्वारिं वरिष्ठानीति निश्चयः ॥”
अथ प्रातरित्यस्याद्वैत्येन चान्यथः । किन्तु
व्रतमित्यनेनान्यथोऽभ्यर्हतिस्वात् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्ब्रह्माद्युपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मथाह्णे पित्रकालौ हि तौ स्तूतौ ॥
इति वराहपुराणे कवाक्यत्वाच्च । सतश्चाशुक्ता
प्रातराहारमिति ।
“सुविभिक्षिरश्नं प्रोक्तं विप्रार्थां मर्त्यवासिनां
निश्चयम् ॥
अह्नि च तथा समस्त्रिणां सर्वाङ्गप्रहरया-
मानः ॥”

इति ह्यन्दोगपरिशिष्टादेकाहारं पूर्वदिने कृत्वा
परदिने स्नात्वाचम्य सूर्यादिदेवेषु निवेद्य ।

ॐ स्वयंः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेषु सात्रिधं
प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा
सूर्यादिदेवेषु निवेद्य पूजनीयव्यादि दत्त्वा
व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तद्विधानश्च श्रान्ति-
पर्वणि ॥

“गृह्यैर्लौकिकैर् पात्रं वारिपूर्णमुदरुहसुः ।
उपवाससु गृह्णीयात् यद्वा वाय्वैव धारयेत् ॥” * ॥
कर्मादौ स्वर्गपूजासाह नक्षत्रपुराणम् ।
“वावच दीपते चार्थं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”
नवग्रहपूजासाह मत्स्यपुराणम् ।

“नवग्रहसर्वं ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं जायते क्वचित् ॥”
आदित्यादिपूजासाह पद्मपुराणम् ।
“आदित्यं गयनायश्च देवीं वरुं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धास्यं अन्यं च कुलदेवताम् ॥”
यत्तु ।

“देवतादौ यदा मोहात् गणेशश्च न पूजयेत् ।
तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गथाधिपः ॥”
इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यसक्तं तत् स्वर्गपूज-
नतरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलाद्युपलक्षयम् ।
“व्रतयन्नविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्तवकं न स्वादनारब्धे तु स्तवकम् ॥”
तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।

“गर्भिणी स्तविका नक्तं कुमारी च रजस्वला
यदायुहा तदायम कारयेत् क्रियते वदा ॥
उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्वीत ।
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमित्यति ॥”
इति वचनान्तरात् अशुद्धा चित् पूजां कारयेत् ।
कायिकषोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया
वा स्वयं क्रियते । अत्यन्तासामर्थ्ये पुत्रादिप्रति-
निधिद्वारा उपवासः कार्यः । तदभावेऽशु-
क्लवः । मत्स्यपुराणम् ।

“मायां भर्तृव्रतं कुर्यात् जायायास्तु प्रति-
स्था ।
असामर्थ्यात् ह्ययोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं आतरं तथा ।
एषामभाव एवायं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥”
आरभ्यव्रतस्यावमासौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्ति-
माहाङ्गिराः ।

“यो यदर्थं चरेद्दुर्लभं न समाप्य मृतो भवेत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रैव प्राप्नुयात्सुहृद्व्रवीत् ॥”
प्रैव परलोकौ । शास्त्रपुराणम् ।
“सोमाप्नोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसृष्टयम् ॥”
मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः
समुच्चये तत्र सृष्टयश्च कार्यं सृष्टयकारये
द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ यत्तु-
र्विप्रतिपत्त्या देयाः । पद्मपुराणम् ।

“वचनं नैव नारीणां नाशुव्रत्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे श्रयनं तासां न च दध्याङ्गवाणिजम् ॥
सर्वान् केशान् समुहूय द्विद्वेदङ्गुलिद्वयम् ।
एवमेव तु नारीणां सुखसुखनमादिष्येत् ॥”
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।

“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्वं यद्द्वीत्वा सङ्कल्पं प्रमादानाचरेद्दयति ।
जीवन् भवति च कालो ष्टः स्या चाभि-
जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेककष्टतवचनम् ॥

देवलः ।

“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुपावनम् ।
अव्रतज्ञानि कथन्ते सक्तदेतानि प्राञ्जतः ॥”
भर्तृरनुज्ञया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । कामं
भर्तृरनुज्ञया व्रतीपवासनियमेष्वादीनामभ्यासः
स्त्रीधर्म इति संवत्सरप्रदीपपुत्रप्रकृतवचनात् ॥
अत्र कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।

“तद्व्रतानं तत्पणः कानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतौ ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवातुवाच ।

“गोपयारामसेतूनां मठसंक्रमवेक्षणम् ।
नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां श्रेष्ठ्य सत्तमम् ॥
ब्राह्मण्य विधिना वक्षिं समाधाय विचक्षण्यः ।
शिलां पूर्वघटं कांस्थं सन्निवे स्यापथेद्बुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य श्रपथेद्द्वयमयं चरम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति वाधकम् ॥
प्रथवेनाभिचात्थ्याथ दूर्वां संघट्टयेत् ततः ।
माधयित्वावतात्थ्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥

आहूत्वा चैव गायत्र्या तद्विष्णोरिति होमयेत् ।
विश्वतश्चन्द्रिरुक्ता वेदादोर्होमयेत्तथा ॥

ॐ भूरभ्ये स्वाहा । ॐ रुद्रभ्ये स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ।

ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।

ॐ सोमं रावानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्यः स्वाहा । स्वस्मन्नेर्जुहुयाद्यथैश्वर्यम् ॥

एवं हुत्वा चरोमीगं ह्यात् दशदिग्गां बलिम् ।
ततः प्रसाश्वमिधा हुनेद्व्येत्तरं श्रवम् ॥

आच्यन्तु जुहुयात् पञ्चादेभिर्मन्त्रैर्द्विजोत्तमः ।
ततः पुत्रघट्कैश्च मन्त्रैराच्यन्तु होमयेत् ॥

इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिभुतान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्णोश्च देवानामनुयायिनम् ॥

यद्वाचामाहुती हुत्वा लोकेप्रानामथो पुनः ।
पर्वतानां नदीनाश्च समुद्राणां तथेव च ॥

हुत्वा याद्विभिर्देव्यात् शुचा पूर्णां हुतित्रयम् ।
वैश्वन्तरे मन्त्रेण वैष्णवेण सरोत्तमम् ॥

पञ्चगव्यं संप्राश्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।
तिलपाचं हेमशुक्तं सर्वकं गामलङ्कृतम् ॥

प्रौढतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृजेत् व्रतं नरः ॥*॥
आरामं कारयेद्दयस्तु नन्दने च चिरं वसेत् ।
मठप्रदानात् स्वर्गोक्तं प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्वस्य लोकाप्राप्तिं मानवः ।
प्रपादानादाखण्ड्य लोकाप्राप्त्यसंप्रथम् ॥

संक्रामाणान् यः कर्त्ता दुर्गोतिं तरते नरः ।
खर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुस्तथा ॥

गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।
नियमव्रतकृत्त्याति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥

कृच्छ्रान् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविचर्त्तितः ॥
अनेन विधिना मर्त्तः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥*॥

इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणानाम् ।
कर्त्तव्या देशिकेभ्यस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वर्णानां सर्वकामफलप्रदः ॥

सर्वैश्वर्ये कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिरुत्प्रेक्षितं यस्मान्निष्कलमुच्यते ॥”

इति ह्यश्वमेधे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥*॥
ब्राह्मण्य वेदिकेन सख्योक्तविधिनेति धावत् ।
श्रित्तेति उदूखलोपलक्षणम् । कांस्थं अग्निप्रग-
धनार्थम् । कांस्थेन अग्निप्रगधनमाह । यज्ञा-
संयज्ञे ।

“शुभं पात्रान् कांस्थं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्-
बुधः ॥

तस्याभावे सरायेण नवेनाभितुखच तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिप्ररोमुखः ।
विश्वरूपो महानग्निः प्रथोतः सर्वकर्म्मसु ॥”

एवञ्चाग्निप्रगधनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाटो
युक्तः । प्रणीत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं व्यर्थं स्यात् ॥*॥
अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहस्यनामानमभिसमाह
यज्ञासंयज्ञः ।

“प्रायश्चित्ते विधुक्षेव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णां हुत्वां षडो नाम भ्रान्तिके वरदस्तथा ।
आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”

प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहावाङ्मतिहोमादौ । तथा च
कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र यद्वाङ्मतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र त्रिज्येयाः स्त्रीपाण्ड्यहये यथा ।
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाङ्मतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽर्थं प्रायश्चित्तविधिः
स्तुतः ॥”

अथ त्रिविकल्प इत्यभिधानात् सामगानां भव-
देवभट्टोक्तशाब्धान्यनहोमो निध्यामात्मिकः ।
अनासुकार्ये इहागच्छागच्छ इत्युच्चार्य यवा-
भावे श्रीह्लादिभिरपि होमः ।

“हविष्येत्तु यवा सुखास्तदशु श्रेयसः स्तुताः ।
मापकोऽवगौरादीन् सर्वभावे विवर्जयेत् ॥
अथोक्तवस्तुसम्पत्तौ यास्यं तदशुक्लारि वत् ।
अवानामिव गोधूमो श्रीहोमामिव शासयः ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टात् ॥
तत्र गोभिलेन अथ हविर्निष्येपति श्रीहो-
यवान् वा कांस्थे चरुस्याख्यां वा अस्तुष्टे वा
जुष्टं निर्वापामौति देवतानामोद्देशः । चक्रद-

यजुषा द्विस्तुष्टीमित्यनेन निर्वापक्रमाभिधानात्
सामगेन तन्मात्रं कर्त्तव्यम् । अत्र च विश्वे
त्वा जुष्टं निर्वापामौत्यनेन यजुषा चरुं इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्वापगादिचरुनिध्यातिः
कर्त्तव्या । तत्र कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंख्या यज्ञं निर्वापस्य पृथक् पृथक् ।
तूर्ण्यो द्विरेव यज्ञीयाहोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥”

अत्र देवतासंख्या पृथक् पृथक् निर्वापः ।
अनुनिर्वापसन्नेगेव । होमोऽपि पृथक् पृथ-
गेवेति । आलस्यादिपुरुषदोषेण यज्ञोत्तपु-
लेनापि मन्त्रेण निर्वापादिकं समाचरन्ति
याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूनं तथा च्छिन्ने साम्नाय्ये मान्त्रिके
तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥”
इत्युक्तेः । मान्त्रिके मन्त्रमाथ्ये अवघातादौ न्यूनं
तत्काले मन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
कपिलाया अभावे अन्यधोर्नरि घृतेन सप्रणव-
तद्विष्णोरित्यनेनाभिधाथ्यं दूर्वां दक्षिणावर्त्तेन
संमिश्रयेत् । दूर्वां च प्रादेशप्रमाणा द्वाङ्गुल-
विस्तारा ग्राह्या ।

“इक्ष्वातीयमिच्छाहं प्रमाणं मेनगां भवेत् ।
घृतं वार्त्तं च पृथग्यगवदानक्रियाजमम् ॥
एषेव दूर्वो यस्तत्र विभ्रगस्तमहं हुवे ।
दूर्वां द्वाङ्गुलपृथग्या तुरीयेनश्च मेच्छगम् ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टात् ।
इच्छाहं प्रमाणं पादेशप्रमात्रम् । प्रादेशद्वयमित्यस्य
प्रमाणं परिकीर्त्तितम् । इति कृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तः । अथेत्यनेन स्वयस्योक्तपृथक्कर्मसमा-
पनानन्तरं प्रकृतहोमः । अत्र बहुदेवताक-
चरुहोमादुपघातहोमः ।

“चरो तु बहुदेवत्ये होमः स्यादुपघातवत् ॥
इति कृन्दोगपरिशिष्टकृतवचनात् ॥
उपघातलक्षणमाह यज्ञासंयज्ञः ।

“पाणिना मेच्छयेनाथ सुवेगेव तु यद्विः ।
हूयते चारुपक्षीयं उपघातः न उच्यते ॥
यदुपघातं जुहुयाच्चरावाच्यं समापयेत् ।
मेच्छयेन तु होतव्यं नाथ्यभागो न खिद्येत् ॥”

अशुप्रक्षीयं इत्यनेन सुपि यच्चतुरारवत् पञ्चा-
वर्त्तं वा घृतोपस्तरगादिकं तदत्र नास्ति तेन
मेच्छादिना सक्तत् यद्द्वीत्वा होतव्यम् ॥*॥
प्रकृतहोमात् प्राक् वक्षिपूजनमाह माकेश्ये-
पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो वक्षिं दद्यादाप्याहुतीः क्रमात् ॥”
तत इति वक्षं नामकरयथानावन्तरम् ।
होमाहुतानि स्तुतिः ।

“मन्त्रोक्ताङ्गारपूर्व्येण स्वाहात्मन विचक्षण्यः ।
स्वाहावचाने जुहुयाद्वाङ्मथन् वै मन्त्रदेवताम् ॥”
ततस्त्रिद्विष्णोरिति मन्त्रेण चरुया होमयेत् । एवं
आहूत्वा प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या
श्वाचिण्यम् । तद्विष्णोरिति तद्विष्णो विप्रयवो
यादुवाच इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

सञ्चरत विशतोमुख इत्यादिना । वेदाद्यैः
अभिमीक्षे इत्यादिना । इवेत्वीर्यत्वा इत्यादिना ।
अथ आयाहि इत्यादिना । शमो देवीरिवादिना
चतुर्भिः । भूरभये इत्याद्यष्टभिः । ततः सोमं
राजानमिवादिना । ततो लोकपालेभ्य इत्या-
दिना खखमन्त्रैस्तद्वेदोक्तदृष्टदिक्पालमन्त्रैः ।
तत्र सामगानां इन्द्रस्य चातारमिवादिना ।
अमेच अमिं दूतं वृषीमहे इत्यादिना । यमस्य
नाके सुपर्णमिवादिना । निकृतेर्नेत्यादि निकृ-
तीनां इत्यादिना । वरुणस्य घृतवती सुववाना-
मिवादिना । वायोः वात आवातु मेघजम् इत्या-
दिना । सोमस्य सोमं राजानमिवादिना ।
ईशानस्य अभिजात शूरयो हुम इत्यादिना ।
ब्रह्मस्यो ब्रह्मयज्ञज्ञानं प्रथममिवादिना । अन-
न्तस्य चर्षणीघृतमिवादिता । तथा च गोभि-
लीयकर्मप्रदीपे ।

“चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः ।
अमिं दूतं वृषीमहे वृहर्मन्तो यमस्य वै ॥
नाके सुपर्णसुपर्णवृत्त्याहिर्निकृतेस्तथा ।
घृतवतीति वरुणस्य वात आवातु मेघजम् ॥
वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमिच्छुचा ।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वमिच्छुतोश्च उच्यते ॥”
इदं ईशानस्य ।

“ब्रह्मयज्ञज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः ।
चर्षणीघृतमिति च चर्षस्य समुदाहृतः ॥”
यद्देव्यः नवपद्मेभ्यः खखमन्त्रोः सर्व्वेवेदाधा-
रकैः । सूर्य्यस्यालक्ष्म्येत्यादिना । सोमस्याप्याये-
त्यादिना । मङ्गलस्याभिर्हृद्वा इत्यादिना । बुध-
स्याये विवस्वदिवादिना । बृहस्पतेर्बृहस्पते
परिदीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्तोऽन्यदयजतन्त
इत्यादिना । शनैश्चरस्य शमो देवीरिवादिना ।
राहोः कयानिक्षत्रेत्यादिना । केतोः केतुं क्षत्र-
त्रिभ्यादिना । तथा च मन्त्रपुराणम् ।

“आलक्ष्म्येति सूर्य्याय होमः कार्यां विजानता ।
आप्यायस्विति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
अपिर्हृद्वा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्तयेत् ।
अप्ये विवस्वदुवस इति सोमसुताय च ।
बृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मन्तः ।
शुक्रन्तोऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ॥
शनैश्चरायेति पुनः शमो देवीति होमयेत् ।
कयानक्षत्र आशुव दूतो राहोवराहृतः ।
केतुं क्षत्रज्ञिति जुष्यात् केतुनाशुपशान्तये ॥”
एवं चरहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादि-
दिग्भ्यः पायसवर्णं दद्यात् । तद्दधया । एष
पायसवर्णः ॐ प्राच्ये दिशे नमः इत्यादिना ।
दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात् । हरि-
हरपङ्क्तिस्तत्रप्रदीपार्थ्यां स्वाहान्मन्त्रं वलिदान-
सुक्तम् । वस्तुस्तु वलिप्रकरण एव प्राथुर्हो-
नाचीभ्योऽहरदक्षिणैर्ब्रह्मं प्रयोग इति गोभिलस्यने
स्त्रीलक्षणनिर्देशात् दिशां देवनालं वसो प्रवी-
यते । अथ त्ववाचीविप्राटात् शुक्लुक्तहोमोभये
दक्षिणायै इत्यनादृष्ट ॐ अवाच्ये दिशे नम

इति वसो प्रयुज्यते । एभिर्मन्त्रैस्तद्विधोः परमं
पदं इत्यादियावन्मन्त्रैः । आच्यन्त्विति तुशब्देन
समिद्धोमे तेषां यावन्नातु मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथ-
मिकत्वेन तद्विधोः रिवाद्यस्य परिपद्यः । ततस्त-
द्विधोरिति मन्त्रेण स्वाहान्मन्त्रेण घृताक्तपलाश-
समिद्धिरद्योत्तरप्रतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः
पूर्वोक्तदेवताभ्यः सुवेणान्याहुतीर्जुहुयात् ।
पुरुषकृत्स्तद्वेदोक्त । तत्र सामगानाम् ॐ
इदं विष्णुरिति । प्रेचकस्य विष्णुरिति । प्राकाश-
सुषलेव ब्रुवाण इति । सद्सशरीरेति । त्रिपा-
दूर्ध्व इति । पुरुष एवेदमिति । एतावानस्य
इति । ततो विराडिति । कथान इत्यादि पुरुष-
कृत्तम् । तथा च सामधेनो श्रुतिः । इदं
विष्णुः प्रेचकस्य विष्णोः प्राकाशसुषलेव
ब्रुवाणः इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते चेवा
चेयवीनामसहितेनां प्रयुञ्जन् विष्णुः प्रीयाति
इति प्राकाशसुषलेव ब्रुवाण इति वाराहमन्थ-
मिथनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्य-
नेन पुरुषपदस्युक्तपञ्चमन्त्राः । व्रते इत्यनेन कयान-
क्षत्र इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् ।
यजुर्वेदी तु तत्र प्रविष्टाभिः सद्सशरीरेत्यादि
ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुहुयात् । इरावतीति
तिलान् घृताक्तान् सकृजुहुयात् । एवं ब्रह्माहु-
याविभ्यः स्वाहा विष्णुब्रुवाविभ्यः स्वाहा
ईशानानुयाविभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्तनव-
यजमन्त्रैः पूर्वोक्तैर्दिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात् ।
एवं पर्व्वतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदभ्यः
स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा सुवः
स्वाहा इति जुहुयात् । ततः परिभाषासिद्धं
मश्राखोक्तमहायाह्नितहोमं प्रायश्चित्तहोमश्च
कृत्वा सुचा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषडन्नेन
पूर्णाहुतित्रयस्यत्याज जुहुयादिति विशेषोपा-
दानात् नाच मश्राखोक्तपूर्णेहोमः । ततः
पञ्चगव्यं चरुशेषं पाश्र्वा भाल्वा वा दैमयुक्तं
सवस्वं तिलपात्रं अलङ्कृतं माष दक्षिणा-
माचार्याय दद्यात् । आचार्यपदम् ।

“उदाहरति वेदार्थान् यन्नविद्याः स्तुतोरपि ।
श्रुतिस्त्विति समापन्नमाचार्यं तं विदुर्बुधाः ॥”

इति ऋन्दीगपरिशिष्टान् ।
कर्त्तव्येदुराचार्यत्वेन आचार्यपदं खय होह-
पक्षे ब्रह्मपदं अन्यहोहपक्षे ब्रह्महोहदयपरम् ।
सर्व्वं ब्रह्महोहकर्मैकरणपक्षे पुस्तकधारक-
परम् ।
“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
कर्त्मानोऽनुष्मन्तानां पूर्वापनादिका भवेत् ॥
विदध्याहोचमन्त्रेदक्षिणाहोहरो भवेत् ।
खयश्चेतुर्भुवं कुर्यादस्यैव प्रतिपादयेत् ॥”

इति ऋन्दीगपरिशिष्टे कृत्वाक्यत्वान् ।
एवं ब्रह्मविधिना आभिस्थापनादि प्रीयतां भग-
वान् विष्णुरित्यन्तकर्मसंस्कृतगोपादिदान-
नियमव्रतस्तद्वाहिकरयान्यतररूपया समुदाय-
प्रतिष्ठा कर्त्तव्या । समुदायस्य प्रकृतगोपादेः

प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्च-
रात्रम् ।

“प्रतिष्ठाशब्दसंविद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
वज्रशैलान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेःस्थितिः ॥”
तथा च गोपथादेरन्तकर्मसंस्कृतस्य फलजन-
कत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु निष्कलमित्युक्तेः । एतद्-
व्रतकर्मण्या प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समा-
भूयात् ॥ * ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र
कृतनिव्यक्रियः कथानां व्रतं समाप्य तत्रदेवता-
प्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् ।
“व्रते देवयज्ञोत्तमं कृपादीनां प्रतिष्ठते ।
दद्यात् षोडशदानानि विषडदानानि चैव वा ॥”

इति दानसागरघृतवचनात् ॥
ॐ तत् सद्विद्युच्चार्यं ॐ अदोत्याति अमुक-
गोत्रोऽमुकदेवप्रार्थना तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकामः
कृतेतत् अमुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये । स्त्री
चेद्व्रतकारिण्यो तदा अमुकगोत्रात्तुकी देवी-
त्वाद्युक्तं इति, नङ्कृत्यं जुष्यात् । ततो घटं संस्थाप्य
पञ्च देवान् संपूज्य गौर्वादिगोत्रशुभलाङ्काः
संपूज्याः । पुरुषश्चेत्तदा नास्त्रीश्राद्धं जुष्यात् ।
तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणसुपवेष्ट्य तस्मिन्ने
आचनमानीय प्रादुस्तस्यो यजमानः ॐ साधु
भवतास्तान् इति कृताञ्जलिर्देत् । ॐ साध्वह-
मासे इति प्रतिवचनम् । ॐ अर्चैविद्यामो
भवन्तं इति पुनरुक्ते ॐ अर्चैवेति प्रतिवचनम् ।
ततो वज्रालङ्कारगन्धपुष्यादिभिरभ्यर्च्यै दक्षिणं
चातु हृत्वा ॐ अदोत्यादि अमुकगोत्रममुक-
देवप्रार्थनामर्चैतं कृतेतदमुकव्रतप्रतिष्ठाकर्मैभ्य
होमादिकर्मैकरणाय भवन्ममहं दृष्ये । ॐ
इतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
व्रतकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति
प्रतिवचनम् । ततो वेदीं पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य पूर्व्वं
पञ्च घटान् घटकेन वा संस्थाप्य प्रथमलिखित-
क्रमेण भूतसुहृदादिगणेशादिपूर्व्वान् विद्या तथाद्-
देवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता खयश्रोक्त-
विधिनामिं संस्थाप्य ब्रह्मस्यापनानन्तरं चरु-
अपणं जुष्यात् । अन्यत् सर्व्वं प्रतिष्ठापहृतौ
श्रेयम् ॥ * ॥ अथ व्रतप्रयोगः । स्वस्तिवाचनं कृत्वा
सूर्य्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं जुष्यात् । अदो-
त्यादि अमुककामोऽमुकव्रतमहं करिष्ये । व्रता-
वृत्तौ आदित्यसंस्थासुहितेत् अद्वारस्थितिं च
उददस्तस्यो भूत्वा एतत् जुष्यात् । ॐ यतः
चिब्ये नम इति स्थापितं मार्जयेत् । ॐ स
इत्यभ्युचयेत् । वामदक्षेण स्थापितं दृष्टीत्वा
कृशेन प्रणवपूर्व्वकं चतुर्थ्यन्तव्रतदेवतानाम
लिखेत् । हस्तप्रभाजं स्थापितं चतुरस्रं सित-
तक्षुलेनापूर्व्वे मध्ये वितस्सुहृत्कर्त्तव्यं हरिद्रा-
तूर्य्यं तद्विहितं सितप्रभाज्याभ्यन्वित्यसक्तानि
अष्टद्वानि सिततक्षुलचूर्णं पञ्चमूले केशश्राधि
कुसुमचूर्णं पञ्चसन्धोर्विष्वादिपञ्चचूर्णं पीठ-
गात्राद्यै दग्धपुष्पाकलेन कृत्वा घटं संस्थाप्य
सामान्यार्च्यं कृत्वा तद्दक्षेणाज्ञानं पूषीपकरक-

श्चाभ्युच्च गयोशादीन् नवश्रद्धांश्चैव पूजयेत् ।
 ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रतनक्षत्रम् ॥*॥
 अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालानुपासनीयसङ्कल्पो
 व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां खरवः ।
 स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
 श्रीदत्तचरितनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
 भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव निषेधेन कर्त्तव्यमिति
 ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानस-
 मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
 पुराणवचनेनैकादश्युपवासश्च व्रतलाभिधानात् ।
 “एकभक्तेन नक्तं तथेवावाचितेन च ।
 उपवासिन चैतेन पादकच्छु उदाहृतः ॥”
 इत्यादि आचनवल्कादुत्तुष्टु एकभक्तनक्षायचित-
 भोजनोपवासादिषु पादकच्छुद्विधाभिधानाच्च
 न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तु-
 कर्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भ-
 वत्माह मण्डः ।

“सङ्कल्पस्यैवः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
 व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
 अनेन कर्मसा इदमिदं फलं साध्यते इत्येवं
 विषया बुद्धिः सङ्कल्पसदस्मरमिदसाधनतया
 अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं
 कृत्वा त इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
 नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
 सर्वे इत्यनेन अन्वेष्येऽपि आख्याः सङ्कल्पादेव
 जायन्ते इति कुक्षुकभट्टः ॥*॥ सङ्कल्पमाह
 वराहपुराणम् ।

“प्रातः सङ्कल्पवेदिज्ञानुपवासव्रतादिकम् ।
 नापरारक्षे न मध्याह्ने पित्राकालौ हि तौ
 स्मृतौ ॥”
 सङ्कल्पे व्रतखारम्भ इत्युक्तं राघवपुत्रो विष्णुः ।
 “व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे हेमेश्वरेण जपे ।
 आरब्धे कृतकं न स्याद्वारब्धे तु कृतकम् ॥
 आरभो वरयं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
 गार्होप्याह विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्किया ।
 निमज्जयन्तु वा आह्वे आरभः स्यादिति
 श्रुतिः ॥”

पाकपरिष्कियेति सामेदंश्राह्वविषयम् । तत्रैव
 तस्याभ्युद्गारविधानेन तदभिपाकस्यासाधा-
 रणत्वात् ॥*॥ सङ्कल्पविधानन्तु संवत्सरप्रदौपे ।
 “प्रातःसन्ध्याततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”
 श्रान्तिपर्यन्तम् ।
 “गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदुम्बुजम् ।
 उपवासन्तु गृहीत्यादृश्या सङ्कल्पवेदुजम् ॥
 देवतास्तस्य तुभ्यन्ति कामिकं तस्य विध्यति ।
 अन्यथा तु इथा मर्त्याः क्षिप्रान्ति सन्ध-
 बुद्धयः ॥”

यज्ञेति पञ्चान्तरम् । तेन तान्मपात्राभावे
 सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥*॥ गृहीतव्रताकरणे
 दोषमाह ब्रह्मण्यः ।
 “पूर्वे व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
 क्वीपन् भवति चाक्षाको रुतः सा चैव जायते ॥

द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
 द्वादशाब्दे व्रतं चीर्यं विष्कलं तस्य जायते ॥”
 इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विशेषोऽपि ॥*॥
 प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
 “बोभामोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा

भवेत् ।

उपवासवयं कुर्व्यात् कुर्व्याद्वा केशशुण्डनम् ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रतो भवेत् ॥”
 वाशब्दः सप्तम्ये तेन शुण्डनश्च कर्त्तव्यमिति
 प्रायश्चित्तविशेषः ॥ प्रमादादस्य सप्ततुक्तले
 प्रतिपद्यते देवताः ।

“सम्भूतभयं बाधिः प्रमादो गुरुशसनम् ।
 अत्रतप्तानि कथन्ते सद्देतानि शास्त्रतः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लतृती-
 यायां अक्षयतृतीयात्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी
 प्रिपोतकी २ तच्चतुर्दशी वृषिंश्चतुर्दशी ३
 तस्य कृष्णाष्टमी जिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-
 चतुर्दशी चावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-
 तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
 तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्याषष्ठी ८ तच्चतुर्दशी
 चम्पकचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लैकादशी श्रयने-
 कादशी १० आषाढी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-
 ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
 तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
 सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुक्कुटीप्रतम् १४
 तस्य शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च
 १६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
 शुक्लैकादश्यां पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य
 शुक्ला द्वादशी अश्वमेधादश्री १९ तस्य शुक्ला
 चतुर्दशी अन्ननचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा
 चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी
 महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गाववमी
 २३ तस्य शुक्लैकादशी उत्थानैकादशी २४ तस्य
 शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासो-
 वैकादशादिपञ्चतित्यात्मकं वक्रपञ्चकम् २६
 वृश्चिकसंक्रान्त्यां सर्वज्ञयात्रतम् २७ कार्ति-
 केयवतश्च २८ अथहायवस्य शुक्ला षष्ठी गृह-
 षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
 तस्य शुक्ला द्वादशी अखला द्वादशी ३१ माघ-
 शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
 पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं षड्वर्षनिष्वादात् ३३
 तस्य शुक्ला षष्ठी श्रोतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
 सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी
 भीमैकादशी ३६ तद्वादशी वराहद्वादशी ३७
 तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
 गुणशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-
 कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी
 अश्रीकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
 नवमी ४२ तस्य शुक्ला चतुर्दशी मदनचयो-
 दशी ४३ । इति स्मृतिः ॥*॥ अवाचितव्रतं
 वक्तव्यं उमामाहेश्वरव्रतं शुकूरभारतीयव्रतं

देवीपुराणे कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सम्मा-
 र्जनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥ तिथ्यादि-
 व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्थव्रतं
 गारुडे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे
 १२१ अध्याये भोग्यपञ्चकादिव्रतं गारुडे १२३
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ कार्तिकस्नानव्रतं

कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रद्वीपदानव्रतश्च पाद्मोत्तर-
 खले १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ प्रतिपत्कल्पे
 व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं फल-
 द्वितीयाव्रतश्च । तृतीयाकल्पे गौरौव्रतम् ।
 चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-
 शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-
 शुक्ला षष्ठी गुह्यषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-
 सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
 रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारं
 संक्रान्तौ आदित्यहृदयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
 सप्तम्या पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।
 माघशुक्लसप्तमी अयन्ता । भाद्रशुक्लसप्तमी
 अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्या रवि-
 संक्रमणे महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षक
 शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्तान-
 नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुनस्य शुक्ला
 सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनो सप्तमी-
 व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सन्धिवाप्रिमसप्तमीव्रतम् ।
 भाद्रशुक्लसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नव-
 सप्तमी । आष्विनशुक्लसप्तमी अश्विजसप्तमी ।
 मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्या हस्तानक्षत्रयोगे
 जितवप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥*॥
 उत्तरायणे शुक्लपक्षे त्रुप्रधारे अष्टमी बुधाष्टमी ।
 अभाष्यव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिथुपूर्णिमा ।
 मेघसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।
 फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दिप्तसंक्रान्ति-
 व्रतश्च ॥*॥ अथ व्रतविधयः । तत्र व्रतधर्माः ।
 तत्र विष्णुहारीतो ।

“दिनान् नखरोमादोन् प्रवाद्या ज्ञानमाचरेत् ।
 भस्मगोमयवृद्धारिपञ्चमयादिकल्पितम् ॥
 मलापकर्षणं कार्यं वास्त्राभ्यां कालसिद्धये ।
 दन्तधावनपुष्पेण पञ्चगव्येन संयुतम् ।
 व्रतं निश्रासुखे श्याम् वक्षिस्तारकदर्शनं ॥”
 तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यं
 प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्पः
 कर्त्तव्यः । वशिष्ठः । पञ्चशुक्लेश्वरान्तात् वापवेदधि-
 क्षोमशिक्षावर्षम् । केशधार्थ्येच्छायां द्विगुण-
 व्रतमाह हारीतः ।

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा वसुधुतः ।
 केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
 द्विगुणो तु व्रतं चीर्यं इच्छिया द्विगुणा भवेत् ॥”
 इच्छियाः केशवपनं च कार्यमित्याह वीधायकः ।
 कच्छे चिसवनसुदक्षोपसर्षणमथः श्रयणमेकावसता
 केशध्वस्तुगखरोमवापनं एतदेव इच्छियाः केश-
 वपनवर्षम् । पञ्चगव्यव्रतप्राशनवीर्षिकल्पः ।

तथा श्रद्धास्त्रिभुवः ।
 “वायुं केशवखान् पूर्वं व्रतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
 प्रत्येकं नियतं कालमाह्नवो व्रतमादिशेत् ॥
 प्रायश्चित्तमुपासीत वाग्धृतस्त्रिवर्णं स्युषेत् ॥
 एकवासात्रेवासा वा लघुश्रीं स्थास्त्रिभुवः ॥
 क्वानी वीरासनी मौनी मौञ्जीं दृष्टकमच्छुम् ॥
 भैक्षचर्याभिकार्यश्च कुम्भाच्छैर्जुहुयाद्दृष्टम् ॥”
 प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सङ्ख्य-
 वाक्ये उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्तगा-
 द्यानाश्रितः । दृष्टकमच्छुम् आर्षत्वात् मत्सुपो
 लोपेन तेनैतद्भुक्त इत्यर्थः । कुम्भाच्छैर्देवा
 देवहेतुनभिन्नादिमन्त्रैः । मनुः ।
 “महाव्याहृतमिहोमः कर्षेवः स्वयमन्व-
 हम् ॥

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवश्च समाचरेत् ।
 चिरहृत्किर्निश्रायाश्च सवासो जलमाविशेत् ॥”
 चिरहृत्किर्निश्रायाश्च इति षट्क्षानविषयमिदम् ।
 पिपीलिकामश्वचान्नायणादितप्रलक्ष्णवर्त्म फला-
 तिश्रयार्थं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
 “स्त्रीशूद्रपतितास्त्रिवे नाभिभावेत कर्हिचित् ॥
 क्षानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधःश्रयी भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी व्रते च स्याद्गुरुदेवदिजाञ्चकः ।
 सावित्रीश्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
 सर्वेषु च व्रतेश्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥”
 ब्रह्मचारी मैथुनवर्त्म व्रती ह्येवोपायनहमात्म्या-
 ज्ञानगत्यादिवर्त्मम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्थान
 नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा
 कारयितव्यः । स्वमन्त्रादिपि । यथा वराह-
 पुराणम् ।
 “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
 जावालः ।
 “आरम्भे सर्वलक्ष्णां समामौ च विशेषतः ।
 आन्वयेन हि शालाभौ जुहुयाद्वाहृतैः ॥

एषक् ॥
 आहं कुर्याद्व्रतान्ते च गोचिरश्यादिदक्षि-
 णाम् ।
 गृहे गृहे वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 स्त्रीणां होमो न कर्षेवः पञ्चगव्यान्तथैव च ।
 शूद्राणां पापिनाश्चैव संवादे न च कारयेत् ॥
 संवादेस्तु न कर्षेवःस्त्रिवर्णश्च कदाचन ।
 ब्राह्मणेनैव वक्तव्यं जन्मत्रे प्राणसंशये ॥”
 आह्नमिति शुद्धार्थं आह्नं दर्शयतम् । स्त्रीभि-
 र्होमो न कर्षेवः । पञ्चगव्यापानश्च शालाभां
 कर्त्तुरि वेति षष्ठी । प्रारब्धव्रतपीडया प्राण-
 संशये । अन्वये वर्णा न प्रदव्या ब्राह्मण एव
 प्रदव्याः । व्रतं मौनं पूर्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
 आपस्तम्बः । तत्र मौनसुक्तं चैविद्यदृष्टैर्मूनिभि-
 रन्यैराश्रमिभिर्वृशुतेर्देवैर्देवान् सन्ध्यावान्त-
 मुख एव वावद्यावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
 भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
 बालदृष्टादिभिरङ्गहोममपि व्रतं कार्यमिवाह
 क्षुपुविष्णुः ।

“असंस्कृतो निवृत्तवाहो रोगी नवतिजीवकः ।
 यथाशक्ति प्रकुञ्चितं व्रतं ह्येव न जुयते ॥”
 अशक्तान्वयद्वारापि कार्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
 पुराणे ।
 “रोगी वृद्धश्च पोगुणः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा ।
 चतुर्थाङ्गुसरादूर्ध्वमष्टमं भावदेव हि ॥
 शिप्रोव्रतं प्रकुञ्चितं र्गुरुसम्बन्धिनान्धवाः ।
 गुर्विणी वालवत्सा च रोगी ब्रह्मपरायणः ॥
 एते नक्तंभु मुञ्चन्ति बाला मध्याह्न एव च ।
 व्रतस्यः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
 फलमूले तथा चीरं यन्नशितं तथा हविः ।
 व्रतमध्ये तु रोगीनां वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
 करोति च गुरोर्भोक्तं व्रतस्यस्तुत्तमादपि ।
 ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेद्विचारयन् ॥
 एतान्यथै व्रतस्थानामव्रतज्ञानि कुचचित् ।
 व्रतेश्वेतेषु देवान्स्नानं व्रतस्यस्तु प्रयुजयेत् ॥”
 पोगुणो बालः । ब्रह्मपरायणः कुटुम्बी ब्रथा-
 जैनपालनपरः सन्नित्यर्थः । बौधायनः ।
 “अथै तान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फल पयः ।
 हविर्नाश्रयकार्या च गुरोर्भोचनमौषधम् ॥”
 हारीतयमी ।
 “वलयश्चोपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
 निर्विशुद्धेन भोक्तव्यं व्रतस्य न जुयते ॥”
 वलिवैश्वदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारी
 नैवेद्यम् । चरः प्राञ्जल्यस्वालीपाकादि । अन्न
 चैवं दत्तावशिष्टं भक्षयौयमिति । देवलः ।
 “उपवासो विनश्येत् दिवास्त्रप्राचमैथुनैः ।
 अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रथम्यति ॥”
 वृहद्वातातपः ।
 “गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्यमाल्यानुलेपनम् ।
 उपवासे न दृष्टान्ति दम्नधावनमङ्गनम् ॥”
 अलङ्कारवस्त्रादि उपवासिन हेतुना
 इत्यर्थः । तथा ।
 “स्त्रीणां सम्भ्रं चणत् स्मृतात् ताभिः संकथना-
 दपि ।
 ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारसङ्गमादपि ॥”
 संप्रं चणत् संकथनत् इति अत्र सरागत्वं
 संश्रब्दस्वार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
 प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विश्वामित्रः ।
 “लक्ष्मन्नाम्नायणदीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
 प्रकाशे च रहस्ये च संश्रयेशुक्तकेऽस्तुते ॥
 प्राणापन्नः शान्तपनः शिशुलक्ष्णः पराककः ।
 अतिलक्ष्णः पर्यलक्ष्णः सौम्यः लक्ष्णातिलक्ष्णकः ॥
 महाधानपनः शूद्रेऽतिलक्ष्णस्तु पावनः ।
 जलोपावासलक्ष्णस्तु ब्रह्मशूचैस्तु शोषकः ॥
 एते अस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
 कार्याश्चान्नायण्यैः क्ताः केषवा वा विशुद्धये ।
 शिशुचान्नायण्यं प्रोक्तं यतिचान्नायण्यं तथा ।
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाहाति ।
 उपवासश्चाराचम्भासः पञ्चकदहकम् ॥
 वङ्गद्वीपशाहादि कार्यं शुद्धिफलाधिना ।

उपपातकशुक्लानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
 प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्यादपेक्षया ।
 जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृदनुद्विक्तं तथा ।
 अनुवन्मादिक्तं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 द्वादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ श्र-
 यम् ॥
 व्रततिः, स्त्री, (प्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
 एषोदरादिल्यात् पश्य वः ।) विस्तारः । लता ।
 इत्यमरः । (यदा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
 “अपि वृक्ष पुरायवद्व्रततेरिव
 गुथितमोजो दासस्य दम्भय ॥”
 “व्रततेरिव यथा लताया गुथितं निर्गतां श्राखीं
 वृक्षति ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 व्रतती, स्त्री, (व्रतति + पञ्चे डीप् ।) विस्तारः ।
 लता । इति भरतद्विरूपकोवः ॥ (यथा,
 रघुः । ११ । १ ।
 “अपश्यतां दारशरथी जनन्यौ
 द्वेदादिवोपगतरोव्रततौ ॥”)
 व्रतभिचा, स्त्री, (व्रते उपनयनकावे भिचा ।)
 उपनयनकालीनभिचा । तस्या विधिर्यथा ।
 अथ भैक्षश्चरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादिषोप-
 स्थानमभिप्रदक्षिणश्च शंसति ।
 “प्रतिशक्तेश्चिदं दृष्टुपस्थाप च भास्करम् ।
 प्रदक्षिणं परीत्यादिं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥”
 इति मनुवचनानम् ।
 भिचासङ्घं भैक्षं तश्चरति आनहति इत्यर्थः ।
 मातरभेवाये ये चाप्ये सुहृदो यावद्व्यो वा
 सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।
 सुहृदे त्वाङ्गदृष्टे स्वखाद्ये । तथा च मनुः ।
 “मातरं वा खरारं वा मातुर्वा भगिनीं
 विजाम् ।
 ‘भिस्विति भिचां प्रथमां या चैवं नावमानयेत् ॥”
 सन्निहिततादृशेऽस्याः न तु प्रतिगृह्यं गत्वा ।
 भवति भिचां देहीति ब्राह्मणभिचाप्रयोगः ।
 तथा च मनुः ।
 “भवतु पूर्वं चरेत् भैक्षस्य पपीतहिचोत्तमः ।
 भवन्त्यस्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
 आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यावचनाश्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 व्रतसंश्रयः, पुं, (व्रतस्य संश्रयः ।) दीक्षा । इति
 श्वेत्तचन्द्रः ॥
 व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्थादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
 “आदन्तजननात् सद्य आचूडादिकरात्रकम् ।
 विराचमाव्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 व्रती, [वृ] पुं, (व्रतमस्थास्तीति । व्रत + इति ।)
 यजमानः । इत्यमरः । (ब्रह्मचारी । यथा,
 मनुः । २ । १८८ ।
 “भैक्षेण वसंवेत्तिव्यं नैकान्नादौ भवेद्व्रती ।
 भैक्षेण व्रतितो व्रतित्युपवाससमा स्त्वता ॥”

व्रातः

व्रात्यः

व्रीहिः

व्रतविशिष्टे, त्रि। यथा,—

“तित्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतो कुर्वन्त पार-
श्वम् ॥”

इति तित्यादित्यम् ॥

ब्रह्म, ऊ प्र छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
पर०-सक०-वेट् ।) इत्युपपद्यः चयोगात् तालयः।
तेन किपि श्रच्छाजेति घटि निमित्ताभावे नैमि-
त्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालयस्य दन्धत्वे
संयोगादेः सख्य लोपे सुष्टट् इति । तथा च ।
“नकाराजानुखारपञ्चमौ भक्ति घातुषु ।

सकारजः प्रकारः स्यात् घाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥
इति वीपदेवः ॥

अस्यार्थः । घातुषु मध्ये भक्ति भस्ते परे अजु-
स्वारपञ्चमौ नकारजौ द्वेषौ तालयप्रकारश्च
इत्यस्यकारणतः सङ्घट्टवर्गकारात् परद्वगर्गापि
तवर्गजातो द्वेष इति । षिष्टास्थाने इत्यादी-
नाञ्च यकारादिप्रकृतित्वे तस्यौ इत्यादिविधेयम् ।
ऊ, अत्रघ्नोत् अत्राघ्नोत् । प्र, वृश्चति । इति
दुर्गादासः ॥

ब्रश्चर्न, क्री, (ब्रश्च + लुट् ।) छिन्दन्म् । ब्रश्चघातो-
रनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, प्रतपथ-
ब्राह्मणे । ३ । ६ । ४ । ७ ।

“स रातमना वृश्चन्नाय भवति ॥”)

वृश्चनः, पुं, (ब्रश्चति छिनति पतिव्रतीरिति ।
वृश्च + लुट् ।) यद्वा, वृश्चयनेनेति करणे लुट् ।)
स्वर्गादिच्छेदिका । छिनो इति भाषा । तन्-
पथेयः । पञ्चपरशुः २ । इत्यमरः । पञ्च-
परशुः ३ । इति श्रुत्तरत्नवली । स्वर्गलोहादि-
भेदकः ४ । इति जटाधरः । वृश्चच्छेदनजात-
निर्वासः । यथा,—

“देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् वृश्चन्नास्तथा ।
अनुपाज्जतमांसानि विच्छ्वानि कवकानि च ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

ब्रश्चनान् वृश्चच्छेदनजातान् लोहितानपि ।
यथा, मनुः ।

“लोहितान् वृश्चनिर्वासान् ब्रश्चनप्रभवास्तथा ॥
इति मितान्तरायामाचाराध्यायः ॥

(करणे लुटि तस्य कुठारादिवाचकता विशेष्य-
लिङ्गता च । यथा, कातन्ने जसुस करणाधि-
करणयोश्चैत्र कलापचन्द्रः । “शुद्धन्तश्च
शब्दः प्रायो विधेयलिङ्गादौ यथा वृश्चनः
कुठारो मोदोद्वनो घटी टङ्कः पाषाणदारण
इति ॥”)

ब्राधिः, स्त्री, (ब्रश्चति गच्छतीति । ब्रज गतौ +
“वधिविपयधीति ।” उणा० ४ । १२४ । इति
इन् ।) वायुः । ब्रश्चघातोरौगादिभ्यः प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥

ब्रातः, पुं, सख्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २५ । १६ ।

“नानारथ्यस्वग्नानैरनावाधे सुनिवृत्तेः ।
आहूतं मन्त्रे प्राप्नो यच्च कोक्तिज्जुलिते ॥”)
याथादिः । इति ब्राह्मणश्रुतीकार्या भवतः ॥

(मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ । “वृञ् वरणे
‘नातव्रातजातसुपित्त’ इत्यादिस्त्रिये भोज-
राजेन ज्ञान्यत्वे आङ्गामो विपाठ्यते ।
वृश्चन्ति स्वमिमत्तं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः
प्रश्रियन्ते वा यन्नादौ । यद्वा, व्रातो धाम्वादि-
सञ्चयः । तद्वन्तो व्राता मत्वर्थीयोठकारः ।
यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम अन्नं वा । अन्नमपि
व्रतायेतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तस्येष्टम्’ इत्यण् ।
‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मण्येव प्रसृज्यते’ इत्युक्तेः
कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धि-
त्वम् । ‘अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जाता-
न्यन्नेन वर्द्धन्ते’ इति । अन्नान्ते रेतो रेतसः पुरुषः
इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् ॥”
इति तट्टीकार्या देवराजयज्वा ॥ अस्मिन्नर्थे
प्रायशो बहुवचनप्रयोगो दृश्यते ॥ * ॥ क्री,
शरीरायासजीविकर्म्म । इति काशिका । ५ ।
२ । २१ ॥)

व्रातीनः, पुं, (शरीरायामेन ये जीवन्ति तेषां
कर्म व्रातं तेष जीवतीति । व्रात + “व्रातेन
जीवति ।” ५ । २ । २१ । इति खण् ।) संघ-
जीवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
“व्रातीनव्यालदीप्राश्चः सुलनः परिपूज-
यन् ॥”)

ब्राह्मः, पुं, (व्रातो वज्रादिः स इव । “शाखा-
दिभ्यो यन् ॥” ५ । ३ । १०३ । इति यन् ।)
दशसंस्काररहितः । षोडशवर्षादूर्ध्वं अज्ञतव्रत-
त्वन्वो भ्रष्टमायस्त्रिको वा । इति भरतः ॥ तन्-
पथेयः । संस्कारश्चीनः २ । इत्यमरः ॥ सावित्री-
पतितः ३ वागदुष्टः ४ पुरुषोक्तिः ५ । इति
जटाधरः ॥ तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—
“अथ ब्राह्मविधिं देवि । प्रायश्चित्तानु यद्ववेत् ।
तत् प्रष्टुष्व मद्देशानि सर्व्वेषु विशेषतः ॥
दश वर्षाणि पश्चैव ब्राह्मणश्चोपनीयते ।
एकविंशतिवर्षाणि शावर्द्धस्तुपावशेत् ।
अत ऊर्ध्वं पतन्नेव सर्व्वधर्मवर्द्धिष्कृतः ॥
मायज्ञीपतिता ब्राह्मा ब्राह्मण्योमेन संस्कृतः ।
अथस्ते चैव यन्नस्य चरेदौहातिकं व्रतम् ॥
दौ मत्सौ यावकाह्यारो मासमेकं पयः पिबेत् ।
दद्या च पचमेकान् सभरान् हृतेन तु ॥
अथापितेन यद्द्वारं चिरारं वर्त्तयेज्जलेः ।
अहोरात्रं न मुञ्जेत ततः संस्कारमर्हति ॥
पतिता यस्य मायज्ञी दश वर्षाणि पञ्च च ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य प्रोवाच भगवान् शिवः ॥
सश्रित्वं वपनं कृत्वा व्रतं कृम्यात् समाहितः ।
हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥
एकविंशतिराजन्तु पिबेत् प्रष्टुतिपावकम् ।
ततो यावकश्चिच्छस्य तस्योपनयनं कृतम् ॥
अतस्त्वाचरणाश्रतो कुर्याच्चान्नायचञ्चयम् ।
सावित्रीपतिता येषां दृष्टकालादिविज्ञवात् ॥
सान्नायकं चरेद्दशसु व्रतान्ते शेषसुसुखजेत् ।
श्रीरंवापि पिबेन्मार्चं दद्यात् वत्सशाजिनौम् ॥”
इति मत्स्यस्य प्रायश्चित्तप्रकरणे ३८ पटलः ॥

ब्राह्मण्योमः, पुं, यज्ञविशेषः । यथा,—
“सावित्रीपतिता ब्राह्मा ब्राह्मण्योमाहते
व्रातोः ॥”

इति मासुङ् ६४ अध्याये ॥ तथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३८ ॥

व्री, ग मि वृत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
घा०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः । गि,
त्रिणाति । व्रीयः व्रीगिः । ग, यो व्रीयानि जय-
श्रियं रगसुते । व्रीतः व्रीतिः । इति दुर्गादासः ॥
व्री, य ड ओ गतौ । व्रीत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः ॥
य ड, व्रीयते । ओ, व्रीगिः । इति दुर्गादासः ॥

व्रीड, य ञि ञिपि । लञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-लञ्जे-अक०-सेट् ।) रेफ-
युक्तः । य, व्रीयति नानं चापः । व्रीयति बधूः ।
ञि, व्रीडितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

व्रीडः, पु, (व्रीड + भावे घञ् ।) लञ्जा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ६७ ।

“न नूनमास्तुकरुषा शरीर-
मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
व्रीडादम् देवमदीक्ष्य मय्ये
सख्यस्तदेहः मयमेव कामः ॥”)

व्रीडनं क्री, (व्रीड + ल्युट् ।) लञ्जा । यथा,—
“अथ मन्दाचमन्दास्यं लज्जा लज्जा च
दृक्ष्मता ॥
व्रीडो व्रीडा व्रीडवञ्च लज्जापर्याय उरितः ॥”
इति श्रुत्तरत्नवली ॥

व्रीडा, स्त्री, (व्रीड + “गुरोश्च ङलः ॥” ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) लञ्जा । इत्यमरः ॥
(यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३५७ ।

“प्रातरुपागम्य श्मथा वदतः सखि नास्य विदितं
व्रीडा ।
सुखलमयापि थोऽर्थं न लज्जते दग्धकालि-
कया ॥”)

व्रीध, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-पञ्चे
भा०-सक०-सेट् ।) कि, व्रीधयति व्रीधति ।
इति दुर्गादासः ॥

व्रीहिः, पु, (वृष्टीति वृष्टिं गच्छतीति । वृष्ट वृष्टौ
+ “इयुपधानु कितु ।” उणा० ४ । ११६ । इति
इन् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) धाम्यमात्रम् ।
आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अथ सामान्यनाम-
गन्था गुणाच्च यथा,—

“धाम्यं भोयश्च भोगार्हप्रभ्राद्यं जीवसाधनम् ।
तश्च तावन्नद्या ज्ञेयं शुकप्रिक्नोह्वयाङ्गयम् ॥
व्रीह्यादिकं यदि ह्य शुकसमन्वितं स्यात्
यत् शुकधाम्यमथसुखमङ्गुष्टकादि ।
शिक्षीनिगुप्तमिति तत्रवदन्ति शिक्षी-
धाम्यं ह्यथोद्धवतथा ह्यवाधाम्यमन्त् ॥
तत्र विदोषप्रश्नं लघु शुकधाम्यं
तेषोवकातिप्रथवीर्येविवृष्टिदायि ।
शिक्षीभवं युव हिमश्च विवस्वदायि
वाताजकानु शिष्टिरं ह्यवधान्याङ्गः ॥

ब्रीहिः

देशे देशे शुकधान्येषु संख्या
ज्ञातुं शक्या नैव तैर्द्वैतैर्वा ।
अस्मादेशां येषु भोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिर्वाक्रियन्ते कियन्ति ॥

शालयः कलसा रूखा ब्रीहिश्रेष्ठा शुभप्रियाः ।
वायोत्तमाश्च विज्ञेयाः कैदाराः सुकुमारकाः ॥
राजान्नपष्टिकचित्तिररक्तसुख-

स्थलाखुगन्धितिरियादिकशालिसंज्ञाः ।

ब्रीहिसुषेति द्रुपदा मुवि प्रायनाः सु-
स्तीषां क्रमेण गुणनामगण्य ब्रवीमि ॥

ब्रीहिरौरी मधुराशिशिरः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो घृष्यः क्षमिकफहरस्तापक्तापहृष्य ।
पुष्टिं दत्ते अमशमनरुद्धीर्थाष्टिं विशक्ते
रुथोऽत्यन्तं जनयति सुदं वातकल्मेषकोऽन्यः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“वायिकाः काश्चिताः शुक्ला ब्रीहयश्चिर-
पाकिनः ।

कण्यब्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाश्चक इत्यपि ॥
शालसुखो जतुसुख इत्यादा ब्रीहयः स्मृताः ।

कण्यब्रीहिः स विज्ञेयो यत्तु कण्यतुषतखुलाः ॥
पाटलः पाटलापुन्यवर्गको ब्रीहिरुच्यते ।

कुक्कुटाश्चाकृतिर्ब्रीहिः कुक्कुटाश्चक उच्यते ॥
शालसुखः क्षयाशुकः क्षयातखुल उच्यते ।

नानावर्णसुख तस्य ज्ञेयो जतुसुखस्तु सः ॥
ग्राहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः ।

अल्पाभिष्यन्दिनो बहुवर्षस्काः घटिकैः समाः ॥
रुग्णब्रीहिवर्स्तृषां तस्मादल्पगुणाः परे ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तस्य यज्ञीयत्वं यथा,—

“यज्ञार्थं तन् भूतानां भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।
दियो भौमस्तथा पैत्रो मातृषो ब्राह्मण एव च ।

गते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषां च तनुसखाः ॥

इतरेषां तु वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभा ।
एवं कला नरो सुह्लास्माद्भरिन्नि । विशुध्यति ॥

अन्यथा ब्रीहयोऽप्येते एकैके ऋगपचिण्यः ।
मन्त्रया दाहभोक्तृणां महामांसं तु तत्

स्मृतम् ॥”

इति वाराहे आदिकतवृत्तान्ताध्यायः ॥
तेन पिष्टवृत्तिर्ग्रथा । मनुः ।

ब्रीहिकः

“तिलैर्ब्रीहियवैसाधैरद्भुक्तं लफलेन वा ।
दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवन् पितरो नृणाम् ॥”

ब्रीहिः शरत्पक्षधान्यम् । धान्नवल्काः ।

“हृदिव्यान्नेन वै मांसं पायसेन च वत्सवरम् ।

मात्स्यहारिणकौरभश्राकुनिष्कागपार्वतेः ॥

रेणुरीरववाराहश्राप्तिमोसैर्वैधाक्रमम् ।

मासवृद्धगामिह्यजन्त दत्तेनेह पितामहाः ॥”

हरिष्यान्नेन शालिब्रीह्यन्नेन । इति । अमा-
वास्यास्त्रिंशोऽष्टमा माषी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षयाजयो-

दश्री ब्रीहियवपाकौ च ।

“एतांस्तु आह्नकालान् वै निबानाह प्रजा-
पतिः ।

आह्नमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति विष्णुवचनं नवान्नागमआह्नस्यैव ब्रीहि-
यथोभयप्राप्तिविधयकत्वेन विधायकं यैश्चादि-

धान्यद्वयादास्य । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।

“शरदसन्तधोः केचिन् नववर्षं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्वे श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टे ब्रीह्यप्राप्ता नवशस्येऽष्टौ-

शालिविधानान् यज्ञतुल्यान्यान् आह्नैऽपि तथा
कल्पनान् । इति च आह्नतत्त्वम् ॥ * ॥ नवान्न-

आह्नकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिंशो-
ऽष्टकास्त्रिंशोऽन्वष्टका माषी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षया-

जयोदश्री ब्रीहियवपाकौ च ।

“एतांस्तु आह्नकालान् वै निबानाह प्रजापतिः ।
आह्नमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ब्रीह्यपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना आह्नं कथञ्चन ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

तेन यागकरणं यथा,—

ब्रीहिरिर्जत यवैर्यजेत इति श्रूयते ॥ तत्र
“ब्रीह्यप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरिख्यागः ।

अप्रतीतयवप्रामाण्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशौ-
तत्त्वम् ॥ * ॥ ब्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म-

करणं यथा,—
“यथोक्तवस्त्वस्यत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा ब्रीह्यैवामिव शालयः ॥”

इति त्रिष्यादितत्त्वम् ॥

ब्रीहिकः, त्रि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ङ् ।)

धान्यविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

ब्री

ब्रीहिकाचनः, पुं, (ब्रीहिः काचनप्रिय । अभि-
धानान् पुस्त्वम् ।) मस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रीह्यपर्णी, स्त्री, (ब्रीहिः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रीहिर्भेदः, पुं, (ब्रीहिर्भेदः ।) धान्यविशेषः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अणुः २ ।

इत्यमरः ॥

ब्रीहिमयः, पुं, (ब्रीहिः पुरोडाशः । ब्रीहि + “ब्रीहिः
पुरोडाशे ॥” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)

ब्रीहिनिसिनपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(ब्रीह्यात्मके, त्रि । यथा, महाभरते । १३ ।

११५ । ५६ ।

“अयते हि पुरा कल्पे नृणां ब्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”

ब्रीहिराजकः, पु, (ब्रीहीनां राजा । टच् ममासि ।
ततः कन् ।) कज्जुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।

इति मेदिनी ॥

ब्रीहिश्रेष्ठः, पुं, (ब्रीहियुश्रेष्ठः) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रीहौ, [न] त्रि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ङिः ।)

ब्रीहियुक्तश्चादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
गीर्वाणारं त्री, (ब्रीहीनामगारम् ।) धान्यग्रहम् ।

तत्पर्यायः । कुष्ठलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
गृह, शि संवृत्तिसंज्ञयोः । मञ्जे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकञ्-सेट् ।)
रेफयुक्तोः । शि, द्वडिति अद्वडौत् तुब्रोड ।

मञ्जो मञ्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

ब्रून, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पन्ने
भ्वा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घो । कि,

ब्रूसयति ब्रूसति । इति दुर्गादासः ॥
ब्रीहः, त्रि, (ब्रीहिरवयो विकारो वा । ब्रीहि +

“ब्रिह्यादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
ब्रीहिनिसिनः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

ब्रीह्यः, त्रि, (ब्रीहीनां भवनं क्षेत्रम् । ब्रीहि +
“ब्रीहिशालोऽण् ।” ५ । २ । २ । इति ङ् ।)

आयुधान्योपयुक्तभूम्यादिः । इत्यमरः ॥
ब्री, ग गि गतिवृत्तयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्र्वा०-प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्य-
वृत्तौषोपधः । गि, विनाति । व्रीनः वीनिः ।

इति दुर्गादासः ॥

